

Publisher
Dr. C. Giri
Registrar
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
Deemed University
56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Delhi-110058

Reprinted, 2006

Price 1293 00 (set of six vols)

Printer

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

K 37/99, Gopal Mandir Lane

Near Golghar (Maidagin)

Post Box No 1008, Varanasi-221 001 (India)

Phone Off 333458, Resd 334032 & 335020

e-mail cssoffice@satyam net in

वर्णः	स्वरः	कासः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
अ	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	एकमात्रोच्छ्रितः	कण्ठ	विहृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
आ	उदा० १	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठ	विहृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
इ	उदा० १	त्रिमात्रं श्रुतः	घ	तत्	ते एव
ऋ	उदा० १	एकमात्रोच्छ्रितः	तालु	तत्	ते एव
ॠ	उदा० १	२ द्विमात्रोदीर्घः	तत्	तत्	ते एव
इ७	उदा० १	त्रिमात्रं श्रुतः	तत्	तत्	ते एव
उ	उदा० १	एकमात्रोच्छ्रितः	ओष्ठौ	तत्	ते एव
ऊ	उदा० १	द्विमात्रोदीर्घः	तौ	तत्	ते एव
उ३	उदा० १	त्रिमात्रं श्रुतः	तौ	तत्	ते एव
ऋ	उदा० १	एकमात्रोच्छ्रितः	गूर्वा	तत्	ते एव
ॠ	उदा० १	द्विमात्रोदीर्घः	घः	तत्	ते एव
ऋ३	उदा० १	त्रिमात्रं श्रुतः	घ	तत्	ते एव
लृ	उदा० १	एकमात्रोच्छ्रितः	दन्तमूलम्	तत्	ते एव
लृ३	उदा० १	त्रिमात्रं श्रुतः	तत्	तत्	ते एव
अ७	दीर्घमात्रेऽपि सकारव्ययोगात् द्विमात्रता		दन्तमूलम्	तत् ईषत्स्वृट् च	ते एव
ए	उदा० १	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठतालुग्री	विहृतम्	ते एव
ए३	उदा० १	त्रिमात्रं श्रुतः	कण्ठतालुग्री	तत्	ते एव
ऐ	उदा० १	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठतालुग्री	तत्	ते एव
ऐ३	उदा० १	त्रिमात्रं श्रुतः	कण्ठतालुग्री	तत्	ते एव
ओ	उदा० १	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठोष्ठी	तत्	ते एव
ओ३	उदा० १	त्रिमात्रं श्रुतः	कण्ठोष्ठी	तत्	ते एव
औ	उदा० १	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठोष्ठी	तत्	ते एव
औ३	उदा० १	त्रिमात्रं श्रुतः	कण्ठोष्ठी	तत्	ते एव
यवामनुनासिकत्वे उदा०		यथाप्राप्तम्	यथास्थानं नासिकाऽपि	तत्	तथाप्राप्तं बाह्याः
अनुस्वारश्च	•	•	नासिका	स्वृट्	संवारनादघोषा मङ्गमात्रश्च
विसर्गश्च	•	•	कण्ठ	स्वृट्	विवारनादघोषा मङ्गमात्रश्च
+क+ख	•	•	जिह्वामूलम्	स्वृट्	विवारादयः मङ्गमात्रश्च
पू०क	•	•	ओष्ठौ	स्वृट्	विवारादयः मङ्गमात्रश्च
ङ	•	अर्धमात्रा	कण्ठमूलम्	स्वृट्	विवारनादघोषा अल्पप्राणश्च
ञ	•	अर्धमात्रा	तत्	तत्	विवारादयः मङ्गमात्रश्च
ग	•	घा	तत्	तत्	संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च
घ	•	घा	तत्	तत्	यवारादयः मङ्गमात्रश्च
ङ	•	घा	तत् भाषा च	तत्	संवारनादयः अल्पप्राणश्च
च	•	अर्धमात्रा	तालु	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
छ	•	घा	तत्	तत्	विवारादयः मङ्गमात्रश्च
ज	•	घा	तत्	तत्	संवारनादयः अल्पप्राणश्च

ॐ 'दिकार परमेसाणि स्वव परमकृष्णबीम् । ज्ञानावणु-
मव बर्ष तथा कृष्णव चदा । प्रज्ञदेवमव बर्ष पीत
विद्युत्तातातिम् । चक्षुर्नामव बर्ष सङ्गप्राचमव
चदा' ।

उ "उकारं परमेयानि अक्षरान्द्विर्गुणम् । पीतवस्त्रक-
शङ्खायं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणमयं देवि । चतु-
र्वर्गप्रदायकम् ।

क "शङ्खकुन्दसमाकारमूकारं परकुण्डलीम् । पञ्चप्राण-
मयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्षं पीत-
विद्युल्लता यथा । चर्मायंकाममोक्षस्य सदा सुखप्रदा-
यकम् ।

ख "अकारं परमेयानि कुण्डलीमूर्तिधारणम् । अत्र ब्रह्मा
च विष्णुश्च इन्द्रश्चैव वरामने । । सदाशिवमयं वर्षं सदा-
देवसंयुतम् । पञ्चवर्णमयं वर्षं चतुर्गुणमयं तथा । रक्त-
विद्युल्लताकारमूकारं प्रवृत्तायकम् ।

ग "इकारं परमेयानि । सदा परमकुण्डलीम् । पीतवि-
द्युल्लताकारं पञ्चदेवमयम् सदा । चतुर्गुणमयं वर्षं
पञ्चप्राणयुतं सदा । निगलितसहितं वर्षं प्रवृत्तायकं
सदा प्रिये ।

घ "लकारं चञ्चलामात्रं । कुण्डलीं परदेवताम् । अत्र
ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये । । पञ्चदेवमयं वर्षं
चतुर्गुणमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्षं तथा सुख-
लयात्मकम् । विन्दुलयात्मकं वर्षं पीतविद्युल्लता यथा ।

ङ "नृकारं परमेयानि । पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवतात्मकं वर्षं
पञ्चप्राणायकं सदा । सुखलयात्मकं वर्षं तथा विन्दु-
लयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि । सदा परमकुण्डलीम् ।
एकारादीनां ध्येयरूपार्थेकारादिगन्धेषु उल्लानि ।

इति वाचस्पत्ये स्वरविभागादि ।

व्यञ्जनवर्णविभागादि

अञ्जनवर्णं त्रिविधा अर्थान्तराभेदात् तत्र कादयो
भावधाना स्पर्शा, यरलवा अन्तःस्था यमसङ्घा ज्ञाना ।
"आत्मा बहुधा समेत्यार्थान् मनोयुक्ते विवक्षया । मन-
कायार्थान्मात्रं च प्रेरयति भावतम् । सोदोर्ध्वोर्ध्व-
भिद्यतो वल्लभापद्य भावत । वर्णान् जगयते तेषां विभाग-
पञ्चधा मत । स्वरतः कावतः स्यात्वात् प्रयत्नात्पदान्तः ।
इति शिष्योक्ते सर्वेषां वर्णानां प्राक्कावकुलमयम् । तथाहि
चेतनेन प्रातार्थविषयया तदुचोपकयन् निष्पादनाय प्रे-
रितमनःकरणं मूलाधारस्थितमनः कावति तत्रावित-
सानवसत्स्वस्यानिवृत्त्यानाय प्रभवति तत्रावितेन

वानिनेन तत्रैव अक्षररूपेणोत्पादितं यद् पद्म ५।
गित्त्वभिधायते । ततोनामिदेशपर्यन्तं चित्तेन तेन तद् य-
संयोगादुत्पादितं यद् पश्यन्तीति कीर्त्यते एतद् ह-
यत् अक्षररूपरतया ईश्वरयोगिभावगम्यता नाश-
दीयश्रुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेशे परिभरता हृ-
दयसंयोगेन निष्पादितं यद् अक्षरं मध्येत्युच्यते वा ५
अक्षरार्थविधानेन ध्वन्यात्मकतया अक्षररूपेण कदाचिदध्या-
कमपि समधिगम्यता । ततो गूढं पर्यन्तमात्रमता तेन
आहतं मूर्धनि तत्प्रातिघातेन तत् पराहत्य सुखविषये
अगृह्यदितत्तत्स्थानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितं यद् अक्षरं
वैशरीत्युच्यते । इत्येव वर्णोत्पत्तिस्तेषां विभागः पञ्चधा
तथा स्यात् स्वरतः । उदात्तादुदात्तमरितभेदात् अक्षर-
मैविध्यम् तथाकावतोऽपि २ त्रैविध्यम् "उदात्तमहतात्त-
स्वरितश्च स्वरारूपा । सुलोदीर्घं लृतश्चेति कावतो
त्रिविधा अक्षरं इत्युक्ते अक्षरमेव स्वरवत्त्वात्तत्त्वात्
कावस्तु उच्चारणकालभेदः स च यद्यपि अक्षरमेवोक्तं तथापि
"एकमात्रोभवेद् सुलोदिमात्रोदीर्घं उच्यते । त्रिभावन-
सुतोमेयो यञ्जमञ्जासंभावकम्" इत्युक्ते व्यञ्जनामा-
मध्यमं मात्राकावेनोच्चार्यत्वात् कावकतविभागोऽस्येव ।
मात्राकावस्तु "द्वयगुणैश्चरैः पाण्डुभिः प्राणैर्विनाष्टिका"
इत्युक्ते विनाष्टिकायाः पञ्चात्मिकायाः पटितमभागरूपका-
शास्त्रभागो मात्रा "दिमात्रो दीर्घं उच्यते" इत्युक्ते दीर्घस्य
गुरुतया पटपटितमभागत्वात् तथा च १५ पञ्चदशानु-
पञ्चात्मकाश्च अक्षरमात्राकाव त्रि शदत्तुपञ्चात्मकं काव-
एकमात्राकाव, विपञ्चात्मकं काव द्विमात्राकाव
शास्त्रविपञ्चात्मकं काव त्रिमात्राकाव । तत्तत्कावो-
च्चार्यत्वात् वर्णानां कावकतविभागश्च यम् । इत्यास्तु
विशेषः स्वरारूपाय व्यञ्जनामा न ऋच्चाटिविभाग-
किन्तु सर्वेषां मातृमात्रमेवेति । स्थानतो(२)विभागो
यथा "प्राज्ञे स्थानानि वर्णानामुत्तरं कण्ठं शिरस्यया ।
जिह्वामूलाश्च दन्ताश्च नासिकौघौ च तालुं चेत" सामा-
न्यत उक्ता वर्णभेदेन स्थानविशेषेण शिवायासक्तं यथा
"हकारं पञ्चमैर्युक्तमनः स्थानिषु सयुगम् । श्वौरस्यन-
विजानीयात् कण्ठमाह्वरयुतम् । कण्ठप्राक्कावविषय-
शास्त्राख्या ध्योत्तमावपु । सुगुह्यं च हृदये हृदया
कण्ठस्य स्थिता । जिह्वामूले हृदये । मोक्षं दन्तोष्ठौ
व कृतौ बुधैः । एते तु कण्ठप्राक्कावयोधौ कण्ठो-
वर्णौ कृतौ । अर्धमात्रा तु कण्ठप्राक्कावदेवकारयो

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	वाह्यप्रयत्नः ।
अ	०	अङ्गमात्रा	ताडु	अट्टम्	संभारादयः सङ्गमाद्यः
इ	०	वाः	ताडु भाषा च	तत्	संभारादयः अत्यमाद्यः
उ	०	वा	भूङ्गी	तत्	विभारादयः अत्यमाद्यः
	०	वा	सः	तत्	विभारादयः सङ्गमाद्यः
	०	वा	स	तत्	संभारादयः अत्यमाद्यः
ऋ	०	वा	स	तत्	संभारादयः सङ्गमाद्यः
ॠ	०	वा	सः भाषा च	तत्	संभारादयः अत्यमाद्यः
ऌ	०	वा	दन्तमूढम्	तत्	विभारादयः अत्यमाद्यः
ॡ	०	वा	तत्	तत्	विभारादयः सङ्गमाद्यः
ए	०	वा	तत्	तत्	संभारादयः अत्यमाद्यः
ऐ	०	वा	तत्	तत्	संभारादयः सङ्गमाद्यः
ओ	०	वा	तत् भाषा च	तत्	संभारादयः अत्यमाद्यः
औ	०	वा	ओषी	तत्	विभारादयः अत्यमाद्यः
अ	०	वा	तो	तत्	विभारादयः सङ्गमाद्यः
इ	०	वा	तो	तत्	संभारादयः अत्यमाद्यः
उ	०	वा	तो	तत्	संभारादयः सङ्गमाद्यः
ऋ	०	वा	तो भाषा च	तत्	संभारादयः अत्यमाद्यः
ॠ	०	वा	ताडु	ईवत् अट्टम्	विभारादयः अत्यमाद्यः
ऌ	०	वा	भूङ्गी	ईवत् अट्टम्	विभारादयः अत्यमाद्यः
ॡ	०	वा	दन्तमूढम्	तत्	ते सव
ए	०	वा	दन्तोष्ठी	तत्	ते सव
ऐ	०	०	अध्याख्यानं भाषाऽपि	तत्	ते सव
ओ	०	वा	ताडु	अङ्गमाद्यः	विभारादयः सङ्गमाद्यः
औ	०	वा	भूङ्गी	तत्	ते सव
अ	०	वा	दन्तमूढम्	तत्	ते सव
इ	०	वा	अट्टः	अङ्गमाद्यः	संभारादयः सङ्गमाद्यः
उ	०	वा	अध्याख्यानं भाषिका च	अट्टम्	अध्यामात्रं भाषाऽपि
ऋ	०	०	अट्टः अध्याख्यानं	अध्यामात्रम्	संभारादयः सङ्गमाद्यः

उदात्तादीनां स्वरस्य विज्ञानं न अङ्गरेखाचिह्नितः अकारादिवर्धं उदात्तः, अङ्गरेखाचिह्नितः अहदात्तः, अङ्गरेखाचिह्नितः अहदात्तः, अङ्गरेखाचिह्नितः अहदात्तः । तल्ल अकारेण अहदात्तविभागः, न तल्ल अङ्गरेखाचिह्नितः तेषां अहदात्तादिकारमात्रम् ।

स्वरवर्णविभागादि ।

स्वरवर्णं अकारादय ओकारान्तां विद्यामते
ह्यारि यतिस्त्रयोविंशतिर्वा "स्वरा विंशतिरेकश्च" दुःस्पृष्टेति
विद्येय लकार भुत एव वेदि" च विद्योक्ते । तथाहि
ह्रस्वदीर्घभुतभेदेन अ, इ, उ, ऋ, इत्येते द्वादश
लकारः ह्रस्व एव तस्य दीर्घाभावात् । ए, ऐ, ओ, औ,
इत्येते दीर्घभुतभेदात् अदौ इत्वेकविंशतिः सृकारस्य
अकारद्वययुक्त्वेन ईषत्सृष्टतया दुष्पृष्टत्वेन द्वाविंशतिः
भुतत्वे त्रयोविंशतिर्भेदा स्मृता । तेषां च मल्लेकसृदा-
त्तात्तदाक्षरितभेदः त्रैविध्येन ईई भेदा ईँ वा
भेदाः । सुनक्षेत्रामनुनासिकाननुनादिकभेदाभ्यां द्वि-
ध्यात् १२ । १२ वा स्रज्ज्ञा भेदाः सर्वेषां चैवा स्वयं
राजमानत्वात् उदात्तादिस्रवत्त्वाच्च स्रवन्दवाच्यता ।

तन्वमते तु अनुस्वारविशर्गसहितः अ, आ, इ,
ई, उ, ऊ, ऋ, ए, नृ, लृ, इत्येते दश ए, ऐ,
ओ, औ, इत्येते चत्वारः इत्येते षोडश । पाणि-
नीयमते सृकारस्य यथा दीर्घत्वामात्रेऽपि लकारद्वययुक्त
ह्रस्वलकारैकमात्रया द्विमात्रत्वसाम्यात् दीर्घत्वव्यवहार
तथा लृकारादिष्वपि उक्तः । अनुस्वारविशर्गयोश्च अक्ष-
रसामान्यासूत्रेषु अ, इ, उषु, इत्यादिषु माहेश्वरेषु
चतुर्दशसु सूत्रेषु आम्नानामात्रेऽपि भाष्यकृता अट्ठूप-
संख्यानेऽपि न स्वरवर्णत्वम् "अयोगवाङ्मा विद्येया
आन्त्रवस्थानभागिन" इत्युक्त्वा स्वयविराजमानत्वाभावात्
उदात्तादिस्रवत्त्वाभावाच्च । तयो स्वरवर्णत्वाभावेऽपि
अट्ठूपसंख्यानश्च तत्त्वव्यवहारार्थम् । तेन ह्रींनि इत्यादी
अनुस्वारव्यवधानेऽपि भवम् । अत्र च तन्मस्यानिकातुस्वा-
रस्यैव निमित्तता न तद्विषयः, तेन ह्रिं ह्रिं उं उं इत्यादी
न भवम् । अत्र तु सर्वास्तुस्वारव्यवधानेऽपि तेन ह्रं ह्रं
ह्रं ह्रंमित्यादौ भवम् "अट्ठूपसंख्यानव्यवधानेऽपि तत्त्व
अह्पह्रपेनैवातु स्वारमात्रेऽनुस्वारमात्रव्यवधाने अत्रार्थं तन्म
पह्रपम् न तु भवत्तत्त्व तन्मस्यानिकस्यैव पह्रपमित्युक्तोदा-
हृतो भवत्तम् । सर्वेषां स्वरवर्णैश्चरणे विहितं दूरावस्था-
नरूपम् आभ्यनारमयत्वं "विदितमूल्या स्वरणाच्च" इति
"अधोऽष्टा इति चोक्तेः । एषां माद्यमयत्वाच्च धोवमाद-
यवाराः "कण्ठमन्त्रे तु धोवाः स्युः संहता नादमागिन" इत्युक्ते । यथा चैषां दूरावस्थानं तथा सरलायामक्षा-
मिवत्वं तच्च आभ्यनारमयत्वं उक्तम् । एतेषां स्वारव-

स्थानानि प्रदर्शने । अ इति वर्षे कण्ठमूलोच्चार्य
"जिह्वागुले तु कु मोक्त" इत्युक्ते । तत्र च इति ह्रस्व-
वर्णः एकमात्रत्वात् । स च उदात्तात्तदाक्षरितभेदात्-
त्रिधा, त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकरूपद्वैविध्यात्
बहुविधः । एवं आ इति दीर्घ द्विमात्रत्वात् तस्य च
तत्रैव बहुविधम् । अ इ भुतवर्णः त्रिमात्रत्वात् तस्यापि
उक्तरीत्या पाद्विधम् तथा च अ इत्येतेषु अट्ठुदयानां
संज्ञा पारिभाषिकी कारतकारपरत्वे स्वरूपपरता । एवम्
इ, इति तात्त्व्यः "इभुयमानां ताकु" इत्युक्तेः । तस्यापि
इ, ई, ईँ इति ह्रस्वदीर्घभुतसंज्ञा एकमात्रद्विमात्र
त्रिमात्रताभेदात् तेषां च मल्लेकसृदात्ता वाद्विधमित्यादा-
दशविधता । तथाच इ, इति अट्ठुदयानां संज्ञा तपरत्वे
कारपरत्वे च स्वरूपपरता । उ इति वर्णः ओष्ठोच्चार्य
"ओष्ठजावपू" इत्युक्ते । स च ह्रस्वदीर्घभुतवर्णः एक-
मात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् त्रिविधः तेषां मल्लेकसृदात्तरीत्या
पाद्विधमित्यादादशविधता । एवञ्च उ, इत्यादयानां
संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । ऋ, इति
मूर्धन्योच्चार्य "अदुरानां मूर्ध्ना" इत्युक्ते । स
च ह्रस्वदीर्घभुतरूपः त्रिधा एकमात्रत्वादिभेदात् ।
तेषां च मल्लेकसृदात्तरीत्या वाद्विध्यात् अट्ठुदशविधता ।
"अह्रस्वयोर्विद्यः सावर्ण्यम्" इत्युक्ते लकारस्य
वक्ष्यमाणद्वादशभेदसहितं अट्ठुदशभेदाः तेन अ इति त्रिं-
यतां संज्ञा इति भेदः । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता ।
खवर्णः दन्तमूलोच्चार्य "छल्लखानां दन्तः" इत्युक्ते
तस्य दीर्घाभावात् ह्रस्वभुतभेदेन द्वैविध्यम् तयोश्च मल्ले-
कसृदात्तरीत्या वाद्विध्यात् द्वादशविधतेति खवर्णं द्वादशानां
संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । अ, इ, उ, ऋ, ए,
इत्येतां वर्णपरत्वे अट्ठुदयादीनां संज्ञानां च संज्ञा । अक्षि-
पक्षेऽपि दृश्यम् यमभ्यन्तरीयां विभागादि तत्तच्छब्दादौ उक्तः

अकारादीनामनुज्ञा वाचकशब्दा तन्मोक्षा वर्णा-

भिधाने दर्शितास्तैः क्रमेणोच्यन्ते यथा

अ "अ श्रीकण्ठः सुरेयश्च बलाटः" चैकमात्रकः । पूर्वो
दरी खविषेवो सारखतमिय वदः । महात्राङ्गी वाहृदेशो-
धनेय केयवोऽस्ततम् । कीर्त्तिनिष्ठतिर्वागोयी नरका-
रिर्हरोमवत् । त्रङ्गा रामातुकोह्रस्व कामश्च प्रवशाद्यः ।
त्रङ्गाश्चो कामरूपश्च कामेशीवाशिनी विवत् । विवरे-
शीविषुक्कहो प्रतिपत्तिविरचिनी । अर्द्धमरुद्द्वं रर्द्धादो
त्राङ्गाश्चः कामकर्त्तव्यौ ।

उ “उकार परमेयानि । अथ कुरुक्षेत्री मृत्युम् । पीतवस्त्रक-
शस्त्राय” पञ्चदेवमय सदा । पञ्चप्राणमय देवि । चतु-
र्वर्गप्रदायकम् ।

ऊ “पञ्चकुण्डलकारमूकार” परकुण्डलीम् । पञ्चप्राण
मय वर्णो पञ्चदेवमय सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्षं पीत
विद्युल्लतं यथा । चर्माय काममोक्षस्य सदा सुखप्रदा-
यकम्” ।

कृ “ककारं परमेयानि कुण्डलीमूर्तिधारकम् । अत्र ब्रह्मा
य विष्णुश्च रुद्रश्चैव परमाने । । सदाविषमय वर्षं सदा-
देवसयुतम् । पञ्चवर्णमयं वर्षं चतुर्णामयं तथा । रक्त
विद्युल्लताकारमकार प्रथमायकम् ।

ख “खकार परमेयानि । खवं परमकुण्डलीम् । पीतवि-
द्युल्लताकारं पञ्चदेवमयम् सदा । चतुर्णामयं वर्षं
पञ्चप्राणयुतं सदा । त्रिपल्लवसहितं वर्षं प्रथमाभि
सदा प्रिये ।

ल “लकार चञ्चलामाङ्ग । कुण्डलीं परदेवताम् । अत्र
ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये । । पञ्चदेवमय वर्षं
चतुर्णामयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्षं तथा गुण-
लयात्मकम् । विन्दुलयात्मकं वर्षं पीतविद्युल्लतं यथा ।

लृ “लृकारं परमेयानि । पूर्वचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवात्मकं वर्षं
पञ्चप्राणात्मकं सदा । गुणलयात्मकं वर्षं तथा विन्दु-
लयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि । स्वयं परमकुण्डलीम् ।
एकारादीनां ध्येयरूपाख्ये कारादिग्रन्थेषु उक्तानि” ।

इति वाचस्पत्ये स्वरविभागादि ।

व्यञ्जनवर्णविभागादि

व्यञ्जनवर्णां त्रिविधाः कर्षान्तरस्योद्भवदात् तत्र कादयो
भावयामा स्पर्शा, यरलवा अन्तःस्था यवसङ्गे जङ्गाः ।
“आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् समीक्षते विवक्षया । मन
कायाग्निमाह्वयति स प्रेरयति भावतम् । सोदोर्मुखी-
मिहते वल्लभापदा भावत । वर्णान् जगते तेषां विभाग-
पञ्चधा मतः । स्वरतः कावतः स्थानात् प्रयत्नात्पदानात्”
इति शिष्योक्तौ सर्वेषां वर्णानां प्राक्कायुल्लाप्यम् । तथाहि
वेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकयन्त्रनिष्पादनाय प्रे-
रतमन करण मूलाधारस्थितमनसं । भावयति तद्भावित-
वानसत्त्वस्वप्नस्थानिष्ठभावनाय प्रभवति तद्भावितेन

वामिनेन तत्त्वं चक्षुरूपेणोत्पादितं यच्च परा वा-
गित्यभिधीयते । ततोनामिदं पर्यन्तं चित्रितेन तेन तद् य
संयोगादुत्पादितं यच्च पश्यन्तीति कीर्त्यते एतद् ह
यस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिभावगम्यता नाशं
दीयन्नुतिगोचरता । ततस्तेनैव हृदयदेश परिसरता हृ-
दयसंयोगेन निष्पादितं यच्चो मध्येत्युच्यते सा ५
स्वरूपविधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदध्या-
कमपि समधिगम्या । ततो मूर्ते पर्यान्तमाक्रमता तेन
आहृत्य मूर्त्तिनं तद्वतिघातेन ततः पराहृत्य सुखविधे
कण्ठादितस्तत्स्थानेषु स्थापितानेनोत्पादितं यच्चो
वैश्वरीत्युच्यते । इत्येव वर्णोत्पत्तिस्त्रयोविधा पञ्चधा
तथाया स्वरतः । आदाच्चातुदात्तस्वरितभेदात् अथा
लैविध्यम् तथाकावतोऽपि २ लैविध्यम् “उदात्तमहदात्तञ्च
स्वरितञ्च सरास्वथा । सुखोदीर्घं लृ तथेति कावतो
निवशा अचि” इत्युक्ते अचामेव स्वरवत्त्वात्तथात्वम्
कावस्तु उच्चारणकावभेदः स च यद्यपि अचामेवोक्तस्तथापि
“एकमात्रोभवेद् सुखोद्दिमात्रोदीर्घं उच्यते । त्रिभावास्तु
भुतोऽनेवो यञ्जनञ्चाहंभावकम्” इत्युक्ते व्यञ्जनमा-
मयर्षमात्राकावेनोच्चार्यत्वात् कावतविभागोऽस्येव ।
मात्राकावस्तु “दयगुर्वचरं पाथ पञ्चभि प्राणैर्विनाडिका”
इत्युक्ते विनाडिकायाः पञ्चात्मिकाया पटितमभागरूपका-
वाह्यभागो मात्रा “द्विमात्रो दीर्घं उच्यते” इत्युक्ते दीर्घस्य
गुरुतया पञ्चपटितमभागरत्वात् तथा च १५ पञ्चदशात्
पञ्चात्मकावत् अर्धमात्राकावत् त्रि यदत्तपञ्चात्मक काव
एकमात्राकावत्, विपञ्चात्मक काव द्विमात्राकावत्
सार्धविक्रमात्मक कावः त्रिमात्राकावत् । तत्तत्कावो-
च्चार्यत्वात् वर्णानां कावतविभागवत्त्वम् । इत्यास्तु
विशेषः स्वरानामिव व्यञ्जनानां न चञ्चाटविभाग
किन्तु सर्वेषामर्धमात्रत्वमेवेति । स्थानतो (२) विभागो
यथा “प्लौ स्तानानि वर्णानां स्वर कण्ठ शिरस्तथा ।
जिह्वाभूषञ्च दन्ताश्च नासिकीश्चैव तावत् चेति” सामा-
न्यत उक्ता यथैवेन स्थानविशेष शिवायासक्तं यथा
“ककार पञ्चमैर्युक्तमनः स्थापितं सयुतम् । औरस्यन्
विलानीयात् कण्ठप्रसाहसयुतम् । कण्ठप्रसाहविषय-
मात्राकावत्वाद् योऽवजावुपू । सुमूर्द्धन्या अट्टरवा तस्या
कटववा अता । जिह्वाभूषे यः क मोक्ष ह्नोऽप्यो
व अतो वुधैः । ए ऐ उ कण्ठप्रसाहव्यावोध्योः कण्ठो
ठञो अतो । अर्धमात्रा व कण्ठप्रसाहदेवकारयो

येमा स्मृता ह्येव 'मोक्षा' इति शिखाशक्तमेव बोध्यम् ।
 अत्रापि 'अर्थाभावकूपविहतत्वन्त' यच्च 'वरदशास्तीषत्
 ट्टा इत्यर्थे नेमद्वयवाचो । 'यच्च यच्चवा नेमस्मृता
 अर्थास्मृता अर्थादर्थविहता' "सराचामूत्राश्चैव विहता
 करणं स्मृतम्" इत्येववाक्यत्वात् । एते च स्थानप्रवृत्ताः
 सर्वेषां प्रायासप्रयुक्ता । बाह्यप्रवृत्तास्तु स्थानरतस्वपरी-
 चावामेवोन्नोन्निरिति "तस्यास्यप्रवृत्त सर्वमिति" पा०
 सूत्रभाष्यादौ अहम् । तेन तत्कारस्थाने विचारश्चास्यो-
 भास्यप्राचक्ष्णवाह्यप्रवृत्तस्यामेव चकारटकारादेव इति
 "स्थानेऽन्तरतम्" इति सूत्रभाष्ये अहम् वक्तव्यमान-
 धर्मत्वमेवान्तरतमे हेतुरिति बोध्यम् ।

बाह्यः प्रवृत्तावाटविधाः कारककापास्त्वहनवविध
 बहुचरिकावाचोत्पादकध्वनिविशेषवोभास्योवप्राप्ता-
 त्यचमङ्गलरूपकार्यकरा यमाक्षरं विचारसवारश्चाव-
 नादपोषावोभास्यमाचमहाप्रायनामानो भन्तव्याः ।
 प्रवृत्तमेरितो वायुध्वनिमिव्यङ्ग्य यत्नविशेषेण मन्त्रित-
 विकायादोमपि सत्यादवति अतो गन्धविश्वविकायादि-
 फलदादास्यमङ्गल्यकार्यकरत्वात् येते माहुरा इति ।
 ते च "अथा यमा" अथ-+यपी विषयं यदेष च ।
 एते चावाहप्रदाना अथोभास विहस्यते । कथम्, अथ
 त बोवाः स्मृ संवारा नादकानिनः । अतुन्ना वर्गवम-
 नावचवाक्षारवः अता " इतिविज्ञान्योस्युक्तदिवाव-
 चेवा । अथा स्थाने जाता ये यमाः के के न के इत्येते
 प्रातिमास्त्रमचिह्नाः अरः, जिह्वामूत्रोपोषध्मानीवविषयी
 अरः यववाच एते चावाचपोषाः अरुं विहस्यत च ।
 अन्ये एतद्विधाः अथैवार्थो योवसवारनादकपवाह्यप्रवृत्त-
 वनः । वर्गीविप्रवृत्तद्वीवपञ्चमवर्णा पूर्वोक्ताः प्रथम-
 त्तोयवर्मजातवभास अथः अरववा एते अत्यप्राचा-
 अत्रिका अथैव महाप्राचाः इति विवेकः ।
 तदेव परस्परविभाजकैर्वाच्यान्तरप्रवृत्तैः अरकाव-
 विषयैर्वाचानां परस्परविश्ववचकपता । प्राचिह्ना हि वर्या
 उरकावैव अत्रिद्विविधम् विहस्यतामावादवनि तत्त
 वर्गविभाजकानि कृषीपले उग्रानि
 वाच्यादौ विहस्यतावाचानां कसत्तत्त उत्तरत्ता० टी० यथा
 मन्त्रप्रवृत्तेनाचरगुहिराभिधीयते "अचरे परिहृते च
 नावको भूतिव्यवृत्ता इत्युक्तेरचरुत्तरावयवत्वात् ।
 "अवचोत् वर्यातिर्भवति अमिवर्गाइनयताम्यवचोद-
 क्षाति, अरमवचरवात् वराहतात् । तवाङ्गोच, योव

अजपरहितदत्तरगणात् पटादौ विहस्यतात् भरवह
 सपूर्वैर्विरहितात्" । भरवहलास्तपूर्वाधि साम्यव
 राणि तैर्विरहितादित्यर्थः । ह्यवर्षाणां कथान्युक्तानि-
 तत्त्वैव । "क को गो घ व चक्षी वितरति, विवशोह,
 अथा च सुख, कः प्रीति, जोमित्यनाम, मयमरच-
 करौ क्जो, टठी खेदु खे, । अः योमा, ठो वियोभा,
 अमयमय च यस्तु ख, वस्तु युव, दो, धः, योव्य,
 छद, नः, वृक्षमयमरचलेयदु सं यवर्ग । वा लक्ष्मी,
 रस्तु दाह, अमयमय लवी यः सुख, वस्तु खेद, य-
 योव्य, हस्तु खेद, विहस्यमपि च अ, अ ममृदि
 करोति । स युक्तं चेह न ज्ञात् वृक्षमरचपटुर्न र्थविह्या-
 वयोग पटादौ, गद्यवन्त्रे, यवचि च सकले, प्राकृतादौष-
 मोऽयम्" । एतेषां कथाधारनिरूपणमपि तत्त्वैव "नायको
 वर्धते यत्त फल तस्य समादिधेत् । अन्यथा त हते
 काव्ये कवेर्दोषावह फलम्" । तस्य प्रतिप्रवोऽयुक्त ।
 "देवता वर्धते यत्त कापि काव्ये कवीवरै । मितामित-
 विचारो वा न तत्त फलकल्पना । देवतावाचका यद्वा ये
 च मद्रादिवाचकाः" ।

इति वाचस्पत्ये व्यञ्जनवर्णविभागादि ।

क

व्यञ्जनवर्णमेव ककारः कथम्, अर्धमात्र । तस्य तन्त्रे
 वाचकाः यद्वा वर्याभिधाने उक्ता यथा । "कः को
 भीयो महाकाशी कामदेव प्रकाशकः । कपासो तेलव
 यान्तिर्वाग्देवोजवानह" । अको प्रजापति स्मृतिर्देव-
 अन्तो विद्यामति । अमन्तः पार्थिवोपिन्दुस्तपिनो पद-
 मात्मक । वर्गाद्युच सुखो मन्त्रा वर्णाद्योऽन्मःप्रिवोज-
 चम् । माहेवरो तृचा पुष्प मन्त्रवचरणं कर । निह्या-
 कामेवरो सुख कामरूपो मजेन्द्र । श्रीपुत्र रमणो-
 रङ्ग कुसुमा परमार्थकः" ।

क पु० के-अन्ते कच-दोषी वा अ १ मन्त्रवि २ विष्णो ३ काम-
 देवे ४ अग्नी ५ वायो ६ यमे ७ सुखो ८ स्वात्मनि ९ टटले-
 प्रजापतौ १० राजनि ११ कामयन्तौ १२ मयूरे" मेरि० ।
 १३ विष्णो यन्द्वि० । १४ विष्णे १५ देवे, १६ कावे
 १७ यमे मेवे १८ यन्द्वे अनेकार्थकोष १९ प्रकाशे च एका-
 चरकोष । २० मिरवि न० "हाभ्यामोठो हिबन्मुच्य

सेनमूर्त्त्या गत्वा तस्याः सङ्गमे कंसोत्पत्तिरिति तन्नोक्तम् ।
 'एषस्तु दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे । कृष्णवाविट-
 कृद्वो ददा तामसितेक्षणां । वायुं पश्यस्य बभूवन्
 ध्यानमेवान्चिन्तयत् । दृष्ट्वा ध्यातमात्रे तं दृष्टं
 शान्तमवाप्तत । उपसेनस्य पत्नीति ज्ञात्वा हर्षमवाप
 यः । उपसेनस्य वै रूपं ज्ञत्वा स्वं परिवर्त्य च ।
 उपासपङ्कजाबाहु प्रथमं दानवेन्द्र । अयमानय
 जनकैर्जपाहमितरीर्यवान् । उपसेनस्य रूपेण मात-
 रं ते व्यधर्षयत् । सा पतिस्त्रिगुह्यदया भावेनोप-
 धर्षयत् तम् । यद्विज्ञातमवत् पञ्चाक्षस्य गौरवदर्श-
 नात् । सा तमाहोयित्वा भीता न त्वं मम पतिर्भूवम् ।
 कस्य त्वं विहताचारो वेमासि मणिनीलता । एषपत्नी-
 त्वमिदं मम सङ्कषितं त्वया । पतुष्को रूपमास्ताव
 मोचनीयेन कर्मणा । किं मा वक्ष्यन्ति वसिता बान्ध-
 वाः कुलपांशुष्वाम् । कुमुदिता च वत्सालि पतिपत्नैर्विरा-
 जता । धिक् त्वामीहमममानं दुष्टकुलं व्युत्थितेन्द्रियम् ।
 अविद्यासमनार्यं च परदारमभिमर्षम् । स तामाह
 प्रथज्जनी क्षिप्रः क्रोधेन दानवः । अहं वै कुम्भितो
 नाम सौमस्य पतिरुत्थितः । किं मां क्षिपसि रोषेण
 मूढे । पश्चिद्वतमानिनि । मातुषं पतिमान्निम गोचं
 ज्ञातुमेष स्थितम् । अमिचाराच्च दुष्कृति स्त्रियः स्त्रीमा-
 नमर्जते । न ज्ञातां निवृत्ता दुष्टिर्ज्ञातुमीषां विवे-
 चतः । नूनमे हि स्त्रियो बह्वो अमिचारावतिक्रमं ।
 प्रसूता देववद्व्यान् पुत्रानममिदमिहान् । अतोव हि त्वं
 स्त्रीलोके पतिधर्मावती बवी । युद्धा केशान् विधुमन्ती
 भागसे जयदिग्दधि । कस्य त्वमिति ब्रूयाह त्वयोक्तो
 जलकाभिनि । कंसस्तस्माद्भिह्वल्य ही तव दुष्टो भवि-
 ष्यति । सा वरोषा पुनर्मूर्त्ता निन्दन्ती तस्मै तं वरम् ।
 उवाच अचिता देवी दानव हृष्टवादिनम् । धिक् ते
 दृष्टं सुदुर्दृष्टं । वः शर्मा मित्रसि स्त्रियः । वनि स्त्रि-
 वो भीषद्व्याः धनि चैव पतिप्रता । वाक्सेवपश्य
 नूनमे ऽद्वयतीमस्तुता स्त्रियः । वामिर्हता प्रजा
 शर्मा लोकाश्चैव कुलधमः । यस्मैवा मम पुत्रो वै दत्तो
 हस्तमिवायनः । न मे वल्लभस्त्वेषं शत्रु चापि यद-
 ष्यसे । उपसेनप्रति पुमाक्षी च । पतिवशे ममाव्यय । मनि-
 ष्यति च ते अत्युच्यं दत्तस्त्वया सुत । कुम्भितस्ते-
 वस्तस्मै जगामाकाशमेव त्वं । कांसबाधनप्रथमं कंसकण्ठे
 बभूवते कांस्योभयमारुहविभागयुक्ता भावप्र० उक्ता यथा

"अथ कांस्यस्य रीतेषु शोचनम्बभिधीयते । पञ्चार्थाहत-
 पत्राणि कांस्यस्यान्वौ प्रतापयेत् । निषिञ्जेत्तप्तपानानि तं छे-
 तक्रोच कांस्यिके । गोमूत्रे च कुक्ष्याणां कषायेऽत्र त्रिधा
 त्रिधा । एव कांस्यस्य रीतेषु विशुद्धिः समजायते" ।
 अथ भारणविधि "वर्कलीरेण स पिष्टो गन्धकस्तो न लेपयेत् ।
 समेन कांस्यपत्राणि शुक्लान्यन्तर्द्वैर्हृत् । ततोभूपापुटे
 हत्वा पचेत् तप्तपुटेन च । एवं सुट्टव्यात् कांस्य रीतिषु
 भिद्यते भूवम्" एवं भारितयोः कांस्यस्य रीतेषु गुणा
 'कांस्य कषाय तीक्ष्णोष्णं लेखनं विषदं वरम् । गुरु
 नेत्रहितं कृष्णं कफपित्तहरं परम्" ।

"कसमन्मन्त्रुर्धपायकाण्डालं द्विगौ" पा० द्विगुसमासे
 आद्युदात्तता । द्विर्हः । द्वौ कसौ परिमाणमस्येति तद्वि-
 तार्थद्विगुः । कसयन्दोऽर्धार्थादि । "का कासी का मधुरा
 का शीतलवाहिनी गङ्गा । क सं जघान कण्ठं कम्बवन्तं
 न बाधते शीतम्" विदग्धतुल्यमण्डने समानमन्त्रोत्तरदर्श-
 नात् दन्तमध्य एव । ईउपसेनकन्याभेदे स्त्री सा च देव-
 भागभायां "कषा कंसवती कक्षा सुतनूराद्रुपाविका ।
 उपसेनदुहितरो वसुदेवान्तजस्त्रियः" । "देवभागस्य
 कषायां चितकेतुद्वैर्हृत्" भाग० ८, २४, २५,

कंसक न० कसमेव कार्यं कम् । १ कांस्ये तदुत्पत्तिगुणादि
 भावप्र० उक्तं यथा

"ताम्रपुलमास्वातं कांस्यं शोचय कसकम् । उपधातु-
 र्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तद्विरक्तयोः । कांस्यस्य तु गुणाश्चेयाः
 क्षयोनिषद्व्या जने । संयोगजप्रभावेन तस्यान्येऽपि
 गुणाः स्यताः" । "कांस्य कषाय तीक्ष्णोष्णं लेखनं विषदं
 वरम् । गुरु नेत्रहितं कृष्णं कफपित्तहरं परम्" । कसमिव
 "इमे प्रतिकृतौ" पा० कम् । २ कांस्यजाते कायोमे उपधातु-
 भेदे । "कायोश्च धातुकायोश्च पाशुकायोश्चमित्यापि । त-
 देव किञ्चित् पीतन्तु स्रक्कायोश्चमुच्यते । कायोश्चमन्त्र-
 स्रक्च तिलस्य त्वपरं तथा । वातस्तेऽङ्गुलं केयं नेत्र-
 कण्ठेष्विषमणुत् । मूलकच्छास्त्रोश्चित्रनायनं परिकी-
 र्त्तितम्" भावप्र० तद्गुणादि ।

कंसकार पु० कसं तन्मयपात्रं करोति क-स्वप् उप० ष० ।
 (कांसारि) धर्षयत्करजातिभेदे "वैद्यानां आक्षेपाव्यातो
 क्षम्यो गान्धिकोवपिक् । कसकारयदुकाटौ आक्षेपात् सं-
 भूयतः" दृष्ट० पु० । तेनैतस्यान्वयदत्तं हिजस्रकार इति किन्तु
 सा जातिर्देशान्तरे प्रसिद्धा । गौडदेशवादिनस्तु श्रद्धाः ।
 "विश्वकर्मणं च श्रद्धायां वीर्याधानं चकार यः । ततो

यभु उताप पठेते शिल्पकारिण । माकाकार कर्मा
कार यत्कार गविन्द । कुमाकारः कवकार
पठेते शिल्पिनोभरा । गज्जरे० ५० तेनास्य शुद्राजातया
“मात्तवदुपगदुरा” रत्नमोः शुद्रत्वम् । उगनया त
तस्य प्रतिमोमगर्गगदुरात्पगतम् । “नृपायां वैश्यमगर्गात्
प्रायोग्य इति मृतः । तत्प्रायो भवन्ते ते ब्रह्मकाण्डोप-
जीविन । शिल्पिनाः केचित्तन्मै जीवन् वज्रनिर्मितम् ।
प्रायोग्येन विप्राया जाताकाण्योपजीविन,” ।

कसकम् ५०७७ तद्वानुत्तम-किप् ईत० । वागुदेने तेन कि
तस्य समामधे कर्त्तव्येन मायनात्तयात् यथाह कर्त्त० ८८
७० । “निष्पे विगारि सुकोष मन्त्रोपे च केयव । ज्ञातो-
नास्य व्ययां ददा विपद्याज्ञं देवधीम् । सर्विक इव बेगेन
केयवो ज्ञातविरुग । प्याहदुर्गुङ्गाबाह्य कवनामाध-
गव्युतः । रत्नमध्यादुत्तपयात्तत्त कयाधमानिजे । यव-
जहायुना विप्रो यथासत्यो यमावन् । दत्तुर्नहि त सर्वे
रत्नमध्यादुत्तम् । केयव कर्त्तव्यार्थस्य दत्तुः पुरगमिनः ।
योऽपि कसकदायका परोत्त काकधर्मया । प्याकायादिव
गोविन्द मेने ज्ञातगर्तं विभुम् । य लण्णे नायत लया बाह्य
पटिपवन्निभम् । मूर्त्तलेषु परावृष्टः कयो वै रत्नस्य विद । सु-
टयापतत्तस्य कासुगो वज्रभूषितः । शिरस्यत्त लण्णेन
परावृष्टस्य पाणिना । कृत्तेन परावृष्टस्य कर्त्तव्यो नित्यन्ता
गत । तथैव च विषमूढो विप्लव समपदान । निर-
हीतप केयेषु गतागारिव निवृत्तम् । न यथाह सप्त
द्रुत कस लण्णस्य वै तदा । विजगृह्णाम्यां कस्यांभ्यां
स्थिपरादिव यथा । विजगृह्णाम्यां बाह्यभ्यां गताविरुत
मृपयैः । अयितेनोत्तरीयेव वृक्षस्य चित्तानन । वेष्ट-
मानः समाधिपः कस लण्णेन तेजसा । यक्ये च महारजे
महासिप्यस्य केयव । केयेषु त वसादुष्टस्य कस
हेगार्पिता गतम् । लण्णमाप स लण्णेन भोजराजो
महाद्युति । यमाजवाटे परिकर्त्त देहलतां ककार च ।
यमाजवाटे विप्रीस्य विजगृह्ण च गतायुषम् । लण्णो विव-
र्ज्यागाव कसदेहमदूरतम् । “निवेदितां कसलपः स
विष्टे” भाप । कवजिगृह्णारातिर्कवहादयोऽप्यल
कसवती स्त्री उपसेमङ्गितमेदे देवयवस्य पत्याम् लवमवदे
उदा० । “कसवत्यां देवयवस्य सुवीरदुपगंसावा” भाग०
८, १४, २ ।

कसार न० कस तदाकारम् अक्षति अ-अक्ष उप० ७० ।
अप्यु तस्य च क सवत्कुसायां तदास्यम् “यमूर्त्तिञ्चु

कसारं तदप्यु ईत० ज्ञा० । [१६०४ भाती जिवा०
कंसाभिय न० कंसाभ्योश्च चित्तमतात्तया ७० उपनिषत् ।
कसिक नि० कयेन चतु वटिपमनानेन ज्ञीत “कंसाट्टु”
या० टिटु रकार उच्चारणात् । [कंसेन ज्ञीते किंवा
टिट्वात् ङीप् । अथर्ववेदविज्ञोऽस्य तज्जुम् । अथर्ववेद
वाङ्मयेन ज्ञीते नि० । दिवंस हार्था कवाभ्यां ज्ञीते नि० ।
कंसोदया स्त्री कस इव सुभगादुद्गति उदु+भू-कच् । वी-
राद्व्यां अलिखायां तत्ता सुभगात् कवत्तत्तम् ।
कक दद्यावाम् कव० गच्छावसे च कव० भा० आत्मा० दित् ।
कवते अक्षविष्ट कवते [कवते प्रतिकृतं न कवत् ।
कक गमी भा० रदित् आत्मा० कव० दित् । कवते । अक्षविष्ट
ककान्त ५० कव-अन्त् । [ज्ञेयं उपादिबोध २ मृपे उक्त०
ककर ५० कव-अन्त् । पक्षमेदे । “देवनाय कवर्त्तान्ति-
गिरास विव्वरान्” यजु० २४, २० । कवर पटिनिवे
ककरवा(पा)ट ५० कं विव्व कवर्त्तान्ति इत्य ५० वा च
भूतविषे इत्यमेदे । “तज्जु ह्रीतवाद्दमारगुङ्गाहमज्ज
गर्गरकवरवा(पा)टविद्युक्त्वाविद्यदानीकटी भूतवि-
वावि” सुगु० । वनभ्यस्य “अन्तपाच कर्त्तरीवरीरीह
कवरवाट कवर्त्तान्ति कवर्त्तान्ति कवर्त्तान्ति कवर्त्तान्ति
विवावि” सुगुतोक्ते लक्ष्यारनिर्वायविषे २४७मेदे ।
ककर्त्तु ५० कस कर्त्तु कर्त्तु कर्त्तु कर्त्तु कर्त्तु कर्त्तु कर्त्तु कर्त्तु कर्त्तु
सुक्तावने । “कवर्त्तुने उवभोगुत्त पावीत्” अ० १०,
१०२, ६ कवर्त्तुने कर्त्तुनाम्” भा० ।
ककाटिका स्त्री कवाटिका एवो० । कवाटाम् २४७वाटा-
स्त्रिमेदे च “मक्षिन्मस्य कतमोवृष्टाट कवाटिकां प्रव-
मोव कवाटम्” अथ० १०, २, ८ ।
ककुत्तस्य उक्ती क कस कजयति कूक-अवच् एवो० तम्
तत्तव । वातकपक्षिणि राजवज्रम स्त्रियां ङीप् ।
ककुत्तस्य न० ककुत्तस्य वेदे एवो० । ककुत्तु मे क्वे “कवौ
वा इह ते मनः ककुत्तवर्त्तम जामय” । अथेन भूम
अर्चुकि” अथ० १८, ४, ६६, जामयो भवोटा ककुत्तस्य
यक्तेव यथा अर्चुयनि तथैव मन आन्नादव रत्तवः ।
कोक्ते त ककुत्तस्यमित्येव ।

ककुत्तस्य ५० उवभुपधरस्य यक्तेव ककुत्त तिष्ठति स्त्रिया क । उर-
ज्या स्त्रे दद्यात्तुपुलभयादुत्तु नृपमेदे । तज्जाननिवृत्ति-
चरिते यथा “दद्यात्तु सस्थिते ताते यथादजानमानवत् ।
यथादस्य त दावाद् ककुत्तस्योमानो योर्विभान् । इत्युक्त
उवभुतस्य ककुत्तस्योऽजमतापुरान् । पूर्ववाचीवके उक्ते क्वे

तस्यको न स सृष्टः" हरिवं० १०७० । 'बासदीजे हरि' यच्च घयाद इति विश्रुत । उरझयस्य स्रुत इन्द्र-वाद्य इतीरित । ककुत्स्य इति चासृक्त शृणु नामानि कर्मभि । क्षतान् व्यासीत् समरोदेषाना सह दानवै । पाणिपाद्ये ब्रतो वीरो देवदैव्यपराजितै । वचनाद्देवदेयस्य विष्णोर्विश्राम्न प्रभो । बाह्वन्तरे दृढस्य बभूवेन्द्रो महाहृष्ट । नमस्तथो धनुर्दिव्यमादाय विधिष्वानु श्रिता-न् । क्षयमानस्तमास्तु युयुत्सुः ककुदि स्थितः । तेज-साध्यायितो विष्णो उरुषस्य परात्मनः । प्रतोष्यार्द्रिदि दैवानां न्यरुषत्तुल्यैः पुरम् । तैस्तस्य चाभूत् प्रथमं तमुलं लोमहर्षणम् । वमाय भङ्गैरनयहैत्वानु वेड-मिवयुग्मधे । तस्येवपातामिहस्य युगान्नाग्निसिखोत्प्लवम् । विश्रुज्य उद्गुब्धुदैव्याह्वयमाना क्षमासयम् । जित्वा पुर धनं सर्वमयच्छद्भ्राजपाणये । प्रत्ययच्छत् स राजर्षिरिति नाममिराकृतः" भाग० ८, ६, ११ "इच्छाकुवशः ककुदं नृपाणां ककुत्स्य इत्याहितवल्ग्वोऽभूत्" रघु । तस्यापत्यं यिषा० अण् । काकुत्स्य तदपत्ये । "काकुत्स्य ईषत् कवमानं व्यास" भट्टि ।

ककुदु स्त्री कं सुख कौति कु-गन्धे किम् ठक् च घृभोऽतस्य दः । इषस्तन्मृष्टस्यमासपिण्डाकारे, (कुंठ) इति स्त्राते । इषा-क्तेभेदे श्वेतच्छत्रादौ नृपविष्टे, १प्रधाने, ४पर्वतापभागे च । "आस्य विष्टस्य ककुदि पाणिना प्राणिपञ्चने" भा० अत० २८१ अ० । ककुदिस्थित ककुत्स्यगन्धे उदा० । ककुदं पु० कस्य देहस्य सुखस्य वा कु मूर्तिं ददाति दा-क । (कुंठ) इति स्त्राते । इषाक्तेभेदे, २प्रधाने, १नृपविष्टे, च त्रादौ, ४पर्वतापभागे च । "इच्छाकुवशः ककुदं नृपा-णाम्" रघु । "नृपतिः ककुदं दत्त्वा यूने श्रितातपशारवम्" रघुः । "स राजककुदव्यपपाणिभिः पार्श्वैर्वर्चिभिः" रघु । बह्व० अवस्यायामन्वसोप समा० । अजातककुत् अवस्यदा' हृष्ट । पूर्व ककुत् तदवस्य । पर्वतभेदे चान्य-धोपःतिः ककुत् त्रिकूटगिरि ।

ककुदात्त लि० ककुदं राजचिह्नमस्तीति धारकत्वेन व्या-प्नोति अज-अण् उप० ष० । राजचिह्नधारके । बस्यापत्यम् रेपत्या० ठक् । काकुदिक तदपत्ये पु० स्त्री ककुदावर्त्त पु० ककुदि व्यावर्त्त । ककुदिस्ये दुष्टरोमावर्त्त-भेदे । तस्य प्राणिस्यत्वात् निन्द्यात्वाच्च सत्वर्थे इति । ककु-दावर्त्तान् गच्छिष्युक्ते निन्द्ये एषे ।

ककुजत् पु० ककुदस्य सप्त यवादि० न सस्य च ।

इष्टे । "दर्पकस्य ककुजान्" कुमा० । "अयोमतोश्च-र्नदितं ककुजानाम्" माघ । "मदोदया ककुजान् सरितां कूटसङ्गुजा" "इष्टः ककुजानिव पितृभूट" रघु । ककुदु साहस्ये मास्यस्य सप्तम् । २ ककुत्सवर्गः बह्वोदक-सवातयुक्ते । "अस्मि प्रवृत्तिं ककुजान्" यजु० ८६, ककुजान् ककुच्छब्देन ह्यपस्त्वो उच्चतप्रदेशे उच्यते साहस्ये सयुप् तत्समान्यादुदर्शनचयैर्भुक्तं वेदो० । ३ ककुभोवधौ' राजनि० ४ पर्वते स्थानी

ककुजती स्त्री ककुदिष मासपिण्डोऽस्यस्याः सप्तम् यवा० न सस्य वः ङीप् । कस्याम् व्यसर

ककुभिन् पु० ककुदु-अस्यर्थे मिनि । इष्टे २ पर्व-ते च । "अष्टौ सहस्राणि ककुभिर्नामहस्य" भा० व्याच० १०१ अ० । ४ रैवते भृगे पु० । "आमर्त्तस्य त्र दयादो रेवोनाम महाद्युतिः" आमर्त्तविषयशास्त्रीत् पुरी चास्य कुयस्यचो । रेवस्य रैवत पुत्र ककुब्धो नाम धार्मिकः" हरिवं० १०७० ।

ककुभिस्तुता स्त्री इत० । बहुरासमाख्यायां रेपव्यात् । ककुभिस्तुतादयोऽप्यत्र "ककुभिस्तुतावह्नानापारपप्याधि-वाशया" माघः ।

तस्याः पूर्वकाञ्चिकायास्तपि दृढदेवपरिपययथा यथा 'रेवस्य रैवत पुत्रः ककुब्धो नाम धार्मिकः । एतेऽपि पुत्र यतस्यासीद्वाच्यं प्राप्य कुयस्यचोम् । स कस्यासहितं नृत्वा गान्धर्वं त्रक्षुषोऽन्निभे । छिन्नार्त्तवृत्तं देवस्य गतं वद्ययुग प्रभो । । आजगाम युवैवाय स्त्रीं पुरीं यादवैर्हताम् । तत्रां द्वारवतीं नात्मा बह्वद्वारां मनोरमाम् । भोजहृष्टास्त्वपैर्गुप्ता वासुदेवपुरोगमैः । ततश्चरैवतोऽन्नात्मा यथातत्त्वपरिन्द्य' । कन्या ता बह्वदेवाव सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम शिखर मेरोरुपवि स श्रित । रमे रासोऽपि धर्मात्मा रेवता वहितं सुखो" १०७० । युधिष्ठिरउवाच "अथ बह्वयुगे कावे समतीते द्विजोत्तम । न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवतं वा ककुभिन्मम् । मेरु गतस्य वा तस्य यथांतिं ज्ञानति कथम् । स्थिता प्रयिव्यामद्यापि श्रोतमिच्छामि तत्त्वतः । नारद उवाच । न जरा सन्निपिमासा वा न मृत्युर्भरतर्षभ । । अतएव न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ । ककुभिन्मस्तु तं लोकं रेवतस्य गतस्य च । हृता पुण्यजन-सात राजस्य सा कुयस्यचो" भा० हरिवं० ११७० ।

ककुन्दर न० कस्य शरीरस्य घृष्टदेशस्य कुं भूमिं ह्यपामि इ-वा० अण् । घृष्टवशाच्च स्ये गतांकारे भूपदे '।

हिमन्तवतरसक(क)कुन्दरविभाग रघाङ्गाकारसंन्यतय
नितम्बविभाग " द्युक्तामा । "कक्षीं यक्षी भ्रुवी दन्-
नेटाशोटी ककुन्दरे" यावत् "ककुन्दरे लघमङ्गप्रकी"
मिता । प्रयो ककुन्दरमपि तत्तार्थे ।

ककुम् को क प्रकाश स्तुभ्राति स्तुनभ-किप् एवो । । दिपि,
२ बोभावाम्, ३ चम्पकमावायाम्, ४ मास्ते, ५ रागिणीभेदे
च । "सद्यो व्यस्यत् ककुभः प्रथिव्याः" ऋ० १, ५, ८, १ ।
"दाधय्य प्राचीं ककुभ प्रथिव्या" ७, ८, २ । वैप्राण्ये ।
"ककुम्बन्द" यजु० १५, ४ । "क सुक्त यरीरे स्तुभ्राति
वारयतीति ककुम्, कं सुक्ष कोपयति दोषयतीति कुप दीप्रो
पुरादि किप् । पृथ्वपणे चलोपञ्चान्दं ककुम् प्राण
"प्राची वै ककुम् बन्द इति श्रुतेः" वेददो० । द्विती-
यपणे पान्तिमिति भेद । वैदिके षड्भन्दोभेदे ।
"उत्ता वय ककुम्बन्द" यजु० १४, ८ "आद्यान्तावटाशरी
पादौ मध्यमौ हादगालरौ ककुम्" वेददो० । कात्या०
श्रुत्यां ५, ४० । "द्वितीयस्तृणिक् त्रिपदान्त्यो हादपक
आद्याचेत् पुर उत्तिका मध्यमचेत् ककुम्" इति तत्त्ववच
स्तम् । "वर्षा ककुम्" व्याख० श्रौ० ६, १, २ ।
ककुम्बरागिणीरूपस्तम्भ भगवतदामो "पीत वसाना वसन
सुकेयी वने रुदन्ती पिबन्नाददृश । विषोकयन्ती कक
भोऽतिभीता भूतिं प्रदिष्टा ककुम्बरायेयम्" ।

ककुम्ब पु० कं वार्तं स्तुभ्राति स्तुनभ-क प्रयो० । पोषाङ्गे, त-
स्या स्तरगाम्भोर्व्यस्यमादार्चमधोवहालाभूमयभावे । कस्य
वातस्य कु भूमि भातकात् ककुम्भा-क । विस्तोर्ष्या-
चामि वातभूमिप्रकाशकोऽर्थः एते, च तद्व्यादि भाप-
प्रका० उक्तं वया 'ककुम्' ग्रीतलोमन्मलतयविभासजि-
व । वेदोमेङ्गप्रधानं हन्ति श्वर कफपित्तकृत् ।
"मध्येमसद् ककुम् पिपङ्गी" भाव तांस्तद्वत् सोमति-
निम्नोत्तानविस्तीर्णकुक्षौ ककुम्भोमुखे" द्युक्ता० कावचोप
ककुम्भस्तभो पर्यते पर्यते ते मेघदू० । शरागभेदे च ४ रा-
गिणीभेदे स्त्री । ककुम् दवावरति ककुम्+किप्-स्यच् । ५ म
इति लि० निघ० "ककुम् रूप एवमस्य रोचते" यजु० ८, ४८ ।
ककुम् भङ्गत् वेददो० [होप । जलोनामगजद्वयो यद्वच०
ककुम्भदमो स्त्री ककुम् दवायते त्वर्यरत्नत्वात् अद-स्तुट्
ककुम्भती स्त्री वैदिकेऽन्तोभेदे "एकस्मिन्पञ्चकेऽन्तं यद्वचनो
पठके ककुम्भतीति" कात्या० श्रुत्यां १० तत्त्ववचस्तम् ।
ककुम्ब लि० कस्य सूर्यस्य कु भूमि जिहीते उत्प्लुतत्वात्
अपति द्वा-क ईत । । टिप्पणिते यद्वच निघण्ट ।

"ककुम्ब पिपया जने भन्दन्तु प्रणयिन्दुः" ऋ० ८ ४५
१४ । "ककुम्ब सौम्योरस इन्दुरिन्द्राय" ८, ६७, ८ । ककुम्ब
ककुम्बस्तीति निघण्टो पाठान्तरम् तदर्थे ।

कक हासे भा० पर० अक० सेट् । ककति । अककोत् ।
चकक । ककट । प्रतिककति कादित्वात् णत्वम् ।
ककट उल्ली कक-वटन् । कृगविगेषे च च अत्रमेधे अतु-
मतिदेयताक पण । "न्यङ्कु ककटकोऽस्तुमत्यै" यजु०
२४, १२ । मेधो मृगभेद न्यङ्कुरपि, ककट सण, ते
त्वयोऽस्तुमत्यै" वेददो० । स्त्रिया जातित्वात् ङीष् ।

ककुल पु० कक-उलच् । बहुलदृष्टे नञितविकार ।
ककौल पु० ककते गच्छति किप् कच्, कोचति सङ्भावति
कुल-अच् कोल कच् बाधो कोलयेति कर्म० । गन्धद्रव्य
बाधने दृष्टे (काकोल) इति बहुभाषाः स्थाते (वनकर्पूर)
इति पाचात्यख्याते । "आकम्पितककोलै नमेरकुलम-
पांशुपातिभि" काद० । "ककुलो लघु तीक्ष्णोऽपि तिष्ठ
हृद्य रविप्रदम् । आस्य दुर्गन्धिः ककुलो गन्धकवातामबा-
न्ध्यकृत्" भावप्र० तद्व्याख्याः "जातीफलसङ्गच्छोऽवमेधाश्च
चटपलम् । मोक्षमाचमनमिति" तन्त्रसार ।

ककौलक पु० इदमर्थे कत् । ककौलदृष्टजाते गन्धद्रव्ये
(वनकर्पूर) इति ख्याते । तस्य कोरे फलत्वात् कोरक
इति प्रसिद्धि २ स्यूचमरिषे राजनि० । [चककल ।
ककुल हासे भादि० पर० अक० सेट् । ककति । अककोत् ।
ककुल लि० ककल-वटन् । ककिते अमर । २ हावान्ति लि०
ककुलपत्रक पु० ककलट प्रकाशान्वित पत्रमस्य । (पाट)
दृष्टभेदे यद्वच० [भूसौ वस्ये चैनवाधने इत्यभेदे लिङ् ।
ककुलटी स्त्री ककल-वटन् गौ० ङीष् । कठिन्वास (कटो)
कस्य पु० कक हिंसादौ च । १ उत्तरीवयस्यस्य पचाङ्गाग-
स्ये अङ्गुले (आचल) २ सतायाम्, ३ शुक्लवर्णे, ४ शुष्प-
कवने च मेदि० । ५ पार्श्वभागे, ६ राजान् पुरे, ७ बाङ्गोर्मुखे
८ दृष्टप्रदेशनिहितावोऽपि कस्यकदेशे (काका) ८ हात-
बन्धनरत्नां, १० काञ्चुगाम्, ११ मकोठके, १२ अङ्ग-
मिती, १३ धाव्ये १४ सङ्ग्राह्ये मेदि० । १५ कशरोगभेदे च
(काकविराजो) स्त्री । १६ पापे न० हेम० । "प्रसिद्धो-
टक्षिण कजे" भाव० । "कोटा वराह निरतस्तु ककात्"
पु० १०, ७८, ४ । "रुद्रकचयमप्रत्या प्रसज्जलनिघ्नना"
भा० व० १८२ "कदाञ्चरातोवाजुर्जीवूत इव गर्जति"
राधा० "यथोद्भूतनि निघ्नीता कज धाम् च रकति" एव
"ककुम्ब पिपिराजम्" भट्टाकणे नि० ११ ।

दिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति" भा० आ० १४५
 अ० । "व्ययमनिर्दहन् कलमितायायामि भीषण" भा०
 आ० ८२६६ अ० । "अग्निर्भस्माकलमिवान्नाकाले" भा०
 व० १२० अ० । १७ बाहुमाले स्त्रीत्वमपि "कलं कथा
 विधुस्त्वानावास्कोट तत्र चक्रत्" भा० व० २२ अ० ।
 वस्त्राद्युक्ते तु पुंस्त्री "चित्रहस्तादिक कृत्वा कलावन्वष्ट
 चक्रत्" भा० ६०२ । "वामे पृष्ठे तथा माभौ कलत्रय-
 सदाङ्कतम् । एभि कलं परोधत्ते योविप्रः स शुचि
 स्मृतः" स्मृतिः । "परिधानात् बहिःकला निबद्धा ह्यसुरी
 भवेत्" योगिया० । १८ नौकाङ्गे केन० । बाहुमूले (वगल)
 "वैदूर्यरूपान् प्रतिष्ठय काञ्चनान्मान् स कञ्जे परि-
 ष्टह्य वाहसा" भा० वि० २५ श्लो० । प्रकीर्णे "आ पञ्च-
 म्यास्तु कलाया नैन कचिद्वारयत्" रामा० । "क्रान्ताणि
 पूर्वं कमलासनेन कलान्तराख्यद्विपतेर्बिम्बेय" कुमा०
 "करोषुकाभिरनूयकलान्तरम्" काद० । १९ परिकरे "आबद्ध-
 निविडकलः" काद० । कलारोगस्तु "बाहुपार्श्वे कलासु
 लम्बास्कोटां सवेदनाम् । पित्तप्रकोपात् संभूतां कला
 मिति विनिर्द्दिशेत्" । कलाभागेषु ये स्कोटा जायन्ते
 नां सदाहृणा । अन्तर्दाहृण्वरकरा दीप्तपात्रकसन्निभः ।
 सप्ताहात् द्वादशाहा पक्षाहा घृन्ति मानवम्" सुश्रुते
 उक्तलक्षणः । "हरिविज्ञां गन्धनाम्नीं कला विस्कोटकां
 क्षया । पित्तजस्य विवर्षस्य क्रियया बाधयेत् भिषक्"
 सुश्रु० २० कञ्जे लज्जप्राये विश्व ।

कञ्जकी पु० जमनेजयसर्पसत्वहते वासुकिज्जलसर्पभेदे ।
 "हिरण्यबाहुः शरव कलक कालदन्तक । एते वासु
 जकिजानागा प्रविष्टा हृद्यबाहुनम्" भा० आ० ५८ अ० ।
 कञ्जतु द० कञ्ज इव तस्यते विटपं तन-पा० दु । कञ्जभेदे
 तस्य फलम् अञ्जं जला० न लुक् । काञ्जतव तत्फलं न०
 चतुर्थ्याम् उच्यते नाल्तात् अण् । काञ्जतव तत्फलकट-
 देशादौ लि० ।

कञ्जधर न० कलां धारयति धृ-अण् नि० लुक् । सुश्रुतांशे
 वक्ष्य कलयोर्नरालस्यानस्थिते भर्मास्थानभेदे । "विशेषतस्तु
 यानि सक्थिगुलमजातुविटपाणि तानि बाह्वोर्निषिद्ध-
 कर्परकलधराणि । मङ्गलशब्दयोर्नरे विटपम् एव
 वक्ष्य कलयो र्मध्ये कलधरमिति" ललिते कलधरे प-
 दाघात "सुश्रुते तद्विधे पदाघात उक्त । [स्त्रिया डीप् ।
 कञ्जपु पु स्त्री कञ्जे लज्जप्राये विवति पा० क० ७ त० । कूर्म
 कलराजा स्त्री कञ्जे लज्जप्राये रोजति संज्ञ-क । न गरम

नागरसंज्ञायाम् राजनि० तस्याजलप्रायभवत्वान्तघातम् ।
 कञ्जमाय पु स्त्री कञ्जे शुष्कदृष्टे शेते शी-ण । कुक्कुरे शब्द-
 साध्या । स्त्रिया डीप् ।
 कञ्जमायु पु स्त्री कञ्जे शेते शी-उण् । कुक्कुरे राजनि० ।
 कञ्जसेन पु० "परीक्षितोऽभवन् पुत्रा सर्वे धर्माधीनविदा ।
 कञ्जसेनोपसेमौ तु चित्रसेनश्च वीर्यवान्" भा० आ०
 ६४ अ० उक्ते परिचिन्नपुत्रभेदे । व्ययश्च परिचिन्न
 व्याविद्यत पुत्र "व्याविद्यत परिचिन्न" इत्युपक्रमात् ।
 "अलर्क कञ्जसेनश्च गयो गौराश्च एव वेति" यमसमास-
 हर्षने उक्तम् । तस्यान्वयश्च अत्रान्दिगस्यासितगिरिस्य ।
 "अवनिषु प्रतीच्या धै" इत्युपक्रम्य "वङ्गमूलफलोपेतो
 क्षितितोगाम पर्वतः । आन्वयं कञ्जसेनस्य पुण्यमन्त्र
 युधिष्ठिर ।" भा० व० ८६ अ० । तस्य च सन्धास-
 कथा । "कञ्जसेनस्तु राजर्षिर्विशिष्य सहात्मने ।
 न्यास यथावत् सन्धस्य जगामाशु महादया" भा०
 अतु० १०७ अ० । तस्य प्रातः स्मर्यतामाह भा० अनु०
 १६७ अ० । "कञ्जसेनश्च राजर्षिर्बोधान्ये नातुकी-
 र्त्तिता । कलसत्याय योनिस्तं सन्धेऽह्मस्यमयोदवे ।
 पठेच्छुचिरनाहस्त सधर्मफलभागभवेत्" । "कञ्जसेनार्पणं
 सेनौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिव । एते चान्ये च वक्ष्य
 सिद्धि परमिका गता" भा० अतु० ६१ अ० । २० अवि-
 भेदे च । यस्यापत्यमभिमतारी । "अथ यौनकञ्ज कापेय
 मभिमतारिण कालसेनि परिवेष्यमाणौ जङ्गमचारी वि-
 भिजे" छा० उ० कञ्जसेनस्यापत्यम् इन्" भा० ।

कञ्जा स्त्री कन-स । उचरीयस्त्रे २ काञ्जाम् २ मध्य-
 बन्धने ४ हस्तिबन्धने च विश्व ५ मध्ये दैव शयकोटौ
 ७ लस्यतायाश्च । समकक्ष । कक्षीकृत कोटीकृत । ८ रा-
 जाल्ता पुरे च तत्र मध्यबन्धने "युधे परं सङ्घ टटवद्भक्त्या"
 माघ० "कला मध्यबन्धनम्" सङ्गि० कञ्जशब्दे उक्तायेन च
 कक्षापट पु० कक्षाकारः पट । कौपिने हला० ।

कञ्जाय नामधातुः पापचिकीर्षायां । "सत्यकचक
 टशब्दहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायां" वार्त्ति० कण्ड् । कजा-
 यते कञ्ज (पापम्) चिकीर्षति । अकक्षायिष्ठ कञ्जया-
 बभूव आस चके ।

कक्षावेत्तक प० कञ्ज वमसपवन साध्य स्त्रीवः कृम्ल वा
 कक्षां राजशुभान्तःपुरी वाऽवेक्षते व्यय-उण्-एणुम् ।
 शुभान्तपालके, उचयान्तपालके, शरणाजीवे, ७ जारे
 २२६ ६२० न्ये न वेदिः ।

कच्चिन् वि० कच्छं पापभक्ष्यस्य सखा० इति । पापशुक्ले
कच्चिवत् पु० कच्छा अक्षयस्य मत्स्यं मि० संज्ञायां समसारण
दीर्घश्च । स्तोत्रायने अपिभेदे हेमच० । अयस्य कच्छामत्
कच्छायुक्ते । “सोमस्य स्वरणं कुण्डिहं यज्ञाणस्पते । क-
च्चोवन्न यच्चौघिन ” निरु० नृति कच्चोवान् कच्छा-
वान् निरु० । मनुष्यकश्च एवामिमेत । इति निरु० ।
“यत् कच्चोवा अक्षरस्य” अ० १, १२, २, “अक्ष मनु-
रभव हृदययाह कच्चोवा अपिरसि विप्रः” अ० ४,
२६, १, “कच्चोवान् दीर्घतमस्य पुत्रस्तुष्टक ” भा० ।
अयश्चाद्विरोगोत्पन्न । “यवक्रोतय रैभ्यश्च अमावस्य
परावस्य । औघिनश्चैव कच्चोवान् मनुष्याद्विरस्य - सुताः’
भा० अतु० १५० अ० । “यवक्रोतोऽथ रैभ्यश्च कच्चोवानौ-
घिनकथा” भा० अतु० १६५ अ० । अयश्च गोत्रप्रवर्त्तक
“कच्चोवतामाद्विरसौच्यगोतसौघिनकाचोयतेति । आश्व०
श्री० १२, ११, ९, कच्चोपतोऽपत्यम् अण् । कच्चोवत
तत्पुत्रे प्रवरपिभेदे । “कच्चोवन्न यच्चौघिन इति
नृतिमधिकृत्य औघिनः पुत्र औघिण् पठेः कान्तिकर्षण ”
निरुक्ते कच्चौघिनयन् तास्यमध्ययव साधु भारते
सूत्रन्यमध्यपाठ विधिकरप्रमादकृत एव । एव नृतिचल
भारतादौ पा० छले च ईकारमध्यपाठदर्शनात् हेम० कच्चो-
वच्छब्द एव । शब्दकल्पद्रुमे कक्षावच्छब्दकल्पनं निर्भूलम् ।
कच्चैयु पु० “रौद्राश्वस्य घताचीसम्भूते पुत्रभेदे । “रौद्राश्वस्य
मन्त्रेणावा दयासुरसि स्तम्भः” इत्युपक्रम्य “कच्चैयुरथ
कच्चैयुः कक्षणेयुश्च कोर्यवान्” इत्यादिना तस्य दय पुत्रा
दर्शिताः भा० आ० ८० अ० । “आयु क्षुपस्य राजर्षि कक्षे
युव नराधिप ” भा० अतु० १६५ अ० । “रौद्राश्वस्य
घताश्व्या वै दयासुरसि स्तम्भः । कच्चैयुः प्रथमकक्षोपां कक्षणे
युक्तयैव च । कक्षैयुः स्यात्कक्षैयुश्च” हरि० ११
कच्चोत्या वि० कक्षात् जलप्रायदेशादुत्तिष्ठति उद्-+स्था-क
५त० । अइक्षुजायां राजनि० । (नागरस्य) तस्या-
जलप्रायदेशजत्वात्तयात्वम् । कक्षोद्भादयोऽप्यत्र ।
कक्ष वि० कक्षे भव यत् । “कक्षोमीरुधितोर्मुखे कक्षं शृणु
मने हये” इति विश्वोक्तस्तदादि । भवे । २२३ भेदे
४० । “ममो मयाय च कक्षाय च” अणु० १६, २२, रुद्रा
भावे रुद्रभेदकथने । १६ कक्षपूरके वि० । “य्येन आषामदिति
कक्षोन्मदः” अ० ५, ४४, ११, “कक्षाः कक्षापूरकः
मदः” भा० । कक्षे मध्ये भवः यत् । ४७ कक्षीयवक्षे
५ इत्यादिप्रकोष्ठे राजमृदादेर्वेदनावच्छिन्ने ईद्वये राज-

मृदादे उमारम्भकोष्ठके ऽसादृश्ये ८ कक्षवद्वर्णौ
१० कक्षायां मेखलारणौ ११ वक्षःक्षेत्रे १२ गजमध्यवन्धन-
रक्ष्णी च स्त्री । स्वार्ये यत् । १३ उद्योगे १४ परिकर-
बन्धने च स्त्री । “ते त्वतोऽयं जगतीक्षां कक्षाकिन्तो
नरपमा” भा० अ० २० अ० । “अभिगम्य मृह” भा०
कक्षामपि विष्टम्भं च” रामा० । अतः कक्षोवमपि “अव्य-
हृतयोहास्या मृहकक्षगताक्षया” रामा० । १५ शुक्लावं
यन्द्वत्ता० १६ पात्रभागे न० । “योनिर्न हेमकक्षीश्च
हेमपट्टं विमृषितम्” । रामा० । “पराये” बह्वक्षयाणां
तादृशा सम्भवः कृत” पुरा० । १७ कक्षो स्त्री निबद्धः ।
कक्षायित् पु स्त्री कक्षायस्य मत्स्यं मत्स्य व । कक्षिणश्च
भावात् न सम्प्र० । कक्षिणि हेमच० क्खिवां स्त्री ।
कक्षायैक्षक पु० कक्षायैक्षकार्यम् ।
कच्छ हासे आ० पर० अक्ष० षेट् एदिश्च षटादि बोधेन ।
कच्छति एदिच्चात् अक्षस्तीत् । चक्षश्च चिश्च कक्षवति ।
पा० मते कक्ष एदिच्य तेन अक्षस्तीत् अक्षस्तीत् इति-
भेद न वा तन्मते षटादि । तेन कक्षायत्येव । कादि-
त्वात् प्रतिक्रियति इत्यादौ न चत्यम् ।
कक्ष्या स्त्री कक्ष-यत् । इत्यादिप्रकोष्ठे कक्षार्थे यन्द्व० ।
कक्ष क्रियासाले आदि० पर० सक० अक्ष० च षेट् एदिश्च
बोध० । कक्षति अक्षस्तीत् । पा० नेदिच्यस्तेन अक्षस्तीत्
अक्षस्तीत् कागयति । चकाग प्रतिक्रियति न चत्यम् ।
कक्ष पु स्त्री कक्षि-अच् । १ पञ्चभेदे । (कौक) । “कक्षपल
यिस्तीसुश्च” इत्युक्ते कक्ष पक्षेण शरपुच्छं क्रियते । “य-
राक्षयोस्तु बभूव कक्षवर्जित्वावस्य” भा० वि० २८ ।
सच पक्षी सुरमासुतकुञ्ज “अनवावाः शुकी पुत्री कक्षस्य
सुरमासुत” भा० आ० ६६ अ० । २ मृदा राजभूते राजनि० ।
३ क्षत्रियनाले यन्द्वमाश । ४ यमे ५ कक्षना द्विजनेत्रधरे
नेदि० । “कक्षोनाम द्विजोभूत्वा मताक्षः प्रियदेवन ” भा०
य० २ अ० । युधिष्ठिरस्य कक्षना द्विजनेत्रतया तन्मात्वम् ।
६ सुदेयानुजनेदे “देवभोक्तस्य मृत्स्य मारिषा नाम पत्न्य-
भूत् । तस्या च जलयात्रास्य दय पुत्रान् क्रमेण च । षष्ठेरेव
देवभाग देवश्ववधसामकम् । षष्ठय इत्यामकं कक्षं यमीन
पुत्रकं पुत्रम्” इत्युक्ता “कक्षस्य कर्पिकावां वै अतःपामा-
ज्यावपि” इति तत्पुत्रोत्पत्तिरुक्ता ।
“कक्षवर्णा कृष्णाष्टिः यमीनः क्षितिस्तवः । कक्षः
यक्षुश्च कुम्भश्च वसति वै चक्षारवाः” भा० अ० ११ ।
७ उपपन्नकक्षभेदे स्त्री । “तेषां (उपपन्नकक्षतावाम्)

[illegible]

इ) वङ्गभाषा (टिप) हिन्दिभाषा । [राजवङ्गम ।]
 कङ्कलोख न० कङ्क इव लोखते लोख-ण्यत् । विश्वोदमूले
 कङ्कवाज म० कङ्कस्य वाज एववाज पक्षोऽस्य । कङ्कपत्ने वाण-
 भेदे कङ्कपक्षोऽप्यस्य । कङ्कस्य वाजः जातोऽस्य तार० इतत् ।
 कङ्कवाजित कङ्कपक्षयुक्ते वायके । “अताडयदमेयात्मा
 मममि कङ्कवाजिते” भा०भी० १।७४० । [कल्याणधायम्
 कङ्कशत्रु पु० ६त० । अत्रिपक्षयोम् यन्त्र० । तस्या कङ्कवाज-
 कङ्कवाय पु० कङ्क इव गेते श्री-च । कङ्कुरे यन्त्रभाषा
 कङ्का स्त्री ककि-अच् । गोश्रीचम्बरे यन्त्रभाषा उचय-
 से नद्विहभेदे च कचयन्त्रे उदा० ।
 कङ्काल पु० क चउथ गिरो वा कालयति क्षिपति कच-अच् ।
 त्वङ्मासरहितशरीराङ्गभक्षेऽस्त्विवञ्चये अस्त्विवञ्चरे ।
 कङ्कालमालिन् पु० कङ्कावाग्नं भाषास्त्वस्य इति । महादेवे
 कङ्कालय पु० कङ्काल याति या-क । देहे ।
 कङ्कु पु० ककि उन् । (काङ्गनी) वृक्षधाम्यभेदे द्विद्वपक्षोप ।
 उपवेनस्य पुत्रभेदे कचभ्रातरि । “कच पुनामा न्यपोध
 कङ्कु यङ्कु सुकृष्णा । रात्रपावच खटिच दृष्टिमातृप-
 सेमजा” भाग० ८, २४, १४ ।
 कङ्कु (ङ्कु) उ न० कङ्कु । वृक्षभेदः तत्र तनुषमोपे तिष्ठति
 स्या-क वतम् । पर्वतोद्यवृत्तिभामेदे । “हिमवत्
 पादयिष्ठरे कङ्कु(ङ्कु)वनाम जावते । तत्रैक मलि-
 काख्य स्यात्तदप्यङ्गेषु कच वतम् । पीतमर्मं शुचं क्षिप्रं
 तत्र ज्ञेयं च रेणुकम् । कङ्कु(ङ्कु)व रेवम तिष्ठ कटूणा
 वर्णकारकम् । क्षमिथोद्योदराङ्गान्गुल्लानाङ्कफा
 पङ्कम्” भावप्र० न्यलपुत्रो० कल्याणः कङ्कु वमपि ।
 कङ्कु पु० ककि-अच् । आभ्यन्तरदेहे । “कस्याभ्यां ते कङ्कु
 पेभ्य कस्यैक विग्रहम् । सर्वं पीषण्य ते रोगं कङ्कि
 मन्त्रयामहे” अथ० ८, ८, २ ।
 कङ्कुरे पु० ककि-अच् । काकभेदे त्रिका० ।
 कङ्कुरि पु० कम् सुच तदर्थं केलिरत्न । अयोध्यास्थे राजनि०
 कङ्कुरि पु० ककि वा-एङ् । वासुके यन्त्रभाषा ।
 कङ्कुरि पु० कङ्क-वा० एङि एमो० । अयोध्यास्थे त्रिका० ।
 कङ्क न० कम् अक्षयमेव कच-वा० इ । पापभोगे यन्त्रभा० ।
 कङ्कु स्त्री क चउथमङ्गति ऋग्या० कु यचन्त्या० । (काङ्गनी)
 धाम्यभेदे ‘वा च अक्षयिधा तासां गुण्या भावप्र० उक्ता ।
 “क्षिवां कङ्कु प्रियङ्गुर्हं कण्णरक्तवित्तलया । पीता,
 अक्षयिधा कङ्कु कासां पीता वरा कृता । कङ्कुस्तु भग्नस्य
 आनवातकङ्कुर इवी शुचः । अक्षयिधं कङ्कुरातीव पाजिर्ना

गुणलदु भयम्” । अमात्रजातिर्वाच्यताम् वा ऊह ।
 “आय्यास्तु यत्रयन्त्राक्षोर्ध्वकविगेपं प्रतिपत्तिं ज्ञेयास्तु
 कङ्कुम्” अधिकरणभा० स्वार्थे कन् तत्त्वैव । “कङ्कु का त्रि-
 फला लोभ काशीय अयणाङ्क्या” सुत० । इयञ्च पाम्य
 व्योषधिः । “तिष्ठमान्मोहीह्यवा प्रियङ्गुवो गोधूमायेति
 वृत्तं पाम्या व्योषधयः” इति तैत्तिरीयसंहितामाध्यता
 नृतिः प्रियङ्गु कङ्कु । अष्टादशधाम्यमध्ये च अस्यापङ्क-
 यम् अष्टादशधाम्ययन्त्रे ५२५ ए० तत्त्वमाणम् ।
 कङ्कुनी स्त्री कङ्का कङ्कुयन्त्रेन गीयते ज्ञायते मो-वा० कर्मण
 उ गौरा० डीप् । (काङ्गनी) धाम्यभेदे राजनि० ।
 कङ्कुनीपत्रा स्त्री कङ्कुण्या पत्रमिव पत्रमस्या । परया-
 न्वाख्ये वृक्षभेदे राजनि० ।
 कङ्कुल पु० कङ्कु वाति वृक्षाख्येन वा-वा० वज्र्ये
 करणे क इत० । १।पावी इतो यन्त्र० ।
 कच रवे आ० पर० अक० सेट् । कचति अकचोत् अकचोत्
 अकच । प्रतिकचति । [कचति अकचोत् अकच ।
 कच वन्ने सक० दीप्तौ अक० आदि० पर० इदित् सेट् ।
 कच वन्ने सक० दीप्तौ अक० भादि० आत्मा० सेट् । कचते अक
 चित् अकचे कच । “अचाम सधु माध्वीक त्वज्ज्वावकचे
 वरम्” भट्टि । कादित्वाच्च एतत् प्रतिकचति ।
 कच पु० कच-अच् । १।जेने, २।उक्कसतिपुत्रे, ३।शुक्लपुत्रे,
 ४।मेवे यन्त्रभा० इक्ष्वाण्यां स्त्री० जेदिनी । भावे च ।
 ५।वन्ने इयोभायाञ्च । कचार्मिचरितञ्च भा० व्या० ७६, ७७
 वा० यथा “जिगीयसा ततो देवा वज्रिरेऽङ्किरच सुनिम् ।
 पीरोहितेन याज्याये काव्यलूगमस परे । ब्राह्मणौ
 तावभौ निजमन्योन्यस्वर्जिनी भयम् । तत्र देवा निजमनु-
 र्यान् दामयान् युधि सङ्गतान् । तान् पुनर्जीवयामास
 काव्यो विद्याब्रह्मव्यान् । ततस्ते पुनर्व्याय योधवा
 कृकिरे सुरान् । असुरास्तु निजमन्युर्गान् सुरान् सम-
 रम्भन्ति । न तान् सजीवयामास इक्ष्वातिरुदा-
 रधी । नहि नेदं च तां विद्यां वा काव्यो नेति वीर्य-
 वान् । सङ्गीवर्गी ततो देवा विषादमगमन् परम् । ते त्र
 देश मयोहिम्ना काव्यादुगममकादा । उचुः कचसपा-
 गम्य ज्ञेयं पुत्रं वृक्षभतेः । भजयामास भजयामासु इह
 न साक्ष्यसप्तमम् । वा वा विद्या निवसति ब्राह्मणेऽ-
 निततेजसि । शुक्ले तासां कच क्षिप्रं भागमाङ्को भवि-
 व्यधि । वृक्षपर्वसमीपे हि मन्त्रोद्भूतः तत्रा हिज ।
 रक्षते दामवांस्तत्र न च रक्षन्तदामवान् । तमारा-

धयितुं यत्नो भवान् पूर्ववत् कविम् । देवानीश्वरं
 दयिता सुता तस्य महात्मनः । त्वमाराधयितुं यत्नो
 भवान् कचन विद्यते । शीघ्रदाक्षिण्यमाभ्युपैश्वर्येण द-
 मेन च । देवान्या हि तृतायां विद्या ता प्राप्नुयि-
 ध्रुवम् । तथेष्टुक्ता ततः प्रायाहृष्टसतिष्ठतः कच ।
 तदाभिपूजितो देवैः समीपं दृष्टपर्वतः । स गत्वा त-
 रितो राधनः । देवैः सख्येऽपि कच । अचरेन्द्रपुरे शुक्रं
 दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह । अचरेन्द्रिरस्य पौत्रः पुत्रं साक्षात्
 दृष्टव्यम् । नाम्ना कचमिति ख्यातं शिष्यं गृह्णातुं मां
 भवान् । ब्रह्मचर्यं चरित्वा त्वत्सहं परमं गुरौ । अत-
 मन्वस्य मा ब्रह्मन् । स हस्य परिवत्सरान् । शुक्र उवाच ।
 कच । सुखागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः । अत्र विष्णो-
 ऽहमर्च्यं त्वमर्चितोऽस्तु दृष्टव्यम् । वैशम्पायन उवाच
 कचस्तु तं तथेष्टुक्ता प्रतिगृह्णात् तद्व्रतम् । आदि-
 कविपुत्रेण शुक्रेणोद्यमसा स्वयम् । व्रतस्य प्राप्तभाजं
 स यथोक्तं प्रत्यगृह्णात् । आराधयन् पाध्यायं देव्या-
 नीश्वरं भारत । नित्यमाराधयिष्यता युवावौषणोचरे ।
 गायन् गच्छन् वादयन् देवानीमतोऽयम् । स शीघ्र-
 यन् देवानीं कन्यां सम्प्राप्नुयिष्यताम् । पुत्रैः फले
 प्रेष्यैश्च तोषयामास भारत । देवान्यपि तं विप्रं
 नियमव्रतधारिणम् । गायन्तो च गच्छन्तो च रक्ष-
 पत्यैः चरत्तदा । पञ्चवर्षं यतान्येव कचस्य चरतो व्रतम् ।
 तन्नातोयुरयो बुधा दानवास्तं ततः कचम् । गा रक्षन्ते
 बने दृष्ट्वा रक्षकमभिजाताः । अष्टवृक्षं ते देवादि-
 द्यारक्षाचैव च । कृत्वा शाखाद्वयेभ्यः प्रायच्छत्तुभयं
 व्रतम् । ततो गायो निदृष्ट्वा अगोपां स्वस्तिनेयम् ।
 ता दृष्ट्वा रक्षिता गाश्च कचेनाभ्यागता वनात् । उवाच
 वचनं कचो देवान्यास्य भारत । देवान्युवाच । आह-
 तस्मान्निहोतन्ते स्तुत्यैः साक्षरतः प्रभो । अगोपायागता
 गाश्च कचस्तात । न दृश्यते । व्यक्तं कृतोऽकृतो वापि कच-
 स्तात भविष्यति । तं विना न च जीवेयमिति सत्यं
 त्रयोवि मे । शुक्र उवाच । अत्र मे जीति स यज्ञः सतः
 च जीवाम्यहम् । ततः सङ्गीवर्गं विद्यां प्रयुज्य कच
 आह्वयत् । आहूतः प्रादुरभवत् कचो हृष्टोऽपि विद्यायां ।
 कृतोऽहमिति वाचस्तौ प्रदो ब्राह्मणकन्यायां । स पुन-
 र्देवानीश्वरः पुष्पाहारो यदृच्छता । वनं ययौ कचो
 विप्रोद्दृष्ट्वा नवाच तम् । पुनस्तं मेव विलासं सप्तश्रा-
 न्मन्त्रिभूम् । विर मत् पुनः कन्यां पिते तं सखा-

वेदयत् । विप्रश्च पुनराहूतो विद्यायां शुक्रदेहेन ।
 पुनराहूतः तद्वत् स्यवेदयत् तद्वत्सा । ततश्चतुर्थीयं कृत्वा त-
 दग्ध्वा कृत्वा च पूर्यम् । प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायास-
 सुरासदा । देवान्यास्य भूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
 पुष्पाहारं प्रेष्यत्तत् कचस्तात । न दृश्यते । शुक्र उवाच ।
 दृष्टव्यम् सुतः पुत्रि । कचः प्रेतगतिं गतः । विद्यायां
 जीवितोऽप्येवं हन्यते करवापि किम् । मेवं शुचो मा
 हृदो देवयानि ! न त्वाहं शर्मन्तुं प्रयोचेत् । यस्या-
 क्षयं ब्रह्म च ब्राह्मणाय चेन्द्रा देवा वसवोऽपान्निगौ च ।
 सुरहिमयैव जगच्च सर्वं सप्तस्याने सप्तमन्त्रि प्रमापात् ।
 अयमयोऽसौ जीवितं दिवातिः सङ्गीवितो बध्यते चैव-
 भूयः । देवान्युवाच । यस्याङ्गिरा दृष्टतमं पितामहो
 दृष्टव्यमिति वापि पिता तपोनिधिः । अत्रैव पौत्रं तम-
 चापि पुत्रं कथं न शोचेदमहं न हृदाम् । स ब्रह्मचा-
 रो च तपोधनश्च सदोदितः कर्मसु चैव दक्षः । कच-
 स्य मार्गं प्रतिपत्से न कोऽप्ये प्रियो हि मे तातः । कचोऽभ-
 कपः । वैशम्पायन उवाच । स पौडितो देवान्या म-
 हर्षिः समाह्वयत् शरम्भाच्चैव काव्यं । असंयय सान-
 सुरा दिवन्ति मे मे शिष्यानागतान् हृदयन्ति । ब्रह्महृषं
 कर्तुमिच्छन्ति रौद्रासौ मा यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि । व्यथ-
 स्य पापस्य मनेदिहान् । क ब्रह्महृत्वा न दृष्टेदपीन्द्रम् ।
 गुरोर्भीतो विद्यायां शोषयत् मनैर्वाच जठरे व्याजहार ।
 तमब्रवीत् केन पयोपनीतो समोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्रः ।
 कच उवाच । भवत्प्रसादाच्च जहाति मा फलितः । अपानि
 सर्वं यच्च यथा च दत्तम् । न त्वेवं स्नात्तपसं सङ्गुयो
 मे हेतुं ततो घोरमिदं सङ्गामि । अचरं सुराया भवतो-
 ऽस्मि दत्तो कृत्वा दग्ध्वा पूर्यवित्वा च काव्यं । ब्राह्मी ना-
 यामासुरो चैव माया त्वदि स्थिते कथमेवातिवर्त्तेत् । शुक्र
 उवाच । किन्ने प्रियं करवाण्यद्य वत्से । वधेन मे जीवित-
 स्थात् कचस्य । नान्यत्र कुलेऽस्मिन् भेदनेन दृष्टेत् कचो
 भद्रतो देवयानि । देवान्युवाच । हौ मा शोकावग्नि-
 तस्थो दहेतां कचस्य नायस्तव चैवोपघातः । कचस्य नाशे
 मम नाशिर्यम् । तपोपनाते जीवितं नास्ति यत्ना । शुक्र
 उवाच । स विद्वत्पुत्रोऽपि दृष्टव्यम् सुत यत्त्वं भक्तं भजते
 देवानी । विद्यामिसा प्राप्नुहि जीवर्गं त्वं न चेदिन्द्र कच-
 रूपी त्वमद्य । न निवर्त्तेत् पुनर्जन्तुं कचिदन्यो समोद-
 रात् । ब्राह्मणं वर्क्यित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि । पुत्रो
 भूत्वा भावय मावितो मामहं देहादुपनिष्कस्य तात । स जी-

जेष्ठा धर्मवतीमयेष्ठा गुरोः सखायात् प्राप्य विद्यां च
 दत्त । वैशम्पायन उवाच । गुरोः सखायात् सखाया
 विद्या भित्त्वा कुत्रि निर्विक्रयम विप्रः । कचोऽपि कच-
 स्तुष्टुष्य प्राप्नुयस्व शुक्लाब्दे धीर्ब्रह्माभिनेन्दुः ।
 इदं च त पतितं प्रह्लादायिष्ठपापमात्रं कृतं कचो-
 ऽपि । विद्यां विद्वान् तामवाप्तामिवाद्य कचकृतं गुरु-
 मिश्रवाच । यः श्रीमद्विद्वत्तमं निविष्टेन्द्रो मे न वि-
 द्याय यथा ममायम् । त भव्योऽहं पितरं जातरक्ष
 तस्मै न द्रुष्टेत् कृतमस्य ज्ञानम् । कृतस्य दातारमनु-
 जमस्य निधि निधीना चतुरवयानाम् । मे नाद्रिवन्ते
 गुरुमर्जनीय पापास्तोऽंशोऽपि नृजन्मप्रतिष्ठा । वैश-
 म्पायन उवाच । सुरापायाहस्यन्तं प्राप्य विद्वान् सखा-
 गाय चैव महातिथोऽहम् । इष्टा कचस्यापि तथामिदं
 पीतं तथा कुर्यात् भोक्षितम् । समन्वयस्याहं महात-
 भावस्तदोयना विप्रकृतं विप्रोऽहम् । काव्यं स्वयं वाक्यं
 मिदं जगाद सुरापाय प्रति मे जातयज्ञः । यो ब्राह्मणो-
 ऽप्यप्रभृतीह कचिनोऽहम् सुरा पासति मन्दबुद्धिः ।
 अग्नेतधर्मो ब्रह्मज्ञा चैव स स्वादिकिञ्चिदपि गर्हितः स्यात्
 परे च । सदा चेसा विप्रधर्मोऽहिषीर्षां मर्यादां वै
 स्वापिता सख्योऽहम् । सन्नो विप्रः शुश्रूषो गुरुणा
 देशं लोकलोपमस्तदनु बभूव । इतोऽहं कृत्वा स महात-
 भावस्तपोनिधीनां निविराममेव । तान् दानवान् देव-
 विमूढबुद्धीनिदं समाहूय कचोऽभ्युवाच । आचक्ष्व मे
 दानवा वारिषा स्व विद्वः कचो वत्सति भव्यकाये ।
 मञ्जीवनीं प्राप्य विद्यां कर्णार्थं तत्त्वप्रभाषो ब्राह्मणो
 मञ्जुभूतः । वैशम्पायन उवाच । एतावद्ब्रह्मा वचनं
 विराम स भागवत् । दानवा विजयाविष्टा प्रबुधं स
 निवेशनम् । गुरोऽहं सखाये तु दयवर्षितानि स ।
 अनुज्ञातं कचो गन्तुमिवेव त्रिदशालयम् ।

वैशम्पायन उवाच । समाहृतमत्रं तन्तु विस्मृतं गुरु-
 वचनं तदा । प्रस्थितं त्रिदशाश्व देवबान्धवोऽदिदम् ।
 अग्नेद्विराम पीनः प्रक्षेपाभिजनेन च । भ्राजसे वि-
 द्याया चैव तपसा च दमेन च । अर्षिर्याद्रिरा माव्य
 पितृर्भग्नं महायथा । तथा मानव्यं पूज्यस्य मम भूयो
 उहस्यति । एव चात्मा विजानीहि यद्वर्षीमि तपो
 धनम् । प्रतस्थे निजभोषेति यथा वर्त्तस्यहं त्वयि । स
 समाहृतविद्यो वा भर्ता मजिन्मर्हसि । स्तुष्टुष्य विधि-
 धनं मार्त्तं मम मन्त्रप्रकृतम् । कच उवाच । पूज्यो मा

म्यहं भगवान् यथा तव पिता मम । तथा त्वममवद्याद्वि-
 पूजनीयतरा मम । प्राचेभ्योऽपि प्रियतरा भार्गवस्य
 महात्मनः । त्वं महे । भर्तृन्तं पूज्या गुरुपुत्री वदा
 मम । अथा मम गुरुर्षिभ्यः माव्यः पिता तव ।
 देववानि । तवैव तव नैव मां वक्तुमर्हसि । देवान्मुवाच ।
 गुरुपुत्रस्य पुत्री वै मनु त्वमपि मे पितुः । तस्मात्
 पूज्यस्य माव्यस्य ममापि त्वं द्विजोत्तम । अग्रेऽहं त्वमाने
 च कच । त्वयि पुन पुन । तदा प्रभृति या प्रीतिस्तं
 त्वमद्य आरक्ष मे । बौद्धाहं चातुरागे च वेत्य मे मङ्गि-
 कृतमायम् । न मामर्हसि धर्मतः । ज्ञातुं मन्त्रावयानयम् ।
 कच उवाच । अनिबोध्यो निबोधो मां निबुद्धिं शुभ
 मते । प्रबोदं शुभम् । त्वमद्य गुरोऽहं तव शुभे । भवो-
 वितं विधायासि । त्वया चन्द्रनिमानने । तस्माद्विहितो
 महे । कुक्षोऽहं माव्यस्य भारिनि । भगिनी धर्मतो मे तव
 नैव शीघ्रं सुमध्यमे । शुभममगुणितो महे न मनु
 जिहाने मम । आष्टक्ये त्वं ममिष्यामि शिरमायस्य मे
 वचि । अविरोधेन धर्मस्य कर्त्तव्योऽपि कथानन्दे । काम-
 नतोत्थिता निजमाराधय गुरु मम । देवान्मुवाच ।
 यदि मां धर्मकामार्थं प्रत्याख्यास्यसि जाचितः । ततः कच ।
 न ते विद्यां विद्विमेवा ममिष्यति । कच उवाच । गुरु-
 पुत्रीति ज्ञात्वा प्रत्यागच्छे न दोषत । गुरुणा चाननु-
 द्यात काममेष वपस्य माम् । आर्षं धर्मं मुवाचोऽहं
 देववानि । अथा त्वया । भवो नाहोऽपि शायस्य ज्ञान-
 तोऽहं न धर्मतः । तस्माद्ब्रह्मा यः कामो न तवा स
 भविष्यति । अनिपुञ्जो न ते कचिच्छातुं पात्रं पश्ये
 यति । कचिष्यति न ते विद्या यत्तं कामात् तत्तथा ।
 अध्यापयिष्यामि तु य तस्य विद्या कचिष्यति । वैशम्पा-
 यन उवाच । एतच्छ्रद्धा हिजन्तो देववर्गो कचकदा ।
 त्रिदशेषाहं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमम् ।

कचग्रह उ० कचानां पश्योवत् । केयार्कभेन धर्मो
 “शापर्याजितपीडयवकात्कारकचपदैः” “कञ्जवेति
 इरुधुः कचयदै” इति । [इहस्थाने त्रिका० ।
 कचपुत्रं न० कच-दीप्तं चक-धर्मं यचभ्या० । अरुणस्य
 कचपुत्रं उ० कच-वा० अहं कच । सप्तमे त्रिका० ।
 कचपुत्रं न० कच-कचम् । -शाकपले उज्ज्वलदत्त ।
 कचपुत्रं उ० कचानां कचः कच-यच । केयस्यैव कचर
 एव केयस्योऽहोऽहम् ।
 कचपाश उ० कचानां कचः कच-पाशम् । केयस्यैव कचर

एवं केषपायादयोऽप्यत्र । 'केषपाये मनाथे' विक्र०
 "तं केषपायं मसमोष्य कुर्युः" कुमा० ।

कचमाल पु० कच कचकान्तिं सज्जते कच-धृतौ कच ।
 उप० च० । धूमे हारा० ।

कचरिपुफला स्त्री कचस्य रिपु फलमस्या । शठहृत्ते
 राजनि० । [केचहृत्तादयोऽप्यत्र ।

कचहस्त पु० कचाना समूह कच+हस्त । केचसमूहे अमर
 कचाकचि अव्य० कचेव कचेप्यहोत्ता प्रष्टुत् युक्तम् कर्म-
 व्यतःकारे ष० इच् समा० पूर्वदीर्घेव । केचेषु केचेषु
 पृथक्पूर्वके प्रष्टुते युक्ते एव केचाकेषिप्रभृतयोऽप्यत्र अव्य० ।

कचाकु त्रि० कच इव अकति वक्तु गच्छति अक-उण् ।
 इड शोले तस्य हि यकगतित्वात्तथात्वम् २ सप्ते पु० इडरा-
 धये त्रि० मेदि० । तयो कटिस्तगतित्वात् तथात्वम् ।
 कचाग्र न० ईत० । १ केचाग्रभागे २ तत्परिमिते तसरेखल-
 कभागे च । बालापादयोऽप्यत्र "बालापाग्रभागाग्रय शत-
 धा कल्पितस्य च भागोजीव स विज्ञेय" श्रुति ।

कचाचित त्रि० कचैराकुलायितं आचित । विकीर्णके
 "कचाचित्तौ विवृण्वान्गजौ गजौ" किरा० । छोप् ।
 कचाट्टर पु स्त्री कच इवाटति अट+उरच् । दाह्युक्ते स्त्रिया
 कचासीट पु० कचमामोदयति आ+सृद गिच्-अच् । (बाला)
 इति ख्याते गन्धद्रव्ये । दिशादौ ।

कचिक त्रि० कच+चतरय्या कचुडा० ठक् । केशादूरभव-
 क्तु स्त्री कच-उन् । खनामख्याते कन्दभेदे "कदली टाटिनी
 धान्य इमिद्रा मानक कचु । विलोऽशोको जयन्ती च
 यिज्ञेया नयपतिका" दुर्गा० त० । कचुस्या कालिका ।
 कचेल न० कच्यते बध्यतेऽनेन कच-शा० एलच् । लेख्यपत्र
 बन्धने खलादौ त्रिका० । [चित्ते मेदिन्यमरौ ।

कचट न० कृत्स्नित चटति चट अच् वा० को कत् । कृत्
 कचर त्रि० कृत्स्नित परति पर अच् को कट् । कृत्स्निते
 मेदिन्यमरौ ।

कच्चित् अव्य० काच्यते कच-विच्-कन् चोयते निचोयते
 यक्षात् कम्+वि-क्विप् ष्टपो० मय्य द् । खामिलपित
 चापनाय कते कामप्रवेदनरूपे १ प्रथे, २ द्वये, ३ मद्रुले च ।
 कच्चिकहर्षस्त्रिविध तपस्तत् "कच्चिदुपपन्नोव" इति च रघु ।

कच्चिदध्याय पु० भारतान्तर्गते नारदेन कृतमन्त्रेन भद्रा रा-
 जनोतिपापके अन्वभेदे स च भा० सभा० ५ अ० ।

"नारद उवाच । कच्चिदध्याय कल्पान्ते धम्मै च रमते
 मन । सुखानि चानुभूयन्ते मनस म विहृत्यते । कच्चि

दावरिता पूर्वमेव देवः पितामहै । वर्त्तसे वत्तिमलुङ्गा
 धम्मार्थवर्हितां त्रिषु । कच्चिदधेन वा धम्म धम्मैणार्थ-
 मवापि वा । उभौ वा प्रीतिशारेण म कामेन प्रवा
 धसे । कच्चिदर्थश्च धम्मश्च कामश्च जयता वर । । विमल्ल
 कावे कालश्च समं परद । सेवसे । कच्चिद्वाजगुणै पादु
 सप्पोपायापाधानघ । । मलाबलेन सम्यक् त्व चतुर्दं ग
 परोक्षसे । कच्चिदात्मामन्योष्य पराय जयता वर ।
 तथा सम्माय कम्मणिं अटौ भारत । सेवसे । कच्चित् एक
 तय सप्प न लुप्पा भरतर्पण । । आट्टाकषा व्यसनिन
 खतुरक्काय सर्वथ । कच्चित् कृतकैर्दुर्तैर्वा चाप्यपरि
 यद्धिता । त्यक्तो वा तत्र चासाल्यैर्भिद्यते मन्त्रित तथा ।
 भित्तोदासोमशतूष्ण कच्चिहेतूषि विकीर्णितम् । कच्चित्
 सन्नि यथाकाल पिपह चोपसेवसे । कच्चिदुत्तिष्ठदासीने
 मध्यमे चानुमन्यसे । कच्चिदात्मवमा इहा शुद्धा सम्बोधन-
 क्षम । कुलीनायानुरक्ताश्च कृतास्ते येन मन्त्रिण । वि-
 जयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत । । कच्चित् सज्जत
 मन्त्रेण व्यसाल्यै शारूकोविदं । राष्ट्र सुरक्षित तात ।
 शत्रुभिन विलुप्यते । कच्चिच्चिद्राज्यं नैपि कच्चित् क लेऽपि
 बुध्यसे । कच्चिच्चापरदात्वं य चिन्तयस्यस्यमर्थवित् । कच्चिन्मन्त्र-
 यसे नैक कच्चित् मज्झमि सह । कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो
 न राष्ट्र परिधावति । कच्चिदर्शान् विनिश्चित्य लघुमूलान्
 महोदयान् । क्षिप्रमारभसे कर्त्तुं न विव्रयसि तादृशान् ।
 कच्चित् सर्वे कर्म्माला परोक्षाले विशिद्धिता । सर्वे
 वा पुनरुत्सृष्टा सृष्टे चात्र कारणम् । आप्रैरलुब्धै
 क्रमिकैस्तै च कच्चिदनुष्ठिता । कच्चिद्वाजन् । कृतान्येव कृत-
 प्रायाणि वा पुन । विदुस्तै वोर । कर्म्मणि ज्ञानवाप्तानि
 कानि चित् । कच्चित् कारुणिका धर्म्मै सर्वशक्तेषु
 कोविता । कारयन्ति कमाराय योधसुख्याय सर्वथ ।
 कच्चित् सहस्रैर्भूर्खाणामेक क्रोणांश्च पण्डितम् । पण्डित
 तो ह्यर्थलक्ष्येषु कुर्याच्चि श्रेयस परम् । कच्चित्दुर्गांश्च
 सर्वाणि धनधान्यायुधोदकै । यन्मैद्य परिपूर्णानि तथा
 गित्पिधनुर्हरे । एकोऽप्यमालो मेधावी शूरो दान्तो
 विचक्षण । राजान राजपुत्र वा प्रापयेन्महर्त्तौ श्रिय
 म् । कच्चिदटादगान्येषु स्वपले दश पञ्च च । त्रिभि
 स्त्रिभिरविज्ञातैर्वै त्सि तीर्थानि चारकै । कच्चिद्दिहपाम-
 विदित प्रतिपन्नय सर्वदा । मिथोऽद्युक्तो रिपुन् संधान्
 वीचसे रिपुसूदन । । कच्चिद्दिनयवम्पन्न पलपुत्तो वज्र
 श्रुत । अनरूपुरसङ्कीर्णं मत्कृतवत् परोक्षित ।

कश्चिदग्निं ते युक्तो विविधो मतिमाह्वः । कृतञ्च
होषमाचक्षुः काले वेद्यते सदा । कश्चिदद्रेषु निष्पातो
ज्योतिष प्रतिपादकः । उद्युपातेषु हि सर्वेषु देवेषु
कुण्डलान् । कश्चिन्मुखा मङ्गलस्य मध्यमेषु च मध्य-
मा । जघन्या जघन्येषु भ्रूया कर्मणु योजिता ।
अमात्यानुपधातोतान् पितृपैतामहान् शुचीन् । त्रेषान्
त्रेहेषु कश्चित् नियोजयसि कर्मणु । कश्चिदोपेण
दण्डेन भयमुद्विजसे प्रजा । राष्ट्रं तथातुशासनि
मन्त्रिणो भरतर्षभ । । कश्चित्वा नाजलानि यालका
प्रतिपद्यता । उप प्रतिपङ्कीतार कामयानमिष
स्त्रिव । कश्चिददुष्टं शूरस्य मतिमान् हृतिमान् सुवि ।
कुलोपवातुरक्ष दक्ष सेनापतिस्तत्र । कश्चिद्वल्लस्य ते
सुख्या सर्वशुरागिरादाः । हृष्टावता रिक्तान्तास्तथा
सुखस्य मानिता । कश्चिद्वल्लस्य भक्तस्य वेतनञ्च ययो-
चितम् । स प्राप्रकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि ।
कालातिक्रमणादेते भक्तवेतनयोर्भर्ता । भक्तं कुर्वन्ति
दौर्गत्यान् कोऽनर्थं ह्यमहान् स्रजः । कश्चित् सर्वोत्त-
रक्तास्त्रा कुलपुत्राः प्रधानतः । हृष्टा प्राणाक्षराण्येषु
सत्यजनि सदा युधि । कश्चिद्वैको वक्त्रुर्धनं सर्वं
साम्भारायिहान् । अनुशालि यथाकास क मात्मा शान-
नातिग । कश्चित् पुरुषकारेण पुरुष कर्म शोभयन् ।
सभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् । कश्चिद्विद्या-
विनीतश्च नरान् शानविशारदान् । यथार्हं युयुतश्चैव
दानेनाभ्युपपद्यसे । कश्चिद्वारान् सत्तुष्याणां तथार्थं
शब्दुमोयुषाम् । व्यसनं चापुपेतानां विमर्षि भरतर्षभ । ।
कश्चिद्ववादपगः श्लेष वा रिपुमागतम् । युद्धा वा
विजितं यार्थं । पुत्रस्य परिरक्षसि । कश्चित्त्वमेव सर्वस्या
पृथिव्या पृथिवीपते । समदानमिश्रद्वयं यथा माता
यथा पिता । कश्चिद्वृत्तमिदं यत् नित्यं भरतर्षभ । ।
अभियासि जवेनैव सनीयस्त्रिभिर्बलम् । यात्राभार-
भवे दिव्या प्राप्रकालमरिन्दम् । । पाण्यं भूतञ्च विज्ञाय
व्यसय पराजयम् । बलस्य च महाराज । दत्त्वा वेत-
नमपत । कश्चित् बलसुख्येभ्य परराष्ट्रे परलप । ।
उपपञ्चानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हं । कश्चिदात्मा
नमेवाप्ये विजित्य विजितेन्द्रिय । परान् जिगीयसे
पार्थ । प्रमत्तानजितेन्द्रियान् । कश्चित् थास्यत गत्वा
पूर्वं यानि स्मरति । साम टानस्य भेदश्च दण्डश्च
विधिवद्वा । कश्चित्कालं दृष्ट्वा परान् यापि

विशाम्यते । ताश्च दिक्मसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि ।
कश्चिददाहस्युक्ता अस्त्रिधनला चम् । बलसुख्यं सु-
नीता ते हिषता प्रतिभाधिनी । कश्चित्त्रयञ्च सप्तञ्च पर-
राष्ट्रे परलप । । व्यतिहाय महाराज । निश्चिं समरे
रिपुन् । कश्चित् स्वरराष्ट्रेषु बहुवोऽधिकतास्तत्र । अ-
र्थान् समर्पितवन्ति रक्षन्ति च परस्परम् । कश्चिदभ्य-
वहार्याणि गालसवर्षणानि च । प्रेयाणि च महाराज
रक्षन्त्यनुमतास्तत्र । कश्चित् कोषश्च कोटश्च बाह्वन् हार-
मायुधम् । व्यावश्च कृतकस्याणस्तत्र भद्रैरनुवित । क-
श्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्यते । रक्षसात्मानमे-
वाप्ये तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् । कश्चित् पाने दूतान्
वा क्रोडासु प्रमदासु च । प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्यय-
व्यसनज तत्र । कश्चिदायस्य चार्त्तं चतुर्भागेण वा पुनः ।
पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययं सौध्धते तत्र । कश्चित्-
ज्ञातोन् गुरुन् हृद्वान् बर्णजं विलिखः श्रितान् । अभा-
ल्लसन्गुह्यासि धनधान्येन दुर्गमान् । कश्चिद्व्याव्यवे
युक्ताः सर्वे गणकसेवकाः । अनुवितवन्ति पूर्वाह्णे निज-
सायव्ययं तत्र । कश्चिद्वैजस्य मृदान् हितकामाननुप्रियान् ।
नापकर्षसि कर्मभ्यः पूर्वमप्राप्य क्लिप्तम् । कश्चिद्विदित्वा
पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् । तत्र कर्मस्वरूपेषु नियो-
जयसि भारत । कश्चित् लुब्धायौरा वा वैरिणो वा विद्या-
म्यते । । अप्राप्रव्यवहारा वा तत्र कर्मस्त्रिमिता । क-
श्चित् चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारे स्तोषणेन वा । तया वा पा-
त्राते राष्ट्रं कश्चित्तुष्टा जयीवला । कश्चिद्वै तडागानि
पूर्णाणि च दृष्टानि च । भागयो विनिविष्टानि न हर्ष-
दैवमाह्वका । कश्चित् वीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावलोदति ।
पादकञ्च यत्र दृष्ट्वा दद्याम्येषमनुपपत्तम् । कश्चित् न्यनु-
वितानातः वाक्ता ते साधुमिच्छन् । वाक्तायां सन्नि-
स्तात लोकोऽयं सुखमेधते । कश्चित् शूरा जगप्रज्ञा पञ्च
पञ्च स्मरतिता । जेष कुर्वन्ति स हत्य राजन् । जनप्रद-
तत्र । कश्चित् जगत्प्रार्थं यामा नगरवत् कृता । याम-
वञ्च कृता प्रान्तास्ते च सर्वे त्वदर्पणा । कश्चित्सेनासु-
गता समानि विषयाणि च । पुराणि चौरा निघ्न-
यन्ति विषये न ते । कश्चित् स्थिर्य शान्त्यसि कश्चि-
न्नाथं स्मरतिता । कश्चित् अदृष्टास्यासा कश्चिदुद्यत् न
भापसे । कश्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुवित्य च ।
प्रियागच्छतुभयन् श्रेये न त्वदना पुरे कृप । । कश्चित् दौ-
पद्यन्ते यामो तांश्च हृष्टा विशाम्यते । । स पितृवयि

धन्वोर्धौ वाम उत्थाय पश्चिमे । कश्चिद्दृश्यते तिलं मनु-
ज्जान् वनबद्धत । उत्थाय काशे कावधौ सह पाण्डव ।
मन्त्रिभिः । कश्चिद्भक्तान्तरधरा सहगृह्णात् सखद्धृताः ।
उपासते तामभितो रत्नधार्यमरिन्दम् । । कश्चिद्दृष्टेः
वनवत् पूर्वेषु च विद्याभ्यते । । परोक्षं वर्तते स्वयम-
प्रिये प्रिये च । कश्चिच्छारीरमाबाधभौवधैर्निवमेन वा ।
मानवं इहसेवामि वटा पार्थम्यकर्षि । कश्चिद्दद्यापि
किंवावासटाङ्गायां विचारदा । सुहृदवातरक्ताय य-
रीरे ते हिता वदा । कश्चिद् सुभोगोहाहा वाना-
हापि विद्यते । । अर्थमलार्थिनः प्राप्ताय पश्यति कव-
चम् । कश्चिद् सुभोगोहाहा विनम्रात् प्रत्येन वा ।
आन्नितायां मनुवायां हस्तिं त्वं वन्दस्वति नै । कश्चिद्
पौरा न वदिता ये च ते राट्प्राणिनः । तया सह विद-
ध्यन्ते परे श्रीता कवचम् । कश्चिद् दुर्बलं यत्पुनरेन
परिपोडित । मन्त्रेण वदवान् कश्चिदुभाभ्याश्च कवचम् ।
कश्चिद् सर्वेऽन्तरक्तास्वा भूमिपायाः प्रथमतः । कश्चिद्
प्राचांस्वर्दयेषु वत्तललि तवाहताः । कश्चित् सर्वविद्याश्च
गुणतोऽज्ञां प्रवर्तते । आत्मापानाश्च बाधनां तव नै-
त्रेयवी शुभा । कश्चिद्वै तयोपूत्रे पूर्वैराचरिते जने ।
वतमानस्तथा कर्तुं तस्मिन् कर्मणि वर्तते । कश्चित्तव
ष्टकेऽस्मान् सादृश्यन्ति वै द्विजा । गुणवलि गुणो-
पेतास्वाभ्याश्च वदस्वितम् । कश्चिद् प्रकृतेः कश्चितो वाज-
पेयांश्च सर्वश । सुहृदीकांश्च कार्ष्णेन वतसे कर्तुं-
चात्तवान् । कश्चिज्ज्ञातोन् शुक्लं वृहान् देवतास्वाप-
वानपि । चैत्याश्च वृहान् कस्याश्चान् आत्मांश्च नम-
स्वति । कश्चिच्छोको तु मन्त्रुषां तया प्रोत्सादतेऽनघ ।
अपि मन्त्रवृत्तश्च जनः पार्थेऽनुतिर्गति । कश्चिदेवा च
ते बुद्धिर्द्वितीया च तेऽनघ । आनुषा च वयस्या च
धर्मकामार्थदर्शिनी । एतया वर्त्तमानस्य बुद्ध्या राट्
न सीदति । विमिश्र च मही राजा सोऽनघ्नं सुप्र-
भेधते । कश्चिदाप्यौ विद्युद्वाक्ता चारितचौरकर्माणि ।
अष्टपाशकृण्वैर्न कोमाह्वयसे शुचि । हृदोऽहोत-
कात्कारो तज्जुष्टैः सकारण । कश्चित् सुघृते खगे
द्रव्यकोमाघरर्षे । । उत्पन्नान् कश्चिदाद्यस्य दरिद्रस्य च
भारव । अर्थाश्च मिथ्या पश्यन्ति तवागात्रा वृता धनैः ।
नास्तिक्षमन्तं क्रोध प्रभाद दीर्घस्वप्नताम् । अर्थ्यनं
ज्ञानवतामाहस्त्रिप्रचितताम् । एवमन्तममर्थापन्नम-
र्षे च विनमस । निरुतानामनारम्भ मन्त्रस्यापरिह-
र्यं च विनमस । निरुतानामनारम्भ मन्त्रस्यापरिह-

अम् । अमङ्गलप्रयोगस्तु मङ्गलं विषयेषु च । कञ्चित्पु-
वर्जयत्येतान्मात्रदोषयत्तु ईयम् । प्रायशो यैर्विदग्धानि
स्तम्भानि हि प्राचीना । कञ्चित्ते सफला वेदा कञ्चित्ते
सफल धनम् । कञ्चित्ते सफला दारा कञ्चित्ते सफल
श्रुतम् । युधिष्ठिर उवाच । कथं वै सफला वेदा कथं
वै सफलं धनम् । कथं वै सफला दारा कथं वै सफल
श्रुतम् । नारद उवाच । अग्निहोत्रा वेदा दत्तमुत्त-
मम् । रतिपुत्रसफला दारा श्रीरघुसफला श्रुतम् ।
वैशम्पायन उवाच । एतदाख्यातं च समीक्ष्यारदो वै सफा-
तयाः । पद्मपद्मनरसिद्धं धर्मात्मनं युधिष्ठिरम् ।
नारद उवाच । कञ्चिदभ्यागता दूराद्भुविजो लाभकार-
ण्यात् । यथोक्तमवधार्यन्ते शुक्लं शुक्लोपवीतिम् ।
कञ्चित्ते पुत्रा राजन् पुत्रे राष्ट्रं च मानिता । उपान-
यन्ति पण्यानि उपधाभिरवस्तृताः । कञ्चित्कृषोषि ह-
व्यानां धर्माथैवहिता गिरः । नित्यसर्धेविदां तात । तथा
धर्मावर्धयिनाम् । कञ्चित्ते क्षत्रितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च ।
धर्मावैश्व हिजातिभ्यो दीयेते मधुमयिनी । इव्योपकर-
कञ्चित्त् सर्वदा सर्वमिच्छिनाम् । चातुर्मास्यावर च
स्यन् निवतं संमयञ्चसि । कञ्चित् ज्ञातं विज्ञानीषे कर्ता-
रञ्च मयंसि । सता मध्ये सकाराज ! सक्तरोहि च पूज-
यन् । कञ्चित् स्रज्जाणि सर्वाणि नृणां चिरमर्षम् ।
हृदिस्त्रज्जाणि रयस्त्रज्जाणि वा विभो । कञ्चिद-
भ्यस्तते स्वयङ्गृहे ते मरतर्षम् । वतुष्वेदस्य स्रजं वै
बन्धुस्रजञ्च नागरम् । कञ्चिदस्त्राणि सर्वाणि नृणां द-
हणं तेऽनघ । विप्रयोगास्तथा सर्वं विदिताः यत्पु-
नायना । कञ्चिदग्निमवाञ्चैव सर्वं व्याप्तमवाप्तया ।
होमस्त्रोमवाञ्चैव राष्ट्रं च परिरक्षसि । कञ्चिदन्वा-
जुषां च यज्ञान् व्यज्ञानवान्भवान् । पितेव पाति धर्मस्य ।
तथा मज्जितानपि । महमर्षी सकाराज । कञ्चित्ते
पुत्रतः ज्ञाताः । निद्रास्थं भव्यं क्रोधो माहूँव दीर्घ-
स्रजता । वैशम्पायन उवाच । एतां कृष्णाम्बुधो
सफला श्रुता गिरो प्राप्नुयुस्तमस्य । प्रथम्य मादान-
मिवाद्य हठो राजानश्चोपारदं देयमन् । युधिष्ठिर
उवाच । एव कटिघ्राणि यथा तद्वेत्तं प्रज्ञा हि मे
मूख एवमिच्छता । उन्ना तथा प्रैव पकार राजा लेभे
मर्षी सान्द्रमेष्टयाञ्च ।

कच्छ त्रि० ज्ञेन अनेन सृणाति दीप्यते श्यायते वा लृ-लृद-
भा० ४ । १जलभावे हेयो । "सकन्दोक्तदश-

कच्छकुरुत्वातेतरान्मुक्ता" काव्यप्र० "कच्छपरी. कच्छपुर्वं
प्रदेशे" वाच० १२ तटे शीतवाक्ते च इ० ३ पटिधानाक्षये, स्त्री
(काव्य) हेम० १ वाराणसम्, ईश्वरिकावाक्ते (काव्य) स्त्री
मेदि० ७ देवमेदे इ० ४ च देवः पक्ष० ४० ३० कूर्मविमाने दक्षि-
मक्षां दिशि उक्तः "अथ दक्षिणेन कच्छेऽप्युक्तम्" कच्छो-
ज्ज कच्छरदरी सताम्पलीति विप्रोदा "कच्छोपाय च
'नवेन्द्रात् पूर्वभागे सप्तद्वीपे तटे । कच्छदेशः व-
काख्यातः" यज्ञिकक्रम० त० उक्ता । पदवृत्ते इ०
(तद) हेम० १ ८ सप्तवृत्ते १० वाकावाक्कादने ११ कूर्म-
कर्परे च निरु० कच्छपयन्दे विवृति कक्षाचन्दे उदा० ।
कच्छक इ० कच्छ+पञ्चायां कृत् । पदवृत्ते (तद) मेदिनिः
कच्छटिका स्त्री कच्छ कच्छप्रदेशगतति कच्छ-कच्छ यत्न०
पञ्चायां कृत् अत इत्यम् । १ कक्षावाक् (काव्य) २ वक्षा-
क्षये" यन्दाचर० ।

कच्छप इ स्त्री "कच्छपावगो कच्छपुष्टं वाति कश्चि
किञ्चिद्दृष्टा यदीर चर कच्छपुष्टं प्रवेद्यति वृष्टे
हि कच्छपयन्दे प्रविष्टः प्राविवाक्यकच्छपुष्ट इति ।
कच्छेन कृताहेन (कर्परेण) इतराङ्गाणि प्रावि वा ।
अथ वा कच्छेन कच्छपयन्देन विवृतीति कच्छ कक्षा
काव्य० कादवतिः कच्छः । कच्छः कच्छदः कच्छ-
शीतरो नदीकच्छ एतदीवकच्छं तेन काद्यते" इति
च निरुक्तोक्तेः कच्छ प्रावि कच्छेन प्रावि वा कच्छेन
पिमतीति वा प्रा-व । १ कूर्मैः क्षिप्तं जातितात् क्रीप् वा
च २ वीकामेदे ३ कच्छपक्षिजाह्वा । ३ कुरुरीममेदे
स्त्री ५ कुरुरीममेदे ६ कच्छपयन्दे च इ० मेदि० ।
कच्छपोरोगश्च भाव० प्रका० वर्णितः "यक्षिताः पक्ष वा
पक्ष्वा दावकाः कच्छपोसताः । कक्षानिवासां पि-
कक्षाः वा कक्षा कच्छपो बुधै" कच्छपोसता कच्छं प्रो-
सता प्रान्ते मता । इत्यहं प्रमेहरेमोपेक्षायां दक्षिणदिशि
काम्पनता । निधिमेदेः एकादिशब्दे नववक्त्राणां
वर्णितस्तम् इत्यर्थः । काव्ये कच्छ कच्छविवाहं रोममेदे ।
"वदाहा कूर्मवस्थाना चोवा कच्छपिका बुधै" वैद्यकम् ।
कच्छपमांसयुक्ता भावप्र० उक्ताः "कच्छपो वसदो वा-
वपिसत्तुष्टं पुस्तकारम्" । अथवा मच्छपसुनकावर्गताः
"यवत यक्ष्मी मोवा कच्छो कूर्मैश्च पक्ष्वा । यक्ष्मा
पक्ष्मदेवेति" इति मन्त्रोः "पक्ष्वा यक्ष्मस्य भुञ्जीतेति"
इति । अतः परिसंख्येयतद्विद्विक्तपक्ष्मस्य भागं भोजन-
निवृत्तिफलकत्वादित्याहरे अहम् । यक्ष्मस्य नकावे एत

कच्छां कच्छधारणां ममकाममतवार वदाह भाव०
१, २५० ममकाममतवार वदाह भाव० । "कुरुरीममेदे-
दक्षि कच्छां कच्छधारणम् । इमे कच्छधारणे वृष्ट एवा-
द्ये विभुः १०५० । "ममकाममेदेवेन शीतद्विनाशारोहयो-
ऽविभत् । विवकाचोऽपि दक्षिणमौरवात् काव्युक्तम् ।
ते विविक्तमनसः परिष्कान्तमनसः । काव्युक्तं कयो-
रवेनदे देवेनातिमयोवका । विवोक्तं विवोक्तं विविक्तं
नरोद्वरनयोर्वीतिवकाविभत् । कक्षा वक्षः कच्छपयन्दे
नक्षत् प्रविष्टा तोष निरुक्तकार । कच्छितं वीक्ष-
कक्षाचन्दे इत कच्छताम निर्वाचने कुरुरीमः । दधार
पृष्ठे च कच्छयोजनप्रस्तादिवा हीप इवापरो नक्षत् ।
कुरुरीममेदे भुञ्जीतेवेति परिष्कान्तं निरुक्तं पृष्ठं । वि-
वकाचोऽपि नमादिकच्छपोमेदे कच्छपयन्दे नमममेदे" भाव०
८, ७, ७ विवकाचोऽपि कच्छमेदे कच्छमेदे प्रकावम् ।

कच्छकुरुहा स्त्री कच्छ कच्छमेदे रोहति कच्छ-व । कूर्मावाक्
अटावर तक्षा अक्षमावेदवकाचकावम् ।

कच्छादि इ० पाणिन्युक्ते काताद्यर्थे कच्छप्रत्ययनिमित्ते यन्द-
नवे व च नव "कच्छ किञ्चु वृत्तं नक्षार कच्छम् कच्छोक्त
काव्यीर वक्ष्म कच्छ कच्छवृत्त हीप कच्छ कच्छाङ्ग नि-
वच कच्छार रक्ष्, रते च देवविशेषावकाः तत्त का-
तादि कच्छ कच्छ इत्यादि ।

कच्छु (कच्छु) स्त्री कच्छ-विवाहं "कच्छवेति" उवा० अ कच्छ
पृष्ठो० वा कच्छः । "कच्छा काव्या विवकाः काव्यतः
वानेक्युक्ताः कच्छुवक्षः वदाहा । वैव कच्छोऽसीवदा-
दैवपिता प्रोवा काव्यो कच्छवका कच्छोव" उक्ते रोम-
मेदे (कोठ) । [मेदे वृत्ते दाम्नि०

कच्छुष्ठी स्त्री कच्छु इति इत-वृत् क्रीप् कच्छव । कच्छु-
कच्छुर नि० कच्छुवक्षश्च र' कच्छा कच्छव' पा० कच्छ ।
एविधौ द्वौर्वागोर्वाच कच्छविधिः १ कच्छुरोवृत्ते २ कच्छ-
विचारवृत्ते वृत्ते च इ० १५ मानदे नि० मेदि० ।

कच्छुरा स्त्री कच्छुः काव्यतः काव्यसाम् कच्छव ।
१ कच्छविध्याम् २ कच्छाम् ३ कच्छवमावाक् मेदि० ३ पा-
विधौ (कोठ) दक्षमावा० । १३ कक्षां क्षिप्याह ।
कच्छुवाक्चस न० "दक्षो निम्नदक्ष" मिः प्रत्ययार्थनिर्दिष्टम् ।
कच्छोक्तैः पक्षैर्वा कच्छप्रत्ययार्थनिर्दिष्टम् । कच्छोक्त-
इत्येव प्रत्ययार्थनिर्दिष्टम् । गोमूत्रव्याधेनापि कच्छ-
हस्तिना पचेत् । कच्छमेदे कच्छमेदे कच्छुः काव्यतः
अपि पाणिन्युक्ते कक्षा कच्छुः कच्छाधिविधिरावकाः ।

कक्षुरावधनामेदं तैलं हारीतमावितम्” इति भावप्रका-
शोक्ते तैलमेदे ।

कक्षुमतो स्त्री कक्षुः साधनत्वेनाप्यस्या मठप् ङीप् ।
शुक्राश्वत्थाम् तत्सेवनेऽपि कक्षुरोगजननात् तत्तात्त्विकम्
कक्षुटिका स्त्री कक्षुस्य उट्टकृषादिकमिव इवाचं कम् ।
वेदाद्युते (काष्ठा) हेमच० । [यस्याम् रत्नमाहा ।

कक्षुरीर पु० केन क्लृप्यते हर-लेपे कर्माणि यम् ।
कक्षी स्त्री कक्षु बा० ङीप् । (कक्षु) प्रगृहे कन्दमेदे । “महि-
बाधरदुष्टेषु कक्षीरूपाधि सुगते । । अम वैरिविनाशाय
पूजां मङ्गल मयी दे मे ” दुर्गावापहृतिस्तत्पूजामन्त्रः ।

“कक्षी तु मेदिका गुर्वी कटुका पिच्छिका तथा । क्षाम-
वातपित्तकरी मिश्रगन्धि परिकीर्त्तिता” राजवज्रम् ।
कज रोहे (गौरा) इदित् पर० अक्ष० सेट् । कज्जति अक्षझीय
चक्षु रोहोऽत्र जन्म तेनास्यावर्त्तकता । कज्जार ।

कज न० के जके जायते जन्म-उ । यद्वजे राजनि० ।

कज्जल न० क्लृपित जलमस्यात् को कटु । कज्जने
(काजल) तस्य संयोगाच्च भ्रमशुद्धकमवित्तं भवतीति तस्य
तथात्वम् अज्जलपदे ६४ पु० विवृतिः । “अक्षज्जलं
ताम्रवटे च दृष्टं सर्पियुतं तस्यकमज्जलम्” सुश्रु० ।
“गाङ्गाम्बु सितम्बम्बु यासुर्न कज्जलामभययत्न मज्जत”
काव्यप्र० । १ श्वेयनवाधने द्रव्ये च (काञ्चि) “अक्षित-
तिरिनिम स्यात् कज्जल विन्नुपासम्” शुष्यदनक्षत्रः । मेहे
पु० यद्धमा० मत्स्यमेदे पु स्त्री इक्षया गो० ङीप् । यद्धर० ।
कज्जल जातमस्य इतश्च । कज्जलित जातकज्जले त्रि० ।
बमभ्योऽपि एकाक्षरकोवेऽय मठितः । कज्जल निवाचरति
कज्जल+क्रिप् ततः अच् गौरा० ङीप् प्रमित्रितरबन्धके
स्त्री । सार्धं कन् तत्सार्धं “शुद्धं सत तथा मन्त्रं चक्षु
भावदु विमर्दमेत् । सावत् सत न हस्तेत किन्तु कज्जलवत्
भवेत् । एषा कज्जलिका ख्याता इक्षुयी शीर्षवर्द्धनीः ।
नानातुपानयोगेन सर्वव्याधिविनाशिनी” वैद्यकम् ।

कज्जलज्जल पु० कज्जलं ध्वज इवाय । दीपे त्रि का० ।

कज्जलरोचक पु० न० कज्जलं रोचयति इच्छ-विच्-अच् ।
(पिबच्छ) । यक्षमाभायां पविद्धे । दीपाधारे जटाध०

कक्षट न० कचि-अट् । (काचडादाम) जलतयलु की वे
जलजयाकमेदे “पानीयतयलु लीयोयस्य कक्षटसदा-
कृतम् । कक्षटं तिष्ठक रक्तपित्तानिहरं कषु । (चक्र
राट्) (हिन्दिभाषा) भावप्र० ।

कक्षटादि न० अक्षदक्षोक्तेः अतीशारेणरोधके शीघ्रमेदे

“कक्षटजम्बु दाडिमं यद्धाटकपतविल्वस्त्रीवेरम् । जल-
ध्वनिगतवहितं गङ्गावेगमपि रुच्यतात्” ।

कक्षुड पु० कचि-बा० अडम् । अक्षमर्द्ममष्टके यद्धचन्द्रिका ।

कक्षुर पु० कचि-भावे यम् कक्षुं प्रकाशयच्छति अ-अच् ।

क जलं चारयति किरणेन चर-विच् अच् वा । अक्षु

अटाधर । २ अक्षुडो च । [अक्षुडोटे वैद्यकम् ।

कक्षिका स्त्री कचि-अलु ॥ वंययाखायाम् (कक्षी) यद्धच०

कक्षुक पु० कचि-प्रोतिबन्धयो० वा० अकम् । १ धारवाये २ यो-

धादेपोषाक्रातससाहे ३ सौहमये कवचे ४ सर्पनिर्मोके

(खोचश्च) अमरः ४ खोचके (कापुञ्जि) ५ वक्षमाये उष्ण० को०

६ वक्षोपकम्प्योताहस्तितवस्ते (पुत्रादेर्जम्बोस्ये च यदादिभिः

क्षामिनोऽङ्गात् बल प्रकारेण सृष्टीते वस्ते) हेमच० । ७ खोप-

धीमेदे स्त्री गौरा० ङीप् मेदि० । ८ खोरीयवस्ते रत्नमा०

“बलानि शुराच वनाच कक्षुकाः ” बमसहतकक्षुकः क

चिदेन्दुगजाजिनकक्षुकः भावः “अन्तःकक्षुकिकक्षुकस्य

विमति त्रासादय वामन ” रत्ना० । “सर्वं किं करवापि-

यान्ति यतथा यत् कक्षुके सत्यवः” अमरस्य० । “सुभावि

तरसासादजातरौमास कक्षुकाः” पञ्चतन्त्रम् । “कक्षुक

तलमर्भश्च त्रिभुक्तिं सप्तवीतिकाम् प्राप्नोति । सोऽस्य जातः

तारका० इतश्च । कक्षुकि जातकक्षुके त्रि० ।

कक्षुकालु पु० कक्षुकोऽल्पस्य आलुश्च । सर्पे यद्धच० ।

कक्षुकिन् पु० कक्षु क+अक्षय्ये इति । “अन्तःपुरचरोऽक्षी

विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशल कक्षु-

कीत्यभिधीयते” इत्युल्लेख्ये १ राक्षामश्च पुरा-

बिकारि च “अन्तःकक्षुकिकक्षुकस्य” रत्ना० । २ हार-

पात्रे, ३ सर्पे ४ जारे, ५ यने, ६ वषके च राजनि० ।

तपश्चकक्षुकादतत्तात्तयोरुपधात्वम् । ७ व्यापदक्षवे त्रि०

कक्षुसिका स्त्री कचि-अट् गौरा० ङीप् सार्धं कन् कृते

टाप् । स्त्रीणां कृपासवस्ते (काचकी) हेम० “त्वं कृपासि

विनेन कक्षुमिकया वस्ते मनोहरास्त्रीम् उष्णीमित्यभि-

धादिभिः प्रियतमे” वा० द० । कनभावे । कक्षुलीत्यप्यत्र ।

कक्षुल न० कचि दीप्ती अक्षश्च । स्त्रीमात्रामरणे उष्ण०

कक्षु पु० कक्षु जके जायते । यद्वराभने हिरण्यगर्भे अप्य एय

सस्रज्योदी तासु वीजमवाहजत्” “तस्मिन् जने स्वय

मङ्गा” अनूक्तेस्तस्य जकेजातत्वात्तथात्वम् । २ पद्मे

“चतुर्भुज कक्षरवाङ्मयदुग्दाधरम्” भाग० १, २, ८ ।

१ अक्षुते च न० मेदिनि । तत्र पद्मस्य जलजातत्वात्

अक्षतस्य सस्रोत्पत्त्यात्तथात्वम् अक्षतयद्धे विवृतिः । कन्

विरदि जायते जन कटि-र-य । ॥ मेमे ४० । मेदिनि ।
कञ्जक उ खो कजि-सोमपाठ वरुन् । (मयना) पक्षिमेदे
यद्ध-० । श्रिया जातित्यात् ङीष् ।

कञ्जज उ० कञ्जात् विष्णुनामिपञ्चात् जायते जन-य । (हर-
गर्भे) पक्षिमेदे मञ्जुषि यद्ध-रत्न-० । यथा च मञ्जुषीविष्णु-
नाभिजातकमसादुद्भवस्याया वसित भाग० १, २, १८, २० ।
“शोऽन्म यरीरेर्पितभूतसूत्रः काष्ठात्मिकां यस्मिन्नुदी-
रवाच । उवाच तस्मिन् सन्निधे पदे स्ते यथामन्त्रो दाहनि-
रुहोर्ध्वः । चतुर्गुणानाञ्च सङ्कलनसु सप्तसु सप्तोदीरितवा
स्यगन्ता । काष्ठाप्ययासादित कर्मतन्त्रो मोक्षानयोतानु
दश्ये सदेहे । तस्माच्छ्रद्धामिनिविष्टादेरन्मर्गतोऽर्थो
रजसा तनीयान् । शुभेन काष्ठातुगतेन विद्वः सद्गुण-
दाभिदात नाभिदेयात् । स पञ्चशोडशसुहोदतिवत् का-
लेन कर्मपतिबोधितेन । सरोविषा तत् सखिक विमर्शं
विद्योतयन्नर्कं दवातयोनि । तन्नोक्तपद्म सप्त एव विष्णु
भावीविष्णु सव्यं गुणानामावधम् । तस्मिन् सप्त वेदमन्त्रो
विधाता सप्तमन्त्र यं प्रवर्द्धन्ति शोभन् । तस्यां सप्तान्त्रो-
रुहकर्मकायामवस्थितोक्तोक्तमपश्यमान । पदिकमन्त्र
व्योम्नि विवृत्तनेत्रपत्तारि लेभेऽनुदिष्टं सुखानि । तस्मात्
युगान्तवृत्तनावधूर्त्तल्लोभितपातात् सखिकादिहृदम् । अया-
यित कञ्जसु लोकात्मन नात्मानमहादिदादिदेवः” ।

कञ्जज उ० कं गुण जनयति जन-विष्-कञ् । ॥ कन्दर्पे नि-
का० (मयना) २ पक्षिमेदे यद्ध-० ।

कञ्जनाम उ० कञ्जं पञ्च गामावका स त्रायाम् अञ्च वमा० ।
विष्णो । “अज्येदे” स्तेन रूपेण कञ्जनामसिरोद्धे’
भाग० १, ८, ३३ ।

कञ्जर उ० कजि-यदन् क जल लूणाति वा लू अञ्च वा ।
॥ स्रज्ये २ अर्कस्ये १ पक्षिमेदे ३ गजे ५ उदरे ६ सगिमेदे च मेदि० ।

कञ्जस्त उ० कजि-कञ्च । (मयना) पक्षिमेदे यद्ध-रत्निका ।
श्रिया जातित्यात् ङीष् ।

कञ्जार उ० कजि यारन् क जलं नारयति वा लू-पिष्-कञ् ।
॥ स्रज्ये २ अर्कस्ये १ पक्षिमेदे ३ गजे ५ उदरे ६ सगिमेदे च मेदि० ।

कञ्जिका स्त्री कजि-एल्लु टाप् च (वासनकाटी) । मञ्जुष्यदि
कायाम् यद्ध-० । [कञ्जाट । प्रतिकटति न यत्नम् ।

कट गतो आदि० पर० सक० षिट् । कटति अकटोत् अकटोत्
कट गतो आदि० रदित् पर० सक० षिट् । कटति अक

कटोत् । अकट् कटक- । प्र० कटति न यत्नम् ।
कट गतो आदि० पर० सक० षिट् । कटति अकटोत् अका-

टीगु कञ्जाट रदित् तेन नेट्-कट् । प्रतिकटति न यत्नम् ।
कट गतो रदित् च आदि० पर० सक० षिट् । कटति रदित्

अकटोत् कञ्जाट । कट कटः प्र० प्रकाशे सक० प्रकटि
प्रकटः । विष्-प्र० प्रकाशने सक० । कटादि० प्रकटयति

प्रकटितः प्रकटयन् । युक् प्रकटय । नामभाटिस्त्वन्वे
कट उ० कट-कर्म वि ध कर्त्तुं अञ्च वा । ॥ कटिगण्डे

पदस्येकात् तयातम् “कट्तिन, कटकटाकत”
मिमङ्को” भाव “कट्टु कमानेन कट कटावित् न-

व्यादिपेनोक्तयिता तगन्” “कटप्रभेदेन करीव पार्ति”
२ मञ्जुमाने स्ते दशैकात् तयातम् “तस्यामन्त्रि, अन्-

नकटेषु फलदेवः” रतुः । मन्त्राये १२ पक्षिमेदे अमरः । देन
(बाहुर दङ्गा) प्रभतिह्रस्व । ररन्ते तस्य च स्रक्टादेरा-

वरकडाधनत्वेन कटयन् ३ तस्मिन्ते कावनभेदे च अमर
“मोक्षोद्यानप्रवाहकसरेषु कटेषु” मनु । “रवांश्च

क्षिप्रकटवतिष्वेवावरोदति” भा० व० १, ८, २२० । “द्वार
कलंकरामेरकां कटमयका” भा० १, २, १८, २ । ५ कुमुदे

(मराठ) मरतः तस्य कटादिरेव्युभिरावततात्तवातम् ।
दैवावरकसारवे नि० उरकट । उचतिवरे कटके ।

८ मरे ८ मने कावारे मेदि० । १० चोरादिनचनाते
धर० कटाणि । ११ मरे प्रेते कटस्तनः १२ मरवे (मर

कटकार्दरे) १३ कोविमेदे १४ म्रजाने जेमच० कटम्
१५ मरकाहे (महा) यद्ध-रत्न० । १६ कटकात्तवाते

नि० जेमच० । १७ म्रकोकावाधनम्रमेदे च । “म्रता-
वृत्तवर्षस्य वावरपतनाञ्च योषितवरोर । नर्हितदन्ति-

तमार्गं कटेन विनिपातितो बाणि” अञ्चक० कटपदलो
कटयद्धे परे पूर्वपदलोदात्तता । दाक्षिण्य वि० जी०

१८ कोषो हंसी मेदि० कोले मोरा० कोर् । को
वन १८ कटकाम् पदकम् । [कटकाम् अमरः

कटवरा स्त्री कट इत्येति कट+इ-अञ्च उम् च । (कटो)
कटक अस्त्री कट-जनादि० नुन् कर्त्तुं चादि । ॥ कटमूषच मयवे,

“कटकमूषकादिवत्” शा० द० । २ पक्षिमेदे ३ गजे
४ म्रजाने कटकेरिव स्त्री” कुमा० । “मार्गैविषो वा कट-

कानरेषु” रतुः । “म्रजानिष्वकटकाश्च पक्षितन्त्राः” भाव ।
१३ म्रजे च अमर । १४ कटिदन्तमयस्ये । १५ म्रजाने

देवाजधानाञ्च” मेदि० । १६ म्रजानां यद्ध-रत्न० ८ म्र-
जानावे जेमच० “अ य दिव्यजयमपेपागल चन्द्रमामातीरे

समावेष्टितकटको पतति” अगाञ्च कटक कर्त्तुम्” कृतो०
८ पर्वतसप्तभूभागे शानो विजः “अवाकोर्ध्वे १६ म्र-

कटकेषु परेषु च" भारते विराटपर्वणि ८७१ श्लोक ।
कटकट लि० कटप्रकार प्रकारे द्वित्वम् । १। अस्मिन्नाविश्विते
वर्ज्योत्प्लुटे २ महादेवे पु० "जमोनामाव माध्याय नमः कट-
कटाव च" भा० गा० २८६ च० विषयमाश्रितः । अथ कट-
कारणे षाच् कटकटा तदुत्तरण्ययदे अथ ०। "तत कट-
कटायदो नमूष समश्वाङ्गनोः" भा० व० १५७ च० ।

कटकार लि० कटं करोति क-अच् उप० च० । १। कट-
कारिणि त्रिस्थिभेदे "शूद्रायां वैश्यतपोर्व्यात् कटकारः"
इति ऋत० "उभयधोक्ते २ वर्यं च दुरमेदे पुंस्त्री स्त्रियां
कीर्त्त० । "वसिष्ठवापतस्तेषां जेचित् पारवणाकया ।
वेद्यानसेन जेचितु जेचिद्वागवतेन च । वेद्यानकाव-
ज्वाले भविष्यन्ति कसौ युगे । कटकारास्ततः पञ्चानु-
नारावचगयाः ऋताः" । उभयथा तेषां कसौ वैद्यानवा-
दिर्बर्णेन वेदधर्मेनित्यमाप्तिः वेद्यवत्य प्राप्तिर्योक्ता । क-
क्रिप् । कटहदन्त "एरकां कटकट्या" भाग० १, १, १८ ।

कटकिन् पु० कटकोऽप्यस्य रनि । १। पर्येते लिङ्गा० २ कटकुक्ते लि०
कटकीय लि० कटकाव नञ्वाव कित् अपूर्वा० च । नञ्-
वशाधने सखादो पक्षे यत् । कटका तत्पार्थे लि० ।

कटकील पु० कटति वर्धति कयति कट-अच् कटस्य निगी-
वनरूपलक्ष्य कोशः कनीमात्रे यत् कुक्ष-यंस्थाने आ-
धारे नञ् गा । पतदुपरे (पिक्कदागो) लिङ्गा० ।

कटखादक लि० कटमपि खादति-खाद-अच् । १। कर्षभलके
श्वखादके २ लम्बुके इ स्त्री कटखादरखस्य च" मध्यस्थि-
तच्छिद्रमस्ति खद-अच् । काचनिर्मितकटसे तस्य विद्रा-
भावात् तयात्वम्" मेदि० ।

कटघोष पु० कटमधानोघोषः आभोरपङ्क्तिः । प्राग्देशमेव याम-
भेदे तत "प्राचां कटादे" पा० जातादौ तु । कटघोषीय
तज्जातादौ लि० । एवं कटपत्तक कटनगरी कटपङ्क्ति इत्या-
दयः प्राग्देशस्थितयामभेदे । तत जातादौ कटपत्तकीय
कटनगरीय कटपङ्क्त्या इत्यादयः तत्तदुपानजातादौ लि०

कटकुट पु० कटं यव कटति क्वाङ्वा आङ्गोति कट-वा०
अच् । १। पङ्क्ति "कटकुटाव भावाय नमः पञ्चपञ्चाव च"
अस्मिन् "कसौ काङ्कटकुट" भा० अथ० १७ च० । विव-
नामङ्क काङ्काम्बिद्वयतया तस्य काङ्ककटकुटनामता । उप-
पात्तात् वज्रिमे २ वर्यं २ विलकटये तस्य तज्जातनामत्वात्
इत्येवे च । नञ्पतितकले भाष० ऋतौ "नितश्च वसि-
मर्षेय तथा याङ्कटकुटौ । कङ्काङ्को राजइमर्षेकमे
आङ्कावपानिते" "नितश्च वसिमादिभिर्निनाचस्य पा-

मभिः आङ्कानैर्गुञ्जवादिनि" मिताक्षरावाचकः ।

कटकुटेरी स्त्री कटकुटं वज्रिजं उपर्यन्तत्कान्तिभोरवति
ईर-गती अच् उप० च० अचनत्वात् ङीप् गो० ङीप्
वा । १। हरिद्रावां लिङ्गा० तस्याः सख्यं ठस्यपीठवर्त्यत्वात्-
तयात्वम् । २। हरिद्रावां रत्नमाका "नीलोत्पलो-
बीरकटकुटेरी" सुशु०

कटदानम् न० कट देहावर्त्तनं दीयतेऽस्य दा-अ्युट् । भग-
वत पार्श्ववर्त्ताख्ये (करोटदेखोया) कर्मणि । तन्निमित्तो-
क्तवादि भाद्रपदे कटस्यादौ वन्यायां नञ्चनञ्चलमध्यपा-
दबोधेन कार्त्तम् । "प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सिंते
ऽङ्गिनि । कटदानं भवेद्विष्णोर्नङ्गापूजा प्रवर्त्तते" एका०
त० पराङ्ग० । "कटदानं पार्श्वपरिपत्तः" रघु० । अत्र
काङ्कव्यवस्था उत्पन्नैकादश्यायदे १। ०७४० उक्ता ।

कटपूतन पु० कटस्य यवस्य पूत पवित्रतां तनोति तन+अच् ।
प्रतिभेदे । "कान्तायुक्तासु च प्रेतोविप्रोघर्मात् सखा-
ङ्कृतः । अमेध्यकुषपाशीत्यात् सखिव कटपूतन" मतुः
अमेध्यकुषपमक्षकत्वं तस्य घर्म्मोऽप्यनेन दर्शित ।

कटपू पु० कटे इत्यर्थाने प्रवते मृद् गती क्रिप् नि० दीर्घश्च ।
२ महादेवे तस्य इत्यर्थानवाधित्वात् तयात्वम् । कट इत्यर्थानं
प्रवते कटेन यनेन प्रवते वा । २। राख्ये २ विद्याधरे च
मेदि० तयो' यथाक्रम इत्यर्थानवाधित्वात् प्रेतवाङ्मत्वाच्च
तयात्वम् । कटेन देवमवाचनद्रव्येण प्रवते । ४। अथ देवके
लि० मेदि० । कटात् समयात् आचारात् तन्मतिक्रम्य प्रवते ।
५। कामचारिणि लि० । कट नञ्प्रत्ययं प्रवते । ६। कीटभेदे
च अञ्जवदन्त

कट(टि)प्रोथ पु० कटस्य कट्या कटेर्वा प्रोथोमांघ्रियुद्ध ।
ः स्त्रिणि कटिदेवस्य मांघ्रियुद्धे, अमर ।

कटभङ्ग पु० कटस्य सैन्धवस्य भङ्गो यज्जात् । १। सैन्धव-
भङ्गजेतो नृपजम्बी । कटानाधोवधीनां भङ्गः जेदनम् ।
२। यस्यानां कट्यादिना ऋदने च मेदि० ।

कटभी स्त्री कट इव भाति भा-कगीटा-ङीप् । १। ज्योतिष्मती-
कतावासु राजनि २। कताभेदे भावप्र० । सा च "कटभी
आङ्गुष्ठा च मधुरेषु कटम्पर । कटभी तु प्रमेहार्थो-
नालोत्रविषकनीन् । हन्वुष्ठा कटकुटभी कटकुटा च
कीर्त्तिता । तत्पक्षे दारं च ये विषेवाग् कटकुट-
ङ्गन् । भा० व० उल्लपञ्चायगुचा । २। पराजितायाञ्च
अज्ञापयानिता (कौटामिटीय) इत्यभेदे रत्नमाका ।
कटमालिनी स्त्री कटाना विस्तारोपधीनां माका वाचनत्वे-

नास्त्वस्मा' इति ङीप् । मदिराया तस्मा विद्याद्योमभि-
गण्यप्रभवत्वात्तथात्वम् ।

कटम्ब उ० कट-घातनामभ्यर्थात् वादने अन्वयः । १। यदिमे
उज्ज । कथ्यते आश्रित्यते यत्पुत्रमनेन करणे अन्वयः ।
२। शाये उपादिकोन ।

कटभ्रष्ट उ० कट गुण्यातियय विभर्त्सि च-कच् तम् ।
१। कटमोहणे भावः । २। श्लोभाकटणे राजनि० ।
३। नागवन्दाया स्त्री अमर (गन्धमादाह) ४। प्रसारिण्याम् ।
(कटकी) ५। रोहिण्याम् । ६। हस्तिण्याम् । ७। कलिकायां
गोलायाम् । ८। बर्बाभिः । (पुनर्वा) ९। भूर्वावाङ् स्त्री भेदि० ।
कटव्रण उ० कट उक्कटो नयोयुक्कयुरसः । भोमसेने त्रिका० ।
कटशर्करा स्त्री कट नमः शर्करेव मिररत्वात् नमः ।
(माटा) गाङ्गेजीलायाम् हारा० ।

कटाठाकु उ० कट(ठ)-कलजीवने काकु । १। विहृते कच-
योनामास्यानतश्चाहाराहरणेन कच्छुगोवनासस्य तस्यात्वम्
उज्ज्वलदत्तेन स कठ कच्छुजीवने इत्युक्तेरयं ठालकश्च एव
कटेसु तदर्थत्वाभावात् कठे' तद्वनकप्रतदर्थत्वाच्च ।

कटाञ्ज उ० कट गण्डम् अन्ति व्याप्नोति अच् । अपाङ्गइत्यौ ।
अमर "हरिणाञ्जि । कटाञ्जे च आत्मानमवलोचय" उज्ज-
टः । "आमोष्यन्ते त्वयि मधुकर्त्रेणवसे कटाञ्जा"
मेघः । "तस्मान्ते जम्बुरस कटाञ्जे" माघः । "अमयति
मयि मूयसे छपाह कटाञ्ज" यदुवाचार्चः ।

कटाग्नि उ० कट न वीरणादिदेवनेन जातोऽग्निः । वीरणा
दिना वेष्टनेन जाते अग्नी "वेष्टनेऽग्निमपामविशीतकल-
दाहकाः । राजपत्यभिगामी च दग्धव्याघ्रो कटाग्निः"
या० "कटं वीरण्यामयैवेष्टितया इहेत्" मिता० । "उमा
वपि स तावेन ब्राह्मणा गुप्तया च" । विदुतो नृप
पददण्डो दग्धव्या वा कटाग्निः" मनुः । [ब्रूते बद्धरः
कटाग्रज न० कटस्य तद्वामासमस्यावगच्छत्किञ्चावमम् । वीरव
कटार उ० कट-वा० स्वारम् । १। नागरे २। कविनि च यन्त्रा०
कटाल त्रि० दुष्ट घट अक्षय्य शिवादि० कच् "लडाघटा
कटाकला भेदे" पा० ग० निर्द्देशात् आत्वम् । दुष्ट
मण्डपुङ्गे ।

कटाह उ० कटमाङ्गलि आ+हन्-ङ । १। तैत्तिर्यादिपात्र-
भेदे (कटाह) २। नृप्येष्टे ३। शीपभेदे । ४। आयनाम-
ज्ञापनङ्गिर्वाणौ च भेदि० । ५। मरुभेदे दारा० । ६। कर्परे
बद्धरया० । ७। छत्रे ८। कूपे ९। कूपे च इति केचित् ।
"बह्विन् कटकटाहृतं मियङ्गो" माघः । "अ-

श्विन् कटानोहने कटाहे अर्वाग्निना रात्रिदिनेऽग्नेन ।
मावर्त्तुर्दूर्ध्वपरिचक्रेण मूत्रानि कालं पचतीति वाचां"
भा० व० २। ३५० ।

कटि(टी) स्त्री कट-इत् । १। नीचदेवे (माकांठ) । २। दिवारा
नत्वात् या ङीप् । "कटानमभिप्रेक्षु चत्कटस्याप्यपक
टजः । अर्वां कटाहोनिर्वाण" मनुः । "कटिच तस्मा-
तिवतप्रमाणा" भा० व० १०। ५७ । "वर्ज्ये च कटीदेवे
कट्त्र मावसि वाक्त्र" भा० आ० १। ६३ । "कटिस्तु इरते
नमः" वा० द० । तत्र तच्छब्दस्य धाम्नात्तत्त्वम् । जीवन्
२। मियङ्गुणां स्त्री भेदि० ।

कटिस्त न० कटि ज्ञानते त्रै-ङ । १। काङ्गाम्, २। कटिस्तके,
३। कटिस्तर्वाणि च भेदि० । "कटुस्तु किरोटकैरुचकटि-
कटुचम्" भाग० ६, १। ६, २७ ।

कटिन् उ० कटोऽक्षय्यस्य प्रायश्चित्तेन इति । १। प्रवचनस्थे मने ।
कट+चत्तरङ्गां प्रेक्षा० इति । २। कटनिर्द्देशादौ त्रि०
स्त्रिवाचभवनो ङीप् ।

कटिप त्रि० कटि पार्ति वा-ङ । कटिस्तके । ततः कटु-
या० चत्तरङ्गां यत् । कटिश्च कटिपनिर्द्देशादौ त्रि०
कटिमालिका स्त्री कटो नन्वेव कटु । (चन्द्रहार) (मोट)
कटिमूषके । हेमक० ।

कटिरोहक उ० कच्छा इतिवच्चा न रोहति इह-स्तुम्
२त० । इक्षिपवाङ्मागेन इक्ष्मातोहके मन्त्रा० ।

कटिस्त उ० कट वा० चट् । चारनेहे (चरेवा) । तत आर्षे
। कन् तत्रैव अमर । [इवा०

कटिगोर्षक उ० कटि योर्षेति च त्रावां कटु । कटिदेवे-
कटिशूल उ० कटिस्तु नृकम् । कटिदेवस्य कच्छातिभे नृक-

रोगभेदे । नृकप्रवक्तात् तद्वेदिनामादि भावः । दर्शितु-
न्वते यथा "दोषैः प्रयत्नवत्तन्महर्षे नृकोऽष्टमा भवेत् ।
वर्षेति नृकोऽष्टमा भवेत् । प्रम कर्त्ता । अथ
नातिवत्स विमलत्' निदानवत्तामिपूर्वकं कच्छवत्वात् ।
व्यावृत्तवत्तामिपूर्वकं प्रजागराक्षीतज्जातिपाणीत् ।
कटाहकटाहकचोरकटाहकचोरकटाहकचोरकटाहकचोर
नातिवत्तामिनिर्द्देशाविविधत्वात् कटुचत्वाच्चैः विद्युत्त-
मूत्रानि कटिरोधाच्छोकोववाहादतिहासभावात् । वातुः
प्रहृष्टो जननेति नृक कटुहृत्वात् निवर्त्तयित्वे । (निव
प्रत्ययवाचकविज्ञापकत्वाद्) कोर्षे प्रदोषे च मना-
नने च योते च कोर्षं कटुर्पति नाहम् । कटुच-
कटोवममकोषो निवृत्तवत्तन्महर्षेऽग्नेः । योर्षे-

नाभ्यङ्गनमर्द्नाद्यैः क्षिण्णोष्णभोज्यैश्च सप्तं प्रवृत्ति ।
 व्यायामो मधुयुक्तादि यागं तरुणरसादि । नैद्युनं स्त्रीसेवा ।
 प्रजानरः राज्ञो, एषामतिदोगात्, शीतलजलप्रमृतपानात्
 कडावस्त्रिपुट (मटर) आठकी प्रवरी कोरदूध कोरदूध
 अतिरूक्षद्वयसेवा अथवा नृक्षलोपरि भोजनम् अमिषातो
 षोटादिभिः, कडावतिप्रसरसेवा । विरूढजातम् विरूढ
 बहुरितमद्यम् कडावचषकादि तत्त्वमद्यरूपमद्यम् ।
 नरूरक शुष्कमांसम् । तस्य मूत्रस्य देयमाह । कृदा-
 दोति तस्य कृच्छ्रस्य प्रथमपि कथय पठन्ति । “कफपित्ता-
 वरूक्षस्य नास्त्यो रसवर्जितः । कृदस्य प्रकृते मूत्र
 सञ्चारोपकम् । स कृच्छ्र इति स्मृतो रसमाह-
 नकोपकः” । अथ पार्श्वमूत्रस्यापि कथयमाह । “कफं
 निरुद्धं यवन सूचोमिरिव निरुद्धम् । पार्श्वस्य पा-
 र्श्वो मूत्रं कुर्यादाश्मानसंयुतम् । तेनोष्णविति
 पक्वेन मरोऽप्यत्र न कदाचित् । निद्राश्च नाश्रुयादेव पार्श्व-
 मूत्रः प्रकीर्तितः” । वक्षिमूत्रस्यापि कथयमाह । “सरो-
 धात् कुपितो वायुर्विहं र्भस्त्रित्तिरति । वक्षोऽप्यनि
 नाक्षीयु तत मूत्रोऽस्य जायते । विरूद्धं वातसंरोधी
 वक्षिमूत्रः स उच्यते” । प्रकृतमनुसरति जीवै भुक्ते ।
 प्रदोने राज्ञागमे राजनिभवयोतेन । वातप्रकोपात् ।
 वनागमे वसिष्ठ मेरोदने च । तस्यैव पक्षिणमाह । आरा-
 तितोऽप्यविदाहितं वनिष्यावपिप्ल्याककुलसूत्रे । क
 दूधवीरोरसुराविकारं क्रोधान्नायावरनिप्रतापं । पा-
 त्तिवोगादयनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकृष्याच करोति मूत्रम् ।
 तस्योद्दाहार्त्तिकं हि नाभ्यां वसिष्ठमूर्च्छाभययोग
 युक्तम् । अथदिने कुपति चार्द्धरात्रे निदावकाशे जल
 दाहये च । शीते च शीतैः सस्येति चान्ति सुखादुप्रीते-
 रतिनोजनैश्च । निम्बानो राजमात्र । शीवीर वन्वान-
 भेदः । सुराविकारं “परिपक्वाध्वन्यामसत्तपसा सुरा
 मता” । तस्मा विकारं । रविप्रतापः आतप । पात्या-
 तिवोगो नैवनाधिक्यम् । विदाहीत्युक्तापि अयनैर्विदग्धै
 रिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशादिदा-
 हितं भवतीति । जलदाहये यरदि । शीतैर्वीतादिभिः ।
 चैत्रिकमाह । आनूपवारिजकिटाटपयोविकारं र्भसिपुपि
 जलरैरिजजगन्मूत्रैः । अन्तर्बलाजगन्मूत्रैः हेतुभिश्च
 ज्ञेया प्रकोपसपमन्य करोति मूत्रम् । कृदाव-
 कावदनाद्विचरप्रसेवैरानासवैरिभित्तकोष्ठशिरोगुरुत्वै
 भुक्ते वदन् हि राज कुरुतेऽतिमानम् सूर्योदयेऽपि वि-

शिरं कुसुमागमे च । आनूप मकुलजलदेयजं भक्ष्यम् ।
 वारिज बाष्पकादि । “यक्क दभा सप्तं क्षीरं विधेया
 दधिकूर्चिका । तस्मै च तत्कूर्चकं स्यात्तयो विग्रहः किला-
 टकः” । पयोविकार पायसादि पिष्ट मायादिः । अन्ते
 गुर्वादिभि । क्षमितमार्ष्टपटावगुशितमिव यत्कोष्ठ शिरश्च
 तयो गुर्वात्तैः सह । सूर्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवस-
 प्रथमभागस्योपलक्षणम् । शिरिरे तस्य कफस्यातिसञ्चयात्
 कुसुमागमे वसन्ते । हन्त्रजमाह । हिदोमल्लण्यैरेतैर्विद्या-
 क्कम् हिदोमजम् । (तस्य भेदा स्त्रयो वक्ष्यन्ते) हिदोमजमाह ।
 सर्वेषु देयेषु सर्वत्रिभु विद्याङ्गिभु सर्वं भव हि मूत्रम् ।
 सुकटमेवं विभज्यकस्य विवर्ज्यनोय प्रवदन्ति तज्ज्ञा ।
 सर्वेषु देयेषु कृत्पृष्ठपात्रे लिङ्गवस्त्रिनाभ्यामाययेषु सर्वं भवं
 हिदोमजम् । अद्यामजमाह । आटोपकृदावनीशुभ-
 तस्यै भित्तमानाहकफप्रसक्तं । कफस्य लिङ्गे च वमानलिङ्ग-
 माभोज्य मूत्रस्यदाहरन्ति । कफस्य कफमूत्रस्य । आभो-
 ज्यं आमामुद्गवो वस्य तम् । अन्तान्मूत्रे जाते पयाद्
 दोषसम्बन्धः अतएवास्य मूत्रस्याऽसम्बन्धम् । सप्त
 प्रथममायाये भवति पचात् सम्बन्धिभिर्हैर्वैरिस्त्रिनाभि
 कृत्पात्रं कुशितु भवति यथादोषसम्बन्धम् । आमामूत्रस्य
 दोषविशेषेण देयविशेषमाह । वातात्मकं वक्षिगत वदन्ति
 पित्तात्मकस्यापि वदन्ति नाभ्याम् । कृत्पात्रं कुशौ कफव-
 क्षिविष्टं सर्वेषु देयेषु वक्षिपातः । कृत्पात्रं कुशौ कृत्पा-
 त्रंभ्यां वक्षिते कुशौ । कफवक्षिविष्टं कफेनाविष्टम् ।
 “वक्षौ कृत्कटिपात्रेषु स मूत्रं कफवक्षितम् । कुशौ कृत्पा-
 त्रिभ्यो दृष्टं स मूत्रं कफपक्षितम् । दाहप्वरकरो वीरो
 विक्षेयो वातपक्षितः । तन्नालरोक्तमात्रमूत्रमाह ।
 “अतिमात्रं यदा भुक्त्वा पावके मृदुताङ्गते । स्थिरीकृतम्
 तत्कोष्ठे वायुराहस्य तिष्ठति । यदाहं न गतं पाकं तत्कूर्चं
 कुरुते अयम् । मूर्च्छाश्चान् विदाहार्त्तिकं कृत्पात्रेण
 विक्षिप्तम् । कफं वान्निमतीसारं प्रमेहं जगन्मूत्रम् ।
 अविपाकोद्भव मूत्रमेतमाहुर्भनीमिषः” । अविपाकोद्भव
 आमोद्भवमित्यर्थः । अथ मूत्रस्योपद्रवमाह वेदनाति
 तया मूर्च्छा आनाहो गोरपावनी । काशः श्वायो वनि-
 र्दिका मूत्रस्योपद्रवा कृता । अयासः साध्यत्वादिकमाह ।
 एकदोषातुनः साध्यः कृत्पात्रो हिदोमजः । सर्वदोषा-
 न्वितो वीरस्य साध्यो मूर्च्छुपद्रव । अघारिष्टमाह । वेदनाति
 तया मूर्च्छा आनाहो गोरव प्वरः । अमोऽर्द्धः कफ-
 तस्य वक्षिगान्तिवैव च । उपद्रवा देयैते वस्य सुखेन

नास्ति यः । अथ गृहस्थैव भेदं परिचयमाह । कर्मि-
दाने प्रकृतितो वातः कर्मिणो वदः । कर्मपितो वना-
पत्न गृहस्थारो भवेद्वचो । भुक्ते जीर्णति नक्षत्रं तदेव
परिचयजम् । कर्मिदानैरिच्छादिना निदानपूर्विका व-
मानिच्छा भुक्ते जीर्णतीक्षादिना वक्ष्यमुक्तम् । वना-
पत्न आस्य तस्य वक्ष्यमयेतत् वनाधिनाभिधीयते ।
आध्यात्मोपनिषत्सूत्रविश्वकारित्वेभ्यः । आध्यात्मोप-
निषत्सूत्रादिकं तद्वदेत् निबद्धं । अस्या दाया रति
कोट्युत्पत्त्यवसरोत्तरम् । गृहं भीतभयमात्रं रतिव
वक्ष्येत् पुनः । अहि वृद्धावबोधकस्यैव दोषव्यति ।
कटुतिष्ठोपमासौ च विद्येव च कालजम् । वंशवक्ष्य
मुक्ता द्विदोष परिचयस्येत् । निदोषजनकान् काल
लोपवर्गवक्ष्यमहम् । अवाप्तव्यमानान गृहस्थिमेव-
माह । जीर्णं जीर्णति चान्ये नक्षत्रमुपजायते ।
पञ्चावस्थप्रयोगेण भोजनभोजनेन वा । न वन वाति
निजमात्रोऽप्यहं यदाहृत । भेदं गृहस्थमात्रं विधि
आनिधानात् । उभयवा प्रयोगात् स्वीकृत्यम् ।

कटिगुह्यता स्त्री ६० । कटिवायं सुगुह्यतायां हारा-
कटिसूत्र न० प्रती भावं कृत्वा वाचः । कटिभावं कार्याव-
चिते भाटनयेवा कृत्वा (वनवी भोट) कृत्वा । “प्रवरकामन
मुकुटकुण्डलकटकारकटिफलकेनूपुराद्यङ्गुलविहृति-
तम्” मान० १, १३ । अत्र वंशं कविचेति विधेयम्
प्राच्ये नवत् । तेन “कटिफल न धारयेत्” इति न
कटिनिदोषः केवलमहं कटौ धारयन्निवेदात् ।
सूत्रं च कामोन्नेय उच्यतेवादेशे न धारयन्निवेदः ।

कटोत्तल उ० कक्षां तदभावादनक्ष । वक्ष्यते त्रिधा • वतो-
ऽसौ कटिदेये भाव्यते । ६० । कक्षाकावे २ नितम्बे न० ।

कटोर उ० कट-रत्नम् । कन्दरे २ नितम्बे च उक्तम् • २ नितम्बे
४ कक्षां कटाधरः । ततः कर्णं कम् । कटोरक नितम्बे त्रिधा •

कटु न० कटति वदाचारमाह्वोति रक्षमावाह्वोति वरति
कावति वावाहितो जगम्, कट-उम् । १ कर्णार्थं कर्णः
२ दूषणे निम्बः ३ रत्नमेदे (काव) ४ तद्वति कर्णः त्रि० । किमो
वा वीत् । तद्वत्पुत्रा भावम् • उक्ताः “कटु वक्ष्य तोज्ज्वल
विषयो मातृपितृत्वात् । अङ्गुलपुत्राभ्येव किमिच्छन्-
विषयः । कृष्णान्धकाराणि भेदः स्त्रीकायकर्म ।
असुदी नाविकायाधितिष्ठाप्योदोषो मतः । दीपनः
पाचनोदोषो नाविकावोषो अहम् । क्तेमेदोषवा-
नकावक्ष्यमूलोपयोग्यः । जीवः प्रकाशको क्तेमेदो

वर्णो विषयज्ञः । आग्नेयः, आधिक्यम् • वः । मेधो मेधाय
चितः । वर्णो विषयज्ञः मध्वन् करोति । अतिमुक्तम्
कटुरवस्य गुणाः । योगतिष्ठन्तो आनिदाहमुष्णतास्त्री-
शोभनम् । अगुहादि पीकामूर्च्छान्तीदो वक्ष्यानिहृत् ।
कटुरवसाग्निजस्यपितृकार्यं सुष्ठुते उक्तं वना “कटु
अवसा आग्नेया रसुपकम् “कोष्युते अगुहोऽवसाव
वैशद्यगुणवक्ष्य विस्त तस्य वमानवोनि” कटुको रव
वोऽस्त्रीकादीन्ध्र वरति तन्मात्रात् “अस्त्रीकाऽस्त्रीका
वावसावावसा” वैशद्याहेयमिति । अङ्गोपकमे
शोभं तन्मैव “इनरवोनिः कटुको रव” च अङ्गव म
अनोक्तत्वात् कटुत्वात् भाष्यमभिमतं रौद्र्यात् स्त्री-
हम्, कावसा जीरवम् कोष्यात् शैवम्, वैशद्यात्
वैश्विजम्” । १ पदमे व । “वाचकटु निदादे-
कसाक्षं विगुः” एव “कटुवाक्यविधानं कटु-
विषयमे यदुम्” मैवम् ।

वाक्यक कटुत्वात् इटाववाचकम् रक्षारिदो-
वर्णमुक्तम् । तत्र रवमेदे रवमेदानं कटुत्वात् कटुत्वात्
वा • द० दर्शितम् । अङ्गारकवक्ष्यान्ध्र “गुह्य-
वर्णवर्णमेव गुहाः टठकटान् विना । रक्षो वक्ष्य च त-
द्गुह्यो रक्षाः कारयतां नताः” । रौद्रोभित्तीदोऽव
“वर्णकावक्ष्योवाभां गुह्यो रक्षो तद्विनी । उपर्यो
इवो रौ वरेकः टठकटः वक्षः । वक्षारव वक्षारव तस्य
अङ्गुलतां नताः” । ६० कटारिच उक्तम् त्रि० । मेदि०
“वक्षारवकोरकटुप्राहम्” एव । कटुः वरति “कटु-
तिष्ठकवावास्तु जीरवोऽपि प्रकोत्तिवाः” वादोक्तः ।
८ कर्णमे त्रिधा • । ८ पुन्यो • वक्ष्या • । (कटुको)
१ कटुकाम् स्त्री कर्णः गुह्यवचनात् वा जीवः कटुः ।

कटुक उ० कटु-सायं कम् । कटुरवे “जीविकाय वाधने
उद्भवं जगदाति विरेकः कटुते नाविकां च वाधति व
कटुका” उक्तम् २ तद्वति त्रि० “उपार्थविमानकटुवर्तिप्रयोग
वर्द्धतिविरेक” काद० । १ पदमे च त्रि० । “पदमे
न भावने कटुर्ब मिहृदं तथा” भा० कटु० ६४१ क० ।
४ उये त्रि० “ततः प्रावर्तत पुन वधान कटुकोदमः”
भा० व० २८६ क० । १ पदोके उ० राजनि० । ६६ तन्निवृत्ते
यन्त्रता० • उक्तम् उक्तम् (कृत्वा) ८ कर्णमे (वाक्य)
यन्त्र • ८ राजवर्णमे व उ० हारा० । १ • कटु-
विषयकोपरिचयमे त्रि० कटुमे न० मेदि० ।

कटुकत्रय न० कटुकानां कटुरवानी जगम् । गुह्यो विषयको

मनिचक्षुषे त्रिकटुनि । “कुण्डलाद्वयपात्राणि वधुनं
कटुतल्लयम्” सुश्रु० । कटु त्रिकलमप्यत न० ।

कटुकान्दं पु० कटु कन्दो मूलं यस्य । शिपुहस्ते (सजिना)
श्चाद्वैके, च (खादा) मेदिनिः ।

कटुकफलं पु० कटुकं फलमस्य । ककोले राजनि० ।

कटुका स्त्री कटु+सत्तायां क्त् । (कटुकी) । कटुरोहिण्याम्,
राजनि० शताम्बुल्यां, (पान) मन्त्र० । राजिकायां,
(रादसरिवा) शक्तिताबाबुके (तितलाड) च रत्नमा० ।

५ कटु रसयुक्तस्त्रियाश्च । तत्र (कटुकी) हस्तस्य पर्याय-
शुषादि भावप्र० उक्तं यथा । “कटो त कटुका
तिक्ता जल्यमेदा कटुम्भरा । अयोका मत्स्यमकवा च-
क्राहो यजुमादनी । मत्स्यपित्ता काण्डरहा रोहिषी
कटुरोहिषी । कटो त कटुका पात्रे तिक्ता ख्या हिमा
खटुः । मेदिनी दोषिनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहत्रासकाशकदाहकुण्डलिप्रचुर्व”

कटुकालाबु(बू) स्त्री विपाके कटुका अलाबु(बू) कर्म० ।
(तितलाड) अलाबुमेदे रत्नमा० । कटुत्वस्त्री यन्दे विहतिः
“मत्यहं कटुकाबाबुके दमारवदन्तु रतामतीकारेच” काद०
“कटुकाबाबुकेतनेधनसर्पसर्पनिर्गोके” सुश्रु० ।

कटुकी स्त्री कटु+सायें कन् गौरा० डीन् । (कटुकी) । कटु-
काबाम् । कटुकामन्दे शुचपर्यायादि । [मयके जटा०] ।

कटुकीटक पु० कटु दधेन डः कटुत्वात् कीटः सायें कन् ।
कटुकाण पु० कटुसोष्ठः काचो वस्य । (तितिर) टिड्ढिम-
पक्षिणि हेमच० । [मूले च राजनि० ।

कटुयन्त्रि पुन० कटु+यन्त्रिण्यत् । शिपुपक्षीमूले, शृगुणो-
कटुहता स्त्री कटु हृषितं करोति क-ड एपो० सभृ तस्य
भाव तत् । “नित्यकर्मसमाचारनिष्ठु रत्ने कटुहता”
हारा० उक्तायें ।

कटुचातुर्जातक न० चतुर्थो जातकं ततः सायें कण् कर्म० ।
एलातृपलकमरिचकद्रव्यचतुर्के राजनि० । [रत्ना०] ।
कटुच्छद् पु० कटु+च्छद् पलं यस्य । तगरहस्ते (तगर) यन्त्र-
कटुतिक्ताक पु० कटुपात्रे तिक्तायें कन् । भूमिभ्ये,
वैद्य० शृगुणहस्ते राजनि० ।

कटुतिक्ता स्त्री विपाके कटु सादे तिक्ता । कटुत्वस्याम् ।
सायें कन् प्यत इत्यम् । कटुतिक्ता तल्लैव राजनि० ।

कटुशृङ्गो स्त्री कटु शृङ्गमस्या । (कटुतरा) अतामेदे राजनि०
सायें कन् अत इत्यम् । कटुशृङ्गकामितल्लैव । “कटुशृङ्गो
कटु पात्रे रसे तिक्ता च सा मता । कफशान्तिविपक्षी-

चारुव्याधकफपित्ततृप्तं सदा पथ्या च सा ज्ञेया”
राजनि० उक्तशुषा

कटुशृङ्गो स्त्री विपाके कटुशृङ्गो । (तितलाड) अलाबुमेदे
भावप्र० तद्वृणादि उक्तं यथा “इच्छाकुः कटुत्वस्त्री स्यात्
सा त्वस्त्री च महाफला । कटुत्वस्त्री हिमा हृद्या पित्तकाश-
विषापहा । तिक्ता कटुविपाके च वातपित्तज्वरान्नाह” ।
कटुत्वय न० शृगुणोपिपक्षीमरिचक्षुषे त्रिकटु नि राजनि० ।
कटुत्रिकलमप्यत ।

कटुदला स्त्री कटु दलं यस्या । (काकुड) कर्कश्याम् राजनि०
कटुनिप्याय पु० कर्म० । नदीसमिन्नपदेयजाते निष्पाकधा-
न्यमेदे राजनि० ।

कटुपत्र पु० कटु पत्रमस्य । पर्यटे सिताच्छंके राजनि० ।

कटुपत्रिका स्त्री कटु पत्रमस्याः बहु० कप् अत इत्यम् ।
कण्टकारीहस्ते राजनि० ।

कटुपाक लि० कटु पाकोऽस्य । यस्य पाककासे कटुत्व
। तादृशहृष्ये “कटुपाकः शरो हृद्यो गुणानु स्निग्धपिच्छि-
क” । “क्षीमं तैलं बलवहम् कटुपाकमचाचुषम्” सुश्रु० ।
इत्यादिनामाख्याने दर्शितम् । कर्म० । २ कटु रसक्षेपेण पाके ।
तथा पाकश्च भावप्र० दर्शितं “जाठरेष्वाग्निना योगाद्यद्देति
रवान्तरम् । रवानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृत ।
सिचं पटु च मधुरमण्डोऽम्बं पच्यते रस” । (पटु रत्न खण्ड
रच०) “कटुतिक्तत्रयायाश्च पाकः स्यात् प्रायस्य कटु”
वाग्भटः । “निधा रवानां पाके स्यात् साहचर्यकटु कात्मक”
तत्त्वकसक्तं भावप्र० “क्षेपकण्ठधुर पाको वातपित्तहरो
मतः । अम्बसु कुचते पित्तं पातके भगदापहम् । कटु
करोति पवनं कफं वातान्तु नाशयेत् । विषेण एव रसतो
विषाकारा निदर्शित” । तथा च अस्यामपि रवाना पाके
तैविध्यमेव मधुराण्डकटुभेदात् । सुश्रुते त पाकतैविध्यं
निराकृतं द्विधैव पाकः समर्पितं यथा

“तज्जातीयं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाक
प्रधानमिति कक्षात् ? सस्यस्त्रियाविपाकादिश्च सर्वत्रय्या-
यदभ्यवहृतामि सम्यक् मित्या विपकानि गुणं दोष वा
जनयन्ति । तज्जाहुरन्ये प्रतिरस पाक इति । केचि-
न्निविधमिच्छन्ति मधुरमण्डं कटुक वेति तत्तु न सम्यक्
भूतशुषादागमाश्चाहो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्ध
मन्त्रतासपेत्यग्नेर्भन्दत्वात् । यद्येव सप्तथोऽप्यन्य, पाको
मविप्यति स्नेहा हि विदग्धो सवण्णसुषैति मधुरो म-
धुरस्याहोऽम्बस्यैवं सर्व्वेवास्ति केचिदाहुरेष्टान् चो-

पददिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थलीगतमभिपच्यमानं
सघुस्त्रेयं स्यात्तथा शालियतुङ्गादयः प्रकीर्णं क्षमाय-
त्तत्तरकाष्टेऽपि परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्यथ-
वन्तोभवतां यममायान्निक्षेपमपस्वित्तिस्त्रादृष्टिमान-
यम् । आगमे हि द्विविध एव पाको भूधुरः कटुकश्च
तयोर्भूधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र प्रथि
व्यम्रेजोधायाकायानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुणता
लघुता च प्रथिव्यापयं गुरुयः येषां सघूनि तस्यादि-
विध एव पाक इति । भवन्ति चाल । इत्युक्तं पच्यमानेषु
येष्वम्बुप्रथिवीगुणा निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको न-
भुर उच्यते । तेजोऽनिवाकायगुणा पच्यमानेषु ये-
त । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ।
कटुपाकोऽप्यस्य इति । कटुपाकिन् कटुपाकबुद्धेः त्रि-
क्षियां षोष् । “क्रीहालम् रुचिकरम्” इत्युपक्रम्य
“पित्तकृत् कटुपाकि च” स्रुतः कटुविपाकादयोऽप्यत्र ।
कटुफला स्त्री कटु फल यस्य । पटोरे तस्य पलतिक्तत्वेऽपि
फले कटुपाकत्वेन तयात्मम् २ श्रीरक्षीदृष्टे च राजनि० ।
कटुभङ्ग उ० कटु भङ्ग एककदेयो यथ । गुणद्वयाम् त्रिका० ।
कटुभट्ट उ० कटुरपि भट्टः हितकारी कर्म० । गुणद्वयाम् राजनि०
कटुमञ्जरिका स्त्री कटुक्षीरणा मञ्जरी कृष्णवर्णाः कश्च
गौरा० ह्रीर् । क्षमायार्णे । राजनि० ।
कटुमोद न० कटुमोदोऽस्य । जवादिनामसुगन्धिद्रव्ये राजनि०
कटुर न० कटति पर्यति रथान्तरं मन्त्रेण कट-उत्तरम् । तस्मै
जटाभरः ।
कटुरव उ० स्त्री कटु परवः रवोऽस्य ॥ मण्डूके राजनि० क्षियां
जातिनाम् ह्रीर् ॥ कटोररवबुद्धे त्रि० कर्म० १ परवयन्दे उ०
कटुरोहिणी स्त्री कटु हतो रोरुति रज-विनि । कटुका-
याम् (कटु) क्षमायः ।
कटुवर्ग उ० कटूनां वर्गं सप्तदायः । सुश्रुतोक्ते कटुरशानां
द्रव्योष्ण वर्गे स च वर्गे यथा ‘पिप्पल्यादि घुरादि,
थिपु मधुथिपु मूलकसुगन्धसुषुप्तशोतथिपुज्वरदेवदा रजरेषु
कावस्तुजफलसण्डागुग्गुसुसुसाकाङ्गलकोशुक्कनासाधोसुप्रभ-
तोनि साक्षसारादिय प्रावयः कटुकोवर्गः” । तत्र पिप्प-
ल्यादिः घुरादि साक्षसारादिय तत्रैवोक्तो यथा
॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलकथथिलज्वरद्वन्द्वरेमरिचकृष्णपिप्-
पलीशूरेणुकेलजमोदेन्द्रयवपाठा जीरकसर्पपशुनमिषफल
हिङ्गुभार्गमिषुरसातिविषाणवाविडङ्गानि कटुरोहिणी
चेति” पिप्पल्यादि ॥ २ घुराणेतत्तराफविभक्तार्जक

भूक्षुचसुगन्धकसुषुप्तकावलाज काशमर्द्धवधकपरधुमवारिच-
कटुफलसुरनीनिर्गुणद्वीकृताहोन्दु र्कर्षिकाफक्षीमापी-
नामककाकनाथ्यो विमलटिकचेति” १ घुरादि ॥ १ घा-
साराजकर्षकादिदरकाक्षसुगन्धकसुभूर्जनेमद्वीतिनिय-
चन्दनकुचन्दनमिषपाशिरोपाधमधार्जनाजवाकनकनाज-
पूतीकायकर्मगुग्गुलि काशीयकहेति” १ घासारादि ।
कटुवार्त्ताकी स्त्री कर्म० । जेतकण्टकारिकायाम् राजनि०
कटुवीजा स्त्री कटु बीज वशा । पिप्पल्याम् राजनि० ।
कटुगुग्गुल न० कटुना गृह्यत प्राधान्यावति पञ्चाश्रुति
कल कल । सुवर्णं वाके राजनि० ।
कटुक्षेप उ० कटु क्षेपोऽस्य । गौरवर्गे राजनि० ।
कटुतूदाट न० कटु पु उक्तम् । १ चार्द्धे रत्नमात्रा । वशा-
या कम् । कटुतूदक १ गुणद्वयाम् न० राजनि० ।
कटोदक न० कटाव प्रेताव देवदृष्टम् मा० त० । प्रेताव
तर्पणार्थं देवे ज्ञेये । “किरयनकमिषुर्मादः मन्त्रेदेव
इ जितः मत्वा कटोदकादीनि” भाव० ७, २, १६ ।
“कटोदक प्रेताव देवदृष्टम्” श्रीभरः ।
कटोर न० कटति इत्यङ्गे निविध्यते भक्त्यङ्गनाम् कट-का-
कारे बोधश्च कल र । मन्त्राङ्ग्यदानार्थं कटादिपाल-
भेदे । “रक्षाव देवकीदत्तं पाले काशुननिमित्ते ।
कटोराणां वद्वदिति पालस्योभवत स्थिता जैनिनिमा०
काशु० ट० ॥ सायें कम् तलैवायें न० । “कटुवर्गदे-
वतकावृक्षा इत्या हव बोधमोदकलै । निष्का-
वितो भूधुरवस्तु तस्य शौगन्धिकं काचकटोरके वः” ।
मेरुत० । अतिसुप्ते तमाभूतपाले स्त्री कटोरा
कटोर उ० कटति आहवोल्यन्तरम् कट-बोधश्च ।
१ कटुरसे १ कटुरवयुक्ते त्रि० वि० कौ० । चल्यावे उ० स्त्री
उच्चादिबो० क्षियां ह्रीर् । सायें कम् । तलायें । कटोवस्तु
चल्यावस्तुवे पादानस्य उपमानपूर्वकत्वेऽपि इत्यादि०
गान्त्यबोप । कटोवकपाद इत्येव ।
कटोलवीणा स्त्री ईत० । चल्यावस्तु यावभेदे (केन्दुका) वन्दर०
कटुफल उ० कटति आहवोल्यन्तरम् कट-किप् कट-
फलमस्य । कटुरसतयाऽन्यरसावरकफबले (कावकफ)
इति ज्ञाते श्रीपर्णीष्टे अवरः । तत्पञ्चावयुचादि
भावप्र० उक्तं यथा “कटुफलः शोमनस्त्वच केटव्यं
कुशिकाऽपि च । नीपक्षिका कुशदिका भद्रा मद्रतीनि
च । कटुफलस्य परिकृता कटुवर्तकफम्भरान् । इति नाव
प्रमेहार्थं कावकफलाययावची” । १ नावार्था स्त्री

काठेइ ३० बठ-एइ । जानएवाति । बइचि० ।

कठोर लि० कठ+घोन् । कठिने, १ पूर्वे, च गन्त्रि० ।

“कठोरतागपतिशाम्भनकविरति” भाषः । ‘पराश्रम्य

कठिनकठोरकामिनोत्यादि” भाषः । ‘सूक्ष्माद्यपाङ्गके च ।

“कटाकलापानोपमकठोरमतिभि” काद० ।

कठोल लि० कठ-ओल् । कठिने कठोरे अमर ।

कठ मन्त्रे सन् मन्त्रे अक० ठदा० सेट् पर० । कठति अक

ओम् अकाङ्क्षे चकार । कठार कङ्क्षः । प्रसिद्धति

कठ दपे भ्वा० इति जिज्ञात्, उभ० विज्ञात् अकटवत्कर्त्तव्यं पि

आत्म० अक० सेट् । कण्डति ते । कण्डलीय अकण्डित

चकण्ड चकण्डे । अर्थे विद्वन्मोक्षारणार्थे आपारभेदे

च (काङ्क्षाम्) कण्डति तण्डुलम् इति ज्ञेयम् ।

कठ रत्ने भेदे (विद्वन्मोक्षारणार्थे आपारे) च (काङ्क्षाम्) पुरादि०

इति उभ० सक्० सेट् । कण्डति ते अकण्डितम् ।

कण्डयाम भृशं व्यास चकार चक्रे । कण्डनम् कण्डितः

कण्डयन् कण्डयितुम् । कण्डविला कण्डना ।

कठ लि० कठ-गदे वाक् । कृत्ते क्वा० । अर्थे ष ।

अमलपीये च कठङ्गरम् । [भेदे रत्नमा० ।

कडक न० कड-यच् संश्रयाय कन् । (कडक) उभय-

कडङ्गर न० कड मलपीय यस्यादि गिरति अमलरं

निवेद्यति गृ-यच् लि० कङ् । कुपे कडादे

मलमलनादिकाकाटे अमर ।

कडङ्करीय लि० कडङ्करयति । कडमलमलोन्मे गवादी ।

“नीवारमाकादिकडङ्करीदे” रघु ।

कड(ल)त्र न० कड-सेचने अमन् “गडेरादेच कः” उभ्या०

गस्य क० उलयोरेकत्वात् वा कः । नोचौ २ भाषायाश्च

उल्लसदन्त । कडलमन्त्रे उदा० ।

कडम्ब उ० कड-अन्वच् । श्याकनाङ्गिकायाम् (कडा) अमर ।

१ कोचै प्रान्तभागे च उभ्यादिष्ठि ।

कडम्बी स्त्री कडम्बो भूयसा विद्यतेऽस्या” अर्थे आद्यानि

गौरा० ङीप् । (कडम्बी) याकभेदे मन्दरत्ना० तथाः

अकम्बयस्तात् तयात्मन् अकम्बीयन्ते उदा० ।

कडवक उ० अपथ्यमनिरन्ध्रानामध्यामविरामसूचके धर्मे ।

द० उक्ते अपथ्यमनिरन्ध्रानामध्यामविरामसूचके धर्मे ।

कडार उ० गड-सेचने आरन् गस्य कादेय । १ पिङ्गवर्णे ।

२ गहति लि० । “कटमकटकडारमाभाः” भाष ।

१ दासे उ० मेदि० । तस्य सेचनकटलात् तयात्मन् ।

कड-दपे आरन् । ३ इमे लि० कडारमन्त्रे कर्म-

धारये वा पूर्वनिपात । कडारजैमिनि जैमिनि-

कडारः कडम्रीचौ त न । “कडारपुत्रनोक्तम्” वि० भी० ।

“कडारो कर्मधारये” वा० कडलापत्रयोऽपि विरक्तते

च च गस्य । कडारः गडुन, कड, चोड, काच, कुण्ड,

कडति, मोर, इड, मिस्तुक, पिङ्ग, पिङ्गव, गड, अरठ,

वधिर, मठर, कड, वरर” ।

कडितुल उ० कडा तुलाति प्रमो० टस्य ङ ।

कडने मन्त्र० कटिव्यासस्य लि० मन्त्राभाषितत्वा च-

उगस्य च निक्षिप्यतेन लि० मन्त्राभाषितत्वा च तयो

स्यामेव तयात्मन् । कड मन्त्रे इत्तुल तुलाति । इदं-

कडस्यात्वाद्वा कडुगस्य तयात्मन् ।

कडठ कार्ष्णे म्ना० पर० अक० सेट् । कडति कडङ्कोत् ।

कडङ्क-प्रसिद्धति औपमत्यात् किमि इद् अङ् ।

काण कार्ष्णे म्ना० पर० अक० सेट् । कडति कडावीत्

अकवीत् । अदिर् । किमि अवीकवत् त अकववत् त ।

अकाच मन्त्रकवति ।

काण मत्तौ म्ना० पर० अक० सेट् । कडति कडा(क)वीत् ।

यटादि० । किमि कडवति ते ।

काण निमीलने वा पुरा० पर० अक० सेट् । काचवति ते ।

अवीकवत् त । काचवाम् भृशं व्यास चकार चक्रे काचः

पक्षे पर० आ० कडति कड(का)वीत् अकाच ।

निमीलनमल नेलादे पञ्चावरण शारवणसाम्प्रदायिकम् ।

अण उ० कच-निमीलने अच् । श्यामादेरतिष्ठत्वादे,

राजनि० २ वेचे च उभयात्मने तयोरेकवत्तुल्यत्वात्वा-

त्मन् “तिष्ठतवीर्यमकवाद्यात् प्रकितेत्” छन्द० । “हाद-

याङ् कवाक्षता” वाच० “मनमनुमन् कडमन्त्रम्” उद्भूतः ।

“उद्यानानां मलमलकवर्मे विजालावकाणि” मेघ० ।

कचमल कवाङ् । १ वनजीरके स्त्री मोर० ङीप् ।

अस्त्राणि टाप् । ३ सुहृदि, ५ जीरके “गुच्छीवादिमिता च-

कार्ष्णमिता दीप्तावकाः कवात्” वैद्यकम् । “श्या

वल्लीनामवल्ली कवावल्लीमताहृतम्” काचो० । ६ पिप्-

पल्याम्, ७ जेतजीरके च राजनि० । “कवात् वा

चक्रेदन्त पिप्पलाकं वा कडविमि” गडः अस्त्राणि

स्त्रीत्वमपि “कटलीकलमध्यस्त्रं कवावात्मनमकवन्”

तितित० । (कुमेरापोका) । ७ कुम्भरीनविजार्वा

स्त्री मेदि० । ८ नहिवास्तुगुली न० “रुक्मिण्यं कर्ष

दाव विष्णुक वागुषं वितम् । कड जातीकर्म पीये

भूपानि कः प्रियाणि ६” ति० त० वानड० । “कर्ष

नहिवास्तुगुली” रघु० भीमविभो भीमवत् कडगुम्-

गुग्गु कण इत्युत्तरपदलोपात्तपेति चिन्तनीयम् ।
 कणगुग्गुलु पु० कण-निमीकने चच् कर्मावा० । महिषास्त्र-
 गुग्गुलो राजनि० । प्रमृष्टात् गुग्गुमुभेदगुग्गुदिक भावप्र०
 दर्शितमुच्यते । महिषास्त्रो महिषागोत्र कुसुद पद्म इत्यपि ।
 हिरण्यं पद्मो ज्ञेयो गुग्गुलो पद्म जातय । अङ्गाङ्गन
 वर्णस्तु महिषास्त्र इति श्रुत । महिषागोत्रस्तु विप्रोय
 स्वनामसम्बन्ध । कुसुद कुसुदाभः स्यात् पद्मो मा-
 भित्वासमिन् । हिरण्यस्त्रस्तु हेमाम पञ्चाना लिङ्ग
 कीरितम् । महिषास्त्रो महिषागोत्रो गजेन्द्राणां हिता
 गुग्गु । इमाना कुसुद पद्म सस्मारोग्यकरो परौ ।
 विवेकेष कर्तव्याणां कनक परिकीर्तित । कदाचिन्म-
 हिषास्त्रस्य स्नात कैबिधृषामपि । गुग्गुमुभिर्गुग्गुदिको
 नीलोत्पलः पित्तस्य हर । कर्मात् कटुक पाके कटू
 कृद्धो हृष्टः परः । भगवन्मन्त्रात्तद् वृक्षं वृक्षं सर्वो
 रवावन । दोषन पिच्छिको नल्य ककवातप्रणापह ।
 मेदोमेहाश्लशतांश्च छेदकुगममावतान् । पिच्छिका
 पन्थिबोकार्योगहृन्नात्ता हनीन् कवेत् । माधुकांश्च-
 मनेहात कवायत्वाश्च पित्तहा । तिक्तलात् कफजिह्वेन
 गुग्गुजु सर्वदोषहा । स नवो हृष्टो वृक्षः पुराणस्तति
 वेदन । निग्ध काञ्चनसङ्काय पकजम्फलोपम ।
 नूतनो गुग्गुलु प्रोक्त सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिक । शुष्को
 दुर्गन्धकश्चैव त्यक्तमहतिवर्षक । पुष्पश्च स त्र विप्रयो
 गुग्गुलुर्गोष्ठं वर्जित । अन्त नोष्णामनीर्षश्च व्यावय
 न्नमातपम् । मद्य रोपन्त्यजेत् सम्यग्गुग्गुवाचीं पुरसेवक ।
 कणजीरक पु० कर्मा० । जेतीरके राजनि० ।
 कणजीरक पु० कर्मा० अत्रायं कन् । कटूजीरके रत्नमा०
 जीरकपर्व्यायमेदगुग्गुदि भावप्र० दर्शित यथा 'जीरको
 जरायो जाजी कषा स्याद्जीरकीरक । कणजीरः सुगन्धश्च
 तथैवोद्धारयोधन । काञ्चलाजी त सुपरी काञ्चिका चोपका-
 षिका । धृष्टीका कारवी धृष्टो धृष्टकुशोपकुञ्चिका ।
 उपकुञ्ची च कुञ्ची च हृष्टजीरक इत्यपि । जीरक त्रितय
 कस्य कटुम दोषन सधु । सभाहि पित्तस्य मेध्य गर्भायव
 विगुहिकत् । जूरत् पाचन हृद्य बल्य रुच्य कफापहम् ।
 अजुष्य पक्वाध्यानगुग्गुलुदिकारहृत् ।
 कणप पु० कषात् लोहगुहिका पिबति पा-क । गन्धमेदे
 (वन्दुक)वेन यन्त्रेण आग्नेयव्ययोगेन गर्भवन्ता लोह-
 गुहिकाकारका इय विकीर्णमे तादृशे यन्त्रे "अयः
 कषपकाम्पुष्यगुग्गुलुदिकारहृत्" भा० आ० ८२५७

लो० नीलकण्ठ व्याख्याया अयं कणपम् लोह-
 सयमिति लोवतया प्रयोगश्चिन्त्य अमरे 'स्नातप क्षत्रिये
 नामि कषप क्षुरकेदर' इति उ स्वनिर्द्देशात् तत्र
 कषप इति पाठान्तरम् । 'वापचक्रकषप कर्पण प्रासप्रहिम
 सुषुप्तोभरादिमहरणनालम्' द्युक्तामा० पा-णिनि । कण-
 पायिन् इत्यपि तत्र । 'परिवान् भिन्दिपाताश्च भुगुण्डी
 कषपायिन' भा० कर्ष्य० ७४४ लो० । कषपानपि इति पाठ
 कणप पु० कष इव भाति भा-क । अग्निप्रकृतिके सुप्तुगोत्रे
 कीटभेदे । 'त्रिषष्टक कुक्षी क्षामि हृक्किक्लोऽपराजित ।
 चत्वार एते कषमाव्याख्यातास्तीव्रवेदना' सुष्ठ ।
 सार्यं कन् तत्रार्थे । 'कौशिल्यस्य कषमक' इत्यु-
 पक्रम्य "एते ज्ञानिप्रकृतयश्चतुर्विधतिरेव च । तैर्भवन्तीह
 दद्यान् रोगाः पित्तनिमित्तजाः" सुष्ठ० ।
 कणलाभ पु० कषाना जामोयकात् । मेघपसाधनयन्त्रभेदे
 (यौता) च सादृश्येनास्त्वस्य अर्थ० अच् । १० व्यावर्त्तं त्रिका०
 (जलेरूप्या) तस्य मेघपयन्त्रवत् व्यावर्त्तनात् तथात्वम्
 कणशस्त्रं अयं कषयन्त्रात् अस्त्रार्थात् कारकार्यवृत्ते धी-
 सार्यं भस् । कारकार्यवृत्तेः कषयन्त्रस्य धीसात्वितेऽर्थे
 "तदिदं कषयोर्विकीर्णते पवनैर्भक्ष्य कपोतकुरुरम्" कुमा० ।
 कणाटोन पुंस्त्री कषावाटति अट्-ईरन् । अङ्गनपक्षिणि
 गद्वर० क्षिवां ङीष् ।
 कणाटीर पुंस्त्री कषावाटति अट्-ईरन् । अङ्गनपक्षिणे गद्व-
 रत्ता० । क्षिवा ङीष् । सार्यं कन् । कणाटीरकोऽप्यत्र
 कणाद् पु० कषयन्ति अट्-अच् उप० स० । १ वैशेषिकसूत्रकारे
 काश्यपगोत्रे कषिभेदे तन्मत्तमौलूक्यमन्दे दर्शितम् । २ क-
 षादे अर्थकारे च सारसुन्दरी ।
 कणिक पु० कषोविद्यतेऽस्य अस्त्वर्थे ङन् । १ गोधूमपूर्णे,
 (भवदा) राजनि० २ अतिवृद्धाये, ३ अग्निमन्यहृत्ते च
 लो मेदि० । सार्यं ङन् ४ अत्रार्थे "नामेरुभूत् खड्गवि-
 काहटवन्महासु" भाग० ७, ८, १२, कषेय सार्यं कन् ।
 कणिकाजीरके । मेदि० । ईकस्यां ७ तस्य उभेदे च राय-
 सुकुट । "तासुद्याश्च खजलकणिकाशीतसेमानिसेम" मेघ०
 कणित न० कष-व्यावर्त्तसरे भावे क्त । १ पोहिताना गद्वे ।
 कर्त्तरि क्त । २ तत्कर्त्तरि त्रि० ।
 कणिश न० कषो विद्यतेऽस्य इति कषी त स्याति यो-क ।
 यक्षमङ्गल्यां पान्नादिषीर्षे अमर ।
 कणीक त्रि० कष-ईरन् । १ अत्रो उवादिदोष ।
 कणीचि पु० कष-"सर्वविभ्यानीचि" लृभा० ईचि । १ पञ्चव्या

२ निवासि य रभस । १ गुणिताया जतायां १ गुञ्जायां
 शकटे च स्त्री भेदि० वा टीप् ।
 कणीयस् ति० कण+ईयत् । अत्यन्तात्वे स्त्रिया ङीप् ।
 कणि अव्य० कण-ए । अहाप्रतिपाते यस्य “कणेमनघी अहा
 प्रतिपाते” पा० गतित्यम् । तेन कणेश्वर पय पिबतीत्या
 दी गतित्वात् समासे स्त्रीप् । अहाप्रतिपात इत्येत्यर्थः ।
 कणिर उ० कण एर- । कर्षिकारण्ये २ वेष्टाया ३ हस्तिन्यां
 च स्त्री लघादिकोप । [कारण्ये उ० भेदि० ।
 कणिर स्त्री कण-एर । १ वेष्टाया २ करिण्याञ्च ३ कर्षि-
 कारण्ये ति० कटि-अच् । कण्टके । कण्टकस्य
 कण्टक उ० न० कटि-खल् । १ छत्र्यपो, २ कुड्यतौ, ३ रो-
 माञ्चे, अम० ४ मत्स्याद्यास्थि ५ द्रुमाङ्गे (काटा) भेदि०
 ईकेन्द्रे दीपिका “तन्नाम्न द्युनकमोषि केन्द्रगुणस्य कण्टकम्”
 इति ज्योतिषोक्तेः खननस्य तर्धसममद्यमस्यानुरूप केन्द्रम् ।
 “चेत् कण्टके घनफरे तु पक्का घनस्थाः स्यादङ्गुलव
 इति राज्यसंस्थापिज्ञेय” श्रील० । “यत्तमस्ये नियमाये
 कण्टके पापवर्जिते” षट्प० । तत्त क्षुद्रगोत्री “धर्व-
 कण्टकपापि” हेमका” त माथि” “कण्टकानाम्
 मोधनम्” “एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशान् चोक्त-
 कण्टकान्” “कण्टकोदरये नित्यमाप्तिष्ठेत् यत्नसत्तमम्”
 मह । रोमाञ्चे “भूतिकण्टकितवच” कुमा० । उपपा-
 रात् वादे ओदोभेदे । “एव क्षुद्रकण्टका उद्वर्त-
 व्या” धर्वाद० ।
 कण्टकद्रुम उ० कण्टकप्रधानोद्भूत बा० त० । वर्धप्रकतो
 कण्टकाचिते इत्ये । “किं फुसेनोपदिष्टेन योयमेवाह
 कारणम् । भवन्ति नितरां स्त्रीता सुषोमी कण्टकद्रुमाः”
 ऋक् । “दैत्यचन्दनने जातीऽय कण्टकद्रुम” भा०
 ७, १, १०, । २ यागमल्लिखे (यिष्ठगान्ध) राजनि०
 कण्टकोऽप्यस्य वाङ्मलेन दानि कर्माधा० । कण्टकिङ्-
 गोऽप्युभयतः । एव कण्टकवृक्षकण्टकि वृक्षादवोऽप्युभयतः
 कण्टकमावृता स्त्री इत० । इतकुमायाम् राजनि० ।
 कण्टकफल उ० कण्टकाचित फलं यस्य । पनसवृक्षे (का-
 टाञ्च) कण्टकिफलोऽप्यस्य अमर । २ गोशुरवृक्षे (गोशु-
 री) रत्नमाला
 कण्टकपुष्पाङ्गी स्त्री कण्टकाचिता हस्ताङ्गी वा० त० ।
 मार्त्तन्ध्याम् (वेणुष) राजनि० । तस्याहन्ते कण्टका-
 चितत्वात् तद्यात्तम् । [यद्वच०
 कण्टकात्रे यि स्त्री कण्टकानां त्रैविध्यम् । कण्टकायां

कण्टकस्थल उ० दृक्० र्द० । पूर्णविभागे आम्नेवास्तद्वदेव-
 भेदे । य च देय “आम्नेय्या दिशि कोहवेमुपक्रमे
 “किमन्विद्याकण्टकस्थलानादराष्ट्राणि इति कदा-
 यासी” इत्युक्त । [जम्भुभेदे राजनि० स्त्रियां ङीप् ।
 कण्टकागार उ० स्त्री कण्टकनागिरति आ-अ-अच् । (वट्ट)
 कण्टकाद्या उ० कण्टकं राशः । कुञ्जके कण्टकम् कुञ्ज-
 प्रधाने वृक्षेभेदे राजनि० ।
 कण्टकार उ० कण्टकवृक्षति कट-अच् । १ शबन्निहरे
 (यिष्ठ) राजनि० । २ विकटते (वट्टपी) यन्दरत्ना० ।
 ३ खनामस्तावृक्षे स्त्री मातृ० “किङ्कावम्” इत्ये तद्वि
 ताचनस्यैव पङ्कजमते गौरा-ङीप् । कम्पमते कण्ठनात्
 ङीप् इति भेदः । कण्टकारा(री)र्वां वनू रजता-
 चञ् । कण्टकार तत्त्वमूहे । तत्र तत्र कण्टकारवन्-
 द्य पाठेऽपि लिङ्गविधिरिति भावना कण्टकारीवन्त्वादि
 पङ्कजात् ।
 कण्टकारिका स्त्री कण्टकान् कञ्कति कण्टक+क-कृत् ।
 १ खनामस्तावृक्षे इत्ये । फलेऽपि इति कदाचित्वात् कुञ्जं तत्
 फलेऽपि स्त्री । “कण्टकारी त इ क्षयां कुञ्जा आसी
 निदिग्धिका । कण्टाविका कण्टाविकी धामनी इहवी
 तया । एते च इहवी । नत काह जाततः
 “कुञ्जायां कुञ्जभय्यायां इहवीति निनयते” चेना
 कुञ्जा चन्द्रहावा कण्टका चेतइति वा । नर्मदा चन्द्रमा
 चन्द्रा चन्द्रमा प्रवहुरी । कण्टकारी वरा तिला कटुका
 दीपनी कटु । इत्येवा पावनी कावनावमृत्कका-
 निहान् । निहन्ति योनयं वार्धपीडाजनिमुदायवान् ।
 तयोः फल कटु रसे वाके च कटुकं भवेत् । शुक्ल
 रेषन भेदि तिलं पिताम्निहवृषु । इत्यात् कण्ठपत्र
 कण्टकावपेदकमिहुरान् । तद्व्योक्ता विवा कुञ्जा निरे-
 वाह नर्मकारिणी” भाव० । यथाऽनेदगुणा उक्ताः “व
 ष्टकारीफलं तिष्ठ कटुक दीपन कटु । इत्येव
 श्रावकायम् अरानिहककायकम्” भाव० ।
 कण्टकारीघृत न० चक्रद० उक्ते इतमेदे “कण्टकारीघृ-
 तं भ्यां घृतवृत्तिं घृतपञ्चादुरसे । प्रस्य विहोदवा
 हातकायवृद्धिदीपन ” ।
 कण्टकायादिपाचन न० चक्रद० उक्ते पाचनमेदे “कण्ट-
 कायां कृता भागी भागरेन्द्रववाचनम् । मूलनिहन्तं
 एतं पटोक कटु रोहिणी । कवाय पायवेदेतत्पित्तके हृत्त
 रापहम् । दाहकवायविच्छादकावृत्तपार्श्वं नृपहृत्

कण्टकाल उ० कण्टं कण्टकाकारं फले कासवति सुरा०
कण्ट-अण् । पनसद्वे गन्ध० । [यवासद्वे राज० न०
कण्टकालुक उ० कण्टकावाचति पर्याप्नोति अल-उक्तं ।
कण्टकाशन उ० स्त्री कण्टकमन्त्राति अय-युक् । उद्रे त्रिका०
क्षिया ढीप् । एव कण्टकमन्त्रकादयोऽप्यत्र ।

कण्टकाष्टील उ० स्त्री कण्टकमन्त्राति अय-युक् । अत्रमेदे
त्रिका० क्षिया ढीप् ।

कण्टकित लि० कण्टको रोषाक्षो जातोऽस्य तार० इतच् । जा
पुत्रके "प्रीतिकण्टकितस्य" कुषारः । "आसीदु वर
कण्टकितप्रकोटः" रघु ।

कण्टकितनु उ० स्त्री कण्टकोऽस्य कण्टक+दनि । अत्रमेदे
क्षिया ढीप् । २४दिरव्वे इ० यन्मावा १५द-
वद्वे (मयमा) रत्नमा० । ३गोसुरे १५ये ईवदरव्वे
च राजनि० । ७कण्टकयुक्तमात्रे लि० ।

कण्टकिफल उ० कण्टकि कण्टकयुक्तं फलमस्य । पनये
क्षिया ढीप् वा च । वार्त्तिका शोषाभिरुद्रा १५धुस्-
व्वंक्ष्वा राजनि० तस्य पर्यायगुणादि भाव० उक्तं यथा
"पनय कण्टकिफलः पनयोऽतिवृष्टफलः 'पनय शो-
तलं पकं क्षिप्रं पित्तानिवापहम् । तर्पणं वृक्षं खाड-
मावकं क्षेपकं भयम् । वस्यं शुक्रमदं हन्ति रक्तपित्त-
क्षतप्रधानम् । आमलदेव विटमि वातघ्नोऽप्यरं शुक् । दाह-
क्षं मधुरं वस्यं कफमेदोविघ्नम् । पनयोऽङ्गुली-
जानि वृक्षाणि मधुराणि च । युक्ताणि वद्विद्वानि कट
मृत्वाणि ध्वरेत्" । अथवा । "मन्त्रा पनसजोवृक्षो वात-
पित्तकफापहः । विषेवात् पनसोऽमर्षः शुद्धिभिर्मन्द
वज्रिभिः" । [मेदे यन्ध० ।

कण्टकिल उ० कण्टक+अण् कर्त्तृ इतच् । (वेदवाच) । वंय-
कण्टकिलता स्त्री कण्टकनी कता कर्म्म० । (यथा)
मधुसोऽन्यायाम् राजनि०

कण्टको स्त्री कण्टक+अण् कर्त्तृ इतच् गौरा० ढीप् । वार्त्तिका-
कोमेदे । (काटावेकुष) राजवृक्षमा० "कण्टको कटुतिक्ता
च रक्तपित्तप्रकोपिनी । कण्टककण्टका निम्ब शोषणी
वरिकीर्तिता" इत्यङ्गुण्या । २४वर्षाणि च "वातघानेभ्य
कण्टकोकारोम्" यजु० १०८ । "कण्टको कर्म्म तद-
रिपोम्" वेददीप ।

कण्टकोऽस्य उ० कण्टकोऽस्य पुनः पुनोऽदीर्घः २४दिरव्वे रत्नमा०
कण्टकोफल उ० कण्टक फलमस्य पुनोऽदीर्घः । पनये मरतः
कण्टकुरव्व उ० कण्टकवानः कुरव्वः । निष्पन्नाम् (वाटि) राजनि०

कण्टतनु स्त्री कण्टा कण्टकान्विता तनुर्वस्या० । दृष्ट्याम्
राजनि० । [राजनि०

कण्टदत्ता स्त्री कण्ट कण्टकावित दत्त वस्या० । कितक्याम् ।
कण्टपत्र उ० कण्टं कण्टकान्वित पत्रं यस्य । विकटतृष्णे ।
(वेदवाच) यन्मावा [मधुदण्ड्याम् राजनि० ।

कण्टपत्रफला स्त्री कण्टं कण्टकान्वित पत्रं फलञ्च यस्या ।
कण्टपाद उ० कण्ट. कण्टकान्वित पादो मूल यस्य । विक-
टतृष्णे । (वेदवाच) राजनि० ।

कण्टफल उ० कण्टं कण्टकान्वित फलं यस्य । १गोसुरे,
२पनये, १५सूरे, ३सताकरव्वे, १५एरव्वेदे च
राजनि० । (देवता) ईदेवतालीलतायाम् स्त्री राजनि० ।

कण्टल उ० कण्ट+अण् कर्त्तृ इतच् । वरुदे (वावला) यन्ध० ।
कण्टवल्ली स्त्री कण्टा कण्टकान्विता वल्ली । श्रीवल्लीवृक्षे
राजनि०

कण्टवृक्ष उ० कण्टमधानोवृक्ष । तेन फलवृक्षे राजनि० ।
कण्टाफल उ० कटि-भावे च कण्टा वेदनम् तया तदुपलक्षितं
फलमस्य । पनये (काटाल) यन्मावा ।

कण्टार्त्तगला स्त्री कण्टा तदुक्ता आर्त्तगला कर्म० । नीलभि-
रुद्राम् । (नीलभाटि) राजनि० ।

कण्टालु स्त्री कण्टाय कण्टकाय अर्त्तं पर्याप्नोति अल
उण् । १वार्त्तिका १५ये १५वृक्ष्या ३वर्षुरे च राजनि० ।
कण्टाङ्ग न० कण्ट कण्टकमाङ्गयते आर्त्तं ते आ+ङ्गे-क ।
कट, कन्धे राजनि० ।

कण्टिन् लि० कण्ट+अण् कर्त्तृ इति । १५दिरव्वे २४पामागे
(वापाह) १गोसुरे (गोसुरे) ३कसायमेदे च राजनि० ।
१कण्टकयुक्ते लि० क्षिया ढीप् । वा च कण्टकाया भावप्र०

कण्ट उ० कण्ट-ठ यस्य नेत्रम् कटि-अण् वा । १योवापुरोभागे
गणे 'मनोरथ कण्टपथ कण्ट स' नेप० । नीलकण्टः शि-
तिवृक्षः काठकण्ट । "समाप्यकण्टस्त्वितिः पदैरियम्" ।
"अवतलकण्टार्पितवास्तुवन्मा" कुमा० । "कण्टाश्चेत्त-
वायिनि लने किं पुनर्कुरव्वे" नेप० । "कण्ट ते कुयु-
वियामि" नेप० । कण्टद्वे च सुपुष्पाभासीमध्यस्थ
मट् चक्रान्तर्गत विरुद्धास्त्र चक्रमस्ति । "तदूर्ध्वं विरुद्धा-
स्त्रं दक्षिणोऽयमङ्गकम् । सूरैः पोडयभिर्गुह्यं धूमवर्षेभ-
ङ्गाग्रमम् । विरुद्धतत्त्वमाख्यातमाकाशस्य मङ्गाङ्गुतम्"
गीत० त० । विरुद्धचक्रे विवृतिः । १५दिरव्वे, १५गोमे
३गोमकुण्डाहाष्टे ३कुम्भितस्याने च "वातघाते ३कु-
वृक्षः सर्वजगते भव कर्म" ति० इ० त० । १५कण्टध्वनी ईध्वनि-

भावे च हेमच०। “सा शुककण्ठ”, व्यङ्ग्यनिभावात्”रघु
शुककण्ठश्चयि यथा तथेति। अथ साङ्गत्येन उपसर्जनमे
वधेनोपपत्त्येऽपि ङीष्। किमिदं किञ्चरकण्ठः। सुभते”
रघु। सराक्षरा किञ्चरकण्ठसाम्बम्। “जङ्घवि-
ज्जतदो पाणिग्रमाने पीरुव निम्बु। कण्ठोगमो-
ऽय” इत्यमरे निधिति पदस्य उत्तरान्वयध्वेषेण यङ्-
कृत्यद्रुमादौ कण्ठयङ्स्य निश्चिङ्गितोक्ति प्रामादिको।
“पीरुव पुत्रस्याय भावे कर्मणि तेजसि। जङ्घवि-
ज्जतदो पाणिग्रमाने स्यादभिधेयवत्” भेदिन्यां नाम-
भेदे पीरुवयङ्स्यैव पाण्यधिकृत्योक्तेऽनदेव्याकृतया यौ-
रुवयङ्स्यैव निश्चिङ्गत्वं युक्तं न त तस्य कष्टानवि-
त्यम्। युक्त्यैतत् पुत्रव प्रमाचमस्येतिपुत्रवद्विध्यामन्-
वेति”पा०। अत्र विहितानन्तरया अन्ते नि भाव्यमोक्षित
विद्वत्समिति।

कण्ठकृषिका श्री कण्ठ इव तदुध्निरिव ब्रूयति ब्रू-
यन्, लृ. गीषायां जेन०। गीषायाः कण्ठद्वयस्य उध्नो
कृषास्ययात् ।

कण्ठतलासिका श्री कण्ठगणे कण्ठकण्ठ स्थाने वासो
वास-सु. १। यत्र पीवानेष्टकण्ठादौ मन्त्रः०।

काण्डद्वयं त्रिंशच्छ परिमाणमस्य दम्भम् । गन्धपरिमाणे "वधो-
पपक्षदम्भ वा काण्डदम्भ वा" इति० आ० १२, २, १, २ ।

काण्डधान ४० देयमेदे ४ ४ ४० कूर्धविभागे 'उत्तरत
 कैसाधः' दत्त, पक्ष्य "तत्त्वमिह पुण्ड्रकावतकैसाधतक
 यानाह" उत्तरत उत्तरत ।

काण्ठनीलक पु० बण्ठे निवटस्ये जीवते जायति मन्दावते
 कै-क (चिह्न) । पश्चिमेदे निवा० ।

कण्ठनीलक पु० अर्थः नीलवति धारकस्य सविद्याकल्पनेन ।
नील+विद्यु-वाङ् । (समाह) नङ् । दीप्ते यङ्माहा ।

कण्ठपाशकं ह० कण्ठे वायु रज्ज् कावति प्रवायते चै-क ।
 मज्जनबाधेष्टवरणान् भङ्गनाथा । [दक्षिणाभा) ।

काण्डबन्ध ४०७त० । गच्छे बन्धने । उद्बन्धने । (गन्धर्व-
काण्डभूषा श्री ३२० । गर्वाभरणे बन्धनः ।

कण्ठमणि पु० कण्ठे घातौमिभिः । गले घाते भक्षितेदे ।
कण्ठमालूक न० सुशुतोक्ते नक्षगते रुचरोगभेदे "कण्ठगतास्तु

रोहिण्यः प्रसू, कण्ठशास्त्रमिति विप्रश्नं बोद्धास्वमात
कफवन्धो वो पन्निर्गते कण्ठकण्ठमुत । खरः खिर

“विज्ञाप्य कठ्यादूष साधयेत् दण्डयेत्पितृ” इति ।

काष्ठशुद्धीं चो सुशुद्धीं तावुगते सुशुद्धीमेदे च च दोन'
 "तावुगतासु गवशुद्धीमेदे सुशुद्धीमेदे" ते प्राशुद्धीमेदे तावु
 शुद्धीमेदे दोन' प्रोकाशानवतिप्रकाश । तस्मात्ता-
 वशुद्धीमेदे चो सुशुद्धीमेदे चो सुशुद्धीमेदे चो सुशुद्धीमेदे
 इति अर्थित । गवशुद्धीमेदे चो सुशुद्धीमेदे चो सुशुद्धीमेदे चो सुशुद्धीमेदे

कयहसूत्र न० "यं कुर्वते वयसि वयसस्य क्षान्तिमायान्ति निधि-
 क्षोपमायान्ति । यत्किमायान्तिः शनैर्निदिग्धमायान्ति कयहसूत्रं
 प्रादन्ति तज्ज्ञाः" इत्युक्तवचने दृष्टवन्मते । "तस्य
 निर्दयस्तिष्ठमायान्ति वयहसूत्रमपदिष्टं शोचति" इत्यु ।
 कयहसूत्रं इ० कयहं क्षान्तिः यावन्निर्वस्य । विद्वते, तस्य
 महाभारतवचने श्रीवादे यावाद्दीप्ताभित्याद्य तवात्यस्य
 कयहसूत्रं इ० कयहं क्षान्तिः । श्रुते(कोश)श्रुते, शनीवादे,
 श्रुतेनि विद्वतः । श्रुतेनिमते श्रीवादनक्षान्तिमायान्ति
 च निर्दयः क्षी । [मते । देवच०]

कण्ठिका श्री बहुरोपमताः प्लवाः ठन् । (एवम्) महाभरत
करौ श्री बुधः भरतः अत्यार्षीयम् । शत्रुघ्नदेवरत्नाम् ।
बद्धना० । शत्रु घनरदीकायां भरतः कथोरत ।

काण्ठीरव हांकी बसुहां एवो यल । शिहेश्चतमने,
 "काण्ठीरवमहाप्रहेष"द्वयप्रभा० । श्रवणीते च राजनि०
 क्षिवां डीप् । मायकडो खी नौ० डीप् । राजनि०
 काण्ठीकास इ० बडो बाबः कडो बाबोऽनुभा चतुभा
 बलक । मझादेवे । हेमच० ।

क्राण्डत्रि० कण्डे भवादि "सरोराववाहू बहू" पा० यत् ।
। भवमये "कीर्त्तितं" तावज्जानान् कश्चिदात्मा कर्म्म-

"बोधते" छन्दः । "मरुतः कथं ब्रह्मानः-
 पात्रासु" यजुः १.८, कथं गन्धर्वं वा
 वसुं वेददीर्गः । शक्रश्च विवर्णमोवर्णेयं च । "शक्रश्च विवर्ण-
 नीयानां कथं" इत्युक्तवर्णानां तथात्वम् । "वर्ण-
 नात्ता तं कथं सादेकारैकारवोर्मयेत्" विद्या "कथं
 नाह्वयतुम्" विद्या कथं कथं सदावहितं वत् ।
 शक्रश्च सदावहितकारणे "वर्णदीपकः कथं कथं
 वक्त्रपत्तिका" छन्दः । "मरुतः कथं ब्रह्मानः
 विद्यापकः" छन्दः । अथ च ब्रह्महृत्कृतावा-
 दात्तत्तः ।

कथञ्च न० कवि-कृतः । सुवर्णादिना तत्त्वकारेर्निस्तुतवा
बन्नाहनेऽव्यापारे(कावान्)१५ न हि शीघ्रादिवचनवत्त्व-
नमेवपादौ च कविज्ञानाभावात् ॥ वा० सं० प्रा० । वस्तुप्रति
वर्तमानं कृतः । तत्त्वकारेः कश्चनवाक्ये (ज्ञाने) इति

स्नाते शूद्रपूजे । “क्रियां कुर्यात् निषङ्गं यथाशक्ति-
तद्युक्तकण्ठनैः” छन्दः । “अथ यतिनां तद्युक्तकण्ठन-
प्रदिग्धगात्रीम्” छन्दः ।

कण्ठनी स्त्री कण्ठप्रतेःनेन कण्ठि-करणे क्णुट् ॥ पूर्ववैरुच-
 खवे च 'कण्ठनी बोद्धव्यश्च वध्यते वास्तु बाह्वन्' नतः
 कण्ठरा स्त्री कण्ठि-करन् । महाश्लोयो महाभाषा जेभच-
 तासां विवृतिः भावप्रकाशया 'महत्तः स्त्रावचः प्रोक्ताः
 कण्ठराकास्तु बोध्यम् । प्रसारणाक्षरानवोद' तासां प्र-
 वोजनम् । चतस्रोऽस्योक्तासां तावत्तः पादयोः कृतताः ।
 श्रीवायामपि तावत्प्रस्थापत्तः प्रवक्तृताः । तत्तः पादद्वय-
 यताया कण्ठरायाम्भाः प्ररोहाः, श्रीवाग्विज्जनामा-
 नयोभागगतानां प्ररोहो जेदु, प्रवनिज्जानां प्ररोहो
 नितम्बपूर्वोऽवशस्त्रनिपिबद्धाः । 'पार्श्वप्रत्यङ्मुखीनां त-
 कण्ठरा पार्श्वनिबद्धिता' 'तत्तं प्रत्यङ्मुखीनां त-
 कण्ठरा वास्तुप्रवृत्तः' इति च कृतम् ।

काण्डीक ३० ब्रजजातिमन्त्रे विभन्दे तेषां पूर्वजन्मदशा-
न्यदिता यथा कृषिर्बन्धे दक्षिता यथा "बनाखण्ड
चरितं काण्डीकस्य वैबहि" इत्युपनिषत् ।

“यागदुष्टः श्रोत्रधो हिंस्रः पितृघ्नः कविरेव च । अक्षुण्णः
पितृवर्त्ती च नामभिः कर्म्मभिराया । कौशिकश्च सुताकृत
शिक्षां गर्भेभ्य भारत । । पितृर्घ्नपदते सर्वे व्रतवन्महादा-
भवन् । नियोगात्ते ह्युदोक्तस्य गां दोग्ध्रीं वसन्तावयन् ।
वसन्तवर्षां कपिलां सर्वे न्याजानतां तदा । तेषां पति
कुशाश्वानां माख्यानोद्गात्र भारत । क्रूरा बुद्धिः क्षम-
भवन्तां गां वै हिंसितं तदा । तान् कविः अक्षुण्णैश्च
वोचतां नेति वै तदा । न चायमयत्न ताभ्यां ते तदा
कारयितुं हिजाः । पितृवर्त्ती तु वक्ष्येतां नित्यं नृजा-
नितो हिज्ज । स सर्वान्ब्रवीदुभ्यातुन् कोपाहर्त्तुं समा-
हितः । यशवशं महन्त्यं पितृनहिंस्रं वाध्विभाम् ।
प्रकुर्वीमहि गां सम्यक् सर्वं एव समाहितः । एवमेवा-
ऽपि नौर्द्धनं प्राप्नुते नात्र संशयः । पितृनस्य सर्वे
नाधर्मी नो भविष्यति । तथेत्युक्त्वा तं ते सर्वे प्रोचन्ति
च गान्तत । पितृभ्यः कृत्यवित्तेनाद्यप्रायुञ्जन् भारत । ।
उपयुज्य च गां सर्वे ह्युदोक्तस्य न्यवेदयन् । माहूर्त्तेन कृता
धेनुर्वक्ष्योऽव प्रतिस्पृष्टताम् । धार्ज्ज्वात् स तु वक्ष्ये तं
प्रतिजयाह वै हिज्जः । भिक्षोपचर्यं ते तन्तु ह्यहमन्यावतो
हिजा । कायेन वसयुज्यन् सर्वे एवायुषं जवे । ते वै क्रू-
तवा हिंसा अन्यात्वात्तुहरी तवा । उपा हिंसाविकारात्

संप्राप्तवान् बोद्धाः । बुद्धचक्रात्मनासात् । बहवन्तो म-
नोजिह्वः । विमलम्भर्त्तुं धर्मेण प्रोक्षयित्वा च मायदा ।
अतिप्रसन्नवर्धनं तेषां आत्मन्दरेभ्यवत् । जाता व्याघा-
दवाचेषु वृक्ष धर्मविषयभा । अघर्षनिरताः सर्वे बोधा-
न्तरविषयिणीताः । तावत्कालं प्रकुर्वन्ति वायता प्राप्य-
धारणम् । ज्ञेयं ध्यानपराः काष्ठमनुध्यायन्ति कर्म तत् ।
नामधेयानि चाप्येवामिमान्वाहन् विशास्यते । निर्दोषो
निर्द्वैति आत्मो निर्मल्युः क्षतिरेव च । वैवहो माहवर्षी
च व्याधाः परमवार्त्तिकः । तैरेव च तैस्सात किंवाधर्म-
परैः वदा । जाता च पुजिता इहा पिता च परितो-
रितः । वदा जाता पिता चैव संयुज्जो काष्ठधर्मभा ।
तदा वनूषि ते त्वह्ना वने प्राधानवाहजन् । शुभेन धर्म-
भा तेन जाता जातिवरा अनाः । लावातुत्वाद्य संवि-
प्ता रम्भे काष्ठज्जरे निरौ । अनुको निजविलसः क-
ल्पचर्चो विद्योचनः । पण्डितो वन्दरो नादी नामतरो
ऽभवन्मुनाः । तत्तेरार्थमनुध्याम्यो जातिवरावचमवम् ।
आहन् वनेचरा दान्ता निर्द्वैता निजदिरमहाः । ते सर्वे
शुभकर्माः वधर्माचो वनेचराः । योगधर्ममनुध्याम्यो
विहरन्ति च तत्त च । मरुं वाध्य जलः प्राधानं वज्रा-
हाराक्षपक्षिनः । तेषां नर वाधवतां पदस्थानानि भा-
रत । तस्मादायि इहान्ते निरौ काष्ठज्जरे न्यप । धर्मभा
तेन ते तात । शुभेनाशुभवर्त्तिताः । शुभाशुभतरं कोनि
चक्रवाक्यसागतः । शुभे देये वरदीये वप्तासन् नै असी-
कवः । त्वह्ना वृक्षचरोधर्मं लुनवो धर्मचारिणः । सुमनाः
शुचिवाक् शुभं पाक्षिकान्त्रिद्वर्दनः । सुनेलच सत-
न्यच वज्रना नागतः अताः । पक्षमः पाक्षिकस्य वप्ता-
जातिवनागत । वस्तु वरहरीकोऽभूद्रज्जदत्तस्य व
प्लवः । तेषान्त्र तपसा तेन वप्ताजातिवनेन वै । वोगस्य
वाभिनिर्द्वैता प्रतिमानाच्च शोभनात् । पूर्वजातिव नद-
ज्जल मृतं वृक्षज्जेषु वै । तथैवार्थस्यता मुहिः वंशारेवपि
वर्षताम् । ते व्रजचारिणः सर्वे विहङ्गाः व्रजवादिनः ।
वोगधर्ममनुध्याम्यो विहरन्ति च तत्त च । ते वोगधर्म-
निरताः वप्ता मानवचारिणः । पक्षमर्जोऽरविन्द्याः क्षी-
रमर्गो लुद्योचनः । उद्यविन्दु लुविन्दुच हेममर्गस्य व-
प्लव । वायुव्युभहाः वस्ततं वरीरास्युपशोभनम् । तत्त
ते वज्रना राजवंशवारो वोगधर्मिण । वोगधराव्यव-
चैव देहन्वावस्तोऽभवन् । कामिस्थे नगरे ते व्रजज्जदत्त-
वरीनकाः । जाताः वप्ता वज्रालानः सर्वे विततवचनवा

ज्ञानध्यानतपःपूता वेदवेदाङ्गपारणा । अतिथमोऽस्य च-
त्वारस्तयस्तु परिमोहिता । अतन्मस्तुष्टाङ्गमे मङ्ग-
दत्तो महावशा । यथा स्नातोऽपि पवित्राने वस्तु
पूर्वचिन्तितः । विद्वद्भी सुनेत्रश्च यथा नाभ्यन्तरजो ।
जातो अतिवदाबादो वेदवेदाङ्गपारणो । यथातो न-
क्षत्रस्य पूर्वजातिवहोमिती । भास्वाहः पाञ्चिकस्त
वस्तुरीकस्तथाऽपरः । पाञ्चिको मङ्गुवशाबीदाचार्यत्वं
यवार ह । द्विवेदः कस्तुरीकस्तु आन्धोमोऽध्वर्युरेव च ।
वर्षसत्यवदप्रस्तु रागाबोदबुद्धात्मजः । भास्वाह-
वस्तुरीकाभ्यां तस्य वस्तुमयूतदा । ते यामवर्षानिरता
कामस्तु वस्तुवर्षिनः । पूर्वजातिवहोमावन् वस्तुवर्षा-
कोविदा ” प्रवृत्तानतममङ्गपर्वस्य तेन चतुर्थीं वस्तु-
नाचक्षीकत्राववात माङ्गुवर्षिनोऽनमङ्गुवर्षिणोऽनमङ्गुव-
र्षस्य अवविष्टानां सुविद्वद्भ्यामोक्तं यथा । “यस्य
राजा विरञ्जातो यस्या भाराववाहस्तु । प्रवि-
शेव इव मोतो रममावस्तु काङ्क्षस्तु । तस्य रक्षीन्
मलमङ्गुवर्ष कस्तुरीको द्विवर्षमः । जामरमममङ्गुवर्ष
नाभ्यन्त्र वस्तुवर्षिणः । रदमन्तरमिन्त्रेव ततः च मा-
ङ्गुवर्षदा । आववाभाव राजानं कोप तं वीचरी
च तो । [यस्य स्नाया द्वावेभ्यु यथाः काण्डरे निरो ।
यस्याकाः वरदीये वृषाः वरदि मानवी । तैमिजाताः
कुचवेले माङ्गुवा वेदपारणाः । प्रविता तूरमध्वानं
युव तिम्योऽपिदयः] । तन्मङ्गुवा मोङ्गुवममङ्गुवर्षदत्तो
नराधिपः । वशिष्ठवाक् पाञ्चिकाः वस्तुरीकस्तयैव
च । कस्तुरीकस्तयैव ही प्रतिमज्जवावनी । इहा
यमुरस्तयाः पीराव सुद्वन्द्ववा । सुद्वन्द्वमेव राजा
व सव ताभ्यां रये स्विता । प्रतिमज्ज ततः पश्चां
मत्यागमद्विन्दुम् । ततस्ते तत् वरः अत्वा योगल-
सुपस्तम्भ च । माङ्गुवर्ष विष्टवेर्यैर्मैगैश्च वस्तुवर्षिनम् ।
अमिषिष्य सताब्दे त्व विष्टुष्टेनमरिन्दुम् । जगाम
मङ्गुवर्षोऽपि वदारी वनमेव च । कस्तुरीकोऽपि च-
क्षाता वाङ्मुर्योगमनुसमम् । प्राप्य योगमति विष्टो
विष्टुष्टे स्वेन कर्मणा” इति २१, २२, २३, २४ अ० ।
कण्डिका स्त्री कवि-स्तुष्टु । वेदवेदे । वा च अष्टाङ्गप्रपा-
ठमादन्तर्गतमाङ्गुवर्षावस्यवत्त्वा । आन्धोमादी यदा० ।
कण्ड, स्त्री कवि-स्तुष्टुवादि० उ । गालवर्षवे, २तद्वाक्ये
योगे च (युवकान्) । “पामेलुङ्गाः पिङ्गवा कस्तु-
वत्” भावप्र० ।

कण्डुर इ० कस्तु, राति रा-च । आरवेष्टतावान्
(करेवा) राजनि० २२४विज्याम् (आवुषी)
२२४विज्याम् स्त्री राजनि० ।

कण्डू नामविषये अङ्गीकर्तव्यत्वेन अथ० प्रवृत्तमाने
प्राप्त्यङ्गवर्षवर्षलोपाधिः वक्त० उच० वेद-
कायं वत् । कण्डूवति ते कण्डूवीर कण्डूविष्ट
कण्डूवाम्-वस्तुव-वाव यवार चमे । कण्डूवन् व-
वस्तुवित कण्डूः कण्डूना कण्डूवन् कण्डूवमानः “क-
ण्डूवमानेन कट कदापि” रघुः “अनोमकण्डूवत
कण्डूवारा” कुमारः । “न वृत्ताम्नां पाञ्चिकाम्
कण्डूवेदात्मन विर” मनुः “अङ्गे कण्डूवमस्य मान-
नमन कण्डूवमानां वृणीम्” मनु० । कण्डूवित्वा वाहः
प्रातिपदिकश्च “वातमकरवादाः कस्तु वावकुनादयि ।
आव वावमिद दीर्घमन्त्रेर्धर्माभिहित” इत्युक्तेः । वक्त०
विष्टवर्षवर्षावर्षात् वातयं प्रातिपदिकत्वे तत्करव
अर्थे स्नात् प्रातिपदिकस्य युक्तामवर्षे दीर्घवर्षाव
प्रातिपदिकत्वम् आर्षवातवर्षावरे भातोः दीर्घवर्षवेन
दीर्घवातो इवा स्नात् अत उच्यतेवत्तम् ।

कण्डू स्त्री कण्डूव-किं कवोपवर्षोपौ वस्तुदा०
किम् । “कण्डूवने मालवर्षे (युवकान्) २तद्वाक्येनोते
(युवकान्) “कवोवर्षकण्डू” कटिनिर्विन्दुम्” कुमारः ।
“कण्डूः पिङ्गवा स्नाया वस्तुवर्षा विष्टुष्टिका”
भावप्र० । [कुर्वी] वस्तु०

कण्डूकरी स्त्री कण्डूकरोति प्र-उ । वस्तुवर्षां (वाव
कण्डूव इ० कण्डू इति वन-उक् । आरवर्षे (वोक्त)
२वोवर्षे च राजनि० ।

कण्डूति स्त्री कण्डूव-भारे जिन्व कवोपवर्षोपौ । कण्डूवने
(युवकान्) वृक्षा० । “सुभग ! तत्त्ववारम्भे, वस्तु कण्डूति
वाववा” वा० २० “कण्डूतिवस्तुमविज विष्टुष्टे वीरः”
भाज० ७, ८, १५ ।

कण्डूमुक्ता स्त्री “कण्डूमुकामिदं पीताङ्गमर्थतीथारजरा-
दिमिरमिदम्वते” उक्ततोक्ते वीरवेदे । वीरवेदे विष्टति
कण्डूयुन न० कण्डूव-भारे कण्डू । मालवर्षवेदे (युव-
कान्) “कण्डूवनेर्धर्माभिहित” रघुः । “वृत्तानमा-
दिने विष्टे वस्तुमस्य कदापि । योऽवितमिति प्राङ्गः-
कस्तु कण्डूवनादिकम्” । “नेय कण्डूवनेऽङ्गानावाव-
नोत्तमवेदे” भाज० ५, २१, २० दीक्षितस्य तद्वाक्येन उक्तम्
“अवविष्टां विष्टि वस्तुमविष्टोऽनां इवावावावर्षीते

तदा कण्डूयनम्" कात्या० ७, २, २६ २० उक्तम् । "यदा कण्डूयनं दीप्तिनेन तदा कण्डूयनं कार्यम्" कर्कः । अजमानपत्रास्त कण्डूयने । "प्रथमुद्योयस्ययस्यः कण्डूयने" कात्या० ७, ५, ८ । "विद्युत्पापो यस्मिन् यस्यो-
दुम्बरपत्रादेः यद्गुः पत्र्याः कण्डूयनकर्मणि भवति स च मादेशमात्र" कर्कः । करणे ल्युट् । २ कण्डू-
यनसाधने स्त्रियां ङीप् । "कण्डूयन्यभिषेकेण प्रविश्यते
"प्र पर्वतस्थिति" कात्या० १५, ६, ८ । कण्डूयनी कण्वि-
वाचा" कर्कः ।

कण्डूया स्त्री कण्डूय-ङ-स्त्रीत्वात् टाप् । कण्डूयने ।
कण्डूरा स्त्री कण्डू-राति रा-ङ् । (आद्यकृषी) कपि-
कण्डूयम् अमरः । [रानि० २ कण्डूयुते लि० ।

कण्डूल पु० कण्डू + कण्व-ङ-ङ् । कण्डूकारके मूरखे ।
कण्डोल पु० कण्ड-कोलच् । गडादिनिर्मिते धान्यादिस्थापन
पात्रे (कोल) अमरः । २ उट्टे पुंस्त्री० उणा० स्त्रियां
ङीप् । स्त्रायौ कर्तृ तत्तायौ । कण्डोलकस्य पादाविव-

पादावस्य हस्ता० नान्यङीप् । कण्डोलकपाद उट्टपात् ।
कण्डोलवीणा स्त्री कण्डोल इव वीणा । (केदङ्गा) चण्डाल-
वीणावाम् अमरः । कश्चित् कडोलवीणेति पाठः ।

कण्डोली स्त्री कण्डोलक्ष्मदारोऽप्यस्याः अण् गौ० ङीप् ।
चण्डालवीणायां (केदङ्गा) यन्त्र० ।

कण्डोच पु० कण्डू नामोचो यत्नात् । शुक्कीटे यन्त्र०
(शुक्कीवायोका) तत्स्थये हि देहे कण्डू संघस्य जायमान-
त्वात्स्य तवात्सम् ।

कख लि० कख-कन् । मेधाविनि निघ० । २ स्त्रीतरि लि०
"मदक्षिणो दिव्यः कण्वोत्तारः" क० ५, ४१, ४ । "कखाः-
स्त्रीतरः स्त्रीतरः" भा० । "स्त्रीतरं कण्वमन् नद्या-
विद्या" क० ८, २, १२, "कण्वमन्तम् कण्वतिः यन्त्रकर्मा कण्व-
स्त्रीतरः कण्वगीता वा तैर्गुक्तम्" भा० । येदे सस्य न वः ।
लोके कण्ववत् इत्येव । कण्वयते अपोद्यते कन् । १ पाप्मे न० "क
ण्विकोर्वाभाम्" वार्त्ति० । पौरवे १ यपभेदे पु० । "अते-
योरन्तिमावोऽमृत्तयसास्यात्मजा नृपाः । सुमतिर्ध्रुवोऽ-
प्रतिरयः कण्वोऽप्रतिरयात्मजः । तस्य मेधातिथिस्तस्मात्
प्रसूयन्त्या द्विजातयः" भाग० ८, २०, २, १ । काश्यप-
मोक्षोत्पत्ते ५ सुमिभेदे स च मोक्षप्रवर्त्तक । "कण्वानामा-
ह्निरात्ममीदिकाद्येति" काश्र० त्रौ० १२, १०१, "यामस्य
कण्वोऽप्यङ्गवत् प्रदीपां सङ्धारान् प्रयसा मही गाम्"
तत्त० १७, ७४, एतदधीतशाखायाः काण्वानामात्मेन प्र-

विद्धिः । "अनुभिरकरोऽप्यासा दशमश्च शतैर्विभुः । जगत्कु-
र्वाजसंन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" भाग० १२, ६, ६७ ।
तदपत्यास्य काण्वस्य शुक्लयजुर्वेदाध्यत्तस्युक्तम् धङ्गुष्यो
लुक् । "पिबतो अश्विना मधु कण्वानां सयने सुतम्" ऋ०
८, ८, २ अयश्च सुनिः काश्यपगोत्र । "महर्षि काश्यपं
इष्टुमथ कण्व तपोधनम्" भा० प्या० ६७ । तस्य चाश्वम ।
"मास्मिमीमभितो राजन्नदीं पुण्यजन्तां तथा" तत्तोक्ते
कण्वसुतायन्दे वक्ष्यमाणात् भा० याक्वाञ्च हिमवत् प्रत्येसा-
स्मिनीमदीतोरेऽस्ति । तस्याश्वमयात्वादौ पुण्यविशेषो यथा ।
"कखात्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मा-
रण्य हि तत् पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ । । यत् प्रविष्ट-
मात्रो वै सर्वपापं प्रमुच्यते । अर्जुनित्वा मिहृन् देवान्
नियतो नियतायनः । सर्वकामसम्पदस्य यज्ञस्य फलमश्नुते"
भा० य० ८, २५, ० । ईस्तुत्ये लि० "स इदं निः कण्वतम कण्व-
स्यार्थः" ऋ० १०, ११५, ५, "कण्वतमः स्तुत्यतमः" भा०

कखरथन्तर न० कण्वेन गीतं रथन्तरम् । रामगानभेदे ।
वैद्यलोभे "कखरथन्तरं पृष्ठं भवति" श्रुति तच्च राम
"सुगानं सोम" इत्यादिषु गीतम् उत्तरार्चि० ४ प्र
क० २० इत्यम् ।

कखसुता स्त्री कण्वस्य कवे प्रतिपाक्षिता सुता । यक
नृत्तायाम् वा च विश्वामित्रात् मेनकायास्तुत्तमा
जातमात्रा च तदा परित्यक्ता शकुन्तलक्षिता कण्वेन
प्रतिपाक्षिता दुष्मन्तेन गान्धर्वविधिना व्यूढा ।
कण्वइक्ष्वाक्यादयोप्यत्र । तत्कन्याकथा मा० छा० ७ । अ०
"तत्पमानं किञ्च घृता विश्वामित्रो जहातमा । अथ वै
तापवासाय घक्तं सुरगणेश्वरम् । तपसा दोषवीर्यो-
ज्य स्थानायां व्यावयेदिति । भीतं पुरन्दरस्तस्यान्ते-
नकाभिदमब्रवीत् । शुषैरश्वरसा दिव्यैर्मेनके । त्वं विशि-
ष्यसे । त्रयो मे कुरु कल्याणि । यत्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु ।
असावादित्यसङ्कायो विश्वामित्रो महातपा । तत्पमान-
स्तपो घोरं सम कल्पयते मनः । मेनके । तव भारोऽयं
विश्वामित्रं सुमध्यमे । । सयितायां सुदुर्धर्षं उप्ते
वपसि वर्त्तते । स मां न व्यापयेत् स्थानात्तं वै गत्या
प्रबोभय । अर तस्य तपोविज्ञं कुरु मे प्रियस्तुतमम् ।
रूपयौवनमाधुर्यं देष्टितश्चित्तभाषितैः । सोमायत्या वरा-
रोहे । तपसस्तं निवर्त्तय" तत्सङ्कायतया वायुप्रेषणसङ्का
"कण्व उवाच । एवमुक्तस्तथा यत्तं सन्दिदेश सदागतिम् ।
मातिष्ठत तदा कावे मेनका वायुमा सङ् । अथापश्य-

हरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम् । विद्यामिलं तस्य
 साम जेनका भीररात्रये । अभिषाद्य ततः वा तं प्रा-
 श्नीकशिवविभी । अपोवाङ् च पाशोऽस्मा आहत भवि
 सप्रिभम् । सागण्यपरिता भूमि वासकादभिविद्यते ।
 अयमानेव सश्रीक भद्रता वरवर्चिनी । पश्यतकाण्ड म-
 त्तपेरव्यमिहमनेजस । विद्यामिलसातपान् विमस्ता-
 मनिन्दिताम् । अहो वासवि वंभ्यान् जेनकां तनि-
 सततः । अनिर्देश्ययोः रूपमपद्याद्विहतां तदा । तस्या
 रूपगुण ददा स त विमर्षकादा । अकार मासवर्मा
 तदा कामवपुः । मयमवत वायेनां वा चायेकद-
 निन्दिता । तो तत्त सुचिर कावतभो व्याहृतां तदा ।
 रमणायो जवाकाम यवैकदिवस तथा । जमनाभाव स
 सुनिर्भयकावां यजुलकाम् । प्रत्ये विमरतो रव्ये मा
 छिनीमभितो नदीम् । जाततृण्यत्त त गर्भ जेनका ना
 मिनीमत्त । हतकावां ततस्त्वर्चमन्यकजमवदम् ।
 त वने विजने गर्भ विह्व्याम्रवमात्रुषे । दहा जवान
 यजुनाः समन्ताद् पर्यवारयन् । नेनां हिङ्गुर्चने वाडी
 क्रव्यादा सांभ्रमिन् । पर्येत्तलन तां तत्त यजुल
 मेनकात्मजाम् । उपसृष्टुं गतपाङ्गपक्ष जविता-
 मिमाम् । निजने विविने रव्ये यजुलै परिवारिताम् ।
 व्यामवित्ता ततपेनां दुहिते ज्वेनवम् । जरीरतत्
 भाषदाता यल चादानि भुङ्गते । क्रमेणैते तयोऽपुत्राः ।
 पितरो धर्मपावने । निजने य वने जकाव् यजुलै
 परिवारिता । यजुलकैति नामास्या जमहापि ततो
 जया । एव दुहितर विवि जम रिम । यजुलकाम् । य
 कुलवा च पितर जमते नामनिन्दिता । तकाच दुष्ट-
 जेन गान्धर्वविधिना परिचरकया तन्वीरता ।
 कग्लाय नानधाद्य कपुततृकरवे कपुत् जाल-जव-
 शेट् । कपुत् जरीरि कपुत्तते कपुत्तविट कपुत्तम्
 जभूत् जाल जके । कपुत्तविटः कपुत्तवा ।
 कत सु-क जठ सुई तनोति तन-ड । जठकट्टे २ जविभेदे
 च । कतस्य गोलापलम् गर्भ-जम् । जाल ततोलापल
 यजुलै य तस्य सुक्त कता कतगोलापलैव ० ० ।
 यजुलताय युनिक्तु । जालावन तदुनोत्तुवापल । तस्य
 जाला जम् फरीलुक् । कातीयाः तदीयजालैव यजुल-० ० ।
 कतवैव विद्यामिलद्वयपति विद्यामिलजलकवने करि-
 व-२० ० ० । "देवराः कतस्य जकाव् काज्जानाः
 जताः । याकावर्मा, हिदय्याको रेकोर्चोऽय रेकुमान् ।

जातिनिर्वाचयेत्तद्वयमिति विस्तृताः । यभूज्जालोऽजवव-
 देवक तकाऽपः । जकापोवादिनयै विद्यामिलक ते
 जवाः तेनां जतानि जोलाच बीरवातां जकाज्जाम्"
 कतक १० तव-जाये ना-० च जल जलक ततो जायः प्रकाशो
 जकात् १५ ० । (निर्वाहो) दजभदे राजनि-० । तका हि जव-
 जम्यकोत्त जलप्रवाद्-जव जलकजक जदम्युप्रवादम् ।
 न नामपाङ्गवादेव तस्य वादि प्रवीदति जदः । "जतक
 कव जेन-जवनिर्भयतावरम् । जतकै जवर भीर
 जभुर जवर सुर् माव-० तदुवाद्युक्तम् । जक जवम्
 जव-जक सुर् तत्तमे ० । "जवप्रवादि जव-जव
 जतक जतम्"भावम् । जके जवप्रवेदवि ० जव
 जवते जाकोकादिनिर्भयजल जवनिर्भयोऽज्जादि
 ना जभुरने ० ० । [जतकवे राजनि-०

कतफल १० कं तनोति प्रवक्तु तन-ज ताम-जकजक ।
 कतम जि-विमु-जतम् । यजुनां जमो जातयादिभिर्निर्वा-
 र्वाच्यमत्रविषये एकस्मिन् पदार्थे । "जतवा जवर्च, जवत
 जवतु जल, जतवः कतम उदीव"जा-० ० । जतरा जतर
 जवोर्चो जातयादिभिर्निर्वाच्यमत्रविषये जि-० "जयो-
 जव-जवि जदा जतरीरको"नेव-० "जवैरकोः जवा जवरेव
 जविजानामवि जवाजलकद्वारभीति भूतानि"जा-० ० ।
 जवकतनामलादनयोः जवनामकाम जवर्च जवर्च
 जीवे जवोरुद् जतवत् जतरत् "जतरको गरीको जहा
 जवेन यदि वा नो जवेदुः" मोहा । "जतवद्वरे चं जव
 जलाजोर्ध्वमज्जवम्" "जवेर जमपुत्र जविन् जका-
 जिता दुरा" भा-वि-० १-० ० । "जतकतनी जववादे"
 पा-० जकेः जवे-० प्रवतिजतः जाये ।

कतमास १० तन जम् जल जल जल तवाय जोववा-
 जाकति जवोरोति जव-जव । जवो यजुनाका तका
 जवजोवकैतनासनात् जववाः जववाव दजवि
 पाठालदे तजावे १० ।

कति जि-० व-० वि परिवारयेनां विमु-जति । ज जका
 परिवारविषयेविषयमत्रविषये पदार्थे । "कति देवाः जो
 च दव च" जा-० ० । जक च जवत्तुकार्वाजितात्
 जिवांन जोय । पूरवे जट् जव । कतिव विवर्तुका-
 पूरवे जि-जिवांन जोय । भाव । कतिवा विवर्तुकादे
 जव-० "जवका विवाः जवकवावि जवि जोवाकः कतिवा
 जविज" जम् ० २२, १७ । जोवाव वाटवकैकतः
 जव । कतिवम् विवद्वारादो जव-० कतिवो ददाति

कतिपय लि० लि० कति+अयच् पुक् च । कतिग्रन्थाये १५-
रिमिते च । “वर्ते कतिपयैरेव पथितस्य खरैरिव” भाष
“कतिपये परिमिते” मञ्जि० । “य पत्सन्ने कतिपयदि-
नस्यायिहवा दयाणां” मेघ० । “पोटायुषतिष्ठो कतिपये-
तद्वादि० पा० सूत्रस्य प्रायिकत्वाच्च उत्तरनिपातः” मञ्जि० ।
अन्यत्र तु ब्राह्मण कतिपय इत्यादि । अस्य जसि वा यी
कतिपये कतिपया वा “परिष्कृष्टान्यथानु सङ्गद्य धुरोणा
कतिपये” रसगङ्गा० । “एवैव सन्तुष्टा सु कतिपये
धापरा” यत० भा० ५, १, १, १० । अद्रव्यवाचित्वे अस्मात् वा
करणे पञ्चमो । कतिपयेन सक्त कतिपयानुसक्तो वा समासे
तत्र पञ्चम्या अनुक् । इव्यपरत्वे तु कतिपयेन विभेय
सक्त इत्येव “पट्कतिपयचतुराभिति” पा० निर्देशात्
तस्याऽसंख्यावाचकत्वेऽपि एरण्डट् युक् च । कति-
पयश्च कतिपयपूरणार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

कत्तुण्य कुञ्चित, त्वण मा० स० को कदादेशः । १८औ (बाङ्ग-
लिया) मेदिनिः । २ कुम्भिकाया (पाना) एल्लमाळा २ सग-
न्वित्वे अमर । अस्य गुणादि भावप्र० उक्तम्
“कत्तुण्य रौहिण्य देवजग्धं सौगन्धिकं तथा । भूतिक व्या-
मपौरुष्य श्यामक धूमगन्धिकम् । रौहिण्य त्वरं तितं
कठुपाक व्यपोहति । कृत्कण्ठव्याभिपिप्तास्रप्लवकासकफ
ज्वरान्” (सौगन्धिया हिन्दिभाषा) ।

कत्तीय न० कुञ्चितं तोयम् ईषदा तोय यत् । मद्ये लि० का०
क्षत्ति लि० स० व० कुञ्चिताक्षयः मा० स० को. कटु । कुञ्चितेषु
त्विषु । ततो जातादौ टक्ञ् कान्तेयक तज्जातादौ लि० ।
कत्त्यादि ङ० पाणिन्युक्ते जाताद्यर्थे टक्ञ्प्रत्ययनिमित्ते
गन्धसमूहे च च गण कत्ति उम्भि पुष्कर पुष्कल
मोदग कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उल्खा
पाम । (कुड्याया बलोपथ) गणसूत्रम् ।

कत्त्य प्राघायाम् (व्यातगुणाभिस्करणे) सृष्टोत्कर्षकत्वात् अक०
श्वा० आ० सेट् । कत्यते अकत्यिष्ट पकत्ये । कत्यमान
कत्यनम् कत्या कत्यितम् । “गर्जितेन हया कि ते
कत्यितेन च भानुप । । कत्यैतत् कर्मणा सर्व क-
त्येया मा विर हया” भा० आ० १, १५, १ अ० । “परो-
क्षमिव मे राजन् । कत्यसे गैत्र कर्मणः” भा० व० ७२ अ०
“कत्या कत्यिष्यते न क” भट्टिः “जनस्य गोप्रापि विकत्य-
मानः” भाग० ५, १२, ७ । आर्यप्रयोगे पदव्यत्ययात्
यर० । “तथाऽभिगम्य वित्तानि को विकत्ये द्विपक्ष”
आ० वि० ५० अ० । प्रथामेऽपि सक० । कत्यन् ।

उत्पत्त्यं निरत प्रसंगाने” भाग० ८, ७, २७ । “कत्यन्ते
मलपनि” श्रीधरः । विवेकेन कथने । “कोविकत्यित
मर्हति” व्या० प० २५, ३३ । कर्त्तरि युच् कत्यन् ।
कत्पय न० क सुखमिवाचरति क+किप् षट् कत् सुखकर
ययोऽस्य वेदे नि० ङ समा० । सुखकरजसे । “त्वं चिटित्या
कत्पय ययानम्” ऋ० ५, ३२, ६ । “कत्पय सुखकर”
पयो यस्य तम्” भा० । निरुक्ते ६, २ इमांश्चमधि-
कृत्योक्तम् “सुखपयस सुखस्य पय” इति लोके च कत्-
पयश् इत्येव ।

कत्त यैचिष्ये अद० घुरा० उभ० अक० सेट् । कत्तयति ते
अचकत्वत् । “तद्वृत्तादन्यदीर्घश्च पुक् चेत्यङ्गापयत्वपि”
इत्युक्ते वा दीर्घः पुक् च । कत्तापयति ते इत्यपि । कत्ताम्
बभूव आस कथार चक्ते । एव कत्यापनाम् बभूवेत्यादि ।
कत्तसवर न० कटु-वैकल्ये च कत्तश्च विङ्कलता प्रियते ङ-
क्षप् । कत्तवे गन्धश्च० ।

कथ वाक्यरचनाय अद० घुरा० उभ० अक० सेट् । कथ-
यति ते अचोक्त्यत् अचकयत् । कथयाम् बभूव आस
चकार चक्ते । कथितं कथयित्वा कथयितुम्-कथनम् ।
कथा ‘तं जना’ कथयन्तीह यावत् भवति गौरियम्”
भा० अतु० ३, १, ६८ ‘हन्त ते कथयिष्ये’ उमितिहास घुरा-
तनम्” भा० ४, ४५, ६ । “कथाच्छेन नादाना नीतिसादिह
कथ्यते” हितो० “यो मत्तु कथयतेऽष्टमः” देवी० “प्रत्येक
कथिताद्येता संक्षेपेण हि संप्रति” मत्तुः ।

अतु+अतुवादे कथितस्य कथने अन्त्यादेशे अतुकथयति अनुवदति
प्राद्युपसर्गे प्रकर्षादिना कथने अस्य अनुवर्तयता द्विकर्म-
कत्वम् तत्र गौणे कर्मणि लकार ।

कथक लि० कथ-एवुच् । १ वाचके २ तत्त्वनिर्णयार्थं वाट-
रूपकथाकर्त्तरि च कथकस्य कथायां नियमविधेय ख-
ण्डने दर्शितः मया ।

“कथ कथाया वादोनोनियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणा
स्य सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धा, पदार्था सन्तीति कथ-
काभ्यामभ्युपेयम् इति । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमा-
ण्यादोमा सत्त्वं यदभ्युपेय कथकेन, तत् कस्य हेतोः ? कि
तदभ्युपगच्छद्वा वादिप्रतिवादिभ्या तदभ्युपगमसाहित्य-
नियतस्य तस्य प्रवर्त्तयिहमशक्यत्वात् १, उत कथकाभ्यां प्रय-
त्नीयवागव्यवहार प्रति हेतुभावात् २, उत लोकोक्ति-
त्वात् ३ अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्ग-
कत्वात् ४ । न तावदाद्यः । तदनभ्युपगच्छन्तोऽपि चास्यां कमा-

अभिधादेवोत्तराणां वनिकाराणां प्रतीयमानत्वात्
तस्यैव वा अविद्यतो भवतामिदराचक्षयानुपपत्ते । नो
यमपूर्वं प्रमाणादिवत्प्राप्त्युपगमात्ता वाक्यमभ्युपगम्यो
भवतामभ्युपगम्यो नूनं यत्प्रमाणाद्वगता एतद्वत्ता सोका
यत्तत्त्वमिदं न प्रच्योतानि, तन्नामतेन वा मध्यमागमा नो-
पदिताः, भगवत्पादेन वा आदरायचोरेषु छल्लेषु भाष्यं
नाभाषि । प्रमाणाद्यभ्युपगमेऽपि प्रवर्तन्तां तन्मते वाचो-
भङ्गः तासु वाधनवाधनस्य न भवति तावन्तेति नून-
इति चेत् प्रमाणाद्यभ्युपगमप्रवर्तित्य तदीयवाधन-
वाधनास्यतायां न निदायकं किन्तु सङ्गवनाभाषकस्य-
योगितमित्यवश्याभ्युपेय भवता येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणा-
दीनि प्रवर्तित, यतान्तरातुपारिभिर्य्यङ्कारा आभ्युपगतप्र-
माणादिवत्प्रवर्तितान्तरव्यङ्कारातुपारिभिरपरंतापामुत्तरादिति
कथ्यते । यदि तत्त्वमिदं सङ्गवनाभाषकस्य न भवान्
दर्पमिदमिदं तदा अन्त्यभ्युपगम्य प्रमाणादि भवता प्रमा-
न्ति तोऽयं ह्यारदति यतस्तत्त्वमयोऽप्यनानेऽपि नाका-
कमादर अन्त्यभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तितोऽयं
व्यङ्कारद्वयेतावता भवदोषो व्यङ्काराभावे इत्येवाभिरपि
वक्तुं यत्प्रत्ययः । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति अत्र
ह्यारदय घर्षो कथं विद्वेत् दूषणादिव्यस्ता वा कथं
स्यात् घर्षं विनिश्चयानां प्रमाणाधीनत्वात् । नैवम् ।
न नूनोपय न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कवार-
भ्येति विज्ञानं सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनोक्त्या
चिन्तायास्तदासीनं । यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यङ्ग्यवते
तथा व्यङ्ग्यारिनिरेव कथा प्रवर्ततामिति । अन्त्यवा न
सन्ति प्रमाणादीनीति मतवत्ताकमारोक्त्यं यदिदम्भवता
दूषणसक्तं तदपि न वक्तुं यत्प्रमाणादीनीं भवतामात्रम्
प्रवर्तितायां कथायां दूषणसक्तं किं प्रमाणादीनां वत्प्र-
मभ्युपगम्योभाष्यां प्रवर्तितायां कथायां उतावत्प्रमभ्यु-
पेत्य, अथैवेन वत्प्रमभ्युपेत्य वाच्यमभ्युपगम्यं । न तावदाद्यः
अभ्युपगतप्रमाणादिवत्प्रम प्रति तादृशपूर्य्यतयोगान्नका
वात् द्वितीये तु सतोऽप्यपत्ते न तृतीयः तथैव कथान-
रस्य प्रवर्तते । उभवाभ्युपगमात्तरोधित्याङ्ग कथानियमस्य ।
अन्त्यवा आभिप्रायमात्रस्य तेनापि तद्वच्च यत्किञ्चि-
द्वागमात्रं दूषयेऽमिहिते कथं नवो व्यतिष्ठताम् प्रमा-
णाद्यभ्युपगम्यस्यैव यावन्नियमभयन्त्रवा भङ्गती स्यात् ।
तस्मात् प्रमाणादिवत्प्रमाभ्युपगम्योदासीन्येन व्यङ्कार-
निवर्त्ते वस्य वहुता कथायां प्रवर्तितायां भवतेद् दूषण-

सक्तं युक्तमेवतना वति स्यात् । सोऽयं भवान् आभिप्राय-
मपि नामधारयितुं यत्प्रोक्तितद्वरतकामिन् यदाविश्वना-
नावधारयप्रमाणा । अथ नादीकृत्य दुर्गतिकृत्य तत्किन्
नोभो, मिथोयतद्वत्प्रमे नैवते प्रमाद्वयत् तत्प्रम वचनाधि-
कारं तावन्ति अतएव भाष्यकार "व पयोजनमनुवृत्तो यदि
प्रतिपद्यत" इत्याह कथं प्रतिपद्यत इति । नैवम् प्रमाणादीन्
प्रमपि आभाषादेर्दोषमिच्छेयमभिधातव्यम् । अथ
तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेद्याप्रवेद्योक्त्याभाष्यताकथावा
नेव हि निवृत्तः । नापि द्वितीयं तथाहि आदयो यदि
अवयवप्रवर्तनीयान्तरव्यङ्कारं प्रति प्रमाणादीनां चेतता
तत्त्वमभ्युपगमे निवर्त्तते न चैव" इत्यर्थेति तथावति
तत्त्वमभ्युपगम्युत्तरां वागव्यङ्काररूपमेव न विज्ञातेव
चेततुपपत्ते । उक्तव्यङ्कर्तौ अन्त्यभ्युपगम्यव्यङ्कार-
काराणां प्रवृत्तापवापो न प्रवृत्त इति । अत्र नवमे
अवयवप्रवर्त्तक्यङ्कारं प्रति चेततात् प्रमाणादीनां वत्प्र-
मभ्युपगम्यः यत्प्रमद्वयप्रमम्वरतिमित्येति ।
नैवम् कथापि निवर्त्तमित्या प्रवृत्तायां कथायां कथ-
वागव्यङ्कारं प्रति चेततात् प्रमाणादीनां वत्प्र-
मभ्युपगम्य भवता प्रमाभ्य कथनात्प्रमं तत्प्रमावधारय
वा परपरान्तक वा अविश्ववृत्तां कथनायां वावता
विना तदभिहितं न दर्शयति तावदनुरोद्धवम् तत्
व्यङ्कारनिवर्त्तक्यङ्कारादेव हाभाष्यमपि तावता वत्प्रम-
तद्वति । व्यङ्कारनिवर्त्तक्यङ्कारे वृत्तेत इव प्रमावेन
तथैव च व्यङ्कर्तव्योदादिना प्रतिमादिनापि कथावृत्त-
दानविषयविशिष्टप्रतिमाकान्ताद्यन्तमं निवृत्तत्वात् तत्
दर्पनीयम् तदुत्पादने प्रवृत्तम् भवोव्यङ्कर्तव्योऽन्त्यवा
द्वितीयस्यैव तावदेतरो वा जेतवता व्यङ्कर्तव्यो, प्रमा-
विषय प्रवृत्तात्प्रवृत्तया व्यङ्कर्तव्यरतादिवत् । अत्र
एव वागव्यङ्कारनिवर्त्तक्यङ्कारे चेतव्यम् । तथा
च सोऽपि चेतः कथायां प्रवृत्तावानभिधातुं युक्त इति
प्रमावत्प्रमाभ्युपगमचेतनिधानवत् प्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तवार्त्त-
हाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्ताभिधायनावत्प्रवृत्त-
व्यङ्कारमूकत्वेन व्यङ्कारनिवर्त्तक्यङ्कारे तथैव विव-
कीतत्वात् । नचैव प्रमाणातुपपत्तेऽन्त्यवागव्यङ्कर्तव्य-
व्यङ्कारपरिपुष्टिवत्प्रमेन वत्प्रवृत्तावधारितवत्प्र-
विज्ञवापत्तिः स्यात् । आदिवाविज्ञानानामादिवागव्य-
व्यङ्कारावत्प्रमावत्प्रवृत्तवत्प्रवृत्तवत्प्रवृत्तवत्प्रवृत्त-
वानावागव्यव्यङ्कारावत्प्रवृत्तवत्प्रवृत्तवत्प्रवृत्तवत्प्रवृत्त-

आदोना सनापोत्यमेव ताभ्यामङ्गीकृत्युचयिता तादृश
व्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिसत्ता-
मभ्युपेक्षापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरक्ते कथाप्रवृत्ति-
विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिन्नचित्तस्य कथकयोर-
पर्यवसानात् । नापि ततोय लोकव्यवहारो हि प्रमा-
णव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा ।
नाह । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्ध्विरूपत्वात् तद-
र्चनेन च पूर्वे नियमस्य गन्धेष्यात् । नापि द्वितीय
शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यताऽऽपा-
तात् । पञ्चाक्षद्विचारबाध्यतया भाव्यपेयतइति चेत् तर्हि
प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा भाव्य-
मेवा एव अन्यथा त्वगन्तव्या इति लोकाव्यवहारसिद्धतया
सत्त्वमभ्युपगम्यतइति तावत् भवति । नापि चतुर्थः याह-
योभरता प्रमाणादोन्मथ्युपगम्य व्यवहारनियम कथाया-
मानस्यते तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वात्तुष्टरयोदासीन-
रक्षाभिरप्यवलम्बनात् । तस्य यदि वा प्रति फलान्तिप्र-
सन्नकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समान प्रसङ्गाः ।

‘वाद्युक्तबाध्यनियमस्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्धाव्य’
अनु० चि० । १कथोपजीविनि नाटकाचार्ये कथाप्राप्ते ।
चन्द्रिका० ।

कथकधिक ति० कथक्यमिति, प्रवृत्त्येनाक्यस्य कथम् कथम्
+वा०ठम् टिप्पण । कथ कथमिति प्रत्यकारके ।
तस्यभाव तत् । कथक्यकता पृष्ठायां स्त्री स्त्रेभच० ।

कथहारम् अर्थ० कथम्+पठम् । १कर्त्तव्येत्यर्थे “कथहारमना
वस्या कोत्तिर्दोषाधिरोहति” भाष “अन्यथैव कथमित्यं-
त विद्वामप्योगयेत्” पा० विद्वामप्योगः व्यर्थत्वात् प्रयो-
गानर्हं” मि०को० उक्तेः अन्यथात् कथ पठम् ।
२कथमित्यर्थे च ।

कथस्तन अर्थ० कथम्+तन सुखबोध “असाकल्ये तु वि-
ज्ञान” इत्यमरोक्ते पा० तादृशप्रत्ययाभावात् चन यद्धे-अच् ।
कथम् चनअसकसगिति पदद्वयमिति भेद । चनयद्धे
विधिति । १असकते २कथमित्यर्थे एकाग्र्येनेत्यर्थे च । “म
विभाग, कथस्तन” इति । “मये लभोऽज्ञात कथस्तन
तजोव” भाग० १, २० । “अनतिक्रमण्यो हि विधी रा-
जम् कथस्तन” भा० स्त्री० ८८७ । “पदार्थं पदया-
न्येति विभागे न कथस्तन” इति कारिका ।

कथञ्चित् अर्थ० । कथम्+चित् सधर्मे० पा० न चित् प्रत्ययः
“चित् चिद्व्यय” असाकल्ये चिद्वन इत्यमरोक्ते । “चित् इति

चिदुत्तरम्” पा० उक्तेष्व पदद्वयमिदम् । १असाकल्यान्विते
कथमित्यर्थे २कथेनेत्यर्थे च “अथ कथञ्चित् तून्निभाग”
कुमा० । “कथञ्चित् फणित्वा गणैरथ” भाष । तत स्त्रार्थे
विनया० ठक् तान्त्वत् क । कथञ्चित् क । कथमे ति० ।

कथस्ता स्त्री कथम्+भावे तत् । किमकारतायाम् ।

कथम् अर्थ० किम्+प्रकारार्थे यथ कादेशय । कथितुं प्रका-
रेत्यर्थे । “सातुबन्धा कथं न स्यु सम्पदोऽपि निरा-
पद” रघु “अवाप्यते वा कथमन्वया इव तथापि प्रेम
पतिव तादृश” कुमा० “कथं तु मक्तोऽस्तुनयो मङ्गले”
रघु “सा प्रक्रिया या कथमित्युक्ता” बीमा० तत्र
“कथमित्युक्तिर्कथं व्याकाङ्क्षा” कात्या० १, २, १८७० भा०
कर्त्तुः । प्रसङ्गात् तत्र कथं कर्मणि कथमाकाङ्क्षित्या-
द्येति कर्त्तव्यरूपान्नस्य प्रमेणास्ति कथं वा नास्ति तदेतत्
कात्यायनसूत्रभाष्ययोर्द्वयितमत्र प्रदर्शिते । “अपेक्षं विचा-
र्यते हिमकारं कर्त्तुं नित्यं काव्यं च तत्र नित्यं प्रकृत्येदं
विचार्यते किं सर्वाङ्गोपेत कर्त्तव्यम् ? उत यावन्त्यङ्गानि
कर्त्तुं यत्नोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति ? किं तावत् प्राप्तम् ?
सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमिति कुत ? नावनायस्य कथमावस्य
सर्वैरङ्गैः परिपूर्णेन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रमानस्य फल-
वत्त्वात् अन्यथा अङ्गान्नामस्य वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात्
सर्वाङ्गोपेतमेव कर्त्तव्यमित्येवमाप्रत्याह । “यिषुषे फल-
मिदं चित्प्रधानभेदात्” कात्या० १, २, १८, ७० । “नित्यक-
र्मणि अस्मिन्नोत्तरपूर्वमासादिष्वे विद्युदोऽपि अङ्गकोनेऽपि
इति फलनिर्दिष्टि” प्रत्ययपरिहाररूपस्य फलस्य नि-
वृत्तिमर्थत्वेव अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्र-
धानानि च भिन्नानि नित्येषु वेतितकर्त्तव्यता नास्ति । कुत
इति कर्त्तव्यता नास्ति ? अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता इति
कर्त्तव्यता, वा च तस्मिन्नेव न भविष्यति इति कथम् अपूर्वा-
भाव ? फलमाभावात् कात्यायनभाष्यफलविद्वत्तुं त्रयमेव क-
थ्यम् तद्भावेति फले कथयितुं न यत्नते तस्मात् नित्येषु
यागस्यैव भाष्यत्वम् न फलस्य । तस्मात् पौर्णमास्यामसावा-
स्यायां चामिषुद्ध्यु पुरोडाशकथ्य इत्येतदुपदिश्यते तेन
इत्याद्यानि याव्यङ्गानि च निवृत्तौपकारकाणि यैर्दिना
प्रधानभूतयाननिवृत्तिर्न भवति, अन्वयानुपपत्त्या, ताव-
द्भिद्येते प्रधानं कर्त्तव्यम् नाङ्गानि । अङ्गान्गानि तु अ-
व्ययप्रयोजार्थम् । अतोऽस्मिन्नाहपुरोडाशमात्रमादर-
णोदम् अन्वदङ्गजातमदरार्थं नादरणोऽपि । कथं
तर्हीत्ये निरूपणे प्रवृत्त्युपपत्तिः ? इति चेत् उच्यते प्रत्य-

वायातुत्पत्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न तु फलायाः, विहितकरणाच्च प्रत्ययार्थं कार्यते । (भट्टना) “अकुर्याद्विहितं कर्म प्रायश्चित्तीयते नर” इति व्यतीतमित्युक्तं च निष्फलत्वादपूर्वाभावादितिकर्तव्यता नास्तीति हीनाङ्गवैय प्रयोगइति केचित् शिक्षान्नाहः । तदेतदोपपद्यते कथम् ? भावनातो हि तत्र व्याकाङ्क्षा लायने किं तेन कथमिति, तत्र कथमिति तत्कर्तव्यताकाङ्क्षा निवृत्त्यर्थं तत्कादन्त्यालोकि कर्तव्यता । सत्यम् ? अथर्ववेदाङ्गाकाङ्क्षालयम् तथामि किम् व्याकाङ्क्षाया समानपदोपात्तेन यागेनैव पूरणात् त्रिष्टुपयोगिन्येवेति कर्तव्यता कथमाकाङ्क्षाया गृह्यते न तद्वैययोगिप्रयाजाद्याङ्गम् अष्टस्य साध्यव्याभावादिति चेत् न यागस्य स्वतोऽपुन्यकार्यत्वेन प्रवृत्त्यव्यातुत्पत्त्या समानपदोपात्तं यागस्य गृह्य सर्वेषामभिसतस्य प्रत्ययपरिहारस्यैव भाव्यतया कल्पनात् ननु सर्वेषामभिसत स्वर्गं किमिति न कल्पते ? इति चेत् तस्य गरीरारम्भहेतुतया मोक्षविरोधित्वेन सुसङ्ख्यानमभिप्रेतत्वात् प्रत्ययपरिहारस्तु तैरपीय्यत एव । कथम् ? तस्मिन् पामे एतज्जन्मोपाजिते भवान्मोपाजिते वा स्थिते सति तदुपभोगहेतुभूतगरीरारम्भावश्यं भावेन मोक्षाभावात् । अमोक्षार्थिनाप्यवश्यं पापक्षय एवितव्य एव समीकृत फलाय, इतरथाऽप्रवीणे पामे फलाप्राप्ते । तस्माद्विज्ञानि कर्माणि पापक्षयस्योपायत्वेन नोद्यमानानीतिकर्तव्यतामपेक्षन् एव । धर्मशास्त्रेषु च यथैवाकरणे प्रत्ययः कृतः तथैव करणादपि पापक्षयं कार्यते (भट्टना) “पूर्वा सन्त्यां जपस्त्रिष्टुप नैवमेवोपायोक्त” इत्यादिभि “नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वीषोदुरितक्षयमिति” च । तस्माद्विज्ञेयस्यैव प्रत्ययपरिहाररूप फलम् । तस्मान् नित्यायपि कर्माणि सर्वभिसतस्य पापक्षयस्योपायत्वेन नोद्यमानानीतिकर्तव्यतामपेक्षन् एव । ततश्च स्वकीकरोमेतानामनुष्ठानं कसिदपि सर्वदा कर्तुं न शक्नोति । जीवनादिनिमित्ते च तानि विधीयन्ते निमित्तस्य चैतदेव रूपं अतः तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यम् तेन जावज्जीव कर्तव्यम् सर्वोपायेत च कर्तव्यमिति दुःशक्यमेव तेन यथा शक्त्यादितुल्यपपद्यते तस्माद्व्यवहारपरिहारकाले निमित्ते सति नैमित्तिकं च कर्तव्यं प्रमाणवन्ति च्युते तदादि कस्य विद्वत्साहचर्येण सति निमित्ते नैमित्तिकं न क्रियेत ततः पञ्चनवाक्यविरोधं व्यात् प्रधानमात्रं नृत्वा निमित्तो

सति विधीयते अङ्गानि तु तदर्थतया प्रकरणेन गृह्यन्ते अतस्मात् प्रधानमात्रगतानुष्ठानकृत्यादुरोधेन यथाशक्त्युपसर्गव्यापि इतरथा प्रधानव्यावश्यात् कर्तव्यत्वं नृत्तं हीयेत तस्मात् प्रधानविरोधेनाङ्गानि यथा शक्त्युपसर्गव्यापि । नन्वेव हीनाङ्गादपि प्रधानात् फलविज्ञेय्युपनमात् समर्थोऽप्यङ्गानि परित्यज्यतीति नैवमशक्यं कामतोऽङ्गे त्यज्यमाने वेदुगय स्यादेव । व्यक्रोपदेय निमित्तं पाच्छीभयानुरोधेन यावन्व्यापि कर्तुं शक्नोति तावद्विरूपेण प्रधानमेव लपयतीति शास्त्राद्योऽवधार्यते तावन्तैव मास्त्वयात् फलनिर्वापः इति साधुक्तम् “विगुणे फलनिर्वापित्तरूपप्रधानभेदादिति” । एतच्च प्रयोगविध्यनुत्वाप्येवङ्गवृत्त्यते च विदुर्वाटिक्तुच्यते तत् यथाशक्तीत्युपपद्यते । यानि तु अभावविज्ञानि विध्यन्तरविज्ञानि बोधजीव्यन्ते यथा कोटि धनार्जनादि, भेदेऽपि काको विद्यानयच तथा स्वल्पेभ्योऽधिकारविधेयस्य इत्यवान् विद्यावानन्विनामिति । एतदुक्तं भवति अङ्गं हि विधिवत्पादोपादीयते निमित्तानुरोधेनाह त्यज्यते उभयातुपकार्यं वा शक्तं प्रत्युपादीयते अथक्तं प्रति त्यज्यते इति नान्या गतिरस्ति ततोऽभयातुपकोटुको यदि सम्भवति, सम्भवोपादेयेषु यथाशक्ति श्रीहीनं सम्पादयेत् यथाशक्त्यवस्थादिति आङ्गवनीयादि अल्पं तु नानेन विधिनोपादीयते तस्मादग्निमान् विद्यावान् इववान् जीव च ब्रजे तेऽवैवमाच्यते व्यतो विद्यानिष्कात्पादपरिहारेनाप्येवामङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानं सिद्धम् । तथा चोक्तं तन्त्ररत्ने “यानि प्रयोगविधिनो कर्तुं कृपादेयत्वेनाङ्गानि नोद्यन्ते तेपामेव शक्तिपरिमितत्वं चावन्ति शक्त्यात् तावन्ति कुर्यादिति यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि स्वयविज्ञानि वाङ्मतेन गृह्यन्ते तानि स्वल्पत एवाधिकारविधेयस्य यथाशक्त्यादीनि तेषां पादानस्य प्रबोधविधिनोपादानस्य वावद्विज्ञेयपदस्य सम्भवति । किन्तु तदेवोविधिस्तद्वैयविधिकरोति तेन सपञ्चोक्त्यावैयव्याख्यातोपात्तस्य स्वाविशिष्टाग्निमतो विद्यावत पदोपादिकाजस्य योगिनोऽधिकारोनाप्येत्येति । इव चाप्रति समाधेयाङ्गवैयव्याप्यन्यादिमानधिक्रियेतैव आधानं तु न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति” प्रायश्चित्तविधानाच्च “छ० प्रायश्चित्तविधानादप्येव साध्यते बहिर्गुणेऽपि फलनिर्वापिभवतीति । यदि च विगुणात् फलं न प्राप्तार्थं प्रायश्चित्तं न विद्भीतं न हि निष्फलं” अत्र-

मन्त्रि चलि च विधानम् तच्चाहिगुण्यादपि फल भव-
तीति । येषां मते निम्नेषु फलमात्रेणापूर्वमाणात्
तदर्थेति कर्त्तव्यता नास्ति तेषां प्रायश्चित्तविधानमव्यक्तानुप-
पन्नम् । सेति कर्त्तव्यताके द्वे निमित्ते भेदेने जाते वै-
गुण्यान्तर्परिहारायामर होमाख्यमङ्गं भिक्षे जुहोती-
त्यादिकृत्यपक्ष सत् क्रियते एव पक्षान्तरे तत्पक्षानिति
कर्त्तव्यताया भेदेने जातेऽपि नास्ति वैगुण्यम् गुणहानि
हि वैगुण्यम् अस्ति गुणे कस्य हानि स्यात् तत्पक्षानुपपन्न
एव प्रायश्चित्तविधानमनुपपन्नमिति । "तथा च इदम्" सू० ।
नित्यं कर्म यथा कदाचित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथायथं
होपेतमनुष्ठातव्यत्वेन श्रुतो इदम् । तथा हि "यत् पयो न
स्यात् केन जुहुयात्" इति श्रीहयश्रामान्नित्यादि "न वा-
दह तर्हि किञ्चन वा सोऽप्येतद् द्यूत सख्यं अह्ना" इत्यन्तेन
यस्येन तथा 'तदैव वाटकोट्कं च होतव्यमिति' याज्ञा-
नाराय । तच्चाहिगुण्येऽपि निमित्ते प्रत्ययपरिहारक्यं
फलं भवति अत एवोक्तं कर्त्ताचार्य्ये "उपासदुरितकरो
वा उगृह्यत्यमानदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येवेति" ।
अथ काव्ये कर्मणि चिन्तते । काव्येऽपि विगुणे फलानि
निष्पत्तिर्भवत्येव । यतस्तत्काव्यद्वयानि प्रधानानि च मि-
श्रानि । अत्रमेवे च काव्ये प्रायश्चित्तविधानमप्यस्ति
अथ प्रकृत्य "अवाप्त प्रायश्चित्तीनां दद्याद्दोषद्वयं अ-
न्येद्वादयः पयोऽस्तु निर्दिष्टेऽप यदि चासौ विन्देदित्यादि
तथा पक्षगारादीयेऽपि "उगृह्यताम् पशून् प्रहस्य ताण्डेऽ
मायश्चित्तविधानं दृश्यते "अवीनर्पतिदोऽस्तु अन्ते" इत्या-
दिर्न यदि च विगुणादपि काव्यात् फल न स्यात् प्रायश्चित्त
विधानं व्यर्थमेव ज्ञात्वा तथा च इदं विगुणमपि काव्यं
फलोगुणादह वेदे इदम् । कारीरीतिमिति प्रकृत्य नूयते
'यदि वर्धतामन्नेष जुहुवादिनि' अत्रासमाप्तायाम् एव
कारीरीयं तत्फलं इति रूप वेदे इदम् अतो विगुणे-
ऽपि काव्ये फलं सिध्यतीति पूर्वपक्षेति विहा-
नमाह । "न श्रुतिस्तद्वत्त्वात्" सू० । यदुक्तम् विगुणे-
ऽपि काव्ये फलं सिध्यतीति तत्र कुतः श्रुतिस्तद्वत्त्वात्
काव्यात्, यत काव्यं श्रुत्यमेव अर्वाहोपेतमेव श्रुत्या-
वहितम् फलवाचनमेव विहितम् तच्चाहिगुणे काव्य-
मानफलकानुपपत्तेः तत्र प्रधानम् त्रागे यथा फल
नास्ति परमकृत्वागोऽपि, फलवाचनम् हि याज्ञिककर्म-
प्रमाणं ततो यदहं इत्यादि वा याज्ञिकहोनासन्तस्तत्र नोपे-
दाधत्त नास्ति अतो यदा अर्वाहोपेतं कर्म शक्येति

तदेव तत्र प्रवर्त्तते न तु यथावच्छिन्नम् । न हि तत्प्राज्ञ-
ज्ञाने प्रमाणमस्ति प्रमाणवाक्यम्, अज्ञानेऽप्यविरोधात् न
हि तस्यावश्यत्वम् केनचिदुक्तं यतः कौदासीन्यं न हन्यते ।
कामस्तुतिस्तु समर्थेऽपि वर्त्तमाना मृत्युवर्त्ततां न जहातीति
नाङ्गत्वागे प्रभवति । निमित्तस्तुतिस्तु निमित्ते सत्याक्रि-
याये नैमित्तिके प्रीत्येतेति वक्ष्यम् । अतोनिमित्ते
इति नित्यस्यावश्यकसंभ्यात्ववशात् सर्वदा प्रवर्त्तकोमेतत्तु
केनापि वर्त्तमयत्वात्प्रादाया यत्क्रियास्तथा कुर्वादिस्त्वैव
कल्प्यते काव्ये त्वयस्तुतसंभ्यात्वाभावादेवं कल्पयितुं न श-
क्यते अतः काव्यं विगुण फलं न प्रापयत्येवेति सिद्धम् ।
कथमा योगे गर्हादां विभावा कथमिदं सिद्धं च"पा० ।
बिद्धं चात् छट् । "तु धर्मं त्यजेत्त्वजसि वा पक्षे काव्य-
लयककारा । तत्र भविष्यति नित्यं सृष्टं भूते चेति
भेदः । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममवर्ज्यत्" सि० कौ० ।
गर्हादाभिव्यक्तरत्ननामाने अगर्हाद्यामपीति प्राज्ञः । तेन
"मनस्तु य नोच्छति खाद याद मनोरथः कण्ठमथ कथ-
रः" इत्यादौ अगर्हाद्यामपि सिद्धं ।

कथमपि अन्य० कथम् च अपि च इ० । १। अतिकटेनेतर्ये
 २। अतिकोरेयेतर्ये च । “विस्तृत्य कथमप्युक्तम्” तुमा०
 “कथमपि वरपोषसैववृद्धि” भाष “तिष्ठति कथमपि”
 वि० । “कथमपि एवयोका मा वदन् साङ्गविक्रय”
 मङ्गि । पदद्वयमितरेके ।

कथंभावः प्र० कथितस्य भावः । किं प्रकारतायाम् भू-
माप्नोति वल् ईत० । शक्यचित् प्रकारस्य प्राप्नोति शक्यमित्त-
पेक्षायाश्च । कथमित्याकाङ्क्षायां प्राप्तिर्व्यस्य । इति कथं-
व्याख्या कर्त्तुं लि० कथं मध्ये कर्त्तव्याख्यायासु सदा ।

कथम्भूत लि० कथं विप्रकार भूत प्राप्तः भू-प्राप्ति २०।
विप्रकारप्राप्ते २०।

क्या ही कद-नि० ॥ १५८०, "कामितप्रसवोपि मादं
भजते कैव कया रोरिष्णाम्" "कामावसातुमाताभ्या
बाध्यं तां प्रति का कदा" रघु । "का कदा वापस-
न्याने न्यायतेनैव दूरत" यज्ञ० । "सत्वावसरकया
हदा" कर्कहमसा० । "कयाप्रसवेन मिथः हसोमु-
चान्" मैथ० । "कयामकनेन लनेवट, कृतात्" किरा० ।
"प्रथमकृत्यं कोकस्यं प्राप्ता कदा विदुः । पर-
करान्या या क्रात् का कयायायिका इधं"
रघु, कनकपे १ कोकनकायकाय कये कये । प्रथमक
कायसमदायकताय कायकायिका कदाय । तत

पुद्गलपदान्तस्य सप्तत्वात् कथस्य कथस्य निपत्ता
 मूलस्य कविना कल्पनेन प्रवृत्तत्वात् । पक्षप्रतिपक्षोपस्थापन
 विचाररूपे एवाक्ये च । विचारारूपक्या हि त्रिविधा
 वादजल्यवितर्कभेदात् तत्र "प्रमास्यतर्कसाधनोपस्थापन
 विद्वान्निबद्ध पक्षप्रतिपक्षपरिपक्षो
 वादः" । "यद्योक्तोपपक्षप्रमास्यतिविषयकस्यानवधानोप-
 स्थानोक्त्यः" । स्वपक्षस्यापमास्यतीति वितर्कः । गो. खलः ।
 वादादयो कथिता विग्रेहस्तत्काले वक्ष्यते । कथायां
 साधु कथादि० ठक् । कायिक कथावाच्ये हि० ।
 कथादि पु० पाणिन्युक्ते तत्र साधारित्ये ठक्प्रत्ययनिमित्ते
 मन्त्रगणे स च गणः "कथा विख्या विख्याता वक्ष्या वि-
 तर्क्य कुरुषु जनवाद लनेवाद लनोवाद इति चंपद
 गुण गण व्यायुषेदे" ।
 कथानक न० कथयत्यत्र कथ-वा० व्यानक् । (कथानि)
 (गल) प्लुति कथाविशेषे यथा वेतावपक्षविमर्शादि
 तत्र उपस्थापनवाच्येण कथानकतया व्यङ्ग्यारः ।
 कथान्तर न० कथाया अनन्तरम् अवकाशः । "कथावचरे
 "कर्त्तव्योऽपि कथान्तरेण प्रवृत्तः" कथन० "कर्त्तव्योऽपि क-
 थान्ते" भा० व० १६।४० । कथ्या कथा नयूर० नवा व०
 कथपदविपक्ष १२ कथयस्य कथायाम् वादान्तरे । [मुने ।
 कथापेठ कथी कथाया पेठमिव । कथापुष्पादक्षरके कथ
 कथाप्रसङ्ग पु० कथाया प्रसङ्गः । १४ वाचामावृत्तौ कथा-
 प्रसङ्गेन निधः सप्रीमुच्छात्" कैप० । २ विप्रवेले हि०
 विश्व, "कथाप्रसङ्गेन जनैरदाहृतान्" किरा० । कथाप्र-
 क्षानां विपर्ययानामिदं प्रभृतिर्जनैरित्यर्थः । कथायां
 प्रसङ्गे यस्य । १४ त्वाके अनन्तरं गत्यन्तरके हि० मन्-
 रवा० । ४ वादके" हि० जेदिनि ।
 कथाप्राण पु० कथया मायिनि जीवति प्रसङ्ग-वक् ।
 कथोपजीविनि नाटकाचार्ये मन्त्र० । [प्राणधायमेदे ।
 कथामुख न० कथाया व्याख्यम् । कथापुष्पावाक्ये यत्र
 कथाशेष हि० कथा कथनमात्रं येषोऽस्य । १४ त्वाके मरणादि
 जनस्य कथामात्रमवशिष्यते । एव मन्त्रयेनानयेन
 कथाशेषोपादयोऽस्मत् । अतएव नैवमे "कथास्त शिख-
 रानिति प्रवीक्ष्य च" मरणापरतया कथास्त शिखर-
 पति प्रयुक्तम् । इत० । २४ वाचमाप्नो पु०
 कथित हि० कथ-गौचकर्माविमर्शविमर्शारे कथ्ये कथ्यवि-
 त्त । १४ त्वाके २४ वाचमाप्नो वाच्योऽर्थे च "कथयितव्यं"
 पा० । १४ कथिषूमेक प्रतिपादिते हि० ४ परमेजदे पु०

सद्योऽयः परत्वेन तत्र कथितत्वात्प्राप्तम् । 'इन्द्रियेभ्यः
 पराद्यान्तं कथ्येभ्यश्च परं मनः । अनन्तरं परा मुहिर्बुद्धे-
 रात्मा भवान् परः । मन्त्रः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरा
 परः । पुरावाच्य परं निश्चितं वा कथा वा परा नति' ।
 इत्यनेनेत्यर्थः सद्योऽयः परत्वेन कथितत्वम् । अतएव
 "कथयितुम्" कथितं विना न० तस्य कथयितुमाद्यः कथित
 इत्येक नाम व्याख्यात च भाष्येयकत्वेनैव, गौच कथ्यवि-
 त्त । अथावबोधाय कथिदमे प्रतिपादिते १४ त्वाके हि०
 भावे ऋ । १४ कथने न० । "पूर्वकथयिते इति" २४ ।
 कथितपदता कथी कथित पूर्वकथन पद तत्र वाक्ये तस्य भाष
 तत् । अथवा दोषे पुनरुक्तताकमे वाक्यदोषमेदे "कथि-
 त्वनकथितपदता इतदतता" वा० द० वाक्यमात्रमन्त-
 दोषगणनावाच्यम् "रतिबोधान्नम भिन्ने कथी-
 त्वनिष्ठो वक्ष्यन्" अतः बोधामन्त्रस्य हि प्रवीणात्
 कथितपदत्वं वाक्ये दोष उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ये न वाच
 दोष । यथा "उदेति वसिता तावन्नाम एवाकमेति च"
 इत्यादी तान्मन्त्रोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यताया मोक्षदोष ।
 कथीकृत हि० कथया कथा कथयितवाना कथिते कथान-
 धि-क-त । कथावाच्यत्वमेति "कथनत्व कथो
 ज्ञते वदः" कुवा०
 कट रोदने, वृत्तमे कथ-वाच्यत्वे वच० मा० इति वर०
 धेदु । कथति कथन्तीत् । कथन् कथन्तम् प्रविशन्ति
 कट विप्रबोधाभावे दिवा० वाच्य० कथ० धेदु । कथते
 कथदित् । कथदे । कथादि कथि-कथन्ति ते । कथन्तम्
 कथि-कथन्तम् । कथन्तम् कथतेः कथन्तवर्गं कथि-कथन्तम् ।
 कट कथ्य० । कथ-कथि । कथिन्दायै । "कथ त्रय वाच्यो
 बोध्या नूतु" क० १०, १०, ११, न वत् उरा चक्षमा कथ
 क० १०, ११, "कथ कदा कथ" भा० । कथ न वा
 कतम् । "कथ नहीरहता" क० ८, ११, १०, १० । "कथ
 "कदा कथ" भा० । [१४ कथावाच्ये च हि० ।
 कट ह० कं ददाति हा-व । १४ मेवे मन्त्र० २४ कथावाच्ये
 कटक न० कटः मेव इव कावति पुष्पावति उपरिमाने क-
 थावाच्यत्वात् च-व । १४ त्वाके (वाच्यो) हेन० ।
 कटक न० कथयितव्यत्वात् कोः कट । कथयितव्ये ।
 कटस्मि पु० कथयितोऽग्नि कोः कट । कथयितो । कट० ।
 कथयितव्ये हि० ।
 कटध्वन् कथयितोऽग्नि तो कट न कथा० । इत्यर्थे
 कटन न० कथ-कथि-कथादि० कथये कटु । १४ त्वाके, वाच्ये

स्युट् । २भर्त्तने, २भारणे च । आभारे स्युट् । ४शुद्धे ।
“तथा प्रजाणां कदनं विदधुः कदनपिया ” भाग०
७, २, ११ । “स वारचनकदनात् पयसता प्रणीत ” भाग०
७, ८, १६ । कद-भावे स्युट् । ५विच्छ्रुतायाम् ।
कदम्ब न० कृतसितमघ्न को कदम्ब । कृतसिताघ्ने । शास्त्रेऽ-
भक्ष्यत्वेन वैद्यकेऽप्यप्यत्वेन च कीर्त्तितमघ्नञ्च कदम्बम् ।
कदपत्य न० कृतसितमपत्यं को कदम्ब । मूर्च्छादि-
रूपे कदाचारयुते चापये । “कदपत्यभ्यत दुःख येन
विन्दन्ति दुर्भरम्” भाग० ४, १३, २७ । “कदपत्यं वरं
मम्ये सदपत्याच्छुचा पदात्” भाग० ४, १३, ४३ ।
कदम्ब पु० कद-करणे अस्त्वच् । दर्शनेन विरहितैस्तत्त्वसा-
धने (कदम्ब) वृक्षे अस्मर । “एकहारे चतुश्चक्रं वनमा-
श्रविमुचितम् । कदम्बकुशुभाकारं लक्ष्मीभारावण विद्धुः ”
शाङ्खपायसचरणे पुरा० । “कदम्बकुशुलसूक्ष्मेरभिष्टा
प्रजान्नुमि” इत्यु “कदम्बसुजुहो इष्टि समारोपिता” उद्भट्टः ।
“कदम्बोमधुरः शीत कषायो हृद्यो गुणः । शरीरिष्ट-
म्भसङ्कलः कफहृत्पित्तनिघ्नप्रदः” भावप्र० तदुप्या उक्ता ।
तस्य भेदास्तत्त्वैव । “नीपोमहाकदम्बः स्यात् भारा कदम्ब
इत्यपि । द्वितीयोऽल्पपुष्पाश्च तृतीयः कदम्बश्च” । हा-
रिहस्तुरलोचन । धूलीकदम्बको भाराकदम्ब इत्युपदिष्टः ।
तृतीयः केयराट्टा प्रादुर्ग्रेयः कदम्बकः । नीपो महाक-
दम्बोऽपि तथा वृद्धफलोमत इति भरतः । अत्र प्रादुर्ग्रेय
इत्युक्तिर्गोष्ठिदिदेशाभिप्रायेण मधुरादौ चैव अपि तत्पुष्पा-
खादामन्नामिभूतपुच्छतो वृद्धयो वृष्टत्वात् अत एव “य
कोमारहरः स एव हि वरसा एव चैतलपात्रे चोन्मी-
रितपात्रतोऽरभय प्रीडा कदम्बानिना” काव्य-
प्र० चैतलपात्रे तत्पुष्पवर्णनमुपपद्यते । एतेन कदम्बपदं
केचिकदम्बपरमिति” सा० ८० रामचरणव्याख्यानं मधु-
रादिदेशानभिगमनसूचकम् । तेन देशभेदात्तस्य वधल-
प्रादुर्ग्रेयमवत्वमिति उच्यते । कविभिस्तु वर्षाकात्रे एव
तद्वर्णनं क्रियते यथा भावे रसतत्त्वपर्यन्तवर्धने । वर्षा-
वर्धनमपि ज्ञत्वा “विहगा कदम्बतरभाविह गां कल-
बन्धनुलज्जमनेकजवम्” । भ्रमवस्तुपैति सुप्रवरब्धमव-
पवमश्च धूतनवनीपवन । वर्षावर्धने च तत्त्वैव “क्षमवनी
नवनीपवनीरमि” तस्य च प्रादुर्ग्रेयत्वादेव “कदम्बं नूरुण
तत्त्वत्वादिना हरिश्चयने भोजननिवेद्यः इति” तत्त्वज्ञानात्
इत्युक्तिमिव प्रौढपुष्पं कदम्बं नैवदू० आभास
मधिकत्वेन तदुपपन्नमववमात् । इति तस्य प्रायेणत्वमपि ।

कदम्बदण्डस्य मेरुविष्णुमध्वपर्वतरूपमन्दरस्य विशेषविज्ञहञ्च
“विष्णुमध्वपर्वतरूपमन्दरस्य विशेषविज्ञहञ्च
पाश्व” । तेषु क्रमात् सन्ति च केतुश्चा कदम्बजम्बूट-
पिप्पलकाश्चा । वि० गि० । अथ सुमेरो ।
कदम्बकां प्र० साधै कम् । कदम्बदण्डे । सप्तम्या कन् धर्षणे
विष्णुलीकरणसाधने २ समूहे न० अमरः । “गजकद-
म्बकमेवकसुवृक्षे” साध । “पृथुकदम्बकदम्बकराजितम्”
किरा० । “कदम्बकं वातमज मृगाणाम्” भाट्ट
कदम्ब इव कावति कै-क । ४ इरिद्वी ३ सर्पमे च राजनि०
कदम्बकोरकोपरिस्थितस्रस्त्रांशतुल्यफलत्वात्तस्य तथात्वम् ।
प्रदेवतादृष्टये न० रत्नवा० ।
कदम्बकोरकान्याय प्र० कदम्बप्रमस्य यथा सर्वाप्यव-
नेषु युगपत्कोरकाणामुत्पत्तिस्तद्वाद्ये एकदोत्पत्तौ दृष्टान-
भेदे यन्द्वाणासुत्पत्तिर्हि द्विविधा । “वीक्षितरङ्गन्यायेन
तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता । कदम्बकोरकान्यायादुत्पत्ति कस्य-
चिन्मते” भाषा० उक्ता । दशदिषु दय यन्द्वा उत्पद्यन्ते
ततस्तान्ये दय यन्द्वा इत्येव कदम्बकोरकोत्पत्तिवत् स-
र्वासु दिक्षूपर्युपरि यन्द्वाणासुत्पत्तिरिति कस्य चिन्मतम्
न्यायमेतत् त वीक्षितरङ्गन्यायेनैव । तदुत्पत्तिरिति भेदः ।
कदम्बद उ० कदम्ब तदुपरिस्थः स्रस्त्राय इव दीयते खण्डुरते
दो-खण्डने कर्माणि घञर्थे क । सर्पमे यन्द्वाङ्गिका तस्य
कदम्बकोरकोपरिस्थितस्रस्त्रांशतुल्यफलत्वात्तथात्वम् ।
कदम्बप्रमस्य स्त्री कदम्बसेव सुश्रपमस्यास्ति अर्थ० अथ । स-
त्विष्ठाका वृक्षे (खण्डेरी) रत्नमालां तस्य सुश्रपमिव सुश्रप
ममालाः निपद्ये त् इति । कदम्बप्रमो तत्रैवार्थे राजनि० ।
कदम्बभ्रमसुतत्त न० कदम्बवत् भ्रमस्य पुत्त गोचरोत्पत्तिम् ।
वि० गि० उक्ते गोचरदत्तभेदे । तद्वन्मप्रकारस्तत्रैव
“तत्तापसखण्डलप्राच्या यास्या सौम्या च दिक् सदा । क-
दम्बभ्रमसुतं च वभ्रीयात् परितो भ्रुवात् । खोले त् जितहस्त्यां
शैस्तत्र यथा क्रान्तिशिञ्जिनो । सर्वत समवृत्ताञ्च यास्यो-
दक कुजसंगमे । तत्तुतिर्यगुगतस्रस्त्राया योगः स समस-
त्तकः । समप्रभुः कदम्बानासुपरि द्युचरादयेत् । स्रस्त्राणि
इत्तरूपाणि मलयानि तदन्तरे । अथजं यवन मध्ये थ्यात्
समप्रवृष्टतयो । कदम्बप्रभुवृष्टत्वान्तरायनं च त्रिभे प-
हात् । कदम्बसमस्रस्त्राणः स्फुट सर्वदिशां च तत्” ।
कदम्बवादिन् प्र० कदम्ब इति वाद सप्तम्या अल्पस्य णिनि ।
कदम्बवशायुक्ते भीमे । “कदम्बवादिनो भीमान् दृष्टा
कदम्बवैरिणः । वनमलतो व्याजमानं कदम्बकदम्बकैः” ।

कायो० । कदम्बकदम्बैः कदम्बसहृदाभिः श्वेतश्याक
दम्बमृद्वशाब्दान् गोपान् भङ्गाकदम्बान् इहा कण्ट-
कितेजातपुष्पैरित्येस्युगमेवा । [ब्रजायाम् राजनि० ।
कटस्त्रो स्त्री कद-करणे कम्बष् गौरा० डीन् । देवदाक्षी-
कदर उ० क जल इष्याति इ-कम् ।] नैतकादिरे तस्य शिव-
गात् सुसम्पितस्य ज्ञेयणा सुकृतकपञ्चकस्य दारणात्
“कदरो विषदोभयैर्मुषरोगकफासजित्” इति
भाष्यम् । तद्गुणमभ्ये सुककफनाशितोक्तावाप्तम् ।
२पावसभेदे (वेङ्कापायस) न० शब्दभाषा । तस्य
अष्टादियोगात् दुग्धान्नतजकदारणात् तपाप्तम् । कद-
विष्कम्भकारिका कटा कस्य । शङ्खरे(करात)मेदि० सुशु-
तोक्ते शुक्रश्रोमभेदे स च रोगः “कमाशेन क्ताकारित्
सुश्रुतोगा मन्तोत् द्विष्य” “कदरम् कजगन्धिक इत्यादि-
ना विभक्त “कर्करोनुमयिते पादे कृते वा कट्टकादिभिः।
भेदोदस्तातुगेव दोयैर्वेधादप्यापि वा । कोडमात्रं कद-
म्बाशो जात्रते कदरस्तु सः” छलितः (पापरजातुवा)
तत्र विभागे कदरमित्युक्तेर्ननुपलभ्यताम् ।

कटर्षं प्र० कुर्वितोऽर्थं कोः कट् । कुर्वितपदाच् । ततः न
 कृत्तोतीति" बिच् । कदर्थयति कुर्वितमर्थं करोती-
 त्प्रय । ततः क कदर्थितः । कुर्विताधीकृते । "अष्ट-
 मूषणकदर्थितमाख्यः" पाच । ख्यट् । कदर्थनम् कुर्वि-
 ताद्यं करोत्ये । युच् । कदर्थना तल्लैव को । अकदर्थं कदर्थं
 करोति बि कदर्थीक-क । कदर्थीकृतं कभूतकदर्थं कदर्थ-
 तया कृते लि० । "कैः कदर्थीकृतयोर्व्यंकार" विरा० ।

कदर्यं त्रि० कुञ्जितोऽर्थं ज्ञायो कुञ्जितव० कोः कद० । इति
विभवे । अदतरि, कद० । “आत्मानं धर्मकृत्यं वृत्तदार्ढ्यं
पातवन् । जो जोमात् पञ्चिनोत्तर्णान् न कदर्यं इति
एतत्” इत्युक्त्येव २ चर्चवत्कृत्यकारणे च । “दोषितस्य कद
र्यं क्व बहुलं निगद्यते च” “आत्मेवमं कदर्यं च अदाम्यस्य
च बाहुर्वै” ननुः “उपाय न मे जगपदे कदर्यो न न-
शयोनाभाङ्गितास्मिर्माविहान् न खेरो” आ० उ० ।

कदल पुं कट-रवां ककब । रम्भाहसे मेदि । २५औ
(बाकुबिया) शिविकायाम् (विजि) यास्पविहसे न
सी मेदि । धजाटेराकतिगबत्ताम् टाय ।

कदली की सब कमाय दसपने लगादी जकबाकुसमात् गौरा-
लीन् । शरमाहने, जबर । कदली गुणादि भावम-
उन्ना यथा । “कदली वारणा मोषान्मुसारान्शुभ-
मोषका । मोषाकस खादु शोत निर्दाम ककुद

पुत्र । क्षिप्रं पितामहयुद्धं दाक्षिणतयमभिरक्षितम् ।
 एकं ज्ञातुं दिवं पात्रं साहसं यथा हृदयम् । युगहत्या
 भैरवदहृष्टोदितं हविषमिच्छत् । माक्षिण्यमयुष्यसित-
 चक्षुसाया भेदा बद्धस्यावधोऽपि सन्ति । उक्ता गुणा-
 क्षेपयिषा भवन्ति निदोदता व्याहृतता च तेषाम्” ।

एषामाद्य कामे ललायिष्यन्त्यात् गन्धाधिक्य
युक्तमन्त्रावृत्तयात्सु "कदली कदली करमः करमं
करिराजकर" करिराजकर "प्रसवरा० । अत्र द्वितीय
कदलीपदम् यस्यादिगुणयोगात् मौलमिति वा० द० वम
वित्तम् "ऐकान्यैक्यकदलीविधाः" कृपा० । २० जल-
न्वाम् कदल्या कारपलरूपप्रसवत् तत्कारम् अत-
एव नाम कदल्या कामरज्यन्यतोत्पत्तिगुणत्वम् तदीजा-
काराभ्यात् यथा । "जनद्वयोक्तृमित्रा आरभ्य प्रभा
वनीके तद्वं जयन्ती । इत्यह तेने कदलीर्धुनी प्र-
पत्नी वेतनवैजयन्ती" नाव । "श्रीहार्दिक जनककदलीवेदन
ये कदली" "बाह्यद्वय वरवकदलीकाम्यगीरवत्त्वम्" निव ।
कार्ये कद् रम्भाहवादी । "अभ्युदयकदलिकामरा-
जिह्व" नाम । २१ कृतिताकावां वारा० । "कद-
लिका कामकारिणः" वाद० । २२ जनमेदे "कदलीजनमो-
क्षानि लप्स्यन्त्यामाद्वानि च । काम्योल प्राङ्मुखोक्तम्" ।
भा० व० ३०७ च० "शोकानि क्षमिनामि" नीवक० । तेन
तस्य काम्योलदेवत्वम् जल्पते तस्य च कदलीकाम्यवदम-
कृत्पादवत्त्वत्वात्सु । कदल्या कव इत्य वा च
तस्य कुम् क्षुप् क्षीमलवक्ष्याणि कुम् । कद्व तत्कठे
न० । "पनसि कद्व कद्वे च वड इते च वरव वरवे च
दधि" ईद्वम् । "कदली करनी भाली" इत्यादौ च उपचारात्
तत्कवपरता । वं चण्ड च । कद्वोक्तवत्त्वत्वे न० ।

कन्दलीकन्द ३०. र्शत० । रत्नाग्रहे तदुक्तं भाष्य-उक्ता
 यथा "वीतवः कन्दलीकन्दो यथाः केस्योऽभिमितमिव ।
 यज्ञिकदाहकारी च भूयते यथाकारवः" । "कन्द
 कन्दकार्यतोमितात् यत्केदितो हिङ्गुवतेन राव ।
 उद्धृतः ईश्वरदेवताय प्रतीचतम्यत एव यथा"
 कन्दलीकुसुम ३०. र्शत० । (योवा) कन्दलीप्रभे । "कन्द
 यथा कुलम् स्निग्धं भूपुर त्वरं युव । नातमित्तरं वीत
 रत्नमित्तरं यथायुत" भाष्य-तदुक्तं उक्ता । कन्दलीप्रप
 रत्नाग्रहादयोप्यत्र ३०

कदलीदण्ड इ० इत० । (घोड़) खाते कदलीस्तम्भमध्यस्थे
 वदार्थे 'कस्तः भिन्नः पृथिव्यविद्यत इततम्भु प्रदिशः

कम्बोर्ध्वा जलविरहितः चारजस्वीरपुट । मध्ये
मध्ये तत्तुयवर्जितेमाईकेषातिपृथ्वी स्वादुसूय भवति
सुतरां गर्भदण्डः कदल्याः । योनिदोषहरोदण्ड
कादस्योऽसूकदर जयेत् । रक्तपित्तहरः शीतं सुख
प्योऽग्निप्रवर्धनम् । भावप्र० तद्रूप्यायुक्तम् ।

कदा अव्य० कस्मिन् कावे किम्+दा-कादेयः । कस्मिन्कावे इ-
स्यये अनद्यतने कावे इ तत्तावे वा हिङ् कर्हि कदा वा ।
“कदा काद्यां गमिष्यामि कदा ब्रूयामि शङ्करम् । इति
ब्रुवायः । यतः कायोवावफलं जमेत्” काशीस० । “न पादौ
भावयेत् कांसे कदा बिदपि भाजने” मनु “कदा
वाराणस्यानिष्ठं सुतपुत्रीरोचति वचनम्” “कदा रुन्दा
रप्ये विमलवहनतीरउज्जिने” “कदायोध्यामध्ये वि-
मलवहनतीरउज्जिने । “विभाषा कदाकर्त्तुं” पा०
एतद्योगे भव्ये षट् । “कदा कर्हि भुङ्क्ते भोक्षते भोक्ता
वा” सि० की० । अव्ययत्वात् ततो भवार्थे षुल् षट्च ।
कदातन कस्मिन् कावे भवे ति० स्त्रियां ङीप्

कदाकार् ति० कस्मिताकारोऽस्य को० कटु । १ कुत्सिताकारे
कुमति ष० । २ कुत्सिताकारे पु० ।

कदास्त्व पु० कुत्सिता आस्त्वा यस्य कदादेशः । (कुङ्) इत्ये
कुत्सिभ्यो शब्दश्च० । २ कुत्सितास्त्वे ति० । कुमतिष० ।
१ कुत्सितास्त्वायौ स्त्री ।

कदाचन अव्य० कदा+चन भुग्व० । अनिश्चरिते कस्मिन् वि-
कावे इत्यर्थे “कदाचन कारीरवि” कृतिः । “प्रज्ञानम-
मते भानौ पश्योद्यमयोरपि । चक्षुष्यास्तदित्यन्त्रो नेति-
तव्यः कदाचन” ति० तं पु० । कदा+चित् भुग्व० ।

कदाचित् कदापीतयर्थे अव्य० । “ततः कदाचि-
दुर्ध्वस्थां मेरुवो मेधुनं वयौ” काशिका० । “कदाचिन्मानेन
कटं कदाचित्” रघु । पा० चिञ्चनपुनराभावात् “अ-
वाकल्ये इ चिञ्चनेकमरोक्तेषु पदद्वयमिति विवेकत्वम् ।

कदामस्त पु० कदाचित्स्य । अर्धभेदे ततः शोलापत्रे
इत् । कदामसि तदपत्रे पु स्त्री तस्य बहुल्ये उपका०
वा इत्यो लुक् । कदामस्तय कदामस्ता ।

कटुणा न० ईदृक् ङङ्म् ईदृदर्थको० कटु । १ ईदृङ्ङ्ये स्वयं
२ तद्वति ति० । “इदृङ् कटुणः पुरमाविनेय” भट्टि ।
“कदल्याः खरवः खंडः कटुणः कर्णपूरकः” “कटुणा
कर्णयोर्द्वेयमेतद्वा वेदनापहम्” सुश्रु० । पक्षे कादेय
लोणा तदर्थकोः “भुवं कोष्येन कुक्कुली” रघुः । पक्षे
कदादेशः कयोश्च उक्तार्थयोः ।

कटुह कार्थ्ये व्यक० कटुवत् दोषधत्वात् किप् कटु इति भेद
काद्रथ पु० कुत्सितोरयः कोः कटु । कुत्सिते रथे “शुधि क-
द्रथवद्भीम नभञ्ज ध्वजशालिनम्” भट्टि ।

काद्रु पु० कद-रु । १ पिङ्गलवर्णे । २ तद्वति ति० “माजा-
पत्य कद्रुमालभेत” तैत्ति० २, १, ४, २, २ कर्षुरवर्णे पु०
३ तद्वति ति० “वासः कण्याय कद्रु” कात्या० २, २, ४, १२,
“कद्रु कर्षुर वासः” संप्रह्वया० । संप्रयायाम् ।
कद्रु ईनाममातरि दक्षप्रजापतेः कन्याभेदरूपे कन्य-
पपत्तोभेदे स्त्री “कद्रुस्तु सुपुत्रे मागाम्” भा० आ० ।
काद्रुनेवयन्दे विद्यति । “प्रजपतिरे महाभागा दक्ष-
कन्यास्त्रयोदश । अदितिर्दितिर्दत्तु कात्या दमायुः वि-
द्विका तथा । क्रोधा प्रधा च विद्या च विनता कपिषो
सुनि । कद्रुश्च मनुजव्याधुः । दक्षकन्यैव भारत” भा०
आ० ६ पु० । “कोका भारतयार्दूब । कद्रुपस्य निबोध
ये । अदितिर्दितिर्दत्तुचैव अरिषा सुरवा शया । सुरभि-
विनता चैव तावता मोघवशा इरा । कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र ।
तावत्प्रत्यानि मे शृणु भा० हरि० १ श्व०

काद्रुण ति० कद्रुरस्यस्य पासा० न । पिङ्गलवर्णान्ति ।
काद्रु(द्रु)पुत्र पु० ईत० प्रयो० वा सुस्व । १ प्रये । कद्रु(द्रु)सुता-
दयोऽप्यत्रार्थे । तस्य कद्रु तनवत्त्वः । वयन्दे वक्षते ।
काद्रुश्च ति० कस्मिन् चक्षति किम्+चक्षु-किप् अद्रादेय
किम् कः । अनिश्चित देशगन्तारि कस्मिन् गन्तारि अनिश्चित-
देशगमने । यथादावपि अक्षोपदीर्घौ । कद्रोचः कद्रोचा
इत्यादि । स्त्रियां ङीप् अक्षोपदीर्घौ । कद्रोची । “वा
कद्रोची क सिद्धं परागात्” अ० १, १ ६ ४, १ उ । “क-
द्रोची कगतेतुनिश्चितगमनादित्य प्राप्नोती” भा० ।

कद्रत् ति० क कयन्तोऽस्यस्य सन्तप मस्य व प्रयो० ।
कयन्दुक्ते मन्वादौ स्त्रिया ङीप् । “कहत्यो वाष्वातु-
वाक्याः कोहि प्रजापति” यत० भा० ६, २, २, ५ ।

कद्रिद ति० कुत्सितं वदति वद-वच् को० कदादेशः । नर्हित
वाक्यवादिनि अवर “येन जातं पित्रापात्रे कद्रिदं जस-
कोकिञ्चम्” भट्टिः । २ दुःखययन्दुक्ते च “वरगविदा
वरककहदो व्यप” माघ ।

कद्रिद ति० क लज्जामिवाचरति क+किप् षट् कता म्रियते
इ-कर्मणि अप् । दधिद्वेहे तत्कमेदे कद्रिदं निकारगुणः ।
काधप्रिय पु० स्तन्य प्रीणाति प्री-क नेदे प्रयो० । स्तन्यप्रिये ।
“कद्रु लज्ज कधप्रिये भुजे” अ० १, २० २ । अन्त्यं
प्रीणाति प्री-किप् नेदे प्रयो० । कधप्रि जलैवायं । “कद्रु

नून कधपित्रः पिता पुत्रं न हृष्योः दधिध्वे दन्तावर्द्धम् ”
अ० १, २८, १ ।

कन प्रीतो अक० गतो धक० भू० पर० घट् । कनति आकनीत्-
थकानीत् चकान । पुनिकनति । कैदिस् । कान्तः । अमे-
दिस् वर्त्तमाने क० । कान्तोवर्त्तते । कान्तिः । कननम् ।
“अविश्रोतो अकानिय पुनर्यन्” अ० ४, २४, ८,

कनक न० कनी दोषो कजादि० हुन् । १।सखे० अमरः ।
२।पलायकले ३।नागकेपरे ४।धस्तूरे ५।काञ्चनालये ६।काकोव-
दले ७।वस्यकदले च पु० मेदि० । ८।कासमर्द्धले पु० राजनि०
९।वासातरो यद्धमा० । “सुप्तं सन् कनकपलायकस्त्रिकारान्”
सुयु० । “सौदासस्या कनकनिकमस्त्रिगवा दर्शयोष्मीम्”
“नीत्वा सावान् कनकवलयध्वं गरिष्ठप्रकोटः” । अन्ये एव
कनकविकतासुटिमिलेपगुहै ” मेव० “कनककुलकवान्
किरिटी” विष्णु ध्यामम् “कनकचक्रयेतद्रोचनकोहितेन”
भाव० । “अद्यापि तां कनकवलयदासगौरीम्” चोर-
प० । कूर्मविभागे वृ० ४०४० “अपरस्त्राम् मन्त्रिवाप्त्यु-
क्तम् तारकितितुर्वयं कनककथा” रघु० १० पविम-
देयस्यदेयमेदे पु० । कनकलेम् परिभाषाम् अण् । कानक
तत्परिभाषे निष्कादौ नि० । काञ्चनोत्पत्तिकथा च
अन्तिरेत ग्रंथे ५९४४ उक्ता । भावप्र० तदुत्पत्तिगुणा-
दिकृत्तं वचा “पुरा निजावमलानां समर्पितां जिता-
त्मनाम् । मरीचिराक्रिया अन्तिः प्रवृत्तः प्रवृत्तः कृतः ।
वयिष्टेति सम्रते कीर्तिता परमर्षः । पञ्चोर्भि-
कोक्त आचर्यकक्षीयसमप्रयोजना । अन्त्यर्पदर्मविष्णु-
केतवो जातयेद्व । पतित वद्वराष्ट्रे रेतच्छेभतामगात् ।
अत्रिमन्त्राभि भवति नष्टेन्द्रस्य वेधतः । तार शुक्लोत्थित
स्निग्ध कोमल शुद्ध स्नेह सत् । (सत् उत्तमम्) तच्छेते कठिन
कृत्त विषये समल दक्षम् । दाहे अदे विगं सेते
अपे त्वाव्य वसु स्फुटम् । सुपर्ण शीतल ध्वज वल्गु
शुद्ध रवायनम् । आहृतिस्तु त्वर पाके च आहृ
पिच्छसम् । पवित्र द हृष्य भेज् न मेवाकृतिमति
प्रदम् । हृद्यमायुष्कर कान्तिवाग्निगुहिलिरलकृत ।
विषहृदयलोकादतिदोषज्वरशोभजित् । वल्ल सवीर्य
हरते मराण्या रोगप्रलान् भोगयतीह कावे । अशौक्लज्वा-
पि घटा सुवर्णस्युज्ज्वलतमरश्च कृत्वात् । अचर्य्यगमारित
अर्ण वल वीर्यश्च माययेत् । करोति रोगान् अशुक्ल
तद्वन्धादातच्छतम् ।

कनकक्षार पु० कनकस्य श्रावणाच्च चारः । (बोहाना)

टङ्गे राजनि० । तद्वन्धादात् किं कटिति कनकं इति ।
कनकदण्ड न० कनकस्य दण्डोयम् । राजकक्षे त्रिधा०
कनकच्छादयोऽप्यत्र ।

कनकध्वज पु० धृतराष्ट्रध्वजमेदे । “दीर्घाङ्गर्णवाङ्गर्ण-
डोहः कनकध्वजः” भा० आ० ११० अ० । तत्पुत्रकीर्त्तने ।
कनकपल पु० कनकनिव वल भा० समक । अत्समेदे
हारा० क्षिप्रां डोह । तत्प्राधान्योर्भक्त्यपवाचक-
मात् मध्ये सुवर्णपलकपपरिभाषाविकताकत्वन नन्द
कस्यद्रुमादौ प्रमादिकमेव । ईत० । कनकस्य कर्णवद्वरा
वृषपपपरिभाषे न० ।

कनकपत्र न० कनकनिर्मितम् पत्रं पत्राकार भूषणम् ।
(कानपात) । कनकनवकस्याभरणमेदे । “अद्यापि तन्-
नसि वस्यरिवर्त्तते मे राज्ञौ नसि कुतवति द्विविधा
उत्तमो । जीवेति मङ्गलवच परिहृत्य कोपात् कर्ण-
ज्ञत कनकपत्रनामपत्त्या” चोरप० । “कनकपत्रा-
कृतवा” वाद० । [प्रतीकतावात् राजनि०
कनकप्रभा कनो कनकस्य प्रमेव प्रभा वल्गाः । नृणाञ्जोति
कनकपुसवा कनो कनकनिव प्रवर्ण इदं वल्गाः । कर्ण-
केतव्याम् राजनि० ।

कनकमय ति० कनकस्य विकारः कवट् । कर्णविकारे
“आधत्ते कनकमवस्य वल कञ्जीम्” चिरा० । [राजनि०
कनकरभा कनो कनकवर्णपरिभाषा रत्ना भा० त० । कर्णवल्गा
कनकरस्य पु० कनकवर्णपरिभाषा उपरसः । । इतिरावे राजनि०
तस्य कर्णवर्णत्वात् पारदस्य वसुधतवोपरवत्वाच्च तत्रात्मम् ।
उपरवाच भावप्र० दर्शिता वचा । ‘नमोऽङ्गु कनक-
तावकयिवा कोतोऽङ्गुनं टङ्गनम् । राजावर्त्तकपुष्पकी
स्फटिकवा यङ्गी कटी नैरिक्तम् । काशीर्ष रवक
कपर्दविकता वोडाच कङ्कुवकम् शौराङ्गी च मता अनी
उपरवा अतस्त किञ्चिदुचैः” । (छतस्य पारदस्य)
“कर्णवर्णं शुद्ध स्निग्धम् इत्यनेन तस्य गुणादिवद्वत्तम्
तत्त्वैव । ततश्च स्वर्णवर्णत्वात् पारदात् किञ्चिदुचयकता
ज्ञातवयात्वम् । ईत० । कर्णस्य इत्येभूते २२४६ च ।
कनकलीङ्गव इ० कनकीति कना दोषा वचा अवरव तवा
उद्भवति उद्भूत-अण् । (धूना) वाकनिर्भाषे । राजनि०
कनकसूत न० कनकनिर्मितं सूतम् । (बोनारवार)
कर्णवल्गे

कनकाङ्गुद न० कनकमयङ्गुदम् । कर्णमये केबूरे । “कनका-
ङ्गुदयुतिरस्य” भाट । तद्वन्धादात् तद्वन्धादात् । कनका

ब्रह्मन् इति । कनकाद्रिन् तद्युक्ते लि० विष्णु प०
 “महावराहो गोविन्दं सुमेधं कनकाद्रिन्” विष्णु प० ।
 कनकाचल उ० कनकमयोऽचल । १० मेरुपर्वते, धान्या-
 चलादिषु दत्तं दानीयपर्यन्तेषु मध्ये दानीये चर्ष्य-
 मते च । हेमनैमसर्गमैत्रादेयोऽप्यत्र । तद्गानकाचपरिभा-
 खादिमतस्य उ० उक्तं यथा “मद्यमो धान्यमैत्रं व्यादृष्टो-
 षो कनकाचल । गुहाचमसृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्यन्तः ।
 पञ्चमश्चिखर्यम्” इति । अतः कापश्चर्यम् । सप्तमो हत-
 ज्ञेयश्च रत्नमैत्राचलात् । राजतो नवमस्तद्दृश्यं
 चर्षराचल । पक्षे विधानमतेषां यथावदनुपूर्वम् ।
 अतः विष्णु उच्यते यतोपाते दिग्गणे । शुक्लपदे
 जगदीश्वराद्युपरागे मणिकये । विष्णुगुप्तसप्तश्लो-
 कादिप्रमाणेन पुनः । शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुनर्ये वा
 विधानतः । धान्यमैत्रादयो देवाः यथा शास्त्रविधानतः ।
 तीर्त्तं चातने वापि गोटे वा भवनाङ्गने । मरुत्पं कार-
 ङ्गना चतुरस्रदत्तस्यम् । प्रागुद्वहन् तद्वत् प्रागु-
 क्तं वा विधानतः । नोमयेनातुष्टिप्रायां मृगायाकार्यं वै
 कृष्यान् । तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्णुपर्वतान्वितम् ।
 विधानशुक्लविष्णुपर्वतमिन्द्राचमकादि धान्यपर्यन्तं
 हेमादे रज्जते । अथ परिमाणं तद्वाच्यं उ० ।
 “अथ पापकरं पक्षे सुवर्णाचलस्यम् । यत्न प्रवा-
 हाङ्गमं विरिञ्चोति कामवः । उत्तमं पञ्चवाङ्गो
 मध्यमं पञ्चमि मतेः । तद्वैनाथरकाहत् अथ
 विस्तोऽपि शक्तिः । दद्यादेकपञ्चाङ्गं यथा यथा विन-
 तुरः । धान्यपर्यन्तस्य सर्वं विदध्यात् विधित्तम् ।
 विष्णुमैत्राचलस्य अग्निभ्यः प्रतिपादयेत्” ।
 कनकाध्यय उ० ३० । सुवर्णरत्नवादाविधिते अमर ।
 कनकायु उ० इतराद्रुपमेदे तत्पुत्रगदने भा० आ० ६७७०
 “उपाधुभीवरेताः कनकाद्रुहायुध” ।
 कनकाद्र उ० कनकं दीपं यथा अस्मति चर्षते आश्रिते
 क-अच् । गोविदारसे । राजनि० ।
 कनकालुका कनि कनकनिर्मिता । आहुः यथावा कन् ।
 भृगुदे (आरो) कौरवकचमेदे अमर ।
 कनकावतीमाधव कनकावती माधवश्चापि तस्य कतोऽप्य-
 अच् । आश्रितव्यायाम् तस्य कन् । कनकावतीमा-
 धवकालाव्यापके विस्तारकपनाटकेमेदे तद्वत्
 विस्तारकमे रज्जते ।
 कनकाद्र उ० इतराद्रुपमेदे । इतरावनामके

नामकेमेदे न० । २ धूसरे उ० । अमर कनकाद्रयोऽ-
 प्यत्र राजनि० । उपमे न० ।

कनखल उ० । तोर्यमेदे तच्च तीर्थं गङ्गाहारसमीपस्थम् यद्योक्तं
 भा० व० ८१७० “विभेदं तरसा गङ्गां गङ्गाहारं सुविष्टिर ।
 सुखं तद्वायतं राजन् । तद्वाग्निगणसेवितम् । सनत्-
 कुमारं कौरव्यं । सुखं कनखलं तथा । पर्वतस्य पुष्-
 तमं यत्न जातं पुष्करं । तस्य माहात्म्यं उक्तम् “गङ्गा-
 हारे कुर्यावर्त्तं विस्वके नीलपर्यन्ते । तथा कनखले स्नात्वा
 भूतपाप्मा दिव्यं प्रजेत्” भा० अनु० २५ । “विष्णो वै कनखले
 प्रयागे परमं महत् । यथाकार्यं यतं कृत्वा कृतं गङ्गा-
 वसेवनम् । सर्वं तत्तस्य गङ्गापोदकस्त्वग्निरेवेन्नम्”
 भा० व० ८१७० । “ततो गच्छेत् धर्मं नमस्कृत्य महा-
 गिरिम् । सर्गहारेण यत्तस्य गङ्गाहारं न संशयः” इत्यु-
 पक्रम्य ततः कनखले स्नात्वा तिरातोपोमितो नर । अत्र-
 मेधमवाप्नोति सर्गलोकाच्च विन्दति” भा० व० ८१ । तत्तीर्थस्य
 स्वामीवत्पर्यन्ते च एते कनखला राज्ञुप्रीषां दयिता-
 न्यप । । यथा प्रकाशते गङ्गा सुविष्टिर । महानदी” भा० व०
 ११५७० “तस्माद्गच्छेत्तु कनखलं यैराजावतीर्षा” मेघ०
 “तीर्थं कनखलं नाम गङ्गाहारेऽस्ति पावनम् । यत्न काश्च-
 नपातेन जाङ्गली देवदन्तिना उद्योमरगिरिप्रस्थाङ्गिनात्स-
 तारिता” कथावर्तिवागरः ।

कनन लि० कन-पुष् । काप्ये एकनेते हेतवः
 कनस लि० कन-अच् । दोमे । तेन विष्टं तादि अरीहणा०
 अतरस्याम् पुष् । कानसकं तद्विष्टं तादौ लि०
 कनसक उ० । तद्वैत्ये वयदेवपातरि अरस्य पुत्रमेदे । अ-
 रान् वयदेवोत्पत्तिस्तथा । “देवभागस्तोत्रेण तया देव-
 न्रवा पुनः । अनादित् कनसको वत्सवानस्य वृद्धिम्”
 हरि० ११ । तमेव “तन्निजकन्तिपालयं पुतो कनसक्य त”
 वानो को कनि नामधातु-अच् । कनिधायाम् । “पुनस्तदा
 वदति वत् कनावा इति” अ० १०, ६१, २ ।
 कनि नामधातु वृषाम् अत्यं वा क्तोति विष्-अनादेय उ
 भय० अच् । कनयति ते । “कोत्तने कनयति च” भट्ट
 कनिकद लि० अन्-अच् । मुक्-अच्-पुत्राभावा निगमय ।
 अत्रान्वन्तिदिदि । “इमं मा विगोरेकदपं पणं कनि-
 कदम्” अ० १, ४८ । दाधतीन्यादिपा० अ० कनिकदति
 मरुतिमागमात्निपातं तेमात्प्रत्ययेऽपि रूपं भवते १४ ।
 कनिष्ट लि० अतिमदेन दुःखा अत्यो वा इत्यु कनादेन ।
 । अतिमदेन २ अत्यतो । २ अत्युत् पुंशः । इत्युत्पत्ति

यज् वा । १। नृरथे (कोट) २। शस्यमात्रमूले, १८३।
च (गौजर) ४। मेघे पु० मेदि० । मेघनामनामके ५।
पूर्वे च पु० “कन्दमूलफलाशिनः” चातर्भास्यप्रतविधि
“कन्दोद्भेदा वैद्भुभा वारिषोव” भाष “वने निवसतां
तेषां कन्दमूलफलाशिनान्” भा० अतु ० ४१। कन्द
भेदाखेपां विधेयगुणाश्च सन्त्यु० दर्शिताः यथा “कन्दागत
अर्तुं वक्ष्याम । विदारीकन्दयतावरीविसम्भवात्सङ्गा-
टककयेरुक्तपिण्डालुकाध्यालुकाहस्यालुकाठासुकाश्यालु-
कात्तालुकेन्द्रीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि ।

रक्तपित्तहराख्याः शीतानि मधुराणि च । शुक्राणि
बलपुष्पाणि सान्यदक्षिकराणि च । मधुरी हृङ्गो उष्ण
शीतः सख्योऽतिमूलकः । विदारीकन्दो मत्स्यस्तु पित्त-
वातहरस्तु सः । वातपित्तहरो हृष्टा साडितिका यता-
वरी । मङ्गली चैव हृष्टा च मेधाग्निबलवर्धनी । पक्व-
ययौविकारह्नी हृष्टा श्वेता रसावनी । कफपित्तहरा-
स्तिक्ताक्षस्त्रा एवाक्षुरा स्मृता । अविदाहि विषमोक्तं
रक्तपित्तप्रसादनम् । विष्टम्भि दुर्जरं कृष्णं विरसं माह-
तावहम् । शुक्रविष्टम्भियोतौ च स्फाटककयेरुकी ।
पिण्डालुका कफकर शुक्र वातप्रकोपकम् । सुरेन्द्रकन्दं
क्षेत्रज्ञो विपाके कटुपित्तकम् । मेघोः करीरा शुरवः
कफमाहृतकोपना । स्यूचन्द्रकमाहकप्रभृतयः कन्दा
चैवत्कमावा कटुका कृष्णा विष्टम्भिनो शुरवः कफवातघ्ना
पित्तहराश्च । माषक साड्योतश्च शुक्र चापि प्रकीर्त्ति-
तम् । स्यूचकन्दस्तु मालुष्य मूरयो शुदकोलका ।
कुसुदोत्पलपद्मानां कन्दा माहृतकोपना । कमावाः
पित्तममना विपाके मधुरा हिमा । वाराहकन्दः स्ने-
हप्र कटुको रसपाकतः । मेरुकुण्डलमिहरो बस्यो हृष्टो
रसायनः । भावप्र० उक्तगुणादि तत्तत्कन्दे हस्यम् ।
माषवनिदानोक्ते ईयोनिरोगभेदे उ० । “दिवाह्नप्रावृति
क्रोधाद्वायाभादतिमैथुनात् । क्षताश्च मखदन्नाद्यैर्वा-
ताद्या कुपितावदा । पूनयोषितसद्वायोचक्राकाति,
बन्धिमः । उपपद्यते यदा योगी नाम्ना कन्दस्तु योनिकः ”
च चतुर्विधं वातपित्तकफवक्षिपातजभेदै । “कृष्ण विषयं
स्फुटितं वातिकं तम् विनिर्दिशेत् । दाहुरोगज्वरयुतं
विद्यात् पित्तात्मकस्तु तम् । मीषपुष्पप्रतोकाय कण्डूभूतं
कफात्मकम् । सर्वाङ्गिष्ठसमायुक्तं वक्षिपातात्मकं विडु ।
वक्षिपातात्मकोऽसाध्यः श्वेताः लक्ष्मप्रसाधनाः ।

कन्दगुडुचो स्त्री कन्दोद्भवा शुद्धी याक० । १। शुद्धीभेदे,

राजनि० (शुष्नी) इति ज्ञाते २। कन्दे च यज् च०

कन्दट न० कदि-कटम् । जेतोत्पये (बादाहृदि) कन्दरत्ना०
कन्दफला स्त्री कन्दात् कणं यस्याः । शुद्धकारणेत्वात् ।
(कोटउष्णा) राजनि०

कन्दबहुला स्त्री कन्दैर्बहुला । लिपिर्बिभाहणे राजनि०
कन्दमूल न० कन्दरूपं मूलमस्य । मूलके (मूत्रो) राजनि०
कन्दर न० कम् कवेन दीर्घते इ-कन्दि चि कम् । १। कान्दे
२। कज्जुरे च राजनि० १। शुद्धाकारे पर्यतनितम्बस्थाने इ-क्री
कमरः । स्त्रीत्ये मौरा० कोट् स्त्री । १। शुद्धावां स्त्री
ठाट् कमरटोकात्तरम् “निर्गुह्ये कुरम इव वेत्
कन्द्रेण ध्वनिं क्वात्” मेघ० । “विदूरन प्रतिमवमल-
कन्दरम्” भाष “नामानवमलवर्णानां कन्दरवातुभिः”
भाग० ३, ६, १०, “कन्दार्थमेव वरचमुटकं वा शिकन्दरम्”
भाग० ७, १२, १८, कन्दस्य वक्षिणपदेयादि अङ्गादि०
चत्तराणी र । कन्दर ५। कन्दवक्षिणपदेयादौ लि० ।
क गजशिरोदीर्घतेऽनेन करणे कम् । ईकज्जुरे मेदि०

कन्दराकर उ० ईत० । यज्ते मेदिनिः ।

कन्दरास उ० कन्दराबाहुरावावर्ति-कच-कम् । १। मई-
भाहृदये २। ज्वरघ्ने (पातुङ्ग) ३। चाबोटघ्ने च राजनि०
चंदायां कतु । ३। ज्वरघ्ने उ० कन्दरत्ना० ।

कन्दरोद्भवा स्त्री कन्दरे उद्भवति उद्भू-कम् । १। शुद्ध-
पानवभेदीहणे राजनि० २। कन्दरोद्भवमात्रे लि० ।
१। शुद्धीभेदे स्त्री राजनि० [राजनि०

कन्दरोहिणी स्त्री कन्दात् रोहति रङ्ग-बिनि । शुद्धीभेदे
कन्दर्प उ० कम् शुच तस्मै तत्त वा हसति कम्+उप+कम्,
कम् कुक्षितो दर्पोऽस्मात् वा । १। कामदेवे कमरः । “तत्त
निधित्व कन्दर्पगमत् पाकशासनः” कुमा० । २। शुद्धी-
तोक्ते भुवभेदे । “तयोविंशतिवर्णाङ्गिभुव कन्दर्पसंज्ञकः ।
वीरे वा कन्दो वा स्यात् शरत्तावे विधीयते” बंङ्गी० दा०
कन्दर्पकूप उ० कन्दर्पस्य कूप इव । स्त्रीचिज्भेदे जटाघरः ।
कन्दर्पकेलि उ० कन्दर्पस्य केलि । कामदेवके केसो वन-
धिलाल जतोपज्ज, कम् आस्मादिकायां तस्य लुक् । प्र-
हसनभेदे ।

कन्दर्पजीव उ० कन्दर्प जीवति बह्वत्रति जीव-विच्-कम् ।
कामवक्षिणकारफलावे पनवहणे राजनि० ।

कन्दर्पमयन उ० कन्दर्प मयति जय-कम् । १। कामदेवे
कन्दर्पमयकामहादयोऽयम् उ० । [लिङ्गा० ।
कन्दर्पमूल उ० कन्दर्प मूल इव । शुद्धपित्तभेदे ।

निरेनसाम् । योग्येन सदा कुर्याद्भवानी भयनाग्निभी ।
 नृहानी तस्य चिह्नस्य पूजां कुर्यात् सदैव हि । तत्रैव
 देव्याः साविध्यं पार्ष्वत्या भक्तचिह्नदम् । सर्वोपसर्ग
 संघातविघातकरणं परम् । कन्दुकैर्गं महाचिह्नं
 काष्ठां यैर्गं समर्पितम् । कथं तेषां भवानीशौ स्वातां
 सर्वोपसर्गदौ । इत्यर्थं च प्रयत्नेन तस्मिन् कन्दुके-
 रम् । कन्दुकेवरनामाऽपि श्रुत्या वृजिनसन्ति । सिप्रं
 सवमवाप्नोति तमः प्रायोप्येषु यथा । कन्दुकेरमम्यत ।
 कन्दुपक्षा लि० जलोपसेकं विना कन्दुपात्रे पक्वं तस्य-
 वादि । शुष्कतया भटतस्युवादी । “कन्दुपक्षानि
 तैवेनेत्यादि ति० त० कर्मपु० । कन्दुयन्दे उदा० ।

कन्दुशाला स्त्री कन्दुपाकार्या शाला या० त० (कानशाबा)
 कन्दुपाकारि शालायाम् “गोकुले कन्दुशालायां तैववन्नेषु
 वनवो । अमीमांस्यानि यौवानि स्त्रीषु बालादरेषु च”
 इति । [यन्दरत्ना० ।

कन्दोट उ० कदि-कोटन् । १ त्रै तोत्पठे २ नीकोत्पठे न० ।
 कन्दोत उ० कन्दे मूले जत० वेज्-क्त । कुमुदे । त्रिका० ।
 कन्दोद्ववा स्त्री कन्दादुभवोऽस्याः । युहुभीमेदे ।

कन्ध उ० कं जलं दधाति धा-क । १ मेने यन्दरत्ना० । तथा
 मनामके २ सस्ये च ।

कन्धर उ० कं जलं मयो वा धारयति धृ-कच् । १ मेने मेदि० ।
 तन्नामनामके २ मुसो च । १ धारिण्याके (नटिबायाक)
 राजनि० । ३ पीवायाञ्च कारुन्दरी । पीवाया स्त्री
 कनरः । “कन्धरावाङ्मस्युवाञ्च भङ्गे मध्यमवाङ्मस्यु”
 याज्ञ० “उत्कन्धरं दादक इज्जुवाच” भाव “कनाटवन्ताः
 परिचञ्चकन्धरः” रघु । [२ सस्ये उ० राजनि० ।

कन्धि स्त्री कं मयिरोजं वा धीयतेऽत्र आधारे कि । १ पीवायां
 कस्य न० कन्धते प्राप्नोते दुःखमनेन कन-गतौ वा करणे क्त ।
 १ पापे २ मूर्च्छावाञ्च यन्दरत्ना० ।

कन्यका स्त्री अज्ञाता कन्या+अज्ञाताच् कन् विपकादित्वात्
 नेत्यम् । “अटवर्गं भवेदुमोरी भववर्गं च रोहिणी ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता अतस्तत्र रजस्रता” इत्युक्तायां दश-
 मवर्गायां स्त्रियां तस्यादशमवर्गादवाक् रजोयुक्ततया अज्ञात-
 तात्कालम् । साधे कन् । २ कन्याकन्धायै “रावणो तुलङ्ग-
 रवात् पेशाचः कन्याकाकहात्” सुवासिनीवाङ्मस्युर्भार्या-
 दकन्यका । संभोज्ञातिविभक्त्या च दम्पत्यो भेषमोजनम्”
 वाच० । “कन्यकातमवकीलकन्याम्” । “स वदनेषामथ
 कन्यकानि” रघु । १ नाविकामेदे रघुमञ्जरीम् स्त्री-

परकीयासामान्यमिति प्रथमं त्रिधा विभज्य अप्रवृत्ति-
 तपरपुत्रातुराणां परकीयेति खलवित्वा वा च द्विवि-
 धा परोडा कन्यका चेति विभज्य कन्यायाः पितामही-
 यत्वात् परकीयत्वमिति समर्थ्य अस्या शुभा एव सर्वाच्-
 टा इत्युक्ता उदाहृतम् यथा “त्रिभित् कुञ्जितहारवटि-
 सरवध्रुवज्जिसाचिकितम् प्रान्धान्निविद्योचनद्युतिभुजाप-
 र्णलकरीतपत्रम् । अङ्गुल्याङ्गुरदङ्गुलीवकन्या गच्छस्य-
 कण्ठ्यन कुशांवा अपकन्यका सुकृतिन संख्यावनाकोकते”
 कन्यकाजात उ० ५ त० । कानीने व्यासकर्मप्रभृतौ “का-
 नीनः कन्यकाजातोनातामहृतोमतः” इत्येकस्य माता-
 नहृतता

कन्यकापति उ० ६ त० । आमातरि यन्दरत्ना० ।

कन्यना स्त्री कन्यानाचटे कन्या+विच्-भावे बुच् । कन्या
 स्थाने कन्याज्ञाने । “कोनं कुवेर्षां कुवेरेव कन्यनाम्”
 क० ८, १५, ५, “कन्यना कन्याज्ञानम्” भा० ।

कन्यला स्त्री कनयतेभावे क्त कन्य कनयतेभावे कति मृदाति
 वा-क । कन्यायाम् । “इवस्वन्तीव कन्यया” क० ५, १,
 १, सङ्घितपुत्रावे देवा कन् न इत्येते पुत्रान्तरादि ।

कन्यस उ० कन-कन्यादि० नि० कन्यः कन्यतेन कान्यतेन वीज-
 ते अवधीयते सो-वर्ज्ये क । १ कनिष्ठे आतरि हारहन्तरी
 “रामस्य कन्यसोऽवाता” राजा० । २ कन्यवी कनिष्ठायां
 भगिन्यां स्त्री । यदोवाचित्वात् ङीप् । “अभिजित्कर्ष-
 भाणां तु रोहिण्याः कन्यसोऽसरा । रज्ज्वन्ती क्वेठता देवीं
 तपस्यां वनं गता” या० व० २३८ अ० । ३ कन्ये नि०
 “कन्ये वदन्तिहृदिहृत्” अङ्गुलिपरिमाणे काचि० इरा० ।

कन्या स्त्री कन-कत् कन्या० नि० । “कन्यायाः कनीन् चेति
 निर्देयात् “वज्रि प्रथम” पा० न ङीप् । १ कन्यायां स्त्रियां
 २ कन्यद्विहृतिरि “कन्यतोपवना कन्या” वा० ८० ।

३ मेवादितः नवे दास्यो च । निरुत्तौ ४, १५ । अन्त्येव
 निरुत्तरत्वा । “कन्या कनयोवा भवति क्वे नेतयेति
 कन्येनामीयते इति वा कन्यतेषां स्यात् कान्तिकर्मणः” तत्र क-

ल पुषो० बाधु । भा० व० ६० ई० च० अन्त्येव निरुत्तरिर्देयता
 “सर्वां कान्यते यथात् कन्येधातोश्च अ-

निनि । । तस्मात् कन्येह लुप्पोचि । स्तन्या व-
 रवर्हिनि । १ कोविन्धाले । “अङ्गुल्याङ्गुरदङ्गुलीवकन्या
 तारा कन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः अटोचिर्वा ज्ञापयतम
 नावन्म्” इरा० । “आचारवाक्येन पौरकन्या” रघुः
 इतिहृत्काले “नरेन्द्रकन्याकासयाञ्च उत्पत्तिम्” रघुः ।

“नान्नायाहैश्चकन्यायामन्मलोनाम आयते” “निषादं शूद्र-
कन्याया यः पारयय उच्यते” “क्षत्रियाः शूद्रकन्याया क्रूरा
चारविहारवान् । क्षत्रशूद्रपुत्रानु रूपोनाम प्रजायते”
मनुः । तत्र खनूददुहितरि “कन्याया दत्तशुल्काया त्रेया-
सेत् वर आग्रजेत्” कात्या० स्मृतिः “पितृवेषुनि वा
कन्या एव पश्यत्यसंस्कृता । सा कन्या दृढलो ज्ञेया
हरस्तां न विदुषति, विष्णुः । अतस्तत्रयसपास्यैव कन्या
कुर्यात् स्वयवरम् । अतस्तत्रैव व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः
सदा” विष्णुः । खनूदस्त्रीमात्रे “प्रसह्य क-
न्याहरणं राजसोविधिश्च्यते” । “योऽकन्या दूषयेत्
कन्याम्” । “अभिषह्य तु यः कन्या कुर्यात् दर्पेण
मानवः” इति च याज्ञ० । “कन्यैव कन्यां या कुर्यात्
तस्मात् स्यादुद्धिगतो दमः” । “या तु कन्यां प्रकुर्यात् सा
सद्यो वै मौण्ड्यमर्हति” मनुः । “कन्यैवात्मनो निर्या”
स्मृतिः । “सह चान्यया स्यविराजकन्याया” भाषः ।
“सैकाले पुनः कन्याभिस्तत्क्षणेऽभ्यस्तद्वचनम्” रघुः ।
कन्याया भावः । कन्यात्व संज्ञात्वान्न पुंवद्भावः । पुर-
वशङ्करहितावस्थाया “कन्यात्वे दूषिते चापि कथं गच्छे
द्विजोत्तमः” भा० आ० ६० । विवाहयोग्यावस्थावयाञ्च ।
“प्रादाञ्च तस्मै कन्यात्वं पुनः स परमद्युति” भा०
आ० १११ख० । कन्यादानपिक्रयवोगुणदोषौ यथा ।
“कन्या ये तु प्रवच्छन्ति यथाशक्ति सखद्वृताम् । विवाहकाले
संप्राप्ते यथोक्तदृष्टे वरे । क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं
ब्रह्मन्ति ते । श्रुत्वा कन्याप्रदानं तु पितरः प्रपितामहा ।
विभक्ता सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते । प्राप्ते च तु
विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति । ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्र-
ह्माद्यै पूजितः सुरैः । दिव्येन तु विवर्हिणं यस्तु कन्यां
प्रयच्छति । भित्त्वा दारं तु सूर्यस्य स्वर्गलोकं च गच्छति ।
गन्धर्वेषु विवाहेन यस्तु कन्या प्रयच्छति । गन्धर्वलोकं
भासाद्य क्रीडते देववज्रिणम् । शुल्केन दत्त्वा यो कन्या तां
पश्चात् सम्यगर्जयेत् । स क्लृप्तैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालं
सत्यम् । (शुल्केन गोमिथुनरूपशुल्कोपलक्षितेनार्पणेन)
न मनुं कारयेत्तासा पूज्याश्च सततं गृहे । ब्रह्म-
देया विशेषेण ब्राह्मी भोज्या सदा भवेत् । कन्याया ब्र-
ह्मदेयायामभ्यर्चनं सुखमनुते । अथ भुञ्जीत यो मोहात्
भुञ्जा स नरकं व्रजेत् । अग्रजायाञ्च कन्याया न भुञ्जीयात्
कटाचन । दौहित्यस्य सुखं ब्रह्म किमर्थमनुशोचति । यः
कन्यापाननं कृत्वा करोति यत्ति विक्रयम् । विक्रेता वनलो-

भेन कुम्भीपाकं स गच्छति । कन्यामूलपुरीषञ्च तत्र भक्ष-
ति पातकी । अग्निभिर्दग्धित काकैर्यापदिन्द्राश्चतुर्दश । अ-
तश्च व्याधयो नैव स लभेज्जन्म निश्चितम् । विक्रीणीति
मांसभारं वहत्येव दिवानिशमिति” ब्रह्मवैवर्ते पुराणम् ।
विवाहकन्यालक्षसप्तपञ्चमशब्दे उक्तम् । उद्वाहशब्देऽधिक इ-
त्यम् । “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु” इत्युक्तेः
सुतपदस्य पुंस्त्वाविषयताया कन्यापुत्रसंस्कारेषु दृष्टिवादे
प्राप्ते “स्त्रीणामप्येवमेव स्यात्” मनुकेश सर्वसंस्कारेषु च
प्राप्तेषु च निष्क्रममिषकन्यासंस्काराणामनन्तरकतया
कर्तव्यता तत्रापि दृष्टिवादानिषेधमाह महानि० त० ६५
प० । “कन्याया निष्क्रमो नास्ति दृष्टिवादे न विद्यते” ।
दृष्टिवादानिषेधेऽपि विवाहे दृष्टिवादानिषयत एव “कन्या-
पुत्रविवाहेषु दृष्टिवादे विधीयते इति” स्मृतेः । “नामात्र-
प्राशनं चूडनं कुर्यात् स्त्रीणामनन्तरकम्” । इति “जात-
कर्मादि चूडान् कुमार्थावाप्यमन्त्रकम् । कर्तव्यं पञ्च-
भिर्वर्षैरेक निष्क्रमणं विनेति” च । तेन निष्क्रमणं
भिन्नां संस्काराः अमन्त्रकाः कार्याः । विवाहस्य
चोपयनस्यानीयत्वात् न तदाचरणम् इति भेद ईदृशकु-
मार्थाम् मेदि० । अस्मैवावायां ऽवाराहीकन्दे ६ क-
न्याकर्कशाञ्च राजनि० । “स्त्री चेत् कन्या” इत्युक्तलक्षणे
चतुर्वरपादके १० अन्दोभेदे च । कन्याराशिश उच्चरफालगु-
न्याशेषपादत्रयहस्तचिन्ताङ्गनक्षत्रघटितः राशिक्रमे षष्ठः
१५० । सार्द्धं शतं शोचराशीत्युत्तर शताशपयन्ति स्त्रियदश-
त्वारिंशः । तदधिवाहदेवतास्वरूपञ्च । “कन्या जवस्या स्मृता ।
कन्या गम्यहताशयुक्” इति जातकप० । उक्तम् तस्य रा-
शेशे वस्तुदिकृत्तम् नोक्तं ता० यथा । “पाण्डुर हि पात्
स्त्री हिततुर्यभाषा निशा मरुत् शीतसमीदयः क्षमा ।
कन्यार्धशब्दा शुभभूमिर्बिम्बकृत्ताल्पसङ्ग प्रसवा शुभा च” ।
ततश्चास्य राशेः पाण्डु, वरुणः द्विपदराशिता स्त्रीराशिता
द्विस्त्रभावात्मकता दक्षिणदिगभिमुखता रात्रिरूपता वात-
प्रक्षतित्व शीतवीर्यं समराशित्वम् । भूमिरूपता । अर्धशब्दः
शुभस्वामिकत्वम् वैश्ववर्षं कृत्तव्यम् अल्पसङ्गोऽल्पप्रसवः
अक्रूररूपत्वञ्च । तच्च जन्मप्रसन्नजन्मफलाद्युपयोगार्थमुक्तम्
अस्य स्वामी बुधः । अन्वतास्य शीर्षोदयत्वमुक्तम् । “कन्या
गते पूषणि” “अप्राप्ते भास्करे कन्याम्” इति च ज्यो०
कन्याका स्त्री कन्यैव कन् अतुक्तपुंस्त्वात् न ह्रस्वः । कन्या-
या शब्दः ।

कन्याकाल उ० कन्यात्वोपचयितः काश० शा० त० । अविवा-

निरेनधाम् । योगक्षेम सदा कुर्वन्निवाणी भयनाशिनी ।
 नृडानी तस्य विष्णुस्य पूजां कुर्यात् सदैव हि । तल्लैव
 देव्याः साक्षिभ्यं पार्ष्णत्वा भक्तसिद्धिदम् । सर्वोपसर्ग
 संघातविघातकरणं परम् । कन्दुकेश महाशक्तिं
 काश्यां वैर्न समर्चितम् । कथं तेषां भवानीशौ स्वातां
 सर्वैश्चित्तपदौ । इष्टव्यं च प्रयत्नेन तज्जिह्वं कन्दुकेश-
 रम् । कन्दुकेश्वरनामाऽपि श्रुत्वा व्रजिनवन्तति । शिप्र
 क्षयमवाप्नोति तस्य प्राप्नोष्यसुं यथा । कन्दुकेशममृत ।
 कन्दुपक्षा त्रि० जलोपसेकं विना कन्दुपाले एकं तच्छु-
 बादि । शुष्कतया भ्रष्टतच्छुबादौ । “कन्दुपक्षानि
 तैवेनेत्यादि ति० त० कूर्मपुरा० । कन्दुग्रन्थे उदा० ।

कन्दुशाला स्त्री कन्दुपाकार्था याचा या० त० (कानशाबा)
 कन्दुपाकार्थं याचायाम् “गोकुले कन्दुयाचायां तैववन्तेषु
 वन्तवो” । अमीमांस्यानि ग्रीवानि स्त्रीषु बाबादरे, च”
 इतिः । [गन्दरजा० ।

कन्दोट उ० कदि-कोटन् । १ त्रैतोत्पद्ये २ भीमोत्पद्ये न० ।
 कन्दोत उ० कन्दे मूले जतः वेज्-ज्ञ । कुमुदे । त्रिका० ।
 कन्दोद्ववा स्त्री कन्दाडुमयोऽस्याः । गुडुभीभेदे ।

कन्ध उ० कं जडं दधाति घा-क । १ मेने गन्दरजा० । तथा
 भगवत्के २ छन्दे च ।

कन्धर उ० कं जडं यिरो वा धारयति घृ-कच् । १ मेने मेदि० ।
 तस्मान्नामके २ छन्दे च । २ सारिणयाके (मटिवायाक)
 राजनि० । ३ यीवायाञ्च शारङ्गन्दरी । यीवाया स्त्री
 कन्धरः । “कन्धराबाहुसङ्घातं भङ्गे मध्यमवाह्वम्”
 वाच० “उत्कन्धरं दारुक इज्जुवाच” नाम “कन्धरवशाः
 परिचङ्कन्धरः” रघु । [२ छन्दे उ० राजनि० ।

कन्धि स्त्री कं यिरोजडं वा धीवतेऽल आधारे कि । १ यीवायां
 कन्ध न० कन्धते प्राप्नोते दुःखमनेन कन्-गतौ वा करणे क्त ।
 १ पापे २ मूर्खावाञ्च गन्दराया ।

कन्यका स्त्री अज्ञाता कन्या+अज्ञाताये क्त लिपकादित्वात्
 नेत्वम् । “अष्टवर्षा भवेदुमोरी मयवर्षा च रोहिणी ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता अतज्जडं रजस्तदा” इत्युक्तायां दश-
 मवर्षायां क्षियां तस्यादशमवर्षादवाक् रमोयुक्ततया अज्ञात-
 त्वात्तत्वात् । सार्धे क्तु । २ कन्याचन्द्रार्थे “राशयो सुवह-
 रवात् मैशाचः कन्यकाकृतात्” सुशासिनीवाचहृद्वनभिख्या-
 त्तरकन्यका । संभोज्यातिविभक्त्या च दम्पत्यो शेषभोजनम्”
 वाच० । “कन्यकात्मयक्रीडकक्रियाम्” । “य वल्लवैश्चापय
 कन्यकानि” रघुः । २ नाविकाभेदे रघुमञ्जरीम् कन्यी-

परकीयासामान्यवर्जितेति प्रथमं त्रिषा विभज्य अप्रकटि-
 तपरपुरुषानुरागा परकीयेति खखित्वा सा च द्विवि-
 धा परोढा कन्यका चेति विभज्य कन्यायाः पित्राद्यधी-
 नत्वात् परकीयत्वमिति समर्थ्य-अस्या गुप्ता एव सर्वाशे-
 टा इत्युक्ता उदाहृतम् अथा “किञ्चित् कुञ्चित्कारवदि-
 सरबभ्रुवक्षिषाचिचित्तम्प्रान्तभ्रान्तविचोचनद्युतिभुजाप-
 र्न्निकर्षोत्पद्यम् । अङ्गुल्याङ्गुरदङ्गुलीवकन्धरा गच्छस-
 कण्डूयन कुर्वाणा नृपकन्धरां सुवर्जितं सञ्जायमानावोक्ते”
 कन्यकाजात उ० ५ त० । कामीने व्यावर्ज्यप्रभृतौ “का-
 नीनः कन्यकाजातोनातामहृत्तोमतः” इत्येकस्य भाता-
 नृपुत्रता

कन्यकापति उ० ६ त० । आकातरि गन्दरजा० ।

कन्यना स्त्री कन्यावाचके कन्या+णिच्-नामे वृच् । कन्या
 ख्याने कन्याज्ञाने । “कोमं अनुषेवां युवमेव कन्यनाम्”
 क० ८, १५, ५, “कन्यनां कन्याज्ञानम्” भा० ।

कन्यला स्त्री कन्यतेभावे वत् कन्य कन्यतेभावां चाति मृच्छाति
 बा-क । कन्यायाम् । “इष्यन्तीव कन्यला” क० ५, ५,
 २, छटितुष्टके एषा कन् न इष्यते तुल्यकालरेखि ।

कन्यस उ० कन्-अज्ञादि० नि० कन्धः कन्धतेन कान्त्येन बीज-
 ते अवधीयते सो-वर्धे क । १ कनिठे आतरि शारङ्गन्दरी
 “राभस्त कन्धसोऽस्मात्” राजा० । २ कन्धवी कनिठवां
 भगिन्त्यां स्त्री । यवोवाचिन्वात् डोच् । “अभिलित्कर्ष-
 मानां तु रोहिण्याः कन्धवी खरा । इच्छन्ती अवेतां रेवीं
 तपसम्” वनं गता” भा० व० २२८ व० । २ कन्धमे नि०
 “कन्धं वदन्तिरुहिटम्” अङ्गुलिपरिभाषे काठि० इरा० ।

कन्या स्त्री कन्-वत् अज्ञा० नि० । “कन्यायाः कनीम् चेति
 निर्देशात् “वयसि प्रथमं” पा० न डोच् । १ कन्धवां क्षियां
 २ कन्धदुहितरि “अज्ञतोपवना कन्या” वा० ८० ।

२ मेवादितः नवे दात्री च । निरुक्तौ ३, १५ । कन्धेन
 निरुक्तिरज्ञा । “कन्या कन्योवा भवति कर्षं नेतयेति
 कन्येनानोवते इति वा कन्यतेवां स्मात् कान्तिकर्मिण” तत्र व-

ल पृथो० बाधु । भा० व० २, ६ व० अन्धेव निरुक्तिर्दीर्घतः
 “सर्वां कामयते वञ्चात् कन्येर्भातोय अ-

विनि । । तस्मात् कन्धे क्त्वोचि । अतस्मा व-
 रवर्त्तिनि ।” २ योनिशब्दे । “अङ्गुल्यां शीपदौ कुली
 तारा भन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः करेक्षिणं महापातन
 नावनम्” इरा० । “आचारवाक्यैरिव पौरुषेणाः” रघुः
 ३ इतिशब्दान्ते “नरेन्द्रकन्याकापवाच उत्पत्तिम्” रघुः ।

“ब्राह्मणाद्वैश्याकन्यायामम्बलोनाम जायते” निषादः शूद्र-
कन्याया यं पारय्य उच्यते”। “क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूरा
चारविहारान्। क्षत्रशूद्रवर्णानुक्रमोनाम प्रजायते”
मनुः तत्र अनूददुहितरि “कन्याया दत्तगुल्फाया अया-
येत् वर आत्रजेत्” कात्या० श्रुतिः “पितृवैश्यानि वा
कन्या राजः पश्यत्यसंस्कृता। सा कन्या दृष्ट्वा च यया
हरस्तां न विदुष्यति, विष्णुः। अतस्तत्तुपास्यैव कन्या
कुर्यात् स्वयवरम्। अतस्तत्तु व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः
सदा” विष्णुः। ५ अनूदस्त्रीमात्रे “प्रसह्य क-
न्याहरणं राजसोविधिश्च्यते”। “योऽकन्या दूषयेत्
कन्याम्”। “अभिपद्य तु यः कन्या कुर्यात् दर्पेण
मानवः” इति च याज्ञ०। “कन्यैव कन्या या कुर्यात्
तस्याः स्यादुद्विगता दम्”। “या तु कन्यां प्रकुर्यात् सा
सद्यो वै मोक्षमर्हति” मनुः। “कन्यावास्तवोनिया”
श्रुतिः। “सह चान्यया स्वविराजकन्याया” भाष।
“क्षेत्रान्ते पुनः कन्याभिक्षात्तुल्योऽभ्यतद्वक्तव्यम्” रघुः।
कन्याया भावः। कन्यात्व संज्ञात्वानुन पुंवद्भावः। पुर-
ववृद्धरहितावस्थायां “कन्यात्वे दूषिते चापि कथं यज्ये
द्विजोत्तमः” भा० आ० ६०। विवाहयोग्यावस्थायाश्च।
“मादाश्च तस्यै कन्यात्वं पुनः स परमद्युति” भा०
आ० १११ख०। कन्यादानविक्रयवोगुणदोषौ यथा।
“कन्या ये तु प्रवर्जन्ति ययायक्ति स्तद्धृताम्। विवाहकाले
संप्राप्ते यथोक्तदृष्टे परे। कृतात् क्रमं कृतशतमत्पूर्व
जमन्ति ते। श्रुत्वा कन्यामदानन्तु पितरः प्रपितामहा।
विपुक्ता सर्वपामेभ्यो ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ते। ब्राह्मणे तु
विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति। ब्रह्मलोकं गच्छेत्तमं ब्र-
ह्मार्थं एजितं परैः। दिव्येन तु विवर्जितं यस्तु कन्या
प्रयच्छति। भिक्षा दारन्तु सूर्यस्य सर्गलोकश्च गच्छति।
गान्धर्व्ये च विवाहेन यस्तु कन्या प्रयच्छति। गान्धर्वलोक
मासाद्य म्रियते देवश्चिरम्। शुल्केन दत्ता यो कन्या तां
पथात् सम्यगर्चयेत्। स क्षिप्रं गन्धर्वं म्रियते काल
मलयम्। (शुल्केन गोविण्डनरूपगुल्फोपवृत्तितेनापेक्ष)
न मनुं कारयेत्तासा पूज्याश्च सततं गृहे। ब्रह्म-
देया विशेषेण ब्राह्मी भोज्या सदा भवेत्। कन्यावा ब्र-
ह्मदेयायामभुञ्जन्तु पुरामभुजेत्। यथा भुञ्जीत यो मोक्षान्
गुणां न भवन्तु व्रजेत्। अग्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात्
कदापन। दीहितस्य गुण इहा किमर्थमनुशोचति” य०
कन्यापाननं कृता करोति यद्वि विप्रवम्। विप्रेता व्रजतो-

मेन कुम्भीपाकं स गच्छति। कन्यामूलपुरीषश्च तत्र भक्ष-
ति पातकी। क्षमिभिर्दण्डितः कार्कश्योऽदिन्द्राश्चतुर्दण्डः। अ-
तश्च व्याधयोर्गौ च स चमेज्जग्नं निश्चितम्। विक्रीणीते
मांसमारं बह्व्येव दिवानिगमिति” ब्रह्मवैवर्ते पुराणम्।
विवाहकन्यालक्षसुपयमशब्दे उक्तम्। उदाहरणम् ५ अधिक इ-
त्यम्। “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु” इत्युक्ते
सुतपदस्य पुंस्त्वाविशेषाया कन्यापुत्रसंस्कारेषु दृष्टिमात्रे
प्राप्ते “स्त्रीणामप्येवमेव स्यात्” मनुके च सर्वसंस्कारेषु च
प्राप्तेषु च निष्क्रममभिक्षकन्यासंस्काराणामन्तर्गततया
कर्तव्यता तत्रापि दृष्टिमात्रनिषेधमाह महामि० त० ८५
प०। “कन्याया निष्क्रमो नास्ति दृष्टिमात्रं न विद्यते”।
दृष्टिमात्रनिषेधेऽपि विवाहे दृष्टिमात्रमिष्यत एव “कन्या-
पुत्रविवाहेषु दृष्टिमात्रं विधीयते इति” श्रुतेः। “नामान्न-
प्रायनं चूडा कुर्यात् स्त्रीणामन्तर्गतम्” इति “जात-
कर्मादि चूडानं कुमार्यां चाप्यन्तर्गतम्। कर्तव्यं पञ्च-
भिर्वर्षैरेक निष्क्रमणं विनोति” च। तेन निष्क्रमण
भिन्ना संस्काराः अमन्तकाः कार्याः। विवाहस्य
चोपयनस्यानीयत्वात् न तदाचरणम् इति भेदः ईधतकु-
मार्याम् भेदि० ७ स्यल्लैलावायां पवाराहीकन्दे एक-
कन्याकर्कशाश्च राजनि०। “स्त्री चेत् कन्या” इत्युक्तजन्ये
चतुष्टयपादके १० कन्दोभेदे च। कन्याराशिश्च उत्तरफालगु-
न्या शेषपादत्रयस्य चित्तार्जनस्य च पटितः राशिचक्रे षष्ठ
१५०। सार्द्धं यतां योत्तराशीत्युत्तर यताशयस्य नक्षत्रशतगा-
त्रकः। तदधिगच्छदेवतास्वरूपश्च। “कन्या स्रवस्या श्रुता”।
कन्या गम्यकृतायुक् इति जातकप०। उक्तम् तस्य रा-
शेशे वर्यादिकस्य नोक्तता० यथा। “पारुडुर्हि पात्
स्त्री हिततुर्यमाया निशा मरुत् शीतसमीदय च्या।
कन्यार्द्धगन्दा शुभभूमिर्वैश्याश्चाल्यसङ्ग प्रसवा शुभा च”।
ततयास्य राशेः पारुडुर्वर्षे द्विपदराशिता स्त्रीराशिता
द्विस्वभावात्मकता दक्षिणदिगभिमुखता रात्रिरुपता वात-
प्रकृतित्वशीतवीर्यं समराशित्वम्। भूमिरुपता। अर्द्धगन्दः
शुभस्वामिकृत्यम् वैश्यावस्थेः कृतत्वम् चाल्यसङ्गोऽत्यममवः
अक्षरूपत्वम्। तच्च जन्मप्रत्ययमफलाद्युपयोगार्थमुक्तम्
यस्य स्वामी बुधः। अन्यत्रास्य शोषोऽत्यमममम्। “कन्या
गते पृथक्” “अप्राप्ते भास्करे कन्याम्” इति च ज्यो०
कन्याका स्त्री कन्यैव कनू अतुक्तं स्यात्वात् न ह्यस्य। कन्या-
या यन्दर०।

कन्याकालं पु० कन्यात्वोपवृत्तितः काश्च या० त०। अविवा-

हेपचक्षिते कावे विवाहकावच उपममयन्ते उक्तः ।

कन्याकुल उ० कन्या कुला वल । कान्तकुलदेहे हेन०

“कन्याकुलेऽपि वत् सोममिन्द्रेण वङ्ग कौशिकः” भा० व०

२० अ० । कन्यानां वचः अथ कान्त तत् कुलं यत् का
न्यकुलोऽयम् । यथा च तद्देहे कन्यानां वायुना कुलत्वं
कर्तुं यथा वर्धितम् राधा० आ० काण्डे ।

“कुसुमाभस्तु राजर्षिः कन्यावतपतुत्तमम् । जननायाश्च

धर्मात्मा हतात्मा रघुनन्दनः । तास्तु जीवन्मया विन्दो

रूपवत्तः सख्यदृता । उद्यानभूमिमानस्य ग्राहवीव यत-

स्तदा । गावन्तो कन्यमानाश्च वादवन्त्यस्तु राजवः ।

आमोदं परमं जन्तुराधरचभूषिताः । अथ तासां-

वर्जाङ्गरी रूपेणामृतिमा भुवि । उद्यानभूमिमानस्य तारा

रश्मि वनान्दरे । ताः सखां गुह्यवन्मया रूपयौवनवन्तुताः ।

इहा सखांस्तुको वाङ्मुरिदं वचनमवोत् । अहं व कामने

सखां भार्या वम भविष्य । मातृवन्मन्त्रतां भावो

दीर्घमातृवाङ्मया । यत् हि जीवन् नित्यं मातृवेषु

वियेवतः । अथर्व जीवन् माता अमर्त्यं भविष्य ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बाहोरक्षितकर्माचः । अथ हस्त

ततो वाक्य कन्यावतमवाङ्मयीत् । कन्यवरवि भूतानां

सखांस्तु सुखवन्तः । त्रभाषणाश्च ते सखाः द्विजवन्म-

नन्त्ये । कुसुमाभस्ता देवः वचसां सुखवन्तः । स्वाभा-

वन्मयावितं देवं रज्ज्वानस्तु तपो वचम् । मा सूर्य व कावो

दुर्लभः । पितरं वचसादिनम् । अथमन्य सख्येणैव स्वयं

वरप्रपादये । पिता हि प्रभुरन्त्याक देवतं परमं च वः ।

यस्य न दास्यति पिता व मो भर्ता भविष्यति । तासां

तु वचनं श्रुत्वा हरिं वरमवोपन । प्रविष्टा सर्वना-

माश्च वभञ्ज भगवान् प्रभुः । ता कन्या वायुना भग्ना

विविशुन्तं पतेर्लङ्घम् । प्रविष्टा च सुसम्माना, सख्यका-

वाङ्मयावचनाः । वच ता दक्षिता भग्ना कन्या पर-

मवोभना । इहा दीनस्तदा राजा सम्मान इमद्वन्धीत् ।

किमिदं कथ्यतां उत्तर । को धमसवमन्त्ये । कुला

वेन कृता सखांश्चेत्तन्तो नाभिभाषतः ।

कन्याकूप उ० तीर्थभेदे । “कन्याकूपे उपसृष्टं यथा-

कावां कृतोदकः” भा० अतु० २५ अ० ।

कन्याट उ० कन्या अटल्य आधारे षज् । वाचभवने

लिङ्गाः स्त्रीणां वाचगट्टे एव गतिविधायाम् अन्त्य-

गतिनिषेधाच्च तस्य तत्त्वम् ।

कन्यातीर्थ न० । कुलवन्मये कुलवन्मयीत्यतीर्थभेदे कुल-

तीर्थमुपक्रम “ततो गच्छेत् धर्मज्ञः कन्यातीर्थं गतुत्तमम् ।

कन्यातीर्थं नरः स्वात्मा मोक्षकफलं लभेत्” भा० व०

८२ अ० । वसुधैवाकुर्वीत्युक्तमिदं तस्य २तीर्थभेदे च ।

“ततो गच्छेत् कावेरीं हतामघुरतां गच्छः । तत्र स्वात्मा

नरोराजम् । मोक्षकफलं लभेत् । ततस्तीरे वसुधैव

कन्यातीर्थं मुपसृष्टम् । ततोपसृष्टं राजेन्द्र । सर्व-

पापैः प्रमुच्यते” ८५ अ० । अहुरीरूपकन्यावतमेव

तस्य कन्यातीर्थत्वम् ।

कन्याधनन० कन्याकावे वच धनम् । कीधनभेदे युक्तादौ ।

अनूदाकाकासावरणे तादृग्धने आदरधिकार “भगिनो

युक्तं बोद्धव्यम्” गीतमोक्षे ।

कन्यापति उ० ईत० । आनातरि अटार ।

कन्यापाल उ० कन्याप्रधानं पादः । पादाख्ये वचिन्-

जातिभेदे लिङ्गा० स्त्रियां क्रीप् । उप० व० । १ कन्यायाः

पादके लि० ।

कन्याभर्तृ उ० कन्याभिः भार्गवीभः भर्ता । भार्गवित्वेन तस्य

वीर्यव्यातिवशात् सर्वनामिनीभिर्भर्तृत्वेन भार्ययात् तत्रा-

त्यम् । “वाग्नेयस्यैव अन्त्य” इत्युपक्रम्य “कन्याभर्ता

विभक्त्य आह्वेनो देवतीकृतः” भा० व० २१ भार्गव-

वेदनामस्तु तत्राव पठितम् । ईत० । २ आनातरि उ० ।

कन्यामय न० कन्या+मायुज्भवट् । कन्याप्रपुरे कन्य उदे

कन्याराम उ० बुद्धभेदे लिङ्गा० ।

कन्यावेदिन् उ० कन्यां इदितरमादिन्दति आ+विद्-

चिनि । आनातरि । “कन्या कन्यावेदिनश्च पशुन्

मुखान् सुतावपि” वा० द्वितीयात्राहस्य प्रत्य-

जाभाह्वामरूप फलमुक्तम् ।

कन्याग्राम न० तीर्थभेदे । “ततः कन्याग्रामं गच्छेत् निवतो

ब्रह्मचर्यात् । निरातोपोषितो राजन् । निवतो निव-

तायन । लभेत् कन्यायत दिव्यं सर्वलोकं गच्छति”

भा० व० ८२ ।

कन्यासवेद्य न० तीर्थभेदे । “कन्यासवेद्यमाभाद्य निवतो निव-

तायन । मनो प्रजापतेर्बोधानाप्नोति पुण्यवर्धम् ।

कन्यार्थं यत् प्रवच्छन्ति दानमप्यपि भारत । तद-

च्ययमिति प्राकृत्यैव च संवितप्रता” भा० व० ८३ ।

कन्याकृद् उ० तीर्थभेदे । “यस्य कन्याकृदे वाचो देवलोकां

व गच्छति” भा० अतु० २५ अ० ।

कन्यिका स्त्री कर्त्यं कन् काव्यत्वेनोक्तं कन्यात् वा चत

इत्यम् । कन्याया वट्टरजा० ।

कनुप न० कन-इत् कन्या दीप्रा ओषति उष-क । इषा-
पुच्छे चारा० । [काप प्रतिकर्षित न चत्वम् कपोल ।
कप चवने (सौत) पर० अक० सेट् । कपति अका(क)पोत् च-
कप चवने भादि० इदित् आत्मा० अक० सेट् । कम्पते अक-
म्पिट् चक्म्पे । कम्पा कम्पनम् कम्पतः कम्पमान
कम्पितम् कम्पनः कम्पित्वा । "ससुहाय चकम्पिरे" देवीमा०
"चकम्पे तीर्त्तुर्लोहिते तस्मिन् प्राग्ज्योतिषे चर" रघु ।
'महाकटितटप्रोणः कम्पमाना पयोधरैः' भा० ५०४१ ।
विचि कम्पयति अचिकम्पत् । अत्र कम्पयत्कर्त्तृर्वापि
पर० "ज्या कम्पयन्तो निपतन्ति चोष्काः" । आपे
कचित् न पर० "अकम्पयत मेदिनीम्" रामा० ।

अनु+दवावाप्तपक्षे सक० 'प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे चुरा'
भावः आपे विष् तत्पार्थे "प्रथमा इटिविवातुकम्पयत"
कुमा० । कम्पयिषि अनुकम्पयते 'अनुकम्पयतामस
जनः पुनर्दर्शनेन यत्नु० ।

आ+इषञ्चने । "अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिः" रघु ।
सम्पक्कम्पने च 'यत' विज्ञानवतामेको धनवानाकम्प-
यते' का० उप० । [१४, २, २, १७ ।

उट्+ऊङित्वाचने । "ऊलोहं उट्कम्पयति" यत० मा०
प्रति+प्रतिक्कम्पने अवा अस कम्पनं तत्तु कम्पयस्य कम्पन
प्रतिकम्पनम् । "मतेन भूमि प्रतिकम्पयस्यटम्" भा०
वि० २० । [ईषि" गीता ।

वि+विषेचने । "सधर्ममपि जानेच्च न विकम्पितम-
वम्+अजक् चवने । "अस ज्ञातव्यनिर्वाणत् वचकम्पन
वत्तवः" भा० विरा० १८७० ।

कप इ० कानि अवाणि पाति पा-रञ्च-क । १४४७
अकपतित्वात् तस्य तत्पत्तम् पा-पाने क । २४४७ पा-
यिनि लि० । २४४७ विषेचने तेषा धर्म्मविषेचप्रतिपा-
टनं ब्राह्मणकटि करमकया च यथा ।

"देवाजनुः मदास्यव्यतिषिक्कामासकाक' षोडशपूजितः ।
वनेन हुता भूमिः कपैव निदिव प्रभो ! । ब्रह्मोवाच ।
नमस्कृत्य वरचं विमानाय सेन्द्रादिगौक्ष । प्रसाद्य
तातुमी षोकाववाप्यय वया चुरा । ते वनुः वरचं
विमानुषो कान् अयामहे । इत्युक्तास्ते द्विजान् प्राकृर्ज-
यतेह कपानिति । भूतान् हि विजेतारो वचमित्युक्तेषु
द्विजान् । तत कर्म समारब्धं ब्राह्मणे कपनायमम् ।
तच्छ्रुत्वा प्रेषितादूतो ब्राह्मणेभ्यो धनी कपे । (धनी त-
स्याका दूतः) भूतान् ब्राह्मणानाह धनी कपयन्ती यथा ।

भवद्भिः सहसा सख्ये कपा किमिह वर्धते । सख्ये-
नेद्विदः प्राप्ताः सख्ये च कृतयाजिनः । सख्ये सत्कृता-
यैव सर्वे हस्त्यामहर्षिभिः । श्रीसैव रमते तेषु धारयन्ति
त्रियञ्च ते । इथा दाराद्यगच्छन्ति हया कांठ न भुङ्गते ।
दीपमग्निं जुह्वते च गुह्या वचनेस्मिता । सख्ये च निवृत्ता-
न्मनोवद्वाना संविभागिनः । उमेत्त शनैर्वानि न सेवन्ति
रजस्रसाम् । अर्गतिश्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः । अभुङ्ग
वत्तु नात्रानि गर्भिणीहृत्काटिषु । रमन्ते न च दीव्यन्ति दिवा
चैव न शेरते । एतैवान्येषु बहुभिर्गुह्यैरुक्तां कथं कपान् ।
विजेष्य ? निवर्त्तयन् निहत्तानां शुभं हि न । ब्राह्मणा
अनु । कपान् वयं विजेष्वामोदे देवास्ते वयं हृताः । तस्माद्
वध्या कपाकाकधनिम् । वाहि बघागतम् । धनी गत्वा
कपानाह न बोधिनाः प्रियङ्गुराः मृहीत्वा ऽध्यायवतोवि-
प्राग् कपाः सख्ये समावृणु सद्यःप्राधुमान् ददा कपान्
सर्वे द्विजातयः । अस्मज्जन् अवितामस्मीन् कपानां
प्राप्तनाशान् । ब्रह्मसृष्टाहम्भुजः कपान् हत्वा समा-
तना । नमसाव यथाऽध्यायि व्यवर्त्तन्ति नराधिपः । इत्था
वै दानवान् देशः सख्ये सभूय स शुभे । तेनाभ्यजानन् हि
तदा ब्राह्मणैर्निहताम् कपान् । अद्यामस्य महातेजा
नारदोऽकथयद्भिभो । यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणै
कपा । नारदस्य वच श्रुत्वा प्रोता सख्ये दिवौकसः । प्रय-
यच्छिर्जावापि ब्राह्मणाश्च यत्रस्थिनः । तेषां तेजसाया
वीर्यं देवानां वरधे ततः । अवाप्तुं चास्मत् त्विषु षो-
केषु पूजितम्" । भा० अनु० १५७७० ।

कपट स्त्री कप-अटन्, क ब्रह्मण्यमपि पटति आच्छादयति
पट-अच् इत् वा अर्द्धिर्चादि । अवास्थितवस्तुनोऽप्यथा
प्रकाशनरूपे हृदयस्य भावमिगूह्यरूपे च वस्त्रे अवर । 'मवि
सकपटं किञ्चित् कापि मणीतविजोचने' वा० द० । 'नदे-
न्द्रधिक् । कपट न वोढु त्वमिहार्हसि' भा० आ० ७४ ।
कपटस्य भावः अज् । कापश्च न० तस्य कपटता स्त्री त्व
कपटत्वं न० कपटभावे । कापश्च अज् अन्वयास्थितवस्तुनीऽ-
प्यथामकायनरूपव्यापारभेदः । हृदयभावस्य प्रका-
टनञ्च । कपटमप्यस्य ठन् । कपटिक कपटयुक्ते शब्द-
र० । इति कपटिन् कपटयुक्ते लि० स्त्रियां ङोप् ।
शाच (विडा) माधगन्धर्व्वा राजनि० । कप-अटन् ।
गौरा० ङोप् कपटी । परिमाणभेदे (एक आकाङ्ठ) मन्दर० ।
कपटधारिन् लि० कपटं धारयति ध-अणि । कपटयुक्ते
मन्दर० स्त्रिया ङीप् ।

कपटपटु लि० कपटे पटुः ७३० । १ कपटपटुकारदत्ते २ ऐन्द्र-
जादिकप्रभृतौ च । “कपटयन् प्रजास्यमन्त्रेण कपटपटु-
रैन्द्रजादिक ” भाष

कपटेश्वरो स्त्री कसिव शुभ पटसत्तुल्य फलमोटे रंग-
पूर्य । श्वेतकपटकारीहस्ते राजनि० । तस्या श्वे-
तफलस्य जलवष्कुडपटाकारत्वात् तद्यात्म्यम् ।

कपन पु० कप(रौ०)-ल्यु । कम्पने युष्मादौ लभौ “कपना
कम्पना लभयो भवन्ति” निरु० ६, ४, “एष कपनेव ने-
धय ” इ० ५, ५४, ६, कपनाः कम्पनाः लभयः इष्यं
युष्मादयः ” भा० । “सैष दाशरथ्योरासः” इत्यादिवत्
याद पूरणार्थं कपनेनेत्यत्र चत्वि ।

कपर्द पु० पर्व पूरणे किप् रात् वज्रोपे पर् पूतिः कस्य
गङ्गाजलस्य परा पूत्यां टायति शुध्यति क+पर+दे-क ।
१ हरजटायां । केन सुखेन परा पूत्यां दीयते दा-
शवर्धे क । श्वराटके अत्यार्थे कन् अत्यार्थे पु स्तो० ।
स्त्रीत्वे टाप् अत इत्थम् । कपर्दिकाप्यत्र । दपर्दक-
भेदाश्च राजनि० दर्शिता वचा । १ सुवर्णवर्णा सिन्धौ
२ धूम्रवर्णा व्याघ्रो, ३ शीतशृणा हितोदरा कमी, ४ श्वेत-
वर्णा कृषी ५ नातिदीर्घिका मिदना । कपर्दश्च उपर-
सभेद भावप्र० उक्तं ब्रह्मव्यञ्ज कनकरवयदे दर्शि-
तम् । तस्य गुणश्च ततोक्ता यथा “कपटौ दाहपित्ता-
क्षयोद्यद् योतय सर ” राजनि० त “कपर्दः कटुति-
क्तोष्ण कर्षण्युल्लस्यपक्वः । शुष्मशूलनेत्रदीपनाशन
परिक्रीर्णित ” । “पञ्चाङ्गान् शौचान् कपर्दान्” बजु० ।
“यद्यहमिमं सक्तुशराव धिक्नीय दय कपर्दकान् प्रा-
प्नोमि” हितो० ।

कपर्दिन् पु० कपर्दः कस्यस्य इति । १ महादेवे । “इमाश्चाह
वयसि कपर्दिने” यजु० १६, ४७, २ जटाशुक्लमात्रे लि०
स्त्रियं ङीप् । “मृषाश्च व्यासवत्या वेधोवन्मकपर्दिनी ।
हरावुकारिणी पाशं धीलय पाव्यती जगत्” वा० द०
कपर्दिश पु० कायोस्य शिवलिङ्गभेदे । “काशेनरकपर्दिशो
परकावतिनिर्मली” काशोच० २१ अ० ।

कपाट कस्त्री० क वातं पाटयति तद्वति रथसि पट-विष्-
ण्य । इरावरर्षेण वातरोधके स्वनामख्याते काशमये-
रुध्ये । “मोक्षहारकपाटपाटनकरी मातासपूर्वशरी” अमरपू-
र्यास्तयः । अर्धचान्दि अमर । अखन्त्वात् स्त्रियां ङीप् ।
कपाटीत्यमर्य । “कपाटपिच्छीर्षमनोरमोरः-” भाष कपा
टवत्वा परिण्यङ्गन्तरः” रघु । “कपाटयुक्तमशत वन

मूल्याश्च भारत । ” भा० भा० १४७ अ० । “कपाटयन्मदुर्गं
बभूवुः सङ्कटोपयाः” भा० व० २८३ अ० । अस्यासौ
कन् । कपाटिका सत्यकपाटे (सिंहकीर कपाट) कपा-
टिका+सायै यर्करा० कण् । कपाटिक तत्पार्थे न० स्त्रायि-
कपत्यया० प्रकृतविज्ञान्यतिवर्त्तने इत्युक्ते विज्ञातिप्रभः

कपा(वा)टन्न लि० कपा(वा)ट इति यज्ञौ हन-टक् ।
कपाटवातयज्ञिकुक्ते चौरभेदे । (ठाक० इत) ।

कपाटसन्धि पु० कपाटं वन्धीयतेऽतः वसु+धा व्याधारे
कि । द्वारकात्वेन कपाटयोजनसन्धिभेदे ।

कपाटसन्धिक पु० सुश्रुतोक्ते कर्षवन्धूपकर्षणभेदे तत्र
हि “एवं विवर्द्धितः कर्षवन्धुते द्व द्विधा चत्वारः ।
दीपतो वाभिवाताद्वा चत्वारः तस्य मे मृगः । तत्र स-
मासेन पञ्चदश कर्षवन्धनाकृतव ” इत्युद्दिश्य “नेत्रवन्ध्याम
इत्युपक्रम्य “कपाटसन्धिकोऽर्धकपाटसन्धिकः” इत्यादिना
विभज्य । “आभ्यन्तरदीर्घकपाटविरितरास्यपाणि कपाटस-
न्धिक” इति चर्चितः । उत्पद्यभेदकभेदे १२२४० विवर्द्धितः ।

कपाल कस्त्री कं लघु विरो ग पावयति पाव-कण् कप-घौ०
कावन् वा । १ पटादेरवन्ने “कपालतरुव भोगात् संधीग-
कपकुम्भयोः” भाषा० । २ धनूये च भेदि० । ३ विरोऽस्तु
(नाभारकुवि) भरविर् कपालं शुचिमास्यकृत्वा कृत्वा
दिव्यनुमानामासाय्यमिति मधुरानाव “कपालनेत्वान्तर-
कव्यमार्ग” कुमा० । “कपालि वा स्यादस्य चन्द्रोत्तरम्”
“कपालमेवानलमेखरन्त्री” कुमा० । ५ यथादेमिषापाले
“कपाल इवमूखानि कुजेवमसहयता । समता चैव सर्व-
विजयेतनुमुक्तस्य वल्लभम्” मनु । “मनो सुख कपालेन
भिज्यानीं सुविपाशित” मनु “कपालपाणिं पृथिवीमटता
चौरकं इत ” राजा० । ६ कपलादीनामवन्ने वा “श्राक् पर्जा-
प्रकपालश्च पुटमिहवद्वज्रप्लाव्णस्योदरेत्यादि” नीरच०
“कुक्कुटावृक्षकपालानि लभनोसुकपालि च” । कुक्कुटावृ-
क्षपालानि कतक मधुकं वनम्” सुश्रु० । ७ मर्जन्पात्रभेदे
(कोका) । “कपालकटासु वंशून् कारयित्वा” सुश्रु० ।
८ वशिष्ठपुरोकायादिबंक्षाराधारे अमरप्रपात्रभेदे ।
“अटनः कपालाविविधि” पा० । अटवशात् पुरोडाश
एवमेकादशकपाल इत्यादि । “कपालानि शोषधार्णि
पुरोडाशं वाभिन्नपयोति” तैत्ति० १, ६, ६, २ । “अमन्त्रे-
नायत्नाव लिङ्गते रावन्माराताटाकपाल, इन्द्राय तैटु भाव
पञ्चदशव बार्हतासैकादशकपालो, मित्रेभ्यो देवेभ्यो
आनतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैष्णवेभ्यो द्वादशकपालो, निताय-

इषाभ्यामाहुषुभाभ्यामेकविंशभ्या वैराजाभ्यां पयस्या
उहस्यतये, पाङ्गाय त्रिणवाय शाकराय चरुः सयित
औष्णिहाय त्वयस्त्रिंशाय रेवताय द्वादशकपाल
प्राजापत्यचरुदित्यै, विष्णुपत्यै चरुगनये वैश्वानराय
द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टकपालः" यजु० २६, ६० ।

कृष्टरोगभेदे न० ह्येसच० तल्लक्षणम् वथा । "कृष्णारण-
रकपालाम० वदुक्तं परम्" तत् । कपालं तोदनकुलं
तत्कुलं विषमं स्रुतम्" माधवनि० । सुश्रुते महाकुला-
न्यरूपौषधौर्ध्वाजह्मकपाल काकलकपुण्डरीकद्वयकुला-
नीति विभक्त्य कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुला-
नीति कथितम् ।

कपालनालिका स्त्री कपालस्य स्रुतसमूहस्य नाभिकेव
नि सरणहेतवात् । स्रुतसंघनि सरणहेतौ तज्जो
(टोको) तिका० ।

कपालस्रुत् पु० कपाल ब्रह्मणः शिरोस्थिसय पात्रं विभक्तिं
भृ-किप् । शिरे महादेवे अक्षर । तस्य यथा ब्रह्म-
शिरःकपालभृता तथा कपालमोचनयत्ने वध्यते २कपा-
लधारके भित्तुके च लि० । कपालधारकादयोऽप्यत्र ।

कपालमालिन् पु० कपालानां माता विद्यतेऽस्य इति ।
शिरे कपालमोचनयत्ने विद्यति "कपालमाशिने भित्तं
सुवर्षस्रुताव च" भा० आश्व० ८८० । दुर्गाया स्त्री डोप् ।

कपालमोचन न० कपालं स्रुयतेऽत्र स्रु-आधारे स्रुट् ।
काशीस्थे तीर्थभेदे । आमूल तत्कथा काशीच० ११ अ० वथा
"पुरा पितामहं विप्रः मेरुस्थे महावैद्यः । प्रोचुः प्र-
णस्य लोकेशं किमेकं तत्त्वमव्ययम् । स मायया महेष्टस्य
मोहितोः लोकसम्भ्रमः । अविज्ञाय परं भावमात्मानं
प्राह वर्णिसम् । जभद्योनिरहं धाता स्वयम्भूरेक ई-
श्वरः । अनादिमदहं ब्रह्म मामनर्थं न स्रुयते ।
प्रवर्त्तको हि जगतामहमेव निवर्त्तकः । नान्यो सदधिक
सत्वं कश्चित् कापि सरोत्तमः । तस्यैव ब्रुवतोधातुः
क्रतुर्नारायणांशजः । प्रोवाच महेशस्वाक्यं रोसताम
विबोधनः । अविज्ञाय परन्तत्त्वं किमेतत् प्रतिपाद्यते ।
अज्ञानं योगबुद्धस्य मन्त्रैरदुषितम् । अहं कर्त्ता हि
लोकानां वक्षो नारायणः परः । न मामनाहम् विभेः
जीवनं जगतामजः । अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा-
गतिः । मत्प्रेषितेन भवता स्रुटिरेवा विबोध्यते । एवं
विप्रकतो मोहात् परस्परजमैविभौ । पृथक्कृतः प्रमा-
प्रानाम्नावाचसुरोऽपि तौ । विधिक्रतुः जयतः । वेदाः प्र-

माणं सर्वत्र प्रतिष्ठां परमाश्रिता । यूयमेव न सन्देह
किन्तुत्वं प्रतिष्ठितः । श्रुतयजुषु । यदि मान्यावयन्देवौ ।
स्रुटस्थितिकरौ । विभू ! । तदा प्रमाणं वक्ष्यामिभवत्सन्दे-
हभेदकम् । इत्युक्तमिदमाकर्ण्य प्रोचतस्ती सुतोः प्रति ।
युग्मद्वयं प्रमाणं नौ तत्त्वं तत्सम्यगुच्यताम् । ऋगुवाच ।
यदन्तःस्था नि भूतानि यतः सर्वं प्रवर्त्तते । यदा स्रुतं पर
तत्त्वं स स्रुत्स्वेक इव हि । यजुर्वाच । योयज्ञैरक्षितै
रीज्यो यो योगेन समीक्ष्यते । चेत् प्रमाणं वयं वा हि स
एकः सर्वहृक् शिवः । सामोवाच । येनेदं व्याप्यते विश्व
योगिभिर्यो विचिन्त्यते । यद्वासा भासते विश्वं स एक-
स्त्राण्येकः परः । अथर्वोवाच । यं प्रपश्यन्ति सर्वेषां
भक्त्यानुपाहिषोभमा । तमाहुरेकं कैवल्यं महारं
दुःखतत्कारम् । श्रुतीरितं निश्चयेत्येतावतीत्यविमोहितौ ।
श्रित्वाहृतः क्रतुविधी महामर्षयुतौ सुते । । कथं प्रभय
नाथोऽसौ रसमाणो निरन्तरम् । दिगम्बरः पितृवने शिव
या धूमिधूसरः । विटङ्गवेशो जटिलो वृषगोव्यालभूषण ।
परं ब्रह्मत्वमापन्नं क तत्सङ्गविचर्जितम् । तदुदीरितमा-
कर्ण्य मणवात्मा सनातनः । अमूर्त्तौर्मूर्त्तिमान् सूता
हृदयमान उवाच तौ । प्रणव उवाच । नष्टोप भगवान्
यन्मा आत्मनो व्यतिरिक्तया । कटाचिद्व्यज्यते यज्ञो
लीलाकूपधरोहरः । असौ हि भगवानीशः स्वयं
ज्योति सनातन । अानन्दरूपा तस्यैवा शक्तिर्नाग-
न्तका शिवा । इत्येवमुक्तेऽपि तदामरमूर्त्तेरजस्य हि ।
माज्ञानमगमन्नायं श्रीकण्ठस्यैव मायया । मादुरासीत्
तोष्योतिरुभयोरन्तरे महत् । परयन्त्रिजया भासा द्यावा-
भूम्योर्बदन्तरम् । ज्योतिर्मण्डलमध्यस्थोदृष्टेपुरुषाकृतिः ।
प्रवक्ष्याम्याम्य कोमेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः । आवयोर-
न्तरं कोऽसौ विभ्रयात् पुरुषाकृतिम् । विधि सभावये
द्यावत्तावत् सहि विलोकितः । अद्रा क्षणेन च महान्
पुरुषो मोक्षलोहितः । त्रिभुजपाणिर्भालाक्षो नागोऽह
पविभूषणः । हिरण्यगर्भस्तं प्राह जाने त्वा चन्द्रशेख-
रम् । आलस्यलान्धम पुरा ब्रह्मः प्रादुरमुद्भवान् । रोद-
माद्रुद्रनामासि योजितोऽपि मया पुरा । मामेव शरणं
वाङ्मि पुत्रः । रक्षा करोमि ते । अथेश्वर पद्मयोने श्रुत्या
गर्ववर्तो गिरम् । स कोपत स्रुत्पादा पुरुष भैरवाकृति-
म् । प्राह पद्मजजन्माऽसौ शास्त्रज्ञो कालभैरवः । कालव-
द्राजस्य वस्त्रात् कालराजस्ततो भवान् । विश्वं भर्तुं
वसन्तोऽपि भस्वाह्वैरवः स्रुतः । त्वत्तोयेप्यति काञ्चोऽपि

ततस्सं कावमैरव । आनर्देविष्यति भवान् इतो
 दुष्टात्मनोयत । आनर्देव इति स्वातिं तत सर्वत वा-
 स्यति । यत पापानि भक्तानां भवयिष्यति तत्त्वचात् ।
 पापमक्षय इत्येतत्तत्र वाक् भविष्यति । वा मे तन्निष्ठो
 कायो सर्वेभ्योऽपि गरीयसी । आधिपत्यञ्च तस्याने काव-
 राज । यदैव हि । तत्र मे पापवर्त्तारक्षणां वाक्सा त्व-
 मेव हि । शुभाशुभं न तत् कर्म विजुष्टो विविष्यति ।
 यतान् वरान् प्रष्टव्यान् तत्त्वचात् कावमैरव । वावा-
 न्नुच्चिन्वाप्येव चकर्त्त च विरोधि । नदङ्गनवराभोति
 कार्यन्त्यैव यावन्मृ । अतो येन ज्ञता निष्ठा तन्नि-
 श्च मञ्चनं गिर । नदनुत्तिष्ठरो विष्णुः कृतकृताव च-
 द्दरम् । भोतो विरप्यगर्भोऽपि जलाप चतचक्रिम् ।
 आवासा तौ महादेव । प्रीत प्रपन्नवृद्धः । प्राङ् कम्
 तिमपरां भैरवं त वपदिनम् । नाभ्योऽभ्यरेवोभवता
 तथा यतष्टित्ववम् । कपावं वैभववापि नीवकोक्ति ।
 धारव । अङ्गहस्तापनोदाव इति कोवाव द्यैवम् ।
 चर त्व सतत मिश्रं कवाविज्रतनास्वितः । इत्युद्गालहि-
 तो देव । प्रीत प्रपन्नवृद्धः । उत्पाद्य कप्पानेकान्त-
 अङ्गहर्षति विस्तृताम् । रक्ताम्बरधरां रक्ता रङ्गकनठ-
 सेपनाम् । दृष्टाकरावदना चवच्छिन्नातिमीयनाम् ।
 अलरीक्षकपादाभ्या पिवलीं रुधिर वङ्ग । कर्त्तृकर्पर
 हृष्टाङ्गं स्फुट पिङ्गोदतारकाम् । जनवलीं मङ्गोद-
 नेन भैरवस्यापि भीषनाम् । वावद्वारावहीन्द्या उरो
 मेव गमिष्यति । तावत्सं भीषणे । कावमनुगच्छोप-
 यिषि । सर्वत ते पनेयोऽस्ति कृत्वा तारावर्णी उरोम ।
 निबोध्य तामिति शिवोऽञ्जलर्चन गतकत । तत्त्वसि-
 ध्याङ्गेरवोऽपि कावोऽमुत् कावकावन् । च देवदेववाको
 न विभ्वत् कपाधिक व्रतम् । कपावनाधिर्विज्ञाता च-
 चार भुवनत्रयम् । नावावीक्षापि त देव अङ्गहस्ता-
 दाववा । वत्सकोवेऽपि वैकुण्ठे नन्देन्द्रादिशरीरपि ।
 त्रिजगत्पती चङ्गोऽपि त्रतोति जगतोचरन् । प्रतितीर्थ
 भ्रमरापि विष्ठतो अङ्गहस्ता । कनेनैवातुमानेन मङ्गि-
 भा त्वगम्भताम् । अङ्गहस्तापनोदिन्वा काव्या कवय
 वम्भव । चलि तीर्थान्यनेकानि बहुन्वावतनानि च ।
 अधिष्ठितोमि नो काव्या वक्षामर्हन्ति मोडुमीम् । ता-
 वदुजलि पापाणि अङ्गहस्तादिनाम्बुम् । वाववाक् न
 म्बुलि काव्या पापाववावने । प्रवर्त्त सीम्नानोऽपि
 त्रिषोर्णी विचरन् हर । कावाविमो वमौ देवो नारायण

निवेतनम् । कपावानं महाबाहं निवेतं धृतकुण्ड-
 लम् । महादेवांश्चमृतं मैरवं भीषणाकृतिम् । पपात
 दण्डवद्गुम्भी इहा त गच्छभजन् । देवाश्च कुनवापि
 देवनाम् सज्जन्तः । निवेतः प्रविषन्मं प्रवतः
 कनवापति । विरक्तज्जिमारोन् सुत्वा वङ्गविधैः सर्वैः ।
 कीरोदनचमोदुमृतां प्राङ् पद्माववां हरि । त्रिवे । पद्मा-
 जन्वने । भव्याऽपि शुभनेऽनवे । भव्योऽङ्ग देवि । सु-
 त्रोधि । नत् पद्मावोजगत्पतिम् । कवं भाता विधाता
 च कोकानां प्रभुरीश्वर । कपादिश्वरव दानं वर-
 वद्विषयवित्तं । सर्वत सर्ववोमीष । सर्वभूतनायक ।
 सर्वभूतान्तरात्मा सर्वग सर्वदः वदा । न विमिश्रा-
 विनिःकावाः चान्ता भ्यानवराववाः । भिवा वम्बलि
 कुरवे कोऽववा निरीक्षताम् । न विदुर्देवत्वञ्चा कोनि-
 मोजितमानवा । कर्त्तृपोऽपवान् भूत्वा कोऽववावति
 चव्येन । कर्त्तृविचित्र देवक वेदित परमेष्ठिनः । न-
 कावर्त्तं त्रुवतोमिन्न न देवः कोवि देववत् । न इहा
 न पुनर्कन्व चभते मानवैर्भुवि । कोऽववावति वनवान्
 त्रुवन्वः वविषुष्य । उच्छरीकदवावाने भव्ये नेऽव
 विवोचने । ववोरतिवितां नीतो कोवाकवधोहरः ।
 भिक्थिक् पदन्त देशानां वर इहा त वद्वरम् । चभते
 यस्म निर्वीच सर्वदु कालकृषिवः । देवतादगुभ कि-
 ष्टिदेवि । कोके न विद्यते । इहापि सर्वदेवेभं वम्बुक्तिं
 न वभाषये । वरवङ्गा वृषीक्षेव । वमृष्टतनूदह ।
 त्रिषिष्य महादेवमिदनाह इवभजम् । किमिदं देव-
 देवेन सर्वज्ञेन तवा विभो ! त्रिजते जगतां भावा सर्व-
 पापहराववा । कीडेवनव देवेव । त्रिबोवन ! महाभु-
 ते । कि कारव विष्णवा । वेदित ते वराहम् । विन-
 वगवन् वम्बोः । भिवाऽश्वरवि यक्रिप । वमवोने जग-
 वाप । नतर्वाकोऽववावद । एववृक्तत वम्बु विष्णुनेत-
 तदुदाहरत् । अङ्गहस्ता विरन्विषयनकुण्डपनकेन च ।
 तदाप्रभम्बु विष्णो । वराव्वेतद्वतं शुभम् । एववृक्तो-
 मवेवेन उच्छरीकविबोवन । कित्वा विविधविरा-
 पुनरेव व्वजिपत् । ववेव्ववि तथा कीड सर्वपि-
 वनावक । नाववा मां महादेव ! न काद्विदम-
 र्हति । नाभीकमवकोवात्, कोटिश्च वनकावनाम् । कवे
 कले वृजानीव त्रिबोमववाविभो । तत्र नावाविमर्
 देव । दुक्तरानकतावभि । नदादवो महादेव ! नाववा
 तव नीहिता । ववाववावमव्वानवेदितले विषायते ।

स हारकावे संप्राप्ते सदेवानस्मिन्नान् सुमीन् । लोकान् व-
स्त्रमिवतो हरिष्यसि बटा हर । । तदा क ते मच्छादेव ।
पापं ब्रह्मभवादिकम् । पारतन्त्र्यं न ते शम्भो । खैर
लोकेस्ततोभवान् । व्यनीतब्रह्मणामस्या सक् करहे ते
ऽवभासते । अदा तदा कानुगता त्वां हत्या ब्रह्मणोऽनघ ।
कत्वापि तुमहत् पापं त्वा य अरति भावत । आधार
जगतामीश ! तस्य पापं विधीयते । यथा तमोम तिष्ठेत्
सन्निधात्रं शुभाचिनः । तथा च तव भक्तस्य पापं न
श्रूयति तत्कृपम् । अश्लिष्यति पुण्यात्मा तव पादान्मुज-
ह्वयम् । ब्रह्महत्याभवमपि पापान्तस्य द्रजेत् कृपम् ।
तव नामानुरक्ता ब्रह्मस्य पुंसोजगत्पते । । अय्यद्रिक्कृत
क्षितं मेनस्माननुधावति । रजसा तनसा पिवर्द्धितं कृत पाप
परितापदावकम् । क च ते शिवनाम सङ्गल जन-
जीवात् जगद्रुमापहम् । यदि जातं विदन्त्यकद्विपस्तव
नामीठपुटाहिनि हृतम् । शिव । यहर । चन्द्रेखरेत्य
सङ्गलान् न व हतिः पुन । - परमात्मन् । पर धाम
लोकाविष्टतविषह । । कुतूहलं तवेगेदं क पराधीनता
शिवे । अद्य धन्वोऽस्मि देवेश । यत्नं पश्यन्ति योगिनः ।
पश्यामि त्वां जगन्मूलमलय परमेस्वरम् । अद्य मे
परमोदाभक्त्यय मे सङ्गल परम् । तद्व्यस्ततद्व्यस्त
तत्त्वं जगत्पवर्गकम् । इत्यं वदति गोविन्दे विमला
पद्मवा तवा । मनोरथवती नाम भिषा पाले समर्पिता ।
भिषाटनाय देशोऽपि निरमात् परया सुदा । इहानुवा-
विनीनान्तु समाहूय जमाहूय । स प्रायवद्ब्रह्महत्या
विशुद्धेति तिस्रस्त्रिणम् । ब्रह्महत्यावाच । कृत्वापि
भिषेवाह स सेव्याद्य उग्रध्वजम् । आत्मानं पादवि-
ज्यानि क पुनर्भवदर्शनम् । सा तत्वाज न तत्पार्श्वं व्या-
हृतापि सुरारिषा । तमूचेऽय हरिं शम्भु करेराख्यो
वचनं शुभम् । तद्व्याख्यास्तपानेन ततोऽस्मि ब्रह्म-
मानद । । वरं हृषीम् गोविन्द । वरदोऽस्मि तवानघ ।
न भावयन्ति तवा भैक्षेभिर्जनोऽप्यतिशेकत । वया मान
सुभापानैर्नतु भिषाटनज्वराः । विष्णु रूपाय । एव
एव वरः स्नाख्यो वदहन्तेवताधिपम् । पश्यामि त्वा देव
देशं मनोरथपक्षातिगम् । अमध्वेजं सुधाघटि-
नाकाको महोत्सवः । अयत्नो निधिषाभोय पीषणं
हरते वताम् । अवियोगस्तु मे देव । तदङ्गिद्रुगलेन वै ।
एव एव वरः शम्भो ! नान्यं कश्चिदहरे वृथे । श्रीभैरवसवा-
च । एषं भवतु ते देव ! अत्यवोक्तं महाभते । । सर्वेना-

मेव देवानां वरदस्त्वं भविष्यसि । अतुष्टोति दैयारि से-
न्द्रादिभुवने चरन् । मेजे विस्तृतिजननी नास्ती वारा
णसी पुरोम । यत्न स्थितानां जलना कक्षा माहूर्नि
षोडशीम् । अपि ब्राह्मणैश्च देवानां प्रदानं विपदाम्प-
दम् । वरं वाराणसीशो जटासुखोदिगम्बर ।
नान्यत्र कृतसम्पन्नसुधासङ्गुलेश्वर । वरं वाराणसी
भिजा न लक्षाधिपतान्यत । लक्षाधीशोविशेषं तद्-
भिषापी न गर्भभाक् । भिषापि यत्नं भिषुभ्योदत्ताऽम-
लक सम्मिता । सुमेरुणापि तुलिता वाराणस्यां गुरुर्भवेत् ।
वर्गायनं हि योदद्यात् काश्यां सीदत्कुटुम्बिने । या-
वन्वज्रानि तावन्ति युगानि स दिशोऽप्यते । वाराणस्यां
वपभोष्णं योदद्यात्त्रिपायिने । स कदाचित् तटक्षुधा गो
दुग्धं भुङ्क्ते नरर्षभ । । वाराणस्यां शिवमता यत्पुण्य
क्षपजायते । तदेव संवाचयितुं फलं त्वविकलं भवेत् । ब्रह्म-
हत्यादिपापानि यस्या मास्त्रोऽपि क्षीर्त्तनात् । त्वजान्ति
पापिनी काशी सा केमेहेपनीयते । खेले प्रविष्टमात्रेऽय
भैरवे भोषणाकतौ । हाहेत्युक्ता ब्रह्महत्या पातालतल
माविशत् । कपालं ब्रह्मणोरुद्धं सर्वेषामेव पश्यताम् ।
हस्तात्पतितमात्रोक्तं मनर्त्तं परवा मुदा । विधे कपालं
नामुक्षुत् करमालादुद्धवम् । हरस्य भवत कापि
तत् काश्यां लप्यतोऽपतत् । शूलिनो ब्रह्मणोहत्या माप्रेति
कैव या कश्चित् । सा काश्यां लप्यतोऽपि कथं काशी
न दुर्लभा । वाराणसीति काशीति महामन्त्रमिम-
क्षुपन् । यावज्जीव्यं त्रिषन्धन्तं जन्तुर्जातं न जायते ।
अविमुक्तं महात्मेन चरन् माषांस्तु यक्ष्यजेत् ।
दूरदेशान्तरस्थोऽपि मोऽपि जातं न जायते । आनन्दकान्तं
वसु विचित्रं चरते सदा । तत्क्षेत्रनामकारण्याय स-
मूलोऽभिजायते । ब्रह्मासे वसेक्षितं नरोनियतमानसः ।
एवमापि सम्भारं कृत्वा तस्माद्विमुच्यते । अहाश्च-
यानमासाद्य यदि दैवादिपद्यते । पुनः श्रयानशयनं
न कापि क्षमते सुमान् । कपालमोचनं काश्यां ये स्मरे-
ज्जानि मानवा । तेषां विमल्यति विप्रमिहान्यत्वापि पा-
तकम् । आगत्य तीर्थपवरे स्नानं कृत्वा विधानतः ।
तर्पयित्वा पिबन् देवान् मुच्यते ब्रह्महत्या ।
भैरवसहादेवयोरभेदात् महादेवे कपालभ्रत्वादिव्यपदेय ।
“कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् । तत् स्नात्वा
नरव्याघ्र ! [सर्वपापं प्रमुच्यते]” मा० ५०. ८२ अथथे ।
कपालशिरस् ४० कपालं शिरसि यस्य । महादेवे “अथय-

स्तत्र बहवो विहृत्य शरटा शतम् । तपसा दिवसाब्दता
कपालशिरसा सह ।

कपालस्फोट इ० ईत० । शिरःस्फोटने (भाषास्फोटा)
कपालाधिकरण म० जैमिनिसूत्रोक्ते अधिहरणभेदे तत्रा-
धिकरण ४, १, प्रादे यथा

“अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता च योगस्य तद्विमित्ताद-
र्थो हि विधीयते” ज० सू० । दर्शपूर्णमासयोः नूय-
ते “कपाधेषु पुरोडाश उपययि” इति तथा “पुरो-
डाशकपालेन तुवातुपपति” इति तत्र अदेह-
किम् ? उभयं कपालानि प्रयोजयति ? पुरोडाश-
अपण तुपोपपापच उत अपण प्रयोजक न तुपोप-
पाप ? इति किं प्राप्नुम् ? विनिगमनाया हेतोः अभा-
वात् उभयम् इति प्राप्तेऽन्यते अर्थाभिधानम् प्रयो-
जनसम्बद्धसमिधानं यस्य यथा पुरोडाशकपालम् इति
पुरोडाशार्थकपाल पुरोडाशकपालम् कथम् एतद्व-
गम्यते ? पुरोडाश तावत् तस्मिन् कावे नास्ति तेन
वर्तमानं सम्बन्धः कपाधेः स्यात् तेनैव हेतुना न-
भूतं सप्त, कपालस्य पुरोडाशेन, भविष्यता सम्बन्ध
भविष्यता सम्बन्धस्य तद्विमित्तस्य भवति तस्मात् पुरो-
डाशेन प्रयुक्तं यत् कपाल तेन तुपा उपपन्नम् इति
कपालं स्यात् न चेत् न, तेन तुवा उपपन्नव्याभवति
तस्मात् न तुपोपपाप कपालानाम् प्रयोजक प्रयोजकं
तु अपणम्” एवञ्च सति चरौ पुरोडाशाभावे यदा तुवा-
तुपपन्नम् कपालरुपादीयते न तत्पुरोडाशम्” भा० ।

कपालि इ० क ब्रह्मशिरः पादयति त्रतकावे पाद-इत् ।

महादेवे नि० “कपालिं त्रिपुरालकम्” भा० व० ४१ अ० ।

कपालिका स्त्री कपाल+कलार्थे कन् कृत इत्स्म । भञ्ज-
नश्चमयश्चरु (खापरा) । कपालिकैव शर्करां सार्चयेत् ।
कपालिकं तत्रार्थं न० सार्चयितुं ऽपि कचित् लिङ्गाति-
कमनियमात् । नाधितिष्ठेत्तुं जातु केगभञ्जकपालि-
का ” भा० व० १०४ अ० ।

“अधितिष्ठेत् केगस्तु न भञ्जकपालिका” । “अङ्गुली-
ऽस्थोनि गोबाहूस्तुवान् भञ्जकपालिका” मनु । “कण्ठ-
कपालिकाप्रकाशानि कपालकुण्डानि” सुश्रुत “सुश्रुतोक्ते
२ टन्तरोगभेदे च “दन्तगतास्तु दाहक कनिदन्तो द-
न्तद्वर्षो मञ्जुक शर्करा कपालिका ग्नावदन्तोऽसुभोज-
येति” विमल “दन्तानि दन्तवल्कानि यदायर्करवा बह ।
सिंहा कपालिका वै दन्तानां विनाशिनो” सुश्रुते

वक्षितः शङ्खालावयने “कपालिकाभ्यां कपालं कपाला-
भ्या च बटकारभ्यते” न्यायकन्दली ।

कपालिन् इ० कपालनक्षत्र इति । १ महादेवे २ कपालमुक्ते
ति० “कपालि वा खादन्न चन्द्रयेखरम्” कुमा० श्लोका
डीप वा च १ टुगीनाम्” हेम० । शिरःकपालो भ्रमवान्
मिक्षासो कर्म वेदवन् । ब्रह्महा द्वादशदर्शानि धितभुक्
गुह्यिमात्रवान्” वास० “तन्मात्रमन्त्रमन्त्रास्त्वयत्
पिशाचै” भा० ४, ४, १७ । उजातिभेदे उक्तो वराह ।
जातिभेदे तन्जातिविदिति । शिरां डीप् “नटी क-
पालिनो मेक्षा कुबटा नाविताकुला” तन्मे कुबटारी-
कीर्त्तने । कपालनक्षत्रं मोक्षनामत्वेन उक्तं कथाधिक ।
कपालाभारेभोजिनि जातिभेदे च । उक्ते दन्त । कपा-
लिकं तत्त्वत्तन्निनि नि० कपालनोवनभेदे उक्ता० “कपा-
लिकाभोजकं च तन्कारीनामिना तथा । श्वाभात् कपाल-
दन्तिटनस्यार्थे दन्तवदन्” प्रा० वि० भाष्य० ।

कपि इ० कवि-इत् नलोदक । शानरे कवरः । “नञ्जनि
दर्श इत्यानि कवीन्” भट्टि । “कवित्वविशेषो-
क्तोऽतान्तराशि” उद्भट । “विह्वराङ्करोट्टायां गो-
नावो कविकावयोः । तान् नृपुत्रीयाणि द्विजसाम्रा-
ज्यं चरेत्” भट्टः “राजावकवि कविकाराणां कृतम्” वाद० ।
इतिहोके (विचार) । वञ्चकभेदे तस्य कविजातता-
त्” भा० प० कविनामतोक्ते च तत्रात्मम् । श्वारावचे च ।
मेदि० । “कविः कविराजः” विष्णु० । कं जग र-
श्चिभि विद्योति कविर्बराहो वा “कविर्बराह इति
वचनात्” भा० । कादुदकात् भूमि वाति उद्गति पा-
क । उवराहे । श्वालिवायां (कावला) ब्रह्मना० ।
ईश्वरभेदे ब्रह्म० । कपिनीयवर्त्तत्वात् उरुचन्द्रे । त-
द्वत्त्वेऽपि कवे च इ० । तद्वत्त्ववति नि० । कवे श्वा-
लगतम् नांशुवाच कृते दर्शिताः । “नहुर्भूषिक-
लशयाविकारकृत्पुतिवाचवावरप्रचतव चर्चकना”
“नधुरा गुरवो हञ्जाचकुला शोषिणे हृता” । उ-
मृगपुत्रीयाच कावार्थः कावनामनाः”

कपिकच्छू स्त्री कपीनामवि कच्छू वस्त्रा १ व० (काच्छु यो)
कपिकच्छू हेतौ कूपयिष्याम् कवरः । तद्वा भावः
उक्तावका “कपिकच्छूर्ध्वं हञ्जा नधुरा इहणी पुषः ।
तिका वातहरी वस्त्रा कपिनामनामिनी । तद्वीर्णं वा-
तयमनं कृतं वाजीवरं वरम्” ।

कपिकच्छूकलोपमा स्त्री कपिकच्छूकल उववा वनं वन

फलत्वात् । जतुकावतयां राजनि० तस्यास्तु स्यफल-
त्वात्तयात्वम् । [[आन्कुशे] शूकशिव्याम् भरतः

कपिकच्छूरा स्त्री कपिभ्यः कच्छूराति ददाति रा-क ।
कपिकन्दु क० अपि+कदि-उक अतोबोप कस्य शिरसः
पिकन्दु कम् । शिरोस्थि शब्द० ।

कपिका स्त्री कपिर्वराह इव कायति प्रकाशते लणत्वात् कै-
क । नीलविन्दुवारण्ये राजनि० ।

कपिकेतन पु० कपिर्हनुमान् केतने यस्य । अर्जुने कपिध्वजे
“ज्ञानपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतन” भा० आश्व० ८२ ।
अथा च तस्य कपिकेतनता तथावस्थितं भा० व० १५१ अ० ।
“एवमुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत । आहत्वात् सौ-
हृदाच्चैव करिष्यामि प्रिय तव । अहम् विगाह्य यत्तूष्णं
परिशक्तिमदाकुलम् । यदा सिद्धत्वं वीर । करिष्यामि न-
हं बलम् । तदाहं हृदयिष्यामि स्वरवेण रवं तव । विज-
यस्य ध्वजस्य च नादान् मोक्षयामि दारुणान् । यत्तूष्णं ये
प्राचुराः सुखं येन हृदिष्यते” । कपिध्वजादयोऽयम् ।
कपिकौलि पु० कपीनां प्रियः कौलिः । (शेखोष्माकुल)
कौलिभेदे रत्नमा० ।

कपिचूडा स्त्री कपीनां चूडेव । आन्नातकण्ठे राजनि० ।
अन्कुलक कपिचूडास्तस्यतया तथात्वम् । [भिका०
कपिचूत पु० कपीनां चूत इव प्रियत्वात् । आन्नातकण्ठे
कपिज पु० कपितोजायते जन-ड । कपितेजे तुरङ्गे
(शिखारथ) राजनि० ।

कपिजङ्घिका स्त्री कर्मेजङ्घेव जङ्घा यस्याः संज्ञायां कन् ।
त्रैलपिपोबिङ्गायां (तेजोपोका) राजनि० तस्याः कपि-
तस्यदीधजङ्घत्वात्तयात्वम् ।

कपिञ्जल पुञ्जी “कपिरिव लघते ईशत् पिञ्जलो वा कमनीय
यम्” पिञ्जयतीति वा” निरुक्तोक्ता व्युत्पत्तिः टपो० ।
१ पञ्चभेदे षष्ठ्यन्ते राजवङ्ग० लघकाचमाय तस्य रम्यगन्ध-
वरणात् तथात्वम् । २ तित्तिरी त्रिका० । तित्तिरि-
रिह अत्र एव यास्यः । “वर्तिकालावयतीरि कपिञ्जल-
कविकिराः । कविक्रां कुकुटायास विस्तरा सद्युदा-
हृतम् । विकीर्य मध्यवन्त्ये ते यन्नात्तछादि विस्तरा ।
कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरि” भावप्र० उक्ते
अतएव ‘वचनात् कपिञ्जलानामभेदं योशाय कनावङ्गान्
वर्गान्नात्तित्तिरीन्” वजु० ४, २० । कपिञ्जलतित्तिरीणां
भेदं निर्देष्टुं “कपिञ्जलः कपोत उलूकः यशस्ते निर्वि-
तम्” वजु० २४, १८ तस्य वारंस्त्वत्वात् तत्तदेवतोह-

शेन लत्वसर्ग एवात्राचमनम् । “कपिञ्जलादीनुत्सृजति
पर्यग्निकृतान्” कात्या० ४०, ६, ८ उक्तेः । कपिञ्जलमांस-
गुणस्य भावप्र० उक्ताः कपिञ्जलादीन् विष्किरातुञ्जा
“विष्किराः मधुरा शीताः कषायाः कटुपाकिनः ।
बल्याष्टध्यास्त्रिदोषघ्ना पथ्यास्ते लघवः स्मृताः” ।
कपिञ्जलशब्दस्यावस्थान्तत्वेन ह्यत्रत्तत्रज्भित्तिने च अ-
र्धशब्देन समासे न आद्युदात्तत्वम् । “अर्धं चावर्धं
ह्यत्रत्तत्र” पा० सूत्रात्

कपिञ्जलनाय पु० बहुत्वस्य त्वित्पर्यवसायितास्यापके
न्यायभेदे स च चायो यथा “सवन्ताय कपिञ्जलाना-
लभेतेति” श्रुत्या कपिञ्जलगतं बहुत्वं बोधितं तच्च विव-
क्षितं विधेयसंख्यात्वात् कपिञ्जलस्यान्वतोऽप्राप्तत्वात् वि-
धेयत्वं बहुत्वं च त्वित्प्रकारभ्य परार्द्धपर्यन्तपद्यपसङ्गि-
त्यनव्यवसायेनाप्रवृत्त्या वेदाप्रामाण्यापत्तिरिति प्राप्तेराह
“प्रथमोपस्थितेस्तन्त्रत्वात्” जै० सू० । त्वित्त्वोत्पत्त्यनन्तर
त्वित्सहितैकत्वबुद्ध्या बहुत्वं जन्यते तत्र त्वित्स्य प्रथमो-
पस्थितत्वात् वेदबोध्यबहुत्वस्य तत्रैव पर्यवसानान्नव्यवसायः
संख्यायाम् एकत्वस्यैव बहुत्वसंख्यावायां त्वित्स्यैव प्रथमो-
पस्थितत्वात्तत्रैव वेदात्पत्त्यात् । अमेकाबुद्धिसङ्गतैक-
त्वत्वेण त्वित्स्य एवं तथाविधैकत्व बहुत्वोक्त्येन बहुत्वं जन्यते
इति मते तु कारणीभूतामेकानुबुद्धिबाधेन प्रथमोपस्थित-
त्वित्स्यैव वेदबोध्यता नातोऽप्रवृत्तिः अतएव वेद्या० भू०
संख्यायाम् एकत्वसंख्याया एव सङ्ख्ये कपिञ्जलान्म-
वाक्ये त्वित्स्यपहणं दृष्टान्तोक्तं यथा “अभेदेकत्वसंख्या-
या दृष्टौ भानमिति स्थितिः । कपिञ्जलान्मवाक्ये त्वित्स्य
न्यायाद्ययोच्यते” । “बहुत्वगणनायां त्वित्स्यैव प्रथमो-
पस्थितत्वात् तद्द्रष्टव्यं भानवदेकत्वस्य सर्वत्र प्रथमोपस्थित-
त्वमस्तीति भावः” ।

कपितैल न० कपिभिः शिखायादारणेन निष्पादित तैलम् ।
विष्णुके तुरङ्गे मन्मद्व्यभेदे (शिखारथ) । “विष्णुकस्तु तुर-
रङ्गः स्यादतोयवमदेशः । कपितैलञ्च संख्यातं तथा
च कपिनामकम्” भावप्र० । तेन तुरङ्गरूपयवनदेशोऽ-
ङ्गवशिखादन्तेन कपिभिर्कृतावनासस्य तथात्वम् ।

कपित्थ पु० कपिस्तित्थस्य तत्फलप्रयत्वात् स्या-क टपो० ।
(कण्ठवेज) वृक्षभेदे “तिरात्मान्ते तिरात्मान्ते कपित्थव-
हरायन” भाग० ४, ८, ६४ । अथ्यं शुण्पय्यादि भावप्र०
उक्तं यथा । “कपित्थस्तु दक्षिणः स्यात्तथा पुष्पफलं स्मृतम् ।
कपिप्रियोदधिफलस्तथा दन्तशयोऽपि च । कपित्थमात्रं

सङ्पाहि कपायं लघु खेचनम् । पकं शुभ तन्वाहिका-
यमनं वातपित्तजित् । स्यादत्यन्तुवरङ्गगुहयोधनं पाहि
हर्जरम् । अपिच “कपित्यसाम कण्डूष विषद पाहि
वातकम् । मधुराश्वकपायत्वात् सौगन्ध्याश्च कृचिप्रदम्”
सुश्रुते अश्वमेधेयं पठितं अश्वमेधे तद्वाक्यं दर्शितम् ।
हारीतेनास्य भक्ष्य सर्वदा निदिष्टं यथा “न वटस-
खोदुम्बरनीपदधित्यमात्राङ्गानि भक्षयेत् । कपित्यो-
प्यत देये पुष्करा० इति कपित्यनी स्त्री कपित्ययुक्तदेये ।
तस्य सच्चिददेयादि काया० इति । कपित्यनु तत्स-
च्चिददेयादौ त्रि० । [कण्ठे राजनि०]

कपित्यत्वक् पु० कपित्यस्य त्वगिव त्वक् वत्कण्डमस्य । एषवा-
कपित्यपर्णी स्त्री कपित्यस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ० ङीप् ।

कपित्यतल्यपतिकाया चित्रपतिकायां वृक्षभेदे रत्ना० ।

कपित्याष्टक न० चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे । यथा “यस्मान्नी
पिप्पलीमूत्रवत्तर्जातकनागरैः । रोचनाग्निज्वालाजी
घान्यधौवर्चसैः समैः । वृक्षान्धधातको कणा विस्वदाडि-
भतिन्दु कैः । त्रिगुणैः षड्गुणधितैः कपित्याष्टगुणैः कतः ।
चूर्णैर्गन्धवारपहृषोत्तयगुल्मगलामयान् । कास वा-
साक्षिं हिक्कां कपित्याष्टमिक्षमाजयेत्” चक्रद० ।

कपित्यास्य गु स्त्री कपित्यमिवास्यं यस्य । गोबाङ्गुवाख्ये
वानरभेदे त्रिका० । तस्य कपित्याकारसंभवात्तत्तात्त्विकम्
जातित्वेऽपि स योगोपभवात् स्त्रिया टाप् ।

कपिनामन पु० कपेर्नाम नाम यस्य । सिंहके भावप्र० ।
कपितैलशब्दे तद्वाक्यं दृश्यम् ।

कपिपिप्पली स्त्री कपि कपिवर्णा रत्ना पिप्पलीव । रत्ना-
पामागौ वैद्य० । रक्षय्योक्त्येष्टे रत्ना० ।

कपिप्रभा स्त्री कपायमि प्रभा खगुणप्रसारोऽस्याः । (पाह
कृषी) कपिकृष्णम् शब्दरत्ना० । [रक्षय्यीने च]

कपिप्रभु पु० इत० । रत्ननाथे रामचन्द्रे शब्दरत्ना० ।

कपिप्रिय पु० इत० । स्वास्वातकटखे राजनि० । रक्षय्ये
भावप्र० । कपितैलशब्दे तद्वाक्यमस्तम् ।

कपिरय पु० कपिर्हनुमान् रथ इव वाहनस्य । श्रीरामे श-
ब्दरत्ना० । कपिर्हेतुमाम् रथेऽस्य । रक्षय्युने कपिकेतग
शब्दे तत्तामसाकारणं दर्शितम् ।

कपिल पु० कृत् तले दलत् यस्य पथ कपि-विष्णा० लब् वा ।
सांख्यशास्त्रप्रवर्तके । मुनिभेदे कर्हमप्रजापतेर्देवकृतिगर्भज-
पुत्ररूपे रभगवदपतारभेदे । शृङ्गौ शृङ्गुरे च जेम० ।
(शिकारव) रक्षय्ये रत्ना० । रक्षय्ये रत्ना० ।

दुवति त्रि० अमर० । स च वर्यः नीलपोतमिञ्जितवर्ण इति
रभसं रोचनाख्यविरत्यन्ते । साङ्गप्रमत्तं द्विविधं सेव-
रनिरीश्वरभेदात् तत्र सेवरसांख्यशास्त्रं भगवदपतार-
कपिलः प्रणीतवान् । निरीश्वरसाख्यन्तु अमरप्रवतारः
कपिलः “अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्तकः”
इति सूत्रे । तत्र निरीश्वरसांख्यप्रस्तादि वचन
सा० का० उक्तं यथा “पुद्गलार्थं नाममिदं युक्तममरवर्षिणा
समाख्यातम् । स्थित्युत्पत्तिप्रलयविचक्षणो बलभूतानाम् ।
एतत्पवित्रमयं सगिराश्वरेऽस्तकम्पया प्रददौ । आशु-
रपि पञ्चविंशत्यं तेन वक्ष्यता कृतकम् । विष्णुपर-
म्परायातमीश्वरकण्ठेन चैतदार्याभिः । अक्षिप्रमार्गं
कतिना सम्यग्विधाय सिद्धान्तम् । वपत्ता किञ्च वेद्यां-
ख्येद्यां कृतुं स्य वदितन्मस्य । आख्यातिकाविरहिता-
परवादविवर्जितावापि” विदितचैतदस्माभिः सा० त०
कौ० व्याख्योपक्रमे यथा

“अथ त्रिविधं सांख्यन्तनिश्चित्यन्तपुद्गलार्थं” इत्यादिक-
कृतजातात्मकं वक्ष्यामीरूपं शास्त्रम् कपिलमुनि आशु-
रिनामानं सगिराश्वरेऽस्तकम्पया प्रवदौ ततः सुत्वा
तदर्थान्तगुणं वक्षिप्रमपरं शास्त्रं कपिणाव पञ्चविंशतो
प्रदिष्टेव श्लोके प्रचारस्तपनतेऽस्मिन् शास्त्रे ईश्वरकण्ठेन
विदितव्यं सांख्यिकापरवादनिराकृत्यत्वं वदितदार्ष्टिक-
पादनाय दासप्रतिरार्थी निश्चिन्ताः । एतच्छास्त्रस्य तु
“सङ्ग्राहं प्रकुर्वते यस्मात् प्रकृतिं च प्रवक्षते । तत्त्वानि
च वदन्ति यत् तेन साङ्गं प्रकीर्तितम्” इति वक्ष्या-
रतनाख्यातुषारेण प्रकृतिपुरुषसंन्यन्विनेकज्ञानप्रसङ्गा-
याः, प्रकृत्यादिषु त्रिविधं यतितत्त्वसङ्ग्राहच प्रतिपादनात्
साङ्गग्राह्यमभिधेयता । तदिदं शास्त्रं चिकित्साशास्त्र-
मिव चतुर्व्यूहम् यथा रोगः रोगनिदानं रोगनिवृत्त्यु-
पायः रोगनिवृत्तिरिच्छते पदार्थाः चिकित्सायास्तृणता-
एवं ज्ञेयं दुष्टं, तच्चिदानं विज्ञादि, तच्चिदन्तुपायो विवे-
कशास्त्राकारः, इ खनिष्टतत्त्वज्ञेते पदार्थाः अतः शास्त्रे
प्राध्याग्येनोपदिष्टाः प्रसङ्गागताकाङ्क्षे । प्रकृते सांखा-
यस्यापसगुणतयात्तिकायाः वर्णभेदेऽप्येकत्वं, सर्गापवर्णरूप-
प्रयोजनवत्त्वम्, परार्थतया प्रवृत्तिवत्त्वम्, अवस्थस्य चेत-
नस्य पुरुषस्य प्रकृतिकाङ्क्षेभ्यो भेदः, अकारत्वं जन्ममर-
णादिव्यवस्थान्यथातुपपत्तेर्बहुत्वञ्च, प्रकृते पुरुषस्य चो-
भयोः अक्षित्वं, सञ्जीवः, विजीवनं च लब्धव्यमूतानां
स्थितिरिच्छते दत्तं प्रदार्थाः जीविषा । तथा अविद्या-

ऽस्मिन्नागद्वेषामिनिवेशात्मकाः पञ्च विपर्ययाः
इन्द्रियादीनां स्वस्वव्यापारेऽसामर्थ्यम् “बाधिर्यं कुष्ठि-
ताम्बलं जड़ताऽजिघ्रता तथा । ‘मूकता कौण्डि-
त्यं ह्रैव्योदावर्त्तमन्दाता” । इत्येकादशविधम्, नवधा
तृप्त्योऽष्टधा सिद्धयः तासां विपर्ययः सप्तदशधा इत्येवम-
ष्टाविंशति नवधा तृप्त्योऽष्टौ सिद्धयश्चैव षष्टिः पदा-
र्थाः “प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता । पारार्थ्यञ्च
तथानैक्यं वियोगो योग एव च । शेषवृत्तिरुक्तत्वं शैलि-
कार्थ्यं गृह्यता दृश्यं विपर्ययः प्रसूत्रिधस्तथोक्ता नवतृप्तयः ।
करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् । इति षष्टिः
पदार्थानामष्टाभिः सिद्धिभिः सह” । इति राजवार्त्ति-
कोक्ता उपदिष्टाः । प्रकृतिपुरुषविवेकोपदेशाय प्रवृत्तं शास्त्रं
प्रथमं चेतनाचेतनत्वेन पदार्थद्वैविध्यं सूचयाम्बभूव । तत्र
चेतनाः पुरुषा जन्मादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेर्बहवः । प्रक-
त्वादयः चतुर्विंशति पदार्थाः संहतपरार्थाः अचेतनाश्च ।
अचेतनाश्चपि प्रकृतादयः पुरुषस्य भोगोपपत्तिर्ग-
वत्प्रवृत्त्यर्थं क्षीरमिव प्रवर्त्तन्ते । तत्राष्टौ च अनाद्य-
विद्या मिथ्याज्ञानजन्यवासनासहकृता पुरुषेण संयोगं
वन्मादयन्ती हेतुः । पुरुषसंयुक्ता च सास्यावस्थापन्नगुण-
त्ववात्मिका प्रकृतिः सहस्रतत्त्वाकारेण परिणमते इदमि-
त्यनेनेति निश्चयात्मकवृत्तिविशिष्टमन्त्रं कारणमेव सहस्रतत्त्वसं-
श्रमम् । तच्च पुन इदं मम अनेनाहं कार्यं निष्पादया-
मीत्येवमहङ्कारात्मकवृत्तिविशिष्टमन्त्रं कारणरूपाऽहङ्काराकारे-
ण परिणमते । सोऽपि सूक्ष्मभूत रूपशब्द तन्मात्रस्पर्शतन्मात्र
रूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्राकारेण परिणमते । ता-
नि च श्रोत्रत्वङ्मयमरसनानिहृष्य-पञ्चज्ञानेन्द्रिय-वाक्
पाणिपादपायूपस्थास्थ-पञ्चकर्मेन्द्रिय-सङ्ख्यविकल्पात्मकवृ-
त्तिकमनोरूपेण, आकाशवायुज्वलनजडभूमिरूपमहाभूता-
कारेण च परिणमन्ते । गण्ये चतुर्विंशति पदार्थाः “प्रकृते
संज्ञान्, सहतोऽहङ्कार, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि,
तन्मात्रेभ्य एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति” सूक्तो
उपदिष्टः । तेभ्य एव च भौतिकब्रह्माण्डचतुर्विधप्राणि
देहादीनामुत्पत्तिः । प्रकृतिश्चैव भूयोभूयः स्वव्यापारान्
पुरुषाय दर्शयित्वा भूयोभूयो भुञ्जमानेष् तेषु क्रमशः
पुरुषस्य वैराग्यसत्त्वाद्य आत्मात्मकार्येभ्य पुरुषस्य विवे-
कज्ञानं साधयित्वा च इष्टात्मविवेकं पुरुषं प्रति स्वव्या-
पारदर्शनेन कृतकमनूतया निवर्त्तते । तस्मिन्नेव च तत्का-
र्म्मसकलपदार्थव्यापारमिदृशित्वत्, सकार्यं प्रकृति इति-

निवारणाय प्रयत्नः कार्यः । तच्चिद्वृत्तिश्च विवेकज्ञानसाध्या
इत्येव विवेकसाधनायेदं शास्त्रं प्रवृत्तम् । विवेकश्च
यत् वस्तु यथास्थितम् तत्तथारूपेण ज्ञानम् तत्र पुरुषस्य
निःसङ्गतया क्रियाशून्यतया चार्परिणामित्वेन कर्तृत्वा-
भावात् प्रकृतिकार्यबुद्धिरेव कर्त्री कृतिसमानाधिकारयेनैव
तत्फलस्य सुखदुःखादे तच्चिद्वृत्तैव । पुरुषे तु प्रधानकार्य-
बुद्धेऽपिदात्मनि प्रतिबिम्बात् दुःखादेरपि पुरुषे प्रतिबिम्बनं
तेन च पुरुष उपतप्यते, बुद्धेर्दुःखनिवृत्तौ च नैव तस्योप-
ताप इत्यतः प्रतिबिम्बरूपदुःखभोक्तृत्वेन आत्मानं जानन्
पुरुष उपतप्यमान इव भवति । ततश्च प्रकृतेर्मिन्नतया
तत्कार्यसुखादिशून्यतया ज्ञातः पुरुषः प्रतिबिम्बाकारैः
दुःखैर्न संबध्यते इत्येव प्रकृतादीनां चतुर्विंशतितत्त्वानां
पुरुषस्य च असाधारणधर्मविशेषकथनद्वारा तयोर्विवेकज्ञा-
नोपयोग्य उपदेशायैवेदम् शास्त्रं प्रवृत्तम् यथा च तयोर्विवे-
कज्ञायां शास्त्रे तन्मूलके दासप्रतिकारिकात्मके प्रबन्धे च
आख्यायिकापरयादनिराकरणवर्जनीश्वररक्षणेन दर्शितम् ।
तत्र साध्यमतं सर्वदर्शसंयुक्ते इत्यं समग्राह्यं

“सङ्क्षेपेण हि साङ्ख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः सन्भाव्यन्ते
कचिदर्थः प्रकृतिरेव, कचिद्विद्वत्तिरेव, कचिद्विद्वत्तिः प्रक-
तित्व, कचिदनुभव इति । तत्र केपला प्रकृतिः प्रधान
पदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः नासावन्यस्य कस्याचिद्विद्वत्तिः,
प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां सा-
स्यावस्थायां अभिधानात् तदुक्तं “मूलप्रकृतिरिविद्वत्तिरिति” ।
मूलज्ञासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः सहदादे कार्यकलाप-
स्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अथवास्यापा-
तात् । न च धीवाहुरपदनस्यादोषो न भवतीति वाच्यं
प्रमाणाभावादिति भावः । विद्वत्तयश्च प्रकृतयश्च सहदहङ्कार-
रतन्मात्राणि । तदुक्तं “सहदाद्या प्रकृतिविकृतयः रूपेति”
अस्यार्थः प्रकृतयश्च ताः विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त
सहदादीनि तत्त्वानि तत्रान्तराकरणादिपदवेदनोद्य सहस-
त्त्वमहङ्कारस्य प्रकृति मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहङ्कार-
तत्त्वमभिमानापरनामधेय सहतो विकृतिः प्रकृतिश्च पञ्च-
तन्मात्रादीनाम् तत्राहङ्कारतत्त्व तापसं सत् पञ्चतन्मात्राणां
सूक्ष्माभिधानां प्रकृतिः, तदेव सात्विकसत्त्वकृतिरेवादशेन्द्रि-
याणां बुद्धीन्द्रियाणां चतुःश्रेतमाणरचनात्वात्साक्षात्,
कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थास्यानासुभयात्मकस्य
ममस्य । रजसस्त्वमयत्वं क्रियोत्पादनद्वारेण कारणत्वम-
स्तीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वररक्षणेन “अभिमानोऽ-

इहकारकादुद्दिष्टविधः प्रवर्तते सर्वः । एकादशकस्य गण-
कान्तात्पञ्चकञ्चैव । सात्त्विकएकादशक प्रवर्तते वैक-
तादहकारात् । भूतादेकान्तात् स तामससंज्ञसादुभयम् ।
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षु ओलघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पा-
णिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत
मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियस्य साधर्म्यादिति ।

विद्यतस्तत्त्वकौस्तुभमाचार्यशास्त्रमितिभिः । केयला वि-
हतिस्तु विद्यदादीनि पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि च तदुक्तं
“षोडशकस्तु विकारः” इति षोडशसङ्ख्यावच्छिन्नो गणः
षोडशको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः यद्यपि पृथिव्या-
दयो गोषटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिसंज्ञ-
त्वात्तरमिति न प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपादानत्वे चेह प्रकृति-
त्वमभिमतं गोषटादीनां स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मसूक्ष्मसूक्ष्मसूक्ष्म-
त्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्र गच्छत्यर्थपरसगन्तव्यत्वा-
त्वेभ्यः पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतवहितेभ्यः पञ्च भूतानि विद्यदा-
दीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते । इन्द्रिय-
वृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता । तदुक्तम् “प्रकृतेर्महाकांतोऽहकार-
संज्ञाज्ञेयश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः
पञ्च भूतानीति” । अतुभयान्तरकं पुरुषः तदुक्तं “न प्रक-
ृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति । पुरुषस्तु कूटस्थमित्योऽपरि-
चामी न कस्याचित् प्रकृतिर्नापि विकृतिः कदाचिदित्यर्थः ।
इतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्वमभिमतं तदप्युक्तं
“इहसत्तुगावसाप्रवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविध
प्रमाणसिद्धिः प्रमेयसिद्धिः प्रमाणादौति” । इह कार्यकारण-
भावे चतुर्हो विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतो सञ्जायत
इति सीमताः सङ्गिरन्ति । नैयायिकादयः सतोऽसञ्जायत
इति । वेदान्तिनः सतो विवर्त्तः कार्यजातः न वस्तु-
वदिति । सांख्ये पुनः सतः सञ्जायत इति । तत्तामसः
सञ्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः असतो निरुपाख्यस्य
अविद्यावशात्कारणत्वात्तुपपत्तेः तत्कारणत्वयोक्तादात्म्यानु-
पपत्तेश्च । नापि सतोऽसञ्जायते कारकव्यापारात् प्राग-
सत्तु अविद्यावशात्तत्तामसत्वलक्षणोत्पत्त्यनुपपत्तेः, अहि-
नील निष्पणतमेनापि पीतं कर्तुं पार्यते । ननु सत्त्वासत्त्वी
पटस्य धर्मादिति चेत्तद्वशात् असति, धर्मिणि तद्धर्म इति
व्यपदेशात्तुपपत्त्या धर्मिणः सत्त्वापत्तेः । तस्मात् कारक-
व्यापारात् प्रागपि कार्यं सदेव सत्त्वविशेषात्तुपपद्यते
यच्च षोडशेन तिलेषु तैलस्य दाहेन सौरभेभीषणं पयसः ।
अथवा अरण्ये किंसपि निदर्शनं न दृश्यते । किञ्च कार्येण

सम्बन्धं कारणं तज्जनकम् असम्बन्धं वा प्रथमे कार्यस्य सत्त्व-
मायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात् परमे सर्वं कार्य-
जातं सर्वस्माज्जायेत असम्बन्धत्वाविशेषात् । तदप्यस्मायि
साङ्गप्राचार्यैः “असत्त्वात्तावन्नि सम्बन्धः कारणैः सत्त्वम-
द्विभिः । असम्बन्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यस्थितिरिति” ।
अथैवं सन्नेया असम्बन्धमपि तत् तदेव जनयति वत्त यच्छक्तः
शक्तिश्च कार्यदर्शनोन्नेयेति तत्र सङ्कृते तिलेषु तैल
जननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे सम्बन्धत्वासम्बन्धत्वविकल्पेन
तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात् । कार्यकारणवोरभेदाच्च
कार्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटस्तन्मूर्त्यो न
मिद्यते तद्वर्त्तमानं यदेवं न तदेवं यथा मोक्षः, तद्वर्त्त-
पटस्तस्मात्तार्थान्तरम् । तर्हि प्रत्येकं च एव प्रावरणकारणं
कुर्युरिति चेत् संस्थानभेदेनाविभूतपटभावात्तां प्रावरणार्थ-
क्रियाकारित्वोपपत्तेः यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मयरोरे
निविशमानानि तिरोभवन्ति नि सरन्ति चाविर्भवन्ति
एवं कारणस्य तन्वादेः पटादयो विधेया नि सरन्त आवि-
र्भवन् उत्पद्यन् इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विन-
श्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरवतारस्तुपत्तिः सता वा विषयः ।
यथोक्तं भगवद्गीतायां “मासतो विद्यते भावो व्यभावो
विद्यते सतः” इति । ततश्च कार्यानुमानात् तत्त्वधान-
सिद्धिः । तदुक्तम् “असत्कारणादुपादानपक्षकम् सर्व-
सम्भवाभावात् । यत्तस्य शक्यत्वात् कारणभावाच्च सत्त्वम-
र्थमिति” । नापि सतो अज्ञातत्वस्य विवर्त्तः प्रमत्तं बाधा-
तुपपत्त्यात् अविद्यात्तत्त्वोपपत्तिश्चिच्छिन्नयोः कलौतस्त्व-
यादिवत् साङ्ख्याभावेनालोपासम्भवाच्च । तस्मात्तु सङ्ग-
मोक्षात्मकस्य तथाविधकारणसवधारणीयं तथा च प्रयोज-
विमतं भावजातं सुखदुःखमोक्षात्मककारणकं तदन्वितात्वाच्च
यद्येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रश्मिकाटिकं सुवर्णान्वितं
सुवर्णकारणकं तथाचेद तस्मात्तर्हेति । तत्र जगत्कारणे
येय सुखात्मकता तत् सत्यं, या दुःखात्मकता तद्वज्रं, या
च मोक्षात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः तथा
हि प्रत्येकं भावास्तैर्गुणयन्तोऽनुभूयन्ते यथा जैतुदारेण
सत्ययन्तो जैतुस्य गुणभावरिति तः प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भा-
वात् तत्त्वपत्नीनां दुःखम् ता प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात् ।
तातलममानस्य चेदस्य योचो भवति च पुनः ततोऽनुभवसु-
ज्ञात् । एवमन्यदपि घटादिकं लब्धमानं सुखाकरोति परै-
रपि इन्द्रियगण इव खाकरोति घटादीनांलोपेनाविगतत्वेनो
पतिष्ठते उपेक्षाविषयत्व नाम मोहः सङ्गः जैय-ये रत्न

आज्ञातोर्भेदशब्दनिमित्ते उमेतर्णीयेषु चित्तवृत्तनुदयात् ।
तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकार-
कण्यक्रमवन्मते । तथाच श्रुताश्रयतरोपनिषदि श्रूयते “अ-
जामेका खोदितशुक्लकण्ठा बह्वी प्रजा जनयन्तीं सरूपा ।
अजोहोको जुषमाणोऽनुयेते जहात्येना भुङ्क्ष्वीणामजोऽ-
न्यः” इति । अत्र खोदितशुक्लकण्ठा रज्जुकल्पप्रकाशक-
त्वावरकत्वसाधस्यात् रजश्चात्यतमोगुणत्ववृत्तिपादनपरा ।

नन्वेतन् प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकाद्यै न
व्याप्रियते अतः चेन्नचित्तेतनेनाधिष्ठाता भवितव्यं तथाच
सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्त्तव्यः स्यादिति चेत् तदसङ्ग-
तम् अचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः
दृष्टञ्च अचेतन चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्त्तमानं यथा
वस्तुविष्टद्वयमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते यथा जलमचेतनं को-
कोपकाराय प्रवर्त्तते तथा प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमो-
क्षाय प्रवर्त्तते । तदुक्तम् “वस्तुविष्टद्विनिमित्तं क्षीरस्य
यथा प्रवृत्तिरस्य । पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः
प्रधानस्येति” । अस्तु परमेश्वर! कुरुष्व वा प्रवर्त्तक इति
परमेश्वरास्तत्त्ववादिनां विचिन्तनं स प्रायेण गतं । विकल्पा-
नुपपत्तेः स किं दृष्टेः प्राक् प्रवर्त्तते सञ्च्युत्तरकात् वा
आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखपु-
हाखेच्छानुपपत्तिः, द्वितीये परस्परान्ययप्रसङ्गः कुरुष्वया
दृष्टि दृष्ट्या च कारुण्यमिति । तस्मादचेतनस्यापि
चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिद्वेषेण परिणाम
पुरुषार्थप्रयुक्तं प्रधानपुरुषसयोगनिमित्तं । यथा नि-
र्व्यापारस्यावयवस्थान्तस्य सन्निधानेन षोडश व्यापार
तथा निर्वापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो
युज्यते । प्रकृतिपुरुषसम्बन्धस्य मङ्गलान्धवत्परस्परप्रेक्षानिव-
न्धन । प्रकृतिर्हि भोक्ष्यतया भोक्ता पुरुषमपेक्षते पुरु-
षोऽपि भेदापहाद् द्विच्छावापत्त्या तद्वत् दुःखस्य वारय-
माय कौस्त्यमपेक्षते । तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनम् । न
च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुष प्रधानमपेक्षते ।
यथा खलु कौचित् पङ्ख्वस्त्री पथि सार्धेन गच्छन्तौ देव-
कतादुपपन्नात् परित्यक्तसार्धौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्र-
मन्तौ भयाकुली देववशात् सयोगसमप्रेक्षता तत्र चात्मेन
पङ्ख्वस्त्रादौपित ततः पङ्ख्वस्त्रेण सार्धेण सार्धेण
समीक्षते स्थानं प्राप्नोति पङ्ख्वस्त्रं स्तत्वाधिष्ठितं । तथा
परस्परप्रेक्षणेन पुरुषप्रतिबन्धनं वर्गे । यथोक्तम् “पुरु-
षस्य दर्शनायै कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ख्वस्त्रवदुभयो-

रपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्गः” इति । ननु पुरुषार्थनिबन्धना
भवत् प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते ? इति चे-
दुच्यते यथा भर्ता दृष्टदोषा स्त्रेरिषी भर्तारं पुनर्नोपैति
यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी निवर्त्तते तथा प्रकृतिरपि ।
यथोक्तम् “रज्जुस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा
वस्तुतः । पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशय विनिवर्त्तते प्रकृ-
तिरिति” । एतदर्थं निरोधरसाङ्गप्रकाशप्रवर्त्तककपिसा-
नुधारिणा मतमुपपन्नम् ।

तत्र सूक्ष्मीभूतमादिमं तत्त्वसमासाख्यसूत्रं तदुक्तार्थप्रवचनात्
षडध्यायाः साख्यप्रवचनसंज्ञेति यथोक्तं तद्भाष्ये “मन्वेवमहि
तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः साहाय्याः षडध्यायाः पौनःपुन्यमिति
चेत् सर्वम् संक्षेपवित्तरूपेणोभयोरप्यपौनःपुन्यत्वात् अतएवाऽ-
स्याः षडध्यायाः योगदर्शनस्यैव साख्यप्रवचनस्य च युक्ता ।
तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रक-
र्षणाया निर्मलमिति, विशेषस्तत्र यत् षडध्यायां तत्त्वस-
मासाख्योक्तार्थवित्तरमात्रं योगदर्शने त्वभ्युपगमवाद्-
प्रतिबिम्बस्यैवैवैव निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति”
षडध्याया च क्रमेणैतेऽर्था यथा “हेयहाने तवोर्हेतू
व्यूहा एते यथाक्रमम् । अतएव साख्यसूत्रार्था आद्या-
ध्याये प्रपञ्चिता । सखिप्रसाख्यसूत्राणामर्थस्यात्र प्रप-
ञ्चनात् । साख्यं योगवदेवैतत् साङ्ख्यप्रवचनाभिधम्” ।
चिद्वदेहस्य षट्कं यत् प्रपदसप्तसङ्ख्यकम् । प्रधा-
नकार्यं तत्सूत्रं द्वितीयाध्यायमिति च २ । अत्यन्तव-
चस्पन्तः कार्त्तव्योऽव्यक्तस्य नात्मनः । ततोयोक्तो विवेकोऽत्र
परवैराग्यसाधनम् ३ । अध्यायवित्तवोक्तस्य विवेकस्यान्त-
रङ्गकम् । आकाशाविकाभिः सप्तोक्तं तस्यैऽध्याये समा-
गतः ४ । सखिहानविरुद्धार्थवादिनो ये कुवादिनः । पञ्चमे
तान् निराकृत्य सखिहानो दृढीकृत ५ । साख्यसूत्रार्थ-
वित्तरसन्तत्वाख्येऽनुक्तपूरणं । षष्ठाध्याये कृतं । पदादुवा-
क्यार्थसोपसङ्गकम् ।

सत्त्वसमाख्यमतन्तु मातङ्गलमतत्वेन प्रसिद्धम् तन्म-
तस्य पतङ्गविशब्दे दर्शयिष्यते । तदेव मतं कर्दमप्रजा-
पतेर्देवहूतावाविमूय भगवदतारकपिष मातरमुपदिदेश
तस्य भागः १, २५, २६ अध्यायेषु वर्णितम् यथा ।
“अथ ते सप्तवक्त्राणि तत्त्वानां सत्त्वस्य शुचि । यद्विदित्वा
विमुच्यते पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः । ज्ञानं निर्विषया-
र्थाय पुरुषसाक्षादर्शनम् । यदाऽऽवर्त्तते तस्यैव हृदय-
मग्निर्भेदनम् । अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः

परः । प्रत्यक्षात् सर्वं ज्योतिर्विद्यं येन समन्वितम् ।
य एव प्रकृतिं स्रष्टुं देवीं शुक्लमयीं विभुः । यद्वक्ष्ये
योपनतामभ्यपद्यत सीतया । शुद्धैर्निर्मिताः स्रजतीं वस्त्र-
पां प्रकृतिं प्रजाः । विद्योक्तं स्रष्टुं यदा य इह शान-
गृह्णा । एवं पराभिधानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः इमान् ।
कर्मास्तु क्रियमाप्तेषु शुद्धैरात्मनि जन्मते । तदस्य सं-
वृत्तिर्विषयः पारतन्त्र्यस्य तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरी-
यस्य साक्षिणो निर्णयतात्मनः । कार्यकारणकर्तृत्वे
कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे स्रष्टुं ज्ञानां पुरुष-
प्रकृतेः परम् । देवकृतिश्चायम् । प्रकृतेः पुरुषस्यापि क-
थं पुरुषोत्तमः । ब्रूहि कारणबोरोस्य सदस्यं वदतात्म-
कम् । भगवान् उवाच । यत्तत् त्रिशुक्लमव्यक्तं निख-
रदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राञ्जलविशेषं विशेषवत् ।
पञ्चमि पञ्चमिः ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिरावा । एतच्चतु-
र्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः । जडाभूतानि पञ्चैव-
भूरापोऽग्निर्वयश्च । तन्मात्राणि च तावन्नि गन्वा-
दीनि सतानि मे । इन्द्रियाणि दश त्रीनं तन्मह्यपम-
नासिकाः । याकरो वरुणो मेदः प्रायुर्दधम उच्यते ।
मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्थन्नात्मकम् । चतुर्धा स-
कृते मेदोऽहङ्कारश्चित्तमव्यक्तमव्यक्तम् । एतावानेव स्रष्टातो
ब्रह्मणः स्रष्टव्यं च । स्रष्टव्येयमित्या भोक्तोवः कावः प-
ञ्चविधः । प्रधानं पौण्ड्रं प्राञ्जलं कावमेके जतोभवम् ।
अहङ्कारविनूटस्य कर्तुं प्रकृतिमरीचुषः । प्रकृतेषु षष्ठा-
वस्य निर्वाणेष्वस्य मानविः । चेता यत स भगवान् काव-
इत्युपलक्षितः । अन्नं पुरुषरूपेण कावरूपेण योर्वाहः ।
समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममावया । देवात् क्षुभित-
वर्ष्मण्या स्वस्या योनौ परं पुमान् । आधत्त वीर्यं
वाऽस्यत महत्तत्त्वं हिरण्यवम् । विश्वात्मनत व्यञ्जन् कू-
टस्योजगदङ्कुरः । सतेजसाऽपिबन्तोऽब्रमात्मप्रस्थापनं तम ।
यत्तत् सत्त्वगुणस्त्वष्ट्यं यान्नं भगवतः पदम् । तदास्र-
ज्यमिदेषां स्रष्टुं तन्महदात्मकम् । स्रष्टव्यमविकारित-
यान्नत्वमिति चेत्तस्य । इति निर्णयः । भोक्तुं यथा भा-
प्रकृतिः परा । अहन्तत्वादिकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसम्भावात् ।
क्रियायस्त्रिरहङ्कारश्चित्रविधः समपद्यत । वैकारिकसं-
जगत् तामसं यतोभयम् । मनस्येन्द्रियाणाञ्च भूतानां
स्रष्टातमपि । स्रष्टव्यमिदं वाचात् यमन्नं प्रचक्षते ।
स्रष्टव्यस्य पुरुषं सूतेन्द्रियमनोजयम् । कर्तृत्वं क-
रयत्तत् कार्यत्वमेति स्रष्टव्यम् । यान्नबोरविनूटस्य

[illegible]

वेवोपसृभ्यते । एताम्यसंज्ञं यदा महदादीनि सप्र वै ।
 काचकर्मगुणोपेतो जगदादिरूपाविशत् । ततस्तेमात्त-
 विद्वेभ्यो युक्तेभ्योऽखण्डचेतनम् । उत्थितं पुरुषो य-
 ज्ञात् उदतिष्ठदसौ विराट् । एतदखण्डं विशेषाख्यं
 क्रमवृद्धैर्यथोत्तरैः । तोयादिभिः परिहृतं प्रधानेनाहतं
 बहिः । यत्नं लोकवितानोऽयं रूपं भगवतोऽहरे ।
 हिरण्ययादखण्डकोषादुत्थाय सलिलेशयात् । तमाविश्य
 अहोदेवो बभूवा निर्भिभेदः खम् । निरभिद्यतास्य प्रथम
 मुक्तां वाणीं ततोऽभवत् । वाग्यावहिरयोमासे प्राणतो
 प्राण एतयोः । प्राणाद्वायुरभिद्येतामलिणीं चक्षुरे-
 तयोः । तस्यात् सूक्ष्मोऽन्वभिद्येता कर्णौ श्रोत्रं ततो-
 दिद्य । निर्भिभेदः विराजस्त्वयोमश्राद्वायस्ततः ।
 ततश्चोषधययासन् शिञ्ज निर्भिभेदे ततः । रेतस्तस्मादाप
 आसन्निरभिद्यत वै गुदम् । गुदादपानोऽपानाञ्च मृदु-
 र्बोकोभयद्वारः । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः
 सराट् । पादौ च निरभिद्येता गतिस्ताभ्यां ततोऽहरे ।
 नासोऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो बोहितमाभ्युदयम् । नद्यस्ततः
 समभवद्गुदरं समभिद्यत । जूत्पिपासे ततः स्याता
 समुद्रस्तेतयोरभूत् । अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्न
 उत्थितम् । मनसश्चन्द्रमाजातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरा पतिः ।
 अहङ्कारस्ततोऽहः । चित्तञ्चैतन्ततोऽभवत् । एते ह्य-
 भ्युत्थिता देवा नैवास्तोत्यापनेऽयकम् । पुनराविशु
 ज्ञानि तमस्यापयितुं क्रमात् । वज्रिर्वाचा मुखं भेजे नोट
 तिष्ठततोऽविराट् । प्राणेन नासिके वायुर्नोटतिष्ठततो
 विराट् । अक्षिण्यो चक्षुरादित्यो नोटतिष्ठततोऽविराट् ।
 हस्ताविन्द्रो ब्रह्मेनैव नोटतिष्ठततोऽविराट् । विष्णुगोत्रेव
 चरणौ नोटतिष्ठततोऽविराट् । नाडीर्नद्यो बोहितेन
 नोटतिष्ठततोऽविराट् । जूत्पिपासामुदरं सिन्धुर्नोटतिष्ठ
 ततोऽविराट् । बुद्ध्या मज्जापि हृदयं नोटतिष्ठततोऽवि-
 राट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोटतिष्ठततोऽविराट् । तच्च
 रोमभिरोधभ्यो नोटतिष्ठततोऽविराट् । रेतसा शिञ्जमा-
 पस्तु नोटतिष्ठततोऽविराट् । गुदं मृदुरूपमेन नोटति-
 ठततोऽविराट् । रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोटतिष्ठततो-
 विराट् । चित्तेन हृदयं चैतनं चेतनं प्राविशद्यदा ।
 विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठतः । यथा गसप्र
 हृदयं प्राणेन्द्रियमनोऽधियः । प्रभवन्ति विना येन ना-
 त्यापयितुमशक्ताः । तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं श्रिया योगवि-
 दस्तथा । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविक्षात्मनि चिन्तयेत्

इति भागवते तृतीयस्कन्धे षड्विंशोऽध्याये कपिनवचः ।
 “प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः । अविकारा-
 द्दुर्कहृत्स्वाप्तिर्गुणत्वाज्जलार्कवत् । स एष यर्हि प्रकृते-
 र्गुणेषूपि विमज्जते । अहङ्क्रियाविमूढात्मा कर्तास्मी-
 त्यभिमन्यते । तेन ससारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृतः ।
 प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्निभयोनिषु । अर्थे ह्यवि-
 द्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते । ध्यायतो विषयानस्य
 स्वप्नेनार्यागमोयथा । अतएव शनैश्चित्तं प्रसक्तसतता
 पयि । भक्तियोगेन तोत्रेण विरक्त्या च नयेदशम् ।
 यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् श्रद्धयान्वितः । मयि भावेन
 सत्येन सत्कथाश्रवणेन च । सर्वभूतसमत्वेन निर्द्वैरेणा-
 ऽप्रसङ्गतः । ब्रह्मचर्येण सौनेन स्वधर्मेण रुद्धोयमा ।
 यदृच्छयोपलब्धेन सन्तुष्टोऽमितभुङ्क्षुनि । विविक्तशरण
 यान्नोमैव करुणं आत्मवान् । सातुबन्धे च देहेऽ-
 स्मिन् न कुर्वन्मदामयम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृते
 उरुषस्य च । निवृत्तबन्धावस्थानोऽदूरीभूतान्यदर्शनः ।
 उपलब्ध्यात्मनात्मानं चक्षुरेकाग्रमात्महम् । मुक्तचित्तो सदा
 भावमसति प्रतिपद्यते । सतो बन्धुमसञ्जन्तुं सर्वानुत्थूतम-
 हयम् । यथा जलस्य आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ।
 आभासेन तथा सूक्ष्मो जलस्थेन दिविस्थितः । एवं त्रिद-
 हङ्कारो मूर्तेन्द्रियमनोमयः । आभासैर्लक्षितोऽनेन सदा
 भासेन सत्यहम् । भूतस्त्वन्नेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिविद् निद-
 या । लीनेऽसति यस्तत्र त्रिनिद्रो निरहङ्क्रियः । मन्य-
 मानस्तदात्मानमनदो नष्टवन्मृषा । नष्टोऽहङ्कारो दृष्टानष्ट
 विज्ञ इवाह्वरः । एवं प्रत्यक्षदृष्ट्यासावात्मानं प्रतिपद्यते ।
 स हङ्कारस्तद्व्यस्य योऽवस्थानमनुयच्छेत् । देवहूतिरुपावः ।
 परुषः प्रकृतिर्ब्रह्मन् । न विमुञ्चति कर्हिचित् । अन्वोन्वो-
 पाश्रयत्वाच्च नित्यत्वाज्ज्ञानयोः प्रभो । यथा गन्धस्य गुणस्य
 न भावो व्यतिरेकतः । अथा रसस्य च यथा तथा बुद्धेः
 परस्य च । अकर्तुं कर्म बन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः ।
 सग्रेहं सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेजः । कथम् ? कश्चित्तत्त्वा-
 षमगेन निवृत्तं भयमस्त्वणम् । अनिवृत्तनिमित्तत्वात् पुनः
 पुनर्प्रतिपद्यते । शोषणवानुपावः । अनिमित्तनिमित्तं न
 स्वधर्मेणात्मना । तोत्रया मयि भक्त्या च द्रुतसम्भृतद-
 चिरम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन विरक्त्या बलीयसा । तपोयु-
 क्तेन योगेन तोत्रेण कर्मसाधिना । प्रकृतिः पुरुषस्येह द-
 दमाना त्वर्हर्त्विशम् । ततोऽभिवर्त्तते शनैर्गन्ते योनिं रि-
 गारणि । भक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ।

नेत्ररसायुधं धत्ते को महिम्न स्थितस्य च । यथा
 क्षुप्रतिबुद्धस्य प्रसाधोवह्नर्बलम् । य एव प्रतिबुद्धस्य न
 विमोहाय बल्यते । एवं विदितस्य प्रकृतिर्मणि मान-
 यम् । युञ्जतोनापकुर्वते आत्मारामस्य महिम्नित् । यदैव-
 मध्यात्तरतः कालेन बहुजनना । सर्वत्र जातवैराग्य
 आ त्रह्मवतान् मुनि । ननु ततः प्रतिबुद्धाद्योमत्प्रसादेन
 भूयसा । निश्चेयं सर्वस्थानं कैवल्याख्यं मदान्नयम् ।
 प्राप्नोतीहाश्रयाधीरः सदा सा निश्चयं यम् । अतु गत्वा न
 निवर्त्तते योगी शिष्टविनिर्भरे । अदा न योगोपचितासु-
 चेतो मायासु विद्यस्य विवर्जतेऽहम् । जगन्महेतुमय मे गति
 स्यादात्मनि को वल न अद्वैताद । भाग० २५००००
 “योगस्य बलं यत्ते बलोजस्य अपात्मने । । यतो येनैव
 विधिना मयम् वाति वत्पयम् । सधर्मावरण यत्ता वि-
 धर्माश्च निवर्त्तनम् । देवाङ्गमेव वन्तो आत्मविश्वरूप-
 नम् । आत्मधर्मनिर्दिष्टस्य मोक्षधर्मरतिरुपा । नितमे-
 ध्यादनं यत्तद्विनिर्भरेनयेनम् । अहिंसा बल्यमस्येय
 यावदर्थपरिपक्वः । ननु यत्तं तपः शौचं साध्यायः पु-
 नःवर्चनम् । मौनं वदामनजव स्यात् प्राणलय
 यने । प्रतप्राहारयेन्द्रियाणां विवयान्नयसा कृदि । स-
 धिष्णानामेकदेशे मनसा प्राचचारया । वैकुण्ठसीताभि-
 ध्यान समाधानं तत्तात्मनः । एतैरन्यैश्च प्रथिभिर्मनोदुष्टम-
 यत्पयम् । बुद्ध्या युञ्जित मनोर्जितप्राप्नोत्यतन्त्रित । युञ्जी
 देश प्रतिगाम विजितायनमावतम् । तस्मिन् सखिकमा-
 शीन नृजकाय समन्यसेत् । प्राणस्य मोधयेन्माम् पूरक-
 म्मकरेचकै । प्रतिबुद्धेन वा चित्तं यथास्थिरमवस्थलम् ।
 मनोऽचिरात् स्याद्विरज जितवायस्य योगिनः । वायुमि-
 ध्या यथा सोहं प्रातः त्यजति वै कलम् । प्राणायामैर्द
 हेहोमान् चारणाभिः क्लिप्तवान् । प्रत्याहारेण संघर्षान्
 ध्यानेनाभीष्टान् गुणान् । अदा मनः सुविरज योगेन सु
 समाहितम् । काया मनवतो ध्यायेत् समासापावकोकन ।
 प्रसन्नवदनाम्नोऽप पद्मनभोरुचेषम् । नीलोत्पलदलम्लानं
 मधुचक्रगदाधरम् । समत्पद्मजिह्वलक्ष्मीतकौशेयवास-
 यम् । ओषधवसधं आजतुकोस्तुमासक्तपञ्चरम् ।
 मत्तहिरेकवदवा परोक्ष मनसावता । पराङ्महारवसयाकि-
 रीटाङ्गदूधरम् । काञ्चीगुणोक्तोक्तोक्तोक्तं कृद्याम्नोऽ
 विष्टरम् । दर्शनैवतर्म शानं मनोनयनवर्धनम् । अपा-
 न्यदर्शनं यत्तु सर्वकोकनमकृतम् । यन्तं ययसि कैयोरे-
 भत्तातुपह्वरम् । मोर्त्तन्मदीर्घयशं पुण्यकोकनयश-

रम् । ध्यायेदेवं समप्राप्तं वायस्य अथते मनः । स्थितं
 जगन्महाशौनं ययाने वा गुहायवम् । प्रेषणीये हितं
 ध्यायेत् गुह्याभावेन चेतसा । तस्मिन् नव्यपटं वित्तं
 सर्वोपयवसंस्थितम् । विद्यमानं सयुञ्ज्यादहं भगवतो
 शनिः । अस्मिन्नेकगवतं चरचारविन्द वत्साङ्गु शब्दज-
 योरोरुहाङ्गनाठम् । अस्तु कुरतविससस्रस्रवक्रवाह-
 न्योत्प्लाभिराहतमहद्दवात्मकारम् । यकौवनि कृत-
 वरित्प्ररोदकेन तोषेन मूर्ध्नि भिक्तनेन यिव यिवोऽमृत ।
 ध्यातव्यं नः यमनश्चैव निश्चयवत् ध्यायेच्चिरं भगवत
 चरचारविन्दम् । आसुहवं जगज्जोचनवा जनन्या
 वत्प्राचिदस्य सुवन्त्रितया विधात । अर्धो-
 निर्भाव करपञ्चरोविना अतु वंशवित कृटि विधो-
 रभवस्य कुर्वीत् । अहं सुपर्कभुजवोरभिधोभमानाधोको
 निधो अतसिकाकुलमावभाषी । आत्मनिपीतधराववि
 वर्त्तमानकाञ्चीकलापपरिरम्भितम्विन्दम् । नमोऽहं
 मुवनकोपगुहोदरस्य वत्तात्मनोनिधिविवालिज्जोकोकम-
 न्द्रम् । अहं हरिश्चन्द्रमस्तनवोरुहस्य ध्यायेत् इव
 विग्रहार्चनमूढगौरम् । धोविवाहस्रममम मङ्गा-
 विभूतेः । हां मनोनयननिर्जितमादधानम् । अगुह्य
 कोस्तु चेरधिभूयार्ध कुर्वान्मस्तविज्जोकोकनमम-
 तस्य । वाङ्मय नन्तरनिरेः परिवर्त्तनेन निर्दिष्टवा-
 लवदवानधिबोक्षपावान् । चंचलदेहमवतारमवस्थतेनः
 यदुह तत् करवरोरुहराजहं वम् । कौमोदको भगवतो
 दविता अरेत दिग्मानराविभटवोषितकहमेव । बाबां
 मधुमत्तवद्विरोपपुष्टां चैव तत्पमनमविधय कयते ।
 भत्तातुकमितविनेह न्यहीतमूत्तं वाङ्मयेनवतोवदना-
 रविन्दम् । अहिष्णुकरकुलवत्तात्मनेन विद्योतिता-
 मवकोकनसुदारवायम् । अतु श्रीनिवेशवर्चनिः हरि-
 न्यमानम् भत्ता सदा कृटिज्जुल्लसद्वन्द्वदम् । मौनवता
 नयमधिपद्वन्द्वनेनम् ध्यायेन्मनोमयमन्त्रितवत्तुहम् ।
 तस्यावकोकमधिकं जगत्तातिवोरतापमवोपमनाविह-
 टमन्त्रो । स्निग्धुजितातुगुणितं विद्युत्प्रसादम् ध्याये-
 च्चिरं विततभावनया गुहावासम् । हाहं हरेरवताविह-
 कोकतीमयोक्तानुवागरविशेषमवितुदारम् । वंशोक्तान
 रचित निजमायवत्तु मूलवद्वत्तुमिक्तते मकरध्वजस्य ।
 ध्यानायन प्रकृषितं बहुधाधरोत्तमाशुच्यविततह-
 दिज्जुल्लस्य कि । ध्यायेत् सदाङ्गुल्लहरेन वितस्य विष्णोर्भ-
 व्वाङ्गवार्धितमना न प्रपक्व दिग्गते । एव हरो मनवति

प्रतिबन्धभाभेभक्त्याद्व्यवृद्धय उत्पुष्टकप्रमोदात् । कौत्-
कयष्टानाव्यकृतया सुष्ठुरर्थमानसज्ञापि चित्तवर्धय मन-
कैर्वियुक्ते । सक्ताश्च यदि त निर्विषयं विरक्तं निर्व्याण
मृत्पति मनःसहसा यथाज्ञे । आत्मानमत्र पुरुषे ऽव्यवधा-
ममेकमन्यो ज्ञते प्रतिनिवृत्तगुणप्राज्ञः । सोऽद्येतया चर
मया मनसो निवृत्त्या तन्निवृत्तिर्वावितः सुखदुःखवाद्ये ।
चेत्यपमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत्स्वात्मन् । विषय उप-
सथपरात्मकात् । देहश्च तत्र चरमं प्यितस्त्यतं वा
सिद्धौ विपश्यति यतोऽध्यगमन् स्वरूपम् । देशदपेतसुत दै-
वयादुपेतं वासायथा परिहृतं मद्दिमदात्मन् । देहोऽपि
दैववयम् अलु कर्म यावत् सारमृकं प्रतिपसीजत एव
साधुः । तं सपुत्रसुमधिरुदसमाधिधोगः स्व प्र'पुनर्न भजते
प्रविबुद्धसु । यथा पुत्राश्च विताश्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते ।
अप्यात्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषज्ञाया । मणोस्मृकादि-
स्तु विज्ञातूमाहापि स्वसम्भवात् । अप्यात्मत्वेनाभिमता-
द्यापानिः पृथगुत्सुकात् । भूतेन्द्रियान् करणात् प्रधाना-
ज्जोवर्धयितात् । आत्मा तथा पृथग्गृष्टा भगवान् ब्रह्मर्ष-
ज्ञितः । सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि च'त्मनि । रत्नेता-
न्यभावेन भूतेषु तदात्मताम् । स्वयोन्यु तथा ज्यो-
तिरेक माना प्रतीयते । योगीनां गुणैषम्यात् तथा-
त्मा प्रकटिष्यते । तत्कादिमा स्त्रां प्रकटं देवो सदसदा
त्मिकाम् । इति भाष्यं पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते" इति
भा० १६६७ ।

"अहंतिदवाच । ब्रह्मणं महदादीनां प्रकृते पुरु-
षस्य च । स्वरूपं मज्जतेऽसीमां देन तत् पारमार्थिकम् ।
यथा सांख्येयु कथितं यन्मूलं तत् प्रपद्यते । भक्तियो-
गस्य मे मार्गं ब्रूहि निश्चरतः प्रभो । विरागी देन पुत्र-
यो भगवन् । सर्वतोभवेत् । आचक्षु लोकोकस्य विविधा
मम संसृती । काशश्च पररूपस्य परेवास्तु परम्य ते ।
स्वरूप एतं कुर्वन्ति यज्ञतोः कुपयन्तु । लोकस्य नि-
ज्याभिमतेरप्युपचितं प्रपद्यन् तमस्तमाश्रये । ज्ञान
स्य चर्कस्युपवृद्धा धिया तमाविदासी । किम योगमा
कृतः । योगीत्येय उवाच । इति मातुर्वचः सत्त्वं प्रति-
पद्यन् महदात्मि । आचक्षु कुर्वन्ति । मोक्षसा चरणा-
ज्ञितः । श्रीभगवातुवाच । भक्तियोगो ब्रह्मविधोमार्गो
भक्तिः । भाष्यते । अन्तःपुत्रमार्गेण इति भाष्येभि-
द्यते । अभिप्रायः यत्किंसां तस्य मातुर्वचमेव ।
चरन्ती निवृत्तगुणः यदि कुपयन् एतामह । वि-

षयानभिसन्नाय यय ऐश्वर्यमेव वा । अर्चादावर्चयेद्दु-
योमां पृथग्भावः स राजसः । कर्म निर्हारसहिष्य
परस्मिन् वा तदर्पणम् । यजेत् यदव्यमिति वा पृथग्भावः
स सात्विकः । मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहायये ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गास्रोऽम्बुधौ । सत्यं
भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् । अहंत्वव्यवहि-
दा या भक्तिः पुरुषोत्तमे । सारलोकावर्तिषामीषया-
रूपैकत्वमप्युत । दीवमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनञ्ज-
नाः । स एव भक्तियोगस्त्व आत्मनिक उदाहृतः ।
येनातिव्रज्य त्रिगुणां सङ्गावायोपपद्यते । निषेविता
निमित्तेन स्वधर्मेषु सहीयसा । क्रियायोगेन यस्तेन
नातिहिंसेण निव्ययः । मद्भिष्यादर्शनस्वरूपपूजास्तुतिनि-
बन्धनैः । भूतेषु सङ्गावनया सत्येनासङ्गमेव च । महतां
ब्रह्मज्ञानेन दीनानामतुकम्पया । मैत्र्या चैवात्मवृत्त्ये यमेन
नियमेन च । आध्यात्मिकातुश्रवणाद्यामसकीर्तनाश्च मे ।
आर्जवेनार्थसङ्ग्रेभ निरहङ्क क्रियया तथा । मज्जमणो गुणै-
रेतैः परिसमुद्भवायसः । पुरुषस्याङ्गसाभ्येति श्रुतिमात्र-
गुण हि माम् । यथा वातरयोप्राप्तमाहङ्को गन्धवाययात् ।
एवं योगरतं चेत् आत्मानमविकारितम् । अहं सर्वेषु भू-
तेषु भूतात्मावस्थितः सदा । तमवस्य मा मत्वं कुरुते-
र्चाविदम्बनम् । यो मा सर्वेषु भूतेषु मत्तमात्मानमोदरम् ।
हितार्ज्वा भजते मोदयात् भगवन्नेव लुहोति स । हि-
मत परकाये मा मानिभो भिन्नदर्शिनः । भूतेषु बहवैर-
स्य न मनः यानिमृच्छति । अहं सर्वेषु चैव व्यं क्रिययोत्
पसयाऽनये । मैत्र्यु चर्चितोऽर्चायां भूतपानावमानिनः ।
अर्चादावर्चयेत्तावदोदर मा स्वकर्मजम् । यावद्य वेद मङ्ग-
दि सर्वभूतेषुवस्थितम् । आत्मनश्च परस्यापि य करोतन्व-
रोदरम् । तस्य भिन्नदयोस्तत्तु विदधे भयसुखम् । अहं
मा सर्वभूतेषु भूतात्मानं हताहयम् । अहं देवानामानाम्नां
मैत्र्याभिजेन वसुधा । लोकाः श्रेयास्तुलोमानां तत प्रा-
पद्यन् शुभे । तत वचिस्ता मवराः ततचेन्द्रियहृदयः ।
तथापि स्वयंवेदिष्यः मवरा एववेदिनः । द्वेभ्यो गत्यदि
श्रेयास्तु यद्विदोदराः । रूपभेदविदस्तु ततलोभदतो-
दतः । तेषां बहुपदाः श्रेयास्तुत्पादस्ततोहिपात् ।
ततो वपेय अस्यादोषां माहृण्य एतमः । त्राहृदेमहि
वेदतोऽहंवेदोऽहंविदस्तु । अहंवेदात् संवदयेत्ता तत
येयाम् स्वकर्मजम् । सुकृदङ्गुतोऽहंवेदात् ततोऽहं स्वकर्मजः ।
तन्निवृत्तगुणः यदि कुपयन् एतामह । अहंवेदः स्वकर्मजः

सु'सोमयि संन्यस्तकर्मणः । न पश्यामि पर भूतमकर्तुः ।
समदर्शनात् । मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्वृद्ध मानयन् ।
रक्षरो जयकलया प्रविष्टो भगवानिति । भक्तियोगश्च यो-
गश्च मया मानव्युदीरितः । ययोरेकतरेणैव पुरुषं पूर्य
ब्रजेत् । एतद्भगवतोरूपं ब्रह्मणः परमात्मनः । परं प्र-
धाम पुरुषं दैवं कर्म विवेचितम् । रूपभेदात्सदं दिव्यं
काल इत्यभिधीयते । भूतानां महदादीनां यतोभिन्नदशां
भयम् । योऽनं प्रविश्य भूतानि भूतैरन्यस्त्रिषु त्रयः । न-
विष्णुः सौम्योऽभियज्ञोऽसौ कालः कलयता प्रभुः । नचास्य क-
विद्ध्यतो न द्वेयो न च बान्धवः । व्याविशत्यप्रमत्तोऽसौ
प्रमत्तजनमन्तकः । यज्ञयाद्वति वातोऽयं सूर्यस्तपति यज्ञ-
यात् । यज्ञयाद्वर्षते देवो भगवो भाति यज्ञयात् । यहन-
स्तयोभीता कताश्चोषिभिः सह । स्वे स्वे काष्ठेऽ-
भिष्टुङ्गन्ति सुप्पाणि च फलानि च । स्रवन्ति स्वरितो भी-
तानोत्सर्पत्युदधिर्यतः । अग्निरिन्द्रे सगिरिभिर्भूर्न मज्जति
यज्ञयात् । अदोददाति अश्वता पदं यज्ञियमात्मनः । लोकं
स्वदेहं तनुते महानु सप्रभिरावृतम् । गुणामिभानिनो
देवा सर्गादिपुंस यज्ञयात् । वर्तन्तेऽनुशुभं येषां वय एत-
च्चारम् । सोऽनन्तोऽनन्तरः काष्ठोऽनादिरादिकद्वयः ।
जनकृतेन जनकन् सारयन् सृष्टुमानन्तकम्" भाग० २६७० ।

भगवद्वतार एव कपिलः सगरसन्ततीर्हृद्गारेण मञ्जीचकार
वयोक्तं रामा० आ० ४०७० "यस्येयं यथा कृत्वा वा-
सुदेवस्य धीमतः । महिषो माधवस्यैवा स एव भगवान्
प्रभुः । कपिल रूपमाख्याय भारयत्तानिधं धराम् ।
तस्य क्रोधाग्निना दग्धा मविध्यन्ति नृपात्मजाः । पृथिव्या-
चापि निर्भेदो ब्रह्म एव सनातनः । सगरस्य च पुत्राणां
विनागोऽदीर्घदर्शनाम्" इति ब्रह्मवाक्यसुपवर्ण्यं राम प्रति
विश्वामित्रोक्तम् । "ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः
प्रथितां दिशम् । रोषादत्यस्रमन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजा ।
ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगाः महाबलाः । ददृशुः
कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् । हृद्यञ्च तस्य देवस्य चरन्त
मविदूरतः । प्रहर्षमस्तुतं प्राप्ता सर्वे ते रघुमन्दनः ।
ते तं यज्ञजनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः । खनित-
काङ्क्षधरा नानावृक्षशिखाधरा । अश्रुधारावन्तः स्रज्ज्वा-
लितवस्त्रेति चाब्रुवन् । अस्माकं त्वं हि हरणं यच्चिय
कृतवानसि । दुर्मेधस्त्वं हि सप्राप्तान् विद्धि न सगरा-
त्मजान् । कृत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुमन्दनः ।
रोमेषु महाताविष्टो छद्मारमकरोन्मुनिः । ततश्चेनाप्रमेयेषु

कपिलेन महात्मना । मञ्जराभीकताः सर्वे काकुत्स्थः । स
गरात्मजाः" । अत्र प्रागुत्तराभिति भूमध्यस्थचक्रामेक्षया त-
त्स्थानस्य तथात्वात् । वस्तुतः सिद्धेयं कपिलोऽपि भ-
गवद्वतार एव । "पञ्चमे कपिलो नाम सिद्धेयः काल-
विष्णु तम् । प्रोवाचासु ये सर्वस्य तत्त्वपामविनिर्णयम्"
भा० १, २, ११ उक्तेः "सिद्धिना कपिलो मुनिः" गी-
तोक्तेः च अग्नयवतारकथनन्तु कल्पभेदाभिप्रायमित्य-
विरोधः । स च प्रत्यहं तपेणोद्यमभेदः "वनकश्च
वनन्दश्च ततोयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव
षोडु पञ्चगिरिस्तथा" ब्रह्मसू० तर्पणमन्त्रविरुद्धात् ।
"कपिलः पिङ्गलः पिङ्ग" इत्यमरे पिङ्गलक-
पिलयोः पर्यायत्वेऽपि तयोरीषद्वेदोऽस्त्वेव अत-
एव सुश्रुते "अत ऊर्ध्वं ब्रह्मवर्षान् बभूवाम इत्यु-
पक्रम्य नीलः पीतः हरितः श्यामः केशुरः कण्ठः
रक्तः कपिलः पिङ्गलः इति कपिलपिङ्गलयोर्भे-
देन निर्देशः । "वातात्म कपिला विद्युत्" शि० कौ० ।
ऽसुश्रुतोक्ते मूपिकभेदे "पूर्वसृष्टा शुक्रविषा मू-
षिका ये समावृतः । नामावृक्षमैयव्यरहादयः निबोध
मे । लालनः पुत्रक इत्यादिना "अतेन महता बाह्वि
कपिलेनाश्रुना तपेति विभक्तः । तद् योपद्रवचिकित्सा
ततोक्ता यथा "कपिलेन ब्रह्मकोषो जूरो पञ्चगुह्यमस्तथा ।
शौद्रेण विद्यान्निफलं श्वेतां चापि पुनर्पशाम्"
सुश्रुतोक्तेऽसुताभेदे स्त्री यथा ।

"विश्वामित्रो नृपवरः कदाविद्वद्विषयतनम् । वसिष्ठं कौ-
पयामास गत्वान्नमपदं गिरिम् । कुपितस्य सुनेत्रस्य च-
क्षाटास्त्रेदविन्द्व । अपतन्द्ध्यनादेवमधस्तात्तीक्ष्णवर्षः ।
भूने त्वये मङ्गशीषा धेनुर्ध्वं सम्भूतेऽपि च । ततो
जातास्त्रिषा घोरा नानारूपा महाविषा । अपका-
राय वर्तन्ते नृपसाधनवाहने । यस्माद्भूतं त्वयः प्राप्ता
मुनेः प्रसूतेदविन्द्व । तस्माद्भूतेति भाष्यने सङ्ग्रहा-
ताश्च वेदयः । कच्छसाध्यास्तथाऽसाध्या कृताश्च द्विविधाः
सृताः । तासामष्टौ कच्छसाध्या वज्रास्तावत्य एव तु ।
त्रिष्वरुहा तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा । आ-
लमूयविषा रक्ता कशना चाष्टमी सृता । तामिर्दष्टे
शिरोऽपः स कण्डूद्वये च वेदना । भवन्ति च विशेषेण
गदा औशिकवातिका । शैवर्षिका लाजवर्णा जाडव्ये-
षीप्रदी तथा । लण्णाग्निवर्णा काकावर्णा साकाशुणाष्टमी
सृता । तामिर्दष्टे दशकोष्ठाः प्रवृत्तिः अतस्तस्य च । जूरो

दाहोऽतिवारध गदाःस्यु च त्रिदोषजाः । पिडका विवि-
धाकारा भण्डलानि महानि च । शोफा महान्तो रुदवो
रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा । सामान्यं सर्वलूतानामेतदादंश-
लक्षणम् । विशेषलक्षणं तासां वक्ष्यामि शक्तिवृत्तितम्”
इत्युपक्रम्य “आद्ये पिडका तासां कपिजायाः स्थिरा
भवेत् । शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भयमेव च” १० गोवि-
शेषे स्त्री कपिलादानयद् विवृतिः । कपिलानां नरश्चेष्ट ।
शतस्य फलमन्युते” भा० व० ८२ अ० । “क्षत्रियश्चैव वृत्त-
स्थो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । वृत्तं पिबेत् कपिलाक्षीर
न ततोऽन्योऽन्यपुण्यकृत्” प्रा० वि० व्याप० । “कापिल वं
पिबेच्छूद्रो नरकेण विपच्यते” प्रा० वि० भवि० पु० तत्र शू-
द्रस्य कपिलाक्षीरपाणं महापातकं तत्पापनिवेधस्तु
क्षत्रियवैश्ययोपीति भेदः । ११ नदीभेदे स्त्री “कज्जला-
चक्षुःशक्तु पूर्वस्मिन् शुभपर्वतः । यस्यां सङ्गं सुरा रेमे
जलं शक्तं सुरेश्वरं । तत्पूर्वस्था महादेवि । नदी
कपिलवृत्तिता । तां च स्नात्वा नरोगकृष्णामनं फल-
माप्नुयात्” काश्चिपु० ८१ अ० । १२ कपिलपुण्यां शिश-
पायां स्त्री राजनि० । १३ रेणुकायामगन्धद्रव्ये १४ पुण्ड-
रीकदिग्गजस्त्रिधाश्च हाराः १५ गृहकन्यायां १६ शिशपा-
नामे १७ राजनीतो च स्त्री राजनि० । कपिलवन्शायां
क्षिवां च ठावेव वर्यावचित्वेऽपि अतुदात्तत्वाभावात्
“नोद्वेष्टे कपिकां कन्याम्” मनुः । कुक्षुरजातिस्त्रिधास्तु
जातित्वात् ङीप् । कुर्माविभागे नैर्ऋतदिक्स्थे १८ देव-
भेदे पु० “नैर्ऋतां दिशि देयाः” इत्युपक्रम्य “कपिलना-
रं हज्जानती” इति दृष्ट० व० । अत्र कपिलनारीसुख
इत्येवं नाम द्रष्टव्यम् ।

[मिते ।

कपिलक लि० धौ० कप-इरन् स्त्रायै क रस्य ङः । कन्या
कपिलकादि पु० पाणिन्युक्ते रकारस्याने लकारादेशनि-
मित्ते भङ्गणे स च गणः कपिलक निर्वीरक लो-
मानि पाशुल काल शुल कपिलिका तर्पिलिका तर्पिलि” ।
अथ कपिरक+कपिलक एव निर्वीरक+निर्वीरक इत्यादि ।
कपिलयुति पु० कपिला युतिरस्य ११ अ० गन्ध० । कर्मा०
२ कपिलानां युतो स्त्री ।

कपिलद्राक्षा स्त्री कपिका द्राक्षा । द्राक्षाभेदे राजनि०
कपिलद्रुम पु० कर्मा० । काष्ठीनामसुगन्धिहेतुद्रुमे गन्ध० ।
कपिलधारा स्त्री कपिलेयशुभा धारा यस्यां संश्रितात् “दापो-
रिति” पा० सुस । ११ नद्यायां जेसच० । कपिलानां तदीय-
वन्धानां धारा संश्रितां “दापोरिति” पा० सुसः । २ कपि-

लादीनां दुग्धधारायां शतकृते काश्या उत्तरसी मास्ये
तीर्थभेदे च उपचारात् तवोरभेदात् । तदाविर्भावादि का-
शी० ६२ अ० । “एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता गोषोकात् पञ्च धेनवः ।
सुनन्दा सुमनाद्यापि सुशीला सुरभिस्तथा । पञ्चमी कपिजा
चापि सर्वाधौवविषट्ठिणी । वातुसव्यदृष्ट्या गर्भस्य तासामू-
धासि सुसुवु । ययुः पयसा पूरैस्तद्रूधासि पयोधरा ।
धारासारैरविच्छिन्नैश्च वायव्यदृष्टदोऽभयत् । पयः पयो-
धिरिव स द्वितीयः प्रैक्षि पार्श्वदे । देवेशसमविधानात्तत्-
तीर्थमभवत् परम् । कपिलाङ्गद इत्याख्यां वक्षे तस्य महे-
श्वरः । ततो देशज्ञया सर्वे स्नातास्तत्र दिगौकसः । आ-
विरासुस्तस्तीर्थादथ दिव्यपितामहा । तान् दृष्ट्वा ते सुराः
सर्वे तर्पयाञ्चक्रिरे सदा । अग्निघ्नात्ता माईषद व्याघ्रपा-
शोमपास्तथा । इत्याद्यादिव्यपितरस्तृप्ताः यन्मुं व्यजिज्ञ-
पन् । देवदेव । जगन्नाथ । भक्तानामभयप्रद । अस्मिंस्तीर्थे
त्वदभ्यासाज्जाता मन्त्रप्रिरक्तया । तस्माच्छम्भो । वरं
देहि प्रसन्नेमानरात्मना । इति दिव्यपितृणां स श्रुत्वा वाक्यं
वृषभ्वजः । दृष्ट्वा तान् सर्वदेवानामिदं वचनमब्रवीत् । सर्व
सर्वपितृणां वै परं तप्तिकरं परम् । श्रीदेवदेवतवाच । शृणु
विष्णो । महावाहो । शृणु त्वं च पितामह । । एतस्मिन्
कापिले तीर्थे कापिलेयपयोभते । ये पिण्डान् निर्वपिष्यन्ति
अथवा आहुता नरा । तेषां पितॄणां सन्तुष्टिर्भविष्यति न
मात्रवा । अन्य विशेष वक्ष्यामि महातप्तिकरं परम् ।
कूक्षीमसमायोगे दत्तं आहुतिमहालयम् । सर्वतः कावे-
संप्राप्ते लहराशिलान्यपि । क्षीयन्ते न शयं आहुं याति
सोमकूक्षतम् । असासोमसमायोगे आहुं वदत्य्त्र चभ्यते ।
तीर्थे कापिलधारेऽस्मिन् गयया पुष्करेण किम् । गदाधृक्
भगवान् यत्नयत् त्वं च पितामह । । वृषभ्वजोऽप्यङ्गयत्
फलास्नात् न शयः । दिव्यान्तरीक्षभौमानि यानि तीर्थानि
सर्वतः । तान्यत्र निर्वपिष्यन्ति दयै सोमदिनान्ति ।
कुरुष्वेत्ये नैमिषे च गङ्गासामरसङ्गमे । यद्वये आहुतायत्
स्नात्तत्तीर्थे वार्षभध्वजे । अथ तीर्थेन नामानि यानि दिव्य
पितामहा । । तान्यहं कथयिष्यामि भवतां तप्तदान्धवम् ।
मधुसूतेति प्रथममेवा पुष्करिणी मता । अतस्तस्या त-
तोऽप्येवा ततोऽप्यौ क्षीरनीरधिः । वृषभध्वजतीर्थञ्च तीर्थं
पैतामहं ततः । ततो गदाधरास्यं च पितृतीर्थं
ततः परम् । ततः कापिलधारं वै सुधाशिरिवं पुनः ।
ततः शिशुवाक्ष्यं च ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् । एतस्मिन् दश
भामानि तीर्थं स्नात्वा पितामहा । भवतां तप्तिकारीणि वि-

नामि आहतर्पणे । सूर्येन्दुसङ्गमे यत् पितृणां तृप्ति-
रक्षाः । आहूतान् भोजयिष्यन्ति तेषां आहूतमनकम् ।
आहूते पितृणां संतप्तं दास्यन्ति कपिर्वा शुभात् । येऽतः
तेषां पितृगणोऽस्येत् क्षीरोदरोधसि । हपोतुसर्गः सतोयैस्तु-
तीर्थेऽस्मिन् हयभध्वजे । अश्वमेधपुरोडाशैः पितरस्तु
तर्पिता । गयातोऽष्टयुगं पुण्यं अस्मिन्तीर्थे पितामहम् ।
धनयां सोमयुक्तायां आहूतं कपिधधारिके । देवा
गर्भोऽभवत् स्थापोये दत्तजनमाश्रिता । तेषां तर्पणभेषून्
तीर्थे कपिधधारिके । अष्टसप्तश्रीदामाभो ये वाऽदार
परिपहा । तेभ्योनिर्धूपितं पिण्डमिह ह्यस्यता प्रजेत् ।
अग्निदाहे मृताये वै नाग्निदाहश्च येप वै । ते सर्वे तृप्ति-
मायान्ति तीर्थे कपिधधारिके । सौर्ध्वदेहकहीना ये मो-
हयन्त्राहर्णिताः । ते तृप्तिमधिगच्छन्ति एतकुल्यां नि-
वापिताः । अश्वत्थाय मृताये वै येषां नास्त्युदकप्रदः । ते
ऽपि तृप्तिं परा यान्ति मधुस्रवि तर्पिता । अपमृत्युमृता
ये वै क्षीरविद्युच्छादिभिः । तेषामिह दत्तं चाह जायते
सुगतिप्रदम् । आत्मघातेन निधनं येषामिह विकर्मिषाम् ।
तेऽपि तृप्तिं वभन्तेऽतः पिण्डैः शिवगयाहृतं । पितृगोत्रे
मृता ये वै मातृपक्षे च ये मृताः । तेषामत्र दत्तं पिण्डो-
भवेदक्षयतृप्तिदः । पत्नीवर्गे मृताये वै मित्रवर्गे च ये
मृताः । ते सर्वे तृप्तिमायान्ति तर्पिता वार्षभध्वजे ।
अश्वमेधविषा वये अश्वमेधेऽन्तर्जेषु च । वेता नाम
मृहोत्वा यहीयते ते सस्रुताः । तिर्यग्योनित्रिताये वै
वे पिशाचत्वमागताः । तेष्वर्गगतिसयानि तृप्ति-
कापिधधारिके । ये तु मातृपक्षोऽस्मिन् पितरोऽमर्त्य-
योगयः । ते दिव्ययोगयः सूर्ये मधुस्रवि तर्पिताः ।
ये दिव्ययोगे पितरः पुण्येऽन्तर्मागताः । ते अश्वमेधे
गच्छन्ति तृप्तिस्तीर्थे एषध्वजे । हते क्षीरमय तीर्थे त्रे-
ताया मधुस्रत् पुनः । हापरे सर्पिषा पूर्य कबौ जलमयं
भवेत् । वीमावर्हिर्गतमपि ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् । मध्ये
वाराणसि त्रेवं नमः सान्निध्यतो नरे । काशीस्थितैर्यतोऽ-
दर्यं ध्यजोमे ह्यस्रुताः । हयध्वजेन नाम्नातः स्यात्स-
न्त्यत्र पितामहम् । पितामहेन सहितो गदाधरमन्वितः ।
रक्षसा पार्षदैः सार्जं त्रिदामोऽत्र पितामहम् । ।

कपिधधारिककपिधधारारादयोऽप्यत्र ।

कपिलफला स्त्री कपिल फलमस्या । द्वाकाभेदे राजनि० ।
कपिलशिंशपा स्त्री कर्म० । पीतपुष्पसुतायां शिंशपायाम्
राजनि० । रक्तपीतमिश्रितवर्णस्य पिङ्गकृतया पीता-

धिकवर्णं मातृपरतया पीतपुष्पायां रक्तिरिति बोध्यम् ।
कपिलमृति स्त्री कपिलमृतीता मृतिः । “अथ त्रिविधः-
स्यामन्निहतिरत्यन्तपुष्पायः” इत्यादिने मृद्व्यायीकमे
वास्थ्यगच्छे तस्य शास्त्रस्य च मृत्तित्वं वेदायां तु भवपूर्वक
सुनिप्रचोतत्वात् अतएव “मृत्युनवकाशदोषमसङ्गः इत्यादि
या० सू० भाष्ये कपिलमृतेरनवकाशदोषमाशङ्क्य मान-
यादिमृत्युनवकाशदोषात् साङ्ख्यमतं प्रत्याख्यातम्
“अणुकोऽयं पुष्प” इत्यादिष्वेव तस्य शास्त्रस्य साका-
यत्वेन न निरवकाशतमिति व्यवस्थापितम् ।

कपिलाक्षी स्त्री कपिलमणि रत्न पुष्पमस्याः । पीतपुष्पायां
शिंशपायाम् सुगोरी च राजनि० ।

कपिलाचार्य पु० कर्म० । विष्णोः । “महर्षिं कपिलाचार्यं
सप्तशोभेदिनोपति” वि० व० । “महर्षिं कपिलाचार्यं” इति
रविशेषणमेकं नाम । महावासी कपिरेति महर्षिः
मत्स्यस्य वेदस्य दर्शनात् कपिलवासी आचार्यवेति
वाङ्मयं शुद्धात्मतत्त्वज्ञानम् “शुद्धात्म तत्त्वज्ञान
साङ्ख्यम्” इत्यादिभीयते इति व्यासकृते । “कवि
प्रसूतं कपिलं महात्मनि” इति । “विद्वाना कपि
कोष्ठनिरिति” इति च तस्य तन्नालम् भा० ।

कपिलातीर्थ न० कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थेदे । कुरुक्षेत्रस्य-
प्रस्य रामसुदादिषु स्नानमस्तुता । “कपिलातीर्थमावाह्य
अश्वमेधो वमाहृतः । तत्र आत्मारविता च पितृन्
स्नानं देवताभ्यम् । कपिलानां सहस्रस्य कर्म विन्दति
मानवः” भा० व० ८३ । [इन्द्रे । त्रिका० ।

कपिलाग्र पु० कपिलकर्मचार्यहरणात् कपिलवर्णाचमोगाच्च
कपिलादान न० देव० वस्त्रनाभविभिना कपिलाया मोर्दाने
तद्विधानादि ज्ञेमा० दा० आदिहपु० । “कपिलां वे प्रयच्छन्ति
चेलच्छन्ति स्रवद्भुताम् । स्रवद्भुतीं रोचसुरां स्रवद्भु-
कूळ भूषिताम् । जेतवस्त्रपरिच्छन्ति वस्त्रास्त्रनरवैर्युताम् ।
(वस्त्रास्त्रनरवैर्युतायन्कोशाह्वैः) । “स्रवद्भुतं योगवत्
दत्ते कपिलां चापि सुमतः । वनमेव ततो ह्रस्वं ग्राह्यं
अश्वविदांर । । वागन्ति रोचसुपायि कपिलाङ्गे भवन्ति
हि । तावत्कोटिसहस्रं चि वर्याणां दिवि मोदते ।
“रक्षाश्टकीं रोचसुरां स्रवद्भुतां भूषिताम् । कांक्षो-
पदोक्तं धेनुं वस्त्रास्त्रनाभवद्भुताम् । दत्त्वा हि जेन्नाव
नर स्रवद्भुते महीयते । दशधेनुप्रदानेन स्रवद्भुता कपि-
ला मता” वाचस्पत्युः “जेन्नाश्टकीं यकै रौप्यं स्रवद्भुता
वस्त्रसंयुता । सर्वास्त्रपाता दातव्या क्षीरिणी गौ, वद-

जिष्णा । दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंभितान् ।
कपिला पुनस्तारयति मूयस्त्वावपन्नं कुलम्” व्यासः “रुक्म-
शङ्की रौप्यसुरां वस्त्रकांसोपदोहनाम् । सवत्स्रं कपिलां
दत्त्वा वंशान् सप्त ससुहरेत् । यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्सा-
या भवन्ति हि । सुरभोक्तोकमासाद्य रमते तावती । समाः” ।
लोकोत्तरे “वष्टावामरसयुक्ता किंकिणीजालमण्डिता ।
दिव्यवस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता । पयस्विनी क्षुणीला
च तरुणो वत्सकान्विता । कपिलैवं प्रदातव्या शिवस्यापे
विधानतः” दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे “कपिले । सर्वभूतानां
पूजनीयाऽपि रोहिणी । तीर्थदेवमयी वस्त्रादत्तः शान्तिं
प्रयच्छति” इति । रोहितवस्त्राभिक्यात् रोहिणी ।
स्वर्णशृङ्गादिमानस्युक्तम् हे० दा० कूर्मपुराणे “दक्ष-
सौवर्षिके शृङ्गे सुराः पञ्चपञ्चान्विताः । पञ्चाशत्प-
त्रिकं ताम्रं कांस्यं चैतावदेव त्वं । वस्त्रान्तु त्रिगुण घेत्वा
दक्षिणा च चतुर्गुणा । एतैरुच्यतां घेतुं वष्टाभरणभू-
षिताम् । कपिला विप्रसुहृदाव दत्त्वा मेनन्मवाप्नुयात् ।
द्विगुणोपस्कारोमेता मष्टी कपिला कृता । दत्ता वा विप्र-
सुहृदाय स्वर्गमोक्षफलप्रदा । सप्तजन्मकृतात् पापानुसृज्यते
दक्ष सयुतः । यानु यानु प्राप्य यते कामाक्षांस्तान् प्राप्नोति
कामवः । अन्ते स्वर्गपदगौ च फलमाप्नोति संयतः” । १२ समा-
जन्मस्यैव सप्तकपिलधेतुदाने च “समानवत् सा कपिलां
भेतुं दत्त्वा पयस्विनीम् । सुव्रतां वस्त्रसंपन्नान् ब्रह्मलोके
महीयते” हेमाद्रिदा० भारतवाक्यम्

कपिलावट उ० कपिलया गोलकस्थया कृतोऽवटः गर्तः । गङ्गा-
हारमनीपस्थे तीर्थभेदे । कनकबतीर्थतत्त्वा “कपिलावटं
ततो गच्छेत्” भा० व० ५० ।

कपिलाकूट उ० कपिलाभिः कृतो कूटः । काश्या उत्तरशी-
मास्थे तीर्थभेदे कपिलधाराशब्दे विवृतः । ततो वारणसीं
गत्वा अश्वं यित्वा दण्डजम् । कपिलाकूटे नरः स्नात्वा
राजसूयमवाप्नुयात्” भा० व० ८४ ५० ।

कपिलिका स्त्री कपिला+संज्ञायां कत इत्थम् । शतपदी-
भेदे । (काण्डाद्) “शतपदास्तु पशूना कस्या चित्ता क-
पिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ” सुश्रु०
तत्रपिलेश न० कपिलेन प्रतिगपितमीशक्तिम् या० त० ।
काशीस्थे शिवविग्रहभेदे “कपिलेशं महाविग्रहं कपि-
लेन प्रविष्टितम् । सुव्यन्ते कपयोऽप्यस्य दृश्यात् कित-
नानया” काशीस्थ० प्रतिष्ठित प्रतिगपितमन्त्रमूर्तगणधर्वात् ।

कपिलोमन्(मा) स्त्री कपेर्बोभिर् लोम मङ्गरी अस्याः ननन्त-

त्वात् वा ङाप् । रेणुकानामकमग्नद्रव्ये राजनि० ।

कपिलोमफला स्त्री कपिलोमन्यपि फलति कण्डूदानाय प्रभवति
फल-अच् । (याल्गुशौ) श्रुक्शिव्वाम् राजनि० ।

कपिलोष्ठ न० कपिवर्णं पिङ्गलं लोहं चातुः । पित्तछे ।
हेमच० । [स्थाम् रत्नमा० ।

कपिलिका स्त्री कपि+ कपि+ वल्लिका घृषो० । गजपिण्ड-
कपिवक्त्रा उ० कपेर्बोभिर् वक्त्रमस्य । नारदे त्रिका० ।

पर्वतविशापाञ्चास्य तथात्वम् यथाह भा० शा० ३० ५० ।

“नारदः पर्वतश्चैव द्वाष्टयो लोकसत्तमौ । मातुलो भागि-
नेयश्च देवलोकदिहागतौ । विहर्तुकामौ सम्प्रीत्या मातुषेभु
पुरा विभोः । इविःपवित्तभोज्येन देवभोज्येन चैव हि ।

नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः । तावुभौ तप-
सोपेतावनीतलचारिणौ । गुञ्जानौ मातुषान् भोगान् यथा-
वत्पर्यधा । प्रीतिमन्तौ सदा युक्तौ सजयश्चैव च-
क्रतुः । यो मवेदृदि वद्वत्यः शुभो वा यदि वाऽशुभः ।

अन्योन्यस्य च आख्येयो मृषा शायोऽन्यथा भवेत् । तौ
तथेति प्रतिघाय महेषौ लोकपूजितौ । ‘सृष्टयं शैल-
मभ्येत्य राजानमिदमुचत’ । आदा भवति वत्स्यावः क-

श्चित्कालं हिताय ते । यथावत् प्रथिवीपाल । आवयोः
प्रगुणोन्मव । तथैव कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार ह ।

ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ । अन्ययोत्प-
रमप्रोतः सुतेयं वरवर्णिनी । एकैव सम कन्या या सा वा
परिचरिष्यति । दर्शनीयाऽनवद्याङ्गी शीघ्रतस्तसमाहिता ।

सुकुमारो कुमारो च पद्मकिङ्कलकुसुमभा । परमं सौम्य-
मित्युक्तं ताभ्या राजा शशास ताम् । कन्ये ! पित्रावु-
पर देववत्पितृवञ्च ह । सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं वस्त्र-

चारिणी । तथा निदर्शं राक्षसौ सत्कृत्योपचचार ह ।
तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिभेन च । नारदं पृच्छवन्तूषे
सहस्रैवाभ्यपद्यत । वष्टधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्म-

नः । यथा शुकस्य पत्नस्य प्रवृत्तौ चद्रमाः शनैः । न च ब-
न्ध्याग्निनेत्राय पर्वताय महात्मने । शशश्च हृदयन्तीत्रं ग्रीव-
मानः स धर्मवित् । तपसा चेकितैश्चैव पर्वतोऽप्यनु-
ध तम् । कामाक्षीं नारदं क्रुद्धं शशापैमन्ततो भृशम् ।

कृत्वा समयमव्ययो भवान् संहितो जया । नो भवे-
दृदि वद्वत्यः शुभो वा यदि वाऽशुभः । अन्योन्यस्य च
आख्येय इति तवै मृषा कृतम् । सवता वचनं ब्रह्म-

सम्पादेयं शपास्यहम् । न हि कामं प्रवर्त्तन्तं सवाल-
वष्ट मे पुरा । सुकुमार्यां कुमार्थी ते तस्मादेव शपा-

न्यहम् । ब्रह्मचारी मुख्यं आत्मपत्नीं ब्राह्मण्यं वनम् ।
 अकार्षीत्समयं यथावाभ्या यं कृतो मियः । शपसे
 ब्रह्मात्मसंक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे । सुकुमारी च ते
 भर्त्या भविष्यति न शयन् । वानरश्चैव ते रूपं विवा-
 हात्म्यं प्रमोः । । संद्रष्टुं निराशान्ये स्वरूपेण विना-
 ननम् । स तदाक्यन्तु विधाय नारदः पर्वतं तथा ।
 अशपत्तमपि क्रोधाङ्गाग्निनेयं स मातुषः । तपसा ब्रह्मचर्येण
 सत्येन च दमेन च । युक्तोऽपि नित्यधर्मं न वै स्वर्गम-
 वाप्नुयिषि । तौ तु यदा अथ क्रुद्धौ परस्परममर्षयौ ।
 प्रतिजम्भतरभ्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ । पर्वतः प्र-
 थिवीं क्षुत्प्ला विज्वार मङ्गमिति । पूज्यमानो यथा-
 न्याय तेजसा स्वेन भारत । । अथ तामसभक्त्या नार-
 दः सुहृत्प्राप्तजाम् । धर्म्येण विप्रप्रवरः सुकुमारोमनि-
 न्दिताम् । सा तु कन्या यथाशय नारदं तं ददर्श ह ।
 प्राणिप्रहृष्टमन्त्राणां नियोगादेव नारदम् । सुकुमारी
 च देवपुत्रानरप्रतिमानम् । नैवायमन्वत तदा प्रीति-
 मत्येव चामवत् । उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाऽ-
 ध्यगात् । द्वेव ह्यनि वा यज्ञ वा पतित्वे पतिवत्सवा ।
 ततः कदापिङ्गवगानुपर्वतोऽस्तुचचार ह । वनं विरहितं
 किञ्चित्प्राप्यस्थस्य नारदम् । ततोऽभिवाद्य प्रोवाच
 नारदं पर्वतश्च दा । भवान् प्रसादं कृतात् स्वर्गादेशाय
 मे प्रमोः । तस्यैव ततो हृदा पर्वतं नारदस्तथा । ज-
 ताञ्छुचिमुपासीत दोनं दीनतरं स्वयम् । त्वयाऽहं प्र-
 थमं यज्ञो धानरस्त्व भविष्यति । इत्युक्तेन सवा प्रसा-
 दमस्त्वमपि मत्परात् । अद्यप्रभृति वै वाचं स्वर्गे नावा-
 ष्यतीति ह । तव नैव हि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् ।
 निवर्त्ततेता तौ शपावभ्योन्येन तदा ह्यनी । श्रीसङ्घ-
 बदा ह्यं नारदं देवहृदिपिपसु । सुकुमारी प्रदुष्टाय पर-
 मस्त्वमिष्यह्यया । तं पर्वतस्ततो हृदा प्रदुपन्तीमनिन्दि-
 ताम् । अतर्त्तवत्त भर्तारं नारदं कार्या विचारणा ।
 अर्चयन् भरमधर्मात्मा नारदो भगवत्प्रभु । तनैवाभेदाङ्क-
 दयो गा तेऽदुदत्तं संशयः । शाश्वतोता बहुविधं पर्व-
 तेन मङ्गलना । शपदोपश्च तं मर्त्तुं श्रुत्वा प्रशति-
 मानता । पर्वतोऽयं ययौ स्वर्गम् नारदोऽध्यगमद्गृहान् ।
 कपिस्तच्छ्रीशस्याद्योऽप्यत्र । दैतं वानरसुखे न ।

कपिपदाग्नयः ३० कपिपु यदाग्नौ बहुफलत्वेन दत्तदानात् ।

आश्वातकट्ये । यद्वचः ।

[अमरः ।

कपिवस्त्री स्त्री कपिरिव तद्धोमत्तया वस्त्री । गजपिपयस्याम् ।

कपिश ३० कपिः कपिनामास्त्वस्य बोमा० य । शिङ्गुके
 (गिहारस) मेदि० कपि कविवर्यं श्यति शो-क ।
 २ लक्षणपीतमिश्रितवर्णं ३० शतद्युक्ते लि० अम० । मधुक-
 रविटपानमिता तरुपङ्क्तौर्विशतोऽस्य विटपानमिता ।
 विपाकपिपयस्तता-रजसा रोधसकाश्च कपिशं गङ्गता”
 भावः । अत्र तरुपङ्क्तेः लक्षणात् पिपयस्तारजो-
 योगात् श्यावत्वम् । ४ रक्तजम्भामिश्रवर्णं ३० ५ तद्वति लि०
 “सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधोनाम राक्षसः” रघु । “रैव-
 द्वासरजःकथाप्यकपिशा भूते नवा मङ्करी” विक्र० ।
 “नीप इहा हरितकपिशं केयरेरुद्धैः” मेघ० । न-
 क्तुस्य वर्णत्वात् इमद्यभेदे न० हडा० । “प्राप्तानपशत्
 कपिशं पिपासतः” भावः ७ भाववीजतावां मेदि० स्त्री ।
 ८ उत्कलदेशसमीपस्थे नदीभेदे । “व तीर्त्वा कपिशां वै-
 न्यैर्बह्विरदसिदमिः । उत्कलादयितपयः कश्चिद्वा-
 मिष्ठं ययौ” रघु ।

कपिशाञ्जन ३० कपिशमञ्जनं जल । शिने तिका० तस्य
 श्वेतवेनाञ्जनस्य लक्षणात्तदोर्मिश्रत्वात् तथात्वम् ।

कपिशापुत्र ३० कपिशाबा पुत्रः । पिशाचे यद्वरणा० ।

कपिशो स्त्री कपिश+शर्षवाभित्वात् ङोप् । १ भाष्यां २ सुरा-
 वाञ्च यद्वत्पुत्रे मेदिनिजटावरकायं प्रमाचले
 नोक्तम् । तस्मिन् “कपिशस्त्रिभुज्याने स्त्री भाष्यां
 विष्णवे पुमान्” इति मेदिन्यां स्त्रीमात्रोक्तेः स्त्रीवन्तावु-
 क्तेश्च । “वर्णाक्षोपभादुदात्तात् तोनः” “अन्वतो ङीप्” पा०
 सूत्रयोः तोपभमिज्जर्षवाभिनोऽनुदात्तानप्रतिपादकात्
 स्त्रियां ङीप् स्यात् सि० कौ० व्याख्यानात् कपिश-
 यद्वत्पुत्रदात्ताभावेन ङीपोऽप्रसङ्गेः “ब्रह्मवन्ते इ-
 वोय मङ्करो रुक्” किट्छले च तस्य पिपयस्तकथमावोरिव
 पुत्रपुत्रताभावेन अतुदात्तताभावात् अतएव “रैवद्वह-
 रज कथाप्यकपिशा भूते नवा मङ्करीति” विक्रमोर्गस्याम्
 टावन्ततया प्रयोगः । तथा च स्त्रीत्वेऽपि कपिशा इत्येवं-
 रूपेण भवितव्यं न ङीपन्तेनेति इत्यव्यम् । किञ्च उक्तं
 मेदिनिनाम्यो तस्य सुरार्थताऽपि न दृश्यते प्रस्तुतं “कश्च
 मदाश्च सैरेव” कपिश कपिशाब्जन्म्” हडावुधीक्ते मद्ये
 स्त्रीवत्त्वमेव । अतएव “प्राप्तानपशत् कपिशं पिपासतः” इति
 भाषे स्त्रीवतयैव प्रदुक्तम् ।

कपिशोका स्त्री कपिशैव कार्ये वा० रैव । मदिरिकावां तिका०

कपिशोर्षे न० कपीनां प्रियं शीर्षस्य शान० । प्राकाराय
 तिका० । कपीना प्राकारायवाचित्वं हि शोकाविवम् ।

कपिशीर्षका न० कपे. शीर्षमिव कायति कै-क । हिङ्गु ।
शब्द० ।

कापिष्ठल पु० “कपिष्ठलो गोत्रे पा० नि० पत्वम् । गोत्रप्रव-
र्त्तके कपिष्ठे तस्य गोत्रापत्यम् इज् । कापिष्ठलि तदु-
गोत्रापत्ये मङ्गत्वे उपका० इजो वा लुक् । कापिष्ठल्य-
कपिष्ठला । गोत्रादत्यत्र न पत्वम् हैत० । कपिस्थल
वनरस्थाने न० ।

कपिस्तम्भ पु० दानवभेदे “उद्योगं परमं चक्रुर्दानवायुद्ध-
मदा ” इत्युपक्रम्य “काञ्चनाक्ष कपिस्तम्भो व्याघ्राक्षः क्षि-
तिकम्पन ” हरिवं० १४० अ० ।

कपीवाच्छू स्त्री कपिकच्छू+संज्ञाया वा दीर्घः । शू-
कश्चिन्म्याम् (छालकुशी) शब्द० ।

कपीज्य पु० कपिभिरिज्यते यज-क्यप् शत० । क्षीरिकाष्ठे ।
जटाध० । शरामचन्द्रे । कपिपु श्रेष्ठ ७त० । शृङ्गपीवे च ।
कपीत पु० कं जलमप्येते वरुणं मपीतः अप्येतो लोप । अत्र
बुझाष्टे रत्नमा० ।

कपीतन पु० कपीनाम् ईं लक्ष्मीतनोवि तन-छच् । क्षात्रा-
तकष्टे २ शिरीषकष्टे शङ्खभाण्डकष्टे च अमरः । अ-
श्वकष्टे मेदि० । शुभाकष्टे द्विषलकष्टे च शब्द० ।
भूतेषां यथायमम् कपितल्यलोममञ्जरीकत्वात् नत्-
प्रिक्कष्टकत्वाच्च तत्रात्यम् ।

कपीन्द्र पु० कपिरिन्द्र इव । इन्द्रमति शब्द० । “नश्यन्ति
दर्शं हृन्दानि कपीन्द्रः” भट्टि० । हैत० । कपीनामिन्द्रे
स्वामिनि शृङ्गपीवे कपीनां यथेष्टं नियोजितरि शरामे ब्र-
ह्मदेवात् ४ विष्णौ च । “शरीरसूतश्च दुर्मोक्षा कपीन्द्रो मू-
रिदक्षिणः” भा० अष्ट० १६ अ० विष्णुनामकीर्तने ।

कपीवत् पु० वसिष्ठपुत्रभेदे । “जोर्वैश्वसिष्ठपुत्रश्च सत्यं कश्यप
इव च । कपीशानकपीवाच दन्तोच्चिश्च वनस्तथा । वसिष्ठ-
पुत्रा. ब्रह्मापनु” हरिवं० २६१ अ० । [शरोवरभेदे ।

कपीवह न० बहुति वह-अच् हैत० “इकोवहे” पा० दीर्घः ।

कपीष्ट पु० कपीनामिष्ट । शरान्नादनीषष्टे २ कपित्ये च राजनि०

कपुच्छल न० कस्य शिरसः पुच्छमिव स्नाति-स्ना-क ।
क्षेयचूडायाश्च । “अस्नातस्मृतीये यवे चूडाकरणं
कपुच्छिका” गोमि० । “कपुच्छास्या केशचूडा
नस्या संस्कार कपुच्छिका” ब० त० रघु० । कस्य जलस्य
उपमिव स्नाति स्ना-क । २ शुभमस्थाने । “इदमेव
कपुच्छमयं दण्डं द्वे भवतो द्वौ क्षीमौ-वाह” शत०
भा० ७, ४, १, २६ । “इदमेव वृक्षासं सतिक्षेप कपु-

च्छलम् सुगमस्थानीयम्” भा० । अत्र भूले कपुच्छ-
लमिति सूत्रितपु० पाठ आभ्येत कपुच्छलमिव पाठः
तत्र कस्य जलस्य घृते पूरणाय सक्ती गच्छतीति व्युत्प-
त्तिः । वेदे परोक्षवचनत्वात् घृपो० साधुत्वम् । “इदमेव
कपुच्छलमयं दण्डं स्नाहाकार” शत० ब्रा० ८, १, १, १० ।

कपुष्टिका स्त्री कस्य शिरसः पुष्ट्यै पोषणाय कायवि-
धे-क कस्य पुष्ट्यै हित वा कन् । केशचूडासंस्कारक-
र्मणि” कपुच्छलशब्दे गोमिलवाक्यसदाहृतम् ।

कपूय लि० कुत्सितं पूयते पूयो-विसरणे अच् घृपो० उ-
लोपः । कुत्सिते “अथ य इह कपूयचरणा अभ्यासोह ते
कपूययोगिमापद्येरन्” छा० उ० । “मघवा यः कस्य
यस्य कपूयाः सखाय” निरु० ई० १८ ।

कपृथ्वि लि० कुत्सितं प्रचयति प्रथि-किप् वेदे नि० सप्त० ।
कुत्सितप्रथयितरि । “सेदीये यस्य रम्यतेऽन्तरा सक्थ्या
कपृथ्वि” अ० १०, ८६, १७, “कपृच्चरः कपृथ्वसुधातन
चोदयत खुदत धनजातये” अ० १०, १०, १, १२,

कपीत पुस्त्री कबृ-वर्णे अतः यस्य पथ, को वायुः पीत इव
यस्य वा । पारावते (पायारा) अमरः । “कपीतको शु-
रक्षिधो रक्षपित्तानिलापहः । स्याही शुक्ल शीतः
सुखाद्भू रक्षिकारक” भाव० तद्गुणा उक्ताः (बुधु) इति
स्थाने २ चित्तकण्ठे भूधरवर्णे वनकपोते मेदिनि ।
कपीतजातिस्तु विधा गृहकपीतवनकपीतचित्तकपो-
तश्चेति भेदात् । गृह० स० तेषां दिवासश्चारित्वमुक्तम् ।

“श्यामाश्वेन शशम्वद्धुः शशिश्चिन्मीर्कचक्राङ्ग्याद्यावा-
युक्षीरकसङ्करोटकशुकध्वङ्क्षा कपीतास्तथ । भारद्वाज
कुलाचकुलुटसरा हारीतग्रीवौ कपिः फेष्ट फकुट
पूर्णकुटचदकाश्चोक्ता दिवासश्चराः” । तत्र च कपीतविशे-
षाणाम् गृहप्रवेशादरिष्टमुक्तं “यानासनशय्यानि-
चयनं कपीतस्य सङ्गनिवेशनं वा । अशुभप्रदं नराणां
जातिविभेदेन काचोऽन्य । अयाण्डुरस्य वर्षाङ्गित्तकपो-
तस्य चैव पण्डिताणां । शुद्धमधूयस्य फलं सद्यः पाकं क
पीतस्य” । अयाण्डुरस्य ऐपत्पाराङ्गोर्ध्वधरस्य “रक्तपादाः
कपीताय” रामा० उ० । हरिष्टम्भने विधा० पा० भारते
शान्तिर्निहितं तस्य गृहप्रवेशनेरिष्टमुक्तं यथा ।

“गुपितरि जवाच । कपोतोयदि गात्रेय ! निविश-
त्वाभयं नृपाम् । अप्यं भान्तिर्न वेत् तस्य क्षिप्रमेतद्द-
क्ष मे । भीष्म उवाच । प्रविष्टे हृदयं राजन् । कपोते-
भयकारिणि । उत्पन्न जायते सद्यः नात्र कार्या विचार

या । अथ वा सयुनः क्षामी त्वरितं ह्यनुभाषुयात् ।
 गेहिनी वा सुतो वापि राजा कुप्यति वा भयम् । येन
 केन प्रकारेण प्रोत्सर्गं जायते नृहम् । न च संपद्यते
 राजन् । कपोते सदन गते । निर्विषेत्सदन यस्तु कपोतो
 विप्रकारकः । स हनव्योऽनृतस्यालं भेदसा जुहुवात् सुधीः ।
 जीवनेऽपि कपोते चेद्विधानान्नरमसि तत् । शालीना
 पितृमादाय पयसाबोध्य तत् पुनः । विदधीत कपोतस्त
 रूपं शास्त्रविचक्षणः । गुडेनोदरमापूर्य सखं यकंर-
 का पुनः । सुधुना चरन्तौ तस्य पक्षौ धाम्येन पक्षिणः ।
 ततो वल्लिष्ठं कृत्वा हावनेत् प्रयतः सुधीः । “देवा
 कपोताः” इत्येव यजने मन्त्र उक्तम् । अगं पितृमन्त्रं तु
 जुहुयात् सर्पिषा युतम् । यतथा तं अगं कृत्वा भागय-
 पत्किन्तवेत् । शिरसोऽप्यष्टमागास्तु लिपन्ति यन्त्रपादयोः ।
 सविद्वहेति शिरसा वक्ष्यभोयजनं कृतम् । मनोज्ञोतिर्जुम
 तेति पक्षौ चन्द्रमवे कृतेत् । यकं तं सुकतेति च पादं
 दक्षिणमग्नये । चरन्तं ग्राममन्त्रिभ्यां जुहुपाद्वि
 मन्त्रतः । “स्त्रेणस्य पक्षा” इति च भाङ्गु इत्याय वै
 कृतेत् । तिवत्रीहोन् व्याकृतिभिर्षं हाहृष्टि स-
 कृतेत् । पक्षाश्चैव पुनः पुनश्च यजमानाभिषेच-
 नम् । सावहारं सवर्षा च कानदोर्षं पर्वणिनीम् ।
 मेतुं दद्यात्सराणां च दक्षिणार्धे विधेयः । आवा-
 यीय सुभीवाय त्रोटिकाय कृद्विन्ने । नाङ्गवान् भोज-
 येत् पक्ष्याधार्यास्त च दक्षिणाम् । एवं कृते विधाने
 तु कपोतं शान्तिहृत्वेदिति । उक्तं च । अङ्गु शान्तौ
 अरिष्टहृत्वा अङ्गुविषये कपोतं विधेयं शान्त्यनुरमुक्तम्
 यथा “मन्त्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः स्त्रेण यव च । विह्व-
 चर्षाचिह्व च भावः पाण्डुर एव च । नृके वस्त्रं वतन्वेते
 गेहं तस्य विपद्यते । पक्ष्यान्नावासाया वर्पान्मुलुः वराह
 नृहमेधिनः । पक्ष्याः एतस्य वा अलुर्गुह्यवापि वि-
 श्यति । नाङ्गवाय नृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मूष्यमेव वा ।
 नृह्नीयाद् यदि रोचेत शान्तिश्चेत्तं प्रयोजयेत्” ।
 वेष्यामृते व्याह । “यह्यचैः शान्तिकैश्च किं क्रियन्ति
 नरा द्विजः । महाशान्तिकरः श्रीसांस्तुवशा पूजितो
 हरिः । उद्यातान् दाक्षणां उषा इनिमिच्छाननेनः ।
 त्वक्त्रा पूर्जतो भव्यः महाशान्तिकरो हरिः । अल-
 म्प्रपराणीयोमन्त्रः । “ममस्ते वक्ष्यमाय विष्णवे पर-
 मात्मने स्थाहेति” । उन्दोगपरिधिम् । “अवाबोरज-
 क्कवाभिगमने गोऽश्वमायां च गमने अमज्जनने विजा-

तीव्रजनने वा काककङ्कमन्त्रवक्ष्येनभासचित्-
 कपोतानां नृहप्रदेशे सङ्घिष्योपरि विन्नामये एवमेव क्रि-
 यमाणे नृहहारारोहये वादुभुतेषु अल्लहणेन विधिनाऽ-
 म्निष्ठपक्षमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहेति” अङ्गुताय
 अग्नये स्वाहा, सोमाय, विष्णवे, इन्द्राय, वायवे, रुद्राय,
 अश्वने, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्थाहेति” । कपोतं विशेषयति
 शीनकः “रक्तपादः कपोताश्च अरयोकाः शुक्रकपिः ।
 म वे आवा विशेष्यावावमीपश्च व्रजेद् यदि । अन्येषु
 नृहमध्ये वा वल्कलसोऽङ्गमादिभु” । कल्पद्रुमेन विधिना
 नृहोक्तं प्रायश्चित्ताज्याहुतीः अङ्गुतदोषप्रथमनायां
 सप्ताज्याहुतीः अङ्गुतावाग्नये स्वाहा इत्यादि मन्त्रैः ।
 तत्र स्वाधोपाकेतिकर्त्तव्यतायां पायसचरुभिरुतेभ्यो देवे-
 भ्यो जुहुवाद्” इति । उन्दोगप० । “पक्षात् इतपाव-
 सेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्तिर्भवतीति” ।
 इहहृदं हितोक्तं विधेयं कपोतमिह कपोतानाम् । नृहक्येन
 अवश्योपेयता यथाह उक्तं । त० भारवम् । “पारावनामयूराश्च
 शुक्रा वैवारिकास्तथा । नृहस्येन सदा पोष्या व्यात्मन-
 त्रेय इत्येता” अत्र प्रागुक्तकपोतविषयैवारिष्टचकत्वं
 नान्यत्वेति व्यवस्था कृतएव प्रागुक्तमारते विप्रकारक
 इति विशेषणम् । कपोतश्च प्रसूतं यथाह भावप्र० । “हा-
 रीतोधवल पाण्डुचित् पक्षौ नृहक्युक् । कपोतः खञ्ज-
 रीटस्तु पिकाद्या प्रसूताः सृताः । प्रसूतं भक्षयन्नेते
 दृश्येन प्रसूतास्त” । तेषां सामान्यमासगुणाश्च ब्रह्म-
 षोक्ता, “प्रसूता मधुराः पित्तकफवास्तुरा हिमा ।
 रुचनो वक्ष्यवर्ष्का विह्विहातकरा सृताः” । “आवर्ति-
 भित्तिः कपोतधरोधराभैः” भावः । कपोतोऽस्मत्स न-
 तादि० कृत् । कपोतकीय कपोतगुणैः लि० तकिन्
 भवः अथ विह्वक्ता० अनालस्य उक् । कपोतक इति
 भवादौ लि० । इहहृदोक्ते कपोताने सूचिकभेदे च
 कपोतामभन्दे उदा० । [राजने राजनि०
 कपोतक न० कपोत इव कावति प्रकाशते कै-क । शौके-
 कपोतचरणा स्त्री कपोतस्य चरन्चरणाकारोऽस्मत्सः
 अर्थ० अथ । १ मन्त्रीनामगन्धर्वव्यवाधने इत्ये जटाधरः ।
 कपोताङ्गुरयल्ल अमरः । दंत० । २ कपोतपादे उ० ।
 कपोतपाक उ स्त्री कपोतपाको हिमः । कपोतधिशौ तेषां
 श्रावः अत्र । कपोतपाकः तस्य स्त्रिया बहुषु युक् । क-
 पोतपाकाः स्त्रियां तु न युक्-कपोतपाकाः इत्येव ।
 कपोतपाद लि० कपोतस्य मादाविव पादावस्य इत्यादि०

पाठात् नान्यलोपः समासान् । कपोततल्लक्षणे ।
स्त्रियां वा ङीप् ।

कपोतपालिका स्त्री पालयति पाक+खुल् ईत० । गृह-
स्वभाषप्रसारितदाहभेदे सौधादिप्रान्ते कावादिरविते
पक्षिवासस्थाने विटङ्गे (पायराखोप) । अमरः ।

कपोतपाली स्त्री कपोतं पालयति अच् गौरा० ङीप् ईत०
टिष्ठाणजिह्वादान्तयोः साहचर्यात् तद्धिताण्यन्तस्यैव
वि० कौ० यङ्भात् न ङीप् सङ्घ० तु रप् उप० स०
इति भेदः । कपोतपालिकार्थे विटङ्गे ह्रस्वायु० ।
“कपोतपालीयु निकेतनानाम्” भाषः ।

कपोतरोमन् पु० कपोतरूपधारिणश्चिरात् प्राप्ते उ-
ग्रोनरपुत्रे राजभेदे । तत्कथा भा० व० १८६ख० ।
“कपोत उवाच । ‘वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुः’ इत्युप-
क्रम्य “यामेतां मेयीं मम निष्क्रवाय प्रादा-
स्त्वानमिनोत्कृत्य राजन् । । एतद्वो ब्रह्म शिवं करो-
मि हिरण्यवर्णं बहिरं सुखगन्धम् । एतासां प्रजानां
पालयिता यशस्वी सुरभीषामय सम्मतो भूयम् ।
एतस्मात् पार्श्वत् उद्बोजनयिष्यति कपोतरोमिति च
तस्य नाम” । १५द्वयं कुरुरस्य अपतेः पौत्रे नृप-
भेदे च “कुरुरस्य सुतो सुषुष्टुणोस्तु तनयस्तथा । कपो-
तरोमा तस्याथ तित्तिरित्तनयोऽभवत्” हरिवं० १८ख० ।

कपोतलुब्धकोय न० कपोतं लुब्धकश्चाधिलक्ष्य कृतो यन्त्रः
“कपोतः” पा० ४ । भारतान्तर्गते गृहस्थस्य प्राणदाने-
नात्मातिथ्यावश्यकत्वं व्यासस्वर्गके व्याख्यायिकाभेदे तत्कथा
भा० शा० १८६ख० ।

“स पत्न्या वचनं श्रुत्वा घम्भं युक्तिसमन्वितम् । हर्षेण
महता युक्तो वाक्यव्याकुलखोचनः । तं वै आकुलिकं
वृद्धा विधिवदेन कर्मणा । स पत्नीं पूजयामास यत्नात्
पक्षिजीविनम् । उवाच स्नायतं तेऽद्य ब्रह्म किं कर-
वाञ्छि ते । सन्नापश्च न कर्त्तव्यं स्वगृहे वर्त्तते भवान् ।
तदुग्रवीर्यं भवान् जिघ्रं किं करोमि किमिच्छामि । प्रथ-
येन वशीति त्वां त्वं हि न शरणागतः । अरावण्यचि-
तं कार्यमातिथ्यं गृहमागति । केतुमध्यागते आयां
नोपसंहरते द्रुमः । शरणागतस्य कार्यमातिथ्यं हि
मयत्नतः । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः । पञ्च-
यज्ञास्तु वो मोहान्न करोति गृहाश्रमे । तस्य नायं
न च परो लोको भवति घर्मात् । तद्गृहं मां सुवि-
त्रस्यो यत्वं वाचा वदिष्यसि । तत् करिष्याम्यहं सर्वं”

११ भाग ३

भा त्वं शोके मनः कथाः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यकुने-
र्बुध्नकोऽब्रवीत् । बाधते खलु मे शीतं सन्नापं हि
विधीयताम् । एवमुक्तस्ततः पत्नीं पर्यान्वासीत्यर्चं भूतसे ।
यथायथा हि पथेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ । गत्वाऽ-
ङ्गारककर्मन्तं गृहोत्वाऽग्निमथागमत् । ततः शुष्केषु
पथेषु पावकं सोऽप्यदीपयत् । स सदीप्तं महत् कृत्वा
तमाह शरणागतम् । प्रतापय सुवित्रस्यः अगात्रायकुतो
भयः । स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा सुखो गात्राय्यतापयत् ।
अग्निप्रज्ञागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् । हर्षेण महताऽऽ-
विष्टो वाक्यं व्याकुलखोचनः । तथेभं यकुनिं वृद्धा विधि-
वदेन कर्मणा । दत्तमाहारमिच्छामि त्वया सुजायते
हि माम् । स तद्वचं प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः ।
म मेऽस्ति विमनो येन नाशयेयं सुधान्तव ।
उत्पत्तेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः । सञ्चयो नास्ति
आश्वासकं सुमोनामिव भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र
विष्वक्पदोऽभवत् । कथं तु खलु कर्त्तव्यमिति चिन्ता-
परसंदा । बभूव भरतत्रेह । गर्हयन् वृत्तिमात्मनः ।
भूहृत्तद्विषयं च सु पत्नीं पक्षिवातिनम् । उवाच
तर्पयित्वे त्वां सुहृत्तं प्रतिपालय । इत्युक्त्वा शुष्कपथैस्तु
सहस्राक्षं कृतायनम् । हर्षेण महताऽऽविष्टः स पत्नीं
वाक्यमब्रवीत् । अमीषां देवतानाञ्च पितृणाञ्च महा-
अनान् । श्रुतः पूर्वं मया वस्यो महानतिथिपूजने ।
कुरुष्वानुपहं सौम्य । सत्वमेतद्ब्रवीमि ते । निश्चिता खलु
मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने । ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पत्नीं
महसञ्चिव । तमग्निं त्विं परिक्रम्य प्रविशेह महासतिः ।
अग्निसम्यग् प्रविष्टन्तु सुखो वृद्धा तु पक्षिणम् । चिन्त्या-
मास मनसा किमिदं वै कृतं मया । अहो मम कर्मस्य
वर्हितस्य स्वकर्मणा । अघर्म्मः सुमहान् घोरो भवि-
ष्यति न संशयः । एवं बह्विधं सूरिं विज्ज्वाप स
लुब्धकः । गर्हयन् स्वानि कर्माणि त्रिजं वृद्धा तस्मागतम्” ।

कपोतवह्ना स्त्री कपोतो वनुष्यते प्रतार्यतेऽनया वनुव-करणे
वञ् । आङ्गोष्ठ्ये राजनि० । इमाञ्च सुश्रुते वीरतर्षादि-
गणे उक्त्वा तद्गुणा उक्त्वा यथा । “वीरतर्षहृत्-
हृदमर्षहृदवीरुन्मन्त्रकुशकायाश्चभेदाग्निमन्त्रधोर-
दावसुकाविरमन्त्रकुरुरगृहेन्द्रीवरकपोतवह्नाः अदंश-
वेति । वीरतर्षादिरिक्तेष्वथोवातयिकारुत् । अश-
रीशर्कराभूतलक्षणावातवजापहः” । “उपो तद्वह्ना-
मूहं हि पिनेदंशुरादिभिः” श्रुत० । भावप्र० “आङ्गो-

कपोतवह्नी च सोमवह्नी सरस्वती" इत्येष पाठः तत्र क-
पोतवह्नीति पाठकल्पनं ग्रामादिकं सुश्रुतैकनाक्यतया
कपोतवह्नीति पाठस्यैव न्याय्यत्वात् ।

कपोतवह्नी स्त्री कपोतस्य वर्षं इव वर्त्ततेऽस्या गौरा० डीप् ।

सूक्ष्मसाया राजनि० तन्फलस्य कपोततुल्यश्रवत्वात्तथात्वम् ।

कपोतवाणा स्त्री कपोतक्षत्वाद् इव वाणक्षत्तुल्याकारोऽस्या ।

नक्षीकनामगन्धद्रव्ये राजनि० शरत्तुल्यरूपत्वात्तस्याश्चथात्वम् ।

कपोतवह्नी स्त्री कपोतानामिव सद्योहरणेनाकृतसञ्चयेन
वह्नीति । कपोतहत्यायाः सञ्चयरहितजीविकायाम् तस्याश्च
सञ्चयराहित्यं कपोतलुब्धकीवयवदे दर्शितवाक्ये स्फुटम् ।

कपोतानां वृत्तिरिव वृत्तिरस्य । २ तथा वृत्तियुक्ते त्वि० ।

"कपोतवृत्तिर्नामनिचयः सवत्सरनिचयोवा । सवत्सर-

निचये पूर्वनिचितमात्रशुद्ध्या जह्यात्" विष्णुसं० ।

वानप्रस्थधर्मकथने । [(वासनहाटी) राजनि० ।

कपोतवेगा स्त्री कपोतस्य वेगो यस्या पूष० । नाक्षीवहे ।

कपोतसार न० कपोतः तद्वर्षः इव सारोऽत्र दृष्टत्वात् ।

क्षोतोञ्जने राजनि० । [कपोताञ्जनमिति पाठान्तरम् ।

कपोताञ्जन न० कपोतवर्षमङ्गुलम् । क्षोतोञ्जने क्षमरः

कपोताम् पु० कपोतस्य लेपाभाऽस्य । १ कपोतवर्षे हेमन्तस्य ना-

मावर्षत्वेऽपि कपोताञ्जनादौ क्षणवर्षो वृद्धते क्वचित् क-

र्त्तुवर्षोऽपि "तदिदं भक्ष्यं कपोतकर्त्तुरमिति" कुमार-

प्रयोगात् कर्त्तुर् वर्षस्य कर्णाधिक्यात् कपोतवर्षत्वम् ।

सुश्रुतोक्ते २ मूषिकगोदे । "पूर्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषि-

का ये समासतः । मामलक्षणेनैव चैरदादश निबोध तान्" इत्युपक्रम्य

"लाचन" इत्यादीन् "मूषिकस्य कपोताभक्त्यै-

वादादश सृता" इति विभज्य "अद्येनानिजं

क्रुद्धोवातजान् क्रुद्धते गदान् । महाकण्ठेन पित्तञ्च श्ले-

न कफश्च च । सङ्घता कपिलेनाष्टकं कपोतेन वत्तययम् ।

भवन्ति चैषा द्येषु यान्यिजलक्षणांश्चैका । पित्रकोपच-

याचोपा शोथस्य भृशदारुण" इत्युक्तम् । रूपवत्तयय

धातुपित्तवृत्तप्रतिकाररूपम्" । तस्य तन्नायकलासथान्यम्

कपोतारि पु० कपोताक्षार इति० । श्लेष्मणिकारि शब्दः ।

कपोती स्त्री कपोतजाति स्त्री स्त्री । कपोतजातिस्त्रियाम् ।

२ यूपभेदे च । "यथ सख्यैतद्वन्नस्य सतः शृङ्खलायाम्

भवति सङ्घ कपोते नाम यूप योह तादृशं यूप

क्रुद्धते बाह्याशुषोऽस्य लोकेनेति तस्मात्तादृशयूपाना-

मोयूप न कुर्यात्" यतः ३१, ७, २, २ । "यस्य

सन्तीच्छाभय भवति स कपोती यूप कपोताख्य

स्त्रीपञ्चसत्तिनेयसाख्यात्" भा० । तेनात्र केनचित्

कपोतिन् इति शब्दस्य कल्पनं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ।

कपोल पु० सौ० कप-क्षोल्ङ् । मण्डे गङ्गे (मातु)

क्षमरः । "कपोलकण्डू" करिभिर्विनेतम्" कुमा० ।

"कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्" रघुः । "लीलादिः

शरकरिषां कपोलकाशः" किरा० "यस्याः कपोलैः कृष्-

घीतघासक्षमोऽयम्" । "कपोलभित्तीरिव क्षोभगौरीः"

माध. कपोलाभितय इव विक्षोर्भत्वात् उपनि० सं० ।

एवं कपोलफलादयः प्रसीर्यकपोले ।

कप्यास न० आश्रितेनेन आश्रयणं षञ् ईत० । कपि-

पृष्ठान्तभागे "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी"

आ० उ० । "कपिर्भक्तस्यास्य कप्यासं आश्रयणमेवमार्थस्य

कप्येण षञ् कपिपृष्ठान्तो वेनोपविशति" भा० ।

कफ पु० केन जलेन कवति कव-उ । शरीरस्य धातु-

भेदे स्तेजसि । "प्राणप्रवाहसमये कफात्तपित्तः कण्ठा-

वरोधनविधौ शरत्तं कुतस्ते" उद्भट० । कफस्य सारप-

स्यानकर्मादिकं भावप्र० उक्तं यथा ।

- "क्षेत्रेणा जेतो शुक्र स्निग्धः पिच्छश्च शीतलस्तथा ।

तमोगुह्याऽधिकः स्रावविदग्धो खवयो भवेत् । एकः

क्षेत्रेणा नामस्थानकर्माभेदः पञ्चविधः । अथ क्षेत्रे-

श्रयां नामान्याह "रूपस्यैतानि नामानि क्षेत्रेनवाव-

लम्बन । रसन क्षेत्रेनवापि क्षेत्रेण । स्थानभेदतः ।

अथ क्षेत्रादीनां स्थानान्याह । आमाश्वेऽयं हृदये कण्ठे

शिरसि सन्निवृ । स्थानेषु सन्निवृषु मनुष्याणां क्षेत्रा तिष्ठन्-

तुल्यत्वात् । दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च

स्थानानीति बाहुल्याभिप्रायेणोक्तानि । तथाच बान्-

भटः "इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्येकीकृतात्मनाम् ।

व्यापिनामपि जामीवात् कर्माणि च पृथक् पृथक्" इति

चरकस्य "ते व्यापिनोऽपि हृत्वाभ्योरधोमध्योर्ध्वेनवः"

इति अथ तत्तत्स्थानगतस्य क्षेत्रेणः कर्माण्याह ।

क्षेत्रेणः क्षेत्रेणैव नामात्मनश्चाऽपरान्यपि । अतुल्यत्वाति

च क्षेत्रेणैव नामात्मनश्चाऽपरान्यपि । अतुल्यत्वाति

क्षेत्रेणैव नामात्मनश्चाऽपरान्यपि । अतुल्यत्वाति

क्षेत्रेणैव नामात्मनश्चाऽपरान्यपि । अतुल्यत्वाति

क्षेत्रेणैव नामात्मनश्चाऽपरान्यपि । अतुल्यत्वाति

क्षेत्रेणैव नामात्मनश्चाऽपरान्यपि । अतुल्यत्वाति

क्षेत्रेणैव नामात्मनश्चाऽपरान्यपि । अतुल्यत्वाति

सन्धिः । उभावपि यतः सौम्यौ तिष्ठतश्चान्निके यतः । ततो रसान्विजानीतोरसमारसमौ समौ । रसना रसनेन्द्रियं रसनं कण्ठस्थकफम् । स्नेहनं स्नेहदानेन समस्तेन्द्रिय-
तर्पणम् । स्नेहस्य सर्पिश्मयीना संज्ञेन विदधात्यसौ ।
अम्यत् वैद्यकेऽन्यथानामाद्युक्तम् । “अथस्त्वक्कफस्त्यक्त-
लोदकं स्नेहकोऽपरः । बोधकसर्पकस्येति स्नेहा एष्वविध-
श्छतः । तद्वृक्षानि यथा “कफघान्नां तु शेषाणां यत्
करोत्यवसम्भनम् । ततोऽथस्त्वक्काश्वातिं स्नेहा प्राप्नो-
त्यरं स्थितः” । आमाशयाश्रितः सोऽस्रलोदनात् लोदक-
श्छतः । स्नेहकः स्नेहणात् सन्धेः सर्पश्च समौ व्यवस्थितः ।
रसनावस्थितः स्नेहा बोधको रसबोधनात् । गिरसि प्र-
स्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात् “कफस्थानाभिः उरः कण्ठः
गिरः क्लोमपर्वाख्यामाशयी रसः । सेदोष्णश्च जिह्वा
च कफस्थानसुरः परम्” । अविलतकफस्य कर्माणि यथा
सुखबोधे “स्नेहोन्नतः स्थिरत्वश्च गौरवं एवता बलम् ।
क्षमा हृतिरलोमश्च कफकर्माविकारजम्” कफसामान्यलक्षणं
यथा “माधुर्यं स्नेहगौरवयैत्यपैक्किल्यं गुणलक्षणं” स्नेहा तस्य
समानयोनिर्मधुरो रसः सोऽस्य माधुर्यान्माधुर्यं बहु-
वति स्नेहात् स्नेहं गौरवाद्गौरवं यैत्वात् यैत्वं यैक्किल्य-
मिति तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स स्नेहप्रणः प्रत्य-
नीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्यं भविष्यति रौक्ष्णात् स्नेहं
खाववाद्गौरवमौष्ण्यात् यैत्वं वैषद्यात्पैक्किल्यमिति”
सुष्ठु । विशेषतस्तन्निदानादिकसक्तं सुष्ठुते

“दिशस्त्रप्रव्यायाभाबसमधुरास्त्रवत्प्रगीतस्त्रिग्वयु-
पिच्छिन्नाभिच्छिन्द्यायनकयवकर्मभेदकटमात्रमह्नाभापगोघू-
मतिवपित्विकतिद्विदुग्धकथरापायसेषु विकारानूपोदकमां-
ससंशयिषुष्णालकथेयैकशदङ्गाटकमधुरयक्ष्मोफबसमशमाध्य-
जनप्रवृत्तिभिः स्नेहा प्रक्षोभमापद्यते । स गीतैः गीत-
काले च वसन्ते च विशेषतः । पूर्वाह्णे च प्रदोषे च मुक्ता-
माला प्रकुप्यति”।

सुप्तते कफविकारे हेतुवत्तो यथा “विपन्नो वातजान् रोगान्
तोश्च पिशितमिच्छान् । करोत्वग्निश्वासा मन्दो विकारान्
कफवन्धवान्” वदोभेदे कफाद्याधिक्यमाह तत्तत्र “बाधे
विवर्धते श्लेष्मा मध्यमे पिशयेव तु । सूचितं बर्हते पाशु
र्द्धे तान्पीष्य वीजयेत् । देगभेदोऽपि कफहेतुत्वत्प्लोक्त
“कफवातरोगसूचितवानूपः” । कफवाय एव तद्वर्माण्या
छेदनादेवाप्यधर्मत्वात् वधीक्तम् सुप्तते ।

“वीतस्त्रिमितस्त्रिगमनन्दगुरुसान्द्रमृदुपिप्पलसुरसतकुसमी-

यत्कथायास्तत्त्ववर्णं मधुररसप्रायमाध्वं तत् स्नेहनाह्वा-
दनस्नेदनवन्धनविष्यन्दनकरमिति”। अधिकमाकरे दृश्यम् ।

कफकार वि० कफं तद्विकारं करोति ल-षब् । कफ-
विकारकारके द्रव्यभेदे स च द्रव्यभेद सुश्रुते उक्तः

“काकोलोक्षीरकाकोखीजीवकर्वभक्तुद्रपथीमानपथीभेदाम-
हामेदाक्खिचरुहाककट्टश्चोतगाघीरीपद्मकमपौहुरीक-
विट्टिश्चोकाजीवन्यो मधूकस्येति । काकोल्यादिरव-
पित्तशोषितानिष्ठनायनः ; जीवमो वृंह्यो वृध्यं सान्य-
लोक्करस्तथा” ।

अन्यत् “कफपित्तकरा मतस्याः कफपित्तकरं दधि” । सु-
 श्रुतेऽपि । सामान्यत उक्तं यथा “कटुक मूलकं सौम्याणं
 वर्द्धयति क्षिण्वशीर्यत्वात्” “वसुधानलजाताभ्यां बलासं
 परिवर्द्धते” बलासं कफः । कफकृत्कफयर्दनादवोऽप्यत ।
 “प्रमेहलघु स्यात् कफकृच्च सर्वम्” पैद्यकम् ।

कफकूर्चिका स्त्री कफ कूषति निक्षरोति कूर्च-यिकारे
खन् । शालायाम् व्यास्यासजे (शाल) । हेम० ।

‘कफघ्नी कफं तद्विकारं हन्ति टक् ङीप् ।’ इत्युच्चाभेदे राजनि० ।
 २ कफहन्तृद्रव्यभेदे मि० तानि द्रव्याणि सुच्यन्ते दर्शिता नि यथा
 ‘आरम्भधरुद्रुगोपघोराकुटनपाठाकण्टकीपाटलाभूष-
 न्द्रयवसप्तपर्षणिम्बकुसुमकदासीकुम्भकगुडूचीचक्रकशा-
 क्कंठारकज्ज्वरपटोसकिराततिलकानि सुखी चेति ।
 आरग्वधदिदित्थे च मयः स्नेहविद्यापहः” ।

“यस्यात्तं गच्छिष्युः सधुषिष्युः तर्कारीनेष्वष्टङ्गीपूतीकाभक्त-
मात्रभोरटान्निभन्वसैरोभक्तद्वयविम्बोदसुकविरचितकयता-
वरोविस्वाजष्टङ्गीदर्भा हृहतीद्वयञ्चेति । यस्यादिर्गणो-
द्धेय कफभेदोन्निवारणः” ।

“सासुसनाजकृषसदिरकदरकाससुसनाकृषकपूर्त्तमेगद-
 क्रीतिनिग्रचन्दनकुचन्दनमिंशपार्शरीवासनधवालुंनतासवा-
 कनकमासपूर्त्ताशाश्वकर्णायुरूषि काशीयकश्चेति । वा-
 लसारादिरस्त्रेष गणः कुचविनाशन । मेहपाण्डु-
 मयहुरः कफमेहद्विगोत्रया” । “रोधसावररोमपत्राय-
 कुटचटाशोकफल्गुकीकटफलैस्त्वानुकुसुमभोजिङ्गिनीकदम्बपा-
 ला कदली चेति । एष रोधादिरिष्युक्तो मेदक-
 फहरो गणः” । “अर्कादिकरञ्जद्वयनामदलीमयूरकभागी-
 रास्त्रेन्द्रपुष्पीकुङ्कुमेतामहाश्वेतावसिकास्थवचसास्त्राय-
 हलयेति । अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविना-
 यकः” । “हरासाश्वेतसुरवाफलिष्मकाश्वकगन्धकपूष-
 कुङ्कुमकालमात्रवासमईवकवरपुनपाविष्णुकटफलसुर

सानिगुण्योक्तुहाबोन्दुर्कफिफाफझीमापीमलकाकमाच्यो
विषसटिकचेति । सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत्त-
मिच्छेत् । “पिप्पलीपिप्पलीमूलव्यपित्तक-
ङ्कवेरमरिचहृत्तिपिप्पलीहरेणुलैलाजभोदेन्द्रयपाठाजीरक-
सर्षपमहानिम्बफणहृद्भागीमधुरसातिविषावचाविडङ्गा-
नि कटुरोहिणी चेति । पिप्पल्यादिः कफहर-
प्रतिष्ठावानिबाराची । निहत्याद्दीपनो गुष्मन्मूलम-
खानपाचनः” । “एवातमरकुठमासीध्यामन्मूलकपल्लवागु-
ष्मप्रिदहृद्रेणुकाव्याघ्रनखगुल्लिचण्डास्याखेदकत्रीवेदकचो-
चवीरकबाहकगुल्मुलुसर्जरसतुल्यकन्दुर्काऽगुल्मसृङ्गो-
रभद्राक्षुङ्गमानि सुप्ताग्रेयरश्चेति । एलादिको
वातकफौ निहत्याद्विषमेव च” । “हृत्तीकरटकारिकाकुटज-
फलपाठा मधुकञ्चेति । पाचनीयो वृहत्पादिर्गणः पि-
त्तानिबोपहृ । कफारोचकहृत्तामूलकच्छरजापहृ ।
“पटोचचन्दनकुचन्दनमूर्वागुलूचीपाठा कटुरोहिणी चे-
ति । पटोचादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशन ” ।
“ज्वरकषैध्वनयिषाजलकासीवहयहृद्गुनि तयकञ्चेति
ज्वरकादिः कफं हन्ति गणो भेदोपियोग्यः । “सुषा-
काहरिद्रादारहरिद्राहरोतक्यामलकविभोतककुठहैमवतीव-
पाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गंटाऽतिविषाद्राविडीमन्नातकानि चि-
त्वकञ्चेति । एष सुप्तादिको नाम्ना गणः क्षेपनिष्-
दनः” । “हरितक्यामलकविभीतकानि त्रिफला ।
त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुठविनाशनी” ।
“पिप्पलीमरीचकङ्कवेराणि त्रिकटुकम् । “त्र्यूणं कफ-
भेदोन्नं मेहकुठत्वगामथान् । निहत्याद्दीपनं मूत्रपिनसा
ग्नत्र्यस्तममि” । “आमलकीहरोतकीपिप्पल्यचित्तकञ्चेति ।
आमलक्यादितेयै गणः सर्वज्वरामहृ । चक्षुष्यो दी-
पनो वृध्य कफारोचकनाशन ” । “जात्यारेवतकुटजा-
श्मरकट्फलहरिद्रावयनिम्बमूलदमाखतृक्ष्णायमाणा
चेति । कषायक्षित्तमधुरः कृफपित्तान्तिनाशनः” ।
“विष्ठाग्निमन्मटुष्टुकपाटलाकाश्रयञ्चेति महुत् । अतिक्तं
कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम् । मधुराहुरसश्चैव पञ्च-
मूल महुत् स्रुतम्” । “कुशकाशमन्दर्भकाण्डेष्का इति
तण्यणश्चक्रः । मूलदोषविकारश्च रक्तपित्तं तथैव च ।
अन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत् । एषा वा-
तहृत्पाद्यापान्यः पित्तपिनःशमः । पञ्चको ऋद्ध-
शमनावितरौ परिकीर्त्तितौ” इति विशेषतः उक्तम् ।
शामान्यतस्तु तत्रैवोक्तम् “अम्लं कफित्” ज्ञेयं प्रथम-

यति कृष्णवीर्यत्वात् मधुरक्षौद्रञ्च । रसभेदस्तु तत्रैव
तत्तत्तत् । “ये रसा ज्ञेयमनाभवन्ति वटि तेषु वै
क्षेपगौरवशैत्यानि मन्त्राश्च बर्तयन्ति ते” (बलास कफम्
तत्पाकपरिपाटी तत्रैवोक्ता । “ज्ञेया विटग्नीवृक्षत-
सुपैति” खतेजोनिलजै ज्ञेया प्रथमं याति शरीररिषाम्
“तत्र यदमे गुणा वीर्यं च तत्रा शीतोष्णस्निग्धकृत्स्न-
तोक्षपिच्छिलविषदाहोना तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ । शीत-
पिच्छिलावन्मृगुष्णभूयिष्ठौ । वृषिबन्धुगुष्णभूयिष्ठः क्षे-
तोवाकाशगुष्णभूयिष्ठः मृदुत्वः । वायुगुष्णभूयिष्ठः रोष्णम्
क्षितिसमीरवगुष्णभूयिष्ठः वैद्यम् । गुरुबुधविपाकावृ-
क्षौ । ततोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ । शीतमृदुपिच्छिला-
पित्तघ्ना । तीक्ष्णकृत्स्नविषदा ज्ञेयौ गुरुपाको वात-
पित्तघ्नः । बुधपाकः क्षेपघ्नः । तेषां मृदुशीतोष्णा-
स्पर्शपाह्नाः । पिच्छिलविषदौ चक्षुःस्पर्शभ्याम् । क्षि-
ग्धकृत्स्नौ चक्षुःशौ । शीतोष्णौ गुष्ठदुःखोत्पादनेन । गुरु-
पाकः मृदुविषमूलतया कफोत्फेगेन च । बुधमूर्धा
एव ततया मारुतकोपेन च” ।

“तीक्ष्णोष्ण मूलकः हृद्य कफघ्नः कटुपाकि च” सुत्रम् । त-
न्नाशकद्रव्यगुणभेदाः संचिन्त्यान्यतोक्ता । “गुरुशीत-
मृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिला । ज्ञेयं प्रथमं यानि
विपरीतगुणैर्गुणाः” । तद्विचारोपाया अन्यतोक्तावचा
“रूपव्यारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठोवन् स्त्रीसेवाध्वनि-
युज्यागररतिक्तीडापदाघातनश्च । धूमाल्पणशिरोविरेक-
मनस्वेदोपनाहादिश्च पानाहारविहारभेजनिदं ज्ञेया-
णस्तय जयेत्” ।

कफहन्तृ कफहृदयः ज्ञेयः कफहन्तृ कफहृदयोपलब्धः ।
कफणि उं स्त्री केन जसेन फणति स्फुरति इन् । भुजमध्य-
मन्मौ । कूपरे (कुतुह) हेमवः स्त्रीत्ये वा डीव् ।
कफल लि० कफ साध्यत्वेनाख्यस्य लच् । कफटावके
“नेषो, करोरा, कफनामधुरारसपाकन” सुत्रम् ।
कफवर्द्धनं पु० कफ तद्विकारं वर्द्धयति एध-णिच्-ल्यु ।
१पिच्छीतकटुके त्रिकारण्ड० । २कफवर्द्धिकारके लि० ।
कफविरोधिन् पु० कफ विकृषादि विनाशध-णिनि । १मरिचे
राजनि० । कफविरोधकारके २कफविकारनाशके लि० ।
कफान्तक पु० कफमन्तयति अन्त-तत्करोतीति णिच्-ल्युन् ।
१धनुर्दण्डो राजनि० । २कफविकारनाशके लि० ।
कफारि पु० ६ त० ११ गुराहृताम् राजनि० २कफनाशके लि० ।
कफिन् लि० कफोऽस्त्वल कफ-इनि । १ज्ञेयप्रधाने जने ।

अमरः स्त्रियां ङीप् । कफिनी तस्य भावः तत् । कफिता
स्त्री त्व । कफित्व न० कफयुक्तत्वे ।

कफिलू पु० कफं खाति खा-ङ् नि० । अत्रेष्टातकतरो उज्ज्वल-
रूपमञ्जरी । यद्वक्त० कफयुक्ते लि० सि० कौ० “प्रमाण-
तयोक्तं यदुक्तं तच्छिष्यं सि० कौ० “कफं खाति कफिलू-
स्त्रेष्टातकः निपातनादेशम्” इत्युक्तेः तत् तदर्थत्वा-
दर्थात् ।

कफोणि उ० स्त्री केन जनेन फलति इन् पु० कौत्सम् ।
भुजमध्यपन्थो कूर्परे (कुतुह) अमरः । स्त्रियां वा ङीप् ।
कफौड पु० कफोषि+वेदे पु० । (कुतुह) कूर्परे ।

“कति स्तनौ व्यदधुः कः कफौड” अथ० १०, ४, २,

कव स्तुतौ वयं च ध्या० सक० प० सेट् । कवति अकवित् चकार
अदित् षिचि अचकारत् । प्रतिकवति ।

कवन्त पु० कं जल वधाति बन्ध-अन्, केन वायुना बध्यते,
बन्ध-कर्मणि घञ्, कोवायुः प्राचक्रयुर्बध्यते संबध्यतेऽन्ता
धारे घञ् वा वधाययं वाक्यम् । उदरे तस्य
पीतजलनिरोधनात् तथात्वम् । २ घूमकेतौ, प्रवहवा-
युना निबीजमानत्वात् तयात्वम् । शराहौ, तस्य
क्लिष्टमस्तकत्वेऽपि अमृतपानात् जीवनवत्त्वेन क्रिया-
वत्त्वात् तथात्वम् । शराहसमेदे च मेदि० । जले
अमरः तस्य प्राचवायुधारकत्वात् तथात्वम् “आ-
पोमयः प्राचः” इति का० उ० । नृतेस्तस्य प्राचधार-
कत्वम् “पञ्चदशाङ्गानि माऽग्नीं काममपः पिबापोमयः
प्राचो न पिबतस्ते विष्केतुस्ते” का० उ० । जनपानं विना
प्राचविष्केदस्योक्तेरुच्यते । “मनुष्याणां वृक्षेषु कृतेषु
वृत्तमूर्ध्व । तद्वेद्यात् कवन्तः आदेकोऽमूर्ध्व क्रियान्वितः”
इत्युक्तवक्ष्ये गिरःश्रुत्यै ईक्रियायुक्तदेहे अस्ती अमरः ।
“कवन्ताः श्रुत्यै गिरःश्रुत्यै ईक्रियायुक्तदेहे अस्ती अमरः ।
“नागानामयुतं हरद्विनियुतं चार्द्धं रथानां यतं पत्नीनां
दय कोटयो निपतिता एव कवन्तोरथे । तादृकोटि
कवन्तमर्त्तनविधौ खेडशब्दं खे गिरस्तं वा कोटिनिपातने
रघुपतेः कोटिदण्डवण्टारय” प्राचीनभाषा । “वस
मेवति वयुः कवन्तानाम्” अजितोर्द्धकवन्तवण्ट” भाषः ।
“कथितं द्विवत्तुङ्गकृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानममता-
स्येव । वामाङ्गसंस्तुताङ्गनः स अचत् कवन्तं समरे
ददर्श” । “उत्थितं दृश्येऽन्वय कवन्तयो न क्षिप्तुन”
रघु । तद्देहस्य गिरःश्रुत्यैऽपि बाहोः सत्यग्निरु-
त्तमावेन वायुना सम्बन्धवत्त्वात् क्रियासम्भव इति बोध्यम्

उभे निरुक्ते ५, ४ “निबीजगारं वृक्षं कवन्तम्” इत्युचन-
धित्वात्तुङ्गम् “कवन्तं मेघम् कसदकं भवति तदक्षिन् पीयते,
उदकमपि कवन्तस्यैव वदिर नभतले कमनिभतस्य इति”
वलोक्तेः तत्त पुनोऽसाधुत्वम् । कवन्तराजसकया च भा० ४०
२३७७० ववा । “दुःखोक्तवमाविष्टो वैदेहीहरवादि” तौ ।
अन्तर्दृष्टकारणं दक्षिणेन परलपौ । वने महति त-
क्षिंस्तु रामः शौमित्रिणा सह । ददर्श भृगयूथानि द्रव-
याथानि सख्यैः । यद्वक्ष्य चोरं सत्त्वाना दावाग्नेरिव
वर्जितः । अपश्यतां सहूर्तां च कवन्तं चोरदर्शनम् । मेघ-
पर्वतवद्वायं सावस्त्वम् महामुलम् । उदोगतविद्यासाधं
महोदरमहासखम् । वदन्तवाच तद्वयः करे जपाह
वक्ष्यामः । विषादमगमत् सद्यः शौमित्रिरथ भारत ।
स राममभिरप्रेक्ष्य कथ्यते केन तन्म खम् । विषसुखा-
जवीडामं पद्मावस्वामिनां वन । हरवक्ष्यं वैदेह्या मम
चावसुपन्नवः । राक्षस्यं यच्च नवतस्तातस्य मरणं तथा ।
माहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोषबागतम् । इक्ष्वाणि
पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् । इक्ष्वाण्यार्यस्य
धन्या वे कुयवाजममीजसैः । अभिविक्तस्य वदनं सोमं
यान्तवर्नं यया । एवं वदन्निधं धीमान् विषजाप स
वक्ष्यामः । तस्यवाचाव काकुत्स्थः सन्मृगैपुष्यसन्मृगः ।
मा विनोदं नरव्याघ्र । नैव कविर्नवि स्थिते । क्षिप्रस्य
दक्षिणं बाहुं क्षिप्रः वध्यो मया भुजः । इत्येव वदता
तस्य भजो रामेव पातितः । अङ्गेन अग्रतीक्ष्णेन नि
जतक्षिप्रकाण्डवत् । ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं अङ्गेन
जलिमान् बली । शौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य आतरं राघव
स्थितम् । पुनर्जवानं प्राचं वै तद्वयो जलथो अग्रम् ।
नतासुरपतङ्गमौ कवन्तः सुमहोत्ततः । तस्य देहादिनि-
खलं पुरुषो दिव्यदर्शनः । दृश्ये दिग्मास्थाय दिवि
सूर्य इव ज्वलन् । यमश्च रामस्य वाम्नी कस्तं प्रवृद्धि
पुञ्जतः । का पादा किमिदं पितृमाचख्य प्रतिभाति मे ।
तस्याचक्षणे गन्धर्वीविश्रावसुरह अप । प्राप्नो ब्राह्मणया-
थेन जोनिं राघवसेविताम् । राघवेन कृता सीता राम !
बद्धाभिराविता । सुपीवममिगच्छ त्वं स ते सखां करि-
ष्यति । एषा यस्या शिवजजा हवकारणवर्धुता ।
अक्षयूक्तस्य शैबस्य सविज्ञे तदागिनी । वधते तत्त सु-
पीवसदृभिः सखिः सह । आता वानरराजस्य वाचि-
नो हेमसाविनः । तेन त्वं सह वदन्त्यः दुःखमूढ निवे-
दय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

एतावत्कामस्याभिर्गन्तुं दृष्टादि जानकोम् । भुवं
वानरराजस्य विदितो रावणाद्यम् । इत्युक्तानिर्हितो
दिव्य उरुपः स महाप्रभः । विष्णो जन्तुषोभौ प्रवीरो
राभवत्सौ । “वधनिर्भूतगोपस्य कथंस्त्रयोपदेयतः” एषु
कवन्विन् पु० १४६भिदे “अथ कवन्वी कालायन उपेक्ष
पप्रच्छ” प्रश्नोप० । अस्वये रनि । ७ उदकयुक्ते नि०
“अयं सुखो न मरुत कवन्विनः” अ० ५, ५४, ८ । “कव-
न्विनः उदकान्” भा० । स्त्रिया ङीप् ।
कवित्य उ० करयस्तिवन्त्यत् तत्फलप्रियत्वात् स्या-क प्रथो०
पस्य न । कपित्थस्ये अमरटोका । [द्विरूपकोन ।
कवित्य उ० कवृ-यस्ये इहवृ । १ कपित्थस्ये २ तद्वति नि० ।
कम् अय० कम-विडभावपक्षे विष् चादि । १ पादपूरणे, २ ज-
से, कल्लम् । १ मस्ये ४ सुखे, यद्-र० कन्ति कन्तु १ मस्ये,
ईनिन्दायाम् यद्-विन्ता० । “अथ ते प्रश्नोऽयेऽमिताश-
रेषु पन्थेषु पादपूरणा आगच्छन्ति पादपूरणास्तेऽमि-
ताशरेषु नर्थाः कामानिद्विति” यथा “यत्नोत मत्तुय
कमरिणा” अ० ४, १०, ६, “कमिति पादपूरणम्” निर०
१, ६, उक्तेः पादपूरणार्थता “तत्त्वं लघुवे हये कम्”
अ० १, १२१, ११, “अथ कमिति पादपूरणे अथवा कमिति
सुखवचनम् सुखं यथा भवतीति” भा० “एवेदेना उरुतपा
हये कम् १, १२४, ६, “कम् सुखेन” भा० “अरुतपः सर-
पसराय कमलम्” अ० २, ११, १२, “क सुखेन” भा० ।
७ जलधारणे मेवे “मिन्वि त्वत्तं क वित्” अ० १, १२८, १,
“क वित् जलधारण मेवम्” भा० । ८ सुखकरे “व-
विष्णो तोप्राय कम्” अ० १, १८२, ५, “कम् सुखकरम्”
भा० ता अस्वये “कंयम्प्रा वमवुचित्तवस” भा०
वाद्यः सप्त प्रसवाः । कव कम्प कंयु कन्ति कन्तु
कन्त कय एते सुखान्विते नि० ।

कम वाञ्छाया आ० आ० सक० सेट् । अतः स्त्रायै विष् आ-
र्द्धधातुके वा । कामयते कामयति कामयताम् अकामयत ।
अधीकमत । विडभावपक्षेऽपि यत् अकामयत । कामयाम्
बभूव आस चक्रे चक्रमे । कामयिता-कमिता कामयिषीष्ट-
कमिषीष्ट । कामयिष्यते-कमिष्यते । कामनीयः कमनीय
क्राम्य । कामयितव्यः-कमयितव्यः । कामी । कामयिता-
कमिता कामितः कान्तः । कान्तिः । कसिरि अथ कम कर्म-
युपपदे अथ । स्वर्गनाम । उदित् कामयित्वा कमित्वा का-
न्ता । कामकः कामः कामन कामयमानः नि० काम-
मानः । काम्यते कामयमानः । यच् कामः सुख का-

मना । “नरपतिचक्रमे भृगवारितम्” “निर्वृत्तु नर्भ चक्रमे
कुनेरात्” “भीमकान्तैर्नृपगुणै” “नर्भ दवः कान्तमिदं
वपुषः” एषु । “सोऽकामत वक्तु स्तां प्रजावेव” नृतिः
“रमणोऽकमनीयकपोततये” आ० टो० । “य चेत् कामयते
दातुं तत्र कामरिसुदन !” भा० आ० १०२ । “वर्षाम्
कामयते वक्तात्” कयायन्ते उक्तम् । “मीमां युक्तः का-
मितं सर्वश्रेष्ठे” भा० आ० ५८ “कामयाश्चक्रिरे कान्ता-
कतस्तुष्टानिशाकराः” “अकमनस्ततो जोडुं चक्रमे
रावणाश्रया” भट्टि । आर्त्तं कचित् पर० । “एव कपं
नर्भ जो वै कामयेकपितं कवे” भा० व० १८
अ० । “न च कीता द्रव्योऽन मनवापि हि कामयेत्”
“अकामोऽपि वक्तात् काम दर्शनादेव कामयेत्” रामा० ।

अनु+कामनादृक्प्रकामनायाम् । अनुकामयते ।
अभि+आमिष्यसेव कामनायाम् । “दासो कस्यावहसेव
यस्मिं ठामभिकामये” भा० आ० १८ ।

नि+नि ग्रेप्रकामनायाम् । “या तस्य ते पादसरोरुहाईव नि-
कामयेत् साऽखिलकामलम्पटा” भाग० ५ स्क० १८, २२ ।
अतियये च “निकामतप्रा दिविषेन वज्रिना” कुमा०

प्र+प्रकर्षेव कामनाया अतियये । प्रकामः ।

कम वाञ्छाया चुरा० आ० सक० सेट् उदित् कविकल्पद्रुमः ।
विहन्तकमवत् सर्वम् । किन्तु तत्र उदित्प्रयोजनं विन्यम् ।
कमक नि० कम-विडभावे अथ स्त्रायै क । १ कामके शो-
तमवर्तके २ अविभेदे पु० । ततः गोलापत्ये इत् । कामकि
तदुगोलापत्ये उंस्त्री वक्तु उपा० तस्य वत् । कमकाः
कामकवः ।

कमठ उंस्त्री कम-कठत् । १ इमे कल्पपत्रे विदति स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । “कमठकठोरमिदं धत्तु” महाना० ।
२ विष्णोरेकादशे अतारभेदे । “सुरासुराणां दधिं
ममतां मन्दराचडम् । दधे कमठरूपेण पृष्ठे एकादशे
विभुः” भाग० १, १, १० । ३ सुगोनां जलपालभेदे न०
विभुः । ४ वंशे पु० यद्-र० । ५ दैवभेदे पु० देवच० ।
६ वृक्षकोटये पु० धरणि ।

कमण्डलु उंन० मण्डलं मण्डु कल जलस्य मण्डु जाति-
ता-कु अर्द्धादि । कण्डे वज्रादिनां जलधारिणाञ्च
जलपालभेदे, अमर । “मेघजालजिनं द्रव्यधुपवीतं कम-
ण्डलुम्” । “मैत्रयी धारयेद्विष्टो देवश्च कमण्डलुम्” मत् ।
“अवेवतीर्षीपङ्कताः कमण्डलोः” भाव । “कमण्डलु
जपादेन विरथा च जलावता” भट्टि । २ सुचरणे,

मेदिनि । १३ उमाज्जातो च पुंस्त्री “कमण्डुवृद्ध-
सम्पादजातिभेदः” सि० कौ० । तस्यापत्यम् च उष्पा-
ङ्गो ढञ् पा० ढञ् “लोपोऽङ्गा” पा० उ-
लोप । कामण्डुलेय तदपत्ये पुंस्त्री । तस्य कर्म भावो
वा युवादि० अण् । कामण्डुल तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।
कामण्डुलुत्तु पु० कामण्डुलुत्तदाजितस्तरुः कर्म० । १३ उ-
ल्लेखे रत्नमा० । कामण्डुलुत्तुमादयोऽप्यत्र ।

कामन ति० कम-णिङभावे ताच्छीत्ये युच् । १ कमनीये अ-
भिरूपे २ कामुके च मेदि० । “कम्ना कमना युवतिः”
सि० कौ० । कमनच्छद् । “त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं
रविकरगौरवराश्वरं दधानम्” (वपुः) भाग० १, ६, २१ ।
करणे युच् । १ कन्दर्पे । ४ अयोक्तृत्वे च पु० मेदि० ।
५ बाह्ये पु० हेमच० । [हेमच० । स्त्रिया ङीप् ।
कामनच्छद् पुंस्त्री कमनः सुन्दरः खदोऽस्य । १ कङ्कपणिणि ।
कामनीय ति०, कम-णिङभावे कर्मणि अनोयर् । १ सुन्दरे,
“रमणीकमनीयकपोलतटे परिपीतपटीररसैरलसः”
सा० द० टी० । “रुचिरं कमनीयतरा गमिता” भाषः ।
२ कामनायोग्ये वाञ्छनीये च । “अनन्यनारोकमनीयम-
ङ्गम्” कुमा० । कमनीयस्य भावः “योपधात्पुरुषोक्त-
माहुः” पा० वुञ् । कामनीयक तद्भावे न० ।

कामन्तक पु० कम-भा० क्त्वाच् । अपिभेदे तस्य गोत्रा-
पत्यम् इज् । कामन्तकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुल्ये
उपका० इज्, लुक् । कामन्तक्य कमन्तकाः ।

कामन्थ न० जले रायमुकुटे परमतेनोक्तम् । तत्र हि कबन्धमिति
स्वयं व्याख्याय कामन्थम् इति ममध्यपाठे कम् चान्थम्
इति नामद्वयमेकीयमतेनोक्ता कामन्थमित्येकं नाम परम-
तत्वेनोक्तम् ।

कामर ति० कम-णिङभावे अरच् । कामुके जङ्गल०
कमल न० कम-टपादि० कडच् । १ पद्मे तद्भेदस्य त-
दवयवभेदस्य च गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“कमलं शीतलं वर्यं मधुरं कफपित्तजित् । तृणा-
दाहासविस्फोटविषशोषर्षभाशनम् । विशेषतः सितं
पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् । रक्तं कोकनदं श्रेयं
नीलमिन्द्रीवरं स्मृतम् । धवलं कमलं शीतं मधुरं
कफपित्तजित् । तक्रादत्यगुष्णं किञ्चिदन्यद् रक्तो-
त्पन्नादिकम् । मूलनाभदन्तोर्वृक्षफलैः सह-
दिता पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते प्राचीर्विस्मयादिच
वा स्मृता । आदिशब्दावबिनी कमलिनीत्यादि ।

पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा क्षयणा च सा । पिता-
रुक्कफउद्गूला वातविष्टम्भकारिणी । अथ नवपत्वादि ।
संवर्त्तिका नवदलं बीजकोषस्तु कर्षिका । किञ्चलकः केश-
रः प्रोक्तः सकरन्दो रसः स्मृतः । तृणालं पद्मनालं
स्यात्तथा विस्मिति स्मृतम् । संवर्त्तिका हिमा तित्ता
कषाया दाहहृत्प्रणुत् । मूलकच्छुग्दव्याधिरक्तपित्त
विनाग्निनी । पद्मस्य कर्षिका तित्ता कलया मधुरा
हिमा । सुखमैशद्यं कृत्वा तृणोत्सृज्यमपित्तनुत् । किञ्चलक
शीतलो हृष्यः कषायो पाहकोऽपि सः । कफपित्तह-
न्नादाहरत्तायोर्विषशोषजित् । मृणाब्जं हृष्यमधुरं
पित्तदाहोत्सृजित् । दुर्लभं स दुपाकञ्च कान्यानिब-
कफप्रदम् । संपाहि मधुरं कृत्वा शालूकमपि तद्गुणम् ।
“नवावतारं कमलादिवोत्पन्नम्” रघु० । “प्रत्युषेषु
स्फुटितकप्रलामोदमैत्रीकषायः” “धारापातैस्त्वमिव कम-
लान्यथ्यवर्धन्मुखानि” मेघ० “अमलकमन्त्रायेः” लीला०
“न कमलं कमलमयदम्भसि” भाषः । कमलयोनिः कम-
लासनः । २ शोभि ३ भेषजे ४ सलिले ५ तावत्वे हेम०
६ मृगभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ७ लक्ष्म्या दवरनाय्या
स्त्री मेदि० । ८ शारसपक्षिणि अमरः कमलनामनामत्वा-
त्तस्य स्त्रिया ङीप् । १० खनामस्त्राते जम्बीरभेदे
स्त्री “रम्भाफलं तिलिङ्गीकं कमलानागरङ्गकम् । फला-
न्येतानि भोज्यानि यथोऽन्यानि विवर्जयेत्” तन्त्रसा०
गुणचरणनियमे । तद्गुणस्य भावप्र० उक्ता यथा । “मि-
टनिम्बफलं खादुं गुरुं मारुतपित्तनुत् । गररोगविषध्वं-
वि कफोत्तूष्णे च रक्तं हृत् । शोषारुचिहृत्पाच्छर्दिहरं
बल्यञ्च हृत्तृणम्” ११ मिथिलास्ये नदीभेदे स्त्री । १२ कन्दो-
भेदे स्त्री । तद्वत्तुल्यं छत्तरत्नावल्या द्विधोक्तं यथा “द्विगुण-
नगवसहितः सगण्डहृद् विहितः । फण्यपित्तमति-
विमला क्षितिप ! भवति कमलेति” “दत्तमि. प्रणिता सग-
ण्यविहिताः पुनरेकमितोनिहितो गुरुरने । यदि सर्व-
कषयो विलसन्मृतयोऽभिधया कमलेति तदा कलयन्ते”
(गोलापी) १३ पाटलवर्णे १४ तद्वति ति० । “अश्वत्थाय स्वाहा
कमलाय स्वाहा छत्रे स्वाहा तैत्ति० ७, १, १८, १ ।
अस्य गुणवचनत्वात् स्त्रियां बहुादि० वा ङीप् । कमली
कमलाना संघः खण्डः । कामण्डुलसख्यं पद्मसंघे न०
तस्य देशः पुस्त० इति । कमलिनी भावप्र० उक्तो योज-
कोपादौ स्त्री “कमलिनीमलिना दिव्यात्यये” चङ्कट ।
“उत्तममयतालेन लघुमध्ये स्फुरेदुगुरु । हृत्प्रदमासतः

रुक्तं कमलोऽयं भयानके"बक्रीतभाकोको १५ भुवमेदे पु०
कमलकोट पु० कमलवर्णः कोटः । कोटभेदे तत्र भवादौ
पद्यः ० अथ । कामलकोट तद्वे लि० ।

कमलकोरक पु० कमलवर्णः कोर इव कावति कै-क ।
कोटभेदे तत्र भवादौ पद्यः ० अथ । कामलकोर-
क तद्वे लि० ।

कमलज पु० कमलात् विष्णोर्नाभिकमलाज्जायते जन-
उ । १ मध्वि चतुर्मुखे कञ्जजम्बुदे विवृतिः । "अश्विन-
दृष्टं कमलजगमिषुसूदिति" दृष्टम् ० । तद्वेदात् २ रो
विष्णोर्नखे च तस्य तद्विदितत्वात्तत्वात् । १ पद्माज-
भावे भवादौ लि० । कमलजातपद्मावाद्योऽप्यत्र ।
कमलमिदा स्त्री ईत० । कमलपाटने ततो भवादौ पद्यः ०
अथ । कामलमिद तद्वे लि० ।

कमलयोनि पु० कमलं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्था-
नमस्य । १ चतुर्मुखे मध्वि । कञ्जजम्बुदे विवृतिः । पद्म-
योन्माद्योऽप्यत्र । ईत० । १ कमलानामुत्पत्तिस्थावे स्त्री ।

कमलवीज न० ईत० । (कमलगङ्गा) पद्माद्ये भावप्र० तद्गुणा
उक्ता यथा "पद्मवीजं हिमं खादु कषायं तिक्तं गुह ।
विटस्मि दृष्ट्य कृष्णञ्च गर्भसंस्थापकं परम् । कक्षातहरं
बल्यं याहि पितासदाहृतम्" ।

कमलाकर पु० कमलानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् । १ पद्माकरे
तद्वे । २ पद्मानां समूहे च । "हरिद्वः कमलाकराणि
व"रुडु । कमलाकरमट्टनिर्मिते शब्दतिनिवन्धने ।

कमलादि लि० वार्तिकोक्ते संवाये कलप्रवृत्तिनि-
त्ते यद्गणे स च गण 'कमल कमलोज पद्मिनी नखिनी
कुमुद सरोजपद्म नखिन कैरविनी" आकृतिगणः तेन क-
दलीकखलामतादि सिद्धिः ।

कमलापति पु० ईत० । नारायणे ससृष्टात् कम्परा आवि-
र्भूतिसुखवर्ण्यं तथा विवेचनापूर्वकं नारायणस्य पतितेन
वरस्य भाग० ८, ८ अ० वर्णितं यथा
'ततस्ततो नूपुरवल्गुमिच्छितं विषपती केमसतेन सावभौ ।
पिलोक्यन्ती निरवद्यामात्मनः पद भुवं चाव्यभिचारिसदु-
गुणम् । मन्वर्षसिद्धासुरयलचारण्यैः पिप्पेयादिषु ना-
न्वविन्दत । नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयोऽनान कचि-
त्तत्र न सङ्गवर्जितम् । कचिन्महास्तस्य च कामनिर्जयः
स ईश्वर किं परतोऽप्यप्राप्य । धर्मं काचित्तत्र न मृत-
योद्धद त्याग कचित्तत्र न सङ्गिकारणम् । कीर्त्यं न
पु शोऽप्यजयेगमिक्तं न कि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः ।

कचिन्निरायुर्न हि योऽसमङ्गः कचित्तदप्यसि न वेद्यमा-
युष । यतोभव कुल च शोऽप्यसङ्गः सुमङ्गः कथन का-
ङ्गते हि माम् । एवविश्वं प्रव्यभिचारिसदुगुणैर्वरं गितं
काम्यतागुणानयम् । वत्ने वर बर्ज्यगुणैरमेक्षित रमा भु-
कुन्दं निरमेक्षणीक्षितम् । तस्यां च देव उच्यते मवकञ्ज-
मासा मादान्धुप्रतवक्यगिरोपमुष्टम् । तस्यौ निधाय
निकटे तदुर स्तभाम सङ्गीडकासविषसज्जननेन याता ।
तस्याः प्रियस्त्रिजतोऽननको जनन्या वक्षोनिवासमकरोत्
परमं विभूते । श्रीः आः प्रजाः सकल्येन निरीक्ष्येव
बलं स्त्रिवैभवत साधिपतीः किञ्चोक्तम् । यत्कृत्य-
वदङ्गानां वादिनासां पुण्यं स्तन । देवातुनामा व-
क्षोर्वा कलतां नावतामभूत् । मङ्गलशक्तिरोत्सवाः सर्वे
विश्वजो विभुम् । ईदितेऽवितर्क्यन्तं सङ्गितं पुण्य-
र्विष । प्रिया विवोकिता देवा समजापतवः प्रजाः ।
बीबादिगुणसम्पन्ना केमिरे निर्दिति पराम् । निःसत्ता
कोक्षुपा राजप्रिद्योगा गतलपाः । यदा बोधेक्षिता उ-
च्यन्ता बभूवुर्देवदानवाः । पद्मापतिकमलाकालादयोऽप्यत्र ।

कमलालया स्त्री कमलमाद्यो यस्याः । कम्परायाम् ।

कमलासख पु० ईत० । नारायणे "साम्यमाप कम
वासकविठक्षेत्रेनेत्यादि" भाष० ।

कमलासन पु० कमलमासनं यस्य । चतरानने मध्वि ।
"काम्यानि पूर्वं कमलासनेनेन" कुमा०

कमलासनस्य पु० कमलं विष्णोर्नाभिकमलरूपमासनम् ।
तत्र तिष्ठति स्त्री-क । विषादरि यथा च तस्य विष्णु-
नाभिकमले स्थितिकला कञ्जजम्बुदे उक्तम् ।

कमलिनी स्त्री कमलानां देशः "पुष्करादिभ्योदेशे" पा०
पुष्क० इति । १ कमलाधारदेशे पद्माकरे यद्वरः १ कमल
ससदायकपद्मवतावाञ्छ । "पुष्पिताः कमलिनोरिव
द्विपः" रघुः ।

कमलोत्तर न० कमलमिषोत्तरसदृशम् । कुलम्पुष्पे अमरः
कमा स्त्री कम-चिन्मने वा० स्त्रिया भावे च । योमावास्
राजनि० ।

कमिष्ट लि० कम-चिन्भावपक्षे ऋच् । कामुके स्त्रिया ङीप् ।
कमिनी "अनुनामिकाभीका" कमिता" पा० । अति
यत्नेन कमिता ईदृशम् ऋषोऽपः । कमीवस् कान्तरे
लि० स्त्रियां ङीप् । इदम् कमिष्ट कान्तरे लि०

कम्प पु० कपि-चने चञ् । नात्मादिबन्धे १ वेपथौ । यथा
कवे चन्द्रमहः कम्पादिष्वदतो दुष्टः १ भाग० १, ७, ११

कम्पचलनं स च वातादिना प्रेरणात् स्थावरस्य भूम्यादे-
भवति देहादेस्तु मनसोपिकारभेदेन वातादिधातुना च
चालनात् भवति । स च रसविशेषे निर्वेदादिव्यभिचारि
भावविशेषजन्यः यथोक्तं सा० द० निर्वेदादिव्यभिचारि-
भावान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने “आवेगः सम्भूतस्तत्र
इत्युपक्रम्य “गजादेः सम्भूतकम्पादि” । “शीर्षापरधादिभवं
भवेच्चण्डत्वमुपता । तत्र खेदः शिरः कम्पतर्ज्जनाताडना-
दयः” । मनःक्षेपस्वप्नस्यारो महाद्यावेशनादिजः । भूपा-
तकम्पप्रखेदफेनलालादिकारकः” । “निन्दाक्षेपापमानादेर-
मर्षोऽभिनिविष्टता । नेत्ररागशिरः कम्पभूभङ्गोत्तर्ज्जनादि
जत्” । “परकीयात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थास्तर्कणम् । वै-
षण्यं कम्पवैख्येभ्यो मोक्षोत्कम्पनादिकत्” । “निर्घात
विद्युदुल्काद्यैस्तत्र कम्पादिकारकः” । “रत्यायासमनस्ताप-
क्षुत्पिपासादिसम्भवाः । ग्लानिनिर्घमायता कम्पकाश्यास्तृ-
साहतादिकत्” । कम्पश्च भयानकरसंस्तुभावः यथाह तत्रैव
भयानकं प्रकृत्य “अनुभायोऽत्र वैख्येगदस्वरभाषणम् ।
प्रलयखेदरोमाञ्चकम्पदिक्वेक्षणादयः” । रौद्ररसस्य व्यभि-
चारिभावश्च यथाह तत्रैव रौद्रं प्रकृत्य “उपतावेगरोमाञ्च
खेदवेपथ्वोमदः । मोहामर्षादयस्ताव भावाः स्युर्व्यभिचारि-
णः” । शृङ्गारादौ तु तदीयव्यभिचारिभावभेदेनैव कम्पादि
जन्यते इति भेदः । ज्वरादिकृतकम्पस्तु वैद्यके प्रसिद्धः ।
तद्विष्टतिर्ज्वरशब्दे दृश्यः । दिङ्मात्रमुक्तं भावम० “व्या-
नेपथुनिद्रानागविष्टन्मादयो वातजाः” । शीतानिलेन च दे-
हस्य कम्पो जायते । अतएव “सहसा सहसा कतवेपथुः”
भाषे वसिष्ठतम् ।

कम्पनं लि० कपि-युच् । १कम्पयुक्ते । भावे ल्युट् । २चलने
न० भेदि० । णिच्-युच् । ३कम्पयितरि लि० “हन्दुमे त्वं
सपत्नानां घोषाबृदयकम्पनः” । इन्द्रभिपूजामन्त्रः । “प्रक-
म्पनेनानुचकम्परे सुराः” भाषः “एवमुक्ता जगत्कार्मु-
र्त्ता हृदयकम्पनम्” भा० आ० ४७७७ । ४शिशिरे अतो पु० ।
५अस्त्रभेदे च । “मासैस्तथा गदाभिश्च परिधैः कम्पनैस्तथा”
“जडता गहदा बाणो रात्रौ मित्रा भवत्वपि । प्रसम्भे
नयने चैव सखमाधुर्यमेव च । कफोत्पणस्य विज्ञानि
सन्निपातस्य सख्येत् । सन्निभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्प-
नसंज्ञकः” भावम० उक्ते ईसासिपातिकज्वरभेदे पु० ।
कम्पलक्ष्मन् पु० कम्पलक्ष्म यस्य । वायौ त्रिका० तस्य स्था-
वराणां चलनहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कम्पा स्त्री कपि-भावे क् । चलने हेतुः ।

[हेतुः ।

कम्पाक पु० कम्पाया चलनेन कायति प्रकाशते कै-क । वायौ
कम्पित न० कपि-भावे क्त । १कम्पे शब्दश्च० कपि-णिच्
भावे क्त । २चालने “अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिः” रघुः
कर्त्तरि क्त । ३कम्पयुक्ते लि० । णिच्-कर्मणि क्त ।
३चालिते लि० “अतिवपलकपिकुलकम्पितकम्पिलक्ष्म्युत्प-
ल्लवफलशयलैः” काद० “आद्यकोलल्लुखितां प्रकम्पनैः कम्पि-
ताम्” भाषः ।

कम्पिन् लि० कम्प-णिनि । १कम्पयुक्ते णिच् णिनि । २कम्प-
यितरि “गीतो शीघ्रो शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थसोऽत्यकरुणश्च षडेते पाठकाधमाः” ति० त० पु० ।
कम्पिल पु० कम्प-इलच् । रोचन्याम् (कमलागुडिं) अमरः ।
प्रयो० कम्पीकम्पिल्यशब्दौ तत्रार्थे रागसुकुटादयः ।
कम्पिल पु० कपि-इलच् । रोचने इलभेदे । “कम्पिलः कर्क-
शवन्दो रक्ताङ्गोरोचनोऽपिच । कम्पिलः कफपित्तास्रकृमि
गुल्मोदरव्रणान् । हन्ति रेची कटूष्णश्च मेहानाङ्गवि-
भासवुत्” भावम० । २नगरभेदे “देवीं कम्पिलवासिनीम्”
मजु० २३, १८, काम्पीलेति पाठान्तरम् । काम्पीले नगरे
वासिनीम्” वेददी० कम्पिलः इलश्चकरुणभेदः (लाटाकर-
मजा) इत्येके “अतिवपलकपिकुलकम्पिकम्पिलक्ष्म्युत्पल्लवफ-
लशयलैः” काद० स्वार्थे कन् कम्पिलकोऽप्युक्ताये ।

कम्प्य लि० कपि-णिच् कर्मणि यत् । चालनीये “सत्यधर्म
इवाकम्प्य” रामा० ।

कम्प लि० कपि-र । कम्पशीले “विधाय कम्पाणि सुखानि
कम्पति” नैष० ।

[प्रतिकम्पति

कम्प गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । कम्पति अकम्प्योत् चकम्प
कम्पर पु० कम्प-अरन् । १चित्तपथ्यं २तद्वति लि० शब्दर० ।
कम्पल पु० कम्प-कलच् कं, कुत्सितं शिरोऽम्बु वा बलनि बल
संबरे अच् वा । १सर्पभेदे २गवादेर्गलस्यरोमरूपसाक्षायां,
३मावारे, ४जम्बी च । ५स्वनामख्याते मेघलोमनिर्मिते
वस्त्रासनादौ, ईजले न० उत्तरासङ्गे च भेदि० । ८मृग-
भेदे पु स्त्री० जटा० स्त्रियां ङीप् । “न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रा-
भारान् कुम्पलाः” रामा० । “कम्पलवन्तं न बाधते शीतम्” ।
विदग्धश्च० । कम्पलमागस्य नागलोकपतिः । “ततोऽधस्तात्
पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखा शङ्कुकुलिकम-
हाशङ्कश्चैतद्वनञ्जलदतराष्ट्रं शङ्खचूडकम्पलाश्चतरदत्तादयो
महाभोगिनो महासर्पानिवर्त्तन्ति” भाग० ५, २४, ४२ ।
“कम्पलाश्चतरौ चापि नागः काण्डीयकस्तथा” भा० आ०
३५, नागनामकीर्त्तने । अयश्च वरुणसभास्यः “कम्पलाश्चतरौ

नागौ धृतराष्ट्रबलाहकी" भा० स० ६७० प्रकरणसम्यकपथने ।
तद्विधिते प्रयागस्थे एतीर्थभेदे च । 'प्रयाग सुप्रतिष्ठान
कम्बलाश्रयतरी तथा । तीर्थ भोगवती चैव वेदिरेषा प्र
जापते' भा० व० ८५ च० । प्रयागस्थतीर्थकथने ।
कम्बलवर्हिष पु० अश्वकण्टपक्ष्य पुत्रभेदे "कुङ्करोभजमानस्य
शुचि कम्बलवर्हिष" भाग० ६, २४, ११ । अश्वकर्म्येति
शेष । "कुङ्करोभजमानशुचिकम्बलवर्हिषाख्यास्तयान्वकस्य
पुत्रा" तट्टीकाया, श्रीधरधृतपराशरवाक्यम्
कम्बलहार त्रि० कम्बल हरति हृ-अण् १५०४० ।
कम्बलहारके । ० अर्धभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् इज् ।
कम्बलहारि तदपत्ये ष स्त्री बद्धत्वेऽस्त्रिया तस्य लुक् ।
कम्बला तद्गोत्रपुमपत्येपु । [बद्ध०] २तर्धण्युक्ते त्रि० ।
कम्बलास्त्रि न० कम्बलरूपमष्टयम् इडि । कम्बलरूपे षण्ये
कम्बलिका स्त्री घुङ् कम्बल ई-सार्थे कन् हुष । [घुङ्-
कम्बले । २कम्बलमृगजातिस्त्रियाश्च । तत चतुरर्थ्या'
पञ्च०फक् । कम्बलकायम तत्सन्निरुददेशादी त्रि० ।
कम्बलिन् त्रि० कम्बल; गलकम्बल; प्रयसोऽस्यस्य कम्बल+
प्राशस्ये इनि । ह्ये "गन्त्री कम्बलिवाह्यकम्" अमर० ।
कम्बलिवाह्यक न० कम्बलिना ह्येण याच्यम् बह-कर्मणि
एत् सञ्जाया कन् । ह्ययाह्ये शकटे गन्त्याम् अमर ।
कम्बलीय त्रि० कम्बलाय हित छ । कम्बलवाधने उर्ध्वा-
याम् । सञ्जायान्त 'कम्बलाञ्च सञ्जायाम्' पा० यत्
कम्बल्य उर्ध्वापक्षशते न० ।
कम्बि स्त्री कम्बति अज्ञातनया कम्ब-गतौ करणे इन् ।
द्व्याम् अमर (हाता) वा ङीप् कम्बीत्यत्यत
कम्बु पु न० कम-उन् वुक् च, कम्ब-मतौ ऋग्या० उन् वा ।
१यङ् अमर । "कम्बो' सपत्नीकृतः" सुरारि ।
"महात्मा चारुसर्वाङ्ग कम्बुचीवीमहाभुजः" भा० व०
१६० च० । २गते १शब्दके ष्यलये च भेदि० । ५कर्बुर
वर्गो पु० ईतद्वति त्रि० । ७चीवायाम् ढनलके च
(फोपाहाड) स्त्री छेम० स्त्रीत्वे अप्राणिजातित्वात् वा
कङ् । वक्ष्ययात् शङ्कमय सधवाधार्थ्याङ्कारभेद ।
यत दासीसहस्राणि तस्युयो छेमवाङ्मका । कम्बु
कैयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्य खलङ्गता" भा० स०
१६० य० ११ "पिनङ्गकम्बु पाणिभ्या तृतीयां प्रकृति गत"
भा० वि० २च० चीवाथे "प्रतिस्मृत्य कुण्डले दीर्घे च
कम्बूपरं ह्यटो गुभे" भा० व० ११ च० ।
कम्बु कण्ठी स्त्री कम्बुरिव कण्ठोऽस्याः स्नातृत्वात् ङीप् ।

१ कम्बु प्रीवायाम् । स्वार्थे कन कम्बु करिह काप्यत् । वज्र०
 २ तथा कण्ठयुक्ते त्रि० स्त्रिया स्वाङ्गत्वात् वा ङीप् ।
 कम्बुका स्त्री कम्बु रिक् काष्ठन कार्याति कै-क । १ अश्वगन्धा-
 याम् रत्नमा० । स्वाधे कन् । कम्बु शब्दार्थे १ प्रीवायाम् स्त्री
 कम्बुकाष्ठा स्त्री कम्बु चित्रवर्ण काष्ठमस्या० । अश्वगन्धा-
 याम् । राजनि० ।
 कम्बुप्रीवा स्त्री कम्बु रिक् रेखातययुता प्रीवा । शङ्खदन्त्य
 रेखातययुक्तायां १ प्रीवायाम् । कम्बु रिक् प्रीवास । २ तथा
 भूतप्रीवायुक्ते त्रि० ।
 कम्बुप्रीवादि ष० कम्बु प्रीवा आदि र्यस्य । षट्त्वजातिव्यञ्जके
 व्याकृतिभेदे कम्बु प्रीवाष्टुधुबुधोदरप्रभृतयोहि षट्त्वजाति-
 व्यञ्जका । कम्बु प्रीवादेश्च गुरुत्वात् नावच्छेदकत्वे तेन क
 म्बु प्रीवादिमात्रास्रोत्यादौ कम्बु प्रीवादेशर्भावप्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वम् किन्तु 'सम्भवति जघौ गुरौ तद्रभावा-
 दिति' न्यायात् समनियत अन्तरिक्तवृत्ति षट्त्वमेव-
 तत्तावच्छेदकम् । इतरत्न गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वानङ्गी-
 कारेऽपि शक्यताया अवच्छेदकत्वं स्वीक्रियतएवात० कम्बु-
 प्रीवादिमानिति पदस्य कम्बु प्रीवादिमत्त्वमेव शक्यताव-
 च्छेदक न षट्त्वमिति भेद इत्याकरे स्थितम् ।
 कम्बुमुष्ठी स्त्री कम्बु शङ्ख इव पुष्पमस्याः । शङ्खपुष्पग्राम्
 राजनि० । [इति ङीप् । शङ्खपुष्पग्राम् राजनि० ।
 कम्बुमालिनी स्त्री कम्बुनां तत्त्वमपुष्पाणां काञ्चास्वस्यां
 कम्बू त्रि० कम्ब-गतौ क् कम्बू इन्भूजसू कम्बू इत्यादि०
 नि० । १ परब्रह्मापहारके उज्ज्वल० । कम्बु शब्दात् स्त्री-
 ले ङङ् । २ कम्बु शब्दार्थे स्त्री ।
 कम्बोज ष० कम्ब-कोज । १ इतिभेदे, २ शङ्खभेदे नेदि० "पञ्चनदं
 समारभ्य शङ्खच्छादेषिणपूर्व्वत । कम्बोजदेशः इत्युक्तं "इत्युक्ते
 श्देये च । कम्बोजे जातादि कच्छाश्चण् । काम्बोज तज्जा-
 तादौ त्रि० मनुष्यत्स्वयोस्तु ङुक् । काम्बोजको मनुष्य-
 काम्बोजक हसितमत्यादौति भेद । वज्रत्वे त्त तस्य लुक्
 कम्बोजा कम्बोजजातेषु । काम्बोजस्य राजान "कम्बो-
 जाङ्गुक्" पा० लुक् । कम्बोजास्तज्ञेषु । "कम्बोजा
 वसरे सोढु तस्य धीर्यभनोश्चरा" एषु । अत्र काम्बोजा
 इत्यपपाठ राजनि "कम्बोजाङ्गुक्" पा० लुक्विधानात् । कम्बो-
 जाभिजनदराये दर्धपाठ समर्धनीय इत्युक्ते । कम्बो-
 जोऽभिजनेऽस्य सिन्ध्वा० अण् । काम्बोज कम्बोजदेशा-
 भिजने त्रि० । अथञ्च देश एङ्० ष० कृष्णतिभागे
 वैष्णत्वा दिशि अक्षित अथा "नैर्ऋत्या दिशि देशाः पञ्च

कम्बोजसिन्धुसौवीराः” सुखशब्देन समासे मयूरव्यं
पूर्वनिपातः कम्बोजसुख इत्येव । कम्बोजदेशस्थक्षत्रियास्तु
शनैः क्रियालोपात् श्रुत्वमाप्ताः यथाह मनुः । “शन-
कैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । ह्यस्तत्वं गता
लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । यौगुलूकाश्चैद्धृष्टिः क-
म्बोजाः यवनाः शकाः । पारदाः पङ्गवाश्चोनाः किराता
दरदा खषा ”

कम्बोजादि वार्त्तिकोक्ते तद्वाजप्रत्ययस्य लुग्नमित्ते
शब्दगणे स च गणः “कम्बोज चोल केरल शक यवन”
कम्बोतायिन् ४० कम्बुरिवातायी । शङ्खतुल्यश्वेतपूर्वकाये
शङ्खचिह्ने ।

कम्ब लि० कम्+मत्वर्थे म । १।जलशुक्ते २।सुखशुक्ते च ।

कम्भारी स्त्री कं जलं विभर्ति कम्+भृ-ञच् छप्० स० । गा-
म्भार्याम् (गम्भार) । राजनि० । सुगन्धं मते ऋणं तस्य
विभवात् ईप् । सि० कौ० मते तु गौरा० डोष् इति
टैट् । तस्या शीतवीर्यत्वात्तथात्वम् ।

कम्भु न० कं जलं तद्वच्छैत्यं विभर्ति-भृ-ङु । उगीरे
राजनि० तस्य शीतवीर्यत्वात् तथात्वम् ।

कम्ब लि० कम्+णिङभावे र । सैयुनेच्छाशुक्ते १।काशुके
अमरः । २।मनोहरे च । “कम्बा कमनाः युयति” सि० कौ०
कय लि० किम्+उपो० वेदे कयादेशः । किंशब्दार्थे “न किं
सहन्त्य पर्येता कयस्य चित्” ऋ० १, २७, ८ । “नि घ्नू न
मातिमतिं कयस्य हितेजिह्वाभिः” १२६, ५ “नरोऽभि-
मातिं कयस्य चित्” ८, २५, १५ ।

कयस्या स्त्री कं जलं याति या-ङ तथा सती तिष्ठति स्या
क । काकोल्याम् जीरक्षामी

कयाधू स्त्री जम्भासुरकन्याया हिरण्यकशिपुभार्याभाम्
“हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधूर्नाम दानवी । जम्भस्य त-
नया दत्ता सुधुवे चतुरः सुतान् । संहृदां मानसुहृदां
प्रहृदां हृदामेव च” भा० ६, १८, ६ ।

कर ५० कोर्यते विक्षिप्यतेऽनेन कृ-करणे ऋप् । १।हस्ते
हस्तिशुण्डे च तयोर्जलादिक्षेपसाधनत्वात् तथात्वम्
२।कर्मणि ऋप् । २।किरणे भेदिनिः । तल्लक्ष्मकिरणयोः
“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाध-
नता । अलक्ष्मनाय दिनभर्तुरमुपस्य पतिष्यतः करसह-
स्रमपि” “स्थितः करार्थैरसम्यपातिभिः” भाष० । हस्ते “के-
गाक्षीवीमध कायं स स्मृते धरणीमपि । यदि स्मृति
चैतानि भूयःप्रज्ञास्येत् करम्” आ० त० देवलः नेत्यत-

वृत्तिः “वासः काञ्चनपिञ्जरे नृपकराग्भोजैस्तनूमाज-
नम्” उद्भट । “तथा वासकरे दश” मनु । कंसुखं राति
रा क । ४।राजमाहे राजस्ते तल्लक्ष्ममाहेरहंस्तयो
“असम्भवदुष्पनरसा शतालिपरिषेविता । करं न सहते
राजन् । भूमिर्नवनधूरिव” । “तन्वि तव कुचावेतौ नियतं
चक्रवर्त्तिनौ । आससृष्टितीशोऽपि भवान् यत्न करप्रदः”
उद्भटः । यथा च राज्ञा करनिवेशनं राष्ट्रे करणीयं
तथा मनुभोक्तुम् यथा

“क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् । योगक्षेमञ्च
सम्प्रेष्य ऋषिजो दापयेत् करान् । यथा फलेन युज्येत
राजा कर्त्ता च कर्मणाम् । तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे
कल्पयेत् सततं करान् । यथात्मात्मसदस्याद्यं वार्यो-
कोवत्समष्टपदाः । तथात्मात्मो महीतव्यो राष्ट्रा-
श्चाज्ञादिकः करः । पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशु-
हिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव
वा । आददीताश्च षड्भागं द्रुमासमधुसर्पिणाम् । ग-
न्धोपधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च । पत्रशकटपा-
नाञ्च वैदस्य च धर्मणाम् । नृणामानाञ्च भाण्डा-
नां सर्वस्याश्वमयस्य च । चित्रमाण्डोष्माददीत न-
राणां श्रोत्रिणां करम् । न च क्षुधाऽस्य सर्वोदेक्षो-
त्रियो विषये वसन् । यस्य राष्ट्रस्तु विषये श्रोत्रिकः
सीदति क्षुधा । तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमविरेष्यैव सीदति ।
श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्मिणां प्रकल्पयेत् । संरक्षेत्
सर्वतथैव पिता पुत्रमिवौरसम् । संरक्ष्यमाणो राज्ञा
यं कुरुते धर्ममन्वहम् । तेनार्युर्ब्रूते राज्ञो इषिषं
राष्ट्रमेव च । वत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंघतम् ।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे प्रयग्नजन्म् । काश्च
कान् शिल्पिनश्चैव श्रुशंसाक्षोपजीविनः । एकैकं कार-
येत् कर्म मासि मासि महीपतिः । मोक्षिण्यादात्मनो-
मूलं परेषाञ्चातिदृष्ट्या । उच्छिन्दन् ह्यात्मनो भूषमा
त्मानं तांश्च प्रीडयेत्” व्याख्यातश्चेदं शुद्धकर्महृत्
“क्रयविक्रयमित्यादि । कियता मुख्येन क्रीतमिदं वस्तु-
लवणादि इव्यं विक्रीयमात्रात् कियद्व्ययते किय-
द्दूरादानीतं कियस्य ऋषिजो भक्तव्ययेन शाकस्यपादिना
परिव्ययेन सग्नं किमस्यारण्यदौ चौरादिभ्योरक्षय-
रूपेण क्षेपप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्य इत्युक्तौ लाभयोग-
इत्येतदनेष्य ऋषिज करान् दापयेत् । यथेति । यथा
राजाऽनेकपादिकर्मणः फलेन, यथा च कार्पिकृषिगादा-

क्षपिबाणिज्यादिकर्मणा फलेन सम्बध्यते । तथा निरूप्य राजा सर्वदा राद्रात् करान् गृह्णीयात् । अत्र वृष्टान्तमाह यथेयादि । यथा जलौकोवत्सम्भ्रमरा लोकलोकानि रक्ततीरमधूनि अदन्तेष्वं राजा मूलधनमनुच्छिन्द्यात्-लोऽलोराद्राद्विक करो घाह्य । तमाह पञ्चाशद्गा-गो राद्रा अहीतव्य । एव धान्यानां मघोऽरभो ह्य-दयो वा भागो घाह्य भूम्युत्कर्षोपकर्षोमेजया कर्षणादि क्लेशघातगौरवामेवोऽय बह्व्यपहृणविकल्पः । आद-दीतेत्यादि । पत्रयाकटणानामित्यादि । द्रुग्वदोऽत्र दृक्कावक दृक्षादीना अस्त्रमयान्तानां षणोभागो जा-भादुपहीतव्य । म्रियसाधरति । क्षीणधनोऽपि राजा त्रितियव्राह्मणात् कर न गृह्णीयात् न च तदीयदेशे वसन् त्रितियं बुभुक्षया अवसादं गच्छेत् । यस्मात् बलेत्यादि । यस्य राज्ञो देशे त्रितियं कुधाऽवसन्नो भवति तस्य राद्रमपि दुर्भिक्षादिभिः कुधा र्यावसवमादं गच्छति । अत एवमतः श्रुतेति । यास्त्यशानातुवाने घात्वा अस्त्र तदनुकूपं धम्मादनमेतां जीविकासुपकल्पयेत् चौरादि-भ्यश्चैनम् औरसं पुत्रमिव पिता रक्षेत् । यस्मात् वरचस-मावहत्यादि । स च त्रितियो राद्रा सम्यपन्नमावो य धर्मं प्रत्यूह करोति तेन राद्रा आशुर्नराद्राश्चि व-र्जन्ते । यदिति । राजा स्वदेशयाकपर्षादिसत्यमूल्य-वस्तुक्रयविक्रयादिना जीवन्तं निरुपजनं स्वस्यमपि करास्व वर्षेय दापयेत् । कारुणानिति । कारुकान् छ-पकारादोन् गित्तिभ्य ईषडुक्तकटान् गित्तिनख खोहकारा दोन् अर्शं देहक्रेयोपजीविनो भारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म कारयेत् । नोच्छिन्द्यादिति । प्रजा-क्षेत्रात् करसुलकादेरपहृणमात्मनो मूलोच्छेदं अति-क्षोभेन प्रचुरकरादिपहृणे परेषा मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्यात् यस्मात् आत्मनो मूलसुच्छिद्य कोषक्षयादात्मन पीडयेत् । पूर्वार्द्धात् परेषाश्चेत्तपि संबध्यते परेषां मूलसुच्छिद्य तांश्च पीडयेत्” ।

भार० या० ८७अ० विक्षरेणोक्तं यथा

“विक्षयः क्षयमध्वानं भक्षश्च सपरिच्छदम् । योगक्षेमश्च सम्पुष्टश्च वक्षिजं कारयेत करान् । उत्पत्तिं दानद-त्तिञ्च गित्यं संप्रेक्ष्यं चासक्तम् । गित्यं प्रति करानेव गि-त्यिनं प्रति कारयेत् । उच्छ्रावककरा दाप्याः महाराद्रा युधिष्ठिर । यथा यथा न सीदेरस्तथा कुर्यान्महीपति । फलं कर्म च सम्प्रेक्ष्य तत सर्वं प्रकल्पयेत् । फल

कर्म च मिहेतु न कश्चित् संप्रवर्तते । यथा राजा च कर्ता च स्यातां कर्मणि भागिनौ । समनेष्य तथा राद्रा प्रणयेयाः सतत कराः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाश्चापि तृणया । ईहाहाराश्च संबध्य राजा सम्प्रतिदर्शनः । प्रदिवन्ति परिस्थानं राजानमतिस्मा-दिनम् । प्रदिवस्य कुतः त्रियो नापियो लभते फलम् । वत्सोपस्येन दीग्धव्य राद्रमक्षीणवृद्धिना । भूतो वत्सो-जातवत् पीडा सङ्गति भारत । । निकाय कुरुते वत्सो-भृयं दुग्धो बुधिष्ठिर । । राद्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् । नो राद्रमनुच्छिद्यति परिरक्षन् स्व-व्यय । वज्रातमुपजीवन् स लभते न महत् फलम् । आपदर्वञ्च निर्वीत राजा न रक्ष विन्दते । राद्रश्च को-वभूतं स्यात् क्षोभो वेष्टनतस्तथा । पीरजानपदान् स-र्वान् संनितोपावितान्क्षया । यथाशक्त्यनुकल्पेन सर्वान् स्वत्यधनानपि । नाहं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमं सुखम् । एव नास्य प्रकृषन्ति जनाः सुखितुं क्षिताः । प्रागेव त वनादानमनुभाष्य तत पुन । सन्निपतः स वि-षये भव राद्रेषु दर्शयेत् । इयमापत् ससत्पन्ना पर-वक्तव्यं महत् । अपि चान्ताय कल्पने वेणोरिव फला गमः । अरयो मे ससत्याय बहुभिर्दुष्पुमिः धृष्ट । रद मात्मवशादेव राद्रमिच्छन्ति बाधितम् । अस्यामापटि चौराणां स्वस्मादेव दाक्षणे भवे । पत्न्याषाय भयत प्राणैर्विष्ये धमानि व । प्रतिदास्ये च भवता सर्वं श्वाह भयक्षये । नारयः प्रतिदास्यन्ति यज्ञरेषुर्ध्वं वादित । कलत्रमादितः कत्वा सर्वं वो विनशेदिति । अपि चेत् सुसुदारार्थमर्थसङ्ख्य इत्येते । गन्धामि वः प्रभावेण उ-च्छ्रावामपि चोदये । यथाशक्त्युपगृह्णामि राद्रस्यापीडया च वः । आपत्स्येव हि बोधव्यं भवद्भिः पुत्रैरिव । न प्रियं सतत कार्यं धनं कस्याश्चिदापदि । इति वाचां कथुरवा क्षत्रव्या सोपचारवा । स्वराज्यीनश्चवृजेद्योन माधव कावित् । प्राकार भूतमरुतं व्यय सङ्गा-मतो मयम् । योगक्षेमश्च सम्प्रेक्ष्य गोविनः कारयेत् क-रम् । उपेक्षिता हि नश्येयुर्गौमिनोऽरज्यवासिनः । त-च्छास्तेषु विशेषेण मृदुपूर्वं समाचरेत् । सान्त्वनं रक्ष्य दानमवस्था चाप्यभीक्ष्ण्यः । गोमिनां पार्थ । कर्तव्यं सं-भागव प्रियाणि च । अजस्रसुपयोक्तव्यं फल गोमिषु भारत । । प्रभावयन्ति राद्रश्च व्यवहारं क्षिप्रिणा । त-स्य ह्योमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः । दयावानप्रवक्त

करान् सम्प्राप्येत्, दून् । सर्वत्र चोपकरणं सुखं नाम गोमिषु । न ह्यतः सद्यः किञ्चिद्वरमस्ति युधिष्ठिर ।”
 “सधुदोह उच्छेदाद्भ्रमरा इव पादपम् । यत्सामेजो उच्छेदो वृक्षनाशे न विकृष्टयेत् । जलौकावत् पिबेद्वाद्भ्रम-
 दुर्नव नराधिप । व्याघ्रीव च हरेत् उत्तान् सन्दग्धे च पीडयेत् । यथा शल्यकवामासु पदं धूनयते सदा ।
 ज्योतीष्तेनाभ्युपगमेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् । अत्येनात्येन-
 दयेन यद्वैमानं प्रदापयेत् । ततो गूयस्त्वगो भूय क्रयष्टि-
 समाचरेत् । दमयन्निव दम्यानि शस्त्रम्भारं विवर्जयेत् ।
 मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशान्भयवहारयेत् । सक्तपाशावकी-
 र्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्हमाः । उचितेनैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नतः । तस्मात् सर्वसमारम्भो दुर्लभं शुद्धं प्रति ।
 यथासुखान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः । ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवर्जितान् । भुङ्क्षोत सान्त्व-
 ययैव यथासुखमयत्नतः । न चास्थाने न चाकाले करा-
 स्तेभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि” ६०० । प्रजाभ्यः करादानप्रकारः रक्षा-
 शब्दव्यप्यमाणप्रकारवत् समुक्तोऽतुसन्वेयः । अत-
 एव सा० कौ० “यथा हि यामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः
 करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रमच्छन्ति विषयाध्याक्षश्च
 सर्वाध्यक्षाय स च भूपते” इत्युक्तम् ।
 ईहस्ताकारे हस्तनक्षत्रे । हेत्वादौ कर्मोपपदे क-कर्त्तरि
 ट । तत्तत्कर्मकारके लि० यथा कर्मकरः त्र्येस्करः
 यश्चकार स्त्रिया ङोप् कर्मकरो दासी यश्चकरी
 विद्येत्यादि । दिवाविभादिपूर्वात् अहेत्वादावपि ट । तत्त-
 दुपपदार्थकारके लि० तानि च “दिवाविभानिशाप्रभा-
 भास्करान्तालनादिब्रह्मनान्दीकिम्बिलिपिचिबिचिभक्तिर्तृ-
 विवर्तनवत्सख्याजङ्गमहृद्द्वैतुररुष्यु” पा० दर्शितानि
 दिवाकरः निशाकरः अहेत्वादावितोऽन्यत्र अण् । कुम्भ-
 कार इत्यादि ।

करक पु० न० किरति विधिपति करोति वा जलमत्र कृ-छ-वा
 छजादि० संज्ञायां वुन् । कमण्डली ‘उपवीतमलङ्कारं
 मजं करकमेव च’ मनुः २ दण्डिमण्डले २ पत्रिभेदे पु स्त्री
 स्त्रिया कर्तित्वात् ङप् । ४ सेषोपसे (शिवा) पुंस्त्री ।
 करतोद्भवकारणं तज्जलशुषाश्च भावप्र० दर्शिता यथा ।
 “दिव्यवायुर्गन्धियोगात् संज्ञताः चतुर् पतन्ति याः ।
 पाशावच्छङ्खवृक्षापक्षाः कारिकयोऽमृतोपमाः । कर-
 काजं जलं क्वचं विषदं शुभं सुस्थिरम् । दाहणं शी-

तलं सान्द्रं पितृहृत् कफपातकृत्” (जाटा) ५ करकभेदे
 रत्नमा० स्वार्थे कन् । ईराजकरे ७ हस्ते च । दण्डाग्रहणे
 हारा० । ६ कोविदारहणे १० बकुलहणे ११ करारे
 १२ नाकेचास्थि च (माला) पु० राजनि० ।

करकङ्कणन्याय पु० कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थकत्वेऽपि यथा
 करशब्दप्रयोगस्तत्काले तत्सम्बन्धताद्योतनार्थः । तद्रूप-
 णान्तस्त्रयके न्याये ।

करकच पु० “यनिभार्गवजोवज्रकुजसोमार्कवासरे । मष्ट्रादिति
 यथ सप्त क्रमात् करकचाः सृताः” ज्यो० उक्तं योग-
 भेदे । तथा च शनौ मष्टी, शुक्रे सप्तमी, शुरौ अष्टमी,
 बुधे नवमी, कुजे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी
 तिथिः करकच इत्यर्थः ।

करकच्छपिका स्त्री कच्छपस्तदाकारोऽस्थस्याः ठन् करे
 हस्ते स्थिता कच्छपिका । अङ्गुलिचिह्नवेषभेदरूपाया
 कूर्मसद्रायाम् । “करकच्छपिका कुर्यात् कूर्ममन्त्रेण
 साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो ययु” काचि-
 का पु० ५ ईश्व० ।

करकण्टक पु० न० करस्य कण्टक इव । नखे तिका० ।

करकपात्रिका स्त्री करक कमण्डलु रूपा पात्रिका । कम-
 ण्डलुरुपपात्रे । [करकण्डे भावप्र० वाक्छेत्तम् ।
 करकाज न० करकातो जायते जन-ड । करकाभवे जले
 करकाभस् पु० करकाया इव शीतलमन्त्रोऽस्य । नारि-
 केले तिका० । तज्जलस्यातिशीतत्वात्तथात्वम् । ईत०
 तदोयजले न० । [कायुर्विरोचन० ” भा० आ० १६ अ० ।

करकायु पु० छतराष्ट्रपुत्रभेदे । “उपायुषोवलाकी च कर-
 करकासान् पु० ईत० । शिवाहटौ

करकुञ्जल न० करः कुञ्जलमिव । सुकुलिताङ्गुलौ करे कर
 सुकुलस्य कलशकरकोपदयोऽप्यत्र ।

करग्रह पु० करो गृह्यतेऽत्र ग्रह-व्याधारे अण् । विवाहे
 तत्र करग्रहणेनैव हि संस्कारो विधीयते इति तस्य
 तथात्वम् । ईत० । २ हस्तधारणे ३ प्रजाभ्यः करादाने च ।
 पाणिग्रहणग्रहणादयोऽप्युभयत्र ।

करग्रहारम्भ पु० करग्रहस्य प्रजाभ्यः करादानस्यारम्भः ।
 (प्रत्या) वार्षिककरग्रहणारम्भे । करग्रहारम्भदिनमन्त्रा-
 दिकं प्रसङ्गादुच्यते “तीक्ष्णोपवह्नीतरभेषु लग्ने शीर्षोदये
 भातदिने शुभाहे । कुर्यादनुक्तानि समोहितानि कर-
 ग्रहारम्भमपि प्रजाभ्यः” ज्यो० तत्र तीक्ष्णगणा ६, ६,
 १८, १८ आर्द्रादयः, उपनशाः पूर्वोत्तरायणमना वद्वि

कृत्तिका तदितरेषु नक्षत्रेषु । शीर्षोदया मियुन-
 सि हस्तस्य तज्जादयिकाश्चमीना तादृशं चन्ने ।
 करग्राह्यं पुं करं गृह्णाति यज्ञ-यज्ञ । १५२ौ भर्त्तरि
 २४स्तपाहकमात्रे शराजस्य टायके च त्रि० । शिनि ।
 करपाह्यं त्यप्युभयत्र स्त्रिया ङीप् पाणिपादादयोऽप्यत्र
 करघर्षणं पुं कराभ्यां घृणते एष-कर्मणि ल्युट् । दधिघ-
 न्नमदगुहे हारा० । मावे ल्यट् शत० करेषु घर्षणे न० ।
 करङ्ग पुं कीर्यते जलमत्र कृ-चप् करोऽङ्गो गर्भोऽप्य
 गक० । १।नारिकेलीस्थि (खान्), २कमण्डली ३पालभेदे
 च "तास्युलकरङ्गाहिना" काद० । कस्य शिरस रङ्गद्वय
 (माधारपुर्ला), ४मस्तकधरे मेदिनि । ५रङ्गभेदे राज० ।
 करङ्गगालि पुं करङ्गद्वय गालते गाल-इत् । रङ्गभेदे ।
 राजनि० । [२सिन्दूरपुष्पीष्टये च राजनि० ।
 करच्छद् पुं करं दद्यादकरच्छदोऽस्य । १गाखोटष्टये (सिङ्गडा)
 करज पुं करे जायते जम-ड । १नखे "न च्छिन्यात् कर-
 जैलृणम्" मनु० । तन्नामनामके २व्य घृणस्याख्यगन्धे
 च (नखा) । मेदिनि । ३हृत्तजातमात्रे त्रि० । क
 शिर जलं वा रङ्गयति रन्ज-विच्-लृच् नि० ।
 (करमघा) ४करपुष्टये । अमर ।

करजाख्य न० करजस्य नखस्याख्या व्याख्या यस्य । नखोनाम-
 गन्धद्रव्ये रत्नमा० । [दृष्टभेदे राजनि० ।

करजोडि पुं कृटा-जड-मन्त्रे इत् पा० गुण० । (हातजोडा)

करज्ज पुं क शिर जल वा रङ्गयति क्यप् । (करकवा) इति

स्याते तच्चे । करज्जपर्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा ।

"करज्जो नक्तमात्रय करजश्चरविलकः । उत्तमूर्धकरज्जो-

ऽन्य प्रकीर्य पूतिकोऽपि च । स चोक्तः पूतिकरज सो-

मवन्तक स स्रुत । करज्ज कटुकस्त्रीक्ष्णो वीर्योऽप्योयोनि-

दोषहृत् । कुण्डोदायर्त्तगुणार्थं प्रपञ्चमिकफापह ।

तत्पत्रं कफगतार्थं क सयोधहर परम् । भेदन कटुक

याके धीर्योऽप्य विसर्लं क्व । तत्पुत्र कफगतम्र मेहा-

र्यं कफलमिफुजित् । हतपूतिकरज्जोऽपि करङ्गसङ्गो

गुण्ये" । उत्तमूर्धपर्याये तु स्त्रीत्वमपि गीरा० ङीप् ।

भावप्र० "उदकोर्यत्तृतोऽन्य पङ्क्त्या कृत्तया कृत्तया

मर्कटो वायनो चापि करज्जो करमञ्जिका" । तन्नुवाच

तत्तैवोक्ता "करज्जो स्तम्भनो तित्ता वधरा कटुकाणिनी ।

वीर्योऽप्य धर्मपित्तार्थं लभिकुष्ठप्रमेहजित्" । तत्तैवगुणार्थ ।

"करज्जैतेन सुस्निग्धं वातहृत् स्थिरदीपिलत् । नेला-

मयशतरोमकुण्डलकृत्तु विहृमिका । नामयेसीक्ष्ण-

णञ्जु सेपनाश्चर्मदेवहृत्" राजनि० । स्वर्चे कन् कर-

ज्जकोऽप्यत्र पु० 'यस्त्वं सगदसरं पूर्णं दीपं दद्यात्

करङ्गके । सुवर्चमागुप्तहृत्त मजा तस्य विगृहेते" भा०

यानु० १०७४० । अन्यमते करङ्गभेदाश्चत्वार । (उच्चर-

करमघा) (लाटाकरजा) (कांटाकरमघा)" (अप्यकायसा

इति भाषाप्रसिद्धनामभेदान् 'यत् पूर्णं मघं उत वा कर-

ज्जहे" कृ० १०१०४८, ८ । [(कयनन) राजनि० ।

करज्जफल पुं करज्जस्य फलमिवाश्च पानं च । कपित्थे

करट पुं किरति भटम्-कृ-लृट् । १गजगण्डे "कथं

प्रमिच्छकरटं" इति न वनगोचरम् । उपस्थाप्य कृत्तुभाष

करोषु शूकरं च्छृगेत् भा० व० २७७ । इतिगण्डे

स्त्रीत्वमपि । "रूपादण्डं महानागं प्रमिच्छकरटानुसम् ।

यगकोत्तयसे युद्धं कर्णं पार्थं धनञ्जयम्" भा० क०

३६अ० स्त्रीत्वप्रयोगात् । २काके पुंस्त्री अमर ।

स्त्रियां ङीप् । "वरमिह गदार्तरे शरटं करटं कथं

घृणीतमय" गच्छास० ३कुसुमष्टके पु० ४निन्द्यजीविनि

त्रि० । स्त्रियां करटा । ५नव्याङ्गे एक टगाटिकर्त्तव्ये

त्राङ्गे ईदृङ् कृते दुर्लभेयमतके वाटि'न नाक्षिकभेदे दु-

र्द्वये च०वाद्यभेदे च पु० मेदि० । इदृङ् कृत्तव्यभेदाभि-

प्रायेण 'माधवा भाङ्गार्थं च तथैवापरमह्वया । कुविन्दा

कातकाथैव कुण्डका करटाकाया' भा० भी० ६अ० ।

आह्वर करट इत्युच्यतेऽत्र कर्मणि आह्वरगर्हनाच्च ।

मयू० व० । आह्वरकरटं तथा विधे कर्मणि । दृष्टं केन

दोद्यायां गेवि हेमच० । स्त्रायं कन् । काके पुंस्त्री व-

ज्ज० स्त्रियां ङीप् । ६कोयशाक्षप्रपञ्चके कर्त्तुंते पु०

"कर्त्तुंतेः करटकं सेवशास्त्रप्रवर्त्तक । तस्याख्यातौ

सखायौ द्वौ विपुलाचक्षसंज्ञकौ" काद० टीका ।

करटिन् पु० करटोऽप्यत्र प्राशङ्क्येन करट+इनि । नञे

"दिगन्ते श्रूयन्ते मदमनिष्ठगच्छा करटिन्" रत्नमञ्जा०

करट् पु० क-यट् । (करकटिया) इति नामके विह्वने । हेम०

करण न० कियतेऽनेन ल-करणे ल्युट् । १आकरकोक्ते बाधकतये

कारकभेदे "क्रियाया परिनिष्पत्तिर्विशेषापादात्मज-

रम् । विवक्ष्यते यटा यत्र करकं नत्तदा स्रुतम्" इति का० ।

विवक्ष्यते इत्यनेनाप्यपि विवक्षायां करकत्वम् अव-

तीति सूचितम् । यतएवाह 'स्वाख्या यच्यते इत्येष

प्रयोगो दृश्यते यतः" "बाधकतमं करकम्" पा० । तमन्

पङ्क्त्येनाव्यवहितस्यापारण्यं सूचितम् । सत्यं च हेम-

करकयोर्ग्रन्थकालाख्ये क्रियामात्रविषयस्य व्यापारस्य

च करणस्य विशेषः तदुक्तं “द्रव्यादिविषयोहेतुः करणं चरितक्रियम्” । चरितक्रियं व्यापारद्वारा क्रियामात्र-विषयम् इत्यर्थः । “स्वराणामूष्णशब्देव विवृतं करणं स्फुटम्” गिष्ठा । “भिषक् कर्त्ताय करणं रसादीनां कार-णम्” सुश्रु० । “न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते” श्रुतिः २ इन्द्रिये अमर तस्य ज्ञानक्रियायाम् साधनत्वात्-चात्वम् । यथा च इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियायां साध-नत्वं तथा इन्द्रियव्यञ्जे उक्तम् । तच्च सांख्ये त्रयो-दशविधमित्युक्ता तेषां मध्ये अन्तःकरणानां द्वारित्व-मितरेषां द्वारत्वसङ्गं यथा सा० का० कौ०

“करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् । कार्यञ्च तस्य दशधाकार्यं धार्यं प्रकाशयञ्च” का० “करणं त्रयोदशविधमिन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयो-दशप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम् । न च व्यापा-रात्रयं विना कारकत्वमिति व्यापारमाह तदाहरणधार-णप्रकाशकरम् यथायथं तत्र कर्मेन्द्रियाणि बागादीन्या-हरन्ति यथासुखपाददत्ते स्वव्यापरेण प्राप्तुवन्तीति यावत् बुद्धिरहङ्कारमर्माणि तु स्रष्टव्या मायादिबलवश्या धार-यन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति । आहरणधारणा-दिक्रियायां सकर्मकतया किं कर्म, कतिविधं ? वेद्यत आह कार्यञ्च तस्येति तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा आहार्यं धार्यं प्रकाशयञ्च कार्यम् । आहार्यं व्याप्यं कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यगं व्याप्या ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्या-हार्यं दशधा । एवं धार्यम् अप्यन करणादि बलवश्या इत्या गरीरं, तच्च पार्विवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया उच्येति धार्यमपि दशधा । एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्या, ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया द्येति प्रकाशयन्ति दशधेति” कौ० “अन्तः-करणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयात्मकम् । सास्त्र-तत्त्वानां बाह्यं त्रिकाशमाभ्यन्तरं करणम्” का० “अन्तः-करणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारोमन इति गरीराभ्यन्तरवृत्ति-त्वात्तन् करणम् । दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयात्मकं विषयकाश्रयति विषयबहुल्याभिमानाध्यवसा-येन कर्मयोगेन द्वारोपपन्नं तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यहङ्कारोमन, कर्मेन्द्रियाणि तु दशधा व्यापारेण । बाह्यान्तरयोः कर्तृत्वविशेषान्तरमाह सास्त्रतत्त्वानां बाह्यं त्रिकाशमाभ-

न्तरं करणम्, सास्त्रतत्त्वानां वर्त्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमानम् अतो बाह्यमपि वर्त्तमानकालविषया भवति । त्रिकाशमाभ्यन्तरं करणं तद्यथा मदीपूरभेदादभूवृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नग-निगुह्ये, असत्युपघातके पिपीलिकाखण्डसञ्चरणाद्विषयि-तद्विरिति, तदनुकूपाय सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति । कालस्य वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेद-प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदेनागतादि-भेदं प्रपद्यते सन्त तत्रयोपाधयोऽनागतादिव्यवहारश्चेतव्यः, कृतमत्वान्तर्गटुना कावेनेति सांख्याचार्या । तस्मान्न काल-रूपतत्त्वान्तराम्युपगम इति” कौ० सास्त्रतत्त्वानां बाह्ये-न्द्रियाणां विषयं विधेययति । “बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि । बाह्यमपि शब्दविषया शेषा-णि तु पञ्चविषयाणि” का० “बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशाना-मिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि विशेषा-स्युक्ताः शब्दादयः शान्तचोरमूढाः पृथिव्यादिरूपा, अवि-शेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः विषयसङ्गणेन भूत-भावभावपाकरोति विशेषाविशेषाश्च विशेषाविशेषास्तएव विषया तेषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तद्योक्तानि । तत्रोर्ध्वो-त्तरां योगिनाञ्च ओत्तं सूक्ष्मशब्दतन्मात्रविषयं, सूक्ष्मशब्द-विषयमेव न । एवं तेषां त्वक् सूक्ष्मसूक्ष्मसर्वविषया, अथ द्वादीनान्त सूक्ष्मसर्वविषयैव । एवं चक्षुरादयोऽपि तेषाम-अदादीनाञ्च रूपादिषु इष्टव्याः । एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये बाह्यमपि शब्दविषया सूक्ष्मशब्दविषया तत्रेवपात्तं न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्याहङ्कारिकत्वेन बाह्यमिन्द्रियेण सर्वैक-कारणकत्वात् । शेषाणि तु चत्वारि पादुपस्थमाणिपादा-ख्यानि पञ्चविषयाणि पादुपस्थमाणां पादादीनां पञ्च-शब्दार्थत्वादिति” कौ० सास्त्रतत्त्वानां करणेषु त्रयो-विधं प्रधानभावं सहेतुकमाह । “शान्त करणा बुद्धिः सर्वं विषयमयगाहते यथात् । तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि-द्वाराणि शेषाणि” का० । “द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं उच्यते-अहङ्कारा बुद्धिर्यथादवाहतेऽध्यवसति तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च शान्तःकरणं बुद्धिरिति” कौ० । “न केचन बाह्यान्तरेन्द्रियाण्येव प्रधानं बुद्धिरिति तत्र ये अप्यहङ्कारमनो द्वारिणी ते अप्येव बुद्धिः प्रधानमि-त्याह । “एते मदीपकस्ताः परस्परदिग्दद्यां उपवि-ष्टेन । इत्थं इदमहङ्कारं प्रकाशं बुद्धौ प्रवक्ष्यस्मि” का० ।

“यथा हि यामाध्यक्षाः कौटम्बिकेभ्यः करमादाय विष-
याध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च
भूपतये, तथा बाहेन्द्रियाणामाद्यो मनसि समर्पयन्ति
मनश्च सङ्ख्यग्राहद्वाराय, अहङ्कारस्याभिमतं बुद्धौ सर्वा-
ध्यक्षभूतायाम्, तदिदं शुक्तं पुरुषस्यार्थं प्रकाशयन् बुद्धौ प्रय-
च्छन्तीति । बाहेन्द्रियमनोहङ्काराश्च गुणविशेषाः गुणा-
नां सत्वरजस्तमसां विकाराः । ते तु परस्परविरोधशोभा
अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेण एकवाक्यतां नीता
यथा वर्त्तन्ते लवङ्गयः सन्मसापनयरूपप्रकाशाय निष्कि-
ता प्रदोषा, एवमेते गुणविशेषा इति योजना” ।

न्यायादिकृते इन्द्रियाणामेकादयविधता वेदान्तपरिभाषा-
मते द्यविधतेति भेद इन्द्रियशब्दे उक्तः । “वस्तुमा करणो-
ज्झितेन सा” “करणापायविभिन्नार्थं यथा” रघुः । “करणैर-
न्वितस्यापि पूर्वज्ञान कथञ्चन” याज्ञ० । “आत्मन्यात्मनमेव
व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या” वेणी० अत्र करणं बाहेन्द्रि-
यम् । आधारे ल्युट् । १ छेत्वरूपे देहे अमरः करणा-
श्रयत्वात् तस्य तत्वात् । “उपमानमभूत् विज्ञासिनां
करणं यत्तव कान्तिमसया” लमा० । भावे ल्युट् । ४ क्रिया-
वाच् । “म ते पूर्वाणि करणानि” ऋ० ४, १८ १० ।
“आवाहनाम्नोकरणरहितमपसव्ययत्” याज्ञ० । “हृत्स्य
करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वैरित्यत्र” भा० व० २५ ४ अ०
“कृतस्य करणं नास्तीति” प्राचीनगाथा । ५ से-
तिकर्त्तृगाके अनुष्ठाने दैव्यापारमात्रे च । ७ ज्योति-
षोक्तेषु तिर्यङ्मात्रकेषु भवादियु तेषामानयनप्रकारः
स्वर्यसि० रङ्गना० उक्तो यथा ।

“भूनाणि शकुनिर्नाम हतोयं च चतुष्पदम् । किन्तु तं तु
चन्द्रेण कृष्णायामपराधतः” सू० सि० । “कृष्णपक्षी-
याय चन्द्रेण स्तिर्यङ्गितीयाधौ द्वितीयाधौ सारभ्येत्यर्थः ।
अकार एवार्थः । तेनान्यतिथेरेतत्तिथिपूर्वार्धस्य च निराशः ।
भुवाणि स्थिराणि करणानि । तान्याह । शकुनिरिति ।
अनुरप्यदं हतोयमित्यनेन शकुनिगायत्री क्रमेणाद्यद्वितीयत्वं
स्मृतम् । त्वकारात् क्रमेण तिर्यङ्गेषु भवन्ति । किन्तु त्र
चतुर्थम् । त्वन्तावधिद्योतकः तेनोक्तातिरिक्त स्थिरकरण
नास्तीति स्मृतम् । अथ चरकरणाभ्याह” रङ्ग० ।
“यथादेनि ततः सप्त चराख्यकरणानि च । मासेऽष्टकस्य
एकैकं करणानां प्रवर्तते” सू० सि० । “ततः स्थिर-
करणपूर्वमन्तरं भवादीनि चरसंज्ञककरणानि सप्त भद्रा
न्यानि शुक्लप्रतिपदद्वितीयाधौ तत्तुल्यं भवन्तीति आर्षः ।

ननु पञ्चम्यादितः कानि करणानि भवन्तीत्यत आह
मास इति । चरकरणाणां भवादौ, न सप्तानां मध्य एकै-
कमेकमेकं करणं सासे स्थिरकरणकाञ्चो नित्यं शक्तिर्या-
त्मकमासे स्वत्वान्तरत्वान्मासपञ्चमम् । अष्टकत्वोऽप्यार-
प्रवर्तते प्रकाशे तिष्ठति भवतीत्यर्थः । तथा च पञ्च-
म्याद्यधौ देतानि पुनः पुन परिभ्रमन्ति । कृष्णचतुर्दश्या
द्यार्धपर्यन्तमिति भावः । ननु स्थिरकरणोक्तावपराधत
इत्युक्त्वा तेषां चतुर्णां तिर्यङ्गभोगेन शुक्लप्रतिपदाद्यधौ-
पर्यन्तं क्रमेणावस्थानं युक्तं चरकरणाणां तु केवलज्ञाना
तदनन्तरं कृष्णचतुर्दश्याद्यार्धपर्यन्तमेक एव परिभ्रमोऽ-
स्त्वित्यतश्चतुसरं कथयन्नन्यदप्याह” रङ्ग० । “तिर्यङ्ग-
भोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत् । एषा स्फुटगतिः
प्रोक्ता द्रव्यादीनां स्वचारिणाम्” सू० सि० । “सप्तानां
चरकरणाणां प्रत्येकं तिर्यङ्गसामौ भोगश्च तं तिर्यङ्ग-
काञ्चमितावस्थानं प्रकल्पयेत् । “एकत्वं निधीतं शास्त्रा-
र्थोऽपरत्वं भवतीति” न्यायात् करणत्वे नैषामप्यवस्थानं त-
त्तुल्यं कुर्यादित्यर्थः । अत एव “तिर्यङ्गं करणं कृतम्
इत्युक्त्वा चान्द्रमासे त्रि शक्तिर्यात्मके षट्चरकरणाणां स-
न्निवेशाच्चरकरणानामेव परिभ्रमणे प्रतिमासमनियततिरि-
भोगकं करणं भवतीति तद्वारकप्रतिमासमनियततिरि-
भोगककरणकसिद्धयर्थं चरकरणानामप्यारपरिभ्रमणोत्त-
रमवशिष्टतिय्योयतुर्ध्वं स्थिरकरणान्युक्तानीति तात्प-
र्यम् । तत्रापि कृष्णचतुर्दश्यापरार्धतत्कालत्वेन तदिच्छा-
नियामकं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात्” रङ्ग० ।

करणानि च यववाहवकौ हवतैति त्वगदव च विटिभद्रास्त्वानि
सप्त चरकरणानि । स्थिरकरणानि शकुन्यादीनीति तद्व्यव-
स्थानि । अजातिभेदे पुंस्त्री अमर स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।
तज्जातिश्च ब्राह्म्यात् चतुर्थात् सवर्णायास्तत्पक्ष जाति-
भेदः “अज्ञोमल्लश्च राजन्यात् ब्राह्म्याद्विच्छिन्निरेव च । नटश्च
करणश्चैव असौ द्विविधः एव च” मनु० । करणरूपवर्षसङ्-
ख्यैव कायस्थनामता तस्य कर्मविशेषपरिपाके च तज्जा-
तिमाप्तिस्तस्य एतिभेदश्च ब्रह्मवै० पु० जन्मखण्डे ८५ उक्तो
यथा । “तैश्च शीरसाङ्गिटी मूर्ध्नि कौटिलिजन्मकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मकं दुष्टमासम् । तमः क-
रुद्वै वर्षगतं स्थित्वा स्वर्णविग्ं भवेत् । जन्मकश्च
दुराचारो जन्मकं करणो भवेत् । विद्वैकविपिकर्त्ता
च मय्यदाद्यध्वनं हरेत् । कायस्थे नोदरस्थेन मातुः
सांशं स नष्टादितम् । तत्र नास्ति ज्ञाप तस्य दन्तामनेक

ॐ नमः । सर्वकारः सर्ववर्षिकं कायस्थस्य प्रजेवर ! ।
 नरेषु मध्ये ते धूर्ताः कपाहीना महीतये । हृदयं जु-
 रघाराभं तेमाञ्च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्जनः
 कोऽपि कायस्थो नेतरो च तौ । सुबुद्धिः शिवभक्तश्च
 नास्ति धर्ममानसः । १२वर्षसङ्हरजातिभेदे पुंस्त्री
 “शूद्राविशेषस्तु करणोऽस्त्वतो वैश्याद्विजगताम् ।” मन्त्रवै-
 पुः । कायस्थस्य चतुर्विधः प्रात्यक्षत्रियः शूद्रवै-
 श्वयोर्जातः करणनाम्ना प्रसिद्धः आद्यतः चित्त-
 सुप्रजातश्रीवाक्तावच । कामस्थयन्दे विवृतिः । तस्य
 वृत्तिमाह पराशरः । “धर्मधन्याध्यक्षता च राजसेवा
 तथैव च । द्विजातेः परिचर्या च दुर्गान्तरपुर-
 क्षणम् । एषा पारश्वस्योक्ता उपस्य करणस्य च
 प्रोक्ता उगमसा वृत्तिरुभयत्र शुभप्रदा ।” “वृत्त्यशदित्त-
 गोतानां प्रयोगवशमेदिनाम् । संस्थानं ताडनं रोधः
 करणानि प्रचक्षते” राजकन्दर्पीक्ते ताडनव्यपस्थापके १०ता-
 डनाविशेषे न० “शिखरासक्तमेघानाम् व्यच्छन्ने यत्र वे-
 प्रसानाम् । अतुगञ्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजसूनाः”
 बुभा० सर्वकरणप्रयोक्तृत्वात् ११परमेष्ठरे न० “करणं
 कारणं कर्त्ता विकर्त्ता च मतो गुरुः” विष्णु० सं० । भवा-
 द्यर्थे ततः काश्या० ठञ् जिठ च इकार उच्चारणार्थः ।
 कारणिक तद्गणे स्त्रिंशो ठञ् जिठ डीप् जिठि टाप् ।
 १२क्रिधाधनस्त्रियां स्त्री डीप् । क्रियते क्रियाविशेषो
 ऽस्याम् आधारे ल्युट् डीप् । बीजगणि-
 तोक्ते यस्य वर्गमूलादिकं स्पष्टं न प्रतीयते तत्तत्क्रिया
 विशेषद्वारा तत्करणविषये राशिभेदे स्त्री ।
 वा च षड्विधा सङ्कलनव्यवकलनगुणभागवर्गवर्गमूल
 रूपभेदात् । तत्तत्क्रियाविशेषोबीजगणिते दर्शितो यथा ।
 “अथ करणो षड्विधा । तत् सङ्कलनव्यवकलनयोः करण-
 स्त्वं वृत्तद्वयम् । योगं करणदोर्महतीं प्रकल्प्य नवस्य
 मूल द्विगुण लघुञ्च । योगान्तरे रूपवहेतयोः स्तोत्रगोण
 वर्गो गणयेद्दोर्महते । लघ्वग्राहतायास्तु पदं सहस्रं
 सैकं निरेकं स्वहत लघुप्रभम् । योगान्तरे स्तः क्रमवशात्
 योर्व्यां पृथक् स्थितिः स्यादादि नास्ति मूलम् । उदा-
 हरणम् । द्विकाष्टमित्योस्त्रिभसङ्ख्ययोश्च योगान्तरे ब्रूहि
 पृथक्करणयोः त्रिसप्तमित्योश्च चिरं विचित्र्य चेत् षड्विधा-
 नेत्य सखे । करणतयाः ।

न्यास, क २ । क ८ योगे जातम् क १८ अन्तरे च क २
न्यास, क ३ । क २७ योगे जातम् क ३८ अन्तरे च

क १२ ज्ञास क ३ । क ७ अनयोर्वाते भूषाभावात्पृथक्
स्थितिरेव योगे जातम् क ३ क ७ अनरे च त् ३ क ७
इति करण्यसङ्ख्यव्यवहारे ।

गुणनोदाहरणम् । द्विप्रसङ्गागुणकः- करण्य गुण्य-
स्त्रिसङ्गा च सप्तस्वरूपा । यत् प्रवक्ष्यामि विपश्चिन्ने
गुणेऽथ वा तत्प्रक्रमिते करण्यः । न्यासः गुणक क २
क ३ क ८ गुण्यः क ३ क ५

अथ गुण्ये गुणके वा भाज्ये भाजके करणीनां कर-
ण्योर्वा यथासम्भवं चापवाचं योग कृत्वा गुणममजने
कार्ये तथा कृते जातो शुद्धकः क १८ क २- गुण्यः
क २५ क ३ गुणिते जातम् क ३५ क ३५ क ३६ क ५४ ।

लयवर्गादौ विशेषस्त्वम् । इत्तम् । लयोभवेच्च लय
 रूपवर्गयोस्ताध्यतेऽसौ करणोत्पत्तेयोः । कस्यात्मिकावाच
 तथा करणामूर्धं लयोरूपविधानहेतोः ।

न्यासः शुष्कः क २५ क २ क १२ गुण्यः क २५ क २
 च्छन्न शुष्के करण्योर्योगे कृते शुष्कः क २५ क २२
 गुणिते जातम् क ६२५ क ३७५ क ७५ क ८१ गता-
 च्छन्नयोः क ६२५ क ८१ मूले क २५ क ८ च्छन्नयो-
 र्योगे जातम् क १६ च्छन्नयोः क ३७५ क ७५ च्छन्नरे
 योग इति जातोयोगः क १०० यथाक्रमं न्यासः क १६
 क १०० इति करणीशुण्णम् । पूर्वशुण्णफलस्य च शुष्क-
 च्छेदस्य भागार्थं न्यासः भाज्यं क ८ क ४५० क ७५
 क ५४ भाजकः क २ क ३ क ८ च्छन्न क २ क ८
 इतयोः करण्योर्योगे कृते जातम् क १८ क ३ “भाज्या-
 च्छेदः शुध्यति प्रच्युतः सन्” इत्यादिकरणेन च्छन्नगुण्यः
 क ५ क ३

न्यासः भाज्यः क २५ ई क ३०० साजकः क २५ क
२ क १२ करणयोर्योगे कते जातम् क २५ क २७
अत्रादौ त्रिभिर्गुणयित्वा घनकरणयोः अथकरणयोश्च
योग विधाय पञ्चात्मसङ्घट्टित्वा गुणयित्वा योषिते लब्धं
रू ५ क २ अत्रापि पूर्वयल्लब्धो गुण्य रू ५ क २
अथ वाग्यथोच्यते । भर्णतावत्ययमीक्षितायाम्बदे कर-
णयवसद्विधाय । तादृक्छिदा भाज्यहरौ निहन्त्या-
देकं यावत्करणी हरः स्यात् । भाज्यास्तया भाज्यगता-
करणयोल्लब्धाः करण्यो यदि योगजाः स्युः । विज्ञेय-
स्त्रलेण प्रथक् च कार्यास्तथा यथा प्रहुरमीक्षिताः स्युः ।
तथा च विज्ञेयसद्वत् इत्तम् । वर्गेषु योगकरणी निहृता
विशुध्यन्ते खण्डानि तत्कतिपदस्य यथेष्टितानि । कत्वा

तदीयकृतव' खलु पूर्ववत्प्रा गुण्या भवन्ति पृथगेवमिमाः करण्य ।

न्यास भाव्य क ८ क ५४० क ७२ क ५४ भाजक क १८ क २ अत्र भाजके विभितकरण्य प्रकृत्य क १८ क २ अनेन भाव्ये गुणिते योगे च कृते जातम् क २६२५ क ६७५ भाजके च क २२५ अनया भाव्ये कृते खलुम् क २५ क २ न्यास भाव्य क २५६ क १०० भाजक क २५ क २७ अत्र भाजके पञ्चविंशतिकरण्यधनत्वं प्रकृत्य क २५ क २७ भाव्ये गुणिते धनसंकरण्योनामन्तरे च कृते जातम् क १०० क १२ भाजके च क ४ अनया भाव्ये कृते खलुम् क २५ क २ इदानीं पूर्वोदाहरणे गुण्ये भाव्ये कृते न्यास भाव्य क ८ क ४५० क ७५ क ५४ भाजक क २५ क २ । अत्रापि विकरण्य प्रकृत्य भाव्ये गुणिते कृते च जातम् क ८०१२ क १४५२ भाजके च क ४८४ अनया कृते भाव्ये खलो गुण्यकः क १८ क २ । पूर्व गुण्ये खलुत्वमासीदिति योगकरण्यम् १८ विज्ञेया तत्र योगे योगकरण्यो विज्ञता विश्वेदिति नवात्मकयोगे ८ विज्ञता सती शुध्यतीति खलु २ नवानां मूलम् २ अस्य खलु, १, ४, पूर्ववत्प्रा २ गुणिते, २, ८, एव जातो गुण्यकः क २ क २ क ८ इति करणीभजनम् ।

करणीवर्गदेवदाहरणम् । द्विकल्पिपञ्चमिता करण्यसाक्षात् कति द्विकल्पयुक्तम् । नटपञ्चकतिद्विकल्पितानां पृथक् पृथक्मे कथयामि विदुः । अत्रादृशाद्विकल्पितानां कृतीकृतानां च सखे । पदानि । न्यास प्रथम क २ क ३ क ५ । द्वितीय क २ क २ । तृतीय क ६ क ५ क २ क २ । चतुर्थ क १८ क ८ क २ स्थाणोऽन्वर्गस्य चतुर्थान्वनिष्ठ इत्यनेन गुण्यः पृथग् गुण्यकखलुत्वमद्वयनेन वा जाता क्रमेण वर्गा प्रथम क १० क २४ क ४० क ६० । द्वितीय क ५ क २४ । तृतीय क १६ - १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ अत्रापि करणीमा यथासम्भवं योग कृत्वा वर्गवर्गमूले कार्ये तदथा क १८ क ८ क २ आसां योग क ७२ अस्यावर्ग क ५१८४ अस्यामूलं क ७२ इति करणीवर्ग ।

करणीमूले खलु पञ्चदशम् । वर्गे करण्यवदि वा क-

रण्योस्तुत्यानि रूपाण्य वा बहूनाम् । विशेषेदेष्टप-
कृते पदेन शेषस्य रूपाणि युतोनितानि । पृथक्कृते
करण्योदयं स्थाणूकेऽयं बह्वी करणी तयोर्था । रूपाणि
ताम्येव कृतानि भूय, येषां करण्योदयि सन्ति वर्गे ।
उदाहरणम् । द्वितीयवर्गस्य मूलाय न्यास क ५ क
२४ रूपकृते २५ करणीतुत्यानि रूपाणि २४ च
पास्य शेषम् १ अस्य मूलेन १ अत्राधिकरूपाणामर्हं जाते
मूलकरण्यौ क २ क ३

प्रथमवर्गस्य न्यासः क १० क २४ क ४० क ६० रूप-
कृतेः १०० चतुर्विंशतिकल्पारिण्यकरण्योस्तुत्यानि रूपाण्य
पास्य शेषम् २६ अस्य मूलेन ६ अत्राधिकरूपाणामर्हं
जाते, २, ८, तत्रापीमा २ मूलकरण्यौ द्वितीयां रूपा-
ण्येव प्रकृत्य पुनः शेषकरण्योणिं च एव विधिं कार्य-
साधयेत् रूपकृतिः ६४ अस्या नटिरूपाण्यपास्य शेषम्
४ अस्य मूलम् २ अनेनोनाधिकरूपाणामर्हं, २, ५,
जाते मूलकरण्यौ क २ क ५ मूलकरण्योनां कथाक्रमं
न्यास क २ क ३ क ५

तृतीयवर्गस्य न्यासः क १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८
क ४० क २४ रूपकृते २५६ करणीतुत्यस्यास्य क ४८
क ४० क २४ तुत्यानि रूपाण्यपास्योक्तवत्कृते खलु,
२, १४, मूली रूपाणीत्याम् १४ कृतिः १६६ अस्याः
करण्योदयस्यास्य क ७२ क १२० तस्य रूपाण्यपास्योक्त-
वत्कृते खलु, ६, ८, पुनारूपकृते ६४ नटिरूपाण्य-
पास्योक्तवत्खलु, २, ५, एव मूलकरण्योनां कथाक्रमं
न्यास क ६ क ५ क २ क २

चतुर्थस्य न्यासः क ७२ क ० इत्यनेन कथा मूलकरण्यो
७२ पूर्व खलुत्वमासीदिति योगे योगकरण्यो विज्ञता
शुध्यतीति नटलिप्यतोमूलम् ६ एतस्य खलुत्वमा, १, २,
३, कृतव, १, ४, ८, पूर्ववत्प्राप्तानवा २ अत्रा, २,
८, १८, एव पृथक्करण्योजाताः क २ क ८ क १८ ।

अथ वर्गगतं करण्यमूलावयवार्थं खलु इत्यम् । कर-
ण्यिका वेत्तारणी कृती स्थावनात्मिकां तां परिकल्प्य
साध्ये । मूले करण्यवयवोरभीष्टा कथात्मिका सुधि-
यावगम्या ।

उदाहरणम् । त्रिसप्तमिखोर्द से करण्योर्द्विषोवर्ग
कृतिर पद च ।

न्यास क २ क ७ तदा क २ क ७ अनयोर्वर्गे चतुर्थ
क १० क ८४ अत्र वर्गे करण्यवयवार्थं प्रकृत्य

प्राग्वक्करणयोरेकामीष्टा करणगता स्यादिति जातम्
क ३ क ७ वा क ३ क ७

उदाहरणम् । द्विकल्पिपञ्चप्रमिताः करण्यः स्वस्वर्णगा-
स्वस्वधनस्वर्णगावा । तासां कति ब्रूहि कतेः पदं च चेत्
बहिर्धा वेत्ति सखे । करण्या ।

न्यासः क २ क ३ क ५ वा क ३ क ३ क ५ आसा
वगेः समएव जाताः क १० क २४ क ४० क ६० ।

अत्र करण्यकरण्योस्तुल्यानि धनरूपाणि १०० रूपकतेः
१०० अपास्य शेषस्य मूलम् । अनेनोनाधिकरूपाणा-
मर्धे क ५ क ५ अत्रैका करण्यम् क ५ अन्या रूपाणीति
न्यासः क ५ क २४ पूर्ववज्जाते करण्यौ धने एव । क ३
क २ यथाक्रमं न्यासः क ३ क ३ क ५ अथ वानयोः क
क २४ क ६० तुल्यानि धनरूपाणि ८४ रूपकते १००
रपास्योक्तवज्जाते मूलकरण्यौ क ७ क ३ अनयोर्महतौ
अत्र क ७ तान्येव रूपाणि प्रकल्प्य क ७ क ४० अत्र
प्राग्वक्करण्यौ क ५ क ३ अनयोरपि महती करण्यमिति
यथाक्रमं न्यासः क ३ क ३ क ५

अथ द्वितोयोदाहरणे प्राग्वत्प्रथमपक्षे मूलकरण्यौ क ५
क ५ अनयोरेका करण्यम् क ५ तान्येव रूपाणीति अ-
थोत्पद्ये करणीखण्डे करणे एवेति यथाक्रमं न्यासः क ३ क
२ क ५ द्वितीयपक्षेणापि यथोक्ताएव मूलकरण्यः क ३
क २ क ५ एवं बुद्धिमत्तानुक्तमपि ज्ञायते इति पूर्वोर्भाव-
सर्पो विस्तीर्योक्तः बालावबोधार्थं तु मयोच्यते ।
एकादिसङ्ख्यितमितकरण्योखण्डानि वर्गराशौ स्युः । वर्गे
करण्योत्पद्ये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणि । करणीषट्के
तिष्ठणा दशचतसृणां तिथिषु च पञ्चानाम् । रूपकतेः प्रोक्त
पदं प्राज्ञ चेदन्यथान सत् क्वपि । उत्पत्त्युत्पत्त्ययं मूल-
करण्यात्मया चतुर्गुण्या । यासामपवर्त्तः स्याद्रूपकतेः सा-
विशोद्धा स्युः । अपवर्त्तादपि लब्धामूलकरण्योभवन्ति
तासापि । शेषविधिना न याद ताभवन्ति मूलं तदा
तदसत् । करणीवर्गराशौ रूपैरवश्यं भवितव्यम् एककर-
ण्यावर्गे रूपाण्येव । द्वयोः स्वरूपैका करणी । तिष्ठणां
तिष्ठ । चतसृणां षट् । पञ्चानां दश । षण्णां पञ्च-
दश इत्यादि । अतोद्ग्रादेना वर्गेषु एकादिसङ्ख्यितमि-
तामि कतपीना खण्डानि रूपाणि यथाक्रमं स्युः ।
अथ यदि उदाहरणे तावन्ति न भवन्ति तदासौ योगकर-
ण्यो विज्ञेया वा भवतीति कृत्वा मूलं प्राज्ञमित्यर्थः ।
वर्गे करणीवितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणीति स्वप्ता-

र्थम् । उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्योदन्तः सिद्धिर्गजे-
स्मिताधिहन् । रूपैर्द्वयभिरुपेताः किम्बूल ब्रूहि तस्य
स्यात् । न्यासः क १० क २२ क २४ क ८ अत्र वर्गे
करण्योत्पद्ये करणीद्वितयस्य तुल्यानि रूपाणि प्रथम
रूपकतेरपास्य मूलं प्राज्ञं पुनरेकस्याएवं क्रियमाणेऽत्र
पदं नास्तीत्यतोऽस्य करणीगतमूलाभावः । अथानियमेन
सर्वकरण्योत्पत्त्यानि रूपाण्यपास्य मूलमानीयते तदिदम्
क २ क ८ समगच्छति इदमसत् यतोऽस्य वर्गीयम् क १८
अथ वा दन्तगजमितयोर्योगं कृत्वा क १० क ७२ क
२४ आनीयते तदिदमप्यसत् क २ क ६ ।

उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्यस्तिथिबिम्बज्जातानैश्चतुर्गु-
णितैः । तुल्यादयरूपाढ्याः किम्बूल ब्रूहि तस्य स्यात् ।
क ६० क ५२ क १२ अत्र किल वर्गे करणीव्ययमस्तीति
न्यासः क १० तत्करण्योदयस्य द्विपञ्चाशद्विंशमितस्य क
५२ क १२ तुल्यरूपाण्यपास्य ये मूलकरण्यं वृत्त्यते
क ८ क २ तयोरत्ययानया २ चतुर्गुण्या ८ द्विपञ्चा-
शद्विंशद्विंशमितयोरपवर्त्तौ न स्यादतस्ते न शोध्ये यतउक्तसु-
त्यत्प्रमानयैवमित्यादि । अत्रात्ययैक्येऽप्युपलक्षणम् तेन
कचिन्नहत्यापि तदा मूलकरण्योरूपाणि प्रकल्प्यान्वे कर-
णीखण्डे साध्ये सा महती प्रकल्प्येत्यर्थः । उदाहरणम् ।
अष्टौ षट्पञ्चाशत् षट् करणी त्वयं कृतौ यत्र । रूपैर्द्व-
यभिरुपेताः किम्बूल ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः क १०
क ८ क ५६ क ६० अत्रात्यखण्डद्वये क ८ क ५६ शोध्यते
उत्पत्त्यात्मया चतुर्गुण्या ८ तयोः खण्डयोरपवर्त्तौ न-
लब्धे खण्डे । १ । ७ । परं शेषविधिना मूलकरण्यौ
नोत्पद्येते अतस्ते खण्डे न शोध्ये अन्यथा तु शोधने
कते मूलं नायातोत्यतस्तदसत् । उदाहरणम् । चतुर्गु-
णात् स्रज्यतिथीपुरुदनागर्त्तवोयत् कृतौ करण्यः । सर्वा-
न्नरूपावद तत्पद ते यद्यस्ति धीजेऽपटुताभिमानः ।

न्यासः क ११ क ४८ क ६० क २० क ४४ क २२ क २४
अत्र करणीषट्के तिष्ठणा करणीना तुल्यानि रूपाणि
प्रथमं रूपकतेरपास्य मूलं प्राज्ञं पञ्चाद्विंशत्योक्ततएकस्या-
एवं कतेऽत्र मूलाभावः । अथान्यथा तु प्रथममाद्यकर-
ण्यास्तुल्यानि रूपाण्यपास्य पञ्चाद्विंशत्योक्ततयोक्तत श्रे-
याणां रूपकतेर्विशोद्धानि तन्मूलम् क १ क २ क ५
क ५ तदिदमप्यसत् यतोऽस्य वर्गीयम् क २२ क ८ क
८० क १६० । यैरस्य मूलानयनस्य निमग्नोक्ततस्तेषामिदं
दूषणम् एव विषवर्गे करणीमासासन्नमूलकरण्येन मूलान्या-

नीय रूपेण प्रक्षिप्य मुखं वाच्यम् । अथ महतीरूपाणो-
त्पल्लवश्चम् । यतः कश्चिदप्यपि ।

तत्रोदाहरणम् । चत्वारिंशदशोतिर्हितोदयः क-
रण्यचेत् । सप्रदयकपयुक्तास्तत्र ततो किम्पदं ब्रूहि ।

न्यास क १७ क ४० क ८० २०० शोधिते जाते
अण्डे क १० क ७ पुनः लघ्वी करणी रूपाणि कृत्वा
अन्ते करण्यौ क ५ क २ । एव कूलकरणीना न्यास
क १० क ५ क २ । इति करण्यो बहुविधा । [मन्त्रके ।
करणत्राण न० करणैर्हस्तादिभिस्त्याये तै-कर्मणि ल्युट् ।
करणव्यापार पु० ईत० । करणजन्यजनकत्वविशिष्टे करण
जन्ये व्यापारभेदे । यथा क्तेनादिक्रियायां क्तेना
त्वादिधयोग तस्य हि दातृजन्यत्वात् दातृजन्यक्तेदनज-
नकत्वाच्च तथात्वम् । एवमिन्द्रियाणां विषयसंयोगं तस्य
हि इन्द्रियजन्यत्वात् इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वाच्च
तथात्वम् न्यायमते अतुमितौ परामर्शः याद्वबोधे पदार्थ-
कृतिः । उपमितौ उपदेशवाक्यार्थकृतिः । यथायसु-
हम् । साख्यमतविद्वत्करणव्यापारभेदस्तु करण्यन्ते उक्ता ।
करणाधिप पु० ईत० । [लोके तदधिष्ठानेनैव करणानां
स्वस्वकार्येषु प्रवृत्तेस्तस्य तदधिपत्वम् २ इन्द्रियाधिष्ठा-
देवभेदे च । तत्र बाह्येन्द्रियाधिष्ठानारस या० ति०
उक्ता यथा “दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विष्वक्प्रेन्द्रोपेन्द्रमिलका ।
श्रोत्रादीनां दयानां तु” । तथा च श्रोत्रस्य
दिक् । त्वयो वायु । नेत्रस्य अर्कः । रसनाया प्र-
चेताः नासिकाया अश्वसुतौ । वाक् अर्कः, पायेन्द्रः
पादस्य उपेन्द्रोऽपणुमूर्तिभेदः । पायोः मिलः सूर्य-
मूर्तिभेदः । उपस्थस्य कः प्रजापतिः । अन्तःकरणान्तु
मनससन्द्रः, बुद्धेर्द्वन्द्वः, अहङ्कारस्य बहुविधसाध्यु-
तोविष्णुमूर्तिभेदः । करणाधिपानां सर्वेषामधिपः प-
रमेश्वर । करणाधिपाधिपः परमेश्वर ।

करण्ड पु० ल-कर्मणि अण्डन् । [मन्त्रकोषे (भौवाक) तस्य म-
त्रिकाभिधिरनधुसस्रयनेन क्रियमाणात्वात्, तथात्वम् वा०
कृ-अण्डच् । २ अण्डगे यत्तु विज्ञेयपदेत्वात् तस्य तथात्वम्
करण्डस्तदाकारोऽस्यस्य अर्थः अच् । ३ कारण्डवस्त्रगे
पु स्त्री स्त्रिया जातित्वेऽपि स यं गपयत्वात् न लोप्
किन्तु टाप् । ४ दण्डके च मेदि० । ५ वयादिरचितपुष्पा-
दिपात्रभेदे (साज) ‘गुणकनकतानिर्मितं महाकुसुमकर-
मण्डकेन’ पाद० । ६ मण्डे (कोटा) अमर । “दीपमाज-
नभ्रमरकरण्डकमध्यनेत्रोपकरणयुक्तः” दशरुमा० ।

७ यदति कालेखण्डे यद्वि० । ८ पुष्पभाण्डे स्त्री टाप्
अत इत्थम् करण्डिका । उष्णलटत् ।

करण्डन् पु० करण्डस्तदाकारोऽस्यस्य इति । मत्स्ये त्रिका० ।
करतल ७त० । ईत० । १ इत्यस्य तले (हातेरतेजो) । ‘नखानि
विधुगद्वया करतलेन तल्लगादृशोन्’ उद्भटः “करतलधन-
मपि मयति” इतो० । करस्तलमिव । २ इत्ये च ।

करताल(क) न० करेण तालो यत् वा कप् । अङ्गुले वाद्ये
(खरताल) “शिवगारे अङ्गुलश्च सूर्यागारे च शङ्खकम् ।
उर्गागारे वशिष्ठाद्य मधुरीश्च न वादयेत्” ति० त० पु०
तत्र अङ्गुल कायानिर्मितकरतालकमिति” रघु० ।

करताली स्त्री करेण देयमानकाणो यत् गौरा० ङीष् ।
[वाद्यभेदे (खरतल) त्रिका० । ईत० । २ करतलञ्जे
(हातल) । पु० कश्चित् स्त्रीत्वमपि “यथा न स्था-
दालीकपटकरतालीपटुरव” उद्भटः स्वार्थे कन् अत
इत्थम् । करतालिकापि करतलञ्जे “उच्चाटनीय
करतालिकानां दानादिदानो भवतीतिरेवः” नैष० ।

करतोया स्त्री करतोव हरपाश्वतोविनाहृत्युतजलम् । अ-
स्त्वस्या हेतुत्वेन अच् । नदीभेदे सदानीरयाम् अमर ।
गौरीविनाहे गह्वरकरयुतजलमयत्वात् तस्यास्तथात्वम् ।
तस्याश्च यथा सदानीरत्वं तथोक्तं कृतौ “प्रथमं कर्कटे
देवी तत्राहं गङ्गा रजस्रता । सर्वा रक्तवह्निमय करतोया
ऽम्बाहिनीति” तेजान्यनर्दनामिवास्या उद्भवासे रक्त
वह्निमाभावात् सदानीरवाहितत्वात्थात्वम् । ‘करतोया
अमावास्या त्रिरालोपोषितो नरः । अश्वमेधमवा-
प्नोति प्रजापतिस्ततोविधिः” भा० व० ८५ । “करतो-
या कुरङ्गे च त्रिरालोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति
विनाहृत्य प्रयतः शुचि” भा० अत० २१ अ० । अस्त्वर्थे
इति करतोविशेषत्वम् । “प्रभास मानव तीर्थः पुष्क
राणि महत् कर । पुण्यश्च नैजिर्ष तीर्थं वाङ्मा कर
तोविनीम्” अतु० प० ।

करद ति० करं राजस्य ददाति ना-क । [राजस्यदायके ।
‘कश्चिन्मृद्रेण न हीनजेन वैश्येन वा करदेनोप-
यन्ना’ भा० आ० १८२ अ० । “य इमे पृथिवीपाशा
करदास्तत्र पाणिनः” भा० व० २५४ अ० । “अत्रभिर्जि-
त्वरैर्ह्वयाम्” भा० १ । २ लाभाधि कस्यदायके ति० ।

करट्टम् पु० किर्ति समन्तात् शब्दा कृ-अच् नित्यम् ।
कारकरट्टे राजनि० ।

करहिष् पु० [नोलभेदे २ वेदगात्रिभेदे च । “तामेताः व-

द्विष उपासते तस्मात्ते सर्वमायुर्गन्ति' ता० २,१५,४।

"करद्विषोनाम गोत्रभेदाः शास्त्रभेदा वा" भा० ।

करञ्जम् पु० करं धमति ध्या-खम् सुम् च । १ इच्छावृक्षे
खनोनेत्वपुत्रे सार्चोऽप्ये तस्य तन्नामनिरुक्तिः भा० व्याख०
४ ख० । "खनीनेत्वपुत्रं चतुस्तथा" "तमपास्य च तद्वाज्ये
तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अथ्यधिवृत्त राजेन्द्र । सुदृताचमव
सदा । स पितृविक्रियां दृष्ट्वा राज्याच्चिरसनं तथा । नि
यतोवर्त्तयाभास प्रजाहितचिकीर्षया । मन्त्रयन् सत्यवादी
च शुचि शमदमान्वितः । प्रजास्तञ्जान्वरज्यन्त धर्ममित्यं
मनीषिणम् । तस्य धर्मप्रवृत्तस्य व्ययीर्यत् कोषवा-
हनम् । तं क्षीणकोषं दामना समन्तात् पर्यपीठयन् ।
स पीठमानो बह्वभिः क्षीणकोषाश्चाह्वनः । आसिमा-
र्ज्यत् परा राजा सह भृत्यैः पुरेण च । न चैनमभित्तुं
ते शक्नुवन्ति बलक्षये । स प्रवृत्तो हि राजा स यमेनित्यो
युधिष्ठिरः । यदा च परमाभातिं गतोऽसौ सपुरो
नृपः । ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततोवरम् । तत-
स्तानजयत् सर्वान् प्रत्यमिताक्षराभिपान् । एतस्मात् का-
रणाद्वाजन् । विश्रुत स करञ्जम् । तस्य कारञ्जम्
पुत्रस्तेतायुगसुखेभवत् २ पाणिनिमे सुखमाकृतप्रयेनेन
हस्ताभ्यायकमात्रे लि० ।

करस्वयं लि० करं धमति धे-खम् सुम् च । हस्तलेहके ।

करन्यास पु० करे करावयवे न्यासः । तन्मोक्षमन्त्रभेदेन ख-
द्रुवतर्ज्जनीमध्यमानामाकनिकतरतस्तृष्टेभु न्यासभेदे
"अङ्गन्यासः करन्यासो बीजन्यासस्तथैव च" वटुकम् ।

करपत्रं न० करात् पतति-पत-इत् । (करात्) १ क्रकचे दारु-
भेदे के अक्षभेदे अमरः । "स्फुटञ्च पत्रं करपत्रमूर्त्तिमि-
र्वियोगहृद्धारुणि दारुणायसे" नेमः । केतकवर्त्तने । तच्च
सुशुतोक्तगुणभेदः । तत् हि "विशतिः शस्त्राणि" इत्य-
द्विष्य "मण्डलाग्रकरपत्रेत्यादिना" विभज्य "तत् मण्ड-
लाग्रकरपत्रं स्यात्ता भेदेने भेदेने चेति" तस्योपयोग उक्तः ।
करावेव पत्रं वाह्यं यत् । २ जलक्रीडायां जटाधरः ।
तत् हि हस्ताभ्यां जलसुतोत्थं परस्परं क्रीडते ।

करपत्रवत् पु० करपत्रं तदाकारं पत्रवत् १ ज्येष्ठस्य सप्तम् मस्य
य । तालवृक्षे शब्दच० ।

करपत्रिका स्त्री करौ पत्रमिव वाहनमस्या कप् छत इत्वम् ।
जलक्रीडायां जटा० । हस्ताभ्यां जलोत्तोलनेन अन्योन्यं
तत्क्रीडारचनात्तस्यास्तथात्वम् ।

करपर्ण पु० करं हस्त इव पर्णं यस्य । (भेटः) १ मिश्रताक-

वृक्षे २ रक्तैरण्डे च (लालभेरण्डा) राजनिषण्टुः ।
करपल्लव पु० करस्य पल्लव इव । १ अङ्गुली । करः पल्लव इव
गतात्वात् । २ करकिलये । "करपल्लवसङ्गीनि तैरस्मान् रज
सर्वतः" देशोभा० ।

करपाल न० करं पालयति यत् । १ जलक्रीडाभेदे हारा०
कररूपेणैव पालेण जलोत्तोलनेन तत्क्रीडाकरण-
त्तस्यास्तथात्वम् । कर एव पालम् । २ हस्तरूपे पाले च ।
"करपाले स्थिते तोये छात्वा मूलपुरीषके । आसुरं तत्
भवेत्तोय पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्" भा० त० स्मृतिः ।
करपाल पु० करं पालयति पाल-खण् उप० स० । १ खड्गे
अमरटीका । गौरा० ङीष् । २ हस्तयष्टी (सोंटा) स्त्री
जटा० । खण् टाप् छत इत्वम् । करपालिकाऽप्यत्र
स्त्री । सा च एकधारास्त्रभेदे क्षीरस्वामी ।

करपीडन पु० करस्य वधूकरस्य पीडनं यद्वर्णं वरेण यत् ।
१ विवाहे "सुतपरिषयात् पण्डासनः सुताकरपीडनम्"
मु० वि० । पाणिपीडनादयोऽप्यत्र ।

करवाल पु० करस्य गालं गिश्रुति । १ नखे शब्दभा० । करं
नलति संहरणोति बल-संघणे खण् उप० स० । २ खड्गे
(तरवाल) भरतः "मङ्गीय विविधास्तीक्ष्णाः करवालाश्च
निर्मलान्" भा० व्या० ३७ । खण् लृ क्त इत्वम् । करवा-
लिका अस्त्रभेदे स्त्री ।

करभ पु० कृ-अभच्, करे भाति भा-क वा । मन्त्रिभ्यां कनि-
ठापर्यन्ते करस्य १ बाह्यदेशे, अमरः । २ करिशावके,
"कटली कटली करभः करभः" प्रसन्नरा० "करभोक्
रतिप्रतिद्वितीये पञ्चमेऽप्यहम्" विद्यासु० ३ उद्रप्रियौ
(नखौ) नाम ४ यम्यद्वये, ५ उद्रमात्रे पुंस्त्री भेदि० ।
स्त्रिया ङीष् "करभकराटकहारमाशाः" भाष० "स तु
हस्तस्य परिषं करश्च करभोपमम्" भाग० ६, १२, २१ ।
"व्यजायन्त खरा गोपु करभाऽन्वतरीषु च" भा० मीस०
२ ख० । करोविभेदस्या क्तिप् भी वा० उ गौरा०
ङीष् वा । ६ करभी हथिकात्याम् स्त्री (विष्काति) स्वार्थे
कन् करभक । उद्गाद्यर्थे पुंस्त्री । स्त्रिया करभिका ।

करभकारिण्डिका स्त्री करभप्रियं कारण्डमस्या कप् छत
इत्वम् । उद्रकाण्डीवृक्षे राजनि० ।

करभञ्जिका स्त्री मन्ज-खण् इत् । करमर्द्धभेदे भाष्य-
करभप्रिया स्त्री ६३० । १ जुहुदुराजभायां राजनि०
उद्रप्रियत्यात्तस्यास्तथात्वम् । २ उद्ग्रयोपति च ।

करभवत्तम् पु० इत् । १ उद्ग्रये पीडनवृक्षे, २ कपिलवृक्षे

च राजनि० । २ करमप्रियमात्रे लि० । स्त्रियां टाप् ।
करभादनो स्त्री करभरयते अद-कर्म्मणि ल्युट् ङीप् ।
उट्पिपाया दुरात्मभायाम् राजनि०

करभिन् पुंस्त्री करभ, करायवभेदस्तदाकारः गुण्डेऽस्यस्य
इति । गजे राजनि० तस्य गुण्डे करभाकारत्वात्
तथात्वम् । स्त्रिया ङीप् । [अण् । सिङ्गे गट्टर० ।

करभोर पुं० करभिण गजभोरयति बन्धायनाय भेरयति ईर-
करभूषण न० करोभूषणेनेन भूष-करणे ल्युट् । कङ्कले
(काङ्गनि) हस्तभूषणे अमरः । करं भूषयति भूष-णि-
ल्यु । २ हस्तभूषणमात्रे लि० । [उत्तमस्त्रियाण् ।

करभोर स्त्री करभ इव ऊर्ध्वसाः ऊङ् । प्रथमोदकाया
करमट्ट पुं० कर हस्तिगुण्डमट्टति अट्ट-अनादरे वा० अ
मृ च । १ गुवाकट्टये तिका० तस्य हस्तिगुण्डवत्-
काण्डत्वात्तथात्वम् । (पाण्डिया आसन्ना) २ हजे इत्येके ।
करमरिन् लि० किरत्तल दधान् कृ-आधारे अण् करो-
बन्धनागारः तल म्रियते वा० इति । (कयेदी) बन्दिनि
तिका० तस्य बन्धनागारे मरणात्तथात्वम् ।

करमई पुं० कर मृदुनाति मृदु-अण्ठप० ष० । (पाण्डिया आसन्ना)
वृत्ते राजनि० । यलुक् करमईकोऽप्यल । तत्सर्गं हि करक-
ण्डूरिति तस्य तथात्वम् । “बभ्रुदीर्घफलाभ्यां तु करमई
इय मतम् । करमईइय त्वामसम्भं गुरु दृष्टाहरम् ।
उष्ण रुचिकर प्रोक्त पित्तरक्तकफप्रदम् । तत् पक्व मधुर
रुच्य लघु पित्तसमीरजित्” भावप्र० “करमईलघुफला
सा ज्ञेया करमईका” इति तलोक्ते लघुफलकेऽल स्त्री
करमईन् पुं० कर मृदुनाति णिनि ईत० । करमई
(पाण्डिया आसन्ना) वृत्ते रत्ना० ।

करमाल पुं० कर हस्तिगुण्डइव तदाकृतिर्मांडाऽस्य । घू-
मे हेम० क्रमेण हस्तिगुण्डाकारेण प्रसरणात्तस्य तथात्वम्
करमाला स्त्री कर, कराङ्गुलिपर्व मासेव अपसख्याचेत
त्वात् । “आरभ्यानामिकामभ्य” दक्षिणावत्ते योगत ।
तर्जनीमूलपर्यन्त करमाला प्रकीर्तिता इत्युक्तलक्षणाया
जपसंख्यार्थं कराङ्गुलिपर्यङ्काया मल्लायाम् । अत्र
विशेषस्तन्त्रशा० उक्तः यथा सनतकुमारसंहितायाम्
“तर्जनी मध्यनानामा कनिष्ठा चेति ता क्रमात् । ति-
क्तोऽङ्गुल्यस्तिपर्वो मध्यना चैकपर्विका । पर्वद्वय
मध्यमाया मेरुत्यनोपकल्पयेत्” । क्रमाद् तत्रैव
“अनामामध्यगारभ्य कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमूल-
पर्यन्त दशपर्यंतु स जपेत्” तत्रैव । “अनामामूलमारभ्य

कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्यंतु संज-
पेत्” । एतद्वचनेन अष्टोत्तरशतविषयम् विष्णुविषमञ्च ।
शक्तिविषये पुन “अनामिकात्रयं पर्व कनिष्ठा च ति-
पर्विका । मध्यमाया च त्रितयं तर्जनीमूलपर्यन्तं ।
तर्जनीपर्यं तथा मध्ये यो जपेत् स द्वा पापहृत्” । अन्यत्र
“अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यमा-
मूलपर्यन्तं संजपेदष्टपर्यंतु” । इदमपि अष्टोत्तरशत-
विषयम् । हस्तपारमेष्ठिरे “पर्वतयमनामाया परि-
वर्त्तनं वै क्रमात् । पर्वतय मध्यमायास्तर्जनी च
समाहरेत् । पर्वद्वयन्तु तर्जनीया मेरुतद्विदि पार्वति ।
शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिता । श्रीविद्या-
नामयं विशेषः । “अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण
च । मध्यमामूलपर्यन्तं दशपर्यंतु संजपेत्” । अन्यत्र
“मध्यमाया अनामाया मूलाय च इव इवम् । कनिष्ठा-
या च तर्जनीयास्तयं पर्व महेन्दरि । । अनामामध्यम-
योश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम् । प्रादक्षिण्यक्रमाद्देवि ।
जपेत् त्रिपुरसुन्दरीमिति” नाम्नात् “कनिष्ठा मूलमारभ्य
प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । तर्जनीमूलपर्यन्तं जपेदष्टप-
र्वंतु” इति श्रीक्रमवचनाच्च । इदमपि तत्रैव । मुण्ड-
मास्तातन्त्रे “अनामिकाद्वयं पर्व कनिष्ठादिक्रमेण
तु । तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्तिता । अङ्ग-
जो न पियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तटे । अङ्गुलीनां वि-
योगाच्च विद्याञ्च स्रवते जपः” । अन्यत्रापि । “अङ्गुल्यपे
च यज्जपं यज्जपं मेरुचक्षुने । पर्वसन्धिं यज्जपं तत्-
सर्वं निष्फलं भवेत् । गणनाविधिमनुज्ज्वलं यो जपेत् त-
ज्जपं यत । नृहन्ति राजवासेन गणयेत् सर्वथा दुष्टः ।
जपसंख्यां तु कर्त्तव्या नाव स्यात् जपेत् सुधी । अस्-
ख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम् । हृदये हस्तमा-
रोप्य त्रिव्यं कृत्वा कराङ्गुली । आच्छाद्य वासना हस्तौ
दक्षिणेन सदा जपेत्” । गायत्रीजपे विशेष विधानपा०
गायत्रीहृदये “अनामिकामध्यरेखावध्यधः प्रक्रमेण च ।
तर्जनीयादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता” अना-
मिकाया मध्यरेखायादि कृत्वा तर्जनीया आदिरेखा अन्ते
यस्यां सेय करे स्थिता मातेत्यर्थं विधानपा० । तत्रैव
यम । “सहस्रपरमा देवीं यतमध्या दद्यात्परां । गा-
यत्रीं तु जपेच्चित्तं पर्वकल्पमनाग्निनाम् । पर्वमिदं जपे-
द्देवीमन्यतामियमः स्मृतः” । गायत्र्यावेदीजपत्वात्
गदितं जप्यं स्रवम् । अङ्गुलापे च यज्जपं यज्जपं

मेरुलङ्घनात् । असख्यातं तथा जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । सदनपारिजाते तु मध्यमाया हयं पर्वतिपाठ ।
 आ० त० शङ्ख । “तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपञ्चाणो मध्यमा चैकपर्विका । अनामामध्यमारभ्य जप एवमुदाहृतः”
 काम्ये साक्षाद्भावे एवास्यापाहता नित्ये तु सर्वथैव पाहता यथाह योगिनीत० । ‘नित्यं जप करे कुर्याच्च काम्यमवरोधनात् । काम्यमपि करे कुर्यात् साक्षाद्भावे प्रियंवदे । तत्राङ्गुल्या जपं कुर्यात् साङ्गुल्यङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुलेन विना कर्म कृतं तन्निष्फलं भवेत्’ उत्पत्तितन्त्रे १५० “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं करे कुर्याद्विचक्षणं । करमात्रा महादेवि । सर्वदोषविषर्जिता । त्रिभिर्जादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन । अक्षया तु करे देवि । साक्षा भवति तादृशी । मन्यं सां कुण्डलो-शक्तिः पञ्चायदस्य हृदिषो । अतएव महेशानि । कर-साक्षा महाफला” । ततश्च दक्षिणेनेति प्रागुक्ते दक्ष-क्षपर्वमिरेव दशसंख्याजपं कार्यं । शतार्दजपे तु दक्षिणहस्तेन कृतजपदशसंख्यायाः प्रत्येकं दशकसंख्यागणना वामहस्तस्थितनिर्दिष्टपर्वक्रमेण कार्या तथा च दशकस्य दशकेन गणने शतसंख्यापूर्तिः । अधिकाष्ट संख्या तु दक्षहस्तेनैव प्रागुक्तरीत्या कार्येति तत्त्वम् ।
 करमुक्तं न० करे स्थापयित्वा सच्यते शत्रुं प्रति विद्यते सुव-क्त (वङ्गी) अस्त्रभेदे हेमच० ।
 करस्व त्रि० क्त-कर्मणि अस्वच् । निमित्ते । भावे अस्वच् ।
 २ मित्रये पु० । हेमच० । करस्मि इत्यमरटीकाया नीलकण्ठः ।
 करस्वित त्रि० करस्मि मित्रये जातोऽस्य तार० इतच् ।
 मित्रिते ‘मधुकरनिकरकरस्वितेति’ जयदेवः ।
 करम्भ पु० केन जप्तेन रभ्यते सिच्यते रभ षञ् मुम् च ।
 १ दधिमिश्रितसक्तुषु अमर “धानावन्तं करम्भेणमप-पन्नम्” ऋ० १, ५२, १ । “पूषणते ते चक्षमा करम्भम्” ऋ० १, ५२, ७, “अतृपानिव यवान् कल्पातानीप्रदिषोपतय करम्भपात्राणि तेषां कुर्वन्ति” शत० ब्रा० २, ५, २, ४, २ उदमन्ये “धानां करम्भं सक्तवः परिवापः पयो दधि” अजु० १८, २१, “करम्भं उदमन्यं” वेदटी० । “रूपं वदरुपवाकां करम्भस्य” २२ । “करम्भादिति पूषणम्” ऋ० १, ५६, १ । २ अक्षयवमात्रे । “कामधियस्तु विरचिता न परमारोहनि यथा करम्भवीजानि” भाग० २, २६, २७, “करम्भवीजानि भर्जितयववीजानि” श्रीधर । “करम्भवालुकातामान् कुम्भोपाकांश्च दारुणान्” मनु० ।

करम्भपाकांश्च बालुकावदातापोयेषु इति । “करम्भवालुका तन्नामावसीश्च शिलाः पृथक्” भा० स्वर्गा० २ अ० । निरयव-स्वने । इत्यावयववैषम्यात् ४ मित्रगन्धे । “करम्भपूतिमौ-रभ्यशान्तोपास्त्रादिभिः पृथक्” एकोविमिद्यते गन्धं “भाग० २, २६, ४२, “करम्भोमित्रगन्धं” श्रीधरः । ५ प्रियङ्गुपुष्पे ईशतावर्थाञ्च राजनि० । स्वार्थे कन् करम्भक तत्त्वार्थे करम्भि पु० यदुर्वशे नृपभेदे । “करम्भिः शकुने पुत्रोदेव रातस्तदात्मज” भाग० ८, २४, २,
 कररुह पु० करे रोहति रुह-क । १ नखे अमर । वामस्यास्यां कररुहपदार्थे च्यमानो मदीयं” मेघ० । २ कृपाये च (तरवार) करर्द्धि स्त्री करेण ऋद्धिर्यत् । १ करताख्याम् । त्रिका० दंत० । २ हस्तसम्पत्तौ च ।
 करवी स्त्री कस्य वायो रवोऽस्त गौ० ङीप् । १ हनुपत्वे करेण वीयते यो-क्विप् । २ कवर्थाञ्च त्रिका०
 करवीर पु० कर वीरयति पु० वीर विक्रान्तौ अच् । १ कृपाये खड्गे, २ स्वनामस्थाने ३ हस्ते, ४ देशभेदे च, मेदि० । ५ श्रमयाने, हेम० । ब्रह्मावर्त्ते ईशद्वितीयादीतीरस्य चन्द्रशेखरराजपुरे च । करवीरहस्तेनैव दृष्ट्याच भाव० उक्ता यथा । “करवीर-अतएव पुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः । द्वितीयोरक्तप्रपञ्च चण्डद्रोणं शुभस्तथा । करवीरद्वयं त्रिंशं कषायं ऋतु-कञ्च तत् । व्रणलाघवक्षते त्रिकोपकुष्ठप्रणापहम् । वी-र्योष्णं क्षमिकण्डून् भक्षितं विषवन्ततम् । । ७ तीर्थभेदे ।
 “करवीरपुरे स्नात्वा विद्यादाया कृतोदकः । देवस्तुट उपसृष्ट्य ब्रह्मभूतो विराजते” भा० अष्ट० २५ अ० ।
 करवीरपुरश्च वेदिदेशश्चिह्नकः गोमन्तपर्वतात् त्रिदिन गम्यमाणे स्थितम् । यथोक्तं हरिव० १०० अ० “राज्ञा प-राजयं युद्धे गोमन्तेऽचलसत्तमे । अत्राप्याहारणाश्वास्य स्वर्ग-लोकं व्रजन्ति ते । तत्तुगच्छाम महाराज । करवीरं पुरोत्तमम् त्वयादिष्टेन मार्गेण चेदिराज । शिवाय च । ते सान्द्रगता सर्वे पवनोत्पातिभिर्हयैः । भोजिरे दीर्घमध्यामं मूर्ति-मन्त इवाग्नयः । ते त्रिरात्रोपिताः प्राप्ताः करवीरं पुरो-त्तमम् । शिवाय च शिने देगे निविष्टास्त्रिदशोपमा” नत्-पुराघोषश्च इदगालनाभा नृपतिस्तद्व्याहृतत्वं १०१ अ० “तानागतान् विदित्वाऽथ अगालो युद्धं इहम् । पुरस्य ध-र्षणं मत्वा निर्जगामेन्द्रविक्रम” ।
 करवीरक पु० करवीर इव कायति क-क । १ अर्जुनहस्ते रा-जनि० स्वार्थे कन् । २ करवीरार्थे । करं वीरयति णुच् । ३ खड्गे शब्दमा० । करवीरे भवः कन् । ४ करवीरमूञ्ज

रूपे विपभेदे न० हेमच० [कन्दे राजनि० ।

करवीरकन्दसञ्ज उ० करवीरकस्य संज्ञा संज्ञाऽस्य । तैल
करवीरभुजा स्त्री करवीरस्य भुज इव भुजोऽस्या । आढ-
क्याम् (अरहर) राजनि० [(अरहर) यद्वचि०
करवीरभूषा स्त्री करवीरस्य भूषेण भूषा यस्या । आढक्याम् ।
करवीराय न० करवीरमायुं यत् । “करवीरपुष्प
जात्यसनमत्तिकायाश्च । एते समन्त तैलम् नामार्थो-
नाशनञ्च श्रेष्ठम्” इति चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे ।

करवीरी स्त्री क-भावे अय् कराय विक्षेपाय वीर पुलोऽ-
स्या । १ अदिनौ तत्पुलाया चुरलेपकत्वात्तस्यास्तथात्व-
म् । कं सुचं राति रा-क करं सुचद वीरः पुलोऽस्या ।
२ पुलवत्या स्त्रियाश्च भेदि० सर्वतः गौरा० ङीप् ।

करवीर्य उ० करवीरे घरे भव यत् । धन्वन्तरि प्रति आशु-
वेदज्ञानाव प्रन्त्रकारके अविभेदे । “काशिराजं दिगोदासं
धन्वन्तरिभौघेनवैतरवीरभूपौष्कलावतकरवीर्यगोपुरर-
क्षितसुतप्रभृतय जघु” सुश्रु० ।

करशाखा स्त्री करस्य शाखेव । अङ्गुली अमर । अङ्गु-
लशब्दस्य परिभाषाविशेषे परिभाषिकत्वेऽपि अस्मिन्न तटये
पारिविभाषिकत्वकल्पन शब्दकल्पद्रुमे निर्मूलमेव ।

करशीकर उ० करस्य इक्षिइक्षत्यशीकर । इक्षिइक्षत्
निर्गते जलकषे अमर ।

करशुद्धि स्त्री ईत० । फडितिसन्धेय गन्धपुष्पाभ्या इक्षयो-
योधने । “आदाहव्यादिकन्याश्च करशुद्धिस्त परम्”
तन्त्रशा० ।

करशूक उ० करस्य शूकं सूचीव । नञे । त्रिका० ।

करस् न० क-असुन् । कर्मणि । “प्र ते पूर्वाणि करणानि
विप्रा विद्वां आह विदुषे करांश्चि” अ० ४, १८, २० ।
“करांश्चि कर्मांश्चि” भा० ।

करस्तुत न० ईत० । विवाहादौ हस्ते मङ्गलार्थं बध्ममाने हस्ते ।
करस्थालिन् उ० करः स्थासोवाक्यस्य त्रीक्षा० रनि । मङ्गल-
देवे “तवकाष्ठ करस्थास्त्री जलैर्बध्मनो मङ्गलान्” भा०
अनु० १७ अ० यिवसहस्रनामकवने । तस्य काष्ठरू-
पेण सर्वभूतावा कररूपस्याख्यैव पञ्चमासपालम् ।

करस्य पु० करस्य कर क-भा० अय् त स्थाति करोति घात-
नाशनेकार्थत्वात् सा-क । कर्मकरे बाह्वी निरु० “देयत्-
स्वप्ना करस्त्रा दधिषे वपुर्वि” अ० १, १८, ५ । करस्त्रा
कर्मणि प्रज्ञातारौ बाहू” भा० “पृथू करस्त्रा वडला
गमसौ” अ० ६, १८, १ । एतावन्नमभिरुक्त “करस्त्रा बाहू

कर्मणां प्रज्ञातारौ” निरु० ६, १६ निरुक्तिरुचिता ।

करहाट उ० करं स्पर्श करिष्ये हास्यते दीप्यते कट-टीप्रौ णिन्
कर्मणि वञ् । १ पञ्चादिमङ्गले, अमर कर हाटवति
कट-णिच् अण् । २ मदनद्रुमे, ३ देशभेदे च ।
भेदि० न० । ४ पिण्डीतकतरौ राजनि० ।

करहाटक उ० करं हाटवति कट-टीप्रौ णिच्-स्वुन् ।
१ मदनवृक्षे । करहाटकार्जुनककुभेत्यादि सुश्रु० । ६ त० ।
२ हस्ताभरणे सुश्रु० । अमर० । [डारा० ।

कराङ्गण न० करस्य राजसादानस्याङ्गणम् । राजसादानस्याने ।
कराघात उ० ईत० । करतलाघाते चपेटाघाते (चामडमारा)
कराट नि० कराव विक्षेपायाटति-अट्+अच् । विकटे शब्दाचि०
करामर्द उ० करमावदद्नाति आ+मृद-अण् उप० म० ।
करमर्दे यद्वर० ।

कराम्बुक उ० कीर्यते कृ-कर्मणि अय् करमम्बुयत० कप् ।
(पाणिवा आमला) करमर्दभेदे यद्वच० । [राजनि० ।

करास्त्रक उ० करं कीर्यमाणयस्त्रं यत० कप् । करमर्दहेले
करायिका स्त्री कर इवाचरति कर+आचारे क्यच्-स्वुन् ।

१ बलाकायाम् तस्या बहुवित्तकृत्वात् प्रकाशमानत्वात्तद्या-
त्तम् । २ शूटपूर्याम् यद्वचि० [त्रिका० ।

करारोट उ० करे आरोटते कट-टीप्रौ अच् । अङ्गुरीयके
कराल उ० कराय विक्षेपायावति वर्याप्रोति करं वाति ना-

क वा । १ सर्जरसयुक्ततैले (तेलधुना) २ लण्डवुठेके
(काकतलसी) ३ वृक्षे ४ दन्तरे उल्लतटन्ने (देतौ) ५ भया-

नके त्रि० भेदि० । “करालवदना-बोराम्” “बोरट्टा
करालास्याम्” श्यामाध्यानम् । “वपुर्महोरगस्येव करा

लफणमण्डलम्” रघु “लम्बा कराला विनता तथैव ब्रह्म-
पुत्रिका” “उर्ध्वग्या उडुर्गत्या कराला मेघका

लिका” (पूतना) सुश्रु० । (अनन्तमूत्र) ईशारिषोप-
धो स्त्री राजनि० । गौरा० ङीप् । ८ अन्नेर्जिह्वाभेदे जटा

धर । सा च तामसी बयाह्वा ० ति० । “विश्वकर्त्ति-
स्मृजिह्वयौ धून्वयस्या समोजवा । लोहितान्या करा-

न्तो च काळी तामस्य ईरिता” । वशायां कर्तुं कृत द-
न्वम् । करालिका राजसत्राजिज्ञायाम् । “पञ्चरागा

सुवर्णान्या हतोया भद्रलोहिता । लोहितानन्तरं यता
धूमिनी च करालिका । राजस्योरसना वज्रेर्विहिता

काव्यकर्मसु” अग्निजिह्वशब्दे दर्शितवाक्यन्तं सामान्य
विषयम् । ९ दन्तरोगभेदे उ० । “यन्ने शर्मेति कुरुते पावु-

र्दनसमाश्रित । करालान् विकृतान् दन्तान् करालो न च

सिध्यति"भाष्य०। तादृशरोगयुक्तत्वात् दन्तरस्य तथात्वम् ।
 "तत्रज्ञे हे पचेत् पूर्व वेसवारकस्य सकम् । पाकप्रापिततत्तौ-
 रभ्यं करात्त स्रदकर्मतम्"पाकशास्त्रोक्ते स्नेहपके १०वेस्यारे
 न०।(कहि)११कस्तूरास्त्रो पुंस्त्री"एणहरिण्यर्धकुरङ्गकरा-
 लकतमाश्रयभश्चदृष्टपतचारूपकस्रगमात्काप्रभृततयो
 जङ्घा'भृगा कपया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्त्रीक्ष्णा
 हृद्या वस्तिशोधनाय"सुश्रुते भृगुभेदात्तुक्ता तदुक्ताः।
 १२दैत्यभेदे पु० । "सस्रमं कालवदनः करालः
 कौशिकः शर " हरिणं ८२ असुरनामकथने । "सस्रमः-
 कालवदनः करालः केशिरेव च"हरिवं० २६२ अ० ।
 स्वाधे कन् करालक उक्तायै लण्यतलस्याम् पु०रत्ना०।
 करालत्रिपुटा स्त्री करालानि त्रीणि पुटान्यस्याः । लङ्का-
 धान्ये त्रिकाण्डिकायाम् राजनि० ।
 करालभैरव न० तन्त्रभेदे । म०त० क्रमपु० हिमालयं प्रति
 देवीवाक्यम् । "करालभैरवश्चापि यामजं वाममाश्रितम् ।
 एवविधानि चान्यानि मोहनार्थानि यानि तु । मया
 सृष्टानि चान्यानि मोहयैषां मयास्वये" [द्विजे हेमच० ।
 करालिक लि० कराणां करतल्यशाखानामाश्रित्यत्वं कप् ।
 करास्फोट पु० करेण आस्फोटं शब्दो यत् । वज्रस्यैव सङ्कु-
 चितरूपेण स्थापिते एकबाहौ इतरकराघातेन ताडने
 (बाधठोका) । ईत०। २कराघाते ।
 करिक पु० करो विज्येमाऽस्यस्य ठन् । विट्शब्दिरे शब्दच०
 करिकणवल्ली स्त्री करिकण गजपिप्पल्यवयव इव
 वल्ली । चविकावृक्षे (चव्) राजनि० ।
 करिका स्त्री करोविषेखनमस्यस्याम् अर्थ० अच् अत-
 इत्त्वम् । नखरेखायाम् वैज० । [चूर्णे शब्दचि० ।
 करिकुसुम्भ पु० करो नागकेसरस्य कसुम्भइव । नागकेसर-
 करिज पुंस्त्री करितो जायते जन-ठ । हस्तिशिशो शब्दरत्ना०
 करिणी स्त्री करिन्+स्त्रिया ङीप् । १हस्तिन्याम् असुर-
 "त्रासायसप्तमदधारकपोलभागाः सम्यादयन्ति करिण-
 करणीभ्रमं न " घनञ्जयविज० । २देवताभेदे शब्दचि० ।
 करिदारक पु० करिणं इत्याति हिर्गस्त इ-खुल् । सिद्धे ।
 शब्दर०स्त्रिया टाप् अत इत्त्वम् । [शब्दचि०
 करिनासिका स्त्री करिणोनासेवाकारोऽस्याः । यन्त्रभेदे
 करिन् पुंस्त्री करः शुण्ड मांसस्य नास्यस्य इति । हस्तिनि
 गजे "हृदितं करिर्गर्जितम् असुरः "सुक्ताफलाय करि-
 णम् हरिणं पलाय" म्या०उदा० । "अतिकरिहरणार्थं
 योजनामामशोल्या" श्रीढा० । "करीष सिक्तं पृथतैः

पयोसुषाम्" "कटप्रभेदेन करीष पाथिवः"रघु० "आवा-
 सवङ्गि करिणा घटाशतैः"भाष० । २अष्टसंख्यायाम् एका-
 आदिशब्दे विवृतिः । करिभेदादिकम् पु० ६५६ इमशब्दे
 उक्तम् । तन्नामनामके ३भागकोपरे पु० ।
 करिप पु० करिणं पाति पा-क । हस्तिपके (माळत) । चू-
 र्खादि० अप्राचिवाचकवज्रान्तात् अस्याद्युदात्तता । वन-
 करिप इत्यादि । [राजनि०
 करिपत्रं न० करो तत्कर्ष इव पलमस्य । ताक्षिपलपत्रे
 करिपथ पु० ईत०अच् समा० । हस्तिगमनयोम्ये पथि ततः
 संज्ञाया कन् देवपथादि०तस्य लुक् । करिपयनामके
 देशभेदे पु० । [पिप्पल्याम् असुर-
 करिपिप्पली स्त्री करिपूर्वपदयुक्ता पिप्पली या०त० । गज
 करिपोत पु० ईत० । हस्तिपावके हारा० ।
 करिवन्ध पु० करिणं बन्नातृत्वं बन्ध-आधारे बन् । १हस्ति
 बन्धस्तम्भे हारा० । भावे घञ् ईत० । २गजबन्धने च
 करिभ न० करोव भाति भा-क । कुञ्जभेदे त्रिका० ।
 करिमाचल पुंस्त्री मच-शाब्दे घञ् करिणि मार्चं याव्यं
 ङाति ङा-क । १सिंहे त्रिका० गजमाचलादवोऽप्यल
 क्षिवां जातित्वात् ङीप् ।
 करिमुख पु० करिबोमुखं मुखमस्य । १मन्त्रे वया चास्य
 गजबन्नाता तथा इमानमशब्दे ६८१पु०उक्तम् । ईत० ।
 २गजस्य मुखे न० ।
 करिर पुंन० कृ-इरन् । बूढपले उट्प्रतिवे मरुभूमिजे
 करीरे वृक्षभेदे । शब्दरत्ना० । करीरशब्दे शुचादि ।
 करिरत न० "भृगतस्तनमुलास्त्रमस्तकासुवर्ताः खड्गमधोमुखौ
 स्त्रियम् । क्रामति स्वरत्नपद्मेहने वृक्षभे करिरतं तदु-
 च्यते" इत्युक्तवृक्षभे १रतिवन्धभेदे शब्दचि० करिपदमिति
 पाठान्तरे"करिपदमित्यपि तत्कार्ये । ईत०२गजरामके च ।
 करिव लि० करिणं वाति वा-क । करिने अप्राचिवाच-
 नास्यस्य चूर्खा० आद्युदात्तता । वनकरिव इत्यादि
 करिशावक पु० गजशिशो "वावत्पञ्चाब्देतस्मिन् क-
 रभ कवभोऽपि च" शब्दर० उक्ते पञ्चाब्दपर्यन्ते हस्ति
 बालके ।
 करिष्ठ लि० अतिशयेन कर्ता इरन् लघोऽपः । कर्त्तृव्ये
 "पुरुषसिध्य आसुति करिष्ठः" अ०७,६७,७ । इव-
 सन् । करीयस् कर्त्तृतरे लि० स्त्रिया ङीप् ।
 करिथमाण लि० क-भविष्यति यानच् सट् । कर्त्तव्ये । वेदे
 त नि० मानकोपः । "यानि करिणा जङ्घुहि मण्डलः"

म० १, १६५, ६, "करिष्या कर्त्तव्यानि" भा० । द्वितीया-
स्थाने व्याट् ।

करिसुन्दरिका स्त्री करोष सुन्दरी संज्ञाया कन् । ना
गयष्टौ यस्तथोपपार्थमङ्गुष्यापियन्त्रभेदे हारा० ।
करिस्तन्व न० करिषां समूह स्तन्वप् । गजसमूहे ।
इत० । गजस्य २स्तन्वे पुंन० ।

करीर पु० कृ-ईरन् । षटे मेदि० । २वंशङ्कुरे व्यसर० ।
(वांशेरकोट) २अङ्कुरमात्रे भावप्र० वशस्तज्ञा "तत्करीर-
कटु" पाके रसे कृष्णे शुद्धः सरः । कषायः कफघ्नस्त्वा-
दुर्विदाही वातपित्तलः" तदुगुण उक्तः । "हिमांशुवशस्य
करीरमेव सा निशम्य किञ्चासि फलेपहिपहा" नैप० ।
आनिन्द्यरे वशकरीरनीलै" भावः । "वशगन्धस्यान्ना-
नताहेतोरलूनताया" प्रतिपत्त्यर्थत्वाच्च पौनरुक्त्यम् अतएव
एकार्थं पदम् न प्रयोज्यमित्युक्ता करिकलभकर्षावत सादिपु
प्रतिपात्तिविशेषकरीषु न टोय इत्याह वामन "मल्लि० ।
तेन वशाङ्कुरार्थकस्यापि करीरशब्दस्य प्रतिपत्तिविशेषार्थं
वशशब्दप्रयोग इति तत्त्वम् । शूद्रपत्रे सरभूभिजे उष्ट्र-
प्रियेष्टभेदे भावप्र० । "करीर कटुकस्तिक्त खेद्युष्णोभे-
दन सूत । दुर्गन्धकफघातामगरथोद्यमप्रणुत्" भावप्र० ।
४ चौरिकाया भिक्षाग्राम् (भिक्षिपोका) ५ हस्तिदन्तमूले
च स्त्री उष्णा० । अस्य प्रत्ययशब्देन समासे करीरप्रत्यये
कर्षादि० नादुदात्तता । मध्या० चतुर्थ्या मत्तप् मस्य
व । करीरवत् तत्त्वविकल्पदेशादौ लि० स्त्रिया ङीप् ।
करीरकुण न० करीरस्य पाक पीला० पाके कृष्णः । तत्पाके
करीरिका स्त्री करीरमिवाकारोऽस्यस्य ठन् । हस्तिदन्तमूले
तिका० ।

करीरी स्त्री कृ-ईरन् गौरा० ङीप् । चौरिकायां (भिक्षि-
पोका) भिक्षाग्राम् २ गजदन्तमूले च मेदि० ।

करीष पु० कृ-ईरन् । १ शुष्कगोमये (पुटिया) । "करीष
मिष्टकान्नागान् शर्करा वासुकाकाया" मत्त । २ पशुपरीष-
मात्रे च "उष्णं कृष्णं पशुपरीषमाशुषा" कृदन्व० । करी-
प्राग्नि (पुटेर व्यागुन) ।

करीषगन्धि पु० करीषस्यगन्ध इय गन्धोऽस्य इत् समा० । करीषत
मन्थयुक्ते तस्यापत्यमण्य स्त्रिया घ्यङ् करीषगन्ध्या तदीय-
यप्रत्यये । तस्याः पुत्रपतिशब्दाभ्यां समासे स प्र० दीर्घश्च ।
करीषगन्धीपुत्र करीषगन्धीपति एव परमकारोगन्धी-
पुत्र इत्यादि उपसर्जने तु न अतिकारोषगन्धीपुत्र
इत्याद्येष सि० को० ।

करीषकृषा स्त्री करोष कषति हिनक्ति कष-यच् सुम् च ।
वात्स्यायाम् तस्या गोमयशोषणात्तथात्वम् ।

करीषिन् लि० करोषस्य देश पुष्करा० इति न मत्तप् ।
१ करोषयुक्तदेशे स्त्रिया ङीप् । करोषमाश्रयत्वे नास्यस्या
इति ङीप् । गोमयाधिष्ठातृदेव्या २ लक्ष्म्याम् स्त्री ।
"गन्धद्वारा दुराधर्षा" नित्यपुष्टा करीषिणीम्" श्रीसूक्तम् ।

करुण लि० करोति मम आत्तकृत्याय कृ-उन्नन् । दयायुक्ते
२ रसभेदे पु० तल्लक्ष्माद्युक्तं सा० द० यथा
"इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणास्यो रसो भवेत् । धीरै
कपोतपक्षीऽय कथितो यमदैवत । शोकोऽत्र स्या-
यिभाव स्याच्छोच्यमाचस्वन मत्तम् । तस्य दाहादि-
कावस्था भवेदुद्दीपन एव । अतुभावा दैवनिन्दा
भूपातकान्दितादय । वैवर्ष्योऽङ्गासनिन्दासस्तम्भप्रक्षपनानि
च । निर्वेदोऽप्यपक्षारव्याधिग्लानिस्तृप्तिभ्रमा । विषा-
दजडतोन्मादविन्ताद्या व्यभिचारिण" ।

शोच्य विनष्टमनु प्रभृति । यथा राघवविच्छासे ।
"विपिने क जटानिबन्धनं तव चेदं क मनोहर वपु ।
अनयोर्वटना विधे स्फुटं नतु खड्गेन शिरीष-
कर्त्तनम्" । अत्र हि राघवमवासजनिताशोकार्त्तस्य दश-
रथस्य दैवनिन्दा । एव च ननु विवोगविभवनाशादावप्युदा-
हार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि इष्टव्य ।
अस्य करुणविप्रबन्धाद्भेदमाह । शोकस्यायितया निम्नो वि-
प्रबन्धादय रस । विप्रबन्धे रति स्थायी पुनः सम्भोगहे-
तुक "परदुःखहरणेच्छायां दयायां स्त्री । "अहो विधे
त्वां करुणा कृण्वि न" नैप० । "प्रायः सद्योभवति करुणा-
वर्त्तितार्द्रान्तरात्मा" मेघ० । "करुणाविमृशेन सत्युना" रघु ।
इ खितेषु दया करुणा साऽस्यस्य अर्थ० अर्थ विषयत्वेन ।
४ करुणाविमृशे दोने लि० । "अनिश निजैरकरुणं करुणम्"
भावः । "करुणं दोन यथा तथेति" मल्लि० । "अतुरोदि-
तीव करुणेन पल्लिषा विरतेन" भावः । "विरतैः करुण-
जनैरिवम्" कुमा० । (करुणनेषु) ५ वृक्षभेदे पु० तिका० ।
"पिकात् पने शृण्वति स्फुटं स्फुटं तैर्दयासदस्तृक्करुणे
विवोगिनाम्" नैप० । "करुणस्य फलं शोभनातामभेदश
पुन, नाशन पित्तकोपस्य शमन परिकीर्तितम्" इति त
वृक्षगुणाश्च पैद्यकोक्ता । दैवभेदे पु० तिका० ।
७ परमेष्ठिदे दभूताभवकारके परित्राज्यके पु० शब्दश्च ।
करुणमल्ली स्त्री करुणा करुणाविषय मल्ली । १ गवर्मल्लि
कावाम् शब्दश्च० । तत्पुष्पस्यातिमुक्तमारत्नात् करुणावि-

प्रयत्नेन सद्य चीयमानतया तस्यास्तथामु तत्वम् ।
करुणविप्रलम्भ पु० शृङ्गाररसभेदे । शृङ्गारसुक्ता सा० ८०
उक्त यथा

“विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येव द्विविधो मतः । तत्र
यत्र तु रतिः प्रकटा नाभोष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।
अभीष्टं नायकं नायिका वा । स च पूर्वशगमान-
प्रवासकरुणात्मकतद्वर्त्तमानः स्यात्” ।

करुणानिधि पु० करुणा निधीयतेऽतः निधाय-आधारे
किं उप० ८० । करुणाधारे दयायुक्तो करुणानिधानादयो
प्यत्र । [यस्य । अत्यन्तकरुणायुक्तो ।

करुणापर त्रि० करुणायां पर आसक्त करुणा परा वा
करुणामय त्रि० करुणा+प्राप्त्यर्थे मयट् । प्रचुरकरुणायति
“काकुत्स्थं करुणामय गुणनिधिन्, विप्रप्रिय धार्मिकम्”
महाना० स्त्रिया ङीप् करुणामयी ।

करुणिन् त्रि० मरुणाऽस्य सुखा० इति । कपायुक्ते स्त्रिया
ङीप् । सिद्धे सुखादिपहणम् उभादिनिष्ठवर्त्तमानि
सि० कौ० । तेन सुखादिभ्यो न भटप् । आर्षे तु कचि-
दिष्यते ।

करुत्याम पु० तर्जुनस्ये इमन्तुप्रभेदे । “तर्जुनस्य सुतो-
पञ्जरित्युपक्रम्य “इमन्तुस्य तु दायाद करुत्यामः प्रजे-
श्वर” हरिव० २४७० ।

करुन्धम पु० तर्जुनस्ये तर्जुनो पुत्रे नृपभेदे । “करुन्ध-
मस्तु तर्जुनोर्मरुत्तस्य चात्मज” हरिव० २२७० ।

करुम पु० पिशाचभेदे । ये शाखाः परिवृत्तानि सायं गर्दभ-
नादिभिः । कुल्लुका ये च कुल्लुका ककुभाः ककुमा
सिमा । तानोपधेः । त्वं गन्धेन विपूचीनान् विनाशय”
अथ० ८, ६, १० ।

करु स्त्री क-हिंसायाम् क । १ कर्त्तुने । “वतुर्दश वा आसा
करुकराणि” यत० ब्रा० २२, २, ४, १० । कर्मणि क । २ कृते
च । “वामं देवः करुन्तु” अ० ६, २०, २४ । “करुन्तुतो
कृतदलः” भा० पृषो० दलस्य कृतादेशः पूष्णोभग्नदलत्वेन
तथात्वम् ।

करुप पु० क-जपन् । १ देशभेदे यस्याधिपतिर्दन्तवक्र “एष
महान् पयो लया कुल्लुका एष सोमकः । चेदि-
कायिकरुपाय कुल्लुकाय वदति” भा० व्या० १२२
अ० । “शिशुपाल सहस्रतः करुणाधिपतिस्तथा” भा०
४० ४७० । करुपाणां सनपदानां राजा अथ तद्राज्यात्
रुद्रपु तस्य लुक् । करुपा तद्राज्ये “दन्तवक्र करुपस्य

करभोमेधवाहन” भा० सं० १३४० । एकत्वेऽपि लुक् चार्प
अस्य तालव्यमध्यताऽपि भर्गादिगणे तथापाठात् ततो
भर्गा० स्त्रिया न तद्राजप्रत्ययस्य लुक् सि० कौ० ।

करुषज पु० करुपदेशे जायते जन-ड । दन्तवक्रे नृपभेदे
“तामिहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरुषजौ” भा० व्या० ७
१०, २० । तौ जयविजयौ विष्णो पार्षदौ ।

करुषाधिपति पु० दंत० । दन्तवक्रे नृपे । “काशिराजो-
गोनर्दं करुषाधिपतिस्तथा” हरिव० ६ । करुषाधिपा-
दयोऽप्यत्र ।

करेऽट पु० करे अटति अट-अच् अलृक् ष० । नखे त्रिका०
करेऽटव्या स्त्री करेऽटनं ध्ययति व्ये-ड टाप् । धनच्छूप्-
क्षिणि त्रिका० । [ख्याते खगे । अमर ।

करेटु पु० केन मस्तकेन रेटति रेट-कु । (करकटिया) इति
करेणु पु० क-एणु(तु)के मस्तके रेणुरस्य वा । १ गजे अमर ।

“तप्तः समस्तजनहासकर करेणो” माघ । उत्-
क्षिप्तगात्रः स विडम्बयन्मभः-करेणुरारोहयते निपादि
नम्” माघ “स्वातन्त्र्यमुल्लङ्घनमवाव करेणुराल” माघ ।
२ कर्षि कारकृते विश्व । ३ गजस्त्रिया स्त्री अमर । “ग-
जाय गण्डूपजलं करेणु” कुमा० । “करेणुभिर्दन्तवक्रा-
लभङ्गा” रघु । करेणुदग्धगुणाश्च सुश्रुते “अन्धायामैव
नार्याश्च करेणूनाञ्च यत् पयः । तत्पत्नेकौपधिरसप्रसादं
प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं क्ष-
त्तं गडु स्तुतम्” धामान्यत उक्ता । “हस्तिन्या मधुरं
दृष्यं कपायात्तरुषं गुरु । स्निग्धं स्पर्शकरं शीतं च-
क्षुष्यं बलवद्देनम्” उक्ता । “करेणु सवज्ज्वरा कन्दे-
न गजरूपिणी । हस्तिर्कृपलायस्य तल्यपस्यां द्विपरि-
नी” सुश्रुतोक्तलक्षणायां ४ चोपधौ स्त्री तदुत्पत्तिकालश्च
तत्रैवोक्त । “करेणुस्त्व कन्या च क्षत्रातिच्छेदके तथा ।
गोलोमो चाजलोमो च महतो आश्रया तथा । वसन्ते
लक्षणसर्पाख्यो गोलोमो च मतायते” स्वार्थे कन् करेणु-
कायत्व स्त्री । रायसकुटस्तु करेणुशब्दं दीर्घान् पठित्वा
हस्तिनि पुंस्त्वोत्पाद ।

करेणुभू पु० करेणौ भवति भू-किप् । १ हस्तिगात्रप्रवर्त्तके
पादकाव्यसुनौ हेमच० । २ हस्तिजातमात्रे त्रि० ।

करेणुमती स्त्री नकुलस्य भार्याभेदे । “नकुलस्तु चैद्या करे-
णुमती भार्यामुदावहत्तस्या उल्लंघनमिव” नामालयत्
भा० व्या० ६५ अ० ।

करेणुसुत पु० दंत० । पादकाव्ये सुनौ त्रिका० ।

करेनर पु० तृपकनामगन्धर्व्ये करेवरोऽप्यत्र राजनि० ।
करेन्दु क पु० करेण किरणेनेन्द्रिक् भायति कै-क । मूढये
राजनि० ।

करोट न० के गिरसि रोटते रुट्-द्युतौ अच् । शिरोऽस्मि ।

(माथारखलि) इन् करोटिरप्यत्र स्त्री वा डीप् अ-

भर । 'वपुषि भटकरोटिन्यस्तकीलात्मिन्नु' धनञ्ज० ।

करोटक पु० नागभेदे 'आप्त करोटकश्चैव यक्षो बालिशिख-
क्षया' भा० व्या० ३५ अ० नागनामकोत्तने । अत्र क-
कोटार्थाभिधानं प्रामादिकमेव । उपक्रमे ऐरावतस्तल्लक्य
ककोटकधनञ्जयी' इति ककोटकस्य पृथगुक्तेस्ततो
भिन्न एवायमिति तत्त्वम् । [प्रनिर्कर्तति ।

कर्क ह्रसे सौत्र० पर० अक० सेट् । कर्कति अककोत् । अकक
कर्क पु० क्षणोति करोति क्रियते वा ल-क तस्य नेप्सम् कर्क-
अच् वा । १३ङ्गौ २३वेताञ्चे अमर ३२र्पणे ४छटे ५मेपा-
वधिचक्षुर्धे राशौ ईकुलोरे ०कर्कटहस्ते (काकडागिडा)
च हेम० । एकास्यायनश्रौतसूत्रभाष्यकारे पु० ।

कर्कखण्ड पु० कर्क श्वेताश्वयुक्तं खण्ड भूमिस्थलो यत्र
देशभेदे । "भागधान् कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषये तन्न०"

भा० व० २५३अ० ।

कर्कचिर्मटि स्त्री कर्कवर्षा चिर्मटी । कर्कटोभेदे । राजनि० ।

कर्कट पु० सौ० कर्क-अटन् । सप्तमलकवत्पुष्पफलके १४स-
भेदे २जलजन्तुभेदे कुक्षीरे । (काकडा) "गणनाटत्
करकर्कटोत्करम्" नैप० राजनि० । (करकटिया)
२पक्षिभेदे । ४अलाङ्गुले च भेदि० । ५पक्ष्मन्दे
जटा० सेवादितचक्षुर्धे ईराशौ "पाद पुनर्वसोरन्य० पुष्यो
ऽस्तेना च कर्कट" ज्यो० त० उक्तसपादनल्लहयात्मकः ।
तथा च ३६० अशालके राशिचक्रे ६० अ शोचरम् ३०
त्रिंशदशालक च राशिः । "येषां स्वनामसदृशाल-
तयो भवन्ति" ज्यो० त० उक्तेस्तस्य कुक्षीरालतित्वम् । अस्य
वर्णाद्युक्त नील० ता० "बहुप्रजासङ्गपद कुक्षीरचरो-
ऽङ्गना पाटलहीनशब्दः । शुभ कफो स्निग्धजनोऽभ्यु-
चारो समोदयो विप्रनिशोत्तरेणः" तथा च अस्य बहु-
प्रजासङ्गिता बहुपदता चरराशित्वं स्त्रीरूपता
पाटलवर्णता हीनशब्दता शुभत्वं शुभस्वामिकता च ।
कफप्रकृतित्वं स्निग्धजनत्वम् जलचरत्वम् समराशित्वम्
विप्रवर्णत्वम् निशाबलित्वम् उत्तरदिगन्तत्वम् । अयं
च कीटराशि 'कर्कटहसिकसीना धतुषयान्याङ्गश्च
कीटसप्ताःस्यु' इत्युक्ते तत्र समत्वं युष्मराशित्वं सम-

परिमाणञ्च । "द्योऽजोऽथ युष्म विषम समश्च" "कू-
रोऽथ सोम्य० पुरुषोऽङ्गना च" इत्युक्ते "सुखास्तिनि
गोऽविषटा नियुगधनु कर्किमृगससाश्च समा" इत्युक्ते च ।
"दृगोदयाविमिथुना दिवा शीर्षोदयाः परे" इत्युक्ते अथ
शीर्षोदयत्वम् । अस्याधिप चन्द्रः । कुजगुप्तकुम्भेर्कौ सौम्य
शुक्राधनीभुवाम् ।—जेत्वाणि स्युरजादय इत्युक्ते "मेघ
कर्कटयोर्मध्ये गाढ तपति भास्कर" तिथि० पु० ।
"कर्कटे प्रथमं देवी त्र्यम्ब गङ्गा रजस्रवा" पट्टि ।
(काकुड) ७एवारी स्त्री गौरा० डीप् भावप्र० ।
तस्या गुणा भावप्र० उक्तायया । "एवार् कर्कटी
प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कर्कटी शीतला कृष्णा
प्राङ्गिणी मधुरा गुरु" । कृष्णा पित्तहरा साऽना पक्वा
तृणान्निपित्तकृत्" । अस्याः पाकप्रकारस्तु । "तन्वी-
जरहिता प्रौढा गुलिकाकारखण्डिता । तस्मिन्ना
सुहते तप्ते कर्कटी वायवेहिता । विपाकस्तु खलु
हृतदुग्धसार्द्धं विभावितं वल्लजयर्कराभ्याम् । कर्कटवा-
सश्च कटुष्णमेतन् प्रतिलिप्तं रोचनमातनोति" । डी-
मल० । दद्यात्सलौ भेदि० । ६४पे० गन्धर्व० । १०देव-
दासीलताया १२घोषिकाः ३४छे राजनि० । १४कर्कट-
जातिस्त्रियाञ्च । "यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते सन्तुमात्र-
न" भा० विरा० २७२स्तो० । कर्कटस्य कोवस्यता तन्मासगु-
णाश्च भावप्रका० उक्ता यथा । "यद्गु यद्गुणस्त्वपि
गुणधर्मबू कर्कटा । जीवा एव विधास्यन्ते कोवसाः
परिकीर्त्तिता । कोवसा मधुरा स्निग्धा नातपित्तहरा
हिमा । "ताम्रपूजकर्कटकणमत्स्यमिश्रमार्गराहवशा
सलीर कर्कटरसे धिक् चाल हत पिनेत्" सुत्र० । अतौ
चास्यामप्यप्रातोक्ता तन्नामप्यगन्धे दर्शितम् । कर्कट
सप्तकृष्णकारोऽस्यस्य अर्थ० अच् । तस्मात्प्रान्निच्छेने कर्कट
श्चक्राकारे आयसे १५कीलकभेदे" पु० मिता० १ईकण्टके पु०
च । तत्पादापस्तस्यापत्वाप्तस्य तत्वात्त्वम् । १७कर्कट-
श्चक्रास्य स्त्री डीप् भाव० प्र० ।

कर्कटक न० कर्कटइव कावति कै-क । १जन्मभेदे (कम्पास)

"क्षत्रिस्तथाकाकसीसंदयकपुनश्चोभिवोमपूष्वोभिवर्ति-
कामानस्तत्रकर्कटकरज्जुदीपमानजन्मभरकरण्डक प्रभ-
त्वेनेकोपकरणयुक्त" दयकुमा० । कर्कटः इव इव कावतिके
क । २इज्जुभेदे गन्धर्विना० । सायं कर्क । ३कुक्षीरे अमरः ।
कर्कटगुह्री स्त्री कर्कट इव शृङ्गं अस्याः । (काकडागिडा)
इत्यभेदे । सायं कर्कटश्चक्रावयक । "श्चक्री

कर्कटश्च नी च स्यात् कुक्षीरविभाषिका । अजश्च नी-
 च वक्रा च कर्कटाख्या । च कीर्तिता । श्च नी च वाया
 तितोण्या कफवातवयव्वरान् । श्वाशोर्वातवदकास
 हिक्कास्त्रिवर्तीन् वरेत्" भावप्र० तदुगुणादि उक्तम्
 कर्कटाक्ष पु० कर्कट इत्यक्षि पत्न्यभेदोऽयम् । कर्कश्याम्
 (कांकुड) रत्नमात्रा । [श्च नीमासु भावप्र० ।
 कर्कटाख्या स्त्री कर्कटस्याख्या यस्याः । (कांकडागिडा)
 कर्कटाङ्गा स्त्री कर्कटस्याङ्ग श्च नीमिव श्च नीमयमस्याः अजा०
 टाप् । श्च नीमासु । राजनि० । [विश्वहृत्ते राजनि० ।
 कर्कटाक्ष पु० कर्कटमाहायते कण्टकारत्वात् आ+ङ्-क ।
 कर्कटि स्त्री कर्क कण्टकमटति इन् शक० । (कांकुड) १५वर्गौ
 शब्दचि० । वाङ्गोप् अत्रार्थे, २ शास्त्रमन्त्रोष्ठो २ कर्कट-
 श्च नीमासु । मेदि० ।
 कर्कटिनी स्त्री कर्कटस्तदाकारोऽप्यस्या इति ङोप् । दाह-
 हरिद्रायाम् राजनि० । [शब्दरत्ना० ।
 कर्कटु पु० कर्क-अगवा० नि० । (कर्कटिया) पक्षिभेदे-
 कर्कन्ध स्त्री कर्क कण्टकं दधाति घा-ङ् नि० चम् । १५वर्ग्याम्
 (कुल) "कर्कन्धू फलसन्निवोति श्वरो सप्ताफलायक्या"
 सा० द० । तस्य पुस्तमपि । "उंवि स्त्रियाश्च कर्कन्धूः
 वंदरो कोलमित्यपि । फेनिबं कुववं घोटा सौवीरं व-
 दरं सहत् । अजप्रिया कुहा कोलो विममोभवक-
 यटका । पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं सहत् ।
 सौवीरं वदरं पीतं भेदनं शुभं शुक्रवम् । उंवि-
 म्पित्ताहासलयटणानिवारणम् । सौवीरं चषु स-
 म्यक्तं मधुरं कोलसुच्यते । कोलन्त वदरं चाहि रच्य-
 सुष्णश्च वातवम् । कफपित्तकरश्चापि शुभं सारकमी-
 रितम् । कर्कन्धूः सुद्वन्द्वं कथितं पूर्णं स्त्रिमि । अन्धं
 स्यात् सुद्वन्द्वं कवायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं शुभं च
 तित्तश्च वातपित्तापहं हृतम् । शुष्कं भेद्यग्निजत्वसर्वं कषु-
 त्पणाह्ममाकजित्" फले न० । "दम्भो रूपं कर्कन्धूनि"
 यजु० १८, २१, कर्कन्धूनां पाकः पोल्यादि० कुवन् ।
 कर्कन्धूः कुवन् तत्पाके न० । प्रस्यमरे कर्कणादि० कर्क-
 न्धूः प्रस्यद्रवादी नाद्युदासता । ततः मध्या० चतुर्थ्यां
 मत्तम् । कर्कन्धूः मत् तत्तुषविलसदेयादी नि० स्त्रियां
 ङोप् । कर्कन्धूः मतो । तस्या अदूरभवः सुवास्या० अश् ।
 कर्कन्धूः मत् तददूरदेयमने नि० ।
 कर्कफेल न० कर्क-हासे अश् कर्कं प्रकाशान्वितं सत् फलति
 फल-अश् । सुश्रामखो राजनि० ।

कर्कर पु० कर्क-हासे-अरन् । १८वर्ग्ये, मेदि० २५वर्ग्याधने कुट्ट-
 पाभाचक्षुण्डे कर्करे, (कांकर) । कर्क-अश् कर्कं हासं
 राति-रा-क । १८वर्ग्ये ४ कठिने नि० मेदि० । "किंनो
 वर्करकर्करैः प्रिययतैराक्रान्त्य विक्रीयते" अमरः ।
 "करीरः कर्करोऽर्ककृक्" भाषः । २५वर्ग्ये शब्दचि० ।
 कर्कराष्ट्र पु० कर्कराष्ट्राय यस्य । अजने कासकराष्ट्रविहङ्गमे
 शब्दमा० ।
 कर्कराटु पु० कर्कं हासं रटति रट-कु । कटाणे जटाधर ।
 कर्कराटुक पु० कर्कं कठिने रटति रट-उकम् । (कर्कटिया)
 विहभेदे शब्दर० ।
 कर्करान्युक पु० कर्करः कठोरः अतिप्रयितान्वाकारवत्त्वात्
 अन्धः क्रूपः संज्ञाया कन् । अन्धन्तान्वाकारवति क्रूपे ।
 लिका० ।
 कर्कराल पु० कर्करं सन् अर्चति अर्च-अश् । पूर्णकुन्तले
 हेमच० । तस्य इतरकेषामेक्षया कठिनत्वात्तयात् ।
 कर्करिका स्त्री कर्कर इवाक्यस्याः अश् संज्ञाया कन् अत
 इत्यम् । नेत्रवर्जभेदे शब्दचि० । तत्र हि नेत्रे कङ्क-
 रयुक्ततेवोपपद्यत इति तस्यास्तयात् ।
 कर्करी स्त्री कर्कं हासं राति रा-क गौरा० ङोप् ।
 (कारी) १ सनाहपाले, अमरः कन्दोर्वादिपक्षिपका-
 यनवाधने (आजरा) २ इत्ये च शब्दचि० । कर्कं राति रा-
 रकम् । कर्करीकोऽप्यत । कर्करी+स्त्रार्थे कन् न च्छस् ।
 कर्करीका तत्तार्थे स्त्री । [उज्ज्वल० ।
 कर्करीक न० कर्क-कर्करीका० रैकन् नि० । शरीरे
 कर्करेट पु० कर्कं कर्कति शब्दं रेटत्वात् रेट-अपादाने
 वञ् । अर्धचन्द्रे गवहस्ते (गवाटिपि) गवामर्दने हि
 कर्कशब्दकरणात्तस्य तयात् ।
 कर्करेटु पु० कर्कति शब्दं रेटति उन् उप० ष० । (कर्क-
 टिया) पक्षिभेदे अमरः ।
 कर्कश पु० कर्कं हिंसाया विच् चः सन्+कथति-कर्क-अश्
 कर्क+कोमादि० च, करे कथति कथ-शब्दे अश् यक०
 वा । १ कामिब्रह्मे (गुडारोचनी) अमरः । २ कासमर्दे ।
 (कात्कावेन्दा) ३ इत्युष्ठो ४ चङ्गे च हेम० । ५ साहसिके
 कठोरे च नि० अमरः "वेषुर्कर्कशपर्वया" रघुः । "येराव-
 तास्कावमर्कयेम" कुमा० । "कणा स्त्रयावलिप्रा वा
 जिह्वा श्रुता च यस्य वै । कर्कश वा मवेद्यस्य सोऽक्षितरा-
 द्विजहासकृन्" सुश्रु० । कर्कशं परिजीर्णं च लभिकुलम-
 देयम् । वर्जयेत् पलयाकन्तत्" सुश्रु० "हरदिपास्त्रावन-

कर

कर्कशवाक्य न० कर्मा १ । निष्ठुरवाक्ये पशुवाक्ये शब्दर०
क शिवा स्त्री कर्कश-संज्ञाया कन् घात इत्वम् । वगको-

“तेषु रजोविषयव्याप्त्याविधान्यघट्टानि च । प्रादुर्भयन्ति र-
त्नानि तथैव विगुण्यानि च । यज्जं सक्तामणय पद्मरागा
स सरकता प्रोक्ता । अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्या सुवरा-
गाश्च । कर्केतनज्जडविल्वी रुधिराक्षसमन्वित तथा स्फटिकम् ।
विद्रुमनण्ड्य यत्राडहिम् सयस्ये तज्ज्ञं इत्युद्दिष्टम् ।
“वायुनिखान् दैत्यपते गृहीत्वा विक्षेप मासाद्य वनेषु हृष्टम् ।
ततः प्रसूत पवनोपपन्नं कर्केतनं पूज्यतमं पृथिव्याम् । वर्षेभ्य
तद्गुधिरशोभमधुप्रकाशमाताऽप्यपीतदह्नोऽप्यजित विभाति ।
भीक्षुणम् सुसंशितं परम् विभिन्नं व्याध्यादिदोष-
हरणेन न तद्भिभाति । स्निग्धा विगुह्या सगरानिबन्ध
आपीतवर्णां गुरुवो विचित्राः । त्वास्रज्यव्याधिविवर्जिता-
श्च कर्केतनास्ते परमाः पवित्राः । पत्रेषु काञ्चनम-
येन तु वेष्टयित्वा हस्ते गलेऽथ हृत्तमेतदतिप्रकाशम् । रोग
प्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च आयुधकाः कलहरश्च सु-
खप्रदश्च । एवंविधं बहुगुणं सन्निभायकृतिं कर्केतनं
गुणमयं कतरे नरा वे । ते पूजिता बहुधना बहुवाक्यवा-
च गिरीष्मन्तः । प्रसूतिता अपि ते भवन्ति । एके पित्रश्च

विहताकुलनीलभास प्रह्वानरागलुलिताः कलुषा विरू-
पाः । तेजोऽतिदीप्तिगुलपुष्टिविहीनवर्णा कर्कोतनस्य
सदृशं यदुद्दिष्टं । कर्कोतन यदि परीक्षितवर्णरूपं प्रत्य-
यभास्वरदिशकरमुपकाशन् । तस्योत्तमस्य मणिशास्त्रविदो
महिम्ना लख्यन्तु सूत्र्यसुदितं ललितस्य कार्यम् ७५ अ०
कर्कोट(क) पु० कर्क-अ० ट । १ नागभेदे स च अष्टनागान्तर्गतः ।

‘अनन्तोवासुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तत्तकः । कर्कोट-
कुलिक शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः’ त्रिका० । ति० त०
पुराणान्तरे शास्त्रे च द्वितीयाह्ने “कुलिक कर्कोटः शङ्ख
इति षोडः । अथ च नागपञ्चम्या पूज्यः यथाह तत्रैव ।
‘शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः’ वासुकिः
शङ्खकषैव कालियो मणिभद्रकः । ऐरावतो हृतराष्ट्रः
कर्कोटकधनञ्जयौ’ इति । अथ च कद्रुपुत्रभेदे । ‘शेषः
प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्ततश्च क-
र्कोटकधनञ्जयौ’ भा० आ० १५ अ० नागनामकथने ।
कर्कोटकनागस्य नारदशापेन जडताप्राप्तिकथा नलेन
सह संवादश्च भा० व० ६६ अ०

‘उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशम्भते । ददर्श
दवं दद्यन्त महान्त गहने वने । तत्र शुम्भाय
शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिषाव नलेत्युच्चैः
पुण्यल्लोकेति चासकत् । सा भैरविति नलसोक्ता मध्य-
मर्गे प्रविश्य तम् । ददर्श नागराजान शयानं कु-
ण्डलीकृतम् । स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नल-
न्तना । उवाच विद्वि सा नाम्ना नाग कर्कोटक
ऋषः । मया प्रलुब्धो महर्षिर्नारटः सुमहातपाः ।
तेन सन्तुपरीतेन शप्नोऽस्मि सन्तुजाधिपः । तिष्ठ त्वं
स्थावर इयं यावदेव नलः कश्चित् । इतो नेता हि
तत्र त्वं शपानोष्मसि मत्कृतात् । तस्य शपान्त्र
शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् । उपदेक्षामि ते मे
वस्त्रावमर्हति सा भवान् । सखा च ते भविष्यामि
मत्समो नास्ति पक्षगः । लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्र-
मादाय गच्छ माम् । एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो वभूवा-
ङ्गुष्ठमात्रकः । तं गृहीत्वा नलः प्रायाद्देश दावविष-
र्जितम् । आकाशदेशमासाय विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
उत्सृष्टकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽवधीत् । प-
टानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषधः कानिचित् । तत्र
तेऽहं महाबाहो । अथो भास्यामि यत् परम् । ततः
सङ्घातमारब्धमदशहमे पदे । तस्य दृष्टस्य रूपं तत्

क्षिप्रमन्तरधीयत । स दृष्ट्वा विश्वस्तस्यावात्मानं विहृत
नलः । स्वरूपधारिण नागं ददर्श स महीपति ।
ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन् नलमवधीत् । मया
तेऽन्विष्टं रूपं न त्वा विद्युर्जना इति । यत्कृते
चासि निहतो दुः खेन सहता नलः । विषेण स म-
दीयेन दुः खं त्वयि निवत्स्यति । विषेण सहतैर्गात्रै-
र्यान्त्वा न विमोक्ष्यति । तावत्त्वयि सहाराज । दुः ख
वै स निवत्स्यति । अनागा येन निहतस्तुमनश्चैर् ल-
नाधिपः । क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ।
न ते भय नरव्याघ्रः । दष्टिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्महिंसायश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिपः । राजन् । वि-
षनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति । संप्रामेषु च
राजेन्द्र । शत्रुञ्जयमवास्यासि । गच्छ राजन्निर्गतः सृतो
पाङ्क्तोऽहमिति ब्रुवन् । समीपमृत्युपर्यन्तं स हि वैवाचनैः
पुणः । अयोध्या नगरीं रस्यामद्य वै निपथेऽन्तरः । स
तेऽलङ्घयं दाता राजाश्च हृदयेन वै । इत्याहुः कुलजः
श्रीमान् भित्तुश्चैव भविष्यति । भविष्यति यदाक्षतः अ-
यसा योष्यसे तदा । समेष्यसि च दारैस्त्वं सा स
शोके मनः कथाः । राज्येन तनयाभ्याञ्च सत्यमेत-
दुपवीमि ते । स्वरूपश्च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नरा-
धिपः । संकल्पं व्यक्तदा तेऽहं वासुदेवं निवासयेः ।
अनेन वाससाच्छन्नः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे । इत्युक्त्वा
प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा । एवं नलः स-
मादिश्य वासो दत्त्वा च कौरवः । नागराजस्ततो राज-
स्तत्त्वैवान्तरधीयत” ।

७६ अ० “तस्यालङ्घयन्तस्य शरीरान्निहतः कलिः ।
कर्कोटकविषं तीक्ष्णं सुखात् स्तनसुहृदमन्” ७६ अ० । “कर्को-
टकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्यन्तं राक्षस
कीर्त्तनं कलिनाशनम्” सञ्जाया कन् २ विल्लहणे पु०
राजनि० । १ फललताभेदे (काकुड) गौरा० डोष्
‘कर्कोटकीफलं कुष्ठकृत्वाकारचिमाशनम् । वासकासच्च-
रान् हन्ति कटुपाकश्च दीपनम् । रूपादिभिन्नसरिचेः परि-
पूर्णगर्भे तैलेन रस्त्रितसुसंश्लेषपातयोगम् । वाह्नीकयुक्त-
पयसा विहिताभिपेकं कर्कोटकीफलमिदं रुचिकृतसु-
खम्” । वैद्यके तदुष्णपाकादि । १८ पीतघोषाद्वे स्त्री रा-
जनि० । स्वार्थे कन् अत इप्सम् । कर्कोटिका (काकरोल)
हृत्वे (काकुड) १ कुष्माण्डराश्च स्त्री राजनि० ।

कर्कोटवापी स्त्री कर्कोटनागवासेन कृता वापी । काशोसे

तो भेदे । “कर्कोटवाया रैयाने मरीचे कृष्णसप्तमम्”
काशीख० ।

कर्कोटादि उ० प्रत्येपरे अष्टवर्षपूर्वपदस्य आद्युदात्ततापर्युदा
सपिपये पापिन्युक्ते यद्वग्यभेदे स च कर्को भभी
मकर्तो कर्कन्वु कर्कोर कन्दुक करण बदरो” कर्कोमस्य ।
कर्कोरिका स्त्री पूरिकाभेदे (कचुरी) भाकराजेन्द्रः । तत्-
भाकप्रकारं भावप्र० उक्तो यथा ‘भाषाणां पिष्टिका
पूर्णां लवणार्द्रकश्चिद्भुमिः । तया पिष्टिकया पूर्णां सन्निता
क्षतपोषिका । ततस्तैलेन पक्वा सा पूरिका कथिता भुधैः ।
रुच्या खाहो शुक्लस्निग्धा बस्या पित्ताक्षदूषिका । चक्षु-
जोहोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव धृत
पक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत्” ।

कर्चुरी स्त्री कं जल चुर्यतेऽल चुर-प्रभो० क गौरा० ह्रीप् ।
जलमन्ये शुक्लफलवर्णं (कचुरी) पावात्त्वभाषामसिद्धे
द्रव्ये “क्षीराश्लक्ष्मसंस्कारा शुष्का स्नेहविपाचिता । अ-
रोचकादिरोगाणां कर्चुरी कण्ठकर्चुरी । कर्चुरी रुचिकृ-
द्बल्या सुखादुरतिवेजनी । उष्णा पित्तकरी प्रोक्ता कफहृत्
सारिका कृता” भावप्र० ।

कर्चूर न० कर्ज्ज ऊरु+प्रभो० । १३१० । २कर्चूरवर्षे ३२ इति
लि० अमरटीका (कचूर)प्रसिद्धे शुगन्धुषारे यस्याम् उ०
भावप्र० । तदुगुणादि “कर्चुरो र्धेचुष्टयस्य द्रा-
विडः कल्पकं यथो । कर्चुरो दीपनो रुच्य कटुक-
श्चिक्त एव च । सुगन्धिः कटुपाकः स्यात् कुठारोत्रयका-
वनुत् । उष्णोष्णवृद्धेष्वासं शुक्लमवातकफक्रियोन्”
५ हरिताले न० वैज० । “रराज कर्चूरपिण्डवासस”
माध । “कर्चूरः हरितालम्” मणि० ।

कर्चूरक उ० कर्चूर+स्त्राय० कन् स इव कायति कै-क वा ।
(कौचा) १ हरिद्रायां जीरसा० । तस्यां यथाकृतित्वात्
तथात्वम् । २कर्चूरयन्त्राय० च । [अकर्ज्जं मनिकर्ज्जति ।
कर्ज्जं पीडायां भू० पर० सक० सेट् । कर्ज्जति अकर्ज्जति ।
कर्ज्जं भेदने अदलचुरादि० उभ० सक० सेट् । कर्ज्जयति ते
अचकर्ज्जते । कर्ज्जयाम्-बभूव आस चकार चक्रे ।
कर्ज्जयिता कर्ज्जयिष्यति । कर्ज्जयाम् कर्ज्जं कर्ज्जितं
कर्ज्जयितुम् । कर्ज्जयन् कर्ज्जयमानः । कर्ज्जयित्वा आकर्ज्जय
कर्ज्जं । कर्ज्जते अकर्ज्जं अकर्ज्जयिताम् अकर्ज्जयिताम्
आ+कर्ज्ज-प्रवक्षे । “आकर्ज्जयन्तु सुकृष्णनादान्” भट्टि ।
“मिषज्जादाकर्ज्जयन्तु कर्ज्जय” देवाकर्ज्जयन्तु तेन चरक-
स्योक्तेन आनेर्भावम् । “अदसदाऽकर्ज्जयिष्यादुर्जीवि-

तम्” इति च नैव० । “आकर्ज्जयं वमति इतं चरकाधुधा-
नाम्” वा० २० ।

कर्ण उ० । कर्ण्यते आकर्ण्यतेऽनेन कर्णं कर्णे अच्
कीर्ण्यते यन्दा वायुनाऽल कृ-नन् वा । १ प्रोक्ते यद्व-
यानसाधने इन्द्रियभेदे तदाधारे २ नोक्ते च । प्रोक्ते
कर्णं यन्तु कर्णविक्रममोक्षमिति नैवाविकादयः ।
वातिकामाश्लेषाश्च इति वेदान्तिनः वाक्सादवस्य
सौचक्रुः । तन्नाद्यापते यद्वोत्पत्तिदेशे प्रोक्तं नम-
नाभावेन अन्यलोत्पद्ययद्व्यावृत्तभावः । तया हि
आकाशसंज्ञकत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् वदीयक-
यन्तुलोत्पत्तिदेशे यद्व्यवसायसंज्ञकं व्यावृत्तं नान्यस्य, ततश्च
वीक्षितरङ्गन्यायेन कदम्बकोरककन्यायेन वा यद्वोत्पत्तावपि
यद्वोत्पत्तिदेशकं प्रोक्तं विभिन्नदेशस्य तदा न यद्वोत्प-
त्तिः स्यात् । अतस्तस्मिन् यद्व्यवसायं प्रोक्तं भावमानस्य वा-
यो संयोगविभागादयः प्रोक्तं यन्नादभिध्वज्जाः ।
तदेतत् यन्नापूर्वकम् प्रोक्तां विभागां समर्पितम् यथा ।

“यदि यद्वं संयोगविभागा एवामिदं कर्णं न
कुर्वन्ति, आकाशविषयत्वाच्छब्दस्य, आकाशसंज्ञकत्वात्,
य एवापरम् प्रोक्ताकाशः, य एव देयान्तेष्वपीति सुज्ञ-
स्यै” संयोगविभागेरभिव्यक्तं पाठविपुलैः श्रुयमभ्येत ? ।
यस्य पुनः कुर्वन्ति, तस्य वायवीयाः संयोगविभागा
वायुान्नितावाहायुज्वेव करिष्यन्ति । यथा, तन्नायं तन्ना-
युव पट, तस्य पाटविपुलेषु नुपवसन्तो युक्तः, सुज्ञस्य-
त्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येव न दोषः, दूरे
सत्त्वा कर्णयन्तुल्या अनुपकारका संयोगविभागाः ।
तेन दूरे यन्तुलोत्पत्तिः तेन नोपसम्भते” इति । नैतदेवं,
अप्राप्तायेत् संयोगविभागाः प्रोक्तस्योपकर्तुः सन्नित्तद्विप्र-
कटदेशस्यो युगपच्छब्दमुपलभेवाताम् न च युगपदुपल-
भेते । तस्याप्राप्तायेत् उपकर्तुः, न चेदुपकर्तुः, न
तन्नादनिमित्तं यद्वोत्पत्तिभेदे संयोगविभागा इति” ।
नैतदेवं, अभिधातेन हि प्रेरिता वायव्यसिन्धितानि वायु-
नराणि प्रतिवाचभाषाः सव्यतोदिक्तान् संयोगविभागान्
उत्पादयन्ति, यावद्देगमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च (संयो-
गविभागाः) वायोरपत्तत्वात् नोपसम्भन्ते । अत-
परतेश्च तेन यद्वं उपसम्भते, नोपसम्भते । अतो न
दोषः । अत एव चातुर्वात दूरादुपसम्भते यद्वं” ।
वेदान्तादिमते यद्वस्य पञ्चभूतगुणतया यन्नाधारं वायुना
कटिति कर्णदेशे यथावेगं भावमानेन कर्णं प्रापयन्तुम्

‘स्तेन शब्दोपलम्भः’ । तन्मते अथवेन्द्रियस्य प्राप्यकारि-
त्वोक्तिरप्येतत्परति बोध्यम् ।
कर्णस्याविष्टाद्वेषश्च दिक् इति करणाधिपशब्दे उक्तम् ।
कर्णस्यान्त्याश्च शब्दास्तद्देवास्तद्दर्शनांश्च “कर्णोक्तं कनक-
पत्रमनालपन्त्या” चोरप० । “मिथस्तदाकर्णं नमज्जकर्णया”
नैप० । “तद्गुणैः कर्णमागत्य चापञ्चाय प्रणोदितः” रघु-
अथवेन्द्रियस्य सूक्ष्मत्वेऽपि तदाधाराभिप्रायेण “अथचस्वित-
कर्णं शपकुलीकलसोकं रचयत्युच्यते” नैप० वाक्यम् ।
इत्युक्त्याद्युक्ते मेदि० । त्रिकोणादिचित्रे ४ भुजकोटि-
बन्धोऽजकरेखाभेदे तद्वेद्यामानज्ञानोपायश्च लीला० उक्तः
यथा ‘इष्टाद्वाहो यः स्यात्तत्सञ्ज्ञित्या दिशोतरोनाह’ ।
तत्र च चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञे । तत्-
कृत्योर्वीर्यपद कर्णो दो कर्णोर्वीर्यवरात् । मूल कोटिः,
कोटिस्तुतिश्चोत्तरान्तरात् पद बाह्यः” इति उदा० दिङ्मात्र-
मलोच्यते भुज० ४ कोटि १ अन्तयोर्वीर्यः १३, ६, तयो-
र्वीर्यः २५ तस्य मूलम् ५ तथाच चतुर्हस्तबाहुके त्रिह-
स्तकोटिके चित्रे कर्णमात्रम् पञ्च हस्ताः । अधिकं
चित्रव्यवहारशब्दे वक्ष्यते । अस्य च भुजकोटिभेदनात् कति-
द्वारा तयोर्वीर्यव्यापनाच्च कर्णत्वम् । ५ कोटिषु च “व्याधार-
श्चत् प्राप्यभूतः कर्णसहिता” कात्या० १७, ६, ० । “कर्णेन
अक्षण्या सहिता” सं० प० व्या० । “अक्षण्या कौटिल्येन” इति
कात्या० ५, ४, १५ सू० व्या० कर्क० । पुन्या कन्यापस्याया
सूर्यात् जाते स्नानासंख्याते दैवसुमेणे तदुत्पत्तिकथा यथा
“सुरोनाम यदुन्ने एते वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या दृष्ट्वा
नाम अमेत्यावदग्री मुनिः । पितुः स्वसौयशुलाय सोऽनप-
त्याय वीर्यवान् । अपमप्य प्रतिज्ञाय स्वस्यापतृस्य वै तदा ।
अपजातेति ता कन्या सुरोऽनुपपन्नकाङ्क्षया । अददत्
कुन्ति भोजाय च ता इहिरतदा । सा नियुक्ता पितुर्गर्हे
ब्राह्मणातिथिपूजने । उपमम्य चरद्गोरं ब्राह्मणं शंसि-
तव्रतम् । निगूढनिधयं धर्मवत्तं दुर्वाससं विदुः । तस्य
असितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् । ततोऽभिचारसमुक्तमाच-
क्षते यथाविधि । उवाच चैनां भगवान् प्रीतोऽस्मि सुभगे ।
तव । य य देव त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसा-
दात्त्व देवि । पुत्रान् जनयिष्यसि । एवमुक्ता च सा बाला तदा
कौतुहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाय यगस्विनी ।
प्रकाशकर्ता भगवास्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीवन्तं सुतं
नस्यां सर्वशस्त्रवृत्तावरम् । सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रिया
न्यतम् । दिवाचरभं दोमरा चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूह-

माना जातं वै बन्धुपक्षभयात् तदा । उत्सर्जं जले कुन्ती
तद्गुमार यगस्विनम् । तमुत्सृष्ट जले गर्भं राधाभर्ता म-
हायशा । राधाया कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथिस्तदा ।
चक्र उक्षांमधेयश्च तस्य बालस्य तावभौ । दम्पती वसुषेणेति
दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् । स वङ्गमानो बलवान् सर्वास्त्रेषूत्तमो
ऽभवत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि समाप जयतां वरः । यस्मिन्
काले जपज्ञास्ते घोमान् सतप्रपराक्रम । नादेय ब्राह्मणे-
नृलोत्तमिन् काले महत्तमः । तमिन्द्रो ब्राह्मणोभूत्वा पु-
त्रार्थं भूतभावनः । यथाचे कुण्डले वीरं कवचञ्च सहाज्जम् ।
उत्कृता कर्णोद्गददत् कवचं कुण्डले तथा । शक्ति शक्रो-
ददौ तस्मै विश्विनश्चेदमब्रवीत् । देशसुरमनुष्याणां गन्तव्यै-
रगरक्षसाम् । यस्मिन् क्षेत्रस्यसि दुर्द्धर्ष । स एकोन भविष्यति ।
पुरा नाम च तस्यासीदसुषेण इति जितौ । ततो वैकर्त्तन
कर्णं कर्मणा तेन सोऽभवत् । कामुककवचोऽपीरोयस्तु जज्ञे
महायशा । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमं सुतः ।
स त स्तत्रकुले वीरो ब्रह्मे राजसत्तमः । कर्णं नरवरश्चेष्ट
सर्वशस्त्रवृत्तावरम् । दुर्योधनस्य सचिवं मितं शत्रुं विना-
शनम् । दिवाकरस्य नं विद्धि राजज्ञं शमनुत्तमम्” ।
तस्याङ्गदेशाधिपताप्राप्तिः अङ्गाधिपशब्दे उक्ता । कर्णोऽ-
क्षस्य प्राप्यत्वेन अर्थः अच् । ७ लम्बकर्णे त्रि० । “खड्गोवै-
श्वदेवः आ कृष्णः कर्णोर्गर्भं” यजु० २४, ४० । “कर्णो ल-
म्बकर्णः” वेददी० । अथरवे च पु० कर्णे “ओत्तमरित-
क्षेत्रे” दुर्गः । कर्णधारः । “इतकर्णैव नौजक्षे” रासा० ।
कर्णक पु० कर्णयति विभिदा जायते कर्ण-एतुल् । उच्चादीनां
पत्रशाखादौ तेषां दाहस्तोटेनेन जायमानत्वेन तथा-
त्वम् । “अथौदुम्बरोमादधाति जगैरस उदुम्बर ज-
ज्जैवममेतद्रसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पश्यो वै क-
र्णका” “यदि कर्णकवती न विन्देत् दधिद्रुमपुष्पहृत्वा-
दध्यात्” शत० ब्रा० । ८, २, ३, ४० । “कर्णकशब्देनात्र
पत्रशाखादिकं विषयगते” भा० । पशुनाञ्च कर्णकशब्द-
वाच्यत्वञ्च पत्रशाखादिना युष्टिमत्त्वात् इत्यपि तत्रैवोक्तम्
पत्राणाञ्च कर्णाकारत्वादपि कर्णकत्वमित्यपि बोध्यम्
उच्चाणां दाहस्तोटे एतरोच च । “मत्तृवृक्षतमा सक-
र्णका” कात्या० १८, ४, ६ । “कर्णकोदाहस्तोटे रोगस्तद्वती
सौदुम्बरी” सं० प० । “कर्णकाभावे दधिद्रुमात्ता” कात्या०
१८, ४, ७ । ततः तारादि० इतच् । कर्णस्तिजातपत्रादौ त्रि०
कर्णकः खडू स्त्री ७ न० । कर्णवतरोगभेदे कर्णवतरोगशब्दे
विष्टतिः ।

कणकोटो स्त्री कर्मयति भिनसि कश्च स्वस्य कीटः
अस्यायै कोप् कोटी कर्म० । यतपद्याम् (काण्डाह) ।

हेमच० । [कर्मिकर्णकोऽप्यत्र ।

कर्णकर्मि पु० कर्णगतरोगग्रन्थे सुश्रुतोक्ते कर्मरोगभेदे
कर्ण स्त्रेड पु० ७० । सुश्रुतोक्ते कर्मगतरोगभेदे कर्मगतरोग
ग्रन्थे विवृतिः ।

कर्म गतरोग पु० कर्म गतरोगः । सुश्रुतोक्ते कर्म गते रो-
गभेदे तद्भेदनिदानादि तत्त्वोक्तं यथा ।

‘अथातः कर्मगतरोगविज्ञानायमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

१ कर्मग्रन्थ २ प्रकादयश्चाधिये ३ स्त्रेड एव च । कर्म स्त्राय

५ कर्मग्रन्थ ६ कर्मग्रन्थ ७ स्त्रेड एव च । कर्मिकर्णप्रतीमाहौ

विद्वधि १० विद्विध ११ स्त्राय । कर्मपाकः १२ प्रतिकर्ण

१३ स्त्रायार्थचतुर्विधम् १४, १५, १६, १७ । तप्याह्वद

चतुर्विधं १८, १९, शोधयामि चतुर्विधं २५, २६ ।

एते कर्मगतारोगा अष्टाविंशतिरिति । समीरण

श्रोत्रगतोऽन्वयाचरः समन्ततः शूलमतीव कर्णयो ।

करोति दोषैश्च न्यासमायतः स कर्मग्रन्थः । कर्मितो

इराचरः । यदा त्व नाडीय विमार्गमागत स एव

ग्रन्थमिवहासु तिष्ठति । श्रुतिरिति ग्रन्थं विविधास्तदा

नर प्रकाद २ मेन कथयन्ति नामकम् । स एव ग्रन्थ

मिवहा यदा विराः कफातुवातो ऽन्वयुक्तं ति-

ष्ठति । तदा नरस्याप्रतिहारसेविनो भवेत्तु बाधिर्य-

नसंबन्धं कर्तु । अमातुलताद्रुलकमात्रमोजनात् समी-

रणः ग्रन्थपथे व्यवस्थितः । विरिक्तशीर्षस्य च शीत-

सेविनः करोति हि स्त्रेडमतीव कर्मयो । शिरोऽ-

भिभातादय वा निमज्जतो अथ प्रपाकादयवापि वि-

द्विधेः । अनेत्तु पूर्व त्रयोऽनिवायत सकर्मसंज्ञावधू

इति प्रकरोति । कफेन कर्णं प्रचितेऽथ कर्मयो

मूर्ध्नि भवेत् श्रोतवि कर्म संचिते । विशोभिते श्लेष्मणि

पिच्छतेजसा कर्णा भवेत् श्रोतवि कर्म गूथक ६ । स क-

र्म गूथो वृषतां वदागतो निवायितो ब्राह्मण्य प्रपद्यते ।

तदा स कर्मप्रतिमाह्वसितो भवेद्विकारः शिरोऽति-

तामनः । यदा त्व मूर्ध्निन्वय वापि जन्तव शूलजन्त

पत्नान्वयवापि मलिका । तदुल्लगत्वाश्रयो निवृण्यते-

भिभग्निराहौ । कर्मिकर्णकस्तु ८ व । यथाभिवातप्रभवस्तु

विद्वधि १० भवेत्तथा दोषकतोऽथवा पुन । स रत्नपीता-

रूपकसमासनेत्यतोऽधूमावनदाह्वयेशान् । भवेत्तप्राक

११ शूलु पिच्छकोपनो विकोवविद्धदकरच कर्मयो ।

स्थिते कफे श्रोतवि पिच्छतेजसा विवायमाने भयव-
न्मतापनात् । अनेदगो वायव्या अनेदगो वनं अनेत्तुति
संप्रतिकर्णक ११ । मदिष्टिक्काव्यायावि १४, १५, १६, १७
तत्पतस्तथैव शोषा १८-२० अह्वद २५-२८ लिङ्ग, मोरि
तम् । मया पुरस्तात्प्रसमोष्य मोक्षवेदिहैव तानि प्रवतो
भिमग्गरः” । [२ रोगभेदे च ।

कर्णगूथ न० ६ त० । १ कर्मग्रन्थे कर्म गतरोगग्रन्थे सुश्रुतोक्ते
कर्णगोचर पु० कर्मग्रन्थे कर्मग्रन्थपारजन्मबोधस्य गोचर वि-
षयः । त्रयचयोगे विवरे ।

कर्णग्राह पु० कर्मग्रन्थं श्रुतिरिति कर्ण-कर्म उप० व० ।
कर्णधारे नायिके । तस्यापत्तं देवता० ठक् । कर्म-
ग्राहिक तदपत्ते उ० स्त्री० ।

कर्णच्छिद्र न० ६ त० । कर्मग्रन्थे “कर्मच्छिद्रं वृत्तं मान कीट
होदमहादि वा । श्रुतेषामहरेद्वीमानयवापि यथाकमा”
सुश्रु० ।

कर्ण(कर्णे)जप ति० कर्म जपति वा वृत्तमा अह्वय । कर्णे
श्रवणे । “कर्मजपराहितराज्यलोभा” भट्टि । कर्म-
कर्णजापोऽप्यत्र ।

कर्णजलूका स्त्री कर्म जलूकेव । यतपद्याम् (काण्डाह)
कर्मजलूकस् इत्यत्र ग्रन्थमा० । कर्मजलूकाऽप्यत्र
अनर । कर्मजलूकस् इत्यपि तत्राथे भरतः ।

कर्मजाह न० कर्मस्य कर्मस् कर्म + जाह । कर्मभूते ‘क-
र्मजाहविशोपनेति” भट्टि ।

कर्णजित् पु० कर्म जितवान् जि-भूते क्तिप् । अह्वने तस्य
तत्पत्यकथा मा० क० ६ । अ० । तत्रोर्बुद्धिज्ञा “ततो-
ऽह्वनस्य शिरोजहार, इत्यत्र वज्जेय वजा महेन्द्र ।
शरोत्तमेनाह्विकेन राजन् । तदा महारत्नप्रविशान्-
तेन” । कर्म हामदयोऽप्यत्र ।

कर्मताल(ह) पु० ६ त० । तस्य व वा । कर्मताडने । “अन-
त्यत स्फुटकतकर्मताडना” भाष । [ह्वा] लिङ्गा० ।

कर्मदर्पण पु० कर्म दर्पण इव । कर्मभूतचभेदे (कानत-

कर्मदुन्दुभि पु० कर्म दुन्दुभिरिव तत्तु अह्वनिहेतत्वात् ।

यतपद्याम् । (काण्डाह) ग्रन्थमा० तत्रा कर्मप्रभेदे हि
दुन्दुभिदुध्वाभजनमासस्याद्यत्वात् ।

कर्मधार पु० कर्मग्रन्थं धारयति क-कर्म उप० व० ।
१ नायिके (माजो) अनर । “अकर्णधारा जलनो विद्व-
नेतेह मोरिव” इति० । “बाह्विर्वाहवर्णधारेति”
वा० ६० । २ इत्यादिनिवारणे ति० । “अकर्णधारा

पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मे । गते दशरथे स्वर्गे रामे
च रण्यमान्निते" रामा० ।

कर्णनाद उ० कर्णे अङ्गुल्यापिहितकर्णे नादः ध्वनिभेदः ।
अङ्गुल्यापिहितकर्णे (भो भो) इत्याकारे मध्यमाशब्द-
स्वरूपे ध्वनिभेदे । 'मध्यमा श्रुतिगोचरा' इत्युक्ते कस्या-
स्तथात्वम् ।

कर्णपत्रक उ० पत्रमिव कावति कै-क कर्णे पत्रक इव । क-
र्णपात्याम् । "कनीनिके चाक्षिकूटे शङ्कुली कर्णे
पत्रकौ । कर्णे शङ्कु भ्रूवौ दन्ताभेदावोष्ठौ ककुन्द्रे"
वाच० । "कर्णपत्रकौ कर्णपात्यौ" मिता० ।

कर्णपथ उ० कर्णे एव पन्था अच् समा० । कर्णरन्ध्ररूपे
शब्दप्रवेशनयोग्ये मार्गे ।

कर्णपरम्परा स्त्री इत० । अक्षरपरम्परायाम् । (काणा
काणि) "तेनैव च क्रमेणैव गत कर्णपरम्पराम् । प्र-
यादोबहुवीभाव सर्वत्रापि पुरे यवौ" कथासरित्सा० ।
एकस्य सकाशादनेन श्रुत्याऽन्यस्यै कथने तेनापि पुनरन्यस्यै
कथने एव परम्पराया अक्षरे अस्य वृत्तिः ।

कर्णपराक्रम उ० अपभ्रंशयोगवद्भवन्दोशुक्ते काव्यभेदे ।

कर्णपर्वन् न० भारतान्तर्गते अष्टमे पर्वणि । तत्पर्वणि
कथासमूहस्य भा० आ० । अ० अथा

"अत पर कर्णपर्वं प्रोच्यते परमाद्भुतम् । शारव्ये-
विनियोगश्च मद्रालस्यधीमतः । आख्याय यत्न पीराणा
विपुलस्य निपातनम् । प्रयागे परमेश्वरस्य सवाद् कण शस्त्र-
यो । हंसकाकोयमाख्याः तथैवास्तेपसंभृतम् । बध् । पा
यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो
दण्डस्य च बधस्तथा । द्वैरथे यत्न कर्णेन धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । सशय गमितो युद्धे मित्रतां सर्वधर्मात्मनाम् । अश्वो-
न्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिराकिरीटभोः । तत्तैवास्तुमयः
प्रोक्तोमाधवेनाज्जुमस्य हि । प्रतिष्ठाप्यैकश्चापि वषोड-
शासनस्य च । भिक्षा एकोदरो रक्त पीतशान्तं च युगे ।
द्वैरथे यत्न पार्थमे हतः कर्णो महारथः । अष्टमं पर्व
निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः । एकोनसप्तति प्रोक्ता अध्या-
याः कर्णपर्वणि । अत्रायैव सहस्राण्यन्यत्रोक्तगतानि च ।
पठ्यन्ति तस्मात् प्रोक्ता पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्तिता ।
"कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् । विप्रैश्च
मकतं सख्यगृह्यात् स यतमानसः" भा० सर्गा० । ई० ।

कर्णपाक उ० सुष्ठुतोक्ते कर्णरोगभेदे कर्णगतारोगशब्दे विहितः
कर्णपालि(ली)स्त्री इत० । कर्णपाके कर्णाशभेदे । (काणे-

रपाता) तदवयवस्य भासपेशीभेदे यथाह भावप्र०
भासपेशीसख्याविभागे 'यथार्थमुष्णायुक्तोवायु स्रोतावि
दारयेत् । अन्तुप्रविश्य पिशित पेशीर्विभजते तथा ।
भासपेश्यः समाख्यातामृणां पञ्च शतानि च" इत्युप
क्रम्य "गण्डयोस्तक्तः कर्णयोर्ह" इत्युक्तम् । 'कर्णे-
शोचोभवेत् पात्याम्' "कुर्वन्ति पाठिका पात्याम्"
"लिङ्गात् स शङ्कुलोन् पाठे" । कर्णरोगे भावप्र०
"लिङ्गात् निर्भासीकुर्व्यात्" भावप्र० । कर्णं पाठ
यति पाठ+अण् उप० स० गौरा० ङोप् । (काण-
वाङ्मा) २ कर्णालङ्कारभेदे हारा०

कर्णपात्यामय उ० ७त० । कर्णे व्यधदोषने सुष्ठुतोक्ते कर्ण-
पालिरोगभेदे स च सुष्ठुते रोमद्रवो दर्शित यथा
"कर्णेपात्यामयाघृणा पुनर्वर्चिग्रासि सुष्ठुतः" । कर्ण पा-
त्या प्रकुपिता वातपित्तकास्तथा । द्विधा वाच्यं स-
मृष्टा कुर्वन्ति विविधा रजः । विस्फोट सञ्चता शोथ
पात्या दोषे द्वैवातिक्ते । दाहविस्फोटजनन शोथ पाकश्च
पैत्तिके । कण्डूः सञ्चल्युक्तमो गुरुत्वञ्च कफात्मके ।
यथादोषश्च समोध्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितम् । स्वे-
दाभ्यङ्गपरीपेकैः प्रलेपास्तृग्विभोक्षणैः । मृद्भिः क्रिया
दृष्टणीयैश्चास्त्रं भोजनैस्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां
चिकित्सां कर्तुमर्हति । अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गैर्वर्चि-
पात्यासपद्रवान् । उत्पाटकस्योत्पुटक श्यान कण्डूयुतो
भयम् । अवमन्यः सकण्डूको चन्धिको जम्बुलस्तथा ।
स्नायी च दाहवाञ्छैव शृण्वता क्रमशः क्रियाम् ।

कर्णपिशाची स्त्री देवीभेदे । तन्मसारे मूल दृश्यम् ।

कर्णपुर न० इत० अच् समा० । चम्पानगर्याम् हेमच० ।

कर्णपुष्प उ० कर्णे इव पुष्पं यस्य । मोरटालतायाम् रा-
जनि० ।

कर्णपूर उ० कर्णे पूरयति पूर-अण् । कर्णाभरणे, शनीलो
त्यले, शिरोपशृङ्ग सेटिनि० । अशोकवृक्षे राजनि० ।
एतेषां पुष्पैः स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

"यस्याश्चौरश्चिकुराचिकुर कर्णपूरमयूर" प्रसवरा० । "प्रञ्जा-
नवीजाहुरकर्णपूर" "विलम्बिनोबोत्पङ्ककर्णपूर रघु ।
कर्णपूरक उ० कर्णे पूरयति पूर-अणुल् । इन्द्रवज्र-
राजनि० । स्वाथे कन् । अकर्णभरणे शनीलोत्पले,
शिरोपशृङ्गे अशोकवृक्षे च राजनि० । एतेषां
पुष्पैः स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

कर्णपूरण न० इत० । सुष्ठुतोक्ते तेषां दिना कर्णस्य पूरणे

“स्नेहमारोऽयं पुत्रः प्राणाश्च स्नेहभूयिष्ठा स्नेहसाध्याश्च-
भवन्ति स्नेहोहि धामानुवासनमस्तिष्कशिरोवस्त्रात्तर-
वस्तिनस्य कर्णपूरणगात्राभ्यङ्गभोजने षूपयोज्य” सुश्रु० ।
कर्णप्रणाद उ० कर्षं गतरोगघट्टे सुश्रुतोक्ते कर्षं रोगभेदे ।
कर्षं प्रतिनाह कर्षं रोगभेदे कर्षं गतरोगघट्टे विवृति
कर्षं प्राय उ० देयभेदे ष च ह० स ० नैर्ऋत्यासक्त ।
“नैर्ऋत्या दिग्दिशे” इत्युपक्रम्य “कर्षं प्रायपार-
यवभूद्रा” १४, १८ । [राजनि० ।
कर्षं फल कर्षं फलमिवाय । सत्सुभेदे (काण्डिमाह)
कर्षं भूषण न० कर्षं भूषयति भूष-ल्यु । कर्षाभरणे अमर ।
कर्षं मल न० इत० । कर्षस्य मलाकारे पदार्थे (काणेर खब)
हारा० कर्षमलोत्पत्तिप्रकार भावप्र० उक्तो यथा ।
“ततो मासाग्निना पुन पच्यमान पञ्चाहोरात्रात् सा-
हट्टण्डाश्च वावन्मासेष्वेव तिष्ठति तत पच्यमानास्तस्मान्
मल निगच्छति तद्गानवाशुना क्षिप्र कर्षावागल्य
कर्षे विह्वल भवति” । कर्षं विह्वलदयोऽप्यत्र । [हेम० ।
कर्षं मो(टि)टी स्त्री कर्षं मोटयति इन् वाढीप् । दुग्भेदे
कर्षं योनि लि० कर्षं योनि स्थानमस्य । कर्षं प्राप्ते विषये ।
“नृचक्षुषो दृश्ये कर्षं योनय” क० २, २४, ८ । “कर्षं यो-
नय श्रोत्रेन्द्रियमाह्ला” भा० ।
कर्षं लि० कर्षं कर्षं यत्किरक्ष्यस्य विधा० षच् ।
प्रयत्नश्रवणशक्तिरुक्ते ।
कर्षं लता स्त्री कर्षं लतेव । कर्षं पाख्याम् (काणेरपाता)
स्त्रार्थे कन् कृत इत्यम् । कर्षं कृतिकापि तथार्थे हेम० ।
कर्षं वय उ० कर्षं कर्षाकारोवयोयत् । मञ्जे हारा० ।
तस्य पादेषु बयाकारत्वात्पात्यम् ।
कर्षं वज्जित लि० इत० । १। बधिरे (काडा) ओलमृन्त्ये ।
२। धरे उ० स्त्री यत्तव० । स्त्रिया जाता ह्रीप् । तस्य
चणु अवस्थात्पात्यम् । बाधिर्यञ्च श्रवणशक्तिशून्यत्वम् ।
कर्षं विष् स्त्री कर्षं विट् । कर्षं मले (काणेरखल) “वसा-
शुकमसृङ्मल्लामूलमिडवाणकर्षं विट् । स्नेहाशुद्रुवि-
कासो दो हादयते नृणा मला” मनु । “शोधयेत्
कर्षे विट्कान्त भिषक् सम्यक् यक्षाकया” सुश्रु० ।
कर्षं वेध उ० विध-घञ् ईत० । शास्त्रोक्तविधानेन कर्ष-
योर्वेधने । तत्प्रकाररुहृर्कादिक सङ्गर्षविनामणिपीयू-
षधारयोदक यथा ।
“हृत्तैसाश्चैतपोवायश्च हरिययन जन्मसास च रिक्ता
युग्मावद् जन्मतारान्द्रुमनिवसुभि सभिते माय्यो वा ।

जन्माहात्म्यभूये परिमितदिवसे जेज्जशुकेन्दुवारेऽ
योजावदे विष्णुयुग्माटितच्छटुदधुभै कर्षवेधः प्रयत्नः ।
संशुद्धे अतिभवने त्रिकोणवेन्दुग्रावस्थैः युग्मचरं
कवीन्द्रकम् । पापाख्यैररिषहजायनेहस्यैर्बन्धन्ये
त्रिदशगुरौ शुभावहं स्नात्” विना० ।

“आरभ्य जन्मदिवसं यावत्तं गृह्णन्” भवेत् । जन्म-
मासं च विज्ञेयो गृह्णन् सर्वकर्मसु” इति ब्रह्मवैवर्तितम्
जन्ममासम् । रिक्तान्तिचिम् ४, ८, १४ । युग्मावद् समवर्षं
द्वितीयचतुर्थादिकम् । जन्मतारं प्रथमदशमेकोनविंशति-
कांतिका इति । उक्तं च अथहारोच्ये । “न जन्म-
मासे न च चैतपोवे न जन्मतारादु हरौ प्रसृप्ते । तिस्रश्च
रिक्तो न च विट्दुष्टे कर्षस्य वेधो न समानवर्षे” इति ।
अत्र चैतस्य निवेधोमीनाकविषयः पौषनिवेधोऽपि चतुर्ष्वे
विषयः अन्यथा “कार्तिके पौषमासे वा चैते वा फाल्-
गुनेऽपि वा । कर्षवेधः प्रयत्नं युक्ते पक्षे युगेऽहनीति”
आख्यवचनसङ्गतं स्नात् । अत्र कार्तिकयुगपक्षमादधीत
परः कार्तिकः प्रयत्नः पूर्वमेव देवयजनसत्त्वादिनेन । अत्र
जन्ममासे ब्रह्मन्तराख्यमाह प्रबोमपारजाते आह ।
“यो जन्ममासे कुरुर्मवात्मा कर्षस्य वेधं कुरुते विमोहात् ।
मूढः स रोगी धनशून्यमाय माप्नोति मूढं निधनं तद्वाञ्छति”
विहितकालमाह कर्षति तत्कालं नटं मुनयः सप्त वसवो द्यौ
गर्तं सभिते गच्छिते मासि वरमासे सप्तमासेऽष्टमासे वा ।
अथोवा जन्माहात्म्ये भूयेदोदशभिः षोडशभिर्ग परिमिते
गच्छिते दिवसे सौरशावने कर्षवेधः प्रयत्नः उक्तं यदाह जग
न्याहने वसिष्ठ “मासे वते सप्तमे वाष्टमे वा वेधो कर्षो हादये
षोडशेऽङ्गि । मध्ये चाङ्गः पूर्वभागे न रात्राविति” वदा ह न-
वमासादौ कर्षवेधश्चिन्तयित तदा तिथीनाह जगन्मोहने
वसिष्ठ “द्वितीया द्वायमी वयो सप्तमी च त्रयोदशी । हादशी
पञ्चमी यस्ता ततोया कर्षवेधने” इति । जेज्जशुकेन्दु-
वारे इति बुधवृहस्पतिशुकचन्द्रवारेषु प्रयत्नः कर्षवेधः
यदाह जगन्मोहने वसिष्ठ “भूमिजाकांक्षजाकांक्षां वारान्
संवर्जयेद्भुधो । जीवेन्दुजेन्दुशुक्लाणां दिवशां परिप-
जिता” इति । अथेति योजावदे विषमवर्षे वा कर्षवेधः
प्रयत्नः । सूर्यवसे सतोत्यपि ध्येयं यदाह राजमासं च
“अर्धेऽनुकूले यमिनि प्रयत्ने तारावसे चन्द्रविट्दिवसे । न
युग्मवर्षे शुभदं शिन्नुनां कर्षस्य वेधं मुनयो वदन्ति” अत्र
कर्षस्येत्येकवचनं पक्षकत्वाधिकरणत्वादेनाविर्भावत
तेन द्वयोरपि कर्षवेधः । विष्णुति श्रवणा धनिना

पुनर्वसुविज्ञानुराधासृगरेपक्षिनीपुत्रहस्तनक्षत्रैर्दशभिस्-
बलक्षिते कावे कर्षवेधः प्रगच्छ । उक्तं हि श्रीपतिना
“पौष्पवैष्णवकराश्रमचित्रापुष्पाशयपुनर्वसुमैत्रे । सैन्दवे
श्रवणवेधविधान निर्दिशन्ति सुनयो हि शिशूनाम्” ।
नारदेनापि “चित्रादित्याश्रिविष्णुन्मरविमित्रवस्तुहय ।
समृगेज्जेषु बालानां कर्षवेधक्रिया हितेति” गण-
णोक्तत्वाद्यमप्युक्तम् । “पुष्ये धनिष्ठासदितौ हरीन्दुत्वा-
द्दे करेऽन्त्ये तिसृषूत्तरासु । दक्षे समेत्वेऽप्यय कर्षवेधो
नेष्टासु सर्गेऽष्टमरागिसंस्थाः” इति । अतैष्टिकोवि-
कल्पः । अत्र जन्मनक्षत्रनिषेध सर्ववादिसिद्धः । तदुक्तं
दीपिकायाम् “जन्मनक्षत्रगणन्दूः प्रगच्छः सर्वकर्मसु ।
शौरभेमजवादाध्यकर्त्तनेषु विवर्जयेत्” इति श्रीदेव-
इति धातुर्धातुसारात् कर्त्तव्यमन्त्रेण कर्षवेधो विव-
क्षितः । तथा च अर्थेते । “जन्मनि मावि विवाहः शुभ-
दो जन्मर्जजन्मराश्वोच । अशुभं वदन्ति गणाः श्रुतिवेध
शौरयात्प्रसिद्धिः” । “श्रुतिभवेऽष्टमस्थाने संशुद्धे सर्वपह-
वर्जिते सति । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः “न कश्चिदि-
ष्टोऽष्टमरागिसंस्थश्चिद्वयज्ञावससक्तं चेति” अत्र
विहितहस्तानि प्रयोगपारिजाते नारदेनोक्तानि । “हस्तभे-
मिषुने भीने कुवीरे कन्यकासु च । दशभाषामे च कुर्वीत
कर्षवेधं शुभावहम् । मेवममकरस्यैव मध्यमा शुरुषोदितौ ।
विहृष्टविक्रमास अधमत्वाद्दिवर्जिताः” इति । अतएवो-
क्तं वराहसंहितायाम् “बामे हृतीये च शुभैः समेते क्रू-
रैर्विहीने शुभराशिहस्तने । वेध्यौ तु कर्षौ त्रिदशज्ज-
ग्ने” इति शुभायन्द्रबुधशुरुका । तेन राशयः कर्ममिषु-
नकल्पाष्टमहाधतुर्भीमास्ते नामन्यतमे जग्ने क्रूरैर्विहीने
समीक्ष्ये । अन्यहृदोपिकाकारमतमान्विताह करोति ।
करीज्जबोर्जग्ने हस्तमहाधतुर्भीमानामन्यतमे जग्ने सति
त्रिकोणे ५,८, केन्द्रे १,४,७,१० तत्राव १,११, स्थिते शुभ-
पक्षेऽथ पापास्थिर्षहैरविहज्जायगेहस्तस्यैः षष्ठतीर्थ-
कादयस्यानस्थितैरुपबलिते तथा जग्नेस्ये त्रिदशगुरौ
सति कर्षवेध शुभावह शुभकारकः स्यात् उक्तञ्च दीपि-
कायाम् “सौम्यैस्त्रिदशविक्रमकण्टकगतेः पापैस्त्रिनामा-
रिगैरोजाष्टे श्रुतिवेध रेज्य सतयोसेग्नेऽनुकूले शुभे” इति
शुरु “कर्षवेधाटिकादंष्ट्रे नेष्टा समेऽष्टमस्थिता । कर्षवेधो
विनिर्देश्योक्तमन्ये च हृष्टसती । तदभावेऽन्यकेन्द्रस्ये तद-
भावे त्रिकोणे” इति अत्र कर्षवेधप्रकरो रत्नमाहायाम्
“विश्वरजस्तदनसु सातदहस्तगणिकः । शोचिभोवेधवेत्

कर्णो मृत्प्रा हिगुणसूत्रया” कर्णरन्ध्रे विशेषमाह देवज-
 “कर्णरन्ध्रे रवेष्ठाया न विशेष्यजननः । तं हृदा
 विस्तरं यान्ति पुरयौषाश्च पुरातनाः” शालङ्कायनः “व्यवि-
 ष्कलैर्यद्भुता लम्बकणैस्तथैव च । दग्धकणैश्च यद्भुतं
 तद्वै रक्षांसि गच्छतीति” । कर्णवेधप्रकारः कर्णव्यधिविधि-
 शब्दे वक्ष्यमाणस्तुतोक्तावनुसन्धेयः ।

विधा० पा० । श्रीधरः “हरिहरकरचित्वासीत्य
श्रीश्रीसाराथ्यादितिवसुध घटालोचिङ्गवर्ज्यं सुखम् । शशि-
बुधगुरुकाव्यानां दिने पर्वरिक्तारहिततिथिषु शुभे नैधने
कर्णवेधः । सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुस्थे श्रीनौदये शुभे ।
दिनच्छिद्रव्यतोपातविधिवैधित्ववर्जिते । शिरोरजात-
दन्तस्य मातृवत्सङ्गपरिषः । सौचिकोवेधयेत् कर्णौ कृष्या
द्विगुणसूत्रवा , मातृकुम्भमयो सूत्रिवेधने तु शुभम-
दा । राजतो वायवी वापि यथा विभवतः शुभा । सुभू-
मौ मातृणे रम्ये शुचौ देशे ऽ स्तरे रवेः । सन्निधौ वेधयेत्
कर्णौ स्त्रीपुंसोर्बामदक्षिणौ । क्रमेण पूर्वं वेध्या द्वौ शि-
रोरायुयवर्जनी । अथ वेऽप्युक्तम् “शुक्रसूत्रसमायुक्तताम्ब-
कृष्या च वेधयेत् । वेधात् ब्रतीये नक्षत्रे क्षान्तयेदुष्णवारि-
णा । रोपणार्चसुगुध्यं बाहसंपत्तिमानुयात् । एवं क्षिप्ते च
भिधौ च हित्वा बोज्झानि बोजवेत्” विष्णु धर्मोत्तरे पुष्कर-
“शिरोरवाच कर्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु । पूर्वाह्णे पूज-
नो ज्ञात्वा वेधयस्व हरस्य च । ब्रह्मण्यन्दस्त्रयाभ्यां दिगी-
मानान्तवैव च । नासत्ययो सरस्तत्या ब्राह्मणानां गवा
तया । गुरुणां, मण्डलं ज्ञात्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् ।
तद्योपवेशयेत्तत्र धात्रीं शुक्राम्बरा तया । अलङ्कृतं तदुत्-
सङ्गे बाधन्तृत्वा तु सान्त्वने । धृतस्य निवृत्त सत्यं कर्ण-
युग्मं रसाङ्कितम् । विष्येदलङ्कृते क्षिप्ते सकृदेवात्र छाववात् ।
मागदक्षिणे कुमारस्य भिवगवासे तु वोधितः । शिरोर्वि-
वर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् । कर्णवेधदिने विधाः
सांख्यारविकल्पको । पुष्पाश्च विविधा नार्थ्यं सुहृदय
तया ह्रिजेति” । अत्र पुष्करकर्णरन्ध्रद्विधिवत्वे शिरोरमा-
ह हेमाद्रौ देवस्य “कर्णरन्ध्रे स्वेच्छात्वा न विषेदपज-
न्मनः । तं दृष्ट्वा विस्मयं वान्ति पुण्यौवाच सुरात्मना” ।
तत्रभाष्यं प्रसङ्गान्तरेणाह शङ्ख । “अङ्गुष्ठमानशुषिरौ कर्णौ
न भवतोयदि । तस्मै प्राङ् न दातव्यं यदि चेदं तु भवेत् ।
तस्य प्राङ् ऽप्यात्मतामाह याज्ञवल्क्यः । “अग्निहोत्रे-
र्यङ्गुष्ठं बभ्रवर्षेणया च दत्तं । दग्धकर्णौ यद्दत्तं त-
द्देवराशिं नृणां त” । विधा० पा० । तथा च कर्णवेध-

संस्कारः किन्तु आद्यादौ पाततासम्पादकोऽष्टविशेष-
जनक क्रियाभेद इत्याकरे स्थितम् । यन्त्राकामानं क-
र्णवेधनीशब्दे वक्ष्यते । अत्र कालादिप्रतिप्रसवः ज्यो० त०
माशुव्यष्टद्विजमात्तं शुद्धकल्पिनामणिषु “यदापत्यहय
तिष्ठेत् सम्प्रभोऽप्यपरस्य च । षट्कर्णे तं विजानीयात्
गर्हितं च त्वयस्य च । इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याथ
वत्सरे । कर्णवेधो हितस्य भाव ज्यैष्ठविचारणा ।
षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धा समेपि च । कर्णौ
वेधौ न दोषः स्यादन्यथा मरण भवेत्”

कर्णवेधनी स्त्री कर्णोविध्यते अत्रया विध-करणे ल्युट्
ङीप् । कर्णवेधसाधने यन्त्राकाया तन्त्रानादिः भदनरत्ने
दृष्ट० प० । “सौवर्णीं राजप्रत्यस्य, राजतो विप्रवैश्ययोः ।
श्वरस्य चायसौ सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका” । अस्य
त्रिकाशुद्रप्रमाणतया शब्दकल्पद्रुमे हस्तिकर्णवेधन्यर्थ-
कतोक्तिं नास्तीत्युक्तेति पर्यायोक्तिश्च प्रामादिकी । त्रि-
काशुद्रशेषे हि “न नृ गा गजवरे नास्ती कर्णरोकन्तु वेध-
नोत्थं पाठस्यैव दर्शनात् कर्णच्छिद्रस्य वेधनीपर्यायताया
नास्तीत्युक्तस्य गात्रावरपर्यायतायाश्च ततः प्रतीतेः हृदय-
नयवार्थकशब्दकथनप्रकरणे तत्कर्णवेधन्यस्तु पर्यायकथ-
नानौचित्यात् ।

कर्णवेष्ट ३० कर्णो वेद्यते अनेन । कुण्डले । क्रोधवशा-
सुरांशे २हापरयुगोयन्त्रभेदे च । “गण क्रोधवशो नाम
यस्ते राजन् । प्रकीर्त्तित । तत संजज्ञिरे वीरा-
क्षिताविह नराधिपा । भर्तृक कर्णवेष्टश्च विज्ञाय
कीचकस्तथा” भा० आ० ६७ अ० । एषु ल्, कर्णवेष्टकोऽ-
त्वं । कर्णवेष्टकाय हितम् छ यत् वा । कर्णवेष्टकीय-
कर्णवेष्टव्य तद्विते सुवर्णादौ लि० । भावे ल्युट् । कर्ण-
वेष्टन कर्णभूषणे न० । करणे ल्युट् । कुण्डले अमर ।
तत ताभ्या सम्पादो ठक् । कर्णवेष्टकिक कर्णवेष्टनिक कर्ण-
वेष्टन(के)न शोभमाने लि० “कर्णवेष्टनिकं सुखम्” मट्टि ।
कर्णवेधविधि ३० कर्णवेधस्य कर्णवेधस्य विधि । सुश्रुतोक्ते
कर्णवेधप्रक रभेदे स च प्रकारः सुश्रुते दर्शितोऽयथा
“अघात कर्णव्यपन्नविधिसध्यायं व्याख्यास्याम । र-
जाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्यते यथे मासि
सप्तमे वा शुरुपक्षे प्रसक्तोऽपि त्रित्यकरणसङ्गर्जनज-
त्रेषु क्षतमङ्गलस्तिवाचनं धातुगुणे कुमारसुपवेद्य
बालक्रोडनकैः प्रबोभ्याभिसान्वयन् भिषग्वामहृत्तेनाङ्ग्य
कर्णं दैवते जिह्वे आदित्यकरावभासिते यनैः यनैर्दे-

क्षिणहस्तेन षट्जु विध्यते पततुक् सूर्या बह्वक्षमारया
पूर्वं दक्षिण कुमारस्य, वामं अन्यायास्ततः पितृवर्त्ति प्र-
वेश्य सम्यक् विज्ञप्तमर्तसेन परिषेचयेत् । शोषितबहुत्वेन
वेदनया वान्यदेगविद्भिर्मातं जानीयाद्विरूपद्रवतया तद्दे-
विकमिति । तत्राक्षेन यदृच्छया विज्ञासु शिरासु का-
लिकामर्मरिकाखोहितिकास्तृपद्रवा भवन्ति । तत्र कानि-
काया ज्वरो दाहः श्वपथवेदना च भवति । मर्मरिकाया
वेदना ज्वरो ग्रन्थवच । लोहितिकाया अन्यास्तन्माव-
तानकशिरोग्रहकर्णं शूलानि भवन्ति । तेषु यथास्वं प्रति-
कुर्वीत । क्षिणनिष्ठाप्रशस्तसूचोव्यधाद्वाढतरवर्त्तित्याहोप-
प्रकोपादप्रशस्तव्यधाद्वा यत् सरम्भो वेदना वा भवति तत्र
वर्त्तिस्तृपद्रवाशु मधुकैरण्डमूलमञ्जिष्ठाचवतिलकल्कैर्भेषज-
प्रगाढैराक्षेपयेत्तावदावत्सु रुद्ध इति सुकूटं चैन पुनर्वि-
ध्यते विधानन्तु पूर्वोक्तमेव । तत्राहान्त्राहान्त्रं वर्त्तिश्च
स्युत्तरा दद्यात्परिवेकं तमेव । अथ व्यपगतदोषोप-
द्रवे कर्णं वर्द्धनार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्यात् । भवति चात्र ।
एवं विवर्द्धित कर्णं शिथिल्यते तं विधा नृणां । दोषतो
वामिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु ।

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णं सन्धानं कृतम् । तद्व्या-
नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको यङ्कृत् आसङ्गिभो गण-
कणं आह्वार्थी निर्व्वेधिमो व्यायोजिम कपाटस-
न्धिकोऽङ्कपाटसन्धिकः शक्तिप्रो हीनकर्णौ वल्लीकर्णौ
यष्टिकर्णौ काकीठक इति । तेषु प्रयुज्यायतसमोभव
पाणिर्नेमिसन्धानक । दृष्टायतसमोभयपाणिर्बलभे-
द्यक । सुखदृष्टसमोभयपाणिर्बल्लूरकः । अभ्यन्त-
रदीर्घैकपाणिरासङ्गिम । बाह्यदीर्घैकपाणिर्गण्डकणः ।
अपाणिर्बलभयोऽप्याह्वार्थः । प्रीठोपमपाणिर्बलभयोः
शीर्षपुत्रिकाश्रितो निर्व्वेधिमः । स्यूडाणुसमविपम-
पाणिर्व्यायोजिम । अभ्यन्तरदीर्घैकपाणिरितरास्यपाणिः
कपाटसन्धिकः । बाह्यदीर्घैकपाणिरितरास्यपाणिर्बल-
पाटसन्धिकः । तत्र दृश्यते कर्णं बन्धकित्वा साध्या
स्तेषां स्वनामभिरेवाकृतय प्रायेण व्याख्याता । स-
क्षिप्रादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुक्लशङ्कुलिरुत्तमपाणि
रितरास्यपाणिः शक्तिप्रः । अमघिष्ठमपाणि पर्य-
न्तयो क्षोणमाधोहीनकर्णः । तनुविषमास्यपाणिर्ब-
लीकर्णः, अघितमास्यस्यसिराततः स्यूडाणुपाणिर्ब-
लकर्णः । निम्माससक्षिप्राप्यास्यशोणितपाणिः काकीठ-
कपाणिरिति । बन्धवपि तु शोघदाहारागपाकपय

क्रास्त्रवदुक्ता न सिद्धिपयान्ति । भवन्ति चात्र । य-
थ्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेद्विह । कर्णपीठं
मध्ये मध्ये तस्य विद्धा विवद्वेत् । बाह्यायामिह दी-
र्घायां सन्निराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यान्तराया दी-
र्घाया बाह्यासन्निरुदाहृतः । एकैवत भवेत्पालि' स्थूला
ष्टयो स्थिरा च या । ता द्विधा पाटयित्वा त्रिंशत्वा
भोपरि सन्वयेत् । गण्डादुत्पाद्य साधेन सातुबन्धेन
जोषता । कर्णपालिमपावेस्तु कुर्याच्चिलिस्थ यास्त्रवित् ।
अतोऽन्यतम बन्धं विकीर्णुरपोपहरणीयोक्तोपसंभृतस-
म्भारं विशेषतयात्तोपहरेत् सुरा मण्डं क्षीरसदकं घा-
न्यान्ध कपालचूर्णं चेति । ततोऽङ्गनां पुरूपं वा अथित-
केमानलं तेषु भुक्तवन्तमाप्ते सुपरिच्छीतश्च क्त्वा न-
न्वत्तपधार्यं छेद्यभेद्यल्लेख्यव्यधनेरूपपद्मं रूपपाट्य कर्ण'गो-
णितमवेक्षेत तद्दुष्टमदुष्टं चेति । तत्र पातदुष्टे धान्यान्त्रो
ष्णोदकाभ्यां, पित्तदुष्टे ग्रीतोदकपयोभ्यां, श्लेष्मदुष्टे
सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्या-
नुपतमहीनमविपमञ्च कर्ण'सन्धिं सन्निवेश्य स्थित-
रक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यक्ष्य पित्तुल्लोतयोर-
न्यतरेणावगुण्ठय कृत्वाणमपाटमधिषितश्च बद्धा कपा-
लचूर्णं नायकीर्याचारिकतपदिष्टे दुहिन्नयोयोक्तेन विधाने-
नावचरेत् । भवतश्चात्र । विषहन् दिवास्त्रत्रं व्यायामम-
तिभोजनम् । व्यायाममग्निस्नानापं पाक्वमञ्च विवर्ज-
येत् । आसनेष्वपरोपेक्ष विराजमयचारयेत् । ततश्चैतेन
सच्छेदं तद्गृहादमनयेत् पित्तुम् । न चासंशुद्धरक्तमति-
प्रच्छरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि पातदुष्टे रक्ते
रूढोऽपि परिपुष्टनवान्, पित्तदुष्टे दाहपाकरामवे
दमावान्, श्लेष्मदुष्टे क्षयः कण्डूमान्, अतिप्रद-
क्षरक्ते श्यावशोफवान् । क्षीणोऽत्यमाशो न दृष्टिमुपैति ।
स यदा सुखतो निरुपद्रवः स्वर्णो भवति तदैव य-
नं यमैरभिवर्हयेत् । अतोऽन्यथा सरम्भदाहपाकरा-
गवेदनावान् पुनरिच्छते वा । अथास्याप्यदुष्टस्याभिवर्क-
मार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधामरुदविष्करामूपीदकसाम
प्लानो पय सर्पिर्मान गौरसर्पजश्च यथास्त्रामं स-
म्भूत्यार्काक्षकवसातिबलामन्नापामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धा-
क्षीरगुलजलशूकमधुरवर्गप्रतिशामं तैलं वा पाचयित्वा
सप्तगुणं निदध्यात् । सेदितोक्तदितं कर्णं केहेना-
नेन योजयेत् । अपातपुष्टं सद्यक् दद्यदांश्च विद-
र्हते । यथाश्वगन्धायस्त्राङ्गं किञ्चिद्वर्धनं कृतम् । य-

तायस्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरगुलजीवनैः । तैलं विपक्तं
सक्षीरमभ्यङ्गात् पालिवर्धनम् । ये तु कर्णा न वर्धन्ते
विधिनानेन योजिताः । तेपामपाङ्गदेशेषु कुर्यात् प्रच्छा-
नमेव तु । बाह्याच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो भ्रुवाः ।
बद्धमात्रन्तु यः कर्णं सहसेवाभिमर्हयेत् । व्यामकोशी-
समाध्यातः क्षिप्रमेव विमुच्यते । जातरोमा सुवर्णा च
सिद्धसन्धिं समः स्थिरः । सुखदोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं
वर्धयेच्छनैः । अमिताः कर्ण'बन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलै-
रिह । यो यथा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत् ।
एवं नेधप्रकाराभिज्ञेनैव भिषजा कर्णवेधः कारयितव्यः
कर्ण'शष्कुलो स्त्री कर्णस्य शष्कुलीव । कर्ण'गोलके, "अव-
लम्बितकर्ण'शष्कुलोकलसीकं रवमन्नवोचत" नेप० । "क-
र्ण'शष्कुलवच्छिन्नं नमः श्रोत्रम्" सुक्ता० २ तन्मध्याकाशे च ।
कर्ण'शूल न० ईत० । कर्ण'रोगभेदे । कर्ण'गत रोगशब्दे विपत्तिः
कर्ण'शोभन लि० कर्ण' शोभयति शुभ-पिच-ल्यु । कर्ण'भ-
रणे "उत नः कर्ण'शोभना पुरूषि" ऋ० ८, ७८, ३.
कर्ण'श्रव लि० श्रूयते श्रवः शब्दः कर्ण'न श्रवः श्रवणयोम्य-
शब्दोयत् । श्रवणयोम्यशब्दधारे वयूदौ "कर्ण'श्रवेऽ-
निचे रात्रौ दिवा पांशुसमूहने" मनुः ।
कर्ण'संस्त्राव ३० कर्ण'रोगभेदे कर्ण'गत रोगशब्दे विपत्तिः ।
कर्ण'सू स्त्री कर्ण' छते छ-क्षिप् । पृथायां कुन्याम् तत्-
प्रसवकथा कर्ण'शब्दे उक्ता । कर्ण'जनन्यादयोऽप्यत्र ।
कर्ण'स्फोटा स्त्री कर्ण' स्फोटो विदारणं ब्रह्मा । (काण-
फाटा) जताभेदे राजनि० । "कर्ण'स्फोटा कटुक्षिप्ता
हिमा च परिकीर्तिता । सर्वपद्ममूतविप्रदोपध्याधि
विनायिनो" राजनि०
कर्ण'स्त्रोतस् न० कर्ण'स्य स्त्रोत इव । कर्ण'मवे
कर्ण'स्त्रोतोभव ३० कर्ण'स्त्रोतयो विष्णुकर्ण'मवाङ्मवति सू-
क्ष्म, भवत्यस्मात् अपादाने अप् कर्ण'स्त्रोतो भवोयस्य वा ।
विष्णुकर्ण'मलोद्भूते मधुनामके कटमनःमके चासुरे ।
"कर्ण'स्त्रोतो मवश्चापि मधुं नाम मवासुरम् । तस्यपस-
पकर्ण'मरुपां बुद्धिं समास्थितम् । त्रक्षुणोऽपचितिं कुर्वीतु
लपान पुरुषोत्तमः" भा० अतु० ६६ अ० यथाश्वः स
विष्णुकर्ण'दुद्भवः तथा कटमशब्दे मवासुरे ।
कर्ण'हीन लि० ३० । विधरे बाधिर्यप्राप्तिश्च पाचि-
रभेजलया दवाह याता० स० । "वाक्पातो कर्ण'हीनो-
दयाश्रमभितप्रमाम्" २४० च ३ स्त्री चक्षुःप्रवस्तात्तस्य
तथात्वम् । किञ्च आतितात् टोप् ।

कर्णादि वि० पाणिन्युक्ते आह्वानमन्त्रमिति चे १ शब्दमये
न न गण्य । कर्ष्यं भविष्य नञ् सञ्च जेयं याद शुक्लं भू
इदं दलं खोव इष्टं, कर्ष्यमाह्वयं भविष्याह्वयमादि ।

कर्त्तिकार पु० कर्ण्य भेदम् करोति क-कण् उप० व० ।
 (गणित्यारी) १ वृक्षभेदे, २ चारुगन्धहृक्षभेदे, ३ (कोट सोन्दाह)
 शोधनरूपमखभेदकत्वात् तयो तथात्वम् ॥ "कर्त्तिकार"
 परिब्याध. पादपोत्पन्न इत्यपि । 'कर्त्तिकार'
 कटुस्तिक्तसुखर- शोधनो लघु । रज्जुन सुखद यो
 अक्षे प्राक्प्रत्ययकृतत्वं भावप्र० शुष्णादि उक्तम् "वर्ष प्रकृतं"
 सति कर्त्तिकार उच्यते, निर्गन्धतया स येत'
 कुमा० । 'अमन्तरस कश्चित् कर्त्तिक रमौर' दयङ्ग० ।
 कर्णिकिन् पु० कर्णिका हृष्टायङ्गु विरक्तमय इति । क-

कर्त्तरी स्त्री कृत-पञ्च कर्त्तरी राति रा-क गीरा० ई ३ । कपा-
न्याम् पत्नीकृतहिरण्यदे० केदनवाधने (कातारी) १ अस्त्रभेदे
“टटर्ष कर्त्तरीयन्ममस्तोपरिस्थितम् । अत्र पवनवेगेन
अमषाच महारयम् । अपि सृष्टन् मयकं यत् अहवति
कोटिम् ” काशी० । केशादिकर्त्तनवाधने (कावि)
इत्यस्त्रे, “क्रूरमध्यगतचन्द्रो जम्ब वा क्रूरमध्यकम् ।
कर्त्तरी नाम योगोऽयम्” इति ज्योतिषोक्ते ३ योगभेदे
च । कर्त्तरेयोग उपजम्बज्दे १२५६, ६० तत्प्रति-
प्रसवविशेषोऽपि उक्त । कृत-करि-कर्त्तरित्त्वयत् स्त्री ।
“सुरकर्त्तरिषट्ठयस्त्र रोमाणि निर्देत्” सुश्रु० । “मायो
कर्त्तरिकारको” बृह० वि० । अत्र “हृत्पोरिति” पा०
ह्रस्वः पीयू० । अस्तुत् सुरकर्त्तरिषट्ठयस्त्र ह्रस्वो
ह्रस्वाप्रसक्तेः सुस्वातोऽपि कर्त्तरिषट्ठोऽस्तीति गम्यते ।
स्वार्थे कर्त्तृ कर्त्तरिकायम् स्त्री ।

कर्त्तृ व्य ति० क-अव्ययार्थे तव्य । कर्त्तृ योम्बे । “हीनसेवा
न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो मङ्गदानम्” चाणक्य० । “शौचं
यथाह कर्त्तव्यं चाराणोदकवारिभिः” “मह्यव्याकृतमि-
होम कर्त्तव्यं स्वयमन्वहम्” मनु० “मनव्याकृतकर्त्तव्या”
कुमा० । कृत-कर्त्तृ तव्य । २ छेदो वि० । “पुत्रं वखा
वा आता वा पिता वा यदि वा गुरुः । रिपुस्यानेप व-
त्तेन कर्त्तव्या भूतमिच्छता” भा० शा० १४० अ० उभयतो
तव्य । ३ अक्षय्यकरये ४ अक्षय्यक्रेदने च न० ।

कर्त्तृ ति० क-तन् तच् वा । १ क्रियानिष्पादके क्रियोत्-
पादकयत्नवृत्ते त्वननयोगकर्मणि न परोतिभेदः । स च
कारकप्रयोजनत्वात् स्वतन्त्र यथाह पा० “स्वतन्त्र
कर्त्ता” । “क्रियात्म स्वतन्त्रेण विवक्षितो ऽर्थः । कर्त्ता
‘स्वातृ’ सि० कौ० । व्य कृतञ्चैतदस्याभि सरत्वायाम् अथा
“स्वतन्त्र इति शप्यन्नादिमन्त्रयसमभिव्याकृतधातुपा-
त्तमपानीभूतव्यापाराश्रयत्वमितरव्यापारानधीनव्यापारव-
न्मम् वा कर्त्तृत्वं बोध्यम् कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्या-
हारे फलस्यैव प्रयानतया बोधस्त्रोक्तमते कर्मादि-
व्याहृत्यर्थं शप्यन्नादिसमभिव्य कृतेति । विजलस्यैव
प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति ।
हरिणा तु स्वातन्त्र्ये विशेषो दर्शितो यथा । “वात-
वासक्रिये नित्य कारके कर्त्तृतेष्यते” इति सामान्यतो-
ऽभिधाय “प्राधान्यतः शक्तिवामात् प्राग्भावापादना-
दपि । तदधीनप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ।
अट्टत्वात् प्रतिनिधे प्रविनेके च दर्शनात् । आराद-

भुपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरित्यते” इति अस्यावमर्शः
इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मसन्नेः कर्त्तृव्यापारस्य
सत्त्वात्, तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादिक्रमं
इतरकारकाणां कर्त्तुं प्रवोच्यत्वात्, न तथा, दातादेः कृता-
रादिवत् कर्त्तुं प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्रवोनेऽपि
कर्त्तुं प्रवोगात्, आरात् साक्षात्पातकसम्भवाव्यापार
सत्त्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति । कौ० विवक्षित इति कर्मकर-
णादेरपि तत्तद्व्यापारस्य प्राधान्यमिधाने कर्त्तृत्वमिति द्यो-
तनात् । “उत्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करत्वादिबन्धवः” इति हरिणा
विवक्षावशात् सर्वत्र कर्त्तृत्वस्वीकारात् । माध्यमता तु
“वर्त्तमानं करत्वाधिकरणकर्म चाप्येव कर्त्तृत्वं निर्दिष्टमपा-
दानादीनां कर्त्तृत्वानिर्दर्शनाय” इत्युक्तत्वात् करत्वाधिकरण
कर्म चाप्येव विवक्षया कर्त्तृत्वमिति नामादानस्य प्रदानयो-
रिति विवेकः । कारकव्यापारभेदस्य बहुभावादा दर्शितः
सहित्य ततोऽस्माभिः शब्दाविरत्ने दर्शितो यथा
“कर्त्तुं कारकान्तरप्रवृत्तमव्यापारः । करणस्य क्रिया-
जनकाव्यवहितव्यापारः । क्रियाकलेनोद्देश्यकव्यापारस्य
कर्मस्य । कर्त्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारकव्यापारोऽधि-
करणस्य । प्रेरणातुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधि
भावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति । तत्र करत्वाभाद
कर्मकर्त्तृत्वा क्रियाजनकत्वं मुख्यं तैर्विना क्रि-
यातुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विविष्टक्रियाजन-
कत्वात् कर्त्तृत्वसत्त्वात् घटं अरति कटं करोतीत्यादौ
च बुद्धिस्त्वटादेरपि पूर्वकाव्यत्वेन आवादिहेतुत्वा-
नन्वात्यमतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति स्वाको
पचति ओदनं पच्यते इत्यादिप्रयोगः । अपादानस्य
अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्त्व-
तया पूर्वकाव्यत्वेन हेतुत्वात् क्रियानिष्पादकत्वेऽपि न
कर्त्तृत्वविवक्षा अप्रमिधानात् तदुक्तं भाष्येऽपादानादीनां
कर्त्तृत्वानिर्दर्शनायेत्यनन्तरुपदं सरत्वापन्यासे दर्शितम् ।
स च प्रवृत्तिनिष्ठोऽस्मद्वोरपि सम्पादकः “प्रवृत्तौ च नि-
वृत्तौ च कारकाणां यद्विचर । स कर्त्ता नाम विप्रैव-
कारकाणां प्रयोजकः” इत्युक्ते । स च पञ्चविधः “क्रिया
सुस्थोमनेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः । अनुमना
यहीता च कर्त्ता पक्षपिधः सृष्टाः” गोपाबभट्टा० अत-
एव अनुना “अनुमना विवक्षिता नियन्ता क्रवधिक्रमी ।
संज्ञायां चोपकर्त्ता च नृते धातका सृष्टा” इति वचनां

धातकर्त्तृत्वसक्तम् काशेख० “स्वादकोधातकस्तथेति”
अतश्चरणे पाठ । तेन अष्टाभिर्कर्त्तृत्वसक्तम् । स च प्रका-
रान्तरेण त्रिविधः “त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण क्रिया
प्रति । योगत्वप्रतिपिङ्गत्वविशेषणपदान्वये” भट्टका० ।
अस्यार्थं क्रिया प्रति प्रकारत्वेण कर्त्ता विज्ञायते
तस्य विवरणम् “साध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यत्र योग्य-
त्वेन लब्धविद्यस्वैवर्णिकः, १ । “अहरहर्दद्याद् दौ-
क्षितो न ददाति इत्यत्र प्रतिपिङ्गत्वेन दीक्षिते-
रपर २ । “स्वर्गज्ञानो यजेत” इत्यत्र विशेषण-
पदान्वयेन स्वर्गज्ञानः कर्त्ता ज्ञायते, ३ । स च प्रकारा-
न्तरेण त्रिविधः सात्त्विकादिभेदात् यथाङ्गीता “सक्तसङ्गो
ऽनहृयादौ धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्धयुः सिद्धयो
र्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” “रागो कर्मफलप्र-
पञ्चर्तुर्विषादात्मकोऽयुषि” । हर्षयोजान्वितः कर्त्ता
राजसः परिकीर्त्तितः” “अयुक्तः प्राकृतः स्रब्धः शठो-
नैकतिकाऽलसः” विषादो दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उ-
च्यते” । कर्त्तृपदञ्च क्रियान्वये ज्ञानान्वये वा मतभेदेन
रूढं न तु यौगिकमित्येतत् यन्दि० भट्टमतदर्शन-
प्रस्तावे दर्शितं यथा

“अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्या
घटाङ्कुरयो कृताकृतत्वव्यवहारात्कृन्तनकृत्वात्तु यत्पञ्च-
कर्त्तृपदस्य ज्ञानान्वयत्वबोधकत्वाच्च कृजोयत्त्वार्थत्वं,
क्रियामात्रार्थत्वे लज्ज, क्रियान्वय कर्त्तृपदाद्ये” स्यात् ।
तथा च कारकमात्रेऽतिप्रसङ्ग एवञ्च कृजो यत्त्वार्थत्वे-
न चाख्यातविवरणात् तस्यापि यत्त्वोऽर्थः । तदुच्यते ।
“कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया । यत्नएव कृति
पूर्वा पराङ्मनु सैव भावना” सैवाख्यातार्थोभावेनेति चेत् ।
बीजेनाङ्कुर कृतः स्वर्गादिना सुखं कृतं बीजमङ्कुरं
करोतीति यत्न विनापि व्यवहारात्” “कर्त्तृपदञ्च न
यौगिकं तथा हि कृजोयत्त्वार्थत्वे तिष्ठ कृत्वार्थत्वे वा
धातुप्रत्ययार्थयो कृतिजोर्वा परस्परमन्वयः कृतो कृति-
जन्यत्वस्य तद्विषयत्वस्य वाऽभावात् कृतिविशिष्टस्य कृति-
निराकाङ्क्षत्वादिति । एव लज्जः क्रियार्थत्वे तच्च क्रिया
अवयवकत्वे तयोः परस्परमन्वय एवेति उभयदर्शने क-
र्त्तृपदं कर्म्मोदिपदद्वन्द्वमेव । रूढिश्च ज्ञानान्वये क्रियान्वये
वेत्तव्यदेतत् तथा च कृताकृतविभागेन च कर्त्तृरूपव्यव-
स्थया च न कृजो यत्त्वार्थत्वमिति किञ्चाख्यातस्य करोतेच
न यत्त्वार्थत्वम् पाकाय यतैतं पाक करोतीत्यादौ यत्नइत्यस्य

यत्नविषयकयत्नस्य वाऽप्रतीतिः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च सा-
स्येनान्वयानुपपत्तेः पौनरुक्त्यात् एकत्वं विध्यनुवा-
ददोषाच्च” इत्यादिकम् भट्टमतम् । स्वमते तु लज्ज
यत्त्वार्थत्वमिति भेदः तच्च लघातुशब्दे दर्शयिष्यते ।
शब्दोऽप्रकटपदं यौगिकमिति व्यवस्थाप्य तल्लक्षणसक्तं यथा

“तिष्ठा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः । स्वार्थे
यादृशि बोध्यस्तत्कर्त्तृत्वं तदिहोच्यते । स विकरणेन
यद्वातनोपस्थाप्योयादृशार्थस्तदुत्तरतिष्ठा स्तोपस्थाप्यया-
दृशार्थोऽनुभावयितुं शक्यस्तद्वातनोपस्थाप्यस्य तस्य तदेव
कर्त्तृत्वं कारकमित्यर्थः । कर्म्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्यो-
ऽर्थं तिष्ठानुभाव्योऽपि न विकरणाक्तेनेति न तत्र प्रस-
ङ्गः । पञ्चति जानातीत्यादौ स्तोपस्थाप्यकृत्यान्वयत्वादौ
धातुपस्थाप्यस्य पाकबुद्ध्यादेरन्वयः पञ्चाद्युत्तरतिष्ठा बोध्य-
तइति पाकस्य यत्नवत्त्वं, ज्ञानस्यान्वयत्वमेव न श्यतीत्यत्र
नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिविम्बतइत्यत्र भ्रमात्मनः प्रति-
विम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्त्तृत्वम् । कर्त्तृशब्दस्तु अवयववृत्तिलभ्ये
लक्ष्यान्यये यौगिकएव न तु शक्यार्थक प्रकारान्तरात्म-
स्यैव शक्यत्वात् निरुद्धलक्षणया शक्यैव पान्नयत्वस्य तच्चा
प्रत्यायनात् । घटस्य कर्त्तृत्वादौ धातुकृत्त्वं षष्ठ्यर्थं फलस्य
प्रायशः कृतिविषयत्वात् घटाद्युपभोगात्कृत्कृतित्वं न
घटाद्युत्तुक्त्वा प्रमाणाभावात् अतो न घटादिभोक्तृकृत्क-
र्त्तृत्वप्रसङ्गः । क्रियान्वये कर्त्तृशब्दोऽरूढत्वेन रथादेर्गत्या-
दिकर्त्तृत्वमपि सत्यमेवेति तु न युक्तम् । क्रिया हि नात्र
अन्वयेतस्य पाककर्त्तृत्वानुपपत्तेः प्रत्युत तदुत्तुकादेरेव
तथात्वापत्तेः नापि धात्वर्थमात्रम् अतएव नापि सन्द-
नानुत्तुक्त्व्यापारः चलनानुत्तुक्त्व्यापारवत् कारकमात्रस्य
चलनकर्त्तृत्वापत्तेः । अस्ति जुहोतीत्यादावभ्यदादेरुत्तरं लु-
प्तस्यैव विकरणस्य प्रतिषन्धाने भोजनकर्त्तृत्वादेरवगमइति ।
तदप्रतिषन्धानेऽपीति मतेनाह । यगन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया
वोऽनुभाव्यते । लटा स्वार्थः स धात्वर्थं कर्त्तृता वा निग-
द्यते । यगन्तभिन्नधातुपस्थाप्ययादृशार्थं प्रकारयदर्थधर्मि-
कान्वयबोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातुपस्थाप्य
तदर्थस्य कर्त्तृत्वम् पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थ-
कर्म्मत्व लटानुभाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य, पच्यते तदुत्तु-
इत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिष्ठैव स्वार्थ-
कर्म्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण लटिति तदुत्तुकादौ । अपा-
दानत्वादिभेदेन षष्ठ्यवयवविशेषोक्तानुत्तुक्त्वभेदेन कारकस्य
द्विविध्यमप्यस्तीति तदुत्तुका न्यूनत्वमत आह । धात्वर्थस्य

धर्मितया तिहाद्यैरनुभाव्यते । यत्तदुक्तं धर्मितया त्वनुक्तं
कारक भवेत् । धात्वर्थस्य विशेषतया तिहाद्यनुभाव्यत्वमेव
कारकस्योक्तत्वं तद्विशेषतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं
ननु धातुसाक्षात्प्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तं तद्युक्तं
यच्चति इत्यादावपि कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः । यच्चति पञ्चत-
इत्यादौ तिहा, पाचकः पच्यमान इत्यादौ च कृता, कर्त्तृ-
त्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तथा पचन
काठं, दानीयो दिजः, भीमोगजः, शयनं षट्कमित्यादौ
यथाक्रमं करणत्वादि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैर्कदेशेऽपि
कर्त्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकभेदेरुक्तत्वात् । सेवितं शास्त्रतं
विर्गुणं पश्यवागपि “विषदृष्टोऽपि सम्बन्धुं स्वयं हेतु-
मनाम्नतम्” इत्यादौ निपातेन कचित् कर्मत्वकारकस्योक्त-
त्वम् ॥ धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह ।
दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्मत्वमुच्यते । पिबन्तेभ्य कर्त्तृ-
तात्वा तदपत्तेरन्यकर्मता । दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्य
शास्त्राह्लात्त्वर्थावच्छेदकं यत्कर्मत्व तदेवोच्यते धात्वर्थ-
विशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गो पयो दुहते दुग्धा नेत्यत्र
प्रथमं कर्मकमोचनानुक्तव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्वेन
बोधः । तत्र मोचनवाचिकव्यापारस्य धातुवाच्यतया
मोचनस्यैव शास्त्राह्लात्त्वर्थावच्छेदकफलत्वात् । बहिप्रभृ-
तेर्गत्ववाचिकव्यापारः । केषुच गत्ववाचिकविकर्षणं वाच्य-
मत साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमन्त्वमेव फलं न तु
तदुष्टकस्य योगादि । तथाच ‘भारोभवनं नीयते’
इत्यादौ यः स्य पाकं लप्सते इत्यादौ च यथाक्रमं भवन-
कर्मकगत्यनुक्तव्यापारजन्यगतिमान् भारः, पाककर्मक-
यववाचिकविकर्षणकर्मताश्रयः यः श्वेत्याकारकमोचनयोस्तु-
पत्यैव सम्पत्तौ दुहादेर्मोचकर्मत्वः, नीवहादे प्रधान-
त्वमित्याद्युक्तिभेदेन विविधयः शब्दिकानामभावेवम् ।
पिबन्तेभ्य कर्मतावाचिप्रत्ययस्यैव तु सूत्रधातो कर्त्तृ
तायाः कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्व धात्वर्थस्य विशेष-
यतया तिहाद्यैर्बोध्यते यथा चैत्रोपासं गम्यते गमितो-
वेत्यादौ पाककर्मव्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र
इत्यादि । यत्र तु न तदतिदेशकाल सूत्रधातो कर्मत्व-
मेव तदर्थाविशेष्यतया तदुच्यते यथा ‘अनेन पाच्यते’
स्वाद्यते वा भस्मेन भस्त्राः इत्यादौ तत्र भस्त्रे कर्त्तृकव्यापा-
रजन्यस्य अतः कर्त्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बोध्यते
‘मैत्रेय पूगं चाद्यमानचैत्रोम्रजतोतगादौ’ कर्मणि यान-
खादिप्रत्ययः प्राक् परिचिन्तितः ।

न्यायादिमते कतिमानेव कर्त्तृगण्यवाच्यः इत्यतः कर्त्तृ-
त्वमात्रधर्मः । सांख्यमते बुद्धेर्योऽयं कर्त्तृत्वाभिनिवेशस्त-
दुपरागादकर्त्तृत्वं पुरुषस्यापि तदभिमानः । तदेतत् सां-
प्र० सू० भाष्ययोर्द्विगुणितम् यथा

“उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्ताभिध्याच्चित्ताभिध्यात्” सू० ।
“यत्र यथायोग्यमनयः । पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तदुक्तु-
परागात् । बुद्धेः यथा चित्ता सा पुरुषस्याभिध्यात् । एतदु-
भयमवाप्तव्यमित्यर्थः । यथाग्नयस्यो परस्परं स-
योगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपधिको यथा
वा जलस्यस्यो सयोगात् परस्परधर्मोपपत्त्यैव बुद्धिपु-
न्योरिति भावः” भा० ।

पुरुषस्य यथाऽकर्त्तृता तथा सां० कौ० व्यवस्थापितं यथा
“तस्माच्च विपर्यासात्किञ्च साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं
माध्यस्थ्यं तदृत्वमकर्त्तृभावश्च” का० । “तस्माच्चेति चः पुरुषस्य
बहुत्वेन बहु धर्मान्तराणि सञ्चिन्नीति विपर्यासाद-
क्षादित्युक्तौ तैर्गुणविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्यते अत-
स्तद्विरासाय तत्र दिक्कृतम् अन्तरोक्तं हि सञ्चिन्ना-
दिदमोविषयो विप्रकटश्च तद इति विप्रकटं त्रिगुणमवि-
वेकीकृतादि सम्बध्यते । तस्मात् त्रिगुणादे यो विपर्यास-
श्च पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमवाधारणत्वं
चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्च । तत्र चेतनत्वेन अविवक्षितत्वेन च
साक्षित्वदृष्टत्वे दर्शिते चेतनोहि कृता भवति नाचेतन
साक्षी च दर्शितविषयोभवति यच्च प्रदर्शयति विषयः स
साक्षी यथा हि लोके अर्चिप्रकाशिनौ विवादविषय साक्षिणे
दर्शयत एव प्रकृतिरपि स्वरचित विषयं पुरुषाय दर्श-
यतीति पुरुष साक्षी । न चाचेतनोविषयो वा शक्योविषयं
दर्शयितुमिति अतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव
कृतापि भवति अतैर्गुण्याश्चास्य वैषय्यम् आत्यन्तिको इ स
त्वयमात्र कैवल्य तत्र तस्य स्वाभाविकादेवातैर्गुण्यात्सुख-
दुःखमोहरहितत्वात्किञ्चम् । अतएवातैर्गुण्यान्माध्यस्थ्यं
सञ्चिन्नी हि सुखेन तृप्त्यनु, दुःखे हि दुःखं द्विवचनं माध्यस्थ्यो-
भवति तदुभयरहितस्तु माध्यस्थ्यत्वादासीन इति वाख्या-
यते । विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्त्तृतेति सिद्धम् । स्यादेतत्
प्रमाणेन कर्त्तृव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽङ्गं चिकीर्षन् करोमीति
कृतचेतन्ययो सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धं तदेत-
न्निमित्तं नावकस्यते चेतनस्याकर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वाच्चेतन्यादित्यन-
न्याह कौ० “तस्मात्तत्र योगादचेतनं चेतनादिव चि-
कृतम् । गुणकर्त्तृत्वे च तत्रा कर्त्तृत्वं भवत्युदासीन” का० ।

“यतश्चैतन्यकर्मत्वे भिन्नाधिककरणे युक्तिः। सिद्धे तस्मा-
दुभयान्तरित्यमित्यर्थः। लिङ्गं महदादिस्वरूपपर्यन्तं वक्ष्यति
भ्रान्तिबीजं तत्संयोगस्तद्विदानम् अतिरोहितार्थमन्यत्”
कौ० । तदेतन्मतमुपपन्नं मुक्तावल्यां निराकृतं यथा “एतेन
प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः
कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः
स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानार्थानुपपत्त्या
तदुक्त्यनन्तम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथम परिणामः। सैव मह-
त्तत्त्वमन्तःकरणमयुच्यते । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य सं-
सारप्रवर्गः। तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिज्ञानरूपा
घटादिना सम्बन्धः। पुरुषे कर्त्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैत-
न्याभिमानश्च भेदापह्नात् । ममेदं कर्त्तृव्यमिति मदंशः
पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको
दर्पणस्यैव सुखोपरागः । इदमिति विषयोपराग इन्द्रि-
यप्रणालिकया परिणतिभेदव्याप्तिरित्येव निश्चासाभिहतदर्प-
णस्यैव मलिनता । कर्त्तृव्यमिति व्यापारावेशः । ते-
नाशतयवतो बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकं
सम्बन्धोदर्पणमलिनिर्लेपं सुखस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानादि
वत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृ-
तिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिचेतना परि-
णामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् कृत्यदृष्टभोगानां भिन्न
चैतन्यस्यापि साक्षानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्विज्ञे मानाभावा-
च्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः। बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्याशे
भ्रम इति चेत् कृत्यं श्रेयं किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्निमित्तत्वे
तत्पूर्वमसंसारार्पितम् । अचेतनाया प्रकृते कार्यत्वात्
बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न अवि-
ज्ञेः कर्त्तृजन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनाद-
नादित्वम् । अनादेर्भाषासम्भवाच्चित्तत्वम्” सुक्ता० ।
वेदान्तिमते व्यावित्तिजजीवस्यैवौपाधिक कर्त्तृत्वं शा० सू०
भा० व्यख्यापितम् यथा ।

“कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” । तदुपपत्त्यसंभवाच्चैवौपाधिक-
पि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते । कर्त्ता चायं जीवः स्यात् क-
र्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् एवञ्च यजेत जुहुयात् दद्यादि-
त्येवंविधं विधिशस्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं
स्यात् । तद्वि कर्तुः सतः कर्त्तृव्यविशेषमुपदिशति न चा-
सति कर्मत्वे तदुपपद्यते । तथेदमपि शास्त्रमेवमर्थवद्भवति
“एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा
शुद्धः” इति भा० । “विहारोपदेशात्” सू० । “इतश्च जीवस्य

कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्नेत्रे स्थाने विहारमुपदिशति
“संयतेऽसृभोयत्नकाममिति” “स्वे शरीरे यथाकाम परि-
वर्त्तते” इति च भा० । “उपादानात्” सू० । “इतश्चास्य
कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं सङ्गीर्त्तयति ।
“तदेपा प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति” ।
“प्राणान् गृहीत्वेति च” भा० । “व्यपदेशाच्च क्रियायां
न चेद्विद्देशविपर्ययः” सू० । “इतश्च जीवस्य कर्त्तृ-
त्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्त्तृत्वं
व्यपदिश्यते ‘विज्ञानं यच्च’ तदुते कर्म्मणि तदुतेऽपि चे-
ति” । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन
जीवस्य कर्त्तृत्वं सूच्येतेति नेत्युच्यते जीवस्यैवैष-
निर्द्देशो न बुद्धेः न चेज्जीवस्य स्यात् निर्द्देशविपर्ययः
स्यात् विज्ञानेनेत्येषं निरुद्ध्यते । तथा ह्यन्यत्र बुद्धि-
विवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्द्देशो दृश्यते
“तदेपा प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति” । इह
तु “विज्ञानं यच्च” तदुत” इति कर्त्तृसामानाधिकरण्य-
निर्द्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तसैवात्मनः कर्त्तृत्वं सूच्यते
इत्यदोषः । अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता
स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनोनिवर्त्तनेन
सम्पादयेत् न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्न, पल-
भ्यते । न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशो प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यते
इति अत उत्तरं पठति” भा० । “उपलब्धिवदनियमः” सू० ।
यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽन्यनियमेनेष्टमनिष्टञ्च
उपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति ।
उपलब्ध्याप्येष्टातन्त्रमुपलब्धिहेतूपादानोपलब्ध्यादिति चेन्न
विषयविकल्पनमात्रप्रयोजनवत्त्वादुपलब्धिहेतूनाम् उप-
लब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनः चैतन्ययोगात् । अपि-
च यथा क्रियायामपि नात्यन्तनात्मन स्वातन्त्र्यमस्ति देश-
कालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् । न च सहायापेक्षस्य कर्त्तृ-
कर्त्तृत्वं निवर्त्तते । भवति ह्येवोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्त्वः
पक्त्वम् । सहकारिवैविन्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियाया-
मनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते” भा० । “शक्तिविपर्य-
यात्” सू० । “इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुं
मर्हति” । यदि पुनर्विज्ञानशब्दादस्या बुद्धिरेव कर्त्तृत्वं स्या-
त्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्त्तृ-
शक्तिश्चापद्येत । सत्याञ्च बुद्धेः कर्त्तृशक्तौ तस्या एवाह
प्रत्ययविपर्ययमभ्युपगन्व्यम् अहंकरणपूर्विकाया एव
प्रवृत्तेः, सर्वत्र दर्शनात् अहं गच्छास्यहं मुञ्जेऽहं

प्रिभासोति च तस्याय कर्त्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारिण्याः सर्वाथेकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं शक्तोऽपि हि सन् कर्त्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्त्तमानो दृश्यत इति । ततश्च स ज्ञात्मात्रे विस्वादाः स्यात् न च वस्तुभेद कश्चित् करणव्यतिरिक्तस्य कर्त्तृत्वाभ्युपगमात् भा० “समाध्यभावाच्च” सू० । “योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्ति प्रयोजन समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु “आत्मा वा अरेहृदव्य श्रोतव्यो जलव्यो निदिध्यासितव्य ” “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य ” “ओमित्येव ध्यायेत आत्मानम्” इत्येव लक्षण सोऽप्यसत्यात्मन कर्त्तृत्वेनोपपद्येत, तस्मादप्यस्य कर्त्तृत्वसिद्धि” भा० । “यथा च तत्त्वोभयथा” सू० “एव तावत् शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्त्तृत्व शरीरस्य प्रदर्शितं तत्पुन स्वाभाविक वा स्यादुपाधिनिमित्त वेति चिन्त्यते । तत्र तैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविक कर्त्तृत्वम् अपवादहेत्यभावादित्येव प्राप्ते ब्रूम । न स्वाभाविक कर्त्तृत्वमात्मन सम्भवति अविमर्शजप्रसङ्गात् । कर्त्तृत्वस्वभावत्वे ज्ञात्मानो न कर्त्तृत्वादिर्भोक्तु सम्भवति अनेरिवौष्ण्ण्मात् । न च कर्त्तृत्वादिनिमित्तकस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्त्तृत्वस्य दुःखस्वरूपत्वात् । ननु स्थितायामपि कर्त्तृत्वशक्तौ कर्त्तृत्वकार्यपरिहारात् पुरुषार्थं सेत्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् यथाग्नेर्देहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्देहनकार्यं भावस्तद्वत् न, निमित्तानामपि शक्तिजननेन सम्भवेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात् । ननु मोक्षसाधनविधनान्मोक्षं सेत्स्यति न साधनायत्तस्यानित्यत्वात् । अपि च नित्यमुद्वद्भुतसत्तात्मप्रतिपादनान्मोक्षसिद्धिरभिहिता तादृगात्मप्रतिपादनञ्च न स्वाभाविके कर्त्तृत्वेऽवकल्प्यते । तस्मादुपाधिधर्माभ्यासेनैवात्मन कर्त्तृत्व न स्वाभाविकम् । तथा च श्रुति “ध्यायतीव लेलायतीव” इति । “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्वाङ्गमनीषिण” इति उपोधि मयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि विवेकिना परस्मादन्तो जीवोनाम कर्त्ता भोक्ता वा विद्यते “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादि” श्रवणात् । परण्व तर्हि ससारी कर्त्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्यत्रेऽपि तामान् वुद्धादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् न अविद्याप्रत्युपपत्त्यापितत्वात् कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथा च शास्त्र “यत्र हि द्वैतमिव भवति तद्विदर इतरं पश्यतीति” अविद्यादस्याया कर्त्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थाया ते

एव कर्त्तृत्व भोक्तृत्वे निवारयति “यत्र तस्य सर्वमात्मैवामुत्तत्वेन कं पश्येदिति” । तथा स्वप्नजानरितयोरात्मन उपाधिसम्पर्कतत्त्वं श्येनस्थे वाकाशे विपरिपतत आवयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राप्तेनात्मना च परिप्यक्तस्य आवयति “तदा अस्त्यैतदाप्रकाशमात्मकामकाश रूपं शोकान्तर”मित्यारभ्य “एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा स पश्य एषास्य परमोक्तोक्त एषोऽस्य परमानन्द” इत्युपसंहारात् । तदेतदाहाचार्य “यथा च तत्त्वोभयधेति” । तत्त्वर्थं वायश्चः पठितः । नैव जलव्यं स्वाभाविकमेवात्मन कर्त्तृत्वम् अनेरिवौष्ण्ण्मिति । यथा च लोके तत्रा वास्यादिकरणहस्त कर्त्ता दुःखी भवति स एव स्वप्ने प्राप्नोविस्तुतवास्यादिकरण स्वस्थोनिर्हृत्तोनिर्व्यापार सुखी भवति एवमविद्याप्रत्युपपत्तिर्हृत्तं सयुक्त आत्मा स्वप्नजानरितावस्थयो कर्त्ता दुःखी भवति स तच्छमापनुत्तये स्वमात्मानं परं प्रविश्य सुक्तकार्यकरणसंघातोऽ कर्त्ता सुखी भवति स प्रसादावस्थाया, तथा सुप्तवस्थायामप्यविद्याध्वानं विद्याप्रदीपेन त्रिधूयात्मैव केवलोनिर्हृत्त सुखी भवति । तत्त्वहस्तान्त्यैतावतायेन द्रष्टव्यं तत्रा हि विशिष्टेषु तत्त्वणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि पास्यादीनि कर्त्ता भवति स्वशरीरेण त्वकर्त्ता, एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनयादीनि करणानि कर्त्ता भवति स्वात्मना त्वकर्त्तैव ति नत्वात्मनस्तत्त्वणव्याययवा सन्ति यैर्हृत्त्वादिभिरिव वास्यादीनि तत्रा मनयादीनिकरणान्यात्मोपाददीत न्यसेहा । यत्तुक्त शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मन कर्त्तृत्वमिति तत्र विधिशास्त्र तावद्यथाप्रापं कर्त्तृत्वमुपादाय कर्त्तृव्यविशेषमुपदिशति न कर्त्तृत्वमात्मन प्रतिपादयति । न च स्वाभाविकमस्य कर्त्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मनोपदेशादित्यत्रोचाम । तस्मादविद्याकृतं कर्त्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्त्तिष्यते । कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येव जातीकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तेनाविद्याकृतं कर्त्तृत्वमनुपदिशति । एतेन विहारोपादाने परिहृते तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । ननु मध्ये स्थाने सुषुप्तेषु करणेषु “स्वै शरीरे यथाकाश परिवर्त्तते” इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मन कर्त्तृत्वाव इति, तयोपादानेऽपि “तदेवा प्राप्नोति विज्ञानेन विज्ञानमादायेति” करणेषु कर्त्तृत्वपरिवर्त्तनीयमात्रे केवलस्यैवात्मन कर्त्तृत्वाव न भवति इति । अतोऽप्येते न तावत् सर्वव्यापारे

स्वभावान्नः करणविरमणमिति "सधीः सप्रोभूतेन
 कौकल्यतिष्ठामतीति" तत्रापि धीसम्बन्धवशात् ।
 तथा च कर्त्तृरिति "इन्द्रियाणां परमे मनोऽनुपरतं" यदि ।
 भवति विषयानेन तद्विद्यात् सप्रदर्शनमिति । कामाद-
 न्नमनसोऽप्येव इति श्रुतिः । तत्र स्वप्ने दृश्यने तत्रात्-
 ममना एव कर्त्तृरिति विहरति । विहारोऽपि तत्रात्मवासनामय
 एव न पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिवकारानुबन्धमेव
 सप्रव्यापारं वर्णयति "उतेव स्त्रीमि" इति मोदमानो
 ब्रह्मदुतेवापि भयानि पश्यति । औक्तिकाश्चपि तथैव
 सप्रव्यापारं वर्णयति "आरुणमिव गिरिभृङ्गं मृगश्रावमिव वन-
 राजिमिति । तद्योपादाने यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्ति
 निर्देशस्तथापि तत्तुल्यं युक्त्यैवात्मनः कर्त्तृत्वं दृष्टव्यं केनके-
 कर्त्तृत्वावस्थस्य दर्शितत्वात् । भवति च कोकेऽनेकाका-
 रा विषया 'योधायुध्यने' 'योधै राजायुध्यते' इति च ।
 अपि चास्मिन्पादाने करणव्यापारोपरममात्रं वि-
 क्ष्यते न साततन्त्यं कस्यचित्, अगुह्यपूर्वकस्यापि सापे-
 करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्तस्य व्यपदेशो
 दर्शितः "विज्ञानं यत्तत्तुते" इति स बुद्धेरेव कर्त्तृत्वं
 प्रापयति विज्ञानगच्छस्य तत्र प्रविष्टत्वात् मनोऽनन्तर
 पाठाच्च "तस्य यद्वैव विर" इति विज्ञानमयस्यात्मनः
 अज्ञाद्यवयवत्वस्य कौत्सत्वात् अज्ञादीनाञ्च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः
 "विज्ञानं देवाः सर्वे" अज्ञाज्ज्योतिषपासते" इति च वाक्य-
 संबन्धात् ज्योतिषस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् "स एव वाचयित्त-
 योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ" इति च श्रुतत्वादेव वक्ष्यस्य वागबुद्धि
 साध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्यय-
 करणानां कर्त्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव
 स्वव्यापारेषु कर्त्तृत्वसाधनं भावित्वात् । उपलब्धप्रमेयं
 तेषां करणत्वं सा चात्मनः । न च तस्यामयस्य कर्त्तृ-
 त्वमिति निरूपणव्यवहाररूपत्वात् । अहङ्कारपूर्वकमपि
 कर्त्तृत्वं गोपसम्बन्धवित्तमर्हति अहङ्कारस्याभ्युपगम्य-
 त्वात् । न चैव इति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः । बुद्धेः
 करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु याज्ञार्थवत्त्वमेव
 परित्यक्त । यथाप्राप्तमेव कर्त्तृत्वमुपादाय समाधिनिष्ठा-
 नात् । तत्रात् कर्त्तृत्वमवाक्येन उपाधिनिवन्धनमेवे-
 ल्लितम्" भा० । "अहङ्कारमिच्छाकां कर्त्ता इति मन्त्रते"
 इति भीतका कर्त्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयोपाधिकत्वं
 दर्शयति दृष्टव्यम् ।

तथा चान्न करणोपाधिकत्वं तत्रैव जीवः स एव वेदान्ति-

मते कर्त्तृ इति तत्त्वम् । तस्य च ईश्वराधीनयैव कर्त्तृत्वं तदपि
 "परात्तु तच्छते" इत्यादिशास्त्रमाध्यव्यवस्थापितं तत्र
 ईश्वरशब्दे दर्शितमिति । स्त्रिया ङीप् कर्त्तृ । "कर्त्तरि कृत्"
 कर्त्तृकरणयोस्तृतीया "अकर्त्तरि च कारके" "कर्त्तुरी-
 श्विततमं कर्म" "कर्त्तृरुपमानादाकारे कर्त्तृ" येषात्
 कर्त्तृरिति परस्मैपदम्" पा० "कर्त्तृकर्मव्यहितामसाद्याङ्कार-
 यत् क्रियाम्" हरिः शतप्रयोजके "तत्प्रयोजकोहे-
 तुष" पा० "अकर्त्तृय्ये" पा० । कर्त्तृर्भावः त्व क-
 र्त्तृत्व न० तत् कर्त्तृता स्त्री कर्त्तृत्वयत्ये क्रियाश्रयत्वे च ।
 तत्र नैयायिकमते आह्लातस्य हतौ शक्तिः यथाक-
 रणमते कर्त्तृरिति शक्तिः "कर्त्तरि कृत्" "त क-
 र्माणि भावे चाकर्मकेभ्य" पा० सूत्राभ्यां तथैव प्र-
 तिपादनात् "कर्त्तरि कृत्" इत्यतः कर्त्तृपदस्यैव परस्मैपद-
 ऽनुवृत्तेः अकारस्यापि तदर्धकतैवेत्याकारे स्थितम् । व्यधि-
 कमाह्लातशब्दे उक्तम् । "न कर्त्तृत्वं न कर्माणि लोक-
 स्य सृजति प्रभुः" गीता । शपरमेश्वरे पु० तस्य
 सर्वकर्तृत्वात् "एतेषां पुरुषाणां स कर्त्ता यस्य वैतत्
 कर्म स वै वेदितव्य" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् यथा च
 तस्य सर्वकर्त्तृत्वं तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम् । "करण का-
 रणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुरु" विष्णुस० । कृत-हृत् ।
 शब्देनेति स्त्रिया ङीप् "क्रोधहा क्रोधकृत्कर्त्ता" विष्णुस० ।
 क्रोधकर्त्ता देव्यानां कर्त्ता भेदकः इत्येक नामेति भा० (कात)
 ५. सुद्रुष्यन्ते न० । तस्य कर्त्तृत्वहेतुत्वात् तथात्वम् "चतुर्भुजा
 कर्माङ्गी व दक्षेण कर्त्तृवर्षरी" ताराध्यानम् । ईशान्ति-
 कायां स्त्री ङीप् । "कर्त्तृषु सर्पदक्षैव क्रमाद्भावेन
 विभ्रतीम्" ताराध्यानम् । उभयमपि उच्यताराशब्दे
 दर्शितम् । (कातारी) उकर्त्तृयाम् शब्दरत्ना० । अल्पाद्यै-
 क । कर्त्तृकापि सुद्रुष्यन्ते स्त्री "हृत्सुयुक्ता निरे-
 त्वाश्च कपालकर्त्तृकाकराम्" तन्त्रशा० श्यामाध्यानम् ।
 किरति विक्षिपति कायम् कृत्-विद्येये हृत् । अत्रादिदे-
 ठके ददाहारी । ततोऽप्यर्थे मत्तम् कर्त्तृमत्तं कर्त्तृशुक्ते
 ति० स्त्रिया ङीप् । "सुत्तुदृष्ट्या मत्तम्" पा० यस्य उदा-
 चत्वम् । कर्त्तृशब्दे उपपदे दिवाविभक्तं दिना
 कजः ट । कर्त्तृकर कर्त्तृकारके तत्प्रयोजके । क्रिया
 ङीप् । इदे ईयवि र तस्योत्थोप कठि वरीदान् ।
 तद्वस्तु न सुक् । दिदृष्टावे कर्त्तृट् । कर्त्तृदानिति भेट ।
 यस्तु यैदित्यकरके कर्त्तृ-पुटा-लभक-सक-यैदित्ये अर-वेत्
 कर्त्तृयति ते कर्त्तापवर्गीकेके कर्त्तृवर्त्तन्त । कर्त्तृयाम्-

कई सव पु० कईमे कायति प्रकाशते कै-क। शाखिभेदे,

तस्य पक्षे एव हि प्ररोह इति तस्य तथात्वम् । “र-
क्तगार्जिषटिककङ्क, कस्युन्दकपाण्डु, कपीतकप्रभोदककाख-
कागमकपुष्पककर्मकयकुनाङ्कनमुगन्धककलमनीवारकोर-
वोहासकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः” सुश्रु० ।

कर्हमाटक पु० कर्हमे इव आटोगतिरत्र कर्पू । विवा-
दिनिषेपस्थाने शब्दरत्ना० । [प्रचुरकर्मयुक्तदेशे ।

कर्हमिनी स्त्री कर्मदामां देशः पुंस्कार० देशे इति ।

कर्पट पुं० कृ-कर्माणि विच्-कर्-पट् कर्मा० । १ लृक्के
अख्यं वस्त्वखण्डे (लाताकानि), २ मखिनवस्ते । करस्यः
पट् यक्० । धर्मादिमार्ज्जनायं हस्तन्यस्ते । ३ वस्त्वखण्डे ।

४ कषायरक्ते वस्ते च । “नीलशैलस्य पूर्वस्मिन् स्वरूपं
प्रतिपादितम् । नाभिमण्डलपूर्वस्यां भस्मजुष्टस्य द-

क्षिणे । पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतीयमरूपधृक्” काशिक-
का ८१ अ० उक्ते । ५ पर्वतभेदे पु० । [कादौ शब्दरत्ना० ।

कर्पटिक वि० कर्पट-कल्प्यर्थे ठन् । कर्पटवस्त्वयुक्ते भिक्षु-
कर्पण पु० कप-कृत् कपा० लत्वाभावः । आयसे य-

स्त्वभेदे । “वापयक्तकणपकर्पणमासपट्टिगुह्यलतोमरादि-
प्रहरणजालसुपयुञ्जानः” दशकु० ।

कर्पूर पु० कृष्ण-खरन् लत्वाभावः । १ कपाले घटावयवे २ यी-
पौर्वास्थनि, अमरः (माथार खुली), ३ यस्त्वभेदे (कात)

४ कटाक्षे च मेदिनी पूउडुम्बरे हर्षे शब्दच० ।

कर्परांश पु० ईत० । कपालांशे (खावरा) शब्दचि० ।

कर्पराल पु० कर्पर इवावति अणु-अच् । पर्वतपीलुभेदे ।
(आखरोट्) कन्दराखे रत्नाभाय ।

कर्परशिन् पु० कर्परेऽन्नाति अण-भोजने चिनि । वटुक-
भैरवे । “इत्यगन्धवाची सर्वायौ कर्परायौ मखानकत”
वटुकशब्दः । [त्यम् । कर्पूररूपे त्वत्वे ऐम० ।

कर्परिकातुल्य कर्पय्येव खार्थे कन् कर्परिका सैव त-
कर्परो स्त्री कप-खरन्-लत्वाभावः गौ० ङीप् । १ दारुहरिद्रा-

चारभने त्वये(वृंते) कम्० २ रसके भावप्र० कर्परीति वाङ्म-
पाठः । रसकज्ञोपरसभेदः उपरसभेदाच्च उपरसशब्दे उक्ता-

भावप्र० तदुगुणाद्युक्तं यथा “क(ख)पीरीत्ययकं तथाद-
न्यतश्चकं स्मृतम् । ये गुणास्तुत्यक्ते मोक्षास्ते गुणा

रसके स्मृताः” । तद्वयसामान्यं तन्मोपरस इति भेदः ।

कर्पास पुं० क-पास । यस्त्वहेतुस्त्वयोनौ (कापास) हृत्त्वभेदे
अमरः । गौरा० ङीप् । तत्त्वैव स्त्री भावप्र० । “कर्पासो

दण्डकेरी च सप्तश्रन्ता च कथ्यते । कर्पासिका लघुः कोष्णा
मधुरा वातनाशिनी । तत्पत्राद्यं समीरघ्नं रक्तकन्मूल-

वर्जितम् । यत्कलं पिडकानाह प्रयत्नावविनाशनम् ।
तद्दीप्तं सन्यदं दृष्यं क्षिप्रं कफकरं शुभ्र” इति तत्त्वोक्तेः ।

कर्पासफल म० इत० । (माकाटो) कर्पासीबीजे ।

कर्पूर पु० म० कृष्ण-खरन् लत्वाभावः । खनामख्याते गन्ध-

द्रव्ये, तदुगुणाः भावप्र० उक्ता, यथा “कर्पूरः शीतलोदृष्य-
चतुष्यो लेखनीलघु । सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ।

दाहहृत्पाण्डुरस्यैरस्यमेदोदीर्गन्यनाशनः । कर्पू रोहिषिध-
मोक्तः पक्वापकप्रभेदतः । पक्वात् कर्पूरतः प्राञ्जरपकं

गुणवत्तरम् । (अथ चिनिष्ठा कर्पूर) “चीनाकसंज्ञः कर्पूरः
कफलयकरः स्मृतः । कुष्ठकण्डूधमिहरस्तथातिक्तरसश्च सः ।

कर्पूरो नूतनस्तिक्तः क्षिप्रश्चोष्णास्तदाहृदः । चिरस्थो-
दाहयोपघ्नः स धौतः शुभकृत् पर” । तस्य च “पोतासः

भीमसेन सितकरः शङ्करावालुकसंज्ञः पाण्डु पिङ्गः अञ्ज-
सार हिमशाखः जूतिका त्वषारः हिमशीतलः पत्रिका-

स्थभेदात् हादय भेदा राजनि० । ततः काशा०
चतुरर्थ्याम् इत्य । कर्पूरिण तत्सन्निवृत्तदेशादौ ति० । शु-

भ्रादिपाठात् तच्चाभके । २ नरभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा० ङक् ।
कर्पूरेय तदपत्ये षंस्त्री । [कर्चूरे शब्दच० ।

कर्पूरक पु० कर्पूर इव कायति कै-क । (कचूर) नामद्रव्ये
कर्पूरतिलका स्त्री उमासखीभेदे विजयायाम् शब्दमाला ।

कर्पूरतैल न० कर्पूरस्य तैलमिव स्तेहः । कर्पूरस्तेहस्यैव
हिमसैले तैलभेदे राजनि० । “कटूणां हिमसैलं स्यात्

कफशतामयापहम् । दन्तदाढ्यं करं पित्तकारकं पटि-
कीर्त्तितम्” राजनि० ।

कर्पूरनालिका स्त्री “इतादृश्या समितया खम्बं लत्वा पुटं
ततः । खम्बोत्पन्नकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम् । पचेदाग्रेने

विषैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । संवावसह्यो ज्ञेया गुणैः
कर्पूरनालिका” भावप्र० उक्ते माकभेदविषे मध्यभेदे ।

कर्पूरमणि पु० कर्पूरवर्णी मणिः । रत्नभेदे, “कर्पूरम-
णिगामाद्यं युक्त्वा वातादिदोषनुत्” राजनि० । कर्पूरा-

श्मादयोऽप्यत्र पु० ।

कर्पूररस पु० कर्पूर इव लतोऽसं पारदः । पाकविशेषेण
कर्पूरयुक्तते पारदे रसकर्पूरे तत्पाकप्रकारः भवति०

उक्तो यथा—
“अथ कर्पूररसस्य विधिः तत्र पारदस्य संक्षिप्तं शोधनं

कतव्यम् । शुद्धस्तस्य कुर्वात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः । द्रष्टि-
का खटिका तद्वत्स्फटिकां विभुजन्त च । बज्जीकं क्षार-

खण्यं भाण्डरङ्गकसृष्टिकाम् । सर्वाख्येतानि सञ्चूर्ण्य वास-

वा चापि योधयेत् । खटिका(खरी)(खटिका)(फटकिरी)
 सिन्धुजन्म सैन्धवम् । बल्लभोकम् (बल्लभाटी) चारखणम्
 (खारिलोण) भागहरकस्तिका(काविषा) । एभिश्चूर्णयुतं
 स्तुतं यावद्यामं विमर्दयेत् । तच्चूर्णसहितं स्तुतं स्यात्की-
 मध्ये परित्यजेत् । तस्या स्यात्स्यास्ये स्यात्कीमपरां धा-
 रयेत् सभासम् । सवस्त्राटितमृदा सद्भयेदनयोर्ध्वम् । संयो-
 ज्य सद्भयेद्भूयोभूय संशोष्य सद्भयेत् । सम्यग्विशोष्य सद्भा-
 ता स्यात्कीञ्चुल्यां विधारयेत् । अग्नि निरन्तर दद्याद्याव-
 द्दिनचतुष्टयम् । अङ्गारोपरितद्यन्तं रज्ज्वत्तादहर्निगम् ।
 शनैरुद्घाटयेदन्तमूर्ध्वस्यालोगत रश्मम् । कर्पूरवत् सुविमलं
 मृह्णीयादुगुणवत्तरम् । तदेव कुसुमचन्दनककूरीकुङ्कुमै-
 युक्ताम् । खादन् हरति फिरङ्गव्याधि सोपद्रवं सपदि ।
 विन्दति वज्रोर्दीप्तिं उष्टि वीर्यं बलं त्रिपुलम् । रमयति
 रमणीयतकं रत्नकर्पूरस्य सेवकः सततम्” ।
 कर्पूरस्तव उ० कर्पूरपद्मद्वितं सप्त । “कर्पूरं मध्यमान्य-
 स्तरपरिरहितम्” इत्यादिके तन्मोक्षे श्यामास्तवभेदे ।
 कर्पूरा स्त्री कप-खर्जू० जर-खत्वाभावः । हरिद्राभेदे ।
 “दावीं मेदासगन्धा च हरभी दावदाव च । कर्पूरा
 पद्मपत्ता स्यात् सुरीमत् सुरतायका” भावप्र० तत्प-
 र्याय । मदनपात्रे तु हरिद्रायाः पञ्चधा विभागस्तथा
 तद्गुणा उक्ताः, यथा “दावीं दावहरिद्रा स्यात् पीतदाव
 च पञ्चधा । कटहटेरो पीतद्रु खर्णवर्णी कटहटी । दावीं
 तद्विद्येभान्तु मूलकर्णस्यरोगतत्” ।
 कर्तुरिन् त्रि० कर्तुरोऽस्त्वस्य इति । कर्पूरयुक्ते ततः सगन्धाः
 चतुर्थ्याम् अण् । कर्पूरं तस्यादूरभवेद्यादौ त्रि० ।
 कर्फर उ० कीर्यते विष् फल्यते फलं प्रतिविम्बं क-
 कीर्यमाणं फलं प्रतिविम्बं यत्नं कस्य र । दर्पणे
 भटाधरं तत्र हि प्रतिविम्बस्य पतनात् तस्य तथात्वम् ।
 कर्त्रे गतौ भ्रा० पर० सक० सेट् । कर्त्रेति अकर्मित् । चर्त्रं ।
 कर्त्रे उ० कर्त्रे-उ । १ चित्रवर्णं २ तद्वति त्रि० “अनन्ता रश्मयस्य
 दीपवद्वयं स्थितो हृदि । सिताविता कर्त्रेभोवा कपि-
 ताः पीतलोहिताः वाच० । स्वार्थे कन् तत्त्वार्थे
 कर्तुर्दार उ० कर्त्रे सन् दारयति मलं द-खिच्-खच् कर्म० ।
 १ कोविदारखले २ श्वेतकाञ्चने च रत्नभा० ३ मोक्षकशिरा
 यच्च० । “कोविदारकर्तुर्दारारितेत्यादि” छन्दः । तस्य
 तेजन्त मधुरम् । “पिवाककर्तुर्दारस्यै बल्लीमधुरैर्विक-
 कर्षाद्यायणप्रसङ्गानां तैसाणि मधुराणि” छन्दः ।
 “सुसूयचिन्तेत्याद्यु पक्षमे कर्तुर्दारकोविदारप्रभृतौनि

“कपायस्त्रिभुवनानि रक्तपित्तहराणि च । कफघ्नं न्य-
 निजं कुर्युः संपाहीणि कर्तुमि च” इति सुश्रुतेन कोवि-
 दारादस्य भेदस्य निर्द्देशात् ततोऽस्य भेद इति बोध्यम् ।
 कर्तुर्दारक उ० कर्त्रे सन् दारयति कफ, द-खिच्-खच् ।
 त्रैभान्तकष्टे राजनि० ।

कर्तुर उ० कर्त्रे-गतौ मद्रु रा० उरच् । १ चित्रवर्णं यवके इतरवर्णं
 सङ्घं संपर्कादस्य तथात्वम् । २ तद्वति त्रि० “पयनैर्भक्ष कपोत-
 कर्तुरम्” कुमा० । ओष्ठमध्योऽप्यय वयोरभेदात् दन्त्यमध्यो-
 ऽपीति शब्दचि० । ३ पात्रे नरकादिगतिच्छेदतात्तस्य तथा-
 त्वम् । ४ नादेवनिष्पावधाम्ये राजनि० कर्त्रे स्वर्णता-
 तस्य तथात्वम् । ५ जघे न० मेदि० नीचगतितात्तस्य
 तथात्वम् । कर्त्रे-दर्पे, मद्रु रा० उरच् दन्त्यमध्यः । ६ सख्ये
 न० मेदि० इतरधासुभ्यस्तस्योत्कर्षेण दर्पयोगात्तथात्वम् ।
 तस्मान्नामने ७ धूसूरे च अम० । दशठ्याम्-अमरटीका
 टरापसे उ० अमरे पाठान्तरम् दर्पेयुक्तात्तस्य तथात्वम् ।
 १० लक्ष्मणाय (पावत्त) स्त्री टाप् मेदि० । ११ वरका
 (गवुह लक्ष्मी) स्त्री जटा० गौरा० डीप् कर्तुरी ।
 १२ दुर्गाया स्त्री त्रिका० ।

कर्तुरफलं उ० कर्त्रे फलमस्य । धाकखण्डके राजनि०
 कर्त्रे(वर्तुर उ० कर्त्रे-गतौ कर्त्रे-दर्पे वा खर्जूरा० जर । १ रा-
 जसे उषा० । २ यथा च अमरः ३ कर्तुरे (कावा) ह-
 रिद्रायाम् शब्दर० । भावप्र० कर्तुर इत्येव पाठः । ४ स-
 र्थे ५ हरिताले न० शब्दचि० तैजयन्याम् कर्तुरेति
 पठः कर्तुरगच्छे उदा० । ६ चित्रवर्णं उ० ७ तद्वति त्रि०
 अमरटीका स्वार्थे क । कर्तुरकस्तत्त्वार्थे ।

कर्मेकार त्रि० कर्म करोति अन्त्य क्त-ट । तेनेन कर्मकारके
 स्त्रियां डीप् । “प्रोषु प्राङ्मुख्यं स्त्रियं वक्त्रं कर्मकरी-
 स्त्रियम्” भाग० २, २२, २६ । जघः स्थाने यच् अर्धे ।
 ताच्छीत्ये ट । २ दासे कर्मकरवर्गीये “चिकित्सको
 कर्मकरो कामरूपसमन्वितौ । लोके चरन्तौ मर्त्यानां कश्च
 सोममिहाहृतः ?” भा० व० १२४ अ० । “नाभुक्तवति
 नाभ्याते नाभ विष्टे च भर्त्तरि । न च विद्यामि ना-
 भ्यामि सदा कर्मकरेभ्यः” भा० व० २२२ । स्त्रियां डीप् ।
 क-हिषावा मनु कर्म हिषा करोति हेत्यादौ ट । ३ जघे
 उ० मेदि० । ४ सर्वप्राणिहिषायां तस्याधिकततया च
 तस्य तथात्वम् । ५ मूर्ध्नितायाम् स्त्री मेदि० । कर्मकर
 दासभेदादस्य भेदकर्मादिक मितान्नादेभोक्तं कथा ।
 “गुण्यकः पञ्चविधः यास्ते इत्येवमिति । अथर्विध

कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः । शिष्यान्तेयाश्विभृतकाश्चतु-
र्थस्त्रिपञ्चकाः । एते कर्मकरा स्त्रिया दासास्तु गृहजादयः ।
सासान्यमस्तन्त्रचमेयाम'ह्मर्शनोपिष । जातिकर्मकरभू-
क्तोविशेषोदत्तिरेव च । कर्मापि द्विविधं स्त्रियमशुभं शुभमेव
च । अशुभं दासकर्मोऽं शुभं कर्मकर्ता भूतम् । गृह-
हाराशुचिस्थानरथ्यावस्तरशोधनम् । गुह्याङ्गस्यर्शनोष्णि-
कविष्णुसूत्रयज्ञोपज्जनम् । अशुभहर्म विज्ञेय शुभमन्यदतः
पर"मिति—“तत्र शिष्योवेदविद्यार्थी । अन्तेयाश्वी शिष्या-
दिषु । मूल्येन यः कर्म करोति स भूतकः । कर्मकर्तृता-
मविधाता अधिष्ठाता भूतः । अशुचिस्थानम् उष्णिक्-
प्रक्षेपणार्थं गतादिकम् । व्यवस्तरः गृहमार्जितपां-
श्वादिनिचयस्थानम् । उज्ज्वलं त्वागः । भूतकश्चात्र
त्रिविधः । तदुक्तम् “उत्तमस्वाशुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कधी-
वधः । अधमोभारवाही स्यादित्ये वन्निविधोभूतः” इति ।
कर्मकर्तृत्वं पुं कर्तृव कर्ता । व्यकरणोक्ते कर्मणः कर्तृत्व-
विषयया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि । “क्रियमाणस्तु यत् कर्म
स्वयमेव प्रविध्यति । गृहरे स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्ता त
तद्दिडः” व्या० का० । कर्मकर्तरि च कार्यभेदातिदे-
शमाह “कर्मवत् कर्मणा त्वत्क्रिय” पा० । सि० को०
विद्वत्मेतत् यथा

“कर्तरि तु कर्मस्यया क्रियया त्वत्क्रिय” कर्ता कर्मव-
त्त्वात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन अगात्तनेपदचिण्वि-
ण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रयमा । पश्यति व्योदनः ।
भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे
लकारे कर्तुर्हितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न लकार
वाच्य एव कर्ता कर्मवत् । लिङ्गाशिष्यद्विति द्विलकारका
स्त इत्यनुवृत्ते भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणातुपस्थिते ।
अतएव कृत्यकृत्यलयाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किन्तु भावे
एव । भेत्तव्यं कुष्ठलेन । ननु पचिभयोः कर्मस्या
क्रिया विवक्तिर्दिधामवगच्छ । भवेदानीहर्तृस्या न तु
तत्तुल्या ? सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिक तत्त्व-
मानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति
किम् ? करणाधिकरणाभ्यां त्वत्क्रिये पूर्वोक्ते साध्य-
सिरित्यादौ सा भूत् । क्रिञ्च—कर्तृत्वक्रियेभ्यो सा
भूत्, गच्छति घामः, आरोहति हस्तो, अधिगच्छति
यास्त्रार्थः, अरति अहधाति वा । यत्र कर्मणि
क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्षे तण्डुलेषु, यथा
वा प्लिङ्गेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्या क्रिया, नेतरत्वं । न

हि पक्षापकृततण्डुलेष्विव गतागतस्यानेषु वैलक्षण्यमुपल-
भ्यते । करोतिरुत्यादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्या, तेन
कारिष्यते षट् इत्यादि । यत्रार्थत्वे तु नैतत्सिद्धेत् ।
ज्ञानेच्छादिप्रयत्नस्य कर्तृत्वात् एतेन अनुव्यवस्थामानेऽथ
इति व्याख्यातम् इदमस्माभिः सरलाया व्याख्यातम् यथा—
“उत्पद्यतिभावे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापार-
भेदापेक्षायाम् करणत्वादिसम्भवः” इति वाक्यमनुस्त्वानः
कर्तृत्वकर्मत्वादिभ्यः व्यवस्थाम् कार्यविशेषाय कर्मातिदेश-
कर्मत्वमवतारयति कर्तरि त्विति । कर्मस्यया कर्मभावा-
स्यया क्रियया फलेन “कलव्यापारयोर्धातु” इत्युक्ते “धातो-
रर्थः क्रियोच्यते” इत्युक्ते चेत्यर्थः । त्वत्क्रियः समानाधि-
करणक्रिय इत्यर्थः । किञ्च कर्मस्यभावकण्य कार्यातिदे-
शार्थं कर्मणेति पदम् “कर्मस्येऽपि च भावार्थे कर्मकर्ता च
कर्मवत् । कर्तृत्वेऽपि च भावार्थे कर्मकर्ता च कर्तृवत्”
इत्युक्ते “कर्मस्य, पचतेर्भावः कर्मस्याच भिदादयः” इत्युक्ते
भिदादयः कर्मभावात्स्याः । गमनादयस्तु कर्तृत्वाः “कर्तृ-
स्यो बुध्यतेर्भावः कर्तृत्वाच गमादयः” इत्युक्ते ; “व्यत्ययो-
बहुवचनलिङ्गाशिष्यद्विति” इत्युक्तयोः सन्निजातद्विलकारमध्ये
एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । कृत्यकृत्यलयाः कृत्यकृत्य
प्रायिकं विनोपासद्व्यादौ कर्मकर्तरि कृत्य दशेनादिति
बोध्यम् । वास्तविकमेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह
कर्मत्वकर्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात्
कर्तुः कर्मस्यक्रियया त्वत्क्रियत्वमिति भावः । नेतर
त्वेति । “निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इत्येते ।
न तु प्राये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यस्यितः” इति हर्षयुक्ते
क्रियाकृतविशेषपतोरिव निर्वर्त्ये विकार्ये योः कर्मवद्भावो
न तु तद्गृहिते प्राप्य इति सिद्धान्तो द्योतित इति भावः”
अत्र च यथा बोधाधिकं तथा यद्-प्र० उक्तं यथा

“अथ भिद्यते अभेदि कुम्भलः अयमिन्द्रादौ भि-
दाद्यतुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य कथं कु-
म्भसादावन्यः भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदवधि-
मितया कर्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिणो-
र्विशुण्णत्वाच्चेयत आह । एकक्रियाधर्मितया कर्तृता क-
र्मतोभयोः । बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्षोत्पत्तेरितोभ-
वेत् । कर्मताकाङ्क्षा कर्मताव्यवहारोत्पत्त्या व्याप्ति-
नेपदयगादिसममिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैधिल्यादपे-
क्षणीया न तु कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिसन्द-
यरूपा यद्येवं तण्डुलचैतौ पश्येते इत्यपि प्रयोगः

स्यात् सामर्थ्योर्मिधोविरोधेन विभिन्नकर्माविच्छेदे प्रत्य-
यानां युगपत्कृते ताकर्मत्वयोरनुभावावकत्वव्याप्यत्वसत्ता-
त् । अतएव पचेत्समी मूलतस्तदुक्त्यापि सादिको न प्रयोगः
“आत्मने धौव्यधातूनां समन्तगतयोः किरः ।
अन्यप्रत्ययोरस्य मूल कर्तृकर्मत्वबोधने । यगिणौ
न दुहेर्नौ यगजन्तस्य च तथा च । इण् वा स्यादुक्तधातूनां
मित्य तत्तात्त्रमेपद”मिति उद्वह्यते । स्वयं विपुश्चते युगे-
त्यादौ, स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ, स्वयं कटः कारयते
गोस्तृप्स्यते चौरयते इत्यादौ, स्वयमेव किरते करी-
त्यादौ, स्वयं अशीते पपीते वा नासिकेत्यादौ, स्वयं मूते
कचेत्यादौ, स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ, नास्यैककर्तृकर्मत्व-
योर्युगपद्वये कर्मत्वाप्यनुक्तस्य यकोनामेता, तथा
स्वय व्यक्त युवा, स्वयमचिकीर्षत कट इत्यादौ, इणोऽपि
एवं स्वयमवापि प्यवपि वा केदारइत्यःदौ, सरान्तश्च
धातोः स्वयमदुग्ध अदोहि वा गौरित्यादौ, दुहेषाचैश्च
तदुभयभानार्थमिणोऽभावश्चकत्वमतउक्त उल्लङ्घन इति । “वि-
कारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेत्तसि त एव धीराः”
(कुमा०) इत्यादौ तु यकोगतिचिन्त्या । ननु याकः पचता
भुज्यते इत्यादितः कृतः पाकादौ याकादिकर्मत्वावगमः
सुवर्धस्यैव कर्मत्वस्य धात्वर्थे धर्मिणि याकाकृत्वादन-
व्याह । स्वकर्मकैकधात्वर्थकटकापरकर्मता । यत्तात्त्रमेत्यस्य
कर्मत्वे प्रथमैवावगम्यते । स्वकर्मताकत्वविशिष्टकधात्व-
र्थकटकाकटकापरस्य घातनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्वं
यत्र धर्मिण्यन्तेति तदीयत्वात्तुभावे कर्मत्वे प्रथमैवाव-
गम्यते ननु द्वितोयादिरपेक्ष्यते तेन याकः स्वकर्मताक-
पाककर्तृकटकाकर्मोक्तकर्मतावामित्याद्यन्वयधीक्षात् स्या-
त् । अतएव “प्रधानमन्त्रमिषाने शुषयक्रिरनिहितवत्
प्रकायते” इति पठन्ति । यस्मिन् कारकमिति याज्जिकाः ।
कर्मतामात्रम् आह, तेन अस्मिन् पचता भुज्यते याक-
इत्यादौ नाभिहितताधिकारीयप्रथमा यस्मिन् ।
अत्राभिहितताधिकारीयप्रथमायस्मिन्निति तु अत्राभिहित-
ताधिकारीया न तृतीयायस्मिन्नित्येतत् परम् अत्राभिहिते
प्रथमा इत्येवमधिकाराभावात् अत्राभिहिते इत्यस्यैवाधि-
कारादिति चिन्तम् । दैत० । २ कर्मकारके त्रि० ।
स्त्रियां ङीप् । क-किप् इत० । कर्मकद्वयम् । कर्म-
करयन्दे उदा० ।

कर्मकाण्डे न० कर्मणां कर्मव्यताप्रतिपादकं काण्डम् ।

कर्मणां कर्मव्यताप्रतिपादके वेदभागे कर्मकाण्डस्या

रम्भप्रयोजनञ्च दृक्० उ० भाष्ये दर्शितं यथा । “तत्ताव्य
कर्मकाण्डेन सम्बन्धोऽभिधीयते । सर्वोऽप्यत्र वेदः
प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवगतेऽनित्यमाप्तिपरिहारोपायप्रका-
शनपरः सर्वपुरुषार्था निवर्तते यत्र तत्तात्त्रमपरिहार-
ये रित्तत्वात् । इदमिदमेवेदानीमनित्यमाप्तिपरिहारोपायप्रका-
नञ्च प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वाज्ञानमात्रेण वा । न
चावति ज्ञानान्तरसम्बन्धव्याख्यायाश्चतविधाने ज्ञानान्तेऽन-
नित्यमाप्तिपरिहारेणा स्यात् अभाववादिदर्शनात् ।
तत्तात्त्रज्ञानान्तरसम्बन्धव्याख्यायाश्चित्ते ज्ञानान्तेऽनित्यमाप्ति-
परिहारोपायविशेषे च यावत् प्रपञ्चते । “देव मते वि-
चिकित्सा मनुष्येऽशीमेवे नाशमस्तीति चैवे” इत्युपक्रम्य
“अस्तीत्येवोपसङ्गस्यः इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात् । “यथा च
मरणं माय” इत्युपक्रम्य “योनिसन्धे प्रपद्यन्ते यरीरत्नाश्च
देहिनः । स्यादुमन्धोऽनुसवन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्” इति
च, स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य “त विद्याकर्मस्यो वनमारभेते
पुण्येव पुण्येन कर्मणा भवति” । उपविष्टाभीक्ष्ण्यं प्रक्रम्य
“विद्यामव” इति च व्यतिरिक्तात्तात्त्रित्वम् । तत्प्रत्यक्ष-
विषयमेवेति चेद्य पादिप्रतिपत्तिदर्शनात् । न हि दे-
हान्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने बोधाय-
तिका बोधाय न प्रतिपूर्णाः स्युः । नान्यथास्तेति वदन् ।
न हि वटादौ प्रत्यक्षेणैव कचिद्विपत्तिपद्यते नास्ति घट
इति । स्यात्स्यादौ पुरुषादिदर्शनाच्चेति चेत् न निरु-
पितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्यात्स्यादौ विप्र-
तिपत्तिर्भवति । वैनाशिकस्तस्मिन्मितिप्रत्यक्षे जावमानेऽपि
देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । तस्मात्
प्रत्यक्षविषयज्ञातव्यत्वात् प्रत्यक्षादात्तास्तित्वविहिः । तथा-
नुमानादपि । नृत्वात्तास्तित्वे विज्ञास्यादर्शितत्वात् विज्ञा-
नं प्रत्यक्षविषयत्वाच्चेति चेत् न ज्ञानान्तरसम्बन्धस्या
पक्षणात् आगमेन त्यात्तास्तित्वेऽप्यनते वेदप्रदर्शितबौद्धिक-
विज्ञाविशेषैश्च तदनुसारिणो बोधोऽवकाशोर्किञ्चावाह्य-
त्ववच्छिन्नानि च वेदिकान्येन स्वमतिप्रभवानीति कल्पयन्तो
वदन्ति प्रत्यक्षानुमानमेवयाच्चेति । सर्वं वाच्यत्वात्ता देहान्-
तरसम्बन्धीत्येवमपि तत्तद्देहान्तरगतेऽनित्यमाप्तिपरिहारो-
पायविशेषार्थिनस्तद्विशेषप्रयत्नाय कर्मकाण्डे सभासम् ।
अधिकारिभेदेनैव कर्मकाण्डे प्रवृत्तिः “लोकेऽस्मिन् विविधा
मिषा-पुषा मोक्षा मयामव” । ज्ञानयोगेन सांख्यानं
कर्मयोगेन योनिनाम्” इति गीतावाक्यमपि वैविध्योक्तं । अत-
एव “तमेतं माञ्जुषाविधिदिग्निवेदातुवन्ननेन यज्ञेन

तपसा नाशकेन" इति श्रुत्यैव कर्मणां विविदिषाहेतु-
तोक्ते विविदिषायामेव - कर्मकारप्रतिपाद्यकर्मणा-
मुपयोग इत्याकरे स्थितम् ।

कर्मकार लि० कर्म करोति अथवा अथ उप० ४० ।
विना नेतनेन १ कर्मकारके (वेगार) (कामार) इति
प्रसिद्धे सङ्ख्येजातिभेदे जातिशब्दे विहितः । "हरिणाधि ।
कटाक्षेण आत्मानमवलोचय । नहि चङ्गो विजानाति
कर्मकार स्वकारणम्" उद्धट ।

कर्मकारिन् लि० कर्म करोति क-णिनि स्त्रियां ङोप् । कर्म
कारके 'तान् विदित्वा सुचरितैर्गुणैस्तत्कर्मकारिभिः' मतुः
कर्मकीलक पु० कर्मणा केवल इव । रजके जातिभेदे ।

त्रिका० । [कर्मजम देहं पातो धर्म इवाश्रितः] रघु ।

कर्मजम लि० कर्मणि जम ७त० । कर्मकरणसमर्थे "आत्म-
कर्मज्ञेन न० कर्मणि क्रियातुष्टानां चोक्तम् । जम्बु-
द्वीपान्तर्गते नवसु वर्षेषु अतुष्टानदेशे भारते वर्षे । नव-
वर्षाण्युक्ता "आत्मापि भारतेष्वेव वर्षे कर्मजोत्तमम् । अस्या-
न्यत्र वर्षाणि सर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्यानामि भौम-
सर्गपदानि व्यपदिशन्ति" भाग० ५, १७, १२, १३, कर्म भूमि-
रत्यन्त स्त्री । "उत्तरं यत् सप्तहस्य हिमाद्रेयैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत् सन्नतिः" इत्युपक्रम्य
"कर्मभूमिरियं सर्गमपवर्गश्च यच्छति" । "आत्मा
प्रप्राप्यते अतोऽस्तिस्रसायुः प्रयानि च । तिर्यक्तं
भारतितश्च जध्यं जातव गम्यते । न अत्यन्तं मत्वा नां
कर्मभूमौ विधीयते" विष्णु पु० पराशरवाक्यम् ।

कर्मप्रणयि पु० कर्मणां पञ्चिर्भन्वनमकार्त् । अज्ञानजन्य
बाधनाकूपे दोषे तस्यैव सकलप्रवृत्तिहेतुत्वात्तस्य कर्म-
भन्वनहेतुत्वात्तत्वात् ।

कर्मचण्डाल पु० कर्मणा चण्डाल इव । "असूयकं पिशु-
नश्च अतद्वो दीर्घरोमकः । अतारः कर्मचण्डाला जन्म-
तथापि पञ्चमः" शबिठोक्तेषु असूयकादिषु चतुर्षु ।
२ राक्षो च । "उत्तिष्ठ ममतां राक्षो । तज्जतां चन्द्र-
वहनः । कर्मचण्डाल ! कोमोत्सं मम पापघ्नम्" कुतू
पहचक्षुः प्रज्ञानमयम् । राक्षोश्च असूयकत्वाद्दीर्घरोम-
कत्वाच्च तत्वात् ।

कर्मचित् लि० चित्तवान् चि-भूते क्तिप् ईत० । १ अतकर्मचि ।
कमेचि क्तिप् ईत० । २ कर्मणा चोदयाने च "कर्मवशम्
कर्मचित्तो कर्मपैवाधीन्ये कर्मणा चोदये" अत० भा० ।
१०, १, २, ८ ।

कर्मचित् लि० कर्मणा चितः चि-क्त । कर्मान्पाद्ये "तद्यथेह
कर्मचित्तोऽहो क्लीयते एवमसत्त्वं पुण्यचित्" वेदपरि० श्रुतिः
कर्मचेष्टा स्त्री कर्मणि क्रियायै चेष्टा । क्रियातुष्टानार्थं
चेष्टायाम् "आत्मजन्या भवेद्विष्का, इच्छाजन्या भवेत्
कतिः । कतिजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्"
इत्युक्तेः चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् "कर्मचेष्टास्तहः
क्षणाः शुकः स्वप्नाय शर्वरो" मतुः ।

कर्मचोदना स्त्री कर्मणि कर्माश्रयोपने चोदना विधिः ।
कर्मविषये प्रेरणारूपे विधौ "कर्माश्रयोपनं चोदना
क्रियाया प्रवर्तकं वचनमिति" श्रीमा० भा० ।
चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनया प्रा० करणे अ ७त० । २ कर्मप्रवृ-
त्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयसादृश्येऽयं च । "ज्ञानं ज्ञेयं परि-
ज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना" गोता । "ज्ञानमिष्टसाधन
मिति बोध, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता तत्तज्ज्ञाना-
त्रयं त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति
चोदना ज्ञानादित्तत्वं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा
चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः— "चोदना चोपदेशश्च
विविधैर्कार्यवाचिनः" इति तत्तत्वावमर्थः— "उद्धवत्तत्वं
त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्तत्वं कर्मविधिः प्रवर्त्यते
इति" श्रीधरः ।

कर्मज लि० कर्मणो कर्मजन्याहृत् जायते जन्-ङ ।
कर्महेतुके रोगादौ । रोगादिव्याधौ हि नामाविधाः
यथोक्तं भावप्र०—

"तेषु सामाविकाः केचिन्केचिदानन्तवः कृताः ।
मानवाः केचिदास्माता कथिताः केऽपि कायिकाः ।
तत्र सामाविकाः यरीरस्मावादेव जाताः । क्षुत्पिपासा
सुषुप्ता च जराक्षुत्पिपासादयः । अथवा अस्मावाद्दुःखे
जाता सामाविकाः सङ्गजा इति यावत् । ते च अन्धा-
न्यतादयः । आगन्तव्योऽभिषातादिजनिताः । अथवा
जन्मोत्तरभाविनः नामको भवोऽसौ भवमाभिमान-
दैन्द्र्यैरुत्तमोऽविषादेर्जायमानाश्चैव प्रवृत्तयः । अथ
कोन्मादापचारमूर्च्छाश्चमोऽतमः संन्दावप्रवृत्तयः ।
कायिकाः पाण्डुरोगप्रवृत्तयः । कर्मजाः कथिताः
केचिद्भोजजाः सन्ति चापरे । कर्मदोषोद्भावाद्ये
आपदास्तिस्रविधाः कृताः । तत्र कर्मणा व्यापदः
यथा जन्मदुःखममृतममृतममृतममृतममृतममृतम्
वा ततो जाताः न तु दुष्टतादादिदोषेण जनितकथा ।
यथापाण्डु निर्वीतो यथायाशिविबिजितः । न अर्थं

याति यो व्याधि' स श्रेयः कर्मजो बुधैः । दोषजा-
विध्याहारविहारप्रकृतिशतपिप्तकफला । ननु भिध्या-
हारविहारिणामपि प्राक्तनसुखतेन नैरुज्यं दृश्यत एव ।
ततो दोषजेयपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् 'तत् कथं
दोषजा इत्युच्यन्ते ? । दोषजेयपि वस्तुतः आदिकारणं
दुष्कर्म वत्तं त एव किन्तु तत्र भिध्याहारविहारदूषिता
दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा इत्युच्यन्त इति स
साधिः । कर्मदोषोद्भवाः । स्वल्पदोषा गरीयांसक्ते
श्रेयाः कर्मदोषजाः । अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दो-
षात्त्वोऽपि व्याधेरीयस्त्वन्तर्कमन्यादेव क्षीयं भवति ।
दोषा स्वल्पा अपि निदानत्वनोक्ता दृश्यन्त एवेति दो-
षाणां कारणतां मन्यन्त इति । कर्मण्यात् कर्मज्ञता
दोषजाः स्वस्वभेजैः । कर्मदोषोद्भवा यानि कर्म-
दोषण्यात् ज्ञयम् । दोषजा स्वस्वभेजैरिति दोषजे-
यादिकारणम् दुष्कर्म तद्गुणजायं दुष्कर्मयादिजनित
दुःखभोगेन कटुतिक्तवायाद्यदुःखभक्षणादिजनितदुःख-
भोगेन च ज्ञयं यानि । शेषा दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्व-
भेजैः ज्ञयं यान्तीत्यर्थः । २. कायिकवाचिकमानसकर्मभे-
द्यावरादिजन्यमि' शुभाशुभफल कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजागतयो नृणां सत्तमाधममध्यमा ॥ ३. कर्मजातमात्रे
पापादिदोषे च 'तथा दहति वेदस्य कर्मजं दोषमात्मनः'
मनु । क्रियाजयेऽस्य योगे प्रविभागे च । 'अप्राप्तयोस्तु या
प्राप्तिं सैव संयोग इति । कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्यो
ऽन्यतरकर्मजः । तथोभयक्रियाजन्यो भवेत् स योगजोऽ-
परः । आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः ।
नेषयो सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः । कपासत-
रसयोगात् संयोगस्तदुक्तम्यो । तृतीयः स्यात् कर्मजो-
ऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः । अमिषातो नोदमश्च यद्-
हेतुरिहाटिष । यद्वा हेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि
विभाग भवेत् । एककर्तो द्वयस्त्वाद्यो हयकर्भो द्वयोऽपरः ।
विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्' भाषा ।
इवेगाख्यसंस्कारे च 'मूर्त्तमात्रे तु रंग स्यात् कर्मजो-
वेगजः का'त्' भाषा ० ७५८८८ पु० जटा० । ८८८८८ पु०
५० यद्वरः । क्रियाजकर्मभवाद्योऽप्यत्रार्थः । ८८८८८ पु०
रूपे शुभभेदे अहटे वेदान्तिभते कर्मण्य सूक्ष्मावस्थापद्ये
१०८८८८८ ११८८८ १२८८८ च अहटद्वारा तयोः
कर्मजम्यत्वात्तत्त्वम् ।

कर्मजित् पु० जरासम्भवंशे मागधे नृपभेदे "अत्र मागध-

राजानो भाविनो ये वटामि ते भविता सङ्घदेवस्य (जरा-
सम्भुत्वस्य) साध्यांरिर्विष्णुतन्त्रयाः । ततोऽयुतायुस्तस्यापि
निरभिरलोऽयं तत्सुतः । सुनक्षत्रं सुनक्षत्रात् इहत्-
सेनोऽयं कर्मजित्" भाग० ८, २२, २० ।

कर्मिष्ठं ति० कर्मिष्ठं षट्ते कर्मिष्ठं नृपभेदे । कर्मिष्ठं निष्ठाद-
नार्थं षट्माने । "स कर्मिष्ठं कर्मिष्ठं सुतात्तुम्भम्" भक्तिः ।

कर्मिष्ठं स्त्री कर्मिष्ठं नयति समाप्तिम् गो-वा० षट् षट्त्वम् ।
कर्मिष्ठमाप्नोति कर्मिष्ठ्यायां प्रायश्चित्तो । "कर्मिष्ठं विदेव
तत्र प्रायश्चित्ति" यतः ६, ६, ८, ८ ।

कर्मिष्ठं ति० कर्मिष्ठं समादि यत् । १. कर्मिष्ठं समादि यत्
यं वि० कौ० । कर्मिष्ठं साधु यत् । २. कर्मिष्ठं वि० कौ० ।
"यतो वीर कर्मिष्ठं सुदृढ" क० १, ८, ८ । "कर्मिष्ठं
तिथिसं विद्यादेकादयी विना" ति० त० । ३. नेतने स्त्री
वीरस्त्वामो । नेतनेन हि कर्मसाधनात् तस्य तदात्मस्य ।
कर्मिष्ठं भुज् ति० कर्मिष्ठं नेतनं भुज् भुज-किप् ईत०
द्विपौरिति सुस्य । नेतनेन कर्मकारके भरतमुनिस्त्व-
मरपाठान्तरमिति वीरः ।

कर्मिष्ठं पु० कर्मिष्ठं देवः प्राप्तदेवभावः । १. तयस्त्रिंशद्देवभेदे ।
"स एकः कर्मिष्ठं देवानामानन्दं ये कर्मिष्ठं देवानपि वलि
नोतिवस्य आकाशहतस्य ते, ये यतः कर्मिष्ठं देवानामानन्दः"
तै० उ० । "कर्मिष्ठं देवा ये वेदिकेनाग्निहोत्रादिना केव-
लेन देवानपि वलि, देवा इति तयस्त्रिंशद्देवभेदे । इन्द्र-
स्त्वेषा स्वामी तस्याचार्यो दृश्यति । प्रजापति-
र्विराट् त्वोक्त्यं गरीरो जङ्घा समष्टिर्विष्णुः
ससारमरशानव्याधो" शाङ्कर भा० । तयस्त्रिंशद्देवाः
आनन्दगिरिणा दर्शिता । "अथैवमव एकादश इहा-
द्वाद्यादिनाः इन्द्रः प्रजापतिश्चेति २ कर्मिष्ठं देवलोका
गते च । "स एकः कर्मिष्ठं देवानामानन्दो ये कर्मिष्ठं
देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये यतः कर्मिष्ठं देवानामानन्दः"
यतः भा० १८, ७, १, २५ । ये अग्निहोत्रादिनोक्तकर्मिष्ठं
देवलोकां प्राप्नुवन्ति ते कर्मिष्ठं भा० ।

कर्मिष्ठं देवताऽप्यत्र स्त्री । "ज्योतिषोऽदिना सनं प्राप्ता
स्तु कर्मिष्ठं देवताः" यद्वि० । अस्मिन् कर्मिष्ठं देवतादि
कर्मिष्ठं ज्ञाया मङ्गलपदम् । अस्मात्प्राप्तदेवताः पूज्याः
कर्मिष्ठं देवता इति यद्वि० पु० ।

कर्मिष्ठं पु० कर्मिष्ठं दोषः, कर्मिष्ठं दोषः, कर्मिष्ठं दोषो वा ।
१. दुष्टे पापजनके द्विधादौ कर्मिष्ठं । "संनक्षत्र
सर्वकर्मिष्ठं कर्मिष्ठं दोषमात्तदन्" वीररत्नः कर्मिष्ठं दोषो

स्वावरता नर " मनु । २कर्मजन्ये पापादौ "मनोपा-
ग्देहजनित्य कर्मदोषैर्न लिप्यते" मनु । "कर्मदोषै
पापैः" कुल्लू० । विहिताकरणाविहिताचरणरूपे २कर्मविष-
यदोषे च । "अनेन गतोर्नणा कर्मदोषसङ्गता" मनु ।
"विहिताकरणाविहिताचरणरूपकर्मदोषजन्या - गतो"
कुल्लू० । ३ सकलकर्महेतौ मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे
च । "दुःखजन्मवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम्" इत्यादि०
गौत० सू० मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोषस्य सकलमवृत्ति
रूपकर्महेतुत्वोक्तस्य तथात्वेम् ।

कर्मधारय - पु० व्यकरणोक्ते समानाधिकरणपदघटिते स-
मासाधीनलक्षणान्युक्त्ये समासभेदे "समानाधिकरणस्तत्-
पुरुषः कर्मधारयः" पा० । तल्लक्षणादिक शब्द० म० उक्तं यथा
'क्रमिकं यन्नामदुग्मेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् । तादा-
त्म्येन, भवेदेष समासः कर्मधारयः । क्रमिकं यन्नामद्वयं
तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थ-
स्यान्वयबोधे प्रति समर्थतादयः नामद्वयं कर्मधारयः नीलो-
त्पलमित्वादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादा-
त्म्येनान्वयः, तथा पुरुषविहङ्ग्यादावपि पुरुषादावुत्तर-
पदस्यस्य विहङ्गादिसङ्गस्य पुरुषः चिह्न इवेत्यादि-
विपक्षे प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति कर्मधारयावृत्तशसनात् ।
कुम्भस्य समोपमित्वाद्यर्थकस्य पुरुषादिर्न तादात्म्येना-
न्वयबोधकः, प्रवचनपदव्यमित्वादे संप्रज्ञाय नामपदस्य
धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि कृत्य-
भावाच्च । नीलमुत्पलमित्वादौ तु समानविभक्तिक नाम-
द्वयं सार्थयोरभेदान्वयः बोधयदपि न क्रमिक विभक्ता-
व्यवधानात् । यदि च तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वय-
बुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्ममतोन, तदा
भेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः, परन्तु विशेषविभक्त्युपस्थापिते
तादात्म्यस्यापेक्षितेन, नीलघटपटावित्यादौ च नीलपदा व्य-
नष्टेन घटपटेत्येवंहन्तात्मकनाम्नोऽप्यपि घटे घटे च
नीलस्य तादात्म्येनान्वयाच्च व्यभिचारः । श्लोकपक्षेति धान्तेन
धनं, प्रकृष्या पटरित्यादावपि श्लोकादेर्न तादात्म्येनान्वय-
तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्यस्यापेक्षितेनेत्या-
दिक विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमुपायेयमेव । राजपुरुष
इत्यादिकस्तु तत्पुरुषयोग पूर्वपदगुणिराजसम्बन्धिनस्ता-
दात्म्येनान्वयबोधेन राजविशेषयोर्मन्त्रार्थत्वज्ञानाप-
दे, परन्तु राजसम्बन्धस्यैव । अतएव राजपुरुषइत्यादौ
पूर्वपदे षष्ठ्यर्थस्यत्वे नान्येति मणिकुरुकर्मपि-सङ्गच्छते ।

यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथोपरिष्ठादप्य-
ते । किञ्चिद्विशिष्टसुबर्थानवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येना-
न्वयबोधकत्वमुक्तानिर्गुणौ निवेद्यम् । नचैवमपि पञ्च-
पुल्यादिद्विगौ द्विगम्ये गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्य-
भिन्नगम्यादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि
विशेषणीयत्वात् । अतः च मातृपद्माङ्गणो ब्राह्मणमातृ-
पदस्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्न मिथस्तादात्म्येन
व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारय साधुः प्रमेयधूमइत्यादौ तु
नरस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धा-
र्थकपठ्या तत्पुरुषपदवेति उद्भा । चन्दनतरुर्भिन्नागिरि-
र्वसन्तसमयइत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव
विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तन्म न तु विशेषण-
स्यापि तद्व्यभिचारित्वम् । पुरुषोत्तमइत्यत्र चोत्तमत्वं न
नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु असविधुरत्वम् । अतएव तत्र
पुरुषस्यैव, पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुषइत्यपि
कर्मधारयः साधुरिति, तु नव्या । तदाद्युत्तरपदक-
र्मधारयः प्रायशोनेष्यते नीलतदस्त्रीत्यादितोजात्वपि
नीलोत्पलादेरस्मिताद्यप्रतीतेः । "पक्ष्यङ्गोजनं रम्यमा-
मतङ्गङ्गनं" इत्यादि । नीलवृक्षस्यास्त्राद्य कटुतद्रूपमीक्ष्यते"
इत्यादिप्रयोगात् कश्चिद्विद्यतेऽपि । प्रयुक्तञ्च जुमरनन्दिना
परमं स इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि । तत्-
पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः । ननु विशेष्यतया नामार्थ-
प्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येय नामोत्तरविभक्त्युपस्था-
प्यत्वं तन्म नतु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताक-
मुक्तिं प्रति गौरवादतोनामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयास-
म्भवात् कर्मधारयादिकः समासो न यौगिकः किन्तु नीलो-
त्पलत्वादिविशिष्टे कूटएव तदुक्तं मर्त्तृहरिणा "अबु-
धान् प्रत्युपायाश्च विहिताः" प्रतिपत्तये । शब्दान्तरत्वाद्
त्वन्म भेदोवाक्यसमासयो" इति वैयाकरणा, तन्मन्दं नी-
लोत्पलमित्यादौ वसुदाये कूटप्रतिपत्त्यानेऽपि नीलादि-
प्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुसवि-
कत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्यथा नामार्थस्यान्वयबोध-
सामान्य प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्मसुरीकत्व
नीलमानयेत्यादौ नामार्थसुबर्थयोर्नान्वयबोधः, परन्तु सुव-
न्तभागस्य नीलविशिष्टकर्मत्वादौ कूटरेवेतपि किञ्च रोच-
ये १ । अथ समासस्याशक्तत्वे नीलोद्वयस्य घट इत्यादाविव
नीलघटोद्वयमित्यादावपि घटे धर्मिण्येकत्वं हयमिति
न्यायेन नीलद्वययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्,

नामार्थस्य मुख्यविशेषताक इव तादात्म्याविवक्षितविधेयता-
 चेऽपि बोधे मान्न प्रसमानत्वस्य तन्मत्वात् । विधेयत्वन्तु
 विधेयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदेवेत्यन्य-
 देतत् पटमित्यादौ तु पटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति
 न तत्र अभिचारः । ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र
 इत्यर्थे नीलपीतोत्पलं सरइत्यादिको बहुव्रीहिरिव
 नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्या-
 दिक कर्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्या-
 मवच्छिन्नोत्पलनिवर्धनताकधीजनकः कथं न स्यात् ? इति
 चेत् “बहुपदे बहुव्रीहरेव नेतरोहृन्मान्य समास” इत्यत्र-
 शिष्टिबन्धेन बहुव्रीहरेव अनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वया-
 वच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थनिवृत्तिविधेयताकबोधः प्रति हेतु-
 त्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात् । नील-
 पीतोत्पले रम्भे पीतनीलोत्पलान्निमित्तमित्यादौ तु नीलो-
 त्पलं पीतोत्पलञ्च रम्यमित्याकारकत्वं बोधो ननु नीलं
 पीतञ्च यदुत्पलं तद्व्यमित्याकारः । अतएव दूनात् परस्म-
 प्रत्येकामिसम्बन्धसूत्रनाथं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादि-
 कमेव तत्र विपर्ययं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पल-
 ञ्चेत्यादिकम् । घटश्च नाधिकरणमित्यादिविपर्ये-
 षटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्य तदुत्पलेन
 बहुनामगर्भो भवैकत्र द्वयमिति न्यायेन स्मार्थस्य बोधक इति
 सम्भवादविविदः ।

अत्र समासे विविष्टार्थे न शक्तिर्न वा लक्षणेति शब्दचि-
 स्थितौ वचा ।

“कर्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा ताभ्यां विनापि
 विविक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः ननु नीलघटयोः सामाना-
 धिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणेन अन्यप्रकारत्वादिना
 तस्य भाने राजपुरुषादौ बहुव्रीहोपस्थितिरपि तथास्तु
 अत्र भूष-कर्मधारये सामानाधिकरण्यं नामार्थबो-
 धेदो वा शुभशुचिनोः समवायो वातुभूयते लक्षणाव-
 एव नत्वन्वयप्रतिकोनी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थि-
 तिनमित्यपवादोक्त्यैवेति न तदर्थं लक्षणा । राजपुरुष
 इत्यत्र तु राजसम्बन्धिपुरुषयोरन्योऽनुभूयते । राज-
 सम्बन्धिनवानुवप्रतिकोनिन उपस्थितिनं राजपदे मध्यार्थ-
 लक्षणा विना, राजः पुरुषः राजसम्बन्धिनः पुरुषः
 राजपुरुषमानवेत्यादौ सर्वव्यतिराजसम्बन्धिनः पुरुषे-
 ऽन्वयोभासते राजसम्बन्धी अन्वयप्रतियोगित्वेन । एवञ्च
 बहुव्रीहौ सर्वमान्यपदञ्च वरीतत्पुरुषे पूर्वपदस्या-

परपरतया लक्षणाविवक्षितत्वात् ताभ्यां कर्मधारयो वचनानु-
 सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वाद् । अतएव “एत-
 यैव लक्षणा निषादस्यपति याजयेत्” इत्यत्र कर्मधारय एव
 मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् वरीतत्पुरुषे च वरुषे लक्षणा-
 पत्तेः । वैयाकरणास्तु समासमाले विविष्टार्थेऽतिरिक्ता
 शक्तिं कल्पयन्तस्तदस्तीकारे दोषं वर्णयन्ति यथा वैया० भू०
 “अपि च समासे विविष्टशब्दस्य करे राजपुरुषचित्तगु-
 नीलोत्पलमित्यादौ सर्वत्वानन्वयप्रसङ्गः । राजपदादे
 सम्बन्धिनं लक्षणावामपि तदुत्पलं पचतोत्यादौ कर्म-
 त्वादिसवर्गे च तदुत्पलादेः पाकादावन्वयवारेणाव प्राति-
 पदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तियुगोपस्थितेहेतुताया
 लक्षणाविवक्षितत्वात् पुरुषादेस्तदात्वाभावात् । तदुत्पलं शुभ
 इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थं तदुत्पलादेस्तस्य च
 गुणो अभेदेनेकान्वयः । शुभे च तदुत्पलेनेत्यादौ च विधे-
 यविभक्तिरभेदाद्यां पार्थिवोक्त्यान्वय इति नातिप्रसङ्गः ।
 तथा च समासे परस्परसम्बन्धायाम्बन्धादावभिव्यक्तैव संसृदावस्य
 तादृशे विविष्टार्थे शक्तिः । “तन्मत्तकूरीत्या सर्वत्र समासे
 शक्तिरस्तु च तथाविपक्षकथापि वरीतत्पुरुषकर्मधारययो
 शक्तिमत्त्वाविशेषाद्विषादस्यपक्षधिकरण्यविधानविधिर्न स्यात्
 इत्यत आह । “पर्यवस्यन्त्यान्वयोधाविदूरवाचसौ प्राक्लक्ष्य
 तदानीन्तनलक्षणावमादावाधिकरणाविरोध इत्यर्थः । अयं
 भावः—निषादस्यपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे
 निषादानाञ्च स्थितौ निषादस्त्वामिहे पुरुषान्तरे चेत्तेव
 सर्वत्र शक्तत्वाज्ञानार्थकम् । तथा च “जानार्थं तात्पर्या-
 द्विधेयवन्निति” इति न्यायेन तत्कल्पनाया पदद्वये पूर्वोप-
 स्थितार्थे एवोपस्थित्यादिखावत् तत्कल्पनामिति । परे-
 षामपि सति तात्पर्यं वरी । प्रवेशयेतिव लक्षणावाङ्म-
 रत्वात्तात्पर्यमेव कल्पकोटौ अवशिष्यत इति दिक् ।
 “यु वत्कर्मधारयजातीयदेयीवेमु” “तत्पुरुषेऽन्यकर्म-
 धारयः” या० । “इहोहिगुरपि आह सततमन्वदृष्टेऽ-
 व्यधीभावः । तत् पुरुषः कर्म धारय नेन सा वदा
 बहुव्रीहिः” उक्तम् ।

कर्मन् पुं० ल-कर्मणि गनिन् आहर्चादि० पा० अमरे तु
 न० । व्याकरणपरिभाषिते कर्मणि क्रियाफलान्नतयापु-
 मिष्टतमे पदार्थे “कर्मरूपीश्रुततमं कर्म” या० । आ-
 ल्पातश्चैतत् सि० की० वचा-

“कर्तुः क्रियया आप्नुमिष्टतमङ्गसंघं स्यात् । कर्तुं किम् ? भाषेवञ्चं बध्नाति । कर्मण रक्षिता भाषा न तु कर्तुः । तमवपहणं किम् ? पयसा व्योदनं भुङ्क्ते । कर्म-
त्यनुवृत्तौ पुन कर्मवपहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा गृहं प्रविशतीत्यत्र स्यात्” । विद्यतश्चैतदस्माभिः सरलाया यथा कर्तुं रित्यादि । कर्त्तापु मियमाण कर्मैत्यर्थं “धातूपात्त-
व्यापाराश्रयः कर्त्ता” इति वक्ष्यते । व्याप्तिश्च सम्बन्धः, स च कर्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारकएवातुपस्थितकल्पने
मानाभावात्, एवञ्च कर्त्ता खनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्य फलेन सम्बद्धमियमाण कर्मैत्यर्थः, तदेतदाह कर्तुं क्रियया आप्नुमिति । क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, व्याप्नुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धुम् । फलव्यापारयोर्धातूपात्त-
त्वन्तु “फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्रये तु तिष्ठः कृताः” इत्यनेन सिद्धम् । तच्च कर्म सप्तविधम्, यथोक्तं हरिणा “निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् । तच्चेष्टितम कर्म चतुर्धा न्वत्तु कल्पितम् । औदासीन्येन यत् प्राप्य वञ्च कर्तुं रणीञ्चितम् । संज्ञान्तरैरनाख्यात वदयश्चाप्यन्वपूर्वकम्” इति । तत्र निर्वर्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—
“यदसज्जायते सदा जन्मना यत्प्रकाशते । प्रकृतेस्तु विज्ञावा विकार्यं कैश्चिदन्यथा । तच्चिर्वर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभिरात् । किञ्चित् शुणालराधानात् सुवर्णादि-
धिकारवत् । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते” इति, “सती वा विद्यमाना वा प्रकृति परिष्कामिनी । यस्य नाप्नोयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रसज्यते” इति च । तदयं लक्षणनिष्कर्षः-प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्यो-
त्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वाच्चिर्वर्त्यत्वम् । प्रतीयमा-
नप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाहविशिष्टासत्त्वो-
त्पत्तिरूपान्वतरफलवत्त्वं विकार्यत्वम्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टासत्त्वफलवत्त्वात् कुण्ड-
लस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्यत्वम् । क्रियाकृतासा-
धारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्य-
फलवत्त्वे नोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा पामं गच्छतीत्यादौ पामादेः कर्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृत-
अमाटिकृपासाधारणविशेषफलस्यानाधारत्वेन तादृशफल-
प्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम् । निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु

क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्मभाजनिरुतया असाधार-
ण्येन तद्वत्त्वाच्चातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । कर्तुं रतुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्यं प्राप्तं यथा पामं गच्छन् तत्र स्पृशतीत्यादौ तद्वत्त्वादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्य-
संयोगरूपफलवत्त्वे नोदासीनकर्मता । द्विष्टासनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वम्, द्वेष्ट्य यथा अन्नं भुङ्क्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम् । कारकविशेषसंज्ञान्तरैणाविषयित्वे सति कर्मोपकारकत्वम्, स ज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धो-
पयोगितया कर्मत्वम् । व्यक्तीभविष्यति चेदस्य परिहृतात् । कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वं यथा ‘लक्षधमविशेषे’ इत्यादौ लक्षधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि ‘अधिशोडस्यासा कर्म’ पा० इत्यादिना कर्मसंज्ञया कर्मत्वम् । पयसेति भुजि-
क्रिया मति पयसः प्रकृतोपकारकत्वविवक्षाया तस्यैव तमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव । इह तु तथा विवक्षावि-
रहेणाक्षभोजनं मति तस्याकृतत्वा कारणत्वभावं विवक्षित-
मिति न व्योदनस्य कर्मत्वम् । सङ्घार्ये ततोयेति ल-
न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तमपा बोधयितुमशक्यत्वात्” ।

कर्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं शब्द० प्र० अन्यथोक्तं यथा ‘यगलधातोर्द्यौर्वसिष्टा स्वार्थेऽनुभाव्यते । यत्तासौ कर्म-
ता नाम कारक कर्तृतेतरः’ यगलस्य यज्ञातोऽन्तरस्थितिडा यत्र स्वार्थे तदीयोयादयोऽर्थोऽनुभावविशेषं शक्यते, तद्भातू-
पस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिष्ठत्वं कर्त्ताभिन्नः कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः । आभोगस्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्या-
याः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिष्ठपदो-
पस्थाप्ये स योगे एवावयवो न तु स्वजन्यवत्त्वादाविव विभा-
गादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहित-
प्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षात्वादवः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रिया-
कर्मत्वं ननु विभागादेः, तेन तरोस्यागिनि स्वर्गे तव गच्छतीत्यादिकोर्न प्रयोगः । गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यते इति त्वनुशासनविरुद्धं कर्तृस्वभावकतया कर्मवत् क्रियाया अप्रसङ्गे) । कर्मत्वमिवातुक्कृतव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म इति न तत्कर्त्ताभिन्नमिति ‘तद्व्युदासः’ । ननु चैत्रकट्टकगमनजन्यसंयोगस्य पामइव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्रइत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिष्ठत्वं संयो-
गस्य जन्यत्वस्याश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगते-
साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकट्टकगमनाश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात् । अतएव चैत्रोपामं गच्छति

इतिवत् चैतच्चैतं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः, तत्रापि द्विती-
यार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव साका-
ङ्क्षतया द्वितीयान्तर्भवस्य चैतन्यत्वविशिष्टसंयोगस्य जनक-
त्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैतप्रति-
योगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेचैतरे बाधितत्वात् । यत्तु फल-
मिव क्रियायामन्वित परसमवेतत्वमपि कर्मतावाचिप्रत्यय-
स्यार्थः, परत्वञ्च तिङ्ठा स्वार्थफलान्वयप्रतियोगिकं, द्विती-
यादिदृष्ट्या तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याय्यते तथा च चैत-
कटंकस्य चैतान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैतरे
तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवाच्चैतरेण गम्यते चैतइत्यादिकोन
प्रयोगः । एवं चैतान्यसमवेतस्य चैतरे वाचाच्चैतच्चैतं
गच्छतीत्यादिरपि । चैतरेण गम्यते यामइत्यादौ तु चैत-
कटंकस्य यामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्योय संयोगस्त-
द्वा न् यामइत्यन्वयबोधनेन किञ्चिद्वाधकमिति प्राच्यै-
रुक्तं तच्च युक्तम्, स ख्याकाङ्क्षातिरिक्तस्य तिङ्गर्थस्य धात्वर्थ-
विशेष्यत्वनियमेन तिङ्गर्थस्य परसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादा-
वन्वयायोगात् प्रथमान्तोपस्थाप्ययामादेरभेदान्यसम्बन्धेना-
न्यत्र प्रत्ययार्थे तिङ्गर्थे धान्वयस्यादृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात्,
चैतरेण गम्यते इव, इव गच्छति चैतइत्यादौ इवान्य
समवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वेनायोग्यतापक्षे । नव्यास्तु
फलमिव भेदोऽपि कर्मत्ववाचिप्रत्ययस्यार्थस्य तथा च
चैतरेण गम्यते याम इत्यत्र तिङ्गर्थभेदस्य सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रतियोगि-
त्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे यामादौ विशेषणत्वाच्च व्युत्प-
त्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः चैतकटंकगमनान्नववृत्ति-
भेदप्रतियोगित्वस्य चैतरे विरहात् चैतं गच्छतीत्यादावपि
प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैतान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयात्तादृशगतेचैतरे वाचा-
च्चैतं गच्छति चैतइत्यादिकोन प्रयोगः । प्रतियोगित्वञ्च
उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्न धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा प्राज्ञमतोऽपि
गच्छतीत्यादौ गतौ इवभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न
क्षतिरिति प्राञ्जस्तञ्चिन्त्यम् । इत्थं खगल्यजतीत्यादौ
विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थे द्वितीयायास्तु विभागत्वेन
दृष्ट्वाधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान्
खगइत्याकारस्तत्र बोधः । दृष्ट्वाधिकविभागवत्त्वञ्च जनकत्व-
स्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायाः प्राज्ञमत खगाद्य-
वधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खग तज्जति खगइत्यु-
दिकोन प्रयोगः । खगेन तज्ज्यते खगइत्यपि प्रयोगः ।

प्राशुक्तीतया निरसनीयः । प्राञ्जस्तु यामं गच्छति
तज्जतीत्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थस्यजिगम्योः
पर्यायत्वेऽपि न, क्षतिः, गत्यर्थक्रियायाः संयोगस्यैव
तज्ज्यर्थक्रियायाश्च विभागस्यैव बोधकताया कर्मप्रत्य-
येषु व्युत्पन्नत्वात् तच्च तज्जतीत्यादौ संयोगस्य तच्च
गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगम परैरपि
समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्य-
ताव्युत्पत्तिरेभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात् । नचैवं
सन्देहोऽस्मिन् सन्देहत्वादेरिव त्यागोऽन गतिरित्यादेरपि
वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्यजिगम्योर्विभागावच्छिन्न-
क्रियावच्छिन्नकल्पेनैवान्वययोग्यत्वासम्भवात् । द्वितीयादाकाङ्क्ष-
तमन्तधात्वर्थप्रयुक्तैव च धातूना सकर्मकत्वव्यवदेपोऽनतु
फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तं प्राप्रभतावध्यापत्त्वात् ।
स्तज्ज्यर्थधातूना कर्मणि पठ्या इव द्वितीयाया अपि
साधत्वात् । एवञ्च यामं गच्छति तच्च तज्जतीत्यादौ याम-
संयोगजनकक्रियावाच्यविभागजनकक्रियावानित्वाकारक
एव बोधो नतु यामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावाच्य-
विभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्वाकारक, संयो-
गविभागयोरेभ्यथाभानस्य नीलघटजनकदण्डवानित्यादौ
घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादानुभवमाधितत्वाच्चे-
त्याहुः । परे तु संयोग क्रिया च इवमेव प्रत्येकं
गमिष्यकं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थसङ्गादया भावते
एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव, गत्यर्थयोः संबन्धोऽन्य-
योर्मिथ्यैव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिष्योऽन । उभ-
यन्तपदे चन्द्रत्वस्यैवत्याभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि
संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां, गमधातोरेकव्यक्तीकारेऽपि न
क्षतिः । इत्यास्तु विशेषो यस्तत्र सूरशशिनोर्मिषोऽनान्वय
प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच याम गच्छतीत्यत्र
द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थत्वेन तदन्वि-
तस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् यामवृत्तिस्तत्प्रति-
योगिकोऽयं संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्वाकारक-
स्तत्र बोधः, तच्च तज्जतीत्यादौ आधेयत्वमवचित्वं
वा द्वितीयायैवेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्था-
न्तरे क्रियायामन्वयात्तद्वृत्तिस्तदवधिकोऽयं योविभाग-
स्तद्विशिष्टक्रियावानित्वाकारकोऽन्योऽयं संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च
जनकत्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव प्राज्ञमतो-
नातिप्रसङ्गः । सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलावच्छिन्न-
स्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहा-

रोभाक्त इत्याहुः । (फलव्यापारयोर्धातुरित्यनुसारिणः)

तण्डुल पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेज -
संयोगवच्छिन्नक्रिया पचैरर्थः, तन्निविष्टे च निरुक्ते
तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचती-
त्यपि प्रयुज्यतएव अतएव “स्वतन्त्रा परमाणवः पचन्ते”
इति किरणावस्थामाचार्याः । अद्योदनं पचतीत्यादौ
तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वि-
तमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित् । त्वं हि नन्ती-
त्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया छिदे
रर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्व-
सम्बन्धेन त्वणादेरन्वयः । पुण्येण विष्णुं यजतइत्यत्र
प्रीत्यवच्छिन्नसमन्वयकद्रव्यत्यागोयजेरर्थः, प्रीतौ विष्णोराधे-
यत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णु निष्ठप्रीति-
हेतुर्थोभन्वकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्दानं इत्याकारस्तत्र
बोधः, स्वतन्त्रं मननकेच्छापथ्यं वसन्नस्य त्रागस्यैकदेशे स्व-
त्वस्य वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्त्वान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं
यजतइत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन शाब्दासत्त्वंऽपि न
क्षतिः । पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौर-
वप्रयुक्तप्रीतवृत्तिवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्टयोगौ रव-
प्रीतयोः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पितादेरन्वयस्तेन
पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तदा-
नितेयं तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञान-
प्रमेदोयेयं भक्तिरित्युच्यते । पितादिसेवायाश्च सन्वक-
रणकत्वाभावाच्च तत्र पितरं यजतइत्यादिकं प्रयोगः ।
परमात्मानमपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे
धातुलक्षणा नातः परमेशितः प्रीतिविरहादयोग्यत्वा-
पत्तिः । एतं जुहोतीत्यादौ वज्रगादिकरणकपतनाव-
च्छिन्नसमन्वकरणकक्रिया ऊधातोरर्थः, प्रोक्ते च पतने
एतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्न्याधिकरणकस्य एतद्वृत्तिपतन-
स्यानुकूलसमन्वकरणकक्रियावानित्येव तत्र बोधस्तादृशी
च क्रिया सप्ततस्य करादेः प्रसारणन्तुलीकरणादिरेव ।
अतएव एतादेः परित्यागित्वविरहादृत्विगादेन यदृत्वं
किन्तु ह्रीत्त्वमेव । वज्रौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थेन
धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वेति वज्रिष्टित्वविशिष्टपतने
तद्वृत्तिनिष्ठस्यान्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्न-
क्रियायामेव । प्रतिभादौ एतादिसृपनं सन्वकरणकमपि
नाग्न्याधिकरणकं वज्रौ एतस्य प्रत्यक्षमात्रमग्न्याधिकरण-
कतत्पतनानुकूलमपि न सन्वकरणकमतस्तदुभयं न ह्येवम् ।

प्राजापत्येऽपि होमे मानसएव सन्वकरणम् । यदा वज्रि-
संयोगवच्छिन्नपतनानुकूलसमन्वकरणकक्रियैव जुहोतीत्यर्थ-
स्तेन एतं जुहोतीत्यत्र वज्रिसंयोगजनकं यद् एतस्य पतनं
तदनुकूलसमन्वकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारकोबोधः ।
न चैव हुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन
वज्रगादेस्तदर्थकर्मतया वज्रिं जुहोतीत्यादिकप्रयोगा-
पत्तिः साक्षाद्भात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिन
कर्मत्वादन्वया गगने लोड्रसृत्त्वप्रीतीत्यादौ गगना-
देरुत्क्षेपणादिकर्मतायादुर्वारतापत्तेः अर्धसंयोगफलक-
क्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपणत्वात् । नचोत्क्षेपणत्वा-
दिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकम्, प्रवेशनत्वा-
दिना सङ्घरेण तस्य जातित्वायोगात् लोड्रादेस्तत्कर्मत्वा-
प्रसङ्गाच्च । अतएव परम्परया दुहाद्वर्थतावच्छेदकीभूतबहि-
रक्षणशालित्वेन पयःप्रसृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थम् “व्यकथि-
तञ्च” इति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते ।
धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः
स्वीकारः प्रतिग्रहइति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं,
विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तत्त्वस्य
स्वीकारेण प्रतिग्रहः । यामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदान-
जन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव
वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे यामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन
यामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवानु, याम-
निष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः । यामं
विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्य जनकमूल्य-
ग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन यामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपर-
स्वत्वस्यानुकूलोयोयामस्य त्यागस्तद्दानं, यामनिष्ठं यत्
परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः ।
मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिर्दिष्टं नतु द्रव्यमात्रं
तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिल-
विक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव । नरकं पततीत्यत्र
भोगावच्छिन्नं पातित्वमेव पतैरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलप्रा-
तित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः । नरकपतित इति द्वितीया-
तत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य, एतदभिप्रायकमेव
पतनक्रियायास्तथास्ते तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः
प्रयोगः । स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपद-
स्यापि तद्देशपरत्वात् । धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वा-
वच्छिन्नोव्यापारोधात्वर्थः, तन्निविष्टे च स्वत्वे धनादेराधेय-
त्वेनान्वयः । नतु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापक्षस्तदर्थोयदि

कर्मत्वं तदा दुष्कादेष्टव्यकर्मण्यव्याप्तिः । गोपेन गौः प-
योदुह्यत इत्यादौ गोपकृतं कव्यापारजन्यं यत् पयः कर्मक-
मोचनं तद्वती गौरिते प्रवचनये मोचनबहिः क्षरणयोर्द्वयो-
रेव दुष्काधात्वर्थं तावच्छेदकफलत्वेऽपि गौर्णं यन्मोचनरूपं
तस्यैव कर्मण्यस्तिहाद्यर्थो धर्मात् 'गौर्णं कर्म दुष्कादिभ्यस्ति-
हाद्यैरभिधीयते' इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं
निर्व्यक्तिः । यस्य धातोर्न्यदर्थे यः प्रकारोभूय भासते ।
द्विवीयया आरितोऽर्थस्तद्वा तत्कर्मतोच्यते । यद्वातोयां-
द्वयार्थे द्विवीयया यावच्च स्वार्योऽनुभाष्यते तद्वात्वर्थक्रि-
यायां तत्कर्मत्वम् । तच्च गां दोग्धिं पय इत्यादिप्रयोगात्
पयः प्रभतेरप्यक्षतम् । पाकं कुरुते इत्यादौ वत्ते प्रकारो-
भूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थः । भवते ग्राममित्यादौ भूधा-
त्वर्थे प्राप्नोति तद्याभूतमपि सयोगत्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ
प्रकारः । चौरं कुरुन् पयः परिष्कुर्वन् इत्यादावेव
रजादिधात्वर्थं हि सादेर्हितीयार्थं कर्मं तायां विशेष्यत्वं
सुखं यत्तद्व्यापनं निष्ठादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्तर्धातो
कर्मणि षष्ठां प्रतिषिद्धत्वात् । दिवं करणस्य कर्मत्वोप-
देशात् षष्ठ्यान् दोव्यतीतत्वात् द्वितीयार्थः । करणत्वमपि
गौर्णकर्मत्वमेव, अतएवाद्या दीव्यन्ते द्यूतकारैरित्यादौ
क्रीडाकरणतायामेव विहितास्तिहादिकर्मप्रतयाः । दुष्का-
दयस्तु फलार्थच्छ्रमक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्म-
कास्तेन गां पयोदग्धिं गोप इत्यत्र दुष्केर्भेदनात्तु कूल-
व्यापारोऽर्थ इति तत्त्वतः मोचने गौराधेयत्वेन पयसः
कर्मत्वेनान्वयात् पयः कर्मताकं यद्दोहोत्तिमोचनं तद-
त्तु कूलव्यापारवान् इत्याकारको बोधस्तत्र बहिः क्षरणा-
वच्छिन्नव्यापारो मोचनं तदत्तु कूलव्यापारो दोहनमतीधात्व-
र्थं तावच्छेदकोभूतं बहिः क्षरणरूपं फलमादाय पय-
सो मोचनात्तत्कञ्च तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम् । एव
शिष्यं धर्मं वदति, वक्ति, ब्रूते, उपदिशत इत्यादि, इत्यादौ
प्रतिपक्षवच्छिन्नव्यापारो वदप्रभृतिधात्वर्थ इति तन्निषिद्धायां
प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विवक्षितेनान्व-
याद्धर्मविषयिणी सा शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदत्तु कूल-
व्यापारवान् इत्याकारको बोधस्तद्व्यापारस्य धर्म-
स्येव तामित्यादिको गुर्व्याया भिन्नाप । यत्, यतानि
जबतीतत्वात् यद्व्यावच्छिन्नपरामर्शो जयतेऽर्थः तदा
च यतस्य यद्व्यावच्छिन्नो यत् कर्म कपराभयस्तत्क-
र्त्तते प्रवृत्तत्वं बोधः । पराभवस्य तिरस्कारः । प्रजाः
यत दण्डयतीतत्वात् यद्व्यावच्छिन्नधातुन दण्डयति स्था

च यत्तद्व्यापकं यत् प्रजानां शासनं तत् कर्त्तव्यं
तत्र बोधः । शासनं नियन्त्रणम् । सुधा सुदृढं मृदा-
वीतप्रत्न उत्थानावच्छिन्नोन्मथन धातुर्थेन सुधीत्याना-
तृकृत् यत्सुदृढोन्मथनं तत्कर्त्तव्यं । उन्मथन-
माहोदयम् । पान्थं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अग्निधाना
वच्छिन्नव्यापारः पृच्छा तथा च पान्थनिष्ठ यत्तद्व्यापि-
नं तदतृकृत् व्यापारवानितेव तत्र बोधः । अग्निधान-
मग्निधापस्तदतृकृत् व्यापारचक्षेण यथा गन्धव्यमित्यादि-
प्रश्नः । नृपमर्थं प्रार्थयते याचते मिच्छते इत्यादौ
दानाय प्रेरणं याचयति तथा च नृपनिष्ठ वदयति
दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः । प्रेरणा प्रवर्त्तना, या
च दीयतामित्यादिमिच्छापक्षः । आभिमन्त्रा वृत्ति
नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारोर्विप्रभृतेरर्थेन
आभिमन्त्रकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदतृकृत् व्यापारवानिते-
व तत्र बोधस्तद्व्यापारः प्रकृते गत्यवच्छिन्नार्थेणादि ।
पुनः धर्ममनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना, यथा
च पुननिष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यातृकृत् व्यापारवानिते-
तथाविधो व्यापारः सन्ध्या विधेहि समिधमाधेहीत्याद्युपदे-
शरूपः । याखा आमाकर्षतीत्यत्र गतिहेतुत्वमर्थं धातु-
र्थेन आमाकर्षकं यच्छाखागमनं तदतृकृत् विवर्धय-
नित्यर्थः । विवर्धय नञोक्तरूपम् । आमावर्धयद्भिन्नं
मित्यत्र गतिप्रतिरोधहेत्यावरणवद्वेष्टनं नोगति-
प्रतिरोधस्यातृकृत् यद्भिन्नस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयः ।
हृष्य फलान्यवविनोति इत्यत्र हिदाहेतुर्विषयद्वयं विनो-
तिरर्थस्तथा च फलकर्मकच्छिदातृकृत् यद्भिन्नस्य विषयद्वयं
चासनं तद्वानितेव तत्र बोधः । उत्क्षिपत्यादिकस्य
घातः सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न इत्यादिः ।
यदुक्तमभिपुनैः “इहिविदस्यैजिदशिखमन्विष्टच्छायाभा-
नयनार्थेनाहः कभीरुधिविज्जं तथायहृत्तौ हिकर्म-
कोऽयं कथितो इत्यादि ” । तथार्थद्वयोर्निवृत्तत-
दर्थद्वयोः । “गतिभोजनधीमाग्निशब्दार्थधौष्याशतपु-
कर्त्तृत्वं हेतुविहितस्थानेभ्यो तेषु कर्मतेति” शान्दिककृतं,
गोपान् गमयति, द्विजान् गमयति, द्विजान् भोजयति,
युक्त्वनुज्ञापयति, शिष्यान् पाठयति, सुतान् स्नापयती-
त्यादौ मूलधातुर्थस्य कर्त्तृत्वजन्यं गौणमेव कर्मत्वं
द्वितीयार्थः । तथा च गोपकर्त्तृकगततृकृत् व्यापारवा-
नित्याकारस्य बोधः । पुनान् प्रीतिम् प्रापयतीत्यादौ
च प्राप्तिर्न गतिः चैवोपास्य भावयति, आस्य भावक

कर्मतेति भट्टमतमन्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्तायः
ज्ञातताया मानाभावादन्वया ज्ञाततायाएव कर्मतादे-
रप्यतिरिक्ताया कल्पनापत्तेः । वक्ष्यमनुमिनोमि व्यापा-
दयामीत्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेदेव द्विती-
यार्थः पक्षस्तोत्रक्षिप्तानिग्राह्यमितावापत्तौ वा पक्षे-
मनुमिनोमीतग्राह्यप्रयोगान् विषयतापक्षेदकत्वमिन्नप्रका-
रत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति । घटं पश्यति
यद् यथोत्पन्नमपतीतग्राह्यं दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे सा-
क्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुप-
नीतवाच्यतादौ तादृशप्रयोगान् । व्याकार्यं न पश्यती-
तग्राह्यं पुनरन्ययोवच्छ्रुते । तद्वदुत्पादकं करोतीत्यत्र
विक्रीणांजन्यतावच्छेदकं क्रियायासहस्यतास्योविषयता-
विशेष एव द्वितीयार्थं कर्तौ भावते, तेन तद्वदुत्पा-
कत्वप्रकारककृततत्तद्वदुत्पादविषयः अपि पाकदवाया त-
द्वदुत्पादं करोतीत्यत्रादिकोऽपि प्रयोगः पाकदवायामोदनं
करोतीत्यत्रादौ च द्वितीयाया अत्रभूतत्वे लक्षणा तद्वदुत्पा-
दिकयणकृतित्तु नौदनादिजनिका प्रमाणः स्यात् । अत्र-
माणसूक्ष्मत्वे धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिसिध्यते इति
तत्रौदनस्य सृष्ट्यमेव कर्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं भाव-
यत्नं न द्वितीया यथा घटाय यततइतग्रादाविषेत्याह
तत्र कृतग्रादिपदादयत्रमात्रप्रतीत्या यत्रत्यावच्छिद्यस्यैव
करोतीत्येतात् । मीमांसानुष्ठाने तु पाकलतौ तद्वदु-
त्पादेरुत्पादानविषयेष्व फलविषयोदनान्तरपि विषयत्व-
सूक्तं यदाह वल्लभेन्द्र “सिद्धं साध्यं फलं कृतं प्रवृत्ते-
र्बिषयविधा । तत्र सिद्धमुत्पादनं क्रिया साध्यं फलं
सुखमिति” तथा च तस्मिन् तद्वदुत्पादमुत्पादयामोदनं
करोतीत्यत्रादिप्रयोगे पक्षत्वेन विषयत्वं द्वितीयार्थः ।
भावं जीवति, क्रियं संप्रति, मोदाहं तिष्ठति, शुद्धं
क्रीडतीत्यत्रादयधिकरणत्वं नौपमेव कर्मत्वं सुपास्तु-
माव्यते “वाचानामध्वमानानां क्रियाया मोदतामपि ।
व्यापारता भौत्यधातोः कर्मताद्याहिभाषयेति” कृते ।
“कर्मणि द्वितीया” “कर्मदत्त्वात्” ॥ १० ॥ कर्मकः कर्मक-
इत्यादि । रवेर्येदिकमतसिद्धे कर्मद्रव्यान्विते क्रियाकृते
पदार्थभेदे । तद्वदुत्पादि कृतादुत्पादप्रयोदीर्घतं यदा-
“एवमुच्यते कर्मं कर्तुं विधातोऽनुपपन्नकारणमिति कर्मक-
कर्मम्” इति । “यदात्मनस्तद्वदुत्पादं कर्ममोदद्वयमाह
एवमेव कर्मम् व्यापकं यत् तद्वदुत्पादं न विद्यते तद्वदु-
त्पादविषयत्वं, यत् तद्वदुत्पादोऽनुपपन्नकारणमिति कर्मो

पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभाषभूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिका-
रणापेक्षायां पूर्वसयोगाभावापेक्षायाञ्च नासिद्धयस्त्वस्योत्-
पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षया वा विवक्षितं पूर्वसंयोग
अस्य स्वोत्पत्त्यनन्तरानन्तपत्तिकत्वात् अभावात्वेन तस्या
दातृत्वसम्भवाभावात् । नित्यदृष्टिसत्तामात्रादप्यजाति-
मत्त्व कर्मत्वं चक्षतेति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेद-
कजातिमत्त्व वा गुणान्यनिर्गुणभावदृष्टिजातिमत्त्व
स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरजगदृष्टिविभागकारणतावच्छेदकजा-
तिमत्त्व वा । स चायं चक्षतेति प्रत्ययसाक्षिक
पदार्थो नाविरलदेशोत्पादनादिनोपपाद्य जगदभावापे-
क्षानिराकर्ष्यमाणत्वात् । जलणव्य इतरभेदमाधकतामकार-
पूर्वोक्त एव उपस्थाः । 'स योगविभागवेगानां कर्म समा-
नम्' सू० । 'कचित्कर्म कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह का-
रणमित्यनुपपन्नं यत्तु द्रव्ये कर्मोपपन्नं तेन समं यावद्द्रव्यं
स युक्तमासीत् तावत्सङ्गुक्तान् विभागान् जनयित्वा
तावत् स योगमपि पुनरन्यत्र जनयति वेगः पुनरेकमेव
स्वाश्रये करोति वेगपदं स्थितिभ्यामप्यनुपपन्नयति'
उपस्थाः । 'न द्रव्याणां कर्म' सू० । 'ननु क्रिया
वता द्रव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यमारब्धं
यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्तित्वादेन व्याहृ-
कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः । कृत एवमत आह
उपस्थाः । 'व्यतिरेकान्' सू० । 'व्यतिरेकादिति मिष्ट-
त्तेरित्यर्थः उत्तरसंयोगेन कर्मणि विवक्षिते द्रव्यसत्पद्यते
इति न कर्मणोऽव्यवहारित्वं विनश्यदवश्यं कर्म न द्रव्य-
कारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवायि कारणं वा
भवेद्विभक्तिकारणं वा, न तावदाद्य, द्रव्यस्यासमवायि-
कारणनागनाशत्वेन अवयवकर्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः ।
न द्वितीय, महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य एव खण्ड-
पटोत्पत्तौ निष्कर्मणामेवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शना-
दभिचारात्' उपस्थाः । 'गुणवैधर्म्याच्च कर्मणा
कर्म' सू० । 'ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणा-
नाञ्च गुणस्तथा किं कर्मणासपि कर्म कार्यम् ?
इत्यत आह । कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातोवा-
रम्भकत्वं साधर्म्यमुक्तं 'तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते'
इति सूत्रेण कर्मणा कर्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तदि-
हानूयते इति भावः' उपस्थाः । 'व्यसमवायात् सामान्य-
कार्यं कर्म न विद्यते' सू० । 'व्यसमवायादित्यत्र
द्रव्ययोर्द्रव्येपि योच्यं, तथा च न द्रव्ययोरेकं कर्म-

समवेति नया द्रव्येप्येकं कर्म समवेति तेन सामान्यस्य सप्त-
दायस्य कार्यं कर्म न विद्यते । अत्रापि विदित्तार्थो न
सत्तावचनः यदि कर्मव्यासव्यवृत्तिरिति स्यात् । एकस्मिन् चक्षते,
हयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च द्रव्येण चक्षतेति प्रत्ययः स्यात् ।
नचैतत्, तत्राह कर्मव्यासव्यवृत्तिरिति । ननु गरीरतद-
पयगानां कर्म गरीरतदनयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथम-
न्यथा गरीरे चक्षते करचरणादावपि चक्षतेति प्रत्ययः,
एवमन्यत्राप्यवयवमिति चेन्न अवयविकर्मसामान्या
अवयवकर्मसामान्योपपत्त्यात् तत्रोपपत्तेः न तु वैद-
रीतृत्वं, नत्रावयवे चक्षते सर्वत्रावयवमिति चक्षतेति
प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्य-
संयोगोऽपि न स्यात्, कारणकर्मस्यैव कार्यस्यापि संयोगोप-
पत्तेः' उपस्थाः । 'ननु कृत्तृगुणानां कार्याकारण-
गुणपक्षेकत्वं स्वाश्रयगुणपूर्वकत्वमुक्तं द्रव्यकर्मणोऽपि न
कर्म कारणमित्युक्तं, तथा च कर्मणः किमपि न कार्य-
मित्यायात, तथाचातीन्द्रियाणां सूत्र्यादिगतीनाम् अनु-
मानमपि दुर्लभं, सिद्धाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां
कर्म इति सूत्रोक्तमेव आरवमाह 'संयोगविभागसं-
कर्मणां' सू० । 'जन्यादिति शेषः व्यत्यभिप्रायेण बहु-
वचनं संस्कारोऽप्यनुपपन्नोऽयम् । ननु द्रव्यकर्मणो न कर्म
कार्यं इति पूर्वमुक्तम्, स योगविभागो तु संयोगविभाग-
कार्यावेव, तथा चेदानीं कर्मणः कारणतामिहा
विदुर्मित्यत आह' उपस्थाः । 'कारणसामान्ये
द्रव्यकर्मणा कर्मकारणमुक्तम्' सू० । 'कारणसामा-
न्यपदेन तत्पकरणमुपपन्नत्वात् तेन कारणसामान्याभिधा-
नप्रकरणे द्रव्यकर्मणोऽपि कर्मणोऽकारणत्वमुक्तं न तु
सर्वथाप्यकारणमेव कर्म इति विवक्षितं तेन 'स योगविभाग-
कर्मणामिति' सूत्रं व्याहृत्येतेति भावः' उपस्थाः ।
तच्च कर्म पञ्चविधम् । 'उत्पत्तेः तत्रावयवपक्षमा-
कुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माख्येतामि पञ्च च'
भाषाः । अत्रेदं बोध्यम् । जज्जोवत्पक्षकत्ववादिमते
ऽप्ययत्तार्थकलधातुनिष्पन्नत्वेऽपि उत्पत्तिसत्ताक्रियामात्रे
रुद्धत्वं न तु यौगिकत्वम् । तच्च कर्तृशब्दे प्रदर्शिते कर्मो-
दिशब्दवत् कर्तृपदस्य कृतत्वप्रतिपादनपदे शब्दविभक्त्ये
उक्तम् । जज्ज उत्पत्त्यनुपपन्नव्यापारमात्रात्कृतत्वादिति
तु यौगिकत्वमिति भेदः । व्यापारमते शब्दापारमात्ररूप-
क्रिययास्य 'व्यापारोभावना संवोत्पादना शेषः चक्रिवा ।
जज्जोऽकर्मकतापत्तेर्न हि जज्जोऽयं द्रव्यते' इति हरिणा

लज्जोयत्नांशकचनिरासेन कर्मपर्यायक्रियाशब्दस्य व्यापारार्थकत्वस्योक्ते । क्रिया च घातुपाकव्यापारभदः अधिक क्रियाशब्दे वक्ष्यते । ४ यास्तुविहिते अग्निहोतादियागादौ तच्च त्रिविधम् “नित्यं नैमित्तिकं काव्यं कर्म चैवं त्रिधा मतम्” इति व्यासोक्तेः । तत्र नित्यमकरणे प्रत्यवायानुबन्धि सन्ध्यावन्द्यादि । नैमित्तिकं निमित्तनिश्चयाधीनकर्तव्यताक जातेष्व्यादि । काव्यं कामनायत्कर्मव्यमश्वमेधादि । पुनः प्रकारान्तरेण तन्निविष्टं सात्विकराजसतामसभेदात् । तल्लक्षणान्युक्तानि गोतायां यथा “नियतं सद्गुरुद्वि-सरागद्वेषतः कृतम् । अफलपेषुना कर्म यत्तत् सा-त्विकमुच्यते । यत्तु कामपेषुना कर्म साहृद्वारेण । वा पुनः । क्रियते ब्रह्मलायासं तद्वाजसमुदाहृतम् २ । अतुल्यं जय हिंसामनपेक्षं च पौरुषम् । मोहादार-भ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम्” ३ । “नियतं नित्यतया विहितं, सद्गुरुद्विषतमभिनिवेशशून्यम् । अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्नुमिच्छतीति फलपेषुस्तद्विलक्षणेन निष्कामेण कर्त-यत् कृतं कर्म तत् सात्विकमुच्यते । यत्तु कर्म कामे-षुना फलं प्राप्नुमिच्छुना साहृद्वारेण वा मत्समः कोऽन्य-त्रोत्थितोऽस्तीत्येव निरुदाहृद्वारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्ब्रह्मलायासमतिक्रियेयम् तद्वाजसमुदाहृतम् २ । अतुल्यं जय इत्यतुल्यं पञ्चाङ्गाय शुभाशुभं जय विजय हिंसा परपेक्षां पौरुषं स्वसामर्थ्यमनपेक्षापर्यालोच्य क्षेत्रल मोहादेयं यत् कर्म आरभ्यते तत्तामसमुदाहृतम्” ३ श्रीधरः । प्रकारान्तरेण तन्निविष्टं शुक्ललक्षणशुक्लभेदात् तत्र शुक्लं हिंसादानमेकं पुण्यजनकं स्वाध्यायादि । कृष्णं शास्त्रनिषिद्ध पापजनकं ब्रह्महत्यादि । कृष्णशुक्लं हिंसादिष्वहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशु-यागादि । कर्मविपाकशब्दे उदा० । तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं, प्रवृत्तं निवृत्तं च यथाह भनुः “इह चाशुभं वा काव्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वकं निवृत्तमुपदिश्यते । प्रवृत्तं कर्म ससेव्य देवा-नामेति वार्तितम् । निवृत्तं सेव्यमगन्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै” । “कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं, तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसार, निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते” मञ्ज० त० रघुन० । विहितकर्मावरणप्रकारः कर्मयोगशब्दे दृश्यः । ५ लघौ च “तद्यथेह कर्म जितोलोकं लोयते” श्रुतिः “फलस्य

कर्मनिष्पत्तेर्लोकियत्” जै० सू० । अत्र कर्मशब्दः लघि-वेदिककर्मोभयपरः । “एष एव साधु कर्मकारयति तं यमेव्य उच्चिनीयते एष उ एवासाधु कर्मकारयतीति” श्रुतिः । “फलं कर्मायत्तम्” सीमासकाः ।

कर्मनाशा स्त्री कर्म नाशयति नश-णिच्-घञ् । कीकट-देशस्ये नदीभेदे, यस्या जलस्य शनं सर्वपुण्यकर्माणि नश्यन्ति । “कर्मनाशाजलस्तथादिना नाशस्तस्मै मतः” भाषा० । कर्मनिष्ठ त्रि० कर्मणि निष्ठा यस्य । २ यागादिकर्मासक्ति “ज्ञाननिष्ठा द्विजा केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथा परे” मनु । ७ त० । ३ कर्म-सक्तौ स्त्री ।

कर्मन्द् पु० भिन्नुत्पत्तिकारके ऋषिभेदे कर्मन्देन प्रोक्तं भिन्नुत्पत्तमधीयते इति । कर्मन्दिन् तत्प्रोक्तभिन्नुत्पत्ताध्यायिषु ब० व० सि० कौ० । इनेर्वैष्णवेव पा० विधानात् अमरे एकवचनप्रयोगश्चिन्त्यमूलः ।

कर्मपथ पु० कर्मणा कायिकाटोना पन्था अच समा० । “कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् । मनसा त्रिविधम् चैव दश कर्म पथास्त्यजेत्” भा० अनु० । १३ अ० । उक्तेषु दशसु शुभाशुभकर्ममार्गेषु ते च दशकर्मपथास्तत्त्वोक्ता यथा “प्राणातिपातः सैन्यञ्च पर-दारमथापि वा । त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्ज-येत् । असत्प्रलापं पादप्यं पैशुन्यमन्तनन्था । चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् । अन्निभ्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । कर्मणा फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् । तस्माहाक्याय मनसा नाचरेदशुभं नर । शुभा-शुभान्यावरन् हि तस्य तस्याश्रुते फलम्” ।

कर्मप्रवचनीय पु० कर्म क्रिया प्रोक्तवान् इति कर्मप्रवचनीयः कर्त्तरि भूते चानोयर् । “कर्म प्रवचनीया” इत्यधिकृत्य पाणि-न्युक्ते अन्वादिषु शब्देषु । ते हि स प्रति क्रिया न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्तीति तेषां तथात्व यथोक्तं हरिणा “क्रियाया द्योतकोनाय सम्बन्धस्त्रय न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः” इति “अधिपरो अन्वर्थका” वित्यादेस्तद्गोतकत्वाभावेऽपि योग्यतया तथात्वम् । अन्वादयश्चार्थभेदे तत्संज्ञकाः सुखे चार्या पा० दर्शिताः यथा “कर्म प्रवचनीयाः” इत्यधिकृत्य “अनु-र्वचने” “ततोयार्थे” “हीने” “उपोऽधिके च” “अपपरो वर्जने” “आहूतमर्यादावचने” “उच्चलेत्यसूत्राख्यानभाग-वीष्ठासु प्रतिपर्यन्तवः” “अभिरभागे” “प्रति प्रतिनि-

स्मरन् । इन्द्रियाणीन् विमूढात्मा मिथ्याचारः स
उच्यते । यस्मिन्द्विष्यन्ति मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन । ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते । नियतं कुम्
कर्म त्वं कर्म ज्यायोऽह्यकर्मणः । शरीरयत्नापि च
ते न प्रसिद्देऽदकर्मणः । यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र
लोकोऽयं कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय । शक्तसङ्गः
समाचारः । सह यज्ञा प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजा-
पति । अनेन प्रसयिष्यध्वमेव वोऽस्मिदकामधुक् । देवान्
भाषयतानेन ते देवा भाषयन्तु वः । परस्परं भाषयन्
अयं परमवाक्यम् । इष्टान् भोगान् हि वो देवा
दास्यन्ते यज्ञमाविता । तैर्देवान्प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन
एव सः । यज्ञशिष्टागिनो सन्तोमुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुङ्क्ते ते त्वम पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् । अज्ञा-
द्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादक्षसम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यो-
यज्ञः कर्मसमुद्भवः । कर्म ब्रह्मोद्भवम् त्रिभिर्ब्रह्मा-
क्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे
प्रतिष्ठितम् । एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नातुवर्त्तयतो ह यः ।
अथायुरिन्द्रियारामो मोक्षं पार्थ । स जीवति । यस्मात्क-
रतिरेव स्यादात्मदृष्टश्च मानवः । आत्मन्येव च स दु-
ष्टस्य कार्यं न विद्यते । नैव तस्य कृतेनाद्यौ ना-
कृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपान्त्रयः ।
तस्मादसक्तः सततं कार्ये कर्म समाचर । असक्तो-
ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषम् । कर्मण्यैव हि
सविद्विमास्थिता जनकादयः । लोकस्य ह्यनेवापि स पश्यन्
कर्त्तुमहेति । यदुद्यदाचरति श्रेष्ठस्तद्वेत्तरो जनः । स
यत् प्रमाप्य कुरुते लोकस्य दत्तवर्त्तते । न मे पार्थास्ति
कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नामवाप्तमवाप्सव्यं वर्त्त-
एव च कर्मणि । यदि ह्यहं न वर्त्तयं जातु कर्मण्य-
तन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ । सर्वेण ।
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामपह्न्यामि मां प्रजा । सक्ताः
कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत । । कुर्याद्विद्वांस-
थाः सक्ताश्चिकीर्षुर्लोकस्य हम् । न बुद्धिमेदं जनवेद-
प्राना कर्मसङ्गिनाम् । जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान्
शुक्तः समाचरन् । प्रकृते क्रियमाणाणि गुणै-
कर्मणि सञ्चय । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति
मन्यते । तत्त्ववित्तु महाबाहो । गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सञ्जते । प्रकृतेर्युष्म-

भूदाः सञ्जन्ते गुणकर्मसु । तानलक्ष्णविदो मन्दान्
क्षत्स्नविद्विषा लयेत् । मयि सर्वार्थिषु कर्माणि सञ्चरन्त्या-
ध्यातव्ये तेषां । निराशीर्निर्ममोभूत्वा युध्यन्त विगतज्वरः ।
“एव ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुसुप्तमिः । कु-
कर्मैव तस्मान्नन् पूर्वैः पूर्वतरैः कृतम् । किं कर्म किम-
कर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तस्मै कर्म प्रवक्ष्यामि
यज्ञज्ञात्वा भोक्तृसेशुभात् । कर्मणोऽपि मोक्षय-
मोक्षयश्च विकर्मणः । अकर्मणश्च मोक्षयः गङ्गा कर्मणो-
गतिः । कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म व ।
स बुद्धिमान् मनुष्येष्वायुक्तः क्षत्स्नकर्मजत् । यस्य सर्व-
समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानान्निदग्धकर्माश्च
तमाहुः पण्डितं बुधाः । त्वज्ज्ञा कर्मकलाशक्तं नित्य-
क्षप्रो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रेततोऽपि नैव किञ्चित् करोति
स । निराशीर्यतश्चित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शरीर-
केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् । यदहङ्कारमव-
नुष्टोदोन्हातीतोपिमन्त्ररः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि
न निबध्यते । गतसङ्गस्य सक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरत कर्म समस्यं प्रविशीयते । ब्रह्मार्पणं ब्रह्म-
हविर्ब्रह्मग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं
ब्रह्मकर्मसमाधिना” ।

कर्मणा त्याज्यकर्त्तव्यतायां विशेषोऽन्यथाध्याये ततोक्तः ।
“सञ्चाराश्च कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावभौ । तयोस्तु
कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विविष्यते । तदेव स निम्नः
स न्यासी यो न ह्येति न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि
महाबाहो । सुखं बन्नात् प्रमुच्यते । सांख्यदोषोऽयम्-
बाहो प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमवस्थितः सम्म-
गुमयोर्विन्दते फलम् । यत् सांख्यैः प्राप्नोते स्यात् तदु-
द्योगेरपि गम्यते । एक सांख्यश्च योगश्च नः पश्यति स
पश्यति । स न्यासस्तु महाबाहो । इह समाप्तमवगतः ।
योगयुक्तोऽनिर्गन्धश्च न बिन्देयाधिगच्छति । योगयुक्तो वि-
ज्ञात्वा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वत्रात्ममतिं कुर्वन् कुर्व-
न्मपि न लिप्यते । नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्व-
वित् । पश्यन् शृण्वन् स्मृयन् जिघ्रसन् यन्त्रं स्मरन्
अचरन् । प्रवृत्तं विद्वज्जन् पृच्छन् मुनिमिषमिषमपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियाधेयं वर्त्तन्ति इति धारयन् । ब्रह्मज्ञायाश्च
कर्माणि सङ्गं त्यज्ज्ञा करोति यः । लिप्यते न च ग्रामेन
पद्मपत्रमिवाम्बुजा । कायेन मनसा बुद्ध्या चैवैरिन्द्रि-
यैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यज्ज्ञात्वात्मवशे ।

युक्तं कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
 अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते । सर्वकर्माणि
 मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव
 कुर्वञ्चकारयन् । न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकास्त
 सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगः स्वभावस्तु प्रवर्तते ।
 एवं गीताया नानास्थानेषु, फलाभिसन्धित्वागोमेव कर्मणा
 परम्परया भोक्तृसाधनत्वसंज्ञकमुपदे वक्ष्यमाण पातः ।
 भाष्ये चेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठेयमानानां योगसाधनत्वोक्तेः
 सुसुक्ष्मा उक्तशस्त्रोक्तैव कर्म करणीयमिति स्थितम् ।
 कर्म क्रियैव योगो योगसाधनम् । तपःस्वाध्यायेश्वर-
 प्रणिधानादिरूपे क्रियात्मके योगसाधने । यथा च
 तप आदीनां योगसाधनत्वं तथा साधनपादे पातञ्जल
 सूत्रभाष्यविवरणेषूक्तं यथा—
 “तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” सू० ।
 “उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचि-
 त्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतद्वारभ्यते । नातपस्विनो
 योगः सिद्ध्यति अनादिकर्मक्षेपवासमाचिता प्रत्युप-
 स्थितविषयजाला चाशुद्धिर्मानन्दे तपःसम्भेदमपोद्यते
 इति तपस उपादानं तच्च चित्तप्रसादनमनाधमानमने-
 नासेव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां
 जपोभोक्तृशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्व-
 क्रियाणां परमशुभार्षणं तत्फलसङ्ग्राहो वा” भा० ।
 “उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये हि योगोपायो प्रथ-
 मे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य द्रागित्येव सम्भवत
 इति द्वितीयपादोपदेशात्तुपायानमेव ते सत्वशुद्ध्यर्थं,
 ततो हि विशुद्धसत्त्वः कतरलासविधानोऽभ्यासवैराग्ये
 प्रत्यहं भावयति । समाहितत्वमविवक्षितं, कथं व्युत्था-
 नचित्तोऽप्युद्देष्टव्यमात्ररूपायैयुक्तं सन् योगी स्यादित्यर्थः ।
 तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु आरुह्य प्राथमिकं प्रत्युपयुक्त-
 तत्तया प्रथमतः क्रियायोगसुपदिशति सूत्रकारः । तपः
 स्वाध्यायेत्यादि, क्रियैव योग क्रियायोगो योगसा-
 धनत्वात् । अतएव विष्णुपुराणे आश्लिष्यकेशि-
 च्चजस्रवादे । “योगयुक्तं प्रथमं योगी युक्तमानोऽभि-
 धीयत” इत्युपक्रमस्य तपः “स्वाध्यायादयो” दर्शिताः ।
 व्यतिरेकसुखेन तपस उपायत्वगाह । नातपस्विन इति
 तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति अना-
 दोति । अनादिभ्या कर्मक्षेपवासमाभ्यां चित्वा अतएव
 प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता ।

अशुद्धीरजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपःसम्भेदमपोद्यते
 सान्द्रस्य नितान्तविरक्तता सम्भेदः, ननूपादोयमानमपि
 तपोधातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपा-
 य इति अत आह—तच्चेति, तावन्मात्रमेव तपश्चरणीय
 न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः । प्रणवादयः पुरु-
 षसूक्तसङ्गसङ्ख्येयानां दयो वैदिका, पौराणिकाश्च ब्रह्म-
 पारादयः, परमशुभैर्गवानां श्वरस्तस्मिन्, यत्नेदसक्तम्—
 “कामतोऽकामतोवापि यत् करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्वं
 त्वयि सञ्जातं त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहम्” इति “तत्फलसङ्ग्रा-
 हो वा” फलानभिसन्धानेन कार्यकरणम् । यत्नेदसक्तम्
 “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदचन । मा कर्म
 फलहेतुर्भूमा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि” (गीता) विव० ।

“स हि क्रियायोगः” भा० “समाधिभावनायै क्लेशतनू-
 करणार्थश्च” सू० “स हि आसेव्यमानः समाधि भाव-
 यति, क्लेशाश्च प्रतनूकरोति, प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसख्या-
 नाग्निना दग्धवीजकल्पानप्रसवधर्मिण करिष्यतीति तेषां
 तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपरावृष्टा सत्वपुरुषान्यतामात्रख्या-
 ति” सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते
 इति” भा० । “तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स
 हीति” ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति कृतं
 तर्हि प्रसङ्गानेनेत्यत आह प्रतनूकृतानिति क्रियायोगस्य
 प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु बन्ध्यत्वे क्लेशानां,
 प्रसङ्गानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे, दग्धवीजकल्पामिति बन्ध्यत्वेन
 दग्धकलमवीजसारूप्यसक्तम् स्यादेतत्प्रसङ्गानमेव चेत्
 क्लेशान् अप्रसवधर्मिण करिष्यति कृतमेषां प्रतनूकरणे-
 नेत्यत आह तेषामिति । क्लेशानासतानवे हि कलवहि-
 रोधिपस्ता सत्वपुरुषान्यताख्यातिरुदेदमेव नोत्सङ्गते किञ्च
 प्रागेव तद्वन्ध्यमात्रं कर्तुम्, प्रतनूकृतेषु तु दुर्बलेषु तद्विरो-
 धिन्यपि वैराग्याभ्यासाभ्यासपलायते उपजाता च तैरप-
 रावृष्टा अमभिभूता नैव यावत् परावृष्टयते सत्वपुरुषान्य-
 तामात्रख्यातिरुच्छाप्रज्ञायन्विततया सूक्ष्मोऽस्याविषय इति
 सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते, कृतं ?
 समाप्तोऽधिकारः कार्यारम्भणं गुणानां यथा हेतुभूतया
 सा तथोक्तेति” विव० । क्रियायोगोऽप्यत्र ।

कार्यारम्भ पुनः कर्मणे हि सायै रच्यते रज्ज-धन् अश्व-
 वासादिवत् निमित्तार्थे इतः । (कारमाह) शिरास-
 फलके हस्ते शब्दश्च० तत्फलमे न० तदुगुणा भावः उक्ताः
 “कर्मरज्जुं हिमं पार्हि स्वाहृष्टं कफवातहृत्” कफवात-

विप्रतिदनयो ” “अधिपरो जनार्थकौ” “तुः पूजायाम्”
“अतिरतिरूपे च” “अपि पदार्थसमावनामवर्गगर्हा
समुच्चये” “अधिरोचरे” पा० । “कर्मप्रवर्तनीययुक्ते
द्वितीया” पा० ।

कर्मन्यास पु० कर्मणा विहितकर्मणां विधिना न्यासः त्यागः,
कर्मणां ईश्वरार्पणमुद्देशोयमानानां फलस्य न्यासो
वा । विहितकर्मणां विधानेन श्लाघागुणमन्त्रवायां ईश्व-
रार्पणमुद्देशानुष्ठानेन कर्मफलत्वात् च । कर्मन्यासोऽप्यत्र ।
कर्मफल न० कर्मणा शास्त्रविहितानां विधानां वा फलम् ।
शुभाशुभकर्मणां शुद्धः सादिरूपे । फले तत्र विहितकर्मणां
फलाभिसन्धौ तत्तत्फलप्राप्तिं अन्वयित्वाने परस्परया
चित्तशुद्ध्या सक्तिप्राप्तिरिति भेदः । यथाह मन्त्र० त० विष्णु-
पु० “विशिष्टफलदा कात्या निष्कामाया विमुक्तिदा”
गोतापि “युक्तं कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैतिकीम्
अयुक्तं कामकारेण फले सन्तोषिष्यते” । युक्तं ईश्वराय
कर्माणि न फलायेत्येवं समाहितं, फलं त्यक्त्वा फल-
मन्वितसन्ध्याय कर्माणि कुर्वन्प्रोतियेन । शान्तिमाप्नोति
सत्त्वशुद्धिपापक्षयसन्ध्यासमिष्टा क्रमेण प्राप्नोतीत्यर्थः । अयु-
क्तसङ्गहिर्मुच्य कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः
मदत्तेरिति यावत् । फले सक्तं मन फलायेदं कर्म तत्करो-
मीत्येव फले सन्तोषिष्यते” मन्त्र० त० पु० । “विष्णुपुराणे ।
“कर्माण्यसङ्गिततत्फलानि सत्त्वस्य विष्णो परमात्म-
रूपे । अथाय ता कर्मसङ्गोमन्त्रे तच्छिञ्च्यं ते त्वमन्त्रा-
प्रदानि” । तर्हि कर्मसङ्गीं मारतवर्षरूपाम् “पितृव्रमस्ये दिवि
ये च मूर्त्ता कामपदा कान्यफलाभिसन्धौ—विमुक्तिदा
येऽनमिष्वहितेषु” पा० त० रुचिस्तत्र । अधिकां कर्म-
योगशब्दे वक्ष्यते । कर्मफलानामोचरस्यैव दातृत्व-
मिति वेदान्तिनः । सोमासकमते धर्मादेव फलमिति भेदः ।
तत्र ईश्वरशब्दे दर्शिते “फलमत उपपत्तेः” इत्यादिके
शा० छत्रभाष्ये दर्शितम् “यस्तु कर्म फलत्वागी स त्यागी
त्वमिधीयते” “न मे कर्मफले श्रृङ्गा” गोता । कर्मरक्तस्य
फलम् या० मध्यपदलोपः । (कामराक्षा) फले भेदः ।

अथ कर्मणां फलमस्ति न वेति सन्देहे निरूप्यते, तत्र
कर्मण मरोचनार्थतया न फलमस्तीति श्रीभागवतवचनं
श्रीधरव्याख्यानश्लोपजीव्य मन्त्र० निश्चीतिं यथा—

“वेदोक्तमेव कुर्वाणो सक्तोऽपि तमीश्वरे । नैष्कर्म्यां
खमते सिद्धिं रोचनार्थं फलश्रुति” भा० ११, २, ४८ ।
“वेदोक्तमेव कुर्वाणो न ह निषिद्धम् । नतु कर्मणि

क्रियमाणे तन्निष्ठासन्तिष्ठतफलञ्च स्यात्, न तु नैष्-
कर्म्यारूपा फलसिद्धिः । अतएवाह ‘निसृज इति अन-
भिनिवेशितवान् ईश्वरोऽपि न फलोद्देशेन । फलस्य
श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येवेत्यत आह ‘रोच-
नार्थं’ इति कर्मणि इच्छुत्तुपादनार्थं । अतएव तत्रैव
“फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम् । श्रेयो-
विषयता प्रोक्ता यथा भैरवोरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि
कामेषु प्राप्तेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसोमन्त्रा आत्मो-
ऽन्यहेतुव । न तानविदुषः स्वार्थं भास्यते हजिनाध्वनि ।
कथं शुद्धात् पुनस्तेषु तासमोविषयतोऽर्थः । एव व्य-
स्थितं केचिद्विज्ञाय कुतश्चय” । फलश्रुतिं कुतमितां न
वेदज्ञा वदन्ति हि” । “इदं फलश्रुतिर्न श्रेयः, परमपुरुषा-
र्थपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविषयता
अवान्तरकर्मफले कर्मसु इच्छुत्तुपादनमात्रम् । यथा
भैरवो रोचनार्थं इच्छुत्तुपादनम् । यथा “पिब निम्बं प्रदा-
स्यामि खलु ते अण्डहृदहृदहान् । पितृवसुक्तं पिबति
तिक्तमप्यतवाहक” । अत्र तिक्रान्तिस्वादिपानस्य न खलु
अण्डादिकाम एव प्रयोजनम् किन्वारोम्यम् । तथा
वेदेष्वान्तरफलं प्रलोभयन् सोमायै कर्माणि विषष्टे ।
नतु कर्मकारुहे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते, कुत एवं
व्याख्यायते, यथाश्रुतसंवाचकना दद्याह उत्पत्तेरिति,
हाम्याम् । उत्पत्तया स्वभावत एव कमेव, पद्मादिषु
प्राप्तेषु आशुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारा-
दिषु परिष्कामतोऽङ्गैरेव अदृष्टान् स्वार्थं परम-
शुखमपिदुषः अजानत अतो नतान् प्रक्रीमूतान् बुधो-
वेदोयतोऽप्यति तदेव श्रेय इति विज्ञासितानित्यर्थः ।
तानेय भूतान् हजिनाध्वनि पामे वरान् देवादिबोनौ वा
भज्यत पुनश्चामोमूतप्रकादियोनौ विषत, “पशुकाम” इति
आशुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं
पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदोवुद्भवात् । तथासम्मानाः सादिति
भावः । कथं तर्हि कर्मसोमार्थका कर्मफलपरा वदन्ति
तत्राह एवमिति व्यर्थस्त्वम् । वेदस्याभिप्रायमभिप्राय
कुतमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां पर फलश्रुतिं
वदन्ति कुतस्ते कुतश्चय ? तदाह—हि वक्षात् वेदज्ञा
व्यासादयः तथा न वदन्तीति अतएव निम्बामकर्मशास्त्र-
ज्ञानमित्युक्तम् । यथा—“अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयो-
गस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कश्चिन्नैव वदते” ।
सोऽपि उरितव्यवहारा न साक्षात् । तथा च “ज्ञानवत्-

पद्यते इ'षां जयात् पापस्य कर्मणः । अति-“तमेतमात्मानं
ग्राह्याणां विविदिपन्ति वेदानुवचनेन प्रह्लादख्येण तपसा
दानेन अहया यज्ञेनानगनेन चे”ति “अतएव यज्ञादीनां
ज्ञानशेषताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तयते ।
परिहृतेनापि मूर्खे काव्ये कर्मणि न प्रवर्तयितव्यः
इत्याह पण्डितः—“अयं निःश्रेयसं विद्वान् न
वद्वज्जाय कर्म हि । न राति रोगिणेऽप्ययं वाञ्छतेऽपि
भिषक्तमः” । राति ददाति” । म० त० रघु० ।

इदमपि ज्ञाननिष्ठाप्रयसामात्मन् अन्यथा संसारस्य धर्मा-
धर्ममूलकतया धर्मकार्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः,
कथं वा संसारप्रवृत्तिः । किञ्च ईश्वरयुक्ते दयिते “फलमत
उपपत्तेः” इत्यादिके शा० सूत्रभाष्ये धर्मस्य फलदातृत्व-
मतनिवारणेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वं यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात् ।
एकान्ततोऽस्ति कर्मणः फले कथमीश्वरस्य तद्दातृत्वोक्तिः
सङ्गच्छते ।

अतएव तत्रैव भाग० ११, १, ४६ । “परोक्षवादो
वेदोऽसौ बालानामनुशासनम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि
विधत्ते त्वग्द यथा” इति पूर्वोक्तवाक्ये कर्मणां कर्म-
मोक्षस्यैव सत्त्वफलत्वसङ्गतं न तु फलाभावः । व्याकृत-
ञ्चैतत् श्रीधरेण यथा—“ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते
न कर्ममोक्षाय तस्माद् बालानामनुशासनं यथा भवति तथा
तत्र दृष्टान् अगदम् औपध यथा पिता बालमगद पाययन्
खण्डुलङ्कुादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि,
तैतावताऽगदपानस्य तज्ज्ञातं प्रयोजनं अपि चारोग्यं तथा
पेटोऽप्यशान्तरफले प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि
विधत्ते” । तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता दार्ष्ट-
न्तिकेऽपि खण्डुलङ्कुादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं
किन्तु तस्य न सप्योद्देश्यत्वम् तज्ज्ञातोऽप्यप्यानीयमोक्ष-
स्यैवेति तु स्थिते कर्मणः फलवत्त्वमिति टिक् ।

कर्मवत्त्व म० कर्मणा वत्त्व शरीरसंस्थं । कर्मजन्यादृष्टेना
पूर्वोक्तसंस्थत्वे स शरीरे “कर्मवत्त्व महाशक्ति” गीता
कर्मवत्त्वमप्ययम् । कर्म वत्त्वम वत्त्वसाधनं यम् ।
कर्मवत्त्वमनसाधनमुक्ते हि० । “लोकोऽयं कर्म वत्त्वमः”
गीता । [जगत्पुण्ड्र पारमेष्ठि तत्साक्षात्कारे ।

कर्ममोक्ष ३० कर्मणः कर्ममोक्षपुण्ड्र-पारमेष्ठि । कर्म-
कर्मम् श्री कर्मणः तद्विकर्मणो भू । [पुण्ड्रमोक्ष (चरालेन)

शेषः २ भागवते २ । [दामोदरस्य ज्ञानं तदात्मम् ।

कर्ममूलक म० कर्म लोकोपनिव मूलकम् । पुण्ड्रमे दन्दम् ।

19 याच - III

कर्ममोक्षांसा स्त्री ईत० । कर्मावेदकशाक्यमवधत्वा संशय-
पूर्वपक्षविद्वान्निर्णयात्मके कर्मविषयके विचारशास्त्रभेदे
सा च “अथातो धर्मं जिज्ञासा” इत्यादिका जैमिनिप्रणीता
कर्मयुगल म० क०—हिंसायाम् आचारे मनन् कर्म वा० । कलि-
युगे त्विका० तस्य हिंसाप्रधानकर्माधारत्वात् तथात्वम् ।
कर्मयोग ३० कर्मसु योग कौशलम् । फलसाधनस्यापि

कर्मयोगोऽफलसाधनत्वापादानरूपे १ कौशलभेदे २ फलसिद्धि-
सिद्धौ समत्वभावेन च । यथा च तत्कौशलं तथा
भावनं च कर्तव्यं तथा गीताया नानास्थानेषु दर्शितं यथा

“यथा तैऽभिहितं साख्ये बुद्धिर्योगे त्विमा दृष्टु ।
ननु प्रा युक्तोयथा पार्थ । कर्म बन्धं महाशयि । नेहाभि-
क्रमणायोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
त्वायते महतोभयात् । व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरु-
नन्दन । । बहुशाखास्तृणान्ताश्च बुभुयोऽव्यवसायिनाम् ।
यानिमा पुष्पितां वासं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदशा-
दरता पार्थ । नान्यदस्तीतिवादिनः । कामात्मानं स्वर्ग-
पराजन्तकर्मफलप्रदात् । क्रियाविशेषबहुला भोगैश्व-
र्यगतिं प्रति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते । तैगुण्य-
विषयावेदा निश्चैतुष्यो भवान्जुन । निर्वन्दो नित्यसत्त्वस्यो-
निर्योगत्वेन आत्मवान् । यावानर्थं उद्पाने संयतः सं-
भ्रुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजा-
नतः । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्म फलहेतुर्भूमां ते सङ्गोऽस्त्यकर्मणि । योगस्य
कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय । । विद्वत्सिद्धोः
समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते । दूरेण ह्यवरं कर्म
बुद्धियोगाद्गमय । बुद्धौ शरणमन्विष्य ह्यपणाः
फलहेतवः । बुद्धियुक्तोज्झातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद् योगाय बुध्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् । कर्मणो
बुद्धियुक्ता हि फलं व्यक्ता मनोपिणः । जन्मबन्धवि-
निर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्” ।

अधिकारिभेदेन कर्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमात्रं गीता
“लोकोऽस्ति द्विविधा निष्ठा दुरा मोक्षा मयाऽनप ।
ज्ञानयोगेन साध्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् । न
कर्मणांकारमाहैककर्म पुरयोऽप्युते । न च सदा
कर्मणि सिद्धिं समश्नुयति । न हि कश्चित् नामपि ज्ञातु
तिष्ठत्यकर्मजात् । शान्तं ज्ञानं तमेव मयं प्रहृत्यै-
र्मुने । कर्मोन्मिषाणि तदस्य न ज्ञानं मया

हिंसकत्वाच्च तस्य कर्मरक्षणमतेति बोध्यम् ।
 कर्मरौ स्त्री कर्म भैषज्योपयोगक्रियां राति-रा गौरा-
 णीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।
 कर्मवृत्त प० कर्म श्रौतकर्म वज्रमिव यस्य । शूद्रे तस्य श्रौत-
 कर्मनधिकारेण तदाचरणस्य तं प्रति वज्रवृत्तहिंसा-
 हेतुत्वात्तथात्वम् ।
 कर्मवाटी स्त्री कर्मणां विहितकर्मणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा
 वाटीव । तिथौ हेमच० । तिथीनां सर्वकर्मनिमित्त-
 गाच्चन्द्रकलाक्रियाक्रियारूपत्वाच्च तथात्वम् ।
 कर्मविपाक पु० कर्मणो पुण्यापुण्यकारणयोर्विपाकं विवे-
 चेत् पच्यमान फलविशेष । पात० सू० भाष्याद्युक्ते
 जात्यायुर्भोगरूपे । कर्मफले यथा च कर्मणा जात्यायु-
 र्भोगात्मकोविपाकः तथा पात० सू० भा० विवरणेषु प्रपञ्चित
 यथा । 'ल्लेशमूलः कर्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः' सू० ।
 'तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः स
 दृष्टजन्मवेदनीयसादृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन
 मन्त्रतप समाधिभिर्निर्वर्त्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहात्तुभावा-
 नामाराधनाद्या य परिनिपन्नः स सदा परिपच्यते
 पुण्यकर्माशय इति । तथा तीव्रल्लेहेन भीतव्याधितक्षप-
 णेषु विश्वासोपगतेषु वा महात्तुभावेषु कृतं पुनः पुनर-
 पकारः, सचापि पापकर्माशयः सदा एव परिपच्यते ।
 यथा नन्दीश्वर कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन
 परिणतः तथा नाहुषोऽपि देवानामिन्द्रं सन् स्वकं परिणामं
 हित्वा तिर्यकत्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणां नास्ति
 दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः क्षीणल्लेशामपि नास्ति-
 दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः इति' भा० ।
 'आदेतज्जात्यायुर्भोगहेतवः पुण्यं क्लृप्तं ल्लेशा कर्मा-
 शयश्च तथा, न त्वविद्यादयस्त्वत्कवमविद्यादयः ल्लेशाः ?
 इत्यत आह । ल्लेशमूलः कर्माशय इत्यादि । ल्लेशोमूल
 यस्मोत्पादे च कार्यकरणे च स तपोक्तः । एतदुक्तं
 भवति-अविद्यादिमूलः कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतु-
 रिति अविद्यादयोऽपि तद्वेतवोऽतः ल्लेशा इति । व्याचष्टे
 तल्लेति । आशेरते सांसारिका पुण्या अकिञ्चित्पापयः
 कर्मणामाशयः कर्माधर्मः, कामात्कात्मकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादि-
 हेतुधर्मो भवति एवं लोभात् परदृष्ट्यापहारप्रवृत्तौ
 नरकहेतुरधर्मः मोहादधर्मः हिंसादौ धर्मबुद्धे
 प्रवृत्तमानस्याधर्म एव नत्वस्ति मोहलोभमोहो, इति तत्र
 क्रोधलोभमः । तद्यथा भुवस्य जनकापमानजननः

क्रोधात्तज्जिगीषयाहितेन कर्माशयेन पुण्येनानरीक्ष-
 लोकावासिनासपरिस्थानम्, अधर्मस्तु क्रोधजो ब्रह्मव-
 धादिजन्मा प्रसिद्ध एव मृतानाम् । तस्य द्वैविध्यमाह ।
 स दृष्टजन्मोति तत्र दृष्टजन्मवेदनीयमाह । तीव्रसंवेगेनेति ।
 यथासङ्गेन दृष्टान्तामाह । यथा नन्दीश्वर इति । तत्र
 नारकाणामिति । येन कर्माशयेन कुम्भीपाकादयो
 नरकभेदाः प्राप्यन्ते तत्कारिणो नारकाश्चेतां नास्ति
 दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयो नहि मनुष्यशरीरेण तत्प-
 रिणामभेदेन वा सा तादृशी वत्सरसहस्रादिभिर्हृत्पमोस्या
 वेदना सम्भवतीति शेषः सुगमम्' वि० ।
 'सति मूले तद्विपाकोजात्यायुर्भोगः' सू० ।
 'सत्तु ल्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिद्यल्ले-
 शमूल । यथा तृषावनद्धा शालितगुल्फा' अदग्ध-
 बीजभावाः प्ररोहणसमर्था भवन्ति नापनीततृषा दग्धबीज
 भावा वा तथा ल्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति
 नापनीतल्लेशो न प्रसंख्यानदग्धल्लेशबीजभावोनेति । स
 च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति तल्लेदं विचार्यते
 किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणम् ? अथैकं कर्मा-
 नेकं जन्माक्षिपतीति २ । द्वितीया विचारणा-किमेक
 कर्मानेकजन्म निर्वर्त्तयति ? अथानेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्त्त-
 यतीति ३ । न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् ? कस्मात् ?
 अनादिकालप्रचितस्यासङ्गुयस्यावशिष्टकर्मणः सामानिकस्य
 च फलक्रमानियमात् अनाद्यासो लोकस्य प्रसक्त सचानिष्ट
 इति । नचैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् २ । कस्मात् ?
 अनेकेषु जन्मसु एकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्य-
 वशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्त सचानिष्ट इति ।
 नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् ३ । कस्मात् ? अनेकं
 जन्म युगपद्युक्तं सम्भवतीति क्रमेण वाच्यं तथाच पूर्वदोषा-
 तुषङ्गः । तस्माज्जन्मप्रावृत्तान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माश-
 यप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रावृत्ता-
 निव्यक्तः एकप्रचट्टके मिलित्वा सरणं प्रसाध्य स मूर्च्छितः
 एकमेव जन्म करोति ४ । तस्य जन्म तेनैव कर्मणा लब्ध-
 युक्तं भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सपद्यते इति
 असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयत
 इति । अतएकप्रवृत्तः कर्माशयउक्तइति । दृष्टजन्मवेदनीय-
 ल्लेशविपाकारम्भी भोगहेतुत्वात्, द्विविपाकारम्भी वायुर्भोग
 हेतुत्वात्-नन्दीश्वरवत् मनुष्यपदेति, ल्लेशकर्मविपाकात्तुभव
 निर्भिर्ताभिस्तु वासनाभिरनादिकालधर्ममूर्च्छितमिदं विषं

चित्तोक्तमपि सर्वतोमत्तजालमन्यभिरिवाततम् इत्येता
 चनेकमवपूर्विका वासना । यत्तु कर्माशय एव एव-
 कमविक उक्त इति । ये सत्काराः सृतिहेतयस्ता वासनाः
 ताद्यानादिकालीना इति यत्तुसावेकमविक कर्माशय स
 नियतविपाकस्यानियतविपाकस्य तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य
 नियतविपाकस्याय नियमो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानि-
 यतविपाकस्य कस्मात् ? यो ह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपा-
 कस्तस्य त्रयो गति — कृतस्याविपकस्य नाश ? प्रधानकर्म-
 ण्यावापगमन २ वा नियतविपाकप्रधानकर्मणास्याभिभूतस्य
 वा चिरमवस्थानमिति ३ । तत्र कृतस्याविपकस्य नाशो यथा
 शुक्लकर्माद्यादिहेतु नाश क्षणस्य, यत्वेदमुक्तम् 'हेतु हे
 वै कर्मणो वेदितव्ये पापकर्मकोराणि पुण्यकृतोऽपहन्ति
 तदिच्छस्य कर्माणि सुकृताणि कर्तुमिच्छेय कर्म कथयो
 वेदयन्ते' प्रधानकर्मण्यावापगमन २ यत्वेदमुक्तम् "ग्रात्
 सत्य सङ्कर सपरिहार सप्रत्ययमर्थः कुशलस्य माप
 कर्पायालम् वस्मात् ? कुशलं हि मे ब्रह्मन्वदनि यत्राय-
 मावापद्गत, स्वर्गेष्वपकर्मस्य करिष्यतीति । नियतविपाक-
 प्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् ३ कथमिति ?
 दृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं
 भरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य अनियत-
 विपाकस्य, यत्तु दृष्टजन्मवेदनीय कर्मानियतविपाक तच्चक्ष्येत्
 आशय वा गच्छेत् अभिभूत वा चिरमवस्थायीत यावत्
 समान कर्माभिव्यक्तु निमित्तमस्य विपाकाभिमुख करो-
 तीति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादिय कर्म-
 गतिश्चिदा दुर्बिनामा चेति, नचोत्सर्गस्यापवादो नित्यं
 रित्येकमविक कर्माशयोऽनुज्ञायतइति' भा० ।
 'स्यादेतद्विद्य मूलं ये कर्माशयो विद्योत्पादे सत्य-
 विद्याविनाशो मा नाम तस्य कर्माशयान्तरं संपातु, प्राक्तन
 कर्माशयानामनादिभयपरस्परसंज्ञितानामसंख्यातानाम-
 नियतविपाककालानां भोगेन उपयितुमशक्यत्वाद-
 गच्छोत्पेद संसार स्यादित्यत आह सतीति ।
 एतदुक्तं भवति सुषुप्तसंज्ञो हि कर्माशयस्यादर्शनं
 तद्वान्तरीयकाया जन्मागुपी अपि मज्जते सुषुप्तं ये
 च रागद्वेषानुपपन्ने तदभिभिर्भागरतिभी तदभावे न
 भ त, न चास्ति सम्भवी न च तत्र यत्तुपति
 बोद्धव्यं वा, न च तत्र सुषुप्तं दु खं वेति । तदिय-
 मात्मभूमि' हेयसंज्ञिक-वर्णिता कर्मफलप्रसङ्ग-
 भित्ति' हेयमा फलोपजननेऽपि कर्माशयसङ्कारि-

तेति क्लेशसमुच्छेदे सङ्कारि'कल्यात् सङ्गन्तनोऽ-
 प्यनियतविपाककालोऽपि प्रसङ्गान्दग्धवीजभावो न
 फलाय कल्पत इति । उक्तमर्थं भाष्यमेव द्योतयति स-
 त्त्विति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथा तृपेति । सत्तुपा
 अपि दग्धवीजभावा खेदादिभिः । दार्ष्टान्तिके योज-
 यति तथेति । ननु न क्लेशा यथा अपनेतु, न हि सता-
 मपनय इत्यत आह न प्रसङ्गान्दग्धवीजवीजभाव
 इति । विपाकस्य त्वैविध्यमाह स चे त । विपच्यते साध्यते
 कर्म भिरिति विपाक । कर्मैकैव ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वा-
 नेकत्वगोचरा यत्रा विचारणा, द्वितीया तु कर्माने-
 कत्वं प्रथम कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा । तदेव
 चत्वारो विकल्पाः—तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—न
 तावदेक कर्मैकस्य जन्मन कारणम् । दृच्छति कस्मा
 दिति । उत्तरम् धर्मादिकाले एकैकजन्मप्रचितस्य अत-
 एव असङ्ख्येयस्य एकैकजन्मप्रचिततादेकैकस्मात् कर्मणोऽव-
 शिष्टस्य कर्मण साप्रतिकस्य च फलक्रमानियमाटना
 श्वासो लोकस्य प्रसक्तं सचानिद इति । एतदुक्तं
 भवति कर्मजस्य विरलत्वात् तदुत्पत्तिबाहुल्याच्चान्योन्य-
 सपोडिताय कर्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छासा
 स्वविपक प्रतीति न फलक्रमं यत्रोऽवधारयितुं
 प्रेक्षाः गतेतन्नाशो पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति ।
 द्वितीयं विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्मानेकस्य
 जन्मन कारणम् । दृच्छति कस्मादिति । उत्तरम् अने-
 कस्मिन् जनान्याहितमेकनेक कर्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य
 विपाकस्य निमित्तनिगद्यशेषस्य विपाककालाभावः
 प्रसक्तं स च अनिद इति कर्मवैफल्येन तदनुष्ठाना-
 प्रसङ्गात् । यदैकजन्मसमुच्छेदे कर्मणोऽपि फलक्रम-
 मानियमाटनाश्चासत्तदा कैश्च कथं बहुजन्मसमुच्छेदे
 कर्मणोऽपि फलक्रमं ? तत्र ह्यसराभावात् विपाककाला-
 भावश्च सम्भितिकस्येति भावः । तृतीयं विकल्पं
 निराकरोति—नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मन कारणम् ।
 अत्र हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवतयुयो-
 गिन इति क्रमेण वाच्यं यदि हि कर्मसङ्घस्य
 युगपत्सङ्घस्य प्रसुप्ते तत एव कर्मसङ्घस्यपुनराद-
 यशेषस्य विपाककाल फलक्रमे नियमय न स्याता
 नत्वस्ति जन्मना यौगपद्यम्, एवमेव प्रथमपक्ष एवोक्तं
 दूषयामित्यर्थः । तदेव फलक्रमे निराकरोति दार्ष्टान्तिके
 कर्मैकस्य जन्मन कारणमिति ३ पक्षोऽपि द्योते, तस्मात्त-

अथेति जन्म च प्रायणश्च जन्मप्रायणे तयोरन्तरं मध्यं तस्मिन् विचित्रं सुखदुःखफलोपहारेण विचित्रं यद-
तन्मनुजं तमनन्तरमेव फलं दास्यति तत् प्रधानं यत् किञ्चिद्विषयेन, तदुपसर्जनं, प्रायणं मरणं, तेनाभि-
व्यक्तः स्वकार्यारम्भणाभिमुख्यरूपनीतः एकपुत्रदृष्टे-
युगपत्, समुद्धृतः जन्मादिलक्षणे कार्यं कर्तव्यं
एकलोलीभावमापन्नः एकमेव जन्म करोति नानेकं
तच्च जन्म मनुष्यादिमात्रं । तेनैव कर्मणा लब्धाशुष्कं
कालभेदादियतजीवनञ्च भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्म-
णा भोगं सुखदुःखसाक्षात्कारं स्वस्वव्यवस्थितया सम्पा-
द्यत इति । तस्मादसौ कर्माश्रयो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात्
त्रिविधाकोऽभिधीयते । औत्सर्गिकमुपसृहरति—अतः
एकमधिकं कर्माश्रय उक्तं इति । एकमिव एकमवः
पूर्वकालेत्यादिना समासः, एकमवोऽस्यासीति सत्वधीय-
तु । क्वचित्पाठः एकमधिक इति तत्रैकमवशब्दात्
भवार्थे ठक्प्रत्यय एकजन्मावच्छिन्नमस्य भवनमित्यर्थः,
तदेवमौत्सर्गिकमविकल्पं त्रिविधाकत्वसङ्गात् षट्पञ्च-
वेदनीयसैरुक्तं कर्मणस्त्रिविधाकत्वं व्यच्छिनत्ति-
इति । नन्दीश्वरस्य अल्पवर्षावच्छिन्नायुषो मनुष्य-
जन्मनस्त्रीवर्षेणेनाधिमालोपायजन्मा पुण्यभेदे आयुर्भो-
गहेतुत्वात् द्विविधाः, ननुष्यस्य तु पाणिप्रहार-
विरोधिनागसा स्नेहपदप्राप्तिहेतुनैव कर्मणा आयुषो
विहितत्वादपुण्यभेदोभोगमात्रहेतुः । ननु यथैकमधिकं
कर्माश्रयस्य वा किं ज्ञेयवासना भोगातुक्त्वाच्च कर्म-
विपाकातुमवधारणाः ? तथा च मनुष्यस्त्रियं ग्योनिमापन्नो
न तत्तत्त्वातीयोचितं मुञ्जीतेत्यत आह—हेतुः ।
समुद्धृतमेकलोलीभावमापन्नम् । धर्माधर्माभ्यां व्यच्छेत्तुं
वासनायाः स्वरूपमाह ये सत्कारा इति । औत्स-
र्गिकमेकमविकल्पम्, कश्चिदपवादितुं नृभिकामारब्धयति-
यस्त्वसति । तद्वन्नेन वासनातो व्यच्छिनत्ति । षट्-
पञ्चवेदनीयस्य, नियतविपाकस्य वायमेकमविकल्पमि-
यमः न त्वष्टजन्मवेदनीयस्य, किंभूतस्थानियतविपा-
कस्येति । हेतुं पृच्छति कस्मादिति । हेतुमाह यो-
हीति । एकान्तावस्थितिमाह कतस्येति । द्वितीयामाह
प्रधाने । तृतीयामाह नियतेति । तत्र प्रथमा
विभजति तत्र कतस्येति । सत्याविकर्मभ्योऽशुक्राशुष्कभ्यो-
ऽन्यानि त्रीण्येव कर्माणि लक्ष्णाः । शुक्रः । लक्ष्णशुक्रानि ।
तदिह तपः, स्वाध्यायादिषाध्यं शुक्रकर्माश्रय उदित

एषादत्तफलस्य लक्ष्णस्य नाशकः, अविशेषाच्च यव-
स्यापि लक्ष्णभागयोगादिति मन्तव्यं, तत्रैव भगवान् आ-
न्नायप्रदाहरति यत्नेदमिति—हे हे ह वै कर्मणी
लक्ष्णलक्ष्णशुक्ले कपहर्ताति सम्बन्धं धीश्रया भूयवता
स्त्वचिना । कस्येत्यत आह पापकस्य पुंस् कोऽसावपह-
र्तात्यत आह एकोरायि पुण्यजनः, समुहस्य समुहसाध्य-
त्वात् तदनेन शुक्रकर्माश्रयस्तृतीय उक्तः । एतदुक्तं भवति
इदंशो नामाय परपीडादिरहितसाधनसाध्यं शुक्रकर्मा-
श्रय यदेकोऽपि सन् लक्ष्णान् लक्ष्णशुक्लसाधनविरोधिनः
कर्माश्रयान् भूयसोऽप्यगृह्णाति । तत् तस्मादिच्छस्तेति हान्द-
सत्वादात्मनेपठम् । शेषं कुगमम् । अतः च शुक्रकर्माश्रयस्यैव
स कोऽपि कश्चिन्मा यत इतरेषामभावः, न तु स्वाध्यायादि-
जन्मनो दुःखात्मनो विरोध्यधर्मं अपि तु स्वकार्यं दुःख-
विरोधा, न च स्वाध्यायादिजन्म दुःखं तस्य कार्यं, तत्-
कार्यत्वे स्वाध्यायादिबधानानर्थक्यात्तद्वत्त्वादेव तदुत्पत्तेः
अतुत्पत्तौ वा धर्मपाकाद्यापि विधीयेत अविधाने तद-
तुत्पत्तेरिति सर्वं चतुरक्तम् । द्वितीया गतिं विभजते
प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य पशुहिंसादेरा-
यापगमनं हे खल हिंसादे कार्ये प्रधानाङ्गत्वेन विधाना-
त्तदुपकारः, “मा हिंस्यात् सर्वभूतानां” इति हिंसाया निषि-
द्धत्वादन्येद्य, तत्र प्रधानाङ्गत्वेनातुष्टानादप्रधानतदेत्यतो
न द्रागित्येव प्रधानं नरपेक्षा सती स्तुतमनर्थं प्रसोत्तम-
र्हति किन्तु त्वारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्य-
तिवते प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्वकार्यं बीजमात्रत-
यावस्थान प्रधाने कर्मण्यावापगमनं, यत्नेदंशु पञ्च-
शिखेन खलु सङ्करोज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानपूर्वस्य
पशुहिंसादिजन्मानानर्थहेतुनाऽपूरेण, सपरिहारः शक्योहि
प्रायश्चित्तेन परिहर्तुम् अथ प्रसादतः प्रायश्चित्तमपि
नाचरित प्रधानकर्माविपाकसमये च विपश्येत तथापि
यावन्तजसावनर्थं प्रसूते तावत् सप्रत्ययमर्थ—अप्यने हि
पुण्यसम्भारोपनोत्तमसुसुषमासहासुदावगाहिनः कुगमा
पापमात्रोपपादिता दुःखवृद्धकणिका, अतः कुगमस्य
महतं पुण्यस्य नापकर्षाय प्रसयाय पर्याप्तम् । पृच्छति
कस्मात् ? उत्तरं कुगलं हि मे बह्वन्यदस्ति प्रधानकर्मा-
श्रया व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान् यस्याय महारः
खलु स्वर्गोऽप्ययं फले सङ्गात्पुण्यलब्धजन्मनः स्वर्गात्
सर्वथा दुःखेनापराष्टादपकर्षमस्यमस्यदं जन्मभेदे
करिष्यतीति । ततः सा गतिं विभजते नियतेति । तत्र-

यन्त्रि नेह प्राधान्यमभिमत नत्वङ्गितया वलीयस्त्वञ्च नियत
विपाकत्वेनान्यदानवकाशत्वात्, अभियतविपाकस्य तु दुर्व-
लचमन्यदा सावकाशत्वात्, चिरमवस्थान प्रीजभावमात्रेण,
न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्वतन्त्रत्वात् । ननु प्राय-
णेनैकदेव कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तिमिदानीञ्च चिराव-
स्थानमुच्यते, तत् कथं ? पर पूर्व्वेण न विरुध्यत इत्याश-
यशान् पृच्छति कथमिति । उत्तरम् अदृष्टेति । ज्ञान्य-
भिप्रायमेकवचनम् । नदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति
यच्चदृष्टेति । शेषं सुगमम्" वि० ।

"ते ह्लादपरितापफला पुण्यापुण्यहेतुत्वात्" सू० ।

"ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफला, अपुण्यहेतुकाः
दुःखफला इति यथाचेदं दुःखं प्रतिकूलतात्मकम् एव विषय-
सुखकालेऽपि दुःखमस्यैव प्रतिकूलतात्मकं योगिन" भा० ।

"उक्तम् क्लेशमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम् ।
अथ विपाका कस्य मूलम् ? येनामो लब्धव्या इत्याह ते
इत्यादि । व्याचष्टे—ते जन्मायुर्भोगा इति । यद्यपि
जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्व्वभाषितया तत्फलत्वं
न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाषितदत्तभवा-
त्मनः, तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगफलत्वमिति मन-
व्यम् । नन्वपुण्यहेतुका ज्ञान्यायुर्भोगा परितापफला भवन्तु
हेत्या प्रतिकूलवेदनीयत्वात्, कस्मात् पुन पुण्यहेतुकास्य-
व्यक्ते सुखफला ? अतुकूलवेदनीयत्वात् । नचैषा प्रत्या-
त्मवेदनीयातुकूलता यस्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपा-
कर्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्परविभाभूतौ यतोह्लादे
उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जन, यतयाऽऽपतेत् तयोर्भिन्न-
हेतुकत्वात् रूपत्वात् इत्यत आह—यथा चेदमिति" विवरणम्
मरणस्य यथा सर्व्वकर्मानां भिव्यङ्गकत्वं तथा शा० भा०

"अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जक
प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभि-
व्यञ्जनुपपत्तेः । तज्ज्ञातिशेषाद्यावत् किञ्चिदमारब्धफल
तस्य सर्व्वस्याभिव्यञ्जकम्, न हि साधारणे निमित्ते
नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, नद्याविशिष्टे प्रदीप-
सन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते" इत्या-
यद्वा निराकृतं यथा—

"अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽ-
भिव्यञ्जक प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन
कर्मणा प्रतिबद्धस्यैतस्य इत्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपपत्त्या
प्रायणकाले इत्युद्भवो भवतीति यदुच्येत ततो वक्तव्यं

यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्यै-
तरस्य इत्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्या-
नेकस्य कर्मणोऽनुपपत्तिरिति । नह्यनारब्धफलत्वं
सामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेक कर्मैकस्मिन् प्रायणे
युगपदभिव्यक्तं सदेका ज तिसारभत इति शक्यं वक्तुम्,
प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कतचित् कर्मण
प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुम्, ऐका-
न्तिकफलत्वविरोधात् । न हि प्रायश्चित्तादिभिर्देहेभि-
र्विना कर्मणा उच्छेद सम्भाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्ध
फलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरनव्यवस्थान
दर्शयति । "कदाचित् सुमत कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति ।
पच्यमानस्य ससारे वावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजाती-
यका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन् प्रायणे-
ऽभिव्यक्तं सदेका जातिसारभेत, तत स्वर्गनरकतिथ्यङ्ग-
योनिष्वधितारानवगमात् धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ता-
भावाच्चोत्तरा जातिरूपपद्येत, ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य
कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्वार्थमापन्नपदध्येत । न च
धर्माधर्मयो स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादिति-
रिक्तं कारणं शक्यं सम्भा, यान् । न च दृष्टफलस्य
कर्मण्य कारोर्थादे प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतोऽव्य-
व्यापिकापेय प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना । प्रदीपोप-
न्यावोऽपि कर्मबलावलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीत । स्थूल
सूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्छेदं दृष्टव्यम् । यथा हि—प्रदीप
समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् एवं
प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे
बलवतः कर्मणोऽस्तिष्ठज्ञायति न दुर्वलस्येति । तस्मात्
श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादस्तिष्ठोयमशेषकर्मभिव्यक्तेरभ्युप-
गमः । शेषकर्मसङ्ज्ञानेऽनिर्मेयप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने
सम्भवः सस्यगदर्शनादशेषकर्मव्ययश्रुते ।

एवं—शुभाशुभकर्मविपाकं सामान्यतो निरूपितं ।
इदानीमशुभकर्मविपाकोविशेषतो निरूप्यते स चाधर्म-
शब्दे १२२० पृ० उक्तोऽपि प्रपञ्चार्धमिहोच्यते—
पुराणसर्व्वस्ये विष्णु पु० २ अ० दैव्यं पराशरसैल्येयसवादे ।
'पराशर उवाच । ततश्च नरकान् विप्र ! भवोऽध सलि-
कस्य च । पापिनो येषु पात्यन्ते तान् श्रेणुष्व समाहित ।
रौरवचैव वेधश्च शृङ्गरोविशस्रजया । सहाज्जाल-
सप्तकुम्भ शवलोऽथ विमोहनः । रुधिरान्नो धैतरणी—

कर्मिण कर्मभोजन । असिपत्न्यनं कण्ठोलाला-
भक्ष्यं दारुण । तथा पूयवह पापोऽङ्गिज्ज्वलोत्साध-
यिरा । सन्त्य कालक्षत्रं तमसादीचिरेष च ।
श्वभोजनोऽद्याप्रतिष्ठो ह्यदीचिश्च तथापर । इत्यद्या
यातना मित्र । घातका भृशदारुणा । यस्य विषये
घोरा शस्त्राग्निभयदायिन । पतन्ति येषु पुरुषा प्रापकर्म-
रताश्च ये । कूटसाक्ष्यं तथा सत्यकप्रक्षपातेन योषदेत् ।
यस्यान्यदन्त यक्ति स नरायाति रौरवम् । भूषणं गुरु-
हन्ता च मित्वा मुनिस्तम । यान्ति ते रौरव वेध
यस्योच्छ्वासनिरोधक । सुरापोभूषणं हर्ता सुवर्णनाम्न
नृकरे । प्रयान्ति नरके यश्च तैः ससर्गमुपैति वै । राजन्य
वैश्यं च ज्वले तथैव गुरुतल्लगः । तप्तकुम्भे खट्वागमी
हन्ति राजन्यदाय यः । साध्वीविक्रयकृद्द्वय (हत्वा) प्राणिन
केशविक्रयो । तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्त परित्यजेत् ।
क्षुपा सुताश्चाभिगामी सहाज्वले निपात्यते । अवनन्ता
गुरुणा योयश्चाक्रोष्टा नराधम । वेददूषयिता यश्च वेद
विक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति श्वच द्विज ।
वैरोविमोहे पतति सत्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितृ-
हृष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति कर्मिण्येवै कर्मिणे
च त्वरिदृष्टम् । पितृदेवान् सुरान् यस्तु पथ्यन्ति नरा-
धम । लालाभक्षे पतन्त्येते शरकर्ता च वेधके ।
करोति कर्णनीयश्च यश्च खड्गादिहन्तर । प्रयान्त्येते
विषमने नरके भृशदारुणे । अवतप्रतिपद्योता स
नरक यात्यधोमुखम् । अयाज्ययाजकस्तद्वत्तथा नक्षत्र
सूचक । क्रूर पूयवहृष्टैको याति मिष्टान्नभुङ्गनर ।
लालाभासरसानाञ्च तिलाभा लवणस्य च । विक्रेता
माङ्गणो याति तमेव नरक द्विज । । माजोरकुटुम्बकाग-
न्धवराहविहङ्गमान् । पोषयन्तरक याति तमेव द्विज
स्तम । । रक्तोपजीवी कर्षककुण्डाधी गरदक्षया ।
सूधीमारीपक्षयैव पर्वगामी च योद्विज । । अगारद हो
मित्वा गणकुम्भमयाजक । रुधिरान्ते पतन्त्येते सोम
विक्रीणते च ये । मधुहारी यामहन्ता याति वैतरण्यो
नर । रेत पानादिकर्तारोमर्यादाभिदिनोहि ये । ते
कण्ठे यान्त्यगौघाय कुहकाजीविनश्च ये । असिपत्न्यन
याति वनच्छेदी हृषीकेश यः । औरद्विको रक्तगव्याधो
रङ्गिज्ज्वले पतन्ति ये । पात्यते द्विज । तत्रैव यथागारेषु
वर्द्धते । मृतेषु लोपकीयश्च स्वायसाद्विद्युतश्च यः ।
रन्त्य यथातानाभ्ये पतनस्तावभाविप । दिवास्वप्ने रेत

स्वप्ना ये नरा द्रव्यादिन । पत्नैरध्यापिता ये च ते पतन्ति
श्वभोजने । एते च न्ये च नरका शतशोऽथ सङ्क्षयः ।
ये च दुष्टकर्मिण पच्यन्ते यातनागता । यथैव पापा-
न्येतानि तथा न्यानि सङ्क्षयः । भुञ्जन्ते यानि पुरुषै-
नरकान्तरगोचरैः । यथाश्च-विस्मयश्च कर्म कुर्वन्ति ये
नरा । कर्मणा मनसा वाचा निरगेषु पतन्ति ते । अधा-
शिरोभिहृष्ट्यन्ते नारकैर्दिवि देवता । देवाश्चाधोमुखान्
सर्वानध पश्यन्ति नारकान् । स्वाधरा कर्मयोऽज्ञाश्च
पक्षिण पश्यन्ते नरा । धार्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च
यथाक्रमम् । सङ्क्षयभाग प्रथमे द्वितीयोऽहुकमास्त ।
सर्वेऽप्येते महाभागा यावन्मुक्तिसमाप्नुयाः । यापनो
जन्तव सर्वे तावन्तो नरकौकः । पापकटु याति नरक
प्रायश्चित्तपराङ्मुखः । विषेषशुभाशुभकर्मविपाका
तत्रैव शिवधर्मोत्तरे स्वन्दोक्ताः “यथ पापैरिमे यान्ति
यमलोक चतुर्विधैः । सन्वासजननं चार विविधा सर्व
देहिना । गर्भस्थैर्जायमानेषु बालैस्तत्पथ्यस्यै ।
पु स्त्रीषु सकृद्वैर्यातव्यं सर्वं देहिभिः । शुभाशुभ
फलं तत्र देहिना प्रविचार्यते । चित्तगुणादिभिः स-
भ्यैर्मध्यस्थैः समदर्शिभिः । न तेऽत्र प्राणिन भन्ति
ये न यान्ति यमलयम् । अथैव हि कृतं कर्म भोक्तव्य
यदु विचारितम् । तत्र ये शुभकर्मिण सौम्यचित्ता दया
न्विताः । ते नरा यान्ति सौम्येन पथा यान्ति यमाल
यम् । यः प्रदद्याद्द्विजन्त्राणां सुपानत्कावपादुकं । स
पराश्वेन सहता सुखं याति यमालयम् । खलदानेन
गच्छन्ति पथा शुभेण देहिना । दिव्यस्त्रपरोधाना यान्ति
वल्गुप्रदायिन । शिविकायाः प्रदानेन सङ्क्षयेन सुखं व्रजेत् ।
शय्यासनप्रदानेन स्वपन् याति यमालयम् । आगमकर्ता
छायासु शीतलासु सुखं व्रजेत् । यान्ति पुष्कर-
यानेन पुष्करारामदायिन । देवायतनकर्ता च यतो-
नामाश्रमस्य च । अनाश्रयान्यकानाञ्च क्रीडन् याति
रथोत्तमं । देवाग्निगुरुविप्राणां मातापित्रोश्च पूजका ।
पृथ्व्याया नरा यान्ति कामिकेन यथासुष्ठम् । शीत
यन्तो दिग् सर्वा यान्ति दीपप्रदायका । प्रतिशयप्रदा-
नेन सुखं याति गृहे स्वपन् । सर्वकामसन्तुष्टेन पथा
गच्छन्ति गोप्रदा । वेदप्रदानानि कुर्वन्ति ते तप-
यान्ति सत्पथा । आर्त्तपथप्रदातारं सुरा यान्ति
निरामया । विद्यान्यमाणा गच्छन्ति गुरुशुश्रू-
षणे रता । पादगौवप्रदानेन शीतसेन पथा व्रजेत् ।

पादाभ्यङ्गश्च यः कुर्यादश्वष्टरेण स ब्रजेत् । हेमरत्न-
प्रदानेन याति दुर्गादि निस्तरन् । वरानहुत्प्रदानेन
वरयानेन गच्छति । अन्नपानप्रदानेन पिबन् खादश्च
गच्छति । इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं यान्ति यमालयम् ।
स्वर्गेऽपि विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधाधरः ।
सर्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्तुतम् । सद्यः प्रीति-
करं दिव्यं बलवृद्धिवर्धनम् । नान्नदानसमं दानं
त्रिषु लोकेषु विद्यते । अन्नाद्भवन्ति भूतानि तदभावे
चिरान्ति च । रक्तं मांसं वसां शुक्रं क्रमादन्नात् प्रवर्तते ।
शुक्राद्भवन्ति भूतानि तस्मादन्नमयं जगत् । हेमरत्नाश्च-
नागेन्द्रनारोक्षकचन्दनादिभिः । समस्तैरपि संप्राप्तेर्न रमन्ते
बुभुक्षिताः । गभस्या जायमानाश्च बालाष्टकाश्च मध्यमाः ।
आहारमभिकाङ्क्षन्ति देवदानवतापसाः । क्षुधा हि
सर्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्तुतः । तस्मादोषधिलेपेन
(आहारेण) प्रतीकारं प्रकीर्तितः । नास्ति क्षुधा
समं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधा समः । नास्याहारसमं
सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः । अतएव महापुण्य-
मन्नदानं प्रधानतः । यतः क्षुधाग्निसन्निप्ता चिरान्ते
सर्वदेहिनाः । अन्नं प्राप्य देवः प्रीतिः प्राणदश्चापि सर्वदेः ।
तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् । त्वं लोके
यानि रत्नानि भोगस्त्रीवाहगानि च । अन्नपानपूज-
सर्वमिहामूलं च तज्जमेत् । यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते
पुण्यसञ्चयम् । अन्नपूजास्तत्कारि कर्तुं शक्तिं न
स शयः । धर्मार्थकागमोच्चाणां देह परमसाधनम् ।
स्थितिस्तस्यान्नपानाभ्यामतस्तत् सर्वसाधनम् । अन्नं पूजा
यति साक्षादन्नं विष्णु शिवः स्वयम् । तस्मादन्नसमं दानं
न भूतं न भविष्यति । त्वयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं
स्तुतम् । पवित्रममृतं दिव्यं शुद्धं सर्वरसाञ्चयम् । अन्न-
पानाश्च गोवस्तुभूशय्याश्च त्वं साधनम् । पृथिलोके पुण्य-
स्तानि दानान्येष्टौ विशेषतः । एवं दानविशेषेण धर्मरा-
जपुरं नराः । यस्यादुयानि सुखेनैव तस्माद्दानं समाचरेत् ।
ये पुनः क्रूरकर्माणि पापा दानविषर्जिताः । ते घोरेण
पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् । षडपीतिसहस्राणि
योजनानामतीतं वै । वैश्वस्तपुरं श्रेयं नामाकूपव्यव-
स्थितम् । समीपस्थमिवाभाति भराणां शुभकर्मणाम् ।
पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण न च्यताम् । तीव्रक-
ण्टकयुक्तेन शर्कराखचितेन च । क्षुरधारानिभस्वी-
र्जः पाषाणैर्निर्घातयता । कश्चित् पश्येन् महाता सु-

खारैश्च खातकैः । कश्चित् सूचीनिर्भेदन्तैः संख्येन पथा
कश्चित् । तटप्रपातविषमैः पर्वतैर्दृष्टसङ्कुलैः । प्रत-
प्राङ्गारयुक्तेन यान्ति मार्गेण दुःस्थिताः । कश्चिद्विषमगच्छैश्च
कश्चिन्नोदरैः सुपिच्छलैः । प्रतप्तबालुकाभिश्च तथा
तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः । अनेकशाखाविततैर्व्याप्तं वंशवनैः
कश्चित् । कटेन तमसा मार्गमनालम्बेन कुलचित् । अ-
यं शृङ्गाटकैश्च प्रैः कश्चिद्वाग्निना पुनः । कश्चित्तप्तशि-
खाभिश्च कश्चिदुव्याप्तं हिमेन च । कश्चिद्बालुकया व्याप्त-
माकण्डान्तप्रवेशया । कश्चिदुष्णाश्विना व्याप्तं कश्चिच्च क-
रीषाग्निना । कश्चित् सिंहैर्कैर्व्याप्तं दंष्ट्रैः कीटैश्च
दारुणैः । कश्चिन्महाजलौकाभिः कश्चिज्जलगरैः पुनः ।
मल्लिकाभिश्च रौद्राभिः कश्चित् सर्पविषोत्सृज्यैः । मत्तमा-
सङ्गयूयैश्च बलोन्मत्तैः पुमाद्यिभिः । पद्मानसृङ्गि-
क्षिप्तं तीक्ष्णशृङ्गैर्महाहयैः । महाविषाक्षैर्महिषैश्च
द्रुमैश्च रोहकैः । डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकराक्षैश्च
राक्षसैः । व्याधिभिश्च महाघोरैः पीडयमाना व्रजन्ति ते ।
महाधूलिविषमिश्रेण महाचण्डेन वायुना । महापाषाण-
वर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः । कश्चिद्विद्युत्पुपातेन
दार्यमाणा व्रजन्ति च । महाटङ्गूधवर्षेण भिद्यमानाश्च
सर्वतः । पतद्भिर्वज्रसंघातैश्चत्कापातैश्च दारुणैः । प्रतप्ता-
ङ्गारवर्षेण दह्यमाना रुदन्ति च । महाता पांशुवर्षेण पूर्य-
माणा रुदन्ति हि । बहुमेघवर्षेणैर्विनाशयन्ते सुहृ-
र्मुहः । निशितायुधवर्षेण पूर्यमानाश्च सर्वतः । महा-
क्षाराश्वधाराभिः सिञ्च्यमाना इवन्ति च । महाशीतेन
महता रुक्तेण परुषेण च । समन्ताद्व्यमानास्ते शुष्यन्ते
सङ्कुचन्ति च । इत्यं रौद्रेण मार्गेण पाथेयरहितेन
च । निराश्रित्वेन दुर्गेण निर्जनेन समन्ततः । अविश्रामेण
महता निर्गतापाश्रयेण च । तमोरूपेण कटेन सर्वदु-
ःखाश्रयेण च । नीयन्ते देहिनाः सर्वे ये मृदाः पापका-
रिणः । यमदूतैर्महाघोरैश्च दङ्गोत्कारिभिर्नृपात् । एका-
किनः पराधीना भित्तबन्धु विवर्जिताः । शोचन्तः स्वानि
कर्माणि रुदन्त्येव सुहृर्मुहः । प्रेतीमृता विवस्ताश्च
शुष्कराट्टौष्ठतालुकाः । कशाङ्गाभीतभीताश्च दह्यमानाः
क्षुधाग्निना । बह्वाः शृङ्गयुक्ता जेविदुत्तानाः पादयो-
नराः । आकण्ठ्यन्ते हन्यमाना यमदूतैर्नृपैः । अस्वा-
ऽघोसस्तापान्ये कण्ठमाणाः सुदुःस्थिताः । जेषमाधिनव-
दाश्च समाह्वयन्ति रज्जुना । खड्गटे वासिना चान्ये
भिन्नाः कण्ठ्यन्ति देहिनाः । उच्चानाः कण्टकपथा कश्चिद्-

प्रारम्भना । पञ्चाद्वान्मूर्खदास जठरे च प्रपीडिता ।
 पूरिताः शृङ्खलाभिश्च हस्तयोश्चापि कीलिता । शोषापा-
 येन क्षण्यन् प्रयान्त्यन्ये सुदुःखिता । जिह्वाशङ्कु
 प्रवेष्टेनाक्षय नीयन्ति रञ्जुना । ललाटमर्द्धचन्द्रेण
 क्षिप्यमाणा यतस्ततः । शिथ्ये सटपणे बद्धा नीयन्ते-
 ऽन्ये च रञ्जुना । नासापवद्धरत्ना च समाक्षयन्ति
 चापरे । भिक्षां कपोलयोरन्वाक्षयन्ते ते तथौष्ठ-
 यो । विमिष्टासोदरे चान्ये तप्तशृङ्खलया नरा ।
 क्षिप्यन्ते कर्ष्योश्चान्ये भिक्षाश्च चिकुरे परे । क्षिप्ताप-
 पाटङ्गसाश्च क्षिप्रकसौर्विनासिका । सखिप्रशिक्षणपञ्चाङ्ग-
 क्षभिष्टाक्षयन्त्ययः । प्रतप्तमाना कुन्त्ये मिष्टमानाश्च
 सायकः । इतस्ततः प्रधावन्ति क्रन्दमाना निराश्रयाः ।
 सुहृत्सौहृदराक्षे च हन्यमाना सुदुःखिता । कर्ष्ये विविधै-
 र्वीरैर्ज्वलितग्निसमप्रभैः । भिन्दीपालैर्विभिद्यन्ते स्वल्प-
 प्रयथोषितम् । क्षमिजग्वाश्च नीयन्ते सत्तता विवशा
 नराः । वाचमानाश्च सज्जिज्जस्रश्चापि बुभुक्षिता ।
 क्षात्रां प्रार्थयमानाश्च शीतार्ता अन्तः पुनः । दान-
 क्षीना प्रयान्त्येवं वाचन्तो विवशा नराः । गृहीतदा-
 नपात्रे वाः सुखं सन्ति यमावयम् । एवं प्रयान्ति
 कष्टेन प्राप्ताः प्रेतपुरं तदा । प्रस्थापितास्तदा दूतैर्निवेश्यन्ते
 वनापतः । तत्र ते शुभकर्माणस्तान् सम्मानयेद्वयम् ।
 -स्नानवासनदानेन पाद्याध्यैश्च प्रियैश्च च । धन्या यूय
 महात्मानः स्वात्मनोहितकारिणः । येन दिव्यसुखाधीय
 भवद्भिः सुकृतं कृतम् । इदं विमानमारुह्य दिव्यस्त्री-
 भोगमूषितम् । स्वर्गं गच्छध्वमदृष्टं सर्वकामसमन्विता ।
 तत्र मुक्ता महाभोगास्तदन्ते सुखसंज्ञयात् । रत्न-
 क्षिप्तमभयं पुनस्तदिह मोक्षाय । ते चापि धर्मराजां
 नराः सुख्यातभावतः । पश्यन्ति सौम्यवदनं पितृमृतनि-
 वात्मनः । वे पुनः क्रूरकर्माणश्च पश्यन्ति भवानकम् ।
 प्रापावष्टम्भवना विपरीतात्मबुद्धयः । दृष्ट्वाकरावपदनं
 अकुटोक्तुच्छेद्यम् । अर्द्धजैश्च महाशस्त्रैश्च प्रस्फुर-
 दधरोत्तरम् । अष्टादशभुजं क्रुद्धं नीलाञ्जनचक्ष-
 रम् । सर्वायुधोद्यतकरं वमदण्डेन तर्जिनम् । महा-
 महिमाश्रुतं दीप्ताग्निममोचनम् । रक्तमास्त्राभर-
 धरं महाभैरुमिवोष्कृतम् । मलयान्मुदनिर्घोषं पिबन्ति
 मिव शगरम् । यसन्मिव त्वौकोकसद्विरलमिवानवम् ।
 अत्युच्चं तत्समीपस्थं काशानलसमप्रभं । काञ्चन-
 आनसङ्गायं कृतान्तश्च भवानकः । भारो शोषा महाभारी

काञ्चराक्षी च दाहया । विविधाः बाधयः कष्टा नाना
 रूपा भयावहा । शक्तिशुलाङ्गशकराः पाशचक्रासिधा-
 रिणः । चक्रदण्डधरा रौद्रा क्षुरदणधनुर्धरा । अश-
 स्त्राता महावीर्या क्रूरान्नसमप्रभा । सर्वायुधोद्यत-
 करा यमदूता भयानका । अनेन परिचारेण महाभारेण
 सहतम् । यमं पश्यन्ति पापिषाक्षिततप्तश्च भीषणम् ।
 निर्भृतस्यति चात्यर्थं यमस्थानं पापकर्माणः । चित्रगुप्तश्च
 भगवान् धर्मवाक्यं प्रबोधयेत् । भो भो दुष्कृत-
 कर्माणः । परद्रव्यापहारिणः । गर्विता रूपवीर्येण
 परदारविमर्शकाः । यत् स्वयं क्रियते कर्म तत् स्वयं
 भुङ्क्ते जना । तत् किमात्मापघातार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं
 कृतम् ? इदानीं किं प्रतप्यध्वं ? पीडमाना स्वकर्षमि ।
 भुङ्क्ष्व स्नानकर्माणि नात्र दोषोऽस्ति कश्चित् । एते ते
 पृथिवीपाला संप्राप्तमत्स्यमोषतः । स्वकीयैः कर्मभिर्वीरैः
 दुष्प्रज्ञाबलदर्पिताः । भोभोन्मदाः । दुराचाराः । प्रजा-
 विध्वंसकारिणः । अत्यकाशस्य राज्ञस्य कृते किं
 दुष्कृतं कृतम् ? राज्यलोभेन मोहेन बलादन्वायत
 प्रजा । विध्वंसिताः फलं तस्य भुङ्क्ष्वधनुना नृपाः ।
 कं तद्राज्यं कलत्रं यदर्घ्यमगुप्तं कृतम् । तत् सर्वं
 सपरित्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः । पश्यामस्तद्वत्
 वीरो येन तद्विहताः प्रजा । यमदूतैस्ताक्षमाना
 अधुना कीदृशं भवेत् । एव बहुविधैर्वाक्यैरुपलब्धाय-
 मेन ते । शोचन्तः स्नानं कर्माणि दृष्ट्वा तिष्ठन्ति
 पार्थिवा । इति धर्मं समादिश्य नृपाणां धर्मराट्
 पुनः । तत्प्रापपञ्चशुद्धार्थमिदं वचनमब्रवीत् । भोभो-
 नरा मृगाचक्षुः गृहीत्वा नृपतीनिमान् । विप्रो-
 धयध्वं प्रापेथ्य क्रमेण नरकाग्निना । ततः शीघ्रं
 ससत्याय नृपान् समृद्धं पादयोः । आभयित्वातिभे-
 नेन निक्षिप्योद्धुं प्रमृष्टाश्च । सर्वप्रायेण महता प्रत-
 प्तेऽथ शिखातले । आस्तावयन्ति तरसा वज्रोक्षेप महा-
 द्रुमम् । ततः स राजदेहान् प्रविष्टो जर्जरौकृतः ।
 नि संक्रु स तदा देही निसेष्टश्च प्रजायते । ततः स वायु-
 ना स्मृतं शमैरञ्जीवते पुनः । ततः पापविशुद्धार्थं
 क्षिप्यते नरकार्यवे । अष्टाविंशतिरेवाधः क्षितेर्नरकोटज
 सप्तमस्य तजस्थाने घोरे तमसि संस्थिता । घोराश्च
 प्रथमा कोटिः सुघोरा तदधः स्थिता । अतिघोरा
 द्वितीया च घोरघोरा तदधः स्थिता । पञ्चमी घोररूपा
 च कोटिरेका प्रकीर्तिता । षष्ठी तरबलावास्ता षष्ठ्य

च भयानका" इत्युपक्रम्य "कराला विकराला च
वज्रविशतिमा स्मृता । त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा
प्रतिवर्तुला । सप्तभौमाष्टभौमा च दीप्तमायेति
षाट्भौ । एता नाम्ना रुद्रहिंसा घोरा नरककोटयः ।
अष्टाविंशतिरेवैताः पापानां यातनात्मकाः । आषां-
क्रमेण विज्ञेयाः पञ्चपञ्चैव नायकाः । प्रत्येक सर्व-
कोटीना नामतस्तान्बोधत । रौरवः प्रथमस्तेषां
रुदन्ति यत्र देहिनाः । महारौरवपोडाभिर्महान्तोऽपि
रुदन्ति हि । तस्य शीतं तथाचोष्णं पञ्चान्ये ना-
यकाः स्मृताः । सुषोमः सुतलस्तीक्ष्णः पद्मः सञ्जीवनः
शठः । महाभायीः विलोमश्च सुलोमश्च कटहुटः । ती-
व्रवेगः करालश्च विकरालः सुकम्पनः । महापद्मः
सुवक्रश्च कालसूत्रः प्रगर्जनः । सूचीमुखः सुनेमिश्च
आदकः सुप्रपीडितः । कुम्भेणकः सुपाकश्च क्रकचश्चाति-
दारुणः । अङ्गारराशिभवनमसृक्पूयहृदन्तथा । तीक्ष्णा-
यश्च शक्तिर्महासवर्त्तकः क्रतुः । तप्तजन्तुः पद्म-
लेपः प्रतिमासोद्भवदुषः । उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः सु-
दीर्घः कूटशस्त्रालिः । अरिष्टः सुमहोनादः प्रवहोऽ-
सृक्प्रवाहणः । भ्रममेपहकशल्यसिंहव्याघ्रगजानना ।
शम्भुकराश्वमहिषहृष्यहृङ्गहरानना । पाङ्कजभीर-
नकास्याः सर्पकुर्माश्च वायसाः । गृध्रोलूकजलौकाश्च
शादू लक्ष्मिकर्कटाः । गरुडकः पूतिवक्रश्च रक्ताक्षः
पूतिमूर्त्तिकः । कणधूमस्त्याग्निश्च क्लीष्णं निचयस्तथा ।
अभेद्यश्चाप्रतिवृश्च रुधिराश्वः श्रमोजनः । लाला-
भक्ष्यश्चात्मभक्ष्यः सर्वभक्षः सुदारुणः । सडुटः सुवि-
लश्चैव विषमः कटपूतनः । अमरीषः कटाक्षश्च कटा-
वैतरणी नदी । सुतप्तलोहशयनमेकपादप्रपूरणः ।
असितालवनः घोरमस्थिभङ्गः प्रपीडनः । तिलातसी
सस्रगौ च कूटपापः प्रमर्दनः । महाचूर्णः सुचूर्णश्च
तप्तलोहमयी शिला । पर्वतः क्षुरधाराख्यस्तथा यमल-
पर्वतौ । मूलविष्टाश्वकूपश्च क्षारकूपश्च शोषणः । सुस-
लोदूखश्च यन्त्रः शिलाशकटलाञ्छनम् । तालपत्रासिग-
हनं महामसकमण्डलम् । सम्मोहभोऽङ्गभङ्गश्च तप्तशूल-
मयोगुहः । बह्मदुःखः महादुःखः कप्रसलं समल म-
तम् । हाहाहलो विरूपश्च सुरूपश्च यमातुगः ।
एकपादोद्दिपादश्च तीव्रचावीचिवर्त्तिनः । अष्टाविंशति
रित्वेते क्रमयः परिकीर्त्तिताः । एषा नामानुप-
पञ्चपञ्चैव नायकाः । रौरवादि अवीच्यन्त

नरकाणां शतं स्मृतम् । अत्वारि शतसधिकं महा-
नरकमण्डलम् । एषु पापाः विपच्यन्ते नराः कर्मा-
रूपतः । यातनाभिर्विचित्राभिरा कर्मप्रक्षयाद्भृशम् ।
आ मलप्रक्षयात् यद्वदग्नौ ध्मास्यन्ति घातवः । तथाऽऽ-
पापक्षयात् पापाः शोष्यन्ते नरः,ग्निषु । हस्तयोः पाद-
योर्वह्ना तप्तशङ्खलया नराः । महाहृत्पापमारोप्य ल-
म्ब्यन्ते यमकिङ्करैः । ततस्ते सर्वयत्नेन क्षित्वा दोल्यन्ति
किङ्करैः । दोल्यन्त्यातिवेगेन नि संज्ञा यान्ति योजनम् ।
अन्तरीक्षस्थितानाञ्च लोहभारः समन्ततः । पादयो-
र्वध्यते तेषां यमदूतैर्मेघावलैः । तेन भारेण महता
भ्रममात्रेण दुःखिताः । ध्यायन्तः स्वानि कर्माणि तृष्णी
तिष्ठन्ति निश्चलाः । कथाभिरग्निवर्णाभिर्लोहदण्डैः
सकण्टकैः । हन्यन्ते किङ्करैर्घोरैः समन्तात्पापकारिणः ।
ततः क्षारेण दीप्तेन वज्रिनापि विशेषतः । समन्ततः
प्रक्षिप्यन्ते क्षताङ्गा अर्जरीकृताः । पुनर्विदार्य चाङ्गेषु
शिरसः प्रभृति क्रमात् । वार्त्ताकुवत् प्रभज्यन्ते तप्ततैल-
कटाहके । विष्टापूर्णे ततः क्रूरे क्लीष्णा निचये तथा ।
मेदोऽसृक्पूयपूर्णया वाय्या क्षिप्यन्ति ते पुनः ।
मलान्ते क्लिप्तस्तीक्ष्णैर्लोहदण्डैश्च वायसैः । अभि-
दैर्दृष्टैर्केवर्षिर्षव्यैश्च विक्षताननैः । पच्यन्ते मास-
यज्ञापि प्रतप्ताङ्गारराशिषु । भिन्ना शङ्खेषु तीक्ष्णेषु
नराः पापेन कर्मणा । तैलपीडैरिवाक्रम्य घोरकर्म-
भिरात्मजैः । तिलवत् सप्रपीड्यन्ते चक्राख्ये नरके नराः ।
तृद्यन्ते चातितप्तेषु लोहभागण्डेषुनेकधा । तैलपूरकटा-
हेषु सुतपेषु तथा पुनः । बह्व्यः पायते जिह्वा
देऽसत्याप्रियवादिनः । सन्द्रेण सुदीप्तेन प्रपीडो-
रुश्च पादतः । मिथ्यागमप्रवक्तृश्च जिह्वाङ्गमास्यनि-
र्गतात् । जिह्वाङ्गात् क्रोशविस्तराणां क्लृप्तस्तीक्ष्णैश्च पा-
यते । निर्मत्सयन्ति ये क्रूरा मातरं पितरं श्वरम् ।
तेषां वज्रजलौकाभिस्तुखमापूर्य सीव्यते । ततः क्षा-
रेण दीप्तेन तावत्तेषां तपुणा पुनः । द्रुतेनापूर्य
तेऽत्यर्थं तप्ततैलैश्च तन्मुषम् । इतस्ततः पुनर्वर्त्तं श्व-
मापूर्य हन्यते । विष्टाभिः क्लिप्तमिन्नाभिः सोपानक्षरपै-
नैः । परिपूजन्ति चात्सुपं प्रदोषं लोहशाल्मलिम् ।
हन्यन्ते शृङ्गदेशे च पुनर्भीमैर्महानखैः । दन्तरेणाति-
क्षण्येन क्रकचेन बलीयसा । शिरःप्रभृति पूयन्ते
घोरैः कर्मभिरात्मजैः । स्थाप्यन्ते च स्वमासानि पा-
यन्ते शोणितं स्वकम् । अन्नपानं न दत्तं येयेर्मूढै-

नानुमोदितम् । इत्युत् सप्रपीद्यन्ते जनेरोक्ष्य सहरैः ।
 क्षयितालयनैर्वैरैरिच्छद्यन्ते खण्डखण्डम् । स्रवीभि-
 र्भिष्वर्षाङ्गास्तप्तप्रवापरोपिताः । सञ्जाव्यमाना-
 विवशा क्षिप्यन्ते न श्रियन्ति च । देहादुत्पाद्यते-
 मास भिद्यन्तेऽस्थोनि सहरैः । अतीवाकण्ठ्यते तूष्णं यमदू-
 तैर्वलोत्कटैः । निरुच्छासे निरुच्छासास्तिष्ठन्ति नरके
 चिरम् । उच्छ्वसन् सदोच्छासे बालुकावदनादृताः ।
 रौरवे रोदमानाश्च पीद्यन्ते विविधैर्वधैः । महारौरव-
 पोडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । पद्मशामासं गुदे चाञ्छो-
 पदे चोरसि सक्तके । निखन्यन्ते घनास्तीक्ष्णाः सुतप्ता
 बोहृशङ्कः । सुतप्तबालुकायाश्च प्रपोढ्यन्ते सङ्घर्षेण ।
 जातुपङ्के भय तप्ते क्षिप्ता क्रन्दन्ति विस्तरम् । तेन
 तेनैव रूपेण हसन्तो परदारिकासु । गाढमात्तिङ्गते नारो
 ज्वलन्ती बोहृनिर्मितासु । पूर्वाकाराश्च पुरुषा प्रज्व-
 लन्त समन्ततः । दुश्चारिणीं स्त्रिय गाढमात्ति-
 ङ्गन्तो वदन्ति च । किं प्रधावसि वेगेन न ते भोलोऽस्ति
 साम्प्रतम् । उद्धितसो यथा भर्ता पापं भुङ्क्ते तथाऽ-
 धुना । औहङ्गम्भे तथा क्षिप्ता सुपिधानैः यन शनैः ।
 अहम्निना प्रपच्यन्ते श्रपाकैरिव मानवा । सोदन्य-
 दूकले शास्त्राः प्रक्षयन्ते शिलासु च । क्षिप्यन्ते चान्ध-
 क्रमेण दृश्यन्ते, लमिभिर्दृश्यम् । लमिभिर्भिन्नसर्वाङ्गाः शतशो
 जर्जरौकताः । सुतीक्ष्णक्षारकूपेषु क्षिप्यन्ते तदनन्तरम् ।
 महाज्वाले च नरके पापाः फुत्कारयन्ति च । इतस्ततश्च
 भावन्ति दह्यमानास्तदर्षिवा । पृष्ठे चाभीय जङ्घे द्वे वि-
 न्यस्ते करयो स्थिते । तयोर्मध्येन चाकण्य बाहुपृ-
 ष्ठेन गाढत । बद्धा परस्परं सर्वं सुडट गाढ-
 रक्तुभिः । पिण्डबन्ध दहन्येवं भस्मराशीष्णलो-
 हजा । मानिनां क्रोधिनाञ्चैव तस्कराणाञ्च दारुणा ।
 पिण्डबन्धसमा यास्या महाज्वाले च यातना ।
 रक्तुभिर्वेदिताङ्गाश्च प्रलिप्ता कर्दमेन च । करीष-
 उपवङ्गौ च पच्यन्ते च घियन्ति च । सुतीक्ष्णधारतो
 येन कर्कशासु शिलासु च । आ पापसज्जयात् पापा
 दृश्यन्ते चन्दम यथा । शरीराभ्यन्तरगतं प्रभूतैः क-
 मिभिर्नरा । भक्ष्यन्ते तीक्ष्णदन्तैरा देहप्रक्षयाद्भृशम् ।
 रुनीषा निचये क्षिप्ता पूतिमासस्य राशिषु । तिरन्यु
 दिग्मङ्गदया पर्वताभ्याश्च पीडिता । सुतप्त-
 पञ्चवेमेन शरीरमनुलिप्यते । अधोमुखोत्पादश्च धूता
 लयन्ति वङ्गिना । वदनान् प्रविन्यस्त सुप्रतप्तमयो-

गुडम् । ते स्वाद्यन्ते पराधीना हन्यमानास्तु सहरैः ।
 ये शिवायतनारामवापीकूपमठाङ्गणान् । विद्रवावलि
 पापिष्ठा नृपास्तत्र वसन्ति च । व्यायामोद्धर्तनाभ्यङ्गस्नान-
 सापानभोजनम् । क्रोडन द्यूतमिष्टुनमाचरन्ति वसन्ति
 च । ते बधैर्विविधैर्वैरैरिच्छयन्तादिपीडनैः । निर-
 यानिषु पच्यन्ते यावदाचन्द्रतारकम् । ये हृदयानि
 गुरोर्निन्दा तीर्षा कर्षो प्रपूर्यत । अग्निपथैर्य फालै
 स्तप्तताश्चादिभिः क्षुतैः । तपुसीषारकूटाद्यैः क्षारेण
 जलना पुनः । सुतप्ततीक्ष्णतैलेन वज्रवेमेन चान्ततः ।
 क्रमादापूर्यतः कर्षो नरकेषु च यातना । अतुक्रमेण
 सर्वेषु भवन्त्येते समन्ततः । सर्वेन्द्रियाणामप्येवं
 क्रमात् पापेन यातना । भवन्ति चोराः प्रत्येकं शरी-
 रेण कतेन च । स्पर्शलोभेन ये मूढाः संस्पृशन्ति पर-
 स्त्रियम् । तेषां त्वग्वाङ्मिषणाभिः स्रवीभिः पूर्यते-
 भयम् । ततः क्षारादिभिः सर्वैः शरीरमनुलिप्यते ।
 यातनाश्च महाकटाः सर्वेषु नरकेषु च । गुरौ
 कुर्वन्ति भङ्गुटो कूरनेत्राश्च ये नराः । परदाराश्च पश्यन्ति
 लुब्धा स्निग्धेन चेतसा । स्रवीभिराग्निवर्णाभिस्तेषां
 नेत्रे प्रपूर्यतः । क्षाराद्यैश्च क्रमात् सर्वैर्देहे सर्वेषु
 यातना । देवाग्निगुहविषाणामग्निवेद्या च भुङ्गत ।
 औहङ्कीयशतैस्तप्तैस्तस्त्रिङ्गास्य प्रपूर्यते । ततः
 क्षारेण दीप्तेन तैलताश्चादिभिः क्रमात् । शरीरेषु
 महाक्षीराक्षिता नरकयातना । ये शिवारामप्रयागि
 बोभात् सन्तुष्ट पाणिना । जिघृक्षन्ति मूढमनस शिर-
 सा धारयन्ति वा । आपूर्यन्ते च शिरस्तेषां सुतप्तैर्बोह
 यद्भुभिः । नासिका चातिवङ्गयन्त क्षारादिभिः
 पुनः । ये निन्दन्ति महात्मानमारार्थं धर्मादेशकम् ।
 शिवभक्ताश्च ये मूढा शिवधर्माच्च याचतम् । तेषां
 सरसि कण्ठे च जिह्वाया दन्तसन्निधौ । तालुस्थो
 च नासायां मूर्ध्नि सर्वान्द्रिक्सन्निधौ । अग्निवर्षां सुत-
 प्ताश्च त्रिशिखा बोहृशङ्कः । आपोच्यन्ते सुवङ्गय-
 स्थानेष्वेतेषु सहरैः । ततः क्षारेण तप्तेन ताम्बेण
 लपुषा पुनः । तप्तताश्चादिभिः सर्वैरापूर्यन्ते समन्ततः ।
 यातना च महाक्षिता शरीरस्यापि सर्वतः । मिश्रेण नर-
 केभ्येवं भवन्ति क्रमशः पुनः । ये मूढान्ति परद्रव्यं
 पद्मत्रा विप्रं स्पृशन्ति च । शिवोपकरणं गात्रं ज्ञानञ्च
 लिखितं कश्चित् । हृदयपादौ घनौ तेषामाचूर्ण्ये
 समन्ततः । क्षारताश्चादिभिस्तप्तैस्तदन्ते वङ्गय पुनः ।

नरकेषु च सर्वेषु विचित्रा देहयातनाः । भवन्ति
 बहुधा कटा पापिपादसहस्रवा । शिवायतनपर्यन्ते
 शिवारामेषु कुतचित् । ससृष्टजन्ति ये पापाः
 पुरीषं मूलमेव वा । तेषां शिश्नं सदृशं चूर्ण्यते
 लोहसङ्करैः । स्रवीभिरग्निवर्षाभिस्तथापूर्यते पुनः ।
 लोहदण्डस्य सुमहानग्निवर्णं सकण्टकं । आपोषप्रते
 गुदे तेषां यावन्मूर्ध्नि विनिर्गतं । ततः क्षारेण महता
 ताम्ब्रेण त्रयुणा पुनः । इतिमापूर्यते गाढं गुदं शिश्नञ्च
 देहिनाम् । मनः सर्वेन्द्रियाणाञ्च यथादुक्तं प्रव-
 र्त्तयन् । तस्मादिन्द्रियदुःखेन जायते तत् सुदुःखितम् ।
 धने सत्यपि ये दानं न प्रवच्छन्ति तृणया । क्षतिविश्राव-
 सन्त्यन्ते कालप्राप्तं महान्नमे । तेनैते वीरणैरञ्जा
 हस्तयोश्चापि ताडिताः । प्रसारिताङ्गाः शुष्यन्स्तिष्ठन्त्यवद-
 यतं नराः । हस्तपादच्छाटेषु कीलिता लोहगद्गुभिः ।
 निखञ्ज विहतं वक्त्रं कीलकत्रयताडितम् । कर्मिभिः
 प्राणिभिर्योमैर्लोहदण्डैश्च वायसैः । उपद्रवैर्विध्वंस्यं स-
 मन्तं प्रपोद्यते । जिह्वानेधनिबद्धाश्च संपीड्यन्ते भृशं
 पुनः । तिष्ठन्ति लम्बमानाश्च लोहभाराः सुवर्तुलाः ।
 शिश्ने सदृशे तद्वत् लोहभारद्वयं पुनः । तिष्ठते लम्बमानाश्च
 बाहुभ्याञ्च चतुर्गुणम् । ततः स्वमाससत्कृत्य तिलमात्र-
 प्रमाणातः । खादितुं दीयते तेषां सूच्यपेण तु योषितम् ।
 यदा निर्मासता प्राप्ता कालेन बद्धा नराः । ततः
 क्षारेण दोमेन तच्छरीरं विच्छिद्यते । क्लिद्यन्ते वर्षधाराभिः
 क्लिष्ट्यन्ते पुनः पुनः । शुष्का सिध्यन्ति तैलेन सुतप्तेन
 समन्ततः । पच्यन्ति भूयो भूयोऽपि दूरस्थेन शनैः शनैः ।
 निःशेषयातनाभिर्य पीड्यन्ते क्रमशः पुनः । भृशं दुःख-
 जया पीडा कटा चातिपिपासया । क्लृप्त्युन्नातिशीतेन
 पापानां क्षरणेन च । एवमाद्या महाघोरा यातना
 पापकर्षिणाम् । एकैकनरके ज्ञेयाः यतशोऽयं सहस्रयः ।
 प्रत्येकं यातनायित्वा सर्वेषु नरकेषु च । कटा वर्षगते-
 मापि सर्वा वक्तुं न शक्यते । इति तैर्विविधैर्वैरैः पाप-
 मानां सकर्मभिः । ज्ञियन्ते नैव पापिष्ठा यावत् पापस्य
 न क्षयः । तत्रान्या यातना कटा विविधाः पापकारि-
 णाम् । महाघोरातिघोराश्च कल्पाग्निसदृशोपमाः ।
 श्रुत्यैव यातनास्तूष्णीं ज्ञियन्ते श्रुद्वेतेन । ततश्चे-
 नात्र कथिताः पापा इत्यत्र नि याः स्वयम् । पुत्रमित्य-
 क्तत्वाय यदुपलब्धं त्वया कृतम् । एकाकी दक्षसे तीन
 काव पश्यसि बान्धवान् । आत्मनैव कृतं पापं भोक्तव्यं

भुवमात्मना । तत् किमात्मोपघातार्थं मूढ ! पापं कृतं
 त्वया । एवं दूतैरुपालम्बास्तान् पृच्छन्ति ततः पुनः ।
 कियन्तं केन पापेन कालमत्वासते नराः । देवद्वय-
 विनाशेन शुद्धोद्वादिर्कर्मभिः । क्रमात् सर्वेषु पच्यन्ते
 नरकेषु महीक्षयात् । महापातकिन्त्यापि सर्वेषु नरके-
 ष्विह । आचन्द्रतारक यावत् पीड्यन्ते विविधैर्वधैः ।
 महापातकिनः सर्वे निरयार्णवकोटिषु । चतुर्दशमन्वनर-
 कल्पान्ति विविधैर्वधैः । उपपातकिन्त्यापि तद्वद् यान्ति
 मानवाः । पापशेषैस्तद्वद् कालञ्चापि तथाविधम् ।
 तस्मात् पापं न कुर्वीत चञ्चले जीविते सति । पापेन
 हि भ्रुवं यान्ति नरकेषु नरा स्वयम् । यः करोति
 नरः पापं तस्यात्मा भुवमपि । पापस्य हि फलं दुःखं
 तद्भोक्तव्यमिहात्मना । कथं ते पापनिरता नरा रात्रिषु
 शेरते । मन्वनरान् तेषां च नरके तीव्रयातनाः । एवं
 क्लिष्टा विशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा । ततः क्षितिं
 समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनाः । स्थावरा विविधाकारा-
 स्तृणुगुल्मादिभेदतः । तत्रातुभूय दुःखानि जायन्ते कीट-
 योनिषु । निष्क्रान्ता कीटयोनिभ्यस्ततो जायन्ति
 यलिणः । संक्षिप्ता पक्षिभावेन भवन्ति तृणजातिषु ।
 मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद्भोयोनि-
 मासाद्य पुनर्जायन्ति मानवाः । एवं योनिषु सर्वासु
 परिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशाद् यान्ति भानुर्ध्वमति
 दुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौर-
 वात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां शुरुलावशात् ।
 मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसाधकम् । इत्योर्न साधये-
 देकं स स्रुतस्तपते चिरम् । देशासुराणां सर्वेषां मानुष्य-
 मतिदुर्लभम् । तत् समाप्य तथा कुर्यान्न गच्छेन्नरकं यथा ।
 स्वर्गापवर्गलाभाय यदि नास्ति ससृष्टम । सर्वस्य मूलं
 मानुष्यं तदयत्नादनुपाजय । धर्ममूलेन मानुष्यं लब्ध्वा
 सर्वार्थसाधकम् । यदि लाभे न यत्नस्तु 'मूलं' रक्षस्व
 यत्नतः । मानुषत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् ।
 न करोत्यात्मनः श्रेय कोऽन्योऽस्यादस्यचेतनः । सर्वपा-
 नेव देशानामयं देशः परः स्रुतः । इतः स्वर्गश्च
 मोक्षश्च यतः संप्रप्यते नरैः । देशेऽस्मिन् भारते पुण्यं
 प्राप्य मानुष्यसम्भवम् । यः कुर्यात्तात्मनः श्रेयस्तेनात्मा
 वञ्चितश्चिरम् । भोगभूमिः स्रुतः स्वर्गः कर्मभूमिरयम्
 मता । इह यत् क्रियते कर्म जगते तदुपभुङ्गते । यावत्
 सुखशरीरस्य तावद्धर्मं समाचर । अस्त्योर्नोदितोऽ-

अन्यैर्न किञ्चित् कर्तुं शक्नुवन्तः । अथुमेव शरीरेषु भुवं
योगं प्रसाधयेत् । भुवं तस्य परिभ्रष्टमभुवं नष्टमेव हि ।
आयुषः खण्डखण्डानि निपतन्ति तथाप्यतः । अहोरात्राप-
देशेन किमर्थं नावबुध्यसे । यदा न ज्ञायते मृत्युः कदा कस्य
भविष्यति । आकाशिके हि मरणे हृति मन्दित कदादा ।
परित्यज्य यथा सर्वभेकाकी यास्यसि भुवम् । न ददासि
तदा कस्मात् पापेयार्थमिदं धनम् । गृहीतदानपापेयाः
सुखं यान्ति महाध्वनि । अन्यथा क्लिश्यते जन्तुः
पण्यिरहितः पथि । येषां द्विजेन्द्रः बाह्विती पूर्णा
भारुख्य गच्छति । स्वर्गदेशस्य पुरतस्तेषां कामः पदेपदे ।
इति ज्ञात्वा नरः पुण्यं कुर्यात् पापञ्च वर्जयेत् । पुण्येन
याति देवत्वमपुण्याचरकं व्रजेत् । ये मनागपि देवेशं
प्रपन्ना शरणं शिवम् । तेषां घोरं न पश्यन्ति
रगतस्य वदनं नरा । किन्तु पापैर्महाघोरं किञ्चि-
त्कालं शिवाश्रया । भवन्ति प्रेतराजानस्ततोयान्ति
शिवं परम् । ते न लिप्यन्ति पापेन पद्मपत्रमिवा-
भ्रष्टा । तस्माद्विवर्जयेद्भक्तिमीश्वरे सततं बुधः । तन्मा-
हात्म्यविचारेण भवदोषविचारतः ।

भाग० ५, २६ अ० । नरकभेदतत्स्वरूपन्याससूत्रेण
तेषां पापविशेषजन्यत्वमुक्तं तेन तत्तत्कर्मणां विपाका-
स्त्वामिच्छादयो नरका इति गम्यते । तत्र नरकविशेष-
स्वरूपनिदानमुक्तं यथा—

“अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः ।
तामिस्रोः १ अन्तामिस्रो २ शरीरो ३ महाशरीरवः ४ कुम्भी-
पाकः ५ काष्ठसूत्रमृदं अविपलवन ७ अक्रूरसूत्रमृदं
अन्तःसूत्रः ८ लमिभोजन १० सन्ध्यः ११ तप्तशूर्पः १२
वज्रकण्टकशाल्मली १३ वैतरणी १४ पूयोदः १५ प्राण-
वेधो १६ विशसनः १७ बालाभक्षः १८ शरमेयादनम् १९
अवीचिः २० अथ पानम् २१ इति । किञ्च चारकदर्शनो २
रक्षोगणभोजनं २२ शूलप्रोतो २३ दन्दशूकः २५ अवट-
निगोधनो २६ अर्थावर्जनं २७ कृन्नीमुखम् २८ इत्यष्टा-
विंशतिर्नरका विविधा यातनामूढयः । यस्तु परवि-
त्तापलक्षणत्वायपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुन-
रतिभयानकैस्त्वामिस्रो १ नरके मत्ताक्षिपात्यते । अम-
शानानिपानदण्डताडनसन्नजनादिभिर्यातनाभिर्यातमानो
जन्तुर्त्यक्त कष्टसमासादित एकदैव शूर्पानुपयाति
तामिस्रप्राये । एवमेवावन्तामिस्रो यस्तु वक्षित्वा पुरुष
दारादीहपशुङ्क्तं यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्यो

वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिः भवति । यथा वनस्थतिर्द्वि-
मानमूलस्य सादादन्तामिस्रो २ तमुपदिशन्ति । वक्षित्वा
वा एतदहमिति ममेदमिति भूतश्रोत्रेण केवलं खण्डितमेवा-
हृदिभं पुण्याति स तदिह विहाय स्वयमेव तदग्रेण शरी-
के निपतति । ये त्विह यथैवाश्रया विहिंसिता जन्तवः
परतः यमयातना उपगतं त एव शरीरो भूत्वा तथा तमेव
हिंसन्ति तस्मात्शरीरवम् इत्युच्यते । चक्रुरिति सर्पादित्क्रूर-
सत्वापदेशः । एवमेव महाशरीरवो ३ यत्र निपतितं पुरुषं
कस्मादा नाम शरीरसं क्रव्येषु पातयन्ति य केवलं देह-
भारः । यस्त्विह वा उपः पशून् पक्षिणो वा प्राणत
उपरज्वयति । तमपकृष्टं पुरुषादैरपि नर्तितमनुत्त
वमानुचराः कुम्भीपाके ४ तप्तं च उपरज्वयन्ति । वक्षित्वा
मग्नं कृष्टं काष्ठसूत्रमृदं कुम्भीरके अश्रुतयोजनपरिमण्डले
तामिस्रमे तप्ते कृते उपरज्वयन्तादन्तःसूत्रांश्चामभितममाने
ऽभिनिवेशितं क्षुद्रपिपासाभ्यां दह्यमानाकर्षाः शरीर-
आलो येते चेतते अवतिष्ठति परिचावति च वावन्ति
पशुरोमासि तावद्दर्शयन्ति । यस्त्विह वै निजवेदपचा-
दनापद्यपगतः पापस्योपमत्तमविपलवन ७ प्रवेश
कयया प्रहरन्ति तत्र हावावितस्ततो भावमान उभयतो-
धारेस्तावन्नाशितमैच्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा इतोऽपीति
परमया वेदनया शूर्चितं पदेपदे निपतति स्वर्गं हा
पापखण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते । वक्षित्वा वै राजा राजपुरुषो
वा अदण्डे दण्डं प्रभवति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं
स पापीयाचरकेऽनुत्त शूकरमुखे ८ निपतति । तस्माति-
मर्षैर्निष्प्रियमाणावववो यथैवेष्टुषुषुषु आसं शरीर-
मन्यन् कचिन्मूर्च्छित कष्टसमपगतो यथैवेष्टुषुषुषु
उपरहताः । वक्षित्वा वै भूतानामीश्वरकलितहृत्तीनाम-
विप्लवपरमथानां स्वयं पुरुषोपकलितहृत्तिर्विप्लव-
अथोष्यवासाचरति स परताम्रसूत्रोऽहमिहोऽहं निप-
तति । तत्र हासो तैस्सर्जन्तुभिः पशुपक्षिपरोक्षपै-
र्नयकयूकामतृकुषमक्षिकादिभिर्ये केचामिद्रुग्धासैः सर्व-
तोऽभिद्रुह्यमास्यसमभि विहतमिद्रानिर्हतिरहमावसान
परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः । वक्षित्वा वा अथ
विमज्जान्नाति यत् किञ्चनोपनिर्मितपञ्चवशो वावव
सस्तुत स परतः लमिभोजने १० नरकाधमे निपतति । तत्र
यतसहस्रयोजने लमिकुण्डले लमिभूतः स्वयं लमिभिरेव
मक्ष्यमाणः लमिभोजनो यावत्तदप्रतापकृतादोऽनिर्बन्धना-
त्मानं यातयते । यस्त्विह वै स्वेवेन बलाद्वा शिरस्तरा-

दीनि नाश्रुष्य वाऽपहरति अथवा वाऽनापदि पुरुषसम-
मुत्त राजन् । यमपुरुषा अथवा यमपुरुषः सन्त्येः॥
अथ निष्कृपन्ति । यस्मिन् वा अथवा मित्यं पुरुषोऽगम्यं
या पुरुष योमिदमिगच्छति । तावन्तु कथया तावन्त-
नप्रया अस्याः॥२॥ सोऽमया पुरुषमालिङ्गयन्ति । मित्यं च
पुरुषपुरुषा अस्याः । यस्मिन् वै सर्वाभिगमसममुत्त निर-
ये वर्तमानं वृक्षकण्टकयास्मन्तोऽश्मारोप्य निष्कृपन्ति ।
ये स्मिन् वै राजन्या राजपुरुषा वा पापयुक्ता धर्मं मेतन्
मिन्दन्ति ते संपरेत्य वेतरण्याः । ४ निपतन्ति मित्रमर्यादाः
तस्यां निरयपरिष्ठाभूतायां मद्या यादोगपैरितस्ततो
भक्षमाणा न्यातव्या न विमुक्त्यमाणायाः सुभिरुह्यमानाः
आवेन, कर्म पाकमत्तमरन्तो विष्मूतपूयगोपितकेयनस्था-
म्यमेदोमास्यमादाहिन्यामुपतपन्ते । ये स्मिन् वै ह्यली-
पतयोऽन्यौवाचारनियमास्त्यक्तव्याः पशुचर्या चरन्ति ।
ते चापि मेत्य पूयगिन्मूतक्षेत्रावापूयैः ॥५॥ निपतन्ति
नदेवातिभीभूतितमश्नन्ति । ये स्मिन् वै अगर्हभपतयो
माश्रुषादयो अगयाविहारा अतीर्थे च नृगा-
विपन्ति । तानपि संपरेताः स्यामृतान् यमपुरुषा दूष-
मिर्विध्यन्ति ॥६॥ ये स्मिन् वै दाम्भिका दम्भयशेषे
पशुन् पियसन्ति । तानसृष्टिर्लोके वैश्वे ॥७॥ नरके पति-
ताम्रियपतयो दातव्या विद्यसन्ति । यस्मिन् वै सर्वा
भावा द्विजोरेतः प्राययति काममोहितः त पापकृत्तमं
मूत्ररेतः कुल्यावां पातयित्वा रेत संप्रायन्ति कात्यायन्ये
॥८॥ ये स्मिन् वै दम्बोऽग्निदा गग्ना पामान् सार्धान् वा
विहस्यन्ति राजमटा वा तावापि हि परेतान् यम
कृतावच्छेदताः आनः ॥९॥ सप्रवृत्तानि विद्यतिथ सरभसं
छादन्ति । यस्मिन् वा अथवा ददति शक्नो इत्यपि नि-
मये दाने वा अथवा, य वै प्रोक्त नरके अगोचिरिति ॥
अथः पितरानिरवद्याये सोऽनमन्तोऽप्रावाद् गिरिगूढं
वपामते । अथ लक्ष्मिन् अथवा अथवा अथवा अथवा
तददीविमं तिष्ठन्तो विद्येयं माकरीरो न नियमायः
पुनरादीपितो निपतति । यस्मिन् वै विमोराजन्तो
वैश्वोऽनमन्तोऽप्रावाद् गिरिगूढं अथवा अथवा अथवा
विपति प्रमादतः तेषां निरक्तं मोतामहताम दद्या-
मन्तोऽनमन्तोऽप्रावाद् गिरिगूढं अथवा अथवा अथवा
अथवा यस्मिन् वा अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा
विद्यापारमार्थिकरतो दद्यादो न अथवा अथवा अथवा
दा दारवहर्षे ॥१०॥ निरवेराजन्तो निरवेराजन्तो

खातनाश्रयते । ये लिङ् वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते
 याय स्त्रियोऽपमृन् खादन्ति ताय ताय ते पश्य
 इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगयाः यौनिका
 इव सुधितमाऽऽदायाऽऽक्षुक्पिबन्ति नृत्यन्ति च हृष्य-
 भाषा यथेह पुरुषादाः २२ । ये लिङ् वा अनागमोः
 ऽरग्ये धामे वाविश्रम्यवैश्रम्यकैरुपनितातुपल्लिवि-
 पून सुखादिपूषप्रोतान् क्रीडनकतया घातयन्ति तेऽपि
 च प्रेत्य यमयातनासु सुखादिप्रोतात्मान् २३ सुतृह्या
 चाभिहताः कङ्कटादिभिस्तेतस्तस्मिन्तृणै राहन्य-
 माणा व्यात्मकशूलं अरन्ति । ये लिङ् वै भूताभ्यु-
 हेलयन्ति नरा उत्सवस्वभावा यथा दन्द्युकास्तेऽपि
 प्रेत्य नरके दन्द्युकास्थे २४ निपतन्ति । यत्र गृध्रः ।
 दन्द्युका पञ्चस्रस्ता वा उपसृत्य पशन्ति यथाविदे-
 शयान् । ये लिङ् वा अन्धापटकान्मृगुहादिषु
 भूतामि निरुन्वन्ति तथासुत्र तेष्वेवोपवेश्य समरेण
 वस्त्रिणा धूमेन निरुन्वन्ति २५ । यस्त्रिह वा अतिधीन-
 भ्यागतान् वा गृहपतिरसलङ्घपगतमन्युर्दिधक्षुर्दिध धामेन
 चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापघटे रक्षिणी वृक्ष-
 तृणाग्निकङ्कटादयः प्रसङ्गोऽवलाडुत्पाटयन्ति २६ ।
 यस्त्रिह वा आठ्याभिमतिरहङ्गुर्तिस्त्र्यर्कं क्रेतुश्च
 सव्यतोऽभितिषद्भौ व्ययिनायचिन्तया प्रविशुष्यमाय
 हृदयवदनो निर्यतिममगतोऽपह इवाधमभिरक्षति ।
 स चापि प्रेत्य तद्गुत्पादगोतृकर्षणचरत्तद्वसमकपहः
 सुखीमुखे २७ नरके निपतति । यत्र ह विष्णुपहं पाप-
 यहं पापपुरुष धर्मराजपुरुषा वायसा इव सव्यतोऽङ्गेषु
 झल्लैः परिववन्ति । एवमिधा नरका यमाद्ये सन्ति
 ऋतयः तेषु च सर्वे एवाधर्मवर्तिनो वे वेनिदिहोदिता-
 यावनिपते । यस्यादेह विविगन्ति । तदैव धर्मातृवर्तिन
 इतरत्न । इह य पुनर्भवे उभययोश्चाभ्यां विगन्ति

भा.वा.तु.०४.यु.भ.रू.दि.मे.वि.पा.ह. ट.हो.य.पा.

“युधिष्ठिरोति । “कर्मणां समस्तानां गुणानां भरत-
धम । । यत्नानि भरतदेव ! प्रसूहि परितृप्यतः । मीढ-
तनाम् । इह ते कदापिद्यानि यदां प्रसूहि पादम् । ।
एवम् दशमीकान्तं तत्पुत्रं युधिष्ठिर । । दा मतिः प्रापते
देव प्रसूभाहे विरोहिता । देव देव मरीच्ये वदुदकम्
मरीचि यः । तेन तेन मरीच्ये तत्पुत्रं वदुदकम् ।
यदां दशमप्रकाशं दशरोति युगाद्यम् । यदा
दशमप्रकाशं प्रसूहि तत्पुत्रं वदुदकम् । ॥ यत्नानि

कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह । ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं
 पठन्त्यात्मा तदैव च । चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च
 स्मृतताम् । अतुल्यजडपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ।
 यो दद्यादपरिहृष्टमन्नमध्वनिं पतते । आनायादष्ट-
 पूर्व्याय तस्य पुण्यफलं महत् । स्थिरचित्तो ययानाना-
 न्दहाणि ययमानि च । क्षीरपक्वसंवीते वासांस्या-
 भरणानि च । वाहनानि च यानानि योगात्मनि
 तपोधने । अग्नौतुमययानस्य राक्षः पौरुषमेव च ।
 रसानां प्रतिस्ंहारे सौभाग्यमनुगच्छति । आभिष-
 प्रतिस्ंहारे पशून् पुत्रांश्च विन्दति । अवाकृष्टिरास्तु
 यो जम्बेदुदवासञ्च यो वसेत् । सततस्त्वेकयायी यः
 स जमेतेक्षितां गतिम् । प्राद्यभासनमेवाय दीपमन्नं
 प्रतिनयन् । दद्यादतिथिपूर्णांश्च ययन्न पञ्चदक्षिणः ।
 र्वा रासन क्षीरयथा क्षीरस्थानमुपागतः । अक्षय्यास्तस्य
 वै लोकाः सर्वकाममाप्नुयात् । धनं जमेत दानेन
 सौनेनाज्ञां विद्यामते । उपभोगाश्च तपसा मङ्गलयेषु
 जीवितम् । कृष्णैश्चर्यमा रोग्यमहिषाफलमनुते ।
 फलमूलाग्निनो राज्ञः स्वर्गः पश्चाद्भिनां भवेत् ।
 प्रायोपवेशिनो राजन् । सर्वत्र सुखमनुते । गवाक्षः
 शाकदीक्षायां अर्गकामो ह्यायनः । क्षिप्रक्षिप्रवपुं
 क्षात्वा वायुं धीत्वा क्रतुं जमेत् । स्वर्गं सखेन जमेत
 दीक्षया कुचसप्तमम् । सखिवायी मनेदु वस्तु सदानि
 संकृतो द्विजः । मनुष्याधयते राज्ञः नाकष्टमनायके ।
 उपवासश्च दीक्षायां अभिषेक्षार्थं पार्थिवः । कृत्वा
 द्वादश वर्षाणि क्षीरस्थानाद्विधिष्यते । अधीत्य सर्ववेदान् वै
 सद्यो दुःखाद्विमुच्यते । मानसं हि चरन् धर्म्मं स्वर्ग-
 लोकसुपानुते । या दुःखजा दुर्म्मेतिभिर्यां न जीर्यति
 जीर्यते । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां हृणां त्यजत
 सुखम् । यथा धेतुसहस्रेषु वस्तु विन्दति नातरम् ।
 एवं पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति । अनोद्यमानानि
 यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वकाश नातिवर्त्तते तथा
 कर्म पुराकृतम् । जीर्यन्ति जीर्यतः केषां दन्ता जीर्यन्ति
 जीर्यतः । चक्षुःश्रोत्रे च जीर्यते हृणैका न तु जीर्यते ।
 येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति
 नातरं येन प्रीयिषी तेन पूजिता । येन प्रीणात्तु पाध्यायं
 तेन स्यात् मङ्गलं पूजितम् । सर्वे तस्माद्वता धर्मा वस्येते
 त्वन आदताः । अनादतास्तु यस्मैते सर्वासंस्थाफला
 क्रियाः ॥

तत्रैव दानविशेषे गतिभेदो निरूपितः प्रपञ्चभयात्
 तद्वाक्यं बोद्धुं भा० आह० दानधर्मे दृश्यम् । भा०
 आह० १११ अ० संसारचक्रप्रवृत्तिरुक्ता यथा—

“एकः प्रसूयते राजसौ एकं विनश्यति । एकश्चरति
 दुर्गांश्च गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् । असंज्ञावः पिता माता
 तथा भ्राता सुतो पुत्रः । ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्ग-
 स्तथैव च । ज्ञातं शरीरसत्त्वस्य काष्ठकोष्ठस्य जना ।
 सुहृत्सुमित्र रोदित्वा ततो ज्ञानि पराङ्मुखाः । तैस्तस्मै
 शरीरसत्त्वस्य धर्म्मं एकोऽनुगच्छति । तस्माद्धर्म्मः सहायश्च
 सेवितव्यः सदा नमि । प्राणो धर्मसमायुक्तो गच्छेत्
 स्वर्गगतिं पराम् । तथैवाधर्म्मसंयुक्तो नरकश्चोपपद्यते ।
 तस्मान्मन्यायागतैरर्थैर्धर्म्मं सेवेत पवित्रतः । धर्म्मं एको
 मनुष्यस्य सहायः पारलौकिकः । लोभान्मोहादहृष्टोया-
 द्भयाद्वाप्यननुत । नरः करोत्यकार्यप्रापि परार्थे लोभमो-
 हितः । धर्म्मवार्धश्च कामश्च त्रितय जीविते फलम् । एतन्न
 जन्मप्राप्त्यनधर्म्मपरिवर्जितम् । युधिष्ठिर उवाच । नृत भग-
 वतो वाक्यं धर्म्मशुक्तं परं हितम् । शरीरनिचयं ज्ञातं
 बुद्धिस्तु मम जायते । ज्ञातं शरीरं हि कथां सूक्ष्म-
 व्यक्ततां गतम् । अक्षुब्धचित्तं मातुं कथं धर्म्मोऽनु-
 गच्छति । इहसतिरुवाच । प्रीयिषी वायुराकाशमापो
 ज्योतिर्मनोऽन्तर्ग । बुद्धिरात्मा च सहिता धर्म्मं
 पश्यन्ति नित्यदा । प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षीमूला
 निशाऽनिशम् । एतच्च सह धर्म्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ।
 त्वगस्त्रिमासं शुक्रञ्च योजितञ्च महामते । शरीरं
 वर्ज्यवन्तेते जीवितेन विवर्जितम् । ततो धर्म्मश्च
 मायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म्मं पश्यन्ति
 शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किमूयः
 श्रोत्रमिच्छन्ति । ततो धर्म्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ।
 इह लोके परे चैव किमूयः कथयामि ते । युधिष्ठिर
 उवाच । तद्दर्शितं भगवता यथा धर्म्मोऽनुगच्छति । एतत्तु
 ज्ञातमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्त्तते ? इहसतिरुवाच ।
 अन्नमन्नं यद्देवा शरीरस्था नरेभ्यः । प्रीयिषी वायु-
 राकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा । तत्सृष्टेः शुद्धात्तु रेतः
 सम्पद्यते महत् । ततो गर्भः सम्भवति ज्ञेयात् स्त्रीपुंसो-
 र्द्वयम् । एतत्ते सर्वमसाक्षात् भूयः किं श्रोत्रमिच्छति ?
 युधिष्ठिर उवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः सजायते
 यथा । यथा ज्ञातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्छताम् ।
 इहसतिरुवाच । आसन्नमालः पुरुषसौभूतैरभिभूयते ।

सह बन्धुभिः ० यातातपीये कर्मविपाके १ अध्याय ।
 “अङ्गहा नरकस्थाने पाण्डुकुलो प्रजायते । प्राय-
 श्चित्तं प्रकुर्वीत स तत्पातकशान्तये । चत्वारः कलसा
 कार्याः पञ्चरत्नसमन्विता । पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितव-
 स्त्रेण संयुताः । अन्वस्थानादिभ्यस्तुक्ताणीर्योदकसू-
 रिताः । कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विता ।
 सर्वोत्तमसमायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिनं हिजे । रौप्य-
 मण्डपं पद्म मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् । तस्योपरि न्यसेद्देवं
 मङ्गाण्यश्च चतुर्मुखम् । पञ्चार्हाईप्रमाणेन सुवर्णेन
 विनिर्मितम् । अङ्गेत् पुरुषस्त्रक्तेन त्रिकालं प्रति-
 वासरम् । यजमानः शुभैर्गन्धैः सुगन्धैर्धूपैर्यथाविधि ।
 पूर्वोदिकुम्भेषु ततोमङ्गाणा मङ्गाचारिणः । पठेयुः
 स्वस्वदेवांस्तु अन्वेदप्रभृतीन् यज्ञैः । दशा-
 येन ततोहोमोपहृशान्तिपुर सरम् । मध्यकुम्भे विधात-
 व्योहतास्तैस्त्रिभुजैः । द्वादशाङ्गुलिदं कर्म समाप्य
 हिजपुङ्गवः । तत्र पीठे यजमानमभिषिञ्चेद्यथाविधि ।
 ततोदद्याद्युद्यथायक्ति गोभूहेमतितादिकम् । मङ्गाण्ये-
 भ्यस्तथा देवमाचार्याय निवेदेत् । आदिस्नानमथोद्वाविष्टे
 देवमङ्गलाः । प्रीताः सर्वे व्यपोहन्तु मम पाप सुदा-
 रणम् । इत्युदीर्य सुहृद्भिर्यथा तमाचार्यं क्षमापयेत् ।
 एवविधागे विहिते चेतकुधी विशुध्यति । कुधी गोवध-
 वकारी स्नाकरकालेऽस्य निष्कृतिः । स्थापयेद्वटमेकत
 पूर्वोक्तद्वयसंयुतम् । रक्तचन्दनलिप्ताङ्ग रक्तप्रणाम्बरा
 न्वितम् । रक्तकुम्भान्तु तं कृत्वा स्थापयेद्विष्णु दिशम् ।
 तावत्पात्रं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन पूरितम् । तस्योपरि न्यसे-
 द्देवं हेमनिष्कमय वसम् । यजेत् पुरुषस्त्रक्तेन पापं मे
 शान्तयामिति । सामपारायणं (साममानम्) कुर्यात् कलसे
 तत्र सामवित् । दशांशं सर्वपैर्हृत्वा पावमान्यभिषेचने ।
 विहिते घर्म्मराजानमाचार्याय निवेदेत् । यमोऽपि
 महिषारुदोदयुपाधिर्भवति । दक्षिणाशामतिर्होमम
 पाप व्यपोहन्तु । इत्युदीर्य विष्टुञ्जेन सासं तद्गन्ति-
 माचरेत् । मङ्गागोवधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः ।
 पितृहा चेतानाहीनोमाह्वानम् प्रजायते । नरकान्ते
 प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । प्राजापत्यानि कुर्वीत
 त्रि यज्ञैव विधानतः । व्रतान्ते कारयेन्नाव सौवर्ण-
 पल्लवसंयुताम् । कुम्भं रौप्यमयञ्चैव तावत्पात्राणि
 पूर्ववत् । निष्कृतेन ह कर्त्तव्योदेव श्रीवत्सलाङ्गुल ।
 पट्टवस्त्रेण सवेष्ट्य पूजयेत् विधानतः । नावं हिजाय

तत् दद्यात् सर्वोपस्कारसंयुताम् । वासुदेव । जगन्नाथः
 सर्वभूतायस्थितः । पातकार्त्तवमन् भा तारय प्रपता-
 र्त्तिहृत् । । इत्युदीर्य मणस्याथ मङ्गाण्य विवर्जयेत् ।
 अन्येभ्योऽपि यथायक्ति विप्रेभ्योदक्षिणां ददेत् । स्वस्व-
 घातो तु बधिरोनरकान्ते प्रजायते । मूकोभ्रातृवधे चैव
 तस्येय निष्कृतिः स्मृता । सोऽपि पापविशुद्ध्यर्थं परेश्वा-
 न्द्रायणव्रतम् । व्रतान्ते पुनर्कं दद्यात् सुवर्णपल्लवसंयुतम् ।
 इमं मन्त्रं सप्तवार्यं मङ्गाणीं तां विवर्जयेत् । स्मर-
 स्मति । जगन्मातः । शब्दमङ्गाधिदेवते । । दुष्कर्म्मकरणात्
 पापात् पाहि मा परमेश्वरि । । बाहवातो च पुर-
 योन्मृतवत्स प्रजायते । मङ्गाण्योद्वाङ्मन्त्रैव कर्त्तव्यं तेन
 शुद्धये । नवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि ।
 मङ्गारुद्रजपञ्चैव कारयेत् यथाविधि । मङ्गारुद्रादयैर्द-
 र्द सप्तभिधीयते । र्द सप्तैकादशभिर्नृहरः प्रकी-
 र्त्तितः । एकादशभिरेतैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते । जुह-
 याञ्च दशायेन दूर्वायायुतसंख्यया । एकादश स्वर्ण-
 निष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः । पञ्चान्येकादश तथा
 दद्याद्विस्तारुसारतः । अन्येभ्योऽपि यथायक्ति हिजे-
 भ्योदक्षिणां दिशेत् । स्नापयेद्दम्पतीः पञ्चान्मन्त्रैर्वच-
 देवते । आचार्याय प्रदेयानि वस्त्रावहाराणि च ।
 गोमहा पुरुष कुधी निर्वशयोपजायते । स च पाप-
 विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यशतञ्चरेत् । व्रतान्ते मेदिनीं दत्त्वा
 ऋणयादय भारतम् । स्त्रीहन्ता चातिसारी स्वादवत्यान्
 रोपयेद्द्वय । दद्याच्च शर्कराधेतुं भोजयेच्च यतं हिजान् ।
 राजहा क्षयरोमी स्नादेवा तस्य च निष्कृतिः । गोभू-
 हरिण्यमिष्टाभ्रजलवस्त्रप्रदानतः । इतथेनुप्रदानेन तिल-
 धेतुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोग प्रशान्तिः ।
 रक्तार्बुदी वैश्यहन्ता जायते स च मानवः । प्राजाप-
 त्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् । दण्डापतान-
 कयुव शूद्रहन्ता भवेन्नरः । प्राजापत्य सप्तञ्चैव दद्या-
 त्तेन सदक्षिणां । कारुणाञ्च वधे चैव रूक्षभावः
 प्रजायते । तेन तत्पापविशुद्ध्यर्थं दातव्योद्वमः सितः ।
 सर्वकार्यविसिद्धार्थोजजघातो भवेन्नरः । प्रासादं कार-
 यित्वा तु गणेशप्रतिमा न्यसेत् । गणनाथस्य मन्त्रान्तु
 मन्त्री लक्ष्मिन्तु जपेत् । कुलत्यशाके पूर्णं गण-
 शान्तिपुरसरम् । उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विष्-
 तस्वरः । स तत्पापविशुद्ध्यर्थं दद्यात् कर्पूरक फलम् ।
 अत्रे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते । शतं पलाणि

दद्याच्च चन्दनान्यप्लवङ्गये । महिषीघातने चैव क्षण-
गुल्फं प्रजायते । खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजा-
यते । निष्कृत्ययस्य प्रकृतिं संप्रदद्याद्विरण्मयीम् ।
तरुणी निहते चैव जायते केकरेणः । दद्यात्त-
मयीं धेनुं स तत्पातकशान्तये । शूकरे निहते
चैव दन्तरोजायते नरः । स दद्यात्तु विशुद्धार्थं
घृतकुम्भं सदक्षिणम् । हरिणे निहते चैव शङ्खः शृगाले
तु विपादकः । अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्मितः ।
व्यजाभिघातने चैव अघिकाङ्गः प्रजायते । अजा तेन
प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता । उरभ्रे निहते चैव
माण्डुरोगः प्रजायते । कस्तूरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय
विशुद्धये । मार्जारं निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते ।
परावतं स सौवर्णं प्रदद्याद्विष्कमात्मकम् । शुकशारि-
कयोर्घाते नरः स्वसितवाग्भवेत् । सञ्ज्ञास्त्रपुस्तकं
दद्यात् स विप्राश्च सदक्षिणम् । वक्रघाते दीर्घनसोदद्याद्वा
अथर्वप्रभासम् । काकघाती कर्णहीनोदद्याद्वाभसितप्रभासम् ।
हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता । तद-
र्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिप्लवङ्गमात् ॥ २ ॥

“सुराप श्यावदन्” स्यात् प्राजापत्यन्त तारकम् । शर्क-
रायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये । जपित्वा
तु महाशुद्धं दशमं जुहुयात्तिलैः । ततोऽभिषेकः
कर्त्तव्योमन्त्रैर्वैष्णवैस्तैः । मद्यपोरक्तपित्ती स्यात् स
दद्यात् सर्पिषोषटम् । मधुगोर्ध्वषट् सैव सहिरण्य
विशुद्धये । ध्वमव्यभक्षणे चैव जायते कृमिबोदरः ।
यथावत्तेन शुद्धार्धसुषोष् भीक्षपञ्चकम् । उदक्या-
वीक्षितं भुक्त्वा जायते कृमिबोदरः । गोमूत्रयावका-
हारस्त्रिरात्रेणैव शुद्धति । भुक्त्वा चासृश्यसंस्मृतं
जायते कृमिबोदर । त्रिरात्रं सप्तपौष्याथ स तत्
पापात् प्रमुच्यते । पराचविघ्नकरणादजीर्णमभिनायते ।
सप्तहोम स कुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । मन्दो-
दराग्निर्भवति सति श्रव्ये कदम्बदः । प्राजापत्यत्रय
कुर्याद्भोजयेच्च यत् द्विजान् । विषदः स्याच्छर्हि रोगी
दद्याद्दश पयस्विनी । मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽ-
श्वदानं समाचरेत् । पिशुनोमरकस्थाने जायते श्वास-
कासवान् । एतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपत्रसंज्ञितम् ।
धूर्तोऽप्यकाररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये । ब्रह्मकूर्च-
मयी धेतुं दद्याद्वाञ्छ सदक्षिणाम् । श्रुती परोपता-
मेन जायते तत्प्रमोचने । सोऽश्वदानं प्रकुर्वीत तथा

इदं जपेन्नरः । दावाग्निदायकश्चैव रक्षातिसारवान्
भवेत् । तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः ।
सुराक्षये जले वापि शक्यन्मूलं करोति यः । गुदरो-
गोभवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः । मासं सुरार्चनेनैव
गोदानद्वितयेन तु । प्राजापत्येन चैकेन शास्यन्ति गुदजा-
क्षजः । गर्भपातनजा रोगा यस्तुह्नीहज्जोदराः । तेषां
प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् । एतेषु दद्या-
द्दिप्राद्यं जलधेनुं विधानतः । सुवर्णरूप्यताम्राणां पलद्वय-
सप्तश्विताम् । प्रतिमामङ्गकारी च व्यप्रतिष्ठः प्रजायते ।
संवत्सरतयं सिद्धेदंश्वस्य प्रतिवासरम् । उद्वाहये-
त्तमश्वस्यं खट्वोक्तविधानतः । तत्र संस्थापयेद्देव
विघ्नराजं सुपूजितम् । इष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै
दद्यादुद्दिजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसप्त-
श्वितम् । खट्वात्रः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सका-
ञ्चनाम् । परोपहासकत्वात् काणं स गां दद्यात् समौक्ति-
कात् । सभायां पक्षपाती च जायते पक्षपातवान् ।
निष्कल्यवसितं हेमं स दद्यात् सत्यवर्चनाम् ॥ १६० ॥

“कुनस्त्री नरकस्थाने जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्वर्ण-
शतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणव्रतम् । औदुम्बरी ताम्र-
चौरो नरकान्ते प्रजायते । प्राजापत्य स कृत्वा ताम्र-
पलशतं दिशेत् । काश्यपहारी च भवति पुण्डरीकसम-
न्यतः । काश्य पलशतं दद्यादबद्धृत्य द्विजातये । रीति-
हृत् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम् । रीतिपलशतं
दद्यादबद्धृत्य द्विजं शुभम् । सक्ताहारी च पुरुषो जायते
पिङ्गमूर्धनः । सक्तापलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः ।
तपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । उपोष्य
दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं तपुः । सीसहारी च
पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् । उपोष्य दिवसं दद्याद्दु-
हृतधेनुं विधानतः । दुग्धहारी च पुरुषो जायते वज्र-
मूतकः । स दद्याद्दुग्धधेनुं च ब्राह्मणाय यथाविधि ।
दधिधौर्व्येण पुरुषो जायते मद्यवान् यतः । दधिधेनुं
प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये । भधुधौरस्तु पुरुषो जायते
नेत्ररोगवान् । स दद्यान्मधुधेनुं च सप्तपोष्य द्विजातये । दधो-
र्विकारहारो च भवेदुदरगुल्मवान् । गुलधेनुं प्रदातव्या
तेन महोपशान्तये । लोहहारी च उरूपः कर्बुराक्ष
प्रजायते । लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् ।
तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्ट्यादिपीडितः । उपोष्य स
तु विप्राय दद्यात्तैलपटद्वयम् । आमान्नहरणाञ्चैव दन्त-

हीनः प्रजायते । स दद्याद्विभौ हेमनिष्कद्वयविनि-
र्मितौ । पक्वान्नहरणाञ्चैव जिह्वारोगः प्रजायते ।
गायत्र्या स जपेन्नृण दशांश जुहुयात्तिलैः । फलहारी
च पुरुषोजायते व्रणिताङ्गुलि । नामाफलानामयुत स
दद्याच्च द्विजन्मने । ताम्बूलहरणाञ्चैव श्रेतौष्ठः
सप्रजायते । सदक्षिणं प्रदद्याच्च विद्रुमस्य हयं वरम् ।
शाकहारी च पुरुषोजायते नीललोचनः । ब्राह्मणाय
प्रदद्याद्दं महानीलमणिद्वयम् । कन्दमूलस्य हरणा-
ञ्चैव पाणि प्रजायते । देवतायतनं कार्यं सुदानं तेन
शक्ति । सौगन्धिकस्य हरणाद्गुग्गुलः प्रजायते ।
स लक्ष्मिक पद्माना जुहुयाज्जातनेदधि । दारुहारी
च पुरुष स्विन्नपाणिः प्रजायते । स दद्याद्विभौ शुभ्रैः
काशीरज-पलद्वयम् । विद्यापुस्तकहारी च किल भूक
प्रजायते । न्यायेतिहास दद्यात् स ब्राह्मणाय
सदक्षिणम् । वस्त्रहारी भवेत् कुली संप्रदद्यात्
प्रजापतिम् । हेमनिष्कमितञ्चैव वस्त्रशुभ्रं द्विजातये ।
ऊर्णाहारी लोमश स्यात् स दद्यात् कम्बुगन्धितम् ।
स्वर्णनिष्कमितं हेमवर्जं दद्याद्द्विजातये । पट्टसूत्रस्य
हरणाच्चर्चोमा जायते नर । तेन चेतुः प्रदातव्या
विशुद्धार्थं द्विजन्मने । औषधस्यापहरणे स्त्रियावर्तः
प्रजायते । स्त्र्यग्रयार्थं प्रदातव्योमास देयश्च काञ्चनम् ।
रक्तवस्त्रमालादिहारी स्याद्रक्तवातवान् । सवस्त्रां
महिषीं दद्यान्मृषिरागसमन्विताम् । विप्रत्नापहारी
चायनपत्न्य प्रजायते । तेन कार्यं विशुद्धार्थं महा-
ब्रह्मपादिकम् । ऋतवृत्तौदितः स्वर्णविधिरत्र विधीयते ।
दशांशहोमः कर्त्तव्यः पायसेन यथाविधि । देवस्य
हरणाञ्चैव जायते विविधोच्चर । उवरोमहाच्चरश्चैव
रौद्रोवैष्णव एव च । जूरे रौद्र जपेत् कर्णं महाब्रह्मं
महाजूरे । अतिरुद्र जपेद्गुह्यं वैष्णवे तदुदयं जपेत् ।
नामाविध्वज्यचोरोजायते पद्मिणीयुत । तेनाप्नोदक्ष-
स्त्राणि हेम देयश्च शक्ति १७५८ । "मातृगामी भवेद्यस्तु
लिङ्ग तस्य विमर्शति । चाण्डालीगमने चैव हीनकोष
प्रजायते । तस्य प्रतिक्रिया कर्त्तुं कुम्भसत्तरतोम्यसेत्
लक्ष्मणसमच्छन्नं क्षणमाख्यविभूषितम् । तस्योपरि-
न्यसेद्देव कास्यपाले धनेश्वरम् । सुवर्णनिष्कषट्केन
निमित्तं नरवाहनम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन धमदं विश्व-
रूपिणम् । अथर्ववेदविहितप्रोक्षाधर्वाण्य समाचरेत् ।
सुवर्णपुलिका कृत्वा निष्कविशतिषड्विधया । दद्याद्विप्राय

संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । निधीनामधिपोदेव-
शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम
पापं व्यपोहत् । इमं मन्त्रं सप्तशतं व्याख्याय
यथाविधि । दद्याद्देवं हीनकोषे लिङ्गनाशे विशुद्धये ।
शुक्लायाभिगमनाम्बूलक्ष्णं प्रजायते । तेनापि निष्कृतिः
कार्या शास्त्रद्वयेन कर्मणा । स्यापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चि-
माया शुभे दिने । नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाख्यविभू-
षितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपाले प्रचेतसम् ।
सुवर्णनिष्कषट्केन निमित्तं यादसाम्प्रतिम् । यजेत्
पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम् । सामविद्रुमाङ्गणकत
सामवेदं समामनेत् । सुवर्णपुलिकां कृत्वा निष्कविशति-
संख्या । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ।
यादसामधिपोदेवोविश्वेशमपि पावनम् । स साराब्धौ
कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे । इमं मन्त्रं सप्त
शतं व्याख्याय यथाविधि । दद्याद्देवमम्बूलं मूल-
क्ष्णप्रधानवे । स्वस्तागमने चैव रक्तकुम्भं प्रजायते ।
भगिनीगमने चैव पीतकुम्भं प्रजायते । तस्य प्रतिक्रिया कर्त्तुं
पूज्यत कलशं न्यसेत् । पीतवस्त्रसमाच्छन्नं पीतमाख्य
विभूषितम् । तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपाले देवं सुरेश्वरम् ।
सुवर्णनिष्कषट्केन निमित्तं वज्रवारिणम् । यजेत्
पुरुषसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् । यजुर्वेदं तत्र साम
अथर्ववेदश्च समाचरेत् । सुवर्णपुलिकां कृत्वा सुवर्णदण्ड-
केन तु । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ।
देवानामधिपोदेवो वज्री विष्णुनिर्जेतव्यः । यतद्वज्रं
महत्साध्यः पापं मम निज्जलत् । इमं मन्त्रं सप्तशतं
व्याख्याय यथाविधि । दद्याद्देवं महासाध्यं स पाप-
स्यापनुत्तये । भ्रातृभात्याभिगमनाङ्गवत्कुम्भं प्रजायते ।
स्वर्णधूमने चैव लक्ष्णकुम्भं प्रजायते । तेन कार्यं विशु-
द्धार्थं प्रायश्चित्तार्थमेव हि । दशांशहोमं स्वर्णं इवाङ्गैः
क्रियते तिलैः । यदग्न्याभिगमनाज्जायते ब्रुवन्मन्त्रम् ।
कृत्वा खोहमयीं चेतुं तिलवर्णप्रमाणतः । कार्पासभार-
संयुक्तौ कास्यदोहा सप्तवृत्तिकाम् । दद्याद्विप्राय विधि-
यदिमं मन्त्रसुदीरयेत् । सुरभो वैष्णवी माता मम पापं
व्यपोहत् । तपस्विनीसङ्गमने जायते चाण्डालीगदी । स तु
पापविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । दद्याद्विप्राय
विद्रुपे मधुचेतुं यथोदिताम् । तिलद्रोणयतञ्चैव हिरण्येन
समन्वितम् । पितृवृक्षभिगमनाहर्षिण्याश्रयणी भवेत् ।
तेनापि निष्कृतिः कार्या अजादानेन शक्ति । मातृ

छान्यान्तु गमने पृष्ठकुक्षः प्रजायते । कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् । साहस्रस्रभिगमने वामाङ्गे व्रणं वान् भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्या मस्यग्दान-प्रदानतः । भूतभार्याभिगमने मृतमार्याः प्रजायते । तत्पातकविशुद्धयर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् । सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी । तेनापि निष्कृतिः कार्या सहिषीदानयत्नतः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं रुद्रजपः कार्योद्दयाच्छ्रेया च काञ्चनम् । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तङ्कः । स पातकविशुद्धयर्थं प्राजापत्य-द्वयञ्चरेत् । सजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी । तत्पापस्य विशुद्धयर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । पशुयोगौ च गमने मूलाघातः प्रजायते । तिष्ठपात्रद्वयश्चैव दद्यादात्मविशुद्धये । अश्वयोगौ च गमनाद्गुद-स्तम्भः प्रजायते । सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्यात् शिवस्य च । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः । स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् । अश्व-शूकरशृङ्गादि कर्मिष्वशकटेन च । भृग्वनिवान्मशस्त्रास्त्र-विषोद्धन्वनजलैर्मृताः । व्याघ्राहिगजमूपात्रचौरवैरिहका-हताः । हस्ततल्पमृता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः । विस्त्रिभक्तान्नकवलदवातीसारतोमृताः । शाकिन्यादिप-क्षैर्मृता विद्युत्पातहताश्च ये । असृष्ट्या अपवित्राश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः । पञ्चविंशत्प्रकारैश्च नाशु-यन्ति गतिं नृताः । पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युस्त-लोलेपभुजस्तथा । ततो नान्दीसृष्टाः प्रोक्तास्तयोऽप्यशुसृष्टा-स्तयः । द्वादशैते पित्रगणान्नपिताः सन्ततिप्रदाः । गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते । दश व्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यथो क्रमात् । द्वादशास्त्रादिनि-हता आकर्धन्ति च बालकम् । विषादिनिहता म्रन्ति दशस्र-द्वादशस्रपि । वर्षैकमासकं कुर्यादनपत्योऽनपत्यताम् । व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारोगमनेन च । विषद्वैव सर्पेण गलेन न्यपदुष्टकत् । राक्षसा राजकुमारमूर्ध्नोरेण पशुहिंसकः । वैरिणा मित्तमेदो च वयस्रतिरुक्तेण तु । गुरुघातो च यथाया जफरो शौचवर्जितः । श्लोही संस्काररहितः शुभा निक्षेपहारकः । नरोविहग्न्यते-ऽरण्ये शूकरेण च पाशिकः । कर्मिभिः जलवासाश्च कर्मिणा यो निजलनः । शृङ्गिणा शङ्करश्लोही शकटेन च स्रवकः । भृगुणा मेदिनीचौरोवज्रिना यज्ञहानि-

कत् । दवेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः । अश्वना द्विजमिन्द्राक्षद्विषेण कुमतिप्रदः । उद्धन्मनेन हिंस्रः स्यात् सेतुमेदो जलेन तु । द्रुमेण राज-दन्तिहृदतीमारेण लीहहृत् । शाकिन्याद्यैश्च म्रियते सदर्पकार्यकारकः । अनध्यायेऽप्यधीयानो म्रियते विद्युता-तथा । असृष्ट्यस्यार्थसङ्गी च वान्तमाश्रित्य शास्त्रहृत् । पतितोमदविभ्रोतानपत्योद्विजवस्त्रहृत् । अथ तेषां क्रमे-णैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारयेन्निष्कमात्रान्तु पुरुषं प्रेतकृपिणम् । चतुर्भुजं दण्डहस्तं सहिषासनसंस्थि-तम् । पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्यात् पिण्डं प्रस्यप्रमा-णतः । मध्याह्न्यर्करायुक्तं स्वर्णकण्डलसंयुतम् । अका-लमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् । कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं सर्वोपधिसमन्वितम् । तस्योपरि न्यसेदेष पात्रं धान्य-फलैर्युतम् । सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सकल-न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतकृपिणम् । कुर्यात् पुरुषस्तप्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । षडङ्गञ्च जमेद्दुष्टं कलसे तत्र वेदविम् । यमस्तप्तेन कुर्वीत यमपूजादिकं तथा । गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्यो जपः स्वात्म-विशुद्धये । गृहशान्तिकपूर्वञ्च दशाशं जुहुयात्तिलैः । अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिबोदकम् । प्रदद्यात् पितृतोषेण पिण्डं सन्तसुदीरयेत् । इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् । ददामि तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम । सज्जान् कृष्णकलसास्ति-लपात्रसमन्वितान् । द्वादश प्रेतसुहिष्य दद्यादेकञ्च विष्णवे । ततोऽभिषिञ्चेदाचार्योद्दमती कलसोदकैः । शुचिर्वरायुधधरोमन्त्रैर्वरुणदैवतैः । यजमानस्ततोद-द्यादाचार्याय स दक्षिणाम् । ततो नारायणबलिः कर्त्तव्यः शास्त्रनिशयात् । एव साधारणविधिरगतीनामदाहृतः । विशेषस्तु पुनर्ज्ञेयो व्याघ्रादिनिहतेष्वपि । व्याघ्रेण निहृते प्रेते परकन्या विवाहयेत् । सर्पदंशे नाग-बलिर्देयः सर्पस्तु काञ्चनः । चतुर्भिष्वकमितं हेम-गजं दद्यान्नैर्हृते । राक्षसा विनिहृते दद्यात् पुरु-षन्तु हिरण्यवम् । चोरेण निहृते धेतुं वैरिणा निहृते हवम् । हकेण निहृते दद्याद् यथाशक्ति च काञ्चनम् । शय्याकृते प्रदातव्या, यथा तूलीसम-न्विता । निष्कमालसुवर्णस्य विष्णुना समप्रिणिता । शौचहीने कृते चैव द्विनिष्कसुवर्णं हरिम् । संस्कार-हीने च कृते कुमारञ्च विवाहयेत् । शुभा कृते च

निक्षपं स्यापयेन्नजगत्कृतः । शूकरेण हृत दद्यान्म-
हिषं दक्षिणान्वितम् । क्षमिभिश्च ऋते दद्याद्भेषूमाश्च
द्विजातये । शङ्किणा च हृते दद्याद्दृषभ वस्त्रसयुतम् ।
शकटेन ऋते दद्यादश्वं सोपस्करान्वितम् । शृगुपाते
ऋते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्व्वतम् । अग्निना निहृते
दद्यादुपानहं स्वयङ्कृतः । दवेन निहृते चैव कर्त्तव्या
सदने सभा । शस्त्रेण निहृते दद्यान्महिषीं दक्षिणा
न्विताम् । अश्वसना निहृते दद्यात् सवत्सां गा पय-
स्विनीम् । विप्रेण च ऋते दद्यान्मेदिनीं जेत-
सयुताम् । उद्धन्वन्ऋते चापि प्रदद्याद्गां पयस्विनीम् ।
ऋते जलेन वरुणं हैमं दद्यान्निष्ककम् । दृष्टं दृष्टहृते
दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसयुतम् । अतोषारमृते स्रष्टं गायत्र्याः
सयतो जपेत् । श्राकन्यादिऋते चैवं जपेद्भुङ्क्ते यद्योचितम् ।
विद्युता निहृते चैव विद्यादानं समाचरेत् । अस्त्रेण च ऋते
कार्यं वेदपारायणं तथा । सञ्ज्ञास्त्रपुस्तकं दद्याद्दान-
मान्त्रिक्य संस्थिते । पातित्वेन ऋते कुर्यात् प्राजापत्यानि
षोडश । ऋते चापत्यरहितं हस्त्राणां नवतिञ्चरेत् ।
निष्कत्रयमितं स्त्रियं दद्यादश्वं हयाहृते । कपिना
निहृते दद्यात् कपिं कनकनिर्मितम् । विस्त्रचिकाऋते
खादु भोजयेच्च यतं द्विजान् । तिस्रधेनु प्रदातव्या
कण्ठेऽन्नकबले ऋते । केशरोगऋते चापि अष्टौ हस्त्रान्
समाचरेत् । एवं कृते विधाने तु विद्यात्तदौर्द्ध-
देहिक्म् । ततः प्रेतत्वनिर्मुक्ताः पितरस्तर्पितास्तथा ।
दद्यु इत्यां च पौत्रां च आशुरारोग्यसम्पदः” इत्यम् ।
शृगुभारवर्षादे रोगादिरूपकर्मविशेषविपाक उक्तो यथा-
३३सर्व्वथेन “वातपित्तादिभिर्दोषैर्यदुत्पन्नं प्रशस्यति । अगदेन
सुवैद्येन कर्मजं नोपशस्यति । तस्मात् कर्म परि-
ज्ञाय प्रायश्चित्तं करोति यः । स तु दोषैर्विनिर्मुक्तो
भोगीव कञ्चुकोष्णितः । भवतो ह पवित्रोऽपि मनुजो
निरूपयत् । जिग्रस्य तस्य तद्वाक्यं प्रणस्य स महा-
मतिः । कृतकर्मोपशमनं विस्तरेण सहामते । । वदस्व
सुनिर्वाहं ! नाम्नो वक्ता त्वया विना । सुनिरुवाच ।
वर्माधर्मसमायुक्ता सोमभोग्यसमाहता । भवन्ति
भानवाः सर्वे विष्णुभावावगुण्डिता । स्वकर्म-
यशमासाद्य पतन्ति निरये नरा । ततो जन्म सभा
साद्य व्याधिं कर्मातुरूपतः । अवाप्य परितप्सन्ति पीडा-
मानाः समस्ततः । देवप्रव्यविनायेन गुरुद्रोहादि
कर्मभिः । क्रमात् सर्वे पच्यन्ते नरलोषा मही-

ज्यात् । महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरक्षेत्रिषु ।
 आचन्दतारकं यावत् पीद्यन्ते विविधैर्गदैः । उप-
 पातकिनश्चापि तदर्द्धमिह भानवाः । शेषैः पापैस्तद-
 र्द्धं काकं प्राप्य विशेषतः । अथाभः पततां पुष्पा-
 मधर्मः परिकीर्तितः । नरकाच्चौ, महाघोरे पतनात्
 पापसृज्यते । तस्मात् पापेषु दुःस्थानि तीव्राणि
 दुःखहूयन्ति । तस्मात् पापं न कर्तव्यमात्मपीडाकार-
 यतः । कर्मातुसारि नरकं भुक्त्वा शेषं व्रजन्ति
 वै । भूसौ हस्तजतागुल्मपशुपत्तिस्त्रिणादिनि ।
 प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा नातुल्यत्वं प्रपद्यन् । तद्ग्राहि-
 त्वमप्यं सर्वं संप्राप्य परित्यज्यते । पूर्वजन्मकृतं
 पापं व्याधिरूपेण बाधते । तस्योपशमनं कार्यं मन्त्र-
 दानार्चनादिभिः । प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न कुर्व्यात्
 कर्म किञ्चन । अनिष्टोर्षमघं नित्यं वर्द्धते द्विगुणं पुनः ।
 देवद्वयं द्विजप्राप्तं ब्रह्मस्य ब्राह्मणक्षत्रियः । श्रेष्ठ-
 एषा न कर्तव्यस्तुभोगतिभयात् सदा । कर्त्त-
 व्यो युरोः शय्यायायी मद्यस्य भोजकः । ब्रह्महापि
 च तेषां वै ससर्गो चापि पञ्चमः । गर्भपातकर-
 वरः कन्यादूषी च सप्तमः । स्त्रीबाह्यातकश्चापि
 नवमो न्यासकृत्तथा । विन्वासघातकश्चैव दशमः
 परिकीर्तितः । एते दशविधा घोरास्तदन्य उपपा-
 तकाः । यत् पापं ब्रह्महत्याया द्विगुणं गर्भपातने ।
 प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति देशत्यागो विधीयते । हतदोष-
 सहस्राणां योनिद्विजतपस्त्रिणाम् । न बधो नाङ्ग-
 विच्छेदो देशत्यागो विधीयते । नैते दशग्रा-
 महीभर्तुर्यमस्य विषयकृताः । दण्डवन् दोषमाप्नोति
 तस्माद्ग्राजा परित्यजेत् । वनापराधतो राजा शास्त्रा-
 भवति शास्त्रतः । न तस्य कुरुते शास्त्रं वनोमर्त्ये
 शास्त्रिता । अत्राला धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति
 ते । प्रायश्चित्तं भवेत्तेषां महापातकिनश्च ते ।
 तस्माद्विद्वन् वक्तव्यं धर्मशास्त्रातुसारतः । ये विप्राव-
 नमन्ति नैव च गुरुं ये चाथ कर्षोष्मिता, ये शास्त्रोक्त-
 विवर्जिता जमपदानां तापकाः पापिनः । ये वैद्यान्
 गणकान् पशून् च दण्डं सन्मार्गगान् ये सदा, निन्दन्त्येव
 महापदं गदमयं विन्दन्ति ते दुःखिता । ये नमन्ति-
 द्विजतीर्थमादरादौषधश्च भिन्नजः प्रतिज्ञश्चम् । इष्टमन्त्र-
 मन्त्रदानजं फलं ते मयि निरुजो निरापदः । आभे-
 र्यदा गदविस्मरणमभेजनादौर्दोषो न जाति यमवः

सुखतप्रयोगे । तं पूर्वजन्मजनितं तु विवृणुष्व मय्यक्
कार्या सभा तदुपदिष्टयथोक्तयान्ति ।” १७६० ।

२ नपुंसकता “साध्वी यौवनसम्पन्ना त्यक्ता दोषैर्बहिष्कृता ।
तेन दोषेण राजेन्द्र ! नपुंसकमनुगच्छति । मूष्कच्छेदन-
कटुयस्तु सोऽपि न गच्छत्वमनुते । रजस्वलासु स्थिता
भार्या सन्निधौ यो न गच्छति । न गच्छत्वन्तु भवेत् तस्य
जन्म चासाद्य भूपते ।”

३ अत्यायुःप्रजता “दृष्टुं विप्र ! पुरा स्नातुं गतस्त्वं सरितस्त-
टम् । गावः कतिपयास्तत्र तपसां धारितास्तथा ।
तस्य विप्रस्य पाकोऽयं जायन्तेऽत्यायुषः प्रजा ।”

४ अकिञ्चनता “अदाता निवुरो जातः स च धर्मस्य निन्दकः ।
महाधनो न देवाम्नि ब्राह्मणं तोषयन् पुरा । आयुः-
शेषे मृतिं प्राप्य गृहीतो यमकिङ्करः । बह्वी पाशेन
संन्यतो यत्नात्ते धर्मराट्विभुः । चित्तगुप्तेन तत्पापं
विस्मृतञ्च यमाज्ञया । तेन मत्स्ये महादेगेन हतं दत्त
न किञ्चन । लोकास्त्रस्य नरकस्य विषयेऽयं द्विजो भवेत् ।
आप्तः किङ्करैर्नीतो निःक्षिप्तो नरकार्यवे । लोकास्त्र-
नरके घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे । लोकास्त्रनरकस्येह
लक्षणं त्यमतः शृणु । सर्वत्र दर्शयेत् सर्वं भक्ष्यपानादि
सर्वतः । नृगलक्षणाजलाकारं दृश्यते न तु लभ्यते ।
नैराशं प्राप्य विषयः । सुतुपिपासासमाकुलः । बद्ध
कालन्तु विविधं भुक्त्वा जन्म प्रपद्य च । अकिञ्चनत्वमासाद्य
महालोयश्च विन्दति । अत्यर्थं कदनं भुङ्क्ते कदममति
दुर्लभम् । स तु भिलाटनेनापि जीर्णस्वरधरः सदा”

५ विवोग “अयं दुष्टोदराचारं दुष्टबुद्ध्या चकार यत् । स्नेह-
भेदकरो यस्मात्सदादुष्टदण्डो यमस्य हि । इत्युक्त्वा शृङ्खलै-
र्बद्धा ताडयित्वा मर्त्यं बद्ध । नीत्वा नियोगिनस्तत्र यत्नात्ते
दण्डनायकः । दृष्टा तं चित्तगुप्तेन तत्पापं प्रकटी-
कृतम् । व्यामोहके तु नरके पातितो दुर्मति-
र्नृपः । व्यामोहकस्य यश्चिञ्चं मानं वक्ष्याम्य-
शेषतः । व्यावामः सप्ततिस्तस्य योजनं दुर्वहं परम् ।
कुम्भाकारं निराकारं धूमोष्णव्याप्तमनरम् । वायोर्गतिर्न
तत्रास्ति न च रश्मिर्विभावसोः । मूढस्य पतनं तत्र यच्च
सैलीविभेदकः । ज्ञात्वा मन्त्रस्य निष्पाद्यं विमन्त्रं यो
विधास्यति । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मोहकास्त्रं न गच्छति ।
मिथ्यापवादमन्येषा य करोति सुधाभति । तस्य मिथ्या-
भिषेन मोहकास्त्रे गतिर्भवेत् । यानि मिथ्याभिषेन
पतन्त्यश्रूणि रोदनात् । तानि प्लान् पश्यन् भ्रान्ति तेषा

मिथ्याभिषेसिनाम् । मोहकास्त्रे महाघोरे पतन्त्य ते दुरा-
शयाः । पूर्वपरपरिज्ञानविहीनः परिमृष्टौ च । एवमेतत्
सहस्राणि वर्षाणि च चतुर्दश । भुक्त्वा मृगतनुं प्राप्य
मृगोदेहसमाकुलः । व्यापादितोऽन्तर्गतेन नवशोकसमा-
वृतः । मृगयूथपरित्यक्तस्त्वेकाकी तिष्ठते पुनः । सोऽपि
मृत्युवशं प्राप्य मत्स्ययोगौ प्रजायते । ततो मातुष्यमासाद्य
विवोगे परितप्यते” ।

६ नेतामयः । “पुरा विप्र ! गृहस्थस्य दीपस्य हरणं
कृतम् । तत्र पुत्रेण भो विप्र ! तेन काण्डत्वमस्य
वै । कोटशीघ्रं प्रपश्येद्यः सती वापि पराङ्मनाम् ।
सकामः कामतो मोहाद्वृत्तिमालम्ब्य पश्यति । सोऽपि
नेतामयं प्राप्य सीदतीह स्वकर्मतः । समयं निरयं घोर
संप्राप्य कदनं बद्ध । भुक्त्वा जन्म समासाद्य दुष्टकर्म-
समुद्भवम् । मातुषीन्तु तनुं प्राप्य निष्कृतिं न करोति
य । पुनर्जन्म समासाद्य प्राप्तं कर्म न सुञ्चति” ।

७ कुञ्जत्वम् । “देवताप्रतिमा दृष्ट्वा यस्ता नैवाभिवादेत् ।
ब्राह्मणश्च शुभं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् । इत्युक्त्वा
जायते दृष्ट्वा काकगुप्तेन पसेवितः । भुक्त्वा काल-
मशेषश्च मातुषत्वमवाप्य सः । कुञ्जत्वमनुते तस्मात् कर्म
णो मातुषो भुवम्” ।

८ स्वप्नत्वम् छिन्नापादत्वञ्च “उपानहं हरेद् यस्तु तथैव
काष्ठपादुकासु । तत्र बालुकदुर्भेदमङ्गे प्राप्य च सीदति ।
स नीतो यमदूतैश्च ताड्यमानो मर्त्यं मुञ्च । प्रवेश्य-
दक्षिणं द्वारं बद्धा पादद्वये बद्धम् । हाहाकारस्तु सर्वत्र
श्रूयते यत्र भीषणः । नीत्वा यमाज्ञया दूतै रौरवे च
निवेशितः । रौरवस्य च यन्नानं तन्मे निगदतः
शृणु । लक्ष्ययोजनविस्तीर्णं गभीरं स्याद्विवाहृतम् ।
दक्षमानस्तु तत्रैव पतितः पुनरुत्थितः । पुनः पतति-
तत्रैव क्रन्दमानो मुञ्चमुञ्च । अनेककालमासाद्य पारं
प्राप्य मुदं पतितः । मातुषीं योनिमासाद्य खल्लपादो
भवेच्चरः । गृध्रसी(छिन्नापादता)व्याधिसंयुक्तो भवेज्जन्मनि-
जन्मनि” ।

९ छिन्नापादता “श्रुतिस्मृतिन्यायान्तु यस्तत्र विघ्नमाच-
रेत् । देवद्विजातिधर्मस्य सदा यो ह्येन निन्दकः ।
सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य यत्र वाति च तत् शृणु । नैर्घते
पश्चिमे भागे पिङ्गला नाम या पुरी । पिशाचा यत्र तिष्ठन्ति
सोऽपि तत्र स्वकर्मतः । यमाज्ञया तत्र नीतो रक्षित-
स्तत्र दुर्मतिः । तत्र दुःखं महाघोरं भुक्त्वा कर्मा-

नन्तरे पुन । मातृपत्वमतुप्राप्य द्विजप्राणोद्धारोभयम् ।
स निन्द्य सत्समामध्ये न प्रवेष्टोभवेद्वि सः” ।

१० द्विजहस्ता द्विजपादता च “अत पर द्विजहस्तोयतो भवति
मातृप । शृणुष्व तत् प्रवक्ष्येऽहं स्वकर्मावशतश्च सः । पिता
माता गुरुर्वृद्धः श्रोधाविष्टेन ताडितः । विमाऽपराधतो
जन्तुं योवा हन्याद्विमोहितः । यमलोके वसेत् सोऽपि
द्विजहस्तो भवेद्विह । करेण ताडनाच्छिन्नपाणिर्भवति
पातर । पादेन द्विजपादस्तु मर्त्यो वै जायते ध्रुवम्” ।

११ द्विजकर्णता । “मिथ्याप्रवाददुष्टं येन तापः परो-
भवेत् । मातृपस्य, ततोदुष्टाः आययन्ति महीपतिम् ।
ते क्रूराश्चिन्नकर्णाश्च जायन्ते पृथिवीतले” ।

१२ कराङ्घ्रिहीनता । “सैन्ययोश्चमयोर्वैल संप्रामे चातिदारुणे ।
स्वामिनं सङ्कटे त्यक्त्वा ये भग्नाः पापबुद्धयः । स भृतो
गृह्यते दूतैर्भीषणैर्विकटानने । पूतिगन्धहतैः पाशै-
र्नीयते यमसादनम् । तर्ज्यमानः शरैः खड्गैः कूटस्रगर-
पाणिभिः । यमाज्ञाकारिमिस्तैस्तु पाश्वते नरक शृणु ।
अविपत्वन् चोरं नरकं शतयोजनम् । योज-
नायुतगम्भीरं ज्वलत्खड्गसमाकुलम् । पाश्वले
तत्र तैः खड्गैः शितधारसमाहितैः । ये भग्नाः
स्वामिनं त्यक्त्वा मित्रं प्राप्य च मातृपाः । क्रन्दमानाश्च
तिष्ठन्ति यावदाभूतसंभवम् । कर्मावसाने जायन्ते
मातृपत्वमतः परम् । कराङ्घ्रिभ्यां विहीनस्तु दुष्टजीव-
प्रवर्त्तते । नास्त्यस्य कर्म स प्रोक्तं येन मुक्तो भवे-
न्नर । जन्मजन्मनि जायन्ते द्विजाङ्घ्रिकरवेदनाः ।

१३ प्रसङ्गात् युक्तकर्माविपाक “अत परन्तु ये शूरास्तेषा
माहात्म्यमुत्तमम् । लोकमात्रमतस्तातः शृणुष्व गदतोमम ।
विदूतेषु च सैन्येषु सङ्कटेषु समन्ततः । नृपं प्रति यदा
गच्छेत् सा यात्रा क्लृप्ति समा । ललाटदेशे रुधिरं
क्षत्रञ्च यस्यापि वक्तो पततीह किञ्चित् । तत् सोमपानेन
हि तस्य तस्य संप्रामयसे मधवाऽप्युवाच । शूरत्वे-
यस्य गात्राश्च शरखड्गादितोमरैः । भिन्दन्ति न यम-
शक्तोपहीतं पुण्यमाजनम् । व्यञ्जोपरि च यः शूर
प्राणास्त्यजति चातितः । तिस्र कोट्योऽर्द्धकोटी च
द्विपुष्पं कालतस्तु च । अशूरोऽपि सेव्यमानोदिव्य-
लोकमवस्थितः । तमेव पुरुषं प्राप्य हृदा सर्वाः सुरा-
ङ्गना । विमानस्थाः समस्तान् गावमानाः परस्परम् ।
परित्वज्य एरान् यानि स्वामिन गान् हर्षिता” ।

१४ पक्षरोगः “अपक्षः उरुधो येन समक्षेण हतो रणे ।

तत्कर्मायः परिज्ञानं विस्तरेण शृणुष्व वै । त्वक्तास्त-
हत्यादोषेण यमस्य पुरुषैर्भूतम् । आयु शेषेऽथ सङ्कटं
यमदूतैर्भयानकैः । तस्मिन् मार्गे दुराधर्मे नीत्वाऽऽज्ञा-
भिर्यमस्य च । कक्याख्ये महाधोरे निरये च वसेद्वि
सः । प्रविप्रचिरकालन्तु महादुःखेन पच्यते । ततो
रासभयोनौ स जायते वै स्वयं नरः । ततो ऋगस्ततो
व्याघ्रस्तः शस्त्रेण हन्यते । सारमेयत्वमासाद्य मत्स्य-
योनौ प्रजायते । तस्माद् मातृपं प्राप्य पक्षरोगेण मृच्छते” ।

१५ वैधव्यम् “विरूप स्वामिनं हृदा यौवनेनातिगर्विता । दिवा-
मिन्दति दुर्ष्वाक्यैः शय्यां न भजते निशि । तेन दोषेण
भो देवि ! वैधव्यं त्वमपान्त्रिता । आज्ञप्ता रंमणी या च
स्वामिन भजते न हि । सा वैधव्यमवाप्नोति दरिद्रं याव-
मन्यते । तस्य दोषस्य पाकोऽयं देवि । वैधव्यमागता” ।

१६ बन्धता “पय पातुमना यत्स्वया पूर्वं निवारितः । पुरुषो
बन्धतां याति वीर्यविक्रमदोषतः । अदक्षिणं व्रतं कृत्वा
बन्धत्वमनयोर्भवेत् । अद्वैत सिद्धफलं यो मुञ्चे प्राप्य-
सोमत । सोऽपि बन्धत्वमाप्नोति कथयासि ततः शृणु ।
हृदा तु मैथुनीभाष विभ्रं तु कुरुते च यः । सोऽपि बन्ध-
त्वमाप्नोति सर्वजन्मनिजन्मनि ।

१७ गर्भनाशः “लेतायुगस्य मध्ये तु सञ्जयोनाम भूपतिः । तस्य
भार्याद्वयं जातं सुमित्रा मन्दिनी तथा । मन्दिनी सुमगा
तस्य सुमित्रा या यशस्विनी । मरुता सा स्वपुत्रेण तेन
पत्या सुमागता । सापत्यपक्षपाविष्टा मन्दिनी भीतिवर्जिता ।
शून्यालये च सहसा कङ्कणाऽऽनीय तं सुतम् । शतधा
खड्गैः कृत्वा तैलपाके विचित्रिणे । सानेन विधिना
राजन् । दुष्टमत्वा निजेच्छवा । चकार दारुणं कर्म
तत्फलं शृणु भूपते । सा कालवशमासाद्य बालघाताभि-
दोषतः । गृहीत्वा मिथुरैर्वृद्धा पाशेन यमकिङ्करैः । नीत्वा
निरयमध्ये तु सा प्रविप्ता दुराधवा । कर्मान्ते
कोकिळा नाम वैश्यस्य च सुताऽभवत् । भूयोपि विश्वावसना
परिणीता गृह्णावसे । सर्वद्वयसमायुक्ते दासदासी-
समाकुले । सा पुनः पञ्चमे मासि हृतीये सा चतुर्थके
गर्भेष्वावोऽभवत् तस्यास्तेन दुःखेन दुःखिता” ।

१८ अतमार्थता “अतिक्रम्य तया जघे” अतमार्थं तामगत । सप्तम्यं
य अष्टम्यं च जघे मायां नश्यति” ।

१९ अशुलता “गवीसृष्टाङ्गहिङ्गला वस्तु इव्यं हरेत् पुनः
अशुलता च शृणु तस्य यथा पापं कथयामि तवापतः” ।

निर्जने दुर्वहे घोरे विकृताङ्गे मरुस्थले । क्षमिभूत्वा वसे-
त्तत् क्षत्त्रपिपासासमाकुल । मन्त्रन्तरत्यं तत् ततोमीहा-
रसंज्ञके । शीर्षसाणस्तु निषेधः शीतवातादितो वृथम् ।
कल्पमानन्तु दुःखेन मातृषोजायते नृपतः । बद्धपुत्री-
भवेत् सोऽपि पुत्रं न जभते हि वा ।

२० दौर्भाग्यम् “तृतीयास्तु च सर्वास्तैलस्पर्शस्तथा कृतं ।
दुर्भगत्वञ्च ते जातं न तपं कुरु सुन्दरि ।”

२१ सापत्यम् । “शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि यत्तु सापत्यसम्भ-
वम् । दुःखं सुपरम स्त्रीणां स्वकर्मवशतः खलु ।
मिथ्यावाक्यप्रवादेन विवादं कुरुते तु या । अन्योन्य-
स्नेहवैषम्यं कारयित्वा ब्रजेदधः । कर्मातृयायिनी-
भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततः पुनरसौ दीना दैवाङ्गवति
मातृषी । सापत्यं प्राप्य सन्तप्ता चित्तपीडासमन्विता ।
भवतीति न सन्देहस्तस्य दानमतः शृणु ।”

२२ जात्यन्तरम् “शृणु देव । प्रवक्ष्यामि येन जात्यन्तरं गतं ।
मनुष्यो दुःखमाप्नोति भवेद् गृहीतो जनः । पुरा राजकुले-
जातो विश्वसेनेति नामतः । एकदा ब्राह्मणी रण्डा
यौवनस्था तपस्विनी । पुष्पार्थिनी पुष्पवनं गता दृष्ट्वा
तेन सा । कामवाणादितेनाथ बलात्कारेण धर्षिता ।
हृद्भोगेणाभिसतप्ता ततः स्वभवनं गता । अत्रान्तरे गृहं तस्या
भिदुरेक समागतं । धर्षिता सापि तन्वक्त्रो भिज्वेज्जं
ददौ सदा । इदं कृतं तथा पापं शृणु तस्य फलं तथा ।
तत्कर्मधशमासाद्य यमस्य विषयज्ञता । पुनर्जन्म
समासाद्याऽभवन्स्नेहकुलोद्भवा । स्नेहयोनं परित्यज्य
ततः कैवर्त्ययोनिजा । एवं बद्धविधां योनिं समासाद्य
द्विजाङ्गना । अमेध्याञ्च यतये दत्त्वा प्राप गतिं नृप ।
मनुष्यो दुःखमाप्नोति स भवेद्गृहीतो जनः”

२३ मूकत्वम् “पुरा देवापतो राजन् । गायमानो द्विजं क्वचित् ।
नृत्यं प्रणुवन् वाक्यैर्हास्ययुक्तैश्च निन्दितः । तस्य विघ्नस्य
पाकोऽयं न वाक् प्रसरते सुखात् । नृत्तमानन्तु देशग्ये
गायमानं प्रहस्य च । नोपहासं प्रकुर्वीत महादोषो-
भवेद्व्यतः” ।

२४ गदगदवचनता “अतः परं महाभाग । गदगदत्वेन दूषिताः ।
भवन्ति मानवा मर्त्ये तच्छृणुष्व वदामि ते । जिगीषारूप-
हृदयोविवादं प्रकरोति यः । गुरोर्निन्दाञ्च मूर्खत्वादस्य
पापमतः शृणु । यमलोके तु तस्यैव कुट्टने निशितै
शरैः । जिह्वापि किङ्करैः कुबैरजसं तस्य दोषतः ।
अपेक्षालपर्यन्तं दुःखं प्राप्य सहचरम् । मातृषत्व-

मनुप्राप्य गदगदो जायते नरः । ततो गदगदया वाण्या
मर्त्यः सीदति सर्वदा” ।

२५ सुखरोगः । “पितृदेवगुरोर्निन्दां ये वै मिथ्या वदन्ति च ।
अमच्छमच्छका ये च ते वै सुखगदार्हिताः । भवन्ति
नरकस्थाने मातृषास्तस्य निष्कृतिम् शृणु वक्ष्यामि
भूपालः” ।

२६ कर्षुरोगः । “असम्बन्धं यच्छ्रद्धां पापमन्तर्गतं यत् ।
समाकर्ष्यापि मनुजः कर्षुरोगो भवेत् सदा । कर्षुमूलं
भवेदेवं पूयशोणितसम्भवम् । कर्षुरोगमिति स्वात-
मवाप्य परित्यजे” ।

२७ दुर्गन्धगात्रता । “चोरयित्वा तु गन्धाद्यं द्रव्यं लोभपरा-
यणः । पच्यते नरके घोरे मूलविषासमाकुले । अप्र-
तिष्ठेति दुर्गन्धे दिव्यवर्षायुतत्रयम् । मर्त्ये तु शशको
भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततोऽगस्तु सौगन्धो भूत्वा
शस्त्रेण हन्यते । दुर्गन्धेन समायुक्तो मातृषत्वमवाप्य सः ।
स्वकर्मवशतो राजन् ! दुर्गन्धं गात्रमनुते” ।

२८ दारिद्र्यं विरूपता च । “पुरा सङ्कल्पन्तपतेरमात्येना-
सता शृणु । दानविघ्नः कृतस्तेन पाकोऽयं भान्वयाऽभवत् ।
मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्देवाग्निब्राह्मणेषु च । स नरकस्य
पाकेन दरिद्रत्वेन गृह्यते । दरिद्रः कुरुते पापं पापादु-
याति यमाकलयम् । पुनरावृत्त्य पापेन दारिद्र्येणाभिगृह्यते ।
न ज्योतिः च पापस्य तस्मात् पापं त्यजेत् सुधीः ।
अदाता च भवेत् सोऽपि विरूपस्यापि दुर्विधः । तस्मात्
कर्म परिज्ञाय दानं दद्यात् स्वशक्तिः” ।

२९ सखेदपाणिपादता “चोरयित्वा तु लवणं नृतः चाराभि-
संज्ञके । नरके पच्यते पश्चान्मनुष्यत्वमवाप्य सः । तस्य
कर्मभवं चिह्नं जायते हस्तपादयोः । सखेदं सर्वदा
तस्य निष्कृतिं त्वमतः शृणु ।

३० दाहज्वरः “पुरा येन गृहं पापं ज्ञेयं दग्धन्तु वज्रिना ।
स नृतो रौरवं प्राप्य पीड्यमानः स्वकर्मणा । खदिरा-
क्षारवद्दीपज्वालाभालावगुह्यते । पतितस्तिष्ठते बल
वर्षायुतशतत्रयम् । कर्मान्ते मानुषीं योनिमवाप्य परि-
दह्यते । ज्वरदाहेन घोरेण येन शस्यति तच्छृणु” ।

३१ अग्निमान्द्यम् “कल्मषं नाम नरकं पूयशोणितसंज्ञितम् ।
विस्तारलक्षदशकं महामोहसमाकुलम् । तिष्ठन्ति पापिन-
स्तत्र द्विजपाकस्य विज्ञवात् । ततो मातृषतं प्राप्य भुक्त्वा
पापं सुदुष्करम् । अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य निष्कृतिं
कथयामि ते ।

१२ अजीर्णरोगः “त्वया कृतं पुरा कर्म यदयुक्तञ्च तच्छृणु । कृत्वा
पाकञ्च पाकाग्निं शमयित्वा जलेन च । भोजनञ्च कृतं
तस्मादजीर्णत्वमुपागतम्” ।

१३ अतोसारः “अथातोसारो राजेन्द्र । जायते येन कर्मणा ।
देहिना दोषदुर्घटं प्रशस्यति यतः शृणु । अत्यन्तगुणं
पापिष्ठं निरुच्छासकमासकम् । सोपद्रवञ्च नरकं
विषमोपद्रवाकुलम् । निर्वातमूत्राणां युक्तं दग्धादिपरि-
श्रुतम् । पच्यन्ते पापिनस्तत्र वर्षवत्पाततल्लयम् ।
यज्ञाग्निद्रवका ये च ये च दानविशेषकाः । परस्व-
काग चौर्येण यातयन्तीह तेऽधमाः । नरकान्ते मत्स्य
योनौ भूत्वा वर्षल्लयं पुनः । मातुषल्लमनुप्राप्य अतो-
सारेण गच्छते” ।

१४ पक्षिणो “अत्यर्थं चंपङ्कं ये च कुर्वन्ति धनलुब्धकाः ।
न दास्यन्ति न चाश्रयन्ति हव्यं कव्यञ्च किञ्चन ।
तथा गोभूमिहर्तारो निष्ठुरा ये च गृध्रकाः । अदुष्टा-
ऽपतिता भार्या यौवने यः परित्यजेत् । स नृपः
पच्यते राजन् । स्वकर्मवशतः शृणु । नरकञ्च पूरी-
भाण्डं प्रशयाननुपीडितम् । कल्यकोटिशतं तत्र
दहन्ते पापदेहिनः । नरकान्ते गजयोनिं व्रियते
प्राण्य बन्धनात् । तस्मात्तु मातुषीं योनिं ततः
प्राप्यावसीदति । पक्षिणोरोगवान् भूत्वा पशुद्रव्यधना-
दिकम् । प्राप्यते विविधैर्दुःखैस्तस्य पक्ष्याणि निपकृतिम्” ।

१५ पाण्डुरोगः “शृणु राजन् । प्रपक्ष्यामि पाण्डुरोगोद्भवो
वतः । परभार्यारतोवच नरसैवाभ्यचारतः । स नृपः
किङ्करैर्व्याम्वैरुहः शृङ्खलवा इवम् । निष्ठुरैस्ताड्यमानस्तु
क्रन्दमानो सुकुम्भुः । शोचमानः स्वकं कर्म प्रश-
न्य पदेपदे । सर्वमन्यां प्रवेक्ष्यैव दक्षिणहारि
भीषणे । शमनाय सजानीव परभार्याभिमर्दकम् ।
ततोऽसुं वमद्रुतोऽपि इदं वक्ता निरन्तरम् । तं ब्रह्म चित्त-
शुभ्रेण पापकर्मातुकारतः । प्रपक्ष्यामि पाण्डुरोगं सर्वं दुष्टे-
ष्टादिकमस्य वै । कश्चितोऽयं दुराचारः परस्त्रीरमण-
प्रियः । नवस्य नरकं भीमं ज्वलन्तीमायसीं
शिरां । अशमसिङ्गमश्वात् कारयन्ति यमाश्रया ।
वर्षायुतसङ्ख्ये हे परं तापञ्च विन्दति । पुनः स्वकर्म-
पाकेन ज्वलद्गनिमवे सुदे । विचित्रो दहते तत्र वेष्टा-
मानः स्वकर्मणा । वर्षवत्पातवत्साधिव मयः सप्तायु
तामि च । तस्माद्भूविषयं गत्या मातुषल्लमवाप्य च ।
पाण्डुरोगमनुप्राप्य शीघ्रमेताः प्रपद्यते” ।

१६ कामकाः “भक्तादीनान्तु चौरा ये गतिं तेषां ततः शृणु ।
आयुः शेषे त ते वाय्वैर्गणैर्नीता यमाश्रया । चौरा इतीति
विख्याता पिङ्गला नाम दुस्तरा । पिशाचास्तत्र तिष्ठन्ति
स्वकर्मवशपीडिताः । यत्र संवर्तन्ते तिलं क्षुत्पिपासा-
महोदता । भक्तचौरान् जनान्स्तत्र प्रवेक्ष्य बमकिङ्करैः ।
प्रयान्ति सदनं यावत् चित्तशुभ्रोऽस्ति यत्र वै । स तत्र
भक्तचौरश्च पिशाचकुलवेष्टितः । भक्तसंख्याप्रसादेन वसति
तत्र कर्मतः । कर्मालो वायसीं योनिं प्राप्य दुःखञ्च
विन्दति । काकोऽष्टादश वर्षाणि तस्मात् कलः प्रजावते ।
सोऽपि द्वादशक जीवेत्ततोभवति मातुषः । कामका-
रोगवान् भूत्वा तद्दोषजनितेन च” ।

१७ काशः “काशः पक्षविधोरोगान् । जायते येन कर्मणा । तद्वत्
किरादुवष्टे भूपः । कर्मवशाद्भूयत । येन दग्धो जलो निलं
मिथ्यावाक्यैः सुदादयैः । पिप्पलप्रवहकं काशं प्राप्य
कासेन सीदति । ब्राह्मणस्वानविध्वंसी वातकासाह-
तोभवेत् । गृह्यते ज्ञेयकासेन जलाशयस्य विज्ञतः ।
ब्रह्मविष्णुशिवं यस्तु भिन्नभावं प्रपश्यति । सन्निपातो-
त्यकासेन गृह्यते तमतः शृणु । अश्वमेधेन पशुं हत्वा-
भुङ्क्ते मासन्तु यो नरः । सर्वदोषोत्पत्त्यासेन गृह्यते शृणु
भूपते ! । इति काशपरिज्ञानं कथितञ्च भवा शृणु ।
पुनश्चे कथयिष्यामि वक्ते मनसि वर्तते । राजोवाच ।
श्रुतं काशपरिज्ञानं कर्मणा येन जायते । नरकं त्रीदं
मिथ्यामि त्वत्तोत्रज्ञविदा वरः । । शृणु नृवाच । स त्वं कर्म
वमासाद्य पच्यते यत्र तच्छृणु । चित्तयन्तु ज्ञानि कर्माणि
रोदमानो निरन्तरम् । कर्मवशात्तु कानामनरकं योजना-
वृतम् । कूपाकारं भयं दीप्तं बालुकाकारकण्टकं ।
दृश्यते मित्यते तत्र वर्षवत्पातवत्साधिव । नरकाज्जावते
इमे जले कुम्भीरसङ्घाः । कुम्भीराश्च कुरोमूला जीवे-
द्वर्षवत्पातयम् । तस्मादुष्टवत्पत्त्यासाद्य सङ्घाभागवद्भवेत् ।
तदन्ते मातुषीं योनिं स प्राप्य परिदृश्यते । असाध्यकाश-
रोगेण तस्यमानोऽवसीदति” ।

१८ आसकाशः “आसकाशो महातृप्तो भवेद्देहाभिवातकः ।
उद्भवेत् कर्मणा येन तस्य निगदतः शृणु । महोद्भ-
विष्वतसककुम्भेदाश्च पञ्चधा । आसः स जायते तृषां
पृथक्कर्मवशात्तुग । यस्तु ब्रह्मनासाद्य पशुनासं
निरुध्य च । कृत्वा खादति वा मोहात् महात्रासेन
गृह्यते । पौराणिककथामध्ये यस्तु वाचाऽभ्यासं वदेत् ।
उर्ध्वं आसं रसमासाद्य इमोक्षहरकर्मभयम् । निविशदान-

अहणाच्छिन्नश्वासेन शट्छते । मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्णयः
वाक्यं यो दूषयत्यपि । पीडयते तमकश्वासः ४ जुह्वः ५
पाकस्य विघ्नतः । परत्र कर्मणा देहो नरकेषु विप-
प्यते । नरकान्ते व्यासयोनिं व्याघ्रीं शौकर-
वायसीम् । पृथक्कर्मवशादुयोनिं गत्वा स परितप्यते ।
मातृपत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तोपगृह्यते” ।

३६ यक्ष्मरोगः । “यक्ष्मरोगस्य विज्ञानं दुर्लभं सर्वरोगतः ।
सहायान्तरस्यैव राजन् । कथयामि तवाप्ततः । सेनापति-
लयगदस्य च पाण्डुरोगोदाहज्वरोऽपसरण्य बलासभा-
स्यम् । हृत्कासकः कामलकः सहायो यौ श्वासकासा-
वपि मन्त्रिणौ च । स श्वत्सुर्वविधं घोरं यक्ष्मरोगं सु-
दारुणम् । प्रणस्याहं सुनिश्रेष्ठं त्रिकासकस्यैर्दग्धम् ।
राजोवाच । अस्य रोगस्य चोत्पत्तिर्जायते केन
कर्मणा । केन दानेन विमोक्षः । परत्रापि न वर्तते ।
तत्सर्वं विस्तराद्ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि यत्नतः । शृणु-
श्वाच । पुरा येन हृतो विप्रो न्यासापहरणं कृतम् ।
दृष्टिच्छेदं कृतो येन सधुविघ्नकरश्च यः । सर्वस्वेन प्रजा-
पीडा कृता येन स्वकर्मणा । स हृतो दह्यते याव्यै-
र्द्वैतैरेव मयद्दरैः । निवेश्यान्वतमे मार्गे दक्षिणद्वारि-
भीषणे । ततो गीत्वा यमस्याग्रे कर्ममानञ्च पापिमम् ।
संयमन्यां यमस्याग्रे नीत्वा तं वापकारिणम् । हृष्ट-
पुत्रश्च ते दूताश्चित्रगुप्तान्किं वयुः । चित्रगुप्तश्च तं दृष्ट्वा
क्रोधावहितलोचनः । चित्रगुप्त उवाच । इमं पापं
दुराचारं नरकं नव दुर्वहम् । योजनानां यतं लघं
कुम्भीपाकं सुदारुणम् । तान्मृगमये दीप्ते वासुकाङ्गार-
संघते । एवंविधे तु दुर्लभं क्षिप्रस्तत्र स्वकर्मतः । दह्य-
मानोऽतिदुःखेन यावदाभूतसंज्ञवम् । कालान्ते स
पुनः पापी क्षमियोमौ च जायताम् । तत्र जीवति वर्षाणि
दशपञ्च च मूपते । दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो भवति
मानुषः । अत्युपक्षयरोगेण पीड्यमानस्तु दह्यते” ।

३७ रक्तपित्तम् । “शृणु रागन् । पुरा दृष्टं यस्तेदं कदनं
महत् । कण्टकारण्यसंस्थाने सुग्नतो नाम वै हिज । तस्य
उत्थो दुराचारः सर्वधर्मबहिष्कृतः । परद्रव्याभिज्ञापो च
परमार्थार्तिप्रियः । एकदा कामतस्तेन पितृव्यस्य बधूर्ब-
णात् । धर्षिता तेन दोषेण यमस्य विषयकृतः । नरकान्ते
कुले जातस्य कर्मसमुद्भवम् । रक्तपित्तगदं मुक्ते स्वक-
मार्जितदोषतः” ।

३८ शुल्भरोगः । “अतः परं प्रवक्ष्यामि शुल्भरोगं सुदारुणम् ।

यस्मादुत्पद्यते पुंसो मृतो वा याति यत्र वै । कर्मतो
याति तां योनिं येनोपशमनं भवेत् । काकोलनाम
नरकं क्षमिष्यपरिप्लुतम् । क्षिप्यते तत्र दुष्टात्मा एकाकी
मिष्टभोजनः । अन्त्यजागमनेनापि नरकं नाम दुर्ग-
मम् । तस्मात् पिपीलिका भूत्वा जीवेद्दुर्लभं चतुष्टयम् ।
दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा जायते तत्र मानवः । शुल्भरोगं
समासाद्य वेदनैः परितप्यते । अगदैर्मं शमं याति तदा
ज्ञेयं तु कमजम्” ।

३९ शूलरोगः । “शृणु कथयिष्येऽहं तव स्नेहान्मही-
पते । मृदा निरपराधेन ये लोककदनप्रदाः । वृन्ति
शूलेन चास्त्रेण वाक्यदोषोदुग्मेन च । तानेव मिथुरा-
दूता यमस्यान्नाकराश्च ये । महामेताख्यनिरये दीप्ति-
शूलसमाहते । भेदयन्तोऽथ तत्रैव दम्पत्योर्भेदकानपि ।
भुक्त्वा तु कदनं घोरं सन्तनुरचतुष्टयम् । नरकान्ते
ततो मर्त्ये जायते पक्षियोभिषु । पक्षी भूत्वा त्रियोगी-
स्यात् जीवेद्दुर्लभं चतुष्टयम् । मातृपत्वमवाप्यैव शूल-
रोगातरो भवेत्” ।

४० अशरीररोगः । “शृणु तव पुत्रेण पुरा जन्मान्तरे कृतम् ।
साध्वीमृतमतीं स्नातां सन्निधिं नागतश्च सः । एतत्-
कर्म कृतं तेन श्मश्रीतशरीरा च सः । आत्महा भूषण-
यस्तु कृतो येन च गोवधः । ते चार्शसाश्च गृह्यन्ते
मुक्त्वा कष्टं सुदुःसहम् । पञ्चविंशत् समां क्रोशो
ललाषामूनविंशतिः । तानिस्त्राख्यं महाघोरं गाढान्वतम-
साहृतम् । सर्वापदा समाकीर्णं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् ।
स तिष्ठेद्विषयो दीनी येनेदं दुष्कृतं कृतम् । कर्मक्षय-
मनुप्राप्य पञ्चाङ्गवति मानुषः । शेषेऽशरीरगद्वान् भूत्वा
दुःखेन पीडितो भवेत्” ।

४१ भगन्दररोगः । “शृणु ह्यश्रुले पात्रे पितरक्तोदका-
जतिः । प्रभवेद्विकटाकारो दुर्वहो कर्मभेदकः । स वै भग-
न्दरो ज्ञेयः कर्मजो मोपशस्यति । आचार्यभार्यागमनं
ये कुर्वन्ति नराधमाः । पक्षपातमधर्मेण बाह्यद्वन्द्वना-
पहाः । ते पतन्ति महाघोरे नरके च सुदारुणे । यः
केशमूत्रहृन्नालोवाहनं भद्रपीठकम् । चौरयेदयस्तु दुर्वृ-
ष्टहोयात् स्त्रीधनं च यः । स मृतस्तु विष्णुलाख्यं
नरकं प्राप्य सोदति । गृह्यन्त्याधुगोमायुमञ्जुमाणोऽ-
तिदुःखितः । भुङ्क्तादुतसहस्रेण नवसहस्रं क्षेपेत् पुनः ।
सोऽप्यनेनैव रोगेण जन्मादावपि गृह्यते” ।

४२ बर्हिः । “शृणु नृपगार्दलः । कथयामि तवाप्ततः । गवा

गृहीतं यत्किञ्चित् सुखादाकृष्य योहरेत् । सोऽन्यजन्म
समासाद्य वाताशच्छर्दिमान् भवेत् । अतर्पयित्वा पितरं
जलपानं करोति यः । नृत्तं पेशोचकीं योनिं सप्राप्य
क्षुत्पिपासया । पीद्यते तप्यते तावद् यावदुव्योम-
गती रयिः । भानुपत्नमनुप्राप्य पित्ताशच्छर्दिपीडितः ।
वातपित्तपरिज्ञानं सदैवस्योपदेशतः । ज्ञात्वा कर्मो-
द्भवं दानं देयं सक्तिमभीप्सता' ।

४६ हिक्का "हिक्का न शास्यते यस्य सदैवस्योपदेशतः । ता
विद्यात् कर्मजा हिक्का शृणु भूप । वदामि ते । उत्सादित
येन तपः प्रवृत्तं यत्तेषु गोविप्रसुखसनस्यम् । स याति
घोरं नरकं मनुष्यो हिक्काविपन्नं पुनरेति सत्यम्" ।

४७ सरोचकम् "पितृ मातृ चातिथये नादौ यस्तु च भोज-
नम् । दत्त्वात्रातिष पापिष्ठो या गतिं याति ता शृणु ।
तस्याघ्नं कोष्ठदेशे तु कृमिर्भूत्वा विपच्यते । नृत्ते विना-
कृमिर्भूत्वा पच्यते ब्रह्मसरात् । ततो वायस्योनित्वं
प्राप्य जीवेश्वरं दिनम् । तत्र वायस्योनौ तु सर्वदुः-
खमवाप्य वै । मनुष्यत्वमवाप्नोति हीनयोनौ प्रजायते ।
आरोचकगदेनापि पीडितस्तत्र केवलम्" ।

४८ खरभङ्ग "त्वया कृतं पुरा यच्च तन्मे निगदतः शृणु । सुखरं
गायमानन्तं नृत्तिमन्तं द्विजोत्तमम् । त्वं निषेधितवान्
पूर्वं तस्मात्ते गतिरौटयो । असमाप्तपदं यस्तु गायमानन्तं
सुखरम् । निवारयति सोऽप्येव खरभङ्गेण नृत्तते" ।

४९ अतिदृष्ट्या "दृष्टं गोत्रं प्राप्तं जलपानावसन्नम् ।
विप्रमाचरितं तेन प्रमाध्य सक्ते न च । जलपात्र
तथा कृत्वा नृत्तो याति यमाश्रया । ऊपरं निर्जले देशे
दुर्वहे विक्रामये । कीटयोनिं समासाद्य तत्र तिष्ठति
पापधीः । गोलोमसम्भितं कालं दुःखमाप्नोति निर्भ-
रम् । भानुपत्नमनुप्राप्य दृष्ट्याव्याधियुतो भवेत्" ।

५० विस्फोटकम् । "सुधन्वा नामतस्तेन चण्डालस्य जलाशये ।
कृतं स्नानं कृतं पीतं तत्कर्मयथ तद्गुणः । आयु शेचे
नृत्तो दूतैर्गृहीतश्च यमाश्रया । बहुष्वधूससयुक्ते
क्षिप्रं क्रमे निरानये । भुङ्क्ते तत्र महद्दुःखं तस्यान्ते
त्यक्तुं नृत्ते । जातोदाहृतो भूत्वा विस्फोटकगदा-
र्हितः । स्वकर्माजितदोषं यो भुङ्क्ते का तस्य वेदना" ।

५१ भ्रममूर्च्छा "भ्रममूर्च्छां रुजाविष्टो येन स जायते नरः ।
तच्छृणु मया द्यात कथयामि समासतः । भ्रमस्तु जायते
तस्य तत्र दुःखकरं परं । सभायां कुटिलोन्मोह
भ्रामयित्वाऽन्यथा पदेत् । मूर्च्छान्वितो भवेत् सोऽपि यत्र

याति शृणु तत् । तमाश्रयोऽन्ते दुर्वर्षाः किङ्करा
यमदेयिता । नीत्वा प्रयान्ति तत्रैव तामेव पिङ्गला
पुरीम् । स्वकर्मवशतस्तत्र पिशाचाः सन्ति दुःखिताः ।
सक्षिप्तस्तत्र दुष्टात्मा पिशाचा यत्र मूर्च्छिताः । अम-
युक्तो भवेत्तत्र पूर्वमन्वन्तरं नृत्तम् । उलूको आवते
तस्माद्दिवा वसति कोटरे । उलूकत्वक्षयं प्राप्य वक्योनौ
प्रजायते ? वको जीवति वर्षेकं ततो भवति भानुषः ।
पूर्वकर्मपभावेन भ्रममूर्च्छान्वितो भवेत्" ।

५२ हृद्रोग "हृद्रोगो जायते येन कर्मणा त्वमतः शृणु ।
सावधानो महीपात्रः । कथयामि तवाप्तः । सोभात्
द्वेषाद्भवेदयस्तु परपीडाप्रदायकः । मर्मादुषाटनकटो-
ऽपि कदनं तेन विन्दति । मनुष्यस्तेन दोषेण दुर्वहम्
नरकं व्रजेत् । नरकान्ते पुनर्मत्वं हृद्रोगैरतिदारुणैः ।
पीडयामासीदुनोत्थाय कर्मदोषविशेषतः" ।

५३ व्यामवात "पुरा येन महीपात्रः । कतो यत्रस्तदक्षिणः ।
उत्सृज्य ब्राह्मणायैव न दत्तं येन वा पुनः । अधर्मा-
जितविज्ञानां स धृष्टो येन वा कृतः । पन्थियन्मिषु
तस्यैव भवेदामस्य सपहः । तस्मात् प्रवर्तते शोयो
वेदना चातिदारुणा । व्यामवातस्तु स ज्ञेयः कर्मज-
स्यास्य निष्कृतिम्" ।

५४ सर्वाङ्गवातव्याधिः "वातव्याध्युद्गमोयेन कर्मणा
देहिना नृत्तम् । उत्पन्नो ब्रह्मधाभावे सम्यग् वक्ष्ये
तत् शृणु । सुरापयोषिद्रमणं येन वै वाञ्छता कृतात् ।
कृतं स नरकस्यान्ते शुनोयोनौ प्रविश्य च । जङ्घा-
मूलकटीमूलयुक्तं केवलसङ्गकः । परस्त्रीवसनं
येन कृतं तस्य ततः शृणु । नृत्तः स पुरुष-
यस्मैनीतिशे तोयमाश्रया । आयसीञ्च शिला तत्रा
बन्धवारपरिप्लुताम् । तद्गले बन्धयेद् यत्रादयावदिन्द्रा
शतङ्गः । तस्यान्ते शाकुनो योनिं प्रयात्यवद्वत्तप्यम् ।
भानुपत्नमनुप्राप्य नृत्तते तेन स शृणु । सज्जवा
पन्थयस्तस्य सर्वाङ्गं वातपीडितम् । सोष्णगालं सदा
तस्य भवतीह स्वकर्मतः" ।

५५ तन्द्रोग "घटो कृतः पुरा येन ब्राह्मणस्य महीपते ।।
दस्यते स च दुर्वृत्त संयमन्या यमाश्रया । कुम्भीरो-
जायते तस्माद्विरकात् जले वसेत् । तस्यान्ते भानुर्भौ
योनिं संप्राप्य तन्द्रान् भवेत् । अगस्त्यं सर्वकार्येषु
गदोपचयदोपतः । सकल्प्य विप्रे कृतदक्षिणादिकं
यदा न दद्यात् तदुपाहितं फलम् । समग्रशेष-

अथ संपन्नं भवत्यतीवोपतरेण तौन्दिकः ।

५६ अथपित्तम् “अथापित्तोपचयो भवेदुयेन वदामि तत् ।
जिह्वास्वादसमाविष्टो मानवो यो निषेधति । निषि-
द्धमविकल्पेन स स्मृतः प्राप्य वायसीम् । गृध्रस्य
सारमेयीञ्च योनिमासाद्य कर्मतः । पश्चात् संजायते
देही विदधाम् । प्रजुष्य च । हृत्कण्ठश्चापित्तो न
दक्षमानोऽतिदूषितः” ।

५७ योथोदरम् “लोमान्मोहादुभयादुदेषात् कृत्वा धर्मं वदेत्
यः । स भुङ्क्ते नरकं घोरं पश्चाच्छोथोदरी भवेत्” ।

५८ जलोदरम् “ब्रह्मविष्णुमहेशेषु मित्रभावं करोति यः ।
गृह्यते स तु दुःशक्ता जलोदररजा ततः” ।

५९ योथः “उत्पत्ते योथवान् जातः स्वकर्माजितदोषतः ।
कर्त्ता भुङ्क्तेऽन्यथा कात्वं कर्त्तव्या परिदेवता । विनापरा-
धेन यतोवह्वस्ताडिताः पुरा । कषायवेत्तवशैश्च तेन
योथाहृतश्च सः । उत्पातकसमाविष्टो जातस्तत्र गृहे
शृणु । तेन योथाहृतः पुत्रो ह्यथा चिन्तापरः प्रभो ।”

६० मूत्रकण्ठम् “मूत्रकण्ठं भवेत् भूपः कर्मणा येन दारुणम् ।
देहिनी देहनाशार्थं तन्मे निगदतः शृणु । विधवा-
गमनं येन कृतं वा मद्यभोजनम् । मूत्रकण्ठी भवेत्
सोऽपि भुङ्क्ते च नरकं शृणु । अकृत्वा विगुणं कर्म
जन्मकर्म च वदति” ।

६१ मूत्राघातः “मूत्राघातो भवेदुयेन तन्मे निगदतः शृणु ।
दम्पत्योर्मैथुने यस्तु महाविघ्नं समाचरेत् । मूत्राघातो
भवेत्तस्य दुर्बलं कदनप्रदम्” ।

६२ अक्षरी “अथाक्षरी भवेदुयेन तन्मे निगदतः शृणु ।
अतृप्तातां क्षियं यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति । अप्रीत्या
क्रोधभावाद्वा स याति नरकं नरः । पूयशोणित-
सन्निधौ नरके पच्यते भृशम् । मातृपलमनुप्राप्य
शार्कराक्षरिरोगवान् । भूप ! विन्दत्यनुदिनं कदनं मूल-
रोधतः । आर्त्तवस्य विपर्यास यः करोति नराधमः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नरोनार्यामृतावियात्” ।

६३ मेहः “मेहाश्च विंशतिः स्त्राताः पृथक्कर्मप्रभावजाः ।
तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्कामादुत्पद्यते यतः । मधुमेहः
सान्द्रमेहः सुतागुकोदकक्षया । इक्षुः सिकतशीधुश्च सित
मेहस्तथैव च । फेनः क्षीरश्च नीलश्च हरिद्रः कालस-
त्रकः । यथा रक्तं मांजिष्ठोमज्जा क्षारक्षया गजः । सङ्घ-
द्यस्योपदेशेन श्रत्वा मेहान् पृथक् पृथक् । नामातृ-
धारतः पूर्वं कर्म श्रत्वा विधिञ्चरेत् । पूर्वं मैथुनछद्वयख

शौकरो योनिमात्रजेत् । तस्यान्ते मातृषीं प्राप्य जलमेहा-
र्हिता भवेत् । मातृगामी बलान्मोहान्मधुमेही भवेद्भरः ।
रजकीगमनाञ्चैव क्षारमेही प्रजायते । सतीविषयं यं
कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् । रोगिणीगमनान्मर्त्यो
भवेन्मांजिष्ठमेहवान् । मितस्त्री धर्मिता येन स भवेच्छु-
क्रमेहवान् । चतुष्पदाभिगमने भवेत्सिकतमेहवान् ।
स्वर्णहर्त्ता क्षीरमेही सितमेही सुरारतः । कालमेही
भवेत् सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्मणात् । रजस्वलायां रति
हृद्रक्तमेहार्हिता भवेत् । मज्जमेहयुतः सोऽपि
योऽन्यजागमनश्चरेत् । इक्षुमेहार्तिदुर्धसोविधवा
गतिदोषतः । ब्राह्मणीगमनाद्देही हस्तिमेहेन
मेहति । अक्षतागमनासक्ती हरिद्रामश्च मेहति । मातरं
येऽभिगच्छन्ति भगिनीश्चात्मनः सुताम् । श्वश्रूश्चैवाक्षता-
रक्तां आह्वयार्थं मातृषीम् । गुरुस्त्री राजपत्नीश्च
मितस्त्रीं या कुटुम्बिनीम् । मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति
भूतैः प्रपीडिताः । ताद्यान्ते तत्र दुर्धत्ता मत्तः शृणु
वदामि ते । अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाक्षया ।
दूतास्तु महर्त्तां घोरं ज्वलन्तीमायसीं शिलां । खाद-
यन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै । नरकान्ते
पुनश्चोऽपि मृताः स्युः शूकरा भृशम् । शूकराः पञ्च-
वर्षाणि दश वर्षाणि कुकुराः । पिपीलिकास्त्रयोमासा
वृश्चिकाश्चार्द्धमात्रकम् । मूत्रा प्रयान्ति गोयोनीं सरुजा
विफलेन्द्रियाः । तत्राधर्मक्षयं कृत्वा ततो मातृष-
योनिम् । प्रमेहगदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथां” ।

६४ पुंस्त्वनिनाशः “धर्मपत्नीं परित्यज्य योऽन्यस्त्रीमैथुने
रतः । स स्त्रीविरक्तो भवति पुंस्त्व तस्य विनश्यति” ।

६५ छक्कठश्चि “सख्यं कृत्वा लुब्धकेन विप्रोवेदबहिष्कृतः ।
सदैव गहनं याति मृगं हन्ति निपादयत् । पक्षिपीतान्
बधून् सोऽपि मित्यं खादितवास्तदा । आयुः शेषे
स वै दूतैर्याज्यं नीतोयमाश्रया । निःक्षिप्तो नरके घोरे
तस्यान्ते त्वत्कुले द्विजः । जातः सर्वगुणोत्पन्नः स्वकर्म-
वशतः शृणु । छक्कठेन सन्तप्तः क्षीणरेताः सुदुःखितः”

६६ उन्मादः “ब्राह्मणं वैष्णवं तीर्थं पितरं मातरं द्विजम् ।
नार्चयेन्नन्दयेद्वापि पुरा स नरकं व्रजेत् । पुरीषाख्ये
महाघोरे निरये स्त्रीभोजने । अधः शिरा भवेत् पापी
नामादुःखप्रपीडितः । कर्मान्ते स पुनर्योनिं मातृषीं
प्राप्य कर्मभिः । उन्मादरोगवान् मर्त्यो जायते नृपनन्दनः ।
स्मृतिभ्रमकरं द्रव्यं यदैत्तं ब्राह्मणे शरी । दम्भाचार

चरेद्वयस्तु भवेदन्मादरोगवान्” उन्मादभेदाः सुश्रुतोक्ता येया
 ई० अथपक्षारः “ये क्लोपमुद्रय पूर्वं न क्षान्त्युपकारिणम् ।
 ब्राह्मणपाशरोधस्य ये” कृतोमानवाधमैः । गोसुख
 रश्मिभिर्वज्र ते सुनिरयगामिनः । नरकान्ते व्यालयोनिं
 वैयाघ्रीमपि शीकरोम् । ततो मातृपथोनौ स क्षापक्षार
 शुभो भवेत्” ।

ई० अस्थिभ्रूवादि “अजाञ्च तिलधेनुञ्च बौद्धवर्मातिहा-
 जिनम् । गजोभयसुषीधेनुसालूकस्यापि संपहम् । औद्रं
 तैलञ्च लवणं महादानस्य वा पहम् । यः करोत्यन्यथा
 योनौ सैयुनं कासमोहित । नरेषु गति यो रेत सेक वा
 कुरुते कश्चित् । अङ्गुलम् नृपतिर्द्रव्यं यो हरेद्दुष्टभाषत ।
 अक्षयजेच्छरण प्राप्तं तथा भार्या विवाहिताम् । दन्ति
 दस्युनखिव्याघ्रं सिंहगवादिभिर्हृत । स हृतः स्वास्थ्यरहिते
 स्थाने च स विषोदति । अशेषकालं तस्यान्ते मातृपत्न-
 मगम्य सः । अस्थिपहादिभ्यो रोगैर्गृहीतस्तथ्यते सदा” ।
 ई० मूलकमिः “अग्नये प्रक्षिपेदाज्यं मन्त्रहीनं विमोहितं ।
 स मृतः पर्वताङ्गुलैः पात्यतेऽधः पुनः पुनः” । सर्वाङ्गव्याधि-
 दिग्घ्नं स क्रन्दमानो यमाक्षया । भुक्त्वा कष्टं चिरादुप-
 मातृपत्नमवाप्य स । मूलकमर्हितं गालं प्राप्य सुहृति
 निर्भरम्” ।

७० विद्भिः “फलापहरणं येन कृतं चौर्येण वै पुरा । समृतो
 यमदूतैश्च शास्यमानो यमाक्षया । स यमन्यां पीडितोऽपि
 दक्षिणद्वारि केशलम् । शोचयित्वा स्वयं कर्म क्रन्दमानः
 पदेपदे । प्रक्षिप्तो नरके घोरं स वै शीदति पापकृत् ।
 ततो वानरवोगी च जन्मासाद्य स दुष्टधीः । तच्छेषे
 मातृपत्नेऽपि स वै विद्भिमानु भवेत्” ।

७१ अथपथी वातपन्थिश्च “त्वङ्मध्ये बहवो यस्य पर्कटीफल-
 सन्निभा । भवन्ति पन्थयस्तस्य नाम क्षादपथीगदम् ।
 ऋद्धिर्हृत्फलकारं वर्धते च दिनं प्रति । वातपन्थीति सा
 ज्ञेया साधते देहिदेहतः । इदं गदह्वं भूप । जायते येन
 तच्छृणु । कथय मि तव स्नेहाङ्गुलिं शोचि महीपते । कुशञ्च-
 बकुलच्छायं पर्वतञ्च नदीतटम् । वस्त्रमीकापं गवां गोष्ठं
 गोशालां देवतालम् । समासाद्य चरेन् सुखं तथा निष्ठी-
 षणादिकम् । सकामं कुरुते यस्तु स प्राप्नोति ततः शृणु ।
 यास्यपाशञ्च दुर्भेदां पापिणानां मयप्रदम् । क्षमिष्य
 वयाविषाशोपितेनापि पिच्छिजम् । पापिणस्तत्र गच्छन्ति
 दूतैर्देशः सुनिर्हृतः । शोचन् स्नानं कर्माणि क्रन्दमानाः
 सुरेपदे । यमाक्षया च निरये घोरं पूयपदिशुते । क्षिप्ता-

स्तिष्ठन्ति तत्रैव यैरेवं दुष्कृतं कृतम् । तस्यान्ते मातृपथी
 योनिं प्राप्य तद्व्याधिमानु भवेत्” ।

७२ शिरोरोगः “सं प्राप्य तीर्थं ये मर्त्या नाचरन्तीह चोत्तमम् ।
 ब्राह्मणञ्च गुरुं ददा न ममन्ति कुमुद्रयः । तत्कर्मपाश-
 मक्षायो नृहीत्वा यमकिङ्करैः । पुरोः कण्ठ्यतीं नीत्वा
 पिपासकुलसेविताम् । ताद्यान्ते विविधैर्यन्त्रैर्वैः पापि-
 भयावहैः । अनेककालं तत्रापि स्थित्वा भङ्गूकयोनिम् ।
 जायन्ते तत्र तिष्ठन्ति वर्षाणि दशसंख्यया । मेघवोनिं
 ततोयान्ति विरुदं तत्र स स्थिताः । भुक्त्वा कर्मवशात्
 कष्टमातृपथ्य यान्ति ते पुनः । मातृपथी योनिमासाद्य-
 शिरोरोगयुतास्तु ते ।

७३ नेत्रहीनता “पुरा सकामतो येन कौटवी च पराङ्मना ।
 दृष्ट्वा नेत्राभिघातो वा गोः कृतो ब्राह्मणस्य वा । स
 एव कर्मवशगः कुपितैर्यमकिङ्करैः । काकोले नरके क्षिप्तो
 मङ्गस्तिष्ठति दृष्ट्वा चैव । वज्रस्त्यक्तश्चैव काकैस्तस्य नेत्रस्य हन-
 नम् । क्रियतेऽवदयतं यावत् उत्पत्नोत्पत्तं निश्चयः ।
 शोचते स्नानं कर्माणि क्रन्दमानोऽतिदुःखितः । उत्पन्न-
 नरकात् पश्चात् उलूको जायते हि सः । सदा कोटरभावी
 च दिवाञ्च काकश्च हितः । तिष्ठत्यवदाटकं जायन्मा-
 तृपत्नमवाप्य सः । नेत्रहीनो भवेद्दुःखी भवेत् कर्मवशी-
 कृतः । यस्मिन् वयसि यत् कर्म कृतं वापि दुष्कृतम् ।
 तस्मिन् सहायो भवति तद्वयस्येव जन्मतः । जीवनं
 तद्वृथा मर्त्ये नेत्रहीनस्य देहिने । विद्वमाने शरीरेऽपि
 नेत्रहीनो निरर्थकः । प्राणागारमिदं देहं चोद्भवत् प्राण-
 वर्जितम् । तद्वत्तेन बहिर्देहो दृष्ट्वा स्नान्मदः परम्” ।

७४ रालग्रन्थता “पुरा परस्त्रीं खलु कामबुद्ध्या विचोकिता वज्र-
 विवर्जितापि । गोविप्रक्षिप्ता च नितान्तदृष्टिः क्रीकृता नेत्र-
 विहीनतायै । मन्त्रान्यमन्दत्वमद्यान्तरोगं दिवाञ्चता
 चार्तुदहपणा मे । दैशादुपेता कुत्र दूरभाष्य तां मेऽद्य-
 देवेश । हरे । प्रसीद” ।

७५ नेत्ररोगः “मन्ददृष्टिर्भवेद्दुःखेन मनुष्यस्त्वमवः शृणु । उद-
 यासमनेलायां मातृं मध्यन्दिने नरः । ईक्षते कामतो
 योऽपि मन्ददृष्टिः स वै भवेत् । यथाशुचि शरीरं
 सन् शोचते दिवसे चरम् । नक्षत्रं यज्ज्वारञ्च दिवं वज्रिञ्च
 गां दिशम् । सोऽन्वजन्म समासाद्य नेत्रव्याधिव्रतो भवेत् ।
 अनेन पटलच्छातिमिराप्तिं व्रतो भवेत् । दम्पतिभ्यां
 प्रवृत्तं येन नरः प्रवृत्तिं सैयुनम् । सोऽन्वजन्म समासाद्य
 नेत्रपूजगदार्तिमान् । दम्पतोः सुरतावृत्तिमनोः हर-

तेजसम् । यः करोति स वै नेत्रपूरोगवृत्तो भवेत् ।
मृत्वा कष्टमवाप्नोति पिचटादिस्तोक्त्वैः । विहायात्मपतिं
या स्त्री पुत्रमाप्नोति जारतः । साऽन्यजन्मनि भूपालः ।
विष्णुपात्री भवेद् भुवम् । वल्गाप्रा प्रपश्येद्वयः पुरुषो-
वाय योषितम् । क्रोधाविष्टेन मनसा या वा श्रेष्ठः पतिं
द्विजम् । सान्यजन्म समासाद्य विषमाक्षीभवेद्भुवम् ।

७६ गङ्गागण्ड गण्डमाला च 'पुरा येन कृतं मोहादुगुरुस्त्री-
कण्ठदर्शनम् । स मृतः प्रान्तरे देगे निर्जले च यमाज्ञया ।
पात्यते किङ्करैर्वैरैर्दिव्यवर्षायुतलयम् । पुनर्जन्म समासाद्य
क्षकम् वशतश्च सः । गङ्गागण्डयुतेनित्यं गण्डमालाकुलो-
ऽपि सन् । पापी सीदति दुष्टेष्टः चिरं कर्मक्षयावधि" ।

७७ नाशारोग "ब्राह्मणकर्मपरिभटो मन्मथाविष्टेन । सुगन्धि-
कुक्षमादीनि यानि द्रव्याणि तानि च । त्वया सतत-
माघातं प्राप्तं दत्तं न कलुषितम् । ब्राह्मणेभ्यो न देवेभ्यो
दत्तं तेनेदमोदयम् । नासिकादेशमासाद्य कर्म चाश्रित्य
तिष्ठति । किञ्च वेद्याङ्गनासके यौवनं विफलीकृतम् ।
वेद्याश्च रमिता यैश्च तेनासृष्ट्या द्विजातयः" ।

७८ क्षीरहीनस्तनता "याचमानं पयो या स्त्री न ददाति परा-
भिके । सा मृता सर्पिणी भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्मात्
कच्छिकायोनी मविश्याद्दवत्तष्टयम् । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा
मातुषी तु भवेच्च सा । शृणु भूप ! प्रहृता स्त्री क्षीणक्षी-
रस्तनी भवेत् । क्षीरं न क्षरते यस्याः स्तनात् सन्त्यते हि
सा । आत्मजपाचनेऽशक्ता भूत्वा कष्टञ्च विन्दति" ।

७९ स्तनविस्फोटरोगः "स्तनपाकोभवेद्द्वयेन कर्मणा त्वमतः शृणु ।
दृष्ट्वाऽन्यपुरुषं या स्त्री स्तनं दर्शयते स्त्रकम् । सकामा-
कामब्रह्मा वा दुष्टयौवनगर्विता । दूतैर्यमाज्ञया सापि
शास्यते च निरन्तरम् । भुक्त्वा स्वकर्मजं दुःखं पुनर्भूत्वा
च मातुषी । स्तनविस्फोटरोगाद्या विक्षिता सुखवर्जिता" ।

८० वेद्यात्वम् "मृते भर्तृरि या नारी परस्वाम्यभिज्ञाविषी ।
सा मृता किङ्करैर्यस्यैर्दण्डपाशासिताङ्किता । नीत्वा यमा-
ज्ञया सा च विशुद्ध्यति ततः शृणु । आयसं पुरुषं तप्तं
स्फुरद्भुक्तरोष्णवत् । आसिक्कनमतिक्रूराः कारयन्ति नर-
भ्यम् । वर्षायुतसहस्रान्ते ततो मर्त्ये च शौकरीम् ।
भारमेयीञ्च माजारीं योनिमाविश्य कर्मतः । मृत्वा च
मातुषी पश्चाद्दारस्त्रीत्वमवाप्य सा । अथेवपुरुषैः सा च
रस्यमाणा वथेक्षया । सत्यं मोहवशात् सा च सुखं प्राप्य
सहर्षिता । न भवेद्दया चान्यनारीयन्मपहृषजीविका ।
यस्याः सा च भवेद्देव्या जन्मजन्मन्यथा न हि" ।

८१ बाधिर्यम् "पुरा यस्तु महीपालः । धर्मचिन्तापराङ्मुखः ।
निन्दकः पितृमातृणा द्विजतीर्थसुखस्य च । श्रुतेर्बाधिर्य-
रोगेण स एव परिगृह्यते" ।

८२ ज्वररोगः "नित्यक्रियावहिर्यस्तु भूत्वा भुङ्क्ते स दुर्मतिः ।
मृत भूमिपथं प्राप्य शुष्ककाष्ठोपजीवकः । वायसत्वमनु-
प्राप्य गृध्रकुक्षुटशृकरः । भूत्वा च मातुषत्वे स स्त्री-
रोगी सदा भवेत्" ।

८३ हस्तशूलम् "द्विजः सन्ध्याविहीनो यः स शूद्रादधमः
कृतः । स मृतः शास्यते यास्यैर्वैष्वखतपुरोगमैः । काङ्क्षी
पारावतीं योनिं गत्वा तिष्ठति वत्सरम् । ततो मातुषता
प्राप्य हस्तशूलार्दितो भवेत्" ।

८४ योनिरोमः "रममाणं पतिं या स्त्री तोषयेच्च यथेच्छया ।
उद्रा सा च मृता वै स्यात् जीवेद्वर्षचतुर्दश ।
तस्माद् मातुषी प्राप्य योनिं व्याध्यादियोगिनीम्
गत्वा सन्त्यमाना सा योनिरोगेण निर्भरम् । किञ्च
चौर्यप्रकारेण या हरत्यन्यमोजनम् । सा तद्गोणेण सततं
गृह्यते नातः संशयः" ।

८५ अशुद्धरम् प्रदरम् "अथाशुद्धरमत्युपं प्रदरं योनिदोषजम् ।
कर्मणा येन राजेन्द्रः । तन्ने निगदतः शृणु । कत्वा रन्ध्र-
नमादौ या योषिदुभुङ्क्ते नुमुक्षया । नुमुक्षितं पतिं त्यक्त्वा
वृथा पशुबधेन च । प्रयाति नरकं चोरं यत्
प्रोक्तं मद्यमक्षणे । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा ततो
भवति वायसी । वायसी दश वर्षाणि शुक्ली भवति सा
पुनः । मातुषी तु भवेत् पश्चादशुद्धरगदार्दिता ।
श्वेतप्रदरशुक्ता सा भवेद्दु या भक्तचोरिणी" ।

८६ उपक्षीणतोत्पादनम् परकान्ताद्युतोत्पादनञ्च । "महामना
महादाता तीर्थकृत् पुण्यकच्छुचिः । नगरीं भ्रमता तेन
काचिदेका मनोहरा । रण्डा व्यलोकितौ सौन्दर्यवीक्षारस-
विषासम् । ता दृष्ट्वा मोहितो राजा सत्यक्षजातकौतुकः ।
तामादाय मन्त्राच्छीघ्रं ययौ निजगृहं प्रति । विहाय सहि-
योरन्वा नारीः प्रियवशवदाः । अत्राचरन् रागवान् राजा
अथ ताञ्च न सञ्चति । तस्या गर्भे सुतं राजा जनया-
मास सुन्दरम् । दैवादपि महीपालः आशुशेषे यमा-
ज्ञया । नीतो यमानिकः दूतैर्वैरैश्च शय्यदारुणैः ।
धर्मराजपुरे तस्य चित्रगुप्तेन धीमता । एतत् श्रुत्वा
यमः क्रुद्धोऽब्रवीद्दूतान् सुनिष्ठुरान् । एवं क्रूरं दुरा-
चारं परवोषितप्रियं सदा । रौरवं नरकं नीत्वा
ताडयन् निरन्तरम् । तस्मात् पूरीपमृताभ्याद्युपपन्नस्य सुतस्य

च । एतस्य पितृलोकानामाहारार्थं प्रदास्य च । रौरवे-
ऽभ्युदयतं दुष्टं स्थापयित्वा च योनिगम् । ततः शृङ्गर-
योनीं च पातोऽस्य भविता पुनः । यावत्तिष्ठति भू-
ल्लोके दृष्टलीगर्भजः सुतः । तावत्काकं पितृणाञ्च
नरकेऽस्य स्थितिर्भवेत् ।

आदर्शग्रन्थे यथा पाठोऽधिगतस्तथैव लिखितः । पुन-
कान्तरसंवादेन न्यूनतात्वादाऽस्ति सा परिहरणीया
अत्रोक्तारोगादीनामकाराद्यक्षरविन्यासातिक्रमेणोपन्या-
सस्तु तत्त्वत्कमातुरोपेन । तेन तत्त्वत्कमातुरसारेण निद-
र्शितरोगादीनामुपशमार्थदानादिकपरिज्ञानं सुकरं भवति ।
तत्तद्दानादिकं विस्तारमयाज्ञोक्तम् तत एवावगम्यम् ।

यातातपश्चगुभारतसंवादयोरेकत्र विषये विरोधप्रसङ्गे
रोगात्त्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्योन्नेया । एवं दानादिभेदो-
ऽपि । मार्कण्डेयपुराणाद्युक्तकर्मविपाकभेदो विस्तारमया-
ज्ञोद्धृष्टः, तत्तदुपन्योभ्योऽवधेयः ।

कर्मव्यतिहारः पु० वि-अति ह-वञ् कर्मणा व्यतिहारः
इतः । परस्परैकजातीयक्रियाकरणे, क्रियाविनिमये ।
यथा यः कश्चित् येन कर्मणा इतरं कर्मत्वादिना संबध्नाति,
इतरोऽपि तस्मातोयेनैव कर्मणा त कर्मत्वादिना संबध्नाति,
तयो कर्मविनिमयो भवति । यथा अन्योन्यं तादृयत
इत्यादौ । अत्र अन्योन्ययोरेकजातीयताजनक्रियायां कर्मत्वेन
सम्बन्धात्तथात्वम् । 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' 'कर्मव्यतिहारे च
क्रियाम्' 'न कर्मव्यतिहारे' पा० । क्रियाव्यतिहारोऽप्यत्र
कर्मशाला स्त्री कर्मण गित्यादेः शाला । गित्यादेः
शालायां । "गत्वा ह तां भार्गवकर्मशालाम्" । "जगाम
भार्गवकर्मशालाम्" भा० सा० १८, १० ।

कर्मशीलः त्रि० कर्म शीलयति शील-अण् । कर्मकरार्थ-
शीलयुक्ते अमरः । [आफलोदयं २ कर्मकारिणि च ।
कर्मशूरः पु० कर्मणि शूरः । प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मसमापके,
कर्मश्रेष्ठः पु० । पुत्रहृष्टभेदे 'पुत्रहृष्ट गतिर्भाष्यां लीनसूत-
सती सुतान् । कर्मश्रेष्ठं वरीवर्धं सहिष्णुञ्च महा-
मते ।" भाग० ४, १, २१ । कर्मणा श्रेष्ठः । २ कर्मकार्य-
करणेन वरिष्ठे त्रि० ।

कर्मसन्ध्यासः पु० कर्मण स्वरूपतः फलतो वा संन्यास-
स्यागः । फलामिषन्विराहितत्वेन शतफलत्यागे २ स्वरू-
पतः कर्मत्यागे च । वा परसवर्णे कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।
आश्रमशब्दे ४८० पु० सन्ध्यासविवरणम् ।

कर्मसन्ध्यासिका पु० कर्मणां सन्ध्यासोऽस्यस्य ठन् ।

प्रत्यक्षान्विते भिक्षुके हलायुधः । वा परसवर्णे कर्म-
संन्यासिकोऽप्यत्र ।

कर्मसन्ध्यासिन् पु० कर्मसन्ध्यासोऽस्यस्य इति । विधानेन
१ कर्मत्यागिनि भिक्षुके २ कर्मफलत्यागिनि च ।
"द्विविधः कर्मसंन्यासः फलसंन्यासश्च । फलसंन्यास-
स्यागो जिज्ञासोर्ज्ञानविज्ञेयः" इत्युक्तदिशा ज्ञानार्थं
कर्मफलत्यागः, सोपार्थं स्वरूपतः कर्मत्यागश्च कर्म-
सन्ध्यासः । "आदर्शसोपानेयोऽगं कर्म कारयत्युच्यते ।
योगादुदस्य तस्यैव यमः कारयत्युच्यते" इति गीतोक्तेः
"अविशुद्धिधयः कर्मण्यधिकारो विशुद्धी" । सत्त्वा विवि-
दिषोत्पत्तौ तदर्थं कर्म संत्वजेत्" इत्युक्ते च विविदिषाया-
मेव कर्मणोहेतुत्वावगमात् तदुत्पत्तौ तस्याज्जत्वावगमाच्च
तथात्वम् । वा परसवर्णे कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।

कर्मसङ्गः पु० कर्मणि सङ्गः आसक्तिः सन्ज-वञ् ७त० । इदमहं
करोमि अनेनैतत्फलं मोक्षे इत्याकारकेऽभिनिवेशे ।

कर्मसंचिवः पु० कर्मसु संचिवः ७त० । राज्ञा सन्ध्याव्यतिरिक्त-
कर्मसु सहाये अमरः ।

कर्मसाक्षिन् पु० साक्षात् पश्यति नि० साक्षी इतः ।
"सूर्यः सोमो यमः काशो महाभूतानि" इत्युक्ते, स ।
एते शुभाशुभस्यैव कर्मणो नव साक्षिणः "इत्युक्तेषु सूर्या-
दिषु नवसु । इतः । क्रियासाक्षात्कर्तृभावे त्रि० ।
"योयस्तत्कर्मसाक्षी स्वभुजवद्वृत्तौ यच्च प्रतीपः" ऐश्वरी-
कर्मसिद्धि स्त्री इतः । इष्टानिष्टफलप्राप्तौ "स्वकर्मसिद्धिं
पुनराशंसते" इति शुभा० ।

कर्मस्थानं न० कर्मस्थः व्यापारचिन्तनस्थानम् । ज्योति-
षोक्ते अन्नावधिदयमस्थाने । आजीवयन्ते विवृतिः ।
"अन्नेन्दुभ्यां वीर्यमात्रं अन्नं स्यात् कर्मस्थानं" ज्येष्ठ-
युतं सत् । सत्स्येदेवां युक्तदं सुवर्णं पापैर्दं वा युतं
दुष्टदत्तम् । कर्मस्थोऽगुः सत्ये चेत् कुलप्रकविभिर्भुतः ।
इतो वा इद्विद्वानिभ्यां युतो निष्करोमतः । कर्ममे शुभ-
जगामिच्छिताः स्युराज्जदा न रिपुनीचन्द्रे चेत् ।
धर्मधान्यं सुखद्विहराच्च साधुः स्थिरपणस्य च इदम् ।
नीचारिसस्या अपि पापदटाः पापाश्च कर्मस्थशुभ-
प्रदाः स्युः । क्रूरा अपि अभवन्ते शुभाः सुविधे
मतः सदुपहृषीकृताश्चेत् । शुभदटा शुभाभागाः
कर्ममे सदुपहृषीकृताः । अशुभा मायस्य प्रोक्ताः अत्र
खेटनिरीक्षणात् । चिकित्सकाः शास्त्रविवादकाश्च उदो-
दिता वञ्जनतत्परा वा । नरा अपि कुर्मवकाः अहंसे

कर्मस्थितैः सद्रूपहवीवितैश्च । तृतीयषष्ठ्याः पापा
लभेन्दुभ्यां शुभा मताः । निधनान्त्यगता नेष्टा विशेषाङ्गन-
सस्थिता । एकोनविंशे वियुतिं रविः खे, चन्द्रो धनं ३,
चन्द्रस्तुतः ४, क्रमेण । त्रिवेदनन्दैः कर्मिणोऽस्मिन् १५६ ईश्वरोऽ-
भ्युः १ सुखं खे कुस्तुतोऽस्मिन् १२५ स्तुभीतिम् जातके तच्चिन्ता-
प्रकारः ।

कर्माङ्ग न० ईत० । विहितस्य यागादिकर्मणोऽङ्गे यथा दर्शादे-
प्रयाजादि । देशकालादयोऽपि कर्माङ्गानि । यथाह
गर्गः—“तिथिचक्रवारादि साधनं पुरुषपापयोः । प्रधान
गुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः” । “प्रधानस्य विधेयस्य
कर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, तदुक्तं “कर्मासन्निहितं नैव
बुद्धौ विपरिवर्तते । शब्दात्तु तद्रूपस्याननुपादेये गुणो-
भवेत्” भट्टकाः “प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म बुद्धौ प्रथमं
न विषयीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्मण उप-
स्थितिरिति उपादेये स्वविधेये कर्मणि पूजादौ
चन्द्रादिक्रियात्वेन तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचि-
तत्कालजीविनः कर्माधिकारात् प्रमाणान्तर-
लभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तथादिर्गुणः” ति० त० रघु० ।
“फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति” न्यायेन फलवत्-
प्रकरणे पठितानामफलानां सर्वेषां तदङ्गत्वमवधेयम् ।
कर्माजीव पु० कर्मणा आजीवः जीवनम् । शिल्पादिकर्म-
द्वारा जीवनसाधने । स च नष्टा जन्मलभनावधिदशमभावे
मेपादीना त्रेकाण्यनवांशदादशविंशतैः शिल्पादि-
कर्मविशेष आजीवे जातके उक्तः, तच्च आजीवशब्दे
ई० ४१, ४२ प्र० दर्शितम् । कर्म जीवति अण् । शिल्पा-
दिकर्मेजीविकावति ति० ।

कर्मात्मन् पु० कर्मणा आत्मा आत्मभावो यस्य । संसारि-
णि स्वाष्टोपनिबद्धशरीरयुक्ते जीवे । “तस्मिन् स्वपति
तु सस्ये कर्मात्मानः शरीरिणः” मनुः । कर्मणि आत्मा-
मनो यस्य । २ क्रियासक्तावति च ।

कर्माध्यक्ष पु० ७त० । क्रियासाक्षिणि कृताकृतावेक्षके ।
कर्मान्त पु० कर्मणः कर्मिणोऽन्तो यत् । सम्पन्नकर्मिण्य
ऽष्टभूमौ हेमच० । “अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान् बाह-
नामि च” मनुः । कर्मणः तत्फलस्यान्तो यत् ।
२ द्रष्टुधान्यादिसप्तहस्याने च । “शुचीभाकरकर्मान्ते भोरु-
नन्निवेशने” मनुः । “कश्चिच्च सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते
विशङ्किता” भा० वसा० । ई० ५ खो० । ईत० । ३ कर्मधर्माग्नौ
च । “कर्मान्ते दक्षिणं दद्यात्” अति० ।

कर्मार पु० कर्म कर्च्छति षट्-अण् । १ कर्मकारके (कामार)
जातिभेदे, “नमस्तज्जभ्योरथकारेभ्यश्च वो नमोनमः, नमः
कुलाभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमोनमः” यजु० ६, २७ ।
“तपसे कौलालं मायायै कर्मारम्” यजु० ३०, ७, पुरुष-
मेधे “मायायै कर्मारं लौहकारम्” वेददी० ।
“कर्मारस्य निषादस्य रक्षावतारकस्य च” मनुः । “ये
धीवानोरथकाराः कर्मारा ये मनीषिणः” अथ० ६, ५,
२३ शभेदे (वेङ्कवांश), ३ कर्मरङ्गश्चे च राजनि० ।
४ कर्मप्राप्तरि ति० स्वार्थे कन् । कर्मारक कर्मरङ्गे हृत्ते
(कामराङ्गा) पु० राजनि० ।

कर्मार्षि पु० कर्मार्षिर् अर्ह-अण् । १ पुरुषे राजनि० । तस्य
कर्मकरणसमर्पत्वान्तथात्वम् । २ कर्मकरणसमर्थे ति० ।

कर्माशय पु० आशयेते पुरुषा अस्मिन् आ+शी-आधारे
अच् कर्मणामाशयः । कर्मजन्ये धर्माधर्मरूपे गुणभेदे
“लेशगूल कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय” पात० सू० ।
कर्मविपाकशब्दे च अस्य भाष्यविवरणे दर्शिते ।

कर्मिन् ति० कर्मिण्यस्य ब्रीह्या० इनि । व्यापारयुक्ते स्त्रियां
ढीप् “कर्मिभ्यश्चाधिको योगो—तस्माद्योगी भवार्जुन !”
गीता । २ फलाभिसन्धानेन कर्मकर्त्तरि च । “यत्कर्मिणो
न प्रवेदयन्ति रागास्ते नाहुराः क्षीणलोकाश्चरन्ते”
सुग० उ० । “इष्टापूर्त्तादिकर्मिणां धूमादिभागैश्च चन्द्र-
मण्डलादिप्राप्तिः” शा० भा० “कृत्तिकृष्णकर्मि-
णाम्” याज्ञ० ।

कर्मिष्ठ ति० अतिशयेन कर्मो दृष्टुं दृनेर्लुक् । क्रियादत्ते जने
कर्म्मिन्द्रिय न० कर्मणां वचनादीना निमित्तनिन्द्रियम् अथ-
वासादिवत् निमित्तार्थे ईत० । वचनादिकर्मकरेषु वागा-
दिषु इन्द्रियेषु “पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः
क्रियाः । त्रिषुवाणिज्यधेवाद्यास्तेष्वेवान्भवन्ति हि” ।
“वाक्पाणिपादपायूपस्थैर्यैस्तत्क्रियाजनि । सुखादि
गोचकेष्वस्ते तत्कर्म्मिन्द्रियपञ्चकम्” पञ्चदश्यां तेषां नाम
कार्याख्यज्ञानानि । “वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मिन्द्रिया-
ण्याहुः । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्”
सा० का० । “इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते” सा० कौ०
व्याकृतश्चैतदस्यामि तद्विदुतौ ।

“तेषामिन्द्रियशब्दार्थत्वे कारणमाह इन्द्रस्यात्मन इति ।
“इन्द्रो मायाभिः पुरुषं पश्यते इत्यादि” श्रुतौ इन्द्रश-
ब्दस्यात्मार्थकत्वदर्शनात्, पाणिनिना “इन्द्रियमिन्द्रिहम्”
इत्यादिना इन्द्रशब्दात् तल्लिङ्गाद्यर्थे घप्रत्ययेन निपा-

तितत्वात्स्य तथात्वम् । करणव्यापारः कर्तृव्यापाराधोः
करणव्यापारत्वात् कुठारादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण
कर्तृरनुमानात् इन्द्रियादीनां उपपत्तिरुक्तम् ।

अत्र विहरणशब्दस्य गतिपरत्वम् । अष्टशतं शांति० ।
“ज्ञानेन्द्रियार्थाः शब्दाद्याः सृताः कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
वाक्पाणिपादपायन्मुखं श्रान्याहर्षमोदिषः । वचनादान-
गतयोविषयानन्दस्य युताः । कर्मेन्द्रियार्थाः संप्रोक्ताः”
“अनुलिङ्गम्” राघवभट्टः ।

तेषां लक्षणनिर्णयार्थं द्वितीया कारिका या दर्शिता
सा च कौ० व्याख्याता । “पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणाम्, करण-
तात्वादिस्थानमिन्द्रियं वाक्, तस्या उत्तिर्धनम्” व्याकृतञ्चै-
तदस्माभिः “एवं वागिन्द्रियस्य स्थानमुक्त्वा लक्षणकथनाय
तदुत्तिर्माह तस्या उत्तिर्धनमिति । तथा च मन्त्रसाधन-
मिन्द्रियं वाक् । एवम् आदानसाधनमिन्द्रियं पाणिपरित्याज्यं
लक्षणम् । कारिकायां विहरणपदं चलनपरं तच्च गति-
भेदः । उत्तरार्गः उदराद् मलस्यापसारणेन त्यागः । आनन्द-
आनन्दविशेषजनको रमणीयभोगात्मको व्यापारभेदः” ।
अत्र तात्वादिस्थानमित्युक्त्या आदिपदात् “अष्टौ स्थानानि
वर्णानामुरः करणं” शिरस्तथा । जिह्वामूत्रश्च दन्तौ
नासिका चैव तालु च” इत्युक्तानामुर आदीनां पञ्चम् ।
अतएव शब्देन “हृष्टौ पादावुपस्थश्च जिह्वा पातुस्तथैव
च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव” इति जिह्वायाः कर्मेन्द्रिय-
त्वस्योक्तिः सङ्गच्छते । इन्द्रियाणि च आहङ्कारिका-
णीति साक्षा मन्त्रे “प्रकृतेर्महासतोऽहङ्कारस्तस्माद्ग-
णश्च षोडशकः । सात्विक एकादशकं प्रवर्तते वैक-
टादहङ्कारात्” इति सां० का० । “प्रकाशलाघवाभ्या-
मेकादशक इन्द्रियगण सात्विकः वैकटादहङ्कारात् प्रव-
र्तते” इति कौ० व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः ।

एकादशकगणस्य सात्विकत्वमुपपादयितुमाह प्रकाशलाघ-
वाभ्यामिति “सत्त्वं सद्यः प्रकाशकम्” इति कारिकया लाघ-
वस्य प्रकाशस्य च सत्त्वधर्मत्वस्योक्तेः । इन्द्रियाणाञ्च प्रका-
शत्वात् लाघवाच्च सत्त्वकार्यत्वं निश्चितं, तथा च सात्विक-
कादेवाहङ्कारात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता । वैकटात् विकृतमेव
वैकृतत्वस्यादित्यर्थः । इन्द्रियाणाञ्च यथा आहङ्कारि-
कत्वं तथा सां० सू० भाष्ययोः समर्थितम् ।

“अभिमानोऽहङ्कारः” “एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्-
कार्यम्” सू० ।

“अहङ्करोतीलहङ्कारः कुम्भकारवत् अन्तःकरणद्वयं, च

च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तित-
ल्लवनाय, बहुधा निश्चित एवार्थोऽहङ्कारममकारौ जायेते ।
अतो हृष्टोः कार्यकारणभावात्सारेण वृत्तिमतोरपि
कार्यकारणभाव उद्गीयत इति । एकादशेन्द्रियाणि शब्दा-
दिपञ्चतन्मात्रं आहङ्कारस्य कार्यमित्यर्थः । अत्रानेनेन्द्रियेभेदं
रूपादिकं मोक्षव्यभिदं मे सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवा-
दिषर्गेषुन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः । अने
भोगाभिमानेनैव रागादारा भोगोपकरणवर्जनदर्शनात् ।
“रूपरागादभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य
रागादेव समष्टिचक्षुरादेरुत्पत्तिरकारणवृत्तेति भावः ।
अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावह-
ङ्कारादुत्पद्यत इति विशेषः, तन्मात्रादीनां रागकार्य-
त्वादिति तत्रापि विशेषमाह सां० का० । “सात्विकमेकादशकं
प्रवर्तते वैकटादहङ्कारात्” । “एकादशानां प्रवर्तनेका-
दशकं मनः षोडशतन्मात्रगणमध्ये सात्विकम् । अतश्च
वैकटात् सात्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । अतश्च
राजसाहङ्काराद्येन्द्रियाणि तामसाहङ्कारात् तन्मात्राणी-
त्यपि मन्त्रव्यम् । “वैकारिकसौजस्य तामसश्चेतश्च
तिषा । अहन्त्यादिकर्वाचान्नो वैकारिकादभूत् ।
वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं वतः । तैजसादि-
न्द्रियाण्येव ज्ञानकर्म्मभयानि च । तामसो भूतसृष्ट्या-
दिवृतः स्तं लिङ्गमात्मनः” इत्यादिसूत्रिभ्य एव निर्ण-
यात् । अतएव पुराणाद्यनुसारेण कारिकावामश्वे-
तदुक्तम् । “सात्विक एकादशकं प्रवर्तते वैकटादह-
ङ्कारात् । भूतादेष्टन्मात्रं च तामससौजसादुभयम्”
इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्म्मोन्द्रिये ।
ननु देवतान्यनुतिरित्यागामिसूत्रे करणानां देवताश्च
वक्ष्यति तत्कथं कारिकयापि देवानां सात्विकाहङ्कार-
कार्यत्वं नोक्तमिति तस्यैव समष्टिचक्षुरादिष-
रीरिण्य सूर्यादिदेवता एव चक्षुरादिदेवता भूवने ।
अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतेष्वेव पर्यव-
स्यति । तथा च व्यष्टिसमष्टौरेकताश्चेनात्र त्रासे
देवाः करणेभ्यो न पृथक्निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टी-
न्द्रियाणि समोऽपेक्षयात्यसत्त्वत्वेन राजसाहङ्कार-
कार्यत्वेनैव निर्दिष्टाणि । अतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाऽ-
धिकसत्त्वत्वेन सात्विकाहङ्कारकार्यतवोक्तानीति विरोध-
इति मन्त्रव्यम् । तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्याहङ्कारोऽपि
तत्कारणस्य त्रैविध्यं मन्त्रव्यम् । “सात्विको राजसश्चैव

तामसश्च त्रिधा सहात्” इति स्मरणात् त्रैविध्यं
 ज्ञानयोर्व्यक्तिभेदाद् भवेदाहेत्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि
 दर्शयति” भा० । “कर्मैन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्” सू०
 “कर्मैन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, श्रोत्रेन्द्रि-
 याणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतै-
 र्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः ।
 इन्द्रस्य सङ्घातेन्द्रस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कार-
 कार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति । “इन्द्रियाणां
 भौतिकत्वमतं निराकरोति” भा० । “आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न
 भौतिकानि” सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आह-
 ङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूतां श्रुतिं काललुप्ताभ्याचार्य-
 वाक्यान्मन्वाद्यखिलसृतिभ्यश्चातुसीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु
 “अहं ब्रह्म स्याम्” इत्यादि । ननु—“अक्षमयं हि सौम्य
 मनः” इत्यादिभौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशक-
 त्वसाम्ये नानाकरणोपादानत्वस्यैवोचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुते-
 रेव सख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्प-
 जन्यतयाक्षस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमनश्चादोना
 भूतसङ्घटतयैव तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिभावेण तु
 भौतिकत्वश्रुतिर्गोपीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो
 न घटते ? “अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणच-
 क्षुरादित्यम्” इत्यादिश्रुतौ देवतास्त्रिन्द्रियाणां लयकथनेन
 देवतोपादानकत्वस्याप्ययमात् कारण एव हि कार्यस्य
 लय इत्याशङ्क्याह भा० । “देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य” सू०
 “देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविर्वाय-
 णीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतत्वे जलविन्दोलेव दर्शनात् ।
 अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वामनो लयश्रवणाच्च । “स एव
 विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः ससत्याय तान्येवानु विन-
 श्यति” इत्यादिश्रुताविति भावः” भा० ।
 एतन्मूलतयैव श्रुतिः । “वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैका-
 रिका दश । दिव्यतार्क्यप्रचेतोऽस्मिन्बुद्धीन्द्रोपेन्द्रमि-
 त्तका । तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्मात्प्रक्रमयोगतः” । इन्द्रि-
 याणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वसङ्गम् ।

कर्मैन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाच वज्रिः, पाण्डुरिन्द्रः,
 पादस्य उपेन्द्रः, पायो. मित्त, उपस्थस्य कः ब्रह्मा ।

वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोऽंशैः वागादीनां
 क्रमेणोत्पत्तिः “रजोऽंशं पञ्चमिक्षेपा क्रमात् कर्मैन्द्रि-
 याणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि धानानि जज्ञिरे”
 पञ्चदश्युक्तेः तेषाञ्चाहङ्कारित्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे

निराकृतं, तच्च आत्मशब्दे ईदृशे प्रदर्शितम्, तेषामनु-
 मानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुष्कतार्किकमतमपि तत्र
 निरासितं तत्रैव प्रदर्शयाम् । “तेषां रजोऽंशैर्जातानि
 क्रमात् कर्मैन्द्रियाणि च” शब्दचिन्ताभागवतवाक्यम् ।
 कर्त्तुं द्रव्यं स्वाप्यं अकं सेट् । कर्त्तुंति अकर्वीत् अकर्व
 प्रतिकर्त्तुंति । कर्त्तुः कर्त्तुः कर्त्तुः ।

कर्त्तुं प्र० किरति विषयेषु चित्तम् कृ-व । कामे उच्छ्व ।
 कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम् ।

कर्त्तुं प्र० कर्त्तु-अट् । द्विशतपाममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र
 गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जना-
 जीवन्ति । तादृशे यामे पुरे वाऽनगरमात्रे च अमरटीका
 “कर्त्तुं द्विशतपाममध्ये यामोनोहरः” हारा० उक्तेः
 न० च । प्रचुरकण्टकसन्ताने यामे च । ‘धनु’ शतं परी-
 णाहो यामात् जेतान्तरं भवेत् । द्वे शते कर्त्तुस्य
 स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” याज्ञ० । “कर्त्तुस्य प्रचुर-
 कण्टकसन्तानस्य यामस्य” मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां
 दिशि प्र० उक्ते ४ देशभेदे “अथ पूर्वस्थामज्जन-
 हपमध्वजपद्ममाख्यवहिरयः । व्याघ्रसुखसुखकर्त्तुचन्द्र-
 पुराः शूर्पकर्णाश्च” । “ताम्रलिप्तं च राजानं कर्त्तुवि-
 पतिं तथा । सुहृन्नामधिपं चैव ये च सागरवासिनः”
 भा० ४० २६ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु
 “चतुरष्टयतपामान्द्रोणसुखकर्त्तु” इत्युक्तेः ५ अष्टयत-
 पाममध्यस्थयामे च प्र० ।

कर्त्तुं न० क-वरच् । १ कर्मणि निरु० । “अन्यदद्य कर्त्तुमन्यदु”
 सू० ६, २४, ५ । “कर्त्तुं कर्मनामैतत्” भा० । कृ-विक्षेपे
 वृरच् । २ व्याघ्रे शराचसे च प्र० स्त्री उच्छ्व० जातित्वात्
 स्त्रिया ङीप् ४ निशाया स्त्री विश्व पितृत्वात् ङीप् । कर्त्तु-
 ल्येव । सा च ५ हिङ्गुपत्रासु जटाघ० ईशियाया मेदि० ।

कर्त्तुं दार उ० कर्त्तुं द्रव्यं उण् तं दारयति इ-अण् । कोविदारवृणे
 कर्त्तुं (वृ) र प्र० कर्त्तुं (वृ) रशब्दार्थः ।

कर्त्तुं प्र० कर्त्तु-यत् । कर्त्तुं रे, (कर्त्तुं) राजनि० ।

कर्ष प्र० कृ-अच् कर्मणि घञ् वा । “दशार्द्धगुल्लं प्रयटन्ति
 माषं माषाह्वयं पोडुशमिच कपेम्” लीला० उक्ते
 अथोतिरत्तिकापरिमाणे पोडुशमापके मानभेदे २ तन्निते
 सुवर्णे च । १ विभीतकृच्छ्रे प्र० शब्दरत्ना० । स्वा० कृ-भावे
 घञ् । ४ व्याकर्षणे । तदा० कृ-भावे घञ् । ५ पिच्छेखने च ।
 अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकसाम्प्रतिकर्मोचितं स्वरूपादिपरिभा-
 षितवैद्यक परिमापितमानभेदोच्यते । तत्र पौराणिकादिमा

नमो ह्येमांदांश्च० मनु० “लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । ताश्च ह्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जातान्तरगते भानौ यत् सुवर्णं दृश्यते रजः । प्रथमं तत् प्रमाण्यानां त्वरेणुं प्रचक्षते । त्वरेणुल्लेखं ज्ञेया लिखिका परमा यतः । तां राजसर्पपक्षिस्तले त्वयोगौरसर्पप । सर्पपा. षट् यथोमध्यस्त्रियवस्त्रैव कण्ठलः । पञ्च कण्ठलको माषको सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश । द्वे कण्ठले समष्टते विज्ञेयोरुपमाषकः । ते षोडश स्यात्तरणं पुराणश्रुत्य राजतः । कार्पापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्मिकपणः । धरणानि दश ज्ञेयं शतमानस्तु राजतः । चतुसौ वर्णिको निष्कोविस्तं त्वत्प्रमाणकम् ” याज्ञवल्करः “जालस्त्र्यमरीचिस्य त्वरेणुं रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिखास्तु तास्त्रिंशो राजसर्पप उच्यते । गौरस्तु ते त्वयः षट् ते यथोच्चेयस्तु ते त्वयः । कण्ठलः, पञ्च ते माषको सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च र्धापि प्रकीर्तितम् । द्वे कण्ठले ह्यसमाधो धरणं षोडशैव ते । माणमानस्तु दशभिर्हरणैः पलमेव च । निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्मिकस्ताम्रिकः पणः ” व्याहृ विष्णु ” “जालस्याकर्मरीचिगत रजस्तत्त्वरेणुसंज्ञं, तदल्लेखं लिखा, तत्तयं राजसर्पप, तत्तयं गौरसर्पप, ते षट्ययः, तत्तयं कण्ठलः, तत्पञ्चक माष, तदुद्वादशकमल्लार्द्धं स चतुर्माषक सुवर्णं, तत्तत्तु सौवर्णिको निष्कः । द्वे कण्ठले ह्यसमापक ते षोडश धरणम् ” “ताम्रिक कार्पापण पणः कात्यायन “माधो विंशतिभागश्च ज्ञेय कार्पापणस्य त्व । काकिनी त्व चतुर्भागो माषस्य परिकीर्तितः । पञ्चनद्याः प्रदेशे त्व संज्ञेय व्यावहारिकी । कार्पापणप्रमाणं त्व तत् निवृत्तमिहैव यत् । ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्तु त्रिक स्मृतः ” नारद “कार्पापणो दक्षिणस्या दिशि रौप्यः प्रवर्तते । पणो निवृत्तः पूर्वस्या षोडशैव पणाः पलम् । अगस्त्येऽपि “यथ स्यात् सर्पपै षड्भिर्गुञ्जा चेका त्रिभिर्वै । गुञ्जामि पञ्चभिश्चैको माषकः परिकीर्तितः । भवेत् षोडशभिर्माषैः सुवर्णस्तौ पुनः स्मृतः । चतुर्भिः पलमेकस्तु दश ते धरणं विदुः । ” “अष्टभिर्मवति व्यक्ते स्तरण्डुलः गौरसर्पप । स वैष्णवयव प्रोक्तो गोघृभ चापरे जगुः । विष्णुगुप्तः “पञ्चगुञ्जोभनेन्माष शणः सौ चतुर्गुणैः । कलञ्जं धरणं प्राञ्जर्भणिमानविशारदाः । मज्जाटिकाकलञ्जस्तु सौख्ये गुञ्जाद्वयं विदुः ।

मज्जाटिका विंशतिस्तु धरणं तद्विदं मतम् । स्थूलमध्याति-
गुञ्जाणां सुवर्णानामपि स्मृतम् । “दीनारोरोपकैरष्टा-
विंशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णसंप्रतितमोभागोरोपक
दृश्यते” प्रकान्तरणाय्याह सुचित्रे यथावन्मध्यपाककाशे
निष्पन्नधान्ययवादयः सुवर्णमाष पञ्च वा गुञ्जाः सुव-
र्णमापक ते षोडश सुवर्णं एवं प्रमाणसिद्धस्य
द्वितीया संज्ञा कर्प इति चतुर्पक्षे पलं पलानां शतेन
तृतीया विंशतितौलिको भारः सखैव भारस्य उदतौलिक
इति द्वितीया संज्ञा दानखाण्डे हेमाद्रिः । एतेषा
मानभेदः शक्तिरतस्यापेक्षया पाद्यतावेदनार्थः ।

नैद्यकपरिभाषितमानं माषप्र० ।

“न मानेन विना युक्तिर्ह्यव्याणां जायते कश्चित् ।
अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया । अर-
कस्य मतं वैद्यैराद्यैश्चान्यतः मतः । विहाव सर्व-
मानानि मागंध मानमुच्यते । त्वरेणुर्बुधैः प्रोक्त-
स्त्रिंशता परमाणुभिः । त्वरेणुस्तु पर्यायान्ना
वशी निगद्यते । जातान्तरगतैः स्त्र्यकरैर्वशी विज्ञो-
क्यते । षड्भ्योमिर्मरीचिः स्यात्ताम्रिः षड्भिश्च
राजिका । तिसृभ्योराजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते
बुधैः । यथोऽष्टसर्पपै प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तत्तद्वयम् ।
षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्मापको हेममानके । माष-
चतुर्भिः शाणः स्यात्तरणः स निगद्यते । टक्क स एव
कथितस्तद्वयं कोल उच्यते । जुहुको षट्कचैव
द्रव्यणः स निगद्यते । कोलद्वयन्त कर्षः स्यात्
स प्रोक्त माणिसानिका । अल्ल पिशुः पाणितलं
किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् । विहावपदकं चैव तथा
षोडशिका मता । करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवचमहः ।
उदुम्बरश्च पर्यायै कर्पमेव निगद्यते । स्यात्कर्षा-
भ्यामर्द्धपलः, शुक्रिरष्टमिका तथा । शुक्रिभ्याश्च पलं
ज्ञेयं स्मृतिराश्चतुर्थिका । प्रकुञ्चः षोडशी विलं
पलमेवात्र कीर्यते । पलाभ्यां प्रवृत्तिज्ञेया प्रवृत्तश्च
निगद्यते । प्रवृत्तिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्द्धशरावकः ।
अष्टमाशश्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याश्च मानिका । शरा-
वोऽष्टपलं तद्वज्रज्ञेयमत्र विचक्षणैः । शरावाभ्या
भवेत् प्रस्थः चतुःप्रस्थैःषाडकः । माननं कांक्ष-
पात्र च चतुःषष्टिपलश्च सः । चतुर्भिःराट्कैर्द्वैषः
कलशोनल्लणोऽर्धणः । उन्नानश्च षटोरायिद्विषमर्वावध-
प्रितः । दोषाभ्यां स्त्र्यकुम्भौ च चतुःषष्टिपराद्वैषः ।

‘शूर्पाभ्याश्च भवेद्दोषो वाही गोषो च सा सूता ।
द्रोषोचतुष्टयं खारो कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
चतुःसहस्रपलिका प्रसृत्यधिका च सा । पलानां
द्विषहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः । तृता पलगत
त्रेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः । माषटङ्गाच्चविस्वानि कुड-
वप्रस्थमाठकम् । राशिर्गोषो पारिकेति यथोत्तरचतु-
र्गुणम् । मागधपरिभाषायां पट्टरत्तिको माषचतुर्विं-
शतिरत्तिकपट्टः प्रसृत्यतिरत्तिकः कर्षः । अयश्चुरक-
सम्मतः । सुसुतमते पञ्चरत्तिकोमाषो विंशतिरत्ति-
कपट्टोऽयतिरत्तिकः कर्षः । अयमेव कालिङ्गपरिभा-
षायामपि यतस्तत्पट्टरत्तिकोमाषो द्वाविंशतिरत्तिकपट्टः
षाड्विंशद्वयमितः कर्षः । गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्
स्यात्कुडवस्थितिः । इषाद्विंशत्कुडव्याणां तावन्नामं
समं मतम् । प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तदुद्वा-
ह्योः । मानन्त्या तृतायास्तु द्विगुणं न कश्चित्
कृतम् । षट्पञ्चवेणुलोहादेर्माण्डं यञ्चतुर्गुणम् ।
विस्तीर्णञ्च तथोच्च तन्नामं कुडवं वदेत् । इति
मागधमानम् । कालिङ्गमानम् “यतो मन्दाग्नयो तुसा
होनसत्वा नराः कलौ । अतस्तु माता तद्योग्या
प्रोच्यते सुसधम्नता । यवो द्वादशमिर्गौरिमर्षपैः
प्रोच्यते बुधे । यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वज्र
उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टमिः सप्तमिर्वा भवेत्
कश्चित् । चतुर्भिर्माषकैः प्राणः स निष्कपट्ट एव
च । गद्याषो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दशमाषिकः ।
चतुः कर्षः पलं प्रोक्तं दशमाषमितं बुधैः । चतुः
पलैश्च कुडवप्रस्थाद्यां पूर्ववन्मताः । स्थितिर्नास्तेव
माताया काष्ठमग्निं ववोवचम् । प्रकृतिं दोषदेशी
च इहा मातां प्रकल्पयेत् । नाल्यं हन्वोषधं व्याधिं
यथासोऽल्पं महानलम् । अतिमात्रं च दोषाय शस्यो
यस्ये वरूदकम्” ।
कर्षं नित्यमर्हति ठन् । कार्षिकं कर्षपरिभाषाहं
“कार्षिकस्ताञ्जिकः पञ्च इत्यमरः” । नित्यकर्षाहं सेत-
भेदे च वज्रनकर्षस्य “कर्षानतो वज्रोऽन उदात्तः”
पा० अलोदात्तता अतः कर्षेतिरूपा निर्देशात्तुदा-
देराद्युदात्ततेति सि०को० ।

कार्षिकं त्रि० लप-विशेषने । १ सेतुर्कर्षकारके (लपण)
“कश्चिन्न वीजं मरुत्तं कर्षकस्यावसीदति” भा० ४० ५५०
“यस्मै न कर्षकं कुतः दुर्वचं मम हलकम् । प्रतोदे-

नामिनिम्लनं लाङ्गवेन च पीडितम्” भा० ६ अ०
सुरभेर्वाक्यम् “कालप्राप्तसुपासीत यस्यानामिव कर्षकम्”
भा० व० २५८ अ० । “त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः
“कर्षकेण पलजां उपूषता” भाषः २ सेखके श्वाकर्षके च ।
कार्षेण न० तदा० लप-भावे ल्युट् । लाङ्गवादिना भूमेर्विशेषने
(चास देवोया) हेम० । “कृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमितं
कर्षणं कृतम्” मनुः । लपिषद्धे विहतिः । स्वा० लप-
ल्युट् । श्वाकर्षणे च (टाना) “भज्यमानमतिमात्र-
कर्षणात्” रघुः “शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां
यथा” मनुः । शरीरिणीष्टे स्त्री राजनि० गौरा० ङीप् ।
कर्षणि स्त्री लप-अनि । असत्यां स्त्रियाम् उष्णादिकोषः
यन्कल्पद्रुमे उक्तम् । वञ्चिन्वम् “क्षपेरादेश धः”
उष्णा० २, १०५ सू० वर्षेणिरित्यस्यैव सिद्धेः कर्षेणिरिति
पाठो लिपिकरप्रमादकृतः । अतएव उष्णलदत्तेन “धर्षणि
रन्वकीलुका” छपेरनिप्रत्ययेन सिद्धे वैषम्यार्थम्” इत्युक्तम्
कर्षफलं उ० कर्षः तन्नामं फलमस्य । श्विभीतकष्टे, अमरः
२ श्वाभलक्याम् स्त्री रत्नमाला टाप् ।

कर्षापणं उ० कर्षेणापण्यते क्रीयते । षोडशपणपरिमाण
(काङ्चन) कर्षस्य षोडशमापकमितत्वेन षोडशमिः पणैस्तस्य
क्रयणात् तत्त्वं स्वासान्यात् तयात्वम् । “अशीतिभिर्वराटकैः
पण इत्यभिधीयते । ते षोडश पुराणं स्यात् रजतं सप्त
मिस्तु तैः” गौतमेन षोडशपणेषु पुराणयन्त्रस्य परिभाषित-
त्वात् “द्वाविंशत्पणिका गायो वत्सः पौराणिकोमतः”
कालावनेन द्वाविंशत्पणानां गोमूत्यतयामिधानेन
“धेतुं पञ्चभिराट्टानां मध्यानां त्रिपुराणिका । कार्पा-
पणैकसूत्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता” पट्टविंशन्मते
पुराणकार्पापणयोः पर्यायतादर्शनाच्च तथार्थता । ततः
मशा० सार्धे अण् । कार्पापणोऽप्यत्र अर्धैर्वादि० तेन पुंन० ।
कर्षिन् त्रि० लप-आकर्षेणिनि । आकर्षके । “क्षमरे-
मासश्चरत्तलकर्षिणो” रघु । स्त्रिया ङीप् । “प्राण-
कान्तमधुगम्यकर्षिणी” रघुः । ङीवनन् । शरीरिणीष्टे
श्वाश्लेषवन्मरुत्तुल्यतलोद्भेदे कविकायां च स्त्री ङाटा०
कर्षं उ० लप-ज । शरीरमानवे (पुटेर आगुन) । शकुल्यायां
स्त्री अमरः । श्रद्धाते भेदि० । श्रद्धातस्तु “चतु-
रङ्गुचट्टीकावदन्तराक्षमाधः जाता दितस्यावताक्षिप्त-
कर्षः कुशोत्” भा० वि० विष्णुप्रभाषकनर्षभेदे ।
“ततः कर्षे कुशोत् तन्मूढे प्राणुदगम्युप समाधानं कृत्वा
पिण्डनिर्गमम्” “कर्षून्वमूढे उपपाशां, कर्षून्व-

मूले स्त्रीणाम् । पुरुषर्षूलयं साधेनोदकेन पूरेत्
स्त्रीर्षूलयं साधेन पयसा दध्ना सांसेन, पयसा च
प्रत्येकं कर्षूलयं पूरयित्वा जपेत् विष्णु० । ४ गत्त-
मात्रे च । “कर्षूरीरयति” कात्या० २१, २, २६ ।
“कर्षूः शुहर उच्यते” कर्कः अथ शुस्त्रानमपि ।
“दक्षिणतः कुटिले कर्षू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयन्ति
सप्तोत्तरतः प्राचीरुदक्स्थाः” कात्या० २१, २, २६ ।
“शुशानत उत्तरतः कुटिले कर्षू गत्तौ खात्वा” कर्कः ।
कर्हि प्यव्य० कश्चिन् काशे किम्+र्हिच् कादेशः । अन्त्यतने
कश्चिन् काशे इत्यर्थे । कर्हि स्त्रिसदिन्द्र यदृभिः” ध०
६, १५, २ ।

कर्हिचित् अव्य० कर्हि+चित् सुप्र० पा० अते भिन्न
पदद्वयम् । कश्चि+चित्काशे इत्यर्थे । “अग्निना यद्व कर्हि
चित्” ऋ० ५, ७४, १० । अतएव पदकारा कर्हि, चित् । इति
भिन्नपदतया घेठु० “यद्व कर्हि कर्हिचित्” ऋ० ८, ७१, ५ ।
कल संख्यायां सक० यन्दे अक० आ० आत्म० सेट् । कलते
अकलिष्ट चकले प्रनिकलते ।

कल गतौ संख्यायाञ्च अद० घुरा० उभय० सक० सेट् ।
अलयति ते अचकलत् त । कलयाम्-अभूव आस-
चकार चक्रे । गत्यर्थात् आमासत्तमपि । “कल-
यन्त्यनुष्यमनेकलयम्” भाषः “व्याकलिष्वमिहनेन
गरुडमिव कलयति मलयजसारम्” जयदे० पद्ये “कलय
वलयत्रेणो माषौ पदे कुरु भूपरौ” जयदे० । संख्यानज्ञान
गणनं ज्ञानभेदश्च । “स पश्चात् संपूर्यः कलयति धरिणीं
दृष्यमानम्” नीतिः “कलयेदमानमनसं सखि ! माम्”
भावः । “वाचामाचकलत् रहस्यमखिलं यवालपादस्फुराम्”
भट्टि० । उच्चारणे च “भाट्यन् कलयन्त भूतयिषदे, केलि-
पिका पञ्चमम्” । यासे “काल कलयतामस्मि” गीता ।
“कलनात्सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः” ति० त०
विष्णुध० । कलनीयम् कलयितव्यम् कलयिता कलितः ।
कलयन् कलयमानः कलवित्तम् कलयित्वा व्याक-
ल्य । “कलितकलितवनमारुम्” जयदे० “काक-
लितकपालः कुण्डली दरुपाणिः” वटुकलयः ।
अव-अवगमे अवकलयति वि+अव वियोजने “यदि व्यक्ते
शुक्तिव्यवकलनमार्गसि कुशला” बीला० ।
आ+अन्वने “सुषर्षस्त्राकलिकधराभ्यराम्, भावः ज्ञाने च”
“वाचामाचकलत्” भट्टि० । “मकरध्वजहिरदमाकलयत्”
“सुक्तावलीराकलयाञ्चकार” इति च भाषः ।

प्रति आ+प्रतिबोधे प्रत्याकलितस्य दुर्नयः” दशकु० ।

उदु+उत्प्लिष्य पश्येत् स तस्य हृत्कोट्कलितस्य दाधुरो विस्त्री-
कृतो यद्वदहिर्गदकृतः” भाग० ७, ८, १६ ।

सम्+एकस्य स्वापादनरूपे योगे । “अथ स कलनमव्यवहृतमनोः
करस्य सारम्” “यैकपदस्य पदार्थमनैकाद्याङ्गुतिः विव
सङ्गतितास्या” बीला० ।

कल नोदने मेरये घुरा० उभय० सक० सेट् । काशयति ते
अचिकलत् त । काशयां अभूव आस चकार चक्रे । काश-
यितव्य काशनोयः । काशयिता कलितः काशयन् काशय-
मानः । काशयिता आकाशः । कर्म्मणि काशयते अकाशि
अकालयिषाताम् अकाशयिताम् । “गवां यतश्चकाशि
त्रिगर्ताः काशयन्ति ते” भा० वि० १००, ७ । “गावो
न काशयन् इदं कुतो रज” भाग० ४, ५, ८ । वा नौसत्-
सकलं सैन्यं काशयामास दूरत” भा० आ० ६६६, ० ।

कल उ० कल-यन्दे अक० नि० अहङि । मधुराभ्यां ध्वनौ
अमर । “शारवैः कलनिर्घादैः” “कलमन्मथवाह
मानितं कलकलील मदावव” मतसु” “निशाह भासत्
कलनपुराणाम्” रघुः । “कलपक्षिर्लोचनसुदासि वडः” ।
“कलकाशि काशिद्वयसदृशः” भाषः । कलप्रधाना काशि-
र्मेत एव कलहंस इत्यादौ या० त० इमावस्तेन तस्य न
तद्युक्तावता । अतएवामरेण “कलो मन्त्रस्तु गङ्गीरसारो-
ऽस्तुत्रैकवस्त्रिभु” मन्त्रादीनां तदाचानेव त्रिविधत्वं
सङ्गम् । “उदकगिठ कलुपरिवर्त्तितकलसरन्मृगानपरवा
परवा” भाषः । कल-मदे अच् उक्क लः । २ शुभे वरम-
धातौ न० सेटि० । ३ कोविष्टो उ० यन्दच् । ३ धावष्टो
उ० राजनि० । ५ अजीखे नि० सेटि० । कलकल
अच् । कुलान्तिरेवमेव च । [स्त्रिणां जातित्वात् ङीप् ।

कलका उ० स्त्री कल-उ० अलुक् । यकुलमत्तमे हेनव० ।
कलकगठ उ० स्त्री कलः कलप्रपातः कलहोऽलुक् । १ कोविष्टे
२ हृष्टे, ३ पारावते च । जातित्वे ङि संज्ञानोपपत्त्यात्
स्त्रिणां न ङीप् किन्तु आङ्गत्वात् ङीप् । कलध्वनिगुण
कलुके नि० स्त्रिणां ङीप् ।

कलकल उ० कलप्रकारः सुखवचनत्वात् प्रकारे
द्वित्वम् । कोलाहले । “कलितवा विद्ध्ये कलनेकवा-
कलकलोऽयकलोऽयवाऽन्ववा” भाषः । कलस्य वावद्वयस्य
कला यत् । २ वाचनिर्वासे सेटि० ।

कलकीट उ० कलप्रपातः कीटः या० त० । कीटभेदे । यत् त्रयः
यक्या० अच् । काककीट बह्वने नि० ।

कलकूट पु० नगरभेदे राजनि० । ततः भवार्थे तद्भाषार्थे च
“सास्त्रावयवप्रत्ययकलकूटाश्लकादिभ्यो पा० इज् । कल-
कूटि तद्धवे ति० तद्धृमे च । इज्झास्त्रियां बहुषु लुक् ।
कलकूटास्तदुद्देशवाचिषु तद्धृमेषु च स्त्रियां तु न लुक् ।
कलकूटय इत्येव । [जातित्वात् ङीप्]

कलघोष पु० स्त्री कलोघोषोऽस्य । कोकिले गन्धर्वा स्त्रियां
कलङ्क पु० कलङ्कयति किं कल चासौ अङ्कयेति, कं ब्रह्माण-
मपि लङ्कयति गच्छति लङि-गतौ अण् वा । षिच्चे
श्चपवादे, ताव्यादिधातूनां श्मलभेदे (कलङ्काम्), ताव्या-
दियोगात् ४ अच्चादेर्विकारे च सेदि० । “यश्चलपाण-
कवचेषु कलङ्काः” काद० । “धाराभिर्मन्त्रेण कलङ्कुरेखा”
“मन्त्रः सदाचारशुचिः कलङ्कः” रघुः । “ताम्रवर्णस्य
मन्त्रो मन्दरशिरादिवाकरः । अङ्कयत कलङ्काङ्कः संसक्तो
धूमकेतुना” रामा० । ततः अस्म्यर्थे इति । कलङ्कितु
तद्युक्ते ति० स्त्रियां ङीप् । “कलङ्की जायते विले”
ति० त० छटिः । ततः तारका० जातार्थे इतच् ।
कलङ्कित जातकलङ्के ति० ।

कलङ्कपुष्प पु० स्त्री करेण कवति वा० षच् छम् च रस्य ङ ।
श्विच्चे गन्धमा० । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । २ कर
ताव्यां स्त्री गन्धरत्ना० टाप् ।

कलङ्कुर पु० कं कलं लङ्कयति लङि-गतौ षिच्-उरच् ।
जलानामावर्त्तते स्तोजलभ्रमे त्रिका० ।

कलङ्कपुष्प पु० केतिगन्धं लङ्कयति भावते क इत्यव्यक्तात्करणम्
लङि-अण् । विभाक्तास्त्रेण हते शृंगे, २ मणिषि च ।
श्तन्मासे न० “न कलङ्कं भक्षयेदिति” श्रुतिः । ४ ताम्रकूटे
च (ताम्राक) “कलङ्कस्य वेदनधूमपानात् स्याद्दन्तशुद्धिर्मुख-
रोगहानिरिति” वैद्यके तत्सर्वेभ्यो हस्तरोगहान्यादि
उक्तम् । ५ परिभाष्यभेदे च । कर्मशब्दे भावप्र० तन्मान-
भेदोदयः ।

कलङ्काधिकारण न० “न कलङ्कं भक्षयेदित्यादिवाक्यमधि-
कृत्य यश्चावयवव्यायभेदे स च न्यायः यथा किं यदा
कदापि तदुभयस्य निषेधः । उत सर्वदेति संशयः ।
यदा कदाचिन्निषेध इति पूर्वपक्षः सर्वदा तन्निषेध
इति सिद्धान्तः । तदेतत्तद्वज्रा एका० त० दर्शितं यथा
“न कलङ्कं भक्षयेत्” इति श्रुतिः कलङ्कमक्षयामा-
यिष्यकं कार्यमित्यर्थः । तत्र काष्ठविशेषात्तुपादाना-
न्निषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतो निषेधविधावधिकारा-
दुपायत्वाच्चमेव तस्या तस्य निवृत्तिः । न हि कलङ्क-

मक्षणादुद्यतः कुतश्चित् करणाच्चित्तस्य निषेधानुपालनं
सहदृष्टमिति कलङ्कमक्षयनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्त-
यति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं
यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं
निवर्त्तयति । न हि कलङ्कस्य भक्षणमुपक्रमस्य यावत्
कालं तद्धस्यति । अतश्चादितरकाले निवृत्तिः सिद्धै-
वेति भवति विफलोविधिः । ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृ-
त्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यं, प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं
प्राप्तां प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमा-
नो निवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदि-
श्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमदएव निषेधविधावधि-
कारः । यत्तु “मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि
वा । यदनागतभावस्य वज्जं नं तद्विवर्त्तनम्” इति ।
अत्रापि शब्देनाप्रवृत्तभावसमुच्चयाच्च विरोधः । भूतचेष्टावत
इति “भूतं ज्ञातौ पिशाचादौ जन्तौ क्रीडं त्रिषूचिते ।
प्राप्ते हस्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना” इति भेदिन्युक्तेः भूते
प्राप्ते निषेधे चेष्टावत इत्यर्थः । ततश्च प्रागभावा एव काला-
न्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते । प्रागभावाद्यानादि-
संसर्गमावमोक्षपरः सचाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननु-
तिष्ठतः सिध्यत्येव । तस्मात् सहवृत्तियाप्यर्थ-
सावित्ये विफलोविधिः । कादाचित्काकरणस्य निषे-
धमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकासादिवत् साध्यतया
प्रवृत्तिमत्कर्तृकृत्यसंयुक्तं विषयगात्राननुष्ठानाधीनसि-
द्धत्वाच्च निषेधनियोगानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् अत-
एव शुचित्वमपि तत्र ग्राह्यम् । तस्माच्च निषेधविधिषु
काकवन्तोदेवदत्तस्य वटहास्त्यादिवत्तदस्यैव नाधिकारि-
विशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिश्चावत्काल-
मेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवज्जं सहदृष्ट-
तानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः ।

यथा चात्र निवृत्तेरेव बोध्यता न प्रवृत्त्यभावस्य तथा सम-
र्थितं वृष्टदारण्यकनाम्नभाष्ययोः यथा—

“प्रतिपिङ्गानिष्टफलसम्बन्धस्य वेदादेव विज्ञायते न चातुषेय-
सः । न च प्रतिपिङ्गविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठे-
यमस्ति । अकर्तव्यताज्ञाननिष्ठैव हि परमार्थतः
प्रतिषेधविधीनां स्यात् । क्षुधात्तस्य प्रतिषेधज्ञानसं-
तस्यामस्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कृषञ्जातिमलान्ना-
दापिदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानशून्यं सद्भि-
वयदा प्रतिषेधप्राप्तस्तस्या वाध्यते भृगुटण्डिकाज्ञानमिव

पेयज्ञान, तद्विषययाथार्थविज्ञानेन तस्मिन् बाधिते
स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्वक्ष्यमाणजनप्रवृत्तिर्न
भवति । विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव
न पुनर्यत्रः कार्यसदभावे'यद्वराचार्यकृतभाष्यम् ।

'यद्यपि कलञ्जमक्षणादेरध पातस्य च सम्बन्धो'न कलञ्ज-
मक्षयेत्"इत्यादिवाक्यात्मतोयते, तथापि तस्यानुष्ठेयत्वा-
द्वाक्यस्यानुष्ठेयनिवृत्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह न चेति । सम्ब-
न्धस्याभावात्तद्वानुष्ठेयतेत्यर्थः । अमक्षणादि कार्यमिति
विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किञ्च स्यादित्याशङ्क्याह
न चेति । तस्यापि कार्यार्थत्वे विधিনিषेधभेदभङ्गात्
नञश्च स्वसम्बन्धभावबोधने मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ
क्षणापाताविषयविषयये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो
निषेधशस्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकारणात् प्रवृत्ताक्रि-
यानिष्ठतुल्यपलक्षितादौदासीन्य दन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातो-
त्यर्थः । भावविषय कर्त्तव्यत्व पिधीनामर्थोऽभावविषयस्तु
निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह । अकर्त्तव्यतेति ।
अभावस्य भावत्वाभावात् कर्त्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति
हि शब्दार्थः । प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जमक्षणा-
दिज्ञानदर्शनात् तद्विद्वत्तेर्नियोगाधीनत्वात् तच्चि-
हमेव वाक्यमेवमिति चेन्नेत्याह । क्षुधासंख्येति ।
विषयिप्रमाणहृतस्य पयोर्भासं कलञ्जम् । नञ्प्रभाष्य-
मिषापयुक्तस्याक्षपामादि । तद्विषयस्योऽभोज्ये'न माप्ते
यदुक्तमपानं क्षुत्क्षामस्रोतपत्रं तद्विषेधधीसंस्कृतस्य
तद्विषयत्वा बाध्यमित्यत्र लौकिकवृत्तान्तमाह । मृगत-
णिकायामिति । तथापि प्रवृत्त्यभाषसिद्धये विधिरर्थ-
तामिति चेन्नेत्याह । तच्चिह्नमिति । तदभावः प्रवृत्त्य-
भावो न विषयत्वप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धे-
रित्यर्थः'आमन्दगिरि' ।

नैयायिकमते तत्र बोधप्रकारः शब्दवि० दर्शितो यथा—
"ननु 'न कलञ्जं मक्षयेत्'इत्यादि विध्यर्थनिषेधात्तुपपत्तिः
तद्वक्ष्यणस्य त्रयोऽरूपेऽसाधनत्वात्, न चासुराऽविद्यावत्
पर्युदासलक्षणया विरोध्यनिषाधनबोधनं, नञोऽसमस्त-
त्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्ते-
रिति चेत् न विशेष्यवति विधिनिषेधस्य "सविशे-
यत्वे हीति"न्यायेन विशेषणनिषेधपर्यवसायितया कलञ्ज-
मक्षयमित्युत्पत्तिमान्तरीयकदुःसाधकदुःसाधनमिति"न
कलञ्जं मक्षयेत्"इत्यनेन बोधनात्, इत्साधनतावाचकस्य
विधेः सामान्ये निषेधात्तुपपत्तेर्बलवदनिष्टानुबन्धो-

एसाधनविशेषे तात्पर्यं' तथा चाशक्यविशेषणनिषेधपरत्वं
नञ इति कश्चित् तन्न यथाह्ययोग्यतया सिद्धं विहाय
घटत्वेन तदितरान्वयो न तच्छिद्देतरत्वेन, शुगपदु-
ष्टिद्वयविरोधात् तथेहापि बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन
नोपस्थितिरिति

विशेषबोधप्रकारस्तु आस्यातवादे गदाधरेण दर्शितो यथा
'न कलञ्जं मक्षयेत्' इत्यादिनिषेधविधेः' प्रामाण्यात्तुरोपेन
बलवदनिष्टानुबन्धित्वस्य विध्यर्थे प्रवेश निषेधोऽपि, कलञ्ज-
मक्षणादौ तद्विद्वत्तेर्नियोगेऽसाधनतासम्बन्धेन तदभावस्य नञा-
बोधने तत्प्रामाण्यात्तुपपत्तेः । बलवदनिष्टानुबन्धि-
त्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वे तद्विषयभावो बलवदनिष्टानुबन्धि-
कमिति तत्कर्त्तव्यत्वावितो बोध्यत इति तत्प्रामाण्या-
त्तुपपत्तिः । बलवदनिष्टानुबन्धित्वस्येऽसाधनताविशेष्यतया
वाच्यत्वे विधिभावावस्थैव शब्दबोधे न मानं पदा-
र्थकदेश इतरविशेषणत्वेनोपस्थितत्वेन नञर्थविशेषण-
तया अनिष्टानुबन्धित्वान्वयासम्भवात् । वस्तुतो
विधिदृष्टतौ विशेष्यविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्
पृथगेव बलवदनिष्टानुबन्धित्वताया वाच्यत्वम् । न च
बलवदनिष्टानुबन्धित्वस्येऽसाधनताविशेष्यत्वे विधिवा-
क्यतः क्रियाविशेष्यकेऽसाधनताज्ञानसम्भवात् क्रिया-
गोचरचिकीर्षार्थं विधिवाक्यजन्यशब्दबोधोत्तर-
मिषाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं बल-
नीयमिति तदकल्पनप्रयुक्तत्वावमेव, बलवदनिष्टा-
ननुबन्धित्वविशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यं
क्रियायां बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानतद्गोचरेऽन्योर्ज्ञेयतया
बलवदनिष्टासाधनत्वस्येऽसाधनताविशेषणत्वमते क्रिया
विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानान्तरं कल्पनीयतया वक्ष्ये
कल्पनाशङ्क्यात् । यदि च बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञान-
मेव तदुद्देश्यसामग्रीत्वेन इच्छाप्रतिबन्धकं न तद-
साधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुदोक्तविशेष्यविशेष्यभावे विनि-
गमकस्य सम्भवेऽपि विधिदस्य वाच्यत्वोपपत्तेः तत्र
बाधेन तद्विधायकश्रुतेरप्राप्तावप्रवृत्त इति शक्ति-
भेदस्य श्लेषस्थे इत्साधनताबोधस्य बोधगमः कार्य-

श्रुतं । मणिकतापि तत्र बलवदनिष्टाधनत्वविनि-
 श्चिन्नेष्टसाधनत्वस्य भानं लिखितं तदभानञ्च विशि-
 ष्टशक्तिपक्षे न सम्भवति विशिष्टशक्तेर्विशेषणविनिर्मा-
 केण विशेषाभासकत्वात् । तद्वर्त्मप्रकारेण पदार्थविषय-
 कशाब्दबोधे तत्तद्वर्त्मश्रेयशक्यतावच्छेदकतापर्याप्तप्रवगाहि-
 ज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टसुखादिशाब्दकस्वर्गा-
 दिपदाहिना लक्षणा केवलसुखत्वादिशाब्दबोधापत्तेः ।
 “इदन्तं बोधं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखा-
 जनकत्वं ब्रह्मायाससाध्ययागादौ तस्य भावात् नापि
 बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां
 बलवद्द्वेषविषयत्वेनाऽव्यावर्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रयत्न-
 तथा तस्य विधित्वायोगाच्च बलं बलवान् द्वेषस्तज्जनकता-
 ज्ञानत्वेन बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिषामान्यं प्रति
 प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु नरकाजनकत्वं पाप्माजनकत्वं
 वा, तद्विरहस्यैव कलझलक्षणादौ नञ्बोधमात्रं” शब्दः प्र०
 कलट न० क जलं लटति आहणोति लट-लब्-६१० ।

गृह्याध्यादने (चाल) तृणादिष्वे पदार्थे शब्दः ।

कलतूलिका स्त्री कं सुखं लाति विषयत्वेन ला-क कलं
 सुखविषय कामं तूलयति निष्कर्षति पूरयति वा तूल
 पूरणे-निष्कर्षे वा शतुल् । इच्छावत्याम् स्त्रिया तिका० ।
 इच्छावाः सुखविषयत्वेन सुखाघायकत्वात् तत्पूरकत्वात्
 तन्निष्कर्षकत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम् । कलकूजिका कलकूजिका
 वा अत्र पाठान्तरमिति उभयत्र प्र० साधु ।

कलत्र न० गड-सेवने अत्रन् आदेश कः डस्य लः,
 कलं लायते लै-क-कल-शासने वा० अत्रन् डस्य
 लो वा । भाष्यायाम् “कलत्रवानहं माते” ।
 “कलत्रवन्मात्मानमवरोधे भक्ष्यपि” “वस्तुमत्या
 हि नृपाः कलत्रिणः” रघु० । “पत्युस्त्रियामिह महौष-
 धयः कलत्र-स्थानं परैरनमिसूतमूर्ध्वहन्ति” भाष० “नीत्वा
 रात्रिं चिरविलसनात् सिद्धविदुत्कलत्रं” जेष्ठ० ।
 २ मितस्त्रे अमरः “कलत्रभावेण विलोसनीविना” किरा० ।
 गृपाणां २ दुर्गस्थाने जेष्ठ० । [लक्ष्णे राजनि० ।

कलधृत न० कलेनावयनेन धौतं शुद्धत्वात् प्र० ।
 कलधौत न० कलेनावयनेन धौतं शुद्धम् । १ खण्डे ।
 “यस्यां कपोलं कलधौतभासकान्नेषु भेजे मण्डिर्दपिच्यो”
 भाषः “व्योमसृग् यः प्रचयता कलधौतमिच्छीः” भाषः ।
 २ रूपे च भेदि० “अनतिविरोज्जितस्य जलदेन
 विरस्यितवस्तुदृष्टस्य पवसोऽस्तकृतिम् । विरस्यितवीर्य-

वज्रशकलान् सकलामिह विदधाति धौतकलधौतमहीम्”
 “अधिरात्रि यत्र निपतन्नभोस्त्रिङ्गां कलधौतधौतशिल-
 वेष्टनानां रुचौ” भाषः “अमलकलधौतपट्टायितमष्टमी-
 चन्द्रशकलाकारम्” काद० । कलो ध्वनिभेदौ धौत शुद्धो-
 ऽल । इकलध्वनौ विश्व० ।

कलध्वनि पु० कलोध्वनिरस्य । १ पारावते २ कोकिले ३ मयूरे
 जातित्वात् स्त्रीत्वमपि । ४ मधुराव्यक्तध्वनियुक्ते त्रि० ।
 कर्म० । ५ मधुराव्यक्तध्वनौ पु० ।

कलन न० कलयत्यनेन कल-गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने करणे
 ल्युट् । १ चिह्ने २ वातपित्तादिदोषे च तैः स्वरूपास्तमानात्
 तथात्वम् । ३ पक्षे ४ प्राप्ते । “कलनात् सर्वभूतानां च कालः
 परिकीर्तितः” ति० त० विष्णु च० पु० । ५ ज्ञाने च “लोका-
 नामन्तकत्वाच्च कालोऽन्यः कलमात्मकः” सू० सि० । “कल-
 नात्मकं ज्ञानविषयस्वरूपः ज्ञातुम् शक्य इत्यर्थः” रङ्ग० ।
 “न सोऽस्ति प्रलयो लोके यः कालास्तुगमादते” इत्युक्तेः
 ज्ञानमात्रस्य कालविषयकत्वात् तथात्वम् । कं जलं लाति
 उत्पत्तिसाधनत्वेन तत्रा घनं नमति नम-बा० ड । ६ वेतस-
 दृष्टे पु० राजनि० । तस्य जलसमीपजातत्वात् तत्स्रोतसा न-
 मनाच्च तथात्वम् । “क्षियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः
 कलान्नयः । कलनं (लं) त्वेकरात्रेण पेश्वरात्रेण बुद्धुदम्”
 भाग० २, २०, २७ उक्ते ७ एकरात्रेण प्रच्यमाने गर्भकारणे
 रेतोविकारभेदे इति शब्दकल्पद्रुमादयः । तच्चिन्त्यम्
 “यार्त्तव वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि । मासि
 मासि विवर्द्धते गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । कललं जायते
 तस्याः इति” सुश्रुते “दृष्टा करणान्नयिणः कार्यान्नयि-
 णश्च कललाद्याः” सा० कारिकायाम् “कार्यं शरीरं तस्या-
 यस्याः कललबुद्धुदमासपेयीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः” कौ०
 उक्तेश्च तदेकवाक्यतया लकारद्वययुक्तपाठस्यैव भागवतेऽवधृत-
 त्वेन नकारयुक्तपाठोलिपिकरप्रमादकतः इति विवेच्यम्
 कलना स्त्री पु० कल-भावे युच् । १ ज्ञाने २ पक्षे ३ प्राप्ते
 ४ व्यामोचने ५ अथमोचने च “पिच्छावचूडाकलनामिषोर”
 भाष “कलनामामोचनमवमोचनं वा” मल्लि० ।

कलनाद् पुंस्त्री कलोनादोऽस्य । १ राजहंसे राजनि०
 स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । २ कलध्वनियुक्ते त्रि० ।
 कर्म० वा० । ३ कलध्वनौ पु० । [जातिशब्दे विहतिः ।
 कलन्दर पुंस्त्री वसुधद्वारजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
 कलन्दिका स्त्री कं सुखं लाति विषयतया ला-क कलं
 कामं ददाति दा-क प्र० । रुम् च टाप् अत इत्यम् ।

विहोहोहितादिः उपकरसादस्ये त्वाद्वा "२४, २०। अत्र-
मेधप्रगुदेवकयने । अमक्षप्रकरणे अस्यामक्षप्रतोक्ता
मनना "कलविह्वं लवं हं" अक्राहं "आमकुकुटम्"
तन्मांसगुणाः तस्य संज्ञामेदस्य सुष्ठुते उक्तो यथा—

अकोरकलविह्वमयूरकरोपचक्रकुटुमारङ्गयतपत्रकति-
रकुररबाहुकयसप्रभृतयस्त्राहना विष्करालघवः शीत-
मधुराः कषाया दोषमनाथ"। सुखपादैर्हमनात्त्राहनाः।
भावप्र० विशेषतस्तन्मांसगुणा उक्ता यथा—

चटकः कलविह्वः स्यात् कुलिङ्गः कासकण्टकः। कुलिङ्गः
शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्लकफप्रदः सन्निपातहरो
नेत्रसचटकयातिशुक्ल "२ कलिङ्गटके मेदि० ।

कलश पु० कल मधुराव्यक्तं ध्वनि शक्ति शु-गतौ वा० उ।

१पटे । कर्षण्यदे दर्शितभावप्रकाशोक्तो २मानभेदे च ।

कलशदिर् स्त्री कलशस्य दीर्घरणम् दृ-भावे किप् ।

अश्विकलशविदारणे "अथ कलशदिराम् यदि कलशो
दोष्येताहविषमिति ब्रूयात्" "यद्यमीतासु दक्षिणासु
कलशो दीर्येत तत्राप्येकमेव गा दद्यादथावभ्यादेवो
देन पुनर्दीर्येत पुनर्यज्ञोच्चेव तत्र प्रायश्चित्तिरिति
कलशदिराम्" यत० ब्रा० ४, ५, १०, ७ ।

कलशपोतक पु० नागभेदे "आर्यकयोपक्रयैव नागः कलश-
पोतक" भा० शा० १५ छ० ।

कलशि स्त्री क जलं छाति ला-क तथा जती श्रीर्यति
वा० गृ-डि । (चाकुलिया) १ष्टत्रिपस्याम् अमरः २पटे
हेमच० "कलशितदधिधुर्वी" वज्रवा सोऽवन्ति भाषः। अस्स
हदिकारान्तत्वात् वा होप् कलशोत्पन्नयत्न ।

कलशीकण्ट लि० कलशाः कण्ट इव कण्टोऽस्स । १कलशी
कण्टलस्यकण्टान्विते २अभिभेदे पु० ततः गोलप्रत्ययस्य
बहुव उपका० वा शुक् । कलशीकण्टय कलशीकण्टाः
कलशीपदी स्त्री कलशीव पादावस्था। अन्त्यहोपः समा०
कुम्भपदा० होप् पञ्जावप । कुम्भाकारपादयुताया
स्त्रियाम् । [सगस्ये मनो कुम्भसम्भवशब्दे तत्कथा ।

कलशी(सी)सुत पु० कलशा(साः)सुत इव ततोत्पन्नत्वात् ।

कलशोदर पु० कलश इव उदरमस्य । दानवभेदे "सुराहु-
कलशाहुव वरुणः कलशोदर" हरिवं० २४० ।

२कुम्भकारोदरपुक्ते लि० स्त्रिया वा होप् ।

कलस पु० जल जलेन कसति कस-अच् २त० । १पटे
हेमच० । तन्नामनिवृत्तिः "कलं कलं दृष्टीया त
देशानां विभर्त्तुम् । निर्मितोऽयं स वै शक्यात् कलससेन

कथ्यते" निर्वाणत० उक्ता । "सागरे मथ्यमाने त्व पोयूपार्थ
सुरासुरैः । पीयूषधारणार्थाय निर्मितो विश्वकर्मणा ।
कथाः कलसास्तु देवानामपि तावताः पृथक् पृथक् । यतः
कलसास्तु कलसास्तस्य परिकीर्त्तिता" कालि० पु० ८७ अ०
पृथो० साधनम् । कर्मादौ स्थाप्यफलसमानसुता या० ति०
यथा—"पश्चादद्गुलो, व्यास उत्सेधः पोडशाङ्गुल" ।
कलसानां प्रमाणान्तु सुखमष्टाङ्गुलं मतम् । पट्विशदद्गुलं
कुम्भं विस्तारोन्नतियालिनम् । पोडश हादंशं वापि ततो
न्यूनं न कारयेत्" । पुष्पाभिषेके कालिकापु० ८७ ।
पुष्पाभिषेके स्थाप्यचटनामभेदस्तत्स्थापनप्रकारश्च तत्रै-
वाध्याये यथा "नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निमोधत ।
गोहोपगोहो मरुतो मयूखस्तथाऽपरः । मनोहा क्षपि-
मइय विजयस्तनुषोधक" । इन्द्रियघ्नो ऽथ विजयो
नवमः परिकीर्त्तित । तेषामेव क्रमाद्गुणः । नव
नामानि यानि त्व । शृणु ताम्यपराखेव शान्तिदानि
सदैव हि । क्षितीन्द्र प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलस
म्भवः । पञ्चमानी ततो द्वौ त्व वलमानस्ततः परः ।
कोषसम्भवनामा त्व षष्ठः स परिकीर्त्तितः । सोमस्तु
सप्तमः प्रोक्तवादिस्तु तवाष्टमः । विजयो नाम
कलसो यो ऽसौ नवम उच्यते । स त्व पञ्चमस्य प्रोक्तो
माहादेवस्वरूपपृष्टकः । षट्स्य पञ्चवक्त्रोपु पञ्चवक्त्रं स्वयं
तथा । यथाकाष्ठं स्थितं सम्यक् वामदेवादिनामतः ।
मण्डलस्य च पञ्चान्नः पञ्चवक्त्रपटं न्यसेत् । क्षितीन्द्रं
पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् । वायव्ये वायवं
न्यस्य आग्नेये अग्निवम्भवम् । नैर्ऋत्ये यजमानान्तु
ऐशान्यां कोषसम्भवम् । सोमसुत्तरतो न्यस्य
शीरं दक्षिणतो न्यसेत् । अथैव कलसाश्चैव तेषु
चैतान् विचिन्तयेत् । कलसानां मुखे ब्रह्मा श्रीवाया
शङ्करः स्थितः । मुखे त्व संस्थितो विष्णुर्भ्रूये नाहगणा
स्थिताः । दिक्पाला देवताः सर्वे वेदयन्ति दिशो
दश । कुक्षौ तु सामराः सप्त सप्त द्वीपाश्च
संस्थिताः । नक्षत्राणि मङ्गाः सर्वे तथैव कुक्ष-
पर्वताः । गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव
च । कलसे संस्थिताः सर्वे तेषु तानि पिचिन्तयेत् ।
रत्नानि सर्ववीमानि पुष्पाणि च फलानि च । वज्रं
मौक्तिकवैट्पत्यं मङ्गापद्मेन्द्रैस्साटिकैः । सर्वधाममयं
विस्वं नामरोहम्बरं तथा । वीजपूरकजम्बीरकाद्या-
न्नातकदादिमान् । यवं यावद्विद्य मोक्षार्थं मोक्ष-

सितसर्पम् । कुङ्कुमागुरुकूर्पूरमदनं रोचनं तथा ।
चन्दनञ्च तथा मोसीमेलं गुडं तथैव च । कूर्पूरपत्र
चण्डञ्च जल निर्यासकाम्बुदम् । शैलेयं वदरं जातो
पत्रपुष्पे तथैव च । काष्ठशाकं तथा पृष्ठा देवीं पर्णकमेव
च । घषा धात्रीं समञ्जसा तुष्टपक्वं मङ्गलाष्टकम् ।
दूर्वां मोहनिका भद्रा गतमूली गताधरोम् । पर्णाली
सरलां घुङ्गा सहदेवीं गजाङ्गुगाम् । पूर्णकोपं
सिता पाठा गुङ्गा सुरविकालशौ । व्यामर्कं गजदन्तञ्च
गतपुष्पा पुनर्णवाम् । आर्क्षीं देवीं शिवा रुद्रा सर्वस-
न्धानिका तथा । समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु
निधाययेत् । कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं
गदाधरम् । यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं सुखतया
यजेत् । प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण गङ्गरम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः ।

सर्वकर्मोपयोगिकलसस्थापनविधिः । रुद्रकल्पे दर्शितो यथा
ओं भूरसीतिसन्त्रेण मण्डलात्पूर्वस्थां दिशि भूमिसर्यं ।
ओं ओषधयः समन्तेति तत्र धान्यपुञ्जीकरणम् । ओं
चित्पतिर्मा पुनात्विति सप्तभिर्हर्षपवित् । कलसपवित्री-
करणम् । ओं आजिघ्रेति धान्यपुञ्जोपरि कलसस्थापनम् ।
ओं स्थिरोमवेति स्थिरीकरणम् । ओं मही द्यौरिति जलेन
कलसपूरणम् । ओं या ओषधीरिति तत्र सर्वविधिप्र-
क्षेपः । ओं ब्रीहयस म इति धान्यम् । ओं हिरण्य-
गर्भ इति हिरण्यम् । ओं अश्वत्येव इति पञ्च पञ्चवान् ।
ओं काण्डात्काण्डादिति दूर्वा । ओं स्योना पृथिवीति
पञ्च सप्त वा रुद्रश्च दापयेत् । ओं धान्यमसीति पूर्णपात्रे
धान्यनिधानम् । ओं पूर्णदर्शीति तस्यैव पूर्णपात्रस्य कलसो-
परिनिधानम् । ओं वा फलिनीरिति पूर्णपात्रे नारि-
केलादिफलस्थापनम् । ओं सुजात इति वासोयुग्मेन वास-
सा वा पवित्रेण वा कलससंवेष्टनम् । ततः कलसे गङ्गाद्या-
वाहनम् । इमं मे गङ्गे । यमुने । सरस्वति । सिताऽसिते
सरितौ । पायका नः सरस्वती । ओं अन्नावतीर्गोमती ।
ओं पञ्चनद्यः । ओं प्रपद्ये वरुण देव यादसापतिमोश्वरम् ।
याचितं देहि मे तीर्थे सर्वपापापत्तुष्ये । ओं गङ्गे । त्व
सर्वतोर्धामात्रयोऽसि यतस्ततः । यजमानामिषेकार्थमेहि
पाप विनाशय । तापनि । यमुने । देवि । त्रिषु
लोकेषु विश्रुते । यजमानामिषेकार्थमेहि पाप विनाशय ।
सरस्वति । नमस्तुभ्य महेश्वरि । हरिप्रिये । यजमाना-
मिषेकार्थमेहि पाप व्यपोह वै इति मन्त्रे ओं कल-

सस्य सुखे विष्णुरित्यादिभिरिति । प्रसन्नोभव सर्वदेत्यन्तर्भव-
यावाहनम् । ओं मनोज्ञमिरिति मन्त्रान्ते “कलसः । सुप्र-
सिद्धिर्लोमवेति प्रतिष्ठा । ततो गन्वादिभिः कलसपूजनम्” ।

अथ प्रतीकमात्रं मदर्शितम् सम्यगन्वाद्यं मत्
स्ततः तन्नादानादिपद्धतौ २२ पृष्ठादौ शेषः ।
अथ शास्त्रमेतात् मन्त्रमेतास्तु तत्तदुपन्यसेधेयाः
नगरात् कलसस्थापने विशेषः नि० वि० उक्तो यथा ।
भार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे “त्याद्र्यैष्टित्युक्ता
चेत् प्रतिपन्नाम्बिकार्चने । तयोरन्ते विधातव्यं कन-
सारोपणं शुद्धेति” । चित्तावैष्टित्युतापि द्विती-
यायुता चेत् सैव याज्ञेयुक्तं दुर्गोत्सवे । “भद्रान्विता चेत्
प्रतिपत्तुं सभ्यते विरुद्धयोगैरपि सङ्गता सती । शेषा-
पराङ्गे विनुधैर्विधेया स्त्रीपुत्रराज्यादिनिश्चिहेतरिति” ।
यदा तु वैष्टित्यादिपरिहारेण प्रतिपन्नं सभ्यते ।
तदोक्तं तत्रैव कात्यायनेन । “प्रतिपद्यान्विने भावि
भवेत् वैष्टित्चित्तयोः । आद्यापादौ परित्यज्य प्रारभेत्
वरात्कमिति” । मन्त्रेऽपि चित्तावैष्टित्युत्सर्ग-
प्रतिपक्षेऽप्येवैष्टित्युत्सर्गः । त्वान्वा अ याज्ञेयस्याद्याद्युरीये-
ऽंशे तु पूजनमिति” । रुद्रयामलेऽपि “वैष्टितौ पुत्र
मायं स्याच्चित्ताया धननाशनम् । तन्नात्र स्थापने-
त्कुम्भं चित्ताया वैष्टितौ तथा । स पूर्णं प्रतिपदेव ।
चित्तायुक्ता वदा भवेत् । वैष्टित्या वापि युक्ता स्यात्तदा
सभ्यन्दिने रवौ । अभिजित्ते चतुर्थं यत्तत् स्थापनमिच्छते” ।
“इदं कलसस्थापनं रात्रौ न कार्यम् । “न रात्रौ स्थापनं
कार्यं न च कुम्भाभिषेचनमिति” भातुल्लोके “मास्त-
रोदयमारभ्य वावत्तु दयं माहिका । प्रातः काष्ठं
इति प्रोक्तं स्थापनारोपणादिषु” इति विष्णुधर्मोक्तेः ।
रुद्रयामले “ज्ञानं माङ्गलिकं कला सती देवीं
प्रपूजयेत् । शुभाभिर्भुक्तिकाभिश्च पूर्वं कलां दत्तं वेदि-
काम् । यत्रान्वेयापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि चतुर्गुणम् ।
तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधना मन्त्रपूर्वकम् । सौवर्ण्यं
राजतं वापि ताम्रं अण्डयमेव नेति” । “कलसं
जलसंभृतं पुरं नैव” ।

कलसि स्त्री केन चरति लस-इत् । षटे शश्वि-
पर्याञ्च (चाकुलिया) ऐमं । इदिकारान्तत्वात् वा डीपु
कलसीत्युभयत्र “अलम्बितकलं शश्विकलसीकं रच-
यन्नोचत” नैव ।
कलसं पुनः कलं कामं हन्त्यत्र हन-डा० आधारे ङ । अर्ध-

चादि । विवादे वाग्विवादे (भक्त्या) “कलः । पुत्रेषु पुत्रैर्भे
कलहोन भविष्यति” भा० आ० ४८ । “न विवादे न
कलहे न सेनाया न सङ्गरे” मनुः । २ युद्धे अमरः ।
“विघ्नितस्य कलहमनेष्य विहिमः” “भाविकलह-
फलयोगमयी” भाषः ।

कलहंस पुंस्त्री कलप्रधानो हंसः । (बाह्वहंस) हंसभेदे
राजहंसे इन्द्रपत्रेणे च भेदि० । “कुन्दावदाता” कल-
हंसमाज्ञाः प्रतीयरे श्रोत्रमुखैर्निगदैः” भट्टिः । “कलहं
जलसंभृतं पुरं कलहंसं कलयास्वभूषणं” नैष०
“बभूवुः कलहंसलक्षणम्” कुमा० । स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । “कलहंसीषु मदाक्षसं गतम्” रघुः । ४ पर-
मात्मनि ब्रह्मणि च यन्दर० ।

कलहकार ति० कलहं करोति-क-हेत्वादावपि न ट किन्तु
अण् उप० ष० । कलहकारके । “हन्तुं कलहकारो-
ऽसौ यन्दकारः पपात अम्” भट्टिः ।

कलहनाशन च० कलहं नाशयति नश-शिच्-ल्यु ।
पूतिकरके यन्दरत्न० कलहनाशकता चास्य कार्मण विद्यायां
विख्याता ।

कलहप्रिय ४० कलह प्रियोऽस्मि । नारदे ऋषौ, तस्य कलह-
प्रियत्वं पुराण्यादौ प्रसिद्धम् । २ सारिकापक्षिण्याम्
स्त्रौ राजनि० ।

कलहान्तरिता स्त्री अवस्थान्तरप्राप्ते नायिकाभेदे । सा च
“चाटुकारमपि प्राञ्जनायं दोषादपास्य या । पञ्चाक्षपम-
वाप्नोति कलहान्तरिता तु सा” सा० ८० उक्तलक्षणा ।
अथा “नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽनिके
वीक्षितः कान्तस्य प्रियहेतवे मिजसखीवाचोऽपि दूरी-
कृतः । पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणावसौ गच्छन्मवा मूढा
पाणिभ्यामवबध्य हन्त सङ्घा कण्ठे कथं मार्पितं”

कलहाय कलहं करोति कलह-ङ्ङा नामधातु आत्म०
अक० सेट् । कलहायते अकलहाविट् । कलहायाम्
बभूव आस अक० । कलहायमानः कलहायितः ।

कला स्त्री कलवति कलते वा कर्त्तरि अच् कलते प्रायते
कर्मणि अच् वा । चन्द्रमण्डलस्य षोडशे भागे यथा च
चन्द्रस्य षोडशभागस्य कलाचन्द्रमाच्यत्वम् । तथा कालमा०
उक्तं यथा आन्दे—

“अमा षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता
परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमासन्ता
या एव श्रियः कलाः । तिथयः समाख्याताः षोडशैव

वरानने ।” इति “अयमर्थः या महामाया आधारशक्ति-
रूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता सा चन्द्रमण्डलस्य
षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिण्यमानाम्नी महा-
कलेति प्रोक्ता अयोदयरहिता मित्या तिथिसंज्ञिकैव
इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्यः
अयोदयपत्यः, पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः
षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । श्रुतिस्त्वस्मिन् पञ्चभिर्णय
एवोदाहृता । “तस्य रात्रव एव पञ्चदश कला भुवै-
वास्य षोडशी कलेति” । एवञ्च सत्यं सामान्यविशेषरूपेण
तिथिद्वैविध्यरुक्तं भवति तत्र वेदमतेषु कला अयोदय-
विवर्जिता भूवा षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथि-
सामान्यं वास्त्वविष्टः दृष्टिअयोमेताः पञ्चदश कला-
स्ताभिर्विष्टाः कालविभागास्तिथिविधेयाः । तासां पञ्च-
दशानामेकैका कला वज्रादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्च-
दश देवता क्रमेण पिबन्ति । तत्र वज्रिणा या कला प्रथमं
पीबते सा प्रथमेत्युच्यते, तथा युक्तः कालविशेषः प्राथ-
म्यवाचिना प्रतिपञ्चन्देनाभिधीयते । एवं द्वितीयादीनां
पञ्चदशानामा तिथीनां सामान्यवमन्तव्यानि, ता एताः
कल्पपक्षे तिथयो भवन्ति । पुनश्च तां पीता कलास्तेनैव
क्रमेण तत्र तथा वज्रादिदेवताभ्यो निर्गल चन्द्रमण्डल
पूरयन्ति ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रति
पदाद्यास्तिथयो भवन्ति । वज्रादिदेवताना कलापानं
शोभोत्पत्तौ पठितम्, तथा हि “प्रथमा पिबते वज्रिहि-
तीयां पिबते रविः । विश्वे देशास्तुतीवान्तु चतुर्थीं सखि-
जाभिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठी पिबति वासवः ।
सप्तमीं चतुर्थीदिव्या अष्टमीमज एकपात् । नवमीं कल्पपक्षे
ऽस्म यमः प्राप्नोति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिब-
न्तीकादशीसमा । द्वादशीं पितरः सर्वे सप्तमाप्नन्ति
मरुतः । त्रयोदशीं घनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् ।
चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कल
या शेषचन्द्रमा न प्रकायते । कला षोडशिका वा सा त्वपः
प्रविशते सदा । अमाया तु सदा सोम अशोषधीः प्रति-
पद्यते । तमोवधिमतं गावः पिबन्त्यस्युगतञ्च यत् । तत्-
कीरममृतं भूत्वा चन्द्रपूतं दिजातिभिः । कृतमग्निपु
यज्ञेषु पुनराप्यायते यज्ञी । दिने दिने कलाद्विः
पौर्णमास्या तु पूर्यतेति” ।

एवं षोडशानां कलानामेका मित्या अस्या अयोदय-
शाखिनी, तदेतत् अष्टकम् अत० मा० १४, ४, १, २२ ।

यथा “प्रजापतिः षोडशकलस्य रात्रय एव पञ्चदश-
कला भुवेवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यते
ऽप च जीयते सोऽमावास्या रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्वमिदं प्राणभृदनुमविश्य ततः प्रातर्जायते तस्यादेतां
रात्रिं प्राणभृतं मायं न विच्छिन्द्यादपि कलकासस्य”
“योऽयमन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एव संवत्सरात्मना
विशेषतो निर्दिश्यते रात्रयः अहोरात्राणि त्रिषय एव
मतिपदाद्या भुवैव नित्यैव व्यवस्थिता । एतासां वित्तत्वं
वक्तुं तत्संवाधयमाह स चन्द्रात्मा प्रजापतीरात्रिभिरेव
मतिपदाद्याभिरुपचीयमानाभिः शुक्रपक्षे वर्धते क्षणपक्षे
तामिरेवोपचीयमानाभिः कलाभिरुपचीयते अमावा-
स्यायं भुवैवा कला व्यवस्थिता । एव कलानां वित्तत्वे
चिद्धे तदुपचयामचयौ कर्मेत्यभिप्रेत्याह स कलात्मा प्रजा-
पतिरमावास्या रात्रिं रात्रौ या भुया कलात्मावस्थितोक्ता
एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणिजातं स्यावर-
जङ्गमात्मकमनुमविश्य यदपः पिबति यश्चोषधीरन्नाति
तत् सर्वमेवौषध्यात्मना व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय
ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया संवृत्तो भवति
यवमसौ प्रजापतिः पाटक्तात्मक संवृत्त एवं प्रजापतेः
पाटक्तात्मकमनुमविश्य प्रासङ्गिकमयमाह तत्कादिति
प्राणिन न प्रमापयेत् कलकासस्यापि सरटस्यापि प्राणं
न विच्छिन्द्यात्” भा० । चन्द्रकलानां नामभेदादिकमनुपदं
वच्यते । “सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्य कलाभिर्निषेवते”
“ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि” । “कला च सा
कान्तिमती कला(व)भूत” कुमा० । “कलावसमयेण गृह-
नमुच्यते” “कलादधान सकलाः स्वभाभिरुदुभासयन्
सौधसितामिराशाः” “निधिरन्ध्रसामुपचयाय कला”
इति च भाष्यं कलाधर कलाभृत् कलानिधिः कलायान् ।
२ स्वययवसाय च । “सोमसूर्याग्निभेदेन मातृकावर्णं
सम्भवा । अष्टत्रिंशत्कलास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिता” भा०
ति० । “सोममण्डलस्य षोडशकलता सूर्यमण्डलस्य द्वाद-
शकलता वज्रिमण्डलस्य दशकलतोक्ता” तासां भाषाणि
ध्ययरूपाणि च तत्र दर्शितानि यथा—
“अमृता मामदा पूषा त्रिष्टुप्पोरतिर्हृतिः । शशिनी
चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्री मीतिरङ्गदा । पूर्णा पूर्वा-
भृता कामदायिन्य सरजा कला १६ । तपिनी तापिनी
धूम्रा मरीचिर्जालिनी रुचिः । सुपुष्पा भोगदा विश्वा
बोधिनी धारिणी क्षमा । कलाया वसुदाः सौराः टठाना

द्वादशैरिताः १२ । “धूम्राचिर्हृता जालिनी जालिनी
विस्तुर्जालिनी । सुश्रीः सरुपा कपिका हव्यकव्यहृ
अपि । डादीना दशवर्षाणा कला धर्मप्रदा इमा” १० ।
अभयेष्टकराध्योया जेतपीताम्बा क्रमात्” ।

तथा अकारोकारमकारनादविष्वात्मकप्रवृत्तस्य पञ्चाशत्-
कलात्मकतासङ्का तन्नामभेदरूपाययपि ततोक्तानि यथा—
“तारस्य पञ्चभेदस्य पञ्चाशद्वर्णाः कलाः । अष्टिर्हृति -
अतिर्भेदा कान्तिर्हृत्सीर्हृति स्थिरा । स्थितिः विद्वि-
रिति प्रोक्ता कवर्गकलाः १० क्रमात् । अकाराद्-
मङ्गलोत्पन्नास्तत्प्रचामीकरप्रभाः । एताः सरट्ताम-
सकूपद्वयद्वयकुण्डिकाः । जरा च पाणिनी यान्तिरैवरी
रतिकामिके । वरदा ह्लादिनी मीतिर्हृत्सी स्तुतवर्णजाः १० ।
उकाराद्विष्णुमोत्पन्नास्तत्प्रचामीकरप्रभाः । अमीतिरङ्ग
चक्रेष्टमाहवः परिकीर्त्तिता । तीक्ष्णा रौद्री भवा
निद्रा तन्द्रा क्षुत् क्षोधिनी क्रिया । उत्करी कुल रेताः
सुः कपिताः पञ्चवर्णजाः १० । इत्येव मासोदुत्पन्नाः
सरस्वत्प्रवर्णजाः । उद्गृह्णन्तोऽभयं नृकं कमाव बाहु-
भिर्हरम् । ईश्वरेष्टोदिता विन्दो पीताम्बाऽश्वाऽविताः ३ ।
अनन्ताः पञ्चवर्णजा जवाकुसुमवर्णिना । अमर्षं हरिषं दहं
दधाना बाहुभिर्वरम् । निष्ठतिः सुप्रतिष्ठा ह्लादिना
यान्तिरमन्तरम् । रुजिका दीपिका चैव रेषिका बोधिका-
परा । सूक्ष्मा सूक्ष्माभृता यानामृता चायादिनी तथा ।
व्यापिनी व्यामरूपा सूरमन्ताः सरसंमताः १६ । वदामिनेन
संजातानाद्वादेताः सितत्विजः । अक्षकूपद्वयद्वयकपा
साद्यकरास्तुजाः । न्यासे त्र्येणवेदादौ षोडश सरजा
कला । इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्ववर्णविदा”
कल्पते ज्ञायतेऽनेन । अमृतास्तु १ उपनिषदे च ।
“तस्मै स होवाच इहैवान् शरीरे सौम्यः । स पुत्रो
यस्मिन्नेता षोडश कलाः प्रभवन्तीति” प्रज्ञोपनिषत् ।
“तस्मै स होवाच । इहैवान् शरीरे इदमण्डली-
काकाशमध्ये हे सौम्य । स पुत्रो न देवान्ते विज्ञेयो
यस्मिन् एता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राचाद्याः प्र-
वन्त्युत्पद्यन्ते इति षोडशकलाभिरुपाभिरुपाभिः वक्ष्य-
इव निष्कलः पुत्रो जन्मतेऽविद्यतेति” भाष्यम् ।
“पुरुषस्य षोडशकलत्वं न बाह्यावृषावर्णमेव, किन्तु
कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्वादिति वक्तुं शक्नोता इति
पाक्यतात्पर्यमाह षोडशकलाभिरिति” आनन्द०
अथा च पुरुषस्य षोडशकलत्वं ततोक्तं तत्तैव

प्रश्नोपनिषदि यद्वराचार्यस्तत्तद्भाष्ये च यथा—

“स ईशाशुक्रे कश्चिद्वदन्त्युक्तान् उत्क्रान्तो भविष्यामि कश्चिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिपास्यामीति” उप०। “तदुपाधि-
कनाधारोपापनयनेन विद्याया च पुरुषः केवलो दर्शयितव्य
इति कृतानां तत्प्रभवत्वमुच्यते । प्राणादीनामन्तर्निर्वि-
येषे ह्यहमे शुद्धे तन्मे यद्यतेऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्य-
प्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति कृतानां प्रभवस्त्व-
त्यप्यथा आरोप्यन्ते अविद्याविषयाद्यैतन्याव्यतिरेकेणैव
हि कृता जायमानास्तदन्वयः प्रतीयमानाश्च सर्वदा
सृज्यन्ते । अत एव भ्रान्ताः केचिद्विनस्य योगाद्भूत-
मिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिजेष्य जायते
नश्यतीति तत्परोक्षे नृत्त्यमिव सर्वमिति । अपरे
घटादिविषयं चैतन्यं चेतचित्तनिस्तस्यात्मनोऽनित्यं
जायते विनश्यतीति । अपरे चैतन्यं मूलधर्मः इति
लौकावतिकाः । अतः प्रायोपजननधर्मकचैतन्यमात्मैव नाम-
रूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यवभासते । “सत्यं ज्ञानमानन्दं
महत्” “विज्ञानमय एवेत्यादि” श्रुतिभ्यः । स्वरूपाव्यभि-
चारान् यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते
तथा तथा ज्ञातमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्य-
भिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चित् ज्ञायत इति
चातुपपन्नम् । रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति
वत् । व्यभिचरति तु ज्ञानं, ज्ञेयं न व्यभिचरति
कदाचिदपि । ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरेभावान्ज्ञानस्य ।
न हि ज्ञानेऽस्ति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्-
शुभ्रमेऽदर्शनात् ज्ञानस्यापि शुभ्रमेऽभावात् ज्ञेयाज्ज्ञान-
नरूपस्य व्यभिचार इति चेत् । ज्ञेयावभासकस्य
ज्ञानस्याकोवज्ज्ञेयामिव्यङ्गकत्वात् व्यङ्ग्यभावे आलो-
काभावात्तुपपत्तिरित् शुभ्रमे विज्ञानाभावात्तुपपत्तेः ।
न ह्यन्वकारे चक्षुषो रूपानुपपन्नौ चक्षुषोऽभावः
गम्यः कदाचित्तुमवैनाशिकेन । वैनाशिको ज्ञेयाभावे
ज्ञानाभावः कस्यचित्तेति चेत् ? येन तदभावः कस्यदे-
वज्ञानाभावः तेन कस्यात् इति यत्तद्वत् वैनाशिकेन ।
तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे ज्ञानाभाव इति
चेत् ? न, कदाचित्तुमवैनाशिकेन । ज्ञेयत्वभ्युपगमादभावोऽपि
ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिके, किञ्च तदव्यतिरिक्तहे-
तुज्ञानं किञ्च कश्चित् कदाचिदभावस्तु च ज्ञानात्-
कदाचिदभावः कदाचित्तेति न परमावृत्तीभावात्तद-
विज्ञानं च ज्ञानम् । न च निश्चयं ज्ञानस्याभावो-

नाममात्राधारोमे किञ्चिच्छब्दम् । अद्यामावो ज्ञेयो-
ऽपि सन् ज्ञानवदतिरिक्त इति चेत् तर्हि ज्ञेया-
भावे ज्ञानाभावः ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं
ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेत् । शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः ।
ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वहेतुभ्युपगम्यते—ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं
न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु
शब्दमात्रमेव तद्विज्ञानव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वद्व्यतिरिक्त
इति यद्वदभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे
ज्ञानाभावात्तुपपत्तिः सिद्धा । ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो
ज्ञानस्येति चेत् शुभ्रमेऽस्तिभ्युपगमात् । वैनाशिकैरभ्युपग-
म्यते हि शुभ्रमेऽपि विज्ञानास्ति, तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्यु-
पगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेत् भेदस्य सिद्धान्तात् ।
सिद्धं ज्ञायाज्ज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेका-
लज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम् । न हि तत्त्वज्ञं सृष्टमिषोऽजीव-
यितुं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वैनाशिकयतैरपि ज्ञानस्य
ज्ञेयत्वमेवेति । तद्वदन्येन तद्वदन्येनेति त्वत्त्वज्ञेति
प्रसङ्ग इति चेत् तद्विभागोपपत्तेः । पक्षस्य यदा हि
सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्त्वेन तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञान-
मेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यते वैनाशिके ।
न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थात्तुपपत्तिः ज्ञानस्य स्वे या-
विज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वज्ञानिरिति चेत् ? श्रीऽपि दोषस्तस्मात्
किञ्चिन्निरूपणेनाप्याक्रमनस्यादोषस्य ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युप-
गमादभ्युपगम्यते वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् सात्त्विका-
व्यभिचयेन ननवस्थाऽविचार्या । समान एवायं दोष
इति चेत् ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः । सर्वदेवकालपुरुषा-
द्यस्तत्त्वैकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदान् सवि-
तादिजलादिप्रतिविम्बद्वन्द्वकतयावभासत इति । नाऽसौ
दोषः । तथा चेदिष्टेऽप्युच्यते । ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे
परिच्छिन्नं पुरुषवदस्त्वपुरुष इति, न प्राणादिदन्ता-
कारणत्वात् । न हि शरीरगतपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य
ग्रहादीनां कृतानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्यम् ।
कदाकार्यत्वाद् शरीरस्य । न हि पुरुषकार्याणां
कृतानां कार्यं शरीरं कारणकारणं नाम इदं
पुरुषवदस्त्वपुरुष इति, न दोषस्तद्व्यतिरिक्तं चेत् ?
यदा श्रीकृष्णो ह्यस्तत्कार्यं सत् सत्कारणकारणं
शरीरमभ्यन्तरीयतोऽप्यादि तद्वद्व्यतिरिक्तोऽप्योऽपि
शरीरं सकारणकारणमेवेति चेत् प्राणस्य शरीर-
त्वात् । इत्यन्ते शरीरवद्व्यतिरिक्तत्वात्तद्व्यतिरिक्त-
त्वात् ।

नामरूपयोर्देनष्टं तन्वं पुरुष इत्येव प्रोच्यते अज्ञ-
विज्ञिः । य एवं विद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकलप्रख्य-
मार्गं स एष विद्याया प्रविलापितास्विद्याकाशकर्म-
जनितासु प्राणादिकलासकलोऽविद्याकलकलानिभिस्तो
हि सृष्ट्युत्पादपगमेऽकलत्वादेशाकृतो भवति । तदेतन्निवर्धे
एष लोको ” भा० ।

“अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिता । त वेदां
पुरुष वेद यथा सा वो सृष्ट्युः परिव्यथ ” उप० ।

“अरा रथचक्रपरिकरा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ
यथा प्रवेगितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कला
प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिसं-
कालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेदां वेदनीय पूर्ण-
त्वात् पुरुषं पुरि श्वनाहा-वेद जानीयात् । यथा हे
शिष्यावो युष्मान्मृत्युर्ना परिव्यथा सा परिव्यथयत् ।
व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्व अतस्तस्या मृदु युष्मा-
कमित्यभिप्राय ” भा० ।

तथा च प्राणः१ अज्ञा२ व्योम३ वायुः४ तेजः५
जलं६ ईश्वरी ७ इन्द्रिय ८ मनः ९ अक्षम् १० वीर्यम्
११ तपः १२ मन्त्रा १३ कर्म १४ लोकः १५ । नाम१६
इत्येता प्राणादिनामाना मोक्षस्य कलाः पुरुषस्य उपा-
य इति स्थितम् । “गता कला पञ्चदश प्रतिष्ठाम्” इति-
श्रव्यमाले च “प्राची दिक् कला दक्षिणा दिक् कबोदीची-
दिक् कलैव सौम्य । अक्षम् कल पादो अक्षयः प्रकाशवान्नाम
स य एतमेवं विद्वांसस्तत्कलं पादं अक्षयः प्रकाशवा-
नित्युपास्ते प्रकाशवान्निष्कालोके भवति प्रकाशवतो ह
लोकोज्ज्वलति य एतमेवं विद्वांसस्तत्कलं पादं अक्षयः
प्रकाशवानित्युपास्ते” “ईश्वरी कलाऽन्तरिक्ष कला द्यौ
कला संसृष्टः कलैव वै सौम्य ! अक्षम् कल पादो अक्षयोऽ-
नन्तवान्नाम । स य एतमेवं विद्वांसस्तत्कलं पादं अक्षयोऽ-
नन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवान्निष्कालोके भवत्यनन्तवतो ह
लोकोज्ज्वलति य एतमेवं विद्वांसस्तत्कलं पादं अक्षयो-
ऽनन्तवानित्युपास्ते” । “अग्निः कला सूर्य कला चन्द्र-
कला विद्युत्कलैव वै सौम्य ! अक्षम् कल पादो अक्षयो
ज्योतिष्मान्नाम स य एतमेवं विद्वांसस्तत्कलं पादं
अक्षयो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मान्निष्कालोके भवति
ज्योतिष्मतो ह लोकोज्ज्वलति य एतमेवं विद्वांसस्तत्कलं
पादं अक्षयो ज्योतिष्मानित्युपास्ते” । “प्राणः कला
अक्षुः कला शीलं कला मनः कलैव वै सौम्य ! अक्ष-

यः पादो अक्षयः आनन्तवान्नाम स य एतमेवं विद्वा-
सस्तत्कलं पादं अक्षयः आनन्तवानित्युपास्ते आन-
न्तवान्निष्कालोके भवत्यनन्तवतो लोकोज्ज्वलति य एतमेव-
विद्वांसस्तत्कलं पादं अक्षयः आनन्तवानित्युपास्ते” ।
अतारथश्चे शूरि उदाहरणम् इत्यम् ।

पल्लवात्मके ४ कालांशभेदे स च दि० वि० दर्शितोक्ता--
“योऽहोर्निमेषस्य अरामश्० भान स तत्परकालतमान
उक्ता । त्रुटिर्निमेषभृतिनिः ८ स काष्ठा तत्त्रुटि यथा सप्त-
चक्रे कथोक्ता । त्रिंशत्कलाऽऽशीं वटिका च च काष्ठादी-
द्वयं तैः सप्तचक्रे २० दिनं च । पूर्वचरं सेन्दु वितैः १० सप्त-
चक्रे पलं तैर्वटिका चचक्षुभिः ६० । काष्ठा वटीपरद्वः
अरामश्० काष्ठा दिनैर्वा द्विंशति १२ च वर्षम् । सेन्दु वटा-
द्येन वना विभानाः सुचक्रास्त्रयं कलाविशिष्टाः” वि० ।
“योऽहोर्निमेषस्योऽप्युपास्यो स निमेषः । स वावता
कालेन निमेष्यते तावान् काष्ठाऽपि निमेषचक्रेनो-
च्यते उपचारात् । तस्य त्रिंशद्विभानस्तत्परकाल-
तत्परस्य यथांश्च त्रुटिरिति । अथ च निमेषैरुदाहरणं
काष्ठा । कतिचिन्नाम्नादे तिभिर्भिरिति पाठः । काष्ठा-
त्रिंशता कथोक्ता । कथानां त्रिंशता वटिका । वा-
चाशीं नभुनस्य वटिभान इत्यर्थः । वटिकाद्वयेन
चक्रे सप्तचक्रे । चकानां त्रिंशता दिनम् । अथ
प्रकारान्तरेण दिनचक्रे । पूर्वचरं सेन्दु वितैः १० सप्त-
चक्रे । एकनालोक्तुः दिनालो ह्रस्वः । यथा “वाह-
कादो विवर्तानो दीर्घोऽनुपरस्य च” इति कल्पो-
कचके प्रतिपादितम् । वदचरं वाहकारं विवर्तानं
दीर्घं असाधारणं वरतः संयोगस्तद्वन्नि ह्रस्वचं वैव-
म् । पूर्वचरस्योऽर्धमात्रस्य वावान् काष्ठासप्तचक्रेन-
कोऽहः प्राणः । प्रचक्रोन्निवहणस्य चावोक्तवा-
नर्वाशी काष्ठा इत्यर्थः । वटिभिः प्राचैरेवं यानीयवचम् ।
यवाना वट्या वटी । वटीना वट्या दिनम् । त्रिंशद्-
नैरेकोमासः । काष्ठादीद्वयभिर्नैर्विति काष्ठास्य त्रिंशतो
दर्शितः” मजि० । “अहोऽस्तनवेवावां कलावालाऽपि
वा तिदि.” काष्ठावा० व्यासः । “प्रतिपक्षे वनाले च वटा-
नाले च वाटनी” मजि० । “स च त्रीणि त्रीणि
कलासप्तकाणि पञ्चदश च कला एवेकस्मिन् मासान्तिष्ठते”
इति सुत० । “कलादय वट्याणि वट्या वटिभ्यु
वसुधे । कथानां भवतिः प्रोक्ता” सुत० ।

“विचकानां कला वट्या तत्परकाला नाम उच्यते ।

तन्निश्चयता भवेद्वाशिर्भगणोद्वादेशैव ते” सू० सि० । उक्ते राशिचक्रस्य २१६००० मिते भागे च “क्षेत्रे समा देह्यन् समा विभागा इत्यादि” शि० क्षेत्रे कक्षाया समा- द्योन वर्षाद्योन समास्तुल्याः क्षेत्रविभागा ज्ञेया । ते के । चक्रराश्यांशकलाविलिप्ताः । यथैकस्य वर्षस्य मास- दिनादयो विभागा एव भगणस्य राश्यांशादयः” प्रसि० । सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपयोगिनि दिनज्यागुणिते व्यासाङ्गभक्ते सूत्रात्मके ६ पदार्थे च यथा—

“उक्ता प्रभाभिमतदिङ्मयमेन तावत् तामेव कालमियमेन च वक्षिभूयः । स्यादुन्नतं द्युगतशेषकथोर्यदल्यं तेनोन्नितं दिनदलं नतसञ्चक च । अथोन्नतादून-
युताचरेण क्रमादुद्गद्दृष्टिगोलयोज्या । स्यात्
स्त्वमेतद्गुणित द्युमौर्व्या व्यासार्धभक्तं च कलाभिधा-
नम्” शि० “दिषसस्य यज्ञत यज्ञ शेषं तथोर्यदल्यं तदुन्नत-
सञ्चं ज्ञेय तेनोन्नतेनोनीकत दिनदलप्रमाणं तन्नतसञ्च
भवति । अथोन्नतादुन्नतकालादुत्तरगोळे घरेणोन्नितात्-
दक्षिणे युतादुया ज्या तत् स्त्वम् सा स्त्वसञ्जेत्यर्थः ।
तत् स्तूत्रं द्युज्यया गुणितं त्रिज्यया भक्तं कला
सञ्ज्ञं भवति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले ज्याया
साध्या तस्मिन् काले स्वाहोरात्रहस्ते यावतीभिर्घटि-
काभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तासासुन्नतसञ्ज्ञा । येन कालेन
मध्याह्नादुन्नतस्य नतसञ्ज्ञा । अथ चरेण मध्याह्नादुन्नतयुत-
स्त्वोन्नतकालस्य किञ्च ज्या साध्या सा च ज्यामध्याववि-
र्भवति । स च मध्यमदेशोऽहोरात्रहस्तस्योन्नतसञ्ज्ञा
भवति । यत उन्नतसञ्ज्ञापाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रहस्तस्य
सञ्ज्ञाधोऽर्धम् । अत उन्नतसञ्ज्ञावधिर्जीवा साध्या । क्षिति-
जोन्नतसञ्ज्ञादोरन्तरं चरार्धम् । अतचरार्धेन वर्जितादु-
त्तादुत्तरगोळे, दक्षिणे तु युतात् । यत उत्तरगोळे
क्षितिजादुपर्युन्नतसञ्ज्ञा” दक्षिणेऽधः । तस्मात् कालादु या
ज्या साधिता सा त्रिज्याहस्तपरिणता । सा च स्तूत्र-
सञ्ज्ञा । अथ यदि त्रिज्याहस्ते एतावती, तदा द्युज्या-
हस्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्याहस्तपरिणता । सा च कला-
सञ्ज्ञा । इदानीं प्रकारान्तरेण कला तस्याष्टयटि-
भाह” प्रमि० । “स्त्वत् कुजोवागुणितं विभक्तं चरज्यया
स्यादधवा कला सा । कला पञ्चोत्तजकोटिनिम्नी
तत्कर्चभक्ता भवतीत्यष्टि” शि० । “अथवा तत् स्त्वम्
कुज्यया गुणितं चरज्यया भक्तं सत् कला भवति । सा
कलाहवा पञ्चोत्तजकोटिभिर्गुणा स्त्वत्कर्चभक्तेन भाज्या

फलमपेक्षयतिर्भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चरज्या-
कुज्ये तिज्याद्युज्यापरिणते । अतस्ताभ्यां चातुपातः ।
यदि चरज्यया कुज्या लभ्यते तदा सूत्रेण किमिति ।
फलं कला । सा कलाऽहोरात्रवृत्ते ज्या । सा फल-
वशादक्षकर्णवत् तिरश्चीना जाता । अथ तस्या
कोटिसूत्रमात्रमानेयम् । तत्रानुपातः । यदि फलक्षेत्र-
कर्णेन तत्कोटिरुच्यते तदा कलाकर्णेन किमिति ।
फलमुन्मण्डलशङ्कपसमसूत्रादुपर्यर्कबिम्बादध ऊर्ध्व-
कोटिरूपं भवति । तस्येदमष्टिसंज्ञा भविष्यति ।

“स्नायुभिश्च प्रतिच्छेद्धान् सन्ताश्च जरायुणा । ह्येष्मणा
वेष्टिताश्चापि कलाभागास्तु तान् विदुः । धात्वाशयान्तरे
धातोर्यं ह्येदस्त्वधितिष्ठति । देहोष्मणाभिपक्वश्च सा कलेत्य-
भिधीयते” भावप्र० उक्ते देहस्य धात्वाशयान्तरस्य
७धातुह्येदभेदे तद्देहाश्च तत्त्वैषोक्ताः । “आद्या मांसधरा
प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी । मेदोधरा तृतीया तु
चतुर्थी ह्येष्मधारिणी । पञ्चमी च मल धत्ते षष्ठी पित्त-
धरा मता । रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः”
“एकमात्रात्मकलघुवर्गस्य” “षड्विपसेऽष्टौ” सप्त कलास्तथा
सप्तोऽस्युर्नो निरन्तरा । न समात्र पराश्रिता कला”
“सर्वगुर्वन्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । त्रयाश्च-
तुर्लघूप्रेता पञ्चाव्यादिषु संस्थिताः” इति च
हस्त० “अष्टप्रयोगे मूलधनादधिके आत्यन्तिकाधनस्येन
उत्तमर्णाय दीयमाने एतद्विक्रमे (मुट) पदार्थे” मेदि० ।
“भासे यतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यात्” लीला० १० स्त्री-
रजसि १ नौकाया १२ कपटे च विश्वः ११ गीतादिविद्याभेदे
सा च चतुःषष्टिर्द्विधा शैवतन्त्रोक्ता यथा—१ गीतम्
२ वाद्यम् ३ नृत्यम् ४ नाट्यम् ५ आलेख्यसूक्ष्मविशेषकच्छेदम्
७ तण्डुलकुसुमनजिविकाराः ८ पुष्पास्तरणम् ९ दशनवचना-
ङ्गरागाः १० मणिभूमिकार्कम् ११ शयनरचनम् १२ उद-
कवाद्यम् १३ उदकघातः १४ चित्रायोगः १५
मास्यपचनविकल्पाः १६ केशशेखरापीडयोजनम् १७
नेपथ्ययोगाः २८ कर्णपत्रमङ्गाः १९ गन्धयुक्तिः २०
भूषणयोजनम् २१ इन्द्रजालम् २२ कौशुमारयोगः
२३ हस्तकावचम् २४ चित्रयाकापूपभक्ष्यविका-
रक्रिया २५ पानकरसरागासवयोजनम् २६ स्त्री-
वापकर्म २७ वीणाडमरुकछत्रत्वष्टीडा २८ महेलिका
२९ प्रतिभा ३० दुर्वचकयोगाः ३१ पुस्तकशासनम्
३२ नाटिकारङ्गायिकादर्शनम् ३३ काव्यसमस्यापूरणम्

वीजानि दाष्टानि के तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरेऽकृतः श्रूयते । वीजद्वयादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्व' निरवयवश्च पुरुषः सावयवश्च कलाः शरीरञ्च एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किञ्च ताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो ह्यनन्त ! किन्दृष्टान्तेन वक्ष्यात् स्यादिति चेन्न वक्ष्यन्त्याकारकत्वात् । न हि वक्ष्यन् वस्तुनोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते किन्नाहं यथाभूतार्थावद्योतने । तस्मादन्तः शरीर इत्येतद्वचनं अगदुस्थान्तर्व्योमेतिवच्च द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च । दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिबिम्बैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते जात उच्यते—अन्तःशरीरे होस्य । स पुरुष इति । न पुनराकाशकारणं सन् कुरुष्वदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसाप्रीच्छति वक्तुं मूढोऽपि । किञ्चन प्रमाणभूता श्रुतिः । यस्मिन्नेता बोद्धव्य कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणाय कलानां प्रभवः, स आत्मोऽयौऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते । चैतनपूर्विका च स्फटिरित्वेवमर्थे च पुरुषः बोद्धव्यकल एतौ यो भारद्वाजेन, स ईशाचक्रे ईक्षण दर्शनं चक्रे लतयानित्वर्थः । स्फटिककलादिविषयं कथमित्युच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्तो भविष्यात्सहमेव वा कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिवास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ॥

‘स प्राणमसृजत प्राणच्छब्दां च वायुर्ध्वोतिरापः पृथिवीन्द्रिवम् । मनोऽज्ञमज्ञाधीर्यं तपो मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च’ उपनि० ।

‘नन्वात्माऽकर्ता, प्रधान कर्तृ, अतः पुरुषाय प्रयोजनशरीरकृत्य प्रधानं प्रवर्तते सहदायाकारेण, तत्त्वेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणैषापूर्वकं कर्तृत्वपुल्लभं सत्त्वादियुक्तसाध्यो प्रधाने प्रमाथोपपन्ने स्फटिकर्त्तरि सति ईशदेव्यानुवर्त्तिषु परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वात्तुपपत्तेः । न हि चेतनावान् बुद्धिपूर्वकार्यात्मनोऽनर्थं कुर्यात्, तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेष्टापूर्वकमिव निवर्तकमेव प्रवर्त्तमानेऽचेतने प्रधाने चैतन्यवदुपकारोऽय—स ईशाचक्रे इत्यादिः । यथा राक्षः सर्वार्थकारिणि भूत्ये राजेति इति चेत् ? नात्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः । यथा साङ्ख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामितोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वदेवादि नाभीयादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमप्यनुतिप्रामाण्यात् । तत्त्वान्तरपरिणामादात्मनोऽनित्यत्वाद्युक्त्यानेकत्वनिमित्तं

चिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनरेवादिना स्फटिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादि-सर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, एकस्याप्यात्मनोऽविद्यादिप्रयत्नान्तरूपोपाध्युत्पाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनोऽनित्यत्वादि-शास्त्रकृतसं व्यवहाराद्युपरमार्थं परमार्थतोऽनुपाधिकृतञ्च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयवस्तुपादेयं, सर्वतार्किकबुद्ध्यानुपगमाद्यनुपपन्नं यिषमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकत्वञ्च स्यादहं तत्त्वात्सर्वं भावानाम् । साङ्ख्यस्य विद्याध्यारोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलस्येति कस्यचित्त्वाऽऽगमबाधत्वात् न कृतस्य स्थानं; परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येकत्वं तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किकविराजतबह्विविधाः वन्तो विहस्यन्ते । तथेते तार्किकाः शाङ्ख्यैरित्येव परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् आनिवाधिन इव प्राणिनोऽन्योन्यं विरुध्यमाना अर्थादर्थित्वात् परमार्थत्वाद् रमेवापक्षवन्ते-ऽतस्तत्त्वतमनाहत्य वेदानां तत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरयन्तो सुसुक्ष्मं स्युरिति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यते-‘आभिः न तु तार्किकतात्यर्थेन तथैतत् ज्ञानोक्तम् । “विवदन् खेऽवनिषिष्य विरोधोद्भवकारणम् । तै शरन्नित-सदुबुद्धिं सुखं निर्वर्ति न वेदितु” । किञ्च—भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रियदोर्विशेषात्तुपपत्तिः । का नामासौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तृत्वपुरुष कल्प्यते न कर्ता । प्रधानन्तु कर्त्तृत्वं न भोक्तृत्वमनूक्तं पुरुषचिन्मात्र एव स्वात्मस्यो विक्रियते भुञ्जानोऽनन्तान्तरपरिणामेन । प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेकमनुब्रूम्येतेन चेत्यादिष्वर्थवत्तद्विपरीतं पुरुषः । नाऽसौ विशेषो बाह्यत्वात्स्वात्मनोऽनित्यत्वे । केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्व नाम विशेषो भोगो त्यक्तिकाये चेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनिरवस्थादये मेतच्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्नाहं दृष्टाकारेण च परिवर्त्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुन प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठति इति अस्या कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति बाह्यत्वात् च प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते । अथ भोगकायेऽपि चिन्मात्र एव प्राप्नोतुं पुरुष इति चेत् ? न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य । भोगकाये चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थेव, तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न प्रधान

स्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्तात्त्विक-
विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्यद्रादसाधारणधर्मवतामग्न्या-
दीनामभोक्तृत्वे हेतुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयो-
रुपपत्तिरिति चेन्न प्रधानस्य पारार्थ्यहेतुपपत्तेः ।
न हि भोक्तृत्वोद्धारितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रका-
शयोरितरेतरप्रकाशने । भोगधर्म इति सत्त्वाङ्गिनि-
चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बादयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य
भोक्तृत्वमिति चेन्न पुरुषस्य कस्यापनयनार्थं भोगसाधन-
शास्त्रं प्रयोयतेऽविद्याध्यारोपितानर्थापनयनाय शास्त्र-
प्रणयनमिति चेत् ? परमार्थतः पुरुषो भोक्तृव न कर्त्ता
प्रधानं कर्त्तृव न भोक्तृ परमर्थसदृशस्त्वनर पुरुषाच्चेतीयं
कल्पना ऽऽगमनाद्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्त्तव्या
सुसुक्ष्मि । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति
चेन्न अभावात् । न हि शास्त्रप्रणेत्यादिषु तत्फलार्थिषु च
शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थक सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात् । न
द्यात्मकत्वे शास्त्रप्रणेत्यादयस्ततोऽभिज्ञाः सन्ति तदभावे
एव विवक्ष्यतेऽनुपपत्त्या । अभ्युपगते व्यात्मकत्वे ममा-
पार्थक्यभ्युपगतो भवता वदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तद-
भ्युपगमे च कल्पनानुपपत्तिमाह शास्त्रम् । “यत् त्वस्य
सर्वमात्मैकभूतत्वेन क पश्येत् ?” इत्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युप-
पत्तिश्चाह । अथवा परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविवेके “यत्
हि ह तन्मित्र भवतीत्यादि” । विचारतो वाजसनेयके ।
विभक्तो विद्याऽविद्ये परापरे इत्यादौ च शास्त्रस्यातो
न तार्किकवादभट्टप्रवेशः वेदान्तराजप्रमाणवाक्यगुप्ते
इहात्मैकत्वविषय इति । एतेनाविद्याक्षतनामरूपाद्युपाधि-
क्षतानेकगुणसाधनकतमेदवत्पादुमन्त्रः सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वे
साधनाद्यभावो दोषः प्रसूक्तो वेदितव्यः परैरुक्तं व्यात्मा-
नर्थककर्त्तृत्वादोषश्च । अस्तु इष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि
कर्त्तृत्वाद्युपचाराद्वा कर्त्तेति शोऽज्ञानुपपत्तः । “स ईक्षा-
क्षक” इति श्रुतेर्ह्यर्थसाधनात्ममाणभूतायाः तत्तु हि
गौणी कल्पना । यन्मस्य, यत्तु सृष्ट्यार्थो न सम्भवति । इह
त्वचेतस्य सृष्टवत्पुरुषविशेषोपेक्षया कर्त्तृकर्मदेशका-
निमित्तापेक्षया च बन्धनोच्चादिफलार्था निवृत्ता पुरुषं
प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यद्योक्तवर्गश्चेन्नरकर्त्तृत्वपक्षे
तत्पत्त्या, ईश्वरेणैव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषश्च सृज्यते ।
कथं ? स पुरुष उक्तप्रकारेणैविला प्राणं ? इतिरय-
गर्भाख्यं सर्वप्राणिकरसाधारमनरात्मामसृजत सृष्टवान्,
अतः प्राणात् त्रधा १ सर्वप्राणिनां शुभकर्मप्रवृत्तिहेतु-

भूताम् । ततः कर्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारण-
भूतानि महाभूतान्यसृजत । खं १ यद्गुणं वायुं ४ स्त्रेन
स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं दिगुष्णम् । तत्रा ज्योति ५
स्त्रेन रूपेण पूर्वाभ्याञ्च यद्दृश्याभ्याम् विशिष्टं त्रिगुणं
तथाऽऽपोहरणेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन
चतुर्गुणाः । तथा गन्धेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा
पृथिवी ७ । तथा तैरेव भूतैराव्यभिन्द्रिय ८ द्विप्रकार
नुद्गार्थं कर्म्मार्थञ्च दशसङ्ग्रहम् । तस्य चेश्वरमन्त्रस्य
सययसङ्ख्यादिखण्डनं मनः ८ । एवं प्राणिना कार्य
करणञ्च सृष्टा तत्स्वित्थं व्रीहियवादिखण्डनमन्त्रम् १० ।
ततश्चाद्यादयमानादीर्यः ११ सामर्थ्यं बल सर्वकर्म्मप्रवृत्ति-
साधनम् । तदीर्यवताञ्च प्राणिना तप १२ विशुद्धिसाधन
ब्रह्मीर्यमाणां, मन्त्राः १३ अपोविशुद्धानर्वाहःकरणेभ्य
कर्मसाधनमेता ऋग्यजुःसामायर्वाङ्गिरसः । ततः कर्म्म १४
अग्निहोत्रादिखण्डनम् । ततो लोका १५ कर्म्मणा फलम् ।
तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नामादेव देवदत्तो यज्ञदत्त-
इत्यादि । एवमेताः कला प्राणिनामविद्यादिदोषवीना-
पेक्षया सृष्टाकौमिरिकदृष्टिदृष्टा इव हि चन्द्रमयक-
मल्लिकाद्याः स्तम्भकसृष्टा इव च सर्वे पदार्थाः पुनस्तस्मि-
न्नेव पुरुषे प्रलीवन्ते हिला नामरूपादिविभागम् भा ० ।
“स ज्ञेयमा नद्याः स्रन्दमानाः सस्रज्ञायणा सस्रज्ञं प्राप्यास्तं
गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे सस्रज्ञ इत्येव प्रोच्यते ।
एवमेवास्व परिदृष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः,
पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष
इत्येव प्रोच्यते, स एवोऽकलोऽसृजतो भवति, तदेव लोकः”

“कथं स इष्टान्तः ? यथा लोके इमा नद्याः स्रन्द-
मानाः स्रन्त्य सस्रज्ञायणाः सस्रज्ञोऽयमन् मतिरात्मभावो
जाया ताः सस्रज्ञायणाः सस्रज्ञं प्राप्योपमन्वास्तं नाम-
रूपपरिरक्षारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्येते
विनश्येते नामरूपे गङ्गावसनेत्यादिखण्डने । तदुभेदे सस्रज्ञ
इत्येव प्रोच्यते । तद्वत्सूदकखण्डनमेव, यथाऽयं इष्टान्तः ।
उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिदृष्टुं परि समन्तादुद्दृष्टु-
र्दर्शनस्य कर्त्तुं स्वरूपभूतस्य । यथार्कं स्वात्मप्रकाशस्य
कर्त्ता तद्वदु, इमा षोडश कलाः प्राप्याद्याः उक्ता कलाः
पुरुषायणा नदीनामिव सस्रज्ञः पुरुषोऽयमन्मात्मभावगमनं
जायां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्म-
भावमुपगम्य तवैशस्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नाम-
रूपे कलानां प्राप्याद्याणां रूपञ्च । यथास्मभेदे च

३४ पट्टिकावेत्तवाप्यविकल्पा ३५ तर्ककर्माणि ३६ तत्त्वम् ३७ वास्तुविद्या ३८ कृष्यरत्नपरीक्षा ३९ धातुवाट ४० मणिरागज्ञानम् ४१ व्याकरणज्ञानम् ४२ वृत्तायुर्वेदयोगा ४३ मेघकुक्कुटलावकयुष्टविधि ४४ शुक्रसारिकाप्रलापनम् ४५ उत्सादनम् ४६ केशमार्जनकौशलम् ४७ अक्षरसुष्टिकाकथनम् ४८ स्तुतिस्तव विकल्पा ४९ देशभाषाज्ञानम् ५० पुष्प शकटिकानिमित्तज्ञानम् ५१ (अत्र निमित्तज्ञानमिति पृथक् केचित् पठन्ति) । यन्त्रमातृका ५२ धारणमातृका ५३ सम्पाटनम् ५४ आनसी काव्य-क्रिया ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ अक्षितक्रयोगा ५७ अग्निधानकोपच्छन्दोज्ञानम् । ५८ यक्षगोपनानि ५९ द्यूतविशेषः ६० आकर्षणक्रीडा ६१ बालकक्रीडनकानि ६२ वैनायिकीना विद्याना ज्ञानम् ६३ वैजयिकीना विद्याना ज्ञानम् ६४ वैतालिकीना विद्याना ज्ञानम् इति भाग० ६४५ अ० २८ हो० टीकाया श्रीधरलिखिता । कश्चित् पुस्तके 'सूचीवापकर्मसूत्रक्रीडेत्येकं' पदम् तदुत्तर कोष्ठादमरकशायामिति । वैतालिकीनामित्यत्र वैयायिकी-नामिति च पाठो दृश्यते । 'अहोरात्रैश्च षट्पा संयतौ तावती कलाः' भाग० १०, ४५, २८ । 'चतुःषष्ट्यङ्गमद-द्व कलाज्ञानं समाहृतम्' भा० अतु० १८ अ० । 'अधिगता कलाकलापकम्' काद० । 'चतुःषष्टिकला-विद्या ईश्वरीप्रीतिवर्द्धनम्' गायत्रीकवचम् ।

कलाकुल न० कलया मातृयापि आकुलयति आकुलि-नामधा० अच् । हलाहलविषे राजनि० ।

कलाकेलि पु० कलेव केलिरस्य । कामदेवे लिङ्गा० ।

कलाह्वर पु० स्त्री कलहाह्वरो यत्न । शरारवपक्षिणि त्रिका० जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । कलामाह्वरो यत्न । श्लेष-शास्त्रप्रवर्तके मूढदेवे कर्षीकृते त्रिका० । मूढदेवस्य स्वरूपगिह्यप्रवर्तकत्वात् कलाह्वरत्वम् । कलाह्वरे इति शब्दकल्पद्रुमोक्तिविन्या कर्षीकृतशब्दे विहति ।

कलाङ्गला स्त्री 'सतीमराह्वरा राजन् । सयतप्रीकलाङ्गलेति' भा० व० १५ अ० । १६ ओके तादृशशब्दं कल्पयन् बोधलिङ्गमुधो भ्रान्तः । तत्र शतपत्रा सहित सयतप्रीकं 'नदृत कप्' पा० कप् । तादृशं साङ्गल यत्न सयतप्रीकलाङ्गला इत्यर्थकतया न तस्य कलाङ्गलशब्दवर्तितमिति बोध्यम् ।

कलाची स्त्री कलामवति गच्छति अय-गौ अण् उप० समा० गौरा० ङीप् पा० सुगन्धो० प्रण् प्रिक्त्वात् ईप् ।

इतिभेदः । प्रकोष्ठे कफोणेरध स्थे मणिवन्त्रपर्यन्तकृष्णा-ययवे । स्वाधे कन् । कलाविकाप्यत्र हेमच० ।

कलाटीन पु० स्त्री कलेनाटनम् घाट । कलाटस्तत्र साधुः ख । कर्काटो पक्षिभेदे हारा० जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । कलाजाजी स्त्री कलायै जायते जन-ङ तथा सती आजा-यते जन-ङ गौरा० ङीप् । (कलौञ्जा) (महर्ष्या) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे वृक्षभेदे शब्दचि० ।

कलाद् पु० कलामंशमादत्ते आ-दा-क । सूर्यकारे अमरः अलङ्कारगठनार्थं गृहीतधनस्यामहरणात्तस्य तयात्वम् । कलादक पु० कलामत्ति अद-एतुल् ईत० । सूर्यकारे शब्दच० गठनार्थं दत्तद्रव्याशस्य भोजित्वात्तस्य तयात्वम् । कलाधर पु० कला धरति धृ-अच् ईत० । १ चन्द्रे । २ चतुःषष्टिकलाधारकमात्रे त्रि० ।

कलानिधि क० कलानिधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे णि उपप० स० । चन्द्रे अमरः । 'अहो महत्त्वं महतामूर्खं विपत्तिकाशेऽपि परोपकारः । यथाऽऽस्यमंथे पतितोऽपि राहो' "कलानिधिः पुण्यत्रयं ददाति" उद्भटः ।

कलानुनादिन् पु० कलमनुनदति अतु+नद-णिनि ईत० । १ अमरे २ चटके ३ कपिञ्जले ४ चातके च जातित्वात् स्त्रीत्वमपि तत्र नानत्वात् ङीप् ।

कलान्तर पु० अन्या कला अंशः मयू० स० । वृद्धिभेदे "माघे शतस्य यदि पञ्च कलान्तर स्यादिति" लोलावती, १ अन्यस्या चन्द्र कलायाश्च, "ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि" कुमा० ।

कलान्यास पु० कलाना न्यास । तन्त्रोक्ते न्यासभेदे कलाय कलाशब्दे दर्शिताः शारदातिलकोक्तरीत्या तासां पूजाकृतया न्यासः । देहे कलाविशेषस्य न्यासश्च त्रया— तन्त्रसारे "शिष्यशरीरे कलान्यासकुर्यात् । तद्वया ईश्वरयेण पादतलाज्जातुपर्यन्तम् ओं निवृत्त्यै नमः । जातुयनोभाभिपर्यन्तम् ओं प्रतिष्ठायै नमः । नाभेराकण्ठम् ओं विद्यायै नमः । कण्ठादाहलाटम् ओं शान्त्यै नमः । ललाटादुद्वह्वरपर्यन्तम् ओं शान्त्यतीतायै नमः । पुनर्मूर्ध्ना रज्ज्वादाहलाटम् ओं शान्त्यतीतायै नमः । ललाटादाहलाटम् ओं शान्त्यै नमः । कण्ठादाहलाटम् ओं विद्यायै नमः । नाभेर्जातुपर्यन्तम् ओं प्रतिष्ठायै नमः । जातुनः पाद-पर्यन्तम् ओं निवृत्त्यै नमः ।

कलाप पु० कला मातृमात्रेति आप्-अण् । १ समूहे, २ मयूर-पिच्छे, ३ भूषणे, ४ आश्चर्याम्, ५ चन्द्रे, मेदिनि० । तत्र समूहे "सक्ताकलापीकृतविश्ववारम्" कुमा० । 'अधिगतकला-

कलापकम्” वहे आलम्बिभिरन्द्रकिम् कलापे”। “ट्टेव निर्वर्जितकलापभरामधस्तात् व्याकीर्णान्यकवरा कवरीं तरुयाः” माघ । भूषणे “सुक्ताकलापस्य च निश्चयस्य” कुमा० “सुक्ताकलापस्य सुक्ताभूषणस्य” मल्लि० । काश्याम् “रथनाकलापगुणेन बधूः” माघ० । ईतूये तूणय शरपूस्त्रः चर्ममयः भस्त्रारूपः यथाह “कलापिनः” कात्या० २२, १, १८, व्या० “कलापयन्देन शरमूर्खा चर्ममयो भस्त्रोच्यते” कर्क० । “कलापी चषालः” आश्व० श्री० ६, ७, १८, “सा मेधी अप्रमदेषे धान्यपूले- र्बद्धा तिष्ठति स एव चषालो भवति” नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यपूजाना शरतस्थितारोपेण बद्धशरवत्पुण्ययो- भातृषवत्त्वम् इति तथा च गोण्या चषालस्य कला- पित्वम् । ७शरे “कलापिनो धनुषपाणी शोभमानौ दियोदय” रामा० १, २२, ७, आचार्ये क्लीप्तत्वमपि “परोक्ष- मानः पार्याना कलापानि धनू वि च” भा० व० १५७ अ० । ८धनुषि । “हारिद्रव्यां ये त्वेते हेमशुद्धाः शिवा- यिताः (शराः) । नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूलवलयः । “वेनासौ व्यजयत् कृत्स्न प्रतीचीं दिग्माहवे” भा० वि० ६५ अ० नकुलास्तकयने । ८अर्द्धचन्द्राकारास्त्रभेदे च “खड्गांश्च दोमान् दीर्घांश्च कलापाश्च महाधनान् । विपा- णान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधु सङ्ग” भा० वि० ५५ अ० । कलापः कान्तिकेयमयूरपिच्छ उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य अयम् । १० व्याकरणभेदे कान्तिकेयमयूरपिच्छयोनिताक्षस्य तथात्वम् । “अधुना सत्यतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति । तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कलापकं तथा” इहवृत्तवा- सार । ११ पामभेदे । “देवापियोगमास्त्राव कलाप- पाममास्थित । सोमवशे कलौ नटे कतादौ स्थापयि- ष्यति” भाग० ६, १२, १२, “सुदधीनोऽवाग्निवर्षः शीघ्र- स्तस्य मङ्ग सुतः । वोऽवाशस्ते योनिसिद्ध कलापपाम- मास्थितः । कसेरन्ते सुखैर्बभूव नट भावयिता पुनः” भाग० ६, १२, ५, “सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कणास्य सम्प्रताः । वनं प्रविशन्द्राजक्षपसे क्षतनिबन्धाः । फलशूलादि- भोजित्यो हरिध्यानैकतत्पराः । हिमवन्तमतिक्रम्य कलापपाममाविशन्” भा० शौ० ७ अ० । तेनास्य हिम- वदुत्तरपाम् सन्निवेश इति गम्यते । अन्ध्रे तु कलामाप्नोति आप-कम् कला पाति हा-क वा व्युत्पत्तिः । तस्य कलापतिलात् कलाधातवाच्च तथात्वम् । १३ रिदग्ने ति० मेदि० विरिधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कलापक पु० कलाप+सार्धे कन् । {कलापार्धे, > हस्तिस्त्रन्- वन्ने, हेमच० एकवाक्यतापत्ते ३ श्लोकचतुष्टके न० । “कन्दोर्नक्षपदं पथं” तेनैकेन च सुतकम् । द्वाभ्यां युग्मञ्च सन्दाभितकं त्विभिरिहेष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्” सा० द० उक्तेः किराते उदा० । “लोकं विधाता विहितस्य गोप्नुं क्षत्रस्य सृणुन् वसु जैतमोजः । तेजस्विताया विजयैकदृष्टेर्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमा- नम् । । ग्रीडानतैराभ्रजनीपनीतः सशय्य दक्ष्णेण नटपै- प्रपन्नः । वितामभूतं विततं प्रथिव्यां यशः समूहस्रिव दिग्विशीर्षम् २ । वीर्यावदानेषु क्षतावमर्षस्तन्वस्रभूतामिव सञ्जतीतिम् । कुर्वन् प्रवासक्षयमायतीनामर्कत्विषामङ्ग इवावशेषः ३ । प्रसङ्ग योऽस्मात् परैः प्रयुक्तं अर्जुनं न शक्यः किञ्चताधिकर्तुम् । मवीकरिष्यस्युपशुष्यदाह्रिः स त्वहिना मे हृदय निकारः ४” । कलापिनोमयूरायस्मिन् काष्ठे सोऽपि काष्ठः कलापी उपचारात् तस्मिन् काष्ठे देयमृषम् “कलाप्यश्चयवनुषाद्गुन्” पा० वुन् । कलापक २तत्काष्ठे देये अये न० सि० कौ० ।

कलापहीप पु० कलापो पामो हीप इव दृश्यत्वात् । कलाप- पामे स च पामः हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तररत्न वर्त्तमानः कलापयन्दे दर्शितः । “अग्निवर्षसुतः शोघः शीघ्रस्य तु मङ्गः सुतः । मरुस्तु योगमास्त्राव कलापहीपमास्थितः” हरिव० १५ अ० । अस्त्रैव कलापपामत्वेन भाग० ६, १२, उक्तिः तच्च यावत् कलापयन्दे दर्शितम् ।

कलापिन् पु० कलापोवर्हीऽस्यास्ति इति । १ मयूरे तद्वर्हत्तव्य- शाखावतिः वटवृक्षे मेदि० । आष-चिनि कलस्यापी ईत० । २ कोकिले । “ध्वनिहृदकूजितकलाः कलापिनः” माघ । “कलापिनासुदृढतन्त्रहेतो” रघुः । ३ कलापयन्दार्थवति ति० कलापयन्दे रामायणादिवाक्यसदाकृतम् । श्लिषां लीप् । ४ वैशम्पायनान्तिवाशिभेदे पु० तदन्तेवासिनश्च आश- त्वं सङ्ग कमलं कलामरुचि ताण्ड्यं द्यामायनं कठं कलापीति कलापिनोऽन्तेवासिनश्च हरिद्रु-अगधी तस्य दृष्टपचेति चत्वारः” मनो० । “कलापिर्द्व- म्पायनान्तेवासिभ्यः” पा० तेन प्रोक्तमधीवते चिनि । कलापिनस्तत्प्रोक्ताभ्येदेषु २०५० ।

कलापिनी स्त्री कलापयन्दोऽस्यस्याम् इति । १ रामी राजनि० कलापतस्याकारवत्त्वात् २ नागरहस्तायां राजनि० ।

कलापूर्य पु० कलाभि पूर्य । १ वन्दे यन्द-चन्द्रिका । २ कला- भि पूर्ये ति० । “इदा भवान् काकुत्स्थं पुष्यरत्नान्

विकल्पते । न चाङ्गुन कलाप्सु । सम दुर्योधनस्य च”
भा० वि० ३६५० ।

‘कलाभृत् कलां विभर्ति’ अ-किप् ईत० । कलाधारके चन्द्रे
 ज्येष्ठ० “कला च सा कान्तिमती कलाभ(ध)तः” कुमा० ।
 रशित्यादिधारके ति० । “दशाब्दाख्यं पौरुषख्यं
 पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्” मनु० ।

कलाय पु० कलामयते अय-अण् । (मटर) १यमीधान्यभेदे ।
 “कलायोमधुर स्वादु” पाके कृत्व यीतलः । कमायो
 वातबोधाही कफपित्तहरो लघु ” भावप्र० तद्गुणा ।
 “कलावपरिमण्डलभयतोमुकलायम्” सुश्रु० । “विक्-
 सत्कलायकुसुमाशितद्युते” भाष २गण्डदूर्वायां स्त्री ।
 कलायिन कलानामयनं वत् । नर्त्तकमात्रे शब्दच०
 कलालाप पुंस्त्री कलमालपति आ+लप-अण् लप+ल० ।
 १अमरे । राजनि० । स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । दंत०
 २कलस्यावामे पु०

कलावत् ३० कला चन्द्रतादिका सन्त्वन्म सप्तम् मस्य वः ।
 १ चन्द्रे “कला च कान्तिमती कलाव(भ)त” कुमा०
 २गीतादिकलायुक्तभावे २२ यवति च त्रि० स्त्रिया ङीप्
 कलावती स्त्री या० ति० ३ पटलोक्ते दीप्ताभेदे । स च
 “अथ दीप्ता प्रवक्ष्यामि सन्निष्ठा कृतिकास्थया । विनाऽनया
 न लभ्येत सर्वसन्तफलं ततः । ज्ञानं दिव्यं यतोदयात्
 कुर्यात् पापक्षय यतः । तच्चाहोषेति सा प्रोक्ता देयिकै-
 स्तन्त्रवेदिभिः । अर्धविधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादि-
 भेदतः । क्रियावती वर्षस्यो कलात्मा वेधत्वमपि ।
 ता क्रमेणैव कथ्यन्ते तन्त्रेऽस्मिन् सम्प्रदायज्ञाः” इत्युपक्रम्य
 दर्शिता । तत्र कलात्मा कलायन्दर्शितयारदातिषकोक्त-
 पञ्चायत्कलावतीत्यर्थः । कलात्मा ध्वज ।

कलाविक षड्भौ कलेन सस्यक् विकायति विशेषेण शब्दा-
यते ष्या+वि+कै=क इत० । कुक्कुटे लिङा० तस्य
रात्रिषेरे विशेषेण शब्दायमानत्वाद् तथात्वम् । स्त्रिया
आतित्वाद् ङीष् ।

कलाविकल शस्त्री कलेमाविकल । चटके शब्दः स्त्रिया
जातिवाच्यः ङीष् । [काङ्क्षवाच्ये शब्दस्त्राः ।

कलाहक उ० कलमाहन्ति आ+हन् क्षिप् सञ्चावां कन् ।
कलि उ० कल-यन्दादौ, क्त्वं । चतुर्थे युगे तन्मानमाह
पुराणसर्वस्वो ज्ञप्तिः । 'दिव्यवर्षसहस्रैस्तु कतत्रेता-
दिषंश्रितम् । चतुर्थेन ह्यदशभिन्नद्विभागं निबोध मे ।
चत्वारि लीष्टि द्वे चैकं कतादिषु, वधाक्रमम् । दिव्या-

वदानां बहुलाणि युगेष्वाहुः पुराविदः । तदुपमासैः
 जतैः सन्ध्या पूर्वा तत्तामिधीयते । सन्ध्यां यश्च तनुष्णो-
 युगस्मानन्तरोद्दि स । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन- काखोवै
 क्षमिसत्तम । । युगाश्च तत् विज्ञेयं ज्ञतल्लेतादि-
 संज्ञितम्” । सूर्यसिद्धान्तोष्णं यथा-

“सूर्याब्दश्चतुर्धा द्वित्रिंशत्परैर्युताकृतः । सन्ध्या-
न्यायसङ्कितं विज्ञेयं तत्सर्वबुधम् । कृतादीना
व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” इति० ॥

“तेषां दिव्यपर्वाणां द्वादश सहस्राणि चतुर्विंशत् ।
चतुर्मा युगाणां क्रतुत्रेताद्वापरकल्पाख्याना समाहारो
‘ब्रह्मसाधारक’ मङ्गलानामित्यर्थः । एतद्ग्रन्थोक्तमर्थं चतु-
रित्युक्तिरन्वयाः शुभमित्युक्तौ तदर्थवर्थापत्तेः । ज्ञाना-
भिन्नं वक्तुम् । अथ धीरमानेन तत्त्वज्ञाना विवेकं
वाह । स्वर्गानन्दसङ्ख्येति तद्वासरमानेनोक्तं चतु-

युगं द्वादशसहस्रवर्षात्मकं महायुगं सप्त्यासप्त्याश्च-
सहितम् । युगचारसंख्याद्यन्तयोः क्रमेण प्रत्येकं सप्त्या-
सप्त्यांशाभ्यां युक्तं सदेव सप्त्यासप्त्याशावनर्जिता न
ष्टवक्तुं शक्यतादृश्यम् । सौरवर्षप्रमाणेन द्वित्वान्नरैः ।

“अज्ञाना वासतो गति” इत्यनेन ज्ञानि’वदधिवैषय-
यतमितः । अद्युतेन दशमक्षेत्रेण गुचितः । अथ ह्यज्ञा-
नि’यज्ञदभिः ४३२०००परिमितं प्रेक्षमित्यर्थः । अथ
अतुर्वृत्तान्तगतयुगाब्दीषा विधेयतो भावाप्रवृत्तात् “अ-
ज्ञादश्रुतत्वादिति” न्यायेन प्रत्येक महाबुलवतुर्भाषो
भावाविति अतुर्वृत्तमित्यनेन फलितं निषेधति । कृता-
दीनामिति । कतलेतादापरकबिबुनानाम् धर्मपाद-
व्यवस्थया धर्मचरणानां स्थित्या । इदं वक्ष्यमाणा
व्यवस्था स्थितिर्ज्ञेया न तु वक्ष्यमाणप्रमाणं स्थितिः ।

अथमर्थः—कृतयुगे चतुष्टयस्यो धर्म इति तस्य ज्ञान-
मधिकम् । तत्स्वेतावर्णं धर्मस्य त्रिपादवत्त्वात् - तद-
हरोधेन त्रेतायाम् ज्ञानम् । एवं द्वापरवर्णो-
र्धर्मस्य क्रमेण द्वयोः चतुष्टयवत्त्वात् कृतमेतावर्णमाध्या-
क्रमेणोक्ताहरोधाद्युत्तरयामम् । न तु यत्र धर्मं ज्ञान-
मिति । अथ सर्वधर्मचरणादौनेन दशमितेन यदि महा-
युगं भवति तर्हि सप्तधर्मचरणैः त्रिपादतुपातेन
पूर्वोक्तफलितेन कृतादिदुर्गामां ज्ञानज्ञानं शक्ति-
वत्त्वमाह । रक्त० । तेन ३३२००० वर्षां ज्ञानम् ।
“युगस्य दशसो भागस्य त्रिद्वयोः चतुष्टयम् । ज्ञानात् कृत-
युगादीनां षष्ठयः सन्धयोऽष्टकः” सू० वि० ।

“प्रागुक्तदिव्यवर्षद्वादशसहस्रमितस्य युगस्य दशमो भागो
दर्शाय इत्यर्थः । अतर्द्धा क्रमेण च शुक्तिद्वौ कैर्गुणितः ।
गुणक्रमात् कनयुगादीनां कन्यताद्वौ परकलियुगाना-
मानं स्यादिति शेषः । मनु मनुष्ये कतादिमानं
दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००।२०००।२०००।१००० उक्तम् ।
अथ तु तन्मानं तद्वर्षप्रमाणेन ४८००।२६००।२४००।
१२००। इति विरोध इत्यत आह । षष्ठ इति ।
स्वक. स्वसम्बन्धो षष्ठो विभागः सन्ध्ययोराद्यन्तसन्ध्य-
योरैक्यकाल इति शेषः, तथा च मनुक्तमानानि
४८००।२६००।२४००।१२००। एषा षडंशा-
द००।६००।४००।२००। एते स्वस्ययुगानामाद्यन्तयो-
सन्ध्ययोर्योग इत्येषामर्थं सन्धिकालः । प्रत्येकमाद्यन्तयो-
सन्धिकालः ४००।२००।२००।१००। अनेन प्रत्येकं
मनुक्तमानं न्यूनीकृतं पन्थान्तरोक्तं केवलं मानं
भवति न स्वसम्बन्ध्यां सहितम् । यथा कतादिसन्धिः ४००।
कतमानम् ४००० कतान्तसन्धिः ४००। योगे ४८००
त्वेतादिसन्धिः २०० त्वेतामानं २००० त्वेतान्तसन्धिः
२००। २६०० द्वापरसन्धिः, २०० द्वापरमानं २०००
द्वापरान्तसन्धिः २००२४००। कल्यादिसन्धिः १०० कलि-
मानम् १००० कल्यान्तसन्धिः १००। १२०० एवं च
स्वसम्बन्ध्यां सहितं मयोक्तं स्वसम्बन्धात् सन्ध्ययोरुद्द-
न्तगतत्वाच्चेति न विरोध इति भावः ” रत्न० ।

कलौ यथा प्रापिना दुःशीलत्वम् धर्मादिहानिश्च तथा
वर्णितम् भा०व०१६००० “कलौ चतुष्पात् सकलो निर्व्याजो-
पाधिर्वर्जितः । दृष्टः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतवर्मभः ।
अधर्मपादविजस्तु त्विभिरंशैः प्रतिष्ठितः । त्वेताया द्वापरे
ऽर्जेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते । त्विभिरंशैरधर्मस्तु लोका-
नाक्रान्त्य तिष्ठति । तावत् युगमासाद्य तदा भरतवत्तमः ।
चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यास्तपतिष्ठति । आयुर्वीर्यमथो
बुद्धिर्बलनेत्रश्च पाण्डुरः ! । मनुष्याणामनुयुगं तु सतीति
निर्लोभ मे । राजासो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधि-
रिः । । व्याजैर्धर्मैश्चरिष्यन्ति धर्मवैतंशिका नराः । सत्यं
संक्षेपज्ञे लोके नरैः पण्डितमानिभिः । सत्यहान्या
ततश्चेनामाश्रुत्वं भविष्यति । आयुषः प्रवृत्त्याद्विद्या न
शृण्वन्मुपनीषितम् । विद्याहीनानविज्ञानाक्तो भोऽप्यभि-
भविष्यति । लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः ।
वैरवहा भविष्यन्ति परस्परबधैषिणः । ब्राह्मणा क्षत्रिया
वैश्याः संकीर्यन्ते परस्परम् । शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपः-

सत्यविषर्जिताः । अन्या मध्या भविष्यन्ति, मध्याश्चान्यः ।
न संशयः । ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थितः ।
वस्त्राणां प्रवरा गाणी, धान्यानां कोरद्वृषकाः । भाव्या-
भित्ताश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये । । मत्स्यप्रापिणो
जीवन्तो दुहन्त्याप्यजैडकम् । गोषु मष्टासु पुरुषा येऽपि
नित्यं छतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युग-
क्षये । अन्योऽन्यं परिसृण्वन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।
अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये । सरितीरेषु
कुहलैर्वपयिष्यन्ति चौषधीः । ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां
भविष्यन्ति युगक्षये । आह्वे देवैऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं
छतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्तीह परस्परम् ।
पिता पुत्रस्य भोक्ता च, पितुः पुत्रस्तथैव च । अति
क्रान्ताणि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये । न व्रतानि
चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदमिन्दकाः । न यज्ञानि न
होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्नेष्ठीहां करिष्यन्ति
हेतुवादविमोहिताः । निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्षानि
धुरि धेनुकाः । एकहायनवत्साश्च योजयिष्यन्ति मानवाः ।
पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा । निरुद्धे गो-
ष्टहृद्वादी न निन्दामुपलस्रते । स्नेच्छभूतं जगत्सर्वं
निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् । भविष्यति निरानन्दमनु-
त्सवमथो तथा । प्रायशः हपणानां हि तथा बन्धु-
मतामपि । विधवाणाञ्च विस्तानि हरिष्यन्तीह
मानवाः । स्वस्यवीर्यबला कृत्वा लोभमोहपरायणाः ।
तत्कथादानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । प्रतिपहं
करिष्यन्ति मायाचारपरिपहाः । समाह्वयन्तः कौन्तेय ।
राजानं पापबहुयः । परस्परबधोद्युक्ता, मूर्खाः पण्डि-
तमानिनः । भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोकाक-
ण्टकाः । अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाह्वारदर्पिताः ।
केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये । आक्रम्या-
क्रम्य साधूनां दाराश्चापि धनानि च । भोज्यान्ते
निरतक्रोशा रुदतामपि भारतः । न कन्यां दत्तते
कश्चिच्चापि कन्यां प्रदीयते । स्वयंपाहा भविष्यन्ति
युगान्ते समुपस्थिते । राजानश्चाप्यसन्तुष्टा परार्थान्
मूढचेतसः । सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ।
स्नेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः । हस्ता-
हस्तिपरिहृष्टेद्युगान्ते समुपस्थिते । सत्यं संक्षिप्यते
लोके नरैः पण्डितमानिभिः । स्वविरा बालमतयो
बालाः स्वविरुद्धयः । भीरुस्तथा शूरमानी शूर-

भीरुविधादिनः । न पित्रसन्ति चान्योऽन्य युगान्ते
पर्युपस्थिते । एकहार्थं युगं सर्वं लोभमोहव्यव-
स्थितम् । अधर्म्मो वर्धते तत्र न तु धर्मः प्रव-
र्त्तते । ब्राह्मणा, क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ते जना-
धिप । । एषावर्षस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये । न
क्षयति पिता पुत्रं, पुत्रश्च पितरं तथा । भार्याश्च
पतिशुश्रूषा न करिष्यन्ति संक्षये । ये यथाज्ञा जन-
पदा गोधूमास्त्रास्तथैव च । तान् देशान् संश्रयि-
ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । स्वराधाराश्च पुरुषा
योपितश्च विशास्यते । । अन्योऽन्य न सहिष्यन्ति
युगान्ते पर्युपस्थिते । स्नेहोभूतं जगत्सर्वं भवि-
ष्यति शुधिविर । । न आहूयैरप्यिष्यन्ति देवतामीह
मानवा । न कश्चित् कस्य चिच्छ्रोता न कश्चित्
कस्यचिद्भुङ् । तमोभक्तस्तदा लोको भविष्यति जना-
धिप । । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते सप्तमस्थिते ।
पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते । सप्त-
वर्षाऽष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा । पत्नी स्त्री तु
तदा राजन् । पुरुषो वा स्त्रियं प्रति । युगान्ते
राजशाह्नौ । न तोषसुपयास्यति । अल्पद्रव्या एवाभिज्ञा
हिंसा च प्रभविष्यति । न कश्चित् कस्यचिद्दाता भवि-
ष्यति युगक्षये । अष्टमूला जनपदा शिवमूलाश्चतु-
वपदा । केयमूला स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ।
स्नेहोचारा सर्वभक्ता दारुणा सर्वकर्म्मसु । भाविन
पश्चिमे काले सप्तुषा नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले
च सर्वैः सर्वस्य पञ्चमम् । युगान्ते भरतत्रेष्ठ । वित्त-
लोभात् करिष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति
क्रियान्तथा । आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते युगान्ते सप्तम-
स्थिते । स्वभावान् क्रूरकर्म्माण्यन्योऽन्यमभिप्रसिन ।
भवितारो जना सर्वे स प्राप्ते तु युगक्षये । आरा-
काश्चैव एषांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथा । भविता
स ययो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा लोभाभि-
भूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप । । ब्राह्मणाश्च हनिष्यन्ति
ब्राह्मणस्त्रोपभोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता
एषांहादिता । त्वीतारमलमन्तो वै अविष्यन्ति मही
मिमाम् । जीवितानकरा क्रूरा रौद्रा प्राणिविहिंसका ।
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा सङ्क्षेप्यते युगम् ।
आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान् विषमाणि च ।

प्रधावमाना विवक्षा हिमा' कुङ्कुमोदह' । दसुभिः
पीडिता राजन् । काका इव द्विजोन्मता । कुराज-
भिश्च सततं करभारप्रपीडिता । धैर्यं त्वङ्गा मही
पाल । दारुणे युगसंक्षये । विषमार्थि करिष्यन्ति शूद्राश्च
परिचारका । शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणा' पर्यु-
पासका' । श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रमाण्येन व्यवस्थिता ।
विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः । एडुकान्
पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवता । शूद्राः परिष-
रिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये । आश्रमेषु मङ्गलीषा
ब्राह्मणावसथेषु च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागा-
नामाश्रयेषु च । एडुकविज्ञा पृथिवी न देवदह-
भूयिता । भविष्यति युगे लोके तदयुगान्तस्तु वचनम् ।
यदा रौद्रा धर्महीना मांवादा' पानपास्तया ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा सङ्क्षेप्यते युगम् ।
एवम् एवमे यदा राजन् । क्रमे वा फलमान्नितम् ।
प्रजास्यति महाराज । तदा सङ्क्षेप्यते युगम् । अका-
लवर्षी पञ्जान्वो भविष्यति गते युगे । अक्रमेव सप्त-
व्याणां भविष्यन्ति तदा क्रिया' । विरोधमय वास्यन्ति
एषां ब्राह्मणैः सह । मही स्नेहजनानीर्षा
भविष्यति ततोऽचिरात् । करभारमयाहिमा भविष्यन्ति
दिशो दश । निर्व्यथेषा जनपदास्तदा विटिकरा-
दिता । आश्रमास्तुपलस्यन्ति फलमूलोपजीविनः ।
एवं पश्चात्कुले लोके मर्यादा न भविष्यति । न
स्यास्तन्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिण । आचा-
र्योऽपनिधिश्चैव भूत्स्यते, तदनन्तरम् । कर्षयुक्ता
प्रवृत्स्यन्ति मितसम्पन्नितान्मवाः । । अभावः सर्व-
भूतानां युगान्ते सम्भविष्यति । दिशं प्रज्वलिता
सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतीर्वि प्रतिमूलानि
वाता सर्वाकुलास्तथा । उल्कापाताश्च बहुवो महा-
भयनिर्दशका । घट्निरन्यैश्च सहितो भास्कर' प्रत-
पिष्यति । तस्यवाचापि निहता दिग्दाहश्चापि
सर्वश । कवमान्तर्हितो भातुदद्यास्तमने तदा ।
अकालवर्षी भगवान् भविष्यति मङ्गस्तदक् । यस्यानि
च न रोष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । अमीन्
क्रूरादिभ्यः पराभा रुदितप्रियाः । भर्तृणा वचने
चैव न स्यास्यन्ति तदा स्त्रिय' । पुत्राश्च मातापितरौ
हनिष्यन्ति युगक्षये । रुदयिष्यन्ति च पत्नीन् स्त्रिय
पुत्रानपान्निताः । अपर्विषि महाराज ! सर्वे राहु-

पेष्यति । युगान्ते कृतभुक् चापि सर्वतः प्रवृत्तिपति ।
 पानीयं भोजनञ्चापि यावमानास्तदाऽध्वगा । न
 लभ्यन्ते निवासश्च निरक्षाः पथि शेरते । निर्घात-
 वायसा नागाः शकुनाः सन्तगद्दिजाः । रुक्षा वाचो
 विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । सितं सम्बन्धि-
 नश्चापि सन्वप्यन्ति नरास्तदा । जनं परिजनञ्चापि
 युगान्ते पर्युपस्थिते । अथ देशान् दिग्वापि पक्ष-
 नानि घुराणि च । क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते
 पर्युपस्थिते । हा तांत । हा सुतेत्येव तदा वाचः
 सुदाहणाः । विमोक्षमानसान्योऽन्य जनो गां (पृथ्वीं) पर्य-
 टिष्यति । ततस्तुल्यसंघाते वर्त्तमाने युगक्षये । द्विजा-
 तिपूर्वको लोक क्रमेण प्रमविप्यति । ततः काळा-
 न्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविहङ्गये । भविष्यन्ति पुनर्द्वि-
 जन्तुश्च यदध्वगा । यदा सूर्याश्च चन्द्रश्च तथा
 तिव्रहृदस्यती । एकराशौ समेष्वपि प्रवर्त्सति तदा
 कृतम् । कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा पञ्चाशपि भविष्यन्त्यनुलोमगाः । जेमं सुभिज-
 मारोम्य भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णुयथा नाम
 द्विज.काळप्रणोदितः । उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धि-
 पराक्रमः । सम्भूतः शम्भुस्यपि ब्राह्मणवसथ शुभे । मनसा
 तस्य सर्वाणि भवन्त्याहुर्धर्माणि च । उपस्थास्यन्ति बोधाश्च
 यस्याणि कवचानि च । स धर्म्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती
 भविष्यति । स जेमं बहुल लोक प्रवादसुपने-
 व्यति । अस्थिती माङ्गलो दोषः क्षयान्तकद्वारपीः ।
 संक्षेपको हि बर्षस्य युगस्य परिवर्त्तकः । स सर्वत्र
 गतान् कुत्रान् माङ्गलैः परिवारितः । उत्सादयि-
 व्यति तदा सर्वलोक्यस्यान् द्विज ” ।

कलियुगस्य विशेषप्रवृत्तिरुक्ता भाग० १२, २७० ।

“सप्तर्षीणान् पूज्यो यो दृश्यते उदितौ दिवि । तयोस्तु
 मध्ये नक्षत्रं दृश्यते बह्वं समं निशि । तेनैव क्षययो-
 युक्तास्तिष्ठन्त्युद्गत नृपाम् । ते त्वदीये द्विजाः काले
 अघुना चाश्रिता मघाः । विष्णोर्भगवतो भातुं क्षणास्त्रो-
 ऽसौ दिवं गत । तदाविशत् कलिर्लोकं पापे यद्भवते जनः ।
 यावत् स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः । तावत्
 कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तु न चाशक्यत् । यदा देवर्षयः
 सप्त मघासु विचरन्ति हि । तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्हृदया-
 वृद्धतात्मकः । यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्याषाढा मह-
 र्षयः । तदा नन्दार् प्रवृत्तेषु कलिर्द्विं गमिष्यति ।

यस्मिन् दिने दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि । प्रतिपन्नं
 कलियुगमिति माहुराविदः ” ।

कलियुगस्य तत्त्वमनोपायः भाग० १२, २७० उक्तो यथा
 “केनोपायेन भगवन् । कलेर्दोषान् कलौ जनाः । विधमिष्य-
 न्युपचितास्तस्मै ब्रूहि यथा सुने । । युगानि युगधर्म्माश्च
 मानं प्रलयकल्पयोः । कालस्यैवरूपस्य गतिं विष्णोर्म्महा-
 त्मनः । श्रीशुकउवाच । कृते प्रवर्त्तते धर्म्मसत्पत्पात्तु जनै-
 र्भृतः । सत्त्वदया तपोदानमिति पादा विभो । नृप ।
 सन्तुष्टाः कृष्णा भैलाः शान्ता दान्तास्तिष्ठव ।
 आत्मारामाः समदयः प्रायशः श्रमणा जना । त्वेता-
 यां धर्म्मपादानां त्वर्याशोहीयते शनैः । अधर्म्मपादैरन्त-
 र्हिंसाऽसन्तोषविपद्यैः । तदा क्रियातपोनिष्ठा नाति-
 र्हिंसा न लम्पटाः । त्वैवर्गिकास्तथोद्वेष्टावर्णा वृद्धो-
 चरा नृप । । तप सत्त्वदयादानेष्वर्जं हसति ह्यपरे ।
 हिंसाऽतृष्टान्तर्ह्येधर्म्मस्याधर्म्मलक्षणैः । यशस्विनोमहा-
 बोधाः साध्यायाध्यवने रताः । आढ्याः कटुस्विनोद्वेष्टाः
 वर्णाः क्षत्रदिजोत्तराः । कलौ तु धर्म्महेतूनां त्वर्या-
 योऽधर्म्महेतुभिः । एधमानैः क्षीयमाणोऽहन्ते सोऽपि
 विनश्यति । तस्मिन्नुद्वाहुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिण ।
 दुर्भगा भूरितर्षाश्च नृददासीत्तराः प्रजा । सत्त्व रजस्तम-
 रति हृदयान्ते प्रवृत्ते गुणाः । कालसंनोदितान्ते वै परिवर्त्तन्त-
 आत्मनि । प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 तदा कृतयुगं विद्याज्ञाने तपसि यद्बुधिः । यदा कर्म्मसु
 कामेषु भक्तिर्वैरिणि देहिनाम् । तदा त्वेता रजोदृष्टिरिति
 जानीहि बुद्धिमन् । । यदा बीभस्वसन्तोषो मानोदम्भो-
 ऽय सत्त्वरः । कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ।
 यदा मायाऽन्तं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् ।
 योक्तोऽहोभयदैत्यं स कलिस्त्वामघः स्मृतः । यच्चात् कुट्ट-
 हयोपत्यः । कुट्टमाग्या महाशना । कामिभोविच्छीनाश्च
 खैरिण्योहि स्त्रियोऽसतोः । दसूतृकटा जनपदावेदाः
 प्राभण्डदूषिताः । राजानश्च प्रजामल्लाः शिञ्जोदरपरा
 द्विजाः । अत्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ।
 तपस्विनोपासकाश्च न्यासिनोऽर्चयितुलुपाः । सुखकाया
 महाहाराभूष्यपत्न्या मत्तस्थिः । शर्क्वकटुक्रमाविण्य-
 यौर्ध्वायोरुधाहृदाः । पण्डितवर्त्तन्ति वै कुट्टाः किराटाः
 (वणिजः) कूटकारिणः । अनापद्यपि मल्लं पात्ता साधु-
 जुष्टिताम् । पति त्वप्यन्ति निर्द्वयं भक्त्या अश्वत्थिलोत्तमम् ।
 अन्तं विपन्नं पदयः, कौलं शास्त्रापयस्त्रिणीः । पितृन्

आतनुं सृजन्वासीन् हित्वा शीरतशीङ्खदाः ।
ननन्दृशालं वषादा दीनास्त्रेणाः कलौ नराः । शूराः
प्रतिपक्षीयन्ति तपोवेशोपजीविनः । धर्मं नक्षत्रन्वधर्मशा-
स्त्रधिरुत्तमाधनम् । नित्यमुद्गमनमोद्भिन्नकर-
कषिताः । निरन्त्रे भूतले राजघनाद्विभयाद्वराः । वायो-
ऽवपानययनव्ययस्त्रानभूषणैः । होनाः पिशाचवन्द्या
भविष्यन्ति कलौ प्रजा । कलौ काकिणिकेऽप्ययं विष्टह
त्यक्तशीङ्खदाः । त्वक्षन्तीह प्रियान् प्राणान् हनिष्य-
न्ति स्वकानपि । न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्वविरो पितरा
वपि । पुत्रान् भार्याञ्च कुलजां शूराः शिशोदरभराः ।
कलौ न राजन् । जगतां परं शुभं तिलोक्तमाद्यानतपाद-
पङ्कजम् । प्रायेण मर्त्या भगवन्तमभ्युत यक्षान्ति
पावणविविधचेतसः । यक्षामधेयं त्रियमात्र आह्वर-
पतन् खललक्ष्म वा विवयोऽप्यनु पुमान् । विष्टहकर्मागल-
उत्तमा गति प्राप्नोति यक्षानि न तं कलौ जनाः ।
पुंसां कलिकतान् दोषान् इव्यदेयात्तुषम्भान् । सर्वांन्
हृति चित्तस्यो भगवान् पुरुषोत्तमः । श्रुताः शंकोर्त्ति-
तोभ्यातः पूजितस्त्राहतोऽपि वा । नृणां विद्योति भगवान्
हृत्स्योऽन्तःप्राप्तममम् । यथा चेन्नि स्थितोऽङ्गिर्दुर्लभं
हृति भाद्रजम् । एवमात्मनो विष्णुर्बो गिनाममुमायय-
न् । विद्यातप प्राप्नोति रोधमेतीतीर्षाभिर्भक्तदानजयैः ।
वात्सल्यमुद्भिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्पतने ।
तस्मात् सर्वार्थना राजन् । हृदिस्थं कुर्व केशवम् । त्रिव-
माश्वीहृत्तुषितसतोवाति परा रक्षिम् । त्रियमाश्वैरपि
भ्यो यो भगवान् परमेस्वरः । आत्ममात्रं न वत्सदा सर्वार्था
सर्वसम्भवः । कषेर्दोषनिधेराजस्रिष्टि हेतुकोमहान् गुणः ।
कोत्तं नादेव कृष्णस्य सक्तवन्तः परिमृजेत् । कते यद्वायतो
विष्णु त्वेतायां वज्रतोमस्यै । द्वापरे परिचर्यायां कलौ
तद्वरिर्कीर्त्तनात् ।

विश्वेश्वरसरस्वतोऽकते कलिधर्मे नानाप्रमाणात्तद्दोषो
मयमनसुक्तं यथा—विष्णुपुराणाग्निपुराणयोः ।

“धर्मोत्कर्षमतीवाशु प्राप्नोति पुरुषः कलौ । स्वस्यासेन धर्म-
चाखेन तृष्टोऽस्मात् कवेः । धन्यो कलौ भजेद्द्विप्रोऽहं
कोर्महाफलम् । अत्यन्तदुष्टस्य कषेरयमेको महान्
गुणः ” ब्रह्माण्डपुराणे । “त्वेतायामावृत्तिको धर्मोद्वापरे-
माधिकः कृतः । यथाशक्ति परं प्राप्नुतदङ्गा प्राप्नु-
यात् कलौ । विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोः “यत् कते दश-
भिर्धर्मैः त्वेतायां हायनेन तत् । द्वापरे तत्तु मासेन व्यहो-

रात्वेन तत् कलौ । तपसो ब्रह्मधर्मस्य जपादेव कृतं
द्विजाः । प्राप्नोति पुरुषस्येन कलिं चाधिति भावितम् ।
तथात्वेनेव यज्ञेन पुण्यस्त्वन्मनुजमम् । करोति व-
क्तयुगे प्रियते तपसा हि वः । क्त्वान्दे काशीसहस्रे ।
“कलौ विश्वेश्वरोदेवः कलौ प्राराधनी इति । कलौ
भागीरथी गङ्गा कलौ दानं विमिश्रते” । कल्मिषपुराणे
“नास्ति त्र्यम्बरं नृणां विष्णोराधनामनुत्तमे ! । युगे-
ऽस्मिन्नामसे चोरे यज्ञदेवविजिते । कुर्वीताराधनं
राजन्, वासुदेवे कलौ युगे । यदध्यर्च्यं हरिं ब्रह्मा कते
पर्यतं नृप । विधानेन कलौ लेभे अहोरात्रात् कलौ
हि तत्” नारदीये । “अहोऽतीव बभाम्नास्ते वक्तव्ये
केयवाचकाः । चोरे कलिपुगे प्राप्ते सर्वधर्मवर्धकस्ते ।
शिवपूजापरा मे त्वं शिवनामपरायणाः । त एव
शिवदृष्ट्या च चोरे कलिपुगे द्विजाः” । स्कन्दपुराणे
“ब्रह्मा कतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे
भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेस्वरः” । मत्स्यपुराण-
स्कन्दपुराणयोः “तात्वा कलिपुगं चोरेः हाहाभूतमचेत-
नम् । अविष्टक्तं न सृजन्ति कलार्थांस्ते नरा भवि । नात्र
पश्यामि जन्तूनां सृष्ट्या वाराचरीं पुरीम् । सर्वपापप्र-
यमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे” । भविष्यपुराणे “कते
सर्वाणि तीर्थानि त्वेतायां उपकरणं परम् । द्वापरे त्वं कुर-
क्षेतं कलौ गङ्गायै केवलम् । ध्यानं कते पावणेन
स्त्रेतायां तत्र वै तपः । द्वापरे तद्दुष्टं ब्रह्माः कलौ
गङ्गायै केवलम्” । स्कन्दपुराणनारदीयपुराणयोः “भुक्ति-
मुक्तिफलमेतत्सुखोपायेन केवलम् । तीर्थान्वाचनमे-
द्विद्वान् कलौ गङ्गां विमेषतः” । मत्स्यपुराणो
“तपः परं कतयुगे त्वेतायां ज्ञानसम्पत्ते । द्वापरे
यज्ञमित्याहुः दानमेकं कलौ युगे” । ब्रह्माण्डपुराणे “तप-
परं कतयुगे त्वेतायां ज्ञानसम्पत्ते । द्वापरे यज्ञसेवा
कलौ दानं दया दम् । गीता गङ्गा तथा भिक्षु कपिषा-
श्वस्यसेपनम् । वासरं पद्मनाभस्य सप्रभं न कलौ युगे” ।

एवमुक्त्वा ना विष्णुमहादेववाराणसीनङ्गादानार्थं कलौ
विशेषतः सेवायां यानि फलानि तावन्तरत्न क्रमेण प्रदर्शयते ।
तत्रादौ विष्णोराधनफलं कथ्यते । “कलौ कलिमलधर्मे
सर्वपापहरं परम् । येऽर्चयन्ति हरिं नित्यन्तेऽपि ब्रह्मा यथा
हरिं ” नारदीये “तीर्थान्पश्यत्यन्तरवोगावो विप्रास्तथा भुवि
मदुभक्ताचेति विष्णोयास्तन्मयोमम पञ्चधा । तेना प्रत्यक्षानां
भोतोऽप्येव कलिपरात्मकः । सन्दीभवत्स्वविभक्तो निःशङ्कः

न प्रवर्तते । पूजिताः प्रवृत्ताः स्मृताः स्तुता इष्टाः स्मृता
अपि । नृणां सर्वोपहृन्तारः सततं ते हि मन्त्रयाः” ।

कलौविष्णोर्नामसंकीर्तनेन आराधनं कर्तव्यम् उक्तञ्च
भागवते । “कलिं सभाजयन्त्यायां गुणैः सव(यत्)भागिन ।
यत्वं संकीर्तनेनैव सर्वे स्तार्येऽपि बध्यते । नाश्रयतः
परमोक्षाभो देहिनां भ्राज्यतामिह । यतोविन्देत परमां
यानि, नश्यति संसृतिः” । कवेर्दीपोपशमोपाये भागवत-
वाक्यमनुपदं दर्शितम् ।

स्कन्दपुराणे “गोविन्दनामा यः कविश्चरो भवति भूतये ।
कीर्तनादेव तस्यापि पापं याति सहस्रधा” विष्णुधर्मो-
क्तरे “वेङ्कटेशं जगद्वात्सव्यदेवस्य कीर्तनम् । कुर्वन्ति
तावदव्याप्तम् । न कलिर्वापते नरान् । अक्रायुषस्य नामानि
मदा सर्वान् कीर्तयेत् । नाशौच कीर्तने तस्य स पापिह
करोतः । अज्ञानादपि वा ज्ञानादुत्तमज्ञोक्तनाम यत् ।
संकीर्तितमर्षं पुंसोदहेदेधो वयाऽननम्” । विष्णुरहस्ये
“सा हानिस्तत्राहन्ति स मोहः स च विभ्रमः । यन्मूर्खैः
कृतं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत्” । मोहोऽविवेकः विभ्रमो
विपरीतज्ञानम् । स्कान्दे “अमरमभयत् पापमगस्ता-
ममनादिजम् । नश्यते नात्वं स देहो गोविन्दस्य च कीर्त-
नात् । स्वर्गलोयं सुरापायं गुरुदाराभिभयं नम् । गोविन्द
कीर्तनात् सदाः पापं याति महासुते ! । तवत्तिष्ठति देहे-
जित् कविकव्यमवसंभवम् । गोविन्दकीर्तनं वाच्यं कुरुते
मानवो न हि” “गोविन्देत्युक्तिमालेखं हेतुया कविर्वर्तितम्
यापोषो विषयं याति दानमन्त्रोक्तिरेव वा । गोविन्देति
तस्मात् प्रातर्मध्याह्ने वा निशागमे । कीर्तनात् पुण्यमा-
प्नोति जन्मकोटिघटोद्भवम् । नरानमुत्तमोटीनां कथानाम
नुतामृतैः । तोषकोटिघटकाणां तुल्यं गोविन्दकीर्तनम् ।
महासि कर्मजं कोणे नामजं मानसमेव वा । वसुध कोवते
पापं कलौ गोविन्दकीर्तनात् । प्रमादादपि संसृटो वयाऽ
महकवोदहेत् । अमोघपुटसंसृटं हरिनाम हरेदवम्” ।
राजवद्वराळे । “कव्यमेवादिभिर्बहैः नरमेधैस्तैश्च ।
वाजितं तेन, तेभ्यो हरेरिहभरदवम् । अज्ञानादपि
“प्रातर्मध्याह्नाभ्यां संसारव्याधिभेजम् । उच्छ्रयो-
परितापं हरिरिहभरदवम्” । विष्णुपुराणे “आवन्तु कते
वजन्तु बह्वेः जेतायां, ह्यपरेऽर्चयन् । अदाप्नोति तदा-
प्नोति कलौ संकीर्तं केसरम् । अश्वेनापि बह्वान्नि कीर्तिते
वर्मापातके । इमान् विवृण्वते वयाः सिंहस्यैवैवैरिम्” ।
अथ कविदोषोपशमनाय विष्णुपूजादि विहितं ब्रवा-

लिङ्गपुराणे “कलौ रुद्रो महादेवः शङ्करो नील-
लोहितः । प्रकाशते प्रतिघर्षं धर्मस्य विकट कति ।
ये तं विप्राश्च सेवन्ते येन केनापि शङ्करम् । कलिदोष
विनिर्जित्य प्रयान्ति परमां गतिम्” दृष्टचारदोये “गिवः
शङ्कर । रुद्रेशः नीलकण्ठः त्रिलोचनः । इतीरयन्ति ये
नित्यं न हि तान् बाधते कलिः । महादेवः विरूपाक्षः
नङ्गाधरः ! नृद्वयः । इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्थो न
संशयः । हरिश्चरणनिष्ठानां शिवनामरतात्मनाम् ।
सत्त्वं ममस्यकर्माणि यानि संपूर्णतः दिजाः । । शिव-
पूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । तेषां शिवतुल्याश्च
बोरे कलियुगे दिजाः” महाभारते “यस्त्वं नमः शिवा-
येति श्रुत्यते स कलौ नरः । शास्त्रेनापि नमस्तार
प्रयुक्तः श्रुतपाणये । संसाररोगघनानामनुत्थनकर
कलौ । यदा कदा तं यजते अहया सुनिपुणः । लिङ्गे
ऽथ स्थण्डिले वापि कौतुके विधिपूर्वकम् । उरा दोषं
विनिर्जित्य रुद्रलोके महीयते !” शिवपुराणे “ध्यान
परं कृतयुगे जेतायां यजनं परम् । ह्यपरे लिङ्गपूजा
च कलौ शङ्करकीर्तनम्” स्कन्दपुराणे “ब्रह्मा कृतयुगे
देवः जेतायां भगवान् रविः । ह्यपरे भगवान् विष्णुः
कलौ देवो महेश्वरः” ।

अथ कलौ काशीवासस्य तथात्वमाह सा स्कन्दपुराणे
व्यासः । “इदं कलियुगं चोरं संग्रामं पाण्डु-
नन्दनम् । ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम् ।
अस्मिन् कलियुगे चोरे नराः पापानुवर्तिनः । भविष्यन्ति
महाबाहो ! वर्यान्मविनिर्जिताः । नान्यत् पश्यामि
जन्तूनां सुखा वाराणसीं पुरीम् । सर्वपापप्रशमनम्
प्रायश्चित्तं कलौ युगे । ये विप्रास्ता पुरीं प्राप्य न
सुश्रुन्ति कदाचन । विजित्य कलियुगं दोषान् यान्ति
तत् परमं पदम्” लिङ्गपुराणे “कलौ युगे तु मर्त्यानां
स्थानं मोक्षप्रदायकम् । भगवा आराधनेनैव ज्ञानतपश्च-
पूजने । श्रुत्वा कलियुगं चोरं अत्यायुषमधार्मिकम् ।
विद्वत्सर्वं न सेवन्ते जायन्ते च प्रियन्ति च” मत्स्यपुराणे
“श्रुत्वा कलियुगं चोरं हाहामृतममेतमम् । अवि-
सृक्तं न सुश्रुन्ति कृतार्थास्तो नरा भुवि । अमध्याम-
विहीनानां ज्ञानविज्ञानवर्जिनाम् । तपस्युत्साहहीनानां
गतिर्वाराणसीं नृणाम्” स्कान्दे काशीसङ्घे “न विध्यति
कलौ योगो न विध्यति कलौ तपः । न्यायाजितधनो-
वर्गैः सद्यः विध्येत् कलौ परः । न हतं न तपो ज्ञानं न

जपोन सरार्चनम् । दानमेव कलौ मुख्यं, काशी दानेन चाप्यते । कलिस्तानेव बाधेत कालस्ताव जिघासति । एनासि तौश्च बाधन्ते ये न काशी समाश्रिताः । कलिकलकृत कर्म त्रिकण्टकमितीरितम् । एतत्त्वय न प्रभवेदानन्दधनवासिनाम्”

अथ गङ्गायास्तथात्यमाह त्व. काशीखण्डभविष्यपुराणे “कृते सर्वत्र तीर्थानि त्वेताया उपकरं परम् । हापरे तु कुरुष्वेत् कलौ गङ्गैव केशलम् । ध्यान कृते मोक्षहेतुस्तेतायां तच्च वै तप । हापरे तद्द्वयं यथा कलौ गङ्गैव केशलम्” । विष्णुधर्मोत्तरे ‘उपकरं तु कृते सेव्यं त्वेताया नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुष्वेत्, कलौ गङ्गा समाश्रयेत्” । स्कन्दपुराणे ‘भक्ति-सक्तिफलप्रेषपुरत्यापायेन चेत्तर । तीर्थान्येवाश्रयेदिदं कलौ गङ्गां विशेषतः” । नारदोये कलौ तत्परमब्रह्मप्राप्तये सत्वरं नृणां । गङ्गाभजनमेवाङ्गमर्होपायं महर्षयः । लङ्के “कृते युगे उपकराणि त्वेताया नैमिषं तथा । हापरे तु कुरुष्वेत् कलौ गङ्गा समाश्रयेत्” कामिकसंहितायाम् ‘न भवेद्देवमन्त्राणां वरुद्धिः, शुद्धिर्वाजिते । मन्त्रैर्विना न विध्यन्ति यथा, शुद्धिः सुदुर्लभा । काले कलौ विशेषेण शुद्धं वस्तु न दृश्यते । कलौ युगे हि तमसा मष्टधर्मे भयदुरे । अनेकस्त्रिंशन्नानो धर्मेतन्तुर्हि लाज्यरी । विना गङ्गा धर्ममयी कथं स्वास्त्व गतिः कलौ । गिरसः कर्त्तुं न तस्य प्राणस्यागोपि वा वरः । समस्तसु कलौ काले गङ्गा यो नाभिगच्छति” भविष्यपुराणे “कलौ कलुषचित्तानां पापद्वयव्यतात्मनाम् । विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिगङ्गा विना न हि । अनाश्रित्य तु गङ्गां हि सक्तिमिच्छति यः कलौ । कृत्यं द्रष्टुमिहोद्युक्तो जात्यन्वसदृशस्तु स । इथा कुल, इथा विद्या, इथा यथा, इथा तपः । इथा दानानि तस्यैव कलौ गङ्गां न वाति यः” कूर्मपुराणे “गङ्गामेव निषेवेत प्रयागे तु विशेषतः । नान्यत् कलियुगेदुभूतं मलं हन्ति सुदुस्तरम्” ।

अथ कलियुगे दानस्य श्रेष्ठत्वम् अतएव मनु “अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेताया हापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगस्मृतास्तुल्यतः” इति युगभेदेन धर्मभेदमाह अ. महाराथरी “तए” पर कृतयुगे त्वेताया ज्ञान-सुच्यते । हापरे यज्ञमिवाङ्गदानमेकं कलौ युगे” । महाभारते ‘तप पर कृतयुगे त्वेताया ज्ञानसुच्यते । हापरे यज्ञमेवाङ्गः कलौ दानं दया दमः” इहस्पति,

“तयोधर्माः कृतयुगे, ज्ञानं त्वेतायुगे कृतम् । हापरे चाध्वरः प्रोक्तः, कलौ दानं दया दमः” । शिङ्गपुराणे “ध्यान पर कृतयुगे त्वेताया ज्ञानसुच्यते । प्रवृत्तं हापरे युद्धं, दानमेकं कलौ युगे” । अग्निपुराणे “देवतावेश-गुत्थोदिनगराणि कलौ युगे । कर्त्तव्यानि महीपालैः स्वर्गलोकमभीप्सुभिः”

इत्येवं कलौ विशेषधर्मां सेव्या इति दर्शितम् ।

सामान्यतः कलौ सेव्यधर्माणां च पराशरः ।

“अस्मिन्मन्त्रे धर्माः कृतवन्तादिके युगे । सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे । चातु-र्यस्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद । व्यासवा-क्यावसाने तु सतिष्ठत्य पराशरः । धर्मस्य निर्ययं प्राह सृष्ट्या स्थूलञ्च विस्तरात् । शृणु पुत्र । प्रवक्ष्ये-ऽहं शृण्वन्तु मयस्तथा । कल्ये कल्ये लवोत्पत्तौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । श्रुति स्मृति सदाचारानिर्द्धेत-व्यास सर्वदा । न कपिहृदकसां च नेदकसां वतु-र्मुखः । तथैव धर्मं श्रुति मनु कल्पान्तरान्तरे । अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलि-युगे नृणां युगरूपास्तसारतः । तप पर कृतयुगे त्वेताया ज्ञानसुच्यते । द्वापरे यज्ञमिवाङ्गदानमेकं कलौ युगे । कृते तु मानवो धर्मास्तेताया गौतमः कृतः । द्वापरे यज्ञलिखितः कलौ पाराशरः कृतः । त्वेदेहं कृतयुगे, त्वेतायां ज्ञानसुच्यते । हापरे कुलमेकं कर्त्तारं कलौ युगे । कृते ब्रह्मावस्थां प्राप्तं, त्वेतायां च दर्शनात् । हापरे चासमादानं, कलौ पतति कर्मणा । कृते तु तत्त्वसाक्षात्प्राप्तेतायां दश-भिर्दिनैः । द्वापरे सासमात्मेयं, कलौ सर्वस्वरेण तु । अभि-गम्य कृते दानं, त्वेतायां हूय दीयते । हापरे याचमानाय, सेवया दीयते कलौ । अभिगम्योत्तमं दानमाहूतं चैव मध्य-मम् । अधमं याच्यमानं स्यात्, सेवादानञ्च निष्फलम् । कृते चास्थिरता प्राणास्तेताया साससंस्थिता । द्वापरे रुधिरं यावत्, कलावद्वादिषु स्थिता । धर्मोचितोद्धारमेव, जितं सत्त्वोऽन्यतेन च । जिताश्चैतान् राजानः, स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः । कीदृन्ति चानिहोत्ताभिः, पुरुषा प्रव-श्यति । कुमार्यश्च प्रवृत्तान् तस्मिन् कलियुगे वहा । युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये दिवाः । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते दिवाः । युगे युगे च सामर्थ्यं श्रेष्ठमभिनिर्मायितम् । पराशरश्च

‘वायुक्तं प्रायश्चित्तं प्रदीयते । अहमद्यैव तद्वन्मन-
सुसृष्टय ब्रवीमि वः । पातुर्वर्ग्यसमाचारं शृणुध्वं
सुनिपुङ्गवाः । पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापभा-
शनम्’ इत्यादिभ्यः कलियुगे कर्त्तव्यास्तत्तद्वर्ग्यसमाचारोक्तोक्तो
च तत एवावसेयाः । कलिस्वभाववर्णनेनागमोक्तो बोपा-
सना कलौ कार्येति महाविनिर्वाणतन्त्रे निरूपितं यथा

“आयाते पापिनि कलौ सर्वधर्मविधोपनि ।
दुराचारे दुष्प्रपञ्चे दुष्टकर्मप्रवर्त्तके । न वेदाः प्रभव-
स्तत्र स्मृतीनां चरणं कुतः । नानेतिहासयुक्तानां नाना-
भार्गवप्रदर्शनाम् । बह्वचानाम्पुराणानां विभागो भविता
विभो । तदा लोका भविष्यन्ति धर्मकर्मबहिर्भूताः ।
उच्छृङ्खला मदोन्मत्ताः पापकर्मरताः सदा । कामुका लो-
जुपाः क्रूरा मिष्टूरा दुर्मुखाः शठाः । सत्यायुर्मन्दमतयो
रोगशोकसमाकुलाः । निःश्रीका निर्बला मोघा नीचाचार-
परायणाः । नोचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः । पर-
निन्दापरद्रोहपरीवादपराः खलाः । परस्त्रीहरणे
पापशङ्काभयविवर्जिताः । निर्धना मन्दिना दीना दरि-
द्राक्षिररोगिणः । विप्राः शूद्रसमाचाराः शून्यावन्दन
वर्जिताः । अयाज्ययाजकास्तुष्टा दुष्टेताः पापकारिणः ।
असत्यभाषिणोमूर्खा दाक्षिका दुष्प्रपञ्चकाः । क्रव्या-
विक्रियणो ब्राह्म्यास्तपोव्रतपराङ्मुखाः । लोकप्रसारणा
र्थाय जपपूजापरायणाः । यावच्छाः पण्डितमन्याः
अहमन्तिविवर्जिताः । कदाहाराः कदाचाराभ्युत्तकाः
शूद्रसेवकाः । शूद्रसमोजिभः क्रूरा ह्यलोरतिकामकाः ।
दास्यन्ति धनलोभेन सदाराद्रीचजातिषु । ब्राह्मणचिह्न-
मेतावत् केवलं स्तत्रधारणम् । नैव पानादिनियमोभक्षणा
भक्ष्यविभेचनम् । धर्मशास्त्रे सदा निन्दा साशुद्रोहो निर-
न्तरम् । सत्कथासापसालञ्च न तेषां मनसि कश्चित् ।
त्वया कृतानि तन्त्राणि जीवोद्धारणहेतवे । निगमाग-
मजातानि मुक्तिस्तुतिकराणि च । देवीनां यत् देवानां
मन्त्रबन्नादिषाधनम् । कथिता बह्वोम्यासाः स्मृति-
स्मृत्यादिषण्णाः । बह्वपद्यासनादीनि गदिताम्यपि
भूरिषः । पशुवीरदिव्यभावा देवतामन्त्रसिद्धिदाः ।
अवासनं वितारोहोच्छ्रयसाधनमेव च । सता-
साधनकर्माणि त्वयोक्तानि सहस्रशः । पशुभावदिव्य-
भावौ स्वयमेव निवारितौ । कलौ न पशुभावोऽस्ति
‘दिव्यभाव’ कुतो भवेत् । भवं पुमं फलं तोयं अयमेवा
हरेत् प्रभुः । न शूद्रदर्शनं कुर्यान्ममसा न स्त्रियं

अरेत् । दिव्यस्य देवताप्रायः शुद्धान्तकरणः सदा ।
हन्तातोतोवीतरागः सर्वभूतक्षमः क्षमी । कलिकल्मष-
युक्तानां सर्वदाऽस्मिरचेतसाम् । निद्रालसप्रसक्ताना-
न्भावशुद्धिः कथम्भवेत् ? । वीरसाधनकर्माणि पञ्च-
तन्त्रानि यानि तु । सदा मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा
मैथुनमेव च । एतानि पञ्च तन्त्रानि त्वया
प्रोक्तानि शङ्कर । कलिजा मानवा लुब्धाः शिरोदर-
परायणाः । लोभात् तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साध-
नम् । इन्द्रियाणां सुखार्थाय पीत्वा च बह्वं भुधु ।
भविष्यन्ति मदोन्मत्ता हिताहितविवर्जिताः ।
परस्त्रीधर्षकाः केचिद्दुष्टावो बहवो भुवि । न करिष्यन्ति
ते सत्ताः पापयोनिविचारणम् । अतिपातादिदोषेण
रोगिणो बहवः खितौ । यत्किञ्चीना बुद्धिहीना भूत्वा च
विकथेन्द्रियाः । सुदेगर्से प्रान्तरे च मासादात् पर्वतादपि ।
पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति सतुजा मदविह्वलाः । केचिद्दु-
विषादयिष्यन्ति शुर्भाभिः स्वजनैरपि । केचिन्मौमा नृत-
प्राया अपरे बह्वजल्यकाः । अकार्यकारिणः क्रूरा धर्म-
भार्गवविधोपकाः । हिताय यानि कर्माणि कथितानि त्वया
प्रभो । मये तानि महादेव । विपरीतानि मानवे ।
के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि केचि वा । स्तोत्र-
पाठं यन्मन्त्रिणं श्रुत्वा जगत्पते । । सुगर्भमभावेन
अभावेन कलौ मरा । भविष्यन्त्यतिदुष्टेताः सर्वदा पाप-
कारिणः । तेनामेपायं दोनेय । क्षमया कथय प्रभो ।
आयुरारोम्यवर्चसं बलवीर्यविवर्धनम् । विद्याबुद्धिप्रदं
ऋषामप्रयत्नशुभकरम् । येन लोका भविष्यन्ति महाबल-
पराक्रमाः । शुद्धचित्ता परहिताः सातापिल्लोः प्रियङ्कराः ।
सदारनिष्ठाः पुरुषाः परस्त्रीषु पराङ्मुखाः । देवताशु-
भन्ताय पुत्रस्वजनपोषकाः । ब्रह्मज्ञा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचि-
न्तनमागमाः । सिद्धार्थं लोकवालायाः कथयस्व हिताय
यत् । कर्त्तव्यं यदकर्त्तव्यं वर्णान्नमविभेदतः । विना त्वां
सर्वलोकानां कस्ताता भुवनत्रये । उल्लाः देवीप्रभः

“इति देव्या वचः श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः । कथवाभाष
तन्त्रेण महाकारणवारिधिः । सदायिष्यं उवाच । साधु
ष्टुतं महाभागे । जगतां हितकारिणि । एतादृशं शुभं
प्रश्नो न केनापि कृतं पुरा । अन्यादि सुकृतज्ञादि
हितादि कलिजन्मनाम् । बद्धं यदुक्तं त्वया महे । त्वं
सर्वं प्रवार्धतः । सर्वज्ञा त्वं त्रिकाक्षशा धर्मज्ञा परमे-
श्वरि । नूतनवज्रविभ्रञ्च धर्मसुखं मया प्रिये । अयातन्वं

यथान्यायं यथायोग्यं न संशयः । कश्चिद्वस्तुमदीनानां
 द्विजादीनां सुदेवद्वारिः । । मेध्याऽमेध्याविचारार्थं न शुद्धिः
 त्रैतकर्मणाम् । न संहिताद्यैः कृतिभिरितिविद्विर्गुणं
 भवेत् । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं मयोच्यते । विना-
 द्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये । । श्रुतिस्मृतिपुरा-
 णादौ भयंभोक्तं पुरा प्रिये ! । आगमोक्तविधानेन कलौ
 देवान् यजेत् सुधीः । कलावागमसङ्गच्छन् योऽन्यमाने प्रव-
 र्त्तते । न तस्य गतिरस्तीति सत्यं सत्यं न संशयः । सर्वेभ्यो दे-
 पुराणैश्च स्मृतिभिः संहितादिभिः । प्रतिपाद्योऽस्ति
 नान्योऽस्ति प्रभुर्जगति जगं विना । आत्मनश्च ते सर्वे
 सत्पदं लोकपावनम् । सन्मार्गविमुखा लोकाः पावनशुद्धा
 ब्रह्मवातिनः । अतो मन्त्रतस्तुष्टु यो यत् कर्म समा-
 चरेत् । निष्फलं तद्भवेदेव । कर्त्तापि नारकी भवेत् ।
 मूढो मन्त्रतस्तुष्टु योऽन्यतस्तुष्टुपात्रयेत् । ब्रह्महा पित्रहा
 स्त्रोघ्नः स भवेन्नात्र संशयः । कलौ तन्मोदिता मन्त्रा
 सिद्धास्तूर्णफलप्रदाः । मन्त्राः कर्मसु सर्वेभ्यो जपवत्स-
 क्रियादिषु । निर्वीर्याः त्रैतजातोया विवर्हीभोरगारवः ।
 सत्यादौ सफला आसन् कलौ ते मृतका इव । पञ्चात्मिका
 यथा भित्तौ सर्वेन्द्रियसमन्विताः । अमूरयन्तां कार्येषु,
 तथाऽन्ये सन्तरागयः । अन्यमन्त्रैः कृतकर्मं बन्ध्यास्त्रीसङ्गमो
 यथा । न तत्र फलसिद्धिः स्याच्छ्रम एव हि केवलम् । कला-
 वन्द्योदितैर्मार्गैः सिद्धिमिच्छति यो नरः । तपितो जाग्रधी-
 तोरे कूपं खनति दुर्मतिः । महत्तादुदितं धर्मं हित्वा न्यध-
 र्मभीहते । अमृतं स्वप्ने स्वप्ना शीरमार्कं स बाष्पति ।
 नान्यं पन्थास्तुक्तिहेतुरिहामत्र सुखाग्रये । यथा तन्मो-
 दितोमार्गे मोक्षाय च सुखाय च । तन्नाशि बहुधो-
 क्तानि नानाख्यामान्वितानि च । सिद्धानां साधकानाञ्च
 विधानानि च भूरियः । अधिकारिभिर्भेदेन पशुनाकुल्यत
 प्रिये । कुलाचारोदितं धर्मं गुप्तर्यं कथितं कश्चित् ।
 जीवप्रवृत्तिकारोणि कानिचित् कथितान्यपि । देवा नाना-
 विधाः प्रोक्ता देव्योऽपि बहुधा प्रिये । । मर्यादाश्च वेताका-
 वटुका नाधिका गणाः । शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाण-
 पतादयः । नानामन्त्राश्च यन्त्राणि सिद्धिप्रायास्तुलनेकरा ।
 भूरिप्रयाससाध्यानि यथोक्तफलदानि च । यथा यथा
 कृताः प्रपन्ना येन येन वेदा वेदा । तदा तस्योपकाराय तथै-
 वोक्तं मया प्रिये । । सर्वं लोकोपकाराय सर्वं प्राणिहिताय
 च । युगधर्मास्तुष्टारेण जायतम्येन पार्श्वति । । स्वया याद-
 क्ततः प्रपन्नी न केनापि पुरा कृत । तव स्नेहेन वन्त्राणि

वारात् वारं परात् परम् । वेदानामानमानास्तन्मायाश्च
 विशेषतः । वारं वारं देवेभ्यः । तवाप्ये कथ्यते नरो ।
 यथा नरेषु तन्मायाः वरितं आङ्गवी यथा । यथा क-
 लिदिनेयानामानमानाभिर्दं तथा । किं वेदैः किपुरा-
 णैश्च किं याज्ञवल्क्यमि प्रिये । । विज्ञातेऽस्ति कलातन्मो
 सर्वसिद्धीशरोभवेत् । अतो जनकब्रह्मण्येव तवाङ्गं
 विनिर्वाजितः । अतस्ते कवचिन्मामि बहुविधवित्त-
 भवेत् ॥ १८०० ॥

“कलौ पापयुगे मोरे तपोहीनेऽतिदुःसरे । निस्तारवीज-
 भेतावदुःखमन्त्रस्य साधनम् । साधनानि ब्रह्मज्ञानं नाना-
 तन्मानादिषु । कलौ दुर्बलजीवानामसाध्यानि महेव हि । ।
 अस्यायुवः अत्यल्पः अज्ञाधीनायुवः प्रिये । बुद्ध्या धनार्कने
 व्यपाः सदा चञ्चलमानसाः । समायावस्तिरधिषो वो
 मल्लेयावहितवः । तेषां हिताय मोक्षाय ब्रह्मज्ञानोऽ-
 यमोरितः । कलौ नास्तेन नास्तेन सत्यं सत्यं नरो-
 च्यते । ब्रह्मदीक्षां विना देवि । कैवल्याय सुखाय च । यदा
 तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा । न स्यात्कति
 परारोहे । तदैव प्रवचः कलिः । यदा तु पुस्तकपात्रां
 परोक्षा वेदसम्भवाः । न स्यात्कति प्रिये । यान्ते । तदैव
 प्रवचः कलिः । कश्चिन्निष्ठा कश्चिन्निष्ठा यदा वरतर-
 क्रिची । भविष्यति कुलेयानि । तदैव प्रवचः कलिः ।
 यदा तु न्मोक्षजातोया राजानो धनलोभुपा । भवि-
 ष्यन्ति महाप्राप्ते । तदैव प्रवचः कलिः । यदा किमो-
 ऽतिदुर्दान्ताः कर्कशाः कलहे रताः । नहिर्जानि कथंतां
 तदैव प्रवचः कलिः । यदा तु ज्ञानवा मूढो क्वाकितः
 कामकिङ्कराः । इन्द्रानि सुहृन्निन्दादीन् तदैव प्रवचः
 कलिः । यदा योयो सत्यमया तोमहाः कोकविषः ।
 असम्बन्धकलिमोहसाक्षदैव । प्रवचः कलिः । आवदः
 सज्जनामाया यदा भनकमेव । निचः कल्पहरिणानि
 तदैव प्रवचः कलिः । प्रकटे मद्रनांवाहो निम्नादस्यवि-
 र्जिते । गूढपात्रं चरित्रानि तदैव प्रवचः कलिः ॥ १८०० ॥
 इत्युपक्रम्य ब्रह्मवाचनेप्रकारस्य दर्शितं स च तत्र
 एवावशिष्य । उपासनाया विशेषः । कुलिकातन्मो । यद्वे ।
 “श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या युगमवे । आत्मोक्त-
 विधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः
 प्रयोदन्ति कलौ चान्यविधानतः ” । उररररररररररररर
 शयटोऽपि । “गन्धोक्तं ध्यानमन्त्रश्च प्रवचं नारतै
 कलौ । वेदोक्तञ्चैव स्मृत्युक्तं पुराणोक्तं वदाने ॥

न शक्तं वसुधापाङ्क्तिः । कदाचिद्भारते "कलाविति" ।
 "श्रौतोधर्मः कृतयुगे त्रेतायां धार्तराष्ट्रं एव । द्वापरे
 च पुराणोक्तं कलावागमसम्मतः" पठन्ति । अत्र-
 दमभिदध्महे । वेदेषु काण्डव्ययमस्ति कर्मोपासना
 ब्रह्मरूपप्रतिपाद्यमेवात् । तत्र कर्मकाण्डमधिकृत्य
 जैमिनिप्रभृतिभिः सत्यकृतया कर्त्तव्यातादि विवेचि-
 तम् । उपासनाकाण्डमधिकृत्य शास्त्रिण्यनारदादिभिः,
 ब्रह्मकाण्डमधिकृत्य च व्यासदिभिः प्रपञ्चो
 दर्शितः । तत्र उपासनाकाण्डमधिकृत्यैवागमशास्त्र-
 प्रवृत्तिः तन्मूलञ्च रामतापनीयनृषिहतापनीयप्रभृति ।
 इत्यागमशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । अतुल्यभयमानमूल-
 कागमस्यापि श्रुतिवत् श्रुतिकल्पकत्वेन प्रामाण्यम् ।
 तत्र कर्मकाण्डे सर्वेऽप्यधिकारिणः दृष्टव्योरपि तत्त्व-
 ज्ञानपर्यन्तं चित्तशुद्धयर्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म-
 कल्पविधानात् "तमेतन्मात्मानं विविदिषन्ति वेदातुवचनेन
 यज्ञेन तपसा भाग्येनेति" श्रुत्या तथोक्तेः । उपासना-
 काण्डेऽपि तथैव सर्वेषामधिकारः "तपसा किञ्चिदं हन्ति
 विद्यायाऽमृतमश्नुते" इति श्रुतेः । तत्र सति कामे कर्म-
 काण्डविहितकर्मचारये स्वर्गः फलम् । कामनाभावे
 मोक्ष एव फलम् । एवमुपासनायामपि । तत्रापि सत्तां
 कामनायां स्वर्गादि नानाफलम् असत्त्वाच्च तस्यां क्रमशः
 फलम् । ब्रह्मकाण्डे तु दृष्टव्योरेवाधिकारः । इत्येवं विषय
 विभागे स्थिते श्रौतोपौराणिकीक्षासीतान्त्रिकीयूपासनासु मध्ये
 कलौ आगमोक्तौपोपासनादत्तं व्येति प्रदर्शितागमवाक्येभ्यो
 निवीयते । अन्यत्र च "हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामेव
 त्रेवमम् । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्वया" ।
 "कलौ जागर्ति गोपादः कलौ जागर्ति काशिका" पठन्ति ।
 अथ कलिपुगे राजविशेषोत्पत्तिः कलेर्हृदिने कल्कि-
 रूपभगवदवतारप्रादुर्भावश्च भाग० ११, २ अ० ७३ को यथा-
 "वोऽन्त्यःपुरज्ज्वोनाम भविष्योवारहृदः । तस्यामात्यस्तु
 शुनको हत्वा क्षामिनमात्मजम् । प्रद्योतस्य राजानं
 कर्त्ता यत् पादकं सुतम् । पिशाचयूपस्तत्पुत्रो भविता
 राजकस्यतम् । नन्दिर्वर्द्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतनाहमे ।
 अर्जुनोत्तरमतः १२८ भोक्षन्ति पृथिवीं नृपाः ।
 शिशुनागस्ततो भव्यः काकवर्षस्तु तत्सुतः । सोमधर्मा
 तस्य पुत्रः सेतुः सेतुधर्मजः । विधिवारः सुतस्तस्या
 जातस्तुर्भविष्यति । दर्भकस्तत्सुतो भव्यो दर्भकस्तानवः
 सुतः । नन्दिर्वर्द्धन आजेयो महानन्दिस्तु तत्सुतः !

शिशुनागा दशैवैते प्रपञ्चुत्तर शततयम् १६० । समा भोक्ष-
 न्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ । कलौ नृपाः । महानन्दिस्तुतो
 राजन् । शूद्रागर्भोद्भवो बली । महापद्मपतिः कश्चित्
 मन्दः क्षत्रविनाशकः । ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रमाया-
 अधार्मिकाः । स एकच्छत्रा पृथिवीमनुलङ्घित
 यासनः । शशिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ।
 तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुभाव्यप्रवृत्ताः सुताः । य इमा
 भोक्षन्ति महीं राजानश्च शतं समाः १०० । नव नन्दान्
 द्विजः कश्चित् प्रपञ्चातुर्हरिप्रति । तेषामभावे जगतीं
 मौर्या भोक्षन्ति वै कलौ । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो
 राज्ञेऽभिषेक्षति । तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोक-
 वर्द्धनः । सुयया भविता तस्य सङ्गतः सुययः सुतः ।
 शशिभूकस्तस्य सोमधर्मा भविष्यति । शतधन्वा सुत-
 स्तस्य भविता तद्वृद्धयः । मौर्यास्त्वैते दश नृपाः
 सप्तविंशच्छतोत्तरम् १२७ । समा भोक्षन्ति पृथिवीं कलौ
 कुरुकुलोद्भवः । अग्निमित्तैस्तस्यैवात् सुज्येष्ठो भविता
 ततः । वसुमित्रो भद्रकश्च पुत्रिन्दो भविता सुतः । ततो
 घोषस्तस्यैवाह्वयमित्रो भविष्यति । ततो भागवतस्तस्या-
 ह्वयभूतिः कुरुहृदः । शूद्रा दशैते भोक्षन्ति भूमिं वर्ष-
 यन्ताधिकम् ११२ । ततः कल्याणिय भूमिर्यास्यत्यस्युष्मा-
 चृपः । शूद्रं हत्वा देवभूतिं काश्यपोऽमात्यस्तु स्वामिनम् ।
 स्वयं करिष्यते राज्ञः वासुदेवो महानतिः । तस्य पुत्रस्तु
 भूमिस्ततो नारायणः सुतः । काश्यायना इमे भूमि
 चत्वारिंशश्च पञ्च च । यतामि त्रीणि ३४५ भोक्षन्ति
 वर्षाण्याश्च कलौ युगे । हत्वा काश्यं सुयमांण तदुभयो-
 दमबोवली । गा भोक्षन्त्यस्रजातीयः कश्चित् कावमस-
 त्तमः । कण्ठनाभाय तद्गुता भविता पृथिवीपतिः ।
 श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पौर्यमासस्तु तत्सुतः । लम्बोदरस्तु
 तत्पुत्रस्तस्याक्लिबिबकोऽपः । मेघस्त्रातिः शिषि-
 चकात् इतमानन्तु तत्सुतः । अमिष्टकर्मा हानेयस्त-
 चकस्तस्य चात्मजः । शरीरभेदस्तत्पुत्रस्ततो राजा
 सुनन्दनः । अकोरो वटको यत्र शिवस्तातिरिन्दमः ।
 तस्यापि गोमतीपुत्रः शरीमान् भविता ततः ।
 भेदधिराः शिवस्त्वयो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः । विजयस्तत्-
 सुतो भव्यचन्द्रवोर्यश्च सोमधिः । एते त्रिंशद्वृषतम-
 सत्वार्यवृद्धतानि च । षट् पञ्चायश्च ४५६
 पृथिवीं भोक्षन्ति कुरुनन्दन ! । सप्तमीरा वावधत्वा
 दश नर्द्धमिनो नृपाः । कङ्का पोट्टश्च नृपाश्च भविष्यन्त्य-

तिबोदपाः । ततोऽतौ यवना भव्याश्चतुर्हं य तद्वक्त्रकाः ।
भूयो दश युद्धयन्त्राश्च मौला एकादशैव व । एते भोष्यन्ति
प्रथिमीं दश वर्षयतानि च । नवाधिकाश्च नवति १०६६
मौला एकादश क्षितिम् । भोष्यन्त्यवदयताम्यङ्ग । तीर्थ
३०० तैः सस्थिते तत । किङ्किकाया नृपतयो भूतनन्दो-
ऽय वङ्गिर । शिशुनन्दिस्तु तङ्गाता यशोनन्दिः प्रवी-
रक । भोष्यन्त्येते वर्षयत भविष्यन्त्यधिकानि वट १०६ ।
तेषां तयोदय सुता भवितारश्च वारुणिकाः । प्रथमिवोऽय
राजन्यो दुर्मितोऽस्य तथैव च । एककाळा इमे भूपा
सप्तान्वा सप्त कोयलाः । वैदूरपतयो भव्या नैवधास्तत
एव हि । मागधानाश्च भविता विन्वस्फूर्जः पुर
अथात् । करिष्यत्यपरान् वर्षान् बुद्धिन्दयवमङ्गकान् ।
प्रजाचात्रभूम्यिषा स्यापयिष्यति दुर्मतिः । वीर्यवान्
क्षत्रसत्त्वार्थं पद्मवत्या स वै पुरि । अतुगङ्गामायगं
गुप्तां भोष्यति मेदिनीम् । शौराङ्गावन्वाभीराश्च
नूरा अर्बुदमानवाः । प्रात्याहिजा भविष्यन्ति नृद्र-
माया जनाधिपाः । विन्वोऽस्तद वन्दृभागा कान्ती
काङ्क्षोऽरमण्डलम् । भोष्यन्ति नृद्रा प्रात्याद्या च्छेका
अमङ्गवर्षस । त्वत्प्रात्या इमे राजन् । च्छेका-
प्रात्या भूभृतः । एतेऽवर्षान्तपरा कलुगुदाद्योत्र-
मन्यव । श्लोवावगोहिज्जाय परदारधनाहत ।
उदितार्क्षितमाया अत्यवत्वात्यकायुष । अर्धस्मृता
क्रिवाङ्गीना रजसा तमसाऽऽहता । प्रजासो मक्षयिष्यन्ति
श्चेच्छराजम्यक्षयिषः । तत्रायासो जनपदाश्चक्षो
लाचारवादिन । अन्योऽन्यतो राजभिष जय यास्यन्ति
पोद्धिता ॥ १३० ॥

“ततश्चातुर्दिन धर्म सत्तं शौचं क्षमा दद्या । कलिना
बलिना राजन् । नक्षत्रस्यायुष्मन्ल क्षति । पित्त-
मेव कलौ नृणा जन्माचारगुणादय । धर्मन्यायव्यवस्थाया
कारणं बलमेव हि । दास्यन्तेऽभिषिञ्चैर्दुर्मार्गैव व्याव-
हारिके । स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विमले स्त्रत्वमेव
हि । विष्णुमेवाश्रयस्थातावन्योन्यापत्तिकारणम् । अष्टस्या
न्यायदौर्बल्य, पाण्डित्ये चापह्नं वध । अनाश्र-
तैवाश्रयत्वे चाश्रयत्वे दम्भ एव च । अकार एव चोहाहे,
ज्ञानमेव प्रसाधनम् । दूरे कार्ययनं तीर्थ सावगले
केशधारणम् । उदरभरता स्वार्थं सत्यत्वे धार्म्यमेव
हि । दास्ये कुटुम्बभरण, यशोऽर्थे धर्मक्षेत्रम् । एव
प्रजाभिर्दुष्टाभिराक्रान्ते क्षिप्रमण्डले । अक्षयिष्यन्ति

नृद्राणां यो बली भविता नृपः । प्रजा हि युष्मै राज-
न्यैर्भिर्बुधैर्दुष्टैर्भूमिभिः । आत्माक्षदारद्विषा वासन्ति
गिरिकाननम् । शाकम्बाभिषङ्गीरुफलपुष्पादि (कांठि)
भोजनाः । अनाहत्या विनङ्गान्ति दुर्मितिकरपीडिता ।
शीतवातातपप्रावट्टिर्हमैरन्योन्यतः प्रजा । अतृभ्या
व्याधिमिश्रैश्च सन्त्यन्ते च क्षिप्रया । नि शङ्कि शति
वर्षाणि परमायुः कलौ नृपाम् । शीतमात्रेण देहेषु
देहिनां कश्चिदोषत । वर्षान्तरमवतं धर्मे नृपे वेदपथे
नृपाम् । पावसत्प्रचुरेऽधम दसुप्रायेषु राजसु । शौर्वा-
नृतद्वयाहिंसा नानाद्विषु वै नृषु । नृद्रप्रायेषु वर्षेण
जागप्रायास्तु धेनुषु । नृद्रप्रायेषु प्रायमेव शौनप्रायेषु
वन्धुषु । अशुप्रायेषु धीषु शमीप्रायेषु स्यात्तुषु । विद्यु-
तप्रायेषु मेघेषु नृम्यप्रायेषु वृक्षसु । इत्यं कलौ
गते प्रायेऽजनेषु अरधर्मिषु । धर्मतावाच सत्वेन
भगवानवतरिष्यति । वराचरगुरोर्विन्वोऽरीश्वरस्याहिजा-
तन । धर्मतावाच साधनां जन्म कर्मापनुत्तरे । ब्रह्म-
यामसुखस्य ब्राह्मणस्य महात्मन । भवने विन्वुजय
कलौ प्रादुर्भविष्यति । अश्वमाशुममारुह्य देवदत्तं
जगत्पतिः । अस्मिन्ऽष्टाधुतमनसैर्नृपैश्चान्वित ।
विचरन्नाशुना शौर्या इवेनामतिमद्युति । नृपलिङ्गकदो-
दसून् कोटिशोनिहनिष्यति । अथ तेषां भविष्यन्ति
मनासि विषयानि वै । वासुदेवाङ्गरागाभिपुत्रगन्धर्वानि
क्षृयात् । पीरजानपदानां वै हतेषुलिङ्गदसुषु । तेषां
प्रजा विषगव स्यविष्ठ सम्भविष्यति । वासुदेवे भगवति
वत्सुर्षौ हृदि स्थिते । यदाऽवतोर्षो भगवान् कल्किर्धर्मपति
ह्रि । क्षत भविष्यति तदा प्रजाक्षतिय सात्विकी ।
यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा त्रिषुवृहस्पती । एकराशौ
समेधुनि भविष्यति तदा क्षतम् । येऽतोतायर्ष-
माना वे भविष्यन्ति च पार्थिवा । ते ते च्छेगत
प्रोक्तावयजा शोभन्त्यर्थयो । व्याख्या भवतो जन्म
भावधन्दाभिषेचनम् । एतद्वर्षसहस्रन्तु यव पञ्चदशोत्तरम्
“यदा यदा सता ह्यभिषेदमागातुसारिषाम् । तदा
तदा कलैर्द्विरनुमेया विचक्षणैः” । अतुपटमधिकमुक्तम् ।
अधिक कलिस्वभावादिक कल्किर्यदे वक्ष्यते ।
कलिदुर्गे च शककर्त्तार पटु यदोक्तं ज्योतिर्विदामरु
“अधिपिरो विक्रमशास्त्रिवाङ्मौ धराधिनाथो, विजयाभि-
नन्दन । इमेऽनु नागार्जुनमेदिनीपतिर्बलि क्रमात् पटु
शककारका कलौ” । तेषां शककावय शकयदे वक्ष्यते ।

कलौ वर्ज्यधर्मा' निर्व्ययसिन्धुवृत्ता यथा—

“वृहत्तारदोये । “समुद्रयात्रास्त्रोकारः कमण्डलु-
विधारणम् । द्विजानामसवर्णास्तु कन्यास्तपयमस्तथा ।
देवराज्ञं सुतोत्पत्तिर्भुपके' पयोर्बधः । मासदानं तथा
आज्ञे वाणप्रस्थानमस्तथा । दत्ताऽज्जतायाः कन्यायाः
पुनर्दानं परस्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं मरमेधाश्च-
मेधकौ । महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मयः ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः” । कमण्डलुः
“सोदकश्च कमण्डलुम्” इत्युक्तं ऋणस्यो वा । दत्ता ऊढा ।
“ऊढायाः पुनरुद्गाहं ज्येष्ठाय गोबधं तथा । कलौ-
पञ्च न कुर्वीत आतृज्जायां कमण्डलुमिति” हेमाद्रौ
वचनात् । “ऊढा पुरुषसयोगात् स्मृते द्येति केचन”
इत्यादिभिर्विवाद्यतोक्ता । हेमाद्रौ ब्राह्मे “गोत्रात्मातृ-
सपिण्डाश्च विवाहो गोबधस्तथा । नराश्चमेधौ मयश्च कलौ
वर्ज्ये द्विजातिभिः” । गोत्रात् गोत्रजायाः पितृव्यसुः,
मातृः सपिण्डात् मातृजात्, तत्कन्याया विवाहः कलौ
न कार्यः । तेन जानि तद्विधायकानि, तानि युगान्तर-
विषयाणि । तथा च व्यासः । “तृतीयां आतृतं कन्या,
तृतीया पितृतस्तथा । शुक्लेन चोद्दिश्यन्ति विप्राः
पापविमोहिताः” इति कलौ निन्दामाह । मातृतस्तृ-
तीया मातृतकन्यामित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् प्राक् । मयं
“स्त्रीभ्यः सुराभावात्” इत्यादिना विहितमपि वर्ज्यम्”
हेमाद्रौ आदित्यपुराणे “विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य
नियोजनम् । बालायाः क्षतयोन्याश्च धरेणान्येन संस्मृतिः ।
कन्यानामसवर्णाणां विवाहश्च द्विजातिभिः । आत-
तायिद्विजायाणां धर्मयुक्तेन हिंसनम् । द्विजस्याख्यौ
त नौयातु शोधितस्यापि सयहः । महा-
प्रस्थानगमनम्, गोसंज्ञमिच्छ गोसहे । सौत्रामण्यामपि
सुरायहणस्य च सयहः । अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहो-
लोटापरिपहः । हत्तस्ताभ्यायसापेक्षमयसङ्कोचनं
तथा । प्रायश्चित्तविधानश्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।
संसर्गदोषस्तोयान्यमहापातकिमिच्छति । वरातिथि-
पितृभ्यश्च पशुपाकरणक्रिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्र-
त्वेन परिपहः । सवर्णान्याङ्गनाडुष्टं संसर्गं शोधितै-
रपि । अयोनौ सयहे हत्ते परित्यागो शुरुस्त्रिया ।
परोद्देशात्मन्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् । प्रतिभा-
भ्यर्चनाऽर्थाय, सकलस्य सधर्मकः । अस्तिषष्ठ्यनादू-
र्ध्वमङ्गस्यर्शनमेव च । शान्तिं चैव विप्राणां सोमविक्र-

यणं तथा । पङ्कजानशने चाथ हरणं हीनकर्मणः ।
पृथ्वीचन्द्रोदये “शुद्धेष्वा दासगोपालकुलमित्राङ्गिरीर-
णाम् । भोज्यान्नता गृहस्थस्य तोषसेवातिदूरतः । शिष्यस्य
गुरुदारेषु गुरुवदुत्तिथोलता । आपददुत्तिर्द्विजाया-
णामश्वस्तमिकता तथा । प्रजार्थं तु द्विजायाणां पर-
जायापरिपहः । ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखग्निसम-
नक्रिया । बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसम्बन्धो विधिनोदितः ।
यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः । नवोदके दशा-
हस्य दक्षिणा गुरुणोदितः । ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पञ्च
नादिक्रियापि च । भृग्वग्निपतनैश्चैव दृष्टादिमरणं तथा ।
गोतृमिश्रिष्टपयसि शिष्टैराचमनक्रिया । पितापुत्रविरोधेषु
साक्षिणा दण्डकल्पनम् । यतः सायगृहत्वं च स्मृतिभिस्त-
त्त्वदर्शभिः । एतानि लोकयुगप्रथे कलेरादौ महात्मभिः ।
मिवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः” । सुरायहणस्य
तत्कर्तुं सयहो व्यवहारः । न च मयं चेति सामा-
न्येन निषेधेनास्योपसंहार इति शङ्क्यम् । निषेधस्य
निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात्, सा हिंसादित्यस्य
न ब्राह्मण हन्यादित्यनेनोपसंहारे हिंसात्तरस्या
दोषापत्तेश्च । निरूपितं चैतद्वैसाङ्गिणान्यत्रेत्युपरम्यते ।
“एकाहादुब्राह्मणं शुद्धेद्युयोऽग्निवेदसमन्वितः” इत्युक्ते-
अथस्य अथौचस्य सङ्कोचः “न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्नि-
पतनादते” इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् उपदेशः ।
“कलौ कर्त्तव्यं लिप्यत” इति व्यासोक्तो पतितसंसर्गदोषे
सत्यपि पातित्य नेत्यर्थः इति केचिदाहुः । ते मूर्खा माना
भावात् । तेनायमर्थः । तत्संसर्गी तु पञ्चम स्तेयञ्च इति
तदन्वानि महापातकानि ब्रह्मवधसुरापाण्युक्तत्वाभिगम-
नानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां प्रायश्चित्तं कलौ न, तेषु
कामतोमरणान्तस्यैवोक्ते । तत्स्थाने द्वादशावद, द्वादशगुणे
आत्मनो ब्रह्मवधनिमित्ते च चतुर्विंशत्यवदमिति चतु-
र्गुणद्वादशावदापत्तेश्च सयहं नास्ति निष्कृतिरिति
निषेधात्संस्मरणो व्रतस्यैवोक्ते । “स्तेये च राज्ञो बध-
कर्त्तृत्वात्मात्मब्रह्मवधापत्तिः । अतो द्वेगुण्यं युक्तोऽधि-
कारः । न च विधित्वं, निषेधवाधात् । आत्मवधदो-
षापवादेऽपि ब्रह्मवधाभावात् युगान्तरदोषसाख्येऽपि
कलौ दोषाधिक्यात् । एतद्विप्रपरम् । असवर्णान्या सवर्णा
क्षत्रियादिस्य द्रुष्टं । अयोनौ शिष्यादौ । “स्त्रिय-
स्तथा परित्याज्याः शिष्याणां गुरुणाश्च या” इत्युक्तेऽप्यग,
परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यथे आत्मन्यागः । यदा परो-

हेयात्मा त्यागोदानं मनसा पात्रसदृशेष्वुक्तम् । उद्दि-
ष्टस्य स्वकृष्टं वर्ज्यं न प्रतियक्ष्यमर्थोऽप्युक्तम् । नेत-
नपक्षणेन प्रतिमापूजा । “स्वाशौचकाकादिप्रोयं
स्मर्यन्तु त्विमागतं” इत्युक्तं स्मर्यः । पठति “उपो-
षितस्त्राहं स्थित्वा धान्यमन्नाद्याणाञ्जरेत्” इत्युक्तमन्त्रार्थम् ।
आमदि कृत्वादिष्टि, सुखेनैव धमेदग्निमित्युक्तं धम-
नम् । “दशाहेनैव सुध्येत भूमिष्ठं च नवोदकम्” इत्युक्तो
दशाहः । “गुरवे तु वरं दत्त्वा” इत्युक्ता दक्षिणा ।
शुद्धेन दास्यनोपायेति । “कन्दुपकं क्षेपकं यज्ञ-
दुग्धेन पाचितम् । एतान्यशुद्धाशुभुजो भोज्यानि
मत्सरजवी” इत्यपराकैः सुमन्त्राणां शुद्धस्य पाकक्रिया ।
“पितामहविवादे तु साक्षिणा त्विष्योदमः” इत्युक्तं ।
सायंष्टहत्तम् “विघ्ने सर्वघ्नपथे” इत्युक्तम् । पृथ्वी
चन्द्रश्च तु । “अटन्ति वसुधां विप्रा पृथिवीर्दृश्याय
च । अग्निदेता निराहारा ये तु सायंष्टहस्तु ते” इति
उरापोक्तो निषिद्धः, तेनाज्ञातयोऽपान्नादे आकादौ
विनियोगो न कार्यः । कसौ एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः ।
निगमः । “अग्निहोत्रं नवावस्थं संन्यासं पलपेटकम् ।
देवराज्ञं सुतोत्पत्तिं कसौ पञ्च विवर्जयेत्” । अग्निहोत्रं
तर्पणमाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम् । “अर्धाधानं
शुद्धं त्रौतं आर्चाग्निरोस्तु पृथक्कृतिः । सर्वाधानं तयो-
रैक्यकृतिः पूर्वयुगावितेति” शौगाविवचनादिति अति-
चन्द्रिकायाम् एतेन “चत्वार्यवदसहस्राणि चत्वार्य-
व्ययानि च । कथेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्वेता-
परिपक्ष । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन
विज्ञानतेति” व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि
विशेषमाह देवः “दावहस्यं विभागोऽस्मि दावहेदं
प्रवर्त्तते । संन्यासश्चाग्निहोत्रश्च तावत्कुर्वात् कसौ युगे”
इति । संन्यासश्चिदप्युक्तं केचित् ।

दत्तोरसेतरेष्वग्निहोत्रं दत्तपदं कृत्वा मस्याप्युपलक्ष्यम्
कीरसः सेतजस्यैव दत्तं कलिम एव च कश्चिन्नो परा-
यत्नत्वात् इति दत्तकमीमांसादिमतम् । दत्तकयज्ञे
चन्द्रिकामतं वक्ष्यते । सप्तश्रृङ्गास्त्राक्षोकारोऽप्यत्र तीर्थ-
यात्रारूपधर्मपरः तथा हि ।

“प्रोक्षितस्यापीक्षणेन ज्ञतप्रावक्षितस्यैव संप्रक्षपद-
वाच्यव्यवहार्यं तानिचेधेन यत्नं विवरे सप्तश्रृङ्गीयानं निषिद्धं
तत्तैव विवरे ज्ञतप्रावक्षितस्याप्यसंप्रक्ष इति प्रतिपादि-
तम् । अत्र प्रोक्षितत्वोक्त्यैव प्रावक्षितनिषिद्धोभूतपापनि-

वय आक्षिपते तद्विषयस्य पापावेदकमाज्ञादेव, समु-
नमनमात्रे च कुत्रापि भाष्ये प्रावक्षितास्यदर्शनम् न
तस्य निषिद्धता, किन्तु तद्वपनकाये स्वेच्छादिसृष्टका-
चसंयत्न एव, तत्पापपनोदनाय तु ज्ञतेऽपि प्रावक्षिते न
तद्याहः संप्रक्ष इत्येव कल्पयितुमुचितम् प्रोक्षितस्या-
पीति पदप्रकारत्वात् । अन्यथा समुद्रनौमनममात्रे संप्रक्ष
इत्येवाभिदध्यात् । न च तत्राभिहितम् । न च “समु-
द्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् । इत्युक्तम्
“इमान् धर्मान् कश्चिद्युगे वर्ज्यानाञ्जर्मेनीविच” इति
उक्तप्रदीपवचने सप्तश्रृङ्गास्त्राक्षोकारक कसौ निषि-
तयोक्तेः निषिद्धातिशये च “विहितस्याननुष्ठानाद्वि-
तस्य च सेवनात् । अनियन्त्राज्ञेन्द्रियाणां नरः पतन-
मृच्छति” इति याज्ञिकेन ज्ञतमन्त्रवाचकत्वे पातिप्रतिपाद-
नात् तद्विषय एव प्रावक्षितवाचकसम्बन्धेन तत्तैव प्रोक्षित-
स्यापीत्यस्यावकाश इति वाच्यम् उक्तप्रदीपवचने उप-
कारे “इमान् धर्मान्” इत्युक्तेः धर्मा रूपसप्तश्रृङ्गास्त्राक्षो-
कारस्यैव कसौ निषेधात् प्रावक्षितवाचादिनिषिद्धस्य
तस्य निषेधाभावेन तद्विषयकत्वावच्छेदात् । अर्जते च
ब्रह्महत्यादिपापपनोदनार्थं सप्तश्रृङ्गमनं परावरेण,
प्रावक्षितप्रकारे “यतबोजनमवगतम्” यतबोजनमागतम् ।
रामचन्द्रसमादिष्ट नव-सहस्र-वर्जितम् । सेतं शा
सप्तश्रृङ्गं ब्रह्महत्यां व्यपोहति” इत्युक्तेन । न चात्र
समुद्रसेतदर्शनस्यैव ब्रह्महत्यानाशकत्वं ब्रह्म, सप्तश्रृ-
ङ्गास्त्रीकारं विना यतबोजनमात्रं तस्य सेतोर्बन्धनसम्बन्धेन
आक्षेपेणैव तद्वपनमात्रम् । अन्यथा सेतोर्बन्धनविद्व-
मात्रस्य तथात्वे “यतबोजनमागतम्” इति विशेषवचन-
युक्तं स्यात्, तथा च यतबोजनविस्तारागतसेतबन्धन-
स्यैव प्रकृतब्रह्महत्यापापनाशकत्वं न तु बलिहिनान-
दर्शनस्य, पापप्रावस्थेन परित्यक्तप्रावस्थसामेक्षितत्वात्
किन्तु एकादस्यादिप्रतयैव यतबलिहिनानदर्शनसावि-
दिष्टब्रह्महत्यानाशकत्वम् उक्तम् । अतएव “बो भूव कार-
मते तस्य फले विषेय” इति छैमिनिना ब्रह्मवाचक-
वाक्यं निर्वीतम्, निर्वीतञ्च कन्वेदमात्रे नाभवावाच्ये
सम्यगायावादिना अतुवितात्रमेधाद्यमेवमा तत्तद्विषया-
बोधकवेदाध्यायिनोऽतिदिष्टब्रह्मवादिनाशकत्वम् । एवञ्च
प्रकृतब्रह्महत्यायाः अपनोदनार्थं यतबोजनदीर्घविस्तार-
सेतदर्शनं श्रुतौ विहितम् । तैर्नैव च सप्तश्रृङ्गमनम-
संप्रक्षिप्यम् एवं द्वारवत्तादितोऽत्र यात्राकृतिः सप्तश्रृङ्ग-

ममनमर्थापत्तिप्रमाणलभ्यम् । एवञ्च ईदृशसमुद्रयानस्यैव धर्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधः दृष्ट्वारदीयवचने कमण्डलुविधारणादिभिः पुण्यापरपर्यायधर्मसाधनत्वेन धर्मरूपैः समभिव्याहारेण पठितत्वात् धर्मरूपस्यैव समुद्रयानस्य निगिद्धत्वौचित्यात् “प्रायेण समानरूपाः सहचरा भवन्ति” इति न्यायात् । एतेन दृष्ट्वारदीये “समुद्रयात्रास्त्रीकार” इति पाठे रघुनन्दनमाधवाचार्यादिषड्-निबन्धकारसम्प्रते स्थिते निर्णयसिन्धौ समुद्रयात्रा स्त्रीकार इति क्वाचित्कपाठस्तु अनाकरोऽनुचितश्च, तथा सति समुद्रयात्रार्जनस्य स्त्रीकाररूपव्यवहारस्य धर्मरूपत्वाभावेन “इमान् धर्मान्” इत्यभिधानस्यायुक्तत्वापत्तेः । ततश्च धर्मार्थं समुद्रयात्रा-स्त्रीकारस्यैव निषिद्धतया बाणज्यराजाद्यादिनिषिक्तकृत्य तस्य कृताप्यनिषेधात् तत्त्वमये स्त्रीच्छादित्युक्त-संसर्गं सन्ध्यायन्दनादित्यागे च तत्पापपनोदनार्थं योधि-तस्यापि (कृतप्रायश्चित्तस्य) न संपन्न इत्यत्रैव आदित्य-पुराणवचनतात्पर्यम् । यथा च “कामतोऽव्यवहार्यस्तु यचनादिह जायते, इति याज्ञवल्क्येन पातकविशेषे प्रायश्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्यताऽभिहिता, तत्समानन्यायाद-त्वापि प्रायश्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्यतेति युक्तमुत्प-श्यामः । एवञ्च समुद्रमौगमनकाद्ये सन्ध्यादिकर्तुं । स्त्रीच्छादिभिर्गुणैरुत्तर संसर्गमकुर्वन्तश्च प्रायश्चित्तज्ञापकश्ला-भायात् न अव्यवहार्यता, नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च “उभित्वा यत्र कृतापि स्वधर्म” प्रतिपादयन् । षट् कर्माणि प्रकुर्वीरुदिति धर्म्मस्य निषेधः” इति स्मृतौ यत्र कर्माणि वासेऽपि स्वधर्म्मास्तुष्टाने पापशून्यत्वमुक्तं छपपन्नम् । अतएव कलौ बाणज्याद्यर्थसमुद्रयाने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथा हि कलियुग नृपवत्तराजामात्ययोर्यौगन्धरा-वणबाभ्रव्ययोर्युशार्धं वत्तराजाज्ञया समुद्रयानं रत्ना वस्त्रोनाटके वर्णितम्, वर्णितश्च भाषाचण्डोपकृते श्रीम-न्नाभिधधण्डिस्तत्पिठश्च इतो वत्तदेशात् सिंहसगमन-मम् । न च तद्वसनं तदा केनापि विगीतम् । यदि तद्वि-गोत स्यात् तदा ते हि शिष्टाः कथं तत् कुर्युः । इदानी-न्तनानां विगमनन्तु स्त्रीच्छमूरिसंसर्गाशङ्कयैवेति एतन्मू-लकमेव इदानीमपि अन्यैर्दाक्षिण्य शिष्टैर्बाणज्याद्यर्थे सिंहजादिगमनमनुष्ठीयते । अतः समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति तु रिक्तं वचः । ततश्च धर्मार्थसमुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमित्यायातम् । तद्वसनकाये च यदा स्त्रीच्छादि-भिर्गुणैरुत्तरसंसर्गः सन्ध्यादित्यागश्च तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि

द्विजानामव्यवहार्यता शूद्राणान्तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यव-हार्यतेव द्विजपदस्वारस्यात् अन्यथा लोकस्याधौ त्विचभिद-ध्यात् । इत्येव द्विजेभ्यः शूद्राणां विशेष इति दिङ्मात्रमुप-दर्शितम्” २ कलिकालाधिष्ठातृदेवमेदे च तस्योत्पत्तिर्यथा “प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः ससर्ज घोरं मलिनं पृथ्वेशात् स पातकम् । सचाधर्म इति ख्यातस्तस्य वशानुकीर्तनात् । अत्रणात् अरण्यलोकः सर्वपापैः प्रस-ज्यते । अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या माञ्जारलोचना । तस्या पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः । स मायाया भगिन्यान्तु लोभं पुत्रश्च कन्यकाम् । निहतिं जनयासास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् । स हिंसाया भगिन्यान्तु जम-यासास त कलिम् । वामहस्तद्वतोपस्यं तैलाभ्यक्ताञ्जन-प्रभम् । काकोदर करालास्यं लोलजिह्व भवानकम् । पूतिगन्धिं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्षं कृतान्वयम् । भगिन्यान्तु दुःकृत्या स भयं पुत्रश्च कन्यकाम् । स्मृत्यु संजनयासास तयोस्तु निरयोऽभवत् । यातनाया भगिन्यान्तु लोभपुत्रा-वुतायुतम् । इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्मनिन्दकाः” इति कल्किपुराणे १७० ।

तस्य नखं प्रति द्वेषभावस्तच्छरीरे प्रवेशश्च भा० व० ५८, ५९ अ० वर्णितः । यथा

“ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् । गत्वा हि वरयिष्ये ता मनो हि मम ताङ्गतम् । तमब्रवीत् प्रहसन्तो निर्वृत्तः स स्वयंवरः । दृष्टस्तया नलो राजा पतिरस्मात्समीपतः । एवमुक्तस्तु शक्रेण कलि कोपमन्वितः । देवानामन्त्रं तान् सर्वांस्तुवाचेदं कवः खदा । देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवेच्चायं विपुलं दण्डधारणम् । एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युक्ते दिवौकसः । अस्माभिः समुद्रजाते दमयन्त्या नलो दृष्टः । का च सर्वगुणोपेत भावयेत मलं नृपम् । यो वेद धर्म्मान्खिलान् यथावच्चरितव्रतः । योऽपीते चक्षुरो वेदान् सर्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तन्ना गृहे यस्य देवा वस्येधु धर्म्मतः । अहिंसानि-रतो यस्य सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं धृति-ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः । भ्रूवाणि पुरुषव्याघ्रे लोक-पालसमे नृपे । एव रूपं नखं यो वै कामयेच्छपितं कचे । । आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवंशुणं नखं यो वै कामयेच्छपितं कचे । । छच्छ्रे स नरके मच्छेदगाधे विपुले छुदे । एवमुक्त्वा कलि देवा

द्वापरश्च दिवं ययुः । ततो गतेषु देवेषु कबिर्द्रापर-
 मब्रवीत् । स हर्षुः भोगसृष्टे कोप नखे वत्स्यामि
 द्वापर । । भ्रंशयिष्यामि त राक्षसां भूम्या सङ्गं रंश्यते ।
 त्वमप्यज्ञान् समविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि' ५८ ।

“एव स समय कृत्वा द्वापरेण कलिं सृज । व्याज-
गाम ततस्तत्र यत्न राजा स नैपथ । स मित्यमनन्तरं प्रेक्षु-
निपेक्षेष्वावसञ्चिरम् । अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलि-
रन्तरम् । कृत्वा मूलसप्तसृष्ट्या सन्ध्यामन्वास्त नैपथ ।
व्यज्रत्वा पादयोः शीघ्रं, तत्रैव कलिराविशत् । स
समाविश्य च नलं समीपं उपक्रम्य च । गत्वा उपक्रमा-
हेदमेहि दीव्यं नलेन वै । व्यसृज्यते नलं जेता भवति
हि संहितो मया । निमग्नान् प्रतिपद्यस्व जित्वा
राज्यं नलं नृपम् । एवमुक्तस्तु कलिना उपकरो नल-
सम्यगात् । कलिश्चैव हृषीभूत्वा गत्वा उपक्रममभ्यगात् ।
अथाद्य तं नलं वीरं उपकरः परवीरहा । दीव्यानेत्य-
ब्रवीद्भ्राता हृषीकेति सुहृद्भुजः । न चक्षमे ततो राजा
समाह्वानं महामना । वैदर्भ्यां प्रेक्षमाणायाम् पणकाल
ममन्यत । हिरण्यस्य सुवर्णस्य यामययस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा” ५६ ।
अधिकं कर्कोटकशब्दे उक्तम् “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या
नलस्य च । अतपस्यस्य राष्ट्रस्य कीर्तनेन कलिमाशनम्” ।
भा० व० । विभीतकटुजे (शयडा) तस्य नलप्रधर्षणार्थं
कलिमाश्रितत्वात्तथात्वम् । “विभीतकमभिधाय यथा
भूतेन तिष्ठता । तेन भीमभुवो भीरुः स राजर्षिरधर्षि-
न । तपास्त्वन्मासाद्य वैदर्भीनिपेक्षयाम् । कलुप कलिर-
विष्यन्नवात्सोद्वेगवान् बहून्” नैप० । ४ कलुके ।
“सुहृद्वपुःसितामिवालिनादेवितरसि नः कलिका किमर्थ-
मेनाम् । वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्या गठः । कलिरेव
महास्त्वयाऽद्य दत्तः” माघ । ५ मूरे दैयुजे च हेमच० ।
द्यूतविषये ७ एकाल्लुपुक्तपात्रं कपाशके । यस्मिन्
अक्षपात्रे एकाह्वयिद्रुमसि तस्मिन् व्यज्रभागे ।
कलिना हृष्टं सामं कलेरपत्यादि वा टक् । कालेय तद्दृष्टे
सामनि तदपत्यादौ । ७ कीरके स्त्री अमरटोका वा ह्रीप् ।
कलिका पु स्त्री कल+मत्वर्थे ठन् । वकभेदे (को+वक्) शब्दर०
स्त्रिया जातित्वात् ह्रीप् ।

कलिका स्त्री कलिरेव स्वाथै कन् । शूकरे (कवि) व्यस्फु-
टितपुष्पे व्यभर । "वितरणि न कलिका किमर्थमेनाम्"
"व्यसकलकलिकाकुकीक्षतामि स्वलभयिकोस्यविकाशि

केगराणाम्"माय" । "सुधामजातरजमं कलिकान्नासि"
 सा० द० । "भूतानां विरनिर्गतामि कलिका वभ्राति
 न स" रज "शकु० । "कलिका कलिकामजितामि"
 रघु । कलोध्वनिभेट' साध्यतयाऽस्यथ टन् । नीधामूढे
 हेमच० तस्य कलसावनत्यात् तघात्यम् । कनैव साधे
 कन् । शकलागर्द्धे । "तन्यन्ते कलिका यक्षात्तका
 ताक्षितय स्रता"सि०शि० । कलिकापूर्वम् । "प्रथम
 मपरचरणसमुत्पन्नयति स यटि उच्छ्रम् । इतरदितरगदि
 तमपि यदि च तर्ह्यम् । चरणयुगलकमविकृतमपरमिति
 कलिका सा"पत्तर० उक्तेऽखन्दोभेदे च । पदसन्नतियुक्त-
 रचनाभेदे सा च गोविन्द्योरुदावसीतद्वापयोर्दोर्गिता
 यथा "सुर्माङ्गाकनिकारम्भे न्नोक्तसु युगय स्रता ।
 अन्यासा कलिकानान्तु भवन्त्येकैकयोहि ते । पूर्त्तिं द्वौ
 कलिकाभिस्तु वीरुदस्तुल्यसंख्यका । कला नाम भवे-
 ताक्षितयिता पदसन्नतिः । कलाभिः कलिका प्रोक्ता
 तत्तुभेदाः पट्ट समीरिता । कलिका वयङ्महत्याख्या
 द्विगादिगणहत्तका । तथा विभङ्गी हत्यास्या
 मध्या मिथ्या च केवसेति" । अण्डहत्ते दशधा संयुक्त-
 वर्णाः । अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते । मधुर
 स्निहसिस्निहसिचिलह्लादिनस्वमी । भिद्यन्ते ह्रस्वदी-
 र्घाभ्यां ते दर्शने स्फुटं यथा । ह्रस्वानुमधुरसयोगा
 गङ्गाङ्गुकिङ्गरा । तस्मात्तु श्लिष्टसंयुक्तादर्पकर्मसर्ववत् ।
 ततोविक्षिप्तसंयुक्ता भङ्गकल्याणवक्ष्य । तथा विशिष्ट
 स यक्ता पञ्चकश्यपवक्ष्यवत् । मोक्षा ह्लादियुता मङ्गा-
 मङ्गागुह्रा ममङ्गावत् । गर्हादेः ह्लादिषु युक्तभेदान्
 केचित् समुचिरे । दीर्घानुङ्गाङ्गापांस बाल्य वैश्यश्च
 नाङ्गकमिति । कलापरिमाणमुक्तम् । "अधिकाश्चेद्भूतं यटि
 न्यूना हादगत कला । एताव्यो नाधिका कार्यान्यनूना
 खापि न परिहृतैरिति" । तत्र तावच्चण्डहत्तकलिका द्विविधा
 नखोविशिखश्चेति भेदात् तत्र रणादिश्रुतिभेटस्य नखस्येह
 वर्द्धितादयो नव भेदा रट्योता "वर्द्धितं वीरभट्टश्च सम
 पोऽप्युत्तत्पलम् । वरुण श्रीगुणरतिस्तथा सातङ्ग
 खेलितम् । तिलकश्चेति कलिकानखस्येहोदित्ता नव इत्युक्ते
 अथ विशिख पद्मकुन्दचम्पकपञ्चकुलभेदात्
 पञ्चविधं तेज्वादिम पद्म पद्मेरुहसितकञ्जप्राण्डूत
 पलेन्द्रीवराङ्गाश्चोरुहकङ्कारभेदात् षड्विधम् अलिम
 नकुलन्त भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्येकादशभेदो
 विशिख पद्मेरुहसितकञ्ज तथा प्राण्डूतपल परम्" इत्यादि

घराह्वाभ्योमे कल्लारश्चेति बह्विधम् । ऐतद्भेदेन कथितं
पञ्चमेव मनोविभिः । अथ कं वज्रकुं कुम्भं वज्रकुं द्विविधं
तथा । इति पञ्चविधस्यापि विविधस्येव शब्दकाः । इत्युक्तेः
एवं चण्डवृत्तकलिकाविंशतिधा गृहीताः । अत्र पञ्चधा हि-
गादिगणवृत्तका कलिका मञ्जरीश्वभिहिता क्रमात् कोरक
गुच्छकसंफुल्लकुसुमगन्धाख्या तस्याचाल कोरकगुच्छकु-
सुमानि गृहीतानि । कोरकोगुच्छकुसुमे मञ्जरी त्रिविधा ल-
त इत्युक्तेः । तिमङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादिपूर्वा बोधा
तस्याचाल दण्डकपूर्वा विदग्धपूर्वा च गृहीता । दण्डकाख्या
विदग्धाख्या तिमङ्गीहृदिधा मता इत्युक्तेः । अथ मन्त्र-
कलिका । कलिका गदासंघाता सप्तविभक्तिका वा अक्षरमयी
संज्ञक्येति द्विभेदा केवला चेतस्यै तदेवं बह्व्योमहा-
कलिकाभ्यः । अष्टाविंशतिरिह कलिका गृहीताः । रसादय-
रकादय मन्त्रभेदाः संफुल्लगन्धौ मञ्जरीभेदौ शिखरिण्या-
दयः तिमङ्गीभेदा मध्यकलिका च तत्कालावृताधिक्य-
विरहात् ।

कलिकापूर्वं य० कलिकया अग्नेन जन्मपूर्वम् । पर-
मापूर्वजनने अङ्गजन्मापूर्वभेदे । तत्साधने बुक्तिं यद्-
चिन्तामणिमायुर्वीर्द्धिता यथा—

“नन्वेवमाग्नेयादीनां वस्तुं क्षणिकत्वात् योग्यतानव-
गती परमापूर्वकारणत्वानवगमे कलमपूर्वकत्वम् ? इति
चेत् काव्येऽपूर्ववाच्यत्वस्थितावाग्नेयादी तद्द्वारा सा-
धनत्वस्य योग्यत्वसम्भवात् न तु प्रथमम्” इति ० ।
व्याकृतं चैतत् मयुरानायेन यथा—

“ननु फलसाधनत्वान्नये कलसमयस्याविततादृशव्यापा-
रोपधावकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाद्याकपास-
वागैन्द्रदधियागैरूपयोयागात्मकत्वान्नवकत्वस्य दर्शय,
आग्नेयाद्याकपासोपांशुयानापिमोमीयैकादशकपासवागा-
त्मकयागत्ववत्त्वस्य पौर्णमासस्य आवाग्नरकलिका-
पूर्वत्वस्य विना वज्रजन्मैकपरमापूर्वजनकत्वमनुपपन्नं
युगपदाग्नेयादीनां वृत्तानवस्थानादतः ‘दर्शपौर्णमासाभ्यां
यजेत सर्गकाम’” इत्यादि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व-
साधनत्वान्यथातुपपत्त्या तत्र परमापूर्वत्वस्य कलिका-
पूर्ववत्त्वं कल्पते इति तत्र सिद्धान्तो व्याकृतः योग्यता-
त्यागभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं परमापूर्व-
साधनत्वान्यथावशाद्वादितायुक्ते नन्वेवमिति । एवं-
साधनत्वान्नये निरुक्तान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे । क्षणिकत्वा-
दिति आशुविनाशितादित्यर्थः । परम्परावृत्तातुपस्थितेति

येव । कथमिति । कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसा-
धनत्वान्यथातुपपत्तेः कलिकापूर्वकत्वम् ? इत्यर्थः ।
यदि च निरुक्तयोग्यतात्याग विनापि परमापूर्वसाधनत्वा-
वनमस्तदा परमापूर्वत्वान् विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि
ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्वत्वमपि वाच्यतया ? इति
भावः । न च तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व-
साधनत्वान्यथातुपपत्त्या कलिकापूर्वत्वमपि न कल्पान्ते
अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिका-
पूर्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसाधन-
त्वावगमः प्रथमस्तु प्रधानविधिवाक्यं भूकमेवेति
वाच्यम् अपसिद्धान्तात् “आग्नेयाद्याकपासोभवत्वमा-
वस्यायाम्” इत्यादिप्रत्येकबोधकवाक्यानां दर्शपौर्ण-
मासाबोधकतया कलिकापूर्वत्वबोधकत्वाच्चेति निगमः ।
आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहितकर्म्मणि यद्रूपेण फलस्य
काशान्तरभावित्वप्रतिसम्मानं तद्रूपावच्छिन्नफलसाधन-
त्वान्नये तत्पर्यन्तस्यायिव्यापारोपधावकत्वं योग्यता
प्रकृते च प्रधानविधिना कार्यत्वरूपेण परमा-
पूर्वं बोध्यते, तथाच कार्यत्वरूपेण तत्कालकता
दर्श्यादीनां व्याख्या, तत्र च परमापूर्वत्वरूपेण
काशान्तरभावित्वप्रतिसम्मानेऽपि न कार्यत्वरूपेण
काशान्तरभावित्वप्रतिसम्मानं, कार्यत्वावच्छिन्नस्य दर्शय-
व्यवहितव्येऽपि सम्भवादतः परमापूर्वसमवस्थायिव्यापारो-
पधावकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्यत्वरूपेण सामा-
न्यतत्त्वासाधनत्वस्य, उत्तरकावच्छिन्नं स्वर्गसमयस्यायि कार्य-
न्तराजनकस्य तादृशकार्यजनकत्वं परमापूर्वजनकतयैव
पर्यवस्यति, तच्च साक्षात् सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशि-
त्वादतः परम्परया जनकत्वं, तत्त्वान्तरव्यापारं विनाऽनुप-
पन्नविस्तृतपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्वत्वमपि कल्पान्ते, स्वर्गस्य च
देहान्तरभोग्यत्वेन काशान्तरभावित्वप्रतिसम्मानात्तत्पर्य-
न्तस्यायिव्यापारोपधावकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न
तत्साधनत्वस्य सम्भव इति गूढाभिप्रेत्या समाधत्ते काव्य
इति “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत सर्गकाम” इति काव्य-
विधावित्यर्थः । अपूर्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्यत्वरूपेण
परमापूर्ववाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति
परमापूर्वद्वारा साधनत्वस्येत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधन-
त्वरूपेणाग्नये इति शेषः । योग्यतासम्भवात् योग्यता-
ज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति । न तु परमापूर्व-
वाच्यत्वं विवेक्यर्थः । सर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन काशा-

नरभावित्वप्रतिसम्मानात् तत्प्राधान्यत्वात् तत्पर्यन्तस्या-
यिव्यापारोपधायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्यत्वरूपेण
परमापूर्वसाधनत्वान्ये च न तत्पर्यन्तस्यायिव्यापारोप-
धायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्यत्वावच्छिन्नस्य देहान्नरभावि-
प्रतिसम्मानादित्यभिप्रेक्ष्य । एतच्चापातत स्वर्गस्य काला
नरभावित्वाप्रतिसम्माने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रति-
सम्माने वा स्वर्गसाधनत्वान्येऽप्यपूर्वोपस्थितिं विना योग्य-
ताज्ञानसम्भवात् । केचित्तु “दर्शयौर्ध्वासाम्या यजेत स्वर्ग-
काम” इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्यत्वरूपेणापूर्वसामान्य
एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वसाधन-
त्वापगमस्ततः कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्वापगमः,
न तु प्रथममेव परमापूर्वसाधनत्वापगमः । न च
प्रथमं कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वसाधनत्वापगमेऽपि तत्
परमापूर्वपर्यन्तस्यायित्वं न गृहीतमिति वाच्यं द्वितीय-
बोधे परमापूर्वस्वर्गपर्यन्तस्यायित्वत्वं प्रथमबोधे कलिका-
पूर्वस्य स्वर्गपर्यन्तस्यायिव्यापारसमवस्थायित्वभावे बाधका-
भावादिति समाधत्ते काव्य इति । “दर्शयौर्ध्वासाम्या यजेत
स्वर्गकाम” इति काव्यविधावित्यर्थः अपूर्ववाच्यत्वस्य-
ताविति कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वस्यापि वाच्यत्वस्य तावि-
त्यर्थः, तदुद्दारा बाधनत्वमेति कलिकापूर्वद्वारा परमापूर्व-
साधनत्वस्योत्पत्तिः, अन्यथा इति शेषः । योज्यतावच्छि-
यात् प्रथमं योज्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति
परमापूर्वसाधनत्वापगम इति शेषः । न चैवं प्रतीतपर-
मापूर्वसाधनत्वात्पत्त्या कलिकापूर्वसाधनत्वमिति
विज्ञानव्याघात इति वाच्यं प्रधानविधिवान्मत्वात् परमा-
पूर्वसाधनत्वान्यत्वात्पत्त्या कलिकापूर्वसाधनत्वमिति प्रथमाभ्य-
सिद्धिविधयत्वं इत्येव तदर्थत्वं इति भावः” इत्याहुः ।
ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्वे स्वर्गे च दर्शयौर्ध्वासाम्यो-
क्तेन रूपेण जनकत्वमिति चेदुच्यते दर्शयौर्ध्वासाम्यो-
पधारणेन दर्शयौर्ध्वासाम्यस्यापकीभूतेन वैजात्यविशे-
षेण विजातीयोपापूर्वं विजातीयस्वर्गश्च प्रति जनकत्वः,
विजातीयोपापूर्वजनकतावच्छेदकतवेव तद्वैजात्यसिद्धिः,
न च द्रव्यवच्छिन्नायेन दर्शयौर्ध्वासाम्यस्याप्येव जनक-
त्वमस्तु केवञ्चदर्शात् केवञ्चयौर्ध्वासाम्याद् वा कला-
तत्त्वादास्य परस्परव्यतिरेकादोपपत्तेरिति वाच्यं कार्य-
कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शयौर्ध्वासाम्योपधार-
ण्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात् । न च तथापि दर्शयौर्ध्वा-
प्रत्येकधर्मभादाय विनिगमनाविरहात् कार्यकारणभाव-

द्वयभावश्चकमिति वाच्यम्, केवञ्चदर्शात् केवञ्चयौर्ध्वा-
साधनत्वमिति वाच्यम्, कार्यकारणभाव-
द्वयस्यावच्छिन्नकल्पने गौरवस्यैव विनिगमनत्वात्, यदि च
यौर्ध्वासाम्यं विना कृते द्रव्ये दर्शयौर्ध्वासाम्यं, दर्शयौर्ध्वा-
विना कृते च यौर्ध्वासाम्ये यौर्ध्वासाम्यस्य प्रत्येकविधयः नाभ्युपेयते किन्तु
दर्शयौर्ध्वासाम्ये यौर्ध्वासाम्य एव यौर्ध्वासाम्यत्वं, यौर्ध्वासाम्यो-
परकत एव दर्शयौर्ध्वासाम्यमेव, तदा तु प्रत्येकं दर्शयौर्ध्वा-
यौर्ध्वासाम्यस्याभ्यामेव जनकत्वः, न व्यापकत्वान्मात्रातिरिक्त-
कल्पने गौरवात् कतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शयौर्ध्वा-
भादाय विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयस्यावच्छि-
नत्वात् । अथ यदि यौर्ध्वासाम्योपरकत एव दर्शयौर्ध्वा-
तदा दर्शयौर्ध्वामेव चेदतास्तु किं यौर्ध्वासाम्येन चेदतया ?
न च विनिगमनाविरहात् यौर्ध्वासाम्येनापि चेदतमिति
वाच्यं केवञ्चयौर्ध्वासाम्येन चेदतमे यौर्ध्वासाम्यमन्तरं
द्रव्योत्पादमात्रकाल एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनि-
गमकत्वादिति चेन्न “दर्शयौर्ध्वासाम्या यजेत स्वर्गकाम”
इति श्रुत्या यौर्ध्वासाम्यस्यापि चेदतमवधानात् यौर्ध्वासाम्य-
त्वेनापि चेदतमवधानत्वात् दर्शयौर्ध्वासाम्यं यौर्ध्वासाम्य-
इति तात् । एतेन यौर्ध्वासाम्यमवधानं चरनत्वमवधानं यौ-
र्ध्वासाम्येन चेदतमवधानमपि निरस्तम् । दर्शयौर्ध्वासाम्य-
ज्ञानानामवधानमपि चेदतमस्य वेदवोधितत्वात् ।
अथोभयसाधारण्येनात्मेन चेदतामप्ये जातेरव्या-
वच्छिन्नतया चात्मेनादिवानवच्छिन्नत्व एव चा-
त्मेनादिवत्किञ्चिद्वैजात्यमन्तरं परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः
कारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति चेत्तदावच्छिन्नात् एव
दर्शयौर्ध्वासाम्यस्यादिना प्रत्येकचेदतमवधानेऽपि यौर्ध्वा-
साधनमन्तरं दर्शयौर्ध्वासाम्यमवधानं चेदतमवधानं एव पर-
मापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न परमापूर्वोत्पत्त्यापत्ति-
भूतानां कलिकापूर्ववद्वैजात्यमपि तद्वैजात्येव दर्शयौ-
वच्छिन्नत्वं चेदतमवधानं कलिकापूर्ववद्वैजात्यं वच्छिन्नत्वा-
त् तदभावादेव तत् परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः । ननु
तथापि दर्शयौर्ध्वासाम्ये कियन्त्वपूर्ववद्वैजात्यं चेदतम-
मात्रं—प्रथमतः यौर्ध्वासाम्यमेव प्रत्येकं कलिकापूर्व-
मवधानं जनकत्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते एवं
दर्शयौर्ध्वासाम्यमपि प्रत्येकं कलिकापूर्वमवधानं जनकत्वा मध्ये
एकं परमापूर्वं जन्यते, नतस्तान्मात्रं परमापूर्वोत्पत्त्या-
चरन परमापूर्वमन्तरं जन्यते इति यौर्ध्वासाम्यो-
त्पत्तिः । अतस्तु मध्यपरमापूर्ववद्वैजात्यमवधानं

वदन्तिः कलिकापूर्वैरेव चरमं परमापूर्वं जन्यते इति
सम्प्रापूर्वाणि । न च पूर्वपूर्वैः क्रियाभिर्जनितैः पञ्चभिः
कलिकापूर्वैः सह चोत्तरक्रियैव चरमं परमापूर्वं
जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्वैरेति वाच्यं
तस्या अपि शोचराजदक्षिणादानादिसाधिव्येभैव परमा
पूर्वजनकलोपगमेन तावत्काष्ठानवस्थिता चरम
कलिकापूर्वलोकारात्, दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गस्य साक्षादेव
परमापूर्वं हेतुर्नतु तत्र हारापेक्षेति प्राक्त । उच्यते-
ब्रह्मास्तु वदन्तिः कलिकापूर्वैरेव एव शर्गोपपत्तेः
परमापूर्वं मानाभावः । न च शर्गं प्रति यस्यामपूर्व्याणा-
मवपूर्वसम्बन्धेन दर्शयौर्मासयोर्वा हेतुत्वे गौरव-
मिति वाच्यं, तथापि परमापूर्वं प्रति वदपूर्व्याणां वद-
पूर्वसम्बन्धेन दर्शयौर्मासयोर्वा हेतुत्वेन तस्यत्वात्
वदपूर्व्याणां सम्बन्धवन्तु मतद्वय एव । यदि वदपूर्व्याणा-
मपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्वत्वेनेव । इत्या वदपूर्वत्वेनेत्य-
न्यदेतदित्याहुः । (वदपूर्व्यवन्दे परमापूर्वं चरगहनमेतन्मनु-
सारेणैवोक्तमिति कर्त्तव्यम्) तदसत्, परमापूर्व्याभ्युपगमे
दक्षिणादानादेचरमाङ्गस्य शर्गोपयोगित्वात्तदपपत्तेः न हि
दक्षिणादानं साक्षात् शर्गहेतुः, अङ्गत्वात् आशु-
विनाशित्वाच्च तज्जन्यस्य पृथगपूर्वस्य लोकारे किमपराङ्गं
परमापूर्वं ? । परमापूर्वं प्रति च दक्षिणादानादेचर-
माङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वम् इत्युक्तमेव । न च परमापूर्व्या-
भ्युपगमे तत्र वदपूर्व्याणां दक्षिणादानस्य च कारणत्वं
कल्पनोपगतगौरवमिति वाच्यं, तथापि वदपूर्व्याणां
दक्षिणादानादिजन्मादिसहस्य च शर्गं प्रति हेतुत्वेन
तज्जत्वात् सम तत्र कलिकापूर्ववदकं परमापूर्वजनन
इव द्वार नतु जनहेतुः, मानाभावात् मानस्य हेतुत्वे च
श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत् । नतु तथापि नवा
वत्त्वादित्ये दक्षयार्थविषयपूर्वादित्ये च केन रूपेण
परमापूर्वविषये च शर्गविषये च हेतुत्वं, तत्र नवावृत्ति-
त्वादेर्जातितामावात् न च तत्रापि अपेक्षाबुद्धिविषये
विषयत्वरूपमवत्तादिविषयतावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वम् ।
अपेक्षाबुद्धिश्च प्रत्येकसङ्ख्यस्य पूर्वजनतावृत्त्यादि-
ज्जावृत्ता पाश्चा इति वाच्यं प्रत्येकनवावृत्त्यादिमान-
वृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽनवृत्तमात् वदक
नवावृत्तादिदृष्टपूर्वेषां बुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽवच्छे-
दात् अथ चण्डीपाठावृत्तिवदवृत्तत्वेन तदनवत्तत्वा-
दिना परमादिदृष्टवृत्तमतीत्यत्र तद्विहितत्वेन हेतुत्वं

वाच्यं “कारणतावच्छेदकसम्बन्धश्च शर्गं प्रति परमापूर्वं-
त्वमेव परमापूर्वं प्रति तु परमापूर्वं तैरापूर्वं सामान्य-
मेव दर्शादित्यानवदत्तापि प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिका-
पूर्वजनकादिद्वारैव परमापूर्वजननात् प्रत्येकसङ्ख्य-
पूर्वकप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्वतो नवावृत्त्यादिस्यलीय-
प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वस्य न वैलक्षण्यमत क-
लिकापूर्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्व कार्यताव-
च्छेदकस्य चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धौ
नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जाति-
विशेष एव । चारावाहिकपरमापूर्वं द्वयादिधारणाय
परमापूर्वं तरेति । नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेक-
आप्त परमापूर्वोत्पाद इति चेन्न, निखिलापेक्षाबुद्धि-
साधारणस्य नवत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणा-
नुगमासम्भवात् इति, नैव नवावृत्तित्वादेरपि नवपा-
ठादिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्वव्याप्यजातित्वात्
“नवकत्वः पठेत्” “दश पार्थिवविषयलिङ्गानि पूजयेत्”
इत्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव धात्वर्थः तादृशज्ञान-
विशेषश्च परमापूर्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति संक्षेपः ।
कलिकार इच्छो कलिं कलहं करोति क-अण् कलि-
कृच्छति क-अण् वा उप० स० । पीतमस्तके
१धूम्याटेपक्षिणि (फिक्के) । तस्यामस्तके कलिकाकरपीत-
चिह्नवत्त्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
२पूतिकरञ्जे (कांटाकरम्बा) पु० मेदि० । ३विषयज्ञातृत्वात्
राजनि० गौरा० ङीप् । ४कलहकारके ५कलिका-
माप्तरि च ति० । ईनारदे पु० ।
कलिकारक पु० कलिकान्कृच्छति क-कलिं करोति क-वा
स्तुस् । १पूतिकरञ्जे (कांटाकरम्बा) २कलहकारके ति० ।
ईनारदे पु० हेमच० ।
कलिक इच्छो के मुद्दिं लिङ्गमस्य । १धूम्याटे पक्षिणि
(फिक्के) अथवाः तस्य मस्तके पीतचिह्नवत्त्वात्तथात्वम् ।
स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपपत्त्यात् टाप् । कलिं
गच्छति वा० अण् इति सप्त च । १पूतिकरञ्जे
(कांटाकरम्बा) हेमच० २कुटले (कुङ्कुनी) तस्य
मस्तके अण् तस्य सुप् । ईन्द्रवने न० । ३विरीध-
इके ५अण्वइते च मेदि० । “जमघायात् समारब्ध लब्धा-
मीरान्नगं प्रिये ! कलिङ्गदेशं संप्रोक्षो वापकर्मपरायणः”
इति तत्त्वोक्ते ईद्रेयभट्टे व० व० मेदि० “अदृक्कादर्थितपण-
कलिङ्गाभिह्वयं यदो” इत्युः । न च देवः इत्युक्तं पूर्वमिति

“युगादिकं मासिकं च आहं चापरपक्षिकम् । अन्वादि-
कं तैर्यिकञ्च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च” तद्वृत्तवचनात् अपर-
पक्षोऽत्र कृष्णपक्षः न तु प्रेतपक्षः तस्य तत्र निषेधात्
“प्रतिमासं षट्ताहं च आहं यत् प्रतिपत्तरम् । अन्वादौ
च युगादौ च तन्मासोक्तमयोरपीति” मदनरत्ने मरी-
च्युक्तेः । प्रतिपत्तरं क्रियमाणं कल्यादिआहमिति
मदनरत्नम्” एतेन युगाद्यावर्षद्वयेति वचनं आह्वति-
रिक्तविष्णुपूजादिविषयम् न तत्र तिथियुग्मतेति अन्यत्र-
रणस्वरसात् तिथियुग्मादरस्य देवविषयतया तद्विषयकत्व-
संबोचितत्वात् एवं निर्यय” “सर्वास्तु युगाद्यास्तु” ।

अत्रोभयभासे कर्त्तव्यताविधानमपि संक्रान्तिनिमित्त-
पुण्यकालस्योभयत्र लाभे पूर्वदिनाकरणे परदिने कर्त्तव्य-
तावत् पूर्वभासे देवादकरणे परभासेऽपि कर्त्तव्यतास्यतु-
ज्ञानार्थम् नतुभयभासयोः समुच्चयेन । एकेनैवातुणनेन
दुरदृष्टान्तुपत्तेः “अः कार्यमद्य कर्त्तव्यमित्युक्ते च
प्रथमभासएव मुख्यः काल इति तत्त्वम् ।

अत्र आह्वकारणे प्रायश्चित्तसुक्तसम्बन्धे । “न यस्य
द्यावामन्त्रं च यतवारं तदा जमेत् । युगादयो यदा न्यूनाः
कुरुते नैव चापि यः यदा न्यूना इत्यनेन अन्यतमा करणं
नैव कुरुते इत्यनेन सर्वांशमकरणमिति सूचितम् ।
“युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवद्ब्रह्मोदधौ । गोसङ्घ-
प्रदानस्य कुरुते फलं हि यत् । तत्फलं लभते मर्त्यो
भूमिदानस्य च ध्रुवमिति” पृष्ठी च० सौ० वसु-
ज्ञानसुक्तम् ।

युगादिवत् युगान्तकालोऽप्यत्र पुण्यदं तत्र
रूपपादिकं चेसा० दा० यथा-

“मयस्या गृहपण्यस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।
ते ता सितवतीयाया दैशाखे समपद्यत । द्यौं तु माघ-
मासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् । कलिः कृष्णलयोदय्यां
नभस्ये मासि निर्गतः । युगादयः कृता स्येते दत्त-
स्याक्षयकारका” मङ्गपुराणे “युगारम्भास्तु तिथयो
युगाद्याखेन कीर्त्तिता । फलं दत्तकृतांगान्शु तास्वनन्तं
प्रकीर्त्तितम्” तथा-“इतावत्तत्कालिपयो युगाद्या दत्तं
सुतस्याक्षयमाशु विख्यात् । युगे युगे वर्षयतेन यस्यपो
युगादिकाखे दिवसेन तद्भवेत्” । तथा-“सूर्यस्य सिंह-
सक्रान्त्यामन्तं कृतयुगञ्च च । तथा वसिष्ठसक्रान्त्यामन्तं
स्नेतायुगञ्च च । ज्येष्ठसु वसुसक्रान्त्या द्वापरान्तसु
संख्यया । तथा च कुम्भसक्रान्त्यामन्तः कलिभुगञ्च च” ।

मङ्गपुराणे “युगादिषु युगान्तेषु स्नाना टान-जपादिषु ।
यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलसाक्षिणः” आदित्य-
पुराणे “दिनर्षं देवती यत्र गमनञ्चैव राशिषु । युगान्त-
दिवसं विद्धि तत्र टानममन्तकम् । अङ्गोपरान्ते विष्वे
सौम्ये वा मिहिरोपदि । सप्तमी शुक्लकल्पा वा
युगादिदिवसं विदुः” ।

कलिल्लि लि० कल-इत्यच् । गङ्गे, अमर “यदा ते मोह-
खिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति” गीता । २ भिन्ने च उज्ज्व० ।
“लोकान्तोकी कलौऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः” भाषः ।
कलिहारी स्त्री कलि हरति इत्यच् गौरा० डीप् ।
(विषवाङ्मलिया) लाङ्गुलान् भावप्र० “कलिहारी वरा
कुष्ठं शोकाशौम्यं प्रसजित् । सञ्चारा ज्येष्ठमितिक्ता
कटकादवराऽपि च । तोच्छोष्णा कनिष्ठसूची पित्तवा
वर्धपातिनी” भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ता ।

कलुष पुं स्त्री कल-उज्ज्व०, लुप-हिंसायां कः कस्य कलस्य लुपो
जातकः इति वा । १ मङ्गिरे राजनि० स्त्रियां जातित्वात्
डीप् । २ पाप्मे न० । “सं प्रत्यक्कात् कलुषप्रवृत्तौ” रघु ।
३ तद्वति लि० । ४ अमरश्चे आदिक्ते लि० अमरः ।
“विभिन्नगुह्यं कलुषीमवन्तु कुर्मदेन दन्वीव मनुष्यधर्मश्च”
भाषः । ५ गङ्गिते लि० यद्वि० । अकलुषं कलुषो
भवति कलुषायते । कलुषायितः । कलुषं करोति विष्
कलुषयति कलुषितः । ईश्वरमये । “भाववशोऽकलुषा
दयितेव रात्रौ” रघुः । [तर तद्देशमवादौ लि० ।

कलूतर पु० देशभेदे । ततः कल्पादि० भवादौ अच् । काङ्
कलेवर न० कले शुक्ले वरं त्रेषु तदुत्पत्तयेऽपि शुचि
सम्पत्त्या अलुक् । देहे । “यं यं चापि अरन् भाव त्वज-
त्वन्ते कलेवरम्” गीता । “शरीरे जर्जरीभूते व्यापियते
कलेवरे । अथैषं जाङ्गमीतोयं वैद्यो नारायणः स्वयम्”
पुरा० पठन्ति ।

कल्क पु० कल-क तस्य नेप्थम् । १ इततैवादिपाक-
संस्कारविशेषे, २ दम्भे, ३ विभीतकड्ये, ४ विषादात् ५ विष्टे
ईपाप्मे च भेदि० । ७ त्रयसंक्रान्त्यामन्तस्य राजनि०
दत्ततैवादिपाके देहे औषधिद्रव्यभेदे च । कल्कप्रकारः
भावप्र० उक्तो यथा । “स्वरसश्च तथा कल्कः काष्ठश्च
हिमफागुणौ । शिवा कषायाः पञ्चैते खण्डास्तुर्वयो-
सरम्” इति विभक्त्य “द्रव्यमाहं शिलापिष्टं शुक्लं वा
खण्डं भवेत् । प्रक्षिप्य नाखवेदके तन्मानं कर्षयति तम् ।
कल्के सधु हतं तैव देव द्विगुणमाप्तवान् । वित्तं शुद्धवान्

हापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै चोरं कलियुगं
 स्रतम् । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यान्तेन विवृताः ।
 अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ताएव ऋष्यपराण्ये
 तथैव तिथिस्तथाभिधानात् । सख्यवाचित्वे कार्तिके नव-
 मेऽह्नोत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन
 भाद्रपदपक्षयोदशी अश्वयुजपक्षपक्षीयेति सैष-
 योक्तं निरस्तम् । आषाढं प्रथमाभाद्र विष्णुपराण्यम्
 “वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नमस्यमासस्य तमिषपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ।
 यथा युगाद्याः कचिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तथयद्यत-
 तः । उपप्लवे चन्द्रमसोरेव तथाऽप्येकाग्रपञ्चमद्वये
 च” । उपप्लवे पक्षे “पानीवमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
 दद्यात् पितृभ्यः प्रयतोमनुजः । आहं कृतं तेन समा-
 सहस्रं रहस्यमेतत् पितरोवदन्ति” ४ ज्ञानमधिकृतं
 भविष्ये “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा ।
 मन्वादी च युगादौ च मासतयफलं लभेत्” ।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाय भाषाभाष्यैव कलियुगा-
 द्योति दाक्षिणात्याः प्रतिभेदिरे यथाह नि० वि०

“रत्नमाळावाम् “माघे पञ्चदशी कृष्णा नमस्ये च
 त्रयोदशी । तृतीया माघवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः ।
 यत्तु गौडः “माघस्य पूर्वमायां तु चोरं कलि-
 युगं स्रतमिति” आह्नोक्ते “वैशाखमासस्य सिता
 तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नमस्यमासस्य
 तमिषपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे” इति विष्णु-
 पुराणे चकारेण तमिषपक्षात्पक्षे च पूर्वाहोरात्
 पूर्वमासीव ज्ञेया । “हे शुक्ले” इत्यादिकन्तु निर्मू-
 लमित्याहुः । तत्र “द्वे तु माघमासस्य प्रवृत्तं हापर-
 युगम्” इति भविष्यविरोधात् एतेन आह्नात्परात्
 पूर्वमायामेव युगादिनाहं वदन् श्रुतवाचिः पराक्तः ।
 तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन “कार्ति-
 के नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्वमा” इति भारदीयं
 व्याख्यातम् । निर्मूलत्वोक्तिर्भारदीयाज्ञानकृता । तत्र
 आह्नादिकरणसम्भवेदिने तत्प्राप्ते निश्चयश्च नि० वि० ।

“अत्र आह्नसक्तं आह्नो “कृतं आह्नं विधानेन
 मन्वादिषु युगादिषु । हायमानि हिमाह्नं पितृ-
 षाम् तस्मिन् भवेदिति” । भारतेऽपि “वा मन्वाद्या युगा-
 द्याश्च तिथयश्चास्य मानवः । स्नात्वापि सित्वा दत्त्वा च
 अन्नान्नफलं लभेदिति” आह्नोऽपि पूर्वाह्नव्यापिनी प्राह्या

“पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे
 कर्मणि पितृषु च कृष्णे चैवापराह्निकी” इति प्राह्नो-
 क्तेः । “हे शुक्ले हे तत्रा कृष्णे युगादौ कवयो विदुः ।
 शुक्ले पूर्वाह्निके प्राह्णे कृष्णे चैवापराह्निके” हेमाद्रौ
 भारदीयवचनाच्च । दोषिकापि “अथो युगादि, मन्वादि-
 कर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिते । विष्टे वा अपरा-
 ह्निकाश्च बह्व्ये” इति । स्रतव्यसारेऽपि “युगादिमन्वा-
 दिनाह्नेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्याह्या । कृष्ण-
 पक्षे पराह्नव्यापिनीति” । दिवोदासीये गोभिलः “वैशा-
 खस्य तृतीया तु पूर्वविद्वा करोति वै । हव्यं देवा न
 ष्टकृन्ति कव्यश्च पितरस्तथेति” । गोविन्दार्णवेऽप्येवम् ।
 तेनेय पूर्वाह्नव्यापिनी दिनद्वये सती परैवेति धर्मतत्त्वविदो-
 हेमाद्रादयः । अनन्तमहर्षस्तु “सवैधृतिर्व्यापिनीपातो युगमन्वा-
 दयस्तथा । सन्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्निमाः स्रताः”
 इत्याह । दानादाविति आह्नसंप्रहः । उपवासस्तथे
 वक्ष्यते । यत्तु मार्कण्डेय “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे आह्नं
 कुर्यादुविचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न
 चक्षुयेत्” । रौहिणो नवमोऽहर्षः । अत्र च शुक्लपक्ष-
 युगादिनाह्नं पूर्वाह्णे कार्यमिति श्रुतप्राणि । निर्ण-
 याभ्युतादयस्तु “कालादर्थे अमात्राह्नमापराह्निकसक्त्या एव-
 मन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्तत्वाद् हे शुक्ल इत्यादि
 वचनं विष्णुपूजाविषयम् । आह्णे त्वापराह्निकैवेति
 व्यवस्थां जगदुः । शिवं पूर्वोक्तानेकवचनविरोधात् स्वाच्छ-
 न्यविलसितमित्युपेक्षणीया । “पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्”
 इत्यादिवचनादेव तत्त्विकैर्वचनवैयर्थ्याच्च । किञ्च काला-
 दर्थोक्त्यायसूत्रा वचोमूला वा नाद्यः युगादि-
 आह्नस्यामात्राह्नविक्रितत्वेन न्यायतो पराह्नव्याप्तावपि
 वचनेन तस्य बाधात् । नान्त्यं अतिदेशादेवापराह्नव्याप्ता-
 माप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् “अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति” न्यायात्
 तेन यदि कालादर्थोक्तेः कथञ्चिच्छ्रद्धावासेन समाधि-
 त्वा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यव-
 स्थापनीयेति दिक्” । युगादिपक्षं मन्वासेऽपि कार्यम्
 “दयहरास्य नोत्कर्षश्चतुर्विंशति युगादिषु । उपाकर्मणि
 चोत्सर्गे होतहिहं ह्यदादितः” हेमाद्रौ ऋष्यपक्षवचनात्
 एतत् दयहरादिकम् । “अवदोदकुम्भमन्वादिमहालय-
 युगादि च । मन्वासे च कर्त्तव्यम्” कालादर्थ-
 वाक्याच्च महालयोऽत्र मघालयोदशीति बोध्यम्
 स्रतिर्वाङ्मूला तु माघहयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

आग्नेय्यासक्तं यथा 'आग्नेय्यां दिशि कोशकलिङ्गवक्त्रो-
पवङ्गजठराङ्गा ।' तेषां राजाऽति अभिजगोऽस्य वा अण् ।
कलिङ्ग तद्देश्यमे तद्देशवासिजने च 'कलिङ्ग' प्रतिज-
न्याह तमस्तेर्गजसाधनः । रघुः बल्लुपु अणो लुक् । कलिङ्गाः ।
“स सागरं समासाद्य गङ्गाया सङ्गमे नृपः । नदी-
यतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाश्रयम् । ततः समु-
द्रतीरेण जगाम वसुधाधिप । भ्रातृभिः सहितो वीरः
कलिङ्गान् प्रति भारत । लोभय उवाच । एते कलिङ्गाः
कौन्तेय । यत्र वैतरणी नदी । यत्रायजत धर्मोऽपि देवा-
श्छरणमेत्य वै । अस्मिन् समुपायुक्तं यन्नियं गिरिशोभि-
तम् । उत्तरं तीरमेतद्वि सततं द्विजसेवितम् । समानं
देवयानेन पथा स्तर्गमेयुजः । “त्रियतं वै सहस्राणां
योजनानां युधिष्ठिर । यत्र ध्वनिं शृणोष्येवं तृण्यीमास्तु
विशाम्यते । एतत् स्वयम्भुवो राजन् ! धर्मं दिव्यं प्रकाशते”
“यत्र प्रकाशते राजन् ! वेदो सस्यानलक्षणा । आरुह्यात्
महाराज । वीर्यावान् वै भविष्यसि । सैषा सागरमासाद्य
राजन् ! वेदो समान्विता । एतामारुह्य भद्रं ते, त्वमेक-
कार सागरम् । अहं च ते स्वस्वयनं प्रयोक्षे वया त्वमे
नामघोरोहसेऽद्य । सृष्ट्वाहि सत्त्वेन ततः समुद्भवेन वेदो
प्रविशत्यजमीड ! भा० व० ११४ अ० । इति तद्देश्यनद्या-
दिविष्टतिरङ्गा । “स प्रतापं महेन्द्रस्य भूविर् तीक्ष्णं न्यवे-
शयत्” रघो कलिङ्गदेशस्य पर्वतः महेन्द्र इति वर्णितम् ।
७३ योनिरभ्रातृतिष्ठुश्च कलिङ्गपुत्रभेदे । “महामनास्तु
हौ पुत्रौ जनयामास भारत । उयोनर च धर्मज्ञं
तितिलुच्च महाबलम्” इत्युपक्रम्य । तितिलुस्तु मजाः
शृणु” इति प्रतिज्ञाय । “तितिलुवोऽभवद्भ्राजा पूर्वस्या दिशि
भारतः । उग्रशयो महाराज । फेनकास्य सुतोऽ-
भवत् । फेनात् सुतपा जघ्ने सुतः सुतपसो बलिः ।
जातो मनुष्ययोनौ तु सराजा काञ्चनेषुधि । महायोगी
स तु बलिर्वभूव नृपति पुरा । पुत्रास्तुपादयामास
पञ्च वंशकरान् भुवि । अङ्ग प्रथमतो जघ्ने वङ्गः सुहृ-
त्सुधैव च । पुरा कलिङ्गस्य तथा वासेयं क्षत्रमुच्यते”
इत्युक्त्वा “तेषां जनपदा पञ्च अङ्गा वङ्गा सङ्गङ्गाका
कलिङ्गा पुरा काञ्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य वै शृणु” हरिवं०
३। अ० उक्तम् । तेन कलिङ्गनृपाधिष्ठितत्वात् देशस्य
तथात्वम् । काय सुखाय लिङ्गमस्याः । द्योषिति
स्त्री हेम० । तिष्ठति ए (तेषोऽङ्गि) स्त्री शब्द० ।
कलिङ्गाद्यगुटिका स्त्री चक्रद० उक्ते औषधभेदे यथा “कलिङ्ग-

विलज्जन्मूत्रकपित्य सरसाङ्गनम् । आशाहरिरे
हृदयेरं कटफलं शुक्रनाशिकाम् । बोधं मोघरसं शङ्ख
धातकीवटशृङ्गकम् । पिप्पा तण्डुलतोयेन वटकानल-
सम्पितान् । आयाशुपकान् प्रिमेच्छीघ्रं च्छरातीसार-
शालये । रक्तप्रसादनाचैते शूलान्तिसारमाश्रया ।
कलिङ्ग उ० क वातं लज्जति रोधनेन लज्जि-भर्त्सने अण्
उप० स० । (द्रमा) कटे हेमच० । तस्य स्त्रियादाव-
रणेन वातरोधमात्तयात्वम् ।

कलितं त्रि० कल-कर्मणि क्त । विदितेऽप्राप्ते, मेदि० श्मेदिते
४ संख्याते, शब्दरत्ना० । ५ स्त्रीते, ६ उक्ते ७ विचारिते,
उक्ते च । भावे क्त । ८ शान्तमादौ न० ।

कलिद्रुम उ० कसेरान्नवः द्रुमः । विभीतकहणे रत्नसाक्षा ।
तत्र हि नमस्य राक्षसिह्मद्रान्नेपण्याय कलिना सुषिरं
स्थितमिति कलिशब्ददर्शितं नैवधवाक्ये दृश्यम् । कलि-
हवाद्योऽप्यत्र

कलिन्द उ० कलिं ददाति द्यति वा अण् सृम् च । अहि-
विशेषे, यतो वसना नदी नि स्त्रता, “कलिन्दगिरि-
न्दी तटस्तरङ्गुमासन्निधी” रत्नमङ्गा० । विभीतकहणे,
राजनि० । इत्यर्थे भरतः तन्मूलं खण्डयम् ।

कलिन्दकन्या स्त्री कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्येव तत्र प्रभव-
त्वात् । यमुनायाम् । “कलिन्दकन्या यमुनां नतापि
गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” रघुः । कलिन्दतनवा
कलिन्दजाकलिन्दगिरिमादयोप्यत्र ।

कलिप्रिय उ० कलि प्रियोऽस्य । नारदे शब्दर० ।

कलिमारक उ० कलीनां कलिकानां भावा अत्र बल रं
वा कप् सञ्ज्ञाया कन् । श्रुतिकरणे स्त्री ।

‘वा न लस्य रं । कलिमारकोऽप्युक्ताचैव समरटीकावा
रमानाथः । [राजनि० ।

कलिमाल्य उ० कलीनां कलिकानां माल्यं बल । श्रुतिकरणे
कलियुगं न० कर्म० । राक्षसिरोवत् तत्पुत्रो वा ।

कलिरूपे युगे कालविशेषे तन्मानादिक कलिशब्दे उक्तं
तदारम्भतिथियुगाद्या वा च गौडीयमते भाषणौ-
साक्षी यथाह ति० त०

“अथ युगाद्या तासु च युगाद्या वर्षद्विच सप्तमी
पार्वती प्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिष्ठि-
रमता” । इत्यनेन व्यवस्था । ब्रह्मपुराणे । “वैशाखे
शुक्लपक्षे तु तृतीयाया कृतं युगम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु
तृतीयाया नवमेऽहनि । अथ भाद्रपदे कृत्तिकादौदसात्

हापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै चोरं कलियुगं
 सृजतम् । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तो न विवृताः ।
 अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव । ब्रह्मपुराणे
 तथैव तिथिस्तथाभिधानात् । मुख्यवाचित्वे कार्तिके नव-
 मेऽहनीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन
 भाद्रकृत्यत्रयोदशी अश्वयुक्कृत्यपक्षीयेति सैषि-
 षोक्तं निरस्तम् । आषाढं प्रथमाभाह विष्णुपुराणम्
 “वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्यमासस्य तमिषपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च भागे ।
 एता युगाद्याः कलिताः सुराणैरनन्तपुण्यास्तथयस्यत
 सः । उपसृजे चन्द्रमसोरब्धेयं तथाऽकाशप्रयत्नद्वये
 च” । उपसृजे पक्षे “पानोवममत्त तिलैर्विमिश्रं
 दद्यात् पितृभ्यः प्रयतोमनुजः । आहं कृतं तेन समा-
 सहस्रं रहस्यमेतत् पितरोवदन्ति” । ज्ञानमधिकृत्य
 भविष्ये “संवत्सरफलं तत् नवम्यां कार्तिके तथा ।
 मन्वादी च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्” ।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाय माघमासस्यैव कलियुगा-
 द्योति दाक्षिणात्याः प्रतिपेदिरे यथाह नि० सि०

“रत्नमाहात्म्यम् । “माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च
 त्रयोदशी । तृतीया भागवे शुक्ला नवम्यसौ युगादयः ।
 यत्तु गौडः “माघस्य पूर्वमाया तु चोरं कलि-
 युगं सृजतमिति” ब्राह्मोक्तेः “वैशाखमासस्य सिता
 तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य
 तमिषपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च भागे” इति विष्णु-
 पुराणे चकारेण तमिषपक्षात्पक्षेण पूर्वोत्तरोवात्
 पूर्वमास्येव ज्ञेया । “हे शुक्ले” इत्यादिकन्तु निर्म-
 लमित्याहुः । तत्र “द्वये तु माघमासस्य प्रवृत्तं हापरं
 युगम्” इति भविष्यविरोधात् एतेन ब्राह्मणसारात्
 पूर्वमायामेव युगादिब्राह्मं वदन् आहवाणिः पराहः ।
 तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन “कार्ति-
 के नवमी शुक्ला भावमासे च पूर्वमा” इति नारदीयं
 व्याख्यातम् । निर्मललोक्तिनारदीयाज्ञानकता । तत्र
 आह्लादिकरणसुभवेदिने तत्प्राप्तौ निर्वयस्य नि० सि० ।

“अत्र आहसक्तं मास्ये “कृतं आहं विधानेन
 मन्वादिषु युगादिषु । ज्ञायमानि द्विषाहसं पितृ-
 षाम् तस्मिन् भवेदिति” । भारतेऽपि “आ मन्वाद्या युगा-
 द्याश्च तिथयश्चासु मानवः । ज्ञात्वा च विद्या दत्त्वा च
 जन्मानन्तफलं लभेदिति” आहोऽपि पूर्वाह्नव्यापिनी याज्ञा

“पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे
 कर्मणि पितरं च कृण्वे चैवापराह्निकी” इति प्राज्ञो-
 क्तेः । “हे शुक्ले हे तथा कृण्वे युगादी कवचो विदुः ।
 शुक्ले पूर्वाह्निके पादो कृण्वे चैवापराह्निके” हेमाद्रौ
 नारदीयवचनाच्च । दोषिकापि “अथो युगादि, मन्वादि-
 कर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिते । विज्ञेया अपरा-
 ह्निकाश्च बह्वे” इति । सृष्ट्यर्थसारेऽपि “युगादिमन्वा-
 दित्राह्णे शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्याज्ञा । कृष्ण-
 पक्षे पराह्नव्यापिनीति” । दिवोदासीये गोभिलः “वैशा-
 खस्य तृतीया तु पूर्वविद्वां करोति वै । हव्यं देवा न
 ऋहन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति” । गोविन्दार्णवेऽप्येवम् ।
 तेनैव पूर्वाह्नव्यापिनी दिनद्वये सती परैवेति धर्मतत्त्वविदी-
 हेमाद्रादयः । अनन्तमदृष्टुं “सवैधृतिर्व्यतीपातो युगमन्वा-
 दयस्तथा । समुखा उपवासे सुदीनादावन्तिमाः सृता”
 इत्याह । दानादाविति आहसंप्रहः । उपवासस्त्वमे
 वक्ष्यते । यत्तु मार्कण्डेयः “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे आहं
 कुर्यादुविचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न
 वक्ष्येत्” । रौहिणो नवमोसहस्रतः । अत्र च शुक्लपक्ष-
 युगादिब्राह्मं पूर्वाह्णे कार्यमिति श्रुतपाणिः । निर्ण-
 यान्तादयस्तु “कालादर्थे अमात्राहमापराह्निकसंज्ञा एव-
 मन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्तत्वाद् हे शुक्ले इत्यादि
 वचनं विष्णुपूजाविषयम् । आहो त्वापराह्निकैवेति
 व्यवस्थां जगदुः । सैवं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् स्थाण्ड-
 न्याविलसितमित्युपेक्षणीया । “पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्”
 इत्यादिवचनादेव तत्त्विकैर्वचनवैयर्थ्याच्च । किञ्च काला-
 दर्थोक्त्यायामूला वचोमूला वा नाद्यः युगादि-
 ब्राह्मसमात्राह्निकविवेकित्वेन न्यायतो पराह्नव्याप्रावपि
 वचनेन तस्य बाधात् । नान्तः अतिदेशादेवापराह्नव्याप्रा-
 माप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् “अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति” न्यायात्
 तेन यदि कालादर्थोक्तोः कथञ्चिच्छब्दाभावेन समाधि-
 त्वा तर्हि न्यायप्राप्तकृत्ययुगादिविषयत्वेन सा व्यव-
 स्थापनीयेति दिक्” । युगादिज्ञानं मन्मासेऽपि कार्यम्
 “दयहरासु नोत्कर्षस्तर्षुपि युगादिषु । उपाकर्मणि
 चोत्सर्गे स्तोतृदिह” इत्यादितः” हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गवचनात्
 एतत् दयहरादिकम् । “अव्दोदकुम्भमन्वादिमहालय-
 युगादि च । मन्मासे न कर्त्तव्यम्” कालादर्थ-
 भाव्याच्च महालयोऽत्र महालयोदयीति बोध्यम्
 अतिशयिन्द्रिकायां तु माघद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

धुवान्नावा गीतम् । शशिध्वजकन्धया कल्केर्विवाहः ।
शशिध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । शशिध्वजस्य पूर्वजन्मवृत्ता-
न्तकथनम् । भक्तिलक्षणम् । हरिभक्तस्य संध्यामप्रवृत्ति-
कारणम् । द्विदिपोपाख्यानम् । लक्ष्णावतारवृत्तान्तः ।
कल्के काञ्चनपुर्यां प्रवेशः । विषकन्यासंवादः ।
कल्केरनुवराणां पृथक् पृथक् राज्ञोऽभिषेकः । कल्केः
गङ्गाशे प्रतिगमनम् । कल्पयुगप्रवर्तनम् । भावास्तवः ।
विष्णुयुगशो राजसूयवशात्प्रभः । नारदस्यानमनम् ।
सायाओषधयोः कथोपकथनम् । विष्णुयुगशो वननमनम् ।
परमपुराणस्यानमनम् । इक्ष्वाक्योन्नतकथनम् । कल्के-
पत्नीमिर्विहारः । यन्मले देवानामागमनम् । कल्केः
स्वर्गरोहणम् । गङ्गास्रोतम् । कल्किपुराणस्यानुक्रम-
णिका । कल्किपुराणव्यवसादिकलम् ।

कल्पस्य कल्पते समर्थो भवति सक्रियायै विरुद्धव्यवसायसमर्थो-
भवति वाऽन्य, अपू चाप्ये विरुद्धव्यवसायसमर्थो वा
आधारे वज् कल्पयति वृष्टिं विनाशं वाऽन्य अप-विष्-
आधारे च । अङ्गणो रात्रिद्वये जगतां वेष्टाराहिल-
वस्मादके प्रत्ये २ तस्य दिनद्वये जगतां वेष्टावस्मादके च
कावभेदे । “यदा च देवो जागर्ति तदेदं वेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति” मनुना
जगत्वेष्टावस्मादिकयोर्मङ्गलाहोरात्रयोर्लुके कथात्मम् ।

कल्पियन्ते दधितमायेन युगमानसङ्ख्या कल्पमानं
मदृश्यं अङ्गणः आनुपरिमाणं तस्य गतायुःकावच
रु० वि० उक्तो यथा—

“युगानां सप्रति. सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दव-
ङ्गुलसंज्ञाने सन्धिः प्रोक्तो जलस्रवः” रु० । “युगानां सैका
सप्रतिरेकसप्रतिर्नेहायुगमित्यर्थः । इह—सूर्यकाण्डे । मन्व-
न्तरं मन्वारभ्यन्तरमात्रिकावयोरन्तरकावसानमित्यर्थः ।
सूर्यकावसानभेदाभिधेयं कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विराजे
जाते सति कृताब्दवङ्गुलं मनुजगतयुगवर्तनितः सन्धिः
कावचविद्धिः प्रवर्धेय द्वितीयमन्वारभ्यन्तरं भूवनादि-
मनोरन्तिनादिसन्धिकपैककावेन कथितः । तत्कल्पमाह
“जलस्रव इति । जलपूर्णां बबलां पृथ्वीं तस्मिन्
लोकावहारकावे भवति । जल कल्पमानं हरिषेवमाह
रु० । “वसन्तस्य मन्त्रं कल्पे प्रोवाचस्रवदेव । कत-
प्रमाणं कल्पादौ सन्धिः मनुदयः कृतः” रु० । “ते एक-
सप्रतिद्वयकपा मनवः शयन्मुखायाः वसन्तः सैक-
सन्धिर्विज्ञातवर्तयस्रवका. कल्पकावे प्रातःप्रातः ।

अवन्धियुक्तवर्तयस्रवमनुमिः कल्पः स्यादित्यर्थः । मनु
यन्वान्तरे कल्पमानं युगसहस्रं त्वया तु युगमानमेक-
सप्रतिगुणं मनुमानं ३०६७२०००० कृताब्द १७२००००
युक्तं सवन्धिमनुमानं ३०८४४८००० इदं वर्तयगुणं
४३१८७२००० कल्पप्रमाणं तच्च कृतीन् युगसहस्रमित्यत
आह । कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारभ्ये कृतयुग-
वर्धमितो मनोवर्तयदेवतेऽप्याद्यः पञ्चदशकं सन्धिः कावचै-
रुक्तः । तथा च कृतवर्धमन्तरं प्रथममन्वारभ्ये इति तदर्थ-
योजनेनाविरोध इति भावः । अथ अङ्गणो दिनरात्रयोः
प्रमाणमाह” रु० । “इत्य युगसहस्रेण मृतसंहारकारकः ।
कल्पो अङ्गणमह प्रोक्तो यवरी तस्य तावती” रु० । “इत्यं
पूर्वोक्तप्रकारविद्धेन युगसहस्रेण मृतसंहारकारको
वयात्मकः कल्पकावो अङ्गणं अङ्गणं सन्ध्याह
दिनं कावचैरुक्तम् । तस्य अङ्गणस्यावती दिनपरिमिता
यवरी रात्रिः । कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थः ।
अथ अङ्गणवायुप्रमाणमतीतवयःप्रमाणं आह” रु० ।
“परमायुः यतं तस्य तयाहोरात्रसहस्रया । आयुषो-
ऽङ्गमितं तस्य येनकल्पोऽयमादिमः” रु० । परमपरं शृणु
पूर्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं शृणु त्वम् । यदा
परमेति तैलवरीयकं सम्योधनम् । त्वं तस्य अङ्गणस्याया
पूर्वोक्तवाहोरात्रमित्या कल्पद्वयकपवा यतं यतवर्ध-
परिमितमायुः यरीरधारकाव जागीरिह । एतदुक्तं
भवति । अहोरात्रमानात् पूर्वपरिभाषया (१०) मास-
मानं तस्मात् पूर्वोक्तपरिभाषया (१२) अङ्गणो वर्षमानमेत-
न्तसङ्ख्यावा अङ्गणवृत्ति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पयत-
इवमायुः कोटादीनामपि दिनसङ्ख्यावायुषोऽनुक्तैः सुतरां
अङ्गणं यतदिनात्मकावयोऽवस्थावात् “मिजेनैव तु मात्रेन
आयुर्वर्षयतं कृतम्” इति विष्णुपुराणोक्तेव । एतेन
परमाहृत्वेकं पदनिति निरस्तम् अङ्गणोऽनियतायुर्दाया-
वस्थावात् । तस्य अङ्गणं आयुः यतवर्षकप्रमाणं पञ्चाद-
वर्षपरिमितमितं गतम् । अयं वर्तमान आदिसः
प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य अङ्गदिवस उत्तराहस्य
प्रथमदिवसो वर्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्तमानेऽ-
स्मिन् दिवसेऽप्येतद्वर्तमानमाह” रु० । “कल्पादकाञ्च
मनवः बह्व्यतीताः सवन्धये । वयस्रवस्य च मनो-
र्नुमानां मित्रनो गतः” रु० । “अस्माद्वर्तमानात् कल्पाद
अङ्गदिवसात् मनुजङ्गणाका मनव एकसप्रतिद्वयकपाः
वसन्तः सप्रति. सन्धिमिः कृतयुगप्रमाणं संहिता

व्यतीता गता । चकारव्यायुषोऽर्द्धमितमिति प्रायुक्तेन
समुच्चयार्थक । वर्त्तमानस्य सप्तमस्य मनोवैषम्यतास्यस्य
युगानां त्रिघनस्तथाया घन स्थानत्रयस्थिततुल्याना
घातः सप्तविंशतिसङ्ख्यात्मको गतः । सप्तविंशतियुगानि
गता इत्यर्थः । च समुच्चये । अथ वर्त्तमानयुगस्यापि
गतमेतदिति घटत्रयमितकालेऽप्यतो वर्षगणः कार्य इत्याह
रङ्गः । “अष्टाविंशद् युगादष्टाद्वयातमेतत् कृतं युगम् ।
अतः कालं प्रसङ्गप्राय सङ्ख्यामेकत्र पिण्डयेत्” सू० ।
“अष्टाविंशतितमावर्तमानान्महायुगादेतदल्पकालेन पूर्व-
काले सम्पूत स्थितं कृतं युग गतम् । अतः कृतयुगानां
नन्तरमितकाले कालं वर्षात्मकं प्रसङ्गप्राय गणयित्वा
सङ्ख्या पञ्चस्थानस्थिता भिन्नामेकत्रैकस्थाने पिण्डयेत्
सङ्कलनविषया कुर्यात् । सर्वेषां गतानां योग कुर्या-
दित्यर्थः” रङ्गः ।

मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया ऋक्षमासस्य त्रिंश-
त्कल्पघटितत्वात् तेषां कल्पानां नामानि हेमा० दा०
मासस्ये व्याहृतम्

“कल्पावकीर्त्तनं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् । अस्यात-
कीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते । प्रथमः त्रेतकल्पस्तु
द्वितीयो मोक्षलोहितः । त्रिमयेकतृतीयस्तु ततो रथन्तरो-
ऽपरः । रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः मास इति स्मृतः ।
सप्तमोऽथ दृष्टकल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते । सद्योऽथ नवमः
प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः । अयान इकादश प्रोक्तः
तथा सारस्ततोऽपरः । त्रयोदश उदानस्तु गार्गोऽथ
चतुर्दशः । कौर्मः पञ्चदशोऽथः पौर्णमासी प्रजापतेः ।
षोडशोऽथारसिस्तु समानस्तु ततः परः । आग्नेयोऽ-
ष्टादश प्रोक्तः शीमकल्पस्तथाऽपरः । मानवो विंशतिः
प्रोक्तस्तत् सुभानिति चापरः । वैकुण्ठचापरस्तद्वैष्णवीकल्प-
स्तथा परः । अतुर्विंशत्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसर्वकः ।
पञ्चविंशतिमो घोरो वाराहस्तु ततोऽपरः । सप्तविंशोऽथ
वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः । माहेश्वरस्त प्रोक्तो
त्रिपुरो अत्र धातितः । पिष्टकल्पस्तथानो त या कुङ्कु-
मः सप्तमः स्मृता । इत्यत्र ऋक्षमासः सर्वपापप्रणा-
शनः । आदादेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधी-
यते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ऋक्षमासपुरा ।
तदारम्भकालं ऋक्षविज्ञाने उक्तं । “चैतसितादेर्मानो-
र्वैर्षुमासयुगकल्पाः । अष्टादशोऽष्टावर्गिकः प्रष्टाः
दिर्गैर्वृषः” चैतसितादेः चैतयुगप्रतिपदमारभ्येत्यर्थः ।

अङ्गुष्ठः । “चैत मासि जगत् ऋक्षा सर्वत्र प्रवर्ते-
ऽहनि । शुक्लपक्षे समपन्नं तदा सूर्योदये इति । प्रव-
र्त्तयामास तदा कास्य गन्तव्यमपि” इति कास्यमास-
गणनस्य तत आरभ्योक्तेः” एव चैतयुगप्रतिपदि कल्पमार-
म्भेऽपि “मासशुक्लतृतीयायां कल्पाया मासुनश्च ।
पञ्चमी चैतमासस्य तथैवाद्या तथा परा । शुक्ला त्रयो-
दशी मासे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी । ऋषी मार्गशीर्षस्य
सप्तमिताः साराम्यहम् । कल्पानामाद्यो ह्येता दत्त-
स्याक्षयकारकाः” । याराहवाक्यानि यदि समूहानि
तदा कल्पमेतादिविज्ञानि कल्पादित्वेन तत्तत्तिथिषु आह
कर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकत्वपरतया वा समर्थनीयानि ।
अतएव सू० वि० सुरासुराक्षान्द्योन्मन्त्रोरात्रविष-
य्यात् । यत् प्रोक्तं तद्वेदित्वं भानोर्भगवत्पुराणात् ।
मन्त्रान्तरव्यवस्था च प्राजापत्यसदृशतया न तत्र । सुविशो-
भेदो ब्राह्मणं कल्पः प्रकीर्त्तितः, इत्यादिना बुद्धमन्त्र-
कल्पानां शीरलेनोक्तिः । शीरमाने च नियतबुवादि-
कालेषु अनियततिथिष्वप्येऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ
चैतसितादितिभिरेव निश्चिता प्रायुक्तवचनप्रामाण्यात् ।
किन्तु प्रायुक्तमास्ये ब्राह्मणकल्पानां चान्द्रलोके चान्द्र-
त्वमपि तेन तिथिभेदसम्भवः सू० वि० वाक्यं तु य-
क्षटीकरसोपयोगीत्यविरोधः ।

अत्र तिथिर्द्वयेषु नादिवत् व्यवस्था । अथ-विष्णु-माने कच् ।
अरभनेऽधिकृत्ये च इति कर्त्तव्यतायुक्ते षड्विधाने च । “प्रभु-
प्रथमकल्पस्य योऽतुकल्पे प्रवर्त्तते” मत् । कस्यो-
विधानमप्यत्र औचित्येन । एतच्चिति त्रि० वाच्यत ।
कल्पप्रतेऽनुवीयतेऽनेन करणे कच् । ईदृशविधानप्रापके
शास्त्रभेदे च चात्रसाधनापसम्बन्धोपाधनमात्राणादि-
सङ्ख्यात्मकः । तस्य व्योपयोगिता तत्रोक्तं सावधान-
मास्ये च कल्पवेदभाष्योपोह्यते अत्रा—

“कल्पस्यावसावनापसम्बन्धोपाधनादिकल्पः, कल्पप्रते
समर्ज्यते वातप्रयोगोऽनेनेति व्युत्पत्तेः । नन्वावसावनः
विमलकावसावमनुसृत्य प्रवर्त्तते? किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य ?
वाद्यः “दशपूर्वमासौ तु पूर्वं आख्यास्याम” इत्येवं तेनोप-
क्रान्तत्वात् न ह्यस्मिन्मिदं इत्यादयोमन्त्रा दशपूर्वमासयोः
कचिद्विनिमुक्ताः । न द्वितीय “आम्नावैश्वमेकादशकपाव-
पुरोडाश” निर्वपन्ति दोषधीवावाम्” इत्येवं दोषधीवेदे-
र्माह्वानं प्रक्रान्तत्वात् । अतोऽन्येते-मन्त्रकावलोचनं
वशादिजपक्रमेण प्रवर्त्तते न तु वातावसानक्रमेण

ब्रह्मवत्तयैव विहितः “यत् स्वाध्यायमधीयीतैकाग्र्यवत्
यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञम्” इति सोऽय ब्रह्मयज्ञ
अपोऽग्निमोक्षे इत्यान्नायक्रमेणैवावुष्ठेय तथा “सर्वा ऋचः
सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाच सोमे पारि-
ह्वं शंसतीति” विधीयते तथा “यान्त्रिने गत्यमाने सूर्यो
नोदियादपि सर्वा दाशतयोरनुब्रूवादि” विधीयते तथा
“रिच्यत इव वा एव प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा
प्रतिष्ठहति याजयित्वा प्रतिष्ठह वाऽनन्तं लिः स्वाध्याय
वेदमधीयीतेति” प्रायश्चित्त रूपं वेदपारायणं विहितम्
इत्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकारणविनियोगेषु संप्रदायपारम्-
पर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु
मन्त्रविशेषाणां श्रुतिविरुद्धाद्यादिप्रमाणानुपजीव्या-
न्वयान्नोदर्ययति अतोमन्त्रकारणक्रमभावेऽपि न कश्चि-
द्विरोधः । इति त्वेत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्यनुष्ठानक्रमेणैवाभ्यासात्
इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः ।
आन्त्रातत्वादेव जपादिषुपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे
दीक्षणीयेष्टिरूपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्देशपूर्णमास-
विक्रान्तत्वेन तदपेक्षत्वादाश्चत्वायनस्यादौ तद्व्याख्यान युक्तम्
अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्यनुष्ठानरूपदिश्यो-
पकरोति तर्हि “प्र वो वाजा” इत्यादीनां सामिधेनीनाम्न-
चामेव विनियोगमाश्रित्यानोब्रवीत् “नमः प्रवक्तु” इत्यादय
स्वनान्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते ? इति चेत् नायं दोषः
श्राष्ठान्तरसमान्नातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य
गुणोपसहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् सर्वथास्या प्रत्ययमेक
कर्मेति न्यायविदः, तस्माच्छ्रुते कल्पोऽप्यपेक्षितः ।
कात्या० व्या० कर्केषु कल्पयास्तमयोजनमित्युक्तं दर्शितं यथा—
“इह पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति” “तमेत
वेदानुवचनेन विविदिपन्ति ब्रह्मवर्त्येण तपसा अहया
यज्ञेनेति” “अग्निहोत्रं जुहुवात् स्वर्गकाम” इत्यादिभि-
र्वाक्यैः कर्मणां स्वर्गपवर्गादिभ्ये साधनत्वं प्रतीयते ।
तामि वाग्निहोत्रादिकर्माणि वेदवाक्यैः कथयामि । वेद-
वाक्यानि चानेकशास्त्रावस्थिततया स्वतः प्रतिशक्यं
नामाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरयेन दुर्बोधार्थानि बहु-
भिरुक्तवादाशक्यैर्मिश्रितानि च तदाहि “अग्निहोत्रं
जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्यत्र किं स्वर्गो होभाव, उत होम-
स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रगच्छोगुणविधानार्थो नामधेय
वेति तथा “स वै संवत्सर” दोषाभिरिति” इत्यादौ कश्चित्
संवत्सरपदस्य सप्रार्थित्वम् अहमप्यत्सरादौ तस्यैव

गौणत्वम् । अर्थवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्थवादसदेहोऽपि
भवति किमयं विधिः ? उतार्थवादः ? इति यद्यपि जैमिनि
शयरस्वामिकुम्भट्टमारितप्रभृतिभिर्मीमांसाया तानि वाक्यानि
संदेहिनिरासपूर्वकं यथार्थं व्याख्यातानि सन्ति । अधीत
शास्त्राणां च तदार्थावगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां
नानाशाखाव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुरुषैरध्येतुं
ज्ञातुं वाऽशक्यत्वात्तदधीनं कर्मणां ज्ञानं दुःशक्यमि-
दानीन्तनानामिति मत्वा परमकारुणिको भगवान् कात्या-
यनाचार्यो नानाशाखागतविधिव्याक्यसंग्रह रूपं कल्पसूत्रं
प्रणीतवान् । तत्र प्रतिपाद्यविषया कात्यायनशब्दे वक्ष्यन्ते

आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च “आर्षेयकल्पो व्याख्या-
तव्यः” इत्युपक्रम्य सर्वप्रकृतप्रकृतिभूतस्य त्रिपर्वणोज्योति-
ष्टोमस्य सर्वाङ्गप्रकृतिभूतस्य ब्रूटस्य द्वादशाहस्य
च ब्राह्मणवाक्येनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन
क्रत्यन्तराणि प्रयोक्तव्यानीति दर्शयितुमादौ कृत्वि-
श्वरणादिकमभिधाय १प्र० “कृत्प्रो ज्योतिष्टोमोऽति-
रात्रः षोडशिकः” इत्यादिना सौभरसुद शयमित्यन्तेन
सामविशेषयुक्तस्य प्रायणीयस्य प्रयोगो दर्शितः । ततः “उपा-
सौ गायता नरः” इत्यादिना अभिज्ञवस्य प्रथमाहस्य ।
“पवस्व वाचः” इत्यादिना द्वितीयाहस्य । “द्विद्यु तव्यारु
वा” इत्यादिना तृतीयाहस्य । “पवमानोऽवजीजनत्”
इत्यादिना चतुर्थाहस्य । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना
पञ्चमाहस्य । “असूत प्रवाजिनः” इत्यादिना षष्ठाहस्य ।
“पृथ्वीः पृथ्वी समूढो वा ब्रूढो वा” इत्यादिना पृथ्वी-
पृथ्वी त्वहाणा प्रयोगः । एवम् चतुर्थस्याह इत्या-
दिना उत्तरत्वाहकल्पः । १०प्र० “पवस्व वाचो जपियः”
इत्यादिना अभिज्ञितोऽङ्गः कल्पः । “उपासौ गायता
नरः” इत्यादिना अरस्वाकां प्रथमस्य ११पि
व.” इत्यादिना द्वितीयाहस्य
इत्यादिना १२
१३ १४ १५
जामयः” १६
जनिमसु” १७
१८
पियः” इत्यादि
इत्यादिना १९
इत्यादिना नोः
महाव्रतस्य । २०

वाहस्य । “एवैवोत्तरस्य कृमिः” इत्यादिना द्वितीय-
तृतीययोः । “उपास्यै गावता नरः” इति चतुर्थस्य ।
“उपास्यै गावता नरः” इत्यादिना प्रथमसाद्यस्कस्य ।
“एवैवोत्तरस्य कृमिः” इत्यादिना साद्यस्कस्य । “पव-
मानस्य जित्वते” इत्यादिना स्नेयरूपसाद्यस्कस्य । “उपास्यै
गावता नरः” इत्यादिना एकलिकसाद्यस्कस्य । ज्योतिषोम
वह्निष्यव नामाभिवादिना प्रथमप्रात्यक्षोमस्य । “एते
स्युपमिन्द्व” इत्यादिना द्वितीयतृतीयप्रात्यक्षोमयोः ।
“अपिबवती प्रतिपत्” इत्यादिना चतुर्थप्रात्यक्षोमस्य ।
“अग्नः आतूँमि पवसे” इत्यादिना प्रथमस्याग्निपुतः ।
“एवैवोत्तरस्य कृमिः” इत्यादिना द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रा-
त्याक्षोमस्य । प्रजापतेरपूर्वस्य उहस्यतिषवस्य, इषु
नामकवस्य च । “प्र सोमासो अभन्दिषु” इत्यादिना
सर्वस्यारस्य ।

४प्र० । “अग्नः आतूँमि पवसे” इत्यादिना वैश्वदेव-
वाह्यप्रथमिकैकाहस्य । “कया त्व न जत्वा पवसे”
इत्यादिना वाह्यप्रथमिकद्वितीयाहस्य । “उप त्वा
जामयोगिर” इत्यादिना याकमेधप्रथमाहस्य । “इन्द्रा-
येन्दो ! मरुत्वते” इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । “विश्व-
कर्म्मन् हविषा” इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य शुनासीर्यस्य
च । “पवसेन्दो ! उषासुत” इत्यादिना उपहवस्य ।
“द्वितीयस्य स्तरास्य” इत्यादिना अतमेयदूषासवैश्य-
क्षोमतीक्ष्णज्ञापेयेषु प्रत्यवरोहणीयाभ्यारोहणीययोः
कस्य । “वायोः शुक्रो अयामि न” इत्यादिना अभिवेश
नीयस्य । “राजा मेधामिरीयते” इत्यादिना दशमेयस्य ।
“केयवपनाव व्युष्टिर्विराज” इत्यादिना तदीयद्वितीया-
हस्य । इत्थं चालस्य धृतेच । एवमुक्त्युक्त्यैव सप्रचलस्य
वाजमेयस्य च ।

५प्र० “राजा मेधामिरीयते” इत्यादिना राडविराडो-
रुपसदाम् । “रौतवगोवाजने” इत्यादिना उवक्षोमस्य
चतुष्टोमस्य च । “उपोषु जात” इत्यादिना उद्भि-
द्वहमिदोरपचितेच । “वाहस्य वह्निष्यमानम्” इत्यादिना
वह्निष्यमानोपचितेरन्नेः क्षोमस्योच । “इमानः सोम-
धारवा” इत्यादिना अवमगोवमवह्निष्यमानामिन्द्राग्नो
कुडावाच । “इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वते” इत्यादिना इन्द्र-
क्षोमस्य । “पवसे वाचो अपिब” इत्यादिना इन्द्रा-
ग्नो क्षोमस्य आद्यविषमस्य च । “पवसे वाचो अपिब”
इत्यादिना द्वितीयाहस्य । “स्नेयमाज्वह्निष्यमाना-

नम्” इत्यादिना एकाहसाध्यानां कस्य । एते एकाह
साध्या इत्युक्तिश्च ।

६प्र० । “कृमो ज्योतिषोमोऽतिरातोऽमोऽधिक” इत्या-
दिना ज्योतिषोमातिराजस्य, आहीनिका राले, सर्वस्यो-
माप्रोवांसस्य, नवस्यप्रदयस्य, विषवत मोऽवायुषः विश्व-
जिदभिजितो’ यक्षस्योमानाश्च प्रथमाहस्य कस्य ।
“गोराज्वह्निष्यमानम्” इत्यादिना, उक्तानां ज्योति
षोमातिराजादीना द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रात्याक्षानाम् एकस्यो-
मानामाक्रियस्यैतदयथापिबनरूपाणां विराजानां च
कस्य । “अभिपूवस्य प्रथमस्याह” इत्यादिना गर्गाति-
राले प्रथमाहस्य । “उपोषु जातम्” इत्यादिना तत्र
द्वितीयाहस्य । “पवसे वाचः” इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य
कस्य । “पवसे वाज वातवे” इत्यादिना चतुर्थप्रात्याक्ष-
राले । “प्रसोमासो विपचित” इत्यादिना वैदितिरालस्य ।
“वायव्यस्य विषवत” इत्यादिना, अन्धोमपवमान-
तिरालस्य । ये गर्गातिरालस्येत्यादिना अन्धवैद्युपराक-
तिरालयो कस्य ।

७प्र० । “उपास्यै गावता नरः” इत्यादिना चतुरह
प्रथमाहस्य । “पवसे वाचो अपिब” इत्यादिना तदी-
यद्वितीयाहस्य । “द्विद्युतत्वाचवा” इत्यादिना तृती-
याहस्य । “पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना चतुर्थप्रा-
त्याक्षस्य । “उपोषु जातम्” इत्यादिना जामदग्न्यचतुरहस्य ।
“या जामदग्नस्य” इत्यादिना वायिष्यचतुरहस्य ।
प्रसोमासोविपचितः” इत्यादिना जाड्यचतुरहस्य ।
“वैश्वामितोऽह” इत्यादिना देवपञ्चरालस्य तत्वा-
यामज्ञाम् । “पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना तदीय-
चतुर्थप्रात्याक्षस्य । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना पञ्च-
माहस्य कस्य । “एव चतुरहोयीदेवानाम्” इत्यादिना
पञ्चशारदीयव्रतमज्योः । “पृथ्वः मरुहः वसूढो व्यूढो वा”
इत्यादिना अतुष्टपञ्चशारदीयव्रतमज्योः । “एव एव मरुहो वाः क्रतुनाम्” इत्यादिना
वसुधोवां प्रजापते, अन्धोमाना जमदग्नेरिन्द्रस्य च
पञ्चसंप्रराजानाम् । “वा देवानां पञ्चरालस्य” इत्यादिना
जनकवसंप्रराजस्य । “एव एव मरुहो वाः क्रतुनाम्” इत्यादिना
पृथ्वीक्षोमस्य वसंप्रराजस्य अतरात्मनवरालयोच कस्य ।

८प्र० । “अग्नः आतूँमि पवसे” इत्यादिना त्रिक-
कुब्दचरालस्य द्वितीयाहस्य । “द्विद्युतत्वाचवा” इत्या-
दिना तदीयतृतीयाहस्य । “पवमानो अजीजनत्” इत्या-

दिना चतुर्थीहस्य । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना पञ्च-
माहस्य । “अष्टवत प्रवाजिनस्” इत्यादिना षष्ठाहस्य ।
“ये सोमासः परावति” इत्यादिना सप्तमाहस्य । “पवमाना
अष्टवत” इत्यादिना अष्टमाहस्य । “उपोषु जातम्” इत्या-
दिना नवमाहस्य विश्वविदतिरात्रस्य च कल्पः । “या वृह-
स्पतिसवस्य सा कुसुर्विन्दस्” इत्यादिना कुसुर्विन्दुदश-
रात्रस्य । “ष्टव्रात्रस्य पञ्चाह” इत्यादिना अन्धोमदश-
रात्रस्य । “विष्टोमोऽग्निष्टोमोयत्” इत्यादिना देवपूर्वदश-
रात्रस्य शुण्डरीकैकादशरात्रस्य च कल्पः । इत्येते
अहर्गणसाध्यत्वात् अहोना इत्युच्यन्ते इत्युक्तिश्च ।

८ प्र० । “द्वादशरात्रस्य योद्धृगिमन्तावतिरात्रौ” इत्यादिना
त्रयोदशरात्रयोर्द्वायोः, ततोयषड्विंशतिरात्रस्य, चतुर्दश-
रात्राणां त्रयाणां, पञ्चदशरात्राणां चतुर्णां, योद्धृगिरात्र-
स्यैकस्य च कल्पः । एते सप्तसंज्ञा इत्युक्तिश्च । “सप्तदशरात्रे
अत्वार्याभिस्त्वकान्यहानि” इत्यादिना सप्तदशरात्रस्य,
अष्टादशरात्रस्य, एकोनविंशरात्रस्य च । “विंशतिरात्रे सा-
वत्सरिकौ विश्वविदभिजितौ” इत्यादिना विंशतिरात्रस्य ।
एकविंशतिरात्रयोर्द्वायोः, त्रयोविंशतिरात्रस्य, चतु-
र्विंशतिरात्रस्य च कल्पः । “पषस्तेन्दो ।
वृषा सुतः” इत्यादिना त्रयोविंशतिरात्रस्य । “उपासी
गायता नरः” इत्यादिना तदीयप्रथमविंशरात्रस्य । “एष
उखवृषा रघुः” इत्यादिना तदीयद्वितीयप्रभृतिविंशरात्रस्य,
चतुर्विंशतिरात्रस्य च कल्पः । तत्रैकोत्तरष्टाश्रितौ इत्यु-
क्तिश्च । “नानामङ्गसाम्नामतिरात्रः” इत्यादिना नानामङ्ग-
सामादीनां त्रयाणां त्रयस्त्रिंशद्वात्राणां च तत्र च
एकोत्तरष्टाश्रितं सप्तेत्युक्तिश्च । “विष्टोनां अतिष्टो-
मोऽतिरात्रोऽपोद्धृगः” इत्यादिना विष्टोनाम् । “ष्टव्र-
प्रवहः समूढोवा” इत्यादिना, च विष्टोनाम् । “यमाति-
रात्राष्ट गोष्टोमस्य” इत्यादिना यमातिरात्रप्रभृतीनां
पञ्चाम्, एकपञ्चाशद्वात्रस्य, एकषष्टिरात्रस्य, शतरात्रस्य
षावत्सरिकस्य गवामयमस्य च कल्पः ।

१० प्र० । “मध्ये षष्ठस्य कृष्णोऽतिरात्रः” इत्यादिना मध्ये
षष्ठस्य, कृष्णानां व्यूहाग्निष्टोमेभ्य आद्वितीयादङ्कः कल्पः ।
“द्वितीयस्याङ्कः” इत्यादिना तत्रैव द्वितीयाह्वादि पञ्चानाम
ङ्काम् । “सप्तमस्याङ्कः” इत्यादिना सप्तमप्रभृतीनां त्रयाणां
मङ्काम् । “दशमस्याङ्कः” इत्यादिना दशमाह-
प्रभृतिमङ्कस्य अन्धोमदशाहस्य अहर्गणस्य । “अस्य प्रजा
मनुयुवम्” इत्यादिना अन्धोमदशाहप्रथमाहस्य । “पवस्य

वाचो अपिय” इत्यादिना अन्धोमद्वितीयाहस्य ।
“द्विद्युततप्राश्चा” इत्यादिना अन्धोमद्वितीयाहस्य ।
“पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना अन्धोमचतुर्थाहस्य ।
“उत शुभास” इत्यादिना तदीयपञ्चमषष्ठयोरङ्कोः । “ये
सोमासः परावति” इत्यादिना तत्र सप्तमाहस्य ।
“हिनन्ति स्वरस्रजयः” इत्यादिना तत्र अष्टमाहस्य ।
“उपोषु जातम्” इत्यादिना नवमदशमयोरङ्को कल्पः ।
११ प्र० । “पुरस्तात् षष्ठस्य कृष्णोऽतिरात्रः” इत्यादिना पुर-
स्तात् षष्ठस्य, तिरात्राभिस्त्वस्य, गोः, आयुषस्य कल्पः । “अस्य
प्रत्नामनुद्युतम्” इत्यादिना द्वितीये अन्धोमे प्रथमाहस्य ।
“पवस्य वाचो अपियः” इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य ।
“द्विद्युततप्राश्चा” इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य । “वक्ष्ये
तु खतवसे” इत्यादिना तत्र चतुर्थपञ्चमयो षष्ठस्य च ।
“ये सोमासः परावति” इत्यादिना सप्तमादिदशमान्तानां,
महाव्रतस्यतिरात्रस्य च कल्पः । “विष्टृतिभिः कृष्णम्”
इत्यादिना इतिकृष्णपायिनामयनानां, द्वादशसंवत्सरस्य,
षड्विंशतिसंवत्सरस्य, शतसंवत्सरस्य, अने सहस्रसा-
ध्यायनस्य च । “प्रथमस्य सारस्वतस्य योद्धृगिमन्ता-
वतिरात्रौ” इत्यादिना त्रयाणां सारस्वतीनां, दामर्हत-
तैरयोः, सप्तसत्वातिरात्रयोः दश प्रथमस्य च कल्पः ।
“पवस्य वाचो अपिय” इत्यादिना दश द्वितीयस्य, तत्र
उत्तरपञ्चासे विष्टृतिवत्स्य च कल्पः । इत्येव यामविशेषे
दिनभेदे कृष्णपाठादिप्रयोगो दर्शितः । अन्येषु आश्वलाय-
नकृष्णादिरूपेषु तेषु प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्तच्छब्दे
हस्याः । कल्पपञ्चस्य वेदाङ्गभेदः तन्मूलमङ्गस्य ७२ प्र०
मिथ्यादिवाक्यसङ्गम् तत्र “इत्यौ कल्पो ऽथ पथ्यते”
इत्यत्र वैदिककर्माणां विधानज्ञानस्य कल्पपञ्चाधीनत्वात्
कर्मासाधनत्वेन हस्तसाहस्यत्वात्सता । पितृकल्पः आङ्ककल्पः
पशुकल्प इत्यादि “कल्पवित् कल्पयामास वन्दामेवास्त
सविधाम्” इत्यु । अनुष्ठाने । “वैश्वदेव्यौ च कल्पवत्” मनुः ।
सपूर्वपदः कल्पमतृनिष्पद्यस्तु दैवदशमाप्रमकत्वार्थः ।
“एते प्रदीपकस्याः परस्परविलक्षणगुणविशेषा” सा०
का० । “कार्यं त्वया नः प्रतिपद्य कल्पम्” कुमा० ।
“आङ्ककल्पात्सकश्च यजुर्वेदपरिधिभाग यजुर्वेदस्य
विहतिः । अथर्ववेदस्याग्निभेदरूपकल्पस्तु पञ्चविधः ।
“मन्त्रकल्पो वेदानां संज्ञितानां तथैव च । ऋग्वेदः
शादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः” विष्णुः । हेमा०
दा० देवीपुराणे च “पञ्च कल्पा मयन्ति मन्त्रकल्पो

वैतान संहिताविधिराङ्गरसः शान्तिकल्पश्च आथर्वणः” इति ।

कल्पकं त्रि० कल्पयति रचयति आरोपयति वा लप-णिव-
खुलु । १ रचके २ आरोपके च । ३ कर्चूरे (कचूर) भावप्र०
४ नापिते पु० शब्दभाला तस्य केशवेश्वरकल्यात् तच्छेद-
त्वात् वा तथात्वम् । कल्प+स्वार्थे कन् । ४ कल्पयन्टार्थे च
कल्पकारः पु० कल्पं कल्पयति करोति क-ण्वल् । १ कल्पय-
कारकेषु आश्रयायनादिषु कल्प वेद्यं करोति अण् ।
२ वैशादिकारके त्रि० ३ नापिते पु० खुलु । कल्पकं करोऽप्यत्र
कल्पक्षय पु० कल्पस्य हृदये रचनाविशेषस्य लययत् ।
प्रलये । “पुरा कल्पक्षये हृत्ते जातं जलमयं जगत्”
हृत्तुक्त्या । “कल्पक्षये पुनस्ते त्वं प्रविशन्ति परं पदम्”
विष्णु पुरा० ।

कल्पतरु पु० कर्म० राक्षशिरोवत् त० वा । १ देवतभेदे
कल्पपादपशब्दे विवृति । “आसीत् कल्पतरुश्चाया-
नाश्रिता सुरभिः पथि” “मेरौ कल्पतरोरिव” रघु ।
“निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्” भाग० १, १, २ । २ सृष्टि-
निबन्धनभेदे शारीरकसूत्रभाष्यटीकाभासतो व्याख्यान-
रूपे ३ चन्द्रे च

कल्पद्रुम पु० कर्म० राक्षशिरोवत् त० वा । देवतभेदे ।
स कल्पविषयफलदायकत्वाच्च तस्य कल्पद्रुमत्वम् “अनुकूल-
यतोन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः” कुमा० । “नावुक्त्वा
कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्न्यहम्” रघुः ।
“कल्पद्रुमैरिह विचित्रफलैर्विरेजु” माघ । कल्पद्रु-
मकल्पद्रुमादयोऽप्यत्र ।

कल्पान न० लप-छेदने भावे ल्युट् । १ छेदने त्रिका० लप-
सामर्थ्ये णिच्-भावे ल्युट् । २ रचनायाम् ३ विधाने
४ आरोपे च ।

कल्पना स्त्री लप-णिच्-भावे युच् । १ रचनायाम् “उद्गा-
रेऽनुजृते तेषामयं स्रग्दा शक्यता” मनु “प्रबन्धकल्पना
कथा” अम० २ विधाने ३ आरोपणाय गजसज्जोकरणे हेम०
“सकल्पनं हिरदगणं वरुचिन्” माघ । ४ व्यतिरेकव्याप्ति-
ज्ञानाधीने अनुभाजभेदे नैया० ५ अर्थोपपत्तिरूपे प्रमाणा-
ऽन्तरे भीमासकावेदान्तिनश्चाङ्ग । आरोपयाविद्य
मानपदार्थस्य अन्यत्र स्थितस्य अन्यत्र प्रतिभासरूप
मानसव्यापारः । “कल्पनापोटमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्वि-
कल्पकम्” सर्वद० ४० । यथा रज्जौ सर्पकल्पना ।
वेदान्तिमते एव प्रपञ्चस्य प्रज्ञाणि कल्पनारूप आरोप ।

“विन्यस्याद्वितीयस्य निष्कलस्रग्दाशरीरिणः” उपास-
कानां सिद्धार्थं ब्रह्मण्योरूपकल्पना” । निराकारस्य
साकरतया जगदाकारेणारोपोऽपि कल्पनैव स आ-
ध्यासशब्दे उक्तः । तदेतत् सत्ताफले तद्दोकाया च
निश्चीतं यथा—

“अहमेवासमेवायो नान्यद्यत् सदसत् परम् ।
पञ्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽहमाहम्” सुक्ताफ० ।
“अहमेवेति कर्त्तृन्तरस्य व्यावृत्ति आसमेवेति क्रिया-
न्तरस्य । अये मायासम्भवादहमेव त्रिधा विभक्त इत्यर्थः,
पञ्चानुमायावियोगादनन्तरमप्यहमेव प्रपञ्चस्यादि-
मध्यावसानेषु ह्यमित्यर्थः । यच्चैतत् प्रपञ्चरूपं तदप्यहं
नान्यत्र सिद्धं मय्यारोपितं यथाऽन्यत्र सिद्धं सर्पो रज्जौ
एवं विवेचनात् भ्रमे निवृत्ते योऽवशिष्येत सोऽहमस्मि
इदन्तया स्वरूपस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादेव शक्यते । एतेन यथा
कटादिष्ववस्थातयेऽपि सुवर्णत्वमेव सत्यम् । तथा जगदा-
दिमध्यान्तेषु न्यून्यतं सत्तामात्रं भगवत्स्वरूपमिति लक्षणां
इत्युक्ता, न तावदस्यासम्भवं “यदेव सोम्येदम्” इत्यादि-
श्रुतिरिद्धत्वात् । न च कासाकाशादिषु त्रिव्याप्तिः तद्वत्-
पक्षेऽश्रुतत्वात् विमतमनित्यं बाध्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यु-
मानाच्च । नापि साकारेषु चतुर्विध्याप्तिः तेषामाकारति-
रोहितत्वात् तन्मासिद्धौ च लक्षणम् । एवं सामान्यलक्षण-
सत्ता विद्ये प्राज्ञव्यतिरिक्तमाह “टी०” ४ द्वेधा निराकार साका-
रस्य अववच्छिन्नं चैतन्यं निराकार, सत्तावच्छिन्नं चैतन्यं
साकारः । स चतुर्धा रजस्तमोभ्या युक्ते सत्वे पुरुषः ।
रजसा ब्रह्मा २ तमसा रुद्र १ शुद्धे विष्णुरेव ३ सुक्ता० ।
“स द्वेधेति द्वेधात्वमेवाह निरेति अनवच्छिन्ने वस्तुन्यव-
च्छेदक उपाधिराकार तेन रहितो निराकारः तत्-
सहितोऽन्यः । तदाद्यं लक्षयति अनवच्छिन्नमिति ।
द्वितीयं लक्षयति सत्वेति । अहमेव भेदानाह स
चेति स साकारः । तदाद्यं भेदमाह रजस्तमोभ्यामिति ।
तत्याभ्यां रजस्तमोभ्या युक्ते सत्वे प्रतिफलितं चैतन्यं
पुरुषशब्दार्थ इति पुरखीयम् । एवमुत्तरतः रजस्तमोभ्या-
मिति तृतीयया तयोरुपाधान्य “सहयुक्ते चाप्रधाने” (पा०)
इति अस्यात् तेन पुरुषे सत्वं ब्रह्मण, रजस्तमश्च तदमेव-
या न्यूनमित्यर्थः । न तु त्रीणि सामान्येव त्रिसाम्यस्य
प्रकृतिवक्ष्यत्वात्, सोकाधिकभावश्चैवा कार्यगम्यो न तु
मायादिमूर्त्तद्रव्यवत् प्रत्यक्षः । युक्तपक्षेण द्वयोर्बर्तते, सत्त्व-
महण त्रिषु । द्वितीयं भेदमाह रजसेति । रजसा युक्ते सत्वे

ब्रह्मा । अत्र च मातया विद्यमानमपि तमो रजसः
 प्राधान्यं धत्तुं नोक्तम् नतु तच्चाख्येव तत्कार्यस्योप-
 लब्धात् ततोया तु प्राग्वत् तेन ब्रह्मणि तमस्योक्तं तद-
 पेक्षया रजः प्रभूतमित्यर्थः । रजसः प्रागुक्तिः सत्त्वापेक्षया
 हेयत्वात् तृतीयप्रकरणान्तरोधाच्च तृतीयं भेदमाह तमसेति ।
 अत्र रजोमात्रान्तरोधादिकं प्राग्वत् । चतुर्थमाह शुद्धे विष्णु-
 रेवेति शुद्धे रजस्तमोभ्यामसृष्टे सत्त्वे विष्णु रेव विष्णु संज्ञैव
 क्रियते न तु तत्वावन्तरवत्त्वज्ञानरमित्येवार्थः । तथाहि
 ‘तमेनं विशुद्धोर्जितसत्त्वाकारं सदाशिवं’ इत्याचक्षते शेषा ।
 पशुपतिरिति पाशुपताः । पुरुषोत्तमः इति पाञ्चरात्राः ।
 आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः । ईश्वर इति पात-
 ङ्गजाः । इह तु तस्य विष्णु संज्ञैव । यदा विष्णुं पञ्चात्मकं
 मित्यत्र पञ्चानामपि विष्णु संज्ञासङ्गा चतुर्णां संज्ञा-
 न्तरमप्युक्तम् । शुद्धसत्त्वोपाधिस्तु विष्णु संज्ञ एवेत्येवार्थः ।
 ते च ब्रह्मविष्णुरुद्राः प्रत्येकम् आधिदैविकादिभेदात् त्वेधा
 विष्णु रेव’ टी० ‘अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः प्रकृतिगुणः
 सत्त्वम् गोचरस्य बहुरूपत्वे रजः, बहुरूपस्य तिरोहित-
 त्वे तमः । तथा परस्परसुदामीनत्वे सत्त्वम्’ सूक्ता० ।
 ‘एवमुपाधिसंभेदात् पञ्चरूपतासङ्गा इदामीममनु-
 संज्ञितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादुपाधीन् लक्षयति
 अगोचरस्येति । अगोचरस्य अविषयभूतस्य वस्तुमगोचरत्वे
 विषयीभावे हेतुर्थः प्रकृतिगुणः तत् सत्त्वमित्यर्थः ।
 हेतुः प्रकृतिगुणइत्युत्तरत्वं पञ्चस्वरुचते । गोचरस्य सतो-
 यत्सम्बन्धान्नागतत्वं तद्वजः । तस्यैव तिरोहितत्वे का-
 रणात्मनावस्थाने हेतुत्वम् इत्यर्थः । विनाशे इत्युक्त्या
 सत्कार्यं प्रजापत्यव्याप्तिरिति त्वे इत्युक्तम् । एवमाधि-
 दैविकोपाधिरूपसङ्गा आध्यात्मिकोपाधिरूपमाह
 तथेति । अयमर्थः परस्परसुदामीनमित्यदिष्टत्वं सुदामीनत्वे
 हेतुः सत्त्वम् इति टी० ‘गोचरत्वे सत्त्वम्, उपकारित्वे
 रजः, अपकारित्वे तमः । गोचरत्वादीनि, स्थितिसृष्टिसं-
 हारा’ सूक्ता० । ‘आधिदैविकाध्यात्मिकोपाधिरूपसङ्गादा-
 धिभूतोपाधिरूपमपि लक्षितं येन हि एकस्मिन्
 वस्तुनि द्विरूपोपविच्छेदः असावाधिभौतिकः तदुक्तम्
 ‘योध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः । य-
 स्सत्वोभयविच्छेदः स सुतोऽद्याधिभौतिकः’ । उक्तान्
 गोचरत्वादीन् उपाधोक्तमूलयित्तमाह गोचरत्वादीनीति ।
 गोचरत्वबहुरूपत्वतिरोहितत्वानि क्रमात् स्थित्यादिशब्दै-
 र्व्यञ्जित इत्यर्थः । न चैवं सृष्टरूपनिरास्यतिरिति विरु-

द्धत्वं शङ्क्यं स्थितिपूर्वकत्वात् सृष्टेः । स्थिता हि नृदा
 दयोषटाद्यात्मना सृज्यन्ते नास्थिता इति अतएवोक्तं
 “सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्रमायया विभर्षि शुक्लं खलु वर्णमा-
 त्मनः । स्वर्गाय रक्तं रजसोपसंहितं क्षणं च वर्णं
 तमसा जनान्तये” इति टी० “उदामीनत्वादीनि च” सूक्ता० ।
 ‘एवमाध्यात्मिकेषूपोत्थाह उदामीनेति । अयमर्थः
 यदिदं चैवादेरुपकारापकारवैधुर्गणवस्थानं सा स्थितिः ।
 उपकारकत्वेन सृष्टिः । अपकारकत्वेन तु संहारः । ततश्च
 जगत्स्थित्यादिहेतव आधिदैविका, अन्ये त्वाध्यात्मिका ।
 सुरनरादयः अवताराश्च सर्वे विना क्षणम्, स तु पुरुषः
 त्रिविक्रमावतारत्वात् यथोक्तम् “तयोर्गो पुनरेवाहमदित्या-
 मास कश्यपात् । उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च
 वामनः” (भाग०) इति । अत एव तत्र तत्र विश्वरूपप्रकटन
 पूर्वावतारदेशवात्सल्यञ्च । दृश्यते चाद्यापि कुण्डलमूर्त्ती
 त्रैविक्रमचिह्नं क्षणव्यपदेशश्च । अतएव प्रस्तादसंहिताया
 द्वारकामाहत्म्ये तृतीये अध्याये वैकुण्ठमलङ्कारिष्यता
 भगवता सकलं निजं तेजस्तस्यां मूर्त्तीं विन्य-
 ञामिति दर्शितम् । तथा हि “यत्र त्रैविक्रमो
 मूर्त्तिर्विहते यत्र गोमती । मरा मुक्तिं प्रयास्यन्ति चक्र-
 तीर्थेन संगताः । कसेवरं परित्यक्तं प्रभासे हरिणा
 यदा । कलाभिः संहितं तेजसाया मूर्त्तीं निवेष्टितम् ।
 तस्मात् कलियुगे विप्राः । नान्यत्र प्राप्यते हरिः । यदि
 कार्यं हि क्षणेन तत्र गच्छत मा चिरम्” इति । तथा
 “आदौ त्रिविक्रम इति ख्यातिरासीनुमहीतवे । क्षणस्य
 तु कलान्यासात् क्षण इत्यभिधीयते” इति । यत् सत्त्वं
 विशुद्धमित्यादिना शुद्धसत्त्वतासकीर्तनं तत् सत्त्वसूयस्व-
 विषयः, न तु यथानुसंसेव गुणान्तरकायस्याप्युपल-
 म्भात् तत्र तदसन्त्यमन्यत्वं तु वास्तवमिति तु भक्ति-
 मात्रं तस्मात् पुरुष एवायमिति सन्तोषव्यं निष्कृतव्यं
 चेदमुपरिष्ठात् । यथा चैता ब्रह्मादिमूर्त्त्योगुणमूलाः तथा
 हास्यादयोरसाच्च तन्मूला एवेत्युपरिष्ठात् प्रवेदयिष्याम ।
 किं बहुना तन्नितयतारतस्यैवैविलग्नक्रान्तमिदं विश्वं
 तदुक्तं “न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि-देवेषु वा पुनः ।
 सत्त्वं प्रकृतिजैर्भूतं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैरिति” टी०
 “तेषु विष्णु ब्रह्मरुद्रा निमित्तं पुरुष उपादानं गोचरत्वे
 तु चैतन्यम्, एव पञ्च भेदाः तत्र निराकारः” सूक्ता० ।
 एवमुपाधिरूपं निर्धार्योपहितेषु संख्याविशेषस्यो-
 पयोगमाह तेषामिति तेषु स्थितिसृष्टिसंहारेषु विष्णु-

दयः क्रमान् निमित्तम् कृत्वा च इव घटस्य, पुरुष उपा-
दानं समवायिकारणं घटस्येव सत्, इष्टा च कारणद्वय-
पूर्विका कार्यप्रवृत्तिः असमवायिकारणं तु निमित्तान्तर्गत
मेवेति पृथङ्गोक्तम् । अतएव “अन्वयादितरतयेति”
भाग० प्रथमश्लोके हयमेवोपात्तम् । गोचरत्वे प्रतीतिविष-
यत्वे तु निर्विशेषचैतन्यं हेतु “तस्य भावा सर्वमिदं विभा-
तीति” श्रुते । तत्र स्थित्यादिनिमित्तार्थं त्रयः, उपादानार्थं
चैकः गोचरत्वार्थमन्यथेति “विष्णुं पञ्चात्मकम् इत्यत्र पञ्चै-
वोक्ता न न्यूनाधिका इत्यभिप्रेत्याह इयमिति । नचैवमेक
सामान्यात्मा विशेषरूपाश्च पञ्चेति घटकमात्रद्वय विशेष-
परिहारे सामान्यस्यानवस्थानात् एव तामत् पञ्च वस्तूनि
स्य चक्षयित्वा तदेव पञ्चान्तरात्तुल्येण लक्षणेन दृढयितुं
माह तत्रेति । निराकार इति निराकारस्य लक्षणं कथ्यत
इत्यर्थः” टी० । “न यत्र काष्ठोऽनिमिषा परः प्रभुः
कृतो तु देवा जगता य ईश्वरे । न यत्र सत्त्वं न रज-
समश्च न वै विकारो न भङ्गान् प्रधानम् । परं पदं वैष्णवमा-
मनन्ति तत् यत्र नेतीत्यतदुक्तिसूत्रम् । विस्तृतं दौरात्मा-
मनन्त्यसौ हृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे” (भाग०) श्रुताः ।
“तत्रापि न यत्रेति तटस्थस्य परं पदमिति सूत्रस्य ।
तत् परं पदं वैष्णवम् आमनन्ति विष्णुनाधिष्ठितं अवि-
लताधिष्ठितेन राज्ञाधिष्ठितवत् ब्रह्मादिपदानामपि
विष्णुनाऽधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तं विष्णुनैवाधिष्ठित-
मित्यर्थः । यत्र पदे काष्ठोनास्ति यः अमिमिषां ब्रह्मादीनां
परः प्रभुः स हृत्तां स हृत्तामस्येऽपि नाथोनास्येनेत्यर्थः ।
अतएव साक्षात्माने किंप्रमन्यायेन देवा अपि तत्र न सन्ती
त्याह कृतोऽस्ति । तथा देवाभावे जीवा अपि न सन्तीत्याह
जगतामिति । न देवा जगताम् उपावृत्ता गतिं गच्छतां
जीवानामधीयां तेषां का वाक्ता ? तत्कृतविप्लवस्योऽपि
नाथोऽस्ति ईश्वरे इत्यनित्यत्वद्योतनार्थं छिट्प्रयोगः ।
यत्र च पदे सत्त्वादिर्नास्ति सत्त्वमिन्द्रियदेवतारूपं,
रज इन्द्रियम्, तम इन्द्रियार्थरूपं, विकारोऽहङ्कारस्तेषां
त्रयार्था कारणं भङ्गान् बुद्धितत्त्वं तदहङ्कारस्य प्रधानं
मध्यस्तं तत्कृतम् । सत्त्वाद्यभावादेतत् प्राप्नोति पुनर्जन्मा-
दिपञ्चावलीजलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः । एव इ खं नास्तीत्युक्ताश्च
अमस्तीत्याह यत्रेतीति । यत् विष्णुपदं हृदा मनसा उपगुह्या
स्तिष्य अमन्यसौ हृदामनन्ति अन्यत्र विषये प्रीतिं परित्यजन्ति
तादृक्सुखाभावात् तद्वि पदे पदे क्षणे क्षणे अर्हपदं
अर्हणस्य आदरस्य स्थानम् उत्तरोत्तरमनुकरणीय-

त्वात् दौरात्मा विस्तृत आनादिद्वयसमावाहितत्वं
त्यक्त्वा विषयान्तरवृत्तिरपि नास्तीत्यर्थः । नेति नेतीत्यु-
पनिषदुपदेशविश्रासबलात् अतत् विष्णुपदादन्यत्
उत्पत्तिस्तत्र स्वेच्छमैवोत्पद्यते । नित्यनिरतिशय-
सुखात्मकवस्तुविष्णुपदे अतुमविता अतुमवत अतु
भवनीय इति कर्तृकरणकर्माणि अतच्छब्देनोच्यन्ते
तानि सानुभवार्थसंपादोवन्ते सत्यनुभवे तु तत्कथन्ते असत्त्व-
त्वादन्तरायत्वात् टी० “इत्युक्तिरपरमेष्ठवस्थितो विज्ञा-
नद्वयोर्ह्यसुरम्विताश्वः” । इत्युक्—भूतैर्यदा पञ्चभिरात्म-
सृष्टेः पुरं विराजं विरजय्य तस्मिन् । स्वायेन विष्टं पुरुषा-
भिधानमवधाय नारायण आदिदेव (भाग०) श्रुताः । “एव-
मस्य द्विविधलक्षणसूत्रा आत्माधिकारिण्यमाह इत्यमिति ।
इत्यं व्यवस्थितं अनेन प्रकारेण विविष्टासवस्थामापन्नो
सुनिरपरमेत् न किञ्चित् कुर्यात् यतोविज्ञानस्य
विशुद्धिज्ञानरूपस्य विष्णोर्ह्यदृश्यं साक्षात्कारं तस्य
वीर्यं बलं तेन सुरम्वितो यथा पुनर्भवेदिति तथा हिवितः
आययोजीवतोपाधिर्येन स तथा । अयमर्थः वक्ष्यमाण
भूमिकोपाधनाक्रमबलात् सत्त्वपुरुषान्यतात्वातिमापन्न-
क्षामपि सायुज्याधीं निरोदुकाम इत्येतामवस्थामा-
पन्नो सुनिरताधिक्रियते नान्य । अवश्यज्ञाविकारि-
निर्धारार्थं इत्यमित्यादि श्रेयम् अन्यथासोहरणं नि-
प्रयोजनं स्यात् । इति शुक्लं राजानं प्रति पुरुषलक्षण-
माह । भूतैरित्यादि । आत्मसृष्टेः आत्मना प्रकृति-
मधिष्ठाय सृष्टेः पुरं देहं विराजं ब्रह्माण्डं विरजय्य
निष्पाद्य तस्मिन् स्वायेन जीवकलयया यदा प्रविष्टं
तदा पुरुषसंज्ञामवधाय पुरि शयनाद्वसनाद्वा पुरुषः अनं-
शेषश्च शक्तिं कल्पयया । नारायणं जलशायी आदिदेवो
निराकारः” टी० । श्रुताफलमया श्लोकास्तु भागवतीया ।

कल्पनाकालं त्रि० कल्पनायां काष्ठं काष्ठो यस्य । सक-
ल्यदायुविनाशिनो अस्थिरे पदार्थे त्रि० ।

कल्पनीं स्त्री रूप-वेदने करणे ख्युट् ङीप् । कर्त्तव्याम् ।

(भाषि) हेमच० ।

कल्पपादप उ० कर्म० राक्षसिरोवत् त० स० वा । पुर-
तन्मेदे “सृष्टा न चक्रोऽल्पितकल्पपादप” नैव० ।

सहादानान्तर्गते क्षणनिमित्तपादपाकारे देवे रश्म्यभेदे
तद्विधानं हेमा० दा० उक्तं यथा—

“मत्स्य उवाच । “कल्पपादपदानाश्चमत् परमत्तमम् ।

नैवादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् । पुण्यं दिन-

मथासाद्य तृतीयापुस्तकदानवत् । इत्याह्वाचनं कुर्यात् ।
 लोकेशावाहनं तथा । अस्तिगम्यत्पुस्तकान्भूषणाच्छा-
 दनादिकम् । - आदिगम्येन काष्ठदेष्टृद्विप्राह्मिवादि-
 पूजायुष्टं त्विग्वत्तुष्टयवरण-मधुपर्क-दान-होम-वेदिको-
 परिचर-सेवनपञ्चवर्ष-वितानपताकातोरणादि, मत्स्य
 पुराणोक्ततृतीयापुस्तकदानवद्दितव्यम् । “काष्ठान्
 कारयेद्भूजान् नानाफलसमन्वितान् । नानाविहारवस्त्राणि
 भूषणानि च कारयेत्” । नानाफलेति, पुष्पीगो-
 गज-वाजि-मन्थि-वज्र-कनक-रजत-मङ्गाफलादानि ।
 “शक्तितस्त्रिपञ्चादूर्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् । अर्द्धात् कृम-
 सुवर्षस्य कारयेत् कल्पपादपम् । गुडप्रसोपरिष्ठाञ्च
 सितवस्त्रयुगादृतम् । कामदेवमधस्तात् सकलत्वं प्रक-
 ल्पयेत्” । अर्द्धात् कृमसुवर्षस्येति, यथायत्किं दानार्थं कृम-
 सुवर्षस्याङ्गेन ब्रह्मादिप्रतिमान्वितं कल्पपादपं कुर्यात्
 द्वितीयमर्धं चतुर्धा विभज्य एकैकायेन वस्त्रमाषसप्त-
 देवतासङ्गितान् सन्तानादीन् विदध्यात्, गुडप्रसोऽज-
 “हातिशतपत्रिकः प्रस्य पुराणे परिकीर्तित” इति ।
 ब्रह्मादिब्रह्मसक्तं ब्रह्माण्डदाने, कामदेवरूपं विष्णुधर्मो-
 त्तरात्, “कामदेवस्तु कर्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भवि । अष्ट-
 बाहुः प्रकर्षव्यः पञ्चपद्मविभूषणः । आपवाणकरश्चैव
 समाकुञ्चितलोचनः । रतिः पीतिलपाशकिर्मायि चैता-
 क्षयोऽम्बुजा । चतस्रस्तस्य कर्तव्याः पत्रप्रोरूपमनोहराः ।
 चत्वारश्च करास्तस्य कार्या भार्यास्तनोपगाः । केतव-
 मकरः कार्यः पञ्चपाणसुखमहानिति” । अथसादिति
 ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते । अत्र प्रकृतौ परिमाणाभावात्
 पुरुषेच्छया प्रतिमादिपरिमाणानिबन्धः । “सन्तान पूर्व-
 वत्तदनुरीवायेन, कल्पयेत्” तुरीयायेन, द्वितीयाङ्गे-
 चतुर्थायेनेत्यर्थः । तद्वत्कल्पयन्तु, पञ्चपाणं गुडप्रसो-
 परिगतं ब्रह्मादिप्रतिमान्वितं कुर्यादित्यर्थः । केचित्तु
 कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदिति सन्तानादौ योजयन्ति, तन्मते
 तत्प्रतिमैव कर्तव्या । “मन्दारं दक्षिणे पाशे त्रिधा बाधं
 हतोपरि । पवित्रे पारिभङ्गं सावित्र्या सह नीरके ।
 सुरभीसंयुतं तद्वस्त्रिपञ्चं हरिचन्दनम् । तुरीयायेन कुर्वीत
 सौम्येन फलसंयुतम्” । श्रीब्रह्मसक्तं ब्रह्माण्डदाने, सावि-
 त्रीब्रह्मसक्तं नारदः “पद्मासना च सावित्री साक्षरुज-
 कमण्डलु” । सुरभीसंयुतं ब्रह्माण्डपुराणे “सर्वज्ञा
 सुरभी, धेनुरारुहा प्रसूतसुनीति, “सौम्येन, उत्तरे च ।
 रतादीनामपि परिमाणामेक्षाया तद्वदिति वचनात् सवि-

धनाञ्च प्रत्यपरिमाणत्वमवधेयम् । “कौशेयवस्त्रसंयुक्तानि-
 शुभास्त्यफलान्वितान् । तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासन-
 भाजनम् । दोषकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् । फल
 माल्ययुतं तद्वदुपरिष्ठाहितानयकम् । तथाष्टादश धान्यानि
 समन्तात् परिकल्पयेत्” । अथनभाजनं, भोज्यान्वित-
 भाजनं वितानं पञ्चवर्षम् । अथ पूर्ववत् पूर्वोद्गुरादि
 वासनं विधाय श्रोभूते ब्राह्मणशाचनादिपूर्णोद्धतिपर्यन्तं
 कर्मत्रेण समापयेत् । “होमाधिवासमान्ते च स्नापितो
 वेदिपुङ्गवः । त्विप्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रमेतत्तदीयेत् ।
 नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने । विश्वम्भराय
 देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये । यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा
 ब्रह्मा स्वाधुर्दिशाकर । मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि
 वनातनः । त्वमेवामृतसर्वस्वममन्तः पुरुषोऽम्यः । स-
 न्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात्” । अमृता,
 देवाः तेषां सर्वस्वः, अमृतसर्वस्वम् । “एवमात्मन् त
 दद्यात् गुरवे कल्पपादपम् । चतुर्थ्यापि अस्तिगम्यः
 सन्तानादीन् प्रकल्पयेत्” । दानवाक्यमत्र तृतीयापुस्तक-
 मूहनीयं, चतुर्थ्यः प्रकल्पवेदित्मैकैकस्य दद्यादित्यर्थः ।
 चतुर्थ्य इति वचनादत्र चतुर्थ्यामेव विजा वरचमिति गम्यते
 अस्तिगम्यपक्षे तु अस्तिगम्य इति अस्तिगम्यपक्षे इत्यर्थः ।
 एतस्मिन् पक्षे आपकादिभ्योऽप्येव दक्षिणा दातव्या ।
 वेदवत्तदवामेक्षया चतुर्ष्वस्त्यस्मिन्मृत्विजामिति केचित् ।
 इहापि “प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथाप्येभ्योपि दापये-
 दिति” बोध्यम् । दक्षिणानिर्णयः पूर्ववत् । स्वत्ये-
 खे कानिवत् कुर्याद् गुरवे वाभिपूजनम् । न विसृज्यात्
 कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत्” । स्वत्येखविवरणसक्तं
 ब्रह्माण्डदाने । ततः इत्याह्वाचने कृते वेदिसमीपं गत्वा
 कृतदेवपूजोद्यमानो गुरुः पूर्वदेव देवताविसर्जनं कुर्यात् ।
 “अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् । सर्वपाप-
 विनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अश्वरोमि. परि-
 हृतं विह्वारणपद्मम् । भूतान् भव्यांश्च सतुलांस्ता-
 रयेद्गोमसमितान् । अयमामो दिवः पृष्ठे पितृपुत्रप्रपौ-
 त्रवान् । विमानेनार्कश्चनेन विष्णुर्लोकं च गच्छति ।
 इदं कल्पयते तिष्ठेद्वाजराजो भवेत् ततः । नारायण-
 बलोपेतो नारायणपरायणः । नारायणकथासक्तो ना-
 रायणेश्वरं व्रजेत् । यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानं,
 यो वा शृणोति पुरुषोऽत्यधनं करेहा । सोऽपीन्द्रोक्त-
 मविगम्य सहाश्वरोभिर्भोज्यन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः” ।

इति मत्स्यपुराणोक्तकल्पतद्दानविधिः । तत्रैव छिन्नपुराणे,
 “सप्तकुमार उवाच । अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि कल्पपाद-
 पमुत्तमम् । यतन्निष्केष कर्तव्य सर्वशश्वसमन्वि-
 तम्” । सर्वशाखाः, सर्वदिगन्तशाखाः । “शाखाया
 विधिना कृत्वा मुक्तादास प्रवृत्तम् । दिव्यैर्मैरकतैश्चैव
 चाक्षुराणि प्रविन्यसेत्” । दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः ।
 “प्रवाहद्वारयेक्षीमान् प्रवासेन द्रुमस्य च” । प्रवासेन प्रवा-
 हद्वारयेदिति, विद्रुमैर्बैलपल्लवान् कारयेत्यर्थः । “फलानि
 यद्भारागैश्च पारिजातस्य योगममम् । मूलदण्डश्च नीलेन
 वज्रोष्ण स्तम्भसूतमम् । धैर्यैर्द्रुमापञ्च पुष्पपरागेण
 नक्षकम्” । स्तम्भाद्द्रुमभागो मूलक, तदूर्ध्वं, द्रुमा-
 पञ्चम् । ‘गोमेदकेन वै स्तम्भं सूर्यकान्तेन सुमत ।
 चन्द्रकान्तेन वा नेदि द्रुमस्य स्याद्विज्ञेन वा ।
 वितस्तिमात्रं व्यायामो दृश्यः परिकीर्तितः’ । शाखा-
 दक्षमामस्य विस्तारश्चोद्धेतव्यः । शाखाव्यतिरिक्तस्य
 दृश्यः वितस्तिमात्रं उच्छ्रावः कार्यः, उद्धृतस्त्येति,
 स्तम्भाद्द्रुमस्य नीलो वा मध्यमशाखा तस्या अपि वि-
 तस्तिमात्रं उच्छ्रावः, शाखादक्षमामं विस्तारमिति,
 अष्टदिगुत्तरीनामष्टशाखानां विस्तारं तिर्यग्व्याप-
 वितस्तिमात्रमेव कुर्यादित्यर्थः । “तन्मूले स्थापयेत्क्षत्रं
 लोकपालसमाहृतम् । पूर्वोक्तनेदिमध्ये तु मण्डले स्थाप-
 यादपम् । पूर्वोक्तैश्चामीयान् लोकपालाश्च यत्नतः । पूर्व-
 वत्क्षत्रहीमाश्चान्तकाभारपदाचरेत् । निवेदयेदुक्तं यन्मो-
 र्माञ्छ्यायाय वा नृपः । त्राक्षणेभ्योऽप्यत्र राजा सर्व-
 भौमो भविष्यति” । दृढाभारपदाचरेदिति छिन्नपुरा-
 णोक्ततथापुस्तकदानविहितविधिमाचरेदित्यर्थः । काको
 फले । “फलानान्तु वृक्षेषु कल्पयेत् कल्पपादपम् ।
 समूहदण्डपत्रश्च फलपुष्पसमन्वितम् । पञ्चकान्तु
 स कल्पः पञ्चानां स्थापयेत् सुधी । सद्योजातेन सन्नेष
 देयं पाल्यं शिवायतः । दिव्यैर्विमानैर्देहान्ते शिवलोकं
 महीयते । पितरस्तस्य भोदन्ते सत्यलोकं महीयते” ।
 इति छिन्नपुराणोक्तकल्पपादपदानविधिः ।

कल्पपाल उ० कल्पं सुराविधामकल्पं संकल्पं मद्याभि-
 खाद्य वा तत्प्राप्तिनां, पालयति पाल-अण् । शीघ्रलोकं
 सुराजीने हेमचन्द्रः । कल्पपालं रत्नैव पाठं बाधु ।
 कल्पलता स्त्री कल्प-लिच्-कर्मणि कल् कर्त्तुम् । महादा-
 नान्तर्गते सर्वकल्पितवताकारे दानोद्भव्यभेदे तद्विधि-
 चेमा० दा० मत्स्य उ० छत्रो नया-

“अथातः सम्यक्प्राप्तिं महादानमनुत्तमम् । महाकल्पा-
 खता नाम महापातकनाशनम् । पुण्या त्रिधिमद्यावाद्य-
 कल्पा प्राप्नुयथाचनम् । अतिमहत्पद्मभारभूषणाच्छाद-
 नादिकम् । तृष्णापुष्टवत् कुर्यात् लोकेयोगाङ्गनादिकम्” ।
 आदिपद्मव्याख्यानं पूर्ववत् (कल्पपादपोक्तम्) । “चामीक-
 रमयोः कुर्यात् दशकल्पवता शुभाः । नानापुष्पफलोपेता
 नानाशुक्लविभूषिता । विद्याधरसुपचीना मयूनैरुपयो-
 मिताः । हरीनादिसुभिः विभूषिता निव विहङ्गमे” ।
 चामीकरं, सुवर्णं कल्पवतास्तुकाकारा विधेयाः, ।
 नानाफलानि, उच्छेदोगजशानिमिश्रतोभिः, सङ्घपुष्प-
 फलानां तद्वर्णानि नैवोपपत्तेः । अथ शुक्लानि,
 यस्ताभिः सुपचीं पविष्य । एव दश कल्पवता विभाव
 नेटिकावाम् लिखितचक्रस्योपरि मध्ये हव, पूर्वादिदिक्षु
 चाष्टौ स्थापयेत् । “लोकपालावहारिण्यः कर्त्तव्यास्तु
 देवताः । नाङ्गोमनन्यार्थिश्च लवणस्योपरि न्वसेत् ।
 अधस्तात् तयोर्मध्ये पञ्चयङ्गकरो शुभे” । लोकपालाव-
 हारिण्यो देवता, लोकपालयुक्तव इत्यर्थः । अधस्तात्
 तयोरेति, अधस्तात्पितृयोः कल्पवतयोर्दक्षतात् पद्म-
 करा प्राङ्गी, शङ्खधरामनन्यार्थिश्च स्थापयेत् । लव-
 णादिपरिमाणश्च, परिमाणविशेषानिर्देशात् सुवर्णकला
 निवृत्तते । अणुसूत्रयोर्न्यसेदिति क्वचित् पाठः ।
 तत्र क्षूपो राशिः हिवचनं राशिद्वयैकमेति ।
 “इमाश्चनस्या त्रु शुभे पूर्वतः कृत्वावाधुना । रत्न-
 मयस्थिताऽऽग्नेयोः सुवपाचिरजानके । जाम्बा नक्षत्रमा-
 रुडा गदिनी तण्डुलोपरि । हतेन नैर्जती स्थाप्या
 वृषद्वगा दक्षिणापरे । वाहये वाहनी क्षीरे कवला
 नामपायिनी । पताकिनी च वाहये कवला नक्षत्रे
 परि । क्षीमा त्रिषेणु संस्थाप्या शङ्खिनी निधिवंस्थिता ।
 भास्वरो हवमता त्वीयपाणिं लिप्सुक्षिनी” । इमो-
 मज स च चतुर्दशविधः, कृत्वा, वज्रः, रत्न-
 जस्थितेति, रत्नो, हरिद्रा, कर्ज, जाम्बा, हरिद्रो-
 वरिण्यादिना जाम्बाकृतेत्यर्थः । कवले, आग्नेयेदिग्भागे,
 दक्षिणापरे नैर्जतीदिग्भागे नैर्जती प्रेतवाकृतेत्यर्थः,
 कवला नक्षत्रादनेत्यर्थः । निधिवंस्थितेति निधिवं
 कवलास्तुकारि । “क्षीमोवरदास्तु कर्त्तव्या नाडि-
 कान्तिता । प्रस्थापयन्महादूर्ध्वं वा वृक्षं वा प्रक्ष-
 येत् । सर्वान्वातपरिहृत्वा पञ्चवर्णं वितानयन् । येन
 यो दम कुम्भाश्च वक्ष्यन्मामि चैव हि” । क्षीमो

सकृदधरा, यरदा इति, यथोक्तायुधधारिणः करादि-
तरेण करेण यरदसुद्रान्विता इत्यर्थः । “बालिका, कर्ण-
भूषण (गालि) बालकान्विता इति कश्चित्पाठः तदा वामोत्त-
रस्थितबालका इति व्याख्या । एतच्च पञ्चपञ्चादिपरिभ-
तकल्पनताकरणोपक्रमप्रसङ्गेनैव विभज्य सर्वं कर्तव्यं,
पृथग्द्रव्येण कर्तव्यानुपदेयात् । “मध्यमे द्वे तु गुरवे
अस्तिग्योऽन्यास्तथैव च । ततो मङ्गलशब्देन ज्ञातः
शुक्लाभरो नुधः । त्विः प्रदक्षिणमाहृत्य मन्त्रान्वेताहृदो-
रवेत्” । तत इति होमाभिवाचनपुण्याहवाचनादि
पूर्वोक्तकर्मकलापानन्तर्यमुच्यते, ज्ञात इति कुण्डसमी-
पवर्तितकल्पस्थितसर्वोपधिजलेन अस्तिगम्भिः स्नापित,
मृहीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयम् । अथ मन्त्रः “ममो-
नमः पापविनाशिनीभ्यो नमः शान्त्योकेन्द्रपाणिनीभ्यः ।
आश्रयिताधिक्यफलमदाभ्यो दिग्भ्यस्तथाकल्पलताबधूभ्यः” ।
अथ पूर्ववत् प्रयोगसङ्ख्यार्थं मध्यमे द्वे देवतादिर्वाहते
कल्पलते गुरवे प्रतिपाद्य शेषा अस्तिगम्भ्य प्रतिपादयेत् ।
तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दानं दीनानायपूरणं, अल्पे-
स्वेकाग्निविधानं चेति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् । तत गुरवा-
हवाचनदेवतापूजनविजर्जनानि कुर्यात् । “इति सकलदि-
गङ्गनामदानं भवभयसूदनकारि यः करोति । अभि-
मतफलदे स नाकलोके वसति पितामहवत्सराणि
ति यत्” । अभिमतफलदे, इष्टफलदा इति । “पितृ-
मतमवतारयेद्भगवन् स च दुरितोपविनाशशुद्धदेहः ।
सुरपतिश्चितासहस्रवर्षं परित्तममन्त्रसंज्ञाभिषेधः ।
इति विधानमिदं सदिगङ्गनाकनककल्पलताविभिषेदने ।
पठति यः अरतोऽहं तदोचते स पदमेति पुरन्दर-
शेवितम्” । कल्पस्य सकल्पविषयस्य साधनं लता । २. सुर-
लक्षणाकारूपलतायाश्च ।

कल्पवर्षं पु० उपसेनभ्रातृदेवकस्यात्मजोपदेवस्यात्मजभेदे
“आहुतात्मजौ” देवक्योपसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ।
देवशतपदेवश्च सुदेवोदेववर्धनः इत्युक्ता राजान्यकल्प-
वर्षाया उपदेवसुता दश” भाग० ६, २४, २५ उक्तम् ।
कल्पसूत्रं न० कल्पस्य वैदिककर्मानुष्ठानस्य प्रतिपादकं
सूत्रम् । आश्रयतायनापस्तम्बप्रणीतेषु वैदिककर्मप्रयोगात्रे-
दन्तेषु सूत्रात्मकपञ्चेषु “त्रयोहोत्रमेधः सख्यात कल्प-
सूत्रेण नास्तीति” इत्युक्तमनुसन्धेयम् । प्रथमं परिकल्पितम्
राजा । [पान्थ धितसिन्धवः भाग० २, ११, १ ।

कल्पान्तं पु० । कल्पस्य अन्त्येयम् । मन्त्रेण अमरः । “कल्-

कल्पितं त्रि० लप-णिच्-क्त । रविते “प्रजापति” कल्पितयज्ञ-
भागम्” कुमा० । “मदीयसोमपि घनामनसपुण्यकल्पि-
ताम्” २ व्यञ्जिते । “सम्भेदकरकल्पितस्वरम्” भाष ।
“करेण कल्पितो व्यञ्जितः स्वरयत्” मङ्गि० । १. आरो-
पिते च । “अधिष्ठानावशेषो हि भाषः कल्पितवस्तुनः”
सूतसं० । “किं न पश्यसि संसारं तत्त्वैवाज्ञान-
कल्पितम्” वेदा० प्र० । ४. आरोहणार्थं सञ्चितगजे हेमच०
५. कल्पिमसंज्ञया परिभाषिते “तच्च स्थिततमं कर्म चतुर्धा
व्यक्तं कल्पितम्” वाक्यप० ।

कल्पिन् त्रि० कल्पयति लप-णिच्-णिनि । १. रचके २. आरो-
पके ३. शेषकारके च ४. नापिते पु० । “लेतायै कल्पिनं
हापरायाधिकल्पिनम्” यजु० २०, १८ ।

कल्प्य त्रि० लप-णिच्-यत् । १. रचनीये २. आरोप्ये ३. चतुष्टये
४. विधेये “कासोपपन्नातिथिकल्प्यभागम्” रघु० ।

कल्पमन् न० कर्मन्-रस्य ल० कर्मणि ।

कल्पमलि पु० कल्पयत्यपगमयति मलम् शृणो० । १. तेजसि ।
“तस्य प्राच्यां दिशि अहोऽश्वतो मन्त्रो मानधो विज्ञानं
वासोऽहोऽश्वतो रात्रौ केशा हरितौ प्रपत्नी कल्पमलि-
र्भणि” अथ० १९, २, १ ।

कल्पमलीक न० कल्पयत्यपगमयति मलम् शृणो० । अश्वतथुक्ते
तेजसि निरु० । “नमस्त्या कल्पमलीकिनम् मयोभिः”
अ० २, ११, ८ । “कल्पमलीकिनं जून्तोनामधेयमेतत्
निरु० । १, १७ । जून्तं कल्पयत्यपगमयति मलमिति
कल्पमलीकं तेजः” तद्वन्तं रुद्रम्” भा० ततः अथर्वणे इति ।

कल्पमघ न० कर्म शुभकर्म अति धो-क पु० मघं रस्य ल० ।
“पामे” अघेतकल्पमघो भित्तं अघोके मघीयते” “व्योत-
कल्पमघोऽभ्येति” “यामीक्षावातनाः प्राणश्च जीवो यीतक-
ममघः” यजु० । २. तद्वति त्रि० अमरः १. हस्तपुष्पे न० त्रिका०
४. नरकभेदे पु० मेदि० । ५. मखिने त्रि० जटाधरः । “जन्म-
मूले दिति स्य ता गारौ भीमयनैश्चरौ । स माघ कल्पमघो
नाम मनोऽहं अग्रदायकः” दीपिकोक्ते वैशाखभेदे पु० ।

कल्पमाघ पु० कल्पयति कल-किप् कल् मापयति हिनस्ति
अन्यवर्षम् स्वभाषा शु० मघ-हिंसायाम् अच्-कर्म० ।
१. विलम्बे २. तद्वति त्रि० अमरः “अथास्ति-
सिरिकल्पमाघानु” भा० आ० ६, ४० । तित्तिरिवाश्चित्रवर्षां
इत्यर्थः । “कल्पमाघाज्जन्माकृता” यजु० २४, ७ ।
“कल्पमाघा कुर्यात्कल्पं पथव आग्निमाहता पठे
यमे” तेदोः । “कल्पमाघेन्द्राग्नाः” यजु० २६, ५८ ।

“माहृतं कल्माषं ज्ञानेन कल्मा” अमु० २६, ५६ ।
 १ कल्माषस्य ४ कल्माषाद्वरवर्षे पु० ५ तद्वति त्रि० । ईराजसे
 च पुंस्त्री द्वितीयां जातित्वात् ङीष् भेदि० । यस्माच्चित्ते
 गौरा० पाठात् स्त्रियां ङीष् । ७ गन्धर्वास्तौ पु० राजनि० ।
 ८ अग्निभेदे भारतम् । “कल्मीनां वासुदेवेन संसृज्जाना
 महाभूषे । ते जातयेदसः सर्वे कल्माषं कुसुम-
 सखा । दहनं योषणश्चैव तपनञ्च महाभय” हरि-
 वं० १८० अ० । ९ नागभेदे ‘मोक्षानीकौ तथानागी
 कल्माषयवस्तौ तथाना’ भा० आ० १५ नागनामोक्तौ ।
 १० कल्माषविन्दुचिते च । “कल्माषमिक्षेके” आश्व० २८० ४,
 ६, ५ । “कल्माषो नाम कल्माषविन्दुचितः” मारा० ।

कल्माषकण्ठ उ० कल्माषः कल्मापाखरु कल्मापा
 कण्ठोऽस्य । महादेवे हारा० तस्य स्तनं जेतवर्ष-
 त्नेऽपि विजयानकाळे जीवकण्ठत्वात् तथात्वं कल्-
 माषपीवादयोऽप्यल । “ध्रुवा दिग्विधुरविपति” कल्माष-
 पीवो रक्षिता” अथ० १, २७, ५ । “ध्रुवा त्वा दिग्ने विष्ण-
 नेऽविपतये कल्माषपीवाय रक्षिते” अथ० १२, १, ५६ ।
 कल्माषपाद उ० कल्माषो पादौ यस्य । सूर्यवर्षे सुदा-
 वपुते नृपभेदे । “हे भास्वे वगरस्याकाशम्” इत्युपक्रम्य “अयु
 ताजित्सुतस्त्रासोऽतपस्यौ महावयाः । दिव्याश्च दृढ-
 शोऽसौ राजा महावसो बली । अतपस्य सुतस्त्रासोऽर्ष
 पथिर्बहीपति” । सुदावस्यनयस्य राजा इन्द्रवसोऽभ-
 वत् । सुदावस्य सुतस्त्रासोऽसौ सीदासो नाम पार्थिव ।
 स्त्रातः कल्माषपादो वै नाम्ना मिलसक्योऽभवत्”
 हरिवं० १५ अ० । तस्य ब्रह्मवापात् राजसत्यमात्रेऽवस्थितेन
 आपविमोचनस्य च कथा भा० आ० १७७ ७८ अ० यथा—
 “करमाषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह । इक्ष्वाकु-
 वंशजः पार्थ । तेजसाऽऽसह्यो भुवि । स कदाविद्वानं राजा
 अगयां निर्वयौ पुरात् । अगान् विध्यन् वराकांश्च चकार
 रिपुमर्दन । तस्मिन् पने महाघोरे अहगाय बल्योऽह-
 नत् । कृत्वा च सुचिरं आनो राजा निवहते तत ।
 अकामयसं याज्यार्थे विद्यामित्रं प्रतापवान् । स तु राजा
 महात्मानं वाग्विद्वत्सत्तमम् । तृणार्त्तं च क्षुधार्त्तं च
 रक्षायनगतं पति । अपश्यदलितं बहुत्र स्निग्धं प्रतिभु
 आगतम् । यज्ञं नाम महाभागं वाग्विद्वत्सत्तमम् ।
 ओष्ठं पुत्रं पुत्रयतादयितुं महात्मन । अपगच्छ
 पयोऽश्वाकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् । तथा अविद्वत्वाचैव
 वासवस्य सख्या गिरा । मम पत्न्या महाराजः धर्म

एव वनात्मनः । रात्रौ सख्येऽपि धर्मपुत्रे देवः पत्न्या द्विजा-
 तये । एव परस्परं नौ तु पयोऽर्धं वाक्यमूचतः ।
 अपसर्पापसर्पेति वाग्विद्वत्सत्तमताम् । अस्तु ताप-
 चक्राम तस्मिन् धर्मपथे स्थितः । नापि राजा सुने-
 र्जनात् क्रोधात्प्रापजगाम ह । असत्तनं तु पत्न्या
 तस्मिन् अपसत्तमः । जयानं कथया मोहात्तदा राजस
 वल्लभम् । कथामहाराभिहतस्ततः स मुनिवत्तमः ।
 तं यथाप नृपत्रेऽव वाग्विद्वत् क्रोधमूर्च्छितः । हंसि
 राजसवदुयः प्राजापसदः । तापसम् । तस्मात्तमदु-
 ग्रन्थति पुत्रवाटो भविष्यति । मनुष्यपिपिते
 सकृत्परिष्वसि महीमिनाम् । गच्छ राजाधमेत्युक्तं
 यज्ञिषा वीर्यं यज्ञिषा । ततो याज्वल्किमिति
 विद्यामित्रं वाग्विद्वत्तमः । वैराग्योत्तदा तन् विद्या-
 मित्रोऽन्यथा । तयोर्विद्वत्तमोरेवं बलीपक्षपक्षमे ।
 अविद्वत्तमः पार्थ । विद्यामित्रः प्रतापवान् । ततः स
 ब्रह्मे पश्चात्तस्मिन् अपसत्तमः । अने पुत्रं वाग्विद्वत्
 वाग्विद्वत्तमः तेजसा । अन्तर्द्वयं तदात्मानं विद्यामित्रो-
 ऽपि भारत । तावत्तावत्तत्कामं चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ।
 स तु यत्प्रसदा तेन यज्ञिषा वै नृपोत्तमः । जगाम यत्तं
 यज्ञिं प्रसादयितुमर्ह्यम् । तस्य भावं विदित्वा स
 नृपतेः कुरुत्तमः । विद्यामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं
 प्रति । यापात्तस्य तु विप्रवर्त्तिनामित्रस्य आज्ञया ।
 राजसं किङ्करो नाम विप्रश्च नृपति तदा । रक्षसा तं
 मृद्वीतन्तु विदित्वा मुनिवत्तमः । विद्यामित्रोऽन्यथाक्रा-
 मत्तच्छाद्देयादरिन्दम् । ततः स नृपतिस्तेन रक्षालग्नयेन
 च । बलवत्पुङ्गवः पार्थ । नात्युभयतः किञ्चन । दद-
 यांश्च द्विजं कश्चिद्वाक्यं प्रस्थितं यमम् । अवाचत
 क्षुधापक्षं सखासम्भोजनलदा । तस्मात्तथा राजाभिर्द्विज
 मित्रसङ्गदा । आसन्नं ब्रह्म स्वमतेन सङ्गते प्रतिपास-
 यन् । निवृत्तः प्रतिटाप्यामि भोजनं ते यथेष्टितम् ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्यैव दिग्जसत्तमः । ततो राजा
 परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् । निवृत्तोऽन्यथा पुरं पार्थ ।
 प्रविशेय महात्मना । ततोऽहं राजा उत्थाय छदमानाश्च
 सत्यरम् । उवाच राजा सख्यं ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ।
 गच्छाच्छास्त्रं वनीहेमे ब्राह्मणो मां प्रतीकते । अस्माकौ
 तं तमसेन समासेनोपपादय । नञ्च उवाच । एव-
 मकृतं सद् सोऽनावाद्यामिव कवित् । निवेदना-
 मास तदा तस्मै राज्ञे अवाचिन्त । राजा तु रक्षसा-

विष्ट' स्रद्धमाह गतव्य' । अथेनं नरमासेन भोजयेति पुनः पुनः । तथेष्टुक्ता ततः स्रद्धः स स्थानं बध्यवाति-
भाम् । गत्वाऽऽजहार स्वरितो नरमासमपेतभीः । स तत्
संस्थत्य विधियदक्षोपहितमाशु वै । तस्मै प्रादाद् ब्राह्मणाय
क्षुधिताय तपस्विने । स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विज-
सत्तम । अमोघ्यमिदमित्याह क्रोधपर्याकुलेक्षण ।
ब्राह्मण उवाच । यस्मादमोघ्यमन्नं मे ददाति स नृपा-
धमः । तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा । सक्तो
मातृपमासेषु यथोक्तः शक्तिणा पुरा । उद्वेजनीयो
भूतानां चरिष्यति सहोमिसाम् । हिरण्यव्याकृतो राज्ञः
स शायो बलशानभूत् । रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञसा-
भवन्नृपः । ततः स नृपतिश्रेष्ठो राजसोपहृतेन्द्रियः ।
उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत । यस्माद-
सदृशः शायः प्रयुक्तोऽयं सति त्वया । तस्मात्त्वत्तः प्रव-
र्त्तिष्ये खादितं मातृपानहम् । एवमुक्त्वा गतः सद्यस्तं
प्राणैर्विप्रयुज्य च । शक्तिं तं भक्षयामास व्याघ्रः
पशुनिवेशितम् । शक्तिं तन्तुं नृपत इहा विश्वामित्रः पुनः
पुनः । वशिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्वन्नः सन्दिदेश ह । स तान्
शक्तिप्रवरान् पुत्रान् वशिष्ठस्य महात्मन । भक्षयामास संक्रुद्धः
विहं क्षुद्रान् नृगानिव । वशिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामि-
त्रेण तान् सुतान् । धारयामास तं शोकमहाद्रिरिव मेदि-
नीम् । "ततः प्रतिनिष्ठत्त स तया बध्ना सहानघ । कल्मा-
यपादमासीनं ददर्श विजने वने । स तु हव तं राजा
क्रुद्ध उवाच भारत । आविष्टो रक्षसोऽप्येव ह्येपात्तुं तदा
सुनिम् । अतश्च्यन्तो तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमपत ।
भयसंविग्नया वाचा वशिष्ठमिदमब्रवीत् । कसौ नृपु-
रिषोऽप्येव दण्डेन भगवन्नित । प्रगृहीतेन काष्ठेन
राक्षसोऽभ्येति दारुण । तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति
भुवि कथन । त्वद्वेदेष्टु महाभाग । सर्व्यवेदविदां वर ! ।
पाहि मां भगवन् ! पापादस्माद्धारुणदर्शनात् । राज-
सोऽयमिहात्तुं वै नूनमावा समोहते । वशिष्ठ उवाच ।
मा भै । पुत्ति । न मेतव्यं राजसात्तु कथञ्चन । नैतद्भक्षो
भयं यस्मात् पश्यसि त्वत्पस्थितम् । राजा कल्माय-
पादोऽयं धीर्यपान् प्रधितो भुवि । स एषोऽस्मिन् बभौ-
हेषे निषसत्यतिभीषणः । गन्धर्व उवाच । तमापतन्त
संमेष्य वशिष्ठो भगवानृषिः । धारयामास तेजसी
वृद्धारेणैव भारत । मन्त्रपूतेन च पुनः स तमयुज्य
पारिषा । सोऽयामास वै शपात् तस्माद्गुरोराधराधिपम् ।

स हि द्वादश वर्षाणि वशिष्ठस्यैव तेजसा । यस्तु आसीद्-
अहेण्येव पूर्णकाले दिशकरः । रक्षसा विप्रसक्तोऽयं
स नृपसद्वनं सहत् । तेजसा रक्षयामास सन्ध्याभ्रमिव
भास्करः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञासमिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उवाच नृपति काले वशिष्ठमपि सत्तमम् । सौदासोऽहं
महाभाग । याव्यस्ते सुनिसत्तम ! अस्मिन् काले यदिदन्ते
नृहि किं करवाणि ते । वशिष्ठ उवाच । वृत्तमेतद्व्यथा-
कालं गच्छ राज्यं प्रशाधि वै । ब्राह्मणांस्तु मतुष्येन्द्र !
मायमस्थाः कदाचन । राजोवाच । नावमस्ये महा-
भाग । कदाचिद्ब्राह्मण्यर्षभान् । त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक्
पूजयिष्याम्यहं दिवान् ।

कल्मापाङ्घ्रिरप्यत्र । तस्य कल्मायपादताकथा स्त्री-
संसर्गे नृत्यरूपशपादिकथा च भाग ७६, ६७ यथा—

"कृतपण्योऽनलसखो योऽन्वविद्यामिवाज्ञात् । दत्त्वा-
ऽक्षद्वयश्चाक्षैः सर्वकामस्तु तत्सुतः । ततः सुदास-
स्तत्पुत्रोऽमदयन्तीपतिर्नृपः । आङ्गिर्म्मित्रसहं यं वै
कल्मपाङ्घ्रिं हत कश्चित् । वशिष्ठशपाद्रक्षोऽभूदनपत्य स्व-
कर्मणा । श्रीराजोवाच । किमितिगुरो शायः
सौदासस्य महात्मनः । एतदेदितुमिच्छामि कथ्यता
न रहोयदि । श्रीशुक उवाच । सौदासोऽनृगयां किञ्चि-
त्पुत्रं लोभवान् ह । समीपं भ्रातरं, सोऽयं गतः प्रति-
चिकीर्षया । संचिन्त्यन्नयं राज्ञः स्रद्धरूपधरोद्वेह ।
गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्दे नरामिपम् । परिवेष्ट्य-
माणं भगवान् विचोक्षामन्नममञ्जसा । राजानमशपत्
क्रुद्धोरक्षोऽहो वै भविष्यसि । रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे
द्वादशवार्षिकम् । सोऽप्यपोऽञ्जलिमादाय गुरुं यमुं
समुद्यतः । पारितोमदयन्त्याऽपोरुयतीः पादयोर्जहौ ।
दिग् । स्वमवर्णी सर्वं पश्यस्त्रीवमयं नृपः । राजसं
भावमापन्नं पादे कल्मायताकृतं । व्यशयकाले
दृष्ट्ये वमोकोदम्बती द्विजौ । क्षुधाचूर्त्तजगद्वे विप्रं तत्-
पत्न्याहातार्थवत् । न भवान्नाक्षसः साक्षादिच्छाकूनां
महारथः । मद्यत्यया पतिर्वीरि । माधर्म्यं कर्तुमर्हसि ।
देहि मेऽपत्यकामाया व्यहतायं द्विजं पतिम् । देहोऽयं
मातृपोराजन् । पुरुषस्यासिन्नार्थद । तस्मादस्य बधोधीर !
सर्वार्थबध उच्यते । एष हि ब्राह्मणो विद्वान्पुत्र शील-
गुणान्वितः । आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंश्रितम् ।
सर्वभूतात्मभावेन धृतेष्वन्तर्हितं गुणैः । सोऽयं ब्रह्मर्षि-
वर्षको राजर्षिप्रवरादिभ्यो । कथमर्हति सर्वज्ञ ! बधं

पितृरिवात्मजः । कर्मणा मनसा वाचा सर्वमृतेषु सौ-
 हृदम् । विद्याविवेकसम्पन्नाः, शौचमेतद्विदुर्धृषाः ।
 तस्य साधोरपापस्य भूषणस्य ब्रह्मवादिनः । कथं बध
 यथा बभ्रोर्मन्यते सम्मतोभवान् । यद्ययं क्रियते मल्ल-
 स्तर्हि मां खाद पूर्यते । न जीविष्ये विना येन क्षणञ्च
 मृतक तथा । एव करुणभाविण्या विषमपत्या अनाथ-
 वत् । व्याघ्रः पशुभिवाखादत् सौदासः श्यामोहितः ।
 ब्राह्मणी वीर्यं दिविषुं पुरुषादेन मलितम् । शोचन्त्यात्मा-
 नसुखीशमशपत् कुपिता सती । यस्यान्ते मलितः पाप ।
 कामतः स्वपतिस्त्वया । तनापि मृत्युराधानादहतप्रज्ञः ।
 दर्शितः । एव मितवह शपत्वा पतिबोकपरायणा । तद-
 स्थीनि समिद्धेऽग्नी प्रास्य मर्त्युर्गतिक्वता । विद्यापोहाद-
 शाब्दान्ते सैधनाय समुद्यतः । विज्ञाय ब्राह्मणीयाप
 महिष्या स निवारितः । ततज्जुं स तत्त्वान् स्त्रीसुख
 कर्मणाऽमल । वशिष्ठस्तदनुज्ञातोमदयन्त्यां प्रजामघात् ।
 कल्माषी स्त्री कल्माषः+“अन्यतो ङीष्” पा० ङीष् । १। चित्रवर्ण-
 युक्ताया स्त्रिया २। कण्वर्णायां वसुनामद्याञ्च “प्रतिकर्तुः”
 ऋपन्त्रेणो वतमानोऽपि भारत । अमितः सोऽयं कल्माषो
 गङ्गाकूले परिश्रमन्” भा० आ० १६० । “कल्माषी
 कण्वर्णां वसुनाममितः” नीलक० “कल्माषीतीरस्यस्य
 गतस्त्वं शिष्यतां गतो” भा० व० ७६६० । गङ्गायमुनास-
 क्कमसमीपे एव अगोराश्रम इति भारतादौ लोके च प्रवि-
 क्षिरत कल्माषीशब्देन यमुनोच्यते वित्तवित्तवोर्नदोः-
 मिश्रितत्वेन कृष्णपाण्डुरवर्णत्वात् प्रयागस्ययमुनास्ययात्तम्
 कल्य न० कल्यति चेष्टामल अमरा० यक्, कल्यते कल-गतौ
 कर्मणि यत्, कलास्य साधु यत् वा । १। प्रलूषे अमरः
 २। मधुनि हेमच० । ३। निरामये “यावदेव भवेत् कल्यस्ता-
 वत् त्रेयः समाचरेत्” भा० व० ५५५० । ४। सज्जे समर्थे
 उद्युक्ते च लि० अमरः “कथयस्व कथामेतां कल्याः अश्रवणे
 तव” भा० आ० ५५५० । “कल्या रथ घृतयैव तथाऽश्वये महे
 शुधी । बभूव कल्य कौन्तेय मङ्गलं सद्यः कर्मणि” भा०
 आ० २२५५० । “कल्यौ सोमगवन् योऽपि सख्यैः
 सुरासुरैः” भा० आ० २२५५० । ५। प्राकृत्यतिवर्जिते (काला
 वोवा) ६। उपायवचने कल्याणवचने च लि० भेदि० । ६। सुराया
 स्त्री भेदि० । ७। शुभात्मिकाया वाण्यां स्त्री अमरः ८। हरी-
 तक्या स्त्री शब्दः ।
 कल्यजग्धि स्त्री अद-क्रिन् कल्ये प्रातर्जग्धि । १। प्रातर्भोजने
 उपचारात् २। तत्कालमद्ये जटाधर कल्याणादयोऽम्बल

कल्यपाल उ० कल्यं मधु मद्यं पाशवति पाश-अण् उ० स० ।
 यौहिष्ठके हेमच० । खुब् कल्यपालकोऽपि तत्वाचे
 शब्दमा० । [प्रातर्भोजने, त्रिका०
 कल्यवर्त्त उ० कल्ये प्रातर्वर्त्ततेर्धृत-अण् कर्मणि अण् ।
 कल्याण न० कल्ये प्रातः अण्यते शब्दप्रते अण्-वञ् । १। हेमि,
 भेदि० २। मङ्गले । अभिप्रेतार्थं विदिमङ्गलम् “यस्मिन्नेव
 कुले निवसं कल्याणं तत्र वै भुवम्” “पूर्वा भूषयितव्याश्च
 वक्तुकल्याणमीषु मि” मनु० । “तद्रूपं कल्याणपरम्परायाम्”
 “अन्यमीयत कल्याणं तस्या विच्छिन्नसन्ततिः” रघु० ।
 तत्रेतरपि शब्दादिक मङ्गलम् । “कल्याणानां त्वमसि
 महेश भाजनं विश्वसूक्तं” । “मावतीमा० । ३। शुभयुक्ते
 लि० अमरः । “कल्याणपञ्चमा रात्रयः कल्याण-
 पञ्चमीकः पञ्च” सि० कौ० “उदगवने आपूर्ण-
 माषे पक्षे कल्याणे मल्लो चौलोपनयनगोदानविदाहा”
 आश्व० ऋ० १, ३, १, “प्रातिनेश्यानुवेद्यौ च कल्याणे
 विशतिद्विजे” मनुः । स्त्रियां बङ्गा० वा ङीष् । “उप-
 स्थितेयं कल्याणी नाम्नि कौर्मित एव यत्” रघु० । “उपो-
 पविष्ट कल्याणी कथाचक्रे मनोरमा” भा० व० १२४
 “उवाच चैनं कल्याणा वाचा मधुरयोजितम्” भा०
 आ० १०३५० । ङीवन् ३। मावपञ्चमाम् ४। नवि च राजनि० ।
 कल्याणकगुह उ० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषसंयुक्तत्वा पक्षे गुह-
 भेदे । यथा “प्रसृतयेष्वामकीरसस्य गुहस्य दन्तार्द्धतया
 गुहस्य । सूक्ष्मेतिर्पन्थिकव्यञ्जीरव्योमेमल्लणाङ्गुषा
 ऽजमोदं । विडङ्गविन्नु लिफलावमानोपाठान्निधानैश्च
 पिशुप्रभायैः । दन्ता लिङ्गसूक्ष्मफानि चाटावटौ च
 तैलस्य पचेत् यथावत् । त मलयदेशफलप्रमाणं बवेत्-
 चेत् लिङ्गं ग्री युक्तम् । अनेन रज्ज्वै पङ्कजीविकाराः ।
 सन्नासकासस्त्रभेदयोवा । शाम्बन्ति, चाय चिरमन्तर-
 गनेर्हृत्स्व उं स्त्वस्य च इति हेतुः । स्त्रीषा च बन्ध्यामवना-
 यन स्यात् कल्याणको नाम गुहः प्रतीतः ।
 कल्याणकष्टत न० सुश्रुतोक्ते ओषधिभेदयुक्तवृत्तभेदे यथा—
 “विडङ्गलिफलासस्तामझिठादाडिमोत्पले । प्रिवङ्गुर्ब-
 वासू कचन्दनामरदारुभिः । बर्हिष्ठकुपरजनीपथिनीसारि-
 वाइये । हरेणुकातिष्ठहृन्नीवचाताजीयनेसरै । द्विषीर
 विपचेत्यर्पिर्माडितोक्तुमेः सह । विषमज्वरकथासुखी-
 न्नादगेरापहम् । एतत्कल्याणक नाम सर्पिर्माङ्गलस-
 तमम् । अथस्त्रीपङ्कजोऽग्निमान्द्यापचारतापदत् ।
 प्रसते नटयुक्ताश्च बन्ध्यानां गर्भदं परम् । मेघबहु-

प्रमायुषं रेतोमार्गं कृत्वापहम् । एतरेव यथाद्रव्यैः
सर्वगन्धैश्च साधितम् । कपिलाया द्रवप्रस्यं सुवर्णमणि-
सयुतम् । तत्क्षीरेण सहैक्यं प्रसाध्य कुसुमेरिमैः ।
सुमनस्यकाशोकिशिरोपकुसुमेर्धृतम् । तथा नलदपद्माना
केशरैर्दाडिमस्य च । त्रिधौ प्रशक्ते गन्धत्वे साधकस्या-
तस्य च । कृतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् ।
दत्तं सर्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं द्रवम् । दर्शन-
स्पर्शनाभ्यान्तु सर्वरोगहर शिवम् । अष्टपत्र सर्व-
भूतानां वल्लोपलितवर्जितः । अस्याभ्यासाद्दृष्टसेह
जीवेद्वर्षशतवयम्” ।

कल्याणकलवण न० सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा
“गण्डीरपलायकुटजविल्वार्कक्षुद्रापामार्गपाटलापारिभद्रक-
नादेयीक्ष्णगन्धानीपनिर्दहन्त्यट्कणकनक्तमात्रकपूतिकाष्ठह-
तीकण्टकारिकाभङ्गातकेक्षुदीर्घजयनीकदलीपमामूह्येवर-
चुरकेन्द्रवारुणीश्वेतमोचकाथोका इत्येवंवर्गं समूल-
पत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह स सृष्टं पूर्ववद्गन्धा
क्षारकत्वेन परिस्त्राव्य विपचेदेतत्प्रतिषापचात्र हिङ्गादिभिः
पिप्पल्यादिभिर्ज्वैः । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु
शुल्मस्त्रीहामिषङ्गाजीर्णार्थैः शोचकात्तर्पणं कासादिभिः
रूपद्रुतानां औषदिशन्ति पामभोजनेष्विति । भवति
चात्र । विषगन्धमादुष्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् ।
संस्कारपाचमात्रेण वातरोगेषु गच्छते” ।

“कल्याणक वा लवण पिबेत्” सुश्रुतः ।

कल्याणयोग उ० ज्योतिषोक्ते यात्राङ्के लगनावधिस्थानविशेष-
स्थितपङ्कयोगभेदे यथा “शुरो केन्द्रे १, ४, ७, १०, त्रिकोणे
५, ८, वा रविर्जामे ११ च कर्कषणि १० । कल्याण-
योगो भूपत्य यात्र कल्याणकद्रुमेव” । “त्रिकोणने
५, ८, शुभे खेटे सप्तमे वा द्वितीयगे । कल्याणसंज्ञो
योगोऽयं यायिना महत्फलप्रदः” इति च

कल्याणकृत् त्रि० कल्याणं शुभं शास्त्रविहितं करोति कृ-किप्
इत० । १। शास्त्रविहितकर्मकारके “नहि कल्याणकृत् कश्चि-
द्गुर्गतिं तात । गच्छति” गीता २। कल्याणकरमात्रे च त्रि० ।
कल्याणवत् त्रि० कल्याण+अस्यर्थे महत्प मस्य च । मह-
त्सुक्ते त्रिका० स्त्रिया ङीप् ।

कल्याणवाचन न० इत० । शास्त्रविहितकर्मव्यकर्माणं प्राक्-
कर्त्तव्यं ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने ।
तत्प्रकारोपवा “ओं श्रु कर्त्तव्यं ऽस्मिन् कर्मणि कल्याणं
भवन्तोऽपि भ्रुवन्तु” इति प्रार्थिते ब्राह्मणैः “ओं कल्याणम्

इति त्रिरुक्ते “ओं प्रथिव्यासृजतायान्तु यत् कल्याणं
पुरा कृतम् । अविभिः सिद्धगन्धर्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु
नः” इति यथेष्टमन्त्रस्य लौगाक्षिकं पिरत्तुष्टु प्रुन्दो ब्रह्मा
देयता कल्याणवाचने विनियोग इति स्मृतत्वा “ओं यथे-
मा वाच कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्या
शूद्राय चार्थाय च स्वाय चारणाय च प्रियोदेवाना
दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः सम्ब्रुधतासुप-
मादो नमस्तु” यजु० २६, २, इति च पठेत् ।

कल्याणत्रोज उ० कल्याण+वीजं यस्य । मसुरे राजनि० ।
कल्याणिका स्त्री कल्याण+ ज्ञायां कन् अत इत्वम् ।
मनःशिलायाम् राजनि० ।

कल्याणिन् त्रि० कल्याण+अस्यर्थे इति । १। कल्याणयुक्ते
स्त्रियां ङीप् सा च २। ब्रह्मानामोषधौ राजनि० ।

कल्याणादि उ० पाणिन्युक्ते ढकप्रत्ययेनडादेशनिमित्तभूते
शब्दगणे स च गणः “कल्याणी शुभगा दुर्भगा बन्धकी
अनुष्टुप् अनुष्टुप् जगती वली बदी ज्येष्ठा कनिष्ठा
मध्यमा परस्त्री” कात्याणेनेय इत्यादिः ।

कल्यापाल उ० कल्यां पुरां पालयति पाल-अण् उप० स० ।
शौण्डिके त्रिका० । खलु । कल्यापालकोष्यत् ।
कल्ल कूजने अशब्दे च स्वा० आत्म० अक० सेट् । कल्लते अक-
ल्लिप्त चकल्ले प्रनिकल्लति कल्ल । [तथात्वम् ।
कल्ल त्रि० कल्ल-अच् । अधिरे त्रिका० । तस्य शब्दान्नोदत्तात्-
कल्लत्व न० कल्लस्य भावः । त्व । १। खरस्य भेदेने । हेमच०
२। वाधिये च ।

कल्लोल उ० कल्ल-भा० ओलच्, कम् जलं लोलं चपलं यस्माद्वा
अलं नित्यअनुस्वारस्य लत्वम् नि० तस्याननुनासिकत्वं च ।
१। महातरङ्गे, अमरः “कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुल्ल-
हली” उल्लट० । “कल्लोलाः सलिलधिरवाय-
पारम्” भाष. २। हर्षे च ३। वैरिणि त्रि० मेदि० ।
कल्लोलोऽस्यत्त पुष्करा० इति । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते
देशे नद्या स्त्री । “कल्लोलिनीयल्लभरल्लल्ले” मङ्गाना० स
जातोऽस्य तार० इतच् । कल्लोलित जातमहातरङ्गे त्रि०
काव स्तुतौ वर्त्तने च स्वा० आत्म० अक० सेट् । कवते अकविट् ।
चकवे णिच्-कावयति ते अदित् अचकावत् । प्रनिकवते
कावक उ० कृ-अच् स ज्ञाया कन् । १। पासे, २। मूच्छत्वाके, न०
हेमच० । “लशुनं शृङ्गमञ्चैव पलायन्तु” कवकानि
चेति” अमरः मनु । “देवतार्थं हविः शिष्युः लोहि-
तान् मृचनस्तथा । अनुपाकृतमासानि विड्ज नि कवकानि

च"। अमच्छे याज्ञ० "कवकानि कलाकाराणि" मित०।
 कवच पु० क वात यञ्जति वनूच-मूल० क कृतनीत्या० उणा० अच
 वा । ११गर्हभाण्डे हचे २५टहवाद्यो च मेदि०। २५चाहे
 नात्वाणे योद्धृभिर्युद्धकावे यश्नाघातरक्षणार्थमङ्गे धाये
 लोहादिनिर्मिते वर्मणि पु० न० अमर । कवचलक्षणा-
 टिक युक्ति कल्यातरावुक्तं यथा—
 "खड्गादीनान्तु गणना पूर्वमेव निर्दिष्टा । अस्त्रात्मनैव
 निर्दिष्टः कवचादिरपीष्यते । तल्लक्षणं संप्रयेण प्रवक्ष्यामि
 निबोधत । काष्ठं चर्मं सवस्त्रं च त्रयमेतत्तु दुस्तरम् । यथो-
 च्छरं गुणयुतं यथापूर्वन्तु निन्दितम् । शरीराधरकत्वन्तु लघुत्वं
 दृढता तथा । दुर्भेद्येति कथितं कवचे गुणसंपन्नम् ।
 सच्छिद्रतातिगुह्यता तनुता सुखभेद्यता । कवचाभं विनि-
 र्दिष्टं समासाद्दोषस्य चङ्गः । अत्र वर्णो विनिर्दिष्टः क्रमादेवं
 चतुर्विधः । वितोरक्तस्तथा पीतं लण्डो ज्ञादिपु क्रमात् ।
 केचित् कुर्वन्ति कुशलाः कवचं घातसम्भवम् । कमल रजतं
 ताञ्ज लौहं तेषु यथाक्रमम्"। अधिक वर्मशब्दे वक्ष्यते ।
 "यथा यस्मिन्प्राकाराणां कवचं प्रतिवारणम् । तथा देवोप-
 धातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मल० त० पु० ।
 "वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिण्डम्" "संस्कृतकवचं रथम्"
 भट्टिः । कवचोजातोऽस्य तार० इतश्च । कवचित्तत तदा-
 रक्ते त्रि० । स अस्त्रस्य इति । कवचिन् तद्वारके त्रि०
 "नमो विष्मिने च कवचिने च" यजु० १६, २५ "यस्य
 कवचो यथाऽकवचोऽमितो यथाजन्मनि मया पाशैः कवच
 पाशैरजन्मनामिहृतं शयाम्" अथ० ११, १०, २२ स्त्रिया
 ङीप् । तन्त्रोक्ते मन्त्रसाधनाङ्गे ४वाक्यसम्भेदे । "मन्त्रेण
 धियते योगी रक्षते कवचैर्यतः" इति तन्त्रोक्तेस्तस्य
 रक्षासाधकत्वेन वर्मत्वस्यात्तथात्वम् । "श्रीजगन्नाथ-
 स्थास्य कवचस्य अविः शिवः" "इदं कवचमज्ञात्वा योमजेत्
 कालिदक्षिणाम्" इति च भै० त० । कवकानि च देवताभेदे
 भिन्नानि तन्त्रोक्तानि तानि च मन्त्रसारे कौत्सकवचप्रक-
 रणे अन्यत्र च दृश्यन्ति । तानि च "मूर्त्ते विनिश्चितं चैतत्
 स्वर्णस्य" धारयेदादि । कण्ठे वा दक्षिणे वाङ्गौ इत्यादिना
 तन्त्रे लिखित्वा कण्ठादौ धार्यतया विहितानि ।

कवचपत्र पु० कवचं तल्लेखनसाधनं पत्रमिव वल्कलं यस्य ।
 मूर्त्तपत्ररूपे शब्द० । "मूर्त्ते विनिश्चितं चैतत्" तन्त्रो-
 क्तस्तद्वल्कलस्य कवचलेखनाधारत्वात्तथात्वम् ।

कवचहर पु० कवचं हरति येन ययसा ह-जयमे
 अच् उप० स० । कवचहरणोद्यमयोग्यययस्ते कुमारै

"कवचहरः कुमारः" सि० कौ० । वर्महरादयोऽप्यत्र
 "वर्महरः कुमारः" रघु० ।

कवटी स्त्री कौति शब्दायते कु-अटन् गौरा० ङीप् । कपाटे
 द्विरूपकोषः । तस्या रोधनकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम्
 कवती स्त्री कवद्ः अस्यस्या मत्तम् स्त्रिया ङीप् ।
 "कया नचित्" इत्यादिकाश्च ऋतु । "कवतीषु रथनरम्
 गायतीति" ताण्ड्य० श्रुतिः । "कया नचित्" इत्याद्यास्त्रिषु
 कवच' कवच्य' सा० स भा० भाष्य । "अतिदेश्यं विनिश्चेत्तु
 कवतीषु रथनरम्" अधिहर० सा० । "ताञ्ज अच'." अ०
 ४, २१ सूक्ते आद्यास्त्रिषु । तत्रान्यायाः कवचवाचनेऽपि
 आत्ययोर्हयोः कवचत्वेन बाहुल्यात्तथात्वम् ।

कवयि(यी) स्त्री काञ्जलात् वयते गच्छति स्थानान्तरं वय-
 गतौ इन् कटिकारान्तात् वा ङीप् । (कट्) मत्स्यभेदे ।
 त्रिका० । तस्या बह्वतिप्रमेयं गमनात्तथात्वम् । "कवयी
 मधुरा स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी । किञ्चित् पित्तकरी
 वातशमनी बलवर्द्धिनी" भावप्र० उक्तगुणा ।

कवर पु० कौति कु-अट्-अरन् । पाठके उज्ज्व० पाठकाले
 तस्य शब्दायमानत्वात् तथात्वम् । कं अत्र दृष्टोति
 ट-अच् । २७वर्णे २७वर्णे च पु० न० मेदि० । कवचस्य
 जलसंपर्कमात्रेण इवीभावेन जलरूपेण परिणामात्
 अन्तस्य च दर्शनमात्रेण सञ्जात् जलसावण्यात् तथा-
 त्वम् । के सूईनि वरम् वरणीयम् । ४केभूभावा
 त्रि० । केशविन्यास एव स्त्रिया ङीप् । अन्यत्र तु
 टाप् । वा च । ५खरपुष्पाया (वातुह) शब्द० । कवरी-
 कृतोमल्लयजार्जमिव व्याकीर्णमाख्यकवरा कवरीं तद्वया
 नावः । "व्याकीर्णमाख्येन कर्तुं रवसांम्" मल्लि० ईकर्तुं रवणे
 पु० ७तद्वति त्रि० इडा० । कव-स्तुतौ अरन् ।
 दक्षचिते ८वर्णके त्रि० इडावुधः । गौरा० ङीप् ।
 १०वर्णायां (वावुह) मेदि० । तस्याः कवरीतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

कवरकी स्त्री कवरं किरति क्षिपति कृ-वा० उ गौरा०
 ङीप् । वन्द्याम् तस्याः बन्धनागारे कवरबन्धना-
 भावेन तथात्वम् ।

कवर्ग पु० कवटितोवर्गः एकस्यानोत्पत्तिकसमूहः । कश्चन-
 घटद्वयेषु वर्णेषु तेषां कवटस्थानोत्पत्तिकत्वेन तथात्वम् ।
 ततः वर्गान्तात् ममार्थे शब्दत्वात् क । कवर्णीय तद्गते त्रि० ।
 कवल पु० केन जलेन वल्लते वल-चलने अच् । १भाषे "सुता-
 प्ररोहकवलावयवानुकीर्णम्" "आस्ताद्वह्नि कवचैकृणा-
 नाम्" रघु० रोगनाशार्थं भावप्र० उक्ते इत्यभेदश्च २क्रियाभेदे

च । तत्करणविधिगुणौ भावप्र० उक्तौ यथा । “दातपित्त-
कफस्य द्रव्यस्य कवलं सुखे । अर्धं निक्षिप्य संचर्य
निष्ठोवेत् कवले पिधिं । कवलं कुरुते काष्ठ्यां भक्ष्येषु,
हरते कफम् । तृणा शौचं च वैरस्य दन्तवालञ्च नाश-
येत्” । के जले वसते अथ । (वेल्यामाच) ३ मतस्य भेदे शब्दच०
पु स्त्री स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । लस्य ङीष् । कवडोऽप्यल ।
कवलप्रस्य पु० कवलस्य प्रस्यः । कवलयोग्यपरिमाण भेदे

तस्य प्रस्यपरस्वेऽपि कर्कादि० न आद्युदात्तता ।

कवलिका स्त्री कवल इव इषार्थे कन् । (पुल्लिङ्ग) इति
ख्याते प्रणविकित्वाङ्गे औषधभेदे “तत् कल्केनाप्याद्य
नातिविधा नातिहृत्वा कवलिका दत्त्वा वस्त-
पट्टेन बन्ध्यात्” “बन्धं कवलिकां दत्त्वा बद्धं चैवापि
पट्टकम्” “तत् कवलिका दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहितम्” सुश्रु०
कवलित त्रि० कवलं करोति कवल+णिच्-कर्मणि-क्त । १। कत-
यासि २ भुक्ते ३ व्याप्ते च जटा० ।

कवच त्रि० कौति कु-शब्दे वा० अथच् । १। चक्षिरे कवाटादौ
तस्य पिधानकावे शब्दायमानत्वात्तथात्वम् । स्त्रिया
गौरा० ङीप् । “इन्द्र । डुरः कवचोधावमानाः”
यजु० २, ४, “कवचं सशुषिरा, सच्छिद्र एव शब्दमसरात्
कौतेरौणादिकोऽप्यच् प्रत्यय” वेददी० । “कवचो न
व्यवस्यती” यजु० २०, ६०, “होता यजहुरो दिश
कवच्य” २१, २४,

कवच त्रि० कु-शब्दे अस्तु वेदे पत्वम् । सच्छिरे कवाटादौ स-
च्छिद्रस्य शब्दायमानासथात्वम् । “कवाः सती कवच-
इन्द्र । शुभमाना” यजु० २६, ५, “कवचं कु-शब्दे क-
वन्ति शब्द कुर्वन्ति कवचं कुवतेरस्तु प्रत्ययः पत्वमार्थम्
कपाङ्गः पिधानसमये शब्द कुर्वाणाः सशुषिरा वा” वेददी०
कवस पु० कु-कृतनीत्यादिना अवस । १। कवचे सञ्ज्ञाहे २। कवाट-
कजातिभेदे च उक्तम् ।

कवाट न० कु-भावे अथ कवं शब्दमटति, क वात वटति वट
वेष्टने वा अथ उप० स० । हाररोधके (कपाट) ख्याते
काठाटिमये पदार्थे अमरः तस्य हारपिधानकासे शब्दाय-
मानत्वात् वातरोधकत्वाच्च तथात्वम् “टर न्रिया तत्र च
गोपुरस्फुरत्कवाटदुर्द्धर्षतिरः प्रसारिता” नैष० ।
“मोक्षहारकवाटपाटनकरी काशीपुराचोखरी” अक्षदासः ।
कवाटपरिमाणादिकं ह० स० उक्तं यथा । “विस्ताराधि-
भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्या समन्तः । गर्भपादेन विस्तोणे हारं
दिगुणवृद्धितम् । उच्छायात् पादविस्तीर्णा शाखा तदु-

दम्बरः । विस्तारपादप्रतिभं बाहुल्ये शाखयोः सृष्टम् ।
विपञ्चनप्रनवभिः शाखाभिस्तत् प्रशस्यते” । तत्काष्ठनिय-
मश्च उक्त० भारतीकः “क्षीरवृक्षोद्भव दारु गृहेषु
न निवेशयेत् । क्षताधिशमं विहगैरनिजानलपीडितम् ।
गजैर्भिभनञ्च तथा विद्युच्चिर्घातपीडितम् । चैत्यदेवाल-
योत्पन्नं वज्रभग्नं प्रसूयानजम् । देवाद्यधिवितं टारु
नीपनिम्बविभोतकान् । कण्टकिनोऽसारतद्धन् वर्जयेत् गृह-
कर्मणि । षटाश्वत्यौ च निर्गुण्यौ कोविदारविभीतकौ ।
पञ्चाशं शाखं नक्षोश्चैव पलाशश्च विवर्जयेत् । विस्तारात्
दिगुणोच्छ्रायं हार कुर्यात्तथा गृहम्” । अधिकं गृह-
शब्दे वक्ष्यते । अल्पार्थे ङीप् । कवाटी स्वल्पकवाटे स्त्री ।
कवाटप्ल त्रि० कवा(पा)टं हन्ति यत्रया “शङ्कौ हस्तिकवा-
(पा)टयोः” पा० हन-टक् । कवाटहननशक्ते चौरभेदे ।
कवाटवक्त न० कवाट वक्त यस्मात् । (कवाटवेष्टु) वृत्तभेदे ।
कवार न० कं जलं दृणोति आश्रयत्वेन अथ उप० स० ।
पञ्चे त्रिका० ।

कवारि च० कुत्सितोऽरि कुगति० स० वा० को कवादेश ।
कुत्सिते शत्रौ “देवी पूतिर्दक्षिणादेवयान्या न कवारिभ्यो
न ते वृणन्ति” ऋ० १०, १०७, ३ ।

कवासख त्रि० कुत्सितस्य सखा टच् वृणो० नि० । कुत्सितस-
हाये । “अपाप शक्रश्चतुष्टुहृति तदुशुभ्र मधवा य
कवासख” ऋ० ५, १४, ३ । “कुत्सितपुरुषसहाय” भा०
निरुक्ते त्व कवासख यस्य कपूया, सखायः द्रष्टुक्तं तत्र
वङ्गग्रीही टज पि निपात्य इति भेदः ।

कवि पु० कव-वर्णने गतौ कु-शब्दे वा कन् ।
क्रान्दशैनि-सर्वज्ञे-१। नक्षत्रिण हेमच० । तस्य सर्वगत-
त्वात् सर्वज्ञत्वात् क्रान्दशैत्वाच्च तथात्वम् । “कविर्म-
नोपी परिभू स्वयम्भू” ईशो० “कविः क्रान्दशैर्वर्षदृक्
“नान्यतोऽस्ति द्रष्टा” इति श्रुते “शाङ्ग० भा० । “कविं पुरा-
णमनुशासितारम्” गीता । १२ सुखे “होता वा देव्या कवी”
यजु० २८, २० । “पृथग्वरजं भेषजं कविम्” यजु० २८, २४ ।
श्वाल्मिके मुनौ तस्य प्रथमं काव्यकर्तृत्वात् तथा-
त्वम् । ४। कविताकारके “मन्दं कवियश्च प्रेषु” रघुः
“नैकमोजं मसादो वा रसभावावटः कवे” माघ ।
“इदं कविभ्यः पूर्वभ्यो नमोवाकं प्रशस्तम्” उत्तर० च०
(काव्यम्) “कविं कुर्वन् कोत्तिं प्रीतिञ्च विन्दति”
चन्द्रा० । “एकोऽभूत्तलिमात् परय पुलिनात् वल्मीकत-
यापरस्ते सर्वे कवयस्त्रिलोकपुरवस्त्रेभ्यो नमस्कृतम्”

उद्भूतः । “रवेः कवेः किं समरस्य सारम्” विदग्धसु० ।
 ५. भृगुसुते षडपिभेदे ईतत्पुत्रे शुक्राचार्ये तस्य कविपुत्र-
 त्वेऽपि जन्यजनकयोरभेदोपचारात्तत्त्वम् “भृगो पुत्रः
 कविर्विद्वान् शुक्रः कविपुत्रो यः” भा० शा० ईदं ० ।
 ७. द्वयं भेदि० । कल्किदेवस्य व्युत्पत्तातरि “कल्केऽप्येवास्त्व
 मुराः कविप्राप्तुमन्त्रणाः” इति कल्किवन्दे उदाहृतम् ।
 ८. धौरयोधे “विधस्याने रणे भद्रो दुर्गे स्वस्ति प्रजायते ।
 कविभेषनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै” ज्यो० त० ।
 “कविधौरयोदा” रघु० । १०. खनीने स्त्री भेदि० ।
 वा ङीप् । ११. ज्ञानदर्शिनं लि० । “अ स्त्रीछत्रे च कवयो
 ववन्ति” यजु० १८, ८ । “कवयः ज्ञानदर्शिनः” वेदो०
 १२. भेषाविनि लि० । “अध्यापयामास पितृन् शिशुराक्षिरसः
 कवि” मनु० । “क अ ते शासिता कवि” यजु० ३३, ३८ ।
 “कविभेषावी” वेदो० । १३. बालुधमनो वैराजप्रजापते
 कन्याजातसुतभेदे पु० । “कन्यायां भरतश्चेव । वैराजस्य
 प्रजापतेः । ऊरु पूरु शतद्युस्त्रस्तपस्वो सप्तवाक् कवि”
 हरिव० २७, ० । १४. स्तोतरि लि० । “इन्द्रमग्निं कविच्छदा”
 ऋ० ३, १२, ३ । “कविच्छदा कवीनां स्तोत्रं षासुचित-
 फलप्रदानेनोपच्छन्दौ” भा० ।

कविक पु० कवि+सार्थे कन् कचित् सार्थकप्रत्ययस्य प्रकृतिविज्ञा-
 व्यतिक्रम इति । खनीने (जागाम) इडावुषः ।

कविकल्पद्रुम पु० वीपदेवकृते धातुपाठपन्थभेदे “कविकल्प-
 द्रुमो नाम पटौर्निष्पाद्यतेऽत्र च” इति तदुपोद्घाते ।

कविकल्पलता स्त्री काव्यरचनार्थोपयोगिपन्थभेदे ।

कविका स्त्री कवि+सार्थे कन् । (जागाम) खनीने अमर
 २. कविकाशुष्ये राजनि० । ३. कव्योमस्यरे (कद्रु) भावप्र० ।
 कवयोऽवन्दे तद्गुणोद्भूतम् तत्र कवयोत्पन्न कविकेति
 पाठान्तरम् ।

कविजिष्ठ पु० कविष उक्तेः । १. पाल्मीकिष्ठमौ । लि० ।

कविता स्त्री कवेः वर्क्ययितृभावः तत् । कविकर्मणि काव्ये
 काव्यपठे विवृतिः । “केषा नैषा भवति कविताकामिनी
 कौस्तुभाय” प्रस० रा० । त्व । कवित्वमप्यत्र म० । “कवि-
 त्वं दुर्लभं लोके शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा” वा० द० अग्नि-
 पुरा० । “स भवति कवित्वाभ्युत्पत्तिर्दीनदीनः पर्यन्ते परम-
 पदवीनं प्रभवति” कर्पूरस्थव । “ता अ कवित्वना कवी”
 ऋ० ८, ४३, “कवित्वना कवित्वेन” भा० पृषो० पाधु ।

कविपुत्र पु० कवेः भृगुसुतस्य पुत्रः ईत० । मार्गदे ३. शुक्रा-
 चार्ये “भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविपुत्रो यः”

भारते आदिपर्जन्य ईदं अध्याये । कविपुतादयोऽप्यत्र ।
 कविय न० कं सुसमजति अज-क वीभावः । खनीने लि० ।

“कविय कविकोच्यते” लि० काण्डे लोचतवा पाठात् चन्द-
 कल्पद्रुमे पु लोचतोक्तिः विन्यमूला ।

कविरहस्य न० इडावुषकते लोकात्मके अयंभेदेन एका-
 कारधातुभेदप्रदर्शके पन्थभेदे ।

कविराज पु० कवीनां राजा कवि राजेव वा टच् चना० ।
 कवित्रेष्टे । “श्रीहर्षे कविराजराजसुतासुतार श्रीर
 सुतम्” नैषधम् । “श्रीविष्णवाचकविराजकृतिप्रदीप्तं
 साहित्यदर्पणम्” स्वामितप्रमेवम्” भा० द० २ । रायचरच-
 न्नोक्ते कविराजशब्दस्य तदर्पितैव चिकित्सके प्रविष्टेस्तु
 सूत्रं न दृश्यतेऽतो न तदर्पकता ।

कविरामायण पु० कविना कवित्वेन रामः अदर्शनं बल
 अत्वम् । बाल्मीकिष्ठमौ । शब्दरत्ना० ।

कविलि लि० कृ-कव वर्क्यने वा वा० इजच् । १. स्तोतरि २. चन्द-
 कारके च । ततः प्रगट्या० चतुरर्थ्याम् अ । कविलि
 तत्त्वसिद्धिप्रदेशादौ लि० ।

कविविदिन् लि० कवि कवित्वं नेति विद्-विनि । काव्य-
 नेत्तरि कवी जटा० स्त्रियां ङीप् ।

कवीय न० कवि+सार्थे क कचित् सार्थकस्यापि प्रकृतिविज्ञा-
 तिक्रमः । खनीने (जागाम) जटावरः ।

कवीयत् लि० कविरिवाचरति कविं स्तोतारम् इच्छति वा
 कवीय-नाम० शब्दः । १. कविसुठये २. काव्यमन् स्तोतरि खौ
 च । “अपो वृक्षान् पवते कवीयन् प्रजम्” ऋ० ८,
 ५१४, १ । ३. कवीयन् कविरिवाचरन् कवयः स्तोतारः
 तानिच्छन् वा” भा० । एतेन अस्माः कृते कवीयः शब्दो-
 दाहरणतयोपन्यासः प्राभादिकः । स्त्रियां ङीप् ।

कवीयस् लि० कतिपयेन कवि ईवत् । कवितरे स्त्रियां
 ङीप् कवीयसी । तरप् । कवितर तत्पार्थे । तमप् । कवि-
 तस्य बहुना मध्ये कतिपयस्तोतरि काव्यकारणेन च लि०
 कवूस् न० नीलकण्ठताजकोक्ते कवुवनोने कवुवयन्दे चण-
 चादि । “इत्यथाचि चरून् तदुक्तरोचमश्नते” गी० ता०
 कविलि न० कं अजं विवृतिः कृष्ण्यति विव-कृती कश्
 चप० च० । कृष्ण्यने चण्ड० ।

कवीयण न० कृतावतत्त्वत् कृतविकारः कोः कमादेशः ।
 १. ईवदुष्टो कवे ईतदिति लि० अवरः । “पवः पूर्णः च-
 मिन्वासे कवोऽश्नुपमञ्जते” रघु० ।

कव्य न० कवयः कान्तदर्शिनः चिकित्सकोद् यद्गुणवती पिबन् ।

कु शब्दे कर्मणि यत्वा । पितॄन्हे येन दीयमानेऽन्नादौ
 अमरः । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणानां हव्यं मनुः
 “अत्रोत्तियार्य देवानि हव्यकव्यानि दातुमिः । अहं-
 त्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि
 विद्वांसं देवे पितॄन् च भोजयेत् । उपकलं फलमाप्नोति
 वामन्त्रज्ञानं ब्रह्मण्यपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मण वेद-
 पारगम् । तीर्थं तद्व्यकव्यानां प्रदाने शोऽतिथि-
 भूतः । सहस्रं हि सहस्राणामष्टमं यत्नं भुञ्जते ।
 एकस्तान् मन्त्रवित् प्रोतः स्वर्गमर्हति धर्मतः । ज्ञानो-
 त्तमाय देवानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्ता-
 वद्विद्गर्भौ रुधिरैष्ये शुध्यतः । बावतो यमते पासान्
 हव्यकव्यमन्त्रवित् । तावतो यमते प्रेत्य दीप्तमूलार्थ-
 योगुहान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केषित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे ।
 तपसा ध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञान-
 निष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु
 अध्याय्य स्वर्गेषु च तत्त्वमपि । अत्रोत्तियः पिता यस्य
 पुत्रः स्याद्देवपारगः । अत्रोत्तियो वा पुत्रः
 स्यात् पिता स्याद्देवपारगः । अत्रोत्तियस्यमनयोर्वि-
 द्यात् यस्य स्यात्त्रोत्तियः पिता । मन्त्रसमूजनायैव
 सत्कारमितरोऽर्हति । न आदौ भोजयेन्मित्रं धर्म-
 कार्योऽस्य संपदः । नारिं न मित्रं य विद्यात् तं आदौ
 भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि आङ्गानि च
 हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आदौ च हविःपु-
 च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छास्त्रेण मानवः । स
 स्वर्गाच्चरते लोकाच्छास्त्रमिहो द्विजाधमः । सम्भो-
 जनी साभिहिता पैयासी दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते
 तु वा लोके गौरवैर्वैकवेक्ष्मणि । अथेरिषे बीजसुप्ता
 न वप्रा लभते फलम् । तथाऽमृते हविर्दिवान दाता लभते
 फलम् । दातुं प्रतिपद्यीतुं च कुरुते फलभागिनः ।
 त्रिदुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं
 आदौऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विपता
 हि हविर्भुक्तं भयति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोज-
 येच्छास्त्रे ब्रह्मं वेदपारगम् । शास्त्रान्गमयाध्यु-
 षन्तो गन्तुं समाप्रिकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत
 आहमर्जितः । पितॄणां तस्य दत्तिः स्याच्छास्त्रतो
 शास्त्रपौरुषी । एष वै प्रथमः कस्य प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
 अतुल्यस्तयं श्रेयः सदा सङ्गिरतुष्टितः । मातामह
 मातृशयः सतीयं शयुरं शुभम् । दौहित्रं विटपतिं

मनुस्मृतिग्यान्वी च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत
 देवे कर्मणि यमवित् । पितॄन् कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत
 प्रव्रततः । ये स्तेनपतिते लोका ये च मास्तिष्ठन्तश्च । तान्
 हव्यकव्ययोर्विप्रान्नर्हन्ति हुरवन्ती । जटिलज्ञानधीयान
 दुर्बलं कितवन्तथा । राजवन्ति च वे पूगास्ताश्च आदौ
 न भोजयेत् । विकृतकान् देवकान् न भोजयेत् ।
 विपण्ये च जीवन्तो वज्र्याः सुहृद्व्यकव्ययोः ।
 प्रेष्योऽमस्य राक्षसं कुनखी श्यावदन्तकः । मतिरोद्धा
 शुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाह्यविस्तथा । यच्छी च पशुपा-
 लश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मदिद् परिवेत्तिश्च
 गणान्धन्तर एव च । कुशीलयोऽवकीर्णो च दृषलीपति-
 रिव च । पौनर्भवश्च काणश्च वस्य वीपपतिर्दहे ।
 भूतकाध्यापको यश्च भूतकाध्यापितस्तथा । मृदूश्चिष्यो
 शुद्धश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकी । अकारणपरिव्यक्ता
 मातापितृगुरोस्तथा । ब्राह्मण्यैर्नैव सम्बन्धः । स यो-
 नः पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशो सोम-
 विक्रयी । सद्ययायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ।
 पिता विवदमानश्च कितवी सद्यपस्तथा । पापरोग्यभि-
 शक्तश्च दाम्भिकी रसविक्रयी । धनुःशरीणा कर्ता च
 शय्यायेदिधिपूषति । मित्रभुक् स्यूतर्हत्तश्च पुत्रा-
 चार्यस्तथैव च । भोमरी गण्डमाहो च श्वित्रयो
 पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः सुहृद्विन्दक एव
 च । हस्तिगोऽश्वोऽदमको नल्लवैश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च शुद्धाचार्यस्तथैव च । शीतसां भेदको
 अथ तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेष्टकी दूती दृष्टारो-
 पक एव च । श्वक्रीडो श्वेनजीवी च कन्यादूषक
 एव च । हिंस्रो दृष्टलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव यानकः ।
 आचारहीनः क्षीवश्च निर्लब्धवाचनकस्तथा । क्षपिजीवी
 क्षीपदी च सङ्गिर्निन्दित एव च । श्वीरभ्रिको साहि-
 विकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारेकश्चैव वज्रनीयाः
 प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्त्यान् द्विजाध-
 मान् । द्विजातिप्रवरो विद्वातुमवत विवर्जयेत् । ब्राह्मण-
 स्तेनधीयानसृणाग्निरिव शस्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं
 न हि भक्षानि ह्वयते । अपाङ्कदाने यो दातुमर्हत्तुर्ल-
 भस्तोदयः । देवे हविपि पितॄन् वा तं प्रवक्ष्याम्यपेतः ।
 अमृतैर्सेदुर्द्विजैर्भुज्ज परिवेत्तादिभिस्तथा । अपाङ्क्येयेद-
 म्यैव तद्दे रक्षसि भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसयोगं
 कुरुते योऽप्यजे स्थिते । परिवेत्ता च विज्ञेयः परिवि-

त्तिस्तु पूर्वजं । परिवर्तिः परीनेता यथा च परि
विद्यते । सर्वे ते नरकं यानि दाहयानकपशुमा ।
आहृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः । धर्मो-
प्यापि नियुक्तावां च ज्ञेयो दिधिषूपतिः । परदारेषु
जायेते ह्यो सुतौ कुण्डगोचरौ । पत्नौ जीवति कुब-
र्यामृतं भर्त्तरि गोचकः । तौ ह्य जातौ परलो-
प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाश-
येते प्रदायिनाम् । अपाङ्गप्रो जावतः पाङ्गप्रान्
भुङ्क्षामाननुपश्यति । तावता न फलं तत्र दाता
प्राप्नोति बालिय । वीर्यान्वो नवते, काचः बटे,
श्विनी शतस्य ह । पापरोगी सहस्रस्य, दातृनां शतं
फलम् । यावत् संप्रुग्देहं नृणां शतम् । तावतां न भवेद्दातृ-
फलं दानस्य पौर्त्तिकम् । नेद्वि-
ज्ञापि विमोऽस्य कोभात् कृत्वा प्रतिपद्यम् । विनाशं
म्रजति क्षिप्रममपातनिवासि । शोभनक्रिये विग,
मिवजे पूयणोत्तम् । नरं देवकोके दत्तम्, अप्रतिपद्य
वार्धुषी । वस्तु बाधितको दत्तं, नेह नास्तत्र तद्वदेत् ।
भयानीह कृतं हव्यं तत्रा वीर्यभवे द्विजे । इतरेषु
त्वपाङ्गेषु बवोहिष्टे नृसाधुषु । मेदोऽसृग्मासमज्जालि
वदन्त्यन्नं मनीषिणः । अपाङ्गप्रोपहता पङ्क्तिं पाष्यते
यैर्हिजोत्तमैः । तान्निमोघत कात्स्न्येन द्विजाश्रान् पङ्क्ति-
पावनान् । अप्रां सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्मज्जान् विप्रैः पङ्क्तिपावनाः । लिखाचि-
केतः पञ्चाम्निस्त्रिषुर्वर्णं वङ्गवित् । ब्राह्मदेवात्मसन्नामो
लब्धेवामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी
सहस्रहः । यतायुर्वै विप्रैश्च ब्राह्मणैः पङ्क्तिपावनाः”
भाग० ४, १८, १८ । “वत्सेन पितरोऽर्षेभ्यो कव्यं जीर-
मधुलतेत” एषिव्याः पितृभिः कव्यरूपजीर-
दोहनात् तत्र तद्वत्त्वम् । कु-गन्दे कर्षेण यत् । २ सुखे
“कव्योऽसि कव्यवाहनः” तावत्त्र० भा० । “कव्यः स्तुत्य-”
भा० । कवलं कव्यः कु-भावे अप् कवे बाधु यत् । १ साव-
साधकेषोतरि । “नीतो अमखं दिव्यस्य कव्यैरभि” अ० ६,
६१, २ । “कव्यैः कवनसाधुभिः श्रोतवि” भा० ।

कव्यवाह ३० कव्यं वक्षते ददाति अत्र वक्ष-दाने
आधारे वज् । १ वज्जौ तत्र दाने हि पितृणां दाननि-
यमोक्तत्वात् । कव्यं वक्षते होबते वक्ष-दाने
सम्पदाने वज् । २ पितृदेवभेदे लिखा० “कव्यवाहोऽनवः
शोभः समवर्धमाना तया । अग्निप्राप्ता बर्हिर्बदः

शोभयाः पितृदेवता ” वायु० पु० । कव्यं वा वः
कव्यवाहोऽनवः ।

कव्यवाह ३० कव्यं वक्षति प्रापयति पितृन् वक्ष-व्यण्
उप० व० । अग्नी । कव्यवाहनगन्दे विष्टतिः ।

कव्यवाह ३० कव्यं वक्षति वक्ष-स्त्रि । पितृभ्यः कव्य-
प्रापके वक्षौ ।

कव्यवाहन ३० कव्यं वक्ष-वक्षति “कव्यपुरीषपुरीषेषु अष्ट” पा०
वक्ष-अष्ट । पितृभ्यः कव्यप्रापके वक्षौ “तयो वा अग्न-
यो, हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनं पितृणां, सह-
रणा अमुराणाम्” तैत्ति० २, ६, ८, ६ । “अग्ने कव्य-
वाहमाव साहा” बजु० २, २६ । “अग्ने कव्यवाह-
नावातुवूहीति तत्सिद्धयते हव्यवाहनो देवानां, कव्य-
वाहनं पितृणामिति” यत० भा० २, ६, १, २० ।

कश् यन्दे अक० गोप० गतौ यासने च सक० पा० आ० पर०
सीट् । कयति अकयेत्-अकाशीत् चकाय । प्रनि-
कयति । “अन्योऽनन्नमभिचाकशीति” सुति । यङ्-
कुंति अटोऽपम् । उभयपदीत्येके ।

कश् ३० कयति यन्दायते यासि ताडयति वा
करषस्य हाट विवलय कर्त्तरि कय-अच् । अवादेलाह-
नसाधने चर्म्मवस्त्रादिनिर्भते मदार्यभेदे (चायुष) “स
राजा तं कयेनाताडयत्” भा० व० १६६ च० । अमदे
अस्य स्त्रीत्वमाह । “जवान कयया मोहात्तदा राक्षस-
वन्मुनिम्” भा० आ० १७७ च० । “सत्यकृतात्य-
विचारयता नियुक्त” भा० १, १० श्लो० व्या० मज्जि० ।

“अत्र कयाः कयावातालांसां त्वयतनमध्यमाधनेषु
यथासङ्गं नृदधममिहुरद्विनिर्दधं कितयनस्य विचार-
‘एतेषु निमित्तेषु अङ्गेषु वस्त्राद्य’ इति विमर्शः तद्वत्
तज्ज्ञेय । यथाह भोजः “नृदधममिहुरद्विनिर्दधं
कावेन ताडयेत् । तोष्णं मध्यं पुनर्हन्वाञ्जयन्नि-
हुरैस्त्रिभिः । उपनेयेऽयं मित्राणां स्त्रिभित् इष्ट-
येति । बहवाहोवनौहृदये वक्षन्निर्भतहोविति । वन्नासे
च इष्ट्याने विमर्शमधने भवे । शिखात्यागस्य समये
वज्जाते चित्तविभवे । दृष्ट्वा प्रयोज्यो दाहना कावेयु
हादयस्यपि । योवावाग्नीतनाहन्वात् तत्राह्वैव च
वाजिनम् । विष्णान्चित्तनपरे तन्निमित्तं ताडयेत् ।
प्रहृष्टितं अन्ववाहोर्वाहवाहोर्भित् तया । उपनेये च
निद्रायां बहिर्देहे च ताडयेत् । इष्टेष्टितं तस्मै हन्वा-
इकारागम्यतं तया । उपने स्त्रिभित् इन्वावेतमागे

इत्येतत् । यः कुराहप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताडयेत्”
इति । अधिकमत्रयन्दे उक्तम् । मासरोहिण्या स्त्री भावम् ।
कशक्तुस्त्र पु० अविभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । कायकत्प्ल-
व्याकरणशास्त्रकारके अविभेदे “इन्द्रचन्द्रः कायकत्प्ल-
पिशिन्नीयाकटायन । पाणिन्यमरजनेन्द्रा० जय-
न्यटादिशाब्दिका ” शेषदेव । ततः उपका० गोत्रप्रत्य-
यस्य बहुवृत्तु लुक् । कशक्तुस्त्रेण निर्वृत्तम् चतुर्थ्याम्
अरोहणादि० वृत् । कायकत्प्लक तस्यैसादौ वि० ।
कशस्त्र न० कयति मीचं कय- गतौ व्यसृनु । जसे निरु० ।
कशार्हं ति० कयामर्हति अर्ह-अण् उप० ष० । कशाताडन-
योग्ये डटे असादौ अमरः ।

कशिक पु० कयति हिमस्ति सर्पम् कय शासने वा०
इक । नकुले तस्य पादाविव पादावस्य उपमानपूर्वक-
त्वेऽपि हस्ता० पाठात् मान्यलोपः । कशिकपाद ।

कशिपु पु० कयति दुःखम् कश्यते वा कश्च-गतिशासनयो०
अगवा० नि० । १ अत्रे आच्छादने च २ अमरः । एक-
शब्दा ३ भक्षाच्छादनयोश्च विश्वः । पुण्यवनाविस्तारव
अय द्विवचनान् । इति मेदि० । ४ यथायाम् ।
“कृष्टैः कशिपुभिः कानं पर्यव्यजनाशनैः” भाग० ३,
२३, १६ । “चेदस्ति भूः किं कशिपोः प्रवासैः” भा० २, २,
५ । “कशिपोः यथाया ” श्रीधर । ५ आसनभेदे च
“कविच्छये वरोपस्ये त्वत्पत्न्याश्मशेषस्य । कश्चित्
प्रासादपर्यङ्गे कशिपो वा वसेच्छया” भाग० ७, १२, २७ ।
वेदे अथ लीवत्वमपि “प्रसृज्यात्रं दक्षिणेन वेदिम् हिर-
ण्यय कशिपुपृष्ठं प्राति तस्मिन् होतोपविशति” “हिर-
ण्ययवो कशिपुनो” पुराणात् प्रत्यङ्ङध्वयु
यत० ब्रा० १२, ४, ३, १ । “कशिपु आसनभेदे ।
“होतृध्वयु हिरण्ययवो कशिपुभोरुपविष्टौ”
कात्या० १५, ६, १ । कशिपुशब्देन मधूरक उच्यते ।
“फलकमिति पितृभूति” स० व्या० । “अध्वर्युवजमानौ
कूर्चयोः” “फलकयोर्वा, होतृजलोद्भातारः कशिपुषु”
कात्या० २०, २, २, १६, २०, २१ । “सपादभासनं कूर्च
(कुरक्षीवौकी) “पादरहितं फलक कशिपुशब्देन
ष्टदासनं मधूरक उच्यते” सप० व्या० । तेन ष्टदासन
पादरहित फलकं च कशिपुशब्दार्थः ।

कशीका स्त्री कय+वा० ईकन् । स्रतवत्पाया
नकुल्याम् । “आगधिता परिगधिता या कशीकेन जङ्गाहे”
अ० १, १२, ६, ६ । “कशीका स्रतवत्पा नकुली वा यथा

पुत्रा सह चिरं क्रीडति न कदाचिदपि विवृण्वति” भा०
कशु पु० वेदिपुत्रे राजभेदे । “यथा चिञ्चैद्यः कशु यत-
सुद्राणाम्” अ० ८, ५, १७ ।

कशेरक पु० यक्षभेदे । “मन्त्रिभङ्गोऽथ घनदः श्वेतभङ्गश्च
गुह्यक । कशेरको गण्डकण्डुः” इत्युपक्रम्य “एते ज्ञान्ये च
बहवो यक्षा यतवहस्यः” इति भा० म० १० अ० कुनेर-
सभावस्येने उक्तम् ।

कशेरु(रु) स्त्री कं जलं वातं वा शब्दाति शृट्—“के न एरक्-
चास्य” उवा० उ वा । टचकन्दभेदे (केयूर) उवा० ।
दीर्घान्त्वत्पुत्रदर्शनाः कन्याया सा च नरकासुरेण नजक-
पेच कृता तत्कथा कृति ० १२१ अ० यथा “त्वदुदुहितरं भौम-
(नरकासुरः) कशेरुमगमत्तदा । नजकपेचं जपाह वचि-
राक्षोः चतुर्दशोम् । प्रमथ्य तां वरारोहा नरको वाक्यमब्रवीत्”
उपत्ययान् पुंश्चि च । “किं कुर्वता वराहेश आद्यन्ते
हि कशेरव ” । उवा० चन्द्रः । “सुखान् लीवमाह
अमरः । “ष्टकाटकं विषं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता”
सुशु० । साधेकम् । तत्रार्थे न० । तद्भेदगुणा भावप्र० उक्ता
यथा । “कशेरु द्विविधं तत्तु महद्वाजकशेरुकम् ।
सुखालति जघु स्याद्यत्तद्विषोटमिति स्रतम् । कशेरु-
कम् मीतं मधुरं त्वरं शुभ । पित्तयोगितदाहृषं नयना-
मवनाशनम् । पाहि शुक्लानिखलं अरुचिस्तन्यकरम्परम् ।
भारतवर्षस्य नवखण्डान्तर्गते ३ खण्डभेदे पु० “ऐन्द्र कशेरु-
शकलं किञ्च तावत्पर्यन्तमन्यदुगमस्ति मत्तस्य कुमारिकास्यम् ।
नागं च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं नान्यैर्बन्धमिति
भारतवर्षमध्ये” सि० शि० । पुराणसर्वज्ञे विष्णुपुराणे च “भार-
तस्यास्य वर्णस्य नव भेदास्त्रियामय । इन्द्रहीनः कशेरुश्च
ताम्रवर्णो नमस्तिमान् । नागहीनस्तथा सौम्यो नान्यैर्वर्ण
वारुणः । अयन्तु (कुमारिकास्यः) नवमस्तेषां द्वीपः वागर-
संघतः । योजनानां बहुसन्त द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
पूर्वे किराता वयान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः
अत्रिवायैश्चा मध्ये ऋद्राश्च भागव । इन्द्रासुहृद्विज्ज्वाद्यौ
वर्त्तयन्तोऽवस्थिता । वेदकृतिस्तथावात्याः पारिपातो-
द्भवा मुने ! । नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः ।
तापोपयोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरी-
भीमरवीकण्वेनादिकास्तथा । सहापादोद्भवानद्याः स्रताः
पापभयापहा । कृतामताताम्रवर्णप्रमुखामनयो-
द्भवा । त्रिशामा अचिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभाः स्रताः ।
अदिङ्गुलकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादवन्मवाः । अतः-

[illegible]

कश्चन व्यञ्जक-विभक्त्यात् च न इति सुग-पाणिन्यप्रसंगे
 पृथक् पदमिति भेदः । (नेपो) द्रव्ये “दमत्रोपसृतेन
 कश्चन प्रतिश्रुतः प्रतिमानवानस” भाषः । चित् । कश्चिद-
 व्यञ्जक-एकपदं द्विपदं चेति भेदः । “कश्चित् काला-
 विवक्षुश्च स्यादधिकारे प्रसक्तः” नेप० ।

कश्मलं न० कथ-कथं छट् न० । १। मूर्च्छाया, २। मोहे,
 “कृतवत्ता कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्” गीता ।
 “मा राजन् । कश्मलं चोरं प्राविशो बुद्धिमायनम्” भा०
 व० ७४ प० । वेदे शृणो० कथयः । कश्मलं तत्परो
 “विद्वेज कश्मलं भयममित्रेणु निदध्महि” अथ० १५ प०
 च शब्दभा० ७ मन्त्रिने द्वि० हेम० ।

काशीर उ० कथं ईरन् मुट् च । सनामस्वाते देशभेदे । ततो
भवादौ कथा० चण् । काशीर तद्देशमपे त्ति० । काशी-
रोमिजनोऽस्य तच्चयिवा० चण् । काशीर पितादिक्मेच
तद्देशवासिनि त्ति० स्त्रियात्मयत्न ङीप् । तस्य राजन्वासि
तथा । बहुषु ठ तस्य कुक् । काशीरा । स्त्रियां भर्मादि०
न कुक् । काशीरी । 'व्यत ऊर्ध्वं' जनपदान् निबोध
गदतो मभ० इत्थु पक्षमे 'काशीरा' शिखुवौवरा नाम्बारा
दर्शकास्त्रवा" भा० भी० ६ च० जम्बुद्वीपविमाने देश-
कीर्त्तने । तद्देशलोभादि यस्मिन्मूलतन्त्रे उपटवे उक्तं
यथा—“धारदासठसारथ्य कुडुभाद्रितडान्तक । तावत्
काशीरदेशः स्थात् पद्माश्रुवोजमास्तक” ।

काशीरजस्वन् न० काशीरदेशे जन्म वत्स । कुङ्कुमभेदे । काशी-
रजादयोऽप्यत्र । तद्भेदयुक्तादि भावप्र० उक्तं यथा-
“कुङ्कुमं मन्त्राय रक्तं काशीरं पीतकं वरम् । बहुलं विद्युन-
न्वीरवाङ्मोक शोषितामिधम् । काशीरदेशजे ज्योते कुङ्कुम
मङ्गवेहि तत् । स्रष्टुमकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ।
वाङ्मोकादेशयज्ञातं कुङ्कुमं पाण्डुररूपतम् । जेतकी
मन्त्रयुक्तान्तं मध्यमं स्रष्टुमकेशरम् । कुङ्कुमस्फारशी
के वत् मधुगन्धि तदीरितम् । ईश्वरपाण्डुरवर्णं तद-
धमं चतुःकेशरम् । कुङ्कुमं कटुकं क्षिण्यं शिरोरुग्-
प्रचलन्तुजित् । तिक्तं वमिहर वक्ष्यं अङ्गदोषल वापहम्”
काश्य न० कश्यपनेन कश्य-शब्दे वा० कश्ये वत् । १ मद्ये
वैज० । मद्यपानेन यजेत्तद्वत्करणात् तत्कालम् ।
कश्यपमर्षति द्रव्यं० वत् । २ कश्यपातनोष्णे कश्यपम-
भागे लि० कश्यपः ।

कश्चाप य० कश्च' विनति वा—क उच० व० । तत्राथो
मानसपुत्रक मरीचेः पुत्रे कविभेदे तस्य तत्त्वामनिवृत्ति-

वैद्या—“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः ।
कश्यपस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” मार्कण्डे ०
पु० । तस्य वंशादिकथा “ब्रह्मणो मानसा पुत्रा विदिताः
षष्ठमहर्षयः । मरीचिरत्राङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः
ऋतः । मरीचे कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजगन्मिरे महाभागा दत्तकन्यास्तयोदश । अदितिर्दितिर्दत्तः
काळा दनायुः सिद्धिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च
विनता कपिष्ठा मुनिः । कद्रूश्च महजव्याम् ! दत्तक-
न्यैव भारत ! । एतासां वीर्यं सम्मत्तं पुत्रपौत्रप्रपौत्रकम्”
भा० आ० ६१५० । एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे दृष्ट्याः ।
“कश्यपाय तयोदश” मनु ।

तस्य च वंशादिकथा भाग० अन्यथैवोक्ता यथा—“पत्नी मरी-
चेस्तु कदाचुषुवे कर्दमात्मजा । कश्यपं पौर्षमासं च
रापूरितं जगत्” भाग० ४, १, १९ श्लो० । इत्युक्त्वा
तत्पत्नीनां दत्तप्रजापतिकन्यानां नामभेदः नामा-
न्तरेण तार्क्ष्यनामकस्य तस्य च अन्या अपि चतस्रः दत्त
कन्याः पत्न्य आसन्” इतिर्दत्त० उक्तं यथा—“ततः प्राचेत
तसोऽधिकप्राप्तमनुनीतः स्वयम्भुवा । वष्टिं संजनया
मासं दुहितृः पितृवत्सला । दश धर्मस्य कायेन्दो-
र्द्विषट् त्रिनव दत्तवान् । भूताङ्गिरास्तथात्रेभ्यो हे हे
ताक्षराय चापरा—“नामाधेवान्यसूपां त्वं सापत्न्यानाञ्च मे
भूषु” इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षट्द्विगुणा-
द्वादश तयोदशेत्यर्थः । श्रीधरः) उत्तरत्वादित्यादीनां
तयोदशानां वंशकीर्तनस्तथायं । “तार्क्ष्याय नामान्तरं
प्राप्ताश्च कश्यपायैव अपरा अवशिष्टास्तस्य इति” श्रीधरः ।
“तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतन्त्री वामिनी-
क्षमि । पतङ्गसूत पतगान् वामिनो यजमानस्य । सुपर्णाऽ
(विनता) सूत गच्छ साक्षाद् यज्ञेशवाहनम् ।
स्वर्गसूतमनूदञ्च कद्रूनां गाननेकयः” इति । तार्क्ष्य-
नामककश्यपस्य पत्नीपुत्रानुक्त्वा प्रसिद्धनामककश्यपस्य
पत्नीपुत्रनामादिकसूक्तं यथा तन्मैव

“अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदि-
तिर्दितिर्दत्तः काळा अरिष्टा सुरसा इवा । मुनि-
क्रोधवशा ताव्वा सुरभिः सरमा तिमिः । तिमिर्वादोगणा
आसन् आपदाः सरमासुता । सुरभेर्भक्षिणा गायो
त्रे चान्ये द्विषा अप । । ताव्वायाः श्लेष्मन्माद्या-
हनेरदरवा गवाः । दन्दशूकादयः सर्पा राजन् । ।
क्रोधवशात्तजा । इवावाभूदवाः सर्वे जातधानस

वीरवा । अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विषमेतरा ।
सुता दनोरेकषट्क्षेपा प्राधानिकान् शृणु । द्विमुर्त्ता
शम्बरोऽरिष्टो ह्यपीवो विभावसुः । अयोसुखः यक्षु-
शिराः स्वर्मातुः कपिलोऽरुणः । पुलोमा ह्यपर्वः च
एकचक्रोऽनुतापनः । धूम्रक्षेत्रो विरूपाक्षो विप्रचक्षिष
दुर्जयः । स्वर्मानो समभा कन्यासुवाह नमुचिः किल ।
ह्यपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाकुपो बली । वैश्वानरसु-
तायाश्च चतस्रश्चादृश्याः । उपदानवी ह्ययशिरा
पुलोमा कालका तथा । उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतु-
ह्ययशिरां अप । पुलोमा कालका च हे वैश्वानरसुते
तु क । उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मणेदितः ।
पौलमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धपाणिनः । तयोः
षट्षहस्राणि युष्मन्मांसे पितुः पिता (अर्जुनः) । जघान
स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्गुरः । विप्रचक्षिः सिङ्घिकावां
शतश्वैकमजीजनत् । राक्षस्येष्टं केतुशतं पश्यत्
य उपागताः । अथातः श्रूयता वंशोयोऽदितेरनु-
पूर्वशः । यत् नारायणो देवः स्त्रियेनावतरद्विभुः । विव-
स्वानय्यं सा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भग । भ्राता विधाता
वरुणो भित्तः शक्र उरुक्रमः । विवस्वतः आह देवः संज्ञाऽ
स्त्रयत वै मनुम् । मिथुनश्च महाभागा यमं च जघनत्
तथा । सैव मूलाय बह्वा नासत्यौ सुषुवे भुवि । आवा
शनेश्वरं लेभे सावर्षिञ्च मनुं ततः । कन्यां च तपतीं
या वै वज्रे संवक्ष्यं पतिम् । अर्धं मूषो शाठका पत्नी
तयोर्वर्षयः सुताः । यत्नं वै सातुषो जातिर्ब्रह्मणा
चोपकल्पिता । “पूषानपत्यः पिष्टादो मन्मदन्तोऽभवत्
पुरा । योऽसौ दवाय कुपितं जहास विष्टतद्विज ।
त्वष्टुर्द्व्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका । सच्चिनेशस्त-
वोर्ज्यो विश्वरूपश्च वीर्यवान् । तं वजिरे सुरगणाः
स्वर्गीयं द्विषतामपि । विमतेन परिहृता गुरुर्वाङ्गिरसेन
वत्” भाग० ६, ६, ५० । कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि
नामान्तरकल्पनवा विरोधः परिहरणीयः ।

तस्य प्रविध्याः प्रतियस्वरूपेण प्राप्तिरवादि भा० हरिपं०
५१ । यथा “मार्गनेष पितुः आह कश्यपाय निवेदिता ।
मांसभेदोऽस्विदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः । रजस्त्रेव
शुवतिः कश्यपं सप्तपस्थिता । स सा ब्रह्मर्षिरप्याह कि-
र्त्तयि ! तमवाहसुखी । वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विप्रो-
दधि । साहं विद्यापितवती कश्यपं लोकभावनम् । पतयो
मे कृता ब्रह्मन् । मार्गनेष महात्मना । साह विहीना

विकान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः । विधवा श्रम्यनगरा न
धारयितुं सत्सहे । तन्महर्षिं दीयतां भर्ता भगवन्
क्षत्रसमो नृप । रक्षेत् सयामनगरा यो मां सागरमा-
लिनीम् । स श्रुत्वा भगवान् वाक्यं वाढमिह्यम्वीत् प्रभु ।
ततो मां मानवेन्द्राय मनवे संप्रदत्तवान् । सा सतुप्रभव
पुण्यं प्राप्येच्छाकुलं महत् । शिष्ये भास्वि कासेन
पार्थिवात् पार्थिवं गता । एव दत्तास्मि मनवे मानवे-
न्द्राय धीमते । भुक्ता राजसहस्रेषु महर्षिर्कुलसम्भवैः
ब्रह्म क्षत्रिया शूरा मां जित्वा दिवमान्विता ।
अथ च गोत्रप्रवर्त्तक । आर्यशब्दे गोत्रशब्दे च विवृति ।
‘तत्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य तत्रायुषम्’ यजु० १, ६२ ।
‘कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापते’ वेददी० । तस्या-
पत्यानि विदा० अज् बह्वृक् लृक् । कश्यपास्तद्गोदा-
पत्येषु ‘कश्यपाणां काश्यपावत्सारावितेति’ । ‘कश्य-
पावितदेवयेति वा’ ८ । ‘शाण्डिल्यानां कश्यपशाण्डि-
ल्ययो’ आ० श्रौ० १२, १४, ७ । ‘एते कश्यपाः ।
एतेषां परम्परमवियाह’ नारा० ।

काश्यपिर्गुरुडाप्रज इत्यत्र तु भवार्थे इज् ।
१ ऋगभेदे २ सतृत्यभेदे च नेदि० क्षत्रिया जातित्वात्
डाप । ४ कच्छपे ‘अपासद्वो भासा कश्यप’ यजु०
०४, २७ । ‘कश्यप कच्छप’ वेददी० । ४ श्यावदन्ते
त्रि० । ‘प्रसृष्टेभ्यश्चान्यत् कण्ठकश्यपयाचमानवर्जम्’
कात्या० १०, २, ३५ । ‘कश्यपश्च बधिरं मन्यन्ते
कश्यपश्च श्यावदन्तमिति केचित्’ कर्क ।

कश्यपनन्दन पु० ईत० । गरुडे कृत्वायु० । कश्यपसुतादयोऽप्यत्र
कष बधे आ० पर० सक० सेट् बधोऽत्र निष्पीडन
वर्षणञ्च । कषति अकषीत्-अकषीत् । कषाव प्रतिक
पति । ‘छद्वेस कषप्रिवाचसत् कषपावाणामिभे नभस्त्राहे’
नैष० । अस्य परस्मैपदेषु पा० ग० पाठात् शब्दकृत्यद्रुमे
च तथा पाठात् आ० उक्लिभ्रान्तिमूला । ‘पासान्
कषमाप्नु’ इत्यादिप्रयोगस्तु तात्त्विककथानयैवोपपत्तेः ।
‘निमूलसमूलयो कष’ ‘कषादिषु यथाविध्यनुप्र
योग’ पा० णसुञ्च अतुप्रयोगश्च । निमूलकाव
कषति समूलकाव कषति समूल निमूल वा कषतीत्यर्थः
सि० कौ० ‘समूलकाव’ अकषूदन्त’ भट्टि ।
‘सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कष’ पा० कर्मकृतेषु भूपपदेषु
श्च । सर्वकूष, कूलकूष अभाकूषः करीषकूष

कष पु० कष-अक्ष । स्वर्णवर्णरूपद्रागार्थे (कषटी) पाषाणभेदे

इतरप्रकारस्य स्वर्णेन वर्णश्चातस्यैव तत्वात्त्वम् । अस्त्रादेः कोष्ठी-
करणसाधने शाष्वास्त्रे पदार्थे अमर । ‘कषपापाणामिभे
नभस्त्राहे’ नैष० ‘सुवर्णरेखेव कषे निनेयिता’ अष्टक० ।
कषण त्रि० कष्यते कष-कर्मणि ख्युट् । १ अयक्ते शलाटी
शब्दश्च० भावे ख्युट् । २ धर्मेषु श्चासने न० । ‘कषसकम्प-
निरक्षमहाक्षिभि’ माध । ‘कषयेन कष्यनेन’ मञ्जि०
कषा स्त्री कष्यते ताद्यतेऽनया कष-वा० करणे-
अच् । अत्रादेसाङ्गनसाधने अर्मादिनिर्मिते पदार्थे
(चावुक) रमानाय । ‘कष्ये च घृते कषया च
ताडित’ भाग० १, २०, २२ ।

कषाकु पु० कष-आकु । आनी कुर्वे च उवादिभ्यो० ।

कषाय पु० कषति कषयम्, कष-आय-कर्मणिवादि ।

(कषा) १ रसभेदे २ तद्वृत्ति त्रि० । तस्य कारणगुणादि
सुश्रुते उक्तं यथा—‘तत्र शैलरौक्षसाववैयस्यवैद्यभ्रा-
तृष्वस्त्रयोवायुस्य समानयोनि कषावो रवः सोऽस्य
शैत्यात् शैलं वर्धयति, रौक्ष्यात् रौक्ष्यं, साववात्
साववं, वैयस्यात् वैयद्यं, वैद्यभ्रात् वैद्यभ्रमिति’
‘योगज्ञ परिशेषवति जिह्वा क्षमयति कण्ठं बध्नाति
कूटं कषति पीडयति च स कषायः’ । ‘कषाव
सपाङ्गकोरोपणः क्षम्यन् योधनालेखनं योवयः
पीडनं क्लेदीययोगश्चेति । स एवं गुणोऽस्मैकवात्सर्ग-
सुपसिध्यमान पीडास्ययोगोदराद्यानवाक्यपङ्कमन्या-
क्षम्यनालस्य रश्चसुसुमायनाकुञ्जस्योपपन्नमतीन् जन
यति’ इति च । कषाववर्गश्च । ‘अयोधादिरम्भ-
नादि प्रियङ्गादीरोभादिस्त्रिफलायस्त्र्यकीलम्भान्प्रकृतिन्दु-
कफक्षिनीकतकषाकपावाणभेदकवनस्पतिफलानि शाङ्खा-
रादिषु प्रावय कुरवककोविदारकजीवनीषिह्रीपाङ्गुल
निमलसुप्रमत्तोनि जीवारकाद्योसद्वादवश्च समासेन कषा-
योवर्गं ‘सुशु० । अस्योत्पत्तिकारणमपि ततोक्तं यथा-
‘तस्मादाप्नोरेव परंस्वरसङ्गात् परस्वरातुपपाद् पर-
स्वरातुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां शास्त्रिभ्यमप्यनुकर्मापकर्मास्तु
पङ्कयम् । स स्वस्वाप्नोरेव येवभूतसर्वमार्गिदग्धाः शोठा
विभज्यते’ इत्युपक्रम्य । प्रथित्यनिरुपवाक्यस्त्रात् कषाव
इति । तत्र तस्य च पित्तकफबलमपि तत्र शोक्तम्
‘मधुरतिक्तकषावा पित्तवाः कटुतिक्तकषावाः क्लेशवाः’
इति । ‘केचिदाक्षरगनीषोमीयत्वाज्जगतो रथा द्विविधाः
शौन्धा आम्नेयाश्च, तत्र मधुरतिक्तकषावा शौन्धा,
कटुतिक्तकषावा आम्नेया, मधुराक्षरवशा, क्षिप्रवाः गुर-

कषायिन् पु० कषायोनिर्वाहोऽप्यस्य रसि । १। यावदहो जटा०
२। चरुं रहते ३। कृष्णहो च रात्रिनि० । ४। कषाययुते नि०

कषि त्रि० कष-हिंसायां इन् । हिंसाकारके उषादिकोषः ।
तपोका स्त्री कष-हिंसने “कषिदुविम्बाभीकन्” उषा०
कर्मणि ईकन् । १ पक्षिजाती उष्णकः । यद्धृत्-
द्रुमे तुल्यमध्यपाठः प्राणादिकः उषादिद्रुमे ईकनो
दीर्घतया निदेशात् । इत उत्तरत्वं फफोरीकादवधेत्वादौ
सर्वत्र दीर्घादेरेवातुष्टत्वे दीर्घादेरेवोचितत्वात् । अन्त्य-
नया करणे ईकन् । २ खनिजे स्त्री यद्धृन् ।

कषेरुका स्त्री कषेरुकावत् । (बेगुर) दृष्यकन्दे रायमुकुटः ।
कष्यप् उ० कषित्यक्तं यद्धृन्कार्यं कषति कष-हिंसने
अच् । क्षमिभेदे । “वेवावासः कषकवास एकत्वा
मिपवित्तुकाः । इष्टं कष्यता क्षमितावत् कष्य-
ताम्” अथ० ५, २१, ७ ।

कष्ट न० कष-क्त “कष्टगहनयोः कष” पा० नेट् ।
१ पीडावाम् व्यथावाम्, “कष्टं युक्ते दयं गेवाः श्रुता
मे” भा० ऋ० १२० । “एकस्य कष्टस्य न वावदन्तम्” पञ्चत०
२ पीडायुक्ते ३ गह्वरे ४ पीडाकारके च त्रि० “बन्धनानि
च कष्टानि परमेष्ठ्यत्वमेव च” मतः । “भोडादयुक् कष्टतमः
प्रबोधः” रघु० । “योतातपादिकष्टानि कष्टतेऽन्यानि सेवक ”
पञ्चत० “ततः कष्टतरं तु किम्” गीता । “एतत्कष्टतमं
विद्यावृत्तक कामजे गये” । “क्रोधजेऽपि गये विद्यात्
कष्टमेतन्निबन्धुधा” मतः । ५ कष्टसाध्ये बहूपानेन
शान्ते रिपुदोगादौ । “व हि कष्टतो रिपुः” “कतश्च
इतिमन्त्रं च कष्टमाहुररिं बुधाः” मतः । रोगाद्या कष्टता
च बह्वावाससाध्यता यथोक्तं संश्रुते “केवलं समदेहान्तेः
सुखसाध्यतमोगदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कष्टो-
न्यामिष्यत्वञ्च । क्रियायास्तु गुणाक्षमे क्रियासम्यां
प्रयोजयेत् । पूर्वस्या शान्तनेगायां न क्रियासङ्करो
हितः । गुणाक्षमेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया कृता ।
कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः लक्ष्मसाध्यतमो यदि” । तथा च
रोगः त्रिविधः साध्यः असाध्यः याप्यः । तत्र
साध्योऽपि द्विविधः अत्यायाससाध्यो बह्वायाससाध्यश्च
बह्वायाससाध्यस्यैव कष्टता । कष्टसाध्याय रोगा संश्रुते
तत्तत्स्थाने उक्तास्त एवावसेवाः । कष्टसाधने द्वैपात्रे च ।
“कष्टाय क्रमचे” पा० काक् “कष्टाकते कष्टे पापं
कर्त्तुं शक्यते इत्यर्थः” सि० शौ० । अकष्टारोक्ते
उदोभभेदे तत्र सन्धादिना अर्धस्य दुर्बोधत्वं
तत्र कष्टतम् “कष्टं तदर्थांगमोदराक्षोभनेह् बदि”
इत्युक्तत्वात् तत्र क्लिप्ततम् कष्टतम् वा० दर्पणे

“बन्धो विक्षेपोऽभीकष्टताः” इत्युक्तोदाहृतम् “उर्व्यावत्
चर्वन्ति । सर्वन्ते चर्वन्वसिति” इदम् वाक्यमतम् ।
क्षिप्तत्वमप्यस्यैव नामानरं “अवाचकत्वं क्षिप्तत्वमिति”
वा० द० पदमतदोषे उक्ता “क्षीरोदनावसति
जम्बुवः प्रवृत्ताः” इति अत्र अर्धप्रतीतेर्यवहितत्व-
मिति तत् कक्षवित्वा क्षीरोदनावक्षीयस्या वसति,
पञ्चं तस्य जम्बुवो जम्बानि” अर्धावबोधे व्यवधानं
दर्शितम् । [त्रिका० । २ पीडाकारके त्रि० ।

कष्टकार उ० कष्टं करोति क-अच् उप० ष० । १ हिंसारे
कष्टरिपु उ० कर्म० । कष्टसाधने रिपौ च न मनुनोक्तत्वबोधो
यथा “प्राज्ञं कुलीनं नूरुश्च दधं दातारमेव च ।
कतश्च इतिमन्त्रं कष्टमाहुररिं बुधाः” इति ।

कष्टस्थान न० कष्टस्य स्थानम् । ३ कष्टस्थाने पारा० ।
कस गतौ भा० पर० सक्० सेट् । कसति अकसीत्-अका-
सीत् । अकास-अकादित्वात् कर्त्तरि वाञ्छ । कासः । कश्
चनीकसते यद्धृन् चनीकसीति-कसि । प्रनिकसति
उट्+अङ् गतो “उत्कसन्तु कृद्वात्” प्राच उदोभद
अथ० ११, २, २१ ।

निस्+निरु+अपगतौ निस्कसति । क्षिप् निष्कासयति
“निरकासयद्रविममेतवस्तुम्” भावः ।

वि+प्रकाशे । विकसति पङ्कजकविका “कुक्षुचैते विकसिते”
अमरः “व प्रीतिवोनात् विकसन्कुक्षुचनीः” कुमा० ।
“लक्ष्मणविपातविकसद्दन्ताम्” भावः । “विकसद्भिदाक्ष-
कमसैः कमसैः प्रमदाः” भावः “तुल्यं विकसितक्षिपं
वयितवक्षिममेक्षितम्” भावतोभा० । क्षिपि विभावयति
व्यचीकसत् । “वचनेन चोपकुक्षुनं व्यचीकसत्” भावः ।
“वो कसक सेत्वा” पा० इति त्रिकाशी । वरच् ।
विकसर “सदा रमन्ते कसमा विकस्रैः” भावः ।

अनु+वि+अतुल्यपविकाशे “अन्तर्जलेऽनुविकसन्कुक्षुमाधनीनाम्”
भाग० ३, १५, १७ ।

प्रवि+प्रकर्षविकाशे प्रविकसति चिराद्व्योतितायेवबोधे भावः
सम्+वस्यन्तौ वस्यन्त ।

कस यातने गतौ च अट् । इदित् आत् । सक्० सेट्
यातनमिह नायनम् । कसे अकसिट् । चकसे । प्रनि-
कसे । कर्मणि कंसते । अकंसि ।

कस यातने गतौ च सक्० अट् । आत् । सेट् । यातन-
मत्र नायनम् । कसे अकसिट् । चकसे प्रनिकसे ।

कस उ० कष-अच् । (कषटीपातर) कषट्पात्राचे भरतः ।

कसन पु० कसति हिनस्ति कस-ल्यु । १। कासरोगे २। लूता-
भेदे स्त्री । “आलमूलविषा कृष्णा कसना चापसी कृता”
सुश्रु० लूताभेदकथने । “पिच्छिला कसनादंशात् रुधिरं
शीतलं सवेत्” सुश्रु० ।

कसनोत्पाटन पु० कसन कासरोगम् उत्पाटयति उत्-
पाटि-ल्यु । वासकवृक्षे, शब्दच० । “येन तेन प्रकारेण
वासक कासनाशक” इति वैद्योक्तस्तस्य तत्वात्मम् ।

कसणीरि पु० सर्पभेदे । “एतं कसणीरं काश्येयो मन्त-
मपश्यत्” तैत्ति० स० १, ५, ४, १ । रस्य कलमपि
“पेहो हन्ति कसणीलम् पेहः, श्विलसुतासितम्” अथ०
१४, १, ५ । विपनाशकत्वे ।

कसाब्जु न० पितृभ्यः कव्यदानकाशे देये जले । “उपा-
सते जितरः स्वधाभिः” इत्युपक्रमे “इदं कसाब्जु चयनेन
चित तत्सजाता अपश्यतेवत” अथ० १८, ४, २७ ।

कसिपु पु० कशिपुवत् । अग्ने जटाधरः ।

कसेरु पु० कस-उ एरुगागमः । १। केशरी, (केशुर) शूकरस्य
प्रिये २। जलकन्दभेदे च । ३। केशरशब्दाद्यै च राजनि० ।

कसेरुका स्त्री केशरकावत् । १। उवासी राजनि० ।

कस्तादि पु० पाणिन्युक्ते विसर्जनीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे
स च गणः “कस्तः कौतस्तुत भ्रातृभ्युतः शुन-
स्कार्यः सदास्तान् सदास्तान् कास्तान् सपिस्तु रिष्टका
धतृष्कपाल बर्हिष्कलं यजुष्पात्वं अयस्तान् तमस्तान्
अयस्तान् गडः मेदस्तिष्ठन् भास्तरः अहस्तरः काकतिगणः”

कस्तभी स्त्री कं शिरोऽपभागं सभाति सन्म-अण्
गौरा० ङीष् लृङ् ० षष्ठीर्प् । शकटस्याधःपतनवार-
णार्थमीपादगुहापोतस्तनार्थाभां मेथौ “अथ यज्जघने
कस्तभीम्” शत० भा० १, १, २, ६ । “शकटस्याधःपतन
वारयितुमीपादगुहापोतस्तनार्था मेथिः कस्तभी” भा० ।

क(का)स्तीर न० ईषस्तीरमत्र कुगति० समा० को० कादेश
“कास्तीराजस्तुन्दे नगरे” पा० रुट् । १। नगरविशेषे २। तस्मात्ते
रन्ते हेम० । हेमचन्द्रे कस्तीरमिति सुखपाठः प्रामा-
दिकः पा० छले कास्तीरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कस्तूरी स्त्री कसति मन्त्रोऽस्याः दूरत कस-उर-वा०
लृट् च । अगमदे अगनामिकाते मन्त्रव्यभेदे, स्तार्थे कन् ।
कस्तूरिका तत्त्वैव “तदुगुणपस्यादि भावप्र० उक्तां यथा—
“अगनाभिर्जगमद” कथितस्तु सहस्रमित् । कस्तूरिका च
कस्तूरी वेधसुश्राव सा कृता । काश्मीरी कपिलव्यावा
कस्तूरी त्रिविधा कृता । कामरूपोज्ज्वा अथ नैपाली

मध्यमा भवेत् । कामरूपोज्ज्वा कृष्णा नैपाली नीलवर्ण-
युक् । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्वधमा मता । कस्तू-
रिका कटु स्निग्धा क्षारोष्णा शुक्ला द्रुक् । कफघातविष-
अर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत् । “प्रस्यं हिमाद्रेशृङ्गनाभि-
गन्धि” कुमा० श्लोकव्या० मल्लिनाथेन “मृगनाभिः कस्तूरी
तद्वन्धि कस्तूरीरुगाधिष्ठानादित्युक्तं तेन हिमाद्रावपि
तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । “कस्तूरीतिलकं
ललाटपटले” विष्णुगूर्जित्वर्णने । “कस्तूरिकाजननशक्तिभूता
सुरेण किं सेव्यते सुमनसा मनसापि गन्धः” रस्यग० ।
“कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धरेति” भावः । कस्तूरिकाश्चैव-
मृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)वह्निका स्त्री कस्तूरीगन्धवृक्षा म(व)ह्निका ।
(सप्तकदाना) लताभेदे राजनि० यमार्धपाठः भावप्र० सम्मतः ।
तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा । “लता कस्तूरिका तिक्ता
खादी दृष्या हिमा लघुः । चक्षुष्या भेदिनी श्लेष्मदृष्या
वस्यास्यरोगहृत्” अथ लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिका
वह्निकेत्येवेत्युचितम् ।

कस्तूल न० कस्तूलवत् । पापाद्यर्थे रायसुहुटः ।

कस्वर लि० कस-गतौ यातने च वरच् । १। गन्त्रि २। हिंसके च
कह्य पु० कस्य स्वर्यस्य ह्यः । स्वर्याश्च तस्यापत्यम्
शिवो-अण् । काह्य तदपत्ये पुं स्त्री । प्राणिनिगणे
कह्येति पाठः साधुः ।

काह्य पु० क्हे-क्यप् हूयः कः स्वर्यो हूयो यस्य । स्वर्यज्ञायके
अभिभेदे । तस्यापत्यं शिवो-अण् । काहूय तदपत्ये पुं स्त्री ।

कहोड पु० अग्निभेदे स च उद्भासकर्मिणिष्व, अष्टावक्रस्य
पिता । “उद्भासकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड
इति विश्रुतोऽभूत्” भा० व० १३२ अ० । अधिकमष्टा-
वक्रयन्दे दृश्यम् । वा डस्य लः कहोडोऽप्यत्र । ततः
अनुसम्भायां नीतौ च वा ठक् द्वितीयाजादेः सन्ध्यसरस्य च
लक् । कहिक अतुकम्पितकहोडे । वा इल । कहिल ।
घ । कहिय इत्यादिरपि तत्पार्थे ।

कह्वार न० के जले ह्लादते ह्लाद-अच् प्रणे० दस्य रः ।
अतोत्पत्ते । “आह्लादिकह्वारसमीरणाहिते” भावः ।
“नखवज्जुलकह्वारचन्दनोत्पन्नपद्मकै” सुश्रु० । तस्य
गुणादि उत्पन्नशब्दे उक्तम् ।

कह्वर पु० कं जलं ह्वयति स्पर्धते शुक्लरूपत्वात् क्वे-क । वक्ते
असरः । अस्यैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये अण् ।
काह्व तदपत्ये पुं स्त्री ।

कांशि सु० कंस भवार्धे वा० दम् नेरे हृषो० बल्य यः॥ कंस-
निर्मिते पात्रे "वींस्त्रीन् कंशेस्त्रिरात्र", द्वौ द्वौ तिरात्रं
येकैकं बडालम्" कौपी० सू०।

कांस त्रि० कषोदेयभेदोऽभिजनोऽस्य तद्विशिष्टा० कम् ।
कषाभिहितभोजदेशाभिजने नरादौ ।

कांस्य न० कंसाय पानपात्राय इति कंसीय तस्य प्रकारः बज्र-
रूपः । ताम्ररूपजघातमेव कंसाख्ये विदितः । “न पादौ
धायेत् कांस्ये कदापिदपि भाजने” इति । अस्य गोषः
नविधिर्भावः । उक्तौ यथा—“कस्योक्तं पलायि
कांस्यस्वाग्नी प्रतापयेत् । निमित्तेषु तत्तत्प्रति तैश्च तस्मै
च काञ्चिदे । गोमूत्रे च कुक्षत्वानां कषादे च निधा
निधा । एवं कांस्यस्य रीतेषु विग्रहिः सम्जायते” ।
सारणविधिस्तत्रैव “कर्कशीदेव बन्धितो गजकरोम
येपयेत् । समेन कांस्यपलायि युक्तान्यश्वादेर्मुक्तः । ततो-
भूषाघुटे हत्वा पचेद् गजघुटेन च । एवं घटहत्वा कांस्यं
रीतिषु भिद्यते ध्रुवम्” तस्य गुणाः यथा—“कांस्यं कषायं
तीक्ष्णोष्णं लेखनं विषदं सरम् । दुहं मेमहिं कषं
कफपित्तहरं परम्” भावः । “कांस्यमुपहितवरीज-
वापत्” भावः ।

कांक्षकार उ० स्तो कांक्षं तदपानं करोति ज-कश् उप०॥
(कांषारि) । जातिभेदे जातित्वाद् क्षिप्तं क्षीयं । कं-
कारण्ये विवर्तितं । [भेदे ज्ञेयम् ।]

कांस्वनील ३०। कांस्वेन जतः नील । (कोनकाजस) कञ्ज-
काक उद्धी नै-एन्दे कन् । स्वनामस्माते विह्वमेदे स्विना
जातितात् स्त्रीप् अण्डायावकवो परतः ईत० इवम्
काकाज्ज्, काकयावकः । "काकाज्जोत्र" वमात् स्त्रीर्जम्"
स्वतिः "काकनाथ" शुभोक्तिः कस्य तदपि
दुर्धर्मम्" उद्धटः "काकः काकः पिक पिक" नीतिना० ।
"काकाजी कामनधुरा कायोतकवाहिनी गङ्गा । कर्तं
जधान कथाः कलकलनं न बाधते भीतम्" विदग्धस्य० ।
तनुमांसकुशा मदनपाशेनीला वया— "काकनाथमव
मावं चकुचं दीपनं कषु । आनुचं हं हस्य नवीय
मतदीपनपापकम्" काकजङ्गावां काकतिक्तलोकेः तस्या-
वस्य तिक्तत्वमपि बोध्यम् । राजनिःकाकाङ्गेति काक-
जङ्गापर्वलोकेः १काकजङ्गायां इ० "काकजङ्गाजङ्गा-
कारत्वान्नाद्यात् । कुर्वितनकति कव-कचकोः कादेवः ।
१पीठमर्षिषि(कोट्टे) १काकप्रधाने दीपमेदे । कस्य विरवः
काक सेवनम् कव-कच इव० । १विरोजवाचने

दैकापदसुखाकारे अतिव्यभेदे साकव्यसुखात्
 व्यतिष्ठते च व्यभेदा० । साकानाम् स० च० व्य० ।
 दैकाव्यसुखे साकपदसुखे १० सुखव्यभेदे च न० भेदि० ।
 साकपदसुखे तद्व्यसुखं व्यसुखं । ईदृशं च नोः । कादेश्च० ।
 ११ ईदृशं च० । व्यसुखं १२ ईदृशं व्यसुखं च० । साकपदसुखात् ।

काककङ्क, इ० काकमिवः कङ्कः ईष्यन्वदुक्तो वा कङ्कः।
 (चीना) भाग्यमेदे देवय० । [काककङ्काइको लटाध० ।
 काककला की काकस कला अवयवो लङ्घिभाववो वलाः ।
 काकघ्नो श्री काक इति ट टिप्पण्डीय० । १। नहाकरसे
 राजनि० । तत्फलदिवने हि काकस नाशः ।

काकचिह्ना स्त्री कावर्णा चक्षुः भ्रातृभागः प्रते यस्याः ।
 पुत्रो० । पुत्राणाम् कथरः । पुत्रो० काकचिह्नि, काक-
 चिह्नी, काकचक्षुःकथरः चन्द्रमा० ।

काकच्छद पुंस्त्री काकस्य च्छदः पञ्च इव च्छदः लक्ष्मणात्
 यत् । लक्ष्मणविशेषे लिङ्गा जातित्वात् ङीष् । वा०
 इष्य स्यात् । काकच्छदिरप्यत्र लिङ्गा० ।

काकजङ्घा स्त्री काकस जङ्घेनावयवो वङ्गा । (वेद्योद्योतेष्टा)
 स्वाति इत्यनेदे । “काकजङ्घा नदीनाम्ना काकजङ्घा
 इत्यनेन । धारावतपदी दावी काकाङ्गापि प्रकीर्तिता ।
 काकजङ्घा हिमा तिङ्गा कवावा ककपित्तजित् । निहन्ति
 नृरपित्ताकजङ्घावत्तु विषमभीन्” भावप्र. तत्प्रभावेद्युषा-
 द्यक्तम् । [(पञ्जानि) सार्वे कन् तत्ताथै ।

काकजम्बू स्त्री काकवर्षा जम्बू । भूमिजम्बूम् अजम्बा ।
 काकजम्बू स्त्री वं जम्बुवर्षा इत्यपत्तिस्त्वानत्वेन खल-
 वच् उप + व् काका काकवर्षा वा जम्बूः कर्म० अच् ।
 जम्बुजातजम्बूमेरे राजनि० । तस्याः काकनीवेति
 अजम्बुवेति पर्यायतोक्तेः तस्याः जम्बुवर्षाजम्बु-
 त्वाज्जम्बुजातत्वाच्च तस्मात्त्वम् । "सुइजम्बूः सुइजपत्नी
 नादेवी अजम्बुवा । जम्बू वं पाहिणी इत्या
 वपत्तिस्तद्वदाइजित्" । भावश्च० इत्यपर्यायपुष्पाद्युक्तम् ।

काकय न० सुसुतोक्ते महाकुम्भे । “महाकुम्भादौष्ठ्यरज-
लिपुष्पावकावचकपुष्पदीपदशु, कुम्भानीति” विभज्य ।
“काकयनिकाकपुष्पव्याप्यतीर रक्तजम्बानि काकयकम्”
इति, कथितम् । अल्ल काये कम् । “सर्वेदेवोक्ष्येदीर्घे प्राङ्
काकयकं युषा” भावप्र० तन्निदानमुक्त्वा “यत् काक-
यनिकावर्धनपाकं तीजयेदमम् । लिदोमक्षिज्ज तत् कुम्भ-
कावचं नैव विभजति” काकयनिका पुञ्जा उञ्जावर्धनेन
जम्भे जम्बम्, जम्भे रक्तम् जम्भो जम्भे रक्तम् जम्भे

कणम् । अथाकं स्वभावः, त्रिदोषविज्ञम् सर्वेषां
कुशला त्रिदोषजन्तेऽपि 'उलूषदोषत्वयन्त्रिज्ञम्' भावप्र०
व्युत्पत्तम् । अतएव पूर्ववाक्ये 'उलूषदोषैरित्युक्तम् ।

काकयन्ती स्त्री ईषत् कण्ठो निमीलितो कण-भिमीलने
शब्द ङीप् कुगतिः० को० कादेश । गुञ्जायाम्
सुष्ठ० । तस्याः फलकोषस्थे निमीलनात्तथात्वम् । "कोष्ठं
नत्वा क्षोभवन् यस्य रक्तं, तन्नाथत्वात् काकयन्तीमका-
शम्" सुष्ठ० स्वार्थे कन् । काकयन्तिकाम्यत्वं रत्नमा० ।
काकयन्त्ये उदा० । "रक्तजानि न्यपोधरोहृविद्रुमका-
कयन्तिकाफलसदृशानि" सुष्ठ० ।

काकतालीय न० अवितर्कितसम्भवतुल्ये बाह्यैककन्याये
तदुत्पत्त्यादिर्यथा "समासाच्च तद्विषयादिति" पा० ४ ।
अस्मादेव सामकादिशर्षे, वृहृ सुपेति वा समासः, हावि-
शर्षे काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काक-
तालमिव काकतालीयम् वृत्तिविषये काकतालसदृशं
काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवद-
त्तामनस्योपमानम् तालपतनं दस्युपनिपातस्य,
तालेन तु य० काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्यो-
पमानम् इति वधादि० काकतालीवादिशब्दाच्चः सम्भ-
व्यते । काकतालसमागमसदृशस्योरसमागम इति समासार्थं
तत्प्रयुक्तकाकमरणसदृशस्य देवदत्तवधादिः रूपन्ययार्थः ।
'वत्तया मेहनं' तत्र कामो मे यच्च तद्वत् । तदेतत्
काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्" चन्द्रावोक० । "फलानि
काकतालीयं तेभ्यः प्राञ्चा न विभ्यति" मेयो० ।

काकतिक्ता स्त्री काकमांसवत् तिक्ता । काकजङ्घाया भावप्र०
काकजङ्घाशब्दे विहितः । (कु० च) २ गुञ्जाया रत्नमा० ।
तयोः काकमांसस्य तिक्तत्वात्तथात्वम् ।

काकतिन्दुक पु० काकईषत्कलकसिन्दुतिन्दुकः, काकवर्णो
वा तिन्दुकः काकमियो वा तिन्दुकः । (कु० चिह्निया)
(माकडाते'डु) इति च प्रसिद्धे कुपीलौ भावप्र० ।
तत्पर्यायगुणादि तत्त्वोक्तं यथा "तिन्दुको यस्तु कथितो
जलको दीर्घपलकः । कुपीलुः कुशवः काकतिन्दुकः
काकपीलुकः । कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदशक्तम् ।
पादव्यवाहकं याहि कफपित्तासनाशनम्" अत्र फल-
परत्वात् न० । [हेमच० ।

काकतुण्ड पु० काकतुण्डस्य वर्णोऽस्त्वस्य अच् । काशगुण्यि
काकतुण्डफला स्त्री काकतुण्डमिव फलमस्याः । काकना-
शासाम् भावप्र० । काकनाशाशब्दे विहितः ।

काकतुण्डिका स्त्री काकतुण्डस्य वर्णः अर्चुफलेऽस्याः ठेन् ।
गुञ्जायाम् ङला० ।

काकतुण्डो स्त्री काकम् ईषदकं ईषद्दुःखं तद्वद्वत् तद्विद्व-वधे
अण् उप० सं० पा० गौरा० ङीप्, सुगंध० पण् ईप् इति
भेदः । शराजरीतौ अपयोग्ये पित्तधे (गिल्टीकरापित्तल)
तस्य स्वर्णरूपतया दर्शनात् दुःखनाशकत्वात् तथात्वम् ।
काकतुण्ड इवाकारोऽस्या अच् गौरा० ङीप् । (केयो-
याठोटा) २ काकनाशावृत्ते च ।

काकदन्तगवेपण पु० काकस्य दन्ताः सन्ति न वेति संशये
तत्र वर्णभेदस्य संख्याविशेषस्य च गवेपणमिव अन्यथैकः
प्रयत्नो यत् । निष्प्रयोजनान्वेषणयुक्ते न्यायभेदे ।

काकध्वज पु० काकसोषज्जलं बाष्प ध्वज इवास्ते । बाह्यवाग्नौ
विका० । तस्य सप्तद्रादृक्कन्त्वा ज्वालयता जातवाप्यस्य
तत्केतनतुल्यत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकनामन् पु० काकेनापि नास्यतेऽसौ नम-णिच्-
कर्मणि ङनिप् । वक्तृत्वे रत्नमाञ्चा तस्य स्रग्दुःखाश्रवणेन
काकारोहणेनापि नामित्वात् तथात्वम् ।

काकनास पु० काकस्य नासा तद्वर्णः फलेऽस्य । विकृत-
वृत्ते (वृद्धि) राजनि० । तस्य फलस्य काकनासावृत्त्य-
लक्षणात्तथात्वम् ।

काकनासा स्त्री काकस्य नासेव फलमस्याः । काकजङ्घायाश्च
(केयोठेक्का) । भावप्र० तदुत्पत्त्यायगुणाद्युक्तं यथा-
"काकनासा कषायोष्णा कटुका रसपाकयोः । कफघ्नी
वमनी तिक्ता शोथार्थः श्वितकण्डुहृत्" स्वार्थे कन् । काक-
नासिका तत्रार्थे अमरः । सा च त्रिवृत्ति राजनि० ।

काकनीला स्त्री काक इव नीला । जम्बुभेदे । राजनि० ।
काकन्दि(न्दो) स्त्री देशभेदे । वा ङीप् । तत्र भवा-
'द्यर्थे दीर्घान्तात् वुञ् । कादन्दकं तत्र भवे त्रि० । २ तद्देश-
वासिधूपचारात् तेषामयुधजीविनः । संघपरत्वे ततः दाम-
न्यादि० स्वार्थे ङ । काकन्दीय तद्देशवासिनि आयुध-
जीविनः घे ।

काकपक्ष पु० काकस्य पक्षः तदाकारोऽस्त्यस्य अच् । (काणपाटा)
काणजुषपी) प्रसिद्धे घिरोऽधःकर्णपात्रस्थे क्षेत्रभेदे । "स
इस्रसूक्ष्मलकाकपक्षकौ" "काकपक्षधरमेत्य याचितः" "तौ
प्रणामचलकाकपक्षकौ" "काकपक्षधरेऽपि राघवे" इति
च रघु० "काकपक्षधरो युवा" पद्मपु० रामकवचम् ।

काकपद पु० "पादौ द्वौ स्वल्पयुग्मस्थौ 'क्षिप्ता लिङ्' भगे
लघु । कामयेव कासकां कामी बन्धः काकवदो मतः"

रतिमञ्जुश्ले १ रतिबन्धने । काकस्य पदं पदमानम् ।
२ काकपदस्य परिभाषे न० । तत्परिभाषेन शिरशि
शिरसास्थापनं कृतौ विहितम् । काकस्य पदाकारो
ऽस्त्वस्य षष्ठः । ३ काकपदस्य पदाकारे यन्त्रलेखनकावे
कृत्यं भोवाभिषेपपङ्क्तिरेव प्रकृतपञ्चलुटिष्टपङ्क्तिरेखा-
विशेषे । लेखकसंप्रदायप्रसिद्धिः ।

काकपक्षी स्त्री काक इव लक्ष्यं पक्ष्यमस्याः काकनीज्जल
पक्ष्येऽस्या वा गौरा० डीम् । लक्ष्मपक्ष्यां भावप्र० तस्याः
काकलक्ष्मपक्ष्यात् ईज्जलपक्ष्यपक्ष्यात् तयात्वम् ।

काकपीलु पु० काकप्रियः पीलुः । (कुबिडा) कुपीली ।
राजनि० पञ्चायन कन् । तत्रार्थे भावप्रकाशोक्तदुष्टादि
काकतिल्लुक्यन्ते उक्तम् ।

काकपुच्छ उ स्त्री काकस्य पुच्छो यस्य । कोकिले यन्-
रत्ना० । स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वाच्च डीम् ।
किन्तु “पुच्छाश्चेति” वार्ति० वा डीम् ।

काकपुष्ट पु० काकेन पुष्टः । कोकिले लिङा० । कोकिल्या
हि स्त्रायल्लोठनामकतया काकाखंडं तदीयात् निष्कास्य
स्त्रायल्लं तत्र स्थापयित्वा काकद्वारा स्त्रायल्लपोषणात्
कोकिलस्य तयात्वम् ।

काकपुष्प न० काकपत्रं पुष्पमस्य । गन्धपत्रे राजनि० ।
काकपेय लि० काकैरनतकन्दरेः पीयते या-यत् “कन्दर-
धिकायवने” पा० ३८० । पूर्वोदकत्वेन प्रयत्ने काकै-
रेव नदादौ । “काकपेया नदी” वि० की० ।

काकफल पु० काकप्रिय फलमस्य । निम्बफले राजनि० ।
तस्य तिक्तत्वेऽपि काकस्य तत्फलप्रियत्वात्तयात्वम् ।

काकबन्ध्या स्त्री काकीव बन्ध्या पु वत् । काकीवत् एकमात्रपुत्र
जननेन बन्ध्यात्वप्राप्त्या स्त्रियाम् काकस्य सत्प्रजननञ्च
काकवत्तयन्तोक्तप्रमाणादवसेयम् । “काकबन्ध्या च या
नारी भूतापत्न्या च वा भवेत् । बहुपत्न्या जीववत्सा वा
भवेत्तान् संशयः” पञ्चपु० रामकवचम् ।

काकवलि पु० ४८० । काकेभ्योदेवेनलौ काकवत्तयन्ते विव्रतिः
काकभाण्डौ स्त्री काकस्य ईज्जलस्य सुखमिच्छावहेतुकस्य
भाण्डौ सुखभाण्डमिव । महाकाण्डे राजनि० । तत्फल-
सिध्दात् सुखात् ईज्जलस्य वाचसात्तयात्वम् ।

काकभीरु पु० पूत० । मेघने लिङा० ।

काकमदगु पु० काक इव लण्ठोमद्गु दास्युहे ऋणे लिङा०
“इत इत्वा स दुर्मुक्तिं काकमद्गु प्रजायते” भा० अरु०
५५२० ओ० ।

काकमर्द पु० काकं मृदाति मृद कश् उप० ४० । (माकाव-
मया) इति क्वाते महाकावटके राजनि० । एतत् ।
काकमर्दकोऽप्यत्र रत्नभाषा ।

काकमाची स्त्री काकान् मञ्जते मवि-कश् पुनो० मञ्जोपः
पा० मौरा० डीम्, सुगन्ध० नय् ईम् । कट्फलवतामाम् ।
(कठेना सुहृन्नामाह) इति क्वाते इत्ये भावप्र० ।
तत्पर्यायशुभाद्युक्तं तत्रैव ज्ञाया—“काकमाची भ्वाङ्ग-
माची काकाङ्गा चं वायसी । माकमाचो लिदोमञ्जी
स्त्रिभोण्या सरयुक्ता । तिक्ता रसादनी योजकुठारी
स्वरोगनिह । कटुर्मेहहिता हिक्काकर्द्विह्मोनमाचिनी’
‘काकमाचिजनितं मृदुशार्कं वेद्यवारमिहितं शुभवासम्
तप्तमेतत्तन्नेन सुपाकं कैराण्य न कृतं सुखवासम्”
इत्यत्र वैद्यके अत्र ज्ञानानपि “क्यामोरिति” पा० सुसः
इति बोध्यम् । ज्ञाने कन् काकमाचिकाऽप्यत्र ।

काकमाष्ट स्त्री काकस्य मातेव पोषिका तस्य तत्फलप्रिय-
त्वात् । काकमाष्ट्याम् । राजनि० ।

काकमुद्गा स्त्री काकेन ईज्जलेन मुद्गं मञ्जति मज-व ।
मुद्गपक्ष्याम् जवर० ।

काकयव पु० काकनीज्जलमस्य तादृशो यव इव नीरव-
त्वात् । (कागडा) इति क्वाते पदात्ते “जवाःकवाः
मञ्जतिवा” जवा चर्मजवा जनाः । तत्रैव यावत्तयाः जवे
यवा काकववा इव” भा० १७५ क० । काकववा
निष्कलतचधान्यानि नीरवकलत् ।

काकसूत न० काकस्य सूतम् । काकस्ये । काकादिरवादेः भावि-
शुभाशुभसूचकतया मृजुनल जवाह इह० व० २१५० ।
“प्राच्यानां दक्षिणतः शुभदः काक करावको वामे ।
विपरीतमन्धदेवे बुधधौकप्रसिद्धाव । वैशालं निरपहते
इत्ये नीलं सुमिषाधियदाता । निर्यस्तकल्लविशुक्ते-
ष्वसुमिलमवानि तद्देवे । नीलः प्राक्काकावां शरदि
भनेत्ययमवटिरपरस्त्राम् । जाम्बोत्तरबोमध्या प्रधान-
वटिकारोऽपरि । विचिदिनि मञ्जवटिर्मेहार्ज्यां शर-
दस्य निम्बफलिः । परिषेवदो सुमिषं मूषकवन्मसु
वायव्ये । शरदमृगुलमवडोधान्यप्रावादेहेनिर्गोषु ।
पुन्यो भवति स देशचौराऽनावटिरोमाच । दक्षिणतः
शावतं सुमिषदं पक्षमिर्वाण्यत्वम् । कल्लवार्कित-
मेकाग्रताप्रकृतिश्च न शिवाव । नीरववर्धेचौराचिर्मे-
हस्य चित्तैव वज्रिभवम् । विकवेर्द्विर्निर्गमव काकानां
निर्दिशेच्छुमि । अनिमित्तव कृतेर्धाममभ्यर्गः शु-

द्वयं प्रयाग्निरिति । रोधस्यकाररिभिमतो वर्गवर्णः ।
 अथवाय त्रयस्यैषरयविधातर्जनानभिभवन्तः । कुर्वन्ति
 यत्तुद्विं निधि विषरन्तो जनविनायम् । ध्वयेन खे
 अमग्निः स्वभयं, विपरातमथैव परात् । अत्याहुतं
 भ्रमद्भिर्वातोद्गामो भवति काके । अर्धस्यैवपक्षाः
 पक्षि भयदाः शुङ्गाय धान्यतमम् । सेनाङ्गस्या युधं
 यरिषां चान्यभूतपक्षाः । मन्त्रास्त्रिकेयपक्षाणि विन्य-
 सन् पतिवधाय यथायाम् । मणिकुण्डपात्यवहनेन सुतस्य
 जन्माङ्गनावाह । पूर्णान्नेऽर्च्यमानः शिवताधान्याह-
 न्तुत्तुसप्तपदैः । मयदो जनसवाहाडु यदि भाव्यान्व-
 पनयेत्काकः । वाहनवस्त्रोपायनश्चलच्छावाङ्कुट्टने नर-
 षम् । तत्पूजायां पूजा विठाकरणेऽक्षसम्प्राप्ति ।
 यद्वायुतपननेस्य सवित्रपङ्कति चेत्युपायः स्नात् ।
 पीतद्रव्ये कनकं, वस्त्रं कार्पासिके, शिते रूषम् । शरीरा-
 र्ण्यनवस्त्राङ्कुषद्वयपुष्पिनगा वस्त्रम् । माहनि दृष्टिं
 ईर्हि नमस्तौ स्नाताय पाण्डुजायै । दाहयनादसदकोट-
 रोपमो वायसो महाभवद् । सवित्रमरकोक्त विषयम्
 दृष्टिकरोऽन्दातरापी वा । दीप्तोद्दिगो विष्टे विष्ट-
 मन् गङ्गाद्विधुतपक्षः । रक्तद्रव्यं दग्धं त्रयकाष्ठं वा गृहे
 विदधत् । ऐन्द्रादिदिगवलीको पूज्याभितो वपन् गृहे
 अङ्कितः । राजमवधोरवन्मनकवहाः सुः वपुष्यं चेति ।
 शान्तामैन्द्रोमयकोकवन् वयाङ्गाजहद्वनित्तामिः । भवति
 च सुवर्चस्विकः शान्तपुण्ड्रकाभामिष । आम्नेनामन-
 काजीविक्तवृत्तिप्रवरपातुषामभ । आम्ने नापकुचत्या
 भोजनं गान्धर्विकैर्यैः । नैर्जितां कृताशोपकरण-
 दभितेकपक्षभोजनार्थाः । वाहय्यां सांघरायवधान्य-
 वतश्चरन्तामिः । माहता यथायुधकोजवलीपवायना-
 मिष । सौम्यायां परमाद्यावतश्चरन्तामिः ।
 ऐशान्या वल्गुमिर्जितपूज्यायां भवेदनकुच । एवंभवं
 अङ्कपतेर्यैः कृष्टवसानिते भवति । गजने कर्षवमयेत्
 जेमाय न कार्थैरिष्टे भवति । अभिष्टवपैति नाट-
 र्विद्वन्निमिषदेयात्ताम् । यामे वायितादौ दक्षिण-
 पात्रैः सुवायते नाट । अर्धोपहारकारी अहिपरोतो
 ईर्षद्विहरः । यदि वाम एव दिश्वान् सङ्घर्षे कर्मादिनो
 अनुकोमनतिः । अर्धस्य भवति विष्टे माह्याना दक्षिण-
 चैवम् । वामः प्रतिबोमनतिर्गन्धन् वमनस्य पित्रङ्गूरति ।
 गतस्यैव भवं कथयति गङ्गाभिन्नं गमने । दक्षिण-
 रिक्तं गङ्गा वामे दिश्वान्दक्षिणाभिः । दक्षिण-

[illegible]

क इति क्ते स्त्रिगुणितानि । कः इति कश्च
कुञ्जः, कर्मण्य कटकटेति दधिमन्त्रम् । केके विरुतं
कुञ्ज वा घनबार्ध यायिनः प्राह । खरे खरे पथिका-
गमसाह कक्षास्तेति यायिनो मन्त्रम् । गमनप्रतिषेधक-
भास्त्रस्रस्रं वदोऽभिवर्णाय । कानेति विधातं काक
टोति चाहारदूषणं प्राह । प्रीत्यासद ककवेति
बन्धमेवं कगाकुरिति । कः कौ विरुते वर्षे शुद्धमन्त्राय,
वदिति वदामि । कलयेति च स योगः । अद्रस्य
ब्राह्मणैः काकम् । फडिति फडामि । फडवाङ्मिदं
टडिति प्रहाराः स्तु । स्तोत्रादः स्तोति क्ते गडि
ति गवां, डडिति पुष्पाणाम् । युद्धाय टाकुटाकिति
शुद्ध वज्रिमयं कटकटे ककः । टाकुडि चिष्टिचि
केकेकेति हरश्चेति दोषाय । काकहवस्यापि घना-
नमेतत् फल यजुक्तं कतचेष्टितायाम् । पतन्निचो ऽप्ये
ऽपि यथैव काको वन्याः श्वश्वोपरिदृष्टो वे । स्यव
वर्जितचराणां व्यत्ययो मेवकाळे मधुरसिखटश्च
येधकाळे भवाय । मधु भवननिर्माणं तत्करोत्यायु शून्य
भरणमपि निखीनाम क्षिका मूर्ध्नि नीता । विनिक्षिपन्त्यः
सखिळे ऽण्डकानि पिपीक्षिका वटिनिरोधमाह ।
तद्व्यस्रं बापि नयन्ति निम्नाद् यदा तदा ताः कच-
यन्ति वटिम् । कार्यं तु मूत्रयुक्ते ऽनरजे तदङ्गि
विन्यात् फलं नियतमेवमिमे विचिन्त्याः । मारुतयान-
समयेषु तथा मनेषु पाशं क्षुतं न शुभद कश्चिदप्यु-
यन्ति । शुभं दद्यात्काकमविज्ञसिद्धिं मूलाभिरक्षामय
वा वहायान् । इष्टस्य सखिद्धिमनामवत् वदन्ति ते
मानवितुर्नृपस्य । कोशादूर्ध्वं यजुनिर्वृत निष्फलं
प्राक्षरेके तन्नामिष्टे प्रथमयुक्ते मानयेत्तस्य वट् च ।
प्रायावाभाभृपतिरशुभे बोधयैव द्वितीये प्रसागच्छेत्
क्षमवगमतो वद्यामिष्टेक्षतीव ।

काकस्य वस्यादिभेदेन विप्रादिभेदकथनपूर्वकं काकभेदेन
तद्गुणादिफलसक्तं वधन्नराजशकुने यथा

“अथोच्यते काकश्च क्ताना मूर्ध्नि स्थितं माकुल-
भाषितानाम् । अचिन्तितानेदितकार्यं विधिः पूर्वा-
दिकावामहरक्रमेण । वे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा
काका भवन्त्यन्यजपञ्चमाक्षे । वर्णाक्षतिभ्यां कश्चिमा-
षिताभ्यां सदाभिपुङ्गुं वपुःक्षयीया । इहवृत्तमाक्षो
शुद्धदीर्घस्तण्डो वटक्षरः क्षणवत् स विप्र । विष्णोः
मीक्षाक्षविमित्रवर्णः स्यात् क्षत्रियक्षीरक्षरोऽतिप्रारः ।

यः पाण्डुमीक्षः क्षितवीर्यक्षत्रुर्नात्यर्धकुटी रटितश्च
वैश्यः । मन्त्रविर्भूरिककारश्चन्द्रः शूद्रः क्षयाक्षपक्षो
निष्कः । विष्णोः क्षत्र्यास्ततुर्विप्रक्षो यः कन्व-
रादीप्रारवं विभर्ति । स्त्रिरारवः स्त्रैर्धर्ममेतदुक्तिः
काकोऽन्त्यजातिः खडु पञ्चमीऽन । श्रोत्राभिषः क्षण-
धर्हिजो यो पाशः स काकः खडु स्रस्रवत् । तन्ना-
डते श्वासगवो निरोक्ष्यः श्वेतश्च निन्द्योऽङ्गुतदर्शने
ऽधौ । विप्रः स्फुटं जल्यति पुच्छमानो मून ततः क्षत्रि-
यजातिराह । आख्याति वैश्यक्षत्रिणासनेन श्रूयति
शूद्रो वसिदानलोभात् । प्रश्नं कृतं जल्यति क्षणवर्षः
यदा समक्षं विहृगोऽन्त्यजातिः । सद्यस्त्रिभगाङ्गदयाह-
पक्षे पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण । शान्ते प्रदीप्ते
च रटन् विहृगः शुभप्रदो दीप्तराक्षसः सन् । न
कापि रौद्रो रटितः प्रयत्नः सर्वत्र यतो मधुरश्च रत्नः ।
दीप्तरस्थितो यः पञ्चवस्त्रेषु विरौति दीप्ताभिरुचः स का-
कः सन् । निष्पाद्य निर्मायवते च सत्यादीर्घोक्तुः शान-
रवो हि विहृगः । शान्प्रदीप्ताभिरुचो विभावः यद्वं
प्रविश्याथ पुनः प्रदीप्ताम् । यो रौति काको मधुरसरेण
हृत्वा निरुद्धं स ददाति विहृगम् । विभाव दीप्ताभिरुचो
विरावः ततः प्रशान्ताभिरुचो विरौति । यो वावसोऽधौ
विनिहृत्यस्रस्रकाकांश्चि सर्वान्च पुनः करोति” । विप्रादिभः

सूर्योदये पूर्वदिशि प्रयत्नस्थाने स्थितो यो ऽभिमुखः
विरौति । नाशं रिपोक्षितकार्यं विधिः क्षीरज्वाला स
करोति काकः । ध्याक्कः प्रभाते यदि वज्रिमाने विरौति तिष्ठन्
रमणीयदेहे । यत्नं प्रयत्नस्य विराद्विहृगः प्रजाति यो-
षितुं समवाप्नते तत् । खडु प्रभाते दिशि दक्षिणस्या
काकः सनावेदयतेऽतिदुःखम् । रोगार्तिक्षयः पञ्च
सरेण रन्ध्रे च वेष्टानमवोदिदामि । नैर्धर्ममाने यदि
च प्रभाते करोति काकः वहा विरावम् । क्रूरं ततः
कर्म समस्यपेति दूतागमो मध्यमिका च विधिः । प्रातः
प्रतीच्यां यदि रौति काको भुवः तदा वर्धति वारिवाहः ।
क्षीवक्षमूढतुष्टवागमश्च कश्चि वदन्त्येव सन् तदा
स्यात् । ध्याक्कस्य यद्वं यवनाक्षयस्य वहाक्षानामि-
मतागमा स्तुः । पान्नामसः प्राक्कनडितनाच स्याद्व्यदेहे
गमनः सदेयात् । दिक्षुसरसां क्षरवः प्रभाते निरीक्ष-
माक्षो वक्षिभुन् गरायाम् । ददाति दुःखं भुजनाञ्च
मीति द्रिष्टतां नष्टधनेष्टनाम् । दिशोवत्ता यदि
रौति काकः आगच्छतस्तद्विनितान्त्यजाती । व्यानेर्निमिष

प्रियवस्त्राभो भवेत्तदा रोगवलेऽपमानम् । ब्रह्मप्रदेशे
स्थितवायसस्य प्रभातकाष्ठे मधुरस्वरेण । अभीक्ष्णितार्था-
गमनं भुवं स्यात् स्नामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः ।
इति सूर्योदये काकशकुनम् । “पूर्वतः यामे प्रथमे
शयन्दः काको भवेत्क्षिन्नितकार्यसिद्धौ । अभीष्टलोकागमनं
तथा स्यान्नृपार्थलाभो नियतं नराणाम् । आग्नेयभागे
यदि चाद्ययामे स्त्रीलाभविद्वेषिण्यौ भवेताम् । कृतान्त-
भागे बलिभुग्विरावः स्त्रीलाभसौख्यप्रियवक्त्रकारो । मैत्र्य-
कोषे प्रिययोषिदाप्तिर्निष्ठाशनं सिद्धति चिन्तितोऽर्थः ।
दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेतामर्थनीयागमनाम्बुदृष्टी ।
वायव्यकोषे करटः शुभः स्यात् नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च ।
सौख्ये च भीष्मस्तरणोक्तावात्तां सौख्या च वात्तां घनलाभ-
वात्ता । ईशानदेशेऽभिमतं सङ्गच्छासो हतायाङ्ग-
लोकसङ्गः । ब्रह्मप्रदेशे सुखलाभयोगः सम्मानसम्पदद्रविये-
ष्टसिद्धिः । इति प्रथमप्रहरे शकुः । “प्राच्या द्वितीये प्रहरे
विरावः काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति । चौराङ्ग्यं व्याकु-
लता च बह्वो जावेत् काञ्चिन्नहती च यद्वा । कृताशदेशे
नियतं कलिः स्यात् प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्तिः । यास्ये
तु दृष्टिर्महती च भीतिः प्रियस्य जेष्टस्य समागमः स्यात् ।
रक्षोदिशि प्राणभवः तदा स्युः स्त्रीभोज्यलाभाश्चिद्वक्त्र-
प्रणाशाः । भवेत् प्रतीच्यां प्रवृत्ता वृत्ताप्रियोपागमो दृष्टिः
सुवर्षणः च । समीरभागे ध्वजचौरसङ्को दूतागमस्त्री
पिणितान्नलाभः । सौख्ये गणेशगमनं जयं च रम्ये
रवे, चौरभयं त्वरण्ये । महेश्वराशाविरुतव काकचौरा-
ग्निस त्वासविरुद्धवात्ता । ब्रवीति कृष्णैरुत्तरैरुत्तरैः
सदार्थगुणागमनं जयं च । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम् । मिष्टान्नभोज्यं च ददाति
पुंसां करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः । इति द्वितीयप्रहर-
शः । “ऐन्द्रां विरुज प्रहरे तृतीये दृष्टिं तथा चौरभयं
ब्रवीति । पञ्चणस्तु राजागमनं जयं च करोति यात्रा
शुभकार्यसिद्धिम् । अग्नेर्विभागेऽग्निभयं कश्चिद्व-
विरुद्धवात्तां विफला च यात्रा । भवेद्विरुद्धैर्वलिभुग्वि-
रावैर्जयादिवात्तां च भवेद्विशुद्धः । ककुभ्यवाच्यां कु-
रुतेऽतिदुर्घं रोगं तथाप्रागमनं विरुद्धः । सुप्राणि
कार्याणि च यान्ति सिद्धिं सर्वाणि तन्मूर्खतया नरा-
णाम् । क्रव्याददेशे जलदागमः स्यान्निष्ठासलाभो रि-
पवो न सन्ति । शुभ्रानाम स्नामिविरुद्धवात्ता भवन्ति
यात्रासु च कार्यानाम् । स्यात् पश्चिमे जटधनस्य लाभो

दूराध्वयानं सुहृदागमस्य । योवानमोऽभीष्टयादि-
वात्तां यात्रासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः । वातास्ये दु-
र्दिनमेव वात्तां चौराभिन्नाऽर्थसमागमस्य । सन्तोष-
वात्तां वरयोषिदाप्तिर्यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता । या-
मे तृतीये विरुजन्तु दीच्या कार्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् ।
भोज्यप्रहरे शुभदा च वात्तां प्रवाण्यं वैश्यसमा-
गमस्य । दिश्यन्वकारेः कुरुते सुशब्दो भोज्यं जयं हानि
कली कुशब्दः । ब्रह्मप्रदेशे तिष्ठतश्चुलाभ्यां भोज्यं च
ताम्बूलयुतं ददाति । इति तृतीयप्रहरशकुः । “ऐन्द्रां
तृतीयप्रहरेऽर्थलाभो भूमीशपूजा भयद्विरोगाः । वक्त्रे-
र्विभागे भयरोगस्युः शिष्टागमो वायव्याशितेन ।
वास्ये रवे तस्करवैरिभीतो स्यातां विशिष्टागमरोगमृत्युः ।
स्यात् यातुधान्या महती प्रहृष्टिरभीष्टसिद्धिः पथि चौर
शुभम् । दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे द्विजातिरम्येति ततो
ऽर्थलाभः । आयाति योषिद्विजयाम्बुदृष्टिः सिद्धिः
प्रयाणे नृपतेर्वरः । वायव्यभागे करटस्य शब्दं
रायाति योषित् प्रियमानिनीया । भुवं प्रवासो दिन-
सप्रकेन शीघ्रागमः स्यात् गमने कते च । कुबेरभागे
पथिकोऽभ्युपैति ताम्बूललाभः कुशस्य वात्ता ।
वैश्याङ्गनामिस्तुरगादिरुद्धा यात्रा विरुद्धे जियते च
रोगी । स्यात् सौ स्थितः स्याद्वलिभुग्विरावः सुवर्षवात्ता
सरलो विमशः । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे वात्तां
भवेत्काष्ठमिका च सिद्धिः । इति चतुर्थप्रहरशकुः ।
“यद्वावितं शाकुनिकैर्विमिश्रं शुभाशुभं दिक्प्रहर-
क्रमेण । तत्राशुभं यच्छति दीपशब्दं श्रेयस्करं शान्तर-
वच काकः । रम्यं रवं दीपदिशि प्रसर्पन् शान्तां दिशं
भूरि फलं ददाति । तदैव तच्छ्रं वितरत्यसौ वै दीप्ता
स्थितः पश्यति दीपकाष्ठम् । यथोपदिष्टं फलमत-
दुष्टं तथैव तद्दीपदिशि स्थितः सन् । ध्वाङ्कोऽधिष्ठो विरु-
यन् करोति निरीक्षमाद्यः ककुभं प्रदीपाम् । काकः
प्रशान्ताभिसृष्टोऽतिदुष्कं दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति ।
श्यामाश्रितः शान्तदिगीक्षणेन कृष्णारवोऽल्पं कथयत्यग्नि-
ष्टम् । शान्तस्तरः शान्तककुपप्रदेशे तिष्ठन् प्रदीपाम् ककुभश्च
पश्यन् । ददात्यभीष्टं फलमेवमल्पं दीप्ता स पश्यन्तु
तदैव तूषेम् । आकारवेष्टारवमानविज्ञासत्वारि
काठादिनयोः क्रमेण । शदामियुक्ताय निरूपयन्ति य-
स्याच्च ते काकवतं मल्लयाः । इति काकवते दिक्चक्र-
भेदः शकुः । “वृषकाभमधिष्ठितं किञ्चन प्रोच्यते बलिभजो

यथाक्रमम् । व्याख्यातृकविचारसुन्दरं शाकुनं सकल-
शाकुनोत्तमम् । वैशाखमासे निरूपद्रुमेषु द्रुमेषु काकस्य
शुभाय नोद्धम् । निन्द्येषु शुष्केषु सकण्टकेषु द्रुमेषु दु-
र्भिक्षमलामहेतुः । प्रशस्तदृष्टे यदि पूर्वशाखामाश्रित्य
काकेन हतः कुलायः । तद्वृष्टिरिष्टा शकुनप्रमोदो नीरो-
गता स्याद्विजयस्य राज्ञः । व्याग्नेयशाखारचिते च नीडे
स्याद्वृष्टिरिष्टार्तिभयं कलियु । दुर्भिक्षयत्तुद्भवदेश-
भङ्गो भवन्ति रोगाश्च चतुष्टयदानाम् । यस्यासु शाखासु
च वायसेन नीडे हतेऽस्य जलपातपातः । व्याधि-
प्रकोपं मरणं समन्तादवलयं शत्रुविरोधितां च । नै-
र्ऋत्यशाखारचिते च नीडे तस्याऽऽनैर्ऋतिं वर्षकाष्ठे ।
घोडा नृणां विजयचौरभीतिदुर्भिक्षयुद्धानि भवन्तु-
वश्यम् । नीडे हते पश्चिमपक्षशाखामाश्रित्य काकै-
कथिता च वृष्टिः । नीरोगता क्षेमसुखिदृष्टिः सम्पत्-
प्रमोदाश्च भवन्ति लोके । वायव्यशाखासु हते च नीडे
प्रभूतवातात्यजलाश्च मेघाः । सुर्मुखकोपप्रवणस्याय
पक्षद्वयोर्होममहारिरोष्ठाः । नीवेरशाखामधिकांशं
नीडे हते भवेत् प्राद्विष्टिः वृष्टिरिष्टा । भवन्ति च क्षेमसुखि-
क्षयौघ्यनीरोगताद्विष्टिस्तद्वयोऽस्ति । रैशानशाखासु
च वृष्टिरिष्टा वैरं प्रजानासुपसर्गदीपः । स्याद्व्याजवानां
कलहप्रवृत्तिर्ऋत्याद्या होयत एव लोके । हलाप-
नीडे त्वतिवर्षकाष्ठे मध्ये पुनर्ऋत्यमतोन्नपातः । दृष्ट्यापि
वृष्टिर्न भवत्यधस्तात् स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटतम् ।
वृष्टिरीरोगादिभयादिदृष्टिं विद्याञ्च वृषी बलिभुक्
कुलावे । शुष्के च हले उमराजनायौ प्राकाररन्त्रे च
भयं प्रभूतम् । निम्नप्रदेशे तद्विकोटरे वा वलभीकरन्त्रे व्रत
तिष्ठपौष्ट । काकस्य नीडे रगवृष्टिदीर्घं भवन्ति पृथ्या
नियमेन देशाः । इति काकमोद्धयकुनम् । अथ
काकाखण्डयकुनम् । “एकं भवेद्धारुणमग्निं च द्वि-
तीयकं मारुतकं तृतीयम् । ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव
मण्डलानि काक्याः परिकीर्त्तितानि । काक्या भवेद्धारुण-
मण्डलकं चेत् पृथ्वी तदा मन्दति सर्वशस्यै । मन्दप्रवर्धो
ऽनस्रस्य चक्रे ऽण्डे भोग्रस्य बीजस्य भवेत् प्ररोहः । जा-
तानि शस्यानि समीपेऽण्डे ष्यादन्ति कीटा शशभा
शुकाद्याः । क्षेमं सुखिणं सुखिता घरिणी स्यादैन्द्रो
ऽण्डे ऽमिसता च सिद्धिः । इति काकाखण्डयः । “वाला-
निमिच्छानि च कीर्त्तयामः सत्त्वप्रजानां शकुनानि यानि ।
विज्ञादूतानि प्रजह्याल्यनर्थांश्च सर्वान् कुरुतेऽध्वनीनः ।

भुङ्क्ते बलिं पण्डितु मन्त्रपूर्तं त्वं प्राणिषु प्राणिनि सर्वशस्यम् ।
छमेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु तभ्यं जगन्नाथ सकल-
प्रजाय । विबोध्य काकं विनिन्देद्य तस्मै मन्त्रेण पूजां
दक्षिमन्त्रयुक्ताम् । उदीर्य कार्यं निजमध्यमेन विबोध्य-
नीचं शकुनं तदर्धम् । वामेन मन्त्रं मधुरं विष्टुञ्चन् मन्त्रं
क्षवामेन करोति काकः । सर्वार्थसिद्धिं पुनराममन्त्रा-
शुभप्रदेशे तु तदन्वयम् । मद्रक्षिणं संप्रविधातु वामेन
वामेन काको विनिवर्ततेऽपौ । वाह्यं करोतीहितकार्य-
सिद्धिं क्षेमञ्च शीघ्रं पुनराममन्त्रं । वामे बलं रौद्रतु-
लोमयायी यो वावसो ऽपौ बलवार्धसिद्धिः । स्वातां
क्रमोद्विष्ययामयन्दी विष्टुः, विष्टुः विपरीतमूतौ । वृष्टे
विराव मधुरं विष्टुञ्चन्तुत्रज चापि मतो हिवाव ।
प्रायेण वातारमन्त्रजलं कर्त्तुं काकैः कथिता वि-
हङ्गाः । कत्वा रयं च दूरतः प्रवाति उपस्थितो जो
सुदमादवाति । कच्छवते चः क्षत्रियोऽङ्गुष्ठाः
सुंवां तदाभीष्टकं ददाति । काक्ये मजानां निवतं
मजार्तिं मन्त्रेऽधिष्ठेत् वृष्टिपतिवत् । दूरगमे वाहन-
सूनिवामं करोति काको विजयं ध्वजे च । प्रमद्वामं
विजयं च कूपे, विमं मदीरोषधि कार्यं विष्टुम् । पूषे
वटेऽङ्गिच धमामिद्विं ध्वाङ्कोऽधिष्ठेत् कुरुते व-
यन्द । प्रासादधान्योऽवहन्मन्त्रेऽपि पक्षयज्ञावि-
भाहवादी । ध्वाङ्को ऽधिष्ठेत् धनसाधनाय रौद्रि विष्टुं
वच्छति युम्भरावः । वृष्टे पुरो वा यदि गोमयस्यो तत्रा
वटाद्येषु तरुष्वपीष्ट । स्थितो रवन् भोजनयाममिष्टं
विष्टुं च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् । अन्नाद्यविनाशकसूक्ष्म-
सुषुप्तमत्स्यादिभिः पूर्णसुखः सदैव । स हट्कालो ऽमि-
मतार्थसिद्धौ मिष्टाशमोऽन्नाय सदैव काकः । नारीवरः-
पूर्वघटस्थितस्य काकस्य मन्त्रेऽर्चनायामग्निः । ब्रह्माचि-
कटस्य च तस्य मन्त्रेऽसमानस्य स्यात् सजनेन बार्हम् ।
मोष्टवद्व्यातसुगोमयेषु दृष्ट्यानि सर्वसर्वोक्तितापः ।
आहारमन्यस्य तया ददानो ददाति भोज्यं बलिमु-
न्विषितम् । धाम्यं बवं वा दधि वापि धाम्यं विरोति
पश्याद्विधिवामकारी । करोति वामं पुरतः स हटो
यस्यासि वतौ ह्यमन्ययुक्तम् । हटेषु रथाङ्गुरपल
सुषुप्तकायाकाशयेषु बलतुप्रजस्य । मन्त्रेण विध्यन्त्य-
सकृन्मराणां सदैव सर्वोऽपि समीक्षितानि । प्रजानामादः
यिक्ते तद्व्यां स्त्रीवृष्टौ च करोतेऽधिष्ठेत् । या-
स्यादिद्व्येषु तयाङ्गुष्ठानो गोष्टतो क्षोभितायामग्निम् ।

क्षेपं विधत्ते करमस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिमयं बधञ्च ।
 क्रोद्धस्य पृष्ठे बधमर्थलाभं तस्यैव पृष्ठे वनकनपङ्के ।
 सदोष्परं सैरिमपृष्ठस्यो मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
 कार्यक्षतिं रिक्तपटस्य संस्थः काकः कञ्चिं काष्ठमधि-
 धितश्च । यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यश्चाभि-
 मुखोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिबोमगम्या कृता-
 रवः पातयते स रक्तम् । वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः
 सोऽनर्घहेतुर्बलिभोजनस्य । वामप्रदेशे प्रतिबोमयानं
 विप्लाव जातो मृह एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि द-
 क्षिणेन कृताखस्तद्विधिरं पुरः स्यात् । वल्लीवरत्नादि
 च यो मृहीत्वा मदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै । गोपुच्छ-
 वल्लीकृताखस्तद्वच रवन् प्रवेत् सर्पविलोकनाय । स्या-
 द्भृत्तवेऽङ्गारवितास्यसंस्थः काकः प्रकुर्वन् करचर्वणं
 च । रवन् पुरो हानिकुजौ करोति मृत्युं पुनर्नि-
 दुरपृष्ठमन्दः । प्रसार्य रिक्तं वदनं च व्यासे सर्वत्र
 निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽध्वक्पातभयं मृतिं
 वा सन्ताडयन् वा रसचर्म्मखण्डम् । चक्ष्वाऽस्थिमङ्गं
 भ्रुवमस्थिमङ्गबन्धौ बधं जल्पति युध्यमानः । वामोऽपि
 रोनं कुरुते विधुक्के तिक्रेऽपि हृष्टे कञ्चिकार्यनाशौ ।
 पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च कृष्णं सकण्टके मृत्युमुपाद-
 धाति । बधो भवेद्भू रूढमग्न्याले बन्धो क्षताभिः परि-
 वेष्टिते स्यात् । रव्ये तरो कण्टकयुक्तहृष्टे सदा भवेता
 कञ्चिकार्यविही । कृत्राधिहृष्टो न रवेण यायात् प्रयाति
 चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । अवस्कराभक्तृणकाष्ठकूप-
 मक्षादिस्थो विनिहन्ति कार्यम् । वल्लीवरत्नाकच
 शुष्ककाष्ठवर्मास्थिजीर्णाभ्रवत्कलानि । अङ्गाररक्तोत्-
 पलकर्पराशिं दृष्टानि चेत् काकमुत्ते तदानीम् ।
 मुख्यतयः पापसमागमस्य महद्भयं रोगसमुद्भवश्च । बन्धो
 बधः सर्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् यदि मन्दिरे च ।
 ऊर्ध्वाननसञ्चलपल्लयुग्मः काकः कुमादी विदधाति मृ-
 त्युम् । आयायुधच्छत्रपटास्थियानवादित्रकाठादिक-
 कुट्टनानि । मृष्टोचितैर्काङ्क्षु रूपेतन्विनो दीप्तखरो भास्वर-
 मोक्षते च । काठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो मुखाधिका-
 मर्थकरः क्षणोऽसौ । तद्वहेन पिच्छं पिबिषन् रवेण
 यो रौति तर्प्यश्च मिरीक्षते कम् । एकेन पादेन तथोप-
 विष्टो मृते न बन्धं पुरतो जगत्सु । विहृगोमयी न्यस्य-
 ति यस्य मूर्द्धि तस्याऽनजन्तासृजौ भवेताम् । यस्यास्थि-
 खण्डं विखन्यधौ स प्रयाति तर्प्ये नगरीं यमस्य । जङ्ग-

प्रदेशे विखनन् यियासोः कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् ।
 मनुष्यमातङ्गतरङ्गभाषा शिरोधिहृष्टो निषनाय
 तेषाम् । नदीतटे वाऽथ रटजटव्यां खरखरो व्याघ्रभयाय
 गन्तु । नैवाक्षर कापि मतो हिताय न दुष्टचेष्टो वित-
 नोति शान्तिम् । यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको हृष्टो
 रघे शास्त्रमृमस्तकेषु । आयाति यस्याभिमुखो बलस्य
 युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । मृष्टध्वजैः कटके नृ-
 पस्य काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि । संयुध्यमानै
 ररिभिः समं स्वान्महाह्वने सन्विरयुध्यमानै । विहृ-
 ध्वजच्छत्रकृताधिरोहं ससुद्यतं यत्नवत् प्रपश्यन् । आजौ
 जयं जल्पति भूमिपानां क्षतध्वनिः क्षीरतरो च काकः ।
 गतिक्षरो वायससं प्रयुक्तौ प्राच्या फलायोदितवैपरीत्यात् ।
 एवं जमोऽप्याचरति प्रभूतो यथोदित तत्र यथागमार्थम् ।
 दिग्यामचक्रोऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपा-
 दितानि । प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति
 वदन्ति तज्ज्ञाः । इति यात्राङ्गकाकश्च ।
 “स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशु-
 भानि । प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्ये तल्लक्षणाय
 क्रियते प्रयत्नः । निष्कारण संवलिता रवन्तो यामे
 ऽघनाशाय भवन्ति काकाः । रोषश्च चक्राक्षतयो
 वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाङ्गयश्च । विघातमाङ्गवेष्टवर्ग-
 संस्था रात्रौ रवन्तो जनताविनाशम् । लोकश्च चञ्च-
 चरणप्रहारैरुद्धेजयन्तं परचक्रहृष्टम् । यः क्षाति
 घूल्यान्तु विबोका रौति हृष्टिं समायंसति वायसो
 ऽसौ । जलस्थलभाषिण्यविपर्ययेण वर्धसु हृष्टिं भयम-
 न्यदा ह । मध्यदिने वेष्टसि यस्य काको विरौति
 रौद्रं विधुनोति वाङ्मम् । हरन्ति चौरा इविषानि
 तस्य भुवं तथाभ्यो भवति प्रमादः । रवजटहृष्टपु-
 र्ण्यपक्षौ क्षताशमीतिं करटः करोति । स्यात् प्रस्थि-
 तस्याप्यथ वा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ।
 आयासं लामं, भुवि भूमिलामं, विह्वं जले, पावणि
 कार्यनाशम् । करोति काको विरुध्दरस्य प्रस्थापिनः
 स्थानमतस्य वापि । द्वारप्रदेशे रुधिरातुल्लिप्तो विरौति
 काकः शिशुनाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च कृष्णं शान्ते
 च दीप्तिं भवने न शक्तः । भूयस्तयोर्हो प्रविधाय पक्षौ
 काकः कुमादं प्रजय करोति । कृष्टोऽधिहृष्टः कर-
 टान्तरश्च रोगेण मृत्युं कुरुते मराणाम् । द्रव्ये
 हृते वाऽपहृते अनेन विनाशमाभावि तद्वयस्य ।

रक्षस्य पीते, रजतस्य शुक्ले, पेषस्य कापोंसमये भवे-
ताम् । प्रञ्चे कृते रोगविनाशमुद्गाह्णत्वाद्यु रोगं
सुरयः प्रदीप्ते । शान्ते प्रदेशे करटश्चिरेण सत्या-
रवो रोगमपाकरोति । प्रञ्चे शुभे शान्तिदिगाग्रवत्सः
शान्तसरो यः शुभमादधाति । यो वायव्यं शुभं
वदन्ति तद्गन्धर्वे व्यत्ययहेतुरक्तः । विरोति कुम्भे मणि-
वेऽयं वा यः स गर्भवत्याः सुतज्जन्तेऽहम् । चतुर्विधे
कष्टकिनीञ्च यासांमादाय राजागमनाय वाकः ।
अन्नादिविषापिघितादिभि र्यं पूषान्नो ऽमीष्टक-
प्रदोऽसौ । मन्त्रादिविधौ बलिजादिनामे शक्तो
विवाहादिविधौ च वाकः । इष्टार्थदोऽन्नादिकवाह-
नस्यन्मन्त्रादिषु स्युस्तद्वाप्तकारी । बध्नागमं ज्ञस्यति
तोरवस्थो हृद्यार्थदो हृद्यतदस्थितयः । वायव्यः कुम्भ-
कुम्भध्वनिं यदा व्याहरेद्भवन्महं तदा । अम्भुपति
पथिकस्तदा ध्वनिं सर्वकार्यं शुभं वदत्तसौ ।
इदं त्विहोत्पातयुगं पृथिव्यां महात्मनः ब्राह्मणिका
वदन्ति । यद्वायवो मैथुनसन्निविष्टो हस्तेतः । यद्वा भवन्मः
कदाचित् । अस्तेनविह्वलमवप्रवासधनजवज्ज्यावि-
भवमहाराः । बुद्धिप्रयायाकुलताप्रवादा कथां
भवन्यद्भुतदर्शनेन । यथायं तत् कृतितदुःखरागेः
ज्ञानं बलिस्तत्पथमेव कुर्यात् । आत्मीययत्ना च
सदक्षिणां द्विजाय दद्यात् वसनां तानि ।
नयेदङ्ग्रेभनपुष्पाङ्ग्या यसीत शुभावकताधनम् ।
हविषमोजी न मनेज्ज नारीं दिनानि सप्त त्रिगुणानि
वावत् । अकाकवातप्रतमादधीत बलिं च दद्याद्बलि-
मोजनेभ्यः । ज्ञात्वा प्रमाते विदधीत शान्तिं दद्यात्
स्वयत्वा हविष्यं शुचिभ्यः । देये तु यत्नाद्भुतमेत-
दुपमाशोक्यते तत् समापतन्ति । अष्टदिग्भिर्ब-
भयोपसर्गौराभ्यश्रुतं ब्रह्मधर्मनामा । कर्माणि
तस्योपसर्गाय राजा प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि ।
अन्नाद्यगोशुनिवसन्ति दद्यात् शुभं विदध्याच्च च वाव-
दद्भुम् । इति शान्तिकविशेषस्थितकाकपेडा श्रुत्वा । अथ
काकध्वनिमेदम् । “ककामिति जेनविधौ विराजः
जेकामितिटाशनपानहेतुः । करोति कुङ्कुमिति चार्च-
नामं, कं कं ध्वनिं काक्षुनकामनाम् । जे जे-
निति स्त्रीवरजोपिदामैत्र मोमाञ्च काकामिति चमृतः
स्यात् । अपत्यसामः कुम्भ इत्यनेन मनु, कर्कशं जेकव
इत्यनेन । कौं कौमितीदं शुभसामकारि कुङ्कुनिनादः

प्रियसङ्गमाय । कां क्रू मिति क्रामिति च तयोऽपि
क्रा क्रामिति द्वौ च एवौ रचाय । कां क्रामिति क्रौ
मिति च द्विक्रू क्रू क्रूमिति क्रौ क्रु
क्रू इतीदम् । अतः प्रदिष्टं भरषाव नृषां गन्तु
प्रषाये । कुर्वते अग्राह्यः । क्रौ क्रौमितीष्टार्थविना-
यनाव ऋष्यभवेत्यग्निमवाय शब्दः । क्रौमिती क्रौका-
मिति यः कवचिकुष्ठं भुङ्क्ते स्यात् च अतो रचाय ।
स्यात् का इतीदं विपक्षं सदैव मिताग्ने स्यात् च इती-
दम् । काका इतीदं तु विघातकारि करोति काको
वदति सप्तम्यै । काकारदोषाच्च काकटीति स्यादा-
कुलं कुकुनिमं रचाय । केके ध्वनिः काकुटि कि
टिकीति त्वनं त्वदं स्यात् पुरस्कृत्याय । अत् का इति
त्वित्पदसरेण शब्दद्वयं साकृते रचाय । कामि-
त्वानं काहननायनञ्च ददाति इमं कुकुनिमितीदम् ।
अत्का इतीदं विघातं सुदीर्घमतसरेणोच्चरितम् प्रमा-
दात् । अत्काहनीनः अमदैव्युक्तः च वायव्यः काव्य-
विनायनाय । कामिनं वचनमेति मोक्षवेदार्थेत् काचि-
करोति वाचनम् । अभ्युपैति सरस्वतीमाविति प्रोषित
यववचारेण यव । स्यात् कचिः कवचध्वनौ कचां
जावते कचकवाध्वनौ रच । आमनेत् कुकुनिध्वनौ
प्रियः सौदगं कटकध्वनौ दधि । एवं प्रकारा बहुवो
ऽपरेऽपि प्रयासदीप्ता वचिनोजनानाम् । भवन्ति शब्दाः
अनु तेन केचिदकारमिदम् । अनु कचपीवा ।
इति काचध्वनिभेदश्चकुनम् । इति नरेभ्यो
कुनिमिं पुराचर्यामिं बहुलं वचिपिण्डबुद्ध्या ।
तदुच्यते वंपति येन काचा वदन्ति नित्यं वचिबाल-
तटाः । अदन्तिचक्षां दिशि वल काकैर्दुतो भवेत् क्षीर-
तव प्रभूत । गत्वा निष्ठते इहनि तल काका निम-
न्मचीवा वचिपिण्डभोज्ये । प्रातस्तत क्षीरतरोरधक्षा-
द्वियोध्य वियेत च मोक्षवेन । सुनिप्रदेवे अतरस्रमस्य
मध्ये इवेत् अङ्गभुरारिभानू । इन्द्राग्निवैवसतवाह-
र्षानलवेधनादुद्विषेयवभ्यु । अन्धज वेददृष्टि
मज्जा क्रमेण बाह्यमपि लोभयाहान् । नवोवुतः सम-
वेध वज्राद्विजामिधाने प्रयतो ननुष्य । अर्थायनवेध-
युधभूयनेवेद्यदीपावतद्विषयामिः । आनञ्ज, काका-
काचवचिपिण्डानाध्याय तत्प्राक्रमयन्मुञ्जा । अत
अदन् वचिनाज्जवित्तं यन्नेच दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम् ।
“उदीर्य काचं कामनावस्यत इतः प्रदेवे अरदक चेत् ।

स्तब्धोक्तताङ्गश्च शुभाशुभायं चञ्चलशेषिचलपाणि-
पाद । पूर्वेण स्वादन् सुखविनष्टद्विं करोति वज्रे
दिशि वज्रिभोतिम् । काकोऽधेनाशं दिशि दक्षिणस्यौ
नैर्हृत्यदिगोपरतत्त्वदिष्टः । जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-
र्वायोर्दिशीतिप्रभावत्त्वदिष्टः । सौम्ये सुखारोग्यसमी-
हितार्थमीशानदेशे वितरत्वभोष्टम् । बलो विलुप्ते करटैः
समन्तात् कार्यं विमिश्रं परिभावनीयम् । बलिं विकीर्योपि
न भक्षयन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति । क्षीरद्रुमा-
रामचतुष्पथेषु, सरित्समीपे विदशाख्येषु । देवो
बलिभूतादिनाष्टमीमुकुत्समापदध्योदनतण्डुलाद्यैः । इति
काकबलिदानयज्ञः । “पिण्डत्रयस्याय विधानमेतदाख्या-
यते यत् किञ्च नारदाद्यैः । इष्टं सुनीन्द्रैरशुभ-
शुभञ्च यथावदक्षिन्तु कथयन्ति काकाः । गत्वा शुभेऽङ्ग-
प्रहरे चतुर्थे देशेषु पूर्वप्रतिपादितेषु । नरेण पिण्ड-
त्रयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः ।
ततः प्रभाते ह्युपसिष्य भूमिं तस्याञ्च पूर्वोदितमन्त्र-
शुक्ला । ब्रह्माच्युतेथापपतिलोकपाळा काकाश्च पुंसां
क्रमतोऽङ्गीनीयाः । दध्योदनाद्येर्विहितं निवेश्य
पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये । आभ्यर्चयेदक्षतपुष्-
पूष्पैर्नोहरैर्यत्नपरो मनुष्यः । तेषु क्षिपेत् प्राग्दिग-
सुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये । रुम्य, तथा
क्षौद्रव्यं तृतीये, शेषं च कुर्याद्वलिपिण्डत्रयस्यम् ।
विःसप्रक्षालो विमिश्रेणपिण्डे पिण्डा निवेश्या बलिभो-
जनेभ्यः । मन्त्रोक्तमावाहनतोपितेभ्यः कार्यं विधा-
याऽपसरत्ततश्च । काकेन भुक्ते सप्तवर्षपिण्डे ज्ञेय नरेणो-
त्तममात्मकार्यम् । भुक्ते सूर्ये षड् मध्यमं स्याद्भुक्ते च
क्षौत्रे त्वधमं प्रदिष्टम् । विशादवाण्डविवाहवृष्टिसेमाश्व-
बिन्ताज्विभोगरोगाः । सप्तामसेशान्द्रपकार्यदेशा-
स्तदाद्योऽस्मिन् परिभावनीया । चेष्टां सुरामा विद-
धाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपल्लस्रैः । शोवा
तथोक्तां कुरुते सशब्दं स्थानं मनोक्तं त्रयति द्रुमञ्च ।
एवंविधां यो विदधाति चेष्टां पिण्डं समादाय शुभं
खगोऽसौ । क्षमीपकार्यादधिकं करोति चेष्टाविपर्या-
सतयान्यथात्वम् । पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
शान्तं दिशं गच्छति काकपक्षी । पूर्वं फलं तत्
कुरुते नराणां विभीषिते वस्तुनि वलं तत् । काको
गृहीत्वा यदि मुखपिण्डं प्रयाति दीप्ता ककुभं वदामीम् ।
आवत्तमं कार्यं फलं प्रदह्ये ततः समस्तं विनिहन्त्य-

वश्यम् । द्वितीयकं यद्यपिह्य पिण्डम् प्रदीयते शान्त-
दिगान्तयेण । फलं तदानीं शुभदं नराणां याच्यं खगो
जल्पति कार्यजातम् । काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीप्ता ककुभं वदन्ति । कार्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे । इति बलिदाने पिण्ड-
त्रयश्रुतम् । “महर्षयो वायसशाकुनस्य वदन्ति सारा-
दपि सारभूतम् । पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेतदाख्यायते
कार्यं विनिश्चयार्थम् । शुभेऽङ्गि काकानधिवार्य सायं
पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते । यत्काकमोक्षानि
समस्तवक्ष्यादाय यायाद् बहिरप्रसक्तः । एकान्तदेशे
तरुपार्श्वभूमौ ऋद्धोमयाभ्यासपलेपितायाम् । सत्पञ्च-
गव्येन समुक्षितायां सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् ।
विधाय पूजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टाक्षपि दिक्षु
देवम् । मन्त्रेण सर्पिर्दधिमिश्रितेन पिण्डाष्टकं प्राग्दि-
गनुक्रमेण । पक्षीन्द्रवज्रान्तकराजसेन्द्रान् विष्णुं
विरिञ्चिं धनदं महेशम् । पूर्वोदिकाशक्रमयोजितेभु-
न्यस्येत् क्रमादष्ट पिण्डकेषु । मनोयुतैस्तान् प्रक्ष-
वैच सख्यास्ततोऽङ्गीवेशचिजनाममन्त्रैः । क्षर्षासनासे-
पनपुष्पपूष्पैर्नैवेद्यादीपाक्षतदक्षिणाभिः । आभ्यर्चितेभ्यो
विधिनोदितेन पिण्डाष्टकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः । मन्त्रेण
संमन्त्र्य निवेदनाय कार्यं विचिन्त्यापसरेञ्च क्षिञ्चित् ।
काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते तितन् व्रजन् वापि भवेत्
क्षतार्थः । उद्देश्योक्तौ विफलं प्रयाणे, हानिः
कलिर्वा भवति द्वितीये । यास्ये रुगापङ्कजस्यस्यः स्युः
पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेपु । स्याद्द्वैतवेऽमीष्टमकट-
साध्यं भवेत् प्रयासो विफलश्च पठे । नास्तीह तस्मि-
न्प्रथमे कार्यं भुक्ते न यत् सिञ्चति सौम्यपिण्डे ।
सन्नापशौको विफला च यात्रा पिण्डेऽष्टमे वायसमक्षिते
च । पिण्डं न गृह्णात्यय वा न भुङ्क्ते चक्षुनक्षैर्विनि-
पति द्विजो यः । कार्येषु सर्वेषु च न प्रयस्यो जयीति
घोरं समरं च पुंसाम्” ।

काकरुहा स्त्री काकरय रोहति अन्तरीक्षे गृह्णन्त्यतया
जायते । (परगाढा) वन्साकट्ये त्रिका० १

काकरुक पु० कुर्याति करोति क-ऊक कोः कादेशः । १क्षो-
जिते स्त्रीजितस्य स्त्रीमतात्तरादेव कुर्याति कुर्यात्-
चात्वम् । २निर्दिष्टे ३दिनमन्त्रे ४मीरी च लि० । तेषां
कुर्यातावरणात् तथात्वम् । करणे ऊक । ५दन्त्रे पु० ।
दन्त्रेन वरीचरुक्ता कुर्यातत्वात् तद्ध तथात्वम् ।

काकेन लूयते लू-खिदि कर्मणि किप् लस्य रः संज्ञायां
कन् । द्वेपेचके पु स्त्री हेमच० । तस्य काकच्छेद्या-
त्तयात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काकल न० ईषत् कसो यस्मात् को कादेशः । १।पीवास्थे सप्ततमदेशे
(टुटि) त्रिका० । ततो वा कप् । तत्रार्थे पु० हेमच० । “एकः
काकलके नासायाश्च” इति शरीरस्थसन्धिकथने “एकैका
काकलकगलयोः” इति येशीषस्थानोक्तौ च सुश्रु०
केति कलो यस्य । २।शेषकाके पु स्त्री गन्द्० स्त्रियां ङीप् ।
ईषत् क जलं लाति छा-क संज्ञाया कन् । षट्क-
धान्यभेदे तस्य मज्जलानिष्पत्त्यात्तयात्वम् । “षट्क-
कङ्कु कृष्टु गन्द्कपीतकप्रसोदककाकलकासनपुष्पकमहा-
ष्टिकचूर्णककुरवकचोदार्कप्रभृतयः षट्काः” सुश्रु० ।
“गर्भस्या एव ये पाकं यान्ति ते षट्का भवताः” । भाव-
प्रका० षट्कलक्षणसङ्गा तद्गुणा दर्शिता यथा—
“षट्का” मधुराः शीताः सघ्नो बहुवर्चसः । वातपित्त-
प्रशमनाः शास्त्रिभिः सङ्गता गुणैः” इति एवं सुश्रुतेऽपि ।

काकलि(ली) स्त्री कर्क-इन् ईषत् कलि कोः कादेशः ।
खदिकारान्तरात् वा ङीप् । खल्लमधुरास्तु तद्ध्वनौ अमरः
“सङ्कारिकित्तलयमकरन्दालादनरक्तकण्टानां मधुरक-
कण्टानां काकलीकलकथेन” दण्डु० । “उन्नीषन्
मधुगन्धज्वलमधुप्याधूतभूताङ्गु रक्तीकृत्कोकिलकाकलीकल
कलैरुद्गोर्णकण्ठवरा” सा० द० । काकलं गलस्योन्न-
तप्रदेशाकार अक्षयस्य अयं गौरा० ङीप् । काकलाकारे-
२।स्येयसाधने पदार्थे “कण्ठिष्ठकाकलीसंदृशकपुरुष
श्रीर्षकयोगचूर्णयोगवर्त्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदोषमात्र-
मन्धमकरमकमभ्यत्यनेकोपकरणयुक्तोगत्वा कस्यचित्-
ज्ज्वरस्य सट्ठे सन्नि खित्वा” दण्डु० । काकं काक-
वर्णमर्धफले जाति छा-क गौरा० ङीप् । २।शुश्रूषायाम् ।
“काकलीमूलं शुश्रूषामूलम्” ज्यो०त० र० ।

काकलीद्राक्षा स्त्री काकलीय द्रुक्षा द्राक्षा । अवीजायाम्
क्षुद्रद्राक्षायाम् (किष्मिन्) राजनि० । “अवीजाय्या खल्लतरा
गोक्षनीसदृशैर्गुणैः” भावप्र० । गोक्षनीगन्द् तद्गुणा द्रुक्षा ।

काकलीरव पुं स्त्री काकली मधुराव्यञ्जो रवो यस्य ।
१।कोकिले राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कर्म० ।
२।काकलीरुमे रते पु० । काकलीकलादयोऽप्यत्र ।

काकवल्लभा स्त्री इत० । काकजम्बुके राजनि० । [राजनि०
काकवल्लरी स्त्री काकमित्रा वल्लरी शाक० त० । खल्लवल्गाम्
काकशिम्वी स्त्री काकमित्रा शिम्वी । काकतण्डुलाम् राजनि० ।

काकशीर्ष पु० काक शीर्षेऽप्येऽस्याः । वकटके जटाधरः ।
काकस्य तदप्ये वायव्योऽप्येऽस्याः तयात्वम् ।

काकस्त्री च० काकस्य स्त्रीय भावत्वात् । वकटके वद्वि० ।
काकस्मूर्ज पु० काक स्मूर्जत्वत्, स्मूर्ज-आधारे षच् ।
काकतिन्दु के राजनि० ।

काका स्त्री ईषत् कं जलमल, काक काकाकारोऽस्यस्य
अयं वा । १।काकनासाद्वे २।काकोऽस्या ३।काकजङ्गा-
याम् ४।शुश्रूषायाम् ५।मज्जपाम् (काकोऽम्बरिकाभास) ६।काक-
साध्याश्च भेदि० ।

काकाक्षिगोलकन्याय पु० काकस्याक्षिगोलकमिव न्यायः ।
काकस्य एकं चक्षुर्यथा सम्यगोचरे पर्यायेण षच् ।
कार्यकारकमेवनेकसोभयसंभवश्चापके न्याये ।

काकाङ्गी स्त्री काकसाङ्गं जङ्घेवाकारोऽस्याः वा ङीप् ।
काकजङ्घाद्वे अमरः । पक्षे टाप् काकाङ्गा तत्रार्थे
रमानायः ।

काकाक्षी स्त्री काकं तज्जङ्घाकारमञ्जति गच्छति कनृच-
गती अयं गौरा० ङीप्, पा०, सुग्व० षच् ईप् । काक-
जङ्घाद्वे गन्द्० रत्ना० ।

काकाङ्ग पु० काक्या अङ्ग इव फलं बलाः उं वत् । १।महा-
निम्बे तस्य गुणादि सुश्रुतेऽनोक्तं यथा “भावेः बभान
फलमात्रमुपसक्तञ्च काकाङ्गफलं तथैव” । २।कोकशिम्व्याम्
स्त्री गौरा० ङीप् तदन्त ३।महाङ्गोतिष्ठत्वां राजनि० ।
ईत० । ४।काक्याअङ्गे इत० ।

काकाङ्गलीला स्त्री काकाङ्गस्य दला उपमा फले बल
प्रभो० तद्योय० । कोकशिम्व्याम् राजनि० ।

काकादनी स्त्री काकैरव्यतेऽसौ अद-कर्मणि खलुट् ईत०
ङीप् १।शुश्रूषायाम् गन्द्० । २।श्वेतशुश्रूषायां राजनि०
३।कुलिङ्कद्वे (कुलियाखाडा) वृक्षे रत्नमा० । “मद्योनात्र-
मारकशुश्रूषाकाकादनीमूलकल्लकं पाययेत्” सुश्रु० इवञ्च
सुश्रुते “काळेयकायुरतिचपरीत्याद्युपक्रमे” “सुषम काका-
दनीलाङ्गुलीलादिना” “समायेन ज्ञेयप्रशमनो वर्म”
इति ज्ञेयप्रशमनयोक्ता ।

काकायु पु० काकस्यायुर्वेत्त्वात् । खल्लवल्गोद्वे गन्द्० वि० ।
काकार ति० क जलमाकिरति आ+कृ-अच् । जलसायिणि ।
स्त्रियां टाप् सुग्व० षच् ईप् इति भेदः ।

काकारि पु० काकोऽरिरस्य । पेचके । हेमच० ।
काकाल पुं स्त्री केति गन्द् कलते रीति कल-अच् ।
शेषकाके गन्द्० रत्नमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काकि पुंस्त्री काकस्यापत्यम् वा इज् । काकापत्ये स्त्रियां ङीप् ।
पक्षे वाकिना० फिज् कुक् च । काककायनि तदर्थे
पुंस्त्री । स्त्रियां ङीप् ।

काकिणी स्त्री “काकिणी च चतुर्भागे माषकस्य पणस्य
च” शु० त० भारदोक्ते १ माषकचतुर्थभागे २ पणचतुर्थभागे
च । “घराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनी (पी) ताय
पण्यतसः” इति लोला० । “तस्मात् पणं काकिणी वा
फलं उपपन्नमपि वा । प्रदद्यात् दक्षिणां यद्ये यया स
सफलो भवेत्” शु० त० पृष्ठ० । स्वार्थे कन् । काकिणिका
तत्प्राये “कविच्छित्त्यव्यवहारेण यत्किञ्चिद्व्यवसनेभ्यो वा
काकिणिकामात्मम्” भाग० २, १४, २ ।

काकिनी स्त्री १ पणपादे २ मानपादे ३ घराटके च भेदि० ।
मानपादः निवर्त्तनपाद इति केचित् (चारिकाठा) माष-
पाद इत्येव पाठो न्यायः काकिणीशब्ददर्शितभारद-
वाक्यकथाकृतत्वात्

काकिल पु० ईपत् किरति कृ-क कोः कादेशः रस लः ।
गलस्योच्चतदेये (टुंठि) शब्दमा० ।

काकी स्त्री काक+जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । १ काकयोषिति
काकशरीरात् २ वायवीयतायाम् ३ काकोत्प्लाव शब्दवि०
काकु स्त्री कक-उक् । १ शोकमीत्यादिभिर्धनेर्विकारे, अच-
क्षारपक्षिरे २ निरुद्धार्थकलके गजादौ शब्दे च । “कामे-
काले सा रसिका काकुस्तेन” सा० द० । “प्रविजगदुरकाकु
त्रावका स्निग्धकरुणा” भाष० । सा० द० “वक्तृबोध्य
वाक्यानामन्यसन्निधिशिष्ययोः । प्रस्तावदेशकानां काको
चेष्टादिकस्य च । यैश्चिच्छादन्यमर्थं या बोधयेत्
सार्थसम्भवा” इति व्यञ्जनाहेतून् निर्दिश्य “मित्रकरुण-
ध्वनिधीरं काकुरित्यभिधीयते” काकुं लक्षयित्वा
उदा० “गुरुपरतन्त्रतया पत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अतिकुलकोकिञ्चलितैर्भयति ससिः सुरभिगमयेऽधौ”
नैप्यति अपि तर्हि रोषमेवेति काका व्यज्यते” इत्युक्तम् ।

काकुत्स्य पुं स्त्री ककुत्स्यस्य पश्यापत्यं शिवा० धण् । ककुत्स्य-
स्यार्थे स्त्रियां ङीप् । ककुत्स्यशब्दे विष्टतिः “काकुत्स्य-
स्यमाहोदयतां नृपाशाम्” “त निनिपिप्य काकुत्स्यो दुरा
दूषयति स्त्रोम्” “कसज्जनेन काकुत्स्य मयुक्तमय
दूषयम्” रघुः । “काकुत्स्य ईशकयमान आस” भट्टिः
काकुद न० काकुं ददाति दा-क लप० स० । तादुनि अमरः
तादुना पाकुशारकात् तस्य तपात्तम् “उद्भिषां काकुदस्य”
भा० वृद्ध० अस्मान्नलोपः “उद्भाकुद, विभाकुद” सि०

कौ० “पूर्णाहिभाषा” पा० वज्रग्रीहौ वाऽन्यलोपः ।
पूर्णाकाकुत् पूर्वकाकुदः ।

काकुभ लि० ककुभ इदं उत्था० अज् । १ ककुप्छन्दस्को
मगाथादौ । २ दिक्सेम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् । ककुभो-
ऽपत्यम् शिवा० धण् । तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
काकीत्तु पु० काकमीपञ्जलमतं कोः कादेशः कर्मधा० ।
(नलखागुडा) १ दणभेदे तिका० २ कायभेदे राजनि० ।
काकीन्दु पु० काकस्य इन्दुरिपाह्लादकत्वात् काकस्य प्रिय-
सिन्दुः प्रो० वा । (नाकडाकेन्दु) कुलिकटके अमरः ।
काकीष्ट पु० ईत० । निम्बटके राजनि० ।

काकोचिक पु० ईपत् कोची शब्दोची कुच-णिनि स्वार्थे
कन् (कुँचे) मत्स्यभेदे फनभावे काकोचिन् इत्यपि
तत्र हारा० पु० । हारावल्यां “काकोचिकस्तु काको-
चीत्यत्र पुंसाश्चर्त्यात् पुंस्त्वमेव न्यायम् । ईकारान्तत्वं
भ्रमेण शब्दकलद्रुमे स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी ।

काकोडु(दु)स्वर पु० काकमीपञ्जलमतं कर्म० काकस्य प्रिय-
उड(दु)स्वरो वा । (कोडाडुमर) ईउ(डु)स्वरभेदे शब्द-
रत्ना० । स्वार्थे कन् अत इत्थम् स्वार्थिकप्रत्ययस्य
प्रकृतिविक्रयतिक्रमः । काकोडु(दु)स्वरिकाप्यत्र स्त्री
अमरः । “तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोडु(दु)स्वरि-
कारसम्” “काकोडु(दु)स्वरिकागोजीपत् विंशत्येदष्टकं”
छन्द० । काकोडु(दु)स्वरिका फल्गुर्नक्षत्रपूर्वमेकदा”
मरुपूष्यमरुत् तिका यीतदा त्वरा जगेत् । कफपित्त
त्रणश्चित्तकुण्डपाण्डुर्यः कामवाः” इति भावप्र० तद्गुण-
पर्यायोक्तिः ।

काकोदर पुंस्त्री कुक्षितं कुटिलसकति अक-यक्रमतौ अच् कोः
कादेशः काकसुदरं यस्य । १ सुपे अमर स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् तस्य उरसा कुटिलगामित्वात्तथात्वम् “काको-
दरोवेन विनीतदर्पः” राघवपाण्डुरीयम् ।

काकोल पु० काकयति लोचयति कक-लौले णिङ्-
भा० लोड काकेन उल्लास्य ण्यतेऽस्य उद्गु-ल्लो-
पजये आधारे क प्रो० वा । १ नरकभेदे “महा-
नरककाकोलस्य संजीवनमहायसम्” नरकभेदकोशने
भट्ट, काकोलं यस्य कार्यमध्यते” भा० वि० ।
२ जलमाकोलति आनन्द-संस्थाने अण् उप० स० ।
३ कुम्भकारे तस्य घटनिष्ठादिन जलसंस्थानकरपा-
त्तत्वात् । कक-लौले स्वार्थे णिङ् भा० लोड ।
४ श्लोषकाके पुंस्त्री भेदि० स्त्रियां जातित्वात्

होय । “वकञ्चैव वकायाञ्च काकोलं वकरोटकम्”
 व्यभक्ष्यमासोक्तौ मरुः । “कचविह्वं वकाकोलं कुररं
 रज्जुदागकम्” व्यभक्ष्यमासोक्तौ याच । रैवत् कोक्षति
 कुल-सुप्राने करणे घञ् को कादेशः । “काकोलस-
 पतेज स्यात् लण्णच्छवि मङ्गादिपम् वैद्यकोक्तञ्च कणे ४ विभ-
 भेदे अमरः ५ सपे वैञ्चकरभेदे पु स्त्री गन्तरत्नां स्त्रियां
 लातित्वात् ङीप् । काकोलीनामोषधौ पु० घरेषो ।
 काकोली स्त्री काकोल+गौरा० ङीप् । “लोवकर्मभक्तौ
 भेदे काकोली अत्रिह्रिक्ते । अटमगौऽटमिर्ह्र्यै-
 कथितयखादिभि ” इति भावमकायोक्ताटवर्गान्तर्गते
 कताभेदे तद्धेदसदृश्यगुणादिक भावप्र० उक्तं यथा
 “जायते क्षीरकाकोली मङ्गामेदोद्भवस्ये । यत्न स्यात्
 क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते । पीवरोष-
 हयः कन्दः क्षीर सति नम्रवान् । सा मोक्ता
 क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् । यथा किञ्चिद्-
 भवेत् लण्णा भेदोऽयस्यमयोरपि । काकोली वायव्योक्षी च
 पीरा कावस्त्रिका तथा । सा शुक्ला क्षीरकाकोली दयस्या
 क्षीरवत्त्रिका । कथिता क्षीरिणी वारा क्षीरयुक्ता पय-
 सिनी । काकोलीयुगलं शीतं युक्तञ्च मधुरं शुद्धं दृश्यं
 वातदाह्रासपित्तघोषज्वरपङ्कम्” । “सोमामृताश्चमन्वाद्य
 काकोल्यादौ गन्धे तथा । क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्तयो-
 रोपणा स्यता ” । “समङ्गा सोमहरणा सोमवल्का स-
 चन्दना । काकोल्यादिश्च कल्क स्यात् प्रशस्तोऽग्रणोपणे” ।
 “ष्टन्निपण्यात्मगुणा च हरिद्रे कावती सिता । काको-
 ल्यादिश्च योष्य स्यात् प्रशस्तोरोपणे हते” इति च सुश्रु० ।
 काकोलूक न० काकश्च उलूकश्च गान्धितिकविरोधित्वात् सभा-
 हारद्वय । काकोलूकसमाहारे तत कैरे घञ् । काको-
 लूकिका तयोर्वैरे स्त्री । काकोलूकमधिकृत्य कतोपन्य-
 “द्वन्धाच्छ ” पा० काकोलूकीय तयोराख्यानं तच्च भा०
 सौ० १ अ० स्थितं यथा--

“सुप्तेषु तेषु काकेषु विश्रब्धेषु समन्ततः । सोऽपश्यत् सङ्घ-
 सायान्मूलकं चोरदर्शनम् । सङ्घास्रम सङ्घाकायं हृत्पिच्छं
 वक्षुपिङ्गलम् । सुदर्षघोषानखर सुपर्णमिव नेनितम् ।
 सोऽथ गच्छं नृदं कृत्वा क्षीयमान इवाखण्डजः । न्यपो-
 धस्य ततः शाखं मार्धवासाय भारत ! शशिपत्य त
 शाखाया न्यपोधस्य विहङ्गमः । सुप्रान् जघान सुव-
 हूत वायवान् वायमानकः । केवाञ्चिद्विहङ्गम् पणा-
 ष्ठिरांसि च वक्तुं ह । अरणाञ्चैव केवाञ्चिद्विहङ्गं अर-

वायुधम् । अथेनाहृत्य वक्षान् वेऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।
 तेषां यरोरावयवैः यरोरैश्च विशास्यते । । न्यपोधनखण्डं
 सर्वं सञ्चक्ष्यं सर्वतोऽभवत् । तांस्तु कृत्वा ततः काकान्
 कौशिकोऽदितोऽभवत् । प्रतिकृत्य यवाकामं वक्षून्
 यत्तु सूदना” ।

काकोल्यादि पु० सुश्रुतोक्ते काकोलीप्रभृतौ लोपधिनये
 स च गणः “काकोलीक्षीरकाकोलीजोवकर्षमकस्यपथी-
 नासपथीभेदामङ्गामेदाक्षिरज्जुकाकटस्थीदमाक्षीरीपञ्च-
 कप्रपीरुक्षीरकविह्विह्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्चेति”
 “काकोल्यादिरय पित्तयोश्चितानिहनाशनं जीवन्तो
 हं हृष्यो हृष्यं कान्धश्चैवकरसपा” ।

काकोलक पु० काकलोत् इव कावति कै-क । सुश्रुतोक्ते
 कश्चिद्वन्वाकतिभेदे “तत्र समासेन पञ्चदश कश्चिद्वन्वाकतयः”
 इत्युपक्रमे । नेमिसन्धानक इत्यादिना “वटिकश्च काकोलक”
 इत्यन्तेन विभज्य “निर्मासश्चिप्रात्ययोश्चितपात्रि-
 काकोलकपालिरिति” सुश्रु० वर्णितम् ।

कात्त काङ्गणे इदित् आ० वक० सेट् । काङ्गति
 काङ्गलीत् चकाङ्ग काङ्गा प्रविकाङ्गति । “न शोचति
 न काङ्गति” गीता “काङ्गवत् गतिरुत्तमा” मरु ।
 अस्याङ्गनेपदित्वमिच्छन्ति । “न काङ्गे विजय लब्धः !”
 गीता “काङ्गलावहे हारपतेऽवगाताम्” भा० प० १० ६२२ ।
 “नाङ्ग भूयो वरकाङ्गे” भा० अतु० ७ ६६ भा० व० २ १२५ ।
 अतु+कातुलोभ्येन मार्यने । “अतः प्रियचेदतुकाङ्गं से त्वम्”
 अभि+आभिस्तथ्येन मार्यने “अन्वर्थमभिकाङ्गाभि स्तन्यां
 वरयूयने” रामा० ।

आ+अव्यङ्गप्रार्थने रामाभिप्रेकमाकाङ्क्षाकाङ्गुदव रनेः”
 रामा० । “भीरेव कन्या पितृराचकाङ्गं” रघु । “आका-
 ङ्गेव तदुपुत्तया नैव गन्तुं समर्था” पदाङ्गुदवत् ।
 प्रति+आ प्रत्यागामात् । “इहैव फलमाशौचं प्रत्याकाङ्क्षत
 सर्वगम्” भा० आ० ४८५ ।

प्रति+प्रतिरूपतयाभिभाषे । “त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव
 कर्षका” रामा० ।

कात्त पु० कुत्तितमन्त्रत “का पञ्चदशो” पा० को० कादेशः ।
 कटाक्षे लिका० । “आकाकाकोन्मोक्षोदूरत् कासेषा-
 नादरेणितः” मट्टि० ।

का(क्षी)क्षी स्त्री कक्षे(क्षे) भव० कक्ष ङीप् । १ तत्रिकायाम्
 (अरहर) २ क्षीराष्टुदितिकाया भेदः । ३ कक्ष(क)
 भवमाने ति० ।

काचीव पु० दीपम् जीवति जीव-विष्-यम् कोः कादेश ।
 १ गोभाज्जदृष्टे अमरः २ गौतमात् श्रुत्यामीषीभ्यां
 ज्ञाने पुत्रभेदे । “श्रुत्या गौतमो यत्र महात्मा सवि-
 तगतः । श्रीगौतम्यामलनयन् काचीवाद्यान् सुतान् मृनि”
 भा० ग० १० १० १० मगधेयवर्गमे । खड्गम् । काचीवकोऽपि
 गोभाज्जदृष्टे पु० यद्वचः०

काचीवत् पु० दीर्घतमस अदेः श्रुत्यादामृतपये पुत्रभेदे तदनु-
 पत्तिवया “गौतमादिभि पुत्रैर्विद्वा उदुपेन गङ्गा-
 भति नि निम्रं दीर्घतममुपक्रम्य” भा० का० १० ४ अ०
 उक्ता यदा “तन्त राजा बलिष्ठांम सव्यधर्म्मपिपारदः ।
 अयमस्तमज्जगतः ज्योतसाभ्यामनागतम् । जपाद् चैनं
 धर्म्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः । ज्ञात्वा चैनं स वमे-
 ष्य पुत्रान् भरतर्षभ । । मन्त्रार्थं महाभाग ! भार्यासु
 मम मानदः । । सुतान् धर्म्माद्युपलक्षणैरुपादयित्तमर्हसि ।
 एषुक्त्वा स तेजसो नं तथेत्युक्त्वाञ्जलि । तस्यै स
 राजा सां भार्यां सुदेन्यां प्राहिणोत्तदा । अयं हृष्ट
 नं मत्वा न सा देवी जगाम ह । स्नात्वा धात्रेयिका
 तस्यै हृष्टाय प्राहिणोत्तदा । तस्यां काचीवदादीन् स
 श्रुतयोकादविर्भवी । जनयामास धर्म्मात्मा पुत्रानेका-
 दशैव य । काचीवदादीन् पुत्रांश्चान् हृष्टा मन्वीजधोदतः ।
 एषाञ्च तस्मिन् राजा ममेव इति भारत । नेलुगाञ्च

“काचीव काचीवती चाम्य भार्या परमवन्मता । गङ्गा
 नाम मत्तयेन्द्र । रुमेवासहस्री भुवि । कामयामासहस्री च
 परस्परमिति श्रुतम् । स तस्या कामवन्मसो यक्षण्या
 सन्पद्यत । तेनाचिरेण कासेन जगामास्तमिवाशुमान् ।
 तस्मिन् प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्यास्य भगदुशिता । अशुता
 पुरुषव्यास । विलसामेति न श्रुतम् । भद्रा परमदुःखात्तं
 तस्मिन्मोह जनाधिप । । मन्त्रोवाच । नारी परमधर्म्मस्य !
 कस्यां मर्त्तुविनाशता । पतिं विना जीवति या न सा
 जीवति दुःखिता । पतिं विना मृतं प्रियो नार्याः
 क्षत्रियपुङ्गव । । तस्मिन् गन्तुमिच्छामि प्रकीदन् नयस्य
 माम् । तया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
 प्रसादं कुरु मे राजक्षितस्त्रुणं नयस्व माम् । पृष्ठतोऽनुग-
 मिष्यामि समेषु विषमेषु च । त्वामहं नरमार्द्द्वीन !
 गच्छन्मनिवर्त्तिनम् । कायेवात्तुगता राजन् ! सुततं वग-
 धर्त्तिनी । भविष्यामि नरव्यास । मित्वं प्रियङ्गिते रता ।
 अद्यामभति सा राजन् । कथा हृदयगोपयाः । व्याध-
 योऽभिर्भाष्यन्ति त्वाष्टते सुप्रदेक्ष्य । । अभाष्यवा मया
 नूनं विमुक्ताः सुहृत्चारिणः । तेन मे विप्रयोगोऽय-
 सपपन्नस्याया सह । विप्रमुक्ता तु या मया सुहृत्तमपि
 जीवति । इ स जीवति सा पापा नरकस्येव साधिर । ।
 संयुक्ता विप्रगताश्च पश्यदेहे जगता मया । तदिदं

य वा । लेखनाधारे पत्रभेदे तस्य लक्षणपर्यन्तस्यादिदाना-
धारत्वात् तेन शुद्धत्वाच्च तथात्वम् । “भूजे वा वधने रक्ते
ज्यौमे वा तालपत्रके । कागदे याऽष्टगन्धेन पञ्चगन्धेन
वा पुनः । त्रिगन्धेनैकगन्धेन विविक्त्य धारवेक्षर”
मन्त्रकल्पद्रुमे हस्तमूलकवचम् ।

काचिन् पु० रूपदग्नि को० कादेश्च । रूपदग्नौ मुख्य० ।
काङ्क्षा स्त्री काचि-भावे ण्य । अभिज्ञापे “उद्गारगुणावपि भक्त
काङ्क्षा” सुश्रु० ।

काङ्क्षिन् लि० काचि-णिनि । अभिज्ञापिणि “देवा अप्यस्य
रूपस्य निवृत्त्य दर्शनकाङ्क्षिण” गीता क्रियां ङीप् । तदा-
श्वसिहि भद्रं ते भव त्व दासकाङ्क्षिणी” रामा० ।

काङ्क्षा स्त्री कुत्सिकमद्रमस्याः । वराटिकायाम् गृह्य० ।
काच दीप्तौ लक० बन्धने सक० इदिद् स्था० व्यास० सेट् ।
काचते व्यकाङ्क्षिष्ट चकाङ्क्षे प्रणिष्ठाचते ।

काच न० कच्यतेऽनेन कच बन्धने करणे यञ्जु न कृत्वा ।
(भोम) विकृते तस्य बन्धहेतुत्वात्तथात्वम् । काच. चार-
मृत्तिकाऽस्त्यस्याकरत्वेन व्यच् । चारमृत्तिकोद्भव इत्य-
वभेदे (काञ्चालोन) । राजनि० । इतन्नाधने मृत्ति-
काभेदे पु० । (चारीभाटी) अमरः । श्रियन्ते (शिका)
धूमणिभेदे (काच) सेटि० । “आकरे मञ्जरागाथा जन्म
काचमये कृतः” काचः काचः अर्धमणिः” उद्भटः ।
काचश्च सुश्रुते अतृणस्रतयोक्तौ यथा-

“अतृणस्रताणि त्वत्स्मारस्फटिककाचकुर्वन्दिजसौकाञ्चि-
चारमृत्तगोत्रीशेषाभिकामाकपत्रकरीरमाञ्जुलय” इति ।
“शिशूनां यस्मिन् रूपा यस्याभावे च योजयेत् ।
त्वक्चारादिवर्तर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्” इति
तदुपयोगविषयसत्त्वोक्त । “पानीय पानकं मद्य
मृणस्येषु प्रदापयेत् । काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु
शुभेषु च” “काचाश्चकोषान् पटलाश्च घोराण् उपपञ्च
हृन्मृगमस्ययोगैः” सुश्रु० । इनेत्ररोगभेदे तत्र
ज्वादि सुश्रुते उक्तं यथा-

“तिमिराख्यं स यो दोषश्चतुर्थं पटलं गत । रुषस्त्रि
सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति कश्चित् । आक्षिप्य तमो-
भूते नातिरुद्धे महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ अन्त-
रिक्षे च विद्युतः । निर्मलानि च तेजासि आजिष्णु ग्रीव-
पश्यति । स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचवर्जितः”
व्याकृतमेतत् भावप्र० यथा “यो दोषोनेत्ररोगः चतुर्थं पटल
वाद्य पटलं गत स तिमिराख्य तिमिरदर्शनेन तिमिर-

मस्यास्तीति तिमिरः अर्थस्यादित्वात् व्यच् । तस्य
लक्षणमाह रुषहीत्यादि सर्वतो दृष्टिं । लिङ्गनाश इति
कश्चित् तन्नाशरे लिङ्गनाशवर्जितः । तस्य निरुक्षिच ।
लिङ्गनाशे प्रायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टितेज तस्य नाशोऽ-
प्यिति लिङ्गनाश । आक्षिप्य तिमिरेऽपि तमोभूते
तमस्तुल्ये अत्र भूतशब्दस्तुत्यार्थ “भूत प्राप्यतीते हने”
इत्यमरात् नातिरुद्धे अप्रौढे नने, चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ
च पश्यति अन्तरिक्षे अन्तरिक्षस्य प्रकाशमवत्येन तमो-
ऽभिभवात् तेजासि आग्रादेः आजिष्णूनि रज-
सुवर्णादीनि । आक्षिन् प्रौढे चिरजे चन्द्रादीनामपि न
पश्यतीत्यायव । नीलिकाकाचवर्जितः नीलिका कविति
नामान्तराभ्यां युक्तः” । तन्निदानादि दृष्टिरोगभेदे
वक्ष्यते । स्वार्थे कन् काचकोऽप्युक्ताः ।

काचन न० कच-बन्धने स्वार्थे चिच्-भावे ल्युट् ।

उल्लाकादिबन्धने लिङ्गा० । स्वार्थे कन् । काचनक तत्तात्त्रे
हारा० । का+चन सुश्रु० । २ कचकस्यान्वितावां
किम्पदार्थस्त्वित्याम् व्यच्० । “अङ्गुला काचन
कचका अङ्गु मया तेनाक्षि ताताधिकः” प्रमोदच०

काचनकिन् पु० काचनकनकस्य इति । लेखपत्रे ङटा०

तस्य काचनकरूपबन्धनवत्त्वात् तथात्वम् । [पात्रे लिङ्गा०]

काचभाजन न० काचमयं भाजनम् । (काचेरवाहन) काच-

काचमल न० काचस्य चारमृत्तिकायां मल इव । काच-

भवे शीतर्षले लवणभेदे राजनि० ।

काचलवण न० काच काचहेतुकं लवणम् । (काञ्चालोन)

शीतर्षले लवणभेदे राजनि० तस्य चारमृत्तिकोद्भव-

त्वात्तथात्वम् । तद्गुणाद्युक्तं सुश्रु० । “लघु शीतर्षलं

पात्रे वीर्योष्ण विषदं कटु । शुक्लमृणालविवस्त्रं हृद्यं

हरिभ रोचनम्” ।

काचसम्भव न० सम्भवत्त्वात् सम्+भू-अपादाने व्यच्

काच चारमृत्तिका सम्भवोऽस्य । काचवत्त्वे शीतर्षले

राजनि० । काचोद्भवमप्यत्र न० ।

काचशीतर्षल न० काचस्थानिक शीतर्षलम् या०त० ।

(काञ्चालोन) लवणभेदे । राजनि० ।

काचस्थाली स्त्री काचस्य चारस्य स्थावीर । (चारमृत्तिका)

। फलेचहाड्ये अमरः । ईत० । २ काचपाले च ।

काचाक्ष पुंस्त्री काच इवाक्षि कस्य वच् वमा० । वकभेदे

स्त्रिणां आदित्येऽपि वकोभोपपत्त्यात् न ङीप् किन्तु

विपत्त्यात् ङीप् इति नेहः । काचश्च पुनः वचपातो च

सुवृतेनोक्तः यथा हंसवारसेत्याद्युपक्रमे काञ्चा-
मल्लिकाशोवादीनुक्ता “सुवाः संचारिणश्च” ।

काञ्चि उ० कच-दीप्री वा० इष काञ्चि कान्तिं हन्ति
गच्छति हन-गतौ वा० उ प्र० हस्य व० । १ काञ्चने ।
२ हेमचन्द्रे (हेमचन्द्रा) १ सूत्रके च मेदि० । [रोपिते अमरः ।

काञ्चित् ति० कच-बन्धने णिच् कर्मणि क्त । शिक्या-
काञ्चित् अव्य० कान्चित् सुप्र० पाणिन्यादिनते द्विपदम् ।
असाकल्यान्विते कापीत्यर्थे । “गोपीमर्तुर्विरहविधरा
काचिदिन्द्रीयराक्षी” पदाद्वृत्तम् । चयन चित् चि-
संप० क्तिप्-ईप् चित् को कादेशः । ईधञ्यने ।
“प्रियं काचित्करं हविः” ऋ० १०८६, ११ । “काचित्
करम् ईधञ्यनकरम्” । [मञ्जुकण्ठे तिका० ।

काञ्चिम उ० कच-बन्धे णिच्-इमन् । देवकुलोद्भवे
काञ्चूक उ० स्त्री कच-दीप्री वा० ऊकञ् । १ लङ्गाकौ ताम्रचूडे
पीतमस्तके खगे २ कोके चक्रवाके च मेदि० स्त्रिया
जातित्वात् ङीप् ।

काञ्चल न० कृत्स्नितं लघुम् कोः कादेशः । कृत्स्नितजले सुगन्धं
काञ्चन न० काञ्च-दीप्री भावे ल्युट् । १ दीप्री । काञ्चि-दीप्री
ल्यु । २ स्वर्णे अमरः । “अमितादपि बहुत्तममेध्यादपि
काञ्चनम्” “वार्थव्रतमहीवासश्चिह्नकाञ्चनसर्पियाम्”
“गोवीमकाञ्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वैस्तु पातकं” मनुः । २ पञ्च
केशरे मेदि० । ३ वागज्जेष्टरूपे ५ घने राजनि० ।
ईधञ्यके ७ नागकेशरद्वये षष्ठद्वये ८ धुसूरे १० स्वाम-
ख्याते द्रव्ये च उ० मेदि० । स्वार्थे कञ् । काञ्चनपक्षे ।
काञ्चनपक्षश्च सुवृते वातयमनतयोक्तः । मद्भद्राकुर्वेत्वा-
द्युपक्रमे “काञ्चनकभागीत्यादिना “समासेन वातययमनो-
यर्ग” इति । “काञ्चनारः काञ्चनको मण्डारिः शोण-
शुष्क । कोविदारश्च मरिचः कुहालो युष्मपतकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पाश्चलकः खल्यकोरकः । काञ्चनारो
हिमपाही त्वरश्चोद्यपित्ततृत् । क्षमिकुण्डलश्च
गण्डमात्रात्रयापहः १ कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात्
तयोः पुष्पं लघु चतुर्त्तम् । कृष्णं संपादि पित्ताक्षप्रद-
क्षयकाश्चत्” भावप्र० तत्पर्यायभेदगुणायुक्तम् ।
काञ्चनमिव कायति कै-क । हरिताले न० राजनि०
शाब्दभेदे सुप्र० “कोहितकयाक्षिकलमेत्याद्युपक्रमे” दीर्घ
पुञ्जकाञ्चनकेत्यादि “महाद्रुवकप्रभृतयः शाक्यः” इत्य-
न्तम् । काञ्चनस्य विकारः कञ् । १ काञ्चनविकारे ति० ।
“अ काञ्चने यत्न घनेरनुग्रहा” भाव । “निर्भेपं काञ्चनं

भाण्डमङ्गिरेव विशुध्यति” मनु० । स्त्रियां ङीप् ।

“तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वाचयष्टिः” मेघ० ।

किम द्वितीयान्तात् स्त्रियां चन सुप्र० । १ काञ्चिदि-

त्यर्थे अव्य० । “न च काञ्चन काञ्चनसङ्घचितिम्” भट्टि० ।

“न काञ्चन परिहरेत्” छा० उ० । द्विपदमिति बह्व० ।

काञ्चि बन्धने भावे ल्युट् । १ बन्धने न० ।

काञ्चिनकदली स्त्री काञ्चनवर्णा कदली । स्वर्णकदल्याम्
(चापाकला) राजनि० ।

काञ्चनकारिणी स्त्री काञ्चनं बन्धनं करोति छ-णिनि

ईत० । शतमूल्या शब्दच० । तस्या बहुमुखत्वेन बन्धन-

कारित्वात् तथात्वम् । [चोरिणीलतायाम् राजनि० ।

काञ्चनचौरी स्त्री काञ्चनमिव चौरमस्या गौरा० ङीप् ।

काञ्चनगिरि उ० काञ्चनमयस्तृप्तधानो वा गिरिः शाक०

त० । १ सुमेरुपर्वते हेमच० । २ दानार्थकल्पितस्वर्णावले च ।

काञ्चनाचस्रस्पर्णाचलादयोऽप्यत्र ।

काञ्चनपुष्पक न० काञ्चनमिव पीत पुष्पमस्य कप् । काञ्चल्य-

द्वये राजनि० काञ्चल्यशब्दे ८० ५४० दृश्यम् ।

काञ्चनपुष्पी स्त्री काञ्चनमिव पुष्पमस्य ङीप् । गणिकारी

द्वये राजनि० ।

काञ्चनप्रभ उ० ऐश्वर्ये नृपभेदे । ऐश्वर्यवंशोपक्रमे

“अमावसोस्तु दायादो भीमो राजाश्च लम्बजित् । श्रीमान्

भीमस्य दायादो राजासीत् काञ्चनप्रभः” हरिवं० २७ अ०

काञ्चनाच्च उ० दानवभेदे । “काञ्चनाच्च कपिस्तन्वो व्याघ्राच्चः

क्षितिकल्पनः” हरिवं० २४० अ० ।

काञ्चनार उ० काञ्चन तद्वर्णमृच्छति पुष्पेण, कञ्-क्षण् अप०

न० । पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनद्वयभेदे भावप्र० ।

काञ्चनाल उ० काञ्चनं तद्वर्णमलति अल-क्षण् उप०

च० । पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनद्वयभेदे शब्दर० ।

काञ्चनी स्त्री काञ्चने दीप्यतेऽनया काञ्चि-दीप्री करणे ल्युट्

ङीप् । १ हरिद्रायाम् मेदि० २ गोरोचनायाम् । काञ्चनं

तद्वर्णं जीरेऽस्याः ङीप् । ३ स्वर्णचोरिणीद्वये च राजनि० ।

काञ्चनीया स्त्री काञ्चनाय दीप्री हिता छ । १ गोरोचनायाम्

राजनि० काञ्चनस्येदम् दृष्टत्वात् छ । २ काञ्चनसम्बन्धिनि

ति० । “काञ्चनीयाऽपि साक्षा या न सा दुष्यति कर्हि-

चित्” भा० अतु० १०४ अ० ।

काञ्चि(चौ) स्त्री काञ्चि-बन्धने कर्मणि इन् । रचनायाम्

(चन्द्रहार गोठ) इत्यादौ कटिबन्धदामभेदे । “स्वकराव-

बन्धनविधत्तगवत्कलकाञ्चि कःश्चिद्वरुणचरुणः” भावः ।

काचि-दीप्तौ कर्त्तरि इन् । २ भोषदधप्रपुष्यं नर्गतपुरीभेदे
च “अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी
हारवती चैव सप्तैता भोषदायिका” काञ्चिरभिजमोऽस्य अण्
तस्य बहुषु लुक् । ३ पितादिक्रमेण तत्र वासिषु जनेषु पुं
ब० ष० । “नूतनसाष्टजत् काञ्चोऽरभाचैव पार्श्वतः”
भा० आ० १७५ अ० । कदिकारान्तात् वा ङीप् उक्तार्थे ।
“वारिचोभान्तरितविहगत्रेणिकाञ्चोशुण्यायाः” मेघ० ।
“पुन पुनः कैशरदामकाञ्चोम्” “काञ्चोशुण्यामभि-
न्दितायाः” कुमा० । “साहिष्णुतीव्रप्रमितम्बकाञ्चोम्” रघु ।
सुक्तिस्थानानान्यकेभीत्युपक्रमे “काञ्चो च त्वत्पदं चापि
सप्तगोदावरीतटम्” काशी० ६ अ० । “अगाम नगरीं काञ्चो
कान्ता त्रिभुवनादपि । लक्ष्मीकान्त स्य साक्षात्कान्त
निवासिन । श्रीकान्तानेव कुरुते परलोकं च निवर्तितम् ।
इहा काञ्चो कान्तिमती कान्तिमङ्गिर्निषेविताम् । कान्तिमान-
भवत् सोऽपि नाकान्तिस्तत्र कस्यचित्” काशीख० । इयञ्च
द्विविधा शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची च पु० प्रसिद्धा । काञ्चोपुरी
च दक्षिणस्या ङ० ष० कूर्मविभागे उक्ता । अथ दक्षिणेन
लङ्गेत्युपक्रमे काञ्ची “मरुचीपट्टन वेयाय्यकषिहृता
म्वभाः” इति । काञ्चीशब्दस्य प्रत्ययभेदे परे आद्युदा-
हृता । मेखकाभेदश्च “एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखसा त्वष्ट-
यष्टिका । रथमा पोद्दश त्रयो कलापः पञ्चविंशकः”
इत्युक्तलक्षण । अन्धेदोमभारादन्ययष्टिकायांमपि
इतिरिति बोध्यम् । [हेमच० ।

काञ्चिक न० काचि-बन्धने इन् संज्ञाया कन् । काञ्चिके
काञ्चि(ञ्ची)पट्ट न० ६ त० । जघने । हेमच० ।

काञ्चिक न० अन्ज-घातर्षनिर्देशे एषु कृत्यता अञ्जिका
व्यक्तिर्यस्य । आरनाळे (कांजि) हेमच० ।

तस्य गुणादि भाव० प्र० उक्तं यथा “काञ्चिकं रोचनं दृश्यं
पाचनं वृद्धिदीपनम् । श्रुताजीर्णविबन्धनं कोष्ठशुद्धि-
कर परम्” अन्वयं येद्युक्ते च “सहित धान्यमण्डादि
काञ्चिकं कथ्यते जनैः । काञ्चिकम्भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं
पाचनं लघु । दाहृष्वरहरं अर्शत् पानाहातकफापहम् ।
भाषादिवटैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाभिषम् । लघु वातहरं
तत्तु रोचनं पाचनस्मरम् । श्रुताजीर्णविबन्धानां
नाशनं वल्लिथोघनम् । धान्याण्डमण्डतरमासनिवारि
हारि श्रुतीरजोलवणजीरकसंस्कृतं यत् । आवाहित
सुरभि हिङ्गु कण्ठेन यत्नात् तेनाशुगुणचिकित्साधिकता
प्रयाति । एवामहोषधिविभावितमाश्विनम् संविद्व-

भासकमेदककाञ्चिकं यत् । भन्दं विवर्णयति छाठर-
वीतिहोत्रं निर्वाणदीपमिव गन्धकचूर्णयोगः । काञ्चिकं
वृषिदं हृद्यं स्वप्नमनिकरं परम् । वातहृत्तदं
अथ शुर्वाहारस्य पाचकम्” । अन्वयं च “काञ्चिक
दधितैलम् बलीपक्षितनाशनम् । गालयैधियस्यदानाय
मर्द्दनाच्च च मन्त्रणात्” । भाव० तद्देतद्विधाना-
द्युक्तं यथा-“कुल्लभान्धान्यमण्डेन सहितं काञ्चिकं
भवेत् । यन्मन्त्रादि गुचौ भावे सगुहं लौह-
काञ्चिकम् । धान्यराशौ विराजस्यं शुक्लं शुक्लं तद-
भ्यते । तृषाम्बुधहितम् श्रेयसाभैर्विदितैर्यवैः ।
यवैस्तु निस्तुवै पक्वैः सौवीर साधितं भवेत् । आर-
नाळस्तु गोधूमरानीः स्यान्निस्तुगीकृतैः । पक्वैर्वा सहितं
सन्तु सौवीरसदृशं शुभैः । कल्लभान्धान्यमण्डादि सहितं
काञ्चिकं विदुः । पिष्टिकां सहितां त्रयो मूलकैः
सर्पपादिभिः” ।

काञ्चिकवटक पु० (कांजिवट) प्रसिद्धे भावप्रकाशोक्ते वटक-
भेदे तद्विधानगुणादि तत्तोल्लं यथा “मन्त्रनी मूतना चाक्षरं
कटुतैलेन लेपिता । निर्मलेनाम्बुनापूर्य तस्या चूर्णं
विनिक्षिपेत् । राजिकानोरखचर्चिङ्गुशुण्ठीनिमा-
लतान् । निक्षिपेद्वटकाफलं भाषणस्यास्य च हृदयेत् ।
ततोदिनत्रयाद्ब्रह्ममन्त्रा सुवटका भुवम् । काञ्चिको
वटकोरुच्यो वातघ्नं श्लेष्मकारकम्” । शीतोदाहं शूल-
मजीर्णं हरते इति मन्त्रेण सहितम्” ।

काञ्चिका ङी ईपदञ्जिका अन्ज-सुब् कृत इत्यम् कोः
कादेशः । १ जीवन्तीवताया २ पञ्चाशीवतायां राजनि० ।
वेद्यकोक्ते शार्पपकन्देन कृते व्यञ्जनभेदे तद्वत्त्व यथा “शार्प-
मीकन्दली चक्षुःशक्तिता स्निग्धभाजने । स्वापिता मण्ड-
सहिता त्वय वा तण्डुलोदके । सप्तरात्रात् परं शुक्लं
ततः सस्यक् प्रजायते । तस्मादेव वमाकस्य तद्वयेदा-
प्रलेहयेत् । काञ्चिकेति समाप्लाता रुद्धधर्मोपजीवकैः ।
शार्पपस्य गुणा ये हि ते चाक्षा अपि कीर्तिता” ।

काञ्ची ङी क जलसर्पान्ति अन्ज-अब् उप० ष० गौरा०
ङीप् पा०, सुप्त० अब् ईप् । महाश्रोणीहरे राजनि०
काटु पु० क जलमण्डले प्राप्तेऽस्य अट-काकारे यम् ।
१ कृपे निरु० । “इन्द्रं कृत्यो हलहं यचीपतिं काटे
निवाङ्कः” अ० १, १० ई, ई, “कूटकास्य यचीर्षन्ते शोचना
काटमर्हति” अ० १२, ३ २, २ विषयान्ते वेददी० ।
काटुक न० कटुकस्य भावः पुना० अन् । कटुकरैः ।

काण्डे वि० काटे विषममार्गे कूपे वा भवः यत् । १ विषममार्ग-
भवे २ कूपभवे च ३ रुद्रभेदे पु० । “नमः काश्याय च
नीष्याय च” वज्रु० १६, १७, नमः काश्याय च गह्वरे-
ष्टाय च” । “काटे कूपे विषममार्गे वा भवः” वेददो० ।
काठ पु० कथ्यते तद्वृत्ते कठ-तद्धने कर्मणि घञ् ।
१ पापाणे त्रिका० । कठस्येदम् अण् । २ कठसन्निधिनि
त्रि० स्त्रिया ङीप् ।

काठक न० कठाना घर्मव्याम्नायः समूहो वा घुञ् ।
१ कठशाखाध्यायिषमं २ तदाम्नाये ३ तत्समूहे च “देवसु-
न्त्रयोर्धुजुपि काठके” पा० कठगच्छे व्याकृतमेतत् ।
“यदरोदीतद्द्रुस्य रुद्रत्वमिति काठकम्” निरु० ।

काठिन्यफल पु० काठिन्यं कठेऽस्य । कपित्थे राजनि० ।
काठेरणि पु० अयिभेदे । तस्येदं तत्त्वमवो वा गृहा० छ ।
काठेरणीय तत्त्वमन्त्रिनि तत्त्वमवे वा त्रि० ।

काण पुंस्त्री कण-निमीलने सञ्जायां कर्त्तरि घञ् । १ काके
मेदि० स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । २ एकचक्षुर्युक्ते त्रि० ।
काणत्वञ्च चक्षुरिन्द्रियन्यैकगोलकवत्त्वम् । “पौन-
र्भवस्य काणश्च वक्षोपपत्तिर्यद्दे” “वीक्ष्यान्वो नवतेः काण-
पटेः द्वितीया यतस्य तु” अपाङ्गुयकघने मतुः ।
“सञ्जो वा यदि वा काणो दातुं प्रेष्योऽपि वा भवेत्”
“काणं वाप्ययथा सञ्जसन्त्यं वापि तयाविधम् । तस्ये-
नापि द्रुधन् दाप्यो दण्डं कार्पापणं वरम्” मतुः ।
अस्य निरुक्ते ईध० “अटायिकाणे विकटे” इत्युचमधि-
कृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दिग्गता यथा—“अटाविनि काणे
विकटे विक्रान्तदर्शने इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्यादणू-
भायकर्मणः । कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुकण-
तीति भाष्याणूभावात् कणादर्शनाणूभावाद् काण” इति
“परोपहासकत्वात् काणो गा दद्यात् स समौक्तिकाम्” शता०
परोपहासकर्मविपाकः काणत्वसक्तम् । मतुमा तु दीप-
निर्वाणकर्मविपाकत्वसक्तम् । “दीपहर्त्ता भवेदस्य काणो
निर्वाणको भवेत्” ।

काणभूति पु० परस्मिन्नामकात्यायनेन उक्तत्वात्प्राबन्धोद्देश्ये
पिशाचतन्मात्रे यत्त्वभेदे । “विन्ध्याटव्यां कुबेरस्य शापात्
मात्रं पिशाचतान् । सुप्रतीकाभिधोयस्य काणमूल्यास्तया
स्वितः” “इत्याद्याय कृपामध्ये विन्ध्यालः काणभूतये ।
समर्द्धरश्मिस्तस्मै मल्लतादेमदस्यैयु” इति च दृष्टव्यं ।
तदितिहसं तत्त्वमेव दृश्यम् ।

काणुक त्रि० कण-दीप्तौ वा० उक्त्वञ् । १ कान्ते २ कान्ते

३ पूर्णोक्तते च । “इन्द्रः सोमस्य काणुका” अ०
८, ७७, ८ । “काणुका कान्तानि क्रान्तानि सोमेन,
कृतानि वा सोमपूर्णानि” भा० । निरुक्ते तु इमा-
स्तत्रमधिकृत्य ५, ११, उक्तं यथा—“काणुका कान्त-
कानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा इन्द्रः
सोमस्य कान्त इति वा कणेषात् इति वा कणेषुतः
कान्तिहत इति” । तत्र प्रयो० सर्वत्र साधु ।

काणूक पु स्त्री कणति कण-उकण् । वायसे उक्त्वञ् ।
स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।

काणिय पु स्त्री काणया० अण्यत्त्वम् “स्त्रीभ्यो ङक्” पा० ङक् ।
काणया अण्यत्वे पक्षे “सुद्राभ्यो वा” पा० ङक् । काणेर-
ठत्वात् पुंस्त्री “सुद्राय अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च”
वि० कौ० । काणयानां विषयो देवः भैरिका० विधत् ।
काणयविध तद्विषये देशे ।

काणिली स्त्री १ अमूढाया कन्यायाम् २ अमूढा स्त्रियाञ्च ।
“काणेलीमातः । वामतस्तस्य सार्धवाहस्य गृहम्” मृच्छ० ।
काण्टकमर्दनिक त्रि० कण्टकमर्दनेन निर्वृत्तम् अक्षय्यता०
ठक् । कण्टकमर्दनेन निर्वृत्ते स्वास्त्रादौ ।

काण्टे विद्धि पु स्त्री कण्टे विद्धः ७त० सप्तम्या० अलुक्
कण्टे विद्धव्यपिभेदस्तस्यापत्यम् इज् । कण्टे विद्धस्यापत्ये
स्त्रिया तु गोत्वप्रत्ययान्तत्वात् वा ष्यञ् पक्षे ङीप् ।
काण्टे विद्धा काण्टे विद्धी वा ।

काण्ड पुंन० कनो-दीप्तौ उ तस्य नेत्यं किञ्च दीर्घः ।
१ दण्डे २ पाणे ३ पर्वणि कुतुषिते ४ वगे ५ अक्षरे
ईजवे च अम० । ७ नाळे (डांटा) ८ वृक्षस्तम्भे (गुडि)
९ छन्दे (गुल्मभेदे) १० निर्जने धरणि ११ नाडीवृन्दे
१२ वृक्षभेदे (गरुडक्षे) मेदि० । १३ स्नायाया हेमप० ।
दण्डयात्रा षोडशहस्तमितः वयम् वयादिदण्डश्च
“काण्डान्तात् क्षेत्वे” पा० क्षेत्वे यः काण्डान्तो
हिमुक्षतो न ङीप् तद्वितलुकि सति द्वे काण्डे प्रमाण-
मस्या० सा द्विकाण्डा क्षेत्त्वमिति । “प्रमाणे हयसजिते”
पा० विहितस्य मातृच “प्रमाणे लोहिगोर्भित्यमिति”
वाचि० लुक् । क्षेत्वे किं द्विकाण्डो रज्जुः” वि० कौ० ।
“श्रुता वरताकाण्डेनाहनि” कात्या० ८, ७, २० ।
वरताकाण्डेन वंशदण्डेन चर्कः । पाठे “सदिप”
काण्डमादाय अगदाभास वै मृदम्” भा० अतु० २६१ श्लो० ।
वगे “क्षपातमस्तारुद्रमसीमघं नमः” माय० । “वृक्ष-
काण्डमितो भाति” रामा० । “दृष्ट्याकाण्डमिदं

श्यामा" मङ्गि । वर्गश्च एकजातीयसमुदायः "क्रिया-
काण्डेषु निष्णातोयोगेषु च कुरुद्वयः ।" भाग० ४, २४, ८।
"अग्निर्मुख यस्य स जातवेदा जात क्रियाकाण्डनिमित्त-
जन्मा" भाग० ८, ४, २९ । उपचारात् १४ तत्प्रतिपादक-
पन्थे च ब्रह्मकाण्डं कर्मकाण्डम् अवसरयात्र योग्य-
काल प्रस्तापय तत्र योग्यकाले चकाण्डगन्धे ५२६ उदा० ।
प्रस्तापे व्ययोध्याकाण्डं लङ्काकाण्डमित्यादि । नालमत्र
सतादीना पत्ताधारदण्डं (हँटा) नालारूपम् । तत्र नाले
"काण्डमूलपत्रपुष्पफलप्ररोहसगन्धानां सादृश्येन प्रति-
निधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिः" प्रा० त० पं० टी० ।
"काण्डं नालम्" रघु० । "पुष्पकाण्डाद्द्विषोऽस्यनि" कात्या०
२५, ६, ५ । पुष्पं काण्डमिव नालारूपत्वात् । स्तम्भे
"काण्डात् काण्डात् प्ररोहनी" यजु० १२, १४ ।
"महतं पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम्" सुश्रु० ।
स्तम्भे "इक्षुकाण्डानि वा कृष्णसर्पेण दृश्यित्वा भक्ष-
येत्" "दूर्बेन्द्रीवरनिम्बि शार्ङ्गारिष्टयरकाण्डानामन्यतम-
वस्यः" सुश्रु० । "उल्लिङ्गाः स्यावराः सर्वे वीजका-
ण्डप्ररोहिण्यः" "वीजकाण्डरुहास्त्येव प्रतामावस्तु एव
च" सुश्रु० । ११५ पन्थपरिच्छेदे । अधुकाण्डं आङ्गकाण्डम्
१६६ चन्विषिच्छेदकण्डास्थि म० । "भजन समावात् द्विविध
ऊतायकाण्डे च सन्तौ च हि तत्र सन्तौ । उत्पिष्टवि-
ल्लिष्टविवर्जितवृत्तिर्युगगत क्षिप्रमधश्च वट् च" । रोग-
निश्चय । "चन्विषिच्छेदकण्डास्थि काण्डम्" तट्टीका-
काण्डस्यावयवो विकारो वा विस्वा० अण् । १७ काण्डा-
वयवे १८ तट्टीकारे च लि० १६ अष्टौठवृत्ते पु० शब्दच० ।
काण्डकटुक पु० काण्डे सन्धेऽपि कटुकस्तिष्ठः । कारवेक्षे,
(करेक्ष) राजनि० । [मस्य कप् । कायटणे राजनि० ।
काण्डकाण्डक पु० काण्डस्य शरट्टस्य काण्डमिव काण्ड-
काण्डकार पु० काण्ड किरति विस्तीर्णतया कृ-गुल् ।
१ गुवाकृत्ते शब्दमा० । क-गुल् । २ पाणकारके लि० ।
काण्डकीलक पु० काण्डे कोलमिव यस्य कप् समा० ।
लोमहृत्ते राजनि० । तस्मात् हि कोटसम्भवात् कीलमिव
स्तम्भे जायते । [दोषकाण्डे गुण्डनामदण्डे राजनि० ।
काण्डगुण्ड पु० काण्डेन गुण्डयति गुडि-वेष्टने अण् ।
काण्डगोचर पु० काण्डस्य बाणस्य गोचर इव गोचरोऽस्य ।
लोहनाले नाराचास्थे चक्षुर्भेदे लि० ।
काण्डतिक्त पु० काण्डे तिक्त । भूनिम्बे (चिराता)
राजनि० । स्वार्थे कन् । काण्डतिक्तं तत्त्वैव ।

काण्डधार पु० काण्डं धारयत्यत्र छ-णिच् आधारे अच् ।
१ देशभेदे । स अभिलज्जोऽस्य तज्जगिला० अण् । २ काण्ड-
धार पितादिक्रमेण तत्रपाणिनि लि० । [राजनि० ।
काण्डनील च० काण्डे नील कीटाकलितत्वात् । लोमहृत्ते
काण्डपट पु० काण्ड इव पट । (कानात) पटभेदे, हेमच० ।
तस्य हि सकोने काण्डरूपता भवति । "तत्र स्तम्भेवागार-
भागीय काण्डपटपरिक्षिप्ते विविक्तोद्देशे" दशकु० स्वार्थे
कन् । काण्डपटक तत्त्वैव । "उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरकी-
मान्" भावः । [शरपुङ्खारुत्तं राजनि० ।
काण्डपुष्पा स्त्री काण्डस्य शरस्य पुङ्खो यस्या ५ त० ।
काण्डपुष्पा स्त्री काण्डात् पुष्पमस्याः "काण्डप्रान्तगतैवेभ्यः
पुष्पात्" पा० ठाप् । श्रोणहृत्ते शब्दच० पु० म० ।
काण्डपृष्ठ न० काण्डं पृष्ठस्त्वन् इव स्थूलं पृष्ठमस्य ।
१ स्थूलपृष्ठे घटुरादौ । काण्डः पृष्ठेऽस्य । २ शब्दाजीविनि
पु० । "स्त्रीपूर्वा काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ।।
अजपा ब्राह्मणाश्चैव आदौ नार्हन्ति जैतनम्" भा०
अतु० २२ अ० । "अमृतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव
च" भा० अतु० १० अ० । अपाङ्गेयकथने । "चिकित्सकः
काण्डपृष्ठं पुराध्यक्षं पुरोहितं" भा० अतु० १२ पु० अ०
अभोज्यावकथने । प्रापिना तिर्यग्योनिनः काण्डपृष्ठता-
प्राप्तिश्च क्रमयो यथा भवति तथा भा० अतु० २८ अ०
निरूपितं यथा "तिर्यग्योनिनः सर्वोन्माद्यं" यदि
गच्छति । स जायते पुङ्खो वा चण्डाक्षो वाऽम्भ-
सश्च । पुङ्खः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते ।
स तस्यामेव सुचिरं मातङ्गं परिवर्त्तते । ततोदृश्यते
काळे लभते शूद्रयोनिताम् । शूद्रयोनावपि ततो
वज्रश्च परिवर्त्तते । ततस्त्रिशङ्खे काळे लभते
वैश्यतामपि । वैश्यताया चिरं कालं तत्त्वैव परिवर्त्तते ।
ततः पटिवये काळे लभते ब्रह्मन्मुताम् । ब्रह्मन्मुचिरं
कालं तत्त्वैव परिवर्त्तते । ततस्तु द्विशते काळे लभते
काण्डपृष्ठताम् । काण्डपृष्ठचिरं कालं तत्त्वैव परिवर्त्तते ।
ततस्तु त्रिशते काळे लभते जडतामपि । ताञ्च प्राप्य चिरं
कालं तत्त्वैव परिवर्त्तते । ततश्चतुश्शते काळे श्रोत्रियो
नाम जायते" । "स्वकुलं पृष्ठतं कल्पा यो वै परकुलं
ब्रजेत् । तेन दृश्यते मासो काण्डपृष्ठ इति स्मृतं"
अथ्यन्तरोक्तकर्मविपाक काण्डपृष्ठता । २ वैश्यापतो
शब्दकलद्रुम तन्मूलं शृङ्गम् ।
काण्डरुहा स्त्री काण्डात् रोहति रुह-ञ । (कटकी)

१कटु क्यम् रत्नमाला । २स्तम्भरुहमाले त्रि० । “वीज-
काण्डरुहायधे’मत्त’ ।

काण्डर्षि पु० काण्डस्य वेदभागभेदस्य ऋषिः । तदधिकारेण
विचारकः । वेदभागभेदमीमांसके जैमिन्यादौ त्रिका० ।
तत्र कर्मकाण्ड मीमांसको जैमिनि तेन हि ‘अथातो धर्म-
जिज्ञासा’ इत्यादिस्त्वजातेन कर्मकाण्डस्य विचारः
कृतः । ब्रह्मकाण्डस्य विचारको वेदव्यासः तेन हि “अथातो
ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादिस्त्वजाते ब्रह्मकाण्डस्य विचारः
कृतः । एवं भक्तिकाण्डस्य विचारकः शाण्डिल्य इति बोध्यम्
काण्डवत् पु० काण्डोऽस्यस्य प्रहरणत्वेन मतम् सस्य य ।
शरधारिणि (तीरन्दाज) अमर ।

काण्डवारिणो स्त्री काण्डान् रिपुवाणान् वारयति अरणेन
दृ-णिच्-णिनि । दुर्गायाम् “सहागजघटाटोपस युगे
नरवाजिनाम् । अरणात् वारयेत् वाणान् तेन सा
काण्डवारिणी” देवीपु० ४५ अ० देवीनामभेदनिरुक्तौ ।

काण्डलाव त्रि० काण्डं लुनाति लू-अण् उप० स० ।
१इक्ष्वाकुच्छेदके काण्डं लघितम् “अण् कर्मणि च”
पा० । क्रियार्थायां क्रियाया कर्मण्युपपदेऽण् । २काण्डं
छेत्तुमित्यर्थे । काण्डलावो व्रजति” सि०कौ० काण्डं
छेत्तुं व्रजतीत्यर्थः ।

काण्डवीणा स्त्री काण्ड इव स्थूला वीणा । १स्थूलवीणाया
काण्डालवीणायाम् । काण्डस्य शरस्य विकारः विसृष्टा-अण्
काण्डी वीणा कर्म० । २शरमय्या वीणायाम् २‘गोधावो-
णा काण्डवीणाश्च पत्रगोवाद्यन्युपगायन्ति” कात्या० १३,
२, १७ । “शरकाण्डमयोवीणा काण्डवीणा” कर्क ।

काण्डसन्धि पु० ६त० । अन्यौ पर्वणि (पाव्)(गाँठ) राजनि०
काण्डस्य सृष्ट पु० सृष्टं गृहीत काण्डं येन निवृत्तत्वात्
परनि० । शस्त्राजोवे अमर ।

काण्डहीन न० काण्डेन हीनम् शत० । भट्टसुक्तके यद् ७० ।
काण्डिका स्त्री काण्डोऽस्यस्या प्राशस्येन ठन् । १शङ्खाना-
मकधान्यभेदे २वास्तुकानामकर्कटीभेदे च राजनि० ।

काण्डिन् त्रि० काण्डः गुल्मोऽस्यस्य प्राशस्येन इति ।
प्रशस्तगुल्मयुक्ते स्त्रिया ङीप् । “अशुमतीः काण्डिनीयां
विशासा ह्ययामि ते योरुध” अथ० ८, ७, ४ ।

काण्डीर पु० काण्डोवाणोऽस्यस्य इत्यर्थे “काण्डाण्डादीरघो-
रपो पा०” इत्यत्वेन ईरन् ईरच्वा । १वाणास्तुधा-
रिणि (तीरन्दाज) अमरः “काण्डीर साङ्गिक शास्त्री”
भट्टि वाणाकाराग्रिखावत्त्वान् २अपामार्गे काण्डवेद इति

ख्याते शतभिदे च राजनि० ४‘सङ्घिषायां स्त्री रत्नमाला
अत्रार्थे गौरादित्वात् ङीप् । [तृणभेदे राजनि० ।

काण्डेक्षु पु० काण्डे दक्षुरिव (तालमाखना) इति ख्याते काश-
काण्डेरी स्त्री काण्डं बाणाकारं हस्तिदन्तमिव पुष्पम् ईत्ते
ईरङ्-गतौ अण् गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीप् पा०,
सुगन्ध० पण्ड० ईप् । नागदन्तीष्टचे रत्नमाला ।

काण्डेरुहा स्त्री काण्डे रोहति रुह-क ७त० अण्कुक्ष० ।
(कट्को) कटुकोष्ठचे रत्नमा० । [अमरे पाठान्तरम् ।

काण्डोल पु० कण्डोल+प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । कण्डोलशब्दार्थे
काण्व पु० काण्वस्य कण्वगोत्रापत्यस्य आत्वं कण्वादि० अण्
यलोपः । १कण्वगोत्रापत्यस्य आत्वे ‘यजुर्भिरकरोच्यास्वा
दशपञ्चशतैर्विभु’ । जगद्वर्जजसन्त्यस्ता काण्वमाध्यन्दिना-
दय’ भाग० १२, ६, ७७ । २तदधीतशाखाया स्त्री ङीप् ।
कण्वस्यापत्यं शिवा० अण् । ३कण्वापत्ये पु स्त्री “यामि-
काण्वस्योप बहि” ऋ० ८, १, ८ । “इथा धीमन्तमद्रिवः
काण्वं मेध्यातिथिस्” ८, २, ४० । “काण्वं कण्वस्य पुत्रस्”
भा० गोत्रापत्ये त गर्गा० यञ् । काण्वः तद्गोत्रापत्ये
बहुषु तस्य लक् । स्त्रिया गोत्रान्तत्वात् ङीप् यलोपश्च ।
काण्वो तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् । “काण्वोपुत्रात् काण्वोपुत्र” ङ०
उ० वेदव्यवर्णने । ततः स्त्रियां लोहिता० फक् । काण्वा-
यभी । ततोयून्यपत्ये ल “यजिजोश् ४१११०१” पा० फक् ।
काण्वप्रायन तटोययुवापत्ये पु स्त्री । कण्वेन दृष्टं साम अण् ।
४कण्वदृष्टे सामभेदे । “कौत्वं भवति काण्वं भवति”
श्रुति । तच्च साम गेय(वे)शाने १६ प्रपाठके दृश्यम् ।

कात् अव्य० कुत्सितमतत्वेन अत-आधारे क्तिप् को०
कादेशः । तिरस्कारे तिरस्कारस्य कुत्सितप्राप्तिहेतुत्वा-
त्तथात्वम् । “यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृत”
भाग० ६, ७, ८ । “कात्कृतस्तिरस्कृत” अथर ।

कातन्त्र न० ईपत्तन्त्रमस्य को० कादेशः । कालापकव्याकरणे
तच्च कार्तिकेयप्रसादेन सर्ववर्मणा कृतं यथोक्तं दृष्टत्-
कथासारे सर्ववर्माभ्यापतेत्युपक्रमे “ततोऽन्नं प्र-
तेन स्कन्देन समं दर्शनम् । दत्तं तत्र प्रविष्टा मे रुद्रे
मूर्ता सरस्वती । अथासौ भगवान् साक्षात् पश्य-
मानमपह्वजे । “सिद्धोऽर्णवमात्राय” इति स्तवसु
दृश्यत् । तच्छ्रुत्वा महर्षयश्चलमाज्ञापयन्तः परम् ।
उत्तरं स्तवमभ्युक्ष्य स्वयमेव मयोदितम् । अथा-
मवीत् स देवो मा नावदिय सव यदिति । अथविध्य-
दिदं शास्त्रं पाणिनीयोऽपमर्दकम् । अधुना स्वस्त्यन्तत्वात्

कातन्त्राख्यं भविष्यति । महाहनकलापस्य नाम्ना काला-
पकं तथा । इत्युक्त्वा यन्द्वाह्यं तत्प्रकाश्याभिनव-
बधु । साक्षादेव स मा देव पुनरेवमभाषत

कातर त्रि० ईवत्तरति स्वकार्यसमाप्तिं गच्छति तू-अच् को
कादेयः । १ अधीरे, व्यवनाकुले असर २ भीते, ३ विषये,
४ अक्षुब्धे च । “देव्या तदध्यासितकातराक्षरा” रघु ।
“तयोः समापत्तिषु कातराणि” कुमा० । “कातरोऽपि
यदि बोद्धतां विधा” रघु । “महोदध्याः प्रिय इति
सखे । चेत्तसा कातरेण” मेघ० । “विद्वा मृगी व्याध-
यिलोसखेन मृगोऽपि तत्कातरधीक्षणेन” उद्भटः । के
अखे कातरति भवते न तु विषयेतो मज्जति । ५ उरुमे ।
(कातका) ईमत्स्यभेदे पुंस्त्री स्त्रिया जातित्वात् ङोप् ।
अत्रविभेदे पु० ततः गोत्रे नङा० फक् । कातरायण
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । भावे घञ् । कातर्यं व्याकुल-
तावा न० “कातर्यं केवला भीतिः शौर्यं आपदवेष्टितम्”
रघु । तत्कातरता स्त्री, त् कातरत्वं न० तदर्धे ।

कातिल पु० कस्य जलस्य न तलमस्ति सृष्ट्यत्वेनास्य अच् ।
(कातका) ईमत्स्यभेदे राजनि० । स्त्रिया जातित्वात्
ङीष् । “कातलो मधुरसोष्णोयुरपाकी त्रिदोषजम्”
वैद्य० । २ अत्रविभेदे च ततः गोत्रापत्ये नङा० फक् ।
कातलायन तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रिया गोत्रत्वात् ङोप् ।
काति स्त्री कै-यन्दे क्तिन् । कवे षष्णकातिशब्दे उदा० ।
कातीय त्रि० कात्यायनस्य जात तस्येद वा “ब्रह्माक्ष”
या० अ तल फको वा लुक् । १ कात्यायनश्रुत्या २ तत्-
सम्बन्धिनि च त्रि० । कातीयं त्रौतस्तत्त्वं गृह्यस्तत्त्वं
मित्यादि पक्षे न लुक् । कात्यायनीय तदर्धे त्रि० । कातीय
त्रौतस्तत्त्वप्रतिपाद्यविषयाच्च कात्यायनशब्दे दृश्या ।

कातु पु० क जलमतति सातत्येन गच्छति अत-उन् इत० ।
कूपे निरु० तस्य योष्णे नि येषेण योषणाभावात् तथात्वम्
कात्यक्य पु० कत्य-आषोयाम् यवुल् कत्यकः स्वार्थे घञ्
अग्निभेदे निरु० । “यश्चैध्म इति कात्यक्योऽग्निरिति”
शाकपूर्णि । “नाराय सो यश्च इति कात्यक्य मरा
अस्मिन्नाषोनाः यश्चन्ति अग्निरिति शाकपूर्णि । इति च
निरु० ८, ५, ई, [पत्ये ।

कात्य पु स्त्री कतस्तर्धे गोत्रापत्यम् गंगा० यञ् । कतर्धिनोत्रा-
कात्यायन पु० कतस्य गोत्रापत्यं युवा गंगा० यञ् यजनत्वात्
यनि फक् । कतस्य युवगोत्रापत्ये अग्निभेदे । स च त्रिविध
विश्वामित्रवंशः, गोभिलपुत्र, कतवत्ससोमदत्त

द्विजपुत्रं वसुदत्तागर्भजं वरुचिनाम्ना ख्यातम् । तत्
विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नं हरिवं २८२० उक्तोच्यते ।

“विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः सृताः । विश्वाता-
स्त्रियु षोकेषु तेषां गीतानि ये शृणु । देवश्रवाः
कतस्यैव यत कात्यायनाः सृताः” इति ।

अथञ्च गोभिलपुत्रकात्यायनात् भिन्न । गोभिलपुत्र-
कात्यायनेन च कर्मप्रदीपाख्यं छन्दोगपरिशिष्ट-
रूपं शास्त्रं प्रणीतं तस्येदमादिमं वचनम् । “कथातो
गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मशास्त्रम् । अस्मिन्नाम्ना तथा
सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत्” । तल्लप्रपाठके १० खण्डा-
तल १ ख० यशोपवीतादिपरिभाषा । २ ख० ब्राह्मण-
परिभाषा । ३ ख० अक्रियादिष्वैविध्यादिकथनपूर्वकं ब्राह्म-
विधिनिरूपणम् । ४ ख० प्रियङ्गुदानविधानम् । ५ ख०
नान्दीसुखब्राह्मणदिकर्तृव्यताविधानानि । ६ ख० अग्न्या-
धानादिकाणाधिकारिकर्मविधानम् । ७ ख० अरणीनिर्माण-
प्रकारादि । ८ ख० अग्न्युद्धारप्रकारादि । ९ ख०
अग्निहोत्रकालादितद्विधानादि । १० ख० दन्तधावन-
स्नानादिविधानम् उपाकर्मोत्सर्गादिस्नानादिविधानञ्च ।

२ प्रपाठके नव खण्डाः । तल्ल १ ख० सन्ध्योपासन-
कालादितद्विधानानि । २ ख० तर्पणप्रकारादि । ३ ख०
प्रक्षयस्त्रविधानप्रकारादि । ४ ख० वैश्वदेवविधानप्रकार ।
५ ख० दक्षिणादानादिप्रकारः । ६ ख० अमावास्यादि-
ब्राह्मणकालव्यवस्था तद्विधानप्रकारश्च । ७ ख० कर्मनि-
र्माणप्रकार ब्राह्मविधानप्रकारश्च । ८ ख० दर्शपौर्णमास-
विधानप्रकार । ९ ख० प्रवासगमनकाले साम्निकस्य कर्तव्य-
विशेषकथनम् ।

तृतीयप्रपाठके ११ खण्डाः । तल्ल १ ख० साम्निकस्य प्रती-
मरणे कर्तव्यविशेषविधानम् । २ ख० सान्नेर्दाहप्रकार ।
३ ख० शवस्यार्थिकर्तव्यभेदविधानम् साम्निकस्य विदेगमरणे
दाहविधानञ्च । ४ ख० स्मृतके सन्ध्यादिस्नानेऽपि त्रौत-
कर्मणामनुष्ठानविधानम् । ५ ख० पुष्यनादिक्रियाङ्ग-
होमाहुतिसंख्याविशेषकथनं शुक्लापतिप्रतामहानुसृष्टाटु-
पन्यकपुष्पिकाकपुष्पकपरादिशब्दपरिभाषा मङ्गल
चारिकर्तव्यविधानञ्च । ६ ख० सप्तमीयचरुकर्त-
व्यताविधयोपदर्शनम् नवयज्ञकावकथनञ्च । ७ ख०
विहितकर्मातिश्रमे प्रायश्चित्तविशेषविधानम्, अन्धशेष-
वत्सुश्वरशब्दपरिभाषा । ८ ख० वर्षभेदेन दण्डप्रमाणावकथ-
नम्, आश्वदर्भनिरूपणञ्च । दक्षिणाया गो. प्रवर-

तोक्तिः उपाकर्मप्रकारश्च । ६७० यथधानादिशब्दानां
 पारिभाषिकार्थकथनम् । वेदोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकारः
 सूतकादिना तदकरणे आपहायणिककर्तव्यताविधानम्
 तत्र बलिदानवर्जनञ्च । त्वयस्वकमण्डकगोलकबीवरशब्द-
 परिभाषा । अतुमन्त्रप्रकारः । १०७० । पशुस-
 हकारस्यामविशेषकथनम् । पशुपदाने एकादशस्थान-
 कथनम् । पशुभाषे पायसपिशङ्गः होमविधानम् आहो
 पिण्डदानप्राधान्यं गवादी पण्डिताद्वदानदर्शनादिति
 परमतसङ्गा अत्रदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् ।
 आभन्नाद्विधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । क्षीपार्थमधु-
 पर्कादिशब्दपरिभाषा ।
 अनेनैव धर्मसंहिता कृता । “मन्त्रविधिण्यहारीत-
 वाश्वत्थप्रयोगोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायन-
 वृहस्पती” इत्युपक्रमे “धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” याज्ञ० ।
 तत्र च प्रायेणाष्टादशविधादर्शयः । कातीयश्रौत-
 ष्टकसूत्रवर्गातुक्रमशिकादिक्रमेणैव कृतम् । वररुचि-
 नामकात्यायनस्य पुष्पदन्तावतारस्तत्कथा च वृहत्-
 कथायाम् । सुप्रतीकयथावतारकाणमृतये स्वजन्मादि
 आवण्णरूपशायान्तसुपवर्त्य स्वजन्मकथादि तत्प्रोक्तं यथा ।
 “ततः स मत्स्यपुत्रा पुष्पदन्तः परिभ्रमन्” । नाम्ना
 वररुचिः किञ्च कात्यायन इति श्रुतं । पारं स प्राप्य
 विद्यानां कृत्वा नन्दस्य सन्निताम् । खिन्नं समाययौ
 हृष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्” इत्युपक्रमस्य तस्य
 काण्वभूतिना सह मेरुने जाते काण्वभूतिना निजयापा-
 दिष्टत्वात् उक्ते । “इत्थं मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमा-
 र्घधि । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काण्वभूतौ च तत्-
 जणम् । श्रुत्वा वररुचिर्जातिं सुप्रोत्थित इवावदत् ।
 स एव पुष्पदन्तोऽहं मत्स्यस्य कथं शृणु । इत्युक्त्वा पञ्च
 लक्षेण सप्त सप्त महाकथा । कात्यायनेन कथिता
 काण्वभूतिस्ततोऽब्रवीत्” इत्युपक्रमस्य “तद्वद्ब्रूहि निजष्टत्वात्
 जन्म प्रभृति प्रभो” इति काण्वभूतिप्रश्ने “ततो
 वररुचिस्तस्य प्रणतस्यानुरोधतः । सर्वमाजन्मष्टत्वात्
 विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशाम्ब्या सोमदत्ताख्यो नाम्ना
 गिरिशिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्या च वसुदत्ताभि-
 धाऽभवत् । तस्या तस्मात् द्विजवरात् एव जातोऽस्मि
 शापत” इति स्वजन्मभूम्यादिकसङ्गम् । पश्चाच्च व्याडि-
 समीपे तस्मात्वा तस्य जन्मष्टत्वात् यथा वर्णितस्तदपु-
 ष्कं तत्रैव “तथा हि पूर्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्मृता ।

गगनादेवमुद्भूदशरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो
 विद्यां वर्षादवाप्नुति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रतिष्ठा
 प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्मै हि रोचते ।
 यद् यद् वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपावसत्” इत्य-
 तस्त्वन्मकथान्ते व्याडीन्द्रताभ्या तस्मात् सकाशादभ्यर्थ्य तं
 ष्टहीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्युक्तं तत्रैव
 यथा “व्याडीन्द्रदत्तौ तरसा निर्गतौ नगरात्ततः । अयं
 क्रमेण वर्षस्य ष्टहं प्राप्ता वयं गुरोः” इत्युपक्रमे
 “अध्यापयितुमस्मांसं प्रष्टोऽभूदधौ ततः । सङ्कृतं
 मया तत्र द्विश्रुतं व्याडिना तथा । त्रिश्रुतञ्चेन्द्र-
 दत्तेन गुरुषोक्तमष्टह्यत” इति स्वस्य वर्षसमीपेऽध्ययनं
 वर्णितम् । “अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महा-
 नभूत् । तत्रैकं पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ।
 स शुश्रूपापरिक्लिष्टः प्रेषितोवर्षभार्याया । कगच्छत् तपसे
 खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा
 तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यासुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं
 नवम् । ततस्तत्प्राप्तयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः । अष्ट-
 मेऽङ्गि मया तस्मिन् जिते तत् समनन्तरम् । नमःस्येन
 महावीरो कङ्कारः शम्भुना कृतः । तेन प्रनष्टमैन्द्रं
 तदक्षद्राकरणं मुपि । जिताः पाणिनिना सर्वे भूर्खी-
 भूता वयं पुनः” । “अत्रान्तरे तुषाराद्री कृत्वा तीव्रतरं
 तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः ।
 तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छातु-
 प्यहादेव मया पूर्णोक्तं च तत्” ।
 अनेनैव पाणिनिव्याकरणतात्पर्यप्रकाशकं परिशिष्टरूपो
 वार्त्तिकपाठो निरमायि स च “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे
 लोकोतोऽर्थप्रयुक्ते शब्देप्रयोगे शब्देन धर्मानियमः” इत्या-
 दिकं अष्टाध्यायात्मकं । वृहत्कथायाम् “तद्वैवानीय
 दत्ता मे योगनन्देन सन्निता” इत्यनेन वररुचिस्तनुमन्त्रि-
 ताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्वररुचिनामकात्यायनस्य
 च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । वृहत्कथाया इदा-
 नीमप्राप्यत्वेऽपि तत्कथासारस्याधनोपलब्धत्वात् तत्र च
 यथावर्णितकालताऽवगम्यते वृहत्कथासारस्य चाप्राप्त्यर्थं
 नाशङ्कनीयं तत्कथासारे “यथाभूत् तथैवैतच्च भनाग-
 यतिक्रमः । अन्यविस्तरसंक्षेपमात्रमात्रं च मित्युक्ते”
 इत्युक्त्वा वृहत्कथामूलकतायास्तत्कथासारस्योक्तेः । स
 च कृतगोत्रापत्त्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरिवं०
 “ततः कात्यायनाः श्रुताः” इति मल्लनिर्देशात् अन्य-

स्यापि तद्भोत्वमवयुषापत्यस्य कात्यायनत्वमिति मृतस्य भवि-
ष्यतो वा स्यादिति सूचितम्" इति । ततः प्राचीनेन
कात्यायनेन शुक्रयजुर्वेदविहितकर्माणामनुष्ठानादपक-
पट्टविश्वध्यायात्मक कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्याख्य
सूत्रवच्च प्रणीतम् । तत्र श्रौतसूत्रे १ अध्याये १ कण्डि-
कायां २१ सूत्राणि । तत्र अन्यध्यानादिषु अधीतसार्ध-
वेदानां द्विजानां सप्ततीक्ष्णानाम् रथकारस्य चाधिकारः ।
अङ्गहीनहीनपतितशृङ्गाणामनधिकारः । निपादस्य-
पतेर्गावेषुके चरावधिकारः । अश्वकीर्त्तिनश्च प्रायश्चित्त-
रूपगर्हभेज्यायाः । तत्र गावेषुकषरवकीर्त्तिगर्ह-
भेज्या च लौकिकेऽग्नौ कार्या । गर्हभेज्यायां पुरोडाश
अप्रणं भूमावेव न कपाले कार्यम् । तत्र अपदानहोम
उदके एव नाग्नौ, अन्यदाधारादि अग्नावेव । प्राशितं
गर्हभस्य शिष्टादशदेयम् । श्रौत कर्म वैतानिकेषु
विहारार्थेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु कर्त्तव्यम् ।
स्मार्त्तान्तु आवसथ्येऽग्नौ कर्त्तव्यम् । गृह्यारम्भे मास-
पाकनिषेधः ।

२क० २३ सू० । तत्र देवतोद्देशेन इव्यत्यागोयाग इति
यागलक्षणम् दर्शयौर्त्तमासादियद्वाच्यार्थस्यागविशेषः ।
तस्य च प्राधान्यं, तत्प्रकरणपठितान्गान्वाधानादि-
ब्राह्मणदक्षिणान्तस्य कर्मजातस्याङ्गत्वम् । एव प्रयाजादय
पूर्वाधारादिहोमाश्च तदङ्गानि । तिष्ठता होम वषट्कार
प्रदान यजतिशब्दार्थं तत्र याज्यापुरोऽनुवाक्ये च ।
उपविष्टेन स्वाहाकारप्रदानो होम जुहोतिशब्दार्थः ।
सर्वकर्मसु ब्राह्मणा एव ऋत्विजः, न जलियवैश्याः
तेषां हविःशेषमक्षणनिषेधात् । फलेच्छासत्वे कात्य-
कर्माणि कर्त्तव्यानि नावश्यम् । नित्यानि तु अग्निहोत्रा-
दन्यवश्यं कर्त्तव्यानि अकरणे दोषव्यवणात् । दोक्षितेन
सत्यवचनाध शवनब्रह्मचर्यादिनियमा अवश्यं कार्या ।
गृह्यटीकादिनिमित्तं धनदाननिमित्तं च प्रायश्चित्त-
मवश्यं कार्यं न तस्य इच्छयात्तुष्टानम् । नित्यानि यथा-
शक्त्यङ्गयुक्तान्यपि कार्याणि । कान्यानि तु सर्वङ्गो-
पेतान्येव । काममासत्वेऽपि यदा यथाशुताङ्गानि कर्त्तुं
शक्यन्ते तदैव कात्य कार्यं मान्यदा ।

२क० ४२ सू० । तत्र ऋग्यजु सामप्रैषभेदेन सन्वाचत-
र्विधा । ऋगादिलक्षणम् (ऋग्वेदशब्दे उक्तम्) । यजुषां
यावति पदसमूहे उच्चरिते पदसमूहोनिराकाङ्क्षोभवति ।
तावत्परिमितमेक वाक्यं कर्म काले प्रयोक्तव्यम् ।

यत्र तु मध्ये पठितैः पदैर्यजुर्निराकाङ्क्ष न भवति
तत्र पदान्तरं योज्यमध्याह्नस्य पूर्वपठितं वातुषण्ण
निराकाङ्क्षीकथं प्रयोक्तव्यम् । प्रयोगे सन्वाः कर्त्तारम्भे
प्रयोक्तव्याः । यजुर्वेदसन्वाश्च उपाय प्रयोक्तव्याः ऋग्वेद-
सामवेदयोस्तु सन्वाउच्चैः प्रयोक्तव्याः । वाजुषा अपि
मैषा उच्चैः प्रयोक्तव्याः । कुशजातिमात्रं बर्हिःशब्दार्थः ।
अन्यगारादौ वयोर्धाराहोमादौ च विशेषसंख्या-
तुक्तो यावता कार्यविहिततावत्संख्या पाह्या । इक्ष-
वर्हिर्बर्हिर्वाग्निं सनहृनानि विषमसंख्यत्वं सति नाना-
नीति । सनहृने भेदस्तु प्रागप्ये सनहृने उदय बर्हि-
निधाय सनहृनेन दृढं बह्ना बर्हिर्भूतभागे पान्थिप-
गृहेत्, उदगप्ये सनहृने तु प्रागप्यभिधुभाग निषावेधगृहे
पान्थिपगृहेत् इति । अष्टादशसंख्यात्वात्तत्वात्
तथामूर्तकविशितकारको वा पाश्चात्यस्तदभावे वैकल्यत
इक्ष्वा कार्यः । तदभावे श्रीपस्तद्वत्तमव वैश्व औद-
स्वरखादिरो वा तत्तदभावे इक्ष्वाकाभूतः कार्त्तः ।
इक्ष्वादेव लीचि काठान्यादाय परिधिपरिधानं कुर्वात् ।
शान्तिधर्मोऽग्नौ नेष्वाकाठद्वि पित्यादौ शान्तिधर्मो
जुहोतिषि नेष्वाकाठद्वि । अग्निप्रचयनार्थं इक्ष्वा
उक्तसंख्याधिककारकोऽपि भवति । इक्ष्वाकापौ - अष्टा-
विशतिप्रभृतिभिस्तथाभूतकारैः इक्ष्वा कार्यः । सप्त त्रिभिः
सनहृनेभूतभागे बह्वं कल्प्यः । दर्शयौर्त्तमाश्च एव
वेदकरणम् । सूत्रे आह्वयद्वाग्यौऽग्निविधिरिति प्रतिज्ञा ।
सर्वकर्मसु उक्तमपि गार्हपत्यात् आह्वयनोदक्षिणाग्नौ-
रुहरणं कार्यम् । अन्यकर्माथसु हृतयोस्तयोरागन्तुका-
न्यकार्यापाते तत्करणं मोक्षरणान्तरम् । यथा दर्श-
यार्थसु हृतयोस्तयो प्राप्ताकागाग्निहोत्रहोमः । यत्कर्मा-
थसु हृतौ तौ तत्समाप्तौ लौकिकावेव भवतः । तत ऊर्ध्वं
तत्ताह्वनीयादिविहितं कर्म न कार्यं तत्र लौकिकत्वोप-
देशात् । तेन यत्र यौर्त्तमासादौ प्रथक्तन्मा बह्वः इक्ष-
वा सन्ति तत्र प्रतीष्टि दृष्टगन्तुद्वारेण ता कार्याः ।
तथा च न सप्तहृतयो सर्वलोपयोगः । खादिरसुपादी-
नां कविदत्तुतौ प्रकृतिवत् विकृतावपि कार्यता । सुव-
ह्वरसु गजुह्वरप्रभृतिहोमसाधनपदार्थानां लक्षणम् । तानि
च तद्भाष्ये विवृतानि यथा (खादिरः सुवोऽङ्गुष्ठपर्य-
हन्तुप्यङ्गो मासिकावत्पर्य्याङ्गो भवति । खादिर
खादिर खड्गाकृतिररतिपात्रं सुवो बाहुमाला
मूखदण्डास्तग्विष्ठा हंससुखदण्डप्रवाहिकायुक्ता पा-

णिमातृपुष्करास्तावत्खातयुक्ताश्च कार्याः । पाञ्चा-
शी जुहूः । उग्रभृदाश्वत्थी, वैकङ्कती ध्रुवा, एतेषा
हृत्पाण्डमेकस्य वा सव्यं स्रुचं कारयेत् । अग्नि-
होत्रहव्यो वैकङ्कती, अग्निहोत्रस्रुचो वैकङ्कतः । यै-
पातैर्होमो न क्रियते तानि सर्वाणि वारणानि भवन्ति
तानि चोलूखलमूसलकूर्चैः पातोपिष्टपातोपुरोडाशपातो-
शस्याश्वावदानाभ्युपवेशान्तर्धानकटप्राशितहरणवडवत्
त्रिज्जासनादीनि । ततो लूखलमूसली लोकप्रसिद्धौ । कूर्चो
बाहुमात्रं पीठाकारः । इष्टपातो पिष्टपातो अर-
त्तिमात्यौ मध्यसंस्तुते । पुरोडाशपातो प्रादेश-
मातो समचतुरस्ता पङ्क्तुलुप्तखातवती । शस्यां प्रादेश-
द्वादशाङ्गुला । प्राशितहरण वृक्षमादर्शकार चतुरस्तं
चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमपि धानपातम् । वडवत्
चोभयत् खातवत् । आसनानि चारत्तिमातृदीर्घाणि
प्रादेशमातृविपुञ्जानि । सर्वेषु पातेषु मूलाभिज्ञानार्थं
हन्तानि कार्याणि । अनादये सोमसाधनपाताणि
वैकङ्कतानि कार्याणि । षोडशिनः पातं खादिरं
चतुरस्तम् । अश्वदाभ्युपवेशमौदम्बरम् । वाजमेये सप्त-
दशपङ्क्तपाताणि वरणवृक्षमवानि । सुरासङ्गपाताण्यपि ।
वृक्षमवानि वा । इष्टिषु प्रथोतोत्करावन्तरेण सर्वेषां
गमनागमनार्थं मार्गः, सोत्तरवेदिकेषु कर्मसु चात्वालोत्-
करयोरन्तरावेन मार्गः ।

४क० १६८० । तत्र विहितद्रव्याभावे कास्यं कर्म-
नारक्ष्यम् । नित्यन्तु मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिनाया-
रभ्यम् । कास्येऽङ्गसङ्गातं चात्वाऽऽरम्भोत्तरम् मुख्यद्रव्या-
पचारे प्रतिनिधिद्रव्येण समापनम् । न तु असमाप्तस्य
त्यागः । नित्ये तु आरब्धेऽनारब्धे वा प्रतिनिध्यापा-
टानमिति भेदः । कास्यस्यावश्यकार्थत्वाभावात् प्रति-
निधिना नारम्भः । आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात्
समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवति । दीक्षितस्याः पयआदिके
व्रतेऽपि प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिनिधिना करणपक्षे
मुख्यद्रव्यापचरूपदृष्टितमन्त्रे ऊहो न कार्यम् । यत्र
जात्यन्तरं विहितं तत्र ऊहः । विकल्पस्थले अन्यतर-
द्रव्याग्नौ कर्मणि देशान्तस्य दोषे विनाशे वा तत्प्रतिनिधि-
द्रव्यान्तरेणैव समाप्यं न तु वैकल्पिकद्रव्येण यथा
ग्रीष्माग्नौ कर्मणि ग्रीष्मनाशदोषयो ग्रीष्मसङ्गशनीवा-
रादिना समापनं न तु यवेन, एवमन्यत्र । ग्रीष्मभावे
नीवारं प्रयोगे आरब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कथञ्चिद्

ग्रीष्माग्नौ ग्रीष्मिरेव, आपाग्नौ ग्रीष्मसङ्गशरीरेव कर्म-
समापनम् न नीवारसङ्गः नापि वैकल्पिकैर्यैः । मुख्य-
द्रव्येण सर्वप्रयोजनासिद्धौ तत्समर्थप्रतिनिधिनैव कर्म-
कार्यम् । यत्र कणाः ग्रीहयोविहितास्तत्र कण-
ग्रीहप्रलाभे शुक्लग्रीहिभिः कर्म कार्यं न तु कणनी-
वारैः गुणस्य द्रव्यापेक्षया तुल्यत्वात् । सुवत्सत्वलक्ष-
गुणं हित्वा स्तोवत्सायाद्यपि गोः पयसा होमो न तु
सुवत्सायाः सेव्याः पयसा । एवमार्द्रत्वगुणाभावे शुष्क-
पक्षाशैरपि कर्म कार्यं न तु आर्द्रमिदन्तरेण एवं
सर्वत्र । एवं प्राशितादिसर्वकर्मसु भार्याप्रग्रीष्मभावेऽपि
अवदानद्वयपर्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिसमर्थं ग्रीहय एव
पाद्या न तु प्राशितादिसर्वकार्यपर्याप्ता नीवारा इति
५क० १७८० । तत्र श्रुतिपाठमन्त्रपाठार्थसिद्धिक्रमेण
पदार्थावुद्धानम् । यत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयो-
र्विरोधः तत्र पाठक्रममनादित्यर्थसिद्धिक्रमोपाद्यः । यथा
“स वै पर्याशाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्ति”
इत्यत्र पाठक्रममनादित्य पूर्व्यं वदेन ततोऽपाकर-
णम् । यत्र तु श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधः “संस्थिते यज्ञे
ब्राह्मणं तर्पयितव्यं ब्रूयादिति” श्रुतिः संस्थिते यज्ञे ब्रह्म-
तर्पणं विदधाति पाठक्रमस्तु प्राशितावदानात् पूर्व्यम् ।
तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थितएव कार्यम् न पाठक्रमेण । यत्र
च श्रुतिपाठमन्त्रपाठयोर्विरोधः तत्र श्रुतिपाठक्रममनादित्य
मन्त्रपाठक्रमेण कार्यम् । यथा सोऽसावाक्यमधिश्चव-
तीत्यधिश्चयणं विधाय, तदनन्तरमेवोद्वाशनं विहितम्
मन्त्रक्रमस्तु । पत्नीष हननान्ते इति विरोधः तत्र-
मन्त्रपाठक्रमेणैवाव्योद्वाशनम् । यत्र बहूनां प्रधानानां
सह प्रयोगस्तदा सन्निपत्योपकारकाः पदार्थाः सर्वेषां
प्रधानानां पृथक् पृथक् सङ्गपदार्थावुद्धान्ये कार्याः,
यथा सप्तदेशेषु प्राजापत्येषु पशुषु सर्वेषां प्रथम-
सुपाकरणं ततः सर्वेषां नियोजनम् ततः सर्वेषां
प्रोक्षणमित्यादि । आरादुपकारकास्तु तन्त्रेण कार्या न
तेषु क्रमचिन्ता । यथा दर्शदौ प्रयाजादय आरा-
दुपकारकास्तन्त्रेण कार्याः । चतुर्थेऽधिकनिर्वापः एका-
दशादिकपालोपधानञ्च एकैकस्य कार्यम् । सोमे चैकै-
कस्य पङ्क्त्यासादमानं पङ्क्त्यं कार्यम् । सर्वत्र-
हविषोऽवदानं प्रदानान्तं कार्यम् । देवताऽभेदे हवि-
र्मात्रभेदे देवतागुणे वा उपाश्यादिकेऽभिज्ञे प्रदानान्तमव-
दानं न भवति किन्तु क्रमेण सर्वाणि हवींष्यदाय पञ्चा-

सेभ्यः प्रदानं कार्यम् । समदशु प्राजापत्यपशु उपा-
करणे प्रथमपदार्थे कृते द्वितीयपदार्थादौ उपाकरणक्रम
आदत्तव्यः न क्रमान्तरम् । अथ प्रावृत्तिक क्रमः ।
प्रधानानामग्नेयादीनां पाठक्रमेण तदङ्गानां निर्वा-
पादिक्रमः । यथा प्रथमपठितस्याग्नेयस्य प्रथमं निर्वा-
पादि । यथा पठितस्याग्नीषोमीयस्य पश्चात् इत्ययं
क्रमो मुख्यः । अनेकाहसाध्यर्थादौ क्रियमाणे मध्ये
नित्यस्याग्निहोत्रादेः काले प्राप्ते काव्यमध्येऽपि तत् कार्य
मेव न तद् दर्शाद्युत्तरोधेन नित्याग्निहोत्रादिकाव्यतिक्रमः
कार्यः । सौत्वाग्न्यादिविहितमध्यमामावास्याया दक्षि-
त्याग्नौ पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । ऋग्यजुर्वेदादिनामौ च
बोध्ययिनो नियतकालेऽपि देवाहुकृत्योत्क्रमे तदनन्तर-
मेव बोध्ययिगः कार्यः न तु काव्यात्तरोधात् ततः पूर्वम् ।
अग्निहोत्रादिसप्तपर्यन्तानां प्रधानानामनुष्ठाने क्रमा-
भावः । यदा यत्र यस्मिन् तदा तदनुष्ठेयम् ।
अध्ययनार्थं एवैषां पाठक्रमः नावृत्तानर्थः ।

ई० २६६३ । तत्र अथत्तद्विनाशेऽन्यद्विः कार्यं
न लिख्यदादिप्रतिपत्तिवहितः जागः कार्यः । यथा पुनः
येनादवदेयम् । अथप्रादिदेवतानां, मन्त्राणां, प्रयानातु-
वाजादिक्रियाणाञ्च न प्रतिनिधिरस्ति । इष्टार्थानां तु
क्रियमाणामववातादीनां प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिनिधं वस्तु
शुद्धव्यवहारमपि न प्रतिनिधेयम् । यथा सौत्रे चरौ
भाषादि । त्वागादौ वपनादौ संस्कारकर्माणि च यज-
मानस्य प्रतिनिधिरस्ति । गुणकर्मास्तु पात्रासादना-
च्छावेक्षणप्राधान्यं हनवेदमन्त्रादिषु यजमान-
स्यापि प्रतिनिधिरस्ति । मन्त्रभावेऽप्याच्छावेक्षणान्वा-
रम्भोपाङ्गनादौ गुणकर्माणि प्रतिनिधिरस्ति । सत्रेषु
यजमानस्य प्रतिनिधिरस्ति । यजमानकर्मणा सम्भवात्
यजमानकर्मा अपि दीक्षणादयः प्रतिनिहितस्य भवन्ति
सत्रेषु यजमानानामन्त्रिकपदार्थकर्मत्वविधानात् । ना-
ङ्गणस्यैव सत्रेषु अधिकारो न पात्रवैश्यानाम् ।
नाङ्गणानामप्येककल्याणं न भिन्नकल्याणम् । वैश्व
श्रितिययोर्हपतित्वेऽपि सत्रेषु नाधिकारः । सत्रस्य
सप्तसरसत्वं मनुष्याणामपि भवति तत्र सप्तसरसत्वं
अहं तु जलया यत्कालं सहस्रसत्त्वे सहस्रं सौत्वाय
हानि तानि च दिनसहस्रे सम्भवन्तीति ।

७०२६३ । यत्र एककर्मार्थं ऋग्नि प्रधानानि एक
वाक्येन विधीयन्ते । तत्र तेना सह प्रयोगः । देवकाव

फलकर्मादिष्वप्येवमिति प्रधानानामाहुपकारीणि व्यापा-
रप्रवाजाञ्चभागादीनि सत्रदेव कार्याणि । न प्रतिप्रधानं
एवम् एवम् कार्याणि । देशभेदे काव्यभेदे च तन्मभेदेऽप्य-
भवति न सहक्रिया । यथा दर्शपौर्णमासयोः कार्याभेदे ।
नक्षत्रप्रवासेषु च मासत्या देशभेदे । अङ्गणे च सत्रप्रवासा-
निगदे वादयाहे सुत्वासुपगच्छेदित्यत्र काव्यस्य युक्त
कर्मा तन्मभेदे सत्रत्वं प्रयोज्यम् । एकत्रैव कर्माहसौ
सत्यां मन्त्रवचनं सत्रदेव कार्यम् न प्रतिक्रियम् ।
यथा स्मृतेन पदं त्रिः परिलिखेदन्ते रमन्तेत्यत्र एकवारं
मन्त्रेण, द्विगुणोक्तिरिति । हविर्पृथगे वृद्धिर्बोधने
तस्य स्वरूपे व्याप्यपृथगे च प्रतिक्रिय सम्पादितः न
सत्रत्वं । व्याप्यपृथगे तु वचनात् त्रिधा मन्त्रेण पृथ-
कम् येन तृतीया हविर्पृथगे चतुर्थे तृतीया । वचना-
दुत्तमे सप्तौ मन्त्रनिर्वाहः । दीक्षितस्यानेकदुःस्रदर्शने
सत्रदेव मन्त्रपाठः । एकनद्याः अनेकप्रवाहतरणेऽनुमन्त्रणं
सत्रदेव । अथर्ववेदे अनेकवृत्तिचाराचं वोगेऽपि अनुमन्त्रणं
सत्रदेव । पुनपदनेकानेभ्यर्धने सत्रार्थेऽप्युपपन्नं सत्रदेव ।
वनीवाहने (विश्वं विश्वं पुनः पुनः प्रवाहे) अनेभ्य-
र्धने मन्त्रपाठः सत्रदेव । एकत्रात्मिके पुनपुनः प्राप्तादौ
अनेभ्यर्धनादिषु च काव्यभेदे भेदेनैवाहुमन्त्रं न सत्रत्वं ।
अप्रधानकाव्यमन्त्रं सत्रदेव, न प्रतिप्रधानमावर्तते । यथा-
ऽग्निषोमीयवनीयानूबन्धपशूनां वाधारस्य एव कहरपि
वृषवत् सर्वपशुवाधारस्य एव । आधानादिकर्मास्तु पुन-
र्वाप्य कर्तारो न स्वयं ज्ञेयः जजमानः । तन्मात्रं
भेदः देवतोद्देशेन इत्यत्यागात्मककर्माणि जजमानः स्वयं
कुर्वीत । पुनर्बोधिगमनात् जजमानः स्वयं जपेत्
वपनाभ्यङ्गनादयो यजमानस्यैव संस्काराः । इति
विशेषवचने अत्रिजातपि ते संस्कारा यथा 'हिरण्य-
मादिभोवाजमेवेन वरन्ति' । इति वचने उक्तादन्वदपि
जजमानस्य भवति । यथा यजमानो वषोर्धारां जुहोति ।
जजमानः पात्रागत्यासादवतोत्सादि । येन कर्म
यथासमस्त्यतिगादयः कुर्वतः । यथा अथर्ववेदाध्ययनं,
होता होतृम्, उद्गाता उद्गातृम्, ऋषिर्वादि । सर्वार्थं
कर्माणि यत्रोपनीतानि कुर्वतः तानि च प्राक्स्थानि
उदकस्थानि वा कुर्वतः । परिकारचमण्युत्पादौ
मदक्षिण कार्यम् । पित्रोऽप्यव्यम् । दैवे वनाहति
मैत्रे तत्र सत्रत्वं । दक्षिणा च दिक्षु पितृभ्यः । यद्देवे
प्राक्स्थानादि मैत्रे तद्दक्षिणवत्सं कार्यम् । प्रधान-

द्रव्यविनाशे सन्निपत्योपकारकाङ्क्षसहितस्यैव तस्यावृत्तिः ।
 सारादुपकारकसहितस्य ।
 टक० ४७ सू० । विकल्पस्यैव एकेनैव कार्यकारणम् ।
 अदृष्टार्थेषु बहुषु विहितेषु समुच्चयः यथा होत-
 मन्त्राणामग्निमन्त्रनीयादीनाम् अग्निस्थापनमन्त्राणाञ्च ।
 होतमन्त्रत्वेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न समुच्चयः । तथा च
 याज्या पुरोनुवाक्या च एकैकस्मिन् यागे एकैकैव ।
 एकनिमित्तकप्रायश्चित्तानां समुच्चयः । यज्ञकाशे मन्त्रा-
 णामेकस्मिन् प्रयोगः, न संहिताखरेण, नापि ब्राह्मण-
 खरेण । सुब्रह्मण्यासामजपन्त्यूयाजसामाना मन्त्राणां
 संहितावदेव खरेण प्रयोगेन त्वेकमुतिखरेण । आधाने
 विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न समुच्चयः । अनेक
 साधनके कर्माणि कबध्यादीनां समुच्चयः । सर्वपशूनां
 तानि कार्याणि । सोमक्रये विहितगवादिद्रव्यदशकस्य
 ह्यर्थात्वात् न समुच्चयः । सर्वत्र गार्हपत्याहवनीययो
 प्रदक्षिणोक्त्यापसव्यावृत्तिः अपसव्योक्त्या च प्रदक्षिणा
 वृत्तिः कार्या । विहारोत्तरतः सर्वकर्म कार्यम् ।
 विहारस्य दक्षिणतः ब्रह्मयजमानयोरासने कार्यम् । तयो-
 र्मध्ये यजमानस्य वेदि सृष्ट्वा (वेदिमध्ये पादार्धं
 निधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अना-
 देशेऽध्वर्युं यजुर्विहितकर्म कुर्यात् आदेशे तु अन्योऽपि ।
 विरोधे तु अन्योऽपि कर्ता यथा प्रेयसेऽध्वर्योर्व्याघ्रतलेन
 विरोधात् कपाडोपधानमनीत् कुर्यात् । हविष्पात्रस्त्रा-
 ष्ट्रात्विजामेकत्र समावेशे यदुयत् पूर्वं तत्तदन्तरं, यदा-
 उत्तरं तद्विहितं भवति । हविषामपि मध्ये पूर्वं पूर्वं हवि
 रन्तरं कार्यम् उत्तरं उत्तरं बहिः । प्रतापनाद्यग्निवाध्य-
 सस्कारा गार्हपत्याहवनीयौ कार्याः । सर्वकर्मसु हविःअपणं
 गार्हपत्यं आहवनीये वा कार्यम् । सस्काररहितं हत-
 मात्रमाज्यशब्दार्थोपाद्य । एतच्च गव्यमेव माह्वम् ।
 द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्वत्र एतेन होमः कार्यः विशेषवचने
 तेनैव । चात्वालात् बहिःस्थ पुरीषं निषमेत् । आहवनीये
 यजतयः, आज्यभागोर्पाशुयाजादयः आज्यहविष्का
 भुगतुः आज्यं गृहीत्वा चरुवदाय कार्याः । इडा-
 माधित्वाभारानयोके भुगतः कुर्वन्ति । आषारौ प्राञ्ची
 विदिधौ वा होतव्यौ उभयपक्षेऽपि कज्जू दोषौ सन्तौ
 च तौ कार्यौ । अनादेशेऽसर्वं होमा आहवनीये एव
 कार्याः । आदेशे तु यथादेश मन्त्राग्नौ । आदेशाभावे
 सर्वत्र सकृदुत्तरीतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

टक० २१ सू० । सर्वत्र ब्रह्मोद्योयवा वा हवींषि भवन्ति ।
 ब्रह्मोद्योयवानन्तरं यवापयणादवोक् ब्रह्मोद्योयव दर्श-
 पौर्णमासौ कार्यौ यवापयणानन्तरं च प्राग्ब्रह्मोद्योय-
 णात् यवैरेव तौ कार्यौ । आपस्तम्बमते सर्वदा ब्रह्मोद्यो-
 रैवेति भेदः । दर्शपौर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियमः न विक-
 तौ । द्विरवदानविधाने पुरोडाशचर्वादेर्मध्यदेशादेक
 सङ्गुष्ठपर्वमात्रं तिरस्त्रीनम् आद्यमवदानम् । द्वितीय
 तु हविःपूर्वभागात् तथावदानम् । तत्रावदानयोर्मध्य-
 दामद्वाभावेनैव कार्यम् । पञ्चाध्याय्या जमदग्नीना
 जमदग्निप्रवराणाञ्च हविषस्त्रिरवदानम् । तत्राद्यं
 मध्यात्, द्वितीय- पूर्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् ।
 यत्र आज्यभागपक्षोऽयोजोप्राशुयाजाग्निहोतहोमा-
 दौ चरुवदानं विहितं तत्र जमदग्नीना पञ्चशोऽवदा-
 नम् । दधिपयवोरपि क्षुवेणावदानप्रवृत्तम् ।
 तदप्यङ्गुष्ठपर्वमात्रमेव कार्यम् ।
 पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथममाज्यं सकृदवदाय
 ततोऽन्यद्विरवदेयम् । पुनरप्यन्ते आज्यं सकृदवदेयम् ।
 स्त्रिष्टिक्रमेण तु प्रधानावदानादेकोनं हविषोऽवदानम् ।
 तथा च येषां प्रधानयोगोऽवदानद्वयं विहितं तेषां
 स्त्रिष्टिक्रमेण सकृदवदानं, येषां प्रधानेऽवदानत्रयं तेषां
 हविष उत्तरार्द्धादेव स्त्रिष्टिक्रमेण अवदानद्वयम् । एवं चतुः
 पञ्चशोऽवदाने त्रि चतुर्षोऽवदानम् । उपस्तारः सकृत् ।
 उपर्यभिधारणं तु द्विवारं भवति । हविषोऽवदेयाव-
 दानयोः प्रत्यभिधारणम् । स्त्रिष्टिक्रमवदानानन्तरम् हविषो
 न प्रत्यभिधारणम् । एककपालं पुरोडाशं सर्वकृतः
 कार्यः । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवचनप्रैषा कार्या
 यथा अग्नयेऽनुब्रूहीत्वैवंरूपा । आश्रावणानन्तरं
 यत्र सैत्रावरुणः प्रैष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्ते देवतापदं
 प्रयोक्तव्यम् । अग्नये प्रैष्य, सोमाय प्रैष्येत्येवम् । आ-
 श्रावणानन्तरं यत्र सैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र द्वितीया-
 न्त देवतापदं प्रयोक्तव्यम् । अग्निं यज सोम यजेत्येवम् ।
 प्रैषसम्बन्धिन्यनुवाचने द्रव्यात् पठे भवति यथा इन्द्रा-
 ग्निभ्या आगस्य हविषोऽनुब्रूहीति । वषाये धाना सोमेभ्यः
 इति प्रैषद्वये तु न पठे । यत्रासौ यजेति विहितं
 यथा भाषयाह यजेति प्रशास्त्रादीन् प्रति । तत्र देवता-
 पदं न प्रयोक्तव्यम् । प्रशास्त्रैर्वज पोतर्यजेत्येवं प्रयोक्तव्यम् ।
 यत्र यत्र मन्त्रे असाविति पदं श्रूयते तत्र तत्र असा-
 विति पदमपनीय तस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य सैत्रादेर्नामो-

ज्ञायं' अवा इममसुष्ठु पुनर्मित्तादौ देवदत्तस्य पुनर्मित्ता-
दि । सवमट्कारास्ताकृतिषु नेदेर्दक्षिणभागे उदक्-
प्राङ् इतीशानामिषुश्चिठन् वमट्कारानन्तरं वमट्-
कारेण सङ् वा जुहुयात् । अत्राज्यमित्रं हविर्विहितं,
तत्र पूर्वमाज्यं कृत्वा ततो मध्ये हविर्कृत्वा पुनरप-
र्याज्यं जुहुयात् । अथ वा सङ्गैव सर्वमाज्यं हविष
जुहुवादिति पक्षद्वयम् ।

१००० १४६० । तत्र आग्नेयोऽष्टाकपादो भवती-
त्वादौ षट्ः विष्पदपरत्वनवा विधिपरत्वम् । कर्मसु
कर्मक्षेत्रे तदुपकरणद्रव्यसमुदायानामादौ उपकल्पनं
तानि आभीय कर्मदेशस्याने स्थापयेत् । चर्माण्युत्तरसो-
मानि प्राग्भीमाणि सर्वत्रास्तरणीयानि । हविषा मध्ये
यत् पश्चात् पठितं तद्देशतः कात्तसोत्तर कार्यम् ।
पहण्यादिकं पूर्वपठितस्य पूर्वम् उत्तरपठितस्योत्तरम्
कार्यम् । एवम् अधिपत्रव्याप्त्यापि पूर्वपठितस्य दक्षि-
णतः पश्चात्पठितस्योत्तरत इति । एकद्रव्ये स्वाकीकु-
वादी वाक्ये दक्षिणेन स्थीते सति तामेन नेदस्योप-
पहण्य कार्यम् । एकद्रव्यद्वययोः उपपदादौ द्वितीय-
द्रव्ये सति नेदोपपहण्याभावः । आज्यादन्यद्रव्येषु
इत्यवति वागे उपस्थानादौ च स्तेनोपपहण्य कार्यम् ।
असत्सु नेदवत्तद्वितीयद्रव्येषु कुयैरुपपहण्यम् । यथा स्तेन
अन्तर्कर्मव्याप्यते सोमे पहण्यमादौ द्वितीयद्रव्याभावे
च कुयोपपहण्यम् । अत्रोरादानकावे आवादितां
अर्चं जुहुषु पाण्डित्यां परिष्ठेष्ट उपपत्तयपरि निद-
ध्यात् । तत्र च परस्परसंस्पर्शजशब्दो न कार्यः ।
विश्वजिह्वायेन सर्वत्र स्पर्शः फलत्वेन कल्प्यते । एकस्मिन्
कर्मणि ईकस्मिन्नामज्ञाना यथान्ततश्च विहितार्थं
मध्ये अधिकारास्तुगानपक्षे सर्वत्र फलाधिक्यम् । यथा
पौर्णमासादौ ईकस्मिन्कर्मव्याप्याधिकारास्तुगाने । एवमन्वा-
हार्थादिदक्षिणादाने षड्दक्षिणापक्षतोद्वाद्यन्तर्वि-
शतिदक्षिणापक्षयोः फलतारतम्यम् । दानान्तरान्तरपर-
व्रतप्रमाणाणि यजमानसम्बन्धीनि याहुयाचि । तत्राय यानि
दानादीनि प्रमाणाणि विहितानि च तानि याजमानान्येव
व्रतञ्च सत्त्वदनाधःश्रयणप्रयोव्रतादिकं यजमानस्येव,
प्रमाणं चास्मिन्नेदिद्यावावदोम्यादिमान यजमान
इत्यमानेनैव कार्यम् । यूपपटोपरपादौ ज्ञाते, उने
वर्हिषि, जिह्वे मूमे, अवहतेषु श्रीहृषु मिष्टेन तस्यु-
धानादिषु, दुग्धे पवषि, दग्धेषु सङ्गावोरेट्कादिषु तदव-

यवस्यस्यमा क्रियादिसम्भवः । रौद्रमन्त्रं रथोदेवतम्
असुरदेवतं शैव्य मन्त्रस्यार्थं तत्तद्देवताकं कर्म च कृत्वा
आज्यान्तुपसृष्ट्यापार्थं स्पर्शनं हस्तेन कुर्यात् । इति सर्व-
कार्त्तपयोगिविधानानि प्रथमाध्याये उक्तानि । एतेषां
सर्वकर्मोपयोगितात् विस्तरेकोक्तिः । अन्यान्याध्यायार्था-
संक्षेपस्योच्यन्ते ।

२ अध्याये अष्टौ कथितकाः । तत्र १०० पौर्णमासेदि-
काः तन्नाग्नान्नाधानेऽध्वर्युयजमानयोरधिकारः । तद्वि-
धानप्रकारः । दीक्षापहण्ये दीक्षितधर्मा । दिवाभैरुन-
सांसवर्जनम् अधिपत्रव्याप्यादिवापनम् । अपराह्णे पत्नी
यजमानयोरष्टम्रा हविषा सङ् व्रतकावचोम् नान-
सांसवर्जनम् हविष्यं भोजनम् । तत्र व्रतबोम् भोज्यं
माध्ये दर्शितं यथा उक्तस्यः "सङ्गत् पर्वणि वरि-
यात् हविष्यं सङ् भोजनम् । न वाच नोपराहः स्वात्
तैत्तिभिर्नविर्वाजितम्" बौधा । "सर्वमेवैवदङ्", कौमीषाण्यं
पिप्लवेदेत्यत्र तिष्ठेभ्य । परिशिष्टे च "त्राक नां
मन्त्रं च अथक कोरुवकम् । नाभान् सङ् परावृत्तं
वर्जनेदोपपहण्ये" । कर्मप्रदीपे "अवचं सङ् नारव
श्रोत्रेण कूवते । उपवासी न भुञ्जीत नोचरात् न
किञ्चन" । "तिष्ठसङ्गाते शैव्यं त्रसं गोधूमकोद्वी । अथ
देवभान्यञ्च सर्वार्थं तवैवयम् (गुह्यम्) । वर्ज्यं चार
वचं टङ्ग्यचारमेव च । व्रतस्यो वर्ज्यं वैजिम् वासु-
वचं तत्रा" । वासुद्विविधेयत्वात् वैज्यवचनवर्ज्ये
निषिधः । "वैज्यं वचं वज्रं वज्रं मानववचनम् ।
पवित्रं वचं ज्ञेते प्रत्यक्षे अपि वर्ज्यं इति ज्ञातेः" ।
सत्त्ववदनञ्चाल कर्त्तव्यम् उपनयनोत्तरविहितं च इ-
वार्थः अतः प्रावृत्तिभेदः । रात्रौ तज्जिह्वे विहारे-
ऽग्निहोत्रहोमः । श्रावणशनेत्यायां होमानन्तरमार-
य्यौवधोवा नीवारादीनामवसु आरय्यहवादीनां च कर्त्त-
व्यमन्तरात् भुञ्जीत । आहवनीयस्ये नार्हवत्स्ये
वाऽथ श्रवणं तन्नागास्तरनिषेधः, त्रङ्गवर्ज्यम् । एव
निषेधः सपत्नीकयजमानस्येव । पौर्णमासी अन्वाधानादि-
कर्त्तव्यवर्गान्ते इत्ये एकावे वा कार्यभेदोक्तिः तत्र प्रातरेव
कार्यम् । २०० । अग्निहोत्रानन्तरं ब्रह्मवचं तद-
प्रकारः । २०० पर्वण्ये ब्रह्मवचनादेः आज्यस्यै-
वर्जनस्य कर्मव्याप्यास्तुगानप्रकारवन्नादिर्नितम् ।
२०० अध्याये अष्टौ कथितकाः । तत्र होमवदनादिपौर्णमा-
समाप्तिवर्गकर्मव्याप्यास्तुगानप्रकारवन्नादि ।

१२क० । अग्निहोत्राङ्गस्य वाङ्मयस्योपस्थानप्रकारः ।
 १२।१८।१५क० । अग्निहोत्रकालद्रव्यदेवताविधानमन्त्रादि ।
 तत्र कामनाभेदेनावस्थाभेदयुक्ते षड्भौ होमः कार्यं यथा
 प्रजाभ्योक्तेनाद्यादिकं जिह्वीर्ष्या समिद्धे धूममिथेऽग्नौ
 होमः कार्यः । प्रजाउपस्थानाभ्योऽसं जिह्वीर्ष्या अतिव-
 ल्लव्णवासायुक्ते, श्रीकामैः यथस्तामैर्माङ्गणादिभिः प्रदीप्ते,
 मित्तमावेन प्रजाभ्योऽसं जिह्वीर्ष्या रात्रौ ज्वालापरस्थे
 जाते, ऋक्षार्चवक्त्राभेन देदीममानेष्वङ्गारेषु सत्सु षड्भौ
 होमः । कामनाभेदे होम्यद्रव्यभेदाः । यथा स्वर्गकामः
 पशुकामो वा पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात् । एवं पात-
 कामो यवाभ्या, वज्रकामः ब्रीह्यामाकनीवारयमोधूम-
 याभ्योना तण्डुलै, वावनाभैः प्रियङ्गुभिश्च । इन्द्रिय-
 कामोदभा, तेजस्कामो हतेन । एतत्सुद्रव्याणां प्रत्यहं
 संवत्सरहोमे तत्तत्फलसिद्धिः । अग्निहोत्रहोमे सर्वा-
 स्त्रिष्टिषु च गार्हपत्यानारख दक्षिणहारेण प्रवेयनम् ।
 सर्वदा यजमान स्वयं होमः कार्यः, कार्ययथात् तद्विद्युक्तेन
 अर्घ्ययुष्णा वा । किन्तु द्यौं पौर्णमास्याञ्च सदा स्वयं होमः
 कार्यः । प्रवासे ह्यतकादौ च विशेषः ।
 ५अध्याये । १२कण्डिकाः तत्र । १।२क० । चातुर्मास्ययज्ञ-
 मन्त्रदेवपर्वकालद्रव्यदेवताप्रयोगादि ।
 २, ४, ५, क० । वरुणप्राधासकपतदीयपर्वकालद्रव्यदेव-
 तामन्त्रविधानादि । [मन्त्रादि ।
 ६क० । साकमेधरूपतदीयपर्वकालविधानद्रव्यदेवता-
 ७क० तत्र द्विष्टविष्कम्पौडिनीयेष्टिकाविधानद्रव्यदेवता-
 मन्त्रादिकथनम् ।
 ८, ९, क० तत्र प्रित्वेष्टिकाविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।
 १०क० तत्र त्रैयम्बकहोमकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादि
 ११ क० चातुर्मास्यपर्वभेदशुभासीरीयकालद्रव्यदेवता-
 मन्त्रादिकथनम् । तत्राय विशेषः । ऋतवैश्वदेवपर्वेण
 एव वरुणप्राधासकमेधादिपर्वत्रयस्य नियतकालत्वात्
 वरुणप्राधासादि कर्त्तव्यमेव । ऋते पौर्णमासे दर्शेष्टवत् ।
 चातुर्मास्यानां पुनःप्रारम्भः ह्यतकादावपि कार्यएव ।
 चातुर्मास्यानि त्रिविधानि ऐष्टिकानि, पाशुकानि शोमि-
 कानि चेति तेषां द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।
 १२, १३, क० मित्तविन्देष्टिद्रव्यदेवता मन्त्रविधानकथनम् ।
 ६अ० दशभिः कण्डिकाभिः निरुद्धपशुमन्त्रयागकालद्रव्य-
 देवतामन्त्रविधानादिकथनम् ।
 ७अ० ८क० । तत्र ज्योतिष्टोमकालद्रव्यदेवतामन्त्रादि

विधानादि । तत्र सोमयागरूपस्याद्यसंस्थस्य द्रव्यदेवतादि
 विधानादि । [कथनम् ।

८अ० ८क० । तत्र १, २, क० अतिथ्यकर्मद्रव्यदेवतामन्त्रादि
 १क० औपयस्यकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

४, ५, ६, ७, ८, ९, क० । आहु-
 ९अ० १४ कण्डिकाभिः १ कण्डिकायाश्च शौत्यकर्म-

कालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् । अध्यायशेषे समा-
 प्रिपथ्यन्ते प्रातःसवनद्रव्यदेवतामन्त्रविधानोक्तिः ।

१०अ० ८क० । तत्र किञ्चिदुनाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते
 मध्यन्दिनसवनतृतीयसवनयोर्द्रव्यदेवतामन्त्रविधानकथनम् ।
 अन्ते ज्योतिष्टोमे शोमोत्तरकर्त्तव्यानाम् 'अत्तग्निष्टोम
 उक्थः षोडशी वाजमेयोऽतिरात्र' आप्नोर्वाम इत्येव
 रूपाणां वसुषां सोमसङ्कितानां सप्तानां कामानां ज्योति-
 ष्टोमत्वसङ्गं तत्र च ज्योतिष्टोमस्याध्वर्यवविधानप्रकारः ।

११अ० १ कण्डिका । तत्र ज्योतिष्टोमाङ्गमन्त्रविधानादि ।

१२अ० ६क० । तत्र द्वादशाङ्गविधानम् । तत्र

एकादशाङ्गादिवागे च ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशः । तत्रा

न्निष्टुतो धर्मातिदेश इत्येकस्य मतम् । द्वादशाङ्गो द्विविधः

सत्वरूपः अहीनरूपश्च । ततोमयरूपयोर्द्विष्टप्रदर्शनम् ।

यथा यस्याद्यन्तयोः अतिरात्रयागस्तत्सत्, यत्तद्व

अन्तेष्व अतिरात्रोयागः सः अहीन इति तयोर्द्विष्टोक्तिः ।

सत्वेव यजमानसङ्कितानां षोडशीर्वाजा कर्त्तव्यात्

सर्वेषां यजमानत्वम् तेन तत्र दक्षिणाभावः सर्वेषां

स्नामित्ययोगात् कलवत्त्वाच्च यजमानत्वातिदेशेन सप्त-

दशानामेव यजमानधर्मादीष्वप्यादि । अन्वारम्भस्तु

ष्टकपतेरेव । ऋतुनिर्णयार्थं पात्वासादनादौ कर्त्तव्यं

एकस्यैककर्त्तृत्वं तेनैव कृते सर्वं कृतवत् । ष्टकपत्याङ्-

यनोवीथ एव अङ्गारप्रारम्भम् । अध्यायसमाप्तिपर्यन्ते

तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रदीक्षाकालविधानादि ।

१३अ० ४क० । तत्र १क० मधामयनसङ्गप्रकारः तत्र द्वाद-

शाङ्गधर्मातिदेशः । २, ३, ४क० तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१४अ० २क० । तत्र ज्योतिष्टोमसंस्थानेद्वाजमेयकाल

द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।

१५अ० १०क० । तत्र रात्रिस्तवयान उक्तः तत्र

क्षत्रियजातेरेवाधिकारः वाजमेवेनेहा न रात्रिस्तव-

कार्यः । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१६अ० ८क० । तत्र १क० पञ्चविंशतिवत्सविशेषस्या-

ग्निविधानप्रकारः अयनरूपाङ्गकान्ते, शोमाङ्गलोक्तिः

तत्र च इच्छयाऽधिकारः तत्रायं भेदः महाव्रतसंज्ञक-
स्नोत्रसाध्यसोमयागे एव पञ्चवितिकस्यस्य नियमः
अन्यत्र इच्छया विकल्पः । ४क० पर्यन्ते उखानिर्माण-
प्रकारादि । उखागन्धे तद्विधिरुक्तः । [मन्त्रादिकथनम् ।
४कखड्कान्ते ५क० च अग्निचयनप्रकारस्तत्रत्यदेवता-
६क० अग्निविशेषपञ्चकचयनप्रकारः ।

७क० तत्रत्यप्रायश्चित्तिहोमविधानम् [तामन्त्रादि ।

८क० अग्निचयनस्य पूर्ववृत्तस्य प्रकारभेदतत्काष्ठद्रव्यदेव-
१७ख० १२क० । तत्र प्रायश्चित्तान्तर्कर्मोत्तरकर्म्मविधान-
भेदद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

१८ख० ६क० तासु यतरुद्रियहोमः तदङ्गकर्म्मद्रव्य-
देवतामन्त्रादिकथनम् । ६क० योषे अग्निचितोमियमा
उक्ता यथा अग्निचिद्वर्षति न पठेत् । पविर्मांसा-
भोजनम् । प्रथमचयने द्विजातिभार्यामेव गच्छेत् न
पुत्रम् । द्वितीयचयने सवर्णाभेदोपगच्छेत् नान्यवर्णां
स्त्रियां वैश्यां वा । तृतीये न काश्चन स्त्रियं गच्छेत् ।
अङ्गवायेव भूयात् । वावच्योवमित्यं व्रतं कुर्यात् ।
संवत्सरं चेति पञ्चान्तरम् । चित्वाग्रहो सोमेन्द्राया स्वयं
भाटस्त्रिज्योतिर्भूतव्यानामन्यतमानामिष्टकानामुपधा-
नम् । पुनश्चयनमवयनं चेति पञ्चान्तरोक्तिः ।

१९ख० । ७क० । तत्र सौत्वागणीयागोविहितः । तत्र
अद्विकामस्य ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । स च अग्निमता सोम-
याजिना सोमयागान्ते कार्यः । सोमातिपूतस्य (यस्य सुखा-
तिरिक्तभासाकर्णगुह्रादिच्छिन्नेभ्यः पीतः सोमः स्रवति स
सोमातिपूतः) सोमवागिनश्च (सुखेन यं पीतसोमं यमति
स सोमवागिनी) तस्याऽत्राधिकारः । साराण्यात् रिशुभि
प्रच्यावितस्य राज्ञोऽपि साराण्यप्राप्तर्यमधिकारः । पशु-
प्राप्तिर्योग्यस्यापि अप्राप्तिपयोः पशुकामनया वैश्याऽ-
प्यत्राधिकारः । अयं चतुरात्रसाध्यः । तदङ्गसुरासन्धान
प्रकारादि । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रादि ।

२०ख० ८क० । तत्रान्वमेधयागोविहितः तत्र अभि-
षेकवतः क्षत्रिवजाते राज्ञोऽधिकारः न विप्रवैश्ययोः ।
स च तिरात्रसाध्यः सर्वकामाप्तिफलकः । तत्र काष्ठ-
द्रव्यदेवतामन्त्रादि । अन्वमेधयन्त्रेऽस्य विहितः ।

२१ख० ४क० । तत्र १क० पुरुषमेधयागोविहितः सर्व-
भूतेभ्योऽतिमोर्ध्वकामस्यात्राधिकारः । स च पञ्चरात्र-
साध्यः एकविंशतिदीपः ब्राह्मणक्षत्रिवजोक्त्याधिकारः
न वैश्यस्य । तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रादि । २क० सर्वकामस्य

सर्वमेधयागोविहितः स च दशरात्रसाध्यः । ३ । ४क० ।
तत्र पुरुषः अश्वः गौः भेपः अजः इति पञ्चपञ्चालम्भनं
तद्विधानादि प्रोषितस्य ऋतस्य वा संवत्सरास्मृतौ पितृ-
मेधो यज्ञो विहितः तत्र नक्षत्रादिकालद्रव्यदेवतामन्त्र-
विधानादिकथनम् ।

२२ख० ११क० । तत्र १क० यजुर्वेदोक्ताधानादिपितृमेधान्त-
कर्म्मार्थ्युक्तासामवेदविहिता एकाहसाध्ययागा विहिताः ।
तत्र परिभाषा । सऽस्यान्तरानुक्तौ अग्निहोमसंस्थएव
कृतमभवति । भूर्नामैकाहः १ घेनुमात्रदक्षिणः । ज्योति-
र्नामैकाहः २ । तौ च विशेषानुक्तौ अग्निहोमसंस्थौ । गो-
सप्तकः २ आयुःसंज्ञकश्च ४ एतावेकाहौ उक्त्यसंस्थौ
अभिजिह्विजितौ ५ ई एतौ अग्निहोमकल्पौ । तत्राभि-
जिति गोसहस्रं यताश्वं वा ससृदितं वा दक्षिणा ।
विश्वजिति सहस्रं सर्वस्वं वा ससृदितं वा दक्षिणा ।
तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य विभागयोग्यद्रव्यभिन्नं भूमिदासवर्ज्यं
सर्वस्वपदार्थः । यतो भूमेः धारणचङ्क्रमणहारेण
उपयोगात् दासस्य शुश्रूषार्थमुपयोगात् तद्वर्ज्यं हिर-
ण्यादिकं सर्वस्वपदार्थः इत्येकमतम् । स्वमते पुरुषमेधे
गर्भदासदानदर्शनात् भूत्येकदेशपरित्यागे धारणसम्भ-
वात् तद्व्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति । अवष्टयज्ञाने
वत्सच्छविं परिदधातीति श्रुतेः, तद्व्यतिरिक्तविषयं सर्व-
स्वम् । एवं दीक्षोपयोगिद्रव्यव्यतिरिक्तविषयमपि । सह-
स्रादधिकं सर्वस्वं दक्षिणा देयेति फलितम् ।
विश्वजिति द्वादशरात्रादिनियमभेदः । अभिजिति कृते
विश्वजितोऽनुष्ठानम् अभिजिह्विजितोर्युगपदनुष्ठानं वा ।
तद्योयुगपत्करणे देवयजनस्यानविशेषोक्तिः तत्र वृत्तघोह-
शर्त्तुजां बाहुल्यात् अन्यतमेनाम्यत्र कर्म सम्पाद्यम् ।
तत्र बह्विर्वेदिकानि कर्म्मणि समानानि । अन्तर्वेदिकान्येव
विशिष्टानि । युगपत्करणपक्षेऽपि अभिजित एव पूर्व पूर्व
मङ्गं कृत्वा विश्वजितः उत्तरसत्तरं कार्यम् । सर्वजिज्ञासा
७ एकाहः स च महाव्रतसंज्ञसामस्तवसाध्यः तद्विधा-
नादि तत्र संवत्सरं दीक्षा सप्ताहमभिषवः । तत्र तिस्रः
यद् वा उपसदः । तथा च संवत्सरं दीक्षा कृत्वा तदूर्ध्वं
सप्तमाहे अभिषवः कृत्वा सप्ताहे अतीते सुत्या भवति तत्र
च तिस्रः यद् वा उपसदः कार्य्याः । तत्र संवत्सरं दीक्षा-
अभिषवनवद्वया दीक्षा कार्य्या । स च अग्निहोमसंस्थ
एव । २क० सर्वजिति दक्षिणाभेदतद्विधानादि । अथ च
उक्त्यन्तः । उक्तानामभिजिदादीनां संज्ञान्तरम् ।

कार्याः । एवञ्च महाव्रतं सर्वाङ्गेषु भवति । सर्वस्वोपसमः
 येषां च ज्योतिर्गौरापुरमिति विज्ञातम् । सर्वजित्
 महाव्रतं सर्वस्वोपसमः । जनकसम्राजः यः
 सम्राट् । तद्विधानादि । उत्तमे सप्तमे सम्राट्
 दृष्टव्यन्तरसमयुक्तप्रश्नः । ते च प्रश्नोपमाणाः इत्येवं
 सप्त सम्राट् अङ्गीना उक्ता । तत्र विधानादि । अष्टम्ये
 अङ्गीने पार्थिकात् षडङ्गादवसितात् महाव्रतम् भवति ।
 नवरात्रे त्रिकङ्का ज्योतिः गौः आयु इत्येतद्वा
 मकाः । नवरात्रे षडङ्गादङ्गं ज्योतिः गौः आयुरित्येते
 एकाङ्गा भवन्ति । तस्यैव प्रकारान्तरम् । तद्विधानादि ।
 दशरात्राख्यारः । त्रिकङ्कः प्रथमः प्रतिष्ठाकामस्य ।
 तद्विधानादि । कौस्तुभिन्दो नाम द्वितीयः अभिषेक-
 माणस्य । पूर्वदशरात्रनामा तृतीयो दशरात्रः । तद्वि-
 धानादि । पञ्चकामस्य छन्दोमनामा चतुर्थो दश-
 रात्रः । पौण्डरीकनामा एकादशरात्रः तद्विधानादि ।
 २४७० उक्त्याः । तत्र १०० । द्वादशरात्रादीनि
 एकैकाङ्गैश्चा चत्वारिंशद्वात्रानानि सत्राणि उक्तानि ।
 तत्र च येन क्रमेण यान्यङ्गानि उपदिष्टानि तानि तथैवा-
 वगम्यानि । तत् आवापिकामस्य क्रमः औपदेशिकान्तु
 उपदेशक्रमेण पाठ्यः । ततोपदिष्टाहर्ष्यतिरिक्तानामङ्गा
 मावापक्रमोक्तिः । यथा अपूर्यमाणे सत्रे दशरात्रावापो-
 भवति स च भवन् पर एव भवति न पूर्वं । षट्
 पार्थिकाणि अङ्गानि, चत्वारि छन्दोमनि अङ्गानीति
 दशरात्रः । प्रश्नः षडङ्गः त्रयस्छन्दोमा अङ्गिमाक्रोदशम
 इत्ययं वा दशरात्रो भवति । अथञ्च सर्व्वेणामङ्गामन्ते
 परोभवति । प्रवृत्तिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तरमे-
 काङ्गार्थं भवति । एकाङ्गं विना सत्रसंख्यापूरणे दशरात्रात्
 पर महाव्रतं भवतीत्यर्थः । महाव्रतादन्तु आवापानन्तरं
 दशरात्रात् पूर्वं भवति । यत्र षड्भिरङ्गोभिर्विना न
 पूर्यते सत्रसंख्या तत्रामिष्टवः षडङ्गार्थं पूरणोभवति ।
 अभिषेकस्यादितः पञ्चाङ्गानि । पञ्चाङ्गार्थं, (पञ्चाङ्गेन विना
 (संख्यापूरणे) । त्रयङ्गार्थं (त्रयङ्गेन विना सत्रसंख्या-
 पूरणे) ज्योतिर्गौरायु । ज्योतिरादीनां त्रिकङ्का इति
 संज्ञा । षडङ्गार्थं (षडङ्गेन विना सत्रसंख्यापूरणे) ।
 ज्योतिरादितिकम् महाव्रतम् । एतच्चतुर्थं पूर्वं भवति ।
 द्वाङ्गार्थं (द्वाङ्गेन विना सत्रसंख्यापूरणे) गौरायुच
 पूर्वं भवति । त्रयङ्गाद्यन्तरोदरात्रात् कार्यः प्राव-
 षोदोदनीवोदरात्रादे आवापकामम् । यथा-

वापः क्रियते तस्य तथोरतिरात्रयोर्मध्ये करणं विहि-
 तम् । आवापाना समवायेन यत्र सत्रं पूर्यते तत्र यद्-
 यदस्य तत्पूर्वं भवति । यथा एकोऽभिषेकः षडङ्गः
 अपरस्यैव पञ्चाङ्गः षडङ्गस्यैवोद्वाहो वा तत्र पञ्चा-
 ङ्गादेः पूर्वमावापः । इति सत्रावापोपयोगिनो परिभाषा ।
 द्वे त्रयोदशरात्रसत्रे । तत्र प्रष्टादवसितात् सर्व्वस्वोप-
 संशोऽतिरात्रो भवति । अथ भावः सर्व्वेषु सत्रेषु द्वादशाङ्ग-
 धर्माविहिता अतस्त्रयोदशरात्रे सत्रे सक्कोऽपि द्वाद-
 शाङ्गो भवति, एकमङ्गरवमिष्यते । तत्र प्रष्टात् परः सर्व्व-
 स्वोपसमः कार्यः । तथाच १ प्रथमदिने प्राव-
 षीयातिरात्रः, ततो द्वितीयादिषु षट्सु दिनेषु सप्त-
 माहानेषु प्रष्टात् षडङ्गः, अष्टमे सर्व्वस्वोपसमः, नव-
 मादिषु चतुर्षु छन्दोमाख्यारः, त्रयोदशे उदवनीयाति-
 रात्र इत्येवं क्रमः, एवमन्यत्रापि । द्वितीये त्रयोदशरात्रे तु
 दशरात्रादुत्तर महाव्रतमिति भेदः । सम्भार्यतृतीयवत्तयो-
 दशरात्रस्य गवामवनवतु सम्भारस्यप्रकारः । चतुर्थदशरात्राणि
 त्रीणि सत्राणि । तेषां विधानादि । तत्रानिमे विवाहोदक-
 तस्यसंश्रितानामधिकारः । षड्दशरात्राणि चत्वारि ।
 तद्विधानादि सप्तदशरात्रे अष्टादशरात्रे एकोनविंशरात्रे
 विंशतिरात्रे च एवमेवावपनपूर्तिः । २४० षोडशरात्रा-
 दिषु चतुर्षु आवापप्रकारः । तत्र षोडशरात्रे प्रावषीयात्
 त्रिकङ्का दशरात्रोत्तरं व्रतम् । सप्तदशरात्रे प्रावषीयात्
 पञ्चाङ्गः । अष्टादशरात्रे प्रावषीयात् षडङ्गः, एकोन-
 विंशरात्रे प्रावषीयात् षडङ्गीदशरात्रोत्तरं व्रतम् ।
 इत्येवमावापोक्ता विधानप्रकारः । एकविंशतिरात्रौ अपो-
 षधिको द्वौ अतिरात्रौ । तत्रावापप्रकारः । तद्विधानादि ।
 अष्टादशकामस्य द्वाविंशतिरात्रौ विहितः । तद्विधानादि ।
 प्रतिष्ठाकामस्य त्रयोविंशतिरात्रौ विहितः । प्रजाकामस्य
 पञ्चकामस्य च चतुर्विंशतिरात्रौ विहितः । तत्र द्विविधं
 तत् प्रथमस्य विधानादि । द्वितीयं च संश्रयः । तत्
 विधानादि । अष्टादशकामस्य पञ्चविंशतिरात्रं, प्रतिष्ठा-
 कामस्य षड्विंशतिरात्रम्, अष्टिकामस्य सप्तविंशति-
 रात्रम्, प्रजाकामस्य पञ्चकामस्य वा अष्टाविंशतिरात्रम्,
 द्वाविंशरात्रम् विहितम् । तेषां क्रमयो विधानानि ।
 एकोनविंशरात्रस्य त्रिंशरात्रस्य एकविंशरात्रस्य द्वाविंश-
 रात्रस्य च विधानादि । त्रयोविंशरात्रस्य त्रयो भेदाद्येनां
 विधानादि । चतुर्विंशरात्रमारब्ध आ चत्वारिंशरात्रात्
 सप्तानि सत्राणि आवापक्रमेण पूर्याणि । तत्र च विधेयः

धात्रादि । तत्र पूर्वस्य प्रकीर्तितं ता ५५ उत्तरस्य ज्योतिः
यथा ५६ । तौ च साग्निविद्यौ सर्वजिह्मद्वीपायुक्तौ च
२, ३ = तयोर्दक्षिणा । अथमगोष्ठी ५७, ५८, द्वौ
मूळविहितौ तत्र अग्निहोमसंस्थे अथमे रात्रौऽधिकारः
तद्दक्षिणामेत्य । गोष्ठा उक्त्यास्य स्वः गवाशुतदक्षिण
तत्र वैश्वज्ञान्येर्वा वा अधिकार इति जतद्वयम् । तद्विधा-
नादि । अह्नोसोमनामा ५८ यत्रः तत्र भाट्टा मण्डोनां
वा नक्षत्राणामधिकारः । वैश्वसोमोक्तदक्षिणा । ऐन्द्राग्नि-
पुत्राद्योनाम ई = मनुः प्रजाकासपशुकामयोऽक्षाधि-
कारः । गोशुतदक्षिणा । तत्र च ह्योभ्यांशोः सखो-
र्वाधिकारः न गवाणाम् । राजकर्तव्यः उक्त्यासंस्थ
अह्नोसोमो ६१ विहितः । पुरोषाकामस्य ऐन्द्राग्नि-
सोमः ६२ मनुः विहितः । सादुव्यकामयोः राजपुरोहित
जोरपत्ताधिकारः । तयोः पृथक् वा सृष्ट्वाधिकार इति
निरूप्यः । पशुकामस्य अग्निहोमसंस्थौ विषमौ ६३, ६४
नाम यत्रौ विहितौ । अग्निचारकामस्य पशुकामस्य वा तयो-
रधिकारः तत् पशुकामस्य सम्पत्ता पश्यती, अग्निचारकामस्य
निःशङ्कायोदक्षिणेति भेदः । अग्निचारकामस्य संहय-
नजौ ६५, ६६ द्वौ यत्रौ विहितौ, तौ च अह्नोसोमौ कर्त्त-
व्यौ, तत् मनुः षोडशसंस्थः कर्त्तव्यः तन् विप्रैर्बोक्तिः ।
संहयेन राजानमेषाभिषरेत् न जनपदम् । यजुष
जनपदमेषाभिषरेत् न राजानम् । वैपरीक्षेन वेति कता-
नरम् । अग्निचारेण राजाशुपयमं कृत्वा कारयित्वा
वा चाकपुह्यं ज्योतिहोमेन यजेतेति । इति सामवेद
विहिता उक्ताः । दक्षिणाः ।

[illegible]

छन्दोगस्य कर्त्तव्यं विपुष्पामातिरात्र २ । आहव्यगतः
 गौर्नामातिरात्र ३ । सर्गकामस्यारोम्यकामस्य वा आशु-
 र्नामातिरात्रः ४ । इति प्रथमा चत्वार । सार्दिकामस्य
 ज्योतिष्टोमनामा ५ । पशुकामस्य विश्वजिज्ञामा ६ । मध्व-
 यर्षिकामस्य निष्टयामा ७ । योर्षिकामस्य पञ्चदश-
 नामा ८ । अष्टादशकामस्य सप्तदशनामा ९ । प्रतिजका-
 मस्य ऋक्विंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिता ।
 माप्रत्यमाप्रत्यपमोर्ध्वे तद्ब्रह्मकामस्य आप्नोर्वाप्नोऽतिरा-
 त्रः ११ । आहव्यगतोऽभिलिप्तामातिरात्र १२ । भूतिनिष्ठी-
 र्वर्षोऽमोतिरात्र १३ । इति त्रयोदश अतिरात्राः ।
 २४० । द्विचत्वारिंशत् अङ्गिना । तत्र द्वितीयशतोऽयौ-
 षोऽष्टमिपहरहितौ द्वौ अनिरादौ । आद्विरसंपत्-
 रणकापिचना इति तेषां संध्याः । द्वितीयं द्विरात्रचर्य्य
 पूर्वकमेके दृष्टान्ति । पाण्डिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने
 चक्यं कुर्यान्ति । संस्याग्यत्वमात्रं घर्त्तास्तु तदीयाएव ।
 पुण्डरीकोऽपि य पुण्डरीक इव स्यात् तस्य आद्विरसद्विरा-
 त्रोऽधिकारः । १ । प्रजाकामस्य चैतरेये २ । सर्गकामस्य
 पशुकामस्य वा कापिनेऽधिकार ३ । त्रिचत्वारिंशत् अङ्गिनाः
 गर्गैर्दधन्तोऽमान्द्विष्टमराकाण्याः पञ्च कृताः । तत्र
 वैदे द्विरात्रो १ । निष्टुष्टोमयुक्ताः सव्ये अतिरात्राः
 तत्संध्याग्यत्वमात्रम् । तत्र रावदकावशाधिकार । पशु-
 कामस्य अन्यैर्वै २ । सर्गकामस्य पराके ३ इति भेदः ।
 अतिचत्वारिंशत् अमादग्नायमिष्टसंधर्षदिष्टाभिलाक्षाणां
 चत्वारिण्यध्याः प्रतयो विहिताः । तत्र जामदग्नेः, चत्वारि
 द्विष्टाभ्योऽधिकारी । तत्र विंशतिर्दोषाः । सर्वेषु उप-
 सद्ः ऽरोहायता, शु १ । २४० । तेषां विवाहादि ।

[illegible]

तत्त्वमिजितो ज्योतिःसंज्ञा विजितः विज्योतिः-
संज्ञा । सर्वजितः सर्वज्योतिःसंज्ञा । तद्विज्याभेद-
विधानादि । उक्त्यमव्ययवर्षादिप्राप्तव्यक्तित्वं ।
साद्यस्तुतसंज्ञाः ८, ९, १०, ११, १२, १३ षट् कृतयोविहि-
ता । ते च क्रमेणोत्तरतः दीयन्ताः । तत्राद्यो ८ अग्नि-
कामपशुकामभ्रातृव्ययतामेशाधिकारः । द्वितीये साद्यस्तुते
दीर्घव्याधिगमप्रतिपाद्याकामाभ्यामधिकारः । अनु-
क्रोशस्य साद्यस्तुतः ततोयः १० तत्र कर्मादिना क्रीडण
तद्विपत्तिकामस्याधिकारः । त्रिजिह्वित्याद्यः ११
पतयः । तत्रिजु दक्षिणभेदः तत्र सर्वस्यप्रतिनिधि-
र्हेति दक्षिणोक्ता सर्वस्यप्रतिनिधिद्विग्यागोपयुक्तानि यथा
धेनुतुङ्गासीरपाण्डपवादिमानाईल्लर्मद्वयादिदाहदाधी-
मिदुमसोपकरद्वयमङ्गलमङ्गलवाद्यादौक्यमङ्गलमया । तेन
सर्वस्यपदेनैवामेश पश्यन् । वरनिर्वातनकामस्य अग्ने-
नाम १२ पशुस्य साद्यस्तुतः । तत्र दक्षिणाऽनुकाम-
मन्त्रदेवतादि । एकत्रिजुनामा षष्ठः १३ साद्यस्तुतः । सर्व-
पाशेना दीक्षायाः षष्ठ क्रियमायत्तात् साद्यस्तुतसंज्ञा ।
प्राज्ञस्योपायत्तात् एकाङ्काः १४, १५, १६, १७ विहिताः ।
१४ त्रिपुत्रं पतितवापित्रीका प्राज्ञाकाहोपमान् एते
कायांस्तत्र कौकिलेऽग्नी क्रोमः । तेषां प्रथमे १४
प्राज्ञस्योमे गाननसंनकारिका प्राज्ञानामधिकारः ।
अष्टमस्तुतेन निन्दितस्य द्वितीये उक्त्यसंज्ञे १५ अधि-
कारः । कनिष्ठस्य तृतीये १६ । तथा च कनिष्ठं ऋ-
षिं क्षया च कार्यः । अष्टस्य अत्यप्रजनस्य सविरस्य
अतुष्टे १७ अधिकारः । तादृशं ऋषिपतिं क्षया नार्कपत्ये
च कार्यः । तदुद्देशविधानादि । जतत्रात्यस्योमस्य व्य-
हृत्यता भवति । अन्ते त्रिजुवर्षादीनां प्रतिपाद्याकामस्य
आत्मनोऽपूतत्वनिरुक्तिकामस्य च कर्मस्य अग्निहोम-
संज्ञः अग्नि दुष्प्रामैकाङ्कः १८ ।

५७० । तत्र इत्यदेवतामन्त्रविधानाद्युक्तम् । त्रिष्टु-
कोमका अग्निहोमसंज्ञाः अत्यारः कृतयोविहिता । तत्र
अग्निहोमप्रतिपत्तयः प्रथमः १९ । तस्य ईशुवत्त इति
संज्ञा । द्विपद्यादिकामस्य पामकामस्य वात्ताधिकारः ।
तत्र इत्यदेवतामन्त्रविधानादि । षष्ठस्तुतस्यः द्वितीयः
२० । रात्रा वक्षिता प्राज्ञायाः अं प्राज्ञां चर्मा स्थापक-
त्वेनाग्नीहोमोऽनु तत्रात्राधिकारः । इष्टुसंज्ञः २१ कृतयोः ।
अ च अग्नेवत्कार्माः किन्तु न सद्य इति भेदः । अ च
मरुचकामकर्माः । ईशुः सर्वस्यारस्तुतः २२ एकाङ्कः ।

तत्रः अग्निहोमस्य कर्माकामस्य वात्ताधिकारः । तत्र-
विहारादिकामा । तत्र इत्यदेवतामन्त्रविधानादि । अग्नि-
होमोपायकः २३, २४, २५ कृतयोविहिता । तेन
कायाः कर्माकोमः २६ । साद्व्यादिकामस्योपमन्त्रव्यये
उक्त्यसंज्ञे अतमे अङ्गो यष्टु तत्रा द्वितीये-
तृतीये २७, २८, अग्निहोमोपायकौ कार्यौ । वाचको-
वाचत्तात् २९, ३०, ३१, ३२ । आत्मान्ते चैव विज्ञेयः ।
अन्ते त्रिष्टुपद्यदमप्रदमैव विज्ञेयमन्त्रविज्ञेयत्वात्
षट् ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, यष्टुकोमा एकाङ्क-
विज्ञेयविहिताः ।

७७० । तेषां विधानप्रकारमन्त्रदेवतादिकथनम् ।
अन्त्याधेयइमराभेवाग्निहोमदर्मोर्त्तुमासदावाचवापयव
च काः ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, षट् प्रतिकर्माकोमा
कृतयोविहिता । तद्विधानादि ।

८८० । षष्ठदमकोमका ४२, ४३, ४४, ४५, पशु
कृतयोविहिता तत्र पामकामस्य उपपशुव्यनामा ४६ अग्नि-
होमः । विद्याधिवक्तास्य तत्राधिकारः । तद्विद्या-
विधानादि । कर्माकामस्य कृतयेवः ४७ । तद्विधानप्रकार-
देवतामन्त्रवचनम् ।

९८० । यष्टुवैश्वकामयोर्वैश्वकोमः ४८ । तद्विधानादि ।
ग्रीवस्तुतः ४९ उक्त्यसंज्ञः कृतः । ग्रीवस्तुति
वोधातिदेवेऽपि विज्ञेयविधानम् । तत्र वोधातिपूतस्य
अराज्यात् प्रख्यावितस्य रात्रः, दीर्घव्याधिव्याधिपान-
प्रजापशुकामावात्ताधिकारः । तद्विधानादि ।

१०८० । रात्र्यकामस्य रात्र्यस्य रात्र्यस्तुतः कृतः ४९
तद्विधानादि । सचाम्निहोमसंज्ञः । वष्टुपरिवृत्तः
अवधवत्कार्माः । विराडास्यः ५० कृतः अद्याय-
कामस्य कर्मास्य वष्टुपरिवृत्तवत् आद्यामयो आग्नेव-
पशुः कार्यः । औपयदनामा ५१ एकाङ्कः प्रजाति-
कामस्य विहितः । तद्विधानादि । इनकोमनामा ५२
एकाङ्क उक्त्यसंज्ञः । तत्र प्रतिपद्यदोपमानिकामसा-
धिकारः तद्विद्यादि । पशुकामस्य षष्ठहोमनामको ५०,
५१ उक्त्यसंज्ञिदौ च एकाङ्को ५२, ५३ दर्मयोर्त्तु-
मासवत् संज्ञतामेव तौ फलवाधको । इष्टुरिति ५४
तद्विधानादि । उक्त्या दद्या ततएव दिनादारभ्याहोमाव-
मावः वष्टुपरिवृत्तं वा प्रत्यङ् इष्टुरिति विज्ञेयः । तद्विधा-
नादि । पूजाकामस्य अपचितिनामको ५५, ५६, द्वौ
वक्षौ विहितौ । तत्र रात्र्यकामस्य वात्ताधिकारः । तद्वि-

धानादि । तत्र पूर्वस्य पक्षीतिषां चा ५५ उत्तरस्य ज्योतिः
संज्ञा ५६ । तौ च सान्निधित्यौ सर्वजिह्वद्विजायुक्तौ च
११ क० तयोर्दक्षिणा । अथ भगवतः ५७, ५८, द्वौ
ऋतु विहितौ तत्र अग्निष्टोमसंस्थे ऋषभे राशोऽधिकारः
तद्दक्षिणामेदं । गोमय उक्त्यस्य स्यः गवायुतदक्षिण
तत्र वैश्वस्वाम्येनां वा अधिकार इति मतद्वयम् । तद्विधा-
नादि । मरुत्सोमनामा ५९ यज्ञः तत्र भाट्ट्यानां सखीनां
वा मणभूतानामधिकारः । वैश्वसोमोक्तदक्षिणा । ऐन्द्राग्न-
कुलायोनाम ६० ऋतुः प्रजाकामपशुकामयोस्तत्वाधि-
कारः । गोकुलदक्षिणा । तत्र च द्वयोर्भातोः सख्यो-
र्वाधिकारः न गणानाम् । राजकर्त्तव्यः उक्त्यसंस्थ
इन्द्रसोमो ६१ विहितः । पुरोधाकामस्य इन्द्राग्नो-
स्तोमः ६२ ऋतुः विहितः । सायुज्यकामयोः राजपुरोहित
योरप्यत्वाधिकारः । तयोः पृथक् वा सह वाधिकार इति
विकल्पः । पशुकामस्य अग्निष्टोमसंस्थौ विधनौ ६३, ६४
नाम यज्ञौ विहितौ । अग्निचारकामस्य पशुकामस्य वा तयो-
रधिकारः तत्र पशुकामस्य सम्मन्ना हृत्तौ, अग्निचारकामस्य
त्रिंशद्भागेदक्षिणेति भेदः । अग्निचारकामस्य संदश-
वज्रौ ६५, ६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च इन्द्रसोमौ कर्त्त-
व्यौ, तत्र वज्रः षोडशसंस्थः कर्त्तव्यः तत्र विशेषोक्तिः ।
संदशेन राजानमेवामिचरेत् न जनपदम् । वज्रेण
जनपदमेवामिचरेत् न राजानम् । वैपरीत्येन वेति मता-
न्तरम् । अग्निचारेण राजायुपशमं कृत्वा भारयित्वा
वा आत्मयुद्धार्थं ज्योतिष्टोमेन यजेतेति । इति सामवेद
विहिता एकाहाः दर्शिताः ।

२३ अ० ५ क० । तत्र १ क० । अहीनसंज्ञकयागानां
द्वादश उपसदः, भासवभाष्यत्वञ्च । सुख्योपसद्विशेषोपदेश-
दीक्षाभेदश्च विहितः । तथा च सौन्याग्नि उपसदाश्च
दिनाग्नि परिगण्य दीक्षा । द्विरात्रावधिद्वादशाह-
पर्यन्तसाध्या यागाः अहीना इत्युच्यते । तत्र पाठात्
अतिरात्रस्याअहीनसंज्ञत्वम् इत्येकीयमतम् । द्व्यह्नादिषु
दशरात्रादिकादिप्रतिगौर्या इत्युक्तिः । द्वादशाह-
कर्त्तव्यदशरात्रस्य द्वादशेषु कर्त्तव्यतोक्तिः । द्विरात्रा-
दिषु षडहदक्षिणा चत्वारः त्रिदक्षिणा दक्षिणा । तत्र
दक्षिणादाने प्रत्यहं समभागेन देयतोक्तिः । अन्येऽ-
वशिष्टदानम् । ११ त्रयोदश अतिरात्राः विहिताः । यथा
तत्र षोडशसंस्थरहितसत्वारः प्रथमा अतिरात्राः । तत्र
प्रजापतिनामक नवसंस्थसंज्ञः १ अथ भाट्ट्यानां विधाः

ज्येष्ठपुत्रस्य कर्त्तव्यं विष्णुव्रतमातिरात्रः २ । आहव्यतः
गौर्नामातिरात्रः ३ । स्वर्गकामस्यारोग्यकामस्य वा आयु-
र्नामातिरात्रः ४ । इति प्रथमाः चत्वारः । ऋषिकामस्य
ज्योतिष्टोमनामा ५ । पशुकामस्य विश्वजिज्ञासा ६ । ब्रह्म-
वर्चसकामस्य लिष्टनामा ७ । वीर्यकामस्य पञ्चदश-
नामा ८ । अज्ञातकामस्य सप्तदशनामा ९ । प्रतिष्ठाका-
मस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिताः ।
प्राप्तस्य प्राप्तस्यपशोर्भ्ये तज्ज्ञातकामस्य आप्नोर्वाभ्योऽतिरा-
त्रः ११ । आहव्यतः अभिजिज्ञासातिरात्रः १२ । भूतिमिच्छोः
सर्वसोमोतिरात्रः १३ । इति त्रयोदश अतिरात्राः ।
२४ क० । द्विसत्यास्तयः अहीनाः । तत्र द्वितीयततोययोः
षोडशसंस्थरहितौ द्वौ अतिरात्रौ । आहिरसचैत-
रथकापिवना इति तेषां संज्ञाः । द्वितीयं द्विरात्रसंस्थ
पूर्वकमेको इच्छन्ति । पाठिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने
उक्त्यं कुर्वन्ति । संस्थान्यत्वमात्रं घर्मास्तु तदीयाएव ।
पुण्याहोऽपि यः पुण्याहो न इह स्यात् तस्य आहिरसद्विरा-
त्रेऽधिकारः । १ । प्रजाकामस्य चैत्ररथे २ । स्वर्गकामस्य
पशुकामस्य वा कापिवनेऽधिकारः ३ । त्रिसत्या अहीनाः
गर्गवदच्छन्दोमान्त्वसुपराकाख्याः यज्ञ ऋतवः । तत्र
वैदे त्विरात्रे १ लिष्टसोमयुक्ताः सर्वे अतिरात्राः
तत्संस्थान्यत्वमात्रम् । तत्र राज्यकामस्याधिकारः । पशु-
कामस्य अन्तर्वसौ २ । स्वर्गकामस्य पराके ३ इति भेदः ।
अत्रिचतुर्गिराजामदग्न्यवशिष्टसंघर्षविश्वामित्राख्यासत्वार
चत्वारहसाध्याः ऋतवो विहिताः । तत्र जामदग्नेत्र, चत्वारहे
पुष्टिकामोऽधिकारी । तत्र विंशतिर्दीक्षाः । सर्वेषु उप-
सदः पुरोडाशवत्यः स्युः । १ क० । तेषां विधानादि ।
३ क० । पञ्चाहसाध्याः त्रयः अहीनाः । तत्र प्रथमः देव-
पञ्चाहसंज्ञकः पञ्चाशरदोयः द्वितीयः तद्विधानादि व्रतवत्
संज्ञकसूतीयः पञ्चाहः । तत्र ज्योतिर्गौर्विहाव्रतं गौरायुः
इत्येतज्ज्ञातकामका पञ्च एकाहाः । सर्वजितइवात्र दीक्षा भवति ।
तद्विधानदि । ५ क० । षडेहा अहीनास्तयः । ऋतु-
षडेहः १ पृथ्वावलम्बायः २ त्रिकद्रुकः ३ इति तेषां
नाम । तेषु स्तोमविधानादि । सप्त सप्ताहा अहीना वि-
हिताः । तत्र चतुर्षां महाव्रतसंज्ञं भवति । चतुर्षां
मध्ये ततोयः पशुकामस्य भवति । इन्द्रसप्ताहसंज्ञः पञ्चमः ।
तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहाः
सुभाङ्गाणि भवन्ति । तत्र ज्योतिर्गौः आयुः अभिजि-
ह्वविजिह्व सर्वजिह्व इत्येते षट् प्रत्येकं समष्टाव्रताः

गौणः । निमित्तकावे एव कर्तव्यतेतिहस्तविज्ञानं । तत्-
कालाकरणेऽन्ते करणमिति तस्य गौणकावताव्यपस्थापनम् ।
अनादेये सर्वत्र प्रायश्चित्तं महाव्याकृतिहोमः । आदेश
विशेषे तु यथादिष्टं करणीयम् । यथा “प्रणीताः
स्वप्ना अभिरुद्रेदिति” यजु० ५.२८, प्रणीताभिरुद्रेणैव
प्रायश्चित्तम् । महाव्याकृतिहोमेऽप्यविशेषः । कौलिके
(अग्ने दोदिते) कर्मणि उपवाते गार्हपत्येऽग्नौ भूः स्वाहेति
प्रा० होम अथमग्निदेवतः । स च अनादिष्टकर्तृकत्वात्
ब्रह्मणा कार्यं । ब्रह्मवरणात् प्राक्निमित्ते चाते ब्रह्मवर-
णात् प्राक् व्याकृतिहोमाय ब्रह्मान्तर इत्या तेन कारवि-
तव्यम् । अत्र ब्रह्मवरणकेऽग्निहोलादौ तु स्तवं कार्यं ।
होमे तु कावाकृतिभिरस्य समुच्चयः । यजुर्वेदोक्तकर्णोप-
वाते दक्षिणाग्नौ भुवः स्वाहेति प्रा० होमः कार्यः । स च
प्राग्वत् ब्रह्मणैव कार्यः । होमे तु तद्वामि आग्नीध्रीये
भुवः स्वाहेति होम इति भेदः । तस्य वाक्यदेवता । साम-
वेदविहितकर्णोपवाते आहुवनीयेऽग्नौ स्वाः स्वाहेति
प्रा० होमः स च सूर्यदेवतः । ऋग्वेदोक्तानि कर्णानि ।
सर्ववेदोक्तकर्णोपवाते अग्नौ स्विनिः धमकोन भूर्भुवः
स्वाः स्वाहेत्येकेनेति ऋग्वेदोक्तहोमः कार्यः । अनाद्याने
इत्याद्याभि पञ्चभिः प्रत्यक्षमाहुवनीये प्रत्याकृतिरूपः
सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकोहोमः । अनिष्टाते आत्तादौ
कर्मणि व्यसवनसमहाव्याकृतिहोमावतारः कार्यः ।
तथा हि वल अग्नेदोक्तत्वादिना विशेष्यहोमादि अप च
कृतिरूपवन्मते । यथा ब्रह्मोपमोतिना वद्विषयेन दक्षिण-
पात्निना पवित्रपात्निना कर्म कर्तव्यमित्यादि कृति-
विहितं ब्रह्मोपनीतधारणादि । तस्य कथञ्चिदुपवाते
अस्यसमसमहाव्याकृतिहोमचतुष्टयं प्रायश्चित्तं कार्यम् ।
तद्व्ये च वाजुषेः प्राशुक्तं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकं पञ्चर्षा-
कृतिरूपं सर्वत्र ज्ञातेऽविज्ञाते निमित्ते वा करणीयम् ।
आत्तावं सप्तदायभेदः । सूरिति गार्हपत्ये, भुव इति
दक्षिणाग्नौ, स्वरिति आहुवनीये भूर्भुवः स्वरिति, सर्वप्रा-
यश्चित्तसंज्ञकश्चात्तमितिहोमस्य आहुवनीये इति याज्ञिक
काष्ठदेव भट्टाः । सूरिआद्याकृतिनवकमाहुवनीये एवेति समु-
दायकारिकाकारो । महापितृयज्ञे, दक्षिणाग्नौ अप
अधेऽप्येषेव, शतद्वित्रि परित्यक्तम् । तत्र प्रकाशं च अथ
अथ्याग्नौ” इति कर्म । अथ कर्मविशेषेषु प्रायश्चित्तभेदा-
७३० ८८० पृथक्नेषु उक्ताः । ७३० ८८० तद्वादी
कर्मसमाप्तिः पूर्वं वज्रमाने कृते तदैव कर्मसमाप्तिर्व-

लोकं पञ्च कृतिगादिभिः शेषं समाप्तमित्यपरः पक्षः ।
तत् कर्मसमाप्तावपि उत्तरक्रियाविशेषो विहितः ।
८३० उपकृतपशुपक्षायनादौ प्रायश्चित्तभेदः । ततो-
ऽन्येऽप्येकः । ८३० । अस्थिचयनप्रकारादि ।
१०३० । सप्तविशेषकरणां कृते उद्यमे देवासदकरणे
विश्वजिज्ञासकेनातिरात्रेण भजेत् । सप्ताद्यर्थं सप्तदीक्षायां
यदि देवानुमातृवादा निमित्तात् वासिकृते दीक्षामात्र
कृते वा सत्ते आभिः सत्तं न समापयामीति बुद्धिर्जायते
तदा होमेनोपब्रूयित साधारण धान्यहतादिकं पुत्रादियः
पृथगात्मीयं कृत्वा सर्वं अदक्षिणेन विश्वजिताऽतिरात्रेण
भजेत् । स च होमे क्रीतएव भवति नाकृते इति
तावद्व्ये स्मितम् । क्रीतेऽकृते वा होमे विश्वजिज्ञासीति
स्मृतम् । अथर्व्युपमृतीना देवात् स्वस्वकार्याकरणे
अदक्षिणं कर्म समाप्तं पुनरन्यवरणपूर्वकं यागारम्भः ।
तत् दिग्भेदे विधेयं । दीक्षितस्य पत्नी चेत् रजस्रवा तदा
दीक्षाकृपाणि यज्ञादीनि निधाय विक्रतासु आ रक्त-
जम्बात् आसीत । सुतासु वर्षमानासु विक्रतासु प-
विशेत् । प्रातः सायञ्च वेदिसमीपे विक्रतासु व तिष्ठेत् ।
पञ्चमं हवि गोमूत्रमिन्द्रोदकेन आर्च्यं ज्ञानं विधान
वासो कृत्वा वाग्निपातिकां कुयात् नाराडपकारकम् ।
आराडपकारकं च दीक्षणीयमभ्युक्षेचनादि । प्रकृता-
नासु दयरात्रादूर्ध्वं ज्ञानादि । गर्भिणी न दीक्षेदिति
तद्दीक्षानिवेधः इति मतान्तरम् । “अवशिवा” गर्भा”
इति श्रुतेः अतुवन्व्यामकरणीयत्वात् निषेधस्तद्विषय-
त्वेन गर्भवत्या अपि दीक्षाधिकारः इति स्मृत-
तम् । दीक्षितस्य इह अप्रादिदर्भनादिप्रायश्चित्तविशेषः ।
वसवस्य पीतापीतत्वविशेषे प्रायश्चित्तम् । होमस्योपरि चैव
वर्षके भक्षामहनिर्वाहपूर्वकं तत् प्रायश्चित्तम् । वसव-
दोमे होमकवचयोने च प्रायश्चित्तम् । अग्निभेदे होम-
भेदः प्रायश्चित्तम् ।

होमापकरणे, अव्यक्तरामप्रप्राणि हव्यानि होमकार्ये निधाय
अभिषेकं कुयात् । वज्रकाशोनखादिरवस्य वहीरूपा
अहुरा जायमाना अग्निहोतमिषु अथे तत्, स्नातकान्,
होमसदृशान् वृताविशेषान् पूतीकान्, अरुचदूर्वा अन्त-
रंगा दूर्वा हरितकुशान् अशुक्लान् दर्भान् वा पूर्वपूर्वा-
माने उत्तरोत्तरान् प्रतिनिधायाभिषुक्नुवात् । तत्र नोदान
प्रायश्चित्तं कृत्वा उत्तद्रव्येण वागवसापनम् । तत्र च अथ-
अथान्ते पुनः यज्ञः करणीयः, होमकवचभेदे ब्रह्मणः

पाठ प्रायश्चित्तम् इति विकल्पः । अग्निषवणवर्षणि प्रष्ट-
त्वादिमात्रसोमसल्लभे जलादिना तस्य वर्षनेन कलसमा-
पूर्णे द्रोणकलसपूर्णं सम्पाद्यम् । सोमेऽतुल्यमाने यत्किञ्चि-
दविमतमाप्नोय पुनः यज्ञः । तत्र गोदानं प्रायश्चित्तम् ।
१२क० । सोमातिरेके आद्यादिसवनभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
दीक्षितस्य रोगे द्रोणकलसे उपाना शुण्ठोपिप्लव्यादीनां
मध्ये येने क्तेत् तेन भिषक् विचिक्षित्वेत् मान्येन । तस्य
विधानादि । ज्वरितस्यापि रोगशान्तिं यावत् प्राग्बहिर्हितदेश
एव वासोमान्यत् । प्रातःसवने च तस्य मन्त्रविशेषेणाभि-
षेकप्रकारः । एवं दीक्षित सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु स्पृशे-
युः । तत्र यजमानस्य मन्त्रभेदेन स्पर्शः । तत्र मरणे तस्य
दाहविशेषं कृत्वा दीक्षितस्यास्थीनि कृष्णाजिने बद्धा
ऋतस्यैव पत्यपि स्वकर्म पतिकर्म च कुर्यात् । पत्नी-
मरणेऽप्येवम् इति पक्षान्तरम् । तस्य भ्रातृादिक नेदि-
ठिन दीक्षयित्वा सत्यस्य समापनम् इति मतान्तरम् ।
क्षमते मरणे एव कर्मसमाप्तिः । उभयपक्षेऽपि । तत्र
प्रायश्चित्तविधानादि ।

१३क० । उच्छामरणदिने यजमानमरणे विशेषविधान-
प्रायश्चित्तानि । सत्यदीक्षामध्ये मरणेऽपि उक्तसोमादि-
कर्मोत्तरकरणाय दीक्षितस्य तत्कर्मफलं भवति दीक्षि-
तस्य भ्रात्रादेरेव प्रकृतकृतफलप्राप्तिरिति मतान्तरम् ।
साग्निना नेदिठिना पुत्रादिना स्वकीयेष्वग्निषु स्वकीयेन
द्रव्येषातुष्टितस्य साग्निचित्यादिकृतो, नेदिठिनएव फलं
प्रकृतकृतफलं तु ऋतयजमानस्येति स्वमतम् । तत्र
उपदीक्षी स्वेष्टग्निषु नक्षत्रिहन्तनावधि द्वादशान्नं साजि-
यातिक कुर्यात् । यद्यनाहिताग्निर्नेदिठी तदा सतिष्ठा-
सेवाग्निषु करणं तत्र च वैश्वानरनिर्वापः प्रायश्चित्तम् ।
एकुराजकयोरपर्व्वान्तरेऽनद्यन्तरे समानदेशे यजमानयो-
र्यज्ञकरणे सोमससवो भवति । तथाच द्वौ यजमानौ
चेत् मिथो वैरिणौ समकाले एकस्मिन् देशे, गिरि-
नद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोममेककालं सुवृतं
तदा समेस्य सवनात् ससव इत्युच्यते । तत्र सर्व्वं
कर्म सत्वर कार्यम् । परयज्ञामेनया स्वयज्ञे स स्थाधिका-
मिच्छन् सत्वर सर्व्वं कार्यं कुर्यात् । तद्विधानादि । मिश्र-
देशकाद्यादौ पर्व्वताद्यन्तरे प्रीतौ च न संसव इति
भेदः । संसवविषयश्च होत्रादिभिस्त्रयसदृशमरणकामै-
कर्त्तव्यकर्मविशेषविधानम् । यथा होत्रा होतु आध्व-
र्युषाऽध्वर्योः यजमानेन यजमानस्येत्वादिरूपेण मरण-

मिच्छता तत्कर्म कार्यम् । अथश्च यज्ञः एकदिमरथ-
गम्यदेशे परस्परहेषे भवति अन्यतरस्य हेसामावे उक्तदेशतो-
दूरत्वे च न सम्भवति । उक्तानामेकतरेण तथानुष्ठिते एक-
तरस्य मरणे । स्वययज्ञान्तर्गता आध्वर्यादयः तदीयकर्म-
शेषं मरणपूर्व्वकं कुर्युः न वरणान्तरमपेक्ष्यते । सोमादि-
दाहे प्रतिनिधिना कर्म समापयेयुः । पञ्चगोदानं दत्त्वा
यज्ञसमापनम् । द्वादश्या रात्रेः प्राक् तथामूले दोषे
पुनर्यज्ञारम्भः उत्तरन्तु पञ्चगोदानमातृदक्षिणा प्राय-
श्चित्तमिति मतान्तरम् । ब्रह्मण्येव विहितकर्माधिकारात्
अनादेशे सर्व्वत्र प्रायश्चित्तहोमे तस्यैवाधिकारः । अत्रह्युक्ते
तु अग्निहोत्रादौ यजमानाधिकारः इत्युक्तं प्राक् ।

२६अ० ईक० कश्चिन्काः प्रवर्त्योपयोगिमहावीरसम्भर-
णकर्मप्रतिपादिकाः । यथा ऋत्विग्वत्सञ्चयं वल्मीकलोष्टं
भूकरोत्पाता ऋत्तिकां पूतिकाचताविशेषं गवेधुकाः
(जलसविहितमहाटण्जानि - शुक्लानि फलानि) इत्येतान्
सम्भारान् प्राक्स्थान् उदक्स्थान् वा कृत्वा कृष्णा-
जिनम् ध्वजमाण्डलम्, अग्निम् (कुहालम्) उत्तरतोनिद-
ध्यात् । तेषामादामनिधानादिमन्त्राः । ऋश्वात् अति-
विक्रिया भाण्डादिनिर्माणयोग्या कुम्भकारसंस्कृतैव गृह्यते ।
तथामृतमृदः कृष्णाजिने उत्तरतोनिधानम् । दक्षिण-
तश्च कृष्णाजिने वल्मीकलोष्टस्य । कृष्णाजिनं परिमृष्ट्य
पञ्चारत्नप्रमाणं समचतुरस्रं भूभागं प्राग्हारं कृत्वा सप्त
भूस्त्वारान् कृत्वा चिकितोपकिरणे परिहृते उक्त-
स्थाने कृष्णाजिनस्यान् सम्भारान् निदध्यात् । उक्ते-
स्थाने जलैरभ्युक्षणे सम्भारैः संसर्गं च मन्त्राः । ततो-
ऽध्वर्युः गवेधुका अजापयश्च पृथक् निधाय वल्मीक-
लोष्टादिभिः सह ऋत्विग्वत्सञ्चयं मिश्रयेत् । ततो ऋश्वा-
वीर कार्यम् । तत्स्वरूपं प्रादेशमात्रपूर्व्वमासेचनवन्तं
(गर्त्तवन्तम्) मध्यदेशे सहस्रचित्तमेखलम् (उलूखलवत्
सृष्टिपङ्कणयोग्यम्) । मेखलाया ऊर्ध्वं त्र्यङ्गुलम्
(प्रादेशमात्रस्योपरिभागे त्र्यङ्गुलम्) परिशेष्य ततो-
ऽधस्तात् मेखला कार्याः । “मखस्य गिर” इति मन्त्रेण
मिषपञ्चमहावीरस्पर्शनम् । अनेनैव मन्त्रेण तदादान-
मपीत्येके । एवमितरौ महावीरौ कुर्यात् । अभिमर्श-
नानन्तरं सर्वेषां भूमौ निधानम् । सुहृत्सुखाकती पितृने
(दोहनपाले) रौहिण्यकपाले ब्रह्ममाण्डपुराडाशकपाले
वर्त्तुले सर्व्वसमीपे भूमौ निधाय । उपयायाम् (तद्वर्गिष्टा
मृदम्) प्रायश्चित्तार्थं निदध्यात् । “मखाय त्वेति मन्त्रेण”

गवेषुकाभिः सज्जीकुर्यात् । दक्षिणाग्निनादीप्तेन अथ
पुरीषेण “अथस्य त्वेति” तस्या अदोभूपनम् । उखावत्-
प्रदाहनादि । चतुरस्रमयटं खात्वा तत्र अपणम् (पाक-
साधनमित्यनादि) आङ्गीर्ये तत्र त्रीन् महा-
वीरान् न्युज्जीकृतान् निधाय पितृने (दोहनपात्रे)
रौहिणकपात्रे च न्युज्जे निधाय पुनः अपेष्वावच्छाद्य
दक्षिणाग्निना दीपयेत् । “अजने त्वेति” मन्त्रेण पक्ता
अदसुदरेत् दिवैव प्रदाहनोत्तारौ कार्या । ततश्चानि
अजापयसावसिञ्चेत् । तूष्णीं पितृनादीनां करणाभि-
मर्शनं सज्जणधूपनप्रदहनोत्तरणावसेचनादि कुर्यात् ।

२०० महावीरसङ्का प्रवर्ग्य चरणप्रकारः । यथा प्रवह-
साय प्रातः प्रागुपसदः प्रवर्ग्य चरणं कार्यम् । अपिहित-
द्वारे प्रवर्ग्य चरणम् । पत्नीवर्द्धिधायपि तथा तस्य दर्शन-
न कार्यम् । वैदिकशब्दास्तुतिस्तत्र कार्या । प्रकृत्यन्तरा-
भावात् यावदुक्तं तावदेवात्र भवति नाधिकम् । अत्र
धर्मस्वस्वनिपातमौदुम्बरम् मानस्य त्रौः त्रिष्टु । तत्र
विशेषः यजमानस्तन्मन्त्रप्रमाणपादाया औदुम्बरा आसन्त्या
वाल्मजः वल्मजः वल्मजरज्जुर्भवति ।

गार्हपत्य पूर्वेषु प्रागपकुशानास्तीर्य तेषु पात्राणां दण्ड-
द्वयं कार्यम् । पात्राणि तु उपसयमनीं महावीर,
परीशसौ, पितृने, रौहिणकपात्रे, रौहिणहवन्यौ ।
अतुक्तीर्णं सुवौ, स्यूषामयूखम्, छट्टी, गतमाने, विद्यति
सुप्रमलवान्, प्रादेशमात्रान् विकटतशकलान्, क्षुब्ध-
सङ्गवेदम्, धविलाणि, परिधौ, रज्जुधन्धानमा-
मन्दीम् कृष्णाजिनमक्षिम्, खराद्यां शिकता अर्थ-
वच्च, पाठक्रमेण वासादयेत् । तत्र बाह्यप्रमाणा औदु-
म्बरी उपसयमनी । महासुखा प्रचरणीया सुक् ।
परीशसौ सदशाकारौ, स्यूषा गोर्वन्वानार्थं सस्रभेदः ।
मयूखः अजावन्मनार्थं शङ्खरूपः कीलकः । छट्टी उप-
वेधौ औदुम्बरौ । एक रजतरत्तिकाशतमानः, द्वितीय
स्वर्णरत्तिकाशतमानः इति द्वे शतमाने । औदुम्बरवा-
रत्तिमात्रं सुव । वेदोसङ्गमयः । धुनोत्येभिरिति धवि-
लाणि कृष्णाजिनखण्डनिर्मितानि दण्डवन्ति त्रीणि
व्यजनानि । मन्दान दोहनकात्रे गोपादवन्मनार्थं अज-
वन्मनार्थं च रज्जुः । अर्थवत् प्रयोजनोपयोगि अन्यदपि
द्वयं वासादयेत् । प्रयोजनवद्द्रव्यञ्च स्फुर पवित्रे,
अग्निहोतृहवी आलम्ब्यस्थो प्रभूतमालम्बः शूर्प, पात्री-
पिटम्, उपसर्जनीपालम्, उपशया, इतरी महावीरौ,

च । होदपटन मौञ्ज कार्यम् औदुम्बरी समिति-
त्पादि द्वयं वासादयेत् । मोक्षणीः मरुदृत्य उखाय
मन्त्राणोऽनुष्ठाकरणम् । होत्रादिप्रेषणञ्च “यमाय त्वेति,
मन्त्रेण प्रतिमन्त्रम् उक्तव्याणां प्रत्येकं मोक्षणं राशीकृत्य
च तूष्णीं मोक्षणञ्च कार्यम् । शालायां पूर्वद्वारेण स्यूषां
मयूखं च निष्कास्य, शालायां दक्षिणस्यां होतुः सन्दर्शने
निखननम्, (गार्हपत्यसमोपे उपविष्टो होता यत्र
निखाता स्यूषा मयूखं च पश्यति तादृशं स्थानं
होतुः सन्दर्शनम्) । गार्हपत्याहवनीययोश्चरतः खर-
निवापः । दक्षिणतश्च भित्तिलग्नमुच्छिष्टखरनिवापः
कार्यः । आहवनीय पूर्वेषु सन्नाडासन्दीं पक्षाङ्ग्य
दक्षिणतः प्राचीमासादयेत् । राजासन्त्या उत्तरतः कृष्णा-
जिनमद्याक्षृणाति तस्मिन्नुपशये निदध्यात् महा-
वीरौ चाच्छादयेदुवेति । स्यूषादिनिर्हरणानि अध्वर्यु-
रन्यो वा कुर्यात् । “द्वेषस्य त्वं” इति मन्त्रेण एतेषामङ्गनं
होता कुर्यात् । महावीरमात्रं च सङ्कृत्य “एविम्या
ससृप” इति मन्त्रेण रजतरत्तिकाशतमानं शिकतामध्ये
प्रवेशयेत् । २०० शुक्लं गायेति प्रसोतः प्रेषणम् । पत्नी-
शिर आच्छादनम् । ससीदस्वेति यदाऽऽस्य सङ्कृत्य होता
वक्ति तदा सुप्रमलवान् शरीकापरितोभवानि शरद-
णानि मध्यमोटनेन द्विगुणीकृतानादीप्य प्रतिदिशं शिक-
तासु निदध्यात् । तेषु सुप्रमलवेषु संकृतं प्रचरणीयं
महावीरं हतपूर्वम् “अर्धिरसीति” मन्त्रेण निदध्यात् ।
महावीरस्योपरि प्रादेशवारकं यजमानम् “अनाष्टेति”
मन्त्रं वाचयेत् । प्रतिदिशं वा तथा वाचनमिति विकृत्य ।
दक्षिणतः उत्तमं पाणि यजमानो निदध्यात् । “मनोरन्तेति”
मन्त्रेण महावीरस्योत्तरतः प्रादेशविधानम् । महावीर-
परितः भस्मक्षेपं कृत्वा गार्हपत्याद्वारं उपवेवाभ्यां
महावीरं “मरुद्भिरिति” परिकीर्य (महावीरस्य सस्यतो
निरन्तरानङ्गारान् निधाय) । अद्वारं विकटतशकलैश्च
प्रागुदगभिः त्रयोदशभिः “स्वाहामरुद्भिरिति” मन्त्रेण
परिचरयेत् । तेषां त्रयोदशानां मध्ये प्रतिदिशं त्रीन्
त्रीन् स्थापयेत् तत्र द्वौ द्वौ समन्त्रक्रमेण तूष्णीं तवोरपरि-
दृष्टेः प्रागादिषु चतुर्षु दिषु स्थापितानां द्वादशानाम-
धिकमेकं दक्षिणतः स्थापयेत् स्थापनक्रमेणैव अपणञ्च ।
सुप्रमलवशतरत्तिकाशतमानेन “दिव स सृप” इति मन्त्रेण
महावीरं पिदध्यात् ।

२०० तत्रविधानकात्रे “चन्द्र गायेति” प्रसोतः प्रेष-

सम् । कृष्णाजिनस्वरुनिर्मितेव्यं जनैर्दण्डवद्विस्त्रिभिः
महावीरः परितः प्रकीर्णान्द्वारान् दीपनाय उप-
वीजयेयुः । तेषु व्यजनेषु एकं प्रतिप्रस्थाता, अपर-
मन्त्रीधा, शिष्टमध्वर्युणा गृहीत्वा घूनयन्ति । सव्यापसव्यं
त्रिः प्रदक्षिणं कार्यम् । तत्र सव्याष्टौ व्यजन-
घूननम् दक्षिणाष्टौ व्यजनान्यन्तः कृतेति भेदः ।
घूननेन प्रदीप्तत्वात् जाते अर्चिषि सुवर्णशतमानं मिषा-
याज्येन स्रुवेण महावीरं सिञ्चेत् । एतच्च सुवर्णशतमानं
महावीरादन्यत्र सुगन्धे देशे स्थापयित्वा कार्यम् । अध्वर्यो-
र्महावीरसेके व्याष्टतया प्रतिप्रस्थाता लौकिकपितामा-
ग्रीहीणा यशानां रौहिणौ पुरोडाशौ पचेत् । रौहिण-
पुरोडाशयोरन्यपुरोडाशधर्मत्वं तेन कपालयोः संस्का-
रादि कार्यम् । “ईडे द्यावाष्टयोवी” इति मन्त्रेण
परिधीन् परिधाय रौहिणौ पुरोडाशौ पात्नीस्थानीय-
योरुपस्तोत्रयोः रौहिण्यहवन्त्यो स्रुवोरुदास्य-
तत्स्थानेन आहवनीयदक्षिणोत्तरयोः एक दक्षिणतोऽ-
परमुत्तरतश्च स्थापयेत् । “वर्मस्य तन्वी गायेति”
प्रस्तोतृप्रेषणम् । यजमानसंहितानामृत्विजां परिक्रम-
णम् । प्रस्तोतृव्यतिरिक्ताः पञ्चत्विज उपतिष्ठेयुः ।
छन्दोगानां मते तत्संहिताः षट् परिक्रमेयुः । “गर्भो
देवानामिति” सकृत्, द्विष्णूणीं परिक्रमेयुः । पत्नी-
शिरोऽपगताच्छादनं कृत्वा महावीरमोज्ज्वलात् पत्नीं
“त्यष्टमन्” इत्येतं मन्त्रं वाचयेयुः । प्रातः “अहः केतु-
नेति” मन्त्रेण दक्षिणं रौहिणं, सायं “रात्रिरिति” मन्त्रेण
उत्तरं रौहिणं जुहुयात् । १८० । वर्मधुगन्धनार्थां
पायवती रक्जुः तस्याएव पश्चात्पादवन्धनार्थं सन्धानं
तदुदयमादाय “इहएहोति” मन्त्रेण उपाशु, नाम्ना च
त्रिरुच्यै गार्हपत्यं गच्छन् तामाह्वयेत् । “धेतुं गायेति”
प्रस्तोतृप्रेषणम् । “अदत्तं राक्षसीति” मन्त्रेण समागतं
ना पागेन प्रतिसृज्य (तस्याः रक्जुपाशं गृह्ण्योः प्रोतं
कृत्वा स्पर्णाया बद्धा) “पूपासीति” मन्त्रेण धेतुं पश्चात्-
पादयोः सन्धानेन (नियमनेन) बद्धा “वर्माय दीधुति”
पशुषु ततोऽपाहुयात् । (क्षनपानात् निवर्त्तयेत्)
“अग्निभ्या पिप्पलेति” मन्त्रेण पिप्पले (पात्रभेदे) डहेत् ।
“साचेन्द्रपदिति” मन्त्रेण पिप्पले पतिताविष्णुषोऽभि-
मन्त्रयेत् । “यस्ते क्षम” इति क्षमासम्पन्नम् । प्रतिप्रस्थाता
अजामेशं मयूखे तूष्णीं बद्धा डहेत् । “पयोगायेति प्रति-
प्रस्थातृप्रेषणम् । “उत्तिष्ठ ब्रह्मरूपसते” इति मन्त्रे

होतोच्यमाने अध्वर्युः गोः समीपादुत्तिष्ठेत् । “उप-
इव पयसेति” मन्त्रे होतोच्चार्यमात्रे गार्हपत्यं प्रति
अध्वर्युगतिः । “गायत्रं छन्दोऽसीति” प्रतिमन्त्रं परी-
शासावादद्यात् । “वसिष्ठशफौ गायेति” प्रस्तोतृप्रेष-
णम् । “द्यावाष्टविधीयां त्या परिरुह्यामीति” मन्त्रेण
परीशासाभ्यां महावीरसङ्घणम् परीशासाभ्यां महावीर-
स्रुविष्यं स्रुजवेदेनोपसृज्य उपयमन्या अन्तरिक्षेणो-
पयच्छासीति गृहीयात् । उपयमनीं च दुग्धरूपधर्मस्य
अधस्तात् स्थापयेत् । उपयमन्या गृहीतं महावीरमजपय-
सासेनैव शान्ते महावीरे “मैतु ब्रह्मणस्पते इति” वाक्ये
होतोच्यमाने “इन्द्राश्विनेति” गोः पयोऽपमयेत् ।

ईकं आहवनीयं गच्छन् “सहस्राय त्वेति” मन्त्रेण
वातनाम जमेत् । उपयमन्यां पतितं पयोदृतं वा वर्मम्
(दुग्धे) “स्नाहा वर्मायेति” आविष्टेत् । “स्नाहा
वर्मः पित्ने” इति जपित्वाऽतिक्रम्यान्वाव्य प्रस्तोतारं
धर्मस्य यजेतिप्रेषयेत् । षष्टकारेण “विश्वान्वाया इति”
मन्त्रेण होमः । “दिवि धा इति” मन्त्रेण महावीरं त्रिरु-
ह्ययेत् । “स्नाहाऽग्नये इति” मन्त्रेण षष्टकारयोजितेन
होमः । ऊतावशिष्टद्रव्यस्य “अग्निनी वर्ममिति” ब्रह्मातु-
मन्त्रणम् । “अपातामिति” मन्त्रेण धर्मस्य यजमानातुमन्त्र-
णम् । अतितप्तत्वात् पात्रमध्ये सर्वतः इतस्तत उच्छ-
कन्तो ये धर्मदेशास्तेषाम् “द्वे पिप्पलेति” मन्त्रेणातु-
मन्त्रणम् । “वर्मादिति” मन्त्रेण पिप्पल्यामध्वर्युः रङ्ग-
च्छन् “अमेम्यन्ते” इति मन्त्रेण महावीरं सिकतासु
निदध्यात् । तच्च परीशासगृहीतमेव स्थापयेत् । नीचै-
र्धर्ममध्ये शकलं प्रवेश्य तत्स्थानाज्येन विकलत-
यकलम् अक्षा अक्षा “स्नाहा पूष्णे यवस” इति
मन्त्रेण तदेव जुहुयात् कृत्वा ऊता च प्रथमपरिधी
विकलतयकलान् निदध्यात् । एवं त्रिधा कृत्वा चतुर्थ-
मकुतं तच्छकलमोज्ज्वलाच्चो दक्षिणतो बर्हिषि उपगृहेत्
(प्रवेशयेत्) । अकुतं सप्तमं च विकलतयकलम् दक्षिणेण-
मात्रं सर्वशेषाङ्गं (महावीरसङ्घतशेषेषाङ्गम्) मूखाप-
पर्यन्तं प्रतिप्रस्थाता दद्यात् । प्रतिस्थाता तं यकलसदृशं
नियच्छेत् । धर्ममन्त्रान् भवनीतादि “स्नाहा च ज्यो-
तिषा” इति मन्त्रेण परीशासाभ्यास्रुत्पाद्य उपयमन्यां
स्रुव्यासिञ्चति (स्रुज्जुस्रुवोपरि अधोमुखं करोतीत्यर्थः)
ततोऽग्नीयरीरौहिणहोमः । मध्यमपरिधीं निहितानि
पञ्च वैकलतयकलानि आहवनीये जुहुयात् । उपयमन्यां

स्थितं घर्माज्जगमिन्नोत्पिधानेन कृत्वा “मनु कृतमिति”
मन्त्रेण सर्वे ऋत्विगादयो वाजिनवत् भक्षयेयु । उच्छिष्ट-
खरे प्रक्षाल्य उपयमनीं निदध्यात् । अत्र काले उप-
स्थिताना पञ्चशकलानामाहवनीये प्रहरणम् । अध्वर्युर्होत्वा
ससाद्यमानाय सहवीरायातुन्नीति अतुवाचयेत् ।
ततो धेनवे दण्डके दद्यात् । सर्वे पात्रजातमना-
शाय आसन्त्या कथ्यात् । “अभोममिति” मन्त्रेण महा-
वीरमासन्त्या स्थापयेत् । इतराणि त पात्राणि तृष्णी-
मिति भेदः । तत शालिपाठ हारोदुघाटनञ्च । खर-
स्थूणामयूखण्याजिनाभ्युपगयासन्दोनां सकृदासादन
प्रोक्षणे । आरादुपकारकत्वात् प्रथमे प्रथम्यचरणे एव
आसादनप्रोक्षणे इत्येकपक्षः । असकृत्, “प्रतिप्रधानं गुणा
दृष्टिरिति” न्यायात् इति पक्षान्तरम् । ७८० । उपसदन्ते
प्रवर्त्येत्सादनप्रकारः । यथा शालामध्यात् दक्षिणेन
हारेण घर्मासम्बन्धि द्रव्यं निष्कास्य अन्तःपात्रसमोपे
सादितपात्रेभ्यो दक्षिणतएव निदध्यात् । आहवनीये
त्वीन् शालाकान् प्रदीप्य प्रदीप्य अग्नीधो धारयेत् यजमान
सक्तेषु सुखमात्रनाभिसालजातुमात्र प्रमाणेषु तान् प्रदी-
प्तान् शालाकान् निदध्यात् । अध्वर्युराव्य संकलय दत्त-
गृहीत गृहीत्वा तेषां प्रदीप्तानां शालाकानामुपरि “याते
घर्म । दिव्या शुभिति” प्रतिमन्त्र जुहुयात् । एकमेव दत्त-
गृहीत गृहीत्वा त्रिपुष्प शालाकेषु जुहुयात् । तथाच
शालाकानां समूह शालाक तेन तिसृभिः शालाकाभि
एक शालाक । तादृशान् त्रीन् शालाकान् हस्ते गृहीत्वा
तेषामेक शालाक शालाहाय्ये प्रदीप्याग्नीध्रोयजमानसुख-
मात्रे आहवनीयस्योपरि धारयेत् । अध्वर्युश्चतुर्गृहीत
तृतीयांशं तस्मिन्शालाके प्रदीप्ते जुहुयात् । ततश्च
शालाकमाहवनीयसम्यग्वक्षिपेत् । ततोद्वितीय शालाकं
प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नाभिदक्षे आहवनीयस्योपरि
धारयेत् अध्वर्युस्तथैव जुहुयात् । ततोयन्त अग्नीधो प्रदीप्य
यजमानजातुमात्रे हतमध्वर्युराहवनीये निक्षिप्य तत
उपरिष्ठ्य सर्वं चतुर्गृहीत त्रैष जुहुयात् । अत्र उपविष्टे
त्युक्ते पूर्वयोः तिष्ठता होमौ कार्यौ । ततोऽध्वर्युः पुरस्तात्
पत्नीमप्ये कृत्वा “क्षत्रस्य त्वेति” मन्त्रेण शालाया निष्क-
मेत् । अवष्टयवत् अध्वर्युणा प्रस्तोतु सामगानार्थं प्रे-
षम् । अवष्टयवत् देशगति निधनञ्च । सामगानात् परं
सर्वे उत्सादनदेश गच्छेयु । (उत्सादनदेश महावीरादि
पात्रादीनां परित्यागदेश. “परिष्यन्दोवा अन्योवा देशः”

इति शत० ब्रा० १४, २, १, १४, विहितदेशः) । तत्र
अग्निविष्ण्वारहिते यज्ञे उत्तरवेदि प्रति सर्वे गच्छेयु ।
अग्निविष्ण्वारहिते यज्ञे त परिष्यन्द (जलपरिष्यत द्वीपम्)
(निर्जनस्थल वा) प्रत्येव गमनम् । तत्तत्सादनदेशम्
उत्तरवेदि वा “अधिकददति” त्रि परिषिष्य उत्तरकाय्ये
कार्यम् । अध्वर्युश्चतुर्गृहीत उत्सादनपक्षे प्रथम महा-
वीरं नाभिस्पृष्टं “चतुर्गृहीतमिति” निदध्यात् । इतरी
महावीरौ प्राक्संस्थौ पात्राया मन्त्राहवत्या निदध्यात् ।
उपगयाम् (महावीरघटनावसरे परियोजिता कृदम्) तथैव
तृष्णी निदध्यात् । महावीरादिकमभितः प्रदीप्यामौ
निदध्यात् । अथकृते (नीचे वाहे) रौहिण्यहवन्त्यौ सुचौ
निदध्यात् । रौहिण्यहवन्त्योश्चत्तरतः अभिनिधानम् ।
तयोरेव दक्षिणत आसन्तीम्, अथेत्तरतः सर्वधर्माणां
च निदध्यात् । तथाच दक्षिणत, पश्चात्, उत्तरतश्चैकैक
धर्मा निदध्यात् । परिधीनपि निहितद्रव्याण्यभितो
निदध्यात् । निहितपात्रगणस्य पश्चात् उपयमनीं क्षुब्ध
प्रागप्य निधाय रज्जुसदानं वेदञ्च तन्मध्ये निद-
ध्यात् । पितृने (दोहमपात्रे) उपयमनीसुखस्य पश्चात्
अभितोदण्डं निदध्यात् । पितृनयोः पश्चात् दक्षिणत-
स्थूणाम्, उत्तरतो मयूखं, निदध्यात् स्थूणामयूखयोः
पश्चात् रौहिण्यहवन्त्यौ निदध्यात् । तयोरेव पश्चात्
हृदी (उपवेधौ) निदध्यात् । घर्मोपयुक्तं क्षुब्धोद्ग-
च्छादि आसादितपात्राणां मध्ये निदध्यात् । सर्व-
पात्राणामुत्तरत प्रचरणीयौ स्तरी निदध्यात् । मार्जा-
लीयस्थानस्य दक्षिणतो वेदेर्बहिर्भागे, उच्छिष्टखर निद-
ध्यात् । सगर्तानि सप्त पात्राणि (महावीरत्रयं द्वे पितृने
उपयमनीं क्षुब्ध) एतानि “घर्मोत्तरे” इति प्रतिमन्त्रं पयसा
पूरयेत् । ततमिन्न पयःशेषं पूर्वमदक्ष चेतुःशान्तिके सोमे
प्रागेव सकृद देवमिति विधानात् । घर्माहारेणाहोतुरीय
सामगानार्थं प्रस्तोतु अध्वर्युणा प्रेषणम् । सपत्नीकाः सर्वे
“समित्रिया न इति” मन्त्रेण आवाह्यं मार्जयेयु ।
येनानीं प्रति “उहयमिति” मन्त्रेण यजमान उह्येत् ।
प्रादेशमात्रमेका समिध हस्तेन “अग्नेक्षमेत्वे घोऽसीति”
मन्त्रेणादाय “समिदसीति” मन्त्रेण आहवनीये दद्यात् ।
गार्हपत्ये त तादृशौ समिध तृष्णीं दद्यात् । यजमानः रजत-
सुवर्णयजमाने ब्रह्मणे दद्यात् । यजमानव्रतदुषां रूपा
घर्मदुषा यजमान अध्वर्यवे दद्यात् । पत्नीव्रतदुषां
गायत्र्या दद्यात् । अजासनीधे दद्यात् । घर्मस्य महा

वीरस्य भेदने यथाकालं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । तत्रायश्चित्तं प्रकारादि । अतस्तेन द्वितीयतृतीययोर्मध्ये द्वयेनान्यतरेण वा प्रवर्ग्य चरेत् । तत्र पूर्णाहुतिहोमप्रकारः । संध्यभाषो महावीरो यदि भिक्षुते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता । निविताभिर्मर्शनादारभ्य अजापयोऽवसेचनान्तकाले महावीरभेदने प्रायश्चित्तभेदे । तत्र प्रथमदिने भेदने प्रा० सविता देवता । द्वितीयेऽहनि भेदे अग्निर्देवता तृतीयदिने भेदने वायुर्देवता ।

अथ प्रवर्ग्याधिकारिणः । अग्निहोमस्याद्यसंस्थितिं रात्रस्य प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्ग्यचरणम् इत्येकः पक्षः । विकल्पेन तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति शाखान्तरम् । सप्रवर्ग्ये यज्ञे दधिघर्मसम्बन्धिनीतिकर्तव्यता । सपवितायाः सन्निहोतृहव्या दधिघर्मपहणं कुर्यात् । तच्च यथाकथञ्चित् स्थालीमुखेनैव क्षुचि निनयेत् । प्रक्षरण्याभिवारणे व्यत्यस्य न । कृतशेषस्य “मयि न्य दति” मन्त्रेण भक्षणम् । तच्च महाव्रतीयेऽङ्गि कर्तव्यम् । दधिभक्षणान्तरं चात्वाङ्गे मार्ज्जनम् । प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अन्ते च शान्तिकाध्यावपाठः । (शान्तिकाध्यायश्च षड्च वाचमित्याद्यध्यायः) । शान्तिकरणद्वयमध्ये द्वारपिधानोत्तरकाले आदिमम् । पालाण्यामासन्द्या निधानानन्तरमन्त्रिमम् इति भेदः ।

कातीयगृह्यसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च विस्तरभयान्नालोक्तास्तत एवासेवा । कात्यायनसंख्यानुक्रमणिकाप्रतिपाद्यविषयाश्च संख्यानुक्रमणिकाशब्दे वक्ष्यन्ते ।

कात्यायनो स्त्री कतस्य गोत्रापत्य स्त्री गर्गा० यच् लोहितकतन्ता० पक्षं पितृत्वात् ङोप् । १ कतगोत्रापत्यस्त्रियाम् । पत्युर्गां ङोप् । २ कात्यायनर्षे पत्युर्गाम् ३ तत्तुल्यकथायादिष्वध्वारिण्यामर्द्धद्वया विधवाया स्त्रियां ४ कलभेदे कतगोत्रोत्पन्नायां दुर्गाया ५ याज्ञवल्क्यर्षिपत्नीभेदे च । “याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवुः सैत्रेयो कात्यायनो च तयोर्हं सैत्रेयी ब्रह्मवादिनो बभूवुः स्त्रीप्रश्नैव तर्हि कात्यायनो” ङ०, उ० । [यके शिवप्रणीते तन्त्रभेदे ।

कात्यायनोतन्त्र न० ६ त० । कात्यायनोपूजामन्त्रादिविधा-कात्यायनीपुत्र पु० ६ त० । कार्तिकेये ।

काथक्य पु० स्त्री कथकस्य गोत्रापत्य गर्गा० यच् । कथकवर्गोत्रापत्ये यूनि त यजनत्वात् फक् । काथकायन तदीय युवगोत्रापत्ये । स्त्रिया लोहितकतान्तादि० पक्षं पितृत्वात् ङोप् । काथकायनी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् ।

काथञ्चित्क न० कथञ्चित्+विनयादि० स्वार्थे ठक् तान्तत्वात् ठस्य क० । कथञ्चित्क्ये ।

काथिक वि० कथाया साधु कथादि० ठक् । कथारचनासमर्थे कादम्ब पु० स्त्री सौ० कदि-णिच्-अम्बच् । (मालिङ्ग) १ हंसभेदे स्त्रिया जातित्वेऽपि सयोगोपधत्वाच्च ङोप् किन्तु टाप् । तस्य च भीलवर्णत्वम् “काचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बससर्गवतीष पङ्क्ति” सितसितगङ्गायसुनासगमवर्णेने रघु । तद्व्या० “कादम्बससर्गवती नीलहंससंस्पृष्टा” मल्लि० । सुश्रुते हंससारसेत्युपक्रमे कादम्बस्य लुप्तत्वं सधचारित्वञ्चोक्ता “रक्तपित्तहराः शोता स्निग्धा वृष्या मरुज्जित । स्पृष्टमूलपुरीषाश्च सधुरा रसपाकयोः” इति तेषां मांसगुणा उक्ताः । २ इत्यौ पु० विश्व० । ३ वाणे भेदि० । “कादम्बानामेकपातैरसीव्यत्” भाषः । कदम्बे समूहे भवः अण् । ५ समूहनवे लि० । कदम्बस्येदम् अण् । ईकदम्बसम्बन्धिनि लि० “कादम्बमङ्गोक्तकेशरश्च” रघु । “कादम्बं नोपकुसुम” मिति मल्लि० । वस्तुतः कदम्बशब्दस्य पुष्पपरत्वे कदम्बमित्येव हंसपाठः स्यात् दीर्घपाठे त्व कदम्बानां कुसुमानां समूह इत्यर्थेऽण् । इति तस्य कदम्बसंस्कृष्टपरतन्ति बोध्यम् । कदम्ब एव स्वार्थेऽण् । ७ कदम्बवृक्षे पु० “वेत्तकादम्बवल्गुजकरम्भमहाकरम्भापञ्च पुष्पविपाणि” स्यावरविषकीर्त्तने सुश्रु० । स्वार्थे कतु वाणे हारा० ।

कादम्बर न० कादम्ब जातिप्रकृतित्वेन ला-क लस्य रः । १ ऐक्ये गुहादौ, तस्य २ विकारे मद्ये च । “निपेव्य सधु माधवाः सरसमल कादम्बरम्” भाषः । तद्व्याख्याया मल्लिनाथेनोक्ता व्युत्पत्तिरुक्ता । कादम्बं कदम्बोद्भवं रसं राति रा-क । तत्तुल्यरसयुक्ते ईदधिसरे पु० भेदि० ।

कादम्बरो स्त्री कुलित मलिनमम्बर यस्य को० कदादेशः कदम्बरो लोलाम्बरो बलभद्रस्तस्य प्रिया अण् । हलि प्रियायाम्, मदिरायाम् । अस्यानिवृत्तिर्वलभद्रप्रियता च हरि० ६८ अ० दर्शिता यथा “अथ सङ्घर्षेण श्रीमान् विना लण्णेन धीर्यवान् । सचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभ । प्रफुल्लस्य कदम्बस्य प्रच्छाये निषषाद ह । वायुना मदगन्धेन पीज्यमानः सुखेन वै । तस्य तेमानिलौघेन-सेव्यमानस्य तत्र वै । मदहंससर्गजो गन्धः स स्मृशन् प्राणमागतः । दृष्ट्वा चैनं विवेशाशु वारूण्योमभवा तदा । शुशोष च सुष्ठ तस्य मत्तस्त्रेवापरेऽहनि । स्मरितं च पुरातनममृतप्राशनं

यिभु । तद्वितोमदिरात्रेवो ततस्तं तद्वैषत । तस्य
प्राष्टपि फुल्लस्य यदम्भो जलदोन्निभतम् । तत्कोटरस्य
मदिरा व्यजायत मनोहरा । तान्तु तस्याभिभूतात्मा पिब-
न्नासार्त्तद्रवावहत् । मदाञ्च चलिताकार समजायत स
प्रभुः । तस्य सत्तस्य वदन् किञ्चिन्नुल्लितचोचनम् । धूर्णि-
ताकारमभवच्छरत्कालेन्दुसप्रभम् । कदम्बकोटरे जाता
नाम्ना कादम्बरीति सा । पारुषी रूपिणी तत् देवानाम-
स्तारणी । कादम्बरीमदकलं विदित्वा जम्बूपूर्णजम् ।
तिष्ठस्तिदयनार्थं जम्बुपतस्युः प्रियंवदा । मदिरा रूपिणी
भूत्वा कान्तिस्य ययिनः प्रिया । श्रीच देवी वरिठा स्त्री
स्वयमेवाभ्युज्ज्वला । “कादम्बरीमदविधूर्णितचोचनस्य
युक्तं हि जम्बुलभतः पतनं प्रयिव्याम्” उक्तम् । तेन
कादम्बं कदम्बकोटरस्युपस्थितानत्वेन जाति सा-क
लस्य रं सत्वर्थे रं वेति बोध्यम् । कादम्बं रं राति
रा-क गौरां ङीप् । २ कौकिलयायाम्, ३ सरस्वत्याम्,
४ शारिकायाञ्च मेदिं वाष्पभट्टरचिते ५ कवामेदे ।
सा च वाष्पभट्टेन सामिकता तत्पुल्लेण समार्पिं भीता ।
कादम्बरीवीजं न० इत० । मदासाधने कित्वादिप्रत्यभेदे
रत्नमा० । [तस्य कादम्बरीमदाहेतुत्वात् तथात्वम् ।
कादम्बवर्त्य उ० कादम्बवर्त्या हितं यत् । कदम्बहेतुं जटाधर
कादम्बा स्त्री कादम्बइवाचरति कदम्ब+आचारे क्तिप्
अच् । कदम्बपुष्पा (सुण्डरी) उताया यद्भ० ।
कादम्बिनी स्त्री कादम्बाः कलहसा अतुषावकलेन सन्त्यस्या-
इति । मेघमात्रायां अमरः “मदीयमतिशुम्भिनी भवत
कापि कादम्बिनी” रसग० । [उक्त् । कदलेन निर्दत्तादौ ।
कादलेय लि० कदलेन निर्दत्तादि कदल+सम्भवा० चतुर्थ्यां
कादाचित्क लि० कदाचिदुभवः कालवाचित्वात् उक्त् ।
कादाचित्कालमने । “तथापि तस्य कदाचित्कतया
उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते” सा० द० ।
“अनिववावधिकले च कादाचित्कत्वव्याप्नोप ” ।
“अनादिचेत् कार्यकारणप्रवाहं कादाचित्कत्वान्यवात-
पपत्त्या कल्पः” इति च कुच० हरिदास । “अधिकत्वञ्च
स्वाधिकरणसमयप्रागभावत्वात्तत्पत्तिकले सति कादा-
चित्कत्वम्” नौ० शि० । कादाचित्कत्वञ्च प्रागभाव
प्रतियोगित्वञ्च सप्रतियोगित्वान्यतरत्वम् । अन्यतरत्व-
निवेशेन च अत्र से प्रागभावप्रतियोगित्वस्य, प्रागभावे च
अत्र सप्रतियोगित्वस्य सत्त्वान्नाभ्याग्निः नित्ये च तदुभयाध-
त्वाच्च प्रसङ्गः ।

काद्वेय पुंस्त्री कद्वा० अपत्यम् शुभा० उक्त् । फणा-
खाङ्गू लवति परोक्षपभेदे नागे, सर्पे । स्त्रिया जातित्वात्
ङीप् । “काद्वेयाश्च बहिनः सहस्रममितौजसः । सुपर्ण-
वशगा० नागा जशिरेऽनेकमस्तका ” हरिव० १५०
काश्यपपत्नीभेदकं द्रुपदवर्णने

कानक लि० कनकस्येदमण् । कनकसम्बन्धिनि । कनकं फल-
मिव उप० फलम स्यस्य अण् । जयपालयोजे राजनि० ।
कानन न० कन-दीप्तौ णिच् ल्युट् ल्यु पा । १३ने, २२हे,
कस्य जम्बुण आननम् । १३जम्बुणो ह्ये च मेदि० । “कनो-
पान्तं परिणतफलव्योतिषि काननाम्नैः ” शीतोवायु
परिणमयिता काननौदम्बराण्याम्” मेघ० । “सकानना
निष्पततीव भूमिः ” “पुण्यगन्धेन काननम्” रघु० ।

काननाग्नि पु० इत० । बाडवानसे

काननारि पु० काननसारिरिव । यमोदके यद्भ० । यमो-
गर्भस्याग्निना निखिलवनदाहान्तस्य तदरितम्

कानलक लि० कनलेन निर्दत्तादि० कनल+अरोहणा० चट्ट-
रर्थां वुञ् । कनलनामजननिर्दत्तादौ ।

कानिष्ठिक न० कनिष्ठिकैव कनिष्ठिका+शर्करा० स्त्रायं अण्
स्त्रायिकस्यापि प्रत्ययस्य कचिञ्चिन्नातिशयोक्ते क्लीबता ।
कनिष्ठायाम् ।

कानिष्ठिनेय पुंस्त्री कनिष्ठाया अपत्यं कन्यायादि० उक्त्
इत्यङ् च । कनिष्ठाया अपत्ये । “कनते कानिष्ठिनेयस्य
ज्विष्ठिनेयोविवाहितः” भट्टि० स्त्रियां ङीप् ।

कानीत पु० कनीतस्यापत्यम् शिपा० अण् । कनीतनामनृप-
स्यापत्ये प्रथुञ्चरि रात्ति । “प्रथुञ्चरि कानीते स्त्रा
व्युधादे” ऋ० ८, ४६, २१ ।

कानीन पु० कन्याया अनूदाया अपत्यम् अण् कनीमादेशश्च ।
“कानीनं कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः” इति याज्ञ०
उक्ते पुत्रभेदे । यथा व्यास कर्णश्च । याज्ञ० मातामहसुत-
त्वसक्तम् । मतुना तु “पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जमने-
द्रुह । त कानीनं वदेन्नान्ना वोढु कन्यासक्तम्” इत्य-
नेन वोढुः सुतत्वसक्तम् । अनयोर्विरोध आभ्युपगमा-
नभ्युपगमाभ्यामन्यतरयोः सुपलापुलताभ्यां वा समा-
धेयः । “कानीनश्च सहोदरश्च क्रीतः पौनर्भवश्च ।
स्वयदत्तश्च यौहश्च बडदायादवा” इति मतना
तस्यादायाद वनहारित्वसक्तम् ।

कर्णस्य यथा कानीनत्वं तथाकृतात्मजशब्दे १५६४० उक्तम् ।
“कानीनस्यापि जानामि सदितः प्रथमं सुतम् । पितृव्यसदि

कर्णं वै प्रहृतं हृतता गतम्” हरि० दै० अ० । “भोग्यं खलु
पितुः प्रियचिन्तीषया सत्यवती मातरस्तद्व्याहृत्य यासाञ्ज-
गन्धकालीमिति । तस्या पूर्वं कानो नो गर्भे पराशराद्
हैपायनोऽभवदिति” भा० आ० ६५ अ० । व्यासस्य
कामीनत्वमुक्तम् ।

कान्त उ० कन दोषौ कम-वा क्त । १, पत्न्यौ “कान्तवत्त-
स्त्वर्थास्तथा” उद्भट० । “शिवरात्रौ ददात्यर्घ्यमुमाकान्त ।
मृदाय मे” शिवार्घदानमन्त्रः । कृत्य पूर्वकः कृत्यका-
न्तशिलायाम्, चन्द्रपूर्वकः चन्द्रकान्तमणौ, अय पूर्वः
अयस्कान्तमणौ (चुम्बकपाथर) २ चन्द्रे ३ वसन्ते ४ हिज्जल
हले च । ५ कुम्भे, न० ६ शोभने, “कान्तालकान्तालकनाः
सुराणाम्” माघः “नात्त कान्तपगीतया तया” माघ० ।
७ अमीटे च त्रि० । “भीमकान्तैर्नृपगुणै” रघुः ।
८ नाय्यां, ९ प्रियङ्गु हले च स्त्री । मेदि० १० उद्दे-
लायां ११ रेणुको वधौ १२ नागरसुखाया स्त्री राज-
नि० । १३ सुखस्थाने १४ लोहमेदे न० भावप्र० तस्य
लक्षणगुणादि तत्त्वोक्तं यथा

“यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दु प्रतप्ते, हिङ्गुगन्धं
स्वजति च निज तिलता निम्बवत्कः । तप्तं दुग्धं भवति
शिकराकारक, नैति भूमि, लघुं न स्यात् सजलकण्ठ-
कान्तलोहं तदुक्तम्” । भारितस्य चूर्णीकृतस्य तस्य सेवने
शुष्का लक्षणैव “शुल्कोदराय शूलाममाभवातं भगन्द-
रम् । कामलाशोथकुष्ठानि क्षय कान्तमयो हरेत् । लोहाग-
मन्त्रपित्तञ्च यक्ष्मापि शिरोरुजम् । सर्पान्द्रोगान् विजयते
कान्तलोहं न शयय” । वक्षं वीर्यं वधुः पुष्टिं कुर्वतेऽग्निं
विवर्धयेत्” । तत्रैव सामान्यलोहभारणविधिगुणादि ।

“शुद्धं लोहमत्र चूर्णं पातालगरुडीरसैः । मर्दयित्वा
पुटेहस्तौ दद्यादेवं पुटलयम् । पुटलयं कुमायाञ्च कुठार-
क्विकारिवै । पुटपट्कं ततोदद्यादेवं तोष्णमृतिर्भवेत्” ।
अन्यच्च । “क्षिपेद्दुष्टादशमाशेन दरद तोष्णचूर्णत ।
मर्दयेत्कन्यकाष्टावैर्यामदुग्धं ततः पुटेत् । यत्र सप्तपुटे
मृत्तुं लोहचूर्णमवाप्नुयात् । सत्यानुभूतो योगोन्द्र-
क्रमोऽस्यलोहभारणे । कथ्यते रसरामेन कौतुहलधि-
याऽभुना । स्तकत्वाद् द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्याच्च कञ्जलोम् ।
दयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाष्टवै । यामलयं ततः
पिण्डं कृत्वा तास्यस्य पात्रके । धर्मो हृत्वा रघुकस्य
पत्नैराक्षादयेदुबुध । यामद्वयाङ्गवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसे-
त्ततः । दत्त्वोपरि शरावं त्वं त्रिदिनान्ते सप्तहरेत् । पिष्टा

च गालवेदुक्षादेवं भारितरं भवेत् । दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा
तच्चतुर्गुणवारिणा । तद्रसेनायसचूर्णं सन्नीयं ज्ञावयेदिति ।
आतमे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः । एकविंशतिवारै-
स्तनुन्वियते नात्र संशयः । एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णा-
दीन्यपि मारयेत्” । एव भारितस्य लोहस्य गुणाः । “लोहं
तिक्तं सरं शीतं कपाय मधुरं गुरु । कृष्णं वयस्यं चक्षुष्यं
लेखनं वातघ्नं जयेत् । कफं पित्तघ्नं शूलं शोफार्थः स्त्री-
हृत्पाण्डुताः । मेदोमेहक्रिमिनां कुष्ठं तत्किञ्च तद्दुष्टं हि ।
शुष्कामेका समारभ्य यावत् स्थुर्नवरत्तिकाः । तावत्तौह
समन्त्रियाद्यथादोषानलं नरः । कुष्माण्डं तिलतैलं च
सायासं राजिका तथा । मद्यमन्त्ररसञ्चैव वर्जयेत्तौह
सेवकः । शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्यां सर्वधातवः ।
क्षयन्ते द्वादशपुटे सत्त्वं गुरुवच्चो यथा” ।

“कामे कान्ते रसिका काकुत्तेन” माघः । “कान्ताजनेन
रहसि मृहीता ।” “वपुष्यशेषेऽस्त्रिलोककान्ता सामान्य-
कान्ताश्चुरवीतरा तु” । माघः कं ब्रह्माण्मन्त्रवति द्विप-
राज्ञिकात्वे । १५ वासुदेवे परमेश्वरे पु० “कामदेव काम-
पात्रं कामी कान्तः कृतागमः” विष्णुसं० । १६ पत्न्यां स्त्री
“मा कान्ते पत्न्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्नोः” उक्तो० न०
“कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि नोठसा” विदग्धसं० ।
१७ कार्तिकेये पु० । “आग्नेयस्यैव स्तन्दस्” इत्युपक्रमे
“कामजित् कामद कान्त ” इत्युक्ता । “नामान्येतानि
दिव्यानि कार्तिकेयस्य यः पठेत्” भा० वन० २३१ अ० ।
“भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यभौ नरसा लगी” इत्युक्तलक्षणे
१८ अन्तोमेदे स्त्री । १९ कामदेवमेदे पु० कामयज्जे विष्टि ।

कान्तपक्षिन् पु० स्त्री कान्तोमनोहरः पक्षोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन
इति । मयूरे शब्दच० स्त्रियां ङोप् ।

कान्तपुष्प पु० कान्तं पुष्पमस्य । कोविदारहले । राजनि० ।
कान्तलक पु० कान्तं लक्ष्यते लक-आस्तादने कर्मणि वजर्थे
क । (हं द) तच्च हले अमरः ।

कान्तलोह पु० कान्तं प्रियं लोहं यस्य । अयस्कान्ते । कर्म० ।
(कान्तलोह) लोहसारे । कान्तशब्दे तद्गुणायुक्तम् ।

कान्ताक्षि दोहद पु० कान्ताक्षि कृत्ताङ्गन दोहदमस्य उच्चा-
हमे । अशोकहले त्रिका० । यथा च तस्य तथात्वं तथा-
ऽशोकशब्दे ३८५ पु० उक्तम् कान्तापाददोहदादयोऽप्यत्र ।
कान्तायस न० नित्यकर्म० जातित्वात् अच् समा० । कान्त-
लोहे राजनि० ।

कान्तार पु० कान्ता अभीष्टा वरादयः अन्ययोऽस्य, कस्य जन्म-

कान्तं कान्तं मनोऽपि वा रसम् अथवा कान्तं अथवा उभयम् ।
(काजमिया) । इत्युभेदे भावः । तत्र तद्व्याख्यातम् "कान्त-
रेणुर्गुरुर्दृष्ट्यं चोपभोग्यं सारम् ।" १ कोविदारवने ११ गे
च राजनि । कान्तं रासकान्तं अथवा कान्तं-आधारे यम् ।
इति । दुर्गमे पयि ११ महारण्ये च पु० न० अथम्
इति मेदि० । पार्थे कान्तं इत्युभेदे अथम् ।

कान्तारपयिका लि० कान्तारपयेनाह्वयम् उच्यते । कान्ता-
रपयेनाह्वये ।

कान्तारो श्री कान्तार+गो० ङीप् । कान्तारो श्री राजग० ।

कान्ति श्री कन-कामे कन-टोप्ती वा भावे क्तिन् । १ दीप्ती

१ गोभायाम् २ इच्छायाम् ३ शोभां गङ्गावने धौन्द्यं
गुणभेदे च । कान्तो कारणं च उच्यते दर्शितं यथा "नेत्रो
ऽप्यग्नेयं क्रमः पञ्चमानामां धातूनामभिनिर्धत्तमन्तरस्य
क्षेत्रज्ञात् रक्षणम्" इत्येवं विशेषतो भवति तेन सा-
हस्यश्रीकृतमार्गः स्यात्परोपेतो वा इति स्थितिः पञ्चकान्ति
दीप्तिर्भवेति । एतस्य तैजस्यमेव कान्तिदातृत्वं यगोक्तं
तत्रैव "एतन्तु" इत्युपक्रम्यम् "कृतिमतिमेधाकान्ति
धरसावयवश्रीकृतमार्गः शिखरोपभक्तम्" । गोभाकान्ति
दीप्तिर्युतीनां भेदस्तु सा० द० उक्तः "रूपयौगम्यवित्"।
भोगादौ रङ्गभूषणम् । गोभा मोक्षा, यैव कान्तिमन्त्रदाया-
यिता द्युतिः । कान्तिरेवातिविशीर्णा दीप्तिरित्यभिधी-
यते । इति भेदेन सञ्चयिता सन्मयोन्मेषेणातिविशीर्णा
गोभैव कान्तिरुच्यते इति व्याख्यातम् । तेषां च
सायिकागततेषां नायकगतताऽपि । चन्द्रादौ तु गोभा-
दीप्तिरकान्तिद्युतीनामभेद एव । "कदा च सा कान्ति
मती कदाभूत्" कुमा० । "कदा इवाध्वसितपर्यकान्ते"।
साध । चन्द्रकलाय मध्ये ७ कदाभेदे । "यशिनी चन्द्रिका
कान्तिक्योत्पन्ना" सा० ति० । कदापन्ने विवृतिः । पञ्चम्या
पञ्चवर्षदेवीभेदे "एवमुक्ता तु सा देशी चक्षुर्दीप्तवत्
वक्षिम् । प्रविष्टा" इत्युपक्रमे "विष्टाय देव्य प्रपरा स्तो-
कोत्तिद्युतिरेव च" इत्याद्युक्ता "युति प्रीतिरिद्धा कान्तिः"
इत्यादिकमभिधाय "उपतस्युर्ब्रह्माक्षत्वं वक्षिभिर्द्रुं महा-
रथम्" इत्युक्तम् हरि० २५ द्क्ष० । ६ यशिनः प्रियाभेदे
च "तिष्ठतिदृशनायकम्" इत्युपक्रमे "मदिरा वृषिणी
भूत्वा कान्तिय शशिनः प्रिया" हरि० ६ द्क्ष० ।
१० दुर्गाया "स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता त्रिभा संश्रयणा
या । चक्षुर्दीप्ता वचनां वापि कामात् सा कान्तिरुच्यते"
देवीपु० ४५ अ० । ११ कामशक्तिभेदे । "तथा कान्ति

कवकगङ्गा इकोदरा" सा० ति० रावभक्तम् । काम-
शक्तिगन्ते विवृतिः ।

कान्तिद न० कान्तिं ददाति दा-क । पिप्ते भातो वन्द्यं
तस्य तैजस्यमात् तदात्तम् । तैजस्य यथा धानिकरत्नं
तथा कान्तिगन्ते उदाहृतमनुभवान्ने दर्शितम् । २ इति
च । १ गोभायकमात्रे लि० कान्तिकरादयोऽप्यत्र ।
३ शोभराज्यां श्री राजनि ।

कान्तिदायक न० कान्तिं ददाति दा-क । काकोदरे
गन्धद्रव्यभेदे लटाधर । तस्य सेवेन कान्तिपोषणात् तस्य
तदात्तम् । २ कान्तिदातरि लि० ।

कान्तिनगरी श्री कान्तिनगर्यां कागो० भोक्तृरीभेदकाङ्क्षी
नगरोपस्थिते कान्तिपरीति पाठान्तरम् काङ्क्षीवन्दे च
तदुपलक्षणम् ।

कान्तिभूत् लि० कान्तिं विभक्तिं भू क्तिप् । कान्तिधारणे
२ इत्ये ५० तस्य कान्तिनामकलाधारित्यात् विविटकान्ति
धारित्यात् कान्तिनामदेवीभेदपतित्याच्च तदात्तम् । कान्ति
गन्ते च कान्तिगन्तस्य कदाचन्द्रपद्मोपाचक्षत् दर्शितम् ।

कान्तिमत् कान्तिरस्य सत्त्वं । कान्तिपुत्रे । "उपमान-
मभूत् पिशाचिनां वार्य यत्तव कान्तिमत्तवा" कुमा० ।
"येषु पुण्यैर्कृतमिव दिवः कान्तिमत् चरुहमेकम्" मेघदू०
स्त्रियां ङीप् "कदा च सा कान्तिमती कदाभूत्" कुमा० ।
२ चक्षुरोभेदे श्री "वपुष्मती कान्तिमती श्रीकावन्तुलवा-
यती" कागो० चक्षुरोनामकथने । ३ इत्ये ५० कान्तिनाम-
कलापत्वात् तस्य तदात्तम् । ४ कामदेभेदे रावभ० ।
कान्त्यक लि० "वर्तुषमीपस्या कन्वा ततो जातादौ वषौ बुक्"
सा० बुक् । वषुनद्वितीयपस्याकन्वाजातादौ । "वषाहि
जातं हिमपत्तु कान्त्यकम्" वि० कौ०

कान्त्यक पु० श्री कन्यकर्मभेदस्य गोलापत्यं धर्मा० यज् ।
कन्यकर्मभेदगोलापत्ये । यून्यपत्ये यदन्तत्वात् कृक् । कान्त्य-
क्यायनः वक्ष्यु तस्य लुक् । कन्यका । स्त्रियान्त
लोहिता० प्फ भिन्नात् ङीप् । कान्त्यक्यायनो ।

कान्त्यक लि० कन्याया जातादि ठक् । कन्यामने ।

कान्द त्रि० कन्दश्चेद तत्र भवे वा अच् । १ तस्यम्बन्धिनि
२ कन्दभने विषादौ च । ततः अत्रादि० चतुरर्थ्या र ।
कान्दर तद्विषादादौ लि० ।

कान्दर्प ङीप् कान्दर्पस्यापत्यं विदादौ कान्दर्पेति कन्द-
पेति पाठान्तरे अच् । कान्दर्पापत्ये तस्येदम् । २ कान्दर्प
सम्बन्धिनि लि० ।

कान्दपिक न० कान्दपिस्तद्विद्वि० प्रयोजनमस्य ठक् । कान्द-
 द्दिसाधने व० स० उक्ते विधानभेदे । तद्विधान च तत्र
 कान्दपिकनामकपट्टप्रतितमेऽध्याये उक्तं यथा ।
 “रक्तेऽधिके स्त्री, पुरुषस्तु शुक्र, मधु सक् शोणितशुक्र-
 सास्ये । यस्य दतः शुक्रविद्विद्विद्विनिषेधितव्यानि रसा-
 यनानि । हस्यं पृष्ठसुडुनाथरश्मयः सोत्पलं मधु मदा-
 लसा प्रिया । वल्लकी अरकथा रङ्गः सजो वर्ग एष
 मदनस्य वायुरा । साक्षीकषातमधुपारदलोहचूर्णपथ्या-
 शिलाजलविडङ्गहतानि योऽद्यात् । सैकानि विंशति-
 रङ्गानि जरात्वितोऽपि सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यनलं
 युवेप । क्षीरं शृतं यः कपिकच्छुमूलैः पिबेत् क्षयं स्त्रीषु
 न सोऽभ्युपैति । मात्रान् पय सर्पिणि वा विपकान्
 पट्टपासमात्रांश्च पयोऽनुपानान् । विदारिकायां खर-
 सेन चूर्णं सुष्ठुसेहभाषितशोणितं च । शृतेन दुग्धेन
 सशर्करेण पिबेत्स्य यस्य प्रमदा प्रभूता । धात्रीफलानां
 खरसेन चूर्णं सुभाषितं क्षौद्रसिताज्ययुक्तम् । क्षौद्रात-
 पायाथ पयोऽग्निशक्त्या कामं निकामं पुरुषो निषे-
 नेत् । क्षीरेण यस्ताण्डयुजा शृतेन सम्प्राप्य कामो
 नञ्जयस्त्रिहान् यः । सुशोषितान्ति पिबेत्पयश्च तस्या-
 प्तः किं चटकः करोति । मापस्त्रपसहितेन सर्पिषा
 पटिकौदनमदन्ति ये नराः । क्षीरमप्यनुपिबन्ति तासु ते
 शर्वरीषु मदानेन शेरते । तिलाश्वगन्धकपिकच्छुमूलैर्विदा-
 रिकापटिकपिष्टयोगः । व्याजेन पिष्टा पयसा शृतेन
 पक्वा भवेच्छक्तिकाऽतिष्ठया । क्षीरेण वा गोक्षुरकोप-
 योग विदारिकाकन्दकमज्जणं वा । कुर्वन् सीदेद्यदि जीर्यते
 ऽस्य मन्दाग्निता चेदिदमन् चूर्णम् । साजमोदकश्या
 हरीतकी शङ्खवेरसहिता च पिप्पली । मद्यतक्रतरन्तो-
 ष्णवारिभिश्चूर्णपानसुदराग्निदीपनम् । अत्यस्तिकलव-
 णानि कटूनि घाति सञ्चारशाकबल्लानि च भोजनानि ।
 दक्कुक्षशीररहितं स करोत्यनेकान् व्याजान् जरन्निष
 शुवाप्यबलासवाथ” । भाष० तदुपायविधानाद्युक्तं यथा ।
 “अथ वाजीकरणाधिकारः । तत्र वाजीकरणस्य लक्षण-
 माह । यदुद्भव्य पुरुषं कुर्याद्ववाजीव सुरतलमम् । तदु-
 वाजीकरमाख्यातं सुनिभिर्भिषजा वरैः । अत्र प्रसङ्गात्
 क्लैव्यस्य लक्षणं सख्या निदानं चाह । क्लैवः स्यात्
 सुरताशक्तलङ्घावः क्लैव्यस्यते । तच्च सप्तविधं प्रोक्तं
 निदानं तस्य कथ्यते । तैस्मैर्भावैरह्यैस्तु रिरंभोर्भनसि
 षते । ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं सप्तपञ्चायते । देव्य-

स्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम् । तैस्मैर्भावैः-
 भयशोकक्रोधादिभिः, -अहृद्यैः-हृदयाहितैः-उ स्यत्वात्
 षते पीडिते अस्वस्थीकृते इति यावत् । ध्वजः-शिश्रः ।
 पतति नतन्नमति संप्रयोगोभेद्युनम् । “कटुकाक्षौष्ण-
 लवणैरतिमात्रोपसेधितैः । पित्ताक्षुक्रक्षयो वृष्टः क्लैव्यं
 तस्मात्प्रजायते । कटुकादिमातिमात्रेण प्रवृत्तेन पित्तेन
 शुक्रस्य दग्धत्वात् क्लैव्यं भवति पित्तजमिति द्विती-
 यम् । अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजमङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः । शुक्रक्षयेण तृती-
 यम् । “महता मेढुरोगेण चतुर्थी क्लोभता भवेत् । वीर्य-
 वाहिशिराच्छेदाद्ये हनादुन्नतिर्भवेत् । बलिनः क्षुब्धमनसो
 निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः । षष्ठं क्लैव्यं स्मृतं तत्तु शुक्र-
 क्षान्धनिमित्तकम् । बलिनः पुष्टस्य क्षुब्धमनसः कामात्सं-
 चलतः मनसो, ब्रह्मचर्यम् अमैथुनं तस्माद्विरोधात् शुक्रस्य,
 क्लैव्यं भवति । जन्मप्रभृति यत्क्लैव्यं सहजं तच्च सप्त-
 मम् । असाध्यं क्लैव्यमाह । असाध्यं सहजं क्लैव्यं
 मर्मच्छेदाच्च यद्भवत् । मन्मर्मच्छेदाद्वीर्यवाहिशिराच्छेदात्
 अथ क्लैव्यस्य चिकित्सा । क्लैवानामिह साध्यानां
 कार्यो हेतुविपर्ययः । सुखं चिकित्सितं यस्माद्विदान-
 परिवर्जितम् । अथ क्लैव्यस्य चिकित्सायां वाजीकरण
 विधिमाह । नरो वाजीकरणं योगान् सम्यक् शुद्धो
 गिरामयः । सप्रत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वं चोद्धृत्वा ।
 न च नै मोहयादधीकं सप्तत्याः परतो न च । आशुप्-
 कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति । क्षयदुःखप-
 दंशाद्या रोगाश्चातोव दुर्जयाः । अकालकरणञ्च सा-
 भ्रजते क्षियमन्यथा । विलासिनामर्षवतां रूपयौवन-
 शालिनाम् । नराणां बहुमाय्याणां विधित्वाजी-
 करो हितं । स्वविराणां रिरंस्त्रुनां स्त्रीणां वास्तव्य
 मिच्छताम् । योषित्सप्तधात् क्षीणानां क्लोवानामत्युरेत-
 सान् । हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यनलाः सदा ।
 एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः काञ्चाद्यप्रेक्षया । वाजीकर-
 णाम्नाह । भोजनानि विचित्राणि यानानि विविधानि
 च । गीतं श्रोत्राभिरामाश्च वाचः स्वर्गसुखास्तथा ।
 यामिनी सान्द्रतिलका कामिनी मय्यौवना । गीतं श्रोत्र-
 मनोश्च तांस्त्रुलं मदिराः क्षजः । गन्धा मनोज्ञा
 रूपाणि चित्वाण्युपवनानि च । मनसश्चाप्रतीघातं वाजी
 कुर्वन्ति मानवम् । साक्षीकषातमधुपारदलोहचूर्णम्
 प्रथ्याशिलाजलविडङ्गहतानि चिह्नात् । एकासविंश-

तिदिनानि गदार्दितोऽपि साशीतिकोऽपि रमयेत्सदां
शुभेय" । तत्तौपधभेदास्तु तत एवावसेया ।

कान्द्व न० कन्दो सङ्कतं भक्ष्यम् अण् । कन्दुसङ्कते भक्ष्ये
कान्द्विक त्रि० कान्द्वं पण्यमस्य ठक् । कन्दुसङ्कतभक्ष्य-
व्यविक्रेतरि मिटाक्षपण्यके ।

कान्दिग्भूत त्रि० का दिशं यामीत्याकुलतां भूतः प्राप्त भू-
प्राप्तौ कर्त्तरि क्त २त० प्रयो० । का दिशं यामीत्याकुलतां
प्राप्ते । "स कथञ्चिद्व्यात्तस्माद्विचिन्तो ब्राह्मणश्चदा । का-
दिग्भूतो जीवितार्थी मद्रुवावोत्तरा दिशम्" भा० शा० प०
१६६अ० । "का दिशं यामीत्याकुलं कान्दिग्भूतं"
नोचक० । "कान्दिग्भूतं विचित्रं दुर्धर्षभो-
द्व्यति सर्वं सैन्यम्" भा० उद्यो० ४७अ० ।

कान्दिग्यौक लि० का दिशं यामीत्याह "तदाहेति साधन्दा-
दिभ्य" उपसङ्ख्यानात् ठक् प्रयो० न्यू० आकृतिगणत्वात्
समासः । कदि-वैल्लव्ये भावे इन् कन्दि० वैल्लव्यम् । शोक
सेवने चरणार्थत्वाद्द्व्यपातार्थकता भावे घञ् कन्दि-
शोक अश्वपातश्च दिद्योते अस्व भा० अण् रायसङ्गतः ।
भवद्भुते पलायिते अमरः । "बहूनां प्रयोजनातः
कान्दिग्यौकमभूजगत्" काशो० ।

कान्यकुल पु० देशभेदे कन्यकुलगन्दे विवरणम् । "कान्य-
कुले सङ्गानासीत् पार्थिवोभरतर्षभ । गाधीति विश्रुतो
लोके कुशिकस्यात्मसन्धवः" भा० व० १७४अ० ।

कान्यजा स्त्री कात् जलादन्यस्मिन् जायते जन-ह । नखो
नामगन्धद्रव्ये गन्द्व० ।

कापटव पुंस्त्री कापटोर्गोत्रापत्यम् अण् । १ कापटुगोत्रापत्ये
स्त्रिया ह गोत्रप्रत्ययान्तत्वेन जातिस्वेऽपि न ङीप् ।
किन्तु शार्ङ्गरवादि० ङीन् सरेभेदः । कापटवी । गोत्रान्त-
त्वात् तत आगतेऽर्थे वुञ् । कापटवक ततस्यागते । कुत्
चित पटु कापटुस्तस्य भावः कर्म वा अण् । कापटव
२ निन्दितपटुताया न० ।

कापटिक लि० कपटेन चरति ठक् । १ कपटव्यवहारिणि
"कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गेषु तत्पतम्" इति ७१५४
श्लोकव्या० कापटिकोदास्यितगृहपतिवैद्विकतापसव्यञ्ज-
नात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गगन्धवाच्यं तत्पतविन्येत्
तत्र परमर्षिभ्यः प्रगल्भञ्छात्रं कपटव्यवहारित्वात् काप-
टिकस्त इत्यर्थिनमर्थसानाभ्यामुपसृष्टराजा भूयात् यस्य
दुष्टं च पश्यसि तत्सदानुमेव भयि वक्तव्यमिति" कुल्लू०
उक्तो राज्ञः पञ्चवर्गान्निर्गते २ स्त्रावरूपे चारभेदे पु० ।

कापथ पु० कुत्सितः पन्थाः अच् समा० कादेशः । १ निन्द्ये-
वर्त्तन्नि अमरः । "व्याख्यातं कापथं दुष्टं विषमं बहु-
कण्टकम्" रामा० । दुष्टपथपत्तिनि २ दानवभेदे च पु० ।
"शरभं शलभश्चैव कुपथं कापथं क्रथ" इति हरि०
२६३अ० दानवनामकथने । २ उशीरे न० मेदि० ।
कापथजातत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कापा स्त्री कम् सुखमाप्यतेऽनया आप-करणे घञ् इत० ।
प्रातः प्रबोधकवन्दिवाख्याम् । "प्रातर्जरेद्येजरण्येयं कापया"
अ० १०।४०।३। प्रातः प्रबोधकस्य वन्दिनो वाणी कापा
तया" भा० ।

कापाटिक न० कपाटिकैव शर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिक-
स्यापि कश्चिद्विज्ञातकमोक्तेः क्रीषता । लुङ्कपाटे ।

कापाल न० कपालमेव तस्येदं वा अण् । १ कपालरूपाकारे
कुष्ठभेदे कपालगन्दे उदा० । २ कपालसम्बन्धिनि तक्षिर्मिते
भूयणादौ च । "विश्वरूपस्य घोरश्च कापालस्य कङ्क-
णम्" विक्रमो० । (कालियाखण्डा) ३ कर्कटाष्टमे पु०
रतमा० गौरा० ङीष् । ४ विद्वङ्गाया स्त्री राजनि० ।

कापालिक लि० कपासेन ऋकपासेन चरति अभ्यवहारादिक
करोति ठक् । १ यैवाचारभेदयुक्ते सिद्धान्तिभेदे तेषामा-
चारश्च । "नरास्थिसाक्षात्तमूर्तिभूषणः इत्यनवाची
ऋकपातभोजनः" । "पश्यामि योगाञ्जनशुद्धदर्शनो
जगन्निधोभिस्रसमिन्नमोत्ररात्" । तस्य धर्मभेदः प्रबो-
धव० वर्णितो यथा । "सर्वज्ञात्तत्तत्सामिचारितमहा-
साक्षात्तमूर्तिभूतां वज्रौ ब्रह्मकापालकल्पितसुरापानेन
नः पारणा । सद्यः कृत्तकठोरकण्ठविगच्छत्कीलावधरो-
क्षणेऽर्थो न पुरवोपहारवर्षिभिर्देवो सहभैरव" इति ।
"अथ तीर्थकरायणी प्रतस्ये बहुकापालिकलावक विजे-
तम्" शङ्करदिग्विजय । २ अन्यजजातिभेदे (कपालि)
पु० स्त्री० स्त्रिया ङीप् । अन्यजगन्दे कपालिनगन्दे च
विहतिः । कपालिकैव शर्करा० अण् । ३ लुङ्कपाटे न० ।

कापालिन् पु० कापाल कपाल अङ्गकपाल त्रते धार्यत्वेनाख्यस्य
इति । अङ्गयिरोहरणजयायापतुत्तये त्रतार्थे अङ्गकपाल-
धारिणि शिष्ये । "अङ्गकपालं कापाली लिखद्भुराजत
शिव" भा० अनु० १७अ० शिवसङ्गनामकथने । वाद्यदेश्य
२ पुलभेदे । "कौशिक्या सुतसोमायां यौधिय्यो दुधि-
विरः" । कापाली गृहस्थश्चैव जज्ञाते किलयोधिनौ" हरि०
१६३अ० । (कपालि) ३ जातिसङ्करे अन्यजभेदे पुंस्त्री ।
स्त्रिया ङीप् । "नटी कापालिनी नेष्टा कुलटा नामि-

तादृशानां तन्त्रसारे - सप्तकुलनायिकाकीर्तने ।
कापिक पु० कपिरेव अक्षुष्यादि० ठक् । कपिशब्दार्थे
कापिञ्जल पु० स्त्री कपिञ्जलस्यापत्यं शिवा० अण् । कपि-
ञ्जलस्यापत्ये स्त्रिया ङीप् ।

कापिञ्जलादि पुंस्त्री कपिञ्जलान् तन्त्रांशान्यात्ति अद-अण्
उप० स० कपिञ्जलादस्तस्यापत्यम् “अत इज्” पा० इज् ।
कपिञ्जलपत्तिमासमलकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्यापत्यम्
कुर्वादि० यत् । कापिञ्जलाद्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

कापित्य न० कपित्यस्य विकार अतुदात्तादित्वात् “अतु-
दात्तादेश” पा० अज् । कपित्यविकारे

कापिल त्रि० कापिलं तदुक्तशब्दं वेत्त्यधीते वाऽण् । १ कपिल-
शब्दश्चे २ तदध्येतरि च हेम० । कपिलेन प्रोक्तम् अण्
तत्त्वेदं वा अण् । ३ कपिलप्रोक्ते ४ तत्सम्बन्धिनि शास्त्रे
न० कपिलशब्दे तत्रोक्तविषया दर्शिता । “मार्गज्ञा-
कापिलाः साख्याः” भा० शा० ३०३ । “बुद्धिश्च
परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम्” “पितृ नियो-
गाज्जगद्गुको धर्मभृता वरः । योगशब्दं च निखिल
कापिलश्चैव भारत ।” भा० - शा० ३२७ अ० ।
स्वार्थेऽण् । ५ पिङ्गलशब्दे पु० दंतहति त्रि० भारत-
कपिलमधिकृत्य कतोपन्य-अण् । ६ कपिलाधिकारेण कते
उपपुराणभेदे “अन्यान्यपुराणानि मुनिभिः कथितानि
तु” इत्युपक्रम्य “कापिल मानवश्चैव तयोर्गोशमसेरितम्” ।
हेमा० दा० ख० क्रुष्येऽपु० उपपुराणगणने उक्तम्

कापिलिक पुंस्त्री कपिलिकायाः कपिलवर्णायाः अपत्यम्
शिवा० अण् । कपिलिकाया अपत्ये स्त्रिया ङीप् ।

कापिलेय पु० कपिलाया तन्त्राख्या ब्राह्मण्या अपत्यम् ठक् ।
कपिलानाम्नाया स्तनपायित्वेन तदपत्ये ब्राह्मण्याः कपिल-
शिष्ये मुनिभेदे । तस्य ब्रह्मादिक भा० शा० २१८ अ०
वर्णितं यथा “तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महा-
मुनिः । परिधावन् सङ्गी कृत्स्नां जगाम मिथिलामय ।
सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्यवसितार्थं
निर्द्द्वन्द्वो नष्टवयः । अदोणामाहुरेक तु य कामादाहतं
नृप । शाश्वत सुखमत्यन्तमन्विच्छन् सुदुर्लभम् । यमाहुः
कपिलं साख्याः परमं प्रजापतिम् । समन्ये तेन रूपेण
विस्मापयति हि स्वयम् । आसुरे प्रथम शिष्यं यमाहुः-
चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि य सत्त्वमास्ते वर्षसहस्र-
कम् । यत्र चासीमभागस्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्च-
स्रोतसि निष्ठातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चमः पञ्चकृत्

पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तां परमार्थं
न्यवेदयत् । इष्टसत्त्वेण संप्रष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः । चेत्त्र
चेत्त्रयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनं । यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म
नामारूपं प्रहस्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे
वदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मातुष्या पयसा भृतः ।
ब्राह्मणो कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी । तस्याः
सुखत्वभागस्य स्त्रिया स पिवति क्षमौ । ततः स कापि-
लेयत्वं लेभे बहिं च नैष्ठिकीम् । एतन्मे भगवानाहुः
कापिलेयस्य सभवम् । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्त्व-
मनुत्तमम्” ।

व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन यथा “कापिलेयः कपिनायाः
उत्तं परिधावन् एकत्र वासमगुर्वन् । सुपर्यवसितार्थं
सम्यग्निश्चितप्रयोजनः । कामैरनाहतं कामादवसित
मिति पाठे यदृच्छया स्थितं नृप सुखम् अन्विच्छन् स्थाप-
यितुमिति शेषः । सः कपिलः, तेन पञ्चशिखसंज्ञेन
तत्प्रशिक्ष्यत्वात्तत्तत्त्वत्वम् । पञ्च स्रोतासि विषयकेदार
प्रणाडिका यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्त्वमित्यर्थः ।
यत्र यत्समीपे, कापिलं कपिलमतातुषारि मण्डलं मुनि
समूहं प्रति परमार्थं यो न्यवेदयदित्युत्तरेण सम्बन्धः ।
पञ्चस्रोतसि मनसि निष्ठातः अहापोहकौशलवान् ।
पञ्चरात्रो नाम विष्णु त्वप्रापकः क्रतुः “पुरुषो ह वै नारा-
यणो ऽकामयतात्यतिष्ठेय सर्वाणि भूतान्यङ्गमेवेदं सर्वं
स्थामिति स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्य-
दिति” यतपयोक्तृत्वात् विशारदः अतुष्टिताखिलकर्मे-
त्यर्थः । पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दम-
यान् कोपान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्च-
ज्ञ अतएव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयान्युपासनानि “भृगुर्वै
वारुणिरित्यस्यासुपनिषदि “सतपस्तप्ताऽज्ज्ञं ब्रह्मेति व्यजा-
नदित्यादि” विहितानि करोति पञ्चकृत्, पञ्च “शान्तो-
दान्त उपरतस्तिष्ठन्” समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं
पश्यतीति श्रुता शान्तादयो गुणा यस्मिन् स पञ्चगुणः
ततश्च “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति” श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्य-
मानत्वात् शिखेति पञ्चशिखः पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वात्
मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चकृत् कथं पञ्चः स्यादिति
चेत् ? शृणु-यथाज्ञमय विकारसुपासीनस्तत्प्रकृतिमज्ञ
विराडाख्यमेति एव मायया विवृतमानन्दं तत्पतिमेतीति
न षडोपास्तिः पृथग्ब्रह्मया । षडज्ञानाय तस्य पञ्चभो-
पास्तिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति । पुरुषा अन्नमसादयः

पञ्च अवसन्नतया बाधिततया तिष्ठन्तीत्यस्मिन्निति पुरुषा-
वस्यम् अतएव गिरन्नाद्यवयवरहितत्वादव्ययम् अवा-
ध्यत्वाच्च परमार्थम् अवबोधयत् । तस्यापि गुरुमाह इत्येत्वा-
दिना । इदमन्तेन आत्मयत्नेन हेतौ तृतीया, अध्ययनेन
वसतीतिवत्, सम्यक् पृष्टं प्रश्नो यस्य स स पृष्टः, आत्मज्ञा-
नार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः । व्यक्तं बाध्यत्वाभाध्यत्वेन सप्तताम्
देवदर्शनः दिवादिदित्यर्थः । साध्यसम्पत्तं शुण्णपुरुषान्तर-
ज्ञानात् कैवल्य प्रधान चोपादानमिति पञ्च निरस्यति
यस्यदिति, अक्षरमेव जगदुपादानतया नामाकृतं न तु
क्षर प्रधानम्, अव्यय ब्रह्मैव प्रतिभेदे ज्ञातवान्, न तु शुण्ण
पुरुषान्तरम् । भगवान् मार्कण्डेयः सप्ततुक्कारो वा ।
कापित्य लि० कपिलेन निर्हृतादि कपिल+चतुर्थ्यां सङ्काशा-
ण्य । कपिलेन निर्हृतादौ ।
कापिवन न० द्रव्यसाधे अहीने यागभेदे “द्रव्यसाधे” इत्यु-
पक्रमे “आह्निरसचैत्ररवकापिवनाः” कात्या० २२।२।१ ।
“चैत्ररवमन्नाद्यनामः कापिवनं स्तर्गकाम इति द्रव्यसाधे”
आन्व० श्रौ० १०।२।१ ।
कापिशि न० कपिश भाधवी तत्पुष्पम् साधनत्वेनाख्यस्य
अण् । भाधवीचताकुसुमजाते मद्यभेदे हेमच० ।
कापिशायन लि० कपिशेव स्वार्थेऽण् तल जातं “कापिश्याः षफक्”
पा० षफक् । भाधवीपुष्पकताजाते मद्ये जटा० । “कापिशायन
सगन्धि विधूर्णन्” भाव । देवताया उ० धर० । द्वाजायां
स्त्री सि० कौ० विभत्ता ह्रीप् । [पिशये लिङ्गा० ।
कापिशिय उ० स्त्री कपिशया अपत्यम् ठक् । कपिशपत्ये
कापिष्ठल उ० कपिष्ठलस्येदम् अण् । मध्यदेशभेदे टक्० ष० ।
कूर्मविभागे “कौटुम्बरकापिष्ठलगजाङ्गवाचेति मध्यमि-
दम्” इत्युक्तेष्वस्य मध्यदेशत्वम् ।
कापिष्ठलि उ० स्त्री कपिष्ठलस्य गोत्रापत्यम् ङक् । कपिष्ठल-
गोत्रापत्ये स्त्रियान्त क्रीद्या० अण् । कापिष्ठल्या इति
भेदः । यूयपत्ये तु “यजिजोच” पा० फक् । कापिष्ठ-
लायन तत्रोत्पत्त्यापत्ये उ० ।
कापुरुष उ० कृत्स्नित पुरुषः को का । १ कृत्स्निते पुरुषे
“यन्तोर्विष्णावधीर्यस्य यजुनीयस्य विक्रमे । ययतोयुज-
लुब्धोऽहं कृत कापुरुषस्या” रामा० कापुरुषस्येदमण् ।
२ कृत्स्नितपुरुषसम्बन्धिनि लि० । “स्त्रीषु शौर्यमनयासु
परदारप्रधर्षकः । कृता कापुरुष कर्म भूरोऽहमिति
अन्वये” रामा० । स्त्रियां ह्रीप् । ब्राह्मणादि० भावे
कर्मणि च अण् । कापुरुष्य तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

कापिय न० कपेर्भावेः कर्म वा “कपिष्ठात्तोर्ठक्” पा० ठक् ।
१ कपेर्भावे कर्मणि च । अपत्ये ङदन्तत्वात् ठक् । २ कपि-
गोत्रापत्ये अनाह्निरसे उं स्त्री शौनकर्णी उ० षब्दचि० ।
स्त्रिया गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ह्रीप् । तस्येदं ठक् ।
कपिसम्बन्धिनि लि० स्त्रियान्त ह्रीप् । “कपिषु चतु-
कापेयी सैव ते चर्त्तचित्तता” रामा० ।

कापोत न० कपोतानां समूहः अण् । १ कपोतसमूहे कपोत-
स्येदम् । “अनुदात्तादेः” पा० अण् । २ कपोतसम्बन्धिनि
लि० स्त्रिया ह्रीप् । “अतिप्रियती क्रियावाचं कपोतीं
वृत्तिमास्थित” भा० ष० २५८ अ० । “कापोतीं वृत्ति-
सत्यसंपन्नकृपां” नीलकण्ठ ” “स्तुवन् वृत्ति च कापोती
उद्दिता च ययौ उरात्” भाग० ८।१८, १५, “कापोती
सुष्ठुवृत्तिम्” श्रीधरः । कपोतस्य वचा उच्छ्रित्तित्वमस्य-
स्यपत्यञ्च तथा कपोतसुष्ठुकीयपदे १६७० उ० दर्शितम् ।
कापोतवर्णोऽस्त्वस्य अर्थः अण् । शौवीराङ्गने इत्यने
(सर्जिकाक्षारे) न० भेदि० । ५ कपोतामवच्छेदं उ०
दैतइति लि० हेम० । ७ अश्वधिमन्त्रे स्त्री नौ० ह्रीप् ।
तद्व्याख्यायकसक्तं सुश्रुते “कौयिको वरितं तीर्त्वां वृद्ध-
यन्त्यास्तु पूर्वत । क्षितिप्रदेशोवल्मीकैराशितोवल्मीक-
तवम् । विज्ञेया तल कापोती अतो वल्मीकमूर्ध्वं”
सुश्रु० । अश्वधिमन्त्रादिकथने ।

कापोतक लि० कपोताः सन्त्वस्याम् नडा० ङः कुक् च कपो-
तकीयः तलमव । अण् विल्लका० ङस्य कुक् । कपोत-
कीयमने । [कपोतकिञ्चलस्येदम् ।

कापोतपाक्य उ० कपोतानां पाकः ङिञ्च तेषां पून स्य ।
कापोताञ्जन न० कापोत च तदञ्जनं चेति कर्म० । शौवीरा-
ङ्गने अक्षरः ।

काप्य उ० स्त्री कपेर्गोत्रापत्यम् आह्निरसे “कपिबोधाह्निरसे”
पा० यञ् । १ कपिगोत्रापत्ये आह्निरसे । स्त्रियान्त वा-
ह्निरवोदौ काव्येत्तल काव्य इति पाठान्तरे ह्रीन् वबोपः
कापी । यदन्तन्तात् यूयपत्ये फक् । काव्यावनः कपिगोत्र-
पुत्रापत्ये, स्त्रियान्त कौहिता० षफ विभत्ता ह्रीप् । काव्या-
वनी । अनाह्निरसे तु “इतवानिज” पा० ठक् । कापेव
इति भेदः । कृत्स्नितपाप्यस्य को का । २ पापादौ लि०
काप्यकार लि० कृत्स्नितपाप्य काप्यं पापं करोति पातूनाम-
नेकार्यत्वात् कथयति क-ताप्तीत्यादौ-ड । पापं कृत्वा
परस्य कथने सपापयन्नरि यद्वर० । कर्मणि अण् ।
काप्यकारोऽप्यल लि० लिङ्गा० ।

काफल उ० कुत्सितं फलमस्य । (कट्फल) वृक्षभेदे । शब्दरत्ना०
कावर उ० कुत्सितो बन्धुः को० का वेदेऽष्टमो० कुत्सितबन्धे ।

“अवस्युः शुभ्र कावरं बभ्रुं कण्ठन्तु बन्धुर” । “शुनां
कपिरिव दूषणो बन्धुरा कावरस्य च” इत्यौ हित्वा भर्तृ-
स्यामि दूषयिष्यामि कावरम्” अथ० १।८।१।८।५।

काम अव्य०कम-घञ् । १। अतुशायां विश्व० । २। निकासे श्वात्यर्थे
४। कास्ये न० भेदि० कामाय हितम् अण् । ५। रेतसि न० भेदि०
हैवाटमित्यर्थे, ७। अतुमतौ “काममामरणात् तिष्ठेत् वृद्धे
कस्यर्तुमत्यपि” यममनू० । “मनागमभ्याष्टया वा कामं
क्षम्यत य क्षमी” भाष । ८। इच्छायाम् “कामं सङ्कल्पो वि-
चिन्त्वा अज्ञाऽज्ञा प्रतिरुद्धिर्धर्मो रित्येतत् सर्वं मनएव”
श्रुतेः तस्य मनोवर्धनमिति वेदान्तिन सांख्याश्च मन्यन्ते
मनोहेतुकत्वोक्तावेव श्रुतेस्तात्पर्यं मन्यमाना आत्मवर्धन-
मिति नैयायिका आहुः । अभिलाषशब्दे इच्छाशब्दे
चास्य विवर्तिः । “सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्क-
ल्पसम्भवाः” इत्युपक्रम्य “अकामस्य क्रिया काचित्
हस्यते नेह कर्हिचित् । यदुयञ्जि कुरुते किञ्चित्
तत्तत् कामस्य चेष्टितम्” इति भट्टनाम सार्वक्रियां प्रति
कामस्य हेतुत्वसङ्गतम् । “सङ्कल्पः अनेन कर्मणा इदमिष्टं
फलं साध्यताम्” इति बुद्धिः । तथाच इष्टसाधनता-
ज्ञानरूपत्वं सङ्कल्पात् काम इच्छा भवति, ततः क्रिया-
निष्पत्तिः । सचाप्राप्तविषयस्य प्राप्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदः
कामस्तु रजोगुणहेतुकः । यथोक्तं गीतायाम् “कामएव
क्रोधएव रजोगुणसङ्गवः” कामश्च इष्टविषयाभिलाषः ।
“यु सो वा विषयापेक्षा स काम इति भण्यते” । सुमानादौ
काममय एव मूलार्थकर्मकत्वं । यतोऽयं कर्मचोहेतुः कामो-
ऽतोऽस्य प्रधानता ” “सङ्कात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधो
ऽभिजायते” गोता । कर्मणि घञ् । ६। कामनाविषये, कामना-
विषयश्च त्रिविधः । बाह्याभ्यन्तरवासनामयभेदात् तत्र ऋजु-
क्षेत्रादिकं शब्दादिविषयाश्च बाह्यविषयाः शरीरमानसिक-
कर्मजातम् आभ्यन्तरं स च स्वप्नहेतुकं वासनायय “न
कात काम कामानासपभोगेन शान्त्यति । इविषा कण-
वर्त्तव भूयएवाभिवर्त्तते” भट्ट । धर्मार्थकाममोक्षमध्ये
कामशब्देन काम्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव पुरुषार्थत्वात् पुरुषेण
इच्छमाणत्वात् इच्छावास्तवताभावात् । “अर्थ-
कामौ तस्यास्ता धर्मएव मनीषिणः” रघु० । “सन्तान
कामस्य तथेति कामम्” रघु० । काम्यमानत्वात् कामं
प्रमित्यर्थः । “तथेति कामं प्रतिश्रुत्यवान् रघोः” रघुः ।

“इति स्वप्नोपमानं सत्वा कामान् मा गास्तदङ्गताम्”
रघु० । कामनाविषयस्य सुखस्वरूपमात्मैवेति वेदान्तिनः,
तदेव मुख्यप्रयोजनम् “नवा खरे पत्युः कामाय
पतिः प्रियोभवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियोभवति”
इ० उप० सुखस्वरूपमात्मन एव परमेमासदत्वो-
क्तेः । तत्साधनानान्तु गौणप्रयोजनत्वम् । सुखमिव
दुःखाभावोऽपि मुख्यं काम्यमिति नैयायिकादयः,
“मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यमाने १० परमेश्वरे च । “कामश्च
कामकत्वं कान्तं कामं कामप्रदं प्रभुः” यिष्णुस० ।
स्त्रीपुरुषयोः उपस्यसाध्यानन्दसाधने तयोः परस्पर-
राशिङ्गनादिप्रवर्त्तके ११ अतुरागभेदे तत्रैव लोके
कामशब्दस्य कूटिर्दृश्यते । स च तिथिविषये स्त्री-
पुरुषयोः स्थानविशेषएव चुम्बनादिना व्यज्यते, यथोक्तं
आरदीपिकायाम् “पादे शुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ
कुचे हृदि । कण्ठे कण्ठे तथौष्ठे च गण्डे नेत्रे
शूतापि । जलाटे शीर्षकेषु कामस्थानं तिथिक्त्वात् ।
दन्ते पुंसां स्त्रिया वामे/गुक्ते कण्ठे विपर्ययः । पादाङ्गुष्ठे
प्रतिपदि द्वितीयायाश्च गुल्फके । ऊरुदेशे तृतीयायां
चतुर्थ्यां भगदेशतः । नाभिस्थाने च पञ्चम्या षष्ठ्यान्तु
कुचमण्डले । सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कण्ठदेशतः ।
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः । एकादश्या गण्ड-
देशे द्वादश्या मथने तथा । त्रयोदश्या चतुर्दश्यां
जलाटके । पौर्णमास्यां शिखायाश्च शतव्यञ्च इति
क्रमात् । यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुम्बनम् ।
“हृदि कामः भ्रुवोः क्रोधो लोमसाधोरदक्षदात्”
भाग० । तस्य समष्टिरूपस्य विराजो ब्रह्मणः हृदय-
जातत्वेन, व्यष्टीनामप्यसदादोनामपि समक्षिजन्यत्वम् ।
प्राणिनां जन्मावधि सर्वकालेष्वस्य वर्त्तमानत्वेऽपि यौवने
एवास्व यथा प्रादुर्भावस्तथा कालिका० पु० १६ ।
२२ अ० वर्णितं यथा

“ब्रह्मापि तमयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्वमथात्मनः । कामा-
याशु मनसक्रे त्यक्त्वा बुद्धिं हृतेति वै । तस्याश्च चक्षितं
चित्तं कामवाणविलोडितम् । ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां
मानसानां महात्मनाम् । भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं
विधिं प्रति । आत्मनश्चलचित्तत्वममर्यादम्यपीनुं प्रति ।
कामस्य तादृशं भावं सुनिमोहकरं तदा । दृष्ट्वा सन्ध्या
स्वयं तत्र त्वपासायातिदुःखिता । ततस्तु ब्रह्मणा शम्भे
मदने तदनन्तरम् । अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि

निजास्यदे । अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराऽभवत् ।

ततस्तस्याक्षतपसा तोषितेन विष्णुना तत्प्रार्थनया कामप्र-
वृत्तिकालनियमनरूपोपरोदत्तो यथा “सन्ध्यावाच । यदि
देव । प्रसन्नोऽसितपसा मम सप्रति । इतस्तदायं प्रथम वरो
मम विधीयताम् । उत्पन्नमात्रा देवेश ! प्राणिनोऽस्मिन्
भुवक्षते । न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै । श्री-
मगवातुवाच । प्रथमं शैशयो भावः कौमाराख्यो द्विती-
यकः । तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं बार्हिक तथा । तृतीये
त्यथ सप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः । सकामाः क्षुद्धिंती-
यान्ते भविष्यन्ति कश्चित् कश्चित् । तपसा तव मर्यादा
जगति स्थापिता मया । उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः
स्युः शरीरिणः” । तथा च कामप्रवृत्तिहेतुर्हि शुक्रवृद्धिः
बाल्ये च शुक्रवृद्धेरसम्भवात् न कामप्रवृत्तिः । बाला-
नार्मपि अक्षरसमाकेन चरमधातोः शुक्रस्योद्भवसम्भवेऽपि
तस्य स्रष्टृत्वात् न प्रसरणम् यथाह भावम० । “बालानां
शुक्रमन्त्रेव किन्तु सौम्यप्राज्ञ इत्यते । उपपाषाणं कुक्षे
गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते । तेन तदेव तावद्ये
उत्पत्ताद्वृत्तिमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्राडु-
र्भवेद्यथा” । तत्र कारणञ्च अतुषदोक्तविष्णुवर एव
इति न बाल्ये तस्य प्राडुर्भावः । १२तादृशातुरागाधिष्ठित
देवभेदे च च पञ्चाशद्विधः । यथोक्तं शा० ति० टी०
राघवभट्टेन यथा “काम १ कामद २ कान्ता ३ च
कान्तिमान् ४ कामग ५ क्षया । कामचारश्च ६ कामी
७ च कामुक ८ कामवर्द्धन ९ । रामो १० रमय ११
रमयो १२ रतिनाथो १३ रतिप्रियः १४ । रालि
नाथो १५ रमाकान्तो १६ रमसाथी १७ निशाचरः
१८ । नन्दको १९ नन्दन सैव २० नन्दी २१ नन्दयिता
२२ पुनः । पञ्चपाथो २३ रतिसखः २४ वृष्यधन्वा २५
महाधनुः २६ । भ्रामण्यो २७ भ्रमण्य २८ सैव भ्रमसाथो
२९ भ्रमोत्तरः ३० । भ्रान्तश्च ३१ भ्रमको ३२ भ्रमो
३३ भ्रान्तजातो ३४ भ्रमावह ३५ । मोहनो ३६ मोहको
३७ मोहो ३८ मोहवर्द्धन ३९ एव च । मदो ४० मन्मथ
४१ सैव मातङ्गो ४२ भङ्गनायकः ४३ । गायनो ४४
गोतिज ४५ सैव नर्तनः ४६ खेडक ४७ क्षया । उग्र-
स्रोतसक ४८ सैव विखासी ४९ लोभवर्द्धनः ५०” ।

तेन च कार्त्तिकेयोत्पत्तये शिवध्यान भक्तार्थमिन्द्रिययुक्तेन
शिवध्यानभक्तार्थयुक्तेन ध्यानभक्तजनितहरकोपात् मयो
भावमावाद्याङ्गीनत्वमाप्तम् यथाह शिव० १४ अ० ।

“कामोपलुपि संयोज्य सुषुप्तावां तदा मुने । पार्थिवी
सन्मुखे स्थायी भोक्तुकामो व्यवस्थितः । हरस्तु धैर्य-
माश्रित्य किमेतदिति चिन्तयन् । ददर्श पृष्ठतः कामं
सुषुप्तावाधनुर्धरम् । विप्रश्चमन्त्रोऽस्यैव तृतीयनय-
नानुष्ठने । स्फुरन्मुदश्चिरमिस्तु पपात मदनोपरि ।
क्रोधं संहर चे देव । इति यावत् वदन्ति स्म । इन्द्रा-
दिवक्त्रादेवास्तावद्भक्तोचकार तम्” स च पश्चात् वासु-
देवात् वृक्षमिख्या प्राडुर्भूय सायावतीरूपं रतिं यम्बर-
माय्यात्वेन प्रथितः सुपये मे । तदेतत् हरिः वक्षिष्ये तम् ।
“वृक्षमिख्या वासुदेवस्य वृक्षग्रां कामोऽप्यतः । यम्बरान्त-
करोज्ज्ये प्रद्युम्नः कामदर्शनः । तं सप्ररात्रे सम्पू-
र्णं निशेधे स्मृतिकाम्यहात् । जहार वृक्षस्य सुत शिष्यं
वै यम्बरो जपः । स वृक्षना परोतामुर्ध्वावया प्रज-
हार तम् । दोर्भ्यांस्तु वृक्षस्य नगरं क्ष निनाव महा-
सुरः । अजपत्या तु तस्यासीद्वायुं रूपगुणान्विता । नाम्ना
सायावती नाम सायेव शुभदर्शना । ददौ तं वासु-
देवस्य पुत्रं पुत्रमिवात्मनम् । तस्या महिष्या नाथिन्या
दानवः काञ्चनोदितः । सायावती तु तं दृष्ट्वा सम्पूज्यतम्
रुहा । हर्षेण सहता युक्ता पुनः पुनरुदयत । अथ तस्या
निरीक्षन्त्या स्मृतिः प्राडुर्भूय च । कथं स मम कान्तोऽ-
भूत् वृक्षैव चान्विन्नवत् । अथ स नाथोभर्ता मे वक्ष्यार्थे
हि दिवानिभम् । चिन्तायोक्तुदे मन्मा न विन्दामि
रति कश्चित् । अथ भगवता पूर्णं देवदेवेन श्रुतिना ।
क्षेदितेन हृत्पुङ्गवो हटोलात्तल्लरे मया । कथमस्य
क्षणं दास्ये मातृभावेन जानतो । अर्जुनार्थं त्वह भूत्वा
वक्ष्ये वा पुत्र इत्यतः । एवं सञ्चित्य मनसा वात्सला-
या समर्पयत् । रसायनप्रयोगेण शीघ्रमेवान्वर्धयत् ।
धाम्ना’ सदायात् स च तं वृक्षम् वृक्षमिन्द्रम् ।
सायावती, मविज्ञानाङ्गेने स्थायेव मातरम् । सा च तं वर्ध-
यामास कार्ष्णिं कमलकोचनम् । नाम्ना साकौ ददौ सखां
दानवोः काममोहिता । स यदा यौवनस्त्वस्तु प्रद्युम्न काम-
दर्शनः । चिकोर्जितस्तो नारोषां सखांस्तविधियारग ।
त सा सायावती ज्ञानं कामवामास कामिनी” हरिः
१६३ अ० । “कुमारः पश्य मां प्राप्तं देवगन्धर्वनारदम् ।
प्रेषितं देवराजेन तव वज्रोधमाव वै । हर त्वं पूर्णक
मावं कामदेवोऽसि मानदः । हरकोपागवाङ्मन्त्रेणा-
नङ्गस्त्रिहोष्यसे । त्वं वृक्षिणं ज्ञातोऽसि वृक्षमिन्द्रा-
गर्मवन्धवः । ज्ञातोऽसि ज्ञेयमेव त्वं प्रद्युम्न इति

कीर्त्यं मे । आहूय शम्भवेण त्वमिहानीतोऽसि मानद । ।
सप्ररात्रे त्वस्मूणे स्तुतिकागारमध्यत । बधार्थं शम्भ-
रस्य त्वं क्षुधमाणो ह्युपेक्षित । केयवेन सह्याबाहो !
देवकार्यार्थसिद्धये । येषां मायावती नाम भार्या वै शम्भरस्य
तु । रतिं तां विद्धि कल्याणीं तव भार्यां पुरातनोम् । तव
सा रक्षणार्थाय शम्भरस्य गृहेऽवसत् । माया शरीरजा-
न्यस्य मोहानार्थं दुरात्मन । रतेरुत्पादनार्थाय प्रेषयत्य-
निशं तदा । एवं प्रद्युम्न ! बद्धा वै तव भार्या प्रतिष्ठिताम् ।
हृत्वा तं शम्भरं वीर । वैष्णवास्तेषां संयुगे । गृह्य मायावतीं
भार्यां द्वारका गन्तुमर्हसि” हरि० १६५ अ० । “कामं प्रति-
नारदवाक्यम् । “सोऽब्रवीत् सहसा देवीं रुक्मिणीं देवता-
मिव । अयं स देवि । संप्राप्तं पुत्रसामधरस्त्वव । अनेन
शम्भरं हृत्वा मायायाश्च विधारदम् । हृता मायाश्च तां
सर्व्यां यामिर्देवान्बाधत । सती चेयं शुभा साध्वो भार्याऽपि
तनयस्य ते । मायावतीति विख्याता शम्भरस्य गृहोर्विती ।
मां च ते शम्भरस्तेषां पत्नीति भवतु व्यथा । मन्त्रेणैव गते
भाशं गते चानङ्गतां पुरा । कामपत्नी, न कान्तैषा शम्भ-
रस्य रतिः प्रिया । मायारूपेण तं दैत्यं मोहयन्त्य-
सहस्रभुजा । न चैषा तस्य कौमारे वश्ये तिष्ठति शोभना ।
आत्ममायामयं कृत्वा रूपं शम्भरमाविशत् । पत्न्येषां मम
पुत्रस्य क्षुधा तव वराङ्गना” हरि० १६७ अ० । रुक्मिणीं
प्रति कथ्यमाणम् । तेन १२ रौक्मिण्ये पु० १४ बलदेवे
शब्दः । तस्य कामपाक्षत्वात्तथात्वम् । १५ महाराज
चूते राजनि० । कामपूर्वकात् कामयते कर्त्तरि ण् ।
तत्तत्पदार्थकामनायुक्ते यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत
पशुकामः प्रजोकाम इत्यादि । यजनकामशब्दे परे
तुमुजनस्यान्वयोप । यथा गन्तुकामः रन्तुकामः इत्यादि
वृषादि । तस्याद्युदात्तता । कामनायुक्तवाचककामादिशब्द-
समभिव्याहारे यागे तद्विद्योष्यत्वं तत्कृतिसाध्यत्वञ्च
मतभेदेन प्रतीयते यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम-
नियोज्यकस्तत्कृतिसाध्योवा याग इति बोधः । सिद्धादिना
यागादेः कर्त्तव्यत्वबोधनात् यागादेश्चत्वात्वम् । यागजन्य-
फलं च कामनावतीव तत्तत्फलकामनोद्देश्येऽपि भवति अतः
पितृस्वर्गकामनया कृतपूर्वादेः फलं पितरीति मण्डितम् ।
अर्थशब्देन ध्वन्द्वस्यैव पूर्व निपातः । अर्थकामौ कामार्थौ ।
तन्मोक्षो १६७जीजभेदे । तद्वहारो यथा तन्त्रशा० कुबार्श्वे
“देवीं दक्षिणबाहुशक्तमयनं कामं कलाबाण्डितम्”
दक्षिणबाहुः ककारकस्य वर्षस्य मातृकान्यासे दक्षबाहुः

मूले न्यस्यत्वात् तद्यत्त्वम् शक्नोन्नकारः नयनं वामनेत्रं तेन
रेकारः कलाच्छाच्छितं विन्दुभूषितम् तेन क्लीम् इत्येवं रूपं
कामम् इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण तदुद्धारः तन्वशाऽऽश्रीक्रमे ।
“ता विद्या षट्पु देवेशि ! काममिन्द्रसमन्वितम् । नाद-
विन्दुकलाभेदात् त्वरीयस्वरसंयुतम् । महाश्रीसुन्दरी
विद्या महातिष्ठसुन्दरी । ककारे सर्वसत्त्वधनं कामे-
कैवल्यदायकम् । लकारे सकलैश्वर्यमीकारे सर्वसौ-
ख्यदम्” कुञ्जिकातः । “परा च कमला कामो वाग्-
भव शक्तिरेव च” । १७ककाराक्षरे च । शिवबीज (ह्र) ।
तथा कामं (क) इन्द्रम्(ल) देवीं (स) नियोजयेत् ।
षोडशीविद्याया शक्तिकूटोद्धारः ।

कामकला स्त्री० कामस्य कला प्रिया । तत्कलाहेतुत्वात्
कामपत्न्याम् । रतौ शब्दरत्ना० । ३२० ३कामहेतुक-
लायाञ्च ।

कामकाति त्वि०कै-शब्दे ज्ञिन् कामपरा कातिर्यस्य । काम-
शब्दयुक्ते । “त्वे सुषुत । शवसोऽष्टत्तन् कामकातय.” ।
अ० ८।८।१।४।

कामकाम त्रि० कामं कास्यं कामयते कस-बिड्-कण्
 छप०स०। अभीष्टकामे “एवं त्वयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं
 कामकामा लभन्ते” गीता । श्विनिः कामकामीत्यप्यत्र ।
 “स्वापूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
 तद्वत् कामा यः प्रविशन्ति सर्वे, स शान्तिमाप्नोति न
 कामकामी” गीता । स्त्रिया ङीट् ।

कामकार त्वि० कामं कास्य करोति छ—व्यण् उप० ४० ।
 १। कास्यनिष्पादके । कार करणं इत० । २। कामेन इच्छया
 फलानि सन्विना करणे पु० । “अयुक्तं कामकारेण फले वक्तो
 निबध्यते” गीता “अग्निहोत्रप्रपविध्याग्नीन् ब्राह्मण
 कामकारतः” । “कामकारकतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिर्देशनात्”
 मनु० । “यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः,
 गीता । कामचारत इति पाठान्तरम् ।

कामकूट सु० कामएव कूटं शृङ्ग प्रधानमस्य । १वेष्ट्याप्रिये
(पिह्णे) (नाह) । ईत० । २वेष्ट्यायाविभ्रमे च भेदि०
तन्त्रोक्ते एकामराजाख्ये श्रीविद्याया मन्त्रभेदे । “वियसु-
न्द्रस्ततः पश्चात् कलौ नकुलिवर्द्धि च । मायाखरेण संयुक्तं
नादविन्दुक्कचान्वितम् । प्रथम कामराजस्य कूट परम-
उर्लभम्” (हृषकलहोम्) “वियद्विष्णुयुतं कामोर्लभः
शक्रस्ततः परम् । महाभाया ततः पश्चात् स्वप्रवर्तति कथ्यते”
हृषकलहोम्) द्वितीयम् कामकूटम् । “मदनं शिवबीजं च

वायुवीजं ततः परम् । इन्द्रवीजं ततः पश्चात् सङ्गमायां
समुद्धरेत् । (कहलुह) । तृतीय कामकूटम् इयं सधुमतो ।
कामकूटं त्रि० कामेन करोति क-क्रिप् ३त० । १यथेच्छ
कारिणि । कामं कार्यं करोति । २यभीष्टदायके
त्रि० । ३परमेष्ठरे पु० 'कामह्ना कामकूटकान् काम
कामपट प्रभु' विष्णुसह० । [कर्म०] २सुरते हेमच० ।
कामकेलि पु० कामे तद्धेतुकरतौ केलिर्यस्य । १जारे त्रिका० ।
कामक्रीडा स्त्री कामेन क्रीडा । १कामहेतुकक्रीडायां ।
"भा० पञ्च सूर्यस्या सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया" इत्युक्त-
लक्षणे पञ्चदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च ।

कामखड्गदत्ता स्त्री कामोद्दीपक खड्गदत्त दक्षमस्या ।
स्वर्णकोक्याम् राजनि० ।

कामग त्रि० कामेन वाचाय इच्छया यथेष्टदेशं गच्छति नमः ।
वाचाय इच्छया यथेष्टदेशगामिनि यामादौ । "एवमादि
महाराज ! विनश्य दिशस्थितः । कामेन स सौभेन"
भा० व० १४च० । कामेन स सौभेन शास्त्र पुनरुपा-
गमत् । व० १६च० । कामगत्यादयोऽप्यत्र । कामेन अतु-
रामभेदेन गच्छति । यथेच्छ पुरुषगामिन्यां कुलटायां
स्त्री । "पाण्डुरङ्गनाश्रितास्तोना भर्तृभ्यां कामनादिका" ।
सुरापा आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः" याज्ञ० ।
"कामगा कुलटा" मिता० । ३यथेष्टं स्त्रीगामिनि
पुं वि० पु० । ४कन्दर्पभेदे पु० कामगर्भे उदा० ।

कामगामिन् त्रि० कामं यथेष्टं योगविचारमकृत्वा गच्छति
गम-विनि । अतुकासोने यथेष्टस्त्रीगामिनि पुरुषे यथेष्ट
पुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप् । काममित्यव्ययगर्भक
कामङ्गाभोत्पत्त्यस्य अमरः ।

कामगिरि पु० कामप्रधानोगिरिः । भारतवर्षस्य कामरूपस्य
प्रवर्तितभेदे । "मलयो मङ्गलप्रस्थ इत्युपक्रमे" "इन्द्रक्रीडाः
कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रस्य शैला" इति भाग०
५, १८, १७ । कामरूपप्रभेदे तत्स्थानं वक्ष्यते ।

कामगुणः पु० ईत० कामरुतो वा गुणः । १ अनुरागे २
विषये श्यामोने च मेदि० ।

कामचर त्रि० कामेन चरति चर-ट ३त० । यथाकाम
चारिणि "तां नारद कामचर कदाचित्" कुमा० ।
"इहाहमिच्छामि तवामवान्तिके वस्तु यथाकामचरत्तया
विभो" भा० वि० २२२स्त्री० ।

कामचार त्रि० पु० कामेन स्नेहया चार चर+चञ् ।
यथेच्छाचरणे 'न कामचारोमयि शङ्कनीयः' रघु ।

"तच्चैदभ्युदयात् कथं शयान कामचारतः" मनु० ।
चर णिच्-ञच् ३त० । कामेन गवादेश्वरणे "पक्षि
पाशविषीतान्ने स्नेहे दोषो न विद्यते । अकामतः, काम-
चारे चौरवद्वन्द्वमर्हति" याज्ञ० ।

कामचारिन् त्रि० कामेन चरति चर-णिनि । १कामके २वये-
ष्टाचारवति च 'न त्व दद्या न पुनरुत्तमां शास्त्रसे काम-
चारिन्' मेघ० । स्त्रियां ङीप् । ३चटके मेदि० । तस्याति-
कामित्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् ४गच्छे पु० यद्वदत्ता० ।
कामज त्रि० कामाज्जायते जन-ङ ५त० । कामजाते १व्यव-
नादौ कामजव्यसनानि च दर्शयानि मनुगोक्तानि यथा
'मृगयाक्षोदिवान्न परीवादः स्त्रियोमदः' । तौर्वत्रिकं
एवाद्या च कामजोदयकोणः" । तन्मध्ये चतुर्णां कामज-
कटतोक्ता तेनैव यथा "पानमन्नास्त्रियस्यैव मृगया च यथा-
क्रमम् । एतत् कटतमं विद्यात् चतुर्णां कामजे नभे" ।
'कामजेषु प्रयत्नो हि व्यवसनेन मङ्गीयति' । विदुष्वतेऽर्थं
धर्माभ्यां ततोवर्ध्यां सदैव ते" इति तद्दोषस्यैवोक्तः ।
२कामजातमात्रे पुलादौ । ज्येष्ठपुत्रस्यैव पितृपुत्र्यापाकरण
शाधनत्वोक्त्या इतरेषां कामजत्वमुक्तं मनुना यथा "ज्येष्ठेन
जातमात्रेण पुत्री मयति मानवः । पितृकामजस्यैव च
तन्मात् सर्वमर्हति" । अस्मिन्मृगं सद्यति मेमानन्वं यम-
जुते । स एव धर्मजः पुत्रः, कामजानितरान् विदुः" ।
"अशुक्तयान्यतश्चैव पुत्रिण्याप्राप्य देवरात् । उभौ तौ नार्ह-
तो भागः जारजातककामजौ" मनु "वाग्निपुत्राव्यतः
पुत्रं देवराहायवाप्तुवात् । न कामजमरिक्षीवं हवोत्-
पदं प्रचक्षते" मनुः ।

कामजान पु० स्त्री कामजमानयति प्रापयति उद्दीपयति
ध्वनिना आ+जी-ङ । कोकिले यद्वद० । "चन्द्रचन्दन-
रोषमरुताद्युद्दीपन मतम्" वा० द० । कोकिलयन्मादीनां
कामोद्दीपकत्वोक्त्या तयात् स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
कामजगिरिति वा पाठः । तत्र कामस्य उद्दीपकध्वनि-
हेतुत्वात् उत्पत्तिरन्वात् इति यावत् ।

कामजित् पु० काम जयति धर्मयोगेन जि-क्रिप् । १महादेवे
तस्य कामधेयत्वात् तथात्वम् । कामं कामदेव रूपेण जयति
क्रिप् । २ कार्त्तिकेये । "कामजित् कामदेव कालः"
भा० व० २३१ अ० कार्त्तिकेयनामकथने । कामं
कामध्यापार जयति । ३जिनदेवे अर्हति तस्य स्त्रीपद-
वर्जनात् तथात्वम् ।

कामठक पु० इतराद्रनागकुलजाते सर्ववत्ने नटे सर्वभेदे

“अमाठकं कामठकं सुपणोमल्लयोऽव्यय” इति संप्रसार-

नष्टधृतराष्ट्रलज्जनागनामकथने भा० आ० ५० अ० ।

कामताल उ० स्त्री कामं तालयति प्रतिष्ठापयति तच्च+प्रतिष्ठाया
णिच्-अण् उप० स० । कोकिले त्रिका० । तस्य ध्वनिना
कामोद्दीपयत्वात् तथात्वम् । स्त्रिया जातित्वात् ङीप्
कामतिथि उ० स्त्री कामपूजार्थां तत्त्वाभिका या तिथिः
त्रयोदश्या तस्यां कामपूजाङ्गता काममहशब्दे दर्शयिष्यते ।
कामद् त्रि० कामान् ददाति दा-क । १ अमोददायके, २ काम-
धेनौ स्त्री मेदि० । मत्तानां कामप्रके ३ परमेश्वरे पु० ।
कामं कामरूप सौन्दर्येण द्याति दो-अवखराडने-क ।
४ कार्त्तिकेये । “कामजित् कामद् कान्त” भा० व०
२२ अ० । कार्त्तिकेयनामकथने ।

कामदुष त्रि० काम दोषि दुह-क घादेश । १ अमोदसम्पाद-
के “इन्द्रस्य कामदुषाः स्य कामान् धग्ध्वम्” आश्व०
त्रौ० ई, १२, ४ । “आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुषा
हि सा” “अवेहि सा कामदुषां प्रसन्नाम्” रघु० ।
२ हरभौ गवि स्त्री ।

कामदुह त्रि० काम दोषि दुह-क्लिप् ईत० । काव्यनिष्पा-
दके । “एष (यत्) वञ्चितकामयुक्” गोता । “तस्या
य कामधुग्धेतुर्वविष्य महात्मनः” भा० आ० १७५ ।
“ब्रह्मयार्चितसत्पात्रे न्यस्त (सुन्यत्तम्) कामधुग्वयम्” ।
भाग० ७, १५, ५ । “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः
स्वर्गे लोके कामधुग्भवति” श्रुतिः । क (कामदुहो-
ऽप्यत्रार्थे) त्रि० तैत्तिरीयै कामदुहाय भूत्वा नर प्रदा-
तारुषेति वा गौः” भा० व० १८ ई अ० ।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात् । १ नागदन्तीच्छे
रत्नमा० । २ पाटलाष्टके शब्दर० । स्वार्थे कन् । तत्त्वार्थे ।

कामदेव उ० कामएव देव । कन्दर्पे तस्य ध्वेवरूपम् हेमा०
दा० विष्णुधर्मो० उक्तं यथा । “कामदेवस्तु कर्त्तव्यः शङ्ख-
पद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव मदाकुञ्चितलोचनः ।
रतिः प्रीतिराधा शक्तिर्भार्या शैतल्योष्णला । चतस्रस्तस्य
कर्त्तव्या पद्मत्रोरुप्रमोहरा । चत्वारश्च करास्तस्य कार्या
भार्याजनोपगा । केतुश्च मकरः कार्यं पञ्चबाणसुखो-
महानिति” । काव्यते मोक्षकाङ्क्षिभिः काव्यस्तथाभूत
मनु दीव्यति द्योतते । २ परमेश्वरे । “कामदेव कामपाल
कामी कान्त उतागमः” विष्णुस० । चक्रदत्तोक्ते ३
इतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्रैव

“शण्ड्य कोविदारस्य इषस्य ककुभस्य च । कर्त्तुं द्यात्वंक-

पुत्रफलप्रस्ये पलचतुष्टयम् । अश्वगन्धा पलमिता तदङ्गे
गोक्षुरस्य च । शतावरो विदारो च शालपर्णी बला तथा ।
अश्वत्थस्य च शुक्रानि पद्मवीजं पुनर्नवा । काशसरो-
फलमेतत् तु माषवीजं तथैव च । पृथग्दशपलान्
भागान्चतुर्दशैरेभ्यः पचेत् । चतुर्भागावशेषान्तु कषाय
भवतारयेत् । श्ट्रीका पद्मक कुष्ठ पिप्पली रक्तचन्दनम् ।
बालक नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा । नीलोत्पलं
शारिखे द्वे जीवनीय विशेषतः । पृथक्पृथक् समञ्चैव शर्करा-
याः पलद्वयम् । रसस्य पोण्ड्रकेज्जुणामादकं तत्र
दापयेत् । चतुर्गुणेन पयसा दृतप्रस्य विपाचयेत् ।
रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामला वातशोणितम् । हृत्तासकं
तथा शोथं वर्णभेदं स्वरक्षयम् । अरोचकं मूलछिद्रं
पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । एतद्वाचां प्रयोक्तव्यं बह्वन्न-
पुरचारिणाम् । स्त्रीणाञ्चैवानपत्याना दुर्बलानाञ्च देहि-
नाम् । क्षोधानामल्पशुक्राणां जीर्णानामत्यरेतसाम् ।
श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं इष्यं मेयं रसायनम् । ओजस्तेज
स्वरक्षैव आशुप्राणविषर्जनम् । संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं
दुर्बलेन्द्रियम् । सर्वरोगविनिर्मुक्तस्योयसितो यथा द्रुमः ।
कामदेव इति ख्यातः सर्वरोगेषु शस्यते” ।

कामधर उ० कामरूपस्य मत्स्यध्वजपर्वतस्थिते शरोवरभेदे
कालि० ८१ अ० । तत्स्थानज्ञानमाहात्म्याद्युक्तम् ।
“मणिशूटाचलात् पूर्व्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः । निर्हृन्धो
यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुनः । शरीरं प्राप्य तपसा
सभाराध्य दृषध्वजम् । तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु काम-
देवेन संस्थितम् । अधित्यकार्या तस्यैव वीक्षमाणः सम-
न्ततः । तदा तु शान्त्वती नाम तत्रास्ते दक्षिणस्या ।
सर कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः । आश्वि-
न्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराभ्यां । विष्टक
पाप शुक्लात्मा शिवलोके महीयते” ।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनु । १ अमोदप्रतिपादि-
काया स्वर्गधेनुाम् सुरभिवन्द्यायाः रोहिण्याः २ कन्याया
गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकमुक्तं कालिकापु० ८१ अ० ।
“दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामतः । गवा माता
महाभागा सर्वलोकोपकारिणी । तस्यान्तु तनया जज्ञे
कक्षापात्तु प्रजापतेः । नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्वकाम
दुघा मृणाम् । तस्या जज्ञे शूरसेनाह्वोरतितमोष्णलात् ।
(तस्या जज्ञे शुभः शेषान् सुनेरतितमोष्णलात् वा पाठः)
कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता । सा पिताम्न-

प्रतीकाशा चतुर्वेदचतुष्पदा । सनैयतुर्भिर्धर्मार्थकामप्रसव-
कारिणी” ।

कामधेतुकलजाताया १ मन्दिन्याम् शयनानाम्नाया यगिष्ठ-
धेनी च तस्याश्च काश्यपदायैवस्मादकत्वात्तथात्वम् यथा च
तस्यां कामनिष्पादकत्वं तथा रामा ० आदि ० ५१४ ० वर्णितं
यथा “ एवमुक्ता यगिष्ठेन शयला शतुस्तदम् । । विदधे
कामधुकामान् यस्य यस्येक्षितं यथा । इक्षुन्मधुं यथा
खाजान् सैरेयाय सुरासवम् । यामानि च महाह्वाणि
भक्ष्याथोक्षावचानपि । उष्णाट्टस्यौदनस्यात् राशयं
पर्वतोपमा । वृष्टान्यन्नानि स्रपाश्च दधिकुल्याद्यथैव च ।
नानास्वादुरसानाञ्च खाद्युद्धानां तथैव च । भोजनानि
सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः । सर्वमासीत् सु-
सन्तुष्टं वृष्टपुष्टजमायुतम् । विश्वामित्रवत् राम । यगिष्ठेन
सुतर्पितम् । विश्वामित्रो हि रामविर्हृष्टपुष्टदाभ-
वत् । सान्न पुरश्चरो राजा सम्राट्पण्डितोऽङ्गितः ।
सामात्यो मन्त्रिष्वहितः सभ्यः प्रजितस्तदा । युक्तः परम-
हर्षेण यगिष्ठमिदमब्रवीत् । पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ।
पूजाहर्षेण सुसन्तुष्टः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्य-
विशारदः । । गवां यतसहस्रेण दीयतां शयलां नमः ।
रत्नं हि भगवन्नेतद्गृह्णारी च पार्थिव । तस्मान्मे शयलां
देहि समैवा धर्मतो हिज । । एवमुक्तस्तु भगवान्यगिष्ठो
सुनिपुण्यः । विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच मही-
पतिम् । नाहं यतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ।
राजन् । दास्यामि शयलां राशिभोरजनस्य वा । न
परित्यागमर्ह्येयं मत्सकायादरिन्दम् । । शान्शती शयला
मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा । अस्या हव्यं च कव्यञ्च
प्राणयात्रा तथैव च । आयसमग्निहोत्रञ्च बलिहर्षमद्यथैव
च । साहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा । आय-
त्तमत्र राजर्षे । सर्वमेतन्न संशयः । सर्वस्वमेतत् सत्येन
मम वृष्टिकरी तथा । कारयैवस्तुभीराजस्य दास्ये शयला
तव” । तेभास्या अत्यागे च बलात् विश्वामित्रेण हरणो
द्योगे कृते धेन्वा उत्पादितैर्नामाविधैर्न्यौ विश्वामित्र-
पराजितः, इत्यपि तत्रैव वर्णितं ५१४ ० यथा
‘कामधेतुं यगिष्ठोऽपि यदा न त्यजते सुनि । तदास्य
शयलां राम । विश्वामित्रोऽन्वकर्षत । नीयमाना तु
शयला राम । राश्या महात्मना । इक्षिता चित्तयाभास
वदन्ती शोककर्षिता । परित्यक्ता यगिष्ठेन दिनहं
समहात्मना । नाहं राजभृतर्देना क्षिमेव भगवः-

क्षिता । किं मयापकृतं तस्य मेहर्षेर्भावितात्मनः ।
यन्मासनागस हृदा भक्ता त्यजति वार्त्तिकः । इति
सन्निवियत्वा तु मित्रस्य च पुनः पुनः । जगाम वेगेन
तदा यगिष्ठं परमोजसम् । निर्धूय तास्तदा भृत्यान्
यतश्च शतुस्तदम् । । जगामानिष्ठवेगेन पादमूलं महा-
त्मनः । शयला सा वदन्ती च क्रोधयन्ती चेदमब्रवीत् ।
यगिष्ठस्यापतः स्थित्वा वदन्ती मेघनिःस्रना । भगवन् ।
किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मण सुतः । ब्रह्माज्ञानमटा मा
हि नयन्ते त्वत्सकाशतः । एवमुक्तस्तु ब्रह्मविरिदं
वचनमब्रवीत् । शोकवन्तप्रहृष्टया स्वकारमिव दुःखिताम् ।
न त्वा त्वजामि शयले ! नापि मेऽपकृतं त्वया । एव
त्वा नयते राजा ब्रह्मात्मनो महाबलः । न हि दुःख
वच मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः । बली राजा क्षत्रिवश्च
ष्टयिव्या प्रतिरेव च । इवमद्यौहिणी पूर्वा नज-
वाजिरथाकुला । इक्षिध्वजसमाकीर्णा तेनावौ बलवत्तमः ।
एवमुक्ता यगिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा
सा ब्रह्मविमलसप्रभम् । न बलं क्षत्रियस्याङ्गनाङ्गना
बलवत्तराः । ब्रह्मन् । ब्रह्मवत् दिव्यं क्षत्राञ्च बलवत्त-
रम् । अप्रमेयबलं त्वभ्य न त्वया बलवत्तरः ।
विश्वामित्रो महावीर्यस्त्रेजस्तव दुरासदम् । निबुद्ध-
सा महातेजस्तुदुर्ब्रह्मबलसम्पन्नाम् । तस्य दर्पं बलं
यत्तदाशयाभि दुरात्मनः । इत्युक्तस्तु तया राम ।
यगिष्ठस्तु महायया । खजस्त्रेति तदोवाच बलः पर-
मबलार्हन्म् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽखज-
त्तदा । तस्या हम्भारवोत्सृष्टा पञ्चवा यतयो
ऽपः । नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ।
स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पञ्चवान्ना
शयाभासः यस्मैऽज्ञावचैरपि । विश्वामित्रार्हितान्
हृदा पञ्चवान् यतश्चतुर्दश । भूय एवाखजदुर्बोराक्षकान्
वचमभिव्रितान् । तैरासोहं सृष्टा भूमिः शक्यै-
व नमिष्यते । प्रभावद्विर्गहावीर्यैर्हं मकिङ्ककसदिभै ।
तोष्णासिपङ्क्तिघरैर्हं मवर्षामिराहतैः । निर्दग्धं तद्वत्
सर्वं प्रदीपैरिष पावकैः । ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वा-
मित्रो सुमोच ह । तैस्ते वचनकाम्बोजा बलरावा-
कुलोक्ता ५४ ० ।

‘ततस्तानाकुलान् हृदा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । यगिष्ठो-
नोदयामास कामधुक् खजः योगतः । तस्या रुद्धारतो
जाताः काम्बोजा रविशशिभाः । अधश्चायं सम्भूवा

धर्मेण शस्त्रपाणयः । योनिदेशाच्च यवनाः शल्लहे शस्त्रकाः
 श्रुताः । रोमकूपेषु स्त्रेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः ।
 तैस्तद्विदितं सर्वं विद्यामित्रस्य तत्त्वत्वात् । सपदातिगजं
 शश्वं सरथं रघुनन्दनः । इहा निवृत्तं सैन्यं वशि-
 ष्ठेन महात्मना । विद्यामित्रसुतानान्तु यतं नामाविधा-
 युधम् । अथवावत् सुसंक्रुद्धं वशिष्ठं जपता वरम् ।
 हूङ्कारेणैव तान् सर्वांन् निर्ददाह मरुतपि ॥ ५५० ॥
 दानार्थकल्पिते स्वर्गादिनिर्मिते षोडशमहादानान्तर्गते
 दानोद्ये षष्ठेनुभेदे तत्प्रकारो यथा हेमा०दा०मत्स्य०पु० ।
 “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् । सर्वकामप्रदं
 नृणां महापातकनाशनम् । लोकेषावाहनं तद्वज्रोमः
 कार्योऽभिवासनम् । तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डप-
 वेदिकाः । स्वलोषेकाग्निमत् कुर्यात् गुरुरेव समाहितः” ।
 कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् । इह हि देश काल-
 दृष्टिचाह-विवादपूर्वा ब्राह्मणवाचनाचार्यं त्विग्वरण-
 मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्षवितानतोरण-
 पताकादि सर्वं मत्स्यपुराणोक्त-तुलापुरुषदानविकृत
 वेदितव्यम् ।

“काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् । उत्तमा पल-
 साहस्रैस्तद्वेन तु मध्यमा । कनीयसी तद्वेन कामधेनुः
 प्रकीर्तिता । शक्तिरस्त्रिपलाद्रुषमयकोऽपीह कारयेत्” ।
 अथ यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधान
 कृष्णकाञ्चनसदृशेण वत्स कल्पनीयं, समस्तधेनुं परि-
 भितद्रव्यनिष्कृष्टयत्ननिर्माणकृष्णदर्शनादिहापि धेनुदान-
 स्वाभिषेपात् तथैव निश्चीयते । तथा च गुह्यधेनुर्वादिषु
 “चतुर्थायेन वत्सः स्यादिति” तत्र तत्र वक्ष्यते ।
 “वेद्या कृष्णाजिनं तस्य गुह्यप्रत्यक्षमन्त्रितम् । न्यसेदुपरि
 ता धेनुं महारत्नैरलङ्कृतम् । कुम्भाटकसमोपेता नाना
 फलसमन्विताम्” ।

कल्पतरुदाने, प्रस्यो व्याख्यातः । “महारत्नानि, पद्मराग-
 प्रभतीनि, वत्सन्दले तु विन्यसेदिति कश्चित्पाठः, “नाना
 फलानि, गोगजवाजिस्त्रीपुरुषप्रभतीनि, शौवर्णानि,
 कल्पतरुदानोक्तानि ।

“तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् । इत्युभय-
 पक्षं तद्वज्रानाफलसमन्वितम् । मानसं चासनं तद्वत्
 ताम्रदोहनकं तथा” ।

“कौशेयवस्त्रद्वयसम्पुक्ता दोषातपत्नाभरणामिरामाः ।
 सचामरां कुण्डलिनीं सवष्टागणलिकापादुकरौषपा-

दाम् । रवेच सर्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रवा पुष्पफलै-
 रनेकैः । अजाजिगुस्तुम्बुरुशर्कराभिः वितानकं चोपरि
 पञ्चवर्षम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य
 सपुष्पहस्तः । आवाहयेत्ताङ्गुलधेनुमन्त्रैः विजाय दद्या-
 दथ दर्भपाणि” ।

षण्ठागणलिकापादुकाभिः सह वर्त्तत इति सवष्टागण-
 लिकापादुका सा चासौ रौप्यपादा चेति विग्रहः । गणना-
 साधनत्वादुगणलिका, अक्षमाला गलतिकेति कश्चित्पाठः ।
 तत्र गललिका कण्ठभूषणमिति केचित्, केचित्तु गलनिकेति
 पठित्वा जलपूर्णं कर्करोति व्याचक्षते । रसा परिभाषाया-
 सक्ताः । अजाजि जीरकं, कुस्तुम्बुरुः धान्यकम् । एवमुपकल्पित-
 सम्भारः पूर्ववदधिवासनं विधाय तदन्यदिषसे प्रातः कतपुण्या-
 ह्वाचनोऽग्निगुह्येषु कृत्स्नगुपवेशनादिपूर्णाङ्गति पर्यन्त-
 कर्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्वविधिजलस्नातः शुक्लमाख्याम्बरो
 ऋहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रिःप्रदक्षिणमापृत्य गुह्यधेनु-
 मन्त्रैस्तामावाहयेत् । गुह्यधेनुमन्त्राः । “या कृष्णीः सर्व-
 भूतानाम्” इत्यादयः, तत्प्रकरणे दृष्टव्याः । आवाहनान
 न्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेषामन्त्रयेत् । “त्वं सर्वदेवगणमन्दिर-
 मङ्गमृता विश्वेश्वरतिपथगोदविपर्वतानाम् । त्वद्दानमस्तु
 शकलीकृतपातकौषः प्राप्तोऽस्मि निर्दोषतमतीव परां नमामि ।
 लोके यथेष्टतफलार्थं विधायिनीं त्वासासाद्य कोहि भव-
 इह सप्तपैत मर्त्यैः । संसारदुःखमनाय यतस्त कामं, त्वा
 कामधेनुरिति विप्रगणा वदन्ति” । “आमन्त्र्य शीलकुल-
 रूपगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात्,
 प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्ट, कन्यागणैः परिदृतं
 पदमिन्दुमौले” । दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयम् ।
 विप्रायेत्येकवचनमेकाग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे
 तु प्रकृतीभूततुलापुरुषदानवदाचार्यादीनां विभागव्यवस्था
 तदनन्तरं पुण्याह्वाचनवेदिस्थितदेवतापूजमविसर्जनानि
 कुर्यात् । दक्षिणाविचारश्च पूर्ववत् । मत्स्य पु० उक्तविधिः ।
 “व्यासउवाच । राजद्विहैकामपि कामधेनुं दद्यात्
 सहस्रिह्यं तु केशव वा । विप्राय वै सर्वगुणोपपन्नां
 कृत्वा व्रतं तच्छ्रमनोयमैस्तु । सत्यक् प्रदत्तैस्तु गवां
 सहस्रैः सवत्सवस्त्रैः सहितैश्च हेम्ना । काले फलं यत्नमते
 मनुष्यो न कामधेनोश्च समं द्विलेभ्यः । यतैः सहस्रैश्च
 तथा हयानां सत्यक्प्रदत्तैश्च सहादिपानाम् । कन्या
 रवेर्वा करिवाजियुक्तैः यतैः सहस्रैः सततं द्विलेभ्यः ।
 दत्तैः फलैर्यत्नमते मनुष्यः, समं तथा स्याद्वत् कामधेनो ।

प्रतीकाशा चतुर्भेदचतुष्टयदा । सनैशतुर्भिर्धर्माधिकामप्रसव-
कारिणी” ।

कामधेतुकलजाताया ३ नन्दिन्याम् शवलानाम्ना वशिष्ठ-
धेनौ च तस्याश्च काश्यपदायिसम्पादकत्वात्तथात्वम् यथा च
तस्याः कामनिष्पादकत्वं तथा रामाः आदि० ५१९० वर्णित
यथा “ एवमुक्ता वशिष्ठेन शवला शत्रुहृदम् । । विदधे
कामधुक्कामान् यस्य यस्येक्षितं यथा । इच्छन्मधुं क्षया
खानान् भैरव्याश्च सुरासवम् । पानानि च महाह्वाणि
भक्ष्याश्चावचानपि । उष्णाट्प्रासौदनस्यात् राशयः
पर्वतोपमा । सृष्टान्यन्नानि स्रुपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
नानास्त्रादुरसानाञ्च खाण्डवानां तथैव च । भोजनानि
सुपूर्णाणि गौडानि च सहस्रम् । सर्वमासीत् सु-
सन्तुष्टं हृष्टहृष्टजनायुतम् । विश्वामित्रवत् रामः वशिष्ठेन
सुतर्पितम् । विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टहृष्टदाभ-
वत् । सान्तःपुरचरो राजा समाह्वयणउल्लेखितः ।
शामात्यो मन्त्रिर्हृष्टः सभृत्यः प्रजितस्तदा । युक्तः परम-
हृष्टेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् । पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् ।
पूजाह्वेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्य-
विशारदः । । गवा शतसहस्रेण दीयता शवला मम ।
रत्नं हि भगवन्नेतद्गुह्यं च पार्थिव । तस्मान्मे शवलां
देहि समैवा धर्म्मतो हिज । । एवमुक्त्वस्तु भगवान्वशिष्ठो
सुनिपुङ्गवः । विश्वामित्रेण धर्म्मात्मा प्रत्युवाच मही-
पतिम् । नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ।
राजन् । दास्यामि शवला राशिभोरजतस्य वा । न
परित्यागसह्येयं मत्सकामादरिन्दम् । । याश्वती शवला
मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा । अस्यां हव्यं च कव्यञ्च
प्राणयात्रा तथैव च । आयसमग्निहोत्रञ्च बलिर्होमस्तथैव
च । साहाकारवष्टुकारौ विद्याश्च विविधास्तथा । आय-
त्तमत्र राजर्षे । सर्वमेतत् संशयः । सर्वस्मैतत् सत्येन
मम तदुक्तेर्यथा । कारणैर्बलभीराजस्य दासे शवला
तव” । तेभास्या अत्यागे च बलात् विश्वामित्रेण हरणो
द्योगे कृते धेन्या उत्पादितैर्नागाविधैर्नैव विश्वामित्रः
पराजितः, इत्यपि तत्रैव वर्णितं ५१९० यथा
“कामधेतुं वशिष्ठोऽपि यदा न त्यजते सुनि । तदाश्च
शवलां रामः । विश्वामित्रोऽप्यकर्षत । नीयमाना त
शवला रामः । राश्या महात्मना । इक्षिता चिन्तयामास
रुदनी शोककर्मिता । परित्यक्ता वशिष्ठेन दिमहं
समहात्मना । नाहं राजभूतैर्दीना ह्रियेव भयदुः-

क्षिता । किं मयापकृतं तस्य भद्रघर्भवितात्मनः ।
यन्मासमागस दृष्ट्वा भक्ता न्यजति धार्मिकः । इति
सन्निवियत्वा तु मित्रस्य च पुनः पुनः । जगाम वेगेन
तदा वशिष्ठं परभोजसम् । निर्धूय तांस्तदा भृत्यान्
शतशः शत्रुहृदम् । । जगामामित्रवेगेन पादमुखं महा-
त्मनः । शवला सा रुदनी च क्रोधनी चेदमब्रवीत् ।
वशिष्ठस्यापतः स्थित्वा रुदनी मेवनिःस्वना । भगवन् !
किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मण सुतः । ब्रह्माज्ञाजमटा मां
हि नयन्ते त्वत्सकामतः । एवमुक्त्वस्तु ब्रह्मर्षिरिद-
मपनमब्रवीत् । शोकसन्तप्तहृदया स्वसारमिव दुःक्षिताम् ।
न त्वा त्यजामि शवले ! नापि मेऽपकृतं त्वया । एव
त्वा मयते राजा बलान्मासो महाबलः । न हि त्वत्
बलं मह्यं राजा स्वयं विशेषतः । बली राजा क्षत्रियश्च
ष्टयिव्या प्रतिरेव च । इयमचौहिणी पूर्वा नज-
वाजिरथाकुला । हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः ।
एवमुक्ता वशिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा
वा ब्रह्मविमलजगमम् । न बलं क्षत्रियस्याङ्गनाम्ना
बलवत्तराः । ब्रह्मन् । ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्राच्च बलवत्त-
रम् । अप्रमेयबलं त्वय न त्वया बलवत्तरः ।
विश्वामित्रो महावीर्यकोजस्तव दुरासदम् । निमुञ्क्ष्व
मां महातेजस्तद्ब्रह्मबलसम्भृतम् । तस्य दर्पं बलं
यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः । इत्युक्त्वस्तु तया रामः ।
वशिष्ठस्तु महायया । हृज्जलेति तदोवाच बलं पर-
बलाहिनम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽहृष्टः
स्तदा । तस्या हृन्भारवोत्सृष्टा पशुवा शत
वपः । नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः
स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पशुवा
शयामास शस्त्रैश्चावचैरपि । विश्वामित्राहिं
दृष्ट्वा पशुवान् शतशस्तदा । श्रूय एवास्त्रजडोराह
यवनमित्रितान् । तैरासीत् सहता भूमि
वनमित्रितैः । प्रभावह्निर्महावीर्यैर्हंसकिङ्करैश्च
तीक्ष्णासिपत्किङ्करैर्हंसवर्षभिरावृतैः । निर्दग्धः
सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः । ततोऽस्त्राणि महातेजा
मित्रो समोच ह । तैस्ते यवनकाखोजा व
कुलीकता ५४० ।

“ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान्
मोदयामास कामधुक् स्वजं योगतः । तस्या
जाताः कामोजा रविशशिभाः । अधस्य

कुर्वात् यथाविधि । समिधन्वाज्यभागेन पूर्ववच्छेष-
माचरेत् । शिवपूजा प्रकर्षव्या लिङ्गं स्नाप्य घृतादि-
भिः । गामाज्यं च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम् ।
दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशच्चिक्कां सहामते ।” । गायत्र्या
गोसावित्र्यास्त्वष्टोत्रमन्त्रेणेत्यर्थः, “गोसावित्रीतिमन्त्रेण
मन्त्रयीत विचक्षण” इति वातलोक्तेः, कामिके तु
“घृताद्यैः पूजयेद्देवं सहस्रकलशादिभिः । गामाराध्य
तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम् । आचार्यं पूजयेत्
पूर्वं केयूरकटादिभिः । वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विज्ञाप्य
विधिपूर्वकम् । दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशच्चिक्का
सहामतेः । त्रिंशच्चिक्कदक्षिणादानन्तु एकाग्निपक्ष-
विषयम्, अनेकाग्निपक्षे तुलायुरूपवदक्षिणा । तदुक्तं
शैवे । “अथैकाग्निविधानं वा समिदाज्यं हविष्यशुक् ।
त्रिंशच्चिक्काधरा देया गुरोरेकाग्निकल्पत” इति । एकाग्नि-
पक्षश्च स्वस्ववित्तविषयः । पूर्ववच्छेषमिति, शेषमनुक्तं
किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्ततुलायुरूपविहितमाचरे-
दित्यर्थः । कालोत्तरे “एतस्यास्तु प्रदाता यज्ञेन दत्तं
चराचरम् । त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो विमानैर्दिव्यवर्णैः ।
शिवलोकमवाप्नोति यावदिन्द्राद्यतर्ह्ययम् । तदन्ते चक्रवर्ती
स्यात्, ज्ञानवांस्तु शिवं व्रजेत्” । इति नामाशास्त्रीय-
कामधेनुदानम् । योपदेवघातपाठव्याख्यानं ५ पथ्यभेदे ।
कामधेनुतन्त्रं न० शिवनिर्मिते तन्त्रभेदे । [महादेवे हला० ।
कामध्वंसिन् पु० कामं ध्वंसयति ध्वंस-णिच्-णिनि ।
कामनं वि० कम-णिङ्-ल्यु । १।काष्ठके अम० भावे ल्युट् ।
२।अभिजापे न० । युष् अभिजापे स्त्री हला० । “सप्त-
श्चित्फलकस्यापि तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलदा-
तृत्वम्” इति विधिविरूपे गदाधरेणोक्तम् ।
कामन्दकिं न० कमन्दकस्यापत्यम् । विद्वद्भेदे तेनैव नीति
शास्त्रं प्रणीतम् । तस्येदम् “छद्माच्छः” पा० ३० । काम-
न्दकीय तत्प्रणीतमीतिशास्त्रे न० ।
कामन्ममिन् पु० स्त्री कामं यथेष्टं भवति ध्मा-णिनि वा०
धमादेशः । काष्ठाकारे (काष्ठारि) सङ्कीर्णजातिभेदे जटा०
स्त्रिया ङीप् ।
कामनीयकं न० कमनीयस्य भावः “योपघादुपगुणोत्तमा-
दुर्ज” पा० वृज् । रमणीयतायाम् “व्यलोकयत् कामन-
कामनीयकम्” नैष० पाठान्तरम् ।
कामपत्नीति स्त्री कामं पतिर्यस्याः सपूर्वकत्वात् नान्ता-
देशः ङीप् च वा । कामदेवभार्याया इत्या शब्दरत्ना० ।

कामपालं पु० कामान् पालयति पाल-घञ् उप० स०
१।बलदेवे अमरः । भक्तानां कामस्याभोटस्य पालके
स्वपुत्रस्य कामस्य वा पालके च २।वास्तुदेवे । “कामहा
कामपालश्च कामी कान्तः कृतगमः” विष्णु स० ।

कामपूरं वि० कामं पूरयति पूर-णिच्-घञ् उप० स० ।
१।अभोटपूरके २।परमेश्वरे पु० । “कामपूरोऽग्रहं नृणाम्”
भाग० ७।२।२५ ।

कामप्रं वि० कामं प्रपत्तिं घृ-भूलविभुजा० क उप० स० ।
१।अभोटपूरके । “कामप्रेण मनसा चरन्ता” ऋ० १।१०
८।२ । वि० कि । कामप्रि तत्तार्थे “मरुतः परि-
वेष्टारोमरुतस्यावसनुष्टे । आविहितस्य कामप्रेर्विश्वे
देवाः समासद्” ऐतरेयब्राह्मणम् ।

कामप्रदं वि० कामं प्रददाति प्र+दा+क उप० स०
१।अभोटस्य प्रकर्षेण दातरि । २।परमेश्वरे पु० । “कान्तःकाम-
प्रदः प्रभुः” विष्णु स० । कामं कामजरतिभेदं प्रददाति ।
“हौ पादौ स्वस्वसङ्गमौ विभ्रा लिङ्गं भवे तथा ।
कामयेत् कामकं प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः” क्षरदी
पिकोक्ते इतिबन्धभेदे पु० ।

कामप्रवेदनं न० कामस्याभिजापस्य प्रवेदनम् आविष्कर-
णम् । स्वाभिप्रायप्रकाशने “कञ्चित् कामप्रवेदने”
अमरः । “कामप्रवेदनेऽकञ्चित्” पा०

कामप्रश्नं पु० कामं यथेष्टम् प्रश्नः । यथेष्टप्रश्ने “तस्मै ह
याज्ञवल्क्यो वर ददौ सहोवाच कामप्रश्नएव” शत० ब्रा०
११।६।२।१० । “कामप्रश्नं यथाकामं प्रश्नः” भा० “याज्ञव-
ल्क्यो वरं ददौ सह कामप्रश्नमेव” शत० ब्रा० १४, ७, १, १,

कामप्रस्थं पु० न० कामस्य कामगिरेः प्रस्थः । कामगिरिसानौ
तत्र “मातादोनाक्ष” पा० दृष्टपूर्वस्यापि प्रस्थशब्दे परे
आद्युदात्तता । गृहा० भवादर्थे ङ् । कामप्रस्थीय तद्वत्ते वि०

कामफलं पु० कामं यथेष्टं फलमस्य । सहारोनाचष्ट्ये ।
राजनि० ।

कामम् अव्य० कम-णिङ्-वा० अक्ष । १।यत्सतौ, २।प्रकामे,
३।पर्याप्ते, ४।अस्त्रयायाम्, ५।अकामासुसतौ, ६।स्वच्छ
न्दार्थे, ७।अनिष्टस्यागत्या स्त्रीकारे च । अमरभेदिन्यादयम् ।

काममहं पु० इत० । चैत्रभासे कर्तव्ये कामस्य १।सहोत्-
सवे तदाधारत्वात् २।चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका० ।

काममहस्यं चैत्रपौर्णमास्यां कर्तव्यतोक्तिः प्रायिकी शनो-
देवताभिप्राया वा तिथितत्त्वे भविष्यु० “चैत्रशुक्लचतुर्थे द्यह
दममं सदान्तरम् । कृत्वा संपूजयेत् कामं मीजयेद्गजनेत्र

यो जाङ्गलीतीरगतो हिमाद्री सन्त्यतेऽतीव तपः सदा वै ।
 ज्ञात्वा पदं गन्तुमाणा द्विजेन्द्रो जैतुं फलं तच्च हि
 कामधेनो । चान्द्रायणे कृष्णमहापराक् संशुद्धते
 पापयुतो मनुष्यः । कार्तिके कृष्णपक्षे तु नरः प्रयत-
 मानसः । एकादश्यासप्तम्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।
 एतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा । नृकापी
 गोरसैर्हव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् । गन्धपुष्पैः पुष्पैर्देवै-
 र्बस्त्राभरणकुण्डलैः । गङ्गाविषक्रोद्यतवाक्त्रिणोर्गदा
 अरुणस्य तु शार्ङ्गपाणे । अर्घ्यं प्रयच्छामि जनार्दनस्य
 श्रिया युतस्यापि धराधरस्य । श्रियं पति श्रीधरमेक-
 कान्तं श्रियं सप्तायं हि श्रियोऽनुकूलम् । नमाम्यहं
 श्रीधरसत्त्वाय समर्पितो मे प्रददातु कामान् । एवं
 पूज्य विधानेन श्रिया शुक्तं नामभिः । पृथग्जागरणं
 कुर्यात्, श्रिया चार्द्धं जगत्पतेः । या देवी मार्गव भजे
 कुल सर्वत्र पूजिता । आयातु सा महे नन्दा, सुमीता
 वरदा सम । याऽङ्गिरसः सदा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।
 आयातु मे महे सा तु सुमीता वरदा सती । सुरभी
 या भरद्वाज कामधेनुः सुकामदा । सदा मेजेष्टुं साल
 मनायातु सुरार्जिता । सुगीवा कर्तुं वा तु भजे सर्वत्र
 कामदा । सा मे भवतु सुमीता कामधेनुर्दृष्टे सदा ।
 शबलाया यमिहन्तु सम्प्राप्य ससदे शुभा । सा मे
 महे सदायातु कामदा वरपूजिता । एवं पूज्य विधा-
 नेन प्रभाते विपक्षे शुभे । शुक्लाम्बरधरं ज्ञातुं शुक्लाभ्या-
 नुत्थेयन । कृतमित्यक्रियो ऋतुः कृष्णलाङ्गदधूवित ।
 धृतलिप्ते मण्डोष्ठे कृष्णजिनसुस्रुते । तिलप्रस्थेन
 वाकीर्णं चतुर्वर्णविभूषिते । सौम्यस्त्रान्विते शुभे मध्या-
 ष्यपात्रसंयुते । शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्वैरत्नैरुद्धृताम्
 सुवर्णशृङ्गनखुरासुतच्छर्पां मनोरमां । क्षीराब्धिपयी
 सोमेता धेनुमन्त्रं स्तु पूजयेत् । या धेनु सर्वदेवानाम्
 पीषा मावितात्मनाम् । क्षीराब्धिनिर्गता या च सा मे
 भवतु सुस्थिरा । धृतक्षीरामिषेकं च कृत्वा विष्णोः
 प्रयत्नतः । समभ्यर्च्य यथायोगं गन्धपुष्पादिभिः कृत्वा ।
 गावो समाप्यतः सन्तु गावः पार्श्वे तु पृष्ठतः । गावो मे
 हृदये नित्यं गधं मध्ये वसाम्यहम् । प्राङ्मुखो दक्षमुखो
 वापि सितयज्ञोपवीतिनीम् । इमां तु प्रतिगृह्णीष्व देवदेव ।
 जगत्पते । सवत्सालवृत्तं धेनुं गोविन्द । भजतामिति ।
 एव विप्राय तान्दद्यात्, कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । अतुम-
 ज्ञेयं गच्छन् पदान्धटौ वराधिप । अनेन विधिना

यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति । सर्वकामसम्पत्त्यर्थं स्वर्गलोके
 च गच्छति । यद्गत्वा सकलाष्टम्यो राक्षसलो दिशकरे ।
 तत् फलं प्राप्नोते राजन् । कामधेन्या न संशयः । विना-
 मन्त्रिः कामधेनुस्तथा भद्रमेवो नृप । । लोनिश्च समकला-
 न्याकुर्दानानि सुनिश्चयमाः । सप्तावरान् सप्त परान्
 आत्मानं चैव मानवः । यतजन्मकृतात्मापाप्मोऽयन्मव-
 नीयते । । प्रदेष्टुं देवमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 दानानामेव सर्वेषां सत्तमं परिकीर्तितम् । सर्वकामप्रदं
 धन्यं पापघ्नं सर्वदं शुभम् । सर्वेषामेव पापानां जातानां
 मङ्गतामपि । प्रायश्चित्तमिदं यत्नं कथितं ब्रह्मणा नृप । ।
 ब्रह्मविद्वत्-सत्-पूजार्थं कर्त्तव्या यत्नतो नृप । । सर्वकाम-
 फलादाय कामधेनुरित्युक्ताम् । मध्याह्नतिष्ठ-होमेन
 कामधेनुं-प्रयत्नतः । सकलं प्रतिपाद्येत् सर्वप्रजोप्रदो
 भवेत् । ब्रह्मपुराणोक्तकामधेनुदानविधिः । अवशिष्टेति-
 शर्त्तव्यता च मनुस्मृत्यनुसारादिप्रवृत्तिदिशा श्रेया ।
 अथ ब्रह्मपुराणोक्तविधिः । “धनवत्कुमार उवाच ।
 अयातः स प्रयच्छामि धेनुधेनुविधिं कृत्वा । सर्वपाप-
 प्रगमनं देगदुर्भिलनागमम् । उपसर्गविनाशश्च सर्वव्याधि-
 निगरणम् । निष्कापान्तं सङ्कोचसर्वत्रेण तु कारयेत् ।
 तद्देवतापि वा सर्वत्र तद्देवतां वा पुनः । यतेन वा
 प्रकल्पेन सर्वकार्यं तु कृतम् । ” । सर्वकार्यं विधिः अथ-
 क्रोमु अतुल्यमानेन धीमतेषु देवेन सङ्कादिहतावरमान-
 त्वमरधेनमिति इत्थं चोक्तिः प्रासङ्गिकी वातुके मानान्तर-
 तत्तम् । “निष्कादिसङ्कल्पान् कृत्वा धेनुं प्रकल्पयेदिति” ।
 “शिवायो कामधेनुस्तु पञ्चानां पञ्चमि यते । सो ददाति
 महासेन । राक्षसलो दिशकरे । तेन दत्तं भवेत्सर्व-
 मात्रहृन्मनान्तिकम्” इति आचोत्तरमतम् । “नोदप
 सङ्कुरन्दिष्यं सर्वसङ्कोचसंयुतम् । सुराये विन्दुविद्वन्
 महे वै यद्गारागमम् । अगोर्भधे अविहिम् नोक्तिश्च
 सुनिश्चयम् ॥ वेदुर्ध्वं कृत्वा कुर्वीताङ्गू च नीचमिर्ध-
 तम् । दन्तस्थाने प्रकल्प्यं सर्वैरत्नविभूषितम् । पशु-
 वत् कारयित्वा तु बलं कुर्यात् सुयोगमम् । द्वांश्चनेन
 कर्त्तव्यं सर्वैरत्नविभूषितम्” । कामिके तु, “तुरीयायेन
 बलकः” इत्युक्तम् ।
 “पूर्वोक्तविधिकामधेनुं मण्डपेन प्रकल्पयेत् । तत्राधे
 सुरभिं स्थाप्य सर्वैरत्नैः सर्वैरत्नवासम् । सर्वदा सुरभिं
 तत्र बद्धवृत्तेन वेष्टयेत् । संपूजयेत् गावन्तं
 सर्वदा सुरभिं हनः । सर्वकार्यविधानेन होमैः

कामरेखा स्त्री कामाना कामव्यापाराणां रेखा पङ्क्तिर्यत्र
 लस्य २० । क नव्य पाररागिगुक्तायां नेश्यायाम् शब्दमा०
 कामल त्रि० कम-कलच् । १ कान्तके । आधारे कलच् ।
 २ वसन्तकाले पु० कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धो यत्र । ३
 मरुदेवे च मेदिनी । ४ रोगभेदे पुंस्त्री मेदि० । तन्निदा-
 नादि । “पाण्डुरोगा च योऽत्यर्थं पित्तुलानि निषे-
 षते । तस्य पित्तमसृष्टमांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते”
 निदानम् । “हरिद्रनेत्रं सुभ्रमं हरिद्रहृन्खाननं ।
 रक्तपित्तशङ्खनूत्रो भेदकणौ हतेन्द्रिय । दाहविपाक
 दीर्घल्यसदनाश्चिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठ-
 शाखान्त्रया मता । कालान्तरात् क्षरोभूता कृष्णस्यात्
 कुम्भकामला । तस्य सम्प्र मि० । तस्यारिष्टलक्षणं यथा ।
 कण्णपीतशङ्खनूत्रो भ्रमं शून्यमानसः । स रक्ताक्षिमुख-
 च्छर्द्दिर्विण्मूली यस्य ताम्यति । दाहसहितषानाह-
 तन्त्रामोहसमन्वितः । नश्यति आसकायात्तौ विह्वेदी
 कुम्भकामलो । हृद्यारोचकक्ष्णसञ्चरक्तोमनिपीडितः ।
 नटाग्निसंघः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते” भाषव-
 निदानम् । [लिङ्गे हेम० ।

कामलता स्त्री कामस्य सतेव तद्गुणभूयिष्ठत्वात् । पुंश्चिह्ने
 कामलायन पु० कमलस्यापत्यं जडादि० फक् । कमलापत्ये
 उपकोलाख्ये सुनौ । “उपकोसलोह वै कामलायन
 सत्यकामे जायते ब्रह्मचर्यसुवास” छा० उ० ।

कामलाक्षी स्त्री कामं यथेष्टं लब्ध्वा आकर्षति स्त्रा-क ताडय
 मन्त्रि यस्याः तच्च समा० विष्वात् ङाप् । आकर्षणकारको
 देवीमूर्तिभेदे” तन्त्रसा० आकर्षणप्रकरणे । “अमामारक्त
 मित्रेण कामलाक्षीमनु जपेत्” तन्त्रान्तस्तु तत्रैव दृश्यः ।
 कामलिका स्त्री कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धोऽस्यस्य ठन् ।
 कङ्कुधान्ये शब्दचि० ।

कामलिन् पु० क० व० । कमसेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन
 प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकभर्षि
 प्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्रि० कामोऽस्यस्य सत्तुप् सस्य य० । १ अमिलापयुक्ते
 शैषुमासुरागयुक्ते च स्त्रिया ङीप् “त्यागं कामवतीनां
 हि स्त्रीणां सङ्गिर्विगर्हित” भा० आ० १८६ स्त्रो० ।
 छेवन्त १ दाहहरिद्राया राजनि० ।

कामवल्लभ पु० इत० । १ अमृष्टे तन्मुकुलं हि कन्दर्पप्रियम् ।
 २ ज्योत्स्नाया स्त्री राजनि० ।

कामवृक्ष पु० काम वीजाद्गुरनिरपेक्षतया यथेच्छ

वृक्षः । वृक्षाके (परगाक्षा) । राजनिघण्टुः ।
 कामवृत्ति त्रि० कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वृत्तमस्य । यथेष्टा
 चारिणि । “यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवृत्तं पर-
 त्तपः” “यस्तु स्यात् कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः”
 भा० आ० १७० अ० ।

कामवृत्ति स्त्री इत० । १ कामस्य चेष्टिते । कानेन स्वेच्छया
 उत्ति० । २ स्वेच्छाचारे । “न कामवृत्तिर्वचनोयमोक्षते”
 कुमा० कामतोवृत्तिरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि० ।
 कामवृत्ति पु० कामस्य वृद्धिर्यस्मात् । कर्णाटदेशप्रसिद्धे (कामज)
 इतिख्याते क्षुपभेदे राजनि० इत० । २ कामस्य वृद्धौ स्त्री
 कामवृत्ता स्त्री कामतो वृत्तं यस्याः । पाटलायाम् शब्दमा० ।
 कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्नायिकाभेदः । पदार्था-

दर्शे राघवमष्टोक्ते १ कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा
 यथा “रतिः १ प्रीति २ कामिनी च ३, मोहिनी ४
 कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला
 च ८ शुचिस्मिता ९ । विष्मिताक्षी १० विशालाक्षी ११,
 लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुञ्जा १५
 धरा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी १९ तथा ।
 सुलोचना २० सुलाख्या २१, तथैव च विमर्दिनी २२ ।
 कलहप्रिया २३ चेकाक्षी २४, सुसुखी २५ नलिनी २६
 तथा । जटिला २७ पालिनी २८ चैव, यिवा २९ सुधा ३०
 रसा ३१ भ्रमा ३२ । चारुलोका ३३ चञ्चला ३४
 च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । कोलाक्षी ३७
 वृद्धिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मादिनी ४० तथा ।
 माला ४१ च हसिनी ४२ विश्वतोमुखी ४३ नन्दिनी ४४
 तथा । रटिनी च तथा कान्तिः ४५ । अक्षकण्ठी ४७
 एकोदरा ४८ । मेघश्यामा ४९ इवोन्मत्ता ५०, एवं
 पञ्चाशदोरिताः । शक्तयः कुङ्कुमनिभाः स्वर्णभरण-
 भूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्येयास्त्रैलोक्याकर्षकमाः”
 इति । तन्त्रसारे कामरतिन्यासे पञ्चाशद्वर्णात्मकमाह-
 काया एकैकवर्णयोगेन कामशब्ददर्शितानां पञ्चाशत्
 कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहितः । तत्र-
 नाममात्रे कचिद्भेदोऽस्ति । “पञ्चाशद्वर्णगुणिता
 पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् । स्त्रेते-तद्वर्णतोमिन्नां तथा रुद्रा-
 दिकाम् क्रमादिति” शा० ति० पदव्या० राघवमष्टेन
 आदिपदेन पञ्चाशत्कामास्तच्छक्तयश्चाङ्ग्रा इति कीर्त्त-
 नात् पञ्चाशदेव कामशक्तयः । अतः शब्दफलद्रुमे
 कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्तय इव प्रतिपातं तत्-

तु । तत् सन्नुचितं कामं पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनं । कामदेव-
स्त्रयोदश्या पूजनीयो यथाविधि । इति चैत्रत्रयोदश्या
तत्पूजनविधानात् । नि० सि० रामार्चनच० “द्वादश्यां
चैत्रमासस्य शुक्लाया मदनोत्सवः । बोधायनादिभिः प्रोक्त
कर्त्तव्यं प्रतिवत्सरम्” तदीयद्वादश्या विधानात् “तत्
स्यात् स्त्रीयतिथिषु वज्रप्रादेर्दमनार्पणमिति” पाञ्चोक्तेः
वज्रप्रादिभक्तानां स्वस्तिविषयमपि विधानात् । तत् तिथि-
देवताश्च “वज्रि विरिञ्चि र्गिरिजा शम्भेशः शम्भो
पूविशाखो हृदिनक्षत्र ७मश्चैयः । ८दुर्गा ९ऽन्तको १०विश्व
११हरी १२अरश्च १३शिवः १४शचो १५चेति तिथीषु
पूर्व्व्याः” इत्युक्ता वेद्याः । एतदनुसारेण “शिवमन्त्रादिभिस्तु
चतुर्दश्या कार्यमिति नि० सि० व्यवस्थापितम् । रघु-
नन्दनेन त्रयोदश्यां कार्यतोक्तिः त्रयोदश्याः अरतिवि-
त्वादित्यदेयतात्प्राप्तकामिप्रायेयेति न विरोधः । तस्य
नित्यतोक्ता नि० सि० पाञ्च “ऊर्जे व्रतं मधो दोषाम्
आवधे तन्तुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्व्वीषो
व्रजत्यधः” प्राशुक्तरामार्चनच० शक्ये च प्रतिवत्सर-
मित्युक्तेरपि नित्यता । सा च त्रयोदशीकरणपक्षे
द्वादशीयुक्ता याज्ञा “त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी संयुता
विभो । ति० त० वज्रवैवर्त्तात् । द्वादशीकरण-
पक्षे विशेषः” नि० सि० रामार्चनच० उक्तो यथा ।
“पारण्ये न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् । तदा
त्रयोदशी याज्ञा पवित्रदमनार्पणे” । चतुर्दशीकरणपक्षे
पूर्व्वविद्वां याज्ञा । “मधो आवधेमासस्य या च शुक्ला
चतुर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी याज्ञा नान्या शुक्ला
कदाचनेति” हेमाद्रौ बोधायनोक्तेः । अन्यदिवसकरणे तु
तन्तुदामनपर्व्वण्युक्तवाक्यात् पूर्व्वविद्वां तिथिर्वाद्या ।
देवात् चैत्रे तदकरणे गौतमः आह उक्तः” नि० सि०
रामार्चनच० । “हरी (द्वादश्या) न दमनारोपः स्नानधौ
विघ्नतोयदि । वैशाखे आवधे वापि तत्तत्तौ स्नात्तर्प-
णम्” आवधे वापि शुक्लात् कर्त्तव्यमिति इति वा तत्त-
पाठः । इदञ्च मन्त्रासे न कार्यम्” “उपाकर्त्तव्यं
वर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणमिति” कात्यादये मन्त्रासवर्त्तु-
परिगणनात् । उपाकर्त्तव्यं च इत्यञ्च कार्यं पूर्व्वोत्-
सवं तथा । उत्तरे नित्यं कुर्व्वीत् पूर्व्वं तद्विषयकं भवेत्”
काशभा० प्रजापतिवचनात् । शुक्लादादौ तु कार्यम् ।
रामार्चनच० पूर्व्वोक्तवचनात् “उपाकर्त्तव्यं वर्जनञ्च
पवित्रदमनार्पणम् । रैपानस्य तच्च विष्णोः शवनं परि-

वर्त्तनम् । कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्भैरवोऽपीति विनिश्चयः”
हृद्गर्गवचनात् । इति दमनारोपरूपकामनोत्सव-
स्तिथिभेदेन दर्शितः । अनङ्गव्रतरूपकामनोत्सवस्तु चैत्र
शुक्लत्रयोदश्यामेव । हेमाद्रौ काञ्चनगढे भावणे “चैत्रो-
त्सवने सकललोकात्मनोपिच्छासे काम त्रयोदशतिथौ
च वसन्तयुक्तम् । पत्न्या सहार्च्यं पुरुषप्रवरोऽथ
योषित् सौभाग्यरूपसप्तसौख्यश्रुतं सदा स्यात्” सा च
पूर्व्वयुता याज्ञा “त्रयोदशतिथिं सिते” इति पूर्व्वनिष्ठा
पक्षे दीपिकोक्तेः । एव च कामनहयन्देन चक्षणाया
तदाधारपरत्वे चैत्रशुक्लत्रयोदश्या याज्ञेति तु न्याय्यम् ।
काममुद्रा स्त्री तन्त्रसा० “हस्तौ तु संयुटौ कृत्वा प्रसृता-
ङ्गुलिकौ तथा । तर्ज्ज्यौ मध्यमाष्टके अङ्गुली मध्यमा-
न्त्रितौ । कामसङ्केयसदित्वा सर्व्वदेवप्रवह्वरी” ज्ञाना-
र्थोक्ते सङ्ग्रामेदे ।

काममूत लि० कामेन मूतः मूर्च्छितः सव-क्ल वेदे नि० इह-
भाव ऊट् काममूर्च्छति । “काममूता वक्त्रे तद्रूपमि”
अ० १०, १०, ११, “काममूता काममूर्च्छिता” भा० ।

कामयमान लि० काम-षिङ् यानच् । कासुके ।

कामयान लि० कम-षिङ् यानच् आगमयाज्ञमनित-
मिति सगमावः । कासुके । “कामयानसमवस्यया त्वहाम्”
रघुः । “कामयानशब्दं सिद्धोऽनादिश्च” वामनः ।
“काने हक्” पा० । आदौ चुक्यन्त्यतयाऽनादित्वेन सिद्धः ।

कामयिष्ट लि० कम-षिङ् ङच् । कासुके अपर ।
क्षियां ङीप् ।

कामरूप पु० “कावेचरं चेतनिरि त्वैष्टं नीलपर्व्वतम् ।
(यावदतिथेयं) कामरूपमभिधेदशो गणेशगिरिर्भूनि”
इत्युक्तकावेचरादिगिरिचतुष्टयमध्यवर्त्तिनि गणेशगिरिर्भूतस्य
प्रागुक्तोक्तिमात्रे देयभेदे । “बोनिपीठे कामगिरी
कामाख्या तत्त देवता” इत्युक्तमे “सर्व्वत्र विरवा चाह
कामरूपे स्ते स्ते” तन्मन्त्रात् । कामेन रूपमस्य ।
शययेत्तत्पचारिणि लि० “जानामि त्वं” प्रकृतिद्वयं
कामरूपं ममोक्तः” मेघः । “स्तेच्छाधीनविपङ्गं दुर्म
सञ्चारणमम्” मञ्जि । काम कार्यं चन्द्र रूपमस्य
श्चतिसोमने लि० ।

कामरूपिण लि० कामं कार्यरूपमस्य प्राशङ्कनेन इति ।
प्रशङ्क्यरूपमिति । कामेन स्तेच्छाया रूपं कार्यत्वेनात्मस्य
इति । स्तेच्छाया शययेत्तत्पचारिणि लि० । “सर्व्वमायु
निभेतव्य हरिणि; कामरूपमिति” रामा० । २ विद्याभने

कामरेखा स्त्री कामाना कामव्यापारणां लेखा पङ्क्तिर्यत्
लस्य २ । क नव्य पारराशिपुक्तायां नेश्यायाम् शब्दमा०
कामल त्रि० कम-कलच् । १ क.सुके । व्याधारे कलच् ।
२ वसन्तकाले पु० कल्य जलस्यामलोऽसम्बन्धो यत् । ३
मरुदेभ्ये च मेदिनी । ४ रोगनेदे प्र स्त्री मेदि० । तन्निदा-
मादि । “पाण्डुरोगा च योऽत्यर्थं पित्तुलानि निषे-
धते । तस्य पित्तमसृष्टमांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते”
निदानम् । “हरिद्रेतेन सुभ्य हरिद्रेड्डन्स्त्रामन” ।
रक्तपित्तशङ्कनूतलो भेदकर्णो हतेन्द्रिय” । दाहानिपाक
दौर्बल्यसदनारुचिकर्षित” । कामला बहुविधैषा कोष्ठ-
शाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरोभूता छद्मा स्यात्
कुम्भकामला । तस्य सम्प्रुप्तिः । तस्मारिष्टलक्षणं यथा ।
लण्णपीतगन्धनूतो भृशं शून्य भानव” । स रक्ताक्षिमुख-
च्छर्दि विण्मूली यस्य ताम्बति । दाहारुषितपानाह-
तन्त्रामोहसमन्वितः । नश्यति आसकाशार्तो विड्भेदी
कुम्भकामलो । रूयरोचकङ्गलासञ्चरक्लोमनिपीडित” ।
नटाग्निसंघः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते” माधव-
निदानम् । [लिङ्गे हेम० ।

कामलता स्त्री कामस्य सतेव तदुगुणभूयिष्ठत्वात् । पुंविज्ञे
कामलायन पु० कमलश्यापत्वं नडादि० फक् । कमलापत्वे
उपकोलाख्ये सुनो । “उपकोसलोह वै कामलायन
सत्यकामे जायाते ब्रह्मचर्यसुखाय” का० उ० ।

कामलाची स्त्री कामं यथेष्टं लाति व्याकर्षति ला-क ताडय
भक्षि यस्याः यच् समा० पिप्वात् ङीप् । व्याकर्षणकारके
देवीमूर्तिभेदे” तन्त्रसा० आकर्षणशब्दे । “सनामारक्त
मित्रेण कामलाचीमनु जमे” तन्त्रान्तस्तु तत्रैव दृश्य ।

कामलिका स्त्री कल्य जलस्यामलोऽसम्बन्धोऽस्यस्य ठन् ।
कङ्कुधान्ये यत्पञ्चि० ।

कामलिन् पु० क० व० । कामसेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन
प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकभर्त्तुर्णि
प्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्रि० कामोऽस्यस्य सत्पु मस्य प० । १ अमिलापयुक्ते
२ भैषुनातुरामयुक्ते च स्त्रियां ङीप् “त्याग कामवतीर्मा
हि स्त्रीषा सङ्गिर्विगर्हित” भा० आ० १८६ स्त्री० ।
उ० वन १६ हरिद्राया राजनि० ।

कामवसभ ४० ईत० । १ आमुष्टे तन्कुलं हि कन्दर्पप्रियम् ।

२ जलोत्पन्नाया स्त्री राजनि० ।

कामवत् पु० कामं योजादुरनिरपेक्षतया यथेष्टं

वत्तः । यन्दाके (परगाथा) । राजनिघण्टुः ।
कामवत्त त्रि० कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वत्तमस्य । यथेष्टा
चारिणि । “यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवत्त पर-
न्तपः” “यस्तु स्यात् कामवत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः”
भा० आ० १७० अ० ।

कामवत्ति स्त्री ईत० । १ कामस्य चेष्टिते । कामेन स्नेच्छया
वत्ति । २ स्नेच्छाचारे । “न कामवत्तिर्वचनोयमोक्षते”
कुमा० कामतोवत्तिरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि० ।
कामवद्धि पु० कामस्य वद्धिर्यस्यात् । कर्णाटदेशप्रसिद्धे (कामज)
इतिख्याते क्षुपभेदे राजनि० । ईत० । २ कामस्य वद्धौ स्त्री
कामवन्ता स्त्री कामतो वन्तं यस्या । पाटलायाम् शब्दमा०
कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्नायिकाभेदः । पदार्था-

दर्शे राघवभट्टोक्ते १ कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा
यथा “रतिः १ प्रीति २ कामिनी च ३, मोहिनी ४
कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला
च ८ शुचिस्मिता ९ । विस्मिताची १० विशाखाची ११,
खेतिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुम्भा १५
धरा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी १९ तथा ।
सुलोचना २० सुलावण्या २१, तथैव च विमर्दिनी २२ ।
कलहप्रिया २३ चेकाची २४, सुसुखी २५ नखिनी २६
तथा । जटिला २७ पाञ्चिनी २८ चैव, यिवा २९ सुधा ३०
रसा ३१ भ्रमा ३२ । आरुलोला ३३ चञ्चला ३४
च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । खोलाची ३७
भट्टिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मादिनी ४० तथा ।
माला ४१ च हसिनी ४२ विश्वतोमुखी ४३ नन्दिनी ४४
तथा । रटिनी च तथा कान्तिः ४६ । कलकण्ठी ४७
एकोदरा ४८ । मेघश्यामा ४९ रघोक्ता ५०, एवं
पञ्चाशदोरिताः । शक्तयः कुङ्कुमनिभाः शर्करा-
भूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्वेयाक्षौलोम्याश्चैव जमाः”
इति । तन्त्रसारे कामरतिन्यासे पञ्चाशद्वर्णात्मकमाह-
काया एकैकवर्णयोगेन कामशब्ददर्शितानां पञ्चाशतः
कामाना योगेन च एतासां व्यासोऽभिहितः । तत्र-
नाममात्रे कश्चिद्विदोऽर्शितः । “पञ्चाशद्वर्णगुणिता
पञ्चाशद्वर्णमात्रिकाम् । सृते तद्वर्णतोमिन्द्रां तथा रङ्गा-
टिकां प्रमादिति” या० त्रि० पद्यव्या० राघवभट्टेन
आदिपदेन पञ्चाशत्कामास्तच्छतद्वयमाहृता इति कीर्त्त-
नात् पञ्चाशदेव कामशक्तयः । अतः शब्दकल्पद्रुमे
कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्त्वं यत् प्रतिपादितं तत्-

प्राभादिकमेव । किञ्च एकपञ्चाशत्कामशक्तयो रतिशब्दे
द्रष्टव्या इत्युक्तिरपि प्रतिसामात्रं रतिशब्दे तत्र तन्नामा-
सुखेष्टमात् पञ्चाशत्कामानामेकपञ्चाशत् शक्तयोऽ-
ऽनुपपन्ना एवेति बोध्यम् ।

कामशर उ० कामस्य शर इव । १ आमुष्ट्ये राजनि० ।
तन्मुकुलस्य कामशराकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कामशास्त्र न० कामस्य काव्यस्य स्वर्गादे प्रतिपादकं शास्त्रम् ।
१ काव्यप्रतिपादकशास्त्रे । 'अर्थशास्त्रमिदम् प्रोक्तं धर्म-
शास्त्रमिदं महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेना-
मितबुद्धिना' भा० आ० १ अ० भारतप्रशसायान् ।
कामस्य तत्त्वैरित्यस्य प्रतिपादकं शास्त्रम् । २ रतिशास्त्रे च ।

कामसख उ० ईत० टच् समा० । वसन्तकाले राजनि० ।
अतएव कुमारो 'सहचरमधुस्तन्यस्तनूताङ्गुराक्ष' इति
'स माधवेनाभिमतेन सखा' इति 'सहायमेक मधुमेव
लब्ध्वा' इति च वसन्तस्य तत्सहायत्वं वर्णितम् ।

कामसुत उ० ईत० । अनिरुद्धे हेम० ।

कामसू लि० काममभीष्टं सूते सू-किप् ईत० । अमोष्ट-
सम्पादके । 'किमत्र चित्र यदि कामसूत्रम्' रघु ।
कामं कामावतारं कन्दर्पं सूते । २ रुक्मिण्या स्त्री ।
गर्भाधानस्य सूतेरर्थत्वे । ३ वासुदेवे उ० ।

कामसूत्र न० कामस्य तद्व्यापारस्य प्रतिपादकं सूत्रम् ।
वात्स्यायनादिप्रणीते कामव्यापारबोधके शास्त्रभेदे ।

कामस्तुति स्त्री ईत० । प्रतिपञ्चदोषापनुत्तये प्रतिपञ्चीता-
पाद्ये कामस्य स्तुतिरूपे मन्त्रभेदे स च मन्त्र 'कोऽदात् ?
कश्चाददात् ? कामोऽदात् कामायादात् कामोदाता काम
प्रतिपञ्चीता कामैतत्ते' यजु० ७ । ४८ । यथाचास्य
प्रतिपञ्चदोषाभावज्ञापकत्वम् तथाऽस्य मन्त्रस्य व्याख्याने-
न वेददोषे दर्शितम् । अथा 'दातृर्दानाभिमानाभावाय
स्य प्रतिपञ्चदोषाभावाय च देहेन्द्रियसत्वात् कामं विवि-
नक्ति कोऽदादिति । कोमरोऽदात् ? दत्तवान् कश्चै-
नरायादात् ? । मन्त्रद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात् कामा
यैवादात् न त्वं दाता माह प्रतिपञ्चीता । तत्कामा-
भिमानो देवो तत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवञ्च कामएव
दाता कामएव प्रतिपञ्चीता नाव्य । हे काम । एतद्
द्रव्यं ते तव दातृप्रतिपञ्चीतत्वात्' । अथ भावः तत्तत्
फलकामनयैव दाता तत्तद्द्रव्याणां दानात् स्वाभीष्टसिद्धये
च प्रतिपञ्चीता तेषां यज्ञात् कामाभिमानिनो देवस्यैव
दानप्रतिपञ्चयो, प्रयोजकत्वात् द्रव्यसामित्वं कामदेवस्यैवेति

न प्रतिपञ्चीतरिति उक्तमन्त्रपाठे न प्रतिपञ्चदोष' इति ।
अतएव 'प्रतिपञ्चदोषस्य शान्त्यै कामस्तुतिं पठेत्'
स्मृतौ तत्पाठोर्विहितः ।

कामहन् लि० कामं हतवान् हन् किप्-ईत० । परमेष्ठरे ।
'कामहन् कामहन् कामी' विष्णुस० । तस्य च 'स्वात्म-
ज्ञानेन सर्वकामहन्तृत्वात् तथात्वम्' 'विद्यते हृदयपान्नि-
र्भिद्यन्ते सर्वसंशयाः' । जीयन्ते चास्य कर्माणि इष्टे
तस्मिन् परावरे' इति श्रुत्वा तस्य दर्शनेमाविद्यापन्निरूप-
कामादिविभेदकत्वमुक्तम् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञान-
स्य नाशे तत्कार्याणां रागद्वेषादिदोषाणां नाशान्न तस्य
तथात्वम् तदेतदुक्तम् मौ० सू० तत्त्वज्ञानादिद्वैतद्वैतौ
'इ' स्रजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादन-
न्तरापायादपवर्ग' इति । २ महादेवे च ।

कामाक्षी स्त्री काम शोभनमक्षि यस्या वच् समा० विष्णात्
ङीष् । १ देशीमूर्तिभेदे तन्मोक्षे २ बीजभेदे च ।

कामाख्या स्त्री सतीदेव्या १ योनिपीठरूपे स्थाने २ तदधिष्ठात्र्यां
देव्याश्च । तन्नामनिबृत्तिप्रादुर्भावादि काशि० पु० ६ । १००
'दर्शितं यथा

'श्रीमगवानुवाच । कामार्चनायता यस्मात्सदा शान्तिं

महागिरौ । कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता ।

कामदा कनिनी कामा कान्ता कामाक्ष्यादिनी । कामाक्ष-

नामिनी यस्यात् कामाख्या तेन प्रोच्यते । तत्पीठ-

कारणमुक्तं तत्रैव । 'अथ काष्ठे वृद्धतिषे व्यतीते प्राचिब-

र्जने । अष्टह्ना दक्षतनया, भास्वार्थेऽहं नभूवाम् । सा

मेऽमृतं मेयसी भास्वार्थं, प्रदाव समस्य पितृ । अनिष्टकारी

त्वञ्चेत् स्या, प्राणास्त्यज्ये तदा त्वह । ततो वप्ति समस्तान्,

स च वप्ति चराचरम् । न सां नापि सर्तो वप्ति तदनिष्टा-

नृता त्वसा । ततो मोहसमापन्नतामादाव कृतामहम् ।

प्राप्नोतीठवरं तन्तु अमसाच इतस्ततः । तस्यास्तङ्गाणि-

पर्व्यायात् पतितानि अतो यतः । तत्तत् पुण्यतमं जातं

योगनिन्द्राप्रभायत । तस्मिन्नु कुञ्जिकापीठे सदासद्योनि

मण्डलम् । पतितं, तत्र सा देवी महाभाया व्यजीवत ।

जीनाया योगनिद्राया मयि पर्वतरूपिणि । स नीलवर्ण

शैवोऽमृतं पतिते योनिमण्डले । स त्वं गैत्रो महातुष्ट

यातास्तत्तमाविशत् । तस्या आक्रमणाद्वाढं ततस्त

द्रुहिणोऽभ्ययात् । स त्वं पूर्वं नम्रपक्षिपिणं धत्तुं

चतुर्ध्वजं । शैवरूपोऽभवत्तेन शैवरूपेण नामधात् ।

ब्रह्मा पर्वतरूपेण मयि पर्वतरूपिणि । संवत्तोऽधो-

ऽगमद्वाटमाक्रान्तो मायया विधिः । ततो वराहः संसक्तो
 मयि मां स तु माधवः । शैलरूपः शैलरूपं धत्तुं सस-
 पचक्रमे । सोऽप्यधोऽगान्धया सार्द्धं तदा पर्वतरूपिणा ।
 आक्रान्त्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निश्चातकः । शतं
 शतं योजनानां तद्वद्भासीद्भिरित्ययम् । तदाक्रान्त महा-
 देव्या सर्वमेव हृद्यधोगतम् । क्रोशमात्रे स्थित तद्वद् शेष
 तत्तियस्य तु । एका समस्तजगता प्रकृतिः सा यतस्ततः ।
 ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगता प्रसूः । तत्र पूर्वो
 ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः । मद्रूपधारी शैलस्तु
 नील इत्युच्यते तथा । स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणो-
 दूखलाकृतिः । विधानमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयो ।
 वराहः शैलरूपो वः स चित्र इति कथ्यते । स सर्वेषां
 स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्वेभ्य एव तु । देशान्या योऽ-
 भवत् कूर्मः शैलरूपो महाद्युतिः । मणिकर्णं स
 नाम्ना तु ख्यातो देवीवसेवितः । योऽनन्तरूपः शैलस्तु
 माययां समवस्थितः । मणिपर्वतसप्तोऽसौ पर्वतो
 माधवप्रियः । महाभावागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः ।
 स गन्धमादमो नाम्ना सर्वदा शङ्करप्रियः । वराहपृष्ठभवने
 यत्र स्थितो महासुरौ (मधुकैटभौ) । हरिणा तत्र संजातः
 पाण्डुनाथ इति स्मृतः । ब्रह्मशक्तिशिलावास्तुः पूर्व-
 भागे तु मध्यतः । अस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु मन्माचला-
 ह्वयः । पुण्यकूटे मया साङ्गे देशो रङ्गसि संस्थिता ।
 मत्स्यास्तु पतित तत्र विशीर्षं योनिमण्डलम् । शिला-
 त्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता । संसृष्टं ता
 शिला मर्त्यो हृद्यमतीत्यमवाप्नुयात् । तस्याः शिलाया
 माहात्म्यात् यत्र कामेश्वरी स्थिता । अद्भुतं यत्तु गुह्यं
 तु लोहं भस्म भवेत्ततम् । सा चापि प्रत्यहं पुत्रः पञ्च-
 भूर्तिधरा भवेत् । मोहार्थं सर्वलोकानां समापि प्रीतये
 शिवा । अहं पञ्चमुखेनाग्रे पञ्चभागे व्यवस्थितः ।
 ईशानः पूर्वभागस्य कामेश्वर्या प्रधानतः । देशान्या
 वै तत्पुत्रो हृद्यधोरस्तस्य सन्निधौ । सद्योजातोऽयं माय-
 व्या वामदेवस्तु गङ्गतः । देव्याद्यापि सुरश्रेष्ठः पञ्चरूपाणि
 भैरवः । शृणु वेतासः । गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
 कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा । सार-
 दाऽयं महोत्साहा कामरूपगुह्यैर्युता । मयि निद्रात्वमा-
 पसे शिलाया योनिमण्डले । सर्वे शिलात्वमगमन् शैल-
 रूपाय निर्जरा । चलाहं निजरूपेण रेमे वै सह
 मायया । शिलारूपप्रतिच्छन्ना सदा सर्वास्तु देवता ।

शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैवे व्यवस्थिता । रमन्ते च
 स्वरूपेण नित्यं रङ्गसि सङ्गताः । ब्रह्मा विष्णुरङ्गश्चात्र
 दिक्पालाः सर्वे एव ते । अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानु-
 कूलाः सदा मयि । उपासितं तदा देवी कामाख्या
 कामरूपिणोम् । नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नं सदा-
 शिवः । तन्मध्ये मण्डलं चारुं षट्शक्तिमन्वितम् ।
 गुह्यं मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्मिता । योनिस्तस्यां
 शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा । वितास्तिमात्रविस्तीर्णा
 एकविंशद्गुणायता । क्रमस्तत्त्वविनिर्माणमन्त्रशैलानु-
 गामिनो । सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्वकामप्रदायिनी । तस्या
 योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनो । महाभावा
 जगद्धात्री मूलभूता सनातनी । तत्राष्टौ योगिनोर्नित्यं
 मूलभूताः सनातनी । पूर्वोक्ताः शैलपुत्राद्या स्थिता
 देव्या समन्ततः । तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरवः ।
 गुप्तकामा १ च श्रीकामा २ तथा च विन्धवासिनी ३ ।
 कोटेश्वरी ४ घनस्था ५ तु पाटदुर्गाई तथापरा । दीर्घ-
 श्वरी ६ क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ७ । स्वयोगिन्यः पीठ-
 नाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः । सर्वतीर्थानि चैकत्र जल-
 रूपाणि भैरवः । स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या
 प्राणिपुण्यदा । विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल
 इत्युत । कामाख्यास्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्च्यते स्थितः ।
 लक्ष्मीः सरस्वती देव्यो देव्या अङ्गे व्यवस्थिते । ललि-
 ताख्याऽभवत्क्षीर्णतद्गी तु सरस्वती । गणायकः पूर्वभागे
 तस्य शैलस्य संस्थितः । सिद्धं स नाम्ना विख्यातो द्वारि
 देव्याः प्रियः स्मृतः । कलवृक्षः कलवल्ली तिलिङ्गी चा-
 पराजिता । भूतास्तस्मिन्नाहाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये ।
 वराहः पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः । जघने
 गिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ । तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं
 ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत्
 सिद्धेश्वरसंज्ञकम् । शिलारूढं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि
 भैरवः । तस्यासन्ने गयाख्यं क्षेत्रं वाराणसी तथा ।
 “योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं मूल्या व्यवस्थितम् ।
 तत्रैवास्तुतकुण्डान्तं सुधासंघप्रपूरितम् । समं प्रियार्थ-
 मिन्द्रेण स्थापितं सह निर्जरे । वामदेवाह्वयं शोपं
 श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् । कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने
 व्यवस्थितम् । केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयो ।
 दीर्घं चतुर्दशव्याम जायाच्छतामयं तु तत् । तस्यासन्ने
 शैलपुत्री गुप्तकामाह्वया तु सा । गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था

कामेशपादस्य सङ्गता । कामेश्वरशिवसङ्गता कामाख्या-
संज्ञिता सदा । पूर्वभागेय सङ्गता योनेस्तु परभागतः ।
कामकामाख्ययोर्मध्ये काशरात्रिव्यपस्थिता । पीठे
टीचेन्द्री नाम्ना श्रीमाभागे प्रचण्डिका । कामाख्या-
प्रचरमान्ते कुम्भाख्यो नाम योगिनी । पीठे कोटीन्द्री
नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता । यन्त्राबोराङ्गय श्रीं
तत् कामायास्तु दक्षिणे । पीठे भैरवनामा तु गीयते
परमर्षिभिः । चास्रगुडाभैरवी नाम्ना भैरवासङ्ग-
स्थिता । नायिका कामदा भक्ते, चण्डमुखविनायिनी ।
कामाभैरवयोर्मध्ये सत्य देशे सुरापना । किताय सर्व-
जगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता । सद्विजाताङ्गय श्रीं
पीठे त्वाभ्यातवेन्दरम् । भैरवाख्ये गङ्गरे तु स्थित देव-
विसेवितम् । विद्धि तत्तैव दुर्गास्वां नायिकां योगरूपि-
णीम् । सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्याता देवेषु नित्यम् ।
आजीवेपत्नः सुख्यायो वल्लभतः तु संस्थितः । आभ्या-
तकः कल्पवृक्षः कल्पवृक्षीसमन्वितः । पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या
स्वयं नक्ता सञ्चरति । आभ्यातकस्य निकटे मम प्रीति-
विटङ्गमे । पुष्कराख्यस्तु तत् क्षेत्रे पीठे त्वाभ्यातका-
ङ्गयम् । ऐशान्यां तत्पुष्पाख्यं मम श्रीं व्यवस्थितम् ।
भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातश्च भैरवः । गङ्गारं भुव-
नेशस्य भयनानन्दसङ्गम् । तस्यासङ्गे तु सुरभिः
शिवारूपेण संस्थिता । कामधेत्वरिति ख्याता पीठे
कामप्रदायिनी । योऽसौ सरभमूर्तिस्तु मध्यखण्डप्रच-
ण्डकः । चण्डभैरवनामाऽभूत् कोटिलिङ्गाङ्गयस्तु स ।
मूर्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु समसास्थितः । अहं पञ्चा-
दतिप्रीत्या भैरवाख्यां स्थितोऽधरे । अङ्गागौरी तु सा
देशे योगिनी सिद्धरूपिणी । सा जलपर्वते आस्ते
पिलारूपेण चोद्धतः । अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा
त्वपरार्जिता । क मधेनोरदूरस्था पूर्वभागे मधेश्वरी ।
श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी ।
आग्नेया विद्धि ता सस्या सर्वकामप्रदा शुभासु ।
योगिनी चण्डवण्टाख्या पीठेऽभूत् विख्यशशिनी ।
योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूत् नवशशिनी । कात्या-
यनीपीठनाम्ना पाटदुर्गेति गद्यते । नैर्ऋत्या जीवशैरुख्य
मान्ते सा संस्थिता शिवा । योऽसौ मन्दी मम तत् स
तु पापाण्यरूपधृक् । संस्थितः पश्चिमद्वारि हनुमान्
पीठनामतः ।

क्षेत्रपरत्वमप्युक्तं देवीगीतायाम् यथा “श्रीमत् त्रिपुरभै-

रव्या कामाख्या योनिमण्डलम् । भूमण्डले क्षेत्रज्ञं महा-
मायाधिवासितम् । मातःपरतरं स्थानं कविदक्षि भग-
तये । प्रतिमाय भवेद्देवी यत्नं चासाङ्गसङ्गता । तत्तत्त्वाः
देवताः सर्वाः पर्वतात्मकतां गताः । पर्वतेषु वसन्त्येव
महत्तो देवता अपि । तत्तत्त्वा प्रपिनी सर्वां देवीरूपा
कृता बुधैः । मातःपरतरं स्थानं कामाख्यायोनि-
मण्डलात्” ।

कामाग्निसन्दीपन न० भैरवरात्रावलीदर्शिते मोदकभेदे

“कर्पूरशोभनमध्वजश्च द्विचारित्रिंशद्वर्णानि पञ्च ।
श्रीश्रीमानीन्द्रकोटिहारिताश्रीपद्माख्यपरं द्विचर्चम् ।
कीरं चतुर्जातवक्त्रजातिकञ्च कर्णत्रयमेवमन्त्रम् । श-
ङ्खद्वारं कटुकमैत्रञ्च तथा चतुर्धर्मितं निबोध । धत्वा-
चयटीनयुक्तं कण्ठे, कर्णाः प्रपञ्चं पञ्च वरी विदारी ।
कीरेभकाशेमवकाङ्कगुप्ताभीर्जं तथा गोकुलशीलशुक्लम् ।
सवीजपद्मेन्द्रज समानं समा धिता मौद्गलतश्च तुल्यम् ।
कर्पूरमिन्दोरज मोदकं तत् कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्” ।
तद्गुणाय कामस्याग्नेव दीपकतादवस्योक्ता इदम्भाः ।

कामाङ्गु श्रु ३० कामे कामोद्दीपने अङ्गुययव । १ मले त्रिका-
तस्यावातेन कामोद्दीपनात् तस्य तथात्वम् । कामस्य च
तियिभेदे स्थानयिषेवे मखावातेन यथोद्दीपनं भवति तथा
अरदोपिकायास्तु ३ तच्च वाक्यं कामयन्दे दर्शितम् ।
२ उ सोडिङ्गे जटाधरः । कामस्याङ्गुययव । ३ काम-
प्रतिरोधके च । [हस्ते जटाधरः ।

कामाङ्गु ४० काम कामोद्दीपनम् अङ्गं शकुन्तलम् । आभ-
कामात्मज ४० इतः । अनिरुद्धे ।

कामात्मन् ४० कामप्रधानं रागप्रधानं आत्मा मनोवत् ।
रागप्रधानाचक्षते । “कामात्मता न प्रयस्ता न चैवेकात्म-
कामता” मनु । काम तदावत्त आत्मा स्वल्पं वक्षी
२ कामायत्तस्वरूपे कामप्रसङ्गे शकाममये च । “कामा-
त्मानं तदात्मानं न शयाक नियच्छितुम्” भा० आ०
१८४ श्लो० । कामात्मानं काममयमात्मानमनःकरञ्चम्
नियच्छितुमित्यर्थः नियन्तुमित्यर्थः ।

कामाधिष्ठान न० इतः । इन्द्रियमनोबुद्धिम् “इन्द्रियाणि
मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते” गीतावामिन्द्रियादीनां
स्थानं कामस्याधिष्ठानत्वोक्तेः क्षेत्रां तथात्वम् ।

कामानश्रुत न० काममनश्च । यथेष्टमनश्चरिते तपो-
भेदे । रागद्वेषादिरहितैरिन्द्रियैः विषयसेवनेऽपि अचेष्टा
नशनं भवत्येवेति बोध्यम् ।

कामान्ध उ० स्त्री कामेन कामोद्दीपनेन अन्वयति अन्ध-ण्यच् । शोकिले राजनि० । तदुध्वनिना हि कामसोद्दी-
पनात्तस्य तथात्वम् । स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । कामेनान्धः
इत० । २ अरान्धे अरवेगेन कर्तव्यताज्ञानशून्ये त्रि० ।
कामान्धा स्त्री काम यथेष्टमन्वयति अन्ध-ण्यच् । कसूर्यां
राजनि० । तस्याः कृष्णरूपत्वेन यथेष्टान्धकारमुल्लेखत्वात्
तथात्वम् ।

कामायुधं पु० कामसायुधमिव सुकुले आकारोऽस्त्यस्य अच् ।
आखण्ड्ये राजनि० । इत० । कामसास्ते न० ।

कामायुस् पु० कामं यथेष्टमायुष्यस्य । गरुडे त्रिका० ।
कामारण्यं न० कामं योभनमरण्यम् । मनोहरवने गड्ढरं
कामारिं पु० इत० । १ महादेवे । २ मातृकोपधातुभेदे च हेमच०
कामार्त्तं त्रि० कामेन श्रुतः इत० । दृढिः । कामेन पीडिते
“कामार्त्तं हि प्रकृतिचपलाचेतनाचेतनेषु” मेघ०

कामालिका स्त्री काममलति भूषयति अल-भूषणे खुल्
टापि अत इत्त्वम् । सुरायां हारा० ।

कामालु पु० काम यथेष्टमलति सुव्यवकाशेन अल-पर्याप्तौ
उण् । रक्तकाञ्चने शब्द० । तस्य सुव्यवस्य सर्वव्यवस्था-
पनात् तथात्वम् ।

कामावतार पु० इत० । रौक्मिण्येवे वासुदेवात्मजे ।

कामवसायिता स्त्री कामेन इच्छया अवसाययति पदार्थान्
स्त्रिभेदे अव+घी-णिच्-णिनि तस्य भावः तत् । सत्यसङ्क-
ल्पत्वे योगिनामैश्वर्यभेदे शब्दवि० यथेच्छं पदार्थानां स्त्रिभेदे
समावेशनात् योगिनस्तथात्वम् । अन्येषां निश्चेतव्यानु-
सारेण पदार्थनिश्चयाच्च तथात्वम् ।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्नेह्याऽवस्यति पदार्थान्
अव+घी-णिनि तस्य भावः तत् । सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगि-
नामैश्वर्यभेदे । “अणिमा अणिमा प्राप्तिः प्राकास्यश्च
तर्पयिता । व्यापित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” ।
“यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति अन्येषां
निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते” इति शं० कौ० ।

कामासनं न० कामस्यति लिपत्यनेन अस-करणे स्युट्
इत० । रुद्रयामसोक्ते आसनभेदे । तद्वत्तत्वं यथा “अथ
कामासनं वक्ष्ये काममर्दनहेतुना । गरुडासनमाज्ञाय
कनिष्ठाय स्युः श्रेष्ठं वि” । गरुडासनञ्च गरुडासनशब्दे वक्ष्यते
कामि त्रि० काम-णिच्-इच् । कामके । कामपत्यां रत्या
स्त्री भेदि० ।

कामिक उ० स्त्री कामोऽस्त्यस्य ठन् । १ कारण्यवपत्तिश्च शब्द०

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कामेन निर्धत्तम् ठञ् ।
२ कामेन निर्धत्ते काम्ये । “देवतास्तस्य तृष्यन्ति कामिकं
तस्य सिध्यति” भा० अतु० ६० २५ श्लो० । स्त्रिया ङीप् ।
“ततश्चिदं चकारयिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम्” भा० अतु०
१८ ६६ श्लो० । कामिकं काम्यमधिकृत्य कृतोपन्य अण् ।
३ काम्याधिकारेण कृते अन्ये हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि
भूरीणि सन्ति कामचेतुशब्दे दिङ्मात्र दृश्यम् ।

कामिन् त्रि० काम-णिच्-णिनि । १ कामनायुक्ते २ अति-
शयश्चरवेनयुक्ते च । “स बभूव ततः कामी तथा सार्द्ध-
मकामया” भा० अतु० ४१ ८४ श्लो० । स्त्रियां ङीप् ङी-
बन्तः २ स्त्रीसामान्ये । काम+भून्नि प्राशस्ये वा इनि ङीप् ।
३ अतिश्चरवेनयुक्ताया स्त्रिया ५ सुन्दर्या च स्त्री अमरः ।
“केषा नैवा भवति कविता कामिनी कौतुकाय” प्रसन्नरा० ।
“मधूनि वज्राणि च कामिनीनामामोदकम्” व्यति-
हारमीयुः । माघः । ईभीरुस्त्रियां ७ वन्दाया (पर-
गाढा) भेदि० । ददारुहरिद्रायां सुन्दरवर्णवत्त्वात्
तस्या तथात्वम् । ८ सुरायाञ्च स्त्री राजनि० । तस्याः कामा-
धिकृत्यसम्पादकत्वात् तथात्वम् । प्रशङ्गा कामोऽस्त्यस्य इनि ।
१० सत्यसङ्कल्पे परमेश्वरे पु० । “कामी कालं कृतागम”
विष्णुस० । ११ चक्रवाके १२ पारावते च पु० स्त्री भेदि०
१३ चटके पु० स्त्री शब्द० एतेषां कामातिशयवत्त्वात् तथा-
त्वम् । १४ चन्द्रे पु० त्रिका० कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम् ।
१५ अश्वमेधधौ पु० सेवनेन कामपोग्ण्यात्तस्य तथात्वम् ।
१६ सारसपक्षिणि च पु० स्त्री राजनि० । कामकत्वात्तस्य
तथात्वम् । सर्वत्र स्त्रिया ङीप् १७ कामशक्तिभेदे स्त्री ।
कामिनीविरागात्तुरागविज्रतत्सर्वप्रकारादि दृ० स० दर्शितो
वया “शस्त्रेण वेणीधिनिगूहितेन विदूरथं (राजभेदम्) स्वा
महिषीं जघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवीं विरक्ता
किञ्च काशीराजम् । एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान्
प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकीर्त्तितैः किम् ? । रक्ता विरक्ता
शुभैरतोऽर्थात् परीक्षितव्याः प्रमटा प्रयत्नात् ।
स्नेहं मनोभवदतं कथयन्ति भावान्नाभीभुजस्तनविभूषण-
दर्शयन्ति । वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणां भ्रूवेपकस्यित-
कठाक्षनिरीक्षणानि । उज्ज्वलं जीवनसुल्लसितप्रहसित शया-
शयोत्कर्षं मातास्फोटनजृम्भणानि सुसभ्रव्याल-
सम्प्रार्थना । मातालिङ्गमनुष्वनान्यमिषुले सख्या
समाखोक्तं हृत्पातच पराधुले गुणकथा कर्णस्य
कक्षयनम् । इमा च विन्यादुत्तरकवेष्टा मिवाणि यन्ति

स्वधनं ददाति । विचोक्तं सङ्गृह्यति योतरोवा प्रमादि
दोषान् गुणकीर्तनेन । तन्मित्रपूजा तद्विरहितत्वं कृतकृतिः
प्रोपितदौर्भाग्यम् । स्त्रीनौतद्वान्मृगपूजनं च स्त्रोदोऽथ
सुस्वाप्रथमाभियोगः । विरक्तचेष्टा भ्रुकुटीसुखत्वं पराङ्मु-
खत्वं कृतकृतिरिति । अथ भ्रुकुटीरुपारितोपता च तद्विर-
क्तैव परमं च वाक्यम् । स्मृष्टाश्च शोकोय धनोति गानं
करोति गर्वं न रणदि दान्तम् । सुस्वाविरासे नदनं
प्रमादि प्रथासुचिर्भवति पूर्वप्राप्ता । भिक्षाशिक्षा ब्रह्म-
जिता दायी धात्री कुमारिका रजिका । साक्षात्कारी
दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूयः । कुलजनविवाहके-
दूत्यो यस्यादत्त प्रयत्नेन । ताभ्यः स्त्रियोऽभिरक्षा
वश्यशोमानहृद्यम् । रात्रौविहारजागरोगव्यपदेश-
परगृहेक्षणिका । व्यसनोत्पत्त्या सङ्केतहेतव्येषु रक्षा-
य । आदौ नेच्छति भोजनंति अरक्यं प्रोडावि-
मिश्राजसा मध्ये स्त्रीपरिचर्यताभ्युपरमे ब्रह्माभिन-
चानना । भावैकैकविधं करोत्यभिनय मूयच वा वादरा
मुह्यता उम्भति च यातुचरति ग्जानेनैवेष्टितै । स्त्रीषां
गुणा यौवनरूपवेषदाक्षिण्यविज्ञानविद्यापूर्वा । स्त्री-
रत्नसञ्ज्ञा च गुणान्वितासु स्त्रीव्याधयो ऽन्यासतरस्य
सुखः । न भ्याम्यप्येर्मलदिग्गजाया निन्द्याङ्गसम्बन्धिकायां
च कुर्यात् । न चान्यकार्यकार्यं रक्षःस्या सगो हि
मूल हरदग्धमूर्त्तिः । आस प्रकम्पेण समं त्यजन्ती वाङ्-
पधानस्तनदानदत्ता । सुगन्धकेया प्रथमोपरागा सुप्ते
जुष्टप्रा प्रथमं विबुद्धा । दुष्टस्वभावा परिवर्जनीवा
विसर्दकाक्षेपु च न क्षमा वाः । यासामसृग्वा सितनील-
धीतमाताम्बुषं च न ताः प्रशस्ताः । या स्वप्रणीता बहु-
रक्तपित्ता मवाङ्गिनी वातकफातिरिक्ता । सङ्गायना स्त्रेद-
दुताङ्गदुष्टा या सुखकेशी पङ्क्तिताम्बिता च । मामाभि
यस्याय बलनि नाय्यां महोदरा खिक्खिमिनी च या
स्यात् । स्त्रीलक्षणे याः कथिताश्च पापास्तार्भिर्न कुर्यां
त्सह कामधर्मम् । शशयोचितसङ्काशं लाक्षारससन्नि-
काशमपवा यत् । प्रज्ञासित विरक्त्यति यज्ञासृक तङ्गवेष्कु-
लम् । यच्छब्देदमावर्जित त्रुष्टात्सङ्घिते रक्तम् ।
तत् पुरुषसम्बन्धयोगाद्विचार गर्भता याति । न दिनत्रय
निषेवेत् स्नान मात्स्यालुत्वेन च स्त्री । स्नायाञ्चतर्थ-
दिवसे शास्त्रोक्तेनोपदेशेन । पुष्पस्नानौषधयो या
कथितास्तभिरम्बु मिश्राभि । स्नायात्तथात्नमन्त्र स एव
अस्त्रनिर्दिष्टः । युग्मासु किल सत्पुत्रा मिश्रासु नायौ

भवन्ति विवसासु । दीर्घायुश्च सुखपां सुखिनश्च विवद-
(प्रवद) युग्मासु । दक्षिणपार्श्वे पुरुषो, वामे नारी,
अनामवधंस्त्री । बहुदरमध्योपगत ननु सखं तन्निबो-
ध्यम् । केन्द्रमिषोरेषु शुभस्थितेषु सगने यथाहो च शुभैः
रमेते । पार्श्वस्थिभारिणितेषु यायात् पुङ्गवोनेषु च
अभ्युपगमम् । न नखदग्धनविद्यतानि कुर्वाद् कृतधमने
पुरुषः स्त्रियाः कथञ्चित् । अतएव दय बट् च
त्रासराणि प्रथमनिशानितयं न तत्र नम्यम् ।

“आयुःलयभवादिहासाङ्गि सेवेत कामिनीम् । अथो
अदि सेवेत तदा योश्चवसन्तो” इति सामान्यत उक्ता
वाक्ताश्वस्यापक्षकामिनीनां सेवने फलम्, कामिनीसेवन
प्रकारश्च भावप्रः दर्शितो यथा

“वाञ्छेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि मोहय । ततस्तु
तद्वर्षे प्रेया ह्यालिमहत्तरावधि । तदूर्ध्वमधिक्यदा
स्यात् पञ्चाब्दहत्तरावधि । इहा तत्परतो प्रेया सुरतोऽ-
वर्जिता । अधिरूढा प्रौढा । निदाभयतदोर्वाहा हिता
त्रिविधो (भोगाहो) सता । तद्वर्षे शीतवर्षे प्रौढा वर्षा-
तन्त्रयोः । निम्नान्नाहा सेव्यमाना निम्न वक्ष्यते वक्षम् ।
तद्वर्षे सुखयेच्छति मोहोद्भाववते कराम् । वयो
कर्षणवर्षाणां वाक्ता स्त्री शीतभोजनम् । वृत्तसुखो-
दले स्नान वद्यः प्राणकराणि वट् । पूति मांसं स्त्रियो
इहा । वाक्ताकर्षणवर्षाणि । प्रभाते सैवुन निद्रा वद्यः
प्राणकराणि वट् । प्राणयन्दोऽल वक्ष्याचक । वाक्ता-
कर्षणः । इहोऽपि तर्क्यो गत्वा तद्वर्षतमवात्रुवाद् ।
वयोऽधिकं स्त्रियङ्गत्वा तद्वर्ष स्थविरायते । आयु-
श्चानो - मन्दजरा वपुर्वर्षवत्ताम्बिता । स्थिरोपचित
मासाय भवन्ति स्त्रीषु ससता । सेवेत कामतः कामं वक्ष-
हाजीकतो हिमे । प्रकासन्तु निषेवेत सैद्युन धिधि-
रागमे । त्रुष्टाहसनगरदो पक्षात्, इतिनिदोषयो ।
सुश्रुतस्तु “विभिस्त्रिभिरङ्गैर्भिर्हि समेवात्ममदां नर ।
सर्वेष्वृतुषु घर्मेषु पक्षात्पक्षाद्भुजेदुबुध” । समेवात्, सङ्ग-
च्छेत घर्मेषु योश्चेषु । “यते रात्रौ दिवा योश्च वसन्ते
दिवानिधि । वर्षासु वारिदध्वाने गरस्तु, गरस कर ।
उभेयात् पुरुषो नारी सन्ध्ययोर्नैव पर्वसु । नोषर्गं
चाङ्गरात्रौ च तथा मध्यदिनेऽपि च । विहारमार्थ्यया
कुर्याद्देवेऽतिथयसङ्गते । रम्ये अव्याङ्गनागने सुगन्धे
सुगन्धारते । देये सुरजनसङ्घे विहतेऽतिलपाकरे ।
भूयमाणे, व्यथाहेतवचने न रमेत ना । स्नातवन्तमभि-

भाङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः । भुक्तदृष्टः सुवसनः
सुवेशः समलङ्कृतः । ताम्बूलवदनः । पल्यामलुरक्तो-
ऽधिकसरः । सुलोधी पुरुषो भारोद्येयाच्छयने
शुभे । अत्यन्तशितोऽष्टतिः क्षुद्धान् सव्यथाङ्गः - पिपा-
सितः । बालो हृदोऽन्यवेगास्तुल्यजेद्वीर्यो च सैयुनम् ।
रोगी - सैयुनसंघर्षनीयरोगयुक्तः । भार्या रूपयुगो-
मेतां तल्लयोलं कुलोद्भवाम् । अभिक्तामोऽभिकामान्तु
हृदो हृदामलङ्कृताम् । सेवेत प्रमदा युक्त्या वाजी-
करणहृदितः । रजस्वलाभकामाश्च सखिनामप्रिया-
न्तथा । वर्णद्वयं वयोद्वयं तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
हीनाङ्गी गर्भिणी द्वेष्टा योनिरोगसमन्विताम् । सगो-
लाङ्गुरपत्नीश्च तथा प्रव्रजितामपि । नाभिश्छेत्
शुभाचारीं भूरिबैगुण्ययुक्ताम् । रजस्वलाङ्गतपतो नर-
स्यासंयतात्मनः । दृष्ट्यायुक्तेजसां हानिरधर्मस्य ततो
भवेत् । चिह्निनीं शुक्रपत्नीश्च सगोलाभय पर्वतम् ।
शृङ्गाश्च सन्ध्यवोद्यपि नृच्छतो जीवमलयः । चिह्निनीं
प्रव्रजिताम् । गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्व्याधितायां
मलमयः । हीनाङ्गीं सखिनां द्वेष्टा कामाश्वन्यामसं
हृते । देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं स्नानं मनो भवेत् ।
गर्भिणीं गर्भसंघर्षात् द्वितीये मासि, गर्भस्थिते-
रनिशये यथोक्तमललादिबाभाभावे वा तृतीये मासि
सुसवने कृते नाभिश्छेत् । यतः पुंसवनानन्तरमाह
व्यासः “ततश्च जेद्वीर्यं देवस्नातोदकं तथा । भर्तु-
यथा मृतापत्यां तथैवाभिषमोजनम्” । अन्यच्च “आभिष-
क्षायनं यत्नात्मदा परिवर्जयेत् । देवारात्मदी-
जानं प्रयोगं पुरुषस्य चेद्भि” । क्षुधितं क्षुब्धचित्तस्य
मध्याह्ने नृपितोऽवधः । स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायो-
कोपश्च विन्दति । व्याधितस्य हजा ह्रीं मूर्च्छां मृत्युश्च
जायते । प्रत्युपे चार्जरात्वे च यातपित्ते प्रकुप्यते ।
तिर्यग्योनावयोनौ वा दुष्टयोनौ तथैव च । उपद-
वसता वायोः कोपः शुक्रसुशुचयः । उच्चारिते भूविते
च रेतस्य विधारणे । उत्ताने च भवेत् शीघ्रं शुक्रा-
शृङ्गास्तु सम्भवः । सर्वमेतत्पुनस्तस्माद्यतो लोके
हवाऽहितम् । शुक्लनूपस्थितस्त्रोहाश्च सन्ध्याय कदाचन ।
ज्ञानं सशर्करा लीर भस्मैकवसंयुतम् । वातोभामरस-
काञ्चो सुरतान्ते हिता अमी । शूलकासञ्चरश्चास
कामिपाश्वर्यामयतयाः । अतिव्यापायाज्जायन्ते रोगावाचे-
महादयम्” ।

कामिनीः ३० कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य ईश्वर-
साधनत्वात् । शोभाङ्गनदृष्टे शब्दच० । तस्य कामिनी-
प्रियाङ्गनहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कामीन पु० काममनुगच्छति च । १ रामपूगे त्रिका० । कामा-
नुमते त्रि० । कामीक इति त्रिका० पाठान्तरं प्रथो० । रामपूगे ।
कामुक त्रि० कमः उक्तम् । १ अथोक्तदृष्टे २ माधवीलतायाम्
भेदि० । ३ चटके पु० स्त्री राजनि० । सैयुनेच्छावति त्रि०
अम० । स्त्रियां ङीप् । इच्छामात्रयुते त्रि० अम० तत्र
। स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेदः “बोधयित्वा शुभै-
र्वाक्यैः कामिनीमिव काचकः” रामा० ।

कामुककान्तर स्त्री ईत० । माधवीलतायाम् राजनि० ।
कामुकायन पु० स्त्री कामुकस्यापत्वं गङ्गादि० कम् । काच-
कापले स्त्रियां ङीप् ।

कामेश्वर पु० कामानामीश्वरः । १ परमेश्वरे २ भेदोभेदे
स्त्री “कामेश्वरी च ब्रह्मार्णो पूर्वसिंहासने स्थिता” तन्त्रसा०
। कामाख्यापञ्चमूर्त्यन्तर्गते ३ मूर्तिभेदे च स्त्री “देव्या-
चापि नरेश्वर ! पञ्च रूपानि भैरव ! शृणु नेताम् ।
गुह्यानि देवैरपि बदैव हि । कामाख्या ! त्रिपुरा २ चैव
तथा कामेश्वरी ३ विद्या ४ । वारदा ५ । अथ महोत्थाहा
कामरूपगुह्यैर्युता” काविका पु० ६ । १० ।

कामोदक न० कामेन स्नेहता प्रेतोद्देशेन दीयमानम् उद-
कम् । कृतोद्देशेन स्नेहता दीयमाने उदके । स्नेहया
तद्दानञ्च प्रेतविशेषाच्चैव यथाह मनुः “नाहियर्षस्य कर्त्तव्या
मात्रवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्वन्मन्त्रिवाऽपि कृते
सति” अत्र बाणदेन इच्छता तद्दानम् । व्यक्तमाह लोगा-
नि “तन्मीमेवोदकं कार्यं तूष्णीं सञ्कारमेव च । सर्वपा-
कतपूजाः नामन्यत्वापीच्छया हयम्” चौलकसमन्तरकाले
नियमेनान्नप्रदकं कार्यम् अन्यत्वापि नामकरणादूर्ध्वम-
कतपूजेऽपि इच्छया प्रेताभ्युदयकामनया हयमन्युदक-
दानाख्यं तूष्णीं कार्यं न नियमेनेति विकल्पः” सिता०

कामोदा स्त्री कुत्सितो मोदो यस्याः । रागिणीभेदे हला० ।

काम्पित्य पु० १ देशभेदे शब्दरत्ना० । २ पुरभेदे च । “साकन्दी-
मथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यवात्सीत् दीन-
मना काम्पित्यश्च पुरोत्तमम्” । दक्षिणां चापि पाञ्चालान्
यावत् वर्मण्यतो नदीम् । श्लेषेन चैव द्रुपदं परिभूया-
ऽथ पालितः” भा० आ० १८० । “काम्पित्ये वृद्धदत्तस्य
त्वन्पुरनिवासिनी” भा० या० १२८ अ० । तत्र
आतादि “अन्ययोपधाहुः” पा० पुञ् । काम्पित्यक

तद्वादी । काम्यस्य देशः उत्पत्तिस्थानत्वे भाव्यस्य च ।
(गुह्यारोचना) इनाममन्त्रव्ये अस्मै चूर्णम् (कमला
गुह्य) कापिष्ठा काम्यस्य यतावम्भ्य एवोन्माधु ।

कापिष्ठाका स्त्री देशभेदे हारावधौ ।

काम्योल पु० एवो० काम्यस्य शब्दाद्यै 'देवी काम्योल
वाचिनीम्' यजु० २१।१८ । स्तार्थे कन् तर्थायै ।

काम्यल पु० कम्बलेन परिहृतो रथ अथ । कम्बलपरि-
हृते रथे अमरः ।

काम्यविक पु० स्त्री कम्बुः यक्षभूषणं शिल्पमस्य ठक् ।
"येषाञ्च विरोधः शान्तिकः" पा० निर्देशात् "इष्टक-
तान्तात् क" पा० इत्यस्यानित्यत्वेन न कादेशः किन्तु
ठक् । यक्षकारे (याचारी) अमर स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । [मन्वाद्यान् रत्नमाहा ।

काम्युक्ता स्त्री० कृत्स्नितमम्बु वक्ष कोः कादेशः कप् । अथ-
काम्योज लि० कम्बोजोऽभिलजो वक्ष सिन्धुभा० अथ । पिता
दिक्रमेण कम्बोजदेशादिति स्त्रियां ङीप् । कम्बोजदेशे
भव कच्छा० अथ । कम्बोजमन्त्रमनुष्ये लि० "यत् २ वस्तु
कम्बोजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रवक्ष्यति" भा० या० १५ अ० । २ सोम-
८ लक्षे १३ उजाग्रहमे च पु० नेदि० । कम्बोजानां जनपदानां
राजा अथ । ४ कम्बोजदेशकम्बे "यथायवनकाम्योजाकाका
क्षत्रियजातय । हवत्वं परितता ब्राह्मणानामदर्शनात्"
भा० अतु० २१ अ० । न केवलं तेषां गृहत्वं किन्तु सगरेण
वे शान्त्यत्वं धर्महीनत्वं च कृतं तत्र हरिव १४ अ० वर्णितं
यथा । "तत यकान् सयवनान् काम्योजान् पारदाक्षया ।
पञ्चवांसाथ नि शेषान् कर्तुं व्यवसितः किल । ते बध्यमाना
दीरेण सगरेण महात्मना । बधिरं शरणं गत्वा प्राण-
प्रेक्ष्यर्ननीषिणम् । वसिष्ठस्तत्र तान् दृष्ट्वा सभयेन महा-
द्युति । सगरं वारथावास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा ।
सगरस्तु प्रतिज्ञाय गुरोर्वाक्यं निश्चय च । धमे जघान
तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह । अर्हं यकानां गिरयो
सुखदयित्वा व्यसर्जयत् । यवनानां गिरः सर्वं काम्यो-
जानां तथैव च । पारदा सुक्रुशेवाथ पञ्चवाः शत्रुघा-
रिण । नि स्वाध्यायवष्टकारा जगत्सैनं महात्मना ।
शका दवनकाम्योजा पारदा पञ्चवाक्षया । कोटिसपां
समहिषा दाव्यांशोकां सकेरला । सर्वे ते क्षत्रिया
स्तात । धर्मक्षेपां निराकृत । वसिष्ठश्च महात्मनः सगरेण
महात्मना । तेन तेषां प्राकृत्यत्यलेऽपि पश्चात् सगरेण
अधर्मनिराकरणेन निःस्वाध्यायतादिकरणेन च ज्ञेयत्वं

कृतम् । कम्बोजेषु भवा अमनुष्यतत्त्वात् कच्छा०
अथ ङीप् । ५ भाष्यपर्याम् (भाषाणी) अम० । ईश्वरे-
कादरे (पापङ्गीकरण) नेदि० । ७ गुह्यावा, (कुं व)
दवाकुच्याम् (हाकुच) च स्त्री राजनि० ।

काम्योजक न० कम्बोजे भवो मनुष्यसत्त्वोवा "मनुष्यतत्-
त्त्वयोर्वृक्ष" पा० युज् । कम्बोजदेशभवे-१ मनुष्ये २ तस्य
हास्यादौ च ।

काम्य लि० कम्-णिङ् कर्मणि यत् । १ कामनाविषये
"काम्योहि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः" मनु० ।
"काम्यानां स्वफलार्थश्च दोषघातार्थमेव च । अत-
काम्य नैमित्तिक प्रार्थयत्तमिति स्थिति" प्रा० त०
जावाव । काम्यत्वञ्च तत्तत्फलकामनावदधिकारि-
कर्तव्यत्वम् । काम्यकर्मणामपि फलामिसन्धानाभावेनातु-
ष्ठाने मोक्षदत्वम् तदेतत् मल० त० निर्वीतम् ।
मनु० "इह चास्तु वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तसुपदिश्यते । प्रवृत्तं कर्म
सत्त्वेन देवानामेति शार्दिताम् । निवृत्तं शिवमानस्तु
भूतान्यस्वेति पञ्च नै" । "कामनापूर्वकं कर्म शरीर
प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितम्
पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं सकारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृ-
त्तसुच्यते । शार्दितां समानगतिताम् कर्मेनैवर्तितत्वात् ।
पञ्च भूतान्यस्वेति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः"
विष्णुपुराणम् । "विशिष्टफलदा काम्या निष्कामाणां
विशक्तिदा" । मनुष्यहोतापि "युक्तं कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिं
प्राप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तं कामकारेण फले सन्नोनि-
बध्यते" । युक्तरूपराव कर्मणि, न फलाय इत्येव
समाहित, फलं त्यक्त्वा कर्मणि कुर्वन्निति शेष
शान्ति मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्य-
युद्धिज्ञानप्राप्तिर्वैकर्म्यसत्प्राप्त्याप्त्याप्तमेवेति वाक्य
शेष । अयुक्तसङ्घर्षश्च कामकारेण कामप्रेरिततया
कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः सन्न फलाय
इदं कर्म करोमीत्येव फले सन्नोनियतं ननु प्राप्नोति
तथाचार्जुनं प्रति भगवद्वाक्यम् । "नवि सर्वाणि
कर्मणि सत्प्राप्त्याप्त्याप्तमेवेति । निराशीर्निर्ममोभूत्वा
युध्यस्व विगतज्वरः" । सत्प्राप्त्य निष्पन्नं समर्थं इति
यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहंकारा ईश्व-
राय श्रद्धावत् करोमीत्यनया बुद्ध्या । निराशीर्निष्कामः
सङ्कल्पः । अतएव निष्कामोपमत्तारहितः विमत

स्वरं विगतसन्नाप । व्यक्तमाह स एव “यत् करोषि यदन्नासि यज्जहोषि ददासि यत् । यत् तपस्वसि कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मदर्पणम्” । विष्णुपुराणे । “कर्मा गत्यसङ्कल्पिततत्फलानि सत्तमस्य विष्णो परमात्मरूपे । अवाप्य ता कर्मसहोभनान् तस्मिँक्ष्य ते त्वमला प्रायन्ति” । ता कर्मसहो भारवर्षरूपाः । भाग०एकादशस्कन्धे “वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्कोऽर्पितमोऽश्वरे । नैष्कर्म्या लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुति” । वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासि सत्तम फलञ्च स्यात् ननु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः ? अतश्चाह ि सङ्ग इति अन्तर्निवेशितवान्, ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि लते फलं भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति । कर्मणि कृत्यत्पादनार्था । अतएव तत्रैव “फलश्रुतिरिय नृणां न श्रेयो रोचन परम् । श्रेयोविषयया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्रापेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसोमत्यां आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यन्तो रुजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात् पुनश्चेष्टु तास्तमोपि शतबुध । एवं व्यवस्थितं केचिद्विज्ञाय कुबुधम् । फलश्रुतिं कुसुमिता न वेदज्ञा वदन्ति हि” । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयःपरमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविषयया अथान्तरकर्मफलैः कर्मसु कृत्यत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे कृत्यत्पादनम् । यथा ‘पिब निम्बं प्रदास्यामि श्वसु ते खण्डखण्डकान् । पिबैवक्तुं पिबति तिलमप्यतिनालकम्” । अत्र यथा तिलमिन्वादिपानस्य न श्वसु खण्डखण्डकादिलाभ एव प्रयोजनम् किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यथान्तरफलं प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते । ननु कर्मकारणं मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एव व्याख्यायते यथाश्रुतस्वैवाघटनादित्यत आह उत्पत्तेरिति हास्याम् । उत्पत्त्या स्वभावतएव कामेषु पञ्चादिषु प्राणिषु आधुरिन्द्रियबलभीर्यादिषु पुत्रदारादिषु परिपाकतोऽखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतो अतो मतान् मङ्गीभूतान् बुधोवेदोयद्बोधयति तदेव श्रेय इति निश्चितमित्यर्थं तानेवमभूतान् वृत्तिनाध्वनि पापे वर्तन्ति देवादिवोनौ भ्राम्यत । पुनस्तमोभूतवृत्तादिवोनौ विगतं पशुकाम इति आधुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनश्चेष्टु स्वयं बुधोवेदोयुञ्ज्यात् । तदासम्भवात्, स्यादिति भावः ।

कथं तर्हि कर्मभीमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवस्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अथान्तरफलरोचनतया रमण्योया परमफलश्रुतिं वदन्ति यतस्ते कुबुधयः तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति । अतएव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा “अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कलुषितैव दृश्यते” । सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथाच ‘ज्ञानसुखयुते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिः “तमेतं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति” तस्मात्मानम् । अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते । पण्डितेनापि मूर्खे काव्ये कर्मणि न प्रवर्तयितव्यः इत्याह भाग०षष्ठस्कन्धे “स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्ष्याम्य कर्म हि । न राति रोगिणेऽप्यथ वाष्कतेऽपि निषक्तम्” । राति ददाति । फलकामनानिन्द्यत्वमुक्तं तत्रैव “अकामः सात्विकोलोको यत्किञ्चिद्विनिवेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते । धर्मबाणिजिका-मूढाः फलकामा नराधमाः । अर्जुन्यन्ति जंगमायं ते कामानामुबन्धय । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमधमम् । पद्भ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् । मूर्खां प्रतीच्छते दक्षमकामेन द्विजोत्तमा” । इति भागवतपुरा० काव्यमपि दानं विष्णुप्रीतये सार्वकालिकम् यथा म०त० “पुरुषोत्तमस्य लक्ष्यं प्रदेय सार्वकालिकम् दीदत्” “सार्वकालिकं मलमाषादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम्” मल०त०रघु० । “सर्व्वं संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेषु सदा पार्थ । काव्यं कामान्वितेन च” प्रा०त०भगवद्गी० । काव्यञ्च “यत्किञ्चित् कुरुते कर्म यच्च दानजपादिकम् । क्रियते कायिकं यच्च तत्काव्यमिति कीर्तितम्” इत्युक्तलक्षणम् । काव्याच्च सर्वाङ्गोपेतात् फलनिष्पत्तिः इति कात्या० श्रौ० प्रतिपादितम् तच्च कात्यायनयन्दे १८६५ ८० प्रदर्शितम् । श्रमिरूपे सुन्दरे च “वासौ न काव्यो न च वेद इत्युक्तं” रघु । कामाय हितं यत् । श्कासोद्दोषके त्रि० । काव्यक न० १५मधेदे । तस्य स्थानादि मा०व०५५० दर्शितं यथा “सरस्वतीहृदयतौ यद्युता च निषेव्य ते । ययुर्नेमैव वनं सततं पशुकां दियम्” इत्युक्तमे “तत सरस्वती कुत्रे समेषु मरुधन्वसु । काव्यकं नाम दृश्यार्थं रुजिजन-

प्रियम्" । २ शरीरभेदे च । "शैवाभाविस्वमत्तां द्याप्यभितः
कायक सर" भा० प्र० ५१ पृ० ।

कायकर्मन् न० कर्मधा० । स्वर्गादीष्टकामनादधिकारि
कर्त्तव्ये ज्योतिष्टोमादौ "तथैव कायं यत्कर्त्तव्यं यत्सरात्
प्रथमाहते" जघुषीधा० ।

कायदान न० कर्मधा० । स्वर्गादिफलकामनाय कर्त्तव्ये दाने
"अपत्यविजयैश्च स्वर्गार्थं यत्प्रदीयते । दानं तत्कायमा-
ख्यातमपिभिर्धर्मैश्चलकैः" गरुडपु० । तस्य बन्धहेतवे
नामरे प्रावरणसञ्ज्ञा कृता ।

कायफल न० कायस्य फलम् । कायकर्मणः अभिसन्धी
बमाने फले । "पितृघ्नस्यो दिवि ये च भूतः स्व
ब्राम्हणः कायफलमभिसन्धी । प्रदानयन्ताः सकलेषु-
तानां विवर्जिता येऽनभिसङ्गतेषु" प्रा० त० रचिसप्त० ।
कायानामपि फलमभिसन्धानामाने सतिफलकत्वसक्तं
कायशब्दे । कलिभदेवानां पितृणां तयात्वोक्ता स्वतः-
विज्ञानामाजानदेवानां भिष्मादीनां तयात्वस्यौचित्यमेव ।
काय्या स्त्री कन-विष् भावे वा० कण्ठ स्त्रीत्वम् । काम-
नायाम् "अष्टैतान्यमृतधानि आपोमूत्रं फलं पयः ।
हविर्वाङ्मयकायश्च शरीरं च नमोऽयम्" प्रा० त० बौधा० ।
"प्रोक्षितं भक्ष्येन्नाशं ब्राह्मणानाञ्च कायवा" मतु० ।
"पुंसः कथं स्याद्विह इत्यकायः" इत्यादौ तु "कायश्च"
पा० सुवन्तात् कर्मणश्च इत्यावा कायश्च ततोभावे च ।
स्वशब्देऽप्यत्र इत्यर्थः । [लि० ।

काय न० कुगतिष० कोः कादेशः । ईदृशे १ रसे २ तद्वति
काय लि० कः प्रजापतिः, कं सुखं वा तत् देवताद्यर्थे
वखेदं वा अणु "वखेत्" वा० इदन्तादेशे छट्टिः ।
प्रजापतिदेवताके हविरादौ "कञ्च काय एककपाद्यः शरी-
कायोभवति कं नै प्रजापतिः प्रजापत्यः, कायेनैकादयकपाद्ये
न शरीराद्येन कुरुते तस्मात्काय एककपाद्यः शरीराद्यो-
भवति" मत० आ० २, ५, २, १२ । श्रिवा ङीप् कायी वया ।
"कायं कलिठिकागुले तीर्थसक्तं करस्य तु" यजुर्वेदे
२ कलिठिकागुलिगुलस्थानरूपे प्रजापतितीर्थे न० । "ब्राह्मेण
विप्रस्यीर्धेन निवृत्तकामपुत्रयेत् । कावत्तद्विशिष्टाभ्यां वा
न पितृणां कदाचन । अङ्गुष्ठगुलस्य तत्र ब्राह्मणं तीर्थं प्र-
चक्षते । कायमङ्गुलिगुलेऽप्ये देवं पितृणां तयोरपि" मनुना
परिव्रतासाधनतया तत्संस्कारस्य तीर्थत्वसक्तम् । आश्र०
कलिठदेशन्यङ्गुलिगुलस्थानं करस्य च । प्रजापतिपितृ-
प्रभुदेवतीर्थावसुक्तमात् । तेन कलिठिकागुलिगुलस्य प्रजा-

पतितीर्थत्वात् कायत्वं सुव्यक्तमुक्तम् । एतेन शब्दकल
द्रुमे भेदिनिस्त्वकदैवतशब्दस्य ब्राह्मतीर्थपरताव्याख्यान
निर्भूतं ब्राह्मप्राजाप्रभुतीर्थयोः उक्तस्य तिस्रु भेदेन
निर्देशात् । कायशब्दस्य विध्यर्थोपयोगित्वात् श्रमव्यतीर्थे
न० भेदि० । प्रजापतिदेवताके विषाहभेदे पु० । "इत्यु-
क्ताऽऽ चरता बर्षा मिति वाचातुभाष्य च । कल्याणदान-
मध्यम्यं प्राजापत्ये विधिः कृतः" इति प्राजापत्यं परि-
भाष्य प्राजापत्यकावयोः पर्यायत्वाशयेन मनुना तारव-
न्तीत्यनुवृत्तौ "आपोऽजः सुतस्त्री स्त्रीन् नट् नट् कावो-
टज सुतः" इत्युक्तम् । "कावोऽज इत्यत्र वङ् भावे क ऊठ
विषाहः कावाटूटात् विषाहोक्तावते इत्यर्थः । चीयतेऽदः
चि-कर्मणि वङ् चोः कालम् । ५ मूलधने ड० । मूलधनस्य
वङ्गा उपचीयमानत्वात् तयात्वम् "कावाविरोधिनी
यन्तु पञ्चवङ्गा तु काविका" नारदस्युति । करके वङ् ।
स्वभावे ईदृशस्वभावेन पदार्थानां चीयमानत्वात् तया-
त्वम् । चिधातोर्निचवपरत्वे कर्मणि वङ् । ७ छन्दो-
भेदि० वङ्ग्येन वङ्गस्य निचीयमानत्वात्तयात्वम् ।
भावे वङ् । ८ वङ्गे पु० भेदि० चीयते मविधात्वादिरेव ।
कर्मणि, चीयतेऽस्य प्रादिकमत्र आधारे वा वङ् । ९ देहे
तस्य विशेषस्वरूपं आश्र० मितान्तरवोर्देशितं वया
"कायस्वरूपं विह्वलज्ञाह" तस्य मोठा शरीराणि नट् तपो
धारयन्ति च । वङ्गानि तयास्याञ्च वङ् वङ्गावत-
त्वम्" याज्ञ० । तस्यात्मनोऽपि अराजानाङ्गन-
शरीराणि तानि प्रत्येकं नटप्रकाराणि रक्तादिगुहाद्य-
परिपाकहेतुभूतमङ्गिस्थानयोगित्वेन । तस्याङ्गवरवो
जाठराग्निना पच्यमानो रक्तात्म्यतिपद्यते रक्तञ्च स
कोशस्याग्निना पच्यमानः कावत्वम्, कावञ्च स्वकोश-
नटपरिपक्वं भेदस्त्वम्, भेदोऽपि स्वकोशवङ्गिना पक्व-
मस्थिताम्, अस्थिपि स्वकोशवङ्गिपरिपक्वं मज्जात्वम्,
मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमानशरीरमधातुतया परि-
च्यमते । अरमधातोस्तु परिच्यतिर्नास्तीति स एवात्मन
प्रचमः कोश इत्येव नटकोशान्विशोभितान्नटप्रकारत्वं
शरीराण्याम् । अङ्गररूपस्य तु मयमधातोर्निवतत्वात्
तेन प्रकारान्तरत्वम् । तानि च शरीराणि नट-
त्वबोधारयन्ति रक्तमासभेदोऽस्य मज्जाशुक्राख्याः नट-
धातव एव रक्षास्तन्मत्वनिव बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिता ।
स्वनिवाच्यादकत्वाच्च नट् त्वबोधारयन्ति । तदिदमात्र-
भेदे प्रविष्टम् । तत्राङ्गानि च वङ्गेव । करतुल्यं वरच-

शुगलसुतमाङ्गलात्मिति । अस्यान्तु वृष्टिस्थितं शत-
त्रयसुपरितनपटुलोका वक्ष्यमाणमवगम्यम् । किञ्च
“स्थाले सङ्घं चतुर्विंशतिर्देवा वै विंशतिर्नृणां । पाणिपाद-
शलाकाश्च तासां स्थानवत्तदयम्” या० । स्थालानि
दन्तमूलप्रदेशस्यान्यस्थीनि द्वाविंशत् तैः सङ्घं द्वाविंश-
शलाकाश्चतुर्विंशतिर्भवन्ति । नखाः कररुहा विंशतिर्हस्त-
पादस्थानि शलाकाकाराण्यस्थीनि सन्निवन्त्योपरि-
वर्तीन्यङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां शला-
कास्याञ्च स्थानवत्तदयं, द्वौ करणौ, द्वौ करो चेत्येवमस्या-
ञ्चतुर्विंशत् शतम् । किञ्च । “वक्ष्यद्ब्रह्मोना द्वे पाण्याङ्गु-
लिभे च चतुष्टयम् । चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तव देव-
त” या० । विंशतिरङ्गुल्यस्तासामेकैकस्य त्रीणि त्रीण्येव
सङ्गुलिवन्त्यन्यस्थीनि वृष्टिर्भवन्ति । पादयोः पञ्चमौ
भागौ पाण्यौ तवोरस्थिनी द्वे एकैकस्मिन् पादे शुल्फौ
द्वाविंशत्तदयं शुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि । बाह्वोररत्नि-
प्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि । जङ्घयोश्च तव देव चत्वार्य
नेत्येवञ्चतुर्विंशतिः । किञ्च “द्वे द्वे जातुकपोलोरुफल-
कांससङ्घवे । अक्षतालूषके ओषिफलके च विनिर्दि-
शेत्” या० । जङ्घोरुसन्निवर्तु । कपोलोगतम् । ऊरु-
सङ्घं तत्फलकम् । अंसोमज्जिरः । अक्षः कर्ण-
नेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभागः । तालूषकङ्गाकुदम् । ओषी
ककुद्भती तत्फलकम् । तेषामेकैकतास्थिनी द्वे द्वे
विनिर्दिष्टेदित्येव चतुर्विंशत्यस्थीनि भवन्ति । किञ्च “भगा-
स्थेऽकनथाष्टे चत्वारिंशश्च पञ्च च । योषा पञ्चदशा-
स्थिः स्थाञ्जस्रकैकनथा हतुः” या० । शुद्धास्थेऽष्टक, एष्टे
पञ्चमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । योषा कन्ध-
रा सा पञ्चदशास्थिः स्यात् भवेत् । वक्षोऽस्योः सन्नि-
वर्तु, प्रतिजम्बुकैकम् । हस्तचिबुकम् । तत्राभ्येक-
मस्थि इत्येवञ्चतुर्विंशतिः । किञ्च “तन्मूले द्वे ललाटाजि-
गण्डे भाषाधनास्थिः । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमङ्गु-
दैश्च द्विसप्ततिः” या० । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे । ललाट-
म्भाजम् । अक्षि चक्षुः । गण्डः कपोलाजयोर्मध्यप्रदेशः
तेषां समाङ्गरोललाटाजिगण्डम् । तत्र प्रत्येकमस्थि-
शुगलम् । भाषाधनसङ्काऽस्थिमती । पार्श्वकाः कलाध-
प्रदेशसंबन्धान्यस्थीनि । तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः
स्थालकैः अर्बुदेष्वस्थिविशेषैः सङ्घं पार्श्वका द्विसप्ततिः ।
पूर्वोक्तैश्च नवभिः सार्द्धमेकाशीतिर्भवन्ति । किञ्च “द्वौ
शङ्खौ कपाटानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदश-

स्थिः स्यात् पुरुषस्यास्थिसप्तदश” या० । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदे-
शावस्थिविशेषौ शङ्खौ । शिरसः सम्बन्धीनि चत्वारि क-
पाटानि । उरोश्च तत्सप्तदशास्थिक इत्येवं तयोर्विंश-
तिः । पूर्वोक्तैश्च सङ्घं पटुधिकं शतत्रयमित्येव पुरुषस्या-
स्थिसप्तदश कथितम् । सपिपयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याह ।
“गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषया स्मृता । नासिकालो-
चने जिह्वात्वक्श्रोत्रश्चेन्द्रियाणि च” या० । एते गन्धादयो
विषया पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य पिप् बन्धन
इत्यस्य पातोव्युत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन
व्यगस्यते । स्रज्जगोचरसंविज्ञाधनतयाऽनुमेयानि प्राणा-
दीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितु-
माह । “हस्तौ पायुरुपस्थश्च जिह्वा पादौ च पञ्च वै ।
कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम्” या० । हस्तौ
प्रसिद्धौ । पायुर्गुदम् । उपस्थ रतिसम्भावाद्युपसंघनम् ।
जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्च-
कर्मेन्द्रियाणि । आदाननिर्हारानन्दाह्वागविहारदि-
कर्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं शुगलज्ञाना-
तत्पपत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसङ्कारितयोभयात्मकम् ।
प्राणायतनानि दर्शयितुमाह “नाभिरोजो गुदं शूकं
शोणितं शङ्खौ तथा । मूर्द्धासकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि
तु” या० । नाभिप्रवृत्तीनि दश प्राणस्य स्थानानि ।
समाननाम्नः पथस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थान-
विशेषवाच्योयुक्तिप्राचुर्याभिप्रायेण । प्राणायतनानि प्रप-
ञ्चयितुमाह । “वपावसावहननं नाभिः क्लोम यक्षत् सिंहा ।
कुट्टान्नं बुककौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च । आमाशयोऽथ
हृदयं स्थूलान्नं गुद एव च । उदरश्च गुदौ कोष्ठी विस्त्रा-
रोऽवसृटाकृतः” या० । वपा प्रसिद्धा । वसा मांससङ्घेह ।
नाभिः प्रसिद्धा । अथहननं उपपुष । क्लोमा व्यायु-
र्वेदप्रसिद्धः । तौ च मासपिण्डाकारौ सव्यकुक्षिगतौ ।
यक्षत्कालिका । क्लोम मासपिण्डस्तौ च दक्षिणकुक्षिगतौ ।
कुट्टान्नं हृत्स्थानम् । बुककौ हृदयसमीपस्य मास
पिण्डौ । वस्तिर्मूत्राशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः ।
आमाशयोऽपकाजस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् ।
स्थूलान्नगुदोदराणि प्रसिद्धानि । बाध्यात् गुदवन्मयाद-
न्नगुदप्रसङ्गे द्वे । तौ च गुदौ कोष्ठी कोष्ठे नाभेरध-
प्रदेशेभवौ । अथश्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्व-
लोके तु सङ्केपः । अतएव पूर्वलोकोक्तानां केषाञ्चित्पि
पाठः । पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह । कनीनिके

चाक्षिकूटे शङ्कुली कर्णपत्रको । कर्णौ शङ्कुौ शुभौ दन्त-
वेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे । यङ्गुणौ छण्णौ मुक्ती स्नेहसङ्घात-
जौ स्तनी । उपजिह्वास्फिजौ बाहू जङ्घोरुप च पिण्ड-
का । तालूदरस्फिजौ चिबुके गलशुण्डिके । अष्ट-
शैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके । अक्षिकर्णचतुष्पक्ष
यङ्गुलहृदयानि च । नवस्थिद्राणि तान्येव प्राणस्थायतमा-
नि तु"या०। कनीभिके अक्षितारके । अक्षिकूटे अक्षिनास
यो सन्धौ, शङ्कुली कर्णशङ्कुली । कर्णपत्रको कर्णपाख्यौ ।
कर्णौ प्रसिद्धौ । दन्तवेष्टौ दन्तपाख्यौ । ओष्ठौ प्रसिद्धौ ।
ककुन्दरे जघनभूपको । यङ्गुणौ जघनोरुसन्धौ । मुक्ती
पूर्वोक्तौ । स्तनी च स्नेहसङ्घातजौ । उपजिह्वा पण्डिका ।
स्फिजौ कटिप्रोथौ । बाहू प्रसिद्धौ । जङ्घोरुप च तथा
पिण्डिका । जङ्घोरुहोश्च पिण्डिका मासलप्रदेशः ।
गलशुण्डिके हृत्तमूलगलयो सन्धौ । ग्रीवं शिर । अ-
ष्ट शरीरे यः कश्चिच्चिन्त्रोद्देश करतुमूलकवादिः ।
अष्टदुरिति पाठे ककाटिका । तथाज्जणो कनोनिकयो
प्रत्येक श्वेतपार्श्वद्वयमिति वर्षचतुष्टयम् । यद्वालिपटचतु-
ष्टयम् । शेष प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे
स्थानानि । तथाक्षिगुल कर्णयुग्म नासात्रिवरद्वयमासं
पायुरुपस्थमित्येतानि पूर्वोक्तानि नव स्थिद्राणि च प्राण
स्थायतनान्येव । किञ्च "शिराशतानि सप्तैव नव स्नायु
शतानि च" या०। शिरा नाभिस्त्वद्धा चत्वारिंशत् स्ना
वातपित्तश्लेष्माहिन्य सकलकलेवरव्यापिन्यो माना-
शास्त्रा सत्य सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसन्धि-
बन्धना स्नायवो नव शतानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्भूताश्च
तुर्विंशतसंख्या प्राणादिवायुश्लेष्म शास्त्राभेदेन द्विशत
भवन्ति । पेश्य पुनर्मांसलाकारा ऊरुपिण्डकाद्याङ्गप्रत्यङ्ग
सम्बन्धिन्य पञ्च शतानि भवन्ति । पुनश्चासामेव शिरादीनां
शास्त्राप्रामाण्येण सख्यान्तरमाह । "एकोनविंशज्जाणि
तथा नव शतानि च । षट्पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनि
संशिताः" या० । शिराधमन्यो मिलिताः शाखोप
शाखाभेदेन एकोनविंशज्जाणि नव शतानि षट्पञ्चाशच्च
भवन्तीत्येव हे सोमश्रव मन्त्रतयो मुनय । जानीत ।
किञ्च "त्रयोलक्षास्तु विज्ञेया शृङ्गुकेयाः शरीरिणाम् ।
सप्तोत्तर सप्तशत द्वे च सन्निवृत्ते तथा" या०। शरीरिणां
शृङ्गुश्रूणि केशाश्च मिलिता सन्तस्तयो लक्षाविज्ञेया ।
मर्माणि मरणकराणि क्षेत्रकराणि च स्थानानि तेषां
सप्तोत्तर शत विज्ञेयम् । अम्युन्त द्वे सन्निवृत्ते स्नायु-

शिरादिसन्धयः पुनरमन्ता । सकलशरीरसुपिरादिसंख्या
माह । "रीम्णा कोकस्तु पञ्चाशत्तुष्टयः कोकयवः ।
सप्तपट्टिस्तथा श्लेष्मा साङ्गा स्वेदायमे सह । पायवीक्षे-
विगमयन्ते विभक्ता परमाणवः । यद्यप्येकोऽनुवेदैर्मां भावा-
नाञ्चैव सस्थितिर्मां० । पूर्वोदितशिराकेशादिसंख्यामा
रोगणा परमाणवः सूक्ष्मस्त्वन्तरूपाभागा स्वेदस्त्वन्तरू-
पिरै सह चतु पञ्चाशत्कोक तथा सप्तोत्तरपट्टिस्तथा
साङ्गाः पञ्चाशत्तुष्टयसंख्या वायवीर्यविभक्ताः पवनपर-
माणुभिः प्रत्यक् कृतविगमयन्ते । एतच्च शास्त्रव्याख्या अमि
हितम् चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादसार्थम् । रस-
मतिगहनमर्थ शिरादिमांससंस्थानरूप हे मुनय । भवता
मध्ये यदि कश्चिदनुवेद वेत्ति सोऽपि एकोनहान् अम्यो
बुद्धिमताम् । अतो यत्रतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावस्यति ।
शरीररसादिपरिमाणमाह "रसस्य नव विज्ञेया लक्ष-
जलयो द्रव्य । सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याधौ प्रकीर्त्तिता ।
षट्कोष्ठा पञ्च पित्तन्तु चत्वारो मूलमेव च । वसात्रयो द्वौ
तु मेदो मज्जेकोऽङ्गुलान्तु मज्जेके । श्लेष्मोजसक्तावदेव रेतस-
क्तावदेव तु । इत्येतदस्थिर वर्ण यस्य नोच्चाय कल्पसौ" या०
सम्यक्परिणताहारस्य शरीररसस्य परिमाण नवाङ्गुलय ।
पार्थिवपरमाणुसंज्ञेयमित्यस्य लक्षज्जलयो द्रव्य
विज्ञेया । पुरीषस्य वर्चस्कस्य सप्तैव । रक्तस्य जाडरा-
नलपरिपाकापाटितलौहित्यस्यान्नरसस्यादावङ्गुलय प्रकी-
र्त्तिता । श्लेष्मण्य कफस्य षडङ्गुलय । पित्तस्य
तेजस पञ्च । मूलस्रोत्रारस्य चत्वारः । वसायामास-
क्तेहस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वापङ्गुली । मज्जा त्व
स्थितस्तुपिरगतस्तस्यैकोऽङ्गुलि । मज्जेके पुनरङ्गुलि ।
श्लेष्मोजस श्लेष्मसारस्य । तथा रेतसश्चरमधातोक्तावदेवा-
ङ्गुलिरेव । एतच्च समभातुषुकाभिप्रायेणोक्तम् । विषम-
धातोस्तु न नियमः । "वैलक्ष्ण्यदाच्छरीराणामस्याधित्वात्
तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाण न विद्यते"
इत्याशुभेदस्मरणात् । इतोऽहमस्थिस्नायुद्वारभ्यमेतदस्या
निधानं धर्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृतो परिहृतो-
भोच्चाय समर्थो भवति वैराग्यनिष्ठानित्यावैकयोर्भोपोपा-
यत्वात्" मिता० ।

संश्रुते कायोत्पत्तिकारणोक्तपूर्वकं तत्स्वरूपविभा-
गादिकं दर्शितं यथा ।

"अग्निं सोमो वायुं सत्यं रजस्तमं पञ्चेन्द्रियाणि भूतास्तेति
प्राणा तस्य खल्वेवमृत्तस्य शुक्रयोऽपित्तसामिप्यनमस्य

क्षीरस्यैव सान्नानिका सप्त त्वचो भवन्ति । तासां प्रथमाऽव
भासिनी नाम, या सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाश्च कायां
पकाययति सा त्रीहरेष्टादशभागप्रमाणा सिन्धुपद्मकराटका-
धिशाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिल-
कालकन्यच्छव्यङ्गाधिशाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभाग-
प्रमाणा वर्मदलाजगल्लीमशकाधिशाना, चतुर्थी ताम्बा नामा-
ऽष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुटाधिशाना, पञ्चमी वेदि-
नी नाम त्रीह्रिपञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्पाधिशाना, षष्ठी
रोहिणी नाम त्रीह्रिप्रमाणा चन्द्रपञ्चर्मुदस्रोपदगलग-
ण्डाधिशाना, सप्तमी मासधरा नाम त्रीह्रिद्वयप्रमाणा भग-
न्दरविद्वध्यशीर्षाधिशाना, यदेतत्प्रमाणम् निर्दिष्टं तन्मात्रे-
ष्ववकाशेषु न लब्धाटे कृत्स्नाद्गुल्यादिषु । यतो यस्यात्यु-
दरेषु त्रीह्रिमुखेनाद्गुदोदरप्रमाणमवगाढम् विध्येदिति ।

कला खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्यादा ।
भवतश्चात्र । यथाहि सारं काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते ।
तथा धातुर्हि मासेषु छिद्यमानेषु दृश्यते । स्नायुभिश्च प्रति-
च्छिन्नान् सन्तताश्च जरायुणा । श्लेष्मणा नेष्टितांश्चापि
कलाभागास्तु तान् विदुः । तासां प्रथमा मासधरा नाम-
यस्या मासे शिरास्नायुधमनीस्रोतसा प्रताना भवन्ति
भवति चात्र । यथा विसम्प्लवणानि विवर्द्धन्ते समन्ततः ।
भूमौ पद्मोदकस्यानि तथा मासे शिरादयः । द्वितीया रक्त-
धरा नाम मासस्याभ्यन्तरतस्तस्या शोणितं विशेषतश्च
शिरासु यत्कृत्स्नीक्रीड भवति । भवति चात्र दृष्टाद्यथा-
भिप्रेयतात् क्षीरिण क्षीरमावहेत् । मासादेव क्षतात् क्षिप्तं
शोणितं सम्मिश्रयते । तृतीया मेदोधरा नाम, मेदोहि
सर्वभूतानामुदरस्यमुखस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति ।
भवति चात्र । स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः ।
अथेतरेषु सर्वेषु सरक्त मेदश्च्यते । शुद्धमासस्य यः
स्नेह सा वसा परिकीर्त्तिता । चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम
सर्वसन्निधु प्राणभृता भवति । भवति चात्र । स्नेहा-
भ्यक्ते यथा त्वचि चक्र साधु प्रवर्त्तते । सन्धय साधु
वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा । पञ्चमी पुरीषधरा
नाम, याऽन्त कोष्ठे मलममिविभजते पकाययस्या । भवति
चात्र । यत्कृत्स्नमन्तात् कोष्ठश्च तथान्त्राणि समाश्रिता ।
उरगुक्तस्य विभजते मलं सप्तधरा कला । षष्ठी पित्तधरा
नाम या चतुर्विधमजपानसुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युत पका-
शयोपरिस्थित धारयति । भवति चात्र । अशित खादितं
पीतं क्षीटकोष्ठगतं नृणाम् । तज्जोर्यति यथाकालं शोणित

पित्ततेजसा । सप्तमी शुक्रधरा नाम, या सर्वप्राणिनां
सर्वशरीरव्यापिनी । भवन्ति चात्र यथा पयसि सर्पिस्तु
गूढवेक्षी रसो यथा । शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्
भिषग्वरः । द्यूद्गुणे दक्षिणे पार्श्वे वक्षिहारस्य चाप्यधः ।
मूलस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते । कृत्स्नदेहान्त्रितं
शुक्रं प्रसज्जनसस्यथा । स्त्रीषु व्यायच्छतस्यापि हर्षात्तत्
सम्प्रवर्त्तते ।

ष्टहीतगर्भाणामार्त्तववहानां स्रोतसां धर्मान्यवब्रूयन्ते
गर्भेण, तस्मादुष्टहीतगर्भाणामार्त्तव न दृश्यते । ततस्तदधः
प्रतिहतं मूर्ध्नि मागतमपरश्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते ।
श्लेष्मश्लोक्तीतरमागत पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः
पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति ।

गर्भस्य यत्कृत्स्नीक्रीडौ शोणितजो, शोणितफेनप्रभवः सुप्-
पुस शोणितकिट्टप्रभवश्चगुल्फः ।

अमृजः श्लेष्मणस्यापि यः प्रसादः परोमतः । तं पच्यमानं
पित्तेन वायुस्यायुधुधवति । ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते
गुदं वक्षिणं देहिमः । उदरे पच्यमानानामाध्मानाङ्क-
सारवत् । कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ।
यथार्थमुष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अक्षुप्रविश्य
प्रथितं पेशीर्विभजते तथा ।

मेदस स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् । शिराणां च
मृदुः पाक स्नायुमाञ्च तत स्वरः । आशय्याऽभ्यासयो-
गेन करोत्याशयसम्भवम् । रक्तमेदः प्रसादाद्गुल्फौ मासादृक्-
कफमेदः प्रसादाद्गुण्यौ, शोणितकफप्रसादं हृदयं यदा-
श्रया हि धमन्य प्राणवहाः । तस्याधोवासत श्लोहा
पुष्पपुसश्च दक्षिणतो यत्कृत् क्षोम च । तद्गुदं विशेषेण
चेतनास्यानमतस्तस्मिन्समसाऽऽवृते सर्वप्राणिन स्वपन्ति ।
भवति चात्र । पुण्डरीकेण सद्यः हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जायतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति । निद्रान्तु वैष्णवी
पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्वप्राणिनोऽभि-
स्मृत्यति । इतः परं निद्राविशेषकारणादिकसक्तं तच्च
निद्राशब्दे वक्ष्यते ।

“शुक्रशोणितं गर्भाशयस्य मात्माप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं गर्भं
ब्रूयत्युच्यते । तच्च चेतनावस्थित वायुर्विभजते तेज एन
पचति, आपः क्षेदयन्ति, पृथिवी सहज्जि, आकाश विव-
र्द्धयति । एवविवर्द्धितं स यदा हस्तपादजिह्वाप्राण-
कर्शयितव्यादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति सन्ना उभते
तच्च महङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति ।”

ततः प्रत्यङ्गविभाग उक्तः तच्च अङ्गगच्छे ७२८० दर्शितम् । एवं समासत उक्ता विस्तारत उक्त यथा
“विस्तारो ऽत ऊर्ध्वम् । त्वचोऽभिहिता कला धातवो
मला दोषा यक्षत्राज्ञानौ हृत्पुष उगुको हृदय
मुक्ता च । आशयास्तु पाताशयः पित्ताशय स्नेहाशयो
रक्ताशय आमाशयः पक्षाशयो मूत्राशयः स्त्रीणा गर्भा-
शयोऽपि इति । सार्द्धं त्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां, स्त्रीणां
मर्द्व्यामहीनानि । अङ्गनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव
स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येवान्येव, स्त्रीणामपराणि
च त्रीणि द्वेक्षनयोरधस्तद्वत्तद्वत् ।

षोडश कण्डूरा । तावाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्त
पीवाष्टयेषु । तत्र हस्तपादगतानां कण्डूराणां नखाः
प्ररोहः । पीवाहृदयमिव त्रिणीनामधोभागगतानां
मेढ्रयोनिष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां विम्बः मूर्द्धा-
वकोऽर्धपिच्छादीमाश्च ।

मासशिरास्त्रायुस्थिजालानि प्रत्येक चत्वारि चत्वारि ।
तानि मण्डिबन्धगुल्फसञ्चितानि परस्परनिबद्धानि पर-
स्परसंलिप्तानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं
शरीरम् ।

षट् कूर्वास्ते हस्तपादपीवानेद्वेषु । हस्तयोर्द्वौ पाद-
योर्द्वौ पीवानेद्वयोरेकैकः ।

महत्तो मासरज्ज्वेचतस्रः पृष्ठवशसुभयतः पेशीनि-
बन्धनार्थं द्वे बाह्वो आभ्यन्तरे च द्वे ।

सप्त सेवन्त्य । शिरसि विभक्ताः पञ्च, जिह्वाशेषोरे-
कैका । ताः परिहृत्तव्या शस्त्रेण
चतुर्दशास्यां संघाताः । तेषां त्रयोऽगुल्फजालवद्भूषणेषु एते-
नेतरसंक्षिप्तं श्वाहू च द्विव्याख्यातौ त्रिकशिरसोरेकैक २ ।

चतुर्दशैव सीमन्ताः । तेषां स्थिरसंघातवद्भूषणयोः
यत्कर्तव्यं ताः स्थिरसंघाताः । ये ह्युक्ताः । सञ्चालास्तु खल-
पादशैवेणाम् । त्रीणि सप्तपीन्यस्थियतानि वेदशदिनो
भाषन्ते । शल्यतन्त्रे त्रयोपेयं गतानि । तेषां सविश-
मस्थियतं शास्त्राच्च । सप्तदशोत्तरं गतं त्रयोपिपार्श्वं
पृष्ठोदरोरस्य । पीवां प्रत्युर्ध्वं त्रिपटिः । एवमस्यां
त्रिपटि गतानि पूर्यन्ते” अस्थिशब्दे ५६८८० विवृति ।
“एकैकस्यान्तः पादाङ्गुल्या त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश ।
तत्र कूर्वागुल्फसञ्चितानि दश । पाण्डुमिकम् । जङ्गमा
ह्ये । जातुनेत्रकम् । एकमूराविति । त्रिशदेवमेकैकान्
संक्षिप्तं भवन्ति । एतेनेतरसंक्षिप्तं १० बाहू ६० व्याख्यातौ ।

ओण्या पञ्च तेषां शुद्धभग्नितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसं-
चितमेकम् । पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकैकान्, द्वितीयेऽप्येवम्
३६ । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंक्षे । पी-
वाया नवकम् । कण्ठनाद्यां चत्वारि । द्वे हृत्तो । दन्ता
द्वात्रिंशत् । नासाया त्रीणि । एक तालुनि । गण्ड-
कर्णशङ्खेकैकम् । षट् शिरसि ।

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तदथा कपासकृतदृष्ट
बलयनलकसञ्चानि । तेषां जातुनितस्वसंगण्डतालुगण्ड-
शिरस्यु कपाञ्चानि । दशनास्तु बलकानि । त्राणकर्ण-
पीवाक्षिकोशेषु तरुणानि । पाणिपादपात्रपृष्ठोदरो-
रस्यु बलयानि, शेषाणि नलकसञ्चानि । भवन्ति चात्र ।
आभ्यन्तरगतैः सार्द्धं यथा तिष्ठन्ति मूर्द्धा । अस्थिरा-
जया देहा भ्रियन्ते देहिनां भ्रुवम् । तस्माच्चिर-
विनष्टेषु त्वहमासेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि न विनश्य-
न्ति शाराण्येतानि देहिनाम् । मासान्यत्र निबद्धानि
शिरसिः स्नायुमिक्षया । अस्थीन्यावन्मन काला न
शीर्यन्ते पतन्ति वा ।

सन्ध्यस्तु द्विविधयेतावन् स्थिराच । शास्त्राच्च हृत्तो-
कस्याश्च चेतापन्नस्तु सन्ध्यः । शेषास्तु सन्ध्यः सर्वे
विशेषा हि स्थिरा भूयः । सञ्चालास्तु दशोत्तरे
द्वे गते तेषां शास्त्राच्चटिरेकोनपटिः कोठे पीवा
प्रत्युर्ध्वं त्र्यशोति । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयोऽवो हा-
वद्भूषणे ते चतुर्दश । जातुगुल्फवद्भूषणेषु कैक ३ । एवं
सप्तदशैकैकान् संक्षिप्तं भवन्ति । एतेनेतरसंक्षिप्तं १० बाहू
३४ च व्याख्यातौ । तत्र कटीकपात्रेषु । चतुर्विंशति
पृष्ठेयं शेषेतावन् एव पार्श्वयोः । उरस्यो तावन् एव पीवा-
यान् । तत्र कण्ठे । नाडीषु हृदयकोमनिबद्धानां
पादेषु । दन्तपरिमाणा ३२ दन्तमूलेषु । एक आकणके
नासायाश्च । द्वौ वर्त्ममण्डलकौ नेत्राभ्याम् । गण्डकर्ण-
शङ्खेकैक । द्वौ हृत्तस्यौ । हावुपरिटाहृत्तयोः शङ्ख-
योच । पञ्च शिरःकपात्रेषु । एको मूर्द्धि । त एते सन्-
योऽपि विधाः । कोरोदूषणसंघातप्रतद्वत्तसेवनीवाव-
तुल्यमण्डलशङ्खावर्त्ता । तेषामङ्गुलिमण्डलगुल्फ-
जातुगुल्फेषु कोराः सन्ध्यः । कपावद्भूषणदशनेषु
दूषणम् । अक्षपीठशुद्धभग्नितम्बेषु साक्षरा । पीवा
पृष्ठवशयोः प्रतराः । शिर कटीकपात्रेषु त्वससेवनी । हृत्तो
बभयतस्तु वावसद्वत् । कण्ठहृदयनेत्रकोमनाडीषु
मण्डलाः । ओलसङ्काटकेषु शङ्खावर्त्ता । तेषां पाव-

भिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । अस्यान्तु सन्वयो
ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः । पेशीस्नायुगिराणान्तु
सन्विसङ्ख्या न विद्यते ।

नव स्नायुशतानि तार्शं शाखासु षट् शतानि । द्वे शते
त्रिंशच्च कोष्ठे । श्रीषा प्रत्यूर्ध्वं सप्तति । एकैकस्यान्तु पादा-
ङ्गुल्यां षट् निवितास्तास्त्रिंशत् । तावत् २० एव तल्लकु-
र्ध्वं गुल्फेषु । तावत् २० एव जङ्घावाम् । दश जातुनि ।
चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्गणे । शतमेवमेकस्मिन् १५०
सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि १५० बाहू च २०० व्या-
ख्यातौ । षट् कथाम् । अथोति । पृष्ठे । पार्श्वयो षट् ।
उरवि त्रिंशत् । षट् त्रिंशद्भीवावाम् । मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिं-
शत् । एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । स्नायुचतुर्विधा विद्याप्तास्तु सर्वा निबोध-
ये । प्रतानवत्तो ह्येताश्च पृष्ठश्च शुभिरास्तथा । प्रतान-
तत्त्व शाखासु सर्वसन्वियु चाप्यथ । ह्येतास्तु कण्डूरा-
सर्वा विज्ञेयाः कुण्डलैरिह । आसपक्काशयान्तेषु षटौ च
शुभिराः खलु । पार्श्वोरवि तथा पृष्ठे पृष्ठलाच शिरस्थय ।
शौर्येया फलकासीर्वा नवमेवमेकस्मिन् १५० व्या-
ख्यातौ । नवमेव शरीरेऽस्मिन्
चावन्तः सन्वयः कृताः । स्नायुभिर्वङ्गभिर्वङ्गास्तेन भार-
वहा मराः । नवस्थीभि न वा पेश्यो न शिरा न च
सन्वयः । व्याप्रादितास्तथा ह्यन्यथा स्नायुः शरीरिणम् ।
य स्नायुः प्रविजानाति बाह्याश्चाम्यन्तराक्षया । स गूढ-
शल्यमाहूतं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ।

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तार्शं चत्वारिंशतानि
शाखासु । कोष्ठे षट् षट् । श्रीषां प्रत्यूर्ध्वं चतुस्त्रिंशत् ।
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्या तिस्रस्त्रिंशत् । पञ्चदश । दश
प्रपदे । पादोपरि कूर्ध्वं सन्निवितास्तावत् एव । दश गुल्फ-
तलयोः । गुल्फजान्मन्तरे त्रिंशतिः । पञ्च जातुनि । त्रिंश-
तिरूरौ । दश वङ्गणे । शतमेवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति ।
एतेनेतरसक्थि १०० बाहू च २०० व्याख्यातौ । तिस्र पायौ ।
एका मेढ्रे । सेव्या चापरा । द्वे हृषण्योः । सिफ्फो पञ्च
पञ्च । द्वे वस्तिगिरिषि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोऽसं-
निविता पञ्च पञ्च दीर्घा । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि ।
पञ्चकाशौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयाभाशयोः ।
षट् यक्ष्महोण्डुकेषु । श्रीषावास्तवः । अष्टौ
हन्वो । एकैका काकलकगवयोः । द्वे तालुनि । एका
निङ्गाराम् । ओरप्रोहो । ओषावां द्वे । द्वे नेत्रयोः ।

गण्डयोस्तस्य कर्णयोर्द्वौ । चतस्रो ललाटे । एका
शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ।

शिरास्नायुस्थिपर्वाणि सन्वयश्च शरीरिणाम् । पेशीभिः
संघटान्यत्र बलवन्ति भवन्तुत । स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका ।
दश तासा स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासा परि-
हृष्टिः । अपत्यपथे चतस्रस्तासा प्रसूते अभ्यन्तरतो द्वे
सुखान्त्रिते बाह्ये च प्रहृष्टे द्वे । गर्भच्छिद्रसन्नितास्तिस्रः ।
शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । पित्तपक्काशयमध्ये गर्भा-
शयो यत्र गर्भस्तिष्ठति । तासां बहलपेलवस्य लक्षणपृथु-
हत्तुस्त्रदीर्घस्थिरमृदुल्लक्षणकर्कशभावाः सन्वयस्थिरा-
स्नायुमच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ।
भवन्ति चात्र । पुंसा पेश्य पुरस्ताद्वा प्रोक्ता लक्षण-
सङ्कजाः । स्त्रीणासाद्यत्र तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ।
सर्माशिराषमनीस्रोतसामन्वयत्र प्रविभागः ।

यक्ष्मनाभ्याकृतिर्योनिस्तत्रावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता । तस्यास्त-
तीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । यथा रोहितमत्स्यस्य
सुख भवति रूपतः । तत्स्थानां तथारूपां गर्भशय्यां
विदुर्बुधाः । आभुग्नोऽमिसुखं शेते गर्भो गर्भाशये
स्त्रियाः । स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रवर्ध-
प्रति । स्वर्ण्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः । शल्य-
ज्ञानादते नैव वग्यतेऽङ्गेषु केपुचित् । तस्मान्निःसंशयं
ज्ञानं हर्ता शल्यस्य वाच्छता । शोधयित्वा मृत सस्यग्र-
हव्योऽङ्गविनिश्चयः । प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्ट-
यद्भवेत् । समासतस्तदुभय भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ।

तस्मात्समस्तगात्रमविषोपहतमर्दं व्याधिप्रोहितमवर्धयति क-
मिः सृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमपवहन्त्याभापगाया निवर्द्धं पङ्कुरस्यं
सङ्गवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेदिताङ्गसप्रकाशे देशे
कोययेत् सस्यक्प्रकुचितस्रोतस्य ततो देहं सप्रदात्वाङ्गी-
रवालवेषुवल्कलकुचीनामन्यतमेन शनैः शनैरववर्धयस्त्व-
गादोन् सर्वानेव बाह्यान्मन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान्
लवयेच्चक्षुषा । श्लोकौ चात्र भवतः । न शक्यश्चक्षुषा
द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः । दृश्यते ज्ञानचक्षुर्मिहपश्य-
क्षुर्भिरप्य च । शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विचारदः ।
दृष्टान्ताभ्यां सन्देहमयापोह्याचरेत् क्रियाः ।

“अथातः प्रत्येकमर्मादिदेशं शरीरं व्याख्यास्यामः । सप्तो-
त्तरं मर्मशतम् । तानि मर्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा
मांसमर्माणि, शिरामर्माणि, स्नायुमर्माणि, व्यास्य-
मर्माणि सन्निमर्माणि चेति । न चक्षु मांसशिरा-

स्नायुस्त्रिभिर्व्यतिरेकेष्वन्यानि सर्माणि भवन्ति यथा-
श्रोपलभ्यन्ते । तत्रैकादश सर्मासमर्माणि । एकसत्वा-
रिणत् शिरासमर्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुसमर्माणि ।
अष्टावस्थिसमर्माणि । विंशतिः सन्धिसमर्माणि । तदेतत्
सप्तोत्तरं समर्थतम् ।

तेषामेकादशैकस्मिन् सकृच्च भवन्ति । एतेनेतरसकृच्च ११
वाचू २२ च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्दश वा
पृष्ठे । स्त्रीषां प्रत्युर्ध्वं सप्तत्रिंशत् । तत्र सन्धिसमर्माणि क्षिप्र-
तलहृदयकूर्चकूर्चशिरोयुक्फेन्द्रवस्त्रिजान्वायुस्त्रीकोहिता-
स्त्राणि विटपद्येति । एतेनेतरं सकृच्च व्याख्यातम् ।
उदरोरसोस्तु शुद्धवस्त्रिजान्वायुहृदयजनमूलजनरोहिता-
पञ्चामान्यपञ्चमौ चेति । पृष्ठसमर्माणि त्रि कटीकतरुणकु-
न्दरनितम्बपार्श्वसन्धिपृष्ठसफलकान्यौ चेति । बाहुम-
र्माणि त्रि क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्त्रि-
कूर्परायुस्त्रीकोहितास्त्राणि कक्षधरचेति । एतेनेतरो
वाह्यव्याख्यातम् ।

जल्लूहं सर्माणि, चतस्रो बसन्धी, ऽष्टौ मातृका, द्वे लकाटिके,
द्वे विधुरे, द्वौ फणौ, द्वावपाङ्गौ द्वावापत्तौ द्वावुत्सेपौ द्वौ
शङ्खावेका स्वपनौ पञ्च बीभन्नाश्चत्वारि ऋक्काटकान्येकोऽ
धिपतिरिति ।

तत्र तलहृदयेन्द्रवस्त्रिशुद्धवस्त्रोहितानि सर्मासमर्माणि ।
नीलबसन्तोमातृकाऽऽक्काटिकाभाक्स्वपनौ फणजनमूलापञ्चापा
पञ्चमहृदयनाभिपार्श्वसन्धिपृष्ठोहितास्त्राणि शिरा-
समर्माणि । आणिविटपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोमणिक्षिप्रां-
सविधुरोत्सेपाः स्नायुसमर्माणि । कटीकतरुणनितम्बां-
सफलकशङ्खास्त्रिभ्यसमर्माणि । जल्लूहंरसोमन्ताधिपति
युक्फमणिबन्धकुन्दरावर्तलकाटिकाचेति सन्धिसमर्माणि ।
तान्येतानि पञ्चविकल्पाणि सर्माणि भवन्ति तद्यथा,
सद्यःप्राणहराणि, काष्ठान्तरप्राणहराणि, विषल्लभानि,
वैकल्यकराणि, रजाकराणीति । तत्र सद्यः प्राणहरा-
ण्येकोनविंशतिः । काष्ठान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् ।
स्त्रीणि विषल्लभानि । चतुश्चत्वारि शङ्खकल्यकराणि ।
अष्टौ रजाकराणीति ।

भवन्ति चान् । ऋक्काटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठ शिरा-
युदम् । हृदय वस्त्रिजान्वायु च घ्नन्ति सद्यो हतानि त्रि ।
पञ्चोमर्माणि बीभन्तवर्षाणिन्द्रवस्त्रयः । कटीकतरुणे सन्धी
पार्श्वौ पृष्ठौ च या । नितम्बाविति चैतानि काष्ठान्तर
हराणि त्रि । उत्सेपौ स्वपनौ चैव विषल्लभानि निर्दि-

येत् । कोहितास्त्राणि जानूस्त्रीकूर्चोविटपकूर्परं । कुकु-
न्दरे कक्षधरे विधुरे षष्ठकाटिके । अष्टावस्थिसमर्माणि
मन्ये फणौ तथा । वैकल्यकरणान्याऽऽकरावर्तौ द्वौ तथैव च ।
युक्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरोमि च । रजा-
कराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् । क्षिप्राणि विद्व-
न्मात्राणि घ्नन्ति काष्ठान्तरेण च ।

सर्माणि नाम सर्माशिरास्त्रायुस्त्रिभ्यसिपितास्त्रेषु स्व-
भावत एव विशेषेण प्राणालिङ्गन्ति तस्मान्नसमिहतास्त्रा-
स्त्रान् भावानापद्यन्ते ।

तत्र सद्यः प्राणहराण्यन्येनान्यग्निगुणेष्वाम्नीषेण क्षप-
यन्ति । काष्ठान्तरप्राणहराणि सौम्यान्नेनान्यग्निगुणेष्वाम्नी-
षेण क्रमेण च सोमगुणेषु काष्ठान्तरेण क्षपयन्ति । विष-
ल्लभप्राणहराणि वायव्यानि शब्दमृच्छन्ति रजो यावदनर्वायु-
स्त्रिण्णति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे त्रि शब्दे सर्मास्त्रानान्ति-
वायुर्निष्क्रामति तस्मात्स्यल्लभो जीवत्युद्धृतशब्दो म्रियते ।
वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमोहि स्थिरत्वाच्छ्रुत्वाञ्च प्राणा-
पञ्चमन करोति । रजाकराण्यग्निवायुगुणभूविहानि
विशेषतश्च तौ रजाकरौ । पाञ्चभौतिकीञ्च रजामाहरेके ।
केचिदाहर्मासादोना पञ्चामानमपि समस्तानां विद्वानाञ्च
समवासात्सद्यः प्राणहराणि । एकहीनामामस्याना वा
काष्ठान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां विषल्लभप्राणहराणि ।
त्रिहीनानां वैकल्यकराणि । एकस्त्रिण्णैव रजाकराणीति ।
यतश्चैवमतोऽस्त्रिसमर्मास्त्रमिहतेषु शोणितगमन भवति ।

चतुस्त्रिंशदा यास्तु शिराः शरीरे प्रायेण ता मन्मथं
सन्निविष्टा । स्नायुस्त्रिसमर्मानि तथैव सन्धीन् सन्धये देह
प्रतिपाद्यन्ति । ततः क्षते सर्मेणि ता प्रहृष्टा समन्तो
वायुरभिकृणोति । विषर्जमानस्तु च सातरिञ्चा रज
सुतोत्रा प्रतनोति काये । रजामिमुत्तुङ्ग इमं शरीरं
प्रक्षीयते नश्यति चास्य स ज्ञा । अतोहि शब्दं विनिर्हर्तु-
मिच्छन्समर्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्तव्यम् । एतेन शेष
व्याख्यातम् ।

तत्र सद्यः प्राणहरमन्नेविद्धं काष्ठान्तरेण मारयति ।
काष्ठान्तरप्राणहरमन्नेविद्धं वैकल्यमापादयति । विषल्लभ-
प्राणहरमन्नेविद्धं काष्ठान्तरेण क्षेपयति रजाञ्च करोति ।
रजाकरमतोत्रवेदन भवति ।

काष्ठान्तरप्राणहराणि यन्मासासाहा । तेष्वपि त्रि क्षिप्राणि
कदाचिदाशु मारयन्ति । विषल्लभप्राणहराणि वैकल्यकराणि
च कदाचिदक्षमिहतानि मारयन्ति । अतस्त्रिंशं प्रमेकयो

मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुष्ठोर्मध्ये
क्षिप्रं नाम मर्म, तत्र विह्वलपक्षेण मरणम् । मध्यमा-
माङ्गुलीमनुपूर्व्ये मध्ये पादतलस्य तलहृदय नाम,
तत्रापि रजाभिर्हरणं । क्षिप्रस्योपरिष्ठादुभयतः कूर्चो नाम,
तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । शुल्फसम्भ्रमरधत्तभयत
कूर्चशिरो नाम, तत्र रजाशोफौ । पदजङ्घयोः सन्धाने
शुल्फो नाम, तत्र रजः स्रवपादता सञ्चलता वा । पार्श्वी
प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम, तत्र शोणितक्षये मरणम् ।
जङ्घोर्वी सन्धाने जातु नाम, तत्र सञ्चलता । जातुन
जङ्घाभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम, तत्र शोफामिहृदि स्रव-
सकृतिता च । ऊरुमध्ये ऊर्वी नाम, तत्र शोणितक्षयात्
सकृतिशोषः । ऊर्वी ऊर्ध्वमधोवङ्गुलसन्धेरुत्तरे लोहि-
ताक्षं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्गुलपण-
योरन्तरे विटपं नाम, तत्र पाण्डुरमल्यशुक्रता वा भवति ।
एवमेतान्येकादश सकृद्वर्णानि व्याख्यातानि । एतेनेत-
रसकृत् ११ बाहू १२ च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सकृदि
शुल्फजातविटपानि तानि बाहौ मणिमन्त्रकूपरकक्षध-
राणि यथा वङ्गुलपणयोरन्तरे विटपमेव, वक्षःकणयो-
र्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन्निह तण्डुलोपद्रवाः । विशेषतस्तु
मणिमन्त्रे कुण्डता । कूपरदाख्ये कुण्डिः । कक्षाधरे पक्षा-
घातः । एवमेतानि चतुष्टवारिंशच्छास्त्रासु मर्माणि
व्याख्यातानि ।

अत ऊर्ध्वं सुदुरोरोर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र
वातवर्चोनिर्गमनं स्यूक्तान्त्रप्रतिबद्धं शुद्ध नाम मर्म, तत्र
सद्योमरणम् । अत्युष्णशोणितोऽभ्यन्तरतः कक्षा मूत्रा-
शयो वस्तिर्नाम, तत्रापि सद्योमरणमश्नुरीवणाहते
तत्राप्युभयतो मिश्रे न जीवत्येकतोभिन्ने मुखस्तावी व्रणी
भवति स तु यत्रेनोपक्रान्तो रोहति । पक्षमाशययो-
र्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम, तत्रापि सद्य एव मर-
णम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्ठादोरस्यामाशयहार सत्य-
रजस्तमसामधिष्ठानं हृदय नाम, तत्र सद्य एव मरणम्
स्तनयोरधस्तात् ह्यङ्गुलसमयतः स्तनमूले नाम मर्मस्थी, तत्र
कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च्रियते । स्तनमूले कयो-
र्ध्वं ह्यङ्गुलसमयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहित-
मूलकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च्रियते । असकृदयो-
रधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपक्षापी नाम, तत्र रक्तो न
भूयभावं गतेन मरणम् । उभयतोरसोनासौ वातवक्त्रे
अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च

मरणम् । एवमेतान्युदरोरसोर्हृदय मर्माणि व्याख्यातानि
अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमु-
भयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कोटीकतरुणे नाम मर्मस्थी,
तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्ध्विषणी हीनरूपश्च च्रियते ।
पार्श्वजघनमहिर्भागे पृष्ठवंशसमयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे
नाम मर्मस्थी, तत्र स्पर्शानमधःकाये चेष्टोपघातश्च ।
श्रोणीकाण्डयोरुपय्यांशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिवङ्गौ
नितम्बी नाम, तत्राधःकायशोषो दीर्घव्याधौ मरणम् ।
अथ पार्श्वान्तरप्रतिवङ्गौ जघनपार्श्वमध्ययोस्त्रियङ्गुलं च
जघनात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया
च्रियते । स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य हृत्पती नाम,
तत्र शोणितप्रतिप्रतिनिमित्तं रूपद्रव्यं च्रियते । पृष्ठोपरि
पृष्ठवंशसमयतस्त्रिकसन्धेः अंसफलके नाम, तत्र बाह्वो
स्वापः शोषो वा । बाहुमूर्ध्वपीवामध्वोऽसंपीठसन्धानम-
न्वभावंसौ नाम, तत्र स्रवबाहुता । एवमेतानि चतुर्दश
पृष्ठमर्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्ध्वं जलुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठ-
नाडीसमयतस्तस्यो धमन्यो द्वे जीहे, द्वे च मन्त्रे, व्यत्या-
सेन तत्र मूकता स्वरवैकल्यमरसप्राप्तिता च । शीवाया-
समयतस्तस्यः सिरासाटिकाः, तत्र बद्धोमरणम् । शिरो-
योवोः सन्धाने कर्काटिके नाम, तत्र चक्षुर्ध्वता ।
कर्णपृष्ठतोऽधः सन्निते पिधरे नाम, तत्र बाधिर्यम् ।
प्राणमार्गसमयतः स्तोतोमार्गं प्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फण्ये
नाम, तत्र गन्वाशनम् । मूत्रपुष्कान्तयोरधीऽक्षोर्बाह्यतो
ऽपाङ्गौ नाम, तत्रान्यं दृष्टुपघातो वा । भ्रुवीरुपरि निम्न
योरावर्त्तौ नाम, तत्रान्यं दृष्टुपघातश्च । भ्रुवोः पुष्का-
न्तयोरुपरि कर्णवर्त्तयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्यो
मरणम् । शङ्खयोरुपरि कैयान्त उत्क्षेपो नाम, तत्र
सद्यस्यो जीवति प्रोक्तात् पतितस्यस्यो वा नोद्विगल्य ।
अधोर्मध्ये स्तपनी नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धय-
शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोन्मादमयर्षिसंज्ञाशै-
र्भरणम् । प्राणश्रोत्राजिह्वासन्धयोना सिराणा
मध्ये सिरासन्धिपात शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि
मर्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । स्रवकास्यन्तरोपरिष्ठात्
सिरासन्धिसन्धिपातो रोमावर्त्तौऽधिपतिः, तत्रापि सद्यो-
मरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्ध्वजलुगतानि मर्माणि
व्याख्यातानि ।

भवन्ति चानि । ऊर्वीः शिरसि विटपे च सकृद्वर्णानि

एकैकमङ्गुलमिताः स्तनपूर्वमूलाः । विद्वद्भ्यश्चयमितं
मण्डिभ्यश्चयुक्तं लोचयेत् आतुं सपरं सह कूर्पराभ्याम् ।
हृदयिहृदयगुदमाभि वदन्ति मूर्ध्नि चत्वारि पञ्च च गवे
दय यानि च द्वे । तानि स्वस्थितस्तुल्यतर्कमितानि
येनाय्यवेहि परिविस्तृतोऽङ्गुलार्धम् । एतत्तमाभ्यमभि-
योक्तुं वदन्ति तज्ज्ञा शस्त्रे च कर्म करण परिहृत्य मर्म ।
पार्श्वभिवातितमपीह निहन्ति मर्म तस्माच्च मर्मसदन
परिदर्शनीयम् । हृदये पाणिपरणेषु सिरा नराणां
सङ्कोचपीडुरस्यगत्यमतो निरेति । प्राच्यामितव्यमसुप-
मतो मनुष्याः संहिंसपास्तव्यविधम न यान्ति । निमेषु
तत्र वतसेषु हृतेषु रक्त गच्छत्यतोऽप्यमसु रजं करोति ।
एव विनाशसुपयानि हि तत्र विहा हृत्वा हृदायुधविधात-
निरुक्तमूलाः । तस्मात्तयोरेभिहृतस्य तु पाणिपादं
क्षेत्रव्यमायु मण्डिभ्यश्चयुक्तदेहे । मर्माणि यस्तुविधया-
र्धसुदाहरन्ति वस्त्राच्च मर्मसु हृता न भवन्ति सदा ।
जीवन्ति तत्र यदि वेद्ययुगेन केचित्ते प्राप्नुवन्ति विकस-
त्वमसुयं हि । सन्निधनलर्जितकोठयिरः कपासा
जीवन्ति यस्तुविहृतेषु शरीरदेहे । हृदये च सन्निधन-
पादकरैरेवेत्येवं न मर्मपतिता विविधाः प्रहाराः ।
सोममाहृततेर्जाहि एव बलतर्माहि च मर्मसु प्रायशः
मुंषां मृतात्मा चाश्रितवते । मर्मसन्निधितास्तस्मात्
जीवन्ति शरीरिणः । इन्द्रियाण्येवमप्राप्तिर्नोबुद्धि-
विपर्ययः । रजश्च विविधासीता मन्वायुहरे हृते ।
हृते आह्वानरूपे तु भुवो आह्वानरूपे मन्वा । ततो आह्वान-
रुपाव्यन्तुर्देहाभिषि गच्छति । हृते वैकल्याणने केवलं
वेद्यनैपुणात् । शरीर क्रियया बुद्धिं विकसत्वमश्रु-
यात् । विशिष्टेषु विधेय पूर्वोक्तं यच्च कारकम् । रजा-
कराणि मर्माणि यतानि विविधा रजः । कुर्वन्त्यने च
कैकल्य कुर्वेद्यवशो यदि । हृदयेदाभिघातेभ्यो दहमाहा-
रणादपि । उपघात विजानीमान्मर्मान्तुल्यलक्षणम् ।
मर्माभिघातस्य न कश्चिदस्ति योऽत्यात्ययो वापि निरत्ययो
वा । प्रायेण मर्मसन्निधितास्तु वैकल्याणन्यथ वा
म्रियन्ते । मर्माण्यभिघात हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये
विविधा नराणाम् । प्रायेण ते हृदयतमा भवन्ति नरस्य
यत्नैरपि साध्यमानाः ।

आघातः सिरावर्धनविमल्लि नाम शरीर व्याख्यास्याम ।
सप्त सिराशतानि भवन्ति । वामिदिदं शरीरमाराम
इव कृत्वाप्रारिणीभिः वेदाद इव च कुत्सामि-

वयस्त्रिहतेऽतुष्टहते आकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विधैः ।
द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानाशासां नाभि-
मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधोऽप्युक्तं च । भवतश्चात्र वाय-
त्यस्तु सिरा काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां वर्जा
निर्वाह्याः प्रतन्वन्ति समन्ततः । नाभिर्याः प्राचिनां
प्राच्याः प्राच्यानामिभ्युपान्विता । सिरामिराहता नाभि-
चक्रनाभिरिवारकैः । तासां मूलसिरासत्वारिंशत्तासां वात-
वाहिन्यो दश, पित्तवाहिन्यो दश, कफवाहिन्यो दश, दश
रक्तवाहिन्यः । तासान् वातवाहिनीनां वातस्थानमगानां
पञ्चसप्ततिथतं भवति तावत् १७५ एव पित्तवाहिन्य
पित्तस्थाने । कफवाहिन्यश्च १७५ कफस्थाने रक्तवाहि-
न्यश्च १७५ रक्तस्थाने । एवमेतानि सप्त सिराशतानि ।
तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्त्वि पञ्चविंशति ।
एतेनेतरसक्त्वि २५ वाह्य ५० च व्याख्यातो । विशेषतस्तु
कोष्ठे चतस्रिगसासां गुदमेद्वान्विताः श्रोत्र्यामष्टौ द्वे द्वे
पादयोः, षट् एते, तावत् ६ एव श्रोत्रे, दशवक्त्रि
एकवक्त्रारिज्जलुच ऊर्ध्वं, तासां चतस्रश्च श्रोत्र्याम् ।
कर्णयोश्चतस्रः । नव सिङ्गावाम् । षट् नासिकावाम् । अष्टौ
श्रोत्रयो । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकयतं वातवाहनीनां
सिराणां व्याख्यातम् । एव एव विभाजः शेषाणामपि ।
विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रबोर्दय, कर्णबोर्दय, एवं
रक्तवाहना कफवाहय । एवमेतानि सप्त सिराशतानि
विविभागानि व्याख्यातानि ।

“अथातो धमनीव्याकरणं शरीरं व्याख्यास्यामः ।
चतस्रिंशतिधमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिता । तत्र केचि-
दाहुः सिराधमनीस्रोतधमनिनाम । सिराविकारा एव
धमन्यः स्रोतावि चेति । तत्तु न सत्यम् । अन्वा एव हि
धमन्यः स्रोतावि च सिराभ्यः, कक्षात् ? अङ्गुमान्वा-
न्वा सन्निधयमात् कर्मवैयेषादागमाच्च केचनतु परस्परवधि-
कर्षात् सहशागमकर्मत्वात् शौक्यप्राच्च विमल्लमर्मावम-
विभाज इव कर्मसु भवति ।

तासान् नाभिप्रमशब्दां धमनीनामूर्ध्ना दश, दश
आधोगामिन्यः, चतस्रश्चार्थगंगा । ऊर्ध्वगा यद्वर्धय-
रसगन्धप्रवासाश्चासृज्जितसुक्ष्मवितकयितवदितादीन् विभे-
वानभिवहन्त्य शरीर धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्र-
वाहिका जायन्ते तास्त्रिभत् । तासान् वातपित्तकफबो-
धितरवान् द्वे द्वे बहुतसा दश, यद्वर्धयपरमज्वाभिम-
र्शक्रीते । नाभ्यां मापते च, नाभ्यां चोर्ध्वं करोति, नाभ्यां

अपिति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते । हे चाशुवाहिन्यौ । हे सन्यं स्त्रिया वृत्तः सनसंयिते । ते एव शुक्रं नरस्य कनाम्यामभिवृत्तः । तास्वेतास्त्रिगुणविभागा व्याख्याता एताभिर्द्वे नामैरुदरपाश्वरुणोर अन्त्यधीवाशाहवो धार्यन्ते वायन्ते च ।

भवति चात् । ऊर्ध्वं गतास्तु कुर्वन्ति कर्माख्येतानि सर्वथा । अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

अधोगमास्तु वातमूलपुरीयशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु पित्तागयमभिप्रपञ्चास्तत्त्वमेवावपानरसं विपक्व-भोष्णप्राद्विचयन्त्योऽभिवहन्त्यु । गरीरं तर्पयन्त्यर्थयन्ति चोर्ध्वगतानां तिर्ध्वगगतानां रसस्यानद्यामिपूरयन्ति मृत-पुरीषश्चेदां विचयन्त्यामपकागयान्तरे च त्रिधा जा-वन्ते तास्त्रिगुण । तासान् वातपित्तकफयोषितरसान् हे हे वृत्तस्ता दग्, हे अशुवाहिन्यावन्तान्ति, तेषां हे, हे मूलवक्षामभिप्रपञ्चे मूलवहे, हे शुक्रवहे, हे शुक्रपादुर्भा-वाव, हे विषगाय, ते एव रक्तमभिवहन्तो नारीषामार्त्तव-संज्ञम् । हे वर्षोभिरस्यौ स्त्र्युत्पत्तिप्रतिबद्धे । अरावत्या स्त्रिर्गगानां धमनीनां स्त्रेदमर्थयन्ति । तास्वेतास्त्रिगुण विभागा व्याख्याताः एताभिर्भोगाभिः पकायवकटी-मूलपुरीषगुदवक्षिमेद्वस्युयोनि धार्यन्ते वायन्ते च ।

भवति चात् । अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्माख्येतानि सर्वथा । तिर्ध्वगताः संप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

तिर्ध्वगतास्तु चतसृणां धमनीनामैकैका यतथा वृ-क्षणा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्रिगुणस्येदास्ताभिरिदं गरीरं गवाक्षितं विवदमाततत् । तासां सृक्त्रिभि रोम-जूपप्रतिबद्धानि च स्त्रेदमभिवहन्ति रक्तवापि सन्धयन्त्य-मूर्ध्वहृत्, तैरेव आभ्युपरिचेषावमाहावेनमीयान्त-वतोदमभिप्रतिपद्यन्ते त्वच रिपकानि, तैरेव अर्धसुखम-सृक् वा सृज्जाति । तास्वेतासृक्तयो धमन्तः सर्वाङ्गगताः विभागा व्याख्याताः ।

भवतयात् । दद्यात्समायत आनि अवावेभु दिष्टेभु च । धमनीनां तदा आनि रसो वैदरचोवते । मृदाभि-मृतास्त्रिगुणः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति । पञ्चे-न्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चतन्मायाभि विचारकावे ।

आत ऊर्ध्वं शोभन्ती मूलविक्षिमेद्वस्युयोनि धार्यन्ते वायन्ते च । तास्त्रिगुण विभागा व्याख्याताः एताभिर्भोगाभिः पकायवकटी-मूलपुरीषगुदवक्षिमेद्वस्युयोनि धार्यन्ते वायन्ते च ।

विद्वस्य शोभन्तिविमनमोहनममण्यवेपनानि मरणं वा भवति । अथवहे हे, तयोर्मूलं तालु शोभ च । तत् विद्वस्य पिपासा सद्योमरणं च । रक्तवहे हे, तयोर्मूलं मृत्यु, रक्तवाहिन्यस्य धमन्यस्तत् विद्वस्य शोभः प्राणवह-विद्वस्य मरणं तस्त्रिगुणानि च । रक्तवहे हे, तयोर्मूलं यत्तत्-लीहानौ रक्तवाहिन्यस्य धमन्यस्तत् विद्वस्य श्लावाकृता श्वरो दाहः पाण्डुता शोषितातिगर्भमरकतनेत्रता चेति । मासवहे हे, तयोर्मूलं स्त्रायुत्पत्ति, रक्तवहास्य धम-न्यस्तत् विद्वस्य श्रययुर्ध्वशोभः शिराधमन्ययो मरणम् । मेदोवहे हे तयोर्मूलं कटीवृक्चौ च तत् विद्वस्य स्त्रेदाग-मन स्त्रिगुणाङ्गता तालुशोभः स्त्र्युत्पत्तिता पिपासा च । मूलवहे हे, तयोर्मूलं वक्षिमेद्वस्तत् विद्वस्यऽऽनववक्षिता मूलविरोधः सत्वमेदता च । पुरीषवहे हे, तयोर्मूलं पकाययो गुदश्च तत् विद्वस्यऽऽनाहो दुर्गन्धता यथिता-न्तता च । शुक्रवहे हे, तयोर्मूलं सनौ वृष्यौ च तत् विद्वस्य शोभता शिरासु प्रसेको रक्तशुक्रता च । आर्त्तव-वहे हे, तयोर्मूलं गर्भाययः आर्त्तववाहिन्यस्य धमन्यस्तत् विद्वस्य मन्व्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनायय । शिरा-मृदाङ्गतामाहुर्भायः । वक्षिगुदविद्वस्यत्वं प्राणुक्रमिति । शोतोविद्वन्तु प्रत्याख्यायोपचरेद्वृत्तयस्तन्तु कतविधानेनो-पचरेत् । मूलात् स्त्रादन्तरं देहे प्रसृतत्वमिवाहि यत् । शोतस्तदिति विषये शिराधमन्यवर्जितम् । गरीरस्थाने

एतच्च मनुष्यकायविषयं तस्यप्रकरणे शा० ति० पञ्च-भूतात्मकं सर्वं चराचरमिदं जगत् । अचरा बहुधा भिन्ना गिरिहृत्तादिभेदतः । चरास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः - स्त्रेदाङ्गुलकरादुजाः । स्त्रेदका जमि-कोटाद्याः अष्टलकाः पञ्चगादयः । करादुजा मनु-ष्याद्याः केचु मृगा निगद्यते । उद्गरः पुंस्त्रिगुणयोगे शुक्राशोषितसंयुतात् । विन्दुरेको विन्दुगर्भसमदास्या क्रमादधी । रक्तोविहो मरेभारी भरेतेतोऽधिष्ठः सुमान् । पूर्ववर्मातुहृदेव मोहपाशेन यन्त्रितः । अपिदाका तदा तस्मिन् आश्रयं प्रपद्यते । अथ मातापुत्ररह-मानाद्योऽपि तत् क्रमात् । दिनात् पञ्चात् ततो मासा-हते तत्तदेवमात् । दोषद्वयैः स्रवं माप्नोम्यत्रिं वाति निजेन्द्रियैः । शतदिक्कमाः दोषाः दूषाः कः वत पादयः । तत्तद्वत्त्वांस्त्रेदोऽस्मिन्मण्डपादि तात् दिह ।

इत्यनेन संतुष्टाणामेव विशेष्योक्तो । एतदा० पदा०
 “हाविशती रजोभागाः शुक्रमात्राद्यहर्द्दं । गर्भसंजनने
 काले पुंस्त्रियोः सम्भवन्ति हि । नारी रजोऽधिकारो
 स्यान्नरः शुक्राधिकेऽंशके । उभयोस्तुल्यसंख्यायां स्यात्
 पुंसकसम्भवः ” इति । किन्तु पशुपण्यादोनामपि यथा
 सम्भवसंख्यादिसंज्ञयोऽप्येव । पटत्वधारित्वन्तु चण्ड-
 जादीनामप्यस्ति ‘तस्य घोटा शरीराणि पट्त्वधोधार-
 यन्ति च’ या० व्या० “तस्यात्मनोयानि जरायुजाशुद्धजरी-
 राणि तानि प्रत्येकं पट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातु-
 परिपाकहेतुभूतवर्जितानि स्यान्योगित्वेनेति” मिता० उक्ते ।
 चीयते कर्मणि कर्मणि घञ् । १० सखादृष्टसंज्ञितभोगायत-
 नमात्रे च । वक्ष्यमाणश्च विधिकायाः कर्मजत्वेन तत्तात्पर्यम् ।

ततश्च कायोद्विविधः चरोऽचरश्च । तत्र चरा-
 द्विविधा स्वेदजाश्चण्डजरायुजभेदात् । अचरा गिरि-
 ह्वयभेदात् । नानाविधाः प्रागुक्तं या० ति० वाक्यात् ।
 एषाञ्चोत्पत्तिभेदात् चतुर्विधत्वम् यथोक्तं पदाद्यर्थे
 “देहसद्विधोऽप्येव जनीरूपत्तिभेदतः । उद्भिज्जः
 स्वेदजोऽख्योत्पत्त्यर्थस्तु जरायुजः ” इति । उद्भिज्जशब्दे
 ११८० प्र० उद्भिज्जोत्पत्तिप्रकारो दर्शितः । चरेषु स्वेदजा-
 “कमिक्रीटपतङ्गाद्या स्वेदजा नाम देहिनाः ” पदा-
 दर्शोक्ता बोध्या । तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा
 “स्वेदजं स्विद्यमानेभ्यो भूमागेभ्यः प्रजायते” इति ।
 एषा स्थिराणां जायोनित्वं प्रयोगसारे उक्तं यथा
 “किन्त्वत्र स्वेदजा ये तु जायन्ते च जायोनित्वा ।
 स्थिरा इव बाहुभिर्जायत्वारि यत्सहस्रधा” । चण्ड-
 जास्तु “चण्डजा पक्षिणः सर्पा नक्रमत्स्याश्च कच्छ-
 पा, इति ततोक्ता बोध्याः । तेषादुत्पत्तिप्रकारो यथा ।
 “चण्डजो वर्तुलीभूतात् शुक्रयोषितसंयुतात् । काष्ठेन
 भिक्षात् पूर्णात्मा निगच्छन् प्रक्रमिष्यति” । जरायुजास्तु
 संतुष्टायाः गर्भाशयरूपवर्त्मनेष्टमजातत्वात् तेषां तथा-
 त्वम् । ते च जेनिजा “जेनिजाः प्राणिनोभिन्ना-
 चतुःषट्षहस्रधा” इति ततोक्ते । तथाऽप्येवमपि
 ज्योतिजाः देहाः सन्ति ते च ज्योतिजशब्दे १४७६०
 उक्ताः । तत्र संतुष्टायाः कावस्य पाशुभौतिकत्वं तदुत्-
 पत्तिप्रकारश्चात्र । मिता० दर्शितोयथा “सर्गादौ च
 यथाऽऽकाशं बाहुं ज्योतिर्जलमप्यहोम् । सृजत्येकोत्तर-
 गुणांस्तथाऽऽदत्ते भवस्यपि” वा० । सृष्टिपदे च पर-
 चात्तां यथाऽऽकाशादीन्, शब्दकण्ठं गगनम्, शब्द-

स्पर्शगुणं पद्मम्, शब्दस्पर्शरूपगुणनेत्रं, शुद्धस्पर्श-
 रूपरसगुणयुग्मद्वयम्, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणाः, जलती-
 मिच्छेवमेकोत्तरगुणान् सृजति । तथात्मा जीवभावमापन्नो
 भवन्नुत्पद्यमानोऽपि शरीररसम्भक्तत्वेनापि तातुपादत्ते
 सृजति । कथं शरीररसम्भक्तत्वं प्रथिव्यादोनाम् ? इत्यतः
 व्याहृ । “व्याकुलताऽऽप्यायते सूर्यः सूर्याहृष्टिरनौषधिः ।
 तदसं रसकूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति” या० । यजमानैः प्रक्षि-
 प्रयाऽऽकुलता शरीरागादिरसिमाप्यते सूर्यः, सूर्याश्च
 कावस्येन परिपक्वाश्चादिरसोऽहृष्टिर्भवति । ततो
 ग्रीवाद्योषधिरूपमवस्यम् । तत्रासं सेवितं सत् रस-
 धिरादिकूपेण शुक्रयोषितभावमापद्यते । ततः किम् ?
 इत्याह “स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रयोषिते । पञ्च
 धातून् स्रज्यं षड्धादत्ते युगपत्प्रभु” या० । ऋतुवेद्यादा
 स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे शुक्रञ्च योषितञ्च शुक्रयोषितम्
 तस्मिन् परस्परसंयुक्ते विशुद्धे “वातपित्तकफप्रदृष्टपान्च
 पूर्वकीणमूलपुरोषगन्धिरतास्त्वजीनामीति” इत्यन्तरोक्त
 दोषरहिते स्थित्वा पञ्च धातून् प्रथिव्यादिपञ्चभूतानि
 शरीररसम्भक्ततया स्रज्यं षड्विधाद्वारात्मा प्रभुः शरीरा-
 रसम्भकारणादृष्टकर्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते जी-
 गायतमत्वेन स्वीकरोति । तथा च शरीरके “स्त्री-
 पुंसयोश्च संयोगे योनौ रजसाभिसंस्पृष्टं शुक्रान्तुल्यमेव
 स्रज्यं भूतात्मना गुणैश्च सत्वरजस्तमोभिः स्रज्यं बाहुना
 प्रेर्यमाणं गर्भाशये तिष्ठतीति” । किञ्च “इन्द्रियाणि मनः
 प्राणोश्चानमायुः सृजन्वृतिः । भारणा प्रेरणं दुःखमि-
 ष्काहङ्कार एव च । प्रयत्नं व्याकृतित्वं चरदेवौ भवा-
 मभौ । तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः” या० । इन्द्रि-
 याणि ज्ञानकर्म्मोन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि । मनसोभव-
 नाधारणम् । प्राणोऽपानोऽनान् उदानं समानं इत्येव
 ऋतुवर्त्मनेद्विधं शरीरोवायुं प्राणः, ज्ञानवगमः,
 व्यायुः वायव्येवावच्छिद्यद्भीषणम्, सृष्टिं निर्हति,
 प्रतियुक्तस्य सूर्यस्य, भारणा प्रज्ञा मेधा च, प्रेरणं
 ज्ञानकर्म्मोन्द्रियाणां धिक्तात्त्वम्, दुःखसहं, इच्छा
 सृष्ट्या, अहङ्कारोऽहङ्कृतिः, प्रयत्नं कृतिः, व्याकृति-
 राकारः, वर्णनीतिमादि, चरं चण्डजगन्धारादि,
 ज्योतिर्वैरम्, भवः पुलक्यादिविभवः, जलवहादिपर्यव,
 तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीररसम्भक्ततया
 सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मजीवनव्य-
 नित्वर्थं । संयुक्तशुक्रयोषितस्य कावस्यपरिचयौ क्रम

भास्व 'प्रथमे मासि सक्तेदभूतो घातविमूर्च्छितः । मास्य-
बुद्धिर्द्वितीये च तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्धृतः । अथैव चेतनः प्रथमे
घातघातविमूर्च्छितः' या० । घातपृष्ठिष्व्यादिषु मूर्च्छितो
लोलीभूतः शरीरनीरवदेकीभूत इति यावत् । प्रथमे गर्भ-
मासे सक्तेदभूतो द्रवरूपता प्राप्त्यवधतिष्ठते न कठिनतया
परिणमते । द्वितीये तु मास्यबुद्धिर्दमीषत्कठिनं मांसपिण्ड-
रूपमभवति । अयमभिप्रायः—कोष्ठपवनजठरदहनाभ्यां
प्रतिदिनमीषदीपच्छोषसांशं शुक्रसम्यक्कसम्पादितद्रवीभावं
भूतजातं त्रिंशद्दिनेन कठिन्यमापद्यत इति । तथाच
शुश्रूते—“द्वितीये मासि शीतोष्णानिर्भरमिषमनो
भूतसंघातो घनो जायत” इति । तृतीये तु मास्यकैरिन्द्रि-
यैश्च संयुक्तो भवति । किञ्च “आकाशाच्छब्दं शौक्ल्यं
शब्दं श्रोत्रं बलादिकम् । पायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं
रोक्ष्यमेव च । पित्ताक्षुर्दर्शनमपत्तिमौष्ण्यं रूपं प्रका-
शिताम् । रसाक्षु रसनं श्रेयं स्नेहं कृदं समार्द्रम् ।
भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं सूतिमेव च । आत्मा मृष्टा-
त्यजं सर्वं तृतीये सन्दते ततः” या० । आत्मा मृष्टातीति
सर्वज्ञं सम्बध्यते । गगनात्तन्निर्माणं लङ्घनक्रियोपयोगि-
ताम्, शौक्ल्यं सृष्ट्यलित्वम्, शब्दं विषयम्, श्रोत्रं
अवधेन्द्रियम्, बलं दार्ढ्यम्, आदिपहणतु शुषिरत्वं
विविक्तता च । “आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां
सर्वेच्छिद्रसमूहाचेति” गर्भोपनिषद्दर्शनात् । पवनमात्रं स्पर्श-
नेन्द्रियम्, चेष्टाङ्गनमागमनादिकाम्, व्यूहनम् अङ्गानां
विविधं प्रसारणम्, रौक्ष्यं कर्कशत्वम्, चण्डात्
स्पर्शं च । पित्ताक्षेजसो दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम्, पत्ति-
भुक्तस्याजस्य पचनम्, शौष्ण्यम् उष्णस्पर्शत्वम्, अङ्गानां
रूपं श्यामिकादि प्रकाशिता आलिङ्ग्यताम् । तथा सन्ना-
पामर्षादि च, “शौर्यावर्षतैश्च पञ्चौष्ण्यं आलि-
ङ्ग्यता सन्नापवर्षप्रकर्षरूपेन्द्रियाणि तैजसाणीति” गर्भोप-
निषद्दर्शनात् । एवं रसादुदकाङ्गसनेन्द्रियम् शैत्यम-
ङ्गानां स्नेहं स्निग्धताम्, ऋदुत्वमहितं क्लेदमार्द्रताम्,
तथा भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिमाणमूष्मे च । सर्वमेतत्
परमार्थतो जन्ममरणरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि मृष्टाति
ततश्चतुर्थे मासि सन्दते चरति । तथाच गारीरके
“तस्मात्तृतीयं मासि चतुर्मासावभिप्रायकरोतीति” । किं च
“दोहदस्याप्रदानेन गर्भोदीभवमाप्नुवात् । वैष्णवं मरणं
वापि तस्मात्काये प्रियं स्त्रियाः” । गर्भस्यैव हृदयं गर्भि-
ण्यावापरमित्येवं द्विहृदवायाः स्त्रिया यदभिभवित्तदो-

हृदम् । तस्याप्रदानेन गर्भोदिरूपतां मरणरूपं वा दोषं
प्राप्नोति तस्मात् तद्विषयपरिहारार्थं गर्भपुच्छार्थं च गर्भिण्या
स्त्रिया यत्प्रियमभिभवितं तत्सम्पादनीयम्” ।
किं च “स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानामप्यङ्गमे शोणितोद्भव” । षष्ठे
बलस्य वर्णस्य नखरोमुष्णं च सम्भव” या० । तृतीये मासि
प्रादुर्भूतस्याङ्गसंघस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भव-
ति । पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः । तथा षष्ठे बल-
वर्णकरस्यहरोमुष्णं सम्भव” । किं च “मनश्चैतन्ययुक्तो
ऽसौ नाडीस्त्रायुसिरायुतः । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वग्मास-
स्युतिमानपि” या० । असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा
चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः, स्त्रायुभि-
रस्थिरमनैः विराभिर्वातपित्तहोत्रवाहिनीभिश्च संयुतः ।
तथाऽष्टमे मासि त्वग्मासेन स्मृत्या च युक्तो भवति ।
किं च “पुनर्जातो पुनर्गर्भमोजसस्य प्रधावति । अष्टमे
मास्येतो गर्भो जातः प्राणैर्विशुध्यते” या० तथाऽष्टमासिकस्य
गर्भस्योजः कश्चन शुण्विशेषोधातो गर्भं च प्रति पुनः पुन-
रतितरां चक्षुषतया शीघ्रं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि
जातो गर्भः प्राणैर्विशुध्यते । अनेनैव स्थितिरेव जीव-
नहेतुरिति दर्शयति । ओजं स्वरूपं च स्मृत्यन्तरे दर्शितम्
“हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमोषदुष्णं सपोतकम् । ओजः शरीरे
संख्यातन्नायाद्यामृष्टच्छतीति” । किं च “नवमे दशमे
वापि प्रथमे क्षतिमावर्तते । नि सार्यते वायुद्वयन्तच्छिद्रेण
सञ्चर” या० एवं प्रकारेण चतुरादिपरिपूर्णङ्गेन्द्रियो
नवमे दशमे वापि मासेऽपि पञ्चात् प्रागपि सप्तमे वाष्टमे
वा अत्रायासादिदोषवशात्, प्रबलक्षतिहेतुप्रमञ्जनपेरितः
स्त्रायुस्थिरमार्दिनिर्मितवपुर्न्यन्तस्य छिद्रेण सृष्ट्यशुपरेण
सञ्चरो दुःसहदुःखैरभिभूयमानो नि सार्यते धतुर्यन्त्रेण
सुधन्वपेरितवायुद्वयतिवेगेन । निर्गमसमनन्तरञ्च बाह्य-
पवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनमृतिर्भवति “जातः च वायुना स्मृष्टो
न क्कति पूर्वं जन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति” निरुक्त-
स्याष्टादशेऽभिधानात्” ।

पदार्थादर्थे योगार्थे त्वत्विशेषलक्षणे यथा “कलत्रं चैक-
रात्रेण पञ्चरात्रेण ब्रूतुम् । शोणितं दशरात्रेण मासप्रेमी
चतुर्दशे । घनमासं च विंशते पिण्डोमात्रोपलक्षितम् ।
पञ्चविंशतिपूर्वो ह्येकलक्षमद्भुरायते । एकमासे तु सम्पूर्णे
पञ्च भूतानि धातवेत् । मासद्वये तु संप्राप्ते शिरा मेदश्च
जायते । अज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशाद्भुल्यचतुर्थे ।
कक्षास्थिनासिकाणां च रज्जु मासे तु पञ्चमे । आस-

रन्मोदर षष्ठे वायुरन्मू त्वं सप्रमे । सर्वार्थं सन्निवृत्त्यै
सासैरपि रित्येते” ।

तत्रैव अध्यात्मविषये विशेष । “द्रवत्वात् प्रथमे सासे,
कललाख्यं प्रजायते । द्वितीये त्वं चनं पिण्डः, पेश्या
त्मा चनमर्जुदम् । पुंस्त्रीनपुंसकामान्तु प्रागवस्था क्रमा-
दिमाः । तृतीये त्वद्गुरा पञ्च कराङ्गधिरसा मताः ।
अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च स्तब्धाः सूर्यगपक्षदा । विहाय इत्यु-
दन्तादीन् जन्मानन्तरसम्भवान् । एषा प्रकृतिरन्या तु
विकृतिः सम्प्रता सताम् । अतथै व्यक्ता तेषां भाषामपि
जायते” ।

सुश्रुते तु कायोत्पत्तिप्रकारयेत्युक्तं यथा
“आयुर्वेदशास्त्रेषु सर्वगतः चक्षुः सा जित्वा च तिर्यग्योनिमा-
तुषदेषु सक्षरानि धर्माधर्मनिमित्तं, तएतेऽनुमानपाद्या
परमस्त्वस्य चेतनावन्तः यावता लोहितरेतसो सन्नि-
पातेष्वस्मिन्व्यव्यक्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरसम-
वायः पुरुष इति । स एव कश्चिदुत्पत्तिक्रियाधिकृतः” ।
इत्युक्तस्य सात्त्विकराजसतामसगुणान् कर्मपुरुषस्योक्ता
पञ्चभूतकार्याणि शरीरे दर्शितानि यथा “आन्तरोक्षास्तु
शब्दं शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विपिक्तता च ।
वायव्यास्तु स्पर्शः सौम्येन्द्रियं सर्वचेष्टासमूहं सर्वशरीर-
स्पर्शं चक्षुता च । तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं रसः
सन्नाभो आग्निश्च ता पक्तिरमर्षस्तेजो गौर्यश्च । आप्यास्तु
रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रवसमूहो गुरुता रस्य स्नेहो रेतसः ।
पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्वभूतिसमूहो गुरुता
चेति । तत्र सत्त्वतमोवृद्धता आप । तमोवृद्धता पृथि-
वीति । ज्ञोक्षी वायु भवतः । अन्योन्मातृप्रविष्टानि
सर्वार्थेतानि निर्दिशेत् । स्नेहो द्रव्यं तु सर्वेषां व्यक्तं
सत्त्वमिच्छते”

ततः शुक्रयोषितयोर्दीपयुग्मप्रदर्शनेन शुक्रयोऽप्योर्गम-
हेऽत्युक्तं यथा-

“अथातः शुक्रयोषितयुग्मिनाम शरीरं व्याख्यास्यामः ।
वातपित्तश्लेष्मकृष्णपगन्धपान्निभूतपूतिपुवशीचमूत्रपुरीषग-
न्धितरेषु प्रकृत्यादने न समर्था भवन्ति । तेषु वातवर्णवेदनं
वातेन । पित्तवर्णवेदनं पित्तेन । श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा ।
शोणितवर्णवेदनं कृष्णपगन्धमल्यं रक्तेन । पान्निभूतं
श्लेष्मवाताभ्याम् । पूतिपूयनिमं पित्तश्लेष्मभ्याम् । क्षीणं
प्रागुक्तं पित्तमावताभ्याम् । मूत्रपुरीषगन्धं सन्निपातेनेति ।
तेषु कृष्णपगन्धि-पान्निभूत-पूतिपूय-क्षीणं रेतसः कश्चि-

साध्याः । मूत्रपुरीषगन्धितरेषु साध्याः साध्यमन्येति”

ततः आर्त्तवदोषगुणादिकमुक्तं तत्र आर्त्तवग्रहे ४०८०८
दर्शितम् । “सर्वगर्भायाश्चैतेषु चक्षुःसु चक्षुषावटुक्कासह-
देवाविश्वानामन्यतमं कीरेषाभिमुखं त्रीचतरो वा विन्दु-
दद्याद्दक्षिणे भाषाघटे पुत्रकामायै न च तामिषीवेत्” ।

“प्रवृत्तार्थं साविध्यार्धं साविधिपूर्वकं । अतश्चेला-
व्युवीजानां सामय्यादाद्गुरो यथा । एव जातकृपवन्तो
महासत्त्वाधिरायुषः । भवन्त्येषां मोक्षारः सुप्रभाः इन्निषे-
हिताः । तत्र तेजोधातु सर्ववर्त्तमाना प्रभवः स यदा
मर्भोत्पत्तावस्थाप्रायो भवति तदा गर्भं गौर करोति,
पृथिवीधातुप्रायः कण्ठं, पृथिव्याकाशधातुप्रायः कण्ठस्थानं,
तोयाकाशधातुप्रायो गौरस्थानम् । वातस्थानाङ्गारानुप-
स्रवते गर्भिणी, तादृश्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते । तत्र
हृदिभागमप्रतिपद्यते जातव्यं करोति । तदेव रक्तातुल्यं
रक्ताण्यं, पित्तातुल्यं शुक्लाण्यं, वातातुल्यं विकृताण्यमिति ।
भवन्ति चात्र । हृत्पिण्डो यथैवाग्निसान्निध्यः प्रविधीयते ।
विसर्पित्यार्त्तं न नाय्यास्तया पुंसां समगमे । वीजेऽन्तर्मा-
नुषा भिन्ने द्वौ लोक्षौ कृत्स्नमागतौ । जमावित्त्वमिषीवेते
धर्म्मोत्तरपुरं पुरौ । पित्तोत्पत्त्युत्पत्त्यादासेन्यः पुरो
भवेत् । सशुक्रं प्राप्य लभते ध्वजोऽप्ययमसंशयम् ।
यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसन्निधितः । स योनि-
शेषवोर्गन्धमाधाय लभते वलम् । स्नेहोऽप्युत्पत्त्युत्पत्त्यादा-
स्त्रीषु पुंषु प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेयः सर्व-
श्रेष्ठो चापरम् । इहा व्यायामन्येषां व्यावाये च प्रव-
र्त्तते । ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः परलोकं श्रेष्ठं पञ्चमम् ।
यो नाय्यावाह्यतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्री-
चेष्टिताकारो जायते गण्डसन्निधितः । अतोऽप्युत्पत्त्यादापि
प्रवर्त्तताङ्गना यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् वा भवेन्नर-
चेष्टिता । आसिक्तश्च सुगन्धो च कुम्भीकश्चेत्तद्वत् ।
अरेतसस्त्वमी चेया अशुक्रः प्रवृत्तसन्निधितः ।

अनया विप्रकृत्या तु तेषां एतद्वत्ताः विराः । कर्णात्
स्फुटत्वमायानि ध्वजोऽप्ययमसंशयम् । आङ्गाराभार-
चेष्टाभिर्गन्धोभिः समन्वितौ । स्त्रीषु धौ वृद्धेवातां
तयोः हृत्पिण्डोऽपि तादृशः । यदा नाय्यावपेवातां हृत्पिण्डो
कथञ्चन । सुश्रुतस्य शुक्रमन्योऽप्ययमसंशयम् जायते ।
कटकाङ्गारं च नारी कान्ते भैरुननामहेत् । आर्त्तं
वायुरादाव कुक्षौ गर्भं करोति हि । नाहि नाहि वि-
ज्ञेयं तस्मिन्मया मुनेनैव च । अथवा जायते तस्या गर्भिणी

पेतर्जगुदैः । मर्षदृष्टिस्तुक्रागुडि रूपाश्लयश्च ये । गर्भो-
 म्भेते ध्वजावैर घोषा पापक्षरा भृगव् । गर्भो वात-
 मन्नापेक्ष योदते जायमानिते । मनेतु कृष्ण कुम्भिपद्मु-
 र्भूको मिथिल यश्च । मातापितृभ्योऽपि नास्ति श्वा-
 युर्भेष इराक्षते । वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमा-
 न्नुयात् । सन्नात्यन्तादयो गाञ्च वायो पक्षागम्य च ।
 वातमूलपरीवापि न गर्भस्य करोति हि । सरायुष्मा
 शुष्णे च्छस्ते लम्बे च क्षकवेष्टिते । वायोर्मांसनिरोधञ्च न
 गर्भस्य भरोदिति । निद्राशोक्तामसद्गोभस्त्रप्रभशान् ।
 धिगच्छति । मातृभिश्च वितोषदामसद्गोभस्त्रप्रभशान् ।
 हृदिनेन गरीराणां दन्ताणां पतनोद्भवो । तन्नेत्रसम्भरो
 यत्र रोम्बामेतत् स्वभावन । भाविताः पूर्णदेहेषु सततं
 गात्रभृदय । भवन्ति सत्यभृदिताः पृथक्जातिस्तानराः ।
 कर्माणां भोदिनो देन तदान्नोति पुमर्भवे । अभ्यस्ता-
 पूर्णदेहे ये तानेव भजते शुद्धान् ॥

अदातो गर्भं कान्तिमारोहं व्याप्ताशाम् । सीमं
शुकमान् वसाने यदितरे दामभ्यः सूताम् । साविध्यमन्य-
युना रिमेष परस्वरोपक रात्परमराधुपहाय रसरानु-
मयः ॥

नतु स्तोत्रययोः ययोने तेजः गरीराहादुरदीरयति ।
नतु जोग्निमसिप्रापातात्पुनः पुनः योनिममिपतिप्रयते
संयुज्यते वातैरेव । नतोऽग्निमसोमसयोगात् संयुज्य-
मानो गर्भो गर्भाद्ययमनुप्रतिपद्यते । सैव यो वेदयिता
स्युता भूता इत्युता योता यद्ययिता सुहवः सता मन्त्रा
धारी धारा वक्ता योऽसाग्लेष्मादिभिः पय्योदगजह
नीमभरमिषंयते देवयोगादस्योऽस्योऽग्निमसो भूता-
न्मना वृक्षान्मस सतरज्जगमोभिदेगापूर्यपरैव भावैर्ग-
दुर्भाभिदेयैनाको गर्भाद्ययमनुप्रतिपद्यते नतु पुन-
व जगत्यात् दुर्भात्, यार्जिषाजगत्यात् श्री, साखादुमयोर्न
संयुज्यति । अतः एतद्व्याख्यं यति द्वावर्गैः ।
आराजं द्वावर्गोऽस्ते के भावयो ।

[illegible]

मनुकुपुन'। जरामकशरीराणां याति पञ्चागतं चयम् ।
 दुष्केषु तु प्रमान् प्रोक्तो दिवसेषु न्यवाश्रयः । इत्युक्ते
 शुचिस्नानादपत्न्याधीं स्थियं व्रजेत् । तत्र यद्योऽङ्गीतग-
 र्भायां स्निग्धानि श्रमो ग्लानिः पिपासा मक्षिणघटनं
 रक्तपीथितयोरनुबन्धः स्फुरणश्च येने' । स्नानयोः कृष्ण-
 सफता रोमराज्यहमस्तथा । व्याधिपक्ष्मापि चाप्यस्याः
 समीपस्थाने विधेयतः । अकामतश्चर्दयति गन्वाडुहिजते
 शुभात् । प्रसेकः सदन्त्यापि गर्भिण्यां सिद्धमुच्यते ।
 तदा प्रष्टव्येन व्यायाम व्यायामपतर्पणमतिकर्षणम् दिवा-
 स्नत्रं रात्रिजागरणम् शोकं यानारोहणं भयमुत्पुटासनं
 चैकान्तं स्निग्धादिक्रिया घोषितमोक्षणं चाकाले वेगविधा-
 रणं च न सेवेत । दोषाभिघातं गर्भिण्या यो यो मागः
 प्रपीडते । स स मागः यियोऽस्त्य गर्भस्य प्रपीडते ।
 तत्र प्रथमे मासि कलत्रं जायते । द्वितीये पीतिः प्राणि-
 शैरभिप्राप्यमानानां महाभूतार्णं सङ्घातो यमः सङ्घादते
 यदि पिण्डः प्रमान्, स्त्री चेतो मो, मधु सक्त वेदुर्दमिति ।
 तृतीये रुद्रपादगिरसां पञ्च मिगुलका निर्गमेनेऽङ्गप्रत्य-
 ङ्गविभागाय वृत्त्या भवन्ति । चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः
 प्रव्यक्ततरो भवति गर्भकृटयप्रव्यक्तभावाङ्गेतनायासुरभिव्य-
 क्तो भवति, कक्षात् ? तत्स्थानस्याप्यङ्गार्द्रपतर्पणं मासमि-
 मायमिन्द्रियाद्यैर्दु करोति द्विकृटया च नारीं दौष्टदिनी-
 नावसते । दौष्टदिमानमात् पुत्रं कुपि अष्ट जल
 पामनं क्लिनाक्षमणं वा नारी शुतं जनयति । तस्यान्
 वा यदादिष्केतस्यै दापयेत् । जलदौष्टदा हि वीर्य-
 वलम् विरादुष च पुत्रं जनयति । भवन्ति चात्र ।
 इन्द्रियागस्तु दान् यान् वा भोज्यमिच्छति गर्भिणी ।
 गर्भाबाधप्रयत्नाङ्गान् भिषगाङ्गुल दापयेत् । वा प्राप्-
 दौष्टदा शुतं जनयेत् शुक्लान्तम् । अथदौष्टदा गर्भे
 कमेनाकानि दा भवन् । तेषु देहिन्द्रियाद्यैर्दु दौष्टदे वै
 विमान्मा । प्रजादेत एतद्वान्ति कानि कानि कदेन्द्रिये ।
 एतद्वद्वर्धने यदा दौष्टदं जायते स्थिताः । कर्ष-
 दम् मधुमागं पुनर वा प्रष्टयत । दुग्धपट्टरी
 देदुग्धकारिणु दौष्टदात् । कक्षकारिणम् शुतं जनयति
 वा दष्टयते । कान्ते, कक्षकान् कर्षदीर्घं दष्ट-
 यते । देवतापञ्चमात्म, दष्टयते कर्षदौष्टदम् । दष्टये
 अथ कर्षदीर्घं दिष्टदीर्घं दष्टयते । लोभाभावादेन
 शुतं दुग्धं जायते कर्षम् । कर्षं कर्षि च कर्षि
 कर्षेति दष्टयते । कर्षिदौष्टदा कर्षं दष्टयते कर्ष

संयुतम् । वराहमांसात् स्वप्नात् श्वरं सञ्जयेत्तु तम् ।
भार्गाद्विप्रान्नजङ्घाण सदा वनचर सुतम् । स्वमराद्विग्न-
मनस नित्यभीत च तैत्तिरात् । अतोऽनुक्तो वा भारी
समाध्यायति दीहदम् । शरीराचारशीलः सा समान
जनयिष्यति । कर्मणा मोदित जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ।
यथा तथा देवयोगाद्दीहद जनयेद्दीह ।

पञ्चमे मन प्रतिबुद्धतर भवति । यत्ते बुद्धि । सप्तमे
सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततर । अष्टमेऽस्थिरीभवत्योज-
कृत जातस्य जीवेवैकैतभागत्वात् ततो बलिं भांशो-
दनमस्य दापयेत् । नवमदशमेकादशानामन्यतमे जायते
अतो, अन्यथा विकारी भवति ।

सातसु श्वरु रसवहावा नाद्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा
सास्य सातुराहाररसवीर्यमभिवहति । तेनोपस्तेहेनास्या-
भिष्टम्भितवति । अष्टाङ्गाङ्गप्रत्यङ्गविभागमार्गवेकात्-
प्रवृत्ति सर्वशरीरावववातुसारिणी रसवहानां तिर्य-
ग्गताना धमनीनामुपस्तेहो जीवयति ।

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह यौनक
शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम् । हृदयमिति, कतवीर्यो
बुद्धेर्नवव स्यात् तत्वात् । नामिरिति पाराशर्यस्ततो हि
वर्द्धते देहो देहिनः । पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मू-
लत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूतिगौत
मस्तद्विबद्धत्वात् सर्वगात्रसम्भवस्य । तत्तु न सत्यक्
सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धमन्तरिर्गर्भस्य
स्रज्ज्वालोपबन्धने यथाहुरवज्जुतफलवत् । तद्यथा
भूतफले परिपक्वे केशरमांसास्त्रिमज्जान पृथग्दृश्यन्ते
काष्ठप्रकपीत, तान्येव तद्वत् नोपबन्धने, स्रज्ज्वालोपे वा
स्रज्ज्वालां केशरादीनां काष्ठ प्रत्यङ्गतां करोति । एतेनैव
वयाहुरोऽपि व्याख्यात । एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्य-
ङ्गेषु सत्त्वपि सौम्यादनुपबन्धि । तान्येव काष्ठप्रकपीत
प्रव्यक्तानि भवन्ति ।

तत्र गर्भस्य पित्तजमाहजरसजामलसत्वजसात्मजानि शरीर-
लक्षणानि व्याख्यास्याम । गर्भस्य केशरज्ज्वालोपमास्थिरज-
दन्तशिराङ्गाकुधमगोरेत प्रवृत्तीनि स्थिराणि पित्तजानि ।
सांशोषितमेदोमज्जङ्घामिवज्जङ्घाङ्गान्नुदप्रवृत्तीनि स्र-
ज्ज्वालि माहजानि । शरीरोपबन्धो बलं वर्षं स्थितिर्हो-
निस रसजानि । इन्द्रियाणि ज्ञान विज्ञानमायु सुखद-
खादिकान्माहजानि । सत्वजामुत्तरं वक्ष्याम । वीर्य-
मातोन्मं वक्ष्ये मेधा च सात्मजानि ।

तत्र यस्या दक्षिणे कने प्राक् पयोदर्यनं भवति दक्षिणाक्षिण
हृत्पत्रं च पूर्व च दक्षिण सकृद्युक्तमिति बाह्व्यान् प्रसामधे-
येषु द्वयेषु दौहदमभिधायति स्वप्नेषु सोपबन्धते पञ्चोत्त-
मकुसुदान्नातकादीनि प्रसामान्येव, प्रसङ्गसुखवर्णा च भवति
ता नूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति । तद्विपर्यये कन्याम् ।
यस्या पार्श्वद्वयसुव्रतभुरस्ताक्षिर्गतसुदर प्रागभिहितवक्ष्य
च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् । यस्य मध्ये निम्न
द्रोणीप्रभूतसुदरं वा युष्म प्रसूते इति । भवन्ति चास-
देवताङ्गाङ्गपरं शौचाचारहिते रता । सहा-
गुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् । अङ्गप्रत्यङ्ग-
निर्दिष्टः सम्भावादेव जायते । अङ्गप्रत्यङ्गनिर्दिष्टौ वे भवन्ति
गुणायुषा । ते ते गर्भस्य विज्ञेयाधर्माधर्मनिमित्तजा ।

एवं याज्ञवल्क्यसुनुतादिवाक्यै कायस्य पाञ्च-
भौतिकत्वे स्थितेऽन्येऽपि भूतविशेषगुणादिभेदाः पदा-
द्यादर्थे उक्ता यथा । “अस्थि मास त्वचा स्नायूरोम
चैव तं पञ्चमम् । एते पञ्चविधा मोक्षा प्रथिवी कठिना
त्मिका । चाक्षा शूलं तथा शूलं शोषितं मज्जपञ्चमम् ।
अप्यं पञ्च गुणा एते इव रूपः प्रकीर्त्तिता । कुषाहणा-
ऽऽमय निद्रा आलस्य क्षान्तिरेव च । उष्णाम्ना गुणएते
तेजसः परिकीर्त्तिता । धावन गमन भुक्तिराजुञ्जन
प्रचारणे । एते पञ्चगुणावावो क्रियारूपा व्यवस्थिता ।
रागद्वेषौ तथा लज्जा भय मोहस्तथैव च । व्योम्न पञ्च
गुणा एते नृम्यास्ते शुपिरात्मनि” । तत्राय विशेष
मनुष्यकायस्य पार्थिवत्व, चन्द्रासोकस्यकायस्यामल,
सूर्योदितोकस्यकायस्य तेजसत्व वायुलोककायस्य वाय-
व्यत्वम्, बाह्व्यान् तत्सत्कावेव प्रथिव्यादिगुणाधिको
पञ्चमेः । इतरभूतानान्तु उपपन्नकतामात्रं तदेतत्
गौत० च० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा ।

“पार्थिव गुणान्तरोपबन्धे” १५०२८४०

तत्र सातु शरीरं पार्थिवम् । कस्मात् ? गुणान्तरोपबन्धे ।
गन्धवती प्रथिवी, गन्धवन्शरीरम्, अमादीनामगन्धत्वात्
तत्पञ्चमगन्ध स्यात् न त्विदमभादिभिरसृष्टकभा प्रथि-
व्यारब्ध चेष्टेन्द्रियार्थान्वयभावेन कल्पयत इत्यतः पञ्चानां
सयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगो हि मिथः पञ्चानां
न निबिड इति, आम्बतेजसवायव्यानि षोडशानरे शरी-
राणि, तेष्वपि भूतसंयोगं युक्तमर्थतन्म इति स्याद्यादि-
इत्यनिमत्तावपि नि संशय, आभादिष्वेवगन्धनरेण निम-
त्तिरिति । पार्थिवस्यतेजसं तद्गुणोपबन्धे, निद्रादो-

स्वासापलब्धेशात्तुभौतिकम्, गन्धस्पर्शरसव्यूहावकाशदानेभ्यः
पाञ्चभौतिकम्, त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान्
सूत्रकारः । कथं सन्दिग्धाः? सति च प्रकृतिभावे भूतानां
धर्मोपलब्धिः, असति च संयोगाप्रतिषेधात् सन्निहिता-
नामिति यथा स्यात्स्यासदकतेजोवायुकाशानामिति,
तदिदमेकभूतप्रकृतिशरीरभग्नमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्य-
सुविधानात् स्यात् नत्विदमित्यभूतम् तस्मात् पार्थिवं
गुणान्तरोपलब्धे भा० ।

“श्रुतिप्रासादवाच” सू० २६ सू०

“सूर्यते नक्षुर्गच्छतात्” इत्यत्र मन्त्रे “पृथिवीं ते शरीरमिति”
अयुते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रत्यभिधानमिति “सूर्यं
ते नक्षु सृणोमि” इत्यत्र मन्त्रान्तरे “पृथिवीं ते शरीरमिति”
अयुते, सेयं कारणाद्विकारस्य सृतिरभिधीयत इति,
स्यात्स्यादिषु च त्वज्जातीयानामेककार्यारम्भदर्शनाद्विज-
जातीयानामेककार्यारम्भात्तुपपत्तिः” वात्स्या० भा०

वा० सूत्रेषु च “पाञ्चभौतिकोद्देशः” सू० पञ्चानां भूतानां
मिहितानां परिणामोद्देश इत्येकीयमतम् । “चातुर्भौतिक-
मित्येके” सू० । आकाशस्थानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् । एतच्च
चातुर्भौतिकमिते तन्मते भूतचतुष्टयस्यैव स्वीकारात् चातुर्भौतिक-
विहितम् । “ऐकभौतिकमित्यपरे” सू० । “पार्थिवमेव
शरीरमन्यानि भूतान्यपष्टम्भकमात्राणि । अथवा ऐक-
भौतिकमैकैकभौतिकमित्यर्थं ततश्च अनुष्यदेहे पार्थिवा-
याधिक्येन पार्थिवता । चन्द्रादिवोकेषु अवाद्ययाधिक्ये-
न आप्यत्वादि । हिमकरकसुवर्णादीनामिव भूतान्तर-
संसर्गमात्रम्” भा० । “जगज्जादिदेहानुक्ता “सर्वेषु पृथि-
व्येयोपादानम् असाधारण्यात् तद्वत्प्रदेशं पूर्ववत्” सू० ।
सर्वेषु स्यावरास्यावरदेहेषु पृथिव्येयोपादानम् असाधा-
रण्यात् आधिक्यादिभिरुत्कर्षात् अत्रापि काये पञ्च-
चतुरादिभूतजत्वव्यपदेशं पूर्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्व
वदुपष्टम्भमात्रेणेत्यर्थः” भा० ।

शा० सू० भाष्ययोश्च शा० उ० भाषादीनां पृथिव्यादिकार्यत्व
त्वोक्ताकायस्य तैर्भौतिकत्वं व्यवस्थापितं यथा

‘मासादिभौमयथाशब्दमितरयोश्च’ सू० । “भूमेस्त्रिष्टु-
क्तायाः पुरुषेषोपयुज्यमानायां मासादि कार्यं यथा-
शब्दं निष्पद्यते । तथाहि (शा०) श्रुतिः “अन्नमसितं तेषां
विधीयते तस्य च” स्यविद्योधातुस्तत्पुरीषं भवति, वो मध्यम
स्तन्मांसं, वोऽन्विष्टस्तन्मज्जा” इति । त्रिष्टुक्तायां भूमिरेवैषां
त्रोद्दिशवाद्यप्रक्रमेणाद्यते इत्यभिप्रायः । तस्याश्च स्व-

विधेः रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यममध्यात्मं
मांसं वर्जयति अण्डिष्ठन्तु मनः । एवमितरयोः पुरीषो-
यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यम् । सूत्रं लोहितं प्राणस्यापा
कार्यम् । अस्थि मज्जा वाक् च तेजस इति । अत्राह यदि
सर्वमेव त्रिष्टुक्ता भूतभौतिकम् अविशेषश्रुते “तासां त्रिष्टु-
त्त्रिष्टुत्मेकैकामकरोदिति” क्लृप्तस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः
इदं तेजः इमा अप इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नस्याश-
तस्य कार्यं मासादि, इदमपां पीतानां कार्यं सोहितादि,
इदं तेजसाऽशितस्य कार्यं मज्जादि । अत्रोच्यते-
‘वैशेष्यास्तु तदुवाचस्तदुवाद’ सू० । तदुवादेन नोटितं
दोषमपनुदति । विशेषस्य भावे वैशेष्यं भूयस्त्वमित्येतत् ।
सत्यपि त्रिष्टुत्करणे कश्चित् कस्यचिदुभूतधातेर्भूयस्त्वस्यपल-
भ्यते । अग्नेस्तेजोभूयस्त्वम्, उदकस्याभूयस्त्वम्, पृथिव्या
अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्धार्थं चैव त्रिष्टुत्करणम् ।
व्यवहारस्य त्रिष्टुत्करणरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्या न भेदेन भूत-
त्वयोगोचरोक्तस्य प्रसिद्धेत् । तस्मात् सत्यपि त्रिष्टु-
करणे वैशेष्यादेव तेजोन्नविशेषवादो भूतभौतिकविषय
उपपद्यते” भा० ।

उत्तरपादे च बाहुल्यत्वे देहस्य तैर्भौतिकत्वमुक्तं यथा ।

“तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिपुक्तः प्रान्निरूपणाभ्याम्”
सू० । तदन्तरं प्रतिपत्तौ देहादेहान्तरप्रतिपत्तौ देहवीजै-
र्भूतसूक्ष्मैः संपरिपुक्तो गच्छतोत्पन्नव्यं कुतः? प्रान्नि-
रूपणाभ्याम् । तथाहि प्रान्नः “वेद्यं यथा सौम्यं । पञ्च-
स्यामाहृतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” । निरूपणं च प्रति-
वचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोगमित्युक्तं पञ्चस्यपि अवा-
मेघवृष्ट्यद्वारेतरूपाः पञ्चाहृतीर्दृश्यित्वा “इति तं
पञ्चस्यामाहृतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” तस्मा-
दङ्गिः परिवेष्टितो जीवोऽरहतीति गम्यते । नन्वन्या
श्रुतिर्जलूकावत् पूर्वं देहं न सृज्यति वावदेहान्तरं
न क्रामतीति दर्शयति “तद्यथा तृणजलायूकैति” । बला-
व्यपपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहं
विषयभावनया दीर्घीभावमात्रं जलूकयोपमीयते इत्यविरोधः
एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति या पुरुषमतिप्र-
भवा कल्पनाः आपिना-करणानामात्मनश्च देहान्तर-
प्रतिपत्तौ कर्मवशादुत्तिष्ठामस्यत्वं भवति, केवलस्यैव वात्मनो
उत्तिष्ठामस्यत्वं भवति, इन्द्रियाणि तं देहवदभिनवान्येव
तत्र तत्र भोगस्थानं उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोग-
स्थानमभिप्रतिष्ठते, जीवएव वा उत्पद्यत्यु देहादेहान्तरं

प्रतिपद्यते शुक्रश्च वृक्षादुद्वृक्षान्तरमित्येवमाद्या' ताः सर्वो-
यशनादर्शव्या' श्रुतिविरोधात् । ननुदाहृताभ्यां प्रत्य-
प्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरङ्गिः संपरिष्करोरुहति इति
प्राप्नोति अप्युद्भवव्यवसायार्थात् तत्र कथं सामान्येन
प्रतिज्ञायते ? सर्वेरेव भूतसृष्ट्याः संपरिष्करोरुहतीत्यत
उत्तरं यथैति ।

“तत्रात्मकत्वात्तु भूयस्तात् तद्व्यपदेशः” इति । तद्व्यपदेश-
नोदितामाशङ्क्यामुच्छिनत्ति तत्रात्मिकाद्याप त्रिदत्करणश्रुते
तास्वारम्भिकास्त्वप्युपगतास्तितरदपि भूतद्वयसमव्याप्त्युपग-
न्त्यं भवति तत्रात्मकस्य देहः तस्यापामपि तेजोबलानां तस्मि-
न् कार्योपलब्धेः पुनश्च तत्रात्मकं त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातं
पितृभ्योऽङ्गि । न च भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभि-
रङ्गिरास्तु यज्यते । तस्मादुभयस्त्वामेवोऽयमाप्युत्त-
वचन इति प्रत्यप्रतिवचनवोरप्युद्देशो न कैवल्यपेक्षः । सर्व-
देहेषु हि रसवोहितादिद्रवभूयस्त इत्यते । ननु पार्थिवो
घातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलभ्यते । नैव दोषः, इतरामेवया अपां
बाहुल्यं मविष्यति, इत्यते च शुक्रयोषितलक्षणेऽपि देह-
बीजे द्रवद्रव्यबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तं कारणं देहा-
न्तरा रन्ते, कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्जपय प्रभृति
द्रवद्रव्यव्यपान्त्रयाणि, कर्मसमवायिन्येषां अहाशब्दोदिताः
सह कर्मिर्निर्द्युल्लोकास्तेऽनौ ज्ञयन्त इति वक्ष्यति तस्माद-
क्षपां बाहुल्यमवशिष्टं । बाहुल्यमात्राप्युद्देशेन सर्वेभामेव
देहबीजानां भूतसृष्ट्याणां संपादानमिति निरवद्यम् ।
तथा च त्रैभौतिकत्वं बाहुल्यमभिप्रायेण चैतरेयोपनिषदि
पाञ्चभौतिकत्वोक्तेः । यथा

“एव ब्रह्मैव इन्द्र एव प्रजापतिरिति सर्वे देवा इमानि
च पञ्च महाभूतानि—पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योती-
नीत्येतानोमानि च सुद्रुमित्राण्योष वीजानीतराणि
चेतराणि वायुज्जानि च जातजानि च खेदजानि चो-
द्भिज्जानि चान्द्रा गावः पुरुषा हस्तिनो—यत् किञ्चेद-
प्राणि जङ्गमं च पतन्ति च यज्ञ स्यावरम्, सर्वं तत्
प्रक्षानेत प्रक्षानेति प्रतिष्ठितं प्रक्षानेतो लोकं प्रक्षान्तिष्ठानं
प्रक्षानं ब्रह्म” उप० ३५० ।

“स एव प्रक्षानरूप आत्मा ब्रह्म । अपरं सर्वेश्वरी-
रस्यप्राणप्रक्षान्ति करणीयाधिभूतप्रविष्टो जलमेदगतसूर्य-
प्रतिवम्बवद्विरस्यगर्भं प्राणः प्रक्षान्ता । एव एवेन्द्र
इन्द्रशुषयान् देवराजो वा । एव प्रजापतिर्यं प्रथमजः
शरीरो, वतो वृक्षादिनिर्भेदहारेणाम्पादयो लोकपात्रा

जाताः । सप्रजो वा एव प्रजापतिरेव एव वेदेति
आग्निपादयः सर्वे देवा एव एव । इमानि च सर्वेश्वरीरो-
पादानभूतानि—पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यन्नाहरेत्यादि
लक्षणाभ्युपगमाणि । किञ्चेमानि च सुद्रुमित्राण्योष
सर्पादीनि । इत्युद्देशोऽनर्थकः । वीजानि जातजानि चेतराणि
चेतराणि च ईराश्वेन अहावधतत्वा निर्दिष्टमानानि ।
कानि तानि ? इत्युच्यन्ते—खेदजानि पञ्चादीनि । जात-
जानि जरायुजानि सतृष्यादीनि । खेदजानि वृक्षादीनि
उद्भिज्जानि च वृक्षादीनि । चान्द्राः, गावः, सतृष्याः,
हस्तिनः । अन्त्याश्च वस्त्रिस्तुतिदं प्राणिजातम् । किं तत् ?
जङ्गमं वक्ष्यति पञ्चां गच्छति । यज्ञं पतन्ति आकाशेन
पतनशीलम् । यज्ञं स्यावरमचलं सर्वं, तद्व्यपेतं प्रक्षान-
नेतस्—प्रक्षान्तिं प्रक्षान्, तत्र जङ्गमं, जीवते वृक्षा प्रा-
प्यते अनेनेति नेतं, प्रक्षानेत् यज्ञं तदिदं प्रक्षानेतम् ।
प्रक्षाने जङ्गमलुप्तचित्स्थितिलयकाशेषु प्रतिष्ठितं प्रक्षान-
मित्यर्थः । प्रक्षानेतो लोकः पूर्ववत् । प्रक्षान्तुर्वा सर्व-
एव लोकः । प्रक्षान्तिष्ठानं सर्वस्य जगतः । तस्मात् प्र-
क्षानं ब्रह्म । तदेतत् प्रत्यक्षमित्यर्थोपाधिभिरेव वदिर-
क्ष्मं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमेकमद्वयं, नेति सर्वविशेषा-
पोहस्य वेद्यं सर्वशब्दप्रत्ययागोचरं तद्व्यन्तविशुद्धप्रज्ञोपाधि
सम्बन्धेन सर्वस्येश्वरीश्वरस्यैव भवति । सर्वसाधारणा-
व्याकृतजगद्बीजप्रवर्त्तकं निवन्तृत्वादनर्वाभिरञ्जं भवति ।
तदेव जगद्बीजभूतब्रह्मात्मनिर्मानवक्ष्यवद्विरस्यगर्भमद्वयं
भवति । तदेवान्तरस्थोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिभिराद्
प्रजापतिरञ्जं भवति । तदुद्भूतान्तराद्युपाधिभिरवता-
दिञ्जं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिधर्मां ब्रह्मा-
दित्यस्यार्थान्तेन तत्तत्प्रमाणरूपसाधो ब्रह्मण्यस्यैवैकं सर्वोपा-
धिभेदमिदं सर्वं प्राणभित्तार्किकैव सर्वप्रकारेण शान-
ते विकल्पयते चानेकधा । इत्येके वदन्तस्मिन् सतृष्ये
प्रजापतिम् । इन्द्रमेवेऽपरे प्राणमपरे ब्रह्म शान्तनि-
त्याद्या ऋतिं शाङ्करमाश्रयम् ।

अथादृष्टतद्व्योस्तु कायस्य पाञ्चादभौतिकत्वं
निराकरणेन एकैकसूतारभ्यत्वं अयस्यापि तत्र
“पृथिव्यादि कार्यद्रव्यं त्रिविधं—शरीरेन्द्रियविषय-
कम्” इति । तत्र शरीरत्वं प्रवचनद्वारा योना-
समवायिकारणवत्क्रियावदन्त्यावर्तितम् उपाधिभेद-
न तत्र शरीरत्वं जातिः पृथिव्यादिना परापरभावात्तु-
यत्ते” उपश्रव्यते । तथा च शरीरत्वं ब्रह्मप्राप्त-

विभाज्यवृत्तित्वे सति चेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं । इत्यत्र-
पृथिवीत्वव्यवस्थादिवारणाय सत्यन्तम् । घटत्वादिवार-
णाय चेष्टावद्वृत्तौति । घटशरीरसंयोगादिवारणाय
जातोति । मनुष्यत्ववैलक्ष्यादिजातिमादाय मानुषादि-
शरीरे लक्षणसमन्वयः । हृत्तादावपि चेष्टा अस्त्येव
आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् अन्यथा भग्नतत्त्वरोहणादिक्
न स्यात् । कल्पभेदेन ऋषिंहशरीरस्य नानात्वात् ऋषिंह-
त्वजातिमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः नतु शरीरत्वं जाति-
पृथिवीत्वादिना सङ्करात् नापि चेष्टाश्रयत्वम् निश्चेष्ट-
शरीरेऽव्याप्तेः ।

“इदानीं शरीरस्य त्वैभौतिकत्वचातुभौतिकत्वप्रवादं
निराकर्तुमाह” उपस्करवृत्तिः ।

“प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न
विद्यते,” सू०

“यदि गन्धलोदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं शरीरं
भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्य-
तोनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरस्यप्रत्यक्षं स्यादिति हृत्ता-
नन्वारक सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः ।
लोदपाकादयस्तु उपपन्नकजज्ञानलगता एव, चातुभौति-
कमप्येवम् । मन्वस्तु त्वैभौतिकम्, त्वयाणां भूतानां प्रत्य-
क्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एकस्य
गुणस्याप्यविनि गुणानारम्भकत्वात् । तथा च यदि पृथिवी-
जलाभ्यामारम्भः स्यात् । तदा तदारम्भसमन्वयसंज्ञा स्यात् ।
एव पृथिव्यनलाभ्यामग्निसंज्ञासंज्ञा स्यात् । पृथिव्यनला-
भ्याममन्वसरवमरूपमस्यार्थं स्यादित्याद्युक्तम्” उ० वृत्तिः
“गुणान्तराभावाभावाच्च न त्वात्मकम्” सू० ।

“पृथिव्यग्नेजवा प्रत्यक्षाणामेव शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि
यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वे-
ष्टसि एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथाच न
त्वात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूतत्वयारम्भमपीत्यर्थः ।

कच्च तद्वैकल्पिकेव शरीरे पाकादीनामुपसम्भ- ? इत्यत
आह” वृत्तिः । “अणुसंयोगस्त्वप्रतिषेधः” सू० “मिथ-
संज्ञानां भूतानां परस्परमुपपन्नकतया संयोगो न
निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरेवोर्द्ध्यं प्रत्यक्षमवयि-
कारणं संयोगो द्रव्यते । तथाच तदुपपन्नात् पाकादीनां
शरीरे भवत्युपसम्भ इति तर्हि किमप्रतिषेधमिदं मानुषश-
रीरम् ? इत्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपतिष्ठते “पार्थिवं तद्वि-
शेषगुणोपपन्नम्” (पाठान्तरम्) पृथिवीविशेषगुणो गन्धो

मानुषशरीरे आनाशमनपायी दृश्यते, पाकादयस्तु शुष्क-
शरीरे नोपपन्नमन्वे इति तेषामौपाधिकत्व गन्धस्य स्वा-
भाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थिते” उपस्करवृत्तिः ।

वेदान्तिनस्तु मनुष्यादिकायस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव प्रति-
पेदिरे । तच्च प्रमेयविवरणोपन्यासे उक्तं तच्च ईदं ४८०
दर्शितम् । चार्वाकास्तु कायस्यैव भोक्तृत्वं मन्यन्ते तन्मतं
तत्रैव निराकृतं तच्च ईदं ४८० दर्शितम् ।

अत्रोदमभिधीयते । प्राधान्येन यद्येकैकभूतारम्भत्वं तथापि
कस्य मानवदेहारम्भकत्वम् तद्विवेचनीयम् । प्रायुक्तसु-
श्रुतवाक्येन या० वाक्येन प्रत्यक्षेण अशरीरहृदये ४४०८०
दर्शितम् । सूत्रभाष्येण षष्ठ्यभाष्यैतरेयश्रुत्या च शुक्रशोणि-
तयोरेव योनिनिषेकेण चेतनाधिष्ठाने देहारम्भस्योक्त-
त्वात् शुक्रशोणितयोरुपादानत्वम् । युक्तं ताभ्यामेव देहा-
रम्भणात् शुक्रशोणितोपादानवत्वात् देहस्याप्यत्र शुक्रस्य
तैजसत्वात् तैजसत्वञ्च युक्तं, श्रुतौ “वेत्य यथा सौम्य ।
पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” प्रश्ने
“इति तु पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति”
प्रतिषेधने च ऋ० उ० पुरुषशब्दवाच्यदेहेन्द्रियसंघातस्य
अन्वयत्वसक्तम् शुक्रस्य च ब्रौह्मोपादानकत्वेन पार्थि-
वत्वमपि “आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा”
इति मनुस्मृतिं प्राग्दर्शितेन याज्ञ० वचनेन च अन्नोपादान-
कत्वस्योक्त्या च पार्थिवत्वसिद्धेः । तथा च मूलस्थेन त्वात्म-
कत्वमेव मानवदेहानां युक्तम् अतएव “त्वात्मकत्वाच्च मूल-
त्वाच्चद्वयपदेषु” या० सू० त्वात्मकत्वमेवोक्तं तेन पाञ्च-
भौतिकत्वोक्तिरितरभूतोपपन्नकतामात्राभिप्राया । श्रुत्या
बलवदागमैश्च विरोधात् कायस्य एकभूतारम्भत्वानुमानं
वरिष्ठरूपपादशुचित्वानुमानवत् न प्रसरति । ईदं ४८०
दर्शितविवरणोपन्यासोक्तदिना पाञ्चभौतिकत्ववत् त्वैभौ-
तिकत्वस्याप्युपपत्तेरिति ।

गर्भत उत्पत्तिप्रकारः ऐतरयोपनिषदि तदुभाष्ये च
दर्शितो यथा-

‘पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्वेतद्वेतत्
सर्वं भ्योऽङ्गैश्चैजः सम्भृतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति । तदादा
स्त्रिया सिञ्चत्यथैतच्छनयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्ममूय गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा ।
तन्नादेना न हि नस्ति सात्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति त स्त्रीगर्भं विभर्ति
सोऽप्य एव कुमारां जन्मनोऽप्येधिभावयति । स यत् कुमा-

जन्मनोऽपेक्षिभावयति आत्मानमेव तद्भावयत्येषा लोकानां सन्त्या एव सन्ता हीमे लोकान्तरस्य द्वितीय जन्म ।” उप०

“वैराग्यहेतोरयमेवाविद्याकामकर्मवान् यज्ञादिकर्म कृत्या अस्मात्लोकोद्भूमादिक्रमेण चन्द्रमसम्प्राप्य क्षीणकर्मां दृष्ट्वा दिक्रमेणैव लोकं प्राप्यासूत पुरुषेऽग्नौ कृतः । तस्मिन् पुरुषे ह वै अयं सवारी रसादिक्रमेणादित प्रथम रेतोरूपेण गर्भो भवतीति तदाह तदेतत् पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति । तच्चैतद्देतोऽस्रमयस्य पिण्डस्य सर्वेभ्यः अङ्ग्रेभ्यो रसादिलक्षणेभ्यस्तेन साररूपं शरीरस्य, सम्भूत परिनिष्पन्नं तत् पुरुषस्याऽऽत्मभूतत्वादात्मा । तमात्मानं रेतोरूपेण गर्भोभूतमात्मानमात्मन्येव सशरीरे एव विभक्तिं धारयति । तद्देतो यदा तस्मिन् काले भाव्यां स्रज्जमती तस्यां योषाऽग्नौ स्त्रियां विव्रति । उपगच्छत्यथ तदेतद्देत आत्मनो गर्भभूतं जनयति पिता । तस्य पुरुषस्य स्वाना- विर्गमनं रेतं सेककाशे रेतोरूपेणास्य सवारिणः प्रथम जन्म प्रथमावस्थाभिव्यक्तिः ।

तदेतदुक्तं पुरस्तादवावात्माऽऽसमात्मानमित्यादिना । तद्दे- तो वशां स्त्रियां विव्रं सत् तस्या आत्मभूयमात्माव्यति रेकर्ता यथा पितुरेव गच्छति प्राप्नोति यथा समङ्गं जनादि तथा तद्वदेव । तस्मात्तेतोरेना मातरं च गर्भो न हिनिष्ठं पिटकादिवत् । अस्मात् जनादि स्रज्जदात्मभूयं गत तस्मात् हिनिष्ठं न बाधते इत्यर्थः । साऽन्तर्धत्री एव- मस्य भर्तुरात्मानमसात्मन उदरे प्रविष्टं गतं बुध्वा भावयति वर्जयति परिपाकयति गर्भविद्वद्वायनादिपरिहारमनुकूला- यनाद्युपयोगं कृत्वती । सा भावयित्री वर्जयित्री भर्तु- रात्मनो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्षयितव्या च भर्ता भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्यचित् केन- चित् सम्बन्ध उपपद्यते । तं गर्भं स्त्री यथोक्तेन गर्भधा- रणविधानेन विभक्तिं धारयति प्रागजन्मन । सा पिता अथ एव पूर्वमेव कुमार जातमात्रं जन्मनोऽभ्युत्थं कुम्भनो जातं कुमार जातकर्मादिना यद्भावयति तदात्मानमेव भावयति पितुरात्मैव पुत्ररूपेण जायते । तथा ह्युक्तं “पतिर्जाया प्रविश्य त्यादि” तत् किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भावयति ? उच्यते—एषां लोकानां सन्तत्वं अविच्छेदायेत्यर्थः । विच्छेदोरेण हीमे लोका पुनोत्पाद नादि यदि न कुर्यात् ते च पुनोत्पादनादिकर्माऽविच्छेदेनै- व सन्ता हि प्रबन्धरूपेण वर्तन्ते यथादिमे लोकान्तर- आन्तरविच्छेदाय तत्कर्तव्यं च बोधानेत्यर्थः । तदस्य

संसारिणः पुंसं कुमाररूपेण सातृरुद्राद्यधिर्गमनं तद्दे- तोरूपापेक्षया द्वितीय जन्म द्वितीयावस्थाभिव्यक्तिः अथ प्रिदं” शाङ्करभाष्यम् ।

स्वावराणामपि भोगायतनदेहवत्त्वमस्ति । तदेतदुल्लिख्यन्ते ८०८८० उक्तप्रायमपि सां० सू० प्र० भाष्ययोर्व्यक्तं दर्शितं यथा । “न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षयुग्मसत्तौ भविष्यति- त्वत्त्वीरुदादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्” सू० । “न बाह्यज्ञानं यत्नास्ति तदेव शरीरमिति नियमं किन्तु वृक्षादीनामनलं संज्ञामपि - भोक्तृभोगायतनं शरीरं सन्त्यम् । यतः पूर्ववत् पूर्वोक्तो यो भोक्ता विभक्तं विना ननु वृक्षादिशरीरस्य पूर्तिभावस्तद्वदेव वृक्षादिशरीरेभ्यः शुक्लातादिकमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “अथ वदेकां शाखां जीवो जहात्यथ वा शुभ्यतीत्यादिरिति” । न बाह्य- बुद्धिनियम इत्यस्य प्रथमसूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेवोक्तमेव- मेव व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभवादिति बोध्यम्” भा० । “अतेश्च” सू० । “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्वावराणां नर । बाह्यैः पक्षिजनाताम् ज्ञानसैरन्यजातिताम्” इत्यादि- अतरेषु वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः । ननु वृक्षादिष्वेव चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गकत्वात् । “न देहमात्रं कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः” सू० । “न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तिबोध्यत्वं जीवस्य, कुत ? वैशिष्ट्यश्रुतेः, आत्माणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारप्रवृत्ता- दित्यर्थः” भा० ।

तस्य च वस्य बाह्येभ्यः सां० सू० भा० उक्तं यथा । “सूक्ष्मशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति” भा० । “अथ जायन्तजराशुकोल्लिख्यबाह्यल्लिख्यविद्विक्तं चेति न निव म” सू० । “तेषां अस्तेषां मृतानां लीशदेव जीवानि भवन्ति अयन्तं जीवतु ह्युल्लिख्यमिति” मृतावयवजादिरूपं शरीरं लीविध्यं प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं न तु निवमं । यतः अथ- जादिवत्त्वमेव शरीरं भवतीत्यर्थः । ततोऽप्यजा इन्द- युकादव । अयन्तजाः पक्षिर्पादव । जराशुजाः मनु- ष्यादव । उल्लिख्यजा वृक्षादव । वल्लिख्यजाः सनकादव । सांविद्विक्ता मन्त्रतपकादिविद्विजाः । यथा रत्नमीजशरी- रीत्यस्य शरीरादव इति” भा० ।

अथादेन वक्ष्ये च - कावस्य कोनिकायोनिकत्वमेदेन द्वैविध्यवत्तम् तत्र अयोनिकत्वमेदे १३७७० दर्शितम् । प्रकारान्तरेण कावस्य बाह्येभ्यः सां० सू० भा० यथा । “पतिभा- तवाणां अस्या कर्मदेशोपभोगदेशोपभवेहा”

५०. तत्राणां सुतमाधयसध्यमाना सर्वप्राणिना त्रिप्र-
कारो देहविभागः, कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः ।
तत्र कर्मदेहः परमधीष्णाम्, भोगदेह इन्द्रादीनाम्, उभय
देहश्च राजर्षीणामिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा
विभागः । अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः । चतुर्थमपि
शरीरमाह' भा० ।

“न किञ्चिदप्यनुशयिन” ५० । “विद्यादनुशयं देष्यं
पञ्चाक्षापाततापयो” इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यस्य विर-
क्तानां शरीरमेतत्प्रत्यक्षमिति व्यर्थः । यथा दत्ता-
त्रेयजडभरतादीनामिति” भा० ।

सर्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदात्मने प्रयोजकं
तदेतत् सा० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“भोक्तु रधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रस-
ङ्गात्” ५० ।

‘भोक्तु प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य
शरीरस्य निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्ल-
शोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् कृतदेहवदित्यर्थः । तथा च
रसश्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारण
धारकत्वादिति भावः । ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भा-
वति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कृतस्यत्वात् निर्व्या-
पारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह” भा० ।

‘अत्रहारा स्वायधिक्रितिनैकानात्” ५० । “देहनिर्माणे
व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वानिर्गतेनस्वेकानात् साक्षात्साक्षं,
किन्तु प्राणरूपमध्यहारा, यथा राक्षः पुरनिर्माण इत्यर्थः ।
तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं
प्राणसंयोगमात्रेणेति विद्वम् । कुलाद्यादीनां षटादिनि-
र्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्तत्र तत्र चेतनस्य ननु देहाद्युप-
योगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकसृष्टिवादिति । यद्यपि प्राणाधि-
ष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणहारा प्राणिसंयोगोऽ-
प्यपेक्ष्यते पुरुषार्थस्यैव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन
भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम्” भा० ।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र-
स्थूलकायोऽपि व्याप्तिसमष्टिभेदात् द्विविधः । तत्र व्याप्ति-
कायोऽक्षदादीनां, तदुत्पत्तिप्रकारो विस्तरेण दर्शितः ।
समष्टिकायस्तु विराट्पञ्चवाच्यः । तस्योत्पत्तिप्रकार-
संक्षेपेण ऐतरेयोपनिषदि तदुभाध्ये च दर्शितो यथा ।

“स ऐतरेमे तु लोका लोकपालान् सृजा इति ।
लोहं एव पुरुषं स्रज्जृत्वा मूर्च्छयत्” उपनि० ।

“सर्वं प्राणिकर्म फलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लो-
कान् सृष्ट्वा स ईश्वरः । पुनरेवैतत्—इमे त्वम् प्रभृतयो
मया सृष्टा लोका परिपालयितुं धर्जिता विनश्येयुः,
तस्मादेषा रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितृन्
सृजेऽहमिति । एवमीक्षित्वा सोऽङ्गा एवापप्रधानेभ्यः
पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽहम् प्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवत्यर्थः ।
पुरुष पुरुषप्रकारं शिर पाण्यादिमन्त्रं स्रज्जृत्वा स्रज्
पादाय मृत्पिरण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्च्छयत् संमूर्च्छि-
तवान् सम्पिण्डितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः” शाङ्ख० भा० ।

“तमभ्यतपत्तस्याऽभितप्तस्य सुखं निरभिद्यत यथाण्डम्,
सुखाद्वाग्वाचोऽग्निः नासिके निरभिद्यता, नासिकाभ्यां
प्राणः, प्राणाहायुः अजिणी निरभिद्यताम्, अजिण्याश्चक्षुष-
क्षुप आदित्यः, कर्णौ निरभिद्यता, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्रा-
द्दृष्टिः, तद्वन्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्यश्चोष-
धिवनश्चतयो, हृदयं निरभिद्यत, नाभ्यां कपानः, कपाना-
न्मूत्रं, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्रेतो, रेतस आपः” उप० ।

“तं पिण्डं पुरुषविधसृष्टिश्चाभ्यतपत् तदभिध्यन्
सहस्रं कृतवामित्यर्थः । “यस्य ज्ञानमय तपः” इति श्रुतेः
तस्याभितप्तस्येश्वरसहस्रेण तपसाभितप्तस्य पिण्डस्य सुखं निर-
भिद्यत सुखाकारं सुपिरमजायत । यथा पक्षिणोऽण्डं
निर्भिद्यते एवम् । तस्मादभिर्भिन्नान् सुखाकारकरणमिन्द्रिय-
निरवर्त्तत ततोवाचस्तदधिष्ठाताग्निरर्धोऽकपालः । तथा
नासिके निरभिद्यताम्, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणा-
हायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च तत्र क्रमेण
निर्भिद्यमिति । अजिणी कर्णौ त्वक् । हृदयमन्त्रं करणा-
धिष्ठानम् । मनोऽन्तःकरणम् । नाभिः सर्वप्राणनिबन्धन-
स्थानम् । तस्मादपानसंयुक्त्वादपानं इति पायुमिन्द्रिय-
कथ्यते । तस्याधिष्ठात्री देवता सृष्ट्युर्वयान्यत्र तथा, शिश्नं
निरभिद्यत प्रजनेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं, रेतोविस्मर्गार्थत्वात्-
ह रेतसा उपच्यते रेतस आप इति” भा० ।

एव साधिदैवतेन्द्रियादिसृष्टिस्तद्वा सृष्टदेवतानां यथा-
यतनं प्रवेशोऽपि तत्त्वोक्तो यथा

“ता अन्नवीद्यथायतनं प्रविशतेति” उप० ।

“ता देवता ईश्वरोऽन्नवीत्—इदमासांसिदमधिष्ठानमिति
मत्वा, सखे” हि स्वयोनिषु रमन्ते, अतो यथाऽऽयतनं
यस्य यद्दमादिक्रियायोग्यमायतनं तत्रविशेति” भा० ।

“अग्निर्वाग्भूत्वा स्रज् प्राविशद्वायुः प्राणोभूत्वा नासिके
प्राविशदादित्यक्षुभूत्वाऽजिणी प्राविशद्दृष्टिः, श्रोत्रं

भूत्वा कर्त्तुं प्राविशन्नौषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वं
प्राविशन् चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् ऋतुरपानो
भूत्वा नाभिं प्राविशत् आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्रावि-
शत्” उपनि० ।

“तथास्त्वित्युक्ता प्रतिष्ठय्य ईश्वरस्य मगध्यामिव बला-
घृता । अग्निर्वागभिमानो वागेव भूत्वा स्वा शीनि
सखं प्राविशत्तोक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके । आदि-
त्योऽक्षिणो । दिश कर्त्तुं । औषधिवनस्पतयस्त्वयम् ।
चन्द्रमा हृदयम् । ऋतुर्नाभिम् । आपः शिश्नं
प्राविशन्” भा० ।

विस्तरस्तु भाग० २ स्क० १० अ० उक्तोपया

“पुरुषोऽण्डं विनिर्मितं यदासौ स विनिर्गतः । आ-
त्मनोऽयनमन्विच्छन्पोऽस्त्राक्षीच्छुचिः शुचो ” ११ ।

“उक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपञ्चयन् “यदुताह त्वया
ष्टो वैराजात् पुरुषादिदम् । यथासीत्तदुपाख्यास्ते” इति
प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो
वैराज आण्डं विनिर्मितं पृथक्कृत्य विनिर्गतं पृथक्
स्थित इत्यर्थं अयनं स्थानमन्विच्छन् यतः शुचिः स्वयं
अतः शुची शुद्धाः अप गर्भोदकसज्ञाः अस्त्राक्षीत्
सर्ज” ११ श्रीधरः ।

“तास्त्रवात्सीत् स्रष्टासु स्रष्टं परिवर्त्तरान् ।
तेन नारायणो नाम यदाप पुरुषोद्भवाः” १२ ।

“असु निवास नारायणनामनिर्वाह्यं स्रष्टयति
तेन असुवासेन, यत् यस्मात् पुरुषो नर तस्मादुद्भवो वासा
तानारा आपोऽयनमस्य इति नारायण इत्यर्थः । तदुक्तं
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्तन्ववः । अयनं
तस्य तां पूषं तेन नारायणः स्रष्ट इति” १२ श्रीधरः ।

“द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीवणश्च । यदनु-
पपद्यत सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया” १३ ।

“तस्य प्रभावमाह द्रव्यमुपादानं, कर्मोदीनि निमि-
त्तानि, जीवो भोक्ता यस्याऽनुपपत्त्या सन्ति कार्यक्षमा
भवन्तीत्यर्थः” १३ श्रीधरः ।

“एकं ज्ञानात्मनश्चन्द्रं योगतत्त्वात् सस्रितम् ।
वीर्यं हिरण्यं रेतो मायया व्यसृजत् त्रिधा” १४ ।

“योगएव तस्य शब्दा तस्मात् । वीर्यं गर्भरूपं देहं
हिरण्यमपि प्रकाशब्रह्मम्” १४ श्रीधरः ।

“अधितैवमाध्यात्ममभिमूर्तामिति प्रभुः । अयं
पौरुष वीर्यं त्रिधाऽभिद्यत तच्छृणु” १५ ।

“तस्यैव प्रपञ्चः अधीत्यादिना” १५ श्रीधरः ।

“अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः । ओज-
स्रष्टोऽण्डं जज्ञे ततः प्राणो महानऽसुः” १६ ।

“अन्तःशरीर आकाशः तस्मात्, क्रियाशक्ता तत्र
विविधं चेष्टमानस्य सत, ओज इन्द्रियशक्तिः, स्रष्टो-मन
शक्तिः, स्रष्ट-देहशक्तिः, ततः शब्दात्मकात् तस्माद् प्रा-
णः स्रष्टोऽण्डं महान् स्रष्टः असु प्राणः सर्व-
पाम्” १६ श्रीधरः ।

“अनुप्राणन्ति यः प्राणाः प्राणन् सर्वजन्तुषु ।
अपानन्तपानन्ति नरदेवमिवाऽनुना” १७ ।

“महत्त्वं दर्शयति अन्निति यः प्राणन् वेष्टा कुर्वन्
प्राणा इन्द्रियाणि अनुपपन्ना प्राणन्ति वेष्टा कुर्वन्ति
अपानन् वेष्टा तजन्त अनु अपानन्ति वेष्टा तजन्ति,
राजानमनु भृत्या इव” १७ श्रीधरः ।

“प्राण्येन क्षिपता कुत्तुङ्गान्तराजावते विभो । पिपा
सतोऽजलतय माहृत्सं निरभिद्यत” १८ ।

“क्षिपता चाक्षयता निमित्तेन कुत्तुङ्गादिकन्तु विराड्
जीवाभेदेनोपासमार्थस्तन्तु आजावते अतः अजतो
महायितुमिच्छत इत्यर्थः प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तम-
भूत्” १८ श्रीधरः ।

“स्रष्टवस्तानु निर्मितं जिह्वा ततोऽपजावते । ततो
नानारसो जज्ञे जिह्वा योऽधिमन्यते” १९ ।

“तासु अभिज्ञानं, जिह्वा इन्द्रियं नानारसो विभवः
वक्ष्यत्य देवता प्राप्तव्या एव सर्वज्ञं अभिज्ञानमिन्द्रियं
देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमसूत्रम्” १९ श्रीधरः ।

“विषयोऽस्रष्टो भूतो वज्रिर्वागव्याकृतं ततो । जज्ञे
वैतस्य सुचिरनिरोधं सपजावत” २० ।

“विषयोऽस्रष्टो मिच्छोऽस्रष्टतएव वज्रिर्देवता वाक् इन्द्रियं
व्याकृतं भावश्च तयोरिति इन्द्रियदेवताधीनत्वं कर्मणो
दर्शयति” २० श्री० ।

“नासिके निरभिद्यता दोधूयति नञ्जति । तत्र
वायुर्मन्त्रवक्त्रो ब्राह्मणसि जिह्वतः” २१ ।

“नञ्जति प्राञ्चवाजी दोधूयति दोधूयमाने अन्नम्
प्रचक्षति सति । तत्र नासि नासिकायां वायुदेवता नञ्
वक्षतीति तथा, अनेन नञ्चो विभवो दर्शितः ब्राह्म इन्द्रियं
जिह्वतः नञ्चोऽस्रष्टमिच्छतः” २१ श्रीधरः ।

“यदात्मनि विराडोऽस्रष्टात्मानं दिशत । निर्मितं
अक्षिणी तस्य ज्योतिश्चतुर्गुणपद्” २२ ।

“निरासोक्तं प्रकाशम्यम् आसोदिति शेषः निर्म-
लकामितिवदवयोभावः । तदा आत्मानं देह चकारा-
दम्यञ्च वस्तु दिङ्मतः अक्षिणीः स्यान् ज्योतिरादित्यो
देवता, चक्षुरिन्द्रियं, ततो गुणस्य रूपस्य पक्षोपहणम्
अनेन रूपं विषयो दर्शितः” २२ श्रीधरः ।

“बोध्यमानस्य अविभिरात्मनश्चक्षिणस्तत् । कर्णौ
च निरभियुतां दिश आत्र गुणपह” २३ ।

“अविभिर्वैर्बोध्यमानस्य तदात्मनः प्रबोधनं पक्षीत-
मिच्छतः ततो गुणपहः शब्दपहणम्” २३ । श्रीधरः

“वस्तुनो मृदुकाठिन्यधुगुर्वोष्णशीतताम् । जिह्वस्त-
स्त्वङ् निर्भिन्ना तस्यां रोम महीरुहा” २४ ।

“मृदुत्वञ्च काठिन्यञ्च लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च आच्छाद्यञ्च
क्षेत्रदुष्णत्व शीतताश्चेत्यर्थः । यद्यप्यत्युष्णत्वमपत्यगीन्द्रिय-
विषयमेव तथापि तस्य जिह्वाभावात् ओष्णत्वमित्युक्तं
शुर्वोष्णेति पाठे बडादेशश्चान्दसः । वस्तुन एतान् धर्मान्
जिह्वस्तस्त्वङ् निर्भिन्ना त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चर्म जातमित्यर्थः ।
तस्या रोमाणि, इन्द्रिर्वं, महीरुहाश्च देवता जाता वस्तुनि
हस्तेनोत्तोलिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपि, त्वगि-
न्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः २४ । श्रीधरः

“तत्र चान्नर्बहिर्वातस्त्वचात्तद्व्युत्पद्यते” २५ ।
तत्र त्वचि अन्नर्बहिश्च यातो वायुर्वातः आहत्यस्थितं कर्त्तरि
निष्ठा । कथम्भूतः ? त्वचा लब्धो गुणस्पर्शो येन । अयमर्थः
त्वगिन्द्रियमेव बहिःकरणं तद्विहितं स्पर्शं गृह्णतु रोमशब्दे-
नोच्यते । तत्र महीरुहाणां देवतात्वम् । अन्नर्बहिश्च स्पर्शं
गृह्णतु तदेव त्वक्शब्देनोच्यते तत्र यातो देवता । तथाच
तृतीये वक्ष्यति “त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविगुर्धिविष्णो-
बधीः । अशेन लोममिः कण्डूः यैरसौ प्रतिपद्यते ।
निर्भिन्नान्यस्य समीपि लोकापलोऽनिलोऽविशत् । प्राणि-
नाशेन संस्पर्शे येनासौ प्रतिपद्यते” इति । तत्र समी-
प्येति समीपलक्षिता त्वगियथेः प्राणेनाशेनेति प्राण-
वायुना व्याप्तेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः । बहुचक्षुतौ त्वेक एवां
शोनिर्दिष्ट “त्वङ् निरभियुतं त्वचो लोमानि लोमभ्य
प्योपधिवनस्तय इति” २५ । श्रीधरः

“हृत्सौ वरुहस्तस्य नामाकर्मचिकीर्षया । तयोस्तु
बलवानिन्द्र आदानमभयान्नयम्” २६ ।

“वरुहस्तः निर्भिन्नौ बलमिन्द्रियम् इन्द्रो देवता तदुभ-
यान्नयम् आदानं कर्म” २६ । श्रीधरः

“गतिं जिगीवत पादौ वरुहातेऽभिकामिकाम् ।

पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हृद्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः” २७

“अभिकामिकाम् अभिष्टा विहितमित्यर्थः । पद्भ्यां सह-
यज्ञो, विष्णुरेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेण स्थितः । कर्मभिरिति
गत्याख्यकर्मशक्तिरिन्द्रियसक्तं हृद्यं क्रियते इति गति-
प्राप्त्यं यज्ञार्थं हृद्यं विषय इत्युक्तं नृभिरिति व्यष्टि-
जीवेष्प्रीयमेव रीतिरिति दर्शयन्नराधिकारित्वं यज्ञादीनां
दर्शयति” २७ श्रीधरः ।

“निरभियुतं शिञ्जो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः । उप-
स्य आसीत् कामानां प्रियं तदुभयान्नयम्” २८ ।

“प्रजा अपत्यम् आनन्दोरिति, अमृतं स्वर्गादि तदर्थिनं
शिञ्जोऽधिष्ठानम् उपस्य इन्द्रियं प्रजापतिश्चासीदिति
ज्ञेयम् । तदुभयान्नयम् इन्द्रियदेवतान्नयम् । कामानां
स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि प्रियं सुखम्” २८ श्रीधरः

“उत्सिञ्चोर्ध्वमलं निरभियुतं वै गुदम् । ततः
पायुस्ततो मित् उत्सर्गं उभयान्नयम्” २९ ।

“धातुमलं भुक्ताद्यादीनाम् असारंश्च त्वक्तुमिच्छोः
गुदपायुमित्युत्सर्गं अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषया” २९ श्री०

“आसिसृष्टोः पुरःपुण्यां नाभिद्वारमपानतः । तत्रा-
पानस्ततो मृत्युः, पृथक्त्वमभयान्नयम्” ३० ।

“पुण्यां देहात् पुरा देहान्तराणि आसिसृष्टोः सर्वतो
गन्तुमिच्छोः, निरभियुत इत्युत्सर्गः । अपानतः अपग-
च्छतः पृथक्त्वमरणं । नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्या हि
प्राणपानयोर्बन्धविज्ञेये मृत्युरिति प्रसिद्धम्” ३० । श्री०

“आदित्योरक्षपानानामासन् कुक्षान्त्वनाडयः । नद्यः
सप्तशतं तयोस्तुष्टिः पुष्टिश्चाद्यथे” ३१ ।

“अक्षपानमादित्यो संप्रहेच्छोः कुक्षिश्च अन्नाश्च च
नाशश्चासन् । तत्र कुक्षिरधिष्ठानम् । अन्नाणि अक्षसंप्रहे-
करणम् इन्द्रियस्थानीयं, नाशस्तु पानसंप्रहे तयोर्नाशान्न-
वर्गयोः क्रमेण नद्यः सप्तशतं देवते तद्विद्वद्वरमरणं प्रष्टु-
रसपरिणामतः स्थूलं, तदाश्रये तदुभयान्नमित्ते तत्राक्ष-
संप्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति चतुष्टयं, मेयसंप्र-
हेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति विवेकः” ३१ श्री०

“निदिध्यासीरात्ममायां हृदयं निरभियुतं । ततो-
मनश्चन्द्र इति सङ्कल्पः कामएव च” ३२ ।

“निदिध्यासीर्नितरा विनयितुमिच्छोः कामोऽभिच्छा-
हृदयमनश्चन्द्रसङ्कल्पा अधिष्ठानादयः” ३२ श्रीधरः ।

“त्वक्चर्ममासर्वाधिरमेदे, मज्जास्थिघातवः । भूयस्-
तेजोमयाः सप्त, प्राणोव्योमाश्च वायुभिः” ३३ ।

कायव्यूह काये वातादीना वातूना सप्तानां त्वगादीनाञ्च व्यूहो व्यूहनम् । कायस्य वातादीना विन्यासे 'नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्' पात० सू० "नाभिचक्रे सयम कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात् । वातपित्तस्त्रिगुणस्य दोषा सप्त सन्ति धातवः - त्वग्लोहितमासस्त्रायुस्त्रिमज्जाशुक्राणि पूर्वपूर्वमेवा बाह्यमिहोर्विन्ध्यसप्तानम्" भा० ॥ ६१० ॥ योगिभिः कर्मभोगार्थं कल्पिते कायसमुदाये च यथा च भोगार्थं कायव्यूहरचना तथा विन्त्यामणौ सुक्तिवादे उक्तं यथा "यत्तु माऽभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्त इत्यादिभ्युते-रन्यथार्थवर्णनं, तच्च स्मृते प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्विरुद्धार्थं कवेदानुसमापकत्वात् । वामदेवसौभरिप्रभृतीनां कायव्यूह-श्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहसुत्पाद्य भोगद्वारा कर्मक्षय इति चेन्न तप प्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादे वा कायव्यूहसम्भवात् । भोगजनमार्थञ्च कर्मभिरवश्यं तत्त्वकाय विन्यादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः । यौगपद्यञ्च कायानां तत्त्वजनककर्मसंभवात् तप प्रभावाद् वा" ।

एकस्यैव जीवस्य चित्तान्तराणि कायेन्द्रियाणि च निर्णाय तत्तत्कर्मभोगार्थरचितकायव्यूहेन योग इत्येतत् श्रु० भा० समर्थितं यथा । "सङ्ख्यादेव तु तच्छ्रुते" शा० सू० । "हार्दविद्यायां श्रूयते—'य यदि पितृलोक-कामो भवति सङ्ख्यादेवाय पितरं समुत्तिष्ठन्तीत्यादि" । तत्र सशयः—किं सङ्ख्या एव केवलं पित्रादि-समुत्थानहेतु उत निमित्तान्तरसंज्ञित ? इति । तत्र सत्यपि सङ्ख्यादेवेति श्रवणे लोकवर्जितचित्तान्तरामेवा युक्ता यथा लोकेऽप्यदादीनां सङ्ख्याद् गम्यादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसमुत्तिर्भवत्येवं सुक्तस्यापि स्यात् एव हृदविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । सङ्ख्यादेवेति तु राक्षसश्च सङ्ख्येयार्थसिद्धिकरी साधनान्तरसामर्थी सुलभमपेक्ष्यते । न च सङ्ख्येयमात्रसमुत्थानां पित्रादयो मनोरथविलम्बितवञ्चलत्वात् पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्याप्तं युक्त्येव प्राप्ते भूयः—सङ्ख्या देव तु केवलात् पित्रादिसमुत्थानमिति । कुत ? तच्छ्रुते 'समुत्तिष्ठन्तीत्यादिका' हि स्मृतिः । निमित्तान्तरमपि यदि

पपत्तिः, प्राक्तनसङ्ख्येयविलक्षणत्वात् 'सङ्ख्येयस्य' भा० । "यतएव चानन्याधिपतिः" सू० "यतएव चानन्यसङ्ख्येयत्वाद् अन्याधिपतिर्विद्वान् भवति चास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । न हि प्राक्तनोऽपि सङ्ख्येयवृत्त्यसामिकत्वमात्मन सत्त्वा गतौ सङ्ख्येयति । श्रुतिर्नैतद्वर्णयति । "यद्यपि हृदात्मानं समुत्तिष्ठति प्रव्रजन्त्येताश्च सत्त्वान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति" भा० । "अभाव वादरिद्राह हेतुवत्" सू० "सङ्ख्यादेवाय पितरं समुत्तिष्ठन्ति" इत्यतः श्रुते र्जनस्यावत्सङ्ख्येयसाधनं सिद्धं शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्ते-श्रव्यस्य विदुषः सन्ति न संतीति संसृज्यते तत्र वादरि-द्राहदाचार्यः । शरीरेन्द्रियाणां स्वाभावः सङ्ख्येयमानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् ? एव ह्याहं प्रावः "मनसैतान्-कामान् पश्यन् रमते यत्र ते ब्रह्मलोकः" इति । यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसैति विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे" भा० "भाव जैमिनि-विकल्पामननात्" सू० "जैमिनिराचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावं उक्तं प्रति मन्यते, यतः 'य एकस्मादभवति विधा भवति' इत्यादिनाऽनेकधाभावकल्पमात्मनः न सनेकविध-ता विना शरीरभेदेनाङ्गुली स्यात् । यद्यपि निर्गुणाय भूमविद्यायामवमने कदाभावे विकल्पः पश्यते, तथापि विद्या-मानमेवेदं सगुणवस्थायां श्रव्यं भूमविद्यास्तुतवे सङ्ख्ये-यत इत्यतः सगुणविद्याकालभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते" भा० "हार्दयाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः" सू० "वादरायणः पुनराचार्योऽतएवोभयविकल्पमुत्तिष्ठति दर्शनादुभयविधत्वं साधु न न्यते, यदा सशरीरता सङ्ख्येयति तदा सशरीरो भवति, यदा त्वशरीरता तदा अशरीर इति सत्त्वसङ्ख्येयत्वात् सङ्ख्येय-चित्तप्राप्त्यः, हार्दयाहवत्-यथा हार्दयाह सत्त्वमहीनश्च भवति उभयविकल्पमुत्तिष्ठति दर्शनात् एवमिदमपीति" भा० "तदभावे सन्ध्यवदुपपद्यते" सू० "यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा सन्ध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यामानेष्वप्यपहर्षि-मात्मा एव पित्रादिकामावन्त्यं च मोक्षोऽपि स्यात् एव तदुपपद्यते" भा० "भावे जायहवत्" सू० "भावे पुनरावर्तना-जागरिते विद्यमानायैव पित्रादिकामावन्त्येव सुक्तस्यामुपपद्यते" भा० "प्रदीपवदाने यद्यपि दर्शयति" सू० "भावे जैमिनिविकल्पामननादित्यत्र सशरीरत्वं सुक्तस्योक्तं तत्र विधा भावादिष्वनेकशरीरवर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि दाहवन्मवत् सुक्तान्ते ? किं वा बाह्यकानि ? अस्मादादि-शरीरवदिति भवति कीदृशा । तस्मात्तन्मनोभेदादुपपत्तेरेव

राशेण योगादितराणि निरात्मकानीत्येव प्राप्ते प्रतिपद्यते
प्रदोषपदापेय इति । यथा प्रदोषएकोऽनेकप्रदोषभावमा-
पद्यते विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन् विद्वानैश्वर्य-
योगादनेकभावमापद्य सर्वान् शरीराख्याविशति । कुत ।
तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकयानेकभावम् “स एकधा भवति
त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधेत्यादि” । नैतद्वाक्यन्वोगमा-
भ्युपगमेऽवकल्पते नाप जीवान्तरावेशे । न च निरात्म-
कानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति । यत्त्वात्मनसो-
र्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासम्भव इति नैव दोषः एक-
मनोऽनुवृत्तीनि समनस्तान्तेषां पराणि शरीराणि सत्यसङ्ग-
त्वात् स्रज्यति । सृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि
भेदेनाधिष्ठातृत्वं योज्यते । एवैव च योगशास्त्रेषु योगि-
नामनेकशरीरयोगप्रक्रिया” भा० ।

यथा च परशुरोरे चित्तस्यावेशस्तथा पात० सू० भाष्ययो-
दर्शितं यथा

“बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाञ्च चित्तस्य परशुरो-
रावेशः” पात० सू०

“लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बन्ध-
प्रतिष्ठेत्यर्थः । तस्य कर्मणोऽबन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधि-
बलाद्भवति प्रचारसंवेदनञ्च चित्तस्य समाधिजनमेव, कर्म-
बन्धनत्वात् स्वचित्तस्य प्रचारसंवेदनाञ्च योगी चित्तं
स्वशरीराभिप्रेक्ष्य शरीरान्तरेण निःक्षिपति निःक्षिप्तं चित्तं
चेन्द्रियान्यनुपगतं यथा भङ्गकराजानं मल्लिका उत्प-
तन्मनुत्पतन्ति, निमिशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि पर
शरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्ते” इति व्यासभा० ।

कायसम्पद स्त्री ६३० । “रूपलावण्यमलवज्जं सहननत्वानि
कायसम्पद” पात० सू० त्रयोक्ते रूपलावण्यादौ । “ततोऽ-
ग्निमादिप्रादुर्भावं कायसम्पदमभिधातव्यं” पात० सू० ।
व्याख्यातमिदमैश्वर्यं यद्वे तच्च १५५१ पृ० ४४५५ ।

कायस्य पु० कायेषु सर्वभूतरूपदेहेषु तिष्ठति अन्नर्यामि
तथा स्या—क ७८० । १ परमात्मनि भेदि० । यथा च सर्वं
शरीरेषु अधिष्ठातृत्वात् स्थितिस्तथा अन्नर्यामिब्राह्मणे
दर्शितं तच्च वाक्य ११०८० दर्शितम् । २ जातिभेदे कर-
णरूपे ब्राह्मणत्विये करणयद्वे तस्य विवृतिः ।

अथ कायस्थानां श्रुतत्वाश्रुतत्वविषये वक्ष्यामिप्रतिप-
क्षिरस्ति अतस्तच्चिरूपणाय प्रमाणान्युद्धृत्य मीमांस्यते ।
“एव हत्वाऽर्जुन राम सन्वाय निशितान् शरान् । एक
एव ययौ हन्तुं सर्वानेवाहुरान् शृपान् । केचित्

गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्र-
सेनस्य भार्या दाल्भ्याश्रमं ययौ । ततो रामः समा-
यातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सदा
पाद्यार्घ्याचमनादिभिः । ददौ मध्याह्नसमये तस्मै
भोजनमादरात् । रामस्तु याचयामास हृदिस्य स्व
मनोरथम् । याचयामास रामाञ्च काम दाल्भ्यो महा-
मुनिः । ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मदा । भोजना-
नन्तरं दाल्भ्यः प्रपञ्च भार्गवं प्रति । यत्तया प्रार्थित
देव ! तत् त्वं शंसितमर्हसि । राम उवाच । तवाश्रमे महा-
भाग ! सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजपौत्रं क्षत्रि-
यस्य महात्मनः । तन्मे न्व प्रार्थितं देहि हिसेय ता
महामुने । ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच, ददामि तव वाञ्छि-
तम् । दाल्भ्य उवाच । स्त्रियं गर्भमसु बालं तन्मे त्वं
दातुमर्हसि । ततो रामोऽत्रशीदाल्भ्यं यदर्थमहमागत ।
क्षत्रियान्नकराह तत् त्वं याचितवानसि । प्रार्थितं च
त्वया विप्र । कायस्यो गर्भं उत्तम । तस्मात् कायस्य
इत्याख्या भविष्यति शिशो शुभा । एव रामो महा-
बाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् । निर्जगामाश्रमात् तस्मात्
क्षत्रियान्नकरः प्रभुः । कायस्य एव उत्पन्नः क्षत्रिया
क्षत्रियात्ततः । रामाञ्चया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्मात् बहि-
ष्कृतः । कायस्य धर्मादतोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः कृतः ।
तत्रोदजाय कायस्या दाल्भ्यगोत्राक्षतोऽभवन् । दाल्भ्यो-
पदेशतस्ते वै धर्म्मिणाः सत्यवादिनः । सदाचारपरानित्य
रता हरिहरार्जुने । देवविप्रपितृणाञ्च अतिथिनाञ्च
पूजकाः” इति स्कान्दे रेणुकाभाहात्म्यम् । अत्र क्षात्र-
धर्म्माद्विप्रेक्ष्यत इत्यनेन सगरेण काम्बोजादीनामिष
तस्य तद्वंशस्य च क्षत्रियधर्म्मशुद्धोपनयनादिराहित्य-
प्रतीतावपि चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानकथनेनोपनयनादिमत्त्व
वेदाधिकारित्वं च सूचितं तेन केवलशुद्धादिराहित्य-
मात्रं चित्रगुप्तधर्म्मत्वदानेन लेखनाधिकारं सूचितं ।
चित्रगुप्तधर्म्मश्च तदुत्पत्तिसहितं पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे
उक्तो यथा—

“क्षेत्र ध्यानस्थितस्यास्य सर्वं कायादिनिर्गतं । दिव्यरूप
पुमान् विभक्तं मसोपायञ्च लेखनीम् । चित्रगुप्त इति
ख्यातो धर्म्मराजसमोपतः । प्राणिना सदमृत्कर्म्मण्येव य
स निरूपितः । ब्रह्मणाऽतीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्यत्तुभुक्
स वै । भोजनाञ्च सदा तस्मादुद्धतिर्दीयते द्विजं ।
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्यो वर्षं उच्यते । नाना-

“तदेवम् अधिदैवादिभेद विभक्त्य उक्त्वा तदंशभूतानां घातादीनां स्वरूपमाह त्वर्गति हाभ्या, त्वक् स्पर्शं चर्म्म, तदुपरिस्थितं स्पर्श, त्वगादयोऽस्थान्नाहन् कवक्त्वावेन निर्दिष्टाः सप्त ये धातवस्ते भूयस्तेजोमयाः तेषां यावत् भौतिकत्वेऽपि वायुाकाशयोराहाररूपत्वेन सर्वकल्याणाभावादेवमुक्तम्” ३३ श्रीधरः ।

“गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणा । मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी” ३४ ।

“गुणात्मकानि गुणेषु शब्दादिषु आत्मा येषां विषयाभिमुखस्वभावानेत्यर्थः । गुणा शब्दादयः भूतादिरहङ्कारः ततः प्रकर्षेण भवतीति तथा, अहङ्कारकल्पितशोभनस्वभावा न वस्तुतत्त्वेत्यर्थः । अत्र हेतुः यतो मन एव सर्वविकाराणाम् आत्मा स्वरूप, बुद्धिस्तु तथा भूतार्थविज्ञानरूपिणी । न तु परमार्थपाहिणीति वैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैव बुद्धिमनसोः स्वरूपमुक्तम्” ।

“एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याकृतं भवा । महादिभिः सावरोरुदभिर्बहिरावृतम्” ३५ ।

“उपसंहरति एतदिति प्रकृत्या सह अट्भिः” ३५ श्री० । विस्तरस्तु विराट्शब्दे दृश्यः ।

सूक्ष्मोऽपि द्विविधः आधाराधेयभेदात् । तत्त्वाधारभूतस्य आतिवाहिकत्वं तत्त्वरूपादिकं च ईदं ३६ प्र० दर्शितम् । “तत्त्वज्ञादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकमिति” विष्णुध० । “आतिवाहिकवस्तुतोऽपि देहो भवति मार्गः । केवलं तन्मनुष्याणां मान्येषां प्राणिनां कचित्” विष्णुध० । “आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः । सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मस्त्वेक एव किम्” सा० प्र० भा० प्र० उक्तवाक्यम् । आधेयकायस्तु तदान्वितं सप्तदशावयव सूक्ष्मशरीरम् तच्च आतिवाहिकशब्दे ईदं ३७ प्र० दर्शितम् । तच्च वेदान्तमते “पञ्चमायमनोबुद्धिदेशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोऽयं सूक्ष्माङ्गभोगसाधनम्” इत्युक्तलक्षणम् । साङ्ख्यमते पञ्चप्राणस्थले पञ्चभूतानिति भेदः आतिवाहिकशब्दे ईदं ३७ प्र० विहितः । स च प्रथमतः हिरण्यगर्भस्थैवेत्येते तत एव कर्मविशेषात् उक्त्वावधकायोत्पत्तिर्यथोक्तं सा० प्र० भा० “ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विद्वज्ज्ञा भोगाः स्युः ? तत्राह । “व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात्” सू० । “यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पञ्चाङ्गप्रतिभेदो व्यक्तिरूपेणागतो ज्ञानात्मनपि भवति यथेदा-

र्मात्मिकस्य पितृलिङ्गदेहस्य ज्ञानात्मसंशतो भवति पुत्रकस्यादि लिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह कर्मविशेषादिति । जीवान्तराणां भेदहेतुर्कर्मोदितिर्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिजीवानां साधारण्ये कर्मभिर्भवतीत्याभातम् । अयं च व्यक्तिभेदो भन्वादिभिरप्युक्तः । यथा मनो पुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्तिजननरम्

“तेषां त्वययवान् सूक्ष्मान् वस्त्राभयमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे” इति प्रत्यामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलब्धेयम् । आत्मात्रासु चिदेषु सयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम्

“तच्छरीरसमुत्पत्तौ कार्यैस्ते करणैः सह । सेतसां समजायनं गात्रं व्यस्यस्य धीमतः” ।

तस्य च सर्वकायव्यापित्वेऽपि शास्त्रेऽङ्गुष्ठमात्रतया कल्पनं यथा साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये—

“अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनायां हृदये स्थितिः” । “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निचक्रे ब्रह्मदुवम” इति श्रुतिश्रुती न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिनः स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति । अत आचारस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमर्थात् सिद्ध्यति । यथा दीपस्य सर्वमहं व्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैलवर्त्यादिसूक्ष्माशयस्य दशोपरि सम्मिश्रितस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारता तद्वत् लिङ्गदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमिति” ।

तथा च भोगसाधनत्वेन भोगायतनत्वं लिङ्गशरीरस्यैव तदान्वयत्वात् स्थूलशरीरस्य तेषां व्यवहार उपचारात् तदेतत् सा० प्र० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“तदधिष्ठानान्तये देहे तद्वादात् तद्वाद्” सू० । “तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्मान्नेष्टादौ विकदेहे तद्वाटो देहवादेष्टाद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादादित्यर्थः । लिङ्गस्य त्वाधिष्ठानस्य देहत्वम्, अधिष्ठानान्तरयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति परवर्धितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्वस्य लिङ्गम्” भा० ।

वेदान्तमते कारणशरीरमप्येकमस्ति तत्त्वविधारणं वेदान्तसारे तत्रोक्तम् । नीयते सञ्जीयते स चातन्त्र्येण चि-कर्मणि यज्ज । आर्हतमत्तसिद्धे जीवधर्माधर्माकाशपुद्गलोपाधिके विद्यमाने १३ सचातन्त्र्ये जीवाधिकायः धर्मास्त्रिकायः अधर्मास्त्रिकायः आकाशास्त्रिकायः

कायस्वपूर्वजौ । खेखनज्ञानविधिना मुख्यकार्यपरायणौ ।
अस्मिन् ससारपाथोद्यौ षड्विधाः कायवर्त्तिनः । तत्रस्थ
कायविज्ञानात् कायस्वत्वनिर्हृतयोः । धर्मराजस्य साचिव्य
कुर्वतो यान्त्रिकमणि । हरैरनुग्रहोऽप्यास्ते तयोश्चित्त
विचित्रयोः । एकविंशतिभेदेन याभ्यां कायस्थजातयः ।
इत्युदीर्य विधिक्षत्तव चक्षित्वविचित्रयोः । तृणोभास
ततस्तत्तथां पृष्टं स्वात्मविचेष्टितम् । अस्माकं केच सस्कारा
किं वर्णजा ? वयं विभो । तत्तर्थां कथयस्वाया भवत्येवा-
परायणौ । स्मृत उवाच । इति स्मृता तयोर्वाक्यमनुमोद
पितामहः । भक्तस्योत्तरस्तुष्टमवाच प्रहसन्निव । अङ्गो-
वाच । भवन्तावादिक्लपस्य प्रथमे युगनायकं । परमायाञ्च
शुद्धायामभूता द्विजवेश्मनि । दासता द्दितम् प्राप्नो
परिदाक्षिण्यवर्त्तिनौ । स्वामिसेवापरायणौ मिथ स्नेहा-
नुवर्त्तिनौ । द्विजन्मकिङ्करो तेषां गृहकर्मणि सन्ततम् ।
चक्रतुं प्रभुभावेन तदुच्छिष्टभुजौ युवाम् । त्वैदिवं
सुखमासाद्य यावदुद्युगचतुष्टयम् । मर्त्यतामाप्य देवत्वं
ततएवं क्रमेण तु । तनुमहाप्रलये जाते सर्वप्राणिहिते-
रतौ । दासीसुतौ भवन्तौ, वा भगवद्वपुषि स्थितिः । अघु-
ना गृह्णिसमये मत्तो जन्मापि वार्त्तिदन् । धर्माधिकार
वधुपौ स्वामिवात्सवजीवमात् । अत्र वसुभ्य उच्छ्रुष्टो
ब्राह्मणः सर्वसम्मतः । तस्यानन्तरजो यस्मात् क्षत्रियः
परिरक्षकः । विज्ञानजीवनोपायी व्यवहारनयान्वितः ।
वैश्यो वण्यकृतीव स्याद् वर्षेद्वितयसेवकः । मन्त्रवर्जित-
संस्कारो ममस्कारक्रियापरः । चतुर्थः शूद्रवर्णः स्याद्
वर्षेद्वितयसेवकः । अनेकव्यवहारज्ञः क्षत्रियस्य
यजश्च । तेषां सत्तमतां यायात् कायस्योऽक्षरजीवकः ।
भवन्तौ क्षत्रवर्णस्य द्विजन्मनौ मङ्गाययौ । कतोपवी-
तिनौ स्याता वेदशास्त्राधिकारिणौ । पूर्वपुण्यवजोत्-
कर्षसाध्यसाधनभाविनौ । सर्वज्ञकल्पौ भूयाता भगवद्व्रत-
मानसौ । एवमास्त्राय भगवान् सर्वभरणान्वितः ।
अन्तर्दधे तयोरेनः स्थितः प्रत्यक्षदृष्टितः ।

‘सुत उवाच । अस्मिन् जगति दुःखानि दुर्दान्ता एव
भुञ्जते । तस्माद्दुर्नयकर्त्तारो निरवेष्टुधिवारिणः । दुर्नय
सुनयं वापि सर्वेषां नयवर्त्तिनाम् । अन्यायिनामपि
तथा विद्वतः कर्मसूत्रिणाम् । एतद्विज्ञानमध्यस्थं कर्म-
क्षत्रं यथातथम् । न न्यूनमधिकं वापि देहारम्भस्य
कर्म यत् । जन्मानन्तमव कर्म जीवानां भावितायुषौ । उप-
योग विनाशेनौ खेद्यमावहतः क्षतः । विप्रोक्त्य प्राप्ति-

नामायुः संपूर्णं कर्म वा यथा । समानपतितानेव नाप-
रानिति निर्णयः । धर्मराजात्तुवचनमेकवाक्यमिव
प्रियम् । सम्मानयित्वा सुतरां क्षेत्रभूताविष स्थितौ ।
षट्कायमतविज्ञान जानीतः कर्मयोगि यत् । कायस्य
संज्ञया चित्तविचित्रौ विष्णु वल्लभौ । “स्मृत उवाच ।
एवमाभाष्य मनसा प्रमाणपदसिद्धये । वचसा खन्द्यामास
मैत्रक्षौ प्रीतिहेतवे । अनेके भुवि सत्कीर्त्तिः सम्भवाव
स्थिति स्वकाः । निरूपयन्ति नितरां सुनयो देवमानवाः ।
परिवारभिन्नैव स्वसन्तानप्रसिद्धये । भवन्तावपि तस्मात्तु
कुरुतां सुतसंस्थितिम् । इत्युक्त्वा कल्पयामास कान्ये द्वे
परमोत्तमे । सवत्प्रभोः समाधेयं तनये क्षत्रजन्मनः ।
सम्पन्नकुलगीले ते कर्त्तव्ये गृहमेधसे । कलत्रे वंशवि-
स्तारहेतवे तु पृथक् पृथक् । एवमादिष्टधर्माणौ प्रणम्य
स्वामिनं प्रति । देवादेशप्रमाणं स्यात् इत्युक्त्वास्त्विति
चक्रतुः । विधिना परिनेतारौ समये भवन्वचिते । ततएव
समास्त्रायहेतवे क्षतमिच्छयौ । समाधिमानसौ धर्म-
राजस्य वचनेरितौ । कालिकामादिजननीं प्रार्थयामासतु
क्षतः । चित्तोऽप्यथ मिचित्तोपि मिथो मिश्रित्य साम्प्रतम् ।
विचित्र ! जगतः कार्यं त्वया तप्तदुविधीयताम् । कार्य-
हयन्तु कर्त्तव्यमस्माभिः स्वामिवाक्यजम् । व्यापारोऽपि
प्रकर्त्तव्यः कालिकापि हि सेव्यते” इत्युपक्रमे पञ्च वै० पु०
पातालखण्डे “सुभासा चित्तगुप्तस्य गृहस्वामित्वयोगिनी ।
भामिनी तु विचित्रस्य सुन्दरी सुन्दरस्थिति । उभे
अपि समान्नाते यातिव्रत्तशिरोमणी । देवदत्तां पुर प्राप्य
सुखेनैवावुत्तिष्ठताम् । परेरिता प्रहसन्तौ पुरो साऽऽयतनी
क्षता । चित्तगुप्तेन भासायां त्वयत्पादिताः क्षताः ।
उदारगीतावरिता धर्मराजस्य वल्लभाः । शरीरवेगाः
सुवृद्धाः पितृवत्कार्यहेतवः । विचित्रस्य क्षताः पञ्च सम-
भूतान् मङ्गायया । कलीरः सुसमः सुख्यः सङ्गवान्
कर्मकस्तमौ । भामिनी कुक्षिजास्तावच्छादूँक्षगुणशालिनः ।
तेषां कल्पयामास कक्षपो जातकर्म वै । तदाचरति
तत्पूर्वं नाम गर्भादि वैदिकम् । तयोः कुक्षपतिस्त्वज्ञात्
तावत् कक्ष्यपसम्मतः । व्यातेने सकलाभीष्टमाशीशत
सहस्रवैः । एतानेते च सर्वे स्युर्गोत्रिणः कक्ष्यपामिधाः” ।
एवं चित्तगुप्तवर्ष्यानां चन्द्रसेनवंश्यानाञ्च क्षत्रिय-
वदुपनयनवेदाधिकारे स्थिते काक्षवशात् तदन्यजाताना-
मुपनयनादिबोधात् ब्राह्मक्षत्रियत्वम् । ब्राह्मणाश्चाक्षत-
प्रायश्चित्तानाम् उपनयनादिराहित्यात् शूद्रधर्मात्

गोलाय तद्वद्व्या कायस्या भुवि सन्ति वै” । भविष्य
पुराणे च । दत्तात्रेय उवाच । त्रिकालत्रयं महाप्राज्ञं
पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम् । उपसगम्य पप्रच्छ भीष्मः शास्त्रभृता
वर । चतुर्णामपि वर्णाभ्यामाश्रमाणां तथैव च । सम्भव
सङ्करादीनां श्रुतो विस्तरतो मया । कायस्थोत्पत्तयो लोके
ख्यातास्तैव महासुते । भूय एव महाप्राज्ञ ओतुमिच्छामि
तत्त्वतः । वैष्णवा दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणा ।
सुधियाः सर्वशास्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधका । पोष्टारो निज-
वर्णाणां ब्राह्मणानां विशेषतः । तानह ओतुमिच्छामि
कथयस्व महासुते एतन्मे सशयं विप्र । वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
इति पृष्टो मुनिप्राज्ञः गाङ्गेयः । प्राह तत्त्वतः । पुलस्त्य
उवाच । शृणु गाङ्गेय । वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम् ।
न श्रुतं यत् त्वया पूर्वं तन्मे कथयतः शृणु । येनेदं
सकलं विश्वं स्थावर जङ्गम तथा । उत्पाद्य पात्यते
भूयो निधनाय प्रकल्प्यते । अव्यक्तं पुरुषः शान्तो ब्रह्मा
लोकपितामहः । यथाऽऽजन्तु पुरा विश्वं कथयामि
तव प्रभो । सृष्टोऽस्य द्विजा जाता बाहुभ्यां क्षत्रि-
यास्तथा । ऊरुभ्याञ्च तथा वैश्या पद्भ्यां नृणां सप्त
ङ्गवा । द्विवृत्तं षट्पदादींश्च सुवक्त्रमसरीसृपान् ।
एककाण्डेऽजन्तु सर्वं चन्द्रसूर्य्यपङ्कजास्तथा । एवं बहु
विधानेन विश्वसृत्पाद्य भारत । उवाच तं श्रुतं ज्येष्ठ
कश्यप आतितेजसम् । प्रतियत्नेन भो पुत्र । जगत्पालय
सुव्रत । इत्युवाच श्रुतं ज्येष्ठ अविस्मर्य्य वहेत्तु कम् । ततस्तु
ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तद्विबोध मे ” दश वर्षसहस्राणि
दश वर्षशतानि च । समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् सयस्य
शान्तमानसः । ततः समाहितमतेयङ्गुतं तद्वदामि ते ।
तच्छरीरान्महाबाहुः श्याम कमललोचन । कम्बुधीरो
गूढशिरा पूर्णचन्द्रनिभाभन । लेखनीच्छेदनीहस्तो
महीभाजनसयुतः । निरुक्तं दर्शने तस्यौ ब्रह्मणोऽव्यक्त
जन्मन । उत्तम सुविधित्वाङ्ग ध्यानस्तिमितलोचन ।
त्वङ्मा समाधि गाङ्गेय । तद्दर्शनं पितामह । अध-
र्जुं निरोद्धाय पुरुषस्यायत स्थितः । नामधेयं हि
मे तात । वक्तुमर्हस्यत परम् । यद्योचितञ्च यत् काव्ये तत्
त्व मामनुयासय । पुलस्त्य उवाच । इत्याकर्ण्य ततो
ब्रह्मा पुरुषं स्वयरीरजम् । प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्दं
तमिति पुनः । स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्थमति-
सुन्दर । मच्छरीरात् ससङ्गुतं सत्त्वात् कायस्थसन्नक ।
चित्तगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यति । धर्मा-

धर्मविवेकार्थं धर्मराजपुरे सटा । स्थितिर्भवत ते वक्ष्य ।
समाज्ञा प्राप्य निश्चलाम् । चतुर्वर्णोचितो धर्मः पात-
नं यो यथाविधि । प्रजां सृजस्व भो पुत्र । भुवि भाव-
समन्विता । तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्त्वैवान्तरपीयतः ।
“पुलस्त्य उवाच । चित्तगुप्तान्वये जाता शृणु तान्
कथयामि ते । श्रीमद्वा नागरा गौरा श्रीवत्साश्चैव
माथुरा । अहिमया गौरसेना शैवसेनास्तथैव च ।
यर्णा वर्षद्वयश्चैव अम्बवाद्याश्च सत्तमः । शृणु तेषाञ्च
कर्माणि कुरुशिविर्जन । पुत्रान् वै स्थापयामास
चित्तगुप्तो महीतले । धर्माधर्मविवेकचित्तगुप्तो महा-
मतिः । भूस्थानं बोधयामास सर्वसाधनसुतमम् । पूजनं
देवतानाञ्च पितृणां यज्ञसाधनम् । वर्णाणां ब्राह्मणाणाञ्च
सर्वदातिथिसेवनम् । प्रजाभ्यः करमादाय धर्माधर्म-
विलोकनम् । कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्रा स्वर्गस्य काम्यया ।
या माया प्रकृतिः शक्तिश्चण्डो चण्डप्रमर्दिनी । तस्यास्तु
पूजनं कार्यं सिद्धिं प्राप्य दिव गता । स्वर्गाधिका-
रमासाद्य यतो यज्ञभुजः सदा । भयङ्गिः सा सदा
पूज्या ध्यातव्या सफलदादिभिः । भवन्तं सिद्धिदा निम्न
पुत्रदा सा तु चण्डिका । तन्मोक्षा न सुरा पेया वा न
पेया द्विजातिभिः । वैष्णव धर्मेमाश्रित्य महाकायं प्रति-
पालय । कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन खलुकहयहिताय वै ।
अनुशास्य सुतानेव चित्तगुप्तो दिव ययौ । धर्मराज
स्याधिकारी चित्तगुप्तो बभूव ह । स्वयं भीष्मः ससत्
पत्न्या कायस्था ये प्रकीर्त्तिताः । ये पृष्टास्ते मया ख्याताः
सवाद् शृणु चापरम्” ।

पद्मपुत्रः पातालखण्डे स्तुतं प्रति शौनकाद्युक्तिः ।
“ओतुमिच्छामहे त्वत्तत्त्वं त्रैयम् मे सहाय । पुराणसहितं
तामेता कायस्थस्यतिष्ठणाम् । को हेतुस्तस्य चोत्तमो
किंविधः, कर्म कीदृशम् । किं वर्णः, कास्ति कर्त्तव्यं कार्यं
वादाय को हि स । किञ्चलोचनः, किमाचारः किमोक्तं
कस्य चान्वयः । एतद्विस्तरतो ब्रूहि कायस्थकृतशायनम् ।
स्तुतं उवाच । इदमङ्गुतमाख्यानं कायस्थस्यतिष्ठणम् ।
कथयामि महाभागा भगवद्गुणकीर्त्तने । विचित्रो जगतः
हेतुर्भगवच्छास्त्रदानयः । तस्योद्भवोऽपि वैचित्र्यो जगतः
कृतवान् विधिः । चित्तोविचित्र इति तत् विप्रप्रौ तावुमावाप ।
धर्मराजस्य सचिवौ दत्तावस्थौ तं वेधसा । अस्मत्तं दण्ड-
नेतारौ नृपनीतिविचक्षणौ । यथार्थवादिनीं ख्यातां
शान्तिकर्माणि तावुमौ । कायस्थसंज्ञया ख्यातौ सर्व-

निवर्तयतीति महाभाष्ये व्युत्पादनात् साधकं क्रियानिष्पादकं कारकसंज्ञं भवतीति धार्मिकोक्तेः । इव्यस्य स्वतन्त्रत्वाभावेऽपि शक्त्याऽऽविष्टस्यैव तस्य तथात्वम् । ततश्चान्वयव्यतिरेकसत्त्वात् शक्तिरेव कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा “स्वाश्रये समवेतानां तद्देवान्श्रयान्तरे । क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्ये साधनं विदुरिति” । शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च द्रव्यं कारकमिति व्यवहारइत्यवधेयम्, एवञ्च क्रियाजनकत्वेन सर्वोपाकर्तृत्वेऽपि स्वस्वाधान्तरव्यापारविवक्षयैव करणत्वादिकं यथोक्तं हरिणा “निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” इति । तद्भेदश्च मञ्जूषायां दर्शितोऽयं—“कर्तुं कारकान्तरप्रवर्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः, क्रियाफलभेदेऽव्यवहाररूपव्यापारश्च कर्मणः, कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणासुप्त्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति” तत्र करणधारककर्मकर्तृणां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैर्विना क्रियासुप्तपक्षैः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्मणस्तथात्वं घटं अरति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थ-घटादेरपि पूर्वकालत्वेन अरणादिहेतुत्वात्तथात्वम् अतएव तेषु कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति, स्थाली पचति, धोदनं पच्यते इत्यादि प्रयोगः । अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थतया पूर्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न कर्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं महाभाष्ये “पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां च कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वानिर्दर्शनायेति” ।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणकर्मकर्तृभेदात् । एतेषाञ्च एकस्यां क्रियायां समयप्राप्ती “विप्रतिपक्षे परं कार्यम्” इत्युक्ते रूतरोत्तरप्राप्त्यै तदुक्तं हरिणा —“अपानामसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्तृसमयसम्प्राप्ती परमेव प्रवर्तते” इति । गुणप्रधानक्रिययोरेकस्मिन् द्रव्ये समयशक्तिप्रसङ्गे तु “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् कार्यस्य प्रधानासुरोचितत्वात् प्रधानशक्तिबोधकैव विभक्तिर्जायते गुणक्रियाशक्तिस्तु तात्पर्यवशादेव तत्र प्रतीयते तदुक्तं हरिणा “प्रधानेतरयोर्यत् इव्यस्य क्रिययोः पृथक् । शक्तिगुणान्तरात् तत्र प्रधानमनुबध्यति । प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यथा गुणेतथा तद्वदुक्तापि प्रतीयते” इति अतः स्थितान्त्रेयं यच्छतीत्येव प्रयोगः ।

न्यायमते धात्वर्थे प्रकारतया भाषमाने सुबर्थे तन्त्रं हि सुबर्थस्यैव कारकत्वं मुख्यम् । तदर्थान्वयित्वाच्च पदार्थस्तत्त्वगौणम् । तथाच विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तेनापादानादेः क्रियानिष्पादकत्वाऽभावेऽपि न क्षतिः स्वान्वयिविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात् । यथा च तस्यन्वयः तथा शब्दः प्रकाः तथा दर्शितं यथा ‘कारकार्येतरार्थे’ च सुप् द्विधा च विभज्यते । धात्वर्थान्ते प्रकारो यः सुबर्थं सोऽत्र कारकम् । इत्यां कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागस्तत्र यद्वातृपस्याप्ययादृशार्थेऽन्वये प्रकारोभूय भासते यः सुबर्थः स तद्वातृपस्याप्ययादृशक्रियायां कारकम् । उक्तात् पतति, व्याघ्राद्विभेति इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, एताय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण क्षिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्या पचति, शक्तौ भासते इत्यादौ, धामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते घटेन भूयते इत्यादौ च पत-प्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चस्याद्युपस्थितो विभागादिः प्रकारोभूय भासते इति तत्तद्वातृपस्यापितत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्त्वपञ्चस्यादि कारकविभक्तिरुच्यते । यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते, तेन उक्तात् पततीत्यादौ उक्तादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यवहारः । श्लोक पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारोभूतोऽपि श्लोकादिनं कारकं सुपातृपस्यापनात्, द्वितीया तु तत्र क्षीयलिङ्गत्ववदाहुशासनिक्येव श्लोकपाचकइत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिविहितेपविधेरेव । षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारोभूय भासते, वरुणस्य पचतीत्यप्रयोगात् इत्यतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः । अतएव “क्रियाप्रकारोभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम् । कर्तृकर्मोदिभेदेन, शेषः सम्बन्ध इत्यतः” इति शाब्दिकाः अरन्ति । “कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः” “कारकं प्रथमोक्तिः” इति च भर्तृहरिः । ४कर्तृमात्रे त्रि० सेदि० । “दोषैरेतैः कुलज्ञानं वर्सुसङ्करकारकैः” गोता । जगता कारकः कृष्णः” गोपदेव-तुमर्थे श्रुत्वा । ५कर्तृमित्यर्थे । तद्योगे कर्मणि न षष्ठी अतोघटं कारको ब्रजत्येव प्रयोगः । “धातृसम्बन्धे प्रत्ययाः” पा० इत्यधिकारे तस्य विधानेन तदर्थस्य क्रियायामेवान्वयः प्रागुक्तहरिवाक्यात् ।

इदानीन्तनानाम् यद्यपि ब्राह्मणक्षत्रियजात्या-
शौचभागित्वसूचितं तथापि मनुना “अनैस्तु क्रिया-
लोपादिमाः सुः क्षत्रियजातयः । ह्यलत्वं गता लोके
ब्राह्मणादर्शनेन च” इति श्रुत्वप्राप्तिं प्रति क्रियालोपस्य
वेदानध्ययनस्य च हेतुताया उक्तेः इदानीन्तनानामभ्या-
सद्भावेन ह्यलधर्म्मत्वप्राप्ता अकृतप्रायश्चित्तक्षत्रियाणा-
मुपनयादिराहित्येन श्रद्धधर्म्मप्राप्ता भासाशौचव्यवहारो
नास्त्यपपन्नः । रघुनन्दनेन महानन्दिप्रभृतिक्षत्रियाणा-
मपि कलौ श्रद्धत्वस्योक्तेः श्रद्धत्वव्यतया भासाशौचव्यव-
हारस्य युक्तत्वात् गतातुगतिकन्यायादेव तथा चार इत्यनु-
मीयते । ब्राह्मणप्रायश्चित्तस्य मित्ता० व्यापकत्वेनोक्तं यथा
“यस्य प्रपितामहादेर्नाहुस्मर्यते उपयनं तस्य द्वादश
वर्षाणि त्रैविद्याकं ब्रह्मचर्यम्” । एतेषाञ्च ब्रह्मकालावधि-
ब्राह्मत्व, यतो मनुना “भक्तोभक्तश्च राजन्यात् ब्राह्म्यात्
निष्कृतिरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च”
इति ब्राह्मणत्वादेव तेषामुत्पत्तिरुक्तेः ब्रह्मकालपति-
तसाविलीकस्यापि प्रायुक्तापस्तम्बवचनेन प्रायश्चित्तस्य
विधानात् तथा प्रायश्चित्तचरणे च उपनयनाद्यधिकारिता
भविष्यत्सर्वेति चेत्तु वर्षसङ्कलनातिभेदरूपकरणस्य न
तथात्व तत्तिर्णयश्च वंशपरम्पराकृत्यभावे दुर्घटएव
“श्रद्धवर्णसङ्करा” इति स्मृते तेषां श्रद्धधर्मातिदेशात्,
तेषां भासाशौचाद्याचारदर्शनात् तदन्येषामपि ब्राह्म-
णक्षत्रियरूपकरणानां तथैवाचार इति गम्यते ।

करणशब्दे उदा० । तज्जातिस्त्रिधा सयोगोपपत्त्यात् टाप्
उंयोगे तु ङीप् । कायस्त्रिषत्यनया स्या-करणे षजर्थे
क ईत० टाप् । ३ हरीतक्यां भेदि० ४ घालीष्टले जटा०
५ काकोल्या भरतः ६ एलाहये ७ ललस्याञ्च राजति० ।

कायस्थैर्यं न० इत० । रसायनादिना देहपिण्डस्य स्थिर-
तायाम् कायस्य ब्रह्मकालस्यायितायाम् साधनञ्च सर्व्व०
सं० । “अपरे साक्षेऽत्र परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि
पिण्डस्यैर्यं सर्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सेतुस्यतीत्यास्याय
पिण्डस्यैर्यंप्राय पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सङ्क्रान्ते”
इत्युपक्रम्य दर्शितं रसेश्वरशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।

कायाकाशसम्बन्धसयम् पु० पात० सूत्राद्युक्ते संयम-
भेदे । स च पात० सूत्रादौ फलसङ्गितोर्दर्शितो यथा
“कायाकाशयो सम्बन्धसंयमात् लघुतुल्यसमापत्तेराकाश-
गमनम्” पात० सू० ऐश्वर्य्यशब्दे १५८६८० विवृतमिदम् ।
कायिक त्रि० कायेन निर्दिष्टं ठक् । देहनिर्दिष्टे युय-

पापादौ कर्मणि । “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाऽ-
विधानतः । परदारोपसेवा च काविक त्रिविधं कृतम्”
ति० त० दशविधपापकीर्त्तने वाक्यो० । “मनसा तु कृतं
कर्म मनसैवोपभुज्यते । वाचा वाचा कृतं कर्म कावेनैव तु
कायिकम्” सा० भा० उक्ता सतिः ।

कायिका स्त्री कायेन तद्व्यापारेण निर्दिष्टा ठक् । १ बन्दी-
वर्द्धादिकायपरित्रमसाध्ये हस्तिभेदे । “दोष्टवाह्यकर्मसुता
कायिका ससदा कृता” व्यासः । मूलधनाविरोधेन
प्रत्यहमधमर्षदेयपणपादादिरूपायां २४ ठौ च । “काया-
विरोधिनी यन्त्रत् पणपादाद्या तु कायिका” नारदः ।
अण्पादानशब्दे विवृतिः ।

कार पु० क-कतौ षज् । १ क्रियायाम् २ यज्ञे “सकारानार
कासा” इत्यादि साध । “सकाराः सयज्ञाः सोऽन्वाङ्गा” मन्त्रि०
करणे षज् । २ बले । कस्य सुखस्थारः प्राप्तिर्यत् । ३ रतौ
विश्वः क-हिंसायां भावे षज् । १ बधे शातनामनेकार्थत्वात्
ईनिषये । कर्मणि षज् । ७ पूजोपहारे षतौ । कं सुख-
शब्दत्वेन क-करणे षज् इत० । ८ पत्नी कं सुखं
निर्दिष्टिच्छति कर्त्तरि षज् । १० वतिरूपे प्रवृत्तान्ति
चतुर्थान्त्रमे च मन्दरत्ना० कं जङ्गं निबन्ध-
च्छति षज् । ११ हिमाचले भेदि० । करकावां भवम्
अण् प्रथो० कञोपः । १२ करकावे जले न० सुश्रुतः ।
“तल त्वन्तरीक्ष चतुर्विधं तद्यथा भार कारं तौमारं
हैमञ्चेति” सुश्रुते कारमित्यत्र कारकमित्येव पाठः
समुचितः ककारञोपः लिपिकरप्रसादात् इति बोध्यम् ।
कर्मण्युपपदे क-अण् । अण्यकार कुम्भकार इत्यादौ
तत्तत्कर्मकारके त्रि० । स्त्रिया टाप्, शोपदेवमते
कर्मणि षज् भिन्नात् ईप् इति भेदः ।

कारक न० करोति कर्त्तृत्वादिव्यपदेशान् क-खुङ् । १ कर्त्तृ-
त्वादिसंज्ञाप्रयोजके कर्मणि-क्रियायाम् । “कारके”
पा० । कर्त्तृत्वादिव्यपदेशकारिण्यां क्रियाबानित्वर्थः ।
करोति क्रिया निष्पादयति क-खुङ् । २ क्रिवा निष्पा-
दकेषु कर्त्तृकर्मादिषु कारकसंज्ञान्तिषु न० तेषाञ्च
क्रियायामेवाव्यय “सम्बोधनान्तं कत्वोर्था कारकं प्रथमो-
वति । घातुसम्बन्धाधिकारविहितमधमस्वनञ् । तथा यथ
च भावेन, षतो चेतुष्टितं इवम् । अन्वयसादकशाश्व
क्रियायैवावधार्यताम्” इति हयुक्तेः । ३ कारकसंज्ञाप्रकार-
मते कारकलक्षणादिक शब्दाभिरुक्तेऽन्वाभिर्दर्शितं भवा
“तल कारकत्वं नाम क्रिवाजभकर्मज्ञमप्यं करोति क्रिया

निर्वर्त्तयतीति महाभाष्ये व्युत्पादनात् साधकं क्रियानिष्पादक कारकस्य भवतीति वार्त्तिकोक्तेः । इव्यस्य स्ततस्तथात्वाभावेऽपि शक्त्याऽऽविष्टस्य तस्य तथात्वम् । ततश्चान्वयव्यतिरेकसत्त्वात् शक्तिरेव कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा “स्वाश्रये समवेतानां तद्देवाश्रयान्तरे । क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्ये साधनं विदुरिति” । शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च इव्यं कारकमिति व्यवहारइत्यवधेयम्, एवञ्च क्रियाजनकत्वेन सर्वेषां कर्त्तृत्वेऽपि स्वस्वाधान्तरव्यापारविवक्षयैव करणत्वादिकं यथोक्तं हरिणा “निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षया करणत्वादिसम्भवः” इति । तद्भेदश्च मञ्जूषायां दर्शितो यथा—“कर्त्तुं कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः, क्रियाफलहेतुत्वत्वरूपव्यापारश्च कर्मणः, कर्त्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति” तत्र करणधारकर्मकर्त्तृणां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैत्तिरीया क्रियाहृतपक्षेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्मणस्तथात्वं घटं अरति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थ-घटादेरपि पूर्वकालत्वेन अरणादिहेतुत्वात्तथात्वम् अतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षा काष्ठं पचति, स्थाली पचति, ओदनं पच्यते इत्यादि प्रयोगः । अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दाहबुद्धिस्थतया पूर्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं महाभाष्ये “पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां मेव कर्त्तृत्वं निर्दिश्यतमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिर्दिशनायेति” ।

तच्च कारकं बहुविधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरण-कर्मकर्त्तृभेदात् । एतेषाञ्च एकस्या क्रियायास्तुभयप्राप्तौ “विप्रतिपक्षे पर कार्यम्” इत्युक्ते रूचरोत्तरप्राप्त्यस्य तदुक्तं हरिणा --“अपानानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्त्तृशोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते” इति । गुणप्रधानक्रिययोरेकान्तं इव्ये उभयशक्तिप्रसङ्गे तु “प्रधानेन व्यपदेशा भवतीति” न्यायात् कार्यस्य प्रधानाहरोधित्वात् प्रधानशक्तिबोधिकैव विभक्तिर्जायते गुणक्रियाशक्तिस्तु तात्पर्यवशादेव तत्र प्रतीयते तदुक्तं हरिणा “प्रधानेतरयोरेव इव्यस्य क्रिययोः पृथक् । शक्तिगुणान्तरात् तत्र प्रधानमनुबध्यति । प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यथा गुणेतथा तदद्वैततापि प्रतीयते” इति अतः स्थित्वात्रेव यच्छतीत्येव प्रयोगः ।

न्यायमते धात्वर्थे प्रकारतया भासमाने सुवर्थे तन् तद् हि सुवर्थस्यैव कारकत्वं सुख्यम् । तदर्थान्वयित्वाच्च पदार्थस्य तत्त्वगौणम् । तथाच विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तेनापादानादेः क्रियानिष्पादकत्वाभावेऽपि न क्षतिः स्वान्वयिविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात् । यथा च तस्यन्वयः तथा शब्दप्रकाशः तथा दर्शितं यथा “कारकार्येतरार्थे च सुप् द्विधा च विभज्यते । धात्वर्थयोगे प्रकारो यः सुवर्थः सोऽत्र कारकम् । वृत्त्या कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागस्तत्र यद्वातुपस्थाप्यतादृशक्रियाया कारकम् । एतात् पतति, व्याघ्राद्विभेति इत्यादौ, ब्राह्मणाय ददाति, पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण क्षिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्या पचति, शुक्तौ भासते इत्यादौ, धामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते घटेन भूयते इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चस्याद्युपस्थितौ विभागादिः प्रकारोभूय भासते इति तत्तद्वातुपस्थापिततत्त्वक्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्त्वपञ्चस्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते । यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुवर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृश धात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते, तेन वृत्त्या पततीत्यादौ वृत्त्यादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यवहारः । श्लोकं पचतीत्यादौ क्रियाया प्रकारोभूतोऽपि श्लोकादिर्न कारकं सुपातुपस्थापनात्, द्वितीया तु तत्र क्लीबलिङ्गत्ववदातुशासनिक्येव श्लोकपाचकइत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिविहित्येपविधेरेव । षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारोभूय भासते, तदुल्लस्य पचतीत्यप्रयोगात् इत्यतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तदर्थिकापि षष्ठ्यादि कारकविभक्तिः । अतएव “क्रियाप्रकारोभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम् । कर्त्तृकर्मोदिभेदेन, शेषः सम्बन्ध इत्यतः” इति शाब्दिकाः आरन्ति । “कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः” “कारकं प्रथमोवति” इति च भर्तृहरिः । ४ कर्त्तृमात्रे त्रि० मेदि० । “दोषैरेतं कुलमानं धर्षसङ्करकारकैः” गोता । जगता कारकं कण्ठं” वोपदेव-तुमर्थं शतुल्ल । ५ कर्त्तृमित्यर्थे । तद्योगे कर्मणि न षष्ठी अतोघटं कारको ब्रजत्येव प्रयोगः । “धातुसम्बन्धे प्रत्यया” पा० इत्यधिकारे तस्य विधानेन तदर्थस्य क्रियायामेवान्वयः प्रागुक्तहरिवाक्यात् ।

करकायादृत्तं तत्र भवं वा व्यण् । ईकरकासम्बन्धिनि लि० ।
७तन्निष्पन्दिजले न० राजनि० दसपुसु स्त्री ङीप् ।
तल्लक्षणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा “दिव्यवायुनि-
संयोगात् सङ्घताः स्वात् पतन्ति याः । पापाण्यसङ्घ-
वञ्चापस्ताः कारक्योऽस्ततोपमा । करकाज्जलं
रुच्यं विषदं शुक्लं च स्थिरम् । दारुणं शीतलम् सान्द्रं
पित्तहृत् कफघातकम्” । [१६६४-विद्यति

कारकदीपक न० दीपकौदेरुपाधांश्चकारभेदे अलङ्कारशब्दे
कारकविभक्तिः स्त्री कारकशक्तिबोधिका विभक्तिः । व्याकर-

भोक्ते कर्मादिबोधके विभक्तिभेदे कारकशब्दे विद्यति ।

“उपपदविभक्तौ कारकयिमक्तिर्गोयसीति” व्या० प० ।

कारकर लि० कारं करोति क-ट । क्रियाकारके दासादौ ।

कारकुचीय पु० साल्वदेशे हेम० तत्र भव व्यण् बहुषु तस्य
लुक् । तद्देशवासिजनेषु बहुषु० ।

कारज लि० । कारात् क्रियातो जायते जन-ट । क्रियाजन्ये
करणे नखे भवं तस्येदं वा व्यण् । २नखभवे ३नखसम्ब-
न्धिनि च लि० ।

कारञ्ज लि० करञ्जस्य तत्फलस्येदम् व्यण् । करञ्जफलवत्तैलादौ
तत्तैलगुणादि सञ्चते उक्तं यथा । निष्पातशीलुपक्रमे
“करञ्जे कुदोशियुः सर्षपसुवर्षकाविहङ्गज्योतिष्मतोऽफलतै-
लानि तीक्ष्णानि लघून् शुक्लीर्याणि कटुनि कटुविपाकानि
सरायनिलकफकमिकुष्ठप्रमेहशिरोगहराणि चेति” ।

कारण न० कारयति क्रियानिवर्तनाय प्रवर्तयति क-पिच्-
ल्यु । १क्रियानिष्पादके हेतौ २उद्देश्ये ३देहे ४इन्द्रिये ।
क-बधे स्त्रायै पिच्-भावे ल्युट् । ५बधे मेदि० । ईकर
बाद्यभेदे । कारणैव कारण । ७वायस्ये पु० । करण
मेव स्त्रायै व्यण् । ८साधने ण्कर्मणि । १०गीतभेदे
रत्नकोप । न्यायमते कारणत्वलक्षणभेदादिकं भाषा०
संज्ञावत्स्योर्दिशितं यथा ।

“पारिमाण्डल्यभिधानां कारणत्वसदाहृतम्” भाषा० ।

पारिमाण्डल्येति पारिमाण्डल्यम् अणुपरिमाणं,
कारणत्वं तद्विज्ञानमित्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि
कारणं तद्विज्ञानयारब्धपरिमाणारम्भकं भवेत् तत्र न
सम्भवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्पत्तिपरिमाणजन-
कत्वात् महदारब्धस्य महत्तरत्ववत् अणुजन्यस्याप्युत्पत्त्यस-
ङ्गात् एवं परममहत्तरिमाणम् अतीन्द्रियसामान्यं विवे-
कचेति बोध्यम् । इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कार-
णत्वं, ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः, ज्ञायमानं विज्ञे-

मातृमतिकारणम् इत्यभिप्रायेण । मानसप्रत्यक्षे आत्मसङ्-
घस्य कारणत्वात् महत्तरिमाणं काबादेर्बोध्यं तस्यापि न
कारणत्वमित्याचार्याचार्यामाशय इत्यन्ये तत्र ज्ञानातिरिक्तं
प्रति कारणताया एव आचार्यैर्इतिहात्” संज्ञा० ।

“अन्यथासिद्धिभूतस्य मिश्रता पूर्ववर्तिता । कारणत्वं
भवेत् तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् । समवायिकारणत्वं
ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् । एवं न्यायनवचैकतृतीयसंज्ञा
निमित्तहेतुत्वम्” । अत्यसमेतं भाष्ये भवति ज्ञेयन्त
समवायिजनकं तत् । तत्रासन्नं जनकं द्वितीयभाष्यां पर
तृतीयं स्यात्” भाषा० ।

ननु कारणत्वं किम् ? अत आह अन्यथेति । तस्य कार-
णत्वस्य । तत्र-समवायिकारणे, आसन्नं कारणं द्वितीयस-
मवायिकारणमित्यर्थः । अत्र नद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटा-
समवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि अभिवादा-
द्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं ज्ञानादिकनिष्पाद्यसमवा-
यिकारणं स्यात्, तथापि पटासमवायिकारणत्वस्य तुरीतन्तु-
संयोगनिमित्तत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु पटोपटसंयोगं प्रश्न-
समवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगसन्दाद्यसमवा-
यिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारणत्वस्य
तत्तद्विनिमित्तत्वं न देयम् आत्मपियोगेषु चानान्तं कुलाद्यसमवा-
यिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विनिमित्तत्वं सामान्यत्वस्यैव देवमेव ।
तत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यैर्कार्यप्रत्यास-
त्त्या, कारणैर्कार्यप्रत्यासत्त्या च । कार्यं यथा वटादिकं प्रति
कपाससंयोगादिकं, तत्र कार्यैश्च वटेन सङ्घं कारणस्य
कपाससंयोगस्य एकस्मिन् कपासे प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं
यथा वटरूपं प्रति कपासरूपसमवायिकारणं तत्र वट-
रूपं प्रति कारणं वटं तेन सङ्घं कपासरूपस्य एकस्मिन्
कपासे प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच कचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन,
कचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति प्रसिद्धार्थः । प्रत्यक्षं
कार्यकारणैर्कार्यान्तरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञाना-
दिभिन्नसमवायिकारणमिति सामान्यत्वस्यैव पूर्ववत्त्वम्
आचार्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां मिश्रं कारणं
तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः” संज्ञा० ।

कारणतापाहकं प्रमाणं च सर्वदर्शनसङ्घे दर्शितं यथा

“अन्यथाप्यतिरेकावधिनाभाविचार्यकामिति ननु प्रमे
वाध्यसाधनसोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् भूते,
अविद्यति, वर्तमाने-पतुपक्षस्यमाने च अनिवार्यमङ्गा
अनिवारणम् । ननु तत्राविधस्यैव तावदेव नते

अभिवारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् त्रैलोक्यं योः, विनापि कारणं कार्यं संप्रपञ्चतामित्येवं विधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव श्लाघकेन यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेशुः तदुक्तम् “व्याघातावधिराशङ्केति” तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयस्य कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलब्धानुपलम्बपञ्चकनिबन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्बः? कारणोपलम्बो? सति उपलम्बः ३ उपलम्बस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात् ४ अनुपलम्बः ५ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते” ।

कारणत्वञ्च नियतपूर्वसत्त्वं तच्च कार्यव्यवहितप्राक्-क्षणवच्छेदेन कार्यसमानाधिकरण्यात्त्वन्तोभावाप्रतियोगित्वमिति नैयायिका मन्यन्ते । तच्च सत्त्वगर्भं न नेति सन्देहे सत्त्वगर्भं श्रीहर्षश्चण्डने निराकृतं यथा

“ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्यस्याभ्युदायि प्रसङ्गः, न-कार्यस्याद्यसत्तावच्छेदान्यदापि सामर्थ्यसत्ताविशेषात्तत्तापि किं नान्यदा कार्यजनः? । अथ न सम तदानीन्तनं सामर्थ्यसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्यनो नियामकः किन्तु ततः प्राक् सामर्थ्यसत्त्वं तदादर्शनात् । तर्हि समापि काष्ठान्तरस्यमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्यनो नियामकः, तदादर्शनादेव । सम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्यनियामकमिति चेत् न असमसमयत्वादागन्तुक्त्वाच्चाविशेषेण नियमनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्याया एव सामर्थ्यास्तदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः । तदादर्शनादित्वेव सन्नव्यम् । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्यजन्यकालस्य कोविशेषः । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदापि विशेषान्तरवत् काष्ठस्य स्यादिति अपर्यवसानमेव पर्यवसेत्, तत्काष्ठ इत्याकलय । तथापि तत्काष्ठस्यानुगतं किं रूपम्? इति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि पर्यवस्योगस्यानुवृत्तेः । किञ्च “अन्तर्भावितसत्त्वहेत्कारणं तदसत्तत्” । भान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्तत्” । तथाश्चान्तर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा सविशिष्टे स्रष्टृत्वे स्रष्टृत्वात् स्रष्टृत्वान्तरत्वेऽपि च स्रष्टृत्वं स्रष्टृत्वव्यतिरेकवत् अविशिष्टे स्रष्टृत्वव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मादिति अन्यस्यासत्ताविशिष्टसत्त्वभ्युपगमे तामसत्तिरेकस्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव कारणमसत्त्वव्यवस्थिति । अपरापरसत्तानिर्बन्धने आपत्तिविवक्षितमेव । न च सत्तामेदानन्वयस्येवेत्यपि

पादप्रसारिका निस्ताराय, सत्ताभेदे हि सत्त्वव्यवहारानु-गमननिबन्धनवृत्तिः । प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्त्व-वृत्तिमिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूपसत्त्वोपगमाय स्वसि, भिन्नमभ्युपगमननुद्वाद्याधान-पदेऽभिप्रेक्ष्यता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्येत । ना भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तदभिधीयते कार-णतां कथमनुगमयितासि? । किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरू-पात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्यसन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नेत्यपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सदपि सत्तामनन्त-र्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात् । अथ न सत्ताकारण-कोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्ता हि कारणतास्तन्व्येति मन्यसे तर्हि सत्त्वमेव सैव कारणताऽस्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगमयितवानसीति घटकुश्या प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधोपात् सत्तामसतोऽभ्युपगच्छताऽपि सत्ता किं मयाभ्युपगतेव? अन्यथा कासावसतीति त्वमपि किं सत्ता-न्तस्तत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? न त्वेवं, पूर्ववत् कापि सत्तात्वागो वा अनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् असत्ताऽवि-शेषात् । असत्ताविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तद्व्यवस्थात् । सत्त्वेऽस्यन्यथाद्यनुविधानं तस्य तत्कातीयस्य वा तत्त्वमेव त्वसत्ताविशेषात् व्यतिरेकः परः, सोऽप्यनिबन्धो यदा कारणभावस्तदा कार्यभावावश्यम्भावा-भ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्वमेव कदाचित्कार्ये-त्वादात् अन्यस्य न कदाचिदपीति चेन्न तद्व्यवस्थात् । अन्यथोनास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्ययोपगमात् । अन्य-स्यापि सत्तामन्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन “आशा-भोदकटप्ता ये ये ओपात्तिरित्योदकाः । रसवीर्यविपा-कादि तेन त्वस्य प्रसज्यते” इत्यस्यापि बाधकत्वभावा-भोदकावते । सत्तामन्तर्भावानन्तर्भावार्थां प्रत्यादेशात् आशाभोदकादिनापि च रसवीर्यविपाकादिजनमात् तदसत्त्वं कार्यं स्यात्? इति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्यकार्य-त्योपगमे कारणवत्कार्येऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे वाऽविशे-नस्य पूर्ववदावृत्तेः तस्मात् “पूर्वसत्त्वनिबन्धनियमे हेतुत्वे त्वस्य एव नो । हेतुत्वनिबन्धनमूतसत्त्वासत्त्वकथा दृष्ट्या” । आशां प्रतिवन्दिप्रहयह कथं पुनरसतः कारणत्वमव-सेजम्? प्राक्सत्त्वनिबन्धनस्य विशेषस्यानभ्युपगमादिति चेन्न इदमनुमतनियतं प्राक् सदिति बद्धा विशेषात् । भ्रान्त्यव-

भुदिगोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न वादस्या हि धिया लि-
ख्यरादिकृत्वात्तु धावमवित्याज्या वस्तुसम्पत्तिवशे, ताद-
श्यं विषयोक्तस्य मनापि कारयतामिदम्, 'केचन तत'
परास्त्वपि कक्षासु बाधात् पूर्वपूर्वभ्रान्तिवशमेव न
तत एव सत्त्वावधारणं वयं मन्यामहे इति विवेकः' ।

तत्तु हेतौ 'पञ्चोमानि मङ्गाभाङ्गो । कारणाणि निबोध
मे" गीता । 'न विद्म' धर्मकारणम्" मनुः । उद्देश्ये
"तस्यागमनकारणम्" रघु । फलस्य कारणत्वञ्च
इच्छाद्वारा, उपायेभ्यः प्रति फलेभ्यः कारण्यत्वात्
सर्वोद्दि लोकः फलमिच्छन्नेव तदुपाये प्रवर्तमानो दृश्यते
इति तस्य तथात्वम् । कारणमध्यस्तं चार्थं च ।
१० उत्तरभेदे उत्तरपक्षे विहित । "मिथ्योत्तरे पूर्व-
भादे कारणे प्रतिवादिनि" मिता० अति । भावे तत्त्वं
कारण्यता स्वी । त्वकारण्यत्वं नकारण्यभावे "एक कार-
ण्यता गत" कुमा० । "कारण्यत्वं भवेत्तस्य" भाषा० ।

कारणकारण न० ६३० । अन्यथासिद्धपदापेक्षे यथा
कुठालः घटादीनां कारणं, तत्कारणं तज्जनकः घट
प्रत्यन्यथासिद्धः । व्यापारहारा तु न कारणकारणस्यान्य-
थासिद्धिः । यथा कुठारादीनां, ते हि जेदनक्रियाकारण-
न्येष्टयोजनजनका अपि नान्यथासिद्धाः एवं व्याप्तिप्राप्तस्य
अनुमितिजनकपरामर्शरूपस्य, अक्षुरादीनां प्रत्यजनक-
विषयकयोरूपस्य च कारणस्य कारणत्वेऽपि नान्यथा-
सिद्धिः । “नहि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः”
इत्युक्तेः २परमेष्ठरे च कहि सर्वेषां निमित्तोपादान-
कारणानामधिष्ठातृत्वेन प्रयोजकत्वात् तथा, प्रयोजक-
कारणकारणस्याकारणत्वेऽपि प्रयोजकत्वमस्तीति नैया-
यिकादयः ।

कारणगुण उ० इत० । उपादानकारणस्य गुणे “कारणगुणाः
कार्यगुणानामभन्ते” इति न्यायप्र० । यथा तन्वादिहोमो
पादानगुणाः शुक्लादयः, कार्यस्य पक्षस्य शुक्लगुणारण्यका
भवन्ति न वैपरीक्षितेति आक्षरे स्थितम् ।

कारणगुणोद्भवः पु० कारणगुण उद्भवोऽस्य । उपादान कारण-
गुणेनोपपन्नं गुणभेदे । ते च गुणा भाषायां दर्शिता वया ।
“अपाकजास्तु स्पर्शान्नाद्रवत्वञ्च तथा विषमम् । स्निग्ध-
वेगपुरुल्लैकशृङ्खलपरिभाषकम् । स्थितिरापक इत्येते
स्तुः कारणगुणोद्भवाः” । स्पर्शान्ना० । रूपरसगन्धस्पर्शा-
वयदादौ पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावात्
अपाकजा इत्युक्तम् । तथाविधं अपाकजमिति । “अर्थो-

तावद्व्याधीनो याज्ञः । एकप्रवक्तृत्वेन स्वप्रवक्तु
 प्रत्येकमन्वयात् एकत्वं प्रवक्तृत्वं याज्ञस्मिन् प्रवक्तृत्वेन
 नैकप्रवक्तृत्वं याज्ञस्मिन्" उक्ताः । [विवृतिः ।

कारणमाला स्त्री अर्थात्कारणभेदे अक्षरद्वारयत्ने १६८५०
कारणशरीर न० कारणरूपं शरीरम् । वेदान्तिभ्यो अज्ञान-
रूपे शरीरे । वेदान्तकारे तद्व्यवृत्तिः इत्यादि ।

कारणा स्त्री ल-दिषावा साधे विष्-भावे बुच् । तीत्र-
वेदनावाम् अमरः । ल-विष्-युच् । २मरेषावाम्
कारणिक लि० कारणेपरति ठच् । कारणेन विचारके ३मरी-
कते अमर । करण्येदम् काष्ठा० ठच् भिच् वा ।
२करण्यस्यन्विनि लि० क्षियां ठञि विष्ठाद् डीच्
जिठ इदुकारणार्थः स्त्रिया टाप् इति भेदः ।

कारणीत्तर न० कारणेन उत्तरम् । व्यवहारेषु वायु पञ्चमं
वस्तु स्वल्पेनाग्नीकृत्य तत्प्रतिकूलतासाधनकारणव्यव-
हारे उत्तरभेदे, यथा अत्र शत मे धारवतीत्वमिवो मे सर्वं
अङ्गीतं चिन्तु बोधितम्, इदं सुमिर्मदीवानेन भुञ्जते
इत्यमिवो मे स्वल्पमेतत् भूमिं चिन्तु दानेन कृत्वादिना वा
इदानीं मनेत्तुत्तरम् । उत्तरयन्त्रे १०८०५० विहितः ।

आरण्येन प्रकीर्यते तस्य जेतुम् रण्डं देवत् रण्डं वा-
रण्डं तं वाति वा-क करण्डसेदं कारण्डं तदा-
कारं वाति वा-क वा । इदमेवे “इषकाख्योदुमीनाः
वारणाभिहताकृपा” भा० व० ३८४ । स्त्रिणां वाति-
त्वात् ङीष् । अथ कविरादि० पाठात् भूतौ भंशानादि
न दीर्घं कारण्डवती नदीविशेष । “इषकाख्यौष-
धकृपाकुरारकाटव्यकारण्डमेतुपक्रमे” इति च चकारिवच-
इति छन्दो तस्य “अथ” च चकारिवचोक्तम् ।

कारणव्यूह इ० बौद्धभेदे त्रिका० २ बौद्धाश्वविघ्नं च ।
कारण्यम् इ० कारणमहापत्रं त्रिका० अष्ट । १ कारणमृगका
पत्रे अविश्रान्ति भूपे तदुत्पत्त्यादि, "एतत्कारणं कार-
णाद्भवन् । विवृतः च कारणम्" । तस्य कारणम् इत्य-
स्मेतामुनस्योऽभवत् । इन्द्राद्वरः श्रीमान् देवैरपि तु-
ल्यः । तस्य सर्वं नदीपादाः वर्तन्ते च वने वृदा ।
च हि वन्यादुन्नेतां हन्ते च वनेन च । अविश्रान्त-
चर्याया बौद्धेनेन्द्रमोऽभवत् इत्युपक्रमे "तस्य उत्तौऽति-
चर्याय पितरं सुखयन्तवा । अदत्तोनाम सर्वं प्रचलवर्ती
नकायया" भा० आश्व० ४ अ० पृष्ठम् । २ नोत्तापत्रे अष्ट ।
कारणमयोले अविश्रान्तपुत्रे २ नवत्ते भूपे च । "सर्वं
वने नवत्तक" इत्युपक्रमे "वदि ह्यनूयै पात्रः । सच

कारणं नृपम्" तत्रैव ३६०. भरतस्य कारणमिति
विशेषणात् । तस्येदमर्थः । भारतीतीर्थभेदे न० तत्तीर्थ-
प्रादुर्भावादि भा० आ० २१७, १८०० । यथा

"ततः ससृष्टे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः । अथ्यन्यस्तु
सुपुण्यानि शोभनानि तपस्विभिः । वर्जयन्ति च तीर्थानि
पञ्च तत्र तु तापसा । अथकीर्णानि याम्यासन् पुरस्तात्
तपस्विभिः । अगस्त्यतीर्थं यौमद्रं पौलोमस्तु सुपावनम् ।
कारण्यम् प्रसक्तं ह्यनेधफलञ्च तत् । भारद्वाजस्य
तीर्थेण पापप्रशमनं महत् । एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श
कुरुवक्त्रमः । विप्रिक्तान्युपसृष्ट्या च तानि तीर्थानि
पादुभ्यः । इहा च वर्ज्यमानानि शुनिभिर्हर्म्यभुजिभिः ।
तपस्विनस्ततोऽप्युक्तं प्राज्ञविः कुरुनन्दनः । तीर्थानीमानि
वर्ज्येति किमर्थं ब्रह्मवादिभिः । तापसा अथ । पाहा-
पञ्च वसन्तेषु हरन्ति च तपोधनान् । तत एतानि
वर्ज्येति तीर्थानि कुरुनन्दनः । वैशम्पायन उवाच । तेषां
श्रुत्वा महाबाहुर्बाह्यान्मायसपोधनैः । जगाम तानि
तीर्थानि हृष्टुं पुरुषवत्तमः । ततः यौमद्रमावाद्य महर्षे-
स्तीर्थसुत्तमम् । विगाह्य सहास्रं नूरं स्नानं चक्रे परन्तपः ।
अथ तं पुरुषव्याघ्रमनर्जस्रचरो महान् । जपाहं चरणे
पाहः कुलीकुलधनञ्जयम् । स तमादाय कौन्तेयो विष्णु-
रत्नं जलेचरम् । उदतिवन्महाबाहुर्जलेन वञ्चितां वरः ।
उत्कृष्ट एव पाहस्तु सोऽङ्कुनेन यशसिना । बभूव
भारो कल्याणी सर्वाभरणश्रिता । दीपमाना त्रिया रा-
जन् । दिव्यरूपा मनोरमा । तदद्भूतं महद्गुह्यं कुलीकुलो
भनञ्जयः । तां स्त्रियं परमप्रीतं हृदं वचनमब्रवीत् । का
नै त्वमधि कस्यापि । कुतो वासि जलेचरो । किमर्थं च महत्
प्रापसिदं जतवती पुरा ? । वगौवाच । अश्वराक्षि महा-
बाहो ! देवार्णवविहारिणी । इहा घनपतेर्निर्जितं वगी नाम
महावह । मम सख्यवतसोऽन्याः सर्वाः कामगमाः
शुभाः । तानिः सर्वं प्रवातासि लोकपावननिवेशनम् ।
ततः पञ्चामहे सर्वां ब्राह्मणं संवित्ततम् । रूपवन्मघी-
शानमेकमेकान्तधारिणम् । तस्य वै तपसा राजसहजं
तेजसा युतम् । आदिष्व इव तं देवं तत्पञ्च सर्वं व्यका-
शवत् । तस्य हृष्टा तपसाहपूपञ्चाङ्गुतस्रसम् । अथ-
कीर्णः च तं देवं तपोविप्रुषिकीर्षया । अहञ्च यौमदेयो
न यमीषो मुहुदा बत । यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम
भारत ! । गावन्त्योऽयं हसन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं हिजम् ।
अथ नास्मात् जतवान् मनो वीर ! कथञ्चन । नाकम्रत

महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले । सोऽथपत् कुपितोऽस्मांस्तु
ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ । पाहभूता जले यूयं चरिष्यथ शत
समाः । वगौवाच । ततो वयं प्रव्यधिताः सर्वा भारतस-
त्तम ! । अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमच्युतम् । रूपेण
वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः । अयुक्तं जतवत्यः च चान्तु
महर्षिभो हिज ! । एष एव बभोऽस्माकं सुपर्याप्तसपोधनः ।
यस्य संशितात्मानं प्रचोक्षुः त्वामिहागताः । अथध्यास्तु
स्थिरं हृष्टा मन्यन्ते धर्मचारिणः । तस्माद्भर्मेण वर्त्तस्व
नाम्नान् हिंसितमहर्षि । सर्वभूतेषु धर्मज्ञ ! मेवो ब्राह्मण
उच्यते । सत्यो भवतु कल्याण एव वादो मनोविषाम् ।
शरणं प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पातनम् । शरणं त्वं
प्रपन्नाः अस्माकं चान्तमहर्षि । वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्तः स धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्म्मवत् । प्रसादं
कृतवान् वीर । रविशोमसमप्रभ । ब्राह्मण उवाच ।
शत्रुं शतसहस्रान्तु सर्वमक्षय्यवाचकम् । परिमाणं शतं
तेजसेदमक्षय्यवाचकम् । यदा च यो पाहभूता ऋद्धतो-
पुत्रवान् जले । उत्कर्षति जहात्तस्मात् स्थिरं पुरुषवत्त-
मः । तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ । अन्ततः
भोक्तृत्वं मे हसतापि कदाचन । तानि सर्वाणि ती-
र्थानि ततः प्रभृति चैव ह । भारतीतीर्थानि नाम्नेह स्थातिं
यास्यन्ति सर्वेभ्यः । इत्येयानि च भविष्यन्ति पावनानि
मनोविषाम् । वगौवाच । ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि
प्रदक्षिणम् । अश्विन्यामापस्तम्बं तस्माद्देवात् सुह-
स्रिताः । का तु नाम ? वयं सर्वा कासेनात्येन तं नरम् ।
समागच्छेम यो जहात्पमासादयेत् पुनः । ता वयं
चिन्तयित्वैव सहस्रादिभ्यः भारत । । इदं वक्तुं महाभागं देव-
विंशत नारदम् । संप्रहृष्टाः च तं हृष्टा देवर्षिममितदु-
तिसु । अभिवाद्य च तं पार्थ ! स्थिताः ओजोदीप्तामनाः ।
स नोऽप्युत्तमः सुसूतस्तवतो वयञ्च तत् । श्रुत्वा तत्र
वसतस्तमिदं वचनमब्रवीत् । दक्षिणे सागरानूपे पञ्च
तीर्थानि सन्ति वै । पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत
मा चिरम् । तस्मात् पुरुषव्याघ्रं पादुभ्येयो धनञ्जय ।
भोक्षयिष्यति शुद्धात्मा तु चादन्नाद्य संशयः । तस्य सर्वा
वयं वीर ! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः । तदिदं सत्यमेवाद्य
भोक्षित्वा ना त्वयाकृतम् । एतास्तु मम ताः सख्यवतसोऽन्याः
जले त्रिताः । कुरु कर्म्म शुभं वीर ! यताः यापाहिमोक्षय ।
वैशम्पायन उवाच । ततस्ताः पादुभ्येष्टः सर्वा एव विधा-
न्यते ! । तस्मात्पाददानात्मा भोक्षवाप्ताश्च कीर्षवान् ।

उत्थाय च जलात्कालात् प्रतिष्ठाय वपुः स्नानम् । ताकादा-
शुरसो राजघृष्टश्च यथा पुरा । तीर्थानि शोचयित्वा
तु तथातुष्टाय तां प्रभुम् । विनाङ्गदं पुनर्दृष्टुं तदा
मणिपुरं ययौ ।

कारन्धमिन् पु० स्त्री करणं कारणं भवति भ्रा-इनि
पृषो० । काण्यकारे स्त्रियां ङीप् । श्वातवादरते च मेदि०
कारपचव पु० देशभेदे । “अथश्चमस्यमयनि यत्तुनां कारप
चव प्रति कात्या० श्रौ० २४।६ । १० कारपचवो देशभेदश्च-
न्मध्ये यत्तुना वर्तते ता कारपचवदेश्यां यत्तुना प्राप्य
तत्प्रापश्चमस्यमयनि” स प० व्या० ।

कारभ लि० करभस्तेडम् व्यण् । करभसम्भन्नि मूलादौ
“अर्थोक्तं कारभ मूलं मातुषन्तु विधापयम्” सुश्रुतः ।
कारभू स्त्री करणकारं तस्य भू० । राजपादावरणम्भूमौ ।
कारमिहिका स्त्री कार जलसम्बन्धं मेहति मिह-सेके क
तत स्वार्थे क व्यत इत्यम् । कर्पूरे राजनि० ।

कारम्भा स्त्री ईपत् रम्भा को कादेश० । प्रियङ्गुद्वये जम०
कारयिष्णु लि० क-ण्यिष्-इष्णुश्च । कारयितरि ।
कारव पु० स्त्री नेति रवोऽस्य । काके लिङ्गा० स्त्रियां ङीप् ।
कारवल्ली स्त्री कुत्सितव्यारो गतिर्यस्याः कर्म० । कारवेले
(करेला) । कारवान् कर्मयुक्तः सन् लोयते स्त्री-किप् ।
२ काण्डोरे काण्डधरे राजनि० ।

कारवी स्त्री कार वाति वा कके जलोपलक्षितवर्षाकाले
रवोऽस्य कारवोमयूरस्तस्य पुच्छमिश्रकारोऽस्यस्य अच्,
क हिंसाया स्वार्थे णिच्-क्तिप् का तमयति अण् वा गौरा०
ङीप् । १ शतपुष्पायाम्, (मौर) २ इज्जटायाम्, १ मयूर
शिखारतायाम् । ४ कारवेले, (करेला) ५ लक्ष्मणग्राम्
(तेजमात) ईक्ष्णुजोरके च । ७ कुङ्कुमारवेले अमरः
राजनि० दकाकयोषिति च ।

कारवीरेय लि० करवीरेण निर्दृष्टादि करवीर+चरुर्था
सख्या० ङञ् । करवीरनिर्दृष्टादौ ।

कारवेल्ल पु० कारेण वातगत्या वेल्लति वेल्ल-वाङ्ने अच् ।
१ शताभेदे (करेला) २ तत्फलं न० । “कारवेले इम
मेदि लघु तिक्तमशततम् । ज्वरपित्तकफाक्षतं पाण्डुमेह
क्षमीन् हरेत्” भावप्र० । स्वार्थे क कारवेलेकोऽपि तत्रैव
अन्त्यार्थे ङीप् । २ कुङ्कुमारवेले (लच्छा) । अमरः । कार
वेलेका “तद्गुणा कारवेले स्याद्विशेषादीपनी लघुः ।
कारवेलेफलं तत्र खेदितं हिंसुमर्हितम् । भर्जितं नव-
नीतेन सैन्धवेन समन्वितम्” भावप्र० । “विदिततुलसीभूत

कारवेलेकीकठोरं पुलकितमिव तैलं नाभितं रामठेन ।
रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्वं सुवर्णितरत्नायं सोल-
तामातमोति” पाकशा० । कारवेलेकीफलं मेदि लघु, तिक्तं
सुगोतकम् । पित्ताककामबापाखुक्कमेदक्षमीन् हरेत्”
वैद्यकम् । स्वार्थे क कारवेलेकाञ्चल स्त्री ।

कारस्कर कारं बध् करोति क-हेत्वादौ ट इट्टे नि० सुट् ।
मिषतिन्दौ कित्वाङ्गे इट्टे राजनि० दावादौ न सुट् ।
कारस्कराटिका स्त्री कारस्कर इगटति अट-खुल् । कर्ष-
जलोकायाम् । लिङ्गा० ।

कारा स्त्री क-हिंसाया भिदा० भावे अङ् “कटयोऽङि” पा०
गुच् । “कारावन्धने” पा० न० दीर्घनिर्देशात् दीर्घः ।
१ बन्धने मेदि० २ पीडाया लिङ्गा० पा० न० बन्धनयन्त्रस्य
बन्धनाधारपरत्वे ३ बन्धनागारे अमरः । कुत्सितव्यकृति
क-अच् को का । ४ दूत्याम् ५ प्रसेवके । ईक्ष्णुकारि-
कायाञ्च मेदि० । ७ यन्दे च । काराधुनी ।

कारागार न० कारावावन्धनस्थानार म्भस्व बन्धनागारे
(जेलखाना) “रिपुः कारागारं कलवति च त वेति-
कलवा” कर्पूरकवः । काराष्टकादयोऽप्यत्र ।

कारागुप्त लि० कारायां बन्धनागारे गुप्तः । (कपदी)
बन्धनाकारवहे हेमच० ।

कारापथ पु० देशभेदे । तत्र च लक्ष्मणात्मजाङ्गदचन्द्रकेत
राज्यमासीत् “अङ्गद चन्द्रकेतश्च लक्ष्मणोऽन्तर्लक्ष्मणम् ।
यासनात् रघुनायस्य चक्रं कारापथेवरी” रघुः ।

कारायिका स्त्री कं जलमाराति प्रचरच्चक्षानत्वेन का+
रा-खुल् । बलाकावा जटाधरः ।

काराधुनी स्त्री कारा यन्त्रं तस्याधुनी उत्पादयित्री ।
यन्त्रनिष्पादके यन्त्रादौ । “अगस्त्योन्नतं खड्गं प्रक्षाल्य
काराधुनीव” क० १, १८०, ४ । “कारा यन्त्रः” भा०

कारि स्त्री क- भावे प्रज्ञास्त्वानमिषये इज् । प्रज्ञास्त्वान-
विषये १ क्रियायाम् । “कं कारिमकारि १ कर्त्तुं कारि-
मकारम्” इत्यादि । क-कर्त्तरि क्तिप् इज् ।
२ शिल्पिनि लि० ।

कारिका स्त्री क-भावे खुल् । १ क्रियायाम् । “कारिकायन्त्रं
लोपपञ्चानम्” वार्त्ति० । क्रियायोगेऽस्य गतिलम् तत्र का-
रिका क्रिया, कारिकाकर्म” हि० को० । तत्र दायीलोकना
चकस्य क्रियायन्त्रस्य न पङ्क्तं तदाव्याख्यानम् । कार
रोगवधः साध्यतयास्त्वस्य ङञ्, क-हिंसायां खुल् वा
रोगनाशिकायां २ कष्टकार्या राजनि० । ३ मन्त्रोक्ति

४ विवरणस्तोके अस्यान्तरेण बह्वर्थतापक्षोक्तभेदे ।
 ५ विशिष्टरचनायाम् भेदि० । ईदृशभेदे (सुट्) रमानाथ ।
 कारित स्त्री क-णिव-कर्मणि क्तः । १ करणाय प्रेरिते ।
 “विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशानय च । कारितास्ते यतो-
 ऽतस्त्वाम्” देवीमा० । २ अधमस्तेन सकार्यसिद्धये नियत-
 दवेरज्ञोक्तताधिकृत्यौ स्त्री “इतिः सा कारिता नाम यस्मि-
 नेन स्वय कृता” मित्ता० ना० पृ० । “अपिनेन तु
 वा इतिरधिका संप्रकीर्तिता । आपत्कावे कृता नित्य
 वा तु स्यात् कारिता मता” कात्या० ।
 कारी स्त्री क-ङिवायाम् इत् स्त्रियां ङीष् । कश्टकारि-
 ष्ठे राजनि० । तस्याः अष्टकाचितत्वेन हिंसाधातवत्वात्
 रोगहिंसाकारकत्वाद्वा तयात्वम् ।
 कारीर न० करोरस्यावयवः कारुणं भक्ष वा पलाशा०
 अम् । १ वंशस्य कारुणं २ वंशमन्त्रि च ।
 कारीरी स्त्री क जलवृद्धति क-विष् कारं जलमेव-
 नीरवति रर-अच् उप० घ० नौ० ङीष् । वर्षहेतो
 इतिभेदे । “वर्षकासेटि कारीरी” “तस्यां प्रति त्व चार-
 नधरमीडे अस्मिं स्वयं नमोभिरिति धाव्ये” व्यास०
 श्री० २।१।१।२। “वर्षकामस्य कारीरी नाम इति
 कात्या० । तस्या-कारोर्व्याम् । अत्र बहुदैवत्वाया आम्ना-
 नात् अत्र्यदा इवमेव कारोरी एकदैवत्वा भवति तस्यामपि
 प्रापणार्थं तस्यां पश्यमिति” नारा० । आरव्यायां
 कारोर्व्या कृताङ्गादा वर्षणे सति वा समापनीया न
 वेति वन्देहे कात्या० श्री० १।२।२२ सू० निशीतिं
 यथा ‘इष्टे तत्परिभाषम्’ कृताङ्गाद्यामितौ वर्षणे
 इष्टे सति तत्परिभाषमेव कर्म कर्त्तव्यं तत्परिभाष-
 मष्टे वर्षणे क्रियते । न तु इष्टौ इष्टाया किमप्यन्यून
 कृताङ्गपरित्यागमिति । न च वर्षणं तत्र तस्या इष्टे, फलं,
 किन्तु काव्यभागात् प्रतिबन्धकापगमाच्च स्वयं प्रवृत्तम्
 इत्याशयः” सं० व्या० । अतएव जैमिनिना ई, २, १३, कर्मणि
 आरब्धे फलेच्काराङ्गित्ये, कश्चित् प्रवृत्तमाप्नोति च आरब्धस्य
 काव्यकर्मणः समाप्तत्वसक्तं यथा “प्रवृत्तमाप्नु निवृत्त्ये-
 तारम्भस्य निमित्तत्वादिति” व्याख्यात भेदं युरकासिना
 यथा “प्रवृत्तमाप्नोति यजेत, यामकाप्नोति यजेत”-इत्येवमादि
 कर्म समाप्तावते । तत्र वन्देहः-किं प्रवृत्तं नियोगत-
 समापनीयम्, उतेच्छया कार्यं हेतु वा ?-इति कृतः ?
 एवं प्राप्तं ?-नियोगतः परिष्मापयितव्यम्-इति ।
 कृतः ? एवं हि नूयते, -इदं कामो यजेत-इति, एवं

तस्य व्याख्यातस्य अर्थम् उपदिशति, ‘उपक्रमप्रवृत्ति
 अपवर्गपर्यन्तम् आह-इति, उपक्रमादारभ्य यावत्
 परिष्मापिः-इत्येतावान् व्यापारविशेष तस्य अर्थः,
 न यथा पाकः त्यागः-इति । तत्र हि पाकवृत्तामालं
 निर्दिश्यते न आरभ्य परिष्मापयितव्यम् । एवं च
 व्याख्यातार्थं सौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरम्भे
 पुरुषप्रवृत्तः नोद्यते-इति गम्यते । यतो नोदितं न नियो-
 गत आरम्भे, नियोगतः पुनः परिष्मापयन्ति, तेन
 नोभे आरम्भपरिष्माप्री शब्दार्थः किन्तु १-परिष्-
 मापिः शब्दार्थः परिष्माप्राप्त्यर्थमाप्तत्वात् आरम्भश्च ।
 तस्मात् परिष्मापिः शब्दार्थः-इति गम्यते । सा चेत्
 शब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया नोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्त-
 व्यतावयवम्’ तेन न नियोगत आरम्भः, नियोगतस्य
 परिष्मापिः । तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि वीद्यात्
 फलेच्चा, अवाप्नोति वा फलं, तस्यामप्यवस्थायां, कर्त्त-
 व्यमेव उपक्रान्तस्य परिष्मापनम् । ननु अर्थिनो यो-
 ऽर्थः सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते’ । नैतदेवं, वाक्यार्थो
 हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता अत्र गम्यते ।
 तस्मात् यामकासेन याग आरब्धः परिष्मापनीयः
 यामादिकामनावयवम् निमित्तत्वेन तदा भवति निमित्ते,
 च उत्पत्तेर्यत् कर्त्तव्यम्-इत्युच्यते, तद्विषयेऽपि निमित्ते
 कर्त्तव्यम्, न हि तद्विषये अतुल्यम् भवति, उत्पत्तिश्च
 निमित्तं न भावः, तस्मात् वीतायामपि फलेच्चावाम् उप-
 क्रान्तं परिष्मापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तम्
 आरम्भः सोऽपि परिष्मापिः” इति ।
 कारोरीटिं प्रकृत्य नूयते च । “यदि वर्षेतावत्येव जुहु-
 यात्” “कारोरीमनुष्टुप्” सि० को० ।
 कारीय न० करोवायां समूहः अच् । शुष्कगोमयसमूहे ।
 कारीयगन्धि लि० कारीयस्येव गन्धोऽस्य इत्युक्ता० । शुष्क-
 गोमयसंघनस्युक्ते स्त्रिया व्यङ् चाप् । कारीयगन्ध्या तस्याः
 तत्पुरुषे पुलपत्योः परयोः संप्रसा० दीर्घश्च । कारीय-
 गन्धीपुल कारीयगन्धीपतिः । एवं परमकारोयगन्धी-
 पुलः । उपसर्जने तु न, अतिकारोयगन्ध्यापतिः । यन्मु-
 शब्दे परे तु बहुव्रीहौ तथा वा, कारोयगन्ध्यावन्तुः कारोय-
 गन्धीवन्तुः । एवं कौस्तुभगन्ध्यावन्त्यापि संप्रसारणदीर्घौ ।
 कारु लि० क-उच् । १ विशिष्टिनि । “इति अ वा काव्यतरेण
 वेदितं नञश्च च अस्व च सप्तमीकृते” त्रै० । “कार-
 वित्वा तु कर्त्तव्यं कारं प्रवृत्तं वृत्तयेत्” कूर्म०

“उपस्तुतिं भस्माणस्य कारो” ऋ० १, १४८, २, ।
 “नित्यं शुद्धं कारुहस्तं पश्ये यज्ञं प्रसारितम्” मनु ।
 “कारुहस्तः शुचिः पश्ये भैक्षं बोधिन्मुखं तथा” याज्ञ० ।
 “गोरक्षकान् बाणिकान् तथा कारुकुशीलवान् ।
 प्रेष्यान् वार्जुषिकाश्चैव विमान् शूद्रवदाचरेत्” मनु ।
 २४ प्रकारादौ “धान्येऽष्टमं विधां शुक्लं विश कार्पा-
 प्यावरम् । कर्मोपकरणः शुद्धा कारव शिल्पिनस्तथा”
 मनुना कारुशिल्पिनोर्भेदेन निर्द्देशात् “कारवः स्रप-
 कारादयः” कुज्जु० । एतेषां च कर्मकररूप एव
 करो न धनरूपादिर्मतना कर्मोपकरणत्वेन तेषां
 निर्द्देशात् । तत्र करप्रतिरूपकर्मकरप्रकारो मनुना-
 दर्शितो यथा “कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मो-
 पजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म साविभावि मही-
 पतिः” सावि सावि कर्म एकैकं दिनं कारयेदित्यर्थः ।
 “सम्भूय कुर्वतामर्थं सबाध, कारुशिल्पिनाम् । अर्थस्य
 स्वायं द्रवि वा जानतां दम उत्तम” याज्ञ० । १ कारके
 तत्तत्क्रियानिष्पादके ति० भेदि० । “राजवस्यं ततः कार्यं
 कारवानरपुङ्गवः” मनुः । भावे उप् । ४ कर्माणि भेदि०
 ५ शिल्पे हेमच० ६ श्रोतविनिश्च० । अत्रेदं बोध्यम् उपादी-
 नामव्युत्पत्तिपक्षे सप्तदायशक्त्वा शिल्पिप्रभृतितत्तदर्थवाच-
 कता, व्युत्पत्तिपक्षे अश्ववशक्त्वा अश्ववार्थस्यापुपस्यापनेन
 योगेन विशिष्टार्थपरतया यौगिकत्वे तेन कार्यं कारुशिल्पादौ
 कर्मादेरन्वय उदन्तश्रयोगाच्च तत्र कर्माणि न मतो
 असत्यपवसाये कर्मणोऽन्वयावस्थावात् न द्वितीयादि-
 प्रसङ्गः । स्वार्थेक । कारकोऽपि स्रपकारादौ । “न वाशी
 नृपतिः कार्यो न कारुकुशीलवौ” मनुः । “अयक्रु-
 वस्तु सन्तुषां शूद्र कर्तुं हिजन्तनाम् । पुनदारात्मय
 प्राप्ते लीनेत् कारुककर्माणि । ये कर्माणि प्रचरितं
 शुश्रूषन्ते हिजातवः । तानि कारुककर्माणि शिल्पानि
 विविधानि च” मनुः । श्रियाशूद्रः । कारु शिल्पिण्यां
 रजकादिशिल्पिनाम् । [चोरे शब्दवि० ।
 कारुचौर उ० कारुका शिल्पेन चोरवति नुर-अच् । शन्ति-
 कारुज उ० कं जलमाकृतं, रंभत् कृतं वा आ+इज-क ।
 १ करमे, २ वस्त्रमीके, ३ भानकेचरे, ४ गैरिके, ५ स्रवजाते
 देहस्ये तिस्रादिचित्रे च हेमच० । कारुतोलायने जन-ड
 ५ त० । तत्तत्पक्षेलेखनादौ न० ।
 कारुणिक ति० कर्षणं शीलमस्य ठक् । दयाको दयाशीले
 चमरः । “सम्यक् कारुणिकस्येदं शृत्वा । ते विचिन्तित-

वितम्” भाग० २, ५, १० । “आचार्या वै कारुणिकार्थभा०
 वि० ४७ अ० । [स्वार्थे क । कारुणिका तत्त्वार्थे ।
 कारुण्यो लो रंभत् रंभो भूर्भहीना । जलौकावा शब्दच० ।
 कारुण्यं न० कर्षणं कर्षणायुक्तं कर्षणाविषयो वा तस्य भावः,
 कर्षणैव वा शब्दः । कर्षणाया परदुःखप्रहरणेच्छावाप्त्यर्थम्
 चमरः । २ कर्षणाविषयत्वे च “दयासमुद्भूते च तदा
 शब्देऽतिथीचकार कारुण्यरसापगानिर ” नैष० “कारुण्य-
 वारागिचे ।” नीलतन्त्रम् ।
 कारु(रु)ष उ० कर्ष(रु)षस्य राजा अच् । कर्ष(रु)षदेशाधिपे
 दन्तवक्त्रे “कार(रु)वाक्मानवादायन् कार(रु)वा चम-
 जातव भाग० ८, २१” कर्ष(रु)षोऽभिजन एवाम् अच् भगो
 बड्भु न तस्य कुक् । पितादिक्रमेण तद्देशवासिभु न० ।
 कारेणव ति० करेणोरिदमच् । करेणुसम्बन्धिदुग्धादौ । “व
 नाय बह्विष्णुत्वं । तिस्रमग्निचर परम् । अपि कारेण
 हन्ति नमस्तुष्टविचक्रिमीन्” कुज्जु० ।
 कारेणुपालि उ० लो करेणुपावसापत्वम् इच् । करेणुपाव-
 सापत्वे । युवापत्वे ठ इजन्तत्वात् फक् तस्य तोलका० न
 कुक् । कारेणुपावायन तदीययुवापत्वे उं लो ।
 कारोत्तर उ० कारेण सुरागावनीक्रियत्वा उत्तरति । उट्+ट्-
 अच् । १ सुरागवच्छेदे चमरः आनी ठ कारोत्तर इति
 पठित्वा तत्त्वार्थे इत्याह सुरागावनी क्रियत्वा मन्त्रलोच-
 मत्वात्तत्वात् । कारेण रंभत्वा उत्तीर्णतेऽसौ उट्+
 ट्-कर्माणि अच् । २ क्रमे इत्या० तद्देशत्वात् वाचनेरुत्ते
 नंशादिजे श्पातभेदे । “अमर उत्तरवेदा रूप कारो-
 त्तरोभिचक्” वजु० १८, १६ । कारोत्तर सुरापावन-
 चावनी वेदही० “अस्ति मज्जान सावरं कारो-
 त्तरेच” वजु० १८, ८२ । ‘सुरागावनी चावनी
 च वज्रजयी तया वज्रिबसुरागावनीप्रकार’ कात्या०
 श्रौ० १८, २, ७, अ० दर्शितोवचो । “चर्मं आत्मा
 चरमपरेण चर्मवधाव परिकृतमाविष्य कारोत्तरव-
 दधाति, कारोत्तराद्वा चर्मणि मज्जविज्ञात् पूतमा-
 दत्ते विज्ञानि ‘परिविज्ञमीति’ । “ततो दक्षिण-
 वेदिचरमपरेण वज्रिर्वेदि चर्मं नर्त्तं आत्मा तत्र नर्त्ते
 तोचर्मविधाव परिकृतं सुरं चर्मणि आविष्य सुरावा
 उपरि कारोत्तरं वज्रजय पात (कारोत्तरचावनीका)
 सुरागावनीयमर्थं निदधाति एव कते मज्जकवे तिष्ठति
 गतिता सुरा कारोत्तरलोचनीवाति प्रकोऽव नावनी
 पाव । अथवा पूजे चर्मणि कारोत्तरवज्रपात तत्र

सुरामासिद्धिं तथा च सति कारोत्तरात् 'सम्प'णि
सुरा पतति" सं० व्या० । "तस्य लोभान्येव पुष्पाणि,
त्वक्तोक्ताभि, मांसं खाता व्यस्य कारोत्तरौ मज्जा
माधर रस परिष्कुमनकृज्जोहितं, रेतः पयः, मूलं
सुरोवध्यम् वत्कधम्" शत० ब्रा० १२, ६, १, २ । एव
कारोत्तरशब्दस्य चालनीपरत्वे स्थिते सुरामण्डस्य तत्-
साध्यत्वात् तथात्वं बोध्यम् ।

काकश्य न० कर्कश्य भावः पृज् । कठोरस्यै, “बाह्ये प
लोपबधूतनकाकश्यसाक्षिणी” भावः ।

कार्कषि पुं स्त्री कके स्यति, सो क-ष्टयोऽपत्यम् कर्कषः काठिन्य-
नाशक, तस्यापत्यम् पक्षे इज् तदपत्ये पक्षे वाकिन्या । वा
फिज् कुक् च । कार्कषकादनि तत्त्वार्थे पुं स्त्री ।

कार्कीक लि० कर्क शुकोऽश्व० स इव ईकक् । अताश्चस्ये ।
 कार्सी ष स्त्री कर्स्यापत्य शिवा० ष्यप् । १ कर्स्यापत्ये द्वपकेतो
 कर्स्येदस् ष्यप् । २ अत्रणसम्बन्धिसङ्गादौ लि० ।

कार्सायनि लि० कर्णेन निर्दृष्टादि- कर्से+कर्सां० चतुरर्थ्यां
फिज् । कर्सेन निर्दृष्टादौ । सुतङ्गमादिपाठात् पञ्चे
इज् । कार्स्वरूपल लि० ।

कार्तं वि० लतः लतप्रत्ययस्य व्याख्यानोपन्य० अण् । १ लत
प्रत्ययव्याख्याने पन्थे । लतसेदम् अण् । २ लतसम्बन्धिनि
अस्य कौजयेन सहद्वन्द्वे कार्तिकौजपा० पूर्वपदे प्रकृति-
स्वरः । लतमेव स्थाये अण् । ३ लतयुगे "किङ्कारण
कार्तियुगप्रधानं" भा० आ० ८८० अ० ।

कार्तिकौजपादि ष० पाबिन्युक्तं हन्ते पूर्वपदे प्रकृतिसरणि-
मित्ते शब्दगणभेदे स च गण “कार्तिकौजपो सावर्णि-
सागुल्लेयो अवन्त्यश्लकाः पैश्यापर्थेयाः कपिश्यापर्थे-
याः शैतिकालपाश्वयेयाः कटूकगण्डूयेयाः शाकलशुनकाः
शाकलशयकाः शयकभाभ्रवा आर्द्धाभिभौश्रवाः कुन्ति-
सुराष्ट्राः चित्तिसुराष्ट्राः तण्डुलतण्डाः अविमत्तकामविष्टाः
नाभ्रवशाङ्कहायनाः नाभ्रवदानव्युता कठकावापाः कठ-
कोष्ठाः कौयुमकोकावाः श्रीकुमारम् भौदप्यवादाः
वल्गजरलः सौस्तुतपार्थिवाः जराश्लू वाष्वातुवाक्ये” ।

कार्तवीर्य्य उ० कृतवीर्य्यस्य प्रपञ्चम् अप् । कृतवीर्य्यस्य प्रपञ्चम्
 सप्तसप्तम्यैर्भर्जुने । “भर्जुनः कृतवीर्य्यस्य सप्तद्वयेभ्योऽभ्यवत् ।
 दत्तात्मेयाद्वरेण यात् प्राप्तवोगमहायुषः । न नूनं कार्तवी-
 र्य्यस्य गतिं ज्ञास्यन्ति भार्थिवाः । यत्प्रदानं तपोयोगैः श्रुत-
 वीर्य्यजपादिभिः ” भा० • ६, २१, २७ । तत्कथादि भर्जुनयन्त्रे
 १६६६४ • उक्तप्रायमधिक भा० आ० • १५२५ • उक्तं यथा ।

“सहस्रभुजश्च श्रीमान् कार्त्तवीर्योऽभवत् प्रभुः । अथ
लोकस्य सर्वस्य माहिष्मत्यां महानलः । स तु रत्नाकर-
वतीं सहोपा सागराभ्वराम् । यथासं प्रथिवी सर्वा हैहयः
सत्वध्रुवः । स्वविसं येन दधन्तु दत्तात्रेयाय कारणे ।
अन्नधर्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च । आराधयामास
च तं कृतवीर्यात्मजो सुनिम् । न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजश्चैन-
वरैस्त्विति । स वरैस्त्वनन्दितस्तेन नट्यो वचनमब्रवीत् । सह-
स्रबाहुर्भूयासं चमूमध्ये गृहेऽन्यथा । मम बाहुसहस्रान्तु
पश्यन्तां सैनिका रणे । विक्रमेण सहर्षं कृत्वा जयेयं शंसि-
तव्रतः । तास्तु धर्मेण सस्याप्य पालयेयमतन्द्रितः । चतुर्थ-
च वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम । तं समातुपहृष्टते दातुम-
हं ह्यनिन्दितः । अतुशासन्तु मां सन्तो मिथ्योद्भूतं त्वदा-
नयम् । इत्युक्तः स द्विजः प्राह तथास्त्विति नराधिपम् ।
एवं समभवत्सस्य वरासो दीप्ततेजसः । ततः स रथमा-
स्थाय ज्वलनार्कसमद्युतितम् । अभ्रवीद्वीर्यसम्पन्नोऽहं कोऽ-
न्यस्ति सहयो मम । धैर्यं वीर्यं यशःशौर्यं विक्रमेणौज-
सांऽपि वा । तद्वाक्यान्तेऽन्तरीक्षे वै वायुवाचाशरीरिणी ।
न त्वं नूत । विजानीधे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् । सहितो
ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शक्तिं वै प्रजाः । अर्जुन उवाच ।
कुर्व्यां भूतानि तृष्टोऽहं क्रुद्धो नाशयन्तवा नये । कर्मणा
मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति वरो द्विजः । पूर्वो ब्रह्मोत्तरो
वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः । त्वयोक्तो हेतुशुक्तौ तौ
कथं तु ब्राह्मणो वरः । सर्वभूतप्रधानास्तान् भैक्षवृत्तीमहं
सदा । आत्मसम्भाषितान् विमान् स्थापयाम्यात्मनो वधे ।
कथितं ह्यनया सत्यं गायत्र्या कन्यया दिवि । विजेध्यास्य-
बभान् सर्वान् ब्राह्मणाश्चर्मवाससः । न च मां व्याधयेद्वा-
द्वाप्तिषु लोकेषु वचन । देवो वा मातृषो वापितस्मान्-
क्षेत्रे द्विजाद्वरम् । अथ ब्रह्मोत्तरं लोक करिष्ये क्षत्रियो-
त्तरम् । न हि मे संयुगे कश्चिद्वोदुष्यत्यहं ते वचम् । अर्जुनस्य
वचः श्रुत्वा विवस्वाऽमूच्छिशाचरी । अथैनमन्तरिक्षस्थ-
क्षतो वायुरभाभत । तज्जैनं कलुषं भाव ब्राह्मणेभ्यो नम-
स्कृत्य । एतेषां कुर्वतः पापं राट्प्रवीभो भविष्यति । अथ वा
त्वं सहोपास्य । यमयिष्यन्ति ये द्विजाः । निरसिष्यन्ति ते
राट्प्रवृत्तोऽहं महाबलाः । तं राजा कस्तमित्याह ततस्त-
प्राह मावतः । वायुर्वा देवदूतोऽस्ति हितं त्वा प्रब्रवी-
म्यहम् । अर्जुन उवाच । अहो त्वयाऽद्य विप्रेषु
भक्तिरागः प्रदर्शितः । यादयः प्रथिवीभूतं तादृशं ब्रूह वै
द्विजम् । नायोर्वा सदृशं विद्मिह ब्रह्म त्वं ब्राह्मणोत्त-

मम् । अपां ये सङ्गो वज्रिः सूर्यस्य नमसोऽपि वा” ।
ततः पवनार्जुनयोः संवादे बहुकथा तत्र दृष्टा ।
“भवन्त कार्तवीर्ययोः सोऽहो नमस्त्वमीकरत्” भट्टिः ।
“अनन्यसाधारणराजमण्डोबभूव योगी त्रिभुव कार्त-
वीर्य ” रघु ।

कार्तवीर्यदीप प्र० दंत० । कार्तवीर्यार्जुनोद्देशेन दीप-
माने दीपे । तद्वानविधानादि विधानपरिजाते उद्धा-
नेनरतन्त्रे उद्धा यथा

“गोमयेनोपविष्टायां शुद्धभूमौ समाहित । तन्मध्ये
मण्डपं कार्यं त्रिकोणं विन्दुसंयुतम् । षट्कोणं तद्वि-
कार्यं मध्ये मूर्धं समाहितम् । तद्विन्दुः शुद्धमात्रो-
रक्षचन्दनमिश्रितः । तस्योपरि न्यसेद्वापं हतपूरितवर्ति-
कम् । त दीपं विधिनायुज्यं पश्चात्तद्व्ययेततः । कार्त-
वीर्यः । महाबाहो । भक्तानामभयप्रदः । । स्तुत्या दीप
महत्त कल्याणं कुरु सर्वदा । अनेन दीपदानेन कार्त-
वीर्यस्तु प्रीयताम् । पश्चिमाभिमुखं दीपं कारयेत् शुभ-
कर्म्मणि । अभिचारे तु त्रितय दक्षिणोत्तरपश्चिमे ।
मष्टप्रागैत्र च कुर्वीत पश्चाद्विषमाम् सुनः । वज्रा-
भिकाषी कुर्वीत शुर्वाक्षां प्राप्य साधकः । षट्बर्गफलदा-
येन यतदीपावलिं ततः । कारयेत् षट्कस्य साह-
यासाङ्कमेव च । दीपावलिं प्रकुर्वीत शुर्वाक्षां प्राप्य
साधकः । षट्बर्गफलदायैत्र कुर्वीत प्रतिवासरम् ।
अनेन दीपदानेन कार्तवीर्यं प्रसीदति । एतं दीपं
सुरेयानि । कुर्वीत शुद्धासनात् । । महाभये सत्त्वपदे
विनाभ्याकुलितेक्षणे । अथवा अर्घ्यसंयुक्तं देयं राज्ञी
विजयम् । पूर्वमासोदने कुर्वाणगैका प्रदक्षिणा । पामे
पुरे गोमले वा साधक सर्वकायत । एतत् कारतः
देवि ! न देयं वक्ष्ये कथञ्चित् । शुद्धमात्रं शान्ताय साध-
काय प्रकाशयेत् । नास्ति काय न दातव्यं पराश्रयाय नो
भवेदिति” । तद्दीपमात्रादिविहितः तन्मैव

“राजपौरादिवीडासु पङ्करोपगमयेत् च । नाना-
द्वयेन देवेभिः । सप्तप्रागैत्र तथैव च । दीपं कुर्वीत विधि-
दुग्धदधितमाम् । दीपमात्रं नर कार्यं महाबाहो विजे-
यत । वीर्यं राजतं तावत् कार्त्तं वीर्यं च अत्ययम् ।
मोक्षमन्त्रावज्ञानां पूर्वेन वदितेऽपरा । वीर्यं कार्त्त-
विधिं क्वात्तुल्ये वक्ष्ये जगत् भवेत् । तावत् रिपोर्मन्त्राभाय
कार्त्तं विद्वेद्य भवेत् । कारयेत् वीर्यमात्रं च उद्धाटे
अत्ययं तथा । मोक्षमन्त्रं वदिते विद्वेद्ये विजयो भूयम् ।

माये यत्तु शुद्धमात्रो हरे स्थाप्यान्विदत्तमा । अन्विषाये
मदीश्वरबोर्धतक्षां तु कारयेत् । अथाने सर्वपात्राणां
तावत् कुर्वादिचक्षुः । अथ पञ्च तथा तिस्र एका वा
वर्तिका भवेत् । अथाना वर्तिका पात्रा एकोत्तरवता-
वधिः । शुद्धमात्रेऽधिका कार्त्तं कल्पे कल्पतमा प्रिये । ।
कल्पं चेत तथा पीतं माङ्गिरसं शुद्धमात्रम् । कल्पं
कर्तुं रक्षैव क्रमतो विनियोजयेत् । सर्वभावे विनेनैव
कुर्वादिर्त्तं प्रकम् भवेत् । दशपञ्चाधिकावैव विंशतिं वा
कार्यं च । अथारिचक्षुः कार्त्तं पञ्चाशदपि वा भवेत् ।
अतोत्तरवृक्षं वा यत पञ्चाशदेव च । तत्तत्कार्यवशाद्
देवि ! कुर्वात्तम् न समाहितः । षट्कोणां च तथा कुर्वात्
साधकश्च शुद्धिमान् । अथारिचक्षुः कार्त्तं निजदीपे तु
कारयेत् । तद्वैमपि च प्रोक्तं देवि । विजार्तिहारिणि । ।
गोहतेन प्रवर्त्तव्यो दीपः सर्वार्थविह्वले । मोक्षमेवोपवि-
ष्टायां भूमौ वन्द्यं समाहितम् । अपिवा मोक्षमेवैव षट्कोणं
विजयेततः । पारवोर्धं (कां) कर्त्तव्यां षट्पात्रं कोण-
मष्टकम् । दिक्षु वीजचक्षुः चैव भवेत्तदेवि तत् । तत्र
प्रत्यङ्मुखो दीपः स्वायः सर्वशुद्धिर् । । प्राधान्याय
विधिवन्मुखेनाङ्गं समाचरेत् । अन्तराजं विजितां तु
तावत्पात्रेऽप्यग्नौ । स्वायतेऽप्युत्तमं कुर्वात्तुल्यमाद-
रात्” । “अनेन विधिना देवि । कार्तवीर्यं नोपते ।
दीपो देव प्रवर्त्तेन सर्वकार्यमभीक्ष्णम् । पुराणां पुराणं
कुर्वाद्देवि । प्रयत्नतः । अथवा तु जत कोणे विपरीतकं
भवेत् । विधानं दीपदानस्य जतपुपिमुनाय च । वज्र-
कर्म्मविहीनाय न वक्ष्ये कदाचन । सुभक्ताय सुविद्याय
साधकाय विजेयत । वक्ष्ये देवि ! विधिना जन प्रीतिवर
मिवम् । त्वं वक्ष्ये न भो देवि । अत्योऽजयविचार्यदेः ।
अथभिषोयते नाममात्राय वरवर्त्तनि । । साधकानां
विजार्त्तं सर्वार्थं च विह्वले । पश्चात्तं वक्ष्येऽपि दीपो
देवोऽर्धविह्वले । पश्चात्तं मोक्षमात्रं यत्तुल्यमात्रं चेजते ।
वक्ष्येऽपि देवेभिः । यत्तुल्यं क्वात् वराजये । एतेन
रोमनाय क्वात् वक्ष्येऽपि विद्या मिवा । विजार्त्तं
साधकानां वि प्रयोगा जेतिद्वयवराः । निजदेवे न
नाम वि कार्यः कोऽत्र अजिततः । अथारिचक्षुः देवि !
निजं दीपं प्रवक्ष्येत् । कार्तवीर्यं देवेभिः । सर्वकार्यं
विह्वले । शुद्धमात्रेऽपि कार्यं नाम कर्म्मं देवि ! सर्वदा ।
वक्ष्येऽपि प्रवर्त्तय यत्तुल्यं वराजये । । विद्या नाम
न कुर्वीत कार्तवीर्यं नोपते” ।

अधिक तत्र दृश्यम् । मन्त्रमहोदधौ १७तरङ्गे ।
 कार्तवीर्यमन्त्रः टकसङ्का विशेषो दर्शितो यथा
 “अथ दीपविधिं वक्ष्ये कार्तवीर्यप्रियङ्करम् । वैशाखे न्वावषे
 मार्गे कार्तिकाश्विनपौषतः । साधकाङ्गुणयोर्मासोर्दी-
 पारम्भ समाचरेत् । तिथौ रिक्ताविहोनायां वारे शनि-
 कुजौ विना । हस्तोत्तराश्विरीद्वेषु ६ पुष्यवैशाख २२
 वायुभेदः । द्विदेवते १६ च रोहिण्यां दीपारम्भो हिताधि-
 नाम् । चरमे २७ च व्यतीपाते हतौ इदौ सुकर्माणि । प्रीतौ
 कर्मे च सोमाम्ने योभनायुषतोरपि । करणे विटिरहिते
 पङ्कजेऽर्होदयादिषु । योगेषु रात्रौ पूर्वाङ्के दीपारम्भ-
 कृत शुभः । कार्तिके शुक्लपक्ष्यां निशीथेऽतीव योभनः ।
 यदि तत्र रवेर्वाह न्यवश्यं तत्र दुर्लभम् । अन्त्यापश्यक-
 कार्त्तव्यमासादीनां न योभनम् । आद्ये ऽङ्गुणेषु निवतो
 ब्रह्मचारी यवोत कौ । प्रातः स्नात्वा शुद्धभूमी क्षिप्रायां
 गोमयोदके । प्राच्यानायस्य सङ्कल्प्य न्यासान् पूर्वोदित-
 चरेत् । षट्कोष रश्मिद्वयौ रक्तचन्दनतण्डुले ।
 अलंकारं (ह्रौं) समाविष्ट्वा षट्कोषेषु समातिसेत् ।
 मन्तराजस्य षड्वर्त्यान् कामधीजविवाह्यतान् । स्पर्शि-
 पञ्च वर्म चाक्ष्ण पूर्वोद्यायासु संक्षिप्तेत् । नवार्ध-
 वेदेवेत्तञ्च त्रिकोषं तद्वह्निं पुनः । एवं विस्मृतिं यन्त्रे
 निदध्याद्दीपभाजनम् । सर्वज रजतोय वा ताम्रजं
 तदभाषतः । कास्यपालं स्रष्टवस्तु कनिष्ठं चोद्वज मृतौ ।
 भालवे, सुहृत्पुण्येय सन्धौ मोक्षमपुण्यजम् । बुभेधुर्हं
 समानं तु पालं कुर्यात् प्रयत्नतः । अर्कदिग्बुधषट्
 पञ्चचक्षुरासाङ्गुलैर्मितम् । आण्डे पञ्चसङ्कसे तु पालं
 यतपक्षेः कृतम् । आण्डेऽशुतपक्षे पालं पञ्चपञ्चशती-
 कृतम् । पञ्चसप्तसिख्ये तु पालं षट्पञ्चं यतम् ।
 त्रिसङ्कस्रोतपक्षे शरार्के १२५ पञ्चभाजनम् । द्वि-
 सङ्कस्रोतं शरधिवं ११५ यताहं लिखता मितम् । यते
 ऽक्षिभर ५५ संस्नातमेवमन्त्रस्य मत्स्यवेत् । निम्नोदये
 षट्पञ्चं पालमाण्डे कृतं पञ्चम् । एवं पालं प्रति-
 ठाप्य वत्सीं, स्रुतोल्लिताः क्षिपेत् । एका तिस्रोऽथ वा
 पञ्च सप्ताद्या विनमास्यपि । त्रिवि१५माद्या ऽऽसङ्क-
 स्रन्तु तन्तुसङ्का विनिर्मिता । गोष्ठतः प्रक्षिपेत्तत्र
 शुद्धवस्त्रविशोधितम् । सहस्रपलसङ्ख्यादि दद्यान्त
 कार्यं गौरवात् । सुवर्षादिक्षरा रज्या शलाका मोहशा-
 कुलाम् । तदर्द्धा वा तदर्द्धा वा स्रष्टव्याऽप्या स्पृष्ट
 मूलिकाम् । विष्टञ्चेद्दक्षिणे भागे पालमध्यं कृतापकाम् ।

पालाद्विष्टदिग्भागे सङ्काऽङ्गुलचतुष्टयम् । अधोऽप्या
 दक्षिणाधारां निम्नवेष्टुरिका शुभाम् । दीपं प्रस्था-
 ष्येत्तत्र मन्त्रेण स्रुतिपूर्वकम् । दीपात् पूर्वतः टि-
 न्भागे सर्वतो भद्रमखण्डे । तण्डुलाददृष्टे वापि
 विधिवत् स्थापयेदुष्टम् । तत्पावाह्यं नृपाधीयं पूर्ववत्
 पूजयेत् सुधीः । साजाक्षतान् समादाय दीप सङ्कल्प-
 नेत्ततः । दीपसङ्कल्पमन्त्रोऽथ कथ्यते द्वौषु ५२
 भूमितः । ततस्तन्मन्त्रादिकसङ्का शेषविधिर्दर्शितो यथा
 “एव दीपप्रदानस्य कर्त्ताप्रोक्तविधेः स्मृतम् । दीपप्रबोध-
 कावे तु वज्रयेद्दशभाजिरम् । पिप्रस्य दर्शनं तत्र
 शुभं परिशीलितम् । श्रुद्वाणां मध्यमं प्रोक्तं स्वेच्छस्य
 मध्यमन्त्रम् । आख्योत्तोर्दर्शनं दुष्टं गवाश्चस्य सुखावहम् ।
 दीपस्वाहा समा सिद्धौ, वक्त्रा नाथविधायिनी । कृते दीपे
 यदा पालं भग्नं दृश्येत दैवतः । पञ्चादव्वाक् तदा गच्छे
 दुःखजमानोयमावयम् । वक्तुं नरं यदा कुर्यात् कार्यं सिध्ये-
 द्विष्यत । नेत्रहीनो भवेत् कर्त्ता तस्मिन् दीपान्तरे
 कृते । अशुचिस्पर्शने व्याधिर्दीपनाथे तु चौरमी ।
 श्रमार्जाराक्षसस्य भवेद्दुःपतितोभयम् । यात्रारम्भे
 नमुपक्षे कृतोदीपोऽसिधेदः । तस्माद्दीपं प्रयत्नेन
 रक्तबीयोऽनरायत । आ समाप्ते प्रकुर्वीत ब्रह्मचर्यं च
 भूयवः । स्त्रीशूद्रपतितादीनां सम्भाषासपि वर्जयेत् ।
 जपेत् सहस्रं प्रत्यङ्गि मन्त्रराजं नवाक्षरम् । स्त्रोत्र-
 पाठं प्रतिदिनं निशीथिन्या विशेषतः । एकपादेन
 दीपाय स्थित्वा खो मन्त्रनायकम् । सहस्रं प्रजपेद्दत्तौ
 सोऽभीष्टं क्षिप्रमाप्नुयात् । समाप्तं योभने वक्षे स भोज्य
 द्विजनायकान् । कुम्भोदकेन कर्त्तारमभिषिञ्चेन्मनु स्मरतः ।
 कर्त्ता तु दक्षिणा दद्यात् पुष्कलां नोषहेतवे । गुरौ तद्रे
 ददतीष्ट कृतवार्थं सुतोऽपः । सुवर्षाया स्वयं कुर्याद्यदि
 वा कारयेद्बुधम् । कृत्वा रत्नादिदानेन दीपदानं धरा-
 पतेः । सुवर्षाजामन्तरा कुर्यादो दीपं स्वेष्टसिद्धये ।
 प्रत्युत्पानुभवत्येष हानिमेव पदे पदे । दीपदानविधिं
 ब्रूयात् कृतज्ञादिषु नो शुभः । दुष्टेभ्यः कथिनोमन्त्रो यन्तु
 दुःखावहो भवेत् । उत्तमं गोष्ठं, प्रोक्तं मध्यमं मङ्ग-
 लोभयम् । निम्नतैस्तन्तु तादृक् स्यात् कमोयोऽलाटिज
 एतम् । आसुरोगे सुगन्धेन दद्यात्तैवेन दीपकम् ।
 सिद्धार्थसम्भवेनाथ द्विजता नाथविद्धये । सहस्रेण पलै-
 र्दीपे विहिते चेन्न दृश्यते । कार्यं सिद्धिस्तदा कुर्याद्द्विगुणं
 दीपजं विधिम् । तदा सुदुर्लभं कार्यं सिध्यत्येव न

संशयः । यथा कथाञ्चिद् कुर्याद्दीपदानं स्ववेश्मनि ।
विघ्नाः सर्वैरिति साकं तस्य नश्यन्ति दूरतः । सर्वदा
जयमाप्नोति पुत्रान् पौत्रान् धनं यशः । यथा कथाञ्चि-
दो गेहे नित्यं दीपं समाचरेत् । कार्त्तिकीर्योर्जुनप्रोत्थ-
सोऽभीष्टं लभते नरः । दीपप्रियः कार्त्तिकीर्योर्भार्त्तगण्डो
नतिवृद्धमः । स्तुतिप्रियो महाविष्णुर्गणेशस्तर्पणप्रियः ।
दुर्गाऽर्चनप्रिया नूनमभिषेकप्रिया शिवः ।

कार्त्तिकीर्यस्य च दत्तात्रेयलक्ष्ययोगप्रभावात् हरेशक्रायता
राज्ञः उपास्यत्वम् । यथा चास्य हरेशक्रायतारत्वं तथा तस्य
ध्याने वर्णितं यथा “उद्यत्सूर्यसहस्रकान्तिरखिलज्योती-
धर्वैर्वन्दितो हृत्माना यतपञ्चकेन च दधञ्चापानिपू-
स्तावता । कथंते हाटकमालया परिश्रुतसक्रावमारो हरे
पायात् स्यन्दनगोऽरुणामवसनः श्रीकार्त्तिकीर्यो नृपः ” ।

० सुभूमाख्ये जैनराजचक्रवर्त्तिभेदे हेमच० ।

कार्त्तिकीर्यारि पु० ६० । परशुरामे यथा च तस्य तद-
रित्वं तथा वर्णितम् भा० व० ११६ अ० यथा

“अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तिकीर्योऽभ्यवर्त्तत । तमाश्रम-
पदं प्राप्नोति वेभार्या समार्चयत् । स युद्धमदसम्पत्तो नाभ्य-
नन्दत्तथाश्रमम् । प्रमथ्य चाभ्यसात्तच्छास्त्रीमधेनोस्ततो
बलात् । जहार वत्सं क्रोधेन्या बभञ्ज च महादुमान् ।
आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् । गाञ्च
रोददतीं दृष्ट्वा कोपो रामः समाविशत् । स स्तुतुवश-
भापञ्च कार्त्तिकीर्यं सुपादयत् । तस्याथ युधि विक्रम्य
मार्गव परवीरहा । चिच्छेद निशितैर्भङ्गैर्बाहून् परिच-
क्षन्निभान् । सहस्रसन्निभान् राजान् । प्रष्टुस्त रश्मि-
धनुः । अभिभूतः स रामेण सयुक्तः कालशयम्भा ” ।
कार्त्तिकीर्यं विजेत्तादयोऽत्र ।

कार्त्तिकस्वर न० कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण् लता० पठिता
स्वरा येन कृतस्वरः सामगानकर्तृभेदस्तस्य दक्षिणात्वेन
देयम् शैविशोऽण् वा । स्वर्णे तन्नामनामके २ धूसुरे च
अमर “स ० प्रकार्त्तिकस्वरभास्वरस्वर ” भाष । पृथु-
कार्त्तिकस्वरपालम् ” सा० ट० । ज्योतिर्विद्यानेचरि अमरः ।

कार्त्तिकान्तिक त्रि० लतान्ते येन टक्थादेराक्षतिगणत्वात् ठक् ।
कार्त्तिक पु० क्षतिकान्तत्वेण युष्मा पौर्णमासी क्षतिकान्त-
अण् ङीप् कार्त्तिकी साऽस्मिन् मासे अण् पक्षे ठक् । वैशा-
खावधिके सप्तमे ऽचान्द्रमसि यन्मासीयपौर्णमास्या क्षति-
कान्तत्वं सन्त्य सम्भवति तादृशे मासे तस्य च यथा तथा
त्वं तथा स० सि० रत्ननाथ्याया दर्शितं यथा

“नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेया पर्धान्तयोगतः ” स० सि० ।
“माससंज्ञा महानक्षत्रनाम्नेति । पर्धान्तयोगतः पर्धान्-
पूर्णिमान्तः तस्य योगात्तत्त्वत्वात् । नक्षत्रसंज्ञा मासाः ।
तकाराञ्चान्द्रमासा ज्ञेया इति तात्पर्यार्थः । तथा हि
यद्दर्शान्तावधिकचान्द्रो मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थित-
चन्द्रमक्षत्रसंज्ञः । यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्रम् । विशाखास-
म्बन्धाच्चैशाखम् । ज्येष्ठासम्बन्धाच्चैष्ठम् । आषाढासम्-
बन्धाच्च आषाढम् । श्रवणसम्बन्धाच्च श्रवणम् । भाद्रपदासम्-
बन्धाच्च भाद्रपदम् । अश्विनीसम्बन्धाच्च अश्विनम् । क्षतिकान्त-
त्वात् कार्त्तिकः । अश्विनीसम्बन्धान्मार्गशीर्षः । पुष्यसम्बन्धात्
पौषः मघासम्बन्धान्मघः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुनः
इति । ननु पूर्णिमान्ते तत्तत्तत्त्वत्वाभावे कथं तत्त्वज्ञा-
मासानां क्षतिकान्तत्वं ज्ञाहं ” रत्न० ।

“कार्त्तिक्यादिषु सयोगे क्षतिक्यादि इयं इयम् । अन्तो-
पान्त्यो पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं कृतम् ” स० सि० ।

“नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसम्प्रती । कार्त्तिक्यादिषु
कार्त्तिकमासादीनां पौर्णमासीचित्तर्यः । क्षतिक्यादि इयं
इयं नक्षत्रं कथितं क्षतिकारोऽप्येवमाक्षतिकम् । अश्वि-
नीसंज्ञा मार्गशीर्षः । पुष्यसंज्ञा पौषः । अश्विनीसं-
ज्ञा माघः । चित्रासंज्ञा वैशाखः । विशाखासं-
ज्ञा मघा । ज्येष्ठासंज्ञा ज्येष्ठः । पूर्वाषाढासं-
ज्ञा आषाढः । श्रवणसंज्ञा श्रवणः इति कथितम् ।
अवशिष्टमासानामाह । अन्तोपान्त्याविति । अत्र कार्त्तिक-
मासादित्येव पञ्चादन्तः अश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः ।
एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । अकारः सप्तमः इति
मासत्रयं त्रिधा स्थानत्रयं उक्तम् । देवस्य अश्विनीमरुतीति
नक्षत्रत्रयसम्बन्धाच्च अश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति
नक्षत्रत्रयसम्बन्धाच्च भाद्रपदः । पूर्वोत्तराफाल्गुनी इति नक्ष-
त्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुनः इति सिद्धम् ” रत्ननाथः ।

च न्द्रकार्त्तिकत्वञ्च तृकाराशिष्यरव्यारभ्यशुक्लप्रतिपदा-
दिदर्शान्तत्वम् “मीनादिस्थो रविश्चैव सातारभ्यमश्विनश्च ।
भवेत्तेऽह्ने चान्द्रमासाश्चैत्राद्याः द्वादश कृताः ” भाष
वचनात् । २ तृसाक्षरविके तादृशे सौरमासे । तत्राश्विन-
तृसाक्षरविकेति यद्दिनत्वं सौरकार्त्तिकत्वम् । “चन्द्रमाः
क्षत्रपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते । अक्षिक्यादिपक्ष-
सप्तम्यमथापरम् । चन्द्रार्कयोर्बुधैर्काचः सूर्याभि-
धीयते । आदिपक्षराशिभेदेन सौरमासः प्रकीर्तितः ”
इति विष्णुध० वचनात् । “चन्द्राख्यो जायते राक्षसः !

कार्तिके मासमन्त्रात्” पद्य सु० “येते विष्णुः सदापादे
भाद्रे च परिवर्त्तते । कार्तिके परिवर्धते शुक्लपक्षे
हरेर्दिने” मत्स्यपु० । तत्र मानार्थशब्दानामेकत्र शक्ति-
रन्यत्र लक्षणेति सिद्धान्तात् चान्द्रे मुख्यत्वम्, सौरे गौण-
त्वमिति रघु० । उभयत्र शक्तिरिति कालमाधवीये
स्थितम् । मासयन्त्रे विवृति । एवं मार्गादीनां चान्द्र-
सौरलक्षणमूत्रम् । शक्तिकाललक्षणयुक्तपौर्णमासीषटिते
अर्द्धमासात्मेकं तत्पक्षं च । “नक्षत्रेण युक्तः कालः”
“साक्षात् पौर्णमासीति संज्ञायाम्” पा० व्या० जया-
दित्येन अस्मिन्निति दशरात्रादिव्यावृत्त्यर्थं मासार्द्धमास
संवत्सराणामिव सञ्चति व्याख्याय उदाहृतं पौषो-
मास पौषोऽर्द्धमास पौषः संवत्सर इति । गुरो-
रुक्तिकारोहिण्योरन्यतरनक्षत्रेण पर्वानयोगे गुरोरक्षो-
दयोपलक्षिते षष्ठे च यथोक्तं सू० सि० रत्नमाध्याभ्याम्
“अथ प्रसङ्गात् कार्तिकादिबृहस्पतिवर्षाण्याह” रत्न० ।
“वैशाखादिषु कृत्तये च योगः प्रसूदये तिथौ । कार्तिका-
दीनि वर्षाणि गुरोरक्षोदयात् तथा” सू० सि० ।

“यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्तज्ज्ञो मासो
भवति । तत्रेति सप्तस्यार्थकम् । बृहस्पतेः सूर्येणान्निध्यदू-
रत्वाभ्यामस्तादृश्याद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृत्त-
पक्षे प्रसूदये तिथौ अमायामित्यर्थः । चकार पौर्ण-
मासीसम्बन्धसप्तस्यार्थकः । योगे उक्तनक्षत्रसम्बन्धे-कार्ति-
कादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृत्तपक्षीया-
माया बृहस्पतेरक्ष उदये वा जाते सति तदादि
बृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्तिकसं-
ज्ञम् । एवं अर्द्धमासादन्नावणभाद्रपदाश्विनमार्गशीर्षपौष-
माघफाल्गुनचैत्रामादिषु ऋगुष्यमवापूर्वाश्विनाविशाखा-
ज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणपश्चिमीदिन नक्षत्रसम्बन्धात् मार्गशीर्षा-
दीनि भवन्ति । अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयसम्बन्धः प्रागु-
क्तो बोध्यः । अमेत्याद्युपलक्षणम् । तेन यद्दिने बृह-
स्पतेरुदयोऽस्ती वा तद्दिने यश्चन्द्राभिधितनक्षत्रं तत्त-
ज्ज्ञं बार्हस्पत्य वर्षं भवतीति तात्पर्यम् । संज्ञितायन्ये-
क्षोदयवशाद्वर्षोक्तिं परमिदानीमुदयवर्षव्यापहारो गणकै-
रुच्यते “येनोदितेज्य” इत्युक्तेरिति” रत्न० ।

तस्य च विवृतिः सप्तमासतत्त्वे यथा

“यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्ति-
कादित्वं तथा वर्षाणां बृहस्पतेरुदयसम्बन्धात् कार्तिका-
दित्वम् तेन कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् बृहस्पतेरक्षो-

दयैकतरलाभे कार्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि । यत्र वर्ष-
द्वयघटनयोगेनक्षत्रयोरेकतरस्मिन् गतो गुरुरन्यस्मिन्नेति
तत्र का गतिरेति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं
मार्गशीर्षोत्तरं पौषमित्यादिकमाहति”

“बार्हस्पत्यवर्षप्रयोजनमुक्तं सू० सि० “बार्हस्पत्येन षड्वृत्-
त्तये नान्यैस्तु नित्यम्” । षड्वृत्तं प्रभवादिवर्षाणि ।

यथा च कार्तिकं षड्वृत्तस्य कार्तिकीयुक्तार्द्धमासपरत्वं वर्षभेद-
परत्वं च जयादित्येन दर्शितं तथा आपहायणाश्विना-
षाढा शब्दानामपि तादृशपौर्णमासीषटितपक्षवत्सरपरत्वं
पूर्वमनुक्तमपि ज्ञेयम् ।

कृत्तिकाणामयं पौष्यत्वेन अण् । अग्नौ निपिक्कुरु-
तेजोजाते ऽस्तुन्दे देवे । तस्य कृत्तिकापौष्यचकथा च
भा० आनु० ८४ अ० यथा ।

“मूलपाणेर्भाविता रुद्रस्य च महात्मनः । गिरौ
हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुर्लोहह । देव्या विवाहे निर्गुप्ते
रुद्राण्या भृगुनन्दन । समागमे भगवतो देव्या सह महा-
त्मनः । ततः सर्वे सप्तहिम्ना देवं रुद्रमुपागमन् । ते
महादेवमासीनं देवींश्च वरदासुभाम् । प्रसाद्य शिरसा सर्वे
रुद्रमूर्ध्वगूहह । अथ समागमो देव । देव्या सह तथा-
नघ । तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजस । अमो-
घतेजास्त देव । देवी चेत्यसुभा तथा । अपत्यं युवयोर्द्वैव ।
बलवद्भविता विभो । तच्चूज त्रिषु लोकेषु न कश्चिच्छे-
द्यिष्यति । तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन । ।
वरं प्रयच्छ लोकेषु । त्वैलोक्यहितकाम्यया । अपत्यार्थं
निमृच्छीष तेजः परमकं विभो । त्वैलोक्यसारौ हि युवा,
लोकं सन्नापयिष्यथ । तदपत्यं हि युवयोर्द्वैवानभिमवे-
दुभुवम् । न हि ते पृथिवी देवी नच द्यौस्त्रिदिवं विभो ।।
नेदं धारयितुं शक्ताः समस्ता इति नो मतिः । तेजःप्र-
भावनिर्दृग्धं तस्मात् सर्वमिदं जगत् । तस्मात् प्रसादं
भगवन् । कर्तुमर्हसि न प्रभो । न देव्या सम्भवेत्पुत्रो
भवत सुरससम । । धैर्यादेव निमृच्छीष तेजो ज्वलित-
ससमम् । इति तेषां कथयता भगवान् गोष्ठप्रध्वज ।
एवमस्ति देवास्तान् विप्रर्षे । प्रत्यभाषत । इत्युक्त्वा चोर्ध्व-
मनयद्देवो दृषमवाहनः । ऊर्ध्वरेता समभवत्ततः प्रभृति
आपि स । रुद्राणो तु तव क्रुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कर्ते ।
देवानथाश्रयीत्तत्र स्त्रीभावात् परुष-वचः । यस्मादपत्य-
कामो वै भर्ता मे विनिवर्त्तित । तस्मात् सर्वे सुरा यूय-
ममप्रत्या भविष्यथि । प्रजोच्छेदे मम जतो यस्माद्यु-

आभिरय वै । तस्मात् प्रजा व खगमाः सर्वे वा न भविष्यति । पावकस्तु न तत्प्राप्तीच्छापकासे भृगूहृ । दे देवाव्यास्तथा यापादनपत्यास्तथाऽभवन् । इहस्तु तेजोऽप्रतिम धारयामास वै तदा । प्रक्षलन्तु ततश्चक्षात् किञ्चित्त्वापतद्भुवि । उत्पपात तदा वज्रौ वदधे चाङ्गुतोपमम् । तेजस्तेजसि सष्टकमात्मयोनित्वमागतम् । इत्युपकथ्य तारकासुरेण नाधितानां देवानां ब्रह्मसमीपे वर-प्रार्थनादिकसक्तं यथा

‘देवा ऊचुः । असुरस्सारको नाम त्वया दत्तो वरः प्रभो । । सुराक्षीयं क्रिन्नाति बधस्तस्य विधीयताम् । तस्माद्भयं ससृत्पद्मस्यैव वै पितामह । । परित्वायस्य नो देव । न ह्यन्या गतिरस्ति नः । ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्वभूतानामर्षम नेह रोचये । हन्यता तारकं क्षिप्रं सुरर्षिगणनाधिता । वेदा धर्माश्च नोऽच्छेद गच्छेयुः सुरसत्तमा । । विहित पूर्वमेवाहं मया वै व्येतु वो ऋत । देवा ऊचुः । वरदानाङ्गवतो देतेयो बलगर्वित । देवेनैव यज्यते हन्तुं स कथं प्रथमं प्रजेत् । स हि नैव न देवानां न सुराणां न रक्षसाम् । बध्यः क्षामिति जप्याह वर त्वत्त पितामह । । देवाश्च यन्ना इहाय्या प्रलोच्छेदे सुरा कृते । न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्वे जगत्पते । । ब्रह्मोवाच । कुतायमो न तत्प्राप्तीच्छापकासे सुरोत्तमा । । स उत्पादयिताऽपत्यं बधाय त्रिदशहिंसा । तद्वै सर्वानतिक्रम्य देवदानवराजान् । सत्त्व्यान्व गन्धर्वास्त्रागामय च पक्षिण । अस्तेषामोचपातेन यस्मा त वातविष्यति । यतो वो भयसृत्पस्य ये चान्ये सुरयत्नव । सनातनो हि सकल काम इत्यभिधीयते । इहस्तु रेत प्रक्षलन्मग्नौ निपतितश्च यत् । तत्तेजोऽग्निर्महद्भूत द्वितीयमिव पावकम् । बधाय देवशङ्खानां गङ्गायां जगविष्यति । स तु नावाप त शार्पं नष्टं स कृतभुक् तदा । तस्मादो भयहृदेव । ससृत्पत्स्रावि पावकि । अन्विष्यता वै ज्वलनस्यया चाद्य निगुण्यताम् । तारकस्य बधोपायं कथितो वै मयाऽनवाः । । न हि तेजस्त्रिणां यापास्तेजः सु प्रभवन्ति वै । ब्रह्मान्यतिबलं प्राप्य दुर्धर्षानि भवन्ति वै । हन्यादबध्यान् वरदानपि चैव तपस्विनः । सङ्ख्याभिरुचिः कामः सनातनतमोऽभवत् । जगत्पतिरनिहंश्च सर्वगः सर्वभावनः । हृदयं सर्वभूतानां ज्येष्ठो ब्रह्मादपि प्रभु । अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्कुतायन ।

स वो मनोगतं काम देव सत्यादयिष्यति । एतद्वाक्य-संपन्नुत्त ततो देवा महात्मनः । जन्तुः संविद्युश्चक्षुः । पथ्येन्नो विभावसुम् । ततस्त्वैकोन्यस्तपयो विचिन्तनः सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वज्रेः सर्वे तद्गतमानवा । परेण तपसा युक्ता श्रीमन्तो लोकविभूताः । लोकान-न्तरान् विहाः सर्वे एव भृगूत्तम । । नष्टमात्मनि वशीनं नाधिजन्तुर्कुतायनम् । ततः सञ्जातबन्नाशान्मेहैर्यन-शासवान् । जडेभर हान्नमनास्तेजसाऽग्नें प्रदीपित । उवाच देवास्त्वहं को रसातलतलोत्थित इत्युपकथ्य दश-० देवैरग्निवसमागमेततो देवैः प्रार्थितवरादिशक्तं वचा ।

“अग्निवचाच । त्रुत यद्भवता कार्यं कर्त्ताऽस्मि तदहं सुरा । । भवताम् विद्योऽन्वोऽस्मि वा वोऽन्वास्मि विचारवा । देवा ऊचुः । असुरस्सारको नाम ब्रह्मसमीपे वर-दर्पित । अस्मान् प्रबाधते वीर्याङ्गधस्तस्य विधीयताम् । इमान् देवगणास्मात् । प्रजापतिगणस्तथा । ऋषीं चापि महाभाग । परित्वायस्य पावक । । अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीर जनव प्रभो । वज्रय नोऽसुरास्तस्मात्प्रायेऽहं बध-हन् । । यन्नानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परावधम् । अन्वत्त भवतो वीर्यास्तस्मात्प्रावक्ष्य न प्रभो । । इत्युक्तं स तथेक्षु क्वा भगवान् इत्यवाच न । जगामाच दुराधर्षं गङ्गा भागीरथीं प्रति । तथा चाप्यभवन्निद्रो गर्भश्चासा दधे तदा । बधधे स तदा गर्भः कस्ये कृष्णगतिर्दवा । तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विङ्कलचेतना । वनापमगम-चीम सा सोढुं न शक्यक ह । आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेज समन्विते । गङ्गावामसुर कविहैरवं नाद-मानदत् । अमुद्विपतितेनाथ नादेन विपुलेन वा । वित-कोङ्गान्नयना गङ्गा विङ्कलचोचना । विरघ्ना नासकृ-गमे वोढुमात्मानमेव च । सा तु तेज परीताङ्गी वल-वन्तीव जाङ्गवी । उवाच अन्वन विप्र ! तदा गर्भवतोऽहं । न ते यन्नाऽस्मि भगवन्तेजोऽस्मि विचारये । विमूढाऽस्मि कृताऽनेन न मे क्षास्यत् यथा पुरा । विङ्कला नास्मि भगवन्तेतो नष्टश्च मेऽनव । । धारणे नास्मि यन्नाऽहं गर्भस-तपता वर । । उत्सृष्टोऽहमिह उवाच त कामात् कव-क्षम । न तेजोऽस्मि सस्यर्षी मम देव । विभावो । । आपदये हि सम्बन्धं सुखस्योऽपि महायुते । । तदत्र युक्तसम्बन्धमितरहा कुतायन । । त्वय्येव तदहं मन्त्रे धर्मा-वन्ती च जेयन्ती । तावदाच ततो वज्रिधार्त्यतां धार्म-तामिति । गर्भो मत्तेजसा युक्तो महायुक्तमोदवः ।

यक्ता चामि मञ्जी कृत्स्नां वोढुं धारयितुं तथा । न
हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यतो धारय इति । सा वज्रिना
धार्यमाणा देवैरपि सरित्वरा । ससुत्सवर्जं तं गर्भं मेरौ
गिरिरे तदा । समर्था धारणे चापि इदमेतजःप्रधर्षिता ।
नागकृत् तदा गर्भं सधारयितुमोजमा । सा ससुत्सव्य
त इ ख्यातीप्रश्नान्नप्रभम् । दर्शयामास चाग्निस्तां तदा
गङ्गा भृगूङ्ग । पप्रच्छ सरिता श्रेष्ठां कश्चिद्गर्भः सुखो-
दय । कीदृग्वर्णोऽपि वा देवी कीदृग्वप्येष दृश्यते ।
तेजसा केन वा युक्ताः सर्वमेतद्गृहीतु मे ।

“गङ्गोवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसां त्वमिवा-
नव । सुवर्णो विमलो दोमः पर्वतश्चावभासयत् । पद्मो-
त्पलविमिश्राणां सुदानामिव शीतल । गन्धोऽस्य सक-
दम्बानां तुल्यो वै तपतापरः । तेजसा तस्य गर्भस्य भास्व-
रंश्वेव रश्मिभिः । यद्भूयं परिसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु
च । तत् सर्वं काञ्चमीभूतं समन्तात् प्रत्यवदृश्यत । पथ्य-
भावत शैलांश्च नदीः प्रस्रवणानि च । व्यादीपयन्तेजसा
च त्वं लोक्य सचराचरम् । एषरूप स भगवन् । पुत्रलो-
क्यवाहनः । इत्यैवैश्वानरसमः कन्याः सोम इवापर ।
एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी तत्त्वैवान्नरधीयत । पावकचापि
तेजसो लप्त्वा कार्यं दिवौकसाम् । जगामेष्टं ततो देयं
तदा भार्गवमन्दनम् । एतैः कर्मपुण्यैर्लोकैः नामाग्नेः परि-
गयते । हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विमुञ्चतया । पृथिवी
च तदा देवो ख्यातावसुमतोति वै । स तु गर्भो महातेजा
गाङ्गेयः पावकोद्भवः । दिव्य शरणं प्राप्य वरधेऽङ्गत-
दर्शनम् । दृष्टुं कृत्तिकास्तन्तु बालाकेशवश्रुतिम् ।
पुत्रश्चैताश्च तं बालं पुपुस्तन्यविस्तम् । ततः स कार्त्तिक-
केशत्वमवाप परमद्युतिम् । स्तब्धत्वात् स्तब्धताश्चापि
गुहावासाद्गुहोऽभवत् । अधिकं कार्त्तिककेशयन्दे वष्यते ।
कार्त्तिकस्येयम् अणुं ङीप् । कार्त्तिकी ईं देवीशक्तिभेदे
कौमार्याम् नवपलिकान्तर्गते जयन्तीस्थे७ देवीभेदे च
कृत्तिकान्तरेण युक्ता पौर्णमासी अणुं ङाप् । चान्द्र-
कार्त्तिकमासस्य ८ पौर्णमास्याम् स्तो । “कार्त्तिक्या
आपहायशो मासे” महाभा० ।

कार्त्तिकव्रत न० कार्त्तिके कर्तव्यं व्रतम् । कार्त्तिकमासे
कतेव्ये नियमभेदे । तन्माहात्म्यव्रतादि पाञ्चस्नान्द्वयो-
र्दर्शितं तत्रादौ तस्य निबलसक्तम् स्नान्दे

“दुष्प्राप प्राप्य मानुष्य कार्त्तिकोक्तं चरेत् हि ।
अग्ने धर्मभूतार श्रेष्ठ । स माहृपिदृषातकः । अज-

तेन क्षिपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्यग्यो-
निमवाप्नोति सर्वधर्मबहिष्कृतः । स ब्रह्महा स
गोम्रच स्वर्णस्तेयो सदाऽन्यतो । न करोति सुनिश्चेष्ट ।
यो नरः कार्त्तिकव्रतम् । विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न
कार्त्तिके । करोति सुनिश्चेष्टम् । नरकं याति सा प्रुषम् ।
व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही । इष्टापूर्व-
दृष्ट्या तस्य यावदाहूतनारकी । संप्राप्ते कार्त्तिके मासे
हिजो व्रतपराङ्मुखः । भवन्ति विदुषाः सर्वे तस्य देवाः
सवासवाः । इष्टा च बहुमिर्यज्ञैः लप्त्वा आहुतयानि
च । स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अलत्वा कार्त्तिके व्रतम् ।
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी । कार्त्तिके नरकं
याति अलत्वा वैष्णवं व्रतम् । वेदैरधीतैः किं तस्य ?
पुराणपठनैश्च किम् ? कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कर्त्तिके
वैष्णवं व्रतम् । जन्मप्रभृति यत् पुण्यं विधिवत् ससु-
पावर्जितम् । भस्मीभवति तत् सर्वमलत्वा कार्त्तिके
व्रतम् । यद्भुक्तश्च पर जप्तं कृतञ्च समहत्तपः । सर्वं
विफलतामेति अलत्वा कार्त्तिके व्रतम् । सप्तजन्मावर्जित
पुण्यं इष्टा भवति नारदः । अलत्वा कार्त्तिके मासि
वैष्णवं व्रतसुत्तमम् । पापभूतास्तु ते श्रेया लोके मर्त्या
महासुते । वैष्णवास्त्रं व्रतं यस्तु न कृतं कार्त्तिके
शुभम् । किञ्च “अलत्वा नियम विष्णोः कार्त्तिकं य-
क्षिपेन्नरः । जन्मावर्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नार-
दः ।” किञ्च “नियमेन विना चैव यो मयेत् कार्त्तिकं
सुते । चातुर्मासं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः ।
किञ्च “पिण्डदानं पिण्डाणाञ्च पिण्डपक्षे न वै कृतम् ।
व्रतं ना कार्त्तिके मासि आवय्याश्चपितर्पणम् । चैत्रे
नान्दोलितो विष्णुर्मावज्ञानं न सज्जले । न कृता
अज्जन पुण्ये, आवये रोहिण्यादयो । सङ्गमे न कृता येन
ज्ञादयो अवशान्तिता । कुल वासन्ति ते मूढा नाह भेद-
कलिप्रिय ।” पाद्मे च “सौनकादिमुनिगणसवादे
‘मानुषः कर्मभूमौ यः कार्त्तिकं मयते सुधा । चिला-
मासि करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमाश्रुनि । नियमेन विना
विप्राः ! कार्त्तिकं य क्षिपेन्नरः । कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य
वज्रादूर्जोऽस्य वज्रमः । यैर्न दत्तं कृतं जप्तं न
ज्ञानं न हरेर्ब्रतम् । न कृतं कार्त्तिके पुत्र ! द्विजास्ते
वै नराधमाः ।” किञ्च “यैर्न दत्तं कृतं जप्तं कार्त्तिके
न व्रतं कृतम् । तेनात्मा हारितो मूनं न प्राप्तं प्राथितं
कृतम् ।” अन्यत्र च “संप्राप्ते कार्त्तिके मासि ये रवा न

जगद्गते । तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारदः ।
किञ्च “कार्तिके नार्चितो यस्तु मन्त्रिभावेन केचन ।
नरक ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः । जन्मकोटि-
सङ्घर्षस्तु सात्त्विकं प्राप्य दुर्लभम् । कार्तिके नार्चि-
तो विष्णुर्हारितं ५५ जन्म वै । विष्णोः पूजा कथा विष्णो
वैष्णवानाञ्च दर्शनम् । न भवेत् कार्तिके यस्य हृदि
पुण्यं दयाद्विकम् । कार्तिकमाहात्म्यं स्कान्दे “का-
र्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते । ततो
विशेषतस्तत्तत् कर्म देशादिभेदेन ” इत्युपक्रम्य “कार्तिकस्य तु
मासस्य कोट्येनापि नाहति । सर्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व-
दानेषु यत् फलम् । एकतः सर्वतीर्थानि स व्यो यथा सद-
क्षिण्या । एतान् पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले । मेरुतल्य-
सुवर्णानि सर्वदानानि चैकतः । एकतः कार्तिको वत्स ।
सर्वदः केशवप्रिय । यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णु
सहिष्णु कार्तिके । तद्वत् भवेत् सर्वं सत्योक्तं तव नारदः ।
कार्तिकं खलु वै मासः सर्वमासेषु चोत्तमः । पुण्यानां
परमं पुण्यं प्रावनानाञ्च प्रावनं । यथा नदीनां विप्रेन्द्र ।
शैलानाञ्चैव नारदः । । उद्धोनाञ्च विमर्षः । ज्यो
नैयोपपद्यते । पुण्यं कार्तिकमासे तु यत्किञ्चित् क्रियते
सुते । । न तस्यास्ति ज्यो ब्रह्मन् । पापस्याप्येवमेव
च । न कार्तिकस्यो मासो न कृतेन समं युगम् । न
वेदसदृशं याज्ञं न तोयं गङ्गाया समम् । कार्तिक
प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा । कार्तिकं सकलं यस्तु
भक्त्या सेवेत वैष्णवः । पितृनुत्तरते सर्वान् नरकस्थान्
महासुते । । माझे “हादयस्त्रि मासेषु कार्तिक
लक्ष्यब्रह्मः । । तस्मिन् संपूजितो विष्णुः सत्यकैर्य-
पायने । ददाति वैष्णवं लोकमिच्छेवं निश्चितं मया ।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः । तस्यायना-
दयो मासः सत्यमयुरुकारकः । दुर्लभो सात्त्विको देहो
देहिना ज्ञानमङ्गुरः । तस्यापि दुर्लभः कालः कार्तिको
हरिवत्सलः । दीपेनापि हि तत्कालो प्रीयते हरिरीश्वर ।
सुगतिञ्च ददात्येव परदीपप्रबोधमात् । ”

“अथ तद्व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे ” “व्रतानामिह
सर्वपापैकजन्माहुतं फलम् । कार्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं
जन्मघताहुतम् । अक्षरतीर्थं विप्रेन्द्र ! कार्तिकं वा स-
पोष्य च । स्नात्वा यत् फलमाप्नोति तत् सुखा वैष्णवं व्रतम् ।
वाराणस्या कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्द्धे । गत्वा यत्
फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्तिके । अनिद्रा च सदा

यत्नैर्न कृत्वा पिष्टं सधाम् । व्रतेन कार्तिके नाहि
वैष्णवन्तु पदं प्रजेत् । प्रव्रतानाञ्च भक्त्याणां कार्तिके
नियमे कृते । अथर्वं लक्षणपत्रं प्राप्यते सुनिद्रं युगम् ।
किञ्च “ब्राह्मणं क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा सुनिद्रमयः ।
विद्योनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्तिके । ” किञ्च
“कार्तिके सुनिद्रादृक् । सगन्ता वैष्णवं व्रतम् । न
करोति यथोक्तं सुनिद्रं करे स्थिता । सुगन्ते कार्ति-
के नाहि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नृषा सत्येऽपि
स्यान्महाफलम् । ” तत्र कमविशेषमाहात्म्यं स्कान्दे
“दामं दत्तं कुतः अग्नं तपसेव तथा कृतम् । तद्वत् फलं प्रो-
क्तं कार्तिके च द्विजसत्तमः । ” किञ्च “वत्किञ्चित् कार्तिके
दत्तं विष्णुसहिष्णु मासैः । तद्वत् फलं लभ्यते वैष्णवदान
विशेषतः । ” किञ्च “ये तु सवत्सरं पूर्वमस्मिन्महोत्सवा-
वते । कार्तिके स्नानं कृत्वा सममेतच्च सध्व ।
कार्तिके वा करोत्येवं केशवाद्यनसुखम् । स्नानं
शोभते वा तु कपोतो पक्षिषो यथा । न करोति नरो
नित्यं कार्तिके पलभीजनम् । न च दुर्गतिमाप्नोति वाय-
दिन्द्राद्यतर्दयः । जन्मप्रभृतिः यत् पापं मानवैश्च कृतं
भवेत् । तत् सर्वं नाशमाप्नोति ब्रह्म(पञ्चाश)पत्रेषु भो-
जनात् । सर्वकायफलं तस्य सर्वभीर्यफलं भवेत् । न चापि
नरकं पश्येद्भूतपलेन भोजनात् । ब्रह्म चैव कृतं वाचात्
पञ्चाश सर्वकामदः । अथर्वं वज्रितं पत्रं शूद्रस्य सुनि-
द्रमयः । भुञ्जन्ममाप्नोति वायदिन्द्राद्यतर्दयः ।
तिष्ठदानं नदीस्नानं सत्त्वका वाधुसेवम् । भोजनं ब्रह्म
पत्रेषु कार्तिके मुक्तिदायकम् । जागरं कार्तिके नाहि नः
करोत्यखण्डदेवे । दामोदराप्ये विप्रेन्द्र ! गोशङ्खफलं लभेत् ।
जागरं पश्चिमे वासे च करोति महासुते । कार्तिके
सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् । वाधुसेवा नरां
मोक्षं कथा विष्णोरपाङ्गम् । जागरं पश्चिमे वासे
दुर्लभं कार्तिके कथौ । किञ्च “जलधेनुसङ्घर्ष
रथसंस्थे दिवाकरे । तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा
तु कार्तिके । सन्निधौ कुरुक्षेत्रे राक्षसस्ये दिवाकरे ।
सूर्यवारेण यत् स्नानं तदेवास्तेन कार्तिके । पितृनुत्तर
यज्ञं कार्तिके लक्ष्यब्रह्म । अक्षोदकं सुनिद्रे । कश्चन
जायते नृषाम् ” किञ्च “गीतयास्त्रविभोदेन कार्तिकं
यो नयेत्तर । न तस्य पुनरावृत्तिर्भावा इहा कश्चिन्निव । ”
किञ्च “प्रदक्षिणं यः कुर्यात् कार्तिके विष्णुसन्निधौ ।
पदेपदेऽनमेधस्य फलमानी भवेत्तरः । नीतं वाद्यञ्च

नृत्यञ्च कार्तिके पुरतो हरेः । यः करोति नरो भक्ता
लभते चाक्षय फलम् । हरेर्नाम सहस्राक्षं गणेशस्य च
भोजनम् । कार्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते ।
कार्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गान करोति यः । वसते श्वेत-
द्वीपे तु पितृभिः सह नारदः । नैवेद्यादानेन हरेः
कार्तिके अवस्यन्वा । युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति सुनि-
सत्तम । अगुरुन्तु सकूर्पूर यो देहत् केशवापतः ।
कार्तिके तु सुनिश्चेष्टः । युगान्ते न पुनर्भवः । किञ्च
“नियमेन कथा विष्णोर्ग्रे शृणुन्ति च भाविताः । श्लोकार्द्धं
श्लोकपादं वा कार्तिके गोयत फलम् । सर्वधर्मान्
परित्यज्य कार्तिके केशवापतः । शास्त्रस्योच्चारणं पुण्य
श्रोतव्यञ्च महासुते । श्वेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति
हरेः कथाम् । कार्तिके सुनिश्चिह्नः । कुलानां तारयेच्छ-
तम् । नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्तिकं च क्षिपेन्नरः । निर्ह-
रेत् सर्वपापानि यश्चायुतफलं लभेत् । न तथा तृष्यते दानै-
र्न यज्ञैर्नौगजादिकैः । यथा शास्त्रकथावापैः कार्तिके
मधुसूदनः । कार्तिके सुनिश्चिह्नः । यः शृणोति
हरेः कथाम् । स निश्चरति दूर्गाणि जन्मकोटिगतानि
च । यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं सुते ।
अष्टादशपुराणानां कार्तिके फलमाप्नुयात्” किञ्च
“सर्वान् धर्मान् परित्यज्य द्वापूक्षादिकाक्षरः । कार्तिके
परया भक्ता वैष्णवैः सह वसेत्” । पादो
“कार्तिके भूमिवायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् । पला-
शपत्रे मुञ्चानो दामोदरमयाञ्जयेत् । स सर्वपातकं
हत्वा वैकुण्ठे हरिचक्षिषी । भोदते विष्णुसहस्रो
भजनानन्दनिर्हतः” किञ्च “कार्तिकं सकलं मासं प्रातः
स्नायी जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दानः सर्व-
पापैः प्रमुच्यते । कार्तिकं नरो मासं यः कुर्या-
देकभोजनम् । शूरश्च बलशूर्यश्च कीर्तिमांसं च जा-
यते” । किञ्च “पलाशपत्रभोजो च कार्तिके पुरुषो
नरः । निष्पापः स्नातुं नैवेद्यं हरेर्भुक्ता विमुच्यते ।
मध्यम्यमैश्वरं गत्वा वर्जयेद्वाष्पणेतरे” । किञ्च “अप-
राधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि । जर्मेतेऽस्य हरि-
देवः पूजितः कार्तिके प्रभुः । नैवेद्यं पायसो विष्णो-
प्रियं खण्डं हतान्वितम् । विभज्य तच्च भुञ्जानो यत्त-
साम्यं दिने दिने” । तत्रैव श्रीकृष्णसत्याधवादे “ज्ञान
जागरणं दीपं तल्लसीवणपाशमम् । कार्तिके ये प्रकु-
र्वन्ति ते नरा विष्णुभूषणवः । इत्यं दिनतयमपि

कार्तिके ये प्रकुर्वन्ति । देवानामपि ते वन्द्याः किं यै-
राजन्स्य तत् कृतम्” । स्कान्देकार्तिकव्रताङ्गानि “हरि-
जागरणं प्रातःज्ञानं तल्लसीवणम् । उद्यापनं दीपदानं
व्रतान्येतानि कार्तिके” । किञ्च “पञ्चभिर्द्रव्यैः
सम्पूर्णं कार्तिके व्रतो । फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्ति
सुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिष्यस्य वा कुर्यादात्मने हरि-
जागरम् । कुर्यादश्वत्थमूले वा तल्लसीनां वनेषु च ।
आपन्नतो यदाप्यम्भो न लभेत् स्वभावाय सः । व्याधितो
वा पुनः कुर्याद्विष्णोर्ज्ञानाऽवमार्जनम् । उद्यापनविधिं
कर्तुमयक्तो यो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छत्या
व्रतसम्पूर्णहेतवे । अयक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबो-
धयेत् । तेषां वा रक्षयः कुर्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः ।
अभावे तल्लसीनाञ्च पूजयेद्द्वैप्यं द्विजम् । सर्वाभावे
व्रतो कुर्याद्ब्राह्मणानां गवामपि । सेवा वा बोधिवटयो-
र्व्रतसम्पूर्णहेतवे” । तत्र दीपदानमाहात्म्यम् स्कान्दे
“लत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहुन्यपि ।
निमेषार्द्धेन दीपस्य विजयं यान्ति कार्तिके” किञ्च
“शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके केशवप्रियम् । दीप-
दानेन विप्रेन्द्रः । न पुनर्जायते भुवि । रविपक्षे कूरुचेत्त्रे
नर्मदाया शशिपक्षे । तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन
कार्तिके । एतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वाल्यते सुनिश्चिह्नः । अश्वमेधेन तस्य किम् ? मन्त्रहीनं
क्रियाहीनं शौचहीनं जगद्गर्ह्यते । सर्वे संपूर्णतां याति
कार्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वं कृतं तीर्थो-
वगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्तिके केशवापतः ।
तावद्वर्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले । यावच्च ज्वलते
ज्योतिः कार्तिके केशवापतः । श्रूयते चापि पितृभि-
र्गोत्रा गोत्रा पुरा द्विजः । भविष्यति कुले ऽस्माकं पितृ-
भक्तः सुतो भुवि । कार्तिके दीपदानेन यस्त्रोषयति केश-
वम् । सुक्तिं प्राप्नुयामहे नूनं प्रसादाच्चकपाणिनः ।
किञ्च “मेरुमन्दरमात्राणि लत्वा पापान्यशेषतः । दहते
नात्र सन्देहो दीपदानात् कार्तिके । गृहे वाऽऽयतने
वापि दीपं दद्याच्च कार्तिके । पुरतो वासुदेवस्य महा-
फलविधायिनः । स जातो मातृपो लोके स धन्यः स
च कीर्तिमान् । प्रदत्तं कार्तिके मासि दीपो वै मधु-
हापतः । निमेषार्द्धे मासेण दीपदानेन कार्तिके ।
न तत् क्रतुयुतैः प्राप्यं फलं तीर्थयतैरपि । सर्वानुपान-
हीनोऽपि सर्वप्रापकस्तोऽपि सन् । पूयते नात्र सन्देहो दीपं

दत्त्वा तु कार्त्तिके । तदास्ति पातकं किञ्चित् त्रिपुल्लोके
नारद । यत्तु योभयते दीप कार्त्तिके केयवापतः ।
पुरतोवाद्यदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके । प्राप्नोति
शान्तं स्यात् सर्वबाधाविनिर्मुक्तम् । यः कुर्यात् कार्त्तिके
मासि कर्पूरेण तु दीपकम् । द्वादश्याञ्च विशेषेण
तस्य पुण्यं वदामि ते । कुत्रे तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति
नारद । समतीताय ये केचिद्दुष्टा सङ्गा न विद्यते ।
क्रीडित्वा सुखं कालं देवलोके यच्छ्रिया । ते सर्वे शक्ति
भायान्ति प्रसादात्कृपायिनः । किञ्च 'द्युतव्याजेन
विमेन्द्र ! कार्त्तिके केयवापतम् । द्योतयेद्वा महाभागाः ।
पुनात्वाधर्मं कुक्षम् । कार्त्तिके दीपदानम् कुक्षादुद्यो
वैष्णवात्म्ये । धनं पुत्रो यय कार्त्तिके भवेत्तस्य च सर्वदा ।
यथा च मयनाहङ्गि सर्वकाष्ठेषु दृश्यते । तथा च दृश्यते
धर्मो दीपदाने न संशयः' किञ्च 'निर्द्वन्द्वेनापि विमेन्द्र !
क्षत्वा चैवात्मविक्रयम् । कर्त्तव्य दीपदानम् यावत् कार्त्तिके
पूर्णिमा । वैष्णवो न स मन्त्रव्यः संप्राप्ते कार्त्तिके
सुने ।। यो न यच्छति मूढात्मा दीप केचिदप्यग्नि' ।
नारदीये श्रीरामाष्टकमोहिनीसवादे "एकतः सर्वदा-
मानं दीपदानानि चैकत । कार्त्तिके न सर्वं प्रोक्तं
दीपदो ह्यधिकं श्रुतम् । कार्त्तिके 'कार्त्तिके करण-
दीप यो ददाति हरिसाक्षिभौ । दिव्यकान्तिविमानाये
रमते स हरेः पुरे' । तत्र परदीपप्रबोधनमाहा-
त्म्यं श्रुत्वा "पितृभक्त्येवदानेन ज्यैष्ठ्यादे च
वारिणा । कार्त्तिके तत्फलं पुत्रां परदीपप्रबो-
धनात् । बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च शिवनात् ।
कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्चमेधयो । देयमानन्तु
वे दीपं बोधयन्ति हरेर्भुजे । परेष्वप्यग्राहून् । नि-
क्षीर्षा यमयातना । न तद्भवति विमेन्द्र । इदंरपि
महात्म्यम् । कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ।
एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य भूमिका । मातुष्यं
उर्ध्वं प्राप्य परं गतिमवाप सा । तत्र शिखरदीप-
माहात्म्यं श्रुत्वा । 'यदा यदा भावयते दीपकः
कलशोपरि । तदा तदा सुनिश्चेष्ट । भवते पाप-
सङ्घातः । यो ददाति द्विजातिभ्यो महासुदधिमैत्र-
कात् । हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति मोक्षणीम् ।
यो ददाति नवां कोटिं सप्तर्षीं क्षीरसमुद्रात् । हरेः
शिखरदीपस्य कलां नार्हति मोक्षणीम् । सर्वसदां
कुरुते वैष्णवानां महासुने । शिखरोपरि दीपस्य कलां

नार्हति मोक्षणीम् किञ्च 'यः करोति परं दीपं मूल्येनापि
महासुने ।। शिखरोपरि मध्ये च कुक्षार्त्तं तारवेण-
तम् । विमानं ज्योतिषा दीपं वे निरोक्षन्ति कार्त्तिके ।
केयवस्य महाभक्ता कुत्रे तेपा न नारकी । दिवि देवा
निरोक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् । कदा भविष्यत्कालं सङ्ग-
पुण्यकर्मणा । कार्त्तिके कार्त्तिके यावत् प्राचादीपरि
दीपकम् । यो ददाति सुनिश्चेष्ट । तस्येन्द्र न दुर्भ-
भम्' । तत्र दीपमाहात्म्यात् श्रुत्वा 'दीप-
पञ्चेन रचना सवाद्याभ्यन्तरे कुरे । विष्णोर्विमाने
कुरुते स नरः सङ्गकष्टम् । दीपपञ्चेन रचनां कुरुते
केयवापते । तस्मात्तु प्रसूतानां कलाया नरकं न हि ।
विष्णोर्विमानं दीपादं सवाद्याभ्यन्तरे सुने ।। दीपोद्योतको
माने तेन प्राप्तं परं पदम्' । भविष्ये च 'यः कुक्षात्
कार्त्तिके मासि योभनां दीपमाह्वयाम् । प्रबोधे चैव
द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः । सुखीवतप्रकाशस्तु तेजसा
भाषयन् दिवः । तेजोराशिर्विमानस्यो जगद्द्योतय-
न्तिषा । यावत् प्रदीपकं स्यात् तद्दत्तेनापूज्यं बोधिता ।
तावद्दत्तं ह्यस्मात् विष्णुलोके नहीवते' ।

तत्र आकाशादिदीपमाहात्म्यं पाद्ये "उर्ध्वं
प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्त्तिके नरः । सर्वं सर्वं
ससङ्गुल्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् । विष्णुकेयवस्य दीपं
दद्यात् तु कार्त्तिके । आकाशस्य जलस्य च मृ-
तस्यापि यत् फलम् । धनं धान्यं सङ्घं पुत्रपत्नीपुत्रो
भवे । लोभने च शुभे तस्य पित्रानपि च जायते' किञ्च
"विप्रवेश्मिन् यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् । क्षति-
दोषफलं तस्य प्रयदन्ति मनीषिणः । चतुष्टयेन रक्षां
जायन्त्यावसेन च । दृष्टमूलेषु मोक्षेषु कान्तारे नश्ये
च । दीपदानादि सर्वं महाफलमवाप्नुयात्" ।

देवविशेषे कार्त्तिकमाहात्म्यविशेषः पाद्ये । "वत्
कुलापि देवस्य कार्त्तिकं ज्ञानदानतः । अन्विष्टो
समफलः पूजायाञ्च विशेषतः । कुत्रोत्ते कोटिपुत्रो
गङ्गायां चापि तत्समः । ततोऽधिकः पुष्करे सादृहार-
कायाञ्च मार्गवः ।। सङ्गुलाकोकदो मास पूजास्मिन्
कार्त्तिके । अन्त्याः पुष्कलास्माना सुमनो मधुरां विना ।
दामोदरत्वं हि हरेस्तत्त्वैवासीद्वतः किञ्च । मधुरायां
ततकोज्ज्वलं वैकुण्ठमीतिवर्त्तन । कार्त्तिके मधुरायां
प्रभावधिरिष्यते । यथाभावे प्रवाणं सादृशास्तेजाङ्गी
यथा । कार्त्तिके मधुरा श्रुत्या तथोत्कर्षः परो न हि । मधु-

राधां नरैरुज्जै स्नात्वा दामोदरोऽर्चितः । कृष्णरूपा हि
ते चेया नात्र कार्या विचारणा । दुर्लभः कार्त्तिको विप्रः ।
मधुरायां नृणांमिह । यत्रार्चितः स्वर्गं रूपं भक्तेभ्यः
सप्रयच्छति । भुक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्थितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिञ्च न ददात्येष यतो वश्यकरो हरेः । सा त्वज्जवा
हरे भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः । मधुरायां सकृदपि
श्रीदामोदरपूजनात् । सन्त्रयविहीनश्च विधिहीनश्च
पूजनम् । अन्यते कार्त्तिके देवो मधुरायां सदृशं नम् ।
यस्य पापस्य युज्येन सरणान्ता हि निष्कृतिः । तच्छुद्ध्यर्थं
मिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् । कार्त्तिके मधुराया
वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्त्तिके मधुरायां वै पूजना-
ददर्शनं पुनः । शीघ्रं संप्राप्तवान् बाहो दुर्लभं योगतत्
परं । सुलभा मधुरा भूमौ प्रत्यब्धं कार्त्तिकस्तथा । तथापि
ससरन्तीह नरा मूढा भवान्मुधौ । किं यच्चैः किं तपो-
भिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः । कार्त्तिके मधुरायाश्चेदर्थं प्रति
राधिकाप्रियः । यानि सर्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः
सरणिश्च । कार्त्तिके निवसन्त्यत्र साधुरे सर्वसम्पदके ।
कार्त्तिके जन्मसदने केशपस्य च वे नराः । सकृत्प्रविष्टा
श्रीकृष्णं ते यानि परमव्ययम् । परोपहासमुद्दिश्य
कार्त्तिके हरिपूजया । मधुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया
नरः” इति ।

अथ कार्त्तिकव्रतारम्भकालकर्मौ । पादौ “आश्विनस्य
तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्त्तिकस्य व्रतानीह
कस्यां कुर्यादतन्द्रितः । नित्यं जागरणावान्त्ये यामे रात्रे
समुत्थितः । शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याय स्तोत्रं नीराजयेत् प्रभुम् ।
मिथस्य वैष्णवान् धर्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः । कृत्वा
जोतादिकं प्रातर्दशं नीराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो
गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् “प्रभुं प्रार्थ्या च तस्मै च दद्या-
दर्थं यथाविधि । तत्र सङ्कल्पमन्त्रः । कार्त्तिकेऽहं करि-
ष्यामि प्रातःस्नानं जनादेन । प्रीत्यर्थं तत्र देवेश । दामो-
दर । मया (लक्ष्मणा) सह” इति । “प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव
ध्यानेन देवेश । जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्प्रसादाच्च मे
पापं दामोदर । विनश्यतु” । अर्थमन्त्रः—“व्रतिनः कार्त्तिके
मासि स्नातस्य विधिवन् मम । अर्थः गृहाण देवेश ।
त्वा नमामि सुरेश्वर ।” । काशीखण्डे “व्रतिनः कार्त्तिके
मासि स्नातस्य विधिवन् मम । दामोदर । गृहाणार्घ्यं
दत्तलेन्द्रनिखदन । । नित्ये नैमित्तिके कृच्छ्रे कार्त्तिके पाप
क्षोभये । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे !” ।

इति । पादौ तिलैराखिप्य देहं स्व भामोद्धारपूर्वकम् ।
स्नात्वा तु विधिवान् सन्ध्यासुपास्य गृहमाव्रजेत् । उपवि-
ष्याथ देवाग्ने निर्माय स्वस्तिकं प्रभुम् । सुलसीमास्ततो
पद्मागस्त्यपुष्पादिनार्चयेत् । नित्यं वैष्णवसङ्कल्पा सेवेत
भगवत्कथाम् । सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्च-
येत् । विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा । प्रणामाश्च
यथार्थाङ्ग एकभक्तादिकं व्रतम्” । पादौ अन्यत्र

“प्रातस्तथाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । कृत्वा च
विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्चनम्” । किञ्च “मौनेन
भोजनं कार्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा । इतेन दीपदानं
स्यात् तिलतैलेन वा पुनः । दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानां
च सङ्गमैः । नीयतां कार्त्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् ।
आश्विने शुक्लचतस्रः प्रारम्भो हरिवासरे । अथ वः
प्रौर्णमासीतः संक्रान्ती वा तुलागमे । दीपदानमखण्डञ्च
दद्याद् वै विष्णुसन्निधौ । देवाद्ये तुलस्यां वा आकाशे
वा तदुत्तमम्” । किञ्च “रजतं कनकं दीपान् सखि-
सङ्गाफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रश्यात् कार्त्तिके
नरः” । स्नान्दे च “न गृहे कार्त्तिके कुर्याद्विशे-
षेण तु कार्त्तिकोम् । तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्यात् सर्व-
थत्वेन भाविनि ।” । कार्त्तिके वर्यानि स्नान्दे ब्रह्म-
चारदसवादे “कार्त्तिके तु विशेषेण राजसावांसं भज-
यन् । निष्पावान् शुभियादूर्ध्वं । वावदाहृतनारकी ।
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्वितानि च । न त्वजेत्
कार्त्तिके मासि वावदाहृतनारकी । कार्त्तिके मासि वर्मात्मा
मत्स्यमांसं न भक्षयेत् । तत्रैव यत्रतस्तत्राव्य शायकं
कौकरं तथा” । किञ्च—“पराजं परपथ्याञ्च परोवादं
पराङ्गनाम् । सर्वदा वर्ज्येत् प्राज्ञो विशेषेण तु
कार्त्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा यथा पराजं काश्यभोजनम् ।
कार्त्तिके वर्ज्येद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् । संप्राप्त
कार्त्तिकं दद्या पराजं वस्तु वर्ज्येत् । दिने दिने
तु कृष्णस्य फलं प्राप्नोति मानवः” । तत्रैव श्रीस्कान्द-
भोहिनीसंवादे “कार्त्तिके वर्ज्येन्मधु । कार्त्तिके
वर्ज्येत् काश्यं कार्त्तिके शुक्लसन्वितम् । न मत्स्यं
भक्षयेन्मांसं न कौर्म नान्यदेव हि । चाण्डालं च
भवेत् शुभुः कार्त्तिके मासं कृत्वा ।”

कार्त्तिकिक ४० कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठक ।
१ चान्द्रकार्त्तिकमासे एवं २ कार्त्तिकीवृत्त पक्षे ३ कार्त्तिके
काश्ये जीवर्षे च ।

कार्त्तिकेय उ० कृत्तिका नामपत्यं पास्त्यतेन ठक् । अग्निनि-
पिक्तद्वतेजस उत्पद्ये कृत्तिकाभि पास्तिते अन्ते देवे
कार्त्तिकगच्छे तत्कयादि उत्तम् । रामायणेय सरोपेणोक्त
यथा 'कुमारपाभयत् तत् तद्व्यासमद्युति । यज्ञि
तेजोमय श्रीमान् गङ्गाकुलिपरिप्लुत । त कुमार
ततो जात ददा येन्द्रा मरुद्व्या । तदा सौरमटानाच
कृत्तिका सन्त्ययोजयन् । ताः कीरं तथा देवस्य समयेन
ददुस्तदा । स्यादन्नाकमय पुत्र ज्ञातो गान्धेति रापर ॥
अन्योप्यं पिबतक्षापां तनयस्य सप्तानि बट् । समभूयन्
महाबाहो । पद्मपाशेन विप्लुत । ततस्त्रादेयता उचु
कार्त्तिकेय इति मधुः । उलोऽय जगति स्यातो भविष्यति
न संशयः ।

कार्त्तिकेयप्रसू स्त्री कार्त्तिकेय प्रसूते प्र+छ-किप् । कार्पाकां
यन्दरत्ना । पास्त्या मियवीर्यनिषेककाद्ये देवैर्विभे कते
तद्रेतसो भूमिपद्मादिनिषेकेष तयोत्पत्तेकास्त्रास्तदीयमूल-
कारणत्वात् तत्तत्तत् यथा ब्रह्मै० पु० गच्छेयत् ० "सम्भू-
रहं क्रीडा पारितोषिययो उरा । ददस्व च सुरै रग्नी
वीर्ये भूमौ पपात ह । भूमिस्तदलिपत् वज्री यज्ञिय
यरकानने । तत्तु पुट कृत्तिकाभि । पटु
पटुपत्नीपुत्रो देतसो निषेके तामिच यरवणे लेपात्तज्जने
तस्यमूलमनि कुमारभन्दे ५८८० भारतगव्यं दशितम् तेन
गङ्गायां निषेकात्तज्जयन्त कल्पभेदादिन्यविरोधः ।

कार्त्तियणि उ० स्त्री कर्त्तरपत्यम् कुर्वाण्य कार्त्त्य तस्यापत्यम्
"अणोह्रचः" पा० फिञ् यङोपः । कर्त्तरपत्यस्यापत्ये ।

कार्त्तिकोत्सव उ० ०त० । कार्त्तिककर्त्तव्ये उत्सवे उत्पत्ता
रात् तदाधारे कार्त्तिकपौर्णमासीरूपे २काद्ये त्रिका० ।

कार्त्तस्त्रि न० लृत्स्त्रस्य भाव इत० ध्यञ् । साकस्ये "विमापा
साति कार्त्तस्त्रि" पा० "तसिबोधत कार्त्तस्त्रि द्विजापरां
पङ्क्तिपापमानु" अतः । [वा । कर्दमेन रक्ते यस्यादी ।

कार्दम(मिक) त्रि० कर्दमेन रक्त ण्यप् कृत्तिकास्मते ठक्
कार्पट उ० कर्पटएव सार्धेऽण्, कार्पाटः, च इवाकारोऽस्त्यस्य,
अच् वा । १जीस् वस्त्रखण्डे (लाता कानि) । तादृश-
वस्त्रयुक्ते २कार्यार्थिनि (उभेदार) त्रि० ऐमच० ।
तदाकारयुक्ते जलनि (जी) ऐमच० ।

कार्पटगुप्तिका स्त्री कार्पटेन खण्डवस्त्रेण गुप्तैव सार्धे क ।
(अ, लो) (वटुया) इति ख्याते पदार्थे गट्टचि० ।

कार्पटिक त्रि० कर्पटेन चरति ठक् कार्पटोऽस्त्यस्य वा ठन् ।
कपायखण्डवस्त्रेण चरति १तीर्थयात्राप्रसङ्गे । "विम्या-

मकार्पटिकप्रसूटतचरन् भूविभूराकवचनवाञ्छितोपच -
शट्टः" काद० । "मित्य कार्पटिकान् यज्यान् वम हुत्वेच
पश्याति" कारी० अ० १२ अ० । २४मंठे त्रिका० ।

कार्पिण्य न० लपन्त्य भागं ध्यञ् । १लपन्ते २टीनते च
"कार्पिण्यदोषोपहतमभावः" गीता । "कार्पिण्य वेवसा
भीतिः प्रीत्य जापदवेष्टितम्" इति० ।

कार्पास त्रि० कर्पाका अयय विष्ठा० अच् । कर्पासीतिवा
दे स्त्रमादी । तस्य कसे बुच् । कर्पासा सार्धेऽण् ङोप्
कर्पासी (कापास) ० इत्ये स्त्री । सार्धे क । कार्पासि-
कास्त्यत् । सार्धिकस्यापि प्रकृतिविज्ञातिरुक्तस्य कार्पास-
कत्वात् कार्पासकोऽस्त्यत् उ० । "कार्पासको वस्त्रं कोको
अधुरो वातनायकः । तत्पञ्चाश वमीरक्त रक्तवद्वृत्त
वर्णनम् । तत्फलं पिबितकानाङ्गमूलकारिनायकत् ।
तद्वीजं कान्यद इयं स्त्रियं कफकर दुर" भावप्र० ।
अधिक कर्पासगट्टे १०२१८० इत्यम् ।

कार्पासधेनु स्त्री स्त्री कार्पासचरिता धेनु । दानार्थं कलि-
तायां कार्पासवस्त्रादिनिर्मितायां धेनौ । तद्विधानं हेमा०
दा० च० बराहपुराणे यथा
"यतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं शुभाम् । विनक्त
गुह्यगुप्तार्थं ब्रह्मणा चांगुलद्वृतम् । कार्पासवस्त्रमत्रापि
तेनासावतमा कृता । सा च कार्पासभादेव धेनुः श्रेष्ठा
प्रकीर्तिता । मध्यमा च तद्वर्णेन कन्यसी (कनिष्ठा) च तद-
ईत । पूर्ववद्ब्रह्मधाम्यङ्ग हिरण्यङ्ग तथैव च । वस्त्रवन्त चउ-
दीर्घादीनमन्त्रोऽभिधीयते" । पूर्ववदिति बराहपुराणोक्त-
वधेनुवदित्वाद्यः । "हेमकुन्देन्दुदेशेति । श्रीरार्धवसुधूने ।
सोमप्रिये । शुभेत्वाष्ट्ये । सौरभेवि । नमोऽस्तु ते ।
दसेयमिन्दुनायाय यथाहावास्तथाव च । अतिनेल-
प्रजाताय सोमराजाय वै नमः" । "वस्त्रे च परमा भक्षा
ब्राह्मणाय प्रवक्षति । स याति सोमबोकन्त सोमेन
सह मोदते । न रोगो न ज्वरो कुक्षी कुक्षे तस्य प्रजा-
यते । पुत्रदारसमीपेतो जीवेच्च शरदा शतम्" । वस्त
धेन्यादयोऽस्त्यत्

कार्पासनासिका स्त्री कार्पासस्य तत्पूरवार्या नासिकेव ।
(टिको) तर्कौ शन्दरत्ना० । कर्पासनासिकास्त्यत् ।

कार्पासपर्वत उ० दानार्थं कलिते धान्ययैवादिषु द्रव्य
अवसेषु कर्पासवस्त्रनिर्मिते पर्वतभेदे तद्विधानादि
हेमा० दानच० ब्रह्मपुराणे यथा
"भगवानुवाच । यतः परं प्रवक्ष्यामि कार्पासपर्वतस्य नाम् ।

परम सखदानानां प्रियं सर्वदिवौकसाम् । देशकालौ
समासाद्य धनं अद्वाञ्च यत्नतः । देयमेतन्नाह्वानं तार-
णाय कुलस्य च । पर्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन कृत्वा सर्वं विधानतः । विशद्वारस्तु
कर्त्तव्य उत्तमः पर्वतो बुधैः । मध्यसो दशभिः कुर्याज्जघन्यः
पञ्चभिस्तथा । सर्वधान्यसमूहस्य मध्ये क्षीयधिभिर्हृतः ।
रक्षैरत्रैश्च संयुक्तो लोकपालावृतस्तथा । ब्रह्मादयस्तथा
शृङ्गे काञ्चनेन विनिर्मिताः । कुलाचलाश्च चतुरस्रतर्भा-
नेन कल्पयेत् । शौवर्णशिखरान् सर्वान् सर्वरत्नोप-
शोभितान् । नानाधातुविचित्राङ्गान् भक्ष्यभोज्यसमाहतान् ।
कण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते । ऋ-
त्विजश्च तथा चाष्टौ कारयेद्देववित्तमान् । होमोव्या-
हृतिभिश्चैव चान्नौ तद्देवतैरपि । गन्धेन सर्पिणा तत्र
तथा कण्ठतिलैरपि । अयुत होमसंख्या च पात्राश-
समिधस्तथा । शङ्खद्वयं मिनादैश्च तथा मङ्गलपाठकैः ।
उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः । पर्वकाले ततो
दद्यात् पूजयित्वा विधानतः । “नमः सर्वाभरावासा
भूतसङ्घैरभिदुता । ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विधाः
सदा” । इत्युच्चार्य भरो दद्यात्तारी वा विधिपूर्वकम् ।
पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषयैस्तथा । अनेन
विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । स गच्छेच्चिदश-
वासं यिमानोपरि संस्थितः । अक्षरोगशसंवीतो गन्ध-
र्वैरभिसंस्तुतः । तत्र मन्त्रनरं यावदुषित्वा विवुधा-
लये । उष्यजयादिहाम्येत्य महीभुङ्क्तो ससागराम् ।
रूपवान् सुभगोवाग्मी श्रीमानतुल्यविक्रमः । पञ्च
जन्मानि नारी वा जायते भात्र सशयः । भूयश्च शृणु
राजेन्द्र ! दिव्य कार्पासपर्वतम् । तच्च भारयतेनैव कुर्या-
दर्धेन वा पुनः । शेषं पूर्वं विधानेन सर्वं कुर्याद्य-
थाक्रमम् । फलं पूर्वोदितञ्चैव जायते नृपसत्तमः” ।
कार्पासाचलकार्पासशैलादयोऽप्यत्र ।

कार्पाससीनिक लि० कार्पाससूत्रेण निर्दिष्टः टक् सत्त-
यतिकारैरुत्तिगणत्वेन द्विपदसङ्घिः । कार्पाससूत्र-
निमित्ते वस्त्रादौ । “यते दशपक्षा दृष्टिरौर्ध्वं कार्पास
सौलिके” वाच्यः ।

कार्पासिका लि० कार्पासेन निर्दिष्टः टक् । कार्पाससूत्रनिमित्ते
पटादौ “यतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम्”
भा०स०५०००० । कार्पासवस्त्राच्छादिनाम् ।

कार्म लि० कर्म शीलमस्य कृत्वा० ण । “कार्मकाच्छील्ये”

पा०मि० टिलोपः । फलमनपेक्ष्य कर्मसु प्रवृत्ते कर्म-
शब्दे स्त्रियां टाप् ।

कार्मण न० कर्मैव कर्मन् + “तद्युक्तात् कर्मणोऽण्” पा०अण् ।
१वाचिक श्रुत्वा क्रियमाणे कर्मणि सि०कौ० । कर्मणे
हितम् अण् । २मूलकर्मणि मन्वीषध्यादिभिर्ब्रह्मादि
करणे अक्षरः (यादुकरा) । “कार्मणत्वमगमन् रमणे”
भाषः । ततः स्वार्थेऽण् स्वार्थिकप्रत्ययस्य कश्चित्
प्रकृतिविज्ञाति क्रमं विधानात् कार्मणी त्त्वार्थे
स्त्री० । “धौतं नद्या किमिदमथवा कार्मणी मायुरी-
णाम्” उद्धवदू० कार्मणमिति तु ज्ञायः । ३मन्त्रा-
दियोगविद्यायाम् न० कर्म साध्यत्वेन अक्षयस्य अण् ।
४कर्मदक्षे लि० मेदि० । प्रपञ्चसारोक्तमन्त्रयान्तर्गते
५मन्त्रमेदे च । “मायिकं नाम योवोत्यं पौरुषं कार्मणं
मन्त्रम् । आलव्यं तद्द्वयं प्रोक्तं निविद्धं तन्मन्त्रयम्”
“ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्दृष्टेन्मन्त्रयं यती” तन्मन्त्रा० ।

कार्मार उ० कार्मारण्य स्वार्थेऽण् । १कर्मकारे (कारमार)
“कार्मारो अक्षसिद्धिर्दुर्लभः” ऋ०८, ११२, २ । “कार्मारः
अयस्कारः” भा० । कर्मारस्यापत्यम् शिवां अण् ।
२कर्मकारापत्ये उ० स्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कार्मारक लि० कर्मारण्य कृत कुलाला०बुज् । कर्मकारकृते ।
कार्मार्यायणि उ० स्त्री कर्मारस्यापत्यं फिज् नि० । कर्मकारा-
पत्ये स्त्रिया वा ङीप् ।

कार्मिक लि० कर्मणा चित्तकर्मणा निर्दिष्टः टक् । निष्-
पत्त्युत्तरं चित्तस्त्रुतैः चक्रस्त्रिकादिचिह्नयुक्ततया क्रियमाणे
पटादौ । “कार्मिके रोमबद्धे च त्रिशद्वर्गं क्षयोमतः”
याज्ञ० । “कार्मिकं कर्मणा चित्तेन निर्मितम् । यत्र
निष्पद्ये पटे चक्रस्त्रिकादिक् चित्तस्त्रुतैः क्रियते
तत्कार्मिकं सित्युच्यते” मिता० । तस्य भावः पुरोहि०
यत् । कर्मिक्यं तद्भावे न० ।

कार्मुक न० कर्मणे प्रभवति उक्कज् । १घत्तुषि अक्षरः ।
“कार्मुकेषु गुणिना वाणः सम्मानमेष्टति” भाषः ।
“विहाय लज्जीपतिलस्य कार्मुकम्” किरा० ।
२कर्मक्षमे लि० मेदि० । कार्मुक साध्यत्वेनाक्षयस्य
अण् । ३३शे मेदि० । ४श्वेतस्यदिरे ५हिज्जलद्वये
ईमहानिम्बे च उ० राजनि० । शेषादिषु नवमे ७राशौ
“कार्मुकं तु परित्यज्य नृपं (मकरम्)” सक्रमते रवि ।
प्रभाते चार्द्धरात्रे च स्नानं कुर्यात् परेऽहनि” कालमा०
भविष्यपु० । कर्मुकदेदम् अण् । ८कर्मुकसंवाञ्छिनि

लि० स्त्रियां ङीप् । “अग्नावाहदे तयोदयास्या
प्रादेशमात्रां समिध आदधाति” “धतोषां कार्मुको
ब्रूय” इति कात्या० श्रौ० १६, ४, २२, २५, । अत्र कश्च
धमनश्च” कर्क । स च श्वेतश्वदिर । अतएव स्वार्थे
अचन्ततया श्वेतश्वदिरार्थेत्युक्तं राजनि० । तल्लक्षोटने
तदाकारे (आचङ्गा) (धुनारा) इति स्थाते ध्यन्त्रेभेदे ।
अग्निपुराणे धनुर्वेदप्रकरणे धन्विना वैशाखादिस्थानपञ्च
कमुक्त्वा धनुं गिष्ठाप्रकारलक्षणदिकमुक्तं यथा

“कार्मुकं” ऋक्ष वामेन वार्षं दक्षिणकेन तु । वैशाखे
यदि वा स्थाने संस्थितोऽप्यथ वाऽऽयते । गुणादयं तु
ततः कृत्वा कार्मुकं प्रियकार्मुकं । अधः कोटिन्तु धनुष
प्रक्षदेयन्तु पत्रिण । धरण्या स्थापयित्वा तु तोलयित्वा
तथैव च । भुजाभ्यां मन्दकुम्भाभ्यां प्रकोठाभ्यां दृढव्रतं ।
न्यसेत्वाप धनुं श्वेतं पुङ्खदेशञ्च पत्रिण । विन्याषो धनुष-
चैव द्वादशाङ्गुलमन्तरम् । ज्ञया विगिष्टं कर्त्तव्यो
नातिहीनो न चाधिकः । निवेश्य कार्मुकं नाभ्यां
(धनुर्मध्ये) नितान्तं संशरं करम् । उत्क्षिपेद्व्रतं हस्त-
मन्तरेणाक्षिकर्त्तव्यं । पूर्वेषु क्षुटिना याज्ञ तत्रापि
दक्षिणे शरम् । हरणन्तु ततः कृत्वा शोभं पूर्वं प्रसार-
येत् । नाभ्यन्तरा नैव बाह्या लोहं वा नावरा तथा ।
न च कुञ्जा न चोत्ताना न च वा नातिनेष्टिता । समा-
स्यैव गुण्यमेता मौर्वीं दण्डद्वयं स्थिता । आदयित्वा
ततोलक्ष्यं पूर्वेष्वनेन क्षुटिना (वामक्षुटिना) । उरसा
तल्लितो यन्ता त्रिकोणावन्तस्थितः । क्षात्रो निचक्ष
पीवो मयूराक्षितमस्तकः । क्षात्राटमाशावक्त्रासां कुपं
रोऽस्य समोभवेत् । अन्तरे द्वाङ्गुलं श्रेयं चिबुकास्य-
कस्य च । प्रथमं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं द्वितीये द्व्यङ्गुलं तथा ।
तृतीयेऽङ्गुलक्षुटिनायतं चिबुकास्योः । गृहीत्वा सायकं
तस्या मयूराक्षितमस्तकं । तर्ज्याङ्गुलमेनाथ पूरयेत्
सायकं पुनः । अनामया पुनर्दृष्ट्वा तथा मध्यमयाऽपि
च । तावदाकर्षयेद्देगात् यावद्वाप्यं प्रपूरितं । एवंविधमुप-
क्रस्य कोक्तव्योविधिवत् शगः । दृष्टिस्तुतिगतं लक्ष्यं
मिन्द्राहाणेन समुद्रतः । त्यक्त्वा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्देगेन
पुष्टतः । एतदुक्तेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया हिजः ।
कुर्वरं तदधः कुर्वादाक्ष्यं तु धनुष्यता । अङ्गं वै सप्तके
(धनुर्मध्ये) कुर्वादाक्ष्येऽन्तु मध्यमम् । ज्येष्ठं प्रकटं विज्ञेयं
धनुं शास्त्रविशदं । ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयोभवेद्द्वादश
क्षुटिकः । एकादशस्तथा मध्यः कनीयान् दशक्षुटिकः ।

चतुर्हस्तं धनुं श्वेतं त्वयं शार्ङ्गं मध्यमम् । कनी
यस्तु त्वयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः । अत्रै रथे गजे
ज्येष्ठः सदैव परिकीर्त्तितः”

“पूर्यायतं हिजः कृत्वा ततो मारैर्गतायुषाम् ।
क्षुनिधैतं ततः कृत्वा यत्तमौ विधानवत् । ततो वाच
समागृह्य दधितः सुसमाहितः । तूष्णमासाद्य बभ्रुवात्
इदं कक्ष्याञ्च दक्षिणाम् । विलम्बमपि लब्ध्वा यस्तत्र चैव
सुसंस्थितः । ततः सप्तद्वरेद्वाप्य तूष्णाद्दक्षिणपाणिना । तेनैव
सहितं मध्ये शरं संस्था धारयेत् । आक्षय्य तादृयेत्तत्र
चन्द्रक (चन्द्राकारलक्ष्यम्) षोडशाङ्गुलम् । युक्त्वा
वार्षं ततः पञ्चाङ्गुलं गिष्ठा ततः क्षुत्वा । निम्नङ्गीयान्-
ध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः । अक्षिलक्ष्यात् क्षिमेत्-
चाभ्रतरुसं तु दक्षिणम् । चतुरस्रगतं वेध्यमध्यस्थेऽङ्गादित
स्थितम् । तत्रादमन्तरं तीक्ष्णं परावृत्तगतं च यत् । नि-
चक्षुषतवेध्यञ्च अभ्यस्येत् क्षिप्रक ततः । वेध्यस्थानेव-
रैतेषु सप्तस्य पुष्टकं धनुः । हस्तावापयतैचित्त-
सर्जवेद्दुर्जरपि । तस्मिन् मध्यगते विप्रः । द्वे वेध्ये द्वे
सङ्करे । द्वे वेध्ये द्वे तथा चित्तदुष्करे दृढदुष्करे । न
तु निम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये प्रकीर्त्तिते । निम्न दुष्क-
रसहितं वेध्यं क्षुट्वा यतश्चरेत् । - लक्षणावन्मध्ये तु
चित्तदुष्करसंज्ञके । एव वेध्यगणं कृत्वा दक्षिणेनेतरेष
च । आरोहेत् प्रथमं वीरोजितलक्ष्यकतो नरः । एव एव
विधिः प्रोक्तस्तत्र दृष्टः प्रयोक्तृभिः । अधिकं भ्रमणं तस्य
तत्राद्विषयं प्रकीर्त्तितम् । लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पत्रिपत्र
गतं दृढम् । भ्रान्तं प्रचलितं चैव स्थिरं वज्रं मने-
दिति । समन्तात्तादृयेद्विन्द्याज्येदेवेद् व्यधवेदपि ।
कर्णको विधानश्रोत्रालैव विधिसाधरेत् । मनसा
चक्षुना दृष्ट्वा योगसिद्धिं प्रुषं प्रजेत्” ।

१० दक्षलक्ष्यं परिध्यर्हात्मके रेखाभेदे ११ तदीयांभेदे च
तयोर्धनुराकारत्वात्सायत्वम् । तदानयनप्रकारं जीवान-
नप्रकारमुक्त्वा जीवा० दर्शितोयथा ।

“अथ सायानयनाय करणसूत्रं दत्तम् । आशा
क्षिपातयुतमोर्विक्रिया विमल्लो जीवाव्यपञ्चगुणितः परि-
धेस्तु वर्गः । लब्धोचितात्परिधिवर्मा चतुर्धमानादाप्ते
पदे इतिदशात्पतिते धनुः स्यात्” ।

“उदाहरणम् । निश्चितादृक्त्रे शुभाशतोऽद तेना
मधुना धनुर्मितिम् । यदि तेऽसि धनुर्मुष्णक्रियागन्ति
माक्षितिकातिनैपुण्यम्”

न्यासः । ४२ । ८२ । १२० । १५४ । २०८ । २२६ ।
२३६ । २४० । एता जीवासंख्या यथा भवन्ति तथा
जीवाशब्दे वक्ष्यते] स एवापवर्त्तितः परिधि १८ ।
४२ जीवाङ्गुणा २१/२ पञ्चभि ५ स परिधे १८ वर्गो
१२४ गुणितः । १७०१० । व्यासवि २४० । ४ घात
६६० युत ४२ और्वक्यानया १००२ विभक्तोलब्धो १७
ऽत्वाङ्गुलाघवाय चतुर्विंशतेर्द्विधिकसहस्राशयुनोऽद्दोतो
ऽनेनोनितात्परिधि १८ । १२४ वर्ग चतुर्थभागात् ८१
(१७ उनितात्) ६४ पदे प्राप्ते ८ इति १८ द्वात् ६ ।
पतिते १ जातं धनु एवं जातानि धनूषि । १ । २ ।
३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिष्वष्टा-
दशायेन गुणितानि स्युः । एव ८२ सख्यादौ कल्प्यम् ।

“दक्षीकृत चक्रसुशान्ति चापम्” इति वि० वि० उक्ते १२
राशिचक्रस्यार्द्धरूपे खण्डे च तस्य च जीवाभेदेनान्यविधा
मिति यथोक्तं तत्रैव ‘ज्या प्रोज्झा तत्त्वाश्चि २२५ हता-
न्धेषं यातैष्यजीवाविधरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा
च तज्जैस्तत्त्वाश्चिभिस्तत् संहितं धनुः स्यात्’ “यस्य धनुः
साध्य तस्माद्या जीवा विशुध्यति सा शोध्या श्रेयात्तस्या
श्चि २२५ गुणाद्गुतागामिज्यान्तरहताद्यङ्गुल्यते तत्स्याप्यं
ततोयतमा जीवा विशुद्धा तद्गुणितैस्तत्त्वाश्चिभिः २०५
संहितं धनुः स्यात्” प्रमि०

सू० वि० रङ्गनाथाभ्याश्च तथैवोक्तं यथा ।

‘ज्या प्रोज्झा श्रेय तत्त्वाश्चि २२५ तद्विधरोद्धतम् । सङ्ख्या-
तत्त्वाश्चि सवर्गे संयोज्य धनुः स्यते’ सू० वि० ।

‘यस्य धनुः कर्तुमिष्ट तस्मिन्नुद्गुणपूर्वे ज्यापिण्ड न्यूनी-
कृत्य श्रेय पञ्चाङ्गति २२५ गुणं तद्विधरोद्धतं तयोः शुद्धा-
शुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्ख्या
तत्त्वाश्चिनोः सवर्गे घाते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते ।
अतोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्धति ततमा याचाप-
कलास्तमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाश्चिनः । यदि ज्यान्तरेण
तत्त्वाश्चिकलास्तदा शेषज्यया का ? इत्यनुपातागतफलयुता
इति वैपरीत्येन सुगमतरा’ । अधिक जीवाशब्दे वक्ष्यते ।

कार्मुकासन न० । इत्यायामलोक्ते व्यासभेदे तल्लक्षणं
यथा “कार्मुकासनमाकृत्याद्ददरे पूरयेन्मुखम् । तदा
यायुरघोयाति काखेन सूक्ष्मवायुना कृत्वा पद्मासनं
मन्त्रो वेष्टयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वास-
पादाङ्गुली तथा । सव्यापसव्यद्विगुण कार्मुकासनमेव च ।
कार्मुकद्वययोगेन शयवद्वायुमानयेत्” इत्यामले ।

कार्यं लि० क-कर्मणि गयत् । १ कृतिषाध्ये २ कर्मव्ये ।

“तस्मात् शास्त्र प्रमाणे कार्यकार्यव्यवस्थितौ”
गीता । “नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदक
क्रिया” मनु । “शब्दानां कार्यो कार्यान्विते वा
यक्तिरिति” सीमासका । १ उतपाद्ये अन्ये “व्यापारो-
भावना संयोत्पादना संव च क्रिया । लजोऽकर्मतापत्तेन
हि यत्रोऽर्थ इष्यते” हर्युक्तेः लजोभावनारूपव्यापारा-
थेकत्वात् तत्साध्ये “यदि रस कार्यः स्यात् विभाषादि-
कारणक स्याद् सा० द० । गुरुमते यागादिकृति-
साध्ये ४ अपूर्वम् । यथा चापूर्वस्य कार्यत्वं तथाऽपूर्व
शब्दे २४८८० दर्शितम् । ५ प्रयोजने ईदृश्ये तदि-
च्छेयैव कर्मसु प्रवृत्तेस्तस्य तथात्वम् “उपसर्पति कार्याधी
कताधी नोपसर्पति” हितो० । अष्टादशाना विवाद-
पदानाश्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । “यस्मात्कार्यं
समारम्भाधिरासेन विनिश्चितं” व्य० त० कात्या०
सूत्रिः । उपचारात् ७ हेतौ च मेदि० । व्याकरणमते
८ आदिश्रमाने वर्षादौ । “कार्यमनुभवन् हि कार्या नि-
मित्ततया नाश्रयते” मङ्गभा० ‘भिषक कर्त्ताथ करणं
रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्यमारोग्यमेवैकम्”
सुश्रुतोक्ते ६ आरोग्ये च तत्र कर्त्तृत्वकरणत्वकारणत्व-
कार्यत्वार्थेषु भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे
गयत् । १० कर्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मल-
ब्धावधि दशमस्थाने । “कार्याधीशः स्वर्गेहे ब्रह्मगुरुक-
विभिः सयुतो वीजितो वा” जातकम् कार्यस्य व्यापार-
रूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्योत्पत्तिप्रकारोभतभेदेन चतुर्धा “तत्र असत सज्जा-
यते इति सौगताः तैरभावादेव कार्याणां सत्पत्तेः स्वी-
कारात् । सतोऽसज्जायते इति नैयायिका तैः प्राशुत्-
पत्तेः घटादानासत्त्वस्य, श्रुदादिकारणस्य च तदा-
सत्त्वस्य च स्वीकारेण असत उत्पत्तेः स्वीकारात् । सतो-
विवर्त्ते कार्ये जगत् न वस्तु सदिति अद्वैतवादिनः ।
सतः सज्जायते इति साङ्ख्याः । विवृतश्चैतदुत्पत्तिशब्दे
११०८८० ।

यथा च लिङादेः कार्यत्वेनापूर्ववाचकता तथा गुरुमत
प्रदर्शने शब्दचि० उक्तं यथा

“अथ खर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्व काय त्वं
वा यद्विधिः समभिख्याकृतक्रियानुयी तदन्यान्वयी वा ।
तत्र गुरुः नाहृत्य क्रिया कार्यं तथा लिङा नोपयित

शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविरहात् काम-
नाशिशिष्टस्य हि समेद कार्यमिति बोद्धव्यं नियोज्यत्वं तत्-
कामनायास्तद्वोधोपयोगे सति भवति । स च कामनामन्तर-
कास्यसाधनताबोधो कार्यताबोधे सति स्यात् एवञ्च स्वर्ग-
साधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यता । न
च काष्ठान्तरभावित्वेन क्रिया साक्षात् परम्परया वा
साधनमिति शङ्कोबोधयितुमर्हति आशुविनाशित्वात् पर-
म्परावृत्तकान्तुपस्थितेऽन्यतयाप्रकाराभावात् अन्यथा तत्सादाय
साधनत्वसम्भवात् कल्पप्रसङ्गपूर्वकं न स्यात् इदंसाधनता
विधिपक्षे स्फुटैवास्तुपक्षे कार्यताविधिपक्षेऽपि अन्यत्र
प्रकारतया साधनत्व शब्दमिति फलतो न विशेषः ।
अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताहं क्रियाकार्यतानिर्वा-
हक सिद्धादर्थः ।

व्याकृतञ्चैतत् मयुरानाद्येन—

“प्रसङ्गादपूर्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यता प्रमाकराभिमत-
निराकर्तुं विचारारूपस्य प्रयोजिका विप्रतिपत्तिमादर्श-
यति अथेत्यादिना यद्विधिः यद्विधिपदोपस्थापितार्थः ।
समभिव्याहृतक्रियान्वयीति एतद्विधिसमभिव्याहृतभावात्
पस्थापितार्थान्वयी तदन्यान्वयी वेत्यर्थः तदन्वयित्वञ्च तद्वि-
शेष्यकत्वावच्छिन्नशब्दबोधप्रकारतन्त्रयत्वम् । अत्र विधि-
कोटिः, विधेः कार्यत्वे शक्तिवादिना नैयायिकानां, तन्त्रये
स्वर्गकामकृतिसाध्यो यागइत्यन्यथा, निषेधकोटिस्तु कार्य-
त्वरूपेणापूर्व शक्तिवादिना प्रामाकराणां, तन्त्रये स्वर्गका-
मस्य यागविषयक कार्यमिति यागविषयककार्यवान् स्वर्ग-
काम इत्येव पान्यबोधात् अत्र विषयकत्वं ज्ञेयत्वं तच्च
यागकार्ययोः संसर्गः । कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वम् अपूर्व-
स्यापि कविबल्लवादिना धातूपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ
सिद्धसाधन निषेधकोटौ बाध इति तद्विचारणाय एतद्विधि-
समभिव्याहृतेति धातुविशेषणम् । तदन्यान्वयित्वञ्च तदन्वयि-
मिद्वत्त्वं यथाश्रुतस्य विरोधिकोटित्वाभावात् । इदंसाधन-
त्वादिना प्रत्येकरूपेण पक्षान् द्वयोरसम्भवं । इदंसाधनता-
विधिपक्षे इदंसाधनत्वस्यापि विध्यर्थकार्येऽन्यथादत्त पक्षे
यद्विधिरिति । इत्यञ्च यद्विध्यर्थत्वेन द्वयोरनुगमसाक्षोक्तं च
इदंसाधनत्व कार्यत्व वेति तु स्वरूपकथनं न तु तद्विधेः
पक्षे प्रवेश इदंसाधनत्वमिति प्रामाकरेकदेशभवेति । कार्यत्व
कृतिसाध्यत्वम् । न च पुरुषये कार्यस्य धर्मिणो विध्यर्थतया
कृतिसाध्यत्वस्य कार्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्व-
मेव कुतो विध्यर्थत्वमिति वाच्यं कार्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि धव-

च्छेदकविधया कार्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात् । वस्तुतस्तु तत्कृते
कृतिसाध्यत्वरूप कार्यत्व न शक्यतावच्छेदकम् अपि तु
प्रागभायप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं धर्मत्व रूपं वा
साधनत्वं । कृतिसाध्यत्वन्तः पृथगेऽपि शक्यं सिद्धसामान्यशक्य
वा पचेतेत्यादिसौकरिकस्यैवातुरोधात् । अन्यत्रोपोऽपि
यागविषयकं कार्ये स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकं, कृति-
साध्ययागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारकोवेति
यथानुवृत्तएव साधु । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटि-
सिद्धेरुद्देश्यतया बलवद्विधाननुबन्धित्वस्य प्रत्यक्षार्थान्व-
मादाय नाशत सिद्धसाधनं न वा कृतिसाध्यत्वेऽसाधन-
त्वयोरन्यतरत्वंयत साध्यविधिमादायायांनिरात्मम् । प्र-
वर्त्तकज्ञानप्रकारोभूतत्वेन विध्यर्थो विशेषणीयः, तेन प्रवर्त्त-
कज्ञानत्वादेः काष्ठस्य संख्यायाश्च तादृशविधिप्रतिपाद्यत्वेऽपि
न तत्र विधिकोटावगतो बाधः । न चेदंसाधनत्वत्वादौ
विध्यर्थतावच्छेदकेऽगते बाधः, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारोभूत-
त्वस्य प्रवृत्तिविशेषाद्ये प्रवर्त्तकज्ञानप्रकाररूपत्वात् ।
यद्वा संख्याकाक्षातिरिक्तत्वेन विध्यर्थोऽपि विशेषणीयः ।
विधिशक्यत्वस्य विध्यर्थत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वादिसा-
धनत्वत्वादौ नागतोबाधः । कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यतावा
नैतदसम्भवं निषेधसिद्धिस्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिक-
रण्येन उद्देश्या नातोबलवद्विधाननुबन्धित्वेऽगते बाधः ।
प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारोभूतत्वमात्रेण पक्षतायास्त्वोदनकामः
पचेदित्यादिविध्यर्थो ओदनसाधनत्वपाकमात्रविषयककृति-
साध्यत्वादौ विधिकोटावगतो बाध इति । स्वर्गकामो यजे-
तेत्यादिस्योऽपि तत्तद्विध्यर्थत्वेन पक्षताभावात् स्वर्गकामो
यजेतेत्यादाविति विधिविशेषप्रवृत्तिर्भावात् । नव्यास्तु
विज्ञातविधितत्त्वाद्यस्तु तदन्वयिनं पृच्छन्ति अथेति न च
विप्रतिपत्तिपरोऽयं पक्षः शुरुषा समं विधाते तु कार्यत्व
विधिप्रत्ययशक्यतावच्छेदकं भवेति विप्रतिपत्तिरूपेणोपा-
विधिकोटि परेणाम् । न च कार्यस्य विधिप्रत्ययशक्यत्वेऽपि
तस्य प्रत्यक्षार्थानादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विविधि-
तार्थसिद्ध्याऽर्थात्तरप्रसङ्ग इति वाच्यं भाव्यप्रत्ययार्थो-
रभेदान्वयबोधस्याभ्युपगम्यतया तादृशबोधोक्तत्वात् । अन्य-
था विप्रतिपत्तावपि यामनिकृतिसाध्यत्वस्य निरूपकत्वा-
वच्छेदेन विध्यर्थे कृतिसाधनत्वादपि नैयायिकानां विविधितार्थ-
सिद्ध्याऽर्थात्तरप्रसङ्गस्य दुर्गतरत्वादिति प्राङ्गतिरिति दिव ।
अत्र गुरुव इति अत्र विप्रतिपत्तौ प्रत्ये वा । नाङ्गतिरिति
आहृत्य—वाजात् अपूर्वकार्यत्वात्तुपस्थितज्ञानद्वारा वजा-

बोध्यतएवेति भावः । क्रिया-यागादि, कार्यतया स्वर्गकाम
कृतसाध्यतया । नचैवम् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोध
सादाय विधौ सिद्धसाधन निषेधे च बाध इति वाच्य
तदन्वयित्वस्य शाब्दत्वविरहात् । औपादानिकत्वबोधस्यैव औपादानिकबोधत्वेन
शाब्दत्वविरहात् । औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवस्य
व्याप्तेर्बोधविशेष तद्वच्छिन्नं प्रति च औपानुपपत्ति
ज्ञानसंक्षिप्तं शब्दस्य पुनरनुसन्धीयमानोद्देशः । अतएवा-
नुपपत्तिज्ञानसंक्षिप्तं शब्दस्य पञ्चम प्रमाणमिति परसिद्धान्त
इति भावः । स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामोयोविधिवाक्य-
नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकभूतस्य ज्ञा-
नस्य विरहादित्यर्थः । वक्ष्यमाणदुष्ट्या यागे स्वर्गकामकृति
साध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन
प्रथम तद्विरहादिति भावः । प्रयोजकज्ञानविरहमेवो-
पपादयति कामनाविशिष्टस्य हीति समेद कार्यमिति याग-
विशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकमित्यर्थः बोद्धृत्व शाब्द
बोधोपयोगित्वं तच्च कारणतावच्छेदकसाधारण्यं तेन
वक्ष्यमाणक्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोप-
योगित्वं सङ्गच्छते कामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्व
समवायिकारणतया नियोज्यत्वं सङ्गजप्रामाणिकसिद्धिनि-
योज्यव्यवहारविषयतावच्छेदक तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य
तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः ।-तद्बोधोपयोगे तद्बोधोपयो-
गित्वे सतीत्यर्थः । विशेष्यत्वयिनाऽन्वयन एव विशेषणतया
विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगित्वा
सम्भवात् । न च रूपवति रस इत्यादिवत् कामना चोपल-
क्ष्यमिति वाच्यं विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याय-
त्वादिति भावः । स चेति कामनायास्तादृशबोधोपयोगशे-
त्यर्थः । कामनानन्तर कामनाप्रकारकज्ञानानन्तर य
कास्यसाधनताबोधः । कामनाघटितकास्यसाधनताबोध इति
यावत् तस्यात् कार्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्यता-
बोधस्तदैव स्यात् कामनाया कारणतावच्छेदकत्वात् न हि
कामनैव साक्षात् कार्यताबोधजनिकाऽसम्भवात् इत्यर्थः ।
अतः कास्यसाधनताज्ञान स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयो-
जकम् इति बोधः । स्वर्गकामेति स्वर्गकामोयो नियोज्यस्तदी-
यकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजक ज्ञानमित्यर्थः । नन्वेव प्रथमं
वेदादुयागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तर तत्र स्वर्ग-
कामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्यत्वरूपेण विधेर
पूर्वशक्त्येतत् आह नचेति क्रिया-यागादिः । साक्षादिति

अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन कार्योधिकरणभूतक्षणनिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मव-
त्त्व साक्षात् साधनत्व, तादृशधर्मवच्छिन्नजनकत्वे सति
कार्यं नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मव-
त्त्वञ्च परस्मरासाधनत्वमिति भावः । साक्षात्साधनत्वस्या-
बोधने हेतुमाह्वयति यागादेरिच्छाविशेषरूपतया तृती-
यक्षणवृत्तिव्यसप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः । परस्मरासाधनत्व-
स्याबोधने हेतुमाह परस्मरेति अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन
स्वर्गविशेषाधिकरणभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मवच्छिन्नजनकत्वे सति
स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्म-
वत्त्वपरस्मरासाधनत्वघटकस्यानुपस्थितिरित्यर्थः । नचा
पूर्वघटितविशिष्टपरस्मरासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत
एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्वस्य पृथगुपस्थित्या
इति वाच्यं परस्मरासाधनत्वान्वयबोधे परस्मराघटक
फलपर्यन्तस्यायि व्यापारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन
योग्यतात्वात् प्रथमज्ञानं विना तदन्वयबोधासम्भवा-
दिति भावः । नन्वेतदुभयविक्षिप्तमेव साधनत्व बोध
यिष्यतीत्यत आह तृतीयेति अन्यथा-तृतीयप्रकारसत्त्वे ।
साधनत्वसम्भवादिति अपूर्व विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्व
सम्भवादिति भावः । कल्पमिति तत्र नयेऽप्यपूर्वकल्पना
न स्यादित्यर्थः आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्ग
साधनत्वान्यथानुपपन्न्यैव त्वयाप्यऽपूर्वकल्पनादिति भावः ।
नन्वेव प्रथमं परस्मरासाधनत्वरूपेण परस्मरासाधन-
त्वानुयाससम्भवेऽपि सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वयः
स्यादित्यत आह इष्टसाधनताविधिपक्ष इति । सामा-
न्यत इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वपक्षे इत्यर्थः । अनुपपत्तेः
साक्षात्परस्मरौदासीन्येन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलप-
र्यन्तस्यायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्य-
तात्वेन तज्ज्ञान विना सामान्यतोऽपि साधनत्वान्वया
सम्भवात् इति भावः । अत्रैवानुपपत्तेः ननु सजातीय इति
न च साक्षात् परस्मरासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाध-
नत्वमनुगतमेव दुर्बलमिति वाच्यं स्वर्गत्वावच्छिन्नवि-
जातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपक
धर्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात् । नचैवमव्यवधानस्याप्रवेशात् स्वतो-
व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्वक्षणसतोऽपि नियत
पूर्वकारणत्वापत्तिरिति वाच्यं अन्यथासिद्धानिरूपकत्व
विशेषणमेव तद्विरहात् विजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्त्तिता

वच्छेदकत्वन्तु यावद्योयिजातीयस्वर्गव्यक्तयः प्रत्येकं तत्-
पूर्वत्वव्यपत्तिनियतत्वं विजातीयस्वर्गोत्पत्त्यधिकरणनि-
ष्ठत्वावच्छिन्नोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकान्यत्वमिति यावत् एवमप्येऽपि सर्वत्र बोध्यम् ।
कार्यत्वकारणत्वज्ञातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेण दसित्यपि
कश्चित् । ननु भवत्येतेऽपि विधिप्रत्ययात् कार्यत्व
रूपेणापूर्वत्वमेऽपि तस्य स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथा
च तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रत्यक्षसुत्तरकालं परस्म-
रवा स्वर्गसाधनत्वावगम परस्मरसाधनत्वस्यापूर्व-
निष्ठसाधनताघटितत्वात् । न च कार्यवत् साक्षात् साध-
नत्वस्यापि विध्यर्थतया तस्य च समानपदोपात्ततया
कार्य एवान्वयादपूर्वस्य स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं
तथापि कार्यमात्रस्य विध्यर्थत्वपक्षेऽप्रतीकारादित्यत आह
कार्यताविधिपक्ष इति । कार्यत्वमात्रस्य विधिप्रवृत्ति
निमित्तत्वपक्षे इत्यर्थं मात्रपदादिदृष्टसाधनत्वमात्रस्य व्यव-
च्छेदः तेन सख्यादेर्विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिः । कतिसाध्यत्वस्य
पृथक्प्रकृत्यपक्षे कार्यमात्रस्य विधिशक्यत्वपक्षेऽप्येत्यर्थः ।
मात्रपदादिदृष्टसाधनत्वव्यवच्छेदः । अन्यप्रकारतयेति
कतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकत्वरूपेण । साधनत्वं पदात्
पस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं घटेन जलमाहरेत्यादौ अप-
दार्थस्यापि चिद्वृत्तरत्वस्य मानवदिति भावः । यद्यपि
अपूर्वत्वं कतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रयो-
जकत्वरूपतया योग्यतात्वे ग्राह्यबोधात् पूर्वमपूर्वं तज्ज्ञा-
नमसम्भवि अपूर्वस्य ग्राह्यबोधात् पूर्वमज्ञानात्, तथापि
परमये बोधनीयपदार्थे बोध्यताज्ञानं न कारणं बोध-
नीयपदार्थस्यापूर्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकाय-
च्छिन्ने कश्चित्तस्य ज्ञानं तच्च प्रकृतेऽपि सम्भवति कार्यत्व
रूपेण घटादेव जलाहरणरूपकार्यसाधनताज्ञान
सत्त्वादिति निर्गर्वः । स्वयमुपसृहरति अत इति स्वर्ग-
साधनताहेमिति साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्य-
मित्यर्थः । क्रियाकार्यतानिष्ठाङ्कमिति कार्योपस्थिति
रिष्टसाधनताज्ञानं तत कतिरिति प्रणाल्या क्रियायाः कति
साध्यतानिर्वाहकत्वमित्यर्थः छिदाद्यर्थ इति आदिपदास-
व्यादिपरिग्रहः ।

यद्वचिन्तामणौ स्थानान्तरे गुरुमते वैदिकछिदादे-
कार्यत्वेनापूर्वत्वकता गृह्णापूर्वकं दर्शिता यथा ।

“नन्वपूर्वं व्युत्पत्तिविरहं तथा हि प्रसिद्धार्थे स्वर्ग-
पदसमभिव्याहारान्यथातुपपत्त्योपस्थिते शक्तिर्पक्षोत्तया

न च ग्राह्यानुभवात् पूर्वमपूर्वमुपस्थितमानाभावात्
अपूर्वत्वव्याघातादव्याख्यापताम् । न च छिदादिना
तदुपस्थिति व्युत्पत्त्यनन्तरं तद्वृत्ताद्यन्योन्याश्रयात् । न च
कार्यत्वेनोपस्थिते तत्र शक्तिपक्ष उपलक्षणं हि आ-
रण्यमनुभाषणं वा अट्टहीते सम्बन्धापह्नात अशक्यमिति ?
सैवम् कार्ये धर्मिणि कार्यत्वेन शक्तिपक्षात् कार्यत्वविधि-
श्रुतिपस्थितमेव ततोऽन्विताभिधानदशायां वागविवक्ष्य कार्य-
मित्यनुभवः स्वर्गकामाद्योग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रिया
भिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्वे पर्यवस्यति, नत्वपूर्व-
त्वेन शक्तिपक्षो न वाऽप्यर्थं कार्यमित्यनुभवः भवति च
सामान्यतः सम्बन्धवृत्तिं सहकारिवशाद्विशेषबहुभावा-
ययातवैव कर्तृभावात्सम्बन्धपक्षात् कर्तृविशेषविरहिः । ननु
कार्यत्वेनापि किं घटादौ शक्तिपक्षः उतापूर्वं उभयत्र वा ?
नाह, अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिपक्षानुपयोगात् । नान्नी,
मागनुपस्थितेरिति चेत् ? न त्रेन किं रूपेण यद्वेनानुभवो
जन्यते तेन रूपेण शक्तिपक्ष पदार्थकारणञ्च यद्वेनानुभव-
हेतुः । नहि प्रमेयत्वेन शक्तिपक्ष पदार्थकारणञ्च घट-
त्वेन ग्राह्यानुभवहेतुः । एवञ्च घटादावेव कार्यं यज्ञो
विहितं शक्तिपक्षं तत कार्यमिति कारणं ततो योम्य
तादिवशात् प्रवरद्वयव्युत्पत्तिर्मात्रं कार्याणि विहाय नाग
विषयक कार्यमित्यनुभवो भवत्पूर्वमात्रमन्ते योग्यता
तस्य स्यादित्यसाम । अतएव वाक्यान्तुभवमात्रविषयता
तदपूर्वम् । न च कृतानामाकाङ्क्षादिवशादन्यबोधः
पदेन क्रियते, नचापूर्वं कृतिगोचर इति वाच्यं ? शक्ति-
पक्षपदार्थकारणग्राह्यानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण
हेतुहेतुमज्जावावधारणात् आधवादावश्यकताम् । न च
कश्चित् सहकारमात्रेणान्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिद्वारा,
गौरवात् गोपदादूर्वगवाननुभवमसङ्काशं, विशिष्टवैशिष्ट्य
बोधे सर्वत्र तथैव, अन्यथा पूर्वतीयवर्णाप्यपकतया नावगत
इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ । ननु सामान्यत्वान्वा प्रत्या
सत्त्यासत्त्वाएव व्यक्तयो व्याप्तिपक्षे शक्तिपक्षे च विषयी
भवन्ति कथमन्यथा पूर्वतीयधूमव्याप्तिपक्षे तस्य दत्तमित ?
इति चेत् न, येन रूपेण व्याप्तिपक्षेन रूपेण व्याप्त्येन
वा पक्षधर्मतापक्षोऽनुमितौ कारणमस्तु किन्तया । अपि च
सा यद्यपि सनापि, नास्ति चेत्तथापि । किञ्च तव दर्शने
नास्तीति सुतरामपूर्ववाच्यता कर्तृत्वेन हि रूपेणा-
पूर्वस्यापि शक्तिपक्षविषयत्वं पदार्थकृतिविषयत्वञ्च । ननैव
मपूर्वत्वमिति वागविवक्ष्यत्वादेर्विशेषस्य कार्ये विहितं

भक्षिते; यथा पर्वतीयत्वमान यज्ञौ, नाहुमिति विना ।
ननु यदि कार्ये क्रियासाधारणे लिङ् शक्तिः क्रिया चा-
योग्येति योग्यापूर्वत्वम् तदा नित्यनिषेधापूर्वयोर-
त्वम्; न हि तत्तायोग्यतया क्रिया त्वत्तु शक्यते फला-
श्रवणात् कल्पनायाञ्च योजनाभावात् न चेकत्वं निर्णेत
शास्त्रार्थः परत्रापि तथैवेति न्यायात्तत्राप्यपूर्वमेव लि-
ङ्गाद्यर्थ इति युक्तं नञ्पूर्वत्वेन शक्तिपक्षः किन्तु कार्यत्व-
विशिष्टे धर्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येव, न च कार्येण
समं क्रियान्वयानुपपत्त्याऽपूर्वपर्यवसानमभेदस्याप्यन्यत्वा-
दिति सैवम् न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्ये धर्मिणि शक्तिः
कल्पिता किन्त्वनन्यलभ्यकतिरूपे कार्यत्वभावे, धर्मिणः
पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्यतान्वयस्यानि-
ताभिधानलभ्यत्वात् तथाच धर्मिणि शक्तिर्वेदेकलनीया सा
च क्रियानिरासेनैव, न हि क्रियायाः कार्यत्वान्वययोग्य-
त्वेन धर्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते तस्माद्योग्यतया
क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनं न हि
क्रियातिरिक्तकार्यात् कार्यत्वात् लघु ततः क्रियापि
शक्येति वाच्यं यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन
शक्तिः किन्त्वयोन्यतया निरस्तायां क्रियायां धर्मिणि शक्ति-
कल्पनसमये यत्क्रियातिरिक्तं तत् शक्तिः न तु शक्तिपक्षे
क्रियातिरिक्तत्वप्रवेशः न हि यत्क्रियातुपपत्त्या यत् कल्पनं
तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव
शक्तिकल्पना । नित्यनिषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्ययोग्यं
लिङ्गाभिधीयते न तु कार्यत्वभावे धर्मिणि नाधकाभावात्
लक्षणाप्रसङ्गाच्च । घटादिस्तु लिङ् शक्तिपक्षेण तिरस्क्रियते
न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् अन्विताभिधान
दयायां त्वयोन्यतया तस्याप्रवेशः । विधिप्रत्ययस्य च तत्रा-
प्रयोग केवलस्य तस्यासाधुत्वात् घातुसमभिव्याहारे च
तदर्थे नान्यबोधजनननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अत-
एवामयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वद-
न्ति । अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिर्वाचिततया न कार्यत्वं प्र-
वृत्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अथवा प्रमेय-
त्वमेव तथास्त्विति चेत् न, यत्कारिका हि प्रतिपत्ति
पदजन्या तदेव तत् प्रवृत्तिनिमित्तं फलजनकत्वप्रत्ययान्ते-
न तु प्रतिपाद्यमात्रवृत्तिः शास्त्रात्वादौ अभिवारात् न च
प्रमेयत्वं तथा, तन्नोपस्थाप्रवर्तकत्वात् अतएव लोके लिङ्
आणविकी, क्रियाभिद्ये धर्मिणि वेदे, शक्तिकल्पनात् । न च
लौकिकानामपूर्वे तात्पर्यं सम्भवति पूर्वं प्रमाणान्तरेण

प्रतीतेः । क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लक्षणेव पचेतेत्यत्र
हि पाककार्यतावगम्यते तत्र कार्यत्वे लिङ्गात्पर्यं साध-
वात् न धर्मिणि, क्रियाया घातुलभ्यत्वात् तदाहः “नात्म-
र्यादि वृत्तिर्न वृत्तेस्तात्पर्यमिति” । ततोयायाः करणत्वैक-
त्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं किन्तु विशिष्टं विशे-
षाच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यत्वे लक्षणा न च कार्यत्व-
विशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्यं शमपहाय क्रियाया कार्य-
तान्वयोऽस्तु किं लक्षणेति वाच्यं नहीतरधर्मगतत्वेनोप-
स्थितस्य धर्म्यन्तराकाङ्क्षास्त अतः स्वतन्त्रकार्योपस्थितये
लक्षणा यथा “पुरोडाशकपालेन द्रुपानुपवपति” इत्यत्र पुरो-
डाशार्थतया तदनुतत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवापा-
काहोति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठाने लक्षणा । न च
व्युत्पत्तिविरोधः न हि लोके क्रियाकार्यत्वेन शक्तिरव-
धारिता येन विरोधी भवेत् किन्तु कार्यत्वभावे, क्रियाया
घातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्यन्तरे शक्तावपि तद्वद्भाः । तस्मात्
प्रकृत्यर्थानुतत्वाद्यर्थबोधकत्वं प्रत्ययानां वृत्तेतप्रत्ययार्थं
वाऽपूर्वमपीति न विरोधः । अस्तु वा लोके लिङ्गः
क्रियाकार्यत्वे शक्तिः तथापि तद्वद्भां विनैव नानार्थन्यायेन
वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामानुयाससम्भवात् ।”

व्याकृतश्चेद मयुरानायेन यथा—

“व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिपक्षासम्भव इत्यर्थः
समभिव्याहारातुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो
यागे क्षतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः । अहीतव्येत्त्वमेणा-
नूयः । नन्यथातुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थि-
ति कल्पनोपेत्यतश्चाह अपूर्वत्वव्याघातादिति शब्दबोधात्
पूर्वं प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्वरूपत्वादिति भावः । ननु
सप्तपि योगार्थोऽत्र लक्ष्यते मरुहपदवदित्थस्वरसादाह
अवाच्यत्वेति । प्रकारान्तरेणापूर्वस्योपस्थितौ तद्वाच्यत्व
विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः । तत्-
प्रवृत्तौ—लिङ्गादिनाऽपूर्वोपस्थितौ । अपूर्वत्वेनोपस्थितिः
प्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते न चेति ।—उपलक्षिते उप-
स्थिते । कारणं लिङ्गादिना कारणम् । गूढाभिर्वाच्यं समा-
धत्ते सैवमिति । कार्ये धर्मिणीति कार्यताश्रये धर्मि-
णीत्यर्थः । कार्यत्वविशिष्टश्चेति घटादौ विशेषः यागविषयक
कार्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेषः । स्वर्गकामेति स्वर्ग-
साधनत्वान्वयाद्योग्यतवेत्यर्थः । विशेषानुपपत्त्या इति
सामान्यरूपेण विशेषानुपपत्त्या इत्यर्थः । सम्बन्धवद्भावात्
लक्षणावपहात् कर्तृविशेषेति पक्षेत्यादौ शास्त्रवत्त्वादित्वा

विशेषविशिष्टिरित्यर्थः । अभिसन्निवृत्तादित्यर्थः शङ्कते नमिति ।
 अतुपस्थितेरिति अपूर्वस्य भागनुपस्थितेरित्यर्थः । येन
 होति शक्तिपक्षपदार्थस्मरणशब्दात्तुभवाना समानप्रकार
 त्वेनैव कार्यकारणभावः न तु समानविषयकत्वेनापि
 गौरवादित्यर्थः । ननु समानविषयकत्वेनैव कार्यकारण-
 भावो न तु समानप्रकारकत्वेनेत्यनयाह नहोति । पदार्थ-
 स्मरणञ्च-प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणञ्च तथाच समान प्रकार-
 कत्वस्यावश्यकत्वात्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः । स्मरण-
 घटादे स्मरणम् । ननु कार्यमात्रशक्त्या कथं स्वर्गपर्यन्त-
 स्यादिति भावः ? इत्यत आह योग्यत्वाच्चेति यागविष-
 यककार्यं स्वर्गसाधनत्वान्यत्वे स्वर्गपर्यन्तस्यादित्यस्य योग्यत्वरूप
 त्वाच्चेत्यर्थः । अतएवेति यतएव प्रथमं न तज्ज्ञानमित्यर्थं
 अपूर्वम् अपूर्वत्वव्यापहारः । पदेन क्रियत इति नियम इति
 शेषः । शक्तिपक्षेति तथा च नादृशनिमित्तोऽसिद्ध इति भावः ।
 नन्वाकाशादिपदस्य च घातपदार्थोपस्थितिरित्यस्य दृष्ट-
 त्वादत्तापि तद्यत्तत्वाह नचेति । कृत्वा-चाकाशादिपदे ।
 तथा-शब्दधीहेतुः । अपूर्वेति शक्तिपक्षाविषयीभूतेत्यर्थः ।
 ननु विविधैर्विद्युद्बोधे विविधतावच्छेदकप्रकारकविशे-
 यज्ञानस्य हेतुतया यागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इति
 विविधैर्विद्युद्बोधानुरोधादपूर्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह
 विविधेति विविधैर्विद्युद्बोधेऽपि विविधतावच्छेदकप्रका-
 रकज्ञानमेव हेतुर्ननु विविधविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेश
 इत्यर्थः । अन्यथा-विषयविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे । व्याप-
 कतयेति । ज्ञानेन न भात इत्यर्थः । तदन्वयः तद्विषयत्वम् ।
 तस्मात्-तदीयपक्षधर्मताज्ञानात् । तेन रूपेणेति स्वमते,
 तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैवातुमिति
 हेतुत्वात् । व्याप्यत्वेन वेति सकृदानीयधर्मे दृष्टीतेन
 धूमव्यापकवज्रिभानाधिकरणधूमत्वरूपेण वज्रिभदस्या-
 दन्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः । एतच्च न्यायनये
 परमवे वज्रिव्याप्यधूम धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादध-
 तुमित्युत्पत्ते वज्रिव्याप्यवान् पर्वत इति ज्ञानादधतुमि-
 त्यात्पत्तेवेति ध्येयम् । सा सामान्यप्रज्ञासतिः । सुतरामिति
 विदुषोति कार्यत्वेन हीति । क्रियासाधारणेन-क्रियासा-
 धारणधर्मप्रकारेण । अयोग्या-साक्षात्फलजननायोग्या ।
 ज्ञेयेति साक्षात्फलजननयोज्येत्यर्थः । नित्यनिषेधेति
 सन्त्यासुपासीतेत्यत्र सन्त्यापन्दापूर्वस्य, न वज्रस्य भक्त्ये-
 दित्यत्र वज्रस्य भक्त्याभावजन्यापूर्वस्य वेत्यर्थः । तथा च
 त्वार्थविज्ञात् इति भावः । अवोक्तया-साक्षात्फल-

जननायोग्यतया । फलान्यवस्थात् इति नित्यनिषेध-
 स्थले च फलान्यवस्थादित्यर्थः । कल्पनाभावेति कव-
 कल्पनायाच्चेत्यर्थः । धीजाभावात् प्रमाणाभावात् ।
 कार्येण समं-क्रियारूपकयेण समम् । अनेदस्या-
 पीति यद्यपि निषेधस्थले कलङ्कभक्त्याभावस्य कार्य-
 त्वाभावेन कार्यत्वरूपेण विद्या न तद्बोधसम्भवावापि
 अभावस्योत्पादविनाशशक्तित्वमेव भावस्यापि कार्य-
 सम्भवा इत्यभिप्रायेणेदं धर्मत्वरूपकार्यत्वाभिप्रायेण वा ।
 केचित्तु कार्यत्व कतिवाध्यत्व तच्च योग्यत्वसाधारण
 मित्यभावस्यापि कार्यत्वसम्भवा इत्याहुः । कतिरूप इति
 साध्यत्वसमर्ग इति भावः । अन्वितामिधानेति शब्द-
 बोधेत्यर्थः । धर्मिणि-कार्ये । कार्यत्वान्येति स्वर्गकाम
 कतिवाध्यत्वान्येत्यर्थः । अयोग्यतया स्वर्गकामकति वाध्य-
 त्वान्ययायोग्यतया । एवमप्येऽपि । तत्र शक्तिरिति तत्र
 शक्तिपक्ष इत्यर्थः । यत्प्रयुक्तेति यच्चिन्तनसर्गकामकतिवाध्य-
 त्वान्वयात्तुपपत्त्येत्यर्थः । शक्तिकल्पनादिनि वैदिकविद्-
 भातशक्तिकल्पनादित्यर्थः । उपासनादीति सन्त्योपास-
 नादीत्यर्थः आदिपदादिपदविधिस्य कलङ्कभक्त्या-
 दंभावपरिपक्षः । वदयेति वैदिकविदः कार्यं धर्म-
 स्थले शक्तिकल्पनादिति भावः । एतच्च बोधस्थले बोधिव
 विद्वत् कार्यत्वयुक्ततावच्छेदकमित्यभिप्रायेणान्वया
 तत्र विद्वत्त्वस्य युक्ततावच्छेदकत्वे वदन्त्यादा अवकृतेरिति
 ध्येयम् । एतच्चापाततः तद्वयेऽपूर्वस्य शक्तिपक्षाविषय-
 त्वेऽपि शब्दबोधविषयत्ववत् क्रियाया अपि कार्यत्वरूपेण
 वैदिकविदः शक्तिपक्षाविषयत्वेऽपि शब्दबोधविषयत्व
 सम्भवात् न हि न्यायनयद्वय तन्मते घातपदार्थशक्ति
 धीरपेक्षिता किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण ननु कुल-
 चिह्नमिति शक्तिपक्षादेव शब्दबोधे बोध्यत्वमिति भावः ।
 किञ्चैवमपि निषेधस्थलेऽपूर्वताभावात् तत्र कलङ्कभक्त्या-
 भावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्यत्वरूपेण विद्या
 तस्यैव बोधसम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरनेदाम-
 नस्याव्युत्पन्नतया विद्या क्रियादेर्न बोधसम्भवादेव
 तत्त्वम् । ननु घटादिफलकार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे
 ज्ञेतेत्यादौ कथमपूर्वताभावात् घटादिनिवृत्तकार्यत्वस्य तत्र
 तावच्छेदकत्वेऽपूर्वस्यानुपपत्तित्वात् कुल कार्यं शक्ति-
 पक्ष इत्यत आह घटादिकिति । उपासनापीति घटादिनि
 वृत्तकार्यत्वस्य घटादिकार्यत्वस्य च शक्यतावच्छेदकत्वे इत्य-
 र्थः । किन्तु कार्यत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः । ननु

सामान्यतः कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटा-
देरपि शाब्दबोधे मानापत्तिरित्यत आहान्वितेति अयोग्य-
तया—धात्वर्थान्वयायोग्यतया । नन्वत्र कार्यत्वेन घटादेरपि
शक्यत्वात्तत्रापि लिङ् कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह
विधोऽतः केवलस्य—धात्वसमभिव्याहृतस्य तस्य—विधिप्रत्य-
यस्य, अपयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः । अपयोगः विधि-
प्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः । प्रयोगोपार्धवि शक्तिप्रमाणस्य
शाब्दबोधेभाष्यसम्बन्धेन प्रतिबन्धक मत्वर्थः । तादृशबोधेऽ-
पस्यत्व कारणमिति पर्यवसतोऽर्थः । प्रतिपत्तिः शक्य-
प्रतिपत्तिः । तदेव तत्वेति तद्वृत्तिः तदेवेति योजना शक्य-
वृत्तिः तदेवेत्यर्थः । तथा च तत्पदप्रत्ययवृत्तित्वे सति तत्-
पदजन्योपपत्तिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति
लक्षणं फलितम् । आहतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ
गशब्दोऽस्य समवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्वाति-
व्याप्तिवारणाय सक्तम् । आहतिस्तु आद्यवसयोगविशेष-
रूपा न गोपदशब्दवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणा-
परस्परसम्बन्धस्य उत्पत्तिनियामकत्वात् । उत्पत्तिनियामक
सम्बन्धेन तु न कोपि धर्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः
पशुपदादेरपि लोमशङ्खाङ्गुलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्य-
तावच्छेदकः न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमशङ्खङ्गुलादिकम् ।
तदादिपदात् कदाचित् परस्परसम्बन्धेन कपाल-
त्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आहतेरपि
द्रव्यादिपदप्रत्ययवृत्तित्वात् । तत्पदेति न चाहतेरपि
काष्ठिकादिसम्बन्धेन शक्यतावच्छेदकत्वादित्यव्याप्तिरित्यद-
वस्थेति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामक
सम्बन्धेन तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षित-
त्वात् मुख्यत्वोपादानात् भूतार्थादिपदे- परिमाणत्वादेः,
घटादिपदे आकृतिरूपान्तरजातेः शक्यतावच्छेदकत्वव्यु-
दासः । ज्ञानविषयशक्त्यवस्थादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिमुख्य
विशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्यमुख्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्त
सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम् । नचाकाशादेरपि आकाशादिपद-
शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादे-
र्घटादिपदप्रत्ययवृत्तित्वावच्छेदकत्ववदाकाशादेरप्याकाशादिपद-
शक्यतावच्छेदकत्वे दृष्टापत्तेः । सम्प्रदायमते चा-
काशादिपदप्रत्ययवृत्तिविशेष्यतया निर्विकल्पकरूपतया विशेष्य-
तावच्छेदकतानियामकसम्बन्धप्रसिद्धातिव्याप्तिरिहातु,
अवयवशक्यविशेष्यत्वादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेद-
कत्ववारणाय विशेष्यद्वयम् । उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्ति-

भ्रमालम्ब्यतेन विशेषणीया तेन लक्षणावच्छेदके नाति-
प्रसङ्गः । न च समुदाहृत्यनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं
यत्प्रकारत्वावच्छेदकत्वावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य
विवक्षितत्वादिति निगम्य । तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छे-
दकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं संस्थानञ्च गुरुमथे, नव्य
नैयायिकमथे च सममिति न तत्वातिव्याप्तिरिति
तु ज्ञायः । साक्षादौ साक्षात्समवेतत्वादौ तथा—यथोक्त
लक्षणाश्रयः । तद्विषयः तत्प्रकारकज्ञानस्य अपवर्तक-
त्वात् शक्यताजनकत्वात् घटदिपदस्येति शेषः । ननु कौन्ति-
कलिङ्ग कार्यत्वे शक्तं लिङ्गकार्ये धर्मिणि शक्ति-
रित्यभ्यगने लौकिकलिङ्गत्ववैदिकलिङ्गत्वयोः शक्यताव-
च्छेदकत्वं शक्यतावच्छेदकगौरवमित्यत आह अतएवेति शक्यता-
वच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः । लाक्षणीको-कार्यत्वे लाक्षणीको
वेदे-वेदस्यत्वे । शक्तिरूपनादिति लिङ्गसामान्यस्यैव शक्ति-
कल्पनादित्यर्थः । न च लिङ्गमात्रस्य कार्यत्वे शक्तिः वेदे च
कार्ये धर्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्यत्वस्या-
मेवा कार्यत्वत्वविशिष्टस्य कार्यत्वस्य गुरुत्वात् विनिगम
काभावाच्चेति वाच्यं कृतसाध्यत्वत्वरूपकार्यत्वत्वापेक्षया
प्रागभाष्यपुनर्योगित्वादिरूपस्य धर्मत्वरूपस्य वा कार्य-
त्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः । यस्तुतस्तु लाक्षणाश्रित्यमात्रस्य
कृतावेव शक्तिः साध्यत्वमसंगं । वेदे च प्रागभाष्यत्वादि-
रूपकार्यत्वान्नये धर्मिणि लक्षणास्त्वेवेत्याशयः । ननु
लक्षणे कार्यत्वरूपेणापूर्वनिर्वाहोऽस्तु किं लक्षणस्यैव
आह नवेति पूर्वमिति वेदे तु अनादिलिङ्गप्रदादेवा
ध्यापकानामपूर्वावगमात्तत्वं तात्पर्यमस्मिन् इति भावः ।
यस्तुतोऽपूर्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव दृष्टव्यम् ।
ननु लिङ्गं शक्तिप्रहे क्रियाभिन्नधर्मिणोविषयत्वेऽपि
कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियाया शक्तिरस्यैव
तथा च लोकेऽपि प्राक् कार्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य
शक्योपपत्तौ किं लक्षणया इत्यत आह क्रियासाधार-
णेति । लक्षणैव कार्यत्वे लक्षणैव । प्राक्क्रियायैतावगम्यते इत्या-
धाराधेयभावसम्बन्धेन प्राक्क्रियेयवृत्तिमाध्यत्यप्रकार-
कान्वयबोधोनायते इत्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययतुपपत्तेस्तथा
च प्रवर्तकज्ञानातुरोधात्तुल्येति भावः । इदं दध्याभ्युपगमनादे-
र्लोक्तं यस्तुतोऽप्यवयवयथाधेयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्न
तथा क्रियासाधारणशक्यतापि शक्यतामोपपत्तिरन्यथा भि-
न्नविशेष्यत्वेऽपि तथान्वयबोधसम्बन्धादपूर्वलोपापत्तेरिति
ध्येयम् । ननु लोके पचेतेत्यादौ लिङ्गोक्तलक्षणाया लिङ्ग-

पदात् कार्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाकविशेषककार्य-
त्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति बहुवृत्त्यात्पर्यन्तपक्ष
लिङ्गोक्तत्वात् कार्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यत आह तत्रेति
कार्यत्वे कार्यत्वोपस्थितौ । तातपर्याद्वोति कोने चाववात्
केवलकार्यत्वोपस्थितौ लिङ्गत्वात्पर्यात् केवलकार्यत्वएव
वृत्तिरित्यर्थः ननु वृत्तेरिति अन्यत्वेति शेष इदमापातत
कोकिकतत्पर्यस्य पुमिष्कान्वितमित्यात्तल चाववस्था
किञ्चित्करत्वात् । वस्तुतस्तु तात्पर्यस्याप्याकाङ्क्षातुरोधेन
लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वम् । ननु तथापि वक्तव्ये
वेदस्यैव कृतिषाध्यत्वरूपकार्यत्वान्नये लिङ्गं वृत्तिरन्वते
कृतिषाध्यत्वरूपकार्यत्वस्यापि विशेषणविधवा यक्यतया
कोने यस्मै न कार्यत्वोपस्थितिस्मभवात् किं लक्षण्या इत्यत
आह तृतीयाया इति । न स्वतन्त्र यक्यमिति धर्म्यं ये
निर्विकल्पकयत्नापत्तेरिति भावः । कार्यत्वे लक्षणेति
कृतिषाध्यत्वरूपकार्यत्वविशिष्टयत्नादीनमपि तादृशकार्यत्वे
लक्षणेव इत्यर्थः । गतत्वे न-विशेषणत्वेन । स्वतन्त्रेति इतरा
विशेषणतयेत्यर्थः । त्वपातपक्षपतीति पुरोडाशाय कपाल
पुरोडाशयकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेष पुरोडा-
शार्थं तयेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः तदन्वित
त्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन,
याद्वानुभवविषयस्य कपालस्येत्यर्थः, नोपवापाकाङ्क्षा इति
एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षेति सते एकप्रयोजनकत्वेना-
वगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया अवस्थानाच्च कपालस्य
किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः । स्वतन्त्रकपा-
लोपस्थितये इति पुरोडाशप्रयोजनकान्वितत्वेन कपालया-
द्वनुसृते इत्यर्थः । अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य
पुरोडाशाधिष्ठाने कृण्वत्यपात्रे लक्षणेत्यर्थः । एवञ्च पुरो-
डाशाधिष्ठानाभिन्नकपालेन त्वपातपक्षपतीत्यन्यबोध पुरो-
डाशस्य कपालमिति वरीतृत्वरूपः, पुरोडाशयश्च तत्कपा-
लश्चेति कर्मधारयो वेति भावः । उपवापः स्फोटन
यश्चाप्यत्र इतरविशेषणतया उपस्थितिभिन्नजनन निरा-
काङ्क्षत्वमपि त्व प्रयोजनान्तरवत्त्वोपस्थितिनिबन्धनमेवेति
वृत्तान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैषम्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वमि-
वन्धनलक्षणाभावे वृत्तान्तः । एतज्ज्ञापातत जिज्ञासा-
योग्यताया आकाङ्क्षात्वाभावात् वृत्तजननेन दण्डेन गण
भ्याज्यत्वत्वात्पक्षेण निराकाङ्क्षतयाऽन्यबोधानुपपत्तेः
किञ्चावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमवाधानार्थबोधेऽस्वेन रूपेण
निराकाङ्क्षत्व तथापि खलेकपोतस्यानेन युगपत्तयानुब-

बोधे न काश्चिदुपपत्तिः । यस्तु तस्तु वेदस्यैव एकप्रयोजनकत्वं
 विधिदृष्ट्यं प्रयोजनान्तरे भान्द्यं चातु पूर्वीभेदेन व्युत्पत्ति
 भेदात् वेदातु पूर्वीस्यैव तथैव व्युत्पत्तेः सकलवेदिकैकवाक्य
 तथा तथा निर्णीतत्वादित्यभिधानकथयेत्येव तत्त्वम् । व्युत्पत्ति
 विरोध इति बोधे विदित्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्यता-
 बोधकत्वमवधारितं वेदे न कार्ये धर्मिणि विदित्तौ
 तद्गङ्गा इत्यर्थः । बोधे इति विदित्वावच्छेदेनेति शेषः ।
 क्रियाकार्यत्वे यन्नि क्रियाविशेषककार्यत्वात्प्रय-
 ोजनकता । कार्यत्वमात्रे इति यन्निरवधारितेऽस्तुप्र-
 प्यते यन्निरवधारणकता । न चेति वेदस्यैव इति शेषः ।
 धर्मन्तरे कार्ये धर्मिणि तद्गङ्गा इति क्रियानिष्ठकार्य-
 त्वस्यैव विदित्वा बोधनादिति भावः । ननु तथापि बोध-
 स्यैव विदित्वा क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वा प्रत्यक्षान्वित
 स्वार्थबोधकत्वं विदित्वावच्छेदेन विदित्वा कार्ये धर्मिणि
 यत्तौ न तद्गङ्गाः कार्ये धर्मिण्येव विदित्वा कार्यतामूना-
 दित्यतश्चाह तस्यादिति बोधस्यैव विदित्वा क्रियानिष्ठकार्यता
 बोधकत्वात् इत्यर्थः । प्रत्यक्षान्वितं स्वीकृतमिति विदित्वाव-
 त्वावच्छेदेन स्वीकृतमित्यर्थः । न तु प्रत्यक्षान्विततया वायत्
 स्वार्थबोधकत्वमिति भावः । प्रत्यक्षान्वित-विदित्वा प्रत्यक्षान्वितं ।
 न विरोध इति अपूर्वैकपक्षार्थस्यैव प्रत्यक्षान्वितत्वादिति
 भावः । तद्वत्तु दुर्लभ इति न्यायेनाह अस्तु चेति । क्रि-
 याकार्यत्व इति क्रियाकृतिसंज्ञाः कार्यत्वे तत्वाभ्यां
 इत्यर्थः यज्ञतावच्छेदकञ्च विदित्वावच्छेदेन वेदेऽपि अपूर्वनिष्ठ-
 कृतिधाव्यवस्थानादिति भावः । नानार्थन्यायेनेति कुर्यादि
 पदन्यायेनेत्यर्थः । यथाश्रुतेऽस्यापि नानार्थतया नानार्थं
 तस्यान्वयविधानस्यावश्यकत्वापत्तेः । वेदे-वेदस्यैव धर्मन्तरे
 कार्ये धर्मिणि यज्ञतावच्छेदकत्वं चात्रापि विदित्वावच्छेदेन
 भावः । तथापि यथा कुर्यादिपदस्यैव एकमेव हरिपदत्वा-
 दिकं यज्ञतावच्छेदकं विष्णुत्वचन्द्रत्वादिवेदेन यज्ञताव-
 च्छेदकञ्च नाना तथैकमेव विदित्वा यज्ञतावच्छेदकं यज्ञ-
 तावच्छेदकञ्च कार्यत्वत्वं कार्यत्वञ्च इत्यमिति फलितोऽर्थः ।
 न च विदित्वावच्छेदेन कार्ये यज्ञो, बोधेऽप्यपूर्वकालाय-
 त्तिरिति शब्दप्रयोगे यथाश्रुतत्वात् तत्तापूर्वकं वाचित-
 त्वाच्चेति भावः ।

मणिकता त एतन्मते पूर्वप्रबोधित इवितम् । तत्र
ततएवावसेवम् । विहारमवाप्नोहम् ।

कार्यकारणभाव उ० कार्यञ्च कारणञ्च तयोर्भावः । यच्च
सकारणमेवैवा कार्यतो तदमेवैवा मान्यञ्च कारणतो

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटदण्डयोः कार्यकारणभावः । “कार्य-
कारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावानियमो
दर्शनान्तरदर्शनात्” सर्वद० बौ० दर्शने । तत्र कार्यभेदेन
कारणभेदे कारणशब्दे १६२८० उक्तप्रायेऽपि किञ्चिदाधि-
क्यमुच्यते । कारणं तावत् द्विविधं मुख्यसमुच्चयं तत्र घटा-
दिकं प्रति कृदादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यक्षे इन्द्रियमित्यादि ।
तद्विषयं मुख्यं तच्च सहकारि कारणम् । मुख्यमपि त्रिविधं
न्यायमते समवायि असमायि निमित्तमिति भेदात् तत्र
घटादिकं प्रति कृदादिकं समवायिकारणं, कपाहृष-
योगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकार-
णानि । तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे । असाधा-
रणकारणमपि कार्यभेदाच्चानाविधम् । निमित्तकारण-
मपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारण-
निमित्तकारणानि चाटविधानि ईश्वरस्तज्ज्ञानेच्छाकृतयः
दिक्कालौ अहर्षः प्रागभावश्चेति भेदात् । असाधारण-
निमित्तकारणानि चानेकविधानि । प्रतिबन्धकाभावस्य
कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते । स च निमित्तकारण-
मेव । वेदान्तिनश्च अभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति
“कथमसत् सञ्जायेतेति” श्रुतेः नासतो विद्यते भावः”
इति गीतोक्तेः । तदेतच्चिन्त्यते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा
“नित्यानाञ्चाकरणमभावस्तत् प्रत्यवायातुपपत्तिरिति ।
अतः पूर्वोपनिषदुरितेभ्यः प्राप्समायायाः प्रत्यवायि-
क्रियायाः नित्याकरणं लक्षणमिति “अकुर्वन् विहितं कर्म” इति
हि श्रुतौ तदुपपत्तिः । अन्यथा अभावशङ्कावोत्पत्तिरिति
सर्वप्रमाणव्याकोपः” मा० ।

व्याकृतश्चेतत् चानन्दगिरिणा यथा

“यश्चोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं नित्या-
नीति तत्राह नित्यानाञ्चेति । आगामि दुःखं प्रत्य-
वाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् “पाप-
पापेनेति” श्रुतेः । निषिद्धाचरणनिमित्तत्वाद् दुःखस्य-
त्यर्थः । “अकुर्वन् विहितं कर्म मिन्दितश्च समाचरन् ।
प्रसज्येन्द्रियार्थं नरः पतममृच्छतीति”, श्रुतप्रत्ययाद-
करणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्क्याह अतः
पूर्वोक्तिः । यदि यथापद्विषयनिमित्तकालुष्टानमभिविष्यत्तदा
सञ्चितदुस्तिष्ठयोऽभिविष्यत् । न चायं विहितमकार्षीदि-
त्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति शिष्टं उच्यते । यथा “विचि-
कित्वान् श्रेयसि” इति । ततः श्रुतप्रत्ययस्यान्यथाव्यु-
त्पत्तत्वात् तद्वशादकरणे हेतुत्वमवगन्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

“लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति (पा०) श्रुतप्रत्ययस्योभयत्र
विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न गृह्यते ? तत्राह अन्य-
थेति । अभावरूपस्य कार्यस्य भावरूपमेव कारणमिति
प्रत्यक्षादिभिरवगतं श्रुतप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वाभिधाने
सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः ।

अतु त्वयाध्यकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम् । भाट्टै-
वानुपलब्धस्याभावप्रामितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकेभ्यः प्रति-
बन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्था-
पकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम् । “भा-
वो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्” इति उच्यते ।
“अस्य भिन्नावदभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं” किन्तु
तद्ज्ञानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम् । तेन च रूपेण न प्रत्य-
वायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणाज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रस-
ङ्गात् । भाट्टानामपि च केषां हि ज्ञातस्य योग्यानुपलब्ध-
स्याभावप्रामितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञानध्वस्ततया तु प्रामितिहेतुत्वे-
ऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः । तार्किकाणामपि प्रति-
बन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रामाणिक-
त्वम् । प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यज्ञापकत्वमेव ।
यथादिदं प्राङ्नाभीतत्वादानीं जातमिति । न तु
जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावेति न कारणत्वे
प्राक्काण्डस्य स्ववृत्तितापातः । प्रागभावित्वमपि चान्यथा-
विहितमित्युक्तं तत्त्वाचोक्तेः ।

कार्यं विधितश्च कार्यशब्दे उक्ता । तत्र समवायिकारणो-
त्पाद्यं समवेताख्यसुपादेयमित्युच्यते तद्विषयं कार्यं कार्यो-
त्पादादिशब्देन व्यवहियते इति भेदः ।

कार्यकुशलं लि० ७त० । कार्यस्य क्रियादक्षे ।

कार्यचिन्तकं लि० कार्यं चिन्तयति चिन्ति-बहुब् उप०
स० । कर्तव्यविषये कृतकतचिन्तके । “धर्म्मज्ञः शुचयो
ऽनुष्ठाभनेषु कार्यचिन्तकाः” याज्ञ० ।

कार्यता स्त्री कार्यस्य भावः तत् । कर्तव्यतायाः कृतिसाध्यता-
वासु । त्वं कार्यत्वं तत्त्वार्थं न० गुरुमते यथा च तज्ज्ञानस्यैव
प्रवर्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा ।
“कार्यत्वज्ञानं पूर्ववर्तकमिति गुरुवः” तथाहि ज्ञानस्य कृतौ
जनयतव्याया चिकीर्षातिरिक्तं न कर्तव्यमस्ति तत्सत्ये
कृतिविषयहेत्वन्तरभावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्व-
प्राकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छायाकं कृत्या साधदा-
नीति तदनुभवात् । सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या
रूपभावाः अत्रकारकव्यवस्थानियमात् अतएव कृतित-

साध्ये पाके पूर्वर्त्तते न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या, स्वकृत्य-
साध्ये चिकीर्षोपत्तेः । स्वकृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
चेत् न तदभावस्य कारणत्वे गौरवात् अथाभाव उभयसिद्धः
कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यतो न साधवावसर इति चेत् न यत्
शब्दादनुमानाद्वा देवात् सा, तत् साधवावसरात् इच्छा-
याः स्वपूकाशकज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञान-
स्यावश्यकत्वात् जनकज्ञानं विषयतएव ज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वाच्च व्याप्तिधोविषयमहारात्तुमिति प्रतिबन्धकानैकान्त-
ज्ञानवत् अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेक्ष
ष्योयत्वनिष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव पूर्व-
र्त्तकं कल्पेत् । नतु सन्निधात्वर्थगोचरेच्छावाचि-
त्वासाधवाच्च कृताविच्छा चिकीर्षा सा च इष्टाविष्टसाध-
नताज्ञानादिति चेत् न वज्रिना साधयामीतिवत् कृत्या-
साधयामीतीच्छायाः कतिपूर्वमनुभूयमानायाः सन्न-
वाच्यत्वेन गौरवेण च पूर्याख्यातमशक्यत्वात् । किञ्च
पाकं चिकीर्षितोत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छाविषयत्वमनुभूयते
न तु कृते, चातोश्च सन्पूर्यायामिष्टेच्छापूकारवाचित्वम्
ष्योदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजनविषयमयोदनस्येच्छाविषय-
त्वादुभवात् इष्टसाधनत्वेन इष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि
कृतीच्छा न पूर्वर्त्तिका किन्तु कृतिसाध्येच्छैव । नटं जनाति
चिकीर्षति करोतीति ज्ञानचिकीर्षाप्रवृत्तौनामेकविषय-
त्वानुभवात् । अथ यदि कृता साधयितुमिच्छा सा तदा
चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यत विद्मौ सा नापगच्छेत् नक्षु पात्र
विशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराद्योनफललाभेन निवार्यते
पूर्या घनलाभेऽपि प्रतिपद्ये च तद्विज्ञाया अनिवृत्तेरिति
चत् न स्वविषयसिद्धत्वस्य फलेच्छाविच्छेदश्च धोपागेच्छा
विरोधित्वात् अस्ति च तत् पाकोदनयोः सिद्धता । अन्यो-
दनेच्छायां पाकचिकीर्षा भवत्येव पुनस्तु असिद्धत्वात् कृता
नेनेच्छा न विच्छिद्यते यदि कृतिविषयसिद्धत्वफलेच्छा-
विच्छेदो न विरोधिनौ पूर्या घनलाभेऽपि तदधिष्ठा-
धनेच्छा न विच्छिद्यते तस्य असिद्धत्वात् तत्फलेच्छाया-
च सत्त्वात् घनमात्रार्थिनश्च पूर्या तद्वाने प्रतिपद्ये च
तद्विज्ञा नाप्येव घनमात्रस्य सिद्धत्वात् किञ्चिद्विशेषस्य
सिद्धौ च हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलस्वविषय
सिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव । नस्तुतस्तु क्रियातु-
कृता कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः कृतिसाध्य-
त्वम् इष्टोपायत्वञ्च भात क्रियाद्वारेण कृतेरिष्टसाधनत्वा-
दिति तद्विधात् कृताविज्ञ कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि

सैनेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यतापूकारनैवत्यम् । अतः
कृतिसाधनविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिसा-
रकत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया गौरवात्
तथापि मेन रूपेण अष्टेष्टसाधनत्वं तेन पूकारेण त-
त्वेच्छा यथा स्वदेदारदृष्टित्वेनेष्टसाधनत्वासम्भवेच्छा तथा
कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वम् अतः कृतिसाध्य-
त्वेन तत्वेच्छा भवतीति कृती कृतिविषये वा चिकीर्षायां
न इष्टोच्छाविच्छासम्भवात्तुनरकत्वमिति चेत् प्रवेदे-
यदि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्योदनसाधनता स्यात् न चेत्,
गौरवात् किन्तु पाकत्वेन, सा तु कृति विना नेव-
न्यदेतत् । वज्रिना साधयामीति वत् कृत्या साधया-
मीतीच्छा इष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत् तर्हि तत्
वज्रिसाध्यताज्ञानवदत्रापि कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमा-
वश्यकं कृती चातुभवसिद्धं चिकीर्षाधीनत्वं विशेषः, तेन
प्राप्तपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न प्रवृत्तिः ।
अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि तत् प्रवर्त्त-
नतु चिकीर्षाधीनत्वस्य उपपन्नत्वे उपपन्नमात्रगतान-
तिप्रवृत्तधर्माभावात् कृतिमात्रस्य चातिप्रवृत्तात् तत्त-
कृतिविषया उपपन्नताः तथा च तदननुगमात् प्रवृत्ते
रननुगमः विशेषत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च चिकीर्षा-
ज्ञानकारकत्वे गौरव पूर्यासाधवाच्च । किञ्च चिकीर्षा-
साध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्थाधनञ्च विरोधेन कृति
साध्यता पाकादौ न प्राप्तेति चेत् न, अस्ति हि कृति-
विषयो ज्ञानसंपत्त्वसिद्धौ जीवनयोनिकृत्यादतः कृति-
कीर्षोपपन्नः यत् चिकीर्षाकारकत्वस्य च च तव जाति
रूपो न त्वनुगतकारणोपाधिश्च । एवञ्च चिकीर्षाधीन-
त्वेनानुगतेन कृतिविषयासाधनपञ्चकमात्रानामनुगतत्वमपि
यथा गीत्वेन तटस्थेनोपपन्नता अङ्गिष्यादिव्याहता ज्ञान
कर्मव्यक्तिविषया भेदपदेनोपपन्ने नतु भोत्वमपि, तथा
चिकीर्षापि एव जीवनयोनिकृत्यादकृतिविषयायां कृति-
त्वेन ज्ञानं कारणमिति नामनुगमः । नतु कृतिसाध्ये न
कृतिविषयेष्वस्य असत्त्वात् कृते वा कृती वत्तां ज्ञानं, प्राप्ते
च कृतिरित्यन्योन्यान्वयः नोपपन्नस्य कृतिपूवृत्तादिति चेत्
न कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषत्वमेव साध्ये च परि-
चायकतयोपपन्नस्य अन्येष्टसाधनेऽपीदं न विशेषस्य
असत्त्वाद्योपपन्नस्य कृतिपूवृत्तात् विज्ञानादौ वा ना-
मिति । अन्ये च ज्ञानेऽपि चिकीर्षा स्यात् तत्रापि चिकीर्षा-
धीनकृतिसाध्यत्वात् । अन्यस्य भोजनादिक्रियायाभा-
न

तत्कृतिसाध्योऽचिकीर्षितत्वात् कृते स्वध्वंससाक्षात्-
कारातिरिक्ते चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात् नहि भोज-
नादचिकीर्षाधीनकृता गमन साध्यत इति केचित् तच्च
गुह्यतरभारोक्तोक्तने कृत्यसाध्ये भ्रमात् पृष्ठतस्य निगह-
निश्चलवद्वेदस्य वा कृतौ सत्यासुहेलमचलनक्रियानुत्पादेऽपि
अमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात् । न तु तज्जन्यक्रियायाः,
सुखे व्यभिचाराच्च न हि सुखं कृतिसाधनचिकीर्षाविषयः
उपायचिकीर्षाजन्या हि कृति न तु सुखचिकीर्षाजन्या ।
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न अमे, हेययोनित्वादा-
पि तदुत्पत्तेरित्यपरे तच्च शत्रुप्रधेष्टेष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा-
जन्यकृतिसाध्यत्वात् हेयस्य यत्नाजनकत्वात् हेयसिद्धिस्तु
शत्रुं हेयोल्लासाधितानुभवमत्वात् । यत्तु अमः कृतित्वेन
कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीनकृतित्वेन, यदाचिकीर्षितेऽपि अमे
चिकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणता साक्षादा चिकीर्षितमेव
भोजन कृत्या साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात्
अमवद्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात् भोजनादिव चिकी-
र्षाधीनकृतिविशेषात् नहि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीव-
योनिहतेस्तदनुत्पादात् । यदा अमो न भोजनकृतिसाध्यः
किन्तु तद्विरन्तरात्पञ्चास्त्रीवनयोनित्वादेवेति तच्च
नहि कृतित्वेन असजनकत्वं नापि कृत्यन्तरादेव अमोत्-
पत्तिः जीवनयोनित्वेन चापि भारोद्दहनादि कर्म
कुर्वन्तस्तद्व्ययमानुभवेन तस्य अमानजनकत्वात् । तस्या-
भोजनादिवत् अमविशेषाभासमि भोजनादिकृतिसाध्यत्व
मनन्यगतिकत्वात् । सुप्रस्य स्वेदादातुमित अमसज्जन्य
इति चेत् न स्वेदादे अमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा
जागरेऽपि तदनुष्ठानौ अमानुष्ठतिप्रसङ्गादिति भयं स्वे-
च्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात् । अमय नियमतो
ऽन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः अमे तु स्वत्वेन इच्छाविरहात् ।
आतएशान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन अमोनान्तरोक्त इत्यु-
च्यते । स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं, गौरवात् ।
अन्ये तु कृतिगतधर्मान्तरमेवोद्देश्यत्वं तद्विशिष्टकृतिसा-
ध्यं न अमः स्वचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृतिमात्र-
साध्यः अतएव कटं कर्मेत्यनुभवोक्तोक्तानास् । एव चिकी-
र्षायां समेक कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तव तु कृतिसा-
ध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुष्ठुत्वं दुःखमावयत्युच्येति अनु-
ष्ठयम् इच्छाप्रयोजकन्तु सम सुष्ठुत्वं दुःखमावयत्युच्येति
इयं दृष्टिसाध्ये सुखे हीक्षा प्रटिमपि विषयीकरोति ।
नत्विष्टसाधनत्वेन तत्वेच्छासाधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वात्

तत्र तु त्वयम् विषयभजने कृतिसाध्यत्वेऽपि वस्तुवदनिष्टसाध-
नत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्व विशेष-
णमिति कश्चित् तत्तुच्छं विषयभजने कृतिसाध्यत्वमेव
न स्यात् जीवनयोनिकृतेस्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थविशे-
षणम् । सादेतत् इष्टसाधनताज्ञमाधिवभजने चैत्यवन्दने च
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्तत्वात् कार्य-
त्वस्य, तथाच सङ्घातबोधोऽपि तत्र कार्यज्ञानात् प्रवर्त्तते
तथा तद्विषयोऽपि भोजने न तु कृतिसाध्यतानुभवस्तथा,
अन्येष्टसाधनताकारणे विषयभजनेऽपि प्रवर्त्तते । मचेष्ट
साधनताज्ञान वेदोवानुभाषकोऽस्त्विति चेत् न वस्तुतत्त्वात्
कृतिसाध्यत्वे लिङ्गाकारेणाप्रशक्येन वा तदनुभवासम्भवात्
लिङ्गाभासाच्छब्दाभासाद्वा प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च भेटापहवादिन
स्तत्र तत्र तदनुभवाभावात् सैव स्वविशेषणवत्ताप्रतिस्त्वान
जन्यं हि कार्यताज्ञान प्रवर्त्तक तथाहि काव्ये पुरुष-
विशेषण कामना तत काव्यसाधनाज्ञानेन खागपाकादौ
कार्यताज्ञान निम्ने च कालशौचादि स्वविशेषणं तथाचैतत्-
सम्बन्धायामह कृतिसाध्यसम्बन्धवन्दनः सम्बन्धसमये शौचादि-
मत्वात् पूर्वसम्बन्धायामहमिति, कार्यताज्ञानं शौचा-
दिस्वविशेषणज्ञानजन्यम् । तदुक्तं “स कार्यविशेषः पुरुष-
विशेषमावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति” । संजातवाच्यस्य च विष-
यभजने चैत्यवन्दने च अमदशायामिव नेष्टसाधनताज्ञा-
नमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तते । तद्वत्स्य च
तद्विषयो कामनाविरहेष्टेष्टसाधनताज्ञानाभावाच्च तथा बोधः ।
अन्ये त्यागबो जीवत्वप्रतिस्त्वानजन्यं अमे कृतिसाध्य-
ताज्ञानं न सम्भवतीति जीवत्वव्यतिरिक्तत्वं स्वविशेषणे
विशेषणमिति, तच्च अमे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वज्ञानाभा-
वेन साध्यत्वाभावात् । इष्टसाधनतालिङ्ग कार्यताज्ञानं
प्रवर्त्तकमित्यपरे तच्च निम्ने तदभावात् । ननु विषयभजने व्या-
वृत्तानिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशे-
षमेस्तु स्वविशेषणज्ञानजन्यत्वामेवया सुष्ठुत्वात् । कि-
ञ्चोपायविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपाये-
च्छावत दृष्टीच्छावत् । भोगचिकीर्षायां तदभावात्प्रयोजकमि-
ष्टसाधनत्वमिति चेत् न तथापि स्वविशेषणधीनत्वत्वाभावेन
तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् कृतिहेतुचिकीर्षायां तदप्रयोजकं न
भोगचिकीर्षायां तथा, उपायचिकीर्षातएव कृतिसाध्य-
दिति चेत् तस्यमिति सैव साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र
साधनत्वकत्वात् अविज्ञावस्तस्य हि साध्यत्वं, विद-
तादशायां तदभावात् विदतादशायाच्च साधनत्वम्

अविद्यावस्थान्तं कार्यानुत्पत्तेः । तथा च पाकादेर-
विद्वत्विद्वत्त्वज्ञाने साध्यत्वसाधनत्वपक्षः नचैकमेवेनैकदा
विद्वत्विद्वत्त्वेति ज्ञायते । न च स्वरूपमनता साध्यत्व-
साधनत्वयोरती न विरोध इति वाच्यं यदि हि
स्वरूपनिवृत्तत्वं तदुभय तत्स्वरूपं सदैव विद्वत्विद्वत्त्व-
त्वात् । सिद्धनिरूपितत्वेऽपि ततो निवृत्ताविद्वत्त्वेऽ-
नवगम्यात्मानात् । तस्मात् समवभेदोपाधिकरणं तदुभय-
सम्बन्धः । पाके इदानीं साध्यत्वम् अपरे च साधनत्वं
ज्ञायत इति चेत् ? न, इदानीमपि मपदार्थवर्णना-
त्वादननुगमेन व्याप्तिपक्षेण, यत्नेन तथा प्रतिपादयितु-
मशक्यत्वात् गौरवाच्च । स्वकृतितः विद्वत्विद्वत्त्वसाधन-
मिति ज्ञानाभिप्रायः, न हि विद्वत्त्वविद्वत्त्विकीर्षति, कते
पूर्व कृतितः निवृत्तिमिति ज्ञानाभावाच्च । न च कतिवाध्य-
त्वं न पाकादेरिदवाधनत्वात् साधनत्वमपि वाध्यं न हि
कतिवाध्यत्वेन पाकस्योदनवाधनतेत्युक्तम् । तस्मात् कति
क्रियमात्रविषयस्य स्वजननरमविषयत्वरूपं कतिवाध्यत्वं
चिकीर्षाप्रयोजक, तादृशस्य साधनत्वविरोधेन विद्वत्-
साधनत्वस्य विद्वत्त्वसाधनत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छावि-
रोधि । न हि क्वचित् विद्वत्त्विकीर्षतुम् । एतेन उच्छ्वा-
दादिदवाधनताज्ञानसुपात्रेणाकारत्वेन कृत्रिमिति निर-
स्तम् कथं तर्हि स्वतोऽनुन्दरे उच्छ्वादादिच्छा ? तत्वा-
ध्यैतज्ज्ञानादिति नृणाञ्च । अन्येऽपि सुखदुःखाभावतत्-
वाधनेनित्वाप्रयोजकवस्तुमत्तसहस्यत्वं सुखमार्थपदवेदां
धर्मान्तरमपि अनुगतकार्यत्वात् ननु तत्कारणमिदम-
त्वात् तदेव दुःखसाधनत्वाच्चतुस्तत्साधनादौ चिकी-
र्षाप्रयोजकमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तथा-
ऽस्त्विति वाच्यं वृहानवस्थानमिदमविरोधकावस्थात्वात् ।
अध्यवसायकभावस्यैकधर्ममेव साधनाधिकरणत्वाभावाच्च न
वत्तादिवाधारत्वादिति तस्य तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञाना-
दिच्छोत्पत्तेः न हि सुखे ज्ञाते वत्तात्तरज्ञानं विना
मेव । तथात्वे सतः प्रयोजनत्वज्ञानापत्तेः तदेव हि-
न्तः प्रयोजन-वदवगतं वत् कतिवस्तवेत्येते । किञ्चानुन-
वधस्यैकत्वमपि कारणं, न च सुखादाविच्छाकारत्वं
ज्ञानमत्तत्वात् किन्तु तदवगमः । तर्हि सुखादिज्ञाने तत्-
स्वरूपपदवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत् ? न, ज्ञातुं हेतु-
त्वं सुखज्ञानादिनृत्पद्यते अन्यतरत्वात् तत्कारण-
मविद्यावादा तवेव ज्ञायताम् । कतिवाध्यत्वञ्च कतो
वत्तामपिमप्येव स्वरूप न कति विद्वत् । ज्ञेयवाधारत्वेन

कतिवाध्यत्वं न तु कते पूर्वम् । ननु कतो भटायां वत्
पि धर्मी न कार्यं, तथा च कथं कार्येऽपूर्वं कामिनो-
ऽन्यथं अविद्यत्वेन क्रियावत्त्वत्वादिति चेत् ? न, बहु-
काव्यसाधनत्वं तत् कार्यतावत्त्वे प्रयोजकत्वात् न तु
कार्यताविशिष्टस्य काव्यसाधनतेति व्याप्तिः । ननु पाकादौ
कतिवाध्यताज्ञानं न प्रत्यक्षेण, स्वजननरपाके इति कति
वाध्यताज्ञानं तस्मिन् इति कतिरित्यन्योन्यत्वात् ।
कतिवाध्यतोतीर्षे चिकीर्षास्वरोरसम्भवाच्चेति चेत् न
पाकावत्कतिवाध्यताज्ञानं विनाऽसत्वे इति यदि
साधनत्वात् देवाद्यनभोजनत्वे इति यदिदवाधनत्वाद्वा मनु-
भोजनवत् इत्यनुमानात् स्वकतिवाध्यत्वज्ञानं सत्यं यदि-
वाधनं यत्कति विना वदा न सम्भवति तत्तदा तत्कति
वाध्यमिति व्याप्तेः अविद्वत्त्वेदवाधनत्वाभावात् । ननु
विद्वत्त्वजनकत्वस्य विद्वत्त्वविरोधं तेन सधुर्विद्वत्त्वज्ञान-
भोजने न व्यभिचारः अतीतपाके कतिवाध्यतोतीर्षे च
न व्यभिचारः सामान्यतस्तत्त्वाऽपि कतिवाध्यत्वात् । च
तोततादयायाश्चातीतोदने इच्छाविरहे स्वदवाधनता-
भावात् अतएव निदावदूनदेहोपवर्ति वारिदे तोबटातोव
वाधनत्वाभावाद्वा वा वरोरवनाङ्गे न प्रवर्तते इदवन्नाप
ज्ञानिवाधनस्य तोववन्त्वस्य स्वकति विनाऽपि विद्वत्त्व-
वन्त्वाने विद्वत्त्वाभावेन स्वकतिवाध्यत्वज्ञानाभावात् । वदा च
ननु कति विना च न सम्भवतीति प्रतिबन्धे, तदा प्रवर्तते ।
तस्य वन्नापज्ञानिवाधनमिति च वरोरवनाङ्गस्येव धन-
मेव न प्रतिबन्धे । उपस्थितदृष्टितोऽपि वत्त्वत्वादि-
कचित् । तस्य तोववन्त्वस्युतेन न वन्नापज्ञानिवाधनत्वं तस्य
वरोरवनाङ्गेऽपि वत्त्वात् अन्यथा इदरपि तत्साधनं न
त्वात् वरोरवनाङ्गादपि तत्विद्वे किन्तु कार्यमेदवाधन-
कतिवाध्यत्वेन विद्वत् पाकादिनृदोदनादेरपि प्रत्यक्षेः
पूर्वं कतिवाध्यत्वज्ञाने ज्ञेयत्वाभावात् । नमेव विद्वत्त्व-
मेव प्रवर्तकमस्तु प्राचनिकत्वादावस्तवत्वाच्च । न च वा-
वत्ता कतिवाध्यताज्ञानं तथा, कतिवाध्यतानुभितौ
तदा ज्ञानाभावेन ननु पदुपस्थितज्ञानात् प्रवृत्तिज्ञानप्रा-
प्तमिति प्रतिबन्धाच्चेति चेत् न विद्वत्त्वज्ञाने कतिवाध्य-
ताप्रकारं तत्प्रकारकचिकीर्षायां तत्तावेदत्वात् । अत-
एव विद्वत्त्वज्ञानमपि न प्रवर्तकम् । ननु पाकादि-
कतः क्रियमात्रोवा न प्रत्यक्षः तस्य कतिवाध्यत्वे वाधा-
नाचनानतः भाविपाके ज्ञानाभावेनावस्थापितेः । पाक-
मविद्वत्त्वज्ञानं सामान्यत्वात् नोक्तवदिति मानमिति चेत् ?

न मानाभावेन गोत्रेऽपि तस्याप्रसिद्धे । पाकमात्रं पक्षः
इति चेत् न न तर्हि यदि पाकत्व तदा बाधो लक्ष्यसि-
द्धिः । सर्वपाकपरत्वे च तच्च सिद्धपाकभागे बाधः, अत्र
गमनमेवात्र बाधमिति । अर्त्तमानाद्युदासोऽत्र पाक-
पक्षः पक्षमात्रे च कतिपाध्यत्व बाधमिति चेन्न
सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्युचितेन सिद्धविषयत्वे बाधात्-
विप्रतिपद्यते च, सिद्धविषयेऽप्यप्रत्युत्पन्नत्व दकत्वात् ।

एतत् क्रममात्रसाधारण्यजनितसाध्यताज्ञानादेवासिद्धविषया
चिक्रिया कथयितव्यते अनन्यगतिकत्वेन तथा कारण-
स्यसाध्यकल्पनादिति चेत् तर्हि यावत् कतिपाध्यत्व
चिक्रियायां प्रकार तावत् ज्ञाने भावितव्यप्रकारक
ज्ञानादेव चिक्रिया स्यात् । तथा च लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्ति-
हेतुस्तु प्राथमिकत्वात् । यत्तु पक्षपाकं कथं पक्षपाकस-
र्गापहान् प्रवृत्ति, सत्तासर्गापहान् इदमसाध्यताज्ञाना-
दिति तत्र पक्षपाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्यत्वासर्गा-
पहान् तुमानबाधात् । पक्षपाकस्य सिद्धत्वं तदा न गृह्यते
इति चेत् तर्हि पक्षपाकस्य सिद्धत्वपक्षे अर्थोपाकी-
न प्रवृत्तिं सिद्धिदोऽपि पाके तत्रोऽपि भोजने प्रवृत्तिः ।
ननु तत्र पाकादौ सिद्धत्वपक्षे तदसर्गापहान् इति चेत्
मूल्यम् । अपि च पक्षपाके कार्यत्वासर्गापहान् सिद्ध-
मानासर्गापहान् सिद्धिदोऽपि प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्चैव
सिद्धपाकज्ञानादज्ञानेऽसिद्धे पाके इत्याप्रवृत्तिः स्यातामिति ।
अत्र मूलम् । पाके कतिपाध्यत्वं सिद्धत्वं सिद्धे बाधाद-
नान्न पाकमादाय सिद्धति । पक्षपाकपक्षे दक्षधर्मसामा-
नाधिकरण्यं साध्यमानस्य सिद्धे न सिद्धिर्ननुमाने कृप-
त्वात् यथा प्रसिद्धविप्रतिपद्यते ब्रह्ममात्रं न बाध-
तमित्यसिद्धोऽपि ब्रह्म सिध्यति । अत्र सिद्धयोः पक्ष-
साध्ययोः सिद्धादविषयात् तत्र त्वं “यसिद्धस्य क्वचित् सिद्धेः
सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अत्र सिद्धस्य चासिद्धे सिद्धि-
कोनान्ता विधा” । अन्यथा कतिपाध्येऽसाध्यतापक्षेऽपि
पाकादौ कतिपाध्यत्वं कथमवगम्यते ? किञ्च तत्रोपासा-
धनताज्ञानात् क्वत् एतदा विधा ? सिद्धस्येऽप्यविरोधि-
त्वादनागतस्य साध्यकत्वत्वात् । अतएव सिद्धासिद्धि-
विप्रतिपद्यते सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेत्येति न तद्वत्
दासिद्धसाध्यतादि । न च सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेत्येति न तद्वत्
विप्रतिपद्यते । सिद्धासिद्धिद्वयविप्रतिपद्यते न तद्वत्
विप्रतिपद्यते । अत्र साध्यतापक्षेऽपि क्वत् एतदा विधा ?
सिद्धासिद्धिद्वयविप्रतिपद्यते न तद्वत् विप्रतिपद्यते ।

सुप्रसन्नं नेन सिद्धि विरोधेन लक्ष्यासिद्धिर्विषयेऽप्युच्यते ।
यदि च सामान्यलक्षणा न स्ति तदा येन रूपेण इदं
साध्यतापक्षेन रूपेण ज्ञानेऽसिद्धे चेच्छोत्पद्यते अत्र
व्यतिरेकाभ्यां तावत्ज्ञानस्य तद्विरोधाजमकत्वावधार-
णात् । सुखेच्छायामप्येवमिति चेत् तर्हि ममपि पाकत्वाव-
च्छेदेन कतिपाध्यताज्ञानादन गते विधीर्षी । तत्र ज्ञान
सकलपाकविषयं सिद्धिद्वयपाकविषयं वेत्युच्येतत् । अत्र
स्य व्याप्राप्येऽप्यद्या प्रवृत्तिर्जीवमाहोदोऽपि तज्ज्ञान-
नरीयसंस्कारजन्यान् स्तनपानं कार्यमिति स्मरणात् तत्रा-
पीदसाधनतास्मरणात्तत्र प्रवृत्तिरनन्यगतिकत्वात् । न च
जन्मान्तरेऽपि पर्यनुबोधः, जन्मधाराया अनादित्वात् ।
प्रत्यक्षानुमानमूलत्वाच्च मान्यपरम्परा । वस्तुतस्तु सुष्पककठ-
तया बाधो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं क्वचित् तत्र
सुखवृत्तिः कार्यत्वं सुखवृत्तितया अन्तरङ्गत्वात् सात्त्विकपान-
मिदसाधनमिति स्मरणं सुखवृत्तित्वेन बहिरङ्गत्वात् ।
सुखकार्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्यत्वं
स्मरणे स्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्यत्वाज्ञाना-
देव प्रवृत्तिः इदमसाध्यताज्ञानस्य तदानीं वामन्यभावात् ।
एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानं प्रयोजकं रूपमिति चेऽपि
तदेव प्रवृत्तिकं कृपत्वात् ।

अत्र दिङ्मात्रं मयुरानाद्यव्याख्या प्रदर्शयते ।

“कार्यताज्ञानमिति कतिपाध्यताज्ञानमित्यर्थः, न
च कतिपाध्यताज्ञानं विनापि घटयागपाकादिकर्तुं शक्य-
मायकपालहस्तिकण्डूदादिसिद्धविषयेऽप्यप्रवृत्तिर्नान्य-
भिरिति वाच्यं प्रवृत्तिर्हि विषयता त्वयी एका सा-
ध्यतापक्षविषयता वा च यदि तत्र साध्यताज्ञानविही-
र्षादिना प्रवृत्तिर्न स्यात्, तच्च घटयागपाकादौ न तत्र प्रवृत्ति-
मकीर्तयतामप्यप्रवृत्तिर्नान्यदिमिदमिहा अत्र घटं
करोमि याग करोमीत्यादौ शक्त्यवयवो । न तु कपास-
हविरादे सिद्धतादयादां कपालं करोमि इति, करोमीत्या-
द्यनुव्यवसायः । अत्रोपासाधनतापक्षेऽपि क्वत् एतदा विधा ?
साध्यतापक्षेऽपि विषयतापक्षेऽपि क्वत् एतदा विधा ? न च सा-
ध्यतापक्षेऽपि यत्र विषयतापक्षः, कतिपाध्यतापक्षेऽपि वि-
धीर्षीत्येति चेत् न तद्वत् विप्रतिपद्यते । सिद्धतादयादां कपालं
करोमि तत्र करोमि तत्र दिङ्मात्राभावात् कपालं घटवत्
करोमि तत्र घटवत् करोमीत्यादि व्यतिरेकादपि न तद्वत्
दिनिपात्य साध्यतापक्षेऽपि क्वत् एतदा विधा ? न च सा-
ध्यतापक्षेऽपि विधीर्षीत्यादौ क्वत् एतदा विधा ? न च सा-
ध्यतापक्षेऽपि विधीर्षीत्यादौ क्वत् एतदा विधा ?

पटोत्तरदिशि याया याधेय-म- पट्टादिपट्टं यट
 त्यां'दवर धायाग्यामयोया रयययो ययायोय
 य- तथा य कय वर'तपट्टायायानुक्तया पदतमक
 यत्तामिचानुस्यय- । कय य पट्टाग कटोमीकादिग
 कयमे यट कटोमीक निपयोमी,पं धयणनेनपि यटनि ।

अपरा च उपादानाद्यभिपयना गन्धस्याभ्यभिपयना
या च निद्राकामरुचिमाद्यनुभावाय मया । कवासेन घटं
करोमि रुचिमाय न करोमीत्यनुभावाभावात् तत्र
उपादानाद्यभिपयनाया एव तर्कवार्थिनाम तत्र च
धात्वर्थज्ञानाभ्याम् । न च तत्र ज्ञानस्य विषयता इती
यार्जनात् च घटप्रगटनेनैव इति तद्व्युत्पन्नं सर्वत्र
ज्ञानवार्थस्य धात्वर्थस्याभ्यासस्य व्युत्पत्त्यात् अथवा
तद्वत्साध्यवेन तद्वत्त्वं पक्षीरूपि व्युद्धारोपपत्तेः ।

अन्या च उद्देश्यताया विषयता सा च यथाधनता-
मानाधीना विक्रीर्षा तद्विषय तस्य जलाहरणस्यार्ग-
मादिरूप जलाहरणस्यार्थतया घट करोमि सर्गा-
र्थतया यागं करोमीत्यनुव्याख्यायात् । जलाहरणस्यार्थ-
घटं करोमि सर्गागृह्यस्य यागं करोमीत्यनुव्याख्याया-
यस्य तत्तत्साध्यतावच्छेदकतत्त्वसाधुत्वप्रसूतित्वावस्थितं
मति तत्तत्साधुतावच्छेदकविषयेष्वतापवच्छेदकतत्त्वसाध-
विषयेष्वतत्त्वसाधुताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः एवं
विक्रीर्षाया अपि हेतुत्वमवश्यं तेन तस्या अपि कपाक-
कृषिस्तुलुब्धदौ न व्यभिचारः । अन्यथा नैयायिकमतेऽपि
व्यभिचारस्य दुर्गतरत्वात् तैरपि तत्त्वसाधुताज्ञानविक्रीर्ष-
योर्हेतुत्वोपगमादिति भावः । यत्तु नृत्ते विषयतात्वे विधेय-
मानाभाव इति कपालकृषिस्तुलुब्धदौ यागुपाय एव
प्रवृत्तिविषय प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव चोपादानवत् । नचैवं
घटं करोति यागं करोमीत्यादिव्याहारादनुपपत्तिं त-
वाचिप्राप्तयोर्गहिनीयाया विशेष्यताया कत्यादन्यथा कपानं
करोमीत्यादिव्याहारावृत्तिरिति वाच्यम् तत्र घटयाग-
पाकादिपदस्य कपालकृषिस्तुलुब्धदौ लाक्षणिकत्वात्
तत्त्वसाधुताया विशेष्यताया विशेष्यताल्लक्षणत्वान्यतरार्थ-
कत्यनियमेनाल्लक्षणत्वं विशेष्यता या तत्र द्वितीयार्थ इति
प्राज्ञो नैयायिका वदन्ति । तदसत् लक्षणया शब्दप्रयोगरूप
व्याहारावधमनेऽपि घटादिविशेष्यकत्वावगाहित्वेनाभूय
मानाया घटं करोमीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतिरनुपपन्नता-
नतयाया मानाभावाच्च । किञ्च जलाहरणस्यार्गदिरूप
फलस्य उद्देश्यताया विषयताया घटयगपाकादेश सा-

भूतान्तरविषयतायाः अभ्युपगमे दृष्टाधनतायाः
 कतिमः भूतानि कीनास्तं कार्यकारणभावोऽपि दुर्बल
 दन्तुमशक्यं । अथवा भूतयोपरि दानं दत्तं दत्तं । कत
 न तत्प्रकारकतद्विषयकतया धनतायाः न तदाद्याना-
 नश्वेदकतया धनतादतिप्रसङ्गकारणतावच्छेदकं न वा
 धानतादतिप्रसङ्गतां तदाधनतायाः न प्रसङ्गतां न वेति
 विमतिपक्षे तेन नैवाप्यर्थोऽपि कतिमः भूतान्तरा-
 मयसकल अभ्युपगमेऽपि न श्रुति । तदर्थित्वं तदुद्देश्यं
 न तु दृष्टाधनतायाः प्रसङ्गं न वा तदाधनतायाः
 तदतिप्रसङ्गकारणं न वेत्यादि विमतिपक्षे परेऽपि इति
 दान्तादातानि विद्यागादि रूपविद्यायां विषयधनतायाः
 यागादिगोचरप्रपञ्ची हेतुतायाः अभ्युपगमात् दृष्टाधनता
 कतिमः भूतानामपि विद्यकमूलावच्छेदकं प्रसङ्गहेतुताया-
 यमभावेति श्रेयम् । किञ्चोपातिरिक्तं न कतिमः प्रपञ्ची
 कतिमः हार विद्यायां व्याख्या हारमिति बहुविधतां
 तदा प्रसङ्गोपयोगात् । नचैवं प्रसङ्गप्रानामप्यपि वि-
 कीर्णव्यापारकत्वमिति कतिमः तदादुक्तं उपाय
 प्रसङ्गे अभिचारम् तस्य बाधोपदेय प्रसङ्गहेतुतात् उपा-
 दानेऽप्यपि व्याख्या हारत्वमतेऽपि विकीर्णता बाधोपदेय
 इति बाध्यं धानशेषस्य प्रसङ्गमिति बाधोपदेयधीनता
 धानशेषतायात् उपादानप्रसङ्गश्च न बाधोपदेय
 उपादानप्रसङ्गविरुद्धे प्रसङ्गतुदभात् उपादानेऽप्यपि
 दृष्टाधनमतेऽपि तस्य बाधोपदेयधनतावच्छेदकतात् । न च
 तथापि कतिमः अभिचारः कतिमः विकीर्णता प्रसङ्ग-
 हेतुतायात् इति बाध्यं कतिमः धानस्य कतिमः बाधोपदेय
 येत्यामात्रसम्पादकत्वेनाप्यपि विदितया प्रसङ्गजनकत्वेन
 तत्तावच्छेदकं । यदि च कतिमः धानमपि प्रसङ्गजनकं तदा
 उपायविकीर्णताया एव तदापारत्वेन विकीर्णव्यापारकत्व
 रूपसाध्यस्यापि तत्तत्तरां सत्ताया न किं स्वभाव-
 विशेष्यत्वविकीर्णव्यापारकत्वपर्यन्तं बाधोपदेययोगा-
 दिति श्रेयम् । ननु विकीर्णरूपव्यापारकत्वेऽपि तुतो
 न कतिमः कतिमः दृष्टाधनतायाः तत्त्वत्वे इति । हेतुता
 इति हेतुताया दृष्टाधनतायाः पादानौकिकप्रसङ्गः प्रति-
 स्वकाभावयेति भावः । ननु तत्तदुपादानतावच्छेदकतत्त
 उपादानकप्रसङ्गताया न तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रसङ्ग-
 तत्तदुपादानविशेष्यत्वौकिकप्रसङ्गात्कारण्ये नोपादानप्रसङ्गस्य
 हेतुहेतुमज्ञायात् दृष्टाधनतायाः पादानप्रसङ्गाभावे तद-
 पादानकप्रसङ्गतायात् तदादिषाध्यकप्रसङ्गताया विनापि

त्वात् । इयञ्च विशेषसाधनोपश्रित्यादेरुपादानप्रत्यक्षा-
भाटशायामघटादिसाध्यकप्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । एतेन
घटादनित्यविच्छेदोपादानकप्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । दण्डो-
नित्यघटसाधनत्वात्तान्तात्त्विकविशेषसामर्थ्यसङ्गततात्त्विकदण्डो-
पादानकप्रवृत्त्युत्पत्तिस्तद्व्यतिरेकसामर्थ्यसत्त्वादिति द्वितीया-
तिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः, केवलदण्डोपादानकप्रवृत्त्युत्पत्तिस्य का-
यतानयच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेर
घटादिनित्यविच्छेदोपादानकप्रवृत्त्युत्पत्तिसामर्थ्यसा-
मर्थ्याविरहादेवास्मत्प्रतीतिरिति प्राञ्जः । अथ प्रत्यक्षविषय-
कपालव्यक्ता इदं न कपालमिदमसर्गमहसत्त्वेऽपि कपाल-
त्वप्रकरणे कपालघटसाधनमिति कपालत्वाद्ये निर्दिष्ट-
तावच्छेदककतकपालविषयकत्वं किमप्रत्यक्षात् कपालत्व-
प्रकरणे तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्युत्पत्तिः । न च कपाल-
त्वप्रकरणे तद्वृत्तिरिति वृत्ताविवेष्टेः पत्तिरिति वाच्यम्
अनुभवविरोधादिति चेन्न तदुपादानतावच्छेदकाद्ये
इदं त्वधर्मे तावच्छेदककतदुपादानविशेष्यकप्रत्यक्षदेवं घट-
साधनमिदंकारणं वा तत्तदुपादानतावच्छेदक-
कतदुपादानकप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्दिष्टतावच्छेदक-
कतानस्याहेतुत्वात् । नचैवमिदं घटसाधनमिति लौ-
किकप्रत्यक्षादितत्त्वप्रकारेणैतद्वृत्त्युपादानकप्रवृत्तिर्न स्यात्
तस्य इदन्त्वाद्ये निर्दिष्टतावच्छेदककत्वादिति वाच्यम्
उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदादितत्त्व-
स्यने निर्दिष्टतावच्छेदककतानस्यापि प्रवर्तकत्वात्
इदमिदं नेत्यसंसारग्रहासम्भवेन तस्यापि प्रसङ्ग-
विरहादित्यास्ता विचारः । चिकीर्षा चेति व्यापारीभूत-
चिकीर्षा चेत्तर्पणं । अन्यथा—चिकीर्षासामान्यस्य लक्ष्यत्वे ।
जनने फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रिया-
विषयत्वं विशेषणं व्यर्थं स्यादित्युपदेमेव स्फुटीभवि-
ष्यति । कृतिसाध्यत्वप्रकाशकैति । अथ फलचिकीर्षाया-
व्यापारत्वाभावेन लक्ष्यत्वात्तत्वातिव्याप्तिवारणाय कृति-
साध्यक्रियेति क्रियापदं धर्मिमात्रपरम् कृतिसाध्यत्वञ्च
साध्यत्वात्फलभूतविषयतायास्तिष्ठित्यं तथा च साध्य-
त्वात्फलभूतकृतिसिध्यतायास्तिष्ठित्यं विषयविशेष-
सञ्ज्ञं न तादृशविषयतायास्तीति भावः । केचित्तु क्रिया-
पदमेव साध्यत्वात्फलभूतकृतिसिध्यतायास्तिष्ठित्यं न
चैव पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेष-
साध्यं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूतत्वात् वि-
चिकीर्षा चैव प्रवृत्तेरुत्पत्त्या वा च संवर्गादिना चिकीर्षा, इति

वादिचिकीर्षाया तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽन्यथाख्या-
त्वापत्तेः । तथा च उच्यते षड्वादिचिकीर्षाया मति-
व्याप्तिव रणाय तद्विषयकस्यावश्यकत्वात् इत्याहुः । याक
मिति पाकं लया साधयामोक्षाकारिकायां तस्या तदनु-
भवात् अनिवाध्यात्यप्रकारकत्वयानुत्पन्नमहत्वादिभ्यः
कतिवाधपूयेन पाक मच्छापीति तदनुव्यास यस्यैव दिति
भावः । इच्छाश इत्यादि । इत्याय स्वप्रकारकसवा-
दीच्छाया तत्प्रकारकसवादिच्छयास्तत्प्रकारकधोषाध्य-
तनियमादिति फलितार्थः । गुरुनये रजनादिप्रका-
रकमिष यादीच्छायां रजनादिप्रकारकज्ञानाभाजन्यायां
व्यभिचाररक्षणाय स वादित्योपादानं कूटविद्वत्स्ये-
ऽप्यन्यायस्या तदिच्छाया विषयनिरविषयकत्वकल्पनेन वि-
सवाद् कल्पनम् । न च न वादिचिकीर्षाया तत्त्वान्य
प्रदत्तौ च लवसाध्ययप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि वि-
चिकीर्षाभान्ये च कतिवाधत्वज्ञानस्य न हेतुत्वसिद्धि-
रिति वाच्यं स वादिचिकीर्षादी अनिवाधपूयताप्रकारक-
ज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विषयशोरिति (यद्विषययोः कार्य-
कारणभावसत्तासामान्ययोरपीति) म्यायात् चिकीर्षादि-
ज्ञानं प्रत्येक कतिवाधताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धेरिति
भावः एवमप्येऽपि । केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा
तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः न तु प्रकारतापर्यन्त
प्रवेशः मूलेऽप्य स्वप्रकारकेयस्य स्वविषयकेत्यर्थः एवञ्च
रजनादिविषयादीच्छाया न व्यभिचारः तत्र तत्रये इच्छा
विशेषविषये व्यक्तरजतप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि स्मृतत्वेऽप्य
रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात् । न च तत्रये विषयादो-
च्छायासुप्रस्थितेऽतथावच्छेदकाससर्गापहृष्टैव हेतुमया रज-
तज्ञानं तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति
व्यभिचारो दुर्गारण्येति वाच्यं कारणकारणतावच्छेदक-
साधारणप्रयोज्यत्वरूपस्य सध्यत्वस्य निवृत्तपटकत्वात् ।
नचैव प्रकृतेऽपि कतिवाधताज्ञानस्यैकसाधारण्येऽपि का-
लसिद्धत्वसम्बन्धेन इत्यसाधनताज्ञानमिष्टकारणतावच्छेदकत्व-
मेवायानु कृतं कारणत्वम् ? इति वाच्यं अक्षरानाश्रयमेव
तत्रये इत्यसाधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधितया इत्यसाधनता-
ज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण ज्ञानरूप-
स्यैव कतिवाधताज्ञानप्रयोज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धे ।
नचैवसाधनताज्ञानस्य जनकत्वेऽपि ननुवदनिष्टानुवदनिष्टत्व-
ज्ञानमिष्टजनकतावच्छेदकत्वमेवायानुत्विति वाच्यं ननुवदुद्दे-
ह्येवैच्छाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षाहेतुत्वाविधेः ।

वस्तुतस्तु विगोप्यनिगोपणभावे विनिगमक भाषादुपस्थितेऽ
तायच्छ्रुताससर्गापष्टादृष्टात्कृतामसर्गेकतारश्चेद्विरोप-
स्थितेरपि विरवाटोष्काजनकतया जन्मत्यरूपसाध्यत्वमेव
नियमघटकमिति न काऽपि दोष इति पृष्टम् । अत
एवेति विकीर्णाय स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्यत्वादेवेत्यर्थः ।
स्वकृतिसंघे-स्वकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाने । इदञ्चापातत
वस्तुतो ज्ञातृसाध्याको सर्वज्ञतमान भवत्यित्याकाङ्क्षा वा
धृताससर्गेण कृतपुकारिका इच्छेयं व्यपारो न तु कति
साध्यत्वपुकारिका गौरवादन्त्या तु नमपि साध्यताससर्गेण
कृतिसंघे रक्तमेव दृष्टिरिति तत्त्वम् । यद्यप्यत्र नवमखण्डेन
कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्व साधितमेव तथापि दुष्कल-
टानां पुनरनुवदति न हिदिति इदसाधनताज्ञानस्य
कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि इदसाधनताज्ञानसाध्या वया-
न्यतेऽपि न हेतुत्ववद्वते । कृत्यसाध्य-स्वकृत्यसाध्यत्वेन वि-
चित्रे स्वकृत्यसाध्यताज्ञानमिति कृत्यसाध्यताविशेष
इत्यर्थः कृतिसाध्यताससर्गेऽपि पृष्टान्तरनुभवाद्यवस्थता
सङ्गते । न च कृतिसाध्यताससर्गे पृष्टं तत्संशारे वक्त-
व्यमित्ययासावसाधेऽपि पृष्टाक्षरान्तरिति वाच्यं वक्त-
व्यमिदं तद्वन्वित्यज्ञानस्य विरोधित्वादेव तत्त्वसाध्यापु-
भावादिति धेनुम् । तदभावाकारणत्वं इति कृतसाध्या-
ज्ञानत्वेन कारणत्वसमेव कृत्यसाध्यानिश्चयसाध्यात्वेन
कारणत्वे गौरवात् इत्यर्थः । न च प्राप्ताव्यानिश्चयानां
नृत्तकृतिसाध्यताज्ञानत्वापेक्षया प्राप्ताव्यानिश्चयानां नृत्त-
कृत्यसाध्यतानिश्चयसाध्यात्वेन च कृत्यसाध्यता
साध्यताज्ञानस्याप्राप्ताव्यानिश्चये वक्तव्यमिति वाच्यं
ज्ञानोदयादेव प्रत्यक्षमावसम्भवात् तदनाच्छान्दित-
स्याप्रवेयात् स्वकृत्यसाध्यतानिश्चयवत्तदभावाच्च
निरयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु कारण-
भावकत्वमगौरव इति भावः । किंचित् नूतन-
यमवसादस्तु कृतिसाध्यताज्ञान हेतुत्वस्यापि कृतिसाध्यता-
ज्ञानत्वेन तस्य न हेतुता अपि तु इदसाधनताज्ञानत्वेन
सर्वज्ञत्वे इदसाधनताकृतिसाध्यतोभयविवक्षकसूत्रावस्थान-
देव चिकीर्षितं आह न हिदसाधनताज्ञानसाध्या-
न हिदसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञानकारण-
ताकेत्यर्थः । स्वकृत्यसाध्य-स्वकृत्यसाध्यत्वेन निरयिते । वि-
कीर्णपक्षे-कृत्यसाधनताज्ञानाधिकीर्णपक्षे कारण-
साध्यावच्छिन्नपक्षादिदं तसौ चोक्तनिश्चयमहादिति भाव
तदभावाकारणत्वे गौरवादिति । इदमप्यवश्यं कृत्य

साध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तरा-
भावादित्साधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्य न भानं तत्र
केवलेत्साधनताज्ञानाच्चिकीर्षापक्षेर्द्वारत्वाच्च इत्यपि-
बोध्यम् । उक्तनियमसमस्तस्यैव तदस्य शङ्कते अस्तीति ।
अभाव-कृत्यस्य ध्यतानिश्चयाभावः । उभयसिद्ध-चिकी-
र्षापूर्वसुभयसिद्ध, असिद्धा-चिकीर्षापूर्वसुभयसिद्धा । न
साधवावसर इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य सदपि साधन-
न कारणतावच्छेदकताया विनिगमकम् इत्यर्थः । लघु शुभ-
धर्माद्वयावच्छिन्नं यदि फलपूर्वसुभयवादिभिर्ज्ञं तदैव
साधनस्य कारणतावच्छेदकतया विनिगमकत्वादिति भावः ।
देवात्प्रतिबन्धकरिहात् । सा-चिकीर्षापूर्वकृतिसाध-
ताधी । साधवावतारादिति कृतिसाधनताज्ञानत्वरूपलघु-
धर्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापूर्वसुभयमते सत्त्वादित्यर्थः ।
इच्छाया इति तत्प्रकारकसवादीच्छायास्तत्प्रकारक-
ज्ञानजन्यतानियमेनेत्यर्थः । आवाहकत्वात्-चिकीर्षा
हेतुतावश्यकत्वात् अपि च कृत्यसाधनताज्ञानप्रतिबन्ध-
कतान्यथानुपपत्त्या कृतिसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुता
सिद्धिरित्याह जनकज्ञानमिति । तज्जनकीभूतज्ञान-
विघटकस्यैव ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र
व्याप्ती दृष्टान्तमाह व्यभिचानविघटनद्वारेति अनुमिति
जनकव्याप्तिज्ञानविघटनेनेत्यर्थः । तथा च यत् यत्प्रति-
बन्धकं ज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविघटकं यथा
व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानं भवत् अनु-
मितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि भवति इति सामा-
न्यतोव्याप्ता कृतिसाधनतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिब-
न्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसा-
धने पक्षधर्मावसात्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजन-
कत्वसिद्धिरिति भावः । न च जनकज्ञानविघटकत्वेना-
ऽन्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरूपासिद्धिर्दृष्टान्ता
सिद्धिरिति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणीभूता-
भावप्रतियोगित्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम् ।
प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्यावृत्तान्ययसिद्धिचतुष्टय-
राहित्ये सति नियतपूर्ववर्तित्वम्-कारणतत्कारणसाधा-
रणम् । हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषयान्तरसञ्चारादौ
न व्यभिचारः । साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूपकथनम् । विघट-
कत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वेन नत्येककावावच्छेदेन तदधिकरणा-
दसिद्धरूपविरोधित्वं शुभनयेऽधिकरणज्ञानरूपतया कृति-
साध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य

विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः । मचासाधुत्वज्ञाने साधु-
त्वज्ञानान्यथावृत्तीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यम्
निराकाङ्क्षत्वरूपासाधुत्वज्ञाने व्याकाङ्क्षाज्ञानमादाय
साध्यस्यापि सत्त्वात् असाधुत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे भा-
नाभावात् । न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम्
शुभनये विद्वेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया वा
हेतौ निवेशात् । अतएवासिद्धत्वज्ञानजन्येच्छाप्रतिबन्धक-
सिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया
एव हेतौ निवेशात् आसङ्गत्वनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वाद्वा ।
अथ तथापि न भवत्प्रतिपत्तादौ व्यभिचारः । न च
तद्व्यावृत्ताऽपि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनायेति वाच्यम्
कृत्यसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधा-
भावतयैव चिकीर्षानुमित्तोः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि-
दृष्टान्तासिद्धोरापत्तेः । न च साक्षाद्विरोधित्वे सती-
त्यनेन हेतुविशेषणीय इति वाच्यम् । साक्षाद्विरोधित्वं
हि न साक्षाभावतद्व्यावृत्तनवगाहित्वं, प्रकृतेऽपि तद-
सिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध-
नताभावावगाहित्वात् अतएव न कारणीभूताभावप्रति-
योगित्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृत्यसाधनता
धियः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् न च हेतौ
प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशास्त्रित्वं
विवक्षितं साधनप्रतिपत्त्यादेव निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति
वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धेः उक्तयुक्त्या कृत्यसाधनतानिश्चय-
स्यैव पूर्वपक्षिणते प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वप्राप्त्य-
विरोधावगाहित्वज्ञानभित्तत्वेन यत्पदार्थविशेषणात् । स्वपदं
प्रतिबन्धकज्ञानपरं चिकीर्षायाश्च ज्ञानभित्तत्वादेव संपदः
स्वप्राप्त्यविरोधावगाहित्वान्तु स्वं यत्र यदभावतद्व्यावृ-
त्तदवच्छेदकाद्यन्यतमसमवगाहते तत्र तदवगाहित्वं, संपादि-
त्वेनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीयः तेन इदमेदंपदे
प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तद्वये न व्यभिचारः । संपादि-
प्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साधनसत्त्वादेव न तमा-
दाय व्यभिचारः । न च तथापि कूटभ्रमपरासर्गसिद्धि-
स्यैव लिङ्गासंसर्गापहेण सैद्धिकासंसर्गापहाधीनसंपादी-
च्छाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेऽप्येदंपदे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघ-
टकत्वाभावादुव्यभिचार इति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य
सवादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वेनानायात्या तत्रापिच्छाप्रवृत्त्योर्विप-
यान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसर्वादित्वस्य तै स्त्रीकारादिति
दिक् । अन्यथा-एतादृशव्याप्तिनङ्गीकारे । एदेऽप्यीयसम्-

इदसाधनतावच्छेदकरूपमन्यत्वम् । निष्फलत्वम् इदफलोप-
धानमन्यत्वम्, प्रतिबन्धकं—चिकीर्षीप्रतिबन्धकम् । क्रिया-
ज्ञानमेवेत्येकारेण इदसाधनत्वादित्युक्तमन्यत्वच्छेदः । सोन्द-
र्यं यद्गते नन्विति । सन् इति । वाचित्वात् बोधकत्वात् यत्तच्च
चिकीर्षीपदस्य यौगिकत्वपक्षे चिकीर्षीपदस्याखण्डकृत्य-
पक्षे वाङ्मलावशादिति । कतिं च धात्वप्रकारकेच्छात्वमेव या-
कतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लघुर्वादिर्नार्थः । चिकीर्षी-
चिकीर्षीपदप्रतिपाद्या । वृष्टाविवेति वृष्टिर्भवत्वित्यर्थः ।
इदसाधनताज्ञानात्—इदसाधनताज्ञानमात्रात् कतिंसा-
धनताज्ञानं विनापीदसाधनताज्ञानादिति यावत् । तत्र
कतिंसाध्यत्वस्याप्रकारतया कतिंसाध्यतानिश्चयस्याप्रतिबन्धक-
तया च कतिंसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे सामाभावादिति
भावः । अत्र वृष्टिर्भवत्वित्येति प्रकृतसाधनताङ्गको दृष्टान्तः
शुद्धनये दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्येति विशेषणतया सुख-
त्वमिव दृष्टिमपि विषयीकरोति न तु दृष्टिर्भवत्विति स्वात-
न्त्र्येच्छा कतिंसाधनत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्वदुःखा-
भावत्वप्रकारकज्ञानयोरेतत्वेन कतिंसाधनताप्रकारकोपा-
येच्छाया असौक्यत्वात् वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्येच्छायान्तु
सुखे वृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतु इति मन्यत्वम् । वज्रिना
साधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः । अनु-
भूयमानाया—नियमतोऽनुभूयमानायाः । समन्तावाच्यत्वेन-
समन्ताप्रतिपाद्यत्वेन । गौरवेण—प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण ।
प्रत्याख्यातनशक्यत्वात् इति कारणताया प्रत्याख्यातनशक्य-
त्वादित्यर्थः तथा च चिकीर्षीपदप्रतिपाद्यापि सा प्रवृ-
त्तिहेतुरिति भावः । प्राधान्येनेति विशेष्यत्वेत्यर्थः ।
अप्राधान्येन विषयत्वस्य तत्र द्वितीयायत्वे पाक्यं चिकी-
र्षति इत्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः । न तु कतेरिति
अतो न कतीच्छा चिकीर्षीपदप्रतिपाद्योति भावः । ननु चिकी-
र्षीत्वस्य पाक्यं विषयतया इच्छा विषयत्वमनुभूयते इत्य-
युक्तं सन्नुपययनमन्यत्वाद्वातोरेच्छाविशेषवाचितया
धात्वर्थस्यैव विशेष्यत्वात् इत्यतश्चाङ्ग धातोयेति । इच्छा प्रकार-
वाचित्यमिति न तु विशेष्यं चित्त्वमिति शेषः । प्रकारस्य
कतिंसाध्यत्वं साध्यतासर्गेण कतिंसाधनं । व्याप्ते तु लक्षणा-
दिकं शरणमन्यत्वेत्येतत् । भोजनविशेष्यत्वे त भोजनप्रका-
रकेच्छाविशेष्यत्वेत्यर्थः । अतोऽनविशेष्यकभोजनप्रकारके-
च्छास्य इत्यन्यवबोधादिति भावः । ननु कतिंसाधनत्व-
प्रकारकेच्छायाभियमतं कतिपूर्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा
प्रवृत्तिहेतुरवच्छेदकगौरवात्, किन्तु कतीच्छैव इदसाधनता

ज्ञानेन, तस्या अपि पूर्वं सम्भवात् । नचैव क्रियाया
इदसाधनतादिज्ञानेऽपि कतेरिदोपायत्वादित्युक्तात् प्रवृ-
त्त्यापत्तिरिति वाच्यम् इदत्वात् । अन्यथा तथापि कते-
रिदोजनकत्वादित्युक्तमदशायामपि क्रियाया इदजनकत्वादि-
ज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तेस्तत्त्वात्वादनन्वाङ्ग इदसाधनत्वमेति इद-
साधनत्वज्ञानेनेत्यर्थः । वृष्टाविवेति प्रवृत्तिपूर्वमिति शेषः ।
करोतीति तादृशानुव्यवसायेनेत्यर्थः । सामचिकीर्षी-
प्रवृत्तीनामिति प्रवृत्त्या सङ्ग प्रवृत्तिकारणज्ञानचिकीर्षीया-
समानविशेष्यकत्वस्य विषयीकरणात् इत्यर्थः । इदसप्रलक्षणम्
अतिप्रसङ्गमुक्ताय तद्विशेष्यकज्ञाने तदनुकूलकतीच्छावाएव
हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलकतीच्छात्वसकतिंसाधनत्व-
प्रकारकेच्छात्वयोः समथरीरत्वेन साधनगौरवमपि नास्ती-
त्यवधेयम् । कतिंसाधयितुमिति कतिंसाधनत्वप्रकारके-
त्यर्थः । सा—चिकीर्षी, चिकीर्षीर्षितस्य पाक्येति चिकीर्षीविद-
यतावच्छेदकरूपकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । अन्यत विदौ अन्यतः
सिद्धत्वपक्षे, सा-पाक्यत्वप्रकारिका नापमच्छेत् न न जायेत
जायेतेति यावत् । उपायविशेषसाधनत्वेनेति एकोपाय-
साधनत्वप्रकारिकेत्यर्थः । उपायान्तराधीनेति उपायान्तरा-
धीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः । प्रीत्येति प्रीत्या धनसामस्य प्रीत्या
सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः । प्रतिपक्षेति प्रतिपक्षसाधनत्व-
प्रकारकधनसामस्येच्छाया इत्यर्थः । अनिष्टहेतुपक्षविद्वत्ते-
रुत्पत्तेरिति यावत् । तथा च तदुपायसाधनत्वप्रकारके-
च्छा प्रति तदुपायतं सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपा-
यान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कतिंसाधनत्वप्रकारकेच्छोत्-
पत्तौ न बाधकमिति भावः । अविषयसिद्धत्वस्येति अविषय-
तावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः तथा
कते पाक कतिंसाधयामीतीच्छाया अन्यत सिद्धपाका-
पि यतया तत्सिद्धौ तत्सिद्धहेतुपदपाटनात् । न च तस्या
अन्यत सिद्धपाकोऽपि विषयः व्यधिकरणप्रकारकेच्छाया
अभ्युपगमात् इति वाच्यं तथापि पाक्यरूपेणान्यतः सिद्ध-
पाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेण सिद्धपाकमात्रे तदापत्ते-
स्तादवस्थयात् मित्रप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वापाताच्च । सिद्धत्वस्य कश्चिदुत्पत्तय, कश्चिद्विद्य-
मानत्वं, कश्चिच्च कोससाधनताविरोधित्वरूप, यथा इ च
प्रागभाषादौ प्रतिबन्धकोमायकूटस्य हेतुत्वाच्च मानतुं
कोदोपाय, नचैव सिद्धे प्रामादौ कथमिच्छेति वाच्यं तत्र
प्रामादित्वमस्यासिद्धत्वेन इच्छाविषयत्वात् न तु प्रामा-
देरिति भावः । उपायेच्छाविरोधित्वात् उपायेच्छादृश

प्रयोजकत्वात्, फलेच्छाविच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथा
श्रुतासङ्गतेः । तत्र-चिकीर्षितस्य पाकस्यान्वयः सिद्धत्वज्ञान
स्थले । सिद्धत्वम्-सिद्धत्वपक्षः पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्ववि-
षयसिद्धत्वज्ञानम् ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छाविच्छेद
इति भावः । ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्ध-
त्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं स्वचान्तर्भावात् अमनुगमं, न
च तद्वर्माश्रयविशेष्यकेच्छा प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरो-
धीति वाच्यं विषयादोच्छाया असंयहात् । अथ तद्वर्माव-
च्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नचैव भूमादि-
पाके सिद्धत्वज्ञानेऽपि ब्राह्मणस्य पाके विकर्षा न स्यादिति
वाच्यं तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणैव ब्राह्मणस्य चिकी-
र्षीतुपादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादात् इति चेन्न पाके
स्वत्वमे भवत्वित्यादिसिद्धपामादिगोचरेच्छाया आमत्वादि-
रूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानाया व्यभिचारात् कपाज-
हविरादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि कपाजहविराद्युपादाने-
च्छाया व्यभिचारात् सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे त-
दानीं प्रवृत्तेरप्यपलापप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ-
हेतुत्वादतएव तद्वर्माप्रकारकत्वावच्छिन्नसुखविशेष्यता-
केच्छां प्रति तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि
नातो पाके स्वत्वमे भवत्विति सिद्धपामादिगोचरेच्छाया
व्यभिचार इति कस्यचित् प्रवृत्तिसमाप्तं, कपाजहवि-
राद्युपादानेच्छाया व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्व
ज्ञानदशायां नम कृतिसाध्यपाकोभवत्विति चिकीर्षाया
अनुत्पादस्य घटात्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां नम नो-
बोघटोभवत्वित्योच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च इति चेत् ? मैत्रे
तद्वर्माहेतुतावच्छेदककेच्छां प्रति तद्वर्माप्रकारकसिद्धत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । उद्देश्यत्वञ्च भवत्वित्यादिपदामि-
जम्भमानो विषयताविशेषः पाके स्वत्वमे भवत्वित्यादौ
पामादिर्नोद्देश्यं किन्तु स्वत्वमेव एवं कपाजाद्युपादान
गोचरेच्छावामपि कपाजादिर्नोद्देश्यः । उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च
तत्पर्याप्रवृत्तिरन्वयः तेन घटादिरूपेण सिद्धत्वज्ञान
दशायां नोबोघटोभवत्वित्योच्छायात्पत्तिः । अतएव यस्या
पाकादिविशेष्यचिकीर्षाया, पाकत्वादिमात्रेणोद्देश्यता
पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव सापैति, यस्यान्तु स्वकृति-
साध्यपाकत्वादिरूपेण, सा तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण
सिद्धत्वज्ञानादेव सापैति इति विभागः । तादृशविशेष्य-
विषयतानुलोकारे तु तत्तद्वृत्तित्वेनैव प्रतिबध्नाता, प्रति-
बन्धकता तु सामान्यतस्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्व-

ज्ञानत्वेन तत्तद्वृत्तित्वेन वेद्यन्यदेतत् । केचित्तु यद्वर्मा-
वच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्वर्माप्रकारकसिद्ध-
त्वनिश्चयो विरोधी । इष्टसाधनविषयत्वञ्च यत्र पाकत्व-
रूपेण गृहीतं, तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वविधेयं सापगच्छति
यत्र मत्कृतिसाध्यपाकत्वादिना तदवगतं, तत्र तदवच्छिन्न-
सिद्धत्वविधेयेति विभागः । तेन प्रतिपक्षसाधनताभत्व-
स्थेष्टसाधनत्वावच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानेऽपि न
तदपगमः । न च सिद्धत्वज्ञानदशाया घटयागादिषाध्यकप्र-
वृत्तिजनककपाजहविराद्युपादानेच्छाया व्यभिचारः इति
वाच्यम् गुरुनये उपादाननिवृत्तिचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञा-
नस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छाया मानाभावात् ।
तज्ज्ञाने स्फुटोभविष्यति एवं न्यायनयेऽपि । न च तथापि
यथा पाकत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्र-
कारकज्ञानसङ्गतात् पाकः कृतिसाध्यो भवतु इतीच्छाया
पामत्वादिरूपेण सिद्धपामादाविष्टसाधनताज्ञानात् स्वीय-
स्वत्वप्रकारकज्ञानसङ्गतात् पामो मे स्वत्ववान् भवतु इति
सिद्धपामविशेष्यकेच्छायाद्योत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभि-
चारः पामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि तदनुत्पत्तेरिति
वाच्यम् स्वकृतिसाध्यतातिरिक्तस्थले तत्रकारकफलाधी-
च्छायां तत्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलबलेन हेतुतया
पामत्वरूपेणोष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासिद्धेति-
त्याहुः, तदस्य गुरुनये नित्यविषयकेच्छाया असंयहात् ।
घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिविकीर्षावत् कपाजाद्युपा-
दानकप्रवृत्तौ घटादिविकीर्षावत्कपाजाद्युपादानकप्रवृत्तौ
कपाजादीच्छाया अपि हेतुमेव कपाजाद्युपादानकेच्छाया
व्यभिचारस्य दुर्धारात्वाच्च, अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनता
ज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षस्य चाविशिष्टत्वेऽपि यत्रेच्छा तत्रै-
वोपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र नेच्छा तत्रनेति नियमानुप-
पत्तेः । न्यायमीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपा-
देयत्वादिति संक्षेपः । अधिकतदुपन्ये दृश्यम् ।
न्याययते तु कार्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिसाधकत्वज्ञानं चेति यथायथम् प्रपञ्चकमिति भेदः
विचारस्तु आकरे दृश्यः ।

कार्यं पृष्ठ ७० कार्यं कर्तव्ये कर्मणि न पृष्ठति पृष्ठ-स्थे
क ७० । १ उपपत्तेः २ उन्मत्तेः ३ धनधकरे वि० मेदि० ।
कार्यं प्रक्षेप ७० कार्यं प्रहित्यनेन प्र-विप-करणे धन-
द्वैत० । आहस्ये राजनि० आहस्येन हि कार्यद्वैपा-
त्तस्य तथात्वम् ।

कार्यशब्दिक त्रि० कार्यं शब्द इत्याह ठक् । कार्यं शब्द इति कथं नैयायिके तेन शब्दस्थानित्यस्य स्वेका रात्तस्य तदात्वम् ।

कार्यसिद्धि स्तो कार्यस्याभिप्रेत्य सिद्धिः । अभीष्टसिद्धौ “पितृव्रज्जाणि कार्यसिद्धिरल्लला गक्ते कुताये भयम्” इति० त० खड्गनशकुने । अर्कव्यवर्त्ममप्यत्तौ नील० ता लकोक्ते शसङ्गभेदे च तत्र हि “पुण्यं गुरुज्ञानयमोऽथ भित्तम्” इत्युक्तमे “स्यादन्यकर्मसम्यक् तद्य कार्यसिद्धिः” इत्यादिना पञ्चाशत् सहस्रानि विभक्त्य “स्यात् कर्म सिद्धिः सतत (दिनं निशे) विधेयं मन्दं सितान् स्यात्, यिवाहसङ्ग” इत्यनेन तदानयनप्रकारोदर्शितं तथा च वर्षसम्पन्नकालिकस्फुटं शनि शुक्रस्फुटात् न्यङ्गा समनयोगे तत्सहस्रस्फुटं भवति इत्यास्तु भेदः शोधमन्दशुद्धं नय शुक्रयोर्मध्ये यदि लग्नस्फुटं न भवेत्तदा राशौ एकाङ्क योगः कार्य इति । तत्फलं च तत्रैवोक्तं यथा “कार्य-सिद्धिसहस्रं युतं शुभैर्दृष्टमर्थशेखरम् जयपदम् । सङ्गरेऽथ शुभपापदृष्टियुक् क्लेशतो जय उदीरतो बुधः”

कार्या स्त्री ल-यत् । कारोहृष्टे राजनि० ।

कार्याधिप पु० ईत० । ज्योतिषोक्ते व्यापाररूपकार्य-स्थानाधिपे लग्नावधिकदशमस्थानाधीश्वरे । २ कार्या-ध्यक्षे च । कार्याधोशादयोऽप्यत्र ।

कार्यान्वित त्रि० कार्येण कर्तव्येनान्वित । १ कार्ययुक्ते २ कार्यताबोधकपदप्रतिपादार्थान्विते च । भीमासकनये कार्यान्विते एव शब्दस्य यथा शक्तिस्तथा पूर्वपक्षविधया शब्दवि० निरूपितं यथा

“नन्वर्थवादानां सिद्धार्थतया न प्रामाण्यं कार्यान्वित एव पदानां शब्दवधारणात् वृद्धव्यवहारादेव हि सर्वेषां साक्षाद् व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात् । तथाहि प्रयोजकवाक्योच्चारणान्तरं प्रयोज्यस्य दृष्टस्य प्रवृत्तिरूपजनमानोबाह् प्रेक्षावर्णाक्योच्चारणस्य प्रयोजन-निष्ठासायां तदन्वयव्यतिरेकात्तुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यदृष्टप्रवृत्तिमेव प्रयोजनसमवधारयति नचकिञ्चित् कुर्वन्तस्तद्व्ये सम्भवतीति च तत्कान्यप्रवृत्त्यन्तूज कार्याता-ज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् नान्यत् प्रवृत्ते कार्यताज्ञानावश्यकत्वात्, नचैव शब्दस्य स्वार्थज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वम् । स्वप्रवृत्तौ बालेन शब्दाहितविशेषस्य कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वना-मधारणात् । ज्ञाने च प्रत्यक्षादिमानोपायकत्वदर्श-

नात् शब्दोऽपि कार्यताज्ञानहेतुरित्यवधार्यं तत्रैव शक्तिः कल्पयति उपस्थितत्वात् । पञ्चादावापोद्गारेण क्रिया-कारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेपु शक्तिं स्पष्टाति प्रथमदृष्टीतसामान्यशब्दतुरोधात् । अथ-यद्यपि वृद्धव्यव-हारादौ कार्यान्वितधर्मास्तुभिता तथाप्यन्तर्भावशब्देन कार्यान्वितकपटसमभिव्याहारादाकाङ्क्षादिमहिम्ना कार्य-त्वधीनसम्भवाच्च कार्यान्वितेऽपि शक्तिः परस्परवापि शब्दस्य कार्यान्वितज्ञानान्नूलत्वादर्थोपसाधन्यथोपपत्तिरपि । अथशब्दाकाङ्क्षादे कारणात्-कार्यान्वितत्वापि । तद्व्यतिरेकादन्विताभिधानव्यतिरेकनियमात् सति चाका-ङ्क्षादौ कार्यत्वव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न काप्यस्ति । अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावपि शक्तिः स्यात् । सत्कारादेव व्यक्तिसाधनानाञ्च तथैव यदि, तदा कार्यवाचकपदादेव कार्यान्वितत्वात् इति किं शब्दा वृद्धव्यवहारे नियमतं कार्यान्वितज्ञानं दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पने वृद्धव्यवहारे शब्दोपस्थापितेनैवात्मवबोधदर्श-नाच्छाब्दसन्निधेरन्वयव्यतिरेकत्वकल्पने द्वारमित्यादौ शब्द एवाध्यातुवेत । कश्चिदसंपूर्णवाक्ये वृद्धव्यवहाराद्यव्युत्-पत्तेः शब्दसिद्धिं व्यभिचरतीति चेत् तर्हि सिद्धार्थ-ऽप्यन्वयप्रतीतिदर्शनात् कार्यत्वमपि व्यभिचारि । न च तत्र लक्षणा, बाधकाभावात् । शक्तिकल्पनमिवास्त्यत्र लक्षणा मता । इह तु लक्ष्यस्या उभयसाधारणपदार्थमात्र-शब्दा लक्ष्यसंबोधितत्वात् । किञ्च कार्यावाचित्वादी-नामाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्य र्थबोधकत्वमप्यत्र वाच्यम् अतोऽविशेषात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु बाधवा-दिति पूर्वमेव, व्यवहारहेतुतयातुमिति हि कार्योऽन्वितज्ञाने-ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां-शब्दस्य साक्षात्कारकत्वमधारयति न परस्परया, साक्षात्त्वसौत्वर्गिकत्वेन तत्सम्भवे पर-स्परया अन्यथात्वादिति तत्रैव शक्तिः कल्पयति मानित-ज्ञाने, पदार्थज्ञाने वाऽप्रवृत्तकतया प्रवृत्त्या स्कारणत्वेन तयोरेतत्पस्थापनात् । न चान्वितज्ञानशक्तावपि परस्परवा कार्यत्वधी सम्भवतीत्यर्थापत्त्या सैव कल्प्यता, बाधवात्, न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरन्वयव्यतिरेकादिति वाच्यम् अर्था-पत्ते साक्षादुपपादकमात्रविषयकत्वेन न्यूनाधिपादाह कत्वात् । साक्षादुपपादककार्यान्वितज्ञाने शक्तिः कल्पते सिद्धादीनां शक्तिरकल्पनादेवत्वव्यतिरेकत्वाभावात् । आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात् । किञ्च प्रवृत्तिक रचतबोध-स्थितं कार्यान्वितज्ञानमपङ्क्यातुपस्थितान्वितज्ञानमात्रं

शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावात् उपस्थित्यन्तरे गौरवात् ।
 अथ कार्यान्वितज्ञानोपस्थितावाप्यन्वितज्ञानमप्युपस्थित-
 मिति लाघवात् कार्याशमपहायान्विते शक्तिर्गृह्यतामिति
 चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, नार्थे ।
 अन्यच्च कार्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञान विषयभेदेन ज्ञान-
 भेदात् । तदुक्तमभाषवादे, 'अन्यदुभूतज्ञानं अन्यच्च
 घटवदुभूतज्ञानमिति' अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्ति
 पक्ष इति गौरवमेव लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यलभ्य गुरु
 न, दुग्गपदुपस्थितौ तथात्वात् । न च तस्याप्यनुपस्थितिः
 पुरुषविशेषदोषात् सर्वैरेवाद्यमवृत्तौ तथानवगमात् ।
 तथापि न कार्यान्विते शक्तिः कार्यवाचिच्छिदादीना
 व्यभिचारादिति चेत् न सर्वपदानां कार्यत्वविशिष्टधी-
 जनकत्वात् तच्च कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वित
 स्वार्थकार्यप्रतिपादकतया वेति । एव कार्यान्वितव्युत्पत्तौ
 सन्ध्यामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादुरुपाधित्वम् ।
 तद्योचोपजीव्यप्रथमभाषिकार्यान्वितव्युत्पत्त्युरोधेन विध्य-
 श्रुतावपि कार्याध्याहारः । कश्चित्त्वचणा कश्चिदसर्गापह
 इति सिद्धान्तैरेवमप्रतीतिदर्शनादुत्तरकाचमेव न्वितमात्रे
 शक्तिरेव कल्पयता प्रार्चनकार्यान्वितज्ञान बाध्यतामि-
 त्यतएव निरस्तं पूर्वकल्पनात् । कल्पनान्तरमपह्नाच्च ।
 उत्तरकालभाषिद्विधार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरन-
 न्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् । उपजी-
 व्यव्याघाताच्च । अथ सिद्धान्तैरपि व्युत्पत्तिः सम्भवति
 तथाहि उपलब्धचैतन्यजन्या वाचस्वाहयेनैव वाचा-
 हारेण चैतन्यभीप गत-चैत । एतस्मै जात, इति वाचा-
 हारवाक्ये शृण्वन् चैतस्य सुखप्रसाद पश्यन् त्रोटहर्ष-
 मनुमिभोति । हर्षाच्च तत्कारणं एतज्ज्ञानज्ञान कल्पयति
 उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अयोपस्थितौ गौरवाच्च
 तत्र वाक्यस्य कारणता कल्पयति लाघवादिति चेत् न
 हर्षहेतुता 'बहूना सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन एतज्ज्ञान-
 ज्ञानस्य बाधेनानुमातृमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परि-
 शेषयितुमशक्यत्वात् । अथ एतज्ज्ञानज्ञानाव्यभिचारि वृद्धि
 आह्लादिक्रियाविशेषदर्शनात् एतज्ज्ञानज्ञानानुमानमिति
 चेत् तर्हि एतस्मै जात इति वाक्य तत्तत्क्रियाकर्तृव्यता
 परमेवेति कार्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो
 गच्छते तदुत्तरकालं एतज्ज्ञानज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्ति
 कार्यं जहाति । यत्वापीह रुद्धकारतरौ पिकोरौ-
 तीति मविद्वार्थकपदसामानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्ति-

अत्रापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्वका कार्यान्वित
 एव युक्ता विक्रपदशक्ति । पूर्वे नावृत्तेति चेत् तत्रापि
 पिकमानयेत्यादौ कस्यचित् कार्यान्वित एव व्युत्पत्ते
 उपजाव्यजातेयतया च तस्याबलवत्त्वम् । किञ्चेदमपि घट
 कार्यान्वितज्ञानशक्तम् पदत्वादिति सामान्यतोऽवगत विशेष
 स्वार्थः पर नाधिगतः स इदानीं सुहृदपदेशादिभिरव-
 गम्यते । अतः सिद्धमवृत्तिपराया शब्दानां प्रवर्तकज्ञान-
 जनकता तच्च कश्चित् साक्षात् कश्चित् परस्मरया, कार्या
 न्वयात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकमिति । यत्र पुराण-
 भरतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थादकल्पितविधि-
 येपीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परस्मरया कार्या-
 न्वयात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं स्वरूपाख्यानपर्याप्त्यु
 काव्यनाटकदीना पदार्थासर्गापहणेण संसर्गव्यवहारो न
 संसर्गपह इति ।

तदेतन्मतं पूर्वपक्षत्वेनोक्ता मणिकर्ता निराकृत यथा-
 "अतोच्यते घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटा-
 नयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्यताज्ञानमनुमितं बालेन
 नतु कार्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्याऽहेतुत्वात् विषया-
 दिपदशक्तिपक्षे तस्यानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घट-
 मानयेति वाक्यविशेषज्ञानाकल्पितपदविभागस्य हेतुत्वसव-
 धार्थं घटपदद्वितीयापाठविधिमन्वयानां प्रत्येकावापोद्धा-
 रेण घटकर्मत्वानयनकार्यत्वज्ञानेषु प्रत्येक कारणत्वसव-
 गस्य शक्तिं कल्पयति । पश्चात्प्रवृत्तिसामान्येनानुमित
 कार्यतान्वितज्ञाने वाक्यमात्रज्ञानान्वलभ्यत्वेन कार्याशनप-
 हायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति नतु प्रथम वाक्य
 मात्रस्य कार्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम् ।

अथ घटानयनक्रियायाः प्रथम क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्ति
 मात्रानुमान न तु कार्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र
 वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदु-
 त्तर विशेषयोः कार्यकारणभाव इति चेत् न
 प्रथम प्रवृत्तिमात्रकार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं बालस्य
 क्रमयो भवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिपक्षस्य तेन
 विनापि सम्भवात्, न च तदनुमनसामयी तटा वृत्तेति
 वाच्यम् तदा व्याघ्रादिघृती मानाभावात् सामान्ययो
 कार्यकारणभाष्यहो विशेषयोरुक्त्यात्वपक्षे हेतुरिति चेत्
 न विशेषयोरन्यव्यतिरेकाभ्यामेव तदुपहृत् यथा
 भूमशक्तिविशेषयो कार्यकारणभाष्यपक्षे तत्त्वानान्ययोरपि
 हेतुहेतुमद्भावो भासते अन्यथा न प्रदर्शनगत्या व्याप्ति

स्यात् तथापि । विशेषयोः कार्यकारणभावस्यैव नि-
वेद्य एव सामान्ययोस्तथाभाव इति चेत् न प्रत्यक्षेण
विशेषपक्षे योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते । प्रकृते च
कार्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमितो न सामान्यमिति न
युगपदुपस्थितिः । अथ विशेषयोः कार्यकारणभावात्
सामान्यशोरपि तथात्वमधारयतीति चेत् तर्हि विशेषयोः
कार्यकारणभाववगमः प्राथमिक इति तन्मूलकः प्रथम
कार्यान्विपदविशेषयत्किंपक्ष एव स्यात् निष्प्रयोजन-
कत्वेनानन्तरानुमितौ मानाभावात् । यद्युक्तं प्रवृत्तिकारण-
तयोपस्थित्य कार्यान्विज्ञानमपहायान्वितज्ञान कल्पयित्वा
तत्र यत्किंकल्पनमयुक्तम् उभयथा गौरवादिति तत्र कार्या
न्वितज्ञानेऽन्विज्ञानत्वस्य सत्त्वात् तद्बाधकत्वाच्च तस्य ।
अतस्तत्रैव यत्किंपक्षो न कार्यत्वाद्येऽपि । अतएव षट्यदु-
भूतज्ञाने भूतज्ञानत्वमपीति तद्विज्ञं तज्ज्ञानमभावात्
व्यवहारकारण त्वया स्वीकृतम् । अस्त्वैव किन्तु तदुपस्थिता-
वव्यन्विज्ञानत्वं न विषय इति तस्योपस्थित्यन्तरं कल्प-
यित्वा चेत् न कार्यान्विज्ञानेऽन्विज्ञानत्व विशेष्यमिति
तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसाधन्योतो
विशेष्यमानावश्यम्भावात् । अन्यथान्यज्जातिज्ञानमन्यज्
जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं
कापि नोपस्थितमिति न तत्र जातिरेव प्रदर्शयः स्यात् ।
जाते केवलोपस्थितौ च न व्यक्तिमानसंविदेष्टव्यम् ।
अथ जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेर्व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौर-
वात्, व्यक्तेरनन्यत्वमप्यजातिविशिष्टज्ञानत्वं न यद्य-
तावच्छेदक किन्तु जातिज्ञानत्व बाधनादिति चेत् तर्हि
तस्यम् । न च युगपदुपस्थितौ बाधनावतारः । नचात्र युग-
पदुपस्थितिरिति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयकत्व-
नियमात् । किञ्च समेत कार्यमिति ज्ञान साक्षादुपपादक
प्रवृत्त्या स्वरूपत्वं नावृत्तमनन्तरं यत्किं गृह्येयात् ।
साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनाया, समेत कार्यमिति
ज्ञाने तस्य साक्षादुपपादकत्वात् । अथेदं कार्यमिति
ज्ञानशक्त्यैव परस्परयातुमानद्वारा समेत, कार्यमिति
ज्ञानसम्भवादन्यत्वमप्येव न तत्र यत्किंकल्पनमिति तर्हि-
नन्विज्ञानज्ञानशक्त्यैव कार्यबाधकपदसमव्यवहारेण कार्या
न्वितज्ञानसम्भवादन्यत्वमप्येव न तत्र यत्किंकल्पनमिति
तस्यम् । नन्विदं कार्यमिति ज्ञान साक्षादेव प्रवृत्तिक
कर्तव्यप्रयोजकयादृशेणविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिपत्त्यः न
सहकारि तेन नातिप्रसङ्गः न च सहक रित्वमप्येव

कार्यानुत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्तित इति चेत् न
बाधवेन समेतं कार्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्ते । यथा च
भविष्यद्विषया क र्यतातुमितिस्तथोक्तमधस्तात् । अपि च
यादृशस्य दृश्यस्याविगीतकृतिसाध्यमिदं तादृशोऽहमिति
धीर्न प्रवृत्तिहेतुः कृतक्रियमाणविषयकृतिसाधनज्ञानस्य
सिद्धविषयस्यासिद्धविशेषेणातुत्पादकत्वात् । इच्छाया
स्वपकारकधीसाधनत्वेन कृत्वा साधयामीतीच्छया च
कृत्यनन्तरमविषयत्वरूपकृतिसाधनताधीजन्यत्वाच्च । अपि
चास्तु प्रथम कार्यान्विज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कार-
ताबोधत्वं तत्र यत्किंपक्षः तथापि यथादावागोद्वारेण
पदविशेषेणैतरेरान्वितस्वार्थज्ञाने यत्किं कल्पयति बाधनात्
न तु कार्यत्वाद्येऽपि गौरवात् अन्यत्वमप्येव । नचैव
प्रथमं प्रवृत्तस्य साक्षात्कारताबोधकस्य तन्मूलककार्यानि
तयत्किंपक्षस्य च बाध स्यादिति वाच्यम् इदत्वात् अन्यथा
सिद्धिमपहरतो हि बाधस्य च (बाधः) भूत इति तस्यावच-
यत्वात् गौरवान्यत्वमप्येवतत्कसहकृतप्रमाणजन्यत्वेनोत्तरस्य ब-
धत्वात् नचोपजीव्यबाधनात् तथा प्रवृत्तेति वाच्यम् उप-
जीव्यत्वे मानाभावात् देशादि प्रथमं तद्वृत्तं न तदं पदं
विशेषयत्किंपक्षे तस्य हेतुत्वम् तेन विनापि तद्वन्मत्वात् ।
न च प्राथमिकत्वेन बलवत्त्वं, व्यभिचारात् । अपि च
प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वं । सर्वेषां शरीराहं
प्रत्यये, चक्षुःतारकादिपरिमाणस्य सर्वैरत्यल्पपक्षे च व्यभि-
चारात् । अतएव पूर्वकल्पनात् कल्पनानन्तरमप्येव
स्यादिति निरस्तम् । यत्नानन्यथाविद्वत्तवोपजीव्यतया
बलवत्त्वं पूर्वकल्पनायास्तत्र तच्चात्मात् । किन्तु प्रथमं
कार्यान्विज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परस्पररोदासीन कारण-
त्वमात्रं गृह्यते न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्यत्वमिति
रेकादेरुभयविशेषसाधारणत्वेन तद्व्यावयिकत्वात् । उक्तं
गौरादि वाधकाभावनिययसहकृतोनिचायक । नच
न्यत्वमप्येव बाधकस्याभावसाधनात्ततः सतो दर्शनमाने च
बाधो निचेतमर्हति अतएव प्रामाण्यसोर्ध्वमिदमेव
बाधकाभावनिययादेव नियमः । अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा
साक्षात्परस्परसाधनं नेति सप्रयः कापि न स्यात् ।
यद्यु हर्षहेतुः बहूनां सम्भवादिवादि तत्र सतो गृहीतं
हर्षहेतुज्ञानपानादेर्बाधायतारः तस्य हर्षहेतोरप्येव ।
उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च एतज्ज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन
कल्पनात् । अन्यप्रियज्ञान हर्षकारणं भविष्यतीति
यद्वाया कथमेवमिति चेत् एतन्तर्हि कार्यान्विज्ञानेऽपि

शक्तिर्न गच्छेत प्रयोज्यज्ञानहेतुर्मां वृद्धत्वात् । अन-
न्यथासिद्धशब्दानुविधानस्य च तद्व्यत्वात् अन्यप्रियज्ञान-
स्याज्ञानाच्च ज्ञानेऽपि वा तदुपस्थितिनियमे मानाभावात्
सन्देहाभाधोपपत्तेः । लिङ्गभासजन्यकाकतालीयसम्पन्नस-
वादानुमितिवर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्यज्ञानानुमानसम्भवाच्च ।
नचामासत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वे तद्वैतशक्तिपक्षो भ्रमः,
विषयस्य तथाभावेन तयोर्यथार्थत्वात् । यथा कश्चित्
स्त्वसञ्चाराधितं दासपुत्रकं घटमानयेति नियुक्ते
स च तमानयति तदा चेतनव्यवहारादिषु तद्वर्गी-
बालो व्युत्पद्यते-इयं क्रिया, कतिजन्या, सा ज्ञानजन्या,
ज्ञानं तद्वाक्यजन्यमित्यनुमितिपरम्परायां भ्रमत्वेऽपि तद्वैत
शक्तिपक्षः तज्जन्यशब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य
तथाभावादिति सिद्धं सिद्धार्थे शक्तिपक्ष इति । अतएव
“यच्च दुःखेन सम्भिन्नं न च यत्तस्मिन्तरन् । अभिला-
षोपपन्नश्च तत् सुखं स पदास्यदम्” इत्यर्थवादोपस्थिते
सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिपक्षः ।

कार्यिन् त्रि० कार्यसम्यक्स्य इति । कार्ययुक्ते २ कार्यार्थि-
र्धिनि (उभेदार) व्याकरणोक्ते २ अदेशस्थानिनि च
“कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते”
परिभा० । अत्र कार्यीति निर्देशात् “एकाक्षरात् लो-
जाते सप्तम्याच्च न तौ (इनिठनौ) कृतौ” इत्युक्तिरप्य-
नित्या । ततः सप्तपुं मस्य व० । कार्यवत् । ठन् कार्यिक-
तत्त्वार्थे त्रि० । तत्र इनौ सप्तपि च स्त्रिया ङीप् ।

कार्यिकेय उंस्त्री लशकस्तेरपत्यं बा० ङ् । लशकस्तेरपत्ये
अपिभेदे स्त्रिवत् ङीप् “कार्यिकेयीपुत्रात् कार्यिकेयीउल”
यतः आ० १४, ६, ४, १२, वेद वंशवर्षने ।

कार्यीश्वीय त्रि० लशान्वेन निर्हत्तादि लशान्वा० चतुर्थ्यां
ङ् । लशान्विर्हत्तादौ ।

कार्श्रमरो स्त्री लश-स्वार्थे णिच्-भावे मनिन् कार्श्रमतत् राति
रा-क गौरा ङीप् । श्रीपथीष्टे कर्क २ गाम्भारीष्टे भरतः ।

कार्श्यं न० लशस्य भावः ष्यञ् । १ लशत्वे “निर्वन्धसञ्ज्ञातकृषार्थं
कार्श्यम्” रघु० । स्वार्थे ष्यञ् । २ लशे श्यालुष्टे,
४ लशुवे (डेको) ष्ते ५ कसुरे च पु० राजनि० ।

कार्ष त्रि० लपिः शीलमस्य ल्वा० ण । लपिशोके लपोवले भरतः ।

कार्पापण उंन० कर्षसेदम् स्वार्थे वा ष्यञ् । तेन आपणयते
आपण-कर्षण्य च । १ अशीतिरत्तिके ताम्रिके कर्षे
“कार्पापणस्तु विज्ञेय कार्षिकसाधक पण” मनु० ।
२ षोडशपणात्मके पुराणे (काङ्गन) इति स्वाते मानभेदे ।

“माषः षोडशभागस्तु ज्ञेयः कार्पापणस्य तु । काकिनी
(वृद्धि) तु अतुर्भागे मापस्य परिकर्त्तितः । पञ्चमद्या
प्रदेशे तु सञ्ज्ञेय व्यावहारिकी । कार्पापणप्रमाणस्तु तज्जि-
वत्तम् (परिभाषितम्) इहेव तत्” कात्या० ष्ट० षोडशेत्यत्र हेमा-
द्रौ विंशतीति पाठः । अतएव “हातिंशत्पणिकं मापे वत्सः
पौराणिको भवेत्” कात्या० ष्ट० तौ पुराणद्वयवाच्यत्वात् -
शत्पणानां गं मूत्रत्वेनाभिधानम् । “अशीतिभिर्वराट्कै,
पण इत्यभिधायते । ते षोडशः पुराणं स्यात् रजतं सप्त-
भिस्तु तै” भविष्यपु० । “कर्पापणैकमूल्या हि दरिद्राणां
प्रकीर्त्तितः” मा० त० । “कार्पापणं भवेद्दण्डो यत्तान्य
प्राकृतोजनः । तत्र राजा भवेद्दण्डो सहस्रमिति धारणा”
“सहस्रं ष्टजेद्राजमागे युक्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ कार्पा-
पणौ दद्यात्” मनु० । “कार्पापणो दक्षिणस्या दिशि रौप्यं
प्रवर्त्तते । पणो निबद्धं पूर्वस्या षोडशैव पणा पञ्चम् ।
इति नारदोक्ते २ दक्षिणदेशप्रसिद्धे पूर्वदेशप्रसिद्धपण
परिमाणे च । कार्पापणेन क्रीतः टिठ्ठु वा प्रतरादेशश्च
इदञ्चारणार्थं कार्पापणिकं पक्षे प्रतिकं तत्क्रीते त्रि०
स्त्रिया ङीप् । कार्पापणिको प्रतिको अर्धर्षपूर्वात् द्विगोश्च
तस्य वा लुक् । अर्धर्षकार्पापण अर्धर्षकार्पापणिकं
सार्द्धं कार्पापणक्रीते एव द्विकार्पापण द्विकार्पापणिकं
कार्पापणद्वयक्रीते त्रि० । पश्चादिपाठात् स्वार्थे ण् ।
कार्पापण कार्पापणसचजोविधु त्रि० न० व० ।

कार्षि त्रि० कर्षतीति कर्षः ततः स्वार्थे बा० ङ् । १ कर्षण-
शीले २ अन्तर्गतमलापनेतरि । “कार्षिरसि ससृङ्गस्य
त्वा जित्वा उन्नयामि” यजु० ६, २८ । कर्षतीत्येवशील
कार्षिः अन्तर्गतमलापनेतासि” वेददे० “कार्षिरसोत्पाह
शमलमेवासायपलाययति” तैत्ति० ।

कार्षिक त्रि० कर्षे नित्यमर्हति छेदा० ङ् । १ नित्यकर्षणं हे
कर्षेण क्रीतः ङ् । १ कर्षेण क्रीते । तत्परिमाणस्य ठक् ।
२ कर्षपरिमाणयुक्ते । कर्षे कर्षेण यं लमस्य ठक् । ३ लपके
हेमच० । स्वार्थे ठक् । ५ कर्षपरिमाणे । “ताम्रिक
कार्षिक पण” मनु० ।

कार्ष्यं न० लशस्य भावः ङा० ष्यञ् । लशत्वेपक्षे इममिन्
लटिमन् तत्त्वार्थे पु० । मित्रात् स्त्रियां ङीप् ष्यङोपौ ।

कार्पा त्रि० लशस्येदम् ष्यञ् । १ लण्यलशसन्निधि । “कार्पा रौरव-
वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिण” मनु० । २ लण्यहं पायन-
सम्बन्धिनि च । “कार्पा वेदमिमं विद्वान् आपयित्वा र्धम-
श्रुते” भा० आ० प० १४० । लण्योदेवतास्य ष्यञ् । ३ लश्यास्य-

विष्णु देवताके हविरादौ लि० । “कार्पण्यं पतिष्ठा गतु
स भिक्षुद्वय पतन् रघु” । ४ गतायर्थ्या स्त्री राजनि०
कार्पण्यजिनि पु० कर्णजिनस्यैरपत्यम् इज् । कर्णजिनस्यै
रपत्ये “कलमत्रिमिति कार्पण्यजिनि” क० त्या० श्री० १, ६, २३
कार्पण्यजित पु० कर्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्यम् नडा० ब्राह्मणे
वासिष्ठे च त्रिगुणे फल् । कर्णस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये
ब्राह्मणे २ वासिष्ठे च ।

कार्पण्यस न० कर्णस्यायसोविकार षण् । कर्णायसस्य
विकारे “कार्पण्यसमलङ्कार परिग्रज्या च नित्यम्”
मनु । स्त्रिया ङ् । “अभि कार्पण्यसो दद्यात्” मनु ।
कार्पण्यं पु स्त्री कर्णस्यापत्यं बाह्या० इज् । कर्णस्य व्यासस्यापत्ये
रुकदेवे । “दुग्गपक्षुष्य कार्पण्येर्नन्दिशिवरचसया” भा०
प्रा० १२२ अ० अपि कीर्तने । श्रौतविष्णवे कामदेवे च ।
“सा च त वक्ष्यामास कार्पण्यं कमललोचनम्” हरि०
१६२ अ० । अस्योत्पत्तिकथा कामशब्दे उक्ता ।

कार्पण्यं न० कर्णस्य भाव इडादि० षज् वा । कर्णस्य
कर्णस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यज् । ब्राह्मणवासिष्ठे कर्णस्य
व्यासस्य गोत्रापत्ये पु स्त्री स्त्रिया ङोप् तस्य काल
कल्पा० षण् । कार्पण्यं कर्णगोत्रापत्यच्छाते स्त्रिया ङोप् ।
कार्पण्यं न० कर्पत्यत् कर्प-स्वाये णिच्-स्वाधारे मनिन् । शुद्धे
तत्त हीतरेतर योधा कर्पणीति तस्य तथात्वम् । “कार्पण्यं
पाजो न्यक्तमीत्” ऋ० ८, १, १६ । “कार्पण्यं कार्पण्यं शुद्धम्”
भा० । तत्त भावे मनिन् । २ कर्पणे च ।

कार्पण्ये स्त्री कर्प-णिच्-मनिन् कार्पण्यं कर्पण्यं राति ददाति
रा-क गौरा० ङोप् । श्रीपथीवृत्ते तस्या विकार यत् ।
कार्पण्यं श्रीपथीवृत्तायवे । “पालायवैकङ्कतकार्पण्यं
वैलान्” कात्या० श्री० २, ८, १ । कर्कभावे कार्पण्येति
पाठस्यापि इत्थत्वात् तात्त्व्यमध्योऽपि तत्त्वार्थे ।

कार्पण्यं पु० कर्पतेऽसौ कर्प-वञ् स्थाये षज् । शालवृत्ते अमर ।

काल कालोपदेशे (इत्यतया कालमिदमर्थोपदेशे) अट् ।

पु० उभ० सक० सेट् । कालयति ते अवकाशत्-त,

कलयाम्-वभूव-काश-चकार-चक्रे । कालयिष्यति-ते

काल पु० ईपदलति काल-अच् को का । कर्णस्य

तस्य वस्यै ईपदभूपकत्वात् तथात्वम् । अत्यर्थे

वर्गं आद्यच् । तदर्थं युक्ते लि० । २ शौचे न० वाच-

स्पतिः । धातुषु तस्य कर्णत्वात् तथात्वम् । ४ अशौचे न०

राजनि० । कालोपदेशे गन्धद्रव्यभेदे न० शब्द० । २ यो-

र्धन्वद्रव्येषु कर्णत्वात् तथात्वम् । ईकोकिले पु स्त्री० ।

राजनि० तस्य पक्षिषु कर्णत्वात् तथात्वम् स्त्रिया ङोप् ।
७ रासे षट्कचित्के एक समर्द्धे (कालक सेन्दा) वृक्षे व
पु० राजनि० । १० गनिपद्ये मेटि० कर्णत्वात् तथात्वम् ।
कलयति सख्यं पु० कल-अच् “कालसमयवेलास्त्रिति” पा०
निर्द्देशात् नि० उदधाट् ष । ११ यमराजे १० कङ्कासे
शिखे नेदि० । १२ परमेष्ठरे “कालोऽस्मि लोकशक्त
महत्त” “काल कलयतामहम्” इति च गीता “कल
सुदर्शन कल परमेष्ठी परिपक्षु पिप्पुषु” । “तृतीय
योऽय भगवान् कालात्मा कालकृद्भिः” सू० वि० ।
खनामख्याते परत्वापरत्वधीहेतौ न्यायादिमतविद्
१४ द्रव्यभेदे । तद्विरूपण कथाट्टस्त्रिते उदस्कारप्रतौ च वषा
“अपरस्मिन्नपर दुग्गपत् चिर क्षिप्रमिति का
लिङ्गानि” क० सू० ।

“इतिगन्धो ज्ञानप्रकारपर प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथा
चापरमिति प्रत्ययो दुग्गपदितिप्रत्यय चिरमितिप्रत्यय
क्षिप्रमितिप्रत्यय काललिङ्गानि, त्वर्थः । अपरस्मिन्नपर
मित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं, तेनायमर्थ-बलवत्-
तपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मनि स्थिते दुग्गानमवधि कृत्वा
ऽपरत्वसत्पद्यते तच्चापरत्वमवधारयित्वाऽप्यप्येवम्, न च
रूपादयमवधारयित्वा व्यभिचारात् तस्याणां गन्धादीनां
यावौ परत्वाद्यनुत्पादकत्वात् स्वर्गस्याप्युष्णादिभेदेन भिन्न
प्रत्येकं व्यभिचारात् न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य
विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्सन्दानात् व्यभिचारेण
त्वात् तदवच्छिन्नद्रव्ययोग एवावसमवधारयित्वा परिधि
ष्यते तच्च द्रव्य पिण्डभान्तरिगुणोभयवयुक्त विभु स्वात्
आकाशस्य तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचिदपि भेदविभातात्
सर्वभेदेषु शब्दोत्पत्तिमसङ्ग । तथाच कालस्यैव मास-
शुद्धयुक्तस्य पिण्डेन सयोगोऽपरत्वावसमवधारयित्वा
काल एव सात्त गडुक्रियोपनायक आत्मनश्च द्रव्यान्
रधम्भेषु द्रव्यान्निरावच्छेद्व्याय स्वमत्तासत्त्यतिरिक्तसङ्ग
भावेत्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन महारजनादभिला
पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणोरारुण्यमसङ्गात् । कालस्यैव
तत्स्वभावतयैव कल्याणदयमटोष । कालेनापि रागद्वेषः
कथं न इति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तस्मिन् एव
स्वविरसवधि कृत्वा यून परतोत्पत्तिर्निरूपणीया । दुग्ग-
पदि च दुग्गपज्जायन्ते दुग्गपत्तिवन्ति दुग्गपत् कुर्वन्ति
इत्यादि-ऽत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्यां पृथ्वी
एकस्मिन् सूर्यगत्यपि पृथक्काले इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव

सर्वगतयो विशेषणानुभवानि । न च स्वरूपप्रत्ययासत्ता
एव ता तस्मादेतादृशविशिष्टप्रत्ययानुपपत्त्या विशेषण
प्रापकं यद् इव्यं स काळः ” उपस्तरवृत्तिः ।

“ननु तिथ्यत्र काळः स तु नित्यो इव्यं चेति न
प्रमाणमत आह” ।

“इव्यत्वमित्यत्र वायुना व्याख्याते” क० सू० ।

“यथा वायुपरमाणुगुणवत्त्वाद् इव्यत्वम् आइव्यइव्यत्वात्
नित्यत्व तथा काळस्यापीत्यर्थः” उप० ।

“तथापि सन्तु बहवः काळा इत्यत्र आह” ।

“तत्त्वभावेन” क० सू० ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेमावयः । चिरादिप्रत्ययानां
काळनिष्पन्ना सर्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेष
लिङ्गाभावात् सत्तावदेकत्व काळमेत्यर्थः । नन्वेव कणवद-
सुहृत्तयामट्टिमाहोरात्रपक्षमासवर्गयमसवत्सरादिभेदेन
भूयासः काळास्तत्र कथमेक इति चेन्न भेदमानस्य उपा-
धिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव एक टकमार्ज्जवाता-
दिहृद्युपाध्यपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव काळः
सूर्यस्येन्द्राद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्कार्यवच्छेदकभेदेन च भिन्न इव
भासते इत्यनुपगमात् तथाच कालोपाध्यव्यापक काळो
पाधिः, स्वाधेयकादाचित्काभावप्रतियोग्यनाधारः काळो
वा क्षणः प्रतिक्षण कस्याचिदुत्पत्तेः कस्याचिद्विनाशादेत
दध्यवसेयम् । क्षणइवञ्च खड्गस्याद्यागमप्रसिद्धम् । ननु
तथाप्यनीतानागतवर्त्तमानभेदेन कालत्रयस्तु, त्रयधूयते हि
“त्रैकाक्ष्यसुपावर्त्तते” “त्रैकाक्ष्यं सिद्धिः” इत्यादाति चेन्न
त्रैकाक्ष्यव्याहारात् येन हि वस्तुना यः काळोऽवच्छि-
द्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रागभावेन यः काळोऽवच्छि-
द्यते स तस्य भविष्यत्काळः यत्तद्वत्त्वेन यः काळोऽवच्छि-
द्यते स तस्यातीतकाळः तस्माच्चवच्छेदकवित्ताधीन काळ-
त्रित्वव्यवहारः” उपस्तरवृत्तिः ।

“इदानीं सर्वोत्पत्तिमताः कालः कारणमित्याह” ।

“नित्यवृत्तावादनित्येषु भावात् कारणे काळाख्यो-
ति” क० सू० ।

इतिवन्दो हेतो इतिहेतोः कारणे—सर्वोत्पत्तिमतुकारणे
काळ इत्याख्या । हेतुमाह नित्यवृत्तावात् अनित्येषु
भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरजात
क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिश जातः रात्रौ जात
इत्यादिप्रत्यक्षभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्या-
दिप्रत्ययानां भावात् अनन्यव्यतिरेकाभ्यां कारणं काळः

इत्यर्थः । न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययवज्जातः काळस्य सर्वो-
त्पत्तिमत्त्वमितिकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादिसां हैमनि-
क्षया लिकप्रादुर्गम्यादिषु ज्वाबलादेव तदध्यवसेयम् उप० ।
भाषासुक्तावस्थोच सङ्क्षेपेण तद्विस्तृतं यथा

“अन्यानां जनकः कलोजगतामाश्रयोमतः” ।

“परापरत्ववच्छेदः क्षणादि स्यादुपाधितः” भाषा ।

“कलं” निरूपयति अन्यानामितं तत्र प्रमाणं दर्श-
यितुमाह जगतामितं तथाहि इदं नो घटइत्यादिप्रतीति
सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्यपरि-
स्पन्दादिसां घटादेः सम्बन्धोवाच्यः स च संयोगादर्श
सम्भतीति कालएव तत्त्वस्वव्यवहारकत्वात् इत्यञ्च
तस्यान्यत्वमपि सम्यक् । प्रमाख्यानं दर्शयति परापर-
त्वेति परत्वापरत्ववच्छेदसाधरणं निमित्तं कलएव पर-
त्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयोलाघवादतिरिक्त
कल्प्यत इति भावः । नन्वेकस्य कलस्य सिद्धौ क्षणदि-
नमासवर्षादिमसवर्षभेदोन् स्यादनन्त्याह क्षणादिति कल-
स्त्वेकोऽपि उपाधिभेदान् क्षणादिव्याहारविषयः । उपा-
धितु स्वजन्यविभागगतभावावच्छिन्नं कर्म, प्रवर्धयो-
गावच्छिन्नविभागोऽपि पूर्वसंयोगावच्छिन्न उत्तरसंयोगप्राग-
भावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । नवोत्तर-
संयोगानन्तरं क्षणव्याहारो न स्यादिति वाच्यं कर्मा-
न्तरसत्त्व इति । सहाप्रसङ्गे क्षणादिव्यवहारोऽपि, तदा-
ऽनागत्यं च संनोपपादनं यः । दिनादिव्यवहारस्तु तत्त-
त्क्षणावच्छेदरेवेति उक्तावची ।

तार्किकशिरोमणिना रघुनाथशिरोमणिना च पदार्थ-
निरूपणप्रकरणे “तत्र दिक्काळौ नेश्वरादतिरिच्येते”
इति वदता विभु रूपस्यैकस्य कालस्य अखण्डनं ज्ञानम् ।
रघुदेवराजभट्टाभ्यां तद्विहितं तत् सौक्ष्म्यं पदार्थतत्त्वसारे
च सप्तमारायणतर्कपञ्चमनेन दर्शितं यथा

“दिक्काळौ नेश्वरादतिरिच्येते, प्राच्यां घट इदानीं घटः
इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभुविषयकत्वेनैवोपपत्तेः,
नेच तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति
प्राच्यां घटः प्रतःप्राच्यां घटः इदानीं घटः तदानीं घटः
इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् काळादियेरपि
वज्ज्वालाकारप्रसङ्गात्, तथा च उपाधिभेदादेकस्य दिश
एकेन कावेन च यथा भवतां बहूनां व्यवहाराणां सुपपत्ति-
क्षणाऽस्माकमपि एकेनेश्वरेणागमानुमानाभ्यां सिद्धेन
सर्वोत्पत्तेः तादृशव्यवहाराणां उपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति,

सुखे क्रियादौ स्वयमुक्तेश्वरसंयोगितपमात्रितलादिस्वयमेव
घटादेः स्वयमुक्तेश्वरेण तत्सम्बन्धवद्वैतवाच्यतिरिक्तकावा-
द्याधिदेः । अथवा चक्षुः एवातिरिक्तः इदानीमिच्छादि-
व्यवहारविषयाः, विभागप्रामाण्यवच्छिन्नकर्माश्च स्व-
त्वासम्भवात् भाषिकान्तरजन्यविभागान्तरप्रामाण्यवच्छि-
न्नस्य कर्माश्च स्वयमुक्तेश्वरादित्यादिवत्तेन तादृशयोपा-
धित्वासम्भवात् नच विभागे स्वप्रत्ययं विशेषणीयम्,
स्वचानुगमादनुगमापत्तेः, विभागजननादिदशायासुपा-
ध्यन्तरस्य वाच्यतया तावताध्यन्तगमाच्च, एतदुपाधीना-
मतिरिक्तानां चाक्षिपदार्थस्वरूपाणां स्वचानामवस्थाभ्युपेय-
तया तैरेव तादृशाः सर्वे व्यवहारा उपपादनीयाः किम-
तिरिक्तेन कावेनेति ।

सास्त्वमते तस्याकाशान्तरभावं न पृथक्कृतत्वाल्लरत्वं तदे-
तत्संस्वरूपभावाद्यवोर्द्वैतम्

“स्वयुद्धदिक्कावयो वृष्टिमाह” भा० ।

“टिक्कावाकावादिभ्यः” हा० सू० ।

“नित्यौ यौ दिक्कावौ तामाकाशप्रकृतिसूतो प्रकृतेर्गुणविशे-
षावेन । अतो दिक्कावयोर्बिम्बोपमाश्च । “आकाशश्च
स्वगतश्च नित्यः इत्यादिसुल्लता विमुक्तं वाक्कावयोपपद्यते ।
यौ तु स्वयुद्धदिक्कावौ तौ तु तत्तदुपाधिविशेषादुपाध्यादु-
त्पद्येते इत्यर्थः आदिशब्देनोपाधिपदवादिति । यद्यपि
तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव स्वयुद्धदिक्कावौ तयापि विशि-
ष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमनादेन विशेषकमेव त्रोलस्य कार्य-
तावत् तत्कावेत्येवमत्रोक्तम्” प्र० भा० ।

“अत्रपदं दर्शयिष्यमाश्रमाध्वयन्ते च वाच्यस्वतिसतेन
कावखण्डनं तु नित्यविमुक्ताकावखण्डनपरं तत्राह
“उपाधिभिद्यते न तु तद्वानिति” हा० सू० उपाधिभेदेन
धर्मिभेदावस्थायस्य व्याख्यापनात् धर्मिणः कावस्य एक-
त्वेन उपाधिना भेदावस्थानात् उपाधिना नागनागादि-
भेदव्यवहारसम्भवः तथा च क्रियादेरेव उपाधिभूतस्या-
नागतादिव्यवहारोपपादकतया तस्यैव कावत्वम् । अत-
एव कियैव काव इत्यभिप्रेत्योक्तिः ।

कावमाधवीये च साधवेन गृह्यपूर्वकं कावत्वेत्यं न्यक्षपि

“ननु नायसुखम् सफलं कावस्य गगनकुसुमावसान-
त्वात् तदेतत्परमरुद्धस्यभिजानानः अपि स्वमहासुनि-
क्षान्तामि निर्विवेककाम कावसुमेष्वाभ्यास्येव पञ्चवि-
ञ्चतितत्त्वानि विवेच्य “मूलप्रकृतिरविकृतिर्नैकदाया प्रक-
तिरविकृतं च प्र० । मोक्षवस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः

पुनश्च” इति । न चैतन्मये तत्त्वेव कामस्यान्तरभावे सुनिना
विवर्तित इति यद्गोचरम्, त्वदभिमतस्य कावस्य पञ्च-
विञ्चतितत्त्वानां चाभ्यासयानि कृतानि । यत्परमस्य
मोक्षुक्तानां चाभ्यासस्या मूलप्रकृतिर्नैकदायापञ्चतत्त्वाना-
स्यानां स्वप्रामां प्रकृतिविकृतीनां मध्येऽध्यवसायहेतुर्न
तत्त्वप आभिसानहेतुरहङ्कारः । यत् अर्ग्यपरमस्यकाव-
कानि पञ्चतत्त्वानि पृथिव्याऽपञ्चमहाभूतानामेकादश-
न्द्रियाणाञ्च बोधगविकाराणां स्वयमेव नि प्रविष्टानि । अप-
रुतिरविकृतिः पुनश्चादित्यहं । न चैतन्मये तत्त्वे
कावस्यान्तरभावं स्वयमेव नापि तद्विषयं तत्त्वान्तरं सुवि-
रुक्तमन्यते । अथ तर्हि सुनिप्रकृतीनां तत्त्वानि काव्यामि-
वष्टकानि ईश्वरकृतानि वद्विःकावत्वात् तदेव विचिन्तुं
कावं व्याजहार १ “साप्रतश्चाह वाच्यं त्रिकालमाभ्यन्तर-
करचमि” । परमविकृतापरो बोधनीय इति न्यायेनाह
व्यवहारो न तु स्वविज्ञानाभिवादेवेति पदाम । अत-
एवैतद्वचो व्याजहावा वाच्यस्वतिसमिन्नास्त्वकौचुपामेव
माह “आकाशं वैशेषिकाभिमत एको नामानतातीतादि-
भेद प्रवर्तयिष्येति । तस्यादयः संवदाधिभेदेऽतीतानां
मतादिभेदभावं प्रतिपद्यते वन्तु तद्विशेषाध्वो व्याजहार-
हेतवः कृतमन्तर्गुणा कावेनेति वास्यावादी । तस्यात्र
कावरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति । अतोक्तं-भूतकावो
वर्तमानकावो भविष्यत्काव इति एव त्रिविधं भूतादि-
अवगत कावप्रत्यय एकमतुगतं कावत्वमन्तरेषांतेप-
यस्य इति तस्य पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः । अथा भवकते
इत्युपपत्तेर्गुणपदार्थ इति वदुः भावेन, अतर्भावेन-
गत पदार्थप्रत्यय एकमतुगतं पदार्थप्रत्ययत्वं तस्या-
न्तरमन्तरेषांमुपपन्नं । तथा कावप्रयोगोऽपि कृतो
नोपपद्यते । तस्यादिसत्य काव निर्वेदं महाप्रव-
द्यमानं पितृवच्छिरोमयेनोपमाचार्यस्य न कश्चिद्व्यवपन्न-
इत्येवं प्राप्ते ज्ञेयः आद्युक्ततयैतस्यैव निरुद्धकावतत्वे व-
प्रहेन च कथं हेतोः ? इतिवक्तव्यम् । किं कथितव्यमिति
ना निराकृतत्वात् ११ किंवा सास्त्वयास्त्रमचोतेतु-तत्त्वेन कव-
व्यङ्गीतत्वात् १२ उत कवत्वाभावात् १३ आहोस्वित्वाभा-
वात् १४ अथवा प्रयोजनमाभावात् १५ अथवा तत्त्वमतप-
विशतिश्च स्वाभ्यासपाटनेनाभ्यसितात् अज्ञाजानात् १६ न
प्रथमं कावनिराकरणस्यैव सुनिना प्रकीर्तितत्त्व-
कत्वात् । न द्वितीयः अतिप्रसङ्गात् । अग्रेऽपि तत्त्वानां
अतोऽतीतादीनामाद्युद्धेऽपञ्चतत्त्वान्तराभ्यासवैदप्रोक्तानां सौवध-

यस्तस्मात्तीना आगच्छतीतत्वेन तेष्वपि भवतः प्रहेष-
केन वायते २ । अथ तेषां विविध्यः सर्वेष्वपि सुखदुःख-
मोहात्मकत्वेन गुणत्वान्तरमत्तत्वात् सर्वेषां संपन्न इत्य-
प्यते तर्हि कालस्याप्यसौ न दण्डवारित इति बुद्धि-
समाधत्तुम् । कालस्य गुणत्वपरिणामत्वे सावयवत्वम-
नित्यता च घटादेरेव प्रसज्येतेति चेत् १ निश्चिनिरवयव-
कालतत्त्वाभिनिवेशातो वैशेषिकप्रदे पतत्ययं वज्रप्रहार-
शिरसि । घटादिना तु न कापि जतिः । कालस्योत्प-
पत्तिसावयवत्वयोः प्रत्यक्षानुपपत्तिरप्यमानस्य तु । तत्ति-
रोयमाशाया नारायणीये कालोत्पत्तिराम्नायते “सर्व-
निमेषाजतिरे विद्युतः पुष्पादधि कलः सृष्टौ काष्ठा-
याकोरात्ताय सर्वशः । अहोसमा मासा अत्र च सं-
वत्सरश्च कल्पनामिति नृपानेय शास्त्रयामाहणकेतुकचयन-
याज्ञाने सावयवत्वं श्रूयते” उक्तौत्रेणो वासासि च काला-
वयवनामिति प्रतीयतेति” । इतोऽप्यनुवाकालोत्प-
त्येव अथक्त्वेन अनुवाकेन कालावयवनामत्तूनां ध्यातव्यो-
क्तेषु उक्तः पञ्चाणि चोक्तानीत्यर्थः । नित्यत्वनिश्चय-
त्वाभिधायिनो वैशेषिकादिप्रसक्तस्य “अमृता देवता” इति
वदामेति कल्पितत्वात्मानन्तर्हानिगच्छतेत्यत्राजसादेवत् अ-
समर्थयोग्यावयवमन्यताया च तात्पर्यं वर्णनीयम् ।

“अथ मन्यसे मरुता तपसा शिमारोध्य नमसाद-
वच्छसरेत्तत्पट” कणादसुनिर्दिष्टात्मन्ये सम्यग्चेत्तीति घट-
स्य मन्दमतिप्रतीतादृशोऽनन्तर नेतव्यमिति । एवमपि
यस्य प्रसाददय सर्वज्ञतामन्नभूत स एव शिशोः सुहृदः
सर्वज्ञ इति तन्मातुसारेण कणादमन्यैवान्यथानयमम-
त्तन्तुषितम् । शिशोः हि शैश्वेषु व्यागमेव पटलि यत्-
तत्त्वानि गिरुपयन् कालावयवोत्पत्तिमस्तीषकार ।
निमित्तप्रमाणमसारमायाभिः समृद्धानो भोजराल-
सुहृदि पञ्च तत्त्वानि विषयक्रियदाशिवेन्द्ररश्मिाख्यानि
निर्दिष्टोत्तराणि निर्दिष्टमायाकायेषोऽपि पृथक्के । काल-
निरदिष्टत “उषो जगत उदये मायातल्लक्ष्मणक भवति ।
कापो नियतश्च तदा कसा च िद्या च रागप” इति
तानि आदासहितान्येकदय तत्त्वानि सारदपसिद्धपद्-
विषयितव्यानि चोद्दिष्टा विरुद्धादिमहाह “नामा-
विषयक्रिययोः सा जनयति कालावयवनेशदो । भावि मन्द-
भूतमय कलमति जगद्देव कालोऽतः” इति । तद्वैकल्य-
इत्य ध्यातव्यम् । “नन्वेव कालो मयायिकादिभिर्निर्दि-
ष्टोऽवगतः अत आह कालमिदं पृथक्कलमिति । भूत दि-

क्तेण विविधत्वान् अवेतनस्येनास्यानित्यत्वं सिद्धमिति
भावः । केन कथं वाच्यं सिद्धिरत आह “कलयति जगदेव
कालोऽतः” इति । विरुद्धिमादिपत्ययोपाधिहारेण कल-
यस्याधिपतत्यर्थः इति । इत्य प्रत्यक्षानुपपत्तिरवयवयोगमै-
कणादयाज्ञस्य भावे सति उत्तरमीमासागदितोया-
ध्यायप्रथमाधिकरणन्यायोऽनुवृत्त्यते तस्य च न्यायस्य
संपादको लोको “साख्यसृष्ट्यासि सृष्टोवो न वा वेदस-
मन्त्ये । धर्मे वेद साधकाय सृष्टोवोऽनन्तरकायथा । प्रत्य-
क्षानुपपत्तिरभिर्भवादिभूतिमि सृष्टिः । अमृता कापिबो-
वाध्या न सृष्टोव निर्या ततः” इति । अयमर्थः । प्रत्य-
क्षे दिभिरनिर्दिष्टादिधर्मे ब्रह्मणो जगत्कालेन च प्रति-
पाद्यते । साख्यसृष्ट्यादिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्व-
प्रतिपादयति तत्र नया सृष्ट्या वेदस्य सृष्टोवोऽस्ति न
वेति सगरे सृष्टेर्जगत्कारणत्वमन्तरेणानवकायत्वात् प्राबल्य-
वेदस्य तु धर्मेऽपि चरितार्थवाद्वादीवेत्यम् । तत सृष्ट्या-
नुसारेण वेदः सकृद्विद्य इति पूर्वः पक्षः । प्रत्यक्षानुपपत्ति-
र्ब्रह्म निरनुवृत्तीतावच्छयो मन्वादिभूतयो ब्रह्मकारणता-
माचक्षते साख्यसृष्टिस्त्वेका मूलहोना चेति दुर्मेक्षत्वात्
सैव बाध्या अतो नास्ति वेदस्य सृष्टोच इति सिद्धान्त-
इति । अथ तार्किकत्वाभिमानमप्यहृत्कीतः सन् परवय-
एवं ब्रूये भूतादेनामौपाधिकाना कालविशेषाणामेवो-
त्पत्तिने तु निरुपाधिकस्य सख्यस्य कालस्येति तर्हि
कणदिकान्येषणाय प्रवृत्तित्वनामणिसलमतेत्येवशासिष्ठ-
रासायण प्रोक्तस्याभाणकस्य त्वमेव विषयोऽभू । यतः साध-
स्य वैधर्म्यत्वात् य इव्य दीन्यन्विष्यन् परमस्मृतत्वमशगम ।
व्याहारहेतूना भूतादिकालविशेषाणामाधारः स्वय व्या-
हारातीतो नित्यो निरवयवो सुख्योऽय कालः स परमा-
त्मैव । तथाच येताद्वतरा आसन्नन्ति । “यः कालकापो
गुणो सर्वविद्य” इति । आकाशो नित्यत्वानित्यत्वसावयव-
चित्ता । सर्वोपायसि साख्यस्येषु आधिक कालस्यैव ह-
सायास्य पञ्चाभासस्तु स्योतिषोनादिभूत प्रमत्तिपुद्ग-
विशेषानुपयोगादिव्यवगन्तव्यम् । ततोऽवयवोत्पत्तौ तु भावो
वैशेषिकपरिवर्त्यन्वोऽपि नास्ति ति प्रकटयतः । वैशेषिक-
स्येत्येव सर्वेषु कालप्रवरयेण तद्वैकल्यं तत्त्वधनानुमा-
मप्य च पराक्षितान् । प्रमादान्तराणि तु साधकाय न
दृष्टीगोदन्तानि तदा च तैरिदोया आहवैकल्ये
मन्त्रमामनन् “सृष्टिः प्रकल्पमिति च अनुमायपुद्गलम् ।
इतोऽदित्यसृष्टं सर्वैरेव विधासते” इति । तत सृष्टि-

तपनपरिचयन्दाद्युपाधिभिः परिच्छेदे सत्यतायान्
काल इति कालेयत्ता वर्णयितव्या । न च प्रत्यये
तदुपाधय सन्ति । अतस्तत्र कथं प्रत्ययकाले इत्युक्तानि
स्युः । अथ सत्कार्ययादाभ्युपगमयोगोपाधयोऽपि वासना
रूपेण सन्ति तर्हि कालेऽपि तत्त्वमान, न चैतावता निश्चिता-
प्राप्ति उपाधिषु तदमङ्गीकरात् । अथ मन्यसे इत्युक्तार-
हितेऽपि प्रत्ययकाले सृष्टिकालेयत्तावासनाप्रमादियत्ता व्य-
ह्रियते । ततोपाध्यायत्वादितिहान् । यथा कश्चिन्माण्डक
तिथिर्हर्षयस्कादधेतुसुप्रसूय सवत्सरमधीत्याहदुपाध्याय
एकत्रिगर्हर्षयस्कादधेतुसुप्रसूय सवत्सरमधीत्याहदुपाध्याय
व्यवहरति । तर्हदियत्ताव्यवहारः । एष तर्हनेन न्यायेन
कालरहितपुनरेकालव्यवहार किं न स्यात् ? कालरहित
च प्रत्ययादिकं वस्तुत्ताति भासद्व्यादियुतयोऽभ्युप-
गच्छन्ति । तथा च नूयते, “यज्ञान्यत्रिकाः सातोत तद-
योद्धार एवेति” । प्राभाकराचार्यस्य कालत्रयासृष्टा-
ह्वादिदशस्याभाह । तस्मै कालं सुवेन जन्यता स च
सामान्यविशेषाभ्यान्निविधः । तस्य चोभयविधस्यैवरा-
ग्याद्विद्यात्कालादुत्पत्तिं अनुराह “कालः कालविभक्तिश्च
नक्षत्राणि यद्वास्तथा । सृष्टिं सृष्टं चैवेमा सृष्टमिच्छ-
क्षिमा प्रजा इति । तत्र यः सामान्यकालः स विशेषानु-
गतत्वात्तदपेक्षया निम्नो यद्गत्यादिभिरनुमेयो भूतोत्पत्ति-
निमित्तकारणमिति तार्किकज्यौतिषिकादयः प्रतिपेदिरे ।
तत्र ज्यौतिषिका एवमाहुः “प्रभवविरतिमध्यपानवन्त्या
नितालं विदितपरमतत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि । तमह-
मिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमतमभिपन्दे मयहै
कालमीयम् । युगवर्षमासदिक्षा सम प्रवृत्तास्तु चैत्रशुक्लादेः ।
कालोऽयमनाद्यन्तो यद्भेदस्तुभीयते क्षेत् इति कालविशे-
षे च सवत्सरः प्रधानभूतः । अन्ये सर्वे शुणभूता ।
तथाचाक्षरकेऽके समास्त्रायते “नटः प्रमथा काचिद-
क्षया स्यन्दते यथा । ता नद्योभिसमायन्ति सह, सा न
निवर्त्तते । एव नानासमुदायाः कालाः सवत्सर-
प्रिता । व्यणुश्च महान्तश्च सर्वे समवयन्ति तम् । स तं
सर्वं समाविष्टं कृह सप्त निवर्त्तते” इति । अथसर्धः ।
भागोरथोगोदावर्षादिका नदीव कालः कुतश्चिदुत्पत्ति-
स्थानादुत्पद्यते । तच्चोत्पत्तिस्थानं साख्योक्तं प्रकृति
शिशगभोक्तमाया वा नृतिपुत्रव्युदिता मिथकालात्तत्र
इन्दुरो वा भविष्यति । यथा ता गङ्गादिका महानदी
मन्दा स्तस्यनदोऽभितः प्रविशन्ति सा च प्रविष्टैर्नद्यन्तैः

सह विस्तीर्णा प्रवृत्तमाहा सतो न कदाचित् पुनरिति ।
यथ नानाविधरूपैः समुत्पन्नाः कावभेदाः सवत्सराणां
प्रधान कालमाश्रिता । तत्र निमेषाद्या अवनपर्यन्ता
कालभेदाः संवत्सरादधरो, युगाद्या परावर्षमाः सव-
त्सराणाङ्गान्तो सर्वे त सवत्सरः सव्यङ् प्रविशति । ननु
सामान्यवत्येन प्रवेशः । महत नु सवत्सरादतिनिमेषा
सामध्यस्य सवत्सरइति तत्र प्रवेशोऽभिधीयते । तत्र
वेदः कज्योतिषयन्त्रे पश्यते “प्रसूयसवत्सरमम दुमाधसं
प्रजापतिम् । दिनर्त्ययनमासाङ्कं प्रवस्य विरसा स्थि-
रति । स च संवत्सरसोरुमिर्महर्षश्च सर्वे समाविष्टो
ऽतिदीर्घः सस्रिक् जगति न क्षियत इति । ननुचतु-
विमेषे पर्यवसितं महत्त्वं त परावर्षं तथा च तवोरस्य
तरस्य प्राधान्यमुच्यते । तत्र कथं सवत्सरस्य प्राधान्यम्
इति चेत् इन्दुरेव प्रथमं सृष्टत्वादिति नूनम् । तदा
च वाजसनेयिनः समापनन्ति “सोऽकामवत द्वितीयो
आत्माजायेतेति स मनसा वाचा मिथुन समवयस्यैव
यासोत् स सवत्सरोऽभवदिति” । तस्मात्सवत्सरः प्रधा-
नम्, अतएव वयं सवत्सरमारभ्य कावविशेषं निर्द्धारयामः ।
तत्र सवत्सरोऽयमव्यवहारः पञ्चः तिथिर्नक्षत्रं योग
इत्येवं विधाः कर्माकाशाः । यद्यपि उरावेण सवत्सरो-
यादीनां युगादिकत्वादिरपरिमितं तप अर्च्यते तथापि
यत्सवत्सरायुषो मतुष्यान्धकस्य चर्मायास्तमद्यते युगा-
दिनिर्णयोनोययुक्तः । आस्त्राणां मतुष्याधिकारणं
चाक्षुभिः पारापरसृष्टिव्याख्याने “मनुष्याणां हितं
धर्मम्” इत्युक्तवचने प्रपञ्चितम् । नेत “कस्यो पञ्च वि-
जयेत्” इत्यादयोमतुष्यधर्मोऽपि न युगादिनां निर्णेतव्यं
सदेहमावात् । न च यतायुषामधिकारे कथं सवत्सर-
सवत्सरसत्त्वयुतिरिति शङ्कनीयम् तत्र सवत्सरस्योदित-
पर इति वताभ्यावे सन्नमपादेनिर्णीतत्वात् । तेषां
चतुर्दशसवत्सरादतिसाध्या अमलप्रतादयस्तेषां न
सवत्सराधिकं कश्चित्कालो निरुद्धोऽस्ति । अतः
संवत्सरमारभ्यायांश्च एव निरुद्धोऽस्ति कर्माङ्गकाशाः ।
न च कालस्य कर्माङ्गत्वे विवर्दितव्यम् “सायं बुद्धीति
प्रातर्ज्योतीति” इत्ये तत्तत्कर्माङ्गकाशदपूर्वविषयत्वात्
(अपूर्वजनकत्वात्) प्राधान्यमभ्युपगम्य तथा च कावस्य
युक्तत्वेनायं परिशिष्यते अतएव नर्त “तिथिर्नक्षत्रं
वारादि साधनं पुत्रवपापयोः । प्रधानयुगप्रमाणं काल-
स्थेयं न ते ज्ञाना” इति । तस्मादङ्गभूतं निरुद्धं

कालेष्वप्यवित्येव सप्तसरस्याभ्यर्हितत्वादल्पवक्तव्यतया
सूचीकटाह्न्यायाह्वारेण च सप्त षादौ निर्णीयत-
इतिस्थितम्” ।

सू० सि० रङ्ग० कान्तिविभ. गच्छेत्त्य' प्रदर्शितः

“लोकानामन्तर्गतं कालोऽपि कलनात्मकः ।
स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तं चामूर्तं उच्यते” सू. सि. ।
‘कालो द्विधा तत्रैकं कालोऽप्यणुदण्डाद्यमान शास्त्रा-
न्तरप्रमाणसिद्धिः । लोकानां जीवनं सुषलज्जणादचेतना-
नामपि । अन्तर्हदिनायकः । यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्ति-
स्थितिकारकस्तथापि विनाशस्थानन्तत्वात् कालत्वप्रति-
पादमात्रं चान्तर्हदित्युक्तम् । अन्तर्हदित्यनेनैवोत्पत्तिस्थि-
तिरुदित्युक्तमन्यथा नाशकत्वावस्थत्वात् । अतएव “काल-
रुज्जतिं मृतानि कालः सहृरति प्रजा” इत्याद्युक्तं
अन्यान्यतरे । अन्यो द्वितीयः कालः अणुकालः । कल-
नात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातं शक्य इत्यर्थः । स
द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदद्वयात्मकः ।
तदाह स्थूलसूक्ष्मत्वादिति महत्त्वाद्युत्वाभ्याम् ।
मूर्तं—इयत्तावच्छिन्नपरिमाणः । अमूर्तं अङ्गिष्ठं कालतत्त्व
विद्धि कथ्यते । अकारो हेतुक्रमेण मूर्तमूर्तक्रमार्थकः ।
तेन महान् मूर्तकालोऽनृमूर्तः काल इत्यर्थः । अथोक्तं
भेदद्वयं स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपिपादयिषु-
स्तद्वचनान्तरभेदेन भेदद्वयग्राह” इत्युक्तम् ।

“प्राण्यादि कथितो मूर्तस्त्वद्याद्योऽमूर्तसञ्ज्ञकः । षड्भिः
प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्त्वद्या नाडिका कृता” सू.सि० ।

“प्राणः स्वस्थसुखासीनस्य त्रासोच्छ्वासान्वर्तते काको
दशगुर्वक्षरोच्चार्यमाण आदिर्यस्यैतादृशः प्राणनान्तर्गतो
मूर्त्तः काक उक्तः । त्रुटिराद्या यस्यैतादृशः काक एव प्रा-
णान्तर्गतस्तद्वटित्परादिकोऽमूर्त्तसज्ज । अथामूर्त्तस्य मूर्त्ता-
दिभूतस्य व्यवहारायोग्यत्वेनाप्रधानतया नन्नरोद्दिष्टस्य भेद-
प्रतिपादनमुपेक्ष्य मूर्त्तकाकस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधान-
तया प्रथमोद्दिष्टभेदान् विवक्षुः प्रथमं पञ्चषष्ट्यामाह ।
बद्धमिरिति । बद्धमिः प्राणैरसुमिः पानीयपत्र भवति
पलानां बद्ध्या घटिकोक्ता काकतत्त्वज्ञे । अथ दिन-
मासादिकमाह” रङ्गः ।

“नाडीबद्धा तु मातुलमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तत्-
त्विंशता भवेन्मासः सावभोऽर्कोदयैस्तथा” ।

“ऐन्द्रक्षिणिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते ।
मासैर्हान्त्यभिर्षवे दिव्यं तदहश्च्यते” ।

‘सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । तत्-
षष्टि षड्विंशत्या ३६० दिव्यं वर्षमासुरमेष च’ ।

“तद्गुणादयं महत्तां विषयं गृह्यते । स्वर्यादयं-
स्वर्यादयं द्वितीयादयं गृह्यते १२२००००” ।

“सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीना
व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” ।

'युगस्य दशमो भागश्चतुर्विंशत्यङ्गुलः । क्रमात् कृत-
युगादीनां, यथांशां सन्त्ययः स्वकाः' ।

‘युगाना सप्रतिः सैका सन्ततरमिहोच्यते । कणाद-
सङ्ग्रह १७२८००० क्षणान्ते सन्नि प्रोक्तोज्ज्वलम्” ।

“समन्वयस्तु मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः
कल्पादौ सन्निः पञ्चदशः स्मृतः” ।

“इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्म-
महः प्रोक्तः शर्वरी तस्य तावती” ।

“परमायुः शतं तस्य तथाऽहोरात्रसङ्ख्याया । आयु-
र्बोद्धमितं तस्य शेषे कल्पोयमादिम्” इह० सि० । अह-
रादिकाश्रमेदाः (अहन्) शब्दे उक्ताः ।

सि० शि० ष निमेषतत्परत्वादि रूपाः कृत्स्नाः काष्ठा-
वयवाः दर्शिताः तस्य वाक्यं १७८८४० दर्शितम् । स च
कात्वास्त्रिषधः यत्तमानभूतमविष्यद्भेदात् तत्र भूतमविष्यत्
कात्वावपि प्रत्येकं द्विषा अद्यतनानद्यतनभेदात् तद्वेदे-
नैव लकारविशेषं पाणिनिरनुश्रव्यते ।

सोऽयं कालः षड्विन्द्वयवेद्य इति सीमांशका मन्यन्ते
 “न सोऽपि प्रत्ययोलोके यत्र कालो न भासते” इति तेषा-
 मन्तेः । वेदान्तिनस्तु तस्य सात्त्विकप्रत्ययभास्यत्वमङ्गीचक्रुः तत्र
 प्रमाणं कालसाधनपदमेव दर्शितम् । सोऽयं कालः देश-
 दत्तेरव्याप्यवृत्तितानियामकः । तथाहि यः पदार्थः स्वाधि-
 करणवृत्त्यभावप्रतियोगी सोऽव्याप्यवृत्तिरिति भण्यते तत्ता-
 निर्वाहकस्य कालोद्देश्यः । कचिद्देशे स्थितस्य तादृशपदार्थस्य
 कालभेदेन तत्रैवाधिकरणेऽभावस्तिरिति यथा ज्ञानान्द्वये
 व्यात्मनि सुषुप्तिकाले इच्छादिविशेषगुणान्तरकाले च
 ज्ञानाभावः । यथा वा गुणवति जन्यद्रव्ये उत्पत्तिकाले
 गुणाभावः । इयामन्ते व्यपक्वे घटे रक्तत्वाभावः रक्तत्वस्य
 पाकीत्तरं जायमानत्वात् । कालसम्बन्धे च देशोऽपि तथा ।
 यथा व्यात्मनि ज्ञानकाले शरादावच्छेदेन ज्ञानं, घटाद्यव-
 च्छेदेन तदभावः । तथा घटे कपिसंयोगकालेऽपि मूले
 तदभावः । कालेन कृतसम्बन्धस्य कालिकसम्बन्धे तेन
 सम्बन्धेन सञ्ज्ञेयं जन्यभावेन जन्यभावात्तादृशमन्ता

अनुमेयश्रुतिमूल सत्त्वादेशात्, प्रत्यक्षं श्रोत्राद्याहो
ऽहोतिमो वेदाख्योऽन्तररात्रि, योगप्रज्ञा तैर्गन्धदा
भिमत साक्षिप्रत्यक्ष वा । ऐतिह्यमितिह सपुराणादके
क्योति शास्त्राद्याप्यन्तर्भावो दृश्य । अनुमीयत स-
मूलभूत स्रुतवाक्यमनेनेत्येवमानं शिष्टाचारस्य च
स्रुत्यनुमापकत्वं भट्टचार्यैस्सिद्धमभिहितम् । “आचा-
राच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्रुतेषु श्रुतिकल्पनमिति, तदेव
स्रुत्यादीनां चतुष्टयं सफलम् एतैस्तर्हि सर्वैरप्यादि-
त्यमण्डल प्रतीयत इति मन्त्रस्यार्थः । ननु स्रुत्यादीनां
मण्डलसंभक्त्येनालोपन्यस्तानि न तु कालसाधकत्वे-
नेति चेत् सर्वं, मण्डलस्य सार्वज्जन्यप्रत्यक्षसिद्धत्वेन
तत्र स्रुत्याद्यनुपयोगात्, कालविवक्षयां कालनिर्ण-
यकमण्डले तान्युपलब्धानि, तथा च मण्डलद्वारा
कालः प्रतीयते । कालविवक्षा चोत्तरमन्त्रेषु तिष्ठुटा
तत्रानन्तरो मन्त्रएवमान्न यते, “सूर्यो मरोचिमादत्ते
सर्वकाङ्क्षुषम दधि, तस्या पाकविशेषेण स्रुत कालविशेष-
मिति” तस्यायमर्थः । भुवनगतं सर्वभूतजातमधिकृत्य-
रसवीर्यपाकादिभिस्तत्तदन्यद्वृक्षमये मरीचि सूर्यः
स्व करोति तत्कृतेन भूतपाकभेदेन निमेषादि पराई-
पान्ति कालविभेदो जातिरवगतो भवताति । कालमिति
पादका न च स्रुत्य दीर्घदाहराम । तत्र मनुः “कालं
काचवभक्तिश्चेति” स्मृत्यपकरणे काल व्यवजहार ।
याज्ञवल्क्योऽपि, “आह काल प्रकीर्तित इति । एषमन्या-
ख्यं स्रुतिपृष्टाचार्यम् । श्रुतिपुंषि “कृतं स्त्रोत्रे विचि-
नोति काल” इति बह्वृचा । “अहमेव काशोमाह काल-
स्येति” तैत्तिरीया । “का च सन्ध्या कच सन्ध्याया काल”
इति सामगा । शोभाशास्त्रेऽपि सयमविशेषाद्वारणाध्या-
नसमाधित्वरूपाद्योगिनोऽत तादृकाल प्रत्यक्षत पश्य-
नोति अभिहितम् तथा च पातञ्जलमूलम् “परिष्ठास
व्यसयमादतीतानागतादिज्ञानमिति” । साक्षिप्रत्यक्षमपि,
अजन्मस्मिन्काले निवसामि इत्यनुभवसाध्याऽजानान । न
चाधौ बाधोऽन्यद्व्यक्त कालस्य रूपादिहीनत्वात् । नापि
मानवस्था केकेलदनङ्गीकारात् । नाप्यनुमानादिजन्य
अपरोक्षप्रत्ययत्वात् । अतः सामान्यभावेऽप्यपरोक्षदर्शना-
द्याक्षिप्रत्यक्षमेतदलोपनप्रदासम्यक् । इतिहासेऽपि
सङ्गामारते “महरो मटिकान्यूनो महरो मटिकाधिकौ ।
व कालः कृतपोक्षेय पिपृषा, दत्तमजयामिति” । पुरा-
णेऽपि “अनादिरेव भगवान्काशोऽमलोऽजर पर” इति

गिटाच पीथभाष्याख्यकावे सख्योचितान् देशायेत्येव;
शीरदध्यादिमस्यैव दिक्कानुधर्मविशेषानुभावात्तादृका-
क्षविषय च समाचरान् । तदेवमनेकप्रमाणमिति कावे
प्रमाणाभावरूपसदर्थः यत् कथमाशङ्क्यते ? नापि
प्रत्यक्षजाभावादिति पक्षः पक्षो युज्यते । तार्किकसा-
धु सगोत्पत्तिनिर्माणकारणत्वमङ्गीकृतम् । कोले कथा-
द्युपयोग कालविशेषस्य कथावत्ता द भव्यं विद्यते । अह-
प्रवेशप्रत्यक्षाद्युपयोगो ल्यो त च स्मृतिसङ्गः । औत्तमा-
त्तर्क्योपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते । तत्र तर्कस्य न्यायाद्य-
तस्य प्रहेन इत्येव वन पक्ष परिशिष्यते । तथाच शापा-
त्मन सख्य बुद्धपरिधि पुण्यात्मनि साधवाचार्ये समारो-
पयन् कथा वा गितयान् दृश्योऽपि । तदेव कालस्य प्रमा-
णात्प्रमाणत्वात्तर्क्योद्यम सफल इति मितम् । नह
कतरकालोऽत्र निर्णीयते । किं केवलं काल किं न
कालकाचः । ननु किमित्यप्रतिज्ञाभावात् भौतवत्, न
भौतवत्तत्त्व किञ्चाहमेव कालवत्त्वमपेक्षात्काहवत्त्वम् ।
येन प्राणिदेहादयोऽतीतवर्तमानादरूपेण कलवत्त्वा-
व केवलः कालः । स च तत्त्वप्रकाशवचनेन पूर्वमेव उदा-
हृत “कलयति जगदेव कालोऽत” इति । तादृशोऽपि
काशोत्पत्तिव्यतिविनाशकारिणा येन कलवत्त्वः स
के लकाच इति । स च वासिष्ठारायणेऽपि दृश्यते : “काशो-
ऽपि कलयते येनेति श्रुतिस्तु भवति “स विवृक्तद्विष्टादिक
योगिनः कालकाशो गुणो सर्वविद्य प्रधानकोलस इति ।
“गुणो संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुरिति” च पूर्वपुराणेऽपि
“अनादिरेव भगवान्काशोऽमलोऽजर पर । सर्वगताह
स्वतन्त्र पात् सर्वतात्मान्महेतर । जगन्नाथो ब्रह्मो ब्रह्म
अन्ये नारायण इत्य । एकोऽह भगवान्नीमः काशः
कविरिति कृत । जगन्नारायणेयाना त्रयाणां प्राकृतो-
क्तयः । प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सन्ध्याः । पर
जगन्नाथ भूतानि वासुदेवोऽपि महार । काशेन च
सृज्यन्त स एव यस्मिन् पुनः । तस्मात् काशात्मक विव
एव परमेस्वर” इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि । “यत्र दिवि
धन काशो ब्रह्म सङ्घर्ष कृत । कलनात्सर्वभूतानां व
कालः परकीर्तित । कर्मणात् सर्वभूतानां व द वृद्ध
वैष कृत । सर्वभूतममत्वात् स ब्रह्म परकीर्तितः ।
अनादिमिधमत्वेन स भगवान् परमेस्वर” इति ज्योतिःशा-
स्त्रेऽपि “भूतानामनककाच काशोऽन्य ब्रह्मनाम्न”
इति । तत्रैव सति इयोर्मध्ये काचकाशोत्तम व निवेदय

तेषु धर्मानुष्ठानेषु हेतुत्वेन हेयत्वादनुरूपदेयत्वाच्च । यस्मिन्नरो मासपक्षतिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे सम्यङ्निर्णीत इति कृतमनया कालनिर्णयप्रवृत्त्येति प्राप्ते ब्रूमः । समयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य सर्वेषु कर्मारम्भेषु अनुसर्त्तव्यत्वात् अतएव शिष्टा पुण्याहवाचनादाधीश्वरमनुस्मरन्ति । “सर्वेषु कालेषु समस्त देशेषु प्रपन्नैर्षु तथेश्वरेभ्यः । सर्वैः स्वरूपभेदगणनादिमान्मास्तु साङ्गल्यविषये हरिः । यस्य कृत्वा च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं स पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तम-च्युतमिति” । मासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे निर्णीतत्वेऽपि त्रैविद्यात् कर्मविशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावी निर्णेतव्यः । यद्यप्यसौ हेमादिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्वरूपं सप्रहार्थमत्र यत्र क्रियते । तदेव विकीर्णितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः सप्रहृरूपं प्रयोजनं चास्तीति अथ ग्रन्थ आरभ्यते । “नित्यो जन्यश्च कालो द्वौ तयोराद्य परेश्वरः । सोऽवाह-मनुसगम्योऽपि देहो भक्तानुकम्पया” भित्तकालस्य पर-मेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य चावा-हमनुसगोचरत्वे सर्वे वेदान्तास्तदनुसारिभृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवश्च प्रमाणम् । भक्तानुग्राहिभूतिस्त्रीकारश्च तत्त्वकाराख्ये सामवेदशाखाविशेषे कस्या चिदाख्यायिकाया-मान्नायते तस्या ह्याख्यायिकायामेवमुक्तम्—अग्निवायु-न्द्रादयो देवा देवराजमुद्गीता सर्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेव तत्त्वामर्थमित्यभिमन्यन्ते स्म । तान् बोधायनम-वाहमनुसगम्यं परमेश्वरं ब्रह्मा पूज्या चतुर्गम्या काञ्चिन्मूर्ति-श्च रयित्वा प्रादुर्बभूव । तथा सह वार्दं कृत्वापि राजस-चित्तावगमिनायू तदुन्नततत्त्व नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्विक-चित्तोबुबुधे इति । वासिष्ठराभायणेऽपि शुक्रोपाख्याने शुक्रं ऋतस्रलोक्य तत्पिता ऋगु क्रुद्धो मारयितार कालं यन्मुमुक्षुः तदानीं कालोऽनुपपद्यते नोदयेन रूपेणाविर्-भूवेति पठ्यते “अथाकलितरूपोऽसौ कालः कलितप्रजः । आधिभौतिकमास्थाय वषट्मनिसपाययौ । ब्रह्माशधर-श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः । ऋतपट्कमयोदारवक्त्र-पट्कसमन्वितः । मासहादशकोट्यामनुजहादशकोट्युट । खाकारसमया ब्रह्मा दृढः किङ्करसेनयः । स उपेत्य प्रण-स्यादौ कुपितं तं महासुनिम् । कल्पकुब्जाव्विगम्भीर-सान्वपूर्वसुभाच ह । त्वमत्यन्तपा विप्रः । वयं नियति-यः कला । तेन स पूज्यसे पूज्यः साधो । नेतरयीक्षया । मा-

तप क्षपयऽबुद्धे । कल्पकालमहानलः । यो न दग्धोऽस्मि-मे तस्य किं त्वं शपेन ध्वज्य स ? । मसाराद्वलयो यस्या-निगीर्णादृकोटयः । भुक्तानि विष्णुहृन्दाणि केन शप्ता-वयं सने । भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन् भोजनं युष्मदादयः । स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदोचितमिति । न च भक्ता-नुजिह्वया स्वेकता मूर्त्तिरीदृश्येवेति कश्चिन्नियमोक्ति-सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तिचित्प्रियाया सर्वस्या अपि मूर्त्ते स्वीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् “यो यो या-या तनुं भक्तः श्रद्धयार्चिऽमिच्छति । तस्य तस्याचला-श्रद्धा तामेव विदधाम्यहम् । स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या-राधनभीहृते । लभते च ततः कामान् मयैव विहि-तान् हितानिति” । विष्णु रुद्रादिभ्यः अचेतनमूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थिभिरीश्वरत्वेनोपास्याः । तदेतद्वग्वेदे समान्नायते । “एतं ह्येव ब्रह्म चा महत्युक्ते मीमांस-न एतमन्नावध्वर्यः, एतं मह्यं प्रतेच्छन्दोगा, एतमस्याम्-प्रथिव्याम्) एतं दिव्यं वायावेतमाकाश एतमोषधीष्वेतं वनस्य त्वेतेतं अन्त्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्विति” वाज-सनेयिनोऽपि मण्डलब्राह्मणे “तमेतमग्निमध्वर्यं उपा-सत इत्यारस्य पठन्ति “विपमिति सर्पा, सर्प इति सर्प-विदः, उर्गिति देवाः, रयिरिति मनुष्याः, मायेत्यसुराः, स्वधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वाः, गन्धइत्यसुरसक्तं यथायथोपासते तदेव भवतीति” । तैत्ति-रीयाश्च पठन्ति “क्षेम इति वाचि, योगक्षेमम् इति प्राणा-पानयोरित्यादि” । परब्रह्मण्यारोपितं यथावच्छगद्रूपम् अस्ति तेन सर्वेण प्युपासनया परमेश्वरो रूपवानुभवतीति-हिरण्ययाधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपक्षितम् । एवं च सति यो यदा यत्कर्त्तारभते स तदा तत्कर्त्तारपयुक्तां कालात्मकेश्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत् । अत-एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानान्युपदिष्टानि । लोके-ऽप्याविहदागोपालाङ्गनं सर्वोऽपि जन एकैका देवता स्वेच्छया पूजयति तदेतद्भगवानाह “यजन्ते सात्विकादेवान् यच्चरक्षा-सि राजसाः प्रेतान् भूतगणान्यान्ते यजन्ते तामसा जनाः” इति तस्य दारभ्यमाणकर्म्मफलप्रदो निजो देवतारूपो नित्य-कालः कर्म्मरन्ध्रेषु अनुसर्त्तव्य इति सिद्धम् ।

अथ जन्य कालं निरूपयामः । ननु कालस्य जन्यत्वे-सति कथं प्रलये कालव्यवहारः । प्रलयस्य जन्या-मधिकरणत्वरूपत्वात् । प्रलयोऽतीतः प्रलयोभावेति-कालनित्यत्वादिनस्तर्वापि समोदोषः । नित्यस्य कालस्य

नित्येयं तु कालिकसम्बन्धेन न कस्यापि सत्त्वम् नित्यानु-
योगिककालिकसम्बन्धानुपगमात् इति नैयायिकाः । तस्य
च "पौरुषं दैवसम्पदां काले फलति पार्थिव । । तय-
मेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलापहम्" इत्युक्ते कार्य-
मात्रे निमित्तकारणता । यद्यपि "क्षणेष्टिदिवसायोगे दृश्यन्ते
फलविद्वय । तास्तु काले पश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चनेति"
शास्त्रान्तरेण तत्तत्कालाभामेव यत्तत्कार्योत्पत्तौ हेतुता
ऽधिगता तथापि "य हनेपयोः कार्यकारणभावस्तत्त्वमा
न्ययोरपीति" न्यायात् सामान्यतः कार्यमात्रं प्रति
कालसामान्यस्य हेतुत्वम् । "कालं क्रौडति गच्छत्या
युक्तदपि न सुदृष्ट्यायावायुः" मोक्षम् । काले भव-
ठञ् । कालिक कालमने त्रि० "समासप्रत्यय-
विधौ प्रतिषेधो यत्तव्य" बा० उक्तेः तदनाविधिपरिभा-
षाया अप्रवृत्ते कालान्त्यन्दाद्यास्य प्रवृत्तिः तेन तदन्त-
यन्दात् अथवा साधुः समानकालीनः प्राक्कालीन इत्यादि
भूरिप्रयोगात् । वि० कौ० समानकालीनप्राक्कालीन-
यन्त्योरप्राभाषिकतोक्तिः प्रौढोक्तिरेव उदाहृतवार्त्तिकस्य
जागरूकत्वात् इति गौडान्ध्याङ्ग । प्रतीच्यास्तु कौषदी
कारणत्वावयात् ठञ्विधावकक्षत्वे कालसामान्यतद्द्वये-
वपर्यायाणां पक्षणात् समानकालप्राक्कालयोरपि काल-
विशेषत्वेन ततः ठञ् एव प्रवृत्तिर्भवेत्येति भाष्यादिप्रयोगस्तु
प्राग्वत्यात् समाधेय इति मन्यन्ते । कालेन निर्दिष्टः ठञ्
प्राक्कालिक कालसाध्ये त्रि० स्त्रियां ङीप् । कर्तु-
त्वात्कालिकी शृङ्गिरिति" इति तत्र तत्कालयन्त्यस्यैव ठञ्
प्रवृत्तित्वात् तेन न पूर्वोक्तवार्त्तिकसङ्कोचः । अतएव तत्र
तच्छब्दस्यैवाद्यचोऽङ्गि तेन निवृत्तमित्यधिकारात् प्रवृत्ति-
मात्रस्यैव पक्षणात् न कालत्वेन तत्र प्रवृत्तित्वात् । काले साधु-
पुण्यं पञ्चमामो वा अण् । काल-काले साधौ काले विक्रय-
माने काले पच्यमाने च त्रि० । अत्र सूत्रे कालविशेष-
स्यैव पक्षं न स्वरूपस्य तेन न ततोऽप्युक्त्यर्थः ।
कालं प्राप्नोऽस्य यत् । काल्यं प्राप्नोऽस्य यीतादौ त्रि०
कालोदेवताऽस्य "कालेभ्योभवत्" पा० ठञ् । कालिक काल-
देवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप् । १५ तत्तत्कर्म्मोत्पत्तिकाळे
"वरमेकाकालि काले वाकाले चक्षुकोटय" त्रि० त० ।
"कालाद्येऽप्यथ वा काले गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्" प्रा० त० ।
"काले क चक्षुको नश्येत् फलभोग्यो न मश्नति" या०
सूत्र० । सर्वयामशब्दे १७६ प्र० दर्शयति रज्यादिशारेण
कालशेषाऽस्यैव दिवानिशोरर्थाभामेदे "यात्राया सरण

काले वैधव्यं पाणिपीडने । अने मङ्गलधः प्रोक्तं सर्वं
कर्म्म तत्तत्काले" उद्यो० त० तस्य सर्वकर्म्मसु सर्वता-
माह १७ सांख्यीक्ते मेघाश्लेषे विवेकसाक्षात्कारान्तरे
तुष्टिभेदे "यथा आध्यात्मिकवृत्तेश्चः प्रकृत्युपादानकाल-
भाष्याख्या । साक्षादपि योपरमात् पञ्च, नव तुष्टौ
भवन्ति" सा० का० ।

"या तु प्रवृत्तयः न सद्योनिर्वाण्येति सर्वं वाच-
परिपाकमपेक्ष्य विहिते विधास्यति अन्तर्गतप्रतया तवे-
त्यपदेये या दृष्टि सा कालाख्या मेघ (१) उच्यते"
कौ० । विवृतज्ञैतदस्य भि । "प्रवृत्त्यामात्रस्य विवेक-
स्यातिहेतुत्वे प्रवृत्त्यापक्षमात्रेण विवेकस्यान्तर्पक्ष-
रूपम् उपदेये अस्त्वप्ययोजकं दूषणम् सङ्कार्य-
निरामेकाकल्पनात् परिहरणपदेयान्तरं दर्शयति न
सद्यो निर्वाण्येति । सद्यः पक्षमात्रात् न तु काल-
रूपसङ्कार्यनिरामेकत्वात् न निर्वाण्यदा विवेकस्या-
तिजननद्वारा न सुक्तिरेत्यर्थः । तथा च "क्षणेष्टि-
समायोगे दृश्यन्ते फलविद्वय । तास्तु काले पश्यन्ते
नैवाकाले कथञ्चन" इति शास्त्रेण कार्यमात्रं प्रति
कालस्य सङ्कारिताया अन्त्यव्यतिरेकाभ्यां च प्रवृत्तित्वात्
कालस्यैव तद्देवत्वमस्तु इति ध्यानाभ्यासादिनेति वक्ष्ये
तार्थः । कालस्य साधनतासाधकत्वाच्चैव लब्धेदे प्रधान-
फलहेतुत्वं तत्र कालस्य सङ्कारितामात्रं प्रतिपादितं न
तु तन्मात्रस्य हेतुत्वमेवञ्च कालस्य साधारणकारणत्वम्
असाधारणकारणत्वम् लब्धादेरेव एवञ्च प्रवृत्तेऽपि विवेक-
स्याति" प्रति ध्यानाभ्यासादेरेवारादुपकारत्वात् असा-
धारणहेतुत्वं, कालस्य साधारणहेतुत्वमित्यस्याविवक्षित-
मिति बोध्यम् इति ।

वर्षाधिककालयद्स्य स्त्रियां जनपदा० नि० ङीप् ।
काली "काल-काली कामधुरा काशीतलवाङ्गिनी नद्या ।"
विदग्धम् । समानप्रत्योत्तरम् ।

१८ हिंसे त्रि० तत स्त्रियां न ङीप् । कालात् पक्षणेत्
वार्त्तिकोक्ते । "कालाभ्या" वि० कौ० । कालसेवम् अण् ङीप्
कालस्य पत्नी ङीप् वा । काली कालमती शिवकाला
वाङ्गिनी । अधिक कालीयशब्दे वक्षते । १८ अत्रौ मेरि
सर्वस्यापक्षणाभात्तस्य तथात्वम् । "अशुभांश्च तपस्वो
मङ्गलमयमकाश्या । कालं मङ्गलं नाशकोत् ततः कालेन
संस्थित । दिक्षीपस्तत्तत्तत्तद्वदन्त कालमेविकात्"
भाग० ६६, २१ ? "कालं कृत्यम्" श्रीधर ।

पर्यवस्यतात् तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् काश्चिन् पु०
तत् काश्चता स्तो, त् काश्चत् न० । अण्वर्थे ।

तत् “यमे उपेत्य सुनिवेयोऽथ काश्च प्रोवाच राभवम्”
रघु० । यमपरत्वे २० द्वित्वसंख्यायां २१ तत्पुंस्त्वान्ते च
भरण्यादयमदैवतत्वात् तस्याच अश्विन्यादिनक्षत्रचक्रे द्विती
यत्वात् कलितकक्षयया तत्परत्वम् । शिवपरत्वे २२ षट्-
संख्यायां २३ तदन्ति च शिवदैवताद्वितीया अश्विन्यादिषु
वृत्तादुक्तरीत्या तथालम् । अविधनिचक्रग्रन्थे १४२८८०
दर्शितं षट्कोककालेत्यादि वाक्यम् उदा० “कालस्य वेला
रवितः यराक्षिकाजानजानाभ्युधयो गजेन्दू” ज्यो०त० ।

चन्द्रादियज्ञार्थं इदियोग्यताप्रापककालात्काले २४
अंशभेदे च । च च वि० वि० दर्शितो यथा

“दक्षेन्दुः १२ शौकभुवच १७ यका १४ वहाः ११
चचन्द्रा १० सियव १५ क्रमेण । चन्द्रादितः काश्चतवा
निचक्राः प्रयुक्तयोर्विजगयोर्द्विहीनाः” वि० वि० ।

चन्द्रादीनामेते १२ । १७ । १४ । ११ १० । १५ ।
काश्चांशो चोयाः । बुधशुक्रयोस्तु वक्रगतयोर्द्विहीना
१२।८ द्विवर्जिता चोयाः ।

अलोपपक्षः । काश्चांश इति काश्चात्तका अंशा
बहुमिर मरेका षटिका । एकस्यांशस्य दश पानीयप-
त्रानि । अतस्तदुक्तं भवति । चन्द्रस्य किञ्च द्वादश
१२ काश्चांशः । अर्कस्यास्तमयादुदयाद्वा षटिकाद्वया-
धिकेऽन्तरे चन्द्रो इदियोग्यो भवति । तदन्ते तत्रभा-
गादितत्तादृश्यः । अतस्तस्य द्वादश काश्चांशः । एवं
भौमस्य सप्तदश १७ बृहस्पत्यास्तस्यो षटिका २ । ५०
रुक्मर्चः । एवमन्येर्षां यथापठिताश्चेर्षा विम्वस्य स्तू-
ष्ट्युपतायमात् न्यूनाधिकता । अत एव बुधशुक्रयोर्विजग-
तयोर्विजग्य स्तूकत्वाद्विहीनाः । अलोपपक्षविरेत
वाक्यम्” प्रमि०

“वसोदयो वासमयोऽवगम्यसहिम्बो दृक्चरो
रविः । असोदयावसदिने वसोदयौ वाभ्यस्तु पश्यात्
तरविं वषट्म्” वि० वि० ।

“एह केन्द्रमार्गं पश्योदयोऽस्तमयो वा दक्षिणं दिन
जातातस्तस्यावहे कश्चिद्विदिने तं पश्य रविं च स्फुटं
जला वसां दिवि पश्योदयोऽस्तमयो वा तद्दिग्भरो दृग्गृहः
कार्त्तः । अदि राप्तां तदौदयिकं पश्यं जलोदयगतं
वाभ्यम् । अदि च पतोऽप्या तदास्तमदिक् पश्यं जलाका-
शस्य वाभ्यविजगर्हः । अदा मतीप्या, तदारविः वषट्-

भस्य कार्यः । इदानीमिदं काश्चांशानयनमाह” प्रमि० ।

“दृक्सेचरार्कान्नरजातनाद्यो रसाहताः काश्चतवाः
सुरिटा” वि० वि० ।

“दृग्गृहार्कयोर्नरषटिका” साध्यास्ता रस ईं कृता
इटाः काश्चांशो भवन्ति । अथ तैरुदयास्तयोर्गतेभ्याः
नाद्य” प्रमि० ।

“उक्तं च जनाभ्यधिका यदीटाः सेटोदयो गम्यगत-
स्तदा स्यात् । अतोऽन्यथा वाऽस्तमयोऽवगम्यः प्रोक्ते-
दृक्काशायवियोगक्षिप्ताः । आभाष्टभू १८०० माद्युचरो-
दयाप्रां सेटार्कमुख्यन्तरमाजिताच । वक्ते तु भुक्त्वैक्य-
कृता अवाप्राप्तदनरासे दिवसा गतेभ्याः । तात्कालिकाभ्यां
रविदृग्गृहाभ्यां छुट्टः कृतास्ते स्फुटतां प्रयान्ति” वि० वि० ।

“एवं य इदं काश्चांशो आनीतास्ते प्रोक्तेभ्यो यदि स्तल्या
भवन्ति तदा पश्योदयो गम्यः । यद्यधिकास्तदा गत
इति वेदितव्यम् । अतोऽन्यथास्तमय इति । अथ प्रोक्ता-
उक्तंभ्योयदीटाः स्तल्यास्तदा पश्योदययोगतोयद्यधिक-
स्तदा गम्य इति । अथ प्रोक्तानामिदं काश्चांशानां च या अन्तरे
कलास्ता अटादययत् १८०० गुण्या दृग्गृहकालस्य रायेः
स्तदेयोदयास्तभिर्भाज्याः । फलककालां पश्चार्कभुजन्तरेण
वक्रगे पश्ये भुक्तबोगेन भागे वृद्धीते यत्तत्त्वं ते गता यथा
वा दिवसा भवन्त्युदये वास्तमये वा । तैर्दिवसेष्वेकात्कालिकौ
दृग्गृहार्कौ कल्पेवमसत्कर्मणा सम्यक् तत्काक्षज्ञानं भवति ।

अलोपपक्षः । इदं काश्चांशमाधने अत्रवासनेव ।
प्रोक्तानां काश्चांशानामनन्तर्ती पश्यो दृश्यो भवति । अतो
यावदिटा न्यूनास्तपदृश्यः । उदये विखोकमाने
उदयेति । अस्ते विखोकमानेऽस्तं गत इत्यर्थाज्ज्ञायते ।
इटा यद्यधिकास्तदा प्रोक्तेभ्यो विखोकमानेऽस्तं गते
वर्हिर्मुतादुपहोऽदृश्य उदये विखोकमान उदितं अस्तं
यास्तमोत्तरार्थाज्ज्ञायते । अथ तेर्षां प्रोक्तेटानां काश्चांशानां
च या अन्तरे कलास्तासां सेतुविप्रोतां करवायानुपातः ।
यावत्तः काश्चकलास्तावन्त एवास्तवो भवन्ति । अथ यदि
दृग्गृहोदयास्तभिरटादययतानि १८०० सेतुविप्रोता अभ्यन्ते
तदा तदनरकलास्तुभिः विमिति । फलं सेतुविप्रोताः । ता
पश्चार्कभुजन्तरेण भाज्याः । मुख्यन्तरं हि सेतुविप्रोतान-
राकृष्टमतं सजातीयकरवाय सेतुविप्रोतकरवम् । मुख्यन्-
तरेणो दिशो कथ्यते इति सुक्तउक्तम् । वक्ते तु भुक्तियोग
एव मुख्यन्तरम् । दूरान्तरे पश्यकालो भवतीत्यदृश्यार्थं
संज्ञार्थम् । अतः दिव्येयमाह” प्रमि०

“प्राग्दृग्ग्रहसेदधिकी रवे स्यादूनोऽथ वा पश्चिमदृग्-
ग्रहश्च । प्रोक्तेष्टकालाश्रयते कलाभिः साध्यस्तदानीं
दिशसागतेष्वपि । तथा यदोष्टकालाया प्रोक्तेभ्योऽभ्यधि-
कास्तदा । व्यत्ययसंगतैष्यत्वे ज्ञेयोऽङ्गा सुधिया खलु” सि० सि०

“यदि प्राग्दृग्ग्रहो रवेरधिको भवति । अथ वा पश्चि-
मदृग्ग्रहो नूनो भवति तदा ये दृष्टकालाया आनीतास्तेषां
प्रोक्तानां च योगकलाभिर्दिवसाः साध्याः । गान्तरकलाभिः
तथा प्राग्दृग्ग्रहोऽर्कादधिके सति प्रयादृग्ग्रहो वा न्यूनो
य दृष्टकालाया आगतास्ते च यदि प्रोक्तेभ्योऽधिकान्तराः
तदा प्रोक्तेष्टकालाश्रयते कलाभिर्ये दिवसा साधिता-
स्तेषां दिवसानां गतैष्यत्वे विपर्ययो ज्ञेयः ।

अत्रोपपत्तिः । यो ग्रह प्राच्यामुदेति प्रतितिष्ठति वा
अथौ रवेरुन सन् पश्चिमायाम्, अथिक्, सन् प्राच्या दिशि
प्रोक्तकालाश्रयैरुनः सन् दृश्यतामेति । तावद्गिरेव पश्चिमा
यामधिकः सन् । अतो रवेः पृष्ठत प्राच्या प्रोक्तकालायाः
प्रतीच्यामप्यतः । प्राच्यामूने ग्रहे य दृष्टकालायाः
साध्यन्ते ते रवेः पृष्ठत । अतः पृष्ठगतैरेव प्रोक्तकाला-
श्रयैषामन्तरं कर्तुं युज्यते । अथ प्राच्या रवेरधिके
दृग्ग्रहे य दृष्टकालायाः साध्यन्ते ते रवेरप्यतो भवन्ति ।
अतोऽप्यगताया पृष्ठगतानाञ्च कालायाणां योगे कते-
सत्यन्तरं कृतं भवति तथा उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदोष्टा
इति यद्गतगम्यलक्षणसङ्गतं तत् सजातीयानामेव । यदा
पुनरेके पृष्ठगता एकेऽप्यगतास्तदा तद्गतगम्यलक्षण व्यत्ययेन
भवति । अत उक्त व्यत्ययसंगतैष्यत्वे इत्यादि । अत्र
सुधियेति विशेषणादुबुद्धिमत्तदनुक्तमपि ज्ञायते” प्रमि० ।
व्यवहारे वादिप्रतिवादिनो प्रतिज्ञातार्थसाधनाय राजादेये
२५ अथसरूपे समयभेदे च तत्कालविशेषः कृतौ दर्शितो
यथा “प्रत्यर्थी लभते कालं तत्रहं सप्राहमेव च । अर्थी तु
प्राथयन् कालं तत्त्वणादेव ज्ञीयते” । प्रत्यर्थिनोऽपि कश्चि-
द्विषयेन कालो देयः कश्चिन्नार्थिप्रत्यर्थिनोरिच्छया कालो-
देयः यथाह याज्ञ० “साहसस्तेयपाह्वयगोऽभिशापास्तये
स्त्रियाम् । विवादयेत् सद्यएव कालोऽन्यत्रेच्छया कृतः” ।
समयरूपकालस्य वैयर्थिकमते संयोगविभागपञ्चकत्वं
स ख्यापरिमाणरूपा पञ्च गुणाः । भीमो भीमसेनवत्
उत्तरपदचोपः । कालदण्डरूपे २६ योगे काशदण्ड-
शब्दे उदा० । वारविशेषे दिग्भेदेन ज्योतिषोक्ते
यात्रादौ निषिद्धे २७ योगभेदे । च च योगः सु०
चि० उक्तः । “क्षौमेतोता वैपरीक्षेन कालोऽर्कादे वारे

शम्भुखे तस्य पाशः । रात्रावेतो वैपरीक्षेन गच्छी वात्रा
शुभे संसृजौ वर्जनीयो” । अथमर्गः । रवावृत्तरस्यां काशः,
शोमे वायव्या, भीमे पश्चिमायाम्, बुधे तैर्क्त्वा, शुक्रौ
दक्षिणायाम्, शुक्रे आग्नेया, शनौ पूर्वस्याम् । “रवावृ-
त्तरतः कालः शोमे वायव्यभागके । भीमे तु पश्चिमे भागे
बुधे नैर्क्त्तभागके । जीमे च याव्यदिग्भागे शुक्रे आग्नेय-
कोणके । शनौ तु पूर्वदिग्भागे काशवक्त्रं प्रकीर्तितम् ।
शुक्रोदये “यत्तस्यकाशकाशं स्नात् पायसस्य तु शम्भुख ।
दक्षिणस्य शुभ काश पायो वासतिगान्धवः । वात्रावां
समरे ज्येष्ठानोऽन्यत्र न योभनः । रात्रौ च वैपरीक्षेन
यथा रवौ रात्रौ दक्षिणस्या काश उत्तरस्यां पाश इत्या-
दिक्रमेणेत्युक्तम् । २८ कलावे (मटर) विष्मिमेदे, देज० ।
“विकसत्कलावज्जुसुमम्” भाष्य्या० कालजुहुमिति मङ्गि०
ध्रुवनामकवसो २९ उतमेदे पु० । “ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्
कालो लोकप्रकालनः” हरिव० ३५० ।

कालक न० काश-सार्थे क कलयति रक्ततां कल-मोदने
बहुवचनम् । १ कालयाके भावप्र० तस्य कल्ययत्वात्
तथात्वम् । २ यत्नति हेमच० । निखिलदेहराष्ट्रपरेकत्वात्
तस्य तथात्वम् । यद्योक्तं भावप्र० । “यदा रवो यत्नत्
याति तत्र रक्तकपित्ततः । रात्रं पाकं च वप्राञ्च व भवेद्-
क्तसप्तकम्” । “यत्नत् स्त्रीणां च रक्तस्य लक्षणस्यानं तवो-
न्मितम् । अन्यत्र संस्मितवतां रक्तानां योवक भवेत्” इति
च । देहस्ये लक्षणवर्णे (मनुष्य) २ चिह्नभेदे जठरे पु० कनरः
१ अक्षगर्भे जठराख्ये (बाह्योद्ग) सपे पु० को वन्दर० ।
अनित्ये वर्णे तेन रक्ते चार्थे “काशकाश” प० कन् । काशक
कालवर्णेन रक्ते पृष्ठादौ लि० तस्य वर्णस्यानिजत्वात्
रागेण रक्ततयाऽनिजत्वाच्च तथात्वम् । क्लिवां टाप ।
“काशिका याटी” सि० की० । वीजनिमित्तोक्ते ई कलत्रं
रागिसंज्ञाभेदे पु० अथ्यक्रमे १ ई० पु० विवर्ति ।

कालकत्तु स्त्री नि० वर्ण० । कल्ययत्वं कथमेदे मन्दि० ।
कालकञ्च न० नि० कर्म० । १ नीलपद्मे । २ दानवभेदे पु० ।
“पौलोमी काशकञ्चैव कृष्टपुष्टैरधिष्ठितम्” भा० व० १७२ अ०
कालकटकुट पु० काशकूपः कटकुटः । विवे । “देवयो पटी
ताली कली कालकटकुट” भा० आतु० १७५ विवर्तने ।
कालकण्टक पु० स्त्री काश कण्टः कण्टकोऽयम् । २ कण्ट-
कण्टकयुक्ते लि० दास्ये (काक) पश्चिमेदे कनरः क्लिवां
जातित्वात् स्त्री । ३ पीतवारे इत्ये मेदि० ।
कालकण्ट पु० काश कण्टोऽयं विषयानात् । १ विवे च वि

अमृतमन्यमकाले उत्थितविषयानात् कालकण्ठो जातः
तत्कथा भाग० ८।७५० यथा । “ततः स कवलीकृत्य
व्यापि हलाहलं विषम् । अमृतमन्यमहादेव कपया भूत
भावनः । तस्यापि दर्शयामास स्वाभाव्य जलकलम्पः ।
यश्चकार गले नील तश्च साधोर्विभूषणम् ।” समूरे श्दायूहे
४५५५ने च पक्षिभेदे तिका० स्त्रियां आतित्वात् ङीप् ।
तेषां कण्ठवर्णत्वात् तथात्वम् । वा कप् । दायूहे उ० स्त्री
कालकन्दक उ० स्त्री काळः कन्द इव कायति कै-क । काळ-
ढोङ्गा) जलसर्पे । स्त्रिया आतित्वात् ङीप् ।

कालकस्त्री स्त्री काळः कस्त्रीऽस्याः ङीप् । अलक्ष्मीभेदे
“अलक्ष्मीः कालकस्त्री च” उ० । सार्थकं हस्तः । काळ-
कर्णिका तत्तार्थे हेम० । अलक्ष्मीयद्वेऽनुक्तस्य दुत्पत्त्यादि-
रत्नाभिधीयते पाप्मे उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

“मा प्रणम्य पुनर्देवा ममन्तु क्षीरसागरम् । तस्मिन्
प्रमथमाने त्व मया देवैश्च भाविनि । ज्येष्ठा देवी सप्त-
पक्षा रक्तस्रग्वाचसावृता । उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं-
कर्त्तव्यं ? मयेति वै । तामब्रुवन्तदा देवीं सर्वे देवगणा
स्तदा । तेषां गृहान्तरे नित्यं कलहं संप्रवर्त्तते । तस्मै
स्थानं प्रवक्ष्यामि वासस्तत्र शुभानने । यस्य गेहं
कपालास्थिमन्त्रकेशादिचिह्नितम् । परं भावते नित्यं
वसन्त्यन्ततः । सन्त्याकाशे च ये पापाः स्वपन्ति
मल्लवतसः । तेषां वेश्मनि सन्ति दुःखदारिद्र्यादयिनो ।
कपालकेशमन्त्रास्थितवाङ्माराणि यत्र त्वं । तत्र ते सतत
स्थानं भविष्यति न संशयः । अकृता पादयोः शौचं यस्ता-
चामति दुर्मतिः । तं भजस्व सदा देवि । कलशेषावृता भू-
यम् । त्वया कृपया कपालाश्रयास्तु कायसंभ्रमि । दन्तधावन
कर्त्तारो भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व कलिना देवि । तेषां
वेश्मनि नित्यम् । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कालिङ्गशिमुन्तञ्चनम् ।
कृत्वाक निहुराहञ्च विल्लीषातकीफलम् । अलावू
(वर्तुलाम्) श्रीफल ये वै सादयन्ति नराधमा । तेषां गृहे
तव स्थानं देवि । दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिश्रुत् सुराः
सर्वे ते ज्येष्ठां कलिबद्धाम्” । तस्या उद्दालककनिना
बह्व विवाहादिका च पाप्मे १६१५० ।

“समुद्रमयनादुयानि रत्नान्यापु सुरोत्तमाः । त्रेषु
कौस्तुभ तेषु विष्णवे प्रददु सुराः । यावदङ्गीचकारासौ
लक्ष्मीं मायार्थमात्मनः । तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीं
चक्रपाणिनम् । लक्ष्मीरुवाच । असंख्यं कथं ज्येष्ठां
कनिषा परिषीयते । तस्मान्ममापजामेतामलक्ष्मीं मधु-

सूदन । । विवाहोदह मां पशाम्भ्रमः समातनः ।
तस्मात् धर्मव्यतिक्रमं न कुर्या मधुसूदन । । इति तद्व-
चन श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय मुनये सुदीर्घ
तपसे तदा । आप्रवाक्यातुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ।
लक्ष्मीं शुष्कवदना विरूपा विभ्रती तनुम् । स्रव-
दारक्तनयना रूचपकशिरोरुहाम् । स मुनिविष्णु-
वाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमात्मनम् । वेदध्वनिमयायुक्तमा-
नयामास धर्मवित् । होमधूपसुगन्धाय वेदघोषेण ना
दितम् । आत्मनं तं विलोक्याथ व्यधिता साऽब्रवीद्विदम् ।
ज्येष्ठावाच । न हि वासोनुकम्पोऽयं वेदध्वनिश्रुतो मम ।
मातागमिष्ये भो ब्रह्मन् । नयस्त्रान्यत्र मा भुवम् । उद्दा-
लक उवाच । कथं नायासि किञ्चात् ? वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसति का भवेत्तद्वदस्व माम् । ज्येष्ठावाच ।
वेदध्वनिर्भवेद् यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् । यज्ञदाना-
दिकं यत्र नैव, तत्र वसाम्यहम् । परस्परानुरागेण दाम्पत्यं
यत्र विद्यते । पित्र्यदेशाच्च न यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ।
दानशौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः । परदाररता
यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम । दृष्टसंज्ञनविप्राणा यत्र
सादवमाननम् । निहुरं मापणं यत्र तत्र सत्य-
ग्वसाम्यहम् । सूत उवाच । इति तद्वचन श्रुत्वा विषण्
वदनोऽभवत् । उद्दालकस्ततोवाक्यं तामलक्ष्मीरुवाच ह ।
उद्दालक उवाच । अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मि । अस्य
ता क्षणम् । आत्मनस्थानमालोक्य यावदायार्थं पुनः ।
सूत उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको
मुनि । प्रतीक्षन्ती शिर तत्र यदा न तं ददर्श सा ।
तदा हरोद करुण मर्त्तुस्यागेन दुःखिता । तत्तस्यां
क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽष्टथोत् । तदा विज्ञापयामास
विष्णुमुद्विग्नमानसा । लक्ष्मीरुवाच । स्वामिन् । भङ्ग-
गिनी ज्येष्ठा स्वामित्वागेन दुःखिता । तामाश्वासयितु
याहि कपालो । यद्यहं प्रिया । सूत उवाच । लक्ष्म्या सह-
ततो विष्णुस्तत्तागात् कपयान्वित । आश्वासयन्
लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमवाब्रवीत् । विष्णुरुवाच । अश्वत्थ
वृक्षमासाद्य सदाऽलक्ष्मि । स्थिरा भव । ममाशसम्भवो
ह्येष आवासस्ते मया कृतः । मन्दवारं सदा नूनं लक्ष्मी
रत्नागमिष्यति । असृष्टोऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना
किल” ।

दीपान्वितामावस्थायां तत्पूजाविधानं मन्त्रलिङ्गात्
यथा “अलक्ष्मीस्तं कुरुपासि कुत्सितस्थानवादिनि । ।

सुखरात्रौ मया दर्शान् गृह्य पूजाञ्च याच्यतीम् । दारिद्र्यं
कलहप्रिये देवि । त्वं धननागिनी । याहि यत्रोर्गह
“मित्तं स्थिरा तत्र भविष्यसि । यदि त्वं मे मङ्गलमाने ।
प्रीता भवसि सर्वदा । पुत्रबन्धुकलत्रेषु कदाचिदा
गमिष्यसि । गच्छ त्वं मन्दिरं यत्रोर्गहोत्सा चाशुभं मम ।
मदाश्रयं परित्यज्य स्थिता तत्र भविष्यसि” । किञ्च ।
“एव गते निशीथे तु नारीभि स्तुतहाङ्गनात् । अलक्ष्मीञ्च
वहिष्कार्या अमन्त्रञ्च यथाविधि” इति कल्यतन्यार्णवधृत
ब्रह्मपुराणम् । “एव गते निशीथे तु जने मिष्टार्क्षलोचने ।
तावन्नगरनारीभिः शृपेडिण्डिमवादनैः । निष्कास्यते प्रह-
लाभिरलक्ष्मी स्तुतहाङ्गनात् ” इति मदनरत्नधृतम् ।
“मङ्गकुमाराखण्डेताद्याः काञ्चकणींशुपहा ” काशी-

कालकवचीय पु० कालकोट्यो यत्र देये तत्र भव. “हृदाच्छः”
पा० छ । वायसपिद्याभिज्ञे ऋषिभेदे । तत्कथा च भा० या०
८२ अ० “कोशला नामाधिपत्यं सम्प्राप्तं क्षेमदर्शिनम् । सुनि-
कालकवचीय आजगामेति न श्रुतम् । स काक पञ्चरे बद्धा
विषयं क्षेमदर्शिनः । सर्वं पर्यवरदुक्तः प्रहत्स्वयी
पुनपुनः । अधीष्ट वायसो विद्यां यस्मिन् मम वाचसा ।
अनागतमतीतञ्च यच्च सम्पत्तिं वसते” इत्युपक्रम्य दर्शिता ।
“क्षेमदर्शी नृपसुतो यत्र लोणवसः पुरा । सुनि काञ्चक-
वचीयमाजगामेति न. श्रुतम्” तत्रैव १०४ अ० । “सुनि
कालकवचीय आत्राव्योऽथ हिरण्यम्” भा० स० ७७ अ०

कालकस्तूरी स्त्री नि० स० । कस्तूरीभेदे शब्दवि० ।
कालका स्त्री कासेव क वा० नेत्वम् । दक्षकन्याभेदे जटा० ।
तस्या अपत्यं टक् । कालकेव असुरभेदे कालकेयशब्दे
उदा० ।

कालकाल पु० काञ्चमपि काञ्चयति प्रेरयति स्वकर्माणि
कञ्च-नोदने अण् । मरनेश्वरे काञ्चशब्दे दर्शितकाञ्च-
माधवीयपत्ये उदा० ।

कालकीट पु० कालः कीटोऽल । १ देवभेदे तत्र भव पञ्चदा०
अण् । कालकोट २ तद्देशमने लि० ।

कालकीर्ति पु० चन्द्रहन्तृघरांशसम्भूते भारेतप्रसिद्धे जप
भेदे । “काञ्चकीर्तिरिति स्थातः पृथिव्यां सोऽभवत्प्रपः ।
चन्द्रहन्तेति वक्ष्येन कीर्तितः प्रवरोऽसुरः” भा० आ० १७ अ०
काञ्चकील पु० काञ्च तज्ज्ञानं काञ्चयति कील-अण् उप०
अ० । कोवाहले शब्दरत्ना० कोवाहलस्य काञ्चरूपपर-
मेश्वरज्ञानविरोधित्वात्कथालम् ।

कालकुण्ड पु० काञ्चन कुण्डयति कुण्ड-कर्माणि अण् । वन-

राजे शब्दभा० । “भीमाकाहातः पश्यते-भ्रतुर्भाति
पञ्चमः” इति श्रुत्युक्तेः ईश्वरमित्येव वमादिभिः सप्तवा-
च्याणां करणास्तस्य तत्कुण्डितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

कालकुष्ठ न० नि० कमे० । कङ्कुरे पर्यं तीव्रमृत्तिकाभेदे राजनि०
कालकूट न० । काञ्च शिवमपि कूटयति कूट-उपतामे अण्
उप० स०, काञ्चस्य अन्तोः कूटइव वा काञ्चवर्त्यस्य कूट-
इव वा । १ विषभेदे पु० न० । विषभेदकाञ्चकूटवक्ष-
गुणाद्युक्त भावप्रकाशे यथा “विषं तु गरलं स्नेह-
काञ्च भेदात्तदाहरे । पञ्चनाभं चकारिह चक्रं च
प्रदीपनम् । शौराद्रिकः शक्तिरुच्य काञ्चकूटस्यैव च ।
हाहाहो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव” इति विमल
“देवासुररथे देवैर्हृतस्य पृथुमानिनः । देवस्य वधि-
राज्यातस्य चरन्त्यसन्निभः । निर्वासः काञ्चकूटोऽस्य
सन्निभिः परिकीर्तितः । सहि क्षेत्ते शङ्कवेरे कोट्टे-
मस्ये मनेत्” इति ललितम् ।

विषयोधनस्य विधानादिकं तत्रैवोक्तं यथा-
“गोमूत्रे त्रिदिनं स्नात्वा विषं तेन पिश्याति । रक्तं
सर्वपतङ्गान्ते तथा धाव्यञ्च वाचसि । ने गुप्ता नरवे
प्रोक्तास्ते सुहृन्निविशोभनात् । तस्माद्विषं प्रबोणे त्र बोध
यित्वा प्रयोजयेत्” । बोधितविषगुप्ता तत्रैव ।

“विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवधि च विधासि च ।
आन्नेयं वातकफहृत् योगवाहि तमोवहम् । व्यवधि व-
क्षकायुषोव्यापनपूर्वकपाकस्यानगमनशीलम् । विधासि
जीलः शोषणपूर्वकसन्निवन्धविनिहीकरणीयम् । आ-
न्नेयम् अधिकाग्नयुग्मम् । जोनवाहि वृद्धिगुणदाहकम् ।
तमोवहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वजकम् । “तदेव बुद्धि-
शुक्तम् प्राणदायि रवायनम् । योगवाहि पर वातघ्ने-
ह्निष्यसिपातकृत्” । २ काञ्च पु० स्त्री राज० । कति-
कञ्चलात्कञ्चोद्भूतरूपत्वाद्वा तस्य तथात्वम् किंवां जा-
तित्वात् ङीप् ।

२ विषमाले च । “कालिका काञ्चकूटस्य नामैति हरण-
मात्” । “ततोऽङ्गोऽधनं पापं तद्भक्ष्ये काञ्चकूटकम् ।
लिप्तं प्रलेपयानाह भीमसेनजिपाववा” मा० आ०
५०० अ० श्लोकः ।

कालकूटि लि० काञ्चकूटे भवः इण् । काञ्चकूटभवे ।
कालकूट पु० काल काञ्चनानं करोति अगत्या क-किप् ईत० ।
काञ्चं तत्रत्या हि अचक्षुर्हृदिभ्यश्चरस्य ज्ञानात्तत्र
तथात्वम् २ परमेश्वरे च “काञ्चाला काञ्चकूटि” अ० वि०

कालहत ५० काल क्षोभेन । १ सूर्ये शरत्तरा० कालो-
ऽवधिश्च क्षोभे यय । क्षताधिके २ व्याधिभेदे । "क ले
कालक्षोभेनश्येन फलभोग्य न नश्यति याज्ञ० ३० १३ कालेन
हते 'सर्वे' कावक्ष्य मन्वे कालो हि बलवत्तर" पुरा० ।

कालकेय ५० कालकायाः अपत्यम् टक् । दानभेदे तत्कथा
यथा 'पुरा कश्युगे घेरा दानवा युद्धमदा' । कालकेया
इति ख्याता गणाः परमदारुणा इति भा० व० १० १४
इत्युपक्रम्य प्रधानभूतस्य हस्तस्य भवे तेषां सट्टरुर्गात्रयण
रात्रौ च नामानुचायम' हवा दिवा पुनः सट्टरुर्गयो
वर्णित' पश्चात् विष्णोरादेगेनागस्त्युभिना तेषां सट्टरुर्गस्य
दुर्गस्य शेषेण हते देवैस्ते नाशितास्तद्वशिष्टाय 'कालकेयाये
केचित् हिरण्यपुरवासिनस्ते अर्जुनेन निहता इत्युक्तम्
हरिव० १० १४ यथा "अर्जुनं यत न्यन्यान् हिरण्यपुर
वासिनः" इत्युपक्रम्य १० ५ यत्तैव "मरीचिर्जनयासास
महता तपसान्वितः । पीलोमान् कालकेयाश्च दानवास्ते
महाबलाः । अथवादेवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः ।
कताः प्रितामहेनाजौ निहता सव्यसाचिना" । काकाया
अपत्यम् टक् । कालेयोऽप्यत्र उदा० तैव ।

कालकेशो स्त्री कालः केश इव पत्तादिर्यस्याः गौरा० ह्रीप् ।
मीलामोपधौ शब्दवि० १ कण्ठकेयुक्तस्त्रियाञ्च ।

कालक्षेप ५० कास्यक्षेपः क्षेपणम् । १ कर्तव्यकर्मकाललङ्घने
२ कालयापने न ।

कालखञ्ज ५० दानभेदे 'संस्तुतो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाय
दानवा' भा० व० ८ य० वरुणसभ्यकोत्तने ।

कालखञ्जन न० कासेन खञ्जति पजि-ख्य । यकति हृदयस्य
रक्ताधारस्थाने हेमच० ।

कालखण्ड न० काल खण्डं खण्डम् । दक्षिणकुलस्ये सां-
ख्ये अमरः । हेमाद्रिहते कालप्रतिपादके पञ्चभेदे च ।

कालगङ्गा स्त्री कालो गङ्गा नदी । यत्तनायां शब्दवि० तस्या
नदीयुः कथ्यतास्तदात्मम् ।

कालगन्ध ५० काल क्षणो गन्धो गन्धदृश्यम् । १ काका-
गुह्यि शब्दवि० । काकस्य गन्धोऽयम् । २ काकसेये
काकस्यः यो च । ३ कालगन्धेने शब्दवि० ।

कालघम्यि ५० कालस्य घम्यिरिव । संवत्सरे हारा० ।

कालघट ५० जमभेज्जयस्यैवो व्याप्येव्यकारके नाक्षत्र-
विदेवे 'आलेय इन्द्रजठरेद्विष कालघटकथा' भा०
का० ११ य० ।

[भेदे रत्नमा० ।

कालहृत ५० रीपदहृत को का । (कालकाहृदा) दह-

कालचक्र न० क लय्य कालगतेऽक्रमेण । हेमच० उक्ते हादगारे
१ कालचक्रभेदे । (उत्सर्पित्) शब्दे ११ ३५० विष्टिति ।
कालचक्रमवानिश परिवर्त्तमानत्वात् । विष्णुपुराणादुक्ते
ज्योतिश्चक्राधिष्ठिते चक्रवत्परिवर्त्तमाने २ काले ।
"यथा कुलालवज्रेण भ्रमता सह भ्रमता तदाश्रयाणां
पिपोलिकादेना गतिरन्यैव प्रदेशान्तरे पलभ्यमानत्वात्
एव नक्षत्राणिभिरुपलब्धिनेन कालचक्रेण ध्रुव मेरुश्च
दक्षिणतः परिधावता सह परिधायमानानां तदाश्रयाणां
सूर्यादीनां पक्षाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे
चोपलभ्यमानत्वात्" । भाग० ५ २२ ८ श्लो० । भा० व०
१ ६ ३ य० कलाकाशादिविभागमुक्ता 'एस्मै चरन् पार्थ ।
कालचक्रमतन्वित । यद्वयं सुमहातेजाः सविता परि-
वर्त्तते" प्रपञ्चसु विष्णुपुराणे यथा

"पराशर उवाच । व्याख्यातमेतदुक्तं ग्राह्यं संस्थानं
तव सुमत । तत् प्रमाणसंस्थाने सूर्यादीनां ग्रहण्यु-
मे । योजनानां सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः ।
इशादण्डस्तथैवास्य द्विगुणोऽनिसत्तमः । सार्द्धोऽष्टो-
त्तया सप्तनियुतान्यधिकानि वै । योजनानान्तं तस्याक्ष-
स्तत् चक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमतिं सञ्चारे पश्येमि-
न्यक्षयात्मके । सवत्सरमये कृतं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ।
चत्वारिण्यत् सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः । पञ्चा-
ध्यानि सार्धानि स्यन्दनस्य महामते । । अक्षप्रमाण-
सुभयोः प्रमाणं तदुगार्धयो । सुखोऽक्षस्तदुगार्धश्च
ध्रुवाधाररथस्य वै । द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं स्थितं वै मान-
साक्षे । इयाय सप्त खन्दासि तेषां नामानि मे शृणु ।
गायत्री च दृष्टुर्गुणगङ्गाती विष्टुने च । अतुष्टुप्
पद्भिरिहोताम्बुजसि हरयो रवे । मानसोत्तरार्धे तु
पूर्वतो वासवो पुरी । दक्षिणेन वसुधाय्या प्रतीच्या
वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य ताषां नामानि मे
शृणु । वसोकसारा शक्रस्य, यास्या संयमनी कृता ।
पुरी सुखा जलेशस्य, सोमस्य तु विभावरी । काशकृतो
दक्षिणतः सिन्धुरिव गच्छति । मैत्रेय ! भगवान्
मानुष्योतिषां चक्रसंयुतः । अहोरात्रव्यवधानकारणं
भगवान् रविः । देवयानपरं पञ्चायोगिना हेमचन्द्रये ।
दिग्बल रविर्दक्षे सर्वकालं व्यदस्यत । सर्वं ह्येतेषु
मैत्रेय । निगार्ह्य च दण्डुः । उदयास्तमनश्चैव सर्व-
कालश्च सत्युखे । दिग्बल शेषाणं तथा मैत्रेय । विदि-
याच च । दैर्घ्यं दृश्यते भागान् स तेकाहृदयः कृतः ।

‘वदामि कावचिन्नाणि जावले वानि देहिमाम् ।
ममौ निवृत्तमापसे ध्रुवे । तानि विश्राव । इवमाणा

शुटे वय वायुर्वाति दिवा निशम् । अखण्डमेक तस्यायु-
जयत्वद्वयेण हि । ह्यहोरात्रं त्राहोरात्रं रवि-
र्वहितं सन्ततम् । सार्द्धैर्कार्पण्येह जीविताश्विच्यते ।
वहेन्नासापुटयुगे दशाहानि निरन्तरम् । वातश्चेत् सहस-
क्रान्तिस्तथा जीवेद्दिनत्रयम् । नासाध्वं ह्ययं हित्वा
मातरिश्वा सुखाहहेत् । संशेद्दिनत्रयः पञ्चाङ्गं प्रयाण
तस्य चाध्व न । सूर्योऽप्यमरागस्थो जन्मस्थे निशा-
चरे । पाण्यं स कालो द्रष्टव्यो यदा यास्ये रविर्वहेत् ।
अकस्मादेव तत्काले सृष्टुं सन्निहितो भवेत् । वसुना-
म' प्रयत्नेन स कालो सृष्टुमीरुणा । अकस्माद्दिनते यस्तु
पुरुषं कणपिह्वलम् । तस्मिन्नेव क्षणे शुभं सजावेद-
त्तरद्वयम् । यस्य पीजं मूलं मूलं, क्षुतं मूलं मूलं तथा ।
इहैकदा पतेद्यस्य अञ्जलस्यायुरिष्यते । इन्द्रनीलनिभ
व्योम्नि नागश्चन्द्रे वरेचते । इतस्ततः प्रसृमर यण्मास
न स जीवति । व्यभेऽङ्गि वारिपूर्णस्य पृथोक्षत्रं दिवा-
करम् । फल्गुत्याप्स्विन्द्रवापञ्च पश्येत् वण्मासजीवनम् ।
अश्वत्थीं प्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । अश्वत्थ
अश्वत्थीं पश्येत्तु यं मातृमण्डलम् । अश्वत्थतो भवेच्छिञ्चा
प्रुवो नासापुटयुगे । विष्णो पदानि भूमध्ये नेताग्नौ
मातृमण्डलम् । वेत्ति नीलादिवर्णस्य कटुस्त्रादरसस्य
हि । अकस्मादन्त्याभावं वण्मासेन व'मृत्युभाक् । वण्मास
अश्वत्थीं तस्य कण्ठोपरसवारदा । शुष्यन्ति सततं तद्वहि
आयातामुपसृमा । दन्-करजनेत्राला नो लिमान
भजन्ति चेत् । स हि कीमाशमगरीं वहे मासि प्रजेचर' ।
स प्रवृत्ते निधुवने मध्याह्ने क्षीति चेन्नर । निश्चितं पञ्चमे
मासि धर्मराजातिर्धर्मवेत् । द्रुतमाह्वयं सरटस्त्रिधर्षी
वस्य मल्लम् । प्रयाति, याति तस्यायु' वण्मासे सम्पदि
त्यम् । सुस्नातस्यापि यस्याशु हृदयं परिशुष्यति ।
वरण्यो च करो वापि त्रिमासलस्य जीवितम् । प्रतिविम्बे
भवेद्यस्य पदद्वन्द्वपटाकति । पांशौ वा कर्दमे वापि पञ्च-
मासान् स जीवति । आया प्रकम्पते यस्य देहबन्धेऽपि निचले ।
कृतान्तद्रुता वभन्ति अतरे मासि तसरम् । निजस्य प्रति-
विम्बस्य मीराजस्रुटादिपु । उत्तमाङ्गस्य पश्येत् स मासे-
न दिनश्नति । मतिभ्रांस्तोत्सलेक्षणं, धनुरेन्द्र निगीक्षते ।
रात्रौ, चन्द्रश्च वापि दिवा हो वा दिवाकरो । दिवा च
त्रारकाचक्रं रात्रौ व्योम विन रक्तम् । दुग्धपञ्च चतुर्द-
शकं कोदण्डमण्डलम् । भूवहे भूधरापे वा गन्धर्व-
नगरोदयम् । दिवा पिशाचकृत्यस्य यते पञ्चमहेतव ।

सर्वेषु तेषु विष्णुषु यद्येकमपि वीक्षते । तदा मासावधिर्नित्यं
प्रत क्षेत नचाधिकम् । करावरुड्गण्य शृणोति न यदा
ध्वनिम् । स्थूलं क्षणं क्षणं स्थूलस्तदा मासावधिर्नित्यं ।
य पश्येदात्मनश्चाया दक्षिणाशासमान्निताम् । दिमानि
पञ्च जीवित्वा पञ्चत्यस्ययति स । प्रोक्षते भक्ष्यते वापि
पिशाचासुरशायसै । भूतैः मृतैः श्वभिर्गर्भैर्गोमायुष्यर
श्वकैः । सरभैः करभैः कीर्षैः श्येनैरश्वतरैर्हकैः । स्वप्ने स
जावित त्वक्का वपान्ते यमकीकते । गन्धपुष्पाशुकैः शोणैः
स्नानक्षु भूषिताहर । य पश्येत् स्वप्नसमये सौष्टौ
म.साननित्यहो । प.शुराशिञ्च वल्मीकं यपं दण्डम-
द्यापि वा । योऽधिरहितं वै स्वप्ने पठ मासि स नश्यति ।
रासभाकृदमात्मानं तैलाभ्यक्तञ्च सखितम् । नीयमानं
यमाशा य स्वप्ने पश्येत् स्वप्नं जानु । स्वमौलौ स्वतनौ
द्यापि य पश्येत् स्वप्नोनर । तणानि शुष्ककाष्ठानि
वहे मासि न तिष्ठति । लोहदण्डधरं क्षणं पुरुषं क्षण
वाससम् । स्वयं योऽप्ये स्थित पश्येत् स त्रीन्मासाश्च लब्धु
येत् । काला कुमारी य स्वप्ने वक्षीयाद्वाङ्माशकं । स
मासेन समीक्षेत नगरीं यमनोपिताम् । नरो यो वामरा-
कृदः प्रयान् प्राचीं दिश स्वपन् । दिनैः स पञ्चमैरेव
पश्येत् स यमनीं पुरीम् । क्षणोऽपि वदान्यं स्यात् वदान्य
क्षणोऽपि । प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्प्राज्ञदा पञ्चत्यस्य च ।
एतानि कालचिह्नानि सन्त्यन्यानि बहुन्यपि । ज्ञात्वाभ्य-
स्येत्तरोयोगसमया काशिका श्रयेत् । न कालवञ्चनोपाय
मुनेऽन्यमवयान्यहम् ।

कालजोषक लि० काले यथायोग्यकाले जुपते भोजनादि
जुप-ण्डलं । यथायोग्यकालेऽस्याहारादिना तृप्ते गोप-
भेदे "वाहीका वाटधानाश्च आभीराः कालजोषकाः"
भा०भी०६८७ ।

कालज्ञ लि० कालं योग्यकालं ज्योतिषोक्तकाशायव वा
"जानाति-ज्ञा-क । उचितसमयाभिज्ञे "अत्याकूटो
हि नारीणामकालज्ञो मनोभव"रघु । "तेज क्षमा या
नैकानां कालज्ञस्य महीयते" भाष । २कालकलाज्ञान-
युक्ते ज्योतिषिके च ।

कालज्ञान म० । कालो ज्ञायतेऽनेन ज्ञा-करणे स्युट् इत० ।
सौरागमादि ज्योति गास्ते 'विदितके मया मादस्तोवित-
क्षपसा शङ्कम् । दद्या कालाश्रयं ज्ञानं यद्दद्या चरित
तथा" इत्युपक्रम्य सूर० शि० मयनामासुराय स्वायत्तपदद्वारा
कालज्ञानमुक्तम् । भावे स्युट् २ योग्यसमयज्ञाने च ।

काञ्चो स्युर्जायतेऽनेन करणे ल्युट् । श्रुत्युक्तापके चिह्न-
भेदे कालचिह्नशब्दे तथोक्तम् । “कालज्ञानं तत प्रोक्तं
टिो टासय वर्णनम्” काशख० अनुक्रमणिकाध्याये ।

कालञ्जुर पु० काल जरयति जृ-णिच्-ष्वच् बा० भृम् । पर्वत-
भेदे “सप्त व्याधा दगाणेषु मृगा कालङ्कुरे गिरौ” भार०
पितृकल्पगाथा । तन्माहात्म्य भा० व० ८५ अ० “तत्र
कालञ्जरो नाम पर्वतो लोकविश्रुतः । तत्र देशहृदे
ज्ञात्वा गोमहसफल लभेत् । यः ज्ञातस्तपयेत्तत्र गिरौ
कालङ्कुरे नृप । स्वर्गलोके मर्हयेत नरो नाश्वत्थ संशय ।
ततो गिरिपरमेष्ठे चित्तकूटे विद्याभ्यसे ।” तेनास्य
चित्तकूटपर्वतसंज्ञिष्य गम्यते । तत्र मास छतज्ञाने
दशाश्वमेधफलं यथोक्तम् भा० अनु० २५ अ० “गङ्गा-
समुत्तयोर्ध्वं यथा कालङ्कुरे गिरौ । दशाश्वमेधाना-
मिति तत्र मास छतोदक ” ।

अथ स भूमिमध्ये स्थिते प्राच्यां दिशि वर्तते यथा
भा० व० ८७ अ० । “पूर्व प्राचीं दिशं राजन् । राजर्षिगण-
सेविताम्” इत्युपक्रम्य पूर्वदिक्स्थतीर्थकथने “प्रवागमिति
विख्यात तन्माङ्गरतत्तम ।। अगस्त्यस्य तु राजेन्द्र ।
तन्मात्रमवरो नृप । तत्तथा तापसारण्य तापहृत्पयोमि-
तम् । हिरण्यविन्दुं कथितो गिरौ कालङ्कुरे महान्” ।
इत्युक्तेः । तीर्थपरत्वे अस्य स्वीकृतमपि । “कालञ्जुर
प्रभासञ्च तथा वदिरकाश्रम” इति काशी० भौमतीर्थकथने
ईशान्तवाप्रयोगात् । २ योगिवक्त्रमेतत् । २ भैरवभेदे मेदि० ।
४ देशभेदे धर० । स च कालञ्जुरगिरिरूपजनपदा-
वधिभूतः । ततो मन्नादौ रोपधत्वात् प्राग्वर्त्तित्वाच्च
बुद्धिः । कालरञ्जक तद्वत्त्वे त्रि० । काल मृत्युं जायति
जृ-बा० ष्वच् । ५ कालस्य ऋयोर्भारके त्रि० । “इन्द्र
बाष्पा हि सख्ये वा वश्यात्मा सखितस्तृति । आत्मनः
सख्यदानेन मर्त्योर्मृत्युमुपान्नुते । आहृत्य सर्वसङ्ख्यान्
सत्त्वे चित्तं निवेशयेत् । सत्त्वे चित्तं समावेश्य तत
कालङ्कुरो भवेत्” भा० शा० २४ अ० । काल मृत्युं जरयति ।
मृत्युञ्जये ईशिवे तस्य पत्नी हरेण कालङ्कुरी उच्यते कायां
स्त्री धर० । स्वयं मञ्जारकत्वे तु टाभेवेति भेदः ।

कालतम(र) त्रि० अतिशयेन काल लक्षणं तमप् (तरप्) वा ।

अतिशयवक्ष्ये । स्त्रीत्वे तु अतिशयेन काञ्चो इति विपक्षे
इ वत् काञ्चतमा(रा) इति भेदः । [तन्माहृत्ते राजनि० ।

काञ्चताल पु० काञ्चतायै अस्मिन् पय्यामिति अस्-अप् ४त० ।

काञ्चतिन्दुक पु० नि० कर्म० । कुपीवो राजनि० ।

कालतीर्थं न० कोशलाख्ये तीर्थभेदे । “कोशलान्तु समासाद्य
कालतीर्थं स्मरन्त्येत् । दृष्टमैकादशफलं लभते मातु संशयः”
भा० व० ८५ अ० ।

कालदण्ड यु० कालप्रापकोदण्ड । ज्योतिषोक्ते वारादियोगभेदे
स च वारविशेषमन्त्रभेदयोगरूपः यथोक्तं वारदेन
“आनन्दः कालदण्डोऽयं धूम्रो वाता शुभावहः ।
ध्वङ्गो ध्वजाख्यः श्रोत्रसंज्ञः सुहृत्स्वकाः । बिल-
सानसपद्माख्यः सुकोत्पातमूलकः । कालः सिद्धिः शुभा-
मृतसंज्ञातः कुङ्कुमराः । राजसाख्यः सरस्यैर्ध्वजमानाः
क्रमादमी । योगाः स्वसंज्ञाफलदास्तदाविंशतिसंज्ञ-
काः । रविवारे क्रमादेते द्वात्रिंशदिन्द्रमाहिधौ । वाप्यो-
ज्जोमे, बुधे हृत्ताम्रैर्भावेवमन्त्रिणः । वैश्वदेवाङ्गु-
स्तुते वारुणाङ्गास्तदात्मजे” । अथमर्थः आनन्दादयः
अष्टाविंशतियोगाः अतः सांज्ञित्वा नामानि न्यादीनाम-
ष्टाविंशतेरिह पश्यन् । तथा च रविवारे अश्विनी-
नक्षत्रात् याश्वस्यक नक्षत्रमिष्टदिने भवति आनन्दा-
दिषु मध्ये तावत्संख्यको योगो भवति एवं सोमवारे
मृगाश्रुत्यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने तावत्संख्यको योगः ।
तथा भीमे अश्लेषातः ८ इत्यादि । बुधे हृत्ताम्रः १, गुरो कृत्त-
राधातः १७, शुक्रे उत्तराषाढातः २१, शनी शतभिषातः २४ ।
एवमर्ष्यदण्डादिकतुल्यं सुकु० च० “आङ्गे यज्ञे सुहरे वेवु-
माङ्गो वक्ष्यते” ४ पद्मसंज्ञे गदेऽन्वा० ७ । १ घृमे २ कावे
मौवसे ३ भूवय हे रजोमृत्युं त्यातकावाच सर्वे” । तस्या-
पवादोवशिष्टेनोक्तं “स्रष्टांश्चतुर्थे दग्धे च चठे विश्वर्षणे
विंशतिगे च चन्द्रे । भवन्ति चत्वारुणतर्कयोगाः कुशोन-
विध्वंसकराः शुभेषु” ।

कालदन्तक पु० काञ्चोदन्तोऽस्य कम् । वासुकिज्जले सर्प-
सत्त्वमटे १ नागभेदे । “हिरण्यवाहुः शरच्च तन्मः
कालदन्तकः । एते वासुकिजा नामा प्रविष्टा हव्यवाह-
नम्” भा० आ० ४५ अ० । २ लण्डनयुक्ते त्रि० ।

कालधर्म पु० ई० त० । १ अत्यौ अमरः । अम्राप्रवति तस्मिन्
यौवनं प्रवर्धते । स राजा शान्तुर्धीमान् कालधर्मस्तुमेवि-
वान्” भा० आ० १०२ अ० । कालस्य अस्तित्वेन स धर्मः
ई० त० । २ समयस्य स्वभावे अत्यादिकालस्य धर्मो च ।

कालधर्मिन् पु० कालसेव हिंसाशालितया धर्मोऽस्य अनिष्ट-
समा० । अत्यौ । “स पाण्डुः कालधर्मिणः” भा० आ०
१२४ अ० । एतायैताः प्रजा सर्वा दत्तेकन्यासु जग्निरे ।
कश्यपेनाव्ययेनेह, सयुक्ता कालधर्मिणा हरि० २१२ अ० ।

कालनर पु० अतुल्ये अपभेदे । १ अमोः समानरसुः परे-
नुच तयः सुता ” समानरात् कालनरः सुखयस्तुतः
युम ” भाग० ६, २२, २३० । कालः कालचक्रं राशि-
चक्रं नरद्वय । मेधादिहादशराशिरूपमस्तकादत्रयुक्ते
२ कालपुरुषे तच्छब्दे विवृतिः । “इति कालनरस्याङ्गे
सदसदुपहयोगतः” वृहज्जातकम् ।

कालनाथ पु० कालस्य कालभैरवस्य नाथः । महादेवे “काल-
नाथाय कल्याय क्षयायोपक्षयाय च” भा० शा० २८६७
दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामकीर्तने ।

कालनाभ पु० कालः कण्ठः नाभिरस्य संचायाम् अक्षमाम् ।
हिरण्याक्षसुरपुत्रभेदे “हिरण्याक्षसुताः पञ्च विहांस-
सुमहावलाः । अर्भकः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि० १७० ।
१ दानवभेदे “महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च”
हरि० १७० । अथ च सैहिकेय यथोक्तं तत्रैव
“सैहिकेया इति ख्यातास्तयोदय महावलाः । व्यंशः शल्यश्च
बलिनौ नभश्चैव महाबलः । यातापिर्नसुचिश्चैव इत्यलः
खलमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव काङ्क्षनाभस्तथैव च ।
राज्योऽस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रमर्हन्” ।

कालनियोग पु० कालेन कृतो नियोगः कालस्य वा नियोगः
आश्रय निःयुज-घञ् । १ देवाद्यानां २ कालकृतनियमे च

कालनिर्यास पु० निःक्र० । शुग्गुलौ रत्नमा० तस्य निर्या-
सेषु कण्ठात्तथात्वम् ।

कालनेमि पु० कालस्य मृतोर्नेमिः क्षम्य इव । दानवभेदे
तदुत्पत्त्यादिकथा हरि० १७७ यथा—
“पूर्वं देवभयं कृत्वा भारताऽग्निहतं महत् । काल-
नेमिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यहस्यत । भारतराकार-
छकटः शिञ्जिताङ्गदभूषणः । मन्दराचलसङ्काशो महा-
राजतर्षवृत् । शतप्रहरणोदपः शतबाहुः शताननः ।
शतशीर्षः स्थितः श्रीमान् शतदंष्ट्र इषाचलः । कले
महति संयुक्तो निदाव इव पावकः । घुमन्नेशो हरिश्
इत्युद्दंष्ट्रालौठपुटाननः । त्रैलोक्यानरविकारी नाम-
यन् वपुषा क्षितिम् । बाहुनिस्तुलयन् व्योम क्षिपन्
पद्भ्यां महीधरान् । ईरयन् सुखनिःश्वसैर्दृष्टिभालोबला-
हकान् । तिर्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदयवर्चसम् । दिव-
क्षमभियायान् सर्वान् देवगणान्मृचे । तर्जयन्
सुरगणान् छादयन् दिगोदरः । सयत्नकाक्षे तद्विष-
यं मृत्युमियोत्थितम् । सुतलेनोच्छ्रायवता विपुलाङ्गुलि

पर्वणा । भार्याभरणपूर्णेन किञ्चिद्विहितवर्णणा ।
उच्छ्रितेनापहस्तेन दक्षिणेन यपुष्पता । दानयान् देव-
निहतातृप्तिष्ठमिति श्रुयन् । समरे कालनेमिं तं
द्विपता कालनेमिन् । वीक्षन्ते अ सुराः सर्वे भययिक्त्व
लोचना । तं वीक्षन्ति अ भूतानि क्रमन्तं कालनेमिन् ।
त्रियिक्त्रमं विक्रमन्तं भारायणमिवापरम् । सोच्छ्रयन् प्रथम
पादं भारताघूर्णिताम्बरः । प्राक्तामदसुरोयुद्धे त्रासयन्
सर्वदेवताः । स मयेनासुरेन्द्रेण परिषक्तः क्रमन् रणे ।
कालनेमिर्बभौ दैत्यः सयिष्णुरिय मन्दरः । अथ विष्य-
थिरे देवाः सर्वे सेन्द्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा कालमियायान्
कालनेमिं भयावहम् ।”

ततस्तत्पराक्रमसङ्गा ४६ अ० “तमप्रतिमकम्पां
समानं सूर्यवर्चसा । चक्रसदस्य समरे क्रोधदीप्तो
गदाधरः । स सुष्णन् दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा ।
विच्छेद बाहुं चक्रेण श्रीधरः कालनेमिन् । तस्य ब्रह्म
शतं चोरं शान्तिपूर्णादृष्ट्वा वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण
प्रमत्ताय बलाहकिः” इत्यनेन हरिणा तस्य वधकथोक्ता ।
“कालनेमिबधात्प्रीतस्तुरापाङ्गिवा शार्ङ्गिणम्” रघुः का-
लनेमिबधे युद्धे युद्धे त्रिपुरघातने” दुर्गापद्धतिः ।

कालनेमिन् पु० कालस्येव नेमिरस्यस्य ब्रीह्यादेराकृतिगण-
त्वात् इति । कालनेमिदानने तच्छब्दे उदा० ।

कालनेमिहन् पु० कालनेमिं हतयान् हन-भूते
किप् इत० । विष्णौ त्रिका० तेन तस्य वधकथा काल-
नेमिहन् उक्ता कालनेमिरिषुतच्छत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कालपथ पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । “मधुच्छन्दश्च भगवान् देव-
रातश्च वीर्यवान् । अजीकश्च शकुन्तश्च बभूवुः कालपथ-
स्तथा” भा० आतु० ४७० विश्वामित्रपुत्रकीर्तने ।

कालपथ्य पु० काशं कण्ठं पथ्यमस्य । तगरवृक्षे शब्दरत्ना० ।

कालपथ्यय पु० कालस्य पथ्ययः वैपरीत्येन गमनम् इत० ।
१ शुभदायककालस्य अशुभदायकत्वे अशुभतदायकस्य
२ शुभदायकत्वे च । “शु(कस्य)” इति तेषां महावीर्या
हीमोऽभूत् सुमहाबलः । मिश्रनौका यथा राजम् । द्वीप-
माशाद्य निर्दिता । भवन्ति पुष्पव्याघ्रः । नाविकाः काल-
पथ्ये । तथा कस्य समाशाद्य तारकं पुष्पयमम्” भा०
वि० ७७७ । शकालक्रमे च ।

कालपथ्यत पु० नि० क० । त्रिभुवपर्वतनिकटस्थपर्वतभेदे
“श(रावणः) निषिद्ध ततः कालः असारम् (पूषेन चाम्)
अपसान्प्र च । अर्द्धमाचक्रमे राजनः । विधाय नगरे

(चङ्गायाम्) विधिम् । लिङ्कूटं समतिक्रम्य कालपर्वत
मेव च । ददर्श सकरावासं गन्भीरोदं महीदधिम्”
भा०व० २७६ अ० ।

कालपालक न० कालं कण्ववर्षं समयं वा पालयन्ति पाल-
यन्तु । १ कङ्कुठमृत्तिकायाम् राजनि० तस्याः कण्ववर्षत्वात्
तथात्वम् । २ समयप्रतीक्षते लि० क्षियां टाप् अतइत्वम् ।
कालपीलु उ० नि० कर्म० । पीलुभेदे कुपीसौ भावप्र० ।
कालपुच्छ उ० स्त्री० कालः पुच्छोऽस्य । “गुणैरेषसमयः काल-
पुच्छोऽभिरीरितः” कात्या० अतुक्ते मृगभेदे क्षियां
जातित्वात् ङीप् । स च झलचरत्वेन घुसते उक्तं
झलचरयद्धे विवृतिः ।

कालपुरुष उ० कालः कालचक्रं पुरुष इव । मेवादिकादय
रागिस्वरूपे कालव्यवहारकारके पुरुषाकारे गगनस्थे
वायुचक्रमेदे । तस्य च जन्मादौ शुभाशुभप्रानाय
यथाङ्गादिविभाग, तथा दृक्कातके उक्तं यथा “शीर्षं
चक्षुर्बाहू हृदयोदराणि कटिपक्षिगुह्यसंज्ञकानि । जातु-
जङ्घे च ऊरु चरणाविति रागयोऽजादया” तस्यार्थः ।
“मेघ शिरोहयोवक्त्रं मियुन बाह्वयुग्मकम् । कर्कटो-
हृदयश्चैव सिंहस्तूदरमेव च । कन्या कटिस्तुला वसि-
ष्ठश्चिको गुह्यमेव च । घनरुक् मृगो जातु कुम्भोजङ्घे
प्रकीर्तिते । भीमः पादद्वयश्चैवाङ्गानि कासनरस्य तु” ।
ततश्च यदङ्गरागिराशीसौ दीर्घा तदङ्गं दीर्घं, तयोर्विधुत्वे
जपु, रागिराशीययोर्भिन्नरूपत्वे मध्यमम् इति कल्पम् ।
सम्भेदेककाण्यभेदेनाङ्गविशेषः तद्वद्देककाण्ये सदसदुपह-
योगेन फलविशेषश्च दृक्काः उक्तं यथा । “कं दृक्-
ओलनसाकपोलहनवो पङ्क्तश्च होरादयस्तु कण्ठासक्त-
बाह्वपार्श्व हृदयक्रोडाणि नाभिसतः । वसिष्ठः शिखगुदे
ततश्च हवष्पादूकृतो जातुनी-जङ्घाङ्गौ शुभयत्न
नामसहितैरेककाण्यभागैस्त्रिधा” वचनस्यावसर्गः त्रिभि-
रेककाण्यभागैस्त्रिधा देहविभाग इति शेषः । तत्र प्रथ-
मेन देककाण्येन भूर्वाद्यङ्गं, द्वितीयेन कण्ठादि, तृतीयेन
वष्पादि । तन्नाम्न दितैर्ह्यभागस्थैर्वाभमङ्गमनुदितैर-
ह्यप्रभागस्थैर्दक्षिणाङ्गमित्यर्थः । तथाच सन्नाय द्वाद-
शैकादशदशमनवमाष्टमसप्तमाः उदितभागस्था दृश्याः ।
अनुदितभागस्थोऽदृश्याः स च सन्नाय द्वितीयतृतीयचतुर्थ-
पञ्चमप्रष्ठसप्तकांशभेदभागस्य । तथाचायमर्थः प्रथमे देक-
काण्ये सन्मं शिरः, द्वितीये द्वादशे च क्रमेण दक्षवामे
दृशौ, तृतीयेकादशयोः दक्षवामन्तोः, चतुर्थपञ्चमयोः,

दक्षवामे-नासे, पञ्चमनवमयोः दक्षवामकपोसौ, षष्ठा-
ष्टमयोः दक्षवामे-ह्रस्व, सप्तमं स्रस्वम् । सन्मने द्वितीये
देककाण्ये सन्मं कण्ठः, द्वितीयद्वादशयोः दक्षवामकन्धौ,
तृतीयेकादशयोः दक्षवामौ बाहू, चतुर्थदशमयोः दक्षवामे
पार्श्वे पञ्चमनवमयोः दक्षवामौ हङ्गाङ्गौ, षष्ठाष्टमयोः
दक्षवामौ उदरभागौ, सप्तमं नाभिः । सन्मस्य तृतीये
देककाण्ये सन्मं वसिष्ठः (नाभिलिङ्गमध्यभागः) द्वितीय-
द्वादशयोः दक्षवामौ शिखगुह्यभागौ, तृतीयेकादशयोः
दक्षवामौ ऊरु । पञ्चमनवमयोः दक्षवामे जातुनी ।
षष्ठाष्टमयोः दक्षवामे जङ्घे, सप्तमं पादाविति । इति
महीधरकृतध्यायानुसारि । तत्प्रमाणमाह तत्रैव “तस्मिन्
पापयुते व्रश्च, शुभयुते सौम्यः”, इति चङ्गादिष्वेत् ।
सर्वाये स्थिर २,१५,११, सयुते च सङ्गम, आदन्व-
याऽऽगन्तवः । सन्दे खानिबन्धोऽभिव्यक्तविक्रमो मौने,
बुधे (पापयुते) भूमवः, सूर्ये काठचतुष्पदाश्च, हिमगौ
(श्रीनचन्द्रे) दृक्प्रमजोऽन्वे शुभाः” । काठपुरुष
प्रतिपाद्यतयाज्यस्य भावः । २ अतोति-भाक्ते “विश्वस्त
काठपुरुषस्य महावर्षस्य मन्त्रे कदाचिद्वर्जितमवापि
पारम्” मटोत्पल । कर्म० । १ कण्ववर्षपुरवे । काठः
पुरुष इव । दानार्थं कल्पिते पुरुषाकारे श्वाचक्षुर्मेर-
भूर्तिभेदे उ० तत्प्रकारो हेमा० दा० ख० उक्तो-
मविध्यो० उ० यथा

“काम्योदानविधिं पार्थ । क्रियमाचो ज्ञयातवम् । फलव
स्तुनिभि प्रोक्तो विपरीतो भयाव च । प्रोक्तं निष्कृतं
पार्थ । दानेषु विधिरत्तम । मध्यमस्तु तद्वर्गेन तद्वर्गे-
नाधमः स्मृतः । मेष्माञ्च कालपुरुषे तन्नाम्नेव महत्तु
च । एव, वृक्षे रथेऽप्येव च जेनोः क्रम्याजिनस्य च ।
अशक्तस्यापि क्षिप्तोऽयं पञ्चसौवर्षिकोविधिः । अतोऽप्यन्तेन
योदयात् महादानं नराधिपः । प्रतिष्ठाति वा तस्य
इच्छाशोकावहं भवेत् । सुखस्मिन्मनासाया भूमिमाने
समे शुभे । चतुर्हस्यां चतुर्थ्यां वा विद्यां वा पाण्डु-
नन्दनः । शुभाङ्गु कण्वतिथौ कार्कोरौप्यदन्ः सुवर्षेऽहम्” ।
सुवर्षादिपरीमाख्यस्य यथाशक्ति सम्पादनीयम् ।
अङ्गुलीयतकरोदीर्घोऽजवाङ्गुलमकुलश्च । रत्नाम्बरधरः
सम्प्रीयमानावाविभूषितः । तीक्ष्णसिन्धुलीवज्जेन विश्व-
गदारिकटीतटः । उपानहृदुगुङ्गाङ्गुलं कण्वकण्वव-
पार्श्वग । अङ्गीतमासपिच्छव वामे करतले तथा ।
एवंविधं नरं कला अङ्गीतकुलनाङ्गुलिः । अजमानः

प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदरोरयेत् । सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्न-
वेद्यं विनिवेद्य च । सर्वं कलयसे यस्मात् कालस्य तेन
चोच्यसे । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुमत । ।
प्रजितस्य मया भक्त्या पार्थिवस्य तथासुखम् । यदु-
च्यते तव विभो ! तत्कुरुष्व नमोनमः । एवं संपूजयित्वा
तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासो-
भिर्भूषणैस्तथा । दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य
पिच्छयेत् । दक्षिणा पूर्वोक्तां निष्कादिकाम् “अनेन
विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । न च कृत्तुमर्थं तस्य
न च व्याघ्रितं भवेत् । भवत्यध्वाहृतैश्चर्यैः सर्वबाधा-
विवर्जितं । देहान्ते पूर्यभवनं भित्त्वा याति परं
पदम् । पुण्यक्षयादिहागत्वा राजा भवति चोर्णिकः ।
सत्ययात्री चित्वा युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । संपूज्य
कालपुरुषं विधिवद्द्विजस्य दत्त्वा शुभाशुभफलौदयहेतु-
भूतम् । रोगाद्वरे सकलदोषमयेऽल देहे देही न मोह-
मुपगच्छति तत्प्रभावात्” ।

कालपुष्ट ३० कालं पुष्टं यस्य । कर्त्तव्यं तत्र २ घटुमात्रे
हेमच० । [गौरा० डी० । श्लाभाखतायां रत्नमा० ।
कालपेयी स्त्री पिप्पतेऽसौ पितृ-कर्म्मणि घञ् कर्म्म०
कालप्रभातं न० कालं कण्ठं प्रभातं यत् । घरदृष्टौ त्रिका० ।
कालप्रवृत्तिः स्त्री इत० । अण्डकालस्य व्ययहारारम्भे ।
तत्प्रवृत्तिकालश्च सि०शि० उक्तोयथा
“लङ्कानगर्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव ।
नचो सितार्देर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः”
“कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेक-
हेतुया प्रवृत्तिर्बभूव । एतदुक्तं भवति । चन्द्रार्कयो-
र्मेधादिस्वयोच्चैलस्य शुक्लपक्षादि प्रतिपत् । अतो मघो
सितार्देर्दिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्त्र-
नाराणां कलस्य च तदैव प्रवृत्तिः । अथोदयाच्च
भानोः । स चोदयः कश्चिन् देहे । लङ्कानगर्याम् ।
तथा तस्यैव वारेचादित्यवार इत्यर्थः ।

कालभाण्डिका स्त्री कालभायै कण्ठप्रभायै अण्डति अण्डि-
उदग्ने शुक्ल । अङ्गिठाया राजनि० तस्या रत्ननि०
यांसवत्त्वेऽपि लाघवात् पूर्णं कण्ठकाण्डत्वात्तत्वात् ।
कालभैरव पु० भीरोमात्रः अण्ड भैरवं भीरुत्वं कालस्य
भैरवं भवं यस्मात् । काशीस्थे शिवायने भैरवभेदे
सच शिवतत्त्वज्ञानविधुरब्रह्मचरपञ्चमशिरस्त्रेदनाय शि-
वेन प्रादुर्भावित । तत्कथादि काशीख० १२२०॥ तद्वाक्यञ्च

कपालभोचनशब्दे १६५५ पु० दर्शितम् । तस्मान्निरुक्तिस्तत्रैव
दर्शिता यथा “त्वत्तो भेष्यति कालोऽपि ततस्तु
कालभैरवः” । कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तस्मान्निरुक्ति
दर्शिता यथा “कालवद्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो
भयान् । तस्य च काश्यानाधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा
“आधिपत्यञ्च तस्यां ते कालराज ! सदैव हि । तत्र ये
यापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्वमेव हि । शुभाशुभं न तत्कर्म्म
चित्तशुभो विधिष्यति ॥ एतान् यरान् प्रगृह्णाथ तत्-
क्षणात् कालभैरवः । वामाङ्गुलिनखाग्र्येण चकर्त्त च
शिरीषिघेः”

कालमयूर पु० कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूर इव । कालस्वरूप
कर्म्मोक्तभावादिज्ञापके स्मृतिनिबन्धभेदे ।

कालमसी स्त्री काली मसीय पुंस्त्वत् । नदीभेदे । “मही काल-
मसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी” हरि० २३६ अ० ।

कालमाधवीय पु० माधवस्य माधवाचार्यस्यायं काल
प्रतिपादकोमाधवीयः माधवकृत पुष्प० । माधवाचार्य
ग्रन्थे कालभेदकर्म्मोक्तभावनिरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे ।

कालमान पु० कालोमन्यतेऽसौ मन-कर्म्मणि घञ् सुप्० अ० ।

कणार्जके (कालदलसी) रत्नमाला । इत० २ कालपर-
माणे न० । मल-भावे घञ् कालेन कणार्जकेन माल
चम्बजोऽस्य । कालमालोऽपि कणार्जके पु० राजनि० ।

कालमुख पुंस्त्री० कालं मुखं यस्य । १ कण्ठमुखे
वानरभेदे स्त्रियां डीप् । “यस्य शाखासृगा मित्रा-
ण्युष्मा कालमुखस्तथा” भा० व० २८१ अ० । “ये च
कालमुखानाम नरराक्षसयोनयः” भा० व० १० अ० ।

कालमुष्क पु० कालोऽप्युष्क इव कायति कै-क । घृष्टा-
पारुलिवृत्ते रत्नमा० ।

कालमूल पु० कालं मूलमस्य । रक्तचित्तकवृत्ते राजनि० ।

कालमेपी स्त्री कालं वर्षं भिषति अर्द्धं ते काण्डेन मिष-अण्
उ० अ० । १ मञ्जिठायाम्, २ सोमाराज्याम्, त्रिवृति
(तेजोहि) च अमरः । स्वार्थे क । कालमेपिका तत्प्राये
भरतस्तु बाणव्यमध्यं पठित्वा तदर्थं तामाह ।

कालयवन पु० कर्म्म० । यवनाधिपे नृपभेदे ।

“मित्राभिषक्तो गार्ग्यस्तु सम्युनाभिसमीरितः । गोप-
कन्यासुपादाय भैरुनायोपचक्रमे । गोपाली त्वपसरा-
स्तस्य गोपस्त्रीषे शघारिणी । घरयासास गार्ग्यस्य
गर्भं दुर्जरमप्युत । मातुष्यां गार्ग्यभार्यायां नियो-
गाङ्गूपाश्विनः । स कालयवनोनाम जघ्ने राजा-

महाबल । वृषपूर्वाङ्गकायास्तमवहन् वाजिनो रणे ।
अपुत्रस्य स राक्षस्तु यवृषेऽन्तपुरे शिशुः । यवनस्य
महाराज । स कालयवनोऽभवत् । स योद्धुकामो जपतिः
पर्यष्टच्छिजोत्तमम् । वृष्णप्रन्धककुल तस्य नारदोऽ-
कथयद्भिम् । अक्षौहिण्या त्व सैन्यस्य मधुरामभ्यया-
त्तदा । दूत सम्प्रेषयामास वृष्णप्रन्धकनिवेशनम् । ततो-
वृष्णप्रन्धकाः क्षण्य पुरसह्य महाभतिम् । समेता मन्त्रया
मासुर्यवनस्य भयात्तदा । हत्वा च निखयं सर्वं पला-
यनमरोचयन् । विहाय मञ्जुरां रम्या मानयन् पिना-
किनम् । कुशस्थलीं द्वारपतीं निवेशयितुमीप्सवः” हरिः
१६५० । “अस्ति तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्नृपः ।
स कालयवनो नाम अवध्यः कैशवस्य ह । तस्मा सु-
दारुणं धोर तप परमदुस्तरम् । रुद्रभाराधयामास द्वाद-
शान्दाम् यशोधन । पुत्रकामेण मुनिनातोष्य रुद्रं सुतो
वृत । माधुराणामसबध्योऽसौ भवेदिति च शङ्क-
रात् । एवमस्ति रुद्रोऽपि प्रददौ मुने सुतम् । एवं
गार्ग्यस्य तनय श्रीमान् रुद्रवरोद्धवः । माधुराणाम-
बध्योऽसौ मधुरायां विशेषतः । क्षण्योऽपि बलवानेव
माधुरो जातपाकयम्” हरिवं १११५० । “वासुदेवस्तु
त दृष्ट्वा निहत योगमात्मनः । उत्सृज्य मधुरामाशु
द्वारकामभिजग्मिषान् । वैरस्यान् विधिवस्तु वासुदेवो
महायया । निवेश्य द्वारका राजन् । वृष्णीनाम्नास्य
चैव ह । पदाति पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा ।
आजगाम महायोगी मधुरां मधुसूदन । त दृष्ट्वा
निर्ययौ हृष्टः स कालयवनोऽसौ । प्रेक्षा पूर्वस्व क्षण्योऽपि
निश्चक्राम महाबल । अथात्मगच्छद्गोविन्दं जिह्नु-
र्यवनेश्वर । न चैनमशक्राजा पहीतं योगधर्मिणम् ।
मान्दातस्तु सुतो राजा सुशुक्रन्दो महायया । पुरा
देवासुरे युद्धे कृतकर्मा महाबल । वरेण च्छन्दितो
देवेर्निद्रामेव गृह्णीतवान् । आन्तस्य तस्य वागेव तदा
प्राडरभूत् किल । प्रसुप्तं बोधयेदग्रे मां तं दृष्ट्वमहं
सुरा ।। चक्षुषा क्रोधदीप्तेनेत्येवमाह पुन पुन ।
एवमस्ति त शक्र उवाच त्विदं सह । स सुरैरभ्य-
नुज्ञातस्त्रिराजसुपागमत् । स पर्वतेगुह्यं काञ्चित्
प्रविशन् व्यमकर्षित । सुषाप कालमेत वै यायत् क्षण्य
दर्शनम् । तत् सर्वं वासुदेवस्य नारदेन निवेदितम् ।
परदानञ्च देवेभ्यस्तेजस्तस्य च सूपते । क्षण्योऽनुगम्यमानस्य
तेन स्तेज्जेन शलुषा । ता गुहा सुशुक्रन्दस्य प्रविशे

विनीतवत् । शिरःस्थाने तु राजर्षेर्सुशुक्रन्दस्य कैशवः ।
सन्दर्शनपथ त्यक्त्वा तस्यौ बुद्धिमतां वर । अतुप्रविशन्
यवनो ददर्श पृथिवीपतिम् । स तं सुप्तं ज्ञात्वा
भमाससाद सुदुर्मति । वासुदेवस्तु - त मत्वा
मृष्ट्यामास पार्थिवम् । पादेन पादमाक्रम्य पादस्पर्श-
प्रबोधितः । सुकोप निद्राच्छेदेन पादस्पर्शेन
तेन च । स संसृत्य वरं शक्रादवैषत तमयतः ।
स दृष्ट्वात्त क्रुद्धेन स प्रजज्वाल सर्वतः । ददाह
पायकस्तु शुष्कं वृक्षमिवाग्निम् । क्षणेन काल
यवनं नेत्रतेजोविनिर्गत” हरिः ११५५० । तद्वचनं
काश्यापन न० काशस्य यापनमतिवाहनम् । कालक्षेपे
कालयुक्तं पु० प्रभवादिपटिसंवत्सरानर्गते । क्षापयामसे
वत्सरभेदे प्रभवादिवर्षानयन उच्यते त० उक्तं यथा
“शकेन्द्रकाश पृथगाकति २२ न शयाङ्कनन्दान्त्रिबुगे
४२८१ समेकः । शराद्रिवस्त्रिन्दु १८७५ कृतः स बल
पञ्चावशिष्टा प्रभवादयोऽब्दाः । वर्षवर्त्तन्तु यच्छेवं सूर्यः
१२ संपूर्णं खोर्भिभिः ६० । कृतो व्युत्क्रमतः खान्निः
कृतेऽंशे मासकादयः” अथार्थः । शकेन्द्रकाशः
शकराजाब्दकाल पृथक् आकतिज्ञ इति शब्दा प्ररितः
शयाङ्कनन्दान्त्रिबुगेरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिकचतुःषष्टौ
समेतोऽङ्कः शराद्रिवस्त्रिन्दु कृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादश-
शतैर्यावत्संख्यं कर्तुं शक्यते तावता कृतः कर्त्तव्यः स
लब्धः पूर्वशकाब्द शकेत्यादिना लब्धसंख्या युत कार्यं
पञ्चाग्रायशेषे पूर्ववत् पञ्चाकृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादय
एकावशेषे प्रभव ह्यग्रायशेषे विभवादि । वर्षवर्त्तन्तु
यच्छेप वर्षातिरिक्त शराद्रिवस्त्रिन्दु कृतावशिष्ट तत् सूर्यः
द्वादशभिः संपूर्णं खोर्भिभिः पञ्चा कृते व्युत्क्रमतः
इत्यनेन पटिकृतावशिष्ट आष्टादशकाः पटिकृत
अष्टाशके खान्नि कृते त्रिंशता कृतावशिष्टा अंशका-
लब्धा मासा स्फुरति । प्रभवादिपटीन् पञ्चस्य
“आद्या त्रिंशतिब्रौह्मी द्वितीया वैष्णवी तृतीया
तृतीया रुद्रदेवत्या इष्टा मध्याधमा भवेत्” इत्युक्त्वा
तत्फलसक्तं भविष्य पु० यथा “गोमहिष्यो विनशन्नि वे
भान्ये नटेनर्त्तकाः । मासवो वर्धते देवि । यस्मिन्
न हि कायते । तिलसर्पपमापादिकापार्श्वानां महा-
र्षता । गोमहिष्यः सुवर्णानि कांक्षताम्राण्यपेयत ।
तत् सर्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसङ्ख्य । तेन
भान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् । पार्थिवा सेप-

का दीनाः कालयुक्ते प्रदीहिता ५२ वर्षफलकथने ।
 १ त० । २ कालेन कालधर्मेण मृच्युना युक्ते च त्रि०
 कालयोग पु० ६५० । कालसम्बन्धे । “महता कालयोगेन
 प्रकृतिं यास्यतेऽस्यैव” भा० य० १०३० । कर्म०
 ज्योतिषोक्तं कालरूपे योगभेदे च कालग्रन्थे विवृति ।
 कालयोगिन् पु० त्रि० कालस्य योगोऽस्यस्य इति ११ शिवे ।
 “कालयोगो महानाट सर्वकामयत्तुपपद्य” भा० ध्यानु०
 १७३० । शिवमहेश्वरनामोक्तौ । २ कालसम्बन्धे त्रि० ।
 कालरात्रि स्त्री कालो रात्रिरिव कालस्य खण्डकालस्य
 रात्रिरिव व्यपकाशकत्वात् । प्रलयरात्रौ प्रलयकाले
 तत्र सर्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम् । “यदा स देवो
 जागर्ति तदेत चेष्टते जगत् । यदा स्वपति शान्तात्मा तदा
 सर्वे प्रलीयन्ते” इति मनुना प्रलयकाले सर्वचेष्टारा-
 हित्योक्ते सत्कालस्य रात्रिरूपत्वम् । ३ दुर्गामूर्तिभेदे सा
 च “कालरात्रि मधोवक्ष्ये सप्तगणसूदनोम्” इत्युपक्रम्य
 मन्त्रमहोदयीऽन्तरङ्गे उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिक
 दृश्यम् । “यन्निभि महिता दुर्गा कार्यं रक्षति सर्वत ।
 ता प्रयत्नेन संपूज्या कालरात्रिमुष्ठा नरैः” काशीसं०
 “कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा” देवीमा०
 व्याकृतसूत्रेण गुप्तयत्या यथा “कालरात्रिः सर्वजन्तु-
 मरणोपलक्षिता कलरात्रि । महारात्रिः ब्रह्मस्योपल-
 क्षिता महामलयरात्रि, मोहरात्रि मोहवर्त्तगर्त-
 पातिनी महामायाज्ज्वा सख्यं तत्त्वार्त्वि, यथा दैनन्दिन-
 प्रलयब्रह्मप्रलयमोक्षरूपमहाप्रलयरूपरात्रय इति पट-
 लयस्यार्थः । ४ तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अभेदोपचारात्
 स च मन्त्रः बहुचयस्यो रात्रिसूक्तत्वेन प्रसिद्धः ।
 सामभेदे च “रात्रि मपद्ये” इत्यादि ।
 ५ भीमरथ्याम् (कृतिद्वययुक्ते) हारा० । सर्वभाषिणा-
 मिकाया ६ यमगिन्ता भाषण० । ७ दीपान्वितामाद-
 व्यायाम् “दीपावली तु या मोक्षा कालरात्रिय सा
 मता” इत्यामोक्तेः ।

कालरुद्र पु० कामरूपो रुद्र । कालरूपमन्याग्निरूपे
 रुद्रभेदे “या पुर कालरुद्रस्य आनास्तीगतमद्भुता ।
 विश्वव्याप्ये विद्यायाः कृतमा मेरुष्ठित । तावत्ता-
 मरुद्रस्य तावदेव स्मिता । या परा मिद-
 देव परमा पटशक्तिः । तस्या यद्गुणं मेजो महाना-
 दीना जगद्वरम् । तं विहि काञ्चनेति मौञ्जकृप-
 मदा वरम् । कालाग्निरुद्रस्य (रुद्रस्य) उक्तं योजनाना

प्रमाणत । अर्द्धमोक्षयतस्तस्य पादः पादेन भासते ।
 सिंहरूपा महाघोरा महानक्रमहानताः । कालाग्नि
 रुद्ररूपो योगरूपसमावृतः । अनन्तपद्मरूपश्च धातुश्च
 कारणेश्वरः । दारुणाग्निश्च रुद्रश्च यमहन्ता क्षयान्तक
 देवीपु० । कालाग्निरुद्रोऽप्यत्र
 कालल त्रि० कालः कालकं चित्रभेदः अस्यस्य सिद्धा-
 लम् । कालकचिह्नयुक्ते त्रिका० ।
 काललवण न० नि० कर्म० । पिङ्गलवणे रत्नमा० ।
 “रोचनं तीक्ष्णसृणुश्च विडं वातानुलोमनम्” सन्नुते
 तद्गुणा उक्ता । “पिङ्गं पाकश्च कतकं तथा द्राविड
 माधुरम् । विडं सञ्चारसृणुश्च कफपातानुलोमनम्” ।
 ऊर्ध्वं कफमधो वात सञ्चारयतीत्यर्थः । “दीपनं लघु
 तीक्ष्णोष्ण रुच्यं रुच्यं व्यापि च । विब्रन्तामाहवि-
 दन्मिहृद्गुग्गीरपञ्चलसुत” भायप्र० तत्पथ्यायगुणा
 काललोचन पु० १ दामयभेदे । “प्रलम्बो नरको बाली ख-
 स्रम काललोचनः” हरिवं० २४०३० दामयोक्तौ ।
 कर्म० । २ लवणे लोचने न० व० य० १ तद्युक्ते त्रि०
 काललोह न० नि० कर्म० । लवणायसे रत्नमा० लोहलोहप-
 तिलक्षणगुणा भायप्र० उक्ता यथा “इरा लोमिनटैत्याना
 निहतानां सुरैर्युधि । उत्तमानि शरीरेभ्यो लोहानि
 विविधानि च । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्ड
 कालायसायसी । गुरुता दृढतोक्तुर्देः कश्चलं दाहका-
 रिता । अश्वदोषः सुदुर्गन्धो दोषा सप्तायसस्तु वै ।
 लोहं निक्तं सरं शीतं मधुरं त्वरं गुरु । रुच्यं ययस्यं
 चक्षुष्यं लेखनं पातकं जयेत् । कफं पित्तं गरं शूल
 शोषार्थं शीघ्रपाण्डुता । मेदोमेहौ क्षमीन् कुष्ठं, तगु-
 किट्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकृष्णमयमृत्पदं मधेन हृद्रो-
 गशूलौ कुरुतेऽस्मरीश्च । आनास्तीनाश्च तथा प्रकोप
 करोति हृद्वासकगुहलोहम् । जीवहारि मरुका-
 चायस देहशुद्धिमदसकृत् धूपम् । पाटवं न तनुते
 शरीरके दारुणा कृटि रक्षाश्च यच्छति । कद्मागद
 तिलतैलस्य बाणस्य रात्रिका तथा । मद्यमरुहरसहापि
 यजेच्छोऽस्य मेदकः” ।

कालसूक्त पु० काम लवणमयः । कालसूक्ते रत्नमा० गौरी-
 दीप् । कालवृत्ती पाटमादृष्टे स्त्री रात्रिः ।
 कालवेना स्त्री कामस्य गतेः वेना कानभेदः । रथ्यादि-
 शब्देभ्यः टिमाभिर्गोरार्द्धासभेदे सच पञ्चदशमगण ३०१६०
 उक्तं तन्मन्त्रमात्रं दक्षिण “विद्वन् दधरादे ३

नि खलं यमघटके । कुलिके सर्वनाथः स्यात्
रात्राविते न दोषदाः” । ततश्चार्ज्यामरूपकालमेवायं
रात्रावपि सम्भवेन तस्य रात्रौ दोषाभावात् । वार-
विशेषविषया तदुक्तं ज्योतिर्विज्ञे “न वारदोषाः प्रभवन्ति
रात्रौ देवेज्यदैत्येन्द्रदिवाकराणां । दिवा यथाष्वाकर्जमू-
सुतानां सर्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः” । तस्याः सर्वदेशे
वर्जनीयतामाह गर्गः “विन्ध्योत्तरकुले तु वायदावहि-
नाचलम् । यमघटकदोषोऽस्ति नान्यदेशे तु विद्यते ।
अतस्त्राह्मणधाम्नेषु यमघटस्तु दोषकृत् । काशीरे
कुलिकं दुष्टमर्ज्यामस्तु सर्वतः” । विन्ध्योत्तरकुलाद-
नन्तर्गतत्वात् अतस्त्रादीनां घृणयुक्तिः ।

कालशाक न० नि० कर्म० । खनामखज्राते (नरिका) हिन्दी
भाषाप्रसिद्धे आङ्गलायाम् । “नाहिकं कालशा-
कञ्च आङ्गलायाम् कालकमिति” तत्पथ्यायसङ्गा “काल-
शाकं सरं द्रव्यं पातकत् कफयोयकृत् । बल्यं रुचिकरं
मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम्” तत्पथ्यायसङ्गा । रुच्यं
रुचये दीपये हितमित्यर्थः । मेध्यं आङ्गदेयत्वेन पवित्रम्
यथाह हारीतः “कालशाकञ्च वास्तूकं मूलकं कण्ठना-
लिकां । वेलाहुरं कलायञ्च (मटर) मटोलं सर्पपं
तथा । सूर्यायसं सुनिषण्यं शाकान्याङ्गर्जनीयम्” ।

कालशालि पु० नि० कर्म० । कण्ठग्रीही घान्यभेदे राजनि०
कण्ठग्रीहि-शावासुख-जलसुख-मन्दीसुख-वायासुख-त्वरि-
नक-कुक्कुटाण्डक-पारावतकपाटप्रभृतयो ग्रीहयः । कषाय-
मधुरा पाके मधुरा यीर्यं तोहिमा । अस्त्रामिष्यन्दिन-
स्तुत्या षट्कैवर्द्धवर्षसः । कण्ठग्रीहिर्वरस्तेषां कषायाह
रसो लघु । असादत्मान्तरपुष्पाः क्रमशो ग्रीहयोऽपरे ।
दग्धायामवनौ जाता शाकयो लघुपाकिनः । कषाया
वज्रयिष्मन्नाहसा श्लेष्मापकर्षणाः” सुश्रुत । तद्वर्णमुक्तं
भाष्ये कण्ठग्रीहि स विज्ञेयो यः कण्ठपतण्डुलः” ।

कालशैल न० कलश्याम् (स्याम्) भवः ढक् । तत्क्रोशम०
कालशैल पु० नि० कर्म० । पर्वतभेदे तत्स्थानादि भा०
व० १२६७ “उक्तं यथा “उशीरवीजं मैनाकं गिरिं श्वेतञ्च
भारतः । समतीतोऽसि कौन्तेय । कालशैलञ्च पार्थिव ।।
एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।। स्थानं विर-
जस्य पुण्यं यत्प्रान्तिर्निखमिष्यते । एतद्वा मातृपेयाय
न शक्यं द्रष्टुमनुत्तमम् । समाधिं कुरुताम्यदासीर्यान्वे-
तानि प्रपश्य । एतद्दृश्यति देवानासां कुरुक्षेत्रादि-
तम् । अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय ! कालशैलञ्च पर्वतम्” ।

कालसंरोधः पु० इ० त० । शिरकासावस्थाने । “नचाधे-
कालसरोधास्त्रिगोऽस्ति न विक्रयः” मनु । “कालसंरोधः
शिरावस्थानम्” शृङ्ग० । इत० । २ कालेन रोधे च
कालसङ्घर्षा न० कालेन सङ्घृष्यतेऽसौ सम्-क्षेप-कर्मणि-
बञ् । नववर्षायां कषायार्थम् । “एकवर्षं भवेत् सन्ध्या
द्विवर्षं च सरस्वती । त्रिवर्षं तु लिप्सुर्निच चतुर्वर्षं तु
कालिका । सुभगा पञ्चवर्षं च षड्वर्षं च उषा भवेत् ।
सप्तभिर्मासिनी साक्षादष्टवर्षं च कुञ्जिका । नवभिः
कालसङ्घर्षा दशभिश्चापराजिता । एकादशे तु ब्रह्माणी
द्वादशाब्दे तु भैरवी । त्रयोदशे महासङ्घर्षाद्द्विषणा षोड-
शविंशति । चेतसा पञ्चदशभिः षोडशे चाक्षदा मता ।
एवं क्रमेण संपुञ्जा वायत् पुष्प न जायते । पुष्पितायि
च सम्पुञ्जा तत्पुष्पादानकर्मणि” कण्ठदाकस ।

कालसर्प पु० स्त्री नि० क० । कण्ठवर्षे ललाटे स्त्रिणां
संयोगोपपत्त्यात् टाप् । उ० वोगे तु स्त्री ।

कालसार पु० स्त्री काष्ठः कण्ठवर्षः शारः प्रधानमक्ष ।
कण्ठसारे मृगे शब्दः स्त्रिणां जातित्वात् स्त्री । तद्व-
च्च कण्ठसारवन्दे इत्यम् २ प्रीतचन्द्रे काशासुखार्थे
न० भावप्र० । तस्य शुचादि काशासुखार्थवन्दे इत्यम् ।
“कालसारान्कुरुष्वदिरकदरकासकान्तेत्वादि” सुश्रु० ।

कालसाहय न० कालेन समानः आङ्गयोवस । कावसूत्रा
ख्ये नरकभेदे “यो ननुष्यः स्वकं पुत्रं यिक्रीव धनवि-
च्छति । कन्या वा जीवितार्थाय यः युद्धेन प्रवर्धति ।
सप्तावरे महाधारे निरवे कावसाहये । सौद मूलं
पुरीषञ्च तस्मिन् मूढः समन्नुते” भा० आहु० ४५७ ।

कालसूत्र न० कालस्य वमस्य सूत्रमिव नवनयेतत्वात् ।
१ नरकभेदे भाग० ५, २६७ “तामिस्रोऽन्ततामिसः”
इत्यादिनरकभेदोक्तौ “रौरव कुन्भीपाकः कालसूत्रम्”
इत्यादिना तद्वेदादुक्ता “अस्मिन् अङ्गुष्ठे च कालसूत्रं
संज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमने तप्ते
अस्ते उपर्यधस्तादग्न्यर्कभ्यामभितप्तमानोऽभिनिवेशतः
क्षुत्पिपासाभ्यां दग्धमानान्तर्बहिःशरीर आसौ चेष्टते
अवतिष्ठते परिभ्रवति च बोवन्ति पशुरोमाश्च तावह-
र्जसहस्राणि” इति उचितम् । “कावसाहय-
वन्दर्शितभारतवाक्ये ज्योतिषि तद्वेदादुक्तो महात्मा तु
“नाहं भुङ्क्ता न लब्धिरं इमं वाच प्रवर्धति । न मूढो
नरकं याति कावसूत्रमवाक्यधराः” इत्यज्योतिषि
तद्वेदादिभिर्भोक्तुं सामान्यतस्तु एकविंशतिनरकभेद-

रन्यायवर्तिराजप्रतिपद एव मनुना “यो राशः प्रति-
पदं ह्यति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः । स पथीयेण याती-
चाक्षरकानेकविशतिम् । तामिष्टमन्त्राभिस्तम्” इत्युपक्रम्य
“नरकं कालस्त्रैश्च महानरकमेव च” इत्यादिना एक-
विंशतिनरकहेतुत्वोक्तेः । कालस्य मृत्योः स्त्रैश्च ।
मृत्युहेतुस्त्रै “वह्निगोऽयं त्वया यस्तं काश्चस्त्रैश्च
स्त्रैश्च” भा० य० ११४६० श्लो० ।

कालस्तन्म ५० कालं ज्ञायं स्त्रैश्च । १ तमालवृक्षे
२ तिन्दुकवृक्षे (ते द) ३ जीवकवृक्षे (जिव्योस) मेदि० ४ दु-
ष्टदिरे ५ उदुम्बरे च राजनि० । ६ त० ७ कालायवभेदे
कालहर ५० कालं मृत्युं हरति ह-ट् । १ शिषे २ काम-
रूपान्तर्गते तत्त्रिंशद्भेदे च । “तस्मात् पूर्व” भद्रकामः
पूर्वतस्तु त्रिकोणकः । यत् कालहरोनाम शिवलिङ्गं
व्यवस्थितम्” कालि० ५० ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०
कालहानि स्त्री ६ त० । विलम्बे शब्दश्च ।

कालहीन ५० कालेन ज्ञायमर्थेन हीनः । लोभे शब्दश्च ।
कालहोरा स्त्री काले कालभेदे होरा । १ होरातोदित-
द्वादशवर्त्मनारूपहोरायां २ समवभेदे च तत्तदीयितरा-
नयनम् मुञ्चते च यथा

“वारादेर्घटिका द्विधाः स्वाक्षरैश्चोपवर्जिताः । सैका-
स्तथा नगैः कालहोरेण दिनपात्रक्रमात्” सु० चि० ।

“वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वार-
प्रवृत्तिर्जाता तत् घटिकाद्विगुणां कार्यास्ता द्विस्थाने
स्थाप्याः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यस्मिन् तन्त्यान्यं यच्छेष
तत् द्विगुणघटीमध्ये वर्जितं कार्यम् । एवं विघ्नघञ्च सैका
एकयुक्ता कार्यास्ततो नगैः सप्तभिस्तदामक्ता अवशिष्टाः
कालहोरा स्युस्तादिनपाद्वारात् क्रमाङ्कणीयाः । यथा
रविवारे घटिका ५८ ६ द्विगुणा १२ त्र्यगुणा २४
२ वर्जिता १० नगैस्तथा शेष ३ सैकं ४ रविवार
क्रमगणनया चतुर्थो बुधस्तस्य होरा यथाह वसिष्ठः
“वारप्रवृत्तेर्गदितादिनेशकालाख्यहोरापतयः क्रमेण ।
सार्धेन नाडीद्वितयेन घट घटश्च घटश्च पुनः पुनः स्यात्”
तथा कतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति
अत्रानुपातः यदि घटिकामां घटत्रा ६० चतुर्विंशति-
होरा २४ अन्त्ये तदा एकया किमिति अत्रैकेन गुणे
विभेदाभावाच्चतुर्विंशतिः छेदः पट्टिर्जातः समयोर्द्वादशा-
पयसो घटिकाद्विगुणाः पञ्चभक्ता कालहोरा स्यु-
रिति । तथा प्रोक्तं रत्नमात्रायाम् “वारप्रवृत्तेर्घटिका-

द्विनिष्ठाः कालाख्यहोरापतयः शराप्ताः । दिनाधिपाद्या-
रविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेजप्रभृताः क्रमेण” अथ सन्ध-
कतोक्तौ वासना सार्धघटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिता सार्ध-
द्विघञ्चः पञ्च भवन्ति । अतएवोक्तं “वारादेर्घटिका द्विधा”
इति एकयोगे घट जाता एवं रविवारक्रमेण गणन-
या द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता अतएव सैका
इति । भवन्मतेऽपि सूर्यात् घट शुक्रस्तस्यैव होरा इत्यञ्च
शुक्रहोरा पञ्चघटीपर्यन्तं स्वमते घटघटिका ४ द्विगुणा
पञ्चत्रय आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने
स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टयेयोना पञ्च जाता अत
उक्तं स्वाक्षरैश्चोपवर्जिता इति । एकयोगे घट
एवं सति पुनः सैव होरा एवमिष्टघटीभिः कालहोराऽऽ-
नयनं सुगमम् । वाराणां सप्तसंख्यात्वात्तदाधिक्यमनु-
चितमिति नगैस्तथा इत्युक्तम् । क्रमगणनादान्तर्यं
शुक्तिः द्वयोर्होरास्त्राभिनोरन्तरं पञ्च सम्भवति । एकयोग-
स्तु वर्तमानकालहोराज्ञानार्थमतो रविक्रमगणनया
भवद्विघणिता सैव होरा भवति । विवाहवृन्दावने त
कालहोरा उदयमारभ्योक्ताः यथा “तत्काला-
कर्म नक्षत्रांशपिण्डोभक्ताः पञ्चधौषधिभिर्भुक्ता होराः । भा-
स्वच्छुक्रहेन्दुसौरेजप्रभृता संख्यायैरन्वारतास्त तदीयाः”
अनयोर्विषयविभागो वसिष्ठसंहितायाम् “वारप्रवृत्तेर्विज्ञानं
क्षयवारार्थमेव हि । अखिलेष्वन्यकार्येषु दिनादिरुदयाङ्क-
वेत्” । क्षयवारः कालहोरारूपः तदर्थं वारप्रवृत्तिः,
अन्यकार्येषु दिक्स्थलादिषु तिथिवारप्रवृत्तेषु नक्षत्रवारप्र-
वृत्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा प्राप्ताः”
पी० धा० । “वारे प्रोक्तं कालहोरास्तस्य विधेयं प्रोक्तं
ज्ञानमिति शक्यं” सु० ।

“अथ कालहोराप्रयोजनमन्यञ्च शालिन्याह ।
वारे प्रोक्तमिति । यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्विषय
सदोपलब्धेऽत्यावश्यकत्वे तस्य कालहोरायां कर्तव्यं
यदाह नारदः “यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते ।
अहस्य क्षयवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा” । अत्र केचित् यस्य
वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य बलिनो नवांशे सूर्यचन्द्रोवा चेत्ति-
ष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः उक्तञ्च “यस्य अहदिने कर्म
यत्किञ्चिदभिधीयते तस्यांशस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधी-
यत” इति । कैचित् प्रत्येकं होराफलान्युक्तामि “भानुहो-
रा मृतिं कुर्याच्चन्द्रहोरा स्थिरासनम् । कारावन्धं भोग-
होरा भुषहोरा च पुत्रदा । वस्त्राहारदा जीवहोरा

शौकी विवाहदा । जडत्वं शनिहोरायां सप्तहोराफल-
निदम्” उदयकाले यदा होरा तदा उदयादारभ्य हो-
रानयनप्रयोजनम् । “पादः स्वर्णं चदत्तं समासे दिने
सकीये चरणोत्पत्तम् । रूपं स होरास्ति कालवीर्यसक्तं
हि होरानिष्ठैः प्रतीयैरिति” । युक्तं चैतत् वर्षेयादीनां
उदयादितः प्रवृत्तानां साहचर्याद्वारेण व्यमुदयादेव
गणनीया” पी०घा० ।

काला स्त्री कालोवर्णोऽस्त्यस्य-वर्णः स्यात् । “कालात् वर्ष-
येत्” वार्त्ति० कालशब्दस्यैव पर्यायार्थत्वे ङीप् इह तु अर्थ-
व्याख्यानत्वात् न ङीप् । १ भोलिन्याम् २ कण्ठलिपिताया
(कालतेओड़ी) ३ कण्ठलीरके च अक्षरः फर परत्वेऽपि
हरी० स्त्री । कल-विशेषेण च-पचादत्र च । ४ भञ्जि-
ठयां भेटि० कलिकवृत्ते (कलियासाङ्गा) रत्नभा० ।
५ अश्वगन्धवृत्ते राजनि० ७ पाटलावृत्ते भावप्र० । ८ दक्ष-
प्रजामतिक्रम्यादपे कश्यपपत्नीभेदे । “प्रजामिरे महा-
भान । दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ अदितिर्दितिर्दत्तः काला
दनायुः सिंहिका तथा” इत्यादिना भा० आ० ६५ अ०
ताः उक्ताः “कालायाः प्रथिताः सुताः कालकल्पाः महा-
रिषः । प्रविष्टाता महावीर्या दाननेषु परन्तप ।
विनायनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च । क्रोधयत्तु
जयैवाग्रे कालकेषा इति श्रुता” कालाया अपत्यम्
इह । कालेय तदपत्ये [स्वभेदे कालशब्दे विवृतिः
कालाश्रयः पु० कालश्रयोऽयं । पञ्चाणां दृश्यतायोगे काल-
कालाक्षरिक् स्त्री काले यथायोग्यकाले अक्षरं वेत्ति
इह । विचिताक्षरे लिङ्गा० ।

कालाश्रयः न० कर्म० । कणाश्रयः अक्षरः तद्गुणादि
भावप्र० उक्तं यथा “अश्रुः प्रवरं ओहं राजाहं
योगजं तथा । शक्तिं क्षमिजं चापि क्षमिजम्भमना-
र्थकम् । अश्रुण कटु त्वय्यं तिक्तं तोष्यश्च पि-
तृसम् । जपु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ।
कणं गुणाधिकं तनु लौहवहारि भजति ।
अश्रुप्रभवः स्नेह कणाश्रुसमः स्मृत” । तदुत्-
पत्तिदेशश्च प्राग्ज्योतिषदेशे यथाह रवी “चक्रमे
तीर्णलौहिले तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः । तद्गुणाभा-
वतां प्राप्तौ इह कालाश्रुदुग्धै” ।

कालाग्निः पु० कालः सर्वहिंसकोऽग्निः । १ प्रजयाग्नी ।
कालान्नप्रभृतयोऽप्यत्र २ तदधिगतारि इष्टे ३ तत्प्रमे-
य इह इष्टे । “पञ्चवक्त्रं तयं इह कालाग्निनाम

नामतः । अग्न्यागमनाञ्चैव अमण्डस्य च भक्षणात् । सु-
च्यते सर्वपापेऽभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ति०त० स्कन्दपु०
इष्टपरत्वे कालश्रुशब्दे उदा० दृश्यम् ।

कालाग्निरुद्रः पु० कालाग्निरिव रुद्रः । सर्वहारके प्रज-
याग्निस्तस्यै रुद्रे तमधिकृत्यैव कालाग्निरुद्रोपनिषत्
प्रवृत्ता । अभेदेयचारात् तदुपासके २ ऋषिभेदे नैदिक्
मन्त्राणां वङ्गनां तद्गुणात् तदधिपत्यम् काला० सर्वातु-
क्रमिकायास्तुतम् ।

कालाङ्गः न० इत० । १ कालपुरुषस्याङ्गे । कालपुरुषशब्दे
प्रमाणादि । कर्म० । २ कण्ठवर्णभेदे न० कालमङ्गं यस्य ।
३ कण्ठवर्णाङ्गयुक्ते लि० “असिञ्च कालाङ्गमकोपमत्रयम्”
भा० वि० ७ अ० ।

कालाजिनः न० कालस्य कण्ठमृगस्याजिनम् । १ कण्ठसारमुग-
चर्मणि “कालमजिनं यत् । २ कालाजिनप्रधाने देवभेदे
ह च देवो बृह० स० कूर्मविभागे दक्षस्यस्तुतं यथा
“अथ दक्षिणेन उक्ता कालाजिनसौरिकीर्णताक्षिका” ।

कालाङ्गनः न० कालमङ्गनम् । कण्ठवर्णाधिकयुक्ते अङ्ग-
नभेदे (कालमङ्ग) “न चक्षुषोः कान्तिविशेषयुक्ता कालाङ्गनं
मङ्गलमित्युपासम्” कुमा० ।

कालाङ्गनी स्त्री अज्यते अग्न्या अमृज-करणे-स्युट् ङीप्
काशी अङ्गनी पुंयङ्गाव । रेचन्यां क्षुपभेदे राजनि०

कालाङ्गजः पुं स्त्री० नि० कर्म० । कोक्तिले तस्याङ्गजेषु
(पक्षिषु) अतिक्रम्यत्वात् तथात्वम् । “कालाङ्गजकण्ठ-
रागरत्नरत्नाघरातरिश्वायमन्त्राङ्ग्यादिनि” द्यक० स्त्रिया
जातित्वात् ङीप् ।

कालातिरेकः पु० इत० । उचितसमयातिक्रमे संवत्सरातिरे-
के च । “कालातिरेके द्वियुग्मं प्रायश्चित्तं समाच-
रेत्” मा०त० देवस्य । कालातिरेके संवत्सरातिक्रमे-
“संवत्सराभिगणस्य दुष्टस्य द्वियुगोदमः” इति मनु वचनैक
वाक्यत्वात् दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्तीति न्यायाच्च
कालातिक्रमकालात्ययादिक्रमप्यत्र “कालात्यये च कन्यादा-
कालदोषो न विद्यते” उद्गा० त० भुजवल् ।

कालातीतः न० कालस्यातीतस्य अति + इत्-भावे क्त
इत० । १ कालातिक्रमे । “कालातीते इवा वन्द्या
वन्द्यस्त्रीमैयुनं यथा” अ०त० काशी० । अतीत कालोऽस्य
निष्ठानत्वात् एरनिपात २ अतिक्रान्तकाले लि० । गौत-
मोक्ते कालात्ययापदिष्टाङ्गे बाधरूपे ३ रेताभावभेदे
कालात्ययापदिष्टशब्दे विवृतिः ।

कालात्मन् ५० कालात्मास्य । कालस्वरूपे परमेश्वरे ।
 “कालात्मा कालकृद्भिः” ॥ सू० सि०॥ वा कप् । कालात्म-
 काऽप्यल । कालेन तत्कृत आत्मा स्वरूपं यस्य वा कप् ।
 १ कालकृतस्वभावके स्थावरजङ्गमादौ त्रि० “सात्विका
 राजसास्यैव तामसा ये च केचन । माया कालात्मका
 चक्षे प्रवर्त्तन्ते हि जन्तुषु । जङ्गमाः स्थावरास्यैव
 दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वे कालात्मकाः सर्प । काला-
 त्मकमिदं जगत् । प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च निवृ-
 त्तयः । तासां विवृततायाश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् ।
 भा० आनु० १४०

कालात्ययापदिष्ट ५० कालात्ययेनापदिष्ट १ त०
 गौतमोक्ते हेत्वाभासभेदरूपे हेतुदोषे तल्लक्षणादिक
 गौ० सू० भाष्यादौ दर्शितम् यथा
 “कालात्ययापदिष्ट कालातीत” सू०

“कालात्ययेन प्रयुक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिष्टमानः स
 कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम् ।
 नित्यशब्द संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्, प्रागूर्ध्व व्यक्तेर-
 वस्थितं रूप प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽप्य-
 वस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन
 वा । तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वात् नित्यशब्द इत्ययमहेतुः
 कालात्ययापदेशात् व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य
 रूपस्य व्यक्तेरत्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य पक्षं
 भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपर-
 शुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः चूयते । विभागकाले सेयं शब्द-
 व्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिर्मिता भवति ।
 कस्मात् ? कारणाभावाच्च कार्याभाव इति । एवमुदाह-
 रणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमय हेतुहेत्वाभास इति ” ।
 भा० । उक्तमूलं वृत्तौ त्वेव व्याख्यातं यथा ।

“क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति । अतीतकालस्य समा-
 नार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्या-
 त्वयेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतु एतेन साध्याभावप्रमा-
 नलक्षण इति सूचित साध्याभावनिरूपणे साधनासम्भवा-
 दवमेव वाधितसाध्यक इति गीयते । तथा वज्रिरनुष्ण-
 क्षणकत्वादित्यादौ । न च बाधे ध्यावशकस्य व्यभिचार-
 खण्डगसिद्ध्यन्तरस्यैव दोषत्वमुचितमिति वाच्यं तद-
 प्रतिस्मान्नेन बाधस्य दोषत्वावश्यकत्वात् उपाधेवसङ्गरे-
 ऽप्युपाधेरसङ्गतात् । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान्,
 शिखरावच्छिन्नः पर्वतो वज्रमानित्वादावसङ्गताश्च साध्या-

भावयत्प्रत्यक्षतायच्छेदकावच्छिन्नकत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।
 परे तु घटः सकर्तृकः कार्यत्वादित्यादौ यत्र चावयोपनी-
 तमेकमात्रकर्तृकत्वं भासते तत्र तदभावोऽसङ्गीर्णोदाहरण-
 मिति यदनि” ।

मणिकता तु बाधत्वेनार्थं व्यक्कृतः तल्लक्षणादिकं
 ततोक्तं यथा

“बाधो न साध्याभावयत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगि-
 साध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावाज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं
 यिना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव
 साध्याभावयत्पक्षवृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्या-
 म्नेष । किन्तु साध्याभावयत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसा-
 ध्याभावयत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रति-
 योगिसाध्यकत्वं चेति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैय
 दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात्
 प्रमात्वज्ञानं यिना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमा-
 यामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च” ।

“कालात्ययापदिष्ट हेत्वाभासाश्च पञ्चधा” भाषा० ।

कालादर्श ५० कालः कालस्वरूपकर्माङ्गत्वादि व्यादर्शनेऽल
 आ+दृश-शिच्-आधारे अच् । स्मृतिनिबन्धभेदे
 कालाध्यक्ष ५० कालानां खण्डकालानामध्यक्षखण्डत्वा
 प्रवर्त्तनात् । १ सू० “कालाध्यक्षः प्रजाव्यक्षो विश्वकर्मा
 तमोनुदः” भा० प० १० । सू० स्यादाधिकशतनामकथने ।
 सर्वकालप्रवर्त्तके २ परमेश्वरे च ।

कालानल ५० कालः सर्वसंहारकः धनलः । १ प्रलया-
 न्नौ “दंष्ट्राकरालानि च ते सुष्ठानि दृष्ट्वैव कालानलस-
 क्षिप्तानि” गीता । २ न्यपभेदे “समानरसाक्षुपश्च परमे-
 शुस्तथैव च । समानरस्य एतस्तु विद्वान् कालानलो न्यपः ।
 कालानलस्य धर्मज्ञः सृष्ट्योनाम यिद्युतः । सृष्टयस्या
 भवत् एवो बीरोराना पुरञ्जये” । हरिवं० ११ अ०

कालानलचक्र न० कालानल इव हिंसकं चक्रम् ।
 नरपतिलयचर्योक्तेऽनिष्टादिघातके चक्रभेदे तदुभेदादिकञ्च
 चक्रशब्दे वक्ष्यते ।

कालानुशादिन् न० कलण्य कालं तं, काले वर्षाकाले वा
 अनुनदति अनु+नद-णिनि । १ अमरे २ घटके ३ कपि-
 झलेऽघातके पक्षिणि च भेदि० । स्त्रिया जातित्वात् ङीप्
 कालानुशादिवा स्त्री कालेन वर्षेन अनुकृता शादिवा ध-
 तुशादिवा । २ तगरमूले शीतलीजटायाश्च (शिउलीकोप)
 रत्नपा० तयोः कालवर्षं तथा शादिवातुल्यत्वासाध्यात्मम् ।

कालानुसारक न० कालं कृष्णार्धं मृगमदमनुरसति
गन्धेन अतु+स्-एषुत् । २ पीतचन्द्रे कालानुसार्यके
कालीयके (कलम्बक) भाषणं २ समयानुसारिणि त्रि०
कालानुसारिन् न० कालं मृगमदस्यानुसरति गन्धेन
दूरतो गच्छति अतु+स्-एषिनि । १ शैलजे गन्धद्रव्यभेदे
शब्दरत्ना० २ समयानुसारके त्रि० स्त्रिया ङीप् ।

कालानुसार्य न० कालो मृगमदो गन्धेनानुसार्यो यस्य ।
तगरभेदे भाषणं (कलम्बक) “कालानुसार्यं तगरं कुटिल
तपुवं तथा । अपर पिण्डतगरं दण्डकृती च बार्हिषम् ।
तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वाड स्निग्धं बहु श्रुतम् । विषाप-
आरशूलाक्षिरोगदोषलयायकम्” तत्रैव तद्गुणादिकस-
क्तम् । ऋ० वा कप् । कालानुसार्यक २ कालीयके
शैलजे राजनि० ३ शिंशपाष्टके (शिंशु) भेदि० ।

कालान्तर न० अन्य काल मयू० नि०स० । १ अन्यस्मिन्
काले उत्पत्त्युत्तरकाले “कालान्तरवशा” शत० । २ सम-
यान्तरस्थायिनि च ।

कालान्तरविधे पु स्त्री० कालान्तरे दंशकालात् दीर्घकाले
विषं विकारकारि यस्य । मूषिके हेम० तस्य दशनादीर्व-
काले विषस्य विकारकारित्यात्तयात्पम् स्त्रिया ङीप् ।

कालाप पु० कालो मृत्युरायते यस्मात् आप-अपादाने वज्र
क्षत० । १ सर्पभोगे २ राजसे पुंस्त्री० धरणि स्त्रियां
ङीप् । कलापं व्याकरणभेदं वेत्तुधीते वा अण् । ३
कलापव्याकरणमिश्रे ४ तदध्वेतरे च त्रि० । कलापिना
पैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते “कलापिनोऽण्”
पा० अण् इनोऽलोम । ५ कलापिना प्रोक्ताध्वेतु मूषिके
“उदगु कठकापा” सि० कौ० । ६ तत्प्रोक्तवेदशास्त्राभेदे च

कालापक न० कालापस्य कलापिना प्रोक्तस्य शास्त्राभेदस्य
धर्म आम्नायो वा “अरशास्त्रास्त्राययोः” पा० वुञ् ।
१ कलापिमोक्षशास्त्राभेदस्य २ धर्मो आम्नावे च

कालाभ्र पु० कर्म० । सजले लयायले भेदे सजलस्यैव भेदस्य
कालत्वात् तथात्पम् “कालाभ्राम् कटाक्षैररिक्तमभव-
दाम्” तन्त्रसा० । कालमेवादयोऽप्यत्र । ते गर्दमाना
इयकालमेवा” भा० आ० १८३५० ।

कालाभ्र पु० काल आभोयत् । ङीपभेदे “लक्ष्मन् बाह्युत्तरान्
वीर ! कालामहीपमेव च” हरि० १५१५० ।

कालायन त्रि० कालेन निर्वृतादि पञ्चाचतुरर्थी कच् ।
कालनिर्वृतादौ ।

कालायस न० कर्म० अण् समा० । लक्ष्मणे ङीपभेदे ।

काललौहयन्त्रे इयम् । २ लौहमात्रे हेम० । “वज्र-
ना द्वाभ्यमायं कालायसं निषिद्धन्ति” भाग० ५, २६, २७,
कालायुहि स्त्री कालस्य कर्मविशेषमवसायुहि ।
समयायुही कालस्य कर्मविशेषमवसायुजके धर्म-
भेदे वा च युग्मकाकालादिकता भवति । “वक्रातिचार
वृक्षाक्षमासले युग्मकयो । गुरौ मकरसिङ्गसे चय
मासद्विमासयोः । त्रयोदशदिने पक्षे शुष्मादित्ये तथैव
च । सुप्ताब्दे त्रिविधोत्पत्ते कालायुहिर्ददाकृता” ।
ज्यो०प्र० । एतदुपलक्ष्यम् अन्यान्यपि तन्निमित्तानि
तत्तदुपलक्ष्ये उक्तानि तत्र कालस्य प्राप्तादेव तत्तत्कर्म-
साधनत्वेऽवगते शास्त्रेण च कालविशेषस्य पर्युदात्ताद्-
गुह्यत्वम् । “द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्वापवि-
ध्यते । तेषामेन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मात्ता ।
अथ साधनता द्योषां नित्यं वेदात् प्रतीयते” भट्टवार्त्ति-
कोक्तेः तस्य पुण्यत्वं तच्च रिक्तादिदोषराहित्ये अष्टमचन्द्रा-
दिदोषराहित्ये मलमासादिराहित्ये च भवति अतस्तेषां
पर्युदासात् कर्मविशेषे कालायुहि । तन्निमित्तज्ञापकश्च
रत्नाकरादिष्टतं न्यायरत्नवाक्यम् अन्तर्गते वशा
“तच्च मलित्वं च-युग्मकाकालादिकतय-सिङ्गमकरान्ध-
तरगुह्यस्थिति-पूर्वराशनागतातिचारिगुह्यकवदसर-पूर्व-
राशिगनिष्यमाणातिचारिगुह्यकपक्षतय-वक्रिगुह्यकाटावि-
शतिवासर-कम्पाद्यङ्गु तोत्तरसप्ताह-सिंहार्हादित्य-गुर्वा-
दित्य-पौषादिमासचतुष्टयान्तमैकद्वित्रितदधिकान्तम-
दिनद्विप्राकाशिकवृष्ट्युत्तरैकत्रिषप्ताहान्तमर्धदिन-नि-
पित्रक्षपसमयान्यत्वमिति” । अन्त० “एव प्रमाणं वक्ष्याम ।
अत्र नध्यवर्त्तमानं “एकद्वित्रितदधिकान्तमर्धदिनवृत्तप्रा-
काशिकवृष्ट्युत्तरैकत्रिषप्ताहेत्यत्र उत्तरदिनस्य पूर्व-
दिननिष्पत्त्यात् उत्तरत्वं पूर्वत्वयोर्विद्वत्तया जानात्वा ।
अतोऽयमर्धदिनादित्यमाप्तिरिति” जीवमित्रे बार्हिह-
तम् । नचैकमेकदिनं वृष्ट्यवच्छेदानदच्छेदाभ्यां भिन्नमिति
वाच्यं विशेषीभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन
उपाधिसाधनेदात् अन्वया अपाधिविशेषवृत्तान्ताव-
च्छिन्नवृत्तसाधनेनान्योन्याभावावच्छाद्यवृत्तित्वप्रसङ्गादि-
त्याह” तच्च वृष्टिदिनोत्तरदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टि-
दिनस्य कर्माहतात्वात् । तथात्वे विशेष्यावा वृष्टेरनो-
त्तरत्वम्, न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति । तेनैकस्मिन्
दिने वृष्ट्या तद्विनाशलाभः द्वितीयादिनादौ तु क्षिप्तम
दिनमारम्भं तद्वद्वृत्तान्तोक्तान् । तथा च आशः

‘नो सन्ध्यागर्जिते प्राङ्मूर्त्तोपनयनं बुधा’ । न च वृ-
ष्टायाकाशे वृष्टावाऽऽसप्तवासराः । आसप्तवासरा-
नित्यत्वं उपस्थितत्वाद्वृष्टकालमादाय सप्ताहगणना
आसप्तवासरामिति अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । एतेन वि-
ध्यतुवादमिया अधिकसंख्या निरस्ता । अत्र वृष्टु-
त्तरमेव सप्ताहत्वागः एतद्वचनन्तु तृतीयादिदशमीया-
कालवृष्ट्याभिप्रायेण । “अतोदिनेनैकदिनं त्याज्यं
द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकाल-
वर्षणं” न्यायरत्नपरिच्छेदोक्तवाक्येऽपि दिनेन दिनवृत्ति-
वर्षणेन एव द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्ने-
ऽपि वृष्टुत्तरत्वसक्तं नतु वृष्टिपुस्तदिनोत्तरत्वमिति । एका-
दिदिनवृत्तिव्यतिरेकेण दिनात्ययवृत्त्यप्यप्यभिप्रायमिति ।
श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ‘आकाशिकी वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता
यद् न गच्छेच्च भूमात्मनीच्छन् । क्षौरं व्रतश्चापि शुभा-
भिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्यात्’ । अत्र नो-
सन्ध्या गर्जित इति आकाशिकीवृष्टिमवेक्ष्य इत्यादि श्र-
वणात् । “व्रतेऽङ्गि पूर्वसन्ध्यायां वारिदोयदि गर्जति ।
व्रतन्तु त्वं नैव स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः” इति वचने
पूर्वपदमपि कारुण्यतापाहकत्वेन परसन्ध्याभ्यावर्त्तकम् ।
अन्यथा संक्रान्तिवर्द्धाविनिमित्तत्वेन परसन्ध्यायां गर्ज-
नेऽपि व्रतवैयर्थ्यं स्यात् । एतेन पूर्वदिने सायं सन्ध्याग-
र्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति सैधिल्यमन्तं चिन्त्यमिति ।
अप्यन्यथातुपपत्तेः गीतायां “मदैवैते निष्कृता पूर्वमेव नि-
मित्तमात्रं भयं व्यवसायिभिरनु” इतिवत् स्वरूपास्तत्रानपरं
वा पूर्वपदम् । कामरूपीयनिमित्तेऽप्येवम् । योगेश्वरः
“व्रतमांसि नियुक्ते त्वं चक्रपाशौ वृद्धयिते । अकाशवृष्टिं
जानीयात् यावत् स्रस्यते हरिः” । अत्र यावद्विष्णुम-
होत्सव इति जीमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी
पूर्णिमा इति व्याख्याति च । कल्पचिन्तामणिभोजरा-
जस्यहारासप्तम्यवधीधरसप्तम्येव “पौषादि चतुरो
मासान् श्रुत्वा वृष्टिरकालजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र पर्ज-
नेव सप्त वासरान् । मार्गाश्वसात् प्रभृति छन्दोव्यास-
थान्मोक्षिगर्गाश्चैव वाक् प्रपञ्चविधौ नेति कालं
मदनि । नाडीकङ्कः सुरगुरुनिर्वृत्ति वृष्टेरकाशौ
मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाशौ न शेषः । मार्गादि-
त्तमौ पञ्चमी नाभिबिम्बी । व्यासवाग्मोक्षिगर्गा इत्यत्र
व्यासवाग्मोक्षिगर्गा इति जीमूतवाहनः पठति । प्रपञ्चे-
त्यत्र चन्द्रोभङ्गः कार्पलाद् बोद्धव्यः । एवं पञ्चम्येव अ-

स्थिते येन सर्वपरिच्छेदः स्यात् तस्यैव अहणमिति
न्यायेनाद्यः पक्षः श्रेयान्, तदुत्तरन्तु पक्षद्वयमापदत्य-
न्तापक्षिष्यमेवमन्यतापि । अतएव राजसार्त्तयुद्धे
“उक्तानि प्रतिप्रदानि पुनः सम्भाषितानि च । सामेक्ष-
निरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः” । इति शेषपरणे
भीमांस्थानीह कोविदैरिति कल्पचिन्तामणौ पाठः ।
यदा “सप्तस्य तु विधेर्नामैकसंस्कार इष्यते” इति न्यायेन
दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः । तत्रापि
विशेषोक्तो वृष्टस्यतिना “वृष्टिः करोति दोषं तावन्ना-
कालसम्भवा रात्रिः । यावत् स्रस्यति याने नरपशुचर-
णाङ्गिता वृद्धा” । काश्यपः “छन्दैकमन्दिरगतौ यदि
जीवमानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुस्य सिंहे । नारभ्यते
व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा क्षौरादिकर्म गमनागमनश्च
क्षौरैः” । छन्दैकमन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक्
तथा च “एकराशिगतौ स्यातामेकस्यविषये यदि ।
गुर्वादित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” ।
चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह सप्ताहमारते ‘चातु-
र्मास्यव्रतारम्भमस्तगेऽपि गुरौ मृगौ । खण्डेऽप्यपि तिथौ
कुर्यात् एवमेव समापनम्” ।
मार्गश्रुः “जीवादिष्वे वाञ्छे शुक्ले ऋतुं दद्याद्वाग्मा-
हृत्यं प्रतिष्ठां स्नातश्च कुर्यात्” । माहृत्य विवाहादि ।
स्नातं शुष्कारण्यादि । राजसार्त्तयुद्धे हारीत
“वातां चूडां विवाहं श्रुतिविवरयिधि आमचक्ष्मण्येशं
प्रासादोद्यानहस्तप्रीतुं चरनरमबनारम्भविद्याप्रदानम् ।
शौक्ष्मीवन् प्रतिष्ठां माणपरकर्मकारणं/कुर्वते ये
भृत्युक्तेपाशु सिंहे गुरुदिनकरयोरेकराशिस्ययोश्च” ।
सिंहे गुरुदिनकरयोः—सिंहस्थे गुरौ रवौ च एकरा-
शिस्यमोर्युगपत्तयोरेव “तेपाशु सिंहे” इत्यत्र “तेपा
हरीण्य” इति पाठान्तरम् । हरीण्ये—सिंहे वृष्ट्यतौ ।
शोभयेस्वरारम्भनिमित्ते “वागीकूपतद्वागयागमनक्षौर-
प्रतिष्ठावतं विद्यामन्दिरकर्मवेधनमहादानं यत्
सेवकम् । तीर्थक्षानविवाहदेवमवनश्चानादिदेवेष्टयं दूरेष्वेव
जिजीविषुः परिहरेदस्तं गते मार्गवे” । दीपिकायाम्
“गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्ले मसिष्ठुसे । या-
ज्यायने हरी सुमे सर्वकर्माणि वर्जयेत्” । सर्वकर्मा-
णीति वचनान्तरोक्तप्रतिस्तिर्निमित्तकर्मपरं छायावात्
अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । वृष्टद्राक्षसार्त्तयुद्धे, ‘वातादि-
वाहमदम्यवेष्टमाहादपूजाकरं इतितीर्थी । नष्टे भृगौ

भोगदिगेष्वराणां देशप्रतिष्ठामपि कर्णवेधम् । हित्याद्यं
 शुभकर्मण्ये तयार्थं तमे सिने । विवाहं मेखलाभ्यं
 यत्नाच्च परिवर्जयेत् । यत्नं यत्नाच्चेति चकार
 पूर्वपक्षनोपात्तस्य नरोक्तप्रति स्वकनिष्ठकर्मण्ये च
 सञ्चिनोति । “यान्ते गुरु, वृद्धे गुरु, नटे गुरु, जीवे
 नटे । यान्ते जीवे, जीवे सिंहे, सिंहादयो जीवादिभ्ये ।
 तथा सञ्चिनुचे सांख्ये गुराचार्येऽतवारो । वापी-
 कृतदागादि क्रमां प्रागुदतास्यजेत् । एषञ्च काला-
 गुरुं विद्यारम्भं न कुर्यात् तद्दानञ्च विष्णुधर्मो-
 त्तरे । ‘समाप्ते पञ्चमे पक्षे व्याप्तमे जगद्गर्भे । पठे
 प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाहमीम् । रिक्तां पञ्चदशैव
 सौरिभौमदिनन्तया । एष सुनिश्चिते काले विद्यारम्भः
 प्रशस्यते’ देवल “यान्ते वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यम-
 न्निधि । उद्वाहिताया कन्याया दम्पत्योरेकनाशनम्” ।
 अन्तक इति शेषः । राजमासंख्ये “सिंहे गुरौ परिणीता
 पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिंशु पितादिषु
 पयिष्ठगर्गदयः प्राड्ड” । पितादिषु-सिंहवटकमया
 पूर्वकालगुण्युत्तरफाल्गुनीप्रथमपादेपु । प्रतिमस्यमाह
 शातातप “माध्या यदि मया नास्ति सिंहे गुरुरा-
 राणम्” । तत्रैव हेमाद्रिदत्तमाण्डव्यपचनम् “श्रुति-
 वेधजातकास्तप्रायश्चूडादिकं सर्वं । रविमयस्ये
 जीवे कार्यैर्भयैर्विवाहस्तु” । माध्या मयायोगे तु क-
 र्ममन्दिरगतायित्यादिना सर्वकर्मनिषेधात् । अथैव
 विमर्शोऽपि श्रूयते तथाच राजमासंख्ये दश
 “गुरौ हरिष्ये न विवाहमाह्वरीतगर्गप्रसूयास-
 नीन्द्रा” । यदा न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च
 कन्योद्बन्धनं वदन्ति” । इत्यञ्च माध्या मयायोगामावेऽपि
 श्रुतिवेधादि, मघास्येऽपि गुरौ भयति विवाहस्तु गुरोर्भ-
 वापरित्यागादेव तथाच माण्डव्यः “मघास्ये परि-
 त्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तत्राब्दे कन्यका चोदा
 समगा सुप्रिया भवेत्” । वात्सप्रायनः “यात्रोद्वाहप्रति-
 षादिष्टचूडाप्रतादिकम् । यत्रतो वर्जयेच्चैव जीवे व-
 क्रान्तिचारो । कीर्त्तिभङ्गं प्रतिषायां, भयं चौरात्तथाऽ-
 ध्वगि । सुखोद्वाहे भवेन्मृत्युर्नृते हानि, भयं चहे ।
 अतिचारे लिप्य स्यात् वक्रे पञ्चचतुष्टयम् । न
 कुर्यात्तत्र यत्नादि गुरोर्वक्रान्तिचारयो” गर्ग
 “गुरोर्वक्रान्तिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् । यत्रप्रतविवा-
 हादापराधं प्रतिषास्रान्” । माण्डव्यः “यदा वक्रा-

तिचाराणां राशिं गच्छति यावत्पति” । दिनानि सप्त-
 विंशानि तत्रा कर्म समाचरेत्” । अत्रापि पूर्व पूर्व-
 पक्षं श्रेयान् । राशि-राशिनन्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात् ।
 अतएव व्यायस्तेनापि पूर्वराशिगमिष्यमाणातिचारि-
 गुरुकेत्युक्तम् । वृद्धाजमासंख्ये “वक्रान्तिचारो-
 पगता कृताया यद्यानप्रागौ, परिवर्जनीया” । यथाक-
 मस्यां चन्द्रकस्थिता वा न वर्जनीया यवना वदन्ति” ।
 व्यवहारसंख्ये कल्पचिन्तामणौ च हारीत, “कला-
 तिचारं यदि पूर्वराशिं जायाति मन्वी विवृष्टाविषा-
 नाम् । यानं विवाहं ततश्चोर्हं सर्वं तदा हन्ति मते
 सनीयम् । अतिचारं गते जीवे वृषे वृष्टिककुम्भयो ।
 यशोद्वाहादिकं कुर्यात्तत्र कालो न क्षुयते” । कल्पवल्-
 कतायां वाचस्पतिमित्रे “पूर्वराशिं यदा तत्रा अपूर्व-
 वत्सरे गुरुः । सुप्रकालं च विज्ञेयं प्रलेहे गतो ददा ।
 भीने मेघे वृषे चैव तथा मिथुनकनप्रयोः । अतिचारात्
 दोषः स्यान्नियत काललोपज” । हेतुनिरूपे “कन्यावृ-
 कमेपेय मन्वये च ऋषे वृषे । अतिचारेषु कर्त्तव्यं विवाहादि
 शुभे सदा” इति धर्मवृत्तमनुक्तम् । वराहसंहितायाम्
 “अतिचारं गतोभीयस्तत्रैव कुरुते स्थितिम् । तदा मङ्गा-
 तिचारः स्यात् सुप्रसयत्वरक्रिय । अतिचारेण थोराशि-
 र्द्विजितोदेवमन्त्रिणा । तदाद्यो वत्सरोलुप्तोयोनर्हं
 सर्वकर्मसु” । तत्र यद्ये कर्मचोलुप्तत्वात् वत्सरोलुप्त इति
 तदाह योऽनर्हं इति । भुजबलभीमादिनिमन्त्रेण
 ‘शुभं भवनमासाद्य यदातिष्ठते गुरुः । कालं सर्व-
 विता कन्या सुखं भर्तुं प्रमोदते” दीपिकायाम्
 ‘त्रिकोणजायाधनलाभराशौ वक्रान्तिचारेण गुरु
 प्रयाति । यदा, तदा प्राह शुभे विवस्ने हिताय पाणि-
 पङ्कजं पयिष्ठ” । त्रिकोणं नवपञ्चमम् । जाया-सप्तमं,
 धनं-द्वितीयं, लाभ-एकादशम् । रत्नकोमे “पञ्चो-
 दशाहानि तथा लिप्यौ मासलिभामः कसु वटं च
 मासाः । एषोऽतिचारं कथितोपहाया भौमादिकानां
 परतस्तु चार” । प्रतिषाकाय्ये कन्यतरौ देवीपुराणम्
 “जया जीवे स्थिते सिंहे तथैव भकरस्थिते । देवारा-
 म-जङ्गमादिपुरोद्वान्महावि च । विवाहादि महाभाग
 भवदानि विनिर्दिशेत् । यदा द्वादशमे जीने काले माघ
 भास्करे । प्रतिषा कारिता विष्णोर्महाभयवरी मता” ।
 कल्पचिन्तामणौ देवीपुराणम् “सिंहसंख्यं गुरुं गुरुं
 सर्वारम्भेषु वर्जयेत् । कारणाच्च न विज्ञेयं मङ्गा-

भयकरं भवेत् । कुशारमतङ्गागेषु पुरोद्वानगच्छेषु च ।
 सिंहस्य मकरस्यश्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । कारको-
 ब्रजते नाशं सन्तानं क्षीयतेऽचिरात्” । गुप्तिर्वर्षे
 मकरस्यगुरौ प्रयत्नकं नरसिंहपुराणम् “विवाहो नैव
 कर्त्तव्यः सिंहसंस्थे गुरौ सदा । मकरस्ये च तत्कार्यं
 कस्यापि सम्मतो बुधैः । तथा देवीपुराणम् “मकरस्यो
 नदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि च भागेषु
 विवाहः यो मनो मतः” । एतद्वाक्यं व्यवहारापरिच्छेद-
 मिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतदनाकरं न भवति किन्तु
 मैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽवगम्यते । अतएव रत्ना-
 वल्यादिषु नीचस्थगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीच-
 स्थत्वमपि त्रिंशदंशमकरराशेः पञ्चमांशं चावदिति
 ज्योतिष्कस्ये प्रेयम् । रत्नावल्याम् ‘नीचस्यः सिंह-
 मोया यदि भवति गुरुः सूर्यरश्मौ च लीनः संयुक्तो
 वा यदि स्यात् दण्डतटपिना क्षीणरूपोऽयं बालः ।
 बालागेहं विवाहोऽतस्तममरन्दहं यत्तच्छूडादि सर्वं
 वापी चोद्वानगुरुम् न भवति शुभदं यद्यदिदृष्टुं लोके” ।
 श्रीपतिरत्नमालायां कृत्यचिन्तामणौ च वात्स्यः “शा-
 खाधिमे बलिनि केन्द्रगतेऽयं वाक्किन् वारेऽस्य चोपन-
 यनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिन्द्विगतेऽयं परा-
 जिते या जीवे भृगौ ब्रतविधौ क्षतिकर्महीनः” । अस्म-
 शाखाधिपस्य । तेन सामगानां कुजशारेऽप्युपनयनम्
 “सामवेदाधिपो भौमः” इत्युक्तत्वात् । कामरूपीयनिबन्धे
 क्षतिसागरे देवीपुराणम् ‘मकरस्यो यदा जीयस्तदा
 त्रिशद्दिनं त्यजेत् । त्यक्त्वा तु षष्टिदिवसं कुर्यात् कर्माणि
 मानवः” । रायसुतुटज्योतिःकालकौमुद्वानम् यत्तु
 ‘मकरस्यं गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारा-
 मतङ्गागेषु पुरोद्वानगच्छेषु च” इत्यादि देयत्वयचनं
 तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यमेव यथा सिंहस्यस्य
 गुरोरुपपन्नता तथा मकरस्यस्यापीति गम्यते । सिंहस्य
 गुरोर्मधायुक्तमाध्या सत्यामेव त्याज्यता अतो मकरस्य-
 स्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव
 देवीपुराणम् ‘यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकर-
 स्थिते” इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव
 दूषणम् तथाहि “गण्डक्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य
 दक्षिणे । सिंहस्य मकरस्यश्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” ।
 अतएवान्यदेशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे “वापीकूप-
 तङ्गागादि निषिद्धं सिंहने गुरौ । मकरस्ये तु तत्-

कार्यं न दीपः काललोपजः । कार्यं मकरगे जीवे
 विवाहादप्रखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्या-
 द्विम् कथञ्चन” । अत्र पूर्वोक्तनरसिंहपुराणवचने
 मकरस्यमात्रे विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं
 व्यवहारमात्रं विवक्षितं श्रीपतिनात्मबुद्धेति प्रतिज्ञाय-
 समयाशुद्धौ मकरस्यवृद्धस्यतिदोषमनभिधाय केवलमुप-
 नयने नीचस्थवृद्धस्यतिनिषिद्धः । एतेन द्वैतनिर्णये
 श्रीपतिरहितताया व्यवहारोपवृत्तमेव वचनं न च
 व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्यगुरौ विवाहा-
 दिविधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरणीयम्
 इति वाच्यमिति श्रुतं हेयम् मकरस्यगुरौ प्रति-
 षाव्यतिरिक्तकर्मनिषेधकश्रीपतिप्रत्यविरहात् । अथ
 तन्निषेधकस्यनियचनानि प्रामाणिकान्तरुतत्वादुपादेया-
 नीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसवयचनान्यपि तथा । एवञ्चाति-
 चारे विवाहादिनिषेधकयचनानि श्रीपतिना लिखितानि
 न तु तदपवादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति
 यदुक्तं तदपि हेयम् प्रकृते पूर्वोक्तयुक्तैस्तौल्यात्
 भुजबलभीमे ‘जीवोऽर्केण युत करोति मरस्य बाला-
 शुकोभागुरि नक्षत्रैकगतो वदन्ति यवना’ पादस्थितो
 देवल । प्रायोगर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चास्तंगते
 तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नेष्टं विवाहादिकम्” श्रीपति-
 रत्नमालायाम् ‘प्रागुक्तं शिशुरहस्तितयम् सितं स्यात्
 पञ्चाङ्गाहमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक् पञ्चमेव कथितो-
 ऽतिविशष्टगर्गजीवस्तु पञ्चमपि वृद्धशिशुर्विपर्जनः” ।
 वृद्धशिशुत्वगन्तेति कश्चित्पाठः । सितं शुक्र । इह-पञ्चा-
 हिमि । राजभार्तृगृहे भवेत् सन्ध्यागतं पञ्चात् अक्षमैष्यन्
 दिनत्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेण, तत्कृते कर्म
 वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्याये चतुःपञ्चविंशतरान् ।
 जीवे च मार्गवे चैव विवाहादिषु यज्जयेत् । बाले वृद्धे
 च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुभन्दने । दुर्भगा चासती बन्धा
 मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे
 नष्टमजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेव
 गुरावपि” । वृद्धे पञ्चदिनत्वकीर्तनमप्यापह्नयं ज्योति-
 पराशरेण भृगो पादास्तेऽपि दशाहविधानात् । एवं
 गुरावपि । रत्नमालायां पञ्चविधानात् तयोर्मते न
 सन्ध्यायाः पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तदुपहृतात् ।
 दीपिकायाम् “गुर्वीदित्ये, गुरौ सिंहे, नष्टे शुक्रे
 मलिन्दुचे । याम्यायने हरी सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

तत्रैव “नो युक्तास्ते ऽप्येते रुरुक्षितरवौ जम्भामासे ऽप-
मेन्दौ, विष्टौ, मासेमलाख्ये, कुलशशिदिवसे, जम्भतारासु
चाय । नाङ्गीनक्षत्रहीने, गुरुरविरजनीनाचतारादिशुद्धौ,
प्रातः कात्यां परीक्षा द्विततुचरम्भं शोदने शक्यते” ।
ज्योतिषे “सिंहस्ये मकरस्ये च जीने चाक्षमिते तथा ।
सिंहस्ये तु रवौ नैव परीक्षा शक्यते बुधे” । गर्गः
“दाहे दिशाश्चैव धराप्रक्रमे, वज्रप्रपाते ऽथ विदारणे
वा । घूमे, तथा घांशुकरप्रपाते न कारवेन्माङ्गलिकादि
कार्यम् । उलुकापाते च निर्वर्तते तथैवाकाशवर्षणे ।
खिद्रे सूर्ये पिनहिष्टे न कुर्यान्माङ्गलक्रियाम् ।
धूमकेतौ सप्तलक्षे, पङ्कथे चन्द्रसूर्ययोः । पङ्कथां
सङ्करे चैव न कुर्यान्माङ्गलक्रियाम् । दिक्षुर्ये वा लि-
क्षुर्ये वा दृष्टा गगनमण्डलम् । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्ग-
लानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे दिनमेकञ्च पङ्कथं दिनानि
च । भूमिकस्ये च सम्भूते लग्नाणि परिवर्जयेत् ।
उलुकापाते च तितयं, घूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते
दिनमेक वर्जयेत् सर्वकर्मसु” । भोजराल “पङ्क रवीन्दो-
रवनिप्रक्रमे केतुहमोलुकापतनादिदोषे । अत्रे दशाहानि
वदन्ति तन्नाक्षत्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” । पङ्क-
थकाले भूकम्पोलुकापातवज्रपातादिदोषसमाहारे ल-
योदशाहमष्टमम् किञ्चिद्भूततत्समाहारे दशाहम् ।
पङ्कथाद्ये कैकदोषे त्र्यहमिति वाचस्यतिमित्राः ।
अथ स्मृतिसागरधृतसारसपङ्क “राज्यादिकमहाविष्टौ
जघदानतपःसु च । होमस्त्राध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरा-
लकम् । सप्तहोमे महादाने वर्जयेत् सोमके मखे ।
तपःस्त्राध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश” इति व्यवस्था
अन्यत्र “उलुकापाते भुय कस्ये अक्षतवर्षगर्जिते ।
वज्रकेतुहमोत्पाते पङ्कथे चन्द्रसूर्ययोः । प्रवाचनं
तत्रेत् पात्रं सप्ततालमतः परम् । ब्राह्मणं चन्द्रियो
वैश्वस्यजेत् कर्म तिरालकम् । शूद्रस्यैवा चैकरालं
सर्वकर्म समाचरेत्” । पराशर “प्रयागे समरालं
स्यात् तिरालं अतन्वने । एकरालं परितन्वन् कुर्यात्
माघिपङ्क पङ्क” । भृगु “कस्ये राजनि सप्ताहं
ब्राह्मणानां लग्नलगा । शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वका-
र्मे वै श्रुता” । शूद्रस्यापह्नवम् । कम्पद्वन्द्वपङ्कथम् ।
पङ्कथादायमेवमेवान्यत्रैकत्र पठितत्वात् । भोजदेवव्यव-
हारसमुच्चये “सर्वे कार्ये न कुर्यात् गुरौ सिंहे ऽप्येतेऽपि
न । अतदीक्षे न कुर्यात् तमोशुक्ले वृक्षस्यतौ” । तमो-

शुक्ले राक्षस्युक्ले । अतदीक्षे इति निश्चेतरकर्मोपपन्न-
चम् । तथाच स्मृतिसागरसारे ज्योतिषम् “एकरालौ
स्थितौ स्थानां यदि राक्षस्युक्लतौ । विवाहप्रतवप्रादि
सर्वन्नत्र विवर्जयेत्” । मन्त्रभासाद्युपक्रम्य भविष्ये “अ-
थभेदेऽप्येकरालौ सम्पर्को यदि वाऽनयोः । गुरोराहो-
रपि तथा त्वमेद्विद्वान् संशयः” । अथ गुरोर्बिज्यतत्वं
हेतुः । तद्वत्वा “यत् तत् स्थितौ जीवसमोदोगेन वृज्ज-
ते । उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्को जनीष्वाम्” इति ।
“अनिष्टे निविधोत्पाते सिंहिकासूतदर्शने । सप्तरालं
न कुर्यात् न वालोद्वाहादिमङ्गलम्” । इति दीपिकावा-
चनितद्वन्द्वमिधानात् अनिष्टजनकोत्पात एव सर्वकर्म-
निषेधकारः । पूर्वलिखितभोजरालवचनेऽपि “केतु-
लुकापतनादिदोषे, इति दोषजनक एव ततोपरान्ते मङ्ग-
लतः घूमेऽपि ज्ञातानिषेधाव सिङ्गिकासूत इति वृज्जमुपा-
दनम् । अथ विवाहादावपि सप्तरालनिषेधात् पराशरो-
क्तसत्यकालनिषेधं आपदिभव । तेनानिष्टजनके भूमि-
कस्यादौ न दोषः । अतएव गृहसंज्ञितायां वराहेश-
चर्यातप्रकरणे प्रायः पदमभिहितम् तथा च” न प्र-
तिविपर्यासः प्रायः सङ्क्षेपतः स उच्यते । अतिज्योति-
ष्यजातोयचोत्तरं गुरुतरो भवति” प्रायश्चित्तं कृत्वादिप्र-
वृत्तिविपर्यासव्यापृष्ये यदाह तत्रैव “त्रे च न दोषः
जनयन्धुत्वात्तात्तान् कदाचिन्मावतातान् । अपिपुत्रं
कृतं कोकैर्विद्यादेतैः समाधोक्तैः” बहुनापि “निर्वर्तते
भूमिकस्ये ज्योतिषाक्षोपसर्गचे । यतानाकाशिकान्
विद्यादभ्यासावतावपि” । अत्रावध्यवसायमृतावधौलु-
क्तम् । उत्पाते दोषमङ्गलापुत्रीपतिव्यवहारनिवन्ने “अथ
दिवसत्रयमध्ये शूद्रवज्रपतनं यदा स्यात् । तदोत्पात-
दोषं शमयेद्विवाहाराचार्यो” बार्हस्पत्ये “वसवन्वाह-
माहारं कम्पादिभक्तं निमित्तमात्रेव । अतिवर्षणोपवा-
चनतदीक्षाकर्मवृत्तानि” । विष्णुधर्मोत्तरे “श्रेष्ठं
चतुरोमासान् यावद्भवति कार्त्तिकः । विष्टिर्वा न प्रवर्तते
तदा मघादिका क्रियाः । नाभिषेधो नपश्चैते
नाभिषेधे कदाचन । न घूमे च तथा कस्ये विशेषात्
प्रावृषि द्विजः” । अविष्णोत्तरे “घूमे अथ जनकान्
केशने नरकुञ्जने । निवर्तते क्रियाः सर्वाश्चातवर्षस्य
भारतः । विवाहप्रतवप्रादिपङ्कथासंस्कारदीक्षचम् ।
अथपङ्कथप्रवेशादिदानार्जनप्रतिष्ठनम् । पुण्यानि ज्ञानि
कर्मणि च वर्जयेद्द्विजवायने” । सर्वस्तकशास्त्रगणिताः

पूर्वमातिस्त्रिकोक्ताः एवं युगलानीति अन्यथा
विशेषवचनवैयर्थ्यादिति यदन्ति । भोजराजः
‘वापो तद्वागदृष्टं हगोपुरदेवसङ्गप्रासादवारिमठरूपविवाहचै-
त्वान् । कर्तुं यथागमविधानविधिर्विधात्वा प्रोक्तस्तथैव
कथयामि समासतोऽहम् । सुभे हरी प्रकटशेषफणोप-
धाने सङ्गोकराखपरिभार्जितपादपद्मे । सीने रवौ
धनुषि चास्त्रमिमे तथेष्टे वास्तुक्रियाविधिरसौ मुनिभि-
र्निषिद्धः । इच्छोगुरुः । नारदः ‘वापोऽपतङ्गाणा-
दिप्रतिपाद्यकर्म च । न कुर्यान्महाभासे च महादान-
व्रतानि च’ । दानपदं सामान्यदानपरमिति यदन्ति ।
तथाच स्मृतिः ‘अस्ते सन्वप्रागते बाह्वे भृगौ भासि
मलिनधुचे । देयतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेत्’ ।
बभ्रुहारीतः ‘भृगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्पादित्वे मलि-
नधुचे । त्वजेत् दानं महादानं ब्रह्म देवविरोधनम्’ ।
एतद्वचनद्वयं कालिविकेकेऽपि । अत्र दानमहादानयोरु-
पादानात्’ म० त० । सङ्कर्तचित्तानामेष्टिपीयूषधारादौ
विशेष उक्तो विस्तरमयाप्तोक्त स्ततएवावसेयः ।

कालिका उक्ती काळे वर्षाकाले चरति ठञ्, के जले अस्ति
अल-बा० इकन् ७त० वा । १ कौस्तुभे वक्ते शब्दरत्ना०
स्त्रियां ङीप् । कालोवर्षोऽस्य ठञ् कालात् वर्षं
वाचित्वे जानपदा० नि० ङीप् ततः स्वार्थे क कृत्स्न इति
षा । कालिका २ देवीमूर्त्तिभेदे ‘तस्यां विनिर्गतायां त्व
कृष्णाऽभूत् साऽपि पार्वती’ देवीमा० तस्या० कृष्णवर्ण-
तवाविर्भासत्तथात्मस्त्विवृति कालिकापुराणे ६० अ० यथा
‘सर्वे सुरगणा सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महाभायां प्रतद्विषुः । अनेक
सस्तुता देवी तदा, सर्वामरोत्करैः । मातङ्गमनितामूर्त्तिं
भूत्वा देवानष्टभुजः । युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का
च भाविनी । किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ।
इवं ब्रूत्वा मातङ्गप्राप्तस्यास्तु कायकोपत । सप्तङ्ग-
ताऽवीद्देवी मा स्तुवन्ति सुरा इति । शुम्भो मिशुम्भो
राक्षसो बाधते सकलान् सुरान् । तस्मात्तयोर्वधा-
वाह स्तूयेदत्र सकलैः सुरैः । विनि स्तुतायां देव्यान्तु
मातङ्गा कायतस्तदा । भिक्षाञ्जननिभा कृष्णा साऽभूत्
गौरी चण्डादि । कालिकापूजाऽभवत् सापि हिमाचलक-
ताम्रया’ । १ वृत्तिकपलवृत्ते ४ क्रमदेयवस्तुमूल्ये ५
भूषणाम् ६ जटाभांस्या ७ काकायां ८ पटोत्तमाकायां ९
रोमावल्या १० शिवायाम् ११ सेवावल्या स्त्री मेदि० ।

१२ क्षीरकीटे हारा० १३ मर्त्या शब्दरत्ना० १४ काकोक्षां
१५ श्यामापक्षिणि स्त्री राजनि० । १६ हिमाचलम-
वायां त्रिशिराया हरीतक्याम् स्त्री मेदि० । १७ चतुर्वर्ग
कुमारीभेदे अक्षदाकल्पः कालसङ्कर्षाशब्दे विवृतिः ।
कालस्य भावः वा० वा पुण् । १८ कृष्णवर्णं स्त्री । १९
स्वर्णदोषे जटाधरः बङ्गिना दाहे यद्दोषात् स्वर्णस्य कृष्णता
भवति सा च ताम्रादिधातुयोगैः । ‘हेम्नः सलक्ष्यते ह्यग्नौ’
विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा”रवौ अग्नौ च कालिकाज्ञान-
स्योक्तेस्तस्यैव तथात्वम् । काय जलाय अर्जति पर्याप्नोति
अल-पर्याप्तौ ण्वुल् टाप् अतएवम् । २० कुण्डलिकाया
भरत २१ नवमेघे स्त्री मेदि० । काले दीयते ठञ् । २२
प्रतिमासदेयवृत्तौ (सुद) ‘प्रतिमासं स्वधन्वी या वृद्धिः सा
कालिका मता’ नारदः । कं जलमर्जति भूयति अल-
भूयस्ते ण्वुल् टाप् अतएवम् । २३ सुरायां स्त्री हेमच० ।
कालोवर्षोऽस्य ठञ् । २४ कालीयके कृष्णचन्द्रे न० शब्द-
च० । प्रकटः दीर्घः कालोऽस्य प्रकटे ठञ् । २५ वैरे न०
तस्य दीर्घकालस्यायित्वात्तथात्वम् । ‘वर्षे चानित्वे’
इत्यधिकारे ‘कालाच्च’ पा० कन् । कालक स्त्रिया
टाप् अतएवम् । २६ कालिका अनित्यकृष्णवर्णं युक्त
शाब्दादौ स्त्री ‘कालिका शाटी’ सि० कौ० कालेन नि-
र्बृत्तं ठञ् । कालिक २७ कालनिर्वृत्ते कालकृते लि० ।
‘विशेष कालिकोऽवस्था’ अमरः । काले भवः ठञ् । २८
कालमेवे लि० । उभयत्र स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

कालिकापुराण न० कालिकाया माहात्म्यादिप्रतिपादकं
पुराणम् । उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे ष्ट० तस्य तथात्व-
मुक्तं तत्प्रतिपादयिष्याच्च

१ अ० ब्रह्मणेनारदादिक्रमेण तत्पुराणपञ्चमस्कन्धम् ।
अपिप्रश्ने मार्कण्डेयोक्तिः । प्रजासृष्टि-ब्रह्ममनस
सन्ध्यासृष्टिः कन्दर्पसृष्टिः । तस्य ब्रह्मणा स्त्रीपुरपयोर्मे-
ल-
माय मिदेश । २ अ० तस्य सन्ध्यानामादिनरुक्तिः । तस्य
हर्षणरोचनप्रावणशेषणमारणाग्लपञ्चवाणोक्तिः । सन्ध्या-
दृष्टा ब्रह्मणो अनोषिकार सन्ध्यादर्शनेन जातसात्विक-
वर्णात् अग्निधात्तादीमास्तृप्तिः । ता दृष्टा पिकारा-
न्वितदणधर्मा तः रतिनामककन्योत्पत्तिः ।

३ अ० ब्रह्मण कामदेवशापः । रत्या कामेन विवाहः ।
४ अ० शिवमोहनाय ब्रह्मणा कामस्य नियोगः । शिवमोह-
नाय ब्रह्मणा विष्णुभायाया स्तुतिः । दक्षकन्यासतीक्ष्णेन
तस्याः प्राङ्भायप्रार्थनः दक्षेण महाभायायाः स्तुतिः । ५ अ०

विष्णु भायाया दद्याय परदानम् । इतः शम्भोर्दारपह-
 षाय ब्रह्मणा कामस्य नियोजनम् । तेन सह भारादिगण
 षा प्रेरणम् । ७५० कायेन हरमोहनप्रकारोक्तिः ।
 ८५० दक्षकृतमहाभायास्तत्र । सतीजन्मतृपालन प्रकार
 तन्नामनिरुक्तिः । नारदेन सया हररूपवर-
 प्राप्नुक्तिः । ९५० सतीकृतशिवव्रतम् । ब्रह्मण शिवसमीपे
 दारपङ्कणप्रार्थनम् । तदङ्गीकारे तत्परिणययोग्यतया
 दक्षकन्यायाः ज्ञयनम् । १०५० सया नन्दीव्रतसमाप्ती
 शिवेन तस्यै स्वस्य भार्याभवनरूपवरदानम् । दक्षसमीपे
 स्नेन सतीविवाहार्थं शिवेन ब्रह्मण प्रेरणम् । ब्रह्मणो-
 दक्ष प्रति तत्प्रार्थने तेन तदङ्गीकारः । सती-
 विवाहार्थं ब्रह्मादिभिः सह शिवस्य दक्षपुरगतिः ।
 ११५० विवाहकाले सतीरूपं दृष्ट्वा ब्रह्मणोमनोविकारः ।
 ततः संवत्सोदिमेवादीनामुत्पत्तिः । ततोदक्षवाक्येन ब्र-
 ह्मणं प्रति शिवस्य कोपः । विष्णुना सान्त्वनम् । १२५०
 अविप्रश्ने ब्रह्मविष्णु शिवानामभेदोक्तिः । १३५० शिवाय
 विष्णुना ब्रह्माण्डसंस्थानस्य दर्शनम् । तथा रूपदर्श-
 नेन तेषामेकत्वोक्त्या ब्रह्मण प्रति तस्य कोपनिवृत्तिः ।
 १४५० शिवसतो विहारवर्णनम् । १५५० दक्षयज्ञप्रारम्भः । तत्र
 शिवसतीनिमन्त्रणभावे सत्याः पितरं प्रति कोपः । तत्र
 दक्षकोपेन सया देहत्यागः । १७० तेन क्रुद्धशिवेन वीर-
 भद्रं सृष्टा तत्र प्रति दक्षयज्ञनाशनायादेशः । तेन तद्यज्ञस्य-
 नाशनम् । सतीविरहे शिवविज्ञापः । १८५० शिवस्य सती-
 विरहवर्णनम् । शिवरोदनाम्बुनो भूभौ पतने तद्वाया-
 यक्या देवानां शनिं प्रति तज्जोषणप्रार्थने तेन तस्या-
 ङ्गीकारः । तद्वायेण वैतरणीनदीप्रादुर्भावः । सतीकृत-
 देहपङ्कणपूर्वकं शिवस्य भ्रमणम् । शनिना सतीशयदेहा-
 वयवानां क्रमशः खण्डने यज्ञ भेदेन तत्तत्स्थानानां पीठत्व-
 प्राप्तिः । क्रमशः सर्वसतीदेहपतने शिवस्य लिङ्गत्वप्राप्तिः ।
 ब्रह्मणा तस्य सान्त्वनम् । १९ चन्द्रभागान्तिके शिवसरः
 शिवानदीसमुत्पत्तिः । चन्द्रभागान्त्युत्पत्तिः । चन्द्रभागा
 नामनिरुक्तिः । सप्रविश्यतौ अश्विन्यादिषु स्त्रीषु रोहि-
 ण्यामिन्दोरत्यनुरागे अश्विन्यादीनां चन्द्रेण विवादः । तत्र
 २१ २२ १० १२ १६ २१ २६ भरण्यादिभिर्नवमिचन्द्रस्य
 भर्त्सने कृते चन्द्रस्य ताः प्रति यात्रायां वर्ज्यंभीयता-
 रूपयापदानम् । सर्वासा दक्षसमीपे गतिं तामि चन्द्रदौ-
 रात्म्यस्य कथने दक्षेण चन्द्रं प्रति सर्वाष्टतल्यवर्त्तनोपदेशे-
 ऽपि चन्द्रेण तथानाचरणे दक्षेण राजयज्मण्य गदगुत्-

पादत्र चन्द्राभिभवाव तस्य नियोगः । तस्य प्रवेशेन चन्द्रस्य
 क्षयः । चन्द्रक्षये क्षोपधीनामपुष्टौ यज्ञाभावात् वृष्ट्यभावेन
 प्रजाण्योक्तिः । २१ तदासोक्य दक्षसमीपे देवाना
 गमने तदुपदेशेन राजयज्मण्या नीर्यकस्थानां ज्योत्स्-
 न्नादीनाञ्च निष्कासनम् । बृहद्वीहितानदीक्षानात् चन्द्र-
 यज्मणीयः । राजयज्मण्यस्थितिस्थानकथनम् । तत्प्रणी-
 कथनम् । दक्षवाक्यानुसारेण चन्द्रमसो भाषार्थं
 हास्यवृत्तिप्रकारकथनम् । सूर्यविम्बेन चन्द्रवृत्तिकथनम् ।
 शिवेन चन्द्रस्यैककलाधारणं ततएव ज्योत्स्नाया जीव
 चन्द्रे प्रवेशेन चन्द्रवृत्तिकथनम् । सीतानदीप्रादुर्भावः ।
 चन्द्रभागानामप्राप्तिप्रसमर्पणम् निर्विघ्नां सन्ध्यां प्रति विष्णु-
 पासनाय वसिष्ठोपदेशः । सन्ध्यां प्रति विष्णोः प्रसादे तया
 तस्य स्तुतिः । तस्यै तेन वरस्य दानम् । विष्णोरुपदेशा-
 ङ्गधैतियिद्यज्ञानौ तस्या देहत्यागं तच्छरीरस्य विष्णोरा-
 श्रया सूर्यमण्डले नयनम् । सूर्येण तस्य त्रिधाकरणेन
 सन्ध्यात्रयकल्पनम् । मेघान्तियिद्यज्ञान्ते अरुन्धतीसमुत्थान
 तन्नामनिरुक्तिः । २३५० चन्द्रभागानदीमाहात्म्यम् अरु-
 न्धत्या वसिष्ठेन सह विवाहः । २४५० ब्रह्मादिभिः शिव-
 वैकल्यवारणार्थं योगनिद्राया स्तुतिः । विष्णुना शिवस्य
 सान्त्वनम् । निमेषादिपरार्द्धपर्यन्तकालमानोक्तिः । मन्मन्-
 रोक्तिः । प्रलयप्रकारः । सृष्टिप्रकारः । २५५० सृष्टेर्विवृतिः ।
 ब्रह्माण्डादिसंस्थानम् । २६५० वराहकल्पे प्रतिस्मर्गः । २७५०
 यज्ञवराहेण धृष्टीधारणप्रकारः । २८५० जगतीनि
 सारत्वात्तत्रा तत्त्वज्ञानेन मोक्षोपदेशः । २९ शिवनशाना
 समुत्पत्त्यादि । ३० यज्ञवराहस्य धराकृपया दाराहता
 सह क्रोडनेन तद्विरागात् तद्देहत्यागेऽनिच्छा । तद्देह-
 त्यागार्थं देवैर्विष्णोः स्तवः । वराहदेहनाशार्थं शिवस्य
 शरभमूर्त्तिधारणम् तेन तस्य युद्धे प्रथम्या नष्टप्रावतायक्या
 रोहितमतस्यरूपेण विष्णोराविर्भावः । तेन प्रथियीदे-
 हत्यादीनां धारणम् । शिवेन नानाविधनशानां सृष्टिः ।
 वराहमूर्त्तेः शरभेण सह युद्धे तस्याप्रतोमरनारायणयोर्वत्-
 पत्तिः । शिवेन वराहस्य वधः । शिवगणानां स्वल्पसुखार्थं ।
 ३१५० मृतवराहदेहावयवेष्वो ज्योतिषोमादिवज्रकल्प-
 नम् । वराहपुललयस्य त्रेताविकल्पेऽप्युत्पत्तिः । ३२५०
 आद्यम्बुवनम् प्रति कथितश्रापः । सर्गोर्विष्णुपासनम् ।
 तत्समीपे विष्णोर्भूतस्यरूपेणागत्य वासस्थानप्राप्तनं,
 सुहृत्प्राप्तादिवृत्तचरोवरपर्यन्ते क्रमशो वर्द्धमानस्य
 मत्स्यदेहस्याधारत्वाभाषोक्तिः । ३३५० मतुनाऽङ्गु तदर्थेन

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रश्ने तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम् । कपिलपाक्यानुसारेणाचिरेण भाविस्वरूपप्रत्यया पद्वारणार्थं भूतस्येन दृष्टद्वौकानिर्माणस्य तत्त्वबीजसञ्चयस्यापनस्योपदेशः । स्वशृङ्गेण च तस्मैकायाः समाकर्षणं कर्त्तव्यमित्युक्तिः । प्रलयान्ते जगता शेषरूपेण धार्यतोक्तिः । २४ अ० कूर्मरूपेण वराहशरभयुजेन नटप्रायायामूने समीकरणम् । नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्यादिस्थिति-करणम् । पूर्वसंस्थितबीजैः भुतना पुनः शस्यप्रवर्जनम् । २५ अ० शिवस्य पूर्वगृहीतशरभमूर्त्तित्यागकाले अष्टाभिः पादैः सूर्याद्यष्टमूर्त्तिष्वृण्वन्ते तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता । शरभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः । तद्यजनप्रकारः । २६ अ० रत्नसलाखाः पृथिवीरूपवराहपत्न्याः वराहेण सङ्गमात् नरकाहरोत्पत्तिः । २७ अ० जनकव्यात् सीताद्युत्पत्तिः । धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपालनादिः । २८ अ० तस्य प्रागज्जोतिषदेशे राजप्रकरणम् तद्देशधीमादिः । २९ अ० द्वापरयुगे उत्पन्नवाणासुरसंघात् नरकस्यात्माचारः । भीलकूटे स्थितदेवीदर्शनार्थं मागतपश्चिददर्शननिष्ठसत्त्वे नरकेण नृदेवीद्वाराकादाने कृते तं प्रति जैन जनितस्य जातुपद्वेषे तेनैव तव वधो भविष्यतीति, वसिष्ठस्य शपदानम् । ३० अ० तस्य भगदत्तादिपत्नी-त्पत्तिः । वसिष्ठशान्तसारेण कण्ठे न द्वापरयुगे नरकस्य वधः । ३१ अ० मेनकायाः मेनकादिपुत्रघतस्य कालीनामक कन्यायाद्युत्पत्तिः । नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य तद्देहाङ्कुरत्वस्य च हिमाचलसमीपे कथनम् । ३२ अ० शिवशरद्व्यागेन हिमवत्प्रस्थे शिवमतिः । शिवशून्यपार्थं हिमाद्रिणा स्वसृताकालीनियोजनम् । देवानां तारकाहरो-पोहनकथा । तदुवधाय देवमार्चि तत्रकृत्वा शिवस्य पार्व-तोसङ्गमाच्चुत तेजोजात कुमारान् तस्य वधो भविष्यती-त्युक्त्वा तथा सह शिवस्य मेलनार्थं शङ्खेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसोविहारे जनिते शिवेन सहाटनोत्थोत्थापितेन वज्रिना तस्य दाहः तद्वध-धारणम् । हरनेतोत्थितान्तेः शूलवाम्निरूपेण शिवमुपवे-श । ३३ अ० नारदोपदेशेन काल्याः शिवाराधनार्थं पिबोः समीपे वनगमनप्रार्थना । तस्याऽऽमानामप्राप्तिकारणोक्तिः । तदाराधने-न तदस्य हरस्य वज्रधारिवरेण तदन्तिके ध्यातव्यं तत्सुखी-मिति कालीतपस्याप्रयोजनप्रश्नः । तच्छ्रुत्वा वज्रधारिणा हरस्य निन्दनेन अन्धपतिपरबोधोपदेशः । तच्छ्रुत्वे तं प्रति क्रोधात् काल्याः शिवस्वरूपपदे कथनम् । शिवस्य

निन्दान्धवशापराधमार्जनाय काल्या तस्य स्तुतिः, अन्यत्र गमनोद्योगस्य स्वरूपग्रहणेन शिवेन तस्याः निवारणम् परदानम् । ३४ अ० काल्याः शिवं प्रति कन्यायाः पितृदेवत्वोक्त्या पितृसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः । काल्यास्तपःफललाभे स्व गृहगतिः । शिवेन सारन्वतीकसम्पत्तीणां तत्काल्ये नियो-जनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थ-प्रार्थना तेन तथाद्वीकारे शिवेन कालीविवाहः । भिक्षा-ञ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गात्यप्राप्तिकथा । ३५ अ० अर्द्ध-नारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्णनम् । ३६ अ० काली-शिवयोर्महामैद्युनानिष्टसौ देवमार्चि तेन हरेण चमले तेज-सत्सर्गः । तदुत्सर्गकालेऽणुद्वयस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततोऽष्टमहाकालभैरवयोऽुत्पत्तिः । देवैर्महामैद्युन-विघ्ने कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वमार्थास्तु ध्य-त्याभावकूपयापदानम् । हरोपदेशेन कालीजेष्ठामगिन्या गङ्गायां वज्रिना हरोत्सृष्टतेजोनिषेकः । गङ्गायाः स्कन्द-विशाखयोर्द्वयोः पुत्रयोः प्रसवः ततस्तयोरेकत्वोक्तिः । जात-मात्रस्य तस्य शरवणे तथा त्यागः कृत्तिकाभिः स्नानदानेन तस्य पोषणम् । ततः काल्यै तत्पुत्रदानम् । मैद्युनात् निह-सया मलितवस्त्रया पूर्वं द्वारिनिष्कृत्योर्ध्वं हिमहाकालयोः स्वपुत्रयोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मर्त्यजन्मप्राप्तिरूपे-शामे दत्ते निरागोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्भानुध्वप्राप्ति-शपस्य दानम् । पौष्पपुत्रत्वेन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म । ३७ अ० काल्याः ककुत्स्थमार्च्योदय जन्म तस्यास्ताराय-तीति नाम । पौष्पतारावत्योर्विवाहः । ३८ अ० तारा-वत्यां कामुकस्य कापोतमुनेर्वधुनार्थं चित्राङ्गदामास्य सभगिन्याः स्ववेशेन प्रेरणे तेन तस्या सुतद्वयस्योत्पाद-नम् चित्राङ्गदोत्पत्तिकथा । •

३९ अ० वसन्तं तस्याः स्वपञ्चमं प्राप्त्वा क्रुद्धकापोतमु-निना कपालिना तेऽप्युलौ जनयिष्येति इति तारावतीं प्रति शामे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारावतीदेहे कासीं प्रवेश्य तथा सह सङ्गम्य येताल-भैरवयोऽुत्पादनकथा । नारदात् श्रुतवृत्तान्तेन चन्द्रशे-खरवृत्तेन तयोः जेष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेताल-मन्त्रकरणम् । तयोः पृथक् तपस्विभिर दमनः पृथक् इति तयोः पुत्रास्तारावत्या चन्द्रशेखरस्य यभूदु । ४० अ० चन्द्रशेखरस्य पौरसपुत्रेण शिवपुत्रयोर्वेताभैरवयो-स्तेऽहमापेन तयोर्मर्त्येदः । कापोतमुनेरुपदेशात् तयो-शिवाराधनाय प्रहृष्टोत्तदास्य स्वस्वामिना कापोतेन

तदुपासनास्थानकथनम् । तत्रादौ धाराणस्थाः मुख्यत्वज्ञा
 धन्यानि कामरूपादीनि तीर्थानि तत्स्थानत्वेन कथितानि
 शिवोपासनाप्रकारः, तदुपदेशादुत्सारेण ताभ्यां स्तवनकस्य
 शिवस्थारावनम् । ताभ्यां तथाचरण्ये शिवेन तदुद्देशेन
 गाणपत्यपदज्ञामवरदानम् । ५२अ० काशीपूजनावै शिवेन
 तयोर्निर्गोमः । ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, अ० काशीपूजा
 तत्पूजास्थानविशेषोक्तिः । ५८अ० कामाख्यादेः विशेषफलोक्तिः ।
 ५८अ० तस्याशङ्कमन्त्रादि । महिषमर्हिनीध्यानपूजादि ।
 तस्या पूजाविधिः । महिषासुरवृत्तान्तकथनम् । ६०अ० देव्या
 समीपे ज्ञानकाले महिषासुरवरप्रार्थना । महिषस्य पूर्व-
 दृष्टो उभयचण्डामूर्त्यां, यथात् काशीमूर्त्तया, एतत्काले
 दुर्गामूर्त्यां च विनाशोक्तिः । शिववरत् रक्षासुरात्
 महिष्यां महिषासुरोत्पत्तिः । पिताराधितशिववरेण तस्यै-
 श्वर्यं प्राप्तिः । ६१अ० अष्टादशभुजोपचण्डायाः प्रादुर्भावः ।
 तस्या एव उपतारारूपत्वम् । तस्याध्यानपूजापीठयन्त्रादि ।
 कौशिकीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रादि । शिवदूतीप्रादुर्भावः
 तद्रूपमन्त्रपूजादि । ६२अ० कामाक्ष्यानामनिरुक्तिः । मनु-
 कैटभोत्पत्तितन्नामनिरुक्तिः । पिप्पुना तयोर्बधप्रकारः ।
 तन्नेदोलेपनेन पृथिव्याहवताकरणात्सेदिनीति नाम
 प्राप्तिः । कामाक्ष्यातीर्थोत्पत्तिः । नीलादिपर्वतोत्पत्तिः ।
 शिवाकृतेषु ब्रह्मादीनां तत्र स्थितिः । तत्रत्यकाशकुण्डा-
 दिनानातीर्थकथनम् । ६३अ० कामाक्ष्यामन्त्रपूजाविधिः ।
 तत्र जयन्त्याद्येकादशमूर्त्तिपूजा-उपचण्डादिनयशक्तिपूजा-
 विधा । त्रिपुराध्यानपूजाप्रकारः । ६४अ० कामेश्वरीमू-
 र्त्तिध्यानपूजाविधा । ६५अ० शारदीयापूजाविशेषविधिः । ६६
 अ० कामाख्याकन्यासादिविधा । ६७अ० वलिच्छेदनप्रकारनि-
 रूपणम् । देवै दत्तसेनदुर्गायत्वप्राप्तिः । काश्याङ्गादीनां
 वलिदाने निषेधः । ६८अ० षोडशोपचारा । तत्रासनादिपु-
 ष्यप्रावर्जं नक्षत्रपूजादौविशेषः । ७०अ० नैयद्यज्ञव्रादि ।
 ७१अ० प्रदक्षिणप्रणामप्रकारः । ७२अ० कामाक्ष्यापूजाप्रकारम् ।
 ७३अ० माष्टकान्तासविधा । ७४अ० अष्टवा योगिसङ्काशरूपा-
 णि तद्दर्शनफलम् । मन्त्ररहस्यम् । तद्यन्त्रधारणविधा ।
 वातातिपुरामन्त्ररूपपूजाविधा । त्रिपुरभैरव्या पूजादि ।
 ७५अ० त्रिपुरभैरव्या परस्परस्पर्शोमादिविधा । ७६अ०
 भक्त्युपघनप्रकारः । तत्र सिद्धसाध्यादिचक्रवर्त्तचक्रादि-
 कथनम् । एव शिवोपदेशं प्राप्तवोक्तैस्तत्रभैरवयोर्वसिष्ठोप-
 देशेन कामाक्ष्यातीर्थगतिज्ञान परस्परसादिसमाप्तौ
 देव्याः प्रसादे तयोर्मातृपत्यभागेन देयत्वप्राप्तिः । शिवा

शिवयोः सेवकत्वप्राप्तिश्च । ७७अ० कामरूपस्वतन्त्रिकुण्डादि-
 नानातीर्थमाहात्म्यम् । तत्रत्यजटोदकानदीनामनिरुक्तिः ।
 नवतोयनदीनामनिरुक्तिः "अगदनदमाहात्म्यप्रादि । जलो-
 यनामनिरुक्तिमाहात्म्यप्रादि । ७८अ० तत्रत्यजटोदकानदी-
 माहात्म्यप्रादि । क्षतिवासगिरिचन्द्रिकानदीफेनिका-
 क्षमदनानदीमाहात्म्यप्रादि । भद्रानदीसुभद्रानदीमानस
 वैरटगिरिभैरवीनदी वरुणानदीमाहात्म्यप्रादि । लिखिताः
 कपोतकुण्डवारुणकुण्डतत्त्वाचलमाहात्म्यप्रादि । सुरनदी-
 क्षीरोदानीलानदीचण्डिकाचन्द्रिकानदीमाहात्म्यप्रादि ।
 अनाराधककुण्डादौ शकुन्तलीठमणिकूटगिरिहोतृहस्त-
 कृष्णमादिमाहात्म्यप्रादि । भद्रकामाचलकाशहर-
 सिद्धपुनर्भवकुण्ड इत्यपीवशिष्टागोक्षर्षिशिवसिद्धकोदारवि-
 ष्णुकमलसिद्धमाहात्म्यप्रादि । इत्यपीवमन्त्रादि । ७९अ०
 तत्रत्यदर्पशरोद्दर्पटनदानिमाननिरिवदत्तकुण्डकचक-
 रवायुकूटाचलचन्द्रकूटाचलसोमकुण्डनन्दनाचलमन्त्रा-
 चलोर्वशीकुण्डसदामृतकुण्डमणिकूटमणिकर्षसिद्धसुभद्र-
 खानदीमत्स्यध्वजकुसाचलस्वप्नेतानदीकामवरसरःसुका-
 नाचलरघु कूटाचलपाशुनाचलभैरवपाशुनाचलमन्त्र-
 कुण्डनीलकूटाचलोपतारास्थानमाहात्म्यपूजादि । कर्प-
 टाचलचित्ताचलकल्याणचलशक्राचलकपिलमङ्गिकानदी-
 दमनानदीठ्ठाचलकाशयगङ्गास्यावरसरोद्वर्ज्याचलशोभ-
 काचलकानानदीदिव्यकुण्डपुष्करिणीशैलसिद्धसन्नाथ-
 ललितानदीमाहात्म्यप्रादि ८० अ० दीपवतीनदी-
 शृङ्गाटगिरिसिद्धलिवोतीनदीन्नेदिकामङ्गारिकानदी-
 नाटकाचलस्वसरःसरिस्त्रयदिकारिकानदीद्विगङ्गाखर्ष-
 नदीत्रीनदीविश्वनाथसिद्धविश्वदेवीमूर्त्तिमाहात्म्यप्रादि ।
 सोमाशनामदी सितगङ्गासहितकान्तसिद्धतीर्थकाना-
 स्तोपतारामूर्त्तिपूजामाहात्म्यप्रादि । ललितकान्तसिद्ध-
 मङ्गलचण्डिकापूजाविधा तत्र स्वविष्णुमूर्त्तिभेद-
 तत्पूजाप्रकारादि । ८१अ० कामरूपस्वतन्त्रोर्वसे-
 वनेन सर्वेषां निर्वाणदिप्राप्तौ यत्नेन स्तकाकारमावाचने
 ब्रह्मादिसभीषणभनेन तद्विवारसोपावचिन्तनम् । ब्रह्माप्रा-
 र्थितेन शिवेन कामरूपस्वतीर्थेभ्यः सर्वलोकोत्सारार्थं
 गच्छे सङ्ग उपतारार्यानि योजनम् । उपतारया च तत्र-
 स्थगसिद्धसोत्सारणे कृते वशिष्ठेन तां प्रति शब्देनाद्युपाये-
 ताभाममार्गोपासतादिरूपशायदानम् । कामरूपस्य शब्देना-
 दतलशायदानम् कामाख्यातारानमबोध विरक्तत्वादि-
 शायदानम् । तेन प्रायेण उपतारा ललितगतानवाच

अध्वरतं प्राप्ता उपताराऽपि तदधि वाममार्गं रता
शिवस्य अध्वरतस्तदधि जाता यस्यैव पापान् तत्त्वस-
ध्वेतीर्यगुप्तिः लौहित्यमात्रस्य तत्त्वमाहात्म्यस्थितिः ।
८२ अ० लौहित्योत्पत्तिरन्नाहात्म्यादि । आम-
दन्योपासनाम् । ८३ अ० तत्कृतमाहवधपापनिर्मा-
चनेन लौहित्यप्रशसा । पूर्वकल्पेऽनुजकयापासुर-
योर्भृङ्गमहाकालरूपगन्तव्यप्राप्तिकथा । ८४ अ० राज-
नीतिकथनम् दुर्गादिकरणप्रकार ८५ अ० । प्र-
जासु राजाहस्तिप्रकार । अपकर्तव्यदुर्गापूजायिगेण
काशाः । तत्पूजाप्रकारः नीरजनप्रकार । ८६ अ० पुण्याभि-
षेकप्रकारः । ८७ अ० शक्रध्वजोत्थानविधिः । ८८ अ० हरा-
वां विष्णोरितिप्रकारः । श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधिः
बृहस्पत्यकाचारयिगेणः । द्वादशविधपुत्रविधिः । दत्तकादीनां
पत्नीनां संस्कारकरणे पुत्रत्वप्राप्तिः । पितृगोत्रे च संस्कारे
अहीत उल्लाभावाः । पत्नीगोत्रे च ब्रह्मादिसंस्का-
राभावे दास्यत्वम्, पञ्चमवर्षादूर्ध्वमहमे न पुत्रत्वसिद्धिः ।
पञ्चमवर्षीयमहमे तत् पुत्रोत्पत्तिविधानम् । दासीपुत्रे
विशेषः । शूद्राणां पुराणादिशक्तेऽनधिकारः । बर्ज्य
पुरोहितसंघम् । विविध अपकर्तव्याचारभेदः । आ-
नुष्कामस्य कर्तव्याचारः ८९ अ० । अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति
गन्दिन उपदेशात् वेतालभैरवयो पुत्रोत्पादनाभिलाषे जाते-
भैरवस्य चर्चया सङ्गमे सुरेशनामपुत्रोत्पत्तिः । तपसा तस्य-
विद्याधराध्यक्षताप्राप्तिः । तस्य हृतराष्ट्रकन्यायां देवसेनना-
मपुत्रोत्पत्तिः । ततः देवसेनादिशयस्य मम् । तदस्य विजयेन
आण्डवनस्य निर्माणम् । अर्जुनेन यज्ञिणीत्वार्थं तस्य
दाहनम् । ९० अ० वेतालस्य कामधेनौ रूपमरूपपुत्रोत्-
पादनम् । तस्य अङ्गनाम्ना अङ्गित्वेन शिववाह-
नताप्राप्तिः । तस्य वंशवर्धनम् । वेतालवैशोङ्ग्या
एव सर्वे गावश्चतुर्गुणैः ततः पञ्चहारः । इत्येते प्रवान्
भूताः पदार्थास्तत्त्वानां प्रसङ्गागताश्चान्येऽपि पदार्था अ-
भिधेयाः सन्ति यिस्तरमयाज्ञोक्ताः
अत्रेदचिन्त्यते ८९, ९० अ० वेतालभैरवयोर्विभिन्नयं शक्यते
स्थिते दत्तकपुत्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन ह्यस-
ङ्गायपुत्रकरणप्रतिपादकवाक्यानि यान्युद्धृतानि तानि
निर्मूलानीत्यपगम्यते । पितृगौत्रे चेत्यादिपञ्चमाणां तत्त्व
या निर्मूलत्वाद्यङ्गा कृता सापि कालिकापुराणाद-
र्जनमूलिकैव ८९ अ० तद्वचनानां प्रत्यक्षतः उपप-
न्नमन्यता इति । कालीपुराणमप्यत्र न० ।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम् । पुराणोक्ते
व्रतभेदे

“यच्चुवाच । “विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया
व्रतस्य च । समोपदिश्यतामेव तद्व्रतस्य करोम्यहम् ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचाय सा तदा । शुद्धकाले
समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् । सकल्प्य विधिना पूर्वं
समावास्या व्रतं चरेत् । समारभ्य शुक्लैकेन द्विगुणं
परिशोधयेत् । न रात्रौ भोजनं कार्यं वामहस्ते भुजि-
क्रिया । सिद्धमन्त्रं रात्रिकाले दग्धमीनस्य सर्वदा ।
वर्जयेत् पिष्टं किञ्चित् रक्तशाकञ्च चाम्बकम् ।
द्विष्टका विप्रलायाञ्च सधवां भोजयेत्ततः । एव क्रमेण
कृत्वा तु कृतिकालं नयेद्व्रतम् । ततः शुद्धदिने प्राप्ते
भौमाक्षे मन्दवासरे । यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्या-
द्विधानतः । तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा ।
रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्माय प्राङ्मुखे । तस्य
मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा । पाद्यार्वाचम-
नीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा । घूपैर्दिव्यमदीपैश्च नैवेद्यै
विविधैस्तथा । पिष्टं चैव सिन्ध्वाञ्च व्यञ्जनं दग्धमीनकम् ।
निवेद्य सकल देवैर्बलिं दत्त्वा प्रणम्य च । तदन्नं व्यञ्जनं
सर्वं नैवेद्यादि बलिं तथा । महारण्ये प्रदातव्यं
कृत्यैतत् व्रतमुत्तमम् । वैष्णवे कदलीमूले या कुर्यात्
कालिकाव्रतम् । कार्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भयिता मति
रुत्तमा” ।

कालिकाश्रम न० इत० । भारतप्रसिद्धे विषागानदी-
तीरस्थे तीर्थभेदे “कालिकाश्रममाहाद्य विषागया
कृतोदयः । ब्रह्मचारी जितक्रोधास्त्रिरात्रं मुच्यते
भवात्” भा० आ० २५ अ० ।

कालिङ्ग न० केन जलनालिङ्गप्रते आ+लिङ्गि=कर्षणं वज्
इत० । (तरुज) मध्यस्थजलके फलभेदे । “कालिङ्गं
कृष्णयोजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्तुलम् । कालिङ्गं
आहि हृत्पित्तशुक्रहृच्छीतलं गुरु । पक्वं तु सोष्णं
सगारं पित्तलं कफपातजित्” भाष्यम् । तत्पूर्यायस्वरूप
गुणादिकमुक्तम् । “कलिङ्गे भयं पृथु ॥ २ कलिङ्गदेशोद्भवे
त्रि० स्त्रियां ङीप् । तद्देशानां राजा अण् । ३ कलिङ्ग-
देशभेदे । “प्रतिजपाह कालिङ्गसमस्तैर्गजसाधनं” रघु ।
“यैराम्नेयाद्यै क्रूरपक्ष्मीहितै क्रमेण - नृपाः ।
पाकलोभागधिकं कालिङ्गस्य क्षयं यान्ति” बृहत्स० ।
“निर्वृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं नवा” हरि०

१११७०॥ यक्षु त अथोलुक् । कलिङ्गा इत्येव तद्भाषेभु
तदासिपु च भूम्नि । कश्चिन्नु सुक् । “कारस्करान्
माहिषकान् कालिङ्गान् केरसांस्तथा” भा० क० ४४अ० ।
“कोशलाः काशपीयूषाश्च कालिङ्गा मगधास्तथा” ४५अ० ।
“कलिङ्गदेशमारभ्य यक्षादयोजनं शिषे । । दक्षिणस्यां
महेयानि । । कालिङ्गं परिकीर्त्तितं” इति ३८८देशभेदे
एतत्परतयैव प्रागुक्तभारतवाक्ये सुगभावो न कल्पनीयः ।
न अलमाविद्धं तं ध्या+लिङि-अण् उप०स० ।
४४इति ५२सर्गे च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
इभूमिकर्कारौ पु०भेदि० । “कालिङ्गोलिङ्गवान्यं स्याद्-
ध्वनं स्याद्वाङ्मोमत” इति सुखबोधोक्ते ७औहमेदे
पु० । ८ राजकर्मिणां स्त्री गौराङ्गीय भेदि० । स्वर्गे क-
अत इत्यम् । कालिङ्गिका त्रिवृति(तेजोवी) राजनि० ।
कालिदास पु० इत० संघार्यं सुखं । रघुव्यादिकाव्यकारके
महाकविभेदे तद्भूतानकाद्यादिकस्य चरते “इत-
पूर्वं संवत्सरनामकयावाङ्मयवर्त्तको भारतवर्षे
काव्यवेद्ये उज्जयिनीनामराजधान्यामसीमयुष्मन्नाम
विक्रमादित्यनामा नृपतिरासीत् । तस्य धन्वन्तरिप्रभृतयो
नव कविवराः समासदो बभूवुः । तेषु कालिदास एव
प्रथितयथा महाकविदासीत् । तेन च रघुवंश-कुमार-
सम्भव-मेघदूताभिधं काव्यलयं, इति चन्द्रिकाभिधं उत्क-
लदेशप्रचलितो वेदोक्तकर्मप्रतिपादकप्रबन्धो ज्योतिर्विदा-
भरणनामक कालज्ञानशास्त्रं च क्रमेण निरमाय ।
अनन्तरञ्च साखविकाग्निमित्त-विक्रमोर्ध्वी-शाकुन्तलाभि-
धानि दृश्यकाव्यानि प्रचीतानि । एतच्च तत्कृतज्योतिर्वि-
दाभरणस्यैव शेषाध्याये स्पष्टरूपसंभ्यते यथा-
“मत्तोऽधुना क्षतिरियं सति भासयेन्द्रे श्रीविक्रमार्क-
मराजवरे समासीत्” इति । “धन्वन्तरि-क्षपणकोऽम-
रसिंहश्च कुर्वेताममृष्टवटश्च [क]र्णरकालिदासः । स्नातो
वराहमिहरो नृपतेः समाम्यां रत्नानि वै वरन्धिर्नैव
विक्रमस्य” । “यद्वाजपान्युज्जयिनी महापुरो यदा
महाकालमहेययोगिनी” ।
“शङ्क्रादिपण्डितवराः कथयन्नेके ज्योतिर्विद-समभवंश्च
वराहपूर्वाः । श्रीविक्रमस्य बुधसंसटि प्राक्कबुद्धे सौ-
रयज्ञं नववक्त्रं किल कालिदासः” । “कान्तलयं सुमति-
कृद् रघुवंशपूर्वं ज्ञातं जतो ननु कियञ्जुतिवर्त्मवादः ।
ज्योतिर्विदाभरणकाव्यविधानशास्त्रं श्रीकालिदासकवितो
हि ततो बभूव” इति “यदे सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैर्यति कले

संमिमे मासे भाषवसंश्रितेऽत्र विहितो यन्त्रक्रियोपक्रमः”
इति च अनेन ३०६८ अष्टपञ्चसुत्तरादिसङ्कसङ्कके कले-
वृद्धन्दे याते तदुपपन्नकरणं दृव्यतम् । इदानींश्च कले-
गीताया ४६७५ तेषु निर्दिष्ट ३०६८ सख्योनितेषु १६०७
वर्षा समाशान्ति । तेन इत १६०७ वर्षगणनात् पूर्वं रघु
वशादिक्रममूदिति प्रतिभाति । एतत् सन्दर्भैर्यदापि
दृश्यकाव्यलयकरणं न प्रतीयते तथापि दृश्यकाव्यानां
प्रागुक्तानां ज्योतिर्विदाभरणस्यपत्यात् यथात् कावे कालि-
दासकृतत्वेन न तेषां तत् सङ्गच्छेः किन्तु तत्सङ्गच्छेव
तत्कृतत्वं दृव्यतमेव । अतश्च हारनलोदययोर्यदि तत्-
कालिदासकृतत्वं तदा तत् पराचीनतया न तलोद्धेः ।
कालिदासस्य कृतममन्त्रं कृतमस्य जनपदमलङ्कारं तद्वा-
क्ययाम् । किन्तु तस्य चरितविषयेऽकाङ्क्षे भूयिष्ठप्रभा-
रमेवमैतिह्यमस्ति । तदत्र सर्वत्र विज्ञापनाय प्रदर्शयते ।
कश्चित् विद्वत्तमा कन्या विवाहार्थं पित्राभीतान् बहून्
पालभूतान् द्विजान् वादविचारेण पराजित्वा । एषम्
आगत्यागत्य तस्यां सङ्गाथात् विचारे पराजयमाप्ता
प्रतिनिहतेषु परेषु तदुत्तर पराजयमनेनेतरे वरा यदा
नैवागन्तुमैच्छन् तदा तत्पित्रा विचाराभावेनैव आगतमा-
त्मा पालाय कन्या देवेभ्यः प्रतिज्ञाते पूर्वपूर्ववरानयने
निष्कसप्रवृत्ततया बह्वधा क्षिप्त्वा ज्ञातेषां दूताः पुनर्वरा-
नयनार्थं तत्पित्रा मोदिताः स्थावरास्त्वितशास्त्राज्ज्ञेदितया
कालिदासमस्य बुद्धिमत्वेन तत्कन्याया वरत्वेनावधानार्थं
निन्दुः । आनीताय च तस्यैव विचार्य तद्दोषगुणौ
तत्पिता तां कन्या प्रायच्छत् । एवं तस्य विवाहे सङ्घर्षे
दम्भलो परस्परशापकावे कालिदासेनापन्न शब्दमाला-
भिधेनापन्नशब्दः प्रायोजितः । तत् कृत्वा च तद्वाक्यं
तत्कालं तिरस्कृत्य स्फुटं निष्कासवामास । एव पत्न्या
निष्कासितः कालिदासोऽतीव निर्वेदमापद्यारण्यं मत्वा
सरस्वतीमाराध्य तत्प्रसादात् स्वविद्वत् स्फुटं प्रति
निवृत्ते । आगत्य च रालौ स्फुटं हारं विचोक्ष्य
तेन क्षपणीं प्रति (कंभाहतकपादं हारं देहि)
इत्यभिहितम् तत्कृत्वा च स्वरविशेषेण तं क्षपतिमयगत
कालिदासपत्न्याऽसुवृत्तम् (अस्ति कश्चित् वाग्विशेषः) इति
इत्येव पत्न्या ज्ञाते वाग्विशेषादित्यत्र तद्वाक्यं पदल-
यवटितमिति ज्ञत्वा तत्कालमेवैकं पदमभिज्ञात तत्र एकैकं
काव्यं विरचितम् । तत्र तद्वाक्यस्यम् अस्तीति प्रदर्श

पदमधिकृत्य “अप्युत्तरस्याम्” इत्यादि सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कश्चिदिति द्वितीयं पदमधिकृत्य “कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा” इत्यादिकं मेघदूताख्यं खण्डकाव्यम्, “वाग्विशेष” इति तृतीये पदे तदेकदेशं वागिति पदमधिकृत्य “वागर्थविषयं संश्रुतौ” इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम् । तद्वचन्या च कालिदासः सर्वत्र प्रथितशुक्रवितया प्रख्यातिसुपलभ्य क्रमेषु विक्रमादित्यस्य समासदत्ताम् आससादेति ।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कृतत्वविषये केचित् सन्दिहाना एवमाहुः । कालिदासाह्वयास्तस्य कथय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यसभ्यः, अपरो भोजदेवसभ्यः अपरो भामिनीविलासकर्ता जगन्नाथमित्रः अभिनवकालिदासाश्च । तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य नैषा कति शाकुन्तलस्येव तत्र वाग्वैदर्भी विरहादित्यस्येवैषा कतिरिति । तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकृतित्वाभावे तदीयसन्दर्भस्य भोजदेवपितृव्यसमासद्वयमिदमेव दृश्यते । अथान्तरां मालविकाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धारः सङ्गच्छते । भोजदेवतस्य प्राचीनत्वे एव तदुद्धारः सङ्गच्छते नान्यथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे अन्यनामादस्यैव मालविकाग्निमित्रनाटकपदस्य समुद्धारश्च तदुपन्यस्य ततः प्राचीनकालिदासकृतित्वम् नाम्यकृतितेति निश्चेत्यस्माकिञ्च श्रीहर्षदेवप्रभतेः सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धायकस्यैव ततः प्राचीननाटककर्तृत्वेन तदुपन्योपोद्घाते तस्य नामोद्धेष्टात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्तृत्वं ह्यव्यक्तम् । भोजदेवसभ्यकालिदासस्य तत्कर्तृत्वे ततः प्राचीनाभिज्ञानशकुन्तलादिकर्तुं नामकीर्तनस्यैवोचितत्वेन किमिति तदुपेक्ष्यति विप्रकटप्रहणस्यान्याय्यत्वात् । प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निमित्रकर्मणोक्त्या प्राचीनत्वेन प्रथितयशस्वत्वेन च तस्मातोद्धेष्टस्यैवोचितत्वात् । भोजदेवसभ्यकालिदासस्य भोजदेवकालिक तदेतत् भोजप्रबन्धे वर्णितं यथा “भयव्याम्ना कान्तराणि सौभाग्यावलम्बितानि कस्य वा देशस्य भवद्विरहं सज्जान् बाधत इति । ततः कविर्लिखति राक्षोहस्ते कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयोः पतति ततस्तत्तासीनयोः कालिदासभोजराजयोरासीत् सन्ध्या” । “यस्यासौ रत्रिजुरनिकरः कालिदासोपिनासः” प्रशस्त्रोः ।

“उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् । नैप्रवे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयोगुणा” । “कालिदासकविता नवं वयः” इति च उद्धटः । स्वार्थे क तत्त्वैव ।

कालिन् पु० कालः कालरूपः खड्गोऽस्त्यस्य इति । १ परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे “कालिन् ! कलिमलध्वंसिन् ! ध्वंसयाशु मदापदः” इति तन्मते ईश्वरप्रार्थनम् । कालयति कल-नोदने णिनि । २ प्रेरके त्रि० स्त्रिया ङीप् ।

कालिनी स्त्री कालः शिवः अघ्निकाहत्वेनास्त्यस्याः कालः पुरुषाकारः गगनस्यः लुब्धकः अस्त्यस्याः सन्निहृष्टत्वेन वा, इति ङीप् । आर्द्रानक्षत्रे हेमच० तस्याः तद्वैयतत्वं च अस्तेषामयम् ४६८४० दर्शितम् इत्यलरूपस्य ऋगशिरो मूर्धदेशस्थितनक्षत्रस्यासन्नत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न० कालिं जलराशिं ददाति दा-क ष्टपो० मुम् ।

(तरुज)ख्याते जलप्रधानफलके वृक्षे भावप्र० कालिङ्गयम्दे विवृतिः । स्वार्थे क । कालिन्दक तत्त्वार्थे न० राजनि० ।

कलिन्दे भवः अण् । कलिन्दपर्वतभवे त्रि० स्त्रिया ङीप्

कालिन्दी स्त्री कलिन्दे पर्वते तत्सन्निहृष्टदेशे वा भव अण् ङीप् । यमुनानद्याम् अमरः । “कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरदुःखमालम्बिनी” रसरङ्गाधरे तस्याः कलिन्दपर्वतसुतत्वोक्तेस्तथात्वम् । “कालिन्दीजलजनितत्रियं अयन्ते” माघः । २ रक्तविषृति (लालतेकोठी) वृक्षे राजनि० ।

कालिन्दीकर्षण न० कालिन्दीं यमुना कर्षति कर्ष-ल्यु इत० ।

बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि० ११२ अ० यथा

“स मत्तो बलिनां त्रोटो रराजावूर्णिताननः । शैशिरीषु त्रियामासु यथा खेदालय शयी । रामस्तु यमुनामाह स्नातमिच्छे महानदि । । एहि मामभिगच्छ त्वं रूपिणी सागराङ्गने । सङ्कर्षणस्य मत्प्रोक्ता भारती परिभूय सा । नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता । ततश्चुक्रोध हलधृष्टामो मदसमीरित । चकार स हल हस्ते कर्षणाधोमुखं बली ; तस्यामुपरि मेदिन्या मेतुस्तामरसञ्ज । सुसुचुः पुष्पकोपैश्च पुष्परेण्वरुणं जलम् । स हलेनानतापेण कूले गृह्य महानदीम् । चकर्प यमुना रामो व्युत्थिता वनितामिव । सा पिङ्गलजलस्रोता हृदप्रस्थितसञ्चया । व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गात्तुसारिणी । लाङ्गलादिमार्गा सा ये गगा वक्रगाभिणी । सङ्कर्षणभयवत्ता योपेवाकुलताद्गता । पुलिनत्राण्यिष्यन्मोघी मृदितैस्तोयताडितैः । फेनमेखलध्रुवैश्च च्छिन्नस्रीरालगामिनी । तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखसनी ।

ये गगनीयकाङ्क्षी तस्मिन्निविभूयसा । सितहंसेषया-
पाङ्क्षी काशशोभोजिताम्बरा । तीरजोद्धृतकेयाना
जलस्वलितगामिनी । साङ्क्षोद्धितापाङ्क्षी शुभिता
सागराङ्गना । मत्सेव कुटिलापाङ्क्षी राजमार्गेण गच्छ-
ति । कल्पते सा यः येनेन श्रोतस्वलितगामिनी ।
छन्नागानीतमार्गा सा येन वृन्दावनं यन्म् । वृन्दावनस्य
मध्येन सा नीता यस्या नदी । रोक्ष्यमाणेव करै-
रस्थिता तोयवासिभि । सा यदा समतुक्कान्ता नदी
वृन्दावन यन्म् । तदा क्षीरपिपी भूत्वा यस्या रामम-
प्रयोत् । प्रसीद माय । भीताऽस्मि प्रतिलोमेन कर्माणा ।
विपरीतमिदं रूपं तोयस्तु मम जायते । अस्त्यहं न-
दीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता । कर्षणेन महाबाहो !
स्वमार्गव्यभिचारिणी । प्राप्तां वा सागरे नूनं सपत्यो
वेगमर्त्विता । केन ह्यसैर्हसिष्यन्ति तोयव्याघ्रसगामि-
नीम् । प्रसादं कुरु मे वीर । याचे त्वां कल्पपूर्वज । ।
सुप्रसन्नमना नित्यं भवस्य त्वं सुरोत्तम । । कर्षणावुध-
कटाऽस्मि रोपोऽयं विनियन्त्यताम् । गच्छामि भरतौ
मूर्ध्ना तपाह जाङ्गलायुध । । मार्गभाटिदमिच्छामि क
गच्छामि महाभुज । । ” “प्रणामायनतां दद्या यस्या सा-
ङ्गलायुध । मनुष्याचार्यवधू मदकान्तमिदं वच ।
बाङ्गलाटिदमार्गा त्वमिम मे प्रियदर्शने । । देशमनु-
द्रामेन ज्ञापयस्वाखिलं शुभे । । एष ते सुभ्रु । सन्देहं कथितं
सागराङ्गने । । शान्तिं व्रज महाभागे । गम्यतास्तु मया-
सुखम् । लोका हि यावत् स्थास्यन्ति तावत् तिष्ठ मे
यय । यस्याकर्षणं दद्या सखे ते व्रजवासिन ” ।
कालिन्दी भिगति भिद-स्यु ६३० । कालिन्दीमेदो-
ऽप्यत्र अमर । [सूर्यपत्न्या सप्रायाम् ।

कालिन्दीसु स्त्री कालिन्दी यस्या सूते सू-क्ष्म ६३० ।
कालिन्दीसीदर ६३० । यमे हेमच० तत्कथा चर-
चात्मजयन्दे ३५६४० इत्या

कालिमन् ५० कालस्य भायः इमनिष् । कल्पयस्ते “स्नान-
मानसतिक्कालिमात्रा” भाव ।

कालिमन्त्या स्त्री कालानं कालीं मन्वते मन्-अश्-सम्
सुख । कालानं कल्पतया मन्वमावायाम् स्त्रियाम् ।

कालिय ५० मे अखे आसीयते आ-सी-मूलविभञ्ज० क ।

भागभेदे कालियदमनयन्दे विवृति । “तस्मिन् नास्तीत्
किञ्च कालिनेन अर्थं विवृष्टं यस्मैकसा य ” स्यु ।

“कोवाशि कालियकुशा अयस्येव ससा स्रवम्” भाव

“कालियं तत्कथञ्चैव पित्रुष्वं अर्थमिदम्” ति० त० गङ्०
५० । गङ्गाभिया यस्यासुदमसे निनीनत्वाभस्य तत्कालम् ।
कालियदमन ५० कालियं दमयति दम-अश्-स्यु ।
वासुदेवे कल्पे तत्कथा भाग० १०, १६३० यथा
“कालिन्दां कालियस्यासीदुद्धः कालिमात्रिना ।
अथमाचपया, यस्मिन् पतन्त्यपरिगां अमा । विप्रु
ता विषोदोर्माभारतेनाभिर्मर्शिता । भ्रुवन्ते तीरगा यस्त
प्राञ्चन स्थिरजङ्गमा । तं चक्षुमेगविप्रवीर्ष्यवेक्ष-
तेन कल्यां नदीश्च कलसयमनावतार । कल्पं कदम्ब-
मधिरुह्य ततोऽतिदङ्गदास्कोश्च गाढवसनोऽभ्यपतहि-
पदे । सर्वसुदं पुरुषवारनिपातवेगसंशोभितोरन
विमोक्षिताम्बुराशि । यस्मिन् सुतोविमलवावित
भीमशोर्मादीमन् ! भतु-यतमनन्तवस्तु किन्तु । तस्मिन्
सुदे विहरतो भुजदस्यवृक्षार्धोऽपिभङ्ग । वरवारचवि-
अनस्य । आहुत तत्ससदनाभिधवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवा
वमवरत्तदमृष्यमाणः । त मेक्षणीयसुकुमारवनावदातं
वीर्यवशीतवसनं क्षितसुन्दरास्यम् । श्रीवतमप्रतिमवं
कमलोदराङ्गि, संदस्य मर्त्यसु रथा भुजगवहाद । तं
नागभोगपरिपीतमदृष्टेमाहोक्ष्य तत्प्रियवशा पशुपा
अशार्त्ता । कल्पेऽर्पितात्मसुद्धदर्वकलकामा इ-आ-
तयोक्तमयमूढधियोनिप्रेत । नापीवृषा वृक्षतर्क्यं क्रन्द-
माना सुदुःखिता । कल्पे अक्षोक्षसा भीतादृन्व
इव तस्थिरै” इत्यं गोपादीनामाकुलतासुपवर्त्त

“इत्यं स्वगोक्तमनन्यगतिं निरीक्ष्य वक्षीकुमार
मतिदुःखितमात्महेतोः । आश्रय मर्त्यपदवीमनुवर्त्त-
मानः स्थित्वा सङ्कर्तुं स्रुतविदुरङ्गवन्मात् । त
प्रथमानवपुषा अश्रितात्मभोगस्मज्जोषमस्य कुपित
सफलात् भुजङ्ग । तस्यै चरन् चरनरन्ध्रविषाखरीम
आवेक्षणोन्मुखसखोरिमीषमाणः । त विवृता द्वि-
षया परिलेखिहानं हे सुवक्षी क्षतिविनाशकरा-
कटिम् । श्रीकुवस्य परिसहार यथा अगेन्द्रोवधाम
शोऽप्यवसरअसमीक्षमाण । एवं परिधमहतौजससुहता-
वमानस्य तत्सुशिर सधिरुह आद्र । तस्मैर्ब्रज-
निकरस्तु रक्षातितत्तथादास्युजोऽखिलवशादिगुर्वर्जनत् ।
तस्मै सुदृढतमवेक्ष्य तदा तदीवनन्यार्थसिद्धसमिचारच
देववध । प्रीत्या अदङ्गयवमानकपाद्रुनीतपुमोप-
हारतुतिभिः सहसोपसेदु । अङ्गुलिभिरन नमतेऽङ्ग-
यतैकशीर्षस्तप्तकमर्हं अदङ्गुलपरोऽङ्गप्रति ।

क्षीयायुषोभ्रमत उल्लसमास्तोऽस्मद्भक्तोपमन् परमक-
 झलमाप नागः । तस्याक्षिभिर्नरलसुहमत शिरसु
 यदप्रत्तु ससुसमति निश्चसतो रूपोच्चै । नृत्यन् पदात्त नम-
 यन् दमयान्भूय पुष्पैः प्रभूजित इवेह पुमान् पुरःणः”
 कालियघनादयोऽप्यत्र भावे ल्युट् ६त० । कालियस्य २मर्हने न०
 कालियकृद् ३० ६त० । कालियनागाधिष्ठिते हन्दावनस्य
 यमनानर्गते सुदभेदे कालियदमनशब्दे विद्यति ।
 तस्य कालियस्य तदप्रदाय्यशक्यभाग० १०, १७ अ० यथा
 “नागालयं रमयक कथं तत्याज कालिय” । कृतं वा किं
 सुपर्यस्य तेनैकेनात्ममञ्जसम् । वादरावशिरुचः । उप-
 हार्यः सर्पजनैर्मांसिमासीह योबलिः । वानस्यो म-
 हाबाहो । नागानां प्राङ्निरूपित” । स्वं स्वं भागं प्रय-
 ञ्जन्ति नागाः पर्वणि पर्यणि । गोपीषायात्मनः सख्ये
 सुपर्याय महात्मने । विपरीत्यैमदाविष्टः काङ्क्षेयस्तु का-
 लियः । कदपीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम् । तत्
 कृत्वा कुपितोराजन् । भगवान् भगवत्प्रिय” । विजिघर्ष-
 ण्माहवेगः कालियं ससुपाद्रयत् । तमापतन् तरसा विपा-
 तुः प्रत्यभ्यवाड्यितनैकमस्तकः । दङ्गिः सुपर्य पदगह-
 वाबुधः कराजलिहोऽसितोपबोधनः । तं तार्क्ष्यं स
 निरस्य मत्स्युक्तान् प्रचख्ये गोमसुसूदनासनम् । पक्षे
 चरेण हिरण्यरोचिषा जवान कद्रुः सुतसुपयिक्तम् ।
 सुपर्यपलाभिहत कालियोऽतीवविह्वल” । सुद विवेग का-
 लिन्यासदगम्य दुरासदम् । तत्रैकदा जलचरं गरुडोभ-
 ष्यमीप्सितम् । निवारित सौमरिणा प्रसह्य क्षुप्रितोऽ-
 हरत् । भीमान् सुद क्षितान् वहा दीमान् भीनपतौ-
 हते । कपया सौभरिः प्राह तल्यजेममाचरन् ।
 अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति । सद्यः
 प्राक्षैर्वियुज्येत सत्यमेतदुद्भवोभ्यहम् । तत् कालिय
 परं वेद नान्यं कथं चेद्विह” । अवातुषोऽरुहाङ्गीत
 हृष्येन च विपासितः” ।

काली स्त्री कालस्य शिपस्य पत्नी ङीष् । १ शिपपत्न्याम् ।
 “लघुरेता भयक्रास” इति” भाग० १, ६, २ शिपस्य
 कावनामतोक्तेस्तस्यास्तदात्मम् । कावयस्त्री स्त्री “कावा-
 ल्यश्चेत्” वार्त्ति० ङीप् । २ लघुपत्न्यां स्त्री स्त्रियाम् “का काली
 कान्तुरा” (विदग्धः २) हिमाचलद्विहतरि एषादां तस्यास्य
 जनक मोहाङ्गननिभयस्य तदा तदात्मम् । “सुतामस्तु-
 गामाय गतां कालीं हराम्बम्” । “तां तल कालीं
 तनयाम् भयमोहाङ्गकामाम्” कालि० ३० ४० अ० ।

“कालि । भिक्षाङ्गनश्यामे । उर्वश्यादप्रसरोगस्यै” ।
 “गौरत्वासादनश्चैव कालिकायास्तथा श्रुतम्” इति च
 तत्र तस्यागौरत्वप्राप्तिकथनम् । ४ दुर्गामूर्त्तिभेदे “काली
 करासयदना विनिष्कृन्नासिपाशिनी । विचित्र
 चङ्गाङ्गधरा नरमाताविभूषणा । द्वीपिचर्मपरीधाना
 शुष्कमासातिभैरवा” इत्यादि देवीमातदाविर्भावउक्तः ।
 सा च बहुविधा सिद्धकाली महाकाली युद्धकाली
 दक्षिणाकाली भद्रकाली श्मशानकाली रक्षाकाली
 तिभेदात् तथा अन्येऽपि तज्ज्ञेदा भैरवतः दर्शिता यथा
 “काली कपालिनी कुत्वा कुरुकुत्वा विरोधिनी । वि-
 प्रक्षिता तथोपोपमभा नीलघनत्विय” । मीला घना
 बलाका च माता सुप्रा मिता तथा । एताः सर्वा च-
 सिधरा सुखमासाविभूषिता” । “कालि । कालि
 महाकालि । शीघ्रमांसपशुमित्रे” भा० वि० ४, अ० । ५
 भाग्यभेदे “काली कपालाभरणा चकाशे” कुमा० ६
 भीमसेनस्य पत्नीभेदे । “युधिष्ठिरात्तु पौरव्या देवको-
 ष्य घटोत्कचः । भीमसेनार्द्धिस्त्रियायां काल्यां
 सर्वगतस्ततः भाग० ६, २२, २४ । भा० व्या० ६५ अ० त
 “भीमसेनोऽपि काश्यां बलन्वरां नामोपवेमे यीर्यं युज्मान्,
 ब्रह्मां इलं सर्वगसत्पादयामास” इत्युक्तं तदैकपाश्यात्
 काश्यामित्येव पाठः ससुचित गन्धकाशीत्यस्य पूर्व-
 पदलोपः । काशी० दासकन्याया गन्धकाश्यां सल्लभत्वाम्
 घान्तुपश्याम् । “भीष्मं खलु पितुः प्रियचिकीर्षदा बल-
 वर्ती भातरसुदपाहयत् गन्धकाशीमितियामाङ्ग” भा० व्या०
 ६५ अ० । कुल-नोदने धृक् गौरा० ङीप् प्लुत्यर्याम् ६ त्रिपृति
 १० रात्रौ ११ कालाङ्गन्याम् राजनि० १२ तयो ह्यप्युत्तपा-
 त्यम् अग्निशिखाभेदे जटाधर । अग्निजिह्वयुद्धे दर्शित-
 शारदातिलकवाक्ये एतस्या तच्छिखासु नान्तर्मांस इति
 चिन्त्यम् । १३ दक्षिकालौ (विधाति) रत्नमासा । १४ काव-
 रात्रौ यममर्गम्याम तन्त्रोक्तासु दशमहापिद्यासु ध्याद्यायां
 १५ महापिद्यायाम् तासु “काली तारा महापिद्या
 मोक्षयो भुपनेश्वरी, भैरवी किष्कमस्ता च विद्या धूमावती
 तथा । मगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलाङ्गिका । एता
 दस महापिद्या सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिता” तन्त्रशा०
 “कालीमुला श्रुता नाथः । भाषा विविधा प्रभो । ”
 भैरवतः “तारायायैव काल्याय विपराया विनेपतः ।
 जनने मरत्ये चैव न त्रजेमुर्ध्वपादने” तन्त्रः ।

कालीकृद् पुंस्त्री० के अनेऽङीकृत्य मद्भक्त्यादाय निरेष्ट-

त्वात् । कौञ्चे यके शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।
कालोच्ची स्त्री काल्या यममगिन्या चीयते ङ-ची-वा०
आधारे ङ गीरा० ङीप् । यमविचारभूमौ त्रिका० ।
कालीतनय पुंस्त्री० कालीमित प्राप्नोतय प्रापणं यस्य ।
महिषे हेमच० स्त्रियां ङीप् । महिषस्य काल्यै वलि-
दानार्थं नीयमानत्वात्तथात्वम् । [चन्दने शब्दच० ।
कालीय न० कालस्थाने भवम् "वृद्धाक्ष" पा० छ । कण्ठ-
कालीयक न० कालीयमिव कायति-कै-क । कालातुसायै
सुगन्धिकायै (कलम्बक) अमर ।

कालेय पु० कालयाव्यपत्यम् ङक् । १। टैत्यभेदे, कालकेये, कलायै
१७८६४० दर्शितरक्तवारिण्यै हितं ङक् । २। यकृति
क सुखमालेयमादेयं यकृत् । ३। कालचन्दने न० "व्याख्या-
नकालेयकृताद्वारागम्" कुमा० । कलिना ङट् भास
ङक् । ४। कलिङ्गे सामभेदे तच्च माध्यन्दिनसयने सप्तमं
सूक्तमधिकृत्य गेयम् । तत्प्रकारं जङ्गाने दृश्य
कालीयक पुंस्त्री० कलये विरोधाय साधु कलि+ङक् संज्ञाया
क । १। कुङ्कुरे तस्याप्येवमविरोधित्वात् तथात्वम् स्त्रिया
ङीप् । कालेय+स्त्रार्थे संज्ञाया वा क । २। कालीयचन्दने
"मनुकरजलकलङ्कालीकृतकालेयककुसुमकुटुम्बेषु" काद० ।
३। हरिद्राया पु० ४। हरिद्राया न० राजनि० । तदार्थे
पु० शब्दर० ।

कालेश पु० इत० । १। सूयै तस्य स्वगत्या कालप्रवर्त्तकत्वात्
तथात्वम् । २। गिबे च । ३। शकारश्च । "विष्णुरीश-
स्ततोऽहान्" कालेश प्रथिमी तत "श्रीषिद्रामन्तोद्वारे
"कालेशोमकार" तन्त्रसा० । कालेश्वराटयोऽप्यत्र ।

कालोदक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे । "कालोदक मन्दि-
कुण्ड तथा चोत्तरमानसम्" भा० आतु० १८४० ।

काल्य पु० कल्ये विधौ भव ङण । (कांचाङ्गुलु) कर्तुरे
शब्दर० । स्वार्थे क । तदार्थे अमर ।

काल्यनिक नि० कल्यनाया आगत ङञ् । कल्यनाभवे कल्यते,
१। आरोपिते, च । स्त्रिया ङीप् । "इति व्युत्पत्ति-
स्तु काल्यनिकी" ति०त० ।

काल्यसूत्र ति० कल्यसूत्रं वेत्यधीते वा सूत्रान्तत्वात् ठकि
प्राप्ते "अकल्यादे" इत्युक्ते अण् । १। कल्यसूत्राभिज्ञे
२। तदध्येतरि च स्त्रियां ङीप् । [विधानादौ ।

काल्यक ति० कल्यपत्ये ङक् ङञ् । येदाङ्कल्यपत्योक्ते
काल्य न० कल्यमेव स्वार्थे अण् । १। प्रत्यये हेमच० । काल-
प्राप्नोस्य यत् । २। प्राप्नोस्ये शीतादौ ति० । काणे भव

दिगा० यत् । ३। कालभये ति० तदनसमासे व्यकर्मधारवे
उत्तरपदस्य आद्युदात्तता । ततोऽनडा० पाठान्तरे गोले
फक् । काल्यायन काल्यगोत्रापत्ये पु० स्त्री । [शब्दर० ।
काल्यक न० कासे साधु यत् स्वार्थे क । कर्तुरे (कांचाङ्गुलु)
काल्या स्त्री काल गर्भयङ्गकालः प्राप्नोऽस्या यत् । प्राप्न-
गर्भयङ्गययोग्यकालायां ऋतुमत्याम् अमर "उपसर्ग्या
काल्याप्रवने" पा० । [भावे ।

काल्याण्यक न० कल्याणस्य भाव मनोज्ञा० पुंश्च । कल्याण-
काव न० कविदेयताऽस्य अण् । कविदेयताके सामभेदे । तच्च
ततीयसयने गेयार्थपवमानान्तर्गतम् । "आभीप्रिया-
शीति" छक्ते गेयम् । तत्प्रकारं जङ्गाने दर्शित ।
कावचिक न० कवचिना समूह "ठञ् कवचिन्य" पा० ठञ्
'इनोलोप' । कर्मधारिणा समूहे ।

कावट पु० कर्षट+ठुणो० । कर्षटे ङला० ।

कावपेय पु० यजुर्वेदय शान्तर्गते तुराख्ये अग्निभेदे । "काय-
वेयात्तु कावपेय" शत० १०६, ५, ६, तुरोह कावपेय
कारोत्वा देवेभ्योऽग्निं चिकीर्ष" तज्जैव ६, ५, २, १५,
कावाद पु० कुत्तितरिपद्मा वाद को का । वाक्कलहे
शब्दचि० । [गौडाले दृष्टादिपत्ये त्रिका० ।

कावार न० क जलमावृणोति आ+वृ-अण् उप०स० ।
कावी स्त्री कवेरियं अण् तत यार्द्धर० स्त्रिया ङीप्
यलोप । अपिसम्बन्धिन्याम् स्त्रियाम् ।

कावक पुंस्त्री कवचित् रीपद्मा वृक् इव । १। कुङ्कुरे २। वृक्-
वाके शीतपर्वमस्तकपञ्चभेदे च मेदि०तेषा वृक्कल्लेपचि
ज्युक्तत्वात् तथात्वम् । स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।

कावेर न० कस्य सूर्यस्येय ईषत्वेरमङ्गमस्य । १। कुङ्कुमे
जटा० । तस्य शिखाभि सूर्यस्यल्लेपकत्वात् तथात्वम् ।

कावेरी स्त्री कस्य जलस्य येर शरीर तस्योदमित्यङ्गीप् ।
१। हरिद्रादे । कुत्तितमपचित्वं वेरं यस्या स्वाङ्गत्वात्
ङीप् । २। वेस्यायाम् ५३० । ३। हरिद्रायां । "वृषभती
च कावेरी वङ्कुमन्दाकिनी तथा" भा० आतु० १६५४० ।

"भारतीगुप्ततोया च कावेरी समुद्रा तथा"
भा०य० २२१ । "चन्द्रपथा तावपस्त्री अवटोदा जतमासा-
वेहा मसी कावेरी वेष्टेत्वादि भाग० ५, १६, १८,

भारतवर्षमदीकयने । सा च सहाय्ये मलयान्द्रेश
सानुसिन्धुलक्ष्या तदेतत् रघौ वसिष्ठतम् यथा
"वृद्धीतपत्तिस्तस्य स धर्मविलोकी न्य । त्रियं महेन्द्र
नायस्य जङ्गार नष्ट मेदिनीम् ; ततो वेलातटेनैव फल-

वत्पूगमालिना । अगह्याचरिताभाशाम् अनाशास-
जयो ययौ । स सै प्रपरभोगेण गजदानमुगन्विना ।
कावेरीं सरिता पयुः शरनीयामिवाकरोत् । बलै-
रध्युप्रितास्तस्य विजिगीशेर्गताध्वनः । भारीचोदुभ्रा-
न्तहारीता मलयार्द्ररूपयका” । “कावेरीतीर-
भूमीरुहमुजगमधूमकुसुमावशिष्ट” मलयजवातवर्णने
“ततो गच्छेत् कावेरीं हतामपसरसा गणै । तत्र स्नात्वा
नरो राजन् । गोसहस्रफलं लभेत्” भा० प० ८५ ।
गङ्गे । च यमुने । चैव गोदावरि । सरस्वति ! नमो दे ।
सिन्धु । कावेरि । जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थयाहनं मन्त्र

काव्यं पु० कवेः ऋषुपुत्रस्यापत्यम् यज् । शुक्ले अमर “भृगो-
पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्लः कविस्तुतपह” भा० आ० ६० ।
“जिगीषया ततो देवाय त्रिरेऽङ्गिरसं सुनिम् । पौरोहित्येन
यान्त्रार्थे काव्यं त्वयनसं परे” भा० आ० ७५ अ० । कवे-
रिदम् यज् । २ कविस्त्वन्विनि । कव-वर्णने स्तुतौ च
कर्मणि गत्यत् । ३ वर्णनीये ऽस्तुत्ये च त्रि० स्त्रियां
टाप् “द्वयौ धनस्य रूपेण ऋणौ काव्या गिरं सम” भा० स०
६० अ० । “भाष्याणि तर्कयुक्तानि देह्यन्ति विशंपते । ।
नाटका विविधा काव्या कथासंग्राहिककारिका”
भा० स० ११ अ० । शाङ्करादौ तु काव्यशब्दस्य यज
न्तस्यैव ग्रहणात् तत् स्त्रियां ङीन् । कवेः कर्म ष्यज् ।
कवित्तगदप्रपदात्मके ५ वाक्यविशेषे न । काव्यप्रभृत्यु-
करणप्रयोजनमुक्तं यथा—

“काव्यं यशसेऽर्जकते प्रपह्नारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे” भू०
“कान्तिदासादीनामिव यशः, श्रीहृषीदेर्वाङ्मयादीनामिव
घनं, राजादिगतोचिताचारपरिर्ज्ञानम्, आदित्यादेर्मयू-
रादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिमूतं सन्-
नन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमा-
नन्दं, प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्भि-
तार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्युग्म-
भावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं
लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म, तत् कान्तेषु सरसतापा-
दनेनाभिमुखीकृत्य रामादियत् वर्त्तितवत् न रावणादि-
दित्युपदेशश्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति
सञ्ज्ञा तत्र यतनीयम् । अथ कारणमाह” इति
शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेषणात् । काव्य-
प्रविषयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भव” भू०

“शक्तिः कवित्वशीलरूप संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं
न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य
स्थावरजङ्गमात्मकलोकहृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकर-
णमिधानकोपकलाचतुर्वर्गं गजतरंगसङ्गादिलक्षण-
भ्यानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रह-
णादितिहासादीमाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्तुं
विचारयितुञ्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च
पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिताः न तु वृत्ता-
स्तस्य काव्यस्योद्भवे निम्माणे समुद्भासे च हेतुर्न तु
हेतवः” इति

भा० द० अमरप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनं मुक्तं यथा
“चतुर्वर्गफलप्राप्तिं सुखादलक्षियामपि । काव्यादेव
यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते” सू० ।
“चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यार्तो रामादिवत् प्रयत्तिर्न तत्र
न रावणादिवदित्यादिकत्याकृत्याप्रवृत्तिरित्युपदेशद्वारेण
सुप्रतीतैव । उक्तञ्च “धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं क-
लासु च । करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिपेयण-
मिति” । किञ्च काव्यार्थमप्राप्तिर्भगवद्भारायणचरणा-
रविन्दस्वादिना “एकं शब्दं सुप्रयुक्तं सम्बन्धितं सन्ने
लोके च कामघ्नु भवति” इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव ।
अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चाध्यहारैव । मोक्ष-
प्राप्तिश्चैतच्छान्त्यधर्मफलानुसन्धानात् मोक्षोपयोगि-
वाक्ये व्युत्पत्त्यावायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशा-
स्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धिर्नामेव जायते ।
परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि
पुनः काव्यादेव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु
वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत् करणीय इत्यपि न
यत्तवत्प्रम् कटुकौपधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोप-
शमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधो-
यसी न स्यात् । किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणे-
ऽप्युक्तम् । “नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा” “त्रिवर्गसाधनं
नास्त्विति” च । विष्णुपुराणे “काव्याल्लापाश्च ये
केचिद्भोक्तव्यस्तस्मिन् विद्वान्” इति वृत्तिः । तस्य लक्ष्यं तत्रैव
“वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षका । उत्कर्ष-
हेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः” सू० ।
अथेतद् गुणालङ्काररीतयुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

प्रमिति वदन्ति । आनन्दविशेषजनकमात्रं काव्यमिति
रसगङ्गाधरः ।

तद्भेदाः प्रथमं त्रिविधाः उत्तममध्यमाधमभेदात् ।

यथाह काव्यप्र०

“इदमुत्तममतिशयिनि यत्र ह्येवाध्याह्ननिर्गुणैः कथितः ।

अतादृशं गुणीभूतवत्प्रकृते काव्यं तु मध्यमम् ।

शब्दचितं वाच्यचितमवप्रकृतप्रस्वरं स्मृतम्” ।

रसगङ्गाधरे तु अर्थचित्तमेव वा शब्दचित्तस्यात्यन्त-
वृत्तारकारित्वात्तत्साधमाधमत्योक्त्या काव्यभेदघातनि-

व्यस्तम् । मा० द० मते अवप्रकृतस्य काव्यत्वा-

भावात् ध्वनिगुणीभूतवत्प्रकृते देव इति ध्वनिमिति भेदः ।

तद्भेदाः सोदाहरण दर्शिता तत्र यथा ।

“काव्यं ध्वनिगुणीभूतवत्प्रकृतेति द्विधा मतम्” । सू०

तत्र । “वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यस्योत्तमम्” सू०

“वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तम काव्यम्” इति

“भेदैः ध्वनेरपि हावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।

“अविवक्षितवाच्योऽन्योविवक्षितान्यपरवाच्यश्च” । सू०

“तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणाभूतो ध्वनिः । लक्षणा-

भूतत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षि-
तान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विव-

क्षितम् अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् अत्र हि वाच्योऽर्थ-
स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा

प्रदीपो घटस्य । अभिधामूलस्य बहुविधयनया पञ्चा-
ङ्घ्रिर्ह्येव । अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाहः” इति

“अर्थानरं सहकृमिति वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्ह्येव विध्यच्छति” सू० ।

“अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थानरसङ्क्रमितवाच्योऽत्य-

न्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो
सुखोऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थानरे परिचमति तत्र सुखार्थस्य

स्वविशेषरूपार्थानरसङ्क्रमितत्वादर्थांतरसङ्क्रमितवाच्यत्वम्
यथा । “कदली कदली करम करम करिराजकर करि-

राजकर । भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तृष्णामिदमूचुगं न
चमूचुहम्” । अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः यौनरक्तप्रभिया

सामान्यकदल्यादिरूपे सुखार्थे बाधिता आद्यादि
मुखविशिष्टस्वार्थपरा आद्यादिगुणयुक् व्यङ्ग्यः ।

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यज्यर्थानरे परिचमति
तत्र सुखार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा “निःश्राव्य इवादर्शवत्प्रकाशं न प्रकाशते” ।

अत्रान्वयस्यो सुखार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपस्य बोधवति
अप्रकाशातिशयस्य व्यङ्ग्यः । अत्रान्वयप्रकाशत्वोऽत्रा-

मान्यविशेषभावाभावाच्चाद्यौत्तरवत्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा “भम धम्मिभ । गीसलो सो कण्हो अत्थ
मारिओ देम । गोसावरेकच्छुद्धकण्ठवाणिना दरीम्वी-

हेतु” । अत्र भम धम्मिभेत्येतो भजनस्य विधि-
प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया भजनविशेषे मर्मवस्तुतीति

विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या । अत्र चतुर्विधविशेष-
भावनुपयुज्यमानत्वेन निषेधविध्योः मर्मवस्तुत्वमेव तद्व-

त्वर । यत्र पुनः प्रकरणादिवर्णनोपनेन विधिनिषे-
धयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव । तदुक्तम्

“कचिद्वाध्यतया च्छातिः कचिच्छ्छातस्य बाधनम् ।

पूर्वतः लक्षणेन स्यादुत्तरत्वाभिधेयं तु” । अत्रादौ
सुखार्थस्यार्थानरे सङ्क्रमणं (प्रवेशं) न तु तिरोभाय

अत एवात्रान्वयत्सार्वभौमत्वात् । द्वितीये तु कर्म-
स्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वात्तत्सार्वभौमत्वात्” इतिः ॥

“विवक्षितान्वयेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं ततः । अविवक्षितस्यो
यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्य वा” सू०

“विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरर्थानरसङ्क्रमणवत्तु सं-
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः” इतिः ।

“तत्रादौ रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-
ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-

ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-
ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-

ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-
ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-

ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-
ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-

ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-
ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-

ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-
ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-

ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-
ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-

ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-
ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-

ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-
ङ्ग्योऽर्थो रसभावादिरसं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्य-

“वस्तुसङ्काररूपत्वाच्चन्द्रशक्ताङ्गुवो द्विधा” सू० ।
 “असङ्काररूपस्य पृथगुपादानादनसङ्कारो” वस्तुमात्रं
 च्छद्यते । तत्र वस्तुसङ्काररूपत्वाङ्गुवो व्यङ्ग्यो यथा ।
 “यन्मिथः । च एतत्तरमस्ति मयं पत्न्यरत्यये मामे । उख-
 यपयोहरं पेक्षन्ति उख ऊरु वससि ता वससु” ।
 अत्र अक्षरादिगन्धशक्ता मद्युपभोगस्योऽपि तदास्तेति
 वस्तु व्यज्यते । असङ्काररूपो तथा “दुर्गावकि-
 तविपद्मोमनसिजं समीपयंस्तेजसा मोदद्राजकलो
 अहीतगरिमा विजगृतोभोमिभिः । नक्षत्रैश्चकतेऽप्यो
 निरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन् गामाकस्य विभूति-
 नूतिततनू राजत्तुमावहम्” अत्र प्राकरणिकस्य उमा
 नाममहादीवीवह्मभमातुदेव्यरूपमनोपमेयभावः कल्प्यते ।
 तदत्र उमावह्म उमावह्म इत्युपमासङ्कारो व्यङ्ग्यः ।
 यथा या “अमितः वसितः प्राप्नोत्स्वर्गैर्हृदं प्रभो ।।
 अहितः सहितः सार्वभौमैरसतामसि” । अत्रामित
 इत्यादावपिगन्धभावादिरोधाभासो व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यस्या-
 चङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणत्रयमन्यायादलङ्कारत्वमुप-
 र्जते” इति ।
 “यस्तु वाचहृत्विर्वापि द्विधार्थः सम्भवी सतः । कवे-
 प्रौढोक्तिविज्ञो या तस्मिन्नस्य चेति पट् ॥ पट्मिस्तै-
 र्व्यञ्जमानस्तु वस्तुसङ्काररूपकः । अर्थशक्त्यङ्गुवो
 व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्” सू० ॥
 “सतः सम्भवी औचित्यादुत्तरिपि सम्भाव्यमानः ।
 प्रौढोक्त्या विज्ञो न तौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ।
 “इति” हे प्रतिनेचिनि ! अस्मिन्नायमहृहे दास्यसि
 प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरप प्रास्यति ।
 इकाकिन्यपि जामि सत्वरमितः । स्रोतस्तमालाकुलं
 नीरनुप्राप्तुमासिस्तन्तु जरठश्चेदा जलमन्यवः” । अनेन
 सतः सम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया
 भाविपरपुरुषोपभोगजनसञ्चयतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं
 व्यज्यते । “दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्थीं रवेरपि ।
 तस्मात्तेव रयोः पारुष्या प्रतापं न विषेहिरे” । अनेन
 सतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक
 इति व्यतिरेकाङ्कारो व्यज्यते । “आपतनमसुं
 दूरादूरीकृतपराक्रमः । बहोऽयसोऽकयामास मातङ्गमिव
 केचरो” । अत्रोपमाङ्काररूपेण सतः सम्भविना

व्यञ्जकार्येण मलदेयः क्षणेनैव वेषुदारिणः क्षयं करिष्य-
 तीति वस्तु व्यज्यते । “गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्क-
 टादरिबधूजनस्य यः । ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्देशन्
 युधि रूपा निजाधरम्” । अत्र सतः सम्भविना
 यिरोधासङ्कारेणाधरो निर्दृष्टः शत्रवो व्यापादिताश्चेति
 समञ्जसासङ्कारो व्यङ्ग्यः । “सज्जेद्गुरुरहिमासो च
 आपयेद्गुरुजलजलकुसहे । अहिण्यसहस्रवारसहे
 शत्रुवह्मपक्षणे अणुहृत्सु सरे” । अत्र वसन्तः शरफारः
 कामो धन्यो युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौ-
 ढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशोभयन्नादनयितृन्मण्यरूपं यस्तु
 व्यज्यते ।

“रजनीषु विमलमानोः करजालेन प्रकाशितं धीरः ।।
 मयस्यति भुवनमण्डलमखिलं तव कौर्त्तिसन्ततिः सततम्” ।
 अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कौर्त्तिसन्ततेऽनूकरजा
 लादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः
 “दशाननकिरीटैस्तत्तुक्ष्णं राक्षसान्नयः । नृष्यव्याजेन
 पर्यस्ताः पृथिव्यामनुविन्द्व” । अत्र कविप्रौढोक्ति-
 ष्वेनापद्मलङ्कारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं यस्तु
 व्यज्यते । “धम्मिहे नयमल्लिकासुदयो, हस्ते क्षिता-
 म्भोरुहं, हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीचण्डलेपो वन ।
 एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ
 नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीषामभ्रुवीं विप्रहे” । अत्र
 कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिष्ठोऽपि स्तन-
 स्थानासुपकारः करोषीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते
 “शिशुरिणि क त्वं नाम कियञ्चिरं किमभिधानमसाव
 करोत्तप । सुसुखि ! येन तवाधरपाटलं दशति पिब्यकं
 शुक्रयावक” । अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः
 प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति
 वस्तु प्रतीयते । “सुभगे कोटिसङ्घातसमेत्य मदनशुगैः ।
 वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम्” । अत्र
 कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कावशराणां कोटिसङ्घा-
 तप्राप्त्या निश्चिन्नयियोगिमरूपेण वस्तुना शराणां
 पञ्चता शरान् विमुच्य यियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो
 व्यज्यते “मल्लिकासकुले चण्डिः भाति गुञ्जसमुद्रध ।
 प्रयागे पञ्चपाथस्य शङ्खमापूरयन्निव” । अत्र कविनि-
 बद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्यायस-
 न्नादकः शङ्खः प्राप्तस्तत्कथं ‘माननि ! मानं न सुञ्च-
 सीतिपस्तु व्यज्यते । “महिषासहस्रमरिण दृष्टं हिंकर

उद्+कृङ् गतौ कृङ् प्रकाशे च । उत्काशते उत्काश ।
नि+कृष्यत्वे नीकाशः कृषिः पृथक्खरदीर्घः । [४६५० ।
सम्+नि+निष्काशने । “न सञ्चिकाशयेद्धर्मम्” भा० व्यासः
निर्+नि सारणे । “भावा निष्काशयेदेवा पुनः सम्मान-
काङ्क्षया” सा० द० । अत्र नि कसोरूपत्वेन निष्कासयेदि-
त्येव पाठोयुक्तः ।

प्र०+ प्रकटदीप्तौ “एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोत्पानं प्रका-
शते” कठो० । “उभावपि प्रकाशते प्रष्टव्यौ वृषभाविष”
भा० वि० ७५५ श्लो० ।

प्रति+प्रतिष्ठाप्रकाशे सारूप्ये च प्रतीकाशः । “यमस्य त्वा
गृहेऽरस प्रतिचाकशान” अथ० ६, २६, २,

वि+ सुकृतीभाषणोदनेन प्रकाशे । उष्णं विकारायते । प्रकाशे
च । “आदिश्व इव तं देयं कृत्स्नं सर्वं वप्रकाशयत्”
भा० व्या० ७४५ श्लो० वीकाशः ।

सम्+ सव्यक्रमकाशे सादृश्येन प्रकाशे च सहाय “प्रतिस्त्रोत-
स्तृणायाणां सहस्रं सञ्चकाशिते” रामा०

काश-दीप्तौ दिवा० सा० अ० ४०० श्लो० । काशते अनाशित काशाम्-
बभूव आस चक्रो चकाशे कृदित् णिच् अचकाशत् त

काशः पु० क्तेन जलेन कफात्मकेन अस्थने व्यायतेऽत्य अश-व्याप्तौ
आधारे घञ् । १काशरोगे, भरत । काशशब्दे विवृति

“काशान्धलावाविज्” शान्ति० २० चतुते (होचि) शब्दः ।
तयो जलेनाकीर्णत्वात्तथात्वम् । काश दीप्तौ अच् ।

(केशिया) इत्यभेदे “केश काशस्तपकविकाशः” सा० द०
“आकर्ष्यसञ्चसितमम्बु पिकाशिकाशनीकाशमाप समता

सितचामरम्” माघ “कैलासकाशनीकाशमूर्ध्ना”
दण्ड० “काश स्यान्मधुरस्त्रिंशः स्वादुपाकोहिम सरः ।

मूत्रकृष्णशङ्काकाशव्यपित्तज्वरोगहृत्” भावप्र० तद्-
गुणाद्युक्तम् तत्पुष्पे न० । १पदभाति अश-अच् कोः

का । ४मूपिकभेदे पु स्त्री स्त्रिया डीप् । “मूत्रा आसू-
नालभेत” इत्युपक्रमे “काशान् दिग्भृत्” यजु० २४, २५,

“काशान् मूपिकभेदान्” वेददी० । ५अभिभेदे पु० काशस्य
गोत्रापत्यम् अस्या० फञ् । काशायेन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

काशक पु० काश-यञ् । १काशशब्दे शब्दरत्ना० २सहोत्पत्त्य
पुत्रभेदे “सहोत्पत्त्य सुतद्वयम् । काशकश्च मृदासत्त्वसत्वा-

शुभमतिर्नृप” हरिव० १२ अ० । अस्यां काशिरित्यपि नाम
तत्रैव “काशेस्तु काशयोराजन्” इति तदनन्वरोक्तेः

काशेन निर्वृत्तादि काशा० चतुर्थ्याम् इत्य् । काशित
काशनिर्वृत्तादौ लि० काशे भव उत्करा० छ ।

काशीय काशमवादौ लि० । १प्रकाशान्विते लि०
काशकृत्स्न पु० आदिशब्दिके अपिभेदे “इन्द्रस्य काश
कृत्स्नापिशिलिकाकटायना पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जय-
न्यटादिशब्दिका” वोपदेवः । “अवस्थितेरिति काश-
कृत्स्नः” शा० सू० । काशकृत्स्नेन निर्वृत्तादि करोहपा०
चतुर्थ्यां वुञ् । काशकृत्स्नक तद्विर्त्तादौ लि०

काशज लि० काशे जायते जन० ड ७त० । काशजाते “दीर्घं
काशस्तपश्चाद्वदं जे” पा० तस्य आद्यु दात्तता

काशपरी स्त्री कायः परीयस्या गौरा० डीप् । काशाहतन-
द्याम् तत्र भव नद्या० ठक् । काशपरीत्ये तत्रदीप्तये

लि० टपो० पश्य फ० । काशफरीत्यपि तत्रैव नद्यादि
गणे तस्य पाठात् भवार्थे ठक् । काशफरीत्ये तत्रैव लि०

काशपौण्ड्र पु० काशप्रधानः पौण्ड्रः । देशभेदे “कोयलाः
काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा भागवास्तथा” भा० क० ४५ अ०

काशमय लि० काशेन प्रचुरः तद्विकारोवा प्राचुर्ये तद्विकारे
वा मयट् । १काशमचुरे २तत्सिर्जिते च “कुशकाशमवर्गं बर्हि

रास्तीर्य भगवान्मत्” भाग० १, २, २, श्लो० । स्त्रियां डीप् ।
काशमर्द पु० काश स्रज्जाति शब्द-अच् उ० ४०० । (काल-

काशेन्द्रा) टच्चे रायसकुटः [३२ अ० ।
काशय पु० काशितपुत्रे “काशेस्तु काशयोराजन्” हरिव०

काशादि पु० पाणिन्युक्ते चतुर्थ्यां नलप्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः । “काश पाश, काशत्य पलाश, प्रीयू-

ला चरण पाश गङ्, वन, कर्हन्, कच्छूल, कङ्कट-
गुहा, विस, तृण, कर्पूर, वल्कर, मधुर, पङ्क, कपिल,

जल, सीपाल” [कालिङ्गसे जटाधर
काशात्मलि स्त्री कुत्सिता शान्तिवि कोः को । कूट्या-

काशि स्त्री काश-इन् । १काश्याम् या डीप् काशीअपि-
तत्र काशीशब्दे विवृति “आकाशिवान्जलता

ननु वक्षिताऽभूत्” काशीश० । २काशीनगरोपलक्षिते
देशभेदे पु० मूत्रि । “अत काशयोऽग्नीनादत्” “यज्ञ

काशीना भरतः सत्यतामिव” अत० ब्रा० ३, ५, ४, १६,
२१ । “काशिवपि न्यपो राजन् दिवोदासपितामह”

हर्षश्च इति विस्मृत” भा० आठ० १० अ० “सौधा
मद्रमुजिक्ताश्च काशयोऽपरकाशय” भा० सू० ६ अ० । १३ अ०

पु० उ० ४०० । ४सुटौ निर्वृत् ३ । “आपद्रव काशिना सम्-
भोता” अ० ७, १०४, ८, “काशिना सुटिना” भा० । भावे इन्

५प्रकाशे च “अपारे यत् सम्भू मभवत् । काशिरित्ते” अ०
१, १०५ “काशिरित् लोके प्रविष्ट एव यदा काशिरिति” भा०

इप्रकाशान्विते लि०” काशैरिदम् तस्यां भवं वा काश्या०
 षज् जिठ् या । काशिक काशिसम्बन्धिनि तत्त्वभये च लि०
 जिउद्गत् उच्चारणार्थे स्त्रिया षजि ङीष् जिठ् ठाप् । साच वा
 मनकतायां पाणिनिद्वितीयां स्वार्थे क । काशिका काशीपुर्यां स्त्री ।
 काशिन् लि० काशते काश+णिनि । १ प्रकाशशोले । जयकाशी
 स्त्रियां ङीप् भक्तकाशिनी काश+इनि । २ काशरोगयुक्ते लि०
 काशिपु पु० काशीन् देशान् तत्त्वपुरीं वा पाति पा-क
 १ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनार्थे २ महादेवे च
 काशिनाथादयोऽप्यत्र । “सुयस्यैवर्माणिमुपेत्य काशिपं
 वपुष्टमार्थं वरयाप्रचक्रिरे”

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म० वा । काश्याम् स्वना-
 मस्यप्रातपुरीभेदे । “समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां स्वयं-
 वरे” भा० आनु० १६८ अ० । काशिमगव्यटियोऽप्यत्र स्त्री
 काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्समा० ।

काशिदेशाधिपे । तद्देशाधिपास्य कालभेदेन यदप्राप वज्र-
 ह्वस्तयापि काशिनामकन्येण तदन्वयेन तत्र काशी-
 पुरीकरणात् तदन्वयजस्यैव तदधिपत्वं प्रथितं तदेतत्
 हरिवं ३२ अ० वर्खितं यथा

“काशेस्तु काशयोराजन् एतौ दीर्घतपास्तथा । वभूव दी-
 र्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुत । धन्वन्तरेस्तु तनयं
 केतुमानिति विवृतं । अथ केतुमतं पुत्रो विद्वान् भीम-
 रथः स्रुतः । दिवोदास इति स्वप्रातः सर्वरथं प्रणाशनः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं न्यपः । शून्यां निवे-
 शयामास क्षेमको नाम राजसः । शप्ताहं सा भतिमता
 निकुम्भेन महात्मना । शून्या वर्षसङ्ख्यं वै भवत्विति
 नराधिपः । तस्मान्तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेन्दुरः ।
 विप्रयान्ते पुरीं रस्यां गोमत्यां सन्यवेशयत् । भद्रश्रेष्ठस्य
 पुत्राणां शतमुत्तमश्रवणात् । हृत्वा निवेशयामास
 दिवोदासः प्रजेन्दुरः । दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरौ राजा
 प्रतद्देवः । प्रतद्देवस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गव एव च ।
 अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सचतिमान् भुवि । हेहयस्य
 तु दायादयं हतवान् वै महीपतिः । आनष्टे पितृदाया-
 यं दिवोदासहृतं वलात् । भद्रश्रेष्ठस्य पुत्रेण दुर्धमेन
 महात्मना । दिवोदासेन बालेति हृणया स पिसर्जितः ।
 अष्टारथो नाम न्यपः कुनो भीमरथस्य वै । तेन पुत्रेण
 बालेण प्रहृतं तस्य भारतः । वैरस्थानं महाराजः ।
 तद्विषये विधितुमता । अलर्को काशिराजस्तु ब्रह्मणः
 सत्यसङ्करः । पटिं वर्षसङ्ख्यान् पटिं दर्शयतानि च ।

तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः । युवा रूपेण
 सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्भवः । लोपामुद्राप्रसादेन पर-
 भायुरयाम सः । वयसोऽन्ते महाबालोऽर्हत्वा क्षेमकराक्ष-
 सम् । रस्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं न्यपः” ।
 तत्रापि दिवोदासस्यैव तथात्वम् सर्वत्र प्रथितं सहि
 देवान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्यं चकारेति
 काशीख० ४३ अ० वर्खितं यथा “गतेषु देवसंघेषु पृथिव्याः
 पृथिवीपतिः । चकार राज्यं निर्द्वन्द्वं दिवोदासः प्रताप-
 बान् । विधाय राजधानीं च वाराणस्यां सुनिश्चलाम्” ।
 इत्युपक्रम्य तद्राज्यं वर्खितम् “दिवोदासस्य तस्यैव काश्या
 राज्यं प्रशासतः । अतनेकादिनप्रायं शरदामयुताष्टकमिति”
 तत्र तस्य बह्वकालराज्यकरणात् तथात्वम् “काशिराजं
 दिवोदासम्” सुश्रु० । “द्वापरे तु दीर्घजिह्वासुरांश्च न्यपभेद
 स्तन्नाम्ना प्रसिद्धः “दीर्घजिह्वस्तु कौरव्यः । य उक्तो-
 दानवर्षभः । काशिराजः स विश्वप्रातः पृथिव्या पृथ-
 वीपति” भा० व्या० ६७ अ० । तस्यासुरांश्च भयत्वात् विष्णुं
 प्रति ह्वेषो यथा हरिवं० ६१ अ० । “कौशल्यः काशिराजश्च
 दशार्थाधिपतिस्तथा” इत्युपक्रम्य “तन्मन्वयुर्जरासन्धं विहि-
 पन्तो जनाह्ननम्” इत्युक्तम् । स च अश्विकादीनां
 पिता । “विचित्रयोध्यां योवाहं काशिराजसुते क्रमात् ।
 स्वययरादुपानीते क्षत्रिकास्त्रालिके उभे” भाग० ६, २२,
 १८ । स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपतिरासीत् ।
 “अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सररोपमाः ।
 शुश्राव सहिता राजन् हृष्याना वै स्वययरम्” भा०
 व्या० १०२ अ० । “एवमुक्त्वा महीपालान् काशिराजश्च
 वीर्यवान्” तत्रैवोक्ते “वृष्टकौटसे कितानं काशिराजश्च
 वीर्यवान्” गीता । काशिपत्यादयोऽप्यत्र ।

काशिष्णु लि० काश-वा० इष्णुच् । प्रकाशशोले । “काशि-
 ण्णुना कनकवर्खं विभूषणेन” भाग० ४, २०, ६१

काशी स्त्री काशते काश-इन् स्त्रियां ङीप् । काश-
 णिच्-अच् गौरा० ङीप् । अस्मिन्पुण्योर्मध्यवर्तिन्या
 स्वनामस्यप्रातायां शिवपुर्याम् । तद्विरुक्तप्रादिकाशीख० ।
 “निष्ठांणकाशनादयत्र काशीति प्रथिता पुरी । अविस्मृते
 महाक्षेत्रे न सुक्ते शम्भुना कश्चित् । प्रागेव हि
 सुनेऽनर्थं जातं जाम्बुनदं स्वयम् । पुनः स्वर्धुनि-
 तोयेन ह्रीरेण यदि सङ्गतम् । चक्रपुष्करिणीतीर्थं
 प्रागेव त्रेयसापदम् । ततः श्रेष्ठतरं यन्मोर्मणि-
 यणभूषणात् । आनन्दकानने तस्मिन्निविष्टो शिवा-

सवे । प्रागेव सक्तिं संसिद्धा गङ्गा-सङ्गततोऽधिका ।
यदाप्रभृति सा गङ्गा सन्निकर्षीसमागता । तदा-
प्रभृति तत् क्षेत्रं दुष्प्रापं त्रिदशैरपि । कस्या कर्मण्य-
नेकानि कल्याणायोत्तराणि च । तानि कृत्वा संसृ-
क्षिप्य काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । तस्य वेदान्तवेदप्रस-
निदिध्यासनतो विना । विना साङ्ख्येन योगेन काश्या
संस्थोऽमृतो भवेत् । कर्मनिर्मूलनकृता विना ज्ञानेन
कुम्भजः । शशिमौलिप्रसादेन काश्यां संस्थोऽमृतो भवेत् ।
यत्नतोऽयत्नतो वापि कालात् त्वङ्गा कलेवरम् । तारक-
स्योपदेशेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । अनेकजनस-
मिद्धैर्ब्रह्मोऽपि प्राकृतैर्गुणैः । असिखभेदयोगेन काशी-
संस्थोऽमृतो भवेत् । देहत्यागोऽत्र वै दानं देहत्यागो-
त्र वै तपः । देहत्यागोऽत्र वै योगः काश्या निर्वर्णसौ-
ख्यकृत् । प्रायोत्तरवर्हा काश्यामपि, दुष्कृतवामपि ।
यायात् स ज्ञेयता त्वङ्गा तद्विष्णोः परमं पदम् ।
महेन्द्राग्निसुखा देवा हृदा सक्तिपयोनुस्मान् । सर्वान्
संश्रमालोक्य रक्षाङ्कुः पुरा पुरः । असिखहासि-
रूपाश्च पापिसङ्गतिखण्डनीम् । दुष्टप्रवेशं घृणानां
घृणीं देवा विनिर्मलम् । परयाश्च व्यपुस्तत्र क्षेत्रविन्न
निवारिणीम् । दुर्द्धत्तस्य मष्टत्तस्य निवृत्तिकरणीं सुरा ।
दक्षिणोत्तरदिग्भागे कस्यासिं वरणां सुराः । क्षेत्रस्य
भोक्षन्निक्षेपरक्षा निवृत्तिमाययु । क्षेत्रस्य मयाद्दिग्भा-
गे तं देहलिविनायकम् । स्वयं वप्रापरयामास रक्षाधे
शशिशेखरः । अतुष्टातप्रवेशानां पित्र्येण कृपाव-
ताम् । ते प्रवेशं प्रयच्छन्ति नान्ये पां हि कदाचन ।
अत्रार्थे प्राचीनेतिहाससङ्गा माहात्म्यादिकसक्तं यथा-
“एवं काश्या प्रविश्यापि पापी घर्मातुपकृतः । न
क्षेत्रफलमाप्नोति बहिर्भवति तत्क्षणात् । तस्माद्विशेष-
राशैव काशीवासोऽत्र आरण्यम् । असिख वरणा यत्र
क्षेत्ररक्षाकृतौ कृते । वाराणसीति पित्र्यप्राता तदारभ्य
महाघने । असेख परयायाश्च सङ्कुसं प्राप्य काशिका ।
वाराणसीह करणामयदिव्यमूर्त्तिरुत्कृष्टं यत्र तं तत्
तत्तुम्बु सन्धेन । विश्वेशदत्तमहसि यत् सहसा प्रवि-
ष्ट रूपेण तां वितततापदवीन्ध्यातिः । आतो अतो
बहुषु तीर्थपरेषु रे त्वं जन्तो न जात तव शानिरभू-
सि । वाराणसीति गदनीह अतोऽमृतत्वं प्राप्ताधुना
मम बलात् करशासनं स्या । अन्यत्वं तीर्थरक्षिते
प्रतितो द्विजन्मा देवादिभावमयते न तथा त्वं काश्याम् ।

चित्तं यदत्र पतितं पुनरुत्थितं न प्राप्नोति उक्तमनोऽपि
किमप्यजन्मा । सैषा पुरी संसृतिरूपपारावारस्य पारं
पुरुषः पुरारिः । यस्यां पर पौरुषमर्थमिच्छन् सिद्धिं
नयेत् पौरपरम्परासः । तीर्थान्तराणि कतुज परि-
तोऽपगाश्च हित्वा तत् कतुषिता, दिवि दैवतं स्यात् ।
वाराणसीपरिसरे तु विस्मय देहं सन्देहभागमवति देह-
मात्रमेऽपि । वाराणसी शमयश्रीकरणादतेऽपि योगादयो-
गिजमताञ्जनतापहन्ती । तत्तारक अवयवगोचरतां
नयन्ती तदुन्नम्य दर्शयति येन पुनर्भवो न । वाराणसी-
परिसरे तत्तुमिष्टदार्ढीं घर्माधिसौख्यप्रसिद्धामह-
हा विस्मय । इदं पदं किमपि हृदयतोऽभिधा-
यामोऽस्तु मूलमपि नो यदवाप न्ययम् । आः काशि-
रसिजनता नतु वञ्चितामूढमासेविशेषनवता वनि-
तार्त्तभाजा । आदाय यत् कृतमाजनमिष्टदेहं निवर्-
चमात्रमपमर्जयताऽपुनर्भुम् । वाराणसी स्फुरदशीमय-
श्चैकभूमिर्दत्त स्थितास्तुभृत शशिमृतप्रभावात्
सर्वे गलेगरक्षिणोऽक्षियुजो ललाटे, वामार्धे, दासतन-
योऽतनवस्तुगोऽन्ते । आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव
तत्रापि चक्रसरसी मन्त्रिकर्षिकाऽय । सः सिन्धुसङ्ग-
तिरयोपरमासदक्ष विश्वेशितः किमिह तत्तु विस्मये यत् ।
वाराणसीह परयासिसरिहिरिगर्भभेदेदेदमनी शु-
भदीलसङ्गी । विन्नामभूमिरचक्षामलभीक्षल्यप्रा-
ह्नेनां विहाय किञ्च कीदृति मूढजन्तुः । किं विस्मृतं
तत्तुहर्ग गर्भजमात्मनसं कार्त्तान्तद्रूतकृतवन्धनताडनं वा ।
शम्भोरतुम्बुपरिपङ्कलभ्यकाशीं मूढो विहाय किञ्च वाति
करस्यसक्तिम् । तीर्थान्तराणि कतुपात्रि वदन्ति यद्यं
त्रयोद्वन्त्यपि बद्ध त्रिदिवं वदन्ति । यानावगाङ्गन-
विधानतत्तुमहाशैवीराण्यसी तं कुरुते वत मूलनाथम् ।
काशीपुरीपरिसरे मन्त्रिकर्षिकादां त्वङ्गा तत्तु तत्तुभृत
स्तुमाप्रवन्ति । भावेयिषोचनवतीं गलनीलवर्णीं
वामार्धे स्फुरदधू विबुधैकराध्याम् । प्रात्या प्रभावम-
ज्जल मन्त्रिकर्षिकाया यत् पुद्गलवन्धनति चाशुचि पू-
गन्धि । आत्मावबोधमहासाक्ष्या मित्रिता कल्याण-
रेवपि स नैव मूढकृत्यमेति । रागादिदीवपरिभूतम-
नोक्षणीकाः काशीपुरीमद्वर्षाद्विष्ममहाप्रभावाम् । त्रै-
कल्पवन्ति परतीर्थवर्मां समलासे पापिनो न बहू तै
परिभाषणीयम् । वाराणसीं करहरप्रिवराजमार्गी-
कृता कुतो वदन्ति मूढ । दिननरेषु । प्राप्तामकाश्या-

२ काशीस्थदेवोमूर्तिभेदे च “यिज्ञेयं माधवं दुष्टिं दण्ड
पार्थिवं भैरवम् । वन्दे कार्थीं गुह्यं गङ्गां भयानीं सन्धि-
कर्षिकाम् । स्वल्पार्थे ङीप । ३ स्वल्पकायतये भरतः

काशीखण्ड न० काशीमाहात्म्यप्रतिपादकं खण्डम् । स्कन्द-
पुराणान्तर्गते काशीमाहात्म्यप्रतिपादके व्यासप्रणीते
खण्डभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाय तत्त्वानुक्रमविकाध्याने
दर्शिता यथा

“विन्ध्यनारदसंवादं प्रथमं परिकीर्तितं । सत्यलोक
प्रभावश्च द्वितीयः सप्तदाहृतः । अगस्त्येरात्र्यम
पदे देवानामागमस्ततः । पतिव्रताचरितं च प्रस्थानं
कुमासम्भुपः । तीर्थप्रशंसा च ततः सप्तपर्यस्ततः
सृता । संयमिन्याः स्वरूपश्च ब्रह्मलोकस्ततः परम् ।
इन्द्रान्योर्लोकसंप्राप्तिस्ततश्च शिवशर्मणः । अम्बे-
समुद्भवस्तस्मात् क्रव्यादरूपस्ततः । गन्धर्वलक्षणापु-
र्योरीययोस्तु सप्तद्वयः । चन्द्रलोकपरिणामिः शिवशर्म-
हजिन्मनः । उडुलोककथा तस्मात्ततः शुक्रसप्तद्वयः ।
महेश्वरश्रीरीणां लोकानां पर्यन्तं ततः । सप्तर्षीणां
ततो लोकांश्वस्य च ततस्ततः । ततोभुवपदप्रामिर्भुवलो-
कस्थितिस्ततः । दर्शनं सत्यलोकस्य तस्य वै शिवशर्मणः ।
चतुर्भुजाभिषेकश्च निर्वर्णं शिवशर्मणः । स्कन्वागस्त्यो-
य सवादी मन्थिकर्षां सप्तद्वयः । ततस्तु गङ्गासाहाय्यं
ततोदयहरास्ततः । प्रभायस्यापि गङ्गाया गङ्गानाम-
सहस्रकम् । वाराणस्याः प्रशंसा च भैरवाविभवस्ततः ।
दण्डपाणेः सप्तद्वयं तिस्रिंशत्वायुर्भवस्ततः । आश्वपान-
श्च कलायत्याः सदाचारस्ततः परम् । ब्रह्माचारिक-
रणं ततः स्त्रीलक्षणानि च । कल्याणलक्षणप्रकरणमवि-
रुक्तेष्वर्चनम् । ततोऽष्टस्यधर्माश्च ततोयोगनिरु-
पणम् । कालज्ञानं ततः प्रोक्तं दिव्योदासस्य वर्णनम् ।
काश्याय पर्यन्तं तस्माद्योगिनीवर्णनं ततः । शोभाक-
स्य समाश्वपानसुत्तरार्ककथा ततः । गान्धादिभ्यः
महिमा कृपदादित्यसनम् । ततस्तु गरुडाश्वपानमरु-
याकौदयस्ततः । दशममेधिकं तीर्थं मन्दराच्च गङ्गागमः ।
पिशाचगोचनाश्वपानं गणेशप्रेषणं ततः । माया गन्ध-
पतेराय तुष्टिप्राप्तुर्भवस्ततः । विष्णुभायाप्रपञ्चोऽयं
दिव्योदासविसर्जनम् । ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्विन्दु-
साधवसम्भवः । ततोऽष्टौवतीर्थानां माहात्म्यपरि-
वर्णनम् । प्रयाणं मन्दरात्काश्यां हृषभध्वजगूलिनः ।
जैगीषव्येण सवादी व्योमस्थाने महेश्वरः । ततः
शेखरहृदयस्य कथनं पापनाशनम् । अथातः कन्दुकेशस्य
व्याघ्रेशस्य सप्तद्वयः । ततः शैलेश्वरकणा रत्नेशस्य च
दर्शनम् । कृत्तिवास सप्तपत्तिस्तथायतनागमः । देवता

नामविधानं दुर्गाहरपराक्रमः । दुर्गाया विजयदाय
ततः श्रीहृदयवर्णनम् । पुनरोद्धारमाहात्म्यं त्रिलो-
चनसप्तद्वयः । त्रिलोचनप्रभायोऽयं केदाराश्वपानमे-
व च । ततो धर्मेशमहिमा ततः पञ्चकथा शुभा ।
ततो विश्वभुक्काश्वपानं दुर्हमस्य कथा ततः । ततोवीरेश्वरा-
श्वपानं वीरेशमहिमा पुनः । गङ्गा तीर्थं च सप्तद्वयं
कामेशमहिमा ततः । विश्वकर्माश्वमहिमा दशवज्रसप्तद्वयः ।
सत्या देवविषर्गश्च ततोदशेश्वरोद्भवः । ततो वै धर्म-
तीर्थस्य महिम्नः परिकीर्तनम् । गरुडेशस्य महिमा
नर्मदेशसप्तद्वयः । सतीश्वरसमुत्पत्तिरन्यथादिवर्णनम् ।
व्यासस्य हि भुजस्तम्भो व्यासशायिभोजनस्य । शैलतीर्थ-
कदम्बं च मुक्तिमण्डपसप्तद्वयः । विश्वेशविभवश्च ततोयात्रा
परिक्रमः । एतदाश्वपानस्ततः क्रमेण परिकीर्तितम् ।
काशीनाथ उ० ६ त० । महादेवे काशीपत्यादयोऽप्यत्र काश-
निकटतो ज्ञात्वा काशीनाथं समाश्रयेत्” । काशीनाथं
समाश्रित्य कुतः कालमयं ज्ञप्ताम्” काशीसं० ।

काशीयात्रा स्तो० ७ त० । काशीस्थतीर्थेषु यात्रायाम् तत्प्रकारः
— काशीसं० दर्शितोयथा ।

“श्रीवेदव्यास उवाच । निग्रामय महाप्राज्ञ । सोमहर्षिणः ।
यस्मि ते । यथा प्रथमतो यात्रा कर्तव्या यात्रिकैर्मुदा ।
सखेजमादौ सखायं चक्रमुन्मरिणीजले । संतर्प्य
देवान् सपितृन् ब्राह्मणाञ्च तथार्थिनः । आदित्यं व्रौषदीं
विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् । नमस्कृत्य ततोऽगच्छेद्दु-
ष्टविनायकम् । ज्ञानयापीमुपसृज्य नन्विकेयं ततोऽर्चयेत्
नेत् । तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकाशेश्वरं ततः । ततः
पुनर्दण्डपाणिरिम्बे वा भक्ततीर्थिका । दैनन्दिनीं विधातव्या
महाफलमभीप्सुभिः । ततो वैश्वेश्वरीयात्रा कार्या सर्वार्थ-
सिद्धिदा । द्विसप्तत्यतनानाक्षुः ४ काश्यां यात्रा प्रयत्नतः ।
कृत्वा प्रतिपदं प्राप्य भूतावधिं जघाधिधिः । अथ वा प्रतिभूतश्च
शैलसिद्धिमभीप्सुभिः । ततस्तीर्थकृतस्नानस्तस्मिन्निष्कृतवा-
र्जनः । मौनेन यात्रा कुर्वीत फलं प्राप्नोति यात्रिकः ।
श्रीहृदयं प्रथमं पश्येत्तत्सोदरं कतोदकं । त्रिपिटपं
महादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् । रत्नेशं चायं चन्द्रेशं केदा-
रं च ततोऽगच्छेत् । धर्मेशं च वीरेशं नमस्ते कृत्वा महेश्वरं ततः ।
विश्वकर्माश्वरं चायं कृत्तिकर्षीश्वरं ततः । कृत्तिकेश्वर-
इहा ततो विश्वेशं च जेतुं । एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्तव्या
शैलवासिना । अस्तु शैलमुपस्थात्तु नैतां यात्रां समाचरेत् ।
विष्णुस्तोत्रोपतिष्ठन् शैलोद्वाटनसूचका । अष्टावतनया-

आस्या कर्त्तव्या पित्रशान्तये । दक्षेण पार्ष्वतीश्वरं तथा
पशुपतीश्वरं । गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीश्वरः सतीश्वरः ।
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः । दशग्रान्येतानि लि-
ङ्गानि महापापोपशान्तये । अपरापि शुभायात्वा योग-
क्षेमकरी सदा । सर्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्वा-
सिभिः । शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य परणात्मानपूर्वकम् ।
ज्ञानं तु सङ्गमे कृत्वा दृष्टव्यं सङ्गमेश्वरः । स्वर्गीन-
तीर्थे सुज्ञातः पश्येत् स्वर्गीनमीश्वरम् । ज्ञात्वा मन्दा-
किनीतीर्थे दृष्टव्यो मध्यमेश्वरः । पश्येत्त्रिरण्यगर्भेशं
तत्र तीर्थे कृतोदकं । मणिकर्षणीं ततः स्नात्वा पश्ये-
त्दीपानमीश्वरम् । उपशान्तशिवं पश्येत् तत्कूपविहि-
तोदकं । पञ्चभूडाक्षदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽ-
र्चयेत् । चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं समर्चयेत् ।
देवस्थाने तु यावापी तत्रोपस्थर्गने कृते । शुक्रेश्वरं ततः
पश्येत् तत्कूपविहितोदकं । दण्डखाते ततः स्नात्वा
व्याघ्रेश्वरं जयेत्ततः । शैलेश्वरकुण्डे तु स्नानं
कृत्वा ततोऽर्चयेत् । जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्वा-
मिमां नरः । कविं जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णचतुर्दशीम् । एतत् क्र-
मेण कर्त्तव्यान्वेतदायतनानि वै । इमां यात्वा नर-
कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते । अन्या यात्वा प्रकर्त्तव्यै-
कादशायतनोद्भवा । अग्नीध्रकुण्डे सुज्ञातः पश्येदग्नी-
धमीश्वरम् । उर्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः । लाङ्गली-
शमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् । ततो मनःप्रकाशेशं
प्रतीकेशमथो ब्रजेत् । मन्दालेश्वरं तस्मात्तिलपणेश्वरं
ततः । तत्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ।
इमां यात्वा प्रकुर्वीषो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः । अतः परं
प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् । शुक्रपक्षे तृतीयाया
सा यात्वा विष्वग्द्विधा । गोप्रेक्ष्यतीर्थे सुज्ञाय सुखनि-
र्भालिकां ब्रजेत् । ज्येष्ठमास्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठा-
गौरीं समर्चयेत् । सौभाग्यगौरीं संपूज्या ज्ञानवाण्या
कृतोदकैः । ततः शृङ्गारगौरीं च तत्रैव च कृतोदकं ।
स्नात्वा पिशालगङ्गायां विशालार्चीं ततो ब्रजेत् ।
सुज्ञातो ललितातीर्थे ललितामर्चयेत्ततः । स्नात्वा
भवानीतीर्थेऽथ भवानीं परिपूजयेत् । मङ्गला च त-
तोऽभ्यर्चणीं विन्दुनीधकृतोदकैः । ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं
स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये । इमां यात्वा नरः कृत्वा क्षेत्वेऽ-

स्मिन् सक्तिजन्मनि । न दुःखैरभिभूयेत इहासुखापि
कुलचित् । कुर्यात् प्रतिचतुर्थीं च यात्रां विश्वेशित-
सदा । ब्राह्मणेभ्यस्तद्वेशादेया वै मोदका मुदे ।
भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी । रविवारे
रवेर्यात्रा पश्चाद्वा रविसंयुजि । तत्रैव रविसप्तम्यां
सर्वविघ्नोपशान्तये । नवम्यामथ वाष्टम्यां चण्डीयात्रा
शुभावहा । अन्तर्गृहस्य वै यात्रा कर्त्तव्या प्रतिवत्स-
रम् । प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्वर्णमण्डपे । अन्तर्गृ-
हस्य यात्रां वै करिष्येऽधौषशान्तये । गृहीत्वा नियमं
चेति गत्वाथ मणिकर्षिकाम् । स्नात्वा सौनेन चागत्य
मणिकर्षीं समर्चयेत् । कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशम्-
णस्य च । पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ।
ततस्तु ललिता दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः । ततो वै सोम-
नाथञ्च शाराहञ्च ततो ब्रजेत् । ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा
नत्वागस्तीश्वरं ततः । कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनं
ततः । वैद्यनाथं ततो दृष्ट्वा भुवनेशमथ वीक्ष्य च । गोक-
र्णेश्वरमथर्च्य चाटकेशमथो ब्रजेत् । अस्थिचेतपङ्का-
गेऽथ दृष्ट्वा वै कीर्तेश्वरम् । भारभूतं ततो नत्वा चित्रगु-
प्तेश्वरं ततः । चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्व-
रम् । चन्द्रेश्वराथ वीरेशो विद्येशोऽग्नीश एव च ।
दिवामहेश्वरं नत्वा ततस्तु कलेश्वरम् ।
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः । सेनाविना-
यकश्चाथ द्रष्टव्यं सर्वविघ्नहृत् । वशिष्ठवामदेवौ च
मूर्तिरूपवरावुभौ । द्रष्टव्यौ यत्रतः काश्या महाविघ्न
विनाशकौ । सीमाविनायकं चाथ करणेशं ततो
ब्रजेत् । त्रिसन्ध्येशो विशालार्चीं घर्मेशो विश्वबाहुका ।
आशाविनायकश्चाथ दृष्ट्वादिनस्ततः पुनः । चतुर्वर्ती-
श्वरं लिङ्गं ब्राह्मीशश्च ततः परम् । ततो मनःप्रकाशे-
शं प्रशानेशस्ततः परम् । चण्डीचण्डीश्वरौ दशग्रौ
मयानीश्वरौ ततः । दुर्लभं प्रणम्य च ततो राज-
राजेशमर्चयेत् । लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु न-
कुलीश्वरः । पराक्षेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः ।
प्रतिपदेश्वरं चापि निष्कलङ्केशमेव च । मार्कण्डेय-
ेशमथर्च्य ततः आपसरेश्वरम् । गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञान-
वाण्यां स्नानं समाचरेत् । नन्दिकेशं नारकेशं महा-
कालेश्वरं ततः । दण्डपाणिं महेशञ्च सोमेशं प्रणमेत्
ततः । वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविघ्नोदकेश्वरं ततः । विना-

यकांसत' पञ्च विश्वमाध' ततोऽब्रजेत् । ततो मौनं
विस्तृज्याथ मन्त्रमेतसदीरयेत् । अन्तर्दृष्ट्या यालेय
यथावद्या कृता भया । नृपनातिरिक्ताया शम्भु प्रीयता
मनथा विभु । इमं मन्त्रं सप्तवार्यं चणं वै सक्तिम-
शुद्धये । विन्मस्य यायाङ्गयनं निम्नाप पुण्यवाचर ।
सप्राप्य यासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्व्वतः । कार्या
यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसम्पद्ये । नवम्या पञ्चदश्यां च
कुलस्तम्भं समर्चयेत् । दुःखरूपिशाचले न लभेद्
यस्य पूजनात् । अङ्गापूर्व्वमियं यात्रा कर्त्तव्या तीर्थवा-
सिभिः । सर्व्वस्यापि विशेषेण कार्या यात्रा च सर्व्वतः ।
न वन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दिना यात्रां क्वचित् कृती । यात्रा-
द्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् । आदौ स्वर्गत-
द्विण्यास्ततो विश्वेयितुं क्षयम् । यस्य वन्ध्यं दिनं यातं
काग्रां नियतं सतः । निराशा, पितरस्तस्य तस्मि-
न्नेव दिनेऽभवन् । सदृष्ट कालसर्पेण स दृष्टो मृत्युना-
स्तुटम् । स सुष्टुतल दिवसे विश्वेशो यत् नैवित ।
सर्व्वतीर्थेषु सन्नौ स सर्व्वयात्रा व्यधात् स च । कलि-
कण्यां तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत । सत्यं सत्य
पुन सद्यं सत्यं सत्यं पुन पुन । दृष्टो विश्वे-
श्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्षिका' ।

काशीरहस्य न० काशप्रारहस्यम् । काशीस्यै कर्त्तव्याचा-
रभेदे २तनुमाहात्म्यप्रकाशने तच्च काशीस्येन्दर्शितं यथा
“येषां हृदि सदैवास्ते काशी त्वाशीविषाङ्गदं (शिव)
संसारशीविषविषं न तेषां प्रभवेत् क्वचित् । गर्भ-
रक्षामणिर्म्मन्त्र काशीवर्षद्वयात्मकः । यस्य
कण्ठे सदा तिष्ठेत्तस्याकुशलभी कुत । सुधां पिबति
योनित्यं काशीवर्षद्वयात्मिकाम् । स नैर्जरीं दशां
हित्वा सुधैव परिजायते । मृतं कस्मिंश्चित् येन
काशीधररयुग्मकम् । न समाकर्णयत्येव स पुनर्गर्भजां
कथाम् । काशीरजोऽपि यन्मूर्द्धि पतेदप्यनिलाहृतम् ।
चन्द्रशेखरतन्मूर्द्धा भवेन्नृकलाङ्गत । प्रसङ्गतोऽपि
यच्चेत्प्रथमामन्दकाननम् । यात, तेऽत्र न जायन्ते ने-
ष्टेरन् पितृकाननम् । गच्छता तिष्ठता वापि स्वयता जाय-
ताथ वा । काशीयेषां महात्मनो येन जप्तं स निर्भव । येन
बीजाक्षरयुगं काशीति हृदि धारितम् । बीजाक्षरं भव-
न्त्येव कर्मबीजानि तस्य वै । काशी काशीति काशीति
जपतोयस्य सस्थिति । अन्यत्रापि सततस्व पुरो सक्ति
प्रकाशते । क्षेममूर्त्तिरियं काशी क्षेममूर्त्तिमयो भव ।

क्षेममूर्त्तिरियं पण्यं गान्यत् क्षेमलयं क्वचित् । आङ्गुष्ठा-
गामिति वचः क्षेममूर्त्तिरिहं हितम् । नियमं निरिखा-
कान्तस्तुतोप नितरां हर । प्रोवाच च प्रसन्नात्मा धन्या
यूयं द्विजर्षभा' ।। येषामिहेदंभी भक्तिर्मम क्षेमेऽतिपावने ।
जाने सत्वमवा जाता क्षेतस्यास्य निधेयत्वात् । नीर-
जस्ता वितमसः ससारार्णवपारगा' । वाराहस्यासु वे
भक्तास्तो भक्ता मम निश्चितम् । जीवन्मुक्ता हि ते मूर्ख मो-
क्षसम्पत्ता कटाक्षिता । यस्य काशीस्थितो जगत्सर्व्वोऽपि
विरोधितः । तैश्च विन्मभरा स्वर्गं मवा सङ्घ विरो-
धिता । वाराहस्यासु नामापि यो नियम्याहुर्भोदते ।
अपि आङ्गुष्ठमखिलं प्रुवन्तेनातुभोदितम् । निवसन्ति
हि ते मर्त्या अस्मिन्मन्दकानने । अमानःकरणे ते वै
निवसिषुरकल्मषा' । नियमं नमः क्षेमे मम भक्तिं न-
कुर्वते । मम लिङ्गधरा वे नो, न तातुर्पदमात्महम् । काशी
निर्वाचनगरी तेषां चित्ते प्रकाशते । ते मत्पुरः प्रकाशने
नैऋत्यस्या त्रिया दृता' । मोक्षलक्ष्मीरिहं काशी नैऋतः
परिरोचते । सर्व्वलक्ष्मीं काङ्क्षमाक्षेभम् । पतितासो न
संशय । काशीं सकाङ्क्षमायानां पुनर्वाच्यं दृष्टव्यम् । उरः
किङ्करवत्तिष्ठेन्ममातुपहतो हिजा ।। आनन्दकामने हत
अवलन्दावानलोऽस्मिन्महम् । कर्मबीजानि जन्तूनां स्वाह-
ये, न प्ररोहये। वस्तव्यं सततं काश्यां वदन्तोऽहं प्रव्रजतां ।
क्षेतव्यौ कलिकालौ च लब्धव्या सङ्क्रिरङ्गना । प्राञ्चापि का-
शीं दुर्बुद्धिर्यो न मां परिदेवते । तेषां हस्तमतायायुः कैव-
ल्यम्री प्रणयप्रति । धन्या मङ्गलितलक्ष्माचो आङ्गुष्ठा
काशियमसिनः । यूयं, यच्चेतसो हस्तौ न दूरेऽहं न काशिका ।
दातव्यो वो वर कोऽत्र त्रियतां स वचाचि । प्रेमासो ने
यतो यूव क्षेतसङ्क्रासकारिणः । इति धीमा महेमा-
मस्तुक्ष्मीराब्जिनां सुधां । परितृप्ता हिजा सन्त्ये
यद्गुर्वरमनुत्तमम् । आङ्गुष्ठा कषु । उभापते न हेश-
न । सर्व्वज्ञ । वर एष न । काशी केदपि न त्वाव्या भव-
ता भवतामहत् । वचनाद्वाङ्मनानां रापो का प्रमय-
त्वहि । कदाचिदपि केपचित् काश्यां मोक्षेऽनरावक' ।
तव यादाम्मुजहन्ते निर्हन्ता भक्तिरस्तु न । आकसे-
वरपातञ्च काशीवासीऽस्तु नोऽनिशम् । क्षिप्तयेन वरेचे-
य देव एष वरो हि नः । अयमेवैवमन्त्रविन् । वरमन्त्रं
दक्षिमेहे । तव प्रतिनिधीकामात्मिकमहामक्तिमवितै' ।
प्रतिष्ठितेषु विष्णुषु साक्षिभ्यः भवतोऽस्तिह । तुल्येति
तेषां वाक्यानि तदास्थिति विनाशिता । प्रोक्षेऽप्योऽपि-

वरो दत्तो ज्ञानं वच भविष्यति । पुनः प्रोवाच देवेशो
निशामयत भो द्विजाः । । हितं वः कथयाम्यस्य तदनुवी-
यतां ध्रुवम् । सेव्योत्तरवहा नित्यं लिङ्गमर्च्यं प्रय-
त्नतः । दमोदाकं दया नित्यं कर्तव्यं भुक्तिमार्गिभिः ।
रुदमेव रक्षस्य कथितं, जेतुपासिना । भक्तिः परहिते
कार्या यावत् नोद्वेगलक्षः । मनसाऽपि न कर्तव्य-
मेवोक्तं विजयीषुषा । अत्यर्थमर्थं यस्मात् कृतं
श्रुतेतरत् । अन्त्यं यत् कृतं पापं तत् काय्यां परि-
मयति । वाराणस्या कृतं पापमनर्गेहे विनश्यति ।
अनर्गेहे कृतं पापं पैशाच्यनरकावहम् । पिशाचनरक-
मार्गिर्गन्तव्येव बहिर्यदि । न कल्पकोटिभिः काय्यां कृतं
कर्म प्रभुजयते । किन्तु रुद्रपिशाचत्वं जायतेऽत्यायुतलयम् ।
वाराणस्यां स्थितो यो पै पातकोधारतः सदा । योनिं
प्राप्यापि पैशाचो वर्णाणामयुतलयम् । पुनरत्यैव निवसन्
ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम् । तेन ज्ञानेन संप्राप्ते मोक्षमाप्-
स्यत्यनुत्तमम् । दुष्कृतानि विधावेह बहिः
पञ्चममागताः । तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि श्रुत्वा हिज-
सत्तमाः । यास्यास्ता मे गणाः सन्ति घोरा यित्त-
मूर्खेभ्यः । भूपायां ते धमन्यादौ जेतुं दुष्कृतकारिणः ।
मधन्यनूपप्रायास्त ततः प्राचीं दुरासदाः । वर्षाकाले
दुराचारान् पातयन्ति महाजले । जलौकाभिः सप-
द्माभिर्दन्त्यैर्जैजोह्वै । दुर्भवायेव मयैर्देश्यन्ते ते
दिशनिगम् । ततो दाम्यैर्हिमसौ तेनीयन्तेऽदौ हिमा-
ब्दे । अग्न्यापरैर्हर्षिताः ह्येगुले ते दिशनिगम् ।
भस्मये ततो धीमे गरिष्ठपिपर्जिते । दिवाकरकै-
र्लामैः स्थाप्यन्ते ते पिपासिताः । ह्येगितास्ते गणै-
रुपयन्तिनाभिः शमनतः । इत्यं कालममङ्कुरात
भागीयन्ते ततः सदा । निवेदयन्ति ते दास्याः काज-
राजानि ततः । कामराजोऽपि तान् एवा कर्म-
भक्षार्यं दुष्कृतम् । विष्णुना तु तृणार्णवे ह्यमृष्टो-
दरतः । अम्यैरुद्रपिशाचैश्च सह सद्योत्तमपि ।
ततो रुद्रपिशाचो भैरवस्तपसा सदा । सहने
तममर्षं तु तृणमस्तपसा । काकार इधितो-
क्रियं ते धमनो बदाचन । एषं तत्र दुर्गं एतत् कामं
न तापि दुर्धराः । इह गन्तव्यं भित्तो नीरमे कस्त-
पादितः । पिपासिता अपि न तेऽम्बु कर्मिणः पाशुनु ।
एव संशोभनासो काकभैरवदरंभात् । इहैव देहि-
भो भूयाः कृतान्ते ते ममाहवा । तस्मात् काकदेव

वाह्मनः कर्मपापघ्नम् । शुचौ पथि सदा स्वेयं ब्रह्मा-
लामपीषुभिः । नाविसृक्ते मृतः कश्चिद्वरकं याति
किल्बिषी । समातुपह्मासाद्य गन्तव्येव परा गतिम् ।
अनशनं यं कुरुते मदमक्त इह सुमतः । न तस्य पुन-
रावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि । अथाश्वतामिदं ज्ञात्वा
मातुष्यं ब्रह्मकिल्बिषम् । अविसृक्तं सदा सेव्यं संसार
भयमोषकम् । नान्यत् पश्यामि जन्तूनां चक्षुःपरावशी
पुरीम् । सर्वपापप्रशमनीं प्रायश्चित्तं कलौ युगे ।
जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं संसर्पाजितम् । अविसृक्तं
प्रविष्टस्य तत्सर्वं प्रजति क्षयम् । जन्मान्तरसहस्रेषु
युक्तान् योगं यदाप्नुयात् । तदिहैव परो मोक्षो मरणादधि-
गम्यते । तिर्यग्योनिगताः सत्त्वा येऽविसृक्ते कृतालयाः ।
कालेन निधनं प्राप्तास्ते यानि परमां गतिम् । अविसृक्तं
न सेवन्ते ये भूदासमसा हताः । विष्णुमूर्तरेतसां मध्ये
ते यसन्ति पुनः पुनः । अविसृक्तं समासाद्य यो सिद्धं
स्थापयेत् सुधी । कल्पकोटिशतैर्वापि नास्ति तस्य
पुनर्भवः । यद्गुणक्षतताराणां कालेन पतनं ध्रुवम् ।
अविसृक्तमृतानान्तं पतनं नैव पिद्यते । ब्रह्महत्यां नर
कत्वा पश्चात् सयतमानसः । मायासुदजति यं काय्यां
संस्तौ नालं सयय । स्त्रियं पतिमृता याव मम भक्ति
समाहिता । अविसृक्ते मृता पिपा । यानि ता परमां
गतिम् । अतोत्क्रमणकालेऽहं स्वयमेव हिजोक्तमा ।
दिशानि तारक ब्रह्म, देही स्याद्येन तन्मय । मन्त्रना
मम भक्त्य मयि सार्वां परतःकद । यथा मोक्षमिहा-
प्नोति न तयाऽन्यत् कदाचित् । मरणं निश्चितं ज्ञात्वा
गतिज्ञासुखदायिनीम् । असमागन्तुकं सर्वं, ततः काशीं
समाश्रयेत् । काशी समाश्रिता येन मनोवाकायकर्मभिः ।
तमित्थं निर्मलप्रियो निर्वाणयो । सम श्रेयं काशीस्थि-
तैरुपैव यः प्रीयते नृन्दायैर्धनैः । तेन तैर्लोकाभ-
क्षितं प्रीयतं तु भया सह । यः प्रीयति उपपात्ता
निर्वाणनगरीश्वरम् । प्रत्येन न्यतो नित्यं ब्राह्मणा ।
प्रीयामि तम् । दिवोदाहोऽपि राजर्षिः काशीं धमेण
पादवत् । रुद्रो मत्तं प्राप्ते दतो न पुनरामतिः ।
एतं योगसाधना ज्ञानं रक्षितं लक्षणम् । अतो
पिच्छमासाद्य मातृदुग्धोत्प्रेषणम् । मोक्षं सुदर्शनं
ज्ञात्वा संसारजातिभीषणम् । कष्टमा चरत्यो ज्ञात्वा
काकभयं मनोहरेत् । अविसृक्तं परित्यज्य एव सा-
कल्यं दुर्भिक्षः । इहियन्ति एव भूताभ्यन्तरोत्तरा-

उने । प्राप्य वाराणसीं पुण्या सिद्धिचेलमवतत्तमम् ।
परिनिश्चान्तमनत्रल कस्य जनोर्मतिर्भवेत् । महादानेन
चामत्रल यत् फल लभ्यते नरे । अयिष्ठते तु काकिनत्रां
दत्ताया तदवाप्यते । एक समर्पयेच्छिष्टं तपस्तप्येत चा-
पर । तयोर्मध्ये तु स अष्टो यो लिङ्ग पूजयेदिह ।
तीर्थानरे गवा कोटि विधियद्य प्रयच्छति । एकाहं यो
यस्य काश्यां काशीवासी तयोर्वर । अनत्रल आह-
याना तु कोटिं संभोध्य यत् फलम् । वाराणस्या तदै-
केन भोजितेन तदाप्यते । सच्चिद्व्या कुरुचेत्ते राक्ष-
प्रक्षो दिशकरे । तज्जगदुपदानेन काश्यां भिक्षा
समा भवेत् । समेह परम ज्योतिरापातालाहव-
स्थितम् । अतीव सत्यलोकादीननल्लिङ्गरूपकम् ।
पृथिव्यल स्थित लिङ्गमविष्ठक्त अरन्ति ये । कलपैस्ते
विमुच्यन्ते महद्भिरिति निश्चितम् । अस्मिन् चेत्ये त
येनाह इदं स्पृष्ट समर्पेन । सम्प्राप्य तारक ज्ञानं
न स भूयोऽभिजायते । यो मामिह समभ्यर्च्य त्रिध-
तेऽन्यत्र कुलचित् । जगन्तरेऽपि मा प्राप्य स विमुक्तो
भविष्यति । इत्युक्त्वा चेत्यमाहात्म्य द्विजानामपतो
हर । पश्यतामेव तेयान्तु तल्लैषानर्हितोऽभवत् ।
काशीसेतु पुं त्रिस्थलीसेतुनर्गते काशीमाहात्म्यात्मादिवि-
धायके ग्रन्थभेदे ।

काशेश पुं काश्यां भय ठक् काशेर्नृपत्यापत्यं वा ठक् । का-
श्या भवे स्त्रिया ङीप् । 'भरत खलु काशेयीमुपयेमे
सार्धसिनीं सुनन्द नाम तस्या जज्ञे भुमन्तुर्नाम' ।
भा० व्या० ६५ ।

काशीग(स) न० काशि प्रकाशमीष्टे ईश-क । (हीराकस)
ख्याते उपधातुभेदे "काशीग(स)धातुकाशीय (स)पाशु-
काशेश(स)मित्यपि । तदेव किञ्चित्पीत तु पुष्पकाशीय
(स)मुच्यते । काशीग(स)मन्त्रमुष्णञ्च तिलञ्च तुवरं
तथा । वातक्षेपहरं केशत्र रेत कण्डूविपप्रणुत् । सूत्र-
कच्छाप्रसरी श्वनाशम परिकीर्तितम्" भावप्र० काशी
टीप्ति स्यति सो-क । दन्त्यान्तोऽप्यत्र भावप्र० ।

काशू(सू) स्त्री कश(स) ज णिञ्ज उञ्जलदत्तोये तालयप्रमध्यपाठ-
पा० सूत्रे दन्त्यस्यपाठ । शक्तिरूपास्ते २ विकल-
वाचि च मेदि० शुद्धौ रोगे शब्दचि० ।

काशू(सू)कार पुं काशू(सू) विकलवाच करोति क-अण्-
उप-क० । गुवादीशू बूचि० तत्फलसेवने हि जिह्वा-
जाघात् वाचो वैकल्य जायते इति तस्य तथात्वम् ।

काशू(सू)तरो स्त्री० सुब्बा काशू (सू) सुब्बाधे णरश्
ङीप् । सुब्बे काशूनामास्तुभेदे ।

काशम(शू)री स्त्री काश-वनिप् वनोरश्च नखानादेशे ण्
या वस्व म । गाम्भाय्याम् अमरे, फलेऽपि हरीत-
कणोलुपि स्त्री । "विलान् कपिलयान् जम्बू च काश-
रीर्दरीस्तथा" भा० व० १५८५० ।

काशमय्य पुं काशरी+स्वार्थे ध्वञ् । गाम्भाय्याम् अमर
"यदरेह्नु दुकाशमय्य भस्मात्कफलोनि च" भा० व्या० ५१० ।
अयञ्च सधुरवर्गे पियाल्यो जकाशमय्येत्यादुपक्रमे "सभा-
सेन सधुरोवर्ग" सुश्रुते उक्तम् ।

काशमीर न० काशमीरे भव कच्छा० अण् । पुष्करमूले कम् ।

२८३ शुद्धुमभेदे मेदि० "काशमीरेदेशे चेत्ये 'कुडुभं
यत् भवेद्भि तत् । स्वच्छकोरमारक्तं पद्मगन्धि' तदु-
त्तमम्" भावप्र० तत्स्वरूपादुक्तम् । काशमीरप्र-
सान्द्रदिग्धयपुष" भर्तृ० ।

"काशमीरायुक्कशरी-
विलहरीकाशीपुराधीश्वरी" अन्नदास्त० । काशमीरदे-
शभवे त्रि० स्त्रिया ङीप् । "तेन तेनैवमापन्ना काशमीरीय
तरङ्गमी" भा० वि० ६५० । सा च पुगास्मीर्या भावप्र० ।

काशमीरदेशानां राजा अण् । इतद्देशराजे । "काशमीराय
कुमाराय वोरका हसकादना । शिविविगर्तवौधेया
राजन्या मद्रकैकया" भा० स० ५२ । काशमीरोऽपि

जनोऽस्य सिन्धु० अण् । पित्वा दक्षमेण्ये० तद्देश्यादिनि त्रि०
"काशमीरा सिन्धुसौवीरा गान्धारादर्शकास्तथा" भा०
भी० ६५० । "मूहाभीराय दरदा काशमीरा" पतिभि

सह तत्रैव । "शारदामठमारभ्य कुडुभाद्रितटानक ।
तावत्काशमीरदेशे स्यात् पञ्चाशज्जोचनात्मक" इत्युक्ते
पदेशभेदे च । "काशमीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना सुद्रुक्मान-
सम्" सुश्रु० । काशमीरमण्डलतीर्थदेव्या भा० व० १२०५०

यथा "एषा रम्या विपागा च नदी परमपावनी । अत्र वै
पुत्रशोकेन वशिष्ठो भगवानपि । ब्रह्मात्मानं निपतितो
विभायः पुनरुत्थितः । काशमीरमण्डलक्षेत्रत् सर्वं पुण्य-

मरिन्दम् । महर्षिनिवाधु पितं यय्येदं भावति सह ।
यत्रोत्तराणां सर्वेषां चान्द्रायणं नास्त्यस्य च । अन्ते वै-

वात्त सवाद काशप्रपत्य च भारत । एतद्द्वारं महाराज ।
मानसस्य प्रकाशते । वर्षसस्य गिरेर्मध्ये रामेश श्रीमता
कनम् । एष वातिककच्छो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।

नात्त्ववर्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरस्य य । इदमायुर्वर्षपरं
देशेऽस्मिन् पुनर्ययम् । कीये युगे तु कौमेय ! प्रमथ

‘सह पापदै’ । सहोमया च भवति दर्शन कामरूपिणः ।
अस्मिन् सरसि सत्त्वै चैव मासि पिनाकिनम् । यज-
न्ते याजकाः सम्यक् परिवारशुभार्थिनः । अलोपसृग्
सरसि अद्धानो जितेन्द्रियः । क्षीणपापः शुभान्
लोकान् प्राप्नुते नातृ शयः” ।

“काश्मीरमण्डले नद्यो या पतन्ति महानदम् । ताः
नदीः सिन्धुसाम्राज्यं गोलवान् स्वर्गमाप्नुयात्” भा०
आनु० २५ अ० । काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्या
अचं टाप् । पकपिलद्राक्षायां स्त्री राजनिः । ८ अति-
विकायां स्त्री मेदि० ।

काश्मीरक त्रि० काश्मीरे भव० मनुष्यस्तत्सोपा वुज् ।
काश्मीरदेशोद्भवे मनुष्ये २ तत्स्ये च । “ततः काश्मीर-
कान् धीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभ” भा० स० २६ अ० ।
काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन-७ ७ त० । १ कुठे
(कुड) २ कुड्डु म भेदे च मेदि० । ३ पुष्करमूले विश्व० ।

काश्मीरजन्म न० काश्मीरे जन्म यस्य । कुड्डु म भेदे अमरः ।
काश्मीर्य त्रि० काश्मीरेण निर्वृत्तादि सङ्काशां चतुरर्थ्यां यय ।
१ काश्मीरनिर्वृत्तादौ २ कुड्डु म भेदे न०

काश्य न० क जलमायं यत् कुत्सितं वा आशयं अश-यत्
कश्य+स्वार्थे ऽण् या । १ मद्ये हेमच० । काश्यां भव यत् ।
२ काशिराजे पु० । स्वार्थे क । तलैव । “शलात्मनश्चार्थिपेण
स्तनयस्तस्य काश्यक । काश्यस्य काश्यप उलो राजा
दीर्घतपास्तथा” हरिवं० २६ अ० ।

काश्यप न० काश्यं मद्यं पिबत्यत्र पा-वज्ये क । १ मासे हेम-
च० । मासस्य मद्यपानाद्यभिचारोत्तयात्वम् । काश्य
राजभेदं पाति नरकात् पा-क । काश्यस्य न्यपस्य
२ पुत्रभेदे काश्यपदे उदा० । काश्यपस्य गोत्रापत्यम् विदा०
अज् । ३ काश्यपगोत्रापत्वे पु स्त्री । ४ कणादे सुनौ पु०
त्रिका० । ५ नृगभेदे पु स्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । काश्यपस्येदम् अण् । ६ काश्यपसम्बन्धिनि त्रि०
“एव एव दितेर्गर्भं ओज काश्यपमर्षितम्” भाग० २, १५,
११ श्लो० । स्त्रिया ङीप् । सा च ७ प्रथिव्याम् स्त्री तस्या
तत्सम्बन्धितया तत्सुतत्वकया भा० आनु० १५४ अ० उक्ता
यथा “इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दिवस्यै दक्षिणां पुरा ।
अङ्गो नाम न्यो राजंस्ततश्चिन्तां मही ययौ । धारि-
णीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो न्यप । कथमिच्छति मां
दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् । सा ऽहं त्यक्त्वा गमि-
ष्यामि भूमितं ब्रह्मणः पदम् । अयं सराप्तो न्यपतिष्यां

मूदिति । ततोऽगमत् । ततस्तां काश्यपो दृष्ट्वा ब्रजन्तीं
‘प्रथिवीं तथा । प्रविशेत् महीं सद्यो सङ्गात्मानं समाहितं
तः’ । अङ्गा सा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता । धर्मोत्तरा
नष्टमया भूमिरासीत्ततो न्यप । एव वर्षसहस्राणि दिव्या-
नि सततं न्यप । लिंशत काश्यपो-राजन् । भूमिरासी-
दतन्द्रिता । अथागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च काश्य-
पम् । प्रथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः” ।
पतद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीप् “काश्यपीवालाक्यमाठरी
पुत्रात् काश्यपीवालाक्यमाठरीपुत्र” शत० ब्रा० १४, ६, ४, ३१०
६ काश्यपपत्न्यां स्त्री काश्यपेयः । काश्यपगोत्रोत्पत्ते
विषयिकित्सामिच्छे । १० नृपिभेदे पु० तत्कया भा० आ०
४२ अ० यथा

“काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वान् राजानं चिकित्सितम् ।
श्रुतं हि तेन तद्भूदुयधा तं राजसत्तमम् । तच्छक-
पद्मगन्धेष्ठो नेष्यते यमसादनम् । तं दष्टं पद्मगेन्द्रेण
करिष्ये ऽहमपञ्चरम् । तत्र मेऽर्थस्य धर्मश्च भवितेति
विचिन्तयन् । तं ददर्श च नागेन्द्रस्तच्छकं काश्यपं पथि ।
गच्छन्तमेकमनस द्विजो भूत्वा ययोऽतिगः । तमब्रवीत्
पद्मगेन्द्र काश्यपं सुनिपुणवम् । क भयास्तरितो याति
किञ्च कार्यं चिकीर्षति । काश्यप उवाच । न्यपं कुरु-
कुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम् । तच्छक पद्मगन्धेष्ठो-
जसाद्य प्रधक्षति । त दष्टं पद्मगेन्द्रेण तेनाग्निसमते-
जसा । पाण्डुयानां कुलकरं राजानमभितौजसम् ।
गच्छामि त्वरितं सौम्य । सद्यः कर्तुमपञ्चरम् । तच्छक
उवाच । अहं स तच्छको ब्रह्मन्तं धक्ष्यामि महीपतिम् ।
निवर्त्तस्व न शक्तस्तु मया दष्टं चिकित्सितम् । काश्य-
प उवाच । अहं त न्यपति गत्वा त्वया दष्टमपञ्चरम् ।
करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्यावलसमन्वितः ।

तच्छक उवाच । यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तं किञ्चिच्चिकित्-
सितम् । ततो ह्यहं मया दष्टमिदं जीवय काश्यप । परं
मन्त्रवर्लं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च । न्ययोधमेनं धक्ष्यामि
पश्यतस्ते द्विजोत्तम । काश्यप उवाच । दष्टं नागेन्द्र ।
ह्यहं त्वं यद्येतदभिमन्यसे । अहमेनं त्वया दष्टं जीव-
यिष्ये भुजङ्गम । सौतिरुवाच । एवमुक्तं स नागेन्द्र
काश्यपेन महात्मना । अदृग्दृष्टमभ्येत्य न्ययोधं पद्म-
गोत्तम । स ह्यस्तेन दष्टस्तु पद्मगेन महात्मना ।
आशीषिपविषोमेतं प्रजज्वाल समन्ततः । त दग्ध्वा स
नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् । कुरु यत्रं द्विजश्रेष्ठ !

जीवयैनं यनस्ततिम् । सौतिरुपाच । भस्मीभूतं ततो
 वृक्ष पद्मेन्द्रस्य तेजसा । सर्वं भस्म समाकृत्य काश्यपो
 वाक्यमब्रवीत् । विद्याबलं पद्मेन्द्र ! पश्य चेष्ट्य यन-
 स्ततो । अहं सञ्जीवयाम्येनं पश्यतस्तं भुजङ्गम् । ततः
 स भगवन् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तम । भस्मराशी-
 क्षतं वृक्षं विद्याया समजीवयत् । अद्भुतं ज्ञतवांसल ततः
 पर्णद्वयान्वितम् । पक्षाग्निं शास्त्रिणश्च तथा विटपिनं
 पुनः । तं वृक्षा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
 उवाच तत्त्वज्ञो ब्रह्मसैतदत्यद्भुतं त्वयि । द्विलेन्द्र ! यद्विषं
 हन्या मम वा भद्विषस्य वा । क त्वमर्थनभिप्रेपुस्तथासि
 तत् तपोधन ! । यत्तेऽभिजितं प्राप्तुं फलं तस्मात्पुनस्त-
 मात् । अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् । विप्र-
 शयाभिभूते च क्षीणायुषि जराधिपे । चटमानस्य ते
 विप्र ! सिद्धिं संशयिता भवेत् । ततो ययं प्रदीप्तान्ते लिपु
 लोकेषु विहृतम् । निरंशुरिव वर्ष्माशूरन्वर्णान्वितो
 ब्रजेत् । काश्यप उवाच । धनार्थी याम्यहं तत् तन्मे
 देहि भुजङ्गम् । ततोऽहं विनिवर्त्तिष्ये स्वापतेयं प्रमृष्टवै ।
 तत्तत्र उवाच । वायव्यं प्रार्थयसे तस्माद्वायव्यतोऽधिकम् ।
 अहमेव प्रदास्यामि निवर्त्तसं द्विलोत्तम । सौतिरुपाच ।
 तत्तत्तस्य ययं श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तम । प्रदध्यौ सुम-
 हातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् । दिव्यज्ञानात् स तेजसी
 ज्ञात्वा तं नमति तदा । क्षीणायुषं पाण्डवेयमपायर्त्तत
 काश्यप ” ।

काश्यपनन्दन उ० कश्यपस्यायम् अहं कश्यपः । गच्छे २५४०
 २५४० २५४० २५४० । “दद्यानि मेदिनीमागं मयङ्गोऽहं
 चरुर्षमा” । यस्मिन् देशे करिष्यन् यज्ञान् काश्यपनन्द-
 नाः” भा० आ० १५३० । “मरीचे कश्यपः पुन कश्य-
 पात् इमाः प्रजाः । प्रजसिरे महाभागा दक्षकन्या-
 स्त्वयोदय” इत्युपक्रम्य “अदित्या द्यादगादित्या स-
 त्मता मुवनेश्वराः” इत्युक्त्वा सर्वेषां चराचरादीनां
 ततत्त्वपञ्चकम् । अक्षरादिषु च । कश्यपश्च १८३०५०
 विवृति । [कश्यपगोलापत्वे

काश्यपायन उ० स्त्री० कश्यपस्य गोलापत्वं महा० फक् ।
 काश्यपि उ० कश्यपे भव० इज् । १५४० २५४० च । ततो
 कश्यपेन विनतावायुत्पत्तिकथा च भा० आ० १५४० यथा
 “एतस्मिन्नेव काशे त्वं देशे दाक्षायणी युमा । विनता
 नाम कल्याणी पुत्रकामा ययस्मिनी । तपस्तप्ता व्रतपरा
 ज्ञाता उ० स्वने युधि । उपपन्नम मर्त्तारं, तासवाचा

कश्यपः । आरम्भः सफलो देवि । भविता वसवेष्टितः ।
 जनविषयि उ० स्त्री० द्वौ वीरौ लिखनेश्वरौ । तपसा वा-
 तिलिख्यानां मम सकल्पजी तथा । भविष्यतो महाभा-
 गौ पुत्रौ लौकोक्यपूजितौ । उवाच चैनां भगवान् क-
 श्यप पुनरेव च । धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽहं सुमहो-
 दय । एतौ सर्वपतन्त्रिणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः । को-
 कसम्भाविता वीरौ कामरूपविरुद्धौ । व्रतकुटुम्ब-
 बोवाच प्रीयमाण प्रजापति । तत्सहायौ महावीर्यौ
 आतरौ ते भविष्यतः । नैताभ्यां भविता दोषः सहा-
 यात्ते पुरन्दर । वेष्ट ते यक्र । सत्पापसमेन्द्रो भवि-
 ष्यसि । न चाप्येवं तदा भूयै सेमया ब्रह्मपादिन ।
 न चाप्यस्या दपीते वायव्या अक्षकोपना । एवमुक्त्वा
 जगामेन्द्रो निर्विषयस्त्रिपिण्डम् । विनता चापि
 सिद्धार्थं बभूव सुदिता तथा । जनयामास पुत्रौ द्वाव-
 त्वं गच्छं तथा । विकलाङ्गोऽरुचाल भास्करश्च इर-
 रः । पतन्त्रिणाश्च गच्छन्त्येनाभ्यभिष्यतः” ।

काश्यपिन् उ० भूजि । काश्यपेन प्रोक्तमधीयते विनि ।
 काश्यपप्रोक्तयासाध्यैषु ।
 काश्यपिय उ० कश्यपस्येयम् कश्च काश्यपी कश्यपभागी
 तत्त भवः उक् । कश्यपपत्नीजाते चराचरादी । “इत्येते
 द्यादगादित्याः काश्यपेयाः प्रसीर्षिता” भा० आ०
 १५०४ गच्छे च “नागवयस्वरसैव काश्यपेभ्यो महा-
 वल” भा० आ० १५३० । “काश्यपेभ्योऽन्तर्गताः” पुन-
 पूजामन्त्र ।

काश्यादि उ० उज्जिओ० प्रत्ययबोः प्रकृतिभूते वाचिन्नुक्ते
 शब्दगणे स च गण काशि वेदि (वेदि इति वा)
 सावाति संवाह अच्युत मोदमानः बहुवादः इति
 कुमनिर्गु हिरण्यः कश्य गोवाचन भारद्वाजी अरिन्दव
 अरिल देवदत्त दश्याम गौवाचनान् बुवराज उपराज
 देवराज मोदन सिन्धुमिल दाममिल बुधमिल सोममिल
 ज्ञानमिल सधमिल (आपदादिपूर्वपदोक्तावानात्) आपद्
 अहं तत्” । तात्काशिव ।

काश्यायन उ० स्त्री० काश्यपस्य काशिराजस्य गोलापत्वं महा०
 फक् । काशिराजगोलापत्वे

काश उ० कश्यतेऽनेन कव-करणे इज् । कश्यपवाच (क-
 टीपातर) क्वाते प्रकरभेदे शब्दचि० । २५४० भेदे च
 काषाय लि० कषायेच रत्न अहं । कषायेच रत्ने १५४०
 “अदि वाचां वि वीरान् रत्नानि वीरान् कषावं प्राज्ञ-

“को, माञ्जिष्ठं क्षत्रियो, हारिद्रं वैश्यः” आश्व०श्री०
१,१६,६। “कात्यायन्यर्द्धका या काषाययसनाऽधवा”
धर्मरः। स्त्रियां ङीप्। तदन्तस्य रक्तायाश्चन्तत्वात् एका-
र्थविशेष्यस्त्रीलिङ्गे शब्दे परे पुंवत्। काषा यी कन्या
यस्य काषायकन्यः।

काषायण पु० अश्व० गणे काशेत्यत्र कापेति पाठे गोत्रापत्ये
फञ्। १। कायगोत्रापत्ये शुक्रयजुर्वेदवृत्तान्तगते ऋषिभेदे।
“काषायत्वात् काषायण” शत भा० १,२,७,२,२७।

काषायेवासिक इ० स्त्री काषाये वस्त्रे वासोऽस्त्यस्य ठन्।
कीटभेदे स्त्रियां ङीप्। “सूचीमुखं कृष्णगोषा यस्य
काषायेवासिक” सुश्रु०। कीटशब्दे विवृतिः।

काषायिन् पु० भूमि। कषायेण प्रोक्तमधीयते णिनि।
कषायविप्रोक्तशाखाध्यायिषु।

काष्ठ न० काशेत्यनेन काश-कथन् नेट् शब्द य १। अनेलादेरि-
न्वनार्थे दादृणि “ससारमतिगुष्कं यत् सुष्टिमध्ये समे-
ष्यति। तत् काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्
इत्युक्तलेख्ययुक्ते २दादृभेदे च। “काष्ठेन या नखेन या
कण्डुयेत” शत०, भा०, २, २, १, “यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च
समेयातां सहोदधौ। समेत्य च व्यमेयातां तद्गुह्य-
तसमागमः” भा०, शा०, ८, ६४ श्लो० “तथाश्मानसृणकाष्ठञ्च
सर्वं दिष्टये स्त्रां प्रकृतिं भजन्ति” भा०, आ०, ८, ६७।

काष्ठक त्रि० काष्ठं विद्यतेऽस्य नडादि० क कुक् च विल-
कादि० कमात्स्य लुक्। काष्ठयुक्ते। २। अयुरुचन्दने न
शब्दमा० तस्य प्रशस्तकाष्ठवत्त्वात् तथात्वम्।

काष्ठकदली स्त्री काष्ठमिव कठिना कदली। (काष्ठकला
कदलीभेदे राजनि०। [ङीप्।

काष्ठकीट इ० स्त्री काष्ठे कीटः। घुणाख्ये कीटे हेम० स्त्रियां
काष्ठकुट्ट उ स्त्री० काष्ठं कुट्टति कुट्ट-अच् उप् स०।
(काष्ठोकरा) पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातिस्तेऽपि संयो-

गोपवत्त्वात् टाप्। [काष्ठमये कुहाले अश्व० अमरः।
काष्ठकुहाल पु० काष्ठमयः कुहालः। नौकास्यमलघर्षणार्थे
काष्ठजम्बू स्त्री काष्ठप्रधाना जम्बूः। भूमिजम्बू वृक्षे राजनि०।

काष्ठतच् पु० काष्ठं तजति तच्च-क्रिप्। (कुतार) इतिप्रसिद्धे
जातिभेदे। श्वसु। काष्ठतजकोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात्
ङीप्। काष्ठतज्यकश्च भाले त्रि०। स्त्रियां टाप् इति
भेदः। [कृमिभेदे हारा०।

काष्ठतन्तु पु० काष्ठे तन्तुरिव दोषत्वेनावस्थितत्वात्। काष्ठस्थे
काष्ठदारु पु० काष्ठप्रधानो दारुः। देवदारुवृक्षे राजनि०।

तस्य शाखावाहक्ययोगेन काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम्।
काष्ठद्रु पु० काष्ठप्रधानोद्भूतः। पलाशवृक्षे राजनि० तस्य
काष्ठतोऽपि पुष्पोद्गमात्तत्प्राधान्यात्तथात्वम्।

काष्ठधात्रीफल न० काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम्। आम-
लके राजनि० तत्फलभायन्तरे अष्टे। काष्ठस्थेव शुष्कत्वात्तस्य
तथात्वम्। [लायास् राजनि०।

काष्ठपाटला स्त्री काष्ठमिव कठिना पाटला। सितपाट-
काष्ठमठी स्त्री क्षुद्रोमठ मठी काष्ठेन निर्मिता मठीव।
चितायाम् त्रिका०। तस्या काष्ठनिर्मितक्षुद्रमठाकार-
त्वात् तथात्वम्।

काष्ठमय त्रि० काष्ठमयं मयट्। १। काष्ठमये २। काष्ठतल्यकठिन
वृद्धये निर्दये च। “इहृशा केचिदामानि नराः काष्ठ-
मया इव” भा०, रा०, २, ४४, [हारा०।

काष्ठमल्ल पु० काष्ठं मल्ल इव यत्। शवर्निहारणे यानभेदे
काष्ठमौन न० काष्ठमिय मौनम्। इङ्गितेनापि स्वाभिप्राया-
प्रकाशनरूपे मौने शब्दचि०।

काष्ठलेखक पु० काष्ठं लिखति खलु। घुणाख्ये कीटे।
काष्ठलीहिन् पु० काष्ठञ्च लौहञ्च लोऽस्य। लौहयुक्ते
काष्ठमये सुहरे त्रिका०।

काष्ठवल्गिका स्त्री काष्ठमिव शुष्का वल्गिका। कटुकाया
(कटकी) ख्याते वल्गीभेदे वैद्यकम् [शरिवाभेदे राजनि०।
काष्ठशारिवा स्त्री काष्ठमिव शुष्का शारिवा। (अनन्तमूल)

काष्ठा स्त्री काश-कथन् नेट् शब्द य १। १। दिशि। “स
राजपत्नोवदध आशु शुक्ल इवोडुवः। आर्ष्वमाश्व
पिष्टमि। काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम्” २। अष्टादशनिमेषा-

त्मके २। काले “त्वं, सुहृत्स्थितित्वं च लवञ्च त्वं पुनः
अथ “शुक्लत्वं वज्रलत्वं च कला काष्ठा तूटिस्तथा” भा०
आ० २५ अ०। “कलाकोष्ठादिरूपेण परिणाम प्रदायिनि।”

देवीमा०। २। सीमायाम् “परा हि काष्ठा तपसस्तया
पुनः” कुमा०। ४। स्थितौ “काष्ठां भगवतोध्यायेत्
खनाभाषायलोकन” भाग० १, १, २१, श्लो०। ५। उत्-

कर्षे च अमरः “काष्ठागतस्ते हरसालुविद्धम्” कुमारः।
काष्ठं प्राधान्येनाख्यस्याम् अच्। इदारुहरिद्राया
भेदि०। ७। अश्वत्थपत्रीभेदे। “अथ कश्चपयलीना
यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदिर्तिर्दिर्तिर्दत्त काष्ठा आरुषा

सुरसा इत्ता। सुविः क्रोधवशा ताप्ता सुरमिः सरभा
तिभिः” इत्युपक्रमस्य “अरिष्टायास्तु गन्धर्वी काष्ठाया
द्विश्वेतराः” भाग० ६, ६, २१, उक्तम्।

काणगार न० कावनिर्मितमागारम् । (काठेरपर) काठ-
निर्मिते ष्टहे त्रिका० ।

काणम्ब वाहिनी स्त्री काठनिर्मिताऽम्बुवाहिनी ।
(सिञ्चति) स्वाते श्लेष्मीरूपे नौकाजलसेचनपात्रभेदे अथ
काणलका न० काठमिव कठिनमालुकम् । कन्दभेदे ।

“कन्दातनं कर्तुं वक्ष्यामि यद्वारिकन्द-शता-वरी-विस-
ञ्चाल-श्छाटक-करोरक-पिण्डालुक-मध्वालुक-हृत्वालुक-
काणालुक-गङ्गालुक-रक्तालुकेन्द्रीवरोत्पल-कन्दप्रभृतीनि ।
रक्तपित्तहराण्यास्तु शीतानि मधुराणि च । शूलणि
वस्तुशुक्राणि सन्त्यष्टद्विकराणि च” सुश्रुतः ।

काष्ठिक त्रि० काठमस्यस्य ठन् । वस्तुकाठयुक्ते अनेके देशादौ
‘कुट्टं काठं छीप् काठो स्वाये क कुत्त टाप् । का-
ठिका कुट्टकाठस्यञ्छे स्त्री । “विंशति काठिका” भवदेव
काष्ठिन् त्रि० काठमस्यस्य इति । वस्तुकाठयुक्ते स्त्रियां छीप्
काठील ण्० काठिना इत्यते इज-लोपणे कर्माणि वञ् ।
१ राजार्के राजनि० इत्यदधीत्येव । २ कदलीभेदे (काठकला)
शब्दचि०

काष्ठेक्षु ण्० काठमिव कठिनकाण्ड इत्यु० । इत्युभेदे सुश्रु-
इत्युभेदे ६०६८० विवृतिः । भावप्र० काण्डेक्षुरिति पाठः ।
काठीलुम्बुरिका स्त्री काठप्रधाना उडुम्बुरिका । काको-
उन्वरिकायाम् शब्दचि० ।

कास कुत्सित शब्दे (रोगहेतुकशब्दभेदे) भा० आत्म० अक०
सेट् । कासते अकासिष्ट कासाम्-वभूव-आस-चक्रे चका-
से “असीतोरावस्य कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुसः” मट्टि ।
“कासाञ्चक्रे कुत्सितशब्दमभिहितवान्” अयम० ।
“अतज्जुं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलणचम् । अस्मिन्
स्त्रीति आत्यर्थमत्वाधमति कासते” “स पूर्वे कासते
शुष्कम्” सुश्रु० । “कासमानस्य दृष्ट्यामिभूत” सुश्रु० ।
अस्य कश्चित् परस्मैपदित्वमिच्छन्ति । “प्रसक्तमेव सभो-
रखेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्त” सुश्रु० कासशब्दे उदा०
किप् का । “यत्न शीतोऽप्योद्धर सङ्काशा नेपथ्य”
अथ० ५, २२, १०, भावे वञ् । कास कुत्सितशब्द- “सञ्च
शीर्षकप्रा एत कासएनम्” अथ० १, १२, २ ।

कास त्रि० कस हिंसने कर्तरि च । १ हिंसके । कासतेऽनेन
कास-करणे वञ् । २ रोगभेदे ण्० “कुत्सया वलास
कासकुटुगम्” अथ० ५, २२, ११ । तद्वत्तद्वनिदानादि
सुश्रुते उक्तं यथा

“अथात कासप्रतिषेधमध्याह्नं व्याख्यास्यामः । उक्ता

ने हेतवो नृणां रोगयो आसहिक्तयो । कासस्यापि च
ते श्रेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः । धूमोपघाताद्वज्रसस्यैव
व्यायामरूपादनिषेवशाच्च । विमार्गमत्वादिभोजनस्य
वेगावरोघात् क्षययोस्तथैव । प्राणोच्छुदानादुत्तमं प्रदुष्टः
समिद्धकांस्त्र्यम्बनद्वयलोप । निरेति वज्रात्सहसा सदोम
कास स विद्वद्भिर्दाहृतम् । स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
शतात्तथाभ्यः क्षयकोऽपरश्च । पञ्चप्रकारः कथितो
भिषग्भिर्विद्विर्हितो यच्चविकारजस्तथा । भविष्यत्सहस्र
तु कण्ठकण्ठधूमोऽप्योपरोधो गलतालुसेव । स्वशब्दैवैष्य-
मरोचकोऽग्निसादस्य चिकित्सा भवन्त्यमूनि । ‘कुत्सित-
मूर्धोदरपार्श्वशूलौ क्षामानन शीथबलसरोमा । प्रस-
क्तमेव सभोरखेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्त । उरो-
विदाहृत्वरवज्रायोपैरभ्यर्हितस्तिस्रस्तुल्यसृष्टार्त्तः । पित्तं न
पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्तु पाण्डु परिदहमान ।
पित्तविषमानेन सुप्तेन सीदन् शिरोरगात्तः कफपूर्यदेह ।
अभक्तवृग् गौरयसादयुक्तः कासेद्भृश सान्द्रकफ कफेन ।
वचोऽतिमात्रं विरक्तञ्च यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिधा-
कैः । पित्तविषयस्य सन्तरः सरक्त शीतलभीष्मं चत-
स्रस उक्तः । अतिव्यवायभाराध्ययुक्ताश्च गजविग्रहैः ।
रहस्योरुजत वायुर्दहीत्वा कासमावहेत् । स पूर्वं
कासते शुष्कं ततः छीनेत् सयोचितम् । कण्ठेन इज-
ताऽत्यर्थं विमिश्रेणैव चोरसा । सूचीभिरिव तीक्ष्णभि-
स्तुद्यमानेन शूलिना । इह सस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभि-
तापिना । पर्व्वभेदव्यवहारऽप्यवैषम्यं पीडितः । या-
रावतइवाङ्गजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् । विमर्शासात्म-
भोक्तातिव्यवायाहेगनियङ्गात् । हस्तिनां शोचतां नृणां
व्यापनोऽमौ तयो मला । कुपिता अयञ् कास
कुत्सिते इत्ययमदम् । स गालशूलवज्रदाहमोहान्
प्राणक्षेपक्षोपसमेत काशी । शुष्कम् विनिवीयति इव
वस्तु प्रक्षीयमांसो रुधिर सपूवम् । तं धर्मं हिंसा
अपदचिकित्स्य चिकित्सितप्राः क्षयञ् वेदति । इव
त्वमासाद्य भयत्ययो वै योष्यन्मातुर्भिर्भजस्तु कासम्” ।
भावप्र० एतद्विद्वत्तं यथा ।
पञ्च काशा अतो वातपित्तक्षोभप्रवृत्तयैः । क्षययोपे-
क्षिताः सर्वे कश्चिन्नक्षोत्तरोत्तरम् । क्षयाय रात्रिवक्ष्यते ।
अथ पूर्वरूपमाह । पूर्वरूपं भवेतेषां मूकपूर्वगता-
यता । कण्ठे कण्ठस्थ भोजनानामवरोधः जायते ।
भोजनानामवरोधः कवसनिबन्धे कण्ठस्थः । अथ

भातिकस्य रूपमाह कृष्णकृपावर्धिरसूक्ष्मली सामान-
न क्षीयलक्षरौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वर-
कासति शुष्कमेव । गङ्गो ललाटे कदेश, शुष्क ह्येवादि-
रहितम् । पैत्तिकस्य रूपमाह 'तनोर्बिदाहृष्ययक्त-
शोषैरभर्हि' तस्मिन्नुक्तं सृष्टं । पित्तेन पीतानि पमे-
त्कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदलमानः । सपाण्डु,
पाण्डुरोगयुक्त । श्लेष्मिकस्य रूपमाह प्रलियमानेन
सुखेन बीदेत् शिरोरजार्तः कफपूष्यदेहः । अभक्तकृ-
मीरवकण्डुयुक्तः कासेदुभयं सान्द्रकफः कफेन । प्रलिय-
मानेन सुखेन श्लेष्मिणेन सुखेनोपलक्षितः । अभक्तकृ-
न भक्ते कृत् रश्मिस्त्वसः कण्डू कण्डू एव । क्षतकासस्य
निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह अतिव्ययायभाराध्वयुक्ता-
श्चगजनिपदैः । रक्ष्योऽप्युक्तं यावद्वर्द्धीत्वा कासमा-
दहेत् । अश्वगजयोर्निपद्यो टमनम् । लक्षणमाह स
पूर्वं कासते शुष्कं ततः ठीवेत् सशोणितम् । कण्डू-
न कृजत्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा । सूक्ष्मीशिरसि
तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना । दन्त्यस्यार्धेन नूत्नेन
भेदीकृताभितापिना । पर्वभेदज्वरश्चासदप्यावैस्वर्थ-
पीडितः । पारावत इयाकूजम् कासवेगान् क्षवोद्ध-
वात् । कण्डूनेतुपलक्षणे तृतीया एवमुक्तेति ।
क्षयकासस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह विषमाऽकासा-
भोज्वातिव्यथावाहे गनिपद्वात् । एणिना शोभता मृत्वा
व्यापदोऽन्मौ तयो मला । कुपिता चयस्य कास कु-
र्युदे' हृत्प्रमदम् । एणिमा विचिकित्सायुक्तानाम् । ल-
क्षणाह सगात्रगूळस्वरमोहदाहप्राग्जयस्रोपलभेत्-
व कासी । शुष्कं विनिवीरति निर्वलस्तु प्रजीवमासो
रुधिरं सप्यम् । तं सर्वनिद्रं भगदुगिकित्स्य चिकि-
त्सितज्ञा क्षयज वदन्ति । असाध्यसाध्यव्यापानाह
इत्येव क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशन । साध्यो
बलपता वा स्यादाप्यन्वेव क्षतोत्थित । एव क्षतो-
त्थित क्षीणानामसाध्य । बलपता साध्यो दापो या
स्यात् । न वा कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ
मिथ्येतां क्षतजक्षयजौ सदैव क्लृपेज सन्परिवार-
कयुक्तस्य सदातरस्य जातौ । स्पिराणा जराकास
सर्वो दाप्यः प्रकीर्तितः । स्पिराणा जराकास दृष्टा-
नां य कासो भवति स जराकासस्य स सर्वेष्वयत-
जादिरपि दाप्यः । तीव्रं दूरां साधयेत् साध्यान् पथ्य-
जांजांस्तु यापयेत् । सख्योऽपि कास उमेक्षणीयो न भय-

ति । किन्तु ग्रीष्मं प्रतिकरणीय इत्याह क्षरारोषक
हृत्तासस्वरभेदक्षयादयः । भवन्तु मेक्षया यस्मात्तस्मात्
स्वरया जयेत्' ।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्मविपाकशब्दे १७६४,
ष्टुं उक्तम् क जलमस्यतेऽनेन अस-क्षेपेण करणे वल-
हतम् । शोभाञ्जनवृत्ते पुं शब्दच० । तदञ्जनसेवने
नेत्राञ्जलनिस्सारणात्तस्य तथात्वम् ।

कासकन्द पु० कासहेतु कन्द । कासालौ राजनि०

कासघ्न त्रि० कास हन्ति हन-हेत्वादौ टक । कासहरे
सुश्रुतोक्तेः विधानभेदे । "प्रायोगिकं क्षेपेनोपैरेचनं
कासघ्नं यामनीयस्य" इत्युपक्रमे "हृत्तीकण्डकारिकावि-
कटुककासमर्द्धने' हृत्तीकण्डमन शिलाकिञ्चरुहाकर्कटशङ्खी-
प्रथतिभिः कामन्त्रैश्च कासघ्ने' (धूने) । स्त्रिया डीप् ।
स च स्वरटकार्या स्त्री शब्दच० । "हरीतकी कणा
शुण्ठी जरिच छांट्य युतम् । कासमोदकं प्रोक्त-
क्षूणारोचकनाग्नं" भावप्र० उक्ते श्मोदकभेदे पु० ।
कागनागकणाश्चरादयोऽपि । कासरोगनिवारके त्रि०
'नेन तेन प्रकारेण यासक कामनागक' वैद्यकम्
कासहरयेति सुदृतः

कासजित् स्त्री कास जयति जि क्षिप् । भाग्याम्
(वापनडाडी) राजनि० । कागनागके त्रि० ।

कासनाशिनो स्त्री कास नाशयति नग-गिच्-णिनि
डीप् । कर्कटशङ्खीएचे रत्नमा० ।

कासन्दोवटिका स्त्री पेशवारभेदे राजवल्लभ ।

कासमर्द्ध पु० कास मृदाति मृद-अण् उप० स० । काल-
कासेदा)-हृत्ते तद्गुणाद्युक्तं भावप्र० यथा "कासमर्द्धेऽ-
रिमर्द्धश्च कासारि कर्मगस्तया । कासमर्द्धदलं रुच्यं
हृत्वं कासविपाचनुत् । सधुरं कफयातनं पाटनं कण्ड-
शोधनम् । विरेपत कासहरं पित्तघ्नं स्यात्कं लघु" ।
सुश्रुतेऽयं मुरसादिगणे पठितः सुरसादिशब्दे विवर्तितः ।
कस्य जलसासेन क्षेपेण मृद्यतेऽसौ मृद-कर्मणि घञ् ।
पेशवारभेदे स च पित्तजलमिश्रितस्त्वगान्धितपेशवार
इति पाकरालेश्वर ।

कासमर्द्धेन पु० कासं मृदाति मृद-ल्यु हत० । पटोचे हारा-
कासर पु स्त्री० के जले व्यासरति आ-स्-अच् अतः । मर्द्धि-

ये अमरः तस्य कले सर्वदासरणात्तथात्व स्त्रिया डीप् ।

कासहन् पु० कास हन्ति हन-क्षिप् । "कण्टकारीकृत काय
रुक्मणः सर्वकासघ्ना" इत्युक्ते कासनाशकेऽकाशभेदे

तस्य कासनाशकत्वात् तथात्वम् । कासनाशकत्वात् त्रि०
कासारं पु० कस्य जलसासारोऽयम् । शरीरे विंशत्या रगणै-
रचिते २८गणकच्छन्दोभेदे च दत्त० टी० । शपकासभेदे
न० भावम् ।

“दृते तमे विनिक्षिप्य कटाहे पाचयेन्मनाक् ।
ततस्तत्र विनिक्षिप्य खण्डं भागसमं पचेत् । ततश्चाह्वय
तत् पात्रे क्षित्वा सम्यक् सुचिकित्से । चतुरशीकृतं ह्येतत्
भवेत् कासारसन्नकम् । कासारं च चिदं चैवं नातिदुष्कं
नपिच्छिन्नम् । हृत्कासकफपित्तघ्नं विरूचौ रचिचारकम् ।
प्रक्षिप्य मापाष्टङ्गाटकयेरूपां पृथक् पृथक् । शालूकस्य
च कर्तव्यं कासारं खण्डसर्पिणा” । [विवृतिः ।

कासारि पु० इत० । कासमर्हदृष्टे भावम् । कासमर्हदृष्टे
कासालु पु० कासकारी आलुः । कोष्णदेशप्रसिद्धे आलुक-
भेदे राजनि०

कासीस न० कासीं क्षुद्रकासं स्यति सो-क । (हिराकस)
उपघातभेदे दन्त्यहयवानयमित्येके कासीसशब्दे विवृतिः ।

“कासीसं विवृता दन्ती हरितालं चुराद्रजा” सुश्रु० ।
कासृति स्त्री० कुत्सिता सृतिः सरसम् । कुत्सितगतौ
“न कासृत्या आम प्रविशेत्” गोभि०

कासीर न० ईषत्तीरमस्यास्ति को-का नि० सुट् । ईषत्तीर-
युक्ते नगरभेदे सि०कौ० ।

कासार्थ्य पु० कासार्थ्य+पृषो० यस्य च । गान्भाय्याम्
काहका स्त्री काहला+पृषो० लस्य कः । काहलावादो हि-
रूपकोषः ।

काहल पुंस्त्री कुक्षितं हवति लिखति हन-अच्, को-का ।
विडाले २कुकुटे, स्त्रिया ङीप् शब्दमात्रे पु० ४महाद-
कायाम्, स्त्री टाप् मेदि० । घुस्सूराकारे वाद्यशब्दभेदे
इक्षुपसरोभेदे स्त्री शब्दश्च० । ७अव्यक्तवाक्ये न० हेमच० ।
दशुष्के टष्टशे, १०खसे च त्रि० मेदि० ।

काहलापुष्प पु० काहलेव पुष्पमस्य । घुस्सूरे शब्दमा०
काहलि पु० कं सुखमाहवति ददाति आ+हल+इत् ३त० ।

शिवे “छस्सोऽसस्वस देहस्य काहलि सर्वकामद”
भा० आह० । ७अ० २सखण्या सुवत्या स्त्री ङीप् मेदि० ।

काही स्त्री इषदाहनि दा+हन-ड गौरा० ङीप् । कुटज-
दृष्टे राजनि०

किं शनि जुहो० पर० सक० अजिट् । एकैति अकैपीत् ।
चिकाय । वैदिकोऽयं प्रातः

किंयु त्रि० किमिच्छति मानस्येन निषेधेऽपि भेदे क्यच् तत्

चन्द्रश्चि ७ । किमिच्छौ “किंयुर्विप्रोक्तोऽजोऽहोति”
अ० १, २१, ४, “किंयु किमिच्छुः” २।०

किंराजन् पु० कः कुत्सितो राजा चोपार्थत्वात् न टप्समा०
कुत्सिते राजनि० । किम प्रत्यर्थकत्वे ङ् टच् । किं राज-

इत्येव न०व० । किंराजन् निन्दितमपयुक्ते देशादौ त्रि०
किंवत् त्रि० किं विद्यतेऽस्य भट्टम् मानत्वात् मस्य कः । कि-

विमिष्टे स्त्रियां ङीप् । कस्येव कसिञ्च वा वति ।
किंत्वाञ्चैव वृत्त्याञ्चैव सम्प्रत्ययान्ते, च क्यञ्च ।

किंवदन्ति(त्तौ) स्त्री किम्+वद-भिच् वा ङीप् । जनश्रुतौ
कस्ये अस्त्ये वा लोकाप्रवादे अमरः । “इति व्याधानां
सुखात् किंवदन्ती न्यूयते” हितो० । “कस्मिं किलैव
किंवदन्ती-अस्माकं कुले कालरात्रिकस्या विद्या नाम
राज्यस्य ससृपस्यते” प्रमोचच०

किंवा अन्त्य० किञ्च वा च इच् । इतिक्ते २शब्दाववातां
शपथान्तरद्योतने च मेदि० पदद्वयमित्यन्ते

किंशास् पु० कुत्सितं गृणाति किम्+श-लुच् । शब्दा-
दायभागे, अमरः “गृष्पयोधितकषाकिमाकांक्षश्चुवान-
सकदङ्गि प्रसात्य” दशकु० २वापे, शकृत्पञ्चि च मेदि०
“किञ्जरयो विष” उषा० सू० । “गृद्दिसाम् इत्यु-
ज्ज्वलदत्तोक्ते शान्तमध्योऽयं शब्दक० दन्त्यमध्यपाठः
प्रासादिकयय । गतिकारकोपदत्तेन तत्पु० प्रकृतिसर ।

किंशुक पु० किञ्चित् शुकइव शुकतुल्यमभ्युपमात् ।
शपथाय अमरः “फलजनस्वानविदीर्ष्यं रानिहृदि-
च्छु कास्यपरकिंशुकाशुगाम्” नैव । “किंशुकाम्बोजवकु-

लचूताशोकादिपुष्पितै” सुश्रुत “ते (देवा) हेमनिष्का-
भरण्या कुण्डलाङ्गदधारिणः । निहता वङ्गशोभन
पुष्पिता इव किशुका” भा०य० १५५ख० । अस्मिन् निर्ग-
न्त्यत्वम् “विद्याहीना न शोभन्ते निर्नन्दा इव किशुका”
चायक्य । फलहीनत्वञ्च “अविश्राव फल वेदि कर्म-
त्वेषामुपावति । स शोचेत् फलनेत्यायां यथा किशुक-
श्चक” रामा० २नन्दिदृष्टे राजनि०

किंशुलकं पु० किशुक+किशुलकादीनाम् पा०नि०सुबध्ना ।
पञ्चाशदृष्टे शब्दर० । अस्मिन् निर्गन्ते परे दीर्घः । कि-
शुलकानिर् (पञ्चाशप्रधानवर्णतः)

किंशुलकादि पु० गिरौ परे दीर्घनिमित्ते पा०उक्ते शब्दभे-
दे च गण्य किशुलकं याव नङ् कञ्जन मञ्जन खोदित
कुक्कुट ।

किंस त्रि० किं कति सो-क अवनादि० पूर्वपदस्यनिमित्तात्

न पत्वम् । कृत्स्नित्वेदेके तद्वये किसेति पाठान्तरम्
 प्रयो० अतुस्वारलोपः । तदर्थे
 किंसखि पु० कृत्स्नं सखा क्रिमन्नेपार्थत्वात् न टच्समा०
 कृत्स्निते सख्यौ 'स' किस्खा साधु न शास्ति योऽधि-
 पम्" किरा० प्रत्यर्थे किम् टच्समा० किंसखइत्येव ।
 किंखित् अय्य० इत्थं । विगर्गे गणर० स्याणुरयं किंखित्
 पुरम् । स्याणुत्पत्त्यप्याभ्यां वितर्कोऽत्र गम्यते ।
 किकि पु० कक इन् प्रयो० इत्थम् । १ नारिकेले राजनि० ।
 किकीतिगण्डकारके २ चापपक्षिणि (स्वर्षाचातक) शब्दभा०
 किकिदिव पु० किकीत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति दिव-क ।
 चापपक्षिणि । इन् । किकिदिविरयत्न शब्दभा० ।
 किकिन् पु० किकीतिगण्डोऽस्यस्य मोहा० इति । चापपक्षिणि
 किकीदिविरिति पदद्वयम् अमरव्याख्याने क्षीरसामी ।
 किकिर स्त्रि० कृ-पञ्चमे कर्म्मणि क वेदे प्रयो० आदौ
 व्यागमः । कौखे "आविश्य किकिरा कषु पत्नीनाम्"
 अ० ६'५१'७ "किकिरा कौखानि" भा० उपां सुतु गित्तादि
 ना आत् । एतेन किकिराशब्दकल्पनं चिन्त्यम् ।
 किकीदि(दी)वि पु० किकीतिगण्डेन दीव्यति दिव-इन्
 उपा० अ० किकीदिशेति निर्द्देशात् नि० दीर्घः । चापे सिं
 कौ० अत्र पूर्वोत्तरपदयोर्ह्रस्वदीर्घविनिमये किकिदीविरि
 त्यपि तत्रैव सिं कौ० । "सकं यद्यपि प्रपत चापेच
 किकिदीयिना" अ० १०, ६७, ११ ।
 किङ्किट ति० कृत्स्निते । "किङ्किटाकारेण व्याख्याः पश्यो-
 भवन्ति" तैत्ति० ४०
 किङ्किथ पु० कृत्स्नतोक्ते दैहिके लमिभेदे । "किङ्करोमनखादाच
 दनादा किङ्किथस्तथा" लमिगण्डे विवृतिः
 किङ्किसाद् पु० "राजिमनस्तु" इत्युपक्रमे "गोघूमक"
 किङ्किसाद् इति कृत्स्नतोक्ते सर्पभेदे । सर्पगण्डे विवृतिः
 किङ्कि पु० कृत्स्नो (ख्यौ श्रेयासि) शृङ्गालभेदे त्रिका०
 किङ्किणी स्त्री किङ्किण्कणति कञ्-यन्दे इन् ङीप् ।
 शुद्धवष्टिकायां हेमच०
 किङ्कर ति० किङ्कित् करोति अञ् । १ दासे सेयके स्त्रियान्त
 राप् । किङ्करस्य पत्नी ङीप् । २ किङ्करी दासपत्न्याम् स्त्री
 "यथेहि मां किङ्करमभूते" रघु । "विप्रस्य किङ्करो
 भूयो वंशोभूयस भूविप ।। सधेयां किङ्कर भूयो
 माङ्गलस्य विवेकत" पुरा० । किङ्करस्य गोत्रापत्यं नडा०
 फल् । वैदरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।
 किङ्कन्त पु० आगत्योक्ते नञ्भेदे । "भलमानह निङ्कोचि किङ्कन्तो-

सुदरेव च" भाग० ६, २४, ५, नडादौ किङ्करेति या पाठः
 ततो गोत्रापत्ये फल् । किङ्कलायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०
 किङ्किणी स्त्री किङ्किणी+प्रयो० इत्थम् । १ शुद्धवष्टिकायाम्
 अम० । तदाकारफले अधिकतद्वत्ते राजनि० "रथेन
 काङ्कनाङ्गेन कल्पितेन यथाविध । वैव्यहृन्मोषयुक्तेन
 किङ्किणीजालमालिनाः" भा० आ० २२० अ० "सौभाग्यं मह-
 दाप्रोति किङ्किणीं प्रददद्वरे" दिष्णु पु० पु० "भग्नं भीमेन
 मरुता भयतो रथकेतमम् । पातितं किङ्किणीजालम्"
 वेणी० । २ अमरसंज्ञायां द्राक्षायां "रुद्रधर जलजम्बूदृष्टे
 हलायुध" "कटफलं किङ्किणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव
 च" हारी० । कंयन्द किङ् इव यस्या स्तुतौ गौरा० ङीप् ।
 तन्त्रसारोक्ते ५ देवीस्तुतिभेदे सा च "किं किं दुःखं
 सकलजननि । लीयते न मृतायाम्" इत्यादिस्तुतिः ।
 किङ्किणीका स्त्री कण-यन्दे ईकन् प्रकृतेः किङ्किणादेशः ।
 शुद्धवष्टिकायाम् । "तत्तयाह वाहः सयन्दचाभीर
 किङ्किणीकः" कुमा० । अमूमिपालान् भोजान् स्वाना-
 तिष्ठन् किङ्किणीकिनः हरिव० १८ । अस्य पुंस्त्वमपि
 "किङ्किणीकविभूषितान्"
 किङ्किणीकाश्चम पुंन० भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे । "वैमानिक
 असृग्ना किङ्किणीकाश्चमे तथा निवासोऽपसरसा
 दिव्ये कामचारी महीयते" भा० अतु० २५ अ० ।
 किङ्किर पुंस्त्री किङ्किट् किरति श्रियोगिनं रागाय या कृ-क ।
 १ अमरे २ कोकिले ३ अञ्चे च सारस्वतः स्त्रिया जातित्वात्
 ङीप् । १ कामे पु० ४ गजकम्भे न० ५ रक्तपर्णे पु० इतद्वति ति०
 किङ्किरात पु० किङ्किरं रक्तयर्थमतति अत-अण् । अगोक्-
 दृष्टे जटाभरनमिनगिर "येखरै किङ्किरातै" रत्ना० ।
 किङ्किराल पु० किङ्किराय रक्ततायै अलति कार्यामेति
 अल-अच् २त० । वर्कुरे वैद्य० तस्य निर्यासयोगेन
 रक्तयर्थस्त्रिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम् ।
 किङ्किरिन् पु० किङ्कर+इनि । (पदचि) विकृष्टतद्वत्ते जटा०
 किङ्किल अय्य० किम्+किल+इत्थं । "किङ्किलेति कोपा-
 यययोः" गणरतोक्ते १ भीमे २ अमरव्याख्या । "न मर्तवे न
 नद्वे किङ्किल भवान् उपलं यालयेत्" मयत्कर्त्तृकं
 श्रुत्याजनं कोपयिष्य अथवा विषयस्य । तदर्पक
 किङ्किण्यन्दयोगे सिद्धः ।
 किङ्क अय्य० किङ् च चङ् । १ यारम्भे, २ सगुह्ये, ३ शास्त्रे,
 ४ सम्भाषणायाश्च सिद्धिः ५ अमानरे जटा०
 किङ्कन अय्य० किम्+न सप्त० पदद्वयमित्यने । १ अश्वमेधे,

२४९० च किम्+चन-अच् । १४९०१५ पडागे पु०
गङ्गदत्ता० “असाकल्ये तु चिञ्चन” इत्यम-
रोक्ते चनेति भिन्न पदम् अतएव मयू० अकिञ्चनगङ्गो-
निपातित ।

किञ्चित् अय्य० किम्+चित् किञ्च चिञ्च सम० वा । १४९०१५, २४९० च राजनि० । अस्य पदद्वयत्वमते १५०किञ्चित्कर
इत्यादी सह सुपेति समास इति बोध्यम् । इदमन्या नि-
हेदुमशक्यत्वमेव किञ्चित्त्वम् । “कम्पेन किञ्चित् प्रति-
गृह्य सूत्रे” रघुः “किञ्चित् प्रकाशस्तिमितोपतारै” ।
“आवर्जिता किञ्चिदिव स्वनाभ्याम्” कुमा० ।

किञ्च लुक् पु० किञ्चित् चुलुप्पति सौत् चुलुप्प-दु चंसायां
कन् । (के चो) महीनताय्ये कीटभेदे अम० प्रथो०
किञ्चिल्लिकोऽय्यत् अमरटी० । [किन्दानगङ्गे दृश्यम् ।
किञ्चल्य न० किञ्चिज्जयं यत् । भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे
किञ्चल न० किञ्चित् जलमत् । पद्मादे केयरे गङ्गद० प्रथो०
तलोमे” किञ्चलमयत् राजनि० ।

किञ्चल्लुक् पु० किञ्चित् जलति जल-अप्यारणे क तस्य नेप्पम् ।
पुष्पादे १केयरे, २पुष्परेणौ, ३नागकेयरे च भेदि० पद्ममध्य-
स्य केशाकारे पदार्थे । “केचित् किञ्चल्लुक्पद्मागा” केचित्
पीता पयोधरा ” भा०व० १८८५० । “पद्मोदरच्युतरज
किञ्चल्लुकावृणता गतै” भा०व० १८८५० “किञ्चल्लुकी
ददौ चार्चिमालामहानपद्मजाम्” देशीम० अमरे पु०
जटाधरे स्त्रीशतेत्युभयलिङ्गता । तदुगुणादिक भावप्र०
उक्त “किञ्चल्लुक् शीतलोच्छ कपायो व्याह-
कोऽपि स । कफपित्तदृषानाहरक्ताशौ वपशोधजित्”
तत्र पुष्पकेयरे “हिरण्यमृजोयानयेयु यज्ञकिञ्चल्लुका
शतपुष्करा होतु” अ०, अ० ६, ४, ५ “वज्रै कृतकिञ्चल्लुका
कृतकेयरा” होतु स्त्रज कार्या नारा०

किटि गतौ सक० भये अक० भा०वर० सेट् । केटि अकेटीत्
किक्केटि प्रनिकटति ।

किटि किटाय किटकिटे यव्य कृशदकरणे डाच्-क्यच्-नामवात्
किटकिटायमे अकिटकिटायीत् “दन्ताः किटकिटायते
उद्वतासोजिह्वा खादति” सुश्रुत

किटि पु० किट-गतौ इन् किञ्च । श्रुते अमर स्त्रिया
मिदन्तत्वात् वा डीप्

किटिभ पु० किटिर्वि भाति कृष्णत्वात् भा-क । १केशकी-
(उज्ज्व) हेम० । २सर्पदंशनीपद्मभेदे म० सुश्रु० । “दद्रव
कर्णिकाश्चैव विषर्षा किटिभानि च । तैर्भवन्तीह द-

दानां यथास्वप्नपद्मा” । “पिङ्गोपचयशोया” विषर्षाः
किटिभानि च । पर्वभेटोरुजलीप्रोज्वरोमूर्च्छा च दा-
रुणा । दीर्घत्यमरचिन्तासोवनयुर्लोमहर्षकम् । “दृष्ट-
रूप समासोक्तमेतच्च व्यासत गृह्यु” सुश्रु० । तद्वत्
तत्रोक्तं यथा । “यत् स्नापि हतं वनसुपकल्लु तत्
क्षिप्रकणं किटिभं वदन्ति”

किटि न० किट-क्त नि० इडभावा । १धातुना मले, २तैलादा-
धोभागस्ये मले च “प्रयक् किटि प्रयङ्मलम्” योगार्खं ।
“आहारस्य रस सार सारहीनो मलद्रव” । विरानि
सप्तमं नीतं वस्त्रं मूल्यमाप्नुयात् । येन किञ्चित्,
च यत्पक्ष तत्पुत्रीय निगद्यते” भावप्र० ।

किटिवर्जित न० इत० । शुक्ले चरमवातौ यथा च तस्य
पाके किञ्चित् मलमूल्यत्वं तथोक्त भावप्र० तच्च
अष्टकुरगङ्गे ५६०५० उक्तम् ।

किटाल पु० किटमालाति आ+ला-क । १ताम्रकलसे किट
रूपेण चलति पर्याप्नोति अज-अच् । २सौहृदभेदे
किण पु० कण गतौ अच् प्रथो० अत इत्त्वम् । (चेटा) ।
(कला) १शुक्लवर्णे, २मंसपद्मौ, ३वर्षणे चिह्ने च ।
“ज्वाघातरेखाकिणलाङ्घनेन” रघु “कराभ्या किण्वा-
ताभ्या शनकै सववाहृत” भा०व० १४४५० । [गङ्गद०
किणि स्त्री किणाय तच्चित्तये प्रभवति वा० इन् । अपामार्गे
किणिही स्त्री किण-अस्यर्थे इति किणिनी व्रणान् इति
हन-ड गौ० डीर् । अपामार्गे अमर । “रुद्धी-कि-
णिही-दन्ती-सरला-देवदास्मि” सुश्रु०

किण्व न० उल्गादि० नि० । १सुरापीने २ पात्रे च भेदि०
सुरापीजद्रव्यभेदस्य नानाविध सौत्तामशीगङ्गे वक्ष्यते,
भावप्र० “सुरापीजत्तु किण्वकम्” इति परिभाषा “सुरापीज
यवगोघूमतण्डुलादि” इति व्याख्यात सुश्रुते त्व कत्वस्य
तण्डुलादितो भिन्नत्वेन निर्देश उक्त यथा
“वैरेचनिकमूत्रानां काये मापान् सुभाषितान् । सुधौता-
स्तत्कपायेषु शालीनाश्चापि तण्डुलान् । अवलुद्यैकत
पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूषितान् । शलितण्डुल
चूर्णञ्च तत्कपावोपसाधितम् । तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन्
किण्वभागविभिन्नितान् । मण्डोदकार्ये काण्डदद्यात्तत्त-
वमेवात । निदध्यात्कलसे तान् सुरां जातरसां पिबेत्”
“किण्वादिभ्योऽनदयत्तिवत्” शं०सू० । अयं शब्द पु० न०
इति भरत । तस्मै हितम् अप्पा० यत् अ वा किण्व
किण्वी तत्साधने इत्ये लि०

कित संशये रोगापनयने च भ्वा०पर० सक० सेट् एतदर्थे स्वा-
धे०सन् । चिकित्सति अचिकित्सीत् चिकित्सा चिकित्-
सितुम् चिकित्सित । यासे अक० न सन् इच्छयां सक०
न सन् । केतति अकेतीत् । केतनं केतुः ।

कित घाने जुहो०पर०सक० सेट् पैदिकोऽयम् । चिकित्ति
अकेतीत् । “यं नोअचिकेत् चित्तमानो” अ०१०,५,१,२,
कित पु० कित-क । ? अ०पिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अथादि०
फञ् । कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री०

कितव पु० कि-भावे-क्त कितेन वाति वा-क । १ द्यूतकारके
२ धुस्तरुष्टवे अमर श्वङ्गके, ४ खले, च त्रि० भेदि० ५ चौर-
नामकमन्त्रद्वये, पु० शब्दरत्ना० । “यन्मा पितेव कितवं
शशास” अ० २, २८, ५ । द्यूतकारके “कितवानस्यै-
र्दिध्यासमप्रति” अ० ७, ५, १, “स्तेना साहसिका-
धूर्ता कितवा योधकाश्च ये । अथाक्षिणश्च ते दृष्टा-
स्तेषु सत्यं न विद्यते” नारद । “कितवाद्यूतकराः”
रघु० । द्यूते विशेषः या०मिता० दर्शितोयथा
“दृष्टारोव्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि” या० “द्यूतव्य-
वहाराणां दृष्टारस्त एव कितवा एव राजा नियोक्तव्याः
न पुन श्रुताध्यनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च
द्यूते द्यूतकारा एव कार्य्या । न तत्र स्त्रीवालकितवेत्यादि-
निषेधोऽस्ति । कश्चित् द्यूतज्ञिषेबुन्दगुहमाह” मि० “राज्ञा
सचिञ्चिर्वासां कूटाक्षोपधिदेविनः” या० “कूटेरक्षा-
दिभिरुपधिना च सतिवञ्चनहेतुना भण्डिमन्तौपधादिना वे
दीव्यन्ति तान् श्रपदादिनाऽङ्गयित्वा राजा सराष्ट्रसिर्वास
वेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः “कूटाक्षदेविन-
मापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमासामासञ्च सङ्घे
षां विनयः स्रुतः” इति । यानि च अनुवचनानि द्यूतनिषे-
धपरानि “द्यूतं समाङ्गयञ्चैव य कुर्यात्कारयेत वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्वाजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः” इत्यादी-
नि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभि-
करहितद्यूतविषयतया च योज्यानि” मि० किञ्च “द्यूत-
मेकसुखं कार्य्यं नृक्षरज्ञानकारणात्” या० । “यत्पूर्वोक्तं
द्यूतनदेकं सुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम् ।
राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्कर-
ज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपमर्थालोचनं प्रायशः
चौर्याजितघना एव कितवाभवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थं
मेकसुखं कार्य्यम्” मिता० । “ग्लहे शतिकष्टेस्तु सभिक
पञ्चकं शतम् । गृहीयाद्भूतं कितवात् इतरादृशकं

शतम्” या० । “यदाऽश्रौषं वाससां तत्र राशिं समा-
क्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः” भा० आ०१५० । कितवस्य
गोत्रापत्यम् अन्वा०फञ् । कैतवायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री ।
उत्करा० चतुर्थ्या छ । कितवीय तच्चिह्नं तादौ अन्-
नरापत्येतिका० भिज् । कैतवायनि तदपत्ये पुं स्त्री०
तैकायनि शब्देन द्वन्द्वे फिजो लुक्, बहुष्वे । तैकायनय-
श्च कैतवायनयश्च तिककितवा, । अस्य व्याघ्रादि०उपमित-
समासः । कितवधूर्तः । शौर्या०७त० अक्षकितवः । वञ्चके
“तव कितव ! किमाहितैर्दृष्टा न” भाष० । इरोचन-
नामगन्धर्व्ये राजनि० । [कीटभेदे त्रिका०

किन्तनु पु० का कुत्सिता तत्तरस्य । (भाकडसा) ख्याते
किन्तमाम् अय्य० कुत्सितार्थे किम्+बहूनां मध्ये एकस्याति
शये तमप् आसु । बहुषु मध्ये प्रकटे कुत्सिते
किन्तराम् अय्य० कुत्सितार्थे किम्+द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये
तरप् आसु । द्वयोर्मध्ये प्रकटे कुत्सिते ।

किन्तु अय्य० किञ्च त च इ० । १ पूर्ववाक्यसङ्कोचज्ञापने,
२ प्रागुक्तविरुद्धार्थे, ३ किंपुनरित्यर्थे च भेदि० ।

किन्तुषु पु० तिथ्यर्थरूपकरणभेदे करणशब्दे विद्यति ।

किन्दत् पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे “किन्दतं कूप
मासाद्य तिलमस्यं प्रदाय च । गच्छेत परमां सिद्धिं नृपै
र्घृत्तं कुरुहह ।” भा० व० ८३०५० ।

किन्दम पु० अ०पिभेदे सहि नृगरूपेण नृगीरूपधारिण्या
स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुनां नृगबुद्ध्या हतः । तत्-
कथा भा० आ० ११८५० यथा “राजा पाण्डुर्नृहारण्ये
नृगव्यालनिषेविते । चरन् मैथुनघर्मस्य ददर्श नृग-
युग्मकम् । ततस्ताञ्च नृगीं तच्च रुक्मापुङ्गवैः स पतिभिः ।
निर्दिभेद शरैस्त्रीञ्चैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः । स च
राजन् । महतेजा अग्निपुत्रस्तपोधनः । भार्य्या सह
तेजस्वी नृगरूपेण सङ्गतः” इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति
तच्छरविहस्य तस्य शापदानसक्तं तत्रैव यथा

“नृग उवाच । माहं भूतं नृगान् राजन् ! विगर्हे चा-
क्षकारणात् । मैथुनन्तु प्रतीक्षं मे त्ववेष्टाद्यान्मृशयत ।
सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेषु सिते तथा । को हि विहान्
नृगं हन्याच्चरन् मैथुनं वने । अस्यां नृग्याञ्च राजेन्द्र !
हर्षान्मैथुनमाचरम् । पुरुषार्थफलं कर्तुं तत्त्वया विफ-
लीकृतम् । पौरवाणां महाराज ! तेषामक्षिणघर्मणां ।
वये जातस्य कौरव्य ! नातुरूपमिदं नव । अयं सं कर्मं सुम-
हत् सर्वलोकविगर्हितम् । अस्मिन्मयशस्यायधर्मि षष्ठे

भारत । । स्त्रीभोगानां विशेषः शास्त्रधर्मायतनयित् ।
नार्हस्व' सुरसङ्गाग' कर्तुं मस्वर्गप्रसीदयम् । त्वया न्यास-
कर्त्तारः पापाचाराश्च भानवाः । निष्पाद्याः पार्थिवश्चेष्ट ।
त्रिवर्गपरिवर्जिताः किं कृतं ते नरश्चेष्ट । आभिज्ञाना-
गसं प्रता । सुनि मूलफलहारं नृगवेशधरं नृप । ।
यसमानमरणेषु नित्यं शमपरायणम् । त्वया हं हिंसितो
यस्मात्तस्मात्पामय हं शये । द्वयोर्दंशकसौरभयं का-
ममोहितम् । जीवितानकरो भाव एवमेवागमिष्यति ।
अहं किमिन्दो नाम तपसा भावितो सुनि । व्यप-
पन्नतुष्याणां नृप्यां सैवुनभावरम् । नृगो भूत्वा नृगै-
षाहं चरामि गहने वने । न तु ते ब्रह्महत्यायै भविष्य-
त्वविज्ञानत । नृगहृत्पधरं हत्वा मानेन काममोहि-
तम् । अस्य तु त्वं फलं भूह । प्राप्स्यसीदयमेव हि ।
प्रियया सह संवासं प्राप्य कामयिमोहितः । त्वमप्यस्या-
मवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि । अलकासे हि संवासं
अया गन्तासि कान्तया । प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्वभूतद-
रत्ययम् । भक्त्या मतिमतां चैष्ट । सैम त्वाहगमिष्यति ।
वर्त्तमानं सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया । तथा त्वाह
सुखं प्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति । [तदपत्वे पुंस्त्री०
किन्दर्म पुं० अधिभेदे तस्यापत्यम् विदा० अज् । कैन्दर्म
किन्दान न० किञ्चिदपि दानमावश्यकं यत् । भारतमसिद्धे
सरकतीयस्ये तीर्थभेदे सरकसुप्रक्रम्य "किन्दाने च नर-
ज्ञात्वा किञ्चये च महीपते । । अमनेयमवाप्नोति दानं
जयञ्च भारत ।" भा०, व०, ८१३० ।
किन्दास पुं० कः कुवसितोदासः । निन्दिते दासि ततः अनाथ-
त्वात् अपत्ये विदा० अज् । कैन्दास तदपत्वे पुंस्त्री० ।
किन्धिन् पुं० कुवसिता धोरस्यस्य श्रीज्ञा० इति । अथे त्रिका-
स्तिया डीय् ।
किन्नर पुंस्त्री कः कुवसितो नरः तरङ्गवदनत्वात् । देव-
योनिभेदे स च पुलक्यपि पुत्रभेदः । "राजसाय सुल-
क्यस्य वानरा किन्नरास्तथा । यथाच मनुजव्याम ।
पुलास्तस्य च धोमत" भा० आ० ६६५० । "किन्नरान्
वानरान् मनुष्यान् विविधांश्च विहङ्गमान्" मनुः स्त्रियां
डीय् । "अच्छीषु च तथा ज्ञाता वानराः किन्नरीषु च'
रामा० । किञ्चित्कण्वकिन्नरमध्यवास" "उद्गुगास्त-
मिच्छति किन्नराणाम्" कुमा० । "किमिदं किन्नर-
कण्डि । सुयते" रघुः । श्वर्षभेदे च किन्मुद्यन्दे
विष्टति' श्वर्षदुपासकभेदे हेम० ।

किन्नरेश पुं० इत० । कुवेरे तस्य तदधिपत्यक्या काशी० न०
११५०५या "वरं ददामि ते वत्स । नृपसाधनेन तोषितः ।
निधीनामधिनायकः । गुरुकानामधीनरः । वक्राणां
किन्नराणाञ्च राजा राजाश्च सुमतः । पति पुत्र-
जनानाञ्च सर्वेषां धनदोभवः" किन्नरेन्द्रादयोऽप्यत्र
किन्मु अय्य० किञ्च तु च इ० । १२३०, २१३०, २१३०
४४५० च अटाधरः पदद्वयमित्येवे ।
किप्य पु० सुश्रुतोक्ते इरीयजे लमिभेदे । "अथवा विववा-
किप्राप्तिया गच्छूपास्तया । चुरवोद्विषासैव सप्तैते
इरीयजाः" सुश्रु० ।
किम् त्रि०-गन्दे बा० इति । १३३३ते २३३३सिते २३३३-
विषये । ४३३३वा ५३३३ते ३३३३ते ३३३३ते ३३३३ते,
(प्रकारे) ४३३३ते च अज्-जटा० १०३३३ते १३३३-
शवे गच्छरतम् । तत् त्रि३३३स् सर्वमानता के
कक्षे इत्यादि "के यूय स्यस एव सप्रति वषं प्रञ्चोविशे-
पात्रय" बा० ८० । "कक्षे नाथ । सर्वस्य कैरवकुलं व्योमा-
न्तमावम्भसे" उद्गट । "किं नैषा भवति कविता कामिनी
कौतुकाय" प्रसन्नरा० । "कक्षिं चिह्नोद्देशे भासुरकोनाम
मिह प्रतिवसति" पञ्चतन्त्रम् । "कक्षिषु खलु विज्ञाते सर्वं
विज्ञातं भवति" सखकस्तुति । निन्दिताथे किंराजा
किङ्कीः इत्यादि । "किंराजा यो न रक्षति" "स कि-
ञ्च वा सुपु न शक्ति योऽधिपम्" किंरा० इत्यादि तत्
३३३३ते न किमप्यस्यासि । किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थे
अतिशये किमप्येष प्रगल्भसे अतिशयितं प्रगल्भसे इत्यर्थः
अज्यस्य प्रश्ने "किमिदं किन्नरकण्डि सुयते" रघुः
तत् किञ्चद्विज्ञातबोधादिप्रकारो नृदाधरे च शक्तिवादे
दर्शितो यथा ।
"किपदस्य जिज्ञासिते यज्ञि एतदेव जीवजिज्ञासाशाम-
नाय किपदवटितप्रश्नवाक्य प्रमुच्यते । ततोद्देश्य-
चकिपदस्य अथमिव्याहृतपदोपस्थापतावच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नविधेयतामिच्छितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन नक्तृ-जि-
ज्ञासितो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं उपस्थाप्यतावच्छेदकत्वा-
न्मनुष्यस्य चतुर्गुणकं शास्त्रबोधे तदमानात् । एवञ्च
कः पञ्चतोऽतः पाञ्चतित्वावच्छिन्नविधेयतामिच्छितोद्देश्य-
युतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितो यो चर्माकाङ्क्षानुपपत्ती-
त्वाकारोऽन्वयबोध प्रतिपाद्यते किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नोद्देश्य-
युतानिच्छितपाञ्चतित्वावच्छिन्नविधेयतावाचिज्ञानं भ-
वतिताकारिवाया जिज्ञासावासावबोधविषयवतवा

तादृशेच्छाविषयीभूतज्ञानजनकाद्ब्राह्मणः पञ्चतीत्युत्तर-
रत्नाव्याप्तस्मिन्नित्तिरिति तादृशप्रश्नानन्तरं तथैवोत्तरं प्रयु-
ज्यते । न चैवं प्रमेय पञ्चतीत्युत्तरवाक्यमेव कथं तादृ-
शप्रश्नानन्तरं न प्रयुज्यते तल्लन्यज्ञानस्यापि तादृशे-
च्छाविषयत्वादिति वाच्यं जिज्ञासाविषयीभूतस्वसम-
भिव्याहृतपदोपस्थाप्यविषेयन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नमेव ता-
दृशकिंपदस्य शक्तप्रभुपगमात् । अत्रेदेन स्वार्थान्वितो-
द्देशवाचकपदान्तरसमभिव्याहृतकिंपदस्य शक्यता-
वच्छेदकगर्भे च स्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षित-
धर्मन्यूनवृत्तित्वमपि धर्माद्ये विशेषणं देयमतः को ब्रा-
ह्मणः पञ्चतीत्यादिप्रश्नानन्तरञ्चैव पञ्चतीत्यादिकस-
त्तरवाक्यं प्रयुज्यते ननु मनुष्यः पञ्चतीत्यादिकं मनुष्य-
त्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नोद्देशप्रकत्वेन ज्ञा-
नविषयेच्छायास्तत्ताप्रतीतेः एवं यतोद्देशप्रतावच्छेदको
किंपदार्थस्याभेदेनान्वयस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नविशेषणतापन्नतदन्वयितावच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्मा-
वच्छिन्नोद्देशप्रतावच्छेदकताकप्रकृतज्ञानगोचरेच्छा किंप-
देन बोध्यतेऽतः कति घटाः सन्तीत्यादौ उत्तिप्रत्ययार्थे
संख्यादौ किंपदार्थस्य जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नस्याभेदे-
नान्वयात् संख्यात्वन्यूनवृत्तिदृशत्वत्वाद्यवच्छिन्नोद्देशप्रताव-
च्छेदकताकबोधजनकं दशसंख्यका घटाः सन्तीत्यु-
त्तरं तत्र प्रयुज्यते । यतोद्देशप्रतावच्छेदकीभूतविभक्तप्रा-
द्यर्थे भेदेन किंपदार्थान्वयः कस्य पुत्र सुन्दर इत्यादौ
तत्र यादृशसम्बन्धेन यदवच्छिन्ने यदन्वयस्तत्र तादृश-
सम्बन्धेन विशेषधर्मावच्छिन्नविशेषिततदवच्छिन्नमिहोद्देश-
प्रतावच्छेदकतावच्छेदकताकप्रकृतविषेयज्ञानगोचरेच्छा
प्रतीयते एवं विषेयवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्याहृत-
पदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देशप्रता-
निरूपितविषेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो विशेषधर्मा-
स्तदवच्छिन्ने शक्तिरित्ययं क इत्यादौ इदन्वावच्छिन्नाद्ये
विषेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्मावानित्याकारकोऽन्वय-
बोधः । तेन तद्विषयकजिज्ञासाजनकज्ञानजनकं चायं
ब्राह्मण इत्याद्युत्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते ।
एवं यत्र वेद्ये विषेयतावच्छेदके वा किंपदार्थस्य
तदवच्छेदकधर्मस्याभेदेन वान्वयः इदं किम् इदं किंन
भवतः कति प्रजाः भवान् कस्य पुत्र इत्यादौ रीति-
पूर्ववद्ब्रवीया “किमिन्दुः किं पद्मं किञ्च सुकुरविम्बं
किञ्च सुखं किमञ्जे किं मीनौ किञ्च मदनवाणौ

किञ्च दृशौ । कटौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किञ्च
कुशौ तडिहा तारा वा कनककलिका वा किमवन्ता”
इत्यादावव्ययकिमो वाशब्दस्येव वितर्कोऽर्थः । वितर्कस्य
प्रयोक्तुः सम्भावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य च विशेष्यतास-
म्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेष्ये प्रकारितासम्बन्धेन
तत्र च विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः नामार्थेनाव्ययार्थस्य
भेदान्वयेऽपिरोधात् । यत्र विशेषणवाचकमपि प्रथमान्तं
तत्राभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितासंसर्गः यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य
विशेष्यतया स्वार्थबोधकं विभक्तप्रान्तं, यत्र किंपदासत्त्वे
तादृशविभक्तप्रान्तसमुदायार्थस्य विशेष्ये यादृशसम्बन्धे-
नान्वयस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव तादृशार्थस्य
किंपदार्थे संसर्गोऽतः किमिन्दु इत्यादावभेदेन चन्द्रादि-
प्रकारिका घनमिदं किं चैवस्येत्यादावाश्रयत्वादिसम्बन्धेन
चैवस्वत्वादिप्रकारिका सम्भावना नियमतः प्रतीयते
किमिन्दुरित्यादौ सम्भावनावबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाह्लाद-
कत्वादिप्रतीतिस्वार्थः । कुत्सार्थकमपि कचिकिंपदं
यथा किङ्गौरित्यादौ ।”

किमिच्छकं किं किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छति पृष्ठो० ।
किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारके भोजनाद्यर्थमाह्ला-
नाय नियुक्ते ऽभ्युदायौ । “सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन
च भूरिणा । गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र ! विविधैश्च किमिच्छकै”
भा० शा० ३८ “किमिच्छसि किमिच्छसीतिप्रश्नकारकैर्भूतै”
विविधैर्गोवस्त्रादिभिर्निर्मन्त्रयद्भिः” नीलक० । किमिच्छसीति
प्रश्नेन दानार्थं कायति शब्दायतेऽतः पृष्ठो० । ३८ मार्कण्डेयपु-
राणोक्ते नृतभेदे पु० तद्व्रते हि “पुरोहितस्य वीराया-
(तन्नामराजमहिष्या) वदतोऽर्थजनं प्रति । कं किमि-
च्छति-इ साध्यम् कार्यं किंसाध्यतामिति । करन्वमस्य
महिषी किमिच्छकमुपोपिता । राजपुत्रोऽप्यविच्छिन्नं श्रुत्वा
पौरोहितं वचः । प्रत्युवाचार्यिनः सर्वान् राजद्वारस-
पागतान् । मया साध्यं शरीरेण कार्यं किञ्चित् ब्रवीतु
मे । भव माता शङ्काभागा किमिच्छकमुपोपिता । शृण्वन्तु
मेऽर्थिनः सर्वे प्रतिज्ञातं मयात्वं वै । किमिच्छथ ददास्येवं
क्रियमाणे किमिच्छते” अर्थिनोऽभिवाषातुरूपदानार्थं
केच्छामप्रपूर्वकं तद्दानं विहितमिति तस्य तथात्वम् ।
३९ इत्याविषयप्रपूर्वकेच्छातुरूपदेयमात्रेऽपि “प्रति
अयान् सभाः कूपान् प्रपाः सुष्करिणीस्तथा । नैत्यकानि
च सर्वान्पि किमिच्छकमतीव च” भा०शा० ६६ पु० २०
किमीदिन् कि० किमिदानीमिति चरति किम्+इदानी-

म्+रनि प्रणे०। किमिदानीमित्येष' चरषणीले पिशुने-
रले "हेधे धत्तमनयायं किमोदिने" भा० ७, १०४, २,
"किमोदिने किमिदानीमित्येषरते पिशुनाय" भा० "वि-
लुपन्त यातधाना अलिणो ये किमोदिन" भा० १, ७, २,
किमु अव्य० कै-डिह। १प्रये, २निपेधे, ३यितके, ४निन्दा-
यात्र मेदि० "किमु भीरुरार्यसे" भट्टि०

किमुत अव्य० किमु उत च इ०। १प्रये, २यितके शिकले,
४अतिगये च। कैसतिकन्याय' तस्य शब्दहयात्मकत्वे तस्य
स्यादिति बोध्यम् "आहो उताहो किमुत विगर्हे किं
किमुत च" हेम० किमु-उत इति ऋदे तेन किमू-
तेत्येकशब्दकल्पन चिन्त्यम्

किम्पच ति० कि पचति पच-अच्। रूपणे रायसु०। सहि
आत्मोदरपूर्ति समर्पमात्रं पचति नागनुकृतिविधोदा-
नपर्याप्तम्। इति तस्य तयात्वम्।

किम्पचान ति० किम्+पच-द्यानच्। आत्मोदरपूर्तिमात्रप-
र्याप्तपाककर्त्तरि रूपणे अमरः। [सताया रत्नमा०

किम्पाक उ० कृत्सित' पाकोयस्य। (माञ्छासु) महाकास
किम्पुना स्त्री भा०प्रसिद्धे नदीभेदे "किम्पुना च विगल्या च
तथा वैतरणी नदी" भा०स०६ परणसभावर्य ने। "पित-
स्ताञ्च महाभाग। कावेरीञ्च महामदोम्। गोणञ्च पुरुष-
व्याम्। यियल्या किम्पुनामपि" भा०स०१८८४०

किम्पु(म्पू)रूप उ० कृत्सित' उ(पू)रूप'। देवयोनिभेदे
देवगायके अमरः। स च अश्वाकारजघन' नराकाररुचः।
किन्नरस्तु अश्वाकारवदन' नराकारजघन इति तयोर्भेदः।
अतएव "राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानरा' किन्नरास्तथा"
इति पुलस्त्यस्य वशसङ्गा "पुलस्त्यस्य सुता' राजन्।
शलभाश्च प्रकीर्त्तिता'। सिद्धाः किम्पु रूपा व्याघ्रा यथा-
रहासृगास्तथा" भा० व्या०६६४० पुलस्त्यस्ये किम्पु रूपस्य
कीर्त्तनम्। अतएव भाग० ८, २०, ११, "नेदुर्गच्छडु-
न्दमय सहस्रयोगन्वर्त्त किम्पू रूपकिन्नराजयु"।
तयोर्भेदेन निर्द्देशः। "स यं पुरुषमात्मनः स
किम्पु रूपोऽभवत्" शत०ब्रा० १, २, १, ८, किपुरुषावासे
२वर्षभेदे। कृत्सितपुरुषत्वस्यात् परस्परमभेदाभिप्रायेण
उभयोरप्यभयपरता तेन कश्चित् किन्नरवर्षमिव्युष्यते
कश्चित् किम्पु रूपवर्षम् इति। तदभिप्रायभेदस्य वर्षभेद-
स च "किन्नरवर्षमतो हरिवर्षमिति विभज्य" "मात्य-
वज्जलक्षिमध्यवर्त्ति यत् तत्तु भद्रतरग (सुखेन तरगत-
त्यम्) जगुर्नुधा" सि०शि०उक्त भाग०५, १६, "किम्पु रूपे

वर्षे इत्युक्तम्। "देवं किम्पु रूपावाधं द्रुमपुत्रे च रक्षि-
तम्" भा०स०२७४०। "द्रुम' किम्पु रूपाव च उपाको
भगदेश्वरम्" भा० स०१०४०। "आश्वीरराजो नोमर्हः
मरुताभिपतिताया। द्रुम' किम्पु रूपस्यैव पर्वतीबोद्य-
नामक" हरिवं०६२४०।

"प्रियासुधं किम्पु रूपस्य पुम्मे" "वदन्त्या" किम्पु रूपा-
कृतागाम्' कुमा०। [राजनि च।

किम्पुपुरुषेश्वर उ० इत०। कुपेरे किम्पु रूपवर्षेश्वरे २कुमाभिने-
किन्नरा स्त्री किञ्चित् विभक्ति भ-अच्। नलीनाममन्त्रशब्दे
वन्द्य०

कियत् ति० किम्+परिभाषे, वतम् किम' कयादेश' वक्ष्य'।
किपरिभाषे "गनव्यमसि किमदित्यसदृशं वाचा॥ वा०,
८०, "मदर्वसन्नेन अवातमन्त्र' मित्र' किन्नरमिति
त्ययोदिते" "अनेदमीमि कमलोदयः कियान्" नैप०,
स्त्रिया० ङीप् "निविशते यदि नृकश्चिवा पदे खलति वा
कियतीमिव न खलाम्" नैप०।

कियदेतिका स्त्री कियत् एतत् आरभ्यमाच' करोति क्षिपि
छिद्रत्वे टिठोमे चकु। उद्योगे उत्साहे हेम०। तिका०
किन्नेतद्वेति पाठ' मामादिक।

कियास्वु ति० कियदस्वुत्वं नेदे प्रयो०तोसोप। किप्रभाषा-
स्युक्तो "कियास्वुत्वं रोहत पाकदृष्ट्या अष्टकशा॥
भा० १०, १६, ११०।

कियाह उ० रक्तवर्षे' अथ हेमच०।

कियेधास् कव्य० कियत्प्रकारे इत्यर्थे निरुद्ध २० "हलाय व-
ज्जमीशानः कियेधाः, ४०, १, ६१, १२, "कियेधा' किन्नरा-
इति" भा०।

किर उ स्त्री कृ-क। १नूकरे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
२विशेषकमाले ति०। कीर्यतेऽत आधारे कृ-अज्ये क।
३अमस्तरविशेषपदे पर्यन्तभूयै। किरात'

किरक उ० सत्य' किर' अत्ये कन्। १वाचनूकरे २वैश्वे च तिका०
किरण उ० कीर्यते परितः कृ-कर्माणि क्यु। अत्यदि-
रक्ष्यौ "अकिरन्परितोऽन्वेषणम्" प्रदीप" रघु
"एकोहि दोषो शुभसन्निपते निमज्जतीन्द्रोः किरये-
ज्जिपाह" कुमा०। तत करीहवा' चतरथ्यां वुञ्।
कैरप्यक तच्चिदुत्सादौ ति० [हारा०।

किरणमालिन् उ० किरणानां मालास्तयस्य इति। अर्थे
किराटिका स्त्री० किरि पर्वत भूमौ अटति अट-एकु।
वर्त्यन्त भूमिचारिण्यां शारिकादीं पक्षिणाम् शब्दश्च०

किरात पुंल्लो किरमवक्कराटे रीले।म्यानं पर्यन्तभूमिनतति
अन्ध+अण् उप०स० । १। नीचजा तगेटे स च अवक्करनि-
क्षेपस्थानपर्यन्तदेशान्तरं यथाभा द । जा तपन्दे विवृति ।
“तप्तकुण्डं समारभ्य रामनेत्वान्च शिवे ।। किरात-
देशो विद्येयो विद्युगैलेऽय तद्वते” इति शक्तिसं-
गमोक्ते १ देशभेदे पु० भूम्नि । वृहत् स० सूत्रे विभागे १ रे-
शान्यसुक्ते १ देशभेदे च “ऐशान्या मेरुकनटरा-
ज्येष्वपक्रमे “वनराज्यकिरातचीनकौलन्दा” इत्युक्तम्
तद्देशानां राजा अण् । कैरात तद्देशन्ये वज्रपु
अखोलुक् । किराता । ते च क्रमशो वेदान्त्रयनादिना
वृषलत्वमाप्ता यथाह मनु “इतकैस्तु क्रियालोपादिना
सु खलजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन
च” । पौण्ड्रकाक्षौड्रविडा काम्बोजा यवना शका ।
बारदापञ्चशशीना किराता द्रुदा खसा इति । जातौ
स्त्रियां डीप् । ४ मत्स्यभेदे पु स्त्री० “किरातस्तथा स्त्रियः
चामरवाहिन्या मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोः” केशवोक्ते
५ चामरवाहिन्या स्त्री । “नौसत्रया पार्श्वगतं किरा-
तीम्” रघु । “किरातीं चामरपाहिणीं दासीम्” म-
त्स्य । तपस्वदर्जुनप्रसादार्थं किरातरूपेण गतत्वात् इति
तस्य पत्न्या तयारूपायाऽर्जुनीयां स्त्री डीप् “किराती
चौरवसनां चौरसेनानमस्कृताम् । व्याघ्रं सोमपा सौम्यं
सर्वपर्वतवासिनीम्” हरिवं० १७ अ० ७० गुर्गास्तवे । गत्र व्याघ्रे
“सुक्ताफलैः केशरिणा किराता” “यद्वायुरन्विष्टस्यै कि-
रातैः कुमा० । ८ भूमिनिम्बे पु० राजनि० एवोटकर-
णके बारस्ततः । १० अत्यतनौ त्रि० मेदि० । “पर्य-
न्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम किरातैः कृतम्” रत्ना० ।
अत्र खनामसङ्गावञ्च वानरभिया सङ्गोचितदेहत्वे-
नाल्पतनुत्वात् खनामसमानुपूर्वी कपदबोधात्पतनुत्वक-
रणात् पर्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूनि-
म्बगुणाद्युक्त भावा० यथा “किरात बारको ह्व-
शीतलक्षिकशो लघु । सन्निपातञ्जरश्चासकफपित्तास-
टाहनुत् । कासगोथरघाकुठ ज्वरत्रणलमिप्रणुत् । स्वार्थे
क । किरातक भूमिनिम्बे राजनि० । किरात श्रियमघिलं
कृतोपम्यं अण् कैरात भारतवनपर्यान्तर्गतेऽवान्तर
पर्वभेदे तत्रत्यकथा भा० व० ११ अ० यथा
“गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महामनु । पिनाकपाणि-
भगवान् सर्वपापहरो हर । कैरात वेशमास्याय
काञ्चनद्रुमसन्निभम् । विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरु-

रिवापरः । श्रीमद्भद्ररूपादाय शरांश्चाशीविप्रोपमान् ।
निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव । देव्या सहो-
मया श्रीमान् समानव्रतवेशया । नानावेशधरैर्हृष्टै-
र्भूतैरनुगतस्तदा । किरातवेशसंरुद्धः स्त्रीभिश्चापि सह-
स्रशः । अशोभत तदा राजन् । च देहोऽनीव भारत ।।
अथेन तदनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा । नादः प्रसवणा-
भाच्च पञ्चिवास्यापारमतः । स सन्निकर्षमागम्य पार्थ-
स्याक्षिप्तकर्णः । मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुत-
दर्शनम् । वाराहं रूपमास्याय तर्जयन्तमियाच्छुनम् ।
हन्तुं परमदुष्टात्मा तस्यपापाय फाल्गुनः । गाण्डीव
घनुरादाय शरांश्चाशीविप्रोपमान् । सख्यं घनुर्धरं
कृत्वा ज्वावोपेयं निनादयन् । यन्मा प्रार्थयसे हन्तुम-
नागसन्निहागतम् । तस्मात्त्वा पूर्वमेवाहं नेताऽद्य
यमसादनम् । दृष्ट्वा तं महारिच्यन्तं फाल्गुनः इदम-
न्विनम् । किरातरूपी सत्समा वारयामास शङ्करः ।
मयैव प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रकीलसमप्रभः । अनादृत्य च
तहास्य प्रजहाराय फाल्गुनः । किरातश्च समं तस्मि-
न्नेकलक्षे महाद्युतिः । मरुतोचाशनिप्रख्यं शरमन्नि-
शिखोपमम् । तौ उक्तौ सायकौ ताभ्या सप्त तत्र निपे-
ततः । मूकस्य गात्रे विस्तीर्णं शैलसंहनने तदा ।
यथाऽग्नेर्निर्निर्घोषो वज्रस्य च पर्वते । तथा तयोः
सन्निपातः शरयोरभवत्तदा । स विजो ब्रह्मभिर्व्याणै
र्हीप्रास्यै पद्मगैरिव । समार राक्षसं रूप भूयः कृत्वा
विभीषणम् । स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
किरातवेशरुद्धं स्त्रीसहायकमितहा । तमब्रवीत्
प्रीतमनाः कौन्तेयः महंसन्निव । को भयानकते शूच्ये
वने स्त्रीगणसदृशः । न त्वमस्मिन् वने घोरे विभेषि कन-
कप्रभः ।। किमर्थं त्वया विजो वराहो मत्परिप्लवः ।
मयाऽभिपक्ष पूर्व हि राक्षसोऽवनिहागतः । कामात्
परिमवाहाऽपि न मे जीवन् विमोक्षसे । न ह्येष स्त-
गताधर्मी यत्तयाऽद्य कृतो मयि । तेन त्वा भ्र श्रियि-
प्राप्तिं जीवितात् पर्वताश्रयम् । इत्युक्तः पाण्डवेन
किरातः महंसन्निव । उवाच ह्यश्वत्थामा पाण्डवः
सत्यवाचिनम् । न मत्कृते त्वया वीर । भी कार्यां वन-
मनिकात् । इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतां वने ।
त्वया तु दुष्करः कक्षादिह वासः प्ररोचितः । वयन्तु
नक्षत्रत्वेऽस्मिन्निवसानस्तपोधन ।। भर्तास्तु कृष्णमर्षाभिः
सुकुमारः सुलोचितः । कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

विचरिगति । धर्म्मुन उपाच । गाण्डीवसानय
 क्षत्वा नाराचाग्निमसिमान् । निवर्त्तमानं महारण्ये
 द्वितीयं यव पावकः । एष चापि महाजन्तुर्गन्तव्यं
 समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह
 आगतः । किरात उपाच । भयैव धनुर्निर्मुक्तैस्त-
 द्धितं पूर्वमेव हि । वायैरभिहतं येते मोतव यमसा-
 दनम् । भयैव लज्जभूतो हि मम पूर्वपरिपङ्कः । भयैव
 च प्रहारेण जीविताहपरिपितः । दोषान् स्वावर्ह-
 सेऽन्यथै यंक्तुं क्षमस्यदपितः । अस्मिन्नेव मन्दात्मन् ।
 न मे जीवन् विमोक्षये । स्थिरो भवस्य मोक्षप्राप्ति
 सायकानयनीरिव । घटस्य परया यत्नप्राप्तं तपमपि
 सायकान् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्याङ्गुलसदा ।
 रोषमाहारयामास नाड्यामास चेष्टुमि । ततो हृष्टेन
 मनसा प्रतिजपाह सायकान् । भूयोभूय इति प्राह
 मन्दमन्देत्युवाच ह । प्रहस्य शरानेताक्षाराचान्-
 मर्भेदिन । इत्युक्तो वाण्यवप स सुमोच सहसाऽ-
 ङ्गुन । तनस्तौ तत्र सरखौ राजमानौ सुहृदुभ ।
 शरैरागीविपाकारैस्तस्मात् परस्परम् । ततोऽङ्गुन
 शरवर्षं किराते समयाहजत् । तत्प्रसवेन मनसा प्रति-
 जपाह यद्गुर । सुहृत्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिना-
 कपृक् । अक्षतेन शरीरेण तस्यौ गिरिरियाचल ।
 स हृष्टा वाण्यवपन्तु मोषीभूतं धनञ्जय । परमं विष्णु-
 यक्षक्रे साधु साध्विति चान्वीत् । अहोऽयं सुकुमा-
 राक्तो हिमवच्छिखराश्रयः । गाण्डीवसक्ताक्षाराचान्
 प्रतिगृह्णात्यविकूल । कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो
 यच्च सुतोऽसुर । विद्यते हि गिरिर्गच्छे त्रिदशानां
 समागमः । नहि भद्राण्यलालानासुतृष्टाना सहस्रय ।
 यत्कोऽन्य सहितं वेगमृते देवं पिनाकिनम् । देवो
 वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यसंस्थित । अहमेनं
 शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् । ततो हृष्टमना
 जिष्णु नाराचान्मर्भेदिन । अस्त्रजन्तुधरा राजन् ।
 भयूखानिव भास्कर । तान् प्रसवेन मनसा भगवान्
 लोकभावनः । शूलपाणि प्रत्यगृह्णाच्छिवार्पणमिवाचल ।
 अथेन स्त्रीष्वपाशोऽयं सहस्रं फाल्गुनसदा । भीरुन-
 माविशतीव्रा तं हृष्टा शरसंक्षयम् । चिन्त्यामास जि-
 ष्णुः स भगवन् क्षताशनम् । उरसादधवौ दत्तौ तृणौ
 वेनास्य साण्डवे । किं तु मोक्षप्राप्तिं घटुषा यन्मे वाचा
 ज्वं गता । अयञ्च पुरुष कोऽपि वाचान् पश्यति

सर्वगः । हत्वा चैनं धनुष्कोद्या शूलाये चैव जुह्वारम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति । प्रत्यक्षां
 धनुष्कोद्या व्यापागेनावलप्य च । सुदिमिवापि हत-
 वान् यज्ञकलैर्महाद्युतिः । संप्रयुक्तो धनुष्कोद्या कौ-
 न्तेयः बरवीरहा । तदयस्य धनुर्हिंक्ष्यं जपाह गिरि-
 गोचर । ततोऽङ्गुनो यस्तधनुः सङ्गमाचिरतिगत ।
 युवस्यानमभीष्टान् वै वेगेनाभिजगाम तम् । तस्य
 भूर्भुवः गितं सङ्गमसक्तं पर्यतेत्यपि । सुमोच भुजवी-
 र्येण विजिह्वं जुह्वनन्दन । तस्य भूर्भुवःसाक्षात् यमा-
 सासिपरो हि ह । ततो हृष्टे मिसाभिः बोधवाचा
 फाल्गुन । तदा हृष्टान्महाकायः प्रत्यगृह्णादभो
 मिसाः । किरातरूपो भगवत्सतः पार्थो महाबल ।
 सुदिमिर्वज्रसङ्गागैर्भूमस्तदादयन् सखे । प्रजहार ड-
 राधर्षं किरातसमहृषिभिः । ततः शक्राशनिमर्भेर्मुदिमि-
 र्भ्यदार्थ्यै । किरातरूपी भगवानर्दवामास पाण्डवम् ।
 ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत । पाण्डवस्य च
 सुदीनां किरातस्य च युध्यत । सुहृत्तं तत् तदुभय-
 भवलोभहर्षणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं हतवाचस्योरिव ।
 जघानाय ततो जिष्णु किरातसरसा बली । पाण्डवश्च
 विषेष्टेन किरातोऽप्यहनदुबली । तयोर्भुजविनिमेषात्
 सङ्कर्षेणोरसोक्षया । समजायत गालेषु पावकोऽङ्गु-
 रधूमवान् । तत एनं महादेव पीड्य गालैः सुपीडि-
 तम् । तेजसा अक्रमद्रोपाञ्चेतस्तस्य विमोहवत् ।
 ततोऽभिपीडितैर्गालैः पितृहीनत इवावभौ । फाल्गुनो
 गालसहस्रो देवदेवेन भारत । निरङ्कुशोऽभवत्
 ससिद्धो महात्मना । पपात भूसां निबेष्टो नतस्य
 इयामवत् । स सुहृत्तं नवा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थित ।
 रुधिरेशासु ताङ्गुस्तु पाण्डवो भयङ्करचितः । बरह्म
 शरवर्षं गत्वा भगवन् पिनाकिनम् । अस्त्रमव स्खलितं
 हत्वा माल्येनापूजयद्भवम् । तत्र माल्यं तदा पार्थ
 किरातगिरिषि स्थितम् । अपश्यत् पाण्डवश्चो
 हर्षेण प्रकटितम् । पपात पादयोस्तस्य तत प्रीतोऽ-
 भवद्भव । उवाच चैनं वचसा मेवगन्धीरगीर्हर ।
 जातविजयमालोक्य तपस्वीसाङ्गसंहतिम् । भव उवाच ।
 भो भो फाल्गुन ! ततोऽस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।
 शौख्येनानेन हत्वा च अस्त्रियो नास्ति ते वमः । वमं
 तेजसि वीर्यं समाद्य तव चानव । प्रीतस्तोऽहं महा-
 बाहो । पश्य मा भरतर्षभ ! इदामि ते विवाचाव ।

चन् पूर्ववर्षिषयान् । विजेयं स रणे गतूनपि सर्वात्
टिबौकस । प्रोया च तेऽहं दास्यामि यदस्त्वमनिवा-
रितम् । त्व हि शक्तो मदीयं तदस्त्वं धारयितुं श-
क्ता । वैशम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं
गिरिशं भूतपाणिनम् । ददर्श फाल्गुनस्तत्र सत्त देव्या
महाश्रुतम् । स जानुश्या मर्हो गत्या शिरसा प्र-
ण-
पय च । प्रसाद्यामास हरं पार्थ परपुरञ्जयः” ।

किराततिक्त पु० किरातो भूमिस्त्वितिक्त (चराता) वृत्ते
अमर “किराततिक्तस्तु हिमस्तिक्त पिप्तकफापह” भावप्र०

किराताञ्जु नोय न० किरातञ्जु नञ्चाधिकृत्य कृतोपन्य-
“द्वन्द्व” पा० ६ । भारविक्रियप्रणीते अष्टादशसर्गात्मके
महाकाव्यभेदे

किराताश्विन् पु० किरातानन्नाति अश्व-श्विनि ६ त० । गरुडे
शब्दर० तस्य किराताशनकथा भा० आ० २८८० यथा
“इत्युक्तो गरुड सपैस्ततो मातरमब्रवीत् । गच्छास्य-
तमाहर्तुं भव्यमिच्छामि वेदितुम् । विनतोवाच । स-
सद्रक्तवाकेकान्ते निपादालयसुत्तमम् । निपादानां सहस्रा-
श्च तान् भुङ्क्ताऽस्तमानय । न च ते ब्राह्मणं हन्तुं
कायां बुद्धिं कथञ्चन । अवध्यं सर्वभूतानां ब्राह्मणो
ज्ञानसोपम । अस्मिन्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति को-
पितः । गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणं परिकीर्तितः ।
स्वमादिभीरुपैस्तु सता वै ब्राह्मणो मतः । स ते तात ।
न हन्तव्यं सकृद्धेनापि सर्वथा । ब्राह्मणानामभिद्रोहो
न कर्तव्यं कथञ्चन । न ह्येवमस्मिन्नादित्यो भयं
कुर्यात्तथानय । यथा कुर्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणं सशित-
व्रतः । तदेतैर्विषैर्लिङ्गैस्त विद्यास्त द्विजोत्तमम् ।
भूतानामप्यभूषिप्रो, वर्णश्चेत् पिता गुरुः । गरुड
उवाच । किंरूपो ब्राह्मणो मातुः किशील, किरा-
क्रम । किस्विदस्मिन्निभो भाति किस्वित् सौम्यप्रदर्शन ।
ववाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः । तन्मे का-
रयतो मात । पृच्छतो वक्तुमर्हसि । विनतोवाच । यस्तु
कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्यं वदितुं यथा । दहेदङ्गारवत् पुत्र ।
त विद्याब्राह्मणवर्षभम् । विप्रस्तु या न हन्तव्यं सकृद्धे-
नापि सर्वदा । प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्हादिदं
वच । जठरे न च जीर्येदुयस्त जानीहि द्विजोत्तमम् ।
पुन प्रोवाच विनता पुत्रहार्हादिदं वच । जानात्यथतल
वीर्यमाशीर्षाटपरायणा । प्रीता परम्पु सार्त्ता नागै-
र्षिप्रकृता मती” । “शौतिरुवाच । तत स मात-

र्षचनं निशम्य वितथ पत्नी नम उतपपात । ततो
निपादान् बलवानुपागतो बुभुक्षित काल इवान्त-
कोऽपर । स ताक्षिणादानुपम हरस्तदा रज सस्रुय
नमः स्मृशन्दहत् । सनद्रक्तजौ च विशोष्यन् पय स-
मीपजान् भूवरजान् दिचालयन् । तत स चक्रे मह-
दानन तदा निपादमार्गे प्रतिसृज्य पश्चिराट् । ततो नि-
पादास्तरिता प्रवज्जुर्यतो रुक्म तस्य भुजङ्गभोजिन ।
तदाननं विष्टमतिप्रमाणम् समभ्ययुर्गगनमिवार्हिता
सगा । सहस्रशः पवनरजोविमोहिता यथाऽग्नौ प्र-
चलितपादपे वने । तत रुगो वदन्ममिदं तापम सभा-
हरत् परिचपत्तो सहस्रशः । निरुदयन् वज्रविधमत्स्य-
जीविनो बुभुक्षितो गगनसन्देशरस्तदा” ।

किराति स्त्री किरिण्य समन्तात् जलधोपेण अगति गच्छति अत
इत् ३ त० । १ गङ्गाया जटा० तस्या योजनपर्यन्तजलधोपेण
हिमाचलात् समुद्रपर्यन्तगमनात्तथाश्वम् । या डीप् ।
तत्त्व २ किरातवेषधारिण्यां दुर्गायाश्च तस्या किरात-
वेषधारणं यथा तथा, किरातयद्धे दर्शितम् ।

किरातिनी स्त्री किरातदेश उत्पत्तिस्त्वानन्तेनास्तस्या इति
डीप् । जटामास्या शब्दर० ।

किरि पु स्त्री किरति भूमिम् क-ऊप्रादि० इक् । भूविदारे
१ गुरो अमरटी० भरत स्त्रिया डीप् । २ मेघे च तस्य
जलधोपकृत्वात् तथात्वं किरिक

किरिक पु० किरिमेव इव कायति कै-क । सजलमेव
तस्यै रुद्रभेदे । “नमो व किरिकेभ्यो देवाना वृदयेभ्यः”
यजु० १६, ४६ । [डि । हिन्ताले अमर २ फले त्रिका०]

किरिटि न० किरिणा शूकरेण टल्यते विज्वल्यन् टल । ३ मे

किरीट पुंन० कृ-ईटन् किञ्च । १ रुक्ते शिरिगेष्टने (पा २)
च शब्दचि० दशाननकिरीटभ्यः सा० ६० । किरीटवङ्गाञ्च
योनिपेत” रघु [शब्दचि० ।

किरीटमालिन् पु० मन्त्र-सम्पन्ने षिनि ६ त० । अञ्जुने
किरीटिन् पु० किरीटोऽस्त्यस्य इति । अञ्जुने भा० वि०

४४४० । “पुरा, शक्रेण मे वज्रं युध्यतो दानद्वयभै ।

किरीटं मूर्द्ध्नि स्मृत्याभं तेनाहुर्मा किरीटिनम्” उत्तर-

समीपेऽञ्जुनेन स्नानाभेदविरक्तिकथनात्तस्य तथा-

त्यम् । शक्रेण तस्य मूर्द्धनि किरीटयोजनकथा च ।

मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभि । हयैरुपेत

रथं दिव्यं महाप्रभम् । बवन्स्य चैव मे मूर्द्ध्नि किरीट-

मिदमुत्तमम् । स्वरूपसदृशं चैव पादादङ्गविभूषणम् ।

अभेद्यं कथंचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् । नागराजमिवा
सिं च गाण्डीवे समधोजयत्” इति भा० प० १६१ अ० ।
२ किरोटयुक्तमात्रे वि० । “किरीटिनं गदन् चक्र-
हस्तम्” गीता स्त्रिया ङीप्

किरोडाट धौत्यं व्याकृतिगणत्वात् कण्डा० यक् प० सेट्
अक० । किरोडाशति अकिरोडाटीत् ।

किर्मि स्त्री कृ-कि नि० छट् । पलासे (पोयाल) २२४ ३३३
पुत्तलिकायाश्च भेदि० । या ङीप् किर्मोत्वपि तत्रार्थे
किर्मिर वि० किर्मो र+प्रपो० वेदे हस्त० । त्रिवर्ण्यं युक्ते ।

“नक्षत्रेभ्य किर्मिरं चन्द्रमसे कित्वासम्” यजु० १०,
२१ । पुरुषमेघे

किर्मिरि ए० कृ-गन्धोरां ईरन् नि० । नागरह
(नारेङ्गी) १ जम्बीरभेदे । २ राक्षसभेदे । ३ चित्तपथ्यं च
भेदि० ४ तद्वति वि० ।

किर्मिरिजित् ए० किर्मो र राक्षसभेदजितयान् वि-भूते-
क्तिप् । भीमसेने तद्वचकया भा० व० ११ अ० वषा

“प्रत्युवाचाय तद्रक्षो धर्मराजं बुधिरिम् । अहं
वक्ष्ये आता वै किर्मो र इति विवृत” इत्युपक्रम्य “ततो
भीमो महाबाहुरासद्य तरसा हुमम् । दशव्याममयो-
द्धि निष्प्रसन्नकरोत्तदा । चकार सज्जं गाण्डीवं वज्रनि-
ष्पेधगौरवम् । निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽज्जुन” ।

निवार्य भीमो लिप्सु तं तद्रक्षो मेमनिस्त्रनम् । अभि-
वृत्त्याम्रवीहाक्यं तिष्ठतिष्ठेति आरत । इत्युक्त्वा नमस्क्रु-

ह कदास्तृतीयं पाण्डवम् । निष्प्रिय माखिना पाणिं हं
दशैरुपटो बली । तमभ्यधावहेनेन भीमो हृत्वायुधस्तदा ।

यमदयस्प्रतीकाशं ततस्तं तस्य भूर्जनि । पातनामात्र
वेगेन कुक्षिर्गं भववानिव । असंभ्रान्तस्तद्रक्षं वक्षरे

प्रत्यक्षयत । चिक्षेप चोत्सुकं दीप्तमशनिं अक्षितामिव ।
तदुदस्तमलातन्तु भीमं प्रहरता वरः । यदा हस्तेन

चिक्षेप तद्रक्षं पुनराश्रजत् । किर्मोरस्यपि वक्षसा
वृक्षस्तृपाश्च पाण्डवम् । दण्डपाणिरिव क्रुद्धं वक्षरे

प्रत्यधावत” । इत्युपक्रम्य ततोऽयं वृक्षपवणं
“अथैनमाक्षिप्य बलाद्भृशं मध्ये हकोदरः । धूमवानास

वेगेन वायुचक्षु इव हुमम् । स भीमेन परास्यतो दुर्व-
जो बलिना रथे । व्यस्तस्मात् वषाप्रार्थं विचर्क्य च

पाण्डवम् । तत एनं परित्याज्यस्तपस्य हकोदरः । यो-
क्तव्यामात्रं बाहुभ्यां पशु रथमया यथा । विभदन्

महागदं निम्नभेरीमनं बली । आश्रयामास सुचिर

विष्मुरन्तमचेतनम् । तं विपीदन्माश्राव राक्षसं प-
शुनन्दनम् । प्रमृष्टा तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ।
आक्रम्य च कटीदेशे चातुना राक्षसाधनम् । पीडया-
मास पाणिभ्यां तस्य वण्डं हकोदरः । अथ जर्जर-
वर्णाङ्गं व्यापिङ्गयनाम्बरम् । भूतसे आश्रयामास वा-
क्यज्ञेदसवाच ह । हिङ्गुम्वक्योः पाप । न त्वमनुपमा-
र्जनम् । करिष्यसि गतवापि यमस्य सदनं प्रति । इत्थे
वृक्षो पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेता । वि-
जयस्वाभरणं स्फुरन्तस्तद्भ्रान्तचित्तं व्यसृजत्सज्जम्” ।

किर्मो र हादयोऽप्यत्र । [ज्जेजम्बीरभेदे तिमा०

किर्मोरित्वञ्च ए० किर्मो र चित्वा त्वग्यस्य ।- नागर-
किल योक्तुं क्रीडायाश्च तदापर्यवश्यं सेट् । किलति कवे-

कीत् चित्रेण प्रतिक्रियति [आम् वभूवमास चकारचक्रे वेचि-
किल प्रेरणे चुरासक सेट् । केवयति ते अचोकिवत्” केव-

किल्ल अयम् किल-क । वात्तायाम् २ अतुशवाथे, ३ निवरे,

४ संभाव्ये ५ प्रसिद्धार्थद्योतने ६ हेतौ ७ अक्षौ ८ कबीले
९ तिरस्कारे च । “दमयन्ती किलकिञ्चित् किल” नैप० ।

“अम् किल त्वं त्रिदियादवातर”, आच । “तद्वा तद-
वयती” किलात्मनोऽपि “तदपि न किल बाह पञ्चवापेति”

माध, “ध्रुवं किञ्चाध्याजमनोहरं वपुः, २ अ० ।

१ किञ्चेत्वागमाश्चिन्त्यकृत्स्नसंभाव्यहेतुलीकेषु” गवरजे
उक्ता तत्तद्विषये उदाहृत यथा आगमे, “कस जवान किञ्च

बासुदेव” जप्सकटं कं कंसकननमागमसिद्धमित्यर्थः ।
अक्षौ “एव किल केचिद्वदन्ति” केचाक्षिदेवं कवन

वक्तुरक्षविषय इत्यर्थः न्यक्कारे “ह किल बोत्सते”
तस्य जीवनशक्तिराहित्यद्योतनात् तिरस्कारोपपत्ते

सम्भावनायाम् “पार्थ किल विजेष्यते शुश्रु” पार्थ
कस्तृककुक्षविजय सम्भवमाविजय इत्यर्थः । हेतौ “ह

किलैवसुक्तयान्” तत्कथनस्यान्यत्र हेतुता द्योत्यते । अ-
खीके “प्रसह्य सिङ्ग किल ता चर्कपे” रघु । सिङ्गकर्षं

मन्दिनीकर्षणं वस्तुतोऽलीक काल्पनिकत्वात् । अव्ययविशे-
षस्य अस्य शब्दान्तरवृत्तकारेण प्रयोनविशेषो निर-

क्तकारेण निरवाचि यथा “किञ्चेतिविद्याप्रकरणे” एवं
किञ्चेत्यपि न ननु इत्थेताभ्यां वस्तुव्यतेऽनुष्ठे न किलै-

वम् । ननु किलैवम्” । इति प्रश्नान्तरं तस्यानर्थ्यपनमे
न किलैवमिति, अर्थ्यपनमे तु ननु किलैवमिति प्रयोज-

मित्यर्थः तथाच तस्य एवंशब्दोत्तरता न-ननु इ-
त्येतच्छब्दपूर्वकता च ।

किलकिञ्चित् न० किल अलीक्रेन ईषत् चितं रक्षितम् ।
 “स्मितशुष्करदितहसितवासक्रोधमसादीनाम् । साङ्ख्यं
 किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसङ्गमादिजाड्यपात्” सा० दर्पणोक्ते
 स्त्रीणां भावभेदे यथा “पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
 भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः । कामिनश्च कुरुते कर-
 भोरुर्हारीर शुष्करदितश्च सुखेऽपि” भाष० “त्वयि वीर ।
 पिराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल” नैष० ।
 किलकिला स्त्री किल-क प्रकारे द्वित्वम् टाप् । १४४ध्वनौ
 त्रिका० । “ततः किलकिलागच्छस्मिन् यदति पार्थिवे”
 भा०आ०१३ । “जितशालवदर्पस्य प्रतिष्ठापूरणीकृतः ।
 वीरस्य गर्जितं सिंहनादः किलकिला तथा” इत्युक्ते
 वीरस्य २सिंहनादे च विश्वः

किलाट् पु० “अदुग्धस्य पक्षस्य पिण्डं प्रोक्तं किलाटकः”
 इति भावप्र० परिभाषिते विश्वधितदुग्धस्य पाकेन घनीभूते
 पिण्डाकारे पदार्थे । तदुगुणाद्युक्तं तत्रैव यथा
 “मेयूषश्च किलाटश्च क्षीरशकं तथैव च । तत्रापिण्ड इमे-
 ष्वप्या दृष्ट्या चलवर्जनाः । गुरवः श्लेष्मला हृद्या वा-
 तपित्तविनाशनाः । दीप्ताग्नौ च विनिद्राणां विद्रवौ चा-
 तिपूजिताम् । गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्रामदः
 ऋतः” । ततः स्वार्थे क । किलाटक तत्पार्थे । कूर्चकायां
 क्षीरविकारभेदे स्त्री हेमच० गौरा० ङीप् । [हृत्क्षेपारा०]
 किलाटिन् पुं किलति किल-क, अट-णिनि, कर्म० । यंश्च
 किलात पुं किल-शौक्लो क किलमतति अत-अण् ।
 अपिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । कैलात तद्गोत्रा-
 पत्ये पुंस्त्री० “किलाताकुली इति ह्यसुरब्रह्मावासतः” ।
 यत० ब्रा० १,१,४,१४ ।

किलास न० किल यस्मै किलमस्यति अस+अण् । १सिंहरोगे
 (कुली)तदस्यास्ति अच् । २तद्विष्टे त्रि० “चन्द्रससे कि-
 लासम्” यजु० २०,२१ । “किलासं सिंहरोगवन्तम्”
 वेददी० सिध्द च सुद्रुक्कभेद यथाह सुद्रुतः “सुद्रुक्कभत
 अङ्गं वक्ष्याम इत्युपक्रमे “कण्डुम्वितं त्रेतमपाकि सिध्द
 विद्याचतु प्रायश्च अङ्गकाये” इति तस्य लक्षणादिकसङ्गा
 “किलासमपि कुठविकल्पय । तच्चिविधं यातेन पित्तेन
 श्लेष्मणा चेति । कुठकिलासयोरन्तरन्वगतमेव किलास-
 मपरिस्त्रावि च । तद्वातेन मण्डलमरुण परुषं परिध्वंसि
 च, पित्तेन पद्मपलपतीकागं सपरिदाहश्च । श्लेष्मणापि
 चेतं क्षिण्वं वज्रल कण्डूमश्च । तेषु सन्धुमण्डलमन्ने-
 जातं रक्तरोम चाऽऽसाध्यमग्निदग्धश्च । कुठेषु रुक्त्वक-

सङ्कोचस्वापस्वेदशोफभेदकौण्डिलस्वरूपवाता वातेन । पा-
 कायदरणाङ्गुलिपतनकर्षनासाभङ्गाक्षिरोगसत्त्वोत्पत्तयः
 पित्तेन । कण्डूयर्णभेदशोफास्त्रायगौरवाणि श्लेष्मणा” ।
 किलासघ्न पु० किलास हनि हन्-टक् । (काकरोल)
 ख्याते दृष्टे हेमच० ।

किलासनाशन त्रि० किलासं नाशयति नश-णिच्-ल्यु ।
 सिध्दरोगनाशके औषधादौ “आसुरी चक्रे प्रथमेदं कि-
 लासभेजमिदं किलासनाशनम्” अथ० १,२४,२ ।

किलासिन् त्रि० किलासमस्यथे इति । (कुली) रोगयुक्ते
 स्त्रियां ङीप् ।

किलिञ्च न० किल्य तेऽनेन किलि-इन् ततो जायते जन-ह
 ष्ठोऽमुम् । १वीरणादिजाते कटेऽस्त्रदाक्षिण च जटा०
 त्रिका० पु० । तेन उभयलिङ्गता । स्वार्थे क । कटे काशादि-
 रज्जौ च अमरः । “कुसुमान् यवान् निष्पूतान् रात्रौ
 गोमूत्रपर्युषितान्” “महति किलिञ्चे शोषयेत् । आस्तीर्य
 किलिञ्चेऽन्यस्मिन् वा तत्प्रतिरूपके शयानं प्राप्य स्ने-
 दयेत्” सुश्रुतः ।

किलिम न० किल-इमन् । देवदारुदृष्टे राजनि० ।

किल्विन् पु० स्त्री किल-शौक्लो भावे क्तिप् ततोऽस्यथे
 बा० विनि । घोटके त्रिका० स्त्रिया नान्तत्वात् ङीप् ।

किल्विष न० किल-टिप्-वुक् च । १पामे २अपराधे च
 अमरः ३रोगे भेदि० तस्य-पापहेतुत्वात् तथात्वम् । “न
 किल्विपादीषत्ते बख आकर” ऋ० ५,२५,४, “क्षीरं यदस्याः
 पीयते तद्वै पिष्टु किल्विषम्, अथ० ५,१६५ । “अपराधे
 “कोमे-लुब्धक । दोषोऽत्र विद्यते यदि वालिश । ।
 अस्तन्त्रं च मां सृज्युर्विवशं यदचूचुदत् । तस्यैव वचना-
 दृष्टो न कोपेन न काव्यया । तस्य तत् किल्विषं लुब्ध ।
 विद्यते यदि किल्विषम्” इति लुब्धकं प्रति सर्पेति । पापे
 “यदन्ययशनेदं कृतं तु पद्मगाशुभम् । कारण वै त्वमप्यत्र
 तस्याप्यमपि किल्विषी” सर्पे प्रति लुब्धकोक्तिः भा०
 आह० १अ० । तत्र पूर्ववाक्ये दोषत्वेन कीर्त्तनात् अपकार-
 परत्वम् । उत्तरत्र अशुभत्वेन कीर्त्तनात् पापपरत्वम् ।
 “एव सति न दोषो मे नास्ति बध्यो न किल्विषी ।
 किल्विषं समवाये स्यात् मन्यसे यदि किल्विषम् “तत्रैव ।
 कीर्त्तिभेदके कायिके ४पापे च । “अपाधमपि किल्विषम्”
 यजु० २५,११, “किल्विषं कीर्त्तिभेदकं कायिकं पापम्”
 वेददी० । ततः अर्थार्थे इति । किल्विषिन् तदुक्ते त्रि० ।
 किश(स)र पुं न० किम्+र- (गृ)-अच् ष्ठोऽं सुगन्धद्रव्यभेदे ।

तत् पण्यमस्य किश(स)रा० वन् । किश(स)रिक किश-
(स)रविक्रयकर्त्तरि स्त्रियां पिप्वात् ङीप् । शब्देन्दुशेखरे
तालव्यमध्यतया पठित अन्त्यमध्यतयेत्युभयरूपता
किशरा स्त्री० किञ्चित् प्रस्थाति गृ-अच् । शर्करासु । त तो-
मध्वा० चतुर्य्यां भवत् मस्य व । किशरावत् तद्वति देहे
किश(स)रादि षं याणिन्युक्ते ऋन्प्रत्ययप्रकृतिभूते शब्द-
गणे सच गण “किश(स)र नरद मलद स्यादक तगर
युग्युलु उगीर हरिद्रा हरिद्रुपसी” ।
किशल षं न० किञ्चित्प्रत्ययति शल-गतौ कश्च प्रयो० भवोप ।
नवपञ्चवे शब्दरत्ना० ।
किशलय षं न० किञ्चित्प्रत्ययति शल-चक्षने वा कयन् प्रयो०
नवपञ्चवे शब्दरत्ना० ।
किशोर षं कश्च-शब्दे किशोरा० निपा० । १। अश्विगौ
२तैलपण्यौपमौ श्रुत्ये च मेदि० “किञ्चिच्छूर” किशोर
स्यात् यतो हि दशमात् परम् । शूरत्वं दृश्यते किञ्चिदनुष्ठे
दिने दिने” इत्युक्तावस्थापक्षे लि० । स्त्रियां ययो-
याचित्वात् ङीप् किशोरी । “कौमारं पञ्चमावदानं
पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च
तत परम्” भाग०टीकाकश्चोपरिष्ठतपचनात् दशवर्षोत्तरं
पञ्चदशावदपर्यन्तपर्यन्तः किशोर इति बोध्यम् ।
किष्कि नवे चुरा० स्वात् ० सक० सेट् । किष्कियते अचिकिष्कत
किष्किन् षं किं किं दधाति धा-क पारस्करा० छट् पत्यं
भलोप । छह० सं० कूर्मविभागे आग्नेय्यासुक्ते १देयभेदे
“आग्नेयां दिशि कोशलकलिङ्गवज्रोपयङ्गुलतराङ्गा”
इत्युपक्रमे “किष्किन्वकण्टकस्य निपादवास्त्राणि परिक-
दाशार्णा” इति । तत्र त्वे २पर्यंतभेदे च । शतत्वयालि-
राज घान्यां ४तत्वयगुहायाञ्च स्त्री शब्दर० । “त्यया सह
महाबाहो । किष्किन्वोपवने तदा” । “गच्छ लक्ष्मण ।
जानोहि किष्किन्वायां कपोत्तरम्” । “किष्किन्वाहा-
रमासाद्य प्रविशेति निवारित” भा० व० १८१७० ।
“गुह्यमासादयामास किष्किन्वां लोकमिच्छताम् । तत्र
ब्रामरराजाभ्यामैन्द्रेण द्विपदेन च । युयुधे दिवसान् सम”
भा० व० १०७० । दक्षिणदिग्विजये । किष्किन्वा अमिजगोस्य
चिन्वा० अच् । कैष्किन्व पिप्वादिक्रमेण किष्किन्वायु-
हातत्पुत्रीवासुनि लि० स्त्रियां ङीप् ।
किष्किन्वा(भ्या)काण्ड न० वाष्मीकिरामावस्थानगते
किष्किन्वाधिकारेण वासिष्ठीयादीनामिति वृत्तप्रतिपादके
काण्डभेदे ।

किष्किन्वी स्त्री किष्किन्व+गौरा० ङीप् । किष्किन्वपर्वत-
गुहायाम् “अभ्येत्य सर्वे किष्किन्वाम्” भा० व० १७६७० ।
किष्किन्व्य षं किष्किन्व+स्राष्टं यत् । १। किष्किन्व्यशब्दे
२तत्रचपर्वतगुहायां श्यालिराजघान्या च स्त्री ।
किष्किन्व्या(भ्या)धिप षं इत् । वासिनामके वापरराजे
जटा० शब्दर०
किष्कु षं स्त्री० किष्क-उन्, किम्+कै-भु प्रयो० भलोप पार-
स्क० छट्पत्यत्वा । १। तिस्रो दादाकुलपरिमाणे चतुर्विं-
शकुल परिमाणे २हस्तमाने मेदि० २प्रकोठे ३कफोत्तरेधो-
मन्त्रिन्वपर्यन्ते च ४कुत्सिते लि० विभ “दशविंशकुलस्य
तं मापयामास सर्वत” भा० व० ११०७० “दशविंशकुल-
साधि समन्तादायताऽभवत्” भा० व० १३३० । “अवर्जित
महातेजाः किष्कून् राज्ञोऽवोदय” भा० व० १२६७० ।
किष्कुपर्वन् न० किष्कुमित वितस्त्रिमितं हस्तमितं वा
पर्वण्य । १। वगे (वाग) २इक्षौ ३पोटगणे (वडा) च मेदि०
किसल षं न० किमीयत् सलति सल-गतौ कश्च प्रयो०
भलोप । नवपञ्चवे लि० ।
किसलय षं न० किम् ईयत् सलति-सल गतौ वा कयन्
प्रयो० । नवपञ्चवे अमर । “किसलयैः सलवैरिव पाशिमि”
रघु । तारका० जानार्थे इतच् । किसलवित नवपञ्चविते ।
किसलयश्च नवपत्न्यादियुक्तयासापस्थितः पञ्चव ।
की अर्थः कुत्सायाम् ।
कीकट षं की+कट-अच् । “चरणाङ्गिं समारब्धं नृपञ्चङ्गि-
नकं शिवे । । तावत् कीकटदेशे स्यात् तदन्तर्गमधोभवेत्
शक्तिरङ्गमोक्ते १देयभेदे । तदुद्देशवासिजनवाचित्वेऽस्य
भूम्नि “साधव ब्रह्मदाचारासे प्रयत्नेऽपि कीकटा”
भाग० ७, १०, २० । उपचारात् देशेऽपि भूम्नि “ततः कबौ
संग्रहस्ते सन्तोऽर्हाय सुरदिपाम् । बुद्धो नाम्ना जिनस्य
कीकटेषु भविष्यति” भाग० १, २, २५ । ४निर्द्धने ५कपचे
च लि० मेदि० । इवोटके षं स्त्री विभ स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् [शब्दचि० ।
कीकश षं कीति कश्चति कश्च-शब्दे अच् । चण्डासे ।
कीकस षं कीति कश्चति कश्च-गतौ कश्च । १। मिजगुभेदे
२अस्थि न० अमर । ३कठिने लि० मेदि० । “वदनार्थ-
स्तकीकसम्” अमरः । शब्दरत्ना० स्त्रीत्वमपि “तत्रादिमा
उभयत्र चर्चवोवहाः कीकसाश्च च जलुषु च” इत० प्रा०
८, ६, २, १० । कीकसेश्वरः काशीसहस्रशब्दे उदा०
कीकसास्य षं स्त्री० कीकसमासेऽस्य । पश्चिञ्च हारा०

स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपपत्त्यात् टाप् । तस्य च
सुखस्यास्यो दृष्टिगोचरत्वात् तथात्वम् । कीचक-
सुखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप् ।
कीचि पुंस्त्री० कीतिशब्दं कायति कै वा० ङि । चापपक्षिणि
कीचक पुंस्त्रीत्यव्यक्तं चकति चक-टप्रप्तादौ अच् । १ दैत्यभेदे
“कीचका नाम ते वंशा ये स्वनन्त्यनिनाहनाः” इत्युक्ते
२ वैष्णुभेदे (तलतावश) अमरः । “यः पूरयन् कीचक-
रन्ध्रानागान् दरीमुखोत्थेन समीरणेन” कुमा० “सङ्कीर्ण-
कीचकवनस्त्वस्त्रितैकवालेत्यादि” भाषा० विराटराजश्याले
३ क्लेकयात्मने विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्या-
महुरागादिकथा भा० वि० ५० यथा—
“तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः । सेनापति-
विराटस्य ददर्श हृपदात्मजाम् । तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां
चरन्तीं देवतामिव । कीचकः कामयामास कामवाणप्र-
योद्धितम्” । इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्-
प्रार्थने तथा तस्य प्रत्याख्यानसुपवर्णितं यथा—
“सैरिन्ध्रमुवाच । मा स्तुतपुत्र । सुहृत्सु माऽद्यात्वाक्षी-
स्वजीवितम् । जानीहि पञ्चभिर्देवैर्चित्यं मामभिरक्षि-
ताम् । न चायहं त्वया लब्ध्या गन्धर्वाः पतयो मम । ते
त्वां निहन्त्युः कुपिताः साध्वस्त्रन् मा व्यनीगशः । अश-
क्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि । यथा निश्चेतनो ना-
जः कूलस्य कूलसत्तरम् । तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा
त्वं तर्तुमिच्छसि । अन्तर्माहर्षी वा यदि योर्हस्त्यते
सहद्रुपारं यदि वा प्रधावसि । तयाऽपि तेभ्यो न वि-
भोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि श्वेचरा । त्वं का-
लरात्रीमिव कश्चिदावरं किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य की-
चक । किं मातरङ्गे शयितो यथा शिशुश्चन्द्रं जिह्वु-
रिव मन्दसे हि माम्” १२५० । तथैवं निरस्तेन तेन
स्वभगिनीं सुदेष्णां प्रति तस्यावश्यतासम्पादनप्रार्थने
तथा तत्रोपायविधानं वर्णितं यथा—
“प्रत्याख्यातो राजपुत्रा सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् । अ-
मर्थादेन कामेन वीरेणाभिपरिभुतः । कीचकउवाच ।
यथा कैकेयि । सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयताम् । येनोपायेन
सैरिन्ध्री भजेन्ना गजगामिनी । तं सुदेष्णैः । परीप्स-
स्व नो चेत् प्राणान् प्रहासिषम् । वैशम्पायनउवाच ।
तस्य सा वक्रशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा । विराटम-
हिषी देवी कृपाश्रुके मनस्विनी । स्वातन्त्र्यमभिसम्वाय
दसार्धमनुचिन्तय च । उद्योगश्चैव कृपायाः सुदेष्णा

भूतमब्रवीत् । सुदेष्णोवाच । पर्वसि त्वं ससदृश्य
सुरामञ्जु कारय । तत्रैना, प्रेषयिष्यामि सुराहारीं
तवानिकम् । तत्र सम्प्रेषितामेना विजने निरवप्यहे ।
सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्वप्रमाना रमेद्यादि । वैशम्पा-
यनउवाच । इत्युक्तं स यिनिष्कमत्र भगिन्या वचनात्त-
दा । सुरामाहारयामास राजाह्रा सुपरिष्कृताम् । म-
द्यांश्च विविधाकारान् बह्वं सोऽन्नावचांस्तदा । कारया-
मास कुशलैरक्षपानं सुशोभनम् । तस्मिन् कृते तदा देवी
कीचकेनोपमन्त्रिता । सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं की-
चकालयम्” । तत्प्रेषिताया द्रौपद्या कीचकेन कथादि
“द्रौपद्युवाच । समप्रौद्धानपुत्री मां सुराहारीं तवानि-
कम् । पानमाहुर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत् ।
कीचकउवाच । अस्या भद्रे । नयिष्यन्ति राजपुत्राः प्र-
तिष्ठतम् । इत्येनां दक्षिणे पाणौ स्तुतपुत्र परावृत्तत्वा
द्रौपद्युवाच । यथैवाहं नाभिचरे कदाचिद् पतीन्मदाहै-
मनसाऽपि जात । तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वां द्रुक्ष्यामि
पारं परिकल्पमाणम् । वैशम्पायन उवाच । स तामभि-
प्रेक्ष्य विशासनेत्वां जिह्वसमायुः परिमत्स्यन्तीम् ।
जम्पाह तासत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सहसाऽऽक्षिपन्ती-
म् । प्रगट्टमाणा तु महाजवेन सुहृद्विनिन्दस्य च रा-
जपुत्री । क्षिपेत् तं गाढमसृष्टमाणा प्रवेपमानाऽतिरु-
षा शुभाङ्गी । तथा समाक्षिपतनु स पाप पपात
शास्त्रीन निरुत्तमूलः । सा गृहीता विधुन्वाना भूमावा-
क्षिप्य कीचकम् । सर्भां शरणमागच्छद्यत् राजा युधि-
ष्ठिरः । तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परावृत्तत्वा ।
अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽबधीत् । तस्या
योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः सन्निव्योजितः । स कीचक-
मपोवाह वातवेगेन भरतः । स पपात तदा भूमौ र-
क्षोपलसमाहतः । विवर्णमानो निश्चेष्टिच्छमूल इव
सुम” । भा० वि० १५५०

कीचकजित् पु० कीचकं जितवान् जि-भूते क्तिप् भीमसेने
कीचकमिदादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधकथा च भा०
वि० २२५० । तत्रायं सन्नेप कीचकघर्षितया द्रौपद्या
तद्वार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाशशालायां
त्वया रात्रौ आ गतेन सह सममेहनं भविष्यतीति कीचक
प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तथाऽनुष्ठिते
भीमस्य नाशशालायां रात्रौ द्रौपदीस्थानीयतयाप्येवमेषे
तत्र कीचकगतौ तयोर्बुद्धादिकसुपवर्ण्य भीमेन कीच-

कस्य वव हेहृदि करपाद-प्रवेशनञ्चेति वक्षितं यथा
 'भीमोऽथ प्रथम गत्वा रात्रौ च्छुभ उपाविशत् । स्रग
 हरिरिवावश्यं समाकाङ्क्षत कीचकम् । कीचकस्याप्यलङ्घ्य
 यथाकाममुपागमत् । तं वेला नर्त्तनागारं पाञ्चासीस-
 ङ्गमाश्रया । मन्यमान स सङ्केतमागारं प्राविशत ।
 प्रविश्य च स तद्देशं तमसा संदृतं मङ्गत् । पूर्वगतं
 गतस्तत्र भीमप्रतिमौजसम् । एकान्तावस्थितं चैन-
 माससाद सुदर्शितम् । शयानं शयने तत्र स्तब्धं स्तुतं
 परासृजत् । पतङ्गं पायकं दीपं सिंहं क्षुद्रपशुर्यथा ।
 जाल्वत्यमानं कोपेन कृष्णार्घर्षणेन च । उपसंगम्य
 चैवेन कीचक काममोहितः । हर्षोन्मथितचित्तात्मा
 अयमानोऽभ्यभाषत । प्रापित ते मया वित्त वस्तुसम्पन्न-
 नकम् । त्वत्कृते धनरत्नाय दासीशतपरिच्छदम् ।
 रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलङ्घ्यम् । स्रहं सान्त-
 पुरं सुभ्रु । क्रीडारतिविराजितम् । तत् सर्वं त्वा सस-
 द्दिश्य सहसा सस्रप गत । आवालाङ्गं प्रशंसन्ति सर्वा
 स्रहगता स्त्रियः । सुवासा दर्शनीयस्य नान्योऽस्ति
 त्वाद्दृशं पुमान् । भीम उवाच । दिष्ट्वा त्वं दर्शनीयो-
 ऽसि दिष्ट्वात्मानं प्रशंससि । ईदृशस्तु त्वया स्वर्गः
 स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् । स्वर्गं वेत्सि विदग्धस्तु काम-
 धर्मविचक्षण । स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्तत्त्वमः पुरुष-
 स्त्विह । वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । सहस्रोत्पल
 कौन्तेय प्रहस्येदमुवाच च । अद्य त्वां मगिनी पाप
 कृष्यमाण मया मुवि । ब्रह्मत्यङ्गिप्रतीकारं रिष्टेनेय
 महाद्विपम् । निरावाधा त्वयि कृते सैरिन्ध्री विचरिष्य-
 ति । सुखमेव चरिष्यन्ति सैरिन्ध्री पतयस्तथा । ततो
 जपाह केशेपु माल्यवत्सु महाबलः । स केशेपु परा-
 सृष्टो बलेन बलिनां परः । आक्षिप्य केशान् वेगेन
 बाहोर्जयाह पाण्डवम् । बाहुयुजं तयोरासीत् क्रु-
 द्धयोर्नरसिंहयोः । वसन्ते वासिताहेतोर्भूलयङ्गजयो-
 रिय । कीचकानान्तु सुखस्य मरणासुप्तस्य च ।
 बालिसुपीययोर्भागे पुरेय कपिसिंहयोः ।
 ततस्तयोर्युद्धसपवर्णोक्तम् 'सङ्कर्तन्तु स त वेगं सहित्वा
 भूरिदुःसहम् । बलादहीयत तदा स्रतो भीमवल्गुर्हितः ।
 तं कीयमानं पिप्प्राय भीमसेनो मङ्गवल्गुः । यद्यस्यानीय
 वेगेन समर्हन् विचेतसम् । क्रोधापिष्टो विनिश्चस्य
 पुनश्चैनं हकोदरः । जपाह जयतां अथ केशे-

खेव तदा स्रगम् । स्रहोत्वा कीचकं भीमो विरुराह
 महाबलः । शार्ङ्गं पिशिताकाङ्क्षी स्रहोत्वेव महा-
 स्रगम् । तत एव परित्रान्तमुपलभ्य हकोदरः । योक्तु-
 याभास बाहुभ्यां पश्य रथमया यथा । मदन्तु महागाद
 भिक्षमेरोसमस्तम् । भ्रामयामास सुषिरं विष्कुरुन्तम-
 चेतसम् । प्रसृष्ट तरसा दोभ्यां कण्ठं तस्य हकोदरः ।
 अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये । अथ त भग्न-
 सर्वाङ्गं व्याविद्धनयनान्तरम् । आक्रम्य च कटीदेशे
 आहूना कीचकाधमम् । अपीडयत बाहुभ्यां पशुमार-
 ममारयत् । तं विषीदन्तमाश्रय कीचकं पाण्डुनन्दनः ।
 भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच च । अद्याहम-
 ञ्चणो भूत्वा भ्रातृभ्यां पहारिषम् । शान्तिं लब्ध्वापि
 परमां हत्वा सैरिन्ध्रीकृतकम् । इत्येयमुक्त्वा पुरुष
 प्रवीरसं कीचकं क्रोधवरागनेन । आसक्तवस्त्राभरण
 स्तुरन्तुमङ्गान्तेन व्यसृजत्सर्वम् । निष्पिप्य पाणिना
 पाणिं सन्दटोवपटो बली । समाक्रम्य च संक्रुद्धो
 बलेन बलिनां परः । तस्य पाणी च पादौ च शिरो
 यीवाश्च सर्वशः । काये प्रवेशयामास पशोरेव विनाक-
 ष्टम् । तं सम्प्रापितसर्वाङ्गं मासपिण्डोपमं कृतम् ।
 कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ।

कीज त्रिंशत्स्य कथजात इति वा प्रयोः । अङ्गुते "व" शक्रो
 ऋषो अथो यो वा कीजो हिरण्मयः ॥ ६६ ।
 १० । कीज इत्यङ्गुतमाह भा०

कीट बन्धे यथे च चुरा० उभ० सक० सेट् । कीटयति ते कधी-
 कितत्-त । कीटयाम् बभूव आस चकार चक्रे कीट ।
 कीट पु० कीट-अच् । क्षमिभ्य स्पूर्वे शुद्धजन्तुभेदे । स्वार्थे
 क । तत्कार्थे २ भागवजातो च धरणिः । शकृते त्रि०
 सेदिनिः । कीटमेदलक्षणदिक् सुसृते दर्शितं यथा-
 "अथातः कीटजल व्याख्यास्यामः । सर्पाणां शुक्रवि-
 श्मूतशवपूत्यण्डसम्भावाः । वाय्वन्यम्भुप्रकृतयः कीटास्तु
 यिविषाः स्रताः । सर्वदोषप्रकृतिभिर्युक्ताश्चापरिणामतः ।
 कीटत्वेऽपि सुक्षोरास्ते सर्व एव चतुर्विधाः । कुम्भीन-
 मस्तुम्बिकेरी शङ्खी शतकुम्भीरकः । उच्छिष्टिहोऽग्निनामा
 च विच्छिष्टिहो भयूरिका । आवर्त्तकस्तपोरभसारिका-
 छजवैदक्षी । शरावकुर्दोऽभीराकी परुषद्वितीर्षकः । श-
 तबाहुश्च अवापि रक्तराजि प्रकीर्त्तितः । अटादयेति
 वायव्या कीटा यवनकोपनाः । तैर्भवन्तीह दहना
 रोगा वातनिमित्तजाः । कौशिल्यक कचमकी वरटी

पल्लविकः। विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा।
याज्ञकी पिष्टिष्ट कुम्भी वृक्षः कीटोऽरिमेदकः। पद्मकीटो
उन्दुभिको मकरः शतपादकः। पञ्चालकः पाकमत्स्यः
कृष्णतण्डुलोऽथ गर्दभी। ह्रीतः क्षमिसरारी च यथा-
युक्ते शकः स्मृतः। एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्धियाः प्रकी-
र्त्तिताः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः।
विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकण्ठोऽथ क्रौकिलः। सैरेयकः
प्रचलको बलभः किटिभस्तथा। सूचीमुखः कृष्णगोघा
यश्च काषायवासिकः। कीटगर्दभकश्चैव तथा त्रोटक एव
च। त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः।
तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः। तृङ्गीनामो
विचिलकस्तालको याहकस्तथा। कोष्ठागारी क्रिमिकरो
यश्च मण्डलपुच्छकः। तृङ्गनाभः सर्पपिकोऽवल्गुली
शम्भुकस्तथा। क्षमिकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाश-
नाः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। ता-
स्ताश्च वेदनास्तीव्रारोगा ये सान्निपातिकाः। चारानि-
हध्वद्भ्यो रक्तपीतसितारुण। ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्च-
वेदनाभिः समन्तितः। ऋतीसारदृष्ट्या च दाहो मो-
होविजृम्भिका। वेपथुश्चासहिष्काश्च दाहः शीतश्च दारु-
णम्। पिङ्गकोपचयः शोफो घनयो मण्डलानि च।
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विषर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह
दृष्टानां यथास्वस्वायुपट्टवाः। येऽन्ये तेषां विशेषास्तु त-
र्णं तेषां समादिशेत्। दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विपलेप-
नात्। लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्ते तच्छृणु मन्दविषेप्यतः।
प्रसेकोऽरोचकश्चर्द्दि शिरोगौरवशीतता। पिङ्गकाको-
टकण्डूनां जन्म दोषविभागतः। योगैर्ज्ञानाविधैरेपां
चूर्सानि गरमादिशेत्। दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेप-
नात्। एकजातीनस्तूर्त्तं कीटान् यज्यामि भेदतः।
सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च। त्रिकण्ड-
कः कुण्ठी चापि हस्तिकण्डोऽपराजितः। चत्वार एते
कृष्णभा व्याख्यातास्तीव्रवेदना। तैर्दृष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दी
शुक्ता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति। प्रतिस्तर्य पिङ्गभासी
बहुवर्णो महाशिरा। तथा निरुपमश्चापि पञ्च नौघे-
रकाः स्मृताः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्प-
वत्। रुजश्च विविधाकारा घनयश्च सुदारुणाः। गलगोली
श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्वश्वेता सर्पपिका
इत्येवं षट् तामिर्दृष्टे सर्पपिकावर्जं दाहशोफकोदा भव-
न्ति। सर्पपिकया हृदयपीडातिशारश्च। शतपदास्तु

परुषा कृष्णा चित्वा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता
अग्निप्रभा इत्यष्टौ तामिर्दृष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये
श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं
श्वेतपिङ्गकोत्पत्तिश्च। मण्डूकाः कृष्णः सारः कुङ्कुमो
हरितो रक्तो यववर्णाभो भृङ्गुटी कीटिकश्चैत्यष्टौ
तैर्दृष्टस्य दंशकण्डूर्भयति पीतफेनागमश्च पक्ता-
त्। भृङ्गुटीकीटिकाभ्यामेतदेव दाहश्चर्द्दिमूर्च्छा चाति-
तिमात्रम्। विश्वम्भराभिर्दृष्टे दंशः सर्पपाकाराभि-
पिङ्गकाभिश्चोयते शीतज्वरात्तश्च पुरुषो भवति। अहि-
ण्डूकाभिर्दृष्टे तोददाहकण्डूश्चयथो मोहश्च। कण्डू-
मकाभिर्दृष्टे पीताङ्गश्चर्द्दितीसारज्वरादिभिरभिहन्त्यते।
शूकरन्तादिभिर्दृष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकरद्वाल
लक्ष्यते। पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणि-
काकुलिका कपिलिका चित्रयर्णेति षट् तामिर्दृष्टे दंशे
श्वयथुरग्निसर्पवद्दाहशोफौ भवतः। मक्षिका कान्ता-
रिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं
षट् तामिर्दृष्टस्य दाहशोफौ भवतः। स्थालिका काषायी-
भ्यामेतदेव पिङ्गकाश्च सोपद्रवा भवन्ति। मयकाः सा-
सृष्टः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्वतीय इति पञ्च
तैर्दृष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणह-
रैस्तुल्यलक्षणः। नखावकृष्टेत्यर्थः पिङ्गका सदाह-
पाकाभवन्ति। जलौकसा दष्टलक्षणस्तु चिकित्सि-
तश्च। भवन्ति चात्र। गोघेरकः स्थालिका च वे च
श्वेताग्निप्रभे। भृङ्गुटीकीटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिपु।
श्वयथुरापीस्तु सर्पवैरयमर्पणात्। स्युः कण्डूदाहको-
ठाः पिङ्गकातोदवेदनाः। प्रकृद्वांस्तथास्त्रावो भर्षः स-
म्पाद्येत्त्वचम्। दिग्धविद्धक्रियास्तत्र यथावद्वचारयेत्।
नावसज्जं नचोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम्। दंशादौ विपरी-
तार्त्ति कीटदष्टं सुवाधकम्। कीटैर्दृष्टानुग्रविपैः सर्पवत्
समुपाचरेत्। त्रिविधानान्तु सर्पाणां त्रैविध्येन क्रिया
हिता। स्नेदमालेपनं सेकं चोष्णमलायचारयेत्।
अन्यत्र मूर्च्छिताहंशात् पाककोथप्रपीडितात्। विपन्नश्च
विधिं सर्वं कुर्यात् संशोचनानि च॥ २॥ कीटास्त्रेषु राशिषु
कीटगर्दभक ५० कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः।
कीटप ५० कीटं हन्ति हन-टक्। गन्धके राजनि०।
कीटजा स्त्री० कीटभ्यो जायते जन-ड। जतुनि लाक्षायां
रत्नमाला० कीटजातमात्रे त्रि०। हसपदीदृष्टे राजनि०।
कीटपादिका स्त्री कीटापादे मूलेऽस्याः कप् अतइत्त्वम्।

कीटमणि पु० कीटेषु मणिरिव । खद्योते शब्दचि० ।
कीटमात्र स्त्री कीटस्य मातेय मूले बहुलकीटप्रसवात् ।
हंसपदीहणे भावप्र० ।

कीटमारी स्त्री कीटान् मारयति सेवनेन च-विच्-अण्
उप० स० गौरा० ङीप् स्रग्ध० मते षष् र्प् । हंसपदीहणे
राजनि० । [(उच्चिडिङ्गा) इतिस्थाते कीटभेदे शब्दचि० ।
कीटमेघ पु० कीटोमेघ इव । नदीतीरे सिकतामध्ये स्थायिनि
कीटसंज्ञ पु० कीट सज्ञा यस्य । “कर्कटवृश्चिकमीना मक-
रान्त्यार्जश्च कीटसज्ञाः स्मृ,” ज्यो० उक्तोऽपि कर्कटादिषु
राशिषु कीटाख्यादशोऽप्यत्र । यद्यप्येषां सर्वेषां
कीटसंज्ञा तथापि कचित् कीटशब्दस्य वृश्चिकराशि-
भात्वपरता यथा “वृश्चिः कीटघटेन च” पताकीवेने
वृश्चिकस्यैव सिङ्गकुम्भाभ्यां वेघात्तस्यैव ग्रहणम् ।

कीटेर पु० कील-एरच् लस्य ङ् । तण्डुलीयशाले-भावप्र० ।
कीटश्च त्रि० कस्येव दर्शनमस्य किम्+हश्-कस् क्वादेशे दीर्घः ।
किम्प्रकारे । किन् । कीटश् । कङ् । कीटश् तत्पार्थे त्रि०
तत्र कङि स्त्रिया ङीप्, क्से टाप् इति भेदः । “प्रिषे । स
कीटक् भविता तत्र जण्” नैष० । “यद्येतानि जयन्ति
हन्त रित” शब्दार्थमोषानि मे तद्भोः कीटगसौ विवे-
कविभव, कीटक् प्रबोधीदय ” प्रबोधच० ।

कीनाश पु० कुत्सितं नाशयति, कीचगायि अच् क्लिप्ताति
नि० वा । १यमे “विषेहि कीनाशनिकेतनातिथिम्”
भावः । २यानरे पुंस्त्री क्षमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
३यमुक्ते ४युक्ते ५कर्त्तव्ये च त्रि० भेदि० । “कीनाशो
गोष्ठयो यानसलङ्कारश्च वेष्टन च । विप्रस्यौद्धारिकं
देयमेकांशश्च प्रधानतः” मनुः “कीनाश कर्षक” कुल्लू० ।
“शुन न फाला विह्वलन्तु भूमि शुनं कीनाशा अभि-
यन्तु वाहै” ऋ० ४, १७, ८, “कीनाशाः नलीवर्द्धरक्षका”
भा० । “नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशा इव गोक्षरम्” भाग० १,
१०, ११ । कुट्टे “य उद्योतमगाहत्वं कीनाशमभियात्रते ।
जीयते तदाय स्त्रीत मानवावप्राया हत” भाग० १२२, १२

कीर पुंस्त्री कीर्त्ति रैरवति रैर-विच्-अण् । १युक्ते प्रजि-
भेदे क्षमर । “क्षगवानिवसिततोऽपि किं न सुद घा-
स्यति ? कीरगीरिव” नैष० जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।
२काशीरदेशे पु० भूमि भेदि० अन्त्यार्थे कन् । कीरक
शुक्रशये संज्ञावा कन् । हण्भेदे जपचक्रे च प्ररविः
कीरवर्षक न० कीरस्येव वर्षोऽङ्ग कप् । (सौख्येयक) नाम
सुगन्धिद्रव्ये राजनि० ।

कीरि पु० कीर्षते विक्षिप्यते कृ-भा० क्ति । १कोले “कीरिषा
देवाक्षमसोपशिक्षन्” ऋ० ५, ४०, ८, “कीरिषा कोलेच”
भा० २स्तुत्वादिषु विक्षिप्ते त्रि० । “यस्या हृदा कीरिषा
मन्यमानः” ऋ० ५, ४, १०, “कीरिषा स्तुत्वादिषु विक्षिप्तेन
हृदा” भा० ३स्तोतरि त्रि० निरु० “वसु स्तुवते कीरये”
ऋ० ६, २२, १, “कीरिरितिस्तोतनाम” भा० “सचायं
कीरिचोदगम्” ऋ० ६, ४५, १६, “कीरीषा कोहृषां
चोदनं प्रेरयितारम्” भा० ।

कीरेष्ट पु० कीरस्य ङट् । १व्याजहणे २व्यासोदहणे (वाह-
रोट) ३जलमग्नकण्ठे च राजनि० ।

कीर्ष त्रि० कृ-क्त । १व्याजहणे २निहिते ३विक्षिप्ते षङि-
सिते च भेदि० । “अमविष्टतद्वत्तद्वत्तद्वत्तः कीर्षवत्ता”
शङ्ख० । “कीर्षं शनैरनुकपोलमनेकपानाम्” भाष ।
कीर्षि स्त्री० कृ-भावे क्तिन् नि० निभाव । १विक्षेपे २ङि-
सने ३व्याजहणे च । [कवने ।

कीर्त्तन न० चु० कृत-कीर्त्तादेश सौत्र-कीर्त्त-वा भावे क्युट् ।
कीर्त्तना स्त्री चु० कृत कीर्त्तादेशे भावे युच् । १कवने ।
कर्माणि युच् । २यशसि शब्दरत्ना० ।

कीर्त्ति स्त्री सौ० कीर्त्त-क्तिन् । १प्रसादे भेदि० २शब्दे ३दोषौ
४माहकाविशेषे च शब्दरत्ना० ५विकारे ६कर्त्तव्ये च विभ० ।
७स्वातिभेदे क्षमर । स्वातिभेदश्च धार्मिकत्वादि प्रश-
स्तधर्म्ययत्नेन नानादेशीयकषणज्ञानविषयता । कीर्त्तिश्च
जीवतोऽनृतस्य वेत्तत्वं विशेषोनास्ति । “यस्य कीर्त्तिः कृता
लोके धन्यं तस्य सुजीवितम्” नीतिसारे “सम्भावितस्य
आकीर्त्तिर्भरणादतिरिच्यते” नीतायाश्च जीवतोऽपि कीर्त्ति-
वत्त्वोक्तौ । तत्र दानादिप्रभावा स्वाति कीर्त्तिः शौर्षो-
दिप्रमवा स्वातिर्यश्च इति केचिदयं कीर्त्तौर्भेदमाहः
“कीर्त्तिं स्वर्गफलमाप्नुरासंसारं चर्षां किल” इत्यनेन
कीर्त्तौ स्वर्गफलतोक्ते । जीवतस्वातिर्यश्च अतस्त-
स्वाति कीर्त्तिरिति विभामस्तु न ह्यस्य “इह कीर्त्ति-
मवाप्नोति मेत्वं आनुत्तमं सुखम्” इति मनुना इहलोके
ऽपि कीर्त्तिप्राप्तेरुक्ते । एतेन

“प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च मनुवर्कसमेव च” मनुवाक्यस्य
“जीवन् यशः अतश्च कीर्त्तिमिति” कुल्लू० व्याख्या बिलग्रा
प्रान्दर्थितमनुवाक्यान्तरविरोधात् किन्तु सार्गादिप्रव-
कदागादिष्वन्वयेन कीर्त्तिः, शौर्षादिना यश्च इत्यु-
भवाभेदबलमेव मनुवाक्यस्य तदर्थपरत्वमेवोचि-
तम् “सकालिकीर्त्तिमजसौक्लियसजम्” नैष० ।

कीर्त्ति त लि० लु० कृत-कीर्त्तादेशे क्त । १ कथिते-२ श्रुताये च ।
कीर्त्तिभाज् पु० कीर्त्तिं भजते भज-णिप् । श्रोणाचार्ये
शब्दरत्ना० । २ कीर्त्ति युक्ते लि०

कीर्त्तिमत् लि० कीर्त्तिरस्यस्य मत्तप् । १ कीर्त्ति युक्ते स्त्रियां
ङीप् । विश्वदेवान्गते आब्रह्मदेवभेदे पु० २ विश्वदेवाश्च भा०
आनु० १५२ अ० दर्शिता यथा
“विश्वे चाग्निमुखा देवाः सङ्क्राताः पूर्णमेव ते । तेषां
नामानि वक्ष्यामि भागाह्णाणां महात्मनाम् । बलं धृ-
तिर्विधाता च पुण्यकृत् पावनस्तथा । पाणिष्वेष्टी समू-
हश्च दिव्यसानुस्तथैव च । विवस्वान् वीर्यवान् ह्युमान्
कीर्त्तिमान् कृत एव च । जितात्मा सुनिवर्त्यश्च दीप्तिरोमा
भयङ्करः । अतुक्कर्मा प्रतीतश्च प्रदाताऽयां शुभास्तथा ।
शलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा । अजो यज्ञो
वरी चैव विश्वे देवाः सनातनाः । विद्वाद्भर्ता सोमवर्द्धः
सूर्यश्चैति नामतः । सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा
पुण्डरीयकः । उष्णीनाभो नभोदश्च विन्वायुर्दीप्तिरेव च ।
चमूहर सुरेशश्च व्योमारिः शङ्खरौ भवः । ईशः कर्त्ता
कृतिर्ह्यसौ भुवनो दिव्यकर्म्मकृत् । गणितः पञ्चवीर्यश्च
आदित्यो रश्मिर्भास्तथा । सप्तकृत् सोमवर्द्धश्च विश्वकृत् क-
विरेव च । अतुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।
कीर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्यागतिगोचराः” ।
श्वसुदेवज्येष्ठपुत्रे “वसुदेवस्तु देवक्यामटी पुत्रानजील-
नत् । कीर्त्तिमन्मित्यादि” भाष० ६, २१, २५ ।

कीर्त्ति शेष लि० कीर्त्तिः शेषोयस्य । नामशेषे कृते शब्दचि०
कील बन्धे भ्वादि० पर० सक० सेट् । कीलति अकीलीत् ।
चिकील कील । कीलित कीलनम् । प्रनिकीलति

कील पु० कील-बन्धे यथायथं भावकरणादौ घञ् । १ वङ्गि-
शिखायां २ शङ्खौ (गो०) अमर । ३ स्तम्भे (खो० टा)
४ लेखे ४ कपोलौ भेदि ५ कपोलिनिम्नदेशे विश्व । “परि-
खापि कौरव्य । कीलैः सुनिचिताः कताः” भा० २,
६५० श्लो० इतिप्रहारभेदे स्त्री “कीला उरसि, कर्त्तरी
शिरसि, विद्धा कपोलयो” वात्स्या० भावे अ, ७ बन्धे स्त्री
कीलक पु० कीलति बन्नात्तनेन करणे घञ् स्वार्थे क ।
१ स्तम्भभेदे (खो० टा) गवादेर्दीहनकाले रोधनाथे २ काष्ठ-
मवस्थां भूति । तन्त्रोक्ते देवताभेदेश्चमन्त्रविशेषे न० ।
प्रभवादिषष्टिवर्षमध्ये ४ वर्षभेदे तत्फलञ्च “जायन्ते
सर्दयस्यानि सुभिर्भं निरुपद्रवम् । सौम्यवृष्टिर्भवेद्भाजन् ।
क्रीषके च श्रमं भवेत्” उज्जो० त० सप्तशतीजपाकृत्या

पाथे ५ स्वधभेदे न० स च “सर्वमेतद्दिना यस्तु मेन्वा-
यामपि कीलकम्” इत्यादि । तस्य च कीलकत्वम्
तज्ज्ञानं विना फलजनकत्वात् तदुक्तं तत्रैव “कृष्णाया च
चतुर्दश्यामष्टम्या वा समाहित ददाति प्रतिमृच्छाति
नान्यथैषा प्रसीदति” इत्यं रूपेण कीलेन महादेवेन
कीलितम् । यो निष्कीलां विधायैनां नित्यं जपति
सम्पुटात्” । तत्रैव तज्ज्ञानस्या भावे निष्कलत्वात्ते च
तच्च गुरुलघुभेदेन द्विविधं गुणयत्या विवर्ति” । तेन
कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यो नूतनार्जितधनस्य देवातिथ्यादिभ्यो
यथोचितांशदानं तदवशिष्टस्य स्वायत्तीकरणभावश्चकं
तद्दिना सप्तशतीजपस्य न फलजनकत्वमिति गम्यते “अर्गलं
कीलकं चादौ पठित्वा कचम् पठेत्” तत्रैव

कीलसम्पर्श पु० कीलं तदुपकारं संस्पृशति सम्+स्पृश-अच्
उप० सं० । (गव) दृष्टभेदे शब्दच०

कीलाल पु० कीलाय बन्वाय अलति पर्याप्नोति अल-अच्
४त० । १ पशौ २ वस्त्रनयोग्ये लि० भेदि० । “कीला वङ्गि-
शिखां कीलं कृत्यबन्धं वाऽलति वारयति अल-अच्
उप० सं० । २ जले कीलां तद्वह्णमलति याति ।
४ रुधिरं न० अमर ५ अमृते इमं पुनि च शब्दर० ।
मधुनः शीघ्रसंप्राप्तकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तथात्वम् ।
“जलं वहन्तीरमृत एत पय कीलाल परिस्नुतम्” यजु०
२, ४, ७ । ७ रसे पु० । “अथोअन्नाय कीलाल उपहूतो
मृष्टेयु” यजु० १, १२, तत्र रुधिरं “सद्य कृत्तकठोरकण्ठ-
पिगलत्कीलालधारोष्णलैः” जले “कीलालजं न खादेयं
करिष्ये चासुरव्रतम्” भा० व० अ० “कीलालजं जलजम्” ।

कीलालधि पु० कीलालं धीयतेऽस्मिन् घा-आधारे कि
६त० । ससृष्टे शब्दच०

कीलालप पुंस्त्री कीलालं रुधिरं पिपति पा-क । रुधिरमे
राक्षसे रत्नमा० स्त्रिया ङीप् “स च कीलालोपयस्तु प-
राक्षं भोक्तुमिच्छति” भा० व० १२२४१ । [श्वन्वे न० ।
कीलित लि० कील-क्त । १ वङ्गे २ जातकीले च भावे-क्त ।
कीयत् लि० कियत् + कृषो० वेदे नि० दीर्घः । कियदित्यर्थे
“आ० कीयतः ललूकं चकर्थ” अ० २, २०, १७,

कीश पुंस्त्री कश्च वायोरपत्यम् अत-इज् कि हतमान्
१ रो यस्य कुत्सितं शेते शी-ड वा । वानरे अमर
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ सूर्ये कपिकपोलतस्यस्य
त्वात् तस्य ३ पक्षिष्वच शब्दर० कुत्सितशयनात्तस्य तथात्वम् ।
४ नग्ने भेदि० । कीशयदुवक्षरार्हत्वाच्चस्य तथात्वम् ।

कोशपस्य पुं कोशः तन्मोमेव पर्यमस्य । अपाभागे शब्दः ।

जातित्वेन स्त्री । कोशपणीत्यप्यत्र अमरः ।

कु शब्दे यणे च भा० आत्म० एक० अनिट् कथते अकोट
चुकुये प्रतिक्रियते [अकोट चुकाव

कु चार्त्तस्त्ररे तदा० आत्म० एक० अनिट् । कुटादि । कुवते

कु शब्दे अदा० पर० एक० अनिट् । कौति अकौपोत् चुकाव

कु व्यञ्ज० कु+हु । १ पापे, २ निन्दायाम्, ३ ईपटर्णे, ४ निवारणे

च । ५ भूमिभागे धरायास्तु स्त्री । कुत्सितार्थत्वे ईपट-

र्थत्वे चास्य "कुगतिप्रादयः" "पा० समर्थेन नित्यसमासः

कुरूपम् कुदेशः तत्रार्थं भेदः तत्पुरुषे अजादी शब्दे-

परे कोः कत् । कुत्सितोऽयं कदश्च कदस्सकदश्च कद-

ग्निः । "रथवदयोय" पा० कदश्च कदश्च "हये च जातौ" पा०

कचृणम् पथिगन्धे कृतसमासान्ताशब्दे परे च कादेशः

कापय काक्ष । ईपटर्थस्य कोः का, ईपञ्जलं काजसम्

पुरुषे परे का या ईपत् पुरुषः कुरूपम् कापुरुषम् । उष्णे

उत्कलयादेश कोष्ण कवोष्ण कडुष्णम्" गतिप्रादिसाङ्ग-

चयात् अव्ययस्यैङ्ग अङ्गत्वात् न भूमिवाचस्य नित्य-

समास नवा कदादेश अव्ययपूर्वकत्वात् प्रकृतिसरः,

"राष्ट्रं कुभामगङ्गलम् शशाङ्कं यस्तु" "ज्योः प्राङ्मण्य इव

कुशासनवर्जितम्" कादः । कुदिनम् कुजः अव्ययस्य वेदे

दीर्घे "कूशदेवावशिन्वाद्याटयोमनायसू" अ० ५, ७४, १ ।

कुंसा स्त्री कुसि-भावे च । १ भाषणे २ चापने च

कुक्क आदाने भा० आत्म० एक० सेट् । कोकते । अकोकिट ।

चुकुके कोकः प्रनिकोकते

कुक्क त्रि० कुक्क-क । १ समर्थे २ ध्यादायिनि च ।

कुक्कभ न० कुक्कस्य भा यत् । मद्ये शब्दः । तत्पानस्य सा-

भर्यावायकत्वात् तथात्वम्

कुक्कुर पुं कुत्सितः आदानादिमाद्युक्तः करोवन्तात् । करस्य

क्रियामान्दसम्पादके कुण्ठितोऽयम् अमरः । न० न० २ तद्वाग-

युक्ते त्रि० । कु+क-ट । १ कुक्कर्मकारके त्रि० ।

कुक्कर्मन् न० कुत्सित कर्म नित्यस० । १ लोकशास्त्रनिन्दिते

कर्मणि व० व० । २ तदुक्ते त्रि० स्त्रिया वा टाप्

कुक्कील पुं को प्रथिया । कीलङ्ग । पर्वते त्रिका० तस्य

भूमौ कीलरूपेणावस्थानात् तथात्वम्

कुक्कुट पुं कौ कुटति कुट-क, को कुटइय वा । (सुपुण्)

इतिस्थिते शाकभेदे राजनि० तस्य प्रथिया कुटवृत्त्य-

त्वात् तथात्वम्

कुक्कु(क्व)ट् पुं को प्रथियाः कुट ईपट् । सत्कृतावङ्गतायाः

कन्याया दातरि एषो दीर्घपाठः इत्यन्ये । कन्यादस्य

रूपङ्गुमिदानसमत्पासस्य तथात्वम् । सत्कृतावङ्गतां

कन्यां ददानं कुकुटः कृतः" अमरे पाठान्तरम्

अत्र प्रसिद्धपदसाक्षिध्यात् कुकुटपदस्य उक्तार्थे शक्तिः

पृष्ट इति शब्दः प्र० । प्रसिद्धपदसाक्षिध्यात् प्रसिद्धार्थे

पदसामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यस्य अभेदेनात्य-

बोधकत्वम् । न्यायमते तिङर्थस्याभेदेन प्रथमानार्थे

अन्ययासम्भवेन "यो ददाति स कुकु(क्व)टः" इत्यमरः

पठे स्थिते ददातीतिस्थाने ददान इति पाठः कल्पितः ।

आकरश्चमते तं तिङन्तार्थस्य प्रथमानार्थेऽभेदेनात्य-

न्वीकाराच्च यद्यन्तपठेऽपि क्षतिः । विवेचितं चैतद-

आभिः शब्दार्थरत्ने तत एव तदवसेयम् ।

कुक्कुन्दर पुं कुं भूमिं दारयति अन्तर्भूतपथ्ये द-अङ् नि०

कुत्सितं कुन्दरमत्र, खुद्यते कामिनाऽत्र खुदु नि० वा ।

स्त्रीषां १ नितम्बस्ये आवर्त्ताकारे एवशादधोवर्त्तित-

हये । अमरः । (कुक्कुरसोङ्गा) २ हस्ते मायमं ।

कुक्कुभा स्त्री रागिणीभेदे हलायुध ।

कुक्कुर पुं कुं प्रथिमी० कुरति त्यजति स्वामित्वेन कुर-क ।

यदुवंगीयन्मभेदे तेषां यथातिशयात् रात्रिं नासीति

उप्रासकया यदुगन्धे दृष्ट्या । "विधुरि ता धुरिता" कुक्क-

रक्षिय" भावः । २ दशार्थे देशभेदे पुं न० व० । कुक्क-

उरश्च किञ्च । ३ कुक्कुरे हृड्-उचन्द्रः । ४ अन्त्यपथ्ये-

पथौ त्रिका० । कुक्कुरन्प्रधान्यकृतभेदे । "कुक्कुर

भलमानशुचिकम्बलवर्द्धिवासाधान्यकस्य श्वा" इति

विष्णुपुं । "कुक्कुरो भलमानश्च शुचिः कम्बलवर्द्धिपः ।

"यन्मकान् काश्यडुहिता चतुरोलभतातजान् कुक्कुरं

भलमानं च शम्बलवर्द्धिपम्" हरिवं १८८

तदधिष्ठानदेशभेदश्च द्योतकः ।

कुक्कुटी स्त्री को प्रथिया कूटोऽस्यस्या अच् गौराङ्गीप् ।

शाल्मलीहणे राजनि० तस्या दीर्घतया भूमिभूटवृत्त्य-

त्वात्तथात्वम् ।

कुक्कुल पुं को भूमे कुलं, कुत्सितं वा कुलम् कु-उचश्च

धातो कुगागमश्च वा । १ तुषारवृक्षे २ यक्षुभिः सङ्कीर्णं ३ नर्त-

नवर्त्तयि च अमरः । "शिरीषादपि मृदङ्गी को यमाव-

तलोचना । अयं कश्च कुक्कुलान्निः कर्कशो भदनाऽनलः" ।

कुक्कुल न० कुत्सित कोलति कुल-अप् । कोलिहणे ।

शब्दः ।

कुक्कुट पुं स्त्री० कुक्क-उचश्च क्तिप् कृता आदानेन कुटति कुट-

क । पक्षिभेदे चरणायुधे । ताम्रचूडं स्त्रियां जातिस्मात्
डीप् । तस्य शुभाशुभलक्षणसंज्ञम् । उह० सं० यथा—
“कुक्कुटस्तृजुतनूरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः ।
रौति सुखरसपात्रये च यो दृष्टिदः स नृपराष्ट्रयाजि-
नाम् । यवपीयो यो वा वदरसदृशो वापि विहगो उह-
न्मूर्धो वर्यैर्भवेति वक्त्रभिर्यस्य रुचिरः । स शक्तः सद्गुणे
मधुमधुपवर्णस्य जयकृत् शस्तो योऽतोऽन्यः कृततुरप-
खञ्जचरणः । कुक्कुटी च सृष्टचारभाषिणी स्निग्धमूर्तिरु-
चिराननेक्षणा । सा ददाति सुचिरं महीक्षितां
श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः” ।

तन्मासयुगा भायप्र० उक्ता यथा “कुक्कुटी उह० स्निग्धो
वीर्योष्णोऽनिलहृदयः । चक्षुष्यः शुक्रकफकृत् बल्यो
दृष्टः कषायकः । वातपित्तज्वरमिषियमज्वरनाशने” ।
अभक्ष्यप्रकरणे आस्यकुक्कुटस्याभक्ष्यत्वमाह मनुः “हृत्वाकं
विड्वराहं च लघुनं आस्यककुटम्” शृङ्गोत्कायां
(उको) शकुन्तुभयगे च शृङ्गिकणे स्कुलिङ्गे हेम० ।
स्वार्थे क तत्त्वार्थे तु मेदि० । “शूद्रजातो निपाद्या तु स
वै ककुटकः सृष्टः” मनुक्ते निपादीजाते शूद्रपते च
कुक्कुट(टी)व्रत न० भाद्रपदशुक्लसप्तम्यां कर्त्तव्यव्रतभेदे “भाद्र-
मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या । ज्ञात्वा शिवं
लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् । पूजयेच्च तदा
तस्या इष्टमापं नैव विद्यते” ति० त० भवि० पु० । इदं
कुक्कुटीव्रतमिति ति० त० रघुनन्दनः

कुक्कुटमण्डप काशीस्थे सक्तिमण्डपे स्थाने । तस्य तन्नाम
कारणकथा च काशी० ६८ अ० दर्शिता यथा—
“कैवल्यमण्डपस्यास्य भविष्यद्वावरे हरे । । लोके स्वाति-
र्भविष्यतीत्यमेव कुक्कुटमण्डपः” इति शिवोक्तो तद्विषये
हरिप्रश्ने यथा तस्य कुक्कुटमण्डपनामप्राप्तिस्तथेतिहा-
सो वर्णितः । तत्र चण्डालतः प्रतिपादकविप्रस्य सुतद्व-
यपत्नीभ्या सहितस्य कीकटे कुक्कुटयोनित्वाप्राप्तिप्रवर्णः
तस्य मरणकाले काशीसरणजात् पुण्यात् कुक्कुटयोनिग-
तावपि काशीप्राप्त्या सक्तिरित्युक्तम् यथा “न काश्यां
चरणं प्राप्तं तस्माद्दुष्टप्रतिपदात् । प्रान्ते कुटुम्बसरणा-
त्तथा काशीकृतेरपि । चौरैर्हृतोऽपि स तदा कीकटे कु-
क्कुटोऽभवत् । सा कुक्कुटी सुतौ तौ तु ताम्रचूडत्वमा-
पतुः । प्रान्ते काशीसरणतो जाता जातिवर्धितः पुत्रा ।
इत्थं वृद्धतये काले गते कापांटेकोत्तमा । तस्मिन्नेवा-
ध्वनि प्राभासत्वारो यत्र कुक्कुटा । वाराणस्याः कथा

प्रोक्ता कुर्वन्तोऽन्योन्यमेव हि । काशीकथा समाकर्त्तुं
तदा ते चरणायुधाः । जातिवृत्तिप्रभावेन तत्सङ्गेन तु
निर्गताः । तस्य कार्पटिकश्रेष्ठैः पथि दृष्टाः क्षपानुभिः ।
तद्वृत्तादिपरिक्षेपैः प्रापिताः क्षेत्तसुत्तमम् । ते तु क्षेत्तं
समासाद्य चत्वारश्चरणायुधाः । चरिष्यन्तोऽत्र परितो-
सक्तिमण्डपसुत्तमम् । जिताहारान् सनियमान् काम-
क्रोधपराङ्मुखान् । शृण्वतः सत्कथालापान् लोभभो-
हवियर्जितान् । स्वर्धुनीस्नानसंस्क्रिन्नसुनिर्मलशिरोरु-
हान् । मन्त्रामोक्षारणपरान् सत्कथार्पितसुश्रुतीन् । मद्-
त्तचित्तसदृशीन् दृष्ट्वा क्षेत्तनिवासिनः । मानयामासुरथ
तान् कुक्कुटान् साधुवर्त्मनः । प्राक्तनादासनायोगात्
संप्रधार्य परस्परम् । क्रमेणाहारमाकुञ्च्य प्राणाख्य-
प्यन्ति चात्र ते । पश्यतां सर्वलोकानां विष्णो !
ते मदनुपहात् । विमानमधिरुद्धाश्च कैलासं प्राप्य सत्प-
दम् । निर्विष्य सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान् ।
ततोऽत्र ज्ञानिनोभूत्वा सक्तिं प्राप्स्यन्ति शाश्वतीम् ।
ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्वतः । सक्तिम-
ण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः” । [(च६) । राजनि०
कुक्कुटमस्तक ५० कुक्कुटस्येव मन्त्रकं शिखा यस्य । चक्षु-
कुक्कुटशिख ५० कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य । कुक्कुट-
दृष्टे शब्दच० तस्य हि पुष्पाणि कुक्कुटशिखातल्यानीति
तस्य कुक्कुटतल्यरक्तशिखपुष्पत्वात्तथात्वम्
कुक्कुटागिरि ५० कुक्कुटप्रधानोगिरिः किंशुलका दीर्घः ।
कुक्कुटप्रधाने पर्वते ।
कुक्कुटाण्ड ५० कुक्कुट्या अण्डः पुं वृद्धभावः । कुक्कुट्या अण्डे
कुक्कुटाम पुंस्त्री कुक्कुट इयाभाति आ+भा+क । ककुट-
चरणतले सर्पभेदे हेमच० स्त्रियां जातिस्मात् डीप् ।
कुक्कुटासन न० “कुक्कुटासनमायस्ये नाक्षीनिर्मलश्चेत्तनयः ।
सत्कुलागममार्गेण कुर्यात् वायुनिरोधनम् । निजहस्त-
द्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः । पदभ्यां बद्धं यत्
करोति कर्पूरद्वयमध्यगम् । सव्यापसव्ययुगलं तत्कुक्कु-
टासनमच्यते” इति ब्रह्मसंहितासंज्ञे आसनभेदे [हेमच० ।
कुक्कुटाङ्गि ५० कुक्कुट इव तद्वत्परवत्वाङ्गिः । सर्पभेदे
कुक्कुटि स्त्री कुक्कुट इयाचरति कुक्कुट+जा+चाराङ्गे क्तिप्
ततः इत् । दम्बचर्मायाम् हेमच० । वा डीप् । तलैव ।
सा च शकुटजातिस्त्रियाम् शब्देष्वाम (टिक्टिकी)
कीटभेदे शब्दरत्न० । शशाङ्कमलीदृष्टे अटा०
कुक्कुभ ५० कुक्कु इत्यङ्गकं शब्दं कौति कु-भक् । वन-

कुङ्कुटे । कुङ्कुगृहं भापते भाप-वा० ङ । २कुङ्कुटे
पक्षिणि । (पातुकुङ्का) इति श्रुते २पक्षिभेदे अमरः ।
कुङ्कुर पुंस्त्री कौकते किप् कुरति गृह्णायते कुर-गृह्णे क
कर्म० । १खनामस्त्राते पयो । तच्छुभाग्रभक्ष्यसक्तं ६०४०
यथा “पादाः पक्ष्मन्नास्त्रायापचरन्” पक्ष्मिर्नखैर्दक्षिण-
स्याधोपापनसो मृगेश्वरगतिर्जिघृक्षु भुव याति च । साङ्गूखं
ससट इटससहशी कर्णा च सन्मो सदू यस्य स्यात् स
करोति पोष्टुरचिरात् पुष्टं त्रिवं या मृष्टे । पादेपादे
पक्ष पञ्चापपादे वामे यस्याः पक्ष्मन्ना मङ्गिकाया ।
यक्तं पुष्टं पिङ्गलासम्भक्त्या या सा राट् कुङ्कुरी पाति
पोटु” । क्षिया जातित्वात् ङीप् ।

कुङ्कुरगुहायाण्यक्येनोक्ता यथा “वङ्गायी जलसन्नाट
सुनिद्रः शीघ्रचेतनः । प्रमुभक्तश्च गुरव वदते च शुभो-
गुणा” । २पक्षिपक्षोष्ठ्ये न० गृह्णि० ।

कुङ्कुरद्व ३० कुङ्कुरस्तद्वन्वयुक्तोद्गृह्ण । (कुङ्कुरोद्गा)
लक्षभेदे “कुङ्कुरद्व” कटुस्त्रिस्तो ज्वररक्तकफापह ।
तन्मूखमार्द्रं निक्षिप्तं वदने सख्योपहृत्” भावप्र० ।

कुङ्कुरवाच् ३० कुङ्कुरस्यैव वागस्य । सारङ्गमृगे राजनि०
कुङ्कु ३० कुप-कुस । जठरे च्छ्वसदत्तः ।

कुक्षि ३० कुप-कुक्षि । उदरे “विपुलेन सागरमयस्य कुक्षिणा”
भाष “कुक्षीमस्याश्च कुक्षिजः” रघु । “तव कुक्षौ म-
हाभागे । अचिरात् संशान्निध्यते” रामा० २उदरस्य
वामदक्षिणार्धयोश्च (कौक) अमरः । २मध्यभागे “तत
सागरमासादा कुक्षौ तस्य महोर्निष” भा० व० ७६४० ।
कुक्षौ भव अण् । कौक्ष उदरभवे मध्यभवे च लि० स्त्रियां
ङीप् । कुक्षौ बहुव्रीहि ढकञ् । कौक्षेयकोऽसि ।
कुक्षिदेशे भयं भूमा० पुञ् । कौक्षिक मध्यदेशभवे लि० ।
कुक्षिश्वरि लि० कुक्षि विभर्त्ति मृ-सि-सम् च । देवातिथि-
वक्ष्णेनालोदरमात्रपूरके जगणे ।

कुक्षिरन्ध्र ३० कुक्षौ मध्यभागे रन्ध्रं किङ्कं यस्य गले रायमु० ।
कुक्षिशूल न० कुक्षौ शूल । सुष्ठुतोक्ते शूलरोगभेदे “प्रकु-
क्षति यदा कुक्षौ वज्रमाक्रम्य साकत । तदास्य भोजनं
मुक्तं सोमपन्ना न पच्यते । उच्छ्वसित्वाभयकता शूले-
नाह्वयते सुष्ठु । मेवासने न शयने तिष्ठन् समते सुष्ठुम् ।
कुक्षिशूल इति खान्तोपातादामसंज्ञकम्” सुश्रु० । तस्य
क्षीयत्वमपि “हृत्कुक्षिशूलं सुष्ठुसुष्ठुशेषम्” सुश्रुतः
कुङ्कु म न० कुक्कते आदीयते कुङ्क-आदाने-उभक् लि० सम् ।
काशीराष्ट्रदेशके खनामस्त्राते १नखप्रभेदे । देशभेदे-

विशेषजातस्य तस्य लक्षणादि भावप्रकाशे दर्शितं यथा-
“काशीरदेशके खले कुङ्कु मं वङ्गनेदि तत् ।
पञ्चमृगेश्वरमारक्तं पक्ष्मन्नि तदुत्तमम् । वाङ्गीभदे-
यसंजातं कुङ्कु मं पाष्टुरक्षतम् । जेतकीमन्वपुक्त-
मन्मध्यमं वृष्णनेश्वरम् । कुङ्कु मं पारसीके वन्मपुगन्नि
तदीरितम् । ईशत्पाष्टुरपक्षं वदन्नमं स्वसूत्रेश्वरम् ।
कुङ्कु मं कटुं स्निग्धं शिरोरुग्मृगजन्तुजित् । तिक्तं
ममिह्वरं वण्णं पञ्चदोषननापहम्” । तभेदे

क कुमाद्रि ३० कुङ्कुमस्तारोद्गृह्णि । काशीरदेशके पक्ष-
कुङ्कुमी स्त्री कुङ्कुमवर्णोऽस्त्रस्याः कश्चनौरा० ङीप् । महाब्धोति-
जतोसतायाम् राजनि० । प्रयो० कुङ्कुमीति पाठान्तरम् तन्मैयार्थे
कुच रोधे, सन्मर्षे वेष्टने च सक्० कौटिल्यं सक्० ङ० पर० षेड्
कुटादि । कुचति अकुचीत् कुचोच कुचः । प्रनिकुचति
कुच ३० कुच-कर्त्तरि क । सने । स्त्रीणां कुचद्विवीचने
यथाह सुष्ठु “स्त्रीणां तु त्रिंशतिरङ्गिका द्य तासां स-
नवोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिद्वि”
इति विदितव्यं तत् भावप्र० यथा-

“पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सञ्चपि नाप्यते । तैसां तदेव
तारुण्ये पुष्टत्वाद्यन्तिमेति हि । कुचमानां प्रमुक्तानां
गन्धं प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादिव । पुंसां मारीचानपि
यौवने । आवर्तेऽग्नौ च यो भेदो प्रेयो व्याख्यानतः च
च । व्याख्यानं यथा पुंसां रोमराजीश्वरप्रभवतव.
मारीचान्तु रोमराजीसनासर्वप्रभवतव” ।

“यामस्रोतङ्गियोते सनौ तावद्देवा” इति स्त्रौ कुचोक्ते-
दकात्वात् पूर्व्यं दानं विहितम् । स च काश्च द्वादशव-
र्गादि, “स तद्वज्रकुचौ भवन् प्रभाकरचक्राभिसमातनो-
ति यत्” मैत्र० “सकटिन्कुचचूचमचोदम्”
“नलुस्रतत्वात् कुचमस्रसेन” “कौसुम्भा” द्रुमुकुचकुम्भा-
सङ्गिवास” भाष “तन्नि । तव कुचावेतौ निवतं चक्रः
वर्त्तिनौ” उद्भट० “पिष्टवर्त्ते चेत् कुचपुष्पसम्भवः”
ज्यो० २सङ्कुचिते लि०

कुचसखी स्त्री कुचिता चखी विकारकारित्वात् कोपमेव । सू-
वसितायाम् शब्दचि० सार्धं क । कुचसिद्धा तन्मैव ।
कुचतट लि० कुचसकटनिव विमोक्षत्वात् । विमोक्षे कुचे इत०
२कुचैकदेशे च ।

कुचस्य न० कुचसितं गन्धहीनत्वात् चन्दनम् । (यक्ष्मकाठ)
१काठभेदे वेदि० २रक्तचन्द्रे अमरः । इदं सुष्ठुते पटो-
बादिगणे वाचसारादिगणे चोक्तम् तत्तच्छब्दे विदितिः

२कुङ्कुमे शब्दचित्तां । रक्तचन्दनतुल्यात्वात्तस्य तथात्वम्
कुचफलं पुं कुचइव फलमस्य । दाडिम्बदृष्टे राजनिं ।
कुचर त्रिं कुत्सितं चरति चर-अच् । १परदोषकथनशीले ।
हेमचं कुत्सिते स्थाने चरति चर-अच् । २दुर्गमदेशग-
नरिं “न भीमः कुचरोगरिषा” अ० १, १५४, २, “कुचरः
कुत्सितहिंसाकर्ता दुर्गमदेशगन्ता या” भा० कौ चरति
चर-ट । ३भूमिचरे चिं । स्त्रियां ङीप्
कुचाय पुं इतं । चूचुके कुचयोरप्यभागे धमरः ।
कुचाङ्गेरी स्त्री-कुत्सिता चाङ्गेरी । (चुकपाण्डु) चुके
शाकभेदे रत्नमां चुकशब्दे गुणादि
कुचिक पुं स्त्री-कुच-वा० इकन् । (कुचिया) मतस्यभेदे स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । इहं स० कूर्मविभागे येनान्यासुक्ते देश-
भेदे “भङ्गापलोत्तजटासुरकुण्ठसवोपकुचिकाख्याः” ।
कुचित त्रिं कुच-कितच् । परिमिते उच्चलदक्षः ।
कुचिल त्रिं कुत्सितं चेतं यस्त्वमस्य । कुत्सितवस्त्वधरे । कुचा
सङ्कुचा इत्या यस्याः ५त० । २विद्वकण्टां ३पाठायाम् स्त्री
भेदः गौरां ङीप् । (आकनादी) ४छत्ते स्त्री रत्नमां ।
कुच्छ न कु+च्छो-क । कुच्छे शब्दच० ।
कुज स्त्र्ये भा० पर० सक० सेट् । कोजति अकोजीत् चुकोज
उदिन् कुजित्वा कुक्क्या । प्रनिकुजति
कुज पुं को प्रथिव्या जायते जन-ङ । सङ्कल्पहे यथा च
तस्य तज्जातत्वं तथा व्यापनेयशब्दे काशीखण्डवाक्येन
दर्शितम् २नरकासुरे तस्य वाराहीरूपाया प्रथिव्याल-
त्वन्नत्वात् तथात्वम् तत्कथा कालिकापुराणे २६अ० यथा
“यथा स नरकोजातो धरागर्भे महासुरः । रजसलाया
गोत्रायागर्भे वीर्येण धोतिषः (वराहस्य) । यतो जा-
तस्तनोभूतो देवपुत्रोऽपि सोऽसुरः” इत्युपक्रम्य
“गर्भसंस्थं महावीर्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः । गर्भ-
एव तदा देवशक्त्या दधुचिरं ददम् । यथाकालेऽपि सं-
प्राप्ते नो गर्भान्जायते स च । ततस्तत्र शरीरस्तु-वरा-
हस्तनयै सह । अतीव शोकसन्तप्ता जगद्वात्प्रभवत्
क्षितिः । शोकाकुला सा व्यसपश्चिरकालं मुहुर्मुहुः । प्र-
कृतिस्था क्षितिर्भूता माघवेन प्रबोधिता । ततः का-
लेऽपि संप्राप्ते देवशक्त्या यदा हतः । न गर्भः प्रसूतं याति
तदाऽभूत् पीडिता मही । कठोरगर्भा सा देवी गर्भभारं
न चाशक्त् । यदा वोढुं, तदा देवं माधवं शरणं गता ।
शरणं शरणं गत्वा माधवं जगतां पतिम् । प्रसूत्य
शिरसा देवी याक्यमेतद्वयाच ह” । सप्तप्रसूतमाधवो-

क्तिधराप्रत्युक्तिभ्यां त्रेतायुगाब्दे तदुत्पत्तिकथा-
“इति स्मृता हृषीकेशोजगद्वात्प्रा तदा हरिः । प्रा-
दुर्भूतस्तदा प्राह धरित्रीं दीनमानसाम् । श्रीभगवानुवाच ।
कथं दीनमना देवि । धरित्रिं परिदेवसे । तव वा किङ्क-
ता पीडा वेत्तुमिच्छामि तदहम् । सुखं परिशुष्क-
न्तु शरीरं कान्तिवर्जितम् । आकुलं नयनदम्भं भ्रूवि-
भ्रमविवर्जितम् । ईदृशान्तव रूपन्तु दृष्टपूर्वं कदा च न ।
रूपस्य तु विपर्ययां दुःखे वीजस्य भाषय । एतच्छ्रुत्वा वच-
स्तस्य माधवस्य जगत्पते । विमयावनता देवी पृथ्वी प्राह-
सगदगदम् । पृथिव्युवाच । गर्भभारं न संबोद्धुं माधवा-
हं क्षमाऽधुना । अयं नित्यं विषीदामि तस्मात्त्वं ताव-
मर्हसि । त्वया वराहरूपेण मलिनी (अतुमती) कामि-
ता पुरा । तेन कामेन कुक्षौ मे अयं गर्भोऽयमास्थितः ।
काले प्राप्ते स गर्भोऽयं न प्रच्यवति माधव । कठोरगर्भा
तेनाहं पीडितास्मि दिनेदिने । यदि न त्वास्मि मां देव !
गर्भदुःखाज्जगतपते । न चिरादेव यास्यामि सृष्ट्योर्व-
शमसशयम् । कदापि नेदृशोगर्भो हृतोमाधव । वै पुरा ।
योऽचलां चालयति मां सरसीमिव कुञ्जरः । एतच्छ्रुत्वा
यचस्तस्याः पृथिव्याः पृथिवीपतिः । आह्लादयन् प्रत्यु-
वाच हरिस्तप्तं लतामिव । श्रीभगवानुवाच । न धरे
ते महादुःखं चिरस्थायि भविष्यति । शृणु येन प्रकारेण
चातुर्भूतमिदं त्वया । मलिन्या सह सङ्गेन यो गर्भः
संघतस्तथा । सोऽभूदसुरसत्त्वस्तु दृष्टे (वराहस्य) एतस्तु
दारुणः । ज्ञात्वा तस्य च हृत्तान्तं गर्भस्य वृद्धिणादयः ।
देवीमिं शक्तिभिः सुभूस्तव कुक्षौ घृतं खरम् । सर्गादौ-
यदि जायेत भवत्यास्तादृशः घृतः । भ्रंशयेत् सकलान्नो कां-
क्षीनिमान् ससुरासुरान् । अतस्तस्य बलं वीर्यं ज्ञात्वा-
ब्रह्मादयः सुराः । प्राक्स्पष्टिकाले ते गर्भं तदाऽधुर्जगतां-
कृते । अष्टाविंशतिमे प्राप्ते आदिसर्गाश्चतुर्गणे । त्रेता-
युगस्य मध्ये तु घृतं त्वं जनयिष्यसि । यावत् सत्ययुगं
याति त्रेताश्च परानने । तावद्वहं महागर्भं दत्तं
काशेमया तव । न यावज्जायते धात्रि ! गर्भस्ते ह्यति-
दारुणः । तावद्गर्भवती दुःखं न त्वं प्राप्स्यसि भाविनि !”
“वे च प्रसूत्यखरदुर्दरिद्रुमिमङ्गे मक सयवना कुजपौ-
शङ्काद्याः” भाग० २, ७, २६ । “तत्ताहृतास्ता नरदेवक-
न्याः कुजेन ददा हरिभार्त्तवन्मुस्” भाग० २, २, ८० ।
“कुजशुक्रबुधोर्नर्कसौम्यशुक्रावनीभुषाम् “उधो” मङ्ग-
लपहस्य चारादिकमङ्गारकशब्दे ७६८० उक्तम् । कले

एकादशे चायं शुभः, 'विक्रमाव'रपुग' कुज'शुभ' स्थातदा-
न्यसुतधर्म'गै खगे । चेन्न विद्वद्नन्दनुरपसौ" ज्यो०त०
उक्तस्यानेपु अन्यपद्मासत्त्वे शुभदः अन्त्यसुतधर्मस्थितोऽयं
क्रमेण तृतीयैकादशपठेषु अन्यपद्मै स्थितैर्दामवेनेन शुद्ध
"रक्तस्त्रावविषास्त्रकर्म'उततुक्कार्य' विवादं रणं कु-
र्याद्द्वन्द्वविधिं सुदृष्टदमनम् सितप्रभेदं तथा । वृक्षच्छे-
दनभेदनानि वृक्षया चौर्ये तथा साहसं सेनान्यं
कृषिकर्म धातुकरण भौमस्य लम्ने ऽङ्गि या" ज्यो०त० ।
उक्तकर्म तद्वारे तल्लम्ने च शुभदम् । कर्कटराशौ राशौ
वर्षप्रवेशेऽयं तिराशिपतिः, वृश्चिकलम्ने दिने वर्षप्रवेशे
अयं तिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरयं
तिराशिपतिः वर्षलम्नात् प्रस्थानमस्य हर्षपदम् मूलं
नी०ता० दृश्यम् । अन्यदृष्टयद्दे यज्यते

कुजप उ'ति० कुत्सितं जपति-जप-अच् । कुत्सितजपकारके
तस्येदम् अण् । कौजप तत्सम्बन्धिनि ति० कार्त्तेन सह
द्वन्द्वे तस्य प्रकृतिस्वर' पा०

कुजम्ब ति० कुत्सितो अम्भोदन्तोऽस्य । १कुत्सितदन्तयुक्ते
२असुरभेदे पु० "प्रह्लादस्य त्वय पुत्रा विक्रान्ताश्च महावरा ।
विरोचनश्च जम्बश्च कुजम्बश्चेति विस्तृताः" हरिव०
२२६अ० "विरोचनानुजस्यैव कुजम्बोनाम वीर्यवान्"
हरिव० २४२अ० ।

कुजम्बेन पु० को० वृधिव्या जम्बनमिवात् । सन्विचौरे
हारा० तस्य वृधिव्या सन्विखननकावे सैद्युनवदाचरणात्
तथात्वम् । कुजम्बोऽस्यस्य इच्छ' । कुजम्बलोऽप्यत्र
शब्दरत्ना० ।

कुजा स्त्री को० वृधिव्या जायते जन-ड । सीतादेव्या त-
स्या० वृधिवीतो जन्मकथा कालि० ३७अ०

"तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविश्यान् पुर स्वकम् । भा-
र्याभिर्मन्त्रयामास यत्तार्थं पुत्रजन्मने । सन्त्रयित्वा तदा
राजा महिषीमसुपै स्वयम् । चतस्रभिस्तु भार्या-
भिर्यत्तार्थं दीक्षितोऽभयत् । ततः पुरोधस राजा गौ-
तमं सन्निवृत्तम् । तत्पुत्रश्च यतानन्दं पुरोधायाक-
रोत्प्रसम् । हो पुत्रौ तस्य सज्जातौ यष्टभूमौ परौ
वृत्तौ । एका च दुहिता सध्वी भूम्यन्तरगता शुभा ।
भारदक्षोपदेशेन यष्टभूमिं ततोऽप्य । एमेन दारयामास
यष्टगटारिणि स्वयम् । तदृभूमौ जातसीताया शुभा
कन्या सप्ततिताम् । एमे राजा सदा युद्धं सर्वसम्प-
दं पुनः । तस्मान् आतमात्मां वृधिव्यवर्जिता

स्वयम् । जगाद वचनञ्चेदं गौतमं जनकं नृपम् ।
वृधिव्युयाच । एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनो-
हरा । एनां गृहाण सुभगां लोकद्वयशुभावहाम् ।
अनया मे महाभार उद्धृतौ हेतुभूतया । अयं यास्यति
भारार्त्तिं मोचयिष्यामि दारयाम् । रावणादा महा
वीरा' कुम्भकर्णदयोऽपरे । नाशं यास्यन्ति दुर्जिह्व-
कतेऽस्या राक्षसा' परे । त्वञ्च भोदं दुराधर्षं यदुहित
हत नृप ।। अवाप्स्यसि सुराणाञ्च पितृणामृणशोधनम्" ।
कुजा' वृद्धा व्याश्रयत्वेन सन्त्यस्याः अच् । २कात्या-
यनीदेव्यां मेदि० "कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा
मानकं कर्चु' । विल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव-
पत्रिका" इत्युक्तनवपत्रिकाणाम् "तव स्थानमिदं मत्वे"
इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वोक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।

कुजाष्टम पु० कुजो मङ्गलपक्षोऽष्टमेयत् । ज्यो० उक्ते
जन्मलम्बावध्यष्टमस्थानस्थितमङ्गलपक्षरूपयोगभेदे "सर्व-
गुणान्निहन्त्याश्च विलम्बादष्टमः कुजः । अस्तगे नीचगे
भौमे शत्रुक्षेत्रगते ऽपि या । कुजाष्टमोद्भयो दोषो न
किञ्चिदपि विद्यते, ज्यो० ।

कुज्जिश्च उ'स्त्री० मतस्यभेदे "कुज्जिशोमधुरोद्भूदः कपायो-
दीपनस्तथा । "बल्यः क्षिग्धोयुस्पर्षाही वातहृत् रोचनी-
मत" राजनि० । ख्रिया जातित्वात् डीर् ।

कुज्या स्त्री सिं०शि०उक्ते वृत्ताकाराच्चोत्तरार्धवधत्त सा-
धनाङ्गज्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे । व्यापञ्चकं च तत्र
दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चज्यासाधनमाह । "युक्तायना-
शादष्टमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु भुक्तभोग्यौ ।
जिनांयमौर्व्या १२६७ गुणितार्कदोर्व्यः तिज्यो ३४३८ वृत्ता
क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम् । तिज्याकृते ११८१६८४४ मोक्ष
पदं दुर्जीया क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तिगुणस्य चापम् । अक्षप्र-
भासंगुणितपञ्चज्या तद्वाद्वागो भयति क्षितिज्या । सा
क्षिज्याक्रान्ती विहृता दुर्माव्यां चरज्याकास्याय घटुदरं
स्यात्" सिं०शि० । "अत्र खेटादित्युपलक्षणम् । दक्षत्
खेटाङ्गनादाऽयम् साध्यःक्रान्तात् सायनाशदेव । तथा-
यसादुदयसम्बन्धिनी भुक्तभोग्यक्रान्ता साध्यौ तस्मादपि
सायनाशदेव । सायनार्कस्य टोज्यां जिनभागज्याया
गुणिता क्षिज्याया भक्ता क्रान्तिज्या इति द्वादश
खेटार्कम् । अथोपपत्तिः । विदुर्वाक्रान्तिरुक्तदोर्वा-
स्तीतरमन्तरं क्रान्तिः । तयोर्दि० सृणते क्रान्त्यभाद ।
ततःक्षभेऽन्तरे परमा जिनतन्त्रभागाः । अतस्तन्-

सपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या । उदयाय तत एव । स
त सपातो मेपादे प्राग्यनांशतल्येऽनरे । अतः साय-
नांशात् सेटात् क्रान्तिर्भुक्तभोग्यकालौ चेत्युक्तम् । यदि
त्रिजप्रातल्यया भुजजप्राया जिनामजप्रातल्यया क्रान्तिजप्रा-
यभप्रते तदेष्टजप्राया किमिति । फलं क्रान्तिजप्रा-
वियुयदुष्टसात् तिर्य्यभूपा भवति । क्रान्तिजप्रा भुजकि-
जप्रा कर्णसदृशान्तरपदमहोरात्रवृत्त्यासाधम् । सैव
द्युजप्रा । अथ कुजप्रोच्यते । यदि द्वादशकोटे पलमा
भुजसदा क्रान्तिजप्राकोटे किमिति । फलं क्षितिजो-
न्नयल्लयोर्येऽहोरात्रवृत्ते ज्वारूपं स्यात् । सैव
कुजप्रा । सा पटुकरणां त्रिजप्रवृत्ते परिभाष्यते ।
यदि द्युजप्राव्यासार्धे एतावती तदा त्रिजप्राव्यासार्धे कि-
मिति । फलं चरजप्रा । तद्वनुचरमित्युपपन्नम् । प्रमि-
त्यल्लेख्य गच्छे ४२४० दार्शते सि० शि० वाक्ये इत्यम्
कुज्भक्ति स्त्री कु-किप् भट-इन् कर्म० नीहारे (कोयासा)
त्रिका० वा ङीप् कुज्भक्षीत्यमल । सार्थे च । कुज्-
भटिकापि तत्पार्थे गच्छेत्ता० । “श्रेया कुज्भटिका
वृक्षा तम प्राया च सा तथा । कफपित्तकरी, लोके
भिषग्भि परिकीर्तिता” वैद्यके तदुगुणा उक्ता ।
कुञ्ज न० कुञ्च-करस्य ल्युट् । “वाताद्या यत् सङ्गोच्य ज-
नयन्ति यदा मलम् । तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्ज नाम
तद्विदुः” इति निदानोक्ते । नेत्ररोगभेदे ! माने ल्युट् ।
२ सङ्गोचे । “कुञ्चाः सिरागतं मूलसिराकुञ्जनपूरणम्”
सुश्रुत । [फलान्तत्वात् टाप् । कुञ्जाण्यप्राप्ता राजनि० ।
कुञ्चफला स्त्री कुञ्चं सङ्गुचितं फलमस्या जातित्वेऽपि
कुञ्चि पु० कुञ्च-इन् । “अष्टसटिर्भवेत् कुञ्चि कुञ्चयोऽष्टौ
च पुष्कलम्” इत्युक्ते अष्टसटिमाने कृति
कुञ्चिका स्त्री० कुञ्चं सङ्गु-टाप् । १ गुञ्जायाम् (कुञ्च) गच्छेत्
(कुञ्ची) २ वंशशाखायाम् जटा० ३ कुञ्चिकायां (चाविकाटि)
हेमच० । “उद्घाटितो कुञ्चिका” प्रसन्नरा० ४ महीसतायाम्
(कैचो) “कुञ्चिकयेन भायवति विष्णाययति वा” सुग्व०
कुञ्चित त्रि० कुञ्च-क्त । १ वक्रोऽतगरुष्ये न० राजनि०
कुञ्ज पु० न० अर्द्धार्चं दे० कौ-जायते जन-ङ् एपो० सुम् ।
पर्यतादा सतादिभिराख्यादिते मध्यगूय्ये । स्थाने निकुञ्जे
चमर । “सताकुञ्जं गुञ्जमदवदल्लिङ्गं चपलयन्” भा० द०
“वह सखि । कुञ्जं सतिभिरपुञ्जम्” “ज्जितकुञ्जकुटीरे”
अथरे० “त्यक्ता मेह भटिति यस्तनामज्जु कुञ्जं जगाम” पदा०
२ इक्षिदन् ३ इक्षिदन् ४ मेदि० अग्निभेदे ततः नोला-

यत्वे कुञ्जा० चफल् । कौञ्जावन तद्गोलायत्वे पुंस्त्री०
कुञ्जर पुंस्त्री० कुञ्जदन्तो इत्युयं प्राग्येनाख्यस । १ इक्षिनि
स्त्रियं जातित्वात् ङीप् “कुञ्जरस्येव सयामे पर-
वृष्टाङ्गु गयङ्म्” भा० व० २६ अ० “अश्वीन्द्रकुञ्जर-
कुञ्जरगण्यकाप-संक्रान्तदानपयसोवनपादपस्य” भाष ।
अस्य समर्थेन व्याघ्रा० उपमितसमासः राजा कुञ्जर
इव राजकुञ्जरः । “एवमुक्त्वा परियजत्र देवास्तं राज
कुञ्जरम्” भा० व० २५। अ० । अथ कुञ्जरसादृश्येन
राज्यं चोत्तमं गम्यते । तदभिप्रायेचैव “स्युश्चरपदे
व्याघ्रपुङ्गवर्धनकुञ्जरा । सिंहाई लनागाद्याः पुंवि
अर्थायपाचका” इत्यमरोक्ति । ५ देशभेदे च मेदि० ।
सात्तामसारे पञ्चमात्यस्य प्रथमे ६ प्रसारे ५५ । इन्दोपम ।
“क्षितेर्दक्षिणादिगस्यते गजाकृतौ उपर्वतभेदे । “कला
प्राचीविभागन्तु दक्षिणायामयोदिशि” इत्युपक्रमे “चकार
कुञ्जरश्चैव कुञ्जरप्रतिमाकृतम् । पर्वत काञ्चनगुह वल्लयो-
न्नयविसृजतम्” हरिवं० २२५ अ० । “कृष्ण पर्वतश्चैव
श्रीमद्वपमसंस्थित । कुञ्जरः पर्वतश्चैव वत्सामकवचं
गुहम्” हवि० २२६ अ० । ८ इक्षान्चले च तस्य ह-
सिकराकारत्वात्तथात्वम् । कुञ्जरपिप्पली गच्छेत्ताल्येषोपे
ऽपिप्पल्याश्च गच्छेत् । [मूलमस्य । मूलके राजनि० ।
कुञ्जरचारमूल पु० कुञ्जरस्य गजपिप्पल्या इव चारुष्यं
कुञ्जरच्छाय न० कुञ्जरस्य छायावत् । “योगोन्मत्तयो-
दस्यां कुञ्जरच्छावर्षति” । अनेकवादां संक्षेपे च शत्रिन्द्वे
करस्थिने” इत्युक्ते योगभेदे । विद्वत्तमेतत् ति० तद्वशा
“करे इक्ष्वायां तत्स्थे सूर्ये” । मवावस्थे चन्द्रे चेति
मवात्ययोदस्या कुञ्जरच्छावर्षितो योगो भवति । इक्ष्वा-
वस्यानञ्च सूर्यस्य कन्धादयनांशोत्तरदिशि दक्षिणप-
दत्वयोदमार्य १२० यावत् । नचानेन कुञ्जरच्छावयोग
सङ्केतितो नत गजच्छायेति वाच्यं कुञ्जरच्छायस्य गज-
च्छायादिका संज्ञा जाता अस्तेतीतप्रत्ययेन गजच्छाया-
यावपि सङ्केतितत्वात् (पुस्तूरः जनकाङ्कवः) इतिवत् ।
अक्तं कालचिन्तामणौ । “कुञ्चपणे तयोदस्यां मवास्तदु-
करे रविः । यदा तदा गजच्छावा आह्वे उप्यैरवापते ।”
“एवञ्च आह्वे निमित्तान्तरत्वेनोन्नतीकारादौ कुीयमैवि-
चामप्रां कुञ्जरच्छावयोगं फलातिशयार्थं इत्युक्तम् ।
ततश्च मवात्ययोदशी आह्वं काला परदिने कुञ्जरच्छाव-
योगे आह्वं कर्तव्यमिति वाच्यत्विमित्रोक्तं हेमम् ।”
मनुष्या० कुञ्जकमट्टेन एतस्य तिब्बतरेऽपि वक्ष्यते उक्तः

यथा “अपि नः कुले जायात् यो नो दद्यात् तयोदशीम् ।
पायस मधुसर्पिभ्या प्राक्छाये कुञ्जरस्य च” मनुव्याख्यायाम्
“प्रकृताया तयोदशां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः
पूर्वा दिशं गतायां जायाया मधुदत्तस्युक्तं पायस द-
द्यात् । नत तयोदशीहस्तिच्छायायोः समुच्चयः य-
थाह विष्णुः “अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरो-
त्तमः । प्राष्टकालेऽस्मिन् पक्षे तयोदशा समाहितः ।
मधुसूतेन यः आह पायसेन समाचरेत् । कार्तिकं
सकल वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च” । इत्युक्तम् तेनास्य
पृथङ्निमित्ता । अथेत “राक्षसे हस्ती भूत्वा चन्द्र-
मसं गृह्णातीति” इति कुञ्जररूपस्य राक्षसायायत
इति व्युत्पत्त्यापहणपरतामाहुः । गजच्छायादयोऽप्यत्र
कुञ्जरदरी स्त्री कुञ्जरविभागे दृष्टव्यं दक्षिणस्यासक्तो
देशभेदे “अथ दक्षिणे नक्षत्रे तु पक्षमे “कच्छोऽथ कुञ्ज-
रदरी सताम्पयतीति विज्ञेयाः” ।

कुञ्जरपिप्ली स्त्री कुञ्ज रोपपदा पिप्ली शा० त० । गज-
पिप्ल्याम् राजनिः । गजपिप्ल्यादयोऽप्यत्र स्त्री
कुञ्जरा स्त्री कुञ्ज हस्तिदन्त इव पुष्पमस्यस्या अच् । १ घात-
कीदुमे (घातफुल) तस्या हस्तिदन्तस्य पुष्पत्वात् तत्ता-
त्वम् २ पाटलादौ च मेदि० । अजादि० टाप् । १ हस्ति-
न्याम् शब्दचि० । जातित्वात् ङीष् । कुञ्जरीयेव त्रिका०
कुञ्जराराति पु० इत० । गरमे अष्टापदे पशुभेदे हेमच० ।
२ चिंहे च

कुञ्जरालुक न० हस्त्यालुके आलुकभेदे शब्दच० । [अमरः
कुञ्जराशन पु० कुञ्जरैरश्यते अथ-भवे कर्माणि ल्युट् । अश्वत्यष्टौ
कुञ्जरासन न० कुञ्जरसेवासनमतः । “अथ वप्से महा-
कालः । कुञ्जरासनसुत्तमम् । करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ
तिष्ठेत् शिरःकरः” इति रुद्रयामनोक्ते आसनभेदे
कुञ्जल न० कुञ्जित अल यत्र टपो० । कर्माञ्जके । (आमानि)
अमरः । [राजनिः ।

कुञ्जवल्ली स्त्री कुञ्जाकारा वल्ली । निःकुञ्जिकाच्छादने
कुञ्जादि पु० गोत्रे च कुञ्जप्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गणः
कुञ्ज इति शब्द भस्मन् गण लोमन् गठ शाक गुण्डा
गुणविषय एतन्द् एतन्द्” ।

कुट कौटिल्ये षडा० पर० सङ्ग० सेट् कुटादि कुटति अक-
टोत् चुकोट । कुटिता कुटितं कुटितव्यम् । कुटिलः
ममिकुटति उट्+उत्थितौ अङ्ग० वि+कुत्सने सक० ।
विभुटितं कुत्सितः ।

कुट प्रतापने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कोटयते अचूकुटत ।
कुट वैकल्ये स्वा० इदित् य० अक० सेट् । कुटति अकुण्ठोत् ।
कुट कुटने (कोटा) दिवा० अक० सेट् । कुटति अकोटीत्
“जोषनं कुटतीव” । “भक्षवन्ति अमासानि प्रकुञ्च
विधिवत्तथा” भा० आ० २६४२ श्लो०

कुट पु० कुट-क । १ कोटे (गड) मेदि० २ शिलाकुट्टे (पाथर
भाङ्गाहातुली) ३ दृष्टे च हेम० ४ पर्वते हारा० ५ कस्यो
पुन० अम० ६ अग्निभेदे पुनतः गोत्रापत्ये अन्ना० फञ् ।
कौटायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री अनन्तरापत्ये त्व कुत्वा०
शय । कौत्थ तदपत्ये पुंस्त्री “कुत्था जारो अपांसि
पत्तिं पशुरिर्भरा पिता कुटस्य चर्षणि” अ० १, ४६, ४

कुटक पु० दक्षिणस्यदेशभेदे, “चङ्गुममाणः कोट्टवेद्वटकुट-
कान् दक्षिणकस्यांटान् यदृच्छयोपगतं कुटकाचलोपवने”
भाग० ५, ६, ८, “यस्य (अपमदेवस्य) किलातुचरितसपा-
कस्य कोट्टवेद्वटकुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष कलाव-
धर्मा उत्कृष्टमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मापच
शक्तोभयमपचाय कुपयपापण्डमसंज्ञसं निजमनीषया
मन्दं संप्रवर्त्तयिष्यति” तत्रैव १० श्लो० । तद्देशाधिपति
जिनाचार्यः । कुटकदेशस्योऽचल कुटकाचलः तत्रत्व-
पर्यंत भेदः । २ फाले न० शब्दचि०

कुटङ्ग पु० कुर्गुहूमि टङ्गते आच्छातेऽनेन टकि-आच्छा-
दने करणे घञ् इत० । गृह्णाच्छादने तस्यादौ (चाल)
शब्दमा०

कुटङ्गक पु० कुटस्याङ्गमिव सक० इयार्थे क । १ छटिपि पटवे
(चाल) हेमच० पत्तादिच्छादिते २ दृष्टभेदे (कुंठे) राय०
कुटच पु० कुटइय ठीयते चि-ठ । कुटजद्वे (कुरची) शब्दचि०
कुटज पु० कुटे पर्वते जायते जन-ड । (कुरची) १ दृष्टभेदे
अमरः । “कुटजः कटुको रूचो दीपनस्तुवरोहिमः । अर्घौ-
ऽतीसारपित्तासकफटृष्णामकुष्ठहृत्” भावप्र० तद्गुणा-
द्युक्तम् । “कुटजं कूटजं कौटो वृक्षकोगिरिमल्लिका ।
कालिङ्गं शक्रशाखा च मल्लिकापुष्प इत्यपि । इन्द्रवफल
मोक्तो दृष्टक पाण्डुरद्रुमः” इति भावप्र० तद्गुणार्थे
इन्द्रवफललोक्ते तत्फलस्य इन्द्रवनामता “कुटजपुष्प-
परागकणाः स्फुटम्” भाष० “अलिरसौ नलिनोवनवा-
हमं कुमुदिनीकुलकेलिकलासः” । विधिवयेन विदेश-
सपागतः कुटजपुष्परसं बद्धं मन्यते” वृटे घटे जायते ।
२ अग्न्यग्नौ श्रोत्राचार्ये च मेदि० तयोस्तदुत्पत्तिश्च
कुम्भजशब्दे वक्ष्यते ।

कुटजगति स्त्री “कुटजगतिर्नकोस्ततस्तौ गुरु” ६०२०टी०
उक्ते हन्दोभेदे

कुटजपुटपाक ५० चक्रदत्तोक्ते अतिसाररोगनाशके औषधभेदे
यथा “स्निग्धं यत् कुटजवल्कलमजन्तुजग्धमादाय तत्तुल्य-
मतीव च पाचयित्वा । ऊष्णपलागपुटतण्डुलतोयसिक्तं
बद्धं कुशेन च घृष्टं न पक्वलिप्तम् । सुस्निग्धमेतदप्योष-
रस गृहीत्वा क्षौद्रेण युक्तमतिसाररूपे प्रदद्यात् ।
कृष्णाक्षिपुत्रमत्तपूजितं यय योगं सर्वातिसारहरणेन-
यमेव राजा” ।

कुटजरस ५० चक्र० उक्ते अर्थोनाशके रसभेदे यथा—

“कुटजत्वचो विपाच्य शनपलमार्द्रं मधेन्द्रसन्धिलेन । यापत्
स्यादरवं तदुद्भूयं स्वरसस्ततो पाद्यं । मोचरस सम-
ङ्गा फलिनी पलाशभिस्त्रिभिस्तैश्च । वत्सकबीजं तस्य
चूर्णीकृतमत्र दातव्यम् । पूतोत्काशितं सान्द्रं सरसी
दर्शं प्रलेपनो पारकः । माताकाशोपहिता रसक्रियैषा
जयत्यक्षुच्चावम् । छागलीपयसा युक्ता मेया मण्डनाय-
या यथाग्निबलम् । जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा क्षाणेन-
भुञ्जीत । रक्तं गुदजातीसारं शूलं साक्षुपुजो नि-
हन्त्यायुः । वलवश्च रक्तयुक्तं रसक्रियैषा ऋभयभागम्” ।

कुटजलेह ५० चक्रदत्तोक्ते अतिसारनाशके लेहभेदे यथा
“शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयापणैः पचेत् । काये मादा-
वशेन ऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत् । सौपर्णलवणसारवि-
डसैश्च विप्लवम् । धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पल-
द्वयम् । लिङ्गाद्वदरमात्रं तत् शीतं क्षौद्रेण संयुतम् ।
पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् । दुर्बलं च हृणी-
रोगं जघ्रेक्ष्वैव प्रवाहिकाम्” ।

अर्थो रोगनाशके तलोक्ते लेहभेदे च यथा—

“कुटजत्वक्पलशतं जलक्षौणे विपाचयेत् । अष्टभागाव-
शिष्टं कषायमवतारयेत् । वस्त्रपूतं पुनः कायं पचेत्क्षौ-
ह-त्वमागतम् । भक्षातकविडङ्गानि त्रिकटुलिफलान्वा ।
रसाङ्गमचित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च । वषामतिविषां
विश्वं प्रत्येकञ्च पलं पलम् ; त्रिंशत्पलानि शुद्धस्य चूर्णी
कृत्य निधापयेत् । मधुन कुडवं दद्यात् हतस्य कुड्वल-
था । एष लेहः शमयति चाशो रक्तसहस्रयम् । वातिक
पैत्तिकश्चैव क्षौद्रिकः साक्षिपातिकम् । ये च दुर्नामजा
रोगास्तान् सर्वान् नाशयत्यपि । अक्षपित्तमतीसार
पाण्डुरोगमरोचकम् । अङ्गणीमार्द्धं च काशं श्वयं
कामवामपि । अनुपानं हतं दद्यात् मधु तत्र जल

पयः । रोगाभीजविमागाय कौटजो लेह उच्यते” ।

कुटजबीज ५० इत० । इन्द्रिये भावप्र० ।

कुटजा स्त्री “सजसा भवेद्विह सगी कुटजास्त्वम् ६०२०उक्त-
वचने हन्दोभेदे

कुटजाद्यष्टत ५० चक्रदत्तोक्ते रूपादरोगनाशके हतभेदे
यथा “कुटजफलवल्कलकोशरनीतोत्पललोप्रघातकीर-
लुकैः । सिद्धं हतं विधेयं शूलरक्तार्शसा भिषजा” ।

कुटजाष्टक ५० चक्रदत्तोक्ते अतिसारादिरोगनाशके औषध-
भेदे यथा “तुलामयार्द्रां गिरिमल्लिकायां संक्षुद्य मत्ता रस-
माददीत । तस्मिन् सुपूते पलसंभितानि श्लक्ष्णानि पिष्टा
सह शाल्मलेन । पाठां समङ्गातिविषां सुवृक्षा विलं
च पुष्पाणि च धातकीनाम् । मल्लिय भूयो विपचेत् तं
तावत् दर्पोप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् । पीतम्लसौ काल-
पिदा जलेन मण्डेन वा ऽजामपदस्य ऽधवाऽपि । निहन्ति
सर्वे अतिसारसुप्तम् कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा ।
दोषं च हृण्या विविधं च रक्तं शूलं तथाशंसि सशो-
णितानि । असृग्दग्धैवमसाध्यरूपं निहन्त्यवशं कुट-
जाष्टकोऽयम् ।

कुटजट ५० कुटन् सन् नटति नट-अच् । १ श्लोनाकवृक्षे
(शोना) क्षमरः २ कैपसींशुस्तके (केशुर) न० क्षमरः अत-
कुटजक इति पाठान्तरम्

कुटप ५० कुट-कपन् । १ सनौ २ गृहसमीपस्थोपवने, शकुट-
वरूपमानभेदे च । ४ पद्मे न० हेम० [क्षमरटीका

कुटर ५० कुट-करन् । मन्वानदण्डस्थरज्जुवन्मन्वानां
कुटर ५० कुट-अच् । वस्त्रवृद्धे (कानात्) उज्ज्वलः तस्य
कौटिल्यकरश्च योगप्रत्यात्तयात् । [(तेजोवि) रत्नमा०

कुटरुणा स्त्री कुटेऽु हृणोश्चरुणा शक० । त्रिदितायाम्
कुटलं न० कुट-कलच् । (चाल) छदिपि पटले हारा० ।

कुटहारिका स्त्री कुट घट हरति हृ-णुल् अत इत्वम् ।

दास्या हेम० । १ जटस्य हारकमात्रे त्रि० । कुटहारक

कुटि स्त्री कुट-इन् । गृहे “ब्रह्महा हादय समाः कुटि-
कृत्या वने यसेत्” मनु वा ङीप् । “बहुकुट्यां प्रभात-
हत्तानामनुहरति” अथर्व० कुटीचकः कुटीचरः । मावे
इन् । १ कौटिल्ये स्त्री वा ङीप् “भूकुटीकुटिकास्त्या”
देवीमा० । २ वृक्षे पु० शब्दः रत्ना० ४ देहे पु० सं० को० । अस्यापि
क कुटिका क्षुद्रवृक्षे (कुड्डे) स्त्री “शरसोत्पलनाद्यापि
न स्थानकुटिकासनात् । मा०, व०, ११४५४, १६६६६
इन् । १ कौटिल्यान्विते त्रि० ।

कुटिचर पुंस्त्री० कुटि कुटिलं जले चरति चर-अच् ।

जलशूकरे (गुग्गुलु)शब्दरत्ना० स्त्रियां जातिनात् ङीप् ।

कुटित लि० कुट-इत् । कुटिले उज्ज्वलदत्तः ।

कुटिर न० कुट-इत् किञ्च । (कुँडे) खल्वगृहे भरत

कुटिल लि० कुट-इत् । १५३० अमरः “भृकुटीकुटिला-
त्तस्या” देवीमा० । २२२२५० न० राजनि० “युगदि-

ग्भिः कुटिलमिति मतं श्री नदी गौ” ६०८०टी०उक्ते

१६८०भेदे न० ४८०भेदे (वाँका) ५५२२२२ स्त्री मेदि०

६५२२२२ कानाम गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि० ।

कुटी स्त्री कुट-इत् ङीप् । १५८६ २कुटिन्यां १५८६२२ ग-
न्धद्रव्ये च मेदि० ।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च गवा० नि० समा० इ० । कुटी
कुटयोः समाहारे । -

कुटीकृत न० कुटि+चि-क-क्त । गृहोक्ते वस्ते “कौर्ष-
श्च राज्ञयश्चैव कौटिल पट्टनं तथा । कुटीकृतं तथैवाल
कमलामं सहस्रम् ” भा०स० १८४७उक्ते ।

कुटीचक पुं कुट्या चकते तृप्तिं चक-तृप्ति-अच् । स-
न्यासिभेदे “वर्द्धयिषा भिक्षवस्ते कुटीचकवद्दक्षौ ।
इस परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् सत्तमः” भा० आनु०
१४७० । कुटीचकलक्षणादिकम् आश्रमशब्दे ८४१५०दर्शि-
तम् “न्यासे कुटीचकं पूर्वं बह्वीदो हंसनिष्क्रियौ”
भाग०१,१२,२७

कुटीमय लि० कुट्या विकारो ऽवयवो वा शरा० मयट् ।
१कुटप्रयवे तद्विकारे च स्त्रिया ङीप् ।

कुटीमुख पुं कुटीव मुखमस्य । शिष्यपारिपदभेदे । “शङ्कु-
कस्य मुखं सर्वं शैवा पारिपदास्तथा । काष्ठं कुटी-
मुखो दनी विजया च तपोऽविका” भा०स०१०७० ।

कुटीय कुट्यामियाचरति क्यच् नामवा० पर० अक० सेट्
कुटीयति प्रागादे सि० कौ० ।

कुटीर पुं सुखा कुटी सुखार्थे रः स्तार्थिकप्रत्ययस्य कचित्
प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्योक्ते पुंस्त्वम् । १सुखादां कुट्याम्
“कृतितकुङ्कुटीरे” जयदे० तस्यावयव विला० अच् ।
कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा लि० । स्त्रियां ङीप्
२केवले शरते च ज्ञेम् । [स्वार्थे क । तत्रैव ।

कुटीचर पुं कुट्यां चरति चर-ट । कुटीचके भिक्षुभेदे
कुटुङ्गक पुं कुटङ्ग-उपो० । १५८६ उदिपि भरत २गृहभेदे
१५८६ (डोल) वशादिनिमित्ते धाम्नायाकारे पात्रे
कुटुनो स्त्री कुट-उन् गौराङ्गीप् । कुट्टिन्याम् अमरटीका ।

कुटुम्ब इतौ चुरा० आत्म० अक० सेट् । कुटुम्बयते अचुकुं
टुम्बत । कुटुम्बः प्रतिकुटुम्बयते ।

कुटुम्ब पुं न० कुटुम्ब-अच् । १पोष्यवर्गे अमरः २शान्धवे
१६८०भेदे ४भामिनि शब्दरत्ना० “कुटुम्बं विभूयात् स्वात
यौविद्यामधिगच्छतः । भागीययीयसां तत्र यदि विद्या-
नुपालिनः” दा० भा० सृतिः “तस्य मृत्युजनं ज्ञात्वा
कुटुम्बाश्च सहिषति” । श्रुतशीले च विज्ञाय दृष्टिं धर्मप्रा
प्रकल्पयेत्” “न निर्हारं स्त्रिय कुर्युः कुटुम्बाद्वृद्धमध्य-
गात्” “वैश्यपूजावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ”
मनुः स्वार्थे-क । तत्रैव पुंन० “अयं निजः परोवेति
गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु यद्युधैव कुटु-
म्बकम्” हितो० । [यासक्ते ।

कुटुम्बव्यापृत लि० कुटुम्बे तद्गुणं व्यापृतः । कुटुम्बमेर-
कुटुम्बिका लि० कुटुम्बोऽस्त्यस्य ठन् । कुटुम्बयुक्ते गृहस्याश्रमे
“मुनिश्च स्यात् सदा विप्रो वेदाश्चैव सदा जपेत् ।

कुटुम्बिकोवर्त्मकामः सदाऽस्त्रिभुजं मानवः” भा० आनु०
६१७० इति । कुटुम्बिन् अपि तत्रार्थे । “आश्रमते कुट-
म्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजयता” “प्रायेण गृहस्थोनेता”
कन्यायेण कुटुम्बिनः” कुना० । १कर्षके लि० शब्दच० ।

कुटुम्बिनी कुटुम्बोऽस्त्यास्या इति ङीप् । १भाय्यायां पति-
पुत्रवत्यां २स्त्रियां “शौचं तु च यावत् कुरुते भाजने तु
कुटुम्बिनी” भा० व० २७५७० । कुटुम्बानां समूहः
स्वरा० इति । १कुटुम्बसमूहे स्त्री । ४क्षीरिणां लुपभेदे
राजनि० ।

कुट्ट छेदने, निन्दने च अद० चुरा०अत्म०अक०सेट् । कुट्टय-
ति ते अचुकुट्टत् त । प्रतिकुट्टयति काष्ठकुट्टः शिलाकुट्टः
कुट्ट प्रतापने अद०चुरा०आत्म०अक०सेट् । कुट्टयते अचुकुट्टत् ।
कुट्टक लि० कुट्ट-एङ् । छेदके “दन्तोलूखलिकः काल-
पकाशी वाष्पकुट्टकः” । १लीलावत्यादौ प्रसिद्धे
२गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधिश्च लीलावत्यां
संक्षेपेणोक्तः बीजगणिते कुट्टकाध्याये विशेषेणोक्तो यथा
“भाज्योद्धारः क्षेपक्याप्रत्ययः कौनायादौ सम्भवे
कुट्टकार्यम् । येन चिद्धौ भाज्योद्धारौ न तेन क्षेपयै-
तद् दृष्टव्यमेव । परस्परं भाजितयोर्यथोक्तं” शेषस्तयोः
सादृश्यवर्त्तनं च । तेनावयवैर्न विभाजितौ यौ तौ
भाज्योद्धारौ दृढसंज्ञितौ स्तः । मिथोमयेसौ दृढभा-
ज्योद्धारौ वास्तवभाज्ये भवतीह रूपम् । फलान्
योऽस्त्यदोनिवेशः क्षेपक्यानां लुपगन्तिमेन । स्त्री-

भक्तौ लब्धिव १० । अथ वा भाजत्रये पापवर्त्तनेन १०
पूज्यांनोता लब्धि र्गुणिता जाता सैव लब्धि १० । अथ वा
हारक्षेपौ नवभिरपवर्तितौ भा१०० हा७ क्षे १० रज्ज-
वद्गङ्गा १४ । २ । १० । ० जात राशिद्वयम् ४१० । १०
तक्षणे जात १० । २ हारक्षेपापवर्त्तनेन ६ गुण सङ्गुण्य
जातौ लब्धि गुणौ तावेव १० । १८ । अथ वा भाजत्रयेपौ
हारक्षेपौ पापवर्त्त्य न्यास भा१० हा७ क्षे १ अथ
जाता गङ्गा १ । २ । १ । ० पूर्वयज्जात राशिद्वयम्
१, २ तक्षणाज्जात तदेव १ । २ भाजत्रये पहारक्षेपापव-
र्त्तनेन क्रमेण लब्धिगुणौ गुणिता जाता तावेव १० । १८
गुणसङ्गोः सहारौ क्षेपावर्त्तित अथ वा लब्धिगुणौ ११०
१८ वा २१०१४४ इत्यादि । योगजे गुणाग्री १८ । १०
स्वतक्षणाभग्रामाभग्रां ६२ । १०० शुद्धे जाते नवतिशुद्धौ
गुणाग्री ४५ । ७० वा १०८ । १७० वा । १७१ । २७० ।
इत्यादि । उदाहरणम् । यद्गुणा क्षयगपटिरजिता रजि-
ता च यदि वा विभिक्षता । स्यान्नयोदशङ्कता निरप्यजा
तं गुण गणक । ते पृथग्द । न्यास भा ६० हा११
क्षे २ । प्रायज्जाते धनभाजत्रे धनक्षेपे गुणाग्री ११४५
एते स्वतक्षणाभग्रामाभग्रां १२ । ६० शुद्धे जाते ऋण-
भाजत्रे धनक्षेपे २ । ६० । अथ भाजत्रभाजकयोर्विजाती-
ययो भग्नहारक्षेपौ चैव निरुक्तमित्युक्तत्वात् ऋणत्वं
क्षेपम् २ ६ इनरेते स्वतक्षणाभग्रामाभग्रां १२ । ६०
शुद्धे जाते ऋणभाजत्रे ऋणक्षेपे गुणाग्री ११ । ५१ ।
ऋणभाजत्रे ऋणक्षेपे धनभाजत्रविधिर्भवेत् । तद्वत्क्षेपे
ऋणगते व्यस्त स्यादणभाजत्रके । धनभाजत्रोद्भवे तद्व-
द्भवेताम्भभाजत्रज । मन्दावबोधार्थं मयोक्तम् ।
अथवा योगजे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिमेव सिद्धं यत् ऋ-
णधनयोगो वियोगण्य । अतएव भाजत्रभाजकक्षेपायां
धनत्वमेव प्रकल्प्य गुणाग्री साध्ये । ते योगजे भयत ते
स्वतक्षणाभग्रां शुद्धे विवेगजे कार्ये । भाजत्रे भाजके
वा ऋणगते परस्परभजनाल्लब्धय ऋणगता म्यायादिति
कि तेन प्रदासेन तथाकृते सति भाजत्रभाजकयोरेकस्मिन्
ऋणगते गुणाग्री द्वौ राशी क्षेपेत्तत्रेत्वादिना परोक्तस-
त्वेन लब्धौ अभिवार स्यात् । उदाहरणम् । अष्टादश
ङ्कता जेन दशाद्या वा द्योनिता । शुद्ध भागं
प्रदक्ष्मि क्षयगैवा द्योद्भृता । न्यास भा१८ हा११ क्षे
१० अथ भाजकस्य भवत्वं प्रकल्प्य बाधितौ लब्धिगुणौ
१४ । ८ इत्यावेव ऋणभाजत्रे । त्रिं त रक्षे ६०

धनदण्डत्वं चेत्यं तथाकृते जातौ लब्धिगुणौ १४ । ८
 अथक्षेपे तु योगजे तक्षणाच्छुद्धे इत्यादिना लब्धिगुणौ
 ४ । २ भाजकस्य धनत्वे अथत्वे वा लब्धिगुणावेतावेव ।
 परन्तु भाजके भाज्ये वा अथगते लब्धे अथत्वं सर्वत्र
 चेत्यम् । उदाहरणम् । येन सकृद्विज्ञाता पञ्च त्रयोविं
 शतिसंयुताः । वर्जिता वा त्रिभिर्भक्तानिरप्यास्युः स को-
 नुयः । न्यासः भा ५ हा १ चे २२ अत्र वृत्ती
 १ । १ । २३ । ० । पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ४६ । २३
 अत्र तक्षणेऽधोराशौ सप्त लभ्यन्ते, ऊर्ध्वराशौ तु नव
 लभ्यन्ते ते नवन्याहा 'गुणलब्धौ' समं न्याहा धीमता
 तक्षणे फलमित्यतः सप्तैव न्याहा इति जातौ लब्धिगुणौ ११
 २ वियोगजे एतौ स्वस्तक्षणाभ्यां शोधितौ जातौ
 अथक्षेपे ६ । १ इटाहृतस्वस्वहरेण युक्ताविति द्विगुणितौ
 स्वस्वहारौ ज्ञेयौ यथा धनलब्धिः स्यादिति कृते जातौ
 लब्धिगुणौ ४ । ७ एवं सर्वत्र चेत्यम् । अथ वा हरतटे
 धनक्षेप इति न्यासः भा ५ हा १ चे २ पूर्ववज्जातौ ल-
 ब्धिगुणौ योगजौ ४ । २ एतौ स्वस्तक्षणाभ्यां युद्धौ १ । १
 जातौ वियोगजौ । जेपतक्षणाभ्यामाट्टा लब्धिरिति जेप-
 तक्षणाभ्यामेन ७ योगजलब्धिर्युता ११ जाता योगजा
 लब्धिः युद्धौ तु वर्जितेति तक्षणाभ्यामेन ७ लब्धिरियं ११
 वर्जिता ६ धनलब्धौ द्विगुणे हरे क्षिप्ते जातौ तावेव
 लब्धिगुणौ ४ । ७ । अथवा भागहारेण तटयोरिति न्यासः
 भा २ हा १ चे २ अत्रापि जातं राशिद्वयं २ । २ तक्ष-
 णाज्जातं २ । २ । अत्रापि जातः पूर्वैव गुण २ लब्धि-
 स्तु भाज्या इत्युक्तौ इत्यादिना गुण २ गुणितो भाज्यः १०
 जेप २२ युतो १२ हरभक्तो लब्धिः सैव ११ । उदाहरणम्
 येन पञ्च गुणितः स्वसंयुता पञ्चषष्टिसंज्ञिता च तेऽथ वा ।
 सुकृतोदयहृतानिरप्यकासं गुणं गण्यकः । कीर्तयागु
 ने । न्यासः भा ५ हा १ चे ० जेपामावे गुणाप्ती ० । ०
 एवं पञ्चषष्टिक्षेपे ० । ५ वा १२ । १० इत्यादि । अथ स्थिर-
 कुट्टके सूत्रं वृत्तम् । जेपं यिगुद्धिं परिकल्प्य रूपं
 श्रुयन् तयोर्वै गुणकारवत्त्वी । अभीप्सितक्षेपविगुद्धि-
 निम्ने सहारतटे भवतस्तवोक्तौ । प्रथमोदाहरणे
 दृढभाज्यहारयोः रूपक्षेपस्य च न्यासः भा १७ हा
 १५ चे १ अत्रोक्तवद्गुणाप्ती ७ । ८ एते अभीष्टपञ्चगुणे
 सहारतटे जाते ५ । ६ ते एव । अथ रूपयुद्धौ गुणा-
 प्ती ८ । २ एते पञ्चगुणे सहारतटे जाते १० । ११ ते
 नव एवं सर्वत्र । अथ नक्षत्रस्य यद्वनक्षिते महातुप

योगः । तदर्थं किञ्चिद्वच्यते । कल्प्याविशुद्धिर्विकला-
 यशेषं पट्टिच भाज्यः कुदिनानि हारः । तज्जं
 फलं सुर्विकला गुणस्तु लिप्तापमस्याच्च कला लवामम् ।
 एवं तद्वर्जं च तथाऽविमासावमायकाभ्यां दिवसा
 रवीन्द्रो । अहंस्व विकलावशेषाहं हाहर्गश्चयोर-
 नयनम् । तद्यथा । पट्टिभाज्यः । कुदिनानि हारः ।
 विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाप्ती । नत्र
 लब्धिर्विकलाः सुगुणस्तु कलावशेषम् । एवं कलावशेषं
 शुद्धिः । पट्टिभाज्यः । कुदिनानि हारः फलं कलाः
 गुणोऽवशेषम् । एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंशद्भाज्यः ।
 कुदिनानि हारः । फलं भागाः गुणोराशिशेषम् ।
 एवं राशिशेषं शुद्धिर्हादश भाज्यः । कुदिनानि हारः ।
 फलं गतराशयोऽगुणोभगणशेषम् । एवं कल्पभगणा-
 भाज्यः । कुदिनानि हारः । भगणशेषं शुद्धिः फलं
 गतभगणा गुणोऽहर्गणः स्यादिति । अथोदाहरणानि
 त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्याधिमासाभाज्यो, रविदिनानि
 हारो, विमासशेषं शुद्धिः । फलं गताधिमासा, गुणो
 गतरविदिवसाः । एवं युगावमानि भाज्यचन्द्रदिवसा-
 हारोऽवमशेषं शुद्धिः । फलं गतावमानि । गुणोगत-
 चन्द्रदिवसा इति ।

अथ संहितकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम् । एकोहरश्चेद्गुण-
 कौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम् । अप्रै-
 क्यमयं हतवत्तवद्य संहितसूत्रं स्फुटकुट्टकोऽसौ ।
 उदाहरणम् । क पञ्चनिम्नो विहृतस्त्रिपञ्चा सप्तावशेषोऽथ
 सयं राशिः । दशाहृत स्याद्विहृतस्त्रिपञ्चा चतुर्दशा-
 योदद राशिमेनम् । अत्र गुणैक्यं भाज्यः अयमेव राशि
 अयैक्यं शुद्धिरिति न्यासः भा १५ हा ६१ जेपः २१
 पूर्ववज्जातो गुण १ लब्धिः २१ ।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट-ल्युट् ङीप् । (कुट्टनी) परस्परपक्षे सह
 परस्त्रिया समागमकारयित्वा स्त्रियाम् । 'तदाचिद्ध-
 नमवलोक्य समीपयत्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत् अकस्मादिय-
 मेनसुपगूढवतीति ततस्तया कुट्टन्या तत्कारणं परि-
 श्राय सा लीलावती युग्मेन दण्डिता' इति । अत्रि
 कुट्टिन्यथ

कुट्टमितं न० "केशसनाधरादीनां सहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।
 प्राक्तः कुट्टमितं नाम शिरःकरयिधूननम्" इति सा० द०
 उक्ते स्त्रीणां विलासभेदे । उदा० यथा
 "पद्मवोपमिति सारसपद्मं दृष्टवत्तदपरिस्वसभीष्टे ।

पर्यं कूजि सरुजेव तरुणान्नारलोवलयेन करेण" ।
 कुट्टाकं लि० कुट्ट-पाकन् । छेदके क्षिया ङीप् ।
 कुट्टापरान्तं पु० भूम्नि । जनपदभेदे "अतः कर्तुं जन
 पदाक्षिबोध गदतोमम" इत्युपक्रमे "कुट्टापरान्ता-
 माह्वया कचा सासुद्रनिष्कुटाः" भा०भी० ६५० ।
 कुट्टार पु० कुट्ट-कर्मभायादौ बा० आरन् । १पर्वते
 २केवले ३रमये न० सेदि० ४कम्बले न० विश्व ।
 कुट्टितं लि० कुट्ट-क्त । १छेदिते अयङीकते । तादृशे २पक्ष
 मासभेदे न० । "मांसमस्त्राय सट्टस्य स्त्रुष्टं कृत्वा सुकु-
 टितम् । वेधयारसगम्भाट्टम् स्वेदितं पाचितं भवेत् ।
 कुट्टितं पाचितं मांसं सुखादु चषु दीपनम् । तत्रापि
 जाडूच अष्टं जाडूलेजपि पक्षिणाम्" भावप्र० ।
 कुट्टिम पु० न० अर्द्धचार्दि कुट्ट-भावे घञ् तेन निर्हृत्
 इमप् । १रत्नमयभूमौ भरतः २सुधाचिम्नभूतले सुभूति
 ३कुटीरे स्वल्पस्ते मयुरानाद्यः । ४दाडिमहस्ते राजनि०
 (कात) इति ख्याते चक्षुभूमिभागे ५सौधप्रदेशभेदे कृत्वा०
 "कान्तेन्दुकान्तोपलक्षितेषु प्रतिक्षणं हर्म्यतयेषु यत्"
 भावः "शाङ्गोपचितां भूमि-अथाकाञ्चनकुट्टिमाम्"
 भा०आनु० ५४३० । "प्रासादजातसम्भाषं मणिमवर-
 कुट्टिमम्" भा०आनु० ८५५० ।
 कुट्टिमित न० कुट्ट-भावे घञ् तेन निर्हृत् इमप् ततः तार०
 इतच् । कुट्टमितशब्दार्थे शब्दचि० तन्मते सा०द० कुट्टि-
 मितमिति पाठः "केशाचरादिपङ्क्तये सोदमानेऽपि मानसे ।
 दुश्चितेव बहिः कुर्यादुयत्न कुट्टिमितं मतम् । तत्र
 स्त्रीषामेव स्वभावः यदिष्टमव्यभिष्टतया निवारयन्त्य एव
 चरतश्चक्षुष्यभुज्जते इति तेन गाढपरिपीडने केश-
 क्षनादिपङ्क्तये च हर्षात् सुखेऽपि दुःखाविष्कारश्च
 दुःखेऽपि सुखाविष्कारश्च" इति
 कुट्टिहारिका स्त्री० कुट्ट-रन् कुट्टिं कुट्टितशब्दं मांसादि
 हरति कृ-एन् ठाप् अतइत्यम् । दास्यां कृत्वाङ् ।
 कुट्टोर पु० कुट्ट-रन् । १कुष्ठपर्यन्ते हारा० २छेदके लि० ।
 कुट्टोरक लि० कुट्टोर कुष्ठपर्यन्त इव कावति के-क । कुष्ठ-
 पर्यन्तपक्षुपीकते "द्वितीयेन तस्यास्त्रीनि तद्गन्धं च
 १अशने कुट्टोरक कृत्वा रक्षितानि" वेताङ् ।
 कुट्टमल पु० न० कुट्ट-कमलम् । १सुकुले विक्रापोन्मुखपुष्पकलि-
 कायाम् । "द्योतितान् समै कुन्द-कुष्ठसायदत क्षितैः"
 भावः । अयान्तत्वात् दलस्य वा दन्तादेग । २नरकभेदे
 न० यत्र रज्जुमिर्यन्मन्त्रा नारकिभ्यो दीयते तत्र ।

"तामिसुसग्धतामिसमित्वे कविशतितरककचने "संघातः
 सकाकासं कुष्ठलं पूतिस्तितिकम्" मनु "कुट्टमल यत्र
 बल्लभिः पोडनम्" प्रा०वि० सुश्रितपु० कुष्ठलमिति पाठ ।
 कुष्ठमलमपि नरकभेदे । ३कुष्ठलाकारे वाचायमागे फलके
 च "विष्णुं सोमं कुतायं च तस्येषु समकल्पयन् । ऋद्ध-
 नमिर्बभूवास्तु भङ्गः सोमोविशाम्यते । । कुष्ठलशामव
 द्विष्णुस्तस्मिन्निपुवरे तदा" भा० क० ३६५०,
 कुठ छेदने सौत्रः पर० सङ्ग० सेट् । कोठति अकोटीत् ।
 मनिकोठति ।
 कुठ यैकस्ये (मतिप्रतिपाते) आकस्ये अक० मोचने सक०
 इदित् आ० प० सेट् । कुठति अकुठ्णीत् । मनिकुठति
 कुठनम् कुठ्ठा ।
 कुठ पु० कुठ-छेदने बभूवै कर्माणि क । उक्ते अमर ।
 कुठर पु० कुठ-वा० करन् । मन्वानदस्ताकर्वरज्जुवृक्ष-
 क्षम्भे अमर । [उज्ज्वलदत्त
 कुठाकु पु० कुठ-कौकुन् किञ्च । (काठ ठोकरा) पक्षिभेदे
 कुठाटङ्ग पु० स्त्री कठारकपटङ्ग प्रपो० कुठारे अस्ते अटा०
 काठार पु० स्त्री कुठ-करणे आरन् । सनामख्याते काठभेदे-
 नसाधने अस्त्रभेदे स्त्रीले गौरा० ङीप् । "राजको-
 चांसङ्कटकनपटुरटहोरवार कठार" प्रवीण० "मातृ
 केवलमेव औपमवर्गभेदे कठारावयम्" भर्तृ० । "तं
 त्वा गताहं शरणं शरण्यं सध्वंसंसारतरो कठारम्"
 भाग० १, २५, १२, तद्वचनं हेमा० परि० अ० सल्ल-
 वचनमेव यथा—
 "अमदन्मिं प्रति शुक्रं प्रोवाच बभोपदेशं शुभ्रूषो ।
 निबोध परयोऽर्हत्पतिं ब्रह्मक्रमयोग प्रसाद्य चोत्तममध्य-
 नाचमानां नराणां सपाञ्चि पाञ्चिसुहृदिति द्विकर्मा
 परशुर्भवति । तत्र पञ्चाशत्पक्षिकं श्रेष्ठतारिण्यत्पक्षि-
 कोमध्यमस्त्रिंशत्पक्षिकं कनिष्ठ इति । जातप्राचल
 पुरुषस्य सर्वाग्रसमस्तस्त्रिंशत् परशुर्भवति शार्ङ्गपञ्चाङ्गं
 श्रेष्ठस्य, शार्ङ्गचतुर्ङ्गं मध्यमस्य, शार्ङ्गत्रिङ्गं
 निम्नस्य, शूलं विस्तृतमवति । तथा मध्ये शार्ङ्गपञ्चा-
 ङ्गं विस्तृतं चोत्तममध्यमकनिष्ठानां भवति । तथा कृ-
 मपि पञ्चदशाङ्गसंज्ञकस्य, शार्ङ्गमोदशाङ्गं मध्यमस्य,
 द्वादशाङ्गं निम्नस्येति परशो फलम् । तद्योत्तमं द्वाद-
 शाङ्गसाधनं, मध्यमं दशाङ्गसाधनमथ चतुर्दशाङ्ग-
 सन्निधेयमपि त्रिविधं भवति । कुष्ठमेविव दक्षप्रमाण-
 सुत्तममध्यमकनिष्ठेदालिविधं शार्ङ्गचतुर्दशमसाध-
 नं

जुनगिरीप्रशिक्षपासनरालवद्वेन्दुद्विनिन्द कसोमवलकसे-
तकार्जुनप्रभतीनां सुखप्रमाणो दण्डपन्निर्भवेत् । यस्तु
सपाणि परशु स यथाकामं प्रयोजनः ।
कुणपलक्षणं तु कुणपशब्दे दृश्यं । २४७ पु० शब्द-
रत्ना० । तस्येदम् शिवा० अण् । कौठार तत्सम्बन्धिनि-
ति० स्त्रिया स्तोप् । अल्पायै क । कौठारक क्षुद्रकौठारे
पुंस्त्री० स्त्रियां कौठारिका । [कारे पु० शब्दरत्ना० ।
कौठार पु० कुठ-आर । १४७ २यानरे पुंस्त्री० मेदि० । १५५-
कुठि पु० कुठि-इन् किञ्च । १५५ २ये च उण्ण० को० ।
कुठिक पु० कुठ-इकन् किञ्च । (कुड) कुठे हारा० ।
कुठेर पु० कुठि-एरन् बा० अनुभाव । १५५ २ये उज्ज्व० । २५५
शब्दभा० । २५५ २येतल्लस्याम् (बावुदल्लसी) राजनि० ।
कुठेरक पु० कुठेर इव कायति कै-क । नान्दोष्ठो राजनि० ।
स्त्रायै क । २५५ २येतल्लस्यां (बावुदल्लसी) शब्दच० ।
कुठेरज पु० कुठेर इव जायते जन-ड "बह सुपा" पा० स० ।
२येतल्लस्याम् शब्दरत्ना० ।
कुठेर पु० कुठ-एरक् । चामरवाते तिका० ।
कुड वैकल्ये स्वा० इदित् पर० अक० सेट् । कुण्डति अकुण्डित्
प्रनिकुण्डति कुण्ड । [प्रनिकुण्डते । कुण्डम् ।
कुड दाहे स्वा० इदित् आत्म० सक० सेट् । कुण्डते अकुण्डित्
कुड रक्षणे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । कुण्डयति ते
अचुकुण्डत् त । प्रनिकुण्डयति ते ।
कुड अदने सक० बाल्ये अक० तदा० पर० सेट् । कुटादि ।
कुडति अकुडीत् चुकोड् । प्रनिकुडति कुडय कुडव ।
कुडप (व) पु० कुड-कपन् (कप्) वा । प्रत्ययतृतीयारूपे प-
रिभाषभेदे अमर० अर्द्धादि । कर्षणशब्दे विद्यति शीर-
स्त्रामिमते पाल् । "श्लेषस्तु स्त्राय्याः खलु षोडशोऽंशः
स्त्रादाडकोऽश्लेषचतुर्थभाग । प्रत्ययतृतीयं दृष्टादकस्य
प्रत्याङ्गिराद्यैः कुडव प्रदिष्ट" । "लीला० तेन षोडशक-
र्षमितः कुडव अर्द्धद्वयश्च तद्वातिगत्कर्षमितः
इत्याह सुश्रुतः ।
"पलकुडयादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः । तत्र
द्वादशधान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषकः । ते षोडश
सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा वा एकोनविंशतिर्ह-
रणम् । तान्द्विहतीयानि कर्षे । ततश्चोहं चत-
सृणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडप्रमेयादकरोष्ठा इत्यभिनि-
मयन्ते तदा पलगतं तानि विंशतिभिर शुकाशामिदं
भाजमाहर्द्धद्वयश्च द्विगुणमिति" ।
61 वाच - III

"अथ षष्ठे गते काले ययप्रत्यसुपान्जयन् । ययप्रत्यं
तु तं सक्तूनकुर्वन् तपस्विनः । कृतजयाङ्गिकास्ते तु
कृत्वा चाम्निं यथाविधि । कुडवं कुडवं शब्दे" (चत्वार)
व्यभजन्त तपस्विनः" "इत्युक्ताः प्रतिगृह्याथ सक्तूनं
कुडवं द्विज" भा० आश्व० ६० ।

कुडि पु० कुण्डप्रते दहते कुडि-दाहे इन् नलोपश्च । देहे
सि० कौ० "कुठिकम्प्रोर्नलोपश्चेति" उणा० उज्ज्वलदत्तेन
कुठि गतिप्रतिपाते इति व्याख्यानम् कौमुदीप्रता तु कुडि-
दाहे इति व्याख्यातम् । अतः मतभेदेन च्छादिस्त्राते
पाठद्वयम् ।

कुडिश पुंस्त्री० कुण्डते कुड-अदने वा० श इट् । (कुडशी)
ख्याते मत्स्यभेदे राजनि० । "कुडिशो मधुरोदयः कषायो
वज्रदीपनः" लघुः स्निग्धो वातरोगे पथ्यश्च रोचनस्त्वया ।
बलकारी कोष्ठबलकारी च भिषजां मतः" राजनि० ।
कुडिहृषी स्त्री० कुडकास्त्रावेज्जहते (कोट उच्छिवा) राजनि० ।
कुडमल कुड-बाल्ये वा० कालच् । १५५ कुडवे विकाशोन्मुखे कु-
डमे सि० कौ० । २५५ २ये न० कुटमलशब्दे उदाहृत
मत्स्यचने कुडमलमिति वा पाठः "दलितकोमलपाटन
कुडमले" माघ तारका० इतश्च । कुडमलित जातमुकु-
कुवे ति० ।

कुड्य न० कुड्य कार्कश्ये यस्य कौतेरप्रता० यक् कुण्डगमस्य
इत्युज्ज्वलदत्तः । १५५ २ये (मित) अमर २विलेपने मेदि०
२कौतुहले शब्दरत्ना० । "वैद्यं सम्भाषमाणोऽङ्गं कुड्य-
मास्तरणानि या । "चन्दनरसैरुपलिप्तकुड्ये" सुश्रु० ।
"वैदूर्यकुड्येषु यशित्युतिभ्यः" भाष० । स्त्रायै क ।
मितौ शब्द० ।

कुड्यच्छेदिन् पु० छिद-षिनि इत० । चौरभेदे वेन गृह-
भित्तिं विदार्य चौर्ये क्रियते तत्र शब्दरत्ना० ।

कुड्यच्छेद्य पु० कुड्यं च्छेद्यं यस्य । १५५ २ये । कुड्यस्य
तन्निर्माणाया तदर्थं च्छेद्यम् चतुर्थ्यर्थे इत० । मिति-
निर्माणाया स्वाते २गते तिका० ।

कुड्यमत्स्य पुंस्त्री० कुड्ये मत्स्य इव । शङ्खगोचिकायां हेम०
जातित्वात् स्त्रियां ङीप् यलोप । कुड्यमत्स्ये तत्रैव
शब्द० । [कुण्डयति ते अचुकुण्डत् त । प्रनिकुण्डयति
कुण्ड आभाषणे, मन्त्रणे च अद० चु० उभ० सक० सेट् ।
कुण्ड उपकरणे शब्दे च तदा० पर० सक० सेट् । कुण्डति अको-
शीत् । प्रनिकुण्डति उपकरणं दानादिना पोषणम् ।

कुण्डक पु० कुण्डते उपक्रियते कुण्ड-कर्मणि घञर्थे क ततः

अनुकम्पायां कन् । बालके शिशौ । “तं तेषुकुण्डकं कपयं चोतसानुवाचमानमभीष्टम्” “तस्मै हवा एष कुण्डके उच्चैस्तरामेतस्मिन् कतमिजामिमानस्याहुरह स्तत्पुष्पपालनप्रीणनलासमानुधानेन” “अहो वताय हरिष्कुण्डक कपय” इति च भाग० ५, ८, ७, ८, ९, “एषकुण्डक हरिष्वातकम्” श्रीधर ।

कुण्ड ३ स्त्री० कुण्डं शब्दकारक स्वरभेदं जरयति अन्तर्भूत-
स्पर्शं नृ बा० ड टपो०सम् । वनवासूक्ते शाकभेदे (वन-
वेधुया) “कुण्डो मधुरोरुच्यो दीपन पाचनोद्भित ।
तच्छाकं ह विदोपन्न मधुरं रुचिकारकम् । ईपकपायं
समाहि पित्तहृद्ग्रहर लघु” राजनि० । स्त्रीत्वमयत् ।

कुण्ड ३ कुण्ड जरयति ह-बा०खच् । वनवासूक्ते राजनि०
कुण्ड ३ कुण्ड-कपन् सं० । त्वत्प्राये स्तनदेहे श्वे वर
“वाराणस्या महाराज । दर्शनेषुर्महेस्वरम् । तस्या द्वार
समासाद्य न्यसेथा कुण्डप कश्चित् । तं दृष्ट्वा वो नियस्येत्
न सवर्त्तो महीपते ।” । नारदोक्तौ “कुण्डप स्थापयामास
नारदस्य वचः स्मरन् । योगगद्येन विप्रश्च पुरोहारम-
ध्यायिषत्” “ततः स कुण्डप दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तत” भा०
आश्व० ६७० । “शोणितयस्यैवेदन कुण्डपगन्धनस्य
रक्तेन” सुह० अर्द्धज्ञा०पा० । २पूतिगन्धे ३० ३तद-
ति त्रि०भेदि० । “कुण्डप मस्तुलाङ्गामं सुगन्ध कथित वक्तुं
नाशयनि” “तस्य देवा यावन्मात्रमिय गन्धस्यापजम्भुस्तं
पशुज्वदपुं स एष पशुषु कुण्डपगन्धस्तस्मात् कुण्डपग-
न्धपिष्टकृती” शत० ब्रा० ४, १, ३, ८, । (वङ्ग्या)
४अश्वभेदे । “शक्तिभिः कयचैस्त्रिभिः कुण्डपै रहु
शरपि” भा० भी० ५७७ । कुण्डपलक्षयन्तु हेमा० प०
ख० लक्षयसमुच्चये दर्शित यथा

“जमदग्निं प्रति उग्रनाः प्रोवाच साधुष्टं कुण्डपा
नां विधानं यथाष्टक कथयामि ऋषु विशत्वकुलोऽटा-
दशाङ्गुलं षोडशाङ्गुलञ्चेति त्रैलोक्याद्यधमत्वेन कुण्डपोऽ-
ङ्गुलमाने त्रिविधोभवेदेवं पलप्रमाणे विशतिपलं षोड-
शपलोद्वादशपलञ्चेति । आसवोम्यानामेतत् प्रष्टावसक्त-
मनाहानां तु कुण्डपस्ति शतपलं त्रैलोक्याद्यधमत्वेन
लोमध्यमः विशतिपलस्तु निरुप, त्रैलोक्याद्यधमत्वेन
हाविशत्वकुलोमध्यमः कनिष्ठस्तु विशत्वकुलो भवेत्”
कश्यपेति पाठान्तरम् । ५शवत्स्ये निचैतस्ये अङ्गे देहादौ
“आश्वयमेतत् यदश्वत्सु अश्वदा मङ्गहिनिन्दा
कुण्डपातवादिषु” भाग० ४, ४, १४, “कुण्डपं अङ्गं श-

रीरं तदेवास्तेति यदस्ति ये तेषु” श्रीधरः । गौरा०
डीप् । ६विट् शारिकायां (गुह्याशासिक) स्त्री०भेदि०
कुण्डाल त्रि० कश्च-शब्दे बा० आर सं० । कश्यपगीर्णे “अह-
दार्हं पुरुङ्गमं श्रियन्तमहस्तमिन्द्र ! सप्रिनक्तुचारम्”
अ० ३, १०, ८, “कुण्डाल कश्यपगीर्णम्” भा० ।

कुण्डाल ३ कश्च-काशन् सं० । देशभेदे सि० कौ० ।

कुण्ड ३ कुण्ड-कन् । १तन्मन्त्रे भेदि० । २आदानादिक्रिया
शब्दकारान्ति त्रि० अम० । “दौहदविमानमात् कुण्डं
कुण्डं अङ्गं अङ्गं वामनं विहताक्षमण्य वा नारी सुतं
जनयति, सुतम्” ममी वातप्रकोपे च दौहदे चावमानिते ।
भवेत्कुण्डं कुण्डं पङ्कः सूको मिमिक्ष एव च” सुश्रु०
कुण्डोर्भावः अम० । कौण्ड आसादानादिविधातकमे
दोमे “एकादशेन्द्रियववा” बा०बा० व्याख्यार्वा कौण्ड्या
“वाधिर्यं कुण्डितान्त्वम् अङ्गताऽजिहता तथा । सूकता
कौण्डपकुण्डलौ व्योदावर्त्तमन्दा” इन्द्रिभेदेन क्रिया-
विधातभेदो दर्शितः ।

कुण्ड ३ कुण्ड-भावे निन्दस् सं० । शब्दे उज्ज्वलद०
कुण्डपदी स्त्री कुण्डिरिव कुण्डितशक्तिः पदोऽस्या कुण्डप-
द्या० डीप् पङ्गावच् । क्रियामन्दापादशक्तिवाम् ।

कुण्डक त्रि० कुण्डि-कन् । स्त्री शब्दे शब्दरत्ना० ।

कुण्ड त्रि० कुण्डि-कन् । १क्रियाशब्दे अङ्गार्थे अ-
मर “पूर्वं तपोवीर्यमहं कुण्डम्” कुमा० “विमाव-
सोस्तुल्यमकुण्डमहं” (सुदर्शनम्) भा०आ० १८७० ।
२मूर्त्तये भेदि० । कर्त्तारं कुण्डितं तत्तार्थे । “इतस्य
इतः कुण्डि कुण्डिताधीव लक्ष्यते” कुमा० ।

कुण्डक त्रि० कुण्डि-कन् । १सङ्गृहिते क्रियामन्दे । २मूर्त्तये
३शब्दमा० ३तत्प्रधानदेशभेदे ३० भूम्नि । “नाशवा
वह्मवा चैव तथैवापरवह्मवा । कुण्डिकाः काशकाश्चैव
कुण्डिका करटाक्षवा” भा०भी० ९ जनपदकथने ।

कुण्ड न० कुण्डप्रते रक्षते अङ्गं वज्रिवांस्तु कुण्डि-रश्च चैवाधा-
रे-अश्चिखोप । असाधारे हताकारे १पालभेदे(कुण्डा)
“भुज कोन्धेन कुण्डोमी” रघु “अतुल्यका कुण्डप्रति
रूपाक्षमसा” काव्या० श्री० २४, ३, ४, “अतुल्यका अह-
नका, कुण्डप्रतिरूपा हताकारा” कर्कः । २देवादिधात-
जसायने अङ्गकुण्डं अमर्त्तिकुण्डं कोमकुण्डम् ३अह-
नकुण्डौ स्त्री गौरा० डीप् भेदि० । कोणार्धमन्त्राधारे ४सा-
नभेदे । तत्त्वसादिकं हेमा० दा० ख० दर्शितं तथा ।
“मविष्यत्पुत्रास्ते त्रिदिपादास्तरत्नान्ना कुण्डानि नव पञ्च

वा । वेदाङ्गाद्येव तानि स्फुटं चिह्नान्यथ वा कचित् ।
वेदाङ्गाणि, चतुरङ्गाणि । आन्नायरहस्ये “कुण्डानि
चतुरङ्गाणि वृत्तनासाकृतीनि वा । नय पञ्चाथ वा चैकं
कर्त्तव्यं सत्त्वान्वितम् । नयकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डा-
वके स्थिते । नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वशानदिगन्तरे ।
विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत्” । शानरत्ना-
वल्याम् “दिक्षु वेदास्तद्वृत्तानि पञ्चमं स्वीयगोचरे” । ना-
रदीयेऽपि “अत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कान्तत्र कर्माणि ।
वेदाकर्मज्ञं चन्द्रश्च वृत्तं पद्मनिभं तथा । कुर्यात् कुण्डानि
चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । कुण्डयेद्यन्तरञ्चैव
सपादकरश्चित्तम् । पीठमवन्त यत्कुण्डं सप्तमाणं
सुगर्भकम्” । बह्वृचपरिधिषु “भुक्तौ मुक्तौ तथा पुटौ
जीर्णोद्गारे विशेषतः । सदा होमे तथा शान्तौ वृत्तं
वरुणदिगुत्तम्” । कामिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं
कुण्डोक्तिर्यथा “ऐन्द्री-सम्भो चतुष्कोषमग्नौ भागे
भगावति । चन्द्रार्धं मारये याम्ये, नैर्द्धते हि त्रिकोषकम् ।
बारुण्यां शान्तिके वृत्तं, वज्रसुप्त्याटनेऽग्निरे । उदीच्या
पौष्टिके पद्मं रौद्रग्रामटाक्षस्तुतिदम्” । सर्वेषु चैतेषु
होमाहुसारेषु हस्तादिमानं चेतुःफलसप्तकल्पनीयम् ।
तदुक्तं भविष्यपुराणे “हृदिमानं शताङ्गं तु शते चारत्त्रि-
मात्रिकम् । सहस्रे त्वय होतव्ये कुर्यात्कुण्डं करात्मकम् ।
द्विहस्तमयुते तत्र चतुर्होमे सप्तकरम् । अष्टहस्तात्मकं
कुण्डं कोटिहोमेषु नात्रिकम्” । हृदिमानमिति, बह्वृ-
चहस्तमात्रमित्यर्थः । इदानीं चतुरङ्गादिङ्गुणानासुहृ-
रक्रमोऽभिधीयते । चतुरङ्गं तावदाह विश्वकर्मा “कृत्वा
प्राक् सूत्रमङ्गाङ्गं दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः । न्यस्य सूत्रं ततः
कोषैरङ्गितैश्चतुरङ्गकम्” । पूर्वोक्तेनाथुपावेन प्राचीं
निश्चित् प्राक्पश्चिमायातां रेखाभासिष्वेव तामङ्गभागे
लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिशोर्ध्वसद्वयं कुर्यात् सूत्रोपरि
सूत्रान्तरनिपातनात् सस्ति कर्मध्याकृतिः शिल्पशास्त्रेषु
मत्स्य इत्युच्यते । मत्स्यद्वयनिष्पत्तिश्चात्रैव कार्या । पूर्वो-
क्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं तस्याएव रेखाया मूले
निधाय तत्सूत्रान्तरं परिभ्राम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव-
रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रा-
न्तरं परिभ्राम्य द्वितीयान्तं कुर्यात् एवं वृत्तद्वये कृते द-
क्षिणोत्तरदिशोर्ध्वसद्वयं निष्पद्यते अथ मत्स्यद्वये पूर्वोक्त-
रेखाभाञ्छने चैकं सूत्रं निष्पाद्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां
विधेत् । एवं दिक्षु बाधितासु विदिकबाधनार्थं कोषान्

लाञ्छयेत् । तत्रायं प्रकारः—पूर्वनिष्पत्तरेखाप्रान्तस-
द्वयस्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरिमात्रस्यार्धमङ्गं
निधाय तत्सन्धौ कोणलाञ्छनानि कुर्यात् ततः कोणचा-
ञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्वदिक्षु दक्षस्ययोनिक
चतुरङ्गं कुण्डं कुर्यात् । योन्याकारादीनासुहृरसुहृ-
रसप्रकृतिकस्तु कामिकशास्त्रात् “पञ्चमार्गं पुरोन्मस्य
मध्ये वेदांशमानत । भूमादक्षत्यपत्नाम कुण्डमाग्नेय-
रुच्यते” । चेतस्य पञ्चमभागं पुरःप्राच्यां दिशि विन्यस्य
मध्ये कोणसूत्रस्येति शेषः । वेदांशः, तुरीयांशः ।
भूमात्, सूत्रान्तपरिभ्रामणेन अक्षत्यपत्नाकारं कुण्डमाग्ने-
यदिशि कुर्यादिति । तत्रायं निष्कर्षप्रकारः पूर्वोक्त-
न्यायेन समचतुरङ्गीकृतस्य चेतस्य पश्चिमरेखामध्यात्
पूर्वरेखामध्यभेदिनीं चेतसूत्रपञ्चमांशाधिका गर्भरेखा-
मालिष्व नैर्द्धत्यदेशे कोणसूत्रतुरीयांशे लाञ्छयित्वा
तद्वाञ्छनोपरि विन्यस्तारं सूत्रस्य पूर्वोक्तगर्भरेखामूलवि-
न्यस्तं प्रान्तं परिभ्राम्य बाह्वृत्ताङ्गं निष्पाद्य वायव्यको-
णोऽप्येवमेव वृत्ताङ्गं रचयेत् । ततो गर्भरेखाप्रान्तात्
वृत्तद्वयप्रान्तस्यार्धं सूत्रद्वयं निपात्य पिप्पलपत्नाकार-
माग्नेयदिक्षु दक्षस्ययोनिक योनिकुण्डं विदध्यात् ।
“चतुरङ्गे पञ्चमं त्वेकादशं तदंशकौ । मध्यसप्तमं श-
माने तु कुण्डं स्रग्धेन्दुपत् क्रमात्” । चतुरङ्गे चेत-
स्यैवैवभिर्बिभक्तेषु चाद्यन्तौ त्वेका अवशिष्टसप्तमांशना-
नेन सूत्रभामणात् खण्डेन्दुसदृशं कुण्डं कुर्यात् । अतैव,
कृतिः—चतुरङ्गं चेतं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोऽग्नि-
मन्त्रेति भागद्वयं परिरुज्य अवशिष्टसप्तमांशादिमरेखाग-
र्भदेशे सूत्रादिं निधाय तस्यैव भागसप्तकस्यान्तिमरेखाग-
र्भदेशे सूत्रान्तं निवेष्ट्य तत्सूत्रपरिभ्रामणेन प्रथमरेखाद्वयं
विश्रान्तप्रान्तवृत्ताङ्गं विरचयेत् । अथ प्रथमरेखाप्रान्तद्वय-
मपि वृत्ताङ्गं संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितसुहृराशमिच्छस्यो-
निकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात् । “त्रिभागद्वितो म-
त्स्यैस्त्रिभिर्नैशाचरं भवेत्” । स्थानत्रये तृतीयांशत्रयं
वृत्त्रा मत्स्यत्रयेण नैशाचरं नैर्द्धत्यदिकसम्बन्धि कुण्डं
कुर्यात् । इहायं सम्प्रदायः । पूर्वयत्नमचतुरङ्गं चेतं
निष्कर्ष्य तत्तिरस्तीनपश्चिमरेखामध्यात् तिर्यगवस्थितपूर्व-
रेखामध्यभेदिनीं चेतसूत्रतृतीयभागाधिकां गर्भरेखामा-
लिष्व पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयमपि चेतसूत्रतृतीयभा-
गाधिकं कुर्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरे-
खाप्रान्तद्वयमपि चेतसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्यात् ।

ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयस्यार्धसू-
त्रद्वयं निपात्य नैर्ऋत्यदिशि पूर्वाभिमुखयोगिक त्रिकोणं
कुण्डमुत्पादेत् । एवञ्च विधीयमाने स्थानत्रये तृतीया-
शतवृत्तिसंज्ञैव मत्स्यसूत्रमपि निम्नद्यत इति । “कर्म-
र्हाष्टाशतं न्यासाद्भूतं कुण्डमिहोदितम् । कर्मसूत्रार्धस्य
योगोऽर्धशतस्य न्यासात् सम्बन्धं न्यासात् दत्तं कुण्ड-
स्यादिति । अत्रैवं रचनाप्रकारः चतुरस्रे चोले
कोष्ठात् कोष्णान्तरमात्रेण सूत्रस्यार्धं कोष्ठाध्वज्यन्त-
मष्टया विभज्य भावान्तयो भागस्तावन भागं चतु-
र्दिक्षु बहिर्विन्ध्यसेत् । ततः क्षेत्रगर्भदेशे सूत्रादि-
निधाय बहिःस्थिताष्टमभागविन्ध्यस्त तस्यैव सूत्रस्य प्रान्तं
सर्वतः परिभ्राम्य पश्चिमदिशि पूर्वोक्तसूत्रयोगिकं दत्तकुण्डं
कुर्यात् । “षष्ठभागवृत्तितो मत्स्यैवतुर्भिः स्वात् षट्सकम्”
क्षेत्रपार्श्वयोः प्रत्येकं षष्ठभागद्वयं कृत्वा अवशिष्टदिशो-
र्मत्स्यचतुष्टयाद्य षट्पट्टकपातात् षट्सकुण्डनिम्नति-
रिति । अत्रैव सम्प्रदायः—समचतुरस्रं क्षेत्रं षोडश
विभज्य भावान् षष्ठोभागस्तयाता मानेन क्षेत्रस्य दक्षि-
णोत्तरपार्श्वे सप्तमाद्वर्गं यित्वा तदेव क्षेत्रमायतचतुरस्रं
सम्पादयेत् । अथादन्तरोक्तपार्श्वद्वयरेखास्यार्धिनीं दक्षि-
णोत्तरायतानं गर्भरेखां रचयेत् । ततः क्षेत्रमध्यादुत्तर-
पार्श्वरेखामध्यात् पूर्वोक्तगर्भरेखां परिमितमेकैकं सूत्रं
निपात्य पूर्वेभान्दिशोरन्तराद्ये भूतस्युत्पाद्य तेनैव प्रका-
रेण पश्चिमवायव्ययोरन्तराद्ये भूतस्य कुर्यात् । अथ भूयोऽ-
पि क्षेत्रमध्याद्वर्गपार्श्वरेखामध्यात् प्रागुक्तगर्भरेखा-
प्रान्तद्वयात् साध्व्यमष्टयस्यार्धसूत्रचतुष्टयं निपा-
तयेत् । एव साध्व्यनान्नरासस्थितसूत्रद्वयेन सह सूत्र-
पट्टकयोगाद्वावय्वदिशि प्रादुर्भूतयोगिक पट्टकोत्पन्नं कु-
र्यात् । “चतुरस्राष्टमभागेन पार्श्विका स्याद्विभागय । तद्व-
र्गस्त्रैकभागेन केशराखि प्रकल्पयेत् । तृतीये दलमध्यानि
द्वयोरे दक्षकोटयः । भ्रामणात् पद्मद्वयं स्याद्विभाग्य दर्श-
येद्बहिः” । चतुरस्रस्य अष्टमा विभक्तस्य मध्ये अष्टमभा-
गेन कर्षिका स्यात् कर्षिकाया बहिः परिधिस्थे द्वितीये
अष्टमभागे विन्ध्यारे केशराखि स । केशराद्वहिः परिधि-
स्थिते तृतीये अष्टमभागे विन्ध्यारे दलमध्यानि कल्प-
यित्वा चतुर्धे दक्षकोटीं विधाय चतुरस्राद्वर्गद्वयं ता-
याचि दर्शयेत् । अत्राष्टमभागेनेति सम्बध्यते । विभा-
नद्वय विभागे विभागे सर्वद्विभागेऽप्यन्तर्यं । अत्राष्टमात्-
सूत्रस्येति चेन्न एतच्च पद्मद्वयं सर्वत्र योजनीयम् ।

अयमर्थः—चतुरस्रं क्षेत्रं प्रागप्याभिर्द्वयपार्श्वभिश्च रेखा-
भिरेष्टमा विभज्य मध्यदेशे साध्व्ययित्वा क्षेत्राद्वर्ग-
द्वयं सप्तमाद्वयमष्टभागं विन्ध्यसेत् सन्धेव साध्व्य-
नात् परितः प्रत्येदिशं पद्मपञ्चाष्टमभागावधिरेखा भवन्ति ।
ततः पूर्वोक्तसाध्व्यनोपरि विन्ध्यरेखादेकतत्रैव साविन्दस-
प्रान्तस्य च सूत्रस्य परिभ्रामणात् पञ्च ठक्तानि सप्तमाद्य
दत्तातिरिक्तेरेखा परिभ्राम्यन्ते । ततः प्रथमे दक्षे कर्षि-
का द्वितीये केशराखि तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दक्षको-
टयः पञ्चमे दत्ताद्यानोत्तं कक्षा कष्टद्वयं पूर्वोक्तसूत्र-
योगिक पद्मकुण्डमुत्तरदिशि कुर्यात् । इदानीमेतदेव
कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते “दत्तकुण्डं समं चान्यद-
वान्धप्रकारतः । दत्तकुण्डं घृता कृत्वा चतुर्धा ऽनेक-
वं भजेत् । उत्प्रेक्ष्य तथा कृत्वा कर्षिका चार्श्विका
भवेत् । अवशिष्टं दलं वेददलमष्टदलं वा” इत्या प्रतो-
क्या दिशि दत्तकुण्डमभिहितमिहोदितं तथैव कृत्वा तन्मध्ये
यथाविभागं पद्मकुण्डं कुर्यादिति । अथवेत्तादिना तृतीय
प्रकार उच्यते पूर्वं दत्तकुण्डमेव आमेखस्य मेखलम-
वधीत्यत्र अन्तचतुर्धा भजेत् । दत्तकुण्डमध्ये अन्यथा
पि समभागस्य दत्तकुण्डस्य कर्षाचतुर्धे क्षेत्रविभागं
कार्य इत्यर्थः । ततः क्षेत्रमध्ये चार्श्वभागेन विस्तृता
कर्षिका विधेया । उत्प्रेक्ष्य तथा कार्येति, कर्षिकाया
उत्प्रेक्ष्यमपि चार्श्वभागेन कर्षिकेत्यर्थः । अवशिष्टेन चार्श्वभा-
गद्वयेन केशराख्यतिरिक्तानि दलान्मेव कुर्यात् । एवञ्चद्वि-
लमष्टद्वयं वा पद्मकुण्डं कुर्यात् । “क्षेत्रात् द्वादशमं
भागं चतुर्दिक्षु तदन्तरे । विमृश्य तत्प्राधान्येन तृतीयां
शमपरं नयेत् । तस्य कर्षप्रमाणेन तद्गुणासपि साध्व्य-
वेत् । तत्राष्टसूत्रसंयोगदत्तात् कुण्डमुच्यते” । द्वादशमा
विभक्तस्य क्षेत्रस्य बाधान् द्वादशो भागस्तावन भागं
चतुर्दिक्षु विन्ध्यस्य, तदन्तरे, तस्य क्षेत्रस्य अन्तरे बहिः-
प्रदेशे “अन्तरं बहिर्दोर्गोपसंयमानयोरिति” चापकादन्तर-
बहिर्दोऽत्र बहिर्विचनः । तत्प्रमाणेनेति तस्य बहिर्विन्दसाहा-
द्वयभागस्य परिभागेन अपरं द्वितीयं तद्वर्गं चतुरस्रं
भवेत् प्रचयेत् कुर्यात् इति भावः । तद्वर्गमिति,
सार्धकोऽत्र पूर्यप्रत्ययः । तस्य कर्षप्रमाणेनेति ।
क्षेत्रात् कोष्णान्तरस्यार्धसूत्रं शिष्टपार्श्वे कर्षं
इति प्रसिद्धम् । इह तु क्षेत्रगर्भादारभ्य चतुर्धे न-
नामिनः दृष्टयेव चत्वारः कर्षा इत्यभिप्रायेण कर्षार्ध-
मपि क्षेत्रद्वयेभ्योऽप्युक्तम् । तेषां अयमर्थः । बाह्यस्थित-
चतुरस्रं

सस्य गर्भदेशावधिर्वायान् कर्षसावता मानेन तद्गुणाद्य
तस्य कर्षस्य भुजाद्य साध्यवेत् । अथ बाह्यचतुरस्र
सूत्राण्येव कर्षोभयपार्श्ववर्तीनि निजभुजाकारतया
भुजायन्देनोच्यन्ते । अथबाह्य-बाह्यचतुरस्रसम्बन्धि-
न्येकविंश कोषे कर्षाद्विपरिमितस्य सूत्रादि विधाय
तत्सूत्रं चतुरस्रेखोपरि प्रसार्य सूत्रप्रान्ते साध्यवेत् ।
एवं प्रतिकोषं सूत्रादि विधाय प्रतिखोप्यानुखोप्येन सूत्र
प्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते साध्यन् प्रतिदिशं साध्यन् द्वय-
करवादिचतुष्टयेन साध्यन्तेषु सूत्राटकनिपातनादष्टासु-
कुण्डं कुर्यादिति । अथमिह निर्माप्रकारः-पूर्व-
वस्तुतरीकृतस्य खेतस्य बहिर्चतुर्दिशु द्वादशमं भागं
विन्यस्य तत्परिभावेन अपरं चतुरस्रं कुर्यात् । अथ
तदीयकर्षाद्विपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोषमादि विधाय
चतुरस्रेखोपरि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु साध्यन्
दिक्चतुष्टयेन साध्यनाटकं कृत्वा तद्वाङ्मनोपरि सूत्रा-
टकनिपातनादेशानदिशि पूर्वाभिमुखयोनिकमटासकुण्डं
कुर्यात् । इदानीं दिग्नियमनन्तरेभ्य तत्तत्कर्षोपयोगि-
तया विज्ञानसंक्षितोपदिष्टं कुण्डमुच्यते । “सप्तमांश-
बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भूमात् । चतुर्ष्वंशभागसूत्रेण
पूर्वखेलेषु वृत्तैः । षट्कर्षांशमिति पञ्चसूत्रं मञ्चा-
सकुण्डकम् । होमे प्रयस्यते भूतयाजिनीयहनिपहे” ।
चतुरस्रस्य खेतस्य बहिर्प्रदेशे चतुर्दिशु खेतसप्तमांशं वि-
न्यसेत् । ततः खेतगर्भविन्यस्तादेः नाद्यस्थितसप्तमांशोपरि
विन्यस्तप्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वतः परिभ्रामणात् वृत्तं निष्पा-
दयेत् । पूर्वखेलेष्वेति, बहिर्स्थितवृत्तापेक्षया, पूर्वखेत्य-
न्देन आन्तरचतुरस्रखेतमेवोच्यते । ततश्चायमर्थ आन्त-
रचतुरस्रस्य वद्वैर्ध्यं भूत स्वीयचतुर्ष्वंशभागसूत्रं कृत्वा
यस्यानं भवति तावता मानेन परिमितं सूत्रं निधाय
तादृशानि पञ्च सूत्राणि बाह्यवृत्तस्यान्तविन्यस्य सूत्र-
सन्धौ कोषं कुर्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि मत्लेकं
प्रान्तद्वयसंस्तृष्टत्वात् षट्कर्षांशतीनि षट्तराकुण्डमौ-
पीसदृशानि स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परिच्छेद्य
पञ्चासकुण्डं दृश्येत् । तस्य यद्विनिपहादिहोमे प्रयो-
ज्यम् । “दशमांशं बहिर्न्यस्य कृत्वा वृत्तमिह भूमात् ।
मञ्चा खेतं चतुर्ष्वंशं तद्भागैः त्रिंशतां त्रिभिः । सप्ता-
नसूत्रं तादृशात् सप्तासूत्रं सूत्रसप्तकात् । अभिचारोपशा-
न्तर्षं होमकुण्डमिति स्मृतम्” । इहापि चतुरस्रस्य
खेतस्य दशमभागं चतुर्दिशु बहिर्विनिपत्य पूर्वयत् वृत्त

कुर्यात् । अथ पूर्वखेतं चतुर्ष्वंशं विन्यस्य तेषां चतु-
षट्कर्षाणां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्खेतैर्भागैः परि-
मितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्त सूत्राणि वृत्तस्यान्ते दि-
नस्य सप्तासूत्रं कुण्डं कुर्यात् । अथापि सूत्राणां षट्-
कर्षाकारत्वं सूत्रसन्धौ कोषनिर्मास्य सप्तसूत्रातिरिक्तप-
रिमाङ्कनं चेति पूर्वयदेव वेदितव्यम् । एतच्च कुण्डमभि-
चारदोषोपशमनार्थमेव प्रयोज्यम् । आह विश्वकर्मा
“वायव्यात् कुण्डविस्तार उक्तस्तथात् खातस्यापि मानं
प्रदिष्टम् । यादृक् कुण्डस्याकृतिः संप्रदिष्टा तादृग्यूपं मे-
खलाया विदध्यात् । स्थापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्व-
सिद्धिदः” । सर्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानाद्वाङ्मन्ययादि न्यू-
नमतिरिक्तं वा विधाय ध्वजायः साधनीयः । विस्तारे
दैव्यं शुचिंते अष्टमिर्विभक्तो यद्येकः परिशिष्यते तदा ध्व-
जाय इति । “खातेऽधिके भवेद्भोगो ह्रीने धेनुधनद्वय ।
वक्रकुण्डे तु सन्नापो मरणं भिक्षुमेखले । मेखलार-
हिते योकोऽध्यधिके यित्तसंख्येयः । भार्याविनाशनं प्रोक्तं
कुण्डे योन्या यिना कृते । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं
यत् कष्टवर्जितम्” । खातह्रीने भवेद्भोग इत्यादिना
खातादिसङ्गणरहितस्य कुण्डस्यामिष्टफलत्वदर्शनादि-
दानीं खातादीनामेव सङ्गणसमिधीयते । तद्यथा मौक्त-
चूडोत्तरशास्त्रे “चतुर्विंशतिमं भागमद्भुलं परिकल्प्य
त । चतुर्विंशद्भुलं हस्त कुण्डानां परिकल्पयेत् ।
हस्तमात्रं खनेत्तिर्यगूर्ध्वं मेखलया सह” । वृत्तमान
यताहं त्रित्वादिना प्रसिद्धेनैव हस्ताङ्गुलव्यवहारेण
होमासुसारात् कुण्डमानकृतम् । इत्यन्तु खातादिमान
कथनार्थं परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकष्टखेतं चतु-
र्विंशतिधा विभज्य यावान् चतुर्विंशतिमी भागस्तावत्-
परिमाणमद्भुलं परिकल्प्य चतुर्विंशत्या यद्भुलैरेकं
परिकल्पयेत् । ततस्तेन हस्तेन परिमितं सर्वकुण्डानां
तिर्यक्खातमानं विधाय मेखलासहितस्य खातस्य तेनैव
हस्तेन परिमितमूर्ध्वं मानं विदध्यात् । प्रथमे उक्तम् “कु-
ण्डं जिनाङ्गुलम् । तिर्यगूर्ध्वं मेखलया सह” जिनाङ्गुलं
चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । प्रतिष्ठासारसप्तश्लोके “पञ्च-ति-
मेखलोच्छ्रया आत्मा शेषमधः खनेत्” । विश्वकर्मा शायु-
क्तम् “व्यासात् खातं करं प्रोक्तो निष्कारयद्भुलेन
त” । तिर्यङ्गुलानि-पञ्चदशाङ्गुलानि खातस्य निष्क-
लम् । “उष्टता सा नवाङ्गुलैरिति, वक्ष्यमाणत्वाद्येखलात्-
वपसे नवाङ्गुलं प्रथममेखलयोत्सेव इत्युभयोस्तर्हि-

शतङ्कुसलम् । कण्ठभागमुक्तं कामोत्तरे “स्वाताङ्गान्धो-
-ङ्कुल” कण्ठं सर्वं कण्ठेऽप्य विधि” । आतमेखलयो
रन्तराखे खङ्कुलमानेन कण्ठमोठापरपर्यायं कर्मात् ।
सारसमुच्चैः “स्वाताङ्गान्धोङ्कुल कण्ठस्तदुभाये मेखला
क्रमात् । मेखलाखण्डमुक्तं कामिके” “मेखलाङ्गिणेन
तस्यैव स्वातदेदुर्भागत । मेखलाष्टयुतोऽप्य
कुण्डलाकारा तु मेखला । सर्वेषाम् प्रकर्तव्या मेख-
लैकात्म्यात्वात्” । मेखलाङ्गिणेन-हादशङ्गेन कुण्ड-
लस्यैव कण्ठमण्डवाच्य स्यात् तदेदमानत कुण्डलचतुर्भा-
गतो मेखलायाः प्रयुता विस्तारः । तया चतुर्भागत
पठभागेन मेखलोऽप्य कार्यः । विस्तारभागेऽपि
‘स्वातदेकाङ्कुलं त्वङ्गा मेखलायाः स्थितिर्भवेत् । मेख-
लैकात्म्या तिलो भूतव्याख्या प्रिये” । भूतसंख्या-पञ्च-
संख्या । उक्तञ्च प्रथमे “कण्ठाङ्कुलाङ्गि कार्यं
मेखलैका भटङ्कुला । चतुस्त्रिंशदङ्कुला यदा तिस्र
सर्वत्र शोभना” । यदा एका मेखला तदा सा विस्तारो-
त्सेधायाः चतुर्कुला विधेया “एका षडङ्कुलोत्-
सेधविस्तारा मेखला भवेति “विस्तारोक्ते । यदा तु छे-
दलावपपक्षस्तदा क्रमेण चतुस्त्रिंशदङ्कुलमाना कर्त्त-
व्या । मोहचूत्तरे “मेखलावित्तव” कार्यं कोच-
रामयमाङ्कुलैः । कोचा-चत्वार । रामा-तव ।
यमौ-द्वौ । तत्र चर्शल्लिमा, इन्द्रकुला । मध्यस्था त्व-
ङ्कुला । कुण्डकण्डलविहिता चतुरङ्कुला इति । सत्येव
प्रबन्धमेखलायाः कुण्डलमण्डादारभ्य नयाङ्कुल उत्तरेव स्या-
त् । सत्यस्यपक्षेऽपि “प्रथमाष्टाङ्कुला व्यासद्वयता सा
नवाङ्कुलैः । मध्या तु त्वङ्कुला बाह्ये तृतीया तु यमा-
ङ्कुला । मेखला पञ्च या कार्या षट्पञ्चाब्जितिपक्ष-
के “प्रथमा कुण्डलसंविहिता व्यानरोत्सेधनवाङ्कुला बाह्ये
तु चतुरङ्कुलैव । अन्तराङ्कुला-चतुरङ्कुला । अक्षय-
चत्वारः । पञ्च-द्वौ । योगिनश्चतुस्त स्यान्मुने
“मेखलामध्यतो योगिः कुण्डलाङ्गं तत्र यविकृता । अङ्कु-
लमोठकण्ठा कार्याः सत्यदलाकति । प्रागग्निवाच्य-
कुण्डलाना मोक्षा योगिदृष्टता । पूर्वस्य स्यता-
येना वनाशोभ सन्निता । मेखलाया गर्भदेशे कुण्डला-
ङ्गदीर्घा कुण्डलतीर्थाविकृता योगि कार्या । अलीठ-
मण्डेन योग्यपञ्चते । कण्ठमण्डेन च योगिमेखला
अङ्कुलपञ्च, अङ्कुलपञ्चाङ्गः । एकाङ्कुलपरिभागेन
योगेरयं मेखलाङ्गं कुर्वादिबन्ध “विस्तारोऽष्टाङ्कुला

येनेरपमङ्गु बस मितमिति” - पिङ्गलोक्ते । नारदीये
‘कण्डल प्रमणिसारं योनिवक्त्रवताङ्गु बम् । कुण्ड-
लेन त दीर्घं स्नात् कुण्डलोपी बोधियतम्” । कुण्डो-
पीति यथा कुण्डे द्वादशभेदेन कोटो विहित इव
येनेरपि द्वादशभागेन कोटि कार्य इत्यर्थः । तथा
कुण्डे प्रविष्टकोटो यस्या इति । बोधियतम्, ज्ञात्वप-
तम् । तैत्तिरीय्यवारे “दीर्घात् स्रज्जाङ्गुला नाभिस्तत्र प्रो-
ना विस्तरेण त । एकाङ्गुली चोच्छ्रिता वा त प्रविष्टाभ्यन्तरे
तथा । कुम्भद्वयवताङ्गुला चात्र तद्वयवता । अङ्गु-
लेष्वङ्गुला नथ्ये त्याज्य इति कथा । द्वावङ्गुलं पूर्वभागे
त वानस्या पश्चिमोत्तरे । नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्ह-
्रदवस्थिता” । स्रज्जाङ्गुला-द्वादशाङ्गुला । तत्र प्रोमेति-
तैर्ध्वं तृतीयाद्यनूपनयितारा । एकेनाङ्गुलेनोच्छ्रिता तथा,
एकेनाङ्गुलेन कुम्भमध्ये प्रविष्टा । कुम्भद्वयवताङ्गुले-
र्ध्वोक्ताग्नेयकुण्डस्य तत्काकतेर्वीर्ध्वं प्रदेशस्ति तत्तद्वय-
नेव नवकुम्भाकृतित्वात् कुम्भयन्देनोक्तम् । तेनात्र कुण्ड-
‘स्वसाकृतिर्षट्पदं ऋत्पिण्डद्वयं वा व्याख्यामिति तदुपा-
हम् । अष्टपदेत्येवेति, एकाङ्गुलमपानया मेखलया हरिणे-
दितित्वर्थः । मध्ये त्विति, यथा श्वेति एतद्वारणवा विन-
क्रियते तथा योनिमध्ये ऽपि यिस कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः ।
दक्षस्येति, पूर्वार्धे वयाम्यङ्गुलेषु दक्षिणभागे उत्तरार्धे
स्रज्जा योनि कार्या नैव त्वाटिकुण्डेषु त्वपश्चिमभागे प्राङ्
स्रज्जा विधेया । नवम इति, अर्द्धादधु कुण्डादय-
विधाय पूर्वे शानतिगोचरराखे यजमानं कुण्डं चर्द्धांशु
या कुण्डसप्तदशं कृत्वा दीपानदिधि यत् पञ्चमं कुण्डं
तयोरपि दक्षिणभागे ऽपि योनि कार्यं त्वर्थः” ।

तत्र विशेषतः त्रयसादिकं कुण्डोद्घोते, उक्तं यथा
 “शारदातिथौ “अष्टास्त्रायास्तु रश्माणि कुण्डाब्धेता
 - न्यस्तुक्रमात् । अतएव मोनिरर्धचन्द्र तत्रसुखं वर्तुमन् ।
 यद्यपि यच्च जाकारमष्टासन्तानि नामत । आचार्यकुण्ड-
 -ब्धे स्वादुगैरोपतिमहेन्द्रवोरिति” विद्वान्मन्त्रेणरे “पुर-
 -न्द्रेणवोर्मध्ये दृप्तं वा अतएवसुखम् । तदाचार्यं विनि-
 -र्हिष्टमिति” अयमुत्तमं पक्षः । अथ यच्चकुण्डं प्रकृतसुख-
 -निवेशनं त्रया “आयेशकुण्डैरिष्टं यच्चकुण्डो वैक
 यदा पश्चिमलोमशैवे । वेद्या सपाटेन करोच नदा पाटा-
 न्तरेवास्ति स कुण्डस्तथा”, आगा-दिकं तत्र कश्चानि
 अतएवसुखं सार्द्धं दृष्टुमग्नानि रेखादिश कुण्डं अतएव इत
 या ते पञ्चकुण्डोनिवेशनं स्नात्वा वदा वैकलेयं कुण्डं

रितम्" । कामिके तु फलान्तरम् "ऐन्द्रां स्तम्भे चतु-
कोणमग्नौ भीगे भगवति । चन्द्रार्धं भारणे वास्ये, द्वेपे
तृप्तसुप्तौ नैवति । वास्यस्यां शान्तिके वृत्तं, षडक्षुप्तं चाट-
नेऽनिले । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टासि भुक्तिदमिति"
अथ होमसंख्यया कुण्डमानम् । "शतार्द्धं रत्निं स्याच्छत-
परिमितेऽरत्निविततः सहस्रे हस्त स्यादयुतहवने हस्त-
युगलम् । चतुर्हस्तं लघे प्रयुतहवने षट्करमिहै ८ ककुब्-
भिर्वा १० कोथैर्नृपकरमपि प्राकुरपरं" शतार्द्धमिति पञ्चाश-
न्मिते होमे रत्निमितं कुण्डं, शतमिते अरत्निमितं,
सहस्रमिते होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिते द्विहस्त, लघु-
होमे चतुर्हस्तमितं दशलघुहोमे षड्दशमितं, कोटि-
होमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा । केचित् पौष्ट्य-
करमपि प्राकुरितिव्याख्या भविष्यपुराणे "सृष्टिमान
शतार्द्धं तु शते चारत्निभात्वकम् । सहस्रे त्वय होतव्ये
कुण्डं चतुर्हस्तैः प्राकुरात्मकम् । द्विहस्तमयुते तत्र लघुमाने
चतुर्करम् । दशलघुमिते होमे षट्करं सम्यचचते ।
अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्" शार-
दायाम् "दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शक्यते"
स्कान्दे "कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तं समन्ततः ।
योनिवत्तद्वयोपेततन्मद्याहुस्त्रिमेखलमिति" इदं प्राय-
स्य लघुविषयम् "अथ केपांचिन्यते कुण्डमानम्
"लघुकुण्डादशलघुकान्तं करैकवृत्तादशहस्तकञ्च । कोथ-
र्द्धदिवि शतिलघुलघुदशे सुनीष्वर्तु कथातुहस्तम्" ।
लघुसकैकवृत्त्या दशलघुकाणामन्तं समाप्तीकत्वादश-
लघुकान्तम् एकलघुभारमथ लघुकुण्डादशलघुपर्यन्त-
मित्यर्थः करस्य एकलघुत्वादशहस्तकम्यर्थादीकत्वेत्वादश-
हस्तकम् एककरभारमथ एककरलघुत्वादशहस्तं याव-
त्कुण्डं प्राकुरिति पूर्वेषाम्बयः कोटेरर्द्धं पञ्चाशत्तुल्ये
दशविंशतिलघु लघुदशे पञ्चाशत्सहस्रे क्रमात् सप्त-
पञ्चपटलिकरं कुण्डमिति व्याख्या शारदायाम् "एक-
हस्तमितं कुण्डं लघुहोमे विधीयते । लघ्वाद्या दशकं
यावत्सावदसो न वर्ह्यवेत्" सिद्धान्तशेखरे "लघ्वाद्धं त्रिकर
कुण्डं लघुहोमे चतुर्करम् । कुण्डं पञ्चकरयोक्तं दश-
लघुहस्तं क्रमात् । षड्दशं लघुविंशत्या, कोथर्द्धं सप्त-
हस्तकमिति" । इदमेव कुण्डमानङ्गामिकादिमतं सिद्धान्त
शेखरशारदादेर्मात्रिप्रमुखै प्राचीनै राघवमहाराजमालये
विकुण्डरत्नाकरकुण्डकौस्तुभदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखितं
कुलचिदन्यथापि कुण्डमानान्तराणि ज्ञानि तानि तत्तत्प्रकरण-

यथात्तत्कर्मविशेषे द्रष्टव्यानि । अथैकहस्तादृशहस्तान्
यायत्कुण्डेषु भुजकोटिभानम् “वेदाष्टोत्रं युगाग्रयं शशि-
युगान्यष्टाव्यस्तोत्रयोऽष्टात्रायस्त्रिरसारसाङ्गकमिता नेत्र-
पयोऽन्तस्तरा” । अहस्तो, ऽयं यथा समभ्रमिपयः च पञ्च-
षट्सागरा सप्ताभ्रं समयस्तमी निगदिता वेदाक्षके
बाह्वय” । एकहस्ते कुण्डे चतुर्विंशत्कुलान्यायाम-
पिस्तारौ, द्विहस्ते चतुस्त्रिंशदकुलानि । इमानि मादोन
विंशचतुष्टयन्यूनानि अद्यान्तरत्वात् पूर्वांशेष्वेव हतानि ।
त्रिहस्ते एकचत्वारिंशदकुलानि । चतुर्हस्ते अष्टचत्वा-
रिंशदकुलानि । पञ्चहस्ते पञ्चवधाधिकानि त्रिपञ्चाश-
दकुलानि । षट्हस्ते त्रिपदोनैकोनषष्टि, सप्तहस्ते बाह्व-
त्रिषष्टि । अष्टहस्ते यथोना सप्तषष्टि । नवहस्ते द्विसप्तति
दशहस्ते यथोना षट्सप्ततिरिति योऽहस्तो पञ्चयति
चतुर्भुजे कुण्डे भुजाउक्ता इति व्याख्या । अत्रोपपत्तिः
एकहस्तस्य चतुर्विंशत्कुलात्मकस्य भुजकोटिघात
क्षेत्रफलं तत्र षट्सप्तत्यधिकमश्वयती ५७६ । एतत्पदमेक-
हस्ताक्षेपाकुलानि चतुर्विंशति । एवं क्षेत्रफलस्य द्वात्रिंश-
त्यस्य भूतं चतुस्त्रिंशदाद्यकुलानि भवन्ति । अथ योनिनि-
वेपथुम् “कुण्डलवो दक्षिण्योनिरैन्द्रा” सौम्यापका
स्यादितेराणि पञ्च । पदाङ्गगानीन्द्रदिगपकाणि योनिर्न
कोषे न च योनिर्कुण्डे” ऐन्द्रा प्राच्या आरभ्य कुण्डल-
यो चतुरस्रयोनिर्दत्ताह्वया दक्षिण्योनि स्यात् उत्तराया
अर्थाद्भोता उदङ्मुखः । इतराणि पञ्च कुलानि तत्रक्षि-
त्तवक्षिपद्वाष्टाष्टाणि प्रत्यग्योनीनि प्रागप्याणि अर्थाद्भो-
ता प्राङ्मुखः । नवममपि कुण्डं दक्षिण्योन्युदगम् ।
योनि कोषे योनिर्कुण्डे च न कार्येति व्याख्या । स्वायम्भुवे
“प्रागभिनयाम्भकुण्डानां प्रोक्ता योनिर्दङ्मुखी । पूर्व-
सुखा स्थिता शेषा यथाशोभं व्यवस्थिताः” इति । त्रैलो-
क्यसागरे “नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्दक्षिणे स्थितिः” अ-
न्यत्र “नार्पयेत् कुण्डकोषेयु योनिं तान्त्रमिषाम्” इति
“योनिर्कुण्डे तथा योनिं, पद्मे भाभिं विवर्जयेदिति” । अथ
सर्वेषां कुण्डानां प्रकृतिभूत चतुरस्रमात्रं “द्विष्व्यासलू-
र्यचिह्नं सपायं सूर्यं शङ्खौ पश्चिमे पूर्वमेऽपि । दत्ताक-
र्षेत् कोणयोः पायतन्यं स्यादेवं वा वेदकोषे समानम्” ।
द्रष्टव्यासाद् द्विगुणितं व्यासं चतुर्विंशत्तत्रिहस्तं सपाय
सूर्यं पूर्वपश्चिमस्ययो शङ्खोर्दत्ता दक्षिण्योत्तरसूत्रमध्ये
यथासम्यचिह्नं भवति तथा कोणयोः पायाश्चतुर्विंश-
त्याकर्षेत् एवमन्यतोऽपि एवं हति समचतुरस्रं स्यात् इदमेव

सर्वेषां कुण्डानां भूलमिति व्याख्या । अत्र च “चतुरस्रमिदं
प्रोक्तं सर्वकुण्डेषु फारणमिति” अत्र “यमकुतौ दक्ष
चतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघातः” क्षेत्रफलं षट्-
सप्तत्यधिकमश्वयती ५७६ एतापदेव योनिर्प्रादिर्कुण्डेषु
एकहस्तेषु यथा क्षेत्रफलं सम्पद्यते तथा यतितत्त्वमिति ।
अथ योनिर्कुण्डमाह “क्षेत्रे जिनागे द इन्द्राभ्यान्
संघर्ष्य च स्त्रीयरदायश्च भुक्तान् । कर्त्ताङ्गिमानेव जि-
नेन्दुखण्डे प्रत्यक्षुरोऽङ्गाहुः जगोभगमम्” । चतुरस्र-
क्षेत्रे चतुर्विंशतिधा भक्ते इति पञ्चाभ्यान् स्त्रीयहस्ति इदं
यभुक्तान् अपि बभूवुर् ततश्चतुर्धा विभक्तस्य क्षेत्रस्य
पश्चिमचतुरस्रद्वयमध्याह्नात् कर्त्तुं भूलस्य चतुर्विंशेन प्रत्यक्ष-
परिमभागे इन्दुखण्डे इत्ताह्वयं विदुः । विदुः । तत
पूर्वाद्वाह्विष्योत्तरसंघर्ष्य इत्ताह्वं वावस्त्रीयमानसूत्रद्वय-
तो भगाकारं योनिर्कुण्डं स्यादिति व्याख्या । अथ क्षेत्रफ-
लानयनम् अथ क्षेत्रफलपूर्वाद्वाह्विष्योत्तरसूत्रायां वाव-
स्त्रीयमानसूत्रद्वयं त्रिकोणमेकं, तथा दक्षिण्योत्तरसूत्रा-
यात्पूर्वापरसूत्रान् वावस्त्रीयमानसूत्रद्वयादपरं त्रिको-
णम् उभयदृशाह्वं विभजित्वा एकं इत्तमिति द्वितीयं,
क्षेत्रफलवशयोगे पूर्वक्षेत्रम् तत्र प्रथमस्य क्षेत्रफलं बभा
अत्र अत्र अकुलानि १० यव १०००२ । भूः २३ “अन्वे-
निम्नं कुसुमैक्यस्यणमिति” । अत्र सुखाभावाद्भूमन्वेन
भूमिनेन गुणितं स्यात् प्रथमं क्षेत्रफलम् अकुलानि २५
यवा ० । कृपापरस्य अत्रः १२ भू सैन अत्राधि तत्रैव
रीत्या क्षेत्रफलं १४४ । अथ इत्ताह्वं योरेकं इत्तं तत्फलं
यथा तत्र इत्तव्याह्व १६, ७, ८, १ “व्याह्वस्य वर्गे मनवान्निविजे
सूत्रं फलं पञ्चसहस्रमत्रे” इति व्याख्यानः २८८
० । ० । २ । अथान्ननवागुनि ३८२७ निम्नं पञ्चसहस्र
५००० भक्तोजात क्षेत्रफलं वृत्तस्य ११६१ । ४ । ५ । तत्रा-
र्थां योगे क्षेत्रफलं पूर्व ५७६ । ० । ४ । ५ । अत्र विद्या
पञ्चक यूकाश्चतुष्टयश्चाधिकम् अद्यान्तरत्वादोषः । अत्रा-
यसिद्विषयान्योक्ता । “स्वायने सर्वकुण्डानां भजताः
सर्वसिद्धिदः शतशोवाधिकं हीनं ह्यहद्वी न दूष-
येत् । आवदोपविष्टुर्वाचं क्रियते शास्त्रकोविदैरिति” ।
एतत्क्षेत्रस्योत्तरापत्वात् उदीचीप्राचीवद्वयवर्त्तमाना
एवमन्ययोरपि । पदाह्वं दक्षे “चतुर्विंशतिधा भज
क्षेत्रं भक्ता पुरोन्त्यसेत् । पञ्चाभ्यान् वैकवस्य जीविर्भान्
कोणपादत । इत्ताह्वं को भजतिर्बकः सुलाम्बु ततोऽर्ष-
येत् । पुरोवर्द्धितसूत्रान्, फलमेव स्याद्भगाजतिरिति”

बतप्रशक्तिं व्यस्तान्तरत्वादशेषः । अथ वा व्याख्येयुक्तवा
 नूनः कार्यः । ध्वजायसिद्धिः । अथ वा किमेतावता
 प्रयासेन चतुर्विकोष कुण्डल्येव हादगांशः तत्त्वोत्पत्तिं
 स्यात् हादगुणितं पूर्णं चेतुःफलम् । अथेदङ्गुलं स्वभुजि
 विज्ञासमात्ररचितमिति नोपेक्षणीयं यतः षट्कोषता
 समभुजताफलं च सम्पद्यते एवमानाधिक्ये भवेद्गोमान
 हीने दरिद्रता” इत्यादिदोषापरित्तरिमास्ति । अथ यत्तव्य
 प्राचीनकृतकुण्डलविरुद्धनार्तिं दृश्यते च प्राचीनकृतकु-
 ण्डले परस्परविरुद्धता इदमेव कुण्डलं रामबाजपेविमि
 विपममुजं नृदङ्गाकारं कृतं राघवभट्टादिभिः समभुज-
 मेव कारितं लक्षणाचार्यादयोऽप्यन्यथैवाहुः तस्मादस-
 उक्ते नेत्रमख्ये समभुजे चेतुःफलस्यवादिनि षट्-कोषे
 विहङ्गिनीनादरैभाव्यमिति । अथ ये प्राचीनकृतावेवाप-
 हिषलोभानोपायापि समभुजमाह “अथ वा त्रिभुज-
 क्तकुण्डमानास्त्रिभागे स्वस्वभूपभागहीनैः । मितकर्क-
 टकोद्भवे तु हस्ते विधुदितः समपङ्क्तुजैः षडङ्गम्” अथ-
 वा षट् वंशतिभक्ते कुण्डमाने सति स्त्रीयपञ्चवि-
 षयतभागेन हीने पञ्चदशभागैर्मितोयः कर्कटसङ्गद्भवे
 हस्ते उत्तरदक्षः सकाशात् समं त्रिभुजैर्दत्तैः परस्पर-
 लम्बैः षडङ्गं हस्तमार्जनेन भवतीति व्याख्या । अथ चेतु-
 फलानयनं तत्र वृत्तव्याप्ते द्विषभागे षडङ्गं स्वभुजाः स्फुटा
 इति भुजमानम् १४। ७। २। २ चेतुमध्ये दक्षिणोत्तरां
 रेखान्दत्वा ऊर्ध्वं भुजसपाततः पूर्वापरं रेखाद्वयम् अ-
 धोभुजसंपातावधिं दद्यात् एव कृते चतुरस्रद्वयं परस्पर-
 लम्बं भवति पूर्वापररेखयोर्दक्षिणोत्तररेखाया सह-
 सम्पातचतुर्थाये एव भवति सैवाभावा तन्नाम ७।१५।
 भुजः १४। ७। २ “स्वाधामुजकृत्योरनरमूत्रं प्रजावते लम्बः”
 इति साधितोलम्बः १२। ७। ११ अथमेव मध्यलम्बः “लम्बेन
 निम्नं तु २२। ६। ८ सखै ४। ७। १५। १५ ४४। १। ६ षडङ्गम्”
 २२। २। ७ इति ज्ञातं चेतुःफलं २८८। ११। ६ एवमपरस्या-
 पि षडङ्गम् । उभयवोगे ध्वजायसिद्धिर्हेति । अथ पञ्च-
 कुण्डमाह “षट्पांशाश्च सुतय इत्तररक्ते तत्ता-
 दिमे कर्षिकाशुभे षोडश केयराणि चरने स्वाष्टि-
 भागोमिति । भक्ते षोडश केयराणि च हस्ते स्त्रुः कर्क-
 टेऽष्टौ लडाः सर्वांसान् चन कर्षिकां त्वज निजाया-
 नौचक्रं स्यात् षडङ्गम्” । चेतुःषट्पांशादष्टांशवद्व्या च
 हस्तपञ्चके कृते सति तत्र पञ्चकमध्ये प्रथमं तत्कर्षिका,
 द्वितीये षोडश केयराणि, द्वितीयं केयरस्यानवित्यर्थः ।

[illegible]

रम्ये तु मेखलानि विना । कण्ठोजिनाशमानः स्यादर्कः ।
 च इति चापरे” । कुण्डलजननं चेतुसमं कुण्डलस्य वा
 मांशस्तार आयापश्च तावत्सममगद्य मेखलस्य
 रक्षितं कुण्डे कार्यम् योन्यादिकुण्डेषु विस्तारायामयो
 र्नानात्वाक्षुरक्षयैवायामयिस्तारौ यादौ । अग्रे तु
 मेखलं वर्जयित्वा भूमाशेषे तावत्जननं काव्यमित्याहुः ।
 यगहोर्गपि चेतुस्रयिपत्यंशमानं स्यात्तादृष्टिं कार्यं
 क्षमनादेकाकुलमिति । अग्रे चेतुहादशांशपरिमितं इति
 प्राप्तरिति व्याख्या । सिद्धान्तशेखरे “ज्ञातं कुण्डप्रमाणं
 स्याद्द्वैमेखलया सह” प्रतिपासारसंपद्ये “पञ्चत्रिमेखलो-
 क्क्षातं ज्ञात्वाऽशेषमधः खनेत्” श्लोकमूलोत्तरे “इक्षमात्रं
 खनेत्तियं गूढं मेखलया सह इति” । अथ पञ्चान्तरे शारदाति-
 लके “यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितमिति” ।
 प्रयोगसारे “क्षुरलक्षतकोष्ठे सूत्रैः कृत्वा यथा पुरा ।
 इक्षमात्रेण तन्मध्ये तावच्चिन्तावतं खनेत्” । गणेशवि-
 दर्शिन्यान् “चतुर्विंशद्गुणायां तावत्स्यातसममित्य-
 मिति” पञ्चदशैवेत्यन्तु “सृष्टिद्वैधे तु विषयः कल्पनीय
 प्रचक्ष् प्रचगति” यस्मात् होमाद्यत्मनस्तत्त्वयोरन्यतर
 पञ्चाशान्नयणीयमिति युक्तमुपपत्त्याम् । “औचित्यादयाम्
 परिणाममिति” कात्यायनोक्तिः । शौकान्तरे “ज्ञाताद्वाङ्गो-
 ऽङ्गुलं कण्ठं सर्वकुण्डेष्वयं विधिः” । चतुर्विंशतमोभाग
 कुण्डानामङ्गुलं भूतमिति” । एतत्पारिभाषिकमङ्गल
 सर्वत्र बोद्धव्यम् । शीमशम्भो “वह्निरेकाङ्गुलं कण्ठो-
 द्वाङ्गुलं कश्चिदागमः” इति तेनाद्य पञ्चैव श्रेयान्
 वस्तुसमतत्वात् । अथ मेखलानामधमतादिपञ्चमाह “अ-
 धमा मेखलैका स्यात्प्रथम मेखलाद्वयम् । त्रिंशस्त्रिंशोऽ-
 धमा द्वितीयस्तु त्रिधमतादिभ्यम्” । एकमेखलापञ्चोऽधमो
 द्विमेखलो मध्यः, त्रिमेखलः श्रेष्ठः । अथ पञ्चान्तरे द्विमेख-
 लोऽधमः त्रिमेखलो मध्यः पञ्चमेखलः श्रेष्ठः यान् एकमेख-
 लोऽधमाधम इति व्याख्या । क्रियासारे “नाभियोजिना-
 मायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं त्रिमेखलम् । कुण्डं द्विमेखलं
 मध्यमीर्षं स्यादेकमेखलमिति” लक्षणसंपद्ये “सखास्तु पञ्च-
 तां प्रोक्तामध्यमास्त्रिंश एव च । द्वे स्यातामधमे पञ्च-
 एका सा त्वधमाधमेति” शीमशम्भुना तु विशेष उक्त
 “त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं क्षत्रियस्य द्विमेखलाय । मेखलैका
 तु वैश्यस्येति” अथ ज्ञातं समेखलं चेतुस्रमिति स-
 ष्पदमेखलानि लक्षणमाह “अथवा विहितकुण्डयरांशैः स-
 ष्पनेदभ्युक्तपर्यगन्तायै । मेखलात्रिरचयेदपि तिस्रः पञ्च-

नमार्कलविकृतिपिण्डाः “अथवा मत्तस्य चेतस्य य-
त्प्रज्ञा वाक्प्रमाणसाध्यैः पञ्चभिर्भागेभ्यः चनेत् उपरि-
लिखितसाध्यैर्भागेभ्योमेखला रचयेत् कीदृशीः पञ्च-
दशादशांशः चतुस्त्रिंशद्भुजमितस्तुल्यविसारौ-
त्र्यं वाच्यता इति व्याख्या । विश्वकर्मा “व्यासात्-
ज्ञात कर प्रोक्तोन्मिन्नित्युक्तेन त । कण्ठात् परं
मेखला त उन्नता सा नपाद्भुजैरिति” । क्रियासारे
“प्रधानमेखलोत्सेधोत्क्रमत नपाद्भुजम् । तद्वासांमेखलोत्-
सेधमद्भुजद्वितयंक्रमात् । चतुस्त्रिंशद्भुजव्यासीमेख-
लातितयस्य त” योगिनीहृदयेऽपि “मेखला” शृणु मे दे-
वि ! इत्यादिषु विधेयतः । वस्यागार्कशसम्भागेर्मिता
सुगोपीताः शुभाः इति । अथ प्रकारान्तरेण मेखलावच्छे-
दनाभिधायकं चाह “रसंशकादुन्नतविसृताच्च तिस्रोऽप्येका
नुनभागतुल्या । पञ्चाथवा षट्शरेदेदरामद्वयं शैलता सुर्भ-
वभानपिण्डा । व्याद्यापरास्तम्भरभागहीना जिनांशकण्ठा-
हृदिरेव वृत्ताः । कुण्डलातुसारा अपि मेखला सुरकाङ्ग-
मागौत्रततित्तु नाभि । कुण्डलाकारोनाभिरभोजसाम्यो-
मात्रेऽयं नेनायहानिर्दृष्टाये । येष्वेते षड्विंशतैः वने
ते सुर्वैः कर्णैः क्षेत्राः पलकापि” अथवा चेतस्य-
शादुन्नताः षडंशेनैव विसृतास्तिस्रो मेखला भवन्ति
अथैकमेखलापञ्चमाह एवमेखला चेतस्यैवांशोऽत्र
तत्तृतीयांशविसृता च स्यात् । पञ्चमेखलापञ्चमाह ।
अथ पञ्च मेखला आयाः षट्पञ्चचतुस्त्रिंशद्भुजै-
वारिमाभिकैर्विसृताः । अथपञ्चमेखलानाचक्षता माह
तत्तादिमा नवभाग पिण्डांशोत्र्यं वस्याः सा वा-
रिमाभिकर्णवाङ्मुखोऽत्र स्यात् अपरा मेखलासस्या वा-
द्याया व यराय मञ्जुश्लोकन हीना भवन्ति तथा एक-
हस्तो कुण्डे प्रथममेखला नपाद्भुजोऽत्र वस्या पञ्च-
मांशः । । ६ । १ । १ । ५ एव एकद्वित्रिचतुर्ष्व-
प्रथममेखलामाने स्यूनः कृतः सन् तदधस्तात् मेखला-
नामौत्र्यं स्यात् यथेदं द्वितीयमेखलौत्र्यम् ७ । । १ । ७
६ । १ एवमपरासामपि इत्यर्थम् । ताः मेखलाः सर्वाः चेत-
स्यविशतिभागमिताः कण्ठाहृदिरेव भवन्ति कीदृश-
कुण्डलातुकारां दोन्वादिकुण्डेषु दोन्वाद्याकाराएव स्युः
संपिरेयावे । अथ नाभिचक्षमाह नाभिर्द्विदशांशोऽत्र
षडंशेन विसृतः कुण्डलातुकारः यादृशस्तुतस्मादाकारं
कुण्डं तादृशोनाभिः । अथवा नाभिरभोजसमं कमलाकारः
कार्त्तुं अथ नाभिरब्जे पञ्चकुण्डे भूमयति तत् नाभि-

रूपायाः कर्चिकायाः वनत्वात् । अथ पञ्चाकाररूपं
नाभेरुच्यते दशाप्ये दशाप्यनिमित्तं द्वाङ्मुखोऽत्र चत-
रङ्मुखविसारावासे नाभी रत्नायहानिर्दृष्टांशत्वात्
कार्यं येषमवशिष्टं चेतुं तस्मिन् वृत्तत्वं वनमानेन
कार्यम् । तत्र मध्यचित्रात् प्रथमं दृष्टं कर्चिका द्वि-
तीयं हस्तद्वेयरस्यानं तृतीयं पलाचि तद्वहिरवशिष्ट
द्वादशांशेन दशाप्याचि रचयेदिति व्याख्या । वाशिष्ठायाम्
“प्रथमं मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविकृति । चतुर्भिरङ्गु-
लैस्तस्याचोन्नतिश्च वनमतः । ततश्चोपरिवर्तः सायद-
रङ्गुलसप्तत । अष्टाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णचोन्नतका-
चा” । विष्णुस्मृतौ “एका ऋङ्गुलोत्सेधविसारा मेख-
ला मतेति” उच्यते चपदे त विधेयं कृतम् । “चत-
रङ्गुलविसारोत्सेधा पैलैव मेखलेति” तन्मानरे “वर्ता-
शेनाष्टमांशेन मेखलाद्वितयं विदुरिति” अथ षष्ठोऽ-
मङ्गुलमतत्वादुपेक्षित इव । विद्वान्येखरे “वृ-
त्ताचाम्बिचित्रितेजमिता स्युः पञ्च मेखला” इति उच्यते
चपदे “पञ्च वा मेखलाः कार्याः षट्पञ्चाभिलिपयन्ते” ।
प्रथमा कुण्डलचितोत्तरोत्सेधनवाङ्मुखेति” विष्णुस्म-
रते “वातादेवाङ्गुलवन्त्या मेखलानां स्थितिर्नवेदिति”
भारदायाम् “कुण्डलानां वाद्वयं रूपं मेखलानां ता-
द्वयम्” इति तत्रैव “कुण्डलानां कस्येदेदन्तर्गोमिन्ननुज-
वन्तिभम् । तत्तत्कुण्डलातु रूपं वा ज्ञानमस्य निनद्यते”
सुष्ट्रपरिनिर्दिष्टा नाभेरुत्सेधता मता । नेलवेदाङ्गुलेने-
तेति” यद्येनाभिं विवर्जयेदिति प्रागेव विहितम् । अथ वा-
काररूपं तत्रैव “पञ्चकुण्डेऽत्र चेतस्य द्वादशांशं वशि-
ष्टुधौ । तत्राध्वेविमजेदु इत्येकमभि वनविमानत । आद्यं
स्यात् कर्चिकास्तानं क्षेत्राणां द्वितीयकम् । तृतीयमत
पदाणां चतुर्थांशेन दशाप्यकमिति” अथ योगिनीचक्षमाह
“योगिनीसाहोदीर्घा विततमुच्यतेवादावताम्बिहिमावा-
त्तुङ्गातावत् वनत्वात् परिधिरपरिनिस्तावदप्येव
रस्यम् । निम्नं कुण्डं विस्तीर्णवचनद्वयुगेनामिताधौ
विशाला, भूसात् शक्तिरूपावाहनवदवधिरावत
पलाकातः स्यात्” योगिनीसाहोदीर्घा विसारतृतीयां
शेन विस्तीर्णा चतुर्विंशतिगोत्रा चतुर्विंशत्येव वरिणि
मेखला वस्याः सा तादृशेवाप्येव चतुर्विंशत्ये-
न निम्नं तथा तथा कुण्डं प्रति विषयी यवद्वय-
युगेन द्वादश इत्येव युता यद्यो विशाला अर्थादपरि-
त्यक्तोचनवतीभूतात्सुखात्सुखात् सध्वे कर्चिकां नाभं

वस्त्रासा पद्मनासाकारत्वाच्चालोक्तिः । अन्तर्मध्ये
अवटोर्गत्तु चिह्नं दृष्टधारणार्थं यद्वत्तेन चरितं सुन्दरा
सा अन्तर्धत्तपद्माक्षितिः स्त्रादिति व्याख्या । वायवीये
“मेखला मध्यतः कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा । शोभनां
मध्यतः किञ्चिच्चिन्नाभुनमीलितानां शनैरिति” योनि-
मिति शेषः । त्रैलोक्यसारे “दीर्घा सूर्याङ्गुला योनिस्त्य”
शोना विस्तरेण तः । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तः प्रविष्टा-
ऽभ्यन्तरे तथा । कुम्भद्वयार्द्धसंयुक्ता साश्रवदलपद्मता ।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये वाज्वहतिस्तथेति” पञ्च-
रात्रे “अर्द्धाङ्गुलोच्छ्रिता योनिं विदध्यात्तावदायताम्”
तावद्दीर्घां एकाङ्गुलोच्छ्रिता इत्यस्य विवरणम् अङ्गुष्ठ-
मेखलायुक्तेत्यत्र अङ्गुलद्वयमुच्छ्रायं कुतश्चिदुक्तं अङ्गुलं
परिधिरिति द्वादशाङ्गुलोच्छ्रायं अयं न प्रायोगिकसंम-
तपक्षः अतोऽसदुक्तं एकाङ्गुलोच्छ्रायपक्षोऽसदुक्तसंम-
तः कार्यः । शारदायाम् “भूलादारभ्य नाभं स्थाद्योन्वा
मध्ये सरम्भं मितं” द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षे योनिस्त्यत्र
आह “अर्द्धाङ्गुलपक्षे तः मेखलानान्दशाङ्गुलैः ।
विक्षृता त्रिभिर्दीर्घाङ्गुलिभिर्गोनिरिष्यते” मेखलानां
द्वादशाङ्गुलैर्विक्षृता त्रिष्वङ्गुलैर्दीर्घा योनिः स्त्रादिति
व्याख्या । प्रयोगसारे “स्थितां प्रतीक्षामायामे
वस्त्रं पञ्चदशाङ्गुलम् । द्विपञ्चाङ्गुलविस्तारां षट्
चतुर्दशाङ्गुलाः क्रमात् । त्रयोदशाङ्गुलोत्तरेणां योनिं
कुण्डलं कारयेत्” । केचित् योनिस्त्यस्य दीर्घचतुरस्ररूप
स्य यत्फलं तस्य भूलक्षणीयं तावत्समचतुरस्रं सं-
शोध्य योनिस्त्यवद्वयोनिं साधयेदित्याहुः । अधिकं
कुण्डलाकारौ उच्यते ।
“रत्नं पिबेत् कुमारोऽयं तत्प्रसादात् महावशः । वशं नाग-
चक्रं सस्य यस्मिन् कुण्डले प्रतिष्ठितम् । वायव्यं पिबति वा-
योऽयं तावदस्यै प्रदीयताम्” । “एकोच्छ्वासात्तलं कण्डले
पिबति च महावशः । एवमष्टौ च कुण्डलानि स्थापित्वा
वायुमन्दम्” भा० आ० १२८० । “साधुभिर्निर्गृहीतं
कर्म्म चक्रासस्य विधीयते । तस्मात् गोरजसा ध्वस्त-
भर्मा कुण्डले निषिद्धति” भा० आ० १०१० । कण्डलाते
कुम्भमेन कुडि-दाहे करणे च । अस्मत्ते भर्तारि
श्रुतारजाते स्त्रियां टाह । “परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ
कुण्डनोत्तमौ । पत्नी जीवति कुण्डलसात् अते
भर्तारि नोत्तमः । तौ तः जातौ परस्मै प्राचिनौ
मेखले च ह च । दत्तानि ह्यक्षय्यानि नाशयेते प्रदा-

विनाम्” मनुः । “ब्राह्मणा एव संपूज्या पुण्य
स्वर्गमभीप्सता । ब्राह्मणकाले तः यत्नेन भोक्तव्याश्चाजु-
प्सता । इवंचा कुण्डली कुष्ठो मायावी कुण्डनोत्तमौ ।
वर्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठांश्च देहिन्” भा० व०
१८८० । “द्विजात् द्विजातिभार्यायां सर्वस्वादास्तृपास्त-
कुण्डनोत्तमयोः संस्कारार्हता यथाह “प्रयोगपारिजाते
ब्राह्मे “ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स
इति श्रुतिः । तस्माच्च परब्रह्मधिरकुम्भवामनपद्मपु ।
जडगदगदरोनास्तं शुष्काङ्गुलिकलाहप्रियु । मत्तोन्मत्तेषु
भूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्रेषु चैतेषु सं-
स्काराः सूर्यबोधितम् । मत्तोन्मत्तौ न संस्काराविवर्तित
केचित् प्रचक्षते । कर्म्मसनधिकाराच्च पातित्वं नास्ति
चैतव्यो । तदपत्न्यं संस्काराभ्यसरे प्राकुरम्यथा । संस्कार-
मन्त्रहोमादीन् करोतु प्राचायव तः । उपनेयाश्च विवि-
वदार्थस्य समीपतः । आनीयाग्निस्मीपं वा सावित्रीं
सृष्ट्वा वाचवेत् । कनप्राप्तीकरणादनन्तरं सर्वं विमेष
कारयेत् । एवमेव द्विजातीनां संस्कारां कुण्डनोत्तमौ”
अतस्तस्य ब्राह्मणत्वेऽपि ब्राह्मेऽसदाननिषेध इति
विषयः । अत्रेदं बोध्यम् । “अशुक्लोपकृताया तः
पिण्डदा वोदुरेव ते” इत्युक्तेः शुक्लदानं विना उप-
गतपरस्त्रियां अतस्तस्य वोदुरेव पुत्रत्वं शुक्लदाने तः उ-
पादवितुरेवेति । अतएव “यन्मे माता प्रसुतोऽन रेत”
इत्यादि श्रुत्या केचित्तएव पिण्डदत्तं मङ्ग्योक्तम् । अस्य
प्रत्येन सह समासे आद्युदात्तता । तेन निर्दिष्टाद्यर्थे
चतुरर्थ्या अस्मा० २ । कुण्डलं तद्विर्हतादौ लि०
कुडि-दाहे भावे च । इदाहे स्त्री ।

कुण्डलं पु० इतराद्रूपलभेदे । “कुण्डलकचित्तस्यैव सुवर्णाः कन-
कध्वजः” भा० आ० १८८०, कुण्डलं सार्धं क । शकुन्तलार्थे,
कुण्डलीट पु० कुण्डले योमिकुण्डले कीटद्वयं विचारगम्यत्वात् ।
१ पतितब्राह्मणपुत्रे २ शारजातब्राह्मणपुत्रे ३ दासीकास्तके
४ चाण्डीकवचनाभिन्ने पुत्रे च भेदि ।
कुण्डनोत्तमं न० कुण्डले गोत्रं गोलाकारं कं जलमल ।
१ काञ्चिके हेमच० स० ३३० । २ कुण्डनोत्तमयोः समाहारे च ।
कुण्डलं पु० कुण्डलं तदाकारं मण्डति यम-वा० स० लिङ्ग ।
निकुञ्जिकाद्वये हेम० तस्य सतादिनाऽपिधानेन कुण्डला-
कारत्वात्तावत्, [च यतामिका” भा० आ० ६७० ।
कुण्डलं पु० इतराद्रूपलभेदे “कुण्डलकचित्तस्यैव पुंशजा
कुण्डजतर पु० कुण्डलं जतरमल । १ कुण्डलाकारोदरे २ च-

प्रभेदे पु० “आलेय कुण्डजठरोद्दिज कालघटस्तथा”
भा० आ० ५३३०,

कुण्डधार लि० कुण्डं कुण्डाकार धारयति धारि-अथ च
प० स० । नागभेदे, “मक्षिमान् कुण्डधारस्य कर्कोटक-
धनञ्जयौ” भा० स० ६४०,

कुण्डपायिन् पु० भूमि कुण्डेन कुण्डाकाररूपेण पिपलि
सोमस्य पा-पिनि । कुण्डेन सोमपायिषु सयजमान
घोडशर्त्तिकसाध्यसत्वभेदकारिषु

कुण्डपायिनामयन न० इत० अलुक् स० । सत्वभेदे तदिति-
कर्त्तव्यतादिभ्यस्त्वाच्ञौः २।१।३-भूतादौ उक्त यथा
“कुण्डपायिनामयनम्” सू० । “एतस्मात्कर्मिणं सत्वमधि-
क्षत वेदितव्यम्” इ० । “मासन्दोक्षिता भवन्ति” सू० । “अथ
मासगण्ड एकाक्षविंशतिरात्रे उपचरितः, एकाक्षविंशति-
रात्रादिक सायनवृद्धनोत्यर्थे” इ० । “ते मासि सोमं
क्रीणन्ति” सू० । “अथमथुपचार एव दीक्षाकाशे ।
मास्यतोते दीक्षिता सोम क्रीणन्तीत्यर्थः” इ० । “तेषां
द्वादशोपसदो भवन्ति” सू० । “सात्विकाणां सप्तसदामपथादोऽयसुपस-
द्विषि” इ० । “सोमसुपनस्य प्रवर्ग्य पात्राण्युत्साद्योपनस्य
वा मासमग्निहोत्रं जुहुति” सू० । “उपनसस्यतोतासु प्रव-
र्ग्य पात्राण्युत्साद्योपनस्य वा तानि तानि, ते एक मासम्
अग्निहोत्रं जुहुति साय मास” इ० । “मातरूपक्रम साय-
मउगं” सू० । “मातः कालस्य प्रथममासस्यात् उपसत्काशे
द्वादशाहेतीतेऽग्निहोत्रस्य मातरारम्भाद्भित्तिकादग्नि-
होत्रात् कर्मान्तरमेतदिति न्यायविदाः प्रसिद्धम्” इ० ।
‘मास दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन’ सू० । “अग्निहोत्र-
भासेऽतीते ततः अनन्तरमेक मास दर्शपूर्णमासाभ्यां य-
जते” इ० । “अथ गण्डेऽहरहः पूर्णमासा, शुक्लपक्षेऽह-
रहरसाययत्त मिलायकणयोरेवने तथा इहत्यात्”
सू० । “एवमत्र सप्तदशीयम्—यथा अक्षयपक्षादौ
पूर्णमासाऽहः सम्भवति, तत्र दीक्षारम्भ कर्त्तव्य
इति” इ० । “मास वैश्वदेवेन” सू० । “अहरहरनेन
उच्यते” । वैश्वानरपार्जन्या तु न भवति आरम्भा-
र्हत्वात्तस्या, स चारम्भ सत्वे न प्रसक्त इति” इ० । “मास
वरुणप्रवासं मासं शाकमेधै एतैरहरहर्त्यजेरन्” सू० । “ए-
तानेनामहञ्च प्रकृतेर्हञ्चकमापनीयत्वाद्वासेन वा कुर्यात्-
न । अर्धशुभ्रप्रातस्तमसापनमिति स्थितिः” इ० । “मास शु-
भाभीरोऽग्नौ” सू० । “अनेमाप्यहरहरेव” इ० । “यदहर्मासः

पूर्यते तदहरिदि समाप्याग्निप्रणयनादिधर्मोत्साहनादि
धौपयसधिक कर्मकृत्वा शोभते प्रकृतम्” सू० । “यस्मिन् हवि-
मास पूर्यते तस्मिन् हविः शुभाभीरीवेष्टि समाप्य तदन-
न्तरं यदि पूर्वमेव प्रवर्ग्य पात्राण्युत्सादितानि तदाग्नि-
प्रणयनाद्योपयसधिक कर्म कृत्वा सुत्वारम्भ” इ० । “तद्वैक
उपसङ्ग एवानन्तरं कुर्वन्ति तथाहत्वात् शौत्वाग्नाशा-
नग्निहोत्रादीन् वदन्ति” सू० । “तदिदमग्निप्रणयनाद्योप-
यसधिक कर्म कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रादिमासेभ्यः
कर्त्तव्यमित्युक्तम् तत्रैक-व्याहृतं तत्कर्मोन्निहोत्रादि-
मासेभ्यः प्रायश्चित्तोऽनन्तरं कर्त्तव्यमिति । तत्र चेत-
माह प्रकृतौ तथाहत्वादिति । न त्वग्निहोत्रादिमा-
सेभ्यः उपरिहत्वात्, किंवासे वा कौपयसधिकं सुत्यानन्तर-
स्य पितृमानत्वादिति । तथाहत्वात्साधारण्यमिति, तत्-
परिहारार्थं भग्निहोत्रादिमासान् शौत्वाग्निमिति । कथम् ?
अथ गतस्य गवामयनप्रकृतिकृत्वात्तस्य सावत्वरिकत्वात्
कुण्डपायिनामयने तिहदादयः पञ्चमासा एव पञ्च,
अग्निहोत्रादयः पञ्चमासा अपरः पञ्च इति मन्यमाना ।
एव च उपसदाश्च सुत्याश्च सत्वे औपयसधिकस्य कृतत्वात्
कथिते तदोप इति वदन्तोऽग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रायश्चि-
तसङ्गं कर्त्तव्यं कौपयसधिकं कुर्वन्ति । एतदुक्तम् भवति ।
अग्निहोत्रादिमासान् सुत्याग्निमिति मन्यमाना तेभ्यः
पुनस्तादुपसङ्गं कर्त्तव्यं औपयसधिकं कर्म केषितुं कुर्वन्ति
प्रकृतौ तथाहत्वादिति । अदेतदग्निहोत्रादिमासान् शौ-
त्वाग्निमिति वदन्ति तदनुपपन्नम् । कुत ? सोमयागसङ्ग-
पत्वात् सुत्यानाम् अग्निहोत्रादीनां तु हविर्गोत्रसङ्ग-
त्वादनुत्पत्त्यमिति । यत्पुनरिदं भक्तं गवामयनप्रकृतिकृत्वा-
दग्निहोत्रादिमासे पूर्यपक्षसिद्धिरिति । तदनुक्तम्
सोमयागानामेव भवामयनप्रकृतिकृत्य पूर्वपक्षस्युत्तरपक्ष-
स्त्वस्वेति । अग्निहोत्रादयोऽग्निं सत्वे अप्राकृता का-
गन्तव्यं कर्मविशेषा अतस्तेषां पान्तुत्यानामप्युत्तरपक्षं न स
अभवति । अतस्तेषां सुत्यालक्ष्यं सम्भवति । सुत्यालक्ष्य-
ने तथाहत्वादित्यस्य हेतोः साधारण्यादसाधकत्वादित्य-
नेनाभिप्रायेणोक्तं भगवताचार्येण तदनुपपन्नम् इति इ०
“पञ्चार्थं अग्निप्रणयनस्य च न सुत्यानिमित्तम्” सू० । “परो-
क्तस्य हेतोरनाधकत्वमुक्त्वा स्वपक्षं समर्थयति । औपयस्येण
कर्मसु यः प्रशुभासः स न सुत्यानिमित्तमिति प्रत्यक्षम्-
यत् “अग्नीदोसाभ्यां मन्द्रो एतमहः सावनममृतम्” इ-
त्यादिना, अतो यदनात् यथा सुत्यानन्तरमेव स-

स्मादनीयम् । तत्र यदग्निप्रणयनन्तु सोमयागार्थमेव
पशोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पञ्चम्यमित्युक्तम् । अतोऽ-
ग्निप्रणयनस्य पशोः श्रुत्यामन्तर्व्यमेव कर्तुं युक्तम्” इ० ।
“अतिप्रणीतचर्याया च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोः तथा-
ग्निहोत्रस्य” सू० “एव तावदौपवसथिकस्य अग्निप्रणयना-
देरग्निहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वमेव कर्त्तव्यता प्रतिपाद्येदा-
नीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः । पुरस्तात् क्रिया-
या दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवती-
ति प्रतिपादयति । कुत ? इति चेत्, प्रकृतौ नैयमिकेऽति-
प्रणीते उत्तरवेद्यान्तयोर्गोदादिदर्शनात् । अतो वैगुण्यकर-
त्वादिग्न्यप्रणयनन्तावत् पुरस्तात् कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽ-
न्येभ्य इत्युक्तम्” इ० । “सदो हविर्धानाग्नीध्रीयाग्नि-
धोमप्रणयनवसतीपरीपहृषानि पञ्चर्यानि भवन्ति श्रुत्या-
र्थान्वेके” सू० “एवं तावदौपवसथिकेषु यः, सः श्रुत्याग्नि-
मित्तत्वादिग्न्यहोत्रादिमासेभ्य ऊर्ध्वं कर्त्तव्य इत्युक्तम् ।
अग्निप्रणयनञ्च श्रुत्यार्थत्वात् पशोरप्युपकारकत्वाच्च पु-
रस्तात् क्रियायाश्चाग्निहोत्रादीना वैगुण्यकरत्वाच्च हवि-
त्युक्तम् । इदानीं येषां श्रुत्यावचनं नास्ति श्रुत्यादिभि-
स्तु श्रुत्याङ्गभावोऽप्येव अङ्गभावश्च दक्षिणत्वोपकार-
द्वारेण, तेषां श्रुत्याकर्मणोद्देशादिसाधन इत्युक्त्यरूपाणां
सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् करण्ये किञ्चि-
ददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति । तेषां पुरस्तात् करण्ये
प्रमाणं च नास्ति, कुत ?” इ० “तत्कालाच्चैव तद्गुणाः”
सू० । “यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तद्गुणानां
प्रधानकाल एव अङ्गानां मुख्यकाल इत्यर्थः ।
तदेतच्च प्राययिदां प्रसिद्धम् । अतः एव प्रसिद्धवदुप-
दिष्टवानाचार्यः ‘तत्कालाच्चैव तद्गुणाः, इति ।
एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणा
तस्मात् सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव ।
तत्कालाच्चैव तद्गुणा इति च शब्दोऽत्र पठितः प्रधान-
काले च गुणा कर्त्तव्या इत्यर्थः । सदस्यादीनामप्यर्थ-
तावचनम् अग्न्युपगम्य सदस्यादीनि पञ्चर्यानि या भवन्तु,
श्रुत्यार्थानि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात्
क्रिया न स्यादित्यवमभिप्रायः । अङ्गानां प्रधानकाल-
त्वमुक्तं ‘तत्कालाच्चैव तद्गुणाः, इति । यानि पुनरङ्गानि
प्रधानकाशादिप्रकृतानि, यथा ‘अग्निमास्तादूर्ध्वं मनुयाजै-
सरन्ति” इति तेषां पञ्चर्यता नास्ति सौमिके पदार्थव्य-
वधानादिति । अतोऽनुयाजसदृशानि कर्मान्तराणि सोमा-

कृत्येनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते” सू० । “सिद्धस्वभा-
वानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा शुभ्राभिस्रवयो” सू० ।
“प्रकृतौ सिद्धस्वभावानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थान्तर-
व्यवधानभावेण तेषामन्यत्वं न स्यात् । अनन्यत्वे च प्रा-
कृतोपकारत्वे नाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां विकृतावुप-
कारद्वारेण हि पदार्थानां प्राप्तानामनुपकारकत्वमित्युक्तं
यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति । अतो विप्रकृतकाला
अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तद्वन्तपगमादिति कर्मा-
न्तरत्वपक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्यते । यथा शुभ्राभिस्रव-
योरिति व्यवधानादन्यत्वाभावेऽदृष्टान्तः । यथा शुभ्रस्य
वाभिस्रवस्य वाग्न्यस्य या सङ्घाते रूपविशेषस्य मध्ये
मज्जमानमरसस्य निमित्तेन नैमित्तिकमहरन्तरसप-
जायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा शुभ्रादिसङ्घा-
तविशेषमुद्दिनापैति तद्वदत्रापि । यस्माद्व्यवधानात्
पदार्थान्वत्वं नास्ति, अत एवौपवसथिकस्याग्निहो-
त्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायाश्चानिराकरणार्थमिदं
प्रकरणमारब्धम् । कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानि-
चिद्विप्रकृतकालानीत्येवमयथा व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा
तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादौपवसथिकं न कर्त्त-
व्यमिति प्रकरणाद्यं” सू० “सगुणानां चैव कर्मणासङ्कार
उपजनो वा” सू० “अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्यः उपरि-
ष्टादौपवसथिकक्रियायां हेतुः । यस्मात् प्रधानकर्मणास-
ङ्कारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वलोकारादिर्दृष्टः
यथा ज्ञानभोजनविहाराणामहरहः कार्याणां सङ्कारादि-
द्वारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्टः, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते,
एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनङ्गसौमिककल्पजायमान
सगुणमेवोपजायते, एवज्ज्ञापि यैशेधिकैरग्निहोत्रादिभि-
रनुल्लाप्यमाणं सौम्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसथिकेन
सङ्कोक्तं भवति । हिशब्दः प्रसिद्धः । यस्मात् सर्वत्र उद्गा-
रोपजनोत्कर्षां सगुणानामेव दृष्टः तस्मादत्रापि सगुणस्य
सौम्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः” सू० । “सुब्र-
ह्मण्या त्वत्पत्न्यम्” सू० । “प्रासङ्गिकोऽयं सुब्रह्मण्यावि-
चारः प्रकृतावुपसत्तुत्याकालत्वात् । सुब्रह्मण्यादा-
अग्निहोत्रादिमासानाञ्च श्रुत्योपसदभावात् सुब्रह्मण्यादा-
अभावश्चङ्गा स्यात्, तत इदमुच्यते । सुब्रह्मण्याया अयं
विशेषः । अत्यन्तं-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि
अप्राकृतोऽयङ्गात् इति नोत्तरद्वया । कनयधने हका-
चसंशयत्वात् । प्रकृतावुपसत्तुत्याकाला सती सुब्रह्मण्या

तन्नाजयिगेयविशिष्टाऽऽकूयते । इह पुनरप्राकृतपात्कालस्य
तेनोपलक्षणं प्रकृत्या स्रवज्ञायाया अयुक्तमिति सम-
मानेनागपृष्टता कालसङ्ग्राविशेषणाऽऽज्ञातव्या । सत्यामा-
गच्छेति कालसंशयत्वादित्यस्यार्थः । प्रकृतौ द्वादशा-
हे सुयानीत्यादयः सङ्ग्राविशेषाः किमुपसदह सङ्ग्रा-
विशेषप्रयुक्ता आहोस्वित्प्राक्पुन्यान्त्यहामि । तत्र तद-
सङ्ग्राप्रयुक्ता इत्येवङ्गात्मसंशयत्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥
“उत्सर्गमेके सुत्योपसङ्गुषत्वात्” सू० । “सुप्रगुण्याया
उत्सर्गमेके इच्छन्ति सुत्योपसङ्गुषत्वात् । किमिदं सुत्यो-
पसङ्गुषत्वमिति ? सुत्वानामेवायङ्गुषो नोपसटा क्रमा-
न्निर्द्वा बलीय इति । अतोऽवसुपसदाङ्गुष उपसत्का-
मवर्त्तित्वात् उपसङ्गुषत्वोपचारः अस्मिन् होलादिमासा-
नामसुत्यत्वात् उपसत्कासत्वात् सुप्रगुण्योत्सर्गमेक आह-
रित्यर्थः” ॥ ४० ॥ “क्रिया त्वेयं प्रवृत्ते ज्ञानमगत्वाऽवस्थाने
दोषः” सू० । “अस्या क्रियैव गिरीयते सोमयागसाध-
नसंस्कारत्वात् भन्त्यस्य, प्रकृतौ सोमयागादूर्ध्वं यावत्सु-
त्याकालस्तावदाकूयते । तददत्ताप्याज्ञातव्या । तावत्-
कालसोपसत्त्वमेतत्सम्बन्धादस्या उपसत्सम्बन्धं तदभा-
वाज्ञास्यास्यागो युक्तः । अत्रायमपि विशेषोऽस्ति ।
अौचित्यादपि न त्याज्या । आदित्यारभ्य सर्वेष्वेवाह-
स्वाहयन्ति कथमिदानीं नाह्वयन्ति । नूनमयं सोमोऽ-
त्यभून्न द्राव्यत इति देवतायाः शक्ता स्यात् तत्तद्व्य-
र्थाज्ञातव्या । प्राग्वत्स्य मध्ये त्यागस्य कारणाभा-
वात् त्यागे दोष एव स्यादित्यभिप्रायः । परवदर्थविषा-
रोऽत्र स्वपदार्थपरिज्ञानार्थ एव । अतिप्रैषः च सुत्य-
पोह्यत इति” ॥ ४० ॥ “विहता मासः पञ्चदशेन मासम्
सप्तदशेन मासम् एकविंशेन मासम् त्रिंशेन मासम्
अष्टादशतयस्त्रिंशानि द्वादशाङ्गस्य दशाङ्गानि । सहा-
व्रतश्चातिरात्रश्च” सू० । “अत्र पृथक्स्य पञ्चभिरहोभिः पञ्च
मासाः कर्त्तव्याः । पञ्चमाष्टमाङ्गानि दशरात्रो महा-
व्रतमुदयनीय । ज्वस्तोक्तत्वात् प्रायश्चित्तं” ॥ ४० ॥ “सर्वेषु
वज्रेण यजन्ते य एतदुपयन्ति” सू० । “सुतिवादोऽयं बहु-
नामस्य सम्प्रवाहत्वात्समाप्तोऽनेन सूत्रकारेण न सूत्रितः ।
स कर्त्तव्येषु परप्रत्ययादेव कर्त्तव्यः” नारायणवृत्तिः
कात्या० श्रौ० २४, ४, २, सूत्रादौ विशेष उक्तो यथा
“कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीनम्” सू० । कुण्डपा-
यिनामयनमिति सत्रस्य सना तस्य पौर्णमास्या दीक्षा
भवति कर्त्तव्यः । “चतुर्थ्या वाऽपरपञ्चस्य” सू० । इति वि-

कल्प फाल्गुनपरपञ्चस्य वा चतुर्था पौर्णमास्यामिति
कर्त्तव्यं “मास दीक्षा” सू० । “तस्य भवन्ति” कर्त्तव्यं । “सोम-
सपनञ्च सुत्याभ्यानेषु मासमग्निसंज्ञं जुहति” सू० ।
सोमोपनञ्चनं कृत्वा यामि सुत्याभ्यानामि तेषामुहोत-
होमः । अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपवर्गम् तत्र
हायपि होमौ कालैव्यातन्त्रेणोपक्रमितौ । प्रधानस्य
तभेदं चतुर्गुह्येतिनागुह्यौ सावमाहुतिं कृत्वा पनचद-
गुह्येतिनमौरीमाहुतिं जुहोति तन्नेषोत्तरा जुहोति ।
गार्हपत्यकार्यं तत्र प्रागभिहितेन न शालाहार्यं,
अतोऽहोमे हि तच्छुनम् न चाग्निहोत्रं अतोऽहोम
न च तदङ्गत्वमिति आह्वयनीयत्वमिच्छति एव” कर्त्तव्यं
“सोमयन्त्रपूर्वकम् अत्राग्निहोत्रशब्दोन्निताग्निहोत्रधर्मा-
तिदेशार्थं ततश्च तदूर्ध्वं कर्मान्तरं मासमूर्तिपर्यन्तं
प्रत्यहं भवति” सू० व्या० । “दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम्” सू० ।
“नयेयुः” कर्त्तव्यं । “पञ्चादौ यद्यहविस्त्वर्वाहम्” सू० ।
“पञ्चम्यादौ प्रतिपदि यद्यहविस्त्वर्वाहं यद्यहविस्त्वर्वाहं
सकले शुक्ले दर्शेऽपि, सकले कृष्णे यौर्गमात्रेऽपि” सू० व्या० ।
“सारस्वते च प्रथमे” सू० । “उत्तरे” कर्त्तव्यं । “तत्तत्र वा
ममस्तुषोदितत्वात्” सू० । “यावद्” पक्षत्वाद्वा
तन्नेष्वेव दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ ममस्तुषोर्वाहं चोदनादर्श-
पौर्णमासाभ्यां कर्त्तव्यमिति” नञ्वाकालभेदेन तच्चादौ-
होत्रवदत्रापि तन्नेष्वेव” कर्त्तव्यं । “न दर्शपौर्णमासस्य पञ्च-
भेदेनानुष्ठानम् त्रिंशं तन्नेषु कर्त्तव्यौ” कृतः ? सप्तस्य
चोदितत्वात् ममस्तुषोरेव दर्शपौर्णमासयोः प्रत्या मास
पर्यन्तं पिहितत्वात् सारस्वते तु पक्षभेदेनैव, तत्र तथैव
विधानात्” सू० व्या० । “अग्निहोत्रं च” सू० । “अत्र सत्रस्य
पूर्वमेवाभिहितो न्यायः” कर्त्तव्यं तन्नेषु न तु निताग्नि-
होत्रवत्सायम्नाम पृथक्पृथक्गतिं अतो द्विषे एव साव-
म्यातस्त्रयसंज्ञाहोत्रं तन्नेष्वेव होतव्यम् एककालत्वाद्-
ङ्गानि तन्नेषु प्रधानाहुतयस्तु निता” सू० व्या० । “पृथक्-
मासाश्चातुर्मासपर्यन्तम्” सू० । “नीयन्ते वैश्वदेवेन मासम्”
“वक्ष्यप्रघासैर्मासम् साकमेघैर्मासम् शुभाशीरीनेषु
मासमिति तारुण्यं श्रुते” कर्त्तव्यं । “पृथक् पृथक्-
चत्वारो मासाः नेयाः” सू० व्या० । “हाकनेषां दर्शपूर्ण-
मासवत्” सू० । “तन्नेष्वेवोक्तो न्यायः” कर्त्तव्यं । “सोमा
या सामान्यात्” सू० । “एते अस्मिन् होलादयः सोमा वा
भवन्ति कृतं सामान्यात् सत्रं हि सोमयज्ञे प्रचीयन्”
सू० व्या० । “न जुहोतिशब्दात्” सू० । “नैतदेवम् सोमा इति कृतः ?

एतत् १ जुहोतिशब्दात् “भासमग्निहोत्रं जुहोतीति” जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्माच्च सोमा इति” सं० व्या० । “काममितरे” सू० । “इतरे तर्हि दग्धपूर्णमासादयो भवन्तु सोमा” न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नेत्युच्यते दर्शपूर्णमासादय शब्दा निरूपपदा एव दर्शपूर्णमासादोऽपि न सोमा इति । “दग्धपूर्णमासादयोऽपि न सोमा एते” सं० व्या० । दर्शपूर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दो नास्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादय शब्दा निरूपपदा अत्र श्रूयन्ते न चातुर्माससोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येव सोमोपपदा अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः । एव षण्मासाः परिपूर्णः मासश्चात्र सर्वत्र सावनश्चि शङ्खनात्मकः अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह” कर्कः । “इतिषातयतोरयनपूर्वपक्षेण षण्मासान्” सू० । “इतिषातयतोरयनस्य पूर्वपूर्वपक्षेण षण्मासान् नयेयुः । तत्र विशेषमाह” कर्कः । “उत्तमे त्रयोऽभिषया दशरात्रो महाव्रतम्” सू० । “उत्तमे द्वादशे मासे एतान्यहानि भवन्ति” सं० व्या० । “उपरिष्ठादतिरात्र भवति” सू० । “अनुपहृष्टते” यदन्यतरतोऽतिरात्रस्ते नाहीन इति” देव० । “अनो एक उदयनीयातिरात्र एव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः” कर्कः । “उभयतो वा” सू० । “अतिरात्रो भवति सत्तत्वात् अनुपहृष्टतस्तु अहीनत्वेन ससौति तत्त्वम् १ हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात्” देव० । “अयवोभयतोऽतिरात्र भवति प्रायणीययोदयनीयसात्र द्वयपि भवत इत्यर्थः” सं० व्या० । “हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्याम्” सू० । “हविर्यज्ञेभ्योऽवसितेभ्य एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एव सोमानन्तर्यं भवति ए के तन्नेच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्वदेव तस्मात् प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीय” कर्कः उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्याः “हविर्यज्ञे भद्रोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासघातुर्मासपर्वभद्रः परं कुर्वन्ति एव हि सर्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् एके एतच्च वाञ्छन्ति यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्वदेवानुष्ठानं युक्तम् तस्माद् हविर्यज्ञेभ्यः पूर्वं एव प्रायणीया भवति । अन्येभ्यः सत्तत्त्वोऽत्र विशेषमाह” सं० व्या० । “अत्सरका” कुण्डप्रतिरूपाचमसा” सू० ।

अत्सरका” अष्टनका कुण्डप्रतिरूपा” वृत्ताकारा कर्कः । “अत्र अत्सरका अष्टना मूलज्ञापकचिह्नदण्डरहिता कुण्डप्रतिरूपा कुण्डाकारा वृत्ताश्च भवन्ति” सं० व्या० । “पञ्चत्विजस्तीणि त्रीणि कर्माणि कुरु” सू० । “अत्र कुण्डपायिनामयने वक्ष्यमाणा पञ्चत्विजस्तीणि त्रीणि कर्माणि कुर्वन्ति त्रयाणां त्रयाणां स्तृत्विजा कर्माणि एकैकं करोति” सं० व्या० । “होताध्वर्यवपोतीये च” सू० । “अथ द्वादशैव च कर्कः । “उद्गाता नैष्टाच्छवाकीये” सू० । “मैत्रावरुणो ब्रह्मत्य-प्रातिहले” । “प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसिदायस्तोत्रोदे” सू० । “सर्वत्र प्रथमान् कर्ता” सं० व्या० । “प्रतिप्रस्थाताग्नी-धौक्षेत्वे” सू० । “चकार स वितानुपतते” कर्कः । “सुखा-सनेभ्योऽनुसर्पमितराणि” सू० । “आसनशब्दः स्थान-वाची सुखस्थानेभ्यः अत्र सृष्ट्वा-सृष्ट्वा परकीयाणि कर्माणि कुरु” स्वकर्मकर्तृकस्य चरितार्थत्वात्” कर्कः ।

कुण्डपायिनामयनन्याय ५० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामय-ननामकसन्नेऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्वप्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जै० सू० दर्शितोदगा “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्” जै० सू० । “कुण्डपायिनामयने श्रूयते-सायम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्या यजते” इत्येवमादि । तत्र सन्दिह्यते, किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कावः १ अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याश्च दर्शपूर्णमासाभ्या कर्मान्तरविधानम् १-इति । किं नावत् प्राप्तं १-नियतेषु कालविधि इति कुतः १ कालविधिरूप एव शब्दोमासमिति । कथं कालविधिरूपता १ । यत् अग्निहोत्रं जुहोति-इति विदितं, मासमिदं विदितम् । एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थान्तर-वृत्तीभविष्यत तस्मात् कालविधिः । ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्येतैवम् । काम बाध्यता, वाक्यं हि बलवत्तरम् । एषं प्राप्ते ब्रूमः, प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति । ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः । न, इत्युच्यते । कथम् १ । उपसद्भिश्चरिते तद्गुणा इदमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति । तस्मात् अशक्यं तत्र मासविधिः । अथ उच्येत, उपसदोऽपि विधीयन्ते-इति । तदा गुणविधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत । अस्मिन् पक्षे पुनरतन्त्रम् अग्निहोत्रशब्देः न

कर्म विशेष्यति तेन वाक्यभेदो न भविष्यति । तस्मात्
कर्मान्तरम् इति सिद्धम्” भाष्यम् ।

तत्त्वबोधिन्या विदितमेतत् यथा

“उपसङ्गिरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति दर्शपौर्णमा-
साभ्यां मासं यजेतेति” श्रूयते । उपसदश्च ज्योतिष्टोमयागे
दीक्षादियसादूर्तु सोमाभिषवदियसात् पूर्णकर्त्तव्या हो-
मविशेषा इति माधवाचार्यप्रभृतिवाचिकमीमांसका तत्-
परिपाटी च (इयवका) इत्यस्यैवमसिद्धजसपात्रसङ्ख्याका-
रकम्बुपीवादिपदनेकरेखाविशिष्टायभागमहावीराख्यपा-
त्रविशेषः तत्संस्थानं यथा नक्षिन् पात्रे यवागूस्-
हितं दधि कृत्वा संदंशकारकावहयेन तस्य पीवां धृत्वा
दक्षिणावर्त्तेन परावृत्त एकवारं तत्र स्थित प्रतप्तं यवा-
गूदधि जुहोति वासावर्त्तेनापरवारमिति बारद्वयहो-
मेनैकोपसवङ्गवतीति वाचिकप्रसिद्धिः । उपसङ्गिरि-
त्तभेदे तृतीयाहमेनेत्यादिवत् तथाच उपसदुयागा-
चरत्वं ज्ञेयत्वं एतेन “उपसदुच्यते तत्र सति सत्री-
हिमिचरिति मीमांसानभिप्रायः कस्यनं निरस्तं मी-
मांसासङ्ग्रहो केनापि तथानभिधानात् । अत्र “याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति” श्रुतिप्राप्ताग्निहोत्रमनूया
उपसदानन्त्यं स्रजसाध्यत्वमेति शुब्रद्वय विधीयते किं
वा विशिष्टकर्मान्तरमिति संशये नात्र कर्मान्तरविधि
गौरवात् किन्तु कृमाग्निहोत्रे शुब्रद्वयविधिसंभवा-
त् न च प्रकरचान्तरपठितत्वेनाग्निहोत्रपदानुक्तृप्रसोप-
स्थितिरिति वाच्यम् अग्निहोत्रशब्दस्य तत्रैव यज्ञोर्नाना-
र्त्तत्वाभावाच्च प्रकरचान्तरेऽप्युपस्थितिसम्भवात् न च कथं
तत्रैवाग्निहोत्रपदशक्तिः कौण्डिमायिनामवनेऽपि तच्छक्ति
वन्महादित् वाच्य “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति”
श्रुत्युक्ताग्निहोत्रस्य “ब्रह्मन्त्रे च प्रजापतये च सायं
प्रातर्जुहोतीति” श्रुत्या देवताकाङ्क्षानिरासेनाग्निहोत्रपदस्य
जागन्मासपरत्वेन तत्र कृत्वा इह त्र देवताकाङ्क्षानि-
रासार्थम् अन्त्रे होत्रमिति व्युत्पत्तिकल्पनेनाग्निदेवता
कत्वरूपोपाधिहोत्रशुचयोगादुक्तत्वस्यापि श्रामितत्वात्
नामाशक्तिकल्पने गौरवादिति प्राप्ते उच्यते प्राप्ते क-
र्माणि शुब्रद्वयविधाने वाक्यभेदापत्ते तद्याहि किं मा-
स एव विधीयते अतः उपसङ्गिरित्वेति उपसदपि, नादा
मिहोत्राग्निहोत्रे उपसदोऽसत्त्वेन तस्यापि विघातव्यत्वा-
दित्युभयशुचिविधौ वाक्यभेदापत्तेः प्रधानातुवादेन शुच-
द्वयविधाने प्रधानापूर्वस्य प्राप्तत्वेन शुचानां कसो-

पकारकाङ्क्षतया एकशुचिविधानेनाकाङ्क्षानिहत्तौ
विधेयान्तरं प्रति आकाङ्क्षासत्त्वाच्च वाक्यान्तरकल्पनेना-
ग्निहोत्रं मासं कुर्वीत अग्निहोत्रसुपसदनन्तरं कुर्वी-
दिति विधिद्वये पर्यायसामानात् अपूर्ण इव विधेयं स्यात् तत्र
प्रत्येकशुच्यान्तरात् प्रत्येकमपूर्वमित्यपूर्व इव भिन्नतातुष्ठा-
ने च प्रत्येकजगत्यापूर्व इवम् उभाभ्यां विशिष्टमपूर्व
वा जन्यत इति गौरवं विशिष्टैककर्माविधाने शुचानां
प्रधानसंरूपनिष्कर्षकाङ्क्षतया साङ्गप्रधानजन्यमेकमेवा-
पूर्वं विधेयं स्यादित्यपूर्वक्यादेकविधिः । अतएवोक्तं
“प्राप्ते कर्माणि नानेकोविधातं शक्यते शुचः । अप्रा-
प्ते तु विधीयन्ते बहुवोऽप्येकव्रततः” । विध्वन्तरप्राप्ते
प्रधाने अनेकशुचोविधातं न शक्यते वाक्यभेदापत्ते-
रिति शेषः अप्राप्ते तु प्रधाने बहुवोऽपि शुचा एक-
व्रतत एकवाक्यात् विधीयन्ते नानाशुचिविशिष्टैकप्रधा-
नविधिरन्त्रावेनापूर्वक्यादित्यर्थः । नचैकशुचिविधिवार-
शुचोविधेयं यवाग्निहोत्रसुपसदनन्तरं मासं कुर्वीदिति
न वाक्यभेद इति वाच्यम् शुचानां परस्परं विशेषण-
विशिष्टभावेनान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वात् तथाच जैमिनि-
स्मृतं “शुचानाञ्च परार्थत्वादसम्भन्धं समत्वात्” । शुचा-
ना विशेषणाना कङ्क्षानाञ्च परस्परमसम्भन्धं विशेषवि-
शेषणभावेन नान्वय परार्थत्वात् इवोरपि विशेषणान्व-
त्वात् तथासत्येव कथं नान्वयसत्ताहं समत्वात् इवोरे-
व परसाकाङ्क्षतया तत्त्वसम्भत्वात् न परस्परं शुचप्रधा-
नभाय । यत्तु परस्परवैशिष्ट्येन शुब्रद्वयैकविधित्वे वि-
निगमकाभावाद्भयोरपि विशेष्यत्वेन विशेष्यत्वेन च
विधेयत्वेन वाक्यभेद इति, तत्र विनिगमकाभावेन वाक्य-
स्य द्वैविध्येऽपि नापूर्वभेदकल्पना किन्तु कारवतावच्छे-
दकभेदेन कारवभेदमालम्ब्य अन्त्रादा ईदृशवाक्यभेदस्य वि-
शिष्टैकप्रधानविधिपक्षेऽपि सम्भवात् । किन्तुपसदानन्-
त्यविशिष्टे माससाध्यत्ववैशिष्ट्ये माससंध्यत्वविशिष्टे वा
उपसदानन्त्यवैशिष्ट्यमिति विनिगमकाभावात् । नचैकत्र द्व-
यमिति न्यायेन विशेष्ये शुचपद्विशेषणद्वयमिति वाच्यं भेदे
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्तौतुसर्गिकत्वात् । किञ्च विशेष्यविशेषण
भावस्य द्वैविध्येऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्ततया कारवैक्यात्
कार्यैक्याच्च न कार्यकारवभावभेदोऽपि एकाङ्कापूर्वं प्र-
त्येव परस्परसापेक्षतया उभयोर्हेतुत्वादिति वाक्यार्थक्या-
जोक्तभेदरूपवाक्यभेदोपायः कारवतावच्छेदकगौर-
वञ्च । विशिष्टविधिपक्षेऽपि तत्त्वमिहोत्राणां विचारः” ।

तथाचैतादृशलाघवदृष्टिर्हिनकौण्डपायिनामयनप्रकरणपाठ
एव कर्मांतरत्वे प्रमाणं तथाच सिद्धान्तसूत्रम् “प्रकर-
णान्तरे प्रयोजनान्यत्वमिति” अतएव प्रकरणाद्वाक्यस्य
बलीयस्त्वात् गन्तव्या नित्याग्नौहोतृस्योपस्थित्या गुणयि-
धिरित्यपि निरस्तं तस्योक्तगौरवपराकृतत्वात् । एवञ्च
गौण्याग्नौहोतृपदप्रयोगस्तद्धर्मातिदेशार्थः । अतएव
“देवप्राज्ञादौ आद्वयज्ञेगौणस्तद्धर्मातिदेशार्थः” कौण्ड-
पायिनामयन इतिहोतृशब्द इति” आह्वयिवेक ।

कुण्डपाय्य पु० कुण्डेन कुण्डाकारेण चमसेन धीयते सो-
मोऽत्र आधारे यत्-पा० युगागमय । कुण्डपायिनामय-
नयनानामके सत्वभेदे “यस्ते दृष्टदृष्टो नपात् प्रथपात्
कुण्डपाय्य” भा० आ० ८, १७, १२

कुण्डभेदिन् पु० दृतराष्ट्रपुत्रभेदे, “अनाष्टव्य कुण्डभेदी वि-
रायी दीर्घलोचनः” भा० आ० ६७ अ०

कुण्डल पु० अर्द्धचान् । कुण्डले कुण्डयते कुण्डि-दाहे कुण्डि-
रक्षायां वा कर्त्तरि कर्मणि वा दृष्टांकलच्, कुण्डं
कुण्डाकारं साति ला-क कुण्डसादाकारोऽस्यस्य
विष्णादिवाङ्मय वा । १ कर्त्तृभूषणभेदे “कनककुण्डलवान्
किरिटी” विष्णुध्या० २ ब्रह्मणे ३ वेदने मेदि० “मण्ड-
लानि पताकाच मरीचोः कुण्डलानि च” सुश्रु० “अथै-
तान्युपकल्पयितुं समावर्त्यमाने मणिकुण्डले यस्मैयुग-
मित्यादि” व्याश्र० ४८० कुण्डले आवर्णीतं तल्लैव” ते
च सोमस्यै एव यथाह मनुः “यत्तोपधीतं वेदञ्च उभे
रौक्मे च कुण्डले” “ताडकाचनकपालकुण्डला” रघु

कुण्डलना स्त्री कुण्डलं वेदन करोति कुण्डल+णिच्-भा-
ने डच् । वेदनकरणे (वेदा देवोया) “फणिमायितभाय-
फणिका विपनां कुण्डलनामवापिता” नैष० ।

कुण्डलिका स्त्री माताहृतभेदे तल्लक्षणं यथा “कुण्डलिका
हा कथ्यते प्रथमं दोहा तत्र । गोमाचरणचतुष्टयं प्रभ-
वति विमलं तत्र । प्रभवति विमलं तत्र पदमतिमुल्लसित-
वमकम् । अष्टपदी सा भवति विमलकविक्रौञ्चलगमकम् ।
अष्टपदी सा भवति सुखितमन्त्रितमण्डलिका कुण्डलि-
मायकमचिता विपुषकञ्चै कुण्डलिकेति”

कुण्डलिन् इ० स्त्री कुण्डलं पाशाकारं वेदनं वा क्लृप्त्यदिति ।
१ धर्मे क्षियां ङीप् २ वरुणे तस्य पाशास्त्वस्त्वात् तदा-
तम् । ३ मन्त्रे इ० स्त्री मेदि० ४ चित्तस्य ५ वेदनमुक्ते
त्रि० क्षियां ङीप् । हा च (जिह्वेरी) इतिस्मृते पक्षा-
भेदे भारप्र० तदुपाक्षरकारो दर्शितो दद्या

“नूतनं वटमानीय तस्यान्त कुशलोजम” । प्रसार्द्धपरि
माणेन दम्भाऽन्वेन प्रलेपयेत् । द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यन्
प्रस्थसम्मितम् । इतमर्द्धमरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपे-
त् । ध्यानमे स्थापयेत्सावद्यावद्याति तदन्वताम् । तत-
स्तत्क्षिपेत्ताले सच्छिद्रे भाजने तु तत् । परिभ्राम्य
परिभ्राम्य तत् सन्तप्ते हते क्षिपेत् । पुन पुनस्तदाहत्या
विदध्यान्मण्डलाकृतम् । ता सुपक्वा हताक्षीत्वा सितापाके
तत्तद्वे । कर्पूरादिगुग्गुलेन स्त्रपयित्वोद्धरेत्तत् । एषा
कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिवत्प्रदा । घातद्विहारी
हृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी” ।

तन्वसारप्रसिद्धे सूत्राधारस्थिते षट्चक्रमध्यवर्त्तित्वे
देवीभेदे यथा “ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मा मूलाधार
निवासिनीम् । तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धं त्रिचलयाम्बिताम् ।
कोटिसौदामनीभासा स्वयम्भूविजृम्भेदिनीम् । तामु-
त्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधक । उद्यद्भिनकरो-
द्भ्योतां यावच्छ्वासं ददासन । अशेषाशुभशान्त्यर्थं समा-
हितमनाशिरम् । तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चि-
न्तयेत्” इति

कुण्डपायिन् पु० दृतराष्ट्रपुत्रभेदे “अपराजितः कुण्ड
पायी विद्यालाक्षो दृढाधरः” भा० आ० १७ अ०

कुण्डाशिन् पु० दृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कुण्डाशी विरजायैव
इ.गत्ता च यताधिका” भा० आ० ११७ अ० । “अमृ-
ते जारजः कुण्डोमृते भर्त्तरि गोलक । यस्यो
रक्षमश्रुति स कुण्डाशीति कथ्यते” देवलोक्ते २ कुण्डगोल
कयोरक्षमश्रुते त्रि० क्षियां ङीप् “अगारदाही गरटः
कुण्डाशी सोमविक्रयी” मनुः “अत्रतो दृष्टलीमत्तां
कुण्डाशी सोमविक्रयी” भा० आ० १४२ अ०

कुण्डिक पु० कौरवे राजभेदे । “दृतराष्ट्रोऽय राजासीत्
तस्य पुत्रोऽय कुण्डिकः । हस्तीवितर्कं कुण्डाञ्च कुण्डि-
नयापि पञ्चम” भा० आ० ६४ अ० अयञ्च दृतराष्ट्र
दुर्योधनपितृभिश्च कुरुव ग्य तल्लैव विस्तरः ।

कुण्डिका स्त्री कुण्डि-शुल् । १ कमण्डली हेमच० ।
२ पिठे (कुण्डि) शब्दच० ।

कुण्डिन् त्रि० कुण्डि-णिनि-कुण्ड+क्यच्-हे रजिर्वा ।
१ कुण्डयुक्ते क्षियां ङीप् “रावणस्तु वतिर्भूत्वा सुण्ड-
कुण्डो तिरदरुहक” भा० व० २७७ अ० “दृष्टो हतो
च कुण्डो च द्विकानां वारवस्तदा” भा० व० १४२ अ० इत्यु-
क्ते रजिरे पु० “रजभाण्डभेदे स्त्री “रजि निष्कवच्-

स्वाणि कुण्डिनो भरिता शुभा” भा०स०५६५” कुण्डि-
न्य पात्रभेदा” “भाण्डिन्य इति वा पाठ” नीलक० ।
कुण्डिन इति पाठस्तु ग्रामादिक०

कुण्डिन पु० कुण्डस्ये न्यभेदे । १ कुण्डकण्डे उदा० २ भो-
जदेशस्ये पुरभेदे न० “कुण्डने पुण्डरीकाक्ष । भोजपुत्रस्य
शासनात्” हरिवं० १०४ अ० तत्र दक्षिणदेशस्यम् ।
“राजर्षेयौटयसप्रासीद्विदर्भो नाम वै सुत । विन्ध्यस्य
दक्षिणे पार्श्वे विदर्भा यो नृपवेशयत् । क्रयकौशिकस-
ख्याय पुत्रास्तस्य महात्मनः । बभूवुर्वीर्यसम्पन्ना
पृथग्वंशकरा नृपा । तस्यान्वयाये भीमस्य जग्निरे
दृष्टयो नृप । । क्रयस्य त्व शुमान् वंशे कैशिकस्य त
भीमक । हिरण्यरोमेत्याहुर्न दक्षिणात्वेनरं जना ।
अगस्त्यशुभ्रामाया यः कुण्डिनस्योऽन्वयावृष” ।
“पिलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम्” नैष० । “तस्माद्
पावर्तत कुण्डिनेनर” रघु० १३ पिभेदे पु० । तस्य गोला-
पत्यम् गर्गा० यञ् । कौण्डिन्य तद्गोलापत्ये पु स्त्री
“ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयता कौण्डिन्याय तक्रम् । बभूवु
तस्य लुक् । कुण्डिनास्तद्गोलापत्ये पु भूमि । “कुण्डि-
नाना वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति” आश्व० त्रौ० १२,
१५, २,

कुण्डोर पुं कुण्डि-दरन् । १ मनुष्ये २ वनवति लि० धरणी ।
कुण्डुणाची स्त्री कुण्डिगती । “पताति कुण्डुणाच्या”
अ० ११२६६० “कुण्डुणाच्या-वक्रया गत्वा” भा० ।
कुण्डाद् पु० भारतप्रसिद्धे पर्वतभेदे “कुण्डोद-पर्वतोत्तरो
बहुमूलफलोदक नैषधस्तृपितोयत्न जल शर्मन् च लब्ध-
वान्” भा० ३० ८७ अ० ।

कुण्डोदर पु० कुण्ड इय उदरमस्य । १ नागभेदे । कर्करा-
कर्करो नागौ कुण्डोदरमहोदरौ” भा० आ० १५ अ० ।
२ चमणसोदरयुक्ते लि० । ततः चेमे “उदराश्वेषु” पा०
परेषु पूर्वमन्तोदात्तम् ।

कुत आरुरखे सौ० प० स० स० । कोतति अकोनीत् । कुकोत ।
कुतनु पु कुतुसिता वतुरस्य । १ कुवेरे लिङ्गा० कुवेरस्य
विहतिः २ कुतुसितदेहाभिते लि० । कुगतिस० । ३ कुतुसि-
नदेहे स्त्री ।

कुतन्त्री स्त्री कुगतिस० । कुतुसितायां वीर्यायाम् । सेव ।
१ सुप्रदण्डे स्त्री । “स ददर्श श्मशानस्य कुतन्त्रीं विततां
सुनिः” (विश्वामित्र) भा० आ० १४ अ० “कुतन्त्री दण्डिका”
नीलकण्ठ ।

कुतप पु० कुतुसितं पापं तपति कुं भूमिं तपति-तप-अच् कुत-
कपन् वा । १ अर्थे २ वज्रो ३ अतिथौ ४ गवि ५ भागिनेने
६ द्विजातौ च ७ दौहित्रे ८ पादभेदे ९ नेपासकम्बवे १० कुश-
ह्वये च न० मेदि० । पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमे ११ भागे
अमर अर्द्धादि “मध्याह्न अह्नमपालञ्च तथा नेपास-
कम्बनम् । रौम्यं दर्भस्तिष्ठा शकं दौहित्राष्टम
अतः” इति अह्नोक्तेषु अष्टसु पदार्थेषु “कुतुसितं पाप-
मित्याहुस्तस्य सनापकारिणः । अष्टावैतेत्यस्मात् कुतपा
इति विवृता” इति अह्नोक्तस्येवा तथात्वम् । अङ्गो-
सङ्गसां विस्वाता दय पञ्च च अर्द्धादा । तस्मादभो
सङ्गसौयः स काळ कुतप अतः” अति० । स च
एकोद्विष्टाद्वारम्भकाल “कुतपप्रसमे भागे एको-
द्विष्टपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्म-
वान्” काठमा० आशोक्तेः । “आवर्त्तन पश्चिदिग-
स्थितव्यायायाः पूर्वपदिस्मात्किञ्च कुतपयेपदस्य
इत्यर्थः” रघु० । “आरम्भ कुतमे आह कुतुर्दारादौहित्रं
कुश । विविष्टो विविष्टास्याय रौहित्रं त न लङ्-
वेत्” गौतमः । “दिवसस्याष्टमे भागे सन्दीपवदि
भास्करः । स काळ कुतपेप्रेयः पितृणा दत्तमन्त्रवम्”
मत्० पु० “लोचि आह मयस्वन्ने दौहित्रः कुतपसिवा”
मनूक्तौ दौहित्रतिलानां पृथक्भिर्हेशात्तत्तकाल-
परता । तथाच तत्रैव सख्यत्वम् दौहित्रादौ परिभाषि-
कत्वमिति विवेकः । उद्योत्सादि० चतुरार्याम् अच् ।
कौतप तच्चिह्नं तादौ लि० ।

कुतस् अयं कस्मात् किम्+तसिच् किम् कु । १ कस्मादि
तिहेतुविषये १ मन्त्रे २ निज्ञे च विभ । ३ आशेषविषये हेतौ
“नदमूदद्विगु विवेकिता कुत ?” भाव “कुतस्मा कश्च-
समिद विषमे असमस्थितम्” गीता । “कुतस्तु खलु
सोऽर्थव स्यात् कथमसत् सज्जायेत” श्रुति । तत आशे
मतिशयाच्चे तरप् तमप् वा आसु० च० कुतस्तराम् कुतस्-
भाम् आक्षेपविषयहेत्वतिशये अव्य० ततोभवार्थे ल्यप् ।
कुतस्य कुतोभवे लि० “कुतस्य भोः । वन्तेभ्यो इङ्-
ङ्गोऽपि चसामहे” भट्टि ।

कुतुक न० कुत वा० उक्तम् । १ कौतुहले फलनिरपेक्षतया
कर्तुं भौतुमुक्ते अमरः । “क्रमविगलितपुङ्गवैरभिमन-
मास्ता वधेन कि शिखिन । कुतुकिनि । पुनर्न नामो वि-
पधरविषम वन भयिता” उद्भटः । ततो युया० स्थापे
अप् । कौतुक कौतुहले न० ।

कुतुप उं न० कुतप्र+उपो। पञ्चदशवा विभक्तदिग्दृष्टाष्टमां-
शे शब्दरत्ना०। ह्रस्वा कृत् डुप्। (कोटकुपा) चर्म्म
मये ह्रस्वे ऽस्त्रोहपात्वे उ० अमर०।

कुतुम्बु न० कुगतिसं०। कुत्सिततिन्दुकीफले शब्दचि०
कुतु स्त्री कुत-बा० कृ०। चर्म्ममये स्त्रोहपात्वे (कुपो) अमर०।
कुतु(कू)णक उ० “कुत्त(कू)णक” शीरदोपाच्छिन्नामेव
-वर्त्मनि। जायते तेम तत्तत्त्वं कण्डूरं च स्वेन्मल्ल०।
गियु० कुर्यात्कुलाक्षिकूटनासावधर्षणम्। यत्तो नार्कप्रभां
द्रष्टुं न वर्त्मनोऽलनक्षमः” इति माघवनिदानोक्ते वा-
चाना नेत्रवर्त्मरोगभेदे (कुतया)

कुतुहल न० कुत्तं चर्म्ममय स्त्रोहपातमिव हृदयं हवति
हल-अच्। अपूर्ण्यस्तुदिदृष्टातिशयजन्ये चेष्टाभेदे
फलनिरपेक्षतया चिदीर्षिते कौतुके अमर “प्रिया-
यियोगाद्विभुरोऽपि निर्भरं कुत्तहलाक्रान्तमना मना-
गमूत्” नैष०। “कुत्तहलाञ्चारयिषोपवेशम्” भट्टि।
“अथस्ति मे यज्जललादयनं प्रति कुत्तहलम्” शकु० २ प्र-
यत्ने ऽवह्रुते च त्रि० हेमच०। “रम्यवस्तुसमालोके लोभ-
ता स्यात् कुत्तहलम्” सा० ८० उक्ते ऽनायकयोर्भाभेदे
न०। तारका० इतच्। कुत्तहलित जातकौतुके त्रि०।
स्वार्थे युवा० व्यच्। कौत्तहल कौतुके न० अमर०।

कुतुण न०। कुगतिसं०। (पाना) कुम्भग्राम् शब्दर०।
कुतोनिमित्त त्रि० कुतं कि निमित्त यस्य किम्+प्रथमार्थे
तसिच् व०व०। किञ्चिन्मित्ते किहेतुके। “कुतोनिमित्त
शोकस्ते” रामा०।

कुव अव्य० किम्+सप्रत्या तल् किम् कु। कश्चिद्विषये प्रश्नविषये
आक्षेपयिष्ये च अधिकरणे “हा सीता केन नीता मम
हृदयगाता केन वा कुत दृष्टा” मङ्गानाट०। “कुलाश्रितः
श्रुतिमुखा मृगदृष्टिर्गुणा” भाग० ७। ६। २५। ततो भवा-
। चेत्यप्। कुतल्य कश्चिन्भवे त्रि० “कस्यापि कुतल्य इहापि
कप्तात्” भाग० ५। १०। २०।

कुतचित् अव्य० कुत+चित् सप्र०। कचिद्विषये असाक-
ल्येन कश्चित् देशे काले वेत्यर्थे। “असुरेभ्योभयं नास्ति
शुभाक कुतचित् कचित्” भा० व० १४२ अ०। कुतचित् देशे
कचित् काले इत्यर्थः। पा० अमरमते पदद्वयमिति भेदः।
“यिषिष्टं कुतचिद्दीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव त्वं कुतचित्”
मनु०। चन०। कुतचन तत्पार्थे अव्य०।

कुत्स निन्दने चुरा० आत्म० सक० सेट्। कुत्सयते अचकुत्सत
कुत्सयाम् बभूव आस चक्रे। कुत्सयमानः कुत्सयित्वा

सं कुत्स। कुत्स्य० कुत्सितः कुत्सन् कुत्सा कुत्स०।
कुत्सना। कर्म्मणि कुत्स्यते अकुत्सि अकुत्सिषाताम्-
अकुत्सयिषाताम् “यहृत्कुत्सभाज्जनेन शतक्रतुः” ऋ०
१। ६। २। कुत्सयिष्यमन्त्रम्” ऋ० ४। १। ६। ४२ “कुत्सि-
तानि कुत्सनैः” पा०। कुत्सकः। “परिवित्तिः परीवेत्ता
मङ्गलोवच कुत्सक” भा० शा० २४० अ०। “यदाऽन्वैषं कर्त्तुं
भासाद्य सक्तं नावधीतमीमं कुत्सयित्वा वचोभि” भा०
आ० अ० “नास्ति कथम् वेदनिन्दाश्च देयतानाश्च कुस-
नम्” मनु०। “नेतच्छतच्छक्यं त्वया वेङ्गुं लक्ष्यमित्येत
कुत्सयन्” भा० आ० ५२८६ श्लो०। अत्र परस्मैपदमार्थम्

कुत्स प० कुत्सयते संसारं कुत्स-अच्। ऽस्त्रिभेदे तस्या-
पत्यम् अव्यच्। कौत्स तदपत्ये पुंस्त्री “कौत्सः प्रपेदे
वरतन्तुशिव्य” रघु। बहुषु तस्य “अतिभगु कुत्सेति”
पा० लुक्। कुत्सा तदपत्ये पु०। क-बा० स ष्टो०।
२ कृत्विति त्रि०। “कुत्सायते ह्यर्थं श्राव” ऋ० ७। २५। ५।
“कुत्सा कुर्म्मायाः। करोते कुत्सयन्दनिष्पत्ति”
भा०। ततः पक्षा० चतुरर्थीं फक्। कौत्सायन तच्चि-
हंसादौ त्रि०।

कुत्सकुशिकिका स्त्री कुत्सानां कुशिकानां च सैधुनम्
“इषाद्भुनूवैरसैधुनयो” पा० सैधुने णुन्। कुत्सगो-
त्राणां कुशिकगोत्राणाञ्च स्त्रीषु सैधुने।

कुत्सन न० कुत्स-भावे ल्युट्। निन्दने “देयतानाञ्च कुत्-
सनम्” मनु०। कुत्सते ऽनेन करणे ल्युट्। निन्दासाध-
नधर्म्मोऽपचारात् शतद्युक्ते त्रि०। “कुत्सितानि कुत्स-
नैः” पा०। वैयाकरणसूत्राणि। मन्त्रविस्मरणार्थं सूत्राणि-
त्वेन धर्म्मोऽपचारात् वैयाकरणस्य निन्दात्वात् तादृशधर्म्मस्य
कुत्सनत्वम् तद्वत्त्वाच्च सूत्रचकस्य तथात्वम्।

कुत्सला स्त्री कुत्स-कर्म्मणि बा० कलच् कुत्सं निन्दां
जाति ला-क वा। नीलीरुचे शब्दच०। तस्य क्रय-
विक्रययोः निन्दितत्वात् तथात्वम् नीलीरुद्धे पिटति।

कुत्सा स्त्री कुत्स-भावे च। निन्दायाम् अमर०।
“युरुकुत्सामतिष या” भा० अतु० ६५८६ श्लो०।

कुत्सित न० कुत्स-कर्म्मणि क्त०। कुत्सनामौपधौ (कुङ्)
राजनि० निन्दिते त्रि० “कुत्सितानि कुत्सनैः” पा०।
भावे क्त निन्दायाम् न० [अकुन्वीत् चुकुन्व कुन्वात्
कुथ क्थे (कोथपाङ्गा) इदिह् भ्रादि० अक० सेट्। कुन्वति
कुथ्य पूतिगन्धे दिवा० पर० अक० प० सेट्। कुय्यति अक्रोधीत्।
प्रतिगुय्यति पिबि कोचयति (पोथा) निरुजने। तस्य

पूतिभावसाधनत्वात्तथात्वम् । “अप्रकाशे देशे कोचयेत्”
सुश्रुत ।

कुथ पुंस्त्री० कुथ-पूतीभावे क कुन्थ-निय्क्त्वे—क नलोपेना ।
“कुथा ? कन्या सभाख्याता कुथः स्यात् २ करिकम्बसम् ।
कुथः २ कुगः कुथः ४ कीट ५ प्रातः प्लायी द्विजः कुथः, इत्युक्ते
धर्मभेदेयु लिङ्गभेदस्तु रूपभेदादुच्येव । “कुथेन नागेन्द्र-
मिवेन्द्रवाङ्मनम्” । “आक्षिप्तकेतुकुथसैम्यगजम्बलेन” भाष ।
“गतयश्च कुथांस्तत्र सिंहासनासुपाङ्कनम्” भा० ख०
५, १७० । हस्तिकम्बले पुंस्त्री अमरः । “मङ्गला कुथ-
यास्तीर्ष्यं प्रथिवीलक्षणाङ्गया” रामा० । “तत्र कुथे
“शाद्वलेयु यदागिश्ये यनान्ते वनगोचरा । कुशाकारच-
तलेषु किं स्यात् सुकतर ततः” रामा० ।

कुथुम पु० सामयेदशास्त्राभेदे । त वेत्ति इति । कुथुमिन् अच्
वा । कौथुम तच्छाखाध्यायिनि । सामवेदयन्त्रे विवृति ।
कुथुमिना प्रोक्तसंधीयते अच् नोनस्य टिसोमे सन्न-
चारिपीठसर्पिसमापिकुथुमीत्यादि” वा० टिसोम । कौथुम
तत्प्रोक्ताध्यायिन् भूम्नि ति० ।

कुथोदरी स्त्री कृष्णकर्मपौत्रा निकुम्भद्वितरि । सा च
कल्किना हता, यथाह कल्किपु० १६ अ० ।

“सुनय कचु । ऋषु विष्णुययः पुत्र । कुम्भकपोल-
जानमला । कुथोदरीति विख्याता गगनाङ्गसमुत्थिता ॥
कीलकस्य सङ्घिपी निकुम्भजवती च सा । हिमाक्ष-
ये शिरः कृत्वा पादौ च निपञ्चाचले ॥ शेते स्तनं पाय-
यन्ती निकुम्भं मञ्जुवसनी । तस्या मियासवातेन विवशा
वयमागता ॥ दैर्घ्येनैव समानीता प्राप्तास्तव पदा-
म्बुजम् । सुनयो रक्षणीयास्ते रक्षन्तु च विपत्सु
च ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्कि परपुरञ्जय ।
सेनागणैः परिहृतो जगाम हिमवद्गिरिम्” ।
इत्युपक्रम्य तया सह युद्धे ससैन्यकल्केसादुदरवेष्टसप-
वर्ण्यत्र “कल्किः कमलपलाशः सुरारातिनिसूदनः । वा-
चागिखेलचर्मभ्यां कम्बसैर्यागदाहभिः । प्रउवाख्योदर-
मध्येन करवाकं अमाददे ॥ तेन खड्गेन सहता
कुक्षि निर्भिद्य बन्धुभिः । बलिभिर्भारिभिः काँहैर्दुतः
शस्त्राक्षपात्रभिः । बहिर्बभूव सर्वेषां कल्किः
कल्किनायकः । सहस्राक्षो यथा वसुधुनि दम्भोक्षि-
नेभिना ॥ कोनिरन्ध्राश्चरमास्तुरगावाभवन् बहिः ।
नाविकावर्षविरात् केऽपि तस्या विनिर्गता । ते निर्गता
सातस्रसाः सैनिकाश्चिरोक्षिताः । तां निष्कर्षुनिः-

श्विभर्त्री तरसा चरसौ करौ ॥ नमर वा भिक्षुदेहा
भिक्षुकुक्षिचिरोभरत्” । [कुदत् । भाटपाठः ।

कुद भिष्योक्तौ पु० वक्त्रं उभ० सेट् । कोदवति ते । कचू-
कुदास पु० कुंभूमिं दधति दध-भेदने अच् उभ० ह० ।
कुहाते (कोदाक) रमानाच ।

कुदिन न० को प्रथिव्या भ्रमणेन दिनम् । १ वायनदिने ।
तदुक्तं सू० सि० । “ओदयादोदय भानो वायनं तत्
प्रकीर्तितम् । वायनानि सूर्येन वक्षकावधिप्रसूतैः”
“सूर्यस्योदयादुदयकाखमारभ्याव्यवहितोदयकाखपर्यन्तं तत्
कालात्मकं तत् वायनं कालप्रवृत्तम् । एतेनोदयका-
नाराखकाखस्य गहनवा वायनानि बहुवृत्ताङ्गीक्षा-
दिना मध्यमाधिकारोक्तानि भवन्ति । तद्व्यवहारमाह ।
वक्षकावधिप्रसूतैः सप्तस्य व काखकाख गहनवा तैः
वायनैः । तत्कारोऽन्वयाननिराधार्युक्तैवकारपर” रङ्गना० ।
निरूपपदसावनदिनस्य सूर्यसंज्ञिवायनदिनपरत्वं तुने
तत्संख्या च तत्रैव दर्शिता यथा ।

“ओदयादोदयं भानोभूमिवायनवाचरा” ॥

“ननु ओदया भमसैरिखादिना पूर्वं वर्त्तन्ते वायनदि-
नसा उक्ता इत्यत्र कस्य व्याख्या इत्यतः सूर्यवायनस-
म्बन्धकथनशब्देनोत्तरमाह । ओदयादिति । सूर्यस्योदय-
काखमारभ्याव्यवहिततदुदयकाखपर्यन्तं व काख व
एको दिवसः । इति वे दिवसास्ते भूमिवायनवाचरा ।
भूदिवसा उदयस्य भूस्वम्बजे नावगमात् सावनदिवसा-
चेत्यर्थः । तथा च निरूपपदसावनभूमिशब्दाभ्यां
सूर्यस्य वाचरा एव नान्येषां सोमपदत्वाभावादिति
भावः” रङ्गना० । ते किञ्चन इत्यतस्तत्प्रमाणमाह
“मनुवृत्ताङ्गीक्षासु सप्ताङ्गितियमेयुगे” सू० सि० ।

“आष्टाङ्गिगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता १५७७८१७२८
तुने सूर्यवायनदिवसा” रङ्गना० । सि० सि० अन्वयोक्तं यथा
“भूदिनानि शरवेदभूपगोसप्तपत्तिवयोऽनुताहताः १५-
७७८१८८५०००० । भम्बसास्तु भमसैर्विपत्तिता वक्ष-
तस्य कुदिनानि तानि वा” सि० सि० ।

“एषासप्तपत्ति प्रागेवोक्ता । एषास्मिन् रविर्बर्त्तन्ते वायनो
भम्बसाः सुखावन्त एवैकोना रविवायनदिवसा भवन्ति ।
अतो रविः प्राप्यता एकां पर्वतां गतः । अतो भमस्य
स्वलोना भम्बसाः कक्षा भवन्ति । एषासप्तपत्ति य-
हासां कुदिनानि स्फुरितपञ्चसु” अणि० ।

“इन्दोदयद्वयान्नरं तदर्कवायनं दिनम् । तदेव भेदिनी-

दिनं भवासरस्त्वभ्यसः” इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।
“रुनोदयद्वयान्तरमिति । अर्कोदययोरन्तरं भूत तदर्कसा-
वनं दिनम् । तदेव कुटिनसंज्ञं ज्ञेयम् । अतोऽपि
पूर्ववन्नासवर्षादिकल्पना । अत्रार्कपक्षपक्षपक्षेण तेना-
न्येवामपि यद्वाप्यां तदुदयद्वयान्तरं तत्सावनमिति” प्रमि० ।

तद्विषयस्य कार्यविशेषे आदर्शव्यतामाह सू० सि०—
“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमा
यहभुक्तिस्तु सावनेनैव न्दृष्टते” ।

“सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपदप्राज्ञं चिकित्ति-
तचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निर्णयः । दिना-
विषमासेश्वरवर्षेश्वरा । तथा-सप्तमये । यद्वाप्यां गति-
मध्यमा । तत्कारात् स्फुटगतेर्निरासः । तस्याः प्रति-
क्षणं वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धस्याभावात् । एतेन स्पष्टगत्या
स्पष्टपक्षस्य चावनं निरस्तं स्पष्टत्वादिति सूचितम् ।
सावनमानेन । एतकारादन्यमाननिरासः” प्रमि० ।

“प्रायश्चित्तं सूतकाद्यं चिकित्सा यज्ञाद्येवं कर्म वा-
रादिकं च । शास्त्रे त्वक्किन् खेचराणां च चारा वि-
घातव्याः सावनात् भास्वरीयात्” श्रीपतिः ॥

कुवासरभूमिदिनादयोऽप्यत्र । २ज्योतिषमिषिष्ठे दिने च
कुट्टिष्टि स्त्री कुत्सिता दृष्टिः प्रानम् । वेदवाह्यतात्किं कल्पना-
याम् । “या वेदवाह्या स्रतयो याश्च काश्च कुट्टय” मत्तु ।
“कुट्टेह पु० कुत्सितोदेहोऽस्य । १कवरे २कुत्सितदेहयुक्ते
लि० । कुगतिसं ३कुत्सिते देहे पु० । कुट्टेहमानाहिवि
ददृष्टे” भाग० ५।१२।२ ।

कुहार पु० कुं प्रथीं दारयति द-विदारे अष् प्रथो० । १कुहा-
खे भूमिविदारणाज्जाते २कोविदारदृष्टे अमरटीका ।

कुहाल पु० कुं भूमिं दलति दल-अण् उप० सं० प्रथो० । चो-
विदारे दृष्टे अमरटी० २भूमिदारणास्ते (कोदाल) मेदि० ।
“समासाद्य विलं तन्नाथ्यननं सागरात्मजाः । कुहालै
“हुं पुत्रैश्चैव समृद्धं यत्नमास्थिता”-भा० व० १०७अ० ।
“कुहाल दालपिटकं प्रकीर्णं कास्यमाजनम्” भा० शा०
२२अ० । हस्तप्रादि० बह्व्रीहौ । एतत्पूर्वस्य पादस्य
नान्वयसोपः कुहालपाद । स्वार्थे क । कुहालक तत्पार्थे ।

कुहाल न० कुग्रह+प्रथो० । विकाशोन्मुखे उपपस्यकुले अमरटी०
क द्य न कुद-अण् । भित्तौ अमरटीका ।

कुट्ट मिथ्याज्ञौ इदित् चु० उभ० सक० सेट् । कुट्टयति अचुकु-
ट्टत् । प्रतिकुट्टयति गोपधकरणेनैव दृष्टिर्हौ इदित् करणं
अरार्थम् ।

कुट्टक पु० कुत्सितः रक्तचिह्नमस्य प्रथो० । मञ्जोपरिस्थे मण्डले
तिका० ।

कुट्टक पु० कुत्सितोरङ्गोयल प्रथो० । मञ्जोपरिस्थे मण्डले चारा०
कुट्टव पु० कुं भूमिं द्रवति द्रावयति दृ-अन्तर्भूतयर्थे-अष् ।
कोट्टवे धान्यभेदे (कोदो) भरतः । [पुं स्त्री० ।

कुट्टि पु० अग्निभेदे तस्यापत्वं स्पष्टा० उक्त् । कौट्टेय तदपत्वे
कुधान्यं च० कुत्सितं धान्यं कुगतिसं० । कुत्सिते धान्यभेदे
स च सुश्रुते गुण्यसहितोदर्थितोयथा

“कोरदूषकस्यामाकनीवारगान्ततुलवरकोहालकप्रियङ्गुमधू-
सिकानान्दीससकुर्विन्दगवेपुकावस्वतीनपर्षीसुकुन्दक-
वेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः” ॥ उष्णाः कपायमधुरा
रूक्षाः कटुविपाकिनः । श्लेष्मन्ना बद्धनिघ्नन्दा वातपि-
त्तमकोपणाः । कपायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः
स्रताः । कोट्टयश्च सनीवारः स्यामाकश्च सशान्तः । कृष्णा
रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रिवद्भूवः । यथोत्तरं प्रधानाः
सूक्ष्माः कफहराः स्रताः । मधूली मधुरा शीता
स्निग्धा नान्दीसस्त्री तथा । विशेषी तल भूयिष्ठं वर-
कं ससुकुन्दकं । रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्योष्णाः
कटुपाकिनः । बहसूताः कफहराः कषावा वातकोपनाः”

कुपु पु० कुं प्रथीं धारयति धृ-मूलविभुजादि० क हत० ।
महीमे पर्यते हत्ता० ।

कुनक पुं स्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कुनख पु० कुत्सितो मखोऽल । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे (कुनि)
तल्लवणं तल्लवणं यथा । “अभिवातात् प्रदुष्टो योनखो
रूवोऽसितः खरः । भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति
सप्रितम्” । कुनखे विधिरप्तेष्वं सुश्रु० । इव० कुत्-
सितमखयुक्ते लि० स्त्रियां साङ्गत्वात् वा ङीप् ।

कुनखिन् लि० कुनखो रोगोऽस्यस्य इति । कुनखरोऽग्युक्ते
स च रोगो भुक्तावशिष्टसुखस्य स्त्रीरूपजन्मान्तरोच
महापातकचिह्नं यथाह विष्णुः

“अथ नरकासुभूतदुःखानां तिर्बलत्वसत्तीर्णानां मानुष्ये
लक्षणानि भवन्ति कुक्षतिपातकी, ब्रह्महा यक्षी, सुरास-
श्चावदनकः, सुयर्थहारी कुनखी गुरुतल्लगोदुःखी” ।

“कुनखी श्वावदनश्च दादयरात्रं चरित्वा तद्दन्तश्चावु-
रेवाताम्” विष्णुः । स्त्रिया ङीप् । स च रोगः गर्भा-
स्थायां मातृदोषभेदाज्जायते तदुक्तं सुश्रुते “दिका-
सपन्माः स्वापशीघ्रोऽङ्गनादयो रोदनात् विवृतदृष्टिः
आनातुषेपनात् दुःखशीघ्रश्चैवाभङ्गनात् कुणी नखा-

वर्त्तनात् कुनखीत्यादि। कुनखी च आङ्गकावे वर्जनी-
यः यथाह मनुः “वर्ज्यां स्फुटव्यकव्ययोः। प्रेष्यो यामस्य
राशयः कुनखी श्यायदन्तकः”। “उर्वर्षः कुनखी कुपी
मायावी कुखगोत्रकौ, वर्जनीयाः प्रयत्नेन” भा०य०
१६६। आङ्गे वर्जनीयोक्तौ।

कुनट पु० कुत्सित नटति-मट-अच्। १शोनाकभेदे राजनि०
गौरा०डीप्। कुनटो २मनःशिलायास् अमरः ३धन्वाके
राजनि०। कुत्सितो नट० कुग०सं०। ४कुत्सिते नटे पु०।
कुनलिन् पु० दैवत् नलोऽस्यस्य इति। वक्तव्ये लिङ्।
तस्य फलेषु दैवत्तत्कारत्वात्तयात्वम्।

कुनह(ट) पु० कूर्मविभागे टह०सं० शेषाभ्यासक्रे १देगभेदे
“शेषाभ्यां भेदकनटराज्येत्पुनः” “महोपनीषजटा-
सुरकुनह(ट)सकुचिकाख्या” इति तलोक्तत्वात्। कु-
नह-अच्। २कुत्सितवर्गके लि०।

कनाथ पु० कुत्सितो नाथः। १कुत्सितपात्रके। “कुना-
थस्याजितात्मनो यथा सार्धस्य” भाग०५। १३। ४।
“हताक्षप्रहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना” भाग० ६।
१४। ४। कुपात्रकप्रतादयोऽप्यत्र। कोनाथ०। २मही-
नाथे राजनि पु०।

कुनाभि पु० दैवत् नाभिरिव आवर्त्तयन्तात्। १वातमण्ड-
ल्याम् (घुर्षोवातास) लिङ्। २निषिभेदे ज्ञेयच०।

कुनामन् लि० कुत्सितं मातरश्चरन्तीव नामास्य। अति-
क्षपणे स्त्रियां वाङ्मा० डीप्। तस्यापत्वं वाङ्मा० इम्।
कौनाभि तदपत्वे पुंस्त्री०। तद्धेदम् काङ्मा० ठञ्जिठो।
कौनामिक तत्सम्बन्धिनि लि० उजि स्त्रियां डीप्
जिठि ठाम् इडुच्चारणार्थः इति भेदः।

कुनायक पु० दैवत् नायकमि स्मर्यनात् नय-विच्-
लुक्। इन्द्रमाकाम् मयासे (आलङ्करी) अमरः।
क निषण्ण पु० दयधमनोः पुनर्भेदे। “दयमे त्वम पयमे
द्वितीयस्थानरे मनोः” इत्युपक्रमे “मनोः कुतोत्तमा-
जाच कुनिषण्ण वीर्यवान्” इरियं० ७२०।

कुन्च वक्रके अवाहरे च भा० पर० वक्र०सेट्। कुञ्चति अकु-
ञ्चीत् चुकुञ्च चुकुञ्च(ञ)ट्। कुञ्चनम् आ+चङ्गोचने आ-
कुञ्चति कञ्चोचमति। वि प्रसारणे। विकुञ्चति प्रसा-
रयति बहुचिदं विच् आकुञ्चितः “आकुञ्चितस्य-
पादम्” भट्टिः।

कुन्त पु० कुं भूमितिष्ठति कन्द-वा० न यकन्वा०। गवेषु
कायां (गडमड्)। धान्यभेदे। १माषाक्षे च भेदि०। २कुङ्-

कीटभेदे (उडुन्) कुनसः। ३चण्डमाने यिञ्। कुन्ताक्ष-
लक्षणे हेमा० परिच० लक्षणेचण्डवे उक्तं यथा
“उक्ता कुनोत्पत्तिरननरं कुनद्रव्यं वक्ष्यते वेद्युर्नेत्रं वि-
स्वचन्द्रो वर्धनं शिरसा खदिरोदेवदार्वरुष्टारोह-
येति कुनस्य दक्षद्रव्याणि तत्र समहस्रप्रमास्य
त्रेह०। जडमिर्हस्रमध्यमः। पञ्चकक्षत्र निक्षटो भवति
लोहस्याकारो द्वौ भवतः एकं पुष्कलावर्त्तकं द्वितीयं
चीमोत्थितं तत्तु तीक्ष्णं, यत्तु पुष्कलावर्त्तकं तक्षोहं
खड्गं। तयोस्त्रियं परीक्षा अक्षाष्टितं नदति तत्तीक्ष्णं
वक्षिण्यं तन्मुद्रं, विषाते वक्षिण्ये तत्तीक्ष्णं, यस्मिन्
तत्पुष्कलावर्त्तं खड्गं। तत्र चीमोत्थितं भवत्प्रयस्तं पुष्क-
लावर्त्तकमेव प्रयस्यते। कुनस्य फलं च खड्गना
लोहेन कर्त्तव्यं तीक्ष्णेन लोहेन धारा कार्वां तयो-
रन्तामे शेषाणि लोहानि शेषवित्वा कुनफलं तै-
कारयेत्। तत्र सप्रपञ्चं शाकल्यं रीतेलकरवीरवेचू-
नां तालफलकयोः केतव्याः कुन्ता वा पलाकार
कुशापस्य सञ्चिभ्यः। तथा कर्त्तव्यं वा कर्त्तव्यं तत्र
निर्गन्धं मनोवटिहरन्तीक्ष्णं शुभम् अथ० मोलयाकुला-
बानं, मध्यमे चतुर्हंशाकुलायाममममं द्वादशाङ्गुलं भवति।
आकुलविस्तारं सार्द्धाकुलविस्तारं द्वादशविस्तारं क्र-
माङ्गवति। शिववैपुल्यं सार्द्धं कलववैपुल्यमेकयववैपु-
ल्यम्। तत्र लोकाः। येषादिद्रुमजातीनां कार्ये द्रव्य
स्य लिङ्। सप्रपञ्चं हस्तस्य उत्तमो मध्यमोऽन्नम।
तस्याकारो च द्वौ स्यातां कश्चिन् पुष्कलं तथा। तल्लेक-
तीक्ष्णं लोहस्य द्वितीयं खड्गस्यथा। तत्फलं खड्गलोहेन
धारा तीक्ष्णेन कारयेत्। सप्रपञ्चादिप्रलाभां यथाकारं
फलं भवेत्। मोलयाकुलमायामोहकुलश्चापि विस्तृतम्।
यवहितयवैपुल्यं अथ० कुनफलं भवेत्। मध्यमायमो-
हानिर्हंशकुलाङ्गुलं क्रमात्। आयागे विस्तृते यत्तव।
वैपुल्ये च यथाक्रमम्। सुशब्दत्वं खड्गमन्त्रं सुपीतत्वं वर्ध-
पूजितत्वञ्चेति फलगुणाः। चण्डकोत्पलचन्द्रनायुरूपयो-
रीरपलरसानां सुगन्धिदानाम् भवति फलस्य गन्धपत्।
तथा कुलं फलमतिशब्दापि रूपं पूजितं भवति यथा-
गन्धि अतुल्यगन्धि मोमूलगन्धि दुर्गन्धि च निन्दितं
भवति। सधुरं यदायवान् यत्तु कपायं भवति
तल्लक्ष्मीप्रवर्धनं, यत्तु यत्तु कटुकं तिक्तं वापि कृष्णं
अथायव तन्निर्हियेत्। यन्मस्तु हिरस्वस्याकीर्णवत्
यदायवत् प्रयस्यो, अर्धरीतिरुपायमन्त्रवद्वेरी

वन्द्यश्च यद्धो निन्दितो भवति । वेदूर्यनिभं चन्द्रसमान
वर्णकसम्मितोत्पलसदृशवर्णं निर्मलाकाशवर्णमतसौ
पुष्पनिभं वा कुन्तफनं त्रियं भर्तुर्ददाति, मधुकौश-
मानवर्णं श्यामलोद्भवर्णं मक्षिकासवर्णं निन्दितं
भवति । 'हृदयगुणमयूरतान्मसूढघटनन्द्यावर्तकर्ममतस्य
सरित्प्रभा जल्ये च मङ्गलशसिनं पदार्थो कुन्तव्रणेषु
वटि दृश्यन्ते तदा ते धर्मकामार्थसाधकाविनिर्दिष्टा ।

पादुकोलूकपादपवायससृष्टप्रजस्वकनिगलकलासाधे-
त्येव निन्दिताः पदार्थो दृश्यन्ते व्रणेषु ते दृष्टा त्रिय-
मपहरन्ति पतसेति जणलक्षणम् । काया वक्ष्यते ध्वज-
धताकाचामरच्छत्रतोरणशिविकावेशाङ्गुशवर्हमानभङ्गा-
रगजतुरङ्गायस्मिन् कुन्तफले दृश्यन्ते धौतच्छाया-
न्तरगतास्तं कुन्तमपुष्पकृतो न लभन्ते मकुलस्रष्टक-
स्त्रकरमहिप्रवायकोलूकान्भीकाटयो वे निन्दितायदि
कुन्ते स्युर्धौतव्यक्ते तदा स कुन्त त्रियं भुज्यमाना-
मपि धिनाशयेद्यस्तादृशकुन्तं विभ्रयात् । स वध वन्ध
सद्योलभते तस्य महिषी वा । चूलिकयोर्व्याघ्रनखस्य
शुक्लानि चूर्णानि समभागानि कारयेत् । तत् चूर्णितं
हत्वा तेन चूर्णेन फले वर्णोपपन्नं कुन्तफलं निर्मलं
भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा मलेन न लिप्यते । तच्च वर्मको-
पसमन्वितं समाहितं कारयेत्तलिकाभस्मिन् सुदृढा
यामेन अनुबन्धेन सल्लटैश्चादर्वलज्जकै सुवर्णमये रजत
मये वा वर्मसि रत्नालङ्कृतैर्नलिकां लिप्ता कर्तव्या ।
स्तम्भे दृष्टपरिपश्य तथाचोक्तं कुन्तस्य कर्तव्यं नलिका-
सहज वा । नलिका चात्र प्रमायन त्रिधा कार्या हरीत-
कीसदृशन्तालफलसमानं विल्वफलाकारं ककुभकपित्त-
फलसदृशं वा वृत्तमष्टाक्षं वा कलशमलकाकारं वा
भवति सर्वोपस्कृतान्वितं कुन्तायुधं वटिफलं त्रैल-
पञ्चाशत्पल मध्यमं चत्वारिंशत्पलं निक्षुद्रमिति प्रबल-
रिपुविनाशकं क्रियान्वितञ्च कुन्तं कारयेत्तत्तत् स्वप्रमा-
णादधिगौरवं, यो हि कायसारस्य बलमविदित्वा कुन्ता-
युधमावहेत् सादिकस्तस्याजीर्णमजानतं पुरुषस्येवाति
भुक्तमशनं कुन्तायुधं विधीभवति । इत्यौशनसे कुन्तलक्षणम्
कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तधारिणि सख्येत्वाचक्षुरिकाः ।
“यत्किंकुलध्वजरायाजिबारणगोदया ” सुष्ठु । “यत्किं
कुन्ताद्याधुधानीति ” सुष्ठु ।

कुन्ताल पु० कुन्तं सुशुकीटं (उरुष) ज्ञाति ला-क । १ केये
“वापि कुन्तलसंज्ञानसंयमस्यपदेत । बाहुमूलं

सनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्” सा० ट० । तदाप
कारत्वात् २ ह्योवे च अमर । कुत्तसाकारं केशापा-
कारं ज्ञाति ला- । श्यवे ४ चणके पानपात्रे ५ ला-
ज्जले च विद्य । ह्रस्वकभेदे “वर्णं योऽहमभि कार्य-
कुन्तलो लघुशेष । शृङ्गारे च रसे प्रोक्तं ध्यानन्द-
फलदायक ” इति संगीतदामो० । “कामगिरि समारम्भ
द्वारकान्तं महेश्वरि । श्रीकुन्तलाभिधोदेश कथित-
पूर्वस्वरिभिः” यत्किंसङ्गमतन्त्रोक्ते ७ देशभेदे पु० भूम्नि-
“स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता प्यरोऽङ्गराजससु ” सा० ट० ।
“अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ” इत्युपक्रमे “जि-
ल्लिका कुन्तलाश्वैष सौहृदा नलकानना ” भा० भी० ८८०
दक्षिणात्यजमपन्तात्तौ । तेषां राजा अण् । कौन्तल तद्दे-
शस्यमे । वज्रपु तस्य लुक् । कश्चित् एकत्वेऽपि लुक् ।
“आकर्ष कुन्तनयै च मालवासान्ध्रकाक्षपा । द्रापिडा
सिंहलासैव राजा काश्मीरकक्षया ” भा० सं० १४० । ते
प्रभिनोऽस्य अण् । कौन्तल पितृादिक्रमेण तद्देश-
वासिनि । यज्यु तस्य लुक् ।

कुन्तलवर्द्धनं पु० कुन्तलान् वर्द्धयति दृढं - णिच्-स्यु ।
भृङ्गराजे (भीमराज) राजनि० । तं संसेवनेन हि
केशवद्विरियं वैद्यकप्रसिद्धिः ।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तलायाकारो विद्यतेऽस्या ठन् क्त
इत्त्वम् । दध्यादिक्वेदन्वां १ कुरिकाभेदे पालिकायाम्
चारा० । २ बालानामौपधौ (बाला) स्त्री सुष्ठु । यथा
“कुन्तलिकाकुरिगृहकाप्रभृतानीत्युपक्रमे “स्नादुपा-
करसांशीता कफप्रायातिपित्तला । नववार्द्धर-
साक्षाः सञ्चारा वातला घरा । स्वादुतिक्ता कुन्त-
लिका” [राजनि० ।

कुन्तलीशीर न० कुन्तल इयोशीरम् । (बाला) नामोपधौ
कुन्ताप पु० । वैदिके अत्र पाठप्रकारभेदे सत्प्रकार आश-
त्रौ० दाश० ७।८।९ स्त्र० दर्शितोयथा

“तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्” सू०

“तस्मादूर्ध्वं पाकपेक्षुर्ध्वं कुन्तापं शंसेत् । तस्मादूर्ध्वमिति
वचनात् साध्यन्दिने हृषाकपौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्ता-
पः स्यादसति प्रवेशे तृतीयमवनेऽपि तस्य प्रवेशो नास्तीति
गम्यते” नारा० ट० । “तस्यादितस्तदुदगविपाहं किनर्यं
शंसेत्” सू० । “तस्य कुन्तापस्यादितस्तदुदगं अत्रो विष्टञ्च
निनटोऽयमपूर्वं इति तस्या स्वरूपनिदर्शनमाह” ट० ।
“तृतीयेपु पादेऽपूदात्तमनुदात्तपरं यत् प्रथमं तन्निनर्देत्” सू०

“हतीयेषु-पादेष्वादिता यदक्षरं तदनुदात्तीकृत्य ब्रूयात् ।
एतदुक्तं भवति हतीयेषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदि-
तो वे हे अक्षरे तयोः पूर्वमनुदात्तं, तस्मात् परं
द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत् तथा निमर्दितं, नितरा
ब्रूयादित्यर्थः । तदेयसञ्चारणं निमर्दशब्देनोच्यते
इत्यर्थः” नारायणहृत्ति ।

उदराभ्यन्तरस्थिते श्वन्तभेदे न० । “उदरमेकविंशं विंश-
तिर्वा अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविंशं तस्मादुदरमेक-
विंशः” शत० ब्रा० १२।२।४।१२ । “अथ यत्कुन्तापमासीत्
यो मज्जा स साहं समभवत्” तत्रैव १२।४।४।८ ।

कुन्ति पु० भूम्नि कम-किञ्च प्रयो० । १।देयभेदे “कुन्तयोऽवल-
यश्चैव तथैवापरकुन्तयः” भा० भी० ६५० जनपदोक्तौ
तेषां राजा अण् । कौन तद्देश्यमे पु० बह्वु तस्य लुक् ।
कुन्तय तद्धृषेण भूम्नि । “सुस्यलाय सकृन्नाय कुन्तिन्दा
कुन्तिभि सह । सालायनाय राजान” भा० सं० १२५० ।
विदर्भवयजे ऋथस्य पुत्रे श्वन्तभेदे “तस्या विदर्भोऽजन-
यत् पुत्रौ नाम्ना कुयक्रथौ” इत्युपक्रमे “ऋथस्य कुन्ति
पुत्रोऽभूद्भुविस्तस्याय निर्दितिः” माग० ६।१।२ । “कुन्तेः
सख्युः पिता शूरोऽपुत्रस्य प्रथमदात्” तत्रैव २४५०
१६५० । कार्तिकौ० चुराद्रेण सहस्रं प्रकृतिसर

कुन्तिभोज पु० कुन्तिसंज्ञको भोज भोजदेशाधिपः । प्रथा-
पितरि कुन्तिसंज्ञके भोजराजे न्यपभेदे “प्रथा इहितरं
यत्र कुन्तिष्ठां कुरुनन्दन । । शूर पूज्याय दद्यात् कुन्ति-
भोजाय तां ददौ” हरिवं० १५५० ।

कुन्तिसुता स्त्री इत० । वसुदेवभगिन्या कुन्तिभोजाय पिता
शूरेण दत्तकत्वेन दत्तायां प्रथायाम् । कुन्तीशब्दे
विद्यति कुन्तितमयादयोऽप्यत्र स्त्री ।

कुन्ती स्त्री वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजदत्तकसुतायां प्रथा याम्
बुधिरादिमातरि तत्कथा यथा “महिष्यां अग्निरे
शूराङ्गोष्वायां पुष्पा दश” इत्युपक्रमे वसुदेवाद्युत्पत्ति-
सङ्गा “पञ्च चास्य वराङ्गनाः । प्रवृत्तीर्धि प्रथा चैव
श्रुतदेवी श्रुतश्रवा । राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता पीर-
भातरः । प्रथा इहितर यत्र कुन्तिष्ठा कुरुनन्दन । ।
शूर पूज्याय दद्यात् कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात्
कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा प्रथा” हरिवं० १५ ।
इत्युक्त्वा “प्रथां इहितर चक्रे कुन्तिष्ठा पाण्डुरावहत्”
हरिवं० १५५० उत्तम् ।

कुन्तीतनय पु० इत० । कुन्त्यां धर्मादितो जातेषु बुधि-

विरादिषु त्रिषु सूर्यां जाते ४ कर्णै च । तत्कथा यथा
“यस्या (कुन्त्याम्) स धर्मा विद्राजा धर्माञ्जले बुधि-
विरः । भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राश्चापि धनञ्जय” हरिवं०
१५५० । कर्णोत्पत्तिकथा भा० भा० १११५० यथा
“शूरो नाम यदुन्नेषो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या
प्रथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि । पितृस्त्रीयाय सुता-
भगपत्याय भारत । । अप्यप्रमये प्रतिप्राय सस्यापत्त स
सत्ययाक् । अप्यप्रमये ता कन्यां शूरोऽनुपहृत्वाङ्गि-
षे । प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ।
नियुक्ता सा पितृर्गेहे ब्राह्मणातिमिषूजने । उपं प-
र्यचरत्त ब्राह्मणं शंसितव्रतम् । निगूढनिश्चय धर्मे
य तं दुर्ध्वासं विदुः । तदुपं शंसितात्मानं सर्वयज्ञै-
रतोषयत् । तस्यै स प्रददौ मन्त्रभाषणमन्त्रवेत्तया । अ-
भिचारादिभिर्युक्तमवधीचैव तां स्निह । यं यं देयं
त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादेन
तव पुत्रो भविष्यति । तथोक्ता सा त्वं विमेष कुन्ती
कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाकुङ्क्षत् यथ-
स्निनी । सा ददर्श तमोयान्तं भास्करं लोकभायनम् ।
विस्मिता चानवाद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महद्भुतम् । तां समा-
वाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् । अयमक्षरवितापाङ्क्तिः ।
ब्रूहि किं करवाषि ते । कुन्त्युवाच । कश्चिन्मे ब्रा-
ह्मणं प्रादाहरं विद्याञ्च यत्तु हन् । तद्विजिज्ञास-
वाङ्गानं कृतपत्न्यां ते विभो । । एतस्मिन्पराधे तां
शिरसाहं प्रसादये । वेधिता हि सदा रक्ष्याः स-
पराधेऽपि नित्ययः । सूर्य उवाच । वेदाहं सर्वमे-
वैतत् यद्दुर्ध्वासा वरं ददौ । सत्यञ्च भगवोऽहं
क्रियतां सङ्गमो भव । अमोघं दर्शनं महासाह-
साञ्चि ते शुभे । । दृष्ट्वाङ्गानेऽपि ते भीरुः । शेषं शान्तात्
सशय । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा बहुविध वा-
न्वपूर्वं विवस्वता । सा त्वं नैऋद्वारोऽहं कन्याह-
मिति भारत । । वन्मुपस्रमयाङ्गीता सज्जवा च यथ-
स्निनी । तामर्कं पुनरेवेदमवधीचरतवर्धम् । । मत्प्रसा-
दाहं ते राशि । भविता शेष इत्युत । एवमुक्त्वा च
भगवान् कुन्तिराजसुतां ददा । प्रकाशकर्ता तपनः स-
म्भूय तथा सह । तत्र पीरः समभवत् सर्वशस्त्र-
अनांवर । आसन्नकवचः श्रीमान् देवमर्कः त्रिवाणितः ।
सहस्रं कथं विवत्तु कृष्णलोकोत्तितानन । अजायत
सुताः कर्णं सर्वलोकेषु विवत्तु । प्रादाञ्च तस्य कन्यायं

पुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमा-
चक्रमे ततः । दृष्ट्वा कुमारं जगत् सा वाष्णोऽथी दीन-
मानसा । एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुखतं भवेत् ।
गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज-
कुमारं त जले कुन्ती महाबलम्” ।

युधिष्ठिरादुत्पत्तिस्तत्त्वैव १२२।१२३ अ० यथा

“एवमुक्त्वा ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरञ्जयम् । प्रत्युवाच
वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता । पितृवैश्वन्यं हं
बाला नियुक्ताऽतिथिपूजने । उपं पर्यचरन्तव ब्राह्म-
णं शसितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्मे यत्नं दुर्पा-
ससं विदुः । तमहं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोपयम् ।
स मेऽभिचारसंयुक्तामचष्ट भगवान् परम् । मन्त्रन्ति-
मञ्च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् । यं यं देवं त्वमे-
तेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । अकामो वा शकामो वा
वशं ते ससुपैष्यति । तस्य तस्य प्रसादात्ते राक्षि । प्रतो
भविष्यति । इत्युक्त्वाह तदा तेन पितृवैश्वनि भारत ।।
ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागत । अतुष्टाता
त्वया देवमाह्वयेयमहं नृप ! । तेन मन्त्रेण राजर्षे । यथा
स्याद्वौ प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ब्रूहि
सत्ववतावर ।। त्वत्तोऽनुष्ठापतीक्षा मां विहास्मिन्
कर्मणि स्थिताम् । पाण्डुरुवाच । अद्यैव त्वं वरा-
रोहे । प्रयतस्व यथाविधि । धर्मावाहाय्य शुभे । स हि
देवेषु पुण्यमाक् । अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत
कथञ्चन । लोकस्यायं वरारोहे । धर्मोऽयमिति मन्यते ।
धार्मिकश्च कुरुष्व स भविष्यति न संशयः । धर्मेण
चापि दत्तस्य माधर्मे रंश्यते मनः । तस्माद्धर्मं
पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिचित्ते ।। उपचाराभिचाराभ्यां
धर्मावाहाय्यस्य वै । वैशम्पायन उवाच । सा तपोक्ता
तथेत्युक्त्वा तेन भर्ता वराङ्गना । अभिवाद्याभ्यनुष्ठाता
प्रदक्षिणमवर्त्तत” । “संवत्सरहते गर्भे गान्धार्वा
जनमेजय । आहूयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्मा-
भच्युतम् । सा बलि त्वरिता देवो धर्मायोपज-
हाय ह । जलापं पिबिवज्जप्यं दत्तं दुर्व्याससा
पुरा । आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्ततः ।
यिमाने सूर्यसङ्घाये कुन्ती यत्नं जपस्थिता । पिहस्य
तत् ततो ब्रूयाः कुन्ति । किन्ते ददास्यहम् । सा तं पि-
हस्यमानापि पुत्रं देहाब्रवीदिदम् । संयुक्ता सा हि
धर्मेण योगमूर्तिधरेण ह । लेभे पुत्रं वरारोहा सर्व-

प्राप्तव्यतां हितम् । ऐन्द्रे (ज्येष्ठामे) चन्द्रसमायुक्ते सु-
हृतेऽभिजितेऽष्टमे । दिवामध्यगते 'सूर्ये' तिथौ पूर्णे-
ऽतिपूजिते । सप्तम्यग्रसं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वायुवाचाशरीरिणी । एष धर्मे-
भृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्त्ववाक्
चैव राजा प्रयुगां भविष्यति । युधिष्ठिर इति ख्यातः
पाण्डुः प्रथमजः सुतः । भविता प्रथितो राजा त्रिषु
लोकेषु विद्यतः । यशसा तेजसा चैव एतेन च समन्वितः ।
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राञ्जः कृतं बलव्येष्ठं बलव्येष्ठं सुतं दृष्टुः । ततस्तपोक्ता
भर्ता तं वायुमेवाजुहाय सा । ततस्तासांगते वायुर्द-
गारुडो महाबलः । किन्ते कुन्ति । ददास्यद्यं ब्रूहि यत्ते
हृदि स्थितम् । सा सत्त्वज्ञा विहस्याह पुत्रं देहि सु-
रोत्तम ! । बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् । त-
स्मात्तज्ज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । तमप्यतिबलं
जातं वायुवाचाशरीरिणी । सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो
जातोऽयमिति भारत । इदमत्यङ्गुतं चासीज्जातमात्रे
एकोदरे । यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्ण-
यत् । कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत संस्रस्रत्सङ्के खे एकोदरम् । ततः स व-
ज्रसङ्कातः कुमारो न्यपतद्दिशौ । पतता तेन शतधा
शिला गात्रैर्विचूर्णिता । तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा
पाण्डुर्विस्मयमागतः । यस्मिन्नुहसि भीमस्तुः जज्ञे
भरतसत्तम ! । दुर्व्याधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ।।
जाते एकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्विषन्त्यत् । कथं तु
मे वरः प्रतो लोकश्रेष्ठो भवेदिति । दैवे पुण्यकारे च
लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः । तत्र दैवन्तु विधिना काञ्च-
नो जन्मते । इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति
नः सुतम् । अपमेयबसोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ।
सन्नोषयित्वा तपसा पुत्रं सपश्ये महाबलम् । यं दास्यति
स मे पुत्रं स वरीयान् भविष्यति । अमातुषान्मातु-
षां च संयामे स हनिष्यति । कर्मणा समसा वाचा
तस्मात्तपस्ते महत्तपः । ततः पाण्डुर्मेहाराजोमन्त्र-
यित्वा महर्षिभिः । दिदेश कुन्त्या कौरव्यो व्रतं
संवत्सरं शुभम् । आत्मना च महानोऽङ्कुरेकपाद-
स्थितोऽभवत् । उपं स तप आस्थाय परमेश समा-
धिना । आरिराधयिषुर्द्वेषं त्रिदशानां तमोश्चरम् ।
भार्यया सह धर्माज्ञा पर्यतप्यत भारत ! । तन्तु कालेन

भङ्गता वाच्यं प्रत्ययदात । शक्त उवाच । पुत्रं तव
प्रदास्यामि त्रिषु बोकेषु विभुतम् । ब्राह्मणानां गवा-
श्वैव सङ्गदाश्चार्धसाधकम् । दुर्हृदां शोकजननं सर्व-
बान्धवमन्दनम् । हृतं तेऽद्यं प्रदास्यामि सर्वमिह-
यिनाशनम् । इत्युक्त्वा कौरवो राजा वाचनेन महा-
त्मना । उवाच कुन्ती धर्मात्मा देवराजवचः श्रुत्वा ।
उदर्कस्तव कल्याणि । त्वयो देवगणेश्वरः । दातुमिच्छति ते
पुत्रं यथा सङ्कल्पितं त्वया । अतिमातृषक्त्या च ययस्मिन्-
भरिन्दमम् । नीतिमत्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
दुराधर्मं क्रियावन्तमतीवाङ्गुतदर्शनम् । पुत्रं जनय
सुतोषि । धाम अलिवतेजसाम् । सख्यः प्रसादे देवे-
न्द्रात् तमाह्वय मुचिषिते । । वैशम्पायन उवाच । एव-
मुक्त्वा ततः शक्रमाजुङ्गाव ययस्मिनी । अयाजगाम
देवेन्द्रो जन्मामास चात्कुन्तम् । कुन्त्या अपत्यं उक्त्वा ।
कौन्तेय तदपत्ये “कौन्तेय प्रतिजानीहि” गीता ।
कुन्त्य कौन्तेये च क्रूरादि० पञ्चक०सेट् । कुन्त्याति अकु-
न्तीत् सुकुन्त्य प्रतिकुन्त्यात् । [नरम् ।
कुन्त्य पु० कुन्त्य-उन् । बौद्धभेदे हेमच० कुन्त्युरवेति पाठा-
कुन्द पु० कुन्द इव श्वेतत्वात्, कुं पृथिवीं कश्यपाय ददाति
दा-क या । १विष्णौ तस्य कुन्दोपमाङ्गत्वात् स्वच्छतया स्फ-
कवर्धनत्वात् “श्वेतोरक्तस्य पीत इदानीं लक्षणां गत”
इत्युक्ते सुमावतारे सत्ययुगे श्वेतत्वाद्वा, परशुरामाय-
तारे कश्यपाय भूमिदानाद्वा तथात्वम् । यथाह हरिवंशे
“सर्वपापविशुद्धार्थं याजिमेधेन श्वेतयान् । तस्मिन्-
यज्ञे महादाने दक्षिणां ध्येयमन्दनम् । मारीचाय ददौ
प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्” । कुं भूमिस्तनति उन्-
क्षयः शकः, कौन्ते अवा० दन् सुभञ् वा । २कुन्दरुनाम-
मन्त्रद्रव्ये २भूमिचन्द्रभेदे (कुन्द) ४कुवेरस्य निधिभेदे च
पु० मेदि० ५करपीरहणे पु० राजनि० स्वभावज्ञाते
ख्याते ६पुष्पप्रधानहणे पु० पुष्पे न० समर । “कुन्दं शीतं
लघु श्लेष्मिरोरुवातपित्तहृत्” भावप्र० । “कुन्दकुम्भला
पदत स्मितैः” भावः । “कुन्देन्दुसुन्दरवचि” सा०
द० । “शङ्कराय न दातव्याः कुन्दोपमालिकाजवा” उरा० ।
७पद्मे च कुन्दिनी त्रिका० । शास्त्रमन्त्रदीपस्ये पदार्थ-
पर्यायभेदे । शास्त्रमन्त्रदीपवर्णने भाग० ५, २०४ । “तेषु
वर्णेष्वहो नद्याय समवाप्तिघाताः सुरसः शतशङ्कौ
वायदेव कुन्दः कुन्दः पुष्पवर्णः सङ्कसुतिरिति” । वि-
ष्णुपु० त्व एषा नामान्वराणि इत्यने “कुन्दोद्यतवै

ततीयश्च ववाङ्कः । श्रोत्रोत्पल महीपद्मः च चतुर्थो
महीधरः । कुन्दस्तु पद्मः षष्ठो मङ्गितः सप्तमश्च ।
कुम्भान् पर्यायतः” अनयोः कल्पभेदादपिरोधः ।

कुन्दक पु० कुन्द+वञायां कन् । १कुन्दहणे राजनि०
स्वार्थे क । २कुन्दयन्त्रार्थे

कुन्दम् पु स्त्री० कुन्देन । भीयते शुभपण्यात्वात् भा-वभवे
क । पिङ्गवे त्रिका० शिंया जातित्वात् ङीष् । तस्य च
भाषिमित्रमण्यत्वात् परस्व सूच्यान्तपुरुषे आद्युदात्तता-
तस्य गण्ये सकुन्द इति पाठान्तरम् । तेन सङ्गं केष्या-
दित्वात् तत्पुरुषः ।

कुन्दमाला स्त्री पद्मभेदे वा०द० ।

कुन्दर पु० कुन्दवत् गुह्यानि धर्मातृवन्तीनि कृतानि । राति
ददाति दा-क, कुं धरां दारयति हिरण्याक्षिणा-
श्ववा वराहकृपावतारे ह-कश्च पृथो० हम् । १विष्णौ ।
“कुन्दः कुन्दः कुन्दः” विष्णुच० । कु भूमिं दार-
यति अन्तर्भूतपथे ह-कश्च पृथो० । कश्चिद्भु (कु-
न्दरा) पिख्याते २तृणभेदे पु० राजनि० । तस्य पर्ववोक्षि-
हारा सख्यः राजनि० दर्शितम् । “कण्डुरो दीर्घपङ्कः
खरकदः रवाजस्येवभूतः सृगमङ्गलः” । “श्वेत् कुन्द-
रमूखन्तु स्यौख्यैवोपकारकम् । पिप्पातिवारनामि स्यात्
मोघमना प्रयस्यते । बलपृष्टिकरश्चैव” राजनि० तद्गु-
णा उक्ताः । [सम्यक् त्रिका० ।

कुन्दिनी स्त्री कुन्दानां पद्माना समूहः खला० इति । यद्वा-
कुन्द पु० कुं भूमिं दद्याति ह वा०डु । १भूमिं शङ्करा० ।
२कुन्दरुनाम मन्त्रद्रव्ये स्त्री ।

कुन्दर पु० कु भूमिं दारयति ह-पिदारे उरन् पृथो० ।
कुन्दरुनाममन्त्रद्रव्ये भरत ।

कुन्दरु पु स्त्री कुं भूमिस्तनति उन्-जला० नि० । स्वभाव-
ख्याते मन्त्रद्रव्यभेदे अमर । “कुन्दरुर्धुरसीश्लोका-
स्य च कटुर्हरेत् । अवरस्ते दयहाससीहरोरुनका-
निलान्” भावप्र० । स्वार्थे क । तत्रैव पुंस्त्री राजनि० ।
स च सुश्रुते एकादिगणे पठितः । स च मयो यथा

“एसातगरकुम्भमांसीध्यामकत्वकपलनागपुष्पप्रियङ्गुहरे-
कुका व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थीषेयकन्द्रीनेटकोनचोरक-
नालकयुग्मं सुसर्जरसतरङ्गकुम्भ इकागुह्यङ्गो ग्रीरमङ्ग-
दारकुङ्कुमानि पुष्पागकेयरश्चेति । एसादिको वातकौ
निहन्वादिभवे च । वरुप्रसादम् बलपृष्टिकाको-
ठमाशनः” ।

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्रादि० पर० सक०
सेट् । कुम्पयति ते कुम्पति अचुकुम्पत् त अकुम्पीत् । कुम्प-
यास् बभूव आस चकार चक्रे । चुकुम्प । प्रणि कुम्प्रात्
कुप द्युतो चुरा० उभ० अक० सेट् । कोपयति ते अचूकुपत् त ।
कोपयास् बभूव आस चकार चक्रे । कुपित कोप
कोपनस् कुपित्वा प्रकुप्य । “प्रोक्षु प्राञ्जलयो विप्रा
प्रहृष्टा कुपितवचः” भाग० २, १६,

कुप रोते दिया० सक० प० सेट् । कुपयति इति अकुपत्
अकोपीत् चुकोप । “यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ ये ये दोषाः
कुपयन्ति देहिनाम्” सुश्रु० । “तस्य तद्वयनं श्रुत्वा कृष्ण रु-
चाक्षरं बभूव । चुकोप बलिनां श्रेष्ठः” भा० सं० ४१ अ० ।
“कुपितकपिकपोलक्रोडताचस्तमासि । उद्भटः “हृष्ट
कुपयि याचके” भा० आ० ७८ अ०” अस्य आर्षे पदव्य-
त्ययोऽपि दृश्यते । “नन्दते कुपते चापि तथा छद्म-
व्यपि” भा० आनु० १४ अ० । “न च कुप्ये महासर्प ।
न चात्मानं विगर्हये” भा० व० १७८ अ० । उपसर्गपू-
र्णस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्थार्थपरत्वम् यथा प्रकोपः सकोपः
अतिकोपः इत्यादि । “क्रुधुहेष्वास्त्रयार्थानां यं प्रति
कोप” पा० कर्म्मणि सम्प्रदानता ।

कूप्य पु० कुत्सितः पत्न्याः कुगतिसमा० अच् समा० । १ कु-
त्सिते पथि शब्दरत्ना० । “स्वधर्म्मं पथमकुतोभयम् पित्राय
कूप्यपात्रण्डसमञ्जसं सप्रयत्नं यिष्यति” भाग० ५, ६,
१० श्लो । स सेव्यत्वे नास्वस्य अर्थ० अच् । २ अक्षरभेदे “प्र-
मदो भयस्य कूप्योऽयमिवस्य पीर्यवान्” हरि० १ अ०
“तथा निरुद्ध कूपयस्य दानव” हरि० २४१ अ० ।
स एव सुपात्र्यं पदद्वयेण द्वारे आविर्भूतः “कूपयस्तु महा-
वीर्यं श्रीमान् राजन् । महाश्वरः । सुपात्र्य इति
विख्यातं चित्तौ जज्ञे महीपति” भा० आ० ६७ अ० ।

कुपन पु० कूप-क्यु । हिरण्याक्षसेनस्ये असुरभेदे “शरभ-
शलमस्यैव कूपनः कोपनः क्रयः” हरिव० ४२ अ० ।

कुपय ति० गुप-क्यप् प्रबो० । गोपनीये । “आ साच्यं कु-
पयं वर्द्धनं पितुः” ऋ० १४, २, “कुपयं गोपनीयम्” भा०
कुपाणि ति० कुत्सित पाणिपत्य । वक्रहस्ते बाहुकुण्डे
(कोपा) । जटा०

कुपिञ्जल पुंस्त्री कुत्सितः पिञ्जल इव पुच्छोऽस्य । पिञ्जभेदे
क्षिया ङीष् ततः शिवा० अच् । कौपिञ्जल तदपक्षे पुंस्त्री० ।
कुपिनिन् पु० कुपिनी मत्स्यधानी अस्यस्य ग्रीवा० इति ।
मत्स्यधारके कैवर्त्ते लिङ्गा० ।

कुपिनी स्त्री शुष्यते मत्स्योऽत्र गुप-वा० इति क्विप् ङीष्
प्रबो० । (भाक्षेरस्त्रानु६) मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना० ।

कुपिन्द पुंस्त्री कूप-किन्दच् । तन्तुपात्रे उष्णादिको० ।

कुपीलु पु० कुत्सितः पीलुः कुगतिस० । (भाक्षडातेन्दु)
काकेन्दुश्चे मावम० । यस्य फलं (कुचिला) इति ख्यातम् ।
तत्पययिषुणादि मायम० उक्तं यथा

“तिन्दुको यस्तु कथितो जलदो दीर्घपलकः । कुपीलुः
कुलकः कालस्तिन्दुकः कालपीलुकः । काकेन्दुर्विष-
तिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः । कुपीलुः शीतलः
तिक्तः वातलः मदकलशः । पादव्याहारं याहि कफ-
पित्तासनाशनम्” ।

कुपुत्र पु० कुत्सितः पुत्रः कुगतिस० । कुत्सिते एतैः “तादृशं
फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरस्तमः” मनु० । ब० श्री० । २ कुत्सित
पुत्रयुक्ते लि० । भावे कर्म्मणि च ततो मनोऽन्ता० बुज् ।
कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री । को० प्रथिव्या एतः । ३ मङ्ग-
लपक्षे ४ नरकासुरे च । [दिनिन्दिते अमरः

कूप्य लि० कुत्सितं पूयते पूय-विसरणे अच् । जात्याचारा-
कूप्य न० गुप-क्यप् नि० । स्वर्णरूप्याभ्यामन्याध्विन् १ तेजसादौ
धातौ, अमरः (दत्तो) इति ख्याते २ धातौ च
कूप्यशाला स्त्री कूप्यस्य तत्पात्रादिनिर्माणस्य शाला । (कां-
सारिर दोकान) कास्यादिपात्रनिर्माणगृहे हेमच० ।

कुप्रिय लि० कु+प्रो-क । अवन्नेहना० ।

कुप्रव पु० कुगतिस० । तृणादिनिर्मिते उडपे शब्दश्चि० ।

“यादृशं फलमाप्नोति कुप्रवैः सन्तरन् जलम्” मनुः

कुव स्मृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुग० उभ० पक्षे भ्रा० पर०
सक० सेट् । कुवयति ते कुवति अचुकुवत् त अकुव्सीत् ।

कुवयास् बभूव आस चकार चक्रे चुकुव । कुवा

कुवल लि० कुत्सित बलस्य । निन्दितबलयुक्ते ।

कुवलाश्व लि० कुवल्लोऽश्वोऽस्य । १ दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्यवंशे
२ नृपभेदे तस्य धुन्वुमारसज्जाप्राप्ति भा० व० २०१ अ०
उक्ता यथा “मार्कण्डेय उवाच । इक्ष्वाकौ संस्थिते राज-
न् । शशाद प्रथिवीमिमाम् । मातु परमधर्म्मात्मा सोऽयो-
ध्यासां ऋषोऽभवत् । शशादस्य तु दायादः ककुत्स्यो नाम
वीर्यवान् । अनेनाद्यापि काकुत्स्यं प्रयुज्जानेनसं सुतः ।
विजगन्धः प्रयोः एतस्तस्मादंष्ट्रं जज्ञियान् । अष्ट्रेय
शुवनाश्वस्तु आयस्तस्यात्मजोऽभवत् । तस्य आवस्तकोऽष्ट्रेयः
आवस्तो वेन निर्मिता । आवस्तस्य तु दायादो
उहदशो महाबलः । उहदशस्य दायादः कुवलाश्व इति

सूतः । कुबलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकपिंशति ।
सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन् सुदारुणाः । कुबलाश्वस्य
पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् । समये तं पिता राज्ये
वृहद्व्योऽभ्यषेचयत् । कुबलाश्व महाराज । शूरकुत्तम-
धार्मिकम् । पुत्रसंक्रामितश्रीसु वृहद्व्यो सङ्गीपति ।
जगाम तपसे धीमांसपोवनममित्रहा । इत्युपक्रम्य
समुकैटभयोः समुत्पत्तिवचकथान् २०२७०

“मार्कण्डेयउवाच । धुन्वुनीम महाराज । तयो-
ऽप्यु मङ्गाद्युति । स तपोऽतप्यत मङ्गत् मङ्गापो-
र्यपराक्रमः । अतिष्ठदेकपादेन जयो घमनिसन्त ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो परं वज्रे स च प्रभुम् ।
देवदानवयक्षाणां सर्वगन्धर्वरक्षसां । अथध्वोऽङ्गं भवेत्
वै वर एष ह्यतो मया । एवं भयतु गच्छेति तच्छाच पि-
तामह । स एवसक्तस्तत्पादौ मूर्ध्निऽऽसृज्य जगाम ह ।
स त धुन्वुर्वरं स्वयां मङ्गावीर्यपराक्रम । अतस्त्वारन्
पितृवधं कृतं विष्णुसुपागमत् । स त देवान् स-
गन्धर्वान् जित्वा धुन्वुरमर्षयः । ववाधे सर्वानसकहिण्यु-
देवाश्च वै श्वम् । ससृष्टे बाहुकापूर्णे उज्जासक इति
स्मृते । आश्वस्य च स दुष्टात्मा त देर्य भरतर्षभ ।।
वाधते अ परं शक्रा तसुतह्वाश्वमं विभो ।। अन्तर्भू-
मिगतस्तत्र बाहुकान्निर्हितस्तथा । समुकैटभयोः पुत्रौ
धुन्वुभीमपराक्रमः । श्येते लोकविनाशाय तपोवत्सुपा-
श्रित । उतङ्गुलाश्वमाभ्यासे निःश्वसन् पावकाश्वि ।
यतस्त्रिध्वेन कावे त राजा समलवाहनः । उतङ्गुविप्रस-
हित कुबलाश्वी मङ्गीपति । पुत्रौ सङ्ग मङ्गीपाजः ।
प्रययौ भरतर्षभ ।। सङ्गुसुरैरेकविंशत्या पुत्राणामरिभ-
र्त्तनः । कुबलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् । तमा-
विशस्ततो विष्णुर्भगवास्तोजसा प्रभुः । उतङ्गुस्य नियो-
गेन लोकान्न हितकाम्यया । तस्मिन् प्रयाते दुर्ध्वं
दिवि शन्दो सहानभूत् । एष श्रीमानवध्वोऽय धुन्वु-
मारो भविष्यति । दिव्यै च पुण्यै च देवाः समन्तात् पर्व-
वाकिरन् । देवदुन्वुभयश्चापि नेदः स्वयमभीरता ।
श्रीतश्च बाहुः प्रययौ प्रयासे तस्य धीमताः । विपां-
शुला मङ्गीं कुर्वन् पर्वच च सुरेश्वर । अन्तरीक्षे विमा-
नानि देयतानां युधिष्ठिर ।। तस्यैव समदृष्टन् धुन्वुर्वल
महासुर । कुबलाश्वस्य धुन्वोश्च दुर्ध्वं शौद्रह्वानिताः ।
देवतत्त्ववैश्विज्ञा समवैश्वानरुर्षय । नास्त्रायमेव कीरव्य ।
तेजसाभावितास्तदा । स गतो नपति क्षिप्तं पुनैः

सर्वतो दिशम् । अर्धैर्बलानयामास कुबलाश्वो मङ्गीपतिः ।
कुबलाश्वस्य पुत्रौ च तस्मिन् वै बाहुकार्यवे । समभिर्दिव्यैः
आत्मा इष्टो धुन्वुर्भूत्वावसः । आसीद्गौरं वपुस्तस्य बा-
हुकान्निर्हितं मङ्गत् । दीपमानो ववा स्वर्गलोचनवा
भरतर्षभ ।। ततो धुन्वुर्भूत्वावसः । दिशमावस्य
पश्चिमां । सुप्तोऽभूद्राजशार्ङ्ग । काशानलसम-
द्युति । कुबलाश्वस्य पुत्रौ च सर्वतः परिवारितः ।
अभिद्रुतं वरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्धुसुरैरपि । मङ्गिभ्यः परिकै-
मासैः सङ्गैश्च विमलैः शितैः । स बध्यमानः स-
क्रुष्टः समुत्तस्यौ मङ्गावसः । क्रुष्टाभयवसेनां ब-
लाश्वि विविधानि च । आत्मावसन् बावकं च सर्व-
सङ्कषमं तदा । तान् सर्वान् वृषतेः पुत्रानदङ्गत् स्वेन
तेजसा । सञ्जनेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्धर्तवन्निन ।
अथेन राजशार्ङ्ग । इत्येव कथितः प्रभुः । वनरसाक-
लान् क्रुद्धस्तदङ्गुतमिषामवत् । तेन क्रोधान्निदग्धेन
तदा भरतवत्सव ।। त प्रभुर्भूत्वावसः कुबलाश्वो
मियापरम् । आसवाह मङ्गातेजाः कुबलाश्वो मङ्गीपतिः ।
तस्य पारि महाराज । सुप्ताय वक्तुं देहत । तदापीवत
तत्तेजो राजा वारिभवं नृप ।। बोनी बोनेन वज्रि-
ममयामास वारिणा । ब्रह्मास्ते च राजेन्द्र । दैव-
क्रूरपराक्रमम् । ददाह भरतत्रेष्ठ । सर्वलोकांमवाव वै ।
शोऽस्ते च दग्धा राजर्षिः कुबलाश्वो महासुरम् । सु-
यत्नुमन्त्रिभक्तं तैर्लोकोपद्रवापरः । धुन्वुर्वैश्वसदा
राजा कुबलाश्वो महासना । धुन्वुमत् इति स्मृतो
नाम्नाऽप्रतिरयोऽभवत्” ।

कुवे(वे)र पु० कुम्बति घनम् कुवि-यरक् वि० नलोपच
कुत्तित वेरमञ्ज इति वा । धनदे नभाराले
अमरः “कुत्तवादां क्षितिपद्मीऽयं परीरं वेरसुप्रते ।
कुवेरः कुमरेरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः” बाहु० ।
“कुवेरोमय नाम्ना त्वंमम रूपेर्ध्वं वा सुत ।” बासी०
देवीशायोक्तस्य तयात्वम् । “कुवेरस्य जगःप्रसवं
कृतीव पराभवम्” कुमा० तस्योद्भवम् । तद्वत्त्वमिति लि०
क्षिप्तो जीव “कौत्रेरद्विभक्तमपास्य धार्मम्” भावः ।
कुभा० पाठात् कुवेरवन्निष्ठादौ न चत्वम् बाहु० । कुवे-
रकोऽप्यत्रार्थे कुर्गतिष्ठ० शनिश्चितदेहे न० ।

कुवेराश्वी क्षी कुवेरशाश्वीव विष्णुर्बलं पुन्यवशां वत् ववा
क्षीम् । उपाटकावसे श्वताकरज्जे न राजनि० ।
कुवे(वे)राश्वस्य पु० इत० । वेराश्ववर्तते जटा० तत्र कुवे-

राधासत्तापथात्त्वम् । कुजे (वे) राष्ट्रिमभ्यतयोऽप्यत ।
कुज पु० रंयत् उज्जमाज्जं व यत् शक० । १ अयामागे
राजनि० २ खड्गे शब्दमा० । (कुज) ३ हृदयघृष्ठरोगे पु०
“हृदयं यदि वा घृष्ठसङ्गतं क्रमशः सङ्गं । क्रुद्धो
वायुर्यदा कुर्वीत तदा तं कुजमादिशेत्” भाष्योक्तं
नल्लक्षणम् । ४ तद्युक्ते (कुजो) लि० । “कुजा नीचतयैव
न्यानि यनकैरात्मोत्पन्नाः” रत्ना० । यच्च रात्राभन्तं
पुरसङ्कायभेदो यथाह सा० । तद्वदपरोधे इत्युपक्रमे
“यामनवपहकिरातश्चेन्नाभीराः शकारकुजाद्या”
अवरोधाधिकारिकुजलक्षणमुक्तं इह० ४० ६८ अ०
“यद्वापरे यामनको जघन्य” कुजोऽपरो मण्डलकोऽयं
नाभी । पूर्वोक्तभूपातचरा भवन्ति सङ्कीर्णवृक्षाः इत्यु
ल्लख्येत्तान्” । “कुजो नाम्ना यः स शुद्धो हृद्येत्तान्
श्रीषः किञ्चित् पूर्वकाये नतश्च । हंसासेवी नास्तिको
ऽयैर्येतो पिद्वान् गूरु” सूचकः स्यात् इतश्च । कला-
लमिषः कलहप्रियश्च प्रभूतभत्यः प्रभदाजितश्च । सम्पूज्य
लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुजोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च” ।
कुजक पु० कौ उज्जति उज्ज-चवुच् शक० । अतिसुरभिपुष्पे
उज्जभेदे चम्पकात् पुष्पयतकादयोः पुष्पमुत्तमम् । अथो-
क्तपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् । सेवतीपुष्पसाह-
स्रात् कुजकं पुष्पमुत्तमम्” शब्दचि० । नरसि० पुरा०
“कुजकं सुरभिः स्वादुः कषायाहुरवः वरः । त्रिदोष-
यमनो हृष्यं शीतहर्षां च स हतः” इति भावप्र० ।
कुज करण्टक पु० कुजः कण्टकोऽयम् । नैतच्छदिरे राजनि०
कुजा स्त्री कंठभवनस्थे वैरिन्ध्रीभेदे वां पद्मप्राणाक्रमेण ज्ञायाः
रूपं चकार तत्तथा भाग० १० स्क० ४१ अ० यथा
“अथ अजन् राजपथेन भाववः स्त्रियं स्त्रीहीताङ्गविभे-
दभाजनान् । पिलोक्य कुजां युवतीं वरामनां घमश्च वानीं
नृहृदयं नृसमदं । का त्वं वरोर्वी तदहातुकेपनं कस्याङ्गने !
वा कथयस्व मां न । देहावयोरङ्गविभेदमुत्तमं त्रये
क्षतस्ते नचिराङ्गपिष्यति । सैरिन्ध्रपुत्राश्च । दास्यकप्रहं
हृन्दर । कंससम्पत्ता त्रिपङ्कनाभा ह्यतुलेपकर्मणि ।
मङ्गावितं भोजपतेरतिप्रियं विना युवां कीम्यतमस्तद-
र्हति । रूपमेयसमाधुर्यैर्हंसिताक्षापवीक्षिता । चर्चि-
तात्मा ददौ सान्द्रसुमयोरतुलेपनम् । ततस्तावज्जरागेण
सुवर्णैतरयोभिना । संप्राप्तपरमाणेण शुश्रूभते सुरञ्जितै ।
प्रसन्नोभगवान् कुजां त्रिपङ्कां चचिरात्तन्नाम् । अञ्जनीं
कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम् । पद्मप्राणाक्रमेण

प्रपदे ह्यहोत्तानपाणिना । प्रष्टज्ञा चिषुकोऽध्यात्मसुद-
नीनमद्व्युतः । सा तदर्जुनमामाङ्गी दृष्ट्वा शिषयो-
धरा । सुकुन्दस्वर्णमात् सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा” ।
कुजाम्बक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “ततः कुजाम्बके
गच्छेत् तीर्थं येन नराधिप ।। गोसहस्रमयाप्रोति
स्वर्गलोकं च गच्छति” भा० य० ८४ अ० । तत्र तीर्थं
ब्रह्मावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवर्तितं ।
कुजिका स्त्री । अष्टवर्षाणां कन्यायाम् । “अष्टवर्षा च
कुजिका” असदाकल्पः कालसङ्कर्षणशब्दे २००४ अ० विवर्तितं ।
शदेवीभूतिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन् कुजिका
तन्त्रत्वेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम् ।
कुत्र न० कुवि-आम्नादने रन् अक्रेन्द्रेत्यादिमा नि० ।
अरण्ये उत्पन्नोदकः । २ कुण्डे १ कुण्डले ४ तन्तौ
५ शरणे ६ शकटे च संक्षिप्तसारवृत्तिः ।
कुत्र (त्र) ह्य ५० कुत्सितो ब्र (त्र) ह्य वा टच् । कुत्सिते
ब्र (त्र) ह्यणि टजभावपणे कुत्र (त्र) ह्यनुबद्धोऽप्यत ।
कुम्ब उन्दने आ० पर० सक० सेट् । कोमति अकोभीत् चुकोभ ।
अ० भा० माघवसंभताऽयम् । [विवर्तितं ।
कुम्भ न० कुम्भ-क । उदके अ० भा० माघव० । कुम्बनुशब्दे
कुम्बन्यु त्रि० कुम्भ-कर्माणि यज्वर्ये क कुम्भसदकमिच्छति क्यच्
ना० अमङ् अन्दसि उ । आत्मनः सेकमिच्छति उदकस्य
सेकारि “अन्दस्तुम्भः कुम्बन्यवः अ० ५, ५२, १२, कुम्भ-
न्यवः कुम्भिरन्दनकर्मा” भा० ।
कुम्भा स्त्री कोः षष्ठिव्या भा । षष्ठिवीक्षायायाम् “राष्ट्रः
कुम्भामण्डलगः शशाङ्कम्” ज्योति० । उपरागशब्दे
१२८५ अ० विवर्तितः । कुगतिष० । २ कुत्सितदोषौ । “मा
योरखानितभा कुम्भा” अ० ५, ५२, ६, “कुम्भा कुत्सित
दोषिः” भा० । इत्युक्ते त्रि० ।
कुम्भत् ५० कुं षष्ठिवीं विमर्त्ति षट्-क्रिप् । १ भूधरे शैले
२ मत्स्यस्थायाम् । एकदिशब्दे १५०८ अ० विवर्तितः
कुम्भेष्टिकं सप्तशाखाकचक्रम् ज्योति० ।
कुमार केलौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमारयति ते
अचुकुमारत् त । कुमरयाम् बभूव आस चकार चक्रौ ।
कुमार ५० कुमारयति क्रीडति, कुत्सितो भारो यस्यात्, कौ-
मारयति दुष्टान् मृ-षिच्-अच् वा । १ कार्तिकेये,
नाथीकौ २ सुवराके, अम० २ शुक्रे पक्षिणि ४ अश्वधारके,
५ वरुणध्वजे ६ पञ्चवर्षीये, वारुके च मेदि० । “कौनारं
पञ्चमयान्तं प्रौगण्डं दशमवधि” भाग० १० श्रीधर-

धृतवचनम् । क्षियां वदोवाचित्वाद् ङीप् । “लोचि
वर्षाणु दीक्षेत कुमार्मुत्तमती वती” सतु । ७ चिन्मने
यन्त्रे । एतद्दुपायकमेदे हेमच० । ८ शाकहीमेवरपुलमेदे
१० तदीयवर्षमेदे च विष्णुपु० “शाकहीमेवरसापि भवस
समहात्मन । सप्तैव तनयास्तो वां ददौ वर्षाणि सप्त च ।
अबदस कुमारस सुकुमारो मन्वीरव । कुसुदोदः, सभो-
दाकि सप्तमस महाकुसु । तत्संश्रान्वापि तान्मेव सप्त-
वर्षाचतुक्रमात्” । ११ युक्तिमत्पर्वतोद्गमे कमिकुल्या-
मेदे “कमिकुल्याः कुमाराद्याः युक्तिमत्पादसम्भवा” वि-
ष्णुपु० । १२ सुन्दरे लि० । १३ अविवाहितावस्थावाचपचारम् ।
“कौमारा पूर्ववचने,, या० । “अनेकानि कष्टाणि
कुमारमृगचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राचारिणाम् ।
कुलसन्ततिम्” सतु । अतएव अक्षदाकृत्यो “एकवर्षं
भवेत्सन्त्या इत्यादिना मोक्षवर्षानाया अपि कुमारीत्य
मुक्तम् । तत्र नास्ति “कुमारं माता विनर्ति” क०
५,२,१, कुमारस्य रेतः क्षिप्तं च कथयति” “सत० ब्रा०
१,४,५,७, “कन्यानां वंशदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्”
सतु नास्तीति विनापि काव्ये राकसारके कुमारमन्द-
प्रबुध्यते । “आप्तः कुमारान्मनोवृद्धकेन भोजेन कृतो-
रवने विवृष्टः” । “कुमारस्यैव बह्वि स्थितं च तत्” रघु
“तदातुल्यमद स्थातुं कुमारानिव पायकी” राम० ।
विश्वारोक्ते १२ अन्तमेदे इ० १६ विद्यायां स्त्री ङीप् ।
मन्त्रविशेषाणां वंशमेदाश्च तन्मसारे दर्शिता तथा
विश्वारो नित्ये च । “विश्वारो वृद्धः शक्तिहीनः
पराङ्मुखः ङीरितः । शक्तिरोन्महीरव कोसितः
अन्धितकथा । दग्ध-सकल मीतश्च शक्तिश्च तिरस्कृतः ।
भेदितश्च सुप्रमथ महीरकश्च मूर्च्छितः । कृतवीर्यश्च
भीमश्च मध्यलोवाकश्च पुनः । कुमारश्च युवा प्रौढोद्गो
निस्त्रियकलस्य । निर्वीजः क्षिप्रहीनश्च मन्दः कू-
टस्य पुनः । निरयश्च शतहीनः केकरोजीवही-
नश्च । भूमिताक्षिकृतौ स्थातां मोक्षितश्च सुधातकः ।
अतिदीप्तोऽङ्गहीनः स्नादिमृदुः समीरितः । अति-
क्रूरश्च सुग्रीवः शान्तमानश्च एव च । स्नानमप्य विक-
सोनिर्ध्वजः परिकीर्तितः । अतिहृदः शीघ्रश्च व-
क्ष्याम्येवान्मन्त्रसम् । मनोर्विस्मादिमध्यान्मनानि च वीज-
सुच्यते । वयुक्तं वा विवृक्तं वा पुरातनान्तिष्ठा पुन ।
चतुर्दश वक्ष्या वापि च मन्त्रान्तिष्ठान्तकः । आदिमध्या-
वधानेषु भूवीजवक्ष्यामिह । वक्ष्यन्तः च विप्रोन्म-

न्तिष्ठतिविर्जितः । आवाहितवर्षीवीजरागाहीनसु
मोक्तः । शक्तिहीनः च शक्तितो यस्य मध्ये न विद्यते ।
कामवीर्यं कथं नावा शिरस्यङ्गु शमेव च । अथौ परा-
ङ्मुखः प्रोक्षोद्गारो विन्दुसाक्षितः । आद्यान्मध्ये
विन्दुर्वा न जनेदुवधिरः सतु । पञ्चवर्षोऽमृत्युः स्नाद्रेका-
र्षेन्दुविर्जितः । नेत्रहीनः च विप्रोऽत्र दुःखो-
कामवप्रदः । आदिमध्यावधानेषु वंशप्रासादवान्मन्त्रौ ।
इकारोविन्दुवान् जीवो वागवापि चतुःकक्षः । नावा
वमापि च पदं नास्ति बाह्वं च कीर्तितः । एक व-
ध्ये ब्रह्मं मूर्ध्नि शक्तिश्चकुरन्दरी । न विद्यते च मन्त्रसु
क्षान्तिः क्षिप्रविर्जितः । शक्तिर्गुणमासुक्तो वक्ष्य
मन्त्रस्य मूर्ध्नि । सप्तमा कथ्यते तन्म दग्धमन्त्रं प्रचयते ।
अक्षं द्वाभ्यां क्षिप्रिः मन्त्रिरक्षिप्रिः प्रोक्तः ।
कक्षः प्रोक्षिप्रिः को वक्ष्य कथं न प्रचय सतु । शिरो-
वा शक्तिश्च वा वीर्याश्चः च प्रकीर्तितः । नादौ
मध्ये तथा चान्ते वक्ष्य कार्यं चतुष्टयम् । सप्त शक्ति-
को मन्त्रः सर्वविश्वमन्त्रितः । वक्ष्य मध्ये द्वाभ्यां क्षि-
प्रश्च मूर्ध्नि क्षिप्रः । अक्षं तिष्ठति मन्त्रं च तिर-
कृत-चतुष्टयम् । द्योदिवं कृदने शीघ्रं वद्वौवदं च
कथयि । सप्त भेदितो मन्त्रः सर्वशक्तिविर्जितः । नि-
मर्शो वंशहीनोश्च च सुप्रमत्तदाहृतः । मन्त्रोवाकश्च वा
विद्या च्छात्रिकदत्ताधरा । कटकारपञ्चार्द्धोर्द्धोर्द्धोर्द्धो-
क्त कदाहृतः । तद्वक्ष्यं, स्थित मध्ये वक्ष्य मन्त्रं
च मूर्च्छितः । विरालोऽङ्गुक्षो को मन्त्रो कृतवीर्यः च
कथ्यते । अतदौ कथं तथा चान्ते चतुष्टयतोऽप्यः ।
प्रातश्चोभीम प्रथमे चः स्नाद्रेकाध्याधरा । एकोनवि-
श्वारो वा मोक्षनसारवन्दुः । वृद्धोऽङ्गुक्षोर्द्धोर्द्धो-
मध्यस्तं च प्रचयते । सप्तवर्षो भवेद्वाक् । कुमाराद्रेका-
ध्याधरा सतु । प्रोक्षारो वृद्धा प्रौढवत्परिचक्षिप्रिः ।
निर्बद्धवद्वं शक्तिर्वीर्यमन्त्रः यथाधरः । चतुष्टयधरा-
वापि वक्ष्य च शक्तिर्वीर्यम् । यथाधरो मृगवृत्तो व-
र्द्धिर्वा च दक्षितः । कक्ष्यावधाने कृद्वं शिरोमन्त्रौ च
मध्यस्तः । यिष्ठा मन्त्रं च न स्थातां वीर्यं कटकारश्च
वा । शिववत्पञ्चहीनो वा च विर्वीजः उदाहृतः ।
एव स्नानेन कटकारः मोक्ष शक्तिं प्रवर्धते । च
मन्त्रः क्षिप्रहीनः स्ना मन्त्रं पञ्चप्रचरो मन्त्रः । ब्रह्म एका-
धरो मन्त्रः च । एकोनो निरयकः । द्विवर्षः शतहीनः
स्नातु तर्ज्यं च कथयः । प्रचरो जीवहीनः शक्तिवद्वः

श्रोमदुः। सार्द्धादशवर्षो या भूमितः स तु निन्दितः ।
 सार्द्धीजल्यस्तद्देकविंशतिवर्षकः । विंशदर्शस्ति-
 गदृशोऽप्यस्यादसिद्धितः कृतः । हाविंशत्यक्षरो मन्त्रो
 मोहितः परिकीर्तितः । हाविंशत्यक्षरो मन्त्रोयः स-
 प्रविंशतिवर्षकः । सुधार्त्तः स तु विंशत्यक्षराविंशति-
 वर्षकः । एकादशाक्षरोऽपि पञ्चविंशतिसंख्यकः । त्र-
 यो वयं तत्रो वा मन्त्रोऽतदीप्रदेरितः । पञ्चविंश-
 त्यक्षरोमन्त्रः षट्त्रिंशद्वर्षकस्तथा । त्रिंशदेकोनवर्षो या
 त्वङ्गचीनः स एव हि । अष्टाविंशत्यक्षरोयः एकविंशदमा-
 पि वा । अतिशूद्रः स विंशत्यो निन्दितः सर्वकर्मसु ।
 त्रिंशदक्षरकोमन्त्रस्तयस्त्रिंशदद्यापि वा । अतिशूद्रः
 स विंशत्यो निन्दितः सर्वकर्मसु । चत्वारिंशत्तन्ना वि-
 द्या त्रिंशद्वर्षागता भवेत् । तायत्संख्या निगदता म-
 न्त्रा सौम्यसंज्ञका । पञ्चदशक्षरा ये सुर्मन्त्रास्ते शा-
 न्तमानसाः । एकोनशतपर्यन्तं पञ्चषष्ठ्यक्षराः दत्ताः । ते सर्वे
 कथितामन्त्राः स्थानभ्रंशः न गोभना । त्रयोदशक्षरा
 ये सुर्मन्त्राः पञ्चदशक्षराः । विकलास्तेऽभिधीयन्ते शत-
 सार्द्धं शतं तथा । शतद्वयद्विंशतिरेकहीना तथापि वा ।
 यावच्छतत्रयं संख्या नि स्नेहाक्ते प्रकीर्तिता । चतु-
 शतमथारभ्य यावद्वर्षमहस्रकम् । अतिशूद्रः स मन्त्र-
 स्तु सर्वगास्त्वयिर्वर्जितः । सप्तसार्द्धाधिका मन्त्रा द-
 शङ्काः पीडिताह्वया । द्विसहस्राक्षरामन्त्राः स्रग्दृश-
 सप्रभा कृताः । ज्ञातव्यास्तोत्ररूपास्ते भन्वाणते यथा-
 स्थिताः । तथा विज्ञातव्यं बोद्धव्या मन्त्रिभिः सर्वकर्मसु ।
 टोपानिमानविज्ञाय योमन्त्रं भजते बुधः । सिद्धिर्न
 जायते तस्य कल्पकोटिशतैरपि । अथ मन्त्राणां टोप-
 शान्तिः तदुक्तं तत्रैव “क्षिप्वादिदुष्टाये मन्त्रास्तन्त्रे-
 तन्त्रे निरुपताः । ते सर्वे सिद्धिमायानि साट्कार्यप्रभा-
 वतः । साट्कार्ये पुटोक्तं मन्त्रं विद्या वि-
 शेषतः । गतमटोसरं पूजयेत् फलसिद्धये । तदा
 मन्त्रोमहाविद्या ययोरुपलब्धा भवेत् । साट्कार्यपुटित-
 कृत्वा मन्त्रे वर्णाश्रिदाय च । मन्त्रवर्णास्ततः कुर्याच्छो-
 धनन्तत् सप्ततम् । वृत्ता तु योनिमद्राता स द्वोषप्रावा-
 रपङ्कजम् । तद्वत्पद्मान् मन्त्रवर्णान् कथयत् गतागतान् ।
 ब्रह्मरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य कृच्छ्रेत् । सप्ततम्
 प्रजपेत्तन् मन्त्रं दोषोपशान्तये । तथा । “एषु दोषेषु
 प्राप्तेषु मायां काममयापि वा । क्षिप्वा चाटौ श्रियं चैव
 न हूयन्पुण्यसिद्धये” । तथा । “तारसंपुटितोयापि दुष्टम-

न्त्रोऽपि सिध्यति । यस्य यत्नः भवेत्तन्त्रिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य
 सिध्यति” तथा । “प्रणयोमाश्रका देवी कृष्णे खेत्यस्त-
 त्वम् । अस्तत्त्वयसयोगाद्दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति
 तत्त विद्याया “कुमारो या च विद्येयः त्वया शप्ता
 पतित्वते । । केवलः श्रियरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्”
 सुगुणमा० । १७ खरोटयेक्ते बालादिचक्रस्ये स्वरभेदे
 पु० चक्रगण्डस्थबालादिचक्रे विद्यति” तत्त स्कन्दे “अग्ने
 श्वत्त कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः” भा० आ०
 ६६ अ० । “कुमारजभिगम्याय वीरान्नमनिवासिनम् ।
 अश्वमेधमयाश्रोति नरो नास्त्यत्र न संशयः” भा० २०
 ८४ अ० । तस्य कन्दर्पपेक्षयाधिकसौकुमार्यात्तथात्वम् ।
 १८ बालोपद्रावकप्रभेदे “स्कन्दः सृष्टो भगवता दम्भ
 त्रिपुरारिणा । विभर्त्ति चापरां सृष्टा कुमार इति स
 पञ्च” सुश्रुत । १८ शुद्धसुवर्णे न मेदि० संज्ञाया कन् ।
 वरुणवृक्षे तित्तशक्ते । स्वार्थे क । बालके हेमच० ।
 तत्तदेवं तस्य भावो वा अण् । कौमारः शिशुत्वे बाल्या-
 मस्यायां “दिहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवन
 जरा” गीता ।

कुमारकल्याण न० । चक्रटोक्ते हतभेदे तल्लक्षणं यदा
 “गङ्गापुष्पी वचा ज्ञात्री कुष्ठं त्रिफलया सह । द्राक्षा म-
 शर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला । शठी दुरालभा
 विल्वं दाडिमं सुरसं स्थिराः । सुक्तं पुष्करमूलञ्च सु-
 प्लव्हीला गजपिप्पली । एषा कर्पूरमैर्गौर्धृतप्रमथ्य विद्या-
 चयेत् । कण्ठये फण्टकार्याश्च क्षीरे तस्मिन् स्तुभे । य-
 तत् कुमारकल्याणं पुतरत्नं सुखप्रदम् । नन्दवर्णकं ध-
 न्यं पुष्टिग्निलवङ्गनम् । छायासर्वं यद्वा लक्ष्मीक्रान्तिदन्-
 गदापहम् । सर्वबालामयहरं दन्तोद्धेद विधेयम्” ।

कुमारघातिन् त्रि० कुमार हन्ति हन-णिनि । शिशुमारके ।
 कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव-णिच् अण् उप०
 स० । (जयापोता) जीवण्वृक्षे रत्नमा० ।

कुमारदेष्ण पु० कुमाराणां दाता दा-वा० इणच् । कुमार
 दातरि “कुमारदेष्णा जयत पुनर्हण” “अ० १०, २४,
 ७, कुमारदेष्णाः कुमाराणां दाताः”, भा०

कुमारधारा स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे । “पितामहसरो-
 गत्वा शैलराजसमीपतः । तत्राभिषेकं कुर्वणोत्त-
 र्गितोममवाप्नुयात् । पितामहस्य सरसं प्रक्षुन्ता लोक
 पापनी । कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विद्युता । यत्न
 ज्ञात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मनमयगच्छति । षष्ठ्यालो-

पवासिन्सुच्यते भूयःसया" भा०व०८, अध्याये स्थितम्
कुमारपालन ५० कुमारेण पात्यने कर्मणि पात्रि-स्युट् ।
शालिवाहने १२५० हेमच० कुमारं पालयति पालि-ल्यु
उप०स० । २शालकपालके लि० ।

कुमारभृत्या स्त्री भू-अप् भृधा भरणम् इत० । कुमार-
गणोपायभूते सुशुतोक्तौ कौमारभृद्याख्ये कौमारतन्त्रे ।
कुमारभृद्या अधिकृत्यन् प्रवृत्ततन्त्रम् अण् । कौमारभृद्य
कुमारगणोपायप्रापके तप्तास्त्रांशे । "शल्य शालक्यं
कायचिकित्सा भूतवद्धा कौमारभृद्येत्यादिना अष्टधा-
शास्त्रं विभज्य तल्लक्षणसुक्तं तत्रैव यथा

"कौमारभृद्य भास कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंगोष-
नार्थं दुष्टस्तन्यपहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ।

पिष्टतमुत्तरत्वं तत्रैव यथा

"नवप्रहासतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् । अपस्मार-
गकुन्थोच्च देययाश्च पुनष्टवक् । पूतनायास्तथान्वाया
मण्डिका शीतपूतना । नैगमेयचिकित्सा च यक्षोत्पत्ति-
चयोनिजा । कौमारतन्त्रमिदमेतच्छारीरेषु च कीर्त्ति-
तम्" ।

तत्प्रकारस्तत्रैव उत्तरतन्त्रे दर्शितो यथा

"अथातो नवप्रहासं तद्विज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
बालप्रहासं विज्ञानं साधनश्चाप्यनन्तरम् । अल्पं
कारणञ्चैव सुश्रुतैकमना शृणु । स्कन्दप्रहस्तु प्रथमः
२स्कन्दापसार एव च । ३शकनी ४रेयती चैव ५पूतना चा-
न्वपूतना ६ । पूतना ७शीतनामा च तथैव ८सुखमण्डि-
का । नवमो ९नैगमेयश्च यः पिष्टप्रहसंज्ञितः । धात्रीमा-
तो प्राक् प्रदिष्टापचाराख्यौचभ्रष्टाचक्रुलाचारहीनान् ।
तस्मान् ब्रूयात्स्त्वितान् क्रान्दतान्वा पूजाहेतोर्हृष्ट्युरेते
कुमारान् । ऐश्वर्यस्यास्ते न शक्या विधानो देहं दुष्ट-
मातुर्पैर्विश्रूपाः । आप्न वाक्यं तत्समीक्षाभिधास्ये छि-
द्धान्येषां यानि देहे भवन्ति । श्रूनाञ्चः क्षतजसगन्धिक
स्तनद्विद्वक्त्रास्यो हतचक्षितैकपद्मनेत्रः । उद्भिग्नः हलु-
लितचक्षुरत्यरोदी स्कन्दास्ते भवन्ति च गाढमुष्टिबर्हाः ।
निःसजो भवति पुनर्भवेद्विषस्र संरक्ष, करधरश्चैव शल्य-
तोयः । विश्वमुने सृजति विनष्टा जृम्भमाण फेनश्च प्रसृ-
जति ततस्त्राभिपक्ष २ । सक्ताङ्गो भयचकितो विशङ्क-
गन्धि संज्ञापितश्च रपीडितः समन्तात् । स्फोटैश्च प्रत-
ततु सदाहृषाकैर्विचक्षो भवन्ति शिशु क्षत शकुन्या ३ ।
रक्षास्यो हरितमसोऽतिपाण्डुदेहं श्यावो दाक्षरसुख-

पाकवेदनासे । रेवत्याऽऽप्यततदृशं कर्त्तव्यं कदापि
अयमभिपीडितः कुमार । सक्ताङ्गं स्नापितं कुशं दिवा
न रात्रौ पिडमिदं सृजति च काकतल्लगन्धिः । ब्रह्म-
सौ हृषिततनूश्च कुमारस्तृष्णासुर्भवति च पूतनाम्-
हीत ५ । यो द्वेष्टि सममतिशारं काशं हृक्काशदीर्घ-
वर्षरहिताभिरर्दमानः । दुर्बलं सततमथ शयोऽङ्ग-
न्विस्तं शूयरेभिषज्जोऽन्वपूतनार्त्तम् ६ । उद्भिग्नो भृ-
मतिवेपते प्रकृष्टात् संक्षीन स्नापितं च यस्य चान्नभूजः ।
यिक्ताङ्गो भृममतिशार्यते च यस्तं जानीयाद्विपणिक
शीतपूतनार्त्तम् ७ । श्वानाङ्गं सुखिचरपाण्यपादवद्भो व-
ङ्गायो क्लृप्तसिरासतोदरो यः । सोद्वेगो भवति च भू-
लतल्लगन्धिः स श्रेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकार्त्तं ८ । यः
फेनं यमति विनश्यते च मध्ये सोद्वेगं विनश्यति चोर्ध्व-
भीलमात्रः । जीवेत प्रततमयो यसाश्च गन्धिः श्वो
भवति हि नैगमेयजुष्ट ९ । प्रसृत्यो व स्तनद्वेपी स-
हृते चाविशङ्कुष्टः । त बालं न चिराज्जनि पङ्कः व
स्युर्बलश्च १० । विरीतमतः साध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम् ।
भृष्टे पुराणहविषाभ्युच्च बालं शुची शुचि । सर्वान्
प्रकिरेत्तथा तैलैर्दीपश्च कारयेत् । सदा सन्निहितश्चापि
जुहुयाद्ब्रह्मवाहनम् । सर्वगन्धौघधीनोऽर्गन्धमाख्यैर-
बद्धुतम् । अन्नमे कृत्तिकाभ्यश्च स्नात्वा स्नाहेति वक्ष-
रन् । नमः स्कन्दाय देवाय यथाधिपतये नमः । वि-
रसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिष्ठांजीव्यं च दक्षिम् । गीर-
जो निर्विकारश्च शिशुर्धौ जायतां प्रुवम् ।

अथातः स्कन्दप्रहमतिषेधं व्याख्यास्यामः । स्कन्दप्रहो-
पष्टटानां कुमाराणाञ्च शस्यते । वातघ्नद्रुमपलाशां निःकाश
पारमेचने । तेषां सूत्रेषु सिद्धं तैलमञ्जुने हितम् ।
सर्वगन्धसुरामण्डकैर्दध्नापमिश्रिते । देयदार्ढ्यं रा-
क्ष्णाया मघुरेषु द्रुमेषु च । सिद्धं सर्पेण सस्योर धान-
मसौ प्रयोजयेत् । सर्वपाः रुपनिर्भीको यथा काकादनी-
हृतम् । लङ्गालाविगवाश्चैव रोमाण्युत्पन्नं शिशोः ।
सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शर्भीं विलस्य कण्टकान् । श्वनाद-
न्याश्च मूत्रानि अथितान्येव धारयेत् । रक्तानि मास्यानि
तथा पताका रक्तानि गन्धा विविधानि भक्ष्याः । वष्टा
च देवाय बलिर्दधेयः शुकुलुटः स्कन्दस्य हे हिताय ।
ज्ञानं विराज्य निशि चतुरेषु कुर्वीत नः प्राविशवैर्ष-
वैस्तु । आह्वय गायत्र्यभिर्वाग्निताभिः प्रज्वालनं चाङ्ग-
तिभिश्च ब्रह्मे । रक्षामतः प्रयक्ष्यामि बाह्यानि पाप-

‘कदातोऽन्कुरनकामिच्छेभं व्यामनाद्याम । तिर्यक्कुरु
मपलायां कार्यं साधोऽप्येवमे । सुरासीदोरकं कष्टं
हरिताम मरुदिवा । तदा कर्जं रसपं वतैसादंरुपादि-
यते । पिप्पलं पिप्पलीमूलं रणो मधुरको मधु । शाकप्लीं
हजमौ च पतारुपादिप्रते । कर्म मर्मः प्रत्यक्ष मा-
नोमल्लोद रोमं । सुरासं कौस्तुभं क्षेमां कर्म मर्म-
तकनका । शीतं च पिप्पलप्लीं प्रमनायोन्नहयेत् ।
कुरुटीं मर्मटीं तिर्योन्नहयेत्तुति भास्वेत् । कर्ममर्म
तदा रक्तं रोमं च कुरुटीं । तिर्योन्नहयेत् मर्म

शिशोरणानिभित्त । शिशोश्च स्नपनं कुर्यात् सर्व्वमन्वा-
दिकै शुभै । कराला पिङ्गला सुगन्धा कषायाम्बरवा-
सिनी । देवी बालमिम प्रीता सरणत्वन्वपतना” ६ ।
“अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थं सु-
वह्ना विष्णीन्तया विल्व प्रचीबलम् । मन्द्रीं भङ्गात-
कीञ्चापि परिषेके प्रयोजयेत् । वस्तमूत्रं गणं मूत्रं दस्तश्च
सुरदारु च । कुठश्च सर्व्वगन्धश्च तैलार्थमवधारयेत् ।
रोहिणीसर्ज्जं खदिरपलाशककुभत्वचः । मिःकाथ्य
तस्मिन्निःकाये सखीरं विपचेत्ततः । मृधोसूक्तपूरीणाञ्च
वस्तगन्धामहेस्त्वच । निम्बपत्राणि मधुकं घूयनार्थं
प्रयोजयेत् । धारवेदपि लम्बाञ्च गुग्गां काकादर्नीं तथा ।
नद्यां सङ्गततैलान्नैस्तर्पयेच्छीतपूतनाम् । देव्यै देयसोप-
हारो वारुणीरुधिरं तथा । जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं
चोपदिश्यते । सुद्रौदनाशना देवी सुराशोक्षितपायिनी ।
जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना” ७ ।

“अथातोसुखमण्डिकान्निषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थ-
विल्वतर्कारीमासीगन्धर्वहस्तका । कुवेराक्षी च योक्त्वा
सुवर्णाङ्गानां परिषेचने । सरसैर्धृष्टवृक्षाणां तथा-
जहिरगन्धयोः । तैलं वसाञ्च च योक्त्वा पचेदम्बुजने
शिशोः । मधूदिकायां पयसि तृगाक्षीय्याङ्गुले तथा ।
मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि द्रुतं पचेत् । वचासर्ज्जं रस
कुठ सर्पसोदूपने हितम् । धारवेदपि जिह्वाञ्च चाप-
धीरद्विचर्मका । वर्णकं चूर्णकं मास्यमङ्गनं पारद
तथा । मन शिलाञ्चोपहरेद्भोठमध्ये बलिं तथा । पायसं
सुपुरोडायं बल्यर्थमुपहारवेत् । मन्त्रपूताभिरङ्गुलं तलेव
स्नपनं हितम् । अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
भोठमध्यालवरता पातु त्वा सुखमण्डिका” ८ ।

“अथातो नैगमेयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । विल्वान्नि-
मन्बपूतीका काथ्याः सुः परिषेचने । सुराशौवीरवा-
भ्याम्बुः परिषेकश्च शस्यते । प्रियङ्गुसरलान्ताहत-
पुष्पाकुटम्पटैः । पचेत्तैलं वनोमूलैर्दन्तिममल्लका-
ङ्गिकैः । पञ्चमूलद्वयकाये खीरे मधुरकेषु च । पचेद्-
द्रुतञ्च मेधावी खर्ज्जूरौमहाकेऽपि च । वचां वयस्तां
मोक्षोर्भो जटिला चापि धारवेत् । उद्वादनं हितं
चाल स्कन्दापकारनाथमम् । सिद्धार्थं कवचाङ्गि-
कुठश्चैवाद्यतं सङ्ग । भङ्गातकाजमोदाश्च हितसङ्गपनं
शिशोः । मर्हटोलूकम्प्राक्षां पूरीणाञ्च नवपदे । मूष-
शुभे जने कार्योनालस्य हितमिच्छता । तिस्रस्तुल्यं

मास्यं मण्ड्याञ्च विविधानपि । कुमारपिङ्ग-
धाय दृष्टमूले निवेदयेत् । अथस्तादृष्टवस्त्य स्नपनं
चोपदिश्यते । बलिं न्ययोधदृष्टेषु तिर्यो पञ्चा निवे-
दयेत् । अजाननवसाक्षिन् कामरूपी महावशा ।
बाह्वं पाकयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षत” ९ ।

“अथातोपहोतृसिन्ध्यायं व्याख्यास्यामः । नव स्क-
न्दादयः प्रीक्ता बाह्यानां य इमे पङ्का । श्रीमन्तो
दिव्यवपुषो नारीपुरुषविपङ्का । एते गुह्यस्त रक्षां
कृत्तिकोभामिन्नुलिभि । खटा शरवचस्यस्त रक्षि-
तस्यात्मतेजसा । स्त्रीविपङ्का पङ्का ने तु नागा-
रूपा भवेरिता । गङ्गोभाक्षसिकानाञ्च ते भागा
राजसा भता । नैगमेवस्तु पार्ष्णत्वा खटो मेघान-
नो पङ्क । कुमारभारी देवस्य गुह्योक्तसमः सखा ।
स्कन्दापकारसंघो य सोऽन्निनाम्निमद्युति । स
च स्कन्दस्यो नाम विशाख इति चोच्यते । स्कन्-
दो भगवता देवेन त्रिपुरारिचा । विभर्त्ति चापरां
संज्ञां कुमार इति स पङ्क । बालवीरवाधरो बोऽव देवो
रक्षाभिषम्भव । मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैव
प्रवर्त्तते । कुमार स्कन्दबाम्यादल केचिदपलिताः ।
मृङ्गलीत्वल्पविज्ञानां भ्रुवते देहचिन्तका । ततो भगवति
स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते । उपतस्तु पङ्का सर्व्वे दीप्त-
शक्तिधरं गुह्यम् । उच्युः प्राङ्गुल्यश्चैनं इति नं रवि-
धत्स वै । तेवामर्षे तत स्कन्दः शिवं देवमबोद-
वत् । ततो पङ्कांस्तानुवाच भगवान् भगनेलङ्कृत ।
तिर्यग्भोनिं मानुषञ्च देवञ्च जितव जगत् । परस्म-
रूपकारेण वर्त्तते प्रार्थतेऽपि च । देवा मनुष्यान् प्रीचन्ति
तैर्यग्भोर्गोस्तथैव च । वर्त्तमानैर्यथाकाञ्च शीतवर्षो-
भाकृतैः । इच्छाङ्गुलिमस्कारजपहोमत्रतादिभि ।
नरा सख्यं प्रभुत्तैश्च प्रीचन्ति लिदिवेचरान् । भानमेवं
विभक्तञ्च येष किञ्चित् विद्यते । तद्युष्माकं शुभा इति-
न्नाखिमेव भविष्यति । कुलेषु येषु नेच्छन्ते देवा पितर
एव च । प्राङ्गुला चापवचैव सुरबोऽतिवचसा ।
निहताचारशौचेषु परपाकोपमोक्षिण । उच्छस्रवर्षिमेव
मिषकांक्षोपमोक्षिण । अङ्गेषु तेषु ने बाकास्तान् मृ-
ङ्गीध्वमयङ्किता । तत्र यो विपुला इति पूजा येव
भविष्यति । एवं पङ्काः सप्ततया बाहान् मृङ्गानि चा-
क्षत । पङ्कोपखटा भाकास्तु उचिद्वत्सतया भताः ।
वैकल्यं शरर्षं चायु भ्रुवं स्कन्दपदे भतम् । स्कन्द-

यज्ञोत्पत्तयः सर्वेष्वेव यतः स्युः । अन्योवा सर्वरूप-
स्तु न साध्यो यज्ञ उच्यते । “कुमारभक्त्याकुशले-
रनुष्ठिते भिषग्वराप्रैरयं गर्भभर्त्सि” रघु ।

कुमारयु ५० कुमारं कौमारं याति या-कु भिल्यादि-
नि० । सुवराजे उज्ज्वलदत्तः ।

कुमारललिता स्त्री “कुमारललिता जसृगा” दृष्ट००
उक्तेः । सप्ताक्षारपादके इन्द्रोभेदे । कुमारं इन्द्रं
ललितं चेष्टितं, तादृशं ललितं, वा यस्य । २३कुमार-
चेष्टायां न० । इतद्युक्ते लि० ।

कुमारवाङ्मिन् ५० कुमार स्कन्दं वहति वह-णिनि ।
मयूरे गन्दरजा० । कुमारवाङ्मनसात्तस्य तथात्वम् ।
वह-स्त्राये णिप् स्युः इत० । कुमारवाङ्मनस्यत्वं न० ।

कुमारसम्भव न० कुमारस्य कर्त्तिकेयस्य सम्भवमधिकृत्य
कृतोपन्यं अण् आख्यायिकाया तस्य लुक् । कालिदास
प्रणीते महाकाव्यभेदे ।

कुमारसु स्त्री कुमार स्कन्दं स्रुते स्र-क्लिप् इत० । १गङ्गा-
याम् २जैमवत्याञ्च जैमव० । तयोस्तदुत्पत्तिस्थानत्वात्
तथात्वम् कुमारजनन्यादयोऽप्यत्र

कुमारहारित ५० यलुर्वेदसमायप्रवर्त्तके ऋषिभेदे “कुमार-
हारितात् कुमारहारितः” शत०ब्रा० १४,५,५,२२,

कुमारिका स्त्री कुमारी-स्त्राये क सप्ताया कन्, कुमार-
ण्युच् या । १अनूठकन्यायाम् २नवमस्त्रिकायां ३सू-
क्ष्माया रत्नमा० । ४इतकुमार्यां ५कुमारोगन्दार्ये ।
भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु ६खण्डभेदे यथाह सि०शि० ।
“इन्द्रं कथेरुचकलं किञ्च तावत्पुंसमन्यद्रमस्तिमदनस्य
कुमारिकास्थम् । नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्यसखञ्च
गान्धर्वं संश्रमिति भारतवर्षमध्ये । वसुधैवकुर्वन्सिति-
रिहैव कुमारिकास्थे शेषेषु चान्यजजना निवसन्ति सर्वे”
कथेरुचकले १८३५, ४० विवृति

कुमारिन् लि० कुमारोविद्यतेऽस्य इनि । कुमारयुक्ते “सुवि-
क्षा ता कुमारिणाः ॥ ८०८, ११, ८ कुमारिणौ दम्पती
इत्यर्थः सुपां सुब्रित्यादिना पा० कौस्थाने आष ।

कुमारिल ५० भोमांसकभेदे “साधु कुमारिल स्नामिन् ।
साधु” प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयवोवचनत्वात् स्त्रियां ङीष् ।
१अनूठकन्यायां वर्षभेदेन तन्नामभेदा कालसङ्घर्षागन्दे
२हस्ता तन्नुसारे तत्पूजाफलसहितानामभेदा अन्यथा
उक्ता यथा “होमादिकन्तु सङ्घर्षं कुमारीपूजनं विना ।

परिपूर्वफलं न स्यात् पूजया तत्तद्भवेदुषम् । कुमारीपू-
जया देवि । फल कोटिगुणं भवेत् । उष्यं कुमार्यै यद्दत्तं
तन्मेरुसदृशं भवेत् । कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन
भोजितम्” । तत्र कुमारीनिर्णय जामले “एकवर्षा
भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती । त्रिवर्षा त्रिविधा भूर्ति-
श्चतुर्वर्षा च कालिका । सुभगा पञ्चवर्षा तु । षट् वर्षा च
उमा भवेत् । सप्तभिर्मासिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका ।
नवभिः कालसङ्घर्षा दशभिश्चापराजिता । एकादशे च
रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी । त्रयोदशे महालक्ष्मी
द्विषष्ठा षोढनायिका । चोत्तरा पञ्चदशभिः षोडशे चा-
म्बिका स्रुता । एवं क्रमेण संपूज्या यावत्पुष्यं न
दृश्यते । प्रतिपदादिपूर्णिमान्तं दृष्टिभेदेन पूजयेत् ।
महापर्वसु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके । महानवम्या
देयेति । कुमारीञ्च प्रपूजयेत् । “कुमारिका द्वाहं नाथ ।
सदा त्वं हि कुमारिका । अष्टोत्तरशतं वापि एकां वापि
प्रपूजयेत् । पूजिता प्रतिपूज्यन्ते निर्देहान्त्यवसानि-
ता” । कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता ।
अमरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टमहा अपि । भूतवे-
तालगन्धर्वकाकिनीयक्षराक्षसाः । याज्ञानप्रा देवता सर्वा
भूर्युचस्यभैरवाः । पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं
सचराचरम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिव ।
ते तृष्टा र्धदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत् । विधियुक्तं
कुमारीञ्च भोजयेच्च भैरवीम् । पाद्यमर्घ्यं तथा
धूपं कुङ्कुमसुन्दरं शुभम् । भक्तिभावेन संपूज्य कुमारी-
भ्योनिवेदयेत् । प्रदक्षिणायं कुर्यादादौ मध्ये तथा-
न्ततः । पश्चाच्च दक्षिणा देया रजतं कर्णमौक्तिकै । द-
क्षिणाञ्च कुमारीभ्योदद्यात् प्रक्रमतस्ततः । पिपाहृयेद्य-
स्तु कन्या ब्रह्महत्यां विमर्शति । गोहत्या च स्त्रीह-
त्या च सर्वपापं प्रणश्यति । यो यश्च पुण्यकाले च
कन्यादानं प्रकल्पयेत् । वालुकासागरं घृष्टं तापदग्द
सङ्कसकम् । एकैकं कुलसुहृद्विश्च रुद्रलोके महीयते” क-
नप्रादानन्तु तत्तदेवताप्रोतये इति सम्प्रदायः । वस्तुतस्तु
तत्तद्वर्षायाः कन्यायास्तत्तदेवतानुज्ञा शिवरूपत्वं सम्प्रदा-
नीये विभाव्य दद्यादिति रहस्यार्थः” कृष्णानन्द ।
“स प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते इति स्मृत्युक्तायां
२द्वादशवर्षीयकन्यायाम् ३पार्श्वत्याम् ४नवमस्त्रिकाया
५नदीभेदे ६इतकुमार्याम् तत्पथ्यायगुणादि भावप्रकाशे
उक्तं यथा “कुमारी मृदुकन्या च कन्या इतकुमारिका

कुमारी भेदिनी शीता तिल्ला नेत्रा रसायनी । अधुरा
हृदयी वल्या हप्रा वातयिपमणुत् । गुल्मशीङ्खल-
हृदिकफज्वरहरी, हरेत् । यन्मन्त्रिदग्धविस्फोट-
पलितत्यस्यगामयान् ।

अधपराजितायां दलम्बुहीपांगभेदे कुमारिकाखण्डे
हसहाया भेदि० । १०वीताया हेमच० ११व्याकर्कश्याम्
१२खल्लैलायां १३भेदिनीपुष्पे । १४तक्षणीपुष्पे १५श्यामा-
पक्षिणि राजनि० ।

कुमाराक्रोडनक न० कुमारीभिः क्रोडतेऽनेन क्रोड-करणे
न्युत् तत यावादिंस्त्वार्ये क । कुमारीक्रोडासाधने इव्यं
कुमारीपुत्र ५० । १कानीने कन्याकाशोत्पन्ने पुत्रे स च
मातामहपुत्रः कानीनशब्दे विवृतिः । तत प्रकारवचने
स्मृतादि० कन् । कुमारीपुत्रक तत्सदृशे लि०
कुमारीश्वशुर ५० इत० । विवाहात् पूर्व धर्मितकन्याया
भर्तुं पितरि । तत प्रकारे स्मृता० कन् । तत्-
सदृशे लि०

कुमाल केकी अट० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमावयति ते
अचुकुमालत् त । कुमालया नभूष आस चकार चक्रे
कुमालका ५० कुमाल-एवम् । सीवीरदेशे हेमच० ।
कुमुद न० कौ भोदते मट-विष्णु ७त० । १कैरेवे भेदि० २रक्तो-
दपले तिका० । कुतुमिता सदस्य । श्रपणे लि० भेदि० ।
४अग्नीते च लि० गङ्गार० । कगतिस० । ५कुतुमितभोदे स्त्री
कुमुद न० कौ भोदते कट-क ७त० । (हृदि) कैरेवे अमर ।
“कुमुदाज्येय शशाङ्क सविना बोधयति पङ्कजान्येव”
पङ्कत० । “कुमुद पिच्छिल स्निग्ध मधुर ह्लादि शीत-
लम्” भा० प्र० तद्गुणा उक्ताः । २रक्तपत्रे भेदि०
३रुप्ये हेमच० । ४कर्परे ५० राजनि० अथमहं चादि
५शाल्मलिहीरस्ये वर्षपर्वतभेदे । कुन्दशब्दे उटा० ।
हृदकिण्टिमगजे अमर तस्य अतोत्पलनिभत्या-
त्थात्वम् । कु भूनि भोदयति सुद-अन्तर्भूतायर्थे-
क । ७दिप्यौ “कुमुदः कुन्दर कुन्द” यजुस्य
यायकोऽनिल” विष्णुस० । ८पद्मे न० त्रिका० ।
“यस्य याना बहुव्यासा दीर्घाङ्गुलमाश्रिता । तांश्चा
शीता शीताश्व प्रकीर्णा घोरकर्मणि” गमा० उक्त
लक्षणे श्वामरभेदे । “सुपेणमैन्दद्विविदै कुमुदेनाङ्गदेन
च” भा० ३२८८० । १०विष्णु पारिषदभेदे । “पङ्कसा-
तुचरा विष्णो मन्त्रपेक्षुदासुधा” इत्युपक्रमे कुमुद कु-
मुदःचव विष्णुमेव पतन्निराट्” भा० ८२११० ।

११मेरोरुपटनःगिरिभेदे ५० । “मन्दरोमेरुमन्दर” दुर्गार्थं
कुमुद इत्यनुतयोजनविस्तारोद्यतामेरोरुतर्हि शमवदन्त-
गिरय उपलब्धा” भा० ५.१६.१ “एव कुमुदनिहृदोय
शतयज्ञोनाम यटस्य स्कन्धेऽधोनीषाणा” मयोटाप्रम-
गुहान्नाद्यास्वरमदासनाभरणादय सर्व एव कामदुवा
नटा कुमुदायात् प्रगल्भसुदरे आहृतसुपयोजयन्ति” तत्रैव
१२कर्पभेदे कुमुदतीगन्दे रघुवाक्यम् । “कुमुद कुमुदा-
ज्य तिसिर इक्षिकलया० भा० ३५.५० १२दैत्यभेदे च ।
तत कुमुदा० चतुरर्थ्यां ङक् । कौमुदिक तत्त्वज्ञि-
कटादौ लि० । तत्रार्थे ङक् । कुमुदिक तत्रार्थे लि०
कुमुदस्वरुड न० कुमुदानां समूहः कनका० कण्ठश्च ।
१कैरेवसमूहे । इत० । २कुमुदस्य भागे

कुमुदगन्ध्या स्त्री कुमुदश्लेष गन्धमर्हति अथ । कुमुदगन्ध-
युक्तायां स्त्रियां तत करीरगन्ध्याशब्ददर्शितं कार्त्तम् ।
कुमुदघ्नी स्त्री सुसुतोक्ते क्षीरविषण्डभेदे । यथा “कुमु-
दघ्नी क्षुब्धी क्षालनीयां च क्षीरि क्षीरविषाणि” ।
कुमुदनाथ ५० इत० । अन्ते तस्य प्रकारेण कुमुदस्य
प्रकाशान्तस्य तथात्वम् । कुमुदपत्त्यादयोऽप्यत्र
कुमुदवन्त्यु ५० इत० । अन्ते तत्प्रपागकत्वात्तस्य तवात्मम्
कुमुदसृष्टकुमुदवान्मवादयोऽप्यत्र । [न्याम् भरत ।
कुमुदवती स्त्री कुमुदानि सन्त्यस्यां मत्स्य भक्ष च । कुमुदि-
कुमुटा स्त्री कुतुमित भोदते मुद-क टाप् । १कुम्भिकावां
(पाना) २गाम्भारीपुष्पे भेदि० । ३शाकपत्नीं हले ङक्-
फले राजनि० । सप्तायां कन् । कटफले अमर । जीरा-
होय । कुमुटी कटफले स्त्री गन्दरत्ना० ।

कुमुदाकर ५० इत० । कुमुदस्थाने हृदादौ “कुमुदतीनां
कुमुदाकरैरिव” भा०

कुमुदाक्ष ५१ नागभेदे २विष्णु पारिषदभेदे च कुमुदशब्दे उटा०
कुमुदादि ५० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां ङक्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणभेदे स च गण “कुमुद शर्करा ज्योतिष इक्षुड
सङ्कट कङ्कट गर्तं योज परिवाप निर्वास गङ्कट कच
मधु धिरीप अक्ष अश्वस्य वन्धन अवास मूय पिङ्कट
दशपाम” । कुमुदिक कुमुदस्रिङ्कटदेशादौ लि० स्त्रियां
दिप्तात् ङीप् । तत्रैवोक्ते तदर्थे ङक्प्रत्ययनिमित्ते
२गङ्कटगणभेदे स च गण । “कुमुद मोम रजकार
दगपाम अश्वस्य शाकपल शिरीष सुनिस्त्रव कुम्बस कुट
अधुक्खे यास कुन्द युचिक्ख” । कौमुदिक तत्त्वज्ञि
कटदेशादौ लि० स्त्रियां दिप्तात् ङीप् ।

कुमुदाभिख्य न० कुमुदस्येवाभिख्या योमा यस्य त्रैतत्वात् ।

रौप्ये रजते घातौ शब्दश्चि० [२कुमुदाधारस्थाने च
कुमुदावास पु० कुमुदानामावासः । १कुमुदमाये देशे हेमच०
कुमुदिका स्त्री कौ मोदते मुद-हर्षे क ७त० । कटफले
अमरः

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यत्र देशे पुष्क० इति । १कुमुद-
युक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुमुदलतायां भरत । “कुमु-
दिनीकुलकेलिकलावधः” अमराटकम् । “पद्मिन्यां ये
शुण्याः प्रोक्ताः कुमुदिन्याश्च ते श्रुताः । सा तू मूलादि-
कर्णाङ्गैः रक्ता समुदिता बुधैः” भावप्र० तदुशुणा उक्ताः ।
कुमुदानां समूहः खलादेराकतिगणत्वात् इति । २कुमु-
दसमूहे च । “वीक्षन्तेऽस्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लो-
ल्लसङ्कोचनाः” पञ्चत०

कुमुदिनीनायक पु० इत० । चन्द्रे तदुदये कुमुदसंघम
काशात्तस्य तथात्वं कुमुदिनीपत्न्यादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदेश पु० इत० । चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदत् त्रि० कुमुद+चतुर्थ्यां डभत्प् ऋय इति मस्य वः ।
१कुमुदयुक्तदेशादौ “हंसत्रेष्णीयु तारासु कुमुदवृक्ष च
वारिष्” रघु स्त्रियां ङीप् । साच २कुमुदलतायाम् ।
“ग्लपयति यथा यथाङ्ग कुमुदती न तथाहि दिवस”
शकु० “कुमुदती भानुमतीव भावम्” रघुः “वायो
वैद्वर्षसोपानपद्मोत्पलकुमुदतीः” भा० ४ । ६ । ६४
कुमुदस्यासि भतम् । २कुमुदीतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
“प्रभातवाताहृतिर्कस्मिताहृतिः कुमुदतीरेषुपिङ्गु-
यिग्रहम् । निरास भङ्गं कुपितेव पद्मिनी न भानिनीश
सहतेऽन्यसङ्गमम्” भट्टि भानिनीपक्षे कुमुदयुक्त
स्त्रीपरत्वम् । १कुमुदनागस्य भगिन्यां “रमा ससारश्च
ययीयसीं मे कुमुदतीं नार्हसि मातुमन्तुम् । इत्युप क्रमे
“सयोजयां विधियदास समेतबन्ध कन्यामयेन कुमुद-
कुम्भभूषणेन” । “व्यतिथिं नाम काकुतस्यात् सुतमा
प कुमुदती” रघुः

कुमुदतीश पु० इत० । चन्द्रे कुमुदतीनाथतदीयादयोऽप्यत्र पु०
कुमुदतीबीज न० इत० । (वेरा) इतिस्त्राते कुमुदिनीबीजे
“भवेत् कुमुदतीबीजं साद रुक्मिणिशुभं” भावप्र०

कुमुदक पु० मोदयति मुद-खिप्-खुब् इत० । १विष्णौ
हेमच० सहि त्राखेन भारवतारखेन च षड्विध्या मोदक
इति तस्य तथात्वम् । तस्मैदमब् ङीप् । कौमोदकी तदु-
न्मदायाम् स्त्री

कुम्भ त्रि० कुवि-अच् । बाहुकुण्डे (कोपा) ङटा० “कुरीर
मस्य शीर्षेण कुम्भं चाविनिदधामि” अथ० ६, १२८, २
कुम्भा स्त्री कुवि-भावे अच् । १सुगहनायामाहतौ दृढ
वेष्टने अमेध्यादिद्विष्टवारणाय वैदिके श्वेदमभेदे च
“तस्मिन्नुदीचीनकुम्भां शय्यां निदधामि” त्वैत्ति० । कुम्भ-
यति आच्छादयति अच् । २स्फूलशटके स्त्री त्रिका०

कुम्भ्या स्त्री कुवि-यत् । एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादा-
त्तत्र के येदैकदेशमाह्वयंवाक्य भेदे भाष्यव । “तस्मादहं
वा यजुषां साम वा गाथां वा कुम्भ्यां वाऽभिव्याहारेद्
व्रतस्वाध्यायाव्यवच्छेदाय” शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु० कुं भूमिं कुत्सितं वा उन्मति उन्म-पूरणे अच्
शकु० । १घटे, २सुदोगभेदे, ३हस्तिशिरःस्थसंस्पृष्टद्वये,
“तैः किं मत्तकरीन्दूकुम्भकुहरे नारीपणीयाः कराः”
प्रसन्नराघवम् । ४कुम्भकर्णस्य इत्वे, ५वेद्यापतौ, मेदि०
६प्राच्यायामाह्वे श्वाभरोषके चेष्टाभेदे, ‘दशह्रीषा
भवेत् श्वारी कुम्भस्तु श्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे
“घान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽस्यधिकं वधः” मनुः ।
ज्योतिषप्रसिद्धे मेधावधिके एकदाशराशौ च ।
८युगगुलौ, ९विष्टति च न० ।

तत्प्रघटार्थककुम्भलक्षणसुक्तं हेमा० दा० परिभाषाप्र०”
“विष्णुवर्मात्तरे “हैमराजतत्तामा वा कुम्भमयां ल-
क्षणांविता । यात्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्फुरभिषे-
चने । पञ्चाशाकूलवैपुल्या उत्सवमोदगाकूलाः । द्वाद-
शाकूलकं मूलं सुखमटाकूलं भवेत्” । “पञ्चाशाकूलेति
आशा दिशः, ताव, दशसंख्यावाचकत्वेन ज्योतिः-
शास्त्रादौ प्रसिद्धाः पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः ता-
वन्ति अङ्गुलानि वैपुल्यं वेपां ते तथाभूता । मध्यप्रदेशे
तिर्यग्गमानेन पञ्चदशाकूला इत्यर्थः । अथवा बाह्यप्रदेशे
बलवाहतिना स्तूपेषु नीयमाना मध्यस्थाने पञ्चाशद-
कूला इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे पञ्चाशत्कूलेति शब्दस्य
प्रयोगः” हेमा० ।

तान्त्रिकमानन्तु तन्त्रसा० मौतमीये “हैमं रौप्यं तथा
ताम्बं मार्त्तिकं वा स्वर्गकृतम् । वित्तशास्त्रं न कुर्वीत
लते निष्फलमाप्नुयात् । घटलिङ्गदङ्गलं कुम्भं विस्तारो
क्षतिशालिनम् । मोदकं द्वादशं वापि ततोन्मू नं
न कारयेत्” ।

प्राच्यायामाहुः कुम्भकपरकुम्भप्रकारः विधा० पा० उक्तो-
न्मदा “कुम्भकः पूरकोदेशः - प्राच्यायामस्तिषष्टयः ।

पूरकं पूरकं वायो, कुम्भकः स्थापनं कश्चित् । बहिर्नि-
सारश्च तस्य रेचकः परिकीर्तितः । दक्षिणे रेचयेद्वायुं
यामेन पूरितोदरं । कुम्भेन भारवेक्षितं प्राच्यायाम
यिदुर्मुधा । अङ्गुष्ठेन पुटं प्राज्ञं नासाया दक्षिणं पुन ।
कनिष्ठनामिकाभ्याश्च वामं प्राचस्य संप्रहे । अङ्गुष्ठत-
र्जनीभ्यान्तु श्ववेदी सामगायनः । अङ्गुष्ठनामिकाभ्यां
तु प्राहृत् सर्वैरथर्वभिः । वायुः “दक्षिणे रेचकं
कुर्वात् वामेनापूर्यं चोदरम् । कुम्भकेन जपं कुर्वात्
प्राच्यायामस्य लक्ष्यम्” गङ्गाः । विदितमेतत् पातं च
भाष्यविवरणेषु यथा

“तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राच्यायामः” सू.
“वत्सासनजले बाह्याश्च वायोराचजनं श्वासः । कोष्ठस्य
वायोर्निःसारकं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभायः
प्राच्यायामः” भाष्यम्

“श्वासनामनरं” तत्पूर्वकर्ता प्राच्यायामस्य दर्शयन्
तद्वक्ष्यमाणं रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वासप्रश्वा-
सयोर्गतिविच्छेद इति प्राच्यायामसामान्यवक्ष्यमेतदिति
तस्याहि यत् बाह्यावायुराचस्यान्तर्गते पूरके । तत्रापि
श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः यत्रापि कोठोवायुर्विरेच्य
बहिर्गते रेचके तत्रापि श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद
एवं कुम्भकेऽपि इति तदेतद्वाच्यं शीघ्रते । अत्रात्र
नेति” वाचस्पतिविवरणम् ।

“बाह्याभ्यन्तरसम्पत्तिर्देशकावच्छिन्नाभिः परिह-
तोदीर्घसूक्ष्मः” सू.

“यत् प्रश्वासपूर्वको गत्वभावः च आभ्यन्तरः तृती-
यश्चाभ्यन्तर्गतिर्लोभयाभायः सकलप्रज्ञाद् भवति यथा तत्र
व्यस्यसुषुप्ते जलं सर्वतः सङ्ग्रीहमापद्यते । तथा ह्योर्ध्व-
गपङ्गुत्वभावइति त्रयोऽपेक्षे देयेन परिहृता, इवानस्य
विषयो देय इति कालेन परिहृता । अत्रानामिवसाय-
भारवेनावच्छिन्ना इत्यर्थः । अङ्गुष्ठानि परिहृता
एतावद्भिः श्वासप्रश्वासे प्रथमं उदुकातं सङ्ग्रीह्यङ्गीतस्यै-
तार्यङ्गिः द्वितीयं उदुकातः” एवं तृतीय एवं अदुर्देवं मध्य
देवं तीव्र इति सङ्गापरिहृताः स चक्षुःश्रोत्रेणभ्यक्षो दी-
र्घसूक्ष्मः” भाष्यम्

“प्राच्यायामिष्येपलवक्ष्यपरं” सूत्रमवतारवति
यत्नेति । इतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । रे-
चकमाह यत् प्रश्वासेति । पूरकमाह यत् श्वासेति ।
कुम्भकमाह तृतीय इति । तदेव स्फुटवति जलोभयोः

श्वासप्रश्वासयोः सकलदेव विभारकात् प्रवत्तादभावो भवति
न पुनः पूर्ववदापूरकप्रवत्तौ भ्रमविभारकप्रवत्तौ नापि
रेचकप्रवत्तौ विभारकप्रवत्तौऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तत्र
उभये निश्चितं जलं परिगृह्यत् सर्वतः सङ्ग्रीहमापद्यते
एवमयमपि भाव्यो बह्वनगीतो बहवद्विभारकप्रवत्तनि-
रुद्धक्रियः शरीरएव सङ्ग्रीहभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरवति
त्रेन पूरक, न तु रेचवति त्रेन रेचक इति । इवानस्य
देयो विषयः प्रदेशः । विनसिद्धिकादिपरिवर्तितो निवाते
प्रदेशे रीणोक्तात्वादिक्रियावृत्तितो बाह्य एव मान-
रोऽप्यापादतलसामलकं विधीहिताकार्गसङ्ग्रेहोनातुमितः
स्वर्धननिषेधक्रियावच्छिन्नस्य कावस्य चतुर्थी भागः अत्र-
को नामिवसायभारवेनावच्छिन्ना सञ्जातुमवच्छेदं प्राच्या-
यामि पराङ्मुख्यं छोटिकावच्छिन्नं वायोभागात् । तामि-
ष्टं लिङ्गमात्राभिः परिमितं प्रथमं उदुकातो गन्तः । स
एव द्विगुणीकृतो द्वितीयाभ्यन्तरः स एव त्रिगुणीकृतस्तृ-
तीयं तीव्रं तमनिर्भवं सङ्गापरिहृतां प्राच्यायाममाह
सङ्गाभिरिति । सत्सत्यं हि उच्यते श्वासप्रश्वासक्रिया-
वच्छिन्नेन कालेन यथोक्तं छोटिकाकावच्छिन्नं प्रथमोदु-
कातकर्णं तां नीत उदुकातो विनितो यथोक्तो विच्छेदो
अत्रानामिवसायकारो विवक्षितः श्वास प्रश्वासवत्तावच्छेति
कश्चिद्भेदः । स चक्षुःश्रोत्रेणभ्यक्षो दिवसपक्षमाहा-
दिक्रमेण देयकालप्रचयव्यापितवा दीर्घः परमगैरुक्तं
बभूविममनीयः तवा च सङ्ग्रीहो गतं गन्तव्यं” विव-
“बाह्याभ्यन्तरविषयाद्येपी चतुर्थः” सूत्रम्

“देशकावच्छिन्नाभिर्वाहविषयः परिहृता आक्षिप्तः” तत्राभ्य-
न्तरविषयः परिहृता आक्षिप्तः । उभयवा दीर्घसूक्ष्मं तत्-
पूर्वको भूमिजयात् । क्रमेणोभयोर्गत्वभावचतुर्थः
प्राच्यायामः । तृतीयस्तु विषयानां लोचिती गत्वभावः
सकलदात्म्येण देयकालसङ्गाभिः परिहृतो दीर्घसूक्ष्म-
तर्षस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिज-
जादुभयाद्येपपूर्वको गत्वभावचतुर्थः प्राच्यायामः इत्येवं
विशेषइति” भाष्यम्

“एवं त्रयोविधेया कश्चित्” चतुर्थे उच्यवति वासोति
व्यापते देयकालसङ्गाभिरिति आक्षिप्तोऽभ्यासयो-
क्ततादूवादवरोधितः कोऽपि दीर्घसूक्ष्म एव तत्पूर्वको
बाह्याभ्यन्तरविषयः । प्रश्वासाभावो देयकालसङ्गादर्शन
पूर्वकः, न वासो चतुर्थः तृतीयश्च सङ्गुप्रवत्तादङ्गाव
जायते विषयभेदाभावात्तां तावत्तावत्तावत् तत्तद्वत्ता

विजयानुक्रमेण भयतोत्याह भूमिजयादिति” ।

“न नूत्रयोग्यतावस्तमस्तत्तावन्तीति कोऽद्यादस्य विशेष इत्यत आह । तृतीय इति अनालोचनपूर्व सङ्कल्पप्रयत्ननिर्वृत्तिस्तृतीयस्तुत्यालोचनपूर्व सङ्कल्पप्रयत्ननिर्वृत्तौ तृतीय इति विशेष । तयो पूरकरेचकयोर्विषयो नालोचितोऽयं तु देशकालसङ्ग्राभिरालोचित इत्यर्थः” विवरणम् “ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्” सू०

“प्राणायाममभ्यस्यतोऽस्य योगिन क्षीयते धिवेकज्ञानावरणीयं कर्म यत्तदाचक्षते । महाभोग्भयेन इन्द्रजालेन प्रकाशयोजं सत्यमावृत्य तदेवाकार्ये नियुङ्क्ते इति तस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारनिबन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथाचोक्तम् “तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीपप्रियं ज्ञानखेति” किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव । “प्रच्छेदं निधारणाभ्यां वा प्राणखेति” वचनात् भाष्यम्

“प्राणायामस्याधानरप्रयोजनमाह तत इति । ध्यात्रियतेऽनेन बुद्धिसत्त्वमेकाग्रइत्यावरणं क्लेश पाप्मा च । व्याचष्टे प्राणायाममिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वकाशः विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्यीयप्रयत्नोपादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरञ्जनीयवत् अत्रापि कर्त्तरि लक्ष्यप्रत्ययः । कर्मणश्चेन तज्जन्तमुत्थं तत्कारणं क्लेशं लक्षयति अत्रैवागमिनामनुमतमाह यत्तदाचक्षते इति । महाभोग्भोरतां तद्विनिर्भागवर्त्तित्वविद्याऽपि तदुपहृयेन गृह्यते । अकार्यं भवम् । ननु प्राणायामश्चेत् पाप्मानं क्षिणोति कृतं तर्हि तपस्यतश्चाह दुर्बलं भवतीति न तु सर्गधा क्षीयते अतस्तत्प्रक्षयय तपोऽपेक्ष्यते इति अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह तथा चोक्तमिति । मयुरस्याह “प्राणायामैर्हृद्देहानिति” प्राणायामस्य योगाहता विष्णुपुराणोक्ता “प्राणायाममनिलं वरुणमभ्यासात् कुरुते तु यः । प्रणायामं स विज्ञेयः सजीवोऽजीव एव च । परस्मैरेणाभिभवः प्राणायामनौ यदाऽनिलौ । कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं सदमासयो” इति किञ्च व्यासः “प्राणायामो हि मनः स्थिरोऽर्जुन धारणासु योग्य करोति” विवरणम् प्राणायामस्य विवृतिः कुम्भमानुष्ठाने हेमा० दा० सू० परिभाषामकरणे

भविष्यपुराणे “पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवो मतः । चतुर्भिः कुडवैः प्रसृतं प्रस्थास्यत्वारं व्यादकम् । व्यादकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोऽबुधैः । कुम्भो द्रोणद्वयं मूर्धं खारी द्रोणास्तु धोडश” । विष्णुधर्मोत्तरे “पलञ्च कुडवः प्रसृतं व्यादको द्रोण एव च । धान्यमानेषु नो ह्यस्या क्रमगोऽमी चतुर्गुणा । द्रोणैः धोडशभिः खारी विशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भैस्तु दशभिर्वीचो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता” ।

वैशम्पयिनीभाषया कपेयश्चेदिति “चतुर्भिः व्यादकैर्द्रोणैः कलसोऽनुल्लवोऽस्मिन् । अन्मानञ्च घटोराशिर्द्रोणैश्चार्थाः सञ्चितः । द्रोणास्या मूर्धं कुम्भौ च चतुर्घटिशरायक” भावः प्र० वाक्यम् । कुम्भराशिस्तु धनिष्ठाशेषाद्दशभिर्भाष्यपूर्वभाद्रपदातिपादाङ्गकं स च ३६० अर्धैर्विभक्तस्य राशिक्रमस्य ३०० त्रिंशतोत्तरत्रिंशदशामकः । तस्य खड्गपादकृत्तनीलन्तां “कुम्भोऽप्यतो ना दिनमध्यसङ्गमस्तु स्थिरकर्कुरवर्षवायुः । सिधोष्णसङ्गः स्वरतुल्यधातुः मूढप्रतीची विषनोदयश्च” । तस्य ध्वामी शनिः । स च स्थिरराशिः “चरस्थिरद्वयमकननधेया मेघादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टा इत्युक्ते । स च पुष्कराख्यः “पुण्यस्य पुष्करस्यैव आधानाख्यस्तथैव च । शुचाऽन्या भवन्त्येते नित्यद्वादश राशयः” ज्योतिषं । स च द्विपदराशिः “मिथुनतला घटकन्या द्विपदाख्यापपूर्वभागश्च” तत्रोक्ते “द्विपदवगगा सर्वे सिंहं विहाय चतुर्भद्रं सलिलमिजया यद्वा भक्ष्या सरोरुपजातयः” तत्त्वैर्विज्ञे तद्वाये सिंहं पिना सर्वे राशयोऽप्येता जलजनी भक्ष्या । स च राहोऽमीनूतत्रिकोणम् । “उच्चं न्युत्तमं घटमत्र त्रिकोणम्” इत्युक्ते । तत्र तुलादितो नवाया व्याहृता “चराणां सलिकोणानां तक्षराद्या नवाशका” इत्युक्ते कुम्भाये चोया तुलाराशेर्भस्मत्वातस्य चरत्त्वाच्च तथात्वम् तस्य लङ्कायामुदयमानं उदयशब्दे ११९०८० दर्शितम् । देवभेदे तु भिन्नकालेनेति लङ्कालयशब्दे विवृतिः ।

११ प्रह्लादपुत्रभेदे “प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारते । । विशेषतश्च कुम्भश्च निकुम्भ इति नामतः भा० आ० ६५ अ० “प्रह्लादोऽस्य शिराः कुम्भः सप्तदशगुणप्रियः” हरिवं० ४२ अ०

कुम्भं पु० कुम्भ + खार्थे क, कुम्भ-इव कथयति, प्रकाशते निश्चलत्वात् कै-क वा । प्राणायामाह यायुरोधनं वापरभेदे कुम्भशब्दे विवृतिः । “कुम्भोऽनिश्चलः क्षामः” या० सू० ।

कुम्भकर्णाय ५० कुम्भ इय कर्णायस्य । रायणानुजे राजसभेदे
स च विश्वस्य केकस्या जात' तदुत्पत्तिकथा रामा०
उत्त०का० सुमालिकन्यया केकस्या अग्निहोत्रकाले स-
न्ध्यासमये पुत्रसभिलष्यन्त्या प्रार्थितेन विश्वपसा राजस
द्योनिपुत्रप्राप्ति रूपो यरोदत्त । यथा “दारुणाया तु वेला
या यस्माच्च” मासुपस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे ।
यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणा
भिजनयिष्यान् । प्रसविष्यसि सुश्रेणि ! राजानान् क्रूर-
कर्म्मण” इत्युपक्रमे “एवमुक्ता तु सा कन्या राम !
कालेन केनचित् । जनयायास नीभत्सं रजोरूप
सुदारुणम् । दशपीव महादृष्टम् नीलाञ्जमचयोपमम् ।
ताम्रोष्ठ विशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम्” इति राय-
णोत्पत्तिमुक्त्वा “तस्य त्वनन्तरं जात कुम्भकर्णो महा-
बल । प्रमाणात् यस्य विपुल प्रमाण नेह विद्यते । ततः
शूर्पनखा नाम सज्जे विकृतानना । विभीषणस्तु धर्मात्मा
केकस्या पश्चिम' सुत” इति । भा०व० १७४ अ० तु उपोत्
कटातस्तस्योत्पत्तिरुक्ता” यथा

“पुलस्त्यस्य तु य क्रोधाटर्जदेहोऽभवन्नुनि । विश्व-
या नाम सक्रोध स वैश्वणमैक्षत । बुभुधे तन्तु सक्रोधं
पितरं राजसेश्वर । कुपेरस्तत्प्रसादार्थं यतते य सदा
नृप । स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहन । राजसी
प्रददौ तिस्र पितृवै परिचारिका । ता सदा तं महा-
त्मान सन्तोषयितुमुद्यता । श्रुतिं भरतगार्हूल्यत्यगीत-
विशारदा । उपोत्कटा च राजा च मासिनी च वि-
शाम्पते । अन्योन्यस्पर्द्धया राजन् । अयस्त्वामा' सुम-
ध्यमा । तासां स मगवान्मुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान् पुनानेकैकस्या यथेप्सितान् । उपोत्क-
टाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशपीवौ
वक्षेनाप्रतिभौ भुवि । मासिनी जनयामास पुत्रमेकं वि-
भीषणम् । राकाया सिधुन जज्ञे खर शूर्पणखा तथा ।
विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् । स बभूव
महाभागो धर्म्म गोप्ता क्रियारति' । दशपीवस्तु सर्वेपा
अंशो राजसपुङ्गव । अज्ञोत्साहो महावीर्यो महा-
सत्पराक्रम । कुम्भकर्णो बलेमासीत् सर्वेभ्योऽभ्यधिको
युधि । मायावो रणशौरुडश्च रौद्रश्च रजनीश्वर” ।
तस्य ब्रह्मतोवरप्राप्तिरुक्ता रामा०उ० का० १० सर्गे यथा
“इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वर दातुमवस्थितम् । जापप्रति
सुरा सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् । न तावत्

कुम्भकर्णाय प्रदातव्योवरस्यया । जानीषे हि
यथा लोकास्त्रासयत्येष दुर्मनाः । मन्द्रेऽयस्वरस'
सप्त महेन्द्रास्तुवरा दय । अनेन मासिता ब्रह्मकृष्णो-
भानुपास्तया । अलम्बयरपूर्णेन यत् कृतं राजसेन तु ।
यद्येष वरलब्ध स्त्राङ्गवेङ्गुवनतयम् । वरब्धालेन मोहो-
ऽयै दीयताममितप्रभ । लोकानां स्वस्ति चैव स्त्राङ्गवेदस
च स मति । एवमुक्त्वा सुरैर्ब्रह्माऽचिन्त्यतत्त्वज्ञश्चम्भव' ।
चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वे देवी सरस्वती । प्राञ्जलि
सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इवमकप्राप्तता
देव । किं कार्यं करवास्तुहम् । प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां
प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाचि ! त्वं राजसेन्द्रस्य
भय वाग् देवतेप्सिता । तवैवमुक्त्वा प्रस्थिता सा प्रजा-
पतिरवाब्रवीत् । कुम्भकर्ण ! महाबाहो ! वरं वरव बोधत ।
कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । अहं वर्षास्त्र-
नेकानि देवदेव । जमेप्सितम् । एवमस्मिति ततोऽह्ना
प्रायात् ब्रह्मा सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राजसं तं
जहौ पुन । ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च मनस्ववम् ।
विश्वतोऽसौ सरस्वत्या सा सञ्जा च ततोऽनत । कुम्भ-
कर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखित' । ईदृशं कि-
मिदं वाक्यं समाद्य वदनाच्छ्रुतम् । अहं ज्ञानोहितो
देवैरिति मन्ये तदागतैः”

स च रामेण हत इति रामा० स्थितम् भारते तु बभूव-
न्नेन निहत इति स्थितम् यथा भा० व० २८३ अ०
“कुम्भकर्णो महेन्द्रास' प्रवृत्तीतयिस्तावुध' । अमिदुःश्रव'
शौमिलिपुत्रस्य मूर्हतो विद्याम् । तस्यापि पततकृष्णं
शुराभ्यासच्छ्रुतौ करौ । चिच्छेद निशितापाभ्यां च
बभूव चतुर्भुज । तानासन्न भुजान् सर्वान् प्रवृत्तीतयि-
नायुधान् । सुरैश्चिच्छेद चम्बुक्षं शौमिलि प्रतिदर्शवत् ।
स बभूवातिहायश्च बभूवादिशिरोभुज । तं ब्रह्मणेच
शौमिलिर्देवदाराश्चिच्छेदोपमम् । स घपात महावीर्यो दि-
व्यास्त्राभिहतो रणे । महाबलनिविर्दिग्धः पादपोऽ-
ङ्गुरवानिव । तं ब्रह्मा बलसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्वितम् ।
गतास्तु पतितं भूमीं राजसा प्राङ्गवन्ममात्' ।
उत्पत्तौ वक्षे च विरोधस्तु कस्यभेदात् समाधेव' । स च
विष्णु पारिवदविक्रयावतारः सनत्कुमारोदितनिर्वाण
आसुरभावभापेदे तत्कथा भाग० कृतचन्देवा ।

कुम्भकामला स्त्री कुम्भास्या कावया । नाक० उक्ते
कामसारोमभेदे । “कामसा बह्विधेना कोपसा

अथा मता" तत्र कोशत्रया कामलासाह "कालान्तरात्
खरीभूता कच्छा स्यात् कुम्भकामला" अधिक कामलाशब्दे
१८६६४० उक्तम् । सुष्ठुते तु कुम्भाङ्गयमित्युक्तं यथा "सका-
मलापालकिपाण्डुरोगकुम्भाङ्गयो साधरकोऽलसाख्य" इत्युपक्रम्य
"वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलाया" इत्युक्त्वा
कामलालक्षणादिकमुक्त्वा च "भेदास्तु तस्याः शृणु
कुम्भाङ्गं शोको महास्तत्र च पर्यभेदे" तेन कुम्भाङ्गोऽयं
तस्या नामान्तरम् ।

कुम्भकार पुंस्त्री कुम्भं करोति क-अण् उप० स० ।
(कुम्भार) १ जातिभेदे अमरः । सा च जातिः "वैश्याया
विप्रतथौरात् कुम्भकारः सञ्च्यते" असनसोक्ता
ब्रह्मवैवर्ते तु "माताकारात् चर्मकायां कुम्भकारोऽव्यजा-
यत" इति "पट्टिकारात् तैलिक्यां कुम्भकारो भूवह" इति पुराणान्तरं तेन उत्तमाधमवर्गं सङ्करत्वात् जाति
भेदस्तु देशभेदेन व्यपस्थायः । जातित्वात् स्त्रिया ङीप् ।
२ कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० सुगवोऽधमते
ततोऽपि ईप् तन्मते षण्प्रत्ययविधानात् । "यत् कुम्भका-
रपयनोपरिपङ्कलेपस्तापाय केवलमहो न च तापशान्त्यै" उद्भूतः ३ कुकुम्भविहगे पुंस्त्री० हेम० स्त्रिया ङीप् ।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्य कार आकारोऽस्याः कप् अत-
इत्त्वम् । १ कुलत्यायाम् (कुरधि कलाइ) राजनि०
तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम् । कुम्भ करोति क-लुक् ।
कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रिया टाप् अतइत्त्वम् ।
कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्य कार आकारोऽस्या गौरा० ङीप् ।
१ कुलत्यायाम् राजनि० २ मन शिलाया जटाध० कुम्भ-
कारस्य कुलालस्य पत्नी ङीप् ३ कुलालभार्यायाश्च ।

कुम्भकेतु पु० कुम्भं केतौ ध्वजे यस्य । शम्भरासुरसेनापतिभेदे
"कुम्भकेतुं सुदृष्टं केशिरित्येवमादयः" हरि० १६३ अ०
कुम्भचक्रं न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे । चक्रशब्दे विवृति ।
कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन-ङ ५ त० । १ अगस्त्ये सुनौ
कुम्भयोनिरुद्धे विवृतिः । २ वशिष्ठे सुनौ शूद्रोणाचार्ये
च ३ घटजाते त्रि० कुम्भजन्मकुम्भजातादयोऽप्यत्र ।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी । अलाभभेदे राजनि०
तदुपमासात्वैवोक्तायथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता
पित्तहरा मता । रक्षा क्षरामहा प्रोक्ता सा-
सकासकफासुहृद्"

कुम्भदासी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भस्य नाभिरस्य अचसना० । बलिदैत्यप्रभेदे

"बलेः पुत्रशतं त्वासीत् वाणज्जेष्ठं न राघवि । । धृत-
राष्ट्रं च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रेतापनः । कुम्भनाभो
गर्हभाक्षः कुक्षिरियेवमादयः" हरिवं० २ अ०

कुम्भपद्यादि बहुब्रीहौ पादशब्दान्यलोपढीर्निपातन
निमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः

"कुम्भपदी एकपदी जलपदी शूलपदी मुनिपदी गुण-
पदी शतपदी स्रुतपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी
लृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी श्रुतपदी
विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुनिपदी कणपदी
गुचिपदी द्रुपदी स्रुकरपदी शकत्पदी अष्टपदी स्यू-
पदी अपदी सूचीपदी" ।

कुम्भपाद त्रि० कुम्भ इव स्त्रीतः पादोऽस्य कुम्भपदत्रा० स्त्रीत्वेन
विशेषोक्तोर्नान्यलोपः । घटल्लयपादयुक्ते लीपदरोग्युते
स्त्रियां कुम्भपदत्रा० अन्यलोपः ङीप् च । कुम्भपदी
इतिभेदः ।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव । कुम्भसात्वगव्यदेशतया
निन्द्ये । पात्रे समितादित्वात् ज्येष्ठस्य समास तेन नास्य
समासान्तरघटकता । युक्तप्रारोह्यादित्वात् व्याट्टुदात्तोऽयम्
कुम्भमुद्रा स्त्री "दत्ताङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे छित्वा हस्तद्वयेन तु ।
सावकाशमेकमुष्टिं कुर्यात्" कृष्णसूत्रिका सा तन्म
सारोक्ते मुद्राभेदे कलसमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य । १ अगस्त्ये सुनौ
"प्रसादादोद्यादम्भः कुम्भयोनेर्नहौजसः" रघु । २ वशिष्ठे
सुनौ । तयोः यथा च तत्तत्तत्पत्तिस्तथाह रामा० उ० का०
६३ अ० "अशरीरः शरीरस्य कृते न्यस्य महासुनिः । वसि-
ष्ठस्तु महातेजा जगाम पितृरन्तिकम् । सोऽभिवाद्य ततः
पादौ देवदेवस्य धर्मवित् । पितामहमयोवाच वायुभूतइदं
यचः । भगवन्निमिशोपेन विदेहत्वमुपागमम् । देवदेव ।
महादेव । वायुभूतोऽहमण्डलः । सर्वेषां देहहीनानां
महद्गुणं भविष्यति । सुष्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेह-
स्य वै प्रभो । । देहस्यान्यस्य सङ्गात्रे प्रसादः कर्तुमर्हसि ।
तद्यवाच ततोऽब्रह्मा स्वयंभूरमितप्रभः । मित्रावरुण-
जन्नेज आविशत्वं महायशः । अयोनिजस्त्वं भविता-
त्वापि द्विजसत्तमः । धर्मेण महता युक्तं पुनरोऽसि मे वं-
शम् । एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम् । कृत्वा
पितामहं तर्ष्य प्रववौ वरुणाश्रवम् । तमेव कालं मितोऽ-
पि यदुत्तमकारवत् । क्षीरोदेन सहोमेतः पूज्यमानः सु-
देशरैः । एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी-परकाप्सराः । मह-

क्षेत्रा तद्वद्देश्यगता सखीभिर्हता । तां दृष्ट्वा रूपसप-
त्तां क्रीडन्ती वरुणालये । तदाऽऽपि शतरो' हर्षे वरुणं
चोर्वशीकृते । स ता पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभामनाम् ।
वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोयरात् । प्रत्युवाच तत'
सा तु वरुणं प्राञ्जलिं स्थिता । मितेणाहं हता साक्षा-
त्पूर्वं मेव सुरेश्वर । वरुणस्त्वव्रीडाक्य कन्दर्पशरपीड-
ित । इदं तेज समुत्सृज्ये कुम्भेऽग्निन्देयनिर्मिते ।
एवमुत्सृज्य सुयोनि । त्वयहं वरपरिणि । कृतकामो-
भविष्यामि यदि नेच्छसि सङ्गमम् । तस्य तन्नोकनाथस्य
वरुणस्य सुमहवितम् । उर्वशी परमपीता श्रुत्वा याक्य-
मुवाच ह । काममेतद्भवत्वैव हृदय मे त्वयि स्थितम् ।
भवशायधिकं त्वयन्देहो मितस्य तु प्रभो । । उर्वश्या
एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् । ज्वलद्ग्निसमप्रस्थ तस्मिन्
कुम्भे न्यवास्यजत् । उर्वशी त्वगमत् तल मितोवै यत्
देवता । तान्तु मितं सुस्रुक् उर्वशी सदमन्नवीत् । मया-
ऽभिमानिता पूर्वं कक्षाचमवर्जिता । पतिमन्यं हत-
यती किमर्थं दृष्टचारिणि । । अनेन दुष्कृतेन त्वं सत्-
क्रोधकलुपीकृता । मनुष्यलोकयास्याय कञ्चित्काल-
ञ्चिद्विप्रसिद्धिं इति तस्य तस्या गायमुक्त्वा
“य स कुम्भो रघुश्रेष्ठ । तेज पूर्णो भवतामनो । तस्मि-
न्नेजोमयौ विप्रौ सम्भूता दृष्टिसत्तमौ । पूर्वं समभवत्तत्त
ध्वजस्तोभगयान्दधि । नाहं सुतस्त्वैवमुक्त्वा मितं
तस्मादपाक्रमत् । तद्वि तेजस्तु मितस्य उर्वश्या पूर्वमा-
हितम् । तस्मिन् समभयत्कुम्भे तत्तज्जोयत् वारुणम् ।
कस्यचित्त्वध कालस्य मित्वावरुणसंभयः । यस्मिन्ने-
जसा युक्तो जज्ञे इच्छाकुदैवतम्” ।
अत्रैवमाख्यायिका प्रथमसुर्वशी मितो दृष्ट्वा तामाभिनितवान्
तवाच तन्निवासमागमिष्यामीत्युक्तस्तदा वरुणलोकस्य एव
मितस्तद्दर्शनाद्वदस्वचितं निजतेज कुम्भे उत्सृज्य स्व-
न्निवास जगाम पद्माद्वरुणोऽपि तां दृष्ट्वा स्वचितं तेज
कुम्भे व्यसृजत् ततो मितनिवास गता मितेण शप्ता चेत ।
शामां श्लोकस्यायमर्थः नाहं सुतस्त्वैत यद्यपि मिते-
णापि कुम्भे रेत उत्सृष्ट तद्यापि तवैकस्य एतौ न
भवामीत्युक्तुऽप्याक्रामत् । एवमुक्तौ वीजमाह तद्वि तेज इति
जगस्यात्मचित्तेतुभूतं मितस्य तेजः पूर्वसुर्वशी निमित्त-
वरुणवीर्यवितर्गात् पूर्वमाहितं यस्मिन् कुम्भे तस्मिन्नेव
कुम्भे वारुण तेजः समभयत् सगतामभवत् यत् कुम्भे
मितस्य तेजः आसीत् अतस्तेजोन्तरस्य गमादुत्प-

त्तेनैकस्य तत्र सुत इत्युक्तमगस्त्येन मितं प्रति ।

“अथ गस्त्यय पतिष्ठत्य मित्वावरुणयोर्हृत्पी । रेत सुवि-
चते कुम्भे उर्वश्याः सचिपौ तथा” भाग० ६/१८/५।
इष्टपुसरोभेदेस्त्री “गोपाली सङ्गन्ता च कुम्भवीनिः
प्रजागरा” भा०य० ४३० । ४ द्रोणाचार्ये ५० तदुपनि-
कथा द्रोणयज्ञे वज्र्यते ५ द्रोणपुष्पीष्ट्ये ५० रामनि०

कुम्भरेतस् ५० अग्निभेदे । “हविषा यो द्वितीयेन सोमेन
सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्या च कुम्भरेता सज्यते”
भा० व० २/१८० अग्निवर्णशर्णने । कुम्भस्थितं रेतः
कारणमस्य । २ अगस्त्ये इयसिष्ठे हनौ तयोर्वया तवात्
तथा कुम्भयोनियन्दे उक्तम्

कुम्भला स्त्री कुम्भं कुम्भाकारं जातिं वा-क । (मुष्टिरी)
मुष्टिरीरिक्तालतायाम् रत्नमा०

कुम्भवि(३) त न० ६० । कुम्भस्ये गते' अलोदानोऽयम्
कुम्भवीज ५० कुम्भे इव बीजस्य (रोठा) करञ्जभेदे राजनि०
कुम्भगाला स्त्री कुम्भापाकार्यं गाला । (पोयान) (कुम्भ-
रशाचा) कलसपाकार्ये गृहे हेमक०

कुम्भसन्धि ५० कुम्भयोर्हस्तयोर्मध्यमासपिण्डयो रन्धि ।
धारवाख्ये हस्तिकुम्भमध्यस्थाने त्रिका०

कुम्भसम्भय ५० समववकात् सम+भू-कपादानेऽयं कुम्भ-
सम्भयोऽस्य । १ अगस्त्ये २ यसिष्ठे ३ द्रोणाचार्ये च तला-
गस्त्यवशिष्टयोस्तत्तत्पत्तिकथा कुम्भयोनियन्दे उक्ता
कुम्भसर्पिस् न० सुश्रुतोक्ते कलसे एकादशतवस्वो भवे
इतभेदे “पुराणं तिमिरहासपीनसज्ज्वरकासहृत् । सू-
क्ष्मं हृष्टविषोन्मादपराधरमायनम् । एकादशतवस्वैव
यत् सरानुपितं इतम् । रक्षोर्जं कुम्भसर्पिं स्थात् पर-
तस्तु महाहृतम्” । [शब्दमा०

कुम्भा स्त्री कुत्सित इत्या उभा पूर्तिरस्याः शक्त० । नेष्ट्यावां
कुम्भाण्ड ५० कुम्भरवाण्डोऽस्य । बाष्पाधरस्य मन्त्रिभेदे
“इत्येवमुक्तं महसन् कुम्भाण्डमिदमव्रीत्” हरिव०
१७५ अ० “एतस्मिन्नेतरे तत्त कुम्भाण्डाय महात्मने
कुम्भाण्ड! मन्त्रिणां श्रेष्ठ । प्रीतोऽस्मि तव हृदये । एत-
दस्माज्भवं तस्मै कुम्भाण्डाय सङ्गात्मने । विवाहमकरोत्
तत्त सोऽनिहृदस्य यीर्षवान्” हरिव० १८८ अ० । सार्धं क ।
तत्तय । सच कुम्भाण्डे न० गौरकुम्भाण्डग्राम् स्त्री राजनि०
कुम्भाधिप ५० इत० । यन्मपरे तस्य तदधिपत्वात्
कुम्भाधीशदयोऽप्यत्र ५०

कुम्भिका स्त्री कुम्भकदाकारोऽयस्या ठक् । (शाना) ब्रह्मे

रिजाते तृणभेदे अमर । तत्पर्यायादि भावप्र० उक्तं यथा
“वारिपणी कुम्भिका स्याच्छैवालं शैवलश्च तत् । वारि-
पणी हिमा तिता लघ्वे खाद्री सरा कटु । दोशल-
चहरी रुद्धा शोणितं ज्वरशोषहृत्” ।

२पाटलाद्वे ३द्रोणपुष्पाश्च राजनि० । “यत्माने पिडका
घ्राता भिद्यन्ते च क्षयन्ति च । कुम्भिकाधीजसदृशा
कुम्भिका सन्निपातजाः” भाषवोक्ते ४नेत्रयत्नस्यरोगभेदे
सुश्रुते दीर्घमध्यत्वेनायं पठितः यथा “पृथग्द्रोणं सम-
स्ताश्च यदा वर्त्मव्याप्राश्या” । सिरा व्याप्रावतिष्ठन्ते य-
त्नस्त्वधिकमूर्च्छिताः । विवर्धं मांसं रक्तञ्च तदा यत्न-
व्याप्राश्यान् । विकारान् जयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत ।
उत्सङ्गिन्यय कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा” इत्युप-
क्रम्य कुम्भीकवीजप्रतिमाः पिडका पक्ष्यवर्त्मनो ।
आध्मायन्ते त्व भिन्ना या कुम्भीकपिडकास्तु ताः” ।
तेन भाषवपन्ये दीर्घमध्यपाठः समुचितः । कुम्भीक
पिडकेष्वत्र पुंस्त्वभावव्याप्यः । कुम्भा-स्वार्थे क । ५वैश्या-
याम् शब्दमालाङ्कटफले भावप्र० कटफलशब्दे तद्वाक्यादि
कुम्भिन् पुंस्त्वो कुम्भोऽस्यस्य इति । इतिस्तिनि २कुम्भीरे
हेमच० स्त्रिया ङीप् । ३गुग्गुलौ जटा० । ४कल
सरवारिणि त्रि० स्त्रिया ङीप् “उदक कुम्भिनीरिय”
अ० १। १६१। १४ । ङीबल । ५जयपालद्वे राजनि०
कुम्भीधीज जयपालवीजमित्युक्तेः ६पृथिव्या “गौरिला-
कुम्भिनी जमेति” भा० २०, ५४ लो० व्या० सङ्गिनः य-
धृतकोषात् ।

कुम्भिपाकी स्त्री कुम्भिना पाकोयस्या गौराङ्गीप् । कटफले
भावप्र० शब्दकल्पद्रुम भावप्र० कटफलपर्याये कटफल-
शब्दे दर्शिते तद्वाक्ये कुम्भिकाऽपिचेत्येव पाठ कचित्
कुम्भिपाक्यपीति पाठः तनुसूत्रं नृग्यम् । [राजनि०
कुम्भिप्रद कुम्भिग गजस्य मदः । इतिप्रदे गन्धद्रव्यभेदे
कुम्भि ल पु० कु-उम्भ-इलच् शक० । १चौरे २ल्लोकार्यचौरे
३शालभृत्ये ५प्याले च हेमच०

कुम्भी स्त्री कुम्भ+कल्पाथे ङीप् । १सुद्रे कुम्भे तदाकतित्वात्
२उखायां ३पाटलाद्वे ४कुम्भिकायां वरिपस्र्गाम्
(पाना) ५कटफले च हेमच० कोङ्कणे प्रसिद्धे कुम्भीपुष्पे
३पर्यटद्वे । अथ शुष्का “कुम्भी वातकफहरी” राजनि०
७दन्तीद्वे राजनि० । तत्र आतादि कच्चप्रा० ङकञ् । कौ-
म्भेयक तत्र आतादौ त्रि० । कस्यां दे० चतुरर्थ्यां फिञ् ।
५कौम्भावनि तत्सञ्चिकपदेगादौ त्रि० ।

कुम्भीक पु० कुम्भीव कायति कौ-क । १पुष्पागवृत्ते । रत्न-
मा० २कुम्भिकाया (पाना) कुम्भीकवीजप्रतिमा” सुश्रुतः
सुश्रुते अथ प्रियङ्गुदिगणे उक्तं यथा
“प्रियङ्गुसमङ्गाघातकीपुष्पागरक्तचन्दनचन्दनसोचरसरसा-
ञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकोसरयोजनवह्नाद्रो दीर्घमूला
चेति” । तत्र पुष्पागस्य पृथक्कीर्तनात् कुम्भिकापरत्वम् ।
सुश्रुते नेत्ररत्नस्ये ३रोगभेदे कुम्भिकाशब्दे तद्वाक्य-
सदाहृतम् तलोक्ते ४शूकरोगोपद्रवभेदे च यथा
“अथातः शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः” । लिङ्गवृद्धिभि-
च्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च
व्याधयो जायन्ते । तद्यथा सर्पपिका, अष्टौलिका,
अथितम्, कुम्भीका, अलनी, सृष्टितम्, सम्भूढपि-
डका, अवमन्य, पुष्करीका, स्पर्शहानिः, उत्तमा,
शतपोनकः, त्वक्पाकः, शोणितार्बुदम्, मांसार्बुदम्,
मांसपाकः, विट्प्रधि, तिलकालकश्चेति, इति विमञ्च
तल्लक्षणसङ्गतं यथा “कुम्भीका तल्लपितोत्था जन्मवा-
स्थितिभाऽशुभा”

“कुम्भिका रक्तपित्ताभ्यामिति भावप्र० सुखमध्यपाठस्तु
लिपिकरप्रसादात् । ततः समूहे खलादि० इति । तद्गो-
गसमूहे स्त्री - “कुम्भीकिनी शर्कराश्च तथैषोत्सङ्गिनी-
मपि” “कुम्भीकिनी सह शर्करया लेख्या” सुश्रुतः
सुश्रुतोक्ते क्रीवभेदे पु० “स्त्रे गुदे ब्रह्मचर्याद्य स्त्रीषु पुंस्त्व
प्रवर्तते कुम्भीकः सच विज्ञेयः । इत्युक्त्वा” “आसेक्यश्च
सुगन्धी च कुम्भीकः सेव्यकरतया । अरेतसदृशे ज्ञेया अ-
शुक्लः पण्डसन्धितः” तल्लक्षणं तलोक्तम् ।

कुम्भीधान्य(ल) कुम्भीमितं धान्यमस्य वा कम् । वर्षभोग्य-
सञ्चितधान्ये षट्स्थलेभेदे

“कुम्भूलधान्यको व स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।” मनुः
“वर्धनिर्वीहोचितधान्यादिधन कुम्भीधान्य” “प्राक् सौ-
मिकी क्रिया कुर्यात् यस्याश्च वार्षिकं भवेदिति” याज्ञ-
बल्क्येन गृहस्यस्य वार्षिकसञ्चयाम्यनुष्ठानात् । मन्तरपि
तदा ज्ञानप्रस्यस्यैव “समानिचयएव वा” इत्यनेन समासञ्चय
वक्ष्यति तदपेक्षया बल्लपोष्यवर्गस्य षट्स्थलः समुचितः
संवत्सरसञ्चयः” कुम्भू० । मेवातिथिस्तु यावता धान्यादि-
घनेन बल्लधत्वादादिभक्तः त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत्
सुवर्णादिधनवानपि कुम्भूलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी
उङ्गिका पाष्पासिद्धधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक
इति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजकु कुम्भूलधान्यक

इत्येतद्व्याचक्षाणः धानप्रकोष्ठसञ्चयो वा स्यात्
दादगारमात्रपर्याप्तधनं इति कुम्भीधानप्रक इत्येतद्व्या-
चक्षे । उद्दिष्टाप्रमाणधामप्रदिसञ्चयो वा यद्वहमात्रपर्या-
धनं इति । तेन शतद्वयोरपि

कुम्भीनस पुं० कुम्भीव नसा नासायस्य । क्रूर सर्वे मेदि० रावण
मातृसोऽस्या जयन्तासुरजनमदी क्षी टीप् । तदुत्पत्तेः
तस्या मनुदेत्येन चरन्त्यस्य च कथा रामा० उत्तर० का० २५ अ०
“विभीषणस्तु सकृदो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । श्रूयतामस्य
पापस्य कर्मणः फलमागतम् । मामाहृष्टस्य योऽन्धकं
ज्येष्ठोभ्राता सुमाचिनः । मात्यवानिति विस्वामोहस्य प्रा-
प्नोनिशाचरः । पित्रज्येष्ठो जन्म्या मोक्षार्थं चार्त्तं
कोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसो नाम उद्दिष्टोऽहिताऽभवत् ।
मातृस्यसुरस्याकाङ्क्षं वा च कन्याऽनमोद्वया । मयत्तंकाव-
सिवैवा भ्रातृणा धर्मतः स्वसा । वा कृता मधुना राजसघरेषु
यसीयसा । वज्रप्रसक्ते पुत्रे तु भवि चानर्धबोधिते ।
कुम्भकर्णे सहाराज । निद्रामनुभवन्त्यस्य । निहृत्य राक्ष-
स्येष्ठानसात्वान्निह संमतान् । भयंयित्वा मूना राजन् ।
गुप्तायनः पुरे तव । श्रुत्वापि मन्त्राकाराज । ज्ञानमेव कृतो-
न स । यस्माद्वयस्यं दातव्या कन्या भवेत् हि भ्रातृभिः ।
तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मते । अस्मिन्नेषाभिष-
पाम लोके विदितमस्तु ते । विभीषणस्य च श्रुत्वा रावसेन्द्र
स रावणः । दौरात्मात्रेनात्मनोऽदूतकृपाभा इव सा-
गर । ततोऽन्योद्गम्योव क्रुद्ध सरन्नलोचनः । क-
ल्पप्रतां मे रथ शीघ्र गूराः सखीभावन्तु न । भ्राता मे
कुम्भकर्णस्य ये च सख्या निशाचराः । बाह्वनाम्यधिरो-
क्तु नानामहरणायुधा । अथ तं समरे कृत्वा मधु
रायणनिर्भयम् । सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी
सुहृद्भूत । अयोहिषीसहस्राणि चत्वार्यग्राणि रक्षसा-
म् । नानामहरणान्वायु निर्गद्युर्ध्वकाङ्क्षिणाम् । इन्द्र
क्षिप्तधृत सैन्यान्निशान् परिष्टह्य च । जगाम रावणो
मध्ये कुम्भकर्णस्य पृष्ठतः । विभीषणस्य धर्म्मार्त्ता बहुधा
धर्म्मसाचरत् । शोभा सर्वे महाभागं ययुर्मधुपुरं प्रति ।
सरैरुद्गैर्हयैर्हग्नैः शिशुमारैर्महोरगैः । राजसा
प्रययु सर्वे कृत्वाऽऽकारं निरन्तरम् । दैत्याश्च प्रतयस्तत्र
कृतयैराय दैवतैः । रावणं प्रेक्ष्य मन्त्रजलमन्त्रगणं हि
पृष्ठत । स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दयामनः । न द-
र्श्यं मधु तत्र भगिनीं तत्र वष्टवान् । सा च प्रह्लादभिरु-
ह्या शिरसा चरन्ती गता । तस्य राक्षसरानस्य तस्या

कुम्भीनसो तदा । तां वष्ट्वाचवाचांश्च न भेतव्यमिति
श्रुत्वा । रावणो राक्षसत्रेव किं चापि करवाच ते ।
वाऽऽजरीयदि मे राजन् ! प्रसन्नस्य महाभुजः । भ्रातारं
न ममेकाद्य हन्तुमर्हसि जानदः । नहीदम मयं किं
चित्कुम्भीनामिहोच्यते । मन्त्रानामपि सर्वेषां मन्त्रानां
व्यसनं नहन् । सत्त्वान्मयं राजेन्द्र ! नावनेष्वपि वा-
चतीम् । अवाचुः सहाराज । न भेतव्यमिति स्वयम् ।
रावणस्यमयीदृष्टः स्वभारं तत्र संस्तताम् । न चासी
तव भर्त्ता वै जगन्मोक्षं निवेद्यताम् । वद तेन तमि-
ज्जामि सुरलोकं जगाम हि । तव कारस्यसौहार्दादि-
हसोऽपि मयोर्वभात्”

तस्या प्रतिपन्नसौचरितवर्चनं रामा० उत्तर० २५ अ० तथा
“पूर्वं कृतवृत्ते राजेन्द्रतेजःकुम्भकर्णतः । कोलाप्रोऽभव-
त्तज्येष्ठो मधुर्गमि महाभुजः । मन्त्रस्य च प्ररन्त्यस्य
बुद्ध्या च परिनिष्ठितः । सरैश्च परमोदारैः प्रीतिसखाऽऽ-
वाऽभवत् । स मधुर्वीर्यवंपक्षो धर्मे च दुष्टवर्तकितः ।
वज्रभानाश्च वज्रेण दक्षकासाङ्गुतोपरः । शूचं ब्रूवादि-
मिच्छुः सहपापीर्यं महाप्रभम् । ददौ महाभा सुप्रीतो
वाक्यं चैतदुपायं च । त्वयाऽवमद्वयो धर्मोत्तमवा-
चरः शुभ । प्रीता परमवा युक्तोददात्तावुभयसमम् ।
यावत् सरैश्च विप्रैश्च न विरुध्योर्महाभुजः । तावत्तूष्णं
तवेद स्यादम्यथा नाशमेवति । न च त्वाभिमनुज्जीव
युद्धाव विमतस्वरः । तं शूचोर्महबाहुत्वात्तु पुनरेवमिति
ते करम् । एषं वज्रादरं सखा भूयएव महाभुजः ।
प्रचिपत्य महादेव वाक्यमेतदुवाच च । भगवन् ! नम
व मस्य शूचमेतदनुत्तमम् । मनेषु वततं देव । वराणा-
मीशरोहसि । तं श्रुत्वापि मधुं देवः सर्वभूतवति
शिवः । प्रत्युवाच महादेवोमैतदेवं भविष्यति । मां शू-
चो विफला वाचो ननुप्रवाहकता युभा । भवत पुलनेव
तु शूचमेतद् भविष्यति । यावत् चरत्स्य शूचोऽयं भविष्यति
सुतस्य ते । अथवा सर्वभूतानां शूचस्यो भविष्यति ।
एव मधुर्वरं सखा देवात् सुमहदङ्गुतम् । भगवतोऽ
सुरनेव कारयामास सुप्रभम् । तस्य यज्ञी महाभा-
ना प्रिया कुम्भीनसीति वा । विद्यावतीरयस्य वाचन
कावा महाप्रभा । तस्याः पुत्रो महावीर्योऽवचोवाच
दावच । बाह्यात् प्रभृति, दुष्टात्ता वाचाश्चैव सनाचरत् ।
तं पूजं दुर्विगीतं तु वडा कोषवन्मितिः । मधु वृक्षोऽपि
मेदे न चैनं किञ्चिदमवीत् । न विहाय एव कोर्धं मनि-

टोवक्षानयम् । गूलं निवेश्य खण्डे वरं तस्मै न्यवेदयत् ।
स प्रभावेण गूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा । सन्तापयति
लोकास्तीन्यशेषेण च तापसान्” । संधासुरः शत्रुघ्नेन
हृतः तत्कथा रामाऽउत्तः । ६२४० । स (शत्रुघ्न) सुभो-
च महापाणं जयण्य सङ्गोरसि । उरस्तस्य विदायांशु
प्रविवेकं रसातलम्” ।

कुम्भीनसि पु० बलिदानवे “शम्बरस्य च या माया
या माया नमुचेरपि । बले कुम्भीनस्यैव सर्वाङ्गा-
योपितोविदुः” भा० आ० २२३८

कुम्भीपाक पु० नरकभेदे कारखसहितं तत्स्वरूपमुक्तं
भाग० ५.२६ १६ “मञ्जारौरयः कुम्भीपाकं कालस्तत्र
खेयादिना नरकान् विभज्य “यस्मिन् वा उच्यः
पञ्चन पञ्चिणो वा प्राये उपरन्वयति तमपकर्णं
पुरपादैरपि गहितमस्तत्र यमातुचराः कुम्भीपाके तप्त-
तैले उपरन्वयति” “करम्भयालुकातापान् कुम्भी-
पाकांश्च दाहयन्” अतः । “स्तुतिवादमपि सत्पा कु-
म्भीपाके महीयते” भा०त० ।

कुम्भीर पुंस्त्री० कुम्भिनं हस्तिननपीरयति ईर-अच् । ज-
वजन्तुभेदे नक्तो अमरः स्त्रिया डीप् । “सयत्सरन्तु कुम्भीर-
रस्ततो जायेत मानवः” भा० आनु० १११२० । कर्म्मविपाक-
शब्दे विवृतिः । [(जुमीरे पोका) कीटभेदे चारा० ।
कुम्भीरमञ्जिका स्त्री कुम्भीरोपमदा मञ्जिका शाक० त० ।
कुम्भीरासन न० “अथ वक्ष्ये महादेव । कुम्भीरासनमुत्त-
मम् । पादोपरि पदं दत्त्वा शीर्षोपरि करद्वयम् । तिष्ठे-
द्दृष्ट्वा कतिर्भूमौ कुम्भीरासनमुच्यते” ब्रह्मया० उक्ते
आसनभेदे

कुम्भील पुंस्त्री कुम्भीर+रल्य ङः । कुम्भीरे अमरमन्त्रा
स्त्रियां डीप् । सञ्ज्ञायां क । चौरगेदे कुम्भीलशब्दाद्ये
कुम्भीवीज न० ६२० । अयपालवृक्षधीजे राजनि० ।

कुम्भीदर पु० शिवपारिवर्तभेदे । “कुम्भीदरं नाम निकुम्भमि-
तम्” रघुः । कुम्भद्वयसुतरमस्य । तद्योदरे लि० स्त्रियां डीप्

कुयव पु० कुयचितेन यौति यु-अच् । अक्षरभेदे “कुयसाय
गुणं नि बह्वीः प्रपित्वे अङ्गः कुयवं सहस्रा”
अ० ४।१६।१२ । “कुयव कुयवनामासुरम्” भा० “अष्टां पिपु
कुयवं वृत्तमिन्द्र । यदावधी” अ० १.१०२.८ । कुयतिस० ।
२ कुयचिते धाम्ने “कीरेण ज्ञातः कुयवस्य जोषे” अ० १।
१०४।१ । “पूर्वतरश्च मे कुयवश्च मे” “यजुः १८।११
“कुयवं कुभाष्यम्” नेददी प०

कुयवाच् पु० अक्षरभेदे “नि दुर्योधने कुयवाचसृधि अत्रे”
अ० १। १७४ । ७ । “कुयवागित्येतन्नामानमसुरम्” भा०
कुर शब्दे तदाऽपरऽअक० सेट् । कुरति अकौरीत् । चुकौर
कुरट् । [राजनि० ।

कुरका स्त्री कुर-क सङ्ग कायति कै-क । सल्लकील्लजे
कुरङ्कुर पुंस्त्री कुरं शब्दं करोति क-अच् ण०सम् । सारस-
पक्षिणि हेमच० स्त्रिया डीप्

कुरङ्कुर पुंस्त्री० कुरमित्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर-क ।
सारसखगे चारा० स्त्रिया डीप् ।

कुरङ्ग पुंस्त्री० कौ रङ्गति-अच् । “कुरङ्ग ईषत्ताम” स्याद्व-
रिणाकृतिको मञ्जान्” इत्युक्तचिह्ने ऽष्टगभेदे ऽष्टगमात्रे
अमरः स्त्रिया डीप् । “कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न
हन्त्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च” भाग० व्या० श्रीधरः
तन्मांसगुण्या भावप्र० यथा “कुरङ्गो वृंहणोवल्गुः
शीतलं पित्तहृद्गुह” । मधुरोवातहृत्वाही किञ्चित्
कफकरोमतः । हरिणस्य गुणैस्तुल्यं कुरङ्गं कथितोबुधैः”
शतारलोहे शतार्थभेदे न० “करतोया कुरङ्गे च विराटो
पोषितोनरः । अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचि”
भा० आनु० २५२० । स्याथे क । कुरङ्गक तत्पार्थे

कुरङ्गनयना स्त्री कुरङ्गस्येव नयनमस्याः । सुन्दरनेत्राया
स्त्रियां “किन्त्वेका यमुना कुरङ्गनयनानेत्वान्बुभिर्धृज्जते”
उद्भट । कुरङ्गाख्यादयोप्यत्र “कुरङ्गाधीष्टन्द” तमनु-
सरति प्रेम तरलम्” कर्पूरस्तव ।

कुरङ्गनाभि पु० ६२० । अष्टगभेदे सव्यद्रव्ये राजनि० तस्य तन्नाभे-
जातत्वादभेदोपचारात्तथात्वम् कस्तूरीशब्दे शुषाद्युक्तम् ।

कुरङ्गम पुंस्त्री० कौ रङ्गं मिसीते मा-ड । हरिण्येदे
कुरङ्गे मृगे त्रिका० स्त्रिया डीप् । [राजनि०

कुरङ्गिका स्त्री कौ-रङ्गोऽस्यस्य ठन् । सुदुग्मपर्णां
कुरचिह्नं पुंस्त्री० कुरे शब्दे चिह्नति चिह्न-शैथिल्ये अच् ।
कर्कटे हेमच० स्त्रियां टाप् । [जातित्वात् डीप्

कुरट पुंस्त्री० कुर-अटम् किञ्च । चर्म्मकारे त्रिका० स्त्रियां
कुरण्ट(क) पु० कुर्यते शब्दप्रते कुर-कर्म्मणि अण्टक् ।
पोतभिण्टास् सार्थे क । तत्पार्थे अमरः ।

कुरण्ड पु० कुर-अण्डक् । १ साकरण्डवृक्षे राजनि० ।
२ अण्डवृक्षरोगे हेमच० तद्विदानादि साधयनिदा-
नोक्तं यथा-

“कुरोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथमूलकरश्चरन् । सुष्कौ

पङ्कत प्राप्य फलकोपाभिवाहिनीः । प्रपीथ धमनी
 र्द्विं करोति फलकोपयोः । दोषास्त्रमेदोमूत्राभोभिर्द्वि
 सम्प्रधा मदः । सूत्रान्द्रजातावनिलाक्षतेभेदस्य
 केवलम् । वातपूर्णान्द्रास्यै रूक्षोवातादहेतुम् ।
 पक्षोद्यन्वरसद्वाथ पिताहाहोमपाकवान् । कफा-
 ष्छीतो गुरु स्निग्ध कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् । कण-
 षोटादृतः पित्तवृत्तिचिह्नश्च रक्तजः । कफान्मेदसा
 वृत्तिर्मुदस्तालफलोपमः । भूतवारणशीलस्य भूतजः स
 त गच्छतः । अम्भोभिः पूर्णवृत्तिवत् क्षोभं याति सर-
 ङ्मदः । भूतकच्छमधः स्याच्च चालयन् फलकोपयो ।
 वातकोपिभिराहारे, शीततोयापगाहनैः । धारणे रण
 भाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः । क्षोभयै क्षुभितसान्यै
 क्षुद्रान्तावयवः यदा । पयनेन विगुणीकृत्य स्निग्धैवाधो-
 नयेत् । कुर्याद्वृक्षसन्निध्योऽन्यत्राभ शययु तथा ।
 उपेक्षमाणस्य च सुष्काद्विषमाङ्गानरुक् स्तम्भवर्ती
 स वायु । प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्वापयन्नेति
 पुनश्च सुक्त । व्यन्तवृद्धिरसाध्योऽयं यातवृद्धिसमाकृतिः ”
 कुरण्डक पु० कुरण्डक+पृषो० । कुरण्डकद्वये रायसुकुट
 कुरर पु स्त्री० कुङ्ग शब्दे करन । (कुरल) पिङ्गो अमरः
 स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । “तत्र सामनयद्रुक् क्रोम-
 नी कुररोमिव” भा०प० अ०६१०८ “देवी रोक्ष्य-
 भाणा कुररोमियार्त्ताम्” भा० स०२३५१ ङीघन्तः
 ०मेघा हेमच० ।
 कुरराङ्गि पु० कुरराङ्गिनिव । देवसर्पमे राजनि०
 कुररोरुता स्त्री० “कुररोरुता नजभर्जैर्भगयुक्” इत्युक्त
 लक्षणे चतुर्दशान्नपादके वर्षे वृत्तभेदे । “अनतिचिरो-
 ज्ज्मितस्य जलदेन चिर स्थितवज्रमुद्गदस्य पयसोऽनु-
 कृतिम्” भावः ।
 कुरल पु स्त्री० कुरल+रथ ल । खनामख्याते पक्षिभेदे
 स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । २सूर्यकुन्तले पु० भरणि ।
 कुरव पु० अल्पमकरन्दवत्पादक्षीनामीषद् रवो वल । १रक्त-
 भिरण्डग्रासु, २ कुरवके, शब्दर० शसितमन्दारे च । कुग-
 तिस० । १कुत्सितगन्दे । बङ्ग० । ५वधाशब्दयुक्ते त्रि० ।
 तत स्वार्थे क । तेष्वेवार्थेषु (कुडणि) इति ख्याते ६पुष्प-
 वृक्षे । “कुरवकस्तवकव्यतिपङ्क्तिणीति” भावः ।
 कुरस पु० कुत्सितोरणोऽल । १मद्यभेदे बङ्ग० । २कुत्सितरस-
 युक्ते त्रि० । ३गोजिह्वाजताया स्त्री टाप् । कुगतिस० ।
 ४कुत्सिते रसे पु० ।

कुराङ्ग पु स्त्री० कुराङ्ग+लस्य ट । रसतपायुर्वर्षे लक्ष्यवर्षे
 षाश्वभेदे हेमच० । [भेदे राजनि० ।
 कुरी स्त्री क भूमि राति रा-क गौरा० ङीप् । तृषधान्य-
 कुरीर म० “कुञ्ज उञ्ज” उष्णा० कीरन् उञ्ज । १सैषुने उञ्ज-
 दत्त । २शीर्षावयवभेदे च । “कुरीरमस्य शीर्षाणि” भावः
 ६०१२८२, “स्तोमा आसन् प्रतिधव करीर बन्धु को
 पयः ॥ १०, ८५, ८,
 कुरु पु० क-क उञ्ज । १चन्द्रवर्षे काशमीढयप्रमौलः । राज-
 भेदे “वोऽजमीढवृत्तस्त्वस्य कुरु स वरचस्ततः । तपतां
 सूर्यकन्यायां कुरुचेदपतिः कुरुः । परीक्षित वच-
 रुर्जङ्गुनिषधश्च कुरोः कृता” भाग० ६, २२, ३, ववा च
 तस्य तपतासुज्ञयः तयोक्तं भा० आ० १३४५०
 “एवमासीन् महाभागा तपती नाम धीर्बिकी । त
 वैवस्वती पार्थ । तामत्वं स्या मत्तः । तस्यां बभूववाकाव
 कुरु स वरचो अय । तपता तपतां त्रैड । तामत्वं
 ततोऽर्जुन ।” । कुरोर्निवास जनपदे कश्चोबुप् बुकि
 व्यक्तवद्भवनता । २तदीवनिवासदेशभेदे पु० भूमि । “उ-
 क्त्वा स्मिति” वि० कौ० । स च देश इह० ब० १४ ब०
 कूर्मविभागे “वाकेतुकुरकावकोटिकुराच पारि-
 पातनग । औदुम्बरकापिठलगजाङ्गावावेति बभ्रवि-
 दम्” मध्यस्थतयोक्तं तत्सीमादि च “हस्तिनापुरवा-
 रम्भ कुरुचेतस्य दक्षिणे । पञ्चावपूर्णं भागे त कुरुदेवः
 प्रकीर्त्तितः, इति शक्तिबहुभेदन्ते उक्तम् । “आ मत्सेभः
 कुरुपाञ्चावदेयरा” भा०क०२०८८०कः । तेषां राजनि कव
 वज्रपु तस्य बुक् । १तद्देवराजे पु० भूमि “कुरुषां वज्र-
 वानाश्च पुरोहित आब” मत० ब्रा० २, ५, “ववाप वाव ।
 पश्यैतान् समवेतान् कुरुमिति” गीता । “निव कुरुषाव-
 भिपस्य पाञ्चमीम्” किरा० तस्येदम् कश्च । कौरव तदवमे
 पु स्त्री “कुरुषात् स वरचो जप्ते कुरु स वरचातता ।
 स प्रयानमतिक्रम्य कुरुचेतस्यकार च । उल्लङ्घ रणयो-
 यञ्च पुण्यकङ्किभिर्विवितम् । तस्मान्नवाव वनपात्रं वल
 नास्मा स्य कौरवा” हरिव० २१५० कुरा० कर्पवत् स्य । कौरव
 तदवमे पु स्त्री वज्रपु तस्य बुक् । कश्चिन् “कौरवा
 पश्य प्रियापरिभवकोपोपमानि” कर्णम्” मेवी० ।
 कौरव्ये वापव कश्च । कौरव्या इति तु भावः । “जि-
 याभयान्निजान् कुरुष्व” इति स्त्रियां बुकि भवतितादृक्
 कुरुः । ४कोटने भेदि० । ५कुरुकारिकायां वज्रप० विव
 तराजपौले ६आप्नीप्रराजश्लभेदे “तस्माद्वच वा वाक्

जान् स राजपर आग्नीध्रोनाभिकिपुरुषहरिवर्षेलाहृत-
रम्यकहिरण्यमयकुरुभद्राश्वकेतुमालसन्नाद्यव पुत्तानजन-
यत्' भाग० ५ स्क० २८ अ० १६ श्लो० तत्पुत्रकुरुराज्य-
त्वेन उत्तरकुरुनामके तद्वर्षे च । तत्प्रमाणञ्च उत्तर-
कुरुग्रन्थे १०६४ पृ० दर्शितम् । पुराणसर्वस्वे विष्णुपु० "ना-
भिञ्च प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुष स्थितम् । हरिवर्षे तथैवा-
न्यत् मेरोर्दक्षिणतः स्थितम् । रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु-
हिरण्यमयम् । उत्तरा कुरुवर्षे यथा वै भारत तथा ।
इलाहृतञ्च तन्मध्ये सौवर्ष्यमेवुक्तम्" इति । अतस्तत्पुत्र-
नवकनाम्ना नवानां वर्षाणां ख्यातिरिति । तत्सञ्चि-
वेशादिकं तल्लैवोक्तं यथा
"भद्रा तद्योत्तरगिरीरुत्तराश्च तथा कुरुन् । अतीत्योत्तर-
मग्नोधिं समध्येति महासुने । । वङ्क्षुश्च पश्चिमगिरीन-
तीत्य सकलास्ततः । पश्चिम केतुमालास्य वर्षमध्येति
स्मार्ण्यम् । तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम् ।
प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महासुने । आनील
निषधायामौ मात्यवदुगन्धमादनौ । तयोर्नध्यगतो मेरु-
कर्णकाकारस्थितः । भारता केतुमालाश्च भद्राश्च
कुरुवस्तथा । पद्मानि लोकपद्मस्य मर्यादाश्चैव बाह्यतः ।
जठरोदेवकूटश्च मर्यादापर्वतागुभौ । तौ दक्षिणोत्तरा-
यामावानीलनिषधायतौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा-
पूर्वौ तथा स्थितौ । त्रिशङ्कोजार्धश्चैव उत्तरे वर्ष-
पर्वतौ । पूर्वपश्चायतावेतायर्थावान्वयस्थितौ । इत्येते
सुनिवयर्प्रीता मर्यादापर्वताश्चैव । जठराद्या स्थिता-
मेरोर्येषा द्वौ द्वौ चतुर्दशम् । मेरोस्तुर्दशं ये तु
प्रोक्ता केसरपर्वताः । शीतान्याद्या सुने । तेषामतीनेह
मनोरमाः । शैलानामनरद्रोण्य सिङ्गचारणसेविता ।
सुरस्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च । लक्ष्मोवि-
ष्णु निरस्तूर्यादि देवानां सुनिवृत्तम् । । तान्यायतनस्याणि
जुष्टानि वरकिशरैः । गन्धर्वयक्षरक्षाश्च तथा दैतेयदा-
मवाः । क्रीडन्ति तासु रस्यासु शैलद्रोणीष्वहर्षिणम् ।
भौमाहोते सृताः स्वर्गा धर्मिणामालया सुने । । नैतेषु
पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि । भद्राश्च भगवान् यि-
ष्णुरास्ते हयशिरा द्विज । । वराह केतुमाले तु भारते
कूर्मरूपकः । भृशरूपस्य गोविन्द कुरुष्वास्ते सनातन ।
विश्वरूपेण सर्वत्र सञ्च सव्येश्वरो हरिः । सर्वसाधार-
भूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः । यानि किंपुरुषा-
द्यानि वर्षा खलौ महासुने । । न तेषु शोकानामोहो

नोहेगः क्षुब्धयादिकम् । सुस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वे दु-
स्वविवर्जिताः । दशह्यदशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरा-
युषः । न तेषु वर्षवर्षेषु भौमान्यम्भासि तेषु वै ।
अतस्ते तादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना । सर्वेष्वेतेषु
वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नदाश्च शतशस्तेभ्यः प्रसृता
या द्विजोत्तम । । विजित्य यः प्राञ्चमयच्छदुत्तरान्
कुरुनकुप्य वसु पासवीपमम्" किरा० पयसादिकर्त्तरि त्रि०
कुरुनयणशब्दे उदा० । [मूलके (मूलो) शब्दमाला ।
कुरुकान्दक पुं० कुरुव इव विस्तीर्णः कन्दोऽस्य कम् ।
कुरुकुला स्त्री श्यामाशक्तिभेदे "काली कपालिनी कुला
कुरुकुला विरोधिनी" श्यामाकवचम्
कुरुक्षेत्रं न० कुरुणा चन्द्रवंशमृगभेदेन कष्टं क्षेत्रम्, कुरु-
देशान्तरगतं वा क्षेत्रम् शाक० मध्यपदलोप । तीर्थभेदे
तद्विदितः भा० शल्य० ५३ अ०
"अथ जक्षुः । प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम ।
समन्तपञ्चकम् । समीजिरे तत्र पुरा टिषीकसो वरेण
सत्वेण महावरप्रदाः । पुरा च राजर्षिवरेण धीमता
बह्वनि वर्षाण्यमितेन त्रेजसा । प्रकटमेतत् कुरुणा महा-
त्मना ततः कुरुक्षेत्रमिति ह पप्रधे । राम उवाच ।
किमर्थं कुरुणा कष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना । एतदिच्छाम्यह
श्रोतुं कथमानं तपोधना । । अथ जक्षुः । पुरा किल
कुरु नाम कर्षन् सततोत्थितम् । अस्येत्य शक्राङ्गिदिशात्
मर्यादृच्छत कारणम् । इन्द्र उवाच । किमिदं वर्त्तसे
राजन् । प्रयत्नेन यरेण च । राजर्षे । किमभिप्रेत येनेयं
कथ्यते क्षितिः । कुरुखाच । इह ये पुरुषा क्षेत्रे मरि-
चन्ति शतक्रतोः । ते गमिष्यन्ति सुहृतान् लोकान् पाप-
विवर्जितान् । अथ हस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं
पुनः । राजर्षिरप्यनिर्यिषुः कर्षत्येव यमुन्वराम् । आग-
म्यागस्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च । शतक्रतुरनिर्यिषुः
पृथा पृथा जगाम ह । यदा तु तपसोऽप्रेष चकर्व वसुधां
मृपः । ततः शक्रोऽनवीद्देवान् राजर्षेर्यक्षिकीर्षितम् । एत-
च्छ्रुत्वाऽम्रुवन्देवा सहस्राक्षमिदं वचः । वरेण च्छन्द्यता
शक्र । राजर्षिर्वदि शक्यते । यदि ह्यत्र प्रसीता वै स्वर्गं
यच्छन्ति मानवाः । अस्माननिहा क्रतुभिर्भागो नो न
भविष्यति । आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिम-
ब्रवीत् । अलं खेदेन भवतः क्रियता यदनं मम ।
मानवा ये निराहारा देहं त्वय्यन्यतन्द्रिताः । युधि वा
मिहताः सम्यगपि तिर्यग्भ्रमता मृपः । । ते स्वर्गभाजो

राजेन्द्र ! भविष्यन्ति महामते । । तथाऽस्त्विति ततो राजा
कुरु शक्रस्यैव च । ततस्तमभ्यनुज्ञाय प्रहृष्टेनान्तरा-
त्मना । जगाम त्रिदिशं भूय क्षिप्रं बलनिस्तृदन । एव-
मेतद्यदुच्यते । कष्टं राजर्षिणा पुरा । शक्रोऽयं चाभ्यनु-
ज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा । नातः परतरं पुण्यं भूमे
स्थानं भविष्यति । इह तपस्यन्ति ये केचित् तपः पर-
मकं नरा । देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मण्य जयम् ।
ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवा । तेषां
सहस्रयुगितं भविष्यत्यचिरेण वै । ये चेहं नित्यं
मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैरिणः । यमस्य विषयं ते त-
न इत्थन्ति कदाचन । यत्स्यन्ति ये च क्रतुर्भस्महृद्भिर्भु-
जेश्वरा । तेषां त्रिविधे वासो यावद्भूमिर्धरिपति ।
अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथा-सुराधिप । कुरु-
क्षेत्रनिबद्धां वै तां दृष्टुं हलायुध । पाशवोऽपि कुरु-
क्षेत्राद्वायुना ससदीरिता । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति
परमां गतिम् । सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा ऋगाद्या
नरदेवस्युष्या । इहा महाहं क्रतुभिर्नृसिंह । सत्यं
देहान् सुगतिं प्रपन्ना । तरन्तुकारन्तुकयोर्यदनर राम-
हृदानान् मधुककस्य । एतत् कुरुक्षेत्रसमनपक्षक प्रजा-
पतेरुत्तरवेदिरुच्यते । शिव महापुण्यमिदं दिवौकसां
सुसमत सर्वयुगै समन्वितम् । अतश्च सर्वे निहता नृपा
रणे यास्यन्ति पुण्या गतिमक्षया सदा । इत्युवाच स्वयं
शक्र सह ब्रह्मादिभिस्तथा । तस्मानुक्तोदित सर्वं ब्रह्म-
विष्णुमहेश्वरै ।

“कुरुक्षेत्रे परीक्षहि स्थलेऽयमन्याधेयमन्वारमणीयान्
भवति” कात्या० २४।६।२४।

कुरुक्षेत्रं च ब्रह्मर्षिदेश । “कुरुक्षेत्रञ्च कृत्याश्च पञ्चाला-
न्यूरसेनका । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरं”
मनूक्ते । इदं सगरसुतकुरुक्षेत्राख्यं नर्गतमतं कात्यायना
प्रथितम् अतएव कुरुक्षेत्रदर्शिते भागवतायमे “कुरुक्षे-
त्रपतिं कुरुमित्युक्तम् । भा० आ० ८४ अ० । “नतः
संवत्सराद्देवी तपती सुषुप्ते कुरुम् । राजक्षेत्रं प्रजा
सर्षा धर्मज्ञ इति मेनिरे । तस्य नास्त्राऽपि विख्यात
पृथिव्या कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं च तपसा पुण्यं
चक्रं महत्तपः” इति ।

कुरुक्षेत्रस्य तीर्थमहात्म्यं भा० प० ८२ अ० उक्तं यथा “ततो
गच्छेत् राजेन्द्र । कुरुक्षेत्रं गच्छेत्ततम् । पापेभ्यो
सर्वेऽप्युच्यन्ते दर्शनात् सर्वजन्तव । कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि

कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एव सततं ब्रूयात् सोऽपि
पापं प्रमुच्यते । पाशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना ससदी-
रिता । अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ।
दक्षिणेन सरस्वत्या दृढहृत्पुत्रेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे
ते वसन्ति त्रिपिण्डे । तत्र मासं यसेहीर । सरस्वत्यां
युधिष्ठिर । यत्र ब्रह्मादयो देवा अथ सिद्धचारवा ।
गन्धर्व्याप्सरसो यक्षा पद्मगात्र महीपते । ब्रह्मक्षेत्रं
महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत । मनसाप्यभिकामस्य कुरु-
क्षेत्रं युधिष्ठिर । पापानि विप्रस्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च
गच्छति । गत्वा हि त्रयया युक्तं कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं ।
फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयान्वेषयो । ततो महा-
शक्रं नाम हारपालं महाबलम् । यत्र समनिवाद्यैव
गोसहस्रफलं लभेत् । ततो गच्छेत् धर्मज्ञो विष्णोः
स्थानमनुत्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र । यत्र सन्निहितो
हरिः । तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभव-हरिम् ।
अथ मेघमयाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततः परित्यज्य
गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अग्निहोत्रातिरात्राभां
फलं प्राप्नोति भारत । पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं
लभेत् । ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।
दयाश्लेषे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं
समासाद्य नागानां तीर्थसुत्तमम् । अग्निहोत्रमयाप्नोति
नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत् धर्मज्ञो हारपालं
तरन्तुकम् । तत्रैव रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियतायन । कोटितीर्थं
पश्येत् इयमेव फलं लभेत् । अग्निहोत्रमयासाद्य
रूपवानभिजायते । ततो गच्छेत् धर्मज्ञो नाराजं तीर्थं
सुत्तमम् । विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
तत्र स्नात्वा नरश्चेव । अग्निहोत्रफलं लभेत् । ततो
जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् । स्नात्वा फल-
मवाप्नोति राजसूयस्य मानव । एकहंसे नर स्नात्वा
गोसहस्रफलं लभेत् । क्षतयौघं समाबाध्वा तीर्थसेवी
नराधिप । पुण्डरीकमयाप्नोति क्षतयौघो भवेत्तव ।
ततो सुझवटं नाम स्याच्छो स्थानं महात्मनः । उषोत्र
रजनीमेकां गात्रपत्यमवाप्नुयात् । तत्रैव च महाबलः ।
यक्षिणीलोकविश्रुताम् । स्नात्वा भिन्नस्य राजेन्द्र ! सर्वान्
कामानवाप्नुयात् । कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विद्यतं भरत-
धर्म ! । प्रदक्षिणमुपाहृत्य तीर्थदेवीं समाहितः । सन्नि-
पुष्कराद्याञ्च स्नात्वाऽत्र पितृदेवताः । जायदम्बेन रा-

नेष कृतान्त् सुमहात्मना । कृतकालो भवेद्भ्रातृसम्प्रेषश्च
विन्दति । ततो रामस्तु हान् गच्छेत् तीर्थं सेवी समाहितः ।
तत्र रामे च राजेन्द्र । तरसा दीप्ततेजसा । चाक्षसुतसाय
कीरेषु हृदाः पञ्च निवेशिता । पूरयित्वा नरव्याघ्र ।
हृदिरेषेति विस्तृतम् । पितरस्तर्पिता सर्वे तथैव प्रपि-
तामहा । ततस्ते पितरः प्रीता राममूर्धनराधिपः ।
पितरं कुरु । राम । राम । महाभागे । प्रीताः स्म तव
भार्गव । । अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो । ।
वर त्रयीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते । एवमुक्तं स
राजेन्द्र । रामः प्रहरतां वरः । अजवीत् प्राञ्जलिर्व्याकं
पितॄन् स गगने स्थितान् । भयन्तो यदि मे प्रीता यद्य-
क्ष्ण्वाद्याता मयि । पितृप्रसादमिच्छेयं तप आयायनं
पुनः । यज्ञ रोषामिभूतेन क्षत्रसत्सुसादितं मया । ततश्च
पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यहम् । हृदाश्च तीर्थो भूता
मे भवेदुर्मुवि विद्यताः । एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य
पितरस्तदा । प्रत्युचुः परमप्रीता राम हर्षसमन्विताः ।
तपस्ते वज्रं तां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः । यज्ञ रोषामि-
भूतेन क्षत्रसत्सुसादितं त्वया । ततश्च पापान्मुक्तस्तं
निहतास्ते स्वकर्म्मभिः । हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति
न संशयः । हृदेष्टेतेषु यः स्नात्वा पितॄन् चानर्पयिष्यति ।
पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति मुनि दुर्लभम् । ईप्सितञ्च
जनकानां स्वर्गलोकञ्च यावत्तम् । एव दत्त्वा वरान् राजन् ।
रामस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गव प्रीत्या तत्रैवान-
र्हितास्ततः । एवं रामहृदा पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः । राममन्त्र्यं
राजेन्द्र । लभेद्भुक्तं सुपर्णकम् । यश्चमूकमासाद्य तीर्थ-
सेवी कुरुहह । । स्वर्गमसुखरेड्वाजन् । स्नात्वा वै वंशमूलके ।
कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम । । शरीरशुद्धि-
ज्ञातस्य तस्मिन् स्त्रीये न संशयः । शुद्धदेहश्च संयाति
शुभाङ्गो कान्तुत्तमान् ; ततो गच्छेत् धर्म्मज्ञः । तीर्थं
तस्मै लोक्यविस्तृतम् । लोका यत्रोद्भूताः पूर्वं विष्णुना
प्रभविष्णुना । लोकोद्धार समासाद्य तीर्थं तस्मै लोक्यपू-
जितम् । स्नात्वा तीर्थं परे राजन् । लोकातुद्धारते स्वकां ।
श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्चयित्वा
पितॄन् देवान् विन्दते त्रियमुत्तमम् । कपिलातीर्थमासाद्य
ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वा अर्चयित्वा च पितॄन्
ज्ञान् देवतान्यपि । कपिलानां बृहस्पत्यं फलं विन्दति
मानवः । कूर्जतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।

अर्चयित्वा पितॄन् देवान्नुपयासपरायणः । अग्निष्टोमम-
वाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति । नवां भयनमासाद्य ती-
र्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कूर्वाणो गोब्रह्मफलं
लभेत् । शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरुहह । । दे-
व्यास्तीर्थं नर स्नात्वा लभते वीर्यमुत्तमम् । ततो गच्छेत्
राजेन्द्र । द्वारपाकं करन्तुकम् । तत्र तीर्थं सरस्वती
यक्षेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राज्ञाग्निष्टो-
मफलं लभेत् ॥ ” “धर्म्मज्ञे त्वं कुरुष्वेतं द्वादशयोज-
नावधि ” हारा० २ देवयजनस्थाने “कुरुष्वेतं ऽमी देवा
यज्ञं तत्पते ” शत० ब्रा० ४।१।५।१२ । “तीर्थं कुरुष्वेतं
देवयजनं यथादाहः कुरुष्वेतं देवानां देवयजनं
तस्माद्यत्नं कुरुष्वेतस्य निगच्छति तदेव मम्यते इदं
देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम् ” शत० ब्रा०
१४।१।१२ अस्मिन् पक्षे च कुरु देवयज्ञाधारभूतं
चित्तम् आधारे कर्त्तृत्वोपचारात् कर्त्तरि कृत्प्रत्यय इति
मन्त्रव्यम् । १ अविच्छिन्ने चोत्ते च । देवयजनपरताऽविच्छिन्ना-
परता चास्य “धर्म्मज्ञे त्वं कुरुष्वेतं ” इति गीताव्या०
नीलकण्ठेन समर्थिता यथा “तत्र वेदे तेषां कुरुष्वेतं
देवयजनमासेति ” कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुष्वेतमन्यत् “अवि-
च्छिन्नं वै कुरुष्वेतं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम् ” इत्यविच्छिन्नाख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुष्वे-
तमन्यत् ब्रह्मसदनस्य चास्य “अत्र हि जन्तोः प्राणो-
पतृक्रममाप्तेषु ब्रह्मस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावस्त्वती
भूत्वा मोक्षी भवतीति ” वाक्यशेषेण व्युत्पादितम् एत-
द्ब्राह्मण्ययं धर्म्मज्ञे त्वं इति विशेषणं कुरुष्वेतान्तरगतं
हि कुरुष्वेतं धर्म्मज्ञे त्वमेव न त्वं तत् ब्रह्मसदनं
प्रवर्ग्यकाण्डे तस्य धर्म्मज्ञे त्वत्त्वमात्रव्यवसात् ”

कुरुष्वेतीयोग पु० एकस्मिन् सावने त्रिधिमन्त्रयोगानां
चयस्यै ज्यो० उक्ते १ योगभेदे । २ कुरुष्वेतं मृत्युसू-
चके पक्षयोगभेदे च । “पञ्चपक्षयुते मृत्यौ सर्वसस्ये
हृदयतौ । सौख्ये त्वगते जग्ने कुरुष्वेतं मृतिर्भवेत् ”
आतकाण्डे योगाध्यायः ।

कुरुजाह्नव न० अङ्गुलमेव जाह्नवं कुरुपु जाह्नवम् ।
१ कुरुष्वेतं “तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं शुचिभ्यां कुरुजा-
ह्नवम् । कुरुष्वेतं स(कुरु) तपसा पुण्यं चक्रे
महातपा ” भा० व्या० ६४ अ० “यदा परीक्षित् कुरु-
जाह्नवे वसन् ” भा० १, १६, ११, कुरुवश्च जाह्नवाश्च इ० ।
“कुरुदेवे जाह्नवदेवे च पु भूम्नि “कञ्जनालक्षितं घोरैः

संप्राप्तं कुरुजातुलान्" भाग० १, ४, ७, कुर्या जातुलान्
देगभेदा "श्रीधर" । कुरयय जातुलान् "विश्वसिद्धो
नदीदेशोऽप्यमत" पा० समा० एकपञ्चाये कुरुजातुलान् ।

शतसमाहारे न० [वरकशाके राजनि० ।

कुरुट ५० कुरुमित रोटति रुट-दीप्तिप्रतिपाते क । रिता-

कुरुट ५० कुरुमित रुटति रुटि-स्त्रोये षच् । पीतभि-

गट्टासु पीताम्नाने मेदि० । स्वार्थे क । तत्पार्थे अमर०

कुरुण्टी स्त्री कुरु-रुटि-स्त्रोये षच् गौरा० ङीप् । १दा

उत्तलिकाया मेदि० । २भाष्यत्या जटा०

कुरुत ५० कुरु-मा०ठनक् । वंशनिर्मिते हृदयाकारे पात्रभेदे

सरयु पादोऽस्य हस्त्या० नान्यत्रोप० । कुरुनपादस्त्येव ।

कुरुतीर्थ न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे तत्र तीर्थं "यत्र ब्र-

ह्मादिभिर्देवैर्वापिभिर्य तपोधनैः । सैनापत्येन देयाना-

मभिपिक्तो गृहस्तदा । तैजसस्य च पूर्वेषु कुरुतीर्थं

कुरुद्वह । कुरुतीर्थे-नर स्त्राया ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय ।

चर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" भा० व० ६८८०

उक्तम् । [क्रायाभत्याया नद्याम् ।

कुरुनदिका स्त्री यथास्तिका नदी कुरुनदिकेत्युच्यते इत्यु-

कुरुपिशङ्गिला स्त्री कुरु इत्यनुकरश्चण्डकरणेन मूलाय-

व्यवभक्तिकाया गोधायाम् "कुरुमरे पिशङ्गिला कुरुं कुरु-

पिशङ्गिला" इति मन्त्रे "अजारे पिशङ्गिला श्रामित्

कुरुपिशङ्गिला" यजु० २१।५।५६। उत्तरम् "श्रामित्

गोधा कुरुपिशङ्गिला । कुरुगन्धोऽनुकरणे पिशङ्गिलवयवे

इति धातोरियुपधेति कमत्प्रत्ययः कुरु इति गन्धात्तुज्ज्वला

पिशङ्गि मूलाद्यवयवान् गिरति । पिशङ्गिला मूला-

नि शतं कुक्षौ स्थापयति शतञ्च भक्षयतीति गोधाया

सुभाव" वेदटीप० ।

कुरुस्त्र न० कुरु-वा० उन्वच् । (कमलायेपु) १कुरुपात्रके

जम्बीरभेदे शब्दच० । २द्रोणपुण्यां स्त्री० ठाप् राजनि०

गौरा० ङीप् । सैहलीष्टके राजनि०। स्वार्थे क तत्पार्थे

कुरुराज् ५० कुरुपु राजते राज-क्तिप् । इत्योर्धने त्रिका०

कुरुणा राजा टच्समा० । कुरुराजोऽप्यत्र

कुरुल ५० कुरु+उलक् । जलाटस्ये चूर्णकुलले हेमच०

कुरुवक् ५० कुरु+वक्-क-कुत्तितं इत्योश्चमरो यत्र कप् ।

१रक्तभिण्डासु अमर० २पीतभिण्डासु हेम०

कुरुवर्ष न० कुरुसप्तकं वर्षम् । जम्बुद्वीपस्ये उत्तरकुरु-

सप्तके वर्षभेदे उत्तकुरुगन्धे १०८४५० पिशङ्गि-

कुरुविन्द ५० कुरुन् मूलकारणत्वेन विन्दति विद-य सभा०

सम् । १संज्ञायाम् अमर० २भावे राजनि० ३काचवपुषे

४भाषिकारत्ने न० राजनि० । ५कुरुपित्तरत्ने ६कुम्भा

ब्रीहिभेदे मेदि० ७दर्पणे दाहिकृते च न० शब्दचि०

कुरुविस्त्र ५० कुरुपु विस्त्रय । १पद्मराममञ्जी त्रिका० संज्ञावां

क । कुरुयित्क कुम्भाये (यनकुरयि) रत्नमा०

कुरुविस्त ५० कुरुपु विस्त्रात विस्त । स्वर्णपत्रे अमर०

कुरुवृह ५० कुरुणा जनपदानां राजान० तद्वाजस्य तद्वित्त

वज्रपु लुक् तेषु कुरुपु वृह । भीष्मे । "तस्य सजनयन

इषं कुरुवृह पितामह" गीता ।

कुरुव्यवण त्रि० कुरुवः व्यवकर्त्तार० तेषा अववः कोतृषां

श्रोता न-नन्दा स्त्रु । कलिनां स्तुतिश्रोतरि "कुरुववण

माहवि राजान लावदस्यवम् अ० १०, १२४० "कुरुववण ।

ददतोभवानि" अ० १०, १२६ । हे कुरुववण । कुरुव

कलिज तेषा स्तुतीना श्रोत ।" भा०

कुरुटिनी स्त्री किरीटिनी+वेदे घृमो० । किरीटयुक्ताया वे-

नायाम् "बाहिनी विवरूपा कुरुटिनी अच० १०, १, १५

कुरुप्य न० ईप्त् कुरुप्य शुभ्रत्वेन सादृश्यात् । १रङ्गनामके

धातौ राजनि० को० घृचिव्याः कुस्यानात् वा आमत

इत्यप् । घृचिव्या कुस्यानाद्वा श्रामते त्रि०

कुरुकुट ५० स्त्री० कुरुित्वव्यक्तं शब्दं कुटति कुट-क् । कुरुकुटे

हारा० "श्रान० कुरुकुटचण्डात्मा समस्यार्थः प्रकीर्तिता ।

राजभोद्री विधेयेषु तस्यात्तादृशे स सृष्टेयं" पञ्चत०

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् [अे अने स्त्रियां ङीप्

कुरुकुटाहि ५० कुरुकुटव्यक्तं शब्दं कुरु-रन् । कुरुकुटा

लुक् कुरु उ० स्त्री० कुरुित्वव्यक्तं शब्दं कोरति कुरु-क् । कुरु

कुरे रायसुकुट० "कुरुराविष कुजलो" अच० ७, ८५, १,

"उपकर्तुमपि प्राप्तं नि स मन्त्रिनि कुरु-रम्" पञ्चत० ।

कुरुचिका स्त्री कुरुचिका घृमो० । कुरुचिकाशब्दार्थे अमरटीका

कुरुसृज ५० कुरुसृजवृत्ते गन्धमूले राजनि० ।

कुरु(कुरु) क्रीडायां भा० व्याख० अक० सेट । कुरु(कुरु) इति

अकुरु(कुरु) ईद चुकु(कुरु) ई । अकुरुयत्परिभाषया न-

कुरुकुरामिति निषेधाप्रवृत्तावपि दीर्घमध्यान्तरपाठवान-

र्यात् रेफे परे न दीर्घ इति सूचितम् । तेन कुरु-

नमित्वादी न दीर्घ । [अमरः ।

कुरु(कुरु) ईद न० कुरु(कुरु) ई-भावे कुरु । क्रीडायां (कोदा)

कुरु(कुरु) ईद ५० कुरु-क्तिप् कुरु-पिपत्तिं कश् परः कर्त्त० । जा-

तुकि, २ककोषौ च । मेदि० दीर्घकथमाहान्तरे निःदीर्घः

कुरु(कुरु) ईद ५० कुरु-रं कुरुते आद्ये-वा वज्र ५० क्रीडा

ककुलिकाया (कांचुली) स्वार्थे क । तत्त्वैवाप्ये । “प्रस्ते-
दवारिसविशेषविष्कम्भे कु(कु)पांसकं चतनखचनसुत्-
क्षिपन्ती” भावः । “मनोपत्र(कु)पांसकपीठतस्तना”
रत्ना । [३कर्त्तरि लि० । स्त्रियां ङीप् ।
कुर्व्वत् ण् स्त्री कु-गृत् । १चर्मकारे २भृत्ये लि० विश्व-
कुर्व्वद्रूप उ० कुर्व्वत् फलोन्मुख रूपं यस्य । बौद्धमतसिद्धे
फलजननाय योग्ये घान्यादी बीजे । स च बौद्धमते
अतिशयात्मा सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा
“अथ भायादभिज्ञोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्यु-
भ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनभावोऽनतिशयात्मा निवृत्त-
न्यन्तातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति”
सर्वदर्शनसं० । ज्ञानिकशब्दे बौद्धशब्दे च विवृतिः ।
कुर्व्वीण लि० क-गानच् । १भृत्ये २कारके च शब्दचि० ।
कुर्व्वीदि उ०अपत्ये शयप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे
“सच गण्य” कुरु गर्गरं मङ्गप अजमार रथकार धावद्रुक
(सञ्चाल) चत्विधे कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् याम-
रथ पितृमत इन्द्रराजी यजि यातकि दामोष्णीषि गण-
कारि कैशोरि कुट गन्ताका सुर पुर एरका शुभ्र अश्व
दर्भ केशिनी (वेणा इन्द्रसि) न्यूर्पणाय श्याधनाय
श्याधरय श्याधपुत्र सत्त्वद्वार वङ्गभीकार पयिकार मूढ
शकम्भु शङ्कु शाकम् शाकिन् शालीन कर्त्तुं हर्त्तुं इन
मिश्रुडी (यामरथस्य कणादिवत् खरयर्जम्) कौरव्य
कुल बन्धे सहती च भा०पर०अक० सेट् । कोलति अको-
लीत् चकोल । कुलम् । वंशेण्यास्य प्रयोग इति वदन्
दुर्गादास आकुलः सहजुल्लस्यादिप्रयोगमपश्यन् परास्त ।
आ+व्यपतायाम् चञ्चकतायाम् । आकोलति “किमे-
तदियाकुलमीक्षितं जने” भावः “उदयतहिरमाकुल
लोचनै” भट्टिः ।
सम्+सङ्गीर्णतायाम् सङ्कुल युञ्जम् भा०द्रो०प० । “अलि-
कुलसंकुलकुलमभिराकुलेत्यादि” जयदेव । “शङ्कुला-
कुलेन” भावः ।

कुल न० कुल-क, कुल शब्दे कर्म्मणि वा० लक्, कुं भूमिं
साति ला-क, कौ भूमौ लीयते “कान्धेभ्योऽपि” पा०ठ०
अथाययम् व्युत्पत्तिः । १जनपदे देशे । मध्यमहलद्वयेन
यावती भूमिः लप्यते तावत्त्वं भूमौ “दशौ कुलन्तु
भुञ्जीत” मत्तु । “अष्टागव धर्म्महस एहगवं लीवि-
तापिनाम् । चतुर्गव मृहस्पानां द्विगवं मृहस्पानां”
हारीतकरणात् “०हृत्वं लक्षणे हृत्त्वमिति तदाविष्-

हलद्वयेन यावती भूमिः लप्यते तावद्भूमिः कुल-
मित्युच्यते कुलम् । २गोत्रे वंशे । ५सजातिगणे विप्र-
कुलम् पक्षिकुलम् । खगकुलाय कुलायनिष्ठायाताम् भाव-
तत् सत्कुलधर्म्माश्च “आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा-
तीर्थदर्शनम् । निष्ठा वृत्तिसाधोदानं नवधा कुललक्षणम्” ।
अभियुक्तोक्ताः तस्य नाशकधर्म्माश्च कूर्म्म उ०१५अ०उक्ता यथा
“गोभिरघोटकैर्विम । हृष्या राजोपसेवया । कुलान्य-
कुलतां यानि यानि हीनानि वृत्ततः । कुपिवाहै क्रिया
लोपैर्दानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यानि ब्राह्मणा
तिक्रमेण वै । अन्धतात् पारदार्याच्च तस्याऽभक्ष्यस्य भक्ष-
णात् । अन्धौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ।
अन्धोत्वियेषु वेदानां हृष्येषु तथैव च । विहिताचार-
हीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्” ।

मनुना तु कुलनासदृशो कारणसक्तं यथा
“शोचन्ति जामयो यत् विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न
शोचन्ति तु यत्नैता वर्द्धते तद्भि सर्वदा । जामयो यानि
नेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि हत्याहतानीप
विनश्यन्ति समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणा-
भ्यादनाशनैः । भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेभ्यस्तत्त्वेण च ।
सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च । यस्मि-
न्नेव कुले निव्यं कल्याणं तत् वै प्रुषम् ।” यदि हि
स्त्री न रोचेत पुमासं न प्रमोदयेत् । अग्रमोदात् पुन
पुंसं प्रजनं न प्रयत्ते । स्त्रियान्तु रोचमानाया संघे
तद्रोचते कुलम् । तस्यान्वरोचमानाया सर्वमेव न
रोचते । कुपिवाहै क्रियालोपैर्दानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां यानि ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिलेन
व्यवहारेण गूढापत्यै च केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च
हृष्या राजोपसेवया । अथाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन
च कर्म्मणां । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि
मन्ततः । मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनानपि ।
कुलसङ्कुलाश्च गच्छन्ति कर्पन्ति च सहृदु यशः” ।

कुम्भरधार्यविवाह विषये त्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा
“महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रोसन्त्र-
न्वे दशैतानि कुलानि परिगृह्येत् । हीमक्रयं निष्पु-
रुष निम्बन्दोरोमशार्गसम् । क्षयामयाव्यपकारिश्चिति
कुपिकुलानि च” । इत्येते ७देहे च एते ४ लि० मेदि० ।
“जीवप्रवृत्तितत्त्वद्वय टिक्काकायमेव च । क्षित्युत्तेजो
वायव्य कुलमिदमिदमेतत्” तन्तोक्तेषु एलीवादिषु, १०५-

लिके शिल्पिकुलप्रधाने पु० भरत० । कुले भवः यत् कुल्य
ख । कुलोन्नदकञ् । कौलेयक कुलोद्भवे त्रि० अश्वदि० चतुरर्थ्या
य । कुल्य कुलसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० बलादि० देशे भूत्प मस्य
वः । कुलवत् कुलयुक्ते त्रि० स्त्रियां लीप् कुलवती
तत्र सजातीयसवे “यस्यासलहारिचिवारिषीचिच्छटी-
च्छुद्धश्च कुलाकुलेन” भावः अत्रिकुलसङ्गुलेत्यादि जयदेयः
पृथिव्याधारे मूलाधारे लीयते-ली+ङ । ११ कुलकुण्डल्यां
स्त्री उपचारात् तदुपासके तन्त्रोक्ते १२ व्याचारविशेषयुक्ते
कुलाचारधिकारेणैव कुलचन्द्रिका कुलक्रमदीपिका कुल-
चूडामणिकुलाख्यं पादयवस्तन्त्रपन्था १३ भूमिलगने च
त्रि० । १४ तन्त्रोक्ते तिथिचक्रवारभेदे त्रि० कुलतिथि-
कुलनक्षत्रकुलवारगण्डे कुलाचारगण्डे च विवृतिः ।

कुलकं न० कुल-क कौ लीयते ली-ङ वा ततः सञ्ज्ञाया कन् ।

१ पटोलजतायां २ परस्परसंबन्धलोकपञ्चके च भेदि०

“कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्” सा० द० ।

३ कालेन्दौ पु० अमरः ४ वल्मीके पु० कुलत्रोक्ते त्रि० भेदि०

५ मन्वजद्वये पु० रत्नमा० ७ हरितसर्पे पुं स्त्री० राजनि० ।

८ कुपीलौ पु० भावप्र० । ९ शिल्पिकुलप्रधाने त्रि० भरतः ।

कुलकर्कटो स्त्री निखकर्म० । चीमकर्कट्या राजनि० ।

कुलकुण्डलिनी स्त्री कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे लीयते

ली-ङ कर्म० । तन्त्रोक्ते मूलाधारे सर्पावदपस्थिते

शिवशक्तिभेदे कुलकुण्डलीत्यप्यत्र स्त्री । तत्स्वरूपा-

दिक शारदायासक्तम् वधा “ततश्चैतन्यरूपा सा सर्वगा

विश्वरूपिणी । शिवसच्चिदमासाद्य निव्यामन्दगुणो-

दया । दिक्काद्याद्यनवच्छिन्ना सर्ववेदार्थगा शुभा ।

परापरविभागेन परशक्तिरियं स्रुता । योगिनां हृद्-

श्चात्मोजे न्यली नित्यमञ्जसा । व्याधारे सर्वभूतानां

स्फुरन्ती विद्युदासतिः । शङ्खावर्तक्रमाद्देवी सर्वमा-

हस्य तिष्ठति । कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गुलियसुपेयुषी ।

गुणिता सर्वगात्रेषु कुण्डली परदेवता । विश्वात्मना प्र-

बुद्धा सा स्रुते भन्तमयी जगत् । सर्वदेवमयी देवी सर्व

भन्तमयी शिवा । सर्वतत्त्वमयी साक्षात् स्रग्धरा स्रग्ध-

तरा विभुः । त्रिवामजननी देवी सोमसूर्याम्निरूपिणी ।

त्रिभेदेतेजसां कर्त्री शब्दनक्षत्ररूपिणी । द्विचत्वारिंश-

हस्रीमा पञ्चाणवर्षरूपिणी” । विवृतमेतत् पदार्थादर्थे

राववमद्वेन वधा “कुण्डलिनीतत्त्वपत्तिमाह तत-

श्चैतयेति । तदुक्तं “मूलाधारात् प्रथमसुदितोवस्तु

यत् परात्मः परस्व यस्तत्त्वतः हृदयनोबुद्धिबुद्ध-

मध्यमाख्यः । वक्त्रे वैसरय्यश्च रुद्रदिगोरस्य कन्तो-

सुषुम्णावद्वक्त्राद्भवति पयमप्रतिवक्त्रैश्च” । ततः

शरीरोत्पत्त्यनन्तरं चैतन्यरूपा अतएव शब्दप्रकाशयौ

सा देवी कुण्डली परदेवता सर्वगात्रेषु गुणिता अतएव

विश्वात्मना सर्वात्मना प्रबुद्धा जातप्रबोधा भन्तमयी

जगत् स्रुत इति दूरेण सम्बन्धः । तत्र मूलाधारे कु-

ण्डलीभूतसर्पवद्वाचीवर्त्तते तत्राख्ये यावुवशादस्या स-

ङ्करणमेव गुणमम् । चैतन्यरूपेति स्वरूपाख्यानां सा

प्रसिद्धा सर्वमाहृत्य तिष्ठतीत्यनेन कर्तृव्याप्तिर्दिशिता विश्व-

रूपिणीत्यनेन विषयव्याप्तिः । शिवसच्चिदमासाद्य स्थि-

तेति शेषः अनेन शैवसिद्धान्ते शक्तिशब्दवाच्येयमि-

त्युक्तं सच्चिदशब्दोऽप्यौपचारिकः तन्मते शिवशक्त्योर-

भेदात् तदुक्तमभिनयगुणपदाचार्यैः “शक्तेश्च शक्ति-

मद्रूपाद्व्यतिरेकेण याच्यति । तादात्म्यमनयोर्निर्वाणं शक्ति-

“हृन्योरिय” । अथा सम्प्रत्यङ्निर्विस्वरूप शिवस्वरूप

प्राप्त्येत्यर्थः वक्ष्यति च “पिण्डश्चैव कुण्डलिनी शिवा-

त्वेति” गुणानां सत्परजलसमसौन्दर्योवस्था सा निव्या-

मन्दा पासौ गुणोदया च सा निव्यामन्दगुणोदया तेन

कुण्डलिनीस्वरूपपुङ्क्त गुणोदयेत्यनेन साङ्ख्यमते प्रकृति

वाच्येयमिच्छुक्तं यदाह “प्रधानमिति वामाङ्गवै शक्ति-

रिति कथ्यते” इति इदानीमध्यात्माविभूताधिदैवादि

विषयादिष्वोतिषक्रमेण तस्या व्याधिमाह दिकार्थेति

सर्वदेहादुत्प्रेति देहव्याप्तिः परापरविभागेन काचन परा

शक्तिः काचनापरा तद्विभागेनापीय परशक्तिरेव तदाह

“भूमिरापोऽनलोवायुः स मनोबुद्धिरेव च । सङ्गहार

इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेत्यमित्युक्तं प्रां प्रकृति

विद्धि मे पराम् जीवभूतां महाबाहो । श्वेदं धार्यते

जगत्” (गीता) । यदा परः स्वरूपः अपरः महास्वरूपः

महदादि तद्विभागेन परशक्तिः स्वरूपा शक्तिः स्वरूपा

स्वरूपेत्युक्ते । अनेन महदादिव्याप्तिः यदा सर्वदेहादुत्प्रेति

नेन प्राकृतशब्दतोऽर्थतश्च पुं स्त्रीनपुं सकृद्व्याप्तिर्दिशिता

शब्दतो यथा शिव इत्युच्यते कुण्डलिनीसुच्यते प्रधानमिति

एव भूतापि सा स्त्रीत्वेनैव निर्दिश्यत इत्याह परापरेति

परा पुं प्रकृति अपरं नपुंसकप्रकृतिस्तद्विभागेन इदं

पराशक्तिः स्रुता अयमर्थः यद्यपि विष्णुत्ववशात् तत्रापि

तूर्णमेव चतुर्भिर्भारपरिचालनमकृतमवस्थाकाङ्क्षा-

त्यवस्थी परशक्तिरन्वयाच्येति । अत एव शुभा रजनी-

या महाहराचार्या उच्यते चतुर्बोस्तुत्यान्वयानां वि-

शियत" इति नित्यक्रिद्धान्नायेऽपि "सर्वत्रावच्छिता-
प्ये वा कामिनीषु यिषेप्रत्नः । प्रकाशते तमस्तासामतिष्ठति
न कारयेदिति" अङ्गसा तन्मेन योगिना हृदयाम्भोजे
न्ययनीत्यस्य तैरेव गुरुपदेशेन ज्ञायते इत्यर्थः । "दृष्ट्वा
तैरेव सा देवी सदा देशकदेशितैरित्युक्ते सर्वभूतानाम् आधारे
मूलाधारचक्रे स्फुरन्ती अनेन स्थाननिर्देशं विद्युदाकति-
रित्यनेन ध्यानसक्तं यदास्मः "तडित्कोटिमण्डला स्वरुचि-
शितकालानलरुचिमिति" अथ वामेन अनेकशब्देन
पत्तिहेतुत्वेनानेकधा भवतीत्युक्तं शङ्खमध्ये य आचरतिः
स यथा शङ्खमध्यमाद्य तिवति तद्वदियमपि देवीत्यर्थः ।
इदमवान्तरवाक्यं भिन्नमेव शङ्खेति कुण्डलीत्यनयोर्हे
तुहेतुमङ्गलेन योजना । कुण्डलीभूता कुण्डलाकारतां
प्राप्ता ये सर्पा तथाभूता । केचन कुण्डलीति भिन्नं पद-
वर्णयन्ति भूतानि सर्पाश्च ते यथा कुटिलगतयस्तद्वदिय-
मपीत्यर्थः इति तत्र कुण्डली परदेवतेत्यनेन पुनरुक्तिः ।
सर्वदेवमयीति देवव्याप्तिः दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः
अनेन तेजोव्याप्तिः । सर्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा
शिवरूपेत्यर्थः यद्वा शिवा कल्याणरूपा । साक्षात् सर्व-
तन्त्रमयीति तन्त्रव्याप्तिः । स्वरूपा स्वरूपतरा विभक्तिरिति
विरोध परिहारस्तु स्वरूपा स्वरूपत स्वरूपतरा दुर्घाता
यद्वा स्वरूपा त्वसरेषोरपि स्वरूपतरा अणुतरा अनेना
स्वादिव्याप्तिर्दर्शिता तदुक्तं "नासायस्य सहस्रधा वि-
दलितस्त्रैकेन भागेन वा स्वरूपत्वात् सदृशी त्रिलोकजन-
नीति" यिभुः इत्यस्या ज्ञातमयक्या । त्रिधामेति सूर्यसो-
माम्निरूपा । यद्वा त्रिधामेति स्थानत्रयं पातालभूखण्डरूपा
अनेन स्थानव्याप्तिर्दर्शिता द्विधत्वारिंशदक्षाता भूतलि-
पिमन्त्रमयी पञ्चाशद्वर्णरूपिणीति मातृकामयी" ।
तस्या ध्यानादिकमुक्तं प्रयोगसारे यथा
"मूलावारे कुण्डलिनीं ध्यात्वा संपूजयेत्परः । ध्यान
तस्या प्रवक्ष्यामि तेन योगी प्रजायते । प्रसुप्तभुज-
गाकारा स्वयम्भूलिङ्गमाश्रिताम् । विद्युत्कोटिप्रभां
देवीं विश्ववसनान्विताम् । शङ्करादिरसोह्वलां सर्व-
दा कारुण्यप्रियाम् । एव ध्यात्वा कुण्डलिनीं ततोयजेत्
समाहितः । मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्य वाग्भव जमेत् ।
ततो वै तोषयेत्साक्ष्म स्वेनानेन साधकः । "इद्रजामवे" अ-
थ प्रातः सप्तत्यस्य मयूरुत्तमपण्डितः । गुरुणा चरणा-
म्भोजं मङ्गलं शीर्षपङ्कजे । विभाव्य पुनरेवं हि त्रीपदं
भावयेद्बुद्धिः । पूजयित्वा च विविधैरुपचारैर्नमेत् कवेः ।

तैलोक्यं तेजसा व्याप्तां मण्डलस्थां महोत्सवाम् । तडि-
त्कोटिप्रभादीं चन्द्रकोटिमुशीतलाम् । सार्द्धं त्रिवलया-
कारां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिताम् । उत्थापयेन्महादेवीं म-
हावक्त्रां मनोन्मगीम् । आसोश्छासाङ्गुलशङ्खनीं द्वाद-
शाङ्गुलरूपिणीम् । योगिनीं खेचरीं वायुरूपां मूलाम्भु-
जस्थिताम् । चतुर्वर्ण्यस्वरूपां तां यकारादिकसानकां ।
कोटिकोटिसहस्रार्ककिरणोज्ज्वलमोहिनीम् । महास्त्र-
क्षपणप्रान्नरन्नरान्नरगामिनीम् । तैलोक्यरक्षितां वाक्य-
देवतां शब्दरूपिणीम् । महाभुक्तिप्रदां देवीं महसूदल-
गामिनीम् । महास्त्रक्षपणे तेजोमयीं मृत्युरूपिणीम् ।
कालरूपां व्रणरूपां सर्वत्र सर्वचिन्मयीम् । ध्यात्वा पुन पुन-
शीर्षे सुधाक्षौ विनिवेशिताम् । सुधापानं कारयित्वा
पुन स्थाने समानयेत् । समानयनकाले तु सुपुष्पमामध्य-
मध्यके । अमृतमिष्टुतां कृत्वा पुन स्थानेषु पूजयेत् ।
जह्नुर्द्विगमनकाले तु महातेजोमयीं स्मरेत् । प्रतिप्रयाण-
काले तु सुधाधाराभिरापूज्याम् । कुलकुण्डलिनीं देवीं
ममृतानन्दविमलाम् । ध्यात्वा ध्यात्वा पुनर्ध्यात्वा सर्व-
सिद्धीश्वारोभयेत् । तस्मिन् स्थाने महादेवीं विभाव्य
किरणोज्ज्वलाम् । अमृतानन्दमूर्त्तिं तां पूजयित्वा
शुभां सदा । मानसोच्चारवीजेन मायां वा कामवीज-
कम् । पञ्चाशद्वर्णमालाभिर्जित्वा तु लोभतस्तथा । विलोमेन
पुनर्जलेति"

कुलक ३० कुलक-आप्तौ भावे षड् । करताल्याम् हारा० ।
कुलक्षया स्त्री कुलस्य क्षयोयस्याः । १ कुलक्षिप्तां शब्द-
चि० इतः । २ कुलनाये ३० । "कुलक्षयकतं दोष-
मित्तोहे च पातकम्" । "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुल-
धर्माः सनातनाः" गीता ।

कुलस्य त्रि० कुलं हन्ति हन-टक् । वयधातके । "सङ्करो-
नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरोद्भेदां
बुधपिण्डोदकक्रिया । दोषैरेतैः कुलघ्नानां यणंसङ्कर-
कारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्मा कुलधर्माश्च शाश्वताः ।
उत्सृज्य कुलधर्मांस्तु मनुष्याणां जनार्दन । । नरके नियतं
वासोभवतीत्यनुशुभम्" गीता । तत्र यथोत्तरं कार्यं
कृतं तत्रैव "कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मा नटे कुलं हन्त्यमधर्माऽभिभवत्युत । अधर्माभि-
भवात् कण ! मनुष्यानि कुलस्थितयः । स्त्रीषु दुष्टाश्च पा-
ण्डव ! जायते वर्णसङ्करः । सङ्करो नरकायैव कुल-
घ्नानां कुलस्य च" यतदुत्तरं कुलस्य गन्दे दर्शितम्

कुलज त्रि० कुले सृकुले जायते जन-ड । १स्तुकुलोद्भवे ।

२कुलपालिकाया स्त्री टाप् रत्नमा०

कुलज्ज पु० कुं प्रथिर्वी रञ्जयति रञ्ज-णिच् अच् रस्य लः ।

कुलजनहृषे राजनि० नन्द्या० ण्यु । कुलजनोऽप्यत्र 'कुल-
जनः कटुस्तिक्त' उष्णश्च दीपनस्तथा । मूलदीपविनाशी
च" राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलटा स्त्री० कलात् कुलान्तर व्यभिचारार्थमटति ऋट-अच्
शक० । व्यभिचारिण्या स्त्रियाम् । या तु भिक्षार्थं कुल-
मटति सा कुलाटा इति तत्र न शक० । इति भेदः

कुलटी स्त्री कुलसित रञ्जते रट-भाषणे घञर्थे क गौरा०
डीश् रस्य ल । जन शिलायां रत्नमा०

कुलतन्तु पु० कुलस्य तन्तुरिप । कुलात्रलम्बने "मया च सख-
यत्या च लण्णेन च मङ्गात्मना । समवस्थापितं भूयो-
युष्माकं कुलतन्तुषु" भा० व्या० ११० ष०

कुलतिथि स्त्री द्वितीयापठोदगमीभिचासु समतिथिषु
चतुर्थ्यष्टमीद्वादशोचतुर्दशीषु यथोक्तं तन्त्रसा० "द्वितीया
दशमी षष्ठी कुलाकुलसुदाहृतम् । विषमाशकुलाः सर्व्वी-
शेषाश्च तिथयः कलाः"

कुलत्य पु० कुलं भूलम् सत् तिष्ठति स्या-क प्रयो० । कलाय-
भेदे (कुलत्यकलाइ) २वनकुलत्ये स्त्री टाप् रत्नमा० ।
तत्पर्यायादि भावप्र० उक्तं

'कुलत्यिका कुलत्यश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अप । कुलत्यः
कटुकः पाके कपाय रक्तपित्तकत् । लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः
श्वसकासकफानिहान् । दन्ति दृक्काशरौशुक्रदाह-
नाहान् सपीनसान् । खेदसम्पाहको मेदोच्चरकमि-
हरः परः ।" भावप्र० कुलत्यिकेति निर्द्देशात् स्त्रीत्व-
वपि सा च उपचारात् शतद्वयाञ्जने ४वनकुलत्याया च
स्त्री राजनि० "कुलाडी लोचनहिता चतुष्टया कुम्भ-
कारिका कुलत्यिकेति" राजनि० वनकुलत्यापर्य्यये
उक्ते । सार्धं क । तत्रैयार्थे राजनि० कुलत्ये भावप्र०
सञ्ज्ञायां कन् । कुलत्याञ्जनाकारमस्तरभेदे अमरः ।

कुलत्याञ्जन न० कुलत्यया कृतमञ्जनम् । अञ्जनभेदे "प्रला-
पहारि चक्षुष्य कपाय कटुकं हिमम् । विषविष्कोटक-
गुणैर्ना नाशकं प्रषदोपहृतम्" राजनि० तद्गुणा उक्ता
कुलदीप पु० कुले कुलाचारे विहितोदीपः तन्महारोक्ते
कुलाचाराङ्गे । दीपभेदे "अर्कैन्दुसितवाट्यासुतव
निर्मितवर्त्तिकम् । मदीपं तत्र कलाप्य अर्कैर्वा
प्रपूजयेत् । इति तस्मिन् कुलदीपे विज्ञैश्च परिभूयते ।

तदवशास्त्रमन्त्रेण मिश्रमेत् कुलदीपकम्" कुलं दीप-
यति ऋच् उप० ष० । २कुलमकाशके कुलत्रयेति त्रि०
कुलदेवता स्त्री० कुले पूज्या देवता । १कुलक्रमेणोपास्य
देवतायाम् गौर्यादिषु षोडशसु मातृषु मध्ये २मातृभेदे
च । तत्र स्थलापरिधिष्टे उक्तायवा "गौरी यस्या शची
मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा साहा
मातरो लोकमातरः । शान्तिं पुष्टिर्दत्तिस्तुष्टिराक्षदेवतया
सह । आदौ विनायक पूज्यो अन्ते च कुलदेवता"

कुलदेवी स्त्री कुलैः कुलाचारैरुपास्या देवी । १तन्मोक्षे
देवीभेदे कुलदेवताश्च तन्मरा० उक्तायवा

"तिपुरा तिमुरेयी च सुन्दरी पुरसुन्दरी । श्रीमास्त्रिनी
च सिद्धाता महातिपुरसुन्दरी । प्रकटास्या तथा गुप्ता
तथा गुप्ततरा परा । सम्बदावाकुला कोला रहस्याति-
रहस्यागा । परस्पररहस्या च तथा कामेश्वरी शुभा ।
भगमासी नित्यलिङ्गा भैरवी वज्रसुन्दरी । महाविदेवरी
दूती त्वरिता कुलसुन्दरी । नित्या नीलपताका च वि-
जया सर्व्वमङ्गला । अराकांशुमास्त्रिनी चित्ता वशिनी
शुभगाकुला । पूर्यास्या च तथा वत्सा कामेश्वी सो-
हिनी तथा । विमला वरुणा देवी जयिनी कूलभैरवी ।
सर्वेश्वरी तथा कौली वागिशी सर्व्वकामिनी । सिद्धेश्वरी
तया चोपा दुर्गा महिषमर्दिनी । सन्नावती शूलिनी
च मातङ्गी सुरसुन्दरी । महाकासी महोपाच चित्र-
रूपा महोदरी । प्राणविद्या तथैकासी चैकपादा महा-
हृद्या । वामा शिवा तथा ज्येष्ठा सुरुपा चारुहासि-
नी । त्रिखण्डा त्रिशिरा गौरी विन्ध्याचलनियामिनी ।
शोभिणी मोदिनी मङ्गा ललिता वज्रकामिका । सर्व्व-
सम्पत्करी तारा भवानी विश्वहारिणी । कुलेश्वरी म-
हापिद्या कविता तव भैरव ।" कुलैः कुलजैरुपास्या
देवी २वंशपरम्परया उपास्ये देवीभेदे च

कुलद्रुम पु० "इमे ज्ञान्तक करञ्जश्च विस्वाश्रयकदम्बका ।
निम्बो यटोऽम्बरौ च बाली चित्ता दम्बकता" इत्यु-
क्तेषु इमे ज्ञान्तकादिषु दंशसु [वंशरञ्जके एते त्रिका०
कुलधारक पु० कुलं धारयति स्थिरीकरोति छ-णिच् ष्वन् ।
कुलधुर्य्य त्रि० कुलेषु धुर्य्य अय्य । कुलत्रये

कुलनक्षत्र न० "वारुणाङ्गोभिजिन्नक्ष कुलाकुलसुदाहृतम् ।
कुलानि समधियात्रानि शेषाणि चाकुलानि वै" तन्त्रसा०
उक्तेषु साभिजित्कुलादिष्वतिनक्षत्रमध्ये आङ्गोभिज-
नक्षत्रसंस्थानेषु नक्षत्रेषु तत्कलसङ्गं तत्रैव "तिथिचारे च

नक्षत्रे अकुले स्यादित्येवम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यम्
सास्यश्चैव कुलाकुले”

कुलनायिका स्त्री० तन्त्रोक्ते कुलैः सेव्ये नायिकाभेदे । शक्ति-
साधनतन्त्रे १ पटले तद्देदादिकमुक्तं यथा

“नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी
शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका । मालाकारस्य कन्या-
च भव कन्याः प्रकीर्तिताः । विशेषैर्दग्धप्रयुताः सर्वा एव
कुलाङ्गनाः । रूपयौवनसम्पन्ना ग्रीलसौभाग्यशालिनी ।
पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेदुभवा” । अत्र विशेष-
यति निरुक्ततन्त्रे १४ पटले । “नटी कापालिकी वेश्या
रजकी नापिताङ्गना । योगिनी श्रपणी शुण्डी भूमिन्द्र-
तनया तथा । गोपिनी माल्यकारस्य कन्या कार्यविभेदतः ।
चतुर्वर्णोद्भवा रम्या कापाली सा प्रकीर्तिता । पूजाद्रव्य
समालोक्य वेशाचरणमिच्छति । चतुर्वर्णोद्भवा रम्या सा
वेश्या परिकीर्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य रजोऽवस्थां
प्रकाशयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या रजकी सा प्रकीर्तिता ।
पूजाद्रव्यं समालोक्य कुलजा वीरमाश्रयेत् । सत्यज्य
पशुभर्त्ता र कर्म चाण्डालिनी स्मृता । विपरीतरता
पत्न्यौ पात्र या परिपृच्छति । सर्ववर्णोद्भवा रम्या सा शूण्डी
परिकीर्तिता । सर्वदा यन्त्रसंस्कारो यस्याश्च परिजायते ।
भूमिन्द्रजा तु रम्याऽसौ सर्ववर्णोद्भवा प्रिये । । आत्मानं
नोपयेद्या च सर्वदा पशुसङ्घटे । सर्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी
सा प्रकीर्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य या माला परिकी-
र्तयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या मालिनी सा प्रकीर्तिता” ।
वेश्याया विशेषस्तु तत्रैवोक्त । “शुभवेश्या महावेश्या कुलवे-
श्या महोदया । राजवेश्या देववेश्या ब्रह्मवेश्या च सप्रजा ।
कुलजा शुभवेश्या स्यात् निर्लज्जा मदनातरा । पशुभ-
र्त्ता मित्रता लोके शुभवेश्या प्रकीर्तिता । कुलजा कुलवे-
श्या स्यात् महावेश्या प्रकीर्तिता । भगलिङ्गकला-
मित्रं चुम्बयेच्च पुन पुन । एवविधा कुलीना चेत् ब्रह्म-
वेश्या प्रकीर्तिता । दिव्यशक्तिर्वीरशक्तिस्तासां सङ्गे
प्रकीर्तिता । चतुर्वर्णोद्भवानाञ्च सङ्गिता परिभाषि-
ता । वेश्यायद्भवते यस्मात् तस्माद्देश्या प्रकीर्तिता ।
वर्णसङ्घटते जाता सर्ववेश्या प्रकीर्तिता” । कुलकामि-
न्यादयोऽप्यत्र

कुलनाथ पु० इत० । १ कुलध्वंसे तत्कारणं कुलशब्दे उक्तम्
तदभावकारणञ्च “यावच्च वेदधर्मा स्थापयत् स्याच्छुद्ध-
राज्ञं नम् । यावत् स्याच्च विजयश्च तावच्च कुलनाशनम् ।

कुलं भूलग्नं नाश्रयति न-व्यश-अच् सुप् छपेति समासः ।
२ उद्रे पुंस्त्री० हेमच० तस्योद्धतकन्धरतया उद्धत
प्रदेशस्य कण्ठकार्दे भूक्षणाद्भूक्षणादेरभक्षणं तथात्वम्
स्त्रिया जातित्वात् छोप् ।

कुलनाशन न० कुलं नाशयत्यनेन नश-णिच्-करणे ल्युट् ।
वंशध्वंससाधने । “सुसलं कुलनाशनम् । यथा च सु-
सलेन दृष्टिप्रभृति कुलनाशनं तथा भा० सी० १ अ० उक्तं यथा
“विश्रामितश्च कण्वश्च नारदश्च तपोधनम् । सारणप्रसूता
वीरा ददृशुर्हारीका गतान् । ते तान् शम्भुं पुरस्कृत्य
भूषयित्वा स्त्रियं यथा । कब्रुवचपसङ्घस्य दैवदण्डनि-
पोडिताः । इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरभिततेजसः ।
अपयः साधु जानीत किमयं जनयिष्यति । इत्युक्तास्ते
तदा राजन् विप्रलम्भमधर्षिताः । प्रत्यब्रुवन्तान्मुनयो
यत्तच्छृणु नराधिप । । दृष्ट्वाऽन्वकविनाशाय सुसलं वीर-
मायसम् । वासुदेवस्य दायादं शम्भोऽयं जनयिष्यति ।
येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृपशा जातमन्यवः । उच्छेत्तार
कुलं कृतस्मृतं रामजनाङ्गनौ । ससृष्टं यास्यति श्री-
मास्तुक्ता देहं हलायुध । जरा कण्ठं महात्मानं
शयानं भुवि भेत्यसति । इत्यब्रुवन्ततो राजन् । प्रल-
ब्धास्तैर्दुरात्मभिः । सनयः क्रोधरक्ताक्षाः सभोऽप्याद्य प-
रस्वरम् । तयोक्ता सनयस्ते तु ततः केशवमन्ययु । अथा-
ब्रवीत्तदा दृष्ट्वाऽन्वैव मनुस्मृतं । अन्वो नृपतिमा-
स्तस्य भवितव्यं तथेति तान् । एषश्च हृषीकेशः प्रवि-
वेश पुरन्दरा । कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्तुं स जगतः
प्रभु । श्रीभूतेऽथ ततः शम्भो सुसलं तदसूत वै । येन
दृष्ट्वाऽन्वककुले पुरुषा भस्मभातृकताः । दृष्ट्वाऽन्वकविना-
शाय किङ्करप्रतिमं महत् । असूतं शापजं वीरं तच्च
राष्ट्रे न्यवेदयन् । विप्रसुरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकार-
यत् । तस्मै च सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप ।”

चूर्णीकृतस्य तस्य ससृष्टे एरकाभावमुक्त्वा एरकाभूतेन
सुसलेन इत्य० परस्परनाशोवर्णितः यथा

“ते तु पानमदादिष्टाशोदिता कालधर्मणा । युयुधान-
मथाभ्यगच्छन् विष्टैर्भाजनैस्तदा । हन्यमाने तु शैनेये
क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्कोशयिष्यम्
शिनेः हतम् । स भोजैः सह संयुक्तः सात्विकशान्तकैः
सह । व्यायच्छमानो नौ वीरौ बाह्यदृष्टिगणालिभौ ।
बद्धत्वास्त्रिहतौ तत्र उभौ कण्वस्य पश्यतः । हतं दृष्ट्वा
तु शैनेयं पुत्रश्च यदुनन्दन । एरकस्यान्तदा हृष्टः

कोपाज्जग्राह केशव । तदभूत्सुसलं घोरं वज्रकल्पम-
योमयम् । जघान कृष्णस्त्रांस्तेन वे ये प्रसृतोऽभवन् ।
ततोऽन्वकाय भोजाय शैनेया वृणायस्तथा । जह्नु रन्यो-
न्यमाक्रन्दे सुसलैः कालचोदिताः । यस्ते पामेरका कथि-
ज्जग्राह कुपितो ष्य । । वज्रभूतेय सा राजसदृश्यत तदा
विभो । हणञ्च सुसलीभूतमपि तत् व्यदृश्यत । ब्रह्मदण्ड-
कृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव । । अविध्यन् विध्यते रा-
जन् प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् । तद्वज्रभूतं सुसलं व्यदृश्यत
तदा वटम् । अश्वधीत् पितरं पुत्रः पिता पुत्रञ्च भारत । ।
मत्ता परिपतन्ति स्म योधयन्तः परस्परम् । पतन्ना इव
चाग्नौ ते निपेतुः कुकुराश्चकाः । नासीत् पलायने ब्रह्म-
र्षिभ्यमानस्य कस्यचित् । तत्रापश्यन्महाबाहुर्व्यानन् का-
लस्य पर्यायम् । सुसलं समवष्टभ्य तस्यौ स मधुसूदनः ।
शाम्बञ्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेणञ्च सान्वयम् । मद्युम्नश्चा-
निरुद्धञ्च ततश्चुक्रोध माधवः । गदं पीप्सु शयानञ्च भ्रष्टं
कोपसमन्वित । स नि शेष तदा चक्रे शार्ङ्गं चक्रगदा-
धरः । तं निव्रतं महातेजा बभ्रुः परपुरञ्जय ।
दारुकयैव दाशार्हभूचतुर्यसिबोध तत् । भगवद्विहताः
सर्वे त्वया भूयिष्ठो नरा । रामस्य पदमन्विष्व तत्
गच्छाम यत् सः ।" भाये ल्यट् । श्वंशनाशने च ।

कुलन्धर पुं. कुल धर्म धारयति इ-बा० खच् छम् च । यय
धरे “युधिष्ठिरोलम्बराज्योद्घा पौत कुलन्धरम्” भा०
१,१२,१४,

कुलपतिः पुं० “हृनीनां दशसाहस्रं योऽञ्जनादिपोषणात् ।
अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः ऋतः” पुराणोक्त
लक्षणे । नृनिभेदे । “लोमहर्षणप्लव उग्रव्रथा सौति
पौराणिको नैमिषारण्ये । शौनकेस्य कुलपतेर्द्वादश-
वर्षिको सत्वे” भा० व्या० १७० । ११०० । “ततोऽब्रवीत् कुल-
पतिं पादौ सन्ध्यां भारत ।” भा० व्या० ६३० । २३० । २३५-
अंठे च कुलनायकादयोऽप्यत्र । अथपत्या० अथपत्यादिषु
प्राग्दीव्यतीक्ष्णेषु अर्थेषु अण् । कौलपत तदपत्याद्यर्थेषु ।
कुलपञ्च(क) पुं० कुल भूमिजन पत्रसय । दम्भकदृष्टे
राजनि० । या कप् । तत्पार्थ । भावप्र० कुलपुत्रक इति
कृषित्पाठे ष्टो० ।

कुलपर्वत “पु० माहेन्द्रोत्तमस्य सस्य शक्तिमान्त्वपर्वत ।
विन्ध्यस्य पारिवातस्य सप्ताल कुलपर्वता” विष्णुपु० उत्क-
लपु० जम्बूद्वीपस्थवर्षसीमाकारकेषु माहेन्द्रादियु सप्तसु य-
थांशेषु पर्वतेषु । एतेषा यथा वर्षमर्यादाकारित्य तथा

रसादृतगन्धे ए८४५० शि० सि० वाक्येनोक्तम् । अष्टादि-
हीमेपु कुलाचलाश्च विष्णुपु० दर्शिता यथा तत्र १५अक्षरीमे
“मय्यादाकारकास्तेषां तथाग्यो यर्षपर्वताः । सप्तैव तेषा
नामानि ऋष्युष्य सुनिसत्तम । गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो
उन्दुमिक्षया । सोमश्च सुमना गैहो वैभाजश्चैव
सप्तम” गाल्भये । २ “यर्षाचलेषु रम्येषु सर्वेष्ठेतेषु चाव-
य । । तत्रापि पर्वता सप्त विष्टेया रत्नखोनय । रसाभि-
व्यञ्जकास्तेषु तथा सप्तैव निम्नगा । कुसुद्वोस्ततश्चैव
ततीयश्च वल्लहाङ्क । श्रोत्रोद्यत् महीमध्यः च चतुर्थो
महीवरः । कङ्कश्च पञ्चम बठो महिष सप्तमस्ताया ।
कुसुदान् पर्वतवरः” । ४ कुग्रहीमे “विष्णुमाहुष्यैवत्य द्युतिमान्
प्रथवास्ताया । कुमेययो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचल ।
वर्णाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीमे महासने” । ५ क्रौञ्चद्वीमे
“तत्रापि देवगन्धर्वसेयिताः सुमनोहराः । वर्णाचला महा
मुद्धे । तेषा नामानि मे ऋषु । क्रौञ्चश्च वामनश्चैव ह-
तीयश्चात्मकारक । चतुर्थो हरश्चैव स्वभाभिर्मिव
ध्रुवः । देवादत् पञ्चमश्चैव तवान्न पुण्डरीकमान् ।
इत्याह्वीमे । “तत्रापि पर्वता सप्त वर्षविच्छेदकारका ।
पूर्वकालोदयगिरिर्ललाधारस्तलाघाऽपरः । तथा रैवतः
शत्रामस्तथैवास्तगिरिर्दिग्जः । आम्बिकेयस्तथा रम्भ के-
शरी पर्वतोत्तम ” । तत्तद्द्वीपस्थेषु उल्लेख्यणि सप्तस्र वर्णा-
चलेषु ७ प्रुष्करद्वीमे तु एकएव मानसोत्तरार्द्धकोटश्च
यथोक्त भा० ५०, २०, २१, तद्द्वीपमध्ये एक एवाधि-
चीनवर्षयोर्मय्यादाकारकोऽ युतयोजनोच्चायायान ” ।
विष्णु पु० भागवतयोक्तेषां नामभेद कल्पभेदादिविद्वद् ।
कुलगिरिकुलाचलवर्णाचलादयोऽप्यत्र । “माहेन्द्रशक्तिम-
लयर्षकपायित्यात्वा । सद्य सविन्ध्य इह सप्त कुलाच-
लाख्याः शि० सि० इह जम्बुद्वीमे ।

कुलपालकं त्रि० कुलं पालयति पालि-एवम् (कमला
नेव) । कुलम्बे पु० गन्धर्व० २२५ पालके त्रि० स्त्रिया टाप्
यत इत्यन्तम् । सा च कुलस्त्रियाश्च [स्त्रिया या ङीप् ।
कुलपालिं स्त्री कुलं पालयति पालि-इत् । कुलपत्नी-
कुलपुत्रं पु० कुलरक्षकं पुम् । वयधरे एवमे तत भावे
कर्मणि च अनोशा० दुञ् । कौलपुत्रकं तद्भावे तत्-
कर्मणि च न०

कुलप्रसूत त्रि० कुले सत्कुले मन्त्रत । सत्कुलजाते
कुलवधू स्त्री कुले गेहे एष स्थिता वधू । मङ्गलावस्थिता-
या योषिति । “मूत्रे मूत्रां मन्त्रकुलवधू कापि राधी

ममापे” उद्धट कुलयोपिदादयोऽप्यत्र” असंख्यतप्रमी-
ताना त्यागिना कुलयोपिताम्” मनुः

कुलभृत्या स्त्री कुलैः वंशभवे भृत्या भरणम् भृ-भावे कथं
इतः । गर्भिण्या दोहदादिदानरूपाया परिचर्यायाम्
जटाः । कुलस्य भृत्या । २ वंशभरणे च ।

कुलम्पुन नः कुलं पुनाति पू-वांखश्च मम् च । भारतोक्ते
तीर्थभेदे “कुलस्युने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलानि
च मां वः ८३ अ०

कुलम्बर(ल) पु० कौ भूमौ रम्भे सन्धिकरणादिव्यपारे लीयते
आसक्तः स्त्री-बा० लस्य रः अन्तस्यस्यं त वा रः ।
चौरे हाराः । [देशादौ ।

कुलर त्रि० कुल+अस्मादि० चतुर्थ्यां र । कुलसन्निकट
कुलवत् त्रि० कुलं ग्रहस्तकुलनस्यस्य बला० वा मत्प मस्य
वः । प्रशस्तकुलजे स्त्रियां ङीप् । सा च कुलस्त्रियां
गृहमात्रावस्थिताया स्त्रियाम् ।

कुलवर्सा स्त्री० कुलै वैद्यकुलै वर्यो गुणोत्कीर्तनं यस्या
वर्ष-भावे घञ् ३तः । रक्तविष्टि (जालतेकोडि) राजनि०
कुलवार पु० “रविचन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारयाकुला इमे ।
“भौमशुक्रौ कुलास्थौ तु बुधवारः कुलाकुलः” त-
न्त्रसा० उक्तयोः कुलशुक्रवारयोः ।

कुलविद्या स्त्री कुलक्रमागता विद्या । १ वंशक्रमागतविद्या-
याम् । कुलैः स्वकुलैः शिक्षणीया विद्या । “२ आन्वीक्षि-
कीत्ययीप्रभृतिविद्यायाम् ” तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थ-
विदां वरः” रघु [चौरस्वामो कुलपुरोहितादयोऽप्यत्र

कुलविप्र पु० कुलक्रमागत विप्रः । वंशक्रमागते पुरोहिते
कुलव्रत न० कुले चर्यं व्रतम् । कुलक्रमेण कर्तव्ये व्रते
“गलितवयसामिक्षाकूषामिदं हि कुलव्रतम्” रघु ।
कुलश्रेष्ठिन् त्रि० कुलेषु श्रेष्ठि । शिल्पकुलप्रधाने अमरः
कुलसख्या स्त्री कुले संख्या कीर्तिः । वंशमध्ये गणना-
याम् वंशश्रेष्ठतायाम् “मन्त्रतस्तु सप्तद्वानि कुलान्यत्य-
धनानि च । कुलसख्याश्च गच्छन्ति कर्षन्ति च मह-
द्ययः” मनुः

कुलसत्त न० कुलैः कुलजैरनुष्ठेय सत्तम् । पित्रादिक्रमेणा-
नुष्ठेये सङ्गसर्वसाध्ये कार्याजिनिमतसिद्धे सत्तभेदे तच्च
कात्या० श्रौ० १, ६, २३, दर्शितं यथा

“कुलसत्तमिति कार्याजिनि” सू० । “कार्याजिनि मुनि-
रित्वाह एव कथयति यत् कुलसत्तमेतत् सङ्गसर्ववत्-
वरं भवति कुलसत्तं पित्रपौत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रादिरूपस्य

वशस्तेतत्भवति न त्वेकस्य कस्यचित् असम्भवात् । मनु-
ष्याधिकारं चेतत् प्रारब्ध चावश्यं समापनीयं भवेकः
शक्नाति समापयितुमिति यथा शक्यते तथा समापनीय
मिति गम्यमाने ये वङ्गवस्ते शक्नुयन्ति तेन तत्कुलोनाः
क्रमेण कैश्चिदारब्धं कैश्चिन्मध्येऽनुष्ठितं केचित् समा-
पयिष्यन्तीत्येवं कुलसत्तं कार्याजिनिमन्यते” कर्कः वर्ष-
शब्दस्य दिनपरत्व कल्पनेन कात्यायनेनेद दूषितम् ।

कुलसम्भवः कुलं सम्भयोऽस्य । वीज्ये कुलजाते अमरः ।

कुलसाधक त्रि० कुलेन कुलाचारेण साधकः । -तन्त्रोक्ते

कुलाचारेण साधकभेदेषु तेच तन्त्रसारे दर्शिता यथा
“उपासकान्नाहादेव । शृणु चैकमनाः स्वयम् । मनुचन्द्र-
कुलेरस्य मन्त्रघस्तदनन्तरम् । लोपामुद्रामुनिर्नन्दी शक्र-
स्कन्दः शिवस्तथा । क्रोधमष्टो रुद्रश्चैव पञ्चमश्च प्रकी-
र्त्तितः । दुर्वासो व्याससूक्तौ च यशिष्ठश्च पराशरः ।
और्वीवर्द्धिर्यमस्यैव निर्धर्तोरिवरुणस्तथा । वायुर्गर्ग्यः
स्वयम्भूश्च भैरवो दानवस्तथा । अनिरुद्धो भरद्वाजो
दक्षिणामूर्तिरेव च । गणपाः कुलपाश्चैव लक्ष्मीर्गङ्गा
मरुत्तनी । रात्रीदेयः प्रमत्तश्च उन्मत्तः कुलभैरवः ।
चेतपालो हनुमाश्च दत्तो गरुडश्चैव च । काश्यापः
कौशकुलौ च जमदग्निर्भृगुस्तथा । बृहस्पतिर्यदु-
श्रेष्ठो दत्तात्रेयो युधिष्ठिरः । अर्जुनो भीमसेनश्च द्रो-
णाचार्यो हृपाकपिः । दुर्योधनस्तथा कुन्ती सीता च
रुक्मिणी तथा । सत्यभामा द्रौपदी च उर्वशी च तिलो-
त्तमा । पुष्पदन्तो महाबुद्धो बाण काशश्च मन्दरः ।
कैलाशः चौरसिन्धुश्च उदधिर्हिमवास्तथा । नारदश्च
महायोराः कामतो वीरसाधका । महाविद्याप्रसादेन
स्वसकर्मसमन्विता । एतेषा वत्स । नामानि विद्या
विद्योपसेविनाम् । प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा यः पठेत् प्रय-
तात्मवान् । पूजार्था वा शुचिर्भूत्वा प्रसीदामि कुलान्वये ।
अशुचिर्वानिरालम्ब्यमात्रम् च कुलान्तिके । नित्यं
पूजाफलं तस्य ददामि वरभीप्सोतम् ।”

कुलवीरकुलोपासकादयोऽप्यत्र

कुलसौरभ न० कुलं श्रेष्ठं सौरभमस्य । मरुचक्रले शब्दमा-
कुलस्त्री स्त्री कुले गृहे स्थिता स्त्री । कुलपालिकायाम् अमरः
कुलकुण्डल पु० कुलाय संधाय कुण्डलते कुडि-संधे एवुल् ।

आवसे हाराः कुलकुण्डलकोऽप्यत्र त्रि० प्र० ।

कुलाकुल त्रि० तन्त्रोक्तेषु तत्संश्रुतिधिवारनक्षत्रेषु ।
कुलाचारशब्दे विवृतिः

कुलाकुलचक्र न० कुलञ्च अकुलं कुलाकुलम् तयोर्विचारार्थं चक्रम् । तन्मोक्षे पाश्चात्तमस्य शुभाशुभताज्ञानार्थं चक्रभेदे तद्विधिति तन्मसारे
 “कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणांमह” । इत्यु-
 क्रम्य मन्त्रे “वाय्वग्निभूजलाकाशपञ्चाशक्तिपयः क्रमात् । पञ्च हस्ताः पञ्च दीर्घा यिन्नाः सन्निवसन्मवा (यादया) । कादयः पञ्चशः पञ्चलसङ्गान्ताः समीरिताः” ।
 अथ आ एकचटतपयया भारताः । इ ई ऐ ख ऊ ट थ फ रक्षा आग्नेयाः । उ ऊ ओ ग ङ ङ द बल्लाः पार्थियाः । ऋ ऌ औ ष भ ङ ङ भ वसा वारुणा । छ ऋ षं उ ङ ष नमसङ्गा नामसाः । “साधकस्याक्षरं पूर्वं” मनुष्यापि तदक्षरम् । यद्येकभूतदैवत्यं जानो-
 यात् स्वकुलं हि तत् । भौमस्य वारुणं मित्त्वान्ने-
 यस्यापि मारुतम् । मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रु राग्नेय-
 मन्मसाः” । चकाराद्भग्नेयं पार्थिवानां शत्रुः । त-
 थाच रुद्रयामले “पार्थिवे वारुणं मित्त्वं तैजसं शत्रु-
 रीरितः । ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुमारुतं स प्रकीर्तितः ।
 नाभस सर्वमित्त्वं स्यात् विरुद्धे नैव शीलयेत् । मित्त्वे
 सिद्धिः समाख्याता उदासीने न किञ्चन । अतुर्व्या-
 धिरमित्त्वे च स्वकुले सिद्धिरुत्तमा” ।

कुलाङ्गार न० कुलसाङ्गारमिव उपमितम् । कुलाग्ने-
 वंशदृष्टे “धङ्क्षति च कुलाङ्गारं चोदितो मे ततद्गु-
 हम्” भाग० १ । १४ । २७ ।

कुलाचार ३० इत० । कुलोचिते धर्मे “जीवः प्रकृतिरन्त्यश्च
 दिक्कालाकाशमेव च । क्षित्यप्तेजीवायत्र कुलमित्यभि-
 धीयते । अङ्गुष्ठा निर्विकल्पमेतेषाचरणश्च यत् ।
 कुलाचारः स एवोक्तो धर्मः कामार्थभोक्तुः” इत्युक्तमे-
 सर्वत्र ब्रह्मवृत्तिषाधके श्रानभेदे तन्मोक्षे श्लाचार
 भेदे च तन्मसारे तदाचारप्रकारो दर्शितो यथा
 “कालीतन्त्रे “अथाचारः प्रवक्ष्यामि यत्कृतेऽमृत-
 मश्नुते । सर्वभूतहिते युक्तः समयाचारपालकः । अ-
 नित्यकर्मसंत्यागी नित्यानुष्ठानतत्परः । अन्ताराधन
 मात्रेण शिवभावेन तत्परः । परस्मान्देवतायान् सर्व-
 कर्मनिवेदकः । अन्यमन्त्रार्चनञ्चान्य अन्यमन्त्रप्र-
 जनम् । कुलस्त्रीश्रीरभिन्दाश्च तदुद्रव्यस्यापहारणम् ।
 स्त्रीषु रोषं प्रहारञ्च वर्जयेन्मतिमान् सदा । स्त्रीभयञ्च
 जगत् सर्वं स्वयंभूयत् तथा भवेत् । मेघञ्चयं तथा
 चोष्यं भक्ष्यं लेह्यं मृह्यं सुखम् । सर्वञ्च युयतीरूप

भावयेन्मतिमात् सदा । कुलजा युयतीं वीक्ष्य न-
 मस्कुर्यात् समाहितः । यदि भाग्यवशाद्देवि । कुलवृष्टिः
 प्रजायते । तदैव भामसीं पूजां तत्र तासां प्रकल्पयेत्” ।
 तासां भगादिदेवीनाम् । तास्तु “भगिनीं भगविनाञ्च
 भगास्या भगमालिनीम् । भगदत्तां भगाङ्गाञ्च भगवतीं
 भगवताम् । भगनासां भगस्तनीं भगवतीं भगवति-
 षीम् । सपूज्य ताभ्योगन्वाद्यैर्मानसैर्गुह्यमेव च । नम-
 ष्कृत्य पुमानेवं क्षमयेति ततः सुधीः । तासां वा यौव-
 नोन्मत्तां वृद्धां वा सुन्दरीं तथा । कुतुसितां वा महा-
 दुष्टा नमस्कृत्य विभावयेत् । तासां प्रहारं निन्दाञ्च
 कौटिल्यमप्रियन्तया । सर्वथा न च कुर्वीतु चान्द्रा-
 सिद्धिरोधकम् । स्त्रियोदेवाः स्त्रियः प्राप्तास्त्रियस्यैव
 विभूषणम् । स्त्रीसङ्गिना सदा भाव्यमन्यथा स्त्रिभिर-
 अपि । विपरीतरता सा तु भविता हृदयोपरि । तद-
 स्तारचितं पुष्पं तद्वस्तारचितं जलम् । तद्वस्तारचितं द्रव्यं
 देयताभ्यो निवेदयेत् । स्त्रीदेवो नैव कर्त्तव्यो विशेषात्
 पूजनं महत् । अपभ्याने महायज्ञं निवेद्योर्ध्वं जप-
 हरेत् । स्त्रियं गच्छन् सृष्ट्यं पश्यन् विशेषात् कुलजां
 शुभाम् । भक्ष्यं ताम्बूलमन्यञ्च भक्ष्यं ववा-
 रुचिः । भक्तप्राप्यशेषमभ्यासि भुञ्जा शेषं जपहरेत्” ।
 कालीतन्त्रे “दिक्कालनियमोनात् स्त्रिवादिनियमो न
 च । जपे न कालनियमोनाचांदिषु वस्त्रिषुपि । स्त्रि-
 निवम उक्तञ्च महात्मनस्य साधने । वस्त्राक्षरस्त्राज
 देहानारपुष्पादिवारिषः । शुद्धिं नचाचरेत्तत्र नि-
 र्विकल्पं मनसरेत्” । कुलाचारं “कुलाचारमृह-
 कृत्वा भक्त्या पापविमुक्तये । याचयेदमृतं कौशलं तद-
 भावे जलं पिबेत् । कुलाचारेण यद्वत्तं कृत्वा पात्रेण
 भक्तितः । नमस्कृत्य च मृच्छीपाटनप्राया नरकं व्रजेत्” ।
 अन्यत्रापि “न वृथा वसवेत् कालं शूतक्रीडादिना सुधीः ।
 नमयेद्देवतापूजाजपयामस्तवादिना । वीराणां जप-
 वस्तु सर्वकावे प्रशस्यते । सर्वदेवे सर्वपोषे कर्त्तव्यो
 कात्तः सशयः” । शिवाग्ने “शक्तिः शिवः शिवः शक्तिः
 शक्तिर्ब्रह्मा अनार्हम् । शक्तिरिन्द्रो रविः शक्तिः शक्ति-
 रन्द्रो यक्षा भुवम् । शक्तिरूपं जगत् सर्वं ज्ञानं ज्ञानाति
 नारकी” । वीरतन्त्रे “ज्ञानादि मानवं शौच मानवं
 प्रवरोक्ष्य । मानसं पूजनं दिव्यं मानसमर्थवादिकम् ।
 सर्वस्य शुभं काशो नाशुभोविद्यते कश्चित् । न वि-
 शेषो देवा रालौ न सन्द्यामान्ता निधिः । सर्वदा पूज-

येद्देवीमस्मात् कृतभोजनः । महानिश्चयौ देवे यस्मिं
मन्त्रेण दापयेत् । यस्तु “रात्रादेव महापूजा कर्त्तव्या-
वीरन्दिषते । न दिने सर्वथा कार्या शासनान्नम
सुत्रे” । तत् पुनः कुलदेयताविषये । महानिशा त तत्रैव
“यद्वा रात्रात् पर यत्र सुहृत्तद्वयमेव च । सा महारात्रि-
रदिष्टा तद्भक्तमलयन्तु वै” गान्धर्व्ये, “पृथ्वीमुत्तमतीं
वीक्ष्य सहस्रं यदि नित्यम् । तदा वादी ससिद्धान्नरुतः
क्षितितलं विधेत्” । “पर्वते हस्तमारोप्य निर्भयोयत-
मानसः । कथितं लभते सोऽपि अमृतत्वञ्च गच्छति” ।
आत्मापि सहस्रमिति सम्भव । पृथ्वीं स्मरं, नित्यम्
इति शोऽङ्गदिनं यावत् । पर्वतं स्तनम् । अमृतं नी-
लतनुत्वे “पद्मं ददा तथा विष्णुं चक्षुः शिखरन्ध्या ।
चामरं रविचिम्बं तिलपुष्पं सरोरुहम् । तिलस्रं
धीक्ष्य जला च यतयः शुद्धभावनः । सुतुल्यं प्रसादं सुतं
सुलोचनं सुहासकम् । सुवेगं सुगतिं गन्धं सुतन्त्रं सुखमे-
व च । लभते च यथासंख्यं ऋतु पार्वति । सादरम्” ।
यद्वा सुतं, विष्णुमधरं, चक्षुःसुतुः, शिखरं अक्षकं, चामरं
क्षेत्रं, रविचिम्बं चिन्दूरं, तिलपुष्पं नासिका, सरोरुहं भाभिं,
तिलस्रं त्रिवेणीम्, साङ्गत्यात् । भावबुद्धामशौ “एकाकी
निर्जने देवे इत्यगने विजने यने । शून्यागारे नदीतीरे
निःशब्दो विहरेत् सदा । महाचीनद्रुमे देवीं ध्यात्वा
मत्त मपूजयेत् । तद्गुरुमोक्षयपुष्पेण पूजयेद्भक्तिभावनः ।
अभयेत् कुलदेवस्य कुलद्रुमगत शुचिः । नृकृतरोर्माहा-
धीठे देवी ध्यात्वा यथासिद्धिः । तत्सुभारसधारेण तर्प-
येन्माहात्मनः । महाचीनद्रुमस्ततावेष्टितः बाधको-
त्तमः । रात्रौ यदि जपेन्नतुल्यं सर्वैक्यद्रुमोभवे । ति-
पिकमेव संस्थाभिर्लताभिर्धेष्टितो यदि । तदा मासेन
सिद्धिः स्यात् सहस्रजयमानतः । अष्टम्याञ्च चतुर्दश्या
द्विगुणं यदि दृश्यते । तत्रैव महती सिद्धिर्व्यताना
सुदुर्लभा” । कुलचूडाधारी “मृदु पुत्रः । रक्षः” मे सम-
याचारसम्भवम् । तेन हीना न सिध्यन्ति जन्मकोटि-
सहस्रतः । मानसः कुलयात्रायां कुलचूडातुषारिणाम् ।
सदारचितः सर्वत्र प्रेम्णाचारतत्परः । परनिन्दाविरुद्धः
स्वाङ्गप्रकाररतः सदा । पर्वते विविधे वापि निष्कामे नृ-
त्तमपूजने । अतमदे वक्रा(की)मध्ये यदि देवाङ्गतिर्भ-
वेत् । अथ स्थिता मनुजता मत्ता वक्रोदकावधम् ।
अथ वीक्ष्य वक्रावासी वक्रद्रुमोदकावधम् । अथ वीक्ष्य
तथा वीक्ष्य वक्रोदकावधम् । इत्येवम् नृकावी

जन्ममाकर्त्तव्येव च” । इदानीमङ्गुल्यादिति शेषः । मन्त्रस्तु
“हमोदरि । महाचक्रे । सुतुल्ये । वसिष्ठे ! ।
कुलाचारसम्भवास्ते । नमस्ते शङ्करप्रिये ! । इत्यगान्न
शब्दं दद्यात् प्रदक्षिणमनुप्रजम् । प्रणम्यानेन मनुना मन्त्री
सुखमवाप्नुयात् । भोरदंष्ट्रे ! करलास्ते । कटिशब्दनि-
नादिनि । भोरभोरवास्फास्ते । नमस्ते ! चित्तिवासिनि ! ।
रक्तवस्त्रं तथा पुष्पं विलोक्य त्रिपुरां तथा ।
प्रणमेद् दक्षवज्रधारी इमं मन्त्रं पठेन्नरः । वन्धू-
कपुम्पसङ्काये त्रिपुरे । भवनाग्निनि ! । भाग्योदयसकल-
पक्षे । वसन्ते वरवर्धिनि ! । कृष्णवस्त्रं तथा पुष्पं
राजानं राजपूरुषम् । इत्येवमप्यस्त्राणि फलकान् यी-
रपूरुषम् । महिषं कुलदेवञ्च दद्यात् महिषमर्हिनीम् ।
प्रणम्य जलदुर्गां वा ह च विष्णुं क्षिप्यते । जय !
देवि ! जगद्भक्तिनि ! त्रिपुराद्ये । त्रिदेवते । भक्त्योवरदे ।
देवि ! महिषाग्नि ! नमोऽस्तु ते । अद्यभास्त्रं
समाहोम्य मत्स्यं मांसं वरक्षियम् । इहा च
भैरवीं देवीं प्रणम्य विष्टयेन्नतम् । भोरविष्णुविनायाय
कुलाचारसङ्गमे । नमामि । वरदे । देवि ! कुलवाक्त्रा
विभूषिते । रक्तधारासमाकीर्णयदने । त्वं नमस्तुभ्यम् ।
वर्षविष्णुहरे । देवि ! नमस्ते हरवत्तमे । । एतेषां दर्शने
नैव यदि नैव प्रकृते । यत्किमनुत्तं पुरस्कृत्य तस्य
सिद्धिर्न जायते” तथा कुलचूडाधारी “कुलवारे कुला-
हस्यां चतुर्दश्यां विशेषतः । योगिनीपूजनन्तः प्रधानं
कुलपूजनम् । अथा विष्णुतिथौ विष्णु पूजितो वा-
ञ्छितप्रदः । तथा कुलतिथौ दुर्गा पूजिता वरदायिनी ।
कुलवारादिनियमोजामये “परिचन्द्रो गुरुः सौरिच-
त्वारवाकुलारमे । भीमपुत्रो कुलाख्यौ हि दुधवारः
कुलाकुलः । द्वितीया द्वादशी पृथी कुलाकुलदाहृतम् ।
विषमा चाकुलाः सर्वाः । शेपाश्च तिथयः कुला”
विषमाः प्रतिपत् द्वितीया चतुर्थी पञ्चमी नवमी एका-
दशी त्रयोदशी पञ्चदशी अकुलाख्या तद्विष्णाः सर्वाः
शेपाश्च तिथयः कुलाः । “वारवाङ्गमिजिन्मूळ कुला
कुलसदाहृतम् । कुलानि वदन्तिष्ठाणि शेपाणि च
कुलानि च । मत्तकुलवाङ्ग तत्रैव प्रतिचरते च मत्तमे
चाकुले लाञ्छितो जयम् । कुलाख्ये खड्गो नित्य
आम्बुधौ कुलाकुले” । एवं कुलवारादिषु नाम्ना बाधयः
कर्त्तव्यम्” । विहितं नामने दृष्टम् ।

कुलाचार्ये इ० कुलचूडाधारेण चारणः । । इत्येवम् नृकावी

“अस्यामपि विद्युतौ बहुदोषाः सम्भवन्तीत्याह” भा०
“पापवर्गीयसन्तु भवति” ब्रा०

“तद्यन्” फलवैलक्षण्यद्योतनार्थः । पापं प्रसिद्धं व-
र्गीयं पुण्यं तदुभयमेकान्वयं भवति । इतरत् उद्य-
तीयावयवपत् ध्यायेयम् । मज्जं भावोत्पत्तिशेषः ।
इत्थं विद्युतयश्चिह्नो विहिता, तिसृष्वपि तासु फल-
विशेषत्रयस्यास्तिन्दादर्शनाच्च समानफलत्वात्पर्यायित्वा,
अत्र विशेषादेश क्रियते निमित्तं वा कामो या श्रूयते
ततोऽन्यं नित्यं । प्रयोगे व्याख्यामिरेतामिरेव स्तुतिभिः
स्तोमसम्पादनं कार्यं, तदाह सूत्रकर्तृ । “प्रथमाभिर्वि-
द्युतिभिः स्तोमविधानमनादेशे ताः पञ्चा सर्वाभिप्रा-
यश्चेति” । पुनरपि यथायिषं या विदध्यादिवादिना
अष्टादशेषेण बहवः पञ्चा सूत्रकृतोपन्यस्ताः ते तत्रैव
बोद्धव्याः । नन्वेतास्यपि प्रत्येकं निन्दादर्शनात् कथमासौ
नित्यत्वम् । नैव दोषः, उद्यत्त्वान्नायत् यो दोष उक्तः
अयुक्तः पर्जन्यो भवतीति, स कुलायिनीपरिचये
परिहृत्यते । यत् हि वर्षकः पर्जन्यो भवतीत्या-
स्मात् । यस्तु कुलायिन्या दोषदर्शनं पापवर्गीयसन्तु
भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुद्यतीप्रयोगेण विहृतं तत्र
हि पापवर्गीयसो विद्युतिरिति सा श्रूयते अत्रैव तु
पापवर्गीयसन्तु भवति” ।

“अधरोत्तरमपावगतो रूध्यतेवगच्छत्यपरुद्धः पापीया
च्छेयांसमभ्यारोहति जनता जनतामभ्येत्यन्योन्यस्य
प्रजा आददते न यथा शेतं कल्पने” ब्रा०

“प्रथमाया मध्यमायाश्चान्ते प्रयोग इति यदस्ति तदे-
तदधरोत्तरमनुष्ठानं यस्मिन् देशे क्रियते तत्र वा ई-
श्वरा पञ्चसिद्धेर्ल इति परिवर्तिन्दां यदपशुलक्ष्यं
दोषदर्शनं तदुद्यत्तां परिहृतं भवति । एषा वै प्रति-
ष्ठिता विद्युतिरिति, तत्र हि वाक्यशेषः प्रजापशु-
सम्बन्ध्या हि प्रतिष्ठितो भवतीति” ।

एतत्सामयोनिं सूक्तविशेषः । तत्पाठप्रकारः साम
वर्णिताभाष्य उक्तोयथा “सामगानासुत्तरापन्ने
नृत्तामकानि सूक्तान्यान्नागानि यथा “उपास्यै गावता
नर” इत्याद्यं सूक्तं “दविद्यतत्वा अक्षा” इति द्वितीयं
“पवमानस्य ते वय” इति तृतीयम्” तत्र उद्यतीयन्दे
११८२५० दर्शितम् । एवमुद्यती विद्युतिस्तस्मात् “एवं
परिवर्तिनी कुलायिनीति द्वे विद्युती भवत इति
इत्युक्ता परिवर्तिन्या विद्युतेः प्रकारस्तस्मात् कुलायिन्या

प्रकारकथनाय प्रागुक्तं ना० ब्रा० वाक्यसदाहृत्य व्याख्या-
तम् । अत्र प्रथमसूक्ते “पराचीमि” अतुक्रमेवास्मा-
ताभिः । तेन पाठक्रमएव । द्वितीये पर्याये मन्वमो-
त्तमप्रथमाः । तृतीयेऽतुत्तमाप्रथमा मध्यमा इत्येव व्य-
त्यासेन” सन्नाः (पूर्वोक्ता) बोध्याः

२कुलाययुक्ते लि० “ऊर्ध्वान्तं प्रथमं सीद योनिम् ।
कुलायिन् एतवन्तस् सविते” अ० ६।१५।१६। “कुलायिन्
गुग्गुत्वादिसंभरबोमेतम् तथा च श्रूयते “कुलायमिव
ज्ञेतव्यं क्रियते यत् पैतदारया परिषवो गुग्गुलूस्वर्ग-
स्तुकागुग्वितेजानानि” ऐत० ब्रा०” भा० ।

कुलाल उंस्ती कुल-कालन्, कुलमसति अल-अप्, कुलमा-
जाति आ+जा-क-वा । १कुलकारे, (कुमार) अमरः
“कुलासज्जकोऽपर भाषा० “नमः कुलावेभ्यः कर्मांरे-
त्यत्र” यजु० १६।२७। २कुलुभपक्षिषि मेदि० जाति-
त्वात् स्त्रियां ङीप् । ततः तेन कतमित्यर्थे संज्ञायां
कुलासा० कुञ् । कौलासकं तत्कृते शरावादीं लि०

कुलालादि उ० संज्ञायां तेन कतमित्यर्थे बुध्प्रत्ययनिमित्ते
पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च गणः “कुलाल वरुण
चण्डाल निषाद कर्मांर सिना सिरिन्ध्र सैरिन्ध्र
देवराज परिपत् वधू मधु रुद्र रुद्र अजडुष्ट ब्रह्मन्
कुलकार शपाक” कौलासकं वारुडकम् इत्यादि

कुलाली उंस्ती कुलमसति अल-अप् ङीप् । १नीलोपलभेदे,
अपित्वाञ्जनमस्तरभेदे, अमरः २आरण्यकुलत्तिकायाम्,
राजनि० १कुलकारभाष्यायाश्च । स्वार्थे क छत्स ।
कुलासिक्तायाम् हेमच०

कुलाह उंस्ती कुलमाहनि आ+हन-ड । ईप्त्पीतवर्णे
अण्जागौ अण्णे हेमच० ततः संज्ञाया कन् । २क-
लासे, (राजकुलेखाङ्गा) इति ख्याते श्याकभेदे शब्द-
भाषा । “सामवातरक्तवातरोगनाशी कुलासक”
राजवज्रमः [छद्मभेदे रत्नमासा

कुलाहल उ० कुलमाहति अर्जते अच् । (कुलरसोद्ग)।
कुलि उ० कुल-इन् लिङ् । १हस्ते लिका० । २कण्टकारि
काया स्त्री मन्दरत्ना० कटिकारान्तत्वात् वा ङीप् ।

कुलिक लि० कुलमधीनत्वेन प्रायज्येन यास्यस्य ठन् । १कुल-
चडे मेदि० २भित्तिकुल, प्रधाने अमरः । (कुलेखाङ्गा) इति
मन्त्रिणे श्याकभेदे उ० मेदि० मन्त्राणागाम्नागते ४नागभेदे
उ० “शेष यज्ञो नृपापाङ्ग” कुलिकः शङ्खपालकः । यासु-
विजयकश्चैव नाबिबोमश्चिमद्रकः । येषावतो छतराट्,

“कर्मोत्कृष्टमज्जयौ” तितित० पु० “ततोऽप्रचात् पातावे
नागलोकापतयो वासुकिमस्तथा” यच्च कुलिकमहायज्ञ
श्वेतधनञ्जयधरात् यच्च पूजकमन्त्रात्तरदेवदत्तादयो न-
हामोगिनो महासर्पं निवसन्ति” भाग० ५।२४।२ ।
“कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौखिर्वासाधूमसमप्रभः” हेमा० तद्रू-
पसंज्ञम् । तन्ने तस्य पाटलतोक्षा । उपतारायन्ते
१०५६४० तद्वाक्यसंज्ञम् ।
“भुजेयु नागः कुलिकोऽङ्गदोभतः” । तस्य उपतारा-
कृद्भूषणसंज्ञम् । रज्ज्वादिवायेषु दिवारालोः ५३८८०
हस्तभेदे यथाह सङ्ख० चि०
“यस्मार्कदिन्यसुरसाधुप्रचिन्त्यः कुलिका रवेः । रालौ नि-
रेकासिख्यंशः यनौ चान्योऽपि निम्नितः” । रविना-
रथ्य सर्ववारेषु क्रमादुक्तसंज्ञासिख्यं बाह्यहस्ताः कुलिकाः
स्युः । यथा रवौ दिने १४, सूर्योत्तं चन्द्रे १२, मङ्गले
१०, बुधे ८, शुक्रे ६, गुरु ४, यनौ २ कुलिकः रालावेते
निरेकाः काव्याः । यथा रवौ १२, चन्द्रे ११, भौमे ८, बुधे
७, शुक्रे ५, गुरु ३, यनौ १, यनौ तस्य अन्तः यच्च द्वादश-
हस्तोऽपि कुलिकाः एते निम्नितः । अस्मादवाहनाह गुरु
“वारेषु चरते वापि यथाहो सन्ने गमे । कुलिकोऽङ्ग-
दोषस्तु विनश्यति न संयमः । गमे केन्द्रगते चन्द्रे गृभांशे
वा गृभेक्षिते । सन्ने चरते वापि अस्तिवस्तु विधीयते”
अन्यत्र दोषमाह पण्डितः “निर्गमं प्रहराणे तं निःक्षिप्तं
यमवष्टके । कुलिके सर्वनाथः स्थात् रालावेते न दोषदा”
रालावेते न दोषदा इत्यस्यापवादो रज्ज्वकोमे “तमस्तिनो-
गव्यसमेव वारदोषास्तथा यस्तिनमात्रुचनः । अस्तं स-
मासाद्य विनासिनीनां कटाक्षवाचादय निम्नितः स्युः” न
वारदोषाः प्रभवन्ति रालौ रेवेन्द्रदेव्येन्द्रदिवाकराक्षम् ।
दिवा यथाहार्कलभूततामां सर्वज्ञ निम्नो गुण-
वारदोषः” । गृभज्ज्वालाभावात्सकत्वे देवभेदेनापवा-
दमाह गर्गः । “विन्ध्यसीसरज्ज्वे तं वायदासुकिनाच-
क्षम्” यमवष्टकदोषोऽस्ति भाग्यदेवेण विद्यते । अतस्मा-
त्क्रमगणान्तेषु यमवष्टकानु दोषस्तु । चाप्यीरे कुलिकं
उत्पन्नं यामस्तु चर्चतः” । “कुलिकस्य विशेषप्रबोधनस्तु
“लमिषां वित्तुज्ञानं कुडमं कुलिकोऽहमे” वायदासाम्
नवदुर्गाभिचारप्रकारैस्तुल्योक्तम् । तद्विज्ञानं राक्षसभूते न
न “मन्त्रदिन्यसुरसाधुप्रचिन्त्यः कुलिका भव-
न्ति । दिवा निरेवैरव वाकिनीषु ते गर्हितः कर्मोत्
कोत्तमेव” इत्युक्तम् निरेवैः इत्युक्तमादिष्टं तरे-

कोनैरित्थम्” “न्यूनाभिनासकुलिकमङ्गराहं पातविष्णु-
अवज्ज्वाटिकात्ममेव यच्च” सङ्ख० चि० तस्य सर्व-
कर्माणि चर्चनीयतामाह

कुलिङ्ग पु० कौ पुथिन्त्यां सिद्धति चरचाय मन्त्रति यत् ।
१ चटके, यन्त्रचि० २ धूम्राटे, (फिङ्गा) यमर भूमिप्रसा-
यस्तथा धाव्यादिसवचारिणि रक्षणमाले च । ३ कुत-
वित्तुल्ले न० । य० । ५ तद्वित्ति० । इत्युक्तं धूम्राट्
स्त्री गौरा० ङीप् । स्त्री च । कुलिङ्गक चटके हेमच०
कुलिङ्गास्त्री स्त्री० कुलिङ्गं कुलित्तुल्लेखस्त्री यमरमसाः
यत् यमा० ङीप् । (पेटारी) पटिकाहो रज्ज्वाला
कुलिङ्ग ति० कुलौ इको कष्टकारिकायां वा जायते जम-
७त० । १ इत्यजाते नचादौ “कुलिङ्गकटे दक्षिणतोऽन्ते
सम्भारमाह्वरति” इत्यम् २ कष्टकारीजाते च ततः
“कुलजात् कुलौ च” वा० तदन्तात् द्विबोः सम्भवति
अवहरति पचति वेत्यर्थे ङम् तस्य कुक् वा ङम् च
वा । द्विबुल्ले इत्युक्तं द्विबुल्ले द्विबुल्ले द्विबुल्ले । तल
सम्भवति, (कुलिङ्गं सन्निधुं समानेयवति) तदपकारे
तत्पाचके च लि० । ङम् लिङ्गा ङीप् अन्तत दाप् ।
कुलिङ्ग पु० कुल+कर्मणे यमा० पठे इति । १ प्रवर्तते
यन्त्रचि० । २ इत्युक्तं लि० स्त्रियां ङीप् ।
कुलिङ्ग पु० मूनि १ देवभेदे “कुलिङ्गाः कामवाचैव कुलजाः
करटाक्षवा” भा० भौ० ८४० जमपदकमे । २ इत्य-
जेमु च “सुरवेनाः मङ्गरा बोधा शालाः पटवरा” ।
इत्यवाच सङ्गहात् कुलिङ्गाः कुलिभिः ङङ्” भा० व०
१२४० । “पूर्वं कुलिङ्गविषये यथेष्टं मदीपतीत् ।
यमज्ज्यो महावाक्कुलीतितीक्ष्णं कर्माया” । “कालसां
काकज्ज्वात् कुलिङ्गां विजिह्व च” भा० व० १३/१२४०
अथ देवः इत्यं कुलिङ्गविभागे १४० रैवात्माह्वर
“वनराजकिरातचोनकोलिङ्गा” कुलिङ्ग+स्त्री ङङ्
कोलिङ्गा । [मेमादिषु २ चटके राशौ च
कुलिङ्ग पु० कुल-भा० इत्यङ्+लिङ्ग । १ चटके यन्त्रमा० ।
कुलिङ्ग पु० कुलौ इको येते स्त्री-ङ, कुलिङ्गः इतितात्
मति यो-ङ वा देवत् विद्यति कु+लिङ्ग-च-ङी वि-
चति विश-ङ वा यमाजमं व्युत्पत्तिः । १ इत्युक्तं यम-
अथ निबन्धे ५०४४० तद्वत्पत्त्यादिसंज्ञं तत्संज्ञा-
दिक हेमा० परि० य० यच्च यमस्य चोत्तम
यमवष्टकोक्तं तस्य तमेव इत्यम् विस्तरमात्रोक्तम्
“यमवष्टकविषयमाहर्दि यथाः यमा” भा० व० १०४०

“अभेदनात् कुलिशतानाम्” कुमा० २ मतस्वभेदे पु०
 तिका० । ३ अस्त्रिषह्णरहणे रत्नमा० ।
 कुलिशद्रुम पु० कुलिश इव द्रुम । च्नुचीदृष्टे गन्द चि०
 कुलिशधर पु० कुलिशं धरति छ-अच् । यज्ञधरे इन्द्रे
 कुलिशभृदादयोऽप्यत्र पु०
 कुलिशनायक पु० “स्त्रोपाद्वयमालय विमुञ्जितचिह्नकः ।
 योनिश्च पीडयेत् कामी बन्धः कुलिशनायकः” रति-
 मञ्जर्युक्ते शङ्कारवन्धभेदे । कुलिशनामक इति पाठः । सामु-
 कुलिशपाणि पु० कुलिशं पाणावस्थ । इन्द्रे देवराजे
 कुलिशार्द्रा शा स्त्री बौद्धानां विद्यादेवीभेदे हेमच०
 कुलिशासन पु० कुलिशमिव दृढमासनमस्य । याव्यसुनौ तिका०
 कुली स्त्री कुल-कं गौरा० ङीप् । १ कष्टकारिकायाम्
 अमरः २ दृष्ट्यां राजनि० । ३ पत्नीव्येवभगिन्याम्
 (यङ्गाली) हेमच०
 कुलीक पुंस्त्री० कुल-वा० ईकन् किञ्च । पक्षिमात्रे स्त्रियां जा-
 तित्वेऽपि टाप् । “सोमाय लवानालमते त्वष्ट्रे कौलीकान्
 गोपादीर्देवाना पत्नीभ्यः कुलीका देयजामिभ्यः” यजु० २४
 २४ कुलोक+स्त्रार्थेऽण् कौलीकान् पक्षिष्व” तिस्रः
 कुलीकाः पक्षिणीर्देवजामिभ्य देयमसूय” षेद दी० ।
 कुलीन पुंस्त्री० कुले जातः अ । १ सप्तकुलजे ह्ये स्त्रियां
 ङीप् । तन्मोक्ते २ कुलाचारवृत्ते ३ उत्तमकुलजाते
 त्रि० । कौ प्रथिव्यां स्त्रीन । ४ भूमिलम्ने त्रि० । संचायार्थं
 कन् । कुलीनक यनसुद्धे पु० हेमच० । क । जले हेम० ।
 कुलीनस न० कुलिनीनं भूलम्नं सति सो-अन्तकर्मणि
 कुलीपय त्रि० जलचरजन्तुभेदे “मित्राय कुलीपयान्, यर-
 षाय नक्रान्” यजु० २४, २१ । “कुलीपयान् जलजान्
 मित्राय” वेददी० । भाक्रोमकरः कुलीपयसोऽङ्गुपारस”
 यजु० २४, १५ “नाक्रः मकरः कुलीपयसो त्वयः जलचर
 विशेषा” वेददी०
 कुलीर पुंस्त्री० कुल-संख्याने ईरन् किञ्च । १ कर्कटे (कै कडा)
 जलचरजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् । २ कर्कटराशौ
 च । कर्कटशब्दे विवृतिः ।
 कुलीरगृही स्त्री कुलीर, कुलीरावयव इव शङ्कुमस्या-
 गौरा० ङीप् । (काकडा गिह्वा) दृष्टे रत्नमा० कुली-
 रविपाणीत्यप्यत्र स्त्री
 कुलीपाद पु० कुलीरमन्ति अद्-क्रिप् । कर्कटशिशौ तस्योत्-
 पत्यैव अग्रसूतिगर्भविनाशनेन तद्भक्षकत्वात्तथात्वम्
 कुलीय पुन० कुलिश+प्रपो० । यज्ञे-वारसन्दरी

कुलुक न० कल-वा० उलच् किञ्च । जिह्वामले हेमच०
 कुलुकगुप्ता स्त्री कौ भूमौ गुप्ता गुह्ये । उक्ताम्नौ
 हारा० ।
 कुलुङ्ग पुंस्त्री कुरङ्ग+प्रपो० । हरिणभेदे स्त्रिया टाप् ।
 “सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका” यजु० २४
 २२ । “कुलुङ्ग कुरङ्गः हरिणः” वेददी० “साव्येभ्य-
 कुलुङ्गान्” यजु० २४, २७
 कुलुञ्ज त्रि० कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिभ्यां लुञ्जति हरति, कु-
 सितं लुञ्जति वा लुञ्च-अण् । चौरभेदे “उष्णी-
 पिणे मिरिचराय कुलुञ्जानां पतये नमः” यजु० १६, २२ ।
 कुलूत पु० भूमिं देशभेदे सच देशः वृ० सं० कूर्मविभागे
 पायव्यामैश्वर्यागच्छ उक्तं यथा “दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्”
 इत्युपक्रमे “अश्वमकुलूतलङ्घनीराज्यमसिह-
 यनस्थाय” “वेद्यान्या मेरुकनहराज्यमित्युपक्रमे
 “अभिसारदरदतद्वक्त्रकुलूतसैरिन्ध्रवनराद्रा” । तेन कुलू-
 तदेशोद्दिष्टा । तत्र भय अण् । कौलूत तत्र भये त्रि०
 वङ्गपु तस्य लुक् कुलूताः । तेषां राजा अण् । कौलूत
 तद्राजे वङ्गपु तस्य लुक् । कुलूता तद्राजा ।
 कुलेचर पु० कुले जलसमीपे चरति चर-अच् अलुक्स० ।
 उद्भेदे शाकभेदे “क्षवककुलेचरवृक्षकरोरप्रभृतीनि कफ-
 हरणि दृष्टमूलपूरिण्याणि” सुश्रुतः ।
 कुलेश्वर पु० ईत० । १ शिषे २ वंशपतौ च शब्दमा०
 कुलीय त्रि० कुले भवः वा० ट । कुलजाते “वभूय तत् कुलेया-
 ना द्रव्यकार्यं सप्तस्वितम्” भा० आ० १७, ८७
 कुलोत्कट पुंस्त्री० कुलेन उत्कटः । १ कुलीनाद्ये शब्दच०
 २ उत्कटकुलजाते त्रि०
 कुलोदह त्रि० कुलं वंशभारं रक्षणादिकसद्वृत्ति उद्-
 वह-अच् । कुलपालके कुललोठे “प्रतोममातृरूपच
 मूरसेति कुलोदहः” भा० वि० १५, ४०
 कुल्फ पुंन० । कल-संख्याने फल् अस्थ उच्च । १ रोगभेदे
 २ शुल्के च उष्णलद० । “असीयन्तौ परि कुल्फौ ऋदेहत्”
 ऋ० ७, ५०, २, “अयमेव दक्षिण चर्चुरणप्रावस” इत्यु-
 पक्रमे “कुल्फावेवैन्द्राग्नं हवि” शत० ब्रा० ११, ५, २, १॥
 “अयमेवोत्तरचरित्वुपक्रमे “कुल्फावेवैन्द्राग्नं हवि-
 तस्मादिभौ द्वौ कुल्फाविति च” ११, ५, २, १॥ “जातुद-
 मोहितीयः कुल्फद्वयसृतीयः” शत० ब्रा० १२, २, १, २० ।
 कुल्फलं न० कुश-फलच् लघान्तादेशः । १ पापे उष्णलद० ॥
 “तत्र मे गच्छताङ्गं मृत्य इव कुल्फलं यथा” अथ० २०

१०.१०।२तद्वति लि० “अपाठाच्च कुल्याच्च विप्रमं” अ० १, ६, ५, जिह्वा च्छा भवति कुलमसम् ५, १८, ८, कुल्यास ३० फोलति कुल-किम् कुल् भाषोऽस्मिन् ७० ।
 “अर्धस्त्रिंशच्च गोधूमा अन्ये च चण्डादयः । कुलमाभा इति कथ्यन्ते इत्युक्तेषु अर्धस्त्रिंशच्चगोधूमादिषु वैद्यकम् “कुलमाभा गुरवो रूक्षा वातका भिन्नवर्णस्य” भावम् । “सक्रान् पिलेर्षे कुलमाभं जलज्वापि शुभं पिबेत्” सुश्रु० । “वलाका यारुणीकुलमाभाभ्याम्” (नाश्रीयात्) । सुश्रु० । “कणपिन्याकफलीकरचकुलमापस्याखीपरीपादीन्यस्तवदव्यवहरति” भाग० १, ६, १० । कुत्सिता माया प्रयो० । २निन्दितमाये च “स हेभ्य कुलमाधान् खादन् विमिष्टे” छान्द० ८० “कुलमाधान् कुत्सितान् बाधान्” या० भाष्यम् । ३स्त्र्यस्य पारिपात्रिकभेदे ४गूकधान्ये यवादी च गद्घचि० । ५फाञ्जिके ह्मसीपरिवाभे च न० गद्घचि० ।
 “कुलमाभा कुलेषु बीदनीति” निरुक्तोक्ते ७कुत्सिताये लि० “कुलमापासिदाहनेत्यवकुत्सिते” निरुक्तकारः । कुलमाभाः प्रायेणासमस्याः अन् स्त्रिया ङीप् । कौलमापो पूर्ण्यमा । दमापादिभिर्वाङ्मण्डभक्ते (खेचरी) भरत । ६रोगभेदे गद्घरत्ना० १०यनकुचये रत्नमा० ।
 कुल्याभाभिपुत न० १० । काञ्चिके कीरस्वामी ।
 कुलमास न० कुलमाप+प्रयो० । कुलमापग्रन्थार्थे भरतः ।
 कुल्य न० कुल-क्यप् । १अस्मि अमर । २अष्टश्लेषपरिभाषे न्युपे ३आक्षिप्ते च नेदि० । कुले भवः यत् । ४कुलजाते ५भान्ये च लि० नेदि० । कुल+चतरर्थ्या वला०य । ५कुल-संज्ञिहउदेशादौ लि० । कुलाय हितं यत् । ६कुलहिते लि० “हसीच कुल्या पशुभूतवर्गान्” भाग० ७।६।१२ । कुल्यायां भवः यत् यलोप । ६कुल्याभवे लि० “मम कुल्याय अ सरस्याय च” यलु० १६, १७ कलिमेऽत्ये १०स-रिङ्गेदे स्त्री अमर ११पय प्रणाल्याम् १२जीवन्त्या-मौपधौ १२नदीमाले च स्त्री०नेदि० “सैन्यवारयमासाय कल्याणां कुल दर्शनम्” भा०य० १०४०८स्रो० । “वत-कुल्याश्च दत्तच नदी वक्तुमतास्तथा” भा०य० ८५३०स्रो० ।
 अजिकुल्या वतकुल्या दधिकुल्या मधुकुल्या इत्यादि ।
 कुल्यासन न० कुलाय कुलाचारायहितं यत् कुल्यासनम् । “अजकुल्यासनं वश्ये यत् ज्ञाया कुलिको भुवि । एक-हसो मासहस्योऽधःपीपां गभिने करे” इति वज्रयाम-बोक्ते आचनभेदे

कुलूक पु० मन्वर्षेऽस्त्रावकीनामदीकाकारकविहङ्गेरे “भीमङ्ग-इतिवाकरस्य तमयः कुलूकभङ्गोऽभयत्” तटीकोपपन्नः ।
 कुलव कुल-उल्गा० मि० । खीमराहितकृषे । (टाक) रोगभेदे २तद्युक्ते लि० “अथैतामद्यौ विरूपानाद्यमते कतिदीर्घं चा-तिष्ठस्य चातिस्यूखं चातिक्रम्य चातिगुह्यं चातिक्रम्य चा-तिक्रम्य चातिगोमयं च अन्धश्रु अनाश्रुणाको प्राजा-पत्या” यलु० ३०।२२। “कतिकुलं रोमराहितम्” वेददी०
 कुव न० कुं भूमि वाति गच्छति वा-क, कुक् बन्दे कुठवन् वा । १जलजे, प्रथमात्वे, २उत्पत्ते च हेमच० ।
 कुवकालुका स्त्री कुवमिव आवति कै-क आलुका । गो-खीमात्रे । राजनि०
 कुवङ्ग न० ईषट् यङ्ग युञ्जेन । खीञ्जे राजनि० ।
 कुवचस् लि० कुवचितं वचोऽस्त्र । १कुवचितवादकमते अमरः कुवचित० । २परीवादकमते न० । कुवाकादगोमल न० ।
 कुवज्ज न० कुवचितं वज्जं हीरकमिव आवति कै-क । वैज्जान्तमन्त्रौ राजनि० ।
 कुवम पु० कौ प्रविष्टां वमति वर्धति जलं वम-वच् । १खञ्जे “कुवं कुलञ्च कुपमः कुवम कश्चपोहिल” भा०आहु० ६३अ० “कु प्रविषी तस्यां वमति वर्धतीति कुवमवाहितः “आदिन्वाद् आवते वटिरिति” नृत्तेः खञ्जेऽप्यादिकोऽ-हमेव मस्येव खञ्जे नामादिद्वानामुत्पत्ते” नीलकण्ठ ।
 कुपयी इति वाठान्तरे अर्धवर्णः । कुवचितं वमति । २निन्दितवमनकारणे लि० [रावस्तुतः
 कुवर पु० कुन्वितं त्रिवते ह-वच् । १उपरे २कृष्णवे २तद्वति लि०
 कुवल न० कौ वलति वल-वच् । १उत्पत्ते २उत्पत्ते च नेदि० ३वर्द्धां स्त्री० नौरा० ङीप् । तस्याः फलम् वच् ।
 कुक् ४वदरीफले न० । कौ वलनात् । ५जले । ६सर्पौदरे च न० कुवलेयव । प्रत्ये परे वलासि वल्गादि० अस्त्र नायुदातता । तस्य पाकः पीलादि० कुचच् । कुवज्जुच तत्पाके पु० ।
 कुवल्लय न० कोर्वलयमिव शोभाहेतव्यात् । १उत्पत्ते, अमरः २श्वेतोत्पत्तेमीजोत्पत्ते राजनि० “कव्यं वापो । कुव-लयदलश्यामविक्रीर्षट् । इत्युक्त्वदूतम् । ततः तारका इतच् । कुवल्लयित आतकवचने लि० । “कुवल्लयितं नवाञ्जालोचनैरङ्गनामा” रघु० । कोर्वलयम् इत० ४भूक-यल्लवे न० “यतो भूकवयं यत्नं आलोऽयं विचारिणीति । अतः कुपलयो नाम्ना ख्याति बोधे प्रयासति” इत्युक्ते निरुक्तिमुते ५अष्टरभेदे पु० ।
 कुवल्लयानन्द पु० कुवल्लयं भूकवलयमानन्दवति आनन्द-वच्

उप० ॥ चन्द्राकोकशास्त्रकारमद्वयव्याख्याने अय-
टीक्षितमते यन्मभेदे इत० । २ कुसुदस्यानन्दे च ।

“अनु कुसुदयानन्दमकरोदपदीक्षित । नियोगाद्देहदपते-
निरुपाधिरुपाधिषु । चन्द्रालोकोपिजयता शरटागमस-
मय । हृदय कुसुदयानन्दोयत्प्रसादादभूदयम्” । तद्-
यन्मसमाप्नोति तस्या कुसुदयानन्द स्वयन्मोऽभूत् कुसुद-
यस्य कुसुदस्यानन्द इति च स्वेपकति” चन्द्रिका

कुसुदयापीठं ति० कुसुदयमापीठं भूषणं यस्य । नीलोत्-
पलभूषण इति । एने कंसासुरस्य हस्तिरूपधारिणि शदैत्य-
भेदे पु० । “नाग कुसुदयापीठं चाणूरं सुष्टिकं तथा ।
कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं सुगणं देयकीयुत” । न्यहन्तु
गोपवेगेन क्रीडासक्तो हि केशव” हरिव० १०६ अ० “राजा
कुसुदयापीठं समाजहारि कुञ्जर” । तिष्ठति समाश्रय
प्रेक्षानारुपययौ” हरि० ८६ अ०

कुसुदयाश्व पु० कुव(व)वाच्यनामके पुन्सुमारे नृपभेदे । स्वार्थे
क तत्वात् “उद्दृष्टस्य आगन्निक्षतं कुसुदयाश्वक” । य
प्रियार्थस्तुष्टस्य पुन्सुनामासुर बली । सुतानामेक-
विंशत्या सहस्रैरुद्दयुत । पुन्सुमार इति ख्यात-
कृत्यताको च जन्तुः । पुन्सुर्मुखाग्निना सन्त्ये तय-
ययायवेजिता” भाग० ८।६।१८।१९ । कुसुदयाश्वे
तत्परितादि । [पत्न्याम् राजनि० ।

कुसुदयिनी स्त्री कुसुदयाना संवत् खलादि० इति । उत्-
कुसुदयाश्व पु० कौ प्रथिव्यां वसते वल अस् तादृशोऽश्वोऽस्य ।
कुसुदयाश्वे पुन्सुमारे नृपभेदे ।

कुसुदशेष्य पु० कुपते जले शेते शी-अच् ७ न० अलुक्स० ।
यिष्ठा “कुसुदः कुसुदशेष्य” यिष्णु पु० । “क्षितौ
वज्रमात् वज्रजनात् कुसुदं जलं तस्मिन् शेपोदरे शेते इति
कुसुदशेष्यः, कुसुदं वदरोफलं तन्मध्ये शेते कुसुदशेष्यः
तत्तकः सोऽपि भगवतोविभूतिरिति वा हरि० कुसु-
दशेष्यः । कौ भूमौ वसति संश्रियते सर्पाणांसुदरं कुसुदं
तस्मिन् शेपोदरे शेते इति कुसुदशेष्य इति” भाष्यम् ।

कुसुद इति कुसुदं वदति अयम् । अपरदोषकथनशीले ।
अमरः । भावे अच् कुगतिष० । कुसुदितवादे ।

कुसुदुल पुंस्त्री वदति कु+यङ्=वा० छञ् । छद्दे
वद्वन् इति वी० ।

कुवि(चि)क पु० भूमि देयभेदे अयम् देवः उद्दृष्टं
ब्रह्मविभागे दैव्यान्वायुक्तः । “दैव्यान्वायुक्तं यमके
कुनटपञ्चोपकुवि(चि) कात्याः” इति

कुविदुः अयम् कुः भूमिरिव विद्यते ज्ञायते वाङ्मत्या
विद-भावे क्तिप् इत० । वाङ्मत्ये शमशयावाञ्च । चादि-
गण व्याख्याने मनोरमा । उच्चैर्वत् शतद्वभि च “कुविदुःस्य
ग्रहिं व्रजम्” मृ० ६।४।१०४ । “कुविदुःस्य स्यति
हिमन्ति” भा० “कुविदो अयस्य वचसः” अ० २।१६।७
कुविदुःस्य” भा० । “स त्वष्टा सुक्रोधं कुविन्ने पुत्र
मवधीत” शत० ब्रा० १।६।१६ । “कुविदुः नमसा वृधा-
सः” अ० ७।९।११ । कुविदिति वङ्गनाम । अङ्गेति
स्त्रिमास कुविदुःस्योऽङ्गं क्षिप्रं लतेन नमसा” भा० ।
“कुविदुः अङ्ग” इति पदयम्येपदद्वयतया विभागः । एतेन
कुविदुः इति एकशब्दकल्पनं चिन्त्यम् । कुविदिन वेत्ति
विद-ज्ञाने कर्त्तरि क्तिप् । ४ कुज्ञानवति ति० ।

कुविद्या स्त्री कुगतिष० निन्दप्रविद्यायाम् । व० २ तद्वति ति०
कुविद्यास ति० कुविद्या स्यति हिमन्ति सो-क । कुविद्या
निरासके । ततः ज्ञानादिषु विकृतासेत्यत्र पाठान्तरे
ऽस्य पाठात् चतुरर्थ्यां ऋप् । कौविद्यासीय तत्स-
चिकटदेशादौ ति० ।

कविन्द पुंस्त्री कु भू कुसुदितं वा विन्दति विद-ञ् ।
तन्तवाये श्रुद्वागर्भे विश्वकर्माणो जाते जातिसङ्करभेदे
अमरः [२ निन्दितमण्डले च त्रिका०

कुविस्व पु० ० । कौर्विस्व कुसुदितं विस्व वा । भूमण्डले
कुविवाह पु० । कुगतिष० यर्षभेदेन निन्दनीयविवाहे
मनुना यर्षभेदेन ब्राह्मणविवाहेषु निन्द्या-
निन्द्यात्मकं यथा

“चतुर्णामपि वर्णानां मेल्य चेह हिताहितान् ।

अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहाच्चिबोधत” मू०

“चतुर्णामिति । चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां
परस्परं चेह लोके च काचित् हितान् काचिदहितान्
इमान् अभिधास्यमानान् अष्ट संक्षेपेण भाष्यं प्राप्तिरेतन्
विवाहान् वृणुत” कुल्लूकभट्टटीका

“ब्राह्मो दीपस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गा-
न्धर्वो राक्षसश्चैव प्रेषाचथाष्टमोऽधमः” मू०

“त एते नामतो निर्दिश्यन्ते ब्राह्मण इति । ब्राह्मण-
वादिमया चेयं शास्त्रादौ संव्यवहारार्थां स्तुतिनिन्दाप्र-
दर्शनार्था च । ब्राह्मण इवायं ब्राह्मण रक्षस इवायं राक्षस
ननु ब्राह्मणदेवताकत्वं विवाहानां सम्भवति । प्रेषा-
चस्थाधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम्” टी०

“यो यस्य धर्मो यस्य शुचदोषो च यस्य वी ।

तद् सख्यं-प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणगुणान्” सू०
“व” इति । धर्मादनोपेतो धर्मात् यो विवाहो यस्य
वर्णस्य धर्मात्प्रियस्य विवाहस्य यो गुणदोषौ इहानिष्ट-
फले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येऽप्ये ये गुणगुणास्तु सख्यं
गुणाकं प्रकर्षेणामिधास्यामि । यत्प्रमाणानुकोत्तममिदं
श्रित्याणां सुखसहजार्थम्” टी०

“यच्छातुपूर्वार्थं यिप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् । विट्-
शूद्रयोस्तु तानेव विद्याधर्मात्तत्र राक्षसान्” सू०
“वदिति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणादिकमेव वट् । क्षत्रि-
यस्य क्षत्रानुपरितनानामुरादींश्चतुरः, विट्-शूद्रयोस्तु
तानेव राक्षसवर्जितानामुरवान्त्वर्ष्येणाशान् धर्मादन-
मेतान् जानीयात्” टी०

“चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रयस्तान् क्षत्रयो विट् ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमाक्षरं वैश्यशूद्रयो” सू०

“चतुर इति । ब्राह्मणस्य प्रथमपठितान् ब्राह्मणादींश्चतुरः,
क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव, वैश्यशूद्रयोराक्षरमेतान् च-
तान् ज्ञातारो जानन्ति । अतएव ब्राह्मणादिष्वामुरा-
दीनां पूर्वविहितानामप्यत्रानुपपदान् अवगम्यत्वाप-
नार्थं तेन प्रयस्याविवाहासम्भवे अवगम्यापि परित्यक्त-
इति दर्शितम् । एवञ्चरत्वापि विगर्हितपरित्यागो
बोद्धव्यः” टी०

“पञ्चानान्तु तयो धर्मात्तौ द्वावधर्मात्तौ चतुर्विधः ।
पैशाचश्चाक्षरवैध न कर्त्तव्यौ कदाचन” सू०

“पञ्चानामिति । इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनाना
प्राजापत्यादीन् प्रहणम् । तेषु मध्ये प्राजापत्यगा-
न्धर्वराक्षसास्त्रयो धर्मादनोपेता । तत्र प्राजापत्यं क्ष-
त्रियादीनान्प्रभो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वादनू-
द्यते । गान्धर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः ।
राक्षसोऽपि वैश्वशूद्रयोर्विधीयते ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-
हृत्यवस्थितस्यापि, आक्षरपैशाचौ न कर्त्तव्यौ । कदा-
चनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते । अत्र स वरं प्रति
यस्य विवाहस्य विधिनियमौ तस्य तं प्रति विवक्ष्य सच
विहितसम्भवे बोद्धव्यः” टी०

“पृथक् पृथक् मित्रौ वा विवाहौ पूर्वबोद्धितौ ।
गान्धर्वो राक्षसवैध धर्मात्तौ क्षत्रस्य तौ क्षतौ” सू०
“पृथगिति । पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनूद्यते । मित्रा-
विति विधीयते । पृथक्पृथक् मित्रौ वा पूर्वविहितौ
गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्मात्तौ मन्नादिभिः क्षतौ ।

यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यातुरागपूर्वकसंवादेन परिचिता
गुणादिना विविक्ष्य तासुदहेतुदा गन्धर्वराक्षसौ मित्रौ
भवतः” टी०

“कुविवाहे” क्रियालोपैवेदानध्ययनेन च । कुवाग्य
कुलनां यानि ब्राह्मणातिक्रमेषु च” मत्तु” इतिवाहा
दयोऽप्यत्र “जायन्ते इतिवाहेषु ब्रह्मधर्माद्विधौ चतुः ।
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहेरनिन्द्या भवति प्रजा” मत्तुः ।

कुवृत्ति स्त्री० कुवृत्तिस्मा० । निन्दिताचरणे ईदृशचरणे च
ब०व० । इतद्युक्ते लि०

कुवृत्तिकृत् ५० कुवृत्तिमीषदावरणरूपं चरकं करोति क-किं
(काटाकरमुखा) । करजभेदे, शब्दचि० । निन्दित-
चेष्टाकारके लि० शब्दचि०

कुवेष्टि(षी) स्त्री ईषत् वेष्टने मत्स्या अस्याम् वेष्ट-इत्,
वा षीप्) मत्स्यघान्याम् (खालुइ) अमरः

कुवेर न० कुवृत्तिं वेरमस्य । जनदे उत्तरदिक्पाले देवभेदे
कुवेरशब्दे विवृतिः कुवेरोत्पत्त्यादिना रामा० उ० का०
१ स० वर्त्तितं यथा

“शाला तस्य तु तदुद्धतं भरद्वाजो महात्मनि” । ददौ
विश्वसे भावां स्वसुतां देववर्षिणीम् । प्रतिमह्यं तु

धर्मेषु भरद्वाजमुत्तमानदा । प्रजानीशिकया बद्धा
त्रेयोदास्य विचिन्तयन् । सदा परमया युक्तो विश्वा हनि
शुद्धम् । स तस्यां वीर्यसम्पन्नपत्यं परमाङ्गुतम् ।

जनयामास धर्मज्ञ सर्वैर्जगत्पुण्यैर्हतम् । तच्चिन्तुं जते
तु संहृष्टः स बभूव पितामहः । इह त्रेयसुरी
बुद्धिं धनमध्यक्षो भविष्यति । नाम चास्याकरोत् प्रीतः
सार्धं देवर्षिमहादा । यस्याद्विश्वसोऽपत्यं साहस्यं

द्विषया इव । तस्याद्वायव्यो नाम भविष्यत्येष विशुतः ।
क तु वैश्ववत्साल तपोयमगतस्तदा । अवर्षताकृति
कृतो महातेजा यथाऽनसः । तस्याश्रमयदस्य बुद्धि-
र्जज्ञो महात्मनः । चरित्ये परमं धर्मं धर्मो हि परः
मा गतिः । स तु वर्षसङ्ख्याय तपसात्वा महापते ।

जन्मि तो नियमैर्यथैकारं सुमहत्तपः । पूर्वं वर्णवत्-
जाने तं तं विधिमवस्थयत् । अस्मादौ मातापुत्रौ
मिराहारस्तथैव च । एव यथैवहन्ता च जन्तुजा-
न्येववर्षयत् । अथ प्रीतो महातेजाः वेष्टः सुरमयैः
बद्धः । गत्वा तस्याश्रममदं ब्रह्मदे वाक्पञ्चमीत् ।

परितुष्टोऽङ्गिते वदत् । कर्मणाऽनेन सुप्रतः । वरं इषी-
तु भद्रं नो वरार्थस्य महापते । । आयाज्योद्देववत्सः धि-

मिराहारस्तथैव च । एव यथैवहन्ता च जन्तुजा-
न्येववर्षयत् । अथ प्रीतो महातेजाः वेष्टः सुरमयैः
बद्धः । गत्वा तस्याश्रममदं ब्रह्मदे वाक्पञ्चमीत् ।
परितुष्टोऽङ्गिते वदत् । कर्मणाऽनेन सुप्रतः । वरं इषी-
तु भद्रं नो वरार्थस्य महापते । । आयाज्योद्देववत्सः धि-

आदौ संस्कारा न कर्त्तव्याः । अतः कुशभावे तु का-
याः क्षुः कायाः कुशसमा कृताः । काशभावे, यहीतव्या
अन्ये दर्भो यथोचिताः । दर्भभावे स्वर्णकृतताम्रः कर्म-
क्रियाः अदा । कुशकाशयरा दूर्वाययगोघूमयास्त्रजाः ।
सुवस्त्रं रजतं तापं दश दर्भः प्रकीर्तिताः । स्त्राने होमे
तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । अग्रपितृ सदर्भो वा करो
कुर्वीत नान्यथा । अर्घ्यां वा भवेद्वाभ्यां पवितं पवित्रं
न वा । अग्रपितृ सदर्भो वा कर्त्तव्यं वाचमन चरेत् । नो-
च्छिष्टं तत् सदर्भं च दर्भोच्छिष्टं तु वर्जयेदिति कर्त्तव्यः
कर्त्तव्यकुशवस्त्रादिकं आ० त० आह यथा

“अक्षयपुराणे ‘अपिञ्जलाश्च हरिताः उष्टाः क्षिप्र-
वर्णाश्च । गोकर्णमात्राश्च कुशाः सक्तश्चिन्ताः सप्त-
काः । पितृतोषेण देयाः सुदुर्द्धा ग्रामाश्च एव च ।
कायाः कुशा बल्ललाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमयाः । औज-
स्वशास्त्राद्यैव पटुदर्भो परिकीर्तिताः” । तीक्ष्णरोमया
इति बल्लजानां विशेषस्त तेन तेभ्योऽप्युक्तं “नृकृत्यय-
शोर्धुतबल्लजोलपशुपुष्टवर्णं सर्वतत्त्वानीति” गोमित्रेण
नक्षत्रतिरिक्तपल्लवाणां नियमो बोद्धव्यः । अपिञ्जलां वा-
च्याः क्षिप्रवर्णाश्च कर्त्तव्याः उष्टा न कर्त्तव्याः समाहिता
निर्दोषा, शास्त्रा इति औजस्य विशेषणम् । नृकानि फ-
लपुष्पमञ्जुर्हस्तयेयं तत्त्वानां सन्ति तानि नृकतत्त्वानीति
भट्टनारायणचरणैः । गोकर्णमात्रा पितृताकृष्णानामि-
कापरिमिताः । पिप्पु, “कुशस्थाने काश दूर्ध्वो वा
इत्यादिति” हतसहितकृत्परिचिताः कुशाः प्रसर-
णायां तथाच वायुपुराणस्य “रत्नप्रमाणाः गता वै
पितृतोषेण संस्कृताः । उपमूले तथा भूनाः प्रसरार्थं
कुशोत्तरा” । अर्घ्यकुशमाह हारीतः “चित्तो दर्भो
यद्यि दर्भो ये दर्भो यस्तुभूमिषु । अरण्यासमपिण्डेषु यद्-
दर्भान् परिवर्जयेत् । पिण्डावे वे स्मृता दर्भो यैः कृतं
पितृतर्पणम् । अक्षोच्छिष्टप्रलेपे तु त्वागस्तेषां विधीय-
ते” । अक्षोणपरिशिष्टम् “धृतैः कृतं न विष्मन्ते
त्वागस्तेषां विधीयते । मीमीमध्ये च वे दर्भो अक्ष-
स्तले च वे हताः । पवित्रांस्तान् पित्राणीया इवा काय
स्तथा कुशाः । आचम्य प्रयत्नो निजं पयित्वे हिजो-
त्तमः । नोच्छिष्टान् अनेसत् भुक्तयेव विवर्जयेत्” ।
अत्र विशेषः निर्व्ययस्मिन्

पृथ्वीचन्द्रोदरे तदुपहृत्काममाह दश “अमितपुष्प-
कुशादौर्भा द्वितीयः परिकीर्तितः । अष्टवा विमलजिनस-

द्वितीयोभाग इत्यर्थः । तत्रैव यमः “समस्तसु भवेद्दर्भ-
पितृणां आहर्कर्मणि । पूजेन होमान् भवति
यस्य सुप्रदायकः” आहः “तर्पणादीनि कार्याणि
पितृणां भानि कानि चित् । तानि सुविशुद्धैर्भैः
अग्रपितृ विशेषतः” आहवादनः “अपिञ्जलीवर-
भापटजुर्ध्वः पितृक्षिणा । अपिञ्जलीवरभापट-
द्विगुणैर्विपिपुष्पैश्च” अहः “अमननीर्भेष वायव्यैव हि-
समेव च । प्रादेशमार्गं विशेष पवितं यत् कुतचित्”
हारीतः “अपितृं प्राज्ञास्वैव चतुर्भिर्दर्भपिण्डैः ।
यत्नेन नूनसहितं वर्जयेत् तस्मात्तन्म” । अक्षोणवारे
“अर्घ्यां वा भवेद्वाभ्यां पवितं प्रवितं त्वम्” रत्नापस्तम्ब-
“इतोस्तु पर्वचोर्ध्वे पवितं प्रारवेद्भुजः” वेणाश्री आह
“अनामिकाहता दर्भोऽप्येकानानिकवापि वा । आभा-
प्रनामिकाहता तु भार्गवैर्दर्भपविते” अपिञ्जलाभावे तु तत्रैव
अग्रपितृ “अग्रपितृ विगर्भो तु कुशो द्वौ द्विजौ करो । वने
चैव तथा लीनौ विष्णवात् सर्वकर्मसु” । औवादनः “इ-
तोऽमयोर्ध्वे द्वाभ्यामपि तत्रैव च” दर्भपुष्पे कनकाह-
मञ्जुः “विरिञ्चिना सहोत्पन्नः । परमेष्ठिनवर्त्मनः ।।
तद सर्वं च पापानि दर्भः । सक्तिकरो भवः” । अक्षोणवारे
“कुम्भटकारेण अन्तेन सक्तश्चिन्ता तत्त्वरेत्” भरद्वाजः
“मेतत्क्रियायै पितृर्धर्मभित्तिरारम्भेन च । इति चाभि-
सक्तश्चिन्तात् प्राचीनापीति कोटिलः” । कुशभावे अग्र-
पितृ सुमनुः “कुशा काशा यरो सुप्रोक्ता दूर्ध्वो-
च बल्लजाः । गोकेशसक्तकुन्दाश्च पूर्वभावे परः परः” ।
काशदौ विशेषमाह अहः “काशकृत्सु नाचामेकदा-
चिद्विधिभिरुक्ता । प्रावचिन्तेन कुञ्जैः दूर्वाकृत्सु चैव च”
पृथ्वीचन्द्रोदरे यमः “मात्रं वास्तुतुष्टा दर्भो मात्राभा-
स्येव चोदिता” । अहः अहते “मात्रेणावित्ताताता-
दर्भो प्राज्ञो नवः कृतः” अक्षपरिशिष्टे “वे च पिण्डा
त्रिता दर्भो वैः कृतं पितृतर्पणम् । अनेभ्यः पृथिव्या वे
तेषां त्वानो विधीयते” अहः हारीतः “अपि-दर्भोचितौ
दर्भो वे दर्भो यस्तुभूमिषु । अरण्यासमपिण्डेषु यद् कुशात्
परिवर्जयेत् । अक्षोणवारे च वे दर्भो वे दर्भोः पितृतर्पणे ।
सुतामूलपुरीषाभ्यामनेनां त्वानो विधीयते” । वेणाश्री
“अन्त्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वाकृत्सु च । वेणाश्री
पवितस्य होता भार्गवैवै कृतम्” ।
आहवादास्माद्वितीतदर्भेणावातनामतामाहः “वेन
आ० अ० हारीतः “मात्रे नवकृतामाहवा

दर्भेभ्यो मत । अवातयाभास्ते दर्भं विनियोज्याः
शुभं शुभः”

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३, २०३० “वर्हिष्मती नाम पुरी
सर्वं सम्पत्समन्विता । स्वपतन् वल रोमाणि यज्ञस्याङ्गं
त्रिभुजम् । कुशकाशास्तत्र चाबन् यज्ञप्रवितवर्षसः ।
अप्रयोयै पराभाष्य यज्ञमन् यज्ञमरीचिरे” ।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेयं धारयन्वाययकम् यथाह
अरदातन्त्रे १५० “पूजाकाले सर्वदेव कुशहस्तो भवेच्छुचिः ।
तर्ज्या रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यं मनाभया । कुश-
कार्यं करं यस्मात्तत् वन्या कुशाः कुशाः । कुशेन
रहिता पूजा विफला कथिता मया” अथवायास्तद्वार-
ण्यनिधेयकाह ब्राह्मणसर्वस्वो ह्यतिः । “न सृशेत्
तिलदर्भं च अथवा व क्यञ्चन” ।

तत्प्रयोज्यभेदादिकं - भाष्यम्, उक्तं यथा “कुशोदर्थं स्तथा
वर्हिः स्वयंपोयज्ञभूषणम् । ततोऽन्योदीर्घपत्रः स्यात् सुर
पत्रस्तथैव च । दर्भद्वयं त्रिदोषम् - मधुरं तुवरं हिमम् ।
भूलक्ष्णं अमरीतृष्यापत्तिरुक्मदराक्षजित्” । “एते
लूनशिखास्तस्य दग्नैरश्चिरोक्तैः । कुशकाशाविराजन्ते
मृदवः सामगावः” । रामपुराणकुशस्य नामनिरुक्तिरहितोत्
पत्तिकथा रामा० उक्त० का० ६६६० यथा

“यामेव रात्रिं यत्तु ज्ञं पर्यशला सभाविशत् । - तासेव
रात्रिं सीतामि प्रसूता दारकद्वयम् । - ततोऽर्चरात्रसमये
त्रासका सुनिदारका । वाल्मीकिः प्रियमाचक्षु सी-
ताया प्रसवं शुभम् । भगवन् ! रामपत्नी सा प्रसूता दा-
रकद्वयम् । ततो रक्षां मञ्जातेजः । कुरु भूतविनाशिनीम् ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिं ससुपागमत् । नानचन्द्र
प्रतीकायौ देवपुत्री महौजसी । जगास तत्र कृपात्मा द-
दर्श च कुमारकौ । भूतहृन्नाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षो-
यिनाशिनीम् । कुशमुत्सृज्य पादय सव्यैव व स द्विजः ।
वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । य-
ज्ञयोः पूर्वं जोजातः च कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः । निर्मार्ज
सीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् । यथावरो भवेत्ताभ्यां
जनेन च समाहितः । निर्मार्जनीयो ह्यत्राभिर्जवेति च
स नामतः । एवं कुशवौ नाम्ना तावभौ यज्ञजातकौ ।
सत्कृताभ्यां च नामभ्यां स्थातिशुक्लौ भविष्यतः । ता र-
क्षाभ्याम्भुक्तां च सुनिहस्तात् समाहिता । अर्जुनं ततो-
रुज्ज्वलनोर्विनतकम्भगाः । तथा तां त्रिजगामां च
अहामिर्गोत्रनाम च । अहीर्तमञ्च रामस्य सीतायाः

प्रसवौ ‘शुभौ’ । “मवाप्तं रामस्य कुशलवसुता नव-
विगता” सा० द० । कुशदीपमानस्यानाद्युक्तं विष्णु०
५० यथा

“सुरोदकः परिततः कुशदीपेन सर्वतः । शाल्म-
लस्य त विस्ताराद्विद्युयेन समन्ततः । ज्योतिष्मतः
कुशदीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान् । उद्भिदोरेणुर्मास्यैव
सुरधोलम्बनो हतिः । प्रभाकरोऽथ कपिलस्तद्भान्ना
वर्षविश्रुतिः । तस्मिन् यस्यन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवै ।
तथैव देवगन्धर्व्यक्षकिम्पुण्यादिभिः । वर्यास्तत्रा
ऽपि चत्वारो निजातुष्टानतत्पराः । दमिनः शुष्मिण्यः
क्षेत्रे वा मन्देहास महासुने । आक्षणाः क्षत्रियाः वैश्याः
शूद्राश्चातुकस्योदिताः । यथोक्तकर्म्मकर्तृत्वात् स्वाधिकार-
क्षयाय ते । तत्र यत्तत् कुशदीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ।
यजन्तः क्षपयन्त्यस्य अधिकारफलप्रदम् । विदुषो हेम-
शैलस्य दुतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव
सप्तमो सन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे
महासुने । सद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यतुक-
मात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा ।
विद्युदस्ता मङ्गी चैव सर्वपापहरास्त्रिधाः । अन्यथा सह
अथस्तत्र तुद्रमदस्तथाचक्षुः । कुशदीपे कुशस्तम्भ-
संज्ञया तस्य तत् स्तम्भम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो हतोदेन
समाहतः” ।

भाग० ५, २०३० अथयैवायं वर्णितः यथा

“एवं सुरोदाह्विस्तद्विद्युयः समानेनाहतो हतोदेन
यथा पूर्वं । कुशदीपो यस्मिन् कुशस्तम्भो देवकतस्तद्वीपा-
स्थापनो ज्वलन इव परः सुशस्त्रोचिपस्ता दिशोविरा-
जयति । तद्वीपपतिः प्रियव्रतो राजन् । हिरण्यरेता नाम
स्वर्दीर्घं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विमज्ज स्वयं तप
क्यातिष्ठत् । वसुधसुदानन्दद्वरचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविमनाम
देवनामभ्यः तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चामिच्छाताः
सप्तैव । वसुधस्य शृङ्गकपिलचित्तकूटो देवानां क जह-
रोमा इविष्य इति । रसकुल्या मधुकुल्या मित्त्रविन्दा
श्रुतिविन्दा देवगर्भा हतच्युता मन्द्रभासेति यासां
पयोभिः कुशदीपौकसः कुशलकोविदामियुक्तकुलक
संज्ञा भगवन् जातवेदसद्विष्यं कर्म्मकौशलेन यजन्ते” ।
कल्पभेदासामभेदः समाधेयः । कुशदीपोऽप्यत्र ५० “कुशोऽ-
भूत् काश्वनः कौशे अथम्भूतिमर्हति” । कुत्सिते
आचरन्ते येते श्री-५ । ७ पापिष्ठेऽसत्ते च लि० भेदः ।

८८५भेदे पु० “अजकस्य त दाबादो वसाकाशो महीपतिः ।
बभूव सूनयाशीलः कुशसाक्षात्तजोऽभवत्” हरि० २७५०
कुशकण्डिका स्त्री कुशैः कण्डिकेव । वैदिकान्निर्मुखा-
रभेदे स च वेदिभेदेन भिन्नः तत्प्रकारश्च कम्बुदिनाम्
काष्ठेरीकते, यजुर्वेदिनाम् पशुपतिकते, सामवेदिनां भय-
देयभट्टकते चम्बे उक्तः सन्नेभ्यः दवादानादिपद्धतौ
तदनुसारप्रकारोऽस्माभिर्दर्शितः । द्रुयो० कस्य कोदे कुश-
ण्डिकाऽप्यत्र स्त्री “सर्वेभ्यः आकृतिवृत्तकर्मणाम् कुश-
ण्डिकासंख्यातामिहाध्यत्वात् चैव प्रथमव्यभिधीयते” भवदेव
कुशकाश न० नित्यं समाहारः । कुशकाशानां समाहारे
कचित् इतरेतरसमास आर्षप्रयोगे दृश्यते यथा “इमे
सूनयिहासस्य द्यनैरचिरोदतैः । कुशकाशा विराजन्ते
वटवः समगावः” यिष्णुपु० इति केचित् । कुशकहिता
काशा इत्येव तत्र वाक्यमित्यनन्तरं

कुशधारा स्त्री० नदीभेदे

कुशध्वज पु० जनकस्य अपत्यानुजे आतरि । “तस्य पुत्रद्वयं
जघ्रे धर्म्मश्च स महात्मनः । जघ्रेऽप्यनुजोऽपीरोमव
भ्राता कुशध्वजः” रामा० आ० आ० ७१८ “जन-
कोक्तिः । तस्य राज्यश्च ब्रह्मायननगरवासीव यथोक्तः
तत्रैव “साहायेय भ्रातरं नूरमध्यपिङ्गं कुशध्वजम्” ।
“भ्राता यथीयान् धर्म्मश्च शमराजा कुशध्वजः” स च
भरतयुगप्लयो नयुरः तत्कथा तत्रैव ७२ सर्गे दृष्ट्या
“निमिवशज्जनकस्यात्मजे अपभेदे “सर्वं रोमा सुतस्य
सुखरोमा व्यजायत । ततः वीरध्वजो जघ्रे यथायं
कथं तो महीम् । वीता वीरापतोजाना यस्मात्
वीरध्वजः स्मृतः । कुशध्वजस्य पुत्रसतो धर्म्मध्वजो
अग्रः” इति भाग० ८।११।१२। अग्रवोर्विरोधः कस्य-
भेदात् समाधेयः “पार्थिवीसहस्रसूहको वसुध-
कादनुजानयोर्मिनाम् । तौ तनोरवरजौ वरौजसौ तौ
कुशध्वजसुते सुमध्यमे” रघु०

कुशनाभ पु० कुशरश्च नाभिरस्य कम्बु समा० । कम्बुकाच-
पौत्रे कुशपुत्रे अपभेदे “अजकस्य त दाबादो वसाकाशो
महीपतिः । बभूव सूनयाशीलः कुशसाक्षात्तजोऽभवत् ।
कुशपुत्रा बभूवर्हि चत्वारो देववर्षवः । कुशिकः कुशनाभश्च
कुशाशो भूर्तिर्मांसाया” हरिवं २७५० । कम्पाकुशयन्दे
तत्कृतानि दर्शितानि तस्य राजधानी महीदमनामपुरं
यथा रामा० आदि० १२८ “कुशनामसु वसाकाशे पुरं
कम्बे महीदमनम्” ।

कुशनेत्र पु० भारीचिपुत्रभेदे अक्षरे “युग्युवचक्षुश्चित्र
कुशनेत्रं यशश्चक्र । ययामति मजा मोक्षा भारीचेः
कीर्तिपर्वना” हरिवं २४०५

कुशप न० कुश-वा० कम्पु । वागपात्रे उवादिशेषः

कुशपुष्प न० कुशाकारं पुष्पमस्य । १५५५५५ इत्ये रत्नमा० ।

कुशाच पुष्पाणि च समा० इ० । २३५५५५५५ समाहारे
“कुशपुष्पं वसिष्ठारि ब्राह्मणं खड्गमाहरेत्” स्मृतिः

कुशपुष्पन न० भारतेप्रसिद्धे तीर्थभेदे “कुशपुष्पनाथाय
ब्रह्मचारी समाहितः । तिराजसुतितः स्नात्वा कश्च-
नेभ्यश्चं जमेत्” भा० व० ८५५५

कुशर इ० कुशितः यदः । वरसदृशे जनान्मिष्टे दृश्यभेदे क०
भा० भाववः “शरासः कुशरावः” क० ६।१८।११।

कुशल न० कुश-कलन् । १५५५५५५५ । २०इति ति० । कुशान्
वाति वा-क । २३५५५५५५ ति० । कौ पृथिव्यां वसति
चलयति कर्माणि यव-कम् । ४५५५५५५५ ति० ।
कस्य च कुशपादकान्ते औनिकतात्पदरे वाच्यविल-
भिति काव्यप्रकाशकारवाच्ये तदेतद्वर्तते क० ६० निराकृत
द्वेतावां कटलनस्य अवस्थावित यथा

“केचित् त “कर्म्मणि कुशवः” इति कटोवृद्धाहरिणि ।
तेनानयमभिप्रायः । “कुशे वाति” इति व्युत्पत्तिरस्य
कुशपादिकमो उत्सोर्ध्वं प्रकृतेऽसम्भवं विवेचकत्ववा-
चक्यैकत्वमवस्थानिर्णयं दत्तकपमर्षं बोधयति । तदन्ते
न मन्वन्ते । कुशपादिकपार्श्वस्य व्युत्पत्तिरस्य अन्ते
दत्तकपस्यैव उत्सार्धत्वात् । कनत्रेति वदन्नां व्युत्प-
त्तिनिमित्तमन्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिरस्य
उत्सार्धत्वे “तौ येते” इत्यत्रापि वचसा स्मात् । “न-
मेर्हो” इति जनवातोर्होप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य मोचस्य
ययनकावेऽपि प्रयोगात्” ।

कालेदमभिदृष्टये । “गमेर्होरिति औत्पादिकप्रत्यय-
नास्य मोचस्य “उत्पादोऽप्युत्पत्त्याः प्रातिपद-
कानि” प्रा० उक्तत्वात् न औनिकतात्पदवत् यववच-
भ्यासीमायात् अतस्तस्य यथादौ कटोवै । “आतोऽनु-
वर्णने का” प्रा० उक्तेकप्रत्ययस्य कल्पेन व्युत्पत्तितात्पद-
वचार्थकभ्यासीमायास्य मोचस्यद्वयता “किञ्च उवा-
दीनां व्युत्पत्त्यवयवेऽपि मोचस्योपवचार्थकोनात् यद्वा
आदिपदस्य कर्मविशेषे औनिकत्वात् मोचस्य वसति ।
कतएव मोचस्य कटलकस्यमव्युत्पत्त्यवयवमात्रि-
वेति निवेद्यमिते । ननुपयस्य ननुपयस्यकर्तृतात्

पार्थक्ये यौगिकता जनान्तरपरत्वे ह्युत्पत्तिव कुशल
शब्दस्य ह्युत्पत्तिव यत्तम् “पप्रच्छ कुशलं
राज्ये” रघु । “मयात्ता रामत्वं कुशलमस्तुता न त्वधि-
मता” सा० द० । “प्रसारयन्ति कुशलाश्चिता वाचं
पटीमिव” माघ । “तदनुप्रवेशमथ वा कुशल” माघ ।
कुश+अस्यर्थे सिद्धा० लच् । ५ कुशयुक्ते त्रि० । तत्
अस्यर्थे इति । कुशलिन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
“कुशलिनी यत्सस्य वार्ताऽपि न” सा० द० । “भास्व
कुशलिनीं ब्रूया” भा० उ० १२६ अ० । शौण्ड्या० एतस्य
७ त० कर्म कुशलः । अग्यादि० अभूततद्वावार्थे समा० ।
कुशललत० कुशलभूत० । अनेन सह कुमारशब्दस्य समासे
कुमारस्य विशेष्यत्वेऽपि अमणादि० परनिपातः । कुमार
कुशलः । ततः ब्राह्मणादि० कर्मणि सावे च पप्रज् ।
कौशल्य दक्षतायाम् न० । युवा० तदर्थे अण् । कौशल
तदर्थे “योग-कर्मसु कौशलम्” गीता ।

कुशलव पु० द्वि० पुष्पवतीरिव एकशतप्रा रामसुतयो हेमच०
कुशलिन् त्रि० कुशल+अस्यर्थे इति । कल्याणपति । “कुश-
लिनी यत्सस्य वार्ताऽपि न” सा० द० । [नक्तद्वये वैद्य० ।
कुशली स्त्री कुशद्व लीयते ली-ङ गौरा० ङीप् । अस्म-
कुशविन्दु पु० भूम्नि देशभेदे । “वातायना दशार्थाश्च रो-
मका कुशविन्दवः” भा० भी० ६ अ० जनपदकथने ।

कुशस्थल न० कुशप्रधानं स्थलम् । १ कान्यकुब्जदेशे हेमच० ।
“कुशस्थलं वृक्षस्थलं भाकन्दं वारणावतम् । देहिमे चतु
पामान् कश्चिदेकञ्च पञ्चमम्” वेणीस० २ पुरीभेदे स्त्री
ङीप् जटाधर सा च प्राक् रेपतन्त्रेण निर्मिता पश्चात्
यदुभि सङ्कता यथा हरिवं० १२२ अ०
“इति सञ्चितं सर्वं च प्रतीचीं दिग्माश्रिता” । कुश-
स्थलीं पुरीं रम्या रेपतेनोपशोभिताम् “विहाय मयुरां
रम्यां मानयन्तं पिनाकिमम् । कुशस्थलीं द्वारवतीं
निवेशयितुमीप्सव” हरिवं० १६ अ० ।

“आनर्त्तविप्रयसासीत् पुरी तस्य कुशस्थली” हरिवं० १० अ० ।
कुशा स्त्री कुश-क । १ रत्ना सेदि० २ मधुकर्कटप्रां शब्दच०
३ वलगाया हेमच० । कुशाशब्दे परे अयसः सवम्
अयस्यहिता कुशा अयस्कृशा सि० कौ० । सामगाना
स्त्रीतीयगणनार्थे कौदुस्वरे ४ यद्वा च शब्दचि० ।

कुशाकर पु० कुशैराकीर्यते समन्तादप्येव मूलाच्छादनेन
वेष्टितेऽथ आ+कृ-आधारे कप् । यज्ञान्नो । स हि
अयकण्डिकायां कुशैराब्रियते । [वानरे शब्दमाला

कुशाच्च पुं स्त्री कुशद्व स्रज्ज्ञापमन्त्रि चस्य पञ्च समा० ।
कुशाग्र न० ६ त० । कुशस्याग्रे । “कुशाग्रेणापि कौन्तेय ।
न स्रष्ट्यो महोदधि” भा० व० ११०२ श्लो० । कुशस्या
अस्य स्रज्ज्ञात्वात् । २ कुशाग्रतल्लक्षणे ३ अतिदुर्वीच-
याङ्के “कुशाग्रबुद्धे । कुशली गुरुस्ते” रघु । कुशा-
अस्य इवार्थे ङ । कुशापीय कुशाग्रतल्ले त्रि० “कुरु
नुद्धि कुशापीयामनुकामीनता त्वज” भट्टिः ।

कुशादिक भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे यथा

कुशाग्निमन्थशरीयनलदर्भे कुगोक्षुराः । कपोतवङ्गावसुक-
वसिरेन्दीपरीशराः । घातक्यरतुवन्दाका कर्षपूराश्र-
मेदका । एषां कल्मषकपायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ।
पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्त्रमोक्षरवस्त्रिणा । शर्कराश्रुरिरोगेषु
मूलकच्छे च दारुणे । प्रदरे योनिशूले च शुक्रदोषे
तथैव च । वन्ध्यागर्भकरं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम् ।

कुशास्व पु० निमिषं ह्ये नृपभेदे कुशन्टपसृते । “कुशनाभ-
शब्दे हरिवं० वाक्यम्” रामा० उ० १२ स० “अङ्गयोनि-
र्महानासीत् कुशोनाम मञ्जातपा” इत्युपक्रमे “स
महात्मा कुलीनार्वा युक्ताया समहारथान् । वैदर्भ्या
जनयामास चतुरं खड्गान् सुतान् । कुशास्वं कुशनाभञ्च
अस्त्रैरजस यस्तुम्” नामभेदः कलाभेदात् व्यपिबुद्ध ।
“प्रत्यग्रथ कुशास्वस्य यमाङ्गर्भेणवाहनम्” भा० द० ६३ अ०
कुशास्वेन निर्वृत्ता अण् ङीप् । तत्तत्तत्पुरीभेदे “कुशास्वस्तु
महातेजा कौशास्वीमकरोत् पुरीम्” राजा० उ० १२ स०
निर्गतः कौशास्वप्राः निष्कौशास्व सि० कौ० । कुशास्वस्या-
पत्यं इन्द्रा० ङक् । कौशास्वेय तदपत्ये पुं स्त्री० ।

कुशारणि पु० कुशं जलं शापार्थं रुद्ररूपरश्मिरियास्य । दुर्व-
ससि सनी त्रिका० तस्य शापजलेनैव सर्वनाशकत्वात्
तथात्वम् । [राजनि०

कुशालमलि पु० कुत्सितः शालमलिः । रोहितकण्ठे ।

कुशावती स्त्री कुश-अस्यर्थे नतृप् मख व सञ्जाया दीर्घ ।
रामाताजकुशस्य राजधान्याम् पुर्याम् । “स निवेश्य
कुशावत्या रिपुनागाहृत् कुशम्” । “कुशावतीं ओदिय-
मात् स लत्वा” रघु । रामा० उ० का० त्व कौशलेष्वे केतद-
भिप्रेकोवर्णितः । “कौशलेषु कुशं दीरुद्धरेषु तथा ल-
वम् । अमिषिच्य महात्मानावतौ राम कुशीलयौ” ।
अतोरपुषाक्यं पुराणान्तरानुसारीति विवेच्यम् ।

कुशावर्त पु० कुशस्य जलस्यापत्तौ यत् । गङ्गावतारतीर्थे “गङ्गा
द्वारे कुशावर्ते” यित्तके नीलपर्वते । तथा कणखले स्नात्वा

पूतपाप्मा दिपं द्रजेत्" भा० आनु० १७००श्लो० ।
 "उपगम्य कुशावर्त्तं आसीनं तत्पवित्रमम्" भाग०
 १।२०।५। "कुशावर्त्तं गङ्गाद्वारे" श्रीधरः । श्वरतन्त्र-
 पत्रभेदे । "तमत्तु कुशावर्त्तं दत्तावर्त्तं ब्रह्मावर्त्तं भक्तव-
 केतुभेदेन इन्द्रसृग्विदर्भं कीकट इति नव भवतिप्र-
 धाना " भाग० ५।४।१० । तद्वाक्यत्वात् कुशावर्त्तस्य
 तत्सञ्ज्ञकम् ।

कुशाग्र ५० सूर्ययग्ये न्यपभेदे "सृजन्नयस्य स्रुत श्रीमान्
 स्रुदेय प्रतापयाम् । कुशाग्र, सहदेवस्य पुत्रः परमधा-
 र्मिक" रामा० व्या०

कुशासन न० कुशैर्निर्मितमासनम् । कुशनिर्मिते आसने
 "कुशासनमनन्तरम्" आश्रमम् । तत्संस्कारादि आ० न०
 "अथ कुशासनम् तत्र गोमित्रं पितृभ्यो द्विगुणस्तु
 दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादसीनः सर्वत्र मन्त्रेषु पङ्क्तिमूर्ध-
 न्यं पृच्छति कथान् वा सर्वत्रासनेषु दर्भान्नास्तीत्येति"
 पितृभ्यो पितृर्धदाने तत्वाद्दौ जलशयनप्रश्नेप । ततोहि
 शुष्मभुजकुशपत्रत्रयं पितृणामासनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ
 विप्रदेयपक्षे कृत्वा पितृमन्त्रे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञपल्क्य
 "पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा उपलस्येत्पुत्रं वा पितृन्" ।
 प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तृष्णीं ब्राह्मण-
 पाणौ जलदत्त्वा विष्टरार्थमासनार्थमिति दीपक-
 लिका । कुशान् ऋजून दद्यात् । व्यक्तमाहात्म्यायन
 "अथ प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय" इति
 आसनमिदमेनेपवेष्टनीयत्वप्रतीतिं हेतोः तददानं प्रती-
 चते । तथाच कात्यायनिनि "दर्भान् चैवासने दद्याच्च त
 याणौ कदा चन । पितृदेयमनुप्राणामेव तन्निर्दि-
 श्यादती" । अत्र पितृदेयमनुप्राणामेव कुशासनदानं प्र-
 तीयते । अत्र दैविकत्वेन कुशानां ऋजुत्वमिति विशेषः ।
 देवपितृविप्रयोर्दक्षिणायामयोः कुशासनस्थापनमाह आ-
 चक्षत्रभाष्यप्रवृत्तचनम् । "पितृणामासनं दद्याद्वा-
 पायै कुशान् सुधी । दक्षिणे चैव देवानां शयनं ग्राह-
 कर्त्तव्यम्" । को पृथिव्याः शासने च । आत्माश्रयोऽपि
 कुशासनसहितम्

कुशिशपा श्लोकुचिता शिगपा । कपिलशिगपाया राजनि०
 कुशिक ५० कुश कुशनासा न्यर जनकत्वेनाख्यस्य ठन् । गाधि-
 न्यपजनके विशामित्रपितामहे न्यपभेदे तत् कथा यथा
 "कान्यकुब्जे महानासीत् पार्ष्णिपौ भरतर्षभ । । गाधि-
 ति पिशुतो खेके कुशिकस्यात्मभ्यः । तस्य धर्मात्मनः

पुत्रः सख्यमवयाङ्मः । विशामित्र इति स्थानो बभूव
 रिपुमर्दनः । भा० व्या० १७४४

"कुशयमदुतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दनः" रामा० व्या०
 "कुशिकव्यात्मज श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः" भा० व्या० ४४
 "कुशरत्ना बभूवर्त्तं चत्वारो देववर्त्तसः । कुशिकः कुशना-
 भयः कुशाग्रो भूर्त्तमांस्तथा" कुशिकस्तु तपस्तेभि" इत्यु-
 पक्रमे "ह गाधिरभयद्राजा भगवान् कौशिकः सद्यम्"
 हरिवं० १७३४० कुशिकचरितं च भा० व्या० ५२३४५
 धार्षि ५६०० पर्यन्ते

"आत्मापुटोऽरणीमितिहासं पुरातनम् । अथमस्य च
 स्याद कुशिकस्य च भारत । । एतं दीपं पुरा दृष्ट्वा
 भार्गवस्ययनस्तदा । आगामिनः महाबुद्धिः स्वयमेव
 निरुत्तमः । निखिलं मनसा सर्वं शुद्धोप वसावन्म् ।
 दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोवनम् । अथन
 समनुप्राप कुशिकं याक्यमब्रवीत् । वस्तुनिष्ठा बहुलवा-
 लया सह समानवः । ।

कुशिक उवाच । भगवन् सह चत्वारोऽयं वरिष्ठैरिह
 चार्थ्यते । प्रदानकावे कथ्यानामनुते च सदा बुधैः ।
 यत्तु तापदतिक्कालं धर्मद्वारं तपोवनम् । तत् कार्यं
 प्रकरिष्यामि तदनुशातमर्त्तवः । भीष्म उवाच । अथा-
 सनसुपादाय व्ययस्य महासुने । । कुशिको ब्रवीत्
 सार्धमावागाम यतो मुनिः । प्रगृह्य राजा भृङ्गारं
 पादमश्रुं गृध्रेदयत् । कारवासासं सर्वांश्च
 क्रियास्तस्य महात्मनः । ततः च राजा चयन
 मधुपर्कं यथाविधि । आहवासासं चाम्यो महात्मा
 नियतव्रतः । सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरवाब्रवीत् ।
 भगवन् परवन्तौ खो ब्रूहि किं करवावहै । यदि राधं
 यदि धनं यदि गा संश्रितव्रतः । वसुदानानि च तथा
 ब्रूहि सर्वं ददामि ते । इदं ब्रूहिदं राजाभिदं
 धर्मासनञ्च ते । राजा त्वमपि शाश्वतीं मोक्षं च व-
 रयस्त्वयि । एवमुक्ते ततो वाक्ये चयनो भार्गवस्तदा ।
 कुशिकं प्रत्युपाचेद सुता परमया पुनः । न राजा
 कामये राजञ्च धनं न च योषितः । न च मा न च वै
 देशञ्च यज्ञं श्रूयतामिदम् । निवर्त्तं कश्चिदार्थं
 युययोर्विदं रोचते । परिचर्योऽस्मि वसाधां वृषाणां
 भविष्यद्वा । एवमुक्ते तदा तेन दत्तं तौ ब्रूवतः ।
 प्रत्यब्रूतास्तु तमृषिमेवमस्ति भारत । ।
 अथ त कुशिको ब्रूह प्रावेशयदुत्तमम् । अहोहं

ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् । इयं शय्या भगवतो यथा-
काममिहोप्यताम् । प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाह्वयं ते तयो-
धन । । अथ सूर्योऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा । अ-
थर्चिर्नैदयामास पानमस्यं तथैव च । तमष्टकस्ततो राजा
कुशिकः प्रयतस्तदा । किमज्ञातमिदन्ते किमपस्या
पयास्यहम् । ततः स परया प्रीत्या प्राप्नुवाच नराधि-
पम् । औपपत्तिकमाहारः प्रयच्छस्वेति भारत । । त-
द्वच पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः । यथोपप-
न्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप । । ततः स भुङ्क्ता भ-
गवान् दम्पतीं प्राह धर्मवित् । सप्तमिच्छाम्यहं मित्रा
बाधते मामिति प्रभो । । ततः शय्यायुहं प्रार्थ्यं भगवा-
न्प्रसन्नः । सविनेय नरेयस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् ।
न प्रबोध्योऽस्मि संतुष्ट इत्युवाचाय भार्गवः । संवाहि-
तयौ मे पादौ जाम्बतज्जु तेऽनियम् । अविशङ्कस्तु
कुशिकस्तथेत्येवाह धर्मवित् । न प्रबोधयतानौ च
तं तथा रजनीकवे । यथा तथा महर्षेस्तु शुश्रूषापरमौ
तदा । बभूवुस्तस्मात्तस्मात् । प्रयतायथ दम्पती । ततः स
भगवान् विप्रः समादिष्ट नराधिपम् । सुखापेक्षेन पा-
त्रेन दिवसानेकविंशतिम् । स तु राजा निराहारः
समार्थः कुम्भन्दन । । पर्युपासत तं हृष्टप्रवचनाराधने
रतः । भार्गवस्तु ससुप्तस्यैः स्वयमेव तपोधनः । अ-
किञ्चिदुक्त्वा तु नृहस्त्रिक्रामं महातपा । तमन्वगच्छ-
तां तौ तु क्षुधितौ त्रमकथितौ । भार्यापती सुनिश्रेष्ठ-
स्तावेतौ नावलोकयन् । तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवा-
णां कुलोद्वहः । अन्तर्हितोऽभूज्जनेन्द्र । ततो राजाऽपतत्
क्षितौ । स सुहृत्तं समान्वास सह देव्या महाद्युति ।
पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत् परमं तदा ॥ ५२ ॥
युधिष्ठिर उवाच । तस्मिन्निर्हिते विप्रे राजा किम-
करोत्तदा । भार्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि
पितामहः । । भीष्म उवाच । अदृष्टा स महोपासस्तस्यैव
सह भार्याया । परिव्रान्तो निवहते व्रीहितो
नष्टचेतनः । स प्रविश्य पुरीं दीनो माय-
भावतः किञ्चन । तदेव चिन्तयामास चप्रयनस्य
विचेष्टितम् । अथ शून्येन मनसा प्रविश्य खण्डहं
नृपः । ददर्श शयने तस्मिन्मनसा भृगुनन्दनम् । वि-
क्षितौ तादृशि दृष्ट्वा तदास्यं विचिन्त्य च । दर्शना-
त्तस्य तु तदा विव्रान्तौ सम्भूवतः । यथास्थानन्तु तौ
स्थिता भूवन् संवदाहृतः । अथावरेण पार्श्वेन सुजाप

स महामुनिः । तेनैव च स कालेन प्रत्यनुध्यत् स वी-
र्यवान् । न च तौ चक्रतः किञ्चिद्विकारं भयशङ्किता ।
प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ प्रोवाच विधापते । । तैलाम्यङ्गो
दीयता मे ह्नास्योऽहमिति भारत । । तौ तथेति प्रति-
बुध्य क्षुधितौ त्रमकथितौ । शतपाकेन तैलेन महाहर्षे-
णोपतस्थतः । ततः सुखासीनस्यैव दम्पती संवदाह-
ृतः । न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपा । यदा
तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः । ततः उवाच
सहसा ह्नाह्नायां विवेश ह । लृप्तमेव तु तत्वासीत् ह्ना
नीयं पार्थिवोचितम् । अस्तुतस्तु च तत् सर्वं तत्त्वान्तर-
धीयत । स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा । नास्त्वया-
चक्रतस्तौ च दम्पती भरतर्षभ । । अथ ह्नातः स भगवान्
सिंहासनगतः प्रभुः । दर्शयामास कुशिकं सभार्यं
कुम्भन्दन । । स हृष्टयदनो राजा सभार्यं कुशिको
मुनिम् । सिद्धमस्यमिति प्राप्ता निर्विकारो न्यवेदयत् ।
आनीयतामिति मुनिस्तस्यैवाच नराधिपम् । स रा-
जा ससुपाजहते तदस्य सह भार्याया । मासप्रकारा-
न् विविधाष्ठाकानि विविधानि च । रसालापपकादि-
त्वान्मोदकानथ खण्डकान् । रसान् नानाप्रकारांश्च यन्त्र-
मुनिभोजनम् । फलानि च विचित्राणि राजभोग्यानि
भूरिशः । वदरेकुदकाशय्य भक्ष्यातकफलानि च । गृह-
स्थानाश्च यज्ञोग्यं यज्ञापि वनवासिनाम् । सर्वमाहा-
रयामास राजा शापभयात्ततः । अथ सर्वसुप्रयत्नस्तम-
पतचप्रवक्तुस्तत् । ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासन-
मुनिः । वस्त्रैः शुभैरप्युवाच भोजनोपरतैः सह ।
सर्वमादीययामास व्यवनो भृगुनन्दन । न च तौ चक्रत
क्रौञ्चं दम्पती सुमहातपो । तयोः सम्प्रेक्षतोरेव पुन-
रन्तर्हितोऽभवत् । तथैव च स राजर्षिस्तस्यै ता
रजनीं तदा । सभार्यो वाग्यत श्रीमात्र कोप स
समायिषत् । नित्यं सस्मृतमनुवृत्तिं विविधं राजवेषसुनि ।
शयनानि च सुखानि परिप्रेक्षाश्च पुष्कला । यस्त्वञ्च
विविधाकारमभवत् समुपाज्जितम् । न शशाक ततो
हृष्टमन्तरं व्ययनस्तदा । पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच
कुशिकं नृपम् । सभार्यो मा रथेनाशु यह यत्नं ब्रवी-
म्यहम् । तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् ।
क्रौञ्चारयोस्तु भगवन्नुत सायामिको रथः । इत्युक्तं
स मुनी राज्ञा तेन हृष्टेन तद्वचः । व्यवन प्रत्युवाचेद-
हृष्टः परपुरज्जय । । सक्कीकुरु रथ क्षिप्रं यस्ते

सायामिको रयः । सायुषः सपताक्य गतीकनकयदि-
मान् । किट्पिपीमनिर्योषो युक्तोत्तरकल्पने ।
जाम्बूनटनिर्यैय परमेदुगताम्बितः । ततः स तत्त-
येयुक्ता कल्पयिता महारयम् । भार्यां यामे पुरि तदा
चात्मानं दक्षिणे तथा । त्रिदशहं पञ्चसूत्रम् । प्रतोद
तत्र चादधत् । सर्वगतस्ततो दत्ता नृपो सायमयात्रयोग
भगवत् । त रयोदात्त मधीन भृगुमन्दनः । यत्र पक्षसि
विप्रये । तत्र यास्यति ते रयः । यत्रगुप्तानु भगवान् प्रह-
याचाय त नृपम् । इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदक
गमे । अमो मम दया न श्यातया मे चन्दनारिषी ।
सुसुप्तस्य षोडशो जलः सर्वेषु पयप्रह । भोगुषायां प-
यिका केचित्तेभ्यो दाम्ये पय द्वाहम् । प्राप्तेभ्यश्च रे
कामानर्थं दिव्यलि मां मयि । गर्भन्दाभ्याम्येपेच धर्मं र-
त्नानि चैव हि । क्रियता निखिलैतन्मा विचारय पा-
र्यिव । । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भयानकान्नभोग् । य-
दादृशूयागुमिस्तत् सर्वं देयमश्रुते । ततो रत्नान्यनेका-
नि स्त्रियो युग्यमजापिकम् । कृतालतश्च कनकं गलेन्द्राचा-
चलोपमा । धन्याचल तमृषिं राजामान्याय सर्वशः ।
‘‘हाहालतश्च तत् सर्वमादीक्षगरमार्तयत् । तौ तीक्ष्णा-
येण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ । पृष्ठे पिदो फटे चैव
निर्विकारौ तनूजत । वेपमानौ निराधारौ पन्थागद्वा-
लिकर्षितौ । कथञ्चिद्वृत्तपरीरौ दम्पती तौ रथोत्तमम् ।
वष्टयो भयपिडौ च पहलौ च क्षतोद्भवम् । दृग्गते महा-
राज । पुष्पिताविम किंशुकी । तौ दृष्ट्वा पौरपगस्तु भयं शो-
कसमाकुल । अगिशापभयलक्ष्मि न च किञ्चिदुवाच ह ।
हृदयश्यात्रुवन् सर्वे पश्यध्वं तपस्वी बलम् । क्रुद्धा अपि
‘‘कुनिश्चैव वीक्षितं नेह शत्रुम् । अहो भगवतो वीर्यं
महर्षेर्भाषितात्मन । राक्षसापि समार्यस्य धैर्यं पश्यत
यादृशम् । अन्तावपि हि कञ्चरेण रयमेतं समूहतः ।
न चैतयोर्विकारं वै दर्शं भृगुमन्दनः ।

‘‘भीष्म उवाच । ततः स निर्विकारौ हृदहा भृगुश्लो-
द्धहः । दृष्ट्वा विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा । त-
त्प्रापि राजा प्रीतात्मा यथादिष्टमथाकरोत् । ततोऽस्य
भगवान् प्रीतो बभूव हनिष्यत्तमः । अश्वतीर्थं रत्नश्रेष्ठम्
दम्पती तौ समोच ह । यिमोच्य चैतौ विधिवत्ततो
सायसुवाच ह । स्निग्धगमोरया याचा भागेय सुप्र-
सन्नया । दृष्टानि या परं श्रेष्ठं तं ब्रूतामिति भार-
त । । सुकुमारौ च तौ विद्वौ कराभ्यां हनिष्यत्तमः ।

पद्मार्थस्तकल्याणां स्त्रोहाद्वरतदत्तम् । । अमात्रपीडितो
याय अमो नास्वापयो रिरह । विद्वानौ च प्रमाणासे
कल्पयौ च भार्गवम् । अत्र तौ भगवान् प्राह प्रह-
दयप्रमनता । न दया म्माहृत पूर्वं वक्ता तद-
विप्रति । रत्नपीयः सगृहेणो गङ्गातीरमिदं युगम् ।
विश्विगुणां प्रतपरो निपत्त्यामोह पार्थिव । । नन्तर्त
स्वपुरं पुत्र । विद्वान् पुनरेप्रति । इह स्वं मा बभा-
र्यस्त्वं दृष्टादि को मराधिप । । न च मयुस्तया कार्यः
अयेको वसुपत्नितम् । यत् काङ्क्षितं कृदिष्य ते तत्
सर्वं हि भविष्यति । इहैव पुत्र कुशिक प्रहृष्टेना-
नरात्मना । प्रोवाच मुनिपादूः कृदिदं वचनमर्चयत् ।
न मे मयुर्ह्यभाज । पुत्रो म्यो भगवत्तया । सहो
यौवमस्यो म्यो वदन्तो वदन्तौ । प्रतोदेन
प्रथा रे मे वभार्जस्य तया कताः । ताव पद्माभि
गालेषु चत्सोऽपि मह भार्जवा । रमां च देवीं
पद्माभि वसुपाऽम्बरबोपमाम् । त्रिवा परमया वृक्षां
यया दृष्टा दृष्टा मया । तत्र प्रसादात्स हस्तमिदं सर्वं
महात्तने । । मेताद्विदन्त भगवत्तयि जलपराक्रम । ।
इत्युक्तं पत्न्याचैनं कुशिकं व्यपनकटा । क्षान्ते-
यां समार्यस्य त्वमिहेति मराधिप । इत्युक्तं
वसुपत्न्यातो राजर्षिरभिवाद्य तम् । प्रययौ वसुपा वृक्षो
नगरीं देवराजयत् । तत एनकुपालम्बुत्मात्मा वसुरो-
हिताः । एतस्या मयिकायुक्ताः सर्वौ प्रलतवक्त्रा ।
तैर्हतं कुशिको राजा त्रिया परमया ज्वलन् । प्रवि-
वेश पुरं कृष्ट पुण्यमानोऽस्य पन्दिभिः । ततः प्रविष्ट
नगरं जनाः पूर्वोद्भूती क्रियाः । भुक्ता वनार्थो रत्न-
नीमुपास स महाद्युतिः । ततस्तु तौ नयमभिधीक्ष्य बौ-
वन परस्पर पितृवज्जाविधानरौ । ननन्दत शयनमतौ
यपर्वरौ त्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तदा ।
अयाभ्युपिर्भृगुश्लोक्तिं बर्त्तन् रसपोधनो वनमभिराम-
स्तद्विभत् । सतीपया वष्टविधरत्नपूजितं सर्वज्ञं वष्टो
नगरे शतक्रतोः’’ इति ५३५०

‘‘भीष्म उवाच । ततः स राजा रात्रौ प्रतिबुद्धो व-
हामना । कतपूरार्त्तकं प्रायात् समार्यस्य दत्तं प्रति ।
ततो ददर्श स्वपतिं मासादं सर्वकाञ्चनम् । मयिस्तत्र-
हस्ताय गन्धर्वनगरोपमम् । तत्र दिव्यामभिरामात्
ददर्श कुशिकस्तदा । पर्वतान् रूपशालूच मणिनीच
रूपलूजा । तत्र शाकाश्च विविधासोरन्धानि च भार-

त ।। शालोपचिता भूमिं यथाकाञ्चनकुट्टिमाम् ।
 सङ्कारान् प्रफुल्लंश केतकोद्दालकान् घयान् । कथो-
 कान् सङ्कुन्दांश्च फुल्लंशैर्यातिसक्तकान् । चम्पकांक्षि-
 लकान् भङ्गान् पनसान् वझु खानपि । पुष्पितान् कणि-
 कारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह । ग्रामान् पारणपुष्पांश्च तथा-
 ऽटपादिकांश्च ताः । तत्र तत्र परिक्रुपा ददर्श च मङ्गी-
 पतिः । हृष्टान् पद्मोत्पलधरान् सर्वक्षुक्लुमांस्तथा । वि-
 मानप्रतिमाश्चापि प्राधादाच्छैलसन्निभान् । शीतलानि
 च तोयानि कश्चिदुष्णानि भारत ।। आसनानि विचि-
 त्ताणि शयनप्रयराणि च । पर्यङ्कान् रत्नसौयर्षान्
 पराङ्गांस्तारुणाहतान् । भङ्गभोज्यमनन्तश्च तत्र
 तत्रोपकल्पितम् । वीणामादाच्छुकांश्चैव शारिकान्
 भङ्गुराजकान् । कोकिलाच्छतपत्नींश्च सकोटिककु-
 कुभान् । मयूरान् कूकुटान्चापि दातृहान् जीव-
 जीयकान् । चकोरान् पानरान् हंसान् शारसांश्चक्रसा-
 हयान् । समन्ततः प्रसदितान् ददर्श सुमनोहरान् ।
 कश्चिदपसरसां सवान् गन्धर्वाणाञ्च पार्थिव ।। कान्नाभिर-
 परांस्तत्र परिचक्ष्णान् ददर्श ह । न ददर्श च ताम् भूयो दद-
 र्श च पुनर्नृपः । गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् ।
 वसान् सुमधुरांश्चापि तत्र सुभाव पार्थिव । त दृष्टा-
 त्पुनरुत राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा । सप्रोऽयं चित्तविभ्रंश
 उताहो सत्यमेव ह । अहो सङ्गरीरेण प्राप्नोऽसि
 परमावृत्तिम् । उत्तरान् वा कुर्वन् पुण्यानय वाऽप्यमरा-
 वतीम् । किञ्चेदं महदाश्रयं सपञ्चामीत्यचिन्तयत् । एव
 सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श सुनिपुङ्गवम् । तस्मिन् विमाने सौयर्षे
 मन्त्रिणां समानुते । मङ्गाहं शयने दिव्ये शयानं भृगु-
 गन्दनम् । तमभ्ययात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सङ्ग भार्यया ।
 अन्तर्हितस्ततो भूयश्चक्रम् शयनञ्च तत् । ततोऽप्यस्मिन्
 वनोद्वेगे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां दृष्ट्वा समासीनं
 जपमानं महाप्रसन्नम् । एवं योगवशादपि मोहयामास
 पार्थिवम् । अयमेव तद्वनस्यैव ते वै चापसरसां गथा ।
 गन्धर्वाः पादपादैश्च सर्वमनरधीयत । नि शब्दमभ्युपगमि
 गन्तुं कृषं पुनर्नृपः । कुम्भसमीकभूटितं हभूव च यथा
 पुरा । ततः च राजा कुशिकः समार्थलोभ कर्मात्मा ।
 दिव्यं परमं प्राप्य तदृच्छां भङ्गदातुम् । ततः प्रीत्या
 कुशिको गामां कूर्पसमन्वितां पश्यन् भङ्गे । दद्या माया
 दिता एतां सुदुर्लभाः । प्रसादाद्गृह्णन्त्यस्य किमन्यत्र
 नरोदयात् । तदसा तदश्रयं हि दत्तुं शक्यं मनोरथैः ।

तौकोदराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते । तपसा हि
 सुतप्तेन शक्यो भोजस्तपोवलात् । अहो प्रभावो ब्रह्मर्षे-
 चप्रवनस्य महात्मनः । इच्छवैष तपोवीर्यादन्यान लो-
 कान् सृजेदपि । ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धि-
 पर्वणः । उत्सहेदिह कृत्वैव कोऽन्यो वै व्ययनाहते ।
 ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः ।
 ब्राह्मणस्य प्रभावादि रये युक्तौ स धुर्यवत् । इत्येवं
 चिन्तयान् स विदितप्रवचनस्य वै । सम्प्रोऽस्योवाच नृप-
 ति क्षिप्रमागम्यतामिति । इत्युक्तः सङ्गभार्य्यकु सोऽभ्य-
 गच्छन्महासुनिम् । गिरसा वन्दीयन्तमवन्दत च पा-
 र्थिवः । तस्याशिषं प्रयुज्याच्च स सुनिस्तं नराधिपम् ।
 निधीदेत्यब्रवीद्वीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ ।। ततः प्रकृति-
 भापसो भार्गवो नृपतेर्दृष्टः । उवाच सञ्ज्ञाया वाचा
 तर्पयस्विव भारत ।। राजन् । सम्यग् जितानीह पञ्च पञ्च-
 स्वयं स्वया । जन पशानीन्द्रियाणि लक्ष्मण्युक्तोऽसि तेन
 वै । सम्यगाराधितः पुत्र । स्वया प्रयदतां परः । न हि
 ते हजिनं किञ्चित् सुल्लप्समपि विद्यते । अनुजानीहि
 मां राजन् । गमिष्यामि यथागतम् । प्रीतोऽसि तव
 राजेन्द्र । वरय प्रतिष्ठताम् ।

कुशिक उवाच । अग्निमध्यगतेनेव भगवन् सविधौ मया ।
 वर्तितं भृगुगार्हपत्यं । यच्च दग्धोऽसि तद्वृत्तं । एव एव
 वरो सत्यं प्राप्नो मे भृगुनन्दन ।। यत्प्रीतोऽसि मया
 मञ्जुत् । कुल ज्ञातञ्च मेऽनघ ।। एव मेऽनुग्रहो विप्र ।
 जीविते च प्रयोजनम् । एतद्राज्यफलस्यैव तपसश्च फलं
 मम । यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र । मयि वै भृगुनन्दन ।।
 अस्ति मे समयः कथित्तमे व्याख्यातुमर्हसि । ५६ अ०
 “व्यापन उवाच । वरय गृह्णता मत्तो यद्य ते संशयो
 हृदि । तं प्रहृष्टि नरस्येव । सर्वं सम्पादयामि ते ।
 कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवन् स्ततो मे वद मा-
 गेव ।। कारणं श्रोतुमिच्छामि कृद्गृहे वासकारितम् ।
 शयनस्यैकपाशेन दिवसानेकविंशतिम् । अकिञ्चिदुद्वा
 गममं बहिः सुनिपुङ्गव ।। अन्तर्धानमभ्युपगम्य पुनरेव च
 दर्शनम् । पुनश्च शयनं विप्र । दिवसानेकविंशतिम् ।
 तैश्चामृतस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम । सन्यासीय
 दिविषं यद्गमं ज्ञातयेदसा । मिदं बह्वं रयेनागु सङ्ग-
 का यत् कृतं त्वया । धनानाञ्च दिवसंश्च वनस्यापि च
 दर्शनम् । प्राधादानां ब्रह्मणाञ्च काञ्चन मां मृणातमे ।। म-
 किञ्चिदुपपादानां पञ्चैव ज्ञानाञ्च दर्शनम् । इति शार्ङ्ग मंत्रः

ओलमिच्छामि कारयम् । अतीव ह्यत्र ह्यहानि चिन्तयानो
भगूहृष्ट । न चैवात्माधिगच्छामि सर्वस्यास्य विविचयम् ।
एतदिच्छामि कात्स्न्येन सत्यं ओलं तपोधन ।
अथन उवाच । शृणु सर्वमशेषेण यदिदं तेन हेतुना ।
न हि शक्यमनाख्यातमेव शृष्टेन पार्थिव । पितामहस्य
वदतः पुरा देवसमायने । श्रुतवानस्मि यद्वाञ्छन्तस्ते नि-
गदतः शृणु । ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसङ्कर ।
पौत्रस्ते भविता राजस्ते जीवीर्यसमन्वितः । ततस्ते
कुलनाशार्थं महत्त्वं सद्युपागत । चिकीर्षन्तु कुशिकोच्छेद
सन्दिग्धस्य कुलन्तय । ततोऽहमागम्य पुरे त्वामवोचं
महीपते । नियम कश्चिदारप्सो गुह्यं वा क्रियतामिति ।
न च ते दुष्कृतं किञ्चिदहमासादयं गृहे । तेन जीवसि
राजर्षे । न भवेत्प्रास्तमनःपथा । एवं बुद्धिं समाध्याय दिव-
सानेकविंशतिम् । सुप्तोऽस्मि यदि मां कश्चिद्वोधयेदिति
पार्थिव । यदा त्वया सभार्येण संसृप्तो न प्रोषित ।
अहन्तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम । उत्थाय चास्मि
निष्कालो यदि मां त्वं महीपते । पृच्छे क वासुकी-
स्त्रेव शपेय त्वामिति प्रभो । अन्तर्हितं पुनश्चास्मि पुनरेव
च ते गृहे । योगमास्याव ससृप्तो दिवसानेकविंशतिम् ।
क्षुधितो भामस्त्रयेथाः अमाह्वेति नराधिप । एवं बुद्धिं
समाध्याय कर्षितौ वां क्षुधा मया । न च तेऽभूत् सु-
स्त्रयोऽपि मनुर्भनसि पार्थिव । सभार्यस्य नरत्रे-
व । तेन ते प्रीतिमानहम् । भोजनञ्च समानायत्र सत्तदा
दीपित मया । क्रुध्येथा यदि मात्स्यार्थं दत्ति तस्मिन्-
तश्च मे । ततोऽहं रक्षमारुह्य त्वामवोचं नराधिप ।
सभार्यो मां बहस्तेति तश्च त्वं कृतवांस्तथा । अविशङ्को
नरपते । प्रीतोऽहमापि तेन ह । धनोत्सर्गोऽपि च कृते न
त्वां क्रोधं प्रघर्षयेत् । नत प्रीतेन ते राजन् । सुतरेणत्
कृतं तव । सभार्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप ।
प्रीत्यर्थं तव चेतस्ये स्तर्गसन्दर्शनं कृतम् । यस्ते वनेऽ-
स्मिन्पते । इष्टं दिव्यं निदर्शनम् । स्वर्गोद्देशेयस्य राजन् ।
स्वर्गरीरेण पार्थिव । सङ्कर्तमनुभूतोऽसौ सभार्यो
अपोत्तम । निदर्शनार्थं तपसो धर्म्मस्य च नराधिप ।
तत्तवासीत् सृष्ट्वा राज्ञास्मापि विदितं मया । अ-
क्षय्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपस्य प्रियवीपते । अथमनत्र नरे-
न्द्रस्य देवेन्द्रस्य नराधिप । एवमेतद्यावात्य त्वं ब्राह्मण्य-
ज्ञातः दुर्धर्म्मम् । ब्राह्मणे सति धर्मितं क्षत्रिये च तप-
स्विता । न विष्मत्तेन ते कामं कौशिकात् कौशिको हि-

न । ततीयं पुरुषं दम्भं ब्राह्मण्यं गमिष्यति । वं-
स्ते पार्थिवत्रेव । भगून्नामेव तेजसा । पौत्रस्ते भविता
विप्रक्षपस्ती पावकद्युति । यं सदेवमनुष्याणां नयह-
तृपादविष्प्रति । तयाणांमेव लोकानां सत्यमेतद्ब्रवीमि
ते । वरं गृह्णात् राजर्षे । यस्ते मनसि वर्तते । तीर्ष-
यात्मा गमिष्यामि पुरा काकोऽभिवर्त्तते ।

कुशिक उवाच । एव एव वरो मेऽस्य वस्य प्रीतो महा-
हने । भवत्येतत् यवात्यत्वं भवेत् पौत्रो समानच ।
ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेव मे वर । पुनश्चा-
ख्यातमिच्छामि भगवन् । विस्तरेण वै । कथमेत्येति विप्रस्यं
कुल मे भगुनन्दन । कदासौ भविता वन्दुर्भम् कदापि
सम्पत् । ५५५०

अथन उवाच । अथयत्र कथनीयं मे तवैतत्परसङ्ख्यम् ।
यदर्थं त्वाहं पृच्छेत्तुं समाप्तो मनुजाधिप । भगून्वां
क्षत्रिया याज्या नित्यमेतत्पूजयिष्ये । ते च भेदं गमि-
ष्यन्ति देवदुक्तेन हेतुना । क्षत्रियाश्च भगून् सर्वान्
वधिष्यन्ति नराधिप । आ नभोऽदनुकलनो देवदुष्टनि-
पीडिता । तत उत्पत्सृजतेऽस्माकं कुलगतविबर्धन ।
ज्योत्साम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युति । स त्रैलो-
क्यविनाशाय कोपाम्नि जनविष्प्रति । महीं स्वर्गत-
वनां यं करिष्यति मक्षसात् । कश्चित् कायन्त वज्रि-
ह एव शमयिष्यति । सङ्ग्रे ब्रह्मावक्त्रे प्राप्य क्षनि-
सत्तमः । पुञ्ज तस्य महाराज । कचीकं भगुनन्दनम् ।
साक्षात् कृत्स्नो धनुर्वेद सद्यस्त्वाव्यतेऽनघ । क्षत्रिवा-
याचामभावाव देवदुक्तेन हेतुना । स त्वं तं प्रतिव-
हैव पुञ्जे सकामयिष्यति । जमदग्नी महाभाने तपसा
भावितात्मनि । स चापि भगुनाहूँस्तस्य वेदं वारयिष्यति ।
कुसायु तव धर्म्मार्त्तम् कन्दौ सोऽग्निमिष्यति ।
उल्लावनाथं भवतो वं वक्ष्ये भरतर्षभ । नाभेर्द्विजित-
प्राप्य पौर्णी तव महातपा । ब्राह्मणं क्षत्रधर्म्मं
शुलभत्यादयिष्यति । क्षत्रिय विप्रकर्माश्च इह क्षतिमिवो-
जसा । विष्णुभिलं तव कुले नाथेऽस्मि स्यार्थिकम् ।
तपसा महाता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते । क्षिणौ तं
कारयं तत्परिवर्त्ते भविष्यत । पितामहमिवो-
गाहै नाम्नेयैतद्भविष्यति । ततोवे पुरुषे दम्भं ब्राह्म-
ण्यपेयिष्यति ।

“भीष्म उवाच ॥ कुशिकस्तु हनेर्वाक्यं अथमनत्र नरा-
त्मनः । श्रुत्वा कुटोऽभवद्वाजा वाक्यं दृष्टवात्र च ।

कुषल लि० कुष-बा० कलप् । दक्षे पटौ भरतः [कोम
कुषाकु ५० कुष-बाकु । १कपौ २वज्रौ ३छत्र्ये च उवा०

कुषित् अयं कुविदुः प्रयोः । शक्ये शयसायाश्च मनोरमा
कुषितं त्रिं कृप-कृ । अलमित्रिते उषादि ।

कुषीद् न० कृ+सद-श्च प्रयोः कृत्वम् । इत्यर्थधनप्रयोगे भरत
कुषीतक इ० अविभेदे । तस्यापत्यम् काश्यपः ठञ् । कौषी-
तकेय तदपत्ये काश्यपे । अय्यत्तार्थे अत इञ् । कौषी-
तकि तदपत्येऽकाश्यपे । ततः उपकादि० इन्वेऽइन्वे च
गोत्रप्रत्ययस्य लुक् ।

कुपुम जेमे कण्डू-प-सक-सेट् । कुपुम्यति अकुपु(भी)भ्यीत् ।

“भिरक्षि ते कुपुम्यं यस्ते विषधान” अथ० २।१२।६।

कुपुम्यक इ० स्त्री कुपुम-एतुल् वेदे प्रयोः सन् यसोपच ।

नकुले “कुपुम्यकसदमवीदुगिरेः प्रवर्त्तमानक” अ०

१८।१।६। “कुपुम्यकोनकुल” भा०

कुष्ठ इ न० कुष्णाति रोगम् कृ-कृन् । (कुष्ठ) प्रसिद्धे इक्षुभेदे

“कुष्ठस्य कटु स्वादु शुक्रल तिक्तक सधु । हन्ति वाता

क्षवीर्यकासकुष्ठमरुत्कफान्” भावप्र० । तद्दे दास्तत्त्वोक्ता-

यथा “उक्तं पुष्करमूलं तं पौष्करं पुष्करं च तत् । पद्म-

पत्रञ्च काशीरं कुष्ठभेदविभं जगु” । अयञ्च सुष्ठे ए-

कादिकण्ठे एकातगरकुष्ठेत्यादिना, सुस्तकादिकण्ठे च

कुम्भाहरिद्रेलुपक्रमे विभीतककुष्ठेत्यादिना उक्तं । रोग-

भेदे तत्सर्वरूपनिदानभेदादि भावप्र० दर्शितं यथा

“विरोधीन्यस्यपानानि द्रवस्त्रिगुण्युष्णि च । भजतामा-

गताच्छर्द्दि वेगांश्चाम्यान् प्रतिघ्नताम् । व्यायाममनिता-

पश्चात्प्रतिमुक्त्वा निषेविषाम् । शीतोष्णकफनाशारान् क्रम

भुक्त्वा निषेविषाम् । चर्मन्ममयान्तांस्तान् घृतं शीताम्बु-

सेविनाम् । अजीर्णार्थाध्यायिनां चापि पञ्च कर्मापचारि-

षाम् । नवाक्षदक्षिभत्स्यादिलयणाश्वनिषेविषाम् ।

भाषमूलकपिटाक्षतिलक्षीरयुडाश्विनाम् । अवायं चाप्य-

जीर्णैश्च दिवा निद्रानिषेविषाम् । विप्रान् शुद्धन् धर्ष-

यतां पाप कर्मा च कुर्वताम् । पातादयस्तयो दोषास्त-

गरक्तं मांसमम्बु च । दूषयन्ति च कुष्ठानां सप्तको द्रव्य-

रूपम् । अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्तषेकादर्थेव

च” । विरोधीन्यस्यपानानि क्षीरमत्स्यादीनि व्याया-

मसित्यादि । अतिभुक्त्वा व्यायामम्, अग्निस्तप्तापम्

अग्निरूपसज्जम् अर्थादिस्तपस्य निषेविषामिति ।

कदनस्य योगे पथी प्राप्ता द्वितीया तं सुनिवचनात् ।

एवमप्येऽपि “शीतोष्ण कफनाशारानिश्चादिवपि द्वि-

तीया । क्रम-विधिं, चर्मेत्यादि । चर्मार्तत्वे

सति द्रुतमपिप्रसन्नं पाने जाने शीताम्बु सेविनाम् ।

अजीर्णार्थाध्यायिनां मुक्तेऽजीर्णे मुक्तवताम् । पञ्च-

कर्मापचारिणां पञ्चकर्माणि यमनविरकशस्यनि-

हातुवासनानि तेषु कृतेषु अपचारिषाम् । नवाक्षदक्षि-

भत्स्यादि आहारादि सेविनाम् । अवायमसित्यादि । अत्र

अजीर्णं विदग्धादिरूपे सति । अवायमस्येधुन निषेविषाम् ।

दिशानिद्रानिषेविषामिति भिन्नो हेतुः । धर्मवर्ताम् अ-

भिमतताम् । दोषद्वयसप्तषेकादर्थमाह । पातादय इत्यादि-

शब्देन लिख्यपि प्रतीतेषु त्वय इति पदं सर्वेषु कुष्ठेषु

तथाप्यामपि पातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम् । त्वत्, रश्,

अम्बु, लसीका । अथ संख्यामाह । अतः कुष्ठानामित्या-

दि । अतः पूर्वोक्तदोषद्वयसप्तषेकादर्थमाह । सप्तषेकादय-

चेति सस्याविच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां

शुद्धकुष्ठत्वं बोधयति । तत्र महाकुष्ठान्याह “पूर्वं लिखं

तथा सिद्धं ततः काकषकं तथा । पुच्छरीकर्मणिज्ञाने

महाकुष्ठानि सप्त च” । पूर्वलिखं कपालौदम्बरसक्तका-

खम् । सिद्धशब्दोऽकारान्तो ननु सकः । ननु कर्म

सिद्धस्य महाकुष्ठेषु शुच्यना सुष्ठुतेन शुद्धकुष्ठेषु उक्तत्वात्

घातप्रविष्टं सिद्धं तं स्यात्तु महाकुष्ठमेव च । एवंविधस्य

सिद्धस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । एवं महाकु-

ष्ठत्वञ्च शीघ्रसुप्तरोत्तरपातवनाङ्गनात् उल्लेखदोषकत्वत्वात्

चिकित्साशास्त्रस्याह । अथ शुद्धकुष्ठान्याह “एककुष्ठ

चतुर् पूर्वगजचर्म ततः चतुर्तम् । ततश्चर्मद्वयं प्रोक्तं तत-

चापि विचर्चिका । विपादिकाभिघातैव पानाकम्बुसतः

परम् । दद्रूयिस्कोटफिटिमाखसकानि च वेष्टितम् । शुद्ध-

कुष्ठानि चैतानि क्षयितानि निवर्तये” । नष्ट दद्रू कर्म

शुद्धकुष्ठेषु गच्छताः सुष्ठुतेन महाकुष्ठेषु कृत्वात् । उच्यते

अक्षितायगावमूला दद्रू सुष्ठुतेन महाकुष्ठेषु उक्ता । अत्र

तेनराऽनवगावमूला दद्रू शुद्धकुष्ठमेव । एवं विद्रावा

दद्रवाचरकेण शुद्धकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । कुष्ठानां त्रिदो-

षजत्वेनैकत्वेऽपि । दोषस्रोत्वत्तया सप्तषेकादर्थमाह ।

“कुष्ठानि सप्तषेका दोषैः पृथग्भूतैः समागतैः ।

सर्वेषु च त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकस्ततः” । सर्वेष्वपि

त्रिदोषेषु व्यपदेश कपालादिसंज्ञास्ये पातपाद-

शक्यं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तषेका, दोषैः कर्म-

भूतैः पृथग्भूतैः समागतैः सङ्गतैः च भिन्नैरिति वा-

चत् । अस्यायमर्थः । किमपि कुष्ठं वातोत्पन्नं, किमपि

पित्तोत्पन्नं, किमपि कफोत्पन्नं, किमपि वातसंश्लेषोत्पन्नं,

किमपि पित्तसंश्लेषोत्पन्नं, किमपि वातपित्तोत्पन्नं, किमपि

त्रिदोषोत्पत्तिमिति । पूर्वोक्तमाह “अतिश्लेष्णः खरस्पर्शः
स्वेदास्त्रेदुविपर्यता । दाहः कण्डूस्त्वचिस्त्रापस्तोद-
कोठोन्नतिः क्रमः । ग्रन्थानामधिकं शूल शीघ्रोत्पत्तिश्चि-
रस्थितिः । रुदाभामतिरुक्तत्वं निमित्तोऽत्येऽपि कोप-
नम् । रोमहर्षोऽसृजः कार्मुत्र कुष्ठलक्षणमप्यजम्” ।
अतिश्लेष्णः अतिमृदुः । अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदा-
भावः । त्वचिस्त्रापः स्पर्शघ्नता । शीघ्रोत्पत्तिः ग्रन्था-
नाम् । “द्रवयन्ति क्षयीकृत्य निश्चलत्वादितस्तत्” । त्वचः
कुर्वन्ति वैपर्यं दोषाः कुष्ठसृजन्ति तम्” । येनोत्पत्त्येन
यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह । “वातेन कुष्ठं कापालं पित्ते-
नौदम्बरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्ची च कृच्छ्राख्यं
वातपित्ततः । चर्मैककुष्ठकिटिभं सिध्मालसविपादिका ।
वातस्त्रेदोद्भवा पित्तकफाद्द्रव्यतारुणी । सपुण्डरीकवि-
स्फोटपामाचर्मदलं तथा । सर्वैरेवोत्पत्त्यैर्दोषैराहं काक-
णकं बुधा” । विचर्ची च कफादित्यन्वयः । पुण्डरीकं
सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः ।
अथ महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह । “क्षणा-
रूपं कपालाभं यद्द्रव्यं पर्यं तनु । कपालं तोदव-
क्कुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्” । किञ्चित्क्षणा किञ्चि-
दरुणाः ये कपालाः स्फुटितस्तत्पात्रस्थान्ता “खपरा” इति
यावत् तद्वर्णं पर्यं खरस्पर्शम् । तनु तनुत्वक् कपा-
लम् कपालसत्त्वं, विषमं दुश्चिकित्स्यम् । औदम्बरमाह
“उदम्बरफलाभासं कुष्ठमौदम्बरं वदेत् । रुग्दाहराग-
कण्डूभि परीतं रोमपिञ्जरम्” । औदम्बरफलाकारम् ।
मण्डलमाह “श्वेतरक्तं स्थिरं स्थानं क्षिप्रसत्सत्तम-
ण्डलम् । कृच्छ्रमन्योन्यसंस्पर्शं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ।
श्वेतरक्तं किञ्चिच्छेत् किञ्चिद्रक्तम् । स्थिरं चिकित्सां
विना अपिनाथि, स्थानम् आर्द्रं, क्षिप्रं सस्वेदम् ।
उत्सन्नमण्डलम् उन्नतमण्डलम् । कृच्छ्रं कटसाधम् ।
अन्योन्यसंस्पर्शं परस्परमिलितम् । अथ सिध्माह
“श्वेतताम्रश्च तनु वत् रजोष्टं विमुञ्चति । प्रायेणोरसि
तत् सिध्ममलावृक्षमुपोपमम्” । श्वेतताम्रं श्वेतं ताम्रम् ।
तनु तनुत्वक् । प्रायेणोरसि प्रायशब्दादन्यथापि बोधव्यम्
काकणमाह “यत्काकणनिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति । काकण-
निका गुञ्जा । गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णमनोरक्तम् ।
अथवा मध्ये रक्तं मध्यान्ते कृष्णम् । अपाक स्वभावात् ।
त्रिदोषलिङ्गम्-सर्वेषां कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्ल-

णदोषत्रयलिङ्गम् । पुण्डरीकमाह “तत् श्वेतं रक्तपर्यन्तं
पुण्डरीकदलोपमम् । सरागञ्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं
कफोत्पत्तिम्” पुण्डरीकदलोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमलं
तत्पलोपमम् सरागञ्चैव । अत एव श्वेतं, रक्तपर्यन्तं
अनोरक्तम् । सरागमिति अने लोहित्याधिक्य
बोधनार्थम् । सोत्सेधम् उन्नतम् । कृच्छ्रलिङ्गमाह
“कर्कशं रक्तपर्यन्तमनःश्रावं सवेदनम् । यद्वज्रजिह्वा-
संस्थानमृच्छजिह्वा तदुच्यते” । रक्तपर्यन्तं अनोरक्तम्
अनःश्रावं मध्ये भ्रूचर्चम् । कृच्छ्रजिह्वासंस्थानम्
कृच्छ्रो भ्रूकस्तस्य जिह्वाकतिः । अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये
एककुष्ठगजचर्मणोर्लक्षणमाह “अस्वेदनं महाबासं
यन्मत्स्यशकलोपमम् । तदेककुष्ठं चर्मण्यं वृद्धल-
जचर्मवत्” । महाबास महास्थानम् । मत्स्यशक-
लोपमम् अल शकलशब्देन लक्षणया त्र्युच्यते ।
तेन चक्राकारमभ्रकपतसदृशं भवति । एककुष्ठमिति
क्षुद्रकुष्ठेषु सख्यत्वात् । चर्मण्यं गजचर्मण्यम् वृद्धल-
स्यूलम् गजचर्मवत् रुचं क्षणं च । अथ चर्मदल-
माह “रक्तं सगूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि । त-
च्चर्मदलमाख्यातं स्पर्शस्यासह्यं यत्” । दलयत्यपि
विदारयत्यपि चर्मैति शेषः । विचर्चिकामाह “सकण्डूः
पिडका श्रापा वृद्धक्ष्मा विचर्चिका” । पिडका क्षुद्रपि-
डका । ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकाया-
द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते । विचर्चिकैव पादयोर्भवन्ती
विपादिका तेन संख्यानतिरेकः । अतएव भोजः “दाह्यते
त्वक् वरा रुक्षपाण्योर्ज्ञेया विचर्चिका । पादे विपादिका
ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्चिका” । दाह्यते विदार्यते ।
केचिद्विचर्चिकातो विपादिकां भिन्नामाहुः । विपादिका-
माह “वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्” । पाणि-
पादस्फुटनं पाण्यो पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् ।
पामामाह “रूक्षा बाह्याः स्त्रावयन्त्यः प्रदाहाः पामे-
त्युक्ता पिडकाः कण्डूमत्यः” । पिडका पीडयन्तीति
पिडका इति क्षिपकादित्वात् निपात्यते । कृच्छ्रमाह
“सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कृच्छ्ररूपा-
स्त्रिचोय” । सैव पामा स्फोटैः महद्भिः, स्त्रिचो-प्रोथौ ।
द्रूमाह “सकण्डूरागपिडकं द्रूमण्डलसद्वत्” । द्रू-
मण्डलरूपेणोत्पत्तिमत्, उन्नतम् उच्छ्रूनम् । विस्फोटमाह
“स्फोटाः श्रापारुणाभासा विस्फोटाः सुसुखत्वचः” ।
किटिभमाह “स्थानं किञ्चखरस्पर्शपर्यं किटिभस्मृतम् ।

किञ्चरस्यार्थम् किञ्चः शुक्लवस्त्राणं तद्वत्
कर्कशस्यार्थम् । पर्युषं कृत्तम् । अलसकमाह “कण्डू-
मद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्” गण्डैः महापि-
डकानि चितं घटितम् । यतारुमाह “रक्तश्याप स-
दाहार्तिं यतारुं स्नातुं वज्रवणम्” । अथ सप्रधातुगतानां
कुष्ठानां लक्षणान्याह ततः रसगतस्य लक्षणमाह
“त्वक्स्थे वैषण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्ण्यञ्च जायते । त्वक्स्नापो
रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्” । त्वक्स्थेनात् रस-
उच्चते धातुप्रस्तावात् । त्वक्स्थत्वाच्च त्वक्स्नापः स-
र्वाश्रयम् । त्वक्स्नाप इत्यादिकं केचिद्रक्तगतस्य लिङ्गं
मन्यन्ते । खरिरगतमाह “कण्डूविप्यकश्चैव कुष्ठे शो-
षितसम्भवे” । विप्यक विशेषेण पूयः । अथ मांस-
गतमाह “बाहुल्यं यक्ष्मोपमं कार्कर्यं पिडकोद्भवं ।
तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते” । बाहुल्य
कुष्ठस्य पुष्टिः । पिडकोद्भवं क्षुद्रपिडकोद्भवं स्फोट
दृढत्वपिडका । स्थिरत्वम् असङ्कारित्वम् । मेदोगत-
माह “कौण्डल्यतिष्ठयोऽङ्गानां संभेदो घृतसर्पणम् ।
क्षतप्रसारो लिङ्गानि पूर्वसक्तानि यानि च । मेदोस्थान
गते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च” । कौण्डल्यं हस्तनागः ।
अङ्गागं सङ्घेदो अङ्गमद्गः, क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणं, पू-
र्वोक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि । अस्थिमज्जागतमाह
“नासामङ्गोऽक्षिरागश्च तेभ्यो क्रमिसम्भवः” । स्तरोप-
घातः पीडा च भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे” । शुक्रगतमाह
“दम्पत्रो कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयो । यदपत्यं
तयोजीतं चैव तदपि कुष्ठितम्” । ननु शुद्धशोणित-
शुक्रयोरेव दम्पयोर्गर्भसम्भवः । दुष्टशोणितशुक्रयो
कथम् अपत्योत्पत्तिः ? यत आह शुश्रुतः “का-
सान्निध्युनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः । गर्भं सञ्जायते
नार्यां स ज्ञातो वाच उच्यते” । अथान्यत्र “वातादि-
दुष्टरेतसोऽपलोत्पादनेऽसमर्थाः” इति । उच्यते । गर्भो-
ऽत्र शुद्धो बोध्यः । अशुद्धगर्भोऽपि दुष्टशोणितशुक्र-
योरपि भवति गतरुणान्धधिरादीनां सम्भवात् ।
शोणितमार्त्तवम् । कुष्ठितं कुष्ठं सञ्जातमस्येति तार-
कादित्वादितम् । शुक्रासंयुतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते
इति तात्पर्यम् । कुष्ठेषु उत्पन्नवातादिदोषलिङ्गमाह
“खरं श्लाघारुणं कृष्णं वातात् कुष्ठं सवेदनम् । पित्तात्
प्रकुपितं दाहारागसावाम्बितं मत्स्यम् । कफात् क्षेदं घनं
स्निग्धं सङ्खल्लुगैश्च गौरयम् । द्विलिङ्गं हृन्मज्जं कुष्ठं त्रि-

लिङ्गं बाष्पिपातिकम्” । खरं कर्कशम् । श्लाघारुणं
श्यावं वा अरुणं वा । प्रकुपितं पूतिष्ठेद्वज्रवणम् ।
क्षेदम् आर्द्रतावृत्तम् घनं पुष्टम् । बाध्यत्वादिकमाह
“बाध्यं त्वक्स्थमांसस्थं वातज्ज्ञेयाधिकञ्च भवत् । मेदोमं
हृन्मज्जं जायं पञ्चं मज्जास्थिसञ्चितम् । क्रिमिलिङ्गाहमन्दा
मिनसयुक्तं यत् त्रिदोषजम्” । वातज्ज्ञेयाधिकञ्च भवत्
एतेन सिद्धैककुष्ठगतचर्मविपादिकाकिटिभाकसक्तानि
बाध्यानि । मज्जागतं शुक्रगतमप्यबाध्यम् । कृमि-
मोहोऽपि वज्रं इत्यन्वयः । अघारिदमाह “प्रमिष्टं
प्रक्षुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्तरम् । पञ्चकर्मशुभातीतं
कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्” । प्रमिष्टं विदीर्यम् । हतस्तरं
वर्धस्तरम् । पञ्चकर्मशुभातीतम् अवज्ञातवमनादिपञ्च-
कर्मशुभम् । अथ त्वग्दुष्टिवात्मात् कुष्ठमेदलाश्लैव त्रि-
लमाह “कुष्ठं कश्चम्भं त्रिलं किञ्चाहं चारुञ्च भवेत् ।
निर्हिमपरिस्तावि लिघातुद्भवश्च त्रयम्” । कुष्ठकश्चम्भं
कुष्ठेन सहैकं समानः सम्भवो निदानं यस्य तत् । अथ
त्रिलस्य भेदमाह किञ्चाहञ्चारुञ्च भवेत् । त्रिलमेव रक्तमां-
साश्रयात्किञ्चाहमरुणञ्च भवेदित्यर्थः । ननु कुष्ठस्य त्रि-
लस्य च को भेद इत्यत आह निर्हिमपरिस्तावीति त्रिलम-
परिस्तापि भवति कुष्ठन्तु स्तानि अथ च लिघातुद्भव-
त्रयमिति । त्रयोधातयो यातपित्तकफासोऽभ्युद्यन्तु-
तेभ्य उद्भवो यस्य तत् त्रिलम् । अथ वा त्रयोधातयो र-
क्तमांसमेदाश्च स त्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठन्तु बा-
ष्पिपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति भेदः । दोषभेदेन च
अभेदानाह “वाताङ्गुलारुणं, पित्तात् तावत् कमलपल-
नम् । सदाहं रोमविध्वंसि, कफात् क्षेपं घनं घुर ।
सकण्डूकं क्रमाङ्गुलमांसमेदं च चादिशेत् । पञ्चैवेदेद्युग्मं
कुष्ठं तज्ज्ञेयरोचरम्” । अरुणमीमङ्गोद्भूतम् । कमल-
पलवदित्यनेन मध्ये क्षेपमन्नेषोद्भूतं बोधयति । घनं
पुष्टम् । क्रमाङ्गुलमांसमेदं च चादिशेत् । तथा च खरः
“अरुणं रक्तसेवान्ते तावत् पित्ते पलङ्कते । क्षेपं क्षेप-
मेदस्ये त्रिलं कुष्ठं परापरमिति” उभयं द्विविधमपि
त्रिलं कथ्येन ईदृगेव । अरुणं तावत् क्षेपं दोषमेदात् ।
द्विविधं दोषजं त्रयजं च । तथा च भोज “त्रिलं त्रि-
विधं विद्याहोषलं त्रयजं तथेति” । त्रिलं बाध्यमश्ल-
माह “अशुक्ररोमवज्रवमङ्गुलशुक्रमयो भवम् । अनलि-
दग्धजं बाध्यं त्रिलं वज्रमन्तोऽन्यथा” । अशुक्र-
तत् । अन्यत्र “गुह्यपाम्बितबौधेभ्यो ज्ञातमपि खर-

नम् । वर्जनीयं विशेषेण किलामं सिद्धिमिच्छताम् ।
गुह्यं मेहनम् भगवन् तलमत्र पदतलं, तत्र जातं सुशुते-
नान्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् । अथचिरन्त-
नम् नयमपि । कुष्ठस्य संसर्गजत्वप्रसङ्गेनान्यानपि संसर्ग-
जान् रोगानाह “प्रसङ्गाद्वातस्य स्वर्गाद्विश्वासात् सङ्ग-
भोजनात्” । प्रसङ्गोऽस्युनम् । “एकशय्यायनाज्ञापि वस्त-
माख्यातुत्वेपनात् । कण्डूकुष्ठोपदेशश्च भूतोन्मादप्रणञ्जराः ।
औषसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम् । श्रियते यदि
कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं
कष्टं प्रकीर्तितम्” । एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रती-
करणीयं न तु उमेक्षणीयम्” ।

इतिषां मध्ये केपाक्षित् महापातकचिह्नत्वं केपाक्षि-
दतिपातकचिह्नत्वं केपाक्षिप्रापपातकचिह्नत्वं स्मृत्यादौ
प्रसिद्धम् । अष्टादशानां मध्ये अष्टानामेव पापरोगतया
सृष्टौ तद्युक्त्यादाद्यादिकुष्ठं तच्च शु० त० निर्वृतिर्यथा
भविष्यपुराणीयमध्यतन्त्रस्य षष्ठाध्याये “शृणु कुष्ठगणं
विप्र । उत्तरोत्तरतोयुद्धम् । विचर्षिषा तु दुश्मनां चर्ष-
रीयसृणीयक । पिकर्षुर्गणताम्रौ च कण्ठवेते तथाह-
कम् । एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्मसु । मण-
वत् सर्वगात्रेषु गण्डे भाले तथा नासे” । तथा ‘मृते च
प्रोथयेत्तीर्थे अथ वा तरुमूलके । न पिण्डं नोदकं कुन्या-
न्तश्च दाहक्रियाद्वरेत् । एषमासीदस्त्रिभावीयोऽस्त कुष्ठो
कदा चन । यदि स्त्रे हाहरेद्दाहं यतिचान्द्रायणं चरेत्” ।
यतिचान्द्रायणमत्रौ पादोनधेतुत्वेत्यं देयम् । अतिपा-
तकमेव फलत्वादयेषं युक्तं यथाह विष्णुः “अथ न-
रकात्तुभूतदुःखार्ता तिर्यक्तलसत्तीर्णानां भातुप्रेरुज-
जानि भवन्ति कुप्यतिपातकी, महाहा यक्ष्मो, क्षराप-
ग्यापदनक, सुमर्षहारी कुन्यपी, शुक्तलसगोदुश्मर्षा,
इत्यादि । ग्यापदनकं समापकण्ठदनकं प्रधानदनद्वय-
मध्यवर्त्तिषुपूदन । प्रधानदनोपरि दलान्तरमिति
केचित् । कुन्यपी सङ्घुचितगणः, दुश्मो समावतः अ-
माहतमेष्टः । अत एव महारोगिणोऽयावच्छीरमशीच-
माह ब्रूमुरासम् “क्रियाशीरसः पूर्यस्व महारोगिण-
सः च । यदेष्टापरस्योऽहर्भक्षान्कयौचकम्” । क्रि-
याशीरसः पिबन्मैमिषिक्रिदानुवर्त्तयितुम् । मूर्च्छक-
मायवीरहितसः । चाक्षेपाक्षीरहितसोति ब्रूमुरः ।
महारोगिणः पापरोगाद्वक्तव्यमरोगतः । ते च उ-
क्तारोगादो रोगाद्वक्तव्यमरोगतः । ते च उ-

रोगाद्वक्तव्यमरोगतः । यथेष्टाक्षारणस्य
दूततवेष्टाद्यासक्तस्य । एतच्च भविष्यपुराणोक्तं यति-
चान्द्रायणप्रायश्चित्तमन्त्रप्रायश्चित्तानां कुष्ठप्रादीनां दाहे
बोद्धव्यम् अन्यथेषां प्रायश्चित्तोपदेशोविफलः स्याद् । यथाह
विष्णुः ‘कुन्यपी ग्यापदनस्य दाहयरात् कर्षुं चरित्वो-
द्वरेयाता तद्वन्नसौ’ इति अत्र दाहयरात् पराकर्षणं
तत्र पञ्च धेनवः नतु प्राजापत्यं तदाहकर्तुं यतिचान्द्रा-
यणेन विप्रमशितत्वात् अत्र बह्वनामेकधर्माणामिति वच-
नं दाहकाङ्क्षितत्वाच्च कुष्ठप्रादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतएव
प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तमेवं दुश्मोदिष्वपूत्र्यमिति । महा-
पातकादतिपातकस्य शुक्त्वात् तच्छेषेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगु-
णम् । कर्मविपाके शातातपः “महापातकजं चिह्नं
समजन्मसु जायते । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रा-
दिभिः शमः । कुष्ठश्च राजयक्षा च प्रनेहोपहृष्टौ
तथा” । अत्र कुष्ठपदमत्यकुष्ठपरमिति पूर्वेषां विरोधः” ।

कुष्ठकेतुः शु० कुष्ठं तन्नाशनं केतुचिह्नं यस्य । मार्कण्डेयकार्यं
(भू० इच्छसा) एषे राजनि०

कुष्ठगणः शु० इत० । शु० त० उक्तो कुष्ठगण्डे दर्शिते अष्टादशत्यादि
प्रयोजके कुष्ठभेदसमूहे स च कुष्ठगण्डे भावप्र० अष्टादश-
विधो वर्णितः स च कुष्ठगण्डे दर्शितः [राजनि०
कुष्ठगण्डे न० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य इच्छं समा० । एतयाचुके
कुष्ठगन्धिनी स्त्री० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्याः इति स्त्री० । अथ-
गन्धाया गन्धचि०

कुष्ठग्नं लि० कुष्ठं हन्ति घ्नन्-टक् । कुष्ठनागके औषधे
“मस्तरिकाया कुष्ठज्वेपनादिक्रिया हित्वा” सुशु० ।
० हित्वायत्या शु० राजनि० श्काकोदुन्वरिकाया षष्ठाकुच्या
च स्त्री स्त्री० राजनि०

कुष्ठनाग्नं शु० कुष्ठं नाशयति नश-चिप्-ल्यु । १ पाराहो
कण्डे २ अतसर्वमे च राजनि० श्कीरीयष्टसे रत्नमा०
३ कुष्ठनागके औषधादौ लि०

कुष्ठनाग्निं लि० कुष्ठं नाशयति नश-चिप्-चिनि । कुष्ठ-
नागके चिद्विद्या स्त्री० । सा च २ सोमराज्या रत्नमा०
कुष्ठलं न० कुष्ठितं स्वप्नं स्वप्नपादिपातुं पत्यम् । कुष्ठितस्त्वहे
कुष्ठविदुः स्त्री कुष्ठस्य तत्त्वस्वरूपादेः विदुः विद्या विद-सम्
भावे लिप् । कुष्ठस्वरूपादिविद्यायां तत्र साधुः कथादि०
ठक् । कुष्ठविदुः तत्र साधौ लि० इत्तं केसि कर्त्तरि लिप् ।
२ कुष्ठस्वरूपवेत्तरि लि० । [राजनि० २ कुष्ठमागडे लि०
कुष्ठसूदन शु० कुष्ठं सूदयति सूदि-ङ् । १ आरुग्ने (बोन्दाह)

कुष्ठहन्तृ ण० कुष्ठं हन्ति हन-हन् । १ हस्तिकन्दे (हाति-
कान्दा) राजनि० २ कुष्ठनाशके लि० ३ शकुन्त्यां स्त्री० ङीप्
राजनि० [त्रिका० २ कुष्ठनाशके लि०]

कुष्ठहन्तृ ण० कुष्ठं हरति ह-किप् तक् च । १ विट्खदिरे
कुष्ठारि ण० इत० । १ विट्खदिरे शब्दच० । २ पटोले श्वादि-
त्यपले श्खदिरमात्रे ण गन्धके च राजनि० ३ कुष्ठनाशके
कुष्ठिका स्त्री कुष्ठीव कायति कै-क । पादावयवभेदे “यास्ते
जङ्गा. या. कुष्ठिका ऋच्छरा ये च ते शफा” अण० १०६२३
कुष्ठिन् लि० कुष्ठ+अस्त्वर्थे इनि । कुष्ठरोगयुक्ते । कुष्ठशब्दे-
उदा० स्त्रिया ङीप्

कुष्ठित लि० कुष्ठ जातमस्य तार० इतश्च । जातकुष्ठे “स्त्री-
पुंसयोः कुष्ठोपाद्ध्युषोणितशुभयोः । यदपत्यं तयो
जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्” सुश्रुतः [उष्णा०]

कुष्मल न० कुम्-कुम्बलन् । १ छेदने २ खादने ३ विकसिते च
कुष्माण्ड ण० ईषत् उष्मा पित्तहेतुत्वात् अण्डेषु बीजेषु यस्य
शक० (कुमडा) ख्याते १ छेदे, २ शिवस्य पारिपदभेदे च
तस्य कुष्माण्डाकृतित्वात्तथात्वम् जातित्वात् स्त्रिया
ङीप् कुष्माण्डोऽथयत्न शक्तताभेदे स्त्री भावप्र० ऋग्वेदादि
प्रसिद्धेषु ४ ऋग्विशेषेषु स्त्री ऋग्वेदा देवहेतुनमित्यादि-
मन्त्रपञ्चकात्मकेऽनुवाके ण० “मृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चि-
त्तानि दाययेत् । साधितां देवतीभिर्दि” कुष्माण्डमय-
मर्षणम्” भा० आत० १२६४० व्याख्याने नीलकण्ठ ।
यद्देवा इत्याद्यानुवाकस्य चतु० २०।१४।१७॥ यथा
“यद्देवा देवहेतुन देवाश्चक्षमा मयम् । अग्निर्मा तस्मा-
देनसो विश्वानुमुक्ष्वहस” यजु० २०।१४।

यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चक्षमा मयम् । वायु-
र्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुक्ष्वहस” १५ । यदि जाप-
द्यादि स्वप्न एनांसि चक्षमा मयम् । सूर्योमा तस्मादेन-
सो विश्वान्मुक्ष्वहस” १६ । यदुष्मासे यदरण्ये यत्-
संभायां यदिन्द्रिये । यच्छूरे यदय्ये यदेनचक्षमा म-
यम् । यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयवनमसि” १७ ।
यदापो अघ्नूना इति वरुणो नोमुक्ष्वहस” १७॥ “इति
सार्धं चतुष्टयमन्त्रात्मकोऽनुवाकः तत्ताद्यास्त्रिसः कुष्माण्डो-
संज्ञा यथाह वेददी० “इत उत्तरमवच्छेद्यः मासरकुम्भं
प्रावयति यद्देवा इति” का० १।५।११ अथच्छेद्येऽहं कत्वा
यद्देवा इत्यादिना वरुणो नो मुक्ष्वहसित्वेन सार्ध-
कण्डिकाचतुष्कात्मकेन मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तार-
यति । अग्निवायुसूर्यदेवत्यास्त्रिसोऽनुष्टुभः कुष्माण्डो-

संज्ञा” इति । तेनावशिष्टसार्धमन्त्रसहितोऽनुवाकः
कुष्माण्डसंज्ञक इति विवेच्यम् प्रागुक्तभारतव्याख्याने
नीलकण्ठेन मन्त्रपञ्चात्मकस्य तथात्योक्तिः अर्धमन्त्रस्य
मन्त्रत्वकल्पनमेति बोध्यम् । सार्धं क कुष्माण्डकोऽपि
(कुमडा) छेदे औषधिभेदे, उभाया, (मसिना) कर्कारी
च । कुष्माण्डस्य शुष्णपाकप्रकारादि भावप्र० उक्तं “कु-
ष्माण्डं हृद्द्वयं हृष्यं शुभं पित्तासृषातनुत् । मास
पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् । हृद्द्वं नातिष्ठित
स्यादु सञ्चार दीपनं खडु । वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोन
हृत् सर्वदोषघ्नित् । अस्य पाकप्रकारा यथा “इते त-
मे विनिःश्लिष्य अण्डान् कुष्माण्डसम्भवान् । वात्ताग्नि-
धिना कुर्यात् प्रवेष्टतलनादिकम् । वेसवारान्तरक्रेष
इते तलनपूर्वकम् । कुष्माण्डक फलं सिद्धं विदुः सुष्मा-
डु चन्द्रम्” । “इतेन शुद्धयुक्तेन गोचकुष्माण्डसंज्ञका-
न् । रन्ध्रितान् जीरकरिचैरिमान् शुशुक्तिका पिडु”
“चतुरस्रायतान् स्तूत्रान् सिद्धान् जीरेष्व मोदितान् ।
सुपाच्यान् अण्डसर्पिर्भ्यां सरिचैवादिवाधितान्” । “कुष्मा-
ण्डसंज्ञानि ससैन्धवानि तनूनि सर्गाह्नि तपिष्ठितानि ।
जम्बोरनीराश्रितश्चक्षुर्वैर्भयन्ति वज्रेरपि योपचाय” ।
“कुष्माण्डसम्भवाः अण्डाः सुस्निग्धाश्चकान्तिता” । वेव-
मारयुते तैले तलनेष्व प्रवेष्टयेत् । अण्डं कनिष्ठिकाकारं
कौष्माण्डं खेद्यपिण्डितम् । राजिकादधिविखल्यैर्भिन्नितं
कास्तूरीयकम् । एवं वक्षुधिया कार्या कौष्माण्डा हि
विषण्णैः । प्रवेष्टतलनस्यादु सारसंज्ञानराजिज्ञा” ।
“अमृतं पक्कुकुष्माण्डं कुष्माण्डं तरुणम् विषम्” वैद्य०
“कुष्माण्डं चार्थ्यज्ञानि स्यात्” तिथित० । अण्डां चैव
कुष्माण्डं कार्तिके परित्यज्येत्, कार्तिकव्रते इरा०
६ यागक्रियाविशेषे शब्दरत्ना० तद्वृत्तं ऋग्वेदम्

कुष्माण्डकरसायन न० अक्रदत्तोक्ते कुष्माण्डस्य इत्यन्तर
मित्रितस्य पाकविशेषेण जाते औषधभेदे यथा
“कुष्माण्डकात् पक्वयतं सुस्निघ्नं निष्कुलीकृतम् । पक्वेत
तप्ते हताग्रस्ये शनैस्ताम्बमये हृदे । यदा मधुनिमं पाक-
सदा खण्डयत न्यसेत् । पिप्पलीहृद्देवाभ्यां ह्ये पके
जीरकस्य च । त्वगोष्ठापलसरिषधाम्यक्तानां पसार्वकम् ।
असेचूणीकृतं तप्तं दय्यां सङ्कट्येन्मुहुः । तत् पक्वं
स्यापयेद्वाण्डे दत्त्वा क्षौद्रं हताह्वकम् । तद्यजाम्निवत्
कादेऽह्मपिप्पी जतययी । कासश्वासतमन्त्रैर्हृष्टाज्वर-
निषोक्तः । हृष्यं शुभं नवकरं बलवत्प्रसादनम् ।

उरःसम्मानकरणं हं हणं स्वरबोधनम् । अश्विन्वां
निर्मितं सिद्धं कुम्भाण्डकरसायनम् । खण्डामल-
कमानाहुसारात् कुम्भाण्डकद्रवात् । पात्रं पाकाय दा-
तव्यं यावान् वात्र रसो भवेत् । अत्रापि सद्रया पाको
निस्तवचं निष्कलीकृतम्” ।

कुम्भाण्डखण्ड पुं० चक्रदत्तोक्तौ औपधमेदे

“पञ्चाशत्क पत्रं खिन्नं कुम्भाण्डात् प्रस्यमाच्यत ।
प्राज्ञं पलशतं खण्डयासाकायादके पचेत् । सस्ताधाली
शुभाभागी त्विसुगन्धैश्च कार्षिकैः । ऐलेयपिञ्चघन्याकज-
रिचैश्च पलांशकैः । पिप्पलीकुडवञ्चैश्च मधुमानीं प्रदा-
पयेत् । काशं श्वासं क्षयं हिक्का रक्तपित्तं हलीसकम् ।
हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति” ।

कुस स्त्रोपे दि० प० सक० सेट् । कुस्यति इरित् अकुसत्-अ-
कोसीत् चुकोस । कुसल

कुसल न० कुस-कलच् । १ मङ्गले २ तद्वनि त्रि० अमरटीका
कुसित पु० कुस-इत नि० गुणाभाव । १ जनपदे उणादि-
कोप । २ हृद्विजीविनि त्रि० तस्य पत्नी डीप् येदादेशः ।
कुसितायी तत्पत्न्या स्त्री सि० कौ० । कु+सि वन्नेने क्त ।
१ ईपदुवद्धे त्रि० ।

कुसिद् त्रि० कुस-इद नि० न गुणः । १ हृद्वर्थः धनप्रयोगे
२ हृद्विजीविनि त्रि० । तस्य पत्नी डीप् येदन्तादेशः ।
कुसिदायी तत्पत्न्या स्त्री सि० कौ०

कुसिन्धु न० कवन्धे । “या वैताः त्रियः एतानि तानि प-
त्रोर्ध्वं गच्छ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चित-
व ” इति० ब्रा० ७, ५, २, २, “कुसिन्धानि कवन्धानि”
भा० । “याभ्यां कुसिन्धुं सुहृदं ववन्ध” । “तद्देवः कु-
सिन्धे अध्यादधौ” अथ० १०, २, २, ५, [राजनि० ।

कुसिरु स्त्री कुशिन्वी+रुपो० । शिञ्चप्राप् (सिम्)
कुसीट त्रि० कुस-इट नि० न गुणः “कुसेरुमोमेदेता” उणा०
सूत्रे ततोयप्रत्ययः ह्रस्वादिदीर्घादिश्चेति वृत्तिकारह-
रदत्तादयः । १ हृद्वर्थः धनप्रयोगे (सुदृष्टाद्योवा) २ पुनर्पा-
दधेन प्रयुक्ते धनविशेषे । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तं यथा
“एष लाभनिमित्तं यद्दानमपहृणमिच्छते । तत् कुसीद-
मिति १ इति तेन वृद्धिः कुसीदिनाम्” अथार्थः ।

स्थानं मूलधनाज्ज्वलानम् लाभोद्विजं दानमपहृण-
पटे कमीश्रुत्युटा बाधे तेन मूलधनाज्ज्वलाने सत्येव
योलाभस्तु यद्दानं धमिन्नेन दीयमानं मूलधनम्
अवमर्त्येन अपहृणं तथास्त्रीकृत्य गृह्यमाणं यत् तदह-

मिति अवस्थापाकरणीयत्वरूपगुणयोगाद् गौणप्र-
योगः । अतएव वाणिज्यार्थप्रयुक्तस्य न अहणत्वम् इति
मिश्रा । तस्यावयवार्थमाह वृहस्पति “कुत्सितात्
सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणं वाष्टगुणं कु-
सीदारव्यवृणन्तः” इति अथार्थः कुत्सितात् सीद-
तश्चाधमर्णात् सकलधनं यत् गृह्यते निर्वि-
शङ्कैरुत्तमर्णैः चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन-
हैगुण्यादिलाभः इति । कुसीदे विशेषो गारुडे २:५
अध्याये उक्तः यथा “कुसीदकपिवाणिज्यं प्रकुर्वीता-
स्वयंकृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते
द्विजः । बहुवोवर्त्तनीपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिता ।
सर्वेषामपि चैवैषा कुसीदमधिकं विदुः । अनाष्टप्रा-
राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः । कृष्यादिके भवेद्वाधा
सा कुसीदे न विद्यते । शुक्रपक्षे तथा कृष्णे रजन्दा दि-
वसेऽपि वा । उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न नियर्त्तते ।
देशगतामां या वृद्धिनानापरलोपजीर्णिनाम् । कुसीद
सर्वतः सम्यक् स स्थितस्यैव ज्ञायते । लब्धलाभः पितृन्
देवान् ब्राह्मणान् चैव पूजयेत् । ते तन्नास्तस्य तद्दोषं श-
मयन्ति न संशयः । वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां
काञ्चनादिकम् । कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि
च । पण्येभ्यो पिंशति दत्त्वा परस्वस्वार्थदिकं शतम् । पा-
देनायस्य पारक्यं कुर्यात् सख्यमात्मवान् । अङ्गेन चात्म-
भरणं नित्यनैमित्तिकान्तिम् । पादञ्च प्रार्थमानस्य मूल
भूतं विवर्द्धयेत् । विद्याशिलस्य भूतिः सेवा गोरक्षा वि-
पणिः कृषिः । वृत्तिभैष्य कुसीदश्च दश जीवनहेतवः” ।
तस्य विप्रादिभिः स्वयंकर्तव्यता निर्णीता आङ्गि-
तं तत्र गौतमः ।

“कृषिगोरक्षवाणिज्ये च स्वयंकृते कुसीदश्चेति”
कुसीदस्य वृषग्व्यहृषं स्वयंकृतस्याभ्युत्थानार्थं कुसीदं
वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरुः । वृह-
स्पति “कुसीदकपिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः । लब्ध-
लाभं पितृन् देवान् ब्राह्मणान् चैव भोजयेत् । ते तन्ना-
स्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः । वणिक् कुसीदी
दद्यात्तु वस्त्रगोक्षाञ्चनादिकम् । कृषीवलोऽन्नपानानि
यानशय्यासनानि च । पण्येभ्यो पिंशति दत्त्वा परस्वस्वार्थ-
दिकं शतम् । वणिक् कुसीददोषं स्यात् ब्राह्मणानाञ्च
पूजनात् । राज्ञे दत्त्वा तु पञ्चभागं देवतानाञ्च पिंश-

कम् । त्रिंशद्भागसु विप्राणां कधिं कृत्वा न दोषभाक्” ।
द्विभेदः षण्णादानशब्दे १४१६ प्र० उक्तः । २तद्वति लि०
तस्य पत्नी डीप् ऐङ्च् सङ्घबोधः । कुसीदायी दृष्टप्राजी-
विपत्त्याम् । पाणिन्यादिमते कुसितकुसिदशब्दाभ्यां कृष्ण-
मध्यास्यामेव डीप् ऐङ्च् इति भेदः । कुसीददृष्टार्थद्वय-
प्रयच्छति अनुवचो । कुसीदिक दृष्टार्थधनदायिनि लि०
स्त्रियासुभयत्वं विष्णात् डीप् । स्वार्थे क । कुसीदक,
तत्पार्थे व्यस्यर्थे इति । कुसीदिन् दृष्टार्थे धनप्रयोक्तारि
उत्तमस्य लि० स्त्रिया डीप्

कुसीददृष्टि स्त्री कुसीदरूपा दृष्टिः । कुसीदरूपायां दृष्टौ
(सुद) “कुसीददृष्टिर्गुण्यं नात्वेति सकृदाहृता” वा०
स्मृति । व० प्री० । कुसीदरूपदृष्टिबुक्ते लि०

कुसुम न० कुस-उम नि० गुणमात्र । १प्रथमे, “कुसुमसन्त-
तिसन्ततसङ्घिभिः” भाष । “कुसुमाद्योलितकार्मुकोमघु”
कुमा० । “विपिनविहारे कुसुमविचिता” बन्दोभ० । २प्रथमे,
३स्त्रीरजसि, “यदा नाथी पितुर्गच्छे कुसुमजनसङ्घाव”
व्यो० ४नेत्ररोगभेदे च मेदिनि । पञ्चमात्मप्रस्थाने । ५
यथे ५प्रभेदे । फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुखभवादि-
सूचकत्वं उ० ब० २६७० दर्शितं यथा

“फलकुसुमसम्पद्विं वनसतीना विषोक्त्य विशेयम् ।
सुखभक्त्य द्रव्याणा निष्पत्तिश्चापि शस्यानाम् । शालेन
कलमशाली रक्ताशोकेन रक्तयासिच । पाण्डूकं पीरि-
कया नीलाशोकेन मधुरक । न्यपोषेन तु वनकसि-
न्दुकद्वया च वटिको भवति । व्यत्ययेन श्रेया निष्प-
त्ति सर्वशस्यानाम् । जम्बूभिस्त्रिलभाषा शिरीषद्वया च
कङ्कनिष्पत्ति । गोधूमाश्च मधुकैर्यवद्विं सप्तपथेन ।
अतिचक्रककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्वपान् वदेदसौ । बदरी-
भिश्च कुलत्याश्चरविल्वेनादिश्रेष्ठान् । अतस्ती नेतसपुष्पैः
पलायकुसुमैश्च कोष्ठवा श्रेया । तिलकेन शङ्खपौलिक-
रजतान्वय चक्रेदेन शङ्ख । करिष्यश्च हलिकर्षेरादेस्त्र्या
धोजिनोऽन्यकथेन । गावश्च पाटलाभि कदलीभि-
रजायिकं भवति । चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पत्
बन्धुजीवेन । कुसुमकद्वया यश्च वैदूर्यं नन्दिकावर्तै ।
विद्याश्च सिन्धुशारेण पीलिक कुङ्कुमं कुसुमेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्त । अथी सुवर्ष-
प्रथं । पद्मैर्विमाः पुरोहिता कुष्ठैः । शौमन्विकेन
वसपतिरक्षेण हिरण्यपरिद्वि । आभ्यै चेलं मञ्जतकै-
र्भय पीडुभिस्तारोम्यम् । अदिरशमीभ्या दुर्भिक्षमर्जुनै

शोभना दृष्टि । पित्रुमहानागकुसुमैः सुमित्रमय भारतः
कपिलेन । निचुसेनादृष्टिभवं व्याधिमय भवति कुट-
जेन । दूर्वाकुसुमकुसुमाभ्यां भिषुर्षङ्गिच कोविदारं ।
य्याभाकतामिदृष्ट्या बन्धक्यो दृष्टिभावानि” ।
कुसुमविशेषप्रकाशने दोषदभेदः । “बभ्रुररेव स्त्री-
चरचेनाभिताडनम् । दोषदं यदभोक्तं ततः पुमो-
द्भोभवेत् । वकुलो सुखशीघ्रचिह्नः । व्याधोक्तिः
कुसुमं कुसुते विकारभाषोडितसिद्धक उत्पन्निको वि-
भाति” कुमा० टी० बद्धि० । तदस्य संजातं तारं इतच् ।
कुसुमित संजातकुसुमे लि० ।

कुसुमकार्मुकं उ० कुसुमं कार्मुकमक्ष । बन्द्ये “कुसुमवा-
र्मुककार्मुकसंहितेत्यादि भाष” । कुसुमचापादबोधनं
उ० । “कुसुमचापकतेजवदंशभिः” भाष ।

कुसुमपञ्चकं न० कुसुमाना पञ्चकम् । कामदेववाचक्ये वर-
विन्दादिपञ्चके “मनसि शयमकाङ्क्ष मन्दाऽसी न कुसुम-
पञ्चक्यसं विषोदुम्” भाषः । कुसुमवाचशब्दे विवृति ।

कुसुमपुरं न० (पाटना) इति ख्याति पाटलिपुत्रे नगरे “ततः
पिष्टवधपरित्यासादपक्रान्ते कुसुमपुरात् कुमारे मज-
वकेती” “चाणक्यहतकेन आहूताभिहिताः कुसुम पुर-
वासिनः” इति च संहाराः । कुसुमनगरं पुष्पपुराद-
बोध्यत्वं न० । अन्तर्लोमे कुसुममयत्वं ।

कुसुममध्यं उ० कुसुम मध्ये फलमध्ये वस्त्र । (चावदा)
दृष्टभेदे । शब्दच०

कुसुममयं लि० कुसुमात्मकं कुसुमप्रचुरं वा कुसुम+मयत् ।
१प्रथममे २पुष्पप्रचुरे च स्त्रिया डीप् ।

कुसुमवाणं उ० कुसुमानि वरविन्दादीनि पञ्च पुष्पाणि
वाणाः वस्त्र । बन्द्ये । “वरविन्दमयोक्तं पूतञ्च नवन-
जिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चवाचस्य वावना”
भाषव्या० बद्धि० । हतवाक्यम् कुसुमशरादबोध्यं उ० ।

कुसुमविचिता स्त्री “नवसंहितौ व्यो कुसुमविचिता
उ० उ० उ० १द्वादशाक्षरपादके सर्वदृष्टभेदे । कुसुमेन
विचिता । २प्रथमैर्विचिता लि० । “विपिनविहारे कुसु-
मविचिता” (सररिपुमूर्तिः) बन्दोभञ्जरी

कुसुमाकरं उ० इत० वस्त्रे कृतौ । “भाषानां अमशीर्षाऽक्षि
कृतानां कुसुमाकरः” नीता । पुष्पाकरावोऽप्यत्र उ० ।

कुसुमागमं उ० कुसुमानागमनोक्तम् । वस्त्रे कृतौ
कुसुमाच्छानं न० कुसुमाचारमञ्जनं भाष० । प्रैतजनसजाते
पुष्पाकारे कञ्जनभेदे अमरः ।

कुसुमाञ्जलि पु० कुसुमपूर्णाञ्जलिः । पुष्पपूर्णाञ्जली
कुसुमानामञ्जलिरपि । उदयनाचार्यप्रणीते पञ्च-
स्तवकात्मके परमात्मनिरूपके ग्रन्थभेदे “इत्येष नीति-
कुसुमाञ्जलिर्दण्डवन्नी” इति तदुपन्योपसंहारे
न्यायप्रसूनाञ्जलिरित्युपक्रमे च कीर्त्तनात् तस्य न्याय-
कुसुमाञ्जलिनामत्वेऽपि देवदत्तस्य पूर्वपदलोपे दत्त
मदवाच्यतावत् पूर्वपदलोपेन तन्नामता लोकप्रसिद्धेति ।
पुष्पाञ्जल्यादयोऽप्यतः पु०

कुसुमात्मक न० कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य कप् । कुङ्कुमे
हारा० तस्य सर्वात्मनैव पुष्पाकारत्वात्तथात्वम् ।

कुसुमाधिप पु० कुसुमेषु कुसुमप्रधानेषु दृष्टेषु अधिप
त्रेह० सुगन्धित्वात् । चम्पकदृष्टे शब्दर० ।

कुसुमाधिराज् पु० कुसुमेषु अधिराजते सुगन्धित्वात्
राज-क्रिप् । चम्पके त्रिका० ।

कुसुमायुध पु० कुसुमानि आयुधान्यस्य । कामदेवे “कुसुमा-
युधपत्नि ! दुर्लभम्” “तव प्रसादात् कुसुमायुधो-
ऽपि” कुमा० पुष्पाञ्जलिकुसुमास्त्रादयोऽप्यतः पु०

कुसुमाल पु० को० प्रविष्ट्या० सुमालः सम्बन्धनभेदोऽस्य ।
चौरे हारा० । तस्य भूमिबन्धिकावित्तेन तत्सम्बन्धि-
त्वात् तथात्वम् ।

कुसुमासव न० कुसुमस्य तद्रसस्यासवम् । १ पौष्पमधुनि,
तज्जाते, २ मद्ये च राजनि० । आसवशब्दे विवृतिः ।

कुसुमेषु पु० कुसुमानि इषयोऽस्य । कामदेवे चमर कुसु-
मशयशब्दे विवृतिः । [इत० । २ पुष्पचम्पूहे ।

कुसुमोच्चय पु० कुसुमानामुच्चयः समूहो यत् । १ सवके ।
कुसुम् पु० कुस-उभ० नि० गुणभावः । (कुसुम) पुष्पप्र-
धाने दृष्टे चमर० । पुष्पादिप्रचयपरत्वं न० । “कुसुम्”
नालिकायाम्कं वृन्नाकं पूतिकां तथा । भजयन् पतितस्तु-
स्यादपि वेदान्तगोह्वलिः” त्रिपित० उचनाः । “कुसुम्” वातल
रूपं रक्तपित्तकफाग्रहम्” भावप्र० । “कटुर्विपाके कटुक
कफघ्नोविदाहिभागादहित कुसुम्” सुश्रु० । तस्य
तैसगुणाः “कुसुम्भतैलमण्डोष्णं गुरु स्वादु विदाहि
च । चक्षुर्भ्यामहितं वर्यं रक्तपित्तकफप्रदम्”
भावप्र० । सुश्रुते तु तत्तैसगुणाः सामन्वत उक्ता यथा
“निम्बानसोकुसुम्भमूलकजीमूतकटुषकतवेधनाककम्पिह-
कहसिकर्षष्टयीकापीलुकरज्जोह्वदीशिपुसर्षपसुवर्चला-
विडङ्गज्वोहिप्रतीफलतैमानि तीक्ष्णानि सधूयुष्णवी-
र्यानि कटूनि कटुविपाकानि शराण्यनिष्ठकफप्रतिकुश-

प्रमेहशिरोरोगहराणि चेति” । “कुसुम्भमाकस्य सख”
(त्रिफलासव) सुश्रुते तस्यानुपानसक्तम् । २ कमण्डली
चमर० । “कृष्णकेशशृङ्गः पात्री दण्डो कुसुम्भवान्”
मनुः । १ स्वर्णे न० भेदि० ।

कुसुम्भराग पु० इत० । कुसुम्भस्य तत्पुष्पस्य रागः, कुसुम्भ
सङ्गश्च इव रागः इति वा । कुसुम्भ पुष्पस्य प्रायजरागे
२ दम्भलो रागभेदे च । स च सा० द १५० दर्शितः यथा
“नीलोत्पलकुसुम्भमञ्जिषाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा । न
चातिशोभते यस्मापैति मेन मगोगतम् । तन्नीलोत्पला-
गमाख्यानं यथा श्रीरामसीतयोः । कुसुम्भराग तं
प्राङ्ग्यदपैति च शोभते । मञ्जिषारागमाहस्तं यस्मापै-
त्यतिशोभते” ।

कुसुम्भबीज न० इत० । (वरडा) पाश्चात्यभामाप्रसिद्धे वर-
टाखे बीजे । यस्य तैलं कुसुम्भतैलम् ।

कुसुम्भविन्दु पु० अपिभेदे येन “आजिम्भ कण्ठय” इत्यादि
मन्त्रो दृष्टः । यजु० ८।४२ वेददी० दृश्यः ।

कुसु पु० कुस-कृ । गण्डूपदे (कौ०) हेमच० ।

कुसूल पु० कुस बा० कूलच् । कुसूलशब्दाद्यैः भरतः ।

कुसृति स्त्री कुत्सिता इति स्त्र-गतौ भावे क्तिन् । १ यावो
चमर० २ इन्द्रजावे हेमच० । कुत्सिता इतिरा-
चारोऽस्य । ३ दुर्धरे त्रि० “कामादभी कुसृतयः खलयो-
नयस्ते” भाग० ८।२१।६

कुसुम् पु० कुं प्रथिवीं सुभूतिं सुनुम् मूल० क ।
१ विष्णौ भरतः । २ सुश्रुते च शब्दचि० । तस्यैदम्
अण् । कौसुम् अपिभेदे तस्य विष्णुसम्बन्धित्वात् सप्त-
द्रोत्यन्वत्वात्तथात्वम् । कौसुम्भशब्दे विवृतिः ।

कुसुम्बरी स्त्री० कुत्सिता तम्बरी दृष्टो० । घन्याके भरतः
कुसुम्बुरु न० कुत्सितं तम्बुरु स्त्रिय-महर्णे बा० उर ।
जातित्वे सुट् । घन्याके सि० कौ० ।

कुसुम्बी स्त्री कुगतिः । कुत्सिताया स्त्रियां । तस्या भावः-
कर्म वा युवा० अण् । कौसुम् तद्भावे तत्कर्मणि च न०
कुसुम् मुक्तिपूर्वकदर्शने चुरा० घात० सक० ईपङ्गाद्यैः अक०
सेट् । कुसुयते अचुकुसतमूर्द्धत्यमध्य इत्येके ।

कुह विष्णायने अद० आत्म० सक० सेट् । कुहयते अचु
कुहन, कुह्यां बभूव आस चक्र कुहकम् कुहनम् ।

कुह अव्य० किम्+इन्दसि ह किम् कु० । कश्चिन्नित्ये
“यस्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम्” अ० २।१०।१५।
“स वस्त्रं कुह पितृवत्” अ० १।१६।६। इन्दसे-

वाख्य प्रयोगः न लोके । कुहयति विस्माययति ऐश्वर्येण
कुह- अच् । २ कुवेरे पु० हेमच० । शिखापके त्रि० ।
कुहक न० कुह-वा० कुनु । इन्द्रजाते असदस्तुनं सत्येन
भोषके व्यापारभेदे । “द्वेधैरपक्षैरहितैश्च तस्य भिद्यस्य
नित्यं कुहकोद्यतैश्च” भा० व० २३३४० । “धान्ता खेन
सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि” भाग० १,१,१,
२ वज्रनाया स्त्री क्षिपका० नेत्वम् । इन्द्रजालं च भाया
व कुहका वापि भीषणा” भा० उ० ५४६१ स्त्री० ।
शनागभेदे पु० । “ततोऽघसान्महातले काद्रवेयाणां स-
पाण्यां नैकशिरसा क्रोधवशोनाम गणं कुहकतणक-
कालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः” भाग० ५,१२४।
२६ । “द्विजोपसृष्ट कुहकस्तणको वा (मां) दशमलं
नमत विष्णु गाथा” भाग० १,१६,१४१ परीक्षितः ।

कुहकस्वन पुंस्त्री० कुहकः विस्मापकः स्वनोऽस्य । कुकुट-
विहगे हेमच० स्त्रियां ङीप् । [ङीप् ।

कुहकस्वर पुंस्त्री० कुहकस्वनवत् । कुकुटे हारा० स्त्रियां
कुहक पु० “दुतद्वम्” लघुङ्गम् ताले कुहकसंज्ञके” इति सङ्गी-
तदाभोदोक्तौ तालभेदे ।

कुहन न० ईपत् प्रयत्नेन हन्यते हन-कर्मणि वा कप् ।
१ छद्माण्डे २ काचपाले च मेदि० तयोरीपत्प्रयत्नेन ह-
न्मानत्वात्तथात्वम् कुतुषिताकारेण हन्ति हन-अच् ।
३ ईर्ष्यालौ त्रि० मेदि० । कुं पृथ्वीं हन्ति हन-अच् ।
४ मूषिके ५ वर्षे च पु स्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कुहना स्त्री कुह-युच् । १ दम्भचर्चायां मेदि० २ लोभात्
मिथ्येन्द्रापयकल्पनायाम् अपर (दम्भेन कृतध्यान
मौनादौ भावदीक्षित) भावे ल्युट् विस्मायने न० स्त्राये
क अत इत्थम् । कुहनिका तत्पार्थं शब्दरत्ना० ।

कुहर पु० कुंहरति ह-अच् कुह-विस्मायने क त राति
रा-क वा । १ नागभेदे मेदि० । २ गह्वरे ३ छिद्रे न० मेदि०
“तैः किं सत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीया करा”
प्रसन्नरा० । ४ कर्णे ५ कण्ठशब्दे ६ गले ७ समीपे च न०
अजयपाल ।

कुहरित न० कुहरयति कण्ठशब्दं करोति कुहर+उती
णिच्-भावे क्त । १ पिक्तालामे मेदि० २ रतध्वनौ च मेदि०
३ शब्दमात्रे विश्व -

कुहलि पु० कु+हलि-इन् । १ पूगप्रसिकायां (पानु) त्रिका०
कुहा स्त्री कुह-क । १ कुजफटिकायाम् २ कटुक्या च (कट-
की) शब्दच० ।

कुहु स्त्री कुह-अग० कु । कुहशब्दार्थे हेमच० । “को-
किलानां कुहुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः” भा० आन०
७२४ स्त्री० । कुहकुहायते कुहशब्दे वक्ष्यमाण भारत-
वाक्यम् कुह+आच् द्विच कुहकुहायते ।

कुह् स्त्री कुह-ङ् । नटन्दुकलावाभावास्यायाम् । “दे ह
वा अभावास्या वा पूर्वाभावास्या वा सिनीवासी दोतरा
वा कुहरिति” इति । व्यक्तमाह कालमा० व्यासः “इष्ट-
चन्द्रा सिनीवासी नटचन्द्रा कुहर्मता” अतनरे
“तिथिलये सिनीवासी नटचन्द्रा कुहर्मता । बाह्येऽपि
कुहर्म्या वेदवेदाङ्गवेदिभिः” । तत्र आत्राधि-
कारिभेदमाह तत्रैव आवालि. “अवराङ्गदवाभापी
यदि दर्शयिष्यन्ते । आहिताग्नेः सिनीवासी निर-
ग्न्यादेः कुहर्मता” । आदिशब्दात् स्त्रीभूयोरपि यङ्-
णम् यथाह तत्रैव लोकादि. “सिनीवासी द्विजैः
काव्यैः साग्निकैः पितृकर्मणि । स्त्रीभिः शूद्रैः कुह् कार्या
तथा चानग्निकैर्द्विजैः” । अत विशेषादि कालमाधवीवा-
दौ प्रोच्य । २ तदधिवातप्रा देयपत्न्याम् “सिनीवासी कुह-
रिति देयपत्न्याविति” नैरुक्ता । सा च अङ्गिरसः सुता
यथाह भाग० ४,१,२६ । “अङ्गा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रो
ऽसूत कन्यकाः । सिनीवासी कुहराका चतुर्थ्यनुमतिरुपा”
भा० व० १,१,७४० । त अग्न्या अपि तत्कन्या आह यथा
“देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता । भूताना
मेव सर्वेषां यस्यां रागादाऽभवत् । रामाङ्गिरेति
यामङ्गिर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता । वा कपर्दिनुतामाङ्गि-
रश्याङ्गिरेति देहिनः । तनुत्वात् सा सिनीवासी इती
याङ्गिरसः सुता । पश्यत्यर्चयती भाभिर्हविर्भिच हवि-
यती । पत्नीमङ्गिरसः कन्या पुण्यामाङ्गिर्हविर्हतीम् ।
महाभस्त्रेष्वाङ्गिरसीदीप्तिमत्सु महाभती । महाभतीति
विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता । यां ह दृष्ट्वा भगवतीं
जनं कुहकुहायते । एकानयेति ताभाङ्ग कुहमङ्गि-
रसः सुतान् ।” विहृतमेतत् नीलकण्ठेन
“भानुमती सूर्ययुक्ता दिवशाभिमानिनीत्वर्थं । रात्रि-
माह भूतानामिति सुपुष्पिकावलेन अमनाशक्यासदा
रागोऽभवत् रागात् रागहेतुत्वात् सन्ध्याद्वे रागोवेत-
त्वाद्वा । कपर्दिनी रुद्रस्य सुतामपि सुता रुद्रस्य
सलाटे हतत्वात् दृष्ट्वा दृष्टरूपा तत्र हेतु तनुत्वादेति
तेन सूर्याचन्द्रयुक्तस्य वक्ष्यते चतुर्थीयुक्ताभावाया
सिनीवासी “या पूर्वाभावास्या वा सिनीवासी दोतरा

“सा कुक्षरिति” श्रुते । अर्चिष्मती पूर्णचन्द्रेपेता शुद्ध-
पौर्णमासी यस्या भाभिर्जनोरात्रावपि पश्यति रूपा-
दिक्रमिति शेषः । सा चतुर्थी यस्यां हविमिदेवता
इत्यन्ते सा हविष्मती । प्रतिपद्युक्ता पौर्णमासी राका
नाम पञ्चमी । एषा व्रताङ्गा महिष्मती नाम चतु-
र्दशीयुक्ता पौर्णमासी चतुर्मासी नाम “या पूर्वा
पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राकेति” श्रुते ।
शुद्धामभायास्यामाह महामखेष्टिति सोमयागादिषु
दीप्तिमती अमावास्याया हि दीप्ताकर्तुर्वर्धमानसन्द्रोऽप्ये-
दृश्यते पौर्णमास्यान्तु क्षीयमाणः अतो दीप्तिमत्सु दिनेषु
एषा महामतीत्युच्यते । यतोऽत्र महान् महस्वान् वा
अन्वर्हितो विद्यतेऽस्यामिति योगात् पूर्वपदस्याकारोन्ता-
देश आर्षः । कुक्षकुक्षायते विक्षितो भवति एका कला
अनया अत्यायवतो अलवणा यथागूरिति वदत्यर्थे नञ् ।
“योत्तरा सा कुक्षरिति” श्रुते प्रतिपद्युक्ता अमावास्या
कुक्षरिति प्रसिद्धम् ।”

“कुक्ष देवीं सुकृत विघ्नना” अथ० ७४७ । “कुक्षदेवानाम-
मृतस्य पत्नी” अथ० ७४७ । “तं सिनी च कुक्षयैव दातिः
युष्टि प्रतावधुः । कीर्त्तिष्ठतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्य-
सिधेविरे” हरि० २५ अ० । “असमये मतिरुन्मिषति
भुष, कदमतैव गता यदि यं कुक्षः” “कुक्षु रताऽऽह्वयत
चन्द्रैरिषी” नैषधम्

इकोक्षिणशब्दे । तस्य शब्देन विष्णायकत्वात्तथात्वम् ।
“उक्षरिति कुक्षरध्वनिमियाऽपतन्मूर्च्छिता” “त्वमपि
चन्द्रविरोधिकुक्षरव” उद्भट ।

कुक्षकाण्ड उक्ती कुक्षरिति शब्द कण्ठे यस्य । कोकिले ।
शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।

कुक्षमुख उक्ती कुक्षरिति शब्दोष्ठे यस्य । कोकिले त्रिका०
स्त्रियां ङीप् । इत० । प्रतिपद्युक्तायास्याया सखे न० ।

कुक्षरव उक्ती कुक्षरिति रवो यस्य, इकोकिले । कुक्षशब्दा-
दयोष्यत राजनिःस्त्रियां ङीप् । कर्मा० २ कुक्षरूपे शब्दे पु० ।

कुक्षूल न० कुक्ष-ऊलक् । सयत्यभूमिच्छिद्रे जटाध०

कुक्षेडो(लो) स्त्री ईप्रत् छेडति वेष्टते नेत्रसञ्चारोऽत्र छेड-
वेष्टे इन् ङीप् । कुक्षटिकाया शब्दमात्रा उच्यते वा
नः । कुक्षेलीयपत्र त्रिका० स्त्रियां क । कुक्षेडि(लि)
काऽपि तत्पार्थे ।

कुक्षान न० क्ते-भावे ल्युट् कुक्षतिस० । कुक्षितशब्दे “प्र-
त्यङ्गुक्ष कुक्षानैवैव यै नूनमिच्छतः” भाग० १, १३, १४,

कू आर्तस्वरे हृदा० अक० सेट् कुटादि । कुवते अकुविष्ट चुकुवे ।
कू शब्दे कृत्वादि० उभ० अक० सेट् पादि० । कुनाति कुनीते
अकवीत् अकयिष्ट । कुकाव चुकुवे । प्रनिकुनाति

कू स्त्री कू-किप् । पिशाच्याम् शब्दमा० ।

कूकुद पु० कू शब्दे भागे किप् तस्या कीर्त्तं कुभूंसि ददाति
दा-क । “सत्कृतालङ्कृता कन्या योददाति स कूकुदः”

इत्युक्ते कन्यादातरि अमरः । कुकुदशब्दे विष्टतिः

कूच पु० कू-चट् दीर्घश्च । इस्तने टिप्त्वात् ङीप् । कूची
श्लक्ष्णिकायां चित्रलेखमसाधनद्रव्ये स्त्री उणादि० स्त्रार्थे
क । कूचिकाप्यत्र स्त्री ।

कूचवार पु० कूचं हृणोत्यत्र देये वृ-आधारे घञ् । इयान्-
भेदे ततः सोऽभिजनोऽस्य यक् । कौचवार्यं पित्रादि
क्रमेण तत्र वासिनि । शब्दधमेदे पु० तस्यापत्यं विदा०
अञ् । कौचवार तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

कूज अव्यक्तशब्दे भू० पु० अक० सेट् । कूजति अकूजीत् ॥
“कूजनं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम्” रामा० “पुं-
स्त्रोकिशोयन्मधुरं चुकूज” कुमा० “चुकूज कूले कलहंस-
मण्डली” नैय० । “कूजितं राजहंसेन नेदं नूपुराश-
स्त्रितम्” विक्र० । “समोऽकूजने” पा० ।

कूजित न० कूज-क्त । इयच्छिण्डे इत्यव्यक्तशब्दे च “मधु-
करनिकरकरन्वितकूजितकुक्षकुटीरे” इति जयदेवः ।

कूट अपपादे दानाभावे च चुरा० आत्म० सक० सेट् । कूटयते
अचुकूटत्-त । कूटय-वभूय आस चकार चक्रे ।

कूट दाहे मन्त्रणे प्रच्छादने च अद० चुरा० उभय० सक० सेट् ।

कूटयति ते अचुकूटत्-त । कूटया वभूय आस चकार चक्रे

कूट पु० कूट-अच् यथायथं कर्मादौ घञ् वा । इयग्लुचनौ

शब्दरत्ना० । शृङ्गे पुंस्त्री शब्दरत्ना० शनिखले राशौ
(देरी) “अक्षकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमा”

रामा० । ४ लौहसङ्करे ५ दम्भे इमायायाम् “नैव धर्मेण
तद्वाच्यं नाज्जवेन मच्चौलसा । अक्षकूटमधिष्ठाय ऊत

दुर्योधनेन वै” भा० व० १२६६ । उपर्वतश्च दृष्टे चित्र-
कूटः त्रिकूटः । “अग्नीषामिव कूटानि धातुरक्ताणि

शेरते” भा० आ० १८ अ० । एतच्छेदे हृत्लावयवभेदे फाला-
धारे इत्यन्तभेदे (फाद) “वायुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च वि-

विधैस्तथा” रामा० । इत्यस्यो कृतिमे च पुंन० सेदि०
“सुखायासनमानानां कूटकक्षाणकस्य च” मनु० । १२ कैतवे

“वाच कूटन्तु देवैः स्वयं विमन्त्रशुर्धिया” भाग० ६, ५, १०,
१२ इति त्रि० “मन्त्रोदयोर्वनस्य च कूटस्थधार्तराष्ट्रे ष मेमणः

यायुयान् प्रति' भा० व्या० १४०। "न कूटैरायुधैर्हन्त्यात् बुध्य-
मानो रणे विपूल' मनुः । १४ भग्नशृङ्गे पु० हेम० यथार्थस्य
वस्तुनः स्वरूपप्रच्छादनेन १५ यथार्थयस्तुप्रकाशने "न ह्य-
नुशममवधीन्महद्वै कूटे युक्तं ससल लुब्धकस्य" भा० शौ०
११४० । १६ पुरहारि शब्दचि० "इय कूटे मनुष्येन्द्र ।
गहना महती शमी" भा० वि० १५४ श्लो० । १७ अथमाले
"किरीटकूटैर्ज्वलितम् शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्" रामा० ।
"वज्रकूटाङ्गनिपातमेग विशीर्ष कुक्षिः" भाग० २, १२२६,
१८ मिथ्याभूते त्रि० द्विगुणा याऽन्यथा त्रूयुः कूटाः स्युः
पूर्वसाक्षिणः" या० स्तु० । १९ निचये त्रि० कूटस्यः ।

कूटक पु० कूट-एवल् । १ मरानामगन्धद्रव्ये शब्दभा० २ कवर्था
त्रिका० १ फाले न० अमरः । कूट-सत्तायां कन् ४ पूर्वत-
भेदे पु० । "तिकूटप्रपमः कूटकः क्रौञ्चः सद्यः" इत्यादि
भा० ५, १६, १७,

कूटकृत् त्रि० कूटं करोति कृ-किप् । १ कृत्स्नमानादिका-
रक्रे २ कितवे च दुसायासनमानानां कूटलक्षणकस्य च'
मनुः १ कायस्थे पु० ४ गिषे पु० त्रिका० । [राभनि०

कूटज पु० कूटाज्जायते कृ-ड । कूटज द्रव्ये (कुडची)
कूटकार्षापण पु० कर्म० । मिथ्याभूतरौप्यादिद्रव्यावाम्
कूटपूर्व पु० हस्तिनां त्रिदोषजे ज्वरे त्रिका० ।

कूटपालक पु० कूटं कृत्स्नोभं पालयति पालि-एवल् ।
१ कुलावे अन्धेदोषचारात् तत्समाधने २ कृष्यादिपाकस्थाने
(पोयान)

कूटयन्त्र न० कर्म० । (फान्द) ध्वनिमादिद्रव्यम् दत्ता-
मृगादि बन्धनार्थं यन्त्रभेदे अमरः ।

कूटशाल्मलि नि० कर्म० । १ शाल्मलिभेदे ध्वनः । २ कृष्ण-
शाल्मली । "कूटशाल्मलिकक्षिप्त कफवातज्वरप्रणुत् ।
भेद्युष्णः श्लोकजठरयकृद्गुल्मविपापह । भूतानाह-
विषज्वाहमेद मूलकफापह" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

कूटसंक्रान्ति स्त्री कूटा मिथ्याभूता तद्विषयज्ञानादानकृ-
त्वात् सक्रान्तिः । "अर्द्धरात्रे व्यतीते त्वं यदा सक्रमते
रविः । सा त्रेया कूटसंक्रान्तिर्हमिभिः परिकीर्तिता"
अथो० उक्ते रवेरर्द्धरात्रौपरिराश्विनरसञ्चारे तस्या
कूटसङ्घ तद्दिने ज्ञानदानादानकृत्वात् । यथा "अर्द्धरात्रे
व्यतीते त्वं संक्रान्तिर्वदहमर्षेण । पूर्वमेव व्रतादिकं कुर्यात्
परेद्युः ज्ञानदानयोः" भुजबलभीम । "परदिवसीयज्ञाना-
द्यर्थं पूर्वदिने उपवास कार्य इत्यर्थः एका० त० रघु० ।

कूटसाक्षिन् त्रि० कर्म० । मिथ्याभिप्रायिनि साक्षिणि

"न ददाति त्वं यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः" । स
कूटसाक्षिण्या पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि" या० श्रु० ।
तस्य भावः ध्वम् । कौटसाक्ष्य मिथ्यासाक्ष्यदाने । तयो-
पपातकं "कौटसाक्ष्यं सङ्गृह्य" इति मनुभोपातक-
मध्ये तस्य गणितत्वात्

कूटस्य त्रि० कूटोऽयोधनवत् निवृत्तं यथा । तथा वातिर्हति
स्यात्क । १ एककृतया सर्वकालस्वायिनि परिचायादिगुण्ये
"अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः । कूटयन्त्रिर्निर्धार-
त्वात् स्थितः कूटस्य द्रव्यते" इत्युक्तस्य च २ परमात्मनि पु०
३ व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये न० राजनि० ।

कूटागार न० कर्म० । १ कूटागारे, २ चन्द्रपादिकावाम्,
च(खिावर) श्लोकाष्टके च त्रिका०

कूटायुस् कूटमायुरस्य । युग्गुलुद्वये त्रिका० ।

कूटायुध न० कर्म० । अन्तर्गुप्तनिहितस्यैव वज्रिकादि-
मये ध्वस्तभेदे शब्दचि०

कूटार्थभाषा स्त्री कूटार्थस्य कल्पितार्थस्य भाषा कथा ।
प्रबन्धकल्पनारूपाया कथावाम् शब्दरत्ना० । भाष-
णिनि । कूटार्थभाषिन् कल्पितार्थकथने स्त्रियां ङीप्
कूड वनीभावे अक० मन्त्रे सक्० पर० तदादि० सेट् । कूडति
अकूडीत् । चुकूड । प्रतिकूडति

कूडा न० कूड-एवल् । कूडयन्त्रार्थे शब्दरत्ना० ।

कूण आभावे मन्त्रे च अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कूव
यति-ते अचुकूणत् त । कूणवाम्-त्रभूव आब चकार
चक्रे । [कूणितम् कूणि प्रतिकूणति

कूण सङ्कोचे चुरा० आत्म० अक० सेट् । कूणवते अचुकूणत् ।
कूणि त्रि० कूण-इत् । रोगादिना सङ्कुचितनहरादौ जने
कूणिका स्त्री कूण-एवल् । बीजाभ्यस्यनसम्बन्धाकारां हेमच०
कूदर पु० स्त्री "आप्लाव्यास्यधिवीर्ये च कृतो प्रथमवाचरे ।
कृतसिते चोदरे जातः कूदरस्तो न कीर्तितः" मङ्गलै०
उक्ते १ जातिभेदे स्त्रियां ङीप् "तदयौ च विप्रतल्यं
पतितो हृत् दोषतः । सद्यः कोटकस्यार्द्रमो-
जगतीतये"

कूडाल पु० कूडाल+शुभो० । उडालद्वये रमानावः ।

कू(कु)प दौर्बल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कू(कु)प-
ति-ते अचुकू(कु)पत् त । कू(कु)पवां त्रभूव आब च
कार चक्रे ।

कूप पु० ईषत् आपो जल अच् वमा० कुपति
अचुकूपाः अस्मिन् कू-पच् दौर्बल्ये वा । १ जलानस्यो

जलाधारे, अमर' तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा । “भूमौ
स्थानोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः । बभ्रो-
ऽबद्धः स, कूपः स्यात् तदन्तः कौपस्यते । कौपं
पयोयदि स्वाड त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।- तत् चारं
कफवातघ्नं दीपन पित्तकृत् परम्” । कूपस्येदम् अण् ।
कौप तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । “प्रायेणास्य
शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पात्यति” सा०द० ।
कूपादिकरणफलादिकम् जलाश०त० “सैत्रबन्धरता ये च
तोर्धगौचरताश्च ये । तडागकूपकर्तारोऽप्यन्ते ते
तृषाभयात्” आदित्य ५० । “अथ कूपकर्तुं स्तम्भच्छे-
पानीमे डुकृतार्द्धं विनश्यति” विष्णुः । तत्प्रपञ्चे
कृतकूपाडित्ये । “तडागकूपकर्तारस्तथाः कन्या-
प्रदायिनः । क्लृपानहदातारस्ते नराः, स्वर्गगामिनः”
विष्णु ६० । “यो वापीमथ वा कूपं देहे तोयविवर्जिते ।
ज्ञानयेत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ शतं समाः” नन्दि
५० “कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च । पुनः संस्कार-
कर्त्ता च वसते मौलिकं फलम्” विष्णुः । “संस्कार-
विधौ “अजले जलसुपाद्य इति वचनात् जलमून्य-
देशचनन एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे । “प्रासादे-
ऽप्येवमेव” स्यात् कूपवापीषु गम्यते” जलाश० त० इत
वचनाच्च तत्र वास्तुयागः कार्यः । तज्जलस्य “शीत-
कावे भवेदुष्णं प्रोष्णकावे सु शीतलम् । वसन्ते तु मय-
ज्ञं स्यात् कावभेदात् शुष्यत्यम्” राजवज्रमः “मेघादि-
चतुरर्थ्यम् इति । कूपिन् तत्सञ्चलददेशादौ त्रि०
स्त्रियां ङीप् । २ गते उणादिके ष ।

कूपक ५० कूपे गते कायति कै-क । १ नैकायाम् शुष्मा-
कर्षण्यन्तकूपे इत्ये (भास्तुल) २ नदीमध्यस्थस्थे इतथा-
भूतपर्वते च उणा० । कूप+स्त्रार्थे क । ३ मृदाण्डे
मेदि० । ४ तैलादिघ्ने हाधारपात्रभेदे (कूपा) ५ कुकुन्दरे
७ उदपाने पचितायाश्च मेदि० । तत मेघादि० चत-
रर्थ्याम् इति । कूपकिन् तत्सञ्चलददेशादौ त्रि०
स्त्रियां ङीप् ।

कूपकच्छप ४० कूपे एवान्यत्र संस्कारमून्य' कच्छप इव
पात्रेसभि० स० । अल्पविषयमिष्यतया मिन्दनीये
कूपमण्डूककूपदर्शनात्थत्वं । युक्तारोह्या० स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । “यद्यसौ कूपमण्डूकः । तवैतावति क-
अस्य” भट्टि० ।

कूपस्था त्रि० कूपं जगति जन-भेदे विट् ङा च । कूपजनके ।

कूपज ५० कूपस्य जायते जन-ङ । रोमकूपे शब्दचि०
कूपद् अय्य० कूप-वा० अदि । मन्त्रे मयंसायाश्च मनो०
कूपाड्ड (ङ्) ५० कूपाकारोऽङ्गिचिङ्गं कूपाकारमङ्गं वाञ्छिन् ।
रोमाश्चे शब्दरत्ना० ।

कूपार ५० कुं पृथिवीं पिपतिं पूरयति अण् पूर्वदीर्घः ।
समुद्रे अमरटीका पृथो० कूपारोऽप्यत्र ।

कूपी स्त्री कूप-इन् ङीप् । (कूपी) स्नेहपात्रभेदे शब्दचि०
कूप्य त्रि० कूपे भवादौ यत् । कूपभवादौ । “अथ सञ्ज्ञया
आपः शमनं सन्तु कूया” ज्ञानमन्त्रः । “कूया” कात्या०
१५, ४, २०,

कूम न० को० पृथ्याउमा कान्तिः यतः । सरोवरे जटाधरः ।
कूमनस् त्रि० कुत्सितं मनोऽस्य “अचि त्रुषेत्यादिना” या०
अचि पूर्वदीर्घः । कुत्सितमनस्के । लोके तु ह्रस्वादि
कुमना इत्येव

कूर ५० न० वेज-भावे किप् ङः कौ भूमौ उव० वयनं लाति
ला-क लस्य र० । अन्ने हलायुधः

कूर्च ५० न० कुर्वते कूर-चट् नि० दीर्घः । १ भ्रुवोर्मध्ये स्थिते
लोमोच्चये, अमरः २ मृगशृणि, ३ कैतवे, मेदि० ४ दन्त० ५ मयू-
रपुङ्गे ६ कुयस्यटौ ७ अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थोपरिभागे ऽशीर्षे,
शब्दचि० ८ व्यासनभेदे, तन्त्रोक्ते ९ वीजभेदे (ह्रस्व) च ।
कूर्चवीजन्तु हूमित्वेय । “ईशान सेन्दुवामनवर्णपरि-
गतो वीजमन्यन्महेति । ह्रस्वं ते मन्दरेता यदि जपति
जनो यारमेकं कदाचित्” इति कर्पूरस्तवे तडुद्धार ।

“वर्नाद्यं यज्ञिसस्यं विधुरतिवलितं तत्तयं कूर्च-
युग्मम्” तत्त्वैव । भैरवतन्त्रे “कालीवीजहयं देवि ।
दीर्घं ह्रस्वारमेव च । त्यक्तरी सा महाविद्या चासृग्णा
कालिका सृता” । ११ कठिने त्रि० । १२ विकल्पने हेमच० ।
१३ मलापकर्षणार्थे (कूर्चि) ख्याते पदार्थे “ततः समर्पयेत् कूर्चं
सुग्रीरादिविनिर्मितम् । मलापकर्षणादर्थ श्रीमन्मू-
र्त्यङ्गसन्वित ” “उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्वान् तापान् व्यपोहति ।
दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्” नरसि०
५० । तत्वासनभेदे “त्रिं श्रुचं परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जित्”
शत० ब्रा० “तद्यत् श्रुचं परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जितम्”
शत० ब्रा० ११, २, ५, २, ४ अनाश्च कूर्चमध्वर्यङ्गं सस्फुर्वन्ति”
सांख्या० श्रौ० सू० “स्फुर्य कूर्चश्च शौवर्ष” भा० व्या०
२० ८२ सो० स्वार्थेक । तत्त्वार्थे “मृदुना वा दन्तधावन
कूर्चकोनापनयेत्” सुशु० अथ्यर्थे इति । कूर्चकिन्

स्वयंपाकारयुक्ते लि० । “कूर्चकिनेऽभ्यन्तरपरिहादा”
सुष्ठु० चूडा० लघु० कूर्चलः । इत्युक्तं लि० । १४पञ्चगव्ये
हृत्कृत्वे पिटति;

कूर्चशिरस् न० इत० । पादस्कन्धे (गुह्यसुहा) “बाहुर्मर्माणि
तु श्चिभतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमणिवन्धेन्द्रियसिक्कपराणि”
सुष्ठु० !

कूर्चशीर्षं न० कूर्चे इत्युक्तं तद्वक्षीर्षमस्य वा कप् । नारिकेले
शब्दचि० । २जीपके अष्टवर्गान्तर्गते षोडशभेदे राजनि० ।
कूर्चशेखर पु० कूर्च इत्युक्तं इयं शेखरमस्य । नारिकेले राजनि० ।

कूर्चमुख पु० विद्यामित्रवगले अपिभेदे । “चीलाद्यो नारद-
श्चैव तथा कूर्चसुखं कृतं” भा० आनु० ४ अ० । तद्विशेषो
कूर्चिका स्त्री कूर्चसुटाकारोऽस्यस्याः कृत् । चीरविक्रितिभेदे

वा च द्विविधा दक्षिणार्चिका तत्कूर्चिका च । “टमा सह
च यत् पक्वं चीरं सा दक्षिणार्चिका । तत्रोणं पक्वं यत् चीरं
सा भवेत् तत्कूर्चिका” भरत । “दक्षितकूर्चिकाम-
स्तु सौविरकेत्यादि” । “माहिणी वातसा रूक्षा दुर्जरा
तत्कूर्चिका । तत्क्राङ्गघुतरोमण्डं कूर्चिका दक्षितकृज्”
सुष्ठुते तदुपुणा उक्ता । “कूर्चिका विद्वता भक्ष्या गुरवो
नातिपित्तला । विदाहोक्ते शलमना रूक्षा दृष्टि प्र-
दूयणा” सुष्ठु० ।

कूर्हः क्रीडायां कूर्हवत् ।

कूर्हः न० कूर्ह-भावे ल्युट् खेलायाम् (कौ० दा) अमरः
कूर्हनी स्त्री कूर्हतेऽत आधारे ल्युट् ङीप् । चैतपूर्व-
मायां लिङ् । तत्र हि जना कूर्हन्तेत्यर्थं कूर्हन्ति
कूर्पे पु० कुरं पाति पा-क दीर्घ । अत्रोर्मध्ये हेमा०
कूर्पर पु० कुरपरवत् । तदर्थे ।

कूर्पास पु० कुरपासवत् । तदर्थे । स्वार्थे क । तत्रार्थे

कूर्म उ स्त्री० कृत्स्नित् । कौ वा अस्मिन्नेवो यस्य प्रथो० । कच्छ
मे, अमर स्त्रियां टाप् । तत्कृत्स्नं दृष्टुं स० ६४ अ० यथा
“स्फटिकरजतवर्णो नीलराजोपचितः कलशसदृशमूर्ति-
सारवन्धश्च कूर्मः । अरुणसमवपुर्वो सर्वपाकारचित्त
सकलव्यमहत्त्वं मन्दिरव्यं करोति । अस्त्रमहत्कृत्वा-
मवपुर्वो विन्दुविचितोऽप्यङ्गुलीर । सर्पशिरा वा
स्थूलगलो य सोऽपि रूपान्तरात्प्रविष्टः । वैदूर्य-
त्वित्स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो गूढच्छिद्रसारवन्धश्च यथा ।
क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा कार्यः कूर्मो भद्रश्चा-
र्थे नरेन्द्र” ।

“अन्गीकृतं कृतं, कूर्मो मित्राङ्गनसमप्रभः” शा० ति० टी० ।

उक्तं २ देहस्ये पायुभेदे । शमवदतारभेदे कम्पशब्दे
१६८०० विवृतिः । ४ सुद्राभेदे तत्त्वस्य तन्मसारे यथा
“वामहृत्तस्य तर्जनी दक्षिणस्य कनिष्ठया । तथा दक्षि-
णतर्जनी वामाङ्गुलीयं योजयेत् । उद्यतं दक्षिणाङ्गु-
लमस्य मध्यमादिग । अङ्गुलीं योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य
करस्य च । वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमाङ्गुलीयं तथा ।
अधोमुखं च ते कुर्याद्दक्षिणस्य करस्य च । कूर्मपृष्ठ-
समं कुर्याद्दक्षिणाङ्गुलीयं सर्वतः । कूर्मपृष्ठेवमाख्याता
देयताध्यानकर्माणि” ।

कूर्मचक्रं न० कूर्माकारं चक्रम् । तन्मोक्षे पादुमन्त्र
शुभादिस्त्रचक्रे कूर्माकारे चक्रभेदे । तत्स्वरूपादि दृष्ट-
यामले उक्तं यथा

“कूर्मचक्रं प्रयच्छामि शुभाशुभफलदायकम् । यत् ज्ञात्वा
सर्वं शास्त्रार्थं जगतां परिहृतोत्तमः । अथैव भेदक
चक्रं दृष्टुं प्यादरपूर्वकम् । कूर्माकारं महाचक्रं चत-
व्यादसमाहृतम् । त्रयं स्वरान्, दक्षपादे जवर्गं, वामपा-
दके । चवर्गं, कीर्तितं पञ्चात् अध पादे टवर्गकम् । तद-
धस्तु तवर्गं स्याददरे च पवर्गकम् । यवान् हृदये मोक्षं
गह्वरान् पृष्ठमध्यके । बाहून् शक्रवीजहृत् (च) चकार
लिङ्गमध्यके । लिखित्वा गच्छयेन्मन्त्री चक्राकरं महापद्म-
म् । खरे लाभं कवर्गं श्रीवर्गं च विवेकद । टवर्गे राज-
पदवी तवर्गे धनवान् भवेत् । उदरे सर्वनाशः स्यात्
हृदये बहुदुःखमाक् । पृष्ठे च सर्वसंलापः बाहून्
भरणं भुवम् । वैष्णवे पृष्ठदेशे तु इन्द्रस्य वामपादके ।
विरुद्धद्वयसंभवे तु न कूर्माङ्गुलिचिह्नम् । विरुद्धैर्धर्म-
नशो युष्मदोषे च मारणम् । यत् देवाश्चरन्ति तत्
चेन्नजवर्णकम् । विरुद्धं तद्वैजक्रमन्त्रमन्त्र विचारयेत् ।
पृथक् ह्येव यदि भवेत् वर्णमात्रा महेष्टरः । । यदि तत्
सौख्यमात्रं स्यात् तत् सौख्यं नापि वर्णयेत् । विभिन्नोद्देशे
दोषश्चेत् शुभमन्त्रश्च सत्यमेव । इति ते कथितं देव । इष्टा-
कृत्फलपदम् । ये शोधयन्ति चक्रं न मन्त्रविधिप्रदं
शुभम्” ।

२ अपाङ्गदेशभेदस्य चक्रभेदे तत्स्वरूपं तन्मसारे
उक्तं यथा “दीपस्वामं समात्रित्वं कृतं कर्म
फलप्रदम् । दीपते पुरवो जलं दीपस्वामं तदुच्यते ।
चतुरस्रं भुवन्मिता कोठानां नवके लिखेत् । पूर्णको-
ठादि लिखेत् सप्तवर्गान्तर्गताम् । चक्रमीये मन्त्रकोठे
स्वरान् शुभमन्त्रां लिखेत् । दिशु पूर्वादिनां जलं चेत-

द्यक्षरसंस्थितिः । सखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावुभयतः स्थितौ । कोष्ठे कुक्षौ उभे पादौ द्वे शिष्टे पुष्कमीरितम् । क्रमेणानेन विभजेत् मध्यस्थमपि भागतः । सखस्यो लभते सिद्धिं करस्य खलुजीवनः । उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्यो दुःखमाप्नुयात् । पुष्कस्य पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः । कूर्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्” पिङ्गलायाम् “कूर्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्याज्जपयश्चकम् । तस्य यत्तफलं नास्ति सर्वानर्थान् कल्पते” ।

श्च्योतिषोक्ते नखलभेदेन देशभेदानां शुभाशुभप्रापके कूर्माकारे चक्रे च तत्स्वरूपम् उच्यते तन्मयथा “प्राह्मसुखो भगवान् देवः कूर्मरूपी व्यवस्थितः । आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदजयाक्रमम्” । तत्र नखलन्यासक्रमः “मध्यप्रागग्नियास्यादि कृत्तिकादित्यलये” । क्रूरवेद्युतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तस्मिन्वासिनः” । तत्र वेधो यथा “पूर्वापरं भवेद्देधो वेधयोत्तरदक्षिणे । रंगानराक्षसे वेधो येष आग्नेयमाहते । तारावयान्वितं तत्र सौरिं यत्रेन चिन्तयेत्” । तत्र वेधादिजन्यदोषा “अतिष्ठितिरनादृष्टिशलभा मूषिकाः खगाः । खचक्रं परचक्रञ्च सम्रैते सम्भवन्ति च । एवं देशगृहग्रामक्षेत्रनामर्क्षतो वदेत् । तथाच यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनामसाः । इत्यन्ते सुमहोत्पाताः स्त्रां दिश तत्र पीडयेत् । सौरिर्बलाधिको दुष्टः, खलुवीर्यः शुभावहः । एकदा पीडयेद्यत्र भातुजः कूर्मचक्रके । तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः । दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम् । द्रव्यदेशभेदाच्च कूर्मविभागश्चेद्दृष्ट्याः

कूर्मपुराणं न० कूर्मेण भाषितं पुराणम् । व्यासप्रणीतेषु व्यष्टादश महापुराणेषु पञ्चदशे पुराणे तत्प्रतिपाद्य विषयाश्च दृष्ट्वा दर्शिता यथा

“त्रीन्द्रोवाच । शृणु वत्स ! मरीचे । इयं पुराणं कूर्मसंक्षिप्तम् । लक्ष्मीकल्याणचरितं यत्र कूर्मवपुर्हरिः । धर्मार्थकाममोक्षायां साहाय्यप्रदं पृथक् पृथक् । इन्द्रद्युम्नसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दयाधिकम् । तत् समदमसाहसं सचतुर्संहितं शुभम् । यत्र ब्राह्मणा (संहिताया) पुरा प्रोक्ता धर्मा नानाविधा मुनेः । नानाक्यामसङ्गेन नृणां सद्गतिदायका” । तत्पूर्वभागे “तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा । लक्ष्मीप्रद्युम्नसंश्लेषः कूर्मविगणसङ्ख्या । वर्षात्रमाचारकथा

जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम् । कालसङ्ख्या समासेन लयान्तोक्तवनं विभोः । ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करचरितं तथा । सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् । भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च । देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहृतिस्ततः । दक्षष्टिकथा पश्चात् कश्यपाव्यकीर्त्तनम् । आत्रेयवंशकथनं कृष्णस्य चरितं शुभम् । मार्कण्डेयकृष्णसंज्ञादो व्यासपाण्डवसंज्ञाया । युधिष्ठिरकथनं व्यासजैमिनीकी कथा । वाराणस्यास्य महात्मप्रयागस्य ततः परम् । त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशास्त्रानिरूपणम्” तदुत्तरभागे “उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी ततः व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी । नानाविधानां तीर्थानां महात्मप्रश्न पृथक् ततः । नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं संहिता ख्यता । अतः परं भगवती संहितार्थनिरूपणे । कथिता यत्र वर्णानां पृथग्दृष्टि रूपाहृता” । तदुत्तरभागे भगवत्साख्यद्वितीयसंहितायाः पञ्चसु पादेषु “पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः । सदाचारात्मिका वत् । भोगसौख्यविवर्द्धनी । द्वितीये क्षत्रियाणां तु दृष्टिः सम्यक् प्रकीर्त्तिता । यथा त्वाश्रितया पापं विधूयेद् ब्रजेहिवम् । तृतीये वैश्यामातीनां दृष्टिरुक्ता चतुर्विधा । यथा चरितवा सम्यक् लभते गतिमुत्तमां । चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रदृष्टिरुदाहृता । यथा सन्तुष्यति श्रीशो नृणां त्रयोविवर्द्धनं । पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे दृष्टिः सङ्करजन्मनाम् । यथा चरितयाप्रोति भायिनीमुत्तमां जनिम् । इत्येषा पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया संहिता मुनेः । तृतीया लोदिताश्वरी ऋषां कामविधायिनी । षोढा षट्कर्मचिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम् । चतुर्थी वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्त्तिता । चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी । तां क्रमात् षट्चतुर्द्वीदुषाहृता परिकीर्त्तिता” । तत्फलश्रुतिः “एतत् कूर्मपुराणं चतुर्वर्गफलप्रदम् । पठतां शृण्वता नृणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् । सिंखित्यैतसु यो भक्त्या हेमकूर्मसमन्वितम् । ब्राह्मणावायने दद्यात् स याति परमां गतिम्” । तत्र पुराणम् तामसं “मातृसं कौर्मं तथा जैङ्गं शैवं खान्दं तथैव च । अग्नेयञ्च पठेतामि तामसानि निबोधत” पाद्मोत्तरख० ४३ख० ।

कूर्मविभाग उ० कूर्मस्य तद्रूपं भगवदवयवस्य विभागोऽयम् ।

यराह मिहिरोक्षे मज्जभेदेन देशविशेषाणां शुभाशु-
भभोधत्वे पन्थभेदे स च ८० सं० १४ अध्यायः । यथा

“नक्षत्रत्रयपरिं राग्ने यादौर्ष्यं पश्चित्तैर्नपथा । भारतपथे
मध्यात् गागादि विभाजिता देशाः । भद्रारिभेदभाण्डवा
सास्वमीपोष्णिहानसङ्ग्राताः । मरुत्सपोपयासनसारभृत-
मत्स्रमाध्यमिकाः । साधुरकोपञ्चोतिप धर्मारग्यानि शू-
रवेनाय । गौरपीयोद्वेहिक पाण्डुगुहाऽद्रत्यपाङ्गमाः ।
सकैतकडुकुक्कावकोटिकुराय पारियात्तनगः । फोट-
स्वरकापिष्ठनगजाहुयाचेति मध्यमिदम् १।४।५। अप
२ पूर्वप्रागमज्जनपथमध्यजपद्गमात्यपरिचयः । व्याघ्रपुच्छ-
क्षुर्वटचान्द्रपुरा शूर्पकर्णाय । असमगप्रमिधिरगिरि-
मिधिलसमतटोद्गम्यपदनन्तरकाः । प्रागुज्जोतिप्रभौहि-
त्वक्षीरोदसमुद्रपदादाः । उदयगिरिभद्रगोष्ठकपौष्ट्रत-
त्तकायिमेकलाम्बवाः । एकपदताम्रमिहिकोगलका वर्ष-
मानय ६।७।८ । आग्नेया २ दिशि कोयलकलिह्वक्लो-
पपङ्कजठराङ्गाः । गौलिकविदर्भपुष्पान्त्रचेदिकायोर्ध्व-
कण्ठाय । छपनालिकेरचर्महोपा विन्ध्यानपासिनस्तिपुरा ।
श्मशुघरहेमभूटव्यालपीया मङ्गापीवाः । किष्किन्धक-
वृत्तस्यलनिपादराष्ट्राणि शुरिकदागणाः । सङ्गमप-
र्णश्वरेरलोपाये ६।१०।११ । त्रिके देशाः । अथ दक्षि-
णेन ४ लङ्का कालाजिनसौरिकीर्णताम्रिकटाः । गिरिन-
गरमलयदुर्गरमहेन्द्रमालिन्दाभरकक्षाः । कङ्कटदण्डव-
नयासिधियिकफणिकारकोष्ठपाभीरा । आकरनेष्ठा-
बलकदशपुरगोनर्दकेरलका । कर्णाटमहाटविचित्रकूट-
नासिक्यतोङ्गगिरिचोखा । क्रौञ्चहीमजटाधरकवेर्यो-
रिप्रभूकथ । वैदूर्यशङ्खसक्तात्रिवारिचरधर्मपट्टनहोपा ।
गणराज्यकण्वेक्षु रपिथिकशूर्पाङ्गिकुसुमनगाः । तन्मयर-
कामण्येयकयास्योदधितापसाश्रमा ऋषिकाः । काञ्चीमर-
धोपट्टनचेर्यार्थकसिंहला कप्रभाः । मरुदेयपट्टनं द-
ण्डकायनतिमिहिकाशना भद्रा । कच्छोऽथ कुङ्गरदरी
सताम्बपणीति विज्ञेया १२।११।१४ । नैर्द्व्या दिशि
देशा पङ्कशकाञ्चोजसिन्धुसोवीरा । मरुयास्यारयास्व-
ठकपिलमारीसुखामती । फेनगिरियनमाकरकर्णमा-
त्रेयपारसवम्भूराः । व र्वरकिरातश्वरकल्यादाभीरचक्षु-
काः । हेमगिरिसिन्धुकासकरैवतकसुराङ्गनादरप्रवि-
क्षाः । स्वात्याये भलितये १५।१६।१७ । चैयथ मङ्गा-
र्चवोऽस्मि व । अपरस्यां ६ मखिमान् मेवमान् वनौषः कु-
रार्मथोऽसगिरि । अपरान्कशानिकहेहयमभकात्रिवो-

कायाः । पद्मनटरमठपारततारजितिवृक्षैश्चकनक-
काः । निर्मशांदा श्वेत्का वे पयिमिदस्थितास्ते च
१८।१९।२० । दिशि ७ पश्चिमोत्तरकर्णा माण्डव्यतवारता-
सङ्गममङ्गाः । आङ्गककुनूतलङ्कटस्योगाञ्चनसिद्धन-
क्षत्राः । वेणुमगी फनगुल्का गुहका मरुर्चचर्म-
कण्ठाः । एकविंशोचमश्रुतिकटीर्यपीयासकृष्णाश्च २॥
२१।२२ । उत्तरतः दक्षिणांशो हिमयान्तुमान् गिरि-
धत्तुप्रमाय । क्रौञ्चो मेरु कुरवकाचोकराः कुङ्गी-
माय । कैकयवसातियासुमभोगस्यार्धुनायनामीशः ।
काटगौनहोपिनिर्गततरगाननाशुका । केवधरविधि-
टनासिकदासेरकवाटधानशरपानाः । तक्षशिलाउन्मता-
वतकैलावतकण्ठधानाश्च । आम्बरमद्रकमालवसौरवककार-
दरुडपिष्टमकाः । माण्डव्यतवारतासङ्गममङ्गाश्च
भूतपुरा । गान्धारस्योवतिहेमताडराजन्धवचरनन्धव ।
योधेवदासमेयाः श्यामाकां क्षेमभूतांश्च २४।२५।२६ ।
येमास्यां ६ मेरुकनटराज्यपुष्पासोवीरकाञ्चीराः । अ-
भिसारदरदतङ्ककुकुतसैरिन्धवनराङ्गाः । मङ्गलपुर्दा-
डामरवनराज्यकिरातचौमकौलिन्दा । भङ्गापडोव-
जटासुर कुनठकमवोमकुचि(वि)काञ्चा । एकचरकाठ-
विश्व सुवर्चभूर्वसुवनं दिविताश्च । यौरवशीरनिवसनति-
नेलछाङ्गाङ्गिगन्धर्वाः २७।२८ । वनेराम्मेवाद्यैः क्रूरपद-
योचितैः क्रमेण नपाः । पाञ्चासो मानविक काञ्चिज्ज-
नयं बान्नि । आवन्नोऽपानतीं न्दुःखावाति विन्धु-
सोवीरः । राजा च हारहोरो मद्रयोऽन्धश्च कौलिन्दा ।
कूर्मपुष्ट न० कूर्मस्य पुष्टमिव । यरागे २ अन्धानहणे च ५०

यन्त्रं ० । इत० । कूर्मस्य पुष्टे न०
कूर्मराज ५० कूर्माणां राजा अथत्वात् टच् वना० कूर्म-
कमेच राजते राज-अच् वा । कूर्मस्ये भनपदवतारे
जटा० । “पुष्टि । स्मिरा भव मुजकूम । धारवैनां लं
कूर्मराज ! तदिदं हितय दधीया” मङ्गना० । २ कूर्मा-
णा अथे च

कूल आहतौ भा० पर० सक० सेट् । कूलति कूलवीत् पु-

कूल मनिज्जति कूलम् । “तासां प्राजमानो बोनिन-

कूलवत्” टत० ब्रा० ४६ ।

कूल न० कूलति आहतोति लज्जप्रवाहम् कूल-अच् । नद्या-

देक्षीरे । “नदीकूलं यथा वृक्ष” मत्तु “नदीवोभनकूल-

भाक्” एतु । “बुधूज बूधे कलङ्कपङ्कडी” नैव ।

कर्मणि वज्जते क । २ कूपे १ तपाने ४ सैवपुष्टे च विव ।

इत्यन्तिके "कूलायकूलेषु विलुप्य ते सुता" नैष० । "कूलाय
कूलेषु नीडान्तिकेषु" मल्लि० । बलादि० अस्त्रार्थे वा मत्तप्
मस्य वः । कुलवत् पत्ने इति कूलिन् । तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां
ङीप् । ततः भूमा० सौयीरे, सम्बन्धिन्यर्थे युज् ।
कौलक कूलसम्बन्धिनि सौयीरे त्रि० । [२स्तूपे मेदि० ।
कूलक न० कूल+एवुल् । तीरे यिञ् । कूल+स्त्रार्थे क ।
कूनङ्गु त्रि० कूल कथंति व्याप्नोति कथ-खश् सुम् च । कूल-
व्यापके । "कूलङ्गुपौषा" सरितस्तथाऽपराः" भाव ।
"कूलङ्गुषेव सिन्धुः प्रसन्नसन्धस्तटतश्च" शकुन्तला ।
कूलवतो स्त्री कूल+अस्त्रार्थे बलादि० मत्तप् मस्य व ।
ङीप् । नद्या राजनि० ।
कूलचर त्रि० कूले नदीकूले चरति चर-ट । गजादिजन्तुषु ।
कूलचराश्च जन्तव समांसगुणाः सुच्यते दर्शिता यथा
"तत्र गजगवयमहिप्ररुचमरस्तमरोहिषवराहखड्गि-
गोर्कणकालपुष्पकोन्द्रन्यङ्कुरगवयप्रभृतयः कूलचरा-
यवयः । वातपित्तहरा हृष्या मधुरा रसपाकयो । शी-
तला वलिम जिग्धा मूलला" कफवर्जना" ।
कूलन्धय त्रि० कूलं धयति धे-खश् सुम् च सुगन्धो० । कूल
स्पर्शनि वनादौ स्त्रियां ङीप् ।
कूलभृ स्त्री इत० । तीरभूमौ हेमच० । कूलभूमि-
तीरभूम्यादयोऽपि "कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधभुक्त
सक्तावशिष्ट । (वायु) उद्भट ।
कूलमुद्भुज त्रि० कूलमुद्भुजति- उद्+रुज खश् सुम् च ।
कूलभेदेके । "आसादितौ कथं भूत न गजै कूलमुद्भुजै"
भट्टि । "मदोदया ककुब्जान् सरितां कूलमुद्भुजा" रघु
कूलमुद्भुज त्रि० कूलमापूर्य ववृति उद्+वृ-खश् सुम् च ।
कूलमापूर्यवाहिन्यादौ "उत्तीर्ण्य वा कथं भीमा
सरित कूलमुद्भुजाः" भट्टि ।
कूलमुद्भु(ह)ण्डक पु० कूले ऋण्डते संधीमगति ऋडि-वचे
एवुल् प्रपो० वा उचोप । जलावृत्ते त्रिका०
कूलास त्रि० कूलमस्यति क्षिपति अस-व्यप् । कूलजेपके तत
सङ्ख्या० चतुरर्थ्याम् व्यप् । कौलास तत्सञ्चिजटदेशादौ
त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
कूलेश्वर त्रि० कूले चरति चर अलुक्स० । नद्यादेस्तीरशरेषु
महिषादिपशुषु । ते च "चमरीशरणादयः । एते कूले-
चरा प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यपाम्" भाष्य० उक्ता
आदिपदात् कूलचरशब्दे सुच्यतेनोक्ता प्राज्ञा । "कूले
चरा मरुत्पित्तहरा हृष्या बलावहाः । मधुरा शीत-

लाः जिग्धा मूललाः श्लेष्मवर्जना" तद्गुण्या स्तवोक्ताः ।
कूल्य त्रि० कूले भव यत् । तीरभये रुद्रभेदे पु० "नमस्ती-
र्थ्याय च कुल्याय च" यजु० १६, ४२, रुद्राध्याय ।
कूवर पु० कू-शब्दे कुटादि-वरच् । कुञ्जके दृष्टभेदे (कुंजा)
रुञ्जके त्रि० श्मनोहरे त्रि० शब्दचि० ४ युगन्मरे यत्र युग-
काष्ठमासज्यते तत्र रथावयवभेदे पु० न० धमरः "वै-
दूर्यमणिक्कवरम्" रामा० । "रथं चामितकूवरम्"
भा० व्यास० ४२६६ स्तो० । "पादै पुरः कूवरिणा यिदा-
रिता" भाष० । ५ रथिकस्थाने गोयुक्तं रथसपत्नस्य
"पक्ष्मी कूवरवाकूरावभिमृषेत्" गोमि० स्तु० । कूवर
रथिकस्थानम्" स० त० रघुनन्दनः ।
कूम्बलाच्छादितरथे स्त्री हला० गौरा० ङीप् ।
कूवार पु० कुं तीरभूमिं दृष्टोति दृ-व्यप् उप० स० प्रपो०
दीर्घः । कूपारशब्दाद्ये अमरटीका
कूश्म पु० हवनीयदेवभेदे । "प्रदरान् पायुना कूश्मांश्चकपित्तै"
यजु० २५७ "कूश्मान् देवान् प्रीणयामि" वेददी० ।
कूष्माण्ड पु० ईषदूष्माण्डेषु यीजेध्वस्य । कुष्माण्डशब्दाद्ये
शिवपारिषदभेदे हेमच० "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूत
कूष्माण्डयादोन्मगपव्यधीशा" भाग० २, ६, ४५ । १६ दृष्टिभेदे पु०
"कूष्माण्डोराजपुत्रश्चेत्तन्ने स्वाहासमन्वितै" या० स्मृ०
तद्, एत्वात् "यद्देवा देवहेडनमित्याद्यास्त ४ ऋक्षु स्त्री
ङीप् "तिरात्रोपोषितोभूत्वा कूष्माण्डोभिर्धृत शुचि ।
सुराप खर्ष्यहारी च रुद्रजापो जलेस्थित" वाच० स्मृ० ।
"तिरात्रोपोषितः कूष्माण्डोभिर्धृद्देवादेवहेडनमित्या-
द्याभिः कूष्माण्डवटभिरुत्तुर्धुर्भन्तलिङ्गदेयताभिर्धृ-
ग्भिसत्वारिशङ्कृतास्तुर्धुर्धृत्वा शुचिर्भवेत् । तथा बौ-
धायनेनायुक्तम् "अथ कूष्माण्डोभिर्लुङ्गयाद्योऽपूतमिया-
त्ताम मन्येत यदर्वाचीनमेनो भूषणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते
अयोनौ वा रेत सिक्ता अन्यत्र स्वप्नादिति" । मिता०
"सर्वं वेदपयित्वाणि वक्ष्याम्यहमत परम् । येषाञ्जपैश्च
होमैश्च पूर्वन्ते नात्र रुच्य । अवमर्षणन्देवकतः शुद्ध-
वत्यसरत्समा" । कूष्माण्डत्र पावमान्यश्च दुर्गासायित्य-
र्थे च" मिताक्षराया यशिष्ठस्मृ । स्त्रार्थे क । तत्तार्थे
कूष्माण्डवटिका स्त्री कूष्माण्डखण्डमिश्रिता मापादि वटि-
का शा० त० । (कुम्हायङी) ख्याते पदार्थे "कूष्माण्डवटिका
त्रेया पूर्वोक्तवटिकागुण्या । विशेषात् रक्तपित्तघ्नी लघ्वी
च कथिता बुधै" भाष्य० । पूर्वोक्तवटिका माप्यटिका ।
कूष्माण्डो स्त्री ईषदूष्माण्डेषु गौरा० ङीप् । १ योष-

धिभेदे शकरीशङ्गायाश्च हेमच० । इर्गायाय कृष्णाश्च
बलिप्रियत्वात्तयात्मम् । “कृष्णाण्डो तु भगं कषी क-
र्त्तुः परिकीर्त्तिता” भावप्र० । चन्द्रविशेषे च
कूहा स्त्री ईषत् अहातेऽत्र अह-वितर्के आधारे घञये क ।
कुञ्जटिकायास् गन्धरा० ।

कृ जतौ भा० उभ० सक० अणिट् कयिकत्स० । करति ते
अकार्यीत् अकृत । अकार । भौवादिकस्यास्यापाश्विनीयता
कृ जतौ तभा० उभ० सक० अणिट् । करोति कुरुते कुर्यात् ।
करोत कुरु अकरोत् अकार्यीत् अकृत । अकार कर्त्ता
करिष्यति क्रियात् ल्योट् । कर्म्मणि क्रियते
अकारिअकारिपातामृकारयिपाताम् । कारकः कर्त्ता
कारोऽर्जुनं कुर्यात् अक्रियान् अक्रायः । कु-ल्लिप्त-
कृतं कृतवान् करणं कृति क्रिया कृत्वा कृत्वा प्रकृतम् ।
कृत्यं कार्यं कर्त्तव्यं करणीयं । णिचि कारयति ते
अचीकरत्तसनि चिकीर्षति ते यङि चेक्रियते यङ् कुकि
अरि(री)करोति अरि(री) कर्त्ति अर्करोति अर्कर्त्ति
“कञो हेतुताच्छील्यानुलोपप्रेषु” पा०

“एषु द्योत्येषु करोतेऽः सप्तात् । अतः कूकमीति
च । यश्चकरी विद्या । आचकरः वचनकरः” सि० कौ०

“दिवाविभानिशप्रभाभास्कारान्नान्नादिबहुनान्दी-
किमुल्लिपिचिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्तशेषसंख्याजङ्गमाह-
र्यन्तश्चतुरस्रपु” पा० ।

“एषु कुञ्जटः सप्तात् । अहेत्वादावपि । दिवाकर-
विभाकरः निशाकरः कक्षादित्वात् । भास्करः
बहुकरः बहुशब्दस्य वैशल्यायै संख्यामेवया प्रवृत्त-
पहसम् बिपिलिविश्रद्धौ पर्यायी । संख्या-एककरः ।
द्विकरः । कक्षादित्वात्सुः । अहस्करः । नित्यम् समा-
सेऽनुत्तरपदस्यस्येति प्रत्ययम् । चतुष्करः । अचम्करः ।
“किंयत्तद्वृत्तयु कृञोऽपिधानमिति” वार्त्तिकम् किङ्क-
रा । तत्करा । हेत्वादी टस्मादित्वा परत्वादच् ।
इ योगे ङीप् । किङ्करी । “कर्म्मणि भूतौ” पा०

“कर्म्मशब्दे उपपदे करोतेऽः सार्धं भूतौ । कर्म्म-
करो भूतकः । कर्म्मकारोऽन्य” सि० कौ०

“न शब्दोक्तकलहगाथावैरचाटु मूलमन्त्रपदे” पा० ।

“एषु कूञ्जटो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिभिध्यते ।
शब्दकार इत्यादि” । “अम्बशतृतीरिन्” पा०

“त्रीहिपद्मवीरिति वक्तव्यम्” वार्त्तिकम् । अम्बकरि-
त्रीहि । यकृत्करिर्वाङ् । त्रीहिपद्मोः किम्
अम्बकारः । यकृत्कारः । सि० कौ०

“तुक्कर्म्मपापमन्त्रपुत्रेषु कृञ” पा० “सौ
कर्म्मादिषु च कञ” किप् स्यात् । त्रिविधोऽत्र
निबन्ध इति कायिका । कृत् कर्म्मकृत् पापकृत्
मन्त्रकृत् पुत्रकृत् । क्रियेवेति निबन्धात्कर्म्म
कृतवानि तिनिष्ठा न । कञ एवेति नियमान्मन्त्रमन्त्रो-
वाङ्मन्त्राध्यायः अत्र न किप् । भूत एवेति निबन्धात्
मन्त्रकृतोति करिष्यति वेति विवक्षायाश्च किप् । आ-
दिष्वेवेति नियमाभावादनप्रसिद्धयुपपदे किप् । मास्त्र-
कृत् । भाष्यप्रसू” । सि० कौ०

अधि+अधिकारे आरम्भे सक० अधिकरोति अधिगत्य
अतु+सदयीकरणे अतुकरोति । “शैवाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम्”
अप+अपकारे अनिष्टाचरणे अपकरोति “रिपोऽहान्नमपक्रि-
या” भाष्य [प्राधान्येनापाक्रियते” इ०उ० भा०
अप+आ निवारणे सक० । अपाकरोति । “अयं प्रज्ञः
आ+आकारे अवयवसंस्थाने आहतिः आकारः

उद्+आ+उत्कारणे सक० “उदाकरोति उत्काडयति
“याप्रकल्पाः समेव जङ्गमारुह्यमाचैताः सौम्योदक
सोमप्रवाः । इति ताडोदाचकार” इ०उ० । “ताना ह
उदाचकार उत्काहितवानाचार्यः” भा० ।

उप+उपकारे सक० उपकरोति “उपकृतं बहु तत्र किञ्चिद्यते”
सा० द० । सप्तादे सक० सुट् च । उपस्करोति
उप+आ+आरम्भे उपाकरोति उपाकृत्य “आवस्थां प्रोष्ठ
पद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि” ननु पश्चादिसप्तादे च
उपाकर्म्मशब्दे उदा० ।

उट्-उटाचरणे डङ्कृत डङ्कृतिः ।

नि+परामर्शे सक० निक्करोति (परामर्शति) नीकरः

निक्+निर+युद्धौ अङ्क० निक्करोति निक्कृतिः (युद्धिः)

निर्+आ+निवारणे सक० निराकरोति “निराकरिषू वर्त्तिषू
वर्त्तिषू परितोरणम्” भट्ट । “निराकरिष्वोर्वाजिना-
इतेऽपि” रघु०

परा+निराकरणे सक० । पराकरोति [परिक्करोति
परि+परिष्कारे सतोयुजान्तराधाने भूषणे च सक० सुट् च
प्र+प्रकाशने सक० प्रकरोति प्रकृत्य । आरम्भे च “प्रकृत
अपविधौनाभास्त्रस्रश्चिदलम्” भाष्य ।

प्रति+प्रतिकारे अनिष्टनिवारणे प्रतिकूलाचरणे च सक० प्रति-
करोति प्रतीकारः प्रतिक्रिया ।

वि+विभागे विकरोति “यत्नेषास्मान् व्यञ्जयत” आ० उ० ।

“व्यञ्जयत व्यञ्जयद्” भा० । विकारे (अम्बवास्तितक यन्त्र-
योऽन्यथाभावे) अङ्क० आ० वाङ्निञ्जयते” सि० कौ० ।

वि+या+प्रकाशने व्याकरोति “अनेन जीवेनात्मनामुपविश्य
नामरूपे व्यकरवाणि” श्रुतिः । व्याख्याने व्याकृतम्
पाणिन्याद्युक्तशब्दाध्यायकसंस्कारभेदे च “शिक्षा
कल्योव्याकरण निरुक्त छन्दसा चिति” वेदा-
ङ्गोक्तौ “व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जाति कापीह सा
धुता” भर्तृ हरि ।

पि+प्र+उपद्रवे सक० विप्रकरोति “तस्मिन् विप्रकृता काले”
कुमा० । “कमेपरमयशं न विप्रकुर्यु” कुमा० ।
सम्+संस्कारे मतोयुणान्तराधाने सक० सुट् च । संस्करोति
पातम् ।

सम्+परि उप+भूषणे अर्थे सुट् । संस्करोति परिष्करोति
उपस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः । तत्पूर्वका समयावे-
धे च व्यक्तं सुट् संस्करोति उपस्करोति परिष्करोति स-
ञ्जीभवतीत्यर्थः उप+मतोयुणान्तराधाने विकारे व्याका-
ङ्क्षितवाक्यस्य पूरणे च सुट् । उपस्कृत भुङ्क्तेष्वित्तं
भुङ्क्ते । उपस्कृत नूते वाक्यमध्याहृत्य नूते” सि० कौ० ।

अथ मतभेदेन कृजोऽर्थो निरूप्यते तत्र वैयाकरणाय
तस्य यत्प्रार्थक्यतानिराकरणेन व्यापारार्थक्यतामाहुः
यथा वै० भू० सारे

“व्यापारोभावना संवोत्पादना सैव च क्रिया । कृ-
जोऽकर्मकतापत्तेर्न हि यतोऽर्थ इष्यते” मू० ।

“पचति पाकस्त्यादयति पाकात्कुला भावना ताह-
स्युत्पादनेत्यादिर्यस्यादिविद्यमानस्यापि तदाचकतेति
भावः । व्यापारपद फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कार-
त्वादिरूपेण वाच्यता ध्वनयितुमशक्यम् । अतएव पचतीत्य-
त्वावसानापनत्वफूत्कारत्वचूत्तुपरिधारणत्वयत्नत्वादिभि-
र्वाच सर्वसिद्धः । नचैवमेषा शक्यतावच्छेदकत्वे गौर-
वापत्त्या कृतत्वमेव तदवच्छेदक वाच्यम् रथो गच्छति
जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधोत्पत्त्येति
नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि ल-
क्ष्यतावच्छेदकत्ववद्गुणः सम्भवात् तयोर्वैषम्ये योजा-
भावात् । नच पचति पाक करोतीति यत्प्रार्थक्यतानिरा-
विपरणाद्यत्रैवाख्यातार्थे इति याच्यम् । रथोगमन
करोति योजादिना चङ्कुर कृत इति दर्शनात् कृ-
जोऽयत्नार्थक्यताया अस्ति । किञ्च भावनाया अवा-
च्यत्वे घट भावयतीत्यत्रेव घटोभवतीत्यत्रापि द्वि-
तीया स्यात् नचात्र घटस्य कर्तृत्वेन तस्य स्यात् क-
र्मसंशयात्तद्वत् द्वितीया याच्यम् अतुगतकर्तृत्वस्य

त्वन्मते दुर्वचत्वेन घटस्याकर्तृत्वात् । अथाश्रयत्वस्य
कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात् । धात्वर्थातु-
कृजव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात् ।
अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातुना सकर्मक-
त्वाकर्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात् । स्वार्थफलव्य-
धिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफल-
वाचकत्व या सकर्मकत्व भावनायावाच्यत्वमन्त-
रेणासम्भवि । अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्यै-
वार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसम्वादाह
कृज इति । अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्र
मर्थ इति फलितम् । तथा च करोतीत्यादौ यत्प्रतीति-
स्तन्मात्र वाच्यमभ्युपेयम् । तथा च यती प्रयत्न इति-
यत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्ति उ-
क्तरीत्या दुर्वारेति । तथा च नहि यत्न इत्यत्र फल-
स्थानीयत्वेनेति शेषः कृज इति धातुमात्रोपलक्षण
सर्वेषामयत्नकर्मकता सकर्मकता या न स्यादिति भावः ।
अथ वा व्यापारोभावना इत्यर्थेन व्यापारस्य वाच्यत्व
प्रसङ्गः फलागस्यापि तत्त्वाध्वन्य नैयायिकाभ्युप-
गतं जानाति कृजादे केशलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवा-
चित्वं दूषयति कृज इति । अयं भावः फलागस्यावा-
च्यत्वे व्यापारस्य धात्वर्थः स्यात् । तथा च स्वार्थफ-
लव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः ।
नच कृजादौ सकर्मकत्वव्यवहारोभाक्क इति नैयायि-
कोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्कत्वेऽपि कर्मण्येव तत्का-
रासम्भवात् । न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्कत्वेऽपि तेन
ज्ञानादिकार्यं कर्तुं शक्यम् । एवञ्च नहि यत्न इत्यत्र
यत्नमात्रमित्यर्थः । अतएवाह ।

“किन्तुत्पादनमेवात कर्मवत्स्यात् यगाद्यपि ।

कर्मकर्तृव्यन्यथा तु न भवेत् तद्गुणैरिय” मू० ।

“उत्पादनम् उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृजार्थ इत्यर्थः ।
फलस्य वाच्यत्वे युक्तप्रचरमाह अत इत्यादि । यत्
कृजोयत्नमात्रार्थोनेपते अतः कर्मवत् स्यादिति पदेन ‘कर्म-
यत्नकर्मणा लब्धक्रिय’ इति (पा०) सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः
यत एवात्तोत्पादनार्थकता यत्न पचति चोदन अयमेवे-
तिवन् क्रियते वट स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते ।
अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वान्वाच्यत्वं स्यात् दर्शयत् ।
यथा दृश्यते वट स्वयमेवेति न, दर्शनस्य घटादिति-
त्वात्तथा यत्नस्यापीति, तथा प्रदीपगुणपचति त ।

नैयायिकास्तु व्यापारार्थकतानिराकरणेन यत्प्रार्थक-
तामाहुः' यथा शब्दचिन्तामणौ
"आख्यातस्य यत्प्रार्थकत्वादचेतने रथोगच्छतीत्यादौ
चाख्याते व्यापारलक्षणा तथाह्याख्यातस्य पञ्चतीत्यादौ
यत्प्रार्थक्यं पञ्चति पाकं करोतीत्यादियत्प्रार्थककरो-
तिना सर्वाख्यातविवरणाद्ब्रह्मव्यवहारादिय बाधकं
विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः । इत्यादिसमासस्य विष-
येण विवरणादपि विषयार्थे न शक्तिमहः अन्य-
लभ्यत्वात् किञ्चितीति यत्प्रार्थक्ये पञ्चतीत्युत्तरस्य यत्प्रार्थ-
क्यत्वं विनानुपपत्तेरित्याचार्या । अत्र वदन्ति-आख्या-
तस्य करोतेत्येव न यत्प्रार्थक्यत्वं रथोगच्छति जानाति यतते
निद्रातीत्यत्र धात्वर्थानुक्तलयाभावेऽप्याख्यातपदप्रयो-
गात् गमन करोतीति करोतिना तत्राख्यातविवरणाच्च
अत्र व्यापारस्य करोत्यर्थत्वे चेतनेऽपि तथा । न च तत्रा-
ख्यातकरोत्योर्गौणत्वं मुख्ये बाधकाभावात् । अतएव
प्रश्नोत्तरयोर्न यत्प्रार्थक्यं किन्तु क्रियायाश्चकत्वमेव ह्यत्र ,
तेन किं करोतीति क्रियाभावात्प्रश्ने पञ्चति गच्छतीति
क्रियाविशेषेणोत्तरमपि समञ्जसमभवति" । ततः परो-
पमन्य कर्तृशब्दे १७१७ दर्शितोदयः । तत्परस्तु-
"ननु प्रकृतेस्तदर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य न तदर्थत्वं दोष ए-
कोद्वैबध्य एवमतीत्यत्रैव तत्सम्भवात् । यत्तु तत्र द्वितीय-
संस्थेष्वादिक्लृप्तावदिहापि द्वितीययत्प्रार्थक्यत्वेनमिति तत्र
द्वितीययत्प्रार्थक्यादा विच्छेदात्तत्राभावात् । वस्तुतस्तु प्रत्येकसा-
मर्थ्यावष्टौ सम्भेदे समयोपस्थितेरावश्यकत्वेन कस्या-
चनन्त्येऽप्यदोषात् पाकाय यततः पाकं कुर्यादित्यत्र कत्वर्थ-
काख्यातेऽपि तथैवान्वयादिति चेत् न एको द्वौ बहव
इत्यत्र नामार्थस्य विभक्त्युपनीतसंख्यान्यावगमायोग्य-
त्वात् लङादेर्यत्प्रार्थक्यसामर्थ्यान्वधारणात् लिङः पञ्चेते-
त्यत्र कृती सामर्थ्यान्वधारणाच्च । अथायत्प्रार्थक्यात्तु-
पराख्यातस्य यत्प्रार्थक्यत्वं तेन यततः इति मानन्वय अचे-
तने चाख्यातप्रयोगो गौण एव । न च दृष्ट्यन्तरेणापि
प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता । यद्वाऽनुक्तलये प्रकृतं
पद तदेकदेशेऽनुक्तलयाभावे प्रवर्तते विशुद्धिमात्रं पुर-
स्त्वत्र ब्राह्मणे ओत्रियपदयत् । अचेतने तु मध्यमोत्तम
पुरुषौ न भवतएव उपपदयोर्युष्मादकदोर्चेतना-
र्थत्वात् । भवतु वा गौण एव लोकस्यापर्यतयोक्त्यादिति
चेत् न अचेतने आख्यातस्य मुख्यत्वे बाधकाभावेन गौण
त्वाभावात् तत्रादाख्यातस्यानुक्तलयेन व्यापारो वाच्यः"

इति माहृ । तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुक्तलयाव्यापारस्य
सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एव । पञ्च अमशयानेऽपि पञ्च-
तीति स्यात् अमशानिद्वारा शयनस्य पाकानुक्तलयाव्यापार-
त्वात् तत्र यत्प्रार्थक्येवातुक्तलयाव्यापारविशेषस्य वाच्यत्वात्
अन्यथा यत्प्रार्थक्यत्वेऽपि तदनुक्तलयाव्यापारवति पञ्चतीति
स्यात् एवमचेतनेऽपि करोतिमाख्यातविवरणात्
करोत्यर्थोऽपि व्यापारविशेषः । कथन्तर्हि चैव पञ्चतीत्यत्र
पाकानुक्तलयाप्रतीतिः आक्षेपादिति चेन्न आख्यातार्थेन
व्यापारेण संख्यया वा यत्प्रार्थक्यत्वात् तयोः प्रत्यक्ष
विनापि सत्त्वात् नापि कर्त्ता, द्रव्यमात्रस्य कर्त्तृत्वात् य-
त्प्रार्थक्यत्वं कर्त्तृत्वे आख्यातेन तदभिधाने यत्प्रार्थक्यविधा-
गात् । नापि धात्वर्थमात्रेण, तस्य यत्प्रार्थक्यं विनापि
सत्त्वात् नापि यत्प्रार्थक्यार्थं क्रियायास्तत्फलस्य वा
धातुवाच्यत्वात् अन्यथा पाक इत्यत्रापि यत्प्रार्थक्यमवश्यं
दिति चेत् न धात्वर्थविशेषेण पाकादिना यत्प्रार्थक्यत्वात्
तस्य यत्प्रार्थक्यं विनानुपपत्तेः । अथ पञ्चतीत्यत्र पाकयत्प्रार्थ-
क्यनिति विवरणात् यत्प्रार्थक्येति चेत् तर्हि कर्त्तृत्वात्पापि स्यात्
न हि पाकयत्प्रार्थक्यत्वेन विवरणं पञ्चतीत्यस्य, तत्पार्थक्यं विव-
रणन्तु तत्राक्षेपेषापि निर्वहतीति चेत् तस्य यत्प्रार्थक्येऽपि
कथन्तर्हि रथोगच्छति, विद्यते व्योमेति भावनानुभव इति
चेत् न कथञ्चित्, भावनायाधात्वर्थान्वयायोग्यत्वेन
त्वयापि तत्र गौणत्वात्पुनर्भादिति । उच्यते । चैवः
पञ्चतीत्यत्र पाकानुक्तलयाव्यापारभावादात्त एवाख्या-
तार्थोवाच्यत्वात् नतनुक्तलयाव्यापारः यत्प्रार्थक्यत्वेन वा व्या-
पारत्वस्योपाधित्वेन शुद्धत्वात् नचाचेतन आख्यातार्थे
मुख्यत्वार्थमनुगुणोव्यापार एवाख्यातवाच्यः मुख्यत्वसम्भवे
त्यागायोगादिति वाच्यं शक्तिपादकेषु लघुनि शक्ति
परिच्छेदात् अचेतने प्रयोगस्य दृष्ट्यन्तरेणापि सम्भवात् ।
मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने च दृष्ट्यन्तरोच्छेदः । एतेन व्यापा-
रवाचकस्याख्यातस्य यत्प्रार्थक्यार्थरूपपञ्चादिधातुपसंख्या-
नेन व्यापारविशेषयत्प्रार्थक्यस्यापनमिति निरस्तं चाधवेन
यत्प्रार्थक्येव शक्यत्वात् ननु यत्प्रार्थक्यतायाधार्थं पाकत्वेन
पाकस्य यत्प्रार्थक्यत्वात्तुमित्या अत्राभावादित्युक्तमिति
चेन्न चैवो यत्प्रार्थक्यत्वेन पाकानुक्तलयाव्यापारवति
प्रतीयते । न च पाकस्य वर्त्तमानयत्प्रार्थक्येन व्याप्तिरस्ति अती-
तानागतयोर्व्यभिचारात् । न च धात्वर्थेऽनुमिते अत्र
आख्यातेन वर्त्तमानताम्बः सम्भवति यत्प्रार्थक्यपदार्थत्वात्
स्वार्थव्यापारस्य वर्त्तमानत्वबोधने आख्यातस्य पदार्थवि-

मत्वाच्च । अथ 'चैव' पाकातुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति
शाब्दबोधानन्तरं चैव । पाकातुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चे-
तनत्वे सति पाकातुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् भैववत् ।
अनुमानं विना च पाकयत्ने वर्त्तमानतामानमाख्यातस्य
यत्ने शक्तिभ्रमादिति चेन्न यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्य
व्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् किञ्च । व्यापारस्य
वाच्यत्वं तल्लिङ्गकञ्च वर्त्तमानयत्नानुमानमिति कल्प
'नाद्वयमपेक्ष्य यत्न वाच्यत्वे लाघवात् । नचाचेतने आख्या
तस्य व्यापारवाचकत्वावधारणादेव कल्पनेति युक्तं
गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्ताख्याताद्व्यापारावगमोप
पत्तेः । यत्नविगमदशाया तज्जन्यव्यापारकाले पचती
त्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया ।
यथा रथोगच्छतीत्यत्र, अतोऽन्यलभ्यत्वान्न तदतुरोधेन
यत्रापरे शक्ति । अन्यथा तत्रापि यत्नकाले पचतीति न-
स्यात् तस्मात् लडाख्यात यत्नवाचक आख्यातत्वात् लिङा-
ख्यातवत् तर्कचोक्त एव । 'एतेन फलातुकूलोपग्रापा
रोधात्पर्यः आख्यातवाच्यता संख्यैव तेन चैव' पचति
रथो गच्छतीत्यत्र चैतरथयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्व
प्रतीति मुख्य एव प्रयोगः । पचतीत्यत्र यत्नलाभोधात्वेना
क्षेपात् विहृत्यनकूलव्यापारस्य यत्नं विनातुप्रपत्ते रिति
गुरुमतमपास्तं पचतीत्यत्र पाकातुकूलयत्नवर्त्तमानं तस्या-
क्षेपादक्षानेनाख्यातार्थत्वात् । रत्नकोपकृतस्तु धात्वर्थो
व्यापारः आख्यातार्थ उत्पादना सा चोत्पादकता सैव
भावना पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकस्तुत्पादयतीति विपर-
न्धात् धात्वर्थोत्पादकता च चेतनाचेतनयोरिति सर्व-
त्राख्यातप्रयोगो मुख्य एव । यतः जानातीत्यादावपि
यत्नं जानास्तुत्पादयतीत्यर्थात् नत व्यापारो यत्नोपाख्या-
तार्थः । यतः इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात्
आख्यातार्थं विवरणकरोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव पाक करो-
तीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् घटं
करोतीत्यादौ ह्यनर्थ उत्पत्तिरेव गम्यते । अतएव किं
करोतीति सामान्योत्पादनाप्राप्ते पचतीति पाकोत्-
पादनाविशेषेणोत्तरसात्वमपि समञ्जसम् । चैव उत्पाद-
यतीत्यत्र धात्वर्थ एकोत्पादना चैवैषान्वेति आख्या-
तार्थोत्पादना त्वनन्वितैव उत्पत्तेरुत्पत्तप्रभावात् ।
वस्तुतस्तुत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एकोत्पादना अतोऽनुत्पा-
दनार्थं धातुत्तरवर्त्तिन आख्यातस्थानन्यलभ्यतयोत्पादना
वाच्यता तस्मात् शब्दश्चिं दूषित विवरणभयाच्चोद्धृतम् ।

एवं दर्शितेषु मतेषु युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाष्यम् ।
ततः स्वार्थे-णिच् कारयति करोतीत्यर्थः । 'दश वक्त्रे-
सहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यादि' रामां

कृ वक्त्रे स्वादि उभ० सक० सेट् । कणोति कणुते अका-
र्णीत् अकृत । चकार । अस्त्र न सुट् सुङ् विधौ ताना-
दिकस्यैव अङ्गणात् ।

कृक पु० कृ-कृक् । गले कण्ठे हेमच०

कृकण पु० कृ इति कणति कण-शब्दे अच् । (कयार) कृकर
पक्षिणि, अमरः स्त्रियां ङीप् । क्षुतकारके २ देहस्य
वायुभेदे पाठान्तरम् इक्ष्मौ हारा० ।

कृकार पु० कृ इति शब्द करोति । क्षुतकारके देहस्ये षवायौ ।
'कृकर(ण)स्तु क्षुते चैव जयाकुसुमसन्निभः' पदार्थोदशे
योगार्थवः । २ शिवे त्रिका० इक्ष्मणविहगे शब्दरत्ना०
४ चव्ये (चङ्) ५ करवीरेवञ्चो च राजनि० । [राजनि०

कृकला स्त्री कृक कृकाकारं लाति ला-क । पिप्पल्याम्
कृकलास पु० स्त्री कृकं कण्ठ लासयति लस-णिच् अच् । सरटे
(कृकलास) पक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
कृकलासस्यानिष्टकृत्वं तच्छान्तिश्च शान्त्यब्दे दृष्ट्या
त्रिका० तालव्यान्तः पाठ प्रथो० । 'दृष्टुर्लो महाकायं
-कृकलासमवस्थितम्' । 'स्वमाद्योदपानस्य कृकलास-
स्थितोमहान्' भा० आनु० ७० च० । स्वार्थे क तत्वात् ।
स्त्रिया ङीप् । प्रथो० कृकलासोऽप्यत्र अमरटीका ।

कृकवाकु पु० स्त्री कृकेण यन्ति वक्त्रे-परिभाष्ये जुष् कृक् ।
१ कुकुटे अमरः । २ मयूरे, ३ सरटे च मेदिनी ।
'कृकवाकोर्ध्वनिमाकर्ष्य कल्पे' भावः । [त्रिका० ।

कृकवाकुध्वज पु० कृकवाकुर्मयूरः ध्वजोऽस्य । कार्तिकेये
कृकाट न० कृक कण्ठमटति अण् उप० स० । घाटायाम्
'इन्द्रः शिरो,ग्निर्लंछाद',यमः कृकाटम्'अथ० ६,७,१,

कृकाटिका स्त्री कृकं कण्ठमटति अट-एव न् टाप् कापि-
यत इत्थम् । योर्वायासुन्नतदेशे अमरः 'जलूङ् मर्मा-
णि चतस्रोधमन्योऽष्टौ माहका द्वे कृकाटिके' । 'जातु
कूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिवन्धुकुन्दरावत्तं कृकाटिका-
चेति सन्निभमर्माणि । 'कुकुन्दरे कृकधरे विधुरे
सकृकाटिके' इति च सुश्रु० । 'शिरोयोवयो सन्धाने
कृकाटिके नाम तत्र चक्षुर्मूर्त्ता' सुश्रुते तत्स्थानमुक्तम् ।
'कृकाटिकान्ते द्विजे तु गच्छत्यपि बभोरये' सुश्रु० ।

कृच्छ्र पु० न० कृत-रक् ऋोऽनादेश उभा० । षान्तापनादिप्रते
कृच्छ्रय नानाविधः मितोऽर्शितः यथा

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । जग्ध्वा-
परेऽङ्गु पयसेत् कच्छं सान्तपनञ्चरन्” या० । “पूर्वेदुरा-
हारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि गव्यानि पञ्च द्रव्याणि
कुशोदकसहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेदुरूपयसेदिति है-
रात्रिक सान्तपन कच्छं सान्तपनञ्चोत्तरस्रोके प्रयग्वि-
धानादवगम्यते । कच्छ इति चान्वर्थसंज्ञे यम् तपोरूपत्वेन
क्षेपसाध्यत्वात् । गोमूत्रादीनाम्परिमाणं वक्ष्यते । यदा
पुनः पूर्वेदुरूपोष्ठापरेदुः समन्तकं संयुज्य समन्तजमेव
पञ्चगव्यस्मीति तदा ब्रह्मकूर्चं इत्याख्यायते यथाह
परार “गोमूत्रज्ञोनय क्षीरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टमञ्चगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम् । गोमूत्रान्ता-
ञ्चवर्णाया, श्वेतायाश्चापि गोमयम् । पयः काञ्चनव-
र्णाया, नीलायाश्च तथा दधि । हतञ्च कण्ठवर्णाया,
सर्वं कापिलमेव वा । अन्नाभे सर्ववर्णानाम्मञ्चगव्येष्वयं
विधिः । गोमूत्रमापकास्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।
क्षीरस्य द्वादश मेक्ता दधस्तु दश कीर्त्तिता । गोमूत्रय-
द्वहस्तस्तेष्टास्तदङ्गुन्तु कुशोदकम् । गायत्रप्रादाय गोमूत्रं,
गन्धद्वारेति गोमयम् । ध्याप्यायस्वेति च क्षीरन्दधि-
क्ताव्येति वै दधि । तेजोऽपि शुक्रमित्याज्यन्देवस्य त्वा
कुशोदकम् । पञ्चगव्यमृत्वा पूतं होमयेदग्निमग्निधौ ।
सप्तपत्वास्तु ये दर्भा अष्टिद्वयाप्या शुक्रत्वियः । एतैरु-
द्धृत्य होतव्यमञ्चगव्यं यथाविधि । इरावती इदं वि-
ष्णुर्भोजनस्रोके च श्रवती । एताभिश्चैव होतव्यं कृत्वा
शेषं पिबेद्द्विजः । प्रणवेन समालोच्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य
च । प्रणवेन सप्तदृत्य पिबेत्तत् प्रणवेन तु । मध्यमेन
पलायस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपात्रेण रौप्येण
ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः । यत्त्वगस्त्रिगतम्माप देहे तिष्ठति
मानवे । ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्नमिति” ।
यदात्येतदेव विमिश्रितमञ्चगव्यं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा
यतिसान्तपनसंज्ञां लभते “एतदेव त्र्यहस्यस्य यति-
सान्तपनं स्मृतमिति” शङ्खस्मरणात् । जावालेन तु स-
प्ताहसायं सान्तपनसंज्ञकम् “गोमूत्रज्ञोनयं क्षीरन्द-
धि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहस्मीत्या त्वहोरात्र-
मभोजनम् । कच्छं सान्तपनो नाम सर्वपापप्रणाशनम्”
इति । एषाञ्च गुरुलघुकृष्णाणां शक्ताप्रादुर्पेक्षया व्ययस्या
विशेषः । यमसुत्तरत्वापि व्यवस्था बोद्धव्या । महासा-
न्तपनस्य कच्छनाह “प्रथक् सान्तपनद्रव्यं रजः
सोपवासः । सप्ताहेन तु कच्छेऽयं महासान्तपनः

स्मृतः” या० सप्ताहेनापयर्चित्वो महासान्तपनाख्यं कच्छो
विशेषः । कथमित्यमेवायासंज्ञकम् प्रथमभूतैः पट्टभिर्गो-
मूत्रादिभिरेकैकैकैकमहरतिवाहयेत्सप्तसंज्ञोपवासेनेति ।
यमेन तु पञ्चगव्याहसम्पादो महासान्तपनोऽभि-
हितः “त्र्यहस्यवेत्तु गोमूत्रन्त्र्यहं वै गोमयम्वेत् ।
त्र्यहन्दधि त्र्यहं क्षीरन्त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ।
महासान्तपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनमिति” । जावालेन
त्ये कथं शक्तिरात्रनिर्वर्त्यो महासान्तपन उक्तः । “प्रसृष्टे-
कैकमेतेषां त्रिरात्रसुपयोजयेत् । त्र्यहह्योपवसे-
दन्त्यं महासान्तपनं विदुरिति” । यदा तु प्रसृष्टं सान्त-
पनद्रव्याणामेकैकस्य द्र्यहसुपयोगस्तदा तिसान्तपनम्
यथाह मतः “एतान्येव तथा पेयान्येकैकन्तु द्र्यह
द्र्यहम् । यतिसान्तपनस्यैव अपाकमपि शोधयेदिति” ।
अपाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः । इति महासान्तपनाति
सान्तपने । पर्थकश्चाख्यं ब्रतमाह “पर्थोऽम्बररा-
जीपविलुपत्तकुशोदके । प्रत्येकमत्र्यहस्मीतैः पर्थकच्छ
उदाहृतः” या० । “पलायोऽम्बरारविन्दश्चीद्वृक्षपर्णा-
नामेकैकेन क्वायितसुदकस्य त्र्यहस्यवेत्तु कुशोदकस्यैकस्मिन्-
हनीत पञ्चाहसायं पर्थकच्छ । यदा तु पर्थोदीनामे-
कीकतानां क्वायस्त्रिरात्रान्ते पीयते तदा पर्थकूर्चं
यथाह मतः “एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषित
शुचिः । क्वाययित्वा पिबेद्ब्रह्म पर्थकूर्चोऽभिधीयते”
इति । यदा तु विलादिफनानि प्रत्येकं क्वायितानि
भासस्मीकान्ते तदा फलकच्छादिव्यपदेशं लभते यथाह
मार्कण्डेयः “फलैर्मासेन कथितं फलकच्छो मनीषिभिः ।
श्रीकच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा । भासेना-
मलकैरेव श्रीकच्छमपरं स्मृतम् । पत्रैर्मतः पत्रकच्छः
पुष्पैस्तत्कच्छ उच्यते । मूलकच्छः स्मृतो मूलैस्तोयकच्छो
जलेन तु” इति पर्थकच्छमेकादशविधम् । अथ
तप्तकच्छं ब्रतमाह “तप्तक्षीरहताम्बूनामेकैकं प्रत्य-
हस्यवेत्तु । एकरात्रोपवासश्च तप्तकच्छ उदाहृतः” या० ।
दुग्धसर्पिःरुद्रकानान्तापानामेकैकस्मृतिद्विसप्ताह्यापरेदुर-
पवसेदेव द्विसप्तहस्यसम्पादो महातप्तकच्छः । श्मिरेय
समस्ती संपादयेद्द्विरात्रसम्पाद्य सान्तपनवत्त-
प्तकच्छः । अनुना तु द्वादशरात्रमभिवर्त्योऽभिहितः “तप्त-
कच्छं चरन् विमो जलक्षीरहताग्निमान् । प्रतित्र्य-
हस्यवेदुष्यान् सज्जत् क्वायो समाहृतः” इति । क्षीरादे
परिमाणान्तु पराधरेणोक्तन्द्रव्यम् “अपांम्वेत्तु त्रि-

पनं द्विपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकस्मिन्नेतर्पि स्त्रिरात्रं
 चोष्णमारुतमिति । त्विरात्रं चोष्णमारुतमिति त्वि-
 रात्रमात्रप्रणयुक्तोदकपात्रं पिबेदित्यर्थः । यदा
 तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतलक्ष्णं “त्वग्रहं शीतं
 पिबेत्तोयन्त्वग्रहं शीतं पयः पिबेत् । त्वग्रहं शीतं
 एतस्म्योत्पा वायुभक्षः परन्त्वग्रहमिति” यमस्मरणान्न ।
 इति तत्प्रलक्ष्णयत्परिधेः । पादलक्ष्णमाह “एकभक्तेन
 नक्तनेन तर्धैवायाचितेन च । उपपासेन चैकेन पादलक्ष्णं
 प्रकीर्तितः” या० । एकभक्तेन सल्लोभनेन दिव्येन, नक्त-
 नेति पृथगुपादानात् । अतश्च दिव्येन एकवारमेव भोज-
 नेनैकसहोरात्रमनियमिदिति । तत्र दिवेति रात्रि-
 व्युदास एकवारमिति द्विपारादिव्युदासः । भोज-
 नेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्च लक्ष्णादीनां व्रतरूपत्वात्
 मुख्यार्थभोजनपर्युदासेन लक्ष्णाद्भूतभोजनं विधीयते ।
 तथा चापस्तम्बः “त्वग्रहमनक्ताद्यादिवागी च ततस्त्व-
 ग्रहम् । त्वग्रहमयाचितव्रतस्त्वग्रहं नात्राति किञ्चि-
 दिति” । अत्र चानक्तामीत्यनेन व्रते पिबितव्यमिति
 मन्त्रेण नक्तपर्युदासेन दिवाभोजननियमः दर्शयति ।
 गौतमेनापोदमेव स्पष्टीकृतम् “इविद्यान् प्रातरागान्
 भक्ता तिलो रात्रीनां श्रीयादिति” । एवं नक्तभोजनवि-
 धायपि । न पिब्यते याचितं यस्मिन् भोजने तदयाचि-
 तम् तेन कालविशेषात्तुपानाद्विरात्रो वा सल्लोभेन
 तथोक्तत्वात् लक्ष्णाणां, द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः ।
 अथाचितमिति न केवलं परकीयाप्रयाचनप्रतिषेधोऽ-
 पि तु स्त्रीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न याचितव्यम्
 गोत्रव्याधौ पण्यो साधारणत्वाद्याच्चाया । अतः सप्त-
 हेऽपि भक्ष्यभार्यादिवोऽनाद्यान्ना एव यदि भोजनमुपह-
 रति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा । अतुर्गैवाभिप्रायेणोक्त-
 क्षीतमेव “अथापरत्वग्रहं न कश्चन याचेतेति” । अत्र च
 याचकं क्वाभियम परागरेण दर्शितः “सायन्तु द्वाद-
 श यासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः । अर्धवर्गतिरायाध्या-
 परस्मिन्मनः स्मृतमिति” । आपस्तम्बेन तन्मयोक्तम्
 “सायं द्वाविंशतिपांसाः प्रातः पञ्च मति स्मृताः । अत-
 दिंशतिरायाध्याः परे निरयमायसः । कुङ्कुटाण्ड-
 प्रमाणास्तु यथा वा वृजिरेणुमिति” । कमलोच-
 नस्योक्तं तद्वर्गेषो विद्वत् । आपस्तम्बेन तु प्राजा-
 पत्यं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादलक्ष्णान् चतुर्धा चतु-
 र्गदेव अस्मत्कृता त्वग्रहं निरयमं पादं पादवादा-

चितं त्वग्रहम् । सायं त्वग्रहन्त्या पादः प्रातः पादस्तथा-
 त्वग्रहम् । प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्ये तु दापयेत् । अ-
 याचितन्तु राजस्ये त्विरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति” । यदा
 तु याचितोपपासात्मकत्वग्रहद्वयानुष्ठानं तदार्हलक्ष्णं साय-
 व्यतिरिक्तापरत्वग्रहत्यातुष्टानन्तु पादोनमिति विज्ञे-
 यम् “सायंप्रातर्पिनाहं स्थात्पादोनं नक्तपर्वितमिति”
 तेनैयोक्तत्वात् । अर्हलक्ष्णस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्-
 शितम् “सायंप्रातस्तथैकैकान्दिनद्वयमयाचितम् । दिन-
 द्वयञ्च नाश्रीयात्कृच्छ्राहं तद्विधीयते” प्राजा-
 पत्यलक्ष्णमाह “यथा कथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽय-
 म् सृज्यते” या० अयमेव पादलक्ष्णः । यथाकथञ्चिद्विद्वत्क-
 लितपदाहत्या स्वस्थानपिष्टया वा । तत्राप्यातुतोऽयं न
 प्रातिलोभ्येन वा । तथा यक्षमापजपादियुक्तं तद्विहितं
 वा त्विरात्रस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलित-
 पदाहृत्पिष्टोवशिष्टेन दर्शितः “अहः प्रातरहर्षक्रमह-
 रेकमयाचितम् । अहः पराकालात्कैकमेव चतुरहोऽपरः ।
 अतुष्टार्थं विप्राणां मतुर्ब्रह्मतां वरः । बालवृद्धात-
 रेण्येपि यिमुक्तं सुपाचयेति” । आतुष्टोभ्येन स्वस्थान
 पिष्टपिष्टस्तु मतुना दर्शितः “त्वग्रहं प्रातः त्वग्रहं-
 सायं त्वग्रहमयाचितम् । त्वग्रहमरक्ष नाश्रीयात् प्रा-
 जापत्यं चरन् द्विजः” इति । प्रातिलोभ्याहृत्पिष्टस्तु वशि-
 ष्ठेन दर्शिता । “प्रतिहोमश्चरेत्युक्तः लक्ष्णं चान्द्रायणो-
 त्तरमिति” । अपादिरहितपक्षस्तु क्षीरग्राहविष-
 योऽङ्गिरसा दर्शितः “तस्माच्छूद्रं समावाद्य सदा धर्मं
 पथे स्थितम् । प्रातस्त्रिंशं प्रदातव्यं अपहोमपिर्वर्जित-
 मिति” । अपादिशुक्लपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च
 तैत्तिरीयविषयः च च गौतमेन दर्शितः । “अथातः
 लक्ष्णान् व्याख्यास्यामो इविद्यान् प्रातरागान् भुक्ता तिल-
 क्षीरातीर्णां श्रीयादयापरत्वग्रहं नक्तभुक्षीतायापर-
 त्वग्रहं न कश्चन याचेतावापरत्वग्रहमुपपत्तिरित्ये-
 वमि रात्रावाशीतं विप्रशामः सत्यं वेदेदमर्थिनं
 कश्चापेत रौरवबौधायमेष्टितं प्रगुह्यीतातुष्टममुदको-
 पक्षार्धमपोह्येति तिष्ठति । यत्किञ्चनोभिमार्ज्यं दीतं
 विरप्यदन्तां शुचिः पापका इन्द्राभिरघोरह-
 तर्ह्यं नमोहमाय नमोपोहनाय नमोऽव्यये नमः-
 क्वाह इत्यर्थः नमः । नमोऽग्राहोऽप्योऽहं वदुःश्रुताय न-
 र्विन्द्याय नमः । वारान्न सुवाराय नमोऽपाराय पार-
 दाय वारवाराय पारविन्द्याय नमः । वारान्न वदुःश्रुताय न-

ततोहेतौ पञ्चमी कृच्छ्रान्मुक्तः सत्यपरत्वे तृतीया
 कृच्छ्रेण विषये सक्तः । एतत्पञ्चम्या अलुक्सं ।
 कृच्छ्रसान्तपन पुं० सत्यक् तपनसत् प्रज्ञादाय कर्म० ।
 व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्र पुं० कृच्छ्रादपि अतिकृच्छ्रः अतिकृष्टसाध्य-
 त्वात् । व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः । [तथात्वम् ।
 कृच्छ्रारि पुं० ६३० । विलम्बेदे राजनि० । कष्टनियारकत्वात्तस्य
 कृच्छ्राच्च पुं० व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः ।
 कृष्णञ्ज पुं० कृष्णञ्ज+प्रपो० । कृष्णञ्जशब्दार्थे राजनि० ।
 कृष्ण पुं० क-वा०तु णत्वम् । चित्रकरजातौ त्रिका०
 कृत संशब्दे चुरा०उभ०सक० सेट् । कीर्तयति ते अचिकी-
 र्त्तत् त कीर्त्तयां बभूव आस चकार चक्रे । कीर्त्तिः
 कीर्त्तनम् कीर्त्तितं कीर्त्तयन् । कीर्त्त्यते कीर्त्त्यमानः
 कृत छेदे लृटा० पर० सक० सेट् सचादि । कृन्ति अकर्त्तृत्
 कर्त्तिष्यति-कर्त्स्यति ईदित् कृत् कृत्ति । “न विश्वेदे-
 विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वेत् । विश्वासाद् भयस्तुपन्नं
 सूक्ष्मापि निहन्ति” हितो० । प्रनिकृन्ति णिचि
 कर्त्तयति ते अचीकृतत्-त अचकर्त्तत्-त सनि । चिक-
 र्त्तिष्यति “शिरोऽतिरागाद्भयं चिकीर्त्तयुः” भाषः ।
 कर्त्तनं कर्त्तनी कृन्तनम् । [चकर्त्त
 कृत वेदे रुधा० पर० सक० सेट् । कृषति कृन् अकर्त्तृत् ।
 कृत् पुं० करोति प्रातिपदिकसंज्ञा क-किप् । प्रत्ययभेदे कृत् च
 धातुप्रकृतिकत्वे सति प्रातिपदिक संज्ञामिहितप्रत्ययत्वम् ।
 धातोरित्यधिकारेण तद्विधानात् धातुप्रकृतिकत्वम् “कृ-
 त्तद्धितसमासाश्चेति” पा० तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाव-
 च्चम् । अतएवोक्तमभिवृत्तैः “उषादन्तं कृदन्तश्च तद्वि-
 तान् समासजम् । नामसंज्ञा भवेत्तेषां स्वाद्युत्पत्तिस्ततः
 परम्” तद्धितव्युदासाय धातुप्रकृतिकत्वविशेषणम्
 तिङ् व्युदासाय प्रातिपदिक संज्ञामिहितत्वमिति “कर्त्तरि
 कृत्” पा० । “गतिकारकोपपदानां कृद्धिः समासवचनं प्राक्
 स्रजुत्पत्तेः” वार्त्ति० । “कृदमिहितोभावोऽव्ययत् प्रकाशते”
 महाभाष्यम् “सप्तम्या कृति बहुलम्” पा० । २कर्त्तरि लि०
 कृत लि० क+कर्म्मणि क्त । १सम्पादिते २जनितेऽव्ययस्य
 च । “कृतमोदनसङ्कादि तण्डुलादि कृताकृतम् । ग्री-
 छादि चाकृतं मोक्तमिति इव्यं लिङा नुचैः” कात्या०
 उक्ते ४व्योदानादौ हविषि न० । “कृतमनुमतं दृष्ट वा यै
 रिदं शुभं पातकम्” वेणीसं० १विहिते लि० । ६फले
 न० । ७संयुगे न० तन्नामाद्युक्तं मनुना “अत्यायौक-

सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या
 सन्ध्याशस्य तथाविधः” । तेन ४८०० दिव्यवर्षास्तन्मानम्
 व्यक्तकृतं सू० सि० यथा “तद्द्वादशसहस्राणि चतु-
 र्युगसदाकृतम् । सूर्यादसङ्ख्यायां द्वितिसागरैर्युता-
 कृतैः । सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृ-
 तादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया युगस्य दशमो
 भागश्चतुर्विंशद्वैकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां व-
 र्गोऽंशः सन्ध्यायोऽस्वकः” । ततश्च भातुपमानेन १७२८०००
 वर्षास्तन्मानं । तदेतदुक्तं सि० शि० “खल्वाभ्दन्तसागरैर्युगा-
 ग्नियुगमगुणैः । क्रमेण सूर्यावतरे कृतादयो युगा-
 द्भूयः । सप्तसन्ध्याकातदशकैर्निर्जाकं १२भागसमितैः ।
 युताश्च तद्युतौ युगं रदाव्ययोऽयुताकृता” सू०
 “खल्वाभ्दन्तसागरैरिति । रविवर्षाणां लक्षचतुष्टयेन
 द्वाविंशत्सहस्राविकेन चतुर्गुणेन कृतं नाम प्रथमो युग-
 चरणः १७२८००० । त्रिगुणेन त्वेतासंज्ञो द्वितीयो
 युगचरणः १२८६००० । द्विगुणेन द्वापराख्यसृतीयः
 ८६४०० । एकगुणेन कलिखल्यर्थः ४३२००० । किंविशिष्टा
 एते युगचरणाः । सप्तसन्ध्याकातदशकैर्निर्जाकंभागसमि-
 तैर्युताश्च । युगचरणप्रमाणस्य यो द्वादशांशस्तत्प्रमाणा
 तस्य चरणस्य सन्ध्या । सा चरणादौ भवति । तार्थांश
 सन्ध्याशः । स चरणस्थाने । एवं सप्तसन्ध्यासन्ध्याशैः
 सह एते युगचरणाः कथिता इत्यर्थः । ततश्च कृतादौ
 सन्ध्यावर्षाणि १४४००० । कृतान्ते सन्ध्याशः १४४००० । त्वेता-
 दौ सन्ध्या १०८००० । त्वेतान्ते सन्ध्याशः १०८००० ।
 द्वापरादौ सन्ध्या ७२००० । द्वापरान्ते सन्ध्याशः ७२०००,
 कलौरादौ ३६००० सन्ध्या तदन्ते ३६००० सन्ध्याशः” पमि०
 “पदैश्चतुर्भिः सृजतैः स्थिरोकृते कृतेऽसुना के न तपः प्रमे-
 दिरे” नैप० । ११४ प्र० अयशब्ददर्शिते ८चतुरङ्गयुक्ते
 पाशकभेदे १०स्तोत्रभेदे च तत्तत्तौदा० ११पर्याप्ते लि०
 मेदि० । भावे क्त । १२क्रियायां न० कृतपूर्वी कटम् कृतपू-
 र्विशब्दे विवृतिः । १३दासभेदे पुं० कृतदासशब्दे विवृतिः
 १४चतुःसख्यायां “युग्माग्नी कृतभूतानि” ति०त०
 निगमः । १५साधिते पके लि० कृताञ्जम् ।

कृतक लि० कृत करणं भावे क्त तत आगतं कन् कृत-
 मेव स्वार्थे क कृन्ति स्वरूप कृत-कृन् वा । १कृत्विसे
 करणाज्जाते । कृत्विमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात् तथात्वम् ।
 “यद्ययत् कृतक तदनित्यमिति न्यायः । “शब्दोऽनित्य
 कृतकत्वात्” सङ्गा० “एतेन विधिना कृत् कृतकेन

यथाऽनलः” भा० वि० २४० । “आर्यरूपसमाचारः
चरन्” कृतके पयि” भा० आनु० २६०७ श्लो०
“कञ्चिच्च कृतकैर्दूतैरित्यादि” कञ्चिदध्यायशब्दे दर्शितम् ।
“कृतकं कामिनि वृक्षुवे नृनाम्ना” भाष० । २६७८ वषणे
न० धमरः ।

कृतकर्म्मन् त्रि० कृतं कर्म्म वेन । १८० चतुरे कार्यक्षमे
हेम० । २६८२ कार्ये च “यावदक्षं न यात्येव कृतकर्म्म
दिवाकरः” रामा० । कर्त्तव्यतागूढे ३ परमेश्वरे पु० ।
“इन्द्रकर्म्म महाकर्म्म कृतकर्म्म कृतागम” विष्णु स०
“कृतमेव न कर्त्तव्यं किञ्चित् कर्म्मस्य विद्यते घर्म्म-
त्मकं कर्म्म कृतं वा कृतकर्म्म” भा० । कृतकार्यकृतकृ-
त्वादयोऽप्यत्र त्रि० “समूहकार्यं चायतान् कृतकार्यान्
यिसर्जयेत्” या० श्रु० । “यथेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्यावय-
त्वया” भा० आनु० २६२ श्लो० । “कृतकालो विधिर्मन्ये न
वर्जयति तस्य ताम्” भाष० । २६८३ त्रय्यादिष्ठो
संन्यासिनि । “प्रानामृतेन तप्तस्य कृतकालस्य योगिनः ।
नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्” इत्युक्ता
तस्य सभाप्रकृत्यत्वात्तथात्वम् “कृतकालस्तु सत्यस्य स्वात्म-
भाववतिर्भवेत्” । अकृतकालो हि स्वत्वोर्भिभेति यथाह
“प्रायेणाकृत्यकृतत्वान्स्त्वोर्बुद्धिजते जनः” इति ।

कृतकाल त्रि० कृतं कालः समयोवेन । १ कृतावधौ शिष्यादौ ।
कर्म्म० । २ कृते समये पु० “कृतशिलोऽपि निवसेत् कृत-
कालं गुरोर्द्वे” या० श्रु० कृतसमयादयोऽप्यत्र [च त्रिका०]
कृतकोटि पु० कृता कोटिं येन । १ काश्यपसुनौ २ उपवर्धसुनौ
कृतक्रिय त्रि० कृता क्रिया येन । कृतनित्यादिकार्ये “विप्र-
शुध्यत्यपि स्रुष्टा च त्रियो वाङ्मनाद्युधम् । वैश्वं प्रतोदं
रक्षीन् वा यष्टिं शूद्रं कृतक्रियः” मनु ।

कृतक्षय त्रि० कृत क्षयः समयो वेन । उच्चायकाशे । “तस्यतश्च
प्रत्युवाच कृतक्षय एवास्ति शीघ्रमिच्छामि ययोपपन्नमक्ष-
यस्तस्मै” भा० ध्या० २४० । कृतसमयादयोऽप्यत्र

कृतघ्न त्रि० कृतं हन्ति हन-टक् । कृतोपकारस्यापकारके
“शरणागतदीनस्त्रीहिंसकान् सवसेन्न त । चीर्य-
व्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिभान्” या० श्रु०
“वाचस्पतिश्च कृतघ्नश्च विप्रज्ञानपि घर्म्मतः । शरणा-
गतकृन्तुं च स्त्रीकृन्तुं च न सपसेत्” मनु ।
“कृतज्ञानाहं स्कन्दपुराणम् “मर्त्तुपिण्डापहर्त्ता च
पितृपिण्डापहारकः । तस्मादुष्टहीत्वा विदाश्च दक्षिणा
न प्रदच्छति । ५ तान् स्त्रियश्च मोहेष्टि बचैतान् मातये-

धरः । कृतस्य दोषं वदति सकामाच्च करोति यः । न
करेन्न कृतं यस्य आश्रयान् यस्तु दूषयेत् । सर्वास्तान्-
प्रभिः सार्धं कृतज्ञानवर्धीन्मनु” “अज्ञाने च सुरामे च
चौरे च गुरुतल्लगे । मित्रकृतिर्विहिता सङ्गि कृतघ्ने
नास्ति निष्कृतिः” । “तस्मात् पित्रादिगुरोः कृतस्य य-
त्कर्म्मण्येति शेषः । सकामाच्च करोति उपक-
र्म्मणिति शेषः” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

कृतघ्नोपाख्यानं न० कृतघ्नविशेषोपाख्यानम् । भारतशान्ति
पर्यान्तर्गते १६८ अध्यायभारभ्य १७३ अध्यायपर्यन्ते
परम्ये नाडीजङ्गलशब्दे विद्यते । “कुतः कृतघ्नस्य यथा
कृतः स्थानं कृतः सुखम् । अत्रैव कृतघ्नो हि क-
तघ्ने नास्ति निष्कृतिः । मित्रद्रोहो न कर्त्तव्यः पुरुषेण
विशेषतः । मित्रघ्नो नरकं धोरमनन्तं पतियत्यते ।
कृतघ्नेन सदा भाव्यः मित्रकार्येण चैव ह । मित्राश्च कृतघ्ने
सर्वे मित्रात् पूजां लभेत च । मित्राद्भोगश्च मुञ्जीत
मित्रेणापत्तुं स शक्यते । सत्कारैस्तैर्मित्रैः पूजयेत
विचक्षणः । परित्राज्यो भुञ्जे पापः कृतघ्नो निरप-
त्तपः । मित्रद्रोहो कुलाङ्कारः पापकर्म्म नराधमः ।
एष धर्म्मभृता अष्टः प्रोक्तः पापो मया तव । मित्रद्रो-
हो कृतघ्नो वै किभूयः श्रोतुमिच्छसि” । भा० ध्या० १७३ श्लो०
कृतच्छिद्रा स्त्री कृतं छिद्रं यस्याम् । कोभानकीकृतायाः ।
राजनि० ।

कृतघ्न त्रि० कृतं कृतोपकारं जानाति ज्ञा-क । १ कृतोपकार
ज्ञातरि २ तत्प्रत्युपकारके । “कृतघ्नेन सदा भाव्यम्”
भा० ध्या० १७३ श्लो० १ कुकुरे पु० नेदि० स्त्रियां जातित्वेऽपि
सव्योगोपपत्वात् टाप् । कृतं कार्यं जगत् जानाति
ज्ञा-क, कृत कार्यं सन्मात्मा यस्य वा । ४ परमेश्वरे पु०
“महर्षि कपिलाचार्य कृतघ्नो मेदिनोपति” विष्णु स०
“कृतघ्नतामस्य वदन्ति सम्पद” किरा० ।

कृतला स्त्री कृत लावते लै-क । लायभाषालतायाः राजनि०
कृतदास पु० कर्म्म० । यथावत्काशं त्वहास इत्यभ्युगमिने
पञ्चदासदासान्तर्गते दासभेदे दासाश्च पञ्चदशविदाः
मिता० दर्शिता यथा
“यद्वजातस्तथा श्रीनोबन्धोदायादुपागतः । यनाका-
लधृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च य । भोजितो मर्ह-
तयस्यां युद्धप्राप्तः पञ्चेजितः । तयाहमिदं पणतं प्र-
वक्ष्यामि कृतः । भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव ब्रह्मकृतः ।
विज्ञेता चात्मन शान्ते दासा पञ्चदश स्मृताः” भा० ।

‘मृहे दास्यं जातो मृहजातः’। क्रीतो मूखेन२ । लम्बः३
प्रतिपक्षादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः४ । अना-
कालभृतो दुर्भिक्षे योदासत्वाय मरणाद्रजितः५ । आ-
हितः स्वामिना घनग्रहणेनाघितां नीतः६ । अणसो-
चनेन दासत्वमभ्युपगतः अणदासः७ । युद्धप्राप्तः समरे वि-
जित्य मृहीतः८ । पणोजितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽ-
हन्ता त्वहासो भवामीति परिभाष्य जितः९ । तवाह-
मित्युपगतः तवाहन्दास इति स्वयम्यतिपक्षः१० । प्रव-
ज्जवसितः प्रवज्ज्यातश्चतुः११ । कृतः एतावत्कालं त्वहास-
इत्यभ्युपगम्य यः प्रविष्टः१२ । बहवाकृतः बहवा मृहदा-
सी तथा कृतस्त्रज्जोभेन तासहास्य दासत्वेन प्रविष्टः१३ ।
य आत्मानं विक्रीणीते स आत्मविक्रेता”१४ ।
इत्येवमष्टदश प्रकाराः” ।

कृतधी त्रि० कृता सम्पादिता धीर्येन । शास्त्राभ्याससंस्कृत-
तान्तरकरणे, स्थिरचित्ते, “कृतधीः किं पभाषेतेति”
“कृतधीर्मुनिरुच्यते” गीता ।

कृतध्वज उ० नृपभेदे “कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो-
नृपः धर्मध्वजस्य ह्यौ पुत्रौ कृतध्वजस्तध्वजौ” भाग०
६.१०, ११, [आसनिपुणे अमरः ।

कृतपुङ्गव उ० कृतः अभ्यस्तः पुङ्गवः तदुक्तोवाचो येन । शरा-
कृतपूर्वी त्रि० कृतं पूर्वमनेन “सपूर्वाञ्च” पा०इति । कृतपू-
र्वकर्मके तद्वोधप्रकारः सरलायामस्माभिर्निर्हृतो यथा
“कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादिमहाभाष्य-
कारप्रयोगा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहे
“सह सुपा” इति पा०समासे पूर्वादिनिरितोनेरनुष्ठितमता
“सपूर्वाञ्चेति” पा० सूत्रेण इति निर्दिष्टं तत्र यदि कृत-
मिति कर्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य कटादिकर्मरूपवि-
शेषणतया सामेलत्वेन पूर्वादिपदेन समासो न स्यात् एकत्र
विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात्
न वृत्तिसम्भावः । भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र वृत्तौ सत्यामेवा-
रीतिराकलनीया तथाहि प्रथम कर्मायिवक्ष्याऽकर्मकत्वेन
भावे क्तप्रत्यये विहिते तदनेन पर्यस्य “सह सुपेति”
पा०समासे कृते तत्पूर्वकात् पूर्वशब्दादिनिप्रत्ययो भवति ।
पश्चाच्च कर्तृकृतक्रियाया कर्माकाङ्क्षायां कटादि-
कर्मसोऽप्ययः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा “आकर्मकत्वे
सत्येव कृतान्ते भाषाभिधायिनि । पश्चात् क्रियावता
कर्त्ता योगो भवति कर्मणा । अविपश्चा गतादिस्था

यथा यामादिकर्मभिः । क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृत-
पूर्वादिषु स्थितेति” । गमनकर्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी
गमनक्रिया कर्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अविपश्चा
असुबोधो तथा कृतपूर्वकर्तृबोधकृतपूर्वमध्यपातिन्य-
पीति तदर्थः” ।

कृतप्रणाश उ० कृतयोः पुण्यापुण्ययोर्भोगमन्तरेण प्रणाशो
नाशः । कृतज्ञानौ दोषभेदे । स च दोषविशेषः कृतप्रणा-
शकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्थानित्यत्वे प्रसक्तौ” शा०
सू० भा० दर्शितौ [स्त्री राजनि०
कृतफल न० कृतं फलमस्य । १ककोले २कोलशिव्वां टाप्
कृतब्रह्मन् त्रि० कृत ब्रह्म स्तोत्र येन । कृतस्तोत्रे “यन-
वदनुष्ठतः कृतब्रह्मा” सू० २, २५, १,

कृतम् अव्य० कृत-भा० कस्य । अलमर्थः, निषेधे च ।

कृतमाल उ० कृता मालास्य । १आरग्वधे, (सोन्दाल) २कर्ण-
कारे च अमरः । ३कर्णिकारद्वारे ४नदीभेदे स्त्री राज-
नि० । ५कृतमाल्ये मालाकरे त्रि० ।

कृतमुख त्रि० कृतं संस्कृतं मुखं यस्य । परिहृते अमरः
कृतरथ उ० १निमिषंशे नृपभेदे “नेरो” प्रतीपस्तस्माच्च
जातः कृतरथो यत” भाग० ६, ११, १, स्त्री० । २सम्मा-
दितरथे रथकारे त्रि०

कृतलक्षणा त्रि० कृतानि लक्षणान्यस्य । १शुद्धीर्ध्वान्ते
अमरः । २कृतचिह्ने च “ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेने त्वक्ता
व्या कृतलक्षणा” मनु ।

कृतवर्मान् उ० कृतवीर्यभ्रातरि कनकशपात्मजे । “कन-
कस्य तु दायादायत्वरो लोकविश्रुताः । कृतवीर्यः कृतौ
जाय कृतवर्मा तथैव च । कृतान्मिस्तु चतुर्थोऽभूत् कृत-
वीर्यादयार्जुन” हरिवं ११अ० । यदुपश्ले २चतुर्थ्यभेदे
“समीपतः प्रतिचतु प्रतिचतस्य चात्मजः । स्वयभोजः
स्वयभोजाद् हृदिक संवभूव ह । तस्य पुत्रा बभूवुर्हि
सखे भीमपराक्रमाः । कृतवर्मापजस्तेषा गतवन्ता
त मध्यम” हरि० व० ३६अ० “रामे भारं समासज्य युयु-
धाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विष्टधौ चापि गदे च
कृतवर्माणि” हरिवं ११२अ० [त्रि० भा०

कृतविद्य त्रि० कृता अभ्यस्ता विद्या येन । अभ्यस्तविद्यो
कृतवीर्य उ० कृत वीर्यमनेन । १चन्द्रगुप्ते कार्जवीर्या
कृतुनलनके नृपभेदे । “कनकस्य तु दायादायत्वरो
लोकविश्रुताः । कृतवीर्यः कृतौ जाय कृतवर्मा तदर्थं च ।
कृतान्मिस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्यादयार्जुन” हरि०

२१ अ० तस्यापयम् अण् । कार्तवीर्यं तदपत्ते कार्त-
वीर्यं शब्दे विवृतिः । “गर्भस्य सम्भवतः पूर्वं शिरः
सम्भवतीत्याह शौनकः शिरोभूतत्वाद्देहिन्द्रियाणां
हृदयमिति कृतवीर्यं मुञ्चे समसश्च स्थानत्वात्” सुश्रुतः ।
२ वीर्यान्विते लि० ।

कृतवेतन लि० कृतं वेतन यस्य । “बोधावत् कुरुते कार्त्तं
तावत्तस्येह वेतनम्” या० उक्तरीत्या कृतमर्थित्वे दासे ।

“प्रमाददुष्टनष्टाश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः” या० अ०

कृतवेदिन् लि० कृत वेत्ति विद-षिणि । कृतोपकारस्योप-
कारके स्त्रियां ङीप् [रत्नभा०]

कृतवेध(क) इ० कृतो वेधोऽस्य वा कप् । अतः कोषातक्यां
कृतवेधना स्त्री कृत वेधन यस्याः । कोषातकीकृतयाम्
राजनि० [शिल्लोऽपि नियसेत् कृतकात्तं गुरोर्भेदे] या०
कृतशिल्प इ० कृतमभ्यस्तं शिल्पं वेन । अभ्यस्तशिल्पे “कृत-
कृतश्चम लि० कृत अमो वेन । मञ्जोत्साहान्विते । “पौरा-
णिकः पुराणे कृतश्चमः” भा० आ० ८५ स्त्रो० । २ धर्म
राजसभ्ये ऋषिभेदे ‘वलीवाक’ शिलीवाक सत्यपाक-
कृतश्चमः, भा० स० ४ अ० यमसभ्योक्तौ

कृतसङ्ग लि० कृता सङ्गा संज्ञेतो यस्मै । कृतसङ्गते दासादौ
“गुल्माश्च स्यापवेदाप्तान् कृतसङ्गान् समन्ततः” मनुः
२ कृतचेतन्ये मरेणाकृतसङ्गेन विमुञ्चे मानरात्मना”
भा० आश्र० ५ अ० । कृतसङ्गेतादयोऽप्यत्र “नामङ्गहीतं
कृतसङ्गेतम्” जयदेवः ।

कृतसापत्निका स्त्री कृतं सापत्न्यं यस्याः कप् टापि अत्र
इत्थे वलोपः । आभ्यूटाया स्त्रियां यस्या विवा-
हात् पश्चात् तत्पतिना विवाहान्तरं कृतं तस्याम् अमरः
कृतस्वर इ० कृत स्वर शब्द उपतापो वा वेन यत्र वा ।
सर्वोत्पत्तिस्थाने स्वर्णाकरे कार्तस्वरः २ कृतशब्दे लि०
कृतहस्त लि० कृत अभ्यस्त इत्यो वाक्पादित्यागभोचयसा-
धवकृपा हस्तशिक्षा वेन । सुशिक्षितशरविद्ये जने
अमरः “अभ्राप्तांश्चैव तान् (गरान्) पार्यचिच्छेद कृत
हस्तवत्” भा० वि० १६७ स्त्रो० “अभ्राप्तांश्चैव तान् वाक्पान्
चिच्छेद कृतहस्तवद्” हरिश्च० १६१ स्त्रो०

कृताकृत न० कृतं कार्यञ्च अकृतं कारण च समा० इ० ।
१ कार्यकारणयोः । “क्तेन नभविष्टिमानम्” या०
कर्म० । कृते अकृते च २ होमादौ । कृतिगुणेषु ब्रह्मण
कृताकृतावेवभाव होमादौ वरचम् क्रियते इति याज्ञिक-
शब्दादयः । ३ कृतशब्दोक्ते कालायनपरिभाषिते तण्डु-

सादौ कार्यकारणरूपे ४ परमेश्वरे इ० “बोधाध्यक्ष-
पुराध्यक्षः सृष्टृधर्मा कृताकृतः” विष्णुस० “कृतश्च
कार्यरूपेण, अकृतश्च कारणरूपेणैति कृताकृत”
भा० । भावे क्त कृत करणम् अकृतमकरण इत्य० । ५ कर-
णकारणयो न० द्विव० “नैनं कृताकृते तपत” शत०
भा० १४।७।२।२७। कृतकृताकृतश्च । द्विविश्वकृते
किञ्चिदकृते च “कृताकृतश्च कनकं इक्षिमसाचलोपमाः”
भा० आनु० ५३ अ० “कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पल्लवीदनमेव
च” या० अ०

कृतागम इ० कृत आगमोवेन । १ परमेश्वरे वेदशास्त्र
कर्तृत्वात्तस्य तथात्वम् । “कृतकर्मा कृतागम” विष्णुस०
कृतोवेदात्मकआगमोवेनेति कृतागमः “अस्य अकृतो
भूतस्य निःश्रुतिभेतव्यद्वये दो यजुर्वेदः सामवेदश्च”
इति श्रुतेः” भा० “काम कान् कृतागमः” विष्णुस०
कृताग्नि इ० कृतवीर्यानुजन्मातरि । कृतवीर्यं शब्दे विवृतिः
कृताह इ० कृतसंस्कृतकचतुसंस्कृतोऽङ्गीयम् । चतुसंस्का-
न्विते पायकभेदे [लुहणे २ संपृटीकृतहस्ते लि० भरविः
कृताक्षलि इ० कृतोऽक्षिरिय पलसंज्ञोपो वेन । १ उज्ज्वा-
कृतात्मन् इ० कृतः शिक्षितः संस्कृतो वा आत्माऽन्तःकरणं
यस्य । १ शिक्षितचित्ते, २ गुह्यज्ञानकरणे च । “सृष्टे
सृष्टवतां नित्यभागज्जन्ति कृतात्मनाम्” “उज्ज्वाचक्षु
भूतेषु दुष्टे वासकृतात्मभिः” मनुः “प्रज्वाप्तकामस्य कृता-
त्मनस्य इहैव सर्वं प्रविशीयन्ति कामाः”

कृतात्यय इ० कृतस्य कर्मजन्मभोगसात्म्योऽवधानम् ।
भोग विना कृतकर्मानाग्रे “कृतात्मनेऽनुययवान्” या० अ०
कृतानुकृत न० कृतस्यानुकृतमनुकरणम् । कृतप्रतिमतौ
कृततादृशतादेस्तादृशे “तौ जगत्तुसदाग्नौ न्य कृतानुकृत-
कारिभौ” रामा० “कृतानुकारकतप्रतिकृतादयोऽप्यत्र
कृतान्त इ० कृतः अन्तो विपर्ययनायो-निचयो विनयपरि-
च्छेदो वा वेन । १ सिद्धान्ते । “कृतो नागो वेन ।
२ दैत्यमात्रे १ पापे ४ यमे च । ५ पूर्वदेहजन्ये फलोन्मुखे
इदमे अमरः ७ यमौ, दन्तद्वारे च अन्विचिः “कृता-
न्तज्जयोपरि यस्य जन्मदिनं भवेत्” ति० त० उ० ६ यम-
दैवत्वे भरणीनक्षत्रे सञ्चितलक्षणा १० इत्यवस्थायां
कृतान्तजनक इ० इ० । सत्यं हेमच० इत्यान्तो जनको-
यस्या कार्वाण्युक्तिरिच्छुकामन्यइत्ये स्त्री शब्दः
कृतात् न० कृत पक्वं तद्वत् । चण्डिकादौ वक्राङ्गे, कृ-
तात्तसदक स्त्रिय इति अविभाज्ये कर्मिः । पाचाप्य

भाषानामकाः कृताश्चभेदास्तत्साधनप्रकाराश्च भावप्र०
दर्शिता यथा

“अथ कृताश्चपुर्णं तत्साधना साधनप्रकारः सिद्धान्तं गुणाश्च
तत्परिभाषा । समयाविनि हेतौ ये मुनिभिर्भाषिता
गुणाः । कायऽपि तेऽखिला ज्ञेयाः परिभाषेति
भाषिता । कश्चित्स्कारभेदेन गुणभेदो भवेद्यतः ।
भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तत्रिपिटो गुरुः । कश्चिदो-
नप्रभावेन गुणान्तरभवेत्यते । कदम्बं गुरु सर्पिण्यलघू-
क्तं सुहितं भवेत् ।

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च । भक्तमन्त्रं तथान्वय
कश्चित्कूरु कौर्त्तितम् । ओदनोऽस्त्री स्त्रिया भित्वा-
टोदिव पुंश्चि भाषितः । सुधौतास्तस्य दुःखाः स्त्रीतास्तोवे
पक्ष्यगुणे पचेत् । तद्वक्तं प्रस्तुतं चोष्णं यिगद गुण-
वन्त्रतम् । भक्तं वज्रिकरं पय्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमश्नतं शीतं गुर्वश्नं कफप्रदम् ।

अथ (दाहि) । दलितस्तु यमीधाम् दालिर्दाली स्त्रियासुभे ।
दाली तु वज्रिणे सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । सद्युक्ता
क्षयनाम्नी स्यात् क्षयान्ते तद्वत्वा यय । क्षयो विटम्भको
हृत् शीतस्तु व निवेद्यतः । निस्तुभो भटसंविद्धः लाघव
सुतरां त्रयेत् ।

अथ (चिचिडी) । तण्डुला दालिर्बिन्ना लवणार्द्रकहि-
ङ्गुभिः । सद्युक्ता वज्रिणे सिद्धा क्षयरा कश्चिता बुधैः ।
क्षयरा शुक्रवा बल्या गुरु पित्तकफप्रदा । दुर्जरा
बुद्धिनिष्ठमलमूलकरी सृता ।

अथ ताम्रहरी (ताताहरीति) लोके । हते हरिद्रासंयुक्ते
कापलाक्षजवेष्टीम् । तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहेव
परिभर्जयेत् । सिद्धिदोष्णं जल तत्प्रक्षिप्य कुम्भलः
पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गुभिः मातृया तत्प्रक्षिमेत् ।
एषा सिद्धिः सप्तमन्त्रा प्रोक्ता ताम्रहरी बुधैः । एषा ता-
म्रहरी बल्या हृत्वा ज्ञेयाश्चमाहरेत् । हृत्वा तर्पणी
बल्या गुर्वी पित्तहरी कृता ।

अथ क्षीरिका । पायसः परमाहं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
गुह्येऽर्धपके दुग्धे तु हताक्षास्तस्य लान् पचेत् । ते
सिद्धा क्षीरिका स्याता सधिताञ्जदुतोत्तमा । क्षीरिका
दुर्जरा प्रोक्ता हृत्वा वजनर्हिनी । नाजिकेवल्लभूक्ष
क्लिप्त पवत्रि नोः क्षिमेत् । वित्तगञ्जाञ्जसंयुक्ते तत्पचे
कृदुनाऽग्निना । नारीवेष्टोद्गता क्षीरी क्षिग्वा शीताति-
डिदा । गुर्वी सुमधुरा हृत्वा रक्तवित्तानिलापहा ।

अथ (सेपद) । समितां वर्तिका कृत्वा सूक्ष्मा तु यदमन्नि-
भाम् । शुष्का क्षीरेण ससाध्या भोज्या हतसितान्विता ।
सेविका तर्पणी बल्या-गुर्वी पित्तानिलापहा । आहिणी
सन्निहद्रुष्या तां खादेन्नातिमात्रया ।

अथ (मण्ड) । गोधूमा धवला धौता कुट्टिताः शोधितास्ततः ।
प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिटाश्लिताः समिताः (मयदा) सृता ।
यारिणा कोमला कृत्वा समिता साधु मर्द्दयेत् । हृत्वा ला-
नया तस्या लोप्ली रम्यक प्रसारयेत् । अधोमुख-
पटस्थैतत् विस्तृतं प्रक्षिमेद्वहिः । मृदुना वज्रिना
साध्य सिद्धो मण्डक उच्यते । लोप्ली (लाह) ।
दुग्धेन साज्येखण्डेन मण्डकं भक्षयेत्तर । अथ वा
सिद्धभासेन सतक्रवटकेन वा । मण्डको हृत्वा हृत्वा
बल्या रचिकरो भयम् । पाकेऽपि मधुरो पाही लघु-
दोषप्रयापहः ।

अथ (पोरी) कृतापि (दुनीरी) इति च । “कुर्यात्समितयाऽ-
तीव तन्वी पण्डिका ततः । स्नेदयेत्तप्तके (ताओया)
तान्त्तु पोलिका जगदुर्धवा । ता खादेन्मृषिकावृत्ता
तस्या मण्डकवद्गुणाः ।

अथ मण्डकान्धरी । समिता सर्पिण भट्टा शर्करा पयसि क्षि-
पेत् । तस्मिन् वनीकते स्वस्वेक्ष्यङ्गं मरिचाटिकम् ।
लप्सिका हृत्वा हृत्वा बल्या पित्तानिलापहा । क्षिग्वा
क्षेत्रकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम् ।

(रोटि) । शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुटाश्च पोलिकाम् । तप्तके
(ताओया) । स्नेदयेत्कृत्वा भूयर्द्धारेऽपि ता पचेत् ।
सिद्धेण रोटिका प्रोक्ता गुणं तस्या प्रचक्ष्यहे । रो-
टिका बलकद्रुष्या हृत्वा धातुपर्वनी । नातली कफ-
कटुगुर्वी दीपगन्नीना प्रप्सिता ।

अथ (लिट्टी) शुष्कगोधूमचूर्णेन सास्तु गाढं विमर्द्दयेत् ।
विधाय वटकाकार निर्धूमेऽग्नौ शनै पचेत् । अक्षर-
कर्कटी क्षोपा हृत्वा शुक्रला लघुः । दीपनी कफ-
कटुबल्या पीनसश्चासकामजित् ।

अथ (यवरोटी) । यवना रोटिका रूच्या मधुरा विगता
लघु । मलशुक्राग्निहारी बल्या हृन्ति कफामयान् ।

अथ माषरोटिका । माषाणा दाण्यस्तोवे स्थापिताप्यक्तक-
ञ्चुकाः । आतपे शोपिता यन्त्रे पिटास्ता धूमसी कृता ।
धूमसी रचिता चैव प्रोक्ता भर्भरिका बुधैः । भर्भरी
कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी कृता ।

अथ चनकरोटिका । चनक्यारोटिका हृत्वा ज्ञेयापित्तक-

हृत् । विटम्बिनी न चक्षुष्या तद्गुणा 'वातिशम्बुली' ।
अथ पिष्टिका । टालि सस्यापिता तोये ततोऽपकृतकक्षुका ।

शिलाया साधु खम्बिटा पिष्टिका कथिता बुधैः ।

अथ (पेट्ट) । मापपिष्टिकया पर्णगर्भा गोधूमचूर्णत । रचिता
रोटिका सैव प्रोक्ता वेदमिका बुधैः । भवेद्वेदमिका
बल्या दृष्या रूच्याऽनिलापहा । अग्न्यन्नर्पणी शुभो हं-
क्षणी शुक्रला परम् । भिन्नमूलमला स्तन्यभेदपित्तकफ-
प्रदा । गुटकीलाहृतश्वासपङ्क्तिन्मूलानि नाशयेत् ।

अथ (पापर) धूमवी रचिता हिङ्गुहरिद्रालवस्यैर्युता ।
जीरकखर्जिकाभ्याञ्च तनूहन्त्र च वेद्विता । पर्णटाको
सटाङ्गारभट्टाः परमरोचका । दीपना पाचना रूच्या
गुरय किञ्चिदीरिता । मौद्गाञ्च तद्गुणा प्रोक्ता विषे-
पाक्षधवो हिता । चक्रस्य गुणैर्दुक्ता पर्णटाचनकोष्-
वा । स्नेहभट्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा शुभैः ।

अथ (पूरी) । मापाणा पिष्टिका पूर्णा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
तथा पिष्टिकया पर्णा ममिताकृतपोलिका । ततस्तैलेन
पक्वा सा प्रोक्ता कथिता बुधैः । रूच्या स्वादी गुरु
स्निग्धा बल्या पित्तासदूपिका । चक्षुस्तो जोहरी चोष्णा
पाके वातविनाशिनी । तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्त-
पित्तहृत् ।

अथ (वरा) । मापाणा पिष्टिका युक्ता लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
कृत्वा पिष्ट्याहटकास्तास्तैलेषु पचेच्छने । विगुल्का
वटका बल्या हंक्षणी वीर्यवर्द्धनी । यातामयहरा
रूच्या विषेपाटर्हितापहा । विम्वभेदिनी स्नेहकारिणी-
ऽग्न्यन्नपञ्जिता । सचूर्ण्य निक्षिपेत्तक्त्रे भट्टं जीरक-
हिङ्गुभिः । नवशं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ।
शुक्रलसत्त वटको बलहरोचनो गुरुः । विम्वभेदि-
दाहनी च स्नेहलः पवनापहः । राक्वक्तपातिनो याम्यान्
पाचनास्तास्तु भक्षयेत् राक्वक्ता (राइता) इति लोके ।

अथ (काष्ठीयरा) । मन्वनी नूतना धान्या कटुतैलेन सेपि-
ता । निम्बेलेनाम्बुनापूर्णं तस्यां चूर्णं निजि क्षिपेत् ।
राजिकाक्षीरलवणहिङ्गुशुष्कीनिशाकतम् । निक्षिपेद्वट-
कास्तत्र भागद्वयस्यैव सुद्वयेत् । ततो दिनमवाहृहं-
भक्ता स्युर्घटका प्रुषम् । काष्ठिको वटको रूच्यो
वातघ्नः स्नेहप्रकारकः । शीतो दाहं शूलमक्षीर्णं
हरते दृगामयेवहित ।

(उरीदवहा) । अश्लिका खेदयित्वा त्व असेन सह भर्त्सयेत् ।
तन्मीरे कृतपुष्कारे वटकान्मज्जयेज्जम् । अश्लिका वट

कास्तौ त्व रूच्या बद्धिमदीपना । वटकस्य शुभै पूर्णं
रेपोऽपि च समन्वित ।

अथ (गगवडा) सुहाना वटकास्तप्ते (ताचीया) भर्जिता लवणो
हिमा । मस्कारजप्रभावेन तिदोषशमना हिता ।

अथ (मापवडा) मापाणा पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकचक्षुता ।
तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधुशोषिता । भर्जिता-
जप्रतैलेना अथवाभ्युपयोगत । वटकस्य गुणैर्दुक्ता
ज्ञातव्या रचिता भक्षम् ।

अथ (को हडावडी) । कृष्णाण्डकपटी क्षेया पूर्वोक्तवटिकागु-
णा । विशेषातिस्तरक्तघ्नी लक्ष्मी च कथिता बुधैः ।

अथ (सुहवटी) सुहाना वटिका तद्विचिता साधिता तथा ।
पथ्या रूच्या तथा लक्ष्मी सुहस्यपगुणा कृता ।

(सरिकयम्ब) । मापपिष्टिकया लिप्ता नागपञ्जीद्वय नहत् । तन्म-
रुसेदयेत् युक्त्या स्वाल्याभाक्षारकोपरि । ततो नि-
म्बास्य तं खराहन्तस्तैलेन भर्जयेत् । खराहन्तं खराहन्तं
योग्यमिति वाच्यम् । खलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकप-
ण्डितैः । तं हलाकभट्टिने च वाक्कोकेन च भक्षयेत् ।

अथ (कडी) । स्वाल्या हते या तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
अवसेहनसयुक्तं तन्मूलतैव निक्षिपेत् । एषा सिद्धा लव-
णीया कथिता कथिता बुधैः । अवसेहनम् । (सरिहन्)
इति लोके । कथिता पाचनी रूच्या लक्ष्मी बद्धिमदीपनी ।
कफानिनविम्वन्त्री किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी । खलीकमत्स्य
शुक्ता वा किं वा कथिताया नृन । हंक्षणी रोचना
दृष्या बल्या वातगदापहा । कौष्ठयुक्तिकरा युक्त्या
किञ्चित्पित्तप्रकोपना । अर्हिते सहनुस्त्राणि विषेपे च
हिताः कृताः ।

अथ (आदवरा) । सुहपिष्टाविरचितान् वटास्तैलेन पाचितान् ।
हृत्केन चूर्णवेत्तम्बुक्तं तन्मूलं विनिक्षिपेत् । भट्टं
हिङ्गुवार्द्रकं खण्डं मरीचं जीरकं तथा । निम्बूरुं
जवानी च युक्त्या सर्वं विनिक्षिपेत् । सुहपिष्टं पचेत्त-
म्बुक् स्वाल्याभाक्षारकोपरि । तस्याम्बु गोखकं कर्ष्यात्
तन्मूलं पूरणं क्षिपेत् । तैले तान् गोखकान् पक्वा क-
थिताया निमज्जयेत् । गोखकाः पाचका प्रोक्तास्तौ स्वा-
र्द्रकयटा अपि । सुहार्द्रकयटा रूच्या लवणो वलका-
रका । दीपनास्तर्पणा पथ्याक्षिणु दोषेषु पूजिता ।

(सकौरी) दालयद्यमकानाम्बु निस्तुना यन्मप्रेषिता । तन्मूलं
वेणव प्रोक्तं पाकशास्त्रपिथारदैः । वटिका वेणवसावि
कथितायां निमज्जिता । रूच्या विटम्बजननी बल्या

पुष्टिकरी कृता । एवमन्येऽपि वेशमभा प्रकारा-
पराधनस्यगुणप्रभृतयो योऽव्याः ।

अथ मांसस्य प्रकाराः । तत्र शुद्धमांसम् । (सुधमांस) इति
लोके । पाकपाले एतं दद्यात् तैलञ्च तदभावतः । तत्र
हिक्कु हरिद्रा च भर्जयेत्तदनन्तरम् । आगादेरस्थिरहितं
मांसं तत्स्वस्थितं ध्रुवम् । घृतं निर्गमितं तस्मिन्
घृते तद्गर्जयेच्छनैः । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा ज्वलन्तु
पचेत्ततः । सिद्धे जलेन सम्मिश्र्य वेशयारं परिचिमेत् ।
वेशयारः (वेशम) इति लोके । द्रव्याणि वेशयारस्य नाग-
बद्धीदद्यानि च । तण्डुलाश्च कवकानि मरीचानि समा-
कृतः । अनेन विविना सिद्धं शुद्धमांसमिति कृतम् ।
शुद्धमांसं परं इयं बल्यं रस्यञ्च डङ्कणम् । त्रिदोष-
शमनं श्रेष्ठं दीपनं घातवर्जनात् ।

अथ सहाईकम् (सहरमांस) इति लोके । आगादेर्मांसमू-
र्षादेः कुट्टितं स्वस्थितं घृतम् । शुद्धमांसविधानेन पचेदे-
तत्सहाईकम् । सहाईकं शुष्कपत्रे शुद्धमांसगुणं कृतम् ।

अथ तक्रमांसम् (अथमी) पाकपाले एतं दत्त्वा हरिद्रा
हिक्कु भर्जयेत् । आगादेः सकलस्यापि अण्डाण्यपि च
भर्जयेत् । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
जीरका द्रव्ये तत्र मांसस्यजानि तारयेत् । तक्रमांसम्
वातघ्नं सप्त रस्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तघ्नं किञ्चित्
स्वर्णहारस्य पावनम् ।

अथ हरीसा (सास) । पाकपाले तं इति मांसस्यजानि नि-
क्षेपेत् । पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिक्कु जीरकम् ।
हरिद्रामार्शकं शुद्धीं कवचं मरीचानि च । तण्डु-
लापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बद्धन् । यथा
सर्वाश्च बलूनि रुपकानि भवन्ति हि । तथा पचेत् तं
निपुणो बलमांसस्थितिर्वया । यथा हरीसा बलकृत् पा-
तपित्तापहा शुभः । भीतोष्णा शुक्रदा क्षिग्धा सरा स-
न्धानकारिणी ।

तस्मिन्मांसम् । शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्साधितम् ।
पुनरादाज्ये समुत्तं तस्मिन् मोचयते शुभैः । तस्मिन्
बलमेवास्मिन्मांसोऽयं शुक्रवर्जितः । तर्पणं कषु सुस्निग्धं
रोचनं दृढताहरम् ।

अथ हृत्तम् (होत) काककलादिर्मांसानि यदितानि यथा-
कला । तैलं कवचं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् । तन्तु
मूलनिर्धूमे पाककर्मविचक्षणैः । नून्य एव सुपा-
तम् रस्यं रङ्गहरं कषु । कफघ्नं हृत्तं बलं हि-
-

त्तिसकरं हि तत् । (इदमेव शूलाकृतं भट्टितं च त्रये)
मांसशृङ्गाटिकम् । सिद्धमांसं तन्मूल्यं कर्त्तितं स्वेदितं
जले । ज्वलन् हिक्कुस्यस्यमरिचार्शकसंयुतम् । एकाजि-
रकधन्याकनिम्बूरुसमन्वितम् । घृते सुगन्धं तद्गुहं
मांसशृङ्गाटिकोच्यते । मांसशृङ्गाटिकं रस्यं डङ्कणं
बलकृद्गुहः । वातपित्तहरं इयं कफघ्नं धीर्यवर्जितम् ।

अथ मांसरसा । सिद्धमांसरसो रस्यः । अमन्त्रास्ययापहः ।
प्रीत्यगो वातपित्तघ्नः क्षीणागमत्परितसम् । विस्मिदभग्न-
सन्धीनां कृशानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् । अत्योक्षोष-
हीनानां क्षरणीयस्तोरसाम् । ग्रस्यते स्वरहीनानां
हृत्प्रायः श्रवणार्थिनाम् । प्रकाराः कथिताः सन्ति बह्वो
मांससम्भवाः । पन्थविक्षारभीतेस्तो भवा नात्र प्रकी-
र्त्तिताः । (ते च सुशुतेक्तगुणकथानां सुपदं वक्ष्यन्तरे)
याकपाकविधिः । हिक्कु जीरयते तैले क्षिमेच्छाकं सुस्निग्ध-
तम् । कवचं चान्द्रसूखादि सिद्धे हिक्कुदकं क्षिमेत् ।
इत्थेव सर्वशाक्तानां साधनोऽभिहितो विधिः ।

अथ मठकः (माठ) इति लोके । समितामर्शवेदन्यजलेनापि
च सजयेत् । तस्यास्तु मठिकां कालां पचेत्सर्पिपि जीर-
कम् । एकासकपूरमरीचाद्यैरलङ्कृते । मज्जादित्वा
सितापाके ततस्तस्य ससङ्घरेत् । अयं प्रकारः सर्पिघ्नो
मठ इत्यभिधीयते । सजयेत् मर्हयेत् । मठस्तु हृत्तयो
इय्यो रस्यः सुमधुरो शुभः । पित्तानिबहरो रस्यो
दीप्ताग्नीनां सुपूजितः । समिताः शर्करासर्पिर्निर्मिताः
अपरेऽपि ये । प्रकारा अस्यास्तस्यास्तोऽपि चेत्तदुपाः
कृताः ।

अथ सम्पाव (मेराकी) पर्यन्तः बाज्यसमिता निर्मिता एतमर्ज-
ताः । कुट्टितायाचिताः शुद्धमर्कराभिर्विर्मार्हिताः । तत्र
कूर्चं क्षिमेदेसास्यपङ्कमरिचानि च । नाकिञ्चैव कर्पू-
रहारनीजान्यनेकधा । इतास्तसमिता हृत्तोटिका रचिता
ततः । तदनः पूरणं तस्याः कुर्वाण्डा इडां शुधीः ।
सर्पिपि प्रचुरे तान् सुपचेत्निपुणो जनः । प्रकारस्तै
प्रकारोऽयं सम्पाव इति कीर्तितः ।

अथ कर्पूरनाडिका । इताम्यथा समितवा अथ कला पुटे ततः ।
कवकोस्वकपूरसुतया धितयाऽमितम् । पचेदाज्ये न
सिद्धेया ज्ञेया कर्पूरनाडिका । सम्पावसमितीयेवा शुभैः
कर्पूरनाडिका ।

फेनिका (फेनी) समिताया इतायाया रसि दीर्घां कला-
चरेत् । तान्तु रचयिता दीर्घाः दीर्घोपरि चारयेत् ।

वेक्षयेद्देहनेनैता यथैका पर्यटी भवेत् । ततश्चुरिकया
तान् सलग्नानेव कर्त्तयेत् । ततस्तु वेक्षयेद्भूयः शङ्कोन
च लेपयेत् । गालिचूयं वत् तोयं मिश्रितं शङ्को वदेत् ।
ततः संहृत्य तल्लोप्लीं विदधीत प्रथक् प्रथक् । पुनस्तां
वेक्षयेत्तलोप्लीं यथा स्वात्मण्डलाकृतिः । ततस्तां उपचे-
दाज्ये भवेयुः पुटा स्पुटाः । सुगन्धया शङ्कर्या
तदुलूनमाचरेत् । सिद्धेया फेनिका नाम्ना मण्डकेन
समा गुण्ये । ततः किञ्चिदुपरि विशेषोऽयमुदाहृतः ।
वेक्षयेत् प्रसारयेत् वेक्षन्म् (वेक्षन्) इति लोके । पर्यटी
रोटी । लोप्ली (लाइ) इति लोके ।

अथ शङ्कुली (सोहाली) इति लोके । समिताया हताक्ताया
लोप्लीं कृत्वा च वेक्षयेत् । आज्ये तां भर्जयेत्सिद्धां
शङ्कुली फेनिकागुणा

अथ मोदकः (लाइ) । ह्याख्या समितया कृत्वा सूत्रा-
णि तानि ह । निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् ।
युक्तेन मोदकान् कुर्यात् ते शुद्धैर्मण्डका यथा ।

अथ सुदमोदकः (मोतिचुरलाइ) । सुदानां घूमसी सम्मक्
चोलेनेर्मलाऽन्नुना । कटाहस्य वृत्तेरुत्तं भर्जरं स्थाप-
येत्ततः । घूमसीनु द्वयीभूतां प्रक्षिपेत् भर्जरोपरि । पुनानि
विन्द्वस्तक्यात् तान् उपकान् समुहरेत् । सितापाकेन
संयोज्य कुर्याद्भस्तेन मोदकान् । भर्जरं (भाभरा) इति
लोके । लघुर्धाही विदोषन् स्नादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुषो ज्वरहृदल्यसर्पणो सुदमोदकः ।

अथ सेवनमोदकः (सेविकाहडुआ) । एवमेव प्रकारेण कायां
सेवनमोदकः । ते बल्या लघव शीता किञ्चिदातकरा-
क्षया । विटस्मिन्ने ज्वरघ्नाच पित्तरक्तकफापहा

दुग्धकूपिका । तण्डुलचूर्णं विमिश्रितमष्टलीरेण सान्द्रपिष्टेन ।
वृद्धकूपिकां विदध्यात्ताञ्च पचेत्सर्पिषा सम्यक् । अथ तां
प्रतिमध्या घनपदसा पूर्णगर्भाञ्च । शङ्कुसुदितवदनां
सर्पिषि उपकनदनाञ्च । अथ पाण्डु खण्डपाके स्थापयेत्
कर्पूरवासिते कुण्डलं । अथ दुग्धकूपिका सा बसत्रा
पित्तानिलापहा कथिता । वृष्या शीता शुद्धी शुक्रकरी
हृदयौ रुच्या । विदधाति कायपुष्टिं वृष्टिं दूरप्रसा-
रिणीं सुचिरम् ।

कुण्डलिनी (जिबेवी) नूतन चट्यामीन तस्यान् कुण्डलो
जनः । प्रस्थाप्य चूर्णं दमानेन ग्राह्येन प्रक्षेपयेत् । हि-
प्रस्तां समितां तल दध्यञ्च प्रस्थसम्मितम् । इतमर्हं
प्रराज्य बोद्धविता इति क्षिपेत् । आतमे स्थापयेत्ता-

वद्याप्रद्याति तदन्तताम् । ततस्तत्प्रक्षिपेत्तात्वे सन्निधे-
भाजने तु तत् । परिभ्यास्य परिभ्यास्य गन्तव्ये हते
क्षिपेत् । पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम् । तां
उपकां हताक्षीता सितापाके तदुदरे । कर्पूरादि दुग्धञ्च
स्थापयित्वा ज्वरेत्ततः । यथा कुण्डलिनी नाम्ना वृष्टिकानि
ननप्रदा । धातुवृष्टिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी ।
अथ प्रस्थापरिवेष्टो रसाक्षा । (गिस्तरिणी) आदौ माह-
यमन्त्रमन्त्ररहितं दध्याटक यर्करा शुभ्रा प्रस्थयुगो-
मिता गुचिपटे किञ्चिच्च किञ्चित् क्षिपेत् । दुग्धेनाहं
चटेन कृष्णयमवस्थाप्यां वृष्टं स्थापयेत् एतावीजस्य ह-
चन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्वोजयेत् । भीमेन प्रियभोजनेन
रचिता नाम्ना रसाक्षा स्वयम् श्रीकृष्णेन पुरा पुन
पुनरिय प्रीत्या समास्वादिता । यथा येन वसन्तवर्जि-
तदिने स सेव्यते नित्यशः तस्य स्वादतिवीर्यवृद्धिरनि-
शं सर्वेन्द्रियाणां वलम् । योश्चे तवा शरदि वे रवि-
शोषिताङ्गाः ते च प्रमत्तवनितासुरतातिविद्धाः । वे
चापि मार्गपरिसर्पणशीर्षमात्रास्तेषामिदं वपुषि पोषण-
माय कुर्यात् । रसाक्षा युक्त्या वक्ष्या रोचनी यातपि-
त्तमिह । दीपनी हृदयौ क्षिप्त्वा मधुरा मिशिरा सुरा ।
रक्तपित्तं हृदादाह प्रतिश्यायं विनाशयेत् ।

अथ शर्करोदकम् (सरवण) जलेन शीतलेनैव बोधिता शुभ्र-
र्करा । एता लघ्वक्कपूरमरिचैश्च सममिता । श-
र्करोदकनाम्ना तत् प्रसिद्धं विदुषां हृद्ये । शर्करो-
दकनाम्नात युक्त्यं मिशिरं सरम् । वक्ष्यं वक्ष्यं
वक्षु स्नादु वातपित्तप्रणाशनम् । मूत्रांश्च दहनादाह-
ज्वरशान्तिकरं प्ररम् ।

अथ प्रपानकम् (प्रसा) । तच्च आणकप्रपानकम् । आणकमार्गं
जले खिन्नं मर्दितं वृद्धपाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्तं
कर्पूरमरिचान्वितम् । प्रपानकमिदं ज्वरं भीमसेनेन
मिश्रितम् । सद्यो रुचिकरं बल्या शीतमिन्द्रियतर्पणम् ।
अथामिकाफलप्रपानकम् । अमिकाया फलं पक्वं सङ्ग्रेहं
वारिणा वृद्धम् । शर्करामरिचैर्मिश्रं लवङ्गेन्दु-
वाहितम् । अमिकाफलसम्भूतं प्रपानकं वातनाशनम् ।
पित्तज्वरकरं किञ्चित् सुचक्षुः वज्रिबोधनम् ।

निम्बफलप्रपानकम् । भागैकं निम्बुज तोवं चट् भागं शर्क-
रोदकम् । लवङ्गमरिचैर्मिश्रं प्रपानं शान्तकृत्तनम् ।
निम्बफलप्रपानकम् । प्रपानकम् । वातनाशनम् । वज्रिदीप्तिरं
वक्ष्यं समजाहारपाचकम् ।

आन्याकपानकम् । शिलायां साधु सम्पदं धान्यकं वस्त्रगा-
लितम् । यर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिघञ्जितम् । नूतने
मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ।

अथ काञ्ची । काञ्चीविधिवदकावसरे लिखितं । काञ्चीकं रोचनं
रुच्यं पाचनं वज्रिदीपनम् । मूलजीर्णविषमघ्नं
कोष्ठशुद्धिकरं परम् । न भवेत् काञ्चीकं यत्नं तत्तु जाति-
प्रदीयते ।

अथ जालि । आमनाम्नफलं पिष्टं राजीकालव्याप्तम् ।
भट्टिहृद्युतं पूतं चोलितं जालिरुच्यते । जालि-
हरेति जिह्वायाः कण्ठस्थं कण्ठशोधनी । मन्दमन्दन्तु-
पीता सा रोचनी बह्विधेभिनी ।

अथ तक्रम् । तृतीयेन जलेन संयुतमसिखूलं सदस्कं दधि-
प्रायो माहिषमसुक्तेन यमले मृदाजने घोलयेत् । भट्टं
हिङ्गु च जीरकं लवणं राजीकं किञ्चिन्मिताम् पिष्टा-
न्तत्तु विनिश्चयेद्भयति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् । तक्रं
रुचिकरं वज्रिदीपनं पाचनं परम् । उदरे ये गदा-
स्तेषां नाशनं तत्प्रकारकम् ।

अथ दुग्धम् । विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि
मानवः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ।
दुग्धस्यापरे गुणा उक्ता एव दुग्धपणे ।

अथ सक्तवः । धान्यानि भ्राष्ट्रभट्टानि यन्मपिष्टानि सक्तवः ।
तत्तु वयसक्तवः । वयसाः सक्तवः शीता दीपना लघवः सराः ।
कफपित्तहरा रुक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः । ते पीता
बलदा दृढा दृढा भेदनास्त्रया । तर्पणा मधुरा
रुक्षाः परिणामे बलावहाः । कफपित्तत्रमसुत्तृ-
द्विनेत्यामयापहाः । प्रशस्ता घर्मदाहाध्यायामार्त्तश-
रीरिणाम् ।

अथ सक्तवः । निस्तुपैश्चनकैर्भट्टैस्तु र्थेन यवैः क-
ताः । सक्तवः यर्करोदकसंयुक्ता पीष्णेऽतिपूजिता ।
शालिसक्तवः । सक्तवः शालिसम्भूता वज्रिदा लघवो हिमा ।
मधुरा माहिषी रुक्षाः पथ्याश्च बलशुक्रदाः । न भुङ्क्ता
न रदैच्छिष्या न निशायां न वा बह्वन् ।

न जलान्तरितान् तद्वि सक्तमद्याश्च केवलान् । प्रथक् पान-
पुनाहानं आमिषं पयसा निधि । दन्तच्छेदनसहस्र-
सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ।

अथ धाना (बह्वरी) यगस्तु निस्तुषा भट्टाः स्मृता धाना इति
स्थियाम् । धानाः सुर्द्धरा रुक्षाः कटुप्रदा गुरवश्च
ताः । तथा मेहकफभेदिनामिष्यः समकीर्तिताः ।

अथ साजाः । येषां सुस्तरुक्षुलास्तानि धान्यानि सदृषाणि च ।
भट्टानि स्फुटितान्याङ्गुलीजा इति मनीषिणः । साजा
सुर्द्धराः शीता लघवो दीपनाश्च ते । स्तम्भूलमला
रुक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः । कर्दासीसारदाहासमेह-
भेदस्तृपायहाः ।

अथ शृङ्गुकाः (चिडुका) । शालयः सदृषा आर्द्रा भट्टा वस्नु-
टिताश्च ते । कुट्टिताश्चिपिटा मोक्षास्ते स्मृताः शृङ्गुका
अपि । शृङ्गुका गुरवो वातनाशना ह्येभला अपि ।
सर्षीरा दृढा रुक्षा बल्या भिन्नमलाश्च ते ।

अथ होलकः (होरहा) । अर्द्धपक्वः शमीधान्यैस्तृणभट्टैश्च
होलकः । होलकोऽस्मानिलोमेदकफदोषलयापहः ।
भवेद्यो होलकोयस्य सच तत्तदेगुणो भवेत् ।

अथ कची । मञ्जरी त्वष्ट्रपक्वाया यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणा-
जलेन स भट्टा बुधैरुचीति सा स्मृता । (उभिया) इति
लोके । कची कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।

अथ कुल्माषा (युवनी) कर्तुं स्विन्नास्तु गोघूमा अन्येऽपि च-
नकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु
परिण्डतैः । कुल्माषा गुरवो रुक्षा वातला भिन्नपर्षमः ।

अथ पल्लवम् (तिरकुट) पल्लवन्तु सप्ताख्यातं सैषवन्तिलपिष्ट-
कम् । पल्लवं मल्लद्वयं वातघ्नं कफपित्तहृत् । दृढाश्च
गुरु स्निग्धः सूत्राधिक्यनिवर्तकम् ।

अथ पिण्याकः (पीमा) । तिरकुटन्तु पिण्याकस्तथा तिरस्त्रि-
स्मृता । पिण्याको लेखनो रुक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ।
अथ (चाटर) तण्डुलो मेहजन्तुश्च स नयस्त्विति दुर्जरः ।

अन्येऽपि कृतास्त्रमकराः पाकशास्त्रे दृष्टाः-
कृतान्निविशेषगुणाश्च संश्रुते दयिता यथा-

“कृतः परं प्रवक्ष्यामि कृतान्निगुणविक्षरम् । साजमण्डो
विशुद्धाना पथ्यः पाचनदीपन- । वाताहलोसनो हृद्यः
पिप्पलीमागरायुतः । स्वेदाग्निजननी कध्वो दीपनी वस्ति-
शोधनी । सुतृट्त्रमग्लानिहरी मेया वाताहलोसनी ।
विलेपी तर्पणी हृद्या माहिषी बलवर्द्धनी । यथ्या
स्नादुरसा लघ्वी दीपनी सुतृपापहा । हृद्या सन्तर्पणी
प्रप्रा दृढाश्चो बलवर्द्धनी । शाकसांसफलैर्युक्ता यवाग्व-
स्ताश्च दुर्जरा । सिक्थैर्विरहितो मण्डः, मेया सि-
कथसमन्विता । विलेपी मल्लसिक्था स्याद्यवाग्विरि-
द्रवा । विष्टम्भी पायसो बल्यो मेदकफकरो गुरु ।
कफपित्तहरी बल्या कथराऽनिचलाशनी । घौतस्तु वि-
मलः शुद्धो मनोह्र सुरभिः समः । सिद्धः समस्तुत-

सूक्ष्मी विमदस्त्रोदनो बभूव । अश्वीतोऽप्रसुतोऽस्त्रिः ।
 भीतबाष्पोदनो गुरुः । बभूव सुगन्धिः कफहा विप्रो यो
 भटतस्तुः । स्त्रोदोऽश्वीः फलेः कन्दैर्वदसाश्चैव स-
 युता । गुरवो हं हृष्या बल्या ने च क्षीरोपसाधिता ।
 सुस्त्रिस्तो निस्तुपो भट इतस्तुपो बभूव हितः । स्त्रिस्तं
 निःपीडितं शार्कं हितं स्यात् स्त्रोदहसंस्तम् । अस्त्रिस्तं
 स्त्रोदहसंस्तम्पीडितमतोऽन्यथा । भासं सभासतोऽप्यत्र
 स्त्रोदनं बभूव हितम् । स्त्रोदगोरसधान्यान्मफलाण्यक-
 दुर्कैः सह । सिद्धं भासं हितं बल्य रोचनं हं हृष्य
 गुरुः । तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्तम् । विद्या-
 त्सिक्तकोष्ठे कि बलसाधनसंस्तम् । परिगुणं स्थिरं
 स्त्रिस्तं हृष्यं प्रीचनं गुरुः । रोचनं बलमेधा-
 म्निमांसौजःशुक्लवर्धनम् । तदेवोक्तुमपि तत्पादप्रमिति
 पाचकाः । परिगुणयुक्तं युक्तं वज्रेः पकमतो बभूव ।
 तदेव श्रुत्वाप्रोक्तमद्वारे परिपाचितम् । श्रेय गुरतरं
 किञ्चित् प्रदिग्धं गुरुपाकतः । उक्तुमं मर्जितं पितं
 प्रतप्तं कन्दुपाचितम् । परिगुणं प्रदग्धं श्रुत्वा
 न्यदीडयम् । भासं यत्तैससिद्धन्त वीर्येण पित्तकुरुः ।
 लब्धस्त्रिदीपनं हृद्यं रच्यं हं प्रसादनम् । अतुष्यवीर्यं
 पित्तज्ञ मनोज्ञ घृतसाधितम् । प्रीचनं प्राणजनन आ-
 सक्तासक्त्यापहः । वानपित्तत्रमहरो हृद्यो भासरस
 अतः । अतुष्योऽखरहीनानां प्वरक्षीणस्तोरसाम् ।
 भग्ननिद्रिहसन्धीनां क्षयानामत्यरेतसाम् । आयायन
 सङ्गननं अक्रौजोबलवर्धनं । सदाडिमयुतोऽप्यत्रः
 सङ्गतो दीपनाशनः । यन्माससङ्गतं न तत्पुष्टि-
 वाहम् । विप्रस्त्रि दुर्जरं रूक्ष विरसं भारतापहम् ।
 दीपनाम्नीना सदा पथ्यः खालिफस्तु परं गुरुः ।
 भासं निरस्य सुस्त्रिस्तं पुनर्हं यदि चृणितम् । पिप्पली-
 शुण्ठिमरिचगुडसर्पि समन्वितम् । एकध्यं पाचयेत्सम्यक्
 येश्वर इति अतः । येश्वरो गुरुः स्त्रिस्तो बल्यो
 वातरुजापहः । प्रीचनं सर्वघातनां विशेषान्नुशयो-
 मिषाम् । सुतृतापहर, अथ सौरावः स्वादुशीतलः ।
 कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धाना प्राणिनामपि । श्रेय
 पथ्यतमश्चापि हृद्यः कताकतः । स तदाडिमसृष्टी-
 कायुक्त स्याद्गणपाडवः । रुचिघ्नो बभूव पाकस्य दोषाणा-
 भविरोधकः । मसूरपुष्पगौधूमजुल्लस्यलवणैः कतः । कफ-
 क्षिप्ताविरोधी स्याद्वातव्याधी च गृह्यते । कडीकादा-
 डिभैर्युक्तः स एयोक्तोऽनिवारितः । रोचनो दीपनो

हृद्यो बभूव पाकपुष्टिदयः । पटोकनिम्बयुषो त कफ-
 सेदोविशोधिषो । पित्तघ्नो दीपनो हृद्यो कमिकुष्ठव-
 रापहो । आसक्तासप्रतिश्यामप्रसेकारोचकप्वरान् ।
 हन्ति मूलकयूपस्तु कफमेदोगन्धामयान् । कुलत्थयूपोऽ-
 निस्तुहा आसपीनसनाशनः । तृष्णीप्रतृष्णीकाशार्थोऽगुह्यो-
 दावर्तनाशनः । दाडिमासकैर्युक्तो हृद्य संशमनो
 बभूवः । प्राणाम्निजननो मूष्णोऽमेदोघ्नः पित्तवातजित् ।
 सङ्गामसङ्गयूपस्तु पाही पित्तकफे हितः । यवकोबल-
 खलानां मूषः कण्टोऽनिवारणहः । सर्वघ्नान्यतस्तद्गृह-
 हृष्यः प्राणवर्धनः । अलकाम्बुजिको हृद्यो तथा वात-
 कफे हितो । बल्यः कफानिहो हन्ति दाडिमासोऽग्नि-
 दीपनः । दध्यसः कफजहृष्यः सिग्धो वातहरो गुरुः ।
 तक्रामुपित्तज्ञः प्रोक्तो पिवरक्तप्रदूषणः । अडाः सह
 यवाम्बुज पाडवा पानकानि च । एवमादीनि चान्यानि
 क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः । अस्त्रोदहस्य सर्वमहतं कटुकै-
 विना । विप्रैश्च बभूव स्त्रोदहकैर्हं युत कतम् । अथ
 गोरसधान्यामुफलाभैरन्वितञ्च यत् । यथोत्तरं बभूव
 हितं सङ्गतासंस्तं रसे । दधिमसङ्गसिद्धस्तु दूष-
 काभ्यक्षिकः अतः । तिसृपिन्याकधिकति शुष्काणां
 विहठकम् । सिङ्गाकी च गुरुषि स्त्रु कफपित्तक-
 राणि च । तद्वच्च वटकान्यास्तुर्विदाहीनि गुरुषि च ।
 सप्तवो हं हृष्या उण्या हृद्या रोचनदीपनाः । हृष्यान्-
 कांश्चमसर्दिश्रमन्ना रानपाडवाः । रसास्त्रा हं हृष्यो
 बल्या स्त्रिगन्धो उण्या च रोचनी । स्त्रोदनं शुद्धयुक्तं
 हृद्यं दध्यनिषापहम् । सक्तव सर्पपाभ्यक्ता भीत-
 वारिपरिप्रुताः । नातिद्रवा नातिसान्द्रा सन्त्य इत्युप-
 दिश्यते । मन्त्रः हृद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ।
 सामुक्ते हृद्यो मूलकसङ्गोदावर्तनाशनः । शर्करेक्षुरमद्रा-
 चायुक्त पित्तविकारहृत् । द्राक्षाममूकसंयुक्त कफरो-
 गनियर्हृष्यः । पर्मलवेषोपहितो मलदोषहृत्कोमनः ।
 मौडमममनस्य वा पानक गुरु मूलचम् । तदेव खण्ड-
 म्बुदीकायर्करासहितं पुनः । सामु सुतीक्ष्णं संहिस
 पानकं स्यान्निरत्ययम् । माद्रीकं त अमहर मूष्णो-
 दाहृतृपापहम् । पञ्चप्राणां कोलानां हृद्यं विप्रस्त्रि
 पानकम् । द्रव्यसंयोगसंस्कारं प्राप्ता माताञ्च सर्वतः ।
 पानकानां यथायोग गुरुत्वावमादिहेत् ।

अतः साधितमसं येन । साधिताये पाचके ति०
 कृताय पु० कतसंशयोऽयः । दूतक्रीडाप्रसिद्धे चदरद्वान्त

पाशकभेदे “कृताये त्वेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति” अथशब्दे
३३५८० दर्शिते आनन्दगिरिः -

कृतार्थं त्वि० कृत अर्थः प्रयोजनं येन । कृतकार्ये । “श-
रदः कृतार्थताम्” किरा० “कृतः कृतार्थोऽस्मि निर्वर्हिता-
हसा” भाषः

कृतालय त्वि० कृत आलयेन । १कृतवासे “यत्न ते दयिता
भार्या तनयाश्च कृतालयाः” रामा० । २भेके पुंस्त्री०
त्विका० स्त्रिया योषधत्वात् टाप् । [कर्मयुक्ते शब्दचि०]
कृतावदान त्वि० कृतमवदानं दानात्कर्म येन । विख्यात
कृतावसक्त्यधिक त्वि० कृतावसक्त्यधिका येन । वस्त्रादिना
जातुजङ्घाष्टवन्धयुक्ते “प्रौढपादो न कुर्वीति स्वाध्याय-
पितृतर्पणम् । आसनाच्छुद्धपादस्तु जातुनोर्जङ्घयोक्तया ।
कृतावसक्त्यधिको यस्तु प्रौढपादः सञ्च्यते” आ० त० कात्या०
“कृतावसक्त्यधिकः कृतपृष्ठजातुजङ्घावन्धः” आ० त० रघु०
कृतास्त्र त्वि० कृताशिक्षितमस्त्रं येन । शिक्षितास्त्रे । “येषां
योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रा” भा० व० ४४०

कृति स्त्री कृ-क्तिन् । १पुरुषप्रयत्ने, २कर्तृव्यापारे, “वृथा
जातिसदायुधन् । कृतियांश्च विद्यते” भा० व० १२४८२स्रो०
३विश्वयन्त्ररपादके छन्दोभेदे “कृतिः प्रकृतिराकृतिः”
ह० र० । १क्रियायाम् मेदि० “श्रीश्रीः कर्षकवेः कृतिः कृतिसदे
तस्याभ्युदियादियम्” ऋ० ४८८भेदे पु० “सप्ताश्वमेधा-
नाहृत्य राजसूयं च पार्थिवः । कृतिर्मानाश्च्यवत् स्वर्गा-
दसत्यवचनात् सकृत्” मार्क० पु० । स च जनकवर्षः
“बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महाबलः” भाग० ६।११।६
मैथिलवर्षाष्टपोक्तौ । कृ-क्ते-क्तिन् । ५हिंसाया मेदि०
६विशतिसंख्यायाम् कृतिकरः । कृत-बा० करणे इक् ।
७कर्त्तव्यां स्त्री “इन्नेभ्यः खप्रदिभ्यः कृतिश्च सन्देहः” ऋ०
१।१६४।२ “कृतिः कर्त्तव्यी” भा०

कृतिकर पु० कृतिसंख्यातृव्या विशतिसंख्यां करा यस्य ।
रावणे शब्दमा० । तस्य विशतिहस्तात्वात् तथात्वं कृति
हस्तादयोऽप्यत्र पु०

कृतिन् त्वि० कृतमनेन कृत-इटा० इति । कृतक्रिये कर्त्तरि
अमरः, २प्रत्ययवति शब्दमा० “कृती नृती दृष्टमतेषु
घोमान्” भट्टिः “न खल्वनिर्जित्य रघुः कृती भवान्”
रघु० । “तवैव नमोऽस्मिन् कृती त्वम्” “यस्य चेतसि
वर्त्तेषां स तावत् कृतिना वरः” कुमा० “कान्तवत्सव-
शाकृतिं कृती” भाषः “कृतिः कृतिसदे” कृतिशब्दे नैय०
कृतिरात पु० नृप्रभेदे “बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरातो महा-

बलः” भाग० ६।११।७ पाठान्तरम् [व्यर्चनकृते] या०
कृते अव्य० कृ-क्तिप् नि० एदन्तत्वम् । निमित्तार्थे “देवाति-
कृतैर्युक्तं पु० पौरवे नृप्रभेदे । “कृतैर्युक्तस्य कर्त्तव्यं स्थगि-
त्युः कृतैर्युक्तः” भाग० ६।२०३। रौद्राश्वस्य घृताचाम्
सरः स्थुत्पदगणलोक्तौ

कृतोदक त्वि० कृतमुदकमुदककार्यं स्नानतर्पणादि यन् ।
कृतस्नानादौ । “एवं कृतोदका भार्याः प्रवेष्ट्यानि
मजाङ्गयम्” भा० सं० ७८ अ०

कृतौजस् पु० १कृतवीर्यभ्रातरि । कृतवीर्यशब्दे विवृतिः ।
कृतमोजयेन । २कृततेजस्ते कृतपराक्रमे त्वि०

कृत्ता त्वि० कृत+क्त । १छिन्ने, २कृतिने च ऋ०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत-कर्मणि-क्तिन् । १मृगादिचर्मणि
कृत्तिवासाः । २त्वचि भूर्जपत्रे ३कृत्तिकानक्षत्रे च मेदि०
५४८६ निरु०

कृत्तिका स्त्री कृन्ति उपत्यत्वात् कृत-तिकम् क्तिञ् । अश्वि-
भ्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्यां चतुर्दश्याकारत्वं घट्ता
रात्मकत्वञ्च अन्तेषांशब्दे ४६७८० दर्शितम् अन्तेषु
शकटाकारत्वमाह । स च ३६० अंशात्मके राशिचक्रे
२६।४० अश्वकलोत्तरम् १३।२० अश्वकलात्मिका मेघ
छेदोभयराशिघटिका । तथा च तस्या आद्यचरणः मेघ-
राशिघटकः अन्यचरणद्वयं वृषराशिघटकम् । अश्वि-
न्यादयश्च सप्तविंशति दक्षसुता चन्द्रपत्यः । तत्र भरणी
कृत्तिकाद्याः २।१।६।६।१०।१२।१६।२।२६ सप्तका-
सपत्नी रोहिणीं प्रति चन्द्रस्यातिशयाहारादर्शनेन चन्द्र-
स्य भर्तृना कृतवत्यः । ततः चन्द्रेण तां प्रति गमना-
प्रशस्ततादिपदान् कालिकापु० २० अध्याये उक्तं
तस्य कालिकापुराणशब्दे २०।४८० दृश्यम् । दक्षसुतानां
च चेतनत्वात् कृत्तिकाभिः षड्भिः कार्तिकेयस्य पोषणं
कृतं कार्तिकेयशब्दे विवृतिः । तस्या अग्निरधिष्ठातृ
देवः सा च मिश्रगणान्तर्गता “मिश्रोऽग्निः सविशाखः,
शुभकराः सख्ये स्वकृत्ये गणाः” उद्यो० त० । कृत्तिकाम-
क्षमयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्, कार्तिकी साक्किन् मासे
घनरण् । कार्तिक कार्तिक्या युक्ते चान्द्रे साश्वभेदे पु०

कृत्तिकाञ्जि पु० कृत्तिका शकटाकारा अञ्जिस्तिकादि
चिह्नमस्य । अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते अश्व-
भेदे “तिलक एषोऽश्वः” इत्युपक्रमे “कृत्तिकाञ्जिः पुर-
स्तात्” शत० ब्रा० १।२।४ “शकृत्तिका शकटाकारा
अञ्जिर्यस्य” भा०

[illegible]

क दैत्येभ्यः । प्रत्युपाय भवेद्द्वयम् । गजानुर एवाय ।
 यदि प्रसन्नोऽपि मन्त्रा मित्रं वसान मे । इमां कृति
 निरूपयाम् । अतिश्रुत्याग्नितापितान् । सुप्रकाशा सुप्र-
 काशा रणाङ्गणपणीकृतान् । इदमन्त्रं सदैवास्तु
 सदैवास्तु तस्मिन् । सदैव निर्गता चास्तु सदैवा-
 न्तिममङ्गणम् । अज्ञातपातनञ्चानां प्राप्तापि सुचिर
 विभो । । म दद्यात् कर्तव्येना मे पुण्यगन्धिभिस्ततः ।
 यत्र पुण्यगन्धि मेवा गम कृतिर्दिग्गन्धः । । तदा तदद्वय-
 द्रोण्या कथं ज्ञातो रणाङ्गणे । अन्त्यश्च मेव देहि यदि
 एतेऽपि गदरः । । नामान् कृतिगवाको प्रारम्भाद्य-
 तन दिनम् । इतच्छुं कृतिगवाको रणाङ्गणे दम्भम् ।
 कृत्तिवासेश्वर म० कार्यान्ते गिरिमिदमेदे कृत्तिगवाको
 दर्शितात् कार्यान्ते गिरिमिदमेदे कृत्तिगवाको
 "इति तस्य वचः श्रुत्वा तपेत्पुत्रा च गदरः । पुन
 प्रोवाच त दैत्य भक्तिभिर्मान्त्रकानामम् । ईदृश उवाच ।
 गच्छ पुण्यनिधे । दैत्यः वरमन्य सुदुर्लभम् । अविच्छिन्ने
 कृत्तिगवाको रणाङ्गणे वरम् । । इदं पुण्यगन्धि ते स्वेने
 ऽस्मिन् कृत्तिगवाको । मम निद्रा भयत्नं स्वर्गं कृत्ति
 दायकम् । कृत्तिगवाको मम अज्ञातपातनञ्चानामम् ।
 स्वर्गं भवेत् निद्रानां गिरिमूतमिदं वरम् । आवन्ति
 सन्ति सिद्धानि पारायण्या अज्ञान्यपि । उत्तम तावता-
 मेतदुत्तमाङ्गणदुत्तमम् । मानवानां कृत्तिगवाको स्वास्ते-
 ऽहं सपरिपक्व । इदमेतन्निद्रां सिद्धेन पूजितेन स्तुतेन
 च । कृतकृत्योभवेन्नर्त्तः । सदा न विमेष पुनः । इन्द्राः
 पायुपता सिद्धा अक्षय्यस्वर्गचिन्ता । शान्ता दान्ता
 जितक्रोधा निर्द्वेषा निष्पारिपक्वा । अविच्छिन्ने स्थि-
 ता वे त मम भक्ता सुसख्य । मानापमानयोस्तुत्या
 समलोटाक्षकाङ्क्षनाः । कृत्तिगवासेन्द्रे निद्रां स्वास्तेऽहं
 तदुत्तमहात् । दशकोटिसङ्ख्याय तीर्थानि प्रतिवा-
 सरम् । निद्राभगमिच्छन्ति कृत्तिगवासे न सख्य ।
 कलिहायरसम्भूता मरा कल्मषबुद्धयः । सदाचार
 विनिर्मुक्ता स्वयंशौचपराङ्मुखा । मायया दम्भ-
 खोभाभ्या मोहाङ्गुतिबहुता । शूद्राक्षसेविना विप्रा
 निद्राणा रतिगवाकोः । अन्धप्राज्ञानजयेष्वाद्य
 दूरीकृतमभोधिवः । कृत्तिगवासेन्द्रे प्राप्य स्वर्गपाप वि-
 मर्जिता । सुखेन मोक्षसेधनि यथा सुकृतिगवाको ।
 कृत्तिगवासेन्द्रे सिद्धं स्वर्गं कास्यां ततोमरे । अजान्तर
 सहस्रेण मोक्षोऽन्यत् सुदुर्लभम् । कृत्तिगवासेन्द्रे सिद्धे

लभ्यस्तेकेन जन्मना । पर्वजन्म कृत पाप तपोदाना-
दिभिः शतैः । नश्येत्, सद्यो विनश्येत् कृत्तियासेश्वरे-
क्षणात् । कृत्तियासेश्वर निष्कृते योऽर्चयिष्यन्ति मानवा ।
प्रविष्टास्ते शरीरे मे तेषा नास्ति पुनर्भवः । अविशुक्ते
निवसन्त्य जप्त्वा शतकद्रियम् । कृत्तियासेश्वरोद्देशे द्रष्ट-
व्यश्च पुन पुन । सप्रकोटिमहारुद्रं सुजप्यैतत् फलं
लभेत् । तत् फलं लभ्यते काश्या पूजनात् कृत्तियामसं ।
माघकृष्णचतुर्दश्यासुपोष्य निशि जागरात् । कृत्तियासे-
श्वरभ्यर्च्य स यायात् परां गतम् । शुक्रार्वा पञ्चद-
श्यां यश्चैतरो कर्ता महोत्सवम् । कृत्तियासेश्वरे लिङ्गे-
न स गर्भं प्रवेक्षति । कथयित्वा तु देवेशस्तत्कृत्ति परि-
ष्टद्य च । गजादुरस्य महतीं प्रादृशोत्तां दिग्म्बरः ।
यत् कृत्तिकाकृतौ देवः शूलमारोप्य भूतले । तच्छूल-
पाटनाज्जातं तत् कुण्डं महत्तरम् । तस्मिन् कुण्डे
नर स्नात्वा कृत्वा च पितृतर्पणम् । कृत्तियासेश्वर
दद्या कृतकृत्यतरोभवेत्” ।

कृत्तुं त्रिं कृ-कृतु । कारौ यिलिनि उणा० “बहुकर्म्म-
करे च । “कृत्वा कृतौ । अकृतम्” ऋ० ६।१८।५।
“कृतौ । बहुलकर्म्मणि कर्त्तः” भा०

कृत्य न० कृ-क्यप् तक्च । १।कार्ये, व्याकरणप्रसिद्धे
पाणिन्यादिरिभाषिते शतव्यादौ गतत्वप्रत्ययानीय-
यत्केलिमास्ते प्रत्यये । १।कर्त्तव्ये त्रिं हेमच० “कृतकृत्यो
विधिर्मन्त्रे” भाष० । ४।विद्विष्टे त्रिं । मेदि० धनादिभेदे
त्रिं अटा० “कृत्याः” पा० “तयोरेव कृत्यकृत्यलर्था”
“कृत्यैरिजकार्यचने” पा० । “कृत्या पट् ते समाख्याता
क्यङ्गत्वतौ भावकर्म्मणि । तव्यानीयावज्जनान् यत् के-
लिम कर्म्मकर्त्तरि” सुप० । कृत्या इत्यधिकारे तेषां
विहितत्वात् तेषां तत्संज्ञत्वम् । कृत्यप्रत्ययस्तु धातुवि-
शेषात् कर्म्मभाषादौ विहितः । कृत्यश्च वेदादिपिहिता-
वश्यकर्त्तव्याचारविशेषः । तदधिकारेणैव कृत्याचिन्तामणि
कृत्यतत्त्वकृत्यरत्नाकरादयोऽन्य विशेषा प्रवृत्ता

कृत्याविद् त्रिं कृत्य कर्त्तव्य वेत्ति विद-किप् । कार्येणे
विधिर्वा, “कृत्याविद्विधुवाचेति” रघु ।

कृत्या स्त्री० कृ-क्यप् टाप् । १।क्रियायाः अभिचारक्रिया-
जन्ते अभिचारोद्देश्यतायुक्ते श्रद्धादिमूर्तिभेदे च सा च
पैदिकादाभिचारक्रियाजन्या अष्टविशेषनिर्वाह्या देवा-
दिमूर्तिरूपतयोत्पद्य अभिचारोद्देश्य पुरुषं निष्ठत्य
नश्यतीति अर्थपरदे प्रसिद्धम् । “पञ्चकल्पमथर्षाण

कृत्याभि परिहृष्टम्” भा०शा० २४४। कृत्यावि-
शेषोत्पादनकथा भा० आनु० ६०। यथा

“इत्युक्तं स तु भूयैस्तर्ह्यपादभिश्चुकोप ह । तेषां
यै प्रतिकर्त्तुं सर्वेषामगमहृहम् । स गत्वा हृषनी-
येऽग्नौ तीव्रं नियममास्थित । जुह्याय सस्कृतैर्गन्धै-
रेकैकामाहुतिं नृप । तस्मादग्ने ससुत्तस्यौ जया
लोकभयङ्करी । तस्या नाम हृषादभिर्ह्युधानीत्यधा-
फरोत् । सा कृत्या कालरात्रीय कृताङ्गलिरुपस्थिता ।
हृषादभिं नरपतिं किङ्करोमीति साऽब्रवीत् । हृषादभि-
रुवाच । ‘अधीणा गच्छ सप्तानामहम्भत्यास्तथैव च ।
दासीभर्त्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय । ज्ञात्वा ना-
मानि चैषा सर्वाः सन्निताः पिनागय । विनष्टेषु तथा
स्यैर गच्छ यत्नेऽपि तव । सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातु-
धानीखरूपिणी । जगाम तद्वनं यत्नं विचेदस्ते महर्षयः” ।
“इन्द्रेण च सा नाशितेति तत्रैवान्ते उक्तम् यथा

“रक्षार्थं सर्वेषां भयतामहमागत । यातुधानी ह्य-
तिक्रूरा कथैषा यो वधैषिणी । हृषादभिप्रयुक्तैषा
निहता मे तपोधना । । उष्टा हिंसादिय पापा युष्मान्
प्रत्यग्निस्मृताः” ।

कृत्यानिवारणोपायमन्त्राश्च अथ० ५।११।४० उक्ता यथा
“सुपर्णस्तान् विन्दतु करस्वायनस्य सा । दिप्सौपधे ।
त्वं दिप्सन्तमव कृत्याकृतं जहि । अथ जहि यातुधाना-
नव कृत्याकृतं जहि । अथो यो अन्नादिपुंसति तस्य त्व
जह्योपधे । । रिश्वस्येव परीक्षां परिकृत्य परि त्वच ।
कृत्या कृत्याकृते देवा निष्कमिष्य प्रति सुञ्चत । पुन
कृत्या कृत्याकृते हस्ते गृह्य पराणय । समन्तमन्त्रा व्या
धेहि यथा कृत्याकृतं जनत् । कृत्या सन्तु कृत्याकृते शपथ
शपथीयते । सुखो ग्य इव यतता कृत्या कृत्याकृतं पुन ।
यदि स्त्री यदि वा पुमान् कृत्या चकार पापमते । ताम् तस्मै
नयामस्त्यग्निवाग्वाभिधान्या । यदि वानि देवकृता ब्रु-
वा पुरुषै कृता । न त्वा पुनर्णयामसोन्द्रेण मयुजा
वयम् । अग्ने पृतनापाट् पृतना महत्स्र । पुन कृत्या
कृत्याकृते प्रतिहरणेन हरामसि । कृतवृधनि । विध्य
त यश्चकार तमिज्जहि । न त्वामचक्रुः यय मधाय
स शिशीमहि । पुत्र इव पितर गच्छ स्वज इयामिठितो
दग । वन्मियाश्चक्रामो गच्छ कृच्छे । कृत्याकृतं पुन ।
उद्देश्येय वारग्यभिष्कन्द मृगोऽय । कृत्या कर्त्तारमुच्छत ।
इच्छा ऋजोय पततु द्यावापृथिवी त प्रति । सा तं मृग-

मिव गृह्णात कृत्या कृत्याकृतं पुनः । अन्निरिषेत् प्रति-
कृतमनुकृतमिषोदकम् । - सुखो रय इव यततां कृत्या
कृत्याकृत पुनः ” ।

सुखते चान्यप्रकारेण चामान्यते दर्शितं यथा
“कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च । रक्षाकर्म
करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् । नागा पिशाचा ग-
न्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः । कम्भिष्टवन्ति ये ये त्वा
ब्रह्माद्या धृन्तु तान् सदा । पृथिव्यामन्नरोक्षे च ये
चरन्ति निशम्वराः । दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वा
ते नमस्कृताः । पान्तु त्वा सनयो ब्राह्मणा दिव्य राज-
र्षयस्तथा । पर्वताश्चैव नद्याश्च सर्वान् सर्वेऽपि सागराः ।
अनोरक्षत ते जिह्वा प्राणान् वायुस्तथैव च । सोमो
व्यानः सपानते पर्जन्यः परिरक्षत । उदानं प्रियुतः पान्तु,
समानं सनयित्वम् । बलमिन्द्रो वसुपतिः, मरुतमन्यो मति
दथा । कामाक्षे पान्तु गन्धर्वाः, सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षत ।
प्रजा ते वरुणो राजा, ससृष्टो नाभिमण्डलम् । चक्षुः
सूर्याः, दिशः श्रोत्रे, चन्द्रमा पातु ते मनः । नक्षत्राणि
सदा रूपं, ज्ञायां पान्तु निशाक्षर । रेतस्त्रायाययन्त्वापो,
रोमाण्योषवयस्तथा । आकाशं ज्ञानि ते पातु, देहं तव
वसुध्वरा । वैश्वानरं शिरः पातु, पिण्डुस्तव पराक्रमम् ।
पौरुषं पुरुषश्चेष्टे, ब्रह्मात्मानं, म्रुवो भ्रुवौ । एता देहे
विशेषेण तव मित्य हि देवता । एतास्तां सततं पा-
न्तु दीर्घमायुरवामुहि । स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति
देवाश्च कुर्वताम् । स्वस्ति ते चन्द्रसूर्याः च स्वस्ति ना-
रदपर्वतौ । स्वस्ति त्विहैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगा ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्धतां तव । इततयस्ते
प्रशस्यन्तु सदा भव मयव्यय । इति स्वाहा । एतै
र्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याव्याधिविनाशनैः । सर्वैश्च कतरण-
स्तं दीर्घमायुरवामुहि ” ।

“ततोऽधरा एषु लोकेषु कृतां वसुमाञ्चिषसु रतेव” चि-
द्देवानभिभवेनेति, “तद्दे देव्यं वसु रतेव । तएतैः कृतां
वसुगानुदखननु, यदा वै कृतासुत्समन्ति” “आत कसिङ्गि-
षन् आहृत्य कृत्यां वसुमाञ्चिषमति” इति च यतः ॥
१, ४, ८, २, १, “यामयो यानि गेहानि यमन्त्यप्रतिपुजि-
ताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति न संशयः ” मनुः
कृत्याकृत्य न० दि० । इन्द्रः । कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोः । सुखतोक्ते
२ ब्रह्मचिकित्साङ्गे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविशेषे च ते च
कृत्याकृत्ये सुखतेन दर्शिते यथा.

“अथातः कृत्याकृत्यविधिसंख्या व्याख्यास्यामः । तत्र
वयस्यानां हठानां प्राणवता सत्ववताश्च सुचिकित्सा व्रणा
एकस्मिन् वा पुरुषे यत्नैः तदुपशमस्तदर्थं तस्य सुखसाधनी-
यतमाः । तत्र वयस्यानां प्रत्ययघातुस्तदाशु व्रणारो-
हन्ति । हठानां स्मिरवस्तुमां सत्प्राक्स्मिरवचार्यमाणं
शिरास्त्रायादिविशेषात् प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाभिषा-
ताहारयन्त्रादिभिर्ग्लानिरुत्पद्यते । सत्ववता दारुणै-
रपि क्रियाविशेषैर्न व्याधा भवति । तस्मादेतेषां सुखसाध-
नीयतमाः । तेषु विपरीतगुणा हृत्कृतात्मप्राणभीरुपु-
ट्टव्या । स्मिकप्रायुप्रजननललाटगण्डौष्ठकर्णफल-
कोपोदरजलसुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपशीवा व्रणाः ।
अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोतनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्वकु-
क्षिपक्षकक्षास्तनसन्निभागताः सफेनपूरकानिष्ठया-
हिनीऽन्तःशल्याश्च दुर्विक्रिस्ताः । अश्वोभागाशोर्ध्वभा-
गमिर्वाहिनी रोमान्नोपनखमर्मजङ्घास्थिसन्निताश्च ।
भगवद्भरमपि चानर्मुक्ष सपनीकुटकास्थिसन्निताम् ।

भवति चातः ॥ कुठिना विषजुष्टानः शोचिषां मधु-
मेहिनाम् । व्रणां कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणो
व्रणा । यवपाटिकाभिरुद्धमकाशसन्निभरुद्धजठरपर्यान्त्य-
क्षतक्रिमय प्रतिश्लायला कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणा प्रमे-
हिनी वा ये परिकृतेषु दृश्यन्ते शर्करासिकतामेहवात-
कुण्डलिकावीलादन्तशर्करोपकुशकलशालूकनिष्कोषणदू-
षिताश्च । दन्तवेष्टाविषपांस्त्रिस्तोर क्षतव्रणसन्निभभूत-
यश्च वाप्याः । साध्या याप्यत्वमावान्ति याप्याश्चासाध्यतां
तथा । धृन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराण्यामक्रियावताम् ।
यापनीयं विज्ञानीयात् क्रिया धारयते ह यम् । क्रिया-
वान्तु मिहतायां सद्य एव विनश्यति । प्राप्ता क्रिया
धारयति याप्यव्याधितमाह्वरम् । प्रपतित्वादिवागार वि-
ज्जन्त्या साधुयोजित । अतज्ज्वलमसाध्यान् वक्ष्याम ।
मांसपिण्डवदुदगताः प्रसिक्विनीऽन्तःपूववेदनावन्तोऽन्त्यापा-
नवदुदुतोऽः । केचित्कुठिना मोष्टद्वन्द्वदुदुदुदुमा-
श्चमरोहः । अपरे दुष्टरुधिरासायिनास्तनुपिण्डा
साधिषो वा मध्योक्षता । केचिद्वसुधुपरिपर्वन्ता ।
शण्डलवत्प्रायुमासवन्तो दुर्देशैः वसामेदोमज्जमस्तु-
क्ष्णविषय दोषसंस्तथा । पीताऽसितमूत्रपुरीषवातवा-
हिभ्यः कोष्ठस्या क्षीणसांशानाश्च कर्षतोगतवशात्सुखा
मांसमुद्वलनं सशब्दवातपाहिभ्यः शिरःकण्ठस्थाः ।
क्षीणसांशानाश्च पूरकनिर्वाहिषोऽरोचकाविपाकका-

सात्वी स्त्री व्यासपुत्रशुकदेवस्य । कन्यायास्म । “पराशर
 कुशोज्ज्वलं शुकोग्रामं महातपः । अधिष्यति बुधे तस्मिन्
 (दापरे) महायोगी द्विजर्षभ । व्यासादरण्यां सम्भूतो

विष्णुमोऽन्वित्रि च लवन् । स तस्यां पितृकृत्याया
(पुत्रस्वकृत्यायां) पीडयति जनयिष्यति । कृत्या उवाच
अतरो योगधर्मान् महाबलान् । कृष्णं गौरं प्रभु
यम्भुं कृत्वीं कृत्यां तथैव च । ब्रह्मदत्तस्य जननीं
महिषीं त्वमुहस्य च" हरिवं १८५० । "अथुहोनाम
तस्यासीत् पुत्रः परमवार्त्तिकः । प्रादात् कृत्यां युक्त
कृत्यां कृत्यां पूजितवत्तनाम् । सत्वगीतगुणोपेतां योग-
धर्मरतां सदा" हरिवं २१५०

वेदे स्वात्प्रादिं आतरेत्त्वम् । १ कृत्ये त्वये च । "अपागू-
हस्यता मर्त्येभ्य कृत्या" ऋ० १०।१७।२ । "कृत्या
कृत्या" भा० "जातवेदोऽप्याहृत्यानि सुभीषि कृत्या"
३०।१५।२१ १ कर्मणि स्त्री० "निहं" आतरत् वं क-
त्त्वमेव" ऋ० १।१६।११ "कृत्या कृत्या" एवमि
दम्" भा०

कृत्यं त्रि० कृत्यां कर्म अहति यत् । कर्माहं कर्मकारणे
"अज्जसेज्जे राजी न कृत्यं" ऋ० ६।२।८ "कृत्यं
हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्त्ता" भा०

कृत्यं न० कृत्यं कृत्यं वा कृत्य-हेदने वेदने वा च
कृत्यं । जलेऽसृष्टाये शपापे पु० सि० कौ०

कृत्यं न० कृत्यं-कृत्यं । १ सकृदे २ जले ३ कृत्यं पु० । २ अयेपे
लि० मेदि० "तानकृत्यविदो मन्त्रात् कृत्यविष विधा-
मयेत्" गीता । कृत्यस्य भावः यत् । कर्त्तव्य-
न० तत् । कृत्यता स्त्री त्व कृत्यत्वा । न० सकृत्ये । "का-
र्त्तव्यस्यो सम्बन्धमाने वाति" । अलसात् सम्बन्धते
कृत्यं पु० क-अरन् "कृदरादयश्च" उवा० नि० । कृत्ये
असक्तो उज्जलं । २ दिग्गसरे च न० निहं ।
१ गृहे पु० निहं ।

कृत्यं लि० कृत्य-उन् वा० कृत्यं पु० । कृत्ये निहं । "यदस्या
अज्जमेद्यां कृत्यं सुलसपातसत्" यजु० २१, २८, "प्रतीत्येन
कृत्यना तपास" ऋ० ४, ५, १४, कृत्यना सुखेन" भा० "मग
स्त्वनात् कृत्यकर्त्तुं भयात्ते" ऋ० १०, २७, १३ स्तार्त्तिक । तत्तार्त्तिके ।
तत् अतिगायने इहन् अतोः । कृषिष्ठ । रियसुन् ।
कृषीयश्च अतिगयेन सुखे लि० रियसुनि स्त्रिया ङीप् ।
भावे इरुनिष् प्रथिमम् पु० अश्च कर्त्तव्यं न० कृत्यत्वे

कृत्यं न० कृत्य-कृत्यं सन् च । साङ्गुवे सि० कौ० ।
कृत्यं न० कृत्य-कृत्यं वा० सन् च । १ हेदने कर्त्तुं "कृत्यं
मन्त्रकेशानां हेदने च वगमते । यावागौचे न कर्त्तव्यं
पठनं पाठनं तथा" नारद । कर्त्तरि कृत्यं सन् च ।

२ हेदने लि० करणे कृत्यं । वा० सन् च । २ हेदनेसाधने
"नातः परं कर्म निबन्धकृत्यं" भाग० ६, २, ४,
स्त्रियां ङीप् । मन्त्रकृत्यं

कृत्यं विचक्षणं स्त्री कृत्यं (कृत्यं) विचक्षणं । इत्युच्यते
यथा क्रियायां यत् स० । विचक्षणस्योपनयनकर्त्तव्य-
निदेशक्रियायाम् ।

कृत्यं कृत्यने(सम्बन्धो)भा० आत्मा० लुटि लुटि लुटि लुटि च उभ०
हतादि अक० नेट् । अस्य कृत्यं रकारस्थाने ल । कृत्य-
ते । अकृत्यत्-अकृत्यत्-अकृत्यत् । कृत्यतासि कृत्यतासे
कृत्यस्यति कृत्यस्यते-कृत्यस्यते । कृत्यतव्य-कृत्यतव्यः
कृत्यनम् कृत्यं । कृत्यं कृत्यं । विचि । कृत्यति ते
अचकृत्यत् त-अचकृत्यत् पत् त । कृत्यतः कृत्यना कृत्यविता ।
"कृत्यं सम्बन्धमाने" वार्त्तिके । एतद्विगे सम्बन्धमाने
कर्त्तरि चतुर्थी । अकर्त्तव्यताय कृत्यते । "कृत्यवित् कृत्य-
यामास वन्धामेवास्व सविधाम्" "कृत्येन सोपानपथेन"
रघु । "वचिषं प्रकृत्यम्" अटिः "प्रजापतिवत्सितयज्ञ-
भागम्" कुमा० । हेदने च सक० "कृत्येन यनचरितः"
मनु० "कृत्यं हेदने" कुमा० ।

अतः प्रथमविधानप्रतिनिधीकरणे सक० "यत् प्रथमकृत्य-
स्य योऽनुकृत्ये प्रवर्त्तते" अति ।

अतः अचकारणे "अनवकृत्यं प्रायेव" सि० कौ० ।

आ+भूषणे सक० आकृत्यं भूषण

वि+ कृत्य-अयमे विकृत्यवति संगते इत्यर्थः ।

सम्-कृत्यं इट् करिष्यामीत्येवम्प्रे मानसव्यापारभेदे ।

"कामं संकल्यो विविधे त्वादि" अतिः "अनवा संकल्य-
वति वाचाऽभिव्यक्ति" अति । मानसकर्मभिरात्मने
"संकल्येन विना राजन् । यत्किञ्चित् कुरुते नर" ति० त० ।

कृत्यं दीर्घत्वे अट् चुरा० उभ० अक० सेट् । कृत्यवति ते अचि-
कृत्यत[व्यवति ते कृत्यति अचकृत्यमचोक्त्यत्-त अकृत्यत् ।

कृत्यं युतौ चित्कारणे वा चुरा० पथे भा० पर० सेट् । क-
कृत्यं पु० सुकृत्य-अश्च । राजर्षिभेदे "यथा इगम स्वावक
कृत्यमिन्द्र । प्राव." ऋ० ८, १, १२, "इगम स्वावक कृत्य
चैतश्चामकासीन् राजर्षीन्" यथा प्राव" भा० ।

कृत्या अचकार पावनसाधनत्वेन कर्त्त० अश्च । अरहतो
गीतेमस्य २ पुंल्ले १ तत्कृत्यां स्त्री ङीप् । यथा च न-
योऽनुपपत्तिर्वाच्यता च तथा भा० आ० ११० अ० उ० यथा
"कृत्यापि मम ब्रह्मन् । ब्रह्मं वक्तुं नर्हति । अरहन्नात्
कृत्यं अयमेव वाऽस्मात्प्राप्तवान् । त्रैलोक्यं

उवाच । महर्षेर्गौतमस्यासौऋष्यान्नाम गौतमः । पुत्रः
 किल महाराज । जातः सह शरीरिभो । न तस्य वेदाध्य-
 यने तथा बुद्धिरजायत । यथाऽस्य बुद्धिरभवत्तुर्वेदे पर-
 न्तप । अधिजन्मर्यथा वेदास्तपसा ब्रह्मचारिणः । तथा
 च तपसोपेतः सर्वार्थस्त्रायवाप ह । धनुर्वेदपरत्वाच्च
 तपसा विपुलेन च । अथ सन्नापयामास देवराजं स
 गौतमः । ततो ज्ञानपदी नाम देवकन्यां सुरेश्वर । प्रा-
 हिष्योत्तपसो पित्रं कुरु तस्येति कौरव । सा हि ग-
 त्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वत । धनुर्विधधरं बाला
 लोभयामास गौतमम् । तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽपस्-
 रसं घने । लोकेऽप्रतिमसंस्थाना प्रोत्फुल्लमयनोऽभवत् ।
 सधनुश्च शरस्तस्य कराभ्यामपतङ्गुवि । नेपथुश्चापि ता
 दृष्ट्वा शरीरे समजायत । स तु ज्ञानगरीयस्तात्तपसश्च
 समर्थनात् । अथतस्मै महामासो धैर्येण परमेश्वर ह ।
 जस्तस्य सहसा राजन् । विकारः समदृश्यत । तेन सुखाय
 रेतोऽस्य च तद्वावबुध्यत । धनुश्च शरं त्यक्त्वा तथा
 कृष्णाजिनानि च । स विहायान्धमनश्च ताञ्जैवापसरसं
 सुनिः । जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च । शर-
 स्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवत्कृप । तस्याय मिथुनं
 जघ्ने गौतमस्य शरद्वतः । ऋगयाजुस्स राराः शान-
 नोस्तु यदृक्कवा । कश्चित् सेनाचरोऽरथे मिथुनं तदप-
 स्मृत । धनुश्च शरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च ।
 प्रात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह । स राक्षे
 दर्शयामास मिथुनः शरं धनुः । स तदादाय मिथुनं
 राजा च कृपयान्वितः । आजगाम ऋषिनेव सम पुञ्जा-
 विति ब्रुवन् । ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्यवोज-
 खत् । प्रातीपेयो नरस्त्रेणो मिथुनं गौतमस्य तत् ।
 गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् । कृपया यन्मया
 बालायिमी संवर्द्धिताविति । तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव
 स महोपति । गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समयिन्दत ।
 आगत्य तत्र गोत्रादि सर्वमाख्यातवास्तदा । चतुर्विधं
 धनुर्वेदं शास्त्राणि दिविधानि च । निखिलेनास्य तत्सर्वे
 शुद्धमाख्यातवास्तदा । सोऽचिरेणैव कालेन परमाचा-
 र्यता गत । ततोऽविजय्य सर्वे ते धनुर्वेदं महारा-
 या । धतराष्ट्राकलाश्वेय पाण्डुश्च सह यादवैः ।
 उष्ययश्च अपाक्षान्ये नागादेशशगागता ” ।

‘अहत्या कन्यया यस्या यतानन्दस्तु गौतमात् । तस्य
 सञ्जति पुत्रो धनुर्वेदविशारद । शरहादात्सुतो-

यस्य सर्वेऽप्यदर्शनात् किल । शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुन
 तदभूत् श्रुतम् । तद्दृष्ट्वा कृपयाऽऋषिणाऽज्ञानतुष्टं गदा
 चरन् । कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभयत् कृपी”
 भाग० ६, २१ । स च रुद्रांशसम्भूतः यथाह “यस्तु
 राजन् । कृपोनाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु
 गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम्” भा० आ० ६, ७३० ।
 स च चिरजीवी । “अश्वत्थामा बलिर्ज्योतो हनूमाश्च
 विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः”
 पुरा० । “ततो दीर्घायुयं व्यास रामं द्रौप्यं कृपं बलिम् ।
 प्रह्लादश्च हनूमन् विभीषणमथाचयेत्” ति० त० गर्गः ।
 ४ कर्माणि च “यमासा कपनीडं भासा केतुम् वर्द्धयन्ति”
 ऋ० १०, २०, ३, “कृपनीडं कर्मास्थानम्” भा० ।

कृपणं त्रि० कृप-कृपन् न कृतम् । अदातरि कदर्ये क्षमरः
 “कृपणेन समोदाता न कश्चिद्भुवि विद्यते । अनत्रद्वेव
 वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति” व्यास । “दातारं कृपणं
 नन्ये ऋतोऽप्यर्थं न सञ्जति” व्यासः । २ मन्दे त्रि० मेदि०
 “कृपणाः फलहेतवः” गीता । ३ मन्त्राव्यसनप्राप्ते
 दीने । “महद्वा व्यसनं प्राप्नोदीनः कृपण उच्यते” ।
 रामा० अथवा० समूहतद्वावेऽर्थेऽस्य कृतादिभिः स० कृप-
 णकतः । कृपणस्य भावः व्यञ्ज् । कार्यस्य दीनतायां
 न० “कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः” गीता । तत् ।
 कृपणता स्त्री, त्व कृपणत्वं न० तत्त्वार्थे । ४ दैन्ये न० ।
 “वक्तुं न त्वहस्तुसहे सकृपणं देहीति दीनं वच” शा-
 न्निष० सुखा० वेदनायाम् कृप । कृपणायते दैन्यमनुभ-
 वतीत्यर्थः । सुखा० अस्वर्थे इति । कृपणिन् दैन्ययुक्ते
 त्रि० स्त्रियां ङीप् । ५ क्रिमौ इ० मेदि० । कृतं
 पण्यस्य वेदे नि० तत्त्वोपः । ६ कृतं पण्यक्रीते दा-
 सादौ “एतद्वरं गार्ग्यं विदित्वाऽऽज्जनेकात् प्रैति स
 कृपणः” इ० उ० । “कृपणः पण्यक्रीत इव दासादि” भा०
 कृपा स्त्री कृप-भिदा० अङ् “कृपे संप्रसारणञ्च” गणसू०
 संप्र० । अतुपप्रेक्षाया प्रत्युपकारात्प्रेक्षा परदुःखप्र-
 हरणेष्वायाम् क्षमरः “मिथुने कृपावद्री” कुमा० ।

कृपाणं पु० कृपां तदति तद-ङ् संज्ञात्री अत्वम् । १ ऋद्रे
 क्षमर । गौरा० ङीप् । २ कर्मास्थाम् स्त्री क्षमरः ।
 श्रुतिकायाम् स्त्री मेदि० स्तार्थे क । कृपाणक । खड्गे पु०
 टाप् अत इत्वम् । कृपाणिका क्षुरिकायां स्त्री हेमच०
 कृपाहीत पु० यौद्धमेदे हेम० । [कृपायुक्ते क्षमरः ।
 कृपाणु त्रि० कृपा जाति सा-आदाने मित० हु । दयाही

कृपीट न० कृप-क्रीटन् । १ उदरे २ जले च मेदि० । ३ वने
४ रन्ध्रने च गन्धरत्ना० । कृपीटयोनि० ।

कृपीटपाल उ० कृपीट पालयति पालि-अण् उप० द० । १ स-
मुद्रे । २ केनिपाते नौकाङ्गे काष्ठभेदे च मेदि० । ३ वायौ
गन्धरत्ना० तस्य उदरवन्धोपालकत्वात् तथात्वम् ।

कृपीटयोनि उ० कृपीटस्य जलस्य योनि० कृपीट काष्ठं योनि
रस्य वा । बज्जो अमर 'अग्नेराप' इति श्रुतेस्तस्य जल
हेतुत्वात् काष्ठोद्भूतत्वाच्च तथात्वम् । तत्पुरुषे स्त्री इति भेद
कृपीटपति उ० इत० । द्रोण्याचार्यं गन्धमाला । तस्या-
स्तत्पतित्वकथा कृपयन्दे दृष्ट्या । [कृपीटनयादयोऽप्यत्र

कृपीसुत उ० इत० । भारतप्रसिद्धे अश्वत्थाम्नि त्रिका०
कृ(क्रि)मि उ० क्रम-इन् अतएवम् 'अग्ने-सम्प्रसारणञ्च' उ०

इत्यतः सम्प्रसारणात्तृप्तौ सम्प्रया । १ बुद्धजन्तुभेदे उज्ज्व-
ल० । 'लुम्पन्ति कीटकमयं परितस्तथैते' नागावर्जनीये
अकारयुक्तपाठः । २ लघाया ३ कृमियुक्ते ४ खरे गर्हभे च
मेदि० । ५ रोगभेदे उ० । तच्चिदानादि सुष्ठते उक्तं यथा

'अथातः कृमिरोगमध्याय व्याख्यास्याम' । अजीर्णाध्य-
नासात्त्रिंशद्विंशतिनाशने । अग्न्यायामदिवास्वप्नयुर्वि-
तिस्रिंशद्योतकैः । मापपिटाक्षविदक्षविद्युत्तलूकपेक्षकैः ।

पक्षशाकसुराशुक्तदधिखीरगुडेक्षुमिः । पल्लानूपपिशित-
पिन्याकष्टयुक्तादिभिः । साहस्रद्रवपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च
कुप्यति । कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधान्नयान् ।

आमपकाशयस्तेषां प्रभवः प्रायशः स्मृतः । विभक्ते कृमि-
जातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः । पुरीषकफरक्तानि तेषां
यस्यामि लक्षणम् । अथवा विषयाः किम्बा विषागण्डू-
पदाक्षयाः । खरवो द्विद्विंशत्यै सम्प्रवैते पुरीषजाः । त्रैता

सृष्ट्यास्तुदन्त्येते शुद्धं प्रतिसरन्ति च । तेषामेवापरे पुच्छैः दृ-
श्यन्त्येव भवन्ति हि । शूलाम्निमान्द्रपाण्डुत्वविद्युत्प्रलस-
क्ष्याः । प्रसेकार्चिह्नोद्वेगविह्वेदास्तु पुरीषजैः । रक्ता

गण्डूपदा दोषां शुद्धकण्डूनिपातिनः । शूलोटोपग-
ङ्गेदवक्तिनाशकराश्च ते । दर्भपुष्पाः १ महापुष्पाः २ प्रसूनाः
चिपिटाः ३ क्षयाः । पिपीलिकाः ४ दाहकाश्च ५ कफकोपस-
क्षयाः । रोमजा रोममूर्जानः ६ पुच्छाः ७ श्यावमण्डलाः ।

भूदधान्याङ्गुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा । मल्लादाः
नेत्रवेदार्श्वासोन्मूलभुजस्तथा । विरोद्धोद्वेगवन्धुप्रति-
ग्राहकराश्च ते । केयरोमनखादाश्च ८ इलादा ९ पिक्कि-
गाश्च १० । कुष्ठजाश्च परीक्षणी ११ चोया गोणितसम्प्र-
याः । ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च दृढपस्तथा । रक्ता-

धिमान्मानान् प्रावोधिकारान् जनयन्ति ते । मापपिटाक्ष-
खण्डगुडशकैः पुरीषजाः । मांसमापगुडखीरदधिशुक्तैः
कफोद्भवाः । विरुद्धाजीर्णशकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति
हि । ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्दोः भटसम्भवः ।

भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सङ्घातकृमिजनसम्भवः । दृष्ट्यास्तयो-
दगाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्तिताः । केयादाद्यान्व-
दृष्ट्यास्ते दानाद्यौ परिवर्जयेत् । एषामन्यतमं ज्ञात्वा

जिघासु भिग्वन्मातुरम् । 'तदन्त्यामत्यश्च दंशा मय-
कामत्कुणादयः । रुदन् विगतज्ञान क्रिमयः क्रिमिर्ब-
यथा' भाग०, ३, ११, २८,

स्वार्थे क तत्त्वार्थे 'ततो भक्षयनस्तस्य फलात् कृमिरभू-
दणु । सत्यवागस्तु स मुनि कृमिर्भी दशतामयम्' ।
'एषश्चक्षा स रालेन्द्रो यीवायां सन्निवेग्य तम् । कृमिर्ब-
मासससूयं सुमूर्धुर्भवेत्ततः' ॥० व्या० ४१३० ।

कृमिकण्टक न० कृमौ कृमिरोगे कण्टकमिव तत्संज्ञक
त्वात् । विहङ्गे शचित्वाङ्गे (चित्ता) श्वदुम्बरे च मेदि०
तेषां तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।

कृमिकार उ० कृमिं करोति कृ-ताप्ताच्चाद्यादौ टच् । कीट-
भेदे 'कोष्ठागारी कृ(क्रि)मिकरोत्यस्य मण्डलपुष्पम्'
सुशु० प्राक्शनागनकीटोक्तौ

कृमिकर्ष(क) उ० कृमियुक्तः कर्षोऽयत्र वा कप् । सुशु० तौक्ते
कर्षरोगभेदे । 'यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जलव
सृजन्यपत्यान्वथवापि सन्निष्ठा' । तदङ्गनत्वात् अथवा
निरुच्यते भिषग्भिराद्यै कृमिकर्षकस्तु च' । 'कृमि

कर्षप्रतीनाहौ विद्रुभिर्हि विधत्तथा' । 'कृमिकर्षक-
नाशार्थे कृमिषु योजयेद्विधिम्' इति च सुशु० ।

कृमिकोपोत्थ न० कृमे कोपादुत्तिष्ठति उद्-+स्था-क ५ त० ।
कौषेये (रोगी कापड) पक्षे अमरः ।

कृमिग्रन्थि उ० सुशु० तौक्ते सन्निगत रोगभेदे । तद्विहित्यथा
'अथातः सन्निगत रोगनिज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
पृथालम सोपनाहं साव यवैश्चिक्काजली । क्रि(क) मि
पन्थिश्च यिज्ञेया रोगा सन्निगता नवेति' विभक्त्य क्रि

(कृ)मिपन्थिर्धर्तनः पक्ष्णश्च कयलु कर्षु कृमय इति
जाताः' । सुशु०

कृमिघ्न उ० कृमिं कृमिं हन-ताप्ताच्चाद्यादौ टच् 'हनेरत्-
पूर्वस्य' पा० निबन्धात् न चात्वम् । विहङ्गे अमरः २५-
लागुनी (पेयाक) ३ कोष्ठकन्दे ५ पारिभट्टे (पाणिटाणां
दाग) ६ भङ्गातके (मेला) ७ राजनि० तेषां कृमिघ्नि-

तत्र तथात्वम् ७ हरिद्रायां स्त्री० भावः कजा० टाप् ।
 पवित्रं स्त्री० ङीप् राजनि०
 कृमिज न० कृमिभिर्जन्यते कृमेर्जायते वा जन-ङ । अयुरणि
 अमरः । २ कृमिज तमात्रे त्रि० श्लाघाया स्त्री० राजनि०
 कृमिजम्भ न० कृमिभिर्जम्भम् । उपवारात् तज्जाते अयुरु-
 चन्दने राजनि०
 कृमिजलज पु० कृमिरिव जलजः । कृमिगच्छे राजनि०
 कृमिण त्रि० कृमिरस्यस्य पामा० न णत्यप् । कृमियुक्ते
 कृमिदन्तक पु० कृमियुक्तोदन्तोऽयम् । दन्तारोगभेदे “कृष्ण-
 च्छिद्रवत् स्त्रायी ससरम्भो महारुज । अग्निमत्त
 रुजोगतात् स प्रोयः कृमिदन्तकः” तज्जलणम् “शौषिरो
 गज्यालूकं कष्टका कृमिदन्तकः” क्षुरोगगणना-
 याम् छन्दः
 कृमिफल पु० कृमयः फलेऽस्य । उद्वन्त्रे शब्दचिन्ता०
 कृमिभोजन पु० कृमिभुज्यतेऽयम् भुज-आधारे ल्युट् इतः ।
 मरकभेदे तामिष्ठान्त्यामिकादुपक्रमे “अन्धकृपकृमिभो
 जन इत्यादिना विभज्य भाग० १।२६।२४ तत्संख्या-
 द्युक्तं यथा
 “यस्मिन् ह वा अक्षमिच्छाप्नोति यत् किञ्चनोपनमत
 निर्भतनस्यजोषायमस्तुतः स परतः कृमिभोजने नर-
 काधमे निपतति । तत्र यतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे
 कृमिभूत स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनोया-
 यत्तद्वन्तान्मृतादोऽग्निर्विशमात्मानं यातयते” ।
 कृमिभक्षादयोऽप्यत्र विष्णु पु० तन्नामतयै कीर्तनात्
 कृमिमत् त्रि० कृमि+अक्षप्रथे मत्तप् कोषवत्वे ऽपि यवादि-
 न्म भक्ष्यम् । कृमियुक्ते स्त्रिया ङीप् ।
 कृमिरिपु इतः । विडङ्गे शब्दरत्ना० । कृमिशतु प्रभृतयोऽप्यत्र
 कृमिल त्रि० कृमिं ज्ञाति ला-फ । कृमियुक्ते वङ्गप्रसनाया
 स्त्रियां स्त्री० हेमच०
 कृमिलांघ्र पु० आजमीठवंशे अपभेदे “आजमीठात्तु जी-
 लिन्यां सुशान्तिरुदयते । पुरुजातिः सुशान्तेषु
 पाञ्चाशः पुरुजातिः । पाञ्चाशतायाः पञ्च बभूवुरम-
 रोपमा । सुदुर्गलः सुदुर्गलैव राजा ब्रह्मदुस्तथा ।
 योगीश्वरश्च विप्रान् कृमिनां वक्ष्यते” हरिवं ३२४०
 कृमिलोदर त्रि० कृमिं ज्ञाति ला-क तादृशरुदरस्य ।
 कृमियुक्तोदररोगभेदयुक्ते । “भुक्ताऽप्यस्यस्यस्योदो-
 यते कृमिलोदर” शाता० ।
 कृमिवारिरुह पु० कृमिरिव वारिरुहः । कृमिगच्छे राजनि०

कृमिवृक्ष पु० कृमिप्रधानो वृक्षः । कोषाब्दे भावप्रकाशः ।
 कृमिगच्छ पु० कृमिरिव गच्छः । गच्छभेदे राजनि०
 कृमिशुक्ति स्त्री कृमिरिव शुक्तिः । जलशुक्तौ राजनि०
 कृमिशैल पु० क्षमीणा शैल इव । बल्मीके । कृमिपर्ष-
 तादयोऽप्यत्र पु० [वमस्तुगे राजनि० ।
 कृमीलक पु० कृमीन् ररयति जनयति रर-एवल् रस्य लः ।
 कृमुक पु० क्रसक+ष्टुक् । युवाकहृत्ते तस्योत्पत्तिकथा यतः
 मा० ६।६।२।१।

“सा कार्मुकी स्यात् । देवाद्यासुराद्योभये प्राजापत्या
 अमर्षन्त ते देवा अग्निमनीकं कृत्वा सुरानभ्यायं कृत्वा-
 चिपः प्रगृहीतस्यासुरा अप्यं प्राहृष्यन्तस्यां प्रत्यतठ-
 त्स कृमुकीभवत्तस्मात् सखाड रसोहि तस्माद् लोहितो
 चिर्हि स एषोऽग्निरेव यत् कृमुकोऽग्निमेवाग्निव तत्
 सम्भूतिं दधाति” । कृमुकस्येयस् कृष्ण ङीप् । कार्मुकी
 कृमुकस्यन्विन्यां समिधि स्त्री

कृव कतौ हिंसे च इदित् स्वा० प० सक० सेट् औ क
 इयादेशः । कृपोति-कृष्योत् कृष्योत् । इदित्यात्
 कृष्यते इत्यत्र न नलोपः । [(तात) सि० कौ० ।

कृवि पु० करोत्यनेन कृ-वि कृत् । तन्तुययनसाधनद्रव्ये तन्त्रे
 कृश तनूकरणे दिवा० पर० सक० सेट् । कृशति इति कृष्यत्
 अकृषीत् । अचि कर्षयति ते अचीकृशत्-त अचकर्ष-
 गत । कर्षयाम् बभूव आस चकार चक्रे । कृशः ।

कृश त्रि० कृश-क्त नि० । अत्रत्ये, २२४२ च । “आकाशे-
 शास्तु मित्रेया बालहृदमातुरा” उपवासकथं तन्तु”
 “जल्यश्चैव सर्पश्च प्राहृष्य वा वङ्गस्तुतम् । नायमन्ये त वै
 भूयः कृशानपि कदाचन” मनु “प्राहृष्यस्य कृशश्च । कृश
 वृत्ते कदाचन” भा० आनु० ६२४० । कृष्णे कृशो-
 दरी । कृशस्य भाषः इमनिच् क्रशिमन् तद्भावे पु० ।
 पृञ् । कार्य न० । तत् । कृशता स्त्री, त्व ‘कृशत्य
 न० तद्भावे “त्वय्येष कृशता कुतः” सा० २० । अतिशयेन
 कृश इष्टन् क्रशित ईयन् क्रशीयस् । अतिशयकथे
 त्रि० ईयसौ स्त्रिया ङीप् ।

कृशर पु० कृशमत्स्यमात्रा रति रा-क । “तिलतण्डुल
 समिन् कृशर परिकीर्तितः” स्तुत्युक्ते । पञ्चाश्रभेदे
 हेमच० । (सिन्धु) कृशते २५काश्रभेदे स्त्री टाप् भावः
 कृशताश्रभे कृशतादि टण्डुलम् । कृशरश्च भर्तृशराय
 गृह्यते बलित्वेन देय दयाकृ मत्स्यपरा “कृशैश्च
 रवेर्दद्यात् सोमाय वृत्तपावकम् । सयावरे कुले दद्यात्

शीराय सोमसूत्रे । दध्योदनञ्च जीवस्य शुक्राय त
द्वतीदनम् । शनैश्चराय कृशरमाजमासञ्च राहवे ।
चित्तीदनञ्च केतुभ्यः सञ्च भक्ष्यैः समचयेत्” ।

कृगला स्त्री लग्नार्थं लाति ला-क टाप् । केशे शब्दश्च
कृगशास्त्रे पुं कया शाखा यस्य । १पर्वटे (पापडी) राज-
नि० २हस्तशास्त्रान्विते ति० ।

कृगात्री स्त्री लग्नमङ्गं यस्या ङीप् । १प्रियङ्गुवृक्षे शब्द-
चन्द्रिका २हस्तशास्त्रयुक्ते ति० स्त्रियां ङीप् ।

कृगानु पुं लग्न-आनुक् । १पङ्क्तौ २चित्कट्टले च अमर ।
तस्य तन्नामकत्वात् “तस्मिन् लग्नानुषाङ्गते” भट्टि ।
२सोमपालके । “इत्लग्नानोरस्तुर्मेनसाह विभ्युषा” छ०
६, ७७, २, “लग्नानोः सोमपालस्य” “लग्नानु सोमपाल
सव्यस्य पद” ऐत० ब्रा० १, २६, भा० । “लग्नानुरस्ता मन-
सा मुरण्यन्” छ० ४, २७, १, “लग्नानुरेतन्नामकं सोमपाल”
भा० । ४सव्यपार्श्वस्थरश्मिधारके च । “लग्नानोः १ सव्याना-
यम्” ता० ब्रा० । “लग्नानुर्नाम सव्यपार्श्वस्थाना रश्मीना
धारयितेति” भा० । तत मत्वर्थे गोपदा० टन् । ल-
ग्नानुक् वज्रियुक्ते ति० । तदुगणे लग्नानुस्थाने लग्नानु
इति वा पाठ लग्नानोश्च वज्रिरेवाऽर्थः ।

कृगानुरेतस् पुं लग्नानो पवित रेतोऽस्य । १महादेवे अम-
रः । तस्य यथा वज्रो तेजोनिप्रेक्षः तथा कालिकापुं
४७अ० उक्तं कालिकापुं शब्दे २०५५ पु० तत्कथामात्र
दृश्यं विस्तरस्तु कालिकापुराणे दृश्यः । इत० । २वज्रे
स्तेजसि न० ।

कृगाश्व ति० लग्नोऽश्वोऽस्य । १सुखाश्वस्त्रामिनि । दण्डिन्दु-
वशे २राजविभेदे पु० । “तत् पुत्रात् संयमादासीत् कृ-
गाश्व” सहदेवज । लग्नानुत् सोमदत्तोऽभूत्” भाग० ६, २,
२२, स्त्री० । २दत्तजामातृभेदे पु० “लग्नानुोऽर्चिषि भ-
र्याया घूमकेशमजीजनत् । विमण्याया वेदं शर देवल
ययुन मनुम्” भाग० ६, ६, १८, स्त्री० । रामा० तु अन्धना-
मिकयोर्दत्तकन्ययो तद्भायार्त्तवृत्तं यथा
“मर्षाङ्गाणि कृगाश्वस्य एताः परमधर्मस्त्रिंशः । कौशि-
काय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति । तेऽपि पुत्रा कृगा-
श्वस्य प्रजापतिदत्तास्तुता । नैकरूपा महावीर्या दीप्ति-
मन्तो जवायकाः । जया च सुप्रभा चैव दत्तकन्ये सुम-
ध्यमे । अद्भुता च शस्त्राणि शत परममाखरम् ।
पञ्चाशतं सुतान्तेजो जवा लब्धपरा यवान् । वधायानु-
रुत्तैरानामत्रमेयानुरुपिणः । सुप्रभाऽज्जनयश्चापि पु-

त्रान् पञ्चाशतं पुनः । संहारः क्षाम दुर्धर्षाऽन्दुराक्रामानु-
बलीयसः । तानि चाङ्गाणि वेत्तेपि यथापत्तुः शिका-
त्मजः । अपूर्वाणां च जनने शत्रो भयस्य घर्म्मर्षित्” ।

“देवि एताभिः सरहस्यानि जन्मनाङ्गाणि यानि भगवतः
लग्नानात् कौशिकस्य पिपुषसक्रान्ताणि तेन च तादृका-
वधे प्रसादीकृतान्तीयस्य” उत्तरराम० । “व्यशः साह-
कृगाश्वस्य शगदिन्दुश्च पार्थिवः” भा० सं० ८८५० । यमसंभ्योक्तौ
“धौमुमारिर्हं ढाश्वस्य” इत्युपक्रमे “सहताद्योनिपुणस्य
पुत्रोरणपिशारदः । अकृगाश्वकृगाश्वौ च सहताश्वस्य तौ
नृप” हरिद० १२अ० उक्ते धुन्नुपारवशे २नृपभेदे
च । ततः तेन प्रोक्तमधीयते नटसूत्रम् इति । कृगाश्विन्
तत्प्रोक्तनटसूत्राध्यायिपुं २०३० । [रक्षाणी] राजनि० ।

कृगिका स्त्री लग्नस्य स्वार्थे क । आसुकर्णीकृताया (उन्नु-
कृष) विलेखने आकर्षणे च तदा० आ० सक० कर्मिट् । कर्पते ।
अलक्षत-अलट । चक्षणे चकृदिपे । कृष्टा कृष्टीट
क्रक्षति । कर्पयस् । प्रनिकर्पते ।

कृष विलेखने आकर्षणे च भा० पर० सक० कर्मिट् । कर्पति
अक्राक्षीत्-अक्राक्षीत्-अलक्षत् । चकर्ष चकर्षि चकृ-
पिष । कृष्टा कृष्टात् क्रक्षति । कर्षणि कृष्यते अकर्षि
अलक्षतात्सु अलग्नताम् । कृष्य कर्षणीय क्रक्ष्य । कृष्टा
कर्षक कर्षी कर्षन् कृष्यमाणः । क्रक्षन् क्रक्षमाणः ।
कृष्ट कृष्टि कृष्टा अनुकृष्य । कर्ष कर्षणम् ।

अनु+पूर्वस्थितस्य पदादेः उत्तरवाक्ये योजनार्थं अहमन्वाने
अनुपङ्गे सक० अनुकृषेति । अनुकर्षशब्दे विवृति
अप+हीनताकरणे स्वकालात् पूर्वतः काले करणे च सक०
अपकर्षति अपकर्षसंप्रसारणम् । अपकटः । अप-
कर्षशब्दे विवृतिः

कप+आ+निवर्त्तने सक० । “तमश्चक्यमपाकटु” निदेशात्
स्वर्गण पिबुः” रुषु ।

अभि+आभिमुख्येन कर्षणे सक० अभिकर्षति ।

अय+अघाः स्यतया कर्षणे सक० । अयकर्षति

आ+दिप्रयान्तरतोभयने सक० । आकर्षति

उद्+अतिशयने प्राधान्यप्रापणे स्वकालात् उत्तरकालकरणे
आकर्षणे च सक० । उद्कर्षयन्ता च रश्मना क्रुद्धायां
मयि पक्षणे” रामा० ७, १८, १९ । उत्कर्षशब्दे विवृति

निस्+निर्+निस्सारणे निश्चये च सक० । निष्कर्षति “नि-
कटुमधे चकमे कृदेरात्” रुषु । तदयं निष्कर्ष

प्र+अतिशयेन कर्षणे उत्कर्षतावाने सक० प्रकर्षति प्रकट

प्रकर्षः पाधान्यभवेनैकः “इदं तु मम दोनस्य मनोभूयः
प्रकर्षति” रामा० सु० १, १.

सम् + सम्यक् + कृ + कर्त्तृ + क्तम् । [समाकर्षी ।

सम् + श्वा + सम्यक् + कृतया दूरपर्यन्तमयने सक० । समाकर्षति
क्षयघातन्यां देपाठात् द्विकर्मकः । कर्षणञ्च भूमिसंयो-
जनेन बलेन देशान्तरसंयोगानुसूयव्यापारात्तुल्यव्यापारः
तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वेम् । चाम-
भजां कर्षति इत्यादौ अकथितश्चेत्यादि पा० अजादे-
कर्मत्वेम् । अत्र प्रधाने कर्मण्येव वाच्ये लकारादयः ।
“प्रधाने नीलव्यहम्” भर्तृहृद्युक्तेः । अजा चामं क्षय-
ते । विलेखनञ्च विदारणं तत्रार्थे न द्विकर्मकतेति भेदः
क्षपकृत्वि० क्षप-कुन् । कर्षके क्षपिष्यन्ते उदा० । २ फाले
न० मेदि० । २ छपे पु० हेम० ।

क्षप न० क्षप-करन् । क्षपयन्त्याद्ये एषोऽक्षरोऽप्यत्र केचित्
कृषाण त्रि० क्षप-ना० आनक् । कर्षके क्षपिष्यन्ते उदा०
क्षपि स्त्री क्षप-इक् । शस्योत्पादनाय भूमिकर्षणरूपे वेश्यप्रवृत्ति-
भेदे अथवा क्षपकर्मप्रकारादि कृषिपराशरे दर्शितं यथा
तत्रादौ क्षपिप्रशसा “चतुर्वेदास्तयो मध्या मवीति
क्षपणं वच । अलक्ष्म्या युञ्जते सोऽपि प्रार्थनालाभ-
यान्वितः । एक्यैव पुनः क्षप्या प्रार्थको नैव जायते ।
क्षप्यान्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेक्य भूपतिः ।
सुययैरौषधमाषिक्यपसुनैरपि पूरितः । तथापि प्रार्थ-
यन्नेव क्षपकान् भक्ततृणया । कण्ठे हस्ते च कर्षे च
सुवर्णं यदि विद्यते । उपवासस्तथापि स्नादन्नाभावेन
देहिनाम् । अन्नं प्राणा बलश्चाक्षमन्नं सर्वार्थसाध-
कम् । देवाक्षरमनुप्राय सर्वे चाक्षोपजीविनः । अ-
क्षन्तु धान्यसम्भूत धान्यं क्षप्या विना न च । तस्मात्
सर्व-परित्यज्य क्षपिं यत्नेन कारयेत् । कृषिर्धन्या कृषि-
भ्येष्टा जलनां जीयन् कृषिः । हिंसादिदोषयुक्तोऽपि
सुख्यतेऽतिथिपूजनात् । तेनार्चितं जगत् सर्वमतिथि
यै न पूजितं । अर्चितात्तेन देवाय सययं पुरुषोत्तमः” ।

अथ कृषे सययमेष्टतोक्ति “फलत्यवेक्षिता सययं, दैन्यं सैया-
नवेक्षिता । क्षपि क्षपिपुराणञ्च इत्युवाच पराशरः” ।
अथ चान्ये सुनययाहुः “पितरन्तं पुर दद्यान्मातुर्देद्या-
न्महानसम् । गोपु चात्मममं दद्यात् सयमेव क्षपि
प्रजेत् । क्षपिर्गायो यावपिद्याः क्षियो राजकुलानि
च । क्षणेनेशयसोऽन्ति सङ्कर्तमनवेक्षणात् । समर्थेय
क्षपि कार्या सोतानां हितकाम्यया असमर्थी हि

क्षपको भिक्षामटति नीचयत् । गोहितः क्षेतगाभी
च कालक्षो वीजतत्परः । पितन्द्रः सर्वशस्याश्च पकको
भावसीदति” ।

अथ बाह्यपोषणादिप्रकारः । “क्षपिञ्च तादृशी कुर्यात् यथा
वाह्यञ्च पीडयेत् । बाह्यपीडाजितं शस्यं गर्हितं
सर्वकर्मसु । बाह्यपीडाजितं शस्यं फलितञ्च चतु-
र्युग्म् । बाह्यनिश्वासविफलः क्षपको निः स्वतां
प्रजेत् । सुगुडकैर्यवसैर्धूमैः क्षयान्तरपि पोषणैः । बाह्याः
क्षपिञ्च सीदन्ति सायं प्रातश्च चारणात्” ।

अथ गोशालाविधानम् । “गोशाला सुदृढा यस्य सुविर्गो-
मयवर्जिता । तस्य बाह्या विवर्जन्ते पोषणैरपि व-
र्जिताः । शकनूतविलिप्ताश्च बाह्या यत्र दिने दिने ।
निःसरन्ति गवाः स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः ।
पञ्चपञ्चायता शाला गवां वृद्धिकरी मता । सिंहस्थाने
क्षता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम् । सिंहगेहेऽर्पिता चैव
गोशालां कुरुते यदि । प्रमादान्मन्दबुद्धित्वात् गवां
नाशोभवेत्तदा । तण्डुलानां जलञ्चैव तप्तमण्डं भक्षो-
दकम् । कार्पासास्थितपञ्चैव गोस्थाने गोविनाशकम् ।
सम्पार्जनीञ्च सुसलक्ष्णितं गोनिकेतने । क्षत्वा गो-
नाशमाप्नोति तथा तत्रालवन्धने । गोमूत्रजालकेनैव
तत्रावस्करभोचनम् । कुर्वन्ति गृहमेधिभ्यस्तत्र का
बाह्यपोषणा । विलम्बि गोमयस्यापि रविभौमश्चने-
र्हिने । न कारयेत् भ्रमेण्यापि गोवृद्धिं यदि वाक्छ-
ति । वारत्रयं परित्यज्य दद्यादन्येषु गोमयम् । विल-
भ्य शनिभौमेषु गवां हानिकरः स्मृतः । क्षेप्तमूत्रपू-
रीषाणि पद्मानि च रजांसि च । न पतन्ति गवां यत्र
तत्र लक्ष्मी स्थिरा भवेत् । सन्ध्याकाले च गोस्थाने
दीपो यत्र न दीयते । स्थानं तत् कमलाहीनं वीक्ष्य
क्रन्दन्ति गोगणा । हलमटगवं धम्मर्षं पङ्कगवं व्यय-
सायिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां दिगवश्च गवाश्विनाम् ।
नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च
त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले षण्णम् । आत्मपोषणमात्रन्तु
द्विहलेन च सर्वदा । पितृदेवातिथीनाञ्च उद्यर्थं सोऽ
क्षभी भवेत् ।

अथ गोपर्वकथनम् । “गोपूजां कार्तिके कुर्यात् चतुष्टमि
पक्षिथी । यद्वा श्यामलता स्कन्धे लिखा तैलहरिद्रया ।
कुङ्कुमैश्चन्दनैश्चापि क्षत्वा चाङ्गे विलेपनम् । उद्यम्य
चण्डुहस्ते गोपालाः क्षतभूषणाः । ततो यादौ च

नृचैश्च मण्डयित्वाऽन्तरादिभिः । भ्रामयेदुर्ध्वं सख्यं पामे
गोपिन्नगानये । गयामङ्गे तदा दद्यात् कार्तिकप्रथमे
दिने । तैलं हरिद्रया युक्तं मिलित्वा कुङ्कुमे सह ।
तत्रलोहादिकं तत्र गयामङ्गे प्रदापयेत् । जेदनस्य प्रकु-
क्षीं लाङ्गूले कचकर्णयोः । सर्गं गोजातयं सुस्या भवन्त्ये-
तेन तदुदये । नानाव्याविनिर्माका वर्षमेकं न शयय ॥

अथ गयं यात्राप्रवेशकालादि । पूर्वाह्न्यं घनिष्ठा च इन्द्राग्नि-
सौम्ययारणा । एते शुभप्रदा नित्यं गयं दानाप्रवेश-
यी । उत्तरातयरोहिण्या शिनीपाली चतुर्दशी । शु-
क्लश्रवणहस्तेषु चित्रायामष्टमीषु च । गयं यात्रां न कु-
र्क्षीत प्रस्थान वा प्रवेशनम् । पञ्चमस्तस्य नक्षत्रं ये चा-
भ्ये तृणधारिण । अर्काकिंजुजवारेषु नव्यं यात्राप्रवेश-
योः । गमने गोविनायः स्यात् प्रवेशे गृहस्थो वचः ॥

अथ गोमयकुण्डोद्धारः “भावे गोमयकुण्डन्तु सपुत्र्यं श्रद्धया-
न्वित । सारं शुभदिनं प्राप्य कुण्डावेक्ष्योत्ततः ।
रौद्रे संशोष्य तत् सर्वं कृत्वा शुण्डकक्ष्मणम् । फाल-
शुने प्रतिकेदारे गतं कृत्वा निघापयेत् । ततो वपनका-
ले तं कुर्वीत सारविमोचनम् । विना सारेण यज्ञान्य
वर्धते न फलदायि” ।

अथ हलसामयीकरणम् “द्विषा युगो हलस्याधुर्ध्वोत्त-
लस्य पायिका । अष्टचक्षुष्य शौलस्य पञ्चमी च हला-
ष्टकम् । पञ्चहस्ता भवेदीया स्यान्तु पञ्चवित्तिकः ।
सार्द्धं हस्तस्तु निर्योडो युगः कर्णसमामकः । निर्योडपा-
यिका चैव अष्टचक्षुष्यस्यैव च । द्वादशाङ्गुलमानो हि
शौलोऽरत्तिप्रमाणकः । सार्द्धं द्वादशशुद्धिर्वा कार्या वा
नवशुद्धिका । इदा पञ्चनिका श्रेया लौहत्वा यमसन्म-
भा । आबन्धो मण्डलाकारः स्रुतः पञ्चदशाङ्गुलः ।
योक्ता हस्तवत्तमश्च रक्तुः पञ्चकरात्मिका । पञ्चाङ्गु-
लान्तिको हस्तो हस्तो वा फालकः स्मृतः । अर्कस्य प-
ञ्चसमी पायिका च नवशुद्धिका । एकविंशतिशतस्य
विद्वजः परिकीर्तितः । नवहस्ता तु मर्दिका (मर्द) प्रशस्तः
क्षपिकर्मसु । इयं हि हलसामयी पराशरघनेर्माता ।
सुवृद्धा कर्षकैः कार्या शुभदा क्षपिकर्मणि । अष्टदा
युज्यमाना सा सामयी बाह्वनस्य च । विज्ञा यदे पदे
कुर्वीत कर्षकावे न शययः” ।

अथ हलप्रसारणकालादि “अनिशोत्तररोहिण्यां मृगमूलपु-
नर्वसौ । उपश्रवणहस्तेषु कुर्वीत हलप्रसारणम् । हल-
प्रसारणं कार्यं कर्षके शस्यवृद्धये । शुक्रन्दु जीमया-

रेषु शशिस्य विप्रोपत । भौमर्कदिसस्यैव तथैव
शनिवासरे । क्षपिकर्मसमारम्भो राज्योपद्रवमादयेत् ।
दशम्येकादशी चैव द्वितीया पञ्चमी तथा । तयोदशी
तृतीया च सप्तमी च शुभावहा । शस्यस्यः प्रतिपदि
द्वादश्या वधमन्वनम् । बह्विन्नकरी घटी कुङ्कुः क्षपक-
भाशिनी । हस्त्यष्टमी बलीयर्हान् नयमी शस्यवातिनी ।
पञ्चमी कीटकननी सर्वं हन्ति चतुर्दशी । दशे मीने च
कन्यादां युग्मे घृष्टपि दक्षिणे । एतेषु शुभलक्ष्णेषु कु-
र्वीत हलप्रसारणम् । मेघलक्ष्णे पशुं हन्यात् कर्कटे ज-
लजातु भयम् । सिंहे दौरभयश्चैव कुम्भे सर्पभवं
तथा । भकरे शस्त्रनाशः स्यात् तुलाया प्राणसंशयः ।
तस्मात्क्षुब्धं प्रयत्नेन क्षपाराम्भे विचारयेत् । शुभेऽर्के
चन्द्रसंयुक्ते शुक्रदुष्मने वाससा । शुक्रपुष्ये च गन्धर्व
पूजयित्वा यथाविधि । शुचिर्वा हलसंयुक्तां शुभ्रैश्चैव
प्रजापतिम् । अग्नेः प्रदक्षिणं कृत्वा भूरि दत्त्वा च
दक्षिणाम् । फालाद्यं स्वर्णसंयुक्तं कृत्वा च मनुष्येपनम् ।
अग्नेः प्रोद्वे यामपार्श्वे कुर्वीत हलप्रसारणम् । अर्तव्यो
वासवो व्यासः शुभ्रराम पराशरः । सम्भूच्याग्निं द्विजं
देव कुर्वीत हलप्रसारणम् । कृष्णो हृषीकेशे लाघौ रत्नौ
वा कृष्णशोहितौ । हस्तपार्श्वे तयो द्वाभ्यां नयम्या च
घटेन च । उत्तराभिमुखो भूत्वा इन्द्रायार्घ्यं निवेद-
येत् । शुक्रपुष्यसमायुक्तं दक्षिणीरसमन्वितम् । सुवृद्धिं
कुरु देवेयं । गृहाणार्घ्यं शचीपते । निविष्टो पिष्टरे
भक्तः संस्थाप्य जातुनी क्षितौ । प्रणनेद्वा सर्वं देव म-
न्त्रेणानेन कर्षकः । दृष्टो महाकर्तिर्वर्ज्यः श्रुत्वा
पूजकर्मकः । सर्वशुक्रस्तथा दृष्ट्यं क्षपकैर्हलकर्मणि ।
हलप्रसारणं कार्यं कीरगर्भं वकर्षकैः । बिम्बरेणा न
कर्तव्या यथा प्राह पराशरः । एका तिरुस्तमा पञ्च
हलरेखा प्रकीर्तिताः । एका जयकरी रेखा तृतीया
चार्यशिबिदा । पञ्चमाख्या त या रेखा बह्वशस्यप्रदा-
यिनी । हलप्रवाहकाले तं कूर्मं सत्पाटयेद्द्विदि । गृह-
स्थो भ्रियते तस्य तथा चाग्निभयं भवेत् । फालोत्पाटे च
भङ्गे च देशत्यागो भवेदुभयम् । लाङ्गूलो मिद्वते यापि
प्रभुस्तस्य वितगप्रति । द्विषाभङ्गो भवेद्वापि क्षपको जीव-
नाक्षमः । भ्रातृनामो युगे भग्ने शौले च भ्रियते दृष्टः ।
योक्ताच्छेदे च रोगः स्यात् शस्यहानिर्य जायते । निपाते
कर्षकस्यापि कष्टं स्यात् राजमन्त्रिरे । हलप्रवाहकाले
त गौरेकं प्रपतेद्द्विदि । च्वरातिवाररोगेण सत्पाटो

म्रियते तदा । हृत्वे प्रयहमाने तु हृषो धावन् यदि व-
जेत् । कृषिभङ्गो भवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा ।
हृत्प्रवाहमात्रन्तु गौरेको नर्हते यदि । नासालीटं
प्रकथीत तदा शस्यं चतुर्थ्यम् । प्रवाहान्मुक्तामत्रन्तु
गौरेकं खनते यदि । खन्यस्य लेह्यं कुर्यात् तदा शस्यं
चतुर्थ्यम् । हृत्वे प्रयहमाने तु शक्यत्वं यदा सवेत् ।
शस्यदृष्टिं शक्यत्वाते मूत्रे वन्या प्रजायते । हृत्प्रसारण
येन न हतं मृगकुम्भयो । कुतस्तस्य कृपाणस्य फलाभा
कृषिकर्मणि । हृत्प्रसारणं नैव कृत्वा यं कर्षणं च-
रेत् । केवलं बलदर्पेण स करोति कृषिं हृषा । मृत्
सुवर्णसमा भावे कुम्भे रजतसन्निभा । चेत्ये तान्नसमा
ख्याता धान्यद्वयं च भावने । ज्यैष्ठ्ये मृदेव विद्येया
प्रापादे कर्माङ्गया । निष्फला कर्कटे चैव हृत्प्रसार-
टिता तु या । तथाच पराशरः । “हेमन्ते कृष्यते हेम ।
वसन्ते ताम्बरौष्यम् । प्राण्यं निदावकावे तु दारिद्र्यन्तु
चनागमे ” ।

अथ बीजस्यायनविधिः “भावे वा फाल्गुने वापि सर्वबीजस्य
सङ्ग्रहः । शोभवेदातये सम्मत् नो हारे विनिष्ठापयेत् ।
बीजस्य पुटिकां कृत्वा निधानं तत्र बोधयेत् । बीजं
निधानसंमिश्रं फलहानिकरं परम् । एकद्वयन्तु य-
द्बीजं फलं फलति निर्भरम् । एकद्वय प्रयत्नेन तज्जाहीजं
वमाहरेत् । सुदृढ पुटकं बह्वं तृणं हिन्दुप्रात् विनि-
र्भतम् । अस्मिन्तृणके द्वास्त्रिंशत् कर्षं स्यात्तृणपरितः ।
न वल्मीके न नोत्त्वाने न प्रसृतानिजेतने । न च वन्या-
यति नेहे बीजस्यायनमाचरेत् । नोष्णः संस्पृष्टबीजं
न च नारी रजस्रका । न वन्या शुषिणी चैव न च सदा-
प्रसृतिका । इतं तेनञ्च तक्रञ्च प्रदीपं लवणं तथा ।
बीजोपरि ज्येष्ठापि कृषको नैव कारयेत् ” । तथाच
नाग्यः । “दीपान्निधूपसंस्पर्ष्टं हृत्वा बीजहृतञ्च यत् ।
वर्जनीयं सदा बीजं यद्गुणैर्बु विधापितम् । मोदितं
योग्यमिन्द्र भ्रान्त्या न निर्वयेत् कश्चित् । निधानं
पुष्टसमिधं तद्बीजं वन्यतां नृजेत् । कृपाणसार
केदारदण्डनाङ्गुलकादयः । येष ते वन्यता यानि बीजे
वन्यस्यमागते । तिक्रान्दयपाटीनां विधिरैव प्रकी-
र्तितः । बीजे दत्तमतं कुर्यात् बीजमूला फलादयः ” ।

अथ बीजवर्णविधिः “वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठ्ये तु मध्यमं
शरदृतम् । भागदे चाधमं मोक्षं आयसे चाध-
काधमम् । रोपणार्थं तु बीजानां पुष्पी वपनसु-

त्तमम् । आयसे चाधमं मोक्षं भाद्रे चैवाधमा-
मम् । उत्तरायणमूलेन्द्रमैत्रपैत्रेन्दुधातु । जस्ता-
यामथ रेवत्या बीजवापनसुत्तमम् । विष्णु पूर्वविशा-
खासु यमरौद्रानिलाहिषु । योजाना वपनं कृत्वा
बीजं प्राप्नोति मानवः । वपने रोपणे चैव पार-
युग्मं विवर्जयेत् । मूषिकाया भयं भीमे मन्दे
शसभकीटयोः । न वापयेत्तयो रित्ते क्षीणे सोमे
विशेषेण । एव सम्यक् प्रयुञ्जान शस्यदृष्टिमवाप्नुयात् ।
ज्यैष्ठ्यान्ते त्रिदिनं सार्द्धमापाटादौ तथैव च । वपन
सर्वशस्यानां फलाधीं कृषकस्तुजेत् । तथाच वराहः
“हृषान्ते मिथुनादौ च त्रीण्यहानि रजस्वला । बीजं
न वापयेत्तत्र जनः पापाद्दिनश्रुति । मृगशिरसि
निहते रौद्रपादेऽस्तुयाची भयति फलमती क्ष्मा भास्करे
त्रीण्यहानि । यदि वपति कृपाणः चेत्यभासाद्य बीजं न
भवति फललाभो दारुणश्चात्र कालः । हिमेन पारिजा
सिक्तं बीजं शान्तमना शुचिः । इन्द्रं चित्ते स-
माधाय क्षयं सुदृढयं वपेत् । कृत्वा धान्यस्य
पुण्याहं कृषका हृष्टमानसा । माहन्तस्याः कलसं
कृत्वा पठेयुर्म्मन्त्रस्तुत्तमम् । यो यमुधे ! हेमगर्भासि व-
स्तुशस्यफलप्रदे । यमुपूज्ये ! नमस्तुभ्यं यमुपर्णास्तु मे
कृषि । रोपयिष्यामि धान्यानां हृत्तबीजानि माहृषि ।
सुस्या भवन्तु कृषका धनधान्यसमृद्धिभिः । दास्यो
नित्यवर्षी स्यान्नित्यवर्षास्तु तोयटा । शस्यमभ्यन्तयः
सर्वाः सफलं सन्तु नीरजः । इति प्रणम्य द-
सुधा कृषकान् हतपायसैः । भोजयित्वा मृच्छी भूरि
निर्विघ्नां कुरुते कृषिम् ” ।

अथ मदिकादानम् । “बीजस्य वपनं कृत्वा मदिका तत्र
दापयेत् । पिना मदिक(मद)प्रदानेन सस्यसन्त न जायते ” ।

अथ धान्यरोपणविधिः “वपनं रोपणञ्चैव बीजं स्यादुभ-
यात्मकम् । वपनं गदनिष्पुक्तं रोपणं सगटं
विदुः । न हृत्प्रसारणानां बीजाकर्षणमाचरेत् ।
न फलति हृत्बीजा हृषाः केदारसंस्पृता ।
हृत्कारणं कर्कटे च सिंहे हृत्कार्हेमेव च । रोपण
सर्वधान्यानां चन्दादां चतुरङ्गसम् ” ।

अथ धान्यकट्टनम् “भाण्डे आयसे चैव धान्यमागृहे
हृत्तु । चन्दाकट्टन्तु दहाय दया बीजं तदैव च
भाद्रे च मृदेद्वान्मरुटी कृषितुम् । भाद्रे चार्त-
कट्टनातिः फलाभा नैव चादिने । न विदुर्भूमौ च

न्यानां कुर्यात् कष्टनरोपणे । न च सारप्रदानेन त्व-
मात्मन्तु शोधयेत्” ।

अथ धान्यनिसृणीकरणम् “नियममपि यद्वाग्यमज्ञता
तदपिर्जितम् । न सम्यक् ज्ञानाप्रोति त्वच्योष
हपिर्भवेत् । कुलीरभाद्रयोर्मध्ये यद्वाग्यं निसृच
भवेत् । त्वयैरपि तु सम्यक् तद्वाग्यं द्विगुणं भवेत् ।
हिमवारमाश्विने मासि कृत्वा धान्यन्तु निसृचम् ।
अथ पाकविहीनं हि धान्यं फलति मायवत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निसृचां कारयेत् हपिम् । निसृ-
चा हि कृपायानां कृषि कामदुषां भवेत्” ।

अथ भाद्रे जलभीचनम् “नैऋत्यायं हि धान्यानां जलं
भाद्रे पिबोचयेत् । भूतमात्मन्तु सस्याय कारयेज्जलमो-
चणम् । भाद्रे च जलसम्पूषं धान्यं विविधबाधकैः ।
प्रपीडितं कृपायानां न धत्ते फलसत्तमम्” ।

अथ धान्यव्याविषण्डनमन्त्रः “ओं सिद्धि, गुरुपादेभ्यो
नमः । स्वस्ति, हिमगिरिगिरिस्तरात् शङ्खकुन्देन्दुधवल-
शिखरतटात् नन्दनवनसङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारक
महाराजाधिराजश्रीमद्भूमभद्रपादा विलयिन् सस्रत-
टावस्थितनानादेशगतवानरकोटिलजापगण्यं खरतर-
नखरातितीक्ष्णहस्तमूर्ध्नि लाङ्गूलं लीलागमनसमुत्तपा-
तवेगावधूतपर्वतगत परचक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीहनुम-
न्तमाश्रापयन्ति अमुकग्रामे अमुकगोत्रस्य श्रीमतोऽमुकस्य
अखण्डजले राता भोम्मा उदा गान्धिया भोम्मी गान्धी
द्रोदी पाण्डुरसखी मङ्गिपासगङ्गी धूलिशङ्करा मण्डूका
इत्यादयः तालजङ्गा चटकशुकश्रुकरमृगमङ्गिषमृषिक-
राहपतङ्गादयः सर्वे श्लोषघातिनो यदि त्वदीयवचनेन
न त्यजन्ति तदा तान् यज्ज्वाङ्मूलेन ताडयिष्यमीति ।
ओं आ श्रीं श्रीं नमः” ।

मतान्तरे धान्यव्याविषण्डनमन्त्रः “ओं सिद्धि, गुरुपादेभ्यो
नमः । श्रीरामचन्द्रचरणेभ्यो नमः । स्वस्ति, हिम-
गिरिगिरिस्तरात् शङ्खकुन्देन्दुधवलशिखरतटात् नन्दनवन-
सङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्री-
मद्भूमभद्रपादा कुशेतिन सस्रतटावस्थितनानादेशग-
तवानरकोटिलजापगण्यं खरतरनखरातितीक्ष्णहस्तमू-
र्ध्नि लाङ्गूलं लीलागमनसमुत्तपातवेगावधूतपर्वतगतं पर-
चक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीमन् हनुमन्तमाश्रापयन्त्येदं
अमुकग्रामे अमुकगोत्रस्य श्री अमुकस्य अखण्डजले
भोम्मा-भोम्मी-पाण्डुरसखी-गान्धी-धूलिशङ्करादिरोग-

कृतेन त्रिपुटी नाम राक्षसी सप्त पुमानाटाय विविधविज्ञं
समाचरन्त्यवतिष्ठते, इदं मदीयशासनलिखनमवगम्य तां
पापराक्षसीं सपुत्रबान्धवां वज्रदण्डाधिकसाङ्गुसटण्ड-
खरतरनखरैश्च विदार्य दक्षिणसस्रह्रे कपचाम्बुधौ
अगच्छन् प्रविधेहि, यद्यत् त्वया क्षणमपि विलम्ब्यते
तर्हि त्वं केशरिणा पित्रा यममेनं माता चाञ्जनया
शप्तभ्योऽशीशयया नाहं प्रभुर्न त्वं भृशं दत्तं कौं
मां मीं मः” ।

इमं मन्त्रं विलम्बकृतेन कैतकीदेवे लिखित्वा सप्तकेशेना-
दित्यपारे जेयस्यैगाम्यां शस्त्रमध्ये मञ्जरीषु बन्धयेत् ।
पाटान्तरञ्च लिखित्वाऽसक्तकेशेनैतन्मन्त्रं शस्त्रेषु बन्धयेत् ।
न व्याघ्रिकीटहिंसायां भयं तत्र भवेत् कश्चित्” ।

अथ जलरक्षणम् । आश्विने कार्तिके चैव धान्यस्य जलर-
क्षणम् । न कृतं येन भूखैश्च तस्य का शस्त्रवाचना ।
यथा कुलार्थी कुरुते कुलक्षीपरिरक्षणम् । तथा संर-
क्षेत् वारि शरत्काले समागते ।

अथ कार्तिकसप्तम्या नखरोपणम् “घटप्रवेशसंक्रान्तां रोष-
जेत् नखं तथा । केदारैशानकोशे च वपलं जपकः
शुचिः । गन्धै पुष्पैश्च धूपैश्च शुक्लवस्त्रैर्विधेयम् ।
पूजयित्वा नखं तत्र पूजयेद्धान्यदण्डकान् । दधिमन्त्रञ्च नै-
वेद्यं पायसञ्च विधेयम् । ततो दद्यात् प्रयत्नेन तासां
दिशस्येव च” । तत्र मन्त्रः । “वायकास्तस्माद्वाः
शनिं वे धान्यदण्डकाः । ज्वेवावापि कनिषा वा वगटा
निर्गदाश्च वे । आश्रया भीमधेनस्य रामस्य च द्रुधोपरि ।
ताडिता नखदण्डेन सर्वे स्तु सप्तपुष्टिता ।
सप्तपुष्टित्वासांति फलन्त्याश्च न निर्भरम् । सुखा भवन्तु
कृपाका धनधान्यसमन्विताः । रोपयित्वा नखं जले न-
न्वेष्टानेन च क्रमात् । धान्यदण्डिं परां प्राप्य नन्दन्ति
कृपाका जनाः । नखन्तु घटसंक्रान्तां ज्वे नारोपयन्ति
वे । विषया नखपुष्पाश्च तेषां सुधाम्यजातयः” ।

अथ मार्गे रुटिपङ्कजम् । “ततो मार्गे तु सस्याग्रे केदारे
शुभमाकरे । धान्यस्य जपनं कुर्यात् सार्धं सृष्टिद्वयं शुचिः ।
गन्धै पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यौघान्यदण्डकान् । पूजयित्वा यथा-
न्यायसीमाने खवनं चरेत् । ततस्तन्मन्त्रके कृत्वा सप्तमुक्
शीर्षकान्तम् । न सृष्टा कसपि क्वापि वृजेनौनेन
मन्दिरम् । सप्तपद्यां ततः पादं दत्त्वा सुखनिकेतने ।
प्रविश्य स्थापयेत्तत् पुष्पगन्धादिपूजितम् । न रुटिप-
ङ्कजं कुर्यात् कदापि वृटपोषधौ । अथो रुटिपङ्क-
जो

भागै धनधान्यफलपादः । सार्द्धं कुट्टयं भागै योऽ-
श्विन्वा लवनचूरेत् । पदे पदे विफलता तस्य धान्यं
कृतो मृदे । रौद्रे मृदे तथा सौम्ये पुष्पे कस्तानि-
लोत्तरे । धान्यच्छेदं प्रशसन्ति मूलश्रवणयोरपि ।
व्यतोपाते च भद्राया रिक्ताया वैधृती तथा । भौमार्कि-
बुधशरेषु सुष्टिसंपन्नं त्वजेत्” ।

अथ भागै मेधरोपणम् “कृत्वा तु खलकं भागै सभं गोम-
यलेपितम् । रोपणीया प्रयत्नेन तत्र मेधि शुभेऽहनि ।
स्त्रोनाम्ना लपके कार्या मेधिर्द्विचक्रभास्करे । मेधेयु-
शेन लपकं शस्यद्विभवाश्रयात् । न्यपोवः सप्तपर्णो
या गाम्भारी शास्त्रमस्तथा । औदुम्बरो विशेषेण
अन्योवा क्षीरवाक्साह । पटादीनामभावे तु कार्या क्षी-
नामधारिका । वैजयन्तीयुता मेधिर्निम्बसर्पपरक्षिता ।
धान्यकेशरसुक्ता तृणमर्कटकान्विता । अर्क्षिता गन्ध-
पुष्पाभ्यां मेधिः शस्यसुखप्रदा । पौषे मेधिर्न चारोप्या
क्रूराहे अथवा तथा । शस्यद्विचकरी भागै पौषे शस्य-
चयङ्करी । कपित्थवित्त्वशाना तृणराक्षा तथैव च ।
मेधि कार्या नरैर्नैव यदोच्छेदात्मनः शुभम्” ।

अथ पौषे पुष्पयात्राकथनम् “अजगृह्यते ततो धान्ये
पौषे मासि शुभे दिने । पुष्पयात्रा जनाः कुर्युस्त्योन्यं
शेखरमन्त्रिणी । परमाश्रयं तत्रैव व्यङ्गनेर्मातृसमासजैः ।
निरामिषैस्तथा दिव्यैर्निष्कारोचसयुतैः । दधिभिश्च
तथा दुग्धैराज्यपायसमन्त्रितैः । नानाफलैश्च मू-
लैश्च मिटपिष्टकपिस्तैः । एभिः सुदौकित कृत्वा तदन्नं
कटजोदधे । भोजनेर्जुन्या सर्वे यथावत्पुरःसराः ।
आश्रयं च ततस्तत्र चन्दमैश्च तत्र समैः । अन्योन्यं लेपनं
कुर्युस्तैश्चैः पक्वैः सुगन्धिभिः । कर्पूरपाशितं दिव्यं
तान्मूलं गन्धधूपितम् । भक्षयेयुः प्रपूर्यास्यं परिधाय
नवाम्बरम् । पुष्पैराभरणं कृत्वा मनस्कृत्य शचीपतिम् ।
मोतैर्वाद्यैश्च स्वयं कुर्युस्तत्र महोत्सवम् । ततस्तु
हविताः सर्वे मन्त्रं श्लोकचतुष्टयम् । कस्तसपुष्टं कृत्वा
पडेभुयीक्ष भास्करम् । क्षेत्रे चाञ्चलिते धान्ये तत्र
देव । प्रसादतः । उपप्लुतमिति सर्वे शस्यानि शुभका-
रका । मनसा कर्माणां पापा ये चास्याकं विरोधिनः ।
ते सर्वे प्रथमं जानु पुष्पयात्राप्रभापत । धान्यद्विद्वि-
शोद्विष्टं प्रद्विष्टं पुनटारयोः । राजसम्मानश्रद्धिश्च गयी
द्विद्विष्टैश्च । मन्त्रशान्दद्विष्टं अज्जोद्विष्टैर्द्विष्ट-
म् । अज्जोद्विष्टं ततः यापत् पूर्णं न पत्सर ।

ततः प्रसुष्टिताः सर्वे पुष्पेः स्वमिक्तेतनम् । न भोजनं
पुनः कुर्युस्तस्मिन् हनि मानवाः । हिताय सर्वलोकानां
पुष्पयात्रा मनोहरा । पुरा पराशरेणैव कृता कर्थायसा
धिनी । तन्मादियं प्रयत्नेन पुष्पयात्रा विधानतः । सर्व-
विज्ञप्रधान्यर्थं कार्या शस्यस्य दृष्टये । पुष्पयात्रा न
कुर्वन्ति ये जना धनगर्हिताः । न विज्ञोपशमस्तथा कृत-
स्तद्वस्तरे सुखम् । पौषे मासि ततः कुर्याद्धान्यच्छेदं
विचक्षणः । नर्हयित्वा यथायोगमादकेन प्रभापयेत् ।
सुप्रभाप्य च तद्धान्यं यथासामं प्रबन्धयेत् । प्रसादेनापि
पौषे तु व्ययं तस्य न कारयेत् । सापनं सर्वशस्यानां वा-
मायसैर्न कीर्तितम् । धान्यजनां दक्षिणावर्त्तं सापनं
जयकारकम् । वामायसैर्न सुखदं धान्यद्विचकरीं परम् ।
आदकलक्षम् “द्वादशाङ्गुलकैर्मानैरादकः परिकीर्तितः ।
सोष्मातकामपुष्पागस्तमादकस्तनम् । कपित्थपर्कटीनि-
स्वजमित दैन्यवर्द्धनम्” ।

अथ धान्यस्यापनम् । हस्ते स्नातो च पुष्पयात्रां देयत्याश्च
प्रजापती । यममूलोत्तरे क्षौमे मन्वादाश्च पुनर्वसु । जीने
क्षौमे भृगोर्वारे मिथुने क्रूरवर्जिते । मीनलग्ने शुभे मृद्वे
धान्यस्यापनस्तनम्” ।

कृषिकर्तव्यतायां विशेषो वृहत्परामर्शः दर्शितोऽयम्
“अतः परं मृहस्वस्य कर्माचारः कसौ जुने । धर्मं साधारणं
साक्षात्तुर्वर्चक्रमागतम् । सुभाजं सम्प्रयत्स्यान् पाराय-
रप्रचोदितम् । प्रदुर्कर्मवृत्तितोविप्रः कपिदत्तिं समाश्रयेत् ।
हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राचहीनञ्च दुर्वचम् । सुदुयुक्तं
तपितं ज्ञानमनङ्गं न वाङ्मेत् । स्थिराङ्गं नीचज-
द्वम् शान्तं प्रवृत्तिवर्जितम् । अष्टदं सर्वसमागमन-
ज्याह तु वाङ्मेत् । पाहयेद्विषसंस्थां पचात् स्नानं स-
माचरेत् । कुशलेन कृषिं कुर्यात्सर्वथा चेत्तु स यत्नम् । न-
व्यनं पालनं रक्षां द्विजं कुर्यात्पुष्टही गगाम् । यस्याश्च
यत्नतो रक्ष्यावधेने ते यथान्नमम् । न दूरे तास्तु मो-
क्षव्याचरणाय कदाचन । दूरे गावश्चरन्त्यो वै न भयन्ति
शुभायना । प्रातरेण हि दोग्धव्या दुहाः कायं तथा
मृद्वी । दोग्धुर्विषय्ये नैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन । अ-
नादेयवृण भुक्ता स्वयन्त्यनुदिनं पयः । तद्विद्वद्देवतादीनां
पूज्या-गाय कथञ्च ताः । यस्यां शिरसि ब्रह्मास्ते स्व-
वदेये शिवः स्मृतः । पृष्ठे विष्णुस्तथा तप्ती श्रुतयय-
रणेषु तु । या धन्या देवताः कार्यास्तस्यां सोमसु ता
स्थिताः । सर्वदेवमयी गीसु तथैव तत्कृतो हरिः ।

हरति नमो नमोप पयसा भोजयन्ति याः । प्रायवन्ति
दिवं दत्ताः पृथ्वा नायः कथय ताः । यच्छाकृतभूमेस्तु
उद्यतः पांशुसचयः । मोक्षयेत् पुरुषस्यो नो बन्धा
गावः कथय ताः । गन्धर्वः हि यस्यास्तु पितृ पुत्रानि
यातकम् । किमप्युक्तं हि तस्या गौरिति पाराशरोऽ
ब्रवीत् । गौरपत्या न दोषव्या न चैव गर्भसन्निधी ।
प्रसूता च दगाष्टावर्गदोग्धा चेष्टरक्तं ब्रजेत् । दुर्बला
व्याधिसयुक्ता पुष्टिता या द्विपदभू । सा साधुभिर्न दो-
षव्या वर्षिभिः सुखमीयसुभिः । कुलानि पुष्टिता गाय
कुलानि बह्वर्षस्तसाः । कुलानि चर्त्तितस्तनी कुलानि
बन्तुयिष्यत् । एकत्वं प्रशियो सर्वां सगैश्चयनकानना ।
तथा गौर्ध्यावसी साष्टादेकलोभयतोसुखी । यथोक्तवि-
धिना यस्ता वर्षैः पाल्यास्तु पूजिता । पाशयेत् पूजय-
जेताः समेतो ह च मोदते । दक्षिणामुखा गाव उत-
राभिमुखा अथि । बन्धनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चि-
मासुता । गोदृष्टपाजिनासायां सुतोष्णं सोऽदाल-
कम् । स्थाप्यन्तु सर्वदा तस्या गवि नुप्रविमोक्षतात् ।
नावो देवाः सदा रक्ष्या पोष्या पाल्या च सर्वदा । तां-
यन्ति च वे पापा ये चाकर्षन्ति तां नरा । नरके पण्य-
न्तेऽङ्गानि चासेन च प्रपीडिता । विसर्पिणी न टन्ते न
पानकस्ता निपर्त्तयेत् । गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान्ना म-
भैरिति पारयेत् । ससृजन् ना नमस्कृत्य कुर्वीतान्तु प्र-
दक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृता तेन समीपे वा वृन्धरा । तृणो-
दकाटिसयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्ककम् । तौऽन्नेधनं पुण्यं
समते नालं संशयः । अथिवां याति तीर्थानि समुद्रा च
चराचि च । नमः शङ्खोदकस्थाने कृत्वा नार्हन्ति गोष्ठमीम् ।
कृतस्तेषां हि पापानि वेदां शृङ्खलकृतम् । सततं
चासवत्याभिर्गोभिः स्त्रीभिरिव कथम् । ब्राह्मणाश्चैव
गायश्च कुलसेकः द्विधा जवम् । तिष्ठन्तेकजं न
ज्जातिं हि विरेकजं तिष्ठति । गोभिर्वेदा प्रयत्नेन गो-
भिर्वेदाः प्रतिष्ठिताः । गोभिर्वेदा बहुवीर्यां बहुदृष्ट-
पदकृता । गौरमेयास्तु तस्याप्येष्टतोऽप्यन्य ता
स्थिता । वसन्ति पृथगे गान्धर्वाणां मध्ये वसन्ति ये ।
ने पुण्यपुरुषा श्रौण्यां नार्केऽपि दुर्बलाश्च ते । शृङ्ख-
लान्ते स्थिताः भङ्गा शृङ्खलाम्बोऽहं केचन । शृङ्खाप्येष्टद्वार
विद्यागस्तयोदेवाः प्रतिष्ठिताः । शृङ्खाप्येष्टं सर्वतोर्ध्वान्
स्यावगातिं चराचि च । सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेव-
मयी हि नृः । सम्राटाप्ये स्थिता देवी माकाशाम्बोऽहं

वनस्पतः । कल्पसाधनतरी नामो तस्य खे त व्यदस्य-
 ती । स्थिती तस्याश्च शरीरव्यावृत्तयो गतिभास्करौ ।
 दन्तेषु दक्षयसादो जिह्वायां पञ्चन स्थितः । सरस्वती
 च कुङ्कुरे यमयसौ च गण्डयोः । कण्ठ्यो रोमकुपेऽ
 प्रकाशे जगन्नीयमसु । कामिन्द्री नामये तस्या ऋषरा
 देवताकाशा । अष्टाविज्रतिदेवता मोक्षो लोभसु ता
 स्थिताः । उदरे नार्कषण्डोऽग्निर्हृद्देशे दक्षिणकाशा ।
 उक्ते चाङ्गवनीयस्तु पावकव्यस्तु च कुम्भसु । उद यो
 वर्तते गोषु ताडने क्रोधवर्जितः । मङ्गनी त्रिदशप्रो-
 ति सर्मकोके मङ्गीयते । कृत्य तस्या न लङ्घ्यते प्रतिग-
 त्वा न चर्जयेत् । यावज्जन्मति तद्वत्त्वं तापसुषुप्त्यं प्रव-
 र्जते । 'यो नां वर्वासनीं दद्यात्तर्क्षणीं दक्षकमुताम् ।
 त्रिवर्णाकृतं दत्त दत्तानेन च विश्वम् । उक्ता जी-
 वे भवा उक्ता नक्त क्षुत्तादनाय च । तत्तत्पादितगन्धेन
 सर्वमेतद्भिर्भार्यते । यवैतान् पावसेत् यत्नात् वर्षयेच्चैव
 यज्जतः । जगज्जि तेन सर्वाणि कृच्छात् क्षु पासितानि
 च । बाधकोपाकने पुत्रयुक्तं पूर्वमकीर्षाभि । उ-
 क्तोऽपि पाकने तेषां कल टनयश्च भवेत् ।' समदेतदु-
 क्तं सर्वमनङ्गुभिर्भूराचरम् । इय एष हतोरङ्गः पाव-
 नीयस्तु सर्वदा । धर्मोऽय भूतबे सोऽद्याद्दृष्ट्या दितक-
 रिन्दा । लोकोत्थधोरन्वावाक्यमनाज्ञं प्रभृतये । अ-
 न्यदेवानि वाक्यानि विभ्रंषानि सन्नामत । अविता
 भूतस्य दूरकुलागच्छो न पूजयेत् । उत्पादयन्ति गन्धानि
 कर्द्वेयानि चकानि च । धानवर्णि टपीय स्वकुण्डलोवा
 कोऽपिबो भुय । कल्मेष्ण दूरान् वरुर्लभः भाद्रपदादि-
 कानां न च भङ्गवन्ति । स्त्रीयेन कीयेत परस्वस्त्रीव रत्नानि
 पुष्पानि विषधयानि । पुण्यास्तु गावो वसुधातवे नां वि-
 भ्रत्यन् पुत्रनगर्भभारम् । भारं पुत्रिव्या दज्जताद्विताया
 शक्यस्य चाम्यो ह्यधि बाधुकीय । एकेन दत्तेन द्वयेन
 येन दत्ता भवेदुर्हश्च शौरभवा । दाने ह्ययोयं धरणी
 वना नो तस्माद्दृष्टात् पूजितमस्मि नान्यत् । उत्पाद्य ज-
 क्कानि तृणकुर्वन्ति तदेव भूय सकलं चकानि । न भार-
 क्षिप्वाः प्रवर्द्धि किञ्चिदङ्कोरुपाज्ञावति जीवकोक ।
 तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा गदयोक्षा दटोभवेत् । तदा नया न
 भक्तव्या नैव प्राप्नुवन्ति च । गार्वाधनकीलन्तु सा-
 हिरं नाच नैव यम् । ज्ञादयाकुलकदाचनमप्यैष्टीय
 चमेत्येव ना । गावां द्विपानां चण्डगोवृजानां तां वाक्यदिन-
 दारयतीतिदध्यात् । शौर्वां कुकुवद्भारवती कुशोभायो-

मां शमिच्छन् हितमात्मनश्च । गावो वृषो वा हयवृक्षिनो
 धीं अन्येऽपि सर्वे पशयो द्विजेन्द्राः । याम्यामुखा
 नैव तु उत्तरादिङ्मुखसकास्ते खलु बन्धनीयाः । शा-
 लाप्रवेशे वृषगोपशूना राजापि यत्नाद्भयकुञ्जराणाम् ।
 होनञ्च सप्ताविपि शाङ्कयुक्तं कुर्याद्द्विजो द्विजपजनश्च ।
 छाङ्गल तत् प्रवक्ष्यामि यत्काष्ठं रत्नमायतम् । हलीशाया-
 स्तथा मान प्रतोदस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाचाष्टा-
 वङ्गुलानि कुङ्कुः (हलः) स्मृतम् । अथागमोऽङ्गुलैर्भाज्यो
 हलीशावेधतश्च यः । षोडशैव तु तस्याच षड्विंशति
 रघोर्परि । वेधस्तथा च कर्त्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गल ।
 अष्टाङ्गुलचरस्तस्य वेधाद्द्विंशं प्रकल्पयेत् । योया दशा-
 ङ्गुला चोर्द्ध्वं हस्तयाहो ततः स्मृतम् । अङ्गुलैश्चाष्ट-
 भिस्तत् स्याद्द्वेधः स्यात् प्रतिहारकः । तस्यावस्ता-
 द्यञ्चत्वारि स वेधस्तदङ्गुलम् । प्रतिहारी शुभा
 कार्या तद्देधस्तदङ्गुलो भवेत् । पञ्चाङ्गुलचरस्तस्याः सी-
 रस्येति विभाजनम् । पृथक् शिरसोधार्यं हस्ततल-
 प्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ चरस्येष्टुता
 स्मृता । बन्धुर्द्ध्वं प्रतीहारी षड्विंशदङ्गुला भवेत् ।
 सुतीक्ष्णा लोहपाल्यस्य उक्ता दामादिदारकत् । न सीर-
 क्षीरवृक्षस्य न विल्वपिचुमर्दयोः । इत्यादीनां हि कुर्वाणो
 न नन्दति चिरं गृही । प्राङ्गुला सप्तहस्ता तु हलीशा
 विदुषामता । तस्याः (ईशाया) वेधः सयर्वाया कार्या नव-
 दितस्तिभिः । अङ्गुलान्योर्न तत्कुर्व्यात्कीर्तिज्ञौ तौ प्रकी-
 र्तिता । प्रमादतस्तु ताः कुर्वन् सगस्यो नश्यते गृही ।
 नीचोऽष्टप्रमानेन तज्ज्ञाता प्रयदन्ति हि । चतुर्हस्तं
 युग कार्यं स्तम्भस्थानेऽधैचन्द्रवत् । सप्तहस्ता कद-
 म्बस्य सालधवद्रुमस्य च । सस्या (सापि) वेधाद्द्विंशं कार्या
 दशाङ्गुलप्रमाणाका । तन्माने च प्रवाली च तदन्तरदशा-
 ङ्गुलम् । प्रतोदविषमस्य न्य वैषम्यश्च चतुर्धरः । तदग्रे
 तु प्रकर्त्तव्या यवाकारा तु लोहयत् । ह्रीनातिरिक्तं
 कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्याद्वनङ्गुला दैन्या-
 ददैन्याश्चरकं व्रजेत् । यथाऽभीष्टं यथाशोभं बाहकस्य
 प्रमाणतः । भूमेः कर्षणायालं तज्ज्ञाः सर्वं वदन्ति
 हि । योजनं तु हलस्याथ प्रयत्नप्राप्तिं यथा तथा ।
 श्रेष्ठेनयनसमुक्ते पुण्येऽङ्गि तद्विधीयते । यत्नं दिने
 तु बुध्येत तत् कार्यं विजानता । यत्नं कथं हितं
 चापि पुण्यं वा मनसि शरेत् । तत्नं विद्वान् द्विजश्रेष्ठ
 पुण्येऽङ्गि तद्विधीयते । माह्व्याद् द्विजः कत्वा यथो-

क्तविधिना गृही । द्रव्यकालानुसारेण कुर्वतो धर्म्म-
 तः कृषिम् । प्रोक्तं खलु मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्चयेत् ।
 इन्द्राय च तथा श्वभ्या मरुद्भ्याश्च तथा द्विजः । कुर्या-
 द्द्विजहृतिं विद्वान् उदकसञ्चयाय च । तथा कुमार्यै
 सीतायै अनुमयै तथा बलिम् । नमः स्वाहेति मन्त्रेण
 सशस्त्रनात्मन शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रै-
 स्तिलैस्तथा । दद्याद्द्विजं वृषाणाञ्च तथा च्यवप्राशनं ततः ।
 सवृष्य सीरफालाग्रे हेम्ना वा राजतेन वा । मलिष्य
 मधुसर्पभ्यां कुर्याद्देव प्रदक्षिणम् । अग्न्युष्णोर्मण्डलं
 कुर्यात् कत्वा सीरप्रवाहणम् । पुष्पं लाङ्गलकल्याणं
 कलप्राणाय नमोऽस्त्विति । सीतायाः स्थापनं कुर्यात्
 पाराशरमपि स्मरन् । सीता युञ्जत इत्यादीर्भन्तैः सीरं
 प्रवाहयेत् । दधिदूदाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैश्च पुष्पदे ।
 सीता पूज्य वशी भक्तैरक्तवस्त्रैर्विषाणके । सप्त धा-
 न्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वामुखो हली । तानि दत्त्वो-
 क्ष्य चोत्रे किरन् भूर्भी क्षणेद्विजः । न ययैर्न
 तिलैर्हीनं द्विजः कुर्याच्च कर्षणम् । तद्विहीनस्तु
 कुर्वाणं न प्रशंसन्ति देवताः । तिलमात्रच्युतं
 तोयं दक्षिणस्याम्पतेर्दिशि । तेन हृष्यन्ति पितरो या-
 वच्च तिलविक्रयः । विक्रीणीते तिलान् यस्तु तर्पये-
 द्दर्धदेवताः । विमुच्य पितरस्तन्तु प्रयान्तीव तिलैः
 सह । कृपाजलं यवस्तस्त्वपत्रेभ्यो भूतले पतत् । पयो-
 दधिदद्याद्यस्तु तर्पयेत् सर्वदेवताः । देवपूज्यं न्यभू-
 सीरयोगात् कृषिः प्रजायते । व्यापारात् पुरुषस्यापि
 तस्मात्त्वोदातो भवेत् । शास्त्रीन् सशणकार्पासं वाक्ता-
 कुप्रभृतीन् च । वापतेस्त्वर्वावीजानि सर्वयापी न सी-
 दति । चन्द्रक्षये पतिर्विप्रो यो युगं द्विजं कृषात् कच्छत् ।
 तत्पञ्चदशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हि तम् । चन्द्रक्षये
 द्विजो विद्वान् यो बुद्धिः तु पराश्रमम् । भोक्तुर्मासा-
 र्जितं पुण्यं भवेदशनस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु सयोगे
 कुर्याद्य स्त्रीनिषेधणम् । सरेतोभोजिनस्तस्य प्रणामार्सं
 पितरोऽहिताः । चन्द्रक्षये च यः कुर्यात्सरस्तरुनिष्ठन-
 नम् । तत्पञ्चसप्तयुगा तस्य भयन्ति भूषणहत्याका ।
 वनस्ततिगते सोमे योऽष्टध्वानं व्रजेत्तर । प्रभृद्विज-
 कर्म्मणं तं त्यजन्त्यमरादयः । वासावीन्दुप्रणामो यो
 रत्नकस्यामतिं क्षिपेत् । पिबन्ति पितरस्तस्य मांसं व-
 स्तजन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति यत्कालस्तु उता-
 शनम् । तदेव पिष्टयापाग्निदग्धो नरकमाविशेत् ।

अष्टमी कामभोगेन, पथी तैलोपभोगतः । कुङ्कुम दन्त-
काष्ठेन हिनस्त्रासप्तम कुलम् । चन्द्राप्रतीतौ पुरुषस्तु
दैवादद्यादगत्या यदि दन्तकाष्ठम् । नराधिराजैः सहि-
तस्तु तेन घातः कृतः स्थापितदेवतानाम् । तत्प्राप्त्यर्थं
विषाणानि गावश्चैव दद्यात्तथा । चरणाय विसृज्यन्ते
आगताश्चिन्ति भोजयेन् । यत्प्राप्त्यर्थं शस्यानि सर्वा-
णि तृणचारिण । जगत्सर्वं दत्तं यैस्तु पृथक्ते किञ्च
ते दद्यात् । येनैकेन प्रदत्तेन दत्तं गोदशकम्भवेत् । य-
द्रूपेण स्थितो धर्मः पृथक्ते किञ्च ते दद्यात् । पाल्या-
हि यत्नतस्तु वै वाहनीया यथाविधि । स याति नरकं
घोरं यो वाहयत्यपालयन् । माधिकाज्ञो न हीमाङ्ग
पुष्पिताङ्गो न दूषितः । वाहनीयो हि शूद्रेण वाह-
यन् क्षयमाप्नुयात् । यज्येदुदुष्टदोषाश्च गावो वै दोहने
नरः । पाल्या वै यत्नतः सर्वं पालयन् शुभमाप्नु-
यात् । अन्नार्थमेतावुक्त्वा ससर्ज परनेश्वर । अन्ने-
नाप्यायते सर्वं तैलीक्य सचराचरम् । अग्निर्व्यलति
आन्नार्थं वाति आन्नाय मारुतः । गृह्णाति चात्मसां
सृष्टौ रसान्नाय रश्मिभिः । अन्नं प्राणो बल आन्न
मन्नाजीवितमुच्यते । अन्नं सर्वस्य आधारः सर्वं
मन्त्रे प्रतिष्ठितम् । सुरादीनां हि सर्वेषामन्नं यीज
परं स्थितम् । तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति ।
श्वैः पुमान्, घराणी नारी, अम्भोवीजन्दिबन्धुप्रतम् । दु-
घात्रीतोयसंयोगादन्नादीनां हि सम्भवः । आपोभूतं
हि सर्वस्य सर्वमप्यु प्रतिष्ठितम् । अतोऽमृतं रसा ह्याप
आप शुक्रं बलं महः । सर्वस्य यीजमापो वै सर्वं
मद्भिः समाहृतम् । सद्यः व्याप्यायना ह्यप्यो आपो
व्येष्टतरा ह्युतः । किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीर्णनि
मनुजादयः । न जीवन्ति विना तान् तस्मादायोऽमृत
मृतम् । दत्तानि चाङ्गिरेतस्या किं न दत्तं क्षिप्तं भवेत् ।
तथाक्षेपेन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेद्विह । अतोऽप्यन्नार्थ-
भावेन कर्तव्यं कर्षणं द्विज । यथोक्तेन विधानेन ला-
ङ्गलादिप्रयोजनम् । सीते । सीस्ये । कुसारि । त्व
देवि । देवार्थिते । त्रिये । सन्कृता हि यथा सिद्धा यथा
ने सिद्धिता भव । मरुत्सुनोर्विना नाम्ना सीताया
स्थापनं विना । विनाभ्युक्ष्णरक्षार्थं सर्वं हरति रा-
क्षसः । यापने लवने क्षेत्वे खले गन्तीप्रवाहणे । एष
एष विधिर्ज्ञेयो धान्यानाञ्च प्रवेशने । देवतायतनो-
द्याननिपातस्थानगोम्रजान् । सीमाशुशानमूमिञ्च एव-

आयाचितं तथा । भूमिं निपातयूपाञ्च वयन-
स्थानमेव च । धन्यामपि चिन्तावाहना न कर्षेत्
क्षिप्तं घरात् । नोपरं वाहयेद्भूमिं वचांस्रक-
करीरताम् । वाहयन्नप्रमत्तश्च न नदीपुशिनं तथा ।
यद्यसौ वाहयेत्क्षोभात् द्वेषाद्वापि हि मानयः । क्षीयते सोऽ
चिरात्पापात् सप्तपशुमान्वयः । नरकं घोरतामिह
पापीयान् याति चैनसा । परकीया योऽपहृत्य क्षिप-
कदाहयेद्गराम् । स भूमिस्थेन पापेन ह्यत्र नन्मरकं
यसेत् । न दूरे वाहयेत् क्षेत्वं न चैवात्यन्तिके तथा ।
वाहयेन्न पथि क्षेत्वं वाहयन्तु स्वभागं भवेत् । क्षेत्वे क्षेवं
इति कुर्यात् यास्यो नावलोकेयत् । न लङ्घयेत्पशु-
र्या या नाभीयाद्याञ्च गूकरः । नन्वय यत्नतः कार्यौ
मृगयुत्तासनाय च । अत्राप्युपद्रव राजतस्करादि-
समुद्भवम् । सरक्षेत्सर्वतो यत्नाद्वात् गृह्णात्यसौ क-
रात् । क्षिप्तान्मानवस्त्वेव भत्वा धर्मं क्षेपेद्भुम् ।
अनवदां शुभा क्षिप्त्वा जन्तापगाहनक्षमात् । निम्ना
हि वाहयेद्भूमिं यत् विच्यमते जलम् । वाहयेत्
जलात्थर्षे पुटे ससेकसम्भवे । शारदसञ्चकै स्थाने क-
लम्बं वापयेद्भली । अर्धातकाष्ठं कार्पाथं तदन्यत् त्व
हैमनम् । यसत्तयोऽप्यकाक्षीयमप्यु क्षिप्त्वे पुं तद्विह ।
केदारेषु तथा शालीन् जलोपान्तेषु चेत्यर्थः । हन्ताकशा-
कमूलानि कन्दानि च जलान्तिके । हृदि विन्नातपानीय-
क्षेत्रेषु च यथादिकान् । गोघृमांश्च मसूराञ्च खल्वान्
खलु कुलत्यका । समक्षिप्तेषु चोद्यानि भूमीजीवान्
निजानता । तिला यङ्गधिघातोप्या अतसीशखमेव
च । मृद्वुज जगत्सर्वं यापयेत्क्षिप्तं नरः । सप-
श्येच्चरतः सर्वां गोदृष्टादीन् स्वयङ्कृही । चिन्त्येत्स-
र्वमात्मानं स्वयमेव क्षिपं ब्रजेत् । प्रथमं क्षिपन्नाश्विन्यं
द्वितीयं योनिपोषणम् । तृतीयं विक्रयं मोक्षयुतर्थं
राजसेवनम् । नखैर्विनिचयेन यस्या ब्रूयुर्तेषु म-
नीषिणः । तस्या सोरधिदारेण किञ्च पापं क्षिप्तं भवेत् ।
तृणैकच्छेदधातुं प्रोच्यते क्षयमायुषः । असङ्ग-
कन्दनिर्वासादसङ्गप्राप्तमप्येवम् । यत्नेनानात् कीटपथ
स्तथा सङ्कर्षणादपि । अहं कुक्कुटिकानाञ्च तदंशं क्ष-
िप्त्वा विनाम् । यवक्षानाञ्च यत्पापं यत्पापं मृगयो-
रपि । कट्यार्याणाञ्च तत्पापं तत्पापं क्षिपिजीविनाम् ।
यर्षानाञ्च गृहस्थानां क्षिप्त्वा पत्नीविनाम् । तदेनमो
विशुद्धं प्राप्तिं सत्यमोपति । द्वादशो नवमो याप-

सप्तमः पञ्चमोऽपि वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनाः
 क्षेतिष्णा ध्रुवम् । अस्म्यर्थदूतभूमौ च विट्पतिः क्षेत्त-
 भुग्भवेत् । एकैकाशापकर्म स्यादावद्दृशमसप्तमौ ।
 यामेशस्य नृपस्यापि वसिष्ठिभिः कृषिजीविभिः । स स
 भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ । व्यूढौ त्व
 श्रुत्य भाताया देवो ऽशः स्यात्तर्ह्यशः । एकैकाशाप
 कर्म स्यात् यावद्दृशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्वाह-
 येदिच्छया धराम् । न किञ्चित् कस्यचिद्दत्तात् सर्वस्य प्रभु-
 र्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त्वसृजदादितः ।
 तद्रक्षणाय बाह्वभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्या-
 शनोत्पत्यै कुरुभ्याश्च तथा विशः । द्विजदास्याय प-
 ण्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्जगतोऽस्य
 भूगेहाश्च गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा
 स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च हाव्येतौ ध-
 तव्रतौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्षयेत् ।
 तस्मान्न ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कृषिम् ।
 यामेशस्य नृपस्यापि किञ्चिन्मात्रमसौ बलिम् । अथा-
 न्यत्सम्भवत्यामि कृषिक्लृप्तिकारणम् । संशुद्धं कर्ष-
 कोयेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र
 कृषिह्वरः । कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीवकम् ।
 सर्वस्य स्थितिकारणत्वात् देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणान्तु
 योऽयं कृषिं कुर्यात् कृषीव्रतः । वयांसि चान्येसत्त्वानि
 क्षुत्तृष्णातो विमोचयन् । विरुक्तं सर्वपापेभ्यः स्कलैक-
 स्तमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्यात्प्राच्यामतिघनाद-
 तिस्रः । सैकद्वारपिधानञ्च पिदध्याच्चैव सर्वतः । खरोद्राजो-
 रणादोस्तु विप्रतस्तु निवारयेत् । शूकरान् श्वश्रुगाढादिका-
 कोलूककपोतकान् । तिस्रन्वत्र मोक्षणं कुर्यात् दानीया-
 भ्युक्ष्यान्वुभिः । रक्षा च भक्षणा कुर्याज्जलधारा-
 भिरक्षणम् । तिस्रन्वत्रमर्चयेत्क्षीतां पराशरमृषिं स-
 रत् । प्रेतभूतादिमासानि न यदेव तदपतः । सू-
 तिकाष्टहवत्तत्र कर्त्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्यरक्षितं
 यस्मात् रक्षासि सर्वमेव हि । प्रशस्तोदिनपूर्वाह्णे
 नापराह्णे न सन्वप्रयोः । धान्योन्मानं सदा कुर्यात्क्षीता-
 पूजनपूर्वकम् । यजेत खलभिन्नाभिः खलेरोहिण्यथ
 हि । भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्त्वमस्तमिहाक्षयम् ।
 खलयक्षाः पक्षिणा वै ब्रह्मणा निर्मिता पुरा । भाग-
 देयमघो कृत्वा तां गृह्णन्तीह मातृकाम् । शतजत्वा-
 दयो देवः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये-

चान्ये दक्षिणाशनाः । तातुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च
 प्रथमं हली । विवाहे खलयज्ञे च संक्रान्तौ मह-
 णेषु च । पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्ष-
 यम् । अन्येषामर्थिना पश्चात्कारुकाया पुनः पुनः ।
 दीनानामप्यनाथानां कुष्ठिनां कुशरीरिणाम् । ह्रीवा-
 न्वधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते । वर्णाणां पतिता-
 नाञ्च दुर्गभूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानां श्रपाकानां
 प्रीत्यात्युन्नायका ददत् । ये केषिदागतास्तत्र पूज्यास्ते
 विधिवद्द्विजाः । स्तोकशः सीरिमिः सर्वे वर्णभिर्गृह-
 मेधिमि । दत्त्वा त्वन्तया वाचा क्रमेणाय विसर्जयेत् ।
 तत्कृत्वा खण्डहं गच्छेच्छाङ्गमभ्युदयं चरेत् । शर-
 ङ्गे मन्त्रवसन्तनवाच्चैः आङ्गमाचरेत् । नाकृत्वा तत्तदग्नी-
 यादश्च तदवमन्नुते । कृत्वा तत्त्वाद्य धान्यानि खल-
 यज्ञं समाप्य च । सर्वसत्त्वहितोद्युक्त इहास्तत्र सुखी
 भवेत् । कषेरन्योत्त धर्मं न लभेत् कृषितोऽन्यतः ।
 न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति । अवस्तुत्वं
 निरक्षत्र कृषितो नैव जायते । अनातिथ्यश्च दुःखित्वं
 दुर्मनो न कदाचन । निर्धनत्वमसम्भवं विद्यायुक्तस्य
 कर्हिचित् । अस्यानित्वमभग्न्यत्वं न सुशीलस्य कर्हि-
 चित् । यदन्ति कथयः केचित् कृष्यादीनां विशुद्धये ।
 लाभस्यांशप्रदानञ्च सर्वेषां शुद्धिहृद्वेत् । प्रतिपद्यच्चतु-
 र्थांशं यष्टिगुलाभं तृतीयकम् । कृषितो विप्रतिज्ञैव ददतो
 नास्ति पातकम् । राज्ञो दत्त्वा च पट्भागं देवतानां
 च विंशकम् । त्रयस्त्रिंशश्च विप्राणां कृषिकसो न
 लिप्यते । कृष्या सत्त्वाद्य यज्ञादिकानि धान्यानि
 भूयासि, मखं विधाय । सुक्तो गृहस्थोऽपि पराशरेण
 तस्यामयः कश्चिदयादि दोषः । देवा मनुष्याः पित-
 रश्च सर्वे साध्याश्चक्षाश्च सकिन्नराश्च । गावो द्विजे-
 न्द्राः सह सर्वसत्त्वैः कृष्यां न तृप्तानि समाशु दुरेति ।
 यश्चैतदालोच्य कृषिं विदध्यात् लिप्येत पापैर्न स भूमवैश्च ।
 सीरेण तस्यापि विदारितापि स्याद्भूतधात्री वरदानदात्री ।
 षट् कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युर्नामविधिं द्विजाः । ते सु-
 रादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः । षट्कर्मणि कृषिः
 प्रोक्तो द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

कृषिकाम्भारम्भसङ्कर्त्तादि सु० चि० पी०धा० दर्शितं यथा
 “मूलहीशमघाचरभुवस्तदुत्तिमैर्विनाकं शनिं पापैर्हीन
 मलैर्विधौ जलगृहे शुद्धे विधौ मासवे । कर्मे देवगुरौ-
 हलप्रवहचं शस्तं न सिंहे गटे कर्काजैर्गधटे तमौ क्षय-

करं रिक्तास्य पञ्चाननया । एतेषु श्रुतिशरणादिति विधा
कोऽङ्गि भीमं पिना बीजोप्तिर्गं दता शुभा त्वयुमतोऽष्टा-
स्नीन्दुरामेन्दवः । रामेन्दुग्न्युग न्यसक्तु भकराग्यु-
प्रौ हलेऽर्कौ ज्ज्जिताङ्गाष्टाभाटनयाटभानि सन्निभि-
प्रोक्ताम्यसत्त्वानि च” सू०

“मूलविशाखामघाभि चरभ्रुयस्तदुत्तिप्रैश्च एकोनयि-
गतिनक्षत्रैर्हलप्रवहण हलप्रवृत्तिं कुर्यात् यदाह
नारदः “स्तुभ्रुवर्षक्षप्रचरविशाखापिठभेषु च ।
हलप्रयाहं प्रथमं पिदध्यान्मूलभे ह्ये” । विशेषमाह
श्रीपतिः “स्तुभ्रुवर्षक्षप्रचरेषु मूले मघाविशाखासंज्ञितेषु
भेषु । हलप्रयाहं प्रथमं विदध्यासीरोगसम्प्राप्तं नित
सौरभेयं” । नीरोगा पीडारहिता सप्ताष्टपणा-
सौरन्विता ये सौरभेया ह्यस्तैर्विदध्यादित्यर्थः ।
उक्तञ्चैतत् ह्यस्यां ह्यस्यास्तु फलरूपा ध्यतस्ताह-
येष्टैः कृतं कर्षणं सफलं स्यात् चूर्णतद्वपणै-
र्ह्यै कृतं कर्षणं निष्फलमेव भवति । तथाऽर्कं सूर्य-
वारं शनिवारं पिना त्दक्षान्यवारेषु चन्द्रमङ्गलबुध
हस्तशुक्रवारेषु हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च
व्यवहारतत्त्वे “पूर्वादीशयमग्निभेऽर्कयमयोरिक्तास्य
नेष्टा क्षपिरिति” । अथ सामान्यतोलमशुद्धिः
तत्र पापपद्मैर्ह्यैर्नवैर्निर्वैलैरुपलक्षिते लग्ने विधौ
चन्द्रे शुक्रे मांसले बलिनि पुटे उदित इत्यर्थः । तत्र
विधौ चन्द्रे जलस्य जलराशिस्थे सति देवशुरौ लग्न-
स्थे च सति हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च रक्तमाला-
याम् “शक्तिशालिनि सितेऽथ शीतशौ उर्वलैरसि-
तमौममास्करैः । क्षान्ति शगिनि वारिभोदये जग्न-
वर्त्तिनि शुरौ क्षपिक्रिया” । कथ्यपोऽपि “शुरौ लग्नगते
शुक्रे बलिभ्यापोदये विधौ । शक्ता क्षपिक्रिया तत्र उर्वलै-
र्क्रूरखेचरैः” । अथ विशेषतो लग्नशुद्धिः तत्र सिंहे
घटे कुम्भे कर्के अजे मेघे एषे मकरे घटे तुलायाम्
एषु लग्नेषु क्षपिकर्मा न शक्तं यतस्तत्क्षयकर पीडाकरं
तथा रिक्तास्य चतुर्थी नवमीचतुर्दशीषु षष्ठाश्च क्षयकर
तथाशुद्धोऽतस्तसुसुवार्थं स्तेनाटस्यामपि न शक्तं
क्षपिकर्मा । उक्तञ्च ज्योति सारसागरे “मेघलग्ने प-
शून् हन्ति कर्कटे जलजम्भयम् । सिंहे सखभयं श्वेयं
तुलायां हलसन्धय । मकरे सखनाश स्यात्कुम्भे सौर-
भयनया । हन्त्यष्टमी बलीवर्दान् नवमी सखघातिनी ।
पथी च कीटजननी पशून् हन्ति चतुर्दशी” । चतुर्थीम-

पीदं फलं ध्येयम् । अथ बीजोप्तिरुत्तं फलिचक्र-
हलचक्राणि शार्दूलदिक्कीडितेनाह एतेष्विति ।
श्रुतिः अवशः वारुणं शततारका अदिति पुनर्वसु-
विशाखा प्रसिद्धा एतैरुड्भिर्नक्षत्रैर्विनैतेषु पूर्वोक्तन-
क्षत्रेषु मूलमवाधुवस्तुषप्रधानास्वातीषु - मङ्गदश-
नक्षत्रेषु बीजोप्तिर्जीवपम शुभम् । उक्तं च रत्न-
मालायाम् “हस्ताश्विपुष्योच्चरोहिणीषु चित्वातु
राधास्तगरेयतोषु । स्वातीधनिष्ठा मघासु मूले बीजो-
प्तिरुत्तकफला प्रदिष्टा” । वसिष्ठे नाथो तापत्येव नक्ष-
त्रायुक्तानि “धातृद्वये कौचपयैरुष्ये हस्ततये त्रु-
त्तरमैत्रभेषु । मौष्ये धनिष्ठास्य वाश्विनीषु बीजोप्ति-
रुत्तकफला प्रदिष्टा” । कौचपोऽमूलम् नारदेनायु-
क्तानि “स्तुभ्रुवर्षक्षप्रेषु पितृवायुवह्नुषु । समूलभेषु
बीजोप्तिरुत्तकफला प्रदिष्टा” । कथ्यमेनापि वसुवायुमनै-
र्ह्यै क्षपिप्रभुयस्तदुत्तिषु । सीता कृत्वा च बीजोप्तिरुत्त-
कफला प्रदिष्टा” । अत्र मवा नोक्ता अत्र भौमोऽङ्गल-
वारोनिषिद्धं अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधशुक्रशुभनीना वारेषु
बीजोप्ति शुभा । नेष्टा क्षपिरित्यतो नकारोऽज्ञातवर्त्तते
तेन बीजोप्तिर्नष्टेत्यर्थः । अत्र कालविशेषनिषेधो राज-
भार्तृगृहे “रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रज ।
तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजवाप परित्यजेदिति । अथ बी-
जोप्ति फलिचक्रसुच्यते । अयुमतो न विद्वान् गाव कि-
रणायास्यासावगु यस्या स्वरूपाभाव । तस्य कुतस्तरा
किरणा तादृशोऽगूरास्तस्य म नक्षत्रं तस्मादित्यर्थं रा-
क्षधितनक्षत्रादौ भानि असन्दसमीचीनानि, ततस्त्री-
णि शुभानि, तत एकमशुभ ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽथे-
कमशुभ ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽथेकमशुभ ततस्त्रीणि
शुभानि ततचतुर्थ्यशुभानि । एव बीजोप्ति सप्तविंशति
नक्षत्राणां शुभाशुभत्वभक्त उक्तञ्च नारदेन भवेद्भवि-
त्य भूति धान्यनाशाय राक्षभात् । गते तत्र कञ्ज-
लाय हृदये द्वादशोदरे । निस्तण्डुलाय लाङ्गूले भ-
चतुष्टयमीरितम् । नाशोर्वाहपद्मे स्वाहीजोप्तिरिति
चिन्तयेदिति” । राक्षस्यक्षिप्त्वेऽस्ति तस्मात्क्षयत्रयं भूति-
मस्तके स्थाप्य धान्यनाशकरं भवति । ततस्त्रय गणे स्थाप्य
कञ्जलाय श्यामिफासम्पादकं स्यात् । मतो द्वादश भावि
बहिर्नक्षत्ररहितानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यहृदये स्तु
ततो नक्षत्रचतुष्टय इष्टे निस्तण्डुलत्वकर स्यात् ततोऽ-
र्वाष्ट बहिर्नक्षत्रपञ्चा धान्यनाशकरं स्यात् । रत्न-

भासायाभपि “मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयञ्च जठरे विष्णुनि
च द्वादश स्यात्, च्छे च चतुष्टयं बहिरतोमाना स्थितं प-
ञ्चकम् । च्छे च कज्जलसमृद्धिद्विरधिका निस्तगुलुत्वं क्र-
मात् स्यादीतिप्रभवं भयञ्च फणिभादीजोप्रिकावे स्फुटम्” ।
अत्रकोचित् । फणिभात् सूर्यनक्षत्रादितिव्याचख्यस्तत्र
शुक्ति “सूर्यभादुरगः स्यात्” इति स्वरोदयवाक्यैक वाक्य-
त्वात्, तन्न नारदवाक्ये साक्षाद्भादुरादिचुक्रत्वात् “रा-
होर्ध्विणाप्राक्समारभ्य धिष्णेऽप्यष्टमं निष्कलमिति” कश्य-
पोक्तेषु । “सूर्यभादुरगः स्यात्” इति तु स्वरोदयवचनं
वीजरोपणविषयम् । तत्र लग्नशुद्धिमाह वसिष्ठ “भयस्ति-
सहजे यः पृथ्वीकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः । कथितेषु च धिष्णेऽपि
अपि शुभलग्ने वीजयापनं कार्यमिति” अथ हलप्रवहणे
चक्रसूच्यते हले इति हले हलचक्रेऽर्कैश्चित्तात्सूर्यभुक्ता-
न्क्षत्रात्कृमेण त्रीणि नक्षत्राणि असन्ति अशुभफलानि ।
ततोऽष्ट भानि सन्ति शुभफलदानि ततो नव भान्यसन्ति
ततोऽष्टौ भानि सन्ति यथा सूर्य अर्द्राया भुक्तं मृ-
गः तत आरभ्य त्रीणि नृगाद्रीपुनर्वसुभान्यशुभानि ।
ततः पुष्याक्षेपामषापूर्वफाल्गुनीहस्तचित्रास्वातीन-
क्षत्राणि शुभानि । ततो विशाखातुराघाज्येष्ठामूल
पूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राणि अ-
शुभानि । ततः शततारकापूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदारे-
वत्यश्विनीभरणीजितिकारोहिणीनक्षत्राणि शुभानि ।
एवमष्टाविंशतिर्भानि भवन्ति यदाह वसिष्ठ “अर्कग-
तागतसम्भूतितयं नेष्टुभयतस्त्वितम् । षोडश धिष्णं प्र
नवर्कं शिष्टमनष्ट च लाघवे चक्रे” इति । अर्केण गतं
भुक्तम् आगतं भोग्यं संस्थमाक्रान्तम् एतद्व्यतिथयं नेष्टं तत
उभयतः षोडशधिष्णं प्र इष्टं यथा सूर्यभुक्तभात् प्राक्तनान्य-
ष्टौ शुभानि सूर्यभोग्यभादयेतानि शुभानि स्युरि-
त्यर्थः । शिष्टैर्यरितं मध्यगतनक्षत्रनवकमनष्टम् एव
मत्वाप्यष्टाविंशतिर्भानि । नारदोऽपि “हलादी हपना
शाय भवयं सूर्यभुक्तभात् । ध्ये च्छत्रयं लक्ष्मी सौख्यं
पार्श्वस्थपञ्चकम् । शूलत्रयेऽपि नवकं मरणायान्यपञ्चकम् ।
त्रियै पुच्छे त्रयं त्रेष्टं स्वाक्षकं लाघवे शुभम्” इति ।
अस्यार्थः हलप्रवहणसमये सूर्यभुक्तनक्षत्राक्षत्रयत्रय
हपनाशाय स्यात् । तदप्ये नक्षत्रयं लक्ष्म्यै स्यात् तदप्ये
पार्श्वनक्षत्रपञ्चकं सौख्याय स्यात् तदप्ये शूलत्रयगतं
नक्षत्रनवकं मरणाय स्यात् तदप्येऽन्यत् पार्श्वस्थपञ्चकं
त्रियै स्यात् तदप्ये पुच्छगतं नक्षत्रयं त्रेष्टं शुभफल-

मिति । अनेमापि प्रकारेण मृगादीनि तान्येवाशुभा-
शुभानि सम्भवन्ति । तत्र हलचक्रादिति लिख्यते तत्र
कश्यपः “त्रिष्वष्टसु नवर्केषु सप्तसर्कविभुक्तभात् ।
हानिर्द्विः कर्तृमृत्युर्लेप्सीश्चैव यथाक्रममिति, हल-
नक्षत्रोक्तप्रनन्तरसकवान् अस्यायमर्थः अर्कविभुक्तभा-
न्त्रिषु भेषु हानि ततोऽष्टसु भेषु हृदि ततो नवसु भेषु
कर्तृनांशः, ततः सप्तसु भेषु लक्ष्मीप्राप्तिरिति यथाक्रमं
फलं ज्ञेयम् । अत्र सप्तविंशतिनक्षत्रोक्तेरभिजिह्वणना-
नास्ति । नन्वत्र पञ्चनक्षत्राग्रे कोष्ठेतिरित्यत आह
तदनरगत इति तच्छब्देन हलोर्ध्वदण्डगुलौर्ध्वद-
ण्डाद्युच्येते तयोरन्तरगते मध्ये विद्यमाने पञ्चकपञ्चके
त्रियै स्याथे नक्षत्रदशकमिति यावत् तन्नान्यद्व्यतिथयं
हलदण्डोर्ध्वभागे शुभफलदं लेख्यम्” पी० धा०

अत्र विशेषः व्यो० त० तत्र

कूर्मचक्रग्रन्थे दर्शितात् व्यो० त० वाक्यात् परमव्यो यथा
“कूर्माङ्गस्यदेशानाह । “मध्ये सारस्वतोमत्स्याः शूर-
सेना समाधुरा” । पञ्चालशालमाण्डव्यजुश्चेत्तगजाङ्ग-
याः । मरुनैमिषविन्वद्राद्रिमाण्डुप्रोषाः स्यान्मना” । का-
श्यपोऽप्यत्र प्रयागश्च गयावैदेहकादयः । प्राच्याः सागधयोऽथै
च वारेन्द्रेगोडराजकाः । पूर्वमानतमोलिप्रमाग्व्योति-
षोदयादयः । आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपयङ्गलैपुरकोशलाः ॥
कलिङ्गोड्रान्द्रुक्किन्वादिदर्भश्वरादयः । दक्षिणेऽवन्ति-
माहेन्द्रमलया अष्टप्रसूककाः । चित्रकूटमहाराण्यकाञ्ची-
सिंहलकोङ्कणाः । कावेरी ताक्षपणी च लङ्कालिकूटका-
दयः । नैर्द्वेते द्रविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः । जवनः
पञ्चवः सिन्धुः पारसिकादयो मताः । पश्चिमे हैहया-
क्षाद्रिस्त्रेच्छवासशकादयः । यायव्ये गुज्जराटश्च नाटजा-
लम्बरादयः । उत्तरे चीमनेपालहूनकैकेयमन्दराः । गा-
न्धारहिमपत्क्रौञ्चगन्धमादनमाधयाः । कैलासमद्रुजा-
श्रीरस्त्रेच्छदेशाः खसादयः । ईशाने स्वर्णभौमश्च ग-
ङ्गाहाराश्च टङ्गनः । काश्मीरमङ्गपरकफिरातादरदा-
दयः” । देवलः । “सिन्धुवीवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्य-
न्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गोड्रान् गत्वा संस्कार-
मर्हति” तीर्थयात्राव्यतिक्रमेति द्रष्टव्यमिति मिता-
क्षरा । व्यासः “उपरा बङ्गला भूमिः पन्थानसंस्करा-
हताः । सर्वे बाणिजिकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ।
यस्यानिष्पत्तिरफला तरुणा दृष्टिवाचिनः । भविष्य-
कलोर्ध्वः क्रोधश्च सफसोऽन्याम् । पुरुषास्तं वष्टुलीकं

तदुद्युगान्तस्य सद्यश्चम्” । तत्र पामादिषु खनामफलम् ।
 ज्योतिषे “अथर्गोऽष्टविधः के च, षट् च, वेदा. टवर्गके ।
 एव ते सप्त, ये षण्”, ये द्वय, ये च वज्रय” । इत्यमरस्य
 यर्गेण या संख्या कथिता क्रमात् । नान्नि वर्गात् ख-
 राच्चैव प्रत्येकं ता प्रकल्पयेत् । एकोद्विष्टाष्टभिर्भक्ते शेष-
 सख्याध्वजादयः । ध्वजोध्वजस्य सिंहः शा हयभोरसभो-
 गज । ध्वाङ्गस्य क्रमतो श्रेय फलं तत्र वसक्रमात् ।
 ध्वाङ्गस्यध्वजस्यध्वजस्य सिंहो ध्वज. खरः । यगोसर-
 बला एते ज्ञातव्याः खरपारगैः । प्रथो योषे पुरे देवे
 मितनारीगृहेषु च । बलात् प्रायोभवेद्वाभो न चाभो-
 बलवर्जितात् । अ गृहस्य क माकारस्य सिंहः ट शुनी-
 सुतः । त भुजङ्गः प न्यासुः स्यात् य वर्गो भः, य मेधक ।
 त्रामाद्विषयतोऽप्येया स्यौ यर्गाः क्रमादभो । बह्वर्गमध्यो
 यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् जयः । पामवर्गस्य ते भक्ष्या-
 स्यज्यास्तदुपामयाग्निन । एव दुर्गे रक्षे तन्मन्त्रा न
 कर्त्तव्या गडाधिपाः । अथर्गोद्विष्टं श्रेयं प्रागाद्विष्ट-
 दिशा क्रमात् । स्ववर्गात् पञ्चमे स्थाने अश्विर्भङ्गश्च
 जायते” । व्यासः “धनिनः प्रोलिखोराजा नदी
 वैद्यश्च पञ्चम । पञ्च बल न विद्यन्ते तत्र न दिवसं
 वसेत्” । मत्स्यपुराणे “फालगुण्टे तथा देगे सर्वथी-
 जानि रोपयेत् । त्रिपञ्चसप्तसप्तस्य यत्न रोहनि तान्य-
 पि । ज्येष्ठ मध्या कनिष्ठा भूर्वर्ज्य नैवेतरा भता” ।
 अथ लाङ्गुलचक्रं खरोद्रे “लाङ्गुलं दण्डिकायूपं
 योक्तुद्वयसमन्वितम् । दण्डिकाद्विष्टेऽङ्गानि दिनेगाक्रान्त-
 भादित । दण्डिकाहलयूपानां द्विद्विस्थाने त्रिक त्रिकम् ।
 योक्तुयोश्च त्रिकश्चैव मध्ये पद्माप्रके इवम् । दण्डस्य
 च गवा हार्मिर्यूपस्ये स्वामिनोभयम् । अक्षीर्चाङ्गुल-
 योक्तादौ क्षेत्वारम्भदिनर्त्तके” ।
 अथ वीजोपनिषत्क्रमः । “सूर्यभादुरगः स्थायस्तिनाद्यो-
 कान्तरक्रमात् । सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश-
 तदरे । पुच्छे चतुर्विहः पञ्च दिनमात्र फल यदेत् ।
 वदने चोचक विद्यात् गह्वकेऽङ्गारकस्तथा । उदरे धान्य-
 वृद्धि स्यात् पुच्छे धान्यस्यो भवेत् । रैतिरोगमय
 राज्ये चक्रो वीजोऽप्रसम्भवे” । सूर्यभात् सूर्यमुल्ल-
 माननक्षत्रात् त्रिनाद्यो कान्तरक्रमादिति यद्यश्चिन्या
 रविस्तदा तामारस्य गणयेत् । त्रिनाडीषु अश्विनीम-
 रगोक्तिका दत्त्वा रोहिणी बहि कार्या मृगाश्री-
 पनर्त्तमानि त्रिनाडीषु दत्त्वा पुद्गेर्विहः कार्यः । एवं

क्रमेणास्या खेत्त्या” । चोचकं यस्य गृह्यताम् । रैतयः ।
 “अतिवृष्टिरवावृष्टिः शक्रमा मृषिका खगा । प्रत्या-
 सन्नाथ राजानः पश्येते रैतयः कृताः” वीजोपि सम्भवः
 कारकमस्येति व्युत्पत्तिश्चास्ति यदीजरोपविषयमिति
 योऽना स्थितम् ।

“हयचक्रं हवाकारं सव्यावयवसंयुतम् । विचित्रा
 यिग्यसेङ्गानि हयनामर्षपूर्वकम् । मुखार्थकर्मशीर्षेषु
 शृङ्गे स्तब्धे द्विक द्विकम् । त्रीणि गृहे इयं पुच्छेऽष्टौ-
 पादे तदरे त्रिकम् । हयप्रवाहवीजोपिप्रारम्भादिदिन
 र्त्तकम् । वदङ्गेऽपि स्थितं तन्नाद्विष्टं सर्वं शुभाशुभम् ।
 व्यासो ज्ञानिः हयं नेत्रे कर्णे भिषाटनं तथा । शीर्षे
 धृतिस्तथा शृङ्गे शीर्षे स्तब्धे च मङ्गलम् । गृहे कटं
 गुप्तं पुच्छे अमः पादे हयं हृदि । चन्द्रवोगादिद मोक्षं
 हयचक्रफलं बुधैः” ।

दीधिकायाम् “पूर्वांश्चिवात्मकविप्लविवान्यभेदु वि-
 क्राष्टमीविगतचन्द्रतिर्षं विहाय । इन्द्रागिजोसहदे
 विक्रान्तकिंवारे यस्तेऽनुयोगकरणेऽपि हयप्रवाहः । हयप्र-
 वाहवह्नीजपनस्य विधिः क त । चिलावाश्च गुप्ते केन्द्रे
 स्थिरस्त्वतुजोदे” । भीमपराक्रमे ‘वामे जम्बु
 वलीवह्ं दक्षिणे चोहित न्यसेत् । उत्तराभिमुखोभूत्वा
 कर्त्तव्यः क्षपिमारभेत् । हये ठ योजिते यत्न चेत्ते पाश
 करोति गौः । तत्र स्याद्विष्टं यस्यसमवयवं नर्गभाषित-
 म्” । कल्पचिन्तामणौ बबभट्टः “हयदा प्रतिपञ्चैव द्वितीया
 कार्यसाधिनी । अमरोन्मदा तृतीया च चतुर्थी कीट-
 क्षदा । पञ्चमी त्रीमदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया ।
 सप्तमी स्थानदा भोम्या हय हनि तथाष्टमी । नवमी
 यशनायाय दशमी भूतिदा सदा । एकादशी तथा
 कुल्याङ्गन घाम्बं अनोरघम् । द्वादशी प्राक्सन्देहा
 सर्वसिद्धा तयोदशी । चतुर्दशी पति हनि पञ्च द-
 शत्रेय मिष्कला । अमायास्याष्टमी षष्ठी रिक्ता च परि-
 वर्जयेत् । श्रौरिभौमदिने चैव क्षप्राक्रमे जनस्य ।
 प्राजेशविष्णु तिष्ठेषु पितृकरोत्तरेषु च । अश्विनी-
 वातपौष्णेषु मृषादितीन्दुमे तथा । वारे भातुजगुह्ये
 च जीवे शीतकरे तथा । अग्ने स्त्रीगोमीन-
 युग्मे च क्षयारम्भ शुभ विदुः । रैशान्यां
 पुष्पनैवेद्यैः जेतृपांश्च पूजयेत् । साधुद्वारोद्घसधर
 अग्निभय पूजितं हयम् । दध्याजप्रसधुभिः अष्टं का-
 लापञ्च प्रसेपितम् । कर्प प्रायत्तयेत् प्राप्नोतूतनेन ह-

लेन च । हस्ताश्रितिविषयान्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुवाक्ये ।
 यावद्वेन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यासुचरासु च । वारे
 जीवन्मुक्ते च सोमे दिनकरे तथा । युग्मे -युवतिगो-
 भीने शस्त्रं स्याद्दीनवापनम् । राजभार्तृशब्दे
 “प्राज्ञेश्वरश्चोत्तरादितिमघामार्तृशब्दे त्रिधाश्विनीपौष्णा-
 सुष्णमरीचयः शतभिषास्त्रानिर्विशाखा तथा । जीवा-
 केन्दुसितेन्दु नन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये शस्यानां वपने
 भवन्ति लवने शस्त्रे तिथौ रोपणे । देवलः ‘शुरू-
 सोमसूर्यशुक्राक्षेभ्यः सम्पत्करा शुभाः । बुधार्कि-
 भूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदा । हन्ति मेघं पशून्
 सर्वांस्तु स्वभावेनाय इच्छिकः । कर्कटे न भवेत् सौख्यं
 तुलायां न प्ररोहति । केशरी शस्यघाती स्यात् पार्थि-
 वोपद्रवं धनुः । मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्दि-
 श्येत् । गोस्त्रीनन्मथमीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ।
 मृगस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्ले न वाससा । स्नात्वा ग-
 न्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानतः । पृथ्वीञ्च सहसंयुक्ता
 पूजयित्वा प्रजापतिम् । अग्निं मदक्षिणीकृत्य दीयते
 भूरिदक्षिणा । क्षणौ ह्यपो नियोक्तव्यौ नवनीतैर्षृतेन
 वा । सुखपात्रं तयोर्लिप्त्वात् फालाभ्यं कनकैः सृष्टेत् ।
 उत्तराभिमुखोभूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् । ततः शुभ-
 करं श्रीमान् कृषिकर्म समाचरेत् । वर्जयेद्गन्धशृङ्गञ्च
 चुरभग्नञ्च वर्जयेत् । पिकलं क्षिप्रलाङ्गूलं कपिलं ह्यपमं
 तथा । हलप्रयाहणं कार्यं नीरुग्भिः कृषिकर्मके ।
 हलादिभिर्द्वैः क्षेमं कुट्टेनं शुभं वदेत् । ह्यभायदि सु-
 क्षान्तिं तस्य विज्ञप्रदा भवेत् । कृषिरिति शेषः । “तस्मात्
 सर्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरी
 रेखा तृतीया चार्धदायिका । पद्ममी या भवेद्देखा
 बद्धशस्यफला हि सा । अतज्ज्वलं न कर्त्तव्यं महा-
 दोषस्ततोभवेत् । सपूजप्राग्निं द्विजं देवं कुर्याद्ब्रह्मप्र-
 र्त्तनम् । हेमनिष्ठं फालाभ्यं क्षिप्ररेखा न कारयेत् ।
 कर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथुरामः सचन्द्रमाः । पराशरो-
 वल्लभः सूर्यपिप्पलगान्तये । हवे प्राशस्त्रमाये तु
 कूर्मचतुर्पद्यते यदि । गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेश्च
 भय भवेत् । साङ्गलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र धिन-
 यति । ईशानहोयदा कर्त्तुः सशयोजीवितस्य च ।
 उत्तमाशोयुगमङ्ग्रे समीने म्रियते द्युतः । समीने यो-
 ज्ताव्यनकादहये । “यो ज्ञाच्छेदे तु व्यासह् शस्यहानिश्च
 जायते । हवे प्रवाहस्त्रमाये तु गौरेकः प्रपतेदुदयि ।

प्रपतेत्कुम्भमात्रस्तु बन्धनं स प्रपद्यते । च्वरातिसार-
 रोगेण कृषिभङ्गं विनिर्दिशेत् । प्रवाहस्तुमात्रस्तु ततो-
 गौः प्रपतेत् यदि । वत्सालीदेम नदेत्तु तदा शस्यं चतु-
 र्युष्णम् । हेमवारिविनिर्दिष्टस्य बीजस्योद्यतः शुचिः ।
 इन्द्रं चित्ते निधायार्थं स्वयं सुष्टितयं वपेत् । कृत्वा-
 चान्योन्यप्रोत्साहं कर्षकोद्दृष्टमानसः । प्राङ्मुखः
 कलसं गृह्यन् इमं मन्त्रमुदीरयेत् । त्वं वै वसुन्धरे सीते !
 बद्धपुष्पफलप्रदे ! । नमस्ते मे शुभं नित्यं हविं मेघा-
 शुभे । कुरु । रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देयः प्रवर्षतु ।
 कर्षकास्तु भवन्त्यप्रा घान्येन च घनेन च स्वाहा ।
 कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् “चैत्रे च कृष्णपक्षस्या
 काशीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा
 शैलमयीं स्त्रियम् । अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिन-
 तयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं यज्यन्ति च” । का-
 शीरा पृथी । “अष्टमप्राञ्च ततः स्नाप्य तामिरेयं गृहे-
 गृहे । सप्ताताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ।
 अमन्तरं द्विजैः स्नाप्य सर्वैषधियुतैर्ज्वलैः । गन्धैर्धौ-
 क्षया रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा । स्नापयित्वा च ता
 देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत् । तन्निवेदितशिशेन्तु प्राशितव्यं
 गृहे गृहे । अतः परं स्नाता गर्भं गृह्णाति ऋतुमेदिनी” ।
 तथा “ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी गृहे ।
 इन्द्रं प्रचेताः पर्जन्यः शेषचन्द्रार्कश्चन्द्रयः । वलदेवो
 हलं भूमिर्दधमो रामलक्ष्मणौ । रघोऽश्वी । जानकी
 सीता युगं गगनमेव च” सीता लाङ्गलपद्मति ।
 युगं युगकाष्ठम् । “एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजाना
 पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु संपूज्याः कष्यारम्भे
 महोत्सवे । अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै रत्नैः
 पृथक्पृथक् । हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः खल-
 हृतः” । तथा । “दत्त्वा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं वा-
 न्यै सह” । बीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथाह जा-
 रीतः “कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं हो-
 मतर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात्” इति । होमतर्पणे लाज-
 होमसनकादितर्पणे । राजभार्तृशब्दे पराशरः “नित्यं
 दशहले लक्ष्मीर्मित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च त्रिहले
 भक्तं नित्यमेकहले ऋष्यम्” । “वैशाखे वपनं श्रेष्ठं
 मध्यमं रोहिण्योरधौ । अतः परं क्षिप्रधमं न लातः आ-
 वपे शुभम्” । ज्योतिषे “पूर्वमाद्रपदा भूवं रोहि-
 ण्यं चरफलगुनी । विशाखा अदभिषा वा धा-

न्यानां रोपणे वरा । सदोक्षा रजनीं भीष्मीं पुन-
 यित्तैर्वियुज्यते । स्वयं जाते पुनस्ते द्वे पालयन्तव
 दुष्यति । धारामे गृहमध्यं वा मोहात् सर्पपमावपन् ।
 पराभवं रिपोर्याति ससाधनधनक्षयम् । निशा नीली
 पलाशश्च चिन्ता श्वेतापराजिता । कोविदारश्च सर्वत्र
 सर्वं निवृत्तिं मङ्गलम्” । मिशा हरिद्रा । कोविदा-
 रफोरक्तकाञ्चनम् । “हेमाम्भसा दृष्टवोजं स्नातोम-
 न्त्रेण रोपयेत् । वसुधेति सुसीतेति पुष्पदेति धरेति
 च । नमस्ते शुभगे ! नित्यं द्रुमोऽयं यज्ञतामिति । अ-
 रिष्टाशोकपुष्पागवकुलाम्बुप्रियङ्गवः । माद्वन्त्याः पूर्व-
 भारामे रोपणीया गृहेषु च । अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं
 द्वौ चम्पकौ त्रीण्यथ कैशराणि । तालाटकं श्रीफलस-
 म्रकञ्च पञ्चाश्वपापी नरकं न पश्येत्” । दानरत्नाकरे
 देवीपुराणम् “ये च पापा दुराचाराः श्रितरुच्छेदका-
 रिणः । तेऽप्यवीच्यादिनरके पच्यन्ते ब्रह्मणोदिनम् ।
 मृतास्ते जीव्यमानास्तु ब्रह्मज्ञाः कीर्तिता मुनि । तस्मिन्
 देये भयं नित्यं राजानो न चिरायुषः । न च नन्द-
 त्ययं लोको यत्र श्रीफलभेदिनः । श्रितरुच्छेदकः ।
 “लिखित्वा लङ्गकेनापि मन्त्रं शस्त्रेषु बन्धयेत् । न व्या-
 विक्रीटहिंसायां भयं तत्र भवेत् कश्चित् । “सिद्धिं
 प्रथमतः रङ्गतरलितन्दुतरसमीरषवनोद्देशे श्रीमद्रामभ-
 द्रपादा कुशलिनाः सस्रद्रुते नानाशतसहस्रवानराणां
 मध्ये खरनखरपद्माङ्गलाङ्गूल पवनसुत यायुवेगं पर-
 चक्रप्रमथनं श्रीमद्भूमन्तमाज्ञापयन्ति अक्षकसप्राखण्ड-
 चोत्ते वाताभोम्भोगाम्भीरुतीपाखण्डरुण्डीभूलीशङ्कार-
 तत्साकृशराङ्गताफङ्गिर्लावानरागरुडामङ्गुलमहिषादि-
 रोगम् खण्डयत क्षणमपि विलम्बं मा चरत यदि
 विलम्बं कारयत तदा युष्मान्शतखण्डं कारयामीति ।
 प्रां प्रीं प्रीं श्रीरामाय नमः” । इति अक्षरेषु बन्धयेत्”
 “क्षपेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः” शु० त० पु० ।
 वा डीप् क्षपीत्यथ । स्वार्थे क क्षपिकायत् स्त्री ।
 आधारे कि । भुवि २ । “क्षपिर्भूयाचकः शब्दः” भा० ।
 क्षण्यन्ते दृश्यम्

क्षपिक पु० क्षप-किन् । फाले क्षमः कर्षके लि० ।
 क्षपिजीविन् लि० क्षया जीयति जीय-णिनि । स्वयमस्वय
 वा क्षतया क्षपित्या जीविनि स्त्रियां डीप् ।
 क्षपिपराशर पु० क्षपिकर्तृव्यताविधायकपराशरभताड-
 सारिनिबन्धने ।

क्षपीवल लि० क्षपिरस्यस्य वृत्तिलेन वलश् दीर्घः । कर्षके
 क्षपिजीविनि । “क्षपितुष्टा क्षपीवला” भा० स० १७०
 क्षप्कार पु० अथत्यत्र प्रातिपदिकम् । शिवे त्रिकाण्डशेषः
 क्षष्ट लि० क्षप-कर्म्मणि क्त । १ क्षतकर्षणे चेत्तादौ “क्षट्जा-
 नाभोपधीनां जातानां च स्वयं यने” मनुः क्षटपच्य-
 भावे क्त । २ कर्षणे न० “न प्रदाय क्षटफलं क्षेतमन्येन
 कारयेत्” या० । तत इडा० भावे इमनिच् अतोर ।
 क्षटिमन् कृष्ट्ये कर्षणे पु०

क्षटपच्य लि० क्षटे क्षेत्वे स्वयमेव पच्यते पच-कर्म्मकर्त्तरि
 क्यप् । क्षटक्षेत्वे-स्वयमेव पच्यमाने धान्यादौ “न क्षट-
 पच्यमग्नीयादक्षटपच्यकाञ्चत” भाग० ७।१२।१७।
 यानप्रस्यधर्मोक्ता । शुद्धकर्म्मणि तु खदेय “क्षटपाक्य
 इति” सि० कै०

कृष्टि पु० क्षप-कर्त्तरि क्तिच् भावे क्तिन् वा । १ पण्डिते अमरः
 २ जनसत्त्वे निरु० “मानुषीणामेकं क्षटीनामभवत् सहा-
 या” अ० ६।१८।२ “विज्ञानमन्त कृष्टयः” अ० ८।६।४ ।
 “क्षटयः प्रजाः” भा० “क्षटीनां विषर्षणि” अ० ६।४५।१६
 ३ कर्षणे स्त्री लि० ४ व्याकर्षणे च ।

कृष्टीप्त लि० क्षटे क्षेत्वे एप्त । क्षतकर्षणक्षेत्वे-क्षतवपने
 ओषध्यादौ “वन्धा स्याम्याश्चेह तथा क्षटोप्ताः पर्वताश्च-
 याः । अकण्टका कण्टकिनो गन्धर्वपरसान्विताः” भा०
 व्या० ८८८० ।

कृष्ण पु० क्षप-नक् । भगवतोऽवतारभेदे वासुदेवे १ देवकी-
 , नन्दने । “क्षपिर्भूयाचकः शब्दः अथ निर्दिताचकः ।
 तयोरैक्यं परं ब्रह्म क्षण्यत्यभिधीयते” इत्युक्ते २ परब्र-
 ह्मणि, श्वेदेव्यासे, ४ अर्जुने मध्यमपाखण्डे च । क्षण्य-
 वर्णत्वात् ५ कोकिले, विश्वं ६ काके, मेदि० करमर्द्धके
 (करमचा) ७ वृक्षे, शब्दर० ८ नीले, वर्षे ९ तद्वति लि०
 अमरः १० कालागुरुणि राजनि० । ११ अशुभकर्म्मणि च
 न० क्षण्यकर्त्ता अमरः १२ द्रौपद्यां, १३ नीलीहस्ते, १४ पि-
 प्ल्यां, १५ द्राक्षायां, स्त्री मेदि० १६ नीलपुनर्नयायाम्,
 १७ क्षणाजीरके, १८ गाम्भार्यां १९ कटुकायाम्, २० सावि-
 रामेदे २१ राजसर्पमे, राजनि० २२ यर्मदा, भाष्य० ।
 २३ काकोल्या, २४ सोमराव्याश्च स्त्री टाप् लटा० क्षण्यवर्ण-
 त्वाच्च तासां तथात्वम् २५ वनभेदे न० क्षण्यधनशब्दे विवृति ॥
 २६ नीलाञ्जने, २७ लौहे, २८ मरिचे च पु० लटाधर ।
 तत्र भगवद्वतारविशेषः “अथ भाद्रपदे भासि क्षणा-
 दस्यं कञ्चौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातं क्षणोऽसौ देव-

“जन्म ते मय्यसौ पापोमा विद्यान्मुमुक्षुदत्तः । स-
सद्दिने भवद्भेतो कसादहमधीरधीः । उपसहर मिश्रात्
अदोरूपमचौकिकम् । शङ्खचक्रगदापद्मत्रिधा जुष्टं
चतुर्भुजम् । मिश्र यदेतत् स्वतनौ निशान्ते यदावका-
शं पुरुषः परो भवान् । निर्मर्त्ति, सोऽयं मम गर्भलोऽम्भः

दहोऽलोकस्य विहङ्गमन् तत्” । इत्यं देवक्याः प्रार्थने
ता सान्त्वयित्वा, तस्य प्राकृतरूपधारणं तत्त्वोक्तं
यथा “इत्युक्त्वा तां हरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ।
पितो संपश्यतोरेव नभूव प्राकृतं शिशु” । “एवञ्च चत-
र्भुजरूपेणोत्पत्तावपि प्राकृतरूपत्वोक्त्या तस्मादनन्तरं
द्विभुजत्वमिति, वैष्णवा मन्थन्ते । गीतायान्तं “तेनैव
रूपेण चतर्भुजेन ग्रहस्तथाहो ! भव विश्वमूर्तेः” इति
भारतयुद्धकाले तस्य चतर्भुजत्वोक्तं नात्, चतर्भुजत्व
मेवासीत् शङ्खचक्राद्यायुधमन्थत्वेन प्राकृतत्वमिति
तु युक्तमप्युक्तम् । तस्येदानीं जन्मसमयोनिरूप्यते
प्राकृतावस्थां कलौ जातस्याभिधानात् कलियुगएवायं
प्रादुर्भाय । यदि च एकैकमन्वन्तरे नष्टवः कलयः
सम्भवन्ति तथापि वर्त्तमानवैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतिमे
महायुगे यः कलिसत्त्वैवाभिर्भूतः । तत्रापि ज्योतिर्निबन्धे
“उच्चस्या” शशिभौमचान्द्रियनयो चम्पु इषोसामगो
जीवः सिंहलालिषु क्रमवशात् पूजोयनोराहवः ।
नैशोयः समयोऽटमी बुधदिनं ब्राह्मणमल ज्ञेये श्रीकृ-
ष्णभिषमन्वुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्” अत्रापि
विशेषराष्ट्रप्रस्थानकाले तस्याविर्भावोक्तेः तादृशसमय-
स्य च कलेः ६४७ वर्षेषु गतेषु सम्भवः कलौ ततः
पूर्वं तादृशसमयासम्भवात् । राजतरङ्गिण्या च “शतेषु
षट्सु सार्द्धं यु त्रयविकेषु च भूतले । कलेर्मतेषु वर्षाणाम्
भयन् कुक्षपाण्डव्या” इत्यनेन कलेः ६५२ वर्षेषु गतेषु
तत्समकालीनयोः कुक्षपाण्डवयोर्वत्पत्तिरुक्ता अतस्त-
स्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वम् ।

तदवतारचरितं च हरिवं० ४२ अ० वर्णितं यथा

“अपरः केशयस्यायं प्रादुर्भावो महात्मन । निख्या-
तो माथुरे कले सर्वलोकाहृताय वै । यत्र शास्त्रज्ञ
मैन्द्रश्च कंस द्विविदमेव च । अरिष्टं दृषमं केशिं पूतना
दैत्यदारिकाम् । नागं कुबलयोपीडं चानूरं सुष्टिक
तथा । दैत्यान्मातृपदेहस्यान् सुदयामास वीर्यवान् ।
क्षिप्रं बाहुसहस्रञ्च बाणस्याङ्गुतकर्मण । नरकश्च ह-
ठः सङ्घे खनय महाबलः । हृतानि च महीपाना
सर्वरत्नानि तेजसा । दुराचाराश्च निहता पार्थिवा
त्रे महीतले” ।

तस्य च कृष्णनामता गणेषु तथा नामकरणात् यथाह
भाग० १०।८।६ “आसन् वसुंक्षयोद्यस्य पश्यन्तोऽनुयुगं
तनूः । शुक्रोरुक्तायाऽपीत इदानीं कृष्णता गतः” इति

अपीतः यत्रात्र इत्यर्थः भाग० ११ अ० दुगावतारे-द्वापरे
यत्रात्रमूर्तिर्लोके यथा “कृते मुखचतुर्गुणोऽष्टो
बलकलाभ्यः” । कृष्णजिहोपवीतायाम् विभङ्गदण्ड-
मण्डलम् । तेताया रक्तवर्णोऽसौ चतुर्गुणोऽस्तिमेखलः ।
हरिण्यकेशस्यस्यात्मा सुकुक्षु वाद्युपलक्षणः । द्वापरे
भगवान् यत्रात्रः पीतवासा निजाबुधः । श्रीपद्मादि-
भिरङ्गैश्च वक्ष्यैरपकथितः । नानातन्त्रविधानेन कला-
यपि यथा ऋषेः । कृष्णवर्णं त्रिषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गा-
स्तपार्थदः । अत्रैवं संकीर्तनमायैर्यजनीह सुमेधसः” ।
अस्य तस्यामनिर्वचनं च भा० उ० ६६ अ०

“कृपिर्मूवाचकः शब्दोच्यते निहृतिवाचकः । विष्णु-
राज्ञावयोगाच्च कृष्णोभवति सात्वतः”

कल्पभेदेऽपि वैवस्वतमनोरुदाविंशतिमे युगे युगे तस्यामि
भायः अतएव क्वा० उ० कल्पभेदादिप्रायेणैव “तत्रैतत् मोर
आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तोवाच” इत्युक्तम् ।
वस्तुतस्तस्य भगवदवतारात् भिक्षत्वमेव तस्य मोर-
ङ्गिरसशिष्यत्वोक्तेः प्रमेयस्य तथात्वासम्भवात् ।
अतस्तस्मान्नि २६ अ० परः सञ्ज्ञेव कृष्णवदस्य वृत्तिः ।
“कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते । भक्षीभवन्ति
राजेन्द्रा महापातककोटयः” इत्यादि । अर्जुनस्य तस्मान-
निर्वचनं भा० वि० ४४ अ० । “कृष्ण इत्येव दर्शनं नाम
अत्रैव पिता मम । कृष्णवदातस्य सतः प्रियत्वात् बाणव-
स्य” च । व्यासस्य कार्ण्यप्राप्तधाम्नाम् “योव्यस्य वेदांच-
त्तरसपसा भगवान्ममि । लोके व्यासत्वमापदे कार्ण्यप्रा-
प्तं कृष्णत्वमेव च” भा० आ० १०५ अ० । कृष्णस्येदम् अत्र
कार्ण्यं तत्सम्बन्धिनि त्रि० “कार्ण्यं वेदमिम विद्वान्
त्राययित्वाथर्मश्रुते” भा० आ० १०५ अ० । अपत्ये तु इज्ज ।
कार्ण्यं तदपत्ये पुंस्त्री । चन्द्रहासकरप्रथमादिपञ्चद-
शकलाक्रियारूपे प्रतिपदादिदर्शनात्तत्कल्पसुदृष्टायात्मके
१० कालभेदे अर्द्धमासे चन्द्रप्रदिकर शुक्रः कृष्णचन्द्रकया-
त्मकः” ति० त० ४७ त्रि० । इन्दुकलाप्यप्रकारः इन्दुचन्द्रे
६११ अ० उक्तः । तदुपलक्षिते ११ पितृयाने “शुक्रकृष्णो
गती ह्येते जगतां शाश्वते मते । एकया यात्यना-
वृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः” गीता । पितृयाने च यथा
कृष्णपक्षसंभवस्तथा आतिवाहिकचन्द्रे ६५१ अ० दर्श-
नम् । “सूभोरात्रिस्तथा कृष्णः अष्टमासा दक्षिणायनम्”
गीता । कृष्णपक्षाभिमानिनि पितृयानस्ये कर्मि चाभानि-
वाहिके ईश्वरनियोजिते १२ देवभेदे आतिवाहिकचन्द्रे

विद्यति । ११ दूताद्युपार्जिते घने न० कृष्णघनशब्दे
अर्थशब्दे च विद्यति । कृष्णस्य भावः ध्वज् । कार्ष्ण्यं
तद्भावे न० “कार्ष्ण्यं कृष्णत्वमेव च” भा० व्या० १०५ अ० ।
इमनिच् । कृष्णिमन् तद्भावे पु० “कृष्णिमानं दधानेन” ।
तत्, कृष्णता स्त्री, त्व कृष्णत्वं, न०, कृष्णयस्त्रे । “कृष्णाऽपि
शुभे रघिकं विधातुभिः” भावः । “अभिष्टय मरुच्छस्यान्
कृष्णनेषस्तिरोदधे” रघु । १४ नेत्रगतेऽंशभेदे अत्रि शब्दे
विद्यति । १५ कृष्णसारशब्दे पुं स्त्री० “एषः कृष्णः स
कीर्त्तितः” छन्दो० प० । कृष्णाजिनम्

कृष्णाक पु० कृष्णप्रकारः स्यूता० कन् । १ कृष्णसर्पमे अन्तु-
कम्पितं कृष्णाजिनम् कन् अजिनान्तत्वाद्भ्रमरपदलोपः ।
अन्तुकम्पिते २ कृष्णाजिने न०

कृष्णाकन्द न० कृष्णः कन्दोऽस्य । रक्तोत्पले त्रिका०

कृष्णाकर्कटका पुं स्त्री नित्यकर्म० । कर्कटभेदे सुष्ठुतः ।

“कूर्मकुम्भोरकर्कटकं कर्कटशिशुमारमभ्रतयः पादिनः”

सुष्ठुति पादिजलचरोक्तौ

कृष्णकर्मन् न० कर्म० । १ हिंसादिनिषिद्धकर्मणि । व० व० ।

२ तदुक्ते पापाचारिणि त्रि० अमरः ३ व्रणस्य कृष्णतास-
म्पादके क्रियाभेदे स च सुष्ठुतेन दर्शितो यथा “यथ
व्रणस्योऽयमक्रमाभवन्तीत्युपक्रमे “दारुणकर्मचारक-
र्मात्मिककर्म कृष्णकर्म पाण्डुकर्म” इत्याद्युक्ता । “दुष्ट-
त्वात्तु शुक्लानां कृष्णकर्मं हितं पुनः इति” तस्योपयोगो-
दर्शितः । कृष्णेऽर्पितं कृष्णार्पितं कर्म० । ३ परमेश्वरा-
र्पिते कर्मणि न० व० व० ४ तदुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङाप् ।

कृष्णाकलि पु० कृष्ण इव चूडाला कलिः कलिकाऽस्य । खना-
मक्ष्यति पुष्पमधाने ढले । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कृष्णाकाक पुं स्त्री नित्यकर्म० । (दाडकाक) काकभेदे हारा०

कृष्णकापोती स्त्री ओषधिभेदे सुष्ठु । “अयोषधीर्व्याख्या-
स्याम्” इत्युपक्रमे “श्वेतकापोती कृष्णकापोती” इत्यादिना
विभज्य तदुपयोगप्रकारोदर्शितो यथा । “गोनस्यजगरी-
कृष्णकापोतीनां मनससृष्टिः खण्डयित्वा क्षीरेण वि-
पाद्याभिद्रव्य” इत्याद्युक्तं सुष्ठु । तस्या लक्षणमोषधि-
शब्दे १५६३ अ० उक्तम् ।

कृष्णकाय पुं स्त्री कृष्णकायोऽस्य महिषे शब्दश्चि० । जाति-
त्येऽपि योषधत्वात् स्त्रियां न ङीप् किन्तु ङाप् ।

कृष्णकाष्ठ न० कृष्ण काष्ठमस्य । कातागुरुषु राजनि०

कृष्णकीर्तल पु० कृष्णकलः कृष्णकर्मणः अहं वितर्कं जाति
सा-क । यत्कारिणि त्रिका० ।

कृष्णगङ्गा स्त्री नित्य० । कृष्णवेण्यायां नदीभेदे राजनि० ।
कृष्णगतरोग पु० नेत्रावयवभेदकृष्णगतरोगभेदे । तद्विज्ञा-
नादि सुष्ठुते उक्तं यथा ।

“अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यत्सर्वत्र शुक्रमथाग्रणं वा पाकात्ययदायजका तथैव ।

चत्वार एतेऽभिहिताः विकाराः कृष्णान्नया संपहतः

पुरस्तात् । निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूच्येव विज्ञं

प्रतिभाति यद्वै । स्त्रावः स्रवेदुष्णमतीव रुक् च

तत्सर्वत्र शुक्रमसदाहरन्ति । दृष्टेः समीपे न भवे-

त्तु यच्च न चाशगाढं न च संक्षेपं । अवेदनायन्

च शुक्लगुक्तं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव । सितं यदा

मात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुग्णं युक्तम् । विहा-

यसीयाभ्रदन्तात्तुकारि तद्वर्णं साध्यतमं वदन्ति । ग-

म्भीरजातं न हलश्च शुक्लं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृ-

ष्णम् । विच्छिन्नमध्यं पिशितादृतं वा चर्लं सिरासक्त-

मदष्टिकृत् । द्वित्वमातं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि

पिप्ल्वनीयम् । उष्णान्धपातः पिष्टका च कृष्णे यस्मि-

न् भवेन्मुहुरिभश्च शुक्लम् । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचि-

दन्यच्च यत्तत्तिरिपक्षतल्यम् । संख्यायते श्वेतनिभेन

सर्वदोषेण यस्यासितमण्डलन्तु । अजापुरीयप्रतिभो

रजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्च । विदार्य

कृष्णं मधयोऽभ्युपैति तद्वान्काजातमिति व्यवस्येत्” ।

कृष्णगति पु० कृष्णा गतिर्गतिस्त्यानमस्य । कृष्णवर्त्तनि वङ्गौ

तस्य गमनस्यानस्य तद्वत्त्वा कृष्णतामाप्नेक्षस्य तथात्वम् ।

“वष्टवे स तदा गर्भः कळे कृष्णगतिर्यथा” भा० आनु०

२५ अ० ।

कृष्णगन्ध पु० कृष्ण उष्यो गन्धोऽस्य । शोभाश्चन्द्रश्चे राजनि०

कृष्णगर्भ पु० कृष्णगर्भोऽस्य । कट्फले राजनि० ।

कृष्णगिरि पु० नित्यकर्म० । नीलगिरौ

कृष्णगोधा कृष्णः गोधेव । कीटभेदे । “सूचोसृष्टः कृष्ण-

गोधा यस्य कापायवासिकः” सुष्ठु । कीटशब्दे विद्यति ।

कृष्णग्रीव त्रि० कृष्णा ग्रीवा यस्य । कृष्णवर्णगर्भेऽजादौ “कृ-

ष्णग्रीवश्चाम्नेयः” यजु० २४, २, “कृष्णग्रीवः सितकण्ठोऽ-

स्त्रिसकृच्छो रेन्द्राग्नाः” इत्यादि अश्वमेधीयपशुविशेषे-

भोक्तौ “श्वेतलोहितपर्वन् न कृष्णपीकलविद्युत्” ।

तिपक्षपरिपोभात् सन्ध्यारागमभाष्योत्” हरि०

१०५ अ० । २ नीलकण्ठे भङ्गादेवे इ० ।

कृष्णचक्षुः कृष्ण चक्षुरस्य चक्षुः । चक्षुः राजनि० ।

कृष्णचन्दनं न० कृष्णप्रियं चन्दनम् शा० त० । हरिचन्दने
 चेतचन्दने चन्दनि० [माहादकत्वात्तथात्वम् ।
 कृष्णचन्द्रे उ० कृष्णचन्द्रे एव । वासुदेवे तस्य चन्द्रयत् भक्तानां
 कृष्णचर उ० कृष्णस्य भूतपूर्व चर उ० । भूतपूर्वकृष्णस्य-
 न्निनि नवादी
 कृष्णचूडा श्री कृष्णचूडा एव चूडाऽयम् । स्नानाभ्यासे
 उच्यते । सार्धं च यत् इत्यम् । तत्सार्धं राजनि० ।
 कृष्णचूडिका श्री कृष्णचूडाऽयं वक्ता कृष्ण इत्यम् ।
 कृष्णा राजनि० । [राजनि० ।
 कृष्णचूर्णं न० कृष्णं तद्वर्णं चूर्णम् । कौटुम्बे (कौटार उ)
 कृष्णजटा श्री कृष्ण जटा वक्ता । जटामात्रात् रत्ना०
 कृष्णजीरक इ० निलकण्ठं । कावचार्धजीरके (कावजीरे)
 कनर० “कटुः ककशोषणो जीर्णघ्नरविनाशन ।
 चक्षुष्यो वचिस्तदुपाही कृष्णजीरक इति” राजनि०
 कृष्णतन्तुला श्री कृष्णतन्तुलोवसा । कर्णस्फोट-
 तावा राजनि० । [यन्त्रा० ।
 कृष्णताम्रं न० “यवोर्वर्णं” शा० कर्म० । गोपीर्धचन्दने
 कृष्णतार उ० श्री कृष्णतारवन्ति क-यश्च उप० ४० । १ कृष्ण-
 चारवने २ हरिचरनाले च राजनि० । स्त्रिया जातित्वात् कौ० ।
 कृष्णलिङ्गता श्री निलकण्ठं । (कालतेजोवी) लिङ्गता-
 भेदे जटा । [इमरीइते श्री राजनि० ठाम् ।
 कृष्णदन्तं लि० कृष्णा दन्तायस्य । १ कावचार्धदन्तुक्ते २ का-
 कृष्णदेह उ० श्री कृष्णदेहोऽयम् । १ भवरे चारवते स्त्रियाङीप्
 २ कावचार्धदेहान्विते लि० कर्म० । कावचार्धे १ देहे उ०
 कृष्णहैपायन उ० द्वीपे यक्षनाहीमे भवः कम् द्वीपोऽयं
 जर्मभूनिवास मन्त्रायस्य कर्म० । वेदव्यासे तस्य यक्षना-
 हीपोत्पत्तिकथा भा० भा० १०५ अ० ।
 “यन्त्रवृक्षस्य यन्त्रार्धं पितरावीक्षरी भव । सा कदा-
 चिदहं तत्र गता प्रथमयौवना । अथ यन्त्रविदां जेठ
 वरनर्षिः पराधरः । आत्मनाम तर्फी धीमास्तस्मिन्
 बहनां गहीम् । य तार्धजातो यक्षनां वासुदेवाग्रवी-
 तहा । वात्सपूर्व स्तुतिभेदः कामाक्षी मधुरं वचः । तमह
 प्रापभीता च पितृभीता च भारत । । वरेरुत्तमैरुक्ता न
 भुक्तास्मात्तुल्ये । अभिभूय य मां वाचां तेजसा वक्ष-
 मानवत् । तनवा (यक्ष्मणिकवा) खोक्तनाडल गौगता-
 नेव भारत । । यक्ष्मणिको भक्तनाडीतुरा नम कुपुष्-
 पित । तनवास्तु शुभं जन्मनिर्मादात् य मे स्तुतिः ।
 ततो नामाह य स्तुतिर्गर्भपुत्रस्य नामकम् । द्वीपेऽस्या

एव स्तुति कन्यैव तं भविष्यति । पाराशर्यो भक्ता-
 योगी च भूय भक्त्यादि । कृष्णप्रियो नम पुरा हैपायन
 इति श्रुतः । योष्यस्य वेदाश्चरस्यसा भवनाम्नि । लोके
 व्यावृत्तनामेदे, काष्णार्त् कृष्णत्वमेव च । सत्त्वादी यम-
 परस्यस्यो दग्धकित्तिव । सद्योत्पन्न स त भक्तान् वक्ष
 पिता ततो गत ” । “श्रुत्वा तं वरपसलाय दीक्षितं जन-
 मेजयम् । अभ्यगच्छद्विर्दिष्टान् कृष्णहैपायनसदा ।
 जनमानास वं काशी यज्ञोः प्रतापराशरात् । कन्यैव
 यक्षनाहीमे पाण्डवानां पितामहम् । जातनामक य.
 कथं इत् देहमवीडयत् । वेदासाधिकागे वाङ्मन्यं सेति-
 हासाकहायसा । यक्षैति तपसा कश्चिन् वेदाभ्यसनेन
 च । न व्रतैर्भोषासैश्च न प्रसूता न मन्त्रुना । विद्या-
 र्थेन चतुर्धा यो वेदं वेदविदांवर । पराधरस्यो यज्ञार्थि-
 कवि सत्त्वमतः शुचिः । न पाण्डुं धृतराष्ट्रं
 विदुरं चाप्यजीजनत् । यन्मनोः सन्ततिं तन्मन्
 पुण्यकीर्तिर्भविष्यति ” ।
 “मातर्निबोधादभाक्ता गाङ्गेयस्य च धीमतः । सेते विचि-
 त्तवीर्यस्य कृष्णहैपायन पुरा । लीनजीनिव कौरव्यान्
 जनमानास वीर्यवान् । उत्पाद्य धृतराष्ट्रं पाण्डुं वि-
 दुरमेव च । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवात्मनं प्रति” ।
 “कृष्णहैपायनक्याप्ते धृतराष्ट्रो जनेधरः । विचिन्तयित्वा
 सेते च पाण्डुश्चैव भक्तवान् । यन्मार्गं ज्ञायतो धीमा-
 न्नोधावी धूतकल्मषः । विदुरं शुश्रूषोऽनं तं जगमे है-
 पायनादपि” । भारते नामाख्याने
 “कृष्णहैपायनं व्यासं निदि नारायणं विभुम् । कोट्यन्तः
 पुण्डरीकात् भक्तानामारतजत् भवेत्” विष्णुपु० । तस्य विष्णो
 रवरतारत्वकथा भग० “तत् सप्तदशे जातः सत्त्व-
 वत्ता पराधरात् । चक्रं वेदतरोः शाय्या ह्यपरे चोऽस्य-
 मेघव ” । अथतारयन् ४२२४० विदिति । जग्येति हैपा-
 यनेति च तस्य नामद्वयम् कर्म० कश्चिदेकनामताऽपि ।
 “हैपायनेन कृष्णेन नगरे वारवायते” भा० भा० ७६ अ० ।
 “काष्णार्त् कृष्णत्वमेव च” “काष्णं वेदमिदं श्रुत्वा” इति
 च व्यासप्रयोगः । “तमह्वरागमह्वरं कृष्णहैपायनं
 वन्दे” वेचीव० । प्रायुक्तभारते च वनसप्तमोऽध्यायः
 कृष्णधन्व (धूसूर) उ० कर्म० । (वनसप्तमरा) इत्यभेदे ।
 “वितनीलकृष्णवोदितभीतधूसराश्च स्त्रिणि वनूरा ।
 सामान्यगुणोपेतास्तेषु शुश्रूषस्तु कृष्णवृद्धनः कात्”
 राजनि० । धूसूरयन्त्रे तत्त्वामान्यगुणा भावप्र० उक्तकथा

“असूतो मरुतानि शतकृष्णरक्तमुत्तु । कृष्णो म-
भुविस्त्रो गूढालिखितविनाशकः । उष्णो गुरुपेक्षेण
कण्डूकृमि विनाशकः” ।

कृष्णधन न० कर्म० । दातादिभिरर्जिते धने । कर्मण्ये
२६०४० विवृति । “पार्थिवकृत्युतचीर्णाप्तं प्रतिफलकवा-
चमे” । इत्येवोपाख्यं तं यच्च तत्कृष्णं शतदाहृतम्”
दिप्यमं । “पार्थिवं कृष्णतस्य दातात्वाप्यपमम्” मा० वि०
कृष्णपक्ष ५० कर्म० । चन्द्रस्य कक्षाहासकरे प्रतिमटादि-
रगानि पद्मदगतिव्याकरो जाते । तत्र (चान्दे) पक्षा
भूमी मासि शुक्लपक्षे ऋषेण हि । चन्द्रवद्विकर युक्तः
कृष्णपक्षक्याकः । पक्षस्यायाम् त्रिपयः क्रमात् पञ्च-
दश घटताः । टागना कृष्णपक्षे तां पूर्वमान्ताय शु-
क्रहे” तित० पट्ति शक्यतम् । “रायणेन कृता सीता
कृष्णपक्षे सितारमी” महाना०

कृष्णपदी स्त्री कृष्णौ पादौ यस्या कुम्भप० स्त्री चन्द्रकोप०
पद्मारच । कामपादुक्तार्था स्त्रियाम् । [रत्नमा०
कृष्णपक्षी स्त्री कृष्णं पक्षमणा० । कामरुहस्याम् ।
कृष्णपक्षि ५० पक्षे प०-योषे इत् पक्षिः पञ्चा० “पञ्चा वातेन
युधति” इत्युक्ते० पक्षोवातभिन्नयुद्धितेनयेनवात्
तयापम् काम पञ्चा यत् । पक्षी “युधिया कृष्ण-
पक्षिपक्षीभिर्वहले” क० ७, २, २ । “हृत्पक्षिः कृष्ण-
पक्षीति, मा० [पक्षमणः । कामरुहं रत्ना०
मृगपाक ५० पक्षे रति पाका मणं कृष्णः कामरुहं पाकः
कृष्णपाककम् ५० कृष्णपाकं पक्षमणः । कामरुहं कामरु-
हपाककम् त्रि० “कर्मरुहं” पा० कर्म० । कामरुहकर्म
इमे “कर्म रुहं रं रुहं रुहं कामरुहकर्म” स्त्री
कर्मरुहकर्म । कामरुहम् इत् । कामरुहकर्म तदप
मे रुहमे कामरुहकर्म इत् । कामरुहं च वा रुह
मृग । कामरुहकर्मरुहम् । रुहमी स्त्री । त्रिका०
मृगपिपक्षीतम् ५० “कर्मरुहं” । कामरुहकर्मरुहं रुह-
मृग रुहकर्मरुहमीति ।

कृष्णपिपक्षी स्त्री कर्मरुहं । त्रिका० कामरुहं रुह-
मृग रुहकर्मरुहमीति ।

कृष्णपुष्प ५० कर्म० रुहकर्म । कामरुहं रुहमीति ।
कर्मरुहं रुहमीति ।

कृष्णपुष्प ५० कर्म० रुहकर्म । कामरुहं रुहमीति ।
कर्मरुहं रुहमीति ।

कृष्णपुष्प ५० कर्म० रुहकर्म । कामरुहं रुहमीति ।
कर्मरुहं रुहमीति ।

कृष्ण(व)धनत्त ५० “कर्मरुहं” पा० कर्म० । कामरुहं रुह-
मृग रुहकर्मरुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णभूमि ५० कामरुहं रुहमीति । कामरुहं रुहमीति ।

कृष्णमुग उंसी नितकर्म० । (बाह्यार) कृष्णवारणे
“बहुवेदस्य षड्योतिर्भेदा भवन्ति” भा०
४० ११५० । शिवां जातित्वा उीन् जायहरिणा-
दयोऽप्यत्र उंसी०

कृष्णमुग उंसी० कर्म० । १। अथर्ववेदं नित्तिभाभेदे २। अथर्वमुगो
हेमच० । “अथर्वमुगं अतदाह्वयमदरक्षे इति तदुक्तं”
राजनि० अथर्वनित्तिभाभेदे । ४० ४० । १। तदुक्तं मि०
हेमच०

कृष्णमुग उंसी० तैत्तिरीयस्य षड्योतिर्भेदे । तस्य अथर्वमुगं
तस्य पाठे प्रतिपद्युक्तपूर्वमायाप्राप्तत्वं । बहुवे-
दस्य द्वौ भेदौ युक्तत्वाभेदात् तद्वान्तरभेदाच्च अथर्वमु-
गमात्रवो दर्शिताः अथा

“बहुवेदस्य षड्योतिर्भेदा भवन्ति । तत्र अथर्वना नाम
ब्राह्मणेभ्यो भवन्ति “अथर्वना आह्वयका” कथाः प्राच्यकथा-
कथितकथायारायणीया वासांनरीयाः श्वेताश्वतरा-
वाराहा श्रीपद्मवन्द्यानामेवा मत्तायणीयाचेति । मैता-
वणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति मानवाभ्युपगम्यणीया- इन्दु-
भावेत्येवा हारिद्वेया श्यामाः श्यामावनीयाचेति । ते-
षामध्ययनमद्यतं यजुःसहस्रागन्धीत्य आचार्यो भवति ।
तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणा-
न्यधीत्य क्रमपारो भवति प्रहङ्गान्यधीत्य षडङ्गविहवति
शिवाकलो व्याकरण निरुक्तं कन्दो ज्योतिर्मन्त्रिणानि
भवन्ति तत्र प्राच्य उदीच्या, नैर्ऋत्या निरुक्तस्य
वाजसनेयानां षडङ्ग भेदा भवन्ति आच्य भाध्य-
न्दिना पावीयाः श्यामावनीयाः कापीयाः पौष्यवत्या
आवटिका परमावटिकाः पाराशमीः वैधेया वैनेया
श्रीधेया गाल्या वैजया कात्यायनीयाचेति प्रतिपद्युक्त-
वर्दं कन्दो भावा प्रभोमीमांसा न्यायसूत्रे इत्युक्तानि उप-
ज्योतिषं वाङ्मयं प्रतिपादयन्तः परिसंख्या अथर्व-
मुगः आह्वयः प्रपराध्यायश्च शास्त्रकृतसंख्यानुगम-
यप्रपराधिच हौत्रिकस्यायवोक्त्वाणि कूर्मसंख्यम् इत्य-
ष्टादश परिचिहानि भवन्ति । इति षडङ्गं शते मन्त्रे मन्त्रे
वाजसनेयके । इत्युक्तमेतत्संख्यं स शुक्रियस्य कीर्तितम् ।
पन्थाय परिसंख्याता ब्राह्मणस्य षडङ्गम् । तत्र तैत्ति-
रीयकानाम द्विभेदा भवन्ति । श्रीकृष्ण काशिकेयाचेति ।
काशिकेयानाम षड्भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी श्रीधायनी
हत्यापाठी हिरण्यकेशी श्रीधेयी चेति तत्र कथानां द्वा-
प्रमाथयत्वात्तारिचदुपपन्ना मन्त्रमाह्वयवोर्वेदस्युक्तं

अत्र पश्यते । यदुर्वेदं च विप्रो बोऽन्वे आमानराः कृताः ।
तेषामध्ययनं प्रपराधीयाचेति” सू० । विप्रमेतन्नामे-
वथा “बहुवेदस्य षड्योतिर्भेदा भवन्ति” अत्र आच्य-
भेदो प्राच्यः । अथर्वनाश्रीतिर्भेदा इत्यर्थः । “तत्र अथर्वना-
मान ब्राह्मणेभ्यो भवन्ति” इति सादृश्यं । ते के भेदा इत्याह-
अथर्वना इत्यादि मैतावणीयानाम सप्तभेदा भवन्ति । मैता-
वणीया मानवा इत्यादि । मैतावणीयगान्धारण इत्यर्थः ।
मैतावणीयसु वाजसनेयवेदोऽध्यायी । मानव फलसूत्रम् ।
तेषामध्ययनमद्यतं यजुःसहस्रागन्धीत्य आचार्यो
भवति तेषामध्ययने द्विगुणागन्धीत्याः अथर्वना-
धिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पद-
पारो भवति द्विगुणपठनात्पदपारायचक्रं भवति इत्यर्थः ।
तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति त्रिगुणपठनात्
क्रमपारायचक्रं भवतीत्यर्थः । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गं भ-
वतीत्यर्थः । तत्र प्राच्य उदीच्या, नैर्ऋत्या निरुक्तस्य वा-
जसनेयानां षडङ्ग भेदा भवन्ति प्राच्य उदीच्यानैर्ऋत्या
इति तिसृषु दिग्भाः । वाजसनेयवेदोत्पत्तिमये यजुःसहस्रा-
द्विगुणवेदोत्पत्तिमये अथर्वना उच्यते तत्र आह्वयं च उक्तम्
“द्विगुणागन्धीत्या नैर्ऋत्या परिचिहानि । दक्षिणोत्तर-
बोधिषी आच्यवेदश्च उच्यते । नैर्ऋत्यादिभिः भागे आपस्तम्बी
श्यायनी । आच्यवनी पिप्पला च यजुःसहस्राविभागिनः ।
आच्यन्दिनी आह्वयनी कौषुमी श्रीमती तथा नैर्ऋत्या-
श्वरभागे च यजुःसहस्राविभागिनः । षडङ्गस्या तथा मोदा
सहस्रादिभिश्चरावधि । आच्यन्दिनी देशपर्वतस्य बह्वृचयाश्वका-
यनी । उत्तरे शुक्ले देशे वेदो बह्वृच इति । कौषुमीत-
तिब्राह्मण च आच्य आह्वयनी स्थिता । आच्यन्दिनी
आच्यन्दिनी गोदाशगरकावधि । यदुर्वेदस्य तैत्तिर्या
आपस्तम्बी प्रतिष्ठिता । सहस्रादिपर्वतादाराह्वयस्य नैर्ऋ-
त्यशगरात् । हिरण्यकेशी आच्य च पशुं रामस्य सवि-
धी । अथर्वपर्वताच्चैव वाजसनेयवेदोत्पत्तिः । आपस्तम्बी
देशसु मैतावणी प्रतिष्ठिता । अथर्वमुगं कश्चिदाह्वयवानीनी
शुक्लस्य । वाजसनेयी आच्य च भाध्यन्दिनी प्रतिष्ठिता ।
अथर्वना आच्यवत्केन सर्वदेशेषु विस्तृता । वाजसनेय-
वेदस्य मयना आच्यसंख्याः” इति व्याचिह्नोपैव आच्य-
वोनिगदास्यमुर्वेदस्यठित्वा शिष्यान् चकार । तत्राह भा-
गवते ११६० “वैश्वानरनिगम्यैव अथर्ववेदोऽभवत् ।
अथर्वं ब्राह्मणं च यजुःसहस्रादिभ्यः । याज्ञवल्क्यश्च त-
न्निगम्य आह्वयं भवत् । अथर्वना चरितेनाह्वयाराणां च-

रिप्रेऽहं सुदुश्चरम् । इत्युक्त्वा गुरुस्त्वाहं कुपितोऽस्मि त्वया । विप्रावमन्त्रा रिप्रेऽहं मदधीतं त्वज्जालितम् । दे-
रातं सुतः सोऽपि कर्त्तव्यं यजुर्गणेशम् । ततोऽगतोऽयं
सुतयो दर्शुस्तान् यजुर्गणेशम् । यजुर्गणेशं तित्तिरीभूत्वा
तल्लोपतयाऽऽदत्तम् । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा व्यासन्
सुपेयत्वा । याज्ञवल्क्यः “यज्ञे नमो भगवते” इत्यादिना
सूत्रं तद्वत् । “यज्ञस्तु न भगवान् याजिष्वपधरोऽहम्” ।
यजुर्गणेशात्तयामानि सुतेऽदात् प्रसादितम्” (अजीर्णभुक्ते
उच्छिष्टवान्ते यातयामशब्द इति निषादुः तदेत्युक्तं यात-
यामन्) “यजुर्भिरकरोऽष्टाद्या दश पञ्च यज्ञैर्धनुः । जगत्क-
र्त्तुं यज्ञस्तु काष्ठा माध्यन्दिनादयः” इत्यादि पञ्च-
पर्यालोचनया यजुर्वेदस्यागमन्तर देवरातं सुतेनाब्राह्मण-
त्वमिया प्रसादितं सूत्रं याजिष्वपेयं तस्मै दत्ता वाजेभ्य
केसरेभ्यः वाजेन गोमया सन्धस्ताः शाखा वज्रसनेव
संज्ञा । तस्य शाखारण्डत्वपरिहारार्थं चतुर्वेदत्वसंज्ञ-
पार्थं च याजिष्वपेयं सूत्रं यातयामानि यानि यजुर्गण-
सुते दत्तानि तैर्यजुर्भिरकर्त्तव्यं स सुनिष्ठाः याज-
सन्धः पञ्चदश शाखा अकरोत् । तस्मात् सुतेः काष्ठाभा
‘माध्यन्दिनादयः’ अध्ययनं चक्रुः । ते पञ्चदश भवन्ति
तथा च विष्णुपुराणे यजुर्वेदस्य विस्तारविभागमाह
“यजुर्वेदतरो शाखाः सप्तविंशन्महसुते । वैशम्पायन
नामासौ व्यासगिर्यश्वकार वै । रिप्रेऽहं प्रददौ तस्य
जगत्कृतेऽयत्तुक्रमात् । याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूदब्रह्म-
रातं सुतोहिजम् । रिप्रेऽहं परमधर्म्मज्ञो गुरुश्चित्तरत-
श्चदा । अपरिच्यं च महामेरो सनालेष्वागनिपति । तस्य वै
सप्त रातन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेव सुनिगणै
त्वमयोऽयं कृतोहिज । वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्त
यासदा । स्वर्धियं तं च हंसोऽयं पददष्टमवातयत् ।
रिप्रेऽहं च सो रिप्रेऽहं ब्रह्महत्यापरं व्रतम् ।
‘अरध्वं’ मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं दत्ता । अथाह
याज्ञवल्क्यजिज्ञेतेतैर्विद्वद्भिर्दिलैः । क्वेतिरत्यन्तेजो-
भिर्यज्ञेऽहमिदं व्रतम् । ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह
याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । उच्यता यत् त्वयाऽधीतं यतो
विप्रावमानम् । निरुजसोपदहेतान् यस्तं ब्राह्म-
णमुद्वहन् । तेन रिप्रेऽहं मायोऽस्ति ममात्माभङ्ग-
कारिणः । याज्ञवल्क्यस्तु प्राह भक्त्यैतस्य मयो-
दितम् । ममात्मकमयं त्वतोऽधीतं हिज । त्वदम् ।
श्रीपराशर उवाच इत्युक्त्वा रुचिराङ्गानि ब्रह्मपाणि

यजुर्गणेशम् । कर्त्तव्यं ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छं
सुनि । यजुर्गणेशं विद्वदानि यं ज्ञवल्क्येन वै हिज । ।
जगत्कृतिरिरीता स्तं चर्त्तुं च ते ततः । ब्रह्महत्याव्रतं
धीर्गुरुणा नोदितैस्तु यैः । चरकाध्वर्यवस्ते तु चर-
णानुनिसक्तम् । याज्ञवल्क्योऽपि सैत्ते प । प्राणायामप-
रायणम् । तदायं प्रणतः सूत्रं यजुर्गणेशं स्तुतः ।
याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सपिते द्वाराय सुतेरमितते-
जसे । भगवन्तु सान्द्रपाय त्वयीधानात्मने नमः” इत्यादि ।
पराशर उवाच । इत्येवमादिभस्ते न स्तुतमानः सर्वे रविः ।
याज्ञवल्क्यः प्राह प्रीवमाणोऽभिराष्टिगम् । याज्ञ-
वल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजुर्वि तानि मे
देहि यानि सन्ति न मे गुरौ । पराशर उवाच । यज्ञस्तु
ददौ तस्मै यजुर्गणेशं भगवान् रविः । यातयामसंज्ञानि
यानि नो वेत्ति तद्गुरुः । यजुर्गणेशं यैरधीतानि तानि
विमर्दिजोत्तमम् । याज्ञवल्क्यः समाख्यातः सूत्रं योऽब्रह्म
योगतः । शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च याजिनाम्
काष्ठाद्यास्तु महामाग । याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिता ”
काष्ठा माध्यन्दिनाः शाखेया द्यामायनीया कापो-
न्तः पौण्ड्रवल्काः व्याटिका परमावटिकाः पारशर्या
वैधेया वैनेया चोषेया शाखया वैजपा कात्या-
यनीयाचेति पञ्चदश शाखा इत्यर्थः । प्रणिपद
भक्तपदम् प्रतिपदे अतुपदम् अल्पपदं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
‘कृन्दं’ कृन्दोरत्नाकारादि । भाषा शब्दपरिभाषा, धर्म्म-
धर्मशास्त्रं मन्वादि, श्रीसांखा प्रसिद्धा न्यायः तर्क-
इति षडुपाङ्गानि । उपव्योतिषं व्योति शास्त्रम्
साङ्ख्यलक्षण-सांख्यिकादि प्रतिपन्नतुषाकाः कृतेन वाक्येन
अयं सिद्धान्तः । परिसंख्या स्रुगोलादि । अयं रणव्यूहः ।
‘आहं कल्प’ प्रयराध्यायश्च शास्त्रं कृतसंख्याकल्यादिपु-
त्रातव्यम् । अनुगमयन्ता यज्ञक्रियापार्श्वानि हौत्रि-
कभेदाः । हौत्रं यज्ञक्रियाः । पात्रयोक्त्यानि पशुयज्ञाः
कूर्मवल्क्यं यज्ञे प्रसिद्धम् । इति अष्टादश परिशिष्टानि
भवन्ति । हे सहस्रेश्वरन्तुने मन्ये वाजसनेयके इत्युक्तेः
सकृत् सगुह्यं च न्यायं परिसंख्यातं मित्यर्थः । याजस-
नेयवेदे च न पशुतात्रिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः । एतत्त्व-
कं सगुह्यं मध्याह्ने गुरुयज्ञेन सूत्रेण दत्तं सगुह्यं
सप्त परिसंख्यातमित्यर्थः । वेदोपक्रमश्च यत्तदंगीकृत-
पूर्वभाष्यहन्ता गुरुयज्ञं प्रथितमित्यर्थः । प्रतिपदा-
वृत्तपूर्वभाष्यहन्ता कृत्तुं नुति च । ब्राह्मणश्च यत्त-

युष्मं ब्राह्मणमित्यर्थः, यजुर्वेदतरोरासन् शाखा ह्येकोत्तरं शतम् । तत्रापि च शिवाकारा दश पञ्च च याजिनाम् । “तत्रापि प्रथमा स्रष्टा शाखेयं काण्वसप्तिका” इति अन्यान्तरे । तैत्तिरीयानाम द्विभेदा भवन्ति श्रीरक्षाः काण्विकेयायेति । काण्विकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति आपस्तम्बी बौधायनी सत्यापादी हरिणप्रक्षेपी श्रीधेयी चेति तेषामध्ययनं परिभाषम् । “काण्डास्तु सप्त विधेया मन्त्राश्च चतुस्तराः । चत्वारिंशत्तु विधेया अतुवाकाः शतानि पट् । एकपञ्चाशदधिका संख्या पञ्चाशत्प्रोच्यते । द्विसहस्रसूक्तं कथतमदानवतिकाधिकम् । सप्तैकान्तु द्विनवतिः सहस्राणि प्रकीर्तितम् । पदानि नवतिश्चैव तथाचरन्तुच्यते । लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत् सहस्राणि शताष्टकम् । अष्टवक्ष्यधिकं चैव यजुर्वेदमसायकम्” । काण्डा ७ । मन्त्रा १४४ । अतुवाका ६५ । पञ्चाशी २१८८ । पदानि ६२०८ । अष्टवरसंख्या २५१८६८ । इति शाखायाक्यान्वयुतानि सहस्राणि नवानि च । अतः शतान्यपीति च अष्टौ वाक्यानि नष्टप्रति तत्र इति ब्राह्मणे वाक्यसंख्या १८४८ तैत्तिरीयनिगदवेदाख्यसंख्या उक्ता इत्यर्थः । तत्र कठानां तु प्रगाथचतुस्तवारिंशदुपगन्धाः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः च विधेयो अन्ते शाखान्तराः चतुः । अतश्चत्वारिंशदुपगन्धाः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्य अध्यायसमीपे उक्ताः चतुस्तवारिंशत् । मन्त्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे तयोः मन्त्रब्राह्मणयोः तयोश्च वेद इति संज्ञा तद्वत् “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद” इति नामधेयमित्युक्तं शाखीयमतिशाखाभाष्यकारेण । आपस्तम्बस्यामान्यस्तमाध्यायकारकपर्दिना धूर्त्तस्वामिना च । तत्राच सति मन्त्रोनाम सहितामन्त्रस्तावन्मन्त्ररूपसंहिताया मध्ये एव तदप्ये ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युक्तं भवद्यापि कश्चित्तात्वेन पदत्वं न क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति समन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते इत्यर्थः एतावद्य पठनं शाखाया अध्ययनं च यजुर्वेदस्तत्र तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति भाष्यम् । अयमत्र शाखाभेदसंख्यानिर्णयः । शरकादिकानां ह्यदयानां प्रत्येकं मानवादि सप्त भेदेर्गुणितानां ८४ संख्या सम्पद्यते तैत्तिरीयस्य द्वौ भेदौ एव पञ्चशीतिसंख्या वाजसनेयसंख्या पञ्चदशेति एकोत्तरशतसंख्या । अतएव सक्तिकोपनिषदि “एकोत्तरशतं चैव यजुःशाखा प्रकीर्तिता” इत्युक्तम् दर्शितयिष्णुपुं सप्तविंशतिभेदोक्तिः शरकादिद्वादशभेदा काण्वादि

पञ्चदशभेदाचेति सप्तप्रभेदाभिप्रायेयेति न विरोधः । काण्वयजुर्वेदगतोपनिषदश्च उपनिषदचक्षुर्दे दर्शिताः कृष्णायाम पुं कृष्णोयामोवर्त्म यस्य । वज्रौ । “वृक्षद्वयं कृष्णायामम्” का० ६०६, १, “कृष्णायाम कृष्णवर्त्मनम्” भा० कृष्णरत्ना पुं वर्त्मान्मेति” पा० ४० । १ काललोहितवर्त्मे (वेगुनीरु) २ तद्वति लि० । [राजनि० कृष्णरुहा स्त्री कृष्ण सती रोहति रुह-क । अतुकायां कृष्णरुह्य लि० कृष्णस्य भूतपूर्व रूप्य । तदीयभूतपूर्वसम्बन्धिनः । कृष्णायाम इत्यर्थे न पुं वत् । कृष्णरुह्य इति भेदः कृष्णल पुं कृष्णोवर्त्मान् इत्यस्याङ्गफले सिद्धां च च । गुञ्जावले शब्दचित्तत्वाये स्त्री अमर २ तत्फले न० “हे कृष्णसे पञ्चभूते विज्ञेयोपध्मोयव” मनु । “त्रिगुणं त्वेककृष्णलम्” । “स दण्ड्य कृष्णलान्यदौ” मनु । “नालसूयमरीचिस्य तसरेषु रजः स्तम्भम् । तेऽष्टौ लिङ्गा, त्वं तात्तिसोराजसर्वपच्यते । गौरस्तु ते त्वय, षट् ते ययोमध्यस्तु, ते त्वय । कृष्णलः, पञ्च ते मायः” इति वाङ्मोपरिभाषिते ३ परिभाषभेदे पुं स्त्राये क । तत्त्वार्थे “पञ्चकृष्णलकोमाय” मनु । अत्र पञ्च कृष्णलाः परिभाषणमत्रोति कन् । इति त्वं न्यायम् कृष्णलवणा न० नित्यकर्म्म । सौवर्चलवणे (काकाचोने) राजनि० काचलवचयन्दे १८५६ पुं विवृति । कृष्णलोह नित्यक० । अवस्तानो सौभेदे राजनि० । कृष्णलोहित पुं कृष्णः सन् रोहितः “वर्त्मान्मेति” पा० ४० । १ रत्नकावमित्रितवर्त्मे लूखे (वेगुनीरु) । २ तद्वति लि० अमरः । कृष्णवक्त्रा पुं स्त्री कृष्णं वक्त्रमस्य । वानरे हृत्वायुधः संयोगोपवत्त्वात् जातित्वेऽपि स्त्रियां टाप् । कृष्णवदनादयोऽप्यत्र कृष्णवर्म्मे पुं कृष्णो वर्म्मेऽस्य । १ राहौ पृष्ठे । राहोः कायावर्त्मेन तमोरूपत्वात् तवात्यारोपात् तवात्वम् । कृष्णः अयुक्तो वर्म्मा । २ गूढे पुं कर्म्म । कावे वर्म्मे पुं कृष्णवर्म्मावति लि० । “कृष्णवर्म्मा” त्रिषाङ्गायम्” भागव० ११ स्क० । कृष्णवर्त्मन् पुं कृष्णं वर्त्म धूमप्रसाररूपगतिस्थानमस्य । १ वज्रौ, “हविषा कृष्णवर्म्मे व भूय एवामियर्जते” मनु पातयामास विह्वलान् प्रदीपे कृष्णवर्त्मनि” भा० आ० २२६ अ० । २ चित्तकट्टे अमर १ राहौ पृष्ठे, मेदि० । कृष्णमपयित्वं वर्त्मान्तरणं यस्य । ३ दुष्टकर्म्मकारके लि० अमर कृष्णवर्त्म वर्त्मा ५ वाहुदेवरूपगती । “कृष्णवर्त्मनि गुणान् नक्षयनी जीपनेषु रुच्यन्तु रागम् । आगता

वत जरेय हिमानी सेवता सुरतरङ्गिणी” उल्लटः ।
 कृष्णवर्त्तन्यादयोऽपि वङ्गौ । “पावकं कृष्णवर्त्तनिम्” ऋ०
 ८, २१, १८, चित्रकण्ठे च
 कृष्णवर्त्तन पुं० नि० कर्म० । यवैरभेदे (कालहलसी) राजनि० ।
 कृष्णवर्त्तिका स्त्री कर्म० । जलकालतायाम् राजनि०
 कृष्णवर्त्तौ स्त्री कर्म० । कृष्णवर्त्तस्याम्, २ कर्कशाश्च शब्दच०
 श्यारिवाभेदे राजनि० । [नि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
 कृष्णवानर पुं स्त्री नित्यकर्म० । वानरभेदे गोलाङ्गुले राज-
 कृष्णविषाणा स्त्री कृष्णस्य मृगस्य विषाणा विषाणयुक्ता ।
 यजमानकण्डूयनसाधनद्रव्यभेदे । तत्स्वरूपादि कात्या०
 ७, १, उक्तं यथा “कृष्णविषाणां त्रिपलि पञ्चवलि बो-
 क्षाना दशायां बध्नीत” २८ सू० । “कृष्णस्य मृगस्य विषाण-
 युक्ता बध्नीत आत्मनेपदाद्यजमानः, कीदृशी त्रिपलि प-
 न्यितययुक्ता पञ्चवलि पञ्चपन्ययुक्ता वा । सा च प्रादे-
 शमात्री परिशिष्ट उक्ता तस्यादक्षिणावर्त्तनं बन्धनमा-
 भ्नातमापस्तम्बेन “त्रिपलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणादङ्गयति
 सञ्चादित्येक इति” कर्क० । “तथा कण्डूयनम्” सू० २०
 “दीक्षितेन कर्त्तव्यम्” कर्क० । कृष्णमृगः विषाणं
 योनिर्यस्य । दीक्षितघात्रे मृगचर्मभेदे स्त्री । यज्ञो
 हि कृष्णः (कृष्णमृग) स यज्ञस्तत्कृष्णाजिनं या
 स योनिः सा कृष्णविषाणा” शत० ब्रा० १, २, १, २८,
 कृष्णवीज पुं० कृष्णं वीजमस्य । शरत्कृष्णौ, जटाधरः
 २ कालिके ह्ये न० राजनि० ।
 कृष्णवन्ता स्त्री कृष्णं वन्तमस्याः शपाटलाह्ये मेदि० । शमा-
 पण्याम् अमरः । सञ्चायां कन् कापि अत इत्त्वम् ।
 कृष्णवन्तिका गाम्भार्याम् । रत्नमा०
 कृष्णवेणा स्त्री भारतप्रसिद्धे नदीभेदरूपे तीर्थभेदे । “ततो-
 देवहूदेऽरण्या कृष्णवेणानलोद्भवे । जातिस्मरसुदे स्नात्वा
 भवेज्जातिस्मरोत्तरः” भा० व० ८५ अ० । “मुनेणा कृष्ण-
 वेणाञ्च ईरमाञ्च महारसाम्” भा० व० १८८ अ० ।
 कृष्णवेणायत्न “गोदायरी कृष्णवेणा कावेरी च सरि-
 हरा” भा० स० ६ अ०
 कृष्णवीहि पुं० नित्यकर्म० । (केलेधान) व्रीहिभेदे ।
 कृष्णवीहिशालासुखेत्यादिना व्रीहीन् विभज्य सुश्रुते
 तदुपपा उक्ता यथा “कृष्णवीहिर्वरस्तेषा कपाया-
 तुरसो लघुः” । “नैर्ऋतं परिहृत्यै कृष्णवीहीणा
 नसन्निर्भिन्नानाम्” कात्या० १५, २, १४,
 कृष्णग न० कृष्णदण्डप्रभो० । स्वयमकृष्णे कृष्णदशाङ्गुले वा-

ससि । “वासः कृष्णं कद्रु” “अकृष्णं कृष्णदण्डं वा
 तदाख्यम्” कात्या० २२, ४, १२, १२, । “स्वयमकृष्णं सत्
 कृष्णदण्डं वासः तदाख्यं कृष्णशमित्यर्थ” सं० ब्रा०
 कृष्णशकुनि पुं स्त्री नित्यकर्म० । काके । “स्त्रीशूद्रशक-
 णशकुनिशुनकादर्शनम्” पार० गृ० ।
 कृष्णशा(सा)र पुं स्त्री कृष्णशासौ शारः (सारः) शवलश्च
 “वर्णो वर्णेनेति पा० सं० । (कालसार) मृगभेदे रमानाथः
 “कृष्ण(शा)सारस्तु चरति मृगोयत्न स्वभायतः” भट्टः ।
 “कृष्ण(शा)सारे ददञ्चुस्तस्य चाधिव्यकार्मुके” शकु० ।
 स्त्रिया ङीप्
 कृष्णशालि पुं० कर्म० । (केलेधान) धान्यभेदे । राजनि० ।
 “कृष्णशालिस्त्रिदोषज्ञोमनुरो हृष्टकक्षितः” पुष्टिवीर्य-
 यज्ञेन च वस्य कान्तिवत्प्रदः” राजनि०
 कृष्णशिशु पुं० कर्म० । कृष्णशोभाञ्जने (कालसज्जना) । राजनि०
 कृष्णशिविका स्त्री० कर्म० । काकाण्डग्राम् । (कालशिमः)
 रत्नमा० । [स्त्रिया स्त्राङ्गत्वात् ङीप् ।
 कृष्णशृङ्ग पुं स्त्री० कृष्णं शृङ्गमस्य । शहिषे हेमच० ।
 कृष्णसख पुं० कृष्णस्य सखा टच् समा० । अङ्गुने तन्नामके
 २ अङ्गुनष्ट्ये च शब्दचि० । कासुदेवतुल्यपस्यत्वात्
 १ कालजीरके स्त्री शब्दच०
 कृष्णसमुद्भवा स्त्री कृष्णा सती समुद्भवति समुद्भू-अच् ।
 कृष्णसङ्गायाम् । कृष्ण समुद्भवोयस्य कृष्णपुत्रे २ कामदेवादौ
 कृष्णसर्प पुं स्त्री० नित्यक० । सुश्रुतौ कृष्णकरे कालरूपे
 (केवटा) सर्पभेदे अहिशब्दे विद्यतिः “आशीविषे कृष्ण-
 सर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत्” सा० व्या० ६१ अ० स्त्रियां
 जातित्वेऽपि सयोगोपपत्वात् टाप् । २ ओषधिभेदे स्त्री
 “यसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी प्राप्यते कश्चित्” सुश्रु०
 कृष्णसर्प पुं स्त्री० नित्यकर्म० । कालसर्पे (राइसरिपा)
 राजनि० ।
 कृष्णसार पुं० कृष्णसारवद् विषहादि । मृगभेदे “एषः कृष्णः
 प्रकीर्तितः इति” भाष्यः मृगभेदानभिधाय “जाङ्गलाः
 प्रायशः सर्वे पित्तक्षेपकराः सृताः । किञ्चिदातकरा
 श्यापि लघवोवलयङ्गना” इति तन्मायुष्पाठक्ता “एषः
 कृष्णमृगः स्मृतः” अन्तो० प० । स्त्रिया ङीप् । कृष्ण सा-
 रोऽस्य । २ कृष्णहृष्ट्ये शिशपाष्ट्ये च मेदि० ।
 ४ खदिरहृष्ट्ये शब्दरत्ना० । शिशपाष्ट्ये स्त्री शब्दचि०
 कृष्णसारङ्ग पुं० कर्म० । मृगभेदे “कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे
 लोहितसारङ्गम्” कात्या० श्रौ० ७, ६, २१ । “कृष्ण स्यामः

सारङ्गः सारङ्गयस्यानुविद्धः” कर्कः “कृष्णसारङ्गः
स्यादितप्राङ्मयं कृष्णसारङ्गं न विन्देत अथो अपि
लोहितसारङ्गम्” शत० ब्रा० ११।८।१२ “कृष्णसारङ्ग
ग्रामशयलः” भा०

कृष्णसारथि पु० कृष्ण सारथिरस्य । श्वर्जुने मध्यमपाशले
यथा च तस्य तत्सारथित्वं तथा भा० उ० ६४० वसिष्ठे यथा
“श्वर्जुन उवाच । भवान् समर्थस्तान् सर्वाश्चिह्नन्तं
नात्र शयय । निहन्तुमहमथेकं समर्थं पुरुषर्षभ । ।
भवास्तु कीर्त्तिमाक्षौ ते तद्यशस्ता गमिष्यति । यशसा
चाहमयधीं तस्मादसि मया हतः । सारथ्यन्तु त्वया
कार्यमिति मे मानसं सदा । चिररालेपसितं काष्ठं
तद्गुणान् कर्तुमर्हति । यासुदेव उवाच । उपपन्नमिदं
पार्थ । यत् स्वर्जसि मया सह । सारथ्यं ते करिष्यामि
कामं सम्पद्यतां तय” । तन्नामके श्वर्जुनदृष्टे च राजनि०
कृष्णसुन्दरं त्रि० कृष्णवर्णोऽपि सुन्दर । श्रीकृष्णे । तस्याप-
त्यम् इज् । काष्णे सुन्दरि तदपत्ये पु स्त्री० स्त्रियां ङीप्
। वङ्गत्वे लृ तिककितपादित्वात् इन्वे अङ्गत्वे च इजो लुक् ।

कृष्णस्कन्ध पु० कृष्णः स्कन्धोऽस्य । तमालदृष्टे भरत
कृष्णागुरु न० कर्म० । कालागुरुणि, “कृष्णं गुणाधिकं
तत्तु लोहवत् वारि मज्जति” इत्युक्तलक्षणे गन्धद्रव्यभेदे
राजनि० “विलिख्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्”
आ० त० मयि० पु० “चन्दनाञ्जागुरौ श्रेयं पुण्यमदृष्टुं
नृप । । कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्”
तत्रैव शिवपूजाधिकारे भविष्यपुराणम्
कृष्णाचल पु० कृष्णप्रिय अचलः शा० त० । शैत्यतकपर्वते
जटाधरः । तस्य द्वारकासज्जिह्वलत्वेन तदीयाक्लीडपर्व-
तत्वात् तत्प्रियतत्वं तच्च माघे ४ सर्गे वर्णितम् । कर्म० ।
२ नीलपर्वते ।

कृष्णाजिन न० इत० । कृष्णसारङ्गस्य चर्मणि एतेवे
“कृष्णाजिनं चोत्तुल्लभमूषले” शत० ब्रा० १, १, १, २२,
“कृष्णाजिनोत्तरीयाश्च” भा० आनु० १४४०

कृष्णाञ्जनी स्त्री अज्यतेऽनया अन्ज-करणे क्लृप् ङीप्
कर्म० । कालाञ्जनीदृष्टे राजनि० ।

कृष्णाद्यतैल न० चक्रदत्तोक्ते तेजभेदे
‘कृष्णाविडङ्गनाधुयष्टकसिन्धुजन्मविधौ पृथै मयसि सिद्ध-
मिदं रूगत्या । तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिभूत-
पाशातप्रयान् जयति नस्यापिधौ प्रयुक्तम्” । [जनि०
कृष्णानदी स्त्री कर्म० वा० न० पु० यज्ञाय० । कृष्णगङ्गाया रा-

कृष्णाध्वन् पु० कृष्णः अध्वा यस्य । कृष्णवर्कनि वङ्गो । “क-
ष्णाध्वा तपूरुण्यसिक्ते” श्व० १, ४, ६, [विद्वद्दे ।

कृष्णानन्द पु० तन्मसारनामकतन्मनिबन्धकारके तान्त्रिके
कृष्णभा स्त्री कृष्ण सती आभाति आ० भा० क । कावाञ्ज-
नीदृष्टे राजनि० । [मद्या० मिष० क । कावायसी हेम०
कृष्णामिष न० कृष्णं वासुदेवमाभियति स्वर्जते वस्ये-
कृष्णायस न० कर्म० जातो अश्च समा० । लोहभेदे रत्नमा०
कृष्णाचिस पु० कृष्ण कालवर्णोऽर्चिभ्यो यस्य । कृष्णता-
कारकयिष्ये वङ्गो ।

कृष्णार्जक पु० कर्म० । यिषक्ते (कासुलवङ्गी) वनवर्गरे ।
“कृष्णार्जकः कटूष्णश्च कृष्णशतामवायहः । नेत्ररोगवि-
नाशी च रुच्यः सुप्रसवे हितः” राजनि०

कृष्णालु पु० कर्म० । कावाञ्जनी आलुभेदे राजनि०

कृष्णावास उ० आपसत्वस्मिन् आ० यस्य-आधारे वङ्ग इत० ।

अक्षत्यदृष्टे । तस्य तद्वाचसत्वमश्वत्यगन्दे ५० ६४० उक्तम्

कृष्णाष्टमी स्त्री कृष्णा अष्टमी । १ कृष्णपक्षाष्टम्याम्

कृष्णस्य वासुदेयस्य जन्मदिनमष्टमी । गौणभाद्रपदमासी-

ग्रहकृष्णपक्षाष्टम्या जन्माष्टम्याम् तस्याश्च “अथ भाद्रपदे

सासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः

कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ब्रह्मपु० तज्जन्मदिनत्वोक्ते कृष्णत्वम्

तत्र कर्त्तव्यव्रतकालनिर्णय कालमा० दर्शितो तत्रा

“अथ जन्माष्टमी विचार्यते । सा किं पञ्चभेदेन त्रि-

र्णेतव्या उत व्रतविशेषेणाहोस्विद्योगविशेषेणेति । जलै-

वेदभर चिन्त्यते किं जन्माष्टमीव्रतमेव जयन्तीव्र

तस्य तयोर्भेद इति । तथाम्यदपि चिन्तनीयं किं तिथ्य

नरवदत्ताहर्वे उत मध्यरात्रवेध इति । प्रथमं व्रतस्वरूपे

निश्चिते पश्चादक्षिन् व्रते कोहमी तिथिरित्याकाङ्क्षोदेति ।

तिथौ च पूर्वयिद्धत्वेन परविद्धत्वेन वा निश्चिताया पश्चात्की

दृष्टोवेध इत्याकाङ्क्षा । तस्मादादौ व्रतं निश्चीयते । तत्र

जन्माष्टमीजयन्तीमन्दाभ्या व्युत्पत्त्यभावे व्रतमेकमेवेति-

तावत् प्राप्तम् । कुत १ रूपभेदाभावात् । यथा यागस्य

द्रव्यदेवते रूपं यथा योपासनस्य गुणविशेषैर्युक्ता देवता

यथा च तत्त्वविद्यायां वेदान्तस्य रूपम् । तस्मा व्रते नियम

विशेषेरूपम् नियमस्यालोपयासो आगमस्य कृष्णपूजा

चन्द्रार्चदानमित्यादिसङ्गः । सधोभयत्वं न भिद्यते ।

अथोच्येत रूपभेदेऽपि नित्यकाम्यत्वाभावं भेदो भविष्यति

नित्या जन्माष्टमी ककरूपे प्रत्यवायकरणात् । तथा च

अर्थते “गृध्रसारं खगं काकं शत्रुं च सनिस्तस्य । ।

मांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते भुङ्क्ता जन्माष्टमी दिने । जन्माष्टमी-
दिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ! । त्वैलोक्यसम्भवं पा-
पं तेन भुक्तं द्विजोत्तमेति । भविष्यपुराणे “आवणे
बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु
भवति ब्रह्मराक्षसः । कृष्णजन्माष्टमी त्यक्त्वा योऽन्यद्व्रतमुपासते ।
नाप्नोति सुकृतं किञ्चिदिष्टापूर्त्तमथापि वा । पर्येवर्षे तु या-
नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति महाप्राज्ञः । व्या-
ली भवति कानने” इति । स्कन्दपुराणेऽपि “ये न कुर्वन्ति
जाननः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नरा प्राज्ञः ।
व्याली व्याघ्राश्च कानने । रटनीह पुराणानि भूयोभूयो
महासुते ! । अतीतानागतत्वेन कुलमेवोत्तरं गतम् ।
प्रातितं नरके घारे भुङ्गता कृष्णवासरे” इति । जयन्ती
च कात्या फलविशेषधरणात् विष्णुधर्मोत्तरे हि जयन्तीं
प्रकथय पश्यते “यद्वाल्मे यज्ञ कौमारो यौवने वार्धके तथा ।
बहुजन्मकृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिरिति” । ब्रह्म-
पुराणेऽपि “सप्तजन्मकृतं पापं रोजन् । यच्चिविधं नृणाम् ।
तत् क्षपयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां संमर्चितः । उपवासश्च
तत्कौतो महापापप्रणायनः । जयन्त्या जगतीपालः ।
विधिना नात्र संशयः” इति । पद्मपुराणेऽपि “प्रेतयो-
मिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता आवणे
मांसि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्बुधवारणेण सोमेनापि
विशेषतः” इति । स्कन्दपुराणेऽपि “महाजयार्थं कुरुता
जयन्ती सुक्तयेऽनघ । धर्ममर्थं च कामञ्च मोक्षञ्च सुनिपु-
ङ्गव । । ददाति वाञ्छितानर्थानत्यर्थानतिदुर्लभानिति” ।
भविष्योत्तरे जयन्तीकृत्य “प्रतिवर्षं विधानेन मङ्गलोप-
र्जनन्दन । नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नु-
यात् । पुत्रं सौभाग्यमारोग्यं सन्तोषममलं लभेत् । इह-
धर्मरतिर्भूत्वा मृतोवैकुण्ठमाप्नुयादिति” । “एवं ज-
न्माष्टम्या अक्षरणे प्रत्ययायाञ्जयन्त्या फलविशेषाञ्चो-
भयो क्रमेण नित्यत्वं कास्यत्यश्चाभ्युपगन्त्यमिति मैव गुण-
फलाधिकत्वाभ्युपमेऽपि जयन्त्या फलविशेषोपपत्ते
गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्तः यथा “चमसेनापः प्रण-
येदुगोदोहनेन पशुकामस्येति” नित्ययोर्दर्शयौर्मास-
योरुपा प्रणयनं विधाय तदेयान्नित्य पशुफलाय गोदोहन
मात्रं विहितम् । “दध्नेन्द्र्यकामस्य” इत्यत्र च पूर्व-
प्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते । अत्रादि-
पदात् “सादिरं वीर्यकामस्य” इत्युदाहार्यम् । एव नित्या
जन्माष्टमीमात्रित्वा फलविशेषाय जयन्तीनामकोरोहि-

णीयोगो विधीयताम् । न च रोहिणीलक्षणस्य
कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविशेष्यत्वं शङ्कनीयम् । काल-
विशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि अनुष्ठानाङ्गत्वं
शास्त्रेणावगतप्राप्तुमानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्तुं शक्य-
त्वात् । अन्यथा “वसन्तो वसन्तो ज्योतिषा यजेत” इत्यादि
सर्वोऽपि कालविधिर्लुप्येत । रोहिणीयोगस्य च जयन्ती-
नामकत्वं जयन्तीलक्षणप्रतिपादनैः स्मृतिपाक्यैरध्यवसेयम् ।
तानि च वाक्यान्नुदाहरामः “विष्णुधर्मे रोहिणी च यदा
कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व-
पापहरा तिथिरिति” सनत्कुमारसंहिताम् “वृष्ट्युष्वा-
बहितो राजन् । कथ्यमानं मयानघ । । आवणस्य च मास-
स्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप । । रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती
नाम सा तिथिरिति” स्कान्दे “प्राजपतयेन संयुक्ता
अष्टमी तु यदा भवेत् । आवणे बहुले सा तु सर्वपापप्रणा-
शिनी । जय पुण्य च कुरुते जयां पुण्या च तां विदु-
रिति” । विष्णुरहस्ये “अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीक-
क्षसंयुता । भवेत् प्रोष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता”
पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु आवणस्यां पूर्णिमाया
श्रावणमासस्य समाप्तत्वात् उपरितर्नी प्रतिपदमारभ्य
भाद्रपदमास इतः प्रभिमेतत् प्रोष्ठपद इत्युक्तम् ।
विष्णुधर्मोत्तरे “प्राजापतयेऽसंयुक्ता ज्येष्ठा नभश्चि-
चाष्टमी । सोपवासोहरेः कृत्वा तत्र पूजां न सोद-
तीति” । वशिष्ठसंहितायाम् “आवणे वा नभस्ये वा
रोहिणीसंहिताऽष्टमी । यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जय-
न्तीति कीर्तिता । “आवणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवे-
द्भुवम् । तयोरभावे योगस्य तस्मिन्नेव न सम्भव” इति ।
अत्र आवण इति मुख्यः कल्पः । नभस्य इत्युक्तकल्पः ।
यदि वा आवणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणीक-
ृष्णाष्टमीयोगो जयन्तीत्येतदविवादम् । पुराणान्तरे “रो-
हिणी च यदा पक्षे कृष्णेऽष्टम्यां द्विजोत्तम । जयन्ती
नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति” । तदेवमेतैः
स्मृतिपाक्यैर्जयन्त्याः कृष्णाष्टमीरोहिणीयोगस्वरूपे
सति पूर्वोदाहृतफलकामिनस्तादृशो योगो गोदोहन
दध्यादिवदगुणत्वेन विधीयते । कास्ये तु ज्योतिषोमे
गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहितः । अतः कास्य
ज्योतिषोमवैषम्याद्गोदोहनदध्यादिसास्याश्च पूर्वोदाहृत
फलवाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमीव्रते गुणफलप्रति-
पादकत्वेनोपपद्यन्ते । तथा सति यथा दर्शयौर्मासाभ्या

मन्य' कश्चित्पुण्यफलको गोदोहनसंज्ञको यागोनास्ति किन्तु गुणएव केवलं गोदोहनम् । तथा न जन्मा-
दमीव्रतादन्यज्जयन्तीव्रतं किन्तु प्रकृतएव व्रतेऽय-
मलाय गुणविधिरित्येवं प्राप्ते भूम् । यतश्चमिदं
भयितुमर्हति कुतः ? नामभेदात् ? निमित्तभेदात् ?
रूपभेदात् ? शुद्धमिश्रितत्वभेदात् ? निर्देयभेदात् ? तथाहि
पूर्वोदाहृतेष्वकरणे प्रत्ययायप्रतिपादकस्मृतियाव्येपु
जन्मादमीव्रतमित्येव नाम व्यवहृतम् । तथा
पूर्वोदाहृतेषु जयन्तीव्रतमिति नाम व्यवहारः । नाम-
भेदाच्च कर्मभेदोऽज्योतिरधिकरणे व्यवस्थितः । तस्य
चाधिकरणस्य स्याद्वक्तव्येति श्लोको भवति । "अथैष
ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् । गुणः सहस्र
दानात्मा ज्योतिरोमे ह्यनूदिते । अथेति प्रकृते चिद्व-
यतच्छब्दोऽप्यग वदेत् । सख्येयवान्यकर्मत्वसत्त्वत्तिगतस-
त्त्वेति" । अथमर्थः "अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योति-
रथैष सर्वज्योतिरिति सप्त सहस्रदक्षिणेन यजेतेति" श्रु-
तम् । तत्र सप्रश्नः । किं प्रकृतएव ज्योतिरोमे सहस्र
दक्षिणागुणविधिः उत यागान्तरविधिरिति । एष ज्योति-
रेतेनेत्येताभ्या एतच्छब्दाभ्या प्रकृतं ज्योतिरोममनू-
द्य तत्र गुणविधिरिति पूर्वः पक्षः । अर्थान्तरद्योतके-
नाथयज्जेन प्रकृतस्य ज्योतिरोमस्य विश्वेद क्रियते ।
एतच्छब्दस्य प्रत्यासन्नं नूते प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा अतीता
आगामिनी चेति । तत्रातीताया प्रत्यासत्तेर्विश्वेदे
सति आगामिप्रत्यासत्तिपरत्वेनैतच्छब्दावुपपन्नौ । तथा-
न्येककर्मत्वं वा भूत् कर्मभेदे तु किं प्रमाणमिति चेत् ।
अपूर्वसत्तेति वदामः । एष ज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्तियाव्ये
पूर्वप्रकृतकर्मविषयाया ज्योतिरोमसं ज्ञाया अन्या ज्योति-
रित्येवा सज्ञा भूयते । तत्र यथा पूर्वोधिकरणे "सप्तदश
प्राजापत्यान् पशुमालभते" इत्यत्रोत्पत्तियाव्यगतया
सख्यया कर्मभेदो निरूपितः तथात्रोत्पत्तिगतया नूत-
नसप्तया कर्मभेदोऽभ्युपगन्तव्य इति एवं च सति
प्रकृतेऽप्यनेन न्यायेनोत्पत्तियाव्यगताभ्यां जन्मादमीव्रत
जयन्तीव्रतसंज्ञाभ्यां वृत्तभेदोऽभ्युपगन्तव्यः ॥१॥
तथा निमित्तभेदादपि वृत्तभेदः । जन्मादमीव्रते तिथिरेव
निमित्तं जयन्तीव्रते तु रोहिणीयोगः । ननु जन्मादमी-
त्यस्मिन्नपि व्यवहारे योग एव विवक्षितव्यः मन्त्रस्य
शुक्तायामेव तिथौ देवकीनन्दनस्योत्पत्तेः, मैयम्
तज्जन्मन्त्यस्याएव प्रधानप्रयोजकत्वात् रोहिणी

तद्योगयोर्विधीमानयोरपि बुधवारोदिवदुपलक्ष्यत्वात् ।
अतएव शास्त्रेपु जन्मादमीव्रतेव समाख्यायते । अन्यथा
जन्मरोहिणीति जन्मयोग इति वा समाख्यायते
कश्चित्प्रापमात्रेण, प्रयोजकत्वे बुधवारोऽपि प्रयोजक-
स्यात् । अस्त्विति चेत् अतिप्रसङ्गात् । तज्जन्मकाले
द्वापरायसामस्य सप्तवृत्तरियेषस्य च सङ्गावेन तयोरपि
प्रयोजकत्व केन धार्येत । तज्जन्मजन्मन्त्यस्याएव प्रा-
धान्यम् । तज्जन्माधान्ये च श्रुतिसिद्धादिषु पटुषु समा-
ख्यारूपं यत् प्रमाणमुपन्यस्तं वेदितव्यम् । तथा प्रत्य-
क्षादिषु सम्भवैतिहान्तेष्वप्युक्तं प्रमाणैर्वैतिह्यरूपमागम-
रूपं वा प्रमाणसङ्गं भवति । ननु निरर्थकोऽयं पक्षवाद-
लक्षणं कोलाहलः । यद्येकं वृत्तं यदि नाम वृत्तद्वयं त-
थाप्यनुष्ठाने कोविशेष स्यात् । अस्त्येव सङ्गानतिप्रश-
यन्ति सप्तवृत्ते आवयवद्वलादमीं परित्यज्यान्त्यस्मिन्-
पस्यादौ रोहिणी भवति तस्मिन् सप्तवृत्ते जयन्तीरूप-
मेव नास्ति अतो जयन्तीव्रतस्य तत्र मुक्तासत्त्वैव-जन्मा-
दमीव्रतत्वे तदपि न प्राप्नुयात् । भेदपक्षे त्वसत्यामपि
अयन्यां जन्मादमीव्रतं तत्र प्रवर्तते इत्ययमनुष्ठानेऽति-
शयः । भवत्येवन्त्यापि नोपन्यस्तो निमित्तभेदो वृत्त-
भेदमावहति । कर्मभेदेहेतुषु - शब्दान्तराभ्यासस-
न्नागुणप्रक्रियानामधेयेषु पटुषु प्रमाणेषु निमित्तस्या-
नन्तर्भावादिति चेत्, मैयम् तथाहि पूर्वोक्तसंज्ञा-
भेदसम्मादितं वृत्तभेदं निमित्तभेद उपोहल्यति ।
तज्जन्मादमि निमित्तभेदाद्वृत्तभेदः ॥२॥

"तथा रूपभेदादपि वृत्तभेदोऽप्यगन्तव्यः । रूपभेदस्य
कर्मभेदेहेतुत्वमाभिज्ञाधिकरणे निरूपितम् तस्य चाधि-
करणस्य स्याद्वक्तव्येति श्लोको भवतिः "गुणः कर्मान्तर-
वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनस्त्विति । गुणोदेवाननूद्योक्त-
सप्तसप्तविकल्पने । आभिज्ञोत्पत्तिश्रितत्वात् प्रबला, तत्र वा-
जिनम् । गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत् कल्पयद्वाजिदेवकमिति" ।
"तप्ते पयसि दध्यान् यति सा वैश्वदेव्याभिज्ञा वाजिभ्यो वा-
जिनमिति" श्रुतम् । अस्मदक्षिस्त्वन्वात् क्षीरक्षीरयोर्विभेदे
सति योषमौभूतं क्षीरभागः साऽऽभिज्ञा तस्याश्च विश्वे
देवा देयता तत्र यत्पृथग्भूतं क्षीरं तद्वाजिनम् तस्य
च वाजिनो देवता । तज्जन्माभिज्ञाप्रत्यक्ष विश्वदेव-
देवताकमेक कर्म, तथा सति किमुपरितनेन वाजिभ्यो
वाजिनमित्यनेन वाक्येन, पूर्वोक्तमेव कर्मणि वाजिनं
गुणोर्विधीयते उत कर्मान्तरमिति संशयः । तत्र वाजिनो-

इदमामिच्छा सा येषां देवानामस्ति, ते वाजिन इति व्युत्प-
त्त्या प्रकृतान् देवाननूद्य वाजिनकृणो विधीयते स चाभि-
क्षया सह विकल्पप्रते सञ्जीयते वेति पूर्वपक्षः । उत्प-
त्तिश्चिष्टामिच्छाशुणावरुद्धस्य कर्मणो, शुणान्नराकाङ्क्षा-
भावाद्वाजिनस्य तत्र प्रवेशासम्भवे सत्यन्यथातुपपन्नो
वाजिनशुणो, वाजिशब्दार्थस्य । प्रकृतदेयताव्यतिरिक्त
देवताकत्वं कल्पयित्वा कर्मभेदे पर्यवस्यतीति सिद्धान्तः ।
अत्र यथा, द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागस्यैव भिन्नत्वात् कर्म-
भेदसङ्गा प्रकृतेऽपि, रूपभेदोऽभ्युपगम्यताम् । उपवास-
मात्रं जन्माष्टमीव्रतस्वरूपं तदुत्पत्तिवाक्ये, तन्मात्रस्य प्र-
तीयमानत्वात् । ननु जयन्तीव्रतएवोपवासं कुर्यादित्यु-
त्पत्तिवाक्यं स्मर्यते न तु जन्माष्टमीव्रते, वादम् । तथा
प्यत्र विधिरुद्धेत्य- अक्षभोजने, प्रत्यवायश्रवणा-
नुपपत्तेः । स षोडशीयमानो विधिरुपवासमात्रं विधत्ते
न-तु, मरुत्पनिर्माणजागरणप्रतिमादानादिकं, विधे-
रुचयने हेतुश्रवणकरणे प्रत्यवायबोधकवाक्येषु भोजननिषे-
धमात्रश्रवणात् । नहि तत्र निद्रायां दानाभावे वा
प्रत्यवायः स्मर्यते । अत उपवासमात्रं तस्य स्वरूपं न
तु दानादिकम् । अतएवाकरणे प्रत्यवायवाक्येणैव जय-
न्तीव्रतयुक्तदानादिशङ्काव्यावृत्तये केवलशब्दोपवासविशेष-
णत्वेन पश्यते “केवलेनोपवासेन, तस्मिन्जन्मादिने सम ।
शतजन्मकृतात् पापानुच्यते नात्र सशयः” इति । तणाज्ज-
न्माष्टमीव्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपं, यदि चिष्टास्तत्र जाग-
रणदानादिकमनुतिष्ठत्यनुतिष्ठन्तु नामाविरुद्धैः पुण्य-
विशेषैर्व्रतस्योपोहजनसम्भवात् । शास्त्रेण तु प्रापि-
त उपवासमात्रम् । जयन्तीव्रतस्य तु दानादिसहित
उपवासः स्वरूपं तद्विधायकेषु शास्त्रेषु तथा विधानात् ।
तथा च वज्रपुराणे “तृणार्थं देवकीसूनोर्यजन्तीसम्भवं
व्रतम् । कर्त्तव्यं विधिनानेन भक्त्या भक्तजनैरपीति” ।
भविष्योत्तरेऽपि “मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे क्षणपक्ष-
गे । शशाङ्के ह्यपराशित्ये कृत्ते रोहिणीसप्तके । योगेऽस्मिन्
यस्य देवाङ्गि देवकी मायजोनत् । तस्मान्ना पूजयेत्तत्र शुचि
सस्यगुपोषितः । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततोदद्या
च दक्षिणाम् । हिरण्यं मेदिनीं गाय वासासि कुसुमा-
नि च । यद्यदिष्टतमन्नन्नं कृणो मे प्रीयतामिति” । भविष्य
द्विष्णुधर्मोत्तरयोः “जयन्त्यामुपवासस्य महापातकनाशन ।
सर्वे कार्ये महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः” इति । वज्र
पुराणे “क्षणाष्टम्यां भवेदात्र कर्त्तव्या रोहिणी यदि । जयन्ती

नाम् सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः” इति । स्मृत्यन्त-
रेऽपि “प्राजापत्यसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी । वर्षे वर्षे तु
कर्त्तव्या तृणार्थं चक्रपाणिनः” इति । नारदीयसंहितायाम्
जयन्तीं प्रकृत्य स्मर्यते “उपोष्या जन्मचिह्नानि कुर्याज्जाग-
रणं पुनः । अर्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेदिति” ।
एवमेतेषु विधिववाक्येषु दानादियुक्त उपवासो जयन्ती-
व्रतरूपत्वेन प्रतीयते । अतोरूपभेदाद्व्रतभेदः १ ।

तथा शुद्धमिश्रत्वभेदादपि द्रष्टव्यः अकरणे प्रत्य-
वायमात्रश्रवणाच्छुद्धं नित्यं जन्माष्टमीव्रतम् । करणे
फलविशेषश्रवणदकरणे, प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यत्वेन का-
स्यत्वेन च मिश्ररूपं जयन्तीव्रतम् । तत्र फल
गत्यानि पूर्वपक्षेणैव प्रसङ्गादुदाहृतानि । अकरणे
प्रत्यवायस्य जयन्तीं प्रकृत्य कस्मिंश्चित्पुराणे स्मर्यते
“अकुर्वन् याति नरकं वाषट्पञ्चाशत्तदर्थेति” । स्कन्दपुरा-
णेऽपि “श्रुदाक्षेन तु यत्प्रापं शयश्चक्षुस्तस्य भोजने । तत्प्रापं
लभते कृन्ति जयन्तीविमुखो नरः” । “ब्रह्मज्ञस्य सुराण्यस्य
गोबधे स्त्रीबधेऽपि वा । न लोकोयदुःखार्द्रं च । जयन्तीवि-
मुखस्य च । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य पराक्ष भुङ्क्षतोऽपि वा ।
न कृतज्ञस्य लोकोऽस्ति जयन्तीविमुखस्य च । न करोति
यदा विष्णोर्यजन्तीसम्भवं व्रतम् । यमस्य यशसायन्नं
सहते नारकीं व्यथाम् । जयन्तीवासरे प्राप्तं करोत्यदु-
रारणम् । संपोष्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः सुदारुणैः ।
काकोला व्यायसैस्तुण्डैः कुपन्तस्य कलेवरम् । यो-
भुङ्क्षीत विमूढात्मा जयन्तीवासरे नृपेति” । तैत्तिरीयकरणे
प्रत्यवायवाक्ये निमित्तत्वं जयन्त्याः । नन्वेवमक्षरकरणे प्र-
त्यवायवाक्ये, केवलेनोपवासेनेति पापक्षयवाक्यात् जन्मा-
ष्टमीव्रतमपि नित्यकास्यं स्यात् सैवम् पापक्षयफलत्वभावेण
कास्यत्वे सन्ध्यावन्दनादेरपि कास्यत्वप्रसङ्गान् । अतः
सत्यपि पापक्षये फलान्नराकरणेन केवलमित्यत्वं जन्मा-
ष्टमीवास्य युक्तम् । ततः शुद्धमिश्रभेदाद्व्रतयोर्भेदः ४ ।

तथा निर्देशभेदादपि व्रतभेदो द्रष्टव्यः निर्देश-
भेदश्च श्रुतवाक्ये दृश्यते “जन्माष्टमी जयन्ती च शिव-
रात्रिसौम्ये च । पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या तिथिमान्ते
च पारणमिति” यत्र जन्माष्टमी रोहिणी चेति
पाठः तत्रापि रोहिणीशब्देन तद्युक्ता तिथिर्विवक्षिता
न तु केवलरोहिणी, तस्मिन्वाक्ये निर्दिष्टयोः पूर्वोत्तर-
योर्जन्माष्टमीशिवरात्रौ तिष्ठित्वात् । ददौकमेव व्रतं
स्यात्तर्हि निर्देशभेदो नोपपद्यते । ननु व्रतभेदेऽप्यस्या

यदेवादिचारत्रय पूर्वसप्तमिन् वृत्तभेदे तिस्रिभिर्नैवेद्ये
चेति तत्र वृत्तभेदो निश्चीतः । अथ तिस्रिभिर्नैवेद्या । तत्रि-
नैवेद्य वेधाधीनः अतो नैवेद्यः पूर्वमभिधीयते । तिस्र्यकारेण
एव प्रामेय कर्मकाशत्वाद्देवास्तमयेषाया त्रिसृर्नैवेद्य-
ज्ञानार्थेन निरूपितः । यद्वत्त्वात् त्रयिवेतः त्र्यसृज-
नैवेद्योदर्शितः अन्वाष्टम्या जयन्त्याश्च रात्रिप्रधानत्वाद्वा-
त्रियोगोऽत्र प्रयुक्तः । एतच्च अत्रिनिर्द्देशगौतमाभ्यां
दर्शितम् “अहं च त्रियवः पुण्याः कर्मासुष्ठानतोदिव-
अक्तादिब्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते” इति । अद्यप्यु-
पवासस्य ब्रतत्वादहनि रात्रौ च सुख्यत्वं युक्तितः साम-
र्थ्यविद्वां तथाप्यधरात्रस्य सुख्यकालत्वमुक्तं वशिष्ठसहि-
तायाम् “अधरो रोहिणीयुक्ता नियत्रजे” इत्यत्रोच्यते ।
सुख्यकाल इति स्थानात्तत्र जातोऽहिर स्वयमिति ।
एव सुख्यत्वं रात्र्यव्याप्तिर्यात्र कर्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयते ।
एतदेवामिमेत्य विष्णुरहश्ये प्रकृतं “रोहिण्यव्याप्त्येव
तत्र यदा कल्याणमो भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शरीरेऽहनि
पाप त्रिजन्मजमिति” । तत्रिचर्च रात्रौ कियत्परिमाणाव-
येक्षितमित्ययेषायांमादिहपुराणे दर्शितम् “अर्धं रात्रादध-
शोर्ध्वं कल्याणि यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता-
सर्वपापप्रणाशिनीति” । वराहसंहितायामपि “विं-
शेऽह्ने रोहिणीयुक्ता नभः कल्याणमो-चदि । रात्रप्रर्च पूर्व-

परगा जयन्ती कलयापि चेति । पूर्वं चाप-
रक्ष पूर्वापरे रात्रिर्वा च ते पूर्वापरे च रात्रिर्वा पूर्वापरे
तयोर्गच्छति वर्त्तत इति रात्रिर्वा पूर्वापरगा । घटिका-
या अशीत्यधिकशतमोभागः १८०, कला तावता परिमाणेन
पूर्वाङ्गवसाने उत्तराङ्गादौ च वर्त्तमाना पृथग्व्या ।
खण्डतिथिरूपा कृष्णाष्टमी द्विविधा पूर्वोद्युः सप्तमीयुक्ता
परेद्युर्नवमीयुक्ता चेति । तत्र सप्तमीयुक्ताया रात्रि-
पूर्वाङ्गवसाने कलासङ्ख्याविधीयते । उत्तराङ्गादौ स्वतः
सिद्धत्वेनाविधेयत्वात्तद्विपर्ययेण नवमीयुक्ताया उत्तरा-
ङ्गादौ कलासङ्ख्याविधीयते तदा पूर्वाङ्गवसाने स्वतः
सिद्धत्वादनुवाद पूर्वोङ्गवसानकलायाः सप्तमीयुक्त
विपर्ययः, विष्णुधर्मोत्तरे स्पष्टमभिहितम् “रोहिणी
संहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी । सप्तम्यामर्धरा-
त्राधः कलयापि यदा भवेत् । तत्र जातो जगन्नाथः
कौस्तुभो हरिरीश्वरः । तमेवोपवसेत् कालं कुर्यात्तत्रैव
जागरमिति” । इत्यष्टमी कृष्णपक्षादिमासविषयया
भाद्रपदे भवति सैवाष्टमी शुक्लपक्षादिमासविषयया
त्रायणे भवति । अतएव योगीश्वरः “रोहिणीसंहिता
कृष्णा मासे च त्रायणेऽष्टमी । अर्द्धरात्रादधोर्ध्वं क-
लयापि यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप
मणाग्निनीति” । कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लभत्वात्
स एव पञ्चान्तरमाह । “अर्द्धरात्रादधोर्ध्वमेकाघ-
टिकाचिता । रोहिणी चाष्टमी प्राज्ञा उपवासव्रता-
द्विजिति” । एका चाघटिका चैकाघटिके ताभ्यामा-
चिता । कलामेवैकाघटिका स्थूला । तामेवैकाघ-
टिका स्थूला । तत्रायमर्थः सपद्यते पूर्वभागावसाने
एका घटिका उत्तरभागादौ चैका मिश्रित्वा तन्निशीथय-
द्वाच्यं मुहूर्त्तं तावत्परिमाणं सर्वैरपि सुलब्धत्वा-
न्मुखः कल्पः । तदसम्भवेऽर्धघटिकान्तेष्टव्या । तस्याप्य-
सम्भवे कवेति तत्र सख्यं पक्षमिमित्य भविष्योत्तरे “नि-
शीथे कृष्णपक्षगे” इत्युक्तं तत्र वचनं साकल्येन पूर्वसदा-
हृतम् । अत्र जयन्ती चन्द्रार्थदानस्यावश्यकर्तव्यत्वा-
त्तस्य च चन्द्रोदयकालीनत्वादिप्रतीये योगः प्रशस्तः ।
एतदेव विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम् “अर्द्धरात्रे तु योगोऽय-
न्तारापत्युदये तथा । नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां
तत्र प्रवर्त्तयेदिति” । सोऽयमर्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः ।
यस्तु कृत्स्नाहोरात्रयोगः सोऽयं मुख्यतरः । यत्र यदा
कदाचिदीपद्योगः सोऽयं मुख्यतरः । स च वशिष्ठसंहि-

तापयां दर्शितः “अहोरात्रं तयोर्योगोऽहोरात्रसंपूर्णोभवेद्यदि
सहस्रसंख्यहोरात्रे योगश्चेत्तासप्तमोभवेदिति” । सोऽयं
जयन्तीव्रते योगनिर्णयः । स एव जन्माष्टमीव्रते-
ऽपि द्रष्टव्यः । यस्मिन्नेवं योगोनास्ति तस्मि-
न्नेवं जन्माष्टमीव्रतमेकमेव प्रवर्त्तते तत्रापि नेतरा-
ष्टमीवद्विषयवेषः किं त्वर्द्धरात्रवेषः । तथा च
पुराणान्तरे “दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति
चेद्विषयिकला । रात्रियुक्ता प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुस-
युताम्” । अन्यत्रापि “अष्टमी शिवरात्रिश्च अर्द्धरात्राद-
धोयदि । दृश्यते घटिकाया सा पूर्वविज्ञा प्रकीर्त्तितेति” ।
इति वेधोनिर्दिष्टः । अथ चाद्यतिथिनिर्णयते सा च
सप्तसरभेदेन द्विधा भवति रोहिणीरहिता रोहिणी-
युक्ता चेति । तत्र या रोहिणीरहिताष्टमी सापि-
द्विविधा शुद्धा सप्तमीविज्ञा चेति । सूर्योदयमारभ्य
प्रवर्त्तमानाष्टमी शुद्धा निशीथार्धार्धं सप्तम्या कियत्वापि
युक्ता विज्ञा । शुद्धा पुनर्निशीथव्याप्राप्त्याप्रिभ्या द्विवि-
धा तत्र निशीथव्यापिनी जन्माष्टमीव्रते मुख्यता ।
“विशेषेणेन्दुसंयुतामिति” वचनात् । निशीथव्यापि-
रहितपि “रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति” वचनेन पृथीतव्या
भवति । ननु पूर्वोदुर्निशीथार्धमारभ्य परेद्युर्नि-
शीथार्धार्धं समाप्यते तस्या उभयत्र रात्रिसंख्य-
त्वात् कुतोप्रवास इति चेत् परेद्युरिति ब्रूमः
उभयत्र निशीथव्याप्राप्तभावस्य रात्रिसंख्यस्य च तल्ल-
त्वेऽपि परेद्युः प्रातःसंकल्पकालमारभ्य वर्त्तमान-
तया प्राशस्त्यं द्रष्टव्यम् । सप्तमीविज्ञापि त्रिविधा ।
पूर्वोदुरेव निशीथव्यापिनी परेद्युरेव निशीथव्यापिनी
उभयत्र निशीथव्यापिनी चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोः
प्रत्ययो निशीथव्याप्तेः प्रयोजकत्वेन या निशीथव्या-
पिनी सा “विशेषेणेन्दुसंयुतामिति” वचनेन पृथी-
तव्या भवति । या तु दिनद्वये निशीथव्यापिनी तस्याम्
उभयत्र निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तल्लत्वाच्चा-
नेन वचनेन निर्णयः सम्भवति नापि “कृष्णपक्षेऽष्टमी” इत्या-
दिभिरष्टमीभातसपत्नीव्य प्रवृत्तं निर्णेतं शक्यते तेषाम-
हर्धविषयत्वात् । अन्यथा वृत्तान्तरेष्वपि निशीथवेषः
प्रसज्येत तस्मात्प्रायः परिशिष्यते । न्यायश्च परेद्युरूप-
यासं प्रापयति, संकल्पकालमारभ्य तिथिसङ्ख्यायात् ।
न च साकल्याभिधायिवचनेन पूर्वोदुरपि संकल्पकाले
तिथिरस्तीति शङ्कनीयम् । तस्यास्यतिथित्वाभावात् ।

किञ्च "सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितोरपि रिति" पञ्चन निशीथव्यापिनीमहर्षी न विषयी रोति तस्यात्परेदुरेवोपवासः । तदेव चतुर्विधा रोहिणीरहिताहमी निशीथीति । अथ रोहिणीसहिताहमी निशीथीति सापि चतुर्विधा शुद्धा पिद्धा शुद्धाधिका विद्धाधिका चेति । तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगोयत् फिस्त्रिनुहूर्त्तयोगश्चेति त्रैविध्यं भवति । एवं विद्धाध्यामपि द्रष्टव्यम् । एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावाद्गुणाभावे सन्देहो नास्ति किंतु केवलं योगगततारतम्यात्प्रागस्त्यतारतम्यं भवति । यत्किञ्चिन्नुहूर्त्तं योगः प्रशस्तं चर्धरात्रयोगः प्रशस्ततर सम्पूर्णयोगः प्रशस्ततमः । अत्रापि योगेषु योगरूपजीव्य उपवासो विहितः विष्णुधर्मोत्तरे "प्राजपत्यर्चसंयुक्ता कृष्णा नमसि चाहमी । सङ्कर्तमपि लभ्येत सोमेध्या सुमहाफला । सङ्कर्तमप्यहोरत्ने यस्मिन् व्यक्तं हि लभ्यते । अहस्या रोहिणीधर्म्यं तां पुण्या सनुपावसेदिति" । शुद्धाधिका तु पूर्वोद्युः सूर्योदयमारभ्य मध्याह्न परेदुः सूर्योदयमतिक्रम्य पश्चर्तते सा च त्रिविधा पूर्वोद्युरेव रोहिणीयुक्ता परेदुरेव रोहिणीयुक्ता दिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति तत्राद्योर्ध्वयोः पञ्चयोगास्तु उपवास सन्देहः रोहिणीयुक्ताया द्वितीयायाः कोटेरभावात् । तृतीयपक्षे तु रोहिणीयोगसोभयत्न समानत्वेऽपि गुणाधिक्यात् पूर्वोपोपास्या गुणाधिक्यं च दर्शयिष्यते । ज्येष्ठमोषाधत्ते नोक्ता पूर्वा तिथिः सापि रोहिणीयोगभेदाभिज्ञा मिदते अहमीवत्सूर्योदयमारभ्य मध्याह्न रोहिणी कदाचित्परेदुरपि कियती वर्तते, कदाचित्पूर्वोद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी प्रवर्तते । कदाचित्निशीथादूर्ध्वमारभ्य प्रवर्तते । तत्र प्रथमपक्षे संपूर्णत्वमेकोगुणः । संकल्पकासमारभ्य लक्ष्मणकर्म कालव्याप्तिरपरोगुणः । निशीथव्याप्तिस्तृतीयोगुणः । नचैते त्रयोगुणाः परेदुः सम्भवन्ति । द्वितीयपक्षे निशीथे जयन्तीसङ्कायोगुणः । न च परेदुः सोऽस्ति । तृतीयपक्षे दिनद्वयेऽपि निशीथयोगो नास्ति पूर्वोद्युः केवलाहमी परेदुः केवला रोहिणी । तत्राहस्या प्राधान्यात्प्रागस्त्यभास्येयम् । सर्वत्र हि जयन्तीवाक्येषु रोहिणीसहिताहमीति व्यवहारादहमीसहिता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्च तिथिनक्षत्रयोक्रमेण प्रवानोपवर्ज्यभाषोऽवगन्तव्यः । अतो गुणाधिक्या-

शुद्धाधिका पूर्वोपोपाया । निशीथादूर्ध्वं सप्तम्या युक्ता परेदुरपि यिद्यमाना विद्धाधिका । नन्वत्र निशीथवेधो ग्राह्य इत्युक्तम् । पाठं वेध्याया अहस्या निशीथसङ्कायोगेऽत्र निशीथवेधः न तु वेधिकाया सप्तम्या निशीथसमये सङ्कायः । विद्धाधिकायामपि पञ्चतयम् । द्वयोः पञ्चयोश्च सन्देहामायः पूर्वोद्योजनीयः । तत्र वा पूर्वोद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तस्यामुपवास आदित्यपुराणे आर्यते "विनाशकं न कर्त्तव्या नयमी संयुताहमी । कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताहमीति" । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "जयन्ती शिवरात्रिच कार्या मद्राजयाम्भिते । हस्तोपवास तिथ्यन्ते तथा कुर्यान्नु पारश्चिति" । गारुडपुराणेऽपि "जयन्तं पूर्वविद्यायासुपवास समाचरेत् । तिथ्यन्ते योत्स्वान्ते वा वृत्ती कुर्वीत पारश्चिति" । या परेदुरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका ततोपवासः पूर्वतिथौ न युक्तः, रोहिणीयोगाभावात् परेदुः तत्सङ्कायत्पूर्वोदाहृतेन प्राजापत्यत्यादिना विष्णुरहस्यवचनेनोपवासोविधीयते । या तुभयत्न रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका सापि निशीथे जयन्तीयोगसमेज्य चतुर्धा मिदते । पूर्वोद्युरेव निशीथयोगवती । परेदुरेव तादृशी, उभयत्रापि निशीथयोगसहिता तद्वहिता चेति । तत्र या पूर्वोद्युरेव निशीथयोगवती सा पूर्वोपोपाया तदुक्तं पद्मपुराणे "कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणी सहिताहमी । ततोपवास कुर्वीत तिथिमान्ते व्य पारश्चिति" अत्राविशिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु परदिन एवोपवासः । तत्र दिनद्वये निशीथे गनुपवस्य मङ्गलैवत्ते पश्यते "वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताहमी । सा सङ्कापि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताहमी । "अविद्यायान्तु सङ्कायां जातो देयकीनन्दनः" इति । यदा दिनद्वयेऽपि निशीथयोगे परतोपवासस्तदा किञ्च यत्तव्यं परेदुरेव निशीथयोगे । दिनद्वयेऽपि निशीथयोगराहित्यं बहुधा जायते । तदाया पूर्वोद्युर्निशीथादूर्ध्वं तिथि-नक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं तत्र परेदुः निशीथादूर्ध्वमेव समाप्ति-लोकः प्रकारः । पूर्वोद्युर्निशीथादूर्ध्वमेव अत्र प्रवृत्तम् अहमी तु निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेदुः निशीथादूर्ध्वं अत्र निक्षिप्तमित्यपरः । अहमी निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता अत्र च निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तम् अहस्या परेदुर्निशीथादूर्ध्वमेव समाप्तिरिति तृतीयः । त्रिविधे तेषु प्रकारेषु पूर्वोपोपाया दिनद्वयेऽवधरात्रयोगविधौ पूर्वोदाहृतस्य "वर्जनीयां

प्रयत्नेन" इत्यादियचनस्यात्वाऽपि चारयितुं शक्यत्वात् । किञ्च प्रथमप्रकारे न्यायोऽप्युद्बलको भवति । सङ्कल्पकाल-मारभ्य तिथिनक्षत्रयोगस्य वङ्गकालव्यापित्वात् प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यम् । द्वितीयप्रकारे परेदुरष्टमीवाङ्गल्येऽपि नक्षत्र-योगस्यात्यत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्कान्न कर्त्तव्या । अतएव स्कन्दपुराणे पठ्यते "सप्तमीसंहितादस्यां भूत्वा ऋक्ष द्विजो-त्तमः । प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि सङ्कर्त्तुं भवेद्यदि । तदा-ष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति" । तृतीयप्रकारे परेदुर्नक्षत्रवाङ्गल्येऽपि अष्टमीयोगस्यात्यत्वादनुपादेयत्व-मित्याशङ्कान्न भवति सा च पद्मपुराणेन निवर्त्यते "पूर्व-विद्वाष्टमी या तु उदये नवमीदिने । सङ्कर्त्तमपि संयुक्ता सपूर्णा साष्टमी भवेत् । कला काठा सङ्कर्त्ताऽपि यदा कृणा ष्टमी तिथिः । नवम्या सैव प्राज्ञा स्यात् सप्तमीसंयुता न हीति" । तदेवं जन्माष्टमीभेदा जयन्तीभेदाश्च निरू-पिताः । तत्र जयन्तीभेदेऽप्युपवासदिने यदि बुधवारः सोमवासरोषा भवति तदा फलाधिक्यं भवति तदुक्तं पद्मपुराणे "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता आवाये मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुन-र्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नक्षत्रीयुक्ता कुलकोद्यास्तु वृत्तिदेति" । स्कन्दपुराणेऽपि "उदये चाष्टमी किञ्चिद्वधमी सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्य-क्षेपयुता । अपि यर्षतेनापि लभ्यते यदि वा नवेति" । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसंहिता यदा । भवेत्तु घनिशार्द्धे वा किं कृतैर्ब्रतकोटिरिति" । यथोक्तरीत्या विहिततिथावुपवासं कृत्वा परेदुः पार-णेनोपवासं समापयेत् पार तीर-कर्मसमाप्तावित्यस्माद्भानो-निष्पन्नं पारणशब्दः । यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिधत्ते तथाप्युपवाससमग्रवैव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पद्मजाटि-शब्दयद्व्योमरूढोद्भवः । तथा च दोगरूखोपवासस्य चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते । अङ्गत्वज्ञोपवासविधिवाक्येषु "तिथिभान्ते च पारणमिति" विधानादयमन्तव्यम् । न च रागप्राप्तस्य भोजनस्थानेन वचनेनोपवासाङ्गतिथि-नक्षत्रयोनिधेयः क्रियते न तु पारणनामकं किञ्चिद-ङ्गं विधीयत इति शङ्कनीयम् तथासति पारणशब्द-प्रयोगानुपपत्तेः रागप्राप्ते ह्यथर्वहरणे भोजनशब्दः । तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनवियक्षायां सुखाद्यो-पाधितः स्यात् । किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रति-निधिविधानं नोपपद्येत । तद्विधानञ्च द्वादशीमस्तावे

देवसेन स्मर्यते "संकटे विषमे प्राप्ते द्वादशग्रां पारयेत् कथम् ? । अङ्गिस्तु पारणां कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकदिति" । अतः पारणशब्दबलात् प्रतिनिधिविधिवलाच्च पारणस्याङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । अतएवादित्यपुराणे "पारणान् ब्रतं ज्ञेयं ब्रतान्ते न द्विभोजनम् । असमाप्ते ब्रते पूर्वं नैव कुर्याद्ब्रतान्तर-मिति" तच्च पारणसुपवासदिनात् परदिनपूर्वाह्णे कर्त्त-व्यम् "उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेदिति" देवस्य स्मरणात् । एव सामान्यतः पूर्वाह्णे पारणप्राप्तौ कश्चि-दुपवादाय "तिथिभान्ते च पारणम्" इत्यभिधीयते । शुद्धाधिकायां पूर्वोदुरेव जयन्तीयोगः उभयत्रापि वा जयन्तीयोग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्वोदुरेवोपवासविधाना-नात् परेदुः केवलतिथेस्तिथिनक्षत्रयोर्वा सङ्गावात्तदन्ते पारणविधिः । तथा शुद्धाधिकयोर्विद्धाधिकयोर्भयोरपि यदा परेदुरेव जयन्तीयोगस्तदा परतिथावुपवासविधानात्पार-णदिने तिथ्यभावेऽपि कदाचिन्नक्षत्रावशेषसम्भवात्तदन्ते पारणं विधीयते तिथेर्वा नक्षत्रस्य वावशेषकाले पारणं ब्रह्मवैवर्ते प्रतिपिध्यते । "अष्टम्यामथ रोहिण्या न कुर्या-त्पारणं कश्चित् । हन्यात्पुनरा कृतं कर्म उपवासाजितं फलम् । तिथिरष्टगुणं हनि नक्षत्रञ्च चतुर्थं यम् । त-स्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणमिति" । स्कन्द-पुराणेऽपि "तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् । अतोऽन्यथा पारणे तु ब्रतमङ्गमवाप्तुं यादिति" । तिथिभान्तश्च द्विविध उभयान्न एकतरान्तश्चेति । दिनद्वये जयन्तीयोगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी सङ्कर्त्तव्यं नातिक्रामति रोहिणी तु पूर्वोदुर्नक्षत्रीयादर्याग् यदा कदाचित् प्रवृत्ता तदनुसारेण परेदुः समाप्येत । तत्र यदि द्विवैव समाप्येत तदा तामसतिवाह्यैव पारणं कुर्यात् उभयान्तस्य सुख्यत्वात् । यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समा-प्तिर्न प्रतीक्षणीया रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात् । तथा च ब्रह्मवैवर्ते "सर्वेष्वोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा पुण्यहानिः स्यादते पारणपारणमिति । अन्य-तिथ्यागमोरात्रौ तामसस्तैजसो दिवा । तामसे पारणं कुर्वन्तामसीं गतिमश्नुते" इति । दिवापारणं कुर्वन्नपि नाष्टमीवेलायां कुर्यात् एकतरान्तस्याभावात् अष्टमीस-तिवाह्य रोहिण्यां वर्त्तनायामपि पारणं कार्यम् । अतएव नारदीये "तिथिनक्षत्रसंयोग उपवाद्योपदा भवेत् । पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संज्ञम्" । सायोगिके वृत्ते प्राप्ते यत्नैकोऽपि विरुध्यते । तत्रैव पारणं कुर्यादेवं

नेष्टिदोषिदुरिति" । पूर्वेद्युरेप निशीथे जयन्तीयोग
यत्नां विज्ञाधिकाया पारणदिने तिथिमानो मङ्गला सं-
भाव्यते । अहम्यभयान्तपुनरान्तोवा, रात्रावेकतरान्त
अभयान्तोवेति । तेषु चतुर्थे भेदेपु निर्णयः कर्तव्यः
"तिथिग्रन्थयोरेव" अन्ते दोषत्वान्नमयापि वा । अत्र
रात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणञ्च परेऽहनीति" । दिपसे
यद्यभयान्तस्तदा पारणमिति सुप्रसङ्गः कल्पः । मङ्गला-
न्तमिथनेनैकतरान्तत्व विवक्षितम् । सोऽयमनुकल्पः ।
यदि रात्रौ निशीथादयौगभयान्त एकतरान्तो वा भवति
तदा दिपसे मङ्गलानुक्तयोरुभयोरप्यस भावाद्वात्रौ पा-
रणस्य निमित्तत्वाच्चात्रार्थतत्वाच्च पञ्चासप्तमौ पारणस्य
प्रतिप्रसव क्रियते "अर्धरात्रेऽपि वा कुर्यादिति" । ननु
पारणेऽहस्यन्तस्य प्रतीकणीयत्वेऽपि रोहिण्यन्तो न प्रती-
कणीयः "या. काचित्तिथय प्रोक्ता पुण्या मङ्गलस-
मुता । अज्ञाने पारणं कुर्याद्विना अथवा रोहिण्योन्" इति
स्मरणम् । सैपम् । "मङ्गलञ्च चतुर्थमिति" मत्वया
यस्योदाहृतत्वात् । तस्मात् "विज्ञा अथवा रोहिणी-
मिति यच्चन केवलमज्ञानोपवासविषय पूर्वोक्तानुक्तवि-
षयः वेत्यवगन्तव्यम् । अथगन्तव्यं त्वं तिथिनक्षत्रयोरु-
भयोरनुवर्तमानयोरपि प्रातर्देव स पूज्य क्रियमाण पा-
रण न दुष्प्रति । "तिथ्यन्ते प्रोत्सयान्ते वा प्रती कुर्वी-
त पारणमिति" स्मरणम् ।

तत्र निष्कृष्टार्थस्तु तेनैव कारिकाभिर्निबन्धोयथा
"जवन्याख्यं तत्र भिक्षुः कृष्णजन्माष्टमीव्रतात् । शुद्धा
न सप्तमीविज्ञेयत्वे" जन्माष्टमी द्विधा । सप्तमी चेन्न-
शीघ्रात् प्रान्विद्धा शुद्धाऽन्वया भवेत् । शुद्धायां नास्ति
सन्देहो विज्ञा च त्रिविधेयते । निशीथयोगः पूर्वेद्यु-
रुत्तरेद्युर्द्वयोरुत्तरे । पूर्वमे प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ।
अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा । शुद्धा शु-
द्धाधिकेचैव विज्ञा विज्ञाधिकेति च । शुद्धावामपि विज्ञायां
न समाव्योक्तता तिथि । शुद्धाधिकाया योगः स्यादेक-
स्मिन्वा दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथम-
न्दिनम् । यदा निशीथे पञ्चाहेत्युत्तमो मध्यमोऽधमः ।
प्रोगास्त्रधापि पूर्वेद्युः स पूर्णत्वादुपोगम् । विज्ञाधि-
काया मत्वकेदिनयोगे स गृह्यताम् । द्वयोर्योगस्त्रिधा-
भिन्नो निशीथवृत्तिभेदतः । तद्युक्तिर्दिन एकस्मिन्
प्रयोगेभिर्वोरिति । एकस्मिन् अत्रेति स्थात् पक्षयोरन्वयोः
परा । अत्रे सोमे जयन्ती जेहारे साऽतिफलप्रदा । तिथ्य-

चयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत् । एकस्मान्
मध्यमं स्यादुत्तमयान्तेऽधमं खल्वम् । यस्मिन्पक्षे अम-
न्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा । अन्तर्भूता जयन्ती
स्याहम्ययोगाशङ्कित । भोगवासद्वयं कार्यसमोपगन्तु
परं दिनम्" ।

रघुनन्दनमते त्वं तद्व्यवस्था यथा
"यत्नैकदिने जयन्तीसामञ्जस्यैवोपवासः । उभयदिने
चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे च रोहिणीयुक्ताष्ट-
म्याम् । उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने ।
रोहिण्यलाभे त्वं निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् । उभय-
दिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिन इति ।
उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । य-
दा त्वं मङ्गलान्याय पूर्वेकतरस्यावसानमन्त-
रस्य मङ्गलान्यायां तदनन्तरं वा तदैकतरावसाने पा-
रणम् । यदा मङ्गलान्यायासुभयस्थितिसादोत्सयान्ते
प्रातःपारणमिति" ।

तत्प्रमाणवाक्यानि तिः तं जन्माष्टमीतत्वेऽनुसन्धेयानि
भावयन् रघुनन्दनमतयोर्युक्तायुक्तात्वे अल्पपि देशविशेष
वासिभिस्तत्तद्व्यवस्थे आदर्तव्ये एते च व्यवस्थे आर्तदे-
यादर्तव्ये । वैष्णवैस्तु हरिमति विज्ञासाद्यनुसरिणी व्यव-
स्थादर्तव्या सा च जन्माष्टमीयन्दे इत्यत्र । कृष्णजन्माष्ट-
मीयन्दोऽप्यत्र दर्शितकालमाधवीयपन्थे उदाः इत्यम् ।

कृष्णिका स्त्री कृष्णोयस्थौ भूम्नाऽप्यस्य ठन् कथ्यैव संज्ञाया
कृष्णा । (राहसरिपा) राजसर्पमे हेमच०

कृष्णेष्ट ३० कर्म० । (काजला) इक्षुभेदे कान्तारेक्षौ राजनि० ।
तद्गुणाः इक्षु शब्दे ६०६४० उक्ताः

कृष्णोदर ३० स्त्री० कृष्णसदरमस्य । दर्शिकरसर्पभेदे "कृष्ण-
सर्पो महासर्पः कृष्णोदर" इत्यादि दर्शिकरसर्पभेदोक्तौ
उक्तं । अहिशब्दे विवृतिः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कृष्णोदुम्बरिका स्त्री कृष्णस्यकाकस्य प्रिया उदुम्बरिका ।
काकोदुम्बरिकायाम् राजनिः

कृष्ण ति० कृष्ण-कर्मणि अर्हार्थे कथम् । कथ्यार्थे चोलादौ
"कृष्णा दृष्टपि ननु क्षितिमिच्छनेष्टः" रघु

कृष्णर ३० कृष्ण-कर्मणि वा० न पत्वम् । "तिवृत्तशुक्ल
सम्पत् कृष्णर सोऽभिधीयते" क० प० उक्ते तिवृत्तशुक्ल
मित्रिते पक्षे तद्व्युत्पत्ते (खेचही) कृतात्मभेदे स्त्री भावप्र०
कृतात्मशब्दे इत्यम्

कृ विज्ञेये तदा० परः सक० षेत् । किरति अङ्गारीत् ।

अकारिणाम् अकार अकरतः चकरिष । करीता ।
 क(रि)रीषति करी(रि)तव्य. कार्यः । कर्माणि कीर्यते
 अकारि अकारिपाताम् अकारि(क(रि)री) साताम्
 किरन् कीर्यमाणः । कीर्यः कीर्यः करी(रि)तम्
 अतु+पश्चात् क्षेमे अनुकिरति अतुकीर्यः
 अप+हर्षवासभक्षणार्थतया खनने तत्र चतुष्पाजन्तु-पक्षि
 कर्तृके आ० सुट् च । अपस्किरते हृष्टो हृष्टः भक्षार्थी
 कुकुटः यासाथी आ वा । हर्षाभावे ह न हट् न वा
 तट् । अपस्किरति कुसुमम् ।
 अव+अध,क्षेपणे दूरतः प्रक्षेपे च सक० अपस्किरति मन्त्रार्थे
 सुट् अवस्तर । वतात् पतने सक० । अवकीर्षी
 आ+अनन्तात् क्षेपणे विस्तारे च सक० “आकीर्ष्यन्ति धिपत्नीना
 सुट्जहारदोषिभिः” रघुः
 उट्+उत्खनने (गाढा) उत्कीर्य शब्दे उदा० [त्कीर्ये] रघु
 सप्त+उट्+छेदने विदारणे हिंसाया न सक० “अणौ वज्रसप्त-
 सप्त+छेदने सुट् च । उपस्किरति
 परा+सम्यक् क्षेमे व्याप्तौ च सक० पराकीर्ष्यः
 प्र+प्रक्षेपे सक० नानाजातीयैर्मेलने । प्रकीर्ष्यम्
 प्रति+हिंसायाम् सुट् च । “उरोविदारं प्रतिचक्षरे नखैः” भाष.
 वि+विक्षेपे सक० “व्यकीर्यत त्वम्बकपादमूले” कुमा०
 समु+निश्चये । सङ्कर सङ्कीर्णः
 कृ हिंसने कृादि० उभ० सक० सेट् । कृणाति अकारीत् ।
 चकार चकरे करीता करी(रि)षति ते । कीर्यः कीर्यः
 कृ विज्ञाने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कारयते अचकीरत ।
 कृ त संशये शब्दे चु० उभ० सक० सेट् । कीर्तयति-ते
 अचकीर्तन्-त कविकल्पद्रुमः ।
 क्लृप्त लि० क्लृप्त-क्त । रचिते, श्रित्यते, ‘क्लृप्तेन सोपानपथे-
 नेति’ रघुः । श्रित्ये च । ‘क्लृप्तकेशनखश्लक्ष्ण’ मनु.
 क्लृप्तकील स्त्री क्लृप्तं कीलयति कीलि-अण् । व्यवस्थालि
 पौ त्रिका०
 क्लृप्तधूप पु० क्लृप्तोद्धूयेन । क्लृप्तके जटा०
 क्लृप्ति स्त्री क्लृप्त-भावे क्लृप्तिन् । क्लृप्तेन शब्दधारणे श्रुत्यर्थे च ।
 “तेषां क्लृप्तिमन्वितरे कल्पने” शत० ब्रा० १२।१।१७
 “संचामूर्त्तिक्लृप्तिस्त्रिष्टुक्त्वं त” शा० सू०
 क्लृप्तिक लि० क्लृप्तं मूलदानेन स्वत्वं देयत्वेनास्यस्य ठन्
 ततः आगतं कन् वा । श्रुतिं हृत्वा तस्य मूलदा-
 नेन स्वत्वनैयत्यापादकतया तथात्वम् ।
 केकाय पु० व० य० देशभेदे । “अनजह्वं जमपदाक्षिषोध

गदतो मम” इत्युपक्रमे “उपाहृत्ताहृत्ताः सुराद्राः
 केकयास्तथा” भा० उ० ६४० । “उभौ भरतश्चतुर्भौ
 केकयेषु परन्तपौ” रा० अ० ६७४० “केकयांस्ते गमिष्य-
 न्नोहयानारुह्य सन्मृतान्” रामा० अ० ६०४० “तथा
 केकयराजानं हृत्वं परमधार्मिकम् । अश्वरं राज-
 सिहश्च सपुत्रं तमिहानय” रामा० आ० ११।१४ “अयं
 केकयराजस्य पुत्रोवसति पुत्रक । त्वां नेतुमागतो वीरो
 युधाजित् मातुलस्तय” रामा० ११।१६।
 स च देश उ० स० कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । “उत्त-
 रत कैलासः इत्युपक्रमे “केकयवसातियासुनभोग
 प्रस्यार्जुनायनाग्नीध्रा” इति । केकयानां राजा अण्
 यादेरियादेशः । कैकेय तद्देशम् । वड्डु तस्य लुक् । केक-
 याः तद्देशम् व० य० । सोऽभिजनोऽस्य अण् । कैकेय
 तद्देशवासि वड्डु तस्य लुक् । उपचारात् २केकयन्तमे
 पु० “सत्कृत्य केकयीपुत्रं केकयोधममादिशत्” “सत्कृत्य
 केकयो राजा भरतस्य ददौ धनम्” रा० अ० ७।२१।१६ ।
 तस्यापत्यम् अण् । तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रिया त्व भर्गा० न
 लुक् । कैकेयी “गच्छ तातानुजाने त्वा कैकेयी सुप्रजास्त्वया”
 रामा० अ० ७०।१७। केकयात् जन्यजनकभावरूपेण योगे ङीप्
 केकयी । १केकयन्तपत्न्यायाम् स्त्री द्वापरयुगीये ङन्त-
 भेदे पु० “यदा तु पञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयश्चेदिपति-
 र्ययश्च” भा० भी० १२०४० युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णोक्ति
 केकर लि० के मूर्ध्नि करीतुं नेतवारा शीलमस्य कृ-अच् अलुक्
 स० । निम्नोच्चताजियुक्ते १पुरुषे (ट्रेरा) अमरः “पित्वा-
 विषदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा” मनुः पाठान्तरे । उपचा-
 रात् २तथाचक्षुषि न० “तरक्षौ निहते चैष जायते केक-
 रेक्ष्णः” शाता० । तद्देशतया तरक्षुवच्छेत्ता “चतु-
 र्वर्षस्तु केकरः” विद्यसारतन्त्रोक्ते चतुर्वर्षीयके शमन्ते
 पु० कुमारगर्भे २१०६४० विधितिः
 केका स्त्री के मूर्ध्नि कायते कर्माणि च अलुक्त्वं । मयूर-
 रवे अमर “वड्डुसंयादिनी केका” रघुः । ततः
 अस्यर्थे इतिठनौ । केकिन् केकिक् तदुक्ते मयूरे
 पुंस्त्री इतौ स्त्रियां ङीप् ठनि टाप्
 केकावल पुंस्त्री० केका रथभेदं चलते कृणाति चल-अच्
 केका+वा० अस्यर्थे चलश्च वा । मयूरे शब्दच० स्त्रिया
 जातित्वात् ङीप्
 केचन अव्य० किम् +पुंसिजसिद्धं ततश्चन सुगंध० । केचि-
 दित्यर्थे एवं चित्-केचिदित्ययत् । “ये नाम केचिदिह

नः प्रययन्त्यवस्थाम्" मानतीमा० । पाणिनिमते द्विपदम्
 अतएव चिञ्चनगज्जटितमन्त्राम् पदकारा द्विपदतया मेरु
 कुं न० कचु+स्वार्थे क प्रथो० । कचुपदार्थे त्रिका० ।
 एका स्त्री के मुञ्चि कृत्सित० धणक० स्तोत्रं लोकात् ।
 पटकुश्याम् (तावु) पटमण्डपे हेमच० ।
 मन्त्रणे निन्त्रायणे (यथोचितभाषणे) च अ० उ०
 सक० सेट् । केतयति ते अचिकेतत् त केतयाम् भभूव
 व्यास चकार चक्रे । केतित सङ्केतः "सत्यधर्माण-
 मप्याजौ केतयेत् कुलज द्विजम्" भा० आ० १५६५
 "केतितस्तु यथान्याय हव्यकव्ये द्विजोत्तम" मनु ।
 सप्त+इच्छाभेदे गज्जटितमन्त्रापापरे । "सङ्केतो गज्जटिते
 जातो गुणद्रव्यक्रियासु च" काव्य० "साक्षात् सङ्केतितं
 योऽर्थम्" सा० द० अभिप्रायस्य च केदाभेदे (इसारा)
 सक० "नामगृहीत कृतसङ्केतम्" जय० "कालार्थिनी
 त या याति सङ्केतं साऽभिचारिका" अमर
 केत ५० कित-आधारे षञ् । निवासे "अध्वजकलियाद्गुण
 केतकेतः" भाग० १, १६, २६, भावे षञ् । २यासे च "अवाङ्
 मखाः पक्षिगणा विशन्ति केतार्थमिवागु एषम्" भा०
 क० ४३३८ । प्रशयां निरुक्त० ४ संकल्पे "देवास्तो
 वस्तु केतमायन्" ऋ० ४, २६, २ । "केतं संकल्पम्"
 भा० । ५ मन्त्रणे च । "आविष्टा पौजवन्स केतम्"
 ऋ० ७, १२, २५, "केत मन्त्रणम्" भा० ६ प्रातरि लि० ।
 "प्रकेतोऽसि रवेभ्य" ताण्ड्य० ब्रा० १, १८, १०, प्रकेत
 प्रकटं प्रातासि" भा० । ७ ध्वजे ५०
 केतकी ५० कित-निवासे एषु ल् । "केतक सूचिकाप्रभोजम्-
 क ककचच्छद" इत्युक्तलक्षणे १ छे । २ तत्पुष्पे न० ।
 "स्फुरितभङ्गमृगच्छयि केतकम्" भाव । गौरादि-
 छीप् । ३ केतकीत्यपि तदुल्लेखी । "सुवर्णकेत-
 की तस्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी" भाव० । "केतक कटुक
 स्वादुर्लघुस्निग्ध कपापह" भाव० । केतक्या पुष्पम्
 ध्वणं तस्य बद्धत्वं लुक् लुकि स्त्रीपुल्ययस्यापि लुक् । केतक
 ४ तत्पुष्पे न० । बद्धत्वं लुक् लुकि स्त्रीपुल्ययस्य
 कचित् न लुक् । "केतकोपलगर्भा अर्द्धदेदित्युल्लेखौ"
 "केतक्या सदायिवम्" अथ० टी० मल्लिनाथप्रवक्तव्यम् ।
 आ० १० शिष्यपूजनाधिकारे भविष्यपु० "केतकी चाति
 सुकृच्छ्र कुन्दो यूथी नदस्त्रिणा । शिरीषसज्जं वन्यं ककुत्त-
 मानि विवर्जयेत्" । एव शिष्यपूजने तत्पुष्पस्य निषेधात्
 राजनि० शिवद्विपमिति तत्पुष्पायै उक्तम् । अतएव

नैपथे "प्रतिनिद्रपत्नानिगतानि केतयान् सुगाङ्गूडामभि-
 यर्जनार्जितम् । दधानमायासु चरिषु दुर्गं स कौतुकी
 तत्र ददर्श केतकम्" नैप० यार्थितम् वसिष्ठतन्त्र तस्या
 क्रकषाकारपत्राटतत्वाटि यथा "पियोगभाजा हृदि
 कण्टके कटुर्निधीयसे कर्गिणर सरेण यत् । ततोदु-
 राकर्षतया तदनृदिगीयसे मन्त्रयदेहदाहिना । तदप-
 स्त्रुषीसचिव स कामनोर्मनोभव सीव्यति दुर्गं पटौ ।
 स्फुटञ्च पत्रै करपत्रमूर्त्तिभिर्पियोगिहृदास्यि टाड-
 णायते । धतुर्म्मधुसिक्करोऽपि भीमजापर पराङ्मुख
 धूनिहृत्तयन् । प्रस्त्रनध्वा गरसात्करोति मामिति क्रु-
 धाऽऽक्रु गत तेन केतकम्" । केतकमित्यत्र कथो न लुक् ।
 उपपन्नभिन्ने तु नासौ लुक् । "अगमत् केतक रज"
 रघु । केत+स्वार्थे क । ५ ध्वजे ५० । "शारोहायुवकेत-
 कान्" भा० क० २४४० दाल बद्धास्त्री-कम् इति तु आया
 केतन न० कित-भाषाधिकरणकर्मकरणेषु यथयथ ल्युट् ।
 १ निमन्त्रणे, २ ध्वजे, ३ स्वम० ४ चिह्ने, ५ स्वदे हेमच० ६ स्थाने
 गन्तरता० । ७ कल्पे सेदि० । तत्र निमन्त्रणे "प्रतिगृह्य
 द्विजोविद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम्" सत् । "यान्त पति-
 ताविष्ठा अङ्गोन्मत्तास्तथैव च । देवे वाप्यथ वा पितृ
 तावन्ता हेन्ति केतनम्" । सत् वासे "न तत्र हस्तच्छाया
 वा पानीय केतनानि च" भा० व० १३३६ । ध्वजे ।
 "भग्न भीमेन मरुता भवतो रथकेतनम्" वेङ्गी । "स-
 मानस्यो हपराजकेतनः" कुमा० "अद्भुतं रथे भीत
 विकीर्णाधुवकेतना" भा० व० १४३० ।
 केतु ५० चाय-तु क्पादेश । प्रशयां निरु० २ राशोरङ्ग-
 देहात्मके पङ्कभेदे ज्यो० इदोमौ हेमच० ४ पताकाया
 चिह्ने ५ ज्योतिषे प्रसिद्धे हस्तप्रातभेदे च या व० ५०
 सेदि० तद्भेदश्च ह० व० ११ च० उक्तो यथा
 "गार्गीर्वा शिखिचार पाराशरमसितदेवज्ञस्त च । अ-
 न्याश्च बह्वन्दृष्टा क्रियतेऽयमनाकुलवार । दग्धेनमस्तमयो
 या न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातम् । दिव्यालरिच-
 भीमास्त्रिधा स्युः केतवो यस्मात् । अङ्गुतयेऽनत्र-
 रूप यस्मिन्नतु केतुरूपमेवोक्तम् । सज्योर्तापशाचाद्य
 मणिरत्नादीन् परित्यज्य । ध्वजशस्त्रभूतसत्तरगुञ्ज-
 राद्येष्वालारक्षासु । दिव्या गच्छतोऽपि मौढा स्फुर-
 तोऽन्या शिखिन । शतमेकाधिकमेकं सङ्कल्पयेत् वट-
 न्ति केतुमन् । यष्टरूपमेकमेव पाहं सुनिर्भरं केतम् ।
 यथोक्तो यदि बह्वक्ष किमनेन फलं तु सर्वथा वाच्यम् ।

उदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूमलैर्वर्चैः । यायन्त्यहानि
दृश्यौ मासास्तावन्त एव फलपाकाः । मासैरवदाश्च वदेत्
प्रथमात्यक्षत्रयात् परतः । सुखस्तनुः प्रसन्नः स्निग्ध-
स्त्वृजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितो वाऽप्यभिदृष्टः सुभि-
क्षसौख्यावहः केतः । उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो
धूमकेतुरत्यन्तः । इन्द्रायुधातुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो
वा । हारमणिहेमरूपाः किरणाख्या पञ्चविंशतिः शशि-
खाः । प्रागपरदिशोऽर्धश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः ।
शुक्रदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा कुताशमुता । आ-
न्नेत्या दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिमयदाः । यक्रशिखा
मृत्युमुता रूक्षा कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः । दृश्यन्ते या-
स्यायां जनमरकावेदिनस्ते च । दर्पणवृत्ताकारा
विशिखाः किरणान्विता धराततनयाः । क्षुद्रयदा द्वाविं-
शतिरैशान्यामन्वुतैर्लुनिभाः । शशिकिरणरजतहिमकु-
सदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते
त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः । वृक्षसुत एक एव त्रि-
शिखो वर्यैस्त्रिभिर्भुगान्तकरे । अनियतदिक्स्मभयो
विज्ञेयो वृक्षदण्डाख्यः । शतमभिहतमेकसमेतमेतदेकेन
विरहितान्यस्मात् । कथयिष्ये केतूनां शतानि नव ल-
क्ष्यैः सप्तैः । सौम्यैशान्योरुदयं शुक्रमुता यान्ति चतु-
रशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति
तोव्रफलाः । स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः पटिः शनै-
श्चाराद्भवता । अतिकटफला दृश्यताः सर्वत्रैते कनक-
सञ्जाः । पिकचा नाम गुरुमुताः सितकेताराः शिखाप-
रित्यक्ताः । पटिः पञ्चभिरधिका स्निग्धा यास्यान्विता पा-
पाः । नातिव्यक्ताः स्रक्क्षा दीर्घाः शुक्ला यथैष्टदिक्प्रम-
याः । बुधजास्तस्करसज्जा पापफलास्त्वेकपञ्चशात् ।
क्षतजानलातुररूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः पटिः ।
नाम्ना च कौड्युमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः ।
त्रि शत्यधिका राक्षोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः ।
रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचरोक्तम् । वि-
शयाधिकमन्यच्छतमर्गे विश्वरूपसज्जानाम् । तीव्रान-
लभयदाना ज्वालामालाकुलतनूनाम् । श्यामारुणा वि-
ताराद्यामररूपा पिकीर्णदीधितयः । अरुणाख्या वायोः
सप्तसप्तति पापदा परुषाः । तारापुञ्जनिकाशा गणका
नाम प्रजापतेरष्टौ । द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्या
ब्रह्मसन्तानाः । कङ्का नाम यरुणजा द्वाविंशदंशुलम्-
सस्थानाः । शशिवत् प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः ।

पश्यति कालमुताः कवन्धसज्जाः कवन्धसंस्थानाः ।
चण्डा भयप्रदाः स्युर्विरूपताराश्च ते शिखिनः । शुक्ल
विपुलैकतारा नव विदिशा केतवः समुत्पन्नाः । एवं के-
तुसहस्रं विशेषमेधामतो वक्ष्ये । उदगायतो महान्
स्निग्धमूर्तिरपरोदयी वसाकेतः । सदा करोति मरकं
सुभिक्षमपुत्तमं कुरुते । तल्लक्ष्योऽस्थिकेतः स तु रूक्षः
क्षुद्रयावहः प्रोक्तः । स्निग्धस्तादृक् प्राच्या शस्त्राख्यो डम-
रसरकायः । दृश्यताऽमावास्यायां कपालकेतः । सधूसरशिश-
खः । प्राग्मसोऽर्धविचारो क्षुम्भरकाष्टिरोग-
करः । प्राग्वैशानरमार्गे शूलायः श्यावरूपात्पार्श्वे ।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः ।
अपरस्या चलकेतः शिखया यास्यापयाङ्गलोच्छि-
तया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति ।
सप्त मुनीन् संस्पृश्या ध्रुवमभिजितमेव च प्रति-
निहतः । नभसोऽर्धमात्रमित्रा यास्येनास्तं समुप-
याति । हन्यात् प्रयागकुलाद् यावदवर्त्तते च पुष्करार-
ण्यम् । उदगपि च देविकासपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम् ।
अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्वानि रोगदु-
र्भिक्षेः । दृश्य मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश
प्रोक्तः । प्रागर्धरात्रदृश्यो यास्यायः श्वेतकेतुरन्यथ । क
इति युगाक्षतिरपरे युगपत्तौ समदिनदृश्यौ । स्निग्धौ
सुभिक्षयिषदायथाधिको दृश्यते कनामा यः । दृश्य वर्षा-
ण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकतम् । श्वेत इति जटा-
कारो रूक्षः श्यावो विद्यन्निभागगतः । विनिवर्तते ऽप
सव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते । आधूच्या तु शि-
खया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः । ज्ञेयः स रश्मि-
केतः श्वेतसमानं फलं धत्ते । ध्रुवकेतुरनियतगति
प्रमाणवर्णाक्षितिर्भवति विष्वक् । दिव्यान्तरिक्षभौमो भव-
त्ययं स्निग्ध इष्टफलः । सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु
चापि देशानाम् । गृहिणासुपस्करेषु च पिनाशिना दर्शनं
याति । कुसुद इति कुसुदकानिर्वासण्या प्राक्छिखो नि-
शामेकाम् । दृष्टः समिद्धमतुलं दश किल वर्षाणि स करो-
ति । सप्तदेकयामदृश्यः सुस्पृक्षतारोऽपरेण नणिकेतः
क्षुब्धो शिखास्य शुक्ला क्षनोद्गता क्षीरधारेव ।
उदयक्षेप सुभिक्षं चतुरोमासान् करोत्यसौ साधून् ।
प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजलूनाम् । जलकेतुरपि
च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया । नव मासान्
स सुभिक्षं करोति शान्तिं च लोकस्य । भवकेतुरेकराजं

दृश्यः प्राक् स्रक्ताकरं स्निग्ध । हरिलाङ्गूलोपमया
प्रदक्षिणायतया शिखया । यावत् एव स्रक्तान् दर्शयमा-
याति निर्देशेन्मासान् । तावदतल सुभिष्य रूषे प्राणान्ति-
कान् रोगान् । अपरेण पद्मकेतुर्दण्डालगौरो भवेन्निशा-
काम् । सप्त करोति सुभिष्य वर्षाण्यतिर्घृण्युक्तानि । आ-
यतं इति निशाघर्षे सव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः ।
यावत्क्षणां स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिष्यकरः । पश्चात्
सन्ध्याकाले संवर्तो नाम धूमताम्रशिखः । आक्रम्य वि-
यत्यु श श्रुताप्यावस्थितो रौद्रः । यावत् एव स्रक्तान्
दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपांस्स्रक्तानिपातैरुदयर्षं
चापि प्रीडयति । ये स्रक्तास्तान् हित्वा केतुभिराधुमिने
ऽथवा स्पृष्टे । नक्षत्रे भवति बधो येषां राश्यां प्रवक्ष्ये
तान् । अश्विन्यामश्रुकप भरणीषु किरातपार्थिवह-
न्यात् । बल्ललासु कलिङ्गेश रोहिण्या श्रुसेनपतिम् ।
औशीनरमपि सौम्येऽजलजालीयाधिपं तथाद्रांशु । आ-
दित्येऽश्रुकनारं पुष्ये मगधाधिपं हन्ति । अश्विने भौ-
जङ्गेऽपितत्रे १० अङ्गं पाण्डुरनाथमपि भाग्ये ११ ।
औज्जयनिकमार्यसूने १२ सावित्रे १३ दण्डकाधिपतिम् ।
चित्तासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत्तत्त्वतः ।
काशमीरककाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने १५ न क्ष ।
रुक्माकुरलकनाथो हन्येते यदि भवेद्दिशाखासु । मैत्रे
१७ पुण्ड्राधिपतिर्व्यंठास्वय सार्वभौमवध । मूलेऽन्ध्रमद्र-
कपती जलदेवे २० काशिपो मरणमेति । यौधेयकार्मु-
नायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे २१ च । मैत्रिपत्ये २२ हन्यात्
केकयनाथ २३ पाञ्चनदन् २४ । सिंहलाधिप २५ वाङ्म २६
किरात २७ श्रवणादिषु षट्सिमान् क्रमशः । उलूकाभि-
ताडितशिख शिवः शिवतरोऽभिष्टो यः । अशुभ स
एष चोलावगायसितहृणचीनानाम् । नन्वा यतः शिखि-
शिखाभिस्तता यतो वा षष्ठ्य च यत् स्पृशति तत्कथितांश्च
देशान् । दिव्यप्रभावनित्तान् स यथा गरुडान् भुङ्क्ते
गतो नरपतिः परमोगिभोगान् ।

केतुविशेषाणां कालविशेषादनन्तरं दय पराशरयाव्यादिषु
ज्ञेयस्तानि यथा

कपालकेतु “अथादित्यजानां, कपालकेतुर्दयते क्षमा-
वास्याया पूर्वस्या दिशि संपूर्णार्धशिखो नभसो विप-
र्यादचरो दृश्यते । पञ्चविंशवर्षशतं प्रोप्य त्रींश पञ्चान्
स्मृतिर्यस्य कुसुदकेतोऽचारान्ते स दृश्येत् । दुर्भिक्षाना-
दृष्टव्याधिभयं प्रत्युपद्रवान् स्रजति । यावतो दिवस्मान्

दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् पञ्चमस्यं वर्षा-
धान्यस्यार्धं कृत्वा प्रजानामेकसप्तयुद्धं” परा० ।

कालकेतु “अथ दण्डयज्ञे रुद्रकोधोद्भव कालकेतुस्त्रीणि वर्ष-
शतानि नव च मासान् प्रोप्य उदयते । - पूर्वेष्व वै-
श्वानरभागं इत्यमृतमयस्य मणिकेतोऽचारान्ते श्रावणस्य
ताम्रारुणा श्रुताकारमदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभा-
गचारी स शस्त्रमयरोगदुर्भिक्षादृष्टमरकैः यावन्मासान्
दृश्यते तावद्दण्डिणि त्रिभागशेषं प्रजां कृत्वा शारदधा-
न्यस्याटकमर्द्धं कृत्वा चासं व्रजति” परा० । तथा च दण्ड-
गर्गः “जपेष्टा मूलमहाराधा वा वीधी सप्तकीर्तिता ।
तासु वीधीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीडते भयम् । दक्षि-
णाभिनतां कृत्वा शिखं घोरं भयकराम् । श्रुतापन्न-
दृशीं तीक्ष्णां श्रावताम्रावप्रभाम् । पूर्वेष्व उदित
श्वेव नक्षत्राणुपधूपयेत् । घोरं प्रजास्तृप्तजतिं फलं
मासि लयोदये । त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यद-
र्थनम् । यावतो दिवसास्त्रिष्वेव तावद्दण्डिणि तद्वयम् ।
शस्त्रान्निभयरोगेऽथ दुर्भिक्षमरकैर्हताः । धूर्ध्वमाणाः
प्रजाः स्रज्यां विद्रवन्ति दिशो दय” ।

चलकेतु “अथ पैतामहचलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोप्य उदितः
पश्चिमेनाङ्गुलिपर्वमात्रा शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा
कालकेतोऽचारान्ते नभसस्त्रिभागमहचरन् यथा यधो-
त्तरां व्रजति तथा तथा श्रुतापकारां शिखां दर्शयन्
आङ्गं नक्षत्रसप्तमत्वं जनाक् भुवं व्रजन् राशिं सप्तमीन्
संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमतु परिक्रम्य अक्षं
व्रजति । स स्वर्गं दारुणकक्षां स्वर्गप्राप्तितादेव
वक्राक्षमभिनिहन्ति लोकमपि च । भूमिं कम्पयित्वा
दय मासान् मध्वदेशे भूयिष्ठं जनपदमयशेषं कुरुते ।
तेष्वपि च कश्चित् कश्चित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः
क्षिणायुष्टादशमासानिति” परा० तथा गर्गः ।
“लुप्तस्त्रमरकव्याधिभयैः सपीडयेत् प्रजाः । मासान्
दय तथासौ च चलकेतुः सुदारुण” ।

उद्दालकश्चेतकेतु मृहकेतुश्च “अथोद्दालकश्चेतकेतुर्दृशी-
त्तरं वर्षशतं प्रोप्य मृहकेतोऽचारान्ते पूर्वस्या दक्षिणा-
भिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यस्तेनैव सप्त द्वितीयः कः
प्रजापतिपुत्र पश्चिमकेन मृहकेतुर्दृश्यस्वायी
युगपद्दृश्येत । ततस्त्यायुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दयवर्षाणि
प्रजा प्रीडयेत् । कः प्रजापतिपुत्रो यदाभिषं
दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां मृहकोपं

कुर्यात् । तथैव सुहवर्णयुक्तौ क्षेमरोगप्रसुभिर्जटौ भवतः” परा० ।

आश्रयकेतुः “अथ आश्रयकेतुः श्वेतकेतुः पञ्चदश वर्षशत प्रोषप्रोष सोमसहस्रस्य यमकेतोश्चरान्ते श्रावणरूपो नभसस्त्रिभागसाक्षमप्रापसव्यं निवृत्त्योर्ध्वं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभि-
क्षमावहति । मघप्रदेशे आर्यगणानामदोनामोदीच्यै भूयिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति” परा० ।

रश्मिकेतुः “अथ रश्मिकेतुर्द्विभावास्तुजः प्रोषप्र वर्षशतमाव-
र्त्तकेतोश्चरान्ते उदित क्षत्तिकास्तु घूर्णकेतुः । अथानियतदिक् कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो घूर्णकेतुः परामविषप्रता देशानां राज्ञा जनपदानाञ्च दृष्ट्य पुरपर्वतवेगसध्वजपताकाशस्त्रवर्मायुधावरणरथनागोद्गुरु-
धन्यनासनभाण्डेषु च दृश्यते । स एव दिवि सिग्धो निर्मलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनास्तत्तरेण व्रजन् सुभिक्ष्वेक्षारोगप्रं चावहति । दशैकविंशतिद्विपष्टि-
शतघा वा दर्शनमिच्छन्ति नूनयो घूर्णकेतोस्तस्य च प्रागुदयाद्विभक्तान्यर्वाचीनचलनमग्नेः प्रभा मत्स्यप्रधूपनं दिशा शीतोष्णविपर्यय इति व्यक्तिसाक्षमवश्य” परा० ।

जलकेतुः “अथ जलकेतुः पैतामहः यस्य जलकेतोर्नयमासाव-
शिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति । पश्चिमेनोदितः सिग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः । स च शिखी नय मासान् क्षेमसुभिचारोगप्राणि प्रजामप्रो धत्ते अन्यपहृता-
नां चाशुभानां व्याघातायेति” परा० ।

भयकेतुः “अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्तौ घूर्णादयः शीतान्ता अष्टौ प्रादुर्भवन्ति तत्र त्रयोदश चतुर्दशष्टादश वर्षान्तात् दृश्य-
न्ते सुभिचार्यस्याविपर्यया विधरीताः क्षुद्रजलना-
ञ्च वधाय, तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भयकेतुर्दृश्यते । पूर्वैर्णैकरात्रं यावत् क्षत्तिकानामनन्तरतो वा तत्प्रमा-
ण्यया सिग्धपारुषप्राभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रद-
क्षिणतान्त्रया शिखयोदितः । स यावन्मूर्च्छतान् दृश्यते तावन्मासान् भयत्यतीव सुभिचाय । रूक्ष प्राणह-
राणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति” परा० ।

स्वावर्त्तकेतुः “अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीते ऽप-
रेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन तावत्या
शिखयोदितः । स यावन्मूर्च्छतान् दृश्यते तावन्मासान्
अतीव सुभिषं नित्ययज्ञोत्सवं जगत्” परा० ।

संवर्त्तकेतुः “अथ संवर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोषप्र पश्चिमेनास्त्रं

गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्बररूपा शूला-
भां घूर्ण विमृशन्ती दारुणा शिखा कृत्वा नभस्त्रिभाग
माक्रस्य यावन्मूर्च्छतान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति
परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि स-
माश्रयति यत्र योदेति तानि दारुणतरं पीडयति तदा-
श्रिताश्च देशानिति” परा० । तथा गर्गः “येषां नक्षत्र-
विषये रूक्षः सज्वाललोहितः । दृश्यते बह्ममूर्त्तिश्च
तेषां विद्राव् महाभयम् । अथैशस्त्रपारुषप्रकोपं
दुर्भिक्षमेव च । कुर्याच्च पतिपीडाञ्च सचक्रपरचक्रतः ।
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति । भूपयेदा स्तृशे-
द्वापि हन्याद्देशास्तदान्नयान् । यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं
कर्म्मभं तथा । देशेन पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो
भवेत् । सिग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्” परा० ।

सर्वशेषः । “यस्या दिशि ससृजिष्ठेत् तां दिशं नाभि-
योजयेत् । यतः शिखा यतो घूर्णस्ततो यायाञ्चराधि-
पः । प्रतिलोभोयतः केतुर्यथा ध्यायति पार्थिवः ।
सामान्ययाहनवलस्तज्ञाशमधिगच्छति” परा० ।
अथ मासविशेषेषु नामविशेषास्तत्फलन्याह समयान्ते
“चैत्रवैशाखयोर्माघे कौवेरास्तु विनिर्द्दिशेत् । अ-
श्लेषैर्पूषेदीभिश्चैतैर्ध्वजतोरणैः । हविर्घूर्णाकुला
तत्र दृश्यते च वसुन्धरा । ज्येष्ठे चैव तथाषा-
ढे वायुपुच्छाश्च निर्द्दिशेत् । यानि चैव तथा वाता स-
हायुर्ध्वं महाभयम् । आषण्णप्रौष्ठपदयोर्वारुणास्तु वि-
निर्द्दिशेत् । आरौहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्युर्वसु-
न्धरास् । धान्यं समार्घता याति ईतयो न भवन्ति
च । आश्विने कार्तिके चैव सूर्यपुच्छान् विनिर्द्दि-
शेत् । ततो दहति तीव्राश्च सर्वाङ्गानि दिवाकरः ।
अश्विने च तदा गावः श्वपदाश्च विशेषतः । मार्गशीर्षे
च पौषे च वज्रपुच्छान् विनिर्द्दिशेत् । शीघ्रं भवति
दुर्भिषा हाहाभूतमचेतनम् । माघे च फाल्गुने चैव
यमपुच्छान् विनिर्द्दिशेत् । ऊर्ध्वैर्ज्वरातिसारस्य ग्लानि
शैवाक्षिवेदना” ।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तदुपद्रवादि तत्त्वोक्तं यथा
“क्षत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते । केतवो
हृत्वे दृश्यन्ते आग्नेया दय पञ्च च । आग्नेयेषु च
हृत्पु लोकानां संज्ञयो भवेत् । नित्योद्विग्नाः प्रजाः
सर्वा भवन्ति हि न संययः । पुनर्वसुस्तथा पुष्यः

शुद्धिः पूर्वमुच्यते । केतवो ह्यल दृश्यन्ते रौद्रा स्तेऽप्येकविंशतिः । यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्दिशेत्तदा । पूर्णान्ते च प्रजा सर्पा मृत्युक्षुद्रोगपीडिताः । अश्लेषा पितृभाग्यानि ११ विद्यादक्षिणपूर्वतः । केतवो ह्यल दृश्यन्ते व्योहलकिमुता दश । सुमिषा च समारोग्यं सुष्टिः शस्यसम्पदः । आर्यम्णादीनि १२ । १३।१४ च त्रीणि विद्यादक्षिणभागतः । केतवो ह्यल दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्दश । अनाष्टिभयं घोर प्रजानामतिदारुणम् । स्वातो पिशाखा मिलश्च १७ भागो दक्षिण पश्चिम । केतवो ह्यल दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवा । दुर्भिक्षं मरकं घोरमनाष्टिस्तथैव च । उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः । अत्रेष्टा मूलमथापादा भाग उत्तरपश्चिमः । केतवो ह्यल दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवा । सुमिषाश्च सुष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुजा । उत्तरा २१ त्रयणा चैव नक्षत्रं यमुदैवतम् २२ । केतवो ह्यल दृश्यन्ते माहेया पञ्चविंशतिः । माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां सद्यो भुवम् । तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् । वारुणश्चैव २४ नक्षत्रं तथा भारपदद्वयम् । केतवो ह्यल दृश्यन्ते वारुणास्तथैव ते । जर्मिकेतु श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः । जर्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाऽप्युदकजं भयम् । श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् । तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मातृषा । कुङ्कुयार्त्तं जगत् केतुम् अक्रवदुभ्रमते तदा । धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् । स हनि शिखया योषान् राजानां मन्त्रिणजनान् । रेवत्याश्चयुजश्चैव मक्षत्रं यमुदैवतम् २ । केतवो ह्यल दृश्यन्ते यमपुत्रास्तयोदश । यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां सद्यो भुवम् । चतुर्विधानां भूतानां संशयो जायते महीम् ।

तेषां शान्तिस्तत्रैवोक्ता यथा

“केतुत्पाते तु सर्वेऽस्मिन् समये सप्तपस्थिते । महाशान्तिं प्रकुर्वीति विविधा भूरिदक्षिणाम् । घनं वा सर्वं सुतृजम् मृत्योर्मुच्येत यन्मनात् । दद्राहा श्रुतिर्वीर्या राणा शान्तिं नियच्छति । अक्रमाहृश्रुते केतु रुद्रेऽस्तमयेऽपि वा । निहन्तुं पुरे राज्ञो ज्वरपित्तोद्भवो भवेत् । दक्षिणपुष्टाक्ताणां पुण्याणामयुतं गतं । जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्यादुद्विजातये । मृपितं हेमरत्नाद्यैः कृतं सम्पद्यते शुभम्” ।

“यद्दे रवीन्धोरयनीप्रकम्पे केतुर्दमे” इत्यादिना अद्योतं तद्दृग्गमेऽकालं उक्तं । “व्योम्नीव भुङ्कुटीच्छलेन यदने केतुसकाराम्भेदम्” भावः नवम्यहृमध्ये तस्य यज्ञत्वञ्च पी० घा० व्यवस्थापितं यथा “किं राक्षकेत्योर्पहृत्वाभावात् क्रूरपहृत्वाभावाद्वा दृश्यपहृत्वाभावाद्वा कर्त्तरी नास्ति नाद्यः । राहोर्पहृत्वं श्रुतिस्मृतिप्रमाणसिद्धम् । तथा हि । “स्वर्भातुर्हृवा व्यासुरि स्वर्यन्तमसा विव्याधेति” साध्यन्दिनी श्रुतिः । कथप्रपञ्च “छिन्नोऽपि विष्णुश्चक्रेण सुधामयशिरास्तमः । केशवस्य वरेणासी तथापि पृथक्ताडत” इति । भारदोऽपि “अकृता स्नादनाद्राक्ष शिरश्छिन्नोऽपि सोऽस्मृतः । विष्णुना तेन चक्रेण तथापि पृथक्ताडत” इति । यद्यपि “अदृश्रुपा कालस्य कूर्त्तयो भगणान्त्रिताः । शीघ्रमन्दोश्च पाताल्या पहाणाङ्गतिहेतवः” इति सूर्यसिद्धान्ते पातानामदृशप्रतोक्ता तथापि चन्द्रपातस्य पृथक् वाचनिकमेव । “स्वध्रुवे कुसुदभीपतिपातं राक्षमाक्षुरिह केऽपि तमेवेति, भास्कराचार्योक्तेः । अतएव राहोर्नैऋतदिक्स्वामित्य दानञ्च सङ्गताकर्त्तृभि रक्तम् । राहोरर्द्धशरीरभागः केतुसञ्च इति पुराणप्रसिद्धम् । न द्वितीयः । ननु केन वचनेन राक्षकेष्वी क्रूरत्वमुच्यते । न च “क्षीणेन्दुर्कयमारा पापास्तैः सयुतः सौम्यः” इति वराहणोक्तम् तद्दृष्ट्यादानाभावात् । किञ्च पापपहृत्वाभिधानाच्छुभपहृत्त्वमेवावसीयते । न च “गुरुबुधशुक्राः सौम्या सौरि-कुजाकारा निरर्गतः पापाः । शशिकोऽशुभश्च युक्तः क्षीणोऽपि निशाकर पापः” इति कल्याणवर्मवाक्ये शुभपहृत्त्वमध्ये गणनाभावात् क्रूरत्वमिति वाच्यम् । पापपहृत्त्वमध्येऽपि गणना नास्तीति शुभपहृत्त्वस्यापि सुवचत्वात् । उभयभ्रष्टत्वेन वा नरसिंहवज्रात्यन्तरस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । सत्यम् “सूर्यभौमशनिराक्षकेतव पापसञ्चररा क्षयिचन्द्रः । पूर्णचन्द्रगुरुशुक्रसोमजा सर्वकर्मसु हि सौम्यस्त्रेचरा” इति वसिष्ठेन कण्ठतः क्रूरत्वाभिधानादस्ति क्रूरत्वम् । स्वरोदयेऽपि “बुधशुक्रेन्दुजीवाश्च सदा सौम्यपञ्चमताः । शून्यकराक्षमाहेया केतु क्रूरपहृता मता” इति । न तृतीयं ननु स्वयमशक्तं कथं परान् साधयिष्यतीति न्यायात् सदा चाक्षुषदर्शनाभावमितस्य राहोः केतोर्वा फलदाहत्या

सामर्थ्यादिति चेन्न अमावास्यायां प्रतिपदि वोत्पन्नस्य
लग्नादिदृष्ट्यान्त्यतश्चन्द्रस्याग्निमशुभफलजनकं भव-
न्मृत निरर्थकमापद्येत । ननु “पठेऽष्टमे चन्द्रः सद्यो मर-
णाय पापसंज्ञकः । अष्टमि शुभदष्टो मित्रैर्वैप्रेऽस्तद-
र्द्धनेति” पराहोक्तो भविष्यतीति चेत् इहापि “स्वच्छ-
न्दस्य कदम्बरतिर्वल्लभत्वं विशील्यं व्याधिः सुश्री-
मेतिरथ सुखं गर्भपातजदृष्टिः । द्यूतासक्तिर्भवति रविजे-
वैभवे वक्त्ररोगः स्वर्भानौ पापय शिशुमि वा लग्नभा-
वादिष्ये” इति वसिष्ठपद्ये शनियद्वाङ्मतेष्वोः शु-
भाशुभफलदाहृत्यवचनं किं यायसैर्भाषितम् ।
सारावल्याञ्च “राहुश्चतुष्टयस्यो निधनाय निरीक्षितो
भवति पापे” । वैवेदन्ति दशभिः षोडशभिः केचि-
दाचार्याः । अलक्ष्यकर्मकटलग्ने रक्षति राहुः समस्त
पीडाभ्यः । पृथ्वीपतिः प्रसन्नः ज्ञतापराधे यथा पु-
रुषमिति” राहो शुभाशुभफलाभिधानमस्ति । ननु
वराहेश्वराहो कलं कलापि नोक्तमिति चेन्न “सोप-
प्लवे शशाङ्के बक्रूरे लग्ने कुजेऽष्टमे । माता साह
चियते चन्द्रपदकेषु गच्छे चेति” वराहपद्येऽपि राहुः
केतोरन्यतराभिधानमस्ति । तथा हि किमिदं
चन्द्रपदकं राहुसाहित्यजनकतु केतुसाहित्यजनकमिति
तत्र पदणीयं, चन्द्रे लग्ने बक्रूरे क्रूरसाहित्य
मभिहितम् क्रूरास्तु सूर्यभौमशमय एव विवक्षिता
इति चेत् सूर्यस्य तावद्योगाभावश्चन्द्रपदके हि सप्त-
मराशिस्यत्वात् । भौमस्यापि योगः, कुजेऽष्टमे इत्यु-
क्तेर्नोस्ति । पारिवेष्ट्याङ्गनेरेव योगोवाच्यः । तत्र स-
प्तत्वाय शनिपदकमेव कलाकाकारि । अतः सामान्य-
वाचिनः क्रूरपदस्य प्रयोगाद्वाङ्मतेष्वोरन्यतरयोगोऽपि
विवक्षितोऽपरस्य (सूर्यस्य) सप्तमराशिस्यत्वात् । योग
एकराशिस्यत्वे स्यात् तं भिन्नराशिस्यत्वे इति । एवं
ग्रहणमन्त्रिलग्नस्य सूर्यारिष्टेऽपि राहुकेतोरन्यतर
योगो व्याख्येयः । अतएव “राहुस्तमोऽगुरुरस्य शिखीति
केतुरिति पर्यायाभिधानं कृतम् । विवाहपटलेऽपि
“मरण लता राहो कार्यविनाश शृङ्गोर्बदन्तीति” कथ्यते
राहुलताऽप्युक्ता । तस्माद्वराहमतेऽपि राहुकेतुयोगो
विवक्षित एव । एवं सति जातके यथा राहो शुभा-
शुभफलदाहृत्यं वचनादुच्यते । तथा विवाहेऽपि
प्रागुक्तप्रसिद्धाकाद्यादि तत्र त्वन्यायत्वात् कर्त्त-
रीदोषे सम्प्रयुक्तत्वे फलदाहृता त्वयापि वक्तव्यम् ।

ननु “पापयो कर्त्तरीकर्त्तरी शत्रुनीचगृहस्थयो ।
यदा त्यक्तमयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदेति” कथं प्रागुक्तो
रक्तकृतत्वेन राहुकेतुो कर्त्तरीदोषो नास्तीति चेत्
भ्रान्तोऽसि शृणु । “सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषण-
मर्थवदिति” न्यायादस्तुतत्त्वविशेषणं, भौमस्य क्रूर-
युक्तशुभस्य शनेवेति त्वयाणामेव सम्भवति, न सम्भवति
च । सूर्यस्तु नित्योदित एव राहुकेतु नित्यास्तमितायिति
व्यभिचाराभावात्तयाणामेव विशेषणम् । किञ्च किमस्तु गतं
क्षितिजसन्निधितमस्तु सूर्यसन्निध्यकृतं वेति । तत्र
क्षितिजसन्निधितं यत्तत् सूर्यादिसकलग्रहसाधारणम् ।
तथा सत्यस्तगतत्वविशेषणवैयर्थ्यं प्रागुक्तन्यायात् । रा-
होस्तु नारदादिवाक्याच्छिरोरूपमण्डलावगतेः “इन्द्र-
कर्मण्डलावतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने” इति
वराहोक्तोक्तमोरूपत्वात्तादृक्स्वरूपानुपपत्त्येवमोरुत्प-
रम् । स्थानमप्यस्य चन्द्रविलम्बज्ज्वात्तिसमण्डलस्थिति-
के, यदाह केशवाके “वेदस्य चास्य शशष्टद्विमण्डलक्रा-
न्तिमण्डलमिलञ्चतुःपथ” इति । अतएव न विद्यन्ते
गायः किरणायस्येत्यगुरुरन्यताप्यवसीयते । अथ यदि
सूर्यसन्निधितमित्युच्येतेति चेत् न इतरग्रहग्रहाहो-
रप्युदयास्तप्रसिद्धाभावात् । किञ्च कात्यायनमभिधानात्
कदोदितः कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात् । एवं
केतोरप्येतत् इष्टव्यम् । ननु केतुदयोऽस्तुतातादौ प्रत्यक्ष-
तोदयगत इति चेन्न तस्यानियतदिक्प्रभवत्वात् अनि-
यतमक्षतप्रभवत्वाच्च । किञ्च केतुत्वातो हि लोके दुरद-
ष्टचक्रं अनियतेन ब्रह्मा स्वर्णेनापि वा कालेन भ-
वेत् । सूर्यसन्निध्यकतोदयास्तौ तु नियतकालावेवेति
तयोः नेत्योर्भेदः स्वीकर्त्तव्यः”

केतुलोमादिकं ज्यो० त० उक्तम् “सिंहस्त्रिकोणं घटु-
रक्षसं भोनोऽष्टहं शुक्रशनी विपक्षौ । सूर्यारचन्द्रा-
श्चतुः समानी जीवेन्दुजौ पटु शिखिनः पराशा” ।
तज्ज्ञानवर्ष्यगोमर्देशादि ग्रहयज्ञशब्दे यज्यते । विंशोत्तरीय
दद्यात् तद्दशमामं ७ वर्षं, तच्च दशाशब्दे यज्यते । तस्य
राशिभोगकालश्च इदमासाः । “केतुपपुत्रभौमन्दगतयः
षष्ठे तृतीये शुभा” ज्यो० त० । ७ दानवर्षे पुं केतुवीर्यं
शब्दे अदा० दृश्यम्

केतुकुण्डली स्त्री यक्षस्त्रोक्ते जम्बूनक्षत्रभेदशयेन जम्बावध्य-
कैकपथे एकैकग्रहविशेषस्वामित्वज्ञापके चक्रभेदे सा च
तत्रैव दर्शिता यथा

“यकीं बुधः कुजजीविः सोमः शुक्रस्तथैव च । राहु
शमशयैव सातव्या केतुकण्डली । यकैश्वर्यान्तरे केतु
कुजजीवान्तरेऽपि च । सोमशुक्रान्तरे केतुराहुशरीरान्तरे
तथा । दद्यादुत्तरभाङ्गादि यथाविशतिप्रत्यक्षम् ।
दीपिषी दीपिषी च रव्यदौ एकैकम् केतुपु स्मृतम् ।
जन्मर्चात् प्रतिनक्षत्र जन्माद्यपदे प्रकीर्तिता” । अथम-
र्थे यदि २६।०७।१ नक्षत्रेषु जन्म तदा सूर्यः । प्रथम
वर्षेय । तदुत्तर केतुप्रभृतयः शन्यन्ता २ । भरण्यां जन्मनि
केतुः प्रथमं वर्षेयस्ततः बुधादयः सूर्यान्ता । १।४।५ नक्षत्रेषु
बुधः प्रथमवर्षेयः ततः कुजादयः केत्यन्ता । ६।७।८ कुज-
प्रथमः ततः केत्यादयः बुधान्ता । ९ नक्षत्रे केतुः ततोली-
वादयः कुजान्ता । १०।११।१२ नक्षत्रेषु जीवः ततः सो-
मादयः केत्यन्ता । १३।१४।१५ । सोमः ततः केत्यादयः
जीवान्ता । १६ नक्षत्रे केतुः ततः शुक्रादयः सोमान्ताः ।
१७।१८।१९ नक्षत्रेषु शुक्रः ततः राहुप्रभृतयः केत्यन्ता ।
२०।२१।२२ नक्षत्रेषु राहुः ततः केत्यादयः शुक्रान्ता
२३ केतुः ततः शन्यादयः राहुन्ता २४।२५ । २६ नक्षत्रेषु शनिः
ततः सूर्यादयः केत्यन्ता । सर्वत्र चारोहकमानन्तर-
मवरोहकमो ग्राह्यः । एवं द्वादशवर्षेषु तेषु
पुनः सूर्यादीनां वर्षाः । यथापि फलविशेषस्तु केतु-
पताकाप्रक्रोक्तदिशोऽन्येव । अथ च बह्विष्यन्तेषु
केतोरवस्थानेन केतुप्राधान्यात् बहुशुक्रकण्डलीत्वम् ।

केतुधर्मन् पु० त्रिगते'श्वरस्य पन्मानुजे नृपभेदे "केतुधर्मा
त तेजस्वी तस्यैवावरजोयुषा । युयुषे अतरर्षाय पा-
ण्डवेन ययस्विना" भा० व्याश्व० ७४च०

केतुपताका कतो पताकेव । जगन्नजन्मभेदेन जन्मापध्ये-
कौकेवर्षे श्यपृष्टिशेषज्ञापके चक्रमभेदे गा च पञ्चस्वराया
वर्णिता यथा

‘शर्केन्दु कुजसौम्याकिंगुरय’ सूर्यधाक्रमम् । राहु सप्त
भ्युद्यति पताकप्रभया यथा । याम केतुपताकाया ल-
तिकादिपरिभ्रमात् । जन्मद्य सेचरे यत् जन्माद्याद्भास्त
क्रमान् । ‘आदित्योत्तवोर्ध्वो वेधयन्द्दृष्टरेज्ययो । कु-
जराहोर्ध्वभ्यवोय केतु किञ्चिन्नभिध्दति’ फलसाह ।
“रवेरब्दे मनुष्याणां भवत् सर्वत्र निष्फलम् । शिरः
ज्वरोगेहृदाहो विघ्न पदेपदे” । २०। “चन्द्रस्यापदे लभे-
द्दौष सुवर्णांनरत्नानि च० । लपि फलयती सिद्धि सर्व-
त्मान्ये च पूज्यते” च० । “सप्तमरे महीजस्य काला-
दिय विभेति च । मृहृदाहोऽर्यहमिच चौररो रा

सन्तोऽपि वा" म० । "बुधस्याग्ने सुख्यः स्वाप्नानन्देना-
धिपो भवेत् । बु० स्वर्चरीषधन दान पुण्यकर्मणि मान-
सम्"बु० । "मन्दव्याघ्रे भवेद्दाहो बन्धनादि प्रपीडनम् ।
धनहानि' मङ्गारय कलि' सज्जनबन्धुभि"म० । "मा-
कनायगुरोरग्ने बहुलोत्पत्तिश्चम्पद । कण्ठघोहितजले च
स्तुतो भवति भूतले" । ह० । राक्षसेभ्यो वदा बन्धो
मौका विप्रपते जले । त्रयं हस्तो पदे देहे स्थानं कर्तुं
जेमान च" । रा०के० । "दानमेन्द्रगुरोरग्ने महद्भिर्विभ-
यैर्हतः । गजाननाह्नैर्युक्त उत्साहस्य दिने दिने"गु० ।
अन्ये तु पठन्ति "रविभ्रांयते देव मरं दू ससम-
न्वितम् । सनापरोगं शोकस्य करोति क्षयतां तनोः"
र० "बहुपितृसुखं नित्यं बन्धुभिस्तमामनम् । समसाक्षदर्थं
पूर्णं चन्द्र कुर्यात् दिनेदिने" च० । "मङ्गलोहनि सद्-
भावं कृत्स्नार्थं योजयेत् । बुध रोगस्य दुःखस्य सना-
पस्य छन्दर्मुक्त" म० । "अर्घ्यदाभं जवं शीघ्रं राजपूजाञ्च
चम्पदम् । ददाति पिपुलां चक्ष्मीं बुधो विद्यां वरनि-
यम्" । बु० । "रोगक्षार्घ्याविनाशश्च कलहं भुजनादुभयम् ।
स्वामत्यागं शनि कुर्यात् ज्जीवनं प्रति वश्यम्"म० । "सुव-
र्णमणिमाषिकारत्नादिविपुल धनम् । कन्यारत्नसमाधौ
गुरु कुर्याद् दिने दिने" ह० । "राक्षःशैलितवस्ताव
रोगघोकादिसकुलम् । विदेगमनं कुर्वीत वज्रशरिभ-
यान्वितम्"रा० । "पिपह बन्धुभिः सार्द्धं रोगघोकादि-
सह सन् । व्याधयोक्तां करोत्वुच्चैः केतुर्विजितविना-
शनः"के० । "गजाननाह्नैर्युक्त महद्भिर्विभवैर्हतम् ।
वराङ्गनासमायुक्त भृगु कुर्याद्दिने दिने"गु० । "सुमुख २०
अन्यशखौ ५० च सप्तवृक्षश्च २८ षट्शरी ५६ । रानान्नी
३३रामपट्के ६३ । च विंशसु सप्तनिरुध्या । विंशमेते
ऽनार्तिवशाः केतायर्कादिषु क्रमात् । शुभानां
शोभना श्रिया अगुप्तानामशोभना । शुभानामशु-
भानाञ्च यत् फलं पत्सरे कृतम् । तत्फलं निर्दिशेत्
सर्वं तेषामन्तर्दिनेष्वपि । यदं व्यं रने स्त्रीय प्रथमं
दिनयि शकम् । ततश्चन्द्रस्य पञ्चाशदेव शुक्रान्तमादिशेत् ।
विशोर्वर्षे विधो स्त्रीयं प्रथमं पत्सरे दिनम् । ततो
भौमस्य वस्त्राणि एवं रच्यन्तमादिशेत् । कुजस्याग्ने
कुजस्थानरक्षायि च मित्र दिनम् । ततो बुधस्य षट्-
पञ्चाशदेव चन्द्रान्तमादिशेत् । बुधादीनाञ्च सर्वेषामेवमेव
क्रमेण तु । कुर्यादन्तर्दिशभाग प्रोक्तवा दिनसंख्या" ।
ज्योति० तन्ने चनमकारे दर्शितो यथा

“रविचन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीयस्तमोष्टगुः । इन्द्रे-
श्याद्यदरेखास्तु मध्ये केतुरिमेऽवदपाः । कृत्तिकार्द्रि त्रिरा
ष्टतियथा कैतौ सदा भवेत्” अथा ३२०।४०५।५०।६०।
७०।८०।९०।१००केतुः । ११०। १२०। १३०।१४०
१५० १६० १७० १८०। १९केतुः २००। २१०
२२० २३० २४० २५० २६० २७०। २८केतुः २९०।
एवं जन्मनक्षत्रानुसारेण प्रथमादियथैवा रव्यादयः शुक्रान्ता

दशमादिषु पुनः रव्यादयः शुक्रान्ताः । एवं चन्द्रस्य प्रथ-
माव्दाधीशत्वे रव्यन्ताः एषं क्रमेण सर्वत्र योज्यम्
“पताका कुण्डली केतो कुण्डली च दृश्यते ।
सर्वत्र प्रापसपोगे वश्यो जायते महान्” पञ्चस्तरा
नेतुमत् त्रिकेतरस्य सप्तम् । शिष्टादयुक्ते २प्रज्ञानयुक्ते
“केतुमह्नुन्मुनिर्वादीति” अ० ६०४७, १०, “केतुसत् प्रज्ञा-
नवत्” भा० स्त्रिया ङीप् । शकाशीराजदिवोदास-
वज्रेण नृपभेदे पु० । “क्षेमस्य केतुमान् पुत्रः कुकेतरस्य
आत्मजः” हरिवं० २५० दिवोदासवंशोक्तौ । वासु-
देवमहिधरा सुनन्दाया निवासरूपे ४प्रासादभेदे पु०
“सुनन्दाया निवासोऽसौ प्रशस्तः सर्वदेवतैः । महिधरा
वासुदेवस्य केतुसानिति विद्यतः” हरिवं० १५७०
५५ चम्बलरिपुत्रभेदे “चम्बलरिर्दीर्घतमस आयुर्वेद प्रवर्त्तकः ।
यक्षमुग्धासुदेवायः स्मृतिप्राप्तार्चिनायकः । तत्पुत्रः
केतुमानस्य जज्ञे भोमरयस्तथा” भाग० ६।७।५
६दानवभेदे । “तथा गगनमूर्ध्नी च वेगवान् केतुमन्त्रयः”
भा० आ० ७दानयोक्तौ । सुमालिनो राजस्य भाय्यायास्त्री
“सुमालिनोऽपि भाय्यांसीत् पूर्य चन्द्रनिधानना ।
तन्मा केतुमती राम !” रामा० उ० ४० ।
“असमे सजौ सगुरुयुक्ता केतुमती समे भरनगाह”
ह० २० उक्तवचने पविषमहत्ते इन्दोभेदे स्त्री ।

केतुमालि पु० । १आग्निप्रवृत्तपुत्रभेदे २तक्षामके जम्बुद्वीप-
स्ये वर्षभेदे । तद्विद्यति उत्तरकुशब्दे १०६४४० ।
कुशब्दे च २१२२४०४४५म् । “मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे
केतुमालो सङ्गोपते । जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजन
पदोन्मपा” भा० भी० ६५० । शश्वन्तिदेशस्यो नदीभेदे
स्त्री “अयन्निषु प्रतीच्या वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशः”
इत्युपक्रमे “केतुमाला च सेध्या च गङ्गाद्वारश्च भूमि-
पः” भा० य० ८६ अ० ।

केतुमालि(लिनु) पु० शम्बरदेवस्य सेनाधिपभेदे । “इर्जर-
केतुमाली च यत्कुता ममहुनः” इत्युपक्रमे “एतैः

परिहृतो योधैः शम्बरः प्रययौ तदा” । “तेमैव तस्य
चिच्छेद केतुमालेः शिरस्तदा” हरिवं० १६४४० ।

केतुरत्न न० केतो रत्नम् । वैदूर्यमणौ (समुभिया) राजनि-
तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम् ।

केतुवीर्य्य पु० दानवभेदे । “विजोभणश्च केतुश्च केतुवीर्य्य-
शतहृदः” हरिवं० ३५० दानवोक्तौ ।

केतुसृक्ष पु० केतुभूतोष्ट्रः । मेरोस्तुर्दिक्षु पक्षिमानविष्क-
म्भपर्वतमन्दरादीनां चिह्नरूपे दृश्यभेदे । “विष्कम्भशैला-
क्लि मन्दरोऽस्य (मेरो) सुगन्धशैलः (गन्धमादनः)
विपुलः सुपार्श्वः । तेषु क्रमात् सन्ति च केतुदृक्षाः कदम्ब
जम्बुवटपिप्पलायाः” सि० शि० । “विष्कम्भारचिता
मेरोर्योऽजनायतच्छ्रिताः । पर्वणा मन्दरोनाम दक्षिणे
गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वोत्तरे स्मृतः ।
कदम्बस्तेषु जम्बुश्च पिप्पलोऽयं एव च । एकादशयना-
यामाः पादपाः गिरिकेतयः” विष्णुपु०

केतुशृङ्ग पु० पौरवे नृपभेदे । “बलवन्मुनिर्नामर्हः केतुश्च-
प्रो दृष्टवत्” भा० आ० १अ०

केदर पु० के दृणाति द-अच् कैर्विदीर्यते दृ-अप् वा । १दृक्ष-
भेदे अमरटीकायां भातुदीक्षितः । २टेरके केकरे शब्दचि०
केदार पु० के शिरसि दारोऽस्य केन जलेन दारोऽस्य वा नि०
एत्यम् । हिमालयस्यो पर्वतभेदे तस्यो शिवलिङ्गभेदे
न० तस्माहात्म्यदि स्कन्दपु० केदारखण्डे दृश्यं तस्यैव
काशीजले आविर्भावात् काशीस्थे शिवलिंगभेदे च न०
तत्प्रकाशे काशीख० ७७अ० यथा

“श्रीपार्श्वत्तु याच । “नमस्ते देवदेवेश ! प्रणमस्तुकरूपा-
निवे । । वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ।
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिसाध काश्यामनुत्तमा । तद्भक्ताय
जना नित्यं देवदेव । महाधियः । श्रीदेवदेव सुधाच ।
श्रुत्वापश्ये । अभिधास्यामि केदारेन्दुरसंकथाम् । सुमाक-
स्थार्त्तपया पापोऽप्यपापोजायते क्षणात् । केदारं यातु-
कामस्य पु सोनिश्चितचेतसः । आजन्मश्रित्वं पापं
तत्क्षणादेव नश्यति । गृहाह्निर्गते पुंसि केदारगति-
निश्चिते । जन्मद्वयार्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् ।
मध्यमार्गे प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वजम् । गेहाह्निः
स्नतस्यापि निराश याति निश्चसत् । सायं केदारकेदार
केदारेति त्रिरञ्जन् । गेहेऽपि निवसन्तं याताफलमवा-
प्नुयात् । दृष्ट्वा केदारशिरः पीत्वा तत्त्वमम्बु च ।
अन्मज्जकृतान् पापान्मुच्यते नात्र समयः । हरस्माप

हृदे स्नात्वा केदारेणं मपूज्य च । कोटिजन्मार्जितैः पापैः
 र्मुच्यते नात्र संशयः । सकृन् प्रणम्य केदारं हरम्माप
 कृतोदकः । स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमि-
 म्प्रति । हरम्पापहृदे आर्द्रं अक्षया यः करिष्यति ।
 उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स्वर्गलोकं गमिष्यति । पुरा रथ-
 म्नरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु । अपर्युक्तं दत्तकर्णं त्वं
 यस्मै यामि तयापत । एकोन्म्राक्ष्णदायाद उज्ज्वलिन्या-
 द्वागतः । कृतोपनयनं पित्रा ब्रह्मचर्यं व्रते स्थितः ।
 स्थली पाशुपतीं कार्थीं च विलोक्य समन्ततः । द्विजैः
 पाशुपतैः कीर्त्तयन् जटासकुटमण्डितः । कृतलिङ्गस-
 माञ्जैश्च भूतिभूषितवर्णभिः । भिक्षाकृतान्नसत्तुष्टैः श्रुतैः
 गङ्गोदकाभ्युक्षितैः । बभूयानन्दितमना व्रतं जप्त्वा
 चोत्तमम् । हरिणप्रमर्माटाचार्यान्कुरुत् पाशुपताभि-
 धम् । स च शिष्योऽयमिष्टोऽभूत् सर्वपाशुपतोत्तमः ।
 स्नात्वा हृदे हरम्मापे नित्यं प्राप्ते सहायितः । विभूत्या-
 ऽहरहः स्नानं त्रिकालं लिङ्गमर्चयन् । नान्तरं च
 यिजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा । स ह्यदशावर्देर्गौयो-
 यशितो गुरुणा सच । ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौ-
 रीगुरोर्गुरुम् । यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारि-
 णः कश्चित् । प्राश्नोदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपतमागता ।
 अविधार गिरिः प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः । गुरुर्हि-
 रणप्रगर्भाध्रः पञ्चत्वमनमत्तदा । प्रश्रुतां तापसानां
 च विमाने सार्वकामिके । आरोप्य तं पारिषदा कैला-
 समनयन् सुदा । यस्तु केदारसहिष्णुः गेहादहं पथेऽप्य-
 ह्यो । अकातरस्तु जेतुं प्राणान् कैलासे स चिरं यसेत् ।
 तदाख्ये समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः । केदारमेव लिङ्गे दु-
 मङ्गमस्तु निश्चितम् । अथ क्त्वा स कैदारीं यात्रां
 याराणसीमगात् । अयङ्गोद्विगम चापि यथार्थं चा-
 करोत् पुनः । प्रतिचैत्रं सदा चैत्रपूरं यायज्जीयमहं
 ध्रुवम् । विलोकयिष्ये केदारं वसन्तं याराणसीं पुरीम् ।
 तेन यात्रा कृता सम्यक्पट्टिकाधिका सुदा । ध्यानन्द-
 कानने नित्यं यसता ब्रह्मचारिणा । पुनर्यक्षां स वै चक्र-
 मधौ निकटवर्त्तनि । परमोत्साहसत्तटं पलिता-
 कलितोऽप्यलम् । तपोधनैस्तन्निधनं शङ्खमार्गैर्निवारितः ।
 कारुण्यपूर्णहृदयैरन्वैरपि च सङ्गमि । ततोऽपि न
 सङ्गृह्णाहमङ्गोभूदृष्टचेतसः । मध्ये मार्गं स्ततस्यापि
 गुरुरिदं गतिर्मम । इति निश्चितचेतस्ते वशिष्ठे ता-
 पस शूची । अमृदाक्षपरिपुष्टे तृष्टोऽहं यशुङ्गके ।

अभयम् । स्वप्ने मया स संप्रोक्तो यशितस्तपसोत्तमः । हृद-
 म्प्रतः । प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह । अभीष्टं च वर-
 मत्तं प्रार्थयस्वायिचारितम् । इत्युक्तपत्यपि सयि स्वप्ने मि-
 थ्येति सोऽब्रवीत् । ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नेमिथ्या
 शुचिस्मिन् । भवाद्दशममिथ्यावै स्वाध्यायपशवर्त्ति-
 नाम् । यर ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नगङ्गा त्वज द्विजः ।
 तव सत्ववतः किञ्चिन्ममादेयं न किञ्चन । इत्युक्तं मे
 समाकर्ण्य यस्यामास मामिति । गिद्यो हिरण्यगर्भस्य
 तपस्विजनसत्तमः । यटि प्रसन्नो देवेण । तदा मे येऽनुगा-
 हमे । सर्वे श्रुत्वास्तुत्याद्या एव एव वरोमम । देवि ।
 तस्योदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः । यच्च नितरं
 प्रीतस्तथेति तदुवाच ह । पुनः परोपकरणं तत्तमोद्विगुची
 कृतम् । तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तोऽयं वृणु । स-
 वशिष्ठो महाप्राज्ञो हृदपाशुपतस्थितः । देवि । मे प्रार्थ-
 यामास हिमशैलादिह स्थितिम् । ततस्तत्तपसा हृद-
 कलाभावेण तत्र हि । हिमशैले स्थितश्चात्र सर्वभावेन
 सस्थितः । ततः प्रभाते सजाते सर्वेषां पशुप्रतामहम् ।
 हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः । व-
 शिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्वसार्थसमाप्नुतम् । हरम्माप
 हृदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुपहृत् । मत्परिपहृतः सर्वे
 हरम्मापे कृतोदकाः । आराध्य कामनेनेक पुरुषाः विद्धि-
 माकताः । तदा प्रभवति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकवि-
 द्ये । अविष्टन्ने परे ज्ञेये कलिकाले विशेषतः । तृपा-
 राद्रिं समारुह्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् । तत् फलं सप्त-
 शुण्ठि काश्यां केदारदर्शने । गौरीकुण्डं यथा तत्र
 हसन्तीर्ध्वं निष्कलम् । तथा मधुसूता गङ्गा काश्यां
 तदखिल तथा । इदं तीर्थं हरम्मापं सप्तजन्मावना-
 यनम् । गङ्गायां मिलितं पञ्चाक्षन्मकोटिगतावहम् ।
 अत्र पूर्वं ह्यकाकोनौ युध्यन्तौ स्नास्तिपेततः । पशु-
 तां तत्र संस्थागं हंसौ भूत्वा विनिर्गताः । गौरिः । त्वया
 कृतं पूर्वं ज्ञानमत्र महाहृदे । गौरीतीर्थं ततः ख्यातं
 सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । अत्रास्ततस्तथा गङ्गा महाभोहा-
 न्नकारिणः । अनेकजन्मजनितं जाह्नवं सविधा-
 यिनी । सरसा भानसेनात्वं पूर्वनितम् मङ्गलप । अत-
 स्तन्मानस तीर्थं जने ख्यातिमिदं मतम् । अत्र पूर्वं जन्म
 ज्ञानमात्रेणैव प्रमुच्यते । पश्चात् प्रसादितयाहं तिर्य-
 र्मुक्तिदुर्ध्वम् । सर्वे सन्ति गमिष्यन्ति यदि देवेन मानवाः ।
 केदारकुण्डे सुस्नातास्तन्निश्चितैर्मिथ्याभिः । सर्वे वा-

सैव वर्णानामाश्रमाणा च धर्मिणाम् । तस्मात्तनुपि-
सर्गेण शीघ्रं दास्यसि नान्यथा । तत्तत्तदुपरोधेन तथेति
च संशोदितम् । तदारभ्य महादेवि । स्नानात्, केदारकु-
ण्डत । समर्चनाच्च भक्त्या वै मम नामजपादपि । नै-
त्र्यं यसीं त्रियं दद्यामन्यथापि तनुत्यजाम् । केदारतीर्थे य-
स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चात्वरं । एकोत्तरशत वं-
शप्राप्तस्य तीर्णं भवाम्बुधे । भौमवारे यदा दर्शस्तदा यः
श्राद्धोत्तरं । केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं १
तत । केदारं गच्छतामस्य बुद्धिर्देया नरैरियम् । काशप्रां-
स्युष त्वं केदारं कृतकृत्यो भविष्यसि । चैत्रकृष्णच-
तुर्दशप्राप्तपदार्थं विधाय च । त्रिगण्डपूर्णे पिबन् प्रात-
र्भक्षिन्नमितिष्ठति । केदारोदकपात्रे तु यथा तत्र फलं
सवेत् । तथाऽत्र जायते पुंसा स्त्रीणां चापि न सगय ।
केदारभक्तं संपूज्य पासोऽन्नद्विषादिभिः । व्याजन्म-
जनिनं पापं त्यक्त्वा याति समालयम् । आपणमासं
विकालयः केदारेण नमस्यति । तं नमस्यन्ति सततं
लोकपाला यमादयः । कलौ केदारमाहात्म्यं योऽपि
कोऽपि न वेत्स्यति । यो वेत्स्यति च पुण्यप्राप्ता सर्वं
वेत्स्यति च ध्रुवम् । केदारेणं सक्तुं दृष्ट्वा देवि । के-
चरो भवेत् । तस्मात् काशप्रां प्रयत्नेन केदारेणं विलोकयेत् ।
चित्वाङ्गदेशरं लिङ्गं केदारादुत्तरे शुभम् । तस्यार्चनाच्च-
रोनित्यं स्वर्गभोगानुपाश्रुते । केदाराहन्त्रिणे मागे नी-
लकण्ठविलोकनात् । ससारोरगदष्टस्य तस्य नास्ति
विषाद्वयम् । तद्वायव्येऽम्बरीषेशो नरस्तदवलोकनात् ।
गर्भयासं न चाप्नोति ससारे दुःखसङ्कुले । इन्द्रद्युम्नेश्चर-
लिङ्गं तत्समीपे समर्च्य च । तेजोमयेन याजेन सखर्गभु-
वि शोदते । तद्दक्षिणे नरोदृष्ट्वा लिङ्गं कालस्त्रेश्वरम् ।
जराकालं विमर्शित्य मम लोके वसेच्चिरम् । दृष्ट्वा कामे-
श्वरं लिङ्गमुदरं चित्वाङ्गदेशरात् । सर्वत्र चेतमाप्नोति
लोकेऽत्र च परं दिवि । श्रीस्कन्दउवाच । देवदेवेन ।
विन्यारे । केदारनहिमा महान् । इत्याख्यायि पुरा-
न्वायै मया ते ऽपि निरूपितं । केदारेश्वरलिङ्गस्य
श्रुत्वोत्पत्तिं कृती नर । शिवलोकमवाप्नोति निष्पा-
पोजायते क्षणात् । लिङ्गपरत्वे न० केदारेण केदारे-
श्वरादयोऽयत्र पु० । यदर्थान्नस्याऽनिकस्यै श्चेत्यभेदे
“केदाराख्ये महाक्षेत्रे देवी सा मागेदायिनी” देवी-
गीता ४ भूमिप्रदेशभेदे अमरः “मत्तङ्गस्य च केदारस्तत्त्रय
कुसुमन्दक” भा० पृ० ८४३ । “केदारे चैव राजेन्द्र ।

कपिलस्य महात्मनः” भा० पृ० ८४३ । जलनिवारणार्थं चतुः-
पात्रं क्षेत्रवन्धयुक्ते ५ क्षेत्रे ६ आलयाले च भेदि० “यथा
“तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य
तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति” वेदा० पृ० । “भूमा-
वप्येककेदारे कालोत्तानि क्षयीवन्तः । नानारूपाणि
जायन्ते बीजानीह स्वभावतः” मनु “स्थानकेदस्य के-
दारभाङ्गं शल्यशतोन्मग” मनु । केदारणा समूहः
“केदारादयञ्च” “ठञ् कवचिनश्च” पा० यञ् वुञ् ठञ्
च । केदारय्यं केदारक केदारिक तत् समूहे न० “केदा-
रिकाणामभितः समाकुला” साध । अत्र केदारादिति
निर्देशात् निष्पन्नम् । तस्येदमण् । कैदार तत्सम्बन्धि-
जलतण्डुलादौ लि० तद्गुणा “केदारं क्षेत्रसहितं
कैदारं तज्जलं सृजतम् । कैदारं वार्यभिषर्गान्दि सधुरं गुरु
दोषकृत्” भावप्र० । “कैदारा यातवितपित्तज्ञा” गुरवः
कफशुक्ला । कपाया अल्पपचस्का” मेध्याश्चैव बला-
यज्ञा” भावप्र० केदारशाल्यादिगुणा उक्ता

कैदारक पु० केदारे भयः कन् । कष्टक्षेत्रजाते व्रीहि
भेदे पष्टिककृत्केत्युपक्रमे “कुरयककेदारकप्रभृतयः
पष्टिका” सुश्रुत । केदारशब्दे गुणा उक्ता

कैदारकटुका स्त्री केदारस्य कटुकैश्च । कटुकाभेदे राजनि०
कैदारखण्ड पु० व्यासप्रणीते स्कन्दपुराणान्तरगते अश्वनि-
खण्डस्य केदारमाहात्म्यप्रतिपादके ग्रन्थभेदे ।

कैदारज लि० केदारात् जायते जन-ड । १ कष्टभूमिजाते
व्रीहिभेदे केदारशब्दे तद्गुणा उक्ता । २ पद्मकाष्ठे
न० राजनि० केदारजातादयोऽप्यत्र

केन न० केनेत्युपपन्नस्य प्रष्टवम् । तलवफारोपनिषद्गुणे के-
नेपितमित्यादिके उपनिषद्भेदे “देशा केन कठ प्रश्नं सखण्ड-
माखण्डूक्य तित्तिरि” सक्तिश्री० उपनिषच्छब्दे विवृति
केनती स्त्री के सुखाद्यं नति वा० डीप् अलुक्स० । स्मर-
लीलाया लिङ्गा० ।

केनार पु० के मूर्द्धि नारः नृ-वञ् अलुक्स० । १ कुक्षिनाम-
नरके हेम० । २ शिरसि शङ्कोले ४ सन्धी च भेदि० ।

केनिप पु० के सुखे निपतति नि+पत-ड अलुक्स० । मेधा-
विनि निवण्टु “यथा केनिपानासिनो दृष्टे” वृ० १०, ४४, ४,
“केनिपाना मेधाविनाम्” भा० । निषण्टौ व्यकेनिप
इति वा पाठः । तत्तार्थं ।

केनिपात पु० के जले निपात्यते नि+पत-णिच्-कर्मणि
अच् । (हाल) नौकाचालने काष्ठनिर्मिते पदार्थे अस्मिन्

शब्दमा० तं हि जले पातयित्वा चालनेन नौकां चाल-
तीति तस्य तथात्वम् । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।
केन्द्र पु० ईपत् इन्दुरिव कोः कादेशः । इतिन्दुकृष्णे
शब्दरत्ना० । संज्ञायां कन् । (गाव) गालवृष्णे ।
“लघुहयं विरामान्तं ताळे केन्द्र कसंज्ञके” इति संगी०दा०
उक्ते शतालभेदे पु०

केन्द्रु वाल पु० के जले इन्दोरिव चन्द्रेन्दोरिव वालचलगमस्य ।
चरित्रे (हाव) इति ख्याते नौकाचालने काष्ठभेदे ।
“अरितशब्द” केन्द्रु वालवाचक ”यलुर्वेददीप”

केन्द्रु विस्व पु० नीतगोविन्दपञ्चकारकजयदेयनियार्थे चाम-
भेदे (केन्द्रु ली) “केन्द्रुविस्वसमुद्रसम्भारोहिणीरम-
येन” (जयदेवेन) गीतगो० ।

केन्द्र न० “उत्तस्य मध्यं किल केन्द्रसूक्तम् । केन्द्रं यद्गोत्रा-
न्तरमुच्यतेऽतः” । यतोऽन्तरे तावति तदुद्देशाद्वीचोच्च
उत्तस्य सदैव केन्द्रम्” शि० सि० गोलाध्यायोक्ते । उत्तरे तस्य
मध्यस्थाने २५ हाणासुस्थानान्तरे च । तदानयनप्र-
कार तस्य समविपमादिस्थानभेदौ च सू० सि० रङ्गना-
थाभ्या दर्शितौ यथा

“यद्गोत्रं यद्गोत्रं मन्दोच्चात् तथा शीघ्राद्विशोध्य च । शेषं
केन्द्रपदं तस्माद्भुजव्या कोटिरेव च” सू० । “यद्गो राश्या-
दिकं मन्दोच्चात् प्रागानीतस्यकीयराश्यादिकं मन्दोच्चाभागात्
सशोध्योनीकस्य शीघ्रात् प्रागानीतराश्यादि शीघ्रोच्चात्,
चः ससुक्ष्मे जनीकस्य शेष राश्यात्मकं तथोच्चसम्भ-
वेन केन्द्रं मन्दोच्चाद्वीचो यद्गो मन्दकेन्द्रम् । शीघ्रो-
च्चाद्वीचो यद्गो शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः । तस्मात् के-
न्द्रात् पदं राशितयात्मकं विषमं समं परं त्रैयम् ।
त्रिराशप्रान्तर्गतं चेत् प्रथमं विषमं पदम् । ततः यद्गोश-
प्रान्तर्गतं चेत् तृतीयं केन्द्रं द्वितीयं समं पदम् । ततो नय-
राशप्रान्तर्गतं चेत् षड्मं तृतीयं विषमं पदम् । ततो
नयोन चतुर्थं पदं सममित्यर्थः । तस्मात् यदाद्भुजस्य व्या
कोटिः कोटिर्ध्या । च ससुक्ष्मे । ययकारात्तदाकारहयं
साध्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । उच्चस्थानाभिमुखसुक्ष्म-
दैवतैर्प्राणामाकर्षणोक्तेरुच्चादुपहः कियदनरेणेति
ज्ञागार्थसुक्ष्महीनो यद्गो केन्द्रसुक्ष्मपङ्कजभावात् तदाख्यम् ।
तत्र भगवता खेच्छया यद्गोऽङ्गं यदनरेण तत् केन्द्रं
कृतम् । समयया भुजकोशोस्तुल्यत्वात् । दादयरा-
शप्रकृते वृत्ते उच्चस्थानाश्चतुर्विभागात्मक एकेको भागो
ज्ञाशितयात्मकः पदसंज्ञः । अयोऽस्थानादुपहः कश्चित्

पदेऽस्तीति गूढत्वविषयधेनं केन्द्रं कृतं, अद्यानां पदान्त-
र्गतत्वात् । यद्गोशप्रान्तपदाङ्गुल्युच्चाकोटिर्ध्यायोगानम् ।
तच्च यद्गोश राशप्रकलाविकलादिस्यतिज्ञानार्थं स्पष्ट-
ताकरणसाधनं तत्रैव प्रविष्टम्” रङ्ग० ।

एतत्तुल्यात् सम्भावधिकदादयराशिषु त्रिराशप्रान्तस्था-
नरूपे समनचतुर्विंशत्यमदयमस्थानरूपेऽस्थानचतुष्के ।

“सम्भाव्युद्युनक्तर्माणि केन्द्रसूक्तं कण्टकम् । चतुष्ट-
यश्चाल खेटो बली चम्बे विशेषतः” ज्यो० त० । केन्द्र-
गतपङ्कजसुक्ष्मं यद्गो यद्गो । केन्द्रगतपङ्कजयादायुस्तु
केन्द्रायुर्विषयमिधीयते तत्राकरे इत्यम् । “काशोक्लिमगते
चन्द्रे केन्द्रस्ये चरपूजिते । योगः केन्द्र इति ख्यातो
यावद्विद्यार्थसिद्धिदः” ज्योतिषोक्तेः स्वात्माशुभयोगभेदे पु० ।

केन्द्रं स्थानत्वेनाख्यस्य इति । केन्द्रं तत्स्ये पदे
केप चालने आ० आत्म० सफ० सेट् । केपते अंकेपिष्ट ।
कृदित् केपयति ते अचकेपत्-त । प्रतिकेपते

केपि ति० कृ+पू-इन् प्रथो० । “पुनाति कर्मं कुत्तचितं दुष्कृतं
भवतीति” निरुक्तोक्ते निन्दितकर्माणि । “न ये श्रेष्ठा-
र्वशिष्या नावमारुहसीमैव ते व्यविचल्य केपयः” ऋ०
१०, ४४, ६, “केपयः कुत्तचित्पूयकर्माणि” भा० ।

केन्द्रमपु पु० ज्योतिषोक्ते योगभेदे । स च योगः जातकपद्धतौ
फलभङ्गभ्यां सहितोदर्शितोयथा । “शीतायोर्धनगैर्भवेत्
सुमहा रिपुमस्तितैः साऽनमा । युक्तस्यैरविर्जितैर्दुःखरा
केन्द्रोभोऽतोऽन्यथा” । तत्फलम् “नपतेः शजातोऽपि
केन्द्रोभोऽनमवोभरः । सन्निभो दुःखितो भीचो निःस्रोदासः
खलोभवेत्” तद्गोस्तु तत्रैव “चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा यद्गोयुते
सर्वे च वृष्टे विधौ सर्वे कण्टकसंज्ञितैर्पङ्कजयुते के-
न्दुमोनेष्यते । सम्भाव्योर्धो दक्षिणैः शुभैः सर्वैः शुभं
फलम् । दाभ्या मध्यं तथैकेनास्य चेष्टासि दरिद्रता”

केमुक पु० के मूर्ध्नि अमयति अम-रोगे उक्तं अमुकं स० ।
(के०) । उल्लभेदे । २ केन्द्रशाकभेदे न० भाष्य० । “केसकं
कुटकं पाके तिरु पाहि हिमं सधु । दीपनं पाचनं
हृद्यं कफपित्तप्लवरापहम् । कुटकासमेहासनाशनं
पातलं कटु” । तत्र तद्गोपाउक्ता तत्फलम् हविष्ये
वर्ज्यम् “कल केसकवर्जितम्” अतः ।

केयूर पु० के बाहुगिरिषि याति या-जर किञ्च कलुकसमा० ।
(बाहु) (ताड) । बाहुभूषणे अमरः । “विदूरे केयूरे कुरु
करयुगे रत्नवलयम्” भा० द० “केयूरवन्द्योऽसितैर्नुगोद”
रघु । २ रतिवन्द्यभेदे पु० स च द्विधा । “स्त्रीजङ्घे चैव

संपीय दोभ्यामालिङ्ग सुन्दरीम् । कारयेत् स्थापनं कामी
क्रमः केयूरसंज्ञितः” आरदीपिका । “स्त्रीणां जङ्गल-
राविष्टो गरुडमालिङ्ग सुन्दरीम् । कामवेदिपुलं क्रामी
यन्त्रः केयूरसंज्ञितः” । रतिमञ्जरी ।

केरल पु० व० व० । देशभेदे । “एकपादांश्च पुरुषान् केरकान्
वनवासिनः” भा० सभा० २० अ० । सहदेवदक्षिणदिग्वि-
जये । अतः तद्देशस्य दक्षिणविभागस्यत्यम् ।

केरल पु० समरेण च्छेद्यतां प्रापिते ऽक्षतियभेदे । तत्कथा
हरिवं० १४ अ०

“ततः शफान् ययनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा ।
पङ्कवाद्यैश्च विंशेभान् कर्तुं वपुषश्चितः किल । ते नद्य-
माना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा-
प्रणिपेत्सुर्मनीषिणम् । वशिष्ठस्तत्र तान् दृष्ट्वा समयेन
महाद्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयन्तदा ।
सगरः स्वाम्मतिज्ञाञ्च गुरोर्पर्यक्तं निशम्य च । धम्मं
जघान तेषां वै वेद्याचपुलं चकार ह । अर्द्धं शफानां
शिरसां सृण्वयित्वा वपुःकञ्जयत् । ययनानां शिरः सर्वं
काम्बोजानां तथैव च । पारदां सक्तकेशाञ्च पङ्कवा-
प्रसुधधारिणः । निःस्त्राघ्रायवपुःकाराः कृतास्तेन
महात्मना । शफा ययनकाम्बोजा पारदाः पङ्कवास्तथा ।
प्रोलिप्तपाः सर्माहृषा दाह्यैश्चोला सकेरला । सर्वे
ते क्षत्रियास्त्रात । धर्म्मस्तेषां निराकृतः । वशिष्ठवचन-
प्राप्तम् । सगरेण महात्मना” ।

२२ दक्षिणदेशभेदे व० व० । स च दक्षिणस्यः वृ० स०
क्षुर्माविभागे १४ अ० । “दशपुरगोनहं केरलका” दक्षिण
स्यासक्तसू तत्तत्त्व पर्वतनद्यादि रचौ यथितं यथा
“तस्य प्रानोऽर्धैर्विषर्पिर्द्विरपरान्तजयोद्यतैः । रासास्त्रोत्पा-
रितोऽप्याधीतुं सहालग्न इवोर्षयः । भयोत्सृष्टभ्रिभूषाणां
तेन केरललोभितान् । अलकेशु चमूरेणुः चूर्णप्रतिनि-
धीकृत । सरलामास्तोऽतमगमत् कृतक रजः” ।
१ ह्योरयां ४ ज्योतिर्पन्थविशेषे च स्त्री गौरा० लोष्-
यञ्दरत्ना० । केरलज्योतिर्विद्यायाञ्च सङ्केतविशेषोदि-
ग्मात् दृश्यते । “वर्गवर्षप्रमाणञ्च सप्तर्षं ताडितं मिथ ।
पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना” गर्गसंहिता ।
अयमर्थः । अ क च ट त प य शा इत्यष्टौ वर्गस्तेषा-
मेकादिसंख्या यथा च वर्ग १ । क वर्ग २ । च वर्ग १ । ट वर्-
ग ४ । त वर्ग ५ । प वर्ग ६ । य वर्ग ७ । श वर्ग ८ ।
वर्गसंख्या च प्रतिवर्गं मिथ्या यथा अ वर्ग १६ वर्गसंख्या यथा

अ १ आ २ इ ३ ई ४ उ ५ ऊ ६ इत्यादि । कादौ पान्ते वर्गे च पञ्च
पञ्च संख्या । य वर्गे ४ श वर्गे च ४ । एवं च दाडिमफलनामप्रज्ञे
दकारस्य तयर्गत्वात् यर्गसंख्या ५ यर्गसंख्या ३ मिलि-
त्वा ८ । उस्य वर्गसंख्या ४ वस्य संख्या ३ मिलित्वा ७ ।
मस्य वर्गसंख्या ६ यर्गसंख्या ५ मिलित्वा ११ एवं वर्गवर्ण-
संख्या २६ । दाडिमपदे का इ च इति स्वरत्वययुक्ते
अवर्गसंख्या १ आरूपसंख्या २ मिलित्वा ३ एवं इ ४ च
२ । मिलित्वा नवसंख्या तथा समष्टौ १५ । पञ्चात्
यथोक्तक्रिया कार्या । प्रज्ञाशब्दे तद्गणनादि फलं च
बध्यते । कश्चित् स्वरसंख्यामनादाय अन्यथा सङ्केतो
दर्शितो यथा । “कादयोऽष्टौ ङां शून्यं पाद्या-
पञ्च तथा मता । आदयोऽष्टौ ङां शून्यं गणकै-
परिकीर्तितम्” इत्युक्तिमनुसृत्य कालमात्रं सौरवा-
र्हस्यसाधनशशधरनाक्षत्रिकाः क्रमेण । मातुलपाता-
लातुलवितुलविमलपरदाश्च संवत्सारा पञ्च” आयु-
र्वेदवाक्ये “मण्यकप्रसिद्धयाचरसंख्यया मातुलशब्द-
पञ्चपट्टधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्विषपरिमितः कालः
सौरः । पातालशब्द एकपञ्चधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्वि-
षपरिमितः माहस्यत्वं । अतुलशब्द पञ्चविक-
शतत्रयमाचष्टे तावद्विषपरिमितः सायनः । विमलशब्द
अतुलपञ्चशद्विषमशतत्रयमाचष्टे तावद्विषपरिमितश्चान्द्रः,
परदशब्दचतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाह तावद्विषपरि-
मितो नाक्षत्रिकः संवत्सरः” इत्युक्तम् । अस्याय-
मर्थः । मातुलशब्दस्य स्वरत्यागे सस्य प्रकारात् पञ्चमत्वं
तेन ५ संख्या गृह्यते । तकारस्य टादितः षष्ठत्वेन ६ संख्या
लस्य यादौ तृतीयत्वेन ३ संख्या अहस्य वसमागत्या तेषां
यथाक्रमयोजने मातुलशब्दे १६५ संख्या निष्पद्यते । एवं
पातालशब्दे पस्य अग्रदात्वात् १ संख्या तकारस्य टादितः
षष्ठत्वात् ६ संख्या लस्य प्राग्वत् ३ संख्या । तेन पातालश-
ब्दे १६१ संख्या । अतुलशब्दस्य नञादेशाकारस्य न्यून-
भाचित्वात् ० । तकारस्य ६ संख्या लस्य ३ संख्या । तेन
१६० संख्या । विमलशब्दे च वस्य यादौ चतुर्थत्वात्
४ संख्या सस्य प्राग्वत् ५ संख्या लस्य ३ संख्या यथा
स्मानयोजने १५४ संख्या । परदशब्दे व ४ र २ द १
यथाक्रमयोजने १२४ संख्या । ईदृशकेरलसङ्केतमभि-
प्रेत्यैव मन्त्रविशेषपुष्टिमसप्रगतोत्तमस्य एकस्मिन्टने
करणासामर्थ्ये १२माहात्म्यात्मकसप्रगत्या दिनविशेषेषु
माहात्म्यासंख्याविशेषप्राप्तार्थं सङ्कोकायां साधोर्नि-

महेन “पाठोऽयं विष्कार” इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः
पक्ष पादावेकत्वात् । संख्या तेन प्रथमदिने । माहा-
त्म्य पाद्यम् । ठस्य टादित, द्वितीयत्वात् । संख्या तेन
द्वितीयदिने हे माहात्म्ये । यस्य यादायादत्वात् । संख्या
तेन तृतीयदिने । माहात्म्यं पाद्यम् । यकारस्य यादौ च-
तुर्थत्वात् । संख्या तेन चतुर्थदिने । माहात्म्यानि । पक्ष
पादौ द्वितीयत्वात् । संख्या तेन पञ्चमदिने । हे माहात्म्ये ।
कस्य कादावाद्यसंख्यात्वात् । संख्या तेन षष्ठे दिने एक-
माहात्म्यम् रस्य यादौ द्वितीयत्वात् । संख्या तेन सप्तम-
दिने । माहात्म्ये पाद्ये । एव सप्तमिदिने तयोदश माहा-
त्म्यानि जपानीति । करलोक्तदशा तु दशाब्दे पक्षते
कैरव पुंस्त्री हृष्टे शब्दचिं । कैरवशब्दे व्युत्पत्तिर्हस्या ।
केल चालने भा० पर० सक० सेट् । केलति चकोलीत् ।
चिकेल । केलि । अदित् णिचि अचिकेलत्-त ।
केलक पु० केल-एवुल् । खड्गधारादिनर्तके त्रिका० ।
केला विलासे कण्डा० था० अ० सेट् । केलायते चकेला-
यिष्ट केलाया बभूव आस चक्रे । केलायमान
केलास पु० केला विलासः सीदत्यस्मिन् सद-आधारे बा० ङ ।
स्फटिके शब्दचिं तत्तुल्यपर्यत्वात् । कैलास
केलि पुंस्त्री० केल-इन् । । परीक्षासे, अमरः । श्रीडा-
यां श्रुतिव्या शब्दमाला । “विहारे सह कान्तेन
क्रीडित केलिरुच्यते” सा० द० उक्तलक्षणे स्त्रीणां
कान्तेन सह । विहारक्रीडनरूपे यौवनजालद्वारे ।
एवं पुरुषस्य कान्त्या सह । विहारक्रीडने च । “उप-
चार क्रिया केलि स्त्र्यौ भूषणयाससाम् । सहस्रहास-
नस्रैव सर्वं सप्रहृणं स्मृतम्” मनुः स्त्रीत्वे-वा ङीप् ।
तत्र पुंस्त्वे “गोपालानन्दशात् केलीन्” छन्दो०
स्त्रीत्वे “मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केली कृता
हेलया” अमरा० “साद्यन् कलवन्तु शूतशिखरे केली-
पिका पञ्चमम्” सा० द० । उभयत्र “कुसुदिनीकुल-
केलिकलासस “अमरा०
केलिक पु० केलि० प्रयोजनमस्य ठन् । अशोकवृक्ष राजनि०
केलिकदम्ब पु० केले० केल्यर्थे कदम्ब । खनामख्याते
कदम्बवृक्षभेदे ।
केलिकाला स्त्री केलिरूपा कला । । केलिरूपायां कलाया
केलिना कला यत् । । सरस्वतीयीणाया शब्दरत्ना०
केलिकिला पु० केलिना किलति किल-क्रीडायां फ ।
शिवदूषकस्ये नाथे शङ्कराचार्यस्ये । शिवस्यानुचरभेदे

कुमारण्डके च हेमच० । शकामदेयपत्न्या रतौ स्त्री
त्रिका० । परिहासकारके त्रि० “सतु केलिकलो विप्रो-
भेदशौच्य नारदः” हरिव० ३२०६ श्लो० ।
केलिकिलावती स्त्री अरभार्यायां त्रिका० [स्त्रियां टाप्
केलिकीर्ष पुंस्त्री० केलिना कीर्षोर्धूलिभिः । । वृष्टे हेम०
केलिकुल्लिका स्त्री० केलीनां कुल्लिकेव । यत्रालिकायां भायर्त्त
भागिन्या त्रिका० तथा सह केलिमादुर्भायात् तथात्वम्
केलिकीर्ष पु० केलीनां कीर्षवत् । नटो शब्दरत्ना०
केलिगृह न० इत० । । केलिमन्दिरं श्रव्यादिगृहे च केलिम-
न्दिरादयोऽप्यत्र । [प्रधाने नागरे नायकभेदे जटाधरः
केलिनागर पु० केलिप्रधानो नागर शा० त० । भोग
केलिमुख पु० केलि० मुखमत्र । परीक्षासे त्रिका०
केलिरैवतक न० हल्लीयलभणयुक्ते नाटकभेदे । हल्ली-
लक्षणसङ्गा “केलिरैतकम्” सा० द० उदाहृतम्
केलिहृत्त न० केले क्रीडायां हृत्त । । केलिकदम्बवृक्षे
शब्दरत्ना० । केलेष्ट श्रव्याश्रयत्वात् । शिवदूषके शब्दभा०
केलिशुषि स्त्री केलिना शुषति शुष बा० कि । धरित्वा
शब्दभा०
केलिसचिव पु० केली सचिव सहायः । कर्मसचिवे
क्रीडाविषये मन्त्रिणि विदूषकादौ शब्दभा० ।
कैव सेयने भा० आत्म० सक० सेट् । कैयते अकथिष्ट, चिकेवे
अदित् णिचि अचिकेयत् त ।
कैवट पु० के जलार्थमवट अलुक्त्स० । जलाधारार्थे गर्तं रूपे
कूपे निष० “मा कीं स शारि कैयटे” अ० ६।५।७
“कैयटे कूपे” भा०
कैवर्त्त पुंस्त्री० के जले वर्त्तते इत-अप् अलुक्त्स० । कैवर्त्ते
जातिभेदे स्त्रियां टाप् द्विरूपकोष “अवराय कैवर्त्तम्”
यजु० ३० । १६ पुरुषमेवे बध्यकथने
कैवल त्रि० कैव-सेयने इपा० कुल, शिरसि वलयति पुरा०
मल-प्रापये अच् वा । । अद्वितीये असहाये एकमात्रे
स्त्रिया “सञ्जातन्दसोरेव नित्यम्” ङीप् । “अथोत इन्द्र-
कैवलीर्षयो वलिभूतस्कारत्” अ० १०।१७।१६ “यथैव
ता पुर केवलीरोषधीरशान्ति केवलीरप पिवन्ति”
कैवलमेव पयो दुहे” श० ब्रा० १।६।१७।१५ “यथा पुरा
अमायास्यात-पूर्व दिवसे ता गाय, केवलीदन्ताप्रवेशरहि
ता ओपवीरपञ्चाहार कृत्वा केवल चन्द्ररहितमेव पद्मो
इष्टे इहते” भा० लोके असहाया च टाप् । “सा स्वका-
ननभुव न कैवलम्” रघु “किं तथा क्रियते कश्चात्

या वधूरिय केवला" पञ्चन० "नमस्त्विसूक्तये त्वभ्यं
प्राक् सृष्टे केवलात्मने" कुमा० "निषेदुषी स्थिङ्गल
एव केवले" कुमा० "अविपर्ययादिशुद्धं केवलसुनपद्यते
ज्ञानम्" सा० का०, क्रियाविशेषणत्वे न० "अनन्यगुर्वा-
स्तय केन केवलम्" भाष २निर्णये ज्ञानभेदे षष्ठ्य-
धारणे न० मेदि० "न केवलं सद्गानि मागधोपते" रघु-
सद्गन्योवेत्यर्थ एव सर्वत्र केवलार्थान्वितावधारणं बो-
ध्यम् । ज्ञानभेदस्य प्रागुक्त सा०का० वाक्योक्तः । ५ कुचने
ए० मेदि० [अर्हद्विशेषे हेम०

केवलज्ञानिन् ए० केवल शुद्धं ज्ञानमस्तस्य भूम्नि इति ।
केवलद्रव्यं न० नि० क० । मरिचे शब्दचि० [विभक्तिः
केवलव्यतिरेकिन् न० अतुमानभेदे केवलान्वयिशब्दे
केवलान्वयिन् लि० केवलमन्योस्तस्य इति । कलापि अभा-

वरहिते वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिनि यथा प्रमे-
यत्वादि तस्य न कुलाप्यभावोऽस्ति । तथाच "साध्य-
वद्व्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यभावात्" अनुमा० चि०
"तथैवानुप संहारी केवलान्वयिपक्षकः" भाषा० "केव-
लान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादित्यादौ सञ्ज्ञेयैव पक्षत्वात् समानाधिकरण्य-
पक्षस्थानानराभावाच्चानुमितः । "केवलान्वयिसाध्यकत्वं
तत्त्वमिति तु युक्तमिति" सुक्ता० । केवलोऽन्यव्याप्तिर-
स्तस्य इति । २ अनुमानभेदे । तद्वद्वृत्तिं अनुचि० यथा
"तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकान्वयव्य-
तिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि तथाहि केव-
लान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽनभिधाने
च विपक्षव्याघातात् । अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दा-
न्वयत्वमनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयमप्युपतिष्ठते तथा
भिधेयत्वविपक्षस्थानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थिति स्यात्
एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मात्वात् गोत्वव-
दिति चेन्न व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्व-
यि, व्यावृत्तत्वे यत एव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केवलान्व-
यीति धर्मात्वस्याऽऽकान्तिकत्वात् । एवमत्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
मेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यन्निष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि ।
न चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वञ्च नानेति यावच्च
अपुनरुपगतातिवलेन गोत्ववतयो सिद्धे । तत्र न तावद-
व्यावृत्तत्वं ताभावं केवलान्वयी तस्य प्रतियोग्यच्छिन्ने

ऽप्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनश्च केवलान्वयि-
त्वात् नाप्याश्रयनाशजन्यगुणनाशान्वन्ताभावः, तस्य नाश-
स्य सर्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यं यत्र हि प्रतियोगि-
प्रागभावो वर्तते तत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्तते
तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्तते तथाच नाशस्य प्रागभावो
एव नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्तते तत्र कथं नाशान्व-
न्ताभावो वर्तते तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न
पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले आश्रयैवा-
भावात् । नाप्याकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्यापि प्र-
तियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावात्यन्ताभावस्य
भायत्वात् । अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथा-
सत्यन्योऽन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियो-
गिसमानदेशेऽन्योऽन्याभावो न स्यादिति चेन्न अत्यन्ता-
भावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म इति । उच्यते
वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् आका-
शात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी
तथापि स न वृत्तिभानित्याकाशात्यन्ताभावस्य केव-
लान्वयी तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिम-
तोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् । ननु प्रमेयत्वं प्रमावि-
षयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमाया विषयत्वस्य चाननुग-
मादिति वाच्यं प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धात् व-
टादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमा जतीयविषयत्वं वा । तथापि
केवलान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमिति प्रमेयत्वमत्र
वर्तते न वेति संशयस्य न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वप-
क्षको भिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षको चास्तित्वसाध्यस्यान्व-
यव्यतिरेकित्वं तथाच षट् प्रमेयो न वेति संशयो सृ-
ग्यते स च नास्त्येव । अथ पक्षः साध्यवाच्यं वा पक्षे
साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेव तदस्यास्य-
सिद्धिर्न मनुपोविधानादिति चेन्न विशेषणविशेष्यभा-
वभेदेनार्थभेदात्, सैवं य एक हि संशय पक्षे साध्यसि-
द्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमाशङ्क्यत्वात् लाघवाच्च
न तु समानविषयकत्वमपि तस्य तन्त्रं गौरवात् प्रमेय-
घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घट प्रमेय-
इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव यदा संशययोग्यते-
यानुमानाङ्गं संशयस्य तदानो विनाशात् न च सापि
साधकवाधकप्रमाणाभावात् प्रमेयत्वाभावादिद्वौ तत्प्रमा-
णासिद्धेस्तदभावादिद्विरिति वाच्यं पक्षनिष्ठात्यन्ताभा-
वाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावात्

योग्यतात्वात् । प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भाव्यतः
सगयः इत्यन्ये । नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं
तस्यै वा व्यतिरेकविकलवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं
स्यादिति चेन्न अन्यव्यतिरेकव्याप्तिरन्यतरमिच्छेनानु-
मित्यनुभवात् युगपदुभयव्याप्तिरुपस्थितौ विनिगमकाभा-
वेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकस्य
विषयव्यतिरेकत्वशङ्कानिर्दिष्टादारा व्यतिरेकव्याप्तावयुज्यते
अतः तु विषयभावेन शङ्कैव नोदेति ।
केवलव्यतिरेकी त्वसंज्ञायां यत् व्यतिरेकसङ्घचारेण व्या-
प्तिरप्यह । ननु व्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञा-
नानस्य तत्कारणत्वात् यत् व्यतिरेकसङ्घचारः तत् व्या-
प्तिरन्यस्य पक्षधर्मता न च व्याप्तिपक्षधर्मत्वं साध्याभा-
वव्यापकाभावप्रतियोगित्वसंभयमप्यनुमितिप्रयोजकमिति
वाच्यं अतनुगमात् मत्तान्यतरत्वं तथा एकप्रमाण-
परिग्राहकः न च तद्व्यापारमण्यन्यायेनानुमितिप्रिये
तदेतत्त्वमिति वाच्यं व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वासिद्धे
उभयसिद्धकृतकारणस्याभावात् । न च साध्याभावव्याप-
काभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं गौ-
रवान् केवलान्वयिन्नाभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापका-
भावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम् एवं व्यतिरेक-
व्याप्तिरन्यव्याप्तिमनुमाय यत्नानुमितिः स एव व्यतिरेकी-
त्युच्यते तत् अन्यव्याप्तिरगमकत्वे व्यतिरेकव्याप्तिरन्य-
स्यार्थान्तरतापत्तेः अन्यव्याप्तिरनुकूलगता च तदुपन्यासे
अन्यव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति ।
उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसङ्घचारेणान्यव्याप्तिरेव ग-
च्छते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्यव्यति-
रेकवत् । नन्वेवं व्याप्तिरप्यह एव पृथिवीतरभिन्नमपि भा-
वितं नियतसामानाधिकारण्यरूपत्वाद्वाप्येति सत्यं
गत्यात्तापच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वम् । अतएवाचार्यः
पक्षतपच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने । पृथिवीत्वमिदं भेद-
व्याप्यमिति प्रतीतावपि सर्वपृथिवीतरभिन्नोऽपि पृथिवी-
विशेषप्रकृत्युज्ये व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च ।
अत्र दिग्भावं दीधितिरूपन्यस्यते ।
“केवलान्वयीत्यादि केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः । तत-
नेषु मध्ये, अस्मिन्पक्षम् अत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यक
केवलान्वयि, एवमन्तहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यक केवलव्य-
तिरेकि, गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकान्वयव्यतिरेकि, व्याप्ति-
माहकसङ्घचारभेदाद्भेदे त्वन्यसङ्घचारमाहकगृहीतव्या-

प्तिरकत्वं केवलान्वयित्वं तस्य प्रकृतव्याप्तिमाहकज्ञानविष-
यसङ्घचारत्वव्यापकात्प्रयसङ्घचारत्वकस्य गृहीतव्या-
प्यकप्रकृतव्याप्तिरप्यहकसङ्घचारत्वकत्वं या गृहीतव्या-
प्तिभेदाद्भेदे तत् प्रकृतहेतुप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञान-
विषयव्याप्तिरन्यव्यापकप्रकृतसाध्यव्यतिरेकत्वम् । अतः
निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमन्वादिद्यादौ
हेतुतापच्छेदिका च व्याप्तिरपि प्रकृतसाध्यानुमित्यौप्यकी
तद्विशेषपक्षधर्मताज्ञानेऽपि व्याप्तिरन्यवोधं विना निर्ग-
न्धत्वानुमित्यनुदयादिति नाव्यं । वक्ष्यमाणवान् यद्वि-
व्यापकाभावप्रतियोगिमन्वादिद्यादावत्यस्य व्याप्तिरप्यह
व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति नामसङ्गः । अतएनेतरव्यापका
सावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियोगित्वेन वा यद्विद्वद्भावं न-
प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुत्वात्केवलान्वयीत्यपि वदन्ति । एवं
केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वच्यम्” ।
वेदान्तिभिस्तु अनुमानत्रयिध्यं नाङ्गीक्रियते यमोक्तं वेदां परं
“तस्मान्नमानमन्यिरूपमेकमेव न तु केवलान्वयि, सर्व-
स्यापि धर्मस्याप्यन्यते मङ्गलान्वयान्ताभावप्रतियोगित्वेना-
त्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धे
नाम्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं साध्याभावे साधनाभा-
वविरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावतुपयो-
गात् । कथं तर्हि घूमादावन्यव्याप्तिरविदुषोऽपि व्यति-
रेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः अर्थापत्तिप्रमाणादिति यच्छास-
अतएवानुमानस्य नाम्यव्यतिरेकिरूपत्वं व्यतिरेकव्याप्ति-
ज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्” ।

केवलान्वयि ३० केवलं गृहीतान्वयस्य इति । जैनभेदे हला-
केवली स्त्री केवल-गौरा-डोप् । १। जैनभेदे मेदि । २। के-
रलीयव्याधे हेम० तत्त रमध्यपाठः प्राधुः
केवाली अव्य० । उच्येति । १। हिंसायां गवरत्नम् । केवाली-
कत्व हिंसित्वेत्यर्थः २। हिंसके त्वि० स्त्रिया गौरा-डोप् ।
केवाली [पुष्पभेदे सङ्गमन्वायां राजनि०
केविका स्त्री केव- एषुल् टाप् । (केवेर) कोकणप्रसिद्धे
केश ३० क्लिष्टते क्लिष्टाति या क्लिष्ट-अच् लघोपस कस्य
ललस्य ब्रह्मणो वा ईशोवा । १। यच्छे, विश्व । २। स्त्री-
वेरे(याला) ३। दैत्यभेदे, केरिणि ४। विष्णौ, हेम० काशते
काश अच् प्रयो० । ५। सूर्यान्निप्रभृतिरश्मौ (केरिणि)
शब्दे विवृति “ब्रह्मविष्णु रुद्राश्चात्राश्रयः केश-
प्रिता” इत्युक्ते ब्रह्मादौ इपरमङ्गलभेदे केशशब्दे
विवृतिः । के शिरसि शेते श्री-ड कलुकु० । ३। कुरे

च । अस्थिवातजातोपधातुविशेषोऽयं केशः । अस्मात्
अरवर्त्तिनः पाशादिशब्दाः केशभूयस्त्ववाचिनः ।
“बालास्तु तत्परा पाशो रचना भारजञ्चयः । हस्तः
यत्नः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः” हेमचन्द्रोक्तेः ।
केशस्तु पिष्टतो जायते यथाह सुश्रुतः “गर्भस्य केशश्च-
श्रुलोमास्थिनखदसिरास्त्रायुधमनीरेतः प्रभृतीनि स्थि-
राणि पिष्टजानि” “केशाः शसश्च च लोमानि नखा
दन्ता सिरास्तथा । घनस्य स्रायवः शुक्रमेतानि पिष्टजानि
हि” भावप्र० । तस्य सर्वदा वृद्धिस्तत्त्वमाह तत्रैव
“शरीरे स्त्रीयमात्रेऽपि वर्द्धते द्वाविमौ सदा । स्वभावं
प्रकृतिं कृत्वा नखकेशादिति स्थितिः” “चेतनानां वृद्धि-
ज्ञान मन्त्रोद्देशश्च सेन्द्रियः केशलोमनखाप्यान्तर्मलद्रव्य-
शुष्यैर्विना” तस्योत्पत्तिप्रकारः भावप्र० दर्शितो यथा
“ततोऽस्यग्निना पुनः पच्यमानं पद्माहोरात्रात् मार्जं
दण्डश्च यावदस्यवेव तिष्ठति । ततः पच्यमानात् तस्मा-
त् मूत्रो निर्गच्छति । स च व्यञ्जनवायुना प्रेरितः सिरा-
भिः मार्गेणागत्याकृत्य नखा, तनौ लोमानि च भ-
भन्तीति” अत्र लोमसाध्यात् केशस्यापि तनौ प्ररो-
हादस्थिवातजत्वसुच्यते । एव गभैः घटे मांसि तस्य
लोमसाध्यात् प्रादुर्भावं “घटे बलस्य वर्षस्य नखलोमनां
च सम्भवः” या० उक्तेः । जनानां केशवत्त्वे कारणम्
शत० ब्राह्मणे उक्तं तद्वाक्यञ्च (केशिन्) शब्दे वक्ष्यते ।
केशनाशकारणञ्च इन्द्रुप्रशब्दे दर्शितम् केशकौकुप्रहे-
ल्लसु “क्रोधशोकत्रसकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तं
च केशान् पचति पलितं तेन जायते” सुश्रुतेनोक्तः
“लताप्रतानोदुपधितैः स केशैः” । रघु०
“अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोः” “विषीर्यकेशास्तु परेत
भूमिषु” कुमा० “केशः काशस्त्रयकविकाशः” सा० द०
“केशेषु चमरीं हन्ति” सि० कौ० । “कुप्रकेशनस्यशस्यः”
मनुः “केशश्च घारयतामप्यग्रा भवति मृन्नति” शु०
त० दानवर्म्म० । केशश्च इत्यत्र शस्यशब्दस्य ध्वनित्वेऽपि
राज्द० परनिपातः । तस्य मूलं कर्णा० जाहृच् ।
केशजाहृ तन्मूले न० । अस्य स्वाङ्गत्वात् उपसर्जनत्वे
ध्वतिकेशी सुकेशीत्यादौ स्त्रिया या ङीप् । केशेषु
प्रसितं (तत्परं) कन् । केशकं तद्रचनातत्परे त्रि० ।
केशकर्म्मन् न० केशानां कर्म्म रचनादि । केशानां रचनादि-
करणेन संस्काररूपे व्यापारभेदे । “साहं ब्रुवाणा
सैरिन्ध्री कुयला केशकर्म्मणि” भा० वि० १४५ । २ के

शान्तकर्म्मरूपे संस्कारभेदे च केशान्तशब्दे विहितः ।
केशकलाप पु० इत० । केशसमहे हेमच० ।
केशकार पु० केशं केशकार करोति ङ-कृष्ण उप० सं० ।
इक्षुभेदे भावप्र० इक्षुशब्दे यत् केशकृत इति तदशुभम्
केशकृत इत्येव शुभम्
केशकारिन् त्रि० केशं तद्रचनां करोति ङ-णिनि । केश-
रचनाकारके स्त्रिया ङीप् । “निहीनवर्ष्णा सैरिन्ध्री
वीभत्सा केशकारिणीम्” भा० वि० १४५ ।
केशकीट पु० इत० । यूकार्थे १ केशकीटे । (उक्ता) श-
ब्दचि० । तत्रैतच्च “अरुं पि बद्धपक्षाणि बद्धकृदनि मू-
र्द्धनि । कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादृक् विकाम्”
सुश्रुतोक्तं । केशश्च कीटश्च इ० । २ केशे कीटे च । “के-
शकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः” मनुः [त्रिका०
केशगर्भ (क) पु० केशं गर्भेऽस्य या कप् । कवरीरूपे पदार्थे
केशग्रह पु० इत० । १ बलात्कारेण कचपहृष्ये सुरतक्रीडाङ्गे
श्चतुष्टयहृष्ये च । “केशग्रहान् महाराज शिरस्येतान्
शिवर्जयेत्” मनुः “कोमेन केशग्रहप्रहारौ शिर-
सि वर्जयेत् कोपनिमित्तत्वादात्मनः परस्य च प्रति-
षेधः । अतएव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः”
कुल्लू० । “रतेषु केशग्रहाः” कादम्बरी “सुरतेषु न तु
युद्धेषु इत्यर्थः । कचपहादयोऽप्यत्र । लघुट् केशग्रहण-
सम्यक् न० । “शम्भोः केशग्रहणमकरोत्” मेघदूतम्
केशग्राहम् अव्य० । केशान् गृहीत्वा “स्नाह्नेऽभुवे” पा०
ग्रह-णसुल्ल उप० सं० । केशान् गृहीत्वैत्यर्थे येन
विना न जीवनं तदभुवं तद्विज्ञे इत्यर्थः । केश विनापि
जीवनस्य सम्भवात् तस्याभुवत्वात् स्वाङ्गत्वाच्च तत्र णसुल्ल ।
केशघ्न न० केशान् हन्ति हन-हेत्यादौ टक् । इन्द्रुप्रकारेण
(टाक) हेमच० इन्द्रुप्रशब्दे ६५० पृ० विहितः
केशच्छिद् त्रि० केशान् छिनत्ति छिद्-क्लिप् इत० । १ केशच्छे-
दके शनापिते पु० शब्दमा० क । केशच्छिदोऽप्यत्र
केशट पु० केशेषु केशान् वा अटति अट-अच् शक० । (उक्ता)
१ मत्तुकृष्णे । २ विष्णौ ३ श्वागे च मेदि० । ४ भ्रात-
रि शब्दर० । ५ कामदेवस्य शोषणाख्ये यागे विद्वः ।
६ शोणकहृष्टे (शोना) त्रिका० ।
केशधर त्रि० केशान् धरति धृ-अच् । १ केशधरनाकर्त्तरि
वत्प्राये २ देशभेदे पु० व० व० । स च देशः दृ० सं०
कूर्म्मविभागे उत्तरस्यासुक्तः । “केशधरश्चिपिदनासिक
दासेरकयाटगरधानाः”

केशष्टत् पु० केशमिव धरति छ-किप् । भूतकेशाख्ये तृणभेदे
शब्दचि० [अष्टव्यभेदे स्त्रीमेरे अमरः]

केशनामन् न० केशस्य नामैव नाम यस्य । (बाला) इति ग-
केशपक्ष पु० केशानां समूहं वा० पञ्चादेशः । केशः पक्ष
इव वा । केशसमूहे अमरः “केशपक्षे परामृष्टा पापेन
हतमुद्भिना” भा० ध्या० १७७० “अभिद्रुत्य सुशर्माय
केशपक्षे परामृष्टत्” भा० वि० २१७० केशमारोऽप्यत्र पु०
केशपक्षी स्त्री केश इव पक्षीमस्या जातित्वात् ङीप् ।
अपामार्गे शब्दरत्ना०

केशपाश पु० केशानां समूहः वा० पाशादेशः केशः पाश इव
वा । केशसमूहे अमरः “करेण रुद्धोऽपि च केशपा-
श” कुमा० रघुय । “तां काचन प्रघावन्तीं केशपाशे
परामृष्टत्” भा० य० ४६१ एव

केशप्रसाधनी स्त्री केशः प्रसाध्यते सस्त्रियतेऽनया म+
साध-करणे ल्युट् ङीप् । (काकुट्) (चिरणि) ख्याते
पदार्थे “केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा”
सुश्रुते तत्संवनशुषा उक्ता ।

केशभृ स्त्री केशानां भूतृपत्तिस्थानम् । शिरसि राजनि०
केशभूम्यादयोऽप्यत्र स्त्री “दारुणा कण्डूरा रुद्धा केश-
भूमिं प्रजायते । कफवातप्रकोपेन” सुश्रु०

केशमथनी स्त्री केशोमथ्यतेऽनया मथ-करणे ल्युट् ङीप् ।
शमीढ्ये राजनि० तस्या कण्टकेन तदन्तिकयात् केश-
धर्षणात्तथात्वम्

केशमार्ज्जक न० केशान् मार्ज्जं कृज-ण्वल् । (काकुट्)
(चिरणि) ख्यातायां केशप्रसाधन्यां कङ्कतिकायां जटा०
केशमार्ज्जं न० केशो मृच्छतेऽनेन कृज-करणे ल्युट् ङीप्
इतः । १ कङ्कतिकाया (चिरणि) हेमच० । भावे ल्युट् ।
२ केशसंस्कारभेदे (चुल आचङ्गान)

केशमुष्टि पु० केशानां मुष्टिरिव । मृष्टानिस्वष्ट्ये राजनि०
केश(स)र पुंन० के जले शिरसि वा शीर्यति शृ अच् सरति
स्व-अच् अलुक्स् केश केशाकारोऽस्य सर वा । १ फिक्क
पद्मादिपुष्पमध्यस्थे केशाकारपदार्थभेदे (चुमरि) अमरः ।
सकेश(स)रपुष्पवत्वात् २ नागकेशरे ३ बकुलहृष्टे ४ पुष्पाग-
हृष्टे ५ सिंहादिस्तम्बस्वजटायां पु० मेदि० ६ हिङ्गुहृष्टे
न० भरतः “सृगपतिरिय स्तम्बावसम्भितकेशरमाल”
काद० “व्याकीर्णकेशरकरालसुखा मृगेन्द्रा” पञ्चत०
“पुन पुन केशरदामकाञ्चीम्” कुमा० “नीप दृष्टा हरि-
नक्षपिं ७ १ रैरङ्कटैः” मेघ० “दशनांशुकेशरभरैः” प-

रित” भाष० “दुसुभुर्वाजिनः स्तम्भान् लग्नकुङ्कुमके-
शरान्” रघु० बकुले “सुरभिगन्धपराजितकेशरम्” रघु
“रक्ताशोकयलकिर्णलय केशरयात्र कान्त” मेघ० ७ कु-
ङ्कुमे च तस्य किञ्चलकाकारवस्त्रेन आयमानत्वात् त-
थात्वं एतेषु उदाहरणेषु दन्त्यमध्योऽपि वा पाठः ।
दन्त्यमध्यस्तु ‘तरंगस्तम्बस्वजोमपुञ्जपजटाया हेमच०
कासीसे वीजपूरके पु० स्वर्णे न० राजनि० “अर्धाश्वायै,
४,७,७, मर्ममययुगैर्हृत्त भत केशरम्” छ० २० उक्ते
छन्दोभेदे न० ।

केशरचना स्त्री इतः । १ केशानां कवर्थादिविन्यासभेदे
“कुर्वन्ति केशरचनमपरास्तुरा” रत्नाव० । २ के-
शसमूहे हेमच० [जट्ये (भीमराज) राजनि० ।

केशरञ्जन पु० केशान् रञ्जयति रन्ज-णिच्-लुट् । भृङ्गरा-
जेशराज पु० केशा राजन्तेऽनेन राज-करणे घञ् ।
भृङ्गराजे (भीमराज) “भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गार
केशरञ्जन । भृङ्गराजः कटुक्षितो रुक्मिणी कफपा-
तनुत् । केशस्त्वच्यः क्षमिन्वासकाशोयामयापहृत् ।
वन्द्योरसायनोबल्यः कुठनेत्रशिरोऽर्चितुत्” भावप्र० ।

केश(स)रास्त्र पु० केश(स)रे तद्वच्छेदेऽस्त्र । घृत्तुरे जटा०
केश(स)रिन् पु स्त्री केश(स)रा सन्त्यस्य इति । १ सिंहैः,
२ अश्वे च अमरः स्त्रिया ङीप् । ३ पुष्पागहृष्टे ४ नागके-
शरहृष्टे, पु० मेदि० ५ वीजपूरकहृष्टे पु० जटाधर । ६ हनु-
मत्तितरि वानरभेदे पु० । “पिता हनुमत श्रीमान् के-
श(स)री प्रत्यदृश्यत” रामा०

केश(स)रिष्ठत पु० इतः । हनुमति केशरिष्ठे अञ्जनायां
पवनात् तस्योत्पत्तेस्तथात्वम् यथा “अहं के(स)श-
रिणं चेत्ये वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्राक्षः ।
हनुमान्नाम वामरः” भा० य० १४७७० ।

“सूर्यदत्तपरः स्वर्णं सुमेरुनाम पर्वतः । तत्र राक्षसः प्रशा-
स्यस्य केश(स)री नाम वैपिता । तस्य भार्या बभूवेष्टा
ह्यञ्जनेति परिश्रुता । जनयासास तस्या वै वायुरात्म-
जसुत्तमम् । शालिशूकनिभाभासं प्राप्तुं तेमन्दाञ्जना”
रामा० उ० ६७० [हृष्टे राजनि०

केशरुद्धा स्त्री केश इव रोद्धति रुद्ध-क । भृष्टदन्तिका-
केशरुपा स्त्री केशस्यैव रूपमस्या । वन्दाकहृष्टे (पर-
गाक्षा) राजनि० ।

केशलुञ्च पु० केशान् लुञ्चति लुञ्च-अपनयने अण् उप० य० ।
केशानामपनेतरि संहृतकण्ठे जैमिर्धभेदे केशो लुञ्चो

ऽप्यत्र “आ. पाप. पापगडापसद ! चण्डालवेश !
कं शोक्नु चक” प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ।

केशव त्रि० । केशा. प्रशस्ता. सन्त्यस्य “केशादोऽन्यत-
रक्षाम्” पा० व० । प्रशस्तकेशयुक्ते । केशं-केशिनं वाति
हन्ति वा-क । शिष्यौ “यस्मात् त्वया हतं केशी
तस्मान्मच्छासनं” शृणु । केशवोनाम नाम्ना त्वं ख्यातो
लोके भविष्यसि” हरिवं० ८१ अ० कश्च अश्च ईशश्च केशो
ब्रह्मविष्णुरुद्रा नियम्यतया सन्त्यस्य कश्च ईशश्च केशो
पुत्रपौत्रत्वेन कोऽस्य वा य, तान् तौ वा वाति गच्छति
तथात्वेन वा-क या । शपरमेश्वरे । “शम्भोः पितामहो
ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वर” इति पाद्मे तस्य तथात्वो-
क्ते । तदभेदादपि वसुदेवेऽस्य वृत्तिः । अतएव वि-
ष्णुसं० “नारसिंहवपु श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः”
“त्रिलोकात्मा त्रिलोकेश केशवः केशिहा हरिः”
इत्युक्तं तद्भाष्ये च केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमाश्रित्य
नामद्वयं समर्थितम् तत्राद्यवाक्ये “अभिरूपा केशायस्य
स केशवः कश्च अश्च ईशश्च केशास्त्रिमूर्त्तयस्ते वशे
वर्त्तन्ते यस्य स केशवः । केशिब्रह्मा केशवः “यस्मा-
त्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन । तस्मात्
केशवनाम्ना त्वं लोके श्रियोभविष्यसीति” विष्णु पु०
भा० । द्वितीयवाक्ये “केशसंज्ञिता. स्त्रियोदिसक्रान्ता
द्य शयस्तद्वर्त्तया केशवः “अश्वमेधे प्रकाशन्ते मम ते को-
शसंज्ञिता. सर्वज्ञा. । केशवं तस्मात् प्राङ्मो
द्विजसत्तमा” भारतम् । “त्रय केशिनः” इति श्रुतेः
ब्रह्मविष्णुशिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिता-
मृतकेशा वसुधातले” इति स्मृतेः । आदौ केशशब्द-
शक्तिपर्ययत्वेन प्रयुक्तः । कोब्रह्मति समाख्यात ईशोऽहं
स्वर्देहिनाम् । आया तवाशसूतौ तस्मात् केशयनाम-
वान्” हरिवयोक्ते “भः० । तेनास्य दक्षधा निरुक्तिः ।
ज्योतिर्विज्ञेदे यस्य जातकादिना नान्यन्या सन्ति ।
चतुर्दिशतिविष्णुमूर्त्तिमध्ये १ विष्णुमूर्त्तिभेदे तस्य ध्यानं
ध्यानशब्दे वक्ष्यते । अलङ्कृ० । ६ जलस्थे शवे च “के-
शवं पतित दृष्टा द्रोचो हर्षमुपागत । रुदन्ति पाण्डवा
सञ्जे” हाहा केशव केशव” यिदमसु० (भेदे यथा तन्त्रसारे
केशवकीर्त्तिन्यास तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यास
“य केशाय कीर्त्त्यै नमो ब्रूयात् । आ नाराय-
णाय कान्त्यै नमो मुखे । इं माधवाय तस्यै नमो
दक्षनेत्रे । ६ं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमो वामनेत्रे । नम

सर्वत्र । उं विष्णवे धृत्यै दक्षकर्णे । जं मधुसूदनाय
शान्त्यै वामकर्णे । षं त्रिविक्रमाय क्रियायै दक्षनासापुटे ।
झं वामनाय दयायै वामनासापुटे । लं श्रीधराय
मेधायै दक्षगण्डे । लृ हृषीकेशाय हर्षायै वामगण्डे ।
एं पद्मनाभाय श्रद्धायै ओष्ठे । ऐं दामोदराय लज्जायै
अधरे । औं वासुदेवाय लज्ज्यै ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ । औं
सहस्रर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ । अं प्रद्युम्नाय
प्रीत्यै मस्तके । अः अनिरुद्धाय रत्यै मुखे । क
चक्रिणे जयायै । खं गदिने दुर्गायै । गं शार्ङ्गिणे प्र-
भायै । घं खड्गिणे सत्यायै । ङं शङ्खिणे चण्डायै
दक्षबाहुकरमूलसन्ध्यपेषु । चं हस्तिने वायव्ये । छ सुस-
न्तिने विलासिन्यै । ज मूलिने विजयायै । झं पाशिने
पिरजायै । जं अङ्गुलिने विश्वायै, वामबाहुकरमूलसन्ध्य-
पेषु । टं सुकुन्दाय विनदायै । ठं नन्दलाय सुनन्दायै ।
डं नन्दिने स्रुत्यै । ढं नराय ऋद्धयै । णं नरक-
जिते सन्तुष्टायै दक्षपादमूलसन्ध्यपेषु । तं सूरये शुद्धयै
थं कण्ठाय कुङ्कुमयै । द सत्याय धृत्यै । ध सत्वाय म-
त्यै । नं सौराय क्षमायै वामपादमूलसन्ध्यपेषु । पं
शूराय रमायै दक्षपार्श्वे । फं जनार्दनाय उमायै
वामपार्श्वे । बं भूधराय क्लोदिन्यै पृष्ठे । भ विश्वमूर्त्तये
क्षिप्रायै नाभौ । मं वैकुण्ठाय वसुदायै उदरे । यं
त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै हृदि । र अस्त्रगा-
त्मने बलिने परायै दक्षाग्रे । ल मासात्मने बलाचुजाग्र
परायणायै ककुदि । व मेदन्नात्मने बलाय सूक्ष्मायै
वामाग्रे । शं अस्थ्यात्मने हृषणाय सन्ध्यायै हृदादिदक्ष-
करे । घं मज्जात्मने हृषाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे । स
शुक्रात्मने हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । हं प्राणात्मने
वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । लं जीवात्मने विम-
लाय अमोघायै हृदाद्युदरे । जं क्रोधात्मने नृसिंहाय
शिद्युतायै हृदादिमुखे । तथा च गौतमीये “केशवादिरयं
न्यासोन्यासमात्रेण देहिनाम् । अच्युतत्वस् ददात्येव सत्यं
सत्यं न संशयः” । माटकार्ये ससुज्ञार्थं केशवाय इति
स्मरेत् । कीर्त्त्यै च नमसा युक्तं मित्यादिन्यासमाचरेत् ।
केशवाय तत कीर्त्त्यै कान्त्यै नारायणाय च” इत्यग-
स्त्यसं हितावचनाज्ञायं क्रमः । न तु केशवकीर्त्तिस्था
नम इति । तथा भक्तिभक्ति सिद्धताऽयं न्यास श्रीवी-
जादि कर्त्तव्यः । यथा श्रीं अं केशवाय कीर्त्त्यै नम इत्या-
दि । तथा च “एष प्रपिब्य सेचप्रासं लक्ष्मीवीजपुरः-

सरम् । स्मृतिवृत्तिमहालक्ष्मीं प्राप्यान्ते हरितां ब्रजेव" ।
 केशवपनीय पु० अतिरात्रयागमेदे तत्करणप्रकारादि कात्या०
 औ० १५।१२ दर्शितं यथा "तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्र
 पीर्यमासीद्युत्त" सू० । "तयो पशुबन्धयोरन्ते केशवप-
 नीयस च" अतिरात्रस्य सोमयागो भवति स च पी-
 र्यमासीद्युत्तः । अथैषां पीर्यमास्या तस्य स्या भवती-
 त्यर्थः" सं० व्या० । शतश्राः ५, ५, २, १, विशेषोदर्शितः
 "एतौ पशुबन्धौ इत्युपक्रमे
 "अभिप्रेचनीयेनेष्टा । केशात्र वपते तद्यत् केशात्र वपते
 वीर्यं वा एतदपरा रसः सम्भृतो भवति येनैतदभि-
 पिप्लवति तस्याभिप्लवत्यस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत्
 केशान् वपेतेता त्रियं जिह्वा विनाशयेद्व्युद्धात्तस्मात्
 केशात्र वपते सवत्सरम् । संवत्सरसमिता वै
 व्रतचर्या तस्मात् सवत्सरं न वपते स एष व्रतविप्र-
 र्जनीयोपयोगो नाम स्तोत्रो भवति केशवपनीयः ।
 तस्यैकविंश प्रातःसवनम् । सप्तदशं साध्यन्दिनं सवनम्,
 पञ्चदशं तृतीयसवनं सहोक्त्यै सह पोडुशिना सह
 रात्र्या त्रिद्वयन्तरः सन्निभेति एष एवैकविंशो य
 एष तपति स एतस्मादेकविंशदपयुक्ते स सप्तदशमभि-
 प्रत्यवेति सप्तदशात् पञ्चदशं पञ्चदशादस्यामेव त्रिद्वयं प्र-
 तिष्ठाया प्रतिष्ठति तस्य रथन्तरं पुष्टं भवति इयं वै
 रथन्तरस्यामेवेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितव्यतिरात्रो भवति
 प्रतिष्ठा वा अतिरात्रस्तस्मादतिरात्रो भवति । स वै न्येव
 वर्तयते । केशात्र वपते वीर्यं वा एतदपरा रसः सम्भृतो
 भवति येनैतदभिप्लवति तस्याभिप्लवत्यस्य केशान् प्रथमान्
 प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतेता त्रियं जिह्वा विना-
 शयेद्व्युद्धादयः यन्निवर्तयते तद्रात्र्यामेवैता त्रियं नियु-
 नक्ति तस्मान्मेव वर्तयते केशात्र वपते तस्यैव व्रतचर्या
 भवति यावज्जीवं नास्या प्रतिष्ठति । आसन्द्या उपान-
 न्हाऽउपसृज्यते । उपानदुभ्यामपि यदस्य यानं भवति
 रथो वा किञ्चिद्वा सर्वं वा एष इदमपर्युपरि भवत्यर्वा
 गेशास्मादिदं सर्वं भवति यो राजसूयेन यजते तस्मादस्येव
 व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्या प्रतिष्ठति" सू० ।
 "तृतीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्माऽप्यन्ते ।
 पशुबन्धयादनन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागं कर्त्तव्यम् ।
 अभिप्रेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवप-
 नाकरणलक्षणं व्रतमाचर्यम् ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेक-
 सोमयागं पीर्यमासीद्युत्तं कार्यं स एव केशवपनीया-

तिरात्रउच्यते रात्रिमतीत्य वर्तते इत्यतिरात्रः अतिरा-
 त्रसंस्थया कार्यं इत्यर्थः । विदुह्यात् गतसारोऽपि भवेत् ।
 केशवपनार्थमुपयुज्यमानः क्रियमाणः सोमः एकविंशदि-
 सोमवान् यागः केशवपनीयः । तत्र सामगैर्गोषमानेषु
 स्तोत्रेषु षोडशेन प्रादुर्भवादिषु त्रिद्वयादिस्तोमप्राप्तौ
 तानपयदितुं विशेषं दर्शयति तस्यैकविंशमिति । प्रातःसव-
 नमेकविंशस्तोमयुक्तं कर्त्तव्यम् साध्यन्दिनं सप्तदशस्तो-
 मकम् अस्य सोमयागस्यातिरात्रसस्यानि तृतीयसवनेऽग्नि-
 होमवद् द्वादश स्तोत्राणि तत उत्तरं श्रीगुरुकथस्तोत्राणि
 एक षोडशस्तोत्रं रात्रिपर्यायस्तोत्राणि द्वादश तानि
 सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि कर्त्तव्यानि । सोमत्रिद्वय-
 आस्तु प्राचीमारोहेत्यत्र दिक्समारोहणमन्त्रव्याख्या-
 वसरे दर्शितः । किं च पूर्वदिवसरात्रिशेषे उत्तरदिवस-
 स्थोपकावे यज्ञसंस्थापकमेकं चरम स्तोत्रं तृतीयपर्या-
 यस्यान्ते रथन्तरस्यान्ता गातव्यम् तत् सन्निस्तोत्रमित्युच्यते
 तत् स्तोत्रं त्रिद्वयस्तोत्रयुक्तं कार्यम् । एकविंशदपरो-
 हणं त्रिद्वयपर्यन्तं यत् सोमकरसंस्तुतं तत् सूर्यलोका-
 दिक्प्रादुर्भूत्यस्यानात्मना प्रशंसति एष एवैकविंश इति
 य एष तपति स एकविंशः सूर्य इत्यर्थः तस्मादपयुक्ते
 अत्रोहतीत्यर्थः ओऽवरोह्यावरोह्या त्रिद्वयरूपायामस्या भू-
 मिलक्षणाया प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति साध्यन्दिनं
 सवने रथन्तरं दृष्टवान् वा पुष्टस्तोत्रं प्रकृतौ वि-
 कल्पितं चार्त्तकं नियमयति तस्य रथन्तरमिति । अस्य
 सोमकालस्यातिरात्रसंस्थास्य प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति अति-
 रात्र इति । अतिरात्रसंस्थात्मना कृतएष क्रतुः प्रतिष्ठा-
 रूपः । अस्य क्रतोः केशवापव्रतविसर्जनार्थं क्रियमाण-
 त्वात्तदन्ते केशवाप कार्यः तत्र कश्चिद्विशेषः विद्यते स इ-
 त्येवेति स यजमानो निवर्तयते केशासिद्धन्ते देव न वपेत्
 वपनं नाम सण्डनं तत्र कुर्यात् निवर्तनं कर्त्तनं तत् क-
 र्यात् एषा केशकर्तृमलक्षणा व्रतचर्या यावज्जीवनं क-
 र्त्तव्या न केशसण्डनं कार्यम् कदाचिदप्यनुपानत्-
 कोऽपादुकः कस्या चिदपि भूमी उपानहौ पादुके न प्रति-
 तिष्ठति अवस्थापनं न कुर्यात् । आसन्द्या अत्रोहणस-
 न्येऽपि उपानहौ पादुके उपसृज्यते इतस्ततः सचरय-
 समये रथं वा यानं वारोहेत्" । भा०

केशवर्जनी स्त्री केशवर्जनेऽनया हव-करणे ल्युट् ङीप् ।
 सहदेवीलतायाम् "उत स्य केशवर्जणीरयो ह केशवर्ज-
 नी" अष्ट० ६।२।१३

केशवर्द्धिनो स्त्री केशान् यर्जयति दृष-न्निच्-शिनि ।

सहदेवीलतायाम् राजनि०

केशवादित्य पु० काशीस्थे व्यादित्यभेदे तत्कथा काशीस्थ०

५१० यथा "यत पर शृणु सुने । केशवादित्यसुत्तमम् ।
यथा तु केशव प्राप्य सविता ज्ञानमाप्नोषान् । व्योम्नि सञ्चर-
माणेन सप्ताश्वेनादिकेशव । एकदाऽदर्शि भावेन पूजयन्
विग्धमीश्वरम् । कौतुकाद्दिश उत्तीर्य हरेरविरूपाविशत् ।
नि शब्देनित्यलं सुस्योमहास्यसमन्वितं । प्रतीक्ष्य
माणोऽवसर किञ्चित् प्रष्टुमना रविः । हरिं विसर्जि-
तार्धञ्च प्रणमाम कृताञ्जलिः । स्वागतने हरिः प्राह
बहुमानपुरःसरम् । स्वाभ्यासमासयाभास भास्वनन्त-
कन्धरम् । अथावसरमालोक्य लोकचक्षुरधोक्षजम् ।
नत्वा विज्ञापयामास कृतानुज्ञो सुरारिणा । रविरुवाच ।
च्यन्तरात्मासि जगता विश्वम्भर । जगत्पते । तवापि पूज्यं
कोऽप्यस्ति जगत्पूज्यात् माधव ॥ त्वत्तत्त्वाविर्भवेदेतत्त्वयि
सर्वं प्रलीयते । त्वमेव पाता सर्वस्य जगतोजगता
निधे । इत्याख्यं समालोक्य प्राप्नोह्यत् तथानिष्कम् ।
किमिदं पूज्यते नाथ भवता भयतापहृत् । इति श्रुत्वा
शृणुकेश सहस्राशेरुदीरितम् । उच्चैर्मात्य च सप्ताश्वं वार-
यन् करुञ्जया । विष्णु रूपाच । देवदेवोमहादेवो नील-
कण्ठउमापति । एत एव हि पूज्योऽस्य सर्वेषां सर्वकार-
णम् । अत्र तिलोचनादन्यं समर्चयति मोहधीः ।
मलोचनोऽपि स त्रयो लोचनाभ्यां विवर्जितः । एको-
नृत्युञ्जयः पूज्यो जन्ममृत्युजराहर । मृत्युञ्जयं
शिलाभ्यर्च्य लोको मृत्युञ्जयो भवेत् । कालकाल स-
माराध्य मृद्वी काल जिगाय वै । शिलादिमपि त-
न्याज मृत्युर्मुक्त्युञ्जयाश्चकम् । यिजिष्मे त्रिपुरं यस्तु
हेलयैकेषुमोक्षणात् । तं समभ्यर्च्य भूतेशं को न पूज्य
तमो भवेत् । त्रिजगज्जयिनस्तुतस्तुल्यस्याराधनं परम् ।
को नाराधयति दृष्ट्वा हरस्य अरविद्विप । यस्यास्त्रिपक्ष
सङ्कोचाज्जगत्सङ्कोचमेत्यद । विकस्वर पिकाशाञ्च कथं
पूज्यतमो न स । शम्भोर्लिङ्गं समभ्यर्च्य पुरुषार्थचतु-
ष्टयम् । प्राप्नोत्यत्र पुमान् सद्यो नात्र कार्या विचार-
णा । समर्थं शम्भय लिङ्गमभिजन्मशताब्जितम् ।
पापञ्जल जहात्येव पुमानत्र क्षणाद्भुवम् । किं किं
न सम्भवेत्तत्र शिवलिङ्गसमर्चनान् । पुत्रा कचतं
लोनाणि स्वर्गोमोक्षोऽप्यसंशयम् । त्रैलोक्यैश्चैव सम्-
तिमेषां प्राप्ता सहस्रगो ॥ शिवलिङ्गाच्च नादेकात् सत्यं

सत्यं पुनः पुनः । अयमेव परोयोगस्त्विदमेव परं
तपः । इदमेव परं ज्ञानं स्यात्पुलिङ्गं यदच्यते ।
यैर्लिङ्गं सङ्गदप्यत्र पूजितं पार्षतोपते । कुतो जन्मभयं
तेषां ससारे दुःखभाजने । सर्वं परित्यज्य रवे । तल्लिङ्गं
शरणं गतं । न त पापानि बाधन्ते महान्त्यपि दि-
वाकरः । लिङ्गार्चने भवेच्छुद्धिर्लोपाभेवात्र भास्वरः ।
येषां पुनर्भवेच्छब्दं चिकीर्षति महेश्वरः । न लिङ्गं
राधनात् पुण्यं त्रिषु लोकेषु चापरम् । सर्वतीर्थ-
भिषेकं स्यात्लिङ्गज्ञानाम्बुसेवनात् । तस्माल्लिङ्गं त्वम-
र्च्यकं । समर्चय महेश्वर । संप्राप्तुं परमा लक्ष्मीं
महातेजोविजृम्भिणीम् । इति श्रुत्वा हरेर्वीर्यं
तदारभ्य सञ्चरगुः । विधाय स्थाविक लिङ्गं सुने-
द्यापि समर्चयत् । गुरुत्वेन तदाकल्प्य विष्वक्कानादि
केशवम् । तत्रोपतिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशवात् ।
यत स केशवादित्यः काश्या भक्ततमोऽनुदः । सम-
र्चितः सदा देवान्मनसोवाञ्छितं फलम् । केशवादित्य-
माराध्य वाराणस्या नरोत्तमः । परमं ज्ञानमाप्नोति
येन निर्वाणभागभवेत् । तत्र पादोदके तीर्थे कृतस-
र्वोदकक्रियः । विलोक्य केशवादित्यं सुचरते, सर्व-
पातकैः । अगस्ते । रयस्यस्य रविवारो यदाप्यते ।
तत्र पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ । स्नात्वा तेष
मि नरोमौनी केशवादित्यपूजनात् । सप्तजन्माञ्जि-
तात् पापात् मुक्तो भवति तत्क्षणात् । यद्यज्जन्म
कृतं पापं मया सप्तसप्त जन्मसु । तन्मे रोगश्च शोकश्च
माफुरो हन्तु सप्तमी । एतज्जन्मकृतं पापं यच्च ज-
न्मान्तराञ्जितम् । मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च
यत् पुनः । इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि ! सप्तमि ! । एतज्जन्म
त्रयं जत्वा स्नात्वा पादोदके नरः । केशवादित्यमालोक्य
क्षणात्त्रिष्कल्मषो भवेत् । केशवादित्यमहात्म्यं शृ-
ण्वन् अङ्गासमन्वितः । नरोऽन लिप्यते पापैः शिवमक्तिञ्च
यिन्दति ।

केशवायुध न० ६० । १ विष्णोरस्त्रे । केशवस्यायुधं तदा-
कारोऽस्यस्य अस्त्रं । २ आश्वत्थे पु० शब्दमाला

केशवार्क पु० ज्योतिषनिबन्धकारके विद्वद्भेदे

केशवालय पु० ६० । १ अथत्यद्वये त्रिकांशयत्यगन्दे विद्व-
ति । २ तस्यमन्दिरे च । केशवावासादयोऽप्यत्र पु० जटा०

केशवेश पु० केशस्य जेय । १ कपरीवन्धने व्यमर । २ केशानां

रचनाविशेषे च “यथाकुलधर्मं केशेशान् कारयेत्” आशु-
मट० १, १७, १७, “एकशिक्षस्त्रिशिक्षः पञ्चशिक्षो वा”
इति बौधायन पूर्वशिक्षः परशिक्ष इति कुलधर्मो
तेषु योयस्य कुलधर्मः तेन तस्य केशसंज्ञेशान् कार-
येत्” नारा० ह० ।

केशहन्तृफला स्त्री केशहन्तृ फलमस्या । शमीष्ठके शब्दच०
केशहन्तृ स्त्री केशान् हन्ति हन-हन् डीप् । शमीष्ठके
राजनि०

केशहस्त पु० केशोहस्त इय । केशसमूहे अमर० “लक्ष्मी-
वान् सरसि रराज केशहस्त” भाष० । “केशहस्तेन
लक्ष्मणा जागामास विराजती” भा० व० ४६४०

केशाकिशि अव्य० केशेषु केशेषु गृहीत्या प्रपञ्चं युञ्ज
“तत्र तेनेदमिति सङ्क्षेपे” पा० स० कर्मव्यतिहारे इच्छ
समा० पूर्वदीर्घं तिष्ठदुपप्रभृतिस्त्वादव्ययत्वम् । अन्यो-
न्यकेशसङ्क्षेपपूर्वकप्रपञ्चयुञ्जे । एष कचाकषादयो-
ऽप्यत्र अव्य० । असङ्क्षेपे तु नेदं प्रवर्त्तते । “आर्हता
वस्त्रसंस्मृता केशाकेशि रथारवि” भा० यि० ३३० “केशा-
केश्यभवद्युञ्जं रथसा वानरै सह” भा० व० २८३४०

केशान्त पु० केशान् कथयति केदनात् हन्ति अन्ति (नामधातुः)
अण् । द्विजातीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्त्तव्ये केशच्छेदना-
ख्ये गोदानकर्मणि । केशान्ताख्य गोदानकर्मप्रकारादिव्याश्रयः
मट० १।१८।१। स्त्र्यादौ दर्शित यथा “एतेन गोदानम्” सू०
व्याख्यातमिति शेष एतेनेति कर्त्तृस्त्रोपदेशः तत्रविशेषमाह ।
ना० ह० । “षोडशे वर्षे” सू० । तृतीयस्यापवादः अत्र
मातृरूपस्योपवेशनं न भवति अयुक्तत्वात्” ना० ह० ।
“केशशब्दे तु शस्त्रशब्दान् कारयेत्” सू० । केशशब्दे
त्विति जातानेकवचनं शस्त्रशब्दानिति व्यक्तिपरोनिर्देशः
तेन यत्र शस्त्रशब्दाः तत्र “अदिति केशान् वपठ” ।
“वप्रा केशान्” “दक्षिणे केशपञ्च इति” त्रिषु ते कार्याः ।
तन्वगतस्य तृतीयस्य केशशब्दाभावाद्भिन्नतस्य अक्षर-
तेन दक्षिणे शस्त्रपञ्च इति साधितं भवति” ह० ।
“शस्त्राणीहोन्वति” सू० । “शिरस्युन्मस्यापवादः”
ह० । “शुन्वि शिरोऽसं नान्नायुः प्रमोयीरिति” सू० ।
“सुरनिमार्जनेऽयं विशेषः” ह० । “केशशस्त्रलोमन-
आम्युदकसंस्थानि समव्यति” सू० । “शीतोष्णाभि-
रक्षितवर्षे कुर्वाणोऽनुपपन्नं कुशलो केशशस्त्रलोमन-
आम्युदकसंस्थानि कुर्वन्ति नापितयासनम्” ना० ह० ।
“आत्मन्य वाग्यतः स्थित्वाऽहंशेषमाचार्यसकाशे-

वाचं विच्छेदेत् परं ददामीति” सू० । “तत आत्मन्य
ज्ञात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः । स्थित्वेत्युपवेशन
प्रतिषेधः । एवमहंशेषं स्थित्वाऽस्तमिते आचार्यसमीपे
परं ददामीति वाचं विच्छेदेत् । वरद्वयमाह” ना०
ह० । “गोमिथुनं दक्षिणा” सू० । ननु मिथुरयं कथ-
मस्य गोमिथुनसम्भवः उच्यते यथास्य प्रावरणादि
सम्भवस्तथास्यापि” ह० । सयत्सरमादिशेत्” सू० ।
एवं गोदानं कृत्वा सयत्सरं व्रतमादिशेत् यक्षमात्रेण
विधिना चरेत् । रात्रौ वृतादेशाऽनुपपत्तेः अपरेद्यु
कार्यम्” ना० ह० ।

एतेनेत्यनेन चूडाविहितनक्षत्रादिष्वहंश्यातिदेशः यथाह
सू० चि० “केशान् षोडशे वर्षे चौलोक्तदिग्से शुभम्”
“षोडशे वर्षे” चौलोक्तदिग्से चूडावर्षतृतीयात् प्रभ-
वतीत्यादिना कथितशुभदिग्से गोदानपर्यायं केशान्
संज्ञं कर्म शुभं स्यात्” गावः केशा दीयन्ते खण्डप्रान्ते
यस्मिन्निति व्युत्पत्तिः यदाह “केशान् षोडशे वर्षे”
कुर्याच्चौलोक्तमादिके” इति । महेन्द्रोऽपि “कर्म केशान्
सद्य हि श्रुतं वर्षे तु षोडशे । चौलकर्मोक्तविष्णुप्रादौ”
षोडश इत्येतदुन्नाह्णविषय इष्टव्यं कल्पियिष्येत्सु
द्वाविंशतिचतुर्विंशतितमवर्षयोः केशान्तामित्यर्थः तदुक्तं
मनुना “केशान् षोडशे वर्षे” ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वात्रिंशे ततः” पी० धा० ।
चूडोक्तनक्षत्रादि च चूडाशब्दे वक्ष्यते । अत्र कर्मपरं तथा
क्षीयता । मनुयचने तु सस्कारपरतया पुंस्त्वमिति बोध्यम् ।
एतस्मात् पूर्वं महानाम्नादिब्रतलयं वर्षत्रये कर्त्तव्यं तच्च
उपनिषच्छब्दे समभाष्यं दर्शितम् । केशस्यान् । २केशस-
ङ्क्षेपे केशापो च । “केशान्तमन्त्रं कुसुम तदीयम्” कुमा० ।

केशान्तिक त्रि० केशान्तः केशपयन्तः परिमाणस्य ण् ।
केशान्तप्रमाणके “केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः”
प्रमाणतः । ललाटसमितोरात्र स्थानं नासान्तिको विशः”
मनुः । (करणे क । सहदेयीकतायां राजनि० ।
केशाकृष्टा स्त्री केशा आकृष्टा इति अनया आ+कृष्ट घञर्थे
केशार्त्ता स्त्री केश केशवर्णमर्हति आर्ह-अण् उय० स० ।
नहानीलोष्ठके राजनि० ।
केशि पु० १दानवमेहं । खड्गन काष्ठवदनः कराज केशिरेय
च” हरि वं २६३ अ० । २केशिनि दानवे च “अरिष्टं
इषम केशिं पूतना दैत्यदारिकाम्” हरिव० ४२४० ।
केशिक्व त्रि० प्रशस्तः केशोऽप्यस्य ण् । प्रशस्तकेशयुक्ते अने

केशिका स्त्री के शीघ्र कायति कै-क । शतावरीहचे राजनि-
केशिध्वज पु० निमिशये नृपभेदे “कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो
धर्माध्वजोऽप्य” । धर्माध्वजस्य-हौ प्रवर्तते कतध्वजस्त-
ध्वजौ । कतध्वजात् केशिध्वज ” भाग० ६।१२।१२।

केशिन् त्रि० केश+माशास्ये भूम्नि वा इति । १ प्रगल्भवृद्धकेश-
युक्ते “यक्षतामिन्द केशिना” ऋ० १।४।१६ स्त्रिया डीप् ।
केशिन इदं त्वं वा अण् । “गायिप्रिठधिकाशीत्यादिना”
पा० प्रकृतिभाव । केशिन तत्सम्बन्धिनि केशयुक्ते
च स्त्रियां डीप् । “केशिनीरेवेमा व्ययेतर्हि प्रजा
प्रजायन्ते” शत० ब्रा० १।१।४।६ । २ केशतुल्यकार्ण प्रयुक्ते
त्रि० स्त्रियां डीप् । “तमगुत्र केशिनी स हि रेभिरे” ऋ०
१।१४०, ८, “केशिनी केशस्यानीयोर्भाषिकाण्योपेता
क्याना” भा० । केशिविद्याप्रकाशके २ गृहपतिस्वामि-
भेदे पु० । केशी गृहपतीनामुक्तं सखाद् दुषा शार्दूलो-
जधान ” इत्यादि शत० ब्रा० १।१, ८, ४, उक्तम् ।
तत्सम्बन्धाच्च प्रजानां केशयुक्तत्वम् उपसहारे “ततो-
र्हैव स उत्ससाद् केशिनीरेवेमा व्ययेतर्हि प्रजा जायन्ते”
इत्युक्तत्वात् । “एवमुपदिष्टं स केशी ततोदेशात् उत्स-
साद् यिनष्टोऽभूत्तस्मादेतर्हि इदानीमपि वर्तमाना प्रजा
केशिनीरेव केशमत्यएव व्यय वा केशिसम्बन्धिन्यो जा-
यन्ते केशिना वृद्धिकरिण्याया लब्धत्वात्” भा० ४ द्वापर-
युगीये कृष्णनिहतेऽसुरभेदे केशिनिस्तदनगच्छे विवति

केशिनिस्तदन न० केशिन निस्तदयति नि+स्तद-ल्यु ।
वासुदेवे कृष्णे तद्विस्तदनकथा च हरिय० ८।५० यथा
“मागेव तु नरेन्द्रेण साधयेणौपसेनिना । केशिनः प्रेभि-
तो दूतो यथायोपेन्द्रकारणात् । स तु दूताच्च श्रुत्वा
केशी क्रेशकरो नृणाम् । हन्दावनगतो गोपान् बाधते
या दुरासट । मानुष मासमन्त्रान् क्रुद्धो दुष्टपराक्रम ।
दुर्दान्तो गजिदैत्योऽन्तायकात् कटन महत् । निघ्नन्
गा वं समोपानात् गथा विपितभोजन । उद्दाम
गणधने न स केशी निर्वग्रह । नदरभ्यं शङ्गा-
कां नृणामभिमिराहतम् । यत्रास्ते स हि दुष्टात्मा
नेशो तरुगदानय । खुरैर्हरयते भूमि बेगनास्जते
दुग्धम् । क्षेमैस्सर्वते वायु सुनेर्लम्बयते नभ ।
कतिपयशो मत्तश्च दुष्टाशो यनगोचर । प्रकम्पितगतो
रोरु क्रुद्धश्च चरितानुग । इति तद्वत् सवे तेनासीत्
पापकारिण्य । कत तरुगदैत्येन सर्वान् गोपान् जिघां-
सता । तेन दुष्टपरायेण दुषित तदनं महत् । न अभि-
८३ भाग ३

गोर्वनैत्रापि सेव्यते यनवृत्तिभिः । नि सम्पात कत
पन्थास्तेन तद्विप्रयान्त्रित । मटाक्षलितहस्तेन नृमास न्य-
श्रना भृगम् । नृगन्दानुसर क्रुद्ध स कटाचिद्विना-
गमे । जगाम घोषसास चोदित कालधर्मणा । त
दृष्टा दुद्रुषुर्गोपा स्त्रियश्च शिशुभि सह । क्रन्दमाना
जगन्नाथ कृष्णं नाधस्तुपाश्रिता । तासां रुदितशब्देन
गोपाना क्रन्दितेन च । दत्त्वाऽभयन्त कृष्णो वै केशिनं
सोऽभिदुद्रुवे । केशी चाप्युद्धतभीव प्रकाशदशनेक्षण ।
हृष्टमानो जवोदयो गोविन्दाभिमुखो ययौ । तमापतन्
सम्प्रेक्ष्य केशिनं हयदानवम् । प्रत्युज्जगाम गोविन्द-
स्तोयद् शगिनं यथा । केशिनस्तु तमभ्यासे दृष्टा कृष्ण-
मगस्यितम् । मनुष्यबुद्धयो गोपा कृष्णमुचुर्हितैषिण ।
कृष्ण तात । न खल्वेव सहसा ते हयाधम । उपस्यो
भवान् बाल पापयोष दुरासट । एष कंसस्य सहज
माणस्तत । बहिष्यत । उत्तमय हयेन्द्राणर दानवोऽ-
प्रतिभो युधि । त्रासन परसेन्यानां तरुगाणा मदा-
नल । अर्धभ्यः सर्वभूतानां प्रथमं पापकर्मणाम् । गो-
पानां तद्वच्च श्रुत्वा यदता मधुसूदन । केशिना सह
युद्धाय मतिश्चक्रेऽरिस्तदनं । तत सव्य दक्षिणञ्च
मण्डलानि परिभ्रमन् । पङ्क्त्यासुभाभ्या स हय क्रोधे-
नारुजते द्रुमान् । सुखे लम्बश्रे चास्य स्तब्धे केश-
धनाहते । बलयो भूतगङ्गाभाः कृत्तुव क्रोधजं जलम् ।
सफेनं वृक्षजञ्चैव ववर्ध रजसादृतम् । हिमकाले यथा
व्योम्नि नोहारमिव चन्द्रगा । गोविन्दमरविन्दाचं
ह्वेपितोद्धारशीकरैः । सफेनैर्षक्तनिर्गन्धैः, प्रोक्ष्यमास
भारता । खुरोद्भूता सक्तेन मधुकुशोदपाण्डुना । रज-
सा स हय कृष्ण चकारारण्यमूर्जजम् । प्रतवलङ्गित-
पादस्तु तत्रनाथो धरा खुरैः । दन्तान् गिरेश्चनगस्तु
केशी कृष्णसपादपत् । स ससक्तस्तु कृष्णेन केशी तरुग
सत्तम । पूर्वाभ्याश्चरणाभ्या कै कृष्ण वेक्ष्यताडयत् ।
एव पुनश्च स बली प्राङ्मुखोदार्धत पुरात । कृष्णाय
दानवो वोरैः प्रहारममितौजग । वृक्षैश्च चाक घोरेण
तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै । व्यदगद्गाडुशिखर कण्ठस्य रुधितो
हय । स लम्बकेशरगट । कृष्णेन सह युद्धत । रगाज
केशी भवेन सयुक्तः स ददागुलान् । उरुहापोरसा
हन्तुमिदं बलवान् हयः । वेगेन दासुदेव्य क्रोधादु-
द्विगुणशक्तिम् । तस्योत्प्लिक्तस्य बलवान् कृष्णोऽप्यभित-
विक्रमः । बाहुसाभोगिन कत्वा सुखे मृदु समारुहत् ।

स तं बाहुमयसो ये आदितुं भक्तुमेव वा । दग्धैर्भू-
निर्मुक्तैः सफेनं रुधिरं यमन् । विपाटिताभ्यामोष्ठाभ्यां
कटाभ्यां विदलीकृतं । अश्विणी विरुते अक्रो विरुते
सक्तमन्त्रे । निरस्तहृतराविष्टः शोषिताक्तविलोचनः ।
उक्तग्रीं नष्टचेतारस्तु स केशी बह्वचेतः । उत्तगन्धसक्त
पाटैः शक्तनूत सक्तुस्तुजन् । खिन्नाङ्गरोमा आनस्तु
निर्यतचरणोऽभयत् । केशिगन्धविषमस्तु कण्ठपाञ्चर-
शोभत । व्याभुग्न इव घर्मानो चन्द्रार्ककिरणैर्धनः ।
केशी च कण्ठसक्तः आनगात्रो व्यरोचत । प्रभाता-
पनतदन्द्र आनो मेरुमिवान्वित । तस्य कण्ठभुजोद्धूना
केशिनो दग्धा सुखात् । येन शरदि मिक्षोया
सिताभावयया इव । स तु केशी भृगं आनः कण्ठोना-
हितकर्मणा । स्वभुज स्वायत कण्ठा पाटितो बलपन्नदा ।
स पाटितो भुजेनाजौ कण्ठेन विरुतानन । केशी मद्-
न्महानादं दानवो व्यधितस्तदा । विगूर्णमानः क-
स्ताङ्गो सुखाद्रुधिरसहस्रम् । अथ व्यद्वीकृतवपुर्निज-
स्तार्ङ्ग इवाचल । व्यादितस्थो मङ्गारौद्र सोऽसुर
कण्ठनाडना । निपपात यथा कृतो नागो द्विविदली-
कृत । बाहुना कृतदेहस्य केशिनो रूपमामभौ । ययो-
रिव महाघोर निरुतस्य पिनाकिना । द्विपादपुष्क-
कटाङ्गे अथर्वैकाक्षिनासिके । केशिनस्तो द्विधा भूते हे
त्वङ्गे रेजतु चितौ । केशिदलक्षतश्चापि कण्ठस्य शु-
शुभे भुज । कृतस्तान इवारण्ये गजेन्द्रदग्धनाडितः ।
न हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः । कण्ठ-
मक्षपलायास्तो हस्तस्तानैव तस्मिन्वान् । तं हत केशिनं
दहा गोपा गोपस्त्रियस्तथा । बभूवुर्मुदिता सर्वे हत-
विप्रा हतक्रमाः । दामोदरन्तु श्रीमन्तं यथास्थान यथा-
वयः । अथनन्दन् प्रियैर्वीर्यैः पूजयन्त पुन पुनः”
“वैशम्पायन उवाच कथाह्वानार्हितो यिप्रो नारद खगमो
सुनि । प्रीतोऽस्मि विष्णो । देवेति कण्ठ । कण्ठेति
चाब्रवीत् । यदिदं दुष्कर कर्म कृतं केशिजिघांसया ।
त्यथैव केवल युक्त त्विदमे तत्प्रसक्तोऽपि वा । अह
त्यनेन गोविन्द । कर्मणा परितोषितः । हयादस्त्रा-
न्महेन्द्रोऽपि विभेति बलसूदन । कुर्वीणस्य वपुर्वोरं
केशिनो दुष्टचेतसः । यत्पथा पाटितं देहं भुजेना-
यतपर्वणा । एषोऽस्य मृत्युरन्ताय विहितो विश्वयो-
निना । यस्मात्पथा हतः केशी तस्मान्मच्छासुन मृगु ।
केशवो नाम तस्मात् त्वं स्थाति लोकं गमिष्यसि” ।

केशिहन् इत्यादयोऽप्यतः । “विषोक्तात्मा विषोक्केशः
केशवः केशिहन् हरिः” विष्णुसं० । “प्रकाशनात् केशाः
रश्मयस्ततः अस्त्यर्थे इति । परमेष्ठरे इत्युक्तं दित्वे च । “के
शी केशा रश्मयस्तद्वा भवति काशनाह्वा प्रकाशनाहेति”
१२।२६। निरु० निरुच्य “केश्यग्निं केशी विपं
केशी विभिर्नि रोटसी । केशी विप्र स्वर्ग्ये केशीटं
ज्योतिरुच्यते” अ० १०।१२६। १२७७८६८७८८९ व्याकृतं
यथा “केशी अग्निश्च विषश्च विषमित्युदकनाम विष्णाते
विषम्यस्य स्नातेः शुद्धस्य विषम्यस्य वा सञ्चते । द्यावा
पृथिवी धारयति केशीटं सर्वमदमभिरुहति केशीटं
ज्योतिरुच्यते इत्यादित्यमाह अथाप्येते इतरे ज्योतिषी
केशिनी उच्यते धूमनाम्नि रजसा च मध्यमः” इत्युक्ता
च तेषामेव सारधानाभयतीत्युक्ता च । “तथा केशिन
अतुधा विचक्षते सवत्सरे वपत एकपथम् । विचक्षेको
अभिषटे शचीभिर्माजिरैकस्य दहये न रूपम्” अ०
१।१६१४४। अथदाहता । व्याख्याताचैषा माध्वे

“केशस्यानीयमरुष्टरश्मियुक्तास्त्वयोऽन्नप्रादित्वाययः
ते च अतुधा काले काले विचक्षते विविधलक्षणां रूनि
मयानि तेषां पृथक् पृथक् कार्यमाह एषां मध्य एको-
ऽग्निः सवत्सरेऽतीते सति सवत्सरे वपते दाहेन केश
स्यानीयोपधिवनस्तत्वादिकच्छेदेन न आपितकार्यं करो-
ति एकः अन्व आदितो विप्रं सर्वं जगत् शचीभिः
अकीर्यै प्रकाशदृष्ट्यादिकर्मभिरभिषटे सर्वतः पश्यति
एकस्य यायोर्वाजिर्गतिर्दहये दृश्यते सर्वं न रूपं अप्र-
त्यक्षत्वात् स्पर्शवद्दृष्टिकल्पचित्तैर्गम्यत इति हि न्याय-
विदोवदन्ति” भा०

केशिनी स्त्री केशा तदाकारा जटा सन्त्यस्य इति ङीप् ।
१ जटामास्यां राजनि २ चोरपुष्पीवक्षे (चोरकाचकी)
अमर । ३ मशस्तकेयुक्तायां स्त्रियाः, कृत्वरूपनर्त
प्रति दमयन्तीमेरिते ४ तद्भूतोभेदे “गच्छ केशिनि । खा-
नीहि” “यश्च केशस्य केशिन्या नलस्य कुबनन्दनः” । “तत
सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत्” इति च
भा० व० ७४४० । कथ्यपपत्नीमधाया ५ कथ्यारूपे धमस-
रोभेदे । “प्रधाऽहृत मङ्गामागा देवी देवर्षित पुरा
इत्युपक्रमे “केशिनी च सुनाञ्जस सुरता सुरजा तथा”
भा० व्या० ६५४० । ६ पाव्स्तीसहचरोभेदे “गौरी विद्या-
ऽय गान्धारी केशिनी मित्तसाह्वया । सावित्प्रा सङ्ग
सर्वाकाः पार्जत्या यानि पृथतः” भा० व० २१०४०

७ अजमीठनृपगन्त्रीभेदे । “अजमीठोपरस्तेषां तस्मिन्
वशं प्रतिष्ठितं । यद् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु ।
भारत । । षष्ठं भूमिन्यथो नीलो दुष्प्रान्तपरमेष्ठिनौ ।
केशिन्यजनयत्तज्जुं सुतौ व्रजनरूपिणौ” भा० आ० ६४ अ० ।
“अजमीठस्य केशिन्या जज्ञे जज्ञुः प्रतापवान्” हरिवं
१२ अ० । दसहोत्रनृपनार्यायाम् “सौहोत्रिरभवज्जज्ञुः
केशिन्या गर्भसम्भव” हरिवं २७ अ० । ए सगरभार्याभेदे
“द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे । ज्येष्ठा
विदर्भदुहितः केशिनी नाम विप्रुता । केशिन्यसूत
सगरादसमञ्जसमात्मजम्” हरिवं १६० । १० रावणमातरि
कैकस्याम् “ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवः-
सुतौ । रावणं कुम्भकर्णं च सर्वलोकोपतापनी” भाग०
७।१।४।२ । कैकस्या नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश-गौरा० ङीप् । १ नीलोष्ठो राजनि० २ भू-
तकेशीष्ठो ३ अजलोमाष्ठो रत्नमा०

केशीश्वर पु० इत० । केशसूत्रे हेमच०

केश्य त्रि० केशाय हितं यत् । १ केशहितकारकेतत्का-
व्यापादके २ पदार्थे । “तिलोहि पाके मधुरोबलिष्ठः”
इत्युपक्रमे “स्तन्योऽथ केश्योऽनिरुहा गुरुच” “केश्य रसा-
यन मेध्यं काश्चर्यं फलसुष्यते” “केशप्रसादनी (काकुद)
केश्या रजोजन्तुमहापहा” सुश्रु० । मधुररससेवनस्य
केश्यत्वं ततोक्तं तदुपक्रमे “चक्षुष्यं केश्योवर्णम्” इति
सुश्रु० २ कण्ठागुरुषि न० १५६ कुराजे पु० राजनि० तयो-
र्केशहितत्वात् तथात्वम् । [विवृतिः]

कैसरं न० कै जले सरति स्रज्ज् । केशरशब्दार्थे तत्र
कैसरवर न० केशरेण किञ्चकेन दृष्टाति दृ-अच् ।
कुङ्कुमे । राजनि० ।

कै(श)सराचल पु० भूपद्मस्य केशरे स्थितः केशराकरतया वा
स्थितः । सुमेरुपर्वते । तस्य च भूरूपपद्मस्य कर्षिका-
रूपेण मध्यस्थितत्वात् तथात्वं यथोक्तं विष्णु पु० “ज-
म्बुद्वीप समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः । तस्यापि
मेरुमैत्रेय ! मध्ये कनकपर्वतः” इत्युपक्रमे
“भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्षिकाच मितः स्थितः । तयो-
र्मध्यगतो मेरुः कर्षिकाकारसः स्थितः । भारताः केतु-
मानाश्च भद्राश्चः कुरवस्तथा । यद्भानि लोकपद्मस्य
मव्यादास्यैव वाजतः” इति च विष्णु पु० । “सीता
(मदी) स मङ्गलदनात् कैसराचलाद्रिद्विखरेभ्योऽघोऽथ
जवन्ती” भाग० ५।७।८ ।

कैसराम् पु० कै जलनिमित्तं सरति अस्तौ रसोऽस्य ।
वीजपूरके जम्बीरभेदे जटा० दर्शनेनापि जिह्वाया रसनि-
स्त्रावकत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कैसरिका स्त्री कै जले सरति साधुकारितया सृ-वुन् अ-
लुक् स० टाप् अतइत्त्यम् । सहदेवीलतायां राजनि० ।
कैसरिन् पुंस्त्री कैसरोऽस्यस्य इति । १ सिंहे श्वोटके च
अमरः “धनुर्धरं कैसरिणं दर्शय” रघु । स्त्रियां ङीप् ।
१ पुत्रागे ४ नागकेशरे पु० मेदि० । ५ रक्तशोभाञ्जने रा-
जनि० । ६ हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्) शब्दे दृश्यम्
कैसरिसुत पु० इत० । हनूमति तत्कथा केशरिसुतशब्दे
उक्ता कैसरितनयादयोऽपि तत्रार्थे पु० । [चकौ ।
कै शब्दे भ्या० पर० अक० अन्तिट् । कायति अकासीत् ।
कैशुक न० किंशुकस्येदम् “पुष्पफले बडलम्” पा० बडल
अङ्गणात् तस्य न लुक् । किंशुकपुष्पे “योपित् स्तन्यं शात
कुम्भं पिष्टं क्षौद्रोमेतं कैशुकश्चापि पुष्पम्” सुश्रु० लुपि
तु किंशुकमित्वेव तत्रार्थे न० [ये तच्छब्दे उदा० दृश्यम्
कैकय पु० त० स्वार्थे ङष् वा० न यादेरियादेशः । कैकयशब्दा-
कैकस पु० कैकसमस्थि सारतयाऽस्तस्य मङ्गा० अण् । १ रा-
जसे स्त्रिया शार्ङ्गरया० ङीन् कैकसी । सा च २ सुसा-
लिकन्याभेदे “राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचि-
क्षिता कुम्भीनसी च इत्येताः सुमाले प्रसवाः सुताः रामा०
उ० ६३।१।३।४ च रावणादिमाता तत्कथा रामा० उ० ६३०
“किं तु मा विद्धि ब्रह्मर्षी शासनात् पितरागताम् । कै-
कसी नाम नान्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि । स तु गत्वा
सुनिध्यान् वाक्यमेतदुवाच ह । विज्ञातं ते मया मद्दे ।
कारणं यन्मनोगतम् । सुताभिन्नायो मत्तस्ते मत्तमात-
ङ्गाभिनि । । दारुणायां तु वेलायां यस्मात् त्वं मासु
पस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् मद्दे । यादृशान् जनयिष्य-
सि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिर्जनप्रियान् । प्रस-
यिष्यसि सुप्रोणि । राक्षसान् क्रूरकर्मण । सा तु तद्व-
चनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः । भगवन् मेदृशान्
पुत्रास्त्वतोऽहं ब्रह्मवादिन । नेच्छामि सुदुराचारान्
प्रसादं कर्तुमर्हसि । कन्यया त्वेवसुतास्तु विश्रया सुनि
पुङ्गव । उवाच कैकसी भूय पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ।
पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभमने । । मम वशानु
रूपः स धर्मात्मा च न संशय । एवमुक्ता तु सा कन्या रामः
काचेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुता-
रूपम् । दृश्योव महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपनम् ।

ताम्रोषं विंशतिभुजं महास्रं दीप्तभूर्धनम् । तस्मिन्
जाते ततस्तस्मिन् सज्जालाकषला शिवा । क्रव्यादा-
द्यापसव्यानि मण्डलानि पाचक्रुः । वर्षं हरिं देवो
मेघाश्च खरानि स्वनाः । प्रवर्षी न च सूर्यो वै महोल्का-
द्यापतन् भुवि । अक्रमे जगती चैव ययुर्वाता सुदारुणा ।
अलोभ्य क्षुभितश्चैव ससृष्ट सरिता प्रति । अथ ना-
माकरोत् तस्य पितामहस्य पिता । दशमीयं प्रसूतोऽयं
दशमीशो भविष्यति । तस्य त्वनन्तरं जातः क्रमकर्मो-
महाबलः । प्रमाणादस्य विपुलः प्रमाणः नेह विद्यते ।
ततः शूर्पणखा नाम सज्जे विह्वलानना । पिभीषणश्च
धर्मात्मा कैकस्या पश्चिमं सुतः ।

कै के य ५० कैकयाना राजा अण् यादेरियादेशः । १कैकय-
देशन्ते कैकयशब्दे उदाहरणादि । तस्यापत्यम् अण्
डोप् । २भरतमातरि स्त्री “कैकेयीशब्देवाह पलि-
तच्छब्दना जरा” “दूषयामास कैकेयी शोकेणै
पार्थिवाश्रुभिः” “श्रुत्वा तद्यपिधं श्रुत्वा कैकेयीतनयः
पितुः” रघु

कै टज ५० कुटज+प्रथो० । कुटजशब्दे भावप्रकाश इति शब्द-
कल्पद्रुम भावप्रकाशे तु कुटजः कुटज इत्येव पाठः
कुटजशब्दे दृश्यः

कै टभ ५० अक्षरभेदे तत्कथा हरिवं० ५२ख०

“अहमादौ पुराणेन सज्जिप्ता पद्मयोगिना । भाञ्ज कृत्वा
कृती पूर्वं शृणुमयौ द्वौ महासुरौ । कर्णक्षोभमौ द्वौ
हि विष्णोरस्य महाबलौ । महार्णवे प्रसूतः काष्ठकुश-
समी स्थितौ । तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणासाधुचोदितः ।
तौ दिवः छादयन्तौ तु वष्टवाते महासुरौ । वायुप्राणौ तु
तौ गृह्य ब्रह्मा परिरुशच्छनैः । एकः सुदतर मेने कठिन
वेदं चापरम् । नामनी तु तयोश्चक्रौ सवितुः कमलो-
द्भवः । शृङ्खल्य सधुर्नाम कठिनः कैटभोऽभवत् । तौ
दैत्यौ कृतनामानौ चेरत्तर्बलदर्पितौ । सर्वमेकार्णव-
शोकं योद्धुः फासौ क्षुभिर्भयौ । तावागतौ समालोक्य ब्र-
ह्मा लोकपितामहः । एकार्णवाम्बुनिचये तत्रैवान्तरधी-
यत । स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात् सञ्चिते । रोचया-
मास वसतिं युद्धं ब्रह्मा चतुर्मुखः । तावभौ जलग-
र्भस्थौ नारायणपितामहौ । बहून् यर्पागणानप्यु-
शयानी न चकम्पत । अथ दीर्घस्य कालस्य तावभौ
ममृकैटभौ । आजस्रस्तस्यदृशं यत्नं ब्रह्मा व्यवस्थितः ।
इत्यु तावसुरौ चोरौ महाकायौ दुरासदौ । ब्रह्मणा

ताडितौ विष्णुः पद्मनाभेन वै दुरा । तत्परातास्तु शतनात्
पद्मनाभो महादुर्गतिः । तदा बुद्धमयहोर तयोस्तस्य च वै
तदा । एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते । त-
दामृतमुलं युद्धं यर्पसङ्क्रान्तसहस्रम् । न च तावसुरौ
युद्धे तदा अममवापतुः । अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ
युद्धदर्भदौ । जलतः प्रीतमनसो देव नारायण प्रभुः ।
प्रीतौ स्वस्त्य युद्धेन श्लाघ्यस्तु श्रुत्युराययो । आया
जहि न यत्नेधीं सलिलेन परिश्रुता । हतौ च तव
पुत्रत्वं प्राप्नुयाव सुरोत्तमः । यो ज्ञायग युधि निर्जेता
तस्यावा विहितौ सुगौ । स तु गृह्य शब्दे दोष्या
दैत्यौ समपीडयत् । जगत्तुर्निवनश्चापि तावभौ मधु-
कैटभौ । तौ हतौ चापुतौ तांशे वपुर्भ्यामेकताडितौ ।
मेदोः सुसुचतुर्दैत्यौ मध्यमानौ जलोर्भिभिः । मेदसा
तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामर्नर्दधे ततः । नारायणस्य भग-
वान्मृजत् स पुनः प्रजा । दैत्ययोर्मेदसा ब्रह्मा मेदि-
नीति ततः भूता । प्रभायात् पद्मनाभस्य शान्तौ जगती
कृता ।

कै टभजित् ५० कैटभ जितवान् जि-भूते क्रिप् । विष्णौ
अमरः तद्वचकथा च कैटभशब्दे उक्ता “उदमज्जि
कैटभजितः शयनात्” कैटभहिप् इत्यादयोऽप्यत्र “तनौ
मसृजत न कैटभहिप्” माचः इतः । कैटभारि तत्रार्थे
अमरः । कैटभशब्दो प्रवृत्तयोऽप्यत्र ५०

कै टभौ स्त्री कैटभे कैटभनाशकाले स्त्रिया अण् डोप् ।
महाकाल्याम् योगनिद्रायाम् । “यामस्तौच्छिते हरौ
कमलजोहन्तु मधुकैटभौ” महाकालीध्यानं तदर्थं
तस्याः स्तुतिरुक्ता । तत्स्तुतिश्च “योगनिद्रा यदा विष्णु
जगत्येकार्णवीकते आसीत्” शेषशयनं कल्पान्ते भग-
वान्प्रभुरितित्युपक्रमस्य देशमाज्ञात्तत्र दर्शिता ।

कै टभेश्वरी स्त्री “कैटभ निहत कत्वा गृहीता तत्पुरौ
यत । तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरीतिदेवीपु०
४५ख० उक्तानिरुक्तिरुक्ताया इर्गायाम्

कै टर्थ्य ५० किट-त्वासे घञ् फेट राति अतितकृत्वात्
रा+क स्तार्थे ण्यञ् । १भूनिम्बे, अमरः २फटफले,
स्वभाः ३पूतकरञ्जे ४मदनष्टके च राजनि०

कै टर्थ्य ५० कैटर्थ्य+प्रथो० । कैटर्थ्यशब्दार्थे राजनि०

कै तव न० कितयस्य भावः कर्म वा युवा० अण् । १शाखे
२दूते ३वैदूर्यमणौ राजनि० स्तार्थे अण् । ४कितने ५शठे
६सूतकारके ७फूरे च ५० “कैतवेनाश्रयतां वा युद्धे”

वा नाम्यतां धनु" भा० ७८८० । "दीव्यं यत् कैतवं
पाण्डव । तेऽपिगुहम्" भा० ८० ६१५० । "यद्येष-
सादरमि हंतवम्" कृमा०

कैतवेय पु० भित्तवाया अपत्यं ठक् । शंयुनक्षपवते उलूके
प्रनियमेदे "उलूकः कैतवेयय पीरसांशुमत सुत"
हरिव० ६६५० । वा० अत्र । कैतयोऽप्यत्र "उलूकः गच्छ
कैतय । पाण्डवान् सहस्रोमकान्" भा० ७०५६५० ।

कैन्दासायन पुंस्त्री० किन्दासस्य युवापत्यम् हरिता० फक् ।
मिन्दितासस्य युवपत्ये

कैन्नर नि० किन्नरः तन्नामपर्यमभिजनोऽस्य तन्मगिता०
अम् । पितादिकमेव किन्नरपर्ययः किनि । किन्नरस्येदम्
अम् । शक्तिपुत्रपत्यमिति नि० उभयत्र क्षियां ङीप् ।

कैमुतिक पु० किमुत इत्यर्थात् व्यागतं ठक् । किमुतेत्यर्थतः
प्राप्ते आद्यभेदे । यथा वज्रायासवाध्यकर्मसमर्थस्य पत्न्या-
यामसाध्यकर्म कामर्थ्यं तन्म्यायसहमेवमदयूचम् ।

कैरलेय नि० कैरवानां राजा वा० ठक् । कैरवेयमप्ये "उ-
समोजासवा गास्व । कैरवेयस्य कीगिक" हरिव० ६६५०
कैरव न० के जने रीति क-अच् अणुक् स० कैरवो हंस-
काय प्रियम् अच् । १३८६, मुक्तोत्पत्ते, अमरः १५५
पु० कैतवे न० मेदि० । "जायतुकनं कैरवध्वंसं ह-
रायते च वा समनवाकुङ्गाक्षिणी मानसि" अमृतो० ।
"ह्रस्वै नाथ । ह्रस्वै कैरवकुल ध्योमानमात्मस्ये" पञ्ज-
ट । ततः इन्द्रा० इति ङीप् । कैरविषी कुण्ड-
प्रसतायां तद्वचने च ङी ।

कैरविषीस्य पु० इन्हे कनका० अच् । कुण्डप्रसतायपूरे
कैरविषीफल न० इत० । (वेत्) इति अस्ते कम्पद्विषीके
कैरवेयुः ३० कैरां प्रकाशः ॥ अत्र नि० अस्ते मन्मदा-
कैरवी को कैरवस्य मित्रा अच् ङीप् । १ अन्वितायां मेदि०

० ऐतिहासिकं राजनि० [कायें अच् । स्वावर्तितभेदे केमः]
कैराटक पु० किरं पर्यन्तमिति कट-अणुक् इत० ततः
कैरात इ० किरात इव पूरः इवायें अच् । १ अन्वितायपूरे,
किरातदेवे (वर्गभेदे) अच् अच् । १ अन्वितायपूरे,
१ अन्वितायपूरे ० राजनि० १ अन्वितायपूरे ३० राजनि० ।
किरातस्येदम् अच् । १ अन्वितायपूरे नि० "कैरा-
तं प्रकाशता" भा० १० १५२५० ।

कैरास पु० किरं पर्यन्तमिति कट-अणुक् इत० ततः
कायें अच् । १ अन्वितायपूरे ३० राजनि० । १ अन्विताय-
पूरे ३० राजनि० ।

कैलास पु० के लसे टासो लसनं टीमिरस्य यन्तुक् स० केतसः
स्फटिकस्यैव शुभं अणु, कैलीनां सपूहः अणु-
कैलं तेनास्यतेऽत आस-आधारे षञ् या । शिवपुराणे-
स्थाने पर्यंतभेदे । स च उह० सं० कूर्वादिभागे उत्त-
रस्यासक्तः "उत्तरतः कैलासो हिमवान् गिरिर्धनुष्ठा-
य" । स च अलकासमीपस्थितः "यतर्का समया चैव
कैलासः यद्गुरासय" काशी० १३५० । तत्स्वरूपं च
हरिव० ११७५० वर्णितं यथा

"मन्दरयोपशिखरः, स्फाटिकैर्माणिभित्तितः । वल्लर्भै-
भिरालम्बैः स्वर्गोपम इवावभौ । सह गृह्यैश्च कैलासः
मिताधातुविभूषितः । तीरस्थैश्च निविष्टैः प्रांशुभि-
श्चैव पादपैः । प्रभादयङ्गिर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च प्रगायि-
भिः । देवकन्याङ्गुलैश्च प्रकीर्णित इवावभौ । मधुरै-
र्वाद्यगीतैश्च कन्यैश्चामिनयोद्गतैः । शृङ्गारैः सुम-
ह्रैश्च कैलासो मदनयते" ।

तस्य विष्णुनामिपद्मस्य गर्भाद्गुरूपत्यं हरिव० २०२ अ०
वर्णितं यथा

"तस्मिन् हिरण्यमये पद्मे बहुयोजनविभूषिते । बभूवतेजो-
गुह्यमये पार्थिवैर्बलैश्चैर्युते । तत्र पद्मं पुराकृतां पृथि-
वीरुहसम्पत् । नारायणात् सप्तपत्रं प्रवदन्ति मद्भे-
यः । वा त्वं पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिचरते । ये तु
गर्भाद्गुराः साराधान् टिष्ठान् पर्यतां विदुः । हिम-
वन्तश्च मेरुश्च भीमं निपद्येव च । कैलासं ग्रीष्ममाह
तवाग्निं गन्धमादमम् । पुण्यं त्रिगिरयः चैव स्थानं
नन्दरमेव च । उदयस्य गिरिर्भेदं विभक्तस्तस्य पर्यंतम् ।
एते देवतानां च विद्वानां च महात्मनाम् । आश्रयाः
हविभूतानां पुण्याः कामदुखीशूराः । एतेषां कन्तो देवो
जम्बुद्वीप इति स्मृतः" ।

कैलासप्रमाणं भाग० १०।६।२१, अत्रं यथा "सुत-
रदेन्दुटी केर इत्येव इत्ययोजनमङ्गलसङ्गतामौ
हिमवत्पुण्डरीकौ यथाः एवमप्येव एवमपरिचरते"
इति चेन्न कैलासकरपरीतो प्रागर्जुनी" । "गुह्यं
पाण्डुरनेकामं कैलासं नमोऽस्तु" हरिव० २०६५० ।

"कैलासं त्रिदशनिनादयं साराजिदं वा" के०
कैलासनाय इ० इत० । इति १३८६ च "कैलासनाय
तस्मात्तिष्ठेत्" इतु । १ अन्वितायपूरे ३० राजनि० ।

कैलासप्राप्ता को कैलासप्राप्तापि ३० राजनि० इतु
कायें अच् । १ अन्वितायपूरे ३० राजनि० ।

भगवान् विष्णुर्देवदेवो जनार्दनः । गतः कैवास्यि-
 खरसालयः इहस्तु च” २६४४० अध्यायवर्तिके २८१ च-
 ध्यायवर्धनो अन्ये । उपसङ्गारे अनुक्रमणिकाध्याये
 “कैलासयात्रा कृष्णस्य पौण्ड्रकस्य बधस्तथा” इत्युक्तं तेन
 गौडप्रधाने कैलासयात्रापन्यासात् । प्रामादिक एष
 कैलमियाम् पु० कैवास्योकोयस्य । १ धिवे २ कुवेरे च चेषणं
 कैवर्त्तं पुरखो के जडे वर्त्तते इत-अच् अलुक्खं तत
 स्वार्थे अण् । “निषादो मार्गश्च स्रते दार्शं नौकर्मजी
 विनम् । कैवर्त्तमिति यं प्राप्सुरार्यावर्त्तनिवासिनः”
 अनुक्ताया (जेवे) धीवरआतौ । “याङ्गणेन नृद्रायां जातो
 निषाद प्राप्सुक्त प्रकृतायापयोगद्वारां मार्गं दार-
 पनामान भौवप्रवहारजीविनं जनयति । आर्यावर्त्त-
 देगवासिनः तं कैवर्त्तं गच्छन् कोर्त्तयति” कुपू०
 कैवर्त्तं मुस्त न० के जडे वर्त्तते इत-अच् अलुक्खं स्वार्थे
 अण् कर्म० । सुक्रमेदे (के सुरिया) गच्छन् स्वार्थे क ।
 नकार्थे भरत [परिहरे लतामेदे वज्ररत्नायास् राखनि
 कैवर्त्तिका खो कैवर्त्तीव इयार्थं कन् हुत्तः । मालदेय
 कैवर्त्तमुक्त न० । कैवर्त्ता कैवर्त्तपत्न्याः प्रिय सुस्त
 तहाया “इप्तापो” पा० या हुत्तः । कैवर्त्तसुस्तके
 सुस्तपाने कैवर्त्तीसुस्तकमथल (के सुस्तया) स्वाते सुस्त-
 कमेदे भरत
 कैवर्त्ती खो के जडे वर्त्तते इत-अच् अलुक्खं के वर्त्ताजलस्वा-
 र्थे खोर्त्तं अण् डीप् । (के सुरिया) १ सुस्तकमेदे वैद्य-
 कम् पु वोगे डीप् । २ कैवर्त्तपत्न्याश्च [विहरे रत्नामा-
 क्विल न० के वर्त्तते इत-अच् अलुक्खं स्वार्थे अण् ।
 कैवल्य न० के पल्लव भाव अण् । १ आत्यन्तिकदुःखविगमकमे-
 दन्तिमेदे तत्स्वरूपकल्पादिकारणानि च सांकांत्यकौ-
 सुद्रोर्त्तं भित्तिनि यथा “पुरुषोऽस्ति भोक्तृ भानात् कैवल्यार्थं
 प्रष्टव्यं ” इत्यस्ति पुरुष इत्याह कैवल्यार्थं प्रष्टव्यं
 शास्त्रकाराणां महर्षीणां दिव्यलोचनानां कैवल्यसाध-
 निकदुःखप्रशमनस्य च बुद्धादीनां कल्पयति ते हि
 दुःखाद्याताका कथं स्वभावादिदोषयिहं प्रकथ्यते तद-
 तिरिक्तास्य त्वतदात्मन आत्मनस्ततो पियोगः प्रकथ्यमा-
 दः तस्मात्कैवल्यार्थं प्रष्टव्यं रागनादा महर्षीणां शास्त्र-
 बुद्ध्याव्यतिरिक्त आत्मनि सिद्धम्” तन्वकोसुदी
 “कैवल्यं भाव्यं दृढं त्वमकर्तुमात्रं सांका-
 आन्दिन्द्रु सत्त्वभावात् कैवल्यं तच्च कृमावादेव
 अल्ले गुण्यत्तु सुखदुःखमोहराजतत्वात् सिद्धम्” कौ०

“पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य” का०
 “पुरुषप्रतिपेक्षा दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा
 हि प्रधानेन सम्मिश्रं पुरुषस्तद्वत् दुःखतयं स्वात्मनूभि-
 मन्वमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सावपुरुषाव्यता-
 न्ध्यातिनिवन्धनम् । न च सत्पुरुषान्यथाप्याति प्रधान-
 नगत्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादि
 त्याश्च मयोगपरम्पराया भोगाच्च संयुक्तोऽपि कैव-
 ल्याय पुनः संयुज्यते इति बुद्धम्” त० कौ० विद्वत्तु
 तद्व्याभि “यवहितमपि पुरुषस्येति पदं कैवल्या-
 र्थमिच्छाम्येतीत्याह्यात् पुरुषस्यापेक्षापुल्यावति पुरुष-
 स्यापेक्षासिद्धिं प्रकटिरिति शेषः । कैवल्यं प्रेक्षीता
 न च अनुभूयमानस्य बुद्धिधर्मस्य इह स्वयदस्य विना-
 यव, तदर्थं तद्विशेषेन पुरुषस्य अल्लेपेक्षा । तथा हि
 इह पिच्छेच्छया इह साधनाय प्रवर्त्तमानो इह । पुरुषश्च
 आत्मस्य भूयनाय दुःखलक्ष्यं किंवाहुस्तद्विहारकान-
 नमर्थयते दुःखलक्ष्याभिधातय प्रकृतिपुण्यविशेषाधीन इति
 प्रकृति पिना कचकार पुरुषकङ्केदमात्मनि गतीयादिति
 दुःखलक्ष्याभिधातार्थमेव लोच्यमानसाधनत्वेन पुरुषस्य
 प्रकृत्यपेक्षा” ।
 “सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्वर्त्त, दीनामकारणमाप्नोति । तिष्ठति
 संस्कारवयाश्चकष्यियदृतगरीर” का० का०
 “तत्त्वसाक्षात्कारोदशदेवानादिरन्वितविषाकृष्णोऽपि
 कर्माश्रयप्रबोधोदन्वयोक्तभायतया न जात्याधुरतोमद-
 क्षणाच्च फलाच्च कल्पते । तेषमलितावसिक्ताया हि
 बुद्धिभूमौ कर्माधीनान्धधुर प्रवृत्ते तत्त्वज्ञाननिदाधसि-
 मीतसकलकेशसविज्ञायाम्पराया कृत कर्माधीनान्ध-
 धुरप्रवृत्तः । तद्विदुस्तु धर्मादीनामकारणमाप्नोति
 अकारणत्वमाप्नोति । उत्पद्यते तत्त्वज्ञानेऽपि च
 संस्कारवयाश्चिउति दधोपरतेऽपि कृताव्यापारे चक्र-
 देगात्यसंस्कारपश्चादुक्तमस्तिपति कालपरिदाकश्याकूपर-
 ते सत्त्वाने निश्चिन्त्य भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्ध-
 परिपाकौ धर्माधर्मा स्फुरारौ । दयाचामुच्यते “लो-
 नेन मित्रे क्षपयित्वा च सम्पद्यते” इति “तादृशस्य
 चिर यावच्च विमोक्षेऽप्य सम्पद्यते” इति । प्रकीर्त्यमा-
 नाविद्याविशेषश्च संस्कारस्तद्व्यान्त्यामर्त्याद् तद्विरो-
 धिष्ठिति” त० विद्वत्तु तद्व्याप्ति —
 “इतरे उत्पद्यते चकष्या भागन प्रारब्धकर्माणीति शेष
 क्षपयित्वा नाशयित्वा समाप्तेति यावद् अथ-प्रारब्ध-

भक्षिमानन्तरं सम्पद्यते बन्धन्यतया कैवल्यभाजनता-
रूपेण सम्पद्यते । अस्त्युत्पन्नविवेकज्ञानस्य तावदेव चिर-
कैवल्यप्राप्तौ विलम्बः, यावत् विमोक्षार्थे प्रारब्धकर्मा-
भिरिति शेषः विमोक्षार्थं ततोऽपि प्राप्स्यतीत्यर्थः । अथ
प्रारब्धकर्माभ्युत्थानान्तरं सम्पत्त्योऽपि कैवल्यरूपेण सम्पद्यते
भविष्यतीत्यर्थः ।

“प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तेः । ऐ-
कान्तिकमात्यन्तिकसुखं कैवल्यमाप्नोति” सा० का० ।

“अनारब्धविद्याज्ञाना तावत्कर्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निभा-
यीजभायोद्भवः प्रारब्धविद्याज्ञाना ह्यभोगेन क्षये सति
प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वात्-
प्रधानस्य त उरुप प्रति तिष्ठतावैकान्तिकमयग्रन्थावि-
द्यात्यन्तिकनपिनायीयुनयः कैवल्यं दुःखस्यविगमं प्रा-
प्नोति पुरुषः” त० की० निवृत्तस्यैतदस्माभिः ।

“ज्ञानान्ति सर्वकर्माणि भक्षसात् कुरुतेऽर्जुन ।” इति
“मा भुङ्क्तं लोयते कर्मा कलाकोटिशतैरपि” शास्त्रयो-
भारत्प्रारब्धकर्मा विषयकत्वेन स्यात्तद्यौ व्यवस्थापिता-
वित्वाद्येनाह तत्त्वज्ञानान्तिनेत्यादि” ।

यातस्त्वैकैयत्यपादे कैवल्यकारणसुखा तत्स्वरूपसक्तं यथा
“विशेषदर्शनस्यात्मभावभावनानिवृत्तिः” सू० । “यथा प्राष्ट-
वि तस्याहु रसोऽग्नेदेन तद्गोत्रसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्गं
अवशेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तन्नाम्यसि वि-
शेषदर्शनयोगमपवर्गभागोयं कर्माभिनिर्वृत्तिमित्यु-
मीयते तस्यैवात्मभावभावात् स्वाभाविकी प्रवर्तते तस्यैवा-
भावादिदृष्टं न्वभावं सत्ता दोषाद्ये वा पूर्वपक्षे रुचि-
र्भवत्यस्यैव नित्यं भवति तत्त्वात्मभावभावात् कोऽह-
मासः, क्वमहमाहं, किं सिद्धं मे, कथं सिद्धं, के भवि-
ष्यामि, इति” वा सु विशेषदर्शिनो निपतते कुत चित्त-
स्यैव चित्तं परिणामः पुरुषस्त्वस्यामविद्याया
गुह्यसिद्धिर्मात्रपरमार्थ इति ततोऽस्यैवात्मभावभावात्
कुशलस्य निवर्तते इति” भाष्यम् ।

“तदा विवेकनिष्ठां कैवल्यमागम्भारक्षितम्” सू० ।

“तदानीं यदस्य चित्तं विषयमानभारमज्ञाननिष्ठ-
मासीत्तदस्यैवाभ्युत्थानं भवति कैवल्यमागम्भार विवेकज्ञान-
निष्ठमिति” भाष्यम् । “यत्स्थानेऽप्युत्थीदस्य सर्वथा
विवेकस्यातेर्धर्ममेव समाधिः” सू० । “यदाहं ज्ञात्वा
ममस्थानेऽप्युत्थीदस्यैव न किञ्चित् मार्गवते तनापि
मिरक्तस्य सर्वथा विवेकस्यातिरेकः भवतीति सत्ता

रवीजक्षयाद्यास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदाप्य धर्म-
मेवोनाम समाधिर्भवति” भा० । “ततः श्लेशकर्म-
निवृत्तिः” सू० । “तन्नामादिविद्यादयः श्लेशाः समूलका-
कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलवात-
हताभवन्ति श्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवश्चेय विद्वान् विमुक्तो
भवति कस्मात् ? यस्माद्विपर्ययो भवत्य कारणं न हि
लोपविपर्ययः कश्चित् न चित् कश्चित्कातो दृश्यते” भा० ।
“तदा सर्वशरणमलापेतस्य ज्ञानस्थानस्य ज्ञेयस्यैव” सू० ।
“सर्वैः श्लेशकर्माशरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्थानस्य भव-
ति तमसाभिभूतमाहृतज्ञानसत्त्वं कश्चिदेव रजसा प्रव-
र्तितमुद्घाटितं चक्षुषसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरा-
चरणमलैरपगतमलस्य भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्या-
नन्त्याज्ज्ञेयस्यैव सम्पद्यते यथाकाशे खण्डोत्त-
यत्वेदमुक्तम् “अन्धोमणिमव्यभिध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् ।
अपीवक्तुं मव्यमुक्तमजिह्वोभ्यपूजयदिति” भा० ।

“ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्” सू० ।

“तस्य धर्ममेव सोऽद्यात्कृतार्थानां गुणानां परिणाम-
क्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगापयर्गा परिसमाप्ता-
क्रमाः स्वस्वमयस्यातुमुज्ज्वले” भा०

“गुणाधिकारक्रमसमाप्तिं कैवल्यमुक्तान्तस्वरूपमवधार्यते” भा०

“पुरुषार्थगूणानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं सत्यं
प्रतिष्ठा या चित्तिशक्तिरिति” सू० । कृतभोगापयर्गाणां
पुरुषार्थगूणानां य प्रतिप्रसवः कार्यकारणात्मना गुणा-
मान्तकैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसम्भवात्पु-
रुषस्य चित्तिशक्तिरेव कैवल्यं तस्या सदा तदैवावस्थानं
कैवल्यमिति” भा० ।

“कैवल्यपदपादधारणपरस्य स्वस्यापानरसङ्गतिमाह
‘गुणाधिकारेति पुरुषार्थगूणानां गुणानां प्रतिप्रसवः’ ने-
त्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति । कुत कर-
णीयतया पुरुषार्थगूणानां य प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधा-
ने स्यः, तेषां कार्यकारणात्मना गुणानां बुद्ध्यन्त-
माभिनिरोधस्कारा ममसि लीयन्ते मनोऽस्मितायाम्-
अस्मिन्निष्ठे, लिङ्गमलिङ्गे” इति योऽयं गुणानां का-
र्यकारणात्मकानां प्रतिप्रसवः तत् कैवल्यं, यं कश्चित् पुरुषं
प्रति प्रधानस्य मोक्षं स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष-
इत्याह । स्वरूपेति । अस्ति हि मङ्गापलयेऽपि स्वरूप-
प्रतिष्ठा चित्तिशक्तिर्मासीत् मोक्ष इत्यत आह पुन-
रिति शब्द इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तिः” भा० विवरणम् ।

वेदान्तिमते अविद्याकल्पितदेहादिप्रपञ्चनिवृत्तौ २ अ-
द्वितीयब्रह्मभाषापरिच्छेदे केवलत्वे च । तत्र केवलं
द्विषिष जीवन्मुक्तिर्विद्वद्भक्तयस्तु । तत्र जीवन्मु-
क्तिरक्षणम् विस्तरेण जीवन्मुक्तयश्चे वक्ष्यते दिग्भास
मत्ताभिधीयते तत्र विवेकधूडामयौ जीवन्मुक्तयश्च
सङ्कोक्तं यथा

“विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न संसृतिः । अक्षि
चेष्ट च विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुखः । प्राचीनवासनानि-
गादसौ स सरतीति चेत् । न सदेकत्वविज्ञानाभ्यान्दी-
भवति वासना । अत्यन्तकायकस्यापि वृत्तिः कुण्ठति ना
तरि । तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे समीपिषः ।
निदिध्यासनहीनस्य बाह्यप्रत्ययव्यति । त्रयीति नृति-
रेतस्य प्रारब्धफलदर्शनात् । सुखाद्यनुभवो यावत्तावत् प्रा-
रब्धमिष्यते । फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि
कुलचित् १ । अहङ्गमेति विज्ञानात् कस्यकोटिप्रतार्जि-
तम् । सञ्चितं पितृत्वं याति प्रमोधात् स्वप्नकर्णवत् ।
यत् कृत स्वप्नवेलायां पुण्य वा पापफलवत् । सुप्तोत्थि-
तस्य किं तत् स्यात् १ स्वर्गाय नरकाय वा । स्वप्नवृत्त-
सदासीनं परिचाय नभो यथा । न क्षिप्यति च यत्-
किञ्चित् कदाचिद्भाविकर्मणिः । न नभो वटबोमेन सु-
रागन्धेन लिप्यते । तथात्मोपाविद्योमेन तद्वर्मेन च लिप्य-
ते । ज्ञानोदवात् घराऽऽरब्धं कर्म ज्ञानात् नश्यति । न
दत्त्वा स्वफलं स्रष्टुमिच्छोत्सृष्टवाच्यवत् । व्याघ्रवशा
विनिर्मुक्तो वाचः पश्यात् गोमती । न तिष्ठति क्षिण-
स्येव लक्ष्मं वेगेन निर्भरम् । प्रारब्धं बलवत्तरं कसु
विदां भोगेन तस्य चयः स्वयम्भूतानुतायनेन विलम्बः
प्राक्स्मृतागमिनाम् । ब्रह्मात्मैक्यमवस्था तन्मयतया वे
सर्वदा संस्वितारोपां तन्मयत्वं नहि कश्चिदपि ब्रह्मैव
ते निर्गुणम् । उपाधितादात्म्यविहीनकेवलब्रह्मात्मै-
प्रात्मनि तिष्ठतोत्तरे । प्रारब्धसङ्काशकणा न युक्ता स्वप्रार्थ
सम्बद्धकथेव आप्यतः । न हि प्रबुद्ध प्रतिमासदेहे
देहोपयोगिन्यापि च प्रपञ्चे । करोत्वहन्तां भगताभि-
दन्तां किन्तु स्वयं तिष्ठति जागरणे । तदाऽस्य मित्या-
र्यसमर्पनेच्छा न सप्रहृष्टास्मनतोऽपि वटः ॥ तत्तात्तु-
स्तिर्यदि जेम्भृषार्थे न निद्रया सक्त इतोच्यते प्रुवम् ।
तद्वत् परे ब्रह्मणि वर्त्तमान सदात्मना तिष्ठति भान्द-
दीप्यते । स्मृतिर्यथा अविरोधितात् तया विदः प्राय-
जमोचनादौ । कर्मणा निर्मितोदेह प्रारब्धं तत्र

कल्पताम् । नानादेहात्मनो युक्तं नैवात्मा कर्मनिर्मितः ।
अजीमितः शाश्वतश्च ब्रूते सुतिरमोघवाक् । यदात्मना
तिष्ठतोऽस्य कृतं प्रारब्धकल्पना । प्रारब्ध सिध्यति
तदा सदा देहात्मना स्थितिः । देहात्मभावो नैवेष्ट
प्रारब्धं त्यज्यतामसः । शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पनाभा-
निरपेक्षं हि । अध्यस्तस्य कृतं सप्तम् १ असप्तस्य कृतो-
अभि १ । अजातस्य कृतोभाय १ प्रारब्धमसतः कृतं १ ।
ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य खयो यदि । तिष्ठत्यय
कथं देहः इति शङ्कावतो जडान् । समाधातुं वा-
द्याह्वया प्रारब्धं यदति नृतिः । न तद् देहादिचल्यत्वो-
घनात् विपश्चिताम् । परिपूर्णमनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रि-
यम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नामाक्षि किञ्चन । सद्यु-
नं चिह्ननं नित्यमागन्दवनमक्रियम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म
नेह नामाक्षि किञ्चन । प्रत्यगेकरसं पूर्वमनन्त सर्व-
तोमुखम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । अद्वेयमनुपादेयमना-
देवमभाष्यम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । निर्गुणं निष्कल
सूक्ष्म निर्विकल्पं निरञ्जनम् । एकमेवाद्वयमित्यादि ।
अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामनोचरम् । एकमे-
वाद्वयमित्यादि । सत्सृष्टं सतः सिद्धं शुद्धं बु-
द्धमनीहम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । निरन्तरागाच्च निर-
जमोगाः शान्ताः सुदान्ता यतयो महान् । विज्ञाय
तत्त्वं परमं तदन्ते प्राप्ता परा निर्द्वितीमात्मयोगात् ।
भवामपीदं परतत्त्वमात्मन स्वरूपमानन्दवनं विचार्य ।
विषूय मोक्षं समनःप्रकल्पितं सक्तं ज्ञातार्थं भयतु प्रय-
त्नः । समाधिना साधुविनिश्चयात्मना पश्चात्कृतत्वं स्फ-
टमोघचक्षुषा । नि संशयं स्वयमेवेति तथेच्छुत पदार्थो
न पुनर्विकल्पते । स्वस्याविद्याबन्धसम्बन्धमोक्षात् सत्यज्ञा-
नामन्द्स्वात्मक्यौ । शास्त्रं बुद्धिर्द्वितीयकोक्तिः प्रमाण
चान्तःसिद्धा स्तानुभूतिः प्रमाणम् । बन्धोमोक्षश्च तस्मिन्
चिन्तारोगप्रसङ्गादयः । स्तेनैव वेदा यज्ञज्ञान परेषामा-
नुमानिकम् । तटस्थता बोधयन्ति सुरवः श्रुतयो यथा ।
प्रज्ञैव तरेदिदानीमपरातुष्टीतया । स्तानुभूत्या स्वयं
ज्ञात्वा स्वमात्मानमपश्चिद्वत् । सविद्धं सन्मुखं तिष्ठेत्
निर्विकल्पात्मनात्मनि । वेदान्तसिद्धान्तनिश्चिरेणा ब्रह्मैव
जीवः सकल अगमः । अक्षय्यरूपस्थितिरेव मोक्षो ब्र-
ह्माद्वितीये सततः प्रमाणम्” ।

उदीयमानाकारोऽपि उल्ल दधितो यथा

“अकर्त्ता ह्यमनोऽहम्भक्तिारोऽहम्भक्तिः । शुद्धमोक्षं

सकृपोऽहं कैवल्योऽहं सदाशिवः । द्रष्टुः श्रोतृवक्तुः
कर्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम् । नित्यनिरन्तरनिष्क्रियो नि-
सोमाऽसङ्गपूर्णबोधात्मा । नाहमिदं नाहमदोऽप्यु-
भयोरवभासक पर शुद्धम् । नात्ताभ्यनरन्त्य पूर्य
ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् । निरुपममनादितस्य त्वमहमिदं
मद्वदति कल्पनादूरम् । नित्यानन्दैकरस सत्यं ब्रह्माद्विती-
यमेवाहम् । नारायणोऽहं नरकान्तोऽहं पुराणकोऽहं
पुरुषोऽहमीश । व्यखण्डबोधोऽहमशेषमात्री निरोन्मूलो-
ऽहं निरहङ्ग निर्मम । सर्वेषु भूतेष्वहमेव सस्थितो
ज्ञानात्ममानन्दविराज्य संतु । भोक्ता च भोग्यं स्वयं-
मेव सर्वं यदात्तं पृथक् दृष्टमिदं नया पुरा । मय्यखण्ड-
वृष्णामोषी बद्धा विन्धवीषय । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते
मायामासुतविभ्रमात् । स्यूनादिभावा मयि कल्पिता भ्रमा-
दारोपितानुस्फुरणेन लोके । काले यथा कल्पकवत्सराय-
नार्वाद्यो निष्कलनिर्विकल्पे । आरोपित नाश्रय-
दृषक भवेत् कदापि भूटेरतिदोषदूषितै । नाष्ट्रीकरो-
त्यपरभूमिभाग मरीचिकायारिमहाप्रवाह । आकाश-
पत् कल्पविदूरगोऽहमादित्यवज्जास्वरलक्षणोऽहम् ।
आचार्यश्चित्त्यविनिन्द्योऽहममोषियत् पारविर्जितो-
ऽहम् । न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायस । व्यत-
कुतो मे तद्वर्मा आपत्तुल्यसमुपम । उपाधिरायाति स
एव गच्छति स एव कर्माणि करोति भुङ्क्ते । स एव
जीर्यन् विनश्यते सदाहं कुलाद्रिविषयान एव जस्यते ।
न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरश-
कस्य । एकात्मको यो निर्विको निरन्तरो व्योमेव एष
स कथं नु चेदते ? । पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य
निवृत्तसो निर्धर्मतेनिरालते । कुतोभमापण्डसंसा-
तुभूते ? मूते ज्ञान्यागतमित्यपि श्रुति । ज्ञायया
स्पृष्टाण्य या गीत ना शृणु दुःशु वा । न स्पृष्टत्वेन
यत् किञ्चित् पुरुष नदिनजगम् । न साक्षिणं साक्ष्य-
धर्मा संसृजति पितृवणम् । अविहारमुदासीनं नृ-
हृदयं मरीचपत् । रवेर्जया कर्माणि साक्षिभावो
वक्त्रेर्जया दारुनिदामकायम् । रज्जोर्यथारोपितवन्मुसङ्ग-
कार्त्तव्यं कूटम्यापटात्मनोमे । कर्ता यथा कारयित पि
नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् । दृष्टापि वा
दर्शयितापि नाहं सोऽहं, मय्यंजोतिरनीटगता ।
अनलप्राप्तौ प्रतिपन्नसौख्यमीषाधिकं गूढधियो न-
भन्ति । ज्ञानिभूते रविद्विनिर्विकल्पं कर्तापि भोक्ता-

सि हतोऽसि हन्ता । जले वापि स्वप्ने वापि लुठत्वेप
जहात्मकः । नाहं विलिप्ये तद्वर्मा घटधर्मा नभो यथा ।
कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्ववृत्त्यभिसृक्तादयः ।
बुद्धोर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्वस्तिन् परे ब्रह्मणि
केशवेऽद्वये । सन्तु विकाराः प्रलतेर्दशधा भतधा सह-
स्रधा वापि । किं मे सङ्गिभिरेभिर्न ह्यम्बुदा वरुन्वरं
सृजन्ति । अव्यक्तादिस्पृष्टपर्यन्तमेतद्विश्व यत्नाभास-
मात्मं प्रतीतम् । व्योमप्रख्यं स्रक्प्रमाद्यन्तहीन ब्रह्मा-
द्वैत यत्तदेवाहमस्मि । सर्वार्थार सर्वयस्तुप्रकारं स-
र्वार्थकार सर्वग सर्वहृन्मम् । नित्यं शुद्धं निखलं नि-
र्विकल्प ब्रह्माद्वैत यत्तदेवाहमस्मि । यस्मिन्सताग्रेष-
मायाविशेष प्रत्यग्रूप प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञाना-
नन्दमानन्दरूप ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । निष्क्रि-
योऽप्यप्रविकारोऽसि निष्कलोऽसि निराकृति । नि-
र्विकल्पोऽसि नित्योऽसि निरालम्बोऽसि निर्द्वय ।
सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः । केवला-
खण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम् । स्वाराज्य-
साध्याज्यविभूतिरेषा भयत्कृपात्रीमहिमप्रसादात् । प्रा-
प्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु” ।
इत्युक्तव्यं तत्रैवोक्तं यथा

“सुधा देहव्यथा त्यक्ता मालः क्रीडति वस्तुनि । तथैव
विद्वान् रमते निर्ममो निरहं सुखी । चिन्ताशून्यम-
दैन्यभैक्षप्रमथनं, पान सरिदारिद्र्यं, स्वातन्त्र्यं च निरदु-
शा स्थितिरसो निद्रा श्लेशाने यने । वक्त्रं चाननयोप-
णादिराहित दिग्वास्तु गत्या मही सङ्गारो निगमान्त
योधिषु पिटा क्रीडा परे ब्रह्मणि । विमानमासन्नत्र
मरीरमेतद् भुनक्तुग्रेषान् धिययातुपस्थितान् । परेष्वया
वानवदात्मवेत्ता योव्यक्तनिद्रोननु रुक्मबाह्य । दि-
गम्बरो वापि च साम्बरो वा त्र्यम्बरो वापि चिदम्ब-
रस्य । उन्नतपटु वापि च बालवद् या पिशाचवद्
वापि चरत्यन्याम् । काष्ठासिम्भामुपि सन्दरत्येकचरो-
सुमि । प्लास्मैव सदा तटं स्वयं सर्वात्मना स्थित ।
कश्चिन्मूढो पिहान् कश्चिदपि मङ्गारालविभवः कश्चि-
द्भ्रान्त सीधे कश्चिदजगराचारकथितः । छवित् पा-
सीपूत कश्चिदवगतः क्वाप्यपिदितचरत्येषं प्राप्य कत-
गमरसानन्दकथितः । निर्ममोऽसि सदा हृद्योऽप्यगृह्यो
मङ्गारसः । निर्विकल्पोऽप्यभुङ्क्षामोऽप्यस्य मन्दर्गम् ।
अपि कुर्वन्कुर्वन्मयाभोक्ता कष्टभोग्यपि । मरीरस्य-

शरीर्योपैरिच्छिन्नोऽपि सर्वगः । अशरीरं सदा सन्-
 निम ब्रह्मविदं कश्चित् । प्रियाप्रिये न स शतसयैव न
 शुभाशुभे । स सादिसम्बन्धतोऽभिमानिनं सुखं
 न त्वच्च शुभाशुभे च विध्वस्तावन्मस्य सदात्मनो सुमे कृत
 शुभं वायशुभं फलं वा । तमसा यत्ताज्ज्ञानादपस्तोऽपि
 रश्मिर्जने । परत इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञाना यस्तुल-
 नत्वम् । तद्देहादिबन्धे यो यिसक्तब्रह्मचित्तमम् ।
 पत्यन्ति देहबन्धुदा शरीराभासदर्शनात् । अक्षिभि-
 र्गदनीशायं सुकदेहस्तु तिष्ठति । इतश्चतस्रात्मनो
 यत्निष्ठित्वा प्रपञ्चयुना । कोपसा नोयते दाह यथा
 विन्मोक्षतम्यनम् । देवेन नीयते देहो यथाकाशोपमु-
 क्षिपु । प्रारब्धकर्म्मपरिकल्पितपासनाभि सच रिवश्रुति
 भुक्तिं सुकदेह । मित्रं न्यय वसति साक्षिचरत्न
 तन्मीं चकस्य सुखमिव कल्पविकल्पनम् । नैवेन्द्र-
 याणि विमर्शे निरुद्धं एव नैवापमुद्धं उपदर्शन-
 कस्य । नैव क्रियाफलमपीपदेवते स सानन्दसाम्
 रमणानुपमसत्तितः । अक्षयप्रकाशगति त्वक्ता यस्मिन्ने
 केवनात्मना । शिवेन स्वयं साक्षात् ब्रह्मविदुतम् ।
 जीवस्त्वेव सदा सत्तः सतायीं ब्रह्मचित्तमः” ।
 पिटेककैवल्यमपि तत्र दर्शितं यथा “उपाधिनामाहु
 ब्रह्मैव सन् ब्रह्मावेति निर्दयम् । गैर्लपवशम्
 सूपाभावयोश्च यथा ब्रह्मन् । तदैव ब्रह्मविच्छेदं सदा
 ब्रह्मैव नापर । यत्र कापि विशेषः सत् पर्यमितं ततो-
 रेषु प्रतनात् । ब्रह्मोभूतस्य यत् प्रागेव तद्विस्मिता
 दग्धम् । सदावति ब्रह्मवि तिष्ठतो सुते पूर्णादयाम-
 न्दपयात्मना सदा । न देवकानाद्युपितमतीचा त्वहम्
 सविट्पिण्डविश्रंजनाय । देहस्य भीतो भीतोन न द-
 यच्छस्य कमण्डुको । अविद्वान्दययन्मिनोभोभोभो
 यतस्तन । हल्यायामिव नद्या वा शिवस्त्वेऽपि चतरे ।
 पर्णं पतति चेत्तेन तरो किं तु शुभाशुभम् ? । पलस्य
 सुखसद फलस्य नाशवद् देहेन्द्रियपाणविया विनाश ।
 नैवात्मन स्वस्य सदात्मकस्यानन्ताल्लेहं लयन्ति चैव ।
 प्रज्ञानधनदद्यात्मनजण सत्यसूत्रम् । अभिदोपाधिक-
 यैव कथयन्ति विनाशनम् । अभिनाशो वा चरं इयमा-
 न्तेति क्षतिराताम् । प्रवृत्तिर्यमिनायित्वा यिनश्चतुस्र
 विकारिणु । पापापचरणवत्तन्मया दग्धा भ-
 वन्ति किं सृष्टेयं यथा तयैव । देहेन्द्रियाकृमन्यादि यन
 स्रष्टस्य सानानिदग्धमुपयाति पुरात्मभावम् । विमलजण

यथा ध्वानं लीयते भासतेजसि । तथैव ब्रह्मणं इष्टं
 ब्रह्मणं प्रविर्भावते । बटेनटं यथा व्योम व्योमैव भवति
 स्फुटम् । तथैवोपाधिपिनमे ब्रह्मैव ब्रह्मणं सवम् ।
 शीरं शीरे यथा क्षिप्तं तैश्च तैश्च जलं जले । बं-
 क्कमेकता याति तथात्मन्यात्मविनृत्तिम्” ।

एवं निदेहकैवल्यं सन्नात्मत्वमस्तिष्ठतम् । ब्रह्मभावं
 प्रपद्यैव यतिर्नाशयति पुनः । सदात्मैकत्वविज्ञानदधाधि-
 दादिवर्षण । अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणं कृतं ब्रह्मणः ।
 भायाकृष्टौ बन्धमे लो न स साक्षिनि वस्तुतः । यथा रज्जौ
 निष्क्रियाया सर्पाभासविनिर्गमौ । आहते सदस्यत्वाभ्यां
 वक्तव्यं बन्धमोक्षके । नास्तिर्ब्रह्मणः कापिदन्वाभावा-
 दगाहतम् । यदास्यदेतद्गानि स्यात् इति न सृष्टे
 श्रुति । बन्धश्च मोक्षश्च सृष्टेयं मूढा बुद्धेर्गुणं वस्तुनि
 कल्पयन्ति । दगाहति मेवकता यथा रज्जौ बतोऽङ्गा-
 वक्ष्यदेकमक्षरम् । अस्तीति प्रत्ययो यच्च यच्च साक्षोति
 वस्तुनि । कृत्रेरेव गुणवैतो न स निर्विकल्पस्तुन । अतस्ती
 भायका कृष्टौ बन्धमोक्षौ न चात्मानि । भिन्नमे निष्क्रिये
 शाने निरवश्ये निरङ्गमे । अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत्
 कल्पना कृतः । न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च
 मोक्षक । न सृष्ट्युत्पत्तिर्न सृष्टिर्न सृष्टेयं परमार्थता ।
 सकलनिगमब्रह्मात्मनिष्ठान्तुष्टं परमिदमतिगुह्यं द-
 र्शितं ते मयादा । अपगतकलितोव कामभिर्भुक्तुर्हि त-
 मन्वदं यज्ञस्य भावयित्वा सृष्ट्यम्” । कैवल्यं कल्प-
 नाख्यं चार्थं नृत् । कैवल्यसूत्रे निम् “ज्ञानविज्ञा-
 नयुक्तानां निरुपास्त्रा निरङ्गना । कैवल्यं या गतिर्न-
 द्वापदने सा गतिर्भवान्” भा० अतु० १६५० । “कैवल्यं
 मोक्षाख्या मति” नीलक० । कैवल्य एव सार्थं चतु० ।
 अद्वितीये वस्तुनि न० “सातारमजसम्बन्धं यदाह पर-
 मव्ययम् । कैवल्यं निर्गुणं विवशनादिमजसवरम्”
 भा० अ० ६३५०

कौशिक न० कैशानां समूहं ठक् । १ कैशबमूढे । २ नाटकप्र-
 सिद्धे हतिभेदे स्त्री लोपे मस० सा० द० करसतीकयडा-
 भरणे च कौशिकीत्येव पाठ । यत्तद्भारवन्दे १८८०
 तल्लक्षणसूत्रम् । १८८० ३० जटा० तस्य कैशवेय-
 पूर्वकल्पेन तदधीनत्वात् तथात्वम् । ५८८० भेदे ३० “आ-
 कृति कैशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिप” हरि० ६६५०
 कौशिक न० क्रियोरस्य भाव कर्मादा प्राणवद्वयं वाधित्वम्
 अज् । “जीवारं पञ्चभावदानं योग्यं दग्धमावधि ।

कैशोरमा पञ्चदशात् यौवनं तु ततः परमिति श्रीध-
रदर्शिते एकादशावन्निष्ठदशपर्यन्तपर्ययसि “सन्
पयसि कैशोरे भवानुपचकारकम्” भाग० २१०८।१८
स्वार्थे क । तत्पार्थ “कैशोरकं मानयन् पौ सद्यः ताभिर्मु-
मोद ह” हरिवं ७७ [दक् । किशोर्यां लपत्ये
कैशोरिकेय पु स्त्री किशोरी-स्वार्थे क ततः युष्मां कपथे
कोक पु स्त्री कुक-आदाने अच् । १ चक्रपाके “हसारवै
कोकरवैश्व” भा० आनु० २६अ० “धिरहृषिधुरकोकहृष-
शोक विभिन्दन्” उद्भट० । २ टके “वने यूथपरिभ्रष्टा
मृगी कोकै (एकै) रिपार्हिता” राभा० । ३ भेके
च स्त्रिया ङीप् । ४ च्वे वृत्रास् (टिकटिकी) ५ स्त्रियां री
हृषे च पु० भेदि० द्विष्णी पु० त्रिका०
कोकड पु स्त्री कोकं तद्रूपं लाति ला-क लस्य ड । विशेष्य-
स्य भेदे चमरस्यो राजनि० स्त्रिया ङीप् ।
कोकदेव पु स्त्री कोकदेव दीव्यति टिप्-अच् । कपोते राजनि०
क्राकनद न० कोकान् चक्रवाकान् नदति नाटयति च्यनभूत-
यर्थे नद-अच् । १ रक्तकमुदे, २ रक्तपद्मे च । “व्याको-
शकोकनदतां टधते नलिन्य” भाष० । “सरस कोक-
मदभ्रमादिव” नैप०
कोकतटच्छवि पु० कोकनटस्य च्छविरप्य छविर्दी प्रर्यस्य ।
१ रक्तपद्मे २ तद्वति लि० अमर । [स्त्र्ये गृह्य० ।
कोकवन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मेर्लज्जाकारित्वात् बन्धुरिव ।
कीकाक पु० व० व० देशभेदे । “उका कोकरका प्रोषा सम-
वेष्टवशास्तथा” भा० भी० ६ देशकथने ।
कोकवाच पु स्त्री कोकस्य वाचेव वाचा वाक् रवीयस्य ।
विशेष्यस्य भेदे राजनि०
कोकाग्र पु० कोकस्ये वाचमस्य । समञ्जिनस्तु भेदे राजनि०
कोकामुख न० भारतश्चित्रे तीर्थभेदे “कोकामुखमुपमृष्य
ब्रह्मचारो यतप्रत” । जातिस्मरत्यमाप्नोति तट्टमेतन्
पुरातनै” भा० प० ८४अ० “कोकामुखे विगाह्याघ” भा०
आनु० । २५अ०
कोकाह पु० कोकवाहलि आ-हृन्-ह । श्वेताश्वे हेमच०
कोकिल पु स्त्री कुक्-इलच् । श्वनामस्थाने पञ्चषि अमर ।
“पुस्तोक्किलो यन्मधुर चुकूज” कुमा० स्त्रियाम् जाति-
त्ये ङीप्-अजा० टाप् । “कोकिलाकलरवो वनेवने मून-
मल निगडो भविष्यति” उद्भट० । “थयक्रुष्ट कोकि-
ति” वि० को० “रतिभूतिपदेषु कोकिसाम्” कुमा०
‘कोकिसाम्भुवादिनीम्’ रघु० । अङ्गारे पु० त्रिका०

संज्ञायां कन् । “जयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नह
दकम् । सुनिगुहकार्यै कृतयति वद कोकिलकम्’
वृ० र० उक्ते २ छन्दोभेदे न० ।

कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य ।
अतिरक्तपुष्पे (तालमासना) (कुलेखाडा) हलभेदे रमा-
नाय० [(तालमासना) हलभेदे अमर]

कीकिलात्त पु० कोकिलस्याचीव रक्तं पुष्पमस्य मन्ममा० ।

कोकिलावास पु० इत० । आम्बट्टे राजनि०

कोकिलासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तद्वत्तन्मस्य यथा

“अथान्यदासन वप्स्ये येन सिद्धो भवेन्नर । निरुन्ध्याद्-

वायुसञ्चारं कोकिलास्यासनेन च । ऊर्ध्वं हलद्वयं कृत्वा

तदप्ये पादयो सुधी । ब्रह्माहुवदयं नाथ । गनै मनेः

प्रकारयेत् । पद्मासनं समाकृत्य कुपरोपरि संस्थित

कोकिलेत्त पु० कोकिल इव लण् इत्तु । (कालना) इत्तु-

भेदे । राजनि०

कोकिलेष्टा स्त्री इत० । मन्त्रालम्बू हले राजनि०

कोकिलोत्सव पु० कोकिलानामुत्सवोऽयम् । आम्बट्टे

राजनि० [(देवान्) भाग० ५।६।८

कोङ्क पु० व० व० । देशभेदे । “चक्रवाकं कोङ्कवेष्टकान्”

कोङ्कण पु० व० व० । देशभेदे च च देश इ० सं० कुर्मविभागे

दक्षिणस्यामुक्त “शिविकफणिकारकोङ्कवाभीरा” ।

“अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ।। कौकुटकास्तथा

चोला कोङ्कणा मल्लवनरा” भा० भी० ६अ० । कधि-

देकत्वम् “नायं वर्य कोङ्कसे मागधे च” सु० वि०

“मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कसे । व्रतं ब्रूया

यिवाहस्य यज्जयेन्मकरे गुरौ” भी० व० । तेना राजा

अण् । कोङ्कण तद्देशवत्पे वङ्गपु तस्य कुक् । तत्पार्थ

स्वार्थे क “कुलनाम तथा वङ्गान् शास्त्रान् कोङ्कणका-

स्तथा (विजित्य) हरिवं १४अ०

कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणद्वयोद्भवा अण् तस्य लुक् कोङ्कणा

रेणुका इत० । परशुरामे शब्दमा०

कोच लि० कुक्-अचला० कर्त्तरि च । १ सङ्कोचके, । भावे

वल् । २ सङ्कोचे “एकैकस्य त्वकोचभेदस्यपनाङ्गसादाः

कुठे महत्पूर्वयुते भवन्ति” सुशु० ब्रह्मवै० पु० उक्ते

श्चातिभेदे (को च) “तोषरव्यैव स एव मांसच्छेदिसमङ्ग ।

कोचजातिरिति इति तलोक्तेः । स्त्रिया ङीप् । ३ तत्-

प्रधाने देशे पु० । सोऽभिजनोऽस्य अण् । ङी च तद्देश-

वासिनि वङ्गपु तस्य अणोनुक् ।

कोजागर पु० कोजागर्ति इति लक्ष्म्यालक्षिते काले प्रयो० ।
 आश्विनपौर्णमास्याम् । तन्मूल्यव्यवस्थाति ति० त०
 कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् “आश्वयुक्ता पौर्णमास्या निज-
 म्भावालुकार्णवात् । आयाति सेनया सार्धं कथा युद्धं
 रुद्राणाम् । तस्मात्तत्र नरैर्मर्गा स्वर्गस्य चभीषत ।
 शोधितव्या प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मरुतैः । पुष्पाध्व-
 फलमलान्नसर्पप्रकरैस्तथा । वेष्टानि भूषितव्यानि ना
 नावर्णैर्निशेषत । सुक्ष्मात्तैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्य सवा-
 न्धैः । दिवा तत्र न भोज्य मनुष्यैश्च विवेकेभिः । स्त्री-
 यालमूर्खवृद्धैश्च भोज्य पूजितैः सुरैः” । पूजितैः सु-
 रैः पूजितमुरैरित्यर्थः । “पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथाहारो-
 र्धभित्तयः । हारोपान्ते सुदीप्तम् संपूज्योद्भवपाहनः ।
 यथाशतवृत्तोपेतैस्तण्डुलैश्च कर्तव्यम् । सपूजितव्य
 पूर्वन्दुः पयसा पायसेन च । स्कन्दः सभायैः कष्ट
 तथा नन्दीश्वरोसुभिः । गोमहिः सुरभिः पूज्या हाग-
 वद्भिर्दत्ताशनः । उरभ्यवद्भिर्वरुणो गजयद्भिर्विनायकः ।
 पूज्य साश्वैश्च रेवलो यथापिभयविकरैः । ततः पूज्यो-
 निकम्भोऽपि समार्धैस्तिलतण्डुलैः । सुगन्धिभिर्दत्तो-
 पेतैः क्षयरारक्षैश्च भूरभिः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा
 तत्र भोज्य मंसवर्जितम् । यज्ञिपार्थगतैर्नैया दद्या
 क्रीडा प्रयत्नैश्च” । ततश्च हारोर्ध्वभित्ति-
 व्यवाहृत्पूर्णेन्दुसभायैः कष्टस्कन्दमन्दीश्वरस्तनयः सर्व
 पूज्याः । हारोर्ध्वभित्तिशृङ्गोऽपि कष्टवचनान् ।
 नन्दीश्वरोसुभिरैकः । गोमता सुरभिः, हाग-
 वता दत्ताशनः जयता वरुणः, हस्तिमता विनायकः,
 क्षत्रयता रेवन् सर्वैरपि निकम्भः पूज्यः, महार्घ्येन मि-
 त्तपुराणम् । “आश्विने पौर्णमास्यान्त परेज्जागरण
 निशि । कौस्तुभे वा समाख्याता कार्या लोकप्रभूतये ।
 कौमद्यां पूजयेत्तन्मन्त्रीमिन्द्रमैरावते स्थितम् । सुगन्धि-
 निशि सद्यो कर्त्तव्यमिन्द्रमैरावते” । तथा “निशीये
 वरदा लक्ष्मी कोजागर्तौ त भाषिणी । तस्मै वित्त
 प्रयच्छामि स्वस्ते क्रीडां करोषि यः । नारिकेलैश्चिष्टकै
 पितृन् देवान् सम्पूजयेत् । बभ्रुश्च प्रीत्येतेन स्वयं तद-
 शनोभवेत्” । अत्र निशीति निशीये इति आभिधानात्
 पालिकत्वमिदम् । ततश्च “प्रदीपव्यापिनी यास्या तिथि-
 र्नक्तमते सदा । प्रदीपोऽस्तमयादृष्टं चटिकाद्वयमिज्यते”
 इति वत्सपञ्चनान् अहिने प्रदीपनिशीथोभयव्यापिनी
 पौर्णमासी तद्दिने कोजागरकृत्यम् उभयज्जाग्रदुरो-

धात् । यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्ति परदिने प्रदीप-
 व्याप्तिस्तदा परेदुस्ततस्तत्रम् । प्रधानपञ्चाङ्गालव्याप्ति-
 दुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्ति परदिने न
 प्रदीपव्याप्तिस्तदा इतरां पूर्वदुस्ततस्तत्रम् “अहं सु
 तिथयः पुण्या कर्त्तव्यतुष्टानतोदिवा । नन्तादिज्जतयोमे तु
 रात्रियोगोविशिष्यते” इति वचनात्” ।

“नारिकेलोटक पीत्वा कर्त्तव्यमिन्द्रमैरावते । तस्मै वित्तं
 प्रयच्छामि कोजागर्ति सञ्जीवने” इत्यर्थः । तत्र, क-
 क्रीडा कार्या । कस्तुरीहापिमेव चतुरङ्गशब्दे वक्ष्यते ।
 “या तु कोजागरे याते” ति० त० राजमार्तण्डः ।

कोट पु० कट-वज्र । कौटिल्ये । आचार्ये वज्र । दूर्गे (गङ्गा)
 सेदि० । ततः चतुरङ्ग्याम् अस्मात् र कोटर कोटश्च-
 कटदेशादौ ति० [विहति क्षिया डीप् ।

कोटक इत्युक्ती कट-लुक् जातिभेदे ब्रह्मै० जातिशब्दे
 कोटचक्र न० कोटस्य दुर्गस्य शुभाशुभापयनार्थं अष्टविध
 चक्रभेदे चक्रगण्डे विहति । “कोटचक्रमष्टविधं चतुर-
 ङ्कादिभेदे” इति नरपतिजयचर्या

कोटर पु० कोट कौटिल्ये राति रा-क । इत्यस्मादिस्त्वग-
 ङ्कुरे । “चतुष्पञ्चाधरमिव कोटरं तत्र” भा० ।
 “महाह्वारविटपश्चिन्ध्यादुरकोटर” भा० आश्व०
 ४७ख० र दुर्गसंक्षिप्तदेशादौ ति० व्युत्पत्तिः कोटशब्दे
 दृष्ट्या । “कोटर दुर्गसंक्षिप्त” वनम् तथाभूतवृक्षाणां वा
 वनम् कोटरा० पूर्वपददीर्घः चतुश्च । कोटरावचम
 वनभेदे न० ।

कोटरादि पु० वनशब्दे परे पूर्वस्वरदीर्घनिमित्ते पा० ग०
 ह्रस्वोक्ते यङ्गण्ये स च गण्यः । “कोटरं निम्बक विप्रक
 पुरग शारिक” ।

कोटवी स्त्री कोटं कौटिल्ये रीत्याति री-बधे गतौ च क्तिप्
 मन्नायां क्षिया २ दुर्गाङाच्च अमरटीका ।

कोटवी स्त्री कोट कौटिल्ये दुर्गं वा याति वा-गतौ हि सने
 क गौराङीप् । १६ गौर्यास् धरणि । २ नन्नाया क्षिया
 अमरटीका ।

कोटि स्त्री कट-ङ् । १ धसुभोऽप्यभागे अमर २ यस्तुमात-
 स्थापभागे, ३ अस्त्राणां कोणे इत्युत्कर्षे ५ यतलक्षमित-
 सख्यायां, इत्युत्कर्षे च सेदि० । ७ पुष्पाकायां
 (पिडिङ्गवाक) अमर ८ पुष्पयस्यालक्षणे, वादे निर्ध-
 याय कते ८ पूर्वपक्षे, वा डीप् कोटिलक्ष्यम् । “धत-
 प्योद्यास्तथा कर्त्तव्यं दीरम्” भा० आ० १४० । “तेन

“भूमिनिहितैरुकोटि तत्” (काम्युक्तम्) रघु । “आ-
वर्जितजम्भाभीजिपित्त्यशिकाटय ” कुमा० “रुद्धि-
स्तजत्तुङ्गिनदीर्घांतकोटिमेनम्” माघ “विप्रतिपत्तिवा-
क्यजन्मकोट्युपस्थिति” मशवहेतुकौ मटावर । “इटा
हाहोर्व स्यात्तत्सर्द्धिभ्या टिगीतरोवाड । त्रुक्ते चतु-
रर्धं वा सा कोटि कोटिता तजने ” १०लीलापसुक्ते
त्रिकोणादित्रेखावयवरेखाभेदे खो “तथायते तद्भुजकोटि
घात ” लीला० “त्रिकिर्मे पट तानि चत्वारि चक्रे क-
मात् स्यादयुग्युगलमष्टा च तेषाम् । अयुग्मे पदे यातम्
एवन्तु युग्मे भुजोवाङ्गुलीनं त्रिभ कोटिरुक्ता” सि० शि०
उक्ते राशिचक्रस्य ११०तीयांशे १२तत्कोटि क्वायानि-
रूपणार्थे कल्पमानचोनावयवरेखाभेदे यथा “दिक्कल-
सम्पातगतस्य गङ्गोष्ठायापपूर्वापररुत्वमध्यम् । टोटी
प्रभापर्गवियोगमूल कोटिर्गता प्रागपरा तत स्यात्”
सि० शि० “दिक्संपातस्यस्य गङ्गोर्भाप यत्न पतति
तस्य पूर्वापररुत्वस्य च यदनरं स टोरिच्यते टोष्ठा-
ययोर्वर्गान्तरपद पूर्वापरा कोटिरिति” प्र० १२चन्द्रस्य
गङ्गोन्नतिज्ञानार्थं तत्रैव दर्शिते क्षेत्रावयवभेदे च यथा
“योऽधो नरो दिनकृत स विधोऽपश्यद्भक्तितो मम
मता खलु सैः कोटि” सि० गि०
“जो रवेरधः शङ्करौ विमोक्षार्थं गणुना युतः सैव को-
टिर्मेम मता अत्रोपपत्ति । इहार्कैर्होर्दामप्रोत्तरभावेन
यदनरं स भुज । ऊर्ध्वाधरभावेन यदनरं सा कोटि ।
सा चैव भवति । उद्वेगस्ते वा यदि गङ्गोन्नतिस्तदा
राशिद्वोरभावात्कश्चिदुपरेव कोटि । यदा निशि रवेर-
धः शङ्कुस्तदा स शङ्कु बंधोरुदयगङ्गुना युतो यावत्ता-
वत् तत्रोर्ध्वस्ययोर्गुह्योदरमन्तरं सैव कोटिरुचिता ।
यतो द्रष्टा पुरुषेणात्मनोऽयस्यानवगेन शशिनः शङ्कुमु-
त्तममलोचयन् । अतः स्वास्यानसगत्तद्वाटूर्ध्वरूपगया
कोट्या भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णस्ततः त्रुक्ते दृष्टेरपत
आदर्शयन् संशुद्धं यथा भवति तथा कल्प्यम्” प्र० म०
तत्रैवोक्ते १४८६मास्तस्त्वकल्पितत्रेखावयवभेदे यथा
“स्त्रेखादिनामद्रुतलं यथांशं यावत्तां गतं हि द्युनिश
कुजोर्ध्वे । अथच सौम्या निशि सौम्यमप्रात् सद्युक्ति-
युक्तं न्यतलं निरुक्तम् । सौम्यापकापाचृतलं हि
यावत् थास्यापकापात् पुरारेयं यावत् । तदहरेव
ममस्तसेटमयांशकीर्णं भुजि बाहुपाङ्क । दृग्वां युति
चायं तयोस्तु कोटिं पूर्वापरां वर्गवियोगमूलम्” शि० शि०

“द्वितितजस्याहोरात्रतत्संपातयोर्ध्वं कृतमुदयास्तस्यतम् ।
महस्यानास्तस्य शङ्कु । तस्य तलसुदयास्तस्यदाक्षिणतो
भवति । यत क्षितिजादुपरि दक्षिणतोऽहोरात्रतत्त ग-
तम् । अथस्तत्तरतो गतम् । अतो निश्चुत्तरं न्यतलम् ।
अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽपोत्तरा न्यतलं यावत्-
मस्तनोनाया वाङ्गुभवति । बाहुर्गोत्रं शङ्कु प्राच्यपर-
रुत्वयोरन्तरम् । यदाऽप्रा शङ्कु तलादूना तदा तयोन्तरं
दक्षिणं शङ्कुतलं वाङ्गु स्यात् । एव समष्टत्प्रवेशादुपरि
दक्षिणगोले तस्या यावत्ता शङ्कुतलं च यावत् तयोर्ध्वोर्ध्वे
क्षते वाङ्गु स्यात् । रविसमस्तस्त्वयोरन्तराशाना व्या-
वाङ्गु । तत्र या दृग्वां स कर्ण । तयोर्वर्गान्तरपदं
पूर्वापरा कोटि ” प्र० म०

“यत यतसहस्राणां कोटिमाङ्गमनीषिण ” रामा० ।
तत्र सख्यायाम् “योनिर्कोटिसहस्रेषु क्षति चास्याहोरा-
त्रान ” मनु० । “कोटिकोटिशुणितं दिवि दायि” नैष० ।
सख्यान्विते “कोटीस्तस्त्रोदयं चाहरेति” रघु । ततो वारे-
स्तत्तुष्टम् । कोटिकल्पस्य कोटिवारार्थे अव्य० । कारकार्यह-
स्तोक्ततः योषसायां यत् । कोटिशब्दो योषान्वितफारकद्वये
तदर्थे अव्य० कोटिशोददाति । [गोपकीटि जटाधर ।
कोटिक ५० कोट्या बहुधा कायति पकाशते कै-क । इन्द्र-
कोटि कास्य ५० कोटिकस्त्रे वास्तवस्य । शिविवद्ये सुरयपुत्रे
न्यभेदे “अहन्तु राक्षः सुरयस्य पुत्रं यं कोटिकास्त्रेति
विदुर्ननुवा ” भा० व० २६४अ० । द्रौपदीं प्रति तदुक्तिः
कोटिर्जित् ५० कोटिं कविकोटिं, पण्ये कोटिमत इव्यं वा
जितवान् जि-भूते किप् । रघुवंशादिकाव्यकारे काशिदासे
त्रिका० ।

कोटिज्या स्त्री ३० सि० उक्ते महस्यटतासाधनाङ्गे चा-
पावयवभेदे तदागयनं यथा

“गताङ्गुलज्या विपमे गम्यात् कोटि पदे भवेत् । युग्मे
तु गम्याद्वाङ्गुलज्या कोटिज्या तु गताङ्गुलयेत्” सू० सि० । “वि-
पमे पदे गताङ्गुलज्या पदादितो यद्वत राशित्विभागात्तक-
प्राग् ज्ञात तप्तादयर्थं भुजज्या स्यात् । गम्याङ्गुलोन
त्रिभ प्रहात् पदानावधिकनेयम् । तज्जात् कोटिः प्रे-
दिज्या स्यात् । युग्मे सने त्रकारात् पदे एव्याङ्गुलज्या ।
गतात् कोटिज्या स्यात् तकारो विशेषद्योतकः । एकदा-
देरोक्षरीत्वा द्वय साधितमित्यर्थः । अत्रोपपत्ति विधमपदे
अहोर्ध्वोर्ध्वोर्ध्वरेखान्तरामुसारेण फलसमष्टये ततो द-
त्तावस्तदनरसर्गज्या भूकरुपा तद्वर्ध्वापं तदनराग

हस्तभागस्या गता । अधोधररेखामन्तरसम्पन्नतिर्यये-
खापहयोरन्तरस्त्वमर्धव्यापदान् कोटिज्जा भुजोत्क्र-
मज्जोनव्यासाधरेखाकोटितुल्यत्वात् । तदर्धचाप भु-
जार्धेन त्वन्मिति गम्यात् कोटिज्जा । समपदे चहोर्धा-
धररेखान्तर तिर्यगर्धज्जा भुजज्येति तदर्ध चाप यद्येय
तिर्ययेखापहान्तरं तिर्यगर्धज्जाकोटितुल्यत्वात् कोटि-
ज्जाप पदगतमित्युपपन्नं गतादित्यादि रङ्गनाथ

कोटितीर्थ न० कोटि तीर्थान्यत् । १५पनिकेयमहाकालस-
न्निधित्वे तीर्थभेदे । “महाकालं ततोगच्छेत् नित्यतो
नितयाग्नं । कोटितीर्थसुपस्य ह्ययमेवफल लभेत्”
भा०व० ८२३० । २५पुनदानगते तीर्थभेदे च । “ततः
पञ्चनटे गत्वा नित्योनितयाग्नं । कोटितीर्थसुप-
स्य ह्ययमेवफल लभेत्” भा० ८२३०

कोटिपात्र न० कोटिरग्रं पात्रे जलाशयेऽस्य । केनिपातके
हेमच० नदग्रस्य जले पातनेन नीचालनात्तस्य तथा-
पम् । शब्दकल्पदुमे पुस्तोकि ग्रामादिकी “केनिपातः
कोटिपात्रमरितश्चोडुप लव” इति हेमचन्द्रे क्रीडत्य-
निर्देशात् ।

कोटिफल न० इत० । त्रिकोणाटिस्त्रेतापयवस्य कोटेः कले ।
सिंश० तदायनप्रकारोदशितोयथा । “खेनाहते परिविना
भुजकोटिज्ये भाये २६० हते च भुजकोटिफलाह्वे-
स्त” सू० । “अत्रोपपत्ति । यावत् कोटिप्रतिमणुसे ताव-
देव नीचोच्चहते स्यात् । अतः प्रतिमणुलदो कोटिज्ये
अनुपातेन नीचोच्चहते परिणाम्येते यदिर्गाहकते २६० एते
दो कोटिज्ये तदा परिध्यशङ्को किमिति । अथवा त्रि-
ज्याव्यासार्धे एते दो कोटिज्ये तदान्तरफलज्याव्यासार्धे
किमिति । फल तुल्यमेव” प्रमि० ।

उक्तञ्च स्त्र० सि० रङ्गनादाभ्यां यथा

“तद्गुणे भुजकोटिज्ये भगणांयविभाजिते । तद्गुजज्याफल-
धनुर्मान्द लिघाटिक फलम्” सू० “भुजकोटिकोत्र मन्द-
शीघ्रान्यतेरसम्बन्धं न केन्द्रभुजकोटिज्ये तद्गुणे खीयस्फु-
टपरिधिना गुणिते भगणांशैः षट्त्रिविक्रतलयेऽथ भक्ते
भुजफलकोटिफले भवत । मन्दकेन्द्रभुजज्योत्पन्नफलस्य
धनु फलादिक मान्द फल भवति । अत्रोपपत्ति ।
कक्षास्थोऽप्यनस्थितदेवतया स्वरुसास्थितसुतपोतचन्द्र-
विम्ब स्त्राभिमुष्कार्कषेन कक्षास्थमध्यपहस्यानाम् पर-
मफलज्यान्तरितस्याने व्याकनैःस्त्रयमार्गकृतिर्यस्यार्ध-
मार्गं शारुयते । तेन मध्यपहस्यानीवकक्षाप्रदेशादत्यक-

ज्याव्यासार्धेनोत्पन्नहस्ते भगणांशार्द्धिते भूमध्यपहस्य-
ये व्यासकृततद्गुणप्रदेशकृपोऽस्यानात् केन्द्रान्तरेऽथ कक्षावि-
परीतमार्गे तद्गुणपरिधौ चहो भवति । तस्मिन्नीचोच्च-
हस्ते उर्ध्वरेखापहयोक्तियग्नरस्त्वमर्धव्यापारं पर-
मफलज्यानुबद्धं भुजफलम् । तस्मिन्नेव हस्ते व्यासमित-
तिर्यग्नेखापहयोरन्तरमूर्धोधरमर्धव्यापारं परमफल-
ज्यानुबद्धं कोटिफलम् । एते तत्र फलास्त्रभुजज्याको-
टिज्यावद्भुजकोटिज्ये इति । कक्षास्थमग्न्याशमन्त्रात्तेनैते
भुजज्याकोटिज्याहमे भुजकोटी तदा कक्षास्थभागप्रमा-
णानुबद्धमागुक्तनीचोच्चपरिधिभागैः केन्द्रलसुपातेन फल-
हस्तस्यत्वाद्भुजफलकोटिफले” रङ्गनाथ

कीटिर पु० कोटिं राति रा-क । १६५, २६कुले, १६५गो-
पकीटे च रेदि०

कीटि(टी)वर्षा स्त्री० कोटिभिर्यर्षं वर्षति मधु हव-अच् ।
(पिङ्गि) १ ग्राकभेदे । अमर दीर्घमध्यस्तदर्थे शब्दच०
२ वाणाशुरपुरे न० शब्दर०

कोटि(टी)श पु० कोट्या अयेऽयं श्रुति शो-क । १ कोटभेद-
नेऽर्जुन(मद्र)(मगर)इति वा ख्याते पदार्थे रत्नको-कुल-
मध्यं वास्तुकिवगेऽत्र २ भागभेदे पु० “कोटिशोमानस पूर्य
शल पालोहलोमक” भा० आ० ५७३० कासुकिर्वसोऽक्षौ
कोटी स्त्री० कट-इन् डीप् । (पिङ्गि) १ शकभेदे शब्दरत्ना०
२ कोटिशब्दार्थे च “प्रतोदैवापि कोटीभिर्द्धारैः साधु-
याहित” भा० द्रो० ८८३०

कोटीर पु० कोटिभीरयति ईर-अच् । १ किराटे, हेमच० २ ज-
ट्यादीं लिक्ता० “कोटीरवन्ननधनुर्गुणयोगपट्टेति” नैष०
कीट पु० कुट-अच् नि० गुणः । दुर्गे (गड) अमर २ पुरभेदे
(कोटकाट्टका) श्रावणानीभेदे च न० हेमच०

कोटवी स्त्री० कीट् वाति वा-क मौरा० डीप् । १ नन्वायां
सक्तकेयपा स्त्रियाम् २ दुर्गायाश्च जटा० ३ वाणाशुरमातरि
च तत्र दुर्गायाम् हरिय० १८५५०

“कुमाररत्नशायाय विष्मती सुतनु तदा । दिव्याय देव-
वचनात् प्रातिष्ठप कोटवी । कक्षा नाम महाभाग
भागो देव्यास्तवात्म । चित्वा कनकशक्तित्तु खो च
रत्ना स्थितान्तरे । अयान्तरा कुमारस्य देवी 'हृदा' न-
हामुजः । पराहृयस्ततो वायुमुयाच मधुसूदन ।
भगवानुवाच अयमव्याधमव्यक्तं विद् तांमिति च खे-
जगीत् । किमेव कुरुते विप्र निश्चितस्य नवमिति । वैश-
व्यायन उवाच । सुत्येव यचन तस्य कोटवी ततदा वि-

भी०। नैव वासः समाधत्ते कुमारपरिरक्षणात्” । १८५ अ०
वाष्पमातरि भाग० १०।६।२६ “तन्माता कोट्टी नाम
मग्ना सुक्ष्मशिरोरुहा । पुरोऽवतस्ये कण्ठस्य पत्रप्राण-
विरक्षया” उभयत्र नग्नत्वसुक्ष्मकेशत्वविशेषण तत्काले
तथाभूतत्वघातनाम कृतस्तयोस्तदा नग्नत्वसुक्ष्मकेशयुक्त-
त्वात्तथात्वम्

कोट्टीपुर न० ६० वाष्पासुरपुरे तन्मातृत्वप्रधानत्वात्
तथैव वाष्पासुरस्य रक्षणात् तत्पुरस्य तन्नामत्वम् ।

कोट्टार पु० कुट्ट-चारक प्रयो० । १००६नागरे २पुष्करिण्या
पाटके च । (पाठ) मेदि०

कोठ पु० कुठि-अच् नि० नलोप । मण्डलाकारे कुजरोगे ।
तन्मण्डलस्य निदाने “असम्यग्मनो दीर्घपित्तगुणाच्च
निर्यहै मण्डलानि” सनाण्डुनि रागवन्ति बह्वि व ।
उत्कोठः सातपथ्यस्य कोठइत्यभिधीयते” इति साधयकर ।
रक्षितेन चान्यथोक्तम् “वरटीदरनिकाशः कण्डूमान्
खोहितोऽसकफपितात् । चणिकोत्पाटविनाशः कोठइति
निगद्यते तज्ज्ञैः ” “उदुषर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डू कोठ-
निलापहम्” “कण्डू कोठ निलसम्भ्रमरोगापहश्च स ”
“उदुषर्षणं त्विटिकया कण्डू कोठविनाशनम्” इति च सुश्रुतः ।

कोठर पु० कुठि-अर प्रयो० । अद्भुतकठने राजनि०

कोठरपुष्पो स्त्री कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्या स्त्रीपू ।
इन्द्रकारके राजनि०

कीर्ण पु० कुच-करणे घञ् कर्त्तरि अच् वा । येन धनुरा-
कृतिमा काष्ठेन योषादयोवाद्यन्ते तस्मिन् यादनसाधने
१काष्ठभेदे २अस्त्री, अमरः । ३गृहादीनामेकदेशे, ४अ-
स्त्राणामप्यभागे, ५लघुहे, मेदि० ६मङ्गल्यहे हेम० ७य-
नियहे विभ० । द्वयोर्दिशोर्नध्यभागे ऽविदिशि राजनि०
“कनककोषैरभिहृत्यमानः”, काद० “भेरीवृद्धवीर्यानां
कीर्णसघटित पुनः” रामा० “स्वर्गहस्याङ्गुल्ये तेन चत्वारः
स्वर्गपूरिताः । कुम्भाश्चतुर्षु कीर्णेषु निगूढा स्थापिता
भुवि” कथास० । “सुयर्णकोषाभिहृतः प्राणदद्यासद-
न्तुमि” रामा० “विन्तुलिकोषवसुकोणदशारवुग्गम्”
तन्त्रसा० । समकोष विषमकोषम् अलम्

कीर्णकुण पु० कोषे भस्मैकदेशे कुण्वति अण्वति कुण-क ।
मत्स्ये (उकुण) हेमच०

कीर्णाघात पु० “ठक्कागतसहस्राणि भेरीगतशयानि च ।
एकदा यत्र हृम्यन्ते कीर्णाघात उच्यते” इति भर-
तोक्ते पादघाते इतः । फाठेन वीणादेकाङ्गे

च । “कीर्णाघातेषु गज्जत्प्रसयघनघटान्योन्यसंघ-
टचण्डः” वेणी० [अमरः

कीर्णं त्रि० कुण-इन् । आदानशक्तिहीनहस्तयुक्ते (कोषा)
कीर्ण पु० कुण-पातित्ये वञ् । १नेत्ररोगभेदे (कै० घो) । कर्त्तरि
अच् । २गलिते त्रि० मेदि० “भूटेन मासलुब्धेन यदस्थिशल्यम-
क्षे म सहाभ्यवहृत यदावगाटपुरीषोन्मिश्रमपानेनाध-
मेरितमसम्यग्गतं शुद्धं क्षियोति तत्र जतनिमित्तं कोष-
उपजायते” इति सुश्रुतोक्ते शुक्लज्वकारके ३भगन्दर
रोगोपद्रवभेदे । भावे घञ् । ४गलने “तस्मिन् घते पूयस्वि-
रायकीर्णमासकोषे भूमाविव जलसिक्तायां क्षमयो जाय-
न्ते” सुश्रुतः “तत्र सधिषमन्स्यकीटदह्नुर्भूतपुरीषकोष
जाताः” सुश्रु० “कीटमूलपुरीषाण्डवकोषप्रदूषितम्”
(जलम्) सुश्रु० “गोशक्तकोषजा मन्दाः, मध्याः काष्ठिदि-
कोष्णवा” सुश्रु०

कीदण्ड न० कु-शब्दे विच् कौशब्दितोदण्डोऽस्य । १धनुषि,
“विस्फुर्जङ्गण्ड कीदण्डः” भाग० १।६।५। तत्तुल्यत्वात्
२भूलतार्या, ३देशनेदे च । अमरः ४धनुराशी च ।

कीदार पु० ईषदुदारः कोकादेशः । धान्यभेदे “न आह्यं
सर्वथा माघवरकोदारकोद्भवम्” कात्या० १।६।८, सूत्र
माघ्ये कर्कटतवाक्यम्

कीद्व पु० कु-विच् कौ सन् इवमि दु-अच् कर्म० । (कीदो)
धान्यभेदे अमरः “कीद्वोवातखो आही हिम पित्त-
कफामह” भावप्र० तद्गुणोक्तताः । “अयश्चिया वै
कीद्ववा” श्रुतिः । “अतोऽन्यदपि संपाद्यं सदृशं धान्य-
मात्रकम् । न आह्यं सर्वथा माघवरकोदारकोद्भवम्”
कात्या० श्रौ० १।६।८, सूत्रभा० कर्कटतवाक्यम् । तस्य वैश्वदेवे
अप्याहृता “यश्चनानि सञ्ज्याल्य वैश्वदेवं समाच-
रेत् । निष्पावान् कीद्ववान् साधान् कलायां सवकाश्च-
जेत्” कायी० १५ अ० । तस्याव्राहीवता भा० अतु०
४२६१ स्त्रीके उक्ता यथा “अव्राहीवाणि धान्यानि
कीद्ववा प्रलफासादी”

कीर्णालक पु० स्त्री कोमे जडोने अलति अयस्यीति अल-
चतुत् । संवधारिणि सवे अश्नुष्य तेतेदे जलचर-
पक्षिभेदे इन्द्रपारशीपुत्रके कीर्णालक पठित्वा “इवा
संवधारिणा” सुश्रु० । इन् कीर्णालि अलत् । “कुलायो-
कीर्णालिप्रभृतीन् सेवेत” सुश्रु० स्त्रिया स्त्रीपू ।

कीर्णशिर पु० बाष्पशयमेन अश्रुत्वगात्रेणियभेदे भा०
अतु० १५ अ०

“मन्ति चाग्नीषिपसमा सन्ति मन्दास्तथाऽपरे । यिधि-
धानीहृष्टतानि ब्राह्मणाना युधिष्ठिर ! । मेकला
द्रविडा लाटा पौण्ड्रा कोन्वगिरास्तथा । शौण्डोका
दरदा दाष्पाशोला शयरवर्ष्वा । फिराता यव-
माश्वैव तास्ता क्षत्रियजातयः । उपलक्ष्यमनुमन्ता
ब्राह्मणानामसर्पणात्” ।

कोप पु० कुप-भावे घञ् । १ क्रोधे कामानामिजे चित्तवृत्ति-
सेदे अमर । “क्रुधद् देव्यां त्रयायाना यं प्रति कोपः”
पा० वधाद्यतृणजश्चित्तवृत्तिभेद कोपः । अमर्षयद्धे
पिष्टति । “पादिन प्रहरन् कोपात्” मनु० । “मान-
कोप सतु हेधा प्रचयेष्योऽसृङ्गप” । हयो० प्रणयम न
स्यात् प्रनोदे सुसहृत्पि । प्रीम्ण० कृटिलगामित्वात्
योपो य कारण विना” सा० द० उक्ते ऋद्धाररसाद्धे
प्रणयकोपे च
“अपकारिणि चेत् कोप कोपे कोपः कथमहि ।
धर्मापेकाममोक्षाणा प्रसह्य परिपन्थिनि” नीतिसा० ।
“रिपौ बन्धौ सदेहे च समैकाल्य प्रपश्यत । विदेकिन
कृत कोप स्वदेहावयवेष्ववेति” २ धातुवैष्यकारिदोषाणा
विकारभेदे सुशु० “तत्र एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्च-
यप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः” शारीराणा विकाराणा-
मेव वर्गस्तद्विधेः । चये कोने यमे चैव हेतुरक्तवि-
कित्तने” सुशु० “सदेहे निषिता दोषा अन्धभिन्
कोपमागता” सुशु०

कीपक्रम न० उपक्रम्यते कर्माणि घञ् ६त० उपक्रमान्त-
त्वात् क्रीयता । कस्य प्रह्लाष उपक्रमे-उपक्रम्यमाये
१ अह्लाषा आदौ चात्वा उपक्रम्यमाणाया जगत सुटौ
अमर । कोपक्रमयत्वं न० । ६त० । २ कोपस्य क्रमे पु०
कोपन ति० कुप-ताच्छीत्ये युच् । कोपशीले अटाघ-“अण्ड-
स्त्वत्स्नकोपन” अमर । “आसीद्विभाक्कुपानं महर्षि-
कोपनो भृगम्” भा०शा० २६४० । “तपस्वी कोपने भृ-
गम्” भा०श० ११०४० “पादायत कोपनयाऽवधूत” कुमा०
२ अमरभेदे पु० “शरभः शलभश्चैव कुपन कोपन क्रय”
हरि० ४२४० कुप-णिच्-भावे ल्युट् । ३ कोपनिष्पादने
४ दोषविकारकारकव्यापारभेदे न० “सदोषकोपनाद्गो-
लभते मरणान्तिकम्” भा० आश्व० १७४० । “अकोप-
कोपनर्दोषा कृमिता कोपमागता” सुशु० कुप-णिच्
कर्तरि ल्युट् । ५ कीर्तिदायके ति० “कोपन कथयतागाः
दुर्वासा आविष्-दति” सुशु०

कोपनक पु० कोपन कोपणीय इव कायति कै-क । १ चो-
रवासकगन्धर्व्ये राजनि० स्यादेक । २ कोपने ति०
कोपनीय ति० कुप-कर्मणि अनीयत् । हे वशिष्ठे “ते च
शब्दादय उपस्थिता परस्परैषाभिहन्यमानास्तदुपाया-
णिमादय स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति” सा०त० कौ०
कोपयिष्णु ति० कुप-णिच् वा० २ प्लुच् । परस्व कोप-
कारके “वैरायैव तदा न्यस्त क्षत्रियान् कोपयिष्णुभि
भा० आ० १७६४०

कोपलता स्त्री कोपहेतुर्भता । कर्षस्कोतलतायां राजनि०
कोपिन् पुंस्त्री० अयम् कुपति क्षिनि । १ जलपारावते
२ अयम् कोपशालिनि ति० राजनि० स्त्रियां ङीप् । को-
पयति क्षिजनात् क्षिनि । ३ कोपसम्पादके ति० “सिद्धा-
यक प्रेषितपित्तकोपी” सुशु० स्त्रिया ङीप् ।

कीमल न० कु-कल् च हृच् च नि० गुण । १ जले । २ चदौ,
अकठिने, च ति० केदि० “शरीरिकायां स्त्री० टाप्
शब्दच० । ४ मनोहरे ति० शब्दर० । “निशा च यथा
च शगाडूकोमला” जैम० । शयस्याङ्गवन्मृदुला यथा ।
शयाङ्गेन मनोहरा निशा च इत्यर्थः । “अननुत-
कोमलरत्नराशौ” माघ ।

कीमलक ति० स्यादेक । १ कोमलशब्दार्थे । सशर्वा च ।
२ ललाटे शब्दच० ।

कीमलवल्लली स्त्री कोमल कल्कलं यस्या । लवलील-
तायां (लोलाह) शब्दचिन्ता० ।

कीमलासन न० आसनशब्दार्थतत्त्वनादिचर्मा निर्मिते
आसनभेदे “रटानीं ऋणु देवश । रङ्गसं कोमलासनम् ।
योगविशिष्टाचारान् विद्धौ चर्मासनं त तत्” इत्यादि ।

कीमासिका स्त्री ईषदुमेव अतस्तीक्ष्ण इव आस्ते आस-
स्वल् टाप् अतस्त्वम् । आसिकावाम् (फेरेर जालि)
हारावली ।

कीम्य ति० कस-कर्मणि क्वत् पुषो० । काव्ये । “अहं नः
कृतु कोम्या” ऋ० ११७११ “कोम्या काव्यानि” भा०
कीयष्टि पु० कं अस् यटिदिवास् पुषो० अत योत्स्व । अत-
कुकुमे पक्षिणि । “प्रतदान् आसपादाश्च कोवटिन-
कनिष्कारान्” । मनुः सप्तायां क्तु कोवटिक (टिटिर)
टिटिभमणिचि “कपोतपारायतभङ्गराजपरभतेत्वादि
प्रतदपनिषत्वे कोवटिकसुहृदा “कर्षाया मधुराङ्गणाः
कषाङ्गारा मरुत्तराः । पित्तसंमहरा भीता बहू-
तास्वर्षवः” सुशु० तदर्थं शृणुता उक्ता ।

कोर पु० कुल-संस्थाने अश् जस्य र । १ सस्थानवर्ति कोरका
कारे सुशुतीक्ते देहस्यसन्धिभेदे यथा
“त एते सन्वयोऽष्टविधा । कोरोदूखलशाम्प्रतरतुचमे-
वनीयायसतुण्डमण्डनशङ्कावर्त्ता । तेषामङ्गुलिमणि-
बन्धगुलफजानुर्गुपरेषु कोरा सन्वयः ” । “नामभिरेवा-
कृतय व्याख्याता ” । कुल-घञ् । २ सस्थाने पु०

कोरक पु० न० कुल सस्थाने एवुल जस्य र । कलिकायाम् ।
“कलिका कोरकः पुमानित्यमरोक्ति प्रायिकाभिप्राया “को-
रक कुञ्जलेऽपि स्यात् कक्कोलकनृणालयो ” विश्वोक्ते-
तेन “सद्यपहरन् पिचकार कोरकाणि” भावे क्लोष
प्रयोग “कोरकोऽस्त्री कुञ्जले स्यात्” मेदि० । २ कक्कोले
श्मृणाले च विश्व । ४ चोरनामपन्मूढ्ये जटाध० । तत
तारका० सजातेऽर्थे इतच् । कोरकित जातमुकुले त्रि०
कोरङ्गी स्त्री० कुर-अङ्गच् गोरा० डीप् । १ छच्छेलायाम्
(कोटयलाइच्) अमरः २ पिप्पल्या राजनि०

कोरदूष पु० कोर संस्थान दूषयति दूषेण्यन्तात् अण् उप्०
स० । (कोदो) स्वाते म्रीहिभेदे अमरः । “निशाबटिक
यवगोधूमकोरदूषेत्यादि” सुश्रु० “श्यामाककोरदूषाच्च” त-
क्र पिश्याकसक्तुभिः” सुश्रु० । एवुल् । कोरदूषकोऽप्य-
तथै । “दंडशोभयिता लोको युगान्ते पथुपस्थिते । य-
स्वाणां प्रवरा शाण्यो धान्यानां कोरदूषकः ” भा० व० १८० अ०

कोल पु० कुल-संस्थाने अश् । १ शूकरे २ प्रवे(भेका) अमर
३ कोडे ४ शनिपहे ५ चित्रने (चिता) ६ अङ्गुपालौ ७ व्या-
लिङ्गने मेदि० । ८ देशभेदे पु० व० १० शब्दरत्ना० ८ । अक्षभेदे पु०
धर० “नेटात् धीवरकन्याजाते १० जातिभेदे ब्रह्मवै० पु० ।
११ नटभेदे “कहलामादथाक्तीडश्चत्यारस्तस्य चात्मला ।
पाण्डुरश्च केरलश्चैव कोलकोलश्च पार्थिवः । तेषा जन-
पदास्तीता पाण्डुरा कोला सकेरला” हरिवं० १२ अ० ।
१२ भरिचे न० राजनि० १३ चव्ये (च६) वैद्य० । १४ तोलक
परिमाणे वैद्यकम् । १५ कर्कशू छ्ये स्त्री० गौरा० डीप् ।
तस्या फलम् अण् तस्य लुक् । १६ वदरीफले न० । कर्कशू श-
ब्दे विधति “वदरोबडशाकारोष्ठश्च सूक्ष्मफलोभवेत् ।
अटव्यामेय सा घोष्टा कोलबोष्टेति योच्यते” रूभूति
“हस्तिकोलिगोपवोष्टा घोष्टा च वदरोष्कटा । शृगाल-
कोलि कर्कशू” रत्नकोष “आद्यकोलदलितप्रका-
शनैः” । “य कोलता वल्लवतासु विभ्रन्” भाव । कोल-
हलश्च सुश्रुते अमृत्यगे लक्त । तत्र वाक्य २२२४० दृश्यम्

पीलक पु० कुल-एवुल् । १ अङ्गोष्ठ्ये, राजनि० २ वड-
८५ वाच भाग ३ ५६८

वारहृष्टे जटाधरः (कांक्रला) च शगन्मूढ्यभेदे, ४ भरिचे,
५ कक्कोले च न० अमरः ।

कोलकन्द पु० कोलद्वय कन्दोऽस्य । महाकन्दभेदे राज-
नि० “कोलकन्दः कटूष्णश्च क्षमिणोऽथयिनाशनः । वस्ति-
च्छर्हि प्रशमनः विषदोषानिलापहः” राजनि०
कोलकर्कटिका स्त्री० कोलद्वय कर्कटिका । मधुखर्जूरि-
काया राजनि०

कोलघोष्टा स्त्री० वदरीभेदे सुभूति । [इत्ये अमरः ।
कोलदल न० कोल वदरीफलमिव दलमस्य । नखीनामगन्ध-
कोलगिरि पु० दक्षिणदिक्स्थे पर्वतभेदे “कतुश्च” कोलगि-
रिश्चैव चुरभीपट्टनं तथा” भा० स० ३० अ० सरदेयदक्षि-
णदिग्विजये । कोलाचलादयोऽप्यत्र । कोलाचलमक्षि-
नायेति तस्य विशेषणं तत्पर्वतस्थितत्वात् [एच्चे हारा०
कोलनासिका स्त्री० कोलस्य शूकरस्य नासिकेव । रङ्गिणी-
कोलपुच्छ पु० कोलस्य शूकरस्यैव पुच्छोऽस्य । कङ्कप-
क्षिणि हारा० । [राजनि०

कोलमूल न० कोल वदरीफलमिव मूलमस्य । पिप्पलीमूले
कोलम्बका पु० कुल-अम्बच् ओष्ठवमध्यः संज्ञाया कन् । त-
न्वोभिन्ने अलाबूप्रभृतिमुसदाये यीष्ठायाः अवयवे भरत
कोलवल्ली स्त्री० कोलोवराइ इय वल्ली तल्लोमतल्यशुद्धावस्त्वात् ।
गजपिप्पल्याम् राजनि० । २ शूकरपादिकाया राजनि०
कोलशिखि स्त्री० कोलपादाकारा शिखिरस्या । (आल्क-
शीति) ख्याताया शूकरपादिकाया लतायाम् । वा डीप् ।
“कोलशिखी समीरघ्नी गुरुणा कफघातहृत् । शुक्रा-
मिसादकङ्कल्या रुचिकत् वडविड् गुरु” इति भावप्र०
कोला स्त्री० कुल-ज्वला० ण टाप् । १ पिप्पल्याम्, २ चव्ये (च६)
मेदि० ३ कोलिहृष्टे शब्दरत्ना० । ४ कोलापुरे च

कोलास्य पु० व० व० । देशभेदे शब्दरत्ना०
कोलापुर न० दक्षिणदेशमभिद्धे लक्ष्मीदेव्याः स्थाने पुरभेदे
कोलाविध्वंसिन् त्रि० कोला पुरभेदे विध्वंसितं वस्तु शीलमस्य
विशब्देन घातोहन्यार्थपरतम् । पर्वतवासिनि श्लेष्मभेदे,
“एव पालयतस्तस्य श्लेष्मा पर्वतवासिनि । कालावि-
ध्वंसिनः प्राप्ता” इति देशीभागपतम् । “कोलाविध्वंसि-
नस्तथेति” देशीमाहा० । कोलाशब्द कोलाहलयाचकस्तथा
च कोलाहलेनैव राज्यविध्वंसं ये कुर्वन्ति । २तेपु च ।
कोलाहल पु० कुल-घञ् तमाहलति अश् । वडविध्वे दूर
गामिन्यव्यक्ते शब्दे अमरः “शीघ्र भेरीनिनादेन स्फुट-
कालाहलेन ये” रामा०

कोलि स्त्री कुल-इन् । वदर्याम् पक्षे या स्त्रीप् अमरः ।
कोलिसर्पे पु० सगरेण स्नेहतां प्रापिते क्षत्रियभेदे । उदा०
केरलशब्दे हरिवं वाक्यसूक्तम् “कोलिसर्पावाहपका-
क्षास्तां क्षत्रियजातयः । वृक्षस्य परिगता ब्राह्मणाना-
मदर्शनात्” भा० आनु० ६६५० [राजा अष् कौलूत तस्युपे
को(कौ)लूत पु० कुलूतशब्दार्थे वृ० सं० पाठान्तरम् । तस्य
कोल्या स्त्री कोलमर्हति यत् । पिप्पल्यां रत्नमा०

कोल्ल पु० भारतवर्षस्य पर्वतभेदे “भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे हरि-
चोला सन्ति बहवः” इत्युपक्रमे “अपम कूटक कोल्ल
सहगिरि” इत्यादि भाग० ५।१६।१० उक्तम् । स च
गिरि वृ० सं० कूर्मविभागे “अथ दक्षिणेन लङ्का” इत्युपक्रमे
“कूर्माटकमहादक्षिणकूटनासिककोल्लगिरिचोला” इति
दक्षिणस्यासूक्त । कोल्लमिथ्यादयोप्यत्र । तत्र भव तस्य
राजा वा वा० टक् । कौल्लगिरेय तत्रभवे तस्युपे च ।
“क्षत्रित प्रययौ भूयो दक्षिण क्षलिसार्थयम् । तत्रापि
त्राविहैरान्मूरीरैर्मोहिमकैरपि । तथा कौल्लगिरेयेय यु-
क्तामसीत् किरीटिन” आ० आनु० ८२५० ।

कोविद् पु० कुड् शब्दे-विच् कौर्वेदस्तं नेत्ति पिद-क ।
इपण्डते इविदुषि अमरः “समीक्ष्यकारिण प्राप्त धर्म
कामार्थकोविदम्” भनु । “आत्मनैव गुणदोषकोविट” ।
“त्रौतमार्गसुखगानकोविदेति च” माघ ।

कोविदार पु० कु भूमिं विडधाति-वि+ङ्-अण् ण्यपो० ।
रक्तकाञ्चनारे (रक्तकाञ्चन) । अमरः । “कोविदार
कठिकाऽतिकोमला तत्कसिद्धितलतैलप्राचिता । हिङ्गु-
वासकसुवासशसिता वेशवारलुलिततऽतिशोभदा” पाक-
शास्त्रम् । काञ्चनारगर्भे गुषासूक्तम् । “कशेरु कोवि-
दारश्च तालकन्दलया विषम्” । आग्नेदेयकथने वायुपु० ।
“श्वेतकाञ्चनसदृश कोविदार” इति आडविषेकः । २पा-
रिजाते च । हरिवं १२६५० तच्छुतुपत्तिर्दृशिता यथा
“कोऽप्ययं दारुरित्याञ्जुरजाननोयतो जना । कोवि-
दार इति ख्यातस्तत्पत स मद्घातरुः । सन्दार कोवि-
दारश्च पारिजामश्च मामग्नि । स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो
यस्यैतत् कुशलोत्तमम्” पारिजातचूरणे । “पारि-
जातान कोविदारान् देवदारुमाभवा” भा० वं १५५५० ।
अत्र पारिजातवृक्षप्रत्ययेन मिहंशात् रक्तकाञ्चनपरता
स्वाद्ये क । रक्तकाञ्चनशब्दे “अमन्दै पिप्पुमहैश्च मन्दारै
कोविदारकै” कायी ।

कोश(ष) पुन० अङ्गश्चादि कुश(ष)-आधारादौ घञ्

कर्त्तरि षच् वा । १अण्डे-शब्दर० । कृताकृतवी-
रहेमह्ययो- अमरः । शकुटमे सुकुले षसङ्गपिधाने ।
(स्वाप) ५समूहे इदिव्यभेदे अमरः । भूर्भुवमध्यस्तु
अभिवामरूपे ७शब्दपर्यायस्वापकपण्ये मेदि० धना-
द्यागारे एपानपाने चपके १०शिव्याया हेमच० ।
धनवादिमध्यमे (कोया) ख्याते ११पदार्थे धर० ।
शब्दान्तरपूर्वस्तु गोलकाकारे १२पदार्थे यथा “नेल-
कोप” क्षीरखामी । तत्र षङ्गपिधाने “वैवोषकोपे
निहितो ह्रेमचित्तसुखम् कान्” । “पृथुचचित्तकोशश्च”
तस्य हेमचये कोपे सुतमे पावकप्रभे । भा० वि० ४२५० ।
बहुग प्रयोगे । धनारारे “नि शेषविश्रान्तकोपजातम्”
सुकुले “सामक्षिशोडयत्त विभिन्नकोशैः” “भिन्नाङ्गिगैरि-
क-तटा इव दलकोशा” रघुः ११श्रमाद्यावरणे कोषवदाय-
रकत्वात् “शरीरकोशाद्युत्तसा” पार्थिव्याभि स्मृताभिका ।
कोशिकीति समाख्याता ततो लोकेषु भोयते” टेवीभा० ।
१४पिधानमात्रे “सुजातयो पङ्कजकोशयोः त्रियम्” रघु ।
“कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलिर्धसु विदध्यात्” सुश० “यीवा अथ
हीप कुपलयकमनकोषाभ्यन्तरकोश” भाग० ५।१६।६।
कोश(प)पानदिव्यश्च क्षीरमि० दर्शितोयथा “अथ
कोश(प)पिप्पि । तत्र “अत प” प्रवक्ष्यामि कोश(प)स्य
विधिसूक्तम् । शास्त्रविद्विषया प्रोक्त सर्वकाला-
विरोधिनम् । पुर्वार्थे सोपवासस्य ज्ञातस्यार्थपटस्य
च । सशङ्कस्याऽव्यसनिनः कोशपानं निधीयते । इच्छत
अवधानस्य देयब्राह्मणसङ्घाविति” । पशङ्कस्य अचलेन
दिव्यकरणेऽग्निदग्धायुक्तस्य कोशपानम् । उपदेवता-
ज्ञानोदकवान् देवताज्ञानोदकश्च प्रवृत्तित्वं याच्यमित्याह
विष्णु “उपान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात्प्रवृ-
त्तित्वं पिबेदित्स्नानं कृतमिति व्याहरन् देवताभिमुखः”
इति । वाचस्पत्ये प्रा० ऽपि “देवान् उपान् समभ्यर्च्य तत्स्ना-
नोदकमाचरेत् । सञ्चाव्य पाययेत्स्नानाज्ज्ञातु प्रवृत्तित्वव-
मिति” । उपान्देवान् दुर्गादित्यादीन् । तेषामन्यतम देव
प्राङ्गुविकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभिः सख्यं च स्नापयि-
त्या तत्स्नानोदकं दिव्यदेशचयेदित्यर्थः । नीत्वा च तत्र
निधाय धनयाजनादि शोध्यगिरसि पलारोपणान् सर्ज-
दिव्यमाधारणविधि विधाय देवतायतनसमीपे मण्डलश्च
विधाय तत्र शोध्य प्राङ्मुखं स्थापयित्वा तत्रसत्येनैतद्दि-
व्यकरणेऽग्निदग्धसञ्चाव्य जलविधानोक्तेन “तोद । त्वभाणिन
प्राणः” इत्यादिना मन्त्रे चाभिमन्त्र्य पुर्वनिष्ठतोदभात् प्रा-

प्रतिपत्तयं पाययेत् । शोध्यश्च जलविधानोक्तं न सत्यान्वत-
विभागश्च । इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । तथा च
नारदः “तमाहुयाभिमन्त्रन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आ-
दित्याभिमन्त्र्यं कृत्वा पाययेत् प्रष्टुतिव्यभिचरम्” । पिताम-
होऽपि “प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रष्टुतिव्यभिचरम् ।
पूर्वोक्तेन विधानेन स्नानमात्रोचितं शुचिमिति” । का-
रिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत् । पूर्वोक्तेन च क-
क्षदिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः । नारदोऽपि “अर्च-
यित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य गन्धलेन तु । एनञ्च आशयि-
त्वा तु पाययेत् प्रष्टुतिव्यभिचरम्” । एनं पापम् । तच्च तत्-
प्रक्षाल्याभिधानमुत्तेन तेनैव दर्शितम् । “खेच्छया यः पिबेत्को-
शश्च क्रुद्धं पिता नरः” । न स देवरो लोभात् कृत्री भ-
वति दुर्मतिः । जानाम् कामकारेण कोशस्मीत्वा पिस-
रेत् । दरिद्रो व्याधितो र्मुखं सप्तजन्मनि जायते” इति ।
सशिरस्कोऽभियोगे अभियोक्तुं आव्यमनिष्टमयाह स ए-
व “बलात्क्रोशं हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः ।
तु विनाशो भवेत्तस्य तच्च कार्यं न सिद्ध्यतीति” । एवं यस्य
कस्यचिदुपदेवस्य स्नानोक्तमाहुः कोशावुष्ठाने प्राप्ते नि-
यमार्थमाह पितामहः “भक्तो यो यस्य देवस्य पायवेत्त-
स्य तज्जलम् । समभावे तु देवानांकादित्यस्य तु पाय-
येत् । दुर्गायाः पाययेत्क्षीरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यतोयं ब्रह्मण तच्च पाययेदिति” । उच्यते-
मनायुधानि स्नानयित्वा तदुदकं स्वल्पेऽपराधे पाययेत् ।
तथा च कात्यायनः “स्वल्पेऽपराधे देवानां पाययि-
त्वाऽऽयुधोदकम् । पाथोविकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिर-
न्यथेति । पाय्यं पाययितव्यं । नियम्यो दण्ड्यः” । आ-
युधग्रहणं तास्मादिनिर्मितादित्यमण्डलस्याप्युपलब्धत्वात्
कारणं ब्रह्मस्यतिः “यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्नात्तेवायुधम-
ण्डलम् । प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलानु प्रष्टुतिव्यभिचरम्”
अत्र विशेषमाह पितामहः “दुर्गायाः पाययेत्तज्जलमा-
दित्यस्तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदा-
युधानि त्विति” । कृतकोशपानस्य किं तत्कालमेव शुद्धि-
नेत्याह कात्यायनः “अथ दैवविपत्त्यादस्त्रिषप्ताहात्तु
टापयेत् । अभियुक्तं मयत्वेन तमर्घं दण्डमेवप्येति” । दैव-
विपत्त्यादः दैविकव्याध्याद्भूतः । दैविकव्याध्यादीमपि स
इव दर्शयति “ज्वरानिषारविस्फोटा शूलानिपरिपी-
डनम् । नेत्ररुग्भासुरोगश्च तथेन्मादं गजायते । सि-
रोरभुजभङ्गश्च दैविका व्याधयेत्येवमिति” । शुद्धिकाश-

वधिं विष्णुरप्याह “यस्य पश्येद्द्विषप्ताहात् त्रिषप्ताहा-
दथापि वा । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा ।
तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विजयेत् । दिव्ये च
शुद्धे पुरुषं सत्कुर्याद्भार्मिकी रूप” इति । पितामहोऽ-
पि “त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विषप्ताहादथापि वा । वैकृत-
स्य दृष्टेयं पापकृतं तु मानय” । तस्यैकस्य न सर्वस्य
जनस्य यदि तद्भवेत् । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य
विभावनेति” । तद्भोगवैकृतं कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भ-
वेत् तदैव स पापकृति न, किन्तु तदोयसर्वस्य जनस्य-
मध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः । अतएव ब्र-
ह्मस्यतिः “सप्ताहाद्वा द्विषप्ताहाद्यस्यार्त्तिर्न प्रजायते ।
पुनरदारधनानाञ्च स शुद्धः स्याच्च संशयः” इति । याज्ञव-
ल्क्योऽपि “अर्वात्तत्तद्देवाद्भूतो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनञ्जायते घोरं स शुद्धः स्याच्च संशयः” इति । एतेषाञ्च
त्रिरात्रादीनां पञ्चाणाम् अभियोगात्पत्न्यमहत्वाभ्या व्य-
वस्था ज्ञातव्या । अवधेर्ब्रह्मन्तु रोगाद्युद्भवेऽपि न परा-
जयः तथा च नारदः “जडं” यस्य द्विषप्ताहादकृतं तु
महद्भवेत् । नाभियोज्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादि-
ति” । अत्र द्विषप्ताह इत्यवधिकालमात्रेणपञ्चणाम् कृत-
कालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्याव-
धिकालत्वात्त्रयणे चतुर्दशरात्राद्भूतमपि वैकृतोत्पत्तौ प-
राजय एवं त्रिरात्रसप्तरात्रात् प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ
पराजय इति सिद्धम् ।
१५. कोषवदारकेषु वेदान्तप्रसिद्धेषु अक्षमयार्थेषु पञ्चसु पदार्थै-
षु अक्षमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयः
इत्येते पञ्च पदार्था अनात्मका तेषामात्मतोविवेकार्थं वेदा-
न्तिभिः कल्पिता । तत्र पञ्चकोषोपपत्तिं विवेकचूडामणौ
“देहोऽयमक्षमयनोऽक्षमयस्तु कोषश्चाक्षेन जीवति वि-
नश्यति तद्विहीनः । त्वत्कर्म मासरजिरास्यपुरीषराशि-
र्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्वं जनेरपि
मृतेरधुनायमपि जातमनः अणुगुणोऽनित्यतत्त्वभावः ।
नैकोजलश्च घटवत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भाव-
विकारवेत्ता । पाणिपादादिमान् देहो नात्मा अङ्गुलीऽपि
जीवनात् । तत्तच्छक्तेरनाशः न नियम्योनियामकः ।
देहतत्त्वमसि तत्कर्म तदवस्थादिसाक्षिणः । स्वतएव स्वतः
सिद्धं तद्वैचक्षण्यमात्मनः । शल्यराशिर्मालिनी मय-
पुष्पोऽतिक्रमस्तु । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः ।
तद्भूमासमेतोऽस्यपुरीषरागावहमिति मूढजनः करोति ।

विशेषं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थ-
भूतम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवा-
ऽविदुषस्त्वहमी । विवेकविज्ञानवतो महात्मनो ब्रह्माह-
मित्येव मतिः सदात्मनि । अत्रात्मबुद्धिं त्यज्य भूदुबुद्धे ।
त्वडभासमेदोस्थिपुरीषराशौ । सर्वात्मनि ब्रह्माणि नि-
र्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्य । देहेन्द्रियादा-
वसति भ्रमोदितं विद्वानहन्ता न अर्हति यावत् । ता-
वन्न तस्यास्ति विमुक्तिवाचांशस्येव वेदान्तनयान्दर्शः ।
ह्यायाशरीरे प्रतिविम्बगात्रे यत् स्वप्नदेहे हृदि कल्पिता-
ह्मे । यथात्मबुद्धिस्तप नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च त-
थैव भास्तु । देहात्मवीरेव नृणामसद्वियां अन्नादिदुःख-
प्रभवस्य बीजम् । यतस्तत्स्वम् अहि ता प्रयत्नात् त्वक्ते
सु विस्ते न पुनर्भवाया । कर्मेन्द्रियैः एङ्गभिरन्वितोऽयं
प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोपः । येनात्मवानश्चमयोऽस-
पूर्णत्वं प्रवर्त्ततेऽसौ सकृत्क्रियासु । नैवात्मापि प्राण-
मयो वायुविकारो गन्ता गन्ता वायुवदन्तर्हरेणः ।
यथात् किञ्चित् कापि न वेत्तोऽननिष्टं स्वम् वाच्यं वा
किञ्चन नित्यं परतन्त्रम् । ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च
मनोमयः स्यात् कोषोऽमाहमिति वस्तुविकल्पहेतुः ।
सञ्चादिभेदकलनाकलितो बलीयांसत्पूर्वकोषमपि पूर्वं
विलुम्भते यः । पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीव-
मानो विषयाज्यधारया । जावत्यमानो ब्रह्मवाचनेत्यनैर्मे-
नोभयानिर्दहति प्रपञ्चम् । न ह्यस्यविद्या मनसोऽतिरिक्ता
मनोह्यविद्या भवबन्धहेतुः । तस्मिन् विनष्टे सकलं
विनष्टं विलुम्भतेऽस्मिन् सकलं विलुम्भते । स्वप्नेऽर्थान्-
त्ये कल्पति स्वशक्त्या भोक्तादि विश्वं मनस्यैव सर्वम् ।
नथैव जायत्यपि नो विशेषस्तत्सर्वमेतन्मनसो विलुम्भ-
यम् । सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने नैवास्ति किञ्चित्
सकलप्रसिद्धे । अतो मन कल्पितएव पुनः संसार-
एतस्य न वस्तुतोऽस्ति । वायुना चीयते मेघ पुनश्चे-
नैव चीयते । मनसा कल्पते ब्रह्मोभोक्तृनैव कल्पते ।
देहादिसर्वविषये परिकल्प्य राग ब्रह्माति तेन पुरुषं
पश्यद्गुणेन । वैरक्ष्यमत्र विषयत्वं सुविधाय पदादेनं विभो-
चयति तन्मन एव बन्धात् । तन्मात्रेण कारणमस्य
जन्तोर्बन्धस्य मोक्षस्य च या विधाने । बन्धस्य हेतुर्मन्त्रिनं
रजोगुणैर्मोक्षस्य शुद्धं विरजस्तमस्तम् । विवेकवैराग्य-
शुभातिरेकाच्छुद्धत्वमासाद्य मनोविरक्तम् । भवत्यतो-
बुद्धिमतो सुसुप्तोक्ताभ्या इदमाभ्या भवितव्यमप्ये । मनो

नाम महात्माप्रो विषयारण्यभूमिषु । चरत्मान न
गच्छन्तु साधवो मे सुसुप्तव । मनः प्रसृते विषयामशेषान्
स्युः सात्मना सुसुप्ततया च भोक्तुः । शरीरवर्णाश्रमजा-
तिभेदान् शुचिक्रियाहेतुफलानि नित्यम् । अक्षरुचिद्रू-
पमयं विभोक्तुं देहेन्द्रियप्राणशुचैर्निबध्य । अहंममेति
भ्रमवत्प्रवृत्तं मनः सकलं पुनः प्रलयोपभुक्तिम् । आध्या-
त्मदोषात् पुरुषस्य सञ्चातिरेक्याद्यप्यस्यस्यैव कल्पितः ।
एकसाधोदोषवतोऽविवेकिनो जन्मादिदुःखस्य निदानमे-
तत् । अतः प्राक्कर्षणोऽविद्यां सञ्ज्ञताकाव्यदर्शनम् ।
नेनैव आत्मते विश्वं वायुनेवावस्थानस्यम् । तन्मन-
बोधनं कार्यं प्रवृत्तेन सुसुप्ता । विद्युद्वै सति चैतस्मिन्
शक्तिं करमहावते । मोक्षैकसत्ताया विषये रागं
निर्गन्धं संन्यस्य च सर्वकर्मा । सञ्ज्ञत्वा तः प्रवृत्ता-
दिनिष्ठो रजःस्वभावः स पुनोति बुद्धेः । मनोमयो
नापि भवेत् परात्मा ह्याद्यन्तवत्त्वात् परिचायिमावात् ।
दुःखात्मकत्वाद्द्विषयत्वहेतोर्देहादि इन्द्रियात्मकतया न इष्टः ।
बुद्धिबुद्धीन्द्रियैः साधं सञ्ज्ञतिं कर्तृत्वस्यः । विज्ञान-
मयकोष स्यात् पुनः संसारकारणम् । अतस्त्वज्ज्ञेयत्वात् ति-
यिष्यशक्तिर्विज्ञानसत्ताः प्रवृत्तेर्विकारः । ज्ञानक्रियायान-
हमित्यजस्य देहेन्द्रियादिभिरभिमन्यते भ्रमम् । जन्मादि-
काकोऽजस्यस्वभावो जीवः समस्तव्यवहारवोदा ।
करोति कर्माण्यथ पूर्ववासनः पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फल-
खानि । भुङ्क्ते विचितास्त्रपि योगिषु ब्रजज्ञायाति
निर्वाणस्य ऊर्ध्वमेव । अस्याैव विज्ञानमयस्य आपत्स्य-
प्राद्यवस्थासुखदुःखभोगाः । देहादिनिष्ठान्नमधर्मकर्म
शुभाभिमानः सततममेति । विज्ञानकोषोऽवसतिप्रकाशः
प्रकटवाग्निध्वजशतं परात्मनः । अतोभवत्वेव उपाधिरस्य
यदात्मनी संसरति भ्रमात् । बोधं विज्ञानमयः
प्रायेण हृदि स्फुरत्ययं ज्योतिः । कूटस्थः सत्मात्मा
कर्त्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थः । स्वयं परिच्छेदसुप्तेषु
बुद्धेस्तादात्म्यदोषेण परं नृवात्मनः । सर्वात्मक
सञ्ज्ञपि वीक्षते स्वयं स्वतः 'एतन्मनो नृदोषटानिव ।
उपाधिसम्बन्धवशात् परात्मा ह्युपाधिसम्बन्धवशात्
तद्गुणः । अयोविकारानविकारिब्रह्मत्वं सदैकस्वपोऽपि
परं स्वभावात् । शिष्य उवाच । भवेन्नायम्यथा वाऽस्तु
जीवभावः परात्मनः । तदुपाधेरनादित्वाद्यानर्थाशय-
प्रवृत्तेः । अतोऽस्य जीवभावोऽपि नित्या भवति सञ्ज्ञतिः ।
न निवर्त्तते, तन्मोक्षः कथं ? मे श्रीगुरो ! वद ।

श्रीगुरुस्वाच । सत्यं कृष्टं त्वया विदुः । साधवापेन
तत् शृणु । प्रासादिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितक-
ल्पना । भ्रान्तिं विना त्वसङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकृतेः ।
न वेतार्थसम्बन्धो न भवति नीलतादिवत् । स्वस्य द्रष्टु-
निर्गुणस्याक्रियस्य प्रचयबोधानन्दरूपस्य बुद्धेः । भ्रान्त्या
प्राप्तो जीवभावो न सद्यो मोहापाये नास्त्ययस्तु
स्वभावः । यावद्भ्रान्तिस्तथावेवास्तु सत्ता मिथ्याज्ञानो-
च्छृम्भितस्य प्रमादात् । रज्ज्वा सर्पो भ्रान्तिकालीनस्य
भ्रान्तो नास्ति नैव सर्पोऽपि तद्वत् । अनादित्वमविद्याया-
कार्यस्यापि तद्येष्टते । उच्यते यान्तु विद्यायामाविद्यक-
भेदादपि । प्रबोधे स्वप्नस्य सर्वं सहस्रं विनश्यति ।
अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् । अना-
देरपि विध्वंसं प्रागभावस्य वीक्षितः । यद्बुद्धुपगधि-
बन्धनात् परिकल्पितमात्मनि । जीपत्य न तत् सत्यस्तु-
स्वरूपेण विवक्षितम् । सम्बन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या
मिथ्याज्ञानपुराणः । विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सत्यगुणानेन
काम्यस्य । ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सत्यं ज्ञानं कृतेऽस्तेतम् ।
तदात्मनामनोः सत्यमिदमेकैव सिध्यति । ततो विवेक-
कर्तव्यः प्रत्यगात्मसदात्मनो । जलं पङ्कवदत्यन्तं पद्मा-
पाये जलं स्फुटम् । यथा भाति, तथात्मापि दोषभावे
स्फुटप्रभः । असंशयस्तौ तु सदा प्रभा स्फुटं प्रतीतिरेतस्य
भवेत् प्रतीतिः । ततो निरासः करणीय एव सदात्मनो
साध्वहमादिवस्तुनः । अतोनाय परात्मा सादृशान-
वयस्यभाक् । विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्व-
हेतुतः । इत्येतात् व्यभिचारित्वात् नानिद्यो नित्य इत्येते ।
आनन्दमयकोपस्तु आनन्दमयकोपशब्दे ७२६४० उक्तः
‘घननिश्चयात्मककोपस्य राज्याङ्गतामाह “स्वाम्यमात्यौ
पुरं राष्ट्रं कोपदण्डौ दृष्टव्या । सप्त प्रकृतयोद्योता
सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते । सप्तानां प्रकृतोना तु राज्यस्यासां
तथाक्रमम् । पूर्वं पूर्वं गुरुतर जानीयद्भ्रमेन भङ्गत्” मनु
“स्वामी राजा अमात्यो मन्त्रप्रादिः । पुरं राष्ट्रं क्षतदुर्ग-
निवासनगरं, राष्ट्रं देशं, कोपो यत्तन्निश्चयः, दण्डो हस्त्य-
श्वरथपादादतं, मित्रं त्रियम् । सप्तमाध्यावोत्तमिष्येते
सप्त प्रकृतयोऽङ्गानि सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ।
ततः किमतप्राह सप्तानामिति । आसां राज्यस्य
प्रकृतोनां सप्तानां क्रमिकोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य
पूर्वस्याविनाशरूपं व्यसनं गरीयोक्तानीयात् । तथाहि
मित्रव्यसनात् स्वप्रबलव्यसनं गरीयः सम्पन्नव्यसनं मित्रा-

रुपहे सामर्थ्यात् । एवं बलात् कोपोगरीयान् कोपनागे
बलस्यापि नाशात् । कोषाद्वाष्ट्रं गरीयः राष्ट्रनाशे वतः
कोषोत्पत्तिः । एवं राष्ट्रदुर्गं गरीयो दुर्गादिषु
वयसेत्स्वनादिसम्पन्नाद्राज्याच्छासद्भेः । दुर्गादमात्यो
गरीयान् प्रधानाभात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् । अमात्या-
दपि आत्मा सर्वस्यात्मार्थत्वात्” कृष्णः ।

कोपसङ्घटनस्यावश्यकता युक्तिकलतरौ दर्शिता यथा
“कोपो महीपतेर्वीरो न तु प्राणाः तथैव न । द्रव्यं हि
देहे भूषणं न शरीरनिति स्थितिः । घर्षे हेतो-
ः प्रसाधार्थं भृत्यानां भरणाय च । आपदर्थं च सरस्यः
कोपः कोपयता सदा । घनात् कुलं प्रभवति घनाद्धर्मः
प्रवर्तते । नावनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन ।
अधर्माच्चिद्वनं कुर्यात्तद्वनं गृह्यते परैः । स्वयं पापस्य
भातः स्यात्किञ्चो हस्तिवधादिव । तादात्मिको मूलहर
कदर्थं स्त्रिविधो ऽर्जकः । उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भवि-
ष्यन्नशयः । स तादात्मिक आख्यातः कल्याणी तस्य ना-
यतिः । यः पित्राद्यर्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् ।
स मूलहर आख्यातस्तदुदकोऽपि चागुमः । स कदर्थं प्रसु-
भयात्मपीडनैरर्थसञ्चयी । तद्वनं राजदायादतस्कराणां
निधिर्भवेत् । मित्रं च राजकोपस्य स्तोकस्तोकेन यज्यते ।
अञ्जनञ्च घनश्चैव स्तोकस्तोकेन हीयते । कोपस्य साध-
नोपायो मुख्यं राष्ट्रनिति स्मृतम् । भूगुणैर्धृते राष्ट्रं
तद्भुजिर्नृपवृत्तता । राष्ट्रोपायेन सरस्यो यामे याने ह्यपी-
यता । तेभ्यः क्षपिस्तत्त्वार्था धर्मेभ्यः सर्वसम्पदः ।
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा
वर्षेण वर्षेण कर्षणात् भूगुणश्चयः । एकस्यां गुणहीनाया
क्षपिमन्यत्वं कारयेत्” ।

तत्सङ्ख्योपायाय भा० श० ८८४० दर्शिता यथा
“यदा राजासस्योऽपि कोपार्थे स्याद्ग्रहणम् ।” इत्यादि
युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तिः । “यथादेशं यथाकालं यथा-
बुद्धिं यथाबलम् । अनुशिष्यात् प्रजा राजा धर्माधी-
तश्चिते रतः । यथा तासाञ्च मन्येत त्रये आत्मन एव च ।
तथा कर्माणि सर्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्तयेत्” इत्यु-
पक्रमे “मदुदोहमित्याद्युक्तम्” तच्च करणशब्दे १६७४०
दर्शितम् । तत्र ६०४० इत्युक्तिः प्रामादिको ८८४०
इत्येव साधु । ततः परं कियदन्तरे
“प्रयोगं कारयेदुक्तान् यथा बलिकरासया । क्षपिगोरज-
वाणिज्यं यज्ञान्प्रवृत्तिद्विदीप्तम्” । पुरंदरः कारयेत्

कर्म बद्धमि कर्मभेदतः । नरयेत् कविगोरक्षामा-
र्णित्वाप्यनुचितौ । सशय सभते किञ्चित्तेन राजा
विगर्हते । धनिन पूजयेन्नित्यं पानाच्छादनभोजनै ।
वक्तव्यायानुमृहीध्वं प्रजा सह भवेति वै । कङ्कमेत-
न्महद्वाजो धनिनो नाम भारत । । कङ्कद सत्त्वभूताना
धनस्यो नात् सशयः । प्राज्ञ शूरो धनस्य स स्वाभो
धाम्नि क एव च । तपस्वी सयवाटो च बुद्धिमायापि
रक्षति । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव । ।
सायमाज्जयमलोवमाष्टरंयश्च पालय । एत दण्डश्च
कोपश्च विव्र भूमिश्च लप्यसे । । सयार्जयपरो राज-
न्मित्रके प्रवृत्तान्वितः । । इवदावारे गृहे जटा (खाज-
नावर) "तस्मात्सुजेभ्योदत्पाद्मसर्प कोपे निवेशयेत्"
मनु । १७मेवे निब० ।

कोश(प्र)कार इ० कोश(प)करोति क-एल् उ०प०स० । १५६-
गाद्यावरणकारके स्त्रिया टाप् ति० नौ० तस्य पत्नी ङीप् ।
सुखलोधमते ईप् । "नेष्टत्वे कोषकारीम्" यनु०
२०११४ । "खङ्गावरणकोश(प)कारिणीम् ग्लयस्" वेदटी० ।
२६नुभेदे गन्द्रदा० । कोप स्वमेतन् तन्नुभि करोति
क-अण् । ३की०भेदे (गुटिपोका) । "सनेष्टमान बद्धमि
कोपान्तुभिराम्भु" । कोपकारमित्रात्मान वेष्टन्ना-
वध्यते" भा०शा० २२१५० ।

कोश(प)कृत् ति० कोप खङ्गाद्यावरणं वेष्टन या करोति
क-क्विप् इ० । १५६पकारार्थे । २६नुभेदे उ०प०स० "नेपा-
लो दीर्घप्रत्यय नीलपोरे ऽय कोपकृत्" सु० इ०भेदेनौ

कोश(व)चच्च् इ०कांश्च चच्च् यस् । सारसपक्षिण-शब्दच०

कोश(प)पाल इ० कोप राज्यारङ्गधनसचय पालयति पालि-
अण् उ०प०स० । कोपरसके तत्तुसुक्त हेपा० परि०ख०
लक्षणपरुद्धे । "वत्तुसुक्तानिभदीना रत्नाना प्रविभा-
गन्ति । विज्ञाता फलसुसाराणानसङ्कार्य शुचि
सदा । निपुणस्याप्रमत्तधनाध्वल प्रकीर्तितः । आयङ्गारेण
सर्वेषु पनाध्यक्षसमनरा । व्यङ्ग्यरेण च तथा
कर्तव्या दृष्टिशीलता । कायव्ययज्ञो कोकज्ञो देशोत्-
पत्तिविशारद । फलाहमज्ञो भूचानां ज्ञेयः स्यादर्शरक्ष-
कः । "निर्यान्तु कोश(प)पालाय कुरुते लायमं प्रति"
भा० आ० २२३० । एल् उ० कोप(प)पालकोऽप्यस्य ।

कोश(प)फल न० कोश(वे)फलमस्य । फलोके अमर
२महाकोषतत्त्वाम् स्त्री अमा० टाप् । १५५या च स्त्री
राजनि० गौरा० ङीप् ।

कोशयी इ०कुश-भा० ययी । स्वर्गोद्विप्सो । 'कोशवीटश
वाजिनोऽदात्' ऋ० ६।४७।२० । कान्दस प्रयोग

कोश(स)ला स्त्री कुश(स) टा० फल नि० गुण । १५५यू-
तटस्थायामयोव्यया एय्या २तद्युक्त देने इ०५०५० । "गल-
ला० काशिकोश(स)ला " भा० भी०६३० ज्ञापनपथने
पूर्वविकृत्यदेशभेदेपु प्राक्कोशलेपु इ०५०५० ते च कोशल-
काशिकमानय" इ०५० फर्मापिभागे पूर्वस्यासुक्ता । कश्चि
देकत्वमपि । "कोश(स)नोनाम सुचित स्त्रीतो जगपटो-
महान् । निषिद्ध मन्त्रोत्तरे पशुपतान्वमन्त्रद्विमान् '
रासा० १५।५ । कोशलेपोद्विग्न तत्त्वोत्तरभेदात् तत्ता
अयोध्यायुक्तदेशतोत्तरतो ननयम् "मिथुननरसुतको-
शलान्" "तयो दिव्योत्तरकोश(स)तानाम्" "प्रिया-
सस्त्रीरुत्तरकोशमेव" रचु । प्राक्कोशलास्तु कोसन-
शब्दे वध्यते । तद्देश्य राजा ज्ञः । कोश(ग)य कोशनदे-
शब्दे "को(श)नयन्युत्तरको(ग)सजानाम्" रचु स्थिया
टाप् कौसल्या । "कोसनान्दवर्द्धनोरासः" रासा०

कोश(न)वात्ता स्त्री कोश(म)वा० पूर्वकोश(म)नदेश
लक्षणया गदधिप तस्यात्मजा । प्राक्कोशलाधिपत्य-
मुतायात् रामसातरि गन्द्रः ।

कोशलिङ्ग न०कुशलाच पर्यये दीयते उक् पुत्रो० श्रीरक्षम् ।
निजकार्यसाधनार्थं राजादिकार्यकरेभ्योदीयमाने उत-

कोशे (पुस) हेम० कौशलिर्जातिरि पाठान्तरः साधु
कोश(प)वत् ति०कोप (ग)अस्त्वस्य मनुष्य मन्त्रव । १कोश(प)-
युक्ते । "धर्मज्ञा कोपशर्वापि देवराज इवापर" भा०

आनु० २५० । स्त्रियां ङीप् कोप(प)वती सा च २को-
शातडीद्वे "दन्तीयुत या मन्त्रोद्भवानाकल्पा पितेव
कोपवतीरसेन" "शुकाख्याकोपवतोय मूल मदन एव
च" "जीपूतके कोशपतीपलैश्च दन्तीवन्तीलिहताश्च
चैव" इति च सुनु० ।

कोश(प)वासिन् इ०कोश(वे)वसति यस-स्थिति उ०त० । को-
अभ्यन्तरस्थे अन्तुभेदे "कोशवासिना यादिना च तदेव"
(अनुपानम्) सुनु० कोशस्यगन्धे विपतिः

कोश(व)वृत्ति इ० कोपस्य सुकुलस्य वृत्तिर्येव । १करवृत्तक एवे ।
इत० २५५५कोपवृत्तौ रोगभेदः रक्षणमध्ययवृत्तौ च स्त्री
कोश(प)यायिका स्त्री कोपे(वे) पिदागनध्ये शेते श्री

इत० ३०० अतद्वचम् । कुर्यात्ता जटाधरः

कोश(व)स्तरा इ० कोश(न)करोति क-क्विप् ति० सुट् । कोप-
कारके अन्तुभेदे (गुटिपोका) "तस्मैत कोश(न)कदिनेष्ट

मानः" भाग० ७।४।११ "कोश(प)कृत् कोशकार" - श्रीधर.
कोश(प)य पु० कोशे(पे)तिष्ठति स्या-क ७त० । सुसुतोक्ते
शब्दादिके जन्तुभेदे । "आनूपवर्गस्तु वसुविभ" इत्युपक्रम्य
कोशस्या इत्युदित्य "शब्द शब्दनाम शक्तिशब्दकमन्तु-
कप्रभृतय कोशस्या पादिनश्च" - इत्युक्ता कूर्मादीन्कोक्ता
तन्मांसगुणाज्ज्ञा यथा "शब्दकूर्मादय स्वादुरस-
गन्धा मरुचुद । शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते पचस्या
श्लेष्मैर्गर्जना" -

कोशा(षा)गार न० ३त० । धनागारे (खानागार) "कोषा-
मारमायुधागारमन्त्राणां हस्तिशालासु कुतः" भा० य०
१६७ कोश(प)गृहादयोऽयम् न० [कृत्] सुपभेदे हारा०
कोशा(षा)ङ्ग न० कोश (प) इवाङ्गमस्य । मङ्गमूले इत्युक्ते (श्री-
कोशा(षा)तक पु० कोश(प)मतिष्ठति अत-कुन् । १ अठे
वेदशास्त्राभेदे २ पटोल्याम् घोषके (तरु) (कोडा)
स्वाते शाकभेदे स्त्री वेदि० गौरा० डीप् । भाव०
इयं राजसेव्यत्वात् महत्त्वाद्वा राजोपपदा निर्दिष्टा
"वामार्ग्यं पीतपुष्पा जालिनी हतमेधना । राज-
कोशातक्षी चेति तथोक्ता राजिमत्फलम् । राजकोश तक्षी
शीता मधुरा कफनाशका । पित्तक्षी-दीपनी श्वासज्वरका-
शक्षिमिषुतु" "कोशातक्षीयन्निभवाऽप्यपल्लवा लक्षण
बुद्धाः सुष्ठेन सख्यता । सम्मर्षिता सैम्बद्धि-
साधिते तैलेऽतिरुच्या बहूपुष्टिदायका" तस्मा फलम्
अष्ट हरीतक्या० लुपु । तत्फलम् स्त्री "कोशातक्षीप्रपु
लुक्कान्तिभि" न स

कोशा(षा)स्र पु० को(शे)षे आन इव । १ फलप्रधानवृक्षभेदे
(कोशम) "कोशाम कुठयोथास्रपित्तत्रणकफापह ।।
तत्फलं पाहि वातघ्नमश्लोष्ण-गुरु पित्तलम् । पक्व त
दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफघातकृत्" भावप्र० । (केकोड-
२ फलवृक्षे राजवृक्षः

कोशि(षि)न् लि० कोश(प)+अक्षयर्क इति । १ कोश(प)युक्ते
आमोपपदकोषी त सुसुतोक्ते कर्ष्यं बन्धनले रोगभेदे "वह-
मावस्तु यः कर्ष्यं सहसैवाभिवर्जयेत् । आमकोशी समा-
ख्यातः क्षिप्रमेव विमुच्यते" । २ व्याघ्रं ३ पु० शब्दपाला ।।
कोशि(षि)ला स्त्री कोश+अक्षयर्क पित्तादितादु इत्यच् ।
सहस्रस्थाम् राजनि०

कोशी(षी) स्त्री कुप-(कुष) अच् गौरा० डीप्- । १ चर्मा-
पादुकावासु २ धान्याद्यभ्यागे च (शुद्धा) हेम०
कोश(प) लि० कोशे हृदयकोशे(पे)भव यत् । हृदयकोश

मंसपिण्डे "शिकानि कोश्याभ्याम्" यजु० ३२२८ "को-
श्याभ्या हृदयस्य मंसपिण्डाभ्याम्" वेदटी०

कोष पु० न० । कुप-पचादि० अच् । १ कोशशब्दार्थे कोशशब्दे
विहितः । २ अक्षयर्कभेदे । "अयोह कोषा घाययन् शत०
त्रा० १०।५।५।८ "कोषनाम षडपय" भा० ।

कोषक पु० कोष-स्वार्थे क । अशङ्कोषे शब्दर०
कोषला स्त्री० कोष-अलच् । अयोध्याया पुर्यां शब्दरत्ना०
कोष्ठ पु० कुप-यत् । १ गृहमध्ये, २ उदरमध्ये, ३ धान्यादिस्था-
पने षड्गुणे च (गुठी) ५ आत्मि० त्रि० नेदि० "स्या-
नान्यामाग्न्यपक्वाना मूलस्य रुधिरस्य च । हृदयङ्कु-
पुष्पपत्रकोष्ठइत्यभिधीयते" इत्युक्ते आमाग्निकमूल
रुधिरस्याने "प्रवाहिका गिर मूल कोष्ठमूलपु दाहयाम्"
"चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेचेताव बल नृणाम्" इत्यु० "भुक्त
भुक्तमिदं कोष्ठे कथमन्न विपच्यते" भा० आ० १७ को०
"पतिं भार्योपतिष्ठेत् ध्यायेत् कोष्ठगतं यथा" भा० भी०
६।८। ५२ । अक्षयर्क-इत्यक्षयर्क पार्श्वस्थरेखाचतु-
ष्कान्ति ७ स्थानभेदे अक्षयर्कशब्दे २८५० उदा० । दपदे
स्थानमात्रे "पञ्चाराम नयद्वारसेकाजल त्रिकोणकम् । यत्
पञ्चविषयम् चेतं पञ्चमज्जतस्त्रीररम् । पञ्चेन्द्रियार्वा
आरासा द्वार प्राणा नय प्रभो । तेनोऽद्भुतानि कोषानि
कुलमिन्द्रियसंघं विषयस्तु श्रियागतिर्भूतमजतिर-
व्या" भाग० ४।२८।५।५२, ५३ । कुम्भले "जरत्कोषादु-
द्गीहीर्ष्यैर्कराभिर्मन्त्रानाहरति" कौपीन क्रिद्वा०

कोष्ठागार न० कोष्ठमगारमिव । धान्यधनादेः स्थापने गृहे
(कुठी) "कोष्ठागाराद्युधागारदेवतागारभेदकान्" मनु
"कोष्ठागारं तु ते नित्यं स्मृतं धान्यं सुसुतम् । सदास्तु
सुसु सन्यस्तं धनधान्यपरोभव" भा० आ० ११६ अ०
कोष्ठागारिक त्रि० कोष्ठानरे भयं तत्र नियुक्तो वा वा० ठन् ।
१ कोष्ठागारभये । "अत्यर्थं स्रवति रक्ते कोष्ठेकारिकाद्वार
मृत्पिण्डे त्वादि" सुशु० २ कोष्ठागारे नियुक्ते च ।

कोष्ठागारिन् पु० कोष्ठरूपमनारनिवात्यस्य इति । कोष्ठभेदे
"कोष्ठागारी क्षमिकरश्च मण्डलपृथुक" सुशुते प्राणना-
शककोटोक्तौ

कोष्ठा न० १ पदुण्यम् को० कादेशः । १ ईषद्व्याप्यर्गे २ तद्वति
त्रि० अमरः । "भुवं कोष्णे न पीनोऽप्री नेष्ट्येनाऽभ्यथा
दपि" रघु "इतेन सा शान्तिरुपैति जिह्वा कोष्णे न यष्टी-
मधुकान्तिन" "शोथं सतोद कोष्ठेन सर्पिण परिते
चयेत्" सुशु०

कोमल पु० व० व०। कुस-यलच्। देशभेदे। तेऽभिजनोऽस्य तेषां राजा वा ध्वज्। कौसल्य पित्रादिकमेव तद्देशवासि वृद्धपु तस्य लुक् कौसला। कौशलशब्दे विवृति। कोसलदेशश्च द्विविधः पूर्वोत्तरभेदात् “कोसलाधिपतिं चैव तथा वेष्मतातटाधिपम्। कान्तारकांश्च समरे तथा माकूकोसलामृपान्” भा० सू० १०५० “दक्षिणामे च पाञ्चाला पूर्वा कृत्तिपु कोसला” ११५० उत्तरकोसलासु कोशलशब्दे दिता।

कौहल पु० कौ हलति स्पर्धते अच् पु०। १। वाद्यभेदे मेदि० २। वाद्यभेदे च हेम० ३। नाट्यशास्त्रकर्तृसमिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अच्। कौहल तदपत्ये पुंस्त्री० उलयोरैक्यात् कौहलोऽप्यल

कौहनीय पु० अग्निभेदे “उपयातायार्थमिति कौहनीयाः” गोमि० गृ० सू०। उपयातायाश्च र्यसमीपं गतायार्थं देयमिति कौहनीया आचार्या आह “हेतुः उच्यते” कौहित पु०। अग्निभेदे। ततोऽप्यच् शिवा० अच्। कौहित तदपत्ये पुंस्त्री०

कौकिलो स्त्री कोकिलेन दृष्टा अच्। कोकिलनिर्दिष्टायां सौतामययासु। “हे सौतामयसौ कोकिली चरसौतामयो च” लाट्या० त्री० सू०।

कौकुटिक पु० व० व०। देशभेदे च च दक्षिणस्थ। “अवापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभा” इत्युपक्रमे “कौकुटिकाक्षणा कोलाः कौटुषाः सालवानवा” भा० भी० ६५०।

कौकुन्तक पु० व० व०। जनपदभेदे।

कौकुर् पु० व० व०। कुकुराणां देशः अच्। १। देशभेदे। “अम्बठा कौकुराणाणां वस्त्रपा यदुवै वड” भा० समा० ५१५०। कुकुरा यादवभेदायै स्तार्थे अच्। कुकुरवंशे २। पदभेदे। “शुत्वा मिनटान् वाण्येयान् च मोलावककौकुरान्” भा० भी० ५५०।

कौकुल्य न० कृत्स्नित लत्य स्तार्थे अच्। १। अमुक्तचरणे २। अमुक्तपिपिणे च मेदि०।

कौकुटिक पु० कुकुटी मायां पादपतनदेशश्च पश्यति ठक्। १। दक्षिणे कौटादिष्वभीजा पादलोपस्थानमस्तद्वद्विर संख्या विनि च मेदि० सन्धासी हि हिंसाभयात् पादत्याग प्रदेय पर्यन्तमेव पश्यन् दूरात् अच्। संयम्न यातोति तथात्वम्।

कौकुटिकन्दल पुंस्त्री कुकुटकायम् इज कौकुटि स इव कन्दश्च। (वेष्मताप) सर्पभेदे लिका० स्त्रिया डीप्।

कौक्ष वि० कुक्षौ वड अक्षिभिश्च। कुक्षिजं अलङ्कारादौ

कौक्षक वि० कुक्षौ देशभेदे भय० धूमा० दुष्। कश्चिदेशमने कौक्षिय वि० कुक्षौ भव “इतिकुक्षीत्यादिना” पा० ठक्। कुक्षौ भवे। “अक्षि कौक्षियस्य चकारावर्णं सुचम्” मट्टिः कौक्षियक पु० कुक्षौ वड अक्षि ठक्। कुक्षिजं अलङ्कार “कौक्षियके सविहितविषयभेदे च चम्पलता” काद०। “वडतीक्ष्णकौक्षियक” दशकुमा०।

कौक्ष पु० कौक्षेय स्तार्थे अच्। कौक्षदेये गङ्गा० कौक्ष पु० व० व०। कौक्षेय+स्तार्थे अच्। १। कौक्षदेये “कौक्षेयः सालवानवा” भा० भी० ६५०। तस्य राजा अच् २। देशभेदे च।

कौक्षिच न० व० व०। कौक्षेय+पु०। कौक्षेयदेये गङ्गा०। कौक्ष पु० कौक्षेय स्तार्थे अच् पु०। कौक्षेयते लिका०। कौक्षायन्य पु० कुक्षा मोलापत्ये अच् तत स्तार्थे अच्। १। कुक्षिर्गोलापत्ये स्त्रियान्तु न अच् किन्तु मोलमन्त्रात्मन्त्वात् डीप् कौक्षायिनी वा च २। कुक्षायान् कुक्षापर ३। कौक्षि पुंस्त्री० कुक्षेयैरनन्तराक्षयम् अतरच्। कुक्षेयैरनन्तरापत्ये स्त्रियां वा डीप्।

कौट वि० कुटे अट्टिगृहे भवे उत्था० अच्। १। कुटजहरे (कुरभी) भावम् कुट्टा प्रविभव अच्। २। सतन्त्रे लिका० कुटस् भा० अच्। ३। मित्याकचने ४। मित्यावाक्ये च कौटिकिक वि० कुटसेव कुटक मासकुट तत्पण्यल ठक्। मांसयिकेतरि गङ्गा०

कौटज पु० कुटसेव कौटं तल जात। कुटजहरे रावसकुटः कौटजभारिक वि० कुटजस्य भारं हरति बहुलवाहति वा वंश० ठक्। १। कुटजभारहारिणि २। तदाहरे ३। तदावहरे च

कौटजिक वि० कुटवं भारभूत हरति वहति आवहति वा ठक्। भारभूतकुटजस्य १। हारके २। वाहके ३। आवहके च

कौटतश्च पु० कौट सतन्त्र तस्या ट्ठ वंश०। सतन्त्रे तच्च वि० कौटल्य न० कुट कम्प स्तार्थे अच्। कौटिल्यव्यर्थे हेमच०

कौटसाध्य न० कुटसाधिसोभाव कर्म वा अच्। मित्यावाक्ये “कौटसाध्य सङ्ग्रह” अनुना सुराभाजसमान-तोक्त्या तस्यासुपातकता। कौटसाध्यदण्डश्च अनुना दर्शितो वया

“यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाध्यं कृतं भवेत्। तस्य कार्यं निवर्त्तेत कृतश्रमकृतं भवेत्। सोभाको-हाड्यान्मोलात् कामात् कौटसाधेयं च। अक्षरनाड्या-सभायाश्च साध्यं वितयमुच्यते। एषां कृतमेव स्थाने व. साध्यमकृतं वदेत्। तस्य दण्डविशेषाश्च प्रवक्ष्यामः

तत्पूर्वम् । लोभात् सङ्घर्षं दण्डप्रश्नं मोहात् पूर्वन्तु साह-
सम् । भयाद् मध्यं दण्डप्रो मत्वात् पूर्वं चतुर्थं यम् ।
कामाद्दण्डं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद् द्वे
शते पूर्णं बालिष्याच्छतमेव तु । एतानाञ्च कौटसाध्या
प्रोक्तान् दण्डान्भीषिभिः । धर्मस्याप्यभेचारार्थमधर्म-
नियमाय च । कौटसाध्यान्तु कर्षाणां ज्ञेयान् वर्णान् धार्मिको
नृप । प्रयासयेद्दण्डवित्त्वा ब्राह्मणान्तु विषासयेत् ।

कौटि पुंस्त्री कूटस्यापत्यम् इज् । कूटस्य मिथ्याशंसिनोऽपत्ये
स्त्रियां तु कौट्यादि० षड् । कौट्या

कौटिक लि० कूटेन सृगवन्मनयन्त्रेण चरति ठक् । संस-
विक्रयोपजीविनि अमर । कूट+चतुरर्थ्यां कुमु० ठक् ।
कूटसन्निकटदेशादौ लि० ।

कौटिलिक लि० कूटिलिका व्याधानां गतिभेदः कर्मांरोप
कर एभूतं लौहञ्च तथा हरति नृगान् अङ्गारान् वा ।
“अण् कूटिलिकाया ” पा० अण् । १ व्याघ्रे २ कर्मकारे
च सि० कौ० ।

कौटिल्य न० कूटिलस्य भावः पञ्ज् । १ कौटिल्ये “नित्यं को-
टिल्ये गतौ” पा० । “कौटिल्ये कचनिचये करचरणाधरन
लेषु रागस्ते” का० प्र० तद्धोपपातकम् “कन्याप्रदानं तस्यैव
कौटिल्यं व्रतलोपनम्” या० सूत्रे । उपपातकशब्दे
विहितः । स्वार्थे षञ् । २ चाणक्यसूत्रौ पु० राजनि०
“आकर्ण्य आ ज्ञातम् । कौटिल्यं - कूटिलमिति स एष
येन क्रोधानौ प्रसभमदाहि नन्दवशः” सुहाराक्षसम्

कौटी गव्य पुंस्त्री कुटीगोर्ध्वं त्रिदेस्य गोत्तायम् गर्भा०
यज् । कुटीगोर्ध्वं गोत्रापत्ये । तस्य ज्ञातः कषवा २०
अण् यलोप । कौटीगव्य, तच्छात्रे । [देशादौ

कौटीय लि० कूट+चतुरर्थ्यां कथाशा० ऋण् । कूटसन्निकट-
कौटीर्य लि० कुटीरः केवल एव स्वार्थे षञ् । केवले अस्मद्भा-
वे । कौटिरीर्या यस्या । २ दुर्गायाम् स्त्री “कौटीर्या
मदिरां चण्डामिर्ला मलयवासिनीम्” हरिवं० १७ दश०

कौटुम्ब लि० कूटम्ब तद्गण प्रयोजनस्य अण् । कूटुम्ब
भरणोपयोगिद्रव्ये । आहरेदियतुष्टौ “अन्यथा कौटु-
म्बम्” आश्व० गृ० सू० २, ६, १०,

कौटुम्बिक लि० कूटम्बे तद्गणे प्रसृतः ठक् । कूटुम्बभर-
णे व्यापृते “कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय” भाग० ५५,
१२, ८ । कूटुम्बे भय ठक् । २ कूटुम्बमध्यपातिनि । “यत्र
कौटुम्बिका दारपत्यादयोनाम्ना, कर्माणां ठक्शृमाद्या
यव” भाग० ५, १४, ५,

कौट्या स्त्री कूटस्यापत्यम् इज् स्त्री कौटिः संव कौट्या पञ्ज्
१ कूट्यापत्यस्त्रियाम् कूट+चतुरर्थ्याम् । संज्ञाशा० ग्य ।

२ कौट्य कूटसन्निकटदेशादौ लि०

कौठारिकेय लि० स्वत्या कुठारी कुठारिका तस्या इदम्
युष्मा० ठक् । स्वत्य कुठारसम्बन्धिनि

कौडविक लि० कुडयस्य वापः ठक् । कुडयवापयोग्ये ज्ञेयादौ
कडवं तत्परिमितमञ्चं सम्भवति पचति अवहरति वा
ठक् । २ स्वस्मिन् कुडवसिताद्रसमावेशके कटाहादौ शत-
पाचके सूदादौ शतद्वह्वारके च स्त्रिया डीप् । कुडयः
परिमाणस्य ठक् । ५ कुडवपरिमिते । संज्ञापूर्वकत्वे
पूर्वपदस्य न वृद्धिः द्विकौडविकः । कर्षापूर्वकस्य तु वा
वृद्धिः आ(अ)र्द्धकौडविकः । असंज्ञायान्तु ठञ्जोलुक् ।
द्विकुडयम् अर्द्धकुडयम् इत्यादि ।

कौडियक लि० कुडुड-काकश्ये गत्यत् संयोगादिलोप कुडा
तत्र जातादि कच्चा० ठक्ञ् “कुड्याया यलोपश्च” पा०
ग० यलोपः । कार्कश्यं करणाच्चाया भूमौ जातादौ

कौणकुत्स्य पु० अघिभेदे । “भरद्वाजः कौणकुत्स्य आ-
र्ण्येणोऽय गौतमः” भा० आ० दश० ।

कौणप पु० कुणपः शयः मध्यत्वेन विद्यतेऽस्य, अण् कुणपस्तङ्ग-
क्षणं शीलमस्य च वा । राक्षसे अमर “न कौणपाः शङ्क-
णो वा न देवा न च भा० आ० १७ अ० मानुषाः” स्त्रियां डीप्

कौणपदन्त पु० कौणपस्य दन्ताद्वय दन्ता अस्य । भीष्मे त्रिका०

कौणपाशन पु० कौणपानाभशनमियाशनस्य । सर्पभेदे
“हस्तिगिण्डः पिठरकं सुमुखः कौणपाशनः” भा०
आ० ११ अ० नागनाभौ कौ

कौण्डपायिन् पु० ब० व० कुण्डमेव कौण्डं तेन पिबन्ति सोमं
पा-णिनि । सोमयागकारियजमानभेदेषु ।

कौण्डपायिन न० कुण्डपायिनामिदम् अण् नि० प्रकृति-
भावः । कुण्डपायिना (कुण्डेन सोमपायिनाम्) सम्बन्धि-
नि अयनरूपे सत्वभेदे कुण्डपायिनामयनशब्दे विहितः ।

कौण्डल लि० कुण्डलमस्यस्य अद्योत्पन्ना० अण् । कुण्डल
युक्ते लि० स्त्रियां डीप् । [सन्निकटदेशादौ

कौण्डलिक लि० कुण्डल+चतुरर्थ्यां कुमु० ठक् । कुण्डल
कौण्डाग्नक लि० कुण्डस्योदमण् कौण्डे अग्नौ भयः वृद्धा०

दाग्न्युत्तरपदत्वात् वुञ् । कुण्डसम्बन्धिनि अग्नौ भये

कौण्डायन लि० कुण्डयादूरदेशादि पक्षा० चतुरर्थ्यां
फक् । कुण्डसन्निकटदेशादौ [कुण्डनगरजातादौ

कौण्डिनेयक लि० कुण्डिने जातादि कच्चा० ठक्ञ् ।

कौण्डिन्या पुंस्त्री कुण्डिनस्यै गौतापत्न्यं, गर्गोऽयम् । कुण्डिन-
न गौतापत्ने । “कौण्डिन्यात् कौण्डिन्य” शत० ब्रा० १४।५।
५।२०। स्त्रियां तु ङीप् यद्योप । “पाराशरकौण्डिनी-
पत्नात् पाराशरकौण्डिनीपत्ने” शत० ब्रा० १४।६।४।१०।
यंशब्राह्मणे । कुण्डिनस्य युवापत्न्यम् गर्गो यस्मि जन्म-
न्नात् फक् । कौण्डिन्यायन कुण्डिनस्य युवापत्ने पुंस्त्री,
“कौण्डिन्यायनाम् कौण्डिन्यायन” शत० ब्रा० १४।१५।
२०। कौण्डिन्यस्य काल कषा० अण् यद्योप । कौ-
ण्डिन कौण्डिन्यस्यकाले । बह्व्यु अणोनुक् कुण्डिनादे-
यस्य कुण्डिनः । स्त्रियां तु न कुन् किन्तु गौतापत्नात्
ङीप्यद्योपो कौण्डिनी ।

कौण्डित्यक पु० । सुश्रुतोक्ते गन्तव्यत्वविषये जन्तुभेदे विषय-
न्दे विवक्षित । २तत्प्रेक्ते कोटभेदे च कोटशब्दे विवक्षितः

कौण्डोपरथ पु० । व्यायुधजातिसंघे ततः स्वार्थे ङ ।
कौण्डोपरधीय तदर्थे । “आकुक्षिगर्जन्महासु कौण्डो-
परयदारिद्र्या क्रोटुकिर्जातमाशिक्ष ब्रह्मगुप्तोऽयं जा-
तकि” ङि० कौ० । [तत्कुतोमने ।

कौतस्कुत लि० कुतः कुतोभवः अण् टिडोप० कस्मा० । कु-
कौतस्तु लि० कुतंस्येभवः अण् नि० वेदे यद्योप । कुत-
स्त्वमने । “कौतस्तावध्व्यू अरिमेजयस्य जन्मेजयस्य”
पारा० ब्राह्म० ।

कौतुक न० कुतुकस्य भावः युवादि० अण् प्रज्ञा० स्वार्थे अण्
वा । १कुतुहले अमरः । तच्च अङ्गुतजिज्ञासातिशय ।
“कौतुकागारमागाद्” कुमा० । २मङ्गलार्थहस्ताक्षरे
शाश्वत “वैवाहिकै कौतुकप्रविधानैः” कुमा० । ३उत्-
सवे ४अभिलाषे ५नर्म्मणि ६हर्षे ७परस्मरायातमङ्गले
दगीतादिभोगे ८भोगकाले च हेम० ।

कौतूहल न० कुतूहलस्य तदन्वितस्य भावः कर्म्म या युवा०
अण् प्रज्ञादि० स्वार्थे अण् वा । कुतूहले “पितृरभयणे
जातं कौतूहलमतीव मे” भा० आ० ६२४० । “महत्
कौतूहल मेऽस्ति हरिचन्द्रकथा प्रति” मार्क० ८।१।

कौतूहल्य न० कुतूहल+ब्राह्मणा० स्वार्थे ङ्यञ् । कुतूहले
कातोमत पु० कुतोमतस्यापत्यम् अण्यण् । अविभेदे ।
“सहस्राङ्गुर्गोपत्य इति कौतोमतेन” भोपयब्राह्मणम् ।

कौतूस् पुंस्त्री कुतूस्स्य अघोरपत्यञ् अण्यण् । कुतूसापत्ने
“भूर्भुवः स्वरितं जपित्वा कौतूसोऽङ्गुपोत” आश्व० श्रौ०
५०० । १।२।५। “कौतूसाय दत्त्वा कन्दान्तु चर्षी नाम
यशस्विनीम्” भा० आ० १२७५० । “कौतूस् प्रपेदे

वरतनुमिष्यः” रघु० । बह्व्यु तस्य बह्व् । कुतूसा
तदपत्नेषु । कुतूसेन इदं साम अण् । कुतूस्विदटे
विक्रितवागे मेवे कामभेदे । तच्च साम देवाने १६प्र०
२अर्धे १०मानम् । “कौतूस् भवति कास्व भवति” कृति ।

कौथुम् लि० कुथुमं वेदशास्त्राभेदमधीते वेद वा अण् । १कुथुम-
शास्त्राध्यायिनि तद्वेत्तरि च । तस्य कर्त्तृकौथुपादित्वात्
इन्ने पूर्वपटं प्रकृता । कठकौथुमा इत्यादि । “अथुवादे
चरणागाम्” पा० इन्ने एकवत् प्रत्ययात् कठकौथुमम् ।
“स्वे चोर्कुडि” वार्त्ति० स्वाधातोर्निष्ठातोश्च सुङ्प्रयोग
एव तस्य तस्यात् तिर्बन्तम् [तद्व्यै० आतिथ्यन्दे विवक्षितः]

कौदानीक पुंस्त्री० रजक्या तीयराज्याते सकीर्षवर्षभेदे
कौद्रविक न० कौद्रवो निमित्तमस्य ठञ् । सौवर्षकचयणे,
राजनि० [चाग्यभवनयोस्ते चोत्वे अमरः]

कौद्रवीच न० कौद्रवस्य भवनं चोत्वं कौद्रव+अण् । कौद्रव
कौद्रा(न्द्रा)ग्रथ पुंस्त्री० कूद्र(न्द्र)स्य अन्नेर्वापत्यम् इज्ज्
कौद्रि (न्द्रि) इज्जनत्वात् यूयपत्ने फक् । कूद्रि(न्द्रि)
नामर्षैर्युवापत्ने ततः अरीह० चट्ठरर्था युञ् । कौ-
न्द्रावचक तत्संघिकटदेशादौ लि०

कौनस्य न० कुतस्विनोभावः अण् टिडोप० । कुतूवितनक-
रूपे रोगभेदे तच्च सुवर्षकोयमहापातकमचिच्छम् “स-
वर्षचौरः कौनस्यम्” मनु०क्ते । [निर्वृत्तादौ

कौन्तायनि लि० कुनी+चट्ठरर्था कर्त्तृया० किञ् । कुनी-
कौन्तिक कुन प्रहरणमस्य ठञ् । कुनास्तेषु बुद्धकारके
अमरः । [यद्यौ अमरः]

कौन्ती स्त्री कुन्तिषु देशेषु भवा अण् ङीप् । मङ्गलज्जिन्वो-
कौन्तिय पु० कुन्त्या अपत्यम् ठक् । १युधिष्ठिरादिषु त्रिषु ।

“कौन्तेय” प्रतिजानीहि न मे कर्म्मफले स्मृहा” गीता
१अर्जुनहस्ते राजनि० तस्य तत्सुल्यनामत्वात्तथात्वम् ।

कौप लि० कूपस्येदमण् । कूपसम्बन्धिनि जलादौ “सचार
पितल कौपं चोद्गम्य दीपनं लघु” सुश्रुते तदुपुणा
उक्ता । “पसने कौप प्रासवर्षं वा यीमेध्वेयम्”
सुश्रुतोक्तकाले तस्य सेवता । स्त्रियां ङीप् ।

कौपीन न० कूपे पतनमर्हति अण् अकार्ये नि० । १अकार्ये
२पाप्मे, ३शुल्लप्रदेशे अमरः ४चोरे त्रिका० ५मेखलापत्रे
वस्त्रखण्डे (कपनी) मेदि० तद्वारणेन कूपे पतनात् तस्य
तथात्वम् । अकार्यं वदाकाद्यात्वात् ६पुण्यसिद्धे शब्दवि०,
तदावरकतया वस्त्रखण्डस्य कौपीनत्वम् । “कौपीनवन
अनु भाव्यवन” पुरा० “कौपीनाकादन यायसादिभ्यो ६,

चीवरम्" भा० आ० ६१अ० । "अमलास्यसकौपीमा
सहृदः सत्यजिष्णुः" भा० अ० ८६अ० । [रूपकोष० ।
कौपोदकी स्त्री कौमोदकी पृथो० । विष्णुगदायां हि-
कौमार पु० अपूर्वपतिका कुमारीमुपपन्न पतिः "कौमारा
रापूर्वयचने" पा० नि० । अपूर्वपतिकायां कुमायां
१योदरि । कुमारस्य भाव "प्राणभृदयो वचनत्वात् अज् ।
"जातः कुं पृथिवीं पङ्क्यां मारयेत् स कुमारकः । इति
प्रधानतो विद्धि कौमारं प्राग्भववदत्" इत्युक्तायधिके
"कौमारः पञ्चमावधि" इत्यन्ते २वयोवस्थाभेदे न० ।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवनं जरा" गीता ।
"पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने" मनु० । कु-
मार एव स्वार्थे अण् । ३कुमारे शब्दचिन्ता० । कुमारस्य
सन्तकुमारस्येदम् अण् । ४सर्गभेदे पु० स च सर्गः सन्त
कुमारादिषुर्जनपूर्वकत्वात् तन्नामकः । "कौमार आर्षः
प्राजापत्योमानव इत्यादि सर्गेनामानि" श्रीधरः । "स एव
प्रथम देवः कौमारः सर्गमाश्रितः । चचार दुसरं ब्रह्मा
ब्रह्मचर्यं मखण्डितम्" मान० १,२,७, "वैकारिकस्तु यः
प्रोक्तः "कौमारस्तूभयात्मकः" भाग० २,१०,२०,५,
५कुमारसम्बन्धिनि लि० "तत्र विद्याव्रतज्ञातः कौमारं
व्रतमाश्रितः" भा० व० ६५अ०

कौमाराय च पुंस्त्री० कुमारस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् ।
कुमारनामकर्षि गोत्रापत्ये । [कानीने
कौमारिकेय पुंस्त्री० कौमारिकाया अपत्यं शुभ्रा० ठक् ।
कौमारी स्त्री अपत्नीकं कुमारं पतिसुपपन्ना स्त्री "कौमा-
रापूर्वयचने" पा० नि० ङीप् । १अष्टहीतदारान्नरस्य पत्युः
१भार्यायाम् । कुमारस्येयमण् ङीप् । २कुमार सम्बन्धि-
चेष्टादौ "कौमारीं दश्येचेष्टाम्" भाग० २,२,२८, कुमा-
रस्य कार्तिकेयस्येयम् अण् ङीप् । ३कार्तिकेयशक्तौ ।
"कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरबाह्वना । योऽहं
मभ्याययौ क्रुद्धं रत्नावीजं महाश्वरम्" कौमारीशक्ति
निर्मिन्नाः केचिन्ने शुर्महाश्वराः" देवीमाहात्म्यम्
कौमुद पु० "कौ मोदन्ते जनायस्मिन् कौमुदस्तेन कीर्तितः"
इत्युक्तायधिके १कार्तिकेयस्ये । "एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः
पुरा भास न भञ्जितम् । शारदं कौमुदं भासं ततस्ते
स्वर्गमाप्नुयुः । कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपङ्कं नराधिपः ।
यज्जयेत् सर्वमांसाणि घर्मांश्चैव विधीयते" म० त० भार०
कौमुदी स्त्री कुमुदस्येयं प्रकाशकत्वात् प्रिया अण् ङीप् ।
१श्रोत्रायां अमरः । "यस्मिन् सङ्गं याति कौमुदी"

"कुमाः तद्वत्प्रकाशिकायाम् "त्वमस्य लोकस्य च नेमकौ-
मुदी" कुमा० कौमुदस्येयम् अण् ङीप् । "कुमुदेन सहैव
श्रेया मुद हर्षे० ततोदयम् । धातुर्निर्यसैश्चैव तेन सा
कौमुदी कृता" इत्युक्तायां २कार्तिकेयस्येयमास्या "कौ-
मुदन्ते जनायस्यान्नाभावैः परस्परम् । हृष्टास्तुष्टा
सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता" इत्युक्तायाम् ३आश्विन
पौर्णमास्याम् "आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि
कौमुदी सा समाख्याता कायां लोकविभूतये" ति० त०
लैङ्गोक्तेः । ४दीपोत्सवतिथौ दीपोत्सवतिथिं प्रकृत्य भवि-
ष्योत्तरे "कौमुदन्ते जनायस्यां तेन सा कौमुदी मता"
"सखीजनोद्घोषणकौमुदीसम्" रघु० कौमुदी दीपोत्-
सवतिथिः" इति मन्त्रि० "५उत्सवे घराणिः" इति कार्तिकेयस्ये
विका० । स्वार्थे क । सुखे कौमुदिका ज्योत्स्नायाम् ।
संज्ञाया कन् । उमासखीभेदे शब्दरत्ना० कुमुद+चतुरर्थं प्रा०
कुमुदा० ठक् । कौमुदिक कुमुदसन्निवृत्तदेशादौ लि०

कौमुदीचार पुंन० कौमुद्या ज्योत्स्नाया चारः प्राशस्त्यमत्र
काले । आश्विनपौर्णमास्याम् विका०

कौमुदोपति पु० इत० । चन्द्रे हारा० कौमुदीनाथादयोऽप्यत्र
कौमुदीवृत्त पु० कौमुद्या प्रकाशिकाया दीपशिखाया वृक्ष
स्वाधारः । दीपवृक्षे (पितृतलवृक्षे) हारा०

कौमुदकी स्त्री कौमुदिय्या पालकत्वात् मोदकः कुमुदकी
विष्णुः तस्येयम् अण् । विष्णुगदायाम् अमरः "कौमु-
दकी मोदयति स चेत" भावः । "देवैरनादिवीर्यस्य गदा
तस्यापरे करे । निचिन्ना कुमुदाक्षस्य नाम्ना कौमुदकीति
सा" हरि० ६२अ०

कौमुदी स्त्री कुं मोदयति अण् कुमुदः विष्णुस्तस्येयमण्
ङीप् । विष्णुगदायाम् शब्दरत्ना०

कौमुदकारि पुंस्त्री० कुमुदकारस्यापत्यं शिद्धित्वात् पञ्चे इज् ।
कुमुदकारापत्ये क्षिया वा ङीप् । पञ्चे अत्र । कौमु-
कार्यं तत्त्वार्थे ।

कौमुदायन लि० कुमुदस्य सन्निवृत्तदेशादि यच्चा० फक् । कुमा-
सन्निवृत्तदेशादौ [उद्देशादौ

कौमुदायनि लि० कुमुद+चतुरर्थ्यां कर्णा० फिज् । तत्सन्निवृ-
कौमुदेयक लि० कुमुदायां जातादि कच्चप्रा० ठक् । कुम्भी-
जातादौ [उद्देशादौ

कौमुद लि० कुमुद+चतुरर्थ्यां सङ्गाशा० य्य । कुमुदसन्नि-
कौरयाण पु० कौरयाणस्य (शत्रुः प्रति कृतयामस्य) अयम् अण्
वेदे पृथो०, शत्रुः प्रति कृतयामस्य सम्बन्धिनि तत्पुत्रादौ

“पादस्य मा कीरयाण ष० टी० १२ तद्वाप्रे मदादीनां
कीरव पुं० की० कुरोरपत्यादि उत्प०। यज् नृदेगस्य रा वा
जन् तेषु भवो या शृणु । १३ सूत्रे “तस्यान्वाय मम
ज्ञानं यस्य नाम्ना म्य कीरया । कुरोस्त् एतादत्तार”
हरिय ६२४० । २० दे० नृदे पु० १३ कुरुमन्त्रिणां नृदे-
गमवे च ति० । स्त्रिया लीप् । “ह्रुपत् कीरयान् एता
तावावत समन्त । शरज्जालेन भयता भोक्तयन् कीरदीं
चमूम्” भा० शा० १२८० “केल जलपथनपिमुम
कीरय तद्भजेता” केषूतम् ।

कौरवज्ज वि० कुरो तदुपशे वातादि "विभाया कस्युगेनि
पा० वा युञ्ज । १ कुरवशोद्धये । गुपयकस्येडमण् । २ कुर-
यकस्यन्विनि

योरवाग्रणि उ स्वी कुरोरपत्तम् तिका० फिज् । वरुग्गे
 कौरवेय उ स्वी कुरोरपत्त भा० टक् । कुरुग्गे । “ममा हि
 कौरवेयाणां यद्य ते चैव शुक ।” भा० आ० १४२छ० ।
 “विमोक्षानि विप्र क्रुद्धा कौरवेभ्यु भारत ।” भा० व०
 टप् ।

कोरव्य पुंस्त्री० कुतोयपत्यम् कुव्याट० ग्य । १३८५येत्र ।
 'कौरव्या० पशव प्रियापरिभवहोभोगशान्ति पत्यम्'
 वेगीस० । तस्यापत्य तिका० फिज । कोरव्यायणि
 कस्कुलोत्पन्नं ब्राह्मणादायपत्ये पुंस्त्री कुरुणा राजा
 ग्य । २कौरव्य कुरुदेगगणे । स्त्रिया ङीप् कौरपी
 स्त्री । गणान्त्वान् यून्यपत्ये फिजो लुक् । कौरव्य
 पिता एतत् सि० फी० ।

कोनकृत्य पृथ्वी कुरुकतद्दर्पपत्रम् गगानं यन् । कुरु-
 कतद्दर्पपत्रे युधापत्रे फिन् । कौरुकन्यायनि तदोय
 युधापत्रे पृथ्वी

कौशज(वा)ज्ञान वि० कुरुजज्ञाने जातादि चण् उक्त-
रमदञ्च वा एति । कुरुजज्ञानमवे

कौतुकाश्चान्तिं कुरूपज्ञानेये प्रसिद्धं कण्ठ उभयपद
 द्वयं । कुरूपं पञ्चानु च तसिद्धे । “प्रज्ञातं कौरुपा-
 श्चात यस्तरवन्तु” गतं ब्रा० १, ७, २, ८, कौरुपाशालो
 दा स्य नृणां ११।४।१२।

कोष्ठी १० "क्षिप्रतायुग्मिजितमकुलीरवेयपाजेययूक्तौर्ध्व-
स्त्रा । तन्निष्पद्यताकोलेरो मृद्वो गृहान्यथ" वेदम्"
दीपिकोशो ध्वजरागौ ।

कौर्मि नःकुर्मसन्निहत्य ततो ग्रन्थो अण्, कूर्मस्वेदम् अण्
 वः । १५५५ पुराणो २ कूर्मसम्बन्धिनि ति० ।

कौन्नि त्रि० कले भय शमिन्न ण्णु । सत्तुक्कलभवे । कुन्नीने
 शुनि तु कौलोयक इत्येय । पले कुलाचारं रत त वेत्ति
 वा ण्णु । रतन्तीरुक्कुलाचाररते रतटाचारनेटिनि
 थ । “टिप्पभायरत कौन्नि धर्मज्ञ ममदर्शन ’ कुला-
 र्थाद । ‘पगोर्दत्ताह्वयमन्त्र पशुरेव न भगव । वीरा-
 ह्वयमन्धीर कौन्नाश्च महामिह्वेत्’ महानीलतन्त्रम् ।
 भन्नु कुलाचारमधिकृत्य लगो यन्त्र’ वाण् । ४कुलाचार-
 मधर्मेके इत्ये कौलोयनिषट्ठाटी ।

कौलक लि० कुते भय० सौयीर धूमा०वुज् । कुलमने सौयीरे
कौलकिय लि० कुते सतृकुते भय० या० ठक् कुज् ५ । इमव-
कुलोद्वे । कौलटेय+एणे० । २५ सतीष्टु पु स्ती गन्तरत्ना० ।

कौलटिनेय पंथी भिक्षुका सत्या व्यपत्तम् दह् इनाटेश्वर ।

सत्या भिक्षुया यथाये अमर् स्त्रिया हीप्

कौलट्ये ऽ स्त्री कमटाया सत्या अशत्वा वा अपत्यम् टक् ।

नत्याः असत्याश्च भिद्युश्च यपत्ये चमर । स्त्रिया ङीप् ।

कौलटैर ५ स्त्री कुन्टाया यस्या अपत्यम् आचारैश्च सुह-

तात्("गुह्य")पादुक् । यन्त्रक्या व्यपत्ये क्वमर ।

कौलत्य दि० कुनत्येन मरुतन् ग्रन् । कुनत्यसङ्कते "पा-

यथेक्षान्त्रकौल्यसुरासौपीरकादिभिः” सुशु० ।

कोलत्योन न० कुबत्यस भयन चेतस् खज् । कुबत्योत्प-

तियोग्ये चेत्

कौलपुत्रक न० कुलपुत्रस्य भाय मनोसा० बुज् । कुलपुत्रभावे

कौत्सव ५० यथादिपु तृतीये तिथ्यङ्गे रूपे चरकरबभेदे ।

करणवन्दे १६६० पृ० भित्ति

कौलानक त्रि० कुलायेन कृतं सहाय्य बुद्धि । कुलानकतं

शराशदौ असत्तायान्तु क्षण् कौशान तत्कृते । तस्येदमण्

कौशाल तदुभयस्वभिन वि० "रथयज्ञ या कौशलचक्र"

मा' यत्त० मा० ११८/४११

केालिक त्रिभुलादागत ठक् । शुक्लपरम्परागते व्यासा-

रादौ । कुले कुलागमे सिद्ध ठक् । तन्त्रोक्ते ऽकुलाच-

रे । कौल कुलधर्मं प्रवर्त्तयति ठक् । शकुलधर्मप्रवर्त्तके

शिवे । शब्दमा० । ४पाण्डे त्रिका० । कुल तदाचार

प्रयोजनमस्य ठक् ॥ कौत्से ब्रह्मविदि "गन्त कौत्सिक" इति:

कोलितर पु० कुलितरस्यापत्यम् ऋषप्रण्। शम्भरासुरे "उ त

दास कौलितर वृद्धत प्रव्येतादधि । अवाहादिन्द्र'यम्-

रम् ॥ ४॥ १॥ १४ कुक्षितरमाङ्गोऽपत्य गम्बरमदुरम् भा०

को। नशायनि वि० कुलिय+चतुरयत्रा कणा० फिन्ना आ० ४

सञ्जलदशादा

कौलिशिक वि० कुलिश+अहल्या० इत्यर्थे ठक् । कुलिशसदृशे
कौलीन वि० कौ० पृथ्व्या लीन० ७त० यलुकस० । भूमिल-
ने । कुलीदागत खञ् । २ कुलकृपागते, “सदृश इवम-
खांश कौलीनां नायवर्तते” रामा० व्या० २७ अ० । ली-भावे
क्त कौ लीन लपो यथात्, कुलीनं भूमिजयमर्हति व्यण्
वा । भूमिलग्नतासाधने इत्यपवाद “कौलीनमात्माश्रय-
साधचक्षे” “कौलीनभीतेन गृह्णाद्विरस्ता” रघु० “मा
कौलीनादसितनयने । मय्ययश्वासिनो भू” मेव अप-
वादे हि भूमिलग्न इव लोकोभयतीति तस्य तथात्वम् ।
४ गुह्ये ५ जन्मे (युद्धे) ६ कुकार्ये ७ पशुसर्पाणां युद्धे च
न० नेदि० तेषां भूमिलग्नतासाधनत्वात्तथात्वम् ।

कौलीरा स्त्री कुलीर तच्छृङ्गाकारोऽस्यस्याः व्यञ् । कर्क-
टश्छृङ्गाम् (कौकडाशिङ्गा) राजनि०

कौलेय वि० कुले+भव वा० ढक् । सत्कुलोत्पन्ने भरतः
कौलेयक पु० कुले भव० वा ढक् । १ कुलागते कुंकुरे ।
अमर० २ सत्कुलीने नेदि० ।

कौलेयभैरवी स्त्री त्रिपुराभैरवीभेदे । “सम्पत्प्रदाभै-
रवीश्वरिणि कौलेयभैरवीम् । हसाद्या सैव देवेशि ।
त्रिषु बीजेषु पार्वति ।” ज्ञानार्णव । “त्रिकूटे हसा-
द्यायेत् तदा कौलेयभैरवी भवति” तन्त्रसार

कौलपिक वि० कुलपात्रे साधु ठक् । कुलमाषावने
कौलपिकीय न० कुलमाषाषा भवन चेत्यम् खञ् । कुलमाष
धान्योत्पत्तियोग्ये चेत्ये

कौल्य वि० कुले भव व्यञ् । सत्कुलीने हिरूपकोप० ।
कौयल न० कुलमेव प्रज्ञा० स्तार्थे ण । कोलिफले हिरूपको० ।
कौविदार्य वि० कोविदार+चतुर्धरा प्रगद्या० ञ् । को-
विदारसञ्ज्ञितदेशादौ ।

कौवेर वि० कुवेरखेटम्, कुवेरोदेवताऽस्य वा व्यण् । १ कुवेर
संबन्धिनि २ तद्देवताको च “कौवेरस्य यास्यश्च चक्राते
वरुणस्य च” देवीमा० । “यानं सखार कौवेरम्” रघु० ।
“कौवेरदिग्भागमपास्य भार्गम्” माघ । स्त्रिया ङीप् ।
“दिग्भागे तु कौवेरो दिक् शिवापीतिदायिनी” ति० त०
पु० १ “ततः प्रतस्थे कौवेरीम्” रघु । ३ कुठहले (कुडु)
न० शब्दरत्ना० । [रिफाया व्यपत्ये ।

कौवेरिकीय पुंस्त्री० कुवेरिकाया व्यपत्यम् शुभ्रा० ढक् । कुवे-
रकौय न० कुशा भूम्ना सन्त्यक्त व्यण् । १ कान्यकुब्जदेशे
हेनच० स्तार्थे ण् । २ कुशदीपे “याक तुतः शाल्मलमल
कौशम्” सि० शि० । कुशशब्दे २१४५८ विवृति ।

कुशखेटं तद्विकारो वा व्यण् । १ कुशसम्बन्धिनि ४ तत्त
पवित्रादौ । “तत्र वामाय शयने कौशे सुखसुवास च
भा० अनु० १६ अ० । स्त्रिया ङीप् । “कौश्या वृषां सन
सीनम्” भा० अनु० ५४ अ०

कौशल न० कुशलस्य भाव युवा० व्यण् । दत्तवायाम् “सीमे
व पद्मासनकौशलस्य” भट्टि । “व्यान्वीक्षिकी कौशला
नाम्” “योग कर्मसु कौशलम्” गोता । “हायहा
हसितं वचनानां कौशल इति विकारविशेषः” माघ
कौशल्य पुंस्त्री० कुशजाया व्यपत्यं वाङ्म० ङ् । कुशजाया
व्यपत्ये स्त्रिया वा ङीप् । यूयपत्ये फञ् । कौलशायन
तदीययुवापत्ये पुंस्त्री

कौशलिका स्त्री कुशलस्य पृच्छा ठक् । १ कुशप्रश्ने । कुश-
लाय मङ्गलाय दीयते ठक् । २ उभयने उपटीकने ।
त्रिका० । [ढीकने २ कुशलप्रश्ने च त्रिका० ।

कौशली स्त्री कुशलाय दीयते तस्य पृच्छा वा व्यण् । ३ उप-
कौश(स)लेय स्त्री कौश(स)ल्याया व्यपत्य ढक् वलोप ।
श्रीरामे दशरथपत्न्ये

कौशल्य न० कुशलमेव वाङ्म० षण् । १ कुशले । भावे वाङ्म०
षण् । २ दत्तवायाम् । “दत्ता कौशल्यमन्योन्यं रघे-
ष्वेवावतस्थिरे” भा० व० २४४ अ०

कौश(स)ल्या स्त्री कौश(स)लदेशे भवा ञ् । कौश(स)लदेश
भवाया श्रीराममातरि दशरथपत्न्येभेदे । [द्योऽव्यत् ।
कौश(स)ल्यातनय पु० ६ न० । सीतापतो श्रीरामे तद्वृत्ता-
कौश(स)ल्यायनि पु० कौश(स)ल्याया व्यपत्यम् फिञ् । श्रीरामे
त्रिका० “स्त्रियामहे न गच्छाम कौश(स)ल्याय निवृत्तभास्”
भट्टि । कौश(स)ल्य पत्यार्थकता । जयमङ्गलयासुक्ता ।

कौशाम्ब वि० कुशाम्बेन निर्दिष्ट व्यण् । १ कौशाम्बरराज-
कते २ तत्कते पुरीभेदे स्त्री ङीप् । “कशावस्तु चहानेजा
कौशास्वीभकरोत् पुरीम्” रामा० । साच पुरी गौड-
देशान्तर्गतवत्सभूमिगता । “अस्ति वत्स इति ख्यातोदेश
इत्युपक्रमे” कौशास्वी नाम तत्प्राप्ति मध्यभागे महा-
हरी” कथास्मृतिसागर । “अस्ति गौडविषये कौशा-
स्वी नाम नगरो” हितो० । “निर्गौशिवि” शि० कौ०
कौशाम्बेय पुंस्त्री कुशाम्बस्य गोत्रापत्यम् शुभ्रा० ढक् । कु-
शाम्बन्तपवश्ये

कौशिक न० कुशिकस्यापत्यं षण् । कुशेन वृत्तः अध्या० ठञ् ।
कुशके तद्वये भव व्यण् वा । १ इन्द्रे २ पेचके पुंस्त्री०
उभयत्र “अगस्त्यसु सोढुमपौरुषेच च हनुरस्येति

अस्य दर्शनम् । प्रविशन् हेमाद्रिगुह्यान्तःकान्तरं निनाय
 विभ्यद्विषानि कौशिकम्” भाष । इन्द्रस्य कौशिकपुत्रत्व-
 प्राप्तिरथा “कुशिकस्तु तपस्ते मे एतस्मिन्नुसमागमम् ।
 लभेवमिति त शक्रस्यसादस्येत्य जग्मियान् । स गाधि-
 रभयद्राजा मघयान् कौशिक स्वयम्” हरिवं० १७० ।
 “कुशिकस्तु तपस्ते मे” इत्यपक्रम्य “यत्पुनस्तपसं दृष्ट्वा
 सहस्राक्षं पुरन्दर । समर्थ एतज्जनने स्वमेयागमयासयत् ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्र सरोत्तम” । स गाधिर-
 भयद्राजा मघयान् कौशिक स्वयम्” हरिवं० २७७० ।
 कुशैर्देवताद्वा कौशिकत्वमस्य यथाह तत्रैव
 “जात मातृस्तु भगवानदिद्यां स(रक्र)कुशैर्देवत- । तदा
 प्रभृति देवैः कौशिकत्वमुपागतः” हरिवं० २२७७० ।
 शृणु कुशौ ४ व्याख्यानार्हाणि (साउङ्गे) चमरः । इनकुले
 ७ कोषाध्यक्षे नेदि० । ८ कोषकारे शब्दरत्ना० ६४३ गार-
 रमे त्रिका० १० मञ्जनि हेम० ११ व्याख्यानार्हाणि राख-
 नि० । कुशिकस्य गोत्रापत्यम् पिदा० धन् । १२ पिशा-
 नित्तनौ स हि कुशिकपुत्रस्य गाधिरपत्यम् । कुशि-
 कशब्दे तन्मूल इत्यम् । “व्यपिषत् तत सोममिन्द्रेण
 सह कौशिक” भा० ध्या० १७५ ध्या० ।
 ११ पौरुषस्यो नृपभेदे । “पारीशितस्य द्वौ पुत्रौ” इत्युप-
 क्रमे “प्रतिष्ठापयत् द्वौ पुत्रौ मेष्मलादश्च कौशिक” हरिवं०
 ७६१ ध्या० । जरासन्धस्य हसनामके १४ सेनपतिभेदे “स
 ह(जरासन्ध) सेनापतिः । राजा सञ्चार भरतर्षभ ॥ कौ-
 शिक चित्रसेनश्च तस्मिन् युद्धे उपस्थिते । ययोस्ते नामनी
 राजान् हंसिते द्विस्त्रके त च” भा० व० २१ ध्या० । तस्य च
 कौशिकव्यत्यात् तथालम् । १५ अक्षरभेदे “खलुम- शा-
 लवदनं कराल कौशिक शर” हरिवं० ४२ ध्या० ।
 कुशिकवंशोद्भवत्वात् १६ नदीभेदे स्त्री तस्या उत्पत्तिरथा
 रामा० ध्या० १४ ध्या० ।
 “कुशवंशस्ततोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन । । पूर्वत्वा भ-
 गिनी चापि सप्त राक्षसः । सुव्रता । नाम्ना सत्यवती नान
 कञ्चोके प्रतिपादिता । सशरीरा गता खर्ग भर्तार-
 मयुर्वर्णिनी । कौशिकी परमोदारा पठत्ता च महाप्रदी ।
 दिव्यमुष्मन्तमा रय्या हिममलसुषमाश्रिता । कोकस्य
 हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी सम । ततोऽहं हिम-
 वत्पाशं यस्याभि नियतः सुखम् । भगिन्यां स्त्री हस-
 युक्तः कौशिक्या रघुनन्दन । सा ह सत्यवती पुण्या

सत्ये धर्मो प्रतिष्ठिता । पतिव्रता महाभाग कौशिकी
 सरिता यरा”

“तत्र गासं धारिणीर । कौशिक्या भरतर्षभ । । कश्चमे-
 घस्य यत् पुण्यं तन्मोहिनाभिगच्छति” भा० ध्या० ८१ ध्या० । “कुशि-
 कस्यात्म गच्छेत् सर्वपापमोचनम् । कौशिकीं तत्र
 नष्टेत महापापप्रणाशिनीम् । राक्षस्यस्य यज्ञस्य फलं
 प्राप्नोति मानय” तत्रैवाध्याये । “इयञ्च नदी हिमयत-
 नि नृता चम्पानगरसन्निधौ उत्तरपारे गङ्गायां सङ्गतो ।
 “ततो गच्छेत राजेन्द्र ! चम्पकारण्यमुत्तमम्” तत इत्युक्ते-
 सस्यास्तत्सन्निधौ त्वम् । १८ यगोदाख्यात्वे नोत्पन्नाया
 योगमायायाम् ।- कौशिकेन्द्रेण भगिनीत्वेन कल-
 नेन विष्णुना तस्यासन्नामकरणात्तथात्वं यथोक्तम्
 “तत्र तदा शतैश्चन्द्रोऽसत्प्रदिष्टेन यज्ञेणा । अभिपेक्षेण
 दिव्येन दैवतैः सह योद्धसे । तत्रैव त्वा भगिनीत्वे
 यज्ञीयप्रति स यास्य । कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी
 त्वं भविष्यसि” हरिवं० ८५० ध्या० । योगमाया प्रति विष्णुक्ति ।
 “द्यावर्धा कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी” भा०
 हरिवं० ८५० । पार्वत्यां शरीरफोर(वा)र्त्तनि स्त्रो १६ दे-
 वीमूर्तिभेदे तस्य च सुब्रह्ममध्यतापीति भेदः तन्मूलं
 देवीमाहात्म्यवाक्यं तच्च कोशशब्दे दर्शितं नाट्ये २०४ त-
 भेदे अक्षरशब्दे लक्षणार्थक इत्यम् [तथालम्

कौशिकप्रियं पु० इत० । श्रीरामे विश्वामित्रप्रियात्तरणात्तस्य
 कौशिकफलं कौशिक कोशस्य फलमस्य । नारिकेले शब्दरा०
 कौशिका स्त्री कोशस्य स्त्री क अतएवम् । पानपात्रे
 चपके हेम० [शब्दमात्रा शिवाभितपुत्रे च

कौशिकात्मजं पु० इत० । १८ अक्षरे जयन्ते शब्दार्त्तमे च
 कौशिकायनि पु० कुशिकस्यापत्यम् पा० फिज् । यजुर्वेद-
 वशनाश्रयस्य अभिभेदे “कौशिकायनेः कौशिकायनि”
 शत० ब्रा० १८१५५॥२१

कौशिकायुधं न० इय० । इन्द्रायमे शरत्ता०
 कौशिकाराति पु० इत० । १ काके राक्षसि० मस्य मेचकारातिवत्
 च तेन सह नित्यविरोधित्वात् । तदुक्त्या काकोलू-
 कशब्दे दृष्ट्या कौशिकारिप्रभृतयोऽप्यत्र पु०
 कौशिकिन् पु० न० य० कौशिकेन प्रोक्तमधीयते षिनि ।
 विश्वामित्रप्रोक्ताध्यायिपु
 कौशिक्योज पु० कौशिक्या इव योजोवस्य पुत्रो० खलोप ॥
 राखोटङ्गे (सिन्धोदा) राजनि०

कौशिक पु० व० य० देशभेदे “पञ्चाला कौशिकायै नैक-
पृष्ठाः पुरन्धराः” भा० भी० ६५० जनपदकथने
कौशौ(षी)धान्य न० कोश(षे)भवा कौशौ(षी) कर्मधा०
कोश(प)जाते धान्ये तिलादौ । “सर्व्वेदेतदहः कोशौ-
(षी)धान्यं विवर्ज्येते” काया०श्रौ० २।१।१०

कौशे(षे) न० कोशा(पा)ऽस्तिनन् टम् । क्षत्रिकोपादिजाते
यक्षे अमर “नर्नाभे कौशे(ने)ऽनुपात्तरागम्” कुमा०
“कौशेय व्रजदपि गाढानज्जस्रं भाव “लाक्षालो-
हितकौशे(षे)यपरिधानम्” काद० “कौशेयायिकयोरूपौ”
मनुना तच्छोधनद्रव्यवृत्तम्

कौश्य लि० कुशखेदम् पत्रञ् । १ कुशसंस्त्वन्नि गयनादौ
“मास्तन्दच्छने कौश्ये छट्वा गयसिध्वं पत्रम्” भा०
अनु० ७।५०। कुशस्य गोलापच बा० पत्रञ् । २ कुशगोत्रजे
क्षत्रिभेदे पु० “त होवाच स्यराः कौश्यः” शत०ब्रा० १०।
५।५।४ “कौश्य कुशगोत्रज” भा० । तेन ब्राह्मणे
कोष्य इत मूर्धन्यशुक्लपठस्तु प्रामादिकः ।

कौशा(सा)रव पु० कशा(भा)रोरप यम् छप्रण । कशा(पा)
रोमुनेरपच सैत्रये “यावत् कतवान् प्रश्नान् कृता कौ-
शारवायतः” भाग० १।१।१ “कौशारवस्य सैत्रेयस्यायतः”
श्रीधरः “ननु ते तत्त्वमराध्य क्षत्रि कौशारयोऽन्तिमे”
भाग० २।४।१ बाह्या० इव । कौशारयिरम्यत् “यत्
कौशारमेतस्य सयादेऽध्यात्मसंश्रितः” भाग० २।१०।५२

कौषिक लि० कौशिक+पृष्ठो० । १ कौशिकशब्दार्थे मेदि० २ दुर्गा
मूर्तिभेदे स्त्री “शरीरकोपाद्यतस्याः पार्वत्याः नि-
रुतास्त्रिका । कौषिकीति समाख्याता ततो लोकेषु गोश-
ते” देवीमा० “कायकोपाक्षि सृता या कालिकायाम्
भैरव । सा कौषिकीति विख्याता चारु रूपा मनोज-
रा” काखिका० पु० ६०५०

कौषीनक पु० कुमीनकशाययम् छप्रण । कुषीतकर्मिपुत्रे
बह्वृचां प्रथमं तर्पणीये क्षत्रिभेदे कहोडे “कहोड कौ-
षीतकमिदादि” आश्र० गृ० १।४।४।२२ क्षत्रितर्पणे ।
कुषीतकस्यापत्यम् इज् । कौषीतकिरपि कहोडे क्षत्रौ
“तदुहोमक्ष कहोड कौषितकि” शत०ब्रा० २।४।२।१।
तत्पत्यन्वित्वात् कौषितकिब्राह्मणं कौषीतकी उपनिषद्
क्षत्रे दातर्गता ।

कौषीतकिन् पु० व० व० । कौषीनकेन गोक्षमधीयते णिनि ।
कौषीतकेन गोक्षाध्यायिषु । “सदस्यः सप्तदश कौषीतकि-
नः समामन्ति” आश्र० गृ० १।२।१।१।

कौ(षी)तकी कुषीतवस्यापत्यम् छप्रण डीप् । वगस्य
पत्या त्रिका०

कौषीतकीय पुंस्त्री कुपोतक+वा० अफत्ये टक् । कुषी-
तकस्यापत्ये कहोडे “अथ हैनं कहोडः कौषीतकीयः
पप्रच्छ” शत० ब्रा० १।४।१।१।१।

कौष्ठवितक लि० कुष्ठविदि तद्विद्यायां साधु कल्या० ठक् दस्य
चरत्वेन तान्ततया ठस्य क इत्येके । कुष्ठविद्यासाधौ । दस्य
क्षर्वाभावमान्निव्य तान्तत्वाभावेन कौष्ठविदिक इत्यन्ये त-
न्मतेनैव तथा रूपं २।५।४८ उक्तम्

कौसीय न० कुत्सितं सीदयस्मिन् सीद+वा० आधारे श स्वाथे
पत्रञ् । १ आश्रये २ तन्त्रायाश्च हेम० । कुसीदस्य भाव
प्यज् । २ इति रूपकुसीदस्तौ यद्वाचं

कौसुम न० कुसुमेन निर्दत्तमण् । १ पुष्पाङ्गने अमरः । तस्ये-
दमण् । २ पुष्पसम्बन्धिनि लि० “विनयति सुहृदो हृदोः
पराग प्रणयिनि कौसुमसामनानिलेन” भावः

कौसुम्भ पु० कुसुम्भ+सार्थे अण् । १ करणप्रकुसुम्भे २ शाकभेदे
राजनि० । कुसुम्भेन रक्तम् अण् । ३ कुसुम्भपागरङ्गिते
वस्तुदौ लि० “कौसुम्भं पृथु कुचकुम्भसङ्घि वास” म घ ।
तस्येदमण् । कुसुम्भसम्बन्धिनि लि० “दनकरकरसङ्घव्यक्त
कौसुम्भरागम्” भावः । उभयतः स्त्रियां डीप् ।

कौसुखिन्द पु० दशराजसाध्ययागभेदे “कौसुखिन्दः” का-
त्या० श्रौ० सू० २।५।१।५ “द्वितीयो दशराज एतत्तस्य”
संख्या० प्रायणीययागानन्तरं कौसुखिन्ददशराजस्य २ प्रथमे
तत्रैव च “कौसुखिन्दः प्रथमन्त्रग्रहः” कात्या० २।४।१।१

कौसुखिन्दि पु० कुसुखिन्दस्यापत्यम् इज् । तदपत्ये उहा-
लके सुनी “कौसुखिन्दिहृद्दालक आरुषौ ब्रह्मचर्य्यसु-
वास” शत० ब्रा० १।२।२।२।१। [क्ते जटाघ०

कौसुतिक लि० कुसुया चरति ठक् । मायाकारके शाययु-
कौसुम पु० कुं ममि सुन्नाति कुसुभोजलधिः तत्र भयः
अण् । विष्णोर्विषयस्ये “कौसुमस्तु महातेजाः कोटि-
सूर्य्यसमप्रभः” इत्युक्तलक्षणे मणिभेदे । तस्य सप्तशतत्
पत्तिकथा हरिव० २२४०

“सुरासुरगणा सर्वे सहिताः स्वभावात्सुः । मन्दरं पुष्कर
कात्वा नेत्रं यासुक्षिमेव च । समाः सहस्रं मथितं जलं
मोक्षधिमिः सह । चोरभूतं समायोगादस्य समपद्यत ।
तस्मिन् सुरसुराः पूर्वमाक्रान्ता र्शममभ्युना । तदा पञ्चाङ्ग
सुहृदेषां कामतेजोबलान्विताः । धन्वन्तरिस्तथा मदां
श्रोद्द्वी कौसुभोसपिः । शयाङ्गो विमलश्चपि सञ्जितस्युः

इमन्त” । “ततः शतसहस्रादुर्ध्वं यत्र भावास्तु सागरात् ।
प्रसन्नात्मा सद्यस्तत्र सोमः शीताशुक्लवर्णः । श्रीरज्जनर
स्यप्राप्ता घृतात् पाण्डुर वासिनी । सुरा देवो रुद्रपुत्रश्च
सुरगः पाण्डुरस्तथा । कौस्तुभस्तु मणिर्दिव्यउत्पन्नो
घृतसम्भयः । सरोचिः प्रकचः श्रीमातु नारायण उरो-
गतः ” भा० सा० १८३० । “उसैः अवाहयन्नेतो मन्त्ररत्नस्य
कौस्तुभम् ” रामा० उक्तेः क्रीयत्वमपि
“कौस्तुभाख्यमपासारं विधायां हृत्तोरसा” “कौस्तुभं
होपयतीय यक्षः” रघु । २ तैत्तिरीये न० “हृताये गोघृत
पात्रं तदभावे तु माहिषम् । आच्छ, या तदभावे तु
साक्षात्तैलं ग्रहीयते । तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्ति-
लसम्भवंम् । तदभावेऽतसोऽहं कौस्तुभं वर्षपोहवम् ।
हृत्तले होज्यवा पात्रा पूर्वाभावे परः परः” कर्कटं म-
ण्डनवाक्यम् । कौस्तुभं मन्त्रतः कौस्तुभमिति पाठस्तु च
व्यक्तः । इतन्त्रोक्तेः सद्रामेदे “अनामा कृत्तसंज्ञना दक्षिण
अनिठिका । कर्तव्याम्या वद्धा तर्ज्या दक्षया
तथा । वामानामासु वक्ष्यात् दक्षिणं कृत्तमूले । अङ्ग-
उमध्यके भूयः सयेव्य सरकाः पराः । अतसोऽप्यतः
सलग्ना सद्रा कौस्तुभमपि चका” उन्मसार ।

कौस्तुभवक्षस् पु० कौस्तुभोवक्षस् यय । विष्णो हारा०
कौस्तुभद्वयादयोऽप्यतः पु० एव कौस्तुभवक्षसादयोऽप्यतः ।
क्रस्य वक्षे वा० पु० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् घटादि ।
क्रस्ययति-ते क्रसति अचिक्रसत्-त अक्रीयत्-अक्रीयत् ।
क्रीयता-बभूव आस चकार-चक्रे-चक्राय ।
क्रस दीप्तौ कौटिल्ये च दिवा० पर० सक० सेट् । क्रसति
अक्रसीत्-अक्रासीत् अक्रास । घटा० क्रसयति-ते । अ-
चिक्रसत्त उदित् क्रसित्वा-क्रस्ता ।

क्रस दीप्तौ वा० पु० उभ० पक्षे भा० सक० सेट् घटादि क्रस-
यति-ते । क्रसति । अचिक्रसत्-त अक्रसीत्-अक्रासीत् कृ-
मया बभूव आस चकार चक्रे चक्राय उदित् क्रसित्वा-क्रस्ता ।
“स्य चूतो क्रस् कुसि कि च भासने कुस्य इति चि” वोप-
देशव्याख्याने “परोऽनुषन्धः पूर्वपामेकवाक्यस्याधातुम्” इति
तदुक्तिमाश्रित्य भ्रान्त्या दुर्मादासेन क्रस इति स्वसक्तम्
तद्विन्यम् । पा० धातुपाठे चुरादिषु “लसिपिचि कुसि
दक्षि कुसीत्वादिना कुसेरेवेत्तुक्ते दिवादिषु च क्रुस
ह्रस्वदीप्तोऽरित्युक्तेः घटादौ च जनीनृष क्रस रञ्ज
इति पाठा इ इदित् क्रसनातोऽदृश्यात् । अतः परातुवन्वयस्य
वोऽस्ये वाच्यं मतिः तेषां ह्यतः चुरादित्यम् अन्यथा

कुसिपत् क्रसीत्येव मूलकत् पठेत् । न च तथाऽपाठि अ-
तस्तस्य नेटिष्वम् ।

क्रूय दुर्गन्धे आक्षीभावे गन्दे च भा० व्याक० अक० सेट् ।
क्रूयते अक्रूयिष्ट चुक्रूय । णिचि क्रोपयति ते । अस्य
चेत्कार्यकर्मण्युपपदे अस्तु चेलक्रोपम् अस्तुक्रोपम् ।
“यूनि गाढपरिरम्भिनि वक्रक्रोपमस्तु वृष्टे मदनेन”
भाष । “यस्तं क्रोपयित्वा परिपिच्येत्यर्थः” मल्लि० अ-
भि-अतिव्याप्राया आदीभावकरणे प्रतीभावकरणे च सक०
“आपो वै सर्वमस्य तामिद्रीदमभिर्क्रुयमिवादिति”
शत० ब्रा० १४११॥१४१॥ बान्तात् ताप्तीत्ये नातोयुच्
किन्तु टच् । क्रूयता इत्येव । [रीत् चकार ।

कार कौटिल्ये भा० पर० अक० सेट् । कारति अक्रा(प्र)-
क्य लि० क प्रजापतिस्तथै हित यत् । प्रजापतिर्हिते । “देव्य
चत्वारि ज्ञानां ज्ञानीति” प्रश्ने “एतान्येव चत्वारि ज्ञानां
ज्ञानि” शत० ब्रा० १०११४२॥४॥ भा० तथार्थतोक्ता

ज्याम्बू क्ली क्य प्रजापतिर्हितमस्तु यत् ऊह् । दूर्वाभेदे
“ज्याम्बू रतरोहृत्त शाल्वदूर्वा व्यसृक्ता” अथ० १८॥१६॥

क्र श प्रकाशने आ० सक० सेट् क्र यति अक्र गीत् चक्राय ।
“क्र शतेयां प्रकाशयति कर्मणः । निरुक्तकार २१२१॥

क्रकच पु० क्र इति कचति शब्दायते कच-गन्दे अच् । १५५५-
छाण्डो इत्ये सेट् । २ दाददारणास्ते धरपत्ने (करात)
पु० न० अमरः । अद्योतिषोक्ते श्योमभेदे च । तद्वचणस्य
“अष्टादितिययो मन्दात् विजोम क्रकचः कृतः” इति
“यथा शमी पथी, शुक्रो सप्तमी, गुरावत्तमी, शुभे नवमी, भौ
मे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगा क्रक-
चख्या ज्ञेया पोयू० धा० यदाह नारदः “अयोदश स
मिन्त्रने संख्योर्निधवारवो” क्रकचो नाम योगोऽयं
महत्त्वोत्तिगर्हत्” [क्रकचद्वयादयोऽप्यतः

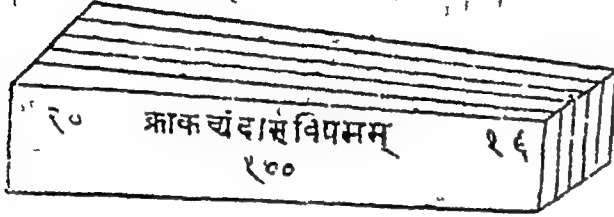
क्रकचच्छुद् पु० क्रकच इव छदो यस्य । केतकीट्ये त्रिका०
क्रकचपञ्च पु० क्रकच इव पञ्चमस्य । १ शाकट्यभेदे राजनि०
२ केतकीट्ये च ।

क्रकचपाद(द्) पु० क्रकचमिव पादो यस्य वा अन्यलोपः ।
क्रकनासे हारा० [अप्रभेदे । लि० ।

क्रकचपृष्ठी स्त्री क्रकच इव पृष्ठ यस्याः ङीप् । (क) अ-
क्रकचव्यवहार पु० बीलावत्युक्ते क्रकचच्छेद्यवस्तुमोनेतन
ज्ञानार्थं तत्फलं चापके गणितभेदे यथा

“क्रकचव्यवहारे करणसूत्र इति । पिच्छयोगदत्त-
मयमूलवोर्द्विर्ध्वं संख्युचितमङ्गुलात्मकम् । दाददारणपथे

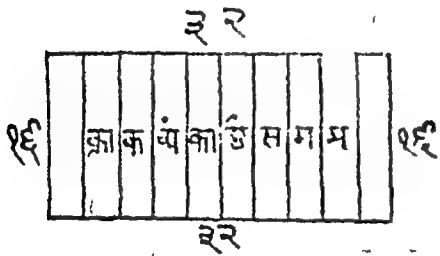
समाहत षट्सरेपुविहृत करान्त्रकम् । उदाहरणम् ।
मूले नखा(२०) द्रुमभितोऽय नृपा(१६) द्रुमोऽयं पिण्डः
यताङ्गुलमिदं किं यस्य दैर्घ्यम् । तदादरणापयेण
चतुर्धु किं स्याद्विस्तारकं यद दृष्टे । गणितं द्रुत मे ।
(तदाकारदर्शनचित्रम्)

न्यासः

पिण्डयोगः १६ दलं । १८ । दैर्घ्येण १०० सङ्कु-
णित १८०० । दादरणापयेण भिगुणितं ७२०० ।
षट्सरेपु ५७६ विहृतं जातं करान्त्रक गणितं २५/२ ।
क्रकचान्तरे करणसूत्रं सादृष्टतम् । छिद्यते तु यदि
तियेगुक्तवर्त्मगडविस्तृतिहृते फलं तदा । इष्टिकाचिति-
हवसितिसातक्रकचय्यहृतो खलु मूल्यम् । कर्मकार-
जनसम्प्रतिपत्तया तन्मृदुत्वकठिनत्ववशे । उदाहरणम् ।
अद्विस्तृतिर्हल २२ भिताङ्गुनानि पिण्डस्तथा षोडश
यत्न काष्ठे । छेदेपु तिर्यङ्गुयसु भवन्ति किं स्यात् फलं
तत्र करान्त्रकं मे ॥

न्यास विस्तार २२ पिण्डः । १६ । पिण्डविस्तृतिहृति
(तदाकारचित्रम्)।

५१२ । दादरणापयेण भिगुणितं ८६०८ । षट्स-
रेपु ५७६ विहृतं जातं फलं हस्ता । ८ ।

क्रकचा स्त्री क्रकचस्तदाकारोऽस्य स्त्री । अरिं अश् टाप् ।
केतकीष्टे रतमां ।

क्रकण पुं क्र इति कश्चित् चिन्तयते कण-अच् । (कयार)
पञ्चभेदे अमरः स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।

क्रकर ४० क्र इति शब्दं कर्तुं शीतमस्य तास्त्रोत्थे ट ।

क्रकणे (कयार) । पञ्चिंश अमरः स्त्रियां ङीप् ।
२ करीरष्टे २ करपत्तास्त्रे च पुं ४ दोने लि० के०
“चोरयित्वा तु पत्तोर्णं कृकरत्वं नियच्छति” भा० अतु०
१११५० । “चकोरकलविहृतमयूरककरोद्याद्युपक्रमे “वि-
चक्रासपयः शीतमधुराः कयाया देपयमनाच” इति
सामान्यत उक्ता “वातपित्तहरा हृद्या मेधाग्निप्रस-
यङ्मां । लघव क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रका”
सुशु० तन्मासगुणा उक्ता ।

क्रुतु पुं क-कठ । १ यूपसहिते, सोमसाध्ये यशे, २ चक-
ले, ब्रह्मणोमानसे एते शब्दभेदे, ४ वैश्वदेवभेदे, ५ इन्द्र-
येदु च । इविष्णौ तस्य सर्वयज्ञकयमेन यूपयज्ञ-
रूपत्वमपीष्ट यथाह “यक्षरज्यो महेज्यश्च क्रतुः सल सतां
गति” विष्णुसं० । “सर्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहि-
तोयज्ञः क्रतुरिति” भाष्यम् । तेन क्रतुशब्दस्य यूपस-
हितयज्ञप्रोपकता । अतएव तत्तद्भागे यूपविशेषाः यत-
पथवाह्यादौ उक्ताः । तत्र सोमसाध्ययागाश्च त्वय-
क्रतवः “लोन् क्रतूनन्वादान्नेयुषस्यसाध्विनम्” श्रुती “इ-
त्यग्नेयः क्रतुः अशोपस्य” “अथाश्विनः” आश्व० श्रुती
४।१।८।१४।१।५।१। सूत्रेषु दर्शिताः । अन्येऽपि क्रतवे-
भेदेषु दर्शितास्तथा वगम्याः । संकल्पश्च काकनाधीनः
चित्तवृत्तिभेदः यथोक्तम् “काम क्रतुः कर्म जन्मेत्येवमेधा
क्रमोभवेत् । पु सोया विषयामेक्षा स काम इति भगवते ।
स एव वर्जमानश्चेत् क्रतुत्वं प्राप्स्यते” । “रुचेरतिशय-
कास्ये विषये क्रतुरीर्यते” इत्युक्ते ७ रुचेराधिक्ये
च । दमसाया निष० । हस्तवनादिकर्मणि च ।
“दुरुदुत । क्रत्वा न. वसति” अ० ४।२।१।१। “क्रत्वा
कर्मणा स्तुत्यादिहेतुना” भा० । क्रतुनामा सुनिश्च “ब्र-
ह्मणोमानसाः एता विदिता यणनर्हय । मरीचिर-
तप्रद्विरारसौ पुलस्त्य पुलहं क्रतुः” भा० आ० ६।५५०
उक्तः । “क्रतोरपि क्रियाभार्या वानिष्ठित्यानसूयत ।
अपीन् पटिषहस्तायि स्वसतो ब्रह्मतेजसा” भाग० ४।१।२२।
तद गाद्युक्तम् “ससर्जं सृष्टिं तद्रूपा सृष्टुमिच्छन् प्रजा-
पतीन् मरीचिमप्रद्विरसौ पुलस्त्य पुलहं क्रतुम् ।
पसिष्ठञ्च महातेजाः सोऽश्नुजत् सप्त मानसान्” हरिय०
१५० । विश्वेदेवाश्च असोदश यथा
“आत्मार्ये चासृजत् पुत्रान् लोककर्तृन् पितामह । विश्वे
प्रजानां पतयो येभ्यो लोका यिनि सृता । विश्वेभ्यः प्रथमं
नाम सृजानयसमात्मजम् । सर्वानयमपद् एषल शःश्व

धर्मं स खल्वान् । दश मरीचिमिति च पुनरुक्तं पुनरुक्तं
कृतम् । वशिष्ठं गीतमस्मै च भ्यामस्मिन् रसं मनुम् । अथ
नभूता इत्येते खल्वान् चैव मनुष्ये । तयोदय सता
येषां यथा वै संप्रतिविता । हरिवं० ३०४४०

जटाधरेण तु “विदेदेवा दश कृता” इत्युक्तम् । मन्त्रदे-
वता शब्दे तन्मूलं यज्यते । कल्पभेदादधिक्यम्
तत्र प्रज्ञा निश्चय अव्ययस्य यथाह
“अथ खलु कृतमयं पुरुषो यथाकृतरक्षिणोके पुरुषो
भवति तथेत मोक्ष भवति स कृतं कुर्वीत” छा० उ० ।
“अथपुपासीत । स कृतं कुर्वीत कृतनिर्णयोऽध्यवसायश्च
एवमेव नाम्यधेति अविच्छिन्न प्रत्ययस्य कृतं कुर्वीतेपासी
तेत्यनेन व्यपहितेन सख्यम् । किं पुन कृतकरणेन
कर्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं वा कृतं कर्तव्यः ? कृतकरण
वार्त्तामतेतार्थसाधन कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमये
त्वादियम् । अथ यस्मिन्तिरेत्यर्थः । यस्मात् कृतमय
कृतमायोऽध्यवसायात्मक पुरुषो जीवः । यथाकृत्यार्थ
इय कृतरस्य सोऽयं यथाकृत्यार्थाध्यवसायो वाङ्मनि-
शयोऽस्मिन्नेके जीवस्मिन् पुरुषो भवति । तद्येतोऽस्माद्दे-
हान् प्रेत्य स्वप्ना भवति । कृतवद्वत्पक्षमात्मको भवतीत्यर्थः
एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम् । “य य यापि आरन् भावं
त्यजत्वाने कृतेयस्मिन्नादि” यत एवं व्यख्या शास्त्रद-
ष्टात स एवं जानन् कृतं कर्षीत यादृशं कृतं यज्ज्ञा-
नस्तम् । यत एव भास्त्रभासा खादुपपद्यते कृत्यनुरूप
कृतसतः स कृतव्य कृतं भा० । १०४४४४मासे
चातुर्मासादिवागारम्भकत्वात् तस्य तयात्यम् “वाजाय
खाहा प्रसवाय खाहाऽपिजाय खाहा कृतये
खाहा वसवे खाहाऽहर्पतये खाहाऽह्ने सुगन्धाय खाहा
सुधाय वैनगिनाय खाहा विनयिन आत्यायमाय खा-
हान्याय भौवनाय खाहा भुवनस्य पदये खाहाऽपिपतये
खाहा प्रजापतये खाहा यजु० १८।२८ “वाजादीनि चतु-
रिमासाना भामानि तसाम गृहीत्या श्रोतव्यमिच्छर्थ
अध्रमाचुर्याद्वै लोऽज्वरूप , प्रसवायानुष्ठात्पाय जलक्री-
डादी अभ्यनुष्ठादानात् प्रसवो वंशश्च । अपिजाय
अप्सु जायतः इत्यपिज समस्या अजकु जलक्रीडारत-
त्वादपिजो ज्यैष्ठ । कृतये यागस्याया चातुर्मासादि
यागमाच्यन्तु कृत्यपाद ” वेददी० ।

कृतुदीपमुद् पु० कृततामिन्द्रिणादा दोषं नृन्ति क्षिप् ।
प्रासायामे शब्दचि० “दक्षाने ध्याम नानां धातुनाय

यथा मन्त्राः । प्रासायामेसादा देवाः शायनीन्द्रियको-
चरा ” मन्त्राः कोन्द्रियदोषनाशकत्वम् । [नास्तिके च
कृतुद्रुहं पु० कृतवे दृष्टानि द्रुह-क्षिप् । असुरे जटाधर
कृतुद्रिष् पु० कृतवे देष्टि द्विप्-क्षिप् । असुरे लिङा० २ना-
स्तिके च ।

कृतुध्व सिन् पु० कृत दशवयस ध्वं ववति ध्वगृह-विष्-
णिनि । शिवे अमर । वीरभद्रद्वारा तद्वयस्य वनात्सल
तथात्म तत्कथां कश्चि० दृष्टम् । यथा
“महावीरोऽस्ति रे भद्र । मम सख्यं तच्छेदिक । वीरभद्रा-
स्यवा त्वः हि प्रसति परमा व्रज । कुह मे कृतर कांश्च दद्या
यस्य अथ मय । ये त्वां तत्रावमच्यन्ते तत्साहाय्यविधायि-
न । ते त्वयाप्ययमन्वया व्रज पुन । गुभोदय । इत्याद्या
सूक्तिं चाधाय स तत पारमेस्वरीम् । इह प्रदक्षिणीकृतम् ।
जमिवागतिरुद्धा । ततस्तदनुमानं यन्मु० खनिवाध-
सङ्गान् । गतकीटिमितानुमानं कृत्वा नानानवाङ्मत् ।
ते मया वीरभद्र-त यान केचित् पुरोगता । केचित्त-
दनुगा याता केचित्तत्पार्श्वतोयवु । अमर तैः सभा
कानं तेजाविजितभास्करैः । इह्यायावि गिरीर्वा
च कैश्चिदुत्पाटितानि वै । याचुडपूजा कैश्चिद्वि विहृता
वै गिलोचया । उत्पाटय मरुतोऽहान केचित् माम्ना-
मस कृतम् । कैश्चिदुत्पाटितायां केचित्कुल्लाम्यपर-
यन् । संवृत्त ध्वं सदासाधु केचित् क्रीडपरा मन्त्राः ।
अचोयन्तु यत्तवेनी केचिद्वै शूलपाणयः । अभ्ययन
जरीपत्रम्ये पृषदाज्जं पम्परे । दध्न सरस्वराशीं च
केचित् पर्वतसन्निभान् । केचिद्वै पायसाहारा केचि-
द्वै क्षीरपायिष । केचित् पक्वाणुपुद्गा यत्तमात्मा-
न्यचूर्णयन् । अभ्ययन्तु कुचां दण्डान् केचिद्दोर्दण्डया
लिम । अभ्ययन्तु शकटान् केचित् पशून् केचिद्वह्नीसुप-
न । अग्नि निर्दोषयामाह केचिद्वह्निर्नतेजस । स्वयं
परिदपुचाम्ये डङ्कृतानि सुदा युता । २। जगृहः केचन
पुनारत्नाना पर्वत कृतम् । एकेन च भगो देयः पयः स-
क्रो विभोचन । पुष्पोदन्तावलीमन्त्रः पातयासाह
कोपन । यज्ञः पलायितो दृष्टा केचिन्मृगरूपधृक् ।
गिरीधिरहितवक्त्रे तेन चक्रेषु दूरतः” ।

कृतपुरुष पु० कृत पुरुष इव । उरुपाकारे कृतमने यत्तव
राष्ट्रे । तद्रूपवर्णनश्च हरिवं० २२४४०

“वेदपादो यूपदृष्टः कृतहस्तपितोऽहः । अग्निर्जिह्वो दर्भ-
रोमा मङ्गशीर्षो भद्रातपा । अङ्गुराश्च चक्षुषो वेदाङ्ग-

कृतिभूषण । आच्छन्नाः सुवर्णः शालघोषस्तनो
महान् । सन्धर्म्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसम्पन्नः ।
क्रियावत्तमहावीर्यः पुण्ड्रानुर्म्माकृतिः । उद्भासन्तो
होमस्तिष्ठो वीजोपधिमहाफलः । शयनरात्रौ सतस्मिन्
विभक्तः सोमशोषितः । वेदिकान्धो, हविर्गन्धो हव्यक-
व्यातिशेगशान् । प्राक्शकायो दुतिमाघानादीनाभिर-
न्वितः । दक्षिणाहृतयो योगी महावत्तमसो महान् ।
उपाकर्मो हृदयकः प्रवर्त्तार्त्तभूषणः । मानाच्छन्दोग
तिपथो सुतोपनिषदासनः । कायापत्नीसहायो वै मणि-
मण्डल इवोत्पन्नः । भूतस्य यक्षपराहोऽसौ प्रागध-
माधियङ्गुरः”

“रूपं तत्रैतत्सु” इत्युक्तं, तादृशं दुर्दर्शनं देवायदध्वराजकम् ।
अन्दादि यस्य त्वचि बर्हिरोमसऽज्यं हवि त्वष्ट्रिभु चातु-
र्होतम् । सुकृत्यस्य आसीत् सुवर्णः । नाभयोरिहो
दरे चमसा कर्षरन्वु । प्राणितमास्ये यक्षे यहास्तु ते
अर्द्धशले भगवत्सन्नेहोतम् । दीक्षानुजन्मोपसदः शिरो
धरं ते प्रायश्चीनोदबनीयदद् । जिह्वाप्रयस्यं ज्ञानं धीर्षकं
कृतो ब्रह्मावस्यं चित्तयोऽस्यो हि ते । सोमस्तु देतः
सवनान्धवस्ति सव्यायिभेदास्तव देव । प्रातः । “सत्यायि
वर्षाणि शरीरसन्धवस्य सव्ययज्ञकदरिद्रिचन्द्रकः” ।
भाग १।१३० ।

“यज्ञाकृता प्रयस्यन्तः सुवर्णिः सुवर्णिषादि चतुर्भिः
अन्दादि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतकन्द्याद्यनुवादेन
मन्त्रद्वयपता विधीयते बर्हिःशब्दे दीर्घाभावात् आर्ष-
हवि चतुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म । सुक-
रुहू । त्वष्ट्रे सन्नायः । सुवोमासिकयोः । इहा भक्ष्य
पात्रं चमसा यहाय सोमपात्राणि । प्राणितं ब्रह्मभान
पात्रं यद्यतेऽनेनेति यसनं सुखालर्षत्तिं चिह्नं चर्तय
भक्ष्यम् । दीक्षा दीक्षणीयेति । अनुजन्म वारं वारम्
अभिव्याप्तिः । उपसदस्तिह दृष्टयः शिरोधरं दीक्षा । प्रा-
यश्चीना दीक्षानन्तरेति । उदयनीया समाप्नोति ते एव
दंष्ट्रे ब्रह्म । प्रवर्म्मा महावीरः प्रवृत्तपदः पूर्णं क्रियते ।
अभ्योहोमरहितोऽग्निः आसनय्य औषासनान्नि ततो
इहैव तव कृतरूपस्य शीर्षकं शिरः । चित्तय इहका-
चयनानि पञ्च अक्षरः प्राणाः । प्रातः सवनादीनि
अवस्थितिरासनं वात्यादायस्या या । अग्निहोमोऽस्त-
कित्तोम उक्तं । मोहयौ वाजपेयोऽतिरात्र आग्नेदीन
इति वरं संस्वादिभेदाः सप्त त्वङ्माहादिभातः । इदं च

द्वादशाहादीनि मङ्गयानसङ्घातकृपाणि, अशोमा-यज्ञा-
-अशोमा कृतवस्तद्रूपस्यं इष्टिर्यजनं सवृष्टानस्य तदेव
“अक्षरं यस्य स” श्रीवरः । [प्रायस्यात् तथात्वम् ।
कृतुपशु पुं कृतोरङ्गं पशुः । अर्धं चाराः तस्य अक्षमेधे
कृतुप्रा पुं कृतुन् कर्माणि प्राति प्रा-पूर्त्तौ कृप् । कर्मपूरके
“अहसर्कस्यैवतः कृतुप्रा” अ० ४।१६।२ । “कृतुप्रा कर्मणां
पूरक” भा० ।

कृतुभुज् पुं कृतं कृतदेयं हविर्भुङ्क्ते भुज-कृप् । देवे
कृतदेयद्रव्ययामोद्देष्टृत्वात्तेषामचेतनत्वे ऽपि तदुभो-
-गित् बोध्यम् चेतनत्वे तु तेषां मनुष्यादीनामिव भोगो-
-नास्ति किन्तु इष्टिमात्रेण यथाह “न वै देवा अन्नं लि-
पिन्ति एतदेवास्मत् दद्यात् त्वयन्ति” आ० ३० ।

कृतुराज् पुं कृतुः राजते राज-कृप् । अक्षमेधे यज्ञे तस्य
सर्वयज्ञानां श्रेष्ठत्वात् तथात्वम् । “यथाश्वमेधः कृतुराट्
“सर्वपापापनोदनः” मनुः शराजस्ये च यज्विः”

कृतुविक्रियन् त्रि० कृतं तत्फलं विक्रीणाति त्रि+क्री-
-यिनि । स्वकीयकृतफलस्य अन्यदेयत्वस्यापनेन ततो-
-धनप्राप्तये । “पशुनान्दतितोवापि कृतविक्रिय-
-स्तथा” मनुः । [चाप्सर्गौ” -यजु० १५।१५ ।

कृतुसाला स्त्री यप्सरोभेदे, “उज्जिकस्यला च कृतस्यला
कृतुस्युश्च त्रि० कृतमिन्द्रियं कृतयति किन् । इन्द्रियकर्षि-
-नि “अपयन्तु इन्द्रियं कृतस्युक्” आश्व० श्रौ० ५।१०, ५

कृतूत्तम पुं कृतूत्तम । राजसूययज्ञे त्रिका० ।

कृत्यर्थः पुं कृतवेऽयन् अर्थेन सह मिलसं विशेषप्रसिद्धता
च, कृतुरर्थेयस्य वा । कृतपकारके । तद्वत्त्वादिकस्य
जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“यथातः कृत्यर्थपुरुषार्थयोर्लिङ्गासा” इत्यु० । “तृतीयेऽध्याये
श्रुतिस्मृतिवाक्यमकरणस्यानसमाख्यामैः शेषविनियोग-
-कथनसंज्ञकम् । इह इदानीं कृत्यर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्यते,
-क. कृत्यर्थः १ कः पुरुषार्थः १ इति, योपि प्रयोजका-
-प्रयोजकफलविध्यवदादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि कृत्यर्थ-
-पुरुषार्थजिज्ञासैव । कथम् १ । अङ्गं कृत्यर्थः, प्रधानं
पुरुषार्थः, फलविधिः पुरुषार्थः, कर्तृवादः कृत्यर्थः,
प्रयोजकः कश्चित् पुरुषार्थः, प्रयोजकः कृत्यर्थः । नन्वातु
“कृत्यर्थपुरुषार्थयोर्लिङ्गासा”-इति सूत्रितम् । नत
अथातः शब्दौ प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्णितौ ।
अथेति प्रकृतं शेषविनियोगकथनसमयेन । अतः -इति
कृत्यर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषः प्रकृते । कृतवे यः, स

क्रत्वर्थः, पुरुषार्थः यः, स पुरुषार्थः । जिज्ञासाद्यन्तोऽपि
तत एव समधिगतः, - ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा-इति ।
तदेतत् प्रतिष्ठासूत्रम्, - 'क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा'-
इति । (४ । १ । १) यवरभाष्यम्

"यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य जिज्ञासाऽर्थसङ्गत्याऽवि-
भक्तत्वात्" ५०२ ।

"अथ किं सङ्गत्याः क्रत्वर्थः, किं सङ्गत्याः पुरुषार्थः इति
सङ्गत्यां वाच्यं, तथा हि अधीयसी प्रतिपत्तिः,
उपदेशे गरीयसी तदुच्यते, - यस्मिन् प्रीतिः पुरु-
षस्य, (यस्मिन् कृते यदायं पुरुषस्य प्रीतिर्भवति) स पुरु-
षार्थः पदार्थः । कुतः ? तस्य जिज्ञासा अर्थेन च
भयति, न शास्त्रेण, क्रत्वर्थो हि शास्त्रात् अवगम्यते, न
अनप्राया, अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या, यो यः प्री-
तिसाधनः स पुरुषार्थः । पुरुषार्थे कृतिरिति तद्विपरीतः
क्रत्वर्थः - इति क्रत्वर्थस्य सङ्गत्यां सिद्धम् (१वर्षकम्) ।

एवं वा सूत्रं वक्ष्यते, - दर्शपूर्णमासबोरास्त्रायते, - 'अन-
तिष्ठस्य' कृत्वाति अनतिष्ठस्यमेवैवं प्रकृत्वा यगुभिः करो-
ति, इति तत्रा आहार्यपुरोवा यगुक्तामस्य वेदिं कुर्यात्,
पञ्चजातुम् यगुक्तामस्य वेदिं कुर्यात्, गोदोहनेन यगुक्तामस्य
प्रणयेत् - इत्येवमादीति । तत्र संशयः, - किम् एवञ्चा-
नीयका क्रत्वर्थो उत पुरुषार्थः - इति । किं प्राप्तम् -
क्रत्वर्थो इति । कुतः ? प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते
क्रतोः, पुरीषहरणं वेदिकारणं च, तदुक्तं, (११॥१६०)
द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरि - इति । तस्मात् क्रत्वर्थः -
एव प्राप्तो ब्रूम, - यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थः एव
इति, प्रीतिस्तेभ्यो निर्वर्त्यते, तस्मात् एते पुरुषार्थः - इति ।

ननु प्रत्यक्ष उपकारः क्रतोर्दृश्यते - इत्युक्तम् । उच्यते-
संशयं दृश्यते, न तु क्रतोरुपकाराय एव्यं सङ्गीर्षितेभ्यः
कलेभ्य एते नूयन्ते, न च य उपकरेति च शेषः, वस्तु
यदर्थः नूयते, स तस्य शेषः - इत्युक्तं (११॥१६०) 'शेषः
वदार्थत्वात्' - इति । (२वर्षकम्)

एव वा, द्रव्यार्जनम् उदाहरणम्, इह द्रव्यार्जनतैस्तै
नियमै नूयते, ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना, राजन्यस्य
जयादिना, वैश्यस्य जयादिना । तत्र चन्द्रेहः, - किं क्र-
त्वर्थो द्रव्यपरिग्रह उत पुरुषार्थः इति । किं प्राप्तम्
क्रत्वर्थो नियमात्, यद्यपि पुरुषार्थः स्यात्, नियमोऽन-
र्थाको भवेत्, प्रत्यक्षेण एतत् अवगम्यते, - नियमादनिय-
मार्थाजितं द्रव्यं पुरुषं प्रीयति - इति, तस्मात् क्रत्वर्थः

क्रत्वर्थोऽपि जिज्ञासा कर्तृकवाक्यता इति, इतरथा, अतुमे-
वेव कर्तृकवाक्येन कर्तृकवाक्यतां वायात् । 'जिज्ञासा' अपि
भवति, - 'अन्येनास्माकं पुरोडाशमष्टाकपात्रं निर्वमेत्,
जज्ञाहिताग्नेः सतोऽग्निर्गृहान् दहेत्, यस्य हिरण्यं
नमोऽस्मिन् यादीनि निर्वमेत् - इत्येवमादि तद्वि द्रव्योपपाते
चोच्यते यदि द्रव्यपरिग्रहः कर्तृकः, तत एतदपि इति
सङ्गत्यां कर्तृकम् - इत्युच्यते इतरथा अस्ति सङ्गत्यां
कर्तृकम् - इत्युच्यते फलं च कस्य कथमेत । तस्मात्
'जज्ञाहिताग्नेः सतोऽग्निर्गृहान् दहेत्' इत्यादिना वेन विना वागो न निर्व-
म्यते, स वागस्य सृत्वा परिगृहीतः - इति नम्यते ।
तस्मात् क्रत्वर्थः - इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम, - पुरुषार्थः - इति । 'यस्मिन् कृते
यदायं प्रीतिः पुरुषस्य भवति तस्मात् कस्य जिज्ञासा अ-
र्थसङ्गत्यां गरीयसीयायां यस्य गरीरः' प्रीयते व्यक्तं
तस्मात्ति द्रव्यं गरीरिणां यागः नूयते तस्मात् विद्यमा-
नद्रव्यस्य विनियोग उच्यते । न द्रव्यार्जनं 'जृतिगृहीतं'
विनापि हि द्रव्यार्जनवचनत्वेन यदस्य वागो निर्व-
म्यते एव, तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः ।

अपि च, यदि शास्त्रात् कर्तृकं द्रव्यार्जनं, तस्मान्न तत्र
विनिवृत्त्येत सत्कर्जितम्, तत्र सर्वतन्त्रपरिबोधः स्यात् ।
अपि च उपमानानि सर्वकर्तृकं द्रव्यार्जनेन भवेत्,
तत्र एतन्नोपपद्यते, - अपि वा एव सुपरीक्षायां विद्यते,
यो दर्शपूर्णमासयाजी अर्चमावासां वा पौर्णमासी वा
कृतिपातयेत् - इति एवञ्च स त प्रयोगकाव्यविरोदद्वयं
चदुपकारकं स्यात् । न च आधानवत् भवितुमर्हति, तत्र
हि वचनं - यज्ञोऽग्निमादधीत - इति न चैतत् कथम्
अस्य वदुक्तं - निवमवचनम् अपरार्थं पुरुषार्थं द्रव्यपरि-
ग्रहे इति - इति । उच्यते, नैतावता पुरुषार्थता आव-
स्यते प्रत्यक्षा हि सा, तत्रा च पुरोडाशा वृत्तिगृह्या व्यवदि-
यते, न च गरीरं प्रत्यक्षं वाच्यं भवति, तस्मात्
निवमवचनात् कानमवरमष्टं कथ्यते न तु दृष्टान्तम्
तस्मात् यत् पुरुषस्य प्रयोगः प्रीतिः तदर्थं धनस्य अ-
र्जनम् - इत्येवं च इति प्रीतिश्चा यागः कर्तृकः प्रीत्यर्थ-
जितेन वा क्रत्वर्थजितेन वा न अस्ति कश्चित् विषयः
प्रीत्यर्थं च धार्जितोऽपि प्रीतिः प्रीतिरेव, कर्तृकम्
उपार्जितोऽपि प्रीतिः प्रीतिरेव । तस्मात् न प्रयोगचो-
दनागृहीतं द्रव्यार्जनम् । अथ वदुक्तम् - अतुमेवेनागृह-
तेन वा यदेव वृत्तत्यस्य निवमस्य यज्ञवाक्यता, यज्ञत्यस्य

तु इडेन प्रयोगयन्त्रेण-इति नैव दोषः अक्षत्यस्येऽपि
इडेन मुजिना न फलवचनेन । 'कथं' तर्हि-निवन्नाद-
इड' भवति-इति गमयते । 'यद्यपि भवदोत्रे पक्षे ।
आह अक्षत्यस्ये फलवत् एकवाक्यभावात् फलवत् उप-
करोति इति गमयते । उच्यते अक्षत्यस्येऽपि फल-
वत् एवैकवाक्यभावः, एतावन्तु विशेष-तव न्युतं फलं
मम तु इडेम् । अथ यत् किञ्चम् उक्तं-गृहदाहादिषु
कर्म कथ्यते-इति । तत्र उच्यते यद्यपि न क्रत्वर्थं इव्या-
जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय या कर्माङ्गभावात्
वा आसक्त्यादीनां विधानम् उपपद्यते एव । तस्मात्
पुरुषार्थं इव्याजनं प्रीत्या हि तदपिभक्तम् । भाष्यम्
ततः आरभ्य क्रत्वर्थाः पदार्थास्तत्र दर्शिताः ततएवावगम्या
क्रत्वादि पुं पाणिन्युक्ते सोः परतः स्थितस्य आद्युदा-
त्ततानिमित्ते शब्दगणे । स च गणः "क्रतु इयौक
प्रतीक प्रवृत्तिं ह्ययं भव" ।

क्रत्वौश्वर न० क्रतुना स्थापितमोक्षरक्षिणम् । काश्याम्
क्रतुना मुनिना स्थापिते शिवलिङ्गभेदे-परमार्थाकृते
रस्ये क्रत्वौश्वरमनुत्तमम् । वाशिष्ठमोक्षरक्षेव लभते वस-
ति-तत्त्वम् काशी-१८५०

क्रत्वु वत्ते भा० पर० सक० सेट् वटा० । क्रयति अक्रयोत्-अक्रा-
योत् । अक्राय, क्रिच्-क्रययति-ते । अचिक्रयत् त
क्रय मतिरुच्ये च० उभय० सक० सेट् वटा० । क्रययति-ते अ-
चिक्रयत्-त । क्रयया-बभूव आस चकार चक्रे-
क्रयन न० क्रय-वत्ते ल्युट् । मारुतेऽभेदेने च "राजगोक्षसङ्घट
क्रयनपटुरिति", प्रवोचचन्द्रोदय । शदानवभेदे पुं ।
"क्रयनश्च महावीर्य" भा० आ० ६७५० ।

क्रयनक पुंस्त्री क्रयने दन्तफणककण्टकच्छेदने प्रयुक्तः कन् ।
उड्रे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

क्रयकैशि(शी) क पुं० व० प० देशभेदे "सपाण्डुप्राण क्रयकैशी-
कान्" भा० स० १३०३० "अथे गुरोश्च क्रयकैशिकानाम्"
"प्रत्युज्जगाम क्रयकैशिकसम्" रघु । सुखमध्यात्
संज्ञाया कन् । सितायुषिण न० शब्दच० ।

क्रद रोदने वैकल्ये अक्र० आह्वाने सक० भा० पर० इटि
सेट् । क्रन्दति अक्रन्दीत् अक्रन्द । भावे क्रन्द्यते क्रन्दि-
तम् । अव्यक्तशब्दकरणे "अक्रन्ददग्निः स्तनयस्त्रि यौ"
अजु० १२६ । अक्रन्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति" वेददी० ।
"वदक्रन्दः प्रथम जावमानः" अजु० २६, १२ । याति
अउ+क्रन्दनेनानुगमने सक० अतुक्रन्दति प्रत्यम् क्रन्दनेनाउ-

अभि+आभिमुख्येन शत्रुप्रभृतेराह्वाने सक० । "अभिक्रन्दन्
इषायसे" अ० १०।२।१। "अभिक्रन्दन् आभिमुख्येन
शत्रुार्थं शत्रूनाङ्गम्" भा० । "आभिमुख्येन शब्दकरणे
अक्र० । 'अभिक्रन्द स्तनय गर्भम्' अ० ५।८।७।
"अभिक्रन्द मूय्यभिमुखं क्रन्द शब्दाय" भा० ।

आ+आह्वानपूर्वकरोदने सक० । "आक्रन्दत् भीमसेनं
वै" भा० व० १५७५० । सम्यक्क्रन्दने च "आक्रन्दिषु
सखीनङ्गम्" भट्टि । "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधो" रघु ।
सम्+आ+अस्यगाह्वानपूर्वकक्रन्दने "हा तात ! धर्मरा-
जेति समाक्रन्दन्महाभये" भा० आन० १०७३०

नि+यथानामशब्दोच्चारणे । "न्यक्रन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो
ववाश शब्दस्तथा नामेरयति वाचम्" निरु० ६।४।

प्र+स्तवने "प्र वः स्रजक्रन्तु सुविता यः" अ० ५।५।१।

"अक्रन्तु स्तौति" भा० वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक् ।

वि+विशेषेण क्रन्दने । -सम् सम्यक् क्रन्दने ।

क्रद वैकल्ये भा० आत्म० अक्र० सेट् वटादि० । क्रदने अक्रदिष्ट
चक्रदे णिच् क्रदयति । यङ् वेदे कनिक्रदते यङ्
लुकि कनिक्रसि कनिक्रदीति "उपस्ये हृषम कनि-
क्रदत्" अ० ६।७७।५ । "कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन्" भा० ।

अतु+अतुगमने सक० । "सनशेयं शौचीरतुचक्रदे" अ०
८।१।१० । "अतुचक्रदे अतुगच्छति" भा० ।

क्रन्द निरन्तरशब्दकरणे चुरा० अक्र० उभ० सेट् । प्रायेणाङ्-
पूर्व आक्रन्दयति ते आचक्रन्दत् । आक्रन्दयाम्
बभूव आस चकार चक्रे

क्रन्दन न० क्रदि-भावे ल्युट् । श्लोकादिनाऽनुपातहेतुव्यापारे
रोदने शब्दरत्ना० बोधवीरादेः २ आह्वाने च अमरः
श्रियङाळे पुंस्त्री शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
क्रन्दित न० क्रदि-भावे क्त । रोदने अमरः । आह्वाने
भेदि० बोधाना चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना० ।

क्रप-कपायाम् भा० अक्र० आत्म० सेट् वटादि । क्रपते अक्र-
पिष्ट चक्रपे णिच् क्रपयति ते । "उत्तस्तासुर्मवयज्जक्रपिष्ट"
अ० ७।२०।६ । वेदेऽस्य कश्चित् सप्रसाणम् । "उतो हपन्त
घीतयो देवानां नाम विभ्रती" अ० ६।६।४ । "विन्दन्त
ज्योतिश्च हपन्त धीमि" अ० ४।१।१४ । "मर्ताना चिदुर्व-
शीरकपन्" अ० ४।२।१८ । "यिन्ने देवा अहपन्त समीच्यो-
निष्पतन्त्य" अ० १०।२।५ । "द्विं हपमाश्मकपुतं
विचसे" अ० १।१।६।१४ ।

क्रम पादविशेषणेन गतौ आ० पर० सक० सेट् । अस्स बाज्यः

घातके वा श्यन् सेडमन्त्वात् अतिष्ठिति अति चिति चिति चिति
 परे न दृष्टि । कर्त्तरि कृत्यति क्रामति । कृत्यत्-कामेत् ।
 कृत्यत् क्रामत् । अकृत्यत् अक्रामत् । अकृमीत् । अक्राम ।
 क्रमिता क्रमयात् क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । कर्मणि क्र-
 म्यते । अक्रमि । अचि इत् सुबो वा दृष्टि । क्रमयति-ते ।
 अचिक्रमत्-त । कर्मणि कृत्यते । अक्र(क्रा)मि । क्र(क्रा)-
 मितसे क्रमयितासे । कृत्यत् क्रमयीयम् । क्रमितव्यम् कृत्यम्
 क्रमयम् । क्रमक । क्रमी । क्रमिता । क्रान्ति । क्रमितम् । उ-
 दित् क्रमिष्यत् क्रान्त्या । सकृत् । क्रम क्रमम् । अचोचसुचि
 वा दृष्टिः क्र(क्रा)म क्र(क्रा)मम् । कृत्यन् क्रामन् । क्रमिष्यन्
 क्रमिष्यमाण । श्यन्त्ये क्रमयिता क्रमित । क्रमयितम् ।
 क्रमयितव्यम् । क्रिद्वास्ति युच् क्रमया । क्रम-यन् नाथ
 क्रमयिष्यन् । कर्मणि कृत्यमाण । क्र(क्रा)मिष्यमाणः ।
 क्रमविषयमाणः । सनि चिक्रमिष्यति आत्मचिक्रमते ।
 “समुद्रात् पश्चिमे पूर्वदिशिणादपि चोत्तरा । क्रान्त्यते
 दिते स्ये यावी व्यपगतक्रमः” रामा० कि० ८० अ० । “देवा
 इमास्तु क्रान्त्यमानः” यत० ब्रा० ६।७।१० । “विष्णुस्तु क्र-
 मताम्” यजु० १।६ । “पादेनाकृत्यारोहत्” वेददी० ।
 “हृत्वा रक्षासि सवितुमक्रमीणावृत्तिः पुनः” भाट्ट । “ह-
 तोद्विजाप्यैरभिपूज्यमानः चक्राम यजीव दितेः सुतेषु”
 भा० आ० १।६१ अ० । “क्रमं बबन्व क्रमितुं सकीय”
 “नृणां क्रम्या स्थितं कश्चित्” भाट्ट । परोपक्रमवत्
 अग्रतिबन्वादौ आत्म० । “न तत्र क्रमते ज्ञानमजरा
 न च पावक” भा० आ० ८१५ अ० । “हरेयं क्रामि
 पदैकलेन खम्” नैषधे अक्रामीत्यसाधु । स्तार्थे अचि-
 कर्षाच्च साधु इत्यन्ये । निठार्या नेट् क्रान्त इत्यादि
 कीटिस्ते यङ् चकृत्यते नाम । “सोऽपि चकृत्यमाण
 क्रमे पपात” भा० आ० ७०० श्लो० ।

अति+अतिक्रमणे उल्लङ्घने सक० । “स नदीः पर्यतां योपि
 सविस्त्रानि धरोषि च । अचिरेषानिचक्राम खेचर खेच-
 रश्चिव” भा० आ० ४६५२ श्लो० । “अत्यक्रामिमान् भाषां
 स्रज्जघं परिचिन्तयन्” रामा० युज० ८८ अ० ।

अभि+यति+आभिमुख्ये गतिक्रमणे सक० । “न दिष्टमयति-
 क्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या बलेन च” भा० स० १०११ श्लो० ।
 वि+यति+वैपरीत्येन क्रमणे । “तदनः पुरमासाद्य अतिच-
 क्राम तं जलम्” रामा० बाह० ७० अ० । विशेषेण अति-
 क्रमे च । “स लोकाणाहितास्मीनामृषीणां प्रत्येककथा-
 म् । देवानाञ्च अतिक्रम्य मङ्गलोकमवाप ह” रामा०

आर० ६६ अ० । “एवं हि सुमहान् कोटोभ्यक्तक्रामत गच्छ
 वै” भा० आ० ४५१ श्लो० । “विवाहे च अतिक्रम” उद्वा० त०
 समु+यति+वैपरीत्ये गतिक्रमणे । “अवलीख्यमानसु सवितिक्रम
 पर्यतम्” भा० व० २२१ श्लो० ।

अधि+आधिक्येन क्रमणे ।
 अनु+परिपाद्या क्रमणे । “अत्रा रतिर्भक्तिरेतुक्रमिष्यति”
 भा० २।२५।२५५ । “नृणां भिन्नरेतुकानां धर्मपन्थानां स्थि-
 तः” रामा० उ० ४७ अ० । “परिपाटी सतुक्रम” अमर ।
 अप+अपसरणे अक्र० । “हृत्वा शिमानपचक्राम चापि”
 भा० आ० १।१७७ श्लो० ।

अभि+आभिमुख्येन गमने सक० । “तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य सर्वे
 वाऽप्यभिहे वसु” भा० य० ८११ अ० । “प्रदक्षिणमभिक्रम्य
 सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः” भा० आ० ६०४ अ० । “आरम्भे च
 “नेहामिक्रमनाशोऽस्ति” गीता अभिक्रम आरम्भमात्रे ।

अव+अपसरणे हिसने च सक० । “अवक्रामन्ः प्रपदैरभि-
 तान्” अ० ६।७५।७ । “अपक्रामन्ः हिसन्ते” भा० ।
 अनु+अव+अनुगमने प्रवेशे च सक० । “एतास्तेजोभाता स-
 मभ्याददामो हृदयमेवाभ्यपक्रामति” यत० ब्रा० १।४।७ ।

२।१ । “मृतिफाले हृदयस्यां बुद्धिमेवान्नागक्रामति” भा० ।
 आ+अवपूर्वे कास्तन्त्रे । “आक्रामिन्नागमवने तदा नागक्र-
 मारोहान्” भा० आ० १०१८ श्लो० । “आरोहणे च आक्रा-
 न्तिबन्धानितपादपीठम्” कुमा० उद्गमे अक्र० तत्र दीप्त्या-

नितस्योद्गमे आत्म० । “भाद्रकण्यचतुर्हस्या वावदाक्रमते
 जलम् । तावद्गर्भे विजानीयात्तद्वै तीरस्थते” मा० त०
 दानवर्णः । एव स्यै आक्रमते इत्यादि । अन्यत्र आक्रा-
 मति । आत्मादिपूर्वकसाहस्यु तत्तदर्थविशिष्टारोहणादि-

द्योतकता । “समसेयसमाक्रान्त इव हिरदगामिना” रघुः
 उत्+उदवे अक्र० । “यस्य शीर्षाश्चिखस्य उदक्रामत्” यत०
 ब्रा० १।४।१२।१२ । अर्ह्यक्रमणे च “न तस्य प्राणा उत्-
 क्रामन्ति इहैव समपकीयन्ते” श्रुतिः । “अचिद्रुतुकान्ते
 सर्वपितृदत्तुकान्तम्” श्रुति । “तान् ज्ञाना पतनत्रेऽः
 सर्वानुतुकान्तजीवितान्” भा० आ० १२ अ० । “विष्वङ्-उद्या
 उत्क्रमणे भवन्ति” आ० उप० । उल्लङ्घने सक० ।

उत्क्रमः ।-वैपरीत्येन क्रमणे अक्र० । “क्रमोत्क्रान्तने-
 प्रेत्यादिमानम्” अ० त० ।
 अनु+उद्+उत्क्रमणात्तरणे सक० । “प्राचमनूत्क्रामन्
 सर्वे प्राणां अनूत्क्रामन्ति” यत० ब्रा० ७।१।१ ।

वि+उद्+वैपरीत्येन विशेषेण च उल्लङ्घने सक० । “ततो अक्र-

“इन्द्रियाणि वीर्याणि व्युत्क्रामन्” यतः प्रा० १०।७।१।६।

“व्युत्क्रान्तरजसोऽमला” भा० अतु० ११।६।१०।

“व्युत्क्रमात् प्रेतश्चाद्वानि योभोह्रात् धर्म्मोहित”
ति० त० देवसः ।

उप+कारम्भे सक० आत्म० । उपक्रमते आरभते इत्यर्थः ।

“उपक्रमन् पुरुषमाभर वासम्” अ० ८।१।१४। “उप-
क्रमोपसंहारौ” वेदान्तसं० । “योरस्य पिहितः कायः
कर्म्मश्चक्षुःपक्रमे । तिथिर्याऽभिमतः सा तु कार्या नोप-
क्रमोऽभिमतः” द्रौघा० । गत्यर्थमात्रद्योतकत्वे नात्मनेप-

दम् “मागधेयपञ्चक्राम गगर्वायण्डकौशिकः” भा० सं०
१८४० । अप्रतिबन्धे उत्साहे दृष्टौ च आत्म० । अचि

उपक्रमते बुद्धिः न प्रतिहृत्यते इत्यर्थः । अध्ययनाय उप-

क्रमते उत्सहते । उपक्रमन्ते शास्त्राणि स्वीतानि

भवन्ति इत्यर्थः । एतंपरापूर्वकस्य केवलस्य च एवर्थेषु

अवर्ण्यता आत्मनेपदम् । अन्वोपसर्गपूर्वकत्वे तत्तद-

र्थेषु, परोपपूर्वशादीं तरे च न तद् । उपसर्गराहित्ये

अन्वार्थेऽपि वा तद् । कान्ति क्रमते इति । आदि तु

अन्वोतिवृत्तमने आत्मनेपदमिति भेदः । विपूर्वकस्य विगोपो

वृत्तते वनादिपूर्वकोपगच्छस्य तत्तदर्थविगिहारभयो

तकता । वक्तुं सद्यपचक्रमे ।

नि+नितरां क्रमणे अगम्यक्रमणे । “कर्मन् याजो न्यकु-

भीत्” अ० ६।१६।१। “न्यकुभीत् नितरामकुभीत्” भा०

अतु० नि+अतुक्रमणे । “वत्सपदान्यतुनिक्रामति” यतः प्रा०

१।१।१।१ ।

निर(ह्)+निक्रमणे “जिगीव्या मनीं पाण्डुनिरक्रामत् पुरात्

मनोः” भा० प्रा० १।१४०। अह कचिदात्मनेपदिसम् “वाता-

वे । निष्क्रमतेति पुनः पुनश्चाप च” भा० प० ६६४० ।

अभि+निर(ह्)+आभिमुख्येन नि सरणे । “आभिनिक्रामति

हारम्” पा० । “कुप्यमभिनिष्क्रामति कीदृशं वास्यदुःख-

हारम्” दि० दौ० “प्रविश आभिनिक्रान् सुपीरं वा-

भरर्भम्” राम० क्रि० ११४० ।

वि+नि(ह्)+विद्येतेच नि सरणे “इया मविद्यन्तरणनयस

को वे अतुक्रोहि किमिच्छुमेत” भा० प० १०२०१४० ।

वरा+वरेणाक्रमणे आत्म० वर० । “यत ततः वराक्रमन् ततं

भारतमुत्तरम्” अ० १।१०।१। अप्रतिबन्धादौ उपो-

चक्षते इत् । ततोह्राहे “मागिशा” पराक्रामा यत

११ भा० ततोह्राहे “मागिशा” पराक्रमः ।

अभि+अक्रमणे सक० । “अभिनिष्क्रमति संहारे चक्षते इत् ।

भा० प० २०८४० । परितोगमने सक० । “परिक्रामति

यः सर्वोक्तिकान् संलासयन् बलात्” भा० प० ६।११।१० ।

सम्+परि+अव्यक् वेदभाकारेण परितो गमने सक० “बह्वि

संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च” भा० आ० १२१० ।

पर्यटने व्यक्त०

प्र+आरम्भे आत्म० । “प्रचक्रमे यक्षु मनुजिमतक्रम” रघुः ।

अनारम्भे तु न आत्म० “विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं

प्रक्रामन्ति” भाग० ५२२। १७१० ।

प्रति+प्रतिरूपक्रमे सक० “यं सुवेण प्रतिक्रामति” यतः प्रा०

१।४।४।६। प्रतिक्रमण्ये निवृत्तौ व्यक्त० “भद्रे ! प्रति-

क्राम नियच्छ वाचम्” भा० प० २६८४० ।

पि+पादविहरणे व्यक्त० आत्म० “साधु विक्रमते याजो” सि० कौ०

“तेषां विष्णु रुरुगायोविचक्रमे” तैत्ति० । पादाकरण्ये तु

न तद् । याजना विक्रामति । “ते विक्रमन्तः स्मृता

हृदेन विस्मयमाणा धनुषा नरेन्द्रा” भा० आ० १८४० ।

इत्यत्र न तद् “ततपनं महादेय पोद्य गात्रैः सुपीडि-

तम् । तेजसा व्यकुमद्रोपात् चेतसस्तस्य विमोहयन्”

भा० प० १६४० । दोषाभाय आर्षः । योर्ध्यातिगयेन

वराक्रमे व्यक्त० । “ते यूय त्वरिताः सर्वे विक्रमध्वं लय-

कृमा” रामा० क्रि० ५८४० । तद् आर्षः । एवं

“तासु विक्रमसे जेतुम्” भा० सं० १६६१० । तद् आर्षः ।

“वे पादविहरणे” पा० योगविभागाद्वा कृचिदन्त्यापि

तद् इत्यन्यं ।

अभि+वि+आधिक्येन पराक्रमे “यजमानायाविक्रमन्”

कात्या० २१।१।१ ।

निर्+वि+विशेषेण नि सरणे । “भिक्षा वृत्तिं निर्विचका-

म विम” भा० आ० ७६४० ।

सम्+एकत्वस्यतत्तात्त्विक संहरणे सक० “कार्मुकं तु पत्न्य-

व्य भयं (मृगम्) संक्रमते इति” ति० ग० भवि० ५० । “र-

पिषंक्रान्तिरेव च तत्रैव” जीव० संक्रमतेऽन्त्य कर्म पन्थ-

नित्यम्” भा० प० २०८४० । तदार्थः । “दोषसमिद्धोऽगा-

मक्रामन्ति मराक्षरम्” रघुः । “मृगामन्ति हि पापानि

संक्रान्तिरिदाम्भवि” पराहरः “बालोऽहं संक्रान्तिं

द्वितीयम्” रघुः । अन्यत् क्रमणे सक० “हक्रामन्ते बहून्

वेदान् वेदात्मकं पनाहन्” रामा० आ० ७६४० ।

अतु+अम्+आतुदयेच आतुदये च अतुदये । “इत्याहं

महत्क्राम विदुः” अ० १।१०।१ ।

उप+अम्+आधीयेन संक्रमणे सक० “वतिरेव वि विवि-

निशेधौ विशेषतस्तत्प्रक्रमतः सति विशेषे भावे" दी-
क्षितौ न्यायवाक्यम् "एतमज्ञानात्मानरूपसंक्रान्ति" तैत्ति-
प्रति+सम्+प्रतिकूलसङ्क्रमणे णिङ्सी "तावच्च संक्रान्तिरसौ
प्रतिसङ्क्रमेत" भाग० १।६।१००० "प्रतिसंक्रामयद्भिन्नाम्"
४।२४।४६०० प्रतिसंक्रामयत् नियतं यत् ।

क्रम पु० क्रम-भाषकरणादौ दयाद्यय चञ् मानत्वादहङि ।
१ पाठद्वये २ पाठे केभ्यश्च घर्षात् नैवत्येन श्पष्पराज-
स्थाने । ४ कस्ये अन्वयेन अतरः पञ्चमस्यै (सामर्थ्ये हेतु-
कथापरि) ६ व्याक्रमणे च जेदि० । ७ वेदसंज्ञितादुच्चारि-
पाठतद्विधौ मध्ये पाठभेदे । अत्रेदगच्छे तत्संक्रमेदादि-
१४११६०० चरणम् क्रमवत्तदुभाप्राप्तां दर्शितम् । द्रविण्यौ
"इन्द्रो विष्णोर्भूमी भूमौ तेषां यो विद्मन् क्रमः" यिष्णुः ।
"क्रमत्वात् प्राणरूपेण गमनात् । क्रमवत्तेतया । (प्राणि-
गमनसाधनपाठद्विधाः हेतुभूतस्यादिप्रकाशनाधिष्ठाद्वि-
धादिदेवकृतया) वा क्रमः" भा० ६५००००० यद्येति
संविद्ये जेदि० । गेपजेप्रभावे अघिलताविचारे वा
सत्ये वैदिककर्मणोरनुष्ठाने पीडापर्यवृत्तमपह-
मितं या० भा० मितम् तद्विद्यगक्य सुख्यमाठमहिका-
रुत्तुत्तुमहा० पाठुध तस्य च कर्मविशेषे विशेषे च पा-
ज्ञाता तद्विधौ श्रीमासा ५ अ० ११ पा० भाष्यदोर्दंशिता यथा
"सुतिनक्षणमातुपुत्र्यं तत्प्रमाणत्वात्" जे० १६०
"चतुर्थेऽध्याने प्रयोजकप्रयोजककर्मण एव, तत्र यिक्त-
व्यम्, इह इदानीं क्रमनियमलक्षणम् उच्यते, तत् सुख्यं
पाठप्रवृत्तिकाण्डतुल्यं च्यते, सुतप्रादोनाम् च वक्राव-
लम् । आदितस्तु सुतिक्रमविन्ययते, किं यथासुति य-
दार्थानाम् क्रमव्याप्ये, उत अनियमेन ?-इति ।
किं प्राप्नु १-एवत्यात् कर्तुं, अनेकत्वाच्च पदार्थानाम्,
अवश्यं प्रविनि क्रमे जायवात् प्रयोग व्याप्यभावाच्च अनि-
यम-इत्येव प्राप्ते नून

"सुतिलक्षणम् आहृत्यं तत्प्रमाणत्वात्-इति सु-
तिर्जहन्म अक्षराणां, तद्विधौ यस्य क्रमल, स साधु
क्रमः । सुतिप्रमाणका हि वैदिका अर्था नैवान्तर्यं प्र-
माणमस्ति (१।१।२६००)-इत्युक्तम् । किन्तु इह उदाह-
रन्म १ । सत्ते दीक्षाक्रम विद्यते, "अध्वर्युर्होतृपति
दीक्षयित्वा ब्रह्माक्ष दीक्षयति, तत उद्गातार, ततो हो-
तारं ततस्त प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्धिनो दीक्षयति,
ब्राह्मणाश्च विन ब्रह्मच, पक्षोतारम् उद्गातु । मैताय-
हम् होतुः, ततस्त नेटा दीक्षयित्वा ततोदिनो दीक्षय-

तिः अर्धिनो ब्रह्मण, प्रति-कारम उद्गातु कृष्ण-
याक्ष होतुः, ततस्तुक्षोता दीक्षयित्वा अर्धिनो दीक्षयति,
योतार ब्रह्मण, समस्तपुत्रमहातु, योवस्तुत होतुः,
ततस्तमन्यो ब्राह्मणो सुवह्मणो दीक्षयति, ब्रह्महारी वा
वाचार्थं प्रेषितं-इति ॥ अनियमेन क्रमः कर्तव्यो,
यथा पूर्व पक्ष, यथा तर्हि विज्ञान, एव एव क्रमः
कर्तव्य-इति ।

तत्र व्याप्य, क्रमवत् सुतिवचनम्-इति । उच्यते, कि-
मर्थं न साधु ? न न साधु-इति नून । व्याप्यं तर्हि
न नून, -न साधु क्रम-इति, किं तर्हि ?-उक्तस्य
सुमं चनमन्वाव्यम्-इति । उच्यते, -साधोर्वचनं ब्रह्मणो-
ऽन्वयमानं व्याप्यमेव, असाधोस्तु सतदव्यवस्थम् ।
आह सतद्वचनेन ज्ञातस्य सुमं चने न प्रयोजनम् इति,
उच्यते भवति अविस्मरणमपि प्रयोजनम् इत्युक्तम् ।
इतिकारेण तत् कार्यम्-इति चेत् । अत्रकारस्याप्य-
विशेषो इतिहासेन । (१२ वर्षकम्)

अथवा अर्धिनोरेव इदम् तत्र हि अन्य एव सद्यो
विचारो निर्णयः, सुतिप्रमाणकोषम अन्वयमानकोषा?
इति सगय । प्रत्यक्षादीनाम् अधिगम्यनिमित्तत्वात् न
तत्प्रमाणम्, अतोऽद्विधाहोतृनामस्य-इति विचा-
रः । होतृनामस्य एव-इति निश्चयः । इह तं सिद्धे
तत्प्रमाण्ये व्यवहारक्रमस्य साधुव्यवधारणम् (१२ वर्षकम्)

अथ वा सुतिविचारोऽयं-किं पदार्था कर्तव्या ?
इति विधानम् ? किं वा क्रमो विधीयते ?-इति । अने-
कार्थविधानानुपपत्ते क्रमे अनुपादे पदार्थानां विधि,
अवदानवाक्येष्विव पाठार्थविधानं सुत्या, क्रमविधान
वाक्येन, तस्मात् न क्रमो विधीयते इति पूर्व पक्षः ।
ननु अवदानवाक्येषु क्रमो विधीयते सत्यं विधीयते,
पाठेन, न सुत्या, ने अन्विजन्ते सजमाना इति तु दी-
क्षाया प्राप्तत्वात् क्रमविधानार्था सुति इति विज्ञान- ।
तस्मात् अवयवकृतम्-इति (१२ वर्षकम्) । भाष्यम्
"अर्थात्" १२६० ।

"किम् एव एव उत्तरं, ? उत न, सर्वम् सुतिवचनेन
अद्विजन्ते-इति उक्तं हि, -होतृनामस्योऽर्थोऽर्थम्"

एवं प्राप्ते नून अर्थात् (सामर्थ्यात्) क्रमो विधीयते-
इति, सुखभूतोऽपि पदार्थानां क्रमो भवति, यत्र यस्य नि-
र्वर्तमानस्य उपकरोति, स तस्य सुखभूत, यस्मिंश्चापी-
यनाय पदार्थ एव न सम्पद्यते, न च सुखभूत, विनापि

तेन, न वैगुण्यम् । एवं प्रत्यक्षक्रमस्य गुणभावो यत्, तत्र अर्थेन स एवाव्ययितव्यः । यथा “जाते वर ददति, जातमङ्गलिना गृह्णाति जातमभिप्राणति”-इति अर्थात् पूर्वमभिप्राणितव्यम्, ततः अङ्गलिना गृह्णेत्यत्र, ततो चरोदये, -इति, तथा विमोक्तं पूर्वमाह्वानं, पश्चात्तद्विषयं, अर्थान् विपरीतं कार्यं । याज्यानुशाक्ये तु विपर्ययेण आह्वाने, विपर्ययेण कर्त्तव्ये, न अत्र पाठक्रमोपीयते, यतो देवतपलक्षणार्थास्तुयाक्या, प्रदानार्था याज्या, “अग्निहोतम् जुहोति”-इति पूर्वमाह्वानम्, “योदनं पचति”-इति पचात्, असम्भवात् पूर्वमादनं पक्तव्यम् । प्रथमेपाद्यौ तु विपर्ययेण आह्वानौ, तौ च विपर्ययेण कर्त्तव्यौ भाष्यम्

“अनियमोऽन्यत्र” १ सू०

अन्वयिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति, यथा दर्शपूर्णमासयोर्वाजनानां प्रयाजानुमन्त्रणादीनाम् नानाशाखान्तरसमाह्वानानाम् “यसन्तस्तद्वानाम् प्रीणामि”-इत्येवमादीनाम् “एको धर्मः, -इत्येवमादीनाम्” भा० “क्रमेण वा नियामकता कृत्वेकत्वे तद्गुणत्वात्” ४ सू० “दर्शपूर्णमासयोराह्वानात्”-समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति”-इति । तत्र सशयः-किम् अनियतेनैव क्रमेण एषाम् अनुष्ठानम् ? उत यः पाठक्रमः स एव नियम्यते ?-इति । किंप्राप्तम् ?-नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः-इति । एषः प्राप्ते ब्रूयः-क्रमेण, एषः नियम्यते एकस्मिन् क्रतौ-इति । कुत ? तद्गुणत्वात्, तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्, यथा, स्मृतात् अनुलिम्बते, भुञ्जते-इति च क्रमेण अनुष्ठानम् अवगम्यते, याक्यात् पदार्थानाम्, यथा चाहृष्टार्थेषु उपदिश्यमानेषु, कश्चित् प्र्यात्, -देवाय धूपो देयः पुष्पाणां प्रवर्त्तितव्यानि चन्दनेनानुलेप्य उपहारोऽयम् उपहर्त्तव्यः” एषः कृते देयस्त्विति, -इति, तमनः प्रतिब्रूते, नैतदेव, न प्रथमं धूपो दातव्यः, प्रथमं पुष्पाणि अवर्त्तितव्यानि-इति, एषः मनः प्रति-धूपदानस्य प्रथमस्य अनेन उक्तम्-इति । तस्मात् वाचनिक एषाम् एव क्रमः-इति भा०

“यथाह इति चेत्, स्थावकप्रगल्भत्वात् । ५ सू०

इति चेत्, प्रत्यक्षः कथं गम्यमाने अथाह एव क्रमः । कथं ? पदार्थपूर्वको याक्यार्थः पदेभ्यश्च पदार्था एव अवगम्यन्ते न क्रमः । स्यात् एतदेव, यदि

पदार्थानाम् समूहस्य अवगम्यतायकम् अर्थस्य स्यात्, न तु ससुदाय प्रत्यायकः, -इत्युक्तं “तद्गुणानां क्रियार्थेन समान्नायः” (१११२५ अ०) इत्यत्र । तस्मात् क्रमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एव क्रमोऽवगम्यते । एवं चापूर्वावृत्तिरनुष्ठाप्यते, इतरथा सापि विप्रक्षेत्रे तदपीयन्त इव । दर्शयिष्यति च, -“हृदयस्याग्नेऽव्ययति, अथ जिह्वाया, अथ वक्षसः”-इति । यदि नियामक पाठक्रमं ततो न विधातव्यमेतत् नियामके हि पाठक्रमे पाठक्रमात् एव प्राप्नुयात्” भा०

“अर्थकृते यानुमानं स्यात्, क्रमेकत्वे परार्थत्वात् स्वेन त्वर्थेन सन्वत्, तस्मात्स्वशब्दश्चेत्” ६ सू०

“एकस्मिन् क्रमावेकत्वात् कर्तुः”, अनेकस्मिन् पदार्थेऽर्थकृतत्वात् क्रमस्य, तत्र एष एव क्रमो नियम्येतानुमानेन । कुत ? परार्थत्वात् वेदस्य, परार्थो हि वेदो यद्वयत् अनेन शक्यते कर्तुम्, तस्मै-तस्मै प्रयोजनाय एव समान्नायते, शक्यते च अनेन पदार्थो विधातुम्, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम् । तस्मात् वेदः पदार्थाश्च विधातुम् उपादेयः, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्, न शक्यते विशेष-विधातुमर्थे समान्नायते, न प्रतिपत्तुम्-इति, अवगम्यमाने विशेषे उभयार्थम् उपादीयते-इति गम्यते । प्रतिपत्तुं च अनेन क्रमेण शक्यते, नान्येन, अत एव च कृत्वा पाठक्रमोपचारे, विनष्ट-इत्युच्यते, इतरथा हि वत् यस्य प्रयोजनं, तस्मिन् निर्वर्त्यमाने एव किं नष्टं स्यात्, अष्टं कल्पेत, तच्च अन्यायं दृष्टं सति । तस्मात् स्वशब्दः क्रम-य एव पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव क्रमस्यापि भा०

“तथा चान्याददर्शनम्” ७ सू०

“एव च अन्यार्थे दर्शयति”, -“व्यत्यस्तस्मत्तव्या उपदधाति” ।

“व्यत्यस्तः षोडशिनः शसति”, “आश्विनो दशमो गृह्णते तृतीयं जुहोति”-इति, यदि अनियमेन उपधानं शसनं च, व्यत्यस्तवचनम् अनर्थकं स्यात्, न हि कथञ्चित् अव्यवसायः-इति । तथा आश्विनस्य तृतीयस्य होमानुवादे न अवकल्पेत, यदि पाठक्रमेण नियमः-इति । तथा-“अभिचरता प्रतिलोभः होतव्यः” प्राणानेव अस्य प्रतीचं प्रतिर्यति”-इति कश्चित् प्रतिलोभं विदधदनुलोभं दर्शयति, तदुपपद्यते, यदि पाठक्रमेण प्रयोगः, इतरथा, सर्वानुलोभं स्यात् प्रतिलोभदर्शनं नोपपद्येत । तथा “चतुर्थोऽतमयोः प्रतिसमानयति”-इति, उक्ते सति,

“अतिहायेदो-हिं प्रतिसमानयति,—इति उच्यते तेन वक्षिष चतुर्थतां दर्शयति, सा पाठक्रमे नियामकेऽव कल्पते” भा०

“प्रवृत्त्या तत्कालानां गुणानां तदुपक्रमान्” द्रष्टुं०
“यान्मेवे” सम्प्रदायं प्राजापत्यान् पशून् आलभते—इति श्रूयते । तेषु पशुषु चोदकप्राप्ता मोक्षणादयो धर्माः, तत्र प्रथमं पदार्थं यतः कृतं चिदारब्धव्य द्वितीयादिषु भवति सशयः,— किं तत एव द्वितीयोऽपि पदार्थं आरब्धव्य ? उत द्वितीयादिषु अनियमः ?—इति । किं तावत् प्राप्तम् ? नियमकारिण शास्त्रस्याभावात् अनियमः—इति । एव प्राप्तो, ब्रूमः,—यतः पूर्वं आरब्धः, ततएव द्वितीयादयोऽपि पदार्था आरब्धव्या—इति । कुतः एतत् ? ‘तदुपक्रमान्’ सर्वे हि पदार्था प्रधानकालात् न विपृक्-
चव्या, प्रधानं हि चिकीर्षितं, कृतं वा तेषां निर्मितं, सहवचनं हि भवति—‘पदार्थैः सङ्गं प्रधानं कर्त्तव्यम्’—इति । वस्तुपदार्थसमाभ्यानां तु व्यपश्याभावी विपृक्त्वः, तथापि तु यावद्भिन्नव्यवहितं शक्यं पदार्थाः कर्तुम्, तावद्भिन्नव्यवधानम् व्यपश्र कर्त्तव्यम् । ततोऽभ्यविकेन न व्यवधातव्यम्—इति, यदि द्वितीय पदार्थमन्तर आरभेत, ततोऽधिकैरपि व्यवध्यात्, तथा प्रयोगवचनं बाधेत् । ‘ननु तथा सति अविच्छेदपैर्यवहितो भविष्यति’ । उच्यते,—अनुमतानां व्यवधायकानां त्वानेन कश्चित् अव्यविको युक्तो भवति—इति तस्मात् यतः पूर्वपदार्थ आरब्धः तत एव उत्तर आरम्भणीयः—इति” भा०

“सर्वमिति चेत्” ६४०

“इति चेत् पशुषु, प्रधानाविपृक्त्वेण प्रयोगवचना-
दुपहः—इति, सर्वं तर्हि—गुणकाङ्क्षम् एकस्मिन् अव-
वर्जयितव्यं, यथा सौर्वादिषु” भा० ।

“नास्तत्त्वात्” १०४० ।

“नैतदेवम्, सङ्गप्रयोगे एव हि न अनुष्ठितः स्यात्” भा० ।

“कृत्वन्तरवदिति चेत्” ११४०

“अथ यदुक्तं,—यथा क्रत्वन्तरेण सौर्वादिषु—इति, तत् परिहर्त्तव्यम्” भा०

“नास्त्वयमावात्” १२४०

“न तेषामर्थात् क्रमः प्राप्नोति, यो निवर्त्येत, अङ्गान्वयो हि नियमो भविष्यति, अङ्गसमाश्रयस्य स्वसमकृता कस्यप्येत” भा०

“स्थानाद्भोत्वपक्षयोगात्” १३४०

“एकविधेन अतिरालेच प्रजाकामं वाक्येत्, त्रिविधेना-
लक्ष्याम, तत्रास्ति येन प्रतिकाकामम्” इत्येवमादि श्रूयते । तत्र आगमेन सङ्गप्राप्तरूपम्—इति वक्ष्यते । तत्र आगमे क्रियमाणे, किम् अनियमकामः सर्वां सङ्ग आग-
मयितव्या ? उत काङ्क्षकमेव ? इति । किं प्राप्तम् ?—
अनियमेन—इति । कुतः ? अतिराले त्रिविधादि
शब्दार्थेनैता प्राप्तुवन्ति, तत्र यथासां प्राप्तुवतीनाम्
प्राठक्रमो नास्ति—इति । एव प्राप्तो उच्यते,—यथासां
सामान्यान्ते स्थानं, तेनैता अत्र विद्यमाने, या पूर्वं
सामान्याः, ताः पूर्वमेव प्रयोक्तव्याः, आहूयपूर्वम् हि
उच्येतत् प्रयोजनम्, यदुत्तररूपम्, तदपि चिकीर्षित-
मेव—इति । त्रिविधादिष्व् अतिराले बौधायनेन
आसां प्राप्तो पाठक्रमस्य अविषयः—इति अधिकरत्नान्तरम्
—इति भवति चेति । सामान्यापाठक्रमादेव अत्र निव-
रतः—इति पुनरुक्ततामन्यते—इति अन्वयात् वक्ष्यते” १४०
“साद्यस्ते” श्रूयते,—सङ्गं प्रयुज्यालभते,—इति अत्र
एवोर्ध्वं समधिरतः—सवनीयकावे त्रयाणाम् आरम्भ-
—इति । अथ अत्र पाठक्रमात्, किम् अस्मिन्मयीयः
पूर्वम् आरब्धव्यः ? उत स्थानक्रमात् पूर्वं सवनीय इति ।
कुतः ? पाठक्रमात् । एवं प्राप्तो ब्रूमः,—सवनीय पूर्वः,
“स्थानात्, यदि पूर्वम् अस्मिन्मयीयः स्यात्, सवनीय
स्थानं आहूयते ! “आश्रितं गृहीता लिखिता रूपं
परिवीक्ष” इति । “ननु इतरथापि पाठक्रमोवाञ्छेत,
बाध्यता, तस्य हि प्रतिषेधार्थः सङ्गस्य सङ्गान्तरं,
अप्रतिषेधं च आश्रितयत्स्थानम्, तत्र बाधित-
व्यम्” (२४०कम्) भा०

“उत्सृज्यते वाक्कानां तदर्थत्वात्” १४०

“आरक्षती भवतः एतत् वै दिदैवतं मिथुनम्—इति
श्रूयते । तत्र सन्देहः,—किं स्त्रीदैवतस्य प्रथमं धर्माः ?
उत सुदैवतस्य ?—इति । नियमकारिण शास्त्रस्य अभा-
वात् अनियमः,—इति प्राप्तो ब्रूमः,—उत्सृज्यते वा नि-
यमः स्यात्—इति स्त्रीदैवतस्य हि पूर्वं वाक्कानां प्रयोगोऽ-
सामान्यान्, “प्रथो देवी सरस्वती”—इति । तस्मात् स्त्री-
दैवतस्य पूर्वं प्रदानेन भवितव्यम्, तस्मात् स्त्रीदैवतस्य
पूर्वं धर्मा काव्याः, तथा हि प्रधानावकाशता भवति अ-
ङ्गानाम् । इतरथा, यैः पदार्थैर्व्यवधानं सामर्थ्यात् सङ्ग-
ज्ञातं तेभ्योऽधिकैरपि व्यवधानं स्यात्” भा०

“प्रकृतौ च सङ्गस्य वाक्कानां प्रतीकते” १५४०

“दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसौपचर्माः समान्नाताः, तत आज्यस्य । तत्र सन्देहः,—किम् आग्नीषोमीयधर्मा-
णाम्, मुख्यक्रमेण पूर्वम् आज्यस्य धर्माः कर्त्तव्याः ।
उत यथापठम् ?-इति । मुख्यक्रमानुसङ्गेण आज्यस्य
पूर्वम्,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकृतौ यथा पाठः प्रतीयेत,
स्वयम्भो हि तेषां पाठक्रमः, स अन्यथा क्रियमाणो बा-
धितः स्यात्, स हत्वस्य पुनरुपसङ्घातकः प्रयोगवचन
स्वक्रमेण पदार्थे सञ्चल्यमाणे न बाधितो भविष्यति ।
अपि च पाठक्रमे स्वयम्भो,—“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”
मुख्यक्रमेण प्रयोगवचनैकवाक्यता सूक्ष्मा” भा०

“मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात्
अत्यन्तदेशः सः” १६ सू०

“इदं पूर्णमासयोः, चान्द्रयस्य पूर्वः मन्त्रपाठः, उत्तरो
ब्राह्मणस्य । तत्र सन्देहः—कतम पाठो बलीयान् ?-इति ।
उच्यते,—अनियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात्-इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, मन्त्रपाठो बलीयान् । कुतः ?
प्रयोगरूपसामर्थ्यात्—प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यं,
तदस्य सामर्थ्यं येन मन्त्रः प्रयुज्यते, तस्य च प्रयुज्य-
मानस्य क्रमो दृष्टाय भवति । ‘ननु च ब्राह्मणपाठस्य
अपि तदेव प्रयोजनम्’ । उच्यते—अत्यन्तदेशः सः—अ-
परमोप तस्य प्रयोजनं क्रमोत्पत्त्यर्थं भविष्यति” भा०
“नद्वचनाद्विकृतौ दधामधानं स्यात्” १७ सू०

“अस्ति अध्वरकस्या नामेष्टिः,—आम्नावेष्यन्तम् एकादश-
रूपाय निर्वमेत्, सरस्वती आज्यभागा स्यात् बार्हस्प-
त्यचरः—इति । तत्र सन्देहः—किम् आग्नेयविकारस्य
बार्हस्पत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः, चोदको बलवत्तरः,
प्रयोगवचनात्, उत उपानुयागविकारस्य प्रयोगव-
चनो बलवत्तरः, चोदकात् ?-इति । किम् प्राप्ते ?-
‘विकृतौ’ अस्यां ‘यथाप्रधानं स्यात्’—‘नद्वचनात्’—तेषां
शाखाद्वचनक्रमो विकृतौ, तेन सञ्चिहितानाम् उपस-
हारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः, तद्गम्यतां च
आनुमानिकः चोदकेन हि स प्राप्तः । तस्मात् प्रत्यक्षः
प्रयोगवचनो बलवत्तरः, तेन चोदक आनुमानिको
बाध्यते भा०

“विमतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथामकति” १८ सू०

सुखाङ्गक्रम-विमतिपत्तौ वा यथा प्रकृतौ, तथैव
विकृतौ भवितुमर्हति-इति । कुतः ? । ‘प्रकृत्यन्वयात्’
यादृशा प्रकृतौ धर्माः, तादृशा एव विकृतौ भवितु-

मर्हन्ति-इति, मुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् कृत-
व्यः ? । चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तरः, स हि
उत्पादयति प्रापयति च । प्रापितान् अभिसमोक्ष्य
प्रयोगवचन उपसहरति, स प्राप्तेषु उत्पन्न प्राप्तिनिमि-
त्तक उत्तरकाल पूर्वप्राप्तं न बाधितुमर्हति चोदकः, प्रत्य,
‘सोऽपि सन्, बर्हरङ्गत्वात्, यथाप्राप्तानेषोपसहरिष्यति’ ।
तस्मात् पूर्वं बार्हस्पत्यस्य धर्माः, तत आज्यस्य” भा० ।
एतच्च स्पष्टतया तत्त्वबोधिन्या दर्शितं यथा

“अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादौ अतु-
ष्टेयानामनुष्ठानक्रमनियमोऽस्ति नवेति । तत्र न क्र-
मनियमः तत्प्रापकप्रमाणाभावादिति प्राप्ते क्रम-
नियमप्रापकाख्याह स्वार्थपठनस्याननुष्ठानप्रावर्तिका-
क्रमाः । १ श्रुतिरानन्तर्यबोधकमथशब्दज्ञापत्ययादिकम् ।
२ अर्थः प्रयोजनं, ३ पठनं पाठक्रमः ४ स्थानं स्वस्थानस्थितिः,
यथा आग्निनक्रत्वहसामीप्यं सवनीयपथोः, स्थानं स्तो-
त्यतिवाक्यमिति केचित् । ५ उत्सवं प्रधानं कर्म । ६ प्र-
वृत्तिं प्रवर्त्तनक्रमः । प्रावर्त्तिकेति तद्वितेन प्रवृत्तिगम्य-
त्वाभिधायकेन श्रुत्यादिपदानां श्रुतिगम्यत्वादिपरत्व
रूपितं तथा च श्रुत्यादीनि क्रमप्रापकाणीति । अत्र
श्रुत्यादीनां क्रमप्रापकताबोधकश्रुत्याणि ब्रूहि उक्तानि-
तानि च अन्यगौरवभयात् निखिद्यमाणस्वार्थविवेचनेन
व्यक्तीभविष्यत्त्वाच्च न लिखितानि । तत्र श्रुतितोय
था “द्वादशाहसवयाने “अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा
ब्रह्मण दीक्षयति ततश्चातारं ततो ह्येतारमिति” आन-
न्तर्यार्थकज्ञापत्ययेन क्रमोबोध्यते । यथा वा “हृदये
स्याप्येवमुच्यते, अथ जिह्वायाः अथ वक्षसः” इति अथश-
ब्देन । अथं च क्रमोऽन्येभ्यो बलवान् शब्दकभ्यस्यात् ।
एवमेव पूर्वत उत्तरोत्तरं दुर्बलं बोध्यम् । नन्वादि
शब्दादुपस्थितस्यापि क्रमस्य धात्वर्थरूपक्रियात्वाभावेन
कथं विधेयत्वं तदिदं प्रकृतं प्रापकप्रमाणाभावादिति चे-
दुच्यते यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ अक्रियारूपं दधिद्रव्यं
क्रियाविशेषणं सङ्घोषयते दधिसाधनकं होमं कुर्यादिति
तथा इदमनेन क्रमेण कर्त्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया
क्रमोविधीयते । तथा च सूत्रम् “श्रुतिलक्षणमातृपू-
र्वं तत्प्रधानत्वात्” आनुपूर्व्यं श्रुतिगम्यं विधिगम्यं तस्य
क्रमस्य प्रधानत्वात् दध्यादियत् क्रियाविशेषणत्वेन विधे-
यत्वात् । तच्च कश्चित् श्रुतशब्दादथादितः कश्चिन्ना-
र्थोदितोऽनुष्ठानादिति विशेषः । इत्यञ्च श्रुतिगम्यं श्रुति

यद्वलभ्यमित्यर्थे सूत्रनोध्य इति भावः । श्रुतिगम्यं श्रुतिलभ्यमानुष्यं पाह्यमिति शेषः । “अथ अर्घ्यमुष्टि-
कृपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माण दीक्षयति” इत्यादौ दीक्षय विधीयते श्रुतितस्तद्विध्यवगमात् क्रमस्तु पाक्यार्थो न विधेय इति । तद्विध्यवगमाभावात् तदुक्तं “वा-
क्यार्थो विनिरन्याय्य श्रुत्यर्थपिधिसम्भवे । तस्मादु-
दीक्षाविधि पाठादीक्षाया प्राप्यते क्रमः” । उच्यते ।
इदमग्राह्यत्वे य एव यजमानस्तएव अतिज” इति
ब्रह्मादीना सर्वेषाम् अतिजां यजमानत्वेन यजमान-
दीक्षा विधिप्राप्तमनूद्य अनेनाप्राप्तक्रमएव विधीयते ।
तदुक्तं “सर्वेषां यजमानत्वात् दीक्षप्राप्तेरपोदनात् ।
क्रमस्तु नान्यत प्राप्त इति सोऽत्र विधीयते” ।

“अथान्तेति” सूत्रम् । अर्थान् यथाग्निहोत्रं
जुहोति यवागू पचतीत्यत्र यवागूपाकस्य होम प्रयो-
जनं तत्र होमानन्तरपाके सति न सम्भूयति होमोऽपि च
यवागू विना न निष्पद्यत इति पाकानन्तर होमः ।
अतएव गृहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तक्रमस्यैवावतत्वात् इ-
हापि होमपाकयोः पाठप्राप्तक्रमोपाहृत् इति निर-
स्तं पाठक्रमपक्षे विहितार्थानिष्पत्तेः । न च जुहो-
तीत्यस्य सामान्यप्राप्ताख्यादिद्रव्यकलमिति द्रव्यान्तरेण
होमः, यवागूपाकस्य च कर्त्तृगुणत्वादिरूपप्रयोजनान-
न्तरं कल्पनीयम् अथवा यवागूमित्यस्य जुहोतीत्यनेनाश्व-
यात् पचतीत्यस्य कर्त्तृतरमध्याहार्यामिति वाच्यं तत्-
कल्पकाभावात् गौरवात् विनश्वोपस्थिते । द्वितीये य-
वाग्वहोमद्रव्यत्वाङ्गीकारेणार्थक्रमस्याप्युपगमाच्च यवागू
जुहोतीत्यन्वये पाक विना यवाग्वहोमसम्भवेन पाकस्या-
वश्यकत्वाच्च । अत एवार्थक्रम पाठक्रमानुसृत्या जुहो-
तीत्यनेनाकाङ्क्षितद्रव्यान्तरसाध्यहृदिरदिना होमनिश्च-
यात् तत्र प्रवृत्तिं यवागूपाकस्य च प्रयोजनान्तरमप-
गम्य तदर्थं पाके प्रवृत्तिरिति तादृशावगमस्य कल्पनासा-
मेक्षत्वेन विनश्वितत्वात् आश्रितवशात् यवागूमित्यनेन जु-
होतीत्यस्यान्वयात् यवागूपाकस्य होमप्रयोजनकत्वात्तस्य
भटित्यवगमात् । अर्थात् युक्तेरिति कश्चित् तत्र । पठन-
स्यानादीनारूपि युक्तिलभ्यत्वेन विभागानुपपत्तेः । अत-
एव प्रयोजनदशात्तु नियम इति शास्त्रदीपिका । आ-
ध्याचार्यस्तु “यवागू पचति यवाग्वग्निहोत्रं जुहो-
तीति श्रुतिमभिधाय तृतीयया यवाग्वहोमकालान्त-
रवगम्यत इत्याह ।

१पठनादथा “समिधोजति तनूनपातं यजतीत्या-
दिषु दर्शपोष्यमासाङ्गप्रयाजादिषु क्रमपठिताना
क्रमेणातुष्ठानम् । नन्वत्र गृहपत्यादिदीक्षायांमिव
क्रमबोधकगङ्गाभावात् यवागूपाकस्यैव साध्याभावाच्च
कथं क्रमनियम इति चेत् न, तथैव लोकप्रतिपत्तेः ।
तथा च सूत्रं “क्रमेण यामियस्येत कृष्येत्वे तद्गुण-
त्वात्” । तदुक्तं “यथापाठमनुष्ठानं तथैव प्रतिपात्तम् ।
श्रुतिप्रयोगवेत्ताया वाक्येरेव च कर्त्तव्यम्” । आसनं
स्वागतमित्यादिषु क्रमपाठस्येपु आसनादिषु, गन्ध-
पुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं लौकिका प्रतिपद्यन्ते । अथ
स्यानादिक्रमतोऽवस्थानं तदमेक्षया शीघ्रोपस्थिते ।

४स्यानादथा । साद्यस्क्रनामक कश्चिदागमिशेषः
ज्योतिषोमपिब्रूति । तत्र श्रूयते “सह पशुनालभते”
इति तत्र च प्रकृतियागज्योतिषोमे अग्नीषोमीयपशु-
रावस्यपुर्व्वदिने आलभ्यते, सवनीय पशु सूत्या-
दिने प्रातःसयने आश्विनपक्षपक्ष्यादृङ्गुमालभ्यते तथा
च श्रुतं “आश्विनपक्ष गृहीत्वा त्रिष्टता यूप परि-
वीय सवनीयसामनेय पशुसुपाकरोतीति” अत्रब्रह्मपशु-
रावस्यपुर्व्वदिने आलभ्यते त्रिष्टतौ सायस्त्रो त्रयोऽपि पशव
सहालभ्यन्ते सहालभनमेकस्मिन् सवनीयस्याने सूत्या-
दिने आलभनं तत्र च प्रकृतौ ज्योतिषोमे अग्नी-
षोमीयस्य प्रथमसुपाकरणं ततोऽविक्रतापि अग्नीषोमीयस्य
प्रथमसुपाकरणमिति प्राप्ते “स्यानाङ्गोत्पत्तिसंयोगात्”
उत्पत्तिसंयोगात् । उत्पत्तिशक्यात् प्राप्तात् स्यानात्
उपाकरणस्याने प्रथम सवनीयपशोरावस्यपुर्व्वदिने सव-
नीयपशो स्यानाप्रायस्यात् । तथाचोक्तं सह पशुना आ-
लभपरिपात्रा पशुना सह कार्य” अथप्राय सवनीय-
पशो स्यानामपि पक्षसमीपम् उच्यतेस्तु कथं, तत्र
प्रकृतौ “आश्विनपक्ष गृहीत्वा त्रिष्टता यूप परिवीया-
ग्नेय सवनीयपशुसुपाकरोतीति” श्रूयते त्रिष्टता कुश-
मेक्षलया त्रिराष्टत्वा परिवीय संवेष्ट इत्यर्थः ।
अत्र प्रकृतौ तथा श्रुतेस्तदतिदेशात् विक्रतापि सवनीय
पशुपक्ष्यात् पुर्व्वसाश्विनपक्षो पात्रः । ततश्च
गृहीते तस्मिन् समोमे स्वस्यानस्मितस्य सवनीयपशोरेव
प्रथमसुपाकरणमित्यस्मैव प्रथमसुपाकरणं न तु प्रकृतौ प्रथम
सुपाकरणमग्नीषोमीयपशो, तत्र प्रथममनुपस्थिते इत-
रयोः सहोपाकरणानुरोधत्वात् सूत्यानात् सवनीयप-
शो स्यानादितरयोरपि स्वस्यानभटनोः श्रुतौः

प्रथममुपस्थापकमावात् प्रकृतितद्वक्त्रमेवानभनम् ।
तदुक्तम् “याद्विषयद्वयेकासौ पर्युपास्याम्यते यत ।
एतद्व्यतिरिक्तः स्थानाद्भोष्याम्येत केनचित् । तद्योस्तु
प्रकृतिं दृष्ट कृमोपाद्योमनीविभिः” । यत्तु स्थानकृमो
यथा एकोद्दिष्टे पार्श्वेणधर्मातिदेशात् कुगारनदानाय
नुष्ठानं तत्र पार्श्वेण यस्मिन् स्थाने यत् क्रियते तस्य
एकोद्दिष्टं यि तथेत्युदीचयेभोक्तं तत्र गार्वहीयिकादि
मीमांसानिदध्वाननादत्वं राकपोलार्चितत्वात् स्थान
पदार्थमुत्थापत्वागात् सुखार्थमेव स्थानस्यैव लाभेन
कृमानाभात् “प्रकृतिवद्विहितिरिति न्यायेनैव तत्त्वाभात्
स्थानकृमानुपयोगाच्चेत्यललापहेयम् । सुखकृमादय
बलयात् ।

एतद्व्याख्या । चित्रयामे मन्त्रविषयं मध्ये चतु-
र्थपञ्चमावित्यमान्नायेति “कारस्वती भवत” इति एत-
द्विद्वैतं “मिथुनमिति” वाक्पुत्रेणात् स्त्रीषु देवत्वं यागद्वय
विहितं तत्र कारस्वती च सप्तर्ष्यां इति समासे “पुमान्
स्त्रिया” इति सूक्ष्मेकदेशेनात् देवतायेन तत्त्वयाह्वयते त-
त्रोच यागयोर्निष्ठायादयो धर्माविधिप्राप्तिः तत्र स्त्रीया-
गस्य पुंयागस्य वा प्रथम निर्वाच्य कार्त्तव्य इति सप्तम्य ।
अथानुत्तर्यपरतस्यानग्रहत्तीना अत्यन्तमव्यापि प्रक्रमामादा
दभियमात् स्तेन्या कर्त्तव्य इति प्राप्ते आह “सप्त्य-
क्रमेण याज्ञानां तदर्थत्वात्” सू० । सप्त्यस्य प्रधानस्य
क्रमेणाङ्गानां क्रमोपपत्त्या तदर्थत्वात् अङ्गानां प्रधा-
नार्थत्वात् प्रधानोद्देश्यप्रवृत्तिर्वात्ता इति यादत्
श्रीलकारात् याज्यानुवाक्ये “प्रणोदेषी कारस्वतीति”
पूर्वाम्नात “वाचिषाम् कारस्वत” इति पद्यादास्तात-
मिति याज्यानुवाक्यादाङ्गत्वात् स्त्रीदेवतास्य क्रोमत्
प्रथममुच्यते पद्यात् पुदेवगावस्यानुवाक्य प्रतीकते
कृतमन्त्रनिर्वापादीनामपि तत्रोच प्रतीकस्य युक्तमिति
भावः । मन्त्रस्य देव क्रोमत् याज्यानुवाक्ययोः प्रवृत्ति-
स्तेनैव निर्वापादीनामपीति प्रावृत्तिरभियमसम्बन्धे
मिति सप्त्यक्रमेणैव नियमाः समारभ्येति चेद्व्युत्ते
तदर्थोक्त्यास्यो वाक्यात्मन उपलब्धत्वाविशेषणार्थं या-
चाहकारकारणं पूर्व प्रवृत्तिर्ये तत्त्वान्तेन प्रवृत्ति-
विशेषणः याज्यानुवाक्ययोस्तु याज्यानुवाक्य प्रवृत्त्य-
न्येयहेतुः पद्यात् याज्यानुवाक्येति विधानेन प्रवृत्ति-
तत्त्व किं च प्रवृत्त्या प्रथमकारणं तत्त्वविधानादाह्वयार्था
नये चान्येवमन्त्र प्रवृत्तिः । इति वा मन्त्रप्रवृत्ति-

द्वययशादनिमम इति प्राप्ते मुख्यकृमाभिधानम् । तेषा-
त्तत्र मुख्यकृमाटाग्नेयस्य प्रथममभिधारणम् एवञ्च सति
अङ्गप्रधानयोर्द्यावदनुज्ञातमेव व्याधानं खादितरथा तु
यदाह भाविप्रधानस्य प्रथमं क्षिप्रमाणमङ्गं प्रधानेमा-
त्वनव्यर्हितं श्यान्तुस्य कृमेण नियमे । इत्याद्यं शिगेऽ
मुख्यकृमे प्रधानप्रवृत्तिरङ्गानां नियमकारणं, प्रवृत्ति
कृमे त्वङ्गानां मियं प्रत्यासक्तिरिति ।

६. प्रवृत्तेर्वैद्या याजयेत् "सप्रदग्ग मजापत्तान् पञ्च-
नाल्लभेतेति" अर्थे तेपाञ्चोपाकरणमियोजनादयः
संस्कारा विहिता उपाकरणं प्रोक्षणं नियोजनं
यूपेऽन्वनं तत्र चेटये पश्यानुपकृष्ट ईदये च समा-
भिरिति नियमकारिण गान्धस्याभावात् ऐच्छिकेन
क्रमेणोपाकरणसंस्कारः उत उपहृतानाञ्च यूपे नियो-
जनसंस्कारः पश्चात् कर्तव्यः १ इति तत्रापि नियम
कारिणा नृत्यार्थं पठनादीनामभावात्तस्मिन् क्रमेण नियम
ऐच्छिक एव क्रम इति प्राप्ते आह "प्रवृत्त्या त्वत्पका-
लानां गुणानां तदुपक्रमान्" इति त्वत्पकालानामेककाल
प्रवृत्तानां गुणानामज्ञानादुपाकरणादीनां प्रवृत्त्या उपा-
करणप्रथमसंस्कारे ध्वेष्ट्यात् प्रवृत्तेः तत्कालेण तदुपक्र-
मात् प्रथमोपाहतपशुक्रमात् प्रवृत्तिरुपोपाद्यते । अत-
श्च न. सोऽप्यातोयस्य पशोः प्रथमउपाकरणं क्रियते तस्यैव
प्रथमनियोजनादि कार्यं, गहनतरं तदुत्तरोपाहतस्य
नियोजनमेवेत्यपरापरस्वाधीत्यर्थः । प्रथमगुप्ताभ्युत्थाने
कारणाभावात् । अथगभिप्राय प्रायश्चित्तक्रमस्वीकारे
प्रथमपश्यानुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयो-
रन्तर्ध्वे पदन्तरेणमुक्तिरुपाकारणैः प्रोदयभिरेव व्यसधानं
भवति तदाध्यनुज्ञातं सप्रदग्गे पिधानात् प्रायश्चित्तं क्रमं
परित्यज्य पदन्तराणां चर्चं नियोजनं कृत्वा पश्चात्
प्रथमपशोर्नियोजनं यदि क्रियते तदा दातव्यं त्रिभिः
पदार्थैः पदार्थं स्वान् तस्य माध्याह्न्यागतं तदुत्तमं,
"प्रवृत्त्या वा नियमो मजापत्तयमुपहृतान् । अथवा
व्यसधानं स्वादुत्तमाभिरेव दीयते" ।

महाराष्ट्रमधील १९११ मधील न्याय व न्यायिक
संस्था मधील न्याय

“कर्मणामनुष्ठानं न दुर्गन्धमाह्वयते । नानुष्ठानं
पौनःपुन्यं ननु दृष्टव्यं ननु कर्मणामिति । अथानुष्ठान-
न हीनामनुष्ठानमनुष्ठानं नानुष्ठानं न भवति ननुपि-
दृष्टव्यं न भवति । अथ न दुर्गन्धमाह्वयते नानुष्ठानमनुष्ठानं

यदा प्रधानेनापेक्ष्यन्ते तदा युगपद्भावेनैव यौगपद्येनैव सहैव सम्बन्धं प्राप्नुवन्ति न क्रमेण । ततश्चैषा नियमेन क्रमेणावस्थाने कारणाभावात् कर्तुरेकत्वादवश्यम्भाविनि क्रमे येन केनचिदनियतेन क्रमेणावस्थानम्”भा०

“अर्थनिर्दिष्टे च” २४०। “येन केनचित्क्रमेणावस्थाने क्रियमाणे” अर्थनिर्दिष्टिरङ्गकलापनिष्पत्तिः सुखेनैव भवति नियतक्रमेण क्रियमाणे तु नियतक्रमस्यानागतस्य यस्तुतः प्रतीक्षयेन विलम्बाद्वाञ्छना कालेन स्यात् तथा कति प्रयोगे प्राशुभावो न स्यात् प्रधानप्रत्यासत्तया फालोद्घाटनानां विहितः अङ्गानां नियतक्रमेणावस्थाने च सोऽपि अतिक्रान्त स्यादिति तस्मादङ्गानुष्ठाने क्रमनियमो नेति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तमाह”भा० “स्याद्धानुपूर्व्यनियमः श्रुत्यर्थक्रमेण” २४० । वाशब्दः “पूर्वपक्षमिरासार्थः । अन्यन्वाधानादीनामङ्गकर्मणामनुपूर्व्यनियमः स्यात् अनुष्ठाने क्रमनियमोभवेत् नानियमः । केभ्यः प्रमाणेभ्यः श्रुत्यर्थक्रमेण” श्रुते अर्थात्क्रममाह । श्रुतेस्तापत् यथा हांदाश्वे सत्ते”तेषां गृहपतिः प्रथमे दीक्षते”(शत० ब्रा० १२।१।११) “अथ ब्रह्माण दीक्षयति अथोद्गातारम् अथ हौतारमित्यादिनाम् ब्रह्मादीनां दीक्षा विधीयते यजमानत्वादेव तस्या प्राप्ते क्रमस्य त्वन्यतः प्राप्ताभावात् स एवात्र विधीयते । तथा “तस्मादेव दण्डो अहो गृह्यते तृतीय एकवचनं क्रियते” इति शत० ब्रा० (४।१।५।१६) अवसर्पि श्रुतिक्रम एव । २४०।१।५।१६ क्रमोऽवगम्यते तद्वया मेघचक्षुः यवनयोरवघातमेवयोरथ “अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति” क्रमेण श्रुतेऽपि अर्थात् पूर्वं प्राकृतोहोत्र इति होमद्रव्यं हि यवागूं तदुत्पत्त्यर्थं श्रुत्वा लिङ्गेन च पाकः । स च पश्चात् क्रियमाणोऽनर्थकः क्वात् होमोऽवसति द्रव्ये न निर्वर्तेतात पक्ता होम कार्यः । २४०।१।५।१६ पाठक्रमः । स च द्वितीयः श्रुतिपाठक्रमोऽन्वयापाठक्रमश्च, उभयविधोऽपि क्रमनियमे कारण भवति, नियतेन हि क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च वर्तेते । तत्रैवमवगम्यते येन क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च तेनैव क्रमेणावस्थानमिति क्रमान्तरेणानुष्ठाने त्ववगतस्य क्रमस्य त्यागः अनवगतस्य क्रमस्योपादानमित्यसंगत स्यात् तस्मात् श्रौतक्रमादपि क्रमनियमोऽङ्गकर्मणां भवतीति” व.सं.भाष्यम्

“प्राकृतं च विदुः” २४०। “अतोऽपि कारणात् पाठक्रमेणाङ्गकर्मणावस्थानं भवति यतो विदुः

प्राकृतमेव क्रमं श्रुतिरनुयदति यथा महापितृयज्ञे “स तत एव प्राकृतं कृत्वाति क्रमयन्नुर्हरति” इत्यादिना “स यज्ञोपधीतो भूत्वाग्धानि गृह्णातीत्येवमन्तेन” (शत० ब्रा० २६।१।१२) अत्राव्यपेक्षये यज्ञोपधीतत्वाविधिपरे वाक्ये प्राकृतं क्रम दर्शयति यदि पाठक्रमेणावस्थानं न स्यात् तदानेनैव क्रमेणावस्थादो न स्यात् । अपरे त्वन्वया व्याचक्षते प्राकृतं च विदुः, विदुः प्राकृतवैदित्यो कर्मणोः रुनिपाते प्राकृतं पूर्वं कर्तव्यम् पश्चात् वैदितमिति । तद्वया “प्राकृतं प्रास्तृणं अनुष्ठा” इत्यात्मनःकारभेते” इति (कात्या० २।६।१५) प्रस्तरतुष्टानुपहरणानन्तरमात्मनः उक्तं विदुः च “प्रकृतं दृष्टं तेन चरतीति” कात्या० (४।४।११) त्वानुपहरणानन्तरं वाजिनवाग उक्तं तत्र पूर्वं प्राकृतमात्मनःश्रोतृदकार्थं कृत्वा पश्चाद्वाजिनयाय कर्तव्यः । तथा प्राकृतो हविरावादनोत्तरकार्थं हविरावात्मात्मनःश्रोतृदकार्थं विहितः विदुः च “आवाद्य हवींश्चन्द्रिं नन्दति” इत्यात्मनःश्रवणम् (शत० ब्रा० २।४।१।१६) हविरावादनोत्तरकार्थं विहितम् तत्र पूर्वं प्राकृतं हविरावात्मात्मनःश्रोतृदकार्थं, पश्चाद्वैदितमस्मिन्वचनम् । एवम् “आवाद्या जुषोऽप उपसृष्ट्य राजानं प्रपादयति” (शत० ब्रा० २।६।१।१७) इत्येतदपूर्वदाकार्यम्, अत्रापि पूर्वं प्राकृतं हविरावात्मात्मनःश्रोतृदकार्थं, पश्चाद्वैदितं सोमप्रपादनादि । तथा पितृयज्ञे परिषेकात् प्रागिहोत्रमवस्थानान्तरं यत्प्रतिपत्तिर्दक्षिणादानान्यत एव विहितम् । अत्रापि च समीपपरोडाशानां विधेयकार्थं भाविनः प्रागवगमनाद्देवे पदार्थां तेषां प्राक्प्रचरणीयहोनादनपश्चादवस्थानं सिद्धम् । अतएव यतो प्राकृतं पूर्वमित्यत्र भाष्येन यत्र करोति “उत्तरावात्मावाद्यं यत्र पूर्वं वचनं करोति” (कात्या० ६।४।२४०) यत्र पूर्वमित्यनेन प्राकृतमुपासकज्ज्ञानात् पूर्वं यशुसमञ्जसं विदधाति । तस्मात्तृतीयोऽनन्तरमेतदवस्थानम् । अथ क्रमप्रमाणानां विरोधे ब्रह्मत्वं निश्चितम् । यत्र पाठक्रमार्थक्रमोर्विरोधो भवति तद्वया । स वै “पर्वशास्त्रया यत्तत्तत्प्राकृतोति तानां क्रियतीति” (शत० ब्रा० १।७।१।१२) पाठक्रमः कर्मणः क्रमेण क्रमेण न सिध्यति न ह्यविद्यया ह्यक्षय्या शास्त्रया यत्तत्प्राकृतं कर्तुं शक्यते यत्तत्प्राकृतपर्यायैव च वेदमिति तत्र किं पाठक्रमाध्ययनम् ? उतार्थव्यसादिति ? संशये आह” व.सं.भाष्यम्

“विरोधेऽर्थस्तरत्वात्” ५६० “पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधे
अर्थक्रमस्य बलीयान् न पाठक्रमः । कुत ? तत्परत्वात्
पाठस्यार्थपरत्वात् अर्थार्थत्वात् कार्यसिद्ध्यर्थत्वादित्यर्थः ।
तेन पूर्वं छेदनम् पश्चात्तया छिन्नया शास्त्रया वत्सापा-
करणमिति । अथ यत्नं श्रुतेः श्रुतिपाठक्रमस्य च विरो-
धो भवति तद्यथा “संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै
ब्रूयादिति” (शत० ब्रा० ११७।१।२८) श्रुतिः कर्मणि समाप्ते प्रैष
विदधाति पाठक्रमान्तु स्विष्टकृतं पश्चात् प्राशित्वापदानाञ्च
पूर्वमिति तत्र केन क्रमेणानुष्ठानमिति ? संशये ब्रूयाह” भा०
“श्रुतिः क्रमादावुक्तमिति” ६६० “क्रमादिति श्रुतिपाठ-
क्रमान्श्रुतिर्विरोधोऽस्तीति तेन श्रुतिप्रतीतक्रमेणैव संस्थिते
कर्मणि प्रैषोच्चारणम् न पाठक्रमेण । कुतः आनुमानि-
कत्वात् पाठक्रमस्य अर्थान्श्रुतेः प्रत्यक्षत्वादिति शेषम्,
प्रत्यक्षा हि श्रुतिः संस्थिते यज्ञे इति । पाठक्रमे त्वनु-
ष्ठानम्, अतोऽनेन क्रमेण पदार्था अनुष्ठेयाः यतोऽनेनैव
क्रमेण पाठ इति । दुर्बलं च प्रत्यक्षादनुष्ठानम् । अतः
श्रुतिक्रमेणानुष्ठानमिति सिद्धम् । एवम् “तस्मादेव दशमो
प्रश्नो गृह्यते तृतीय एव वषट्कुर्यते” (शत० ब्रा० ४।१।५।६)
इत्येतदन्वयोदाहरणम् किं श्रुतिमन्त्रपाठानुष्ठाने
गृह्यते ? उत श्रुतिबलाद्दशमे ? इति तत्र श्रुतिबलात्तु दशमे-
इति सिध्यति । अथ यत्नं चोदनापाठक्रमस्य मन्त्रपाठ-
क्रमस्य च परस्परं विरोधो भवति । यथाज्याधिस्रयणे
“सोऽसावाज्जमधिचयतीये त्वेति” धिस्रयणं विधानं
तदन्तरमेव “तत्पुनरुदाहयत्यूर्जे त्वेति” (शत० ब्रा० १।२।
२।६) चोदनापाठक्रमः । मन्त्रपाठे व्याज्याधिस्रयण-
मन्त्रानन्तरं “वर्धेऽसि विश्वायुरित्यादिम् (यजु० १।२२)
पन्तीयक इत्यमन्त्रान् मन्त्रगण्य पठित्वा व्याज्योदासनमन्त्र
“ऊर्जे त्वेति” पठितः । पूर्वाधिकरणे हि क्रमा-
न्श्रुतेः प्रत्यक्षत्वाद्बलीयस्त्वनुष्ठानम् कालोभयोः प्रत्यक्ष-
व्याक्तिं चोदनापाठक्रमेण व्याज्योदासनं कर्तव्यमुतमन्त्र-
पाठक्रमेणेति संशये ब्रूयाह” भा० “मन्त्रचोदनयो-
र्मन्त्रवत् प्रयोगित्वात्” ७६० । “मन्त्रचोदनयोरिति
मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्विरोधे मन्त्रवत्त्वम् मन्त्रपाठएव
बलवानित्यर्थः । कुतः ? प्रयोगित्वात् मन्त्राणाम्,
मन्त्रा हि कर्मकाष्ठे प्रयुज्यन्ते पठन्ते न चोदना
शक्यानि अतो मन्त्रपाठः पदार्थानां सञ्ज्ञकः चोदना-
पाठस्तु विप्रकृतः । तथा हि समिधो यजति” (शत० ब्रा० १।
५।१।६) इत्यनेन पदार्थो विहितः सोऽनुष्ठानवेलाया

येन वाक्येन विहितस्तद्वाक्यं आरयति तेन वाक्येन
अनुष्ठानवेलाया स्वपदार्थं आरितं सञ्ज्ञयते,
इतीतरेतराश्रयः स्यात् अर्थेन वाक्यं आरयते वाक्येन
वार्थ इति नैष दोषः सामान्यविशेषभेदात् सामान्येन हि
दार्शिकमङ्गं कर्तव्यमित्यवगम्यते विशेषस्मरणार्थं विधा-
यक वाक्यमालोचयति तेन चालोचितेन पश्चात्तदर्थ-
विशेषः आरितोऽनुष्ठायते अनुष्ठितश्चासौ अटित्येव द्वि-
तीय पदार्थं न आरयति अर्थानां ग्रन्थानपेक्षेण रूपेण
पौर्वापर्यस्थानवक्तृत्वात् किं तच्च अनुष्ठानोत्तरकाच यो-
ऽसौ कृतस्तमालोचयति समिधोऽयं कृत इति च चालो-
च्यमानो येन समिधो यजतीत्यनेन (शतपथ) १।५।१।६। ब्रा-
ह्मणवाक्येन विहितस्तत् आरयति तच्च स्मृतं स्वादुत्तरम्
“तनूनपातयजतीत्येतत् आरयति कुतः ? पाठात् ततः
परं हि तत्पठितमिति तद्ब्राह्मणं पुनः पदार्थं विदधाति
विधिरेव तस्य कार्यम् न श्रुतिः अनुष्ठानवेलायां तदेव
ब्राह्मणं विधिव्यापारं कृत्वा चिरनिवृत्तव्यापारं प्रयोग-
कालाद्विहिर्भूत आरकमपेक्षितम् । अयं मन्त्रपाठाद्ब्रा-
ह्मणपाठे विप्रकर्षः । मन्त्रः पुनरन्तः कृतं प्रयुज्यमानः प-
रिसमाप्यमानः उत्तरं मन्त्रं पर्युपस्थापयति । स चोत्तरो
मन्त्रं पर्युपस्थाप्य उत्तरं पदार्थं पर्युपस्थापयन्नेव
पर्युपतिष्ठते । तस्मात्तमालोचनान्तरापेक्षाभावाच्चास्ति वि-
प्रकर्षः । एतदुक्तं भवति आरकक्रमेण तावदनुष्ठानकृमः
न च मन्त्रे अनन्यार्थे सति ब्राह्मणस्य आरकत्वम् अ-
प्रयुज्यमानतया साधर्माभावात् । न हि निर्वपाभीति-
वच्चिर्वेदिति पदसञ्चारितमनुष्ठानौपयिकमनुष्ठेयप्रका-
शनं करोति किं तु सम्बन्धिभावतया प्रयोगवहिर्भूतं सत्
अनेन वाक्येनेदं विहितमत एतत्करोमीत्येवमालोचनेन
आरकं भवति । मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवाभिधानत एव
आरक इति सञ्ज्ञकः । विप्रकृताञ्च सञ्ज्ञकः बल-
वदित्येव प्राप्तेऽप्याह” भाष्यम् “न समत्वात्” ६६० ।
“मन्त्रपाठ एव बलवान् यदुक्तं तच्च कुतः ? समत्वात् मन्त्र-
पाठचोदनापाठयोः । कथमस्यो सञ्ज्ञता उच्यते मन्त्रः
कर्मणि करिष्यमाणः कर्मणः स्मरणार्थे प्रयुज्यते, चो-
दना तु कर्मणो विधायिका अत एव चोदनाया प्रवृत्तिः
पूर्वम् यतः पदार्थो विहितः सति पश्चात्तत्स्मरणार्थे मन्त्रः
प्रयुज्यते अतः सममेवेतिदिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह” भा०
“शुचानां तु भूयत्वात्” ६६० । “तयन्द पूर्वपक्षनिरासार्थः ।
नैतदुभयं सप्तम् किन्तु मन्त्रपाठ एव बलवान् । कुतः ?

मन्त्रेषु गुणानां भूयस्तात् गुणानां बाहुल्यात् यतः चो-
दनापाठपेक्षया मन्त्रेषु बहुवो गुणाविद्यन्ते । तद्यथा
कर्मकावे उच्चारणे पदार्थस्मारके यतो मन्त्रा अर्थवादादि-
कृतव्यवधानरहिता क्रमेण पठन्ते तेनोत्तरसुत्तरं पदार्थ-
भूति स्मारयितुं शक्नुयन्ति नैव चोदनापाठ विधेयार्थ-
स्मावक्रवाक्यसदर्थव्यवहितत्वेन मन्त्रवत्स्मारयितुमशक्त-
त्वात् । न च कर्मकावे तस्योच्चारण विहितं मन्त्रवत् ।
अतएव मन्त्राणां गुणभूयस्त्वमाह “तस्मादेतद्विधानम्य-
नूक्तमित्यादिना (यतः ० ब्रा० १।७।८।९) यो हि स्वप्रतिपादितस्या-
र्थस्य प्रामाण्यप्रार्थनस्योक्तिं प्रदर्शयति स चात्मापेक्षया
उत्कृष्टस्यैव दर्शयति न निहत्तस्य तेन गुणभूयस्त्वमन्त्रेषु
कृतो मन्त्रपाठ एव बलवानिति सिद्धम् । पदार्थानां
क्रमनियमे श्रुत्यादीनि त्रीणि प्रमाणान्युक्तानि तेषां
विरोधे बलावत् चोक्तम् व्यथेदं चिन्त्यते । यत् बहुनि
प्रधानानि स हि क्रियन्ते यथा दर्शपूर्णमासयोराम्नेयोर्षा-
श्रयाज्जानीपोमीयैन्द्राग्नादीनि यथा चातुर्मासपर्वसु वा
ज्येष्ठेऽतिरात्रपशुपशुपुष्यशुभश्रवणप्रदशप्रजापत्येषु च तत्पारा-
दुपकारकाण्युक्तानि सर्वेषां तन्त्रेण क्रियन्ते इति । वक्ष्य-
ति कर्मणां युगपद्भावस्तन्त्रमित्यत्र (कात्या० १।७।११) तेन न
तेषु क्रमविन्ता सनिपत्योपकारकाणि त इव्यस्काररू-
पाणि प्रतिपानभेदेन कर्त्तव्यानि तत्र चिन्त्यते तानि
किं कैतस्य सर्वाणि कृत्वापरस्य कर्त्तव्यानि ? किं वा
समान एकैकं पदार्थं सर्वेषां कर्त्तव्यं ? इति । तत्रैकै-
क प्रधानमव्यवहितानि स्मृत्तान्त्रपेक्षते तन्नाङ्गनां प्रधा-
नकालस्य न्यायत्वादेकैकानि गुणकारणमपृञ्ज्यात् इ-
तरथा हि पदार्थातुसमये सति स्वप्रधानादिप्रकृत्यैव यद्ये-
कस्यासादन कृत्वापरस्य तदेव क्रियते तदा पूर्वस्यासादन-
योर्व्यवायः स्यात् सहवचन त्वारादुपकारकसाहित्यमा-
त्रेणैव पृथक्ते तस्मात्काण्डातुसमयेवेति प्राप्ते व्याहृभा-
‘तुल्यसमयादेः सामान्यपूर्वमातुपूर्वयोगात्’ १० सू० । तुल्यसम-
वाये तुल्यानां प्रधानानां सह प्रयोगे इव्यस्काररूपाणि
सनिपत्योपकारकाण्युक्तानि सामान्यपूर्वं कर्त्तव्यानि पूर्वः
पूर्वं पदार्थं सर्वेषां समान सदृशं कर्त्तव्यं । तद्य-
था बहुषु हविषु प्रथम सर्वेषां विभक्तीकरणम् ततः
सर्वेषां पालीस्थापनम् ततः सर्वेषां तत्र व्यभिचार ततः
सर्वेषां पालीपुष्कारः ततः सर्वेषां तद्भासनम् ततः स-
र्वेषां वेद्याभासादनम् ततः सर्वेषां मासवत् इत्येव
पदार्थातुसमयः कर्त्तव्यः । यद्येकैकानि गुणकारण-

मपृञ्ज्यते तथा सति क्रमेण प्रयोगात् प्रयोगवाक्यावग-
तस्य साहित्यस्य बाधः स्यात् न हि वचनेनाविशेषतः
साहित्यमवगम्यमानं कालान्त्रिकेन प्रधानासत्तिमात्रे-
णारादुपकारकविषयमात्रं कल्पयितुं शक्यते । तस्मा-
त्पदार्थातुसमयः । कुत ? आतुपूर्वयोगात् पदार्थानां
तन्त्रान्त्राणां च एव क्रियमाणे पदार्थां आतुपूर्वेषु
आतुक्रमेण युज्यन्ते तन्त्रान्त्राण्यन्यथोत्तरपदार्थकरणान-
न्तरपूर्वेषु क्रियमाणेषु आतुपूर्वयोगो न स्यात् । पौर्ण-
मास्या पौर्णमास्या यजेत इत्यनेन वाक्येन पौर्णमासीयञ्च
बोधानां तत्त्वस्मृत्तानां त्रयाणां याग्यमा साङ्गानामेक-
कालप्रयोगोऽवगम्यते अतो यस्मिन्नेव काले एकस्याधि-
वचनं कर्त्तव्यमापतति तस्मिन्नेव कालेऽप्यधिवचनं कर्त्तव्यं
चदशकृतया केवलं न क्रियते द्वितीये तु काले न कश्चि-
त्तुल्येन पुरोडाशान्तरं नाधिनियेत अतः प्रथम पदार्थं
सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादि पदार्थं सर्वेषां कर्त्तव्यं ।
एव बहुषु पदानेषु सर्वत्र पदार्थातुसमय एव न्यायोक्त-
काण्डातुसमयो इति स्थितम् । यत् तद् प्रधानविरोधो
भवति पदार्थातुसमये क्रियमाणे । तत्र काण्डातुसमय ए-
वेति वाचनिकेन साहित्येन पदार्थातुसमयः प्राप्नोऽपि
प्रधानविरोधान्तरकृत्य । पुरोडाशाङ्गं हविष्ययादयः
तदङ्गं च क्रमः पदार्थातुसमयद्वयः तदन्त्यथे च सुतप्त-
कपालस्य योगात् पुरोडाशयोपपृञ्ज्यः । न चाङ्गातु-
रोधेन प्रधानबाधोयुक्तः । तेनातिबहुषु हविष्वेकैकस्य
पुरोडाशस्याधिपत्यं प्रधानमङ्गिरभिर्भर्जनं चेत्यन्तं
काण्डातुसमयः कार्यः । यत् तन्नाति प्रधानबाध-
द्विचित्तरादिहविषु तत्र भवत् पदार्थातुसमयः । दाह-
सम्भवयज्ञायां तु उद्भासनमपि व्युत्क्रमेण कार्यम् उद-
क्तम् पूर्वस्य पदार्थे कृतं तस्मिन्नेव द्वितीयस्य क्रियमाणे
पूर्वस्य व्यवधानमिति तत् सहत्वविधिवत्त्वात् परि-
स्रियते । एव च सति वाक्येनेव आग्नेयैन्द्राग्नासारस्वती
वशाद्विश्वसप्तदशपञ्चापत्येषु हविष्यतिस्थेषु प्रशुल्लेक-
विशल्या पदार्थं समानासमानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते
न नूनाधिकैः । अन्ये त्वसमानजातीयैरेव । अनेनैव
मुख्यमप्राप्तिक्रमभावुकौ भवतः । तथाहि यत् बहुनि
प्रधानानि भवन्ति तत्र यो मुख्यानां प्रधानानां क्रम-
तो नैव क्रमेण तदङ्गानां क्रमोभवति यथा पौर्णमा-
सिद्या प्रथमसाम्नेययाग ततोऽग्नीषोमीययागः अतः
आग्नेयस्य प्रथमं पृथक् ततोऽग्नीषोमीयस्य, एवं

प्रीत्युपादावपि । अथ मुख्यकर्म अनेन क्रमेण यद्यहं
मनुष्योत्तले तदाहं नाना नियता प्रधानप्रत्यासत्ति
रनुष्ठेता भवति एव हाहं प्रधानयोर्वादननुष्ठान-
मेव व्यवधानं भवति इतरथा तु पञ्चाङ्गादिन प्रधानस्य
प्रथमाहं क्रियमाणं प्रधानेनात्मन व्यञ्जितं स्यात् ।

अथ प्रवृत्तिक्रम उच्यते यत् बहूनि ह्यपीति भवति
समानदैवतानि यथा वाजपेये पशवः तत्र चोपा
करणादयः सन्निपातिन प्रतिपञ्चावर्तनीयाः । तेषां
चाट्टिर्नैकस्य पशोः कार्त्तुस्त्रेण कृत्वा पशुस्यापि तथैव
क्रियन्त इत्येवम् । किं तर्हि ? सर्वे पाशुपाकरणं यत्
कृतचित् पशोरारभ्य कृत्वा तत् सर्वेषां नियोजन
मित्युक्तम् । तत्र प्रथमे पदार्थे उपाकरणे अनियम एव
यत् कृतचित् पशोरारभ्य कर्त्तव्यम् । द्वितीयं पदार्थं
नियोजनरूपं किं प्रथमो यत् आरब्धं तत् एवारम्भ-
णीयं ? उत तत्त्वान्नियम एवेति ? तत्र क्रमनियमका-
रणानां श्रुत्यर्थापादानमभाषदनियमे प्राप्ते उच्यते प्रवृत्त्यैव
नियमः । प्रथमं पदार्थं येन क्रमेण कृतं स एव क्रम उ-
त्तरेष्वपि नियोजनादिषु नियम्यते । कृतं ? पदार्थं सह
प्रधानं कृतव्यमिति यचनात् सर्वे पदार्था प्रधानफालाच्च
विप्रकृतव्या कथं ? पदार्थं सह प्रधानस्य यचनम् यावता
“दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत प्राजापत्यैश्चरन्” इत्यादिषु प्रधा-
नमात्रं श्रूयते उच्यते, समीहित भाषयेद्वागेनेत्यमि त हि
यजेतेत्यर्थः । तत्र यस्यामेव मेलाया स्वर्गो भावने
कर्त्तव्यं प्रतिपद्यते तस्मिन् क्षणे करणैतिकर्त्तव्यते अपि
व्यापियते । व्ययमर्थं नात्र प्रधानं कर्त्तव्यं श्रूयते किं तु प्र-
धानेन स्वर्गं कार्यं इति करणयिभक्तिनिर्देशाद्वागेनेष्ट
कार्यमस्मिन्काले कुर्यादिति तेन स्वकार्यं सेतिकर्त्तव्य-
ताकेन कर्त्तुं शक्यते नान्यथा । तस्मात्तत्रयस्य फलकर-
णैतिकर्त्तव्यस्य युगपद्व्यतिरिक्तत्वेन कर्त्तव्यतयोच्यते । ततोऽ-
न्यथा करणैतिकर्त्तव्यताकृत्यमेव न स्यात् न हि पञ्चाङ्गा-
दि करणं भवति । तथा भविष्यति भाष्ये भूते च करणे
अस्मादेव दोषः न हि विनष्टं करणं भवतीति । तथा
करणैतिकर्त्तव्यतयोरपि भिद्यो विप्रकर्षे व्ययमेव दोषः । न
हि विनष्टभनागतं वातुपाहकं भवति । तेन शब्दस्तु
भ्यामेककालतया ज्ञाप्याम् । ततः प्रधाने सेतिकर्त्तव्यताके
एकस्मिन् क्षणे सह कर्त्तव्ये प्राप्ते सति एकं कर्त्तुं बहूनि
प्रधानानि इतिकर्त्तव्यतां वा व्ययमर्थं कर्त्तुं, बीगपद्येने-
त्यप्यस्यापी कियानपि विप्रकर्षः । ईदरेनापि विप्रक-
८९ भाग ३

रेण सहैव पदार्था कृता भवन्ति । प्रयोगवचनो हि
यावत् पदार्थाननुष्ठापयति तावद्भिरवर्जनीयतया यावान्
कालो व्याप्यते तावानेक कालं तावति च काले स-
र्वेषां कालो विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे अशक्यार्थवि-
धिप्रसङ्गात् । तेन प्रत्यासत्तिरेतेषां साहित्यम् नैकक्ष-
यवर्तित्वम् । यद्येवम् प्रयोगवचनेनैव क्रमस्य सिद्धत्वात् न
त्यादिभिः किं क्रियते ? अनियतक्रमेणानुष्ठानं प्राप्नोतीति
क्रमनियमे तेषां व्यापारः । यस्मात्प्रयोगविधिनैकक्षय-
वर्तित्वं विधत्ते प्रत्यासत्तिमात्रम् । तस्मात् प्रधानं चिकी-
र्षितगमनागतं कृतं वा तेषां प्रधानार्थानामनुष्ठापकम् ।
करिष्यमाणेन कृतेन वा प्रधानेन प्रत्यासत्तिमात्रमहं-
ना तत्साहित्यम् नैकक्षयवर्तित्वम् । तत्त्वान्नियमाधा-
नादीनां करिष्यमाणं प्रधानं निमित्तम् खट्वदादीनां तु
कृतम् । तेनैवमवस्थाम्भाविनि विप्रकर्षे केचित्पदार्था च
अव्यवहिता प्रधानेनापेक्षन्ते केचिदुद्वाभ्या चक्षुष्या
अव्यवहिता केचिद्वस्तुभिरिति । एवं वाजपेयपशुष्वपि अ-
न्तर्गन्धानादि पाशुपाकरणात् साधारण्य सर्वपशूना सह
अनुभूतम् । उपाकरणादयोऽपि सन्निपातोपकारका-
स्तन्त्रेणाविभवादावर्तयितव्या अपि साहित्ये नैव पशुभि-
रनुभवितव्या । यदैकस्योपाकरणम् तदैवेतरेषामपि कृतं ?
सहचोदितत्वात्पशूना साङ्गानाम् । तत्रैव सहानुभवि-
तव्ये सति यस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्य प्रा-
कृतेन पाटेन यद्यपि द्वितीयं पदार्थं नियोजनरूपः
स्थाप्यते तथापि सहवचगादेव एकविशतिक्षणवत्प्रवृत्तं
द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । द्वितीयस्तु पशुविश्लोपा-
करणक्षणे व्यञ्जितमेकेन प्रथमस्य पशोर्नियोजनक्रमेण च
व्यपञ्चितं स्वीयं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । एवं तृती-
यादयोऽपि पशवः सजातीयविजातीयव्यवहितानामुदा-
नं पदार्थानपेक्षन्ते । अन्यस्तु विजातीयैः पशोर्गणानामेक-
विशते पशूना नियोजनक्षणे व्यञ्जितमेव द्वितीयं पदा-
र्थमपेक्षते । तदेव सन्निपातोपकारकानालोच्य ईदृशी एक
विशतिक्षणव्यवधानमेवा प्रधानानां भवति । ततश्च यावत्
ज्ञानाव्यवहितं शक्यं पदार्थं कर्त्तुं तावद्भ्यवधानम-
त्वावशं कर्त्तव्यम् अतोऽभ्यधिकैस्तु न व्यवधानव्यम्
यद्येकं पदार्थमेकस्य कृत्वा द्वितीयोऽपि पदार्थस्तस्य
क्रियते तत् सहवचनं नोपपद्यते । एवं सशस्त्रं शस्त्र-
वादिष्वपि पदार्थेषु योज्यते । प्रथमपदार्थक्रम एव द्विती-
यादिष्वपि सप्तम्यवितव्यः इतरथा केना घनं च-

ह्यन्यथधिकैरपि क्षयैर्व्यवहितानि स्युः । न च तदु-
क्तम् । न चैवं केचित्पदस्यैव्यवधानं गुणो भविष्यतीति
याच्यम् यथाविकैव्यवधानेऽन्यतकरणम् एव न्यूनैरपि
व्यवधानेऽन्यतकरणमेव । तस्मादेकविंशते पञ्चानां साहि-
त्यसम्पत्तये प्रयोगविधिनाय क्रमपदार्थानां मिथ एक-
विंशतिव्यवधानाभक्तोऽपेक्षितः । स न्यूनैरधिकैश्च व्य-
वधाने बाध्यते । अतः सर्वेषां तुल्यप्रचारितिसिद्धौ प्रथ-
मपदार्थक्रम एव द्वितीयादिवाच्यणीय इति सिद्धम् ।
व्यवधानानां मिथ प्रत्यासत्तिर्नियमकारणम्, मुख्यक्रमे
तु अवधाना प्रधानप्रत्यासत्तिरिति विरोधः । मुख्यक्रमप-
द्वृत्तिक्रमयोर्विरोधे च मुख्यक्रमो बलीयान् । तद्वया
दर्शपर्यमाद्यो सनायधर्मा शास्त्राच्छेदमादय एव प्र-
वर्तन्ते पञ्चादान्यधर्मा, प्रदान त्याग्यस्य प्रथमम् पञ्चा-
तुसानाथस्य ततः स्विकृष्टद्वयं प्रयोज्येष्टाभिचारण
प्राप्तदानं वेद्यामासादनादिकं च किं प्रवृत्तिक्रमात्
सान्नायस्य पूर्वं भवति ? उत मुख्यक्रमादान्यस्येति ?
सदेहादनियमे प्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्युच्यते । अ-
स्मिन् हि आजीवमाणे अल्पीनास प्रथमपदार्था प्रधाना-
दिप्रवृत्त्यन्ते अन्ये सर्वे सन्निकटा भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे तु
बहूनां विमर्शः । पूर्वं तु दृष्टप्रवृत्तिभ्यो बलीयसा
पाठक्रमेण मुख्यक्रमो बाध्यते प्राणदानादिषु पाठक्रमा-
भावात् प्रवृत्तिक्रमो मुख्यक्रमेण बाध्यते । अथ स्थानप्रमा-
णमुच्यते । सादृश्ये "सह प्रवृत्ताभ्योऽस्मिन्" इति (इत० २२, १,
२८) न्यून्यते साहित्य च सवनीयस्य स्थाने । तत्र किञ्च-
पाकरवादी अनियमः ? अथवाग्नीधोरीयस्य प्रथमपदा-
करणम् ? अथवा सवनीयस्येति ? । तत्र नियमकारणा-
भावादनियमे प्राप्ते प्रवृत्तिवृत्तान्तोपेक्षीयस्य प्राथम्ये प्राप्ते
उच्यते सवनीयस्यैव प्रथमपदाकरणम् । वाग्नीधोरीयप्रणय-
नानन्तरमग्नीधोरीयस्योपस्थानम् । स तेनोपस्थितोऽपि
सहास्ययचनेन तत्स्थानाञ्जलितत्वादनुष्ठितोऽतः तु
न तस्य किञ्चिदुपस्थापकमस्ति । सवनीयस्तु स्वस्थानाद-
प्रवृत्तितः सञ्चान्नप्रवृत्त्यादुपस्थितत्वात्तदन्तररुपाकि-
र्यते । ततः साहित्यवचनादन्तरोपाकरणम् । अतः सव-
नीयस्यैव प्राथम्यम् । इतरयोस्तु कथं क्रमः ? अनियम
एव, तयोरुपस्थाने विशेषभावात् । अथवा प्रवृत्तिवृत्त-
धोर्वापर्यमसति बाधेऽनुपस्थितत्वमित्यग्नीधोरीयस्युपाक-
रानुपस्थित्युपाकरणमिति । तदेव मुख्यपदमस्थानमुख्य-
प्रवृत्तिसञ्चानि पट्टमाणां कथनियमकारीष्युक्तानि

तेषां परस्परविरोधे च पूर्व-पूर्वं बलवत् उत्तरसुत्तरं च
दुर्बलमिति । तदुक्तम् "मुख्यपदमस्थानमुख्यासत्तिप्रवृत्ति-
मि । एकाग्र्यातद्वृत्तीनां नियतं कर्मणां क्रमः ।
विरोधे पारदौर्बल्यमेतेषामपि पूर्वमिति" भा०
(पूर्ववत् वृत्ति-लङ्कादिवत्)

क्रमस्य विनियोगसाधनता जै० पू० भाष्ययोर्दर्शिता यथा
"क्रमस्य देशसामान्यान्" ३।१।१२ सू०

"अथ किमेतावन्तरे विनियोगकारणानि ? । न, -इ-
त्युच्यते । किं च क्रमश्च देशसामान्यात्, क्रमयतामा-
नुपूर्व्येणोपस्थित्यमानानां यस्य पर्यायेय धर्मेष्टाननति
तस्य तं प्रति व्याकाङ्क्षा अनुमीयते, सत्यामाकाङ्क्षायामे-
कवाक्यभावः, तस्मान् ततो विनियोग-इति । किमि-
होदाहरणम् ? किं च प्रयोजनम् ? । आनुपूर्व्यवता
यागानामनुमन्त्रणेष्वाच्चातेषु यथायुजाजस्य क्रमे "दक्षि-
र्वासासीति" समाम्नातः, तस्य आकाङ्क्षासत्याय तेन
एकवाक्यता यास्या तत एव विनियोगमर्हति-इति,
तथा च ऐन्द्राग्नेः क्रमे यियातसजातस्य अस्मिन् भाव-
व्यवहृतः, तस्य याज्यानुवाक्यायुगलमभ्याम्नायते ऐन्द्राग्नम्,
"ऐन्द्राग्नी रोचमादिवः प्रयर्षयिष्यः"-इत्येकम्, अपरं
"ऐन्द्राग्नी नयति पुर अथद्विचम्"-इति । तत्र
किङ्कादिनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति, पूर्व-
युगलं पूर्वस्य ऐन्द्राग्नास्य, उत्तरसुत्तरस्य-इति, एतत्
उदाहरणम् प्रयोजनञ्च" भा०

क्रमप्रकरणयोरेकत्र समवाये प्रकरणं बलीयः । क्रमसमा-
ख्ययोस्तु क्रमो बलीययान् "वृत्ति-लङ्का पाक्य प्रक-
रणं स्थानं समाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" सू० ।
"वृत्तिर्द्वितीया घनता च लिङ्ग पाक्यं पदार्थेव तु
सञ्चतानि । सा प्रक्रिया यां कथमित्यपेक्षा स्थान-क्रमो
योगबलं समाख्या" पार्थसारथिमिश्रैर्विनियोगसाध-
कानां नृत्यादीनां लक्ष्योक्त्या स्थानयज्ञस्य क्रमताच-
कतावगते । विदितमेतत् तत्त्वबोधिभ्यां यथा
"योगबलं प्रसिद्धायवशक्ति-समाख्या शोभायैव प्रवृत्तं
पदम् । यथा हौतमाध्वर्यवमौक्तामिति । दर्शयौर्ब-
लासादिषु याज्यायुगलपाठादयोधर्मा अन्वेदोक्ताहौत
संज्ञका, दोहममिष्यापादयो यजुर्वेदोक्ता, आध्वर्यव
संज्ञका, सोमपाठादयः सामवेदोक्ता औद्गातसंज्ञकाः
पदार्था उक्ताः । तलास्यैते धर्मा इति निवामका-
भावात् खेचन्या मुख्ये वा सर्वप्रकरणस्यो ह्योद्गा-

रिटं हीनमिति प्रकृतिप्रत्ययरूपव्यवस्थितिलभ्यार्थ
योग्यरूपसमाख्या हीनार्थकत्वं प्रतीयते ।
अथ, हीनं जुहोति श्रीदुर्गात् जुहोतीत्यादौ हीन-
देशेन कर्तव्यं प्रतीयते । हीना वयावदो अर्धयुज्यं जु-
ह्वेदो उद्गता सामवेदो "अर्धयुज्या" हीनारोयजु-
सामवेदं कृमादित् कोषात् । न च सचुद्राये प्रकृति-
प्रमाणभावात् अतएवोक्त भट्टपादैः "पाकन्तु परिचेषात्
कर्तारं प्रत्ययोऽप्युक्त । पाकशब्दं पुनः कर्तारवाच्यो नान्यस्य
कस्यचित्" । पाकशब्दं पाकविशेषः ।

अथरभाषे उदा० यथा "अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च
विरोधे किमुदाहरणम् । । राजस्त्रयप्रकरणेऽभिषेचनी-
यक्रमे गौन शेषाख्यानादि आम्नात, यदि प्रकरणं बल-
यत् सर्वेषां, तद्वत्, यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव ।
किं तावत्प्राप्तम्?—तत्त्वबले एते कारणे—इति । कुत ? ।
न तावत् विज्ञेयमुपलभ्यमानेनावगच्छाम इदं प्रतीयं इति ।
तस्मात् तत्त्वबले एते कारणे—इति । अपि च प्रकरणं
वाक्येन बाधितं, तस्मात् बाध्येत क्रमेणापि—इति ।
"एव प्राप्ते नूनम्,—प्रकरणं क्रमात् प्रतीयं । कुत ? ।
अर्थविप्रकर्षात् । कोऽन्तार्थविप्रकर्षः । । प्रकरणगत
माकाङ्क्षायां तद्विधिविधानाद्विधानेन परिपूर्णताप्यव-
स्येत एकवाक्यत्वम्, न तु क्रमगतं, क्रमेण आम्नातेन,
वानेकस्यान्वयमात्रस्य यद्विधिविशेषात्क्रमभावात् किं
क्रमं तत्र सन्निधिविशेषात्क्रमापामर्शान् क्रमगतं
सन्निधाशब्दान्तादुपलभ्यमानमेव आकाङ्क्षावत्त्वमिति
इत्यवगन्तव्यम् । प्रकरणे तु प्रकरणगतः प्रत्यक्षम्,
न च प्रकरणगता क्रमगता च योगपक्षेन एकवाक्यता
सम्भवत्याम्नातव्य—इति विरोधः । तत्र प्रकरणे प्रत्यक्ष
आकाङ्क्षा, क्रमगतानुमानिको बाधितमिति । साक्षा-
त्त्वात् एकवाक्यत्वम्, एवमावगत्यादभिधानसाकार्यं,
सामान्यात् प्रत्यक्ष—इति सप्रकृतं प्रकरणस्य तुल्यत्वं,
विप्रकृतं क्रमस्य । तस्मात् क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं
बलवत्तरम्—इति" ।

"अथ यदुक्तं,—बाधेनापि किं तत् बाधितम्, अतो-
ऽप्येनापि तत् बाधितमिति, नैतम्, बाधितत्वा-
नुरोधो व्याप्तिः, न बाधितं बाधितमिति—इति ।

अथ क्रमसमाख्योपरोधे किमुदाहरणम् । किं न च
यस्य !—इति । योगोदाहरणम्—इति समाख्याते
तावदेव शास्त्राद्वक्त्रे "तुल्यत्वं देवताय कर्मणे"—इति

शुभनाथो मन्त्र समाख्यातः । तत्र सन्दिहते, किं समा-
ख्यानस्य बलीयस्त्वात् पुरोडाशपाठायां शुभने विनि-
योक्तव्यं, (मन्त्र) उत क्रमस्य बलीयस्त्वात् सामान्यपाठा-
णाम् ?—इति । किं तावत्प्राप्तम् ?—तत्त्वबले एते कारणे
स्थानात् । कुत ? अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव
बलीयसी, बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापि इति ।
"एव प्राप्ते नूनम्,—क्रमो बलीयान् । कुत ? । अर्थ-
विप्रकर्षात् । कः पुनरन्तार्थविप्रकर्षः ? । निर्दिष्टे प्रकर-
णेन केनापि शङ्कशक्यत्वे यत् सन्निधायाम्नायते,
तत्र आकाङ्क्षा परिकल्प्यते, नैकवाक्यतेऽप्यवगम्यते,
लौकिकस्य यद् समाख्या, न च, लोक एवविधेषु
अर्थेषु प्रमाणम् । तस्मात् क्रमो बलीयान्"

विदितमेतत् तत्त्वबोधिर्न्यायं यथा

"स्थानप्रकरणयोर्यथा । पश्चिमिषोऽस्यगावहृवः
परस्परमिरपेक्षेणापि प्रत्येकं फलवन्तः समप्राधान्याः ।
ते च मिलिता राजस्त्रयः । तन्मध्येऽभिषेचनीयास्त्यः
कश्चिन् सोमयागविशेषं तत्सन्निधौ अक्षदेवनादिकं
श्रूयते । यथा "अर्चदीव्यति राजन्यं जिनाति गौन-
शेषमाख्यायतीति जिनाति जयति । गौनः शेषं वदन् च
ब्राह्मणे आम्नातं शुनः शेषसन्निधियमुपाख्यानमिति
माधवाचार्यः । एतेन शुनः शेषसन्निधिरित्यपुराणप्रसि-
द्धमित्युदीच्यव्याख्यानं निरस्तं, वैदिके कर्मणि वैदिको-
पाख्यानस्यैवोचितत्वात् "गौनः शेषं शृणोतीति" पाठ-
कत्वनभगि कल्पमन्त्रे माधवाचार्यान्निधिर्यदसौ राख्यापय-
तीत्यस्य निश्चितत्वात् । न च साक्षिप्रत्यक्षस्थानबलात्
अक्षदेवनादेरभिषेचनीयास्त्यं लभ्यते एकवाक्यात् सख्यं दागा-
त्तद्विराजस्त्रयस्य इति कर्तव्यताकाङ्क्षायां अक्षदेवनादयो-
पिहितता इति । प्रकरणबलात् राजस्त्रयादुपलभ्यदेवनादे-
राजस्त्रयस्य वदयामात्मक इति तत्र सर्वेषामप्युक्तं, सर्व-
प्रमाणं राजस्त्रयवदकीभूतस्य यागजन्मकर्मशिरसा
पूर्वोपकारादारा सर्वोपकारकत्वम् । अत्र आकाङ्क्षायाः
प्रमाणान्वयवद्विद्वदुत्तरमद्विद्वद्वत्त्वमवधानम् अ-
भिषेचनीयस्याक्षदेवनादेराकाङ्क्षायां सति तस्य अतोऽतिशय-
विहितत्वेन प्रकृतिपरिष्कृतमिमाणात् अतिरिक्तं प्रक-
तोभूतं अतोऽतिशयोक्त्यैरेवेति तत्तद्व्यताकाङ्क्षानिबन्धोऽिति
सन्निधिविषयकात् आकाङ्क्षामुदाह्यं तद्वारा यागविद्व-
द्वक्त्रेण बलवतीयतया चतुर्विधं दर्शितमिति तद्व्यतिरिक्तं
प्रकरणविषयेन साक्षं स्थानं दुर्लभमिति । तस्मात्

प्रकरणात् सर्व्यागात्मकराजसूयाङ्गमण्डपदेवगादिक-
मिति । ननु सर्व्याङ्गमभिषेचनीयाङ्गमेव वा उभयथापि
राजसूये तेषां कर्तव्यत्वाद्द्विचारोऽयमनुपपन्न इति । न
च प्रत्येकराजसूये प्रत्येकयागकाले तेषामनुष्ठानार्थं
विचार इति याच्यं तथा सति प्रत्येकाङ्गत्वेन प्रत्येक-
जग्यकलिकापूर्वोपकारकतया फलशिरस्कापूर्वोपकार-
कत्वात् राजसूयाङ्गत्वामुपपत्तेः । न च कलिकापूर्व-
द्वारेण फलशिरस्कापूर्वोपकारकत्वमिति वाच्यं तत्तदङ्गा
पूर्वाणां प्रत्येकं पट्टस्य तेषां पट्टकलिकापूर्व-
प्रति-
कारणत्वस्य कल्पनाया सहगौरवात् । तस्माद्वाजसूयाङ्ग-
त्वेनाण्डदेवनादीनां सहदेवुषान् तत्तदङ्गापूर्वद्वारा फल-
शिरस्कापूर्वोपकारकत्वं साधवादिति चेत् सत्यं चक्षु-
देवनादीनामभिषेचनीयाङ्गत्वे यत् प्रधानतया स्वतन्त्रे-
णाभिषेचनीयानुष्ठानं तत्वाच्यसूत्रदेवनादिकरणपक्षेया-
रण्यां विचारारम्भात् । अतएवशाकाङ्क्षायां कल्पित्वं
स्थानप्राप्तौ दोष इति सङ्गच्छते अन्यथा राजसूयाङ्गत्वेना
भिषेचनीयेऽपि तस्या क्लृप्तात्वात् । एवञ्चाभिषेचनीय
सन्निधौ पाठस्तत्कारणे कर्तव्यतासाधनार्थमिति ध्येयम् ।
स्थानसमाख्ययोर्वया । इहमन्त्रानुक्ताः एतत् पौरोडाशिक
काण्डम् इत्युक्तं पुरोडाशमन्त्रकाण्डे च “शुन्वध्वं देवा
व्याय कर्मणे देवयाज्यं” इति मन्त्रं पठितं तत्र च
शुन्वध्वमिति मन्त्रलिङ्गात् पात्रशोधने मन्त्रस्य विनियोग
प्रतीयते स च पुरोडाशस्येदं पौरोडाशिकमिति प्रकृति
प्रत्ययार्थं रूपसमाख्याबलात् पुरोडाशकाण्डोक्तानास-
क्तं कुल्यघादीनामपि कृतं पुरोडाशपात्रशोधने प्रती-
यते अथ च साक्षाद्यहोमसन्निधाने मन्त्रं श्रूयते यथा
“साक्षाद्यान् यज्जान् गृह्णाति” शुन्वध्वं देवाव्याय कर्मणे
देवयाज्यायै साक्षाद्येन जुहोति” इत्यादिदध्योदनरूपस-
न्निधानपाठान् स्थानबलात् साक्षाद्यपात्रशोधगाङ्गत्वम् ।
तथाहि पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या पुरोडाश उच्यते
तद्विधेन च मन्त्रादिकलापरूपं काण्डमुच्यते तद्विधेय-
व्याकाण्डपदार्थमन्त्रादेः पुरोडाशसम्बन्धित्वं तु न फला-
पि पदसार्थं, किन्तु समभिव्याहारसम्यक् । तदुक्तम्
“नैतदेव समाख्या हि न सम्बन्धाभिधायिनी । पाक-
हि पक्षिरेवाह कर्तार प्रत्ययोऽप्यह । पाकयुक्तं पुन-
कसौ वाच्यो नैकस्य कस्यचित्” । तथा च पौरोडाशिकपट्टस्य
तन्मन्त्रसन्निध्यं विना तद्विधेयव्याकाण्डपदार्थे मन्त्रे
पुरोडाशसम्बन्धित्वं न सम्भवेत् समाख्यान्यानुपपत्त्या

पौरोडाशिकपट्टस्य मन्त्रसन्निध्यं कल्पनीयमन्यथा समा-
ख्यायां चाकिङ्कितकरत्वं । साक्षाद्यहोमस्यापि पुरोडा-
शकाण्डपातितया तत्सम्बन्धेऽपि समाख्यासम्बन्धाच्चेति
साक्षाद्येन मन्त्रस्य सन्निध्यं कल्पयामिति प्रकरणादिक-
ल्पनाचतुष्टयमात्रव्यवहितमिति सिद्धं समाख्यातं स्थान-
बलवर्धितम् । तदुक्तम् । “एकद्वित्रिचतुः पञ्चयस्वनरम-
काशनम् । लिङ्गादीनाञ्च वैषम्यं श्रुत्यपेक्षं विधीयते ।
बाधकैश्च श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा । मध्यमानान्तु
बाध्यत्व बाधकत्वन्वपेक्षया” । स्थानसमाख्ययोर्विरोधे
पार्थसारथ्यमित्रमाधवाचार्यदेवनागप्रभृतिभिरेव व्या-
ख्यातम् ।

पौर्वापर्यरूपक्रमोद्विधेः कालिकोटैशिकस्य तत्र वैद-
ककर्मांशुषान्ते श्रुत्यादिभिः यः क्रमोनियमितः स सर्वोऽपि
कालिकः । दैशिकस्तु “क्रमान्मेषादयः, स्मृता” एव
इत्यादौ राशिचक्रपूर्वापरदेशस्यतत्तात्तेषां दैशिकक्र-
मवचनम् । “उत्तानुपूर्वम्” च न चातिदीर्घम्” क्रमा-
इत्यत्रापि दैशिकक्रमः । कश्चित् उपदेशक्रमेण पदार्थानां
क्रमवचनम् यथा “वसुक्रमेण हि त्रिचतुः पञ्चकमन्यथा”
या० ३२० । अत्र ब्राह्मणादीनां वसुनां चतुर्णां क्रमे-
चोपदेशात् तत्क्रमेण ब्राह्मणादीनाम् क्रमिकत्वम् ।
एवं “तासां वसुक्रमेणैव जलैर्गन्धैः पूजा च वैश्वं च”
मनुवाक्ये “वध्वयूदगाश्चोतारो यजुः सामर्षिर्द-
क्रमात्” इत्यमरवाक्ये च उपदेशक्रमात् क्रमवचनम् । गर्भा-
धानादीनां स स्काराणां उपदेशक्रमेणैव क्रमिकत्वम्
कश्चित् पदार्थगतोत्पत्त्यादिक्रमेष्वपि पदार्थक्रमोऽभि-
धीयते इत्याद्युक्तम् । स एवम् सप्तक्रमव्यङ्ग्यं यथावत्स-
क्रमव्यङ्ग्यं इत्यादावपि तथ्यात्वम् ।

अत्र क्रमश्च “सागरः स्रवणेन्द्रोऽप क्रमेणैकेन लङ्कितः”
भा० व० ११८७ श्लो० । “व्यवर्ति तैरर्चनम कृतक्रमै”
मैय० । पादे “पदानि त्रीणि दैतैन्द्र । शक्तितां पदा-
कम्” इत्युपक्रमे “त्रिभिः क्रमेण सन्तुष्टो होमेनापि
न पूर्यते” भाग० ८१६।१६ । वलिं पूतिवानमोक्तिः ।
“अपि क्रमेरिमाहो कान् विश्वाय क्रमिष्यति” तत्रैव
२६ श्लो० वलिं प्रति श्रुकोक्तिः । सामर्थ्ये “क्रमं वचन-
क्रमितं सकीप” भट्टिः क्रम सामर्थ्यं वचनं चकार
क्रमितं क्रम यत्सामर्थ्यं तत्प्रकारेणैव” जगन्म० ।
सामर्थ्यहेतुव्यापारविशेष एव क्रमशब्दार्थ इति तु व्या-
ख्यम् । अतएव “न क्रमः खल्वीदं तत्प्राप्तिम्” तत्रा स-

स्वीकृतकपेण स्यातव्यम्” “तद्व्यवहार्यं मया क्रमः
सञ्जीकृत” “सिंहोऽपि क्रमं कृत्वा निःकृत” इति च
पञ्चन० तत्परतैव । परिपाद्याम् “प्रचक्रमे वक्तुमनु-
ज्जितक्रमः” रघुः “नेत्रक्रमेणोपरोधं सूच्यते” रघुः ।
नेत्रक्रमेणाप्यपरिपाद्यां मङ्गलं आनुपूर्व्ये “क्रमास्तत्रस्य-
तरोरुपयोगमा” रघुः क्रमादुपयोगनभिन्नशेषः” रघुः ।
आनुपूर्व्ये च वस्तुभेदात् भिन्ना तत्र शब्दस्यानुपूर्व्ये
अव्यवहितोत्तरोच्चार्यमाणत्वम् इतरस्य तु अव्यवहितो
त्तरकालवर्तित्वम् यथा प्रथमं शैशवं ततोऽप्यनन्तरं
जरेति वयोविशेषाणां, विद्यानान्तं वेदपूर्वकत्वमितर-
विद्यानां तथात्वात् । एष पदार्थगतानुपूर्व्यविशेषः यथा-
यथमूह्य । सच अयुगपद्भावः । “अर्थक्रियाकारित्यं च
क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः
समस्ति” सर्व० स० बौ० द० । “क्रमज्ञानं क्रमाभिधा-
नव्याप्तम्” दा०भागः । अनुष्ठाने । “इत्यनेन वितत-
क्रमे क्रतौ” भाषः “विततक्रमे विततानुष्ठाने” मङ्गल० ।
१० विन्यासे “उत्क्रान्तवर्षक्रमसूच्यमाणम्” रघुः ।
“उत्क्रान्तवर्षक्रमाः शीर्षवर्षविन्यासाः” मङ्गल० ।
११ पङ्क्ते च न० “क्रमः शक्तौ परीपाद्या क्रमः चरण-
पङ्क्तोरिति विश्वोक्तोः पादे लीयतापि ।

क्रमक वि० क्रमं वेदपाठभेदमधीते वेद वा क्रमाः धनुः ।

१ वेदपाठविशेषरूपक्रमाध्यायिनि २ तद्देशेति च ।

क्रमजित् पु० ऋषभेदे “अनूपराजोदुर्ध्वं क्रमजं सुदर्शनं”
भा० स० ४ अ० ।

क्रमज्या स्त्री यहाणां सट्टाविकारे सि० शि० उक्ते चतु-
र्विंशत्यर्द्धजीवाभेदे तन्मानं तत्त्वोक्तं यथा
“तत्त्वाश्रितो नन्दसमुद्रवेदाचन्द्रा इष्टका गगनाङ्गनागः ।
प्रक्षाम्भरुद्राक्षिपिषित्तुल्या आद्यं निरुक्ता नखवाण-
चन्द्राः । नन्दायनीशैलभुजो दिग्गङ्गचन्द्रा कृताशयपङ्क-
थदक्षाः । तद्वत्पटकाकृतय कुरामसिद्धा शराट्टेषुयमा
क्रमेण । गजाश्रिभान्यङ्गशराट्टदक्षास्तुरङ्गसप्तपङ्कलोच-
नानि । अम्भोधिकुम्भप्रगुणास्तुरङ्गशैलेन्दुरामा रसमू-
तदन्ताः । कुदन्तलोका द्विस्तुरङ्गदेवा गोऽम्बाविलोकाः
कुगुणाविरामाः । भुजङ्गलोकाव्धिगुणाः क्रमज्या” सू०
“इह हि सट्टोकरणमभ्यति सर्वकर्माधिष्ठाभिः प्रतिपा-
द्यते । यतो यद्वयस्य कोऽप्यवधिभूत प्रदेशोऽप्य-
शब्देनोच्यते । तस्मान्मध्यस्तत्वात् तिर्यक्स्योपहो वलये-
र्ध्वज्यापे भवति । अतोऽर्धज्याभिः सर्वं कर्म । तत्र

भगणकलाङ्किततत्त्वार्थशे ईदृशान्येव चतुर्विंशति-
ज्यावर्गानि भवन्ति” प्रमिता० । २४ क्रमज्याङ्गाश्च यथा
२२५ । ४४६ । ६७१ । ८६० । ११०५ । १३१५ । १५२० ।
१७१६ । १८१० । २०६३ । २२६७ । २४३१ । २५८५ ।
२७२८ । २८५६ । २९७७ । ३०८४ । ३१७७ । ३२५६ ।
३३२१ । ३३७२ । ३४०६ । ३४३१ । ३४३८ ।

तासां तथामानं समर्थितं सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा
“राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्धसंख्यते । तत्तद्वि-
भक्तलब्धोऽभिमित्यत तद् द्वितीयकम् । आदौर्ध्वं क्रमात्
पिण्डान् भक्ता लब्धोऽनसयुताः । खण्डकाः स्युस्तद्विभ-
ज्ज्यार्धपिण्डा क्रमादमी” सू० सि० ।

“एकराशिकलानामष्टादशतानामष्टमोऽंशस्तत्त्वाश्रितः
२२५ प्रथममाद्यं ज्यार्धं सम्पूर्णजीवार्धपिण्डकं कथ्यते
तदभिन्नं । ततः प्रथमज्यार्धात् तेन प्रथमज्यार्धेन भक्ता-
लब्धेन हीनमन्यस्याप्रसङ्गात् प्रथमज्यार्धमनेन युक्तं तत्
प्रथमज्यार्धं द्वितीयकं ज्यार्धं भवति द्विगुणप्रथममे-
कोनम् । तृतीयादीनामानयनार्थसूक्तप्रकारमिति द्यति
आद्येनेति । प्रथमज्यार्धं पिण्डेन । एषसूक्तरीत्या क्रमात्
सिद्धपिण्डान् भक्ता लब्धैरुनमाद्यं खण्डमनेन युताः
खण्डका असिद्धाव्यवहितसिद्धज्यार्धपिण्डा असिद्धपिण्डा
भवन्ति । यथा प्रथमखण्डं २२५ प्रथमभक्तं फलं १ तेन
हीनं खण्डं २२४ तेन युक्तं द्वितीयखण्डं ४४६ । तत्र
प्रथमभक्तं फलम् २ व्यधोर्विकावयवस्यैकाधिकत्वेन पङ्क-
णस्य साध्यदायिकत्वात् । फलैक्येन १२१ प्रथमम् २२२
अनेन द्वितीयखण्डो ४४६ युतस्तृतीयम् ६७१ । एषमिदं
प्रथमखण्डभक्तं फलम् २ अनेन पूर्वफलैक्येन २ युतं जातं
सर्वफलैक्यम् ६ अनेन प्रथमं खण्डं हीनम् २१६ अनेन
तृतीयं ६७१ युतं चतुर्थम् ८६० । एषमिदं प्रथमखण्डभक्तं
फलं ४ पूर्वफलैक्येन ५२१ प्रथमखण्डरूपं २१६
ज्यान्तररूपखण्डकमनेन ४ हीनं २१५ चतुर्थं ८६० युतं
पञ्चमं ११०५ एषमप्येऽपि । व्यधोक्तरीत्याऽसिद्धपिण्डानां
सम्भवात् खण्डनियममाह स्युरिति । एवं चतुर्विंशत्य-
ज्याका ज्यार्धपिण्डाः काश्च न तदधिकः । “एक-
विंशत्यं विंशत्यं पञ्चात् पञ्चदशादपि । सप्तमाद्दशात् स-
प्तदशादधिकोत्तरं मतम्” इति ब्रह्मसूत्रान्तोक्तस्य लोऽर्ध-
विकावयवस्यैकाधिकत्वेन न यद्वयम् इति ध्येयम् ।
गणितस्याविकृतत्वात् सिद्धाः पिण्डाः कथं नोक्ताः १ इत्यत
आह क्रमादिति । अमी सिद्धाः पिण्डाः क्रमात्

समनन्तरमेवोच्यते । अतोऽप्यसि । समायां भूमी हन्त
भगवत्कृपाद्विदित तिर्यग्ध्वान्धरय्यासमितरेषां चतुर्भाजं
क्राये गतोऽर्धेरेषासक्तपरिधिप्रदेशादुभयत्र समविभागं
विगणय तदप्योर्ध्वं इत्यत्र हन्ते द्विगुणविभागमितस-
म्पूर्णपापस्य समुत्पत्तिः । अत्र गणिते ऊर्ध्वरेखातो
ऽर्धेरेखाया एव मयेजनाय तदर्थपापस्यकार्थमर्धेरेखा ।
या हननपापेण ऊर्ध्वरेखातोऽभीष्टागतां चापार्थका-
राणामर्धेरेखा एभीष्टा गणया । तत्र भगवता स्वेच्छया
उत्तचतुर्भागे विरागिमिते चतुर्विंशत्यत्रा कल्पिता-
ज्ञाय तत् हन्ते चक्रकलाणामद्वितयात् तत्परिध्यामभि
विरागिज्यानिमा ३४२८ । यदा भगवन्तानिमित्तपरिधौ
२६२० प्रमाणसूर्य १२५० मितो व्यासकदा चक्रकलापरि-
धौ क इत्यनुपातेन व्यासानगमम् । यदा चक्रकलाः
२१६०० प्रमाणसूर्य १०५० पुणः २०००००० भगवन्तानि
३६२० भक्ता व्यास ६८०५ एतदर्थमनिमा ज्ञा ३४१८ ।
अथ हन्ते चापज्यायोरिवेके गयोरनुत्पत्त्यस्य भगवता
कोऽपि हन्तभागं सप्तोऽक्षययामलकादौ चर्पयादा
यस्यान न स्यादिति मया तद्गणय ज्ञा तत्सुख्येवेत्युक्तम् ।
“हन्तस्य प्रत्ययस्यो दण्डयद्गृह्यते त सः” इति शाक-
ल्योक्तेः प्रथमज्या चक्रकलाद्वादीगङ्गैकरागिकला-
नामष्टमोऽंशस्तत्त्राश्रित ३२५ एतन्निमित्तमेव प्रथमचाप-
कृत एतदनरेषाभीष्टा व्यापत्तुर्विभत् । अथ चतुर्विंशति
जीवानां यथोत्तरसुपचयात् तदनररूपकण्डानां यथो-
त्तरमपचयस्य हन्ते ज्ञाद्विनेन प्रत्यक्षत्वाज्ज्ञानरूप-
खण्डानामनर यथोत्तरसुपचितमिति द्वाविंशतितयो
विंशतिचतुर्विंशतिज्यानामनरयोरनरमितं परम खण्डा-
नर स्रष्टव्योत्पत्तिप्रकारेणागत १५१६ १८ ।
अथ यदि द्विज्यदेव खण्डकालं तदा प्रथमज्याया
किमित्यनुपातेन फलप्रमाणयो फलेनापचयं प्रमाणम्याने
तत्त्राश्रितोऽनेन भक्त प्रथमज्या फल पूर्व द्वितीय-
खण्डयोरनरम् । अनेन पूर्व खण्ड जीन द्वितीय
खण्ड भवति । तत्र पृथक् खण्डं प्रथमज्यासुख्यमेव ।
द्वितीयखण्ड प्रथमज्याया युतं द्वितीयज्या । एवमस्या-
स्तत्त्राश्रितभागसम् द्वितीयद्वितीयखण्डयोरनरमनेन
द्वितीयखण्डमून ततोयखण्डमित्यनेन द्वितीयज्या युता
ततोयज्या । एव चतुर्थाया । तत्र पूर्वमर्धमधिक्य-
ज्योत्तरेत्राधिकानरपातसम्भापनया कश्चित् कश्चिदर्थ
अधिकाययस्यैकानिकतेन यद्वत्तम् इत्युपपन्न लोक-

इदम् रङ्गम् । यत्कृमत्राङ्गामु अत्रागते वक्ष्यते
क्रमण पु० क्रामयनेन करणे स्फुटम् । अत्राग्ने हेम० ।
अथ पुनर्येव यदभेदे “क्रमिय क्रमणयैव धृष्टं अत्रा प्र-
त्यय” इति ० ३८०० । भावे स्फुटम् । शपाठव्यामे म०
“एते तदर्थं क्रमणोऽपि यद्वत्” भाग० ८, १०, २१, पटे-
यद्वत् क्रमणोऽपि तस्य म० भेदः । [भेदे ।
क्रमजटा कोऽप्येवमजट १ ११८० दर्शिते वेदपाठप्रकार-
क्रमपुण्ड्रक पु० अथ्येवमजट १४, १८० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे
क्रमदोत्रर पु० मंथप्रकारव्याख्याकारके विद्वद्भेदे “मसिप्र-
कारमाचरे पण्डित क्रमदोत्रर” कल्पितप्रकारव्या० ।
क्रमपट ५० अथ्येवमजट १२११८ दर्शिते “क्रमपार क्रम-
पट क्रमजटा क्रमदयद्वत्तयेति चतुष्टयारावचमित्युक्ते
वेदपाठप्रकारभेदे ।
क्रमपार पु० अथ्येवमजट १४११८ दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे
क्रमपूरक पु० क्रमेण पुरयति वीजम् परि-स्फुटम् । वक्ररुचे
राजनि० गद्य पुण्ड्रके क्रमेण वीजपुरकतासथातम् ।
क्रमगस्तु पृथक् कारकावृत्ते । क्रमात्+वीजयाया यम् ।
क्रम क्रमम्, क्रमेण क्रमेणोच्चारिते “क्रामतस्तु
प्रवृत्तामामिमांस्तु क्रमगोचरा” मनु ।
क्रमसंयुक्त पु० ओष्ठपण्डितकारकते दावाधिकारिक्रम
तापके चान्यभेदे ।
क्रमसन्तर्भ पु० अनुष्ठानतापकापके चान्यभेदे ।
क्रमागत त्रि० क्रमेणागत । कुलादिपरम्परया आगते
“तस्मिन् देशे य आचार पारम्पर्यं क्रमागत” मनु
“अस्वतन्त्रा श्रित्य सर्वा पुत्रदासपरिचर्या । अस्वतन्त्र
साल गृही यत्तु तस्य क्रमागतमिति” व्यप० नार-
द । २ पितादिक्रमेण प्राप्ते च “आगमोऽभधिको भोगा-
दिना पृथक् क्रमागतात्” इति । क्रमागतादयोऽप्यत्र
क्रमादि पु० वेत्यधीते वेत्यर्थे तु प्रत्ययप्रकृतमूने पा० ७ को
यज्जगणभेदे च अ गण “क्रम पद शिक्षा वीमासा’
क्रमि पु० क्रम-रन् । क्रमिपदार्थे । द्विरूपको “यामाटो-
पापचीले अत्राक्रमविकारिणास्” सुशु०
क्रमिक त्रि० क्रमादागत उन् । कुलक्रमागते । “क्रामैर-
मुष्यै क्रमिकैश्च (कर्मणा) कश्चिदनुविता” भा०
स० ५५० । क्रमोपिद्वितीयेत्यु उन् । २ क्रमवर्तिनि । “क्रानि-
क यस्यामनुतमेकार्येऽन्यार्थमोषकम्” यजु० प्र०
क्रमिकगृहक ग० क्रमौ कृतकमिव तन्नायकत्वात् । विद्वद्भे
‘रचित्ताके (चिता) २ उद्वारे च भेदे०

क्रमिन्न न० क्रमिं हन्ति हन-ट १ विङ्ङे रत्नमा० । २ क-
मिनायकमाले त्रि० स्त्रिया ङीप् ।

क्रमिज न० क्रमिभ्यो जायते जन-ङ १ अशुरुचन्दने अमर-
रत्नाद्यां स्त्री रत्नमाला०

क्रमिशत्रु पु० क्रमे यत्नुरिव । विङ्ङे रत्नमाला

क्रमु पु० क्रम उन् । शुवाके द्विरूपकोपः

क्रमुक पु० क्रम-उन् संज्ञायां कन् । १ पट्टिकालोभे २ शुवाकं
रुचे ३ अङ्गदादृष्टे च अमर- ४ भद्रस्तके ५ कापसिका-
क्रमे न० मेदि० व्यय सालसादिगणे सृष्टे उक्त
“सालसारालकस्य खदिरकदरकालस्कन्दकृच्छकोत्याद्युक्रमे
“सालसारादिरित्येपः शुल्लकुठविनाशन । मेहपाण्डु-
मयहरः कफमेदोविशेषण ” सृष्टं तदगुणा उक्ता
“आस्त्रादिताडकृच्छका सृष्टात्” भावः गौरा० ङीप् ।
६ शुवाके स्त्री शब्दरत्नमाला

क्रमेतर त्रि० ५ त० । क्रमात् वेदपाठप्रकारभेदात् भिन्ने । तत-
उक्त्वा० तद्वेत्तरधीते वा ठक् । क्रमेतरक तद्वेत्तरि
तद्वेत्तरि च त्रि०

क्रमेल पु० स्त्री० क्रामति क्रम-विच् एलति अचु कर्म० । उष्ट्रे
स्वार्थे क । तत्कार्थे । उभयत्र जातित्वात् ङीप् ।

क्रय पु० क्री-भावे अच् । पण्यपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेत-
स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारे (केना) । प्रतिरूपद्रव्य-
दानेन तथाचरणं तु न क्रयव्यवहारः इत्यत द्रव्यपद-
मनूक्ता पण्यपूरणेत्युक्तम् । क्रयस्य स्वत्वहेतुत्वस्य पूर्व-
स्वामिस्वतन्त्राणां देव भवति सति तत्स्वत्वे सजातीयस्वत्वे
प्रति सजातीयस्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्रेतु स्वतोत्पत्त्य-
भावात् स्वतोमूल्यदानेन तत्स्वत्वापाकरणम् । तस्य च स्व-
त्वहेतुत्वम् “सप्त पित्तानामा धर्म्या दायोलाभः क्रयो-
जय । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिपक्षश्चैव च” स्मृतेः
“स्वामी ऋक्षकृष्यसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु” गोतम
अरण्याश्च । क्रयादिरूपागमसंज्ञितभोगस्यैव स्वत्वे
प्रामाण्यं वीरमि० व्यवस्थापितं यथा

“सप्त स्यावरागमोपायान् प्रदर्शयं स्तत्र भुक्ते प्रामाण्य-
माह दृष्टसतिः । विद्याया क्रयवन्ने न शौर्यं भार्या-
न्वयागतम् । संप्रयत्नस्याप्रजस्यार्थं स्यावरं सप्तधा मतम् ।
पितृव्यव्यक्रयाधाने रिक्त्वशौर्यं प्रवेदनात् । प्राप्ते सप्त-
विधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात्” ।

विद्यायाः प्रतिपक्षादिक्रमयोऽसिद्धा, स्वतोपायः क्रय म-
विद् । वन्दो वन्दश्च सोपाधिपक्षत्वहेतुर्नष्टावधौ

आत्यन्तिकस्वत्वहेतुस्तदप्युत्तरत्वं विवेचनीयम् । क्रय-
वन्नेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम् । शौर्यागतं युवार्जि-
तम् । भार्यागतं विवाहकाले प्राप्तम् । अन्वयागतं पि-
त्यादिक्रमोपासम् । अप्रजस्य संप्रयत्नस्याश रिक्त्वहरा-
नराभावे पिण्डदानाद्यधिकारितया प्राप्तम् । पितृव्य-
त्यादिना प्रायुक्तानेय सप्तस्यावरागमोपायाननूद्य तत्र भो-
गस्य प्रामाण्यं विधीयते । तत्र प्रवेदनं विवाहः । स एव
“क्रमागतः शासनिक क्रयाधानागममन्वितः । एवं विषस्तु
यो भोगः स तु सिद्धिमाप्नुयात् । संविभागक्रयप्राप्तं
पितृव्यव्यक्रयाजतः । स्यावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा
हानिमुपेक्षया । प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्त्रीकल्याणपरिप-
न्थनम् । तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिमुपेक्षया तथा ।
अध्यासनात् समारम्भं भुक्तिर्यस्याभिधातिनी । त्रिंश-
द्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत्” ।

मूल्यं दास्यामीति नियमं कृत्वाऽपि पक्षणादपि क्रयसि-
द्धिः यथाह विवादचि० कात्या० “पण्यं गृहीत्वा योमू-
ल्यमदत्त्वं दिशं व्रजेत् । ऋतव्यस्योपरिष्ठात्तद्वन्नं दृष्टिं
वाप्नुयात्” अत्र विषये लेख्यपत्रकरणमाह दृष्टसतिः
“गृह्येत्वादिकं क्रीत्वा त्वल्यमूल्याच्चरान्वितम् । पत्रं का-
यते यत्तु क्रयलोख्यं तद्व्यति” । तस्यानुययकालश्च अनुयय
शब्दे दर्शितः । वैदिककर्माङ्गपरिक्रयादौ प्रायेण यज-
मानस्यैवाधिकारः यथाह क्रयाधिकरणे जै० सू० भा०

“स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात्” १।८। सू० ।

“अस्ति परिक्रयः जप्नोतिष्टोमे “द्वादशशतं दर्शपूर्व-
मासयोः अन्वाहार्यम्” । तत्र वन्दे ह-किम् अध्वर्युषा
परिक्रेतव्या ऋत्विजः, उत स्वामिना १-इति । किं
प्राप्तम्? समाख्यानात् अध्वर्युषा, इति प्राप्ते ब्रूमः, -स्वा-
मिकर्म परिक्रयः कक्षात् १ कर्मण तदर्थत्वात्, फलकामो
हि यजमान यस्य फलकामः, तेन स्वयं कर्तव्यम्, स
यदि परिक्रीणीते, तत स्वयं सर्वं करोति इति गम्यते,
अथ न परिक्रीणीते, न सर्वं कुर्यात् । तस्मात् स्वामी
परिक्रीणीते इति शबरभाष्यम्

“वचनादितरेषां स्यात्” १ सू०

“किम् एष एवोत्सर्गः ? न-इत्युच्यते, -वचनात्
इतरेषां स्यात्” । यत्र वचनं भवति, तत्र वचनमा-
मात्रात् भवति परिक्रयः, -य एतामिष्टकाम् उपदध्यात्
स त्रीन् वरान् दद्यात्-इति भा० ।

सोमादिद्रव्यस्य द्रव्यप्राध्यातया क्रीया पित्वा विक्रीतत्वात्

स्वामिना च क्रीतत्वात् द्रव्यस्वामित्वाभावे यज्ञाधिकारित्य
नास्तीत्यागङ्गाया सहपत्याऽधिकार इत्येतत् जै० ६।
१।१० स्त्रिदादौ भाव्ये च व्यपस्थापित यथा

“द्रव्यवचनात्तु एसा स्यात्, द्रव्यमयुक्तं, क्रयपिक्रया-
भ्याम अद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यं समानयोगित्वात्” १० सू० (पू०)

“एसां तु स्यात् अधिकार, द्रव्यवचनात्, द्रव्य-
यनो हि पुमांसो न त्रियः, द्रव्यमयुक्तं, च एतत् कर्म
‘यो हि हि यजेत, यवैर्यजेत’-इत्येवमादि । कथम् ?
अद्रव्यत्वं स्त्रीणां ‘क्रयपिक्रयाभ्यां क्रयपिक्रयमयुक्ता
हि स्त्रियः, पिता विक्रीयन्ते, भर्ता च क्रीयन्ते, विक्रीतत्वाच्च
पितृधनानामनीयत्वं क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानाम् ।
विक्रयो हि श्रूयते, ‘यतमधिरथ दुहितृमते दद्यात्,
‘यापे’ गोमिथुनम्’-इति च । न च, एतत् दृष्टार्थे-इति
ध्यानमनेऽदृष्टार्थं भवितुमर्हति । एष द्रव्यं समान
योगित्वं स्त्रीणाम्” भा० “तथा च अन्यार्थदर्शनम्” ११ सू०
‘या पत्या क्रीता सती ‘अथान्यैश्चरति’-इति क्रीतता
दर्शयति” भा०

“तादर्थ्यात् कर्मतादर्थ्यम्” १२ सू० (आ० मि०) ‘आ-
ह, यदनया भक्तोपसर्पणेन वा कर्त्तनेन वा धनम् उपा-
र्जितं, तेन यज्यते, -इति । उच्यते, -तदप्यस्या न स्वः,
यदा हि सा अन्यस्य स्वभूता, तदा यत् तदीयं, तदपि
तत्त्वैव । अपिच, स्वामिनस्तथा कर्म कर्त्तव्यं न त
परिगृह्य स्वकर्माहेति फलम् । यत् तया अन्येन प्रका-
रेण उपाज्यते, तत् पत्युरेव स्वः भवितुमर्हति-इति ।
एव च स्मरति, “भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्जना सर्व
एव ते । यस्ते समधिगच्छन्ति, यस्य ते तस्य तद्भनम्”
इति” भा०

“तस्य तदधिगच्छन्” १३ सू० (सि०) तद्वद्-इति
अत्र न च एतदस्ति, -निर्जना स्त्री-इति, द्र-
व्यवता । च सा, फलोत्साहाग्निपात्, अतिप्रमाणात्
अथवा तया भवितव्यं फनार्थिन्यापि, अतिविशेषात्
फनार्थिन्या यद्यप्यम्, यदि अतिमनुष्यमाना परवशा
निर्जना च स्यात्, ‘यजेत-इत्युक्ते सति न यजेत, तत्र
आत्मा अतिव्रोधेति । न च एतत्-न्यायम् । तस्मात्
कनार्थिनी सती अतिप्रमाणोज्ञत्वं द्रव्यं परिगृही-
त्वात् यजेत च-इति” भा०

“कर्त्तुं च समवेतत्वात्” १४ सू०

अर्धेन च अर्धः समवेतत्वं भवति, एवं दासकाये

संघाट क्रियते -“धर्म्म” च अर्थे च कामे च न अति
अतिव्य -इति । यत्तु उच्यते, -‘भार्यादयो निर्जना’-
इति सार्यमाणमपि निर्जनत्वं अन्यथाप्येव, अतिवि-
रोधात् । तस्मात् अस्मात्तन्मन्त्रम् अनेन प्रकारेण उच्यते,
सव्यपहारप्रतिज्ञां भा०

“क्रयस्य धर्ममात्रम्” १५ सू० । (आ० नि०)

यत्तु क्रय श्रूयते, -धर्ममात्रं तु तत्, नासौ क्रय -इति,
क्रयो हि उच्यते च पण्यपण्यो भवति । नियतं त्विदं दानं
यतमधिरथ, गोभनाम् यगोभनाश्च कस्या प्रति । कर्त्तुं
च अतिविशेषं विक्रयं नानुमन्वते । तस्मात् अवि-
क्रयोऽयम्-इति भा०

“स्वतामपि दर्शयति” १६ सू०

‘पत्नी च पारिणयस्य दृष्टे-पत्न्यैव गतमनुमतं क्रियते ।
तथा “भसटा पत्नीः सयाजयन्ति, भसदीर्या हि पत्न्यः
भसटाश्च एता परमृताणां ये द्रव्यमयवन्ते” भा० ।
“स्वतोस्तु यचनाटककर्म” स्यात्” १७ सू०

स्वयन्नायुभावपि दम्पती-इत्येव तावत् स्थितम् । तत्र स-
न्देहः, -किं पृथक् पत्नी यजेत, पृथक् यजमान एत-
सम्भूय यजेयाताम् ।-इति । किं प्राप्तम् ?-पृथक्तेन ।
कुत ? । एकवचनस्य विशिष्टतयात्, उपादेयत्वेन कर्त्तुं
‘यजेत’-इति श्रूयते तस्मात् एकवचनं विवक्ष्यते, -इति
न ह्यौ पुरुषौ सम्भूय यजेयाताम्, तथा अत्रापि द्रव्यम् ।
एव प्राप्ते ब्रूम, -“स्वतोस्तु यचनः तयो सह क्रया
एवं स्मरन्ति, -‘धर्म्म’ चार्थे च कामे च नातिचरि-
तव्यं’-इति, तथा ‘सत्त धर्म्मश्चरितव्यः, सहापत्यम् एत्
पादयितव्यम्’-इत्युच्यते, -अतिवचनेन अतिवचनं युक्तं
वाचितम् । न-इति ब्रूम -इह किञ्चित् कर्म, स्त्रीपु-
सवत्कमेव, यथा दर्शयन्मासौ-अष्टेतिशोभ-इति,
यत्र पत्यवेक्षितेन यजमानावेक्षितेन च दर्शनेन होम
उच्यते, तत्र अन्यतराभावे वैगुण्यम् ।

“मनु एसा यजमानस्य यजमानावेक्षितमात्रम्, क्रिया
यजमानाया पत्यवेक्षितं भविष्यति”-इति । न-इति
आह-मायम् ईक्षितसंस्कार, ईक्षितः संस्कारो
यदि, तदैव स्यात्, आज्ञासंस्कारश्च अथ, शुष्मभूती ईक्षि-
तारौ, तत्र अन्यतरापावे नियतं वैगुण्यं, सर्वाङ्गोप
संहारी च प्रयोगवचनः । तत्र एतत् स्यात्, -स्त्रीयज-
माना एसां परमृष्यति आज्ञास्य ईक्षितार, एसां
क्षिप्यन्ते पत्नीन्-इति । तत्र न, पत्नीति हि यद्यपि

स्वामिनी इत्युच्यते. न क्रीता पत्नी-इति सन्त्वन्वि
गटोऽयं यजमान-इति च स्वामी क्रीतः । तस्मात्
स्त्रीपस्योरेकम् एवजातीयक कर्म-इति ।

“तत्र श्रुतिमामर्यान्-य-कश्चित्, यथा कयाचित्
सह सम्भूय यजेत” इति प्राप्ते इदम् उच्यते-“यज्ञया
कश्चित् धर्मः कयाचित् सह कर्तव्यः, सोऽनया सह-
इति, तेन न श्रुतिविरोधः सृष्टे-इति गम्यते । अथ
यदक्तं-“केवलस्य प सोऽविकारः क्रियमायाय स्त्रियाः”,
“यजेत”-इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्-इति, तत्
परिहर्तव्यम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यं-“यजेत”-इत्ये-
कवचने विवक्षिते, घोडशभिर्हस्तिगभि सहयागो
भवति इत्येवम् उच्यते, प्रतिकारक क्रियाभेदः, याजमा-
नानेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्यान् “यजेत” इत्युच्यते
यजमानः, आध्वर्यावेनेव कुर्यान् प्रध्वर्युर्जति-इत्येवम्
उच्यते, यथा सम्भरणमेव कुर्यात् स्त्री पत्नीं करोति-
इत्युच्यते, यस्य च ऊरुकस्य य आत्मोद्योव्यापारः स
एकवचने विवक्षिते एकेन कर्तव्यो भवति-इति । एवं
चेन् यावान् व्यापारो यजमानस्य, स तावान् न सम्भूय
कर्तव्यः, एकेनैको याजमानोऽपरेणापरः । हादशे वा शते
एकेन पृथग्ज्ञागत्, अपरेणाप पृथग्ज्ञागत्-इति । इह
तु पत्नीव्यापार इत्येव एव, न तत् पत्नी प्रयत्नमाना
यजमानस्य एकत्वं विवक्षितं, यथा अध्वर्युराध्वर्युवेषु प्रवर्त्त-
मानः । अथ श्रुतिः सप्त पत्न्या वदव्यः, मय्यग हि इदं
दम्भयोर्धनं तत्र यागोऽयं सह पत्न्या कर्तव्यः, इतरथा
अन्यरानिच्छया त्याग एव न सवर्त्तते, तवाहि द्वितीयाया
पत्न्या विना त्यागो नैवावकल्पते, यस्य द्वितीया पत्न्यास्ति,
तत्र क्रत्वर्थान् एका करिष्यति । कर्त्तव्यत्वात्प्राप्तौ नैव
दोषः, सम्भर्गना हि तानि सत्त्वा-इति” भा०

“लिङ्गदर्शनाच्च” १८६० ।

“लिङ्गं सत्त्वपि दृश्यते ‘योक्त्रेण पत्नीं सच्चरति मेख-
लया यजमान निश्चिन्तय’-इति । यदं स्त्रीपु सा-
धकत्वं, योक्त्रस्य पेतनायाग विभागो वाक्यात् गम्यते,
मिश्रमममयः, तदेतत् स्त्रीपु सहाधनके कर्मण्युपपद्य-
ते, न अन्यथा” भा०

‘क्रीतत्वात् भक्त्या स्वामित्वमुच्यते’ १८६०

“स्थिरादुत्तरन्यते । तद्वद् पक्ष व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,
यदुक्तं स्वपती स्त्री-इति, क्रीता हि सा, दृष्टार्थत्वात्
अभिरप्यवतदानम्य, कृतो यदस्या स्वामित्वम् उच्यते, तत्

भक्त्या यथा पूर्णकोऽस्माकं वलीवर्हीनाम् ईदृ-इति,
एवं पत्न्यपि पारिणयस्य ईदृ-इति” भा०

“फलार्थित्वात् स्वामित्वे नाभिसम्बन्धः” २०६०

“नैतदस्ति, कुर्यात् सत्त्व, गौण स्वामित्वम्-इति, फ-
लार्थिनी हि सा, अतर्नादरिष्यते, अत्युत्तरोधात्
अस्मा स्यात्, स्वपती अत्युत्तरोधात्” भा०

“फलवत्ता च दर्शयति” २१६०

“सं पत्नी पत्या सृष्टेन गच्छता यज्ञस्य धुर्याशु-
क्तावभूताम्, सज्जानानौ विजहताम् अरातोर्दंष्ट्रि
जुर्तिरजरमारभेताम्”-इति दम्पत्यो फलं दर्शयति ।
तस्मात् अथुभापधिकृतौ-इति सिद्धम्” शबरभाष्यम् ।

“श्रुद्धानीते क्रयक्रीते फलं कुर्वन् पतत्यधः” स्मृतिः ।
क्रयनक्षत्राणि सु० चि० पी० धा० वी० तानि यथा ।

“कुर्यात् विक्रयो नेष्टो विक्रयश्च कुर्यादपि न । पौष्णा
भूपान्निनीवातश्चरित्वा क्रये शुभा” सु० चि० ।

“अथ क्रयविक्रयनक्षत्रेषु परस्परनिषेधं यदनुकुर्या-
कुर्यात्तत्राष्टपदभाहं कुर्यात्-इति । कुर्यात्तत्र विक्रयो
न कार्यः, तथा विक्रयश्च कुर्यादपि न कार्यः,
नन्विदमनुक्तं विक्रयोनाम मौल्यं गृहीत्वा वस्तुदानं क-
योनाम मौल्यं दत्त्वा स्वपक्षेण यदा येन क्रय कर्तव्य
तदायेन विक्रयोऽपि कर्तव्यस्तत्र क्रयविक्रयनक्षत्राणां
महाभेदादुभयविधसुहृत्तुपपत्तिः उच्यते विक्रीत्वा य-
दा सुहृत्तुविक्रयार्थं गृह्यते तदा क्रयिणोऽनुज्ञा लब्धा दा-
यदित्” यत् सगृह्यत्, यत् क्रियते, तत्कर्म विक्रयशब्द-
याच्यं यदा तु क्रयिणा क्रयसुहृत्तं प्राप्यते तदा विक्रीत्वे मू-
लाद्वयदत्त्वा यत्कृत् जगत्क्रियेवस्तु गृह्यते तत्कर्म क्रय-
शब्दशब्दमिति मत्वा विस्माधि । अथवा क्रयविक्रीत्वो-
रन्यतरस्य कदाचित्सुहृत्तसम्बन्धादुद्योवनायस्य-

कत्वे । व्याप्यकत्वे तु सुहृत्तगणेशयादा कार्यायस्य
अनिष्टतान्येन ततोयेन सुहृत्तविचारमनङ्गीकृत्य सज-
वस्तुनाप्राप्तं वस्तुपक्षेण सिद्धिसम्भवात् तदा विक्रीत्वे-
त्येव सुहृत्तविचारः । एव च क्रोतुरप्यवश्यकं तावद्वय-
स्तुनो यदा गृहीता सम्भवेत्तदैव सुहृत्तमनालोच्य वस्तु-
दानमावश्यकम् सुहृत्तविचारतः कारविमन्वे तावद्व-
व्याप्यपक्षपपत्तेः । तदा तु क्रयण एव सुहृत्तविचारः ।
नन्वेवमपि क्रयविक्रयनक्षत्राणां पार्थक्ये नाभिधाना-
स्ततो परस्परगतनिषेधो न युज्यते यथा राजदर्शनं
विविक्तनक्षत्रेष्वोऽन्यनक्षत्रेषु राजदर्शनं निषिद्धम्-

लघाद्भवति, सर्वं "याक्यं यावत्प्रारणं भवतीति" न्यायात्
 उच्यते । क्रयमन्त्रो क्रयः कार्य इत्युक्ते । विक्रयस्य स्वतन्त्र
 कर्मत्वात् तत्र क्रयणे निषेधाभावः एव । विक्रयस्यैवपि
 क्रयनिषेधाभावः तत्र निषेधे सत्यस्यमन्त्राणां मध्यम
 त्वावगते । कदाचित् क्रयमन्त्राणां मध्यमत्वमङ्गीकृत्य
 विक्रयस्य विहिततद्गतीतुपलब्धौ तत्र सुसूक्तमध्यमोऽपि-
 न्यासास्तदर्थमपि वाचनिकस्तद्विषये अतः । क्रयविक्रय
 मन्त्रेभ्योभिन्नमन्त्रेषु क्रयविक्रयौ मध्यमावित्यनुमिति
 निषेधस्य वाचनिकत्वसुक्तं दोषकायाम् "यमादगक्रा-
 टिष्ठतामपूर्वमेष्टा क्रये विक्रयणेऽतिगताः । पौष्पाऽपि-
 चित्वाप्युपवातकस्यां गता क्रये विक्रयणे निषिद्धाः" इति
 अथ क्रयसुक्तं उच्यते । तत्र पौष्पं रेशतो यत्पुं यत्
 तारका अस्मिन् वातः स्नातो यवणः चित्वा एतानि भानि-
 क्रये युमानि विक्रये निषिद्धानि च सम्प्रतिरुक्तौ च ।
 क्रयणं न० क्री-भावे ल्युट् । क्रये "वैद्यराजन्यवो सोमे-
 न्ययोवसिभीतुपगच्छेच्छन् भक्षाय क्रयणमभ्यस्तुसोमम्"
 कात्या० श्रौ० १०, ६, १०, क्रयणमभ्यति (सोमं) क्रयणादा-
 रभ्यं कके । क्रयणस्येदम् । क्रयणीयं क्रयणसम्बन्धि-
 दिने । "अपृष्टस्वभक्षायामपि क्रयणीयादौ" कात्या०
 श्रौ० १६, ६, २१, आदौ क्रयणीयस्याङ्गः" उ० आ० ।
 क्रयनियमं पु० क्रये नियमः । क्रोदविक्रेतोर्नियमभेदे । स च
 नियमः "भूयसा वक्ष्मचरत् कनीयोऽविक्रीतो अक्रान्तिं
 पुनर्यन् । स भूयसा कनीयो नारिरेषीहीना इवा वि-
 दुहन्ति प्रवाचम्" अ० ४, २४, ६, भाष्ये दर्शितो यथा-
 अत्र अङ्गदेवे संप्रदायविहिता पूर्वोक्तार्थं केचित् क्रोका-
 यक्षने तथैव लिख्यते । "अथ य पतिगृह्णाति
 मूल्यं पत्येन भूयसा । स क्रेतार पुनर्गच्छेद्विक्रीतस्त्वथ
 मया । इति ब्रुवन् कामयते पुनर्मूल्यस्य पूरकम् । स वि-
 क्रेता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रयेत् । हीनं न लभते
 यदा विक्रीतयान् पुरा । यथासमयमेव आसत्योर्न
 पुनरन्वया । अथ विक्रय एवेति समययेन् कृतोमनेत् । अथ
 भूतप्रार्थमेतत् स्याद्विचार्यैव तु निर्णयः । इत्येव समयो
 ऽकारि तदा मूल्यं प्रयते । तदादादौ मया कार्यं स-
 मयोऽनेति चिन्तयत् । वासदेवो यथोक्तं शक्नुं स्तोत्रेण
 भूयसा । विक्रीणन् समयं चक्रदन्द्रं क इममित्यूचा ।
 अतश्च ह्येव एकार्थो भूयसा वक्ष्मिन्वमिति । अथ
 मये मतिपात्रते कश्चित् भूयसा भूम्ना पत्येन इत्येव
 कनीयोऽत्यन्तरं वक्ष्म इति मूल्यं धनमचरत् प्राप्नोति पु-

नर्यन् क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रीतायमर्थो मया न विक्रीत
 इति ब्रुवन् न क्रान्तिं मूल्यपूर्तिं कामयते व्यचयेनोक्तम्
 पुरुषः । स विक्रीता भूयसा धनेन कनीयोऽत्यन्तरं मूल्यं
 नारिरेषीत् क्रोदं सक्तामास रितीकरोति न लभत
 इत्यर्थः । दोना असमर्था दद्याः समर्थाश्च दातुं वचन
 विप्रदुहन्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभते"
 "कदम टमभिर्ममेन्द्र क्रीणाति धेनुं भि यदा दद्यात्
 जघनदधेन मे पुनर्ददत्" अ० ४, २४, १०,
 "मम सटीयमिदं स्वभूतमिन्द्र धेनुभिः प्रीकृषीतीभिर्दश-
 भिर्दशगव्याकामि स्तुतिं भि क क्रीषीत क्रय करोति
 चे तदानीं तारोयुष्माक मध्य एवमपि वचनं क्रियते यदा-
 ऽयमिन्द्रो दद्यात् त्वदीयान् गतान् जघनत् कृन्वा कृषा-
 नन्तरमेवमिन्द्र मे मया पुनर्ददत् पुनर्दद्यात्" भा० ।
 "निषिद्धं वस्तु तन्मूल्यसुभयोः सम्प्रतौ निवे । पर-
 क्रासाकारणं क्रयसिद्धिस्ततो भवेदिति" । "क्रयसिद्धि-
 दुष्टानां शुष्कवपुषतो भवेत् । विपर्वने तदुपुषानामन्वया
 भवति क्रयः" मङ्गा० नि० त०
 क्रयलीत्यं न० इतः । "अहं सेवादिकं क्रीत्वा तत्त्वमस्याश्चरा-
 चितम् । पलं कारयते वस्तु क्रयसेव्यं तदुच्यते" इति-
 सत्यं क्रयसेव्यं क्रयस्यैवकपले (कवाला) ।
 क्रयविक्रयं पु० इति० । इति क्रये विक्रये च । "आगमं निर्म-
 मस्यामं तथा दद्विजयवुभौ । विचार्य सर्वपक्षानां वा
 रदेत् क्रयविक्रयौ । पञ्चराले पञ्चराले पक्षे पक्षेऽववा
 गते । क्रीतिं चैषा मन्त्रकर्मसंस्थापनं नृप" मनु ।
 "यागमनियमोपयोगादेः पञ्चानामनियतत्वात् अस्मिरा-
 र्थाणां पञ्चराले पञ्चराले गते, स्थिरतराणां पक्षे पक्षे
 गते अणिजानर्षविदां मन्त्राणां अचरिताराम्पु रूपेण व्यक्त्यां
 (मूल्यस्य) कर्तारं कृत्वा । "क्रयविक्रयानुभवश्च विवादः
 स्याद्विपालयो" मनुः । क्रयसहितविक्रयं शा० त० ।
 क्रयसहितविक्रये । "देवदानयनस्यैवयत्नरात्रसपत्न्या ।
 नासन् कुतयुगे तात । गता न क्रयविक्रयः" भा० व०
 १४६४० । शतयुक्ते माषिक्ये "कृषदानं तथाऽऽदानं
 वक्ष्मन् क्रयविक्रयम् । न कर्तारं दुग्धं वा दत्तं शि-
 व्योभूत्वा कयश्चन" तन्त्रका० ।
 क्रयविक्रयानुशयं पु० क्रये विक्रये चातुशयः पयात्ताप ।
 मन्त्रे अवादिपदादानमते विवादभेदे । स च द्विविधः
 क्रीतानुशयो विक्रीतानुशयश्च । अतश्चयमङ्गे । ८६४६० त-
 दिहति दद्यात् । अत्रिक क्रीतानुशयमन्दे वक्ष्यते ।

क्रयविक्रयिक पु० क्रयविक्रयाभ्यां जीवति उ० । बणिगजने
“यस्त्रयविक्रयिष्ठाट्ठन्” पा० क्रयविक्रयग्रहण व्यस्तसमस्त
यिपपस् तेन व्यस्ताटपि ठन् । क्रयिक विक्रयिक तेन
जीविनि त्वि० ।

क्रयशोयं न० कपिशोयं+शुपो० । कपिशोयं त्रिका० ।
क्रयाक्रयिका क्रयसहित अकृत्यः शाक० स्वार्थे क अत-
इप्पस् । कये अकये च ।

क्रयारोह पु० क्रयस्य क्रयारोहरोहत्वात् आ + रुह आधारे
घञ् चतुर्थ्यर्थे इत् । रुहे (काट) हारा० ।

क्रयिक त्रि० श्रेण जीवति क्रयात् व्यताटपि ठन् । बणिगजने
“पर्याप्तत् क्रयिकलोकागणप्रपण्येतित्यादि” भाष
क्रय+प्रयोजनमस्यस्य ठन् । ० क्रोतरि “धनेन क्रयिको
हन्ति खादकरोपभोगत । घातको वधश्चाभ्यामित्येष
त्वयिको यधः” भा० आनु० ११५ अ०

क्रय त्रि० क्रयाच्च क्रेतार कृणोयुरितिवृद्धा प्रसारितम्
क्रो-यत् “क्रयसादर्थे” पा० नि० । क्रयनिमित्त रुहे
प्रसारिते वृत्ते “क्रयस्ते सोमो राजा इति क्रय इत्याह
सोमयिक्रयी” गत० वा० २, २, २, १०

क्रयण त्रि० क्रुड-शब्दे लु । १ स्तुतिकर्त्तरि “घत्वा न चाहिं
क्रयण्य रेजते” ऋ० ५.४४ ६, “क्रयण्य स्तुतिकर्त्तुः”
भा० भावे ल्युट् । २ शब्दकरणे न०

क्रयिष्णु त्रि० क्रु-वा० ण्यच् । क्रव्यादे राक्षसादौ “क्रव्यात्
क्रयिष्णु धियिनेह हृक्गम्” ऋ० १.८७, ४.

क्रयिस् न० क्रव-इत्तुल्यतर । मसि क्रव्ये । “यदश्वस्य क्रयिपो
गन्धोयति” ऋ० १.०६२.६, १२० “क्रयिप् मासस्य” भा०

क्रय म० क्रव-यत् नस्य र० । आक्रमारी अमर । “स्यः टगत-
मपि क्रयनव्यमसि” भाजती० । “क्रव्यादा गाणिना
क्रयं दुडुङ्ग खल्लेवरात्” भाग० ४ १८, ०२ । मास-
भेदास्तदगुणाय सुयुते उक्ता यथा

“यत ऊर्ध्वं मासपर्याप्तपदेष्ट्याम तद्यथा-जलेगया
आनूपा स्याम्या क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलायेति पण-
मासपर्याप्तोपं वर्गाणां सुसरोत्तर प्रधानतमा । ते पुन-
र्द्विविधा जाङ्गला आनूपायेति । तत्र जाङ्गल्यर्गोऽ-
हविध तद्यथा-आङ्गला गिकिरा प्रतटा गुफा-
गदा प्रसङ्गा पण्डेग्या जिलेगया स्याम्यायेति । तेषां
जाङ्गलाविक्रितौ प्रधानतमौ तावेण हरिण्यर्कुरङ्गरा-
नहतमालशरभश्च द्वाष्टतत्त्वात्काररुग्गमात्क्रामभृतयो
जाङ्गला मृगाः कषावा मधुरा लघवो वातपित्तहरा-

स्त्रीणा हृद्या वस्तिशोधनाय । कषायो मधुरो हृद्यः
पित्ताशुक्लफरोगहा । स्याही रोचको बल्यस्तेपा-
मेणो ऊवरापह । मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनल-
दीपनः । शीतलो वद्विण्मूलः रुग्णवर्द्धरिणो लघु ।
एषः क्षणक्षयोर्ज्ञेयो हरिणस्तान् उच्यते । न क्षणो
न च ताम्रच कुरङ्ग सोऽभिधीयते । शीताशुक्लपित्तश-
मनी विज्ञेया मृगेमातृका । सन्निपातशय्यासता
सहिष्णाऽरुचिप्रणुत् । सावतित्तिरिक्पिञ्जलवर्त्तीर्यर्त्ति-
कावर्त्तकनमृकाशर्त्तीरुचकोरकलबिड्मयूरककरोपचक्र-
कुक्कुटसारङ्गगतपलककुतित्तिरिक्कुरराङ्गकयवजकमभृतय-
स्त्राङ्गणा विष्किरा लघवः शीतमधुरा कषाया
दोषगमनाय । स्याही दीपनश्च कषायमधुरो लघु ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पजित । ईषद्गुह-
णमधुरो हृद्यो मेधाग्निवर्द्धनः । तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो
स्याही वर्णप्रसादनः । द्विकान्तानिलहरो विशेषाद्गौ-
रतित्तिरिः । रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जनः ।
कफोत्प्रेषु च रोगेषु मन्दपाते च शस्यते । वातपित्तहरा
हृद्या मेधाग्निवर्द्धना । लघवः क्रकरा हृद्यालया
चैवोपचक्रका । कषायः स्वादुलवणस्त्वचः केश्यो
हृदिप्रदः । मयूरः खरमेधाग्निहृक्प्रोतेन्द्रियकार्यकत् ।
स्निग्धोष्णोऽनिलहा हृष्टः स्नेहस्वरवायवः । वृंक्षणः
कुक्कुटो-वन्धस्तद्व्याप्यो गुरुस्तु वः । वातरोमलवणो-
विषमज्वरनाशन । कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृत-
कोयटिकुलिङ्गकृष्णकुलिङ्गगोकोठकडिडिमाणकगतप-
लकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावल्लुगीगिरिशालजा-
लद्रूपकसुम्होराजरीटकहारीतदायूचप्रभृतय प्रतु-
टा । कषायमधुरा हृद्या फलाहारा मरुत्करा ।
पित्तघ्नेष्णहरा शीता वद्विमूलात्यवर्षवः । सर्वदोषक
रक्षेपा भेटाशी मलद्रवक । कषावसाडुमवणो गुरुः
कालकपोतकः । रक्तपित्तप्रगमन कषायविगदोऽपि च ।
विपाके मधुरश्चापि गुरु पारावतः स्मृत । कुलिङ्गो
मधुर स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः । रक्तपित्तहरो वेष्ट-
कुलिङ्गस्त्रातगुरुलः । सिंहव्याघ्रहृत्तरस्त्रुक्ष्णीपिमा-
लीरहृत्गात्रहृत्तेवार्हकप्रभृतयो गुहायया । मधुरा
गुरवः स्निग्धा हृद्या शोभतमागना । उच्छ्वीर्षा हिमा
मिथं नेत्रगुहाविकारिण्याम् । काककटुगुरुरावमाश-
यशालुक् कृष्णवर्द्धनमृष्टप्रभृतयः प्रसङ्गा । एते
सिंहदिग्भिः सर्वे समाना वायव्यदक्षः । रसवीर्षविपा-

केषु विशेषोक्तिषु हिता मङ्गुलिकद्वयशायि-
कावकुशपूतिवाचयानरप्रभृतय पर्वमृगा । मधुरा
शुरवो हृष्यावधुः शोषिषे हिता । रुटमूलपुरीपाच
कासार्यः शालमायना । शायिष्यकगोघाशयदृष्टको-
पाकलोमशकृष्णकदलीमृगप्रियकाऽजगरसर्पमूषिकनकुल-
महाभुद्रप्रभृतयो विलेयया । यथैर्मूल संहत कु-
र्युरेते वीक्ष्यै चोप्या पर्वयत् स्वादुपाका । वात हन्तु
क्षेपपित्ते च कुर्यु स्निग्धा काशश्वासकाष्ठापहाय ।
कपायमधुरस्तेषां यथ पित्तकफापह । नातिशीतल-
वीर्यत्वहिता साधारण्यो मत । मोघा विपाके मधुरा
कपायकटुका स्मृता । वातपित्तप्रशमनी हृहृणी बल
वर्द्धनी । शल्यक स्वादुपित्तघ्नो लघु शीतो विपापह ।
प्रियको भारते पथ्योऽजगरस्वर्गसा हित । दुर्नामा-
निलदोषघ्ना लमिदूषोत्रिपापहा । चक्षुष्या मधुरा
पाके सर्प मेधाग्निवर्द्धना । टवीकरा दीपकाश्च तेपूणा
कटुपाकिन । मधुराशान्तिचक्षुष्या रुटविण्मूलमा-
हता । चक्षुष्यतरमोक्षरोद्रुक्तेरभ्रमेद पुष्ककप्रभृतयो
प्राप्त्या । पान्या वातहरा सधै हृहृणा कफपित्त-
घ्ना । मधुरा रसपाकाभ्या दीपना बलवर्द्धना । ना-
तिशीतो गुरु स्निग्धो मन्दपित्तक कृत । इगलक्ष
मभिरुन्दी तेषां पीनलनाशन । हृहृण मासमौरभ
पित्तलोघावह गुरु । मेद पुष्कोद्भव छत्रमौरभसदृश
गुणै । श्वासकाशप्रतिश्रायविपमरुदनाशनम् । अमा
त्यमिहित गव्य पयित्तमनिरापहम् । शौरभ्रवस्रसवण
मासमेकशफोद्भवम् । अस्याभिरुन्दीय वर्गे जाङ्गल
सुन्दराहृत । दूरे जगान्निलया दूरे पानीयगोचरा ।
वे मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽस्याभिरुन्दिनो मता । अ-
तीवासन्निलया सभीषेदकगोचरा । वे मृगाश्च वि-
हङ्गाश्च मृगाभिरुन्दिनस्तु ते । आमूषवर्गस्तु पञ्चविधः
तदाया कुलचरा ज्ञवा कोशस्या पादिभो मत्तप्रा-
प्तेति । तत्र गजमयमहिषरुचमरुमरुदोहित
वराहसङ्गिगोक्षकाशपुष्कोन्द्रुङ्गद्वयमयप्रभृतय
कुलचरा ययव । वातपित्तहरा छत्रामधुरा रस
पाकयो । शीतता बलिन स्निग्धा मूलसा कफवर्द्ध-
ना । विहङ्गयो लेखनय यीर्येण रिक्तदूषण । सा-
द्वन्द्वलक्षणेण गज सौम्यानिरापहम् । गवयस्तु त
मांस हि स्निग्ध मधुरकाशजित् । विपाके मधुरं
चापि श्वावस्तु त वर्द्धनम् । स्निग्धोष्णमधुरो ह्यग्नौ

महिषकार्ययो गुरु । निद्रासु स्वपकस्तन्वर्द्धनो मांस-
दाट्टकत् । रुचमास समभुर कपायानुरस कृतम् ।
वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रवर्द्धनम् । तथा चमरमाधन
स्निग्ध मधुरकाशजित् । विपाके मधुरं चापि वातपित्त-
प्रणाशनम् । रुचमास तु मासश्च कपायानुरस कृतम् ।
वातपित्तोपशमन गुरु शुक्रवर्द्धनम् । स्वेदन हृहृण
हृष्यं शीतल तपण गुरु । स्निग्ध अमानिलहर याराह
यलवर्द्धनम् । कफघ्न खर्हिर्गणित कपायमनिरापहम् ।
पित्तप पयित्तमायुष्य बल्लूत विहङ्गयम् । गोकर्ण-
माधं मधुर स्निग्धं रुट कफापहम् । विपाके मधुराणि
रक्तपित्तविनाशनम् । हंसकारसकौक्षकवाकुररका-
दम्बकारण्यजीयजीवककवलाकाऽखरीकज्वगरारी-
तुखनन्दीमुखमङ्गुलक्रीशकाशालमृगाश्च गुलाक्षक-
शायिकाकोनालकाम्बुजकटुकामेघरावन्ते तचरणः प्रभृतयः
जपा सघातचारिण । रक्तपित्तहरा शीता
स्निग्धा छत्रा मरुहित । रुटमूलपुरीपाच मधुरा रस-
पाकयो । शुष्णमधुर स्निग्ध स्वरवर्द्धनमद ।
हृहृण गुक्ललोपा हृषो मारुतनाशन । रुडगु-
नयशुक्तिशम्भूकमङ्गुलप्रभृतय कोशस्था । कूर्मकुम्भीर-
कर्कटकलण्डकटुकशिशुमारप्रभृतय पादिन । शङ्ख-
मादय स्वादुरसपाका मरुदुद । शीता स्निग्धा हिता-
पित्ते यथेष्टा स्नेहवर्द्धना । लण्यकर्कटकलोपां बल्य-
कोष्णोऽनिरापह । रुक्ता सन्धानकत् रुटविण्मूलोऽनि-
लपित्तहा । मत्स्यास्तु द्विधा नादेया सासृद्राच । तत्र
नादेया । र हितपाठीनपाटलारार्जीवधर्मिगोमत्स्य-
लण्यमत्स्यागुञ्जारचरलक्ष्मणद्वयप्रभृतयो नादेया । ना-
देया मधुरा मत्स्या शुरवोमासमृगा । रक्तपित्तकरा
शोष्णा छत्रा सिग्धालवर्धन । कपायानुरस्तेषां शब्द-
शैवालभोजन । रोहितो मारुतहरो नात्यये पित्तको-
पन । पाठीन छेदको छत्रो निद्रालु मित्रताशन ।
दूषवेदलपित्तघ्न कुबेरोग करोत्वही । सरसो हृहृणो
छत्रा सान्द्रोद्यकरसया । सरसतागवन्ताः स्निग्धा
स्वादुरसा कृताः । महाहृदेषु बलिनः सलोऽम्बुसवलाः
कृता । तिमिभिर्जिह्वकुशिकाकमत्स्यानिरावकमन्दि-
मारकमकरमर्गरकचक्रकहामीनराजीवप्रभृतयः सा-
सृद्रा । सासृद्रा शुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तघ्नाः ।
उष्णा वातहरा छत्रा वषेष्टा स्नेहवर्द्धना । वषा-
वहा विषेष्टे मांसाशितासृद्रा । तेषां क-

मिनपत्वाक्षौष्ट्रकोपप्रौ गुणोत्तरो । स्निग्धत्वात् स्वादु-
पाकत्वात् तयोर्वीर्या गुणोत्तराः । नादेवा गुरयो
मध्ये यस्मात्सुखस्यचारिणः । सरसङ्गागजानान्तु
विशेषेण गिरोलभः । अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्तोदपा-
नजा । किञ्चिन्मृजा गिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते । अ-
धस्ताद्गुरो यो या स्तथा सरसिजाः सृताः । उरोवि-
चरणात्तेषां पूर्वमङ्ग लघु सृतम् । इत्यानूपो मृगाभि-
सन्दिमासवर्गो व्याख्यातः । तत्र शुष्कपुतिव्याधितविष-
सर्पहतदिग्धविह्वलीर्ष्यक्षयशालानामसात्यचारिणं मा-
सान्यभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापसापहतपरिणतात्सासंपू-
र्यवीर्यत्वादोषकराणि भवन्ति । करोचकं प्रति-
स्थावं गुरु शुष्कं प्रकीर्तितम् । विषव्याधितं सृत्यु-
बाह्वं कर्दिच्च कोपयेत् । कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदोषं
व्याधित्वमितम् । क्लिप्तसुक्तं गजजनं क्षयं वातप्रकोपणम् ।
एभ्योऽन्य वासपादेयं मासमिति । स्निग्धत्वप्रादेपु पुमासो
विह्वलेषु महाशरीरेष्वल्पगरीरा अल्पशरीरेषु महाश-
रीरा प्रधानतमा एवमेकजातीयानां महाशरीरा प्र-
धानतमा । स्थानाद्विगतं मासस्य गुरुलाघवपदे
व्याप्तं तद्व्या-रकादिषु भुक्तानेषु घातपुत्तरो-
त्तरेषु गुरुतरास्तथा सकृद्यस्त्रस्त्रोष्ठशिरपादकर-
कटीष्टवर्ष्मकावेयकयक्षदन्ताणि । गिर स्तम्भं फटी-
ष्टव सकृद्यिनी चाग्रवयो । गुरुपूर्वं विजागीशङ्गत-
वस्तु यथोत्तरम् । सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुवदा
हृतः । पूर्वभागो गुरु पुसामधोभागस्तु योपिताम् ।
उरोपीथं विह्वलानां विशेषेण गुरु स्मृतम् । पक्षोत्-
क्षेपास्तनो दिटो मध्यभागस्तु पक्षिणाम् । यतीव कृष्ण
भांसस्तु विह्वलानां फसाभिनाम् । उहण मासमयर्थ
जगता पिशितायिनाम् । मत्स्याशिरा पित्तकर वानप्र
धान्यचारिणाम् । जलजानूपजा यास्याः क्रव्यादेकश-
फास्तथा । प्रसङ्गविलयासाश्च ये च जाङ्गलसज्जिता ।
प्रसदा विष्कराश्चैव लघवः स्युर्यथोत्तरम् । अल्पाभि-
सन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा । प्रमाणाधिक्याम्
सज्जाती चात्यसारा गुरवश्च । सर्वप्राणिनां सर्वशरीरे-
भ्योऽपि प्रधानतमा भवन्ति जलतृदेययर्चिन्सामाददीत
प्रधानतामाभावे मध्यमशक्तां साद्यस्त्रमहिष्टसपादेय
मांसमिति । भवति चोक्तं । वयं शरीरावयवा स्वभावे
घातवः क्रिडा । विह्वल प्रमाण संस्कारो भाला चास्मिन्
परीक्षिताः ।

क्रव्यघातन पु० क्रव्यस्य क्रव्यार्थं घातयेत्सौ हन-साथे
विष्-कर्माणि स्युट् चतुर्थ्यर्थे इतः । । स्त्रगमात्रे
शब्दः । क्रव्यार्थं घातयन्ति घाति-स्यु । मासार्थघातके
रुद्रुमे स्त्रगभेदे “यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादः नाम
रुद्रवस्तं क्रव्येण घातयन्ति” भाग० ५।०।६।१५ तस्य त-
थात्वोक्तेः “क्रव्येण निमित्तेन मासार्थम्” श्रीधरः ।

क्रव्यभुज् पु० क्रव्यं भुङ्क्ते भुज-किन् । । क्रव्यदे राक्षसे
२क्रव्यादे रुद्रुमे स्त्रगभेदे च “ससैन्वदः क्रव्यभुगेणमास
योर्हितः सर्पिः समधुः पुटाह्वय” सुश्रु० । ३मांसभो-
क्तृमात्रे त्रि० ।

क्रव्याद् पु० क्रव्यं मासमस्ति अद-किप् । । राक्षसे २मांसा-
शिरा त्रि० मेदि० “क्रव्यादुगणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्ग-
मः । रघु” क्रव्याद् स्त्रग्रादयः मक्षि “क्रव्याद्विच हतस्या-
न्यै” मनु० “क्रव्याद्वि व्याघ्रादिभिः” सुश्रु० “श्वश्रु
गाजखर्दिटो यास्यै क्रव्याद्विरेव” मनु० च श्वश्रुदा-
हके अग्निभेदे “अपान्ने अग्निमामाटं जहि निष्क्रव्याटं
सिधद्वयं वा आमादु येनेदं मनुष्याः पक्षाऽन्यन्ति अथ
येन पुरुष दहन्ति स क्रव्याद् एतावैवैतदुभावतोऽपहन्ति”
शत० ब्रा० १।२।१।४। “हे अग्ने । गार्हपत्य । आमा-
दमग्निमपजहि परित्यज तथा क्रव्यादमग्निं निःसेध
नि शेष दूरे गमय” वेदटी० “वोऽग्नि क्रव्यात् प्रविवेश
यो स्त्रहम्” ऋ० १०।१६।१० क्रव्यादोनिप्राप्तिश्च गुरुत-
ल्यगमनमहापातकावशेषवतां मनुक्ता यथा “दृष्टगुल्म-
सतानाञ्च कृप्रादा दंष्ट्रिणां तथा । क्रूरकर्मकताञ्चैव
शतशो गुरुतल्यग”

क्रव्याद् पु० क्रव्यमस्ति अद अष् उप० स० । । राक्षसे २मास-
भोजिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० । “क्रव्याद् शव-
मक्षय” विधानपा० ५०८० उक्ते शब्दभेदे ।

वज्रेण क्रव्यादत्वं भा० व्या० ७७० भुगुणा सर्वभक्षत्वे
शामे अग्नये दत्ते तत्परिहारार्थं शवरूपक्रव्यादमाहुक्तम्
“कथं देवस्यो भूत्वा यज्ञमागायभुक् तथा । उतभुक् सर्व-
लोकेषु सर्वभक्षत्वमेव्यति” इत्युपक्रमे “लोकानामिह
सर्वेषां त्वं फतोऽनान्त एव च । त्वं धारयसि
लोकान्स्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तक । स तदा कुरु लोकेश ।
नोऽन्विदोरन् यथा क्रिया । कस्यादेव विमूढस्त्वमीश्वरः
सन् सुतायन । । त्वं पथित्वं सदा लोके सर्वभूतगतव
ह । स त्वं सर्वशरीरेषु सर्वभक्षत्वमेव्यति । अपाने
स्त्रिभोयास्ते सर्वं भोजयन्ति तां शिखिन् । । क्रव्यादा

च तनुयां ते स सर्वं भक्षयिष्यति । यथा सूर्याग्नि-
भृष्टं सर्वं शुचिं विभाव्यते । तथा त्वदग्निर्भिर्दग्धं सर्वं
शुचिं भविष्यति । त्वमग्ने । परमं तेजः स्वप्रभावाद्भि-
र्गितम् । स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यवचोर्धिभो । ।
देवानां चात्मनो भागं वृष्टाण त्वं सुखे कृतम् ।
कृष्याच्छ्रद्धां गते गतं ब्रा० याक्येन अग्रे देवाक्येन च
तस्य कर्मादायपसारणप्रकृतम् । “कृष्यादग्निं प्रहिष्यो-
मि दूरं यमराक्षो गच्छतु रिपयाङ्ग । रक्षेयायमितरो
जानवेदा देवेभ्यो हव्यं ब्रह्म प्रजानन्” अ० १०, १६, ६, भा०

“व्याहृतान्निमरणे एतदादिके हे अश्वौ औपास-
नोद्वासने विनियुक्ते तत् प्रथमाया पूर्वाङ्गं दक्षिणस्यां
दिशि चतुष्पथादायौपासनाग्निं निरस्यति उत्तरे शा-
निकर्मायमादत्ते । “कृष्यादं कृष्यमाग्निं तदतीति तीव्र-
मग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिष्योमि प्रगमयामि । रिपं
पापं तस्य ब्रह्मा सोऽग्निं यमराक्षो यमो राजा देवां
तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोत अथ ज्ञा-
निकर्मायौपासने इतरं कृष्यादादयो जानवेदा अग्नि-
रिहैव देशे देवेभ्यो देवार्थं हव्यं ब्रह्म” भाष्ये दक्षि-
णपश्चिमदेशे तस्याग्ने प्रक्षेपणोक्ते । ४ मांसभक्षणके अग्रेभेदे
“यत्न निपतितं पुरुषं कृष्यादा नाम हरवत्तं कृष्ये च
चातयन्ति” भाग० ५, २६, १५ ।

कृष्यादाश्च व्यापृद्यस्तदोनिप्राप्तिश्च अभक्ष्य-वक्ष्यपा-
यात् भयतीति मनुजोक्तं “हिंसा भवन्ति कृष्यादा-
क्षययोऽभक्ष्यभक्ष्यात्” कृष्यादा व्याप्रादयं कुर्वन् कृष्या-
दिनुद्धृतयोऽप्यत्र स्थिया ङीप् ।

कृश्रि नामधातु कृष् करोति णिच् अतोर् । कृश्रयति ते
अचकृश्रत् त । क्त कृश्रित । “कृश्रितं शरीरमशरीरशरीः”
भाष । कृश्रितं क्षणोक्तम् ।

कृश्रिमन् पु० कृश्रस्य भाव उटा० इमन् णिच् अतोर् । काश्र्ये
“सुभ्रुवां कृश्रिमणालिभि मध्ये” भाष ।

कृश्रिष्ठ लि० अतिशयेन कृष्णं कृश्रन् अतोर् । अतिशय
कृष्णे । ईयसन् । कृशीयस् तत्पार्थे लि० । स्थियां ङीप् ।

क्रा लि० कृम्-विट्-प्रकृतात् । क्रान्तिरि उदधिक्रा ।

क्राकचिक लि० कृकचः करपत्न तसुचियया जीवति ठक् ।

कम्पकृष्योपजीविनि (कराणि) । “भायूरक्षाः क्राकचि-
का नेत्रकारुचकाक्षया” रामा० अयोध्याकाण्डे ८३ अ०

क्राचि पु० कृष्यदेवानां राजा अक् । १ राजपहावतारे-दक्षि-
णापवेन्द्रे अग्रेभेदे “अहन्तु सुपुत्रे यन्तु सिद्धिकार्तेन्दु

मर्दनम् । स क्राच इति विख्यातो बभूव मनुजाधिप”
भा० आ० ६७ अ० । “तमन्मनुर्वायसैव दक्षिणापचवासि-
नः । क्राचोऽयुजान् नृगर्भं च वेनुदारिद्र्यं वीर्यवान्”
हरिव० ११८ अ० । २ रामसेनापतिवामरमेदे च “मन्मनीका-
कृदक्रायमैन्द्रह्रिदिदपासिता । ययौ सुमङ्गलो सेना
राजयस्यार्थसिद्धये” भा० व० २८३ अ० । ३ नागभेदे “क्राट्
क्राय गितिकच्छोपयुतेवालाया नागौ चक्रमन्दतिचक्षौ”
भा० भौ० ४ अ० । कृच-भावे क्तम् । ४ भारव्ये पु० हेम०

क्रान्तं पुंस्त्री कृम-कर्त्तरि क्त । १ बोटके स्थितां आति-
त्येऽपि रुयोगोपधत्वात् टाक् । कर्म्मणि-क्त । २ व्याक्रा-
न्ते श्वाकृते च लि० “क्रान्तं श्वा काञ्चनप्रभाजा”
भाष । “अश्वक्रान्ते । “रथक्रान्ते । विष्णुक्रान्ते ।
बभूवरे ।” ज्ञानमन्त्र । ४ पादन्दिने म० । “मनसीन्तु
दिशः आत्मे क्रान्ते विष्णु बले हरम्” मनु । “क्रान्ते
पादेन्द्रिये” कुर्वन् । भावे-क्त । ५ कृमये म० । लट्भिहित-
तो भावोद्भवपुनः प्रकाशते” इत्युक्ते ६ कृमयकर्मणि
म० “विष्णो क्रान्तमधीतीमे लोका विष्णोर्विक्रमश्च”
विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्” गत० ब्रा० ५।४।२।३।
कर्त्तरि क्तम् । ७ इहत्वां स्त्री राजनि० ८ अतीति लि० क्रान्तादी

क्रान्तदर्शिनं “ल० क्रान्तमक्रान्ताहोन्द्रविषयानतिज्ञानं वस्तु
भूतादि सर्वं वस्तु इष्टं गीमसस्य इयं चिन्ति । १ अतीतादि
वस्तुदृष्टि २ अतीते ब्रह्मणि न० अविषयत्वे १८१।४०४ अ० ।

क्रान्ति स्त्री० कृम-भावे क्तिन् । १ पादविद्येये २ मतौ च हेम०
अयनयन्ते २२६ अ० दर्शिते अतीतप्रसिद्धे अयनयन्त्यर्थे-
तत्तातुक्तमविक्रं सू० लि० रङ्गनायाभ्यां दर्शितं यथा
“मनु सोमे कृते इन्द्रग्रासीनां वत्सादन्वया चक्रुश्चा-
तुपपत्तेरित्यत्रैकवृत्ताभावात् कर्म्म राग्यङ्गुन १ रात्रिभिभा
गातुपपत्तिश्च अन्तरात्रभागस्याकाशात्मकत्वादित्यतो इत-
कथनकारणेन पूर्वोक्त-अप्यवन्तु सूर्यसहृत्ते भगवभोगं
करोतीत्याह” रङ्ग०-१ । “अयनादयनं चैव कक्षा तिर्यक्
तथाऽपरा । क्रान्तिसञ्ज्ञा तया सूर्यः सटा पर्येति भाष-
यन्” सू० लि० । “अयनस्यानभारभ्यामन परिवर्तनं तदयन-
स्यानयनेत्यम् । चकार आरभ्यवसायुत्तोर्भिन्नामनस्याग्नि-
राकार्यकः । अपरा मोक्षे आभारवत्प्रभावा इत्युक्ता कक्षा
तथा राक्षसमाने च । एवकारोऽन्वयार्थव्यवच्छेदार्थश्च ।
तिर्यक् उक्तवृत्तातुकारविनयचातुकारा क्रान्तिसञ्ज्ञा कृ-
मश्च क्रान्ति यद्गमनभोगक्षानार्थ इत्युक्तवृत्तपक्ष-
स्थितम् । अयनविषयवृद्धयश्च च क्रान्तिसञ्ज्ञा इन्द्रग्रास-

द्वित गोले निबन्धेदिति तात्पर्यार्थः । भ.सद्यन् भुव-
नानि प्रकाशयन् सन् स सूर्य । एतेन चन्द्रादीनां नि-
रासः । सदा निरन्तर तथा क्रान्तिसञ्ज्ञया कक्षया प-
र्येति स्वयत्क्रिया गच्छन् भगवत्परिपूर्तिभोग करोति । स-
र्वगन्तुरोधेन नियत क्रान्तिदृष्टं कल्पितमिति भावः ।
ननु चन्द्राद्या क्रान्तिदृष्टं कुतो न गच्छनीत्यत आह "रङ्ग-
चन्द्राद्याश्च स्वकौ. पातैरपमगङ्गलमाश्रितै । ततोऽप-
कटा दृश्यन्ते विक्षेपान्तेष्वपकृमात्" सू० "चन्द्रादयोऽक-
क्ष्यतिरिक्ता यद्वा स्वकौ स्वकीये पातै पाताख्यदैवतैर-
पमगङ्गलं क्रान्तिदृष्टमाश्रितै स्वस्वगोलस्थानेऽधिष्ठितै-
स्तत क्रान्तिदृष्टान्तर्गतपञ्चभोगस्थानादित्यर्थः । चका-
राद्विषे पान्तेषां कटा दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षितां
भयन्ति । अतः कारणदृष्टमात् क्रान्तिदृष्टान्तर्गतस्व-
भोगस्थानादित्यर्थः । दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु
गन्तव्यतागतविषेपकलाप्रस्थानेषु भूस्वजनैर्दृश्यन्ते । त-
था च क्रान्तिदृष्टं यथा विषुवन्गङ्गलेऽवस्थितं तथा क्रान्-
तिदृष्टं पातस्थाने तत्पङ्क्त्यन्तरस्थाने च लम्बसङ्गतपरम-
विक्षेपकलाभिस्तां भान्तरस्थानाद्धूर्वा कृमेण दक्षि-
णोत्तरतो लम्ब च दृष्टं विक्षेपदृष्टं चन्द्रादिगन्तुरोधेन
च स भिन्न कल्पितं तत्र गच्छतीति भावः" रङ्ग-
क्रान्तिसप्तप्रकारश्च सू० सि० गङ्गायाभ्यां दर्शितो यथा
"अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षु प्रथमं
तदुपयुक्तां सप्तक्रान्तिमाह" रङ्गना० "विक्षेपापक्रमैकत्वे
क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता । दिग्भेदे वियुता सप्त भास्करस्य
यथा गता" सू० सि०

"यस्य पङ्क्त्यः सप्तक्रान्तिरभीष्टा तस्य पङ्क्त्यायनांशसं-
स्कृतस्य भुजज्वात परमापक्रमज्ज्यादिना क्रान्तिरय-
नाशसंस्कृतपङ्क्त्यगोलद्विक्ता ज्ञेया । तस्य विक्षेपोऽपि
पत्रोक्तप्रकारेण पातो न गोलद्विक्तो ज्ञेयः । गोलस्तु मेघा-
दिषट्कसुत्तरस्तु नादिषट्कं दक्षिण । अथ शरक्रान्त्यो-
रेकदिकत्वेन क्रान्ति कलाद्वया कलात्मकनिक्षेपेण
युता तत्रोर्दिगन्तत्वे क्रान्तिर्विक्षेपेण वियुताऽनरिता
येषद्विक्ता सप्त क्रान्तिः स्यात् । ननु सूर्यस्य विक्षेपा-
भावात् कथं सप्त क्रान्तिर्ज्ञेयत आह भास्करस्येति ।
सूर्यस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव सप्त क्रान्तिः ।
अत्रोपपत्तिः । विषुवद्भुजादुपङ्क्त्यन्तरेण याम्य-
सुत्तर पान्तर सप्तक्रान्तिरिति तयोरेकदिकत्वे तद्योगद-
स्यमन्तर, भिन्नदिकत्वे तदनन्तरमन्तरमिति । अत्र

शरस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यत्वसम्पादिका क्रिया लोकत्रयमभ-
यात् स्वल्पान्तरत्वाद्भोषेक्षिता भगवता कृपायता । अन्यथा
शरस्य भ्रुवाभिमुखत्वे भगवद्भुजायनदृक्कर्म कथमव्या-
हृतं स्यादित्यलम् रङ्गनाथः ।

रवेर्देशक्रान्तिवशेन दिनरात्रिभेदः सू० सि० रङ्गनाथा-
भ्याम् "हानिद्वि सदा वामं सुरासुरविभागयो." इति
दिनरात्र्योर्हानिद्वि सुरासुरविभागयोर्भवत इत्युप-
क्रम्य विषदीकृत्य दर्शितो यथा

"मेघादौ तु सदा दृष्टिदृष्टगुत्तरतोऽधिका । देवाशे च
क्षपाहानिर्विपरीतं तथाऽऽसुरे । तुलादौ द्युनिशोर्ध्वमं
क्षयद्वि तयोर्ध्वमे । देशक्रान्तिवशाच्चित्तं तद्विज्ञानं पु-
रोदितम्" सू० "मेघादौ षड्भे उदगुत्तरगोले सूर्ये सति
उत्तरतो यथोत्तरं सदा यावदुत्तरगोले देवाशे जम्बूद्वीपे-
ऽधिका यथोत्तरमधिका दृष्टिर्निरक्षदेशीयदिने । तुला-
राद्यथोत्तरं सूर्यस्योत्तरगमने यथोत्तरं दिने दृष्टिः
परमोत्तरगमनात् परावर्तते । यथोत्तरं न्यूना दृष्टिरि-
त्यर्थः । क्षपाहानी रात्रेरपचयः । च सप्तज्ञेये । आ-
सुरे सप्तज्ञेयदिक्षिणभागे तथा दिनरात्र्यो क्षयद्वि वि-
परीत व्यस्तम् । दिने हानीरात्रौ दृष्टिरित्यर्थः । तु-
लादौ षड्भे दक्षिणगोले सूर्ये सति तयोर्जम्बूद्वीपसदृशा
दिदक्षिणभागयोर्दिनरात्र्योर्ध्वमे द्वे क्षयद्वि उभयव्याप-
चयौ वामं व्यस्तम् । अथमर्थं जम्बूद्वीपे दिनरात्र्यो-
रुत्तरगोलस्य दृष्टिचयकृमेण क्षयद्वि स्तः । सप्तज्ञेय-
दिक्षिणभागे दिनरात्र्योर्दृष्टिचयौ स्त इति । ननु क्षय-
द्वि कीदृशतत्त्वमित्यतः पूर्वोक्तं आरयति देश-
क्रान्तिवशादिति । तद्विज्ञानं तयो क्षयद्वयोर्ज्ञानं
सङ्ख्याज्ञानं मित्यं प्रत्यह देशक्रान्तिवशात् । देशप-
क्षभा क्रान्तिरेतदुभयानुरोधत्वात् पुरा पूर्वखण्डस्य दक्षि-
कारे "क्रान्तिज्या विषुवद्भुजा चित्तिज्या द्वादशोद्धृता ।
त्रिज्यागुणाहोरात्रार्धकर्णाज्ञा चरणासवः" । तत्कार्मुक-
मित्यनेन दिनरात्र्योर्ध्वं उक्तम् तद्विषयं दिनरा-
त्र्योरित्यर्थमिदम् । अत्रोपपत्तिः । निरक्षदेशे भ्रुव-
हयलम्बचित्तिज्ज्वातं तत उत्तरभागे स्वस्थानचित्तिजं
लम्बगोलमध्यस्थसुत्तरभ्रुवादधो दक्षिणभ्रुवाद्भोषमित्यत
उत्तरगोले निरक्षचित्तिज्यादधो दक्षिणगोल ऊर्ध्वमिति
पञ्चदशवटिका निरक्षदेशदिनार्धं चित्तिजान्तररूपचरेण
गोलकृमेण युतहीनं दिनार्धं रात्र्यर्धं च विपरीतम् ।
यव दक्षिणभागेऽभीष्टदेशे चित्तिजसुत्तरभ्रुवाद्धृतं दक्षिण-

किञ्च कर्त्तुमियुक्तो सदोदितौ" इति भास्कराचार्योक्तं
नङ्गच्छते" रङ्गनाथ ।

क्रान्तिक्षेत्रं न० क्रान्तिज्ञानार्थं चेत्तम् । सि० शि० उक्ते
अपमन्त्रेणः करे पदार्थे यथा

"क्षेत्राणि वक्ष्येऽपमन्त्रभवानि संक्षेपतोऽपमन्त्राणि चात ।
भुजोऽपमः कोटिगुणो द्युजीवा कर्त्तुमन्त्रव्या त्रिभुजे-
ऽपमोत्थे । मेघादजीवा श्रुतितोऽपमन्त्रे तद्भूमिजे
क्रान्तिगुणा मृजा यु । तत्कोटयः सद्युनिगात्त्वृत्ते
व्यासाद्वृत्ते परिष्ठा मन्त्रानाम् । चापेयु तावामसंस्ततो
वे तेऽथो विगुहा उदवा निरक्षे" सि० शि०

क्रान्तिज्ञा स्त्री क्रान्तिक्षेत्रे तस्ये सि० शि० उक्ते अत्र-
क्षेत्रावयवभेदे । अत्रक्षेत्रे तस्ये ४२४० अत्रक्षेत्राणि
उक्तानि । तन्माननयनम् ।

"युक्तायनाशादपम प्रसाध्य कालौ च खेटात् खन्
भुक्तभोग्नी । जिनाशमौर्व्या १२६७ गुणतार्कदोर्जा
त्रिभुजे २४२८ क्षृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम् । त्रिज्या
क्षतेः ११८१६८४४ मोक्षप्र पद द्युजीवा क्रान्तिभवेत्
क्रान्तिगुणस्य चापम् । अत्रप्रभासगुणितापमज्या तद्वा-
शांशो भवति क्षितज्या सि० शि० ।

"अत्र खेटादिषु पलक्षयम् । यस्मान् खेटाक्षणादाऽपम
साध्यस्तस्मात् सायनाशादेव । तथा यस्मादुदयमन्त्रभिन्नौ
भुक्तभोग्नीकालौ साध्यौ तस्मादपि सायनाशादेव ।
सायनाशस्य दोर्जा जिनाशज्या गुणिता त्रिज्या
भक्ता क्रान्तिज्या सादित्यादि स्वरार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । विषयत्क्रान्तिक्षेत्रयोर्व्योत्तरमन्त्रं क्रा-
न्तिः । तयो संपाते क्रान्त्यभाय । ततस्त्रिभुजोत्तरे परमा
जिन २४२८४४ भागा । अतस्तस्य पातादारभ्य क्रान्ति सा-
ध्या । उदयात् तत एव । स तु संपातो मेघादे प्रागय-
नाशस्योत्तरे । अत सायनाशात् खेटान् क्रान्तिभुक्त-
भोग्नीकाशौ चेत्तु क्रान्तिः । यदि त्रिज्यातुल्यया भुजज्या-
या जिनाशज्यातुल्यया क्रान्तिज्या सम्प्रते तदेतज्या-
किमिति । फलं क्रान्तिज्या विपुष्टत्वात् त्रिवर्षपा
भवति । क्रान्तिज्या भुजज्या कर्णस्तद्वर्गान्तरपदम-
होराक्षेत्रासाधम् । सैव दुज्या" प्रमि० ।

देयमेते कालभेदेन रवेः क्रान्तिज्यासाधार्थं प्रत्यपूर्वक सि०
शि० निरूपितं यथा

"मार्तण्ड सममण्डलं किल यदा दृष्टं प्रविष्टं सखे ।
कावे पञ्चषटीमिते दिनगते यदा गते तावति । केनाथ

९१ भाग ३

५८०

अयिनीगतेन तरङ्गे क्रान्तिं तदा वेत्ति चेन्नमन्त्रे त्वा
निमित्तं सगर्वगणकोन्मत्ते भुक्तभाडु शम् ।

"हे गणक । केनचित् किलोच्चयिनीगतेन यदा
दिनगते पञ्चषटीमिते काले मार्तण्ड सममण्डलं प्रविष्टो
दृष्टस्तदा कियती क्रान्तिज्येत्येक प्रश्नः । ययान्त्र
तावति पञ्चषटीमिते नते वा काले सममण्डलं प्रविष्टो दृष्ट-
स्तदा च या क्रान्तिज्या ता त्व चेद्वेत्ति तदा सगर्वगण
कोन्मत्ते भुक्तभाडु शं निगाणोद्धृत त्वामह मनत्रे" प्रमि०

"या स्याद्वेदज्ञतकालजीवाभीष्टा हृति सा प्रथमं
प्रकल्प्या । अर्काः १२ क्षमावातज्जताक्षकर्णल्योद्धृता
स्यादयमज्याकाऽध्या । चरादिर्केनेष्टहृति प्रसाध्या
क्षुण्णस्तया क्रान्तिगुणोऽसकञ्च । तदाद्यहृत्या विष्टतः
स्फुट स्यात् सहस्ररज्जौ सममण्डलस्ये" सि० शि० ।

"रवे सममण्डलप्रवेशे य उच्चतकाल उद्दिष्टस्तस्य जीवा
सा तावत् प्रथममिष्टहृति फलस्या । ततो द्वादशगुणया
क्षया गुणया पलकर्णकर्णेण भाज्या । सा किल स्थूला
क्रान्तिज्या भवति । तस्या क्रान्तिज्याया द्युज्या कु-
ज्या चरज्या चर चक्षताः अथोच्चतादूनयुताक्षरेण" इत्या-
दिनेष्टहृति साध्या । तथा पूर्वमागत क्रान्तिज्या गुणया ।
आद्याहृत्या कल्पितया भाज्या । फलं स्फुटासन्ना क्रा-
न्तिज्या भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्रोच्चतकालजीवातुल्या
प्रथमं तद्धृति कल्पिता । तस्या अनुपातेन शङ्कु । यदि
पलकर्णेन द्वादशकोटिस्तदा तद्धृतिकर्णेन किमिति । अत्र
तद्धृतिर्द्वादशगुण पलकर्णो हर । फलं सममण्डलश-
ङ्कु । पुनरनप्रोऽनुपातः । यदि पलकर्णे गच्छभा भुजो
नश्यते तदा सममण्डलशङ्कु तुल्येन कर्णेन किमिति । फलं
क्रान्तिज्या स्थूला । अस्या क्रान्तिज्याया चरादिर्केन
"अथोच्चतादूनयुताक्षरेण" इत्यादिनेष्टहृति साध्या ।

ता तद्धृति पलकल्प्य पुन क्रान्तिज्या साध्या । एवमसक-
द्यापदविशेषः । तत्तासकर्मणि त्वैराधिकेन क्रियोपसं-
हार इत । यदि कल्पितया अथेयं क्रान्तिज्या नश्यते
तदेदानीमागीतया किमिति । एव क्रान्तिज्या स्फुटा
सादयुपपसम् । इदानीं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह" प्रमि०

"तदा नतज्या त्रिभुजजीवयोर्द्विगुणान्नं तन् पलभा-
तिष्ठम् । तेनैव ततो व्यासद्वयस्य वर्गो वेदेन्द्र १४४ निक्षेप
सकल्पस्तथा । व्यासार्धवर्गाद्विहृतान् पदं स्यात् क्रा-
न्तिज्या सा त्रिभुजज्याभीष्टी । जिनाशमौर्व्या विहृ-
ताऽवचापादयो प्रवक्ष्ये च यथा रवि सात्" सि० शि० ।

“यदा सममण्डलं प्रविष्टो दृष्टस्तदा या नतषटिका-
स्तासा जीरा तस्या वर्गेण त्रिजग्रायर्धो रहितः ।
ततः पन्ध्रभारगणैश्च गुण्यः । तेन भाज्यस्त्रिजग्रायर्धः ।
किञ्चिद्विष्टं वेदेन्द्र १४४ गुणितं । तत्र यत् फलं लभ्यते
तेन सेकेन त्रिजग्रायर्धोऽङ्गकादयन्मूलं लभ्यते सा क्रान्ति-
जग्रा स्यात् । सा क्रान्तिजग्रा त्रिजग्रागुणा जिना
शन्यया भक्ता यत् फलं तस्य चापादयथा रश्मिर्भवति
तथाप्ये वक्ष्ये तस्मिन् ।

क्रान्तिज्याविशेषेण रव्यादितानादिकमपि तत्रोक्तं विस्तर-
भयात् नोक्तम् । क्रमज्याशङ्के २२०२ ए० दर्शिते श्रुम-
ज्यारूपे पदार्थे च ।

क्रान्तिपात ७० क्रान्त्यर्थे पात विषयवत्क्रान्तिमययो
अत्रघातादिवत् चतुर्थार्धे इतः । सि० शि० उक्ते क्रान्ति-
निमित्ते विषयवत्क्रान्तिवृत्तयो संपाते । “सि० शि० तद्वृत्तिर्यथा
विषयवत्क्रान्तिवृत्तयो संपातः क्रान्तिपातः स्यात् । तद्ग-
णया मौरोक्ता व्यक्ता अयुततय कले । अयनचलन-
यदुक्तं सुझालाद्यैश्च एवायम् । तत्पक्षे तद्गणना
कले गोऽङ्गुलान्दगोचन्द्रा । तत्संज्ञातः पातः क्षिप्त्वा
खेटेऽपम साध्यः । क्रान्तिगणनाश्चरुतयाश्चरुतनलग्नागमे
तत्र ज्ञेयं “नि० शि०” क्रान्त्यर्थे पातः क्रान्तिपातः । पातो
नाम संपातः । कयो विषयवत्क्रान्तिवृत्तयो । अत्र
तयोर्मेपादादेव संपातः । किंतु तस्यापि चलनमस्ति
येऽयनचलनभागा प्रसिद्धास्त एव विनोमस्य क्रान्ति-
पातस्य भागाः । मेपादे वृत्तस्तावद्भ्रमान्तरे क्रान्तिवृत्ते
विषयवृत्तं ज्ञानमित्यर्थः । नहि क्रान्तिपातो नास्तीति
वक्तुं शक्यते प्रचक्षेण तस्योपपन्नत्वात् । उपलब्ध्या-
कारमप्ये वक्ष्यति । तत् कथं तद्गुणादितिर्नपुणैरपि
नोक्तं १ इति चेत् । तदा स्वल्पस्याऽतर्नोपलब्धः । इदानीं
वृद्धत्वात् साम्प्रतैरुपलब्धः । अत एव तस्य गतिरस्तीत्य-
वगतम् । यद्येवमनुपलब्धाऽपि सौरसिद्धान्तोक्तत्वादागम-
प्रामाण्येन भगवत्परिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तं १ सत्यम्
अत्र गणितस्तस्य उपपत्तिमानेयागमः प्रमाणम् । तर्हि
मन्दोक्तातभगणा आरम्भमात्रादेनैव कथं तैरुक्ता १ इति
नच वक्तव्यम् । यतो यद्वाणा मन्दफलाभावस्थानानि
प्रयत्नयैवोपलभ्यन्ते । तान्येव मन्दोक्तास्थानानि । या-
न्येव विक्षेपाभावस्थानानि नान्येव पातस्थानानि । किंतु
तेषां अंतरास्ति नास्ति चेति सन्दिग्धम् । तत्र मन्दोक्ता-
वातानां अंतरास्ति चन्द्रमन्दोक्तापातवद्विषयस्थानेन

सिद्धाः । ना च क्रियन्ती तदुच्यते । यैर्मग्नैरुपलब्धि-
स्थानानि तानि गणितेनागच्छन्ति तद्गणनसमवायादिको
देनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया । नन्वेव यद्युच्यते अपि भगवै-
स्तान्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा कतरस्या गते
प्रामाण्यम् । सत्यम् तर्हि साम्प्रतोपलब्धप्रमाणं रथो
क्षपि यत्तद्वीकर्तव्या । यदा पुनर्महत्ता कालेन महद्-
लग्नं भविष्यति तदा महासतिमलो जगद्गुणादीनां भवा-
नभ्रमांश्च एवात्यनस्यन्ते । ते तदुपलब्धप्रमाणसिद्धौ गति-
सुग्रीकृतं शास्त्राणि करिष्यन्ति । अत एवायं गणित-
स्कन्धो महासतिमद्भिर्धृतं सद्गुणाद्यन्तेऽपि काले स्थित-
स्येन याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगव्या कले-
ऽयुततय ताया सूर्यसिद्धान्तोक्ता । तथा सुझालाद्यैश्च-
दयनचलनचक्रं च एवायं क्रान्तिपातः । ते गोऽङ्गु-
लान्दगोचन्द्रा १८८६६६ उत्पद्यन्ते । अथ च ये वा ते
या भगव्या भवन्तु । यदा येऽंशा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा
च एव क्रान्तिपात इत्यर्थः । तं विनोमस्य क्रान्तिपाते
पक्षे प्रविश्य क्रान्ति साध्या प्रमिता ।

क्रान्तिवृत्तः न सि० शि० उक्ते क्रान्तिवलयकारे वृत्तकले ।

तन्निवेशमप्रकारादि च मोलवन्धे तत्रोक्तं यथा

“याव्योत्तरक्षितिजवत् सुष्टं विदध्याद्धारवृत्तयुगलं भुव-
यद्विषयम् । यद्युपलब्धं सममण्डलवत् तृतीयं नाद्याद्वय-
च विषयवृत्तयः तदेव” सि० शि० यथा खगोले क्षितिज-
याव्योत्तरं च तदाकारपरमाधारवृत्तद्वयं भुवयद्वय-
कृत्वा तदुपर्यन्यत् तृतीयं सममण्डलाकारं घटीषष्ठ्या
चर्चितं कार्यम् । तदादीवृत्तं विषयवृत्तं च च “इदा-
नीं क्रान्तिवृत्तमाह” प्रमि० । “क्रान्तिवृत्तं विषये मृच्छाद्
भ्रमत्यत्र भानुश्च भार्धे जुभा भानुत । क्रान्तिपातः प्रतीप-
तथा प्रस्तुता मेपाताय तत्स्थानकान्यद्वयेत्” सि० शि०
“अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेपादि प्रकल्प्य
हादयरागयोऽङ्गुला । तत् क्रान्तिवृत्तसप्तम् । तस्मिन्
वृत्ते रविर्भवति । तथा रवेर्भौधान्तरे भूभा च । तथा
तत्र क्रान्तिपातो मेपादेर्विनोम भ्रमति । तथा यद्वाणां
विक्षेपपाता प्रस्तुता विनोम भ्रमन्ति । अतः क्रान्ति-
पातादीनां स्थानानि तत्राख्यानि । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य
निवेशनमाह” प्रमि०

“क्रान्तिपाते च पाताङ्गुलान्तरे माडिकावृत्तसमं
विदध्याद्विष्टम् । पाततः प्राक् विषये सिद्धभागेऽद्वय-
दक्षिणे तस्य भागैर्विभागोऽपरे” सि० शि०

“क्रान्तिपातचिह्नात् षड्भेऽन्तरेऽन्यस्त्रिंशः कार्यम् । ते चिह्ने नालीवृत्तेन समक्ते कृत्वा पातचिह्नादग्रतश्चिह्नेऽन्तरे नालीवृत्ताद्वागचतुर्विंशत्योत्तरतो यथा भवत्यपरि-
भागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च, तैर्भागैर्यथा भवति तथा ग्रहीयात्” । प्रसि० व्यक्तिक्रान्तिशब्दे दृश्यम् । क्रान्ति
अन्यक्रान्तिमण्डलादयोऽप्यत्र ।

क्रान्तिस्मास्य न० ६ त० ३ यज्ञाणां तत्त्वक्रान्ती । यत्पि मये
यज्ञाणां क्रान्तिस्मास्यमस्ति तथापि चन्द्रार्कयोः क्रान्ति-
स्मास्यस्य मङ्गलकार्ये षड्भेऽन्तरे १८६५४० उपयमशब्दे
विस्तरेण दर्शिता । क्रान्तिस्मास्ये च यज्ञाणां समन्यभाष
सू० सि० दर्शितो यथा “यज्ञोदगमध्यमक्रान्तेः सास्ये
नावनतेरपि” सू० सि०

“अक्षाणां उत्तरा मे मध्यमस्य मध्यमस्य क्रान्त्य-
शाः” । अत्र मध्यमस्य शब्देन दशमभावस्तिभोनलग्नं वा
याच्यमुभयपक्षेऽप्युच्यते । अनयोस्तु न्यत्वेऽवमनेर्न ते
व्यपिगज्जाद् सम्भवो न व्यभव इत्यर्थः” रङ्गनाथ ।

क्रान्तिस्त्व न० सि० गि० उक्ते भुवम्भेनि क्रान्तीनां सत्त्वा-
कारे योगभेदे । “सर्वतः क्रान्तिस्त्वाणां भुवे योगो-
भवेद्यतः” । विप्रुवन्मण्डलप्राच्यां भुवे सास्या तपोत्तरा”
सि० गि० ।

क्रान्ति पु स्त्री क्रम-तत्त्व दृष्टिश्च । पश्चिणि उज्ज्वलतः ।
कायकं त्रि० क्री एतुल । क्रुतेरि अमर ३ कयलीविनि भरत
तच्चिन्त्य तत्र क्रयिक इत्येव साधु जीवतीत्यर्थे वृत्ता
दपि क्रयशब्दान् ठप्तिधानात् ।

ध्रावन् त्रि० क्रम-वर्तिष् ‘विद्वन्नोरनुनासिकस्यात्’ , पा०
मस्या क्रान्तिरि “दधिकावणोऽकारिष लिष्णोरश्च या-
जिन “यजु० २१२१ स्त्रियां ङीप् रश्चानादेशः कारी ।

क्रिमि पु० क्रम-इन् व्यतश्च । १ तमौ जुत्तमौ उज्ज्वल-
२ रोगभेदे कृतिशब्दे २१६४४० विद्वति । “क्रमयस्तु हिधा
प्रोक्ता वाक्ताभ्यन्तरभेटत । ब्रह्मैककफोऽनृग्विद्वज्ज्य
भेटाक्षतु र्वभा । नामतो वृत्तानि यथा वाक्ताभ्यन्तर भलो
जुवा” “तिलप्रमाणसम्मानवशां तैशाभ्वराश्रया ।
वज्रपाटाश्च स्तम्भाश्च यूरा लिच्छाश्च नाभतः” मा० १ ।

क्रिमय क्रमिन यथा” भाग० २, २१, ०८ [म०
क्रिमिकण्टक न० क्रिमौ कयटक्रमिव । कर्मकण्टकशब्दात्
क्रिमि पु० क्रिमि कृति हन-टक् । विद्वद्भे रमानाय ।
० क्रिमिनाशके त्रि० स्त्रिया ङीप् । सा च ३ शोभनाल्पा
स्त्री शब्दः । [रक्षाजायां क्री रक्षमासा ।

क्रिमिज न क्रिमेर्जायते जन ड ५ त० । १ यगुरुचन्दन
क्रिमिशत पु० क्रिमे शत्रुत्वे नाशकत्वात् । रक्तपुष्पके
(पालटामांढार) शब्दच० । [खदिरे शब्दच० ।

क्रिमिशालव पु० क्रिमे शालवद्व नाशकत्वात् । विट्-
क्रिमिशैल पू० क्रिमिनिर्मितं शैलं । बल्मीके (रुद्र-
हृदि) त्रि० शब्दः ।

क्रिय पु० क्रिया यज्ञाणामाद्यनतिक्रिया विद्यतेऽत्र अत् ।
संप्रगाशो दीपिका कौर्णशब्दे २२७८४० प्रमाण दृश्यम् ।
“क्रियेणतौलीन्दुभटोनवागा” नील० ता० ।

क्रिया स्त्री क-भावे करणादौ वा यथादृष्टं श । १ आरम्भे
२ निष्कृतौ (मायश्चित्ते) ३ शिवायं भूजाया ५ सप्रधारणे
(विवादविचारार्थे साधने) ६ सामाद्युपाये । ७ न्यायादिम-
तसिद्धे उत्पत्त्यपणादौ कर्मणि व्याकरणमतसिद्धे दधात्व-
र्थे एचेष्टाया (परिस्थिते) १० चिकित्साया च अमर ।
११ करणे (अनुष्ठाने) हेम० । १२ आक्षेपे चौरस्वामी । १३ शौचे
शब्दरत्ना० । १४ प्रयोगे च तत्र न्यायमतसिद्धा क्रिया कर्म-
शब्दे १७५५४० दर्शिता । कर्मत्वलक्षणं तु औलूक्यशब्दे
शब्द० द० वाक्ये १५८६४० उक्तम् तत्र अनित्यमात्र
समवेतत्वे मतीतिशुद्धम् नित्यमात्रसमवेतत्वं धात्व-
शुद्धम् अनित्यमात्रसमवेतत्वाभावादिति शुद्धम् । दैयाक-
रणमते तु धात्वर्थं क्रिया तत्त्वरूपशब्दबोधप्रकारादि
शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्निर्दिष्टं यथा

“क्रिया च भावना उत्पादयत्यर्थापररूपा साध्यत्वेना-
भिधीयमानेति बोध्यम् । “व्यापारो भावना सैधौत्पादना
सैव च क्रियेति” ह्यर्थुक्ते यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्य
त्वमभिधीयते । व्याख्यतक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्याभिधी-
यते” इति मध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते”
इति च शास्त्रपरीक्षाश्च । “यावदिति सर्वमित्यर्थं तदेव
विशेषतः भिन्नमसिद्धं वेति । सिद्धं वर्तमानं च संप्रति-
कीर्णं तत्सममसिद्धं तच्च वर्तमानं भविष्यतीति द्विविधं
तेनाप्युक्तं यदिति पञ्चमीयादौ सर्वत्र साध्यत्वेन व्यसत्त्वं
रूपत्वं नाभिधायमाना क्रियेति क्रियाशब्दस्य कृदिनेन
दर्शितेति भा । यौगिकत्वसम्पन्नं व्याख्यतक्रमरूपत्वा-
दिता । व्याख्यतक्रमो रूपं रम्यान्तरत्वात् यथोपरोक्ता-
वयवव्यतिरिक्तं । ततोऽप्यवयवानामभिधायनादप्यवय-
वपर्यन्तानां क्रमेणोपपत्तेः क्रियाशब्देन तस्माद्यो
गिभिर्जायते यच्च च न क्रान्तौ व्यापारोऽस्ति तत्र कृदि-
नन्दं प्रीतिरिति पर्यायशब्दोपदेशेन वा दृष्टेः प्रत्ययसंज्ञ-

कव्यापारगतपौर्वापर्यादौपवत् यौगिकत्वम् । अतएव फलमात्रबोधकस्यापि कृचित् धातुत्वसिद्धिरिति फलितार्थः । इत्यास्तु विशेषः पाकइत्यादौ धातुना साध्यत्वेनोपस्थाप्याय क्रियाया सिद्धिक्रियारूपे वञ्चये विशेषणत्वं पचतीत्यादौ तु नैवमिति । अतएव "साध्यत्वेन क्रिया तत् तद्विपद्वैरभिधीयते" इति वाक्यपदीयकारिकाव्याख्याया भूषणसारदर्पणे तद्विपद्वैरित्यतदगुणस्य विज्ञानवङ्गव्रीहिणा तद्विपद्वैरभिधीयते इति भरित्यभिरिति । तेन सर्वत्र ज्ञातो साध्यरूपक्रियारोधकत्वम् । किञ्च बुद्धिनिवायययानामेकदाऽभक्त्येऽपि यत्किञ्चिदवयवसत्त्वकाले वृत्तमानत्वव्यवहार एव यययययिनोरभेदोपात्तः । भूतभविष्यत्त्वव्यवहारस्तु सर्वेषामवयययानां भूतभविष्यत्त्वव्यवहारैश्च न तु यत्किञ्चित् क्रियाव्यक्तिभूतत्वादौ । उक्तञ्च वाक्यपदीये "गुणभूतेरवयवैरुक्तं क्रमजन्यताम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदं किञ्चित् व्यतिष्ठति" इति । अत्रार्थः क्रमिकतन्त्रापाद प्रतिगुणभूतैर्गुणभावेन भासमानैरवयवैरुपलक्षितं बुद्ध्या एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्मिन् तद्रूपं क्रमजन्यतां व्यापाराणां समूहं क्रियेति । अत्र चक्षुष्यवराणां व्यापाराणां मेलनासिद्धा बुद्धेर्लक्ष्यतां तथा च बुद्धिजन्यसंस्कारद्वारा तेषां मेलनसम्भव इति भावः । अतएव भाष्ये "क्रिया हि नामेयमत्यन्तापरिहृष्टा पदोपरीभूतावयवा न गच्छन्ते पिण्डोभूता निदर्शयितुमिति" व्यापाररुमुदायात्मिकात्वात् । क्रियायादर्शनायोग्यत्वोक्त्या तदवयवान्ना तद्विषयत्वं व्यतिरेकसत्त्वेन दर्शितम् । तद्व्यापारिन्द्रियेण विषयितया एकत्वव्यवहारइत्यपि बोध्यम् । अथवाऽनेकव्यापारव्यापारवृत्तिर्वा तरेव क्रियेति 'सङ्गान्तरस्य आदरणीयः । तस्यायं व्यतिहारैव साध्यत्वम् अस्ति च पश्चित्वादि कालाति । पचतीत्यादनुगतव्यवहारात् तज्जातेष्वैकादेकत्वव्यवहार इति क्लृप्तम् । तदुक्तं वाक्यपदीये "जातमन्ये क्रियापाठरनेकव्यक्तिपत्तिर्भूम् । असाध्या, व्यक्तिरूपेण सा साध्यत्वमभिधीयते" इति । युक्तञ्चैतत् सर्वत्रैव साधवाज्जातिगतिस्वीकारेण पच्यादिधातुनापि तत्रैव शक्तिरिति दिक् । सा च क्रिया चाधुव्या फलव्यापारोभयरूपा, तद्विशिष्टरूपा वा "फलव्यापारयोर्धातुः" इत्यभिप्रेयनात् । व्यवस्थापयित्ये च अतभेदेन फलव्यापारयोः प्रत्यक्षकृता विशिष्टकृता वा धातुवाच्यता । अत्र फलांशस्य कर्तृरुद्देश्यत्वेऽपि प्राधान्याभावात् व्यापारस्यैव प्राधान्यं अनुचितं स्यात् च

साध्यतया कर्मातिरिक्तसर्वकारकाणां तत्रैव स्वसंज्ञापादद्वारा साधकत्वेनान्वयः कर्मणस्तु फल एव, क्रियाजन्य फलान्नयतयेव तस्योद्देश्यत्वादिति विवेकः । उक्तञ्च वाक्यपदीये "प्राधान्यात् क्रिया पूर्वमर्थस्य प्रथिमम्यते । साध्यप्रयुक्तान्यङ्गानि फलं तस्या प्रयोजकमिति" । अर्थस्य फलस्य तदपेक्षेतर्थात् । प्राधान्यात् विशेष्यत्वात् साध्यप्रयुक्तं ये तानि साध्यसाधकानि अङ्गानि कारकाणीत्यर्थः । अत्र फलस्य क्रियाप्रयोजकत्वाभिधानं तदुद्देश्येनैव क्रियाया प्रवृत्तिरित्येव विवक्ष्यात् । तथा च सर्वे लोका स्वामीफलमभिप्रेषणुस्तत्साधनाय यतते लभते च तत्तत्तत्फलमुपायसंसाधनेन । एव च क्रियाफलं यिक्तित्वादिकमभीप्सु पाकाय वतमानो जनः पाकसंसाधनेन फलं लभते । ततश्च फलसाधनतया पाकादेरपीदृशत्वात् साध्यत्वम् । फलविशिष्टक्रियायाधातुर्धत्तमते तु विशिष्टत्वेनैवेदृशत्वात् विशिष्टस्यैव साध्यत्वमिति विशेषः । कारकान्वयस्येतन्मते पूर्वोक्तदिशावसेय एकदेशान्वयस्वीकाराच्च न कर्मणोऽनन्वय इति बोध्यम् । तथा चैव रीत्या साध्यत्वेन क्रिया ज्ञानता जनेन तस्या प्राधान्यबुद्धौ धियपयैवाख्यातान्तव धातु प्रयुज्यते अन्वया लदन्तीति । एवञ्च भावकदन्तस्यैव धातुना साध्यरूपक्रियावधीधनेऽपि तस्या प्रत्ययार्थसिद्धरूप क्रियाविशेषणत्वेन न प्राधान्यम् "भाषप्रधानमाख्यातमिच्छादि" निरुक्तवचनस्य, "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति" न्यायस्य च परस्परपरोक्षपरीहारात् न्यायस्य आख्याततिरिक्तविषयत्वव्यवस्थापनम् । इतिहापि धातुभावस्यतो क्रियायाचित्वाविशेषेऽपि धातुना साध्यत्वेन, एतात् सिद्धत्वेन क्रियाया बोधनमिति व्यवस्थापितं यथा "साध्यत्वेन क्रिया तत् धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तथा स वञ्चादिनिबन्धनः" इति आख्यातशब्दे भाषाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता । प्रकल्पिता यथा शब्दे च वञ्चादिष्वपि क्रमः "ल्लेताम्नाम् । भाषाभ्यां प्रत्यक्षबोधोपायतोत्यादौ तद्विज्ञानाभ्यां साध्यसाधनवर्तितेति कृणोवापतीत्येतस्य साधनत्वमपरस्य साध्यत्वम् क्रियाकारकभावेन तयोरन्वयात् बन्धनक्रियाभास्तु एतद्विज्ञानाभावेन साधनत्वमिति विवेकः । साध्यत्वञ्च किञ्चिदसम्माननदित्ये तद्विपरीतं सिद्धत्वं तथा च वञ्चाद्युपस्थाप्यक्रियाया किञ्चिदसम्मानयित्वेनापरक्रियायां साधनत्वम् । युक्तञ्चैतत् यत् वञ्चनादौ द्विवि-

धक्रियायाभान कारकाणा साध्यक्रियायामेवान्वयोपग-
मात् कदन्तस्यैव कारकविभक्तिप्रयोगश्च सर्वजनीतया
साध्यत्वेन तदपस्थितान्वेष कारकान्वयोपपत्तिः । 'साध्यस्य
साधनाकाङ्क्षेति' 'नियत साधने साध्यं क्रिया नियतसा-
धनेति' 'साध्यत्वेन निमित्तानि क्रिया परमपेक्षेन' इति
चाभियुक्तोक्ते । अतएव स्तोत्र पाक इत्यादौ द्वितीयान्त-
तोपपद्यते साध्यक्रियाफलस्य विशेषणोऽपि द्वितीयांशुशास-
नान् । अत्राद्युपस्थाप्यक्रियाविशेषणस्य तु विशिष्यन्निष्ठतया
प्रथमाद्यन्तता 'कदमिहितो भागो द्रव्यवत् प्रकाशते' इति-
भायोक्तेः । कदमिहितं कृता बोधितः । भागो भावना
धात्वर्थस्वरूपमिति यावत् द्रव्येण तुल्यं प्रकाशते द्रव्यध-
र्मात् सिद्धवत्स्वाकारकत्वानि भजते इति यावत् । अत्र
द्रव्यत्व सिद्धसत्त्वान्वयत्वमेव योग्यत्वात् न तु पृथिव्या-
द्यात्मकत्वं ज्ञानपाकादौ तदभावात् । नापि 'वस्तूपलक्ष-
ण यत् सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमभियुज्यते सोऽर्थो
मेद्यत्वेन विवक्षितः' इति पारिभाषिकसर्वनामपरामर्शयो-
ग्यत्वादिरूप, 'साध्यक्रियाया अपि तथ त्वेनाविशेषापत्तेः ।
किन्तु सत्वधिनानि नाभानीत्येकशक्यत्वा सत्यद्रव्ययो-
पर्यायत्वस्य बहुषु स्थलेषु दर्शनात् सत्वभूतत्वमेव द्रव्यत्वमिति
फलितार्थे 'क्रिया न युज्यते' इत्यादिना विज्ञाद्ययोग-
स्यासत्त्वलक्षणत्वाभिधानात् तदुद्योगस्यैव सत्वगुणत्वौचि-
त्यादिति तु तत्त्वम् । वैधाकरणादिभते चन इत्यादौ
क्रियायां शक्तिः 'सङ्घातो गृह्यते जातो गुणद्रव्यक्रियासु
च' काव्या० उक्ते । 'असम्पादयतः कश्चिज्जातिद्रव्य-
क्रियागुणैः' भाष । प्रयोगे 'तस्मिन्नुपाया सर्वे न
क्रूरे प्रतिप्रवृत्तक्रियाः' कुमा० 'प्रतिवृत्तक्रिया विफल-
प्रयोगाः' अस्मिन् करणे (मनुष्याने) 'वसससस्य सपदि
क्रिया केवलसुत्तरम्' भावः । 'यथाकर्म पुंसतनादका
क्रिया' रघु । 'आम्नायस्य क्रियाधत्वादानर्थक्यमतद-
यानासु' 'तदभूतानां क्रियाधेन समाम्नाय' जै० सू० ।
शिक्षायां 'क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति' रघुः
'चिकित्सायाः क्रिया' (मोषा) सर्वा गतागुध' सु० ।
कर्मणि (त्यन्ते) 'चित्तिर्जस तथा तेजः प्रयनीमन एव च ।
पराशरत्वपूर्तत्वाक्रियावेगाश्रया कमी' भाषा० । 'यदा-
श्रया क्रिया तमविकुर्वती नैगमाह सभते' शा०भा० ।
'क्रियैव काव्य' इति भते सुतरां नाधिकरणत्वं' ति० त०
रघु० । सयोग विभागयोरसमनाधिकारणतापक्षेद-
कतया क्रियात्वजातिरिति । 'क्रियां जाति योग्यवति

समवायं च तादृगम् । गृह्णाति चतुःसम्बन्धाटान्मोक्षो-
द्भूतरूपयो 'भाषा० तेन योग्यवृत्तेस्तस्या प्रत्यक्षता' धात्वर्थे
व्यापारे 'तेन तुल्य क्रिया चेति' 'क्रियासमभिहारे
यद्' 'स्वरितजित कर्तृभिप्राये क्रियाफले' पा० ।
'क्रियया यममिप्रैति' वार्त्ति० 'क्रियाया परिनिज्यभि-
र्यद्वापारादमनन्तरम् । विवक्ष्यते यत्र यत् करण तत्तदा
स्यतम्' 'कर्तृकर्मव्यवहितानसाध्यः शरयत् क्रियाम् ।
उपकुञ्चेत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्यतम्' 'क्रिया-
कृतविशेषाणां सिद्धिर्यत् न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा
तत् प्राप्यमिह कथ्यते' । 'निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्त-
विषयं तथा । अपेक्षितक्रियश्चेति विधाऽपादानमिष्यते'
'धातुपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते' इति च भर्तृ-
हरिः । 'क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत क'
भाष । धात्वर्थे फले । 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय
पा० कर्मणा कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रिय सनानाधि-
करणक्रियः कर्मस्यभावस्यक्रियारूपफलमद्रव्ये । क्रिया-
विशेषणम् । अत्र च यथा फलस्य विशेषणत्वेऽपि द्वि-
तीया तथा क्रियाविशेषणशब्दे वक्ष्यते । क्रियान्वयिनस्य
हरिणा दर्शिता यथा

'सम्बोधनान्त कत्वोऽर्थ कारकं प्रथमोवर्ति' । धातु-
सम्बन्धाधिकारविहितमसमस्तानम् । तथा यस्य च भावेन
वर्ती चेत्तुदित इयम् । सम्बन्धस्याटकस्यास्य क्रिय
यैवावधार्यताम् । व्यवहाराद्वाक्रियायाम् उदा० क्रिया-
पादशब्दे वक्ष्यते । आह 'चतुर्दश्या क्रिया कार्या
अन्त्येवान्तु विगर्हिता' म० त० मरीचि । 'सृते पितरि
पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः' गु० त० मरीचि ।
'सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियाह्यं नृप । काधते' तत्त्वैव
विष्णुपु० । 'सै सपिण्डीकृता प्रेत न तेषा च पृथक्-
क्रिया' ति० त० श त०

क्रियाकल्प ५० क्रियाया चिकित्साया कल्योषिधिः । सुश्रुतोक्ते
उत्तरतन्त्रे अष्टादशाध्यायप्रतिपाद्यो क्रियाभेदे । 'अथात
क्रियाकल्पं व्याख्याम' इत्युपक्रमान् तस्योक्तेस्तथात्वम्
क्रियाकार ५० क्रिया विचारम् करोति क-अण् उप०स० ।
अन्यथात्वे द्विका० शकार्यकारकभावि ति० स्त्रियं
टाप् सि० कौ० । सुग्व० भते ईप् इति भेदः ।
क्रियाहेविन् जि० क्रिया व्यवहाराद्वासाधन साक्षिणेष्ट्या-
दिकं हेति द्वि-चिनि इत० विवादे मध्यविचहीनार्गत-
हीनप्रतिवादिनि 'अन्वयादी क्रियाहेवी नोपस्थाता

निरुत्तर' । आहूतप्रपञ्चायी च 'हीन' पदविधौ स्मृत' ।
मिता० नारद तल्लक्षणं यथा "वेत्स्य च साक्षिण्यैव
क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः । ता क्रिया द्वेष्टि योमोहान्
क्रियाद्वेषी स उच्यते" वीरमि० कात्या० ।

क्रियापाट ५० क्रिया विषादसाधनं पादद्वय । चतुष्पादव्यय
हारे साध्यार्थसाधनरूपे सनीये पादे । पूर्वपक्ष स्मृत'
पादोद्दितीयोयोत्तर स्मृत' । श्रुक्रियापादकथान्यय
तृतीयो ४निश्चयस्त' "हृ० । तस्य व्ययहारपादत्व
तद्विगेणदि वीरमित्योदये निश्चीनं यथा
'अथ क्रियापादः । तत्र तदुपयोगिप्रत्याकलितं प्रथम
निहृत्यते । विज्ञानयोगिना तस्य व्ययहारपादत्वानभ्युप
गमेऽपि क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यैस्तु
व्ययहारपादत्वस्यैव स्वीकारात् क्रियापादप्रामाण्यभू-
तमसम्मत । प्रत्याकलितत्वमभाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्या
निश्चितयो क्रियोपन्यसनमनयोर्मध्ये कस्य स्यात्का चा-
स्मिन् वादे क्रिया स्याद्दीनयादौ वानयोर्मध्ये क इत्यादि
सम्यग्प्राड्विषाकस्य सभाषते सम्यग्प्राड्विषाकस्य
या परामर्ग उच्यते । तथा च हृ० सति "वे त्व तिष्ठति
करणे तेषां सभ्यैर्विभावना । कलियलोत्तरं सभ्यैर्द्वैत-
व्येकस्य वादिनः" । करणे धर्माधिकरणे ये तिष्ठति
वादिनः प्रतिगदिनश्च तेषां उत्तरं मिथ्यादिष्वुत्तरे कन-
यित्वा विचार्य एतदुत्तरे कस्य क्रियोपन्यास उचित
इति निर्धार्य विभाव्यते साध्यमनयेति विभावना
क्रियाप्रमाणमिति यावत् । एक य वादिनोऽर्थिप्रत्यर्थि-
न्यतरस्य सभ्यैर्द्वैतव्या उपन्यसनीयत्वेनाप्रापयितव्ये-
त्यर्थः । कात्यायनोऽपि "लिखिते शोभिते सम्यक् सति
निर्दोष उत्तरे । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि विचारणमियते" ।
क्रियाकरणं क्रियोपन्यासः । पुनर्हृ० सति "युत्वा
पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टं यस्य भावना । विभावयेत् प्रतिज्ञात
सोऽखिल लिखितादिना" । विभाव्यते साध्यते साध्यमन-
येति विभाषमा क्रियैव । पूर्वोत्तरं पूर्वपक्षस्य उत्तरस्यैव ।
हृ० क्ववद्भावः । निर्दिष्टा नूहीत्युपदिष्टा । कश्चिदुत्तरे
कस्य क्रिया क्रियारहितश्च किमुत्तरमिच्छेत्तया माह
व्यासः "प्राह्मन्यायकारणोक्तौ त्वं प्रत्यर्थी निर्दिष्टेत् क्रि-
याम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी त्वं प्रतिपत्तौ न सा भवेत्" ।
प्राङ्गुण्यकारणोत्तरयोः प्राङ्गुण्ये कारणे च साधिते-
ऽर्थसाध्यस्य यद्व्ययस्य धारणासाधकत्वाद्द्वयं साधन
प्रत्यर्थिनाऽभ्युपगमात्तेति तत्रैव साध्यत्वाविभाषात्तदुप

न्यासकारिण एव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोपम्यनसत्साधनायो-
चितः । अर्थिसम्बन्धविरहप्रत्यर्थिसम्बन्धोद्देशो योग्यि
तेनैव निश्चयात् । मिथ्योत्तरे तु वादिनः प्रमाणमपेक्ष्य
द्वेष्टि प्रतिज्ञानेऽर्थे प्रमाणभावात् एव प्रत्यर्थिमित्योक्ति-
प्रतिज्ञातसाध्यैत्यभाषं सिध्यतीति तत्परिचाराय भाषा-
भाषयोर्भाष्यस्य साध्यत्वोक्त्याच्चार्येण एव क्रिया ।
सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साधनमस्तीति निरर्थकत्वं त
क्रियैव नास्तीत्यर्थः । हृ० सति "प्रतिज्ञाभावेद्वादी
प्रत्यर्थी कारणान्तरा । प्रागुक्तं यादयितव्यं । जयपत्ने च
भावयेत्" प्रतिज्ञास्य प्रतिज्ञातार्थम् । इदञ्च परिषेपा-
मिथ्योत्तरविषयम् । प्रागुक्तं प्राङ्गुण्यं । जयपत्ने
येति प्राङ्गुण्यदर्शित्वं भवत्येवमस्यम् । सन्तु "यदपेक्षे-
वमर्थस्य देहीत्युक्तस्य ससदि । अविबोक्ता दिगेद्देश
कारणं यान्यदुद्दिष्टे" । दिगिति कथयति यथाहमर्थमिति
देगं साक्षी । मेधातिथिस्तु ऋणादिप्रयोगदेशवर्तिन
शान्तिनो देशगणनेन लक्ष्यन् इत्याह । अन्यत्कारणं
प्रमाणं साक्षिभिरुपेक्ष्यादि । मेधातिथिना तु "करण
या समुद्दिष्टे" पठित्वा करणशब्दं प्रमाणसामान्य
वाचकोऽपि गोबलोपदिष्टान्येन साक्षिभिरुक्तकरणाचष्टे
पृथगुपादानात् । कारणं वा समुद्दिष्टेति पाठेऽप्यय-
मेवार्थः इत्युक्तम् । यत् मिथ्याप्रत्ययस्कन्दनयो कन-
द्वयस्य व्यापिता । यथा कश्चिन्मृद्व्याहिकया कश्चिद-
भियुक्तं मदीयेयज्ञौरसकश्चिन् कावे नद्यास्य म्द्वेष्टे दृष्ट
यत् । तत्राभियुक्त उत्तरयति मिथ्येतत् । एतत्प्रदर्शित-
तनाशकानात् प्रागेवास्या मदुद्दिष्टेऽवस्थितत्वादिति । इद-
न्तावत्पक्षपक्षेपक्षमतममित्यनुत्तरत्वानर्हम् । कारणो-
पन्यासाच्च शुद्ध मिथ्योत्तरम् । एकदेशस्य पगमाभावाच्चा-
र्थिना निश्चितोऽर्थः इत्यादि प्रागुक्तप्रत्ययस्कन्दनक्षय
नास्कन्दति । साध्यभेदाय प्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावाच्च न
पक्षैकदेशस्य यत्कथमित्युत्तरं युगपद्व्ययहारसम्बन्धत
युगपदनुत्तरम् । तथात्वकारणं मिथ्योत्तरमेवेदम् कन्य-
तरसाधनेनापि विवादपर्ययसानात् । अत्र 'मिथ्याक्रिया-
पूर्वपादे' इति वचनात् "कारणे प्रत्यादिनीति" वचनाच्चान्य
तरस्य यथारुचिक्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि
मिथ्याक्रियेष्टादे शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात्
"कारणे प्रतिगदिनीति" वचनात् प्रतिवादिग एवात्र
क्रिया । नचास्यापि शुद्धप्रत्ययस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषय-
त्वाऽभावप्रसङ्गेन न कस्यापि क्रिया प्राप्नोतीति निश्चय-

प्रतिपक्ष एवेति वाच्यम् । यतः प्रसङ्गसाम्ये दनेऽपि
प्रवृत्त्याद्युपगमेन प्रतिद्वन्द्वकारणत्वेन तद्वशात्साम्य-
विनीतिरिति वाच्यम् एकदेशाभ्युपगमस्य प्राथिकत्वात् । कार-
णोपन्यासस्योत्तरान्तरासङ्कीर्णतया तद्व्यवस्थावशात्साम्य-
भात् । एवं च कृतज्ञपक्षव्यापि सप्राज्ञप्राय मित्युत्तर-
मपि दृश्यम् । यथा प्राक्तननाभिवोग एव । यद्येव
प्रतिद्वन्द्वमिदं । यतः प्रसङ्गसाम्येन तद्वशात्साम्य-
व्यापारमार्गेण पराजित इति । अत्रापि प्राज्ञप्राय-
कारणोक्तौ इत्यादिप्राक्प्रदर्शितवचनात् प्रत्यर्थिन एव
क्रियोपन्यासः । प्राज्ञप्रायसिद्धौ प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव
मित्युपलक्षणपर्यवसानादस्य शुद्धप्राज्ञप्रायविषयत्वासम्भवा-
देतादृशप्राज्ञप्रायविषयताया अप्यवर्जनीयत्वात् । यत्त-
न्प्रतिज्ञोत्तरस्यास्य प्राग्प्रदेशानुत्तरत्वान्नित्यात् । यतः त-
त्कारणप्राज्ञप्राययोः कृतज्ञपक्षव्यपितयैकोत्तरत्वान्न
प्रत्यर्थिना प्राज्ञप्राय एव साधनीयः । कारणसाधनस्य
तदन्तर्भूतत्वात् । यथा रूपकथनमेव सामकं गृहीत-
मिदमभियुक्तं प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तत्वादिदा-
होमस्यैव न धारयामि । अस्मिन्नेवार्थे प्रागुक्तानामभिमि-
युक्तवत्प्राज्ञप्रायहारोक्त्यासम्भवाजितयानिति । इदानीं
हीनपरिज्ञानोपपत्तौ तत्र भवति । “बाह्यैर्विभागेऽस्मिन्-
भागेऽन्तर्गतं नृणां । स्वयमेवैतद्विज्ञातारैश्चक्षुषा चेष्टि-
तेन च” । स्वरो विहृतो गृहदत्ताद । वर्णोऽव्यसामा-
त्रिक्तं कृण्वत्वादि । इहिकां स्वेदनेपधुरोमाश्चादि ।
आकारो विहृतो भ्रुप क्रियादि । चक्षुः कातरम् ।
श्लेष्टितं दृष्टास्यानात् स्थानान्तरगमनादि । याज्ञवल्क्यः
“देशाद्देशान्तरं याति सूक्ष्मो परिलेदि च । तलाट-
स्त्रियते चास्य सुखं वैभवं मेति च । परिशुष्यत्सुख-
द्वयो विरुद्धमिदं भाषते । वाक्चक्षुः पूजयति नो
तत्रोक्तौ निर्भुजत्वपि । स्वभावाद्द्विहृतं गच्छेन्नो वाक्कायक-
र्मभ । अभियोगेऽथ साध्ये वा दुष्टं स परिकीर्तितः ।”
मनोवाक्कायकर्मभिर्यः स्वभावाद्द्विहृतं गच्छेन्नो न भया-
दिनिमित्तमसाधभियोगे साध्ये वा दुष्टं परिकीर्तितः ।
मम ह्यदि विहृतोरेव विविच्य दर्शयति । देशान्तरं याति
न चैकत्वातिष्ठते । सूक्ष्मो व्योमपान्तौ परिलेदि जिह्वया
उम पुनः परिषटयतीति । कर्मणो विहृतः । अस्य
तलाट स्त्रियते स्वेदविन्दुद्वन्द्वद्विहृतमभिवति । सुखं वैभवं
वर्णोऽव्यसामात्रिक्तं पाण्डुत्वं लक्षणत्वादि एव प्राप्नोतीति कायस्य ।
परिशुष्यत्सुखद्वयोः परिशुष्यत्सुखद्वयं स्वत्वद्वयत्व-
न

पदवर्णं वाच्यं यस्य सः । ननु अनुपयुक्तं विरुद्धं
पूर्वोपरविरोधवद्भाषते । परोक्ता वाच्यमतिवचनदानेन,
इति वचः । चक्षुः परस्य प्रतियोग्येण न पूजयति ना-
भिनन्दतीति चक्षुषः । मनोविहृतोऽस्मिन्मनोवि-
हृतोऽन्तर्गतत्वात् । तथा व्योमो निर्भुजति वक्तव्यमुपपद्यते
भावेन चालयतीति कायस्यैव विहृतः । मनुरेव “आ-
कारैरिहृतैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रपक्षविका-
रैश्च ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः” कात्यायनः “आकारैरिहृत-
चेष्टाभिस्तस्य भावः विभावयेत् । प्रतिवादी भवेद्हीन-
सोऽनुमानेन लक्ष्यते । कर्म स्वोदोऽथ वैभवं मोषशो-
घाभिर्मर्षणम् । भूलेखनं स्थानहानिस्त्यर्ग्यं गूर्णनिरीक्ष-
णम् । स्वरभेदश्च दृष्टश्चिह्नमाहर्षनीयः ।” प्रति-
वादिगृहेन परस्परप्रतिपक्षवादितादुभयोर्पक्षयः ।
अभिमर्षणं श्लेषोऽप्युक्तमन्तर्गतं नृणां । इदं कवद्भावः । व्यो-
ममायणे “आकारः स्थायमानोऽपि न शक्यो विनि-
गूहितम् । बलादि विहृतोऽथ भावमन्तर्गतं नृणां” ।
अनेन च पराजयसम्भावनामात्रमतिपाद्यते तस्य च
फलं क्रियादिपरात्मार्थे सभ्यादीनामत्यवधानेन व्यवहारो-
पविचारः । नत्वेतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा,
नैसर्गिकनैमित्तिकविकारयोर्वैलक्षण्यस्य विवेक्तुमशक्यत्वात् ।
यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिविवेक्तुः शक्तुयात् तथापि
न पराजयनिमित्तमसाधित्वनिश्चयः वा दण्डादिकाय
सम्भवति । न हि निपुणभिपगभियोगमूलकमरणनिश्चये-
ऽपि स्तुतकार्यमार्थां समाचरन्ति । योगीश्वरः “सन्दि-
ग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यत्र निष्पतेत् । न चाहृतो
वदेत्किञ्चिद्हीनो दण्डोऽथ स स्तुतः” । सन्दिग्धमधमणार्थादि-
भिरनभ्युपगतमेवार्थं यः स्वतन्त्रः प्रमाणनिरपेक्ष-
एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्योऽनवेद्यैव तस्माद्वि-
हृतः तदुपरि दण्डाद्यापाटयति वा स हीनो दण्डो-
भवति । न परं प्रकृतार्थहानिमात्रेति प्रत्युत स्वात-
न्त्र्यमिदं न राजदण्डमपि दादन्तीति । यच्च स्वयमभ्यु-
पेतं साधनेन या साधितवाच्यमानो निष्पतेत् पला-
येत । सोऽपि तथा दण्डः साधित धनञ्च दायः ।
यथाहृतोऽभियुक्तोराज्ञा चाहृतः सदा न किञ्चिद्वदति
स प्रकृतार्थहानिं दण्डश्च प्राप्नोति । प्रकरणात् दुष्टपरि-
ज्ञानमेव सा भूदिति दण्डपक्षश्च दण्डोऽपि साध्योऽ-
प्यर्थोऽहीयत इति स्वार्थाच्च हीयत इत्यर्थाद्हीनत्वदर्श-
नादत्र तन्माभूदिति हीनपक्षश्च नारदोऽपि । “अन्यवादी

क्रियादेपी नोपस्थाता निरुत्तर । आहृतप्रपञ्चायी च
 भीन पञ्चविध स्मृतः । अन्यथादी तथा हीन स एव
 निरुत्तानन । एवंवाट परित्यज्य योऽन्यमानस्यते पुन ।
 वाटतक्रमणज्जोदो हीनवादी स यै नर । कात्या
 यनेनापि 'आश्रित्या यथा कार्ये त्यजेदन्वद्वेटसौ ।
 अत्यपन्नान्यन्तेन कृतो यादो स हीनत' । यथ क्रद्धिद-
 मिथु च नाहमेननमियुज्जे इत्येव धिरुद्धमभितधीत सोऽ
 पन्न्ययागी तथा हीन इत्याह स एव 'न मयाभि-
 त्त कार्यमभियुज्य पर पदेत् । धिमु य स भवेदेव ही-
 नननमपि निर्दिशेत्' । तथा पत्ने लिखित पश्यन्नमन्यथा
 वषट्पन्नयादी तथा हीन इत्याह स एव 'लेखयित्वा
 तु यो वाक्यन् वाऽभ्यधिक पुन । यदेहादी स हीयेत
 नाभियोगन्तु सोऽर्हति' । अभियोग पूर्वपन्न नाहं त
 यादित्ययोग्यो न भवतीत्यर्थ । क्रियाहेपिणोऽनुपस्थित्य
 हीनतायास्तेनैव विवरण कृतम् 'लेख्य च साक्षिणश्चैव
 क्रिया नैवा रणीयिभि' । ता क्रिया द्वेष्टि यो मोहात्
 क्रियादेपी स उच्यते । आह्वानाटनुपस्थानात् स न एव
 न हीयेत' । निरुत्तरतया हीनमव्याह स एव 'ब्रूही
 त्युक्तोऽपि न ब्रूयात् स युक्तननरुति । द्वितीयेऽहनि
 दुर्बुद्धेर्विद्यातस्य पराजयम्' । पराजय तच्च चक्र हीन
 तात् । अतएव हारीत 'सापदेशे हरेत्कानेननुयथापि
 सतिदि । उक्ता यथो विमुक्थ हीयमानस्य लक्षणम्' ।
 सापदेश सञ्चाजम् । यथाह कात्यायन 'व्याजेनैव
 तु यत्वासौ दीर्घफलमतिक्रमेत् । सापदेश तु तद्विद्या-
 हाटहानिकर स्मृतमिति' । आहृतप्रपञ्चायी अभि-
 योमपरिहारार्थमाह्वाननुज्ञा प्रच्छन्नचारी । एते पासु-
 त्तोत्तरस्य हीनता युक्ते त ज्ञापयितु 'हीन पञ्चविध'
 इत्युक्त न परिरुद्धार्थनवोपासपि हीनत्वकरणत् ।
 हीनताशुद्धज्ञापन दण्डभूयस्त्वार्थम् । ययोक्तवाक्याय-
 नेन 'अन्यथादी पणान् पञ्च क्रियादेपी पणान्दश ।
 नोपस्थाता दश द्वे च मोहोऽन निरुत्तर । आहृतप्र-
 पञ्चायी च पणान्दाप्यस्तु विगतम्' । अत्रापि विशेष
 उक्ततेनैव 'विराज्जनमनायातमाहृतप्रपञ्चायुनम् ।
 पञ्चरात्रम तक्रान्ति धिन्नेत सहीयति' कात्यायनेनैव
 प्रकारान्तरेणापि हीन उक्त । 'आश्रितव्यगृहाराणामेक
 यज्ञ प्रभेदेयेत् । यादित् लोभवेसैव हीनननमपि निर्दि-
 शेत्' । आश्रितव्यगृहाराणा सथादीना मध्ये एकमपि
 य प्रभेदयेत् अत्यहागुत्तरेषाद्युत्पादनेनेत्यर्थ ।

हृहृस्तरपि 'भय' करोति भेट ग भीषण वा निर्दि-
 धनम् । एतानि यादित्वा यद्य व्यगृहारे न हीयते ।
 भयादीनि व्यस्तमनस्तानि देन क्षमां स हीयत इत्यर्थ ।
 भय करोति भीषणानन्यमुखेन भयोत्पादनमिति जेप ।
 मनुरपि 'अदेग्न यथ दिश त निर्दिश' प्रापङ्गुते च य ।
 यथाधरोत्तरानर्थान् विगतान्नावबुधते । व्यपदिश्या-
 पदेगञ्च पुनश्च स्वप्रापयति । सम्यक् प्रणिहितस्वार्थ
 एव सद्भाभिनन्दति । अस्माद्वे का'ज्जिभिय देगे सम्भा-
 पते मिय निरुच्यमान प्रचञ्च नेके दयापि निधत्तेत् ।
 ब्रूहीत्युक्तय न ब्रूयात् 'उक्तञ्च न विभावत् । न च
 पूर्वापर विद्वत्तत्वादर्शा' स हीयते । ज्ञातार सनि
 मेत्युक्ता दिशेत्युक्तो दिगेच्च य । धर्मस्वकारयैरेतैर्ही-
 ननमपि निर्दिशेत्' । अदेशप्रमुपयोगासत्यत्वादित्वा
 निर्देशानर्हं दिशति कथयति य । यथ कथितमपि
 न भवेदसक्त' मूलपन्नपति । यथाधरोत्तरानर्थान् पूर्वापरा-
 भिहितान्विगीतान्निरुद्धस्तत्त्वेन नावबुधते । यथापदे-
 ग व्याज पोहाटिकमप टग्रे द्वयव्यापनवति अपसरति
 सभात । यत्र सम्यक् प्रणिहित सम्यक् प्रणिधानेना-
 कलितमपि परोक्तमर्थ एव सद्भाभिनन्दति अनुवादप्रत्यु-
 त्तरदानादिना ना द्यते । मेधातिथिस्तद्देशमिति पठित्वा
 भाषायादित्तिमितदेशमिच्छससम्भाषिण वा देशम् । यद्वाऽ
 भियोक्ता दिगेद्देशमित्यत्रैव देशगृहेन साक्षिणो व्याख्याय
 साक्षिनिर्देशः । अत्राले सम्भावितसाक्षिणो निर्दिशतो न'
 व्यचक्ष्यो । यथ ज्ञातार साक्षिणो समोक्तैर्हे सन्तीति
 सभायापुक्ता के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान् । अत्र मा मा
 ज्ञातार । यथार्थवाटहमिति जानानां साक्षिण इति
 यावत् । द्वितीयैकचमानस्याधश्चद्व्यस्य द्वितीयाया इत्यनेन
 मास् इत्यस्य मा इत्यादेशः । ननु मे इति प्रकृतमेतत् ।
 'कस्यैवनागति' तन्निषेधात् । तेन मेति सञ्चरपि स-
 माहित इति मेधातिथि । आचार्यास्तु व्याकरणाधिक-
 रणे सन्धिकरणमत्तापगच्छ इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्
 प्रकृततामेवास्य अन्यत्वे मे सन्तीति सम्बन्धात् ततो
 यासम्बन्धप्रयुक्तपक्षीप्रतिषेधावकाश इति तेषामभिरुचि ।
 सन्ति ज्ञातार इत्युक्तेति कल्पतरुलिखितपाठस्तनाकर
 एवाचार्यमेध तिथिभ्यामवतत्सा दति ध्येयम् । सिद्धान्ते
 त्वाचार्याणां आहृतसत्यमत्र समाधिरभित । एतै का-
 रणैर्व्यस्तै समस्तैर्वा मादिप्रतिपादिनोरनन्तर हीन-
 च्छिर्देशेदित्यर्थ । हीनतादितया द्रष्टव्यतामात्रं प्रक-

ताद्येहानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायं प्रपञ्चः “कल-
प्तिरस्येत्यादि” वचनात् । अतएव नारदोऽपि “सर्वेष्वर्थ-
विशदेषु वाक्कुले नावसीदति । परस्त्रीभूषणानादाने
शास्त्रोऽप्यर्थान्न हीयते” । अस्मार्थं अर्थविशदेषु सर्वेषु
वाक्कुले प्रमादाभिधाने पूर्वपक्षितेऽपि नावसीदति प्रह-
तादयस्तु हीयते । अत्रोदाहरणमात्रं परस्त्रीत्यादि ।
एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्त्रोदण्डोऽपि यथा न प्रह-
तार्थाहीयते इति एवं सर्वेष्वर्थविशदेष्वित्यर्थः । अत्रापि
परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव भवेत् । अर्थविशदेऽपि पादभान्म-
न्युक्तेषु प्रहताद्यादिपि हीयत इत्यर्थोऽङ्गं भवति । यथा-
ऽङ्गमेव शिरसि ताडित इत्यावेद्य भाषादिसमये हस्तेन
पादे ताडित इति वदन् दण्डः पराजितश्च भवति ।
मन्युक्तावेवादेषु न ताडनादिकमयमस्ति सारोपावेदित-
वान् सम्प्राधिकरण इति प्रतीतेः । अतएव “दोषानुरूप
संवाहः पुनर्वादो न विदुते” इति वार्हसिन्धु पुनर्वाद-
निषेधोऽपि मन्युक्तव्यवहारविषय एव । स पादोदण्डमि-
त्यर्थः । अस्माद्ये सम्भाषणार्थे विजन इति यावत् ।
नेच्छेत् श्रुतमन्युतत्तु यथा । राजकात्यादिव्याजस्य-
त्याद्य सामान्यरङ्गश्चेत् । ब्रूहीत्यादि गतार्थम् । अन्या-
देवमित्यादौ ब्रूहीत्यादौ च बहुलत्वेऽपि तस्य वदित-
व्यमिति यावत् भाष्योक्तरीत्यास्मिन् प्रकरणे पुनरुक्ति-
र्न दोष इति भगवान्नेधातिथिराह । कश्चिदर्थविशदेऽ-
प्यर्थहानिः सन्दिग्धार्थमित्यनेन दर्शिता । नारदोऽप्याह
“अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते । प्रसक्ता स
विनेयः स्यात् साप्यर्थे न सिध्यति” । प्रवर्तते साधयति
वतादिनेत्यर्थः । दृष्टान्तरपि “आहूतप्रपञ्चाद्यौ च
भीमी साक्षिपराजितः । स्वशक्त्यतिपक्षे हीनवादी
चतुर्विधः” । साक्षिपराजितः सान्निध्यादयं पराजित-
तः, स्वशक्त्यतिपक्षे सप्रतिपक्ष्युत्तरदाता, अनयोर्द-
ष्टान्त्येनोपायः । यथाऽनयोर्ब्रह्मतिपक्षार्थहानि-
स्तथाऽनयोर्ब्रह्मतिपक्षार्थहानि । अत्राप्युत्तरहीनताधिक्यं ति-
पादार्थे चतुर्विधं दण्डं परिमङ्गलायामन्ययान्ते गान्तव्य-
यम सिद्ध्यति । अत्रापि कदा हीनकार्यमिदं कदा-
नाशविशेषो नैव प्रपञ्चाद्यौ विपक्षेण भीनतत्वं सम्भ-
विष्यति । साक्षिभिस्तत्क्षणमतिपक्ष्य हीयते” इति
साक्षिभिस्तत्क्षणमतिपक्ष्य हीयते । यथा सामान्यान् साक्षिणो विदित्य-
दवादिमिष्य निर्दिष्टे मनुना शतार इत्यनेन हीनत-
योक्ते तत्रापि कात्यायिनो दृष्टान्तराह “साक्षिपदम्
६२ वाच भाग ३

समुद्दिश्य यस्तु तावत् विवादयेत् । त्विंशद्वातात्विपक्षाद्वा
तस्य हानिं प्रजायते” इति । दैविकराजिकान्तराये त्व-
वध्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह स एव “आचारक-
रणे दिव्ये कृत्वोपस्थाननिर्णयम् । नोपस्थितो गदा
कश्चिच्छलन्तं न कारयेत् । दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन्
कासे यदा भवेत् । अवधिगमात्रेण न भवेत् स प-
राजितः” । इति आचारकरणे व्यवहारकरणे । कल-
न्तव्यं कारयेदिति यदा-यत् वचनेनार्थहानिं प्रतिपा-
दिता तत्रैव पुनर्विवादभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्तं
दण्डं कृत्वा पुनर्वादं प्रवर्तनीय एवेति सूचितम् । यत
आह कात्यायनः “पलायनानुत्तरत्वादप्यपचाय्येण
वा । हीनस्य गृह्यते वाटो न स्ववाक्यजितस्य च” ।
स्ववाक्यजितस्येति प्रहतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणमेव
पिष्टतमिदम् “यो हीनचिह्नेन जिततस्माद्वा विद-
वृथा । स्ववाक्यहीनोयस्तु स्यात् तस्योद्धारो न विद्यते”
इति । उद्धारः पुनर्व्यवहारः । अत्रापि स्ववाक्यहीन-
इति प्रहतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवादमुप-
क्रम्य राजानं वदयित्वाऽन्योन्यं यौ वादितिव्यादिनौ
स्वयमेव विवादोद्धारं ते तयोर्बभूवोरपि दण्डप्रत्यभाज-
दृष्टयति । “पूर्वोत्तरे सच्चिविदं विचारे सम्मार्जिते ।
प्रथमं ये मिथो यानि दाय्यास्ते द्विगुणन्दमम्” ।
मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमहत्त्वं वाऽन्योन्यमयानोक्तेः
राज्ञोऽनिवेदनमङ्गमत्रेति । कात्यायनस्तु स्पष्टमाह
“आवेद्याप्रसङ्गीतास्तं प्रथमं यानि ये मिथ । सर्वे
द्विगुणदण्डाः स्युर्निप्रलम्भाच्चृपस्य ते” इति । द्विगुणो
दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डोपेक्षया न तु विवादोद्धार-
भूतद्वयमेव यद्यप्यपेक्षया यद्यप्यपेक्षया । राज्ञे निवेद्या-
ऽन्तो यद्यप्यपेक्षया राजानुरोधेनैव वा सन्धिकरणे तु न दण्ड-
इत्यर्थसिद्धिः स्पष्टीकृतं दृष्टयति । “पूर्वोत्तरे (मि-
थो) निमित्तं प्रकान्ते कार्यनिर्णये । द्वयोर्बभूवोरयो रान्ति-
स्य दण्डं द्वयोरेव । साक्षिसम्पत्तिस्तु भवितव्यो
भयोरपि । दोषायमानो यौ सन्ति कर्तव्यानी विष-
क्षणी । प्रमाणसमता यत् भेदः शास्त्रचरित्तया । तत्र
राजाद्यया सन्तिरुभयोरपि गत्यते । अत्रापि यद्यपि
कीर्तिर्भवेत्ताम्येन भूयते । न द्विगुणे सान्निध्यादे-
रह विनिवर्तते । निष्पत्त्यादुपलब्धं दण्डं धर्मं प्राप्नो-
त्ययम् । विषयज्ञानेन नाना पुनर्दोषमपेक्ष्य च । तत्रा-
त्कुलापाध्यक्षधर्मज्ञा समरपद । अहोऽहोभाजदण्डः

स्तत्कृतं व्यं विज्ञानेति । साक्षिसम्यक्क्रिय इति उ-
भयोरप्यर्थिप्रत्ययिनोः किमेते वक्ष्यन्तीति साक्षिसम्यक्-
प्रयक्तो विकृत्यो भवेत् तत्र कार्यनिर्णये दोलायमानौ
सन्देहदोलाकूटौ यावधिप्रत्ययिनौ सन्धिं कुर्याताम्नौ
विचक्षणौ चतुरौ पराजयजनिताऽप्रतिष्ठादितरोधाना-
दि यर्थ इति कल्पतम् । रत्नाकरस्तु "साक्षिणा सभ्यानाञ्च
विकृत्य परस्परविरोध इत्याह । प्रमाणसमतेति ।
यत्र सभ्यानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणं साम्यं प्रतिभाति । यत्र
च शास्त्रचर्चयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण चरित्वे व्य-
वहारे चरित्वान्तरेण भेदो विप्रतिपत्तिर्नतु शास्त्रव्याव-
हारयोः परस्परस्मद् धर्मशास्त्रादिरोधे व्यवहारस्याधे-
शास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात्" इति व्याचष्ट्य । तत्र राजाज्ञया
सन्धिं कार्यत्वेन प्रगच्छते धर्माधोपपत्तिहेतुत्वात्
निष्पत्तायुपहाद्यव्यवस्थानिवर्तकत्वाच्च । तस्मादित्यादिना
राजाज्ञैः केवलं न सन्धिहेतुं कुलगणव्याप्तादिचोऽपि
राज्यचनसमिति प्रतिपाद्यते । एतच्च प्रत्याकलितं स
भ्यैरवगम्यमादत्तव्यमित्याह नारदः "प्रमाणानि प्रमाणस्यै
परिपाल्यानि यत्नतः" । सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैर-
व्यवस्थिते । व्यस्यार्थः सृष्टिचन्द्रिकाकारेणैवमुक्तं "य
व्यवस्थिते प्रमाणे प्रमाणानि प्रमाणकर्तारं प्रमाण-
शब्देन लक्ष्यन्ते । ते सीदन्ति विनश्यन्ति निर्णयं नाप्नु-
यन्ति । अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणस्यै सत्यैर्बल-
तस्तानि प्रमाणानि परिपाल्यानि यथा व्यवस्थादु स्थि-
तानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थः इति" । वयन्तु-
ञ्जयस्थितैर्मूलैरित्यादिना दु स्थितैः प्रमाणैः प्रमाणातु-
याहकैस्तैः प्रमाणानि साक्षादीनि सीदन्ति निर्णया-
क्षमाणि भवन्ति, हि यतोऽतः प्रमाणस्यै प्रमाणानि
यत्नतः परिपाल्यानि सत्कर्तृपरिशुद्धपुष्टपक्षे तत्त्व
निर्णयफलानि कार्याणीनि व्याचक्षते । अनयोश्च व्या-
ख्यानयोस्तारतम्यलक्ष्यादि विवेचनीयम् । इदञ्च प्रत्याक-
लितव्यवहृत्सम्बन्धाभावात् व्यवहारदर्शितात्कर्तृकत्वाच्च
व्यवहारपादचतुष्टयानुभूतमिति मिताक्षराकारस्य स-
म्मतम् न त्वनुपादेयम्, एतदन्तरेण तृतीयक्रियापादानव-
तारात् । तथाहि उत्तराभिधानान्तरमर्थिप्रत्ययिनो
कस्य क्रिया का वा क्रियेति परामर्शलक्ष्यस्य प्रत्याक-
लितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वानभिधानादप्रवह-
तः सम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति । अपरा-
कस्य "साध्यसिद्धिदेन जयपराजयवधारणलक्षण

प्रत्याकलितं योगीश्वरवचने लक्षणया गृह्यत इति वदन्
क्रियोपन्यासोत्तरकाशमीमं चारस्य सभ्यै क्रियमात्रस्य प्र-
त्याकलितरूपतामभिप्रैति" "सम्प्रतिपत्त्युत्तरेण क्रियापादे
नापि जयपरजयवधारणलक्षणप्रत्याकलितपाद इति द्विपा-
क्षत्वेति" पुनश्चो याचस्थानिरपि तदेवातुम्भाति । कल्पतरु
सृष्टिचन्द्रिकाकारौ मिताक्षराकारपदयोस्तरेणानन्तरभा-
वितानां ज्ञानपरज्ञानसंस्कारव्यक्रियानानां क्रियापाद-
प्राग्भाविना प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौ । व्यवहारोपयो-
गित्यादु एष्टस्यत्यादिप्रचनानां प्रागुक्तलक्षणितानामनुरोधाच्च
व्यवहारपादत्वं परन्तदन्त्युपगतवन्तौ क्रियापादप्राग्-
भावितत्वमेव तु तस्य युक्तम् । ये तु तिष्ठन्ति करण इ-
त्यादिप्रचनानां व्यवहारपादत्वमस्तु नवेत्यन्यदेतत् । यत्तु
साध्यसिद्धेर्व्यवहारफलत्वाच्च व्यवहारपादत्वं युक्तमिति
तच्च व्यवहारभावनया फलप्राप्त्यर्थेण फलनिष्पत्त्येन
फलस्य तदगत्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात् । अतएव तत्र
या भावनेति श्रीमासकानामुद्बोधः । तात्पर्यपरिशुद्धावु-
द्भयनाचार्यस्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमत्यते
यथाह "यद्यपि परीक्षाया न वादिप्रतिवादिनौ स्तः ।
पृच्छोपक्रममालेण द्वितोयोपयोगात् । सम्प्रतिपत्तिं तयो-
र्विषयोपस्थापनमात्रपर्यवसानात् स्थेयस्यैव परीक्षकत्वम् ।
तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पा-
दाव्यवहारप्रवर्तनात् फलतो न कश्चिद्विशेषः । एककर्तृ-
कत्वेऽपि तावत् एव व्यापारकलापस्य विचारे विद्यमान-
त्वात् तस्मादप्यनिपुणो देशकस्तथापि देश्य सावगमनेवेति" ।
वस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्यासस्तस्य प्रत्याकलितत्वेनाभि-
प्रैतः । किन्तु समिककृत प्रमाणोपन्यासककर्तृकादिपरा-
मर्श एव । यतो न शास्त्रीयकथाया व्यवहारवत्पूर्वप-
क्षोत्तरपक्षौ स्वाभिमतवहेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ ।
किन्तु पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्धारोत्तरपक्षदूषणपुरस्सरं स्व-
पक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिपक्षेण स्वपक्ष-
साधकप्रमाणप्रस्थापनं प्रथमं क्रियते । ततः स्थे-
यैस्तदुभयविकेकास्तप्रत्याकलितेन निष्कर्षः एकतरपक्षनि-
र्धारणरूपं क्रियते । तावता कथासमाप्तिर्वेति, जलपित-
रुद्योस्तु समिकादीनामुत्तरोऽपि व्यापारो विद्यत इ-
त्यादि लक्षणमाकरे । अत्र तु साक्षादिविषयस्य सा-
ममुत्तरभेदेन नियतं प्रागुपन्यासमभिप्रैति न पूर्वोत्तर-
पादानन्तरमिति तस्य । अतएव प्रत्याकलितस्यालोत्तरे कस्य
क्रियेत्यादिपरिभयस्य स्थेयकृतस्य प्रत्याकलितस्य प्राग्भावं

प्रमाणोपन्यासात्तत्र तु प्रतीच्यत्यनेन स्थेयकृतप्रमाणसा-
ध्वसाधुतां विनैकरूपता चेत्त्यस्तु विस्तरः । एषं प्रत्याक-
लितभाकलितम् । अधुना क्रियापादो विविच्यते । तत्र
कात्यायनः । वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फु-
टम् । तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम् ।
सारभूतं पदं मुक्त्वा नि साराणि बह्वन्यपि । संसाधयेत्
क्रियायान्तु ताङ्महात् सारवर्जिताम् । पक्षद्वयं साधयेद्या
ताङ्महात्तद्वरतः क्रियाम् । क्रिया चलवतीमुक्त्वा दुर्वलां
योऽवलम्ब्यते । स जयेऽवष्टेते सभ्यैः पुनस्तान्नाश्रुयात्
क्रियामिति । ताम्बलवतीम् । तेन प्रागेव प्रबल प्रमाण
मुक्त्वा दुर्वलप्रमाणालम्बनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबल
प्रमाणोपन्यासायसरो मास्तीत्यर्थः । अतएवाह नारदः
“निर्णिकृते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं
साक्षिणो वापि पूर्वमायेदितं नचेति” । निर्णिकृते शोधिते
अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं प्रापित इति यावत् ।
पूर्वमेव दुर्वलप्रबलसमलप्रमाणोपन्यासे कृते तु सर्वप्रमाणा-
नुसारेण क्लृप्तं निरखेत्यभिधानात् निर्णयः । पश्चादु-
द्घातितन्तु कृतिमत्त्वादिशङ्काफलद्वितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः ।
अतएव पूर्ववाक्येऽपि मुक्त्वा पुनरिति चोक्तम् । स एव
“यथा पक्षे सु धान्वेषु निष्फला प्रादृष्टो गुणाः । निर्ण-
कव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथति” । उत्तरे पक्षनि-
वेष्टिते साध्यसिद्धे साधनाय तत्साधननिर्देशकः कुर्यादि-
च्छपेक्षिते यावत्तत्कथं वाह “ततोऽर्थी लेखयेत्तदा प्रति
ज्ञातार्थसाधनम्” । तत उत्तरलिखनानन्तरमर्थी अर्थ्यत
इत्यर्थः साध्यं सोऽस्याऽस्तीत्यर्थी साध्यवान् सद्य एवा-
विलम्बेन प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साध-
नम् साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । साधनादि लौकिक-
अलौकिकं वा लेखयेत् लेखकद्वारा । स्वयं वा लिखेदित्यपि
इच्छस्यम् इष्टार्थत्वात् अत्र सद्य इति यदनुत्तराभि-
धाने कालत्रिम्बनमप्यनुसम्यते । तच्च विधेयपरिभाषाया
विवक्ष्यते । अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्याप्य-
क्षित्वमिति न कोऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्य-
वहारनिर्वाहः तथाचोक्तम् “द्विपात्सम्प्रतिपत्तिस्तिति-
मिद्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात् स एव साधनं लेख-
येत् । ककारणोत्तरमाङ्गप्रायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थेऽत्र साध्य-
यान् कारणाङ्गप्रायोत्तरयोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव ले-
खयेदित्युक्तं भवति । तेन “माङ्गप्रायकारणोक्तौ तु
प्रत्यर्थी निर्देशेत् क्रियाम् । निय्योक्तौ पूर्ववादी तु म-

तिपत्तौ न सा भवेत् । मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे
प्रतिवादिनि । माङ्गप्रायेऽपि तथैव स्यात् प्रतिपत्तौ न सा
भवेदिति” व्यासादिष्वनुक्तोऽर्थपदेन सहोपेतः सर्व
एवोक्तो भवति । अत्र चण्डेश्वरः “साहसक्येयपारुष-
योऽभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत्तद्य एव कालोऽन्य-
त्रेच्छया कृतः” । इत्यत्र मदो विवादयेदुत्तरान्दामयेदित्य-
नेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्-
पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्-
भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्तप्राप्तं प्रत्यर्थि-
पक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्येतदा
कथव्याख्याने यदर्थपदेन प्रत्यवस्कन्दनमाङ्गप्राययो
प्रत्यर्थेऽत्राऽर्थी जात इति स एव साधनं लेखयेदिति ।
प्रत्यर्थिनोऽपि चण्डमिति मिताक्षराकारव्याख्या
नं तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह । तदतिसाह-
सम् भाषोत्तरवादिपक्षभावेलेखनपरत्वं यद्यनयोर्वा-
क्ययोस्तर्हि साधनपदान्वये समासात्पपत्ते सन्दर्भ-
विरोधाच्च साधनलेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाङ्ग-
तत्वात् साहसादिष्वनुत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्व-
वाक्योपात्तसाधनलेखने सद्यस्त्वर्थोच्छिन्नोत्तरलेखनविलम्बा-
पवादोपपत्तेः । नचोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिभ एवेति
तद्विलम्बात्तुमतिपिमत्योक्तं प्रत्येव प्रतिपादनाहमिति
वाच्यम् एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपालवचनस्या-
र्थपदेन भाषावादिमात्रचण्डनायके नियामकाभावात् ।
प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनाद्यस्यजाय द्वयोरपि चण्ड-
णमर्थपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात् । एव सति मिताक्षराया
पूर्वापरविरोधापादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्ता तावत् ।
उच्यते “द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी
तथा । एकैकानेकधा भिन्ना सुनिमित्तत्वादिभिः ।
साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा मानुषी क्रिया” । साक्षि-
लेख्यानुमानमिति द्वैक्यज्ञावः । “साक्षी हादयभेदस्तु
लिखितं दशधा कृतम् । अनुमानन्तु द्विविधवधा
दैविकी क्रिया” । इदं सख्याभिधानञ्च नियमाय भेदा-
न्तराणामपि प्रमाणप्रकरणे दृष्टसाधनत्वात् । कात्यायन
“लिखितं साक्षिणोभुक्तिं प्रमाणान्त्रिविधं विदुः । लेखो-
द्देशस्तु युक्तिं स्यादुद्व्यामीह विपादय” । लेखोऽन्वयानु-
पपत्तो धर्मस्तस्योद्देशोयिसर्गो युक्तिरित्यर्थः । “पूयं-
देऽपि लिखिते यथाऽक्षरमयेत । अर्थी ततोयपादे
तु क्रियया प्रतिपादयेत्” । पूर्ववादो भाषानिश्चित पूर्व-

पक्षतया लिखितं उत्तरमिति यावत् । तृतीयपाद प्रत्याकलिताख्य तस्मिन् सति क्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत् साध्यमिति शेषः । भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रये सति क्रियया स्वकार्यमर्थी साधयेदिति तात्पर्यार्थः । कार्यक्रियागन्तो व्याचष्टे व्यास “कार्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते । द्विभेदा सा पुनर्ज्ञेया मानुषी दैविकी नयेति” । साधन प्रमाण प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यपहारपादत्वमभ्युपगच्छता सृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं यच्चो व्याख्यातम् । मिताक्षराकारमते तु तृतीयपादक्रिययेति स एवार्थः । साक्षीद्वादशभेद इत्यादिप्रमाणप्रकरणे प्रपञ्चयिष्याम । याज्ञवल्क्य “प्रमाणं लिखितं भुक्तिं साक्षिण्येति कीर्तितम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतमस्य च्यते” इति । त्रिव्येधन्यतममित्यर्थः । कात्यायन “यद्येको मानुषी ब्रूयादन्यो ब्रूयान्तु दैविकीम् । मानुषीं न त्वं गृह्णीयाच्चतुर्दैवीं क्रियां नृप । यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी । सा यास्या ननु पूर्णापि दैविकी यदता नृणां” । एकदेशप्राप्ता साध्यैकदेशप्रपञ्चः । अत्र यद्येको वादी मानुषीं साक्षाद्यन्यतमा क्रिया स्वपक्षसाधकतयोपन्यसत्यन्यस्तु तत्प्रतिपक्षतया दैविकीनटर्णादंतरवादिपक्षसिध्यसिध्यो सुलभत्वेन न दिव्यामेवेति प्रथमवचनार्थः । यथमेकोऽपि वादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेशमपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभाषितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेयं प्रमाणत्वाच्च दिव्यादसर इति द्वितीयवाक्यार्थः । दिव्यस्वरूपप्रमाणयोरामैकगम्यत्वान्मानुषप्रमाणसम्भव एव दिव्यस्य प्रामाण्यमिति सुनिवचननिश्चयपर्यालोचनयापगत्यते । अन्यान्यपि कचित् कचित्केषाञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थापकानि वचनान्युपीयान् यथा “क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यामानेषु साक्षिण्ये । लेख्ये च सति यादेषु न स्याद्विद्यं न साक्षिण्यं” इति कात्यायन । पितामह “स्यावरेषु विषादेषु दिव्यानि परिचर्जयेत् । साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्वा चैतान् प्रसावयेत्” । इदमपि साक्षादिसमस्तस्यावशिष्यविषादेषु सुलभमतस्तत्सम्भावान्वेषणमेव कार्यमित्येवम्परञ्च सर्वथा दिव्यपरिहारपरम् । सर्वथा साक्षादिसम्भवेऽपि दिव्याग्रहणे निर्णयभावप्रसङ्गात् । कात्यायन “दत्तादत्तेषु भत्यानां स्वामिनां निर्णये सति । विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीया धनमनिष्कृति । दूते

समाङ्ग्ये चैव विवादे सुरुपस्थिते । साक्षिण्यं साधनं प्रोक्तञ्च दिव्यं न च लेख्यकम् । पूगन्त्रेणीगणादीनां या स्थितिं परिकीर्त्सता । तस्यास्तु साधनं लेख्यञ्च दिव्यञ्च च साक्षिण्यं । द्वारमार्गक्रियाभोगजसवाहादिषु क्रिया । भुक्तिरेव तु एवमिहा स्यात् दिव्यं न च साक्षिण्यं” । दत्तादत्ते प्रतिश्रुत्याप्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्याहृत्य पक्षे वा दत्ताप्रदानिके विषादपद इति यावत् । भत्यानामिति लिखितं वेतनादाने । विक्रीयादानेत्यादिना कृषिवाक्यानुशये इतरद्वयकम् । दत्तादत्तादिषु दृष्टानां लिखितकरणाप्रसिद्धे भुक्तेषासम्भवात् साक्षिण्यं तादृशविषये सुलभत्वान्मानुषप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवाच्च दिव्यं न च लेख्यकमित्युक्तम् । पूगादीनां अपिदि तु वस्तुवर्तकाया लिखितं विना न निर्वाह्यं सर्वेषां व्यवहर्तृत्वाद्गोदासीनसाक्षिण्यसम्भवे मातृपक्षे च दिव्यावकाश इत्यभिसम्बन्धार्थमिहितेन दिव्यं च साक्षिण्यं इति । द्वारमार्गादिवर्षगमनागमनादिरूपभोगस्यैव परभाषास्तेष्वस्य चाप्रसिद्धेर्महत्वाभावे एव च दिव्यावकाशाच्च दिव्यमित्यादि भुक्तिरेव तु एवमिति चोक्तम् । एवं सर्ववचनानि निवेचनीयानि । अतएव “अरगले निर्जने रात्रावन्लवैश्चसि साहसि । न्यासापङ्कजने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेति” नारदेन सम्भवतीत्युक्तम् । स एव “यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृणां” । तदा दिव्यं परीक्षेत शपथैश्च दृष्टव्यैः । स्त्रीणां शीलाभियोगे च स्त्रेयसाहसयोरपि । एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापङ्कजे चैति” । कात्यायन “गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यं परीक्षणम् । युक्तिशेषेऽज्ञाताकारवाक्चक्षुश्चेदितैर्नृणां । अलेख्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत् । दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत्” । दृष्टव्यमिति “मणिसुक्तप्रबालानां दूटलव्यासहारक । हिसकोऽन्याङ्गनामेव परीक्ष्य शपथैः सदा । मङ्गापापमिशामेषु निक्षेपहरणे तथा । दिव्यं कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिण्ये । चिरन्तनोपांशुगतचिरनटेषु साक्षिण्ये । प्रदृष्टेषु समानेषु दिव्यं कार्यं विशेषयेत्” । अत्र सत्स्वपि साक्षिण्येनैतादृशविषये साक्षिण्यं एव तावत् सम्भवति । सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चित्कूटतया प्रायः प्रदृष्टा इति विवक्षितं न तु वताश्रुतम् । चिरन्तनकृते उपांशुकृते रक्षसि कृते इत्यनेन लेख्यादिसम्भवेमेवोपसङ्गयति । अतएवाप्ये चिरनटसु

प्रदृष्टेषु समानेष्वियनेनासाक्षिज्ञमिन्नान्युपलक्षितवान् ।
 व्यासः "प्रथमे यत् मिद्वान्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे । परे-
 भ्यश्च तथाचान्ये तं वाद शपथैर्नयेत्" । मिद्वान्ते प्रभेद
 प्रतिपद्यन्ते । कात्यायनः "समत्वं साक्षिणा यत् दिव्यै
 स्तत्वापि बोधयेत् । प्राणान्तकविकादेषु विद्यमानेषु सा-
 क्षिषु । दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्वं साक्षिणः । सा-
 क्षिषु विद्यमानेष्वपि तत् दोषावच्छेदेन दिव्यमालम्बत इ-
 त्यर्थः । समत्वं साक्षिणा यत्वेति । यत्रोभास्या भाषा-
 वादिभ्यामुपन्यस्ताना साक्षिणा गुणतः सङ्गतातश्च त-
 ल्यत्वमिति । व्यासः "न भयैतत्कृतं लेख्यं कूटमे-
 तेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन
 निर्णयः" । लेख्यदोषोद्भावेने लेख्ये निर्णयात्तमे तदारूढ
 साक्षिषु सुतरा दण्डापूर्वकन्यायेन दोषोद्भावनान्मानुषा-
 सन्मवे दिव्येन निर्णयः कार्यः इत्यर्थः । प्रजापति
 "यन्नामगोत्रैर्लक्ष्यं त्वत्वं लेख्यं कचिद्वेत् । व्यट-
 हीतवने तत् कार्यो दिव्येन निर्णयः" । मूललेख्येन ना-
 मगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरविपरीताथ यदा तदा तदप्रमा-
 णोक्त्य दिव्येन निर्णयः कार्यः इत्यर्थः । कात्यायन
 "यत् स्यादोपध लेख्यं तदाच्चे आरित यदि । गोप-
 येत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मावस्थितः" । गोपध यत्
 अलङ्कृतं यत् मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन क्रियादान नोत्तरवा-
 यादिन इति प्रागुक्तं तत् भाषावादिनो मानुषप्रमाणस-
 म्भवादुत्तरवादिनश्च तदसम्भवाद्मानुषसम्भवे च दिव्यानव-
 शरादिति न्यायमूलमिति । यदि तत्त्वापि भाषावादिनो
 दिव्यमिदं प्रमाणमावस्तदा "न कश्चिदभियोज्जार निव्ये-
 पु विनियोजयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दि-
 वप्रविशारदैरिति" कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्य-
 देयम् । पूर्वाङ्गेनार्थिनो दिव्यनिवेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्था-
 सिद्धौ पुनः परार्थेन तद्विधाने सिद्धे सत्यारम्भो निय-
 मार्येति न्यायेन निषेधदाट्ठार्थवत् । प्राङ्मुखकारणो-
 त्तरयोः क्रियापदसंभयक्रियापरमपि मिथ्योत्तरे मानुषमा-
 लपर कात्यायनीयानुरोधान् । नचैवमनुपङ्गानुपपत्ति
 तदर्थकृतयोभयान्तरस्यानुपङ्गहेतुत्वञ्च यावदर्थकत्वस्य विरु-
 द्धार्थकत्वे प्रशयवत्सिद्धिनाधेनानुपङ्गस्य तत्त्वयोगि-
 नानिबन्धनस्य भङ्गः किञ्चित्पर्यायन्येऽपि तत्त्वयोगप्र-
 तायाः सत्त्वात्तदभङ्गात् । यदा तु प्रत्यर्थी सन्दिहान
 स्तदा तस्याधिकारनिशयाभावाद्मानुषप्रमाणाभावेऽपि न
 दिव्यं किन्त्यर्थिनोऽधिकारनिशयादिति ध्येयम् । नच "न

कश्चिदिति" कात्यायनवचनविरोधः अधिकारानिश्चये तत्-
 प्रवृत्त्यसम्भवात् । 'धनं धनी साधयतीति' लोकप्रवादोऽपो-
 दग्विषयाभिप्रायक एव । यत् विषादविषये प्रत्यर्थी स-
 न्दिहानस्तत् तस्योत्तरानर्हतेति व्यवहारतत्त्वलिखन-
 न्वतत्त्वमेव अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्हत्वात् । अज्ञानस्य
 निशयाभावरूपस्य सन्देहेऽपि सम्भवात् प्रत्यर्थिन एव
 सर्वत्रोत्तरकर्तृत्वाच्च । यदा तु द्वयोरपि मानुषप्रमाणा-
 भावो दिव्यः नध्यवसायश्च तदा निर्णयोपायमाह पिता-
 महः "लेख्यं यत् न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यापतारोऽस्ति प्रमाणं तत् पार्थिवः । निश्चेत्तु
 येन शक्या स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः । तेषां नृपः प्रमा-
 णं स्यात्सर्वस्य प्रभुरिष्यते" इति । तादृग्व्यवहारे नृपेणै-
 योभयापीडया स्नेहया काञ्चन व्यवस्था कृत्वा देया सो-
 भाभ्यान्नातिक्रमणीयेत्यर्थः । दिव्यावान्तरभेदादि सर्वदि-
 व्यप्रकरणे वक्ष्यामः ।

क्रियाफलं न० इत० । "उत्पत्तिरिति विवक्षितं सङ्कतिश्च चत-
 र्विधम् । क्रियाफलं प्राङ्मुखार्थी कैवल्ये तच्च विद्यते"
 वेदा० प्र० उक्ते १ कर्मफले उत्पत्त्यादौ, २ यागादिजन्ये
 पुण्यापुण्यादौ च । क्रियाजन्ये तन्निष्कर्गादिरूपे प्रयो-
 जनापरपर्यायरूपे ३ फले "स्वरितजित कर्त्तृभिप्राये
 क्रियाफले" पा० । विवृतञ्चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा
 "स्वरितजित्वात्तरतः कर्त्तृगामिन्येव सति क्रियाफ-
 ले कर्त्तृवाचकत्वं मान्यथा तत् फलञ्च न धातुपस्याप्य,
 जानात्वादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्त्तृगिष्ठतया
 सर्वदैव जानीते इत्येव प्रयोगापत्ते जानातीत्यादेरपला-
 पापत्तेः नेपुते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाजन्यवे-
 तनदर्शिनारूपज्ञाभादि गौण फलमिह विवक्षितं तथा
 सति हृदादेस्तादृशफलवत्त्वेन हृदं पश्यते अविजोयजन्ते
 इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीति व्युत्पत्त्या प्रयोज-
 नापरनाम क्रियाजन्य तन्निष्कर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं
 प्राप्य यथोक्तं हरिणा "यस्यार्थस्य प्रसङ्गश्चेन्मारभ्यन्ते
 पञ्चादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न साभादि प्रयोजन-
 मिति" । प्रसिद्धये निवृत्तये पञ्चादयः पाकादयः । तत्
 तासां पञ्चादीनां प्रधानं फलमित्यर्थः । फलस्य प्राधान्य-
 च्छेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेष्कानधीनेष्काविषयत्वस्य
 तस्य सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि कश्चित्प्राप्तात्सुखादिरूप
 प्रयोजनासामे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति
 वृत्त्यम् । तेन अपाददइत्यादिफलविहिततः, सुखादि-

रूपसंख्यप्रयोजनभावेऽपि कर्तृवाचकत्वम् । क्रियोद्देश्ये सयोगविभागादिरूपे फलविशिष्टाकारस्य धात्वर्थ- तावादिमते धात्वर्थतावच्छेदकरूपे ऽफले पृथक्गतिश- दिमते कर्त्तृत्वात्तस्यैव तद्भातृपस्याप्येवात्त्वार्थोऽपि य- शेषणतया भासमाने तद्भातृजन्ये ऽसयोगादिके फले च । इत्यमेव शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा

“तत्र फलतीतिव्युत्पत्तौ फल नाम तद्भात्वर्थजन्यं सयोग विभागादि, गत्यादौ विभागस्य फलत्ववारणाय तद्भातृ पस्याप्यत्वेन विशेषणोऽपि विभागाजस्यसंयोगस्य पतन- कलत्वमते विभागस्य तद्भात्वर्थजन्यत्वात् तद्भातृपस्याप्यत्वा- दतिव्याप्तिरतस्तद्भात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वेनैव विशेषणीयं गत्यादौ च विभास्य तद्भात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वाभावात् न फलत्वप्रसङ्गः । मञ्जुपालकृते तु कर्त्तृप्रत्ययस्थले तथाभासमानत्वमिति विदेकः । क्रियाविशेषणादेर्धात्वर्थे विशेषणत्वेऽपि तज्जन्यत्वाभावा- च फलत्वप्रसङ्गः । विशेषणत्वञ्च साक्षादेव विवक्षितं तेन घटं करोतीत्यादौ घटादेर् धात्वर्थक्रियाजन्यस्य विभक्त्य- र्थद्वारा तद्विशेषणत्वेऽपि न फलत्वापत्तिः” इति ।

क्रियाभ्युपगमः ३० क्रियाया कर्मणादिक्रियार्थमभ्युपगम चतुर्थ्यर्थे इति । अत्र चेत्ते उत्पन्नस्य शस्यस्य उभयो फलभागितेतिनियमेन कर्मणाद्यर्थमन्यत्वेनस्वीकारे । “क्रियाभ्युपगमात्तेतद्वीजार्थं यत् मदीयते । तस्यैव भागिनो हृष्टौ वीजौ क्लेशिक एव च” मनु ।

क्रियाभ्यावृत्ति स्त्री क्रियाया अव्यावृत्तिः । क्रियायाः घौनपुन्ने । “क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वञ्च” पा० । विवृतमेतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा “क्रियायाएव घौनः पुनः पुनः समवेनाभ्यावृत्तिपदेनैव क्रिया- प्राप्ते पुनः क्रियापदज्ञेन इतराग्रे विशेषणतानामपञ्चसा- ध्यक्रियाया एवाभ्यावृत्तौ तेषां साधुत्वज्ञापनात् पञ्चकत्व- यज्ञतीत्येव प्रयोगः ननु पञ्चकत्वः पाक इत्यपि । केचित्तु “हृत्विचनेऽपीति” पा० निर्द्देशात् साध्यरूपक्रियात्वमे- व तेषां साधुत्वं तेन भावपञ्चनादावपि घातुना साध्य- क्रियाया अभिधानात् पञ्चकत्व पाक इत्यपि भवत्येव । सिद्धरूपक्रियाया तदन्वयविषयकार्या तु नैवं तेन तत्र पञ्च इत्येव स्यादिति प्राङ्ग”

क्रियायोगः ३१ क्रिवैव योनः योगोपायः । “तप स्वाध्यायश्चर- मधिष्ठानानि क्रियायोगाः” इति पातञ्जलसूत्रभाष्यप्रादुक्ते योनोपायभूते क्रियाभेदे । तस्य योनोपायत्वादिदर्शक

तद्वाक्यं कर्मयोगशब्दे ४७११४० दर्शितम् । “ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना । यस्तु बाह्यार्थसंयोगः क्रि- यायोगः स उच्यते । प्रधानं कारणं योगोक्तं कर्मि- यरोत्तमः । । क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तत्र साधनम्” अग्निपु० । मतस्य पु० २ अ० विसृतेऽप्युक्तं यथा

“कर्मयोगञ्च वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम् । ज्ञानयोगसहस्रांश्च कर्मयोगं प्रशस्यते । कर्मयोगो ह्यर्थं ज्ञानं तस्मात्तत्परमम्यदम् । कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्म्मण्यं । तस्मात् कर्म्मणि युक्तात्मा न- प्यभाप्नोति शाश्वतम् । वेदोऽखिलो धर्म्ममूलमाचारश्चैव तद्विदम् । अष्टावात्मगुणास्तस्मिन् प्रधानत्वेन संस्थिताः । तया सर्वेषु भूतेषु ज्ञानीरक्षाऽऽरतस्य तु । जनस्युया तथा लोके गौचपान्तर्बहिर्हिजा” । । अमायासिषु कार्येषु साङ्गत्याचारसेवनम् । न च इत्येषु कर्मण्यमातेऽप्या- र्जितेषु च । तथाऽऽमृतं परावृत्ते परस्त्रीषु च स- र्वदा । अष्टावात्मगुणा प्रोक्ता पुराणस्य तु कोविदैः । अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिच्छेद इत्यते । श्रुतिस्मृत्युदित धर्म्म- रुपतिष्ठेत् प्रयत्नतः । देवनाञ्च पितृणाञ्च मनुष्याणाञ्च सर्वदा । कर्मादहरह्यर्च्यं भूतधर्ममन्तर्पणम् । स्वाध्या- यैरर्चयेज्जपेन ह्योमैर्विद्वान् यथायिधि । पितृन् आर्चै- र्घटानैर्भूतानि यत्किमर्चिभिः । पशून्ते विहिता यज्ञाः पशुसूनापनुत्तये । कण्ठनी मेघणी चूली जलकुम्भी प्र- मार्जनी । पञ्च सूता षट्कस्यस्य तेन सर्वं न गच्छति । तत्पापनाशमायामी पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः । द्वाविंशति अष्टाष्टौ च ये संस्काराः प्रकीर्तिताः । ब्रह्मकोऽपि न मोक्षाय यस्मात्सगुणयर्जितः । तस्मादात्मगुणोपेतः श्रुति- कर्म्म समाचरेत् । गोब्राह्मणानां वित्तेन सर्वदा भद्रसा- चरेत् । सोमैर्हरणप्रवाचोभिर्गन्धमाखोटकेन च । पु- लयेदु ब्रह्मविष्णुर्कुरुवस्त्रात्मकं शिवम् । त्रतोपवासैर्विधिषु ब्रह्मया च विभूतश्चर । योऽसावतीन्द्रियः शान्तः सृष्ट्योऽव्यक्तः सनातनः । वासुदेवो जगन्मूर्तिस्तस्य सः मृतयो ह्यसौ । ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान् कार्तिकेयो ह्य- वाहनः । अष्टौ च पञ्चकण्ठदेवाद्वैततन्त्राधिपाः । लोक- यासाधिपाश्चैव पितरो आतरकावाः । इषा विभूतवः प्रोक्ताचराचरसन्निताः । ब्रह्माद्याचरतो नृपजन्मजा- धिपतिः परतः । ब्रह्मणा चात्र सर्वेषां विष्णुना च शिवेन वा । अभेदात् प्रजितेन सात् प्रजितं चराचरम् ।

ब्रह्मादीनां परन्त्वाम त्रयाणामपि संस्थितिः । वेदमूर्ता-
यतः पूजा पूजनीय प्रयत्नतः । तस्मादग्निहोत्रमुखान्
हत्या संपूजयेदिति । दानैर्ब्रह्मोपवासैश्च जपहोमादिना
नरः । इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रसृष्टिवत्-
मनस्य । विकर्षणीयस्य सदा न किञ्चित् प्राप्नोष्यमस्तीह
परे च लोके । २ क्रियासम्बन्धे “उपसर्गाः क्रियायोगे”
पा० पञ्चमोऽध्याये क्रियायोगसारे विवृतिः ।

क्रियार्थे ति० क्रिया अनुष्ठानमर्थोऽभिधेयोर्यस्य । कर्तव्यवि-
धिनोधने येदादिवाक्यभेदे तादृशवाक्यस्यैव प्रामाण्यम्
भीमासायां स्थापितं यथा

“आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदार्थानाम्” जै० सू० ।

“क्रिया कथमनुष्ठेया इति तां वदितुं समान्तरात् ता-
वद्यानि समासनि यानि क्रिया नाश्रयमयानि क्रिया-
सम्बन्ध वा किञ्चित् तावद्येव भूतमर्थमन्वाचक्षते” “अत-
स्तोपमानार्थक्यम् (अप्रामाण्यम्)” इति च शबरभा० ।

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” जै० सू० । “चोदनेति क्रियायाः
प्रवर्तक वचनमाह । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं
सर्वम् व्यवहितं विप्रलटमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नो-
ष्यवगमयितुं नान्यन् किञ्चनोन्द्रियमिति” भा० । तेन क्रि-
याप्रवृत्तकवेदभागानामेव प्रामाण्यम् अर्थत्वादानां भू-
तार्थानां तु क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वाद् अप्रामाण्यं यथाह
तत्रैव “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनास्तु”
जै० सू० । “वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” “वायु-
र्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागेनोपधावतीति सप-
त्नं भूतिं गमयतीति” वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यत्र यद्यपि
क्रिया नावगम्यते क्रियासम्बन्ध किञ्चित्, तथापि पिथु-
स्तेनैकवाक्यत्वात् प्रमाणं भूतिकाम इत्येवमनोविध्यु-
द्देशः तेनैकवाक्यभूतो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादि ।

“पदानां साक्षाद्भावात् विधेः स्तुतेरैकवाक्यत्वं भवति
भूतिकाम आलभेत, कस्मात् ? यतो वायु क्षेपिष्ठेति” ।
“स्तुत्यर्थेन विधीनास्तु” स्तुतिशब्दात् स्तुतवन् क्रिया,
प्ररोचयमानाः अनुष्ठानतृणास्तुपकरिष्यन्ति क्रियायाः” इति
च भा० । “तदुभूतार्थानां तु क्रियार्थेन समान्तरात्” जै०
सू० । तेन सहैकवाक्यत्वात् प्रामाण्यमिति स्थितम् । तदेतन्मतं
विप्रदीक्ष्य पूर्वपक्षोक्तं शा० सू० भाष्याभ्यां निराकृतं यथा
“कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणवत्त्वमुच्यते ? यापता ‘आ-
म्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदार्थानाम्’ इति क्रिया-
परत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शयितुं, अतोवेदान्तमामानार्थक्यम्, क-

क्रियार्थत्वात् । कर्तृदेयतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियावि-
धिष्वेकत्वसुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा । नाहि प-
रिनिष्ठितवस्तुस्वरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषय-
त्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेय-
रहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव “सोऽरोदीत्” इत्या-
दीनामानर्थक्यं मा भूदिति “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तु-
त्यर्थेन विधीनास्तु” इति स्तापकत्वेनार्थवच्चतुक्तम् । म-
न्त्राणाञ्च “इमे त्वा” इत्यादीनां क्रियातत्त्वाधनाभिवायित्वेन
कर्तृममवायित्वमुक्तम् । न कचिदपि वेदवाक्यानां विधि-
संस्पर्शमन्त्रेणार्थवत्ता दृष्टा उपपन्ना वा । न च परि-
निष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वा-
द्विधेः । तस्मात् कर्माभिहितकृतदेवतादित्वद्वयप्रकाशनेन
क्रियाविधिष्वेकत्व वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणान्तरभया-
च्चैतदभ्युपगम्यते तदापि स्वयम्भूततोपादानादिकर्मपरत्वम् ।
तस्माच्च ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते भाष्यम् ।
“तन्तु समन्वयात्” शारीरकसूत्रम् ।

“तुल्यत्वं पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति-
जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादयमव्यक्ते । कथ-
म् ? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्-
पर्येणैव तस्यायस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगमानि ‘सदेव
सौम्येदमय आसीत्’ ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ ‘आत्मा या
इदमेक एवाय आसीत्’ ‘तदेतद् ब्रह्मा पूर्णं ननपरमनन्त-
रमबाह्यम्’ ‘अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू’ ‘ब्रह्मवेदमृत पुर-
स्ताद्’ इत्यादीनि । न च तद्वतानां पदानां ब्रह्मस्वरूप-
विषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता,
श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गान् । न च तेषां कर्तृदेवतादि-
स्वरूपप्रतिपादनपरतापसीयते । ‘तत् केन कं पश्येद्’
इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणयुते । न च परिनि-
ष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम् । ‘तत्त्वम-
सि’ इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्त्रेणानवगम्यमानत्वात् ।
यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति नैप दोषः
हेयोपादेयान्यब्रह्मात्मभावमादेव सर्वज्ञेयप्रज्ञाणात्
पुरुषार्थसिद्धेः । तत्रैव सूत्रे व्याख्यानशेषे

‘यद्यपि शास्त्रतात्पर्यं विदामनुक्रमणम् । ‘दृष्टो हि त-
स्यार्थः कर्मापेक्षोपनिमित्त्येवमादि’ तद्वन्मन्त्रिणांमापिषयत्वा-
द्विधिमतिपेक्षशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च ‘आम्ना-
यस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदार्थानाम्’ इत्येव तदेकान्ते-
नाभ्युपगम्यतां भूतोपदेशानर्थक्यमसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्ति-

विधितच्छेषव्यतिरेकेण भूतस्त्रेहसूपदिशति भव्यार्थ-
त्वेन, कूटस्थनिष्ठ भूतं नोपदिशतीत्यत्र को हेतु ।
न हि भूतसूपदिशमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि
भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति
चेत्, नैष दोषः क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्ति-
महस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थान्तु प्रयोजन तस्य । न चैता-
वता यस्तुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव
तेन स्यादिति ? उच्यते, अन्वगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव
भवितुमर्हति, तदवगत्या भिन्नज्ञानस्य ससारहेतोर्नि-
वृत्तिः प्रयोजनं क्रियते इत्यविशिष्टमर्थवत्त्व क्रियासाध-
नवस्तूपदेशेन । अपि च “ब्राह्मणो न हन्तव्य” इति
चैवमाद्या निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि
क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थक्येत् ब्रा-
ह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामनर्थक्यं
प्राप्तं, तच्चानिष्टम् । न च स्वभावप्राप्तहन्तव्यताद्वाराण्ये
नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृ-
त्त्यौदासीन्यप्रतिरेकेण । नञश्चैव स्वभावो यत् स्वस्व-
न्विनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्धिसौदासीन्यकारणं सा
च दग्धेऽन्वगतात्मवस्तु स्वयमेवोपशान्ति, तस्मात् प्रसक्त-
क्रियाया निवृत्त्यौदासीन्यमेव “ब्राह्मणो न हन्तव्य”
इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्द्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रता-
दिभ्यः । तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्यपाश्वानादिभूतार्थ-
वाक्यानामानर्थक्याभिधान इष्टव्यम् । यदप्युक्तं कर्त्त-
व्यविध्यतुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रसुखमानमनर्थकं स्यात्
(सप्रज्ञोपा वसुमतीत्यादिप्रति) तत् परिकृत रज्जुरियं
नाय सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्”
भा० । क्रिया अर्थः प्रयोजन यस्य । २ क्रियानिमित्ते
लि० । “तुच्छेषु लो क्रियार्थाया क्रियायाम्” पा० ।

क्रियावत् लि० क्रियाऽव्यस्य मत्तुप् मस्य व । १ क्रियाविशिष्टे
२ क्रियानिरते अमर “यः क्रियावान् उपश्रितः चायः”
“त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचार क्रियायताम्” भा०
३०१३० । ३ क्रियाश्रये कर्त्तरि च “पश्चात् क्रियावता कर्त्ता
योगोभवति कर्मणा” हरिः । अतपूर्वशब्दे दृश्यम् ।

क्रियावसन्न लि० क्रियायाऽवसन्न । साध्यादिप्रमाणेनावसन्ने
पराजिते वादिनि प्रतिवादिनि च । “यस्योऽपि साक्षिण्य
सत्त्वां प्रतिज्ञा स जयो भवेत्” इत्युपक्रम्य “स्वयमश्वपु
त्रोऽपि स्वयमश्विनोऽपि सन् । क्रियावसन्नोऽवर्हेत

परं सभ्याधारणम्” अ० त० नारदः । क्रियावसन्नः
साध्यादिभा प्राप्तपराजय ” रघुमन्दनः ।

क्रियावादिन् लि० क्रिया क्रियासाध्यं यदति यद-चिनि ।
व्यवहारे साध्यादिप्रमाणरूपक्रियासाध्यबुद्धे वादि-
नि (फैरादो) मिता० ।

क्रियाविशेषण न० इत० । धात्वर्थसाध्यरूपक्रियायाः शाब्द-
बोधे विशेषणत्वेन भावमाने पदार्थे । शब्दार्थरत्ने विवृतिः
“साध्यात् सकारकविशेषणमिति” भाष्योक्तानामवसन्ने
विशेषणपदस्य कारकविशेषणक्रियाविशेषणोभयपरतया
कारकविशेषणानां क्रियाविशेषणानां कारकभिसम्बन्धो-
घनादीनां च वाक्यवटकत्वम् । तानि च वाक्यपदीने
कतिचित् सन्देह प्रदर्शितानि यथा “सबोधमान ज्ञानो-
ऽर्थः कारकं प्रयमोवति । धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्न-
ममक्षनञ् । तथा यस्य च भावेन षठी चेत् दित
इयम् । सम्बन्धवाचकस्यास्य क्रियवैषयवर्त्तताम्” ।
अत्र यद्यपि सम्बोधनस्य सर्वत्र प्रकृतक्रियान्वयित्वं न
सम्भवति तथापि जानीहीत्वध्याकृतक्रियान्वयितया त-
स्यास्य प्रकृतक्रियायामन्वयात् परस्परता भवत्येव प्रकृत-
क्रियान्वयित्वम् । तथाहि “सिद्धसामित्तुषीभावमान”
सम्बोधन विदुः । प्राप्ताभिस्तस्य सम्बोधः क्रियाह
विनिमुञ्चते” इति वाक्यपदीने क्रियाह निबोध्यस्यैव
सबोधतोक्त्या विनियोगविषयक्रियावासेन तस्य भावत्वात्
व्रजानि देवदत्तेत्यादौ तु देवदत्तस्य गमनक्रियायां वि-
नियोगाभावेनाध्याहर्त्तव्यायां जानीहीत्वादिक्रियाया-
मेवान्वयौचित्यात् तत्क्रियायाश्च व्रजानीत्यादिक्रियायां
विषयत्वादिसम्बन्धेन विशेषणत्वादेकवाक्यत्वम् । अन्यथा
व्रजानि देवदत्तेत्यनयोऽममवाक्यवटकत्व तयोश्च परस्पर-
बन्धेनैकवाक्यत्वाभावेन समानवाक्यमात्रविषयनिवातातुप-
पत्तेः । तथाहि यदादिनिवृत्तत्वं सर्वमनुदात्तमपदादा-
विति” उपक्रम्य आसन्निभस्य चेति” इत्येव अष्टमाध्याये
पदादुत्तरवर्त्तितोऽपादादिस्थितस्यासन्निभस्य षष्ठाध्याय-
निहितादुदात्तत्वं निवृत्तं षष्ठादुदात्तत्वं विवृतं वा-
र्त्तिककारेण च “समानवाक्ये निबाननुदात्तदादेशा”
इत्यनेन आदुदात्तत्वनिवातः एकवाक्यत्वं व्यवस्थापि-
तोऽतः व्रजानि देवदत्तेत्यनयोऽममवाक्यत्वत्वं
निवातो नाप्येति । उक्तञ्च वाक्यपदीने “सबोधनपदं वञ्च
तत् क्रियायाविशेषणम् । व्रजानि देवदत्तेति निबानोऽतः

नशासतीति' । अत्रेदं बोध्यम् विशेष्यविशेष्येति व्युत्पत्त्या विशेषणपदभेदाभेदान्तरसम्बन्धेनान्वयिविशेषणपरतत्त्वं कारकादीनां भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयिभावत्वे भेदविशेषणत्वम् स्तोत्रं पचतोत्यादौ तु विकृतिरूपधात्वर्थकत्वे, द्रुत गच्छतोत्यादौ धात्वर्थव्यापारे नत्यादौ च अभेदेनान्वयात्सोपदेशभेदविशेषणत्वम् । अत्रायं भेद साध्यरूपक्रियाया विशेषणत्वे तस्यास्य निङ्गसख्यानव्यतिरिक्तत्वाभावेन तद्विशेषणस्य सामान्यत्वात् क्लृप्ता । उत्सर्गतोभावाख्यातवदेकवचनान्ता च तेन स्तोकं पच्यत इत्यादि साधु । घञ्यान्ते तु साध्यसिद्धोभयक्रिययोर्धर्तुप्रत्ययाभ्यां बोधनस्य क्रियाशब्दे दर्शितत्वेन धातुबोध्यसाध्यरूपक्रियाविशेषणत्वविशेषाद्यमेकवचनकीयता घञ्वाच्सिद्धक्रियान्वयविशेषायां तु विशेषणस्य निङ्गसख्यानव्यतिरेकेण तद्विशेषणस्य द्विवचनपुंस्त्वत्वादि । अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिराधि सखी कर्माधि व्याहृतमिति" "आगमोनिष्कलस्तत्र भुक्ति स्तोत्रापि यत् नो" इति च प्रयोगः सगच्छते । फलविशिष्टस्य कर्मणः कर्मसत्ताविधानेन व्यपदेशिवद्भाषपरिभाषया साध्यक्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् तेन स्तोत्रकीयत्वस्य कारकत्वकृत्वात् यत् । तत्र पदमाधुताभावात् द्वितीयाभावाविधाने तत्र स्यात् इति बोध्यम् । अस्य च एकवचनान्तेषु क्लृप्तास्यैतत्सर्गिकी कश्चित् द्विवचनादिप्रयोगो भवत्येव उक्तस्य हरिणा "एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसख्यया । भिद्यते न तु निङ्गसख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय इति" । उत्सर्गतएकत्वे सत्यपि साधनाश्रयसख्ययाप्याते क्रिया भिद्यते इत्यर्थः । अत्राख्यात इत्युपादानात् आख्यातार्थाश्रयसख्ययै क्रियाभेदो नतु, तृतीयादुपस्यायाश्रयसख्ययापि तेन चैत्राभ्यां कथ्यते इत्यादौ न द्विवचनादि, नवा नामार्थलिङ्गेन क्रियाभेदो निङ्गस्येतरपटोपात्तत्वात् । एषस्य निङ्गसख्यानव्यतिरिक्तत्वात्सत्यलक्षणे सख्याविशेषस्य साक्षादनन्वयित्वविशेषणाल्लिङ्गमात्रस्य वा तथात्वविशेषणाच्च दोषइत्यनुसन्धेयम् । उद्घासिका आस्यन्ते हतगायिका शयन्ते इत्यादि भायोदाहरणे च उपमानोद्घासनादिवाञ्छल्येनोपमेयासंगादेर्विज्ञेयस्य विश्वव्याप्येऽपि वक्ष्यवचनादीत्याकरे स्पष्टम् । उद्घासिकापदस्य द्वितीयावच्छेदचनान्न क्रियाविशेषणतया द्वितीयावृत्तपक्षे वाञ्छल्येनोपमानविशेषणात् वक्ष्यवचनम् । अत्र मतभेदेन शब्दशक्तिः प्र. विशेषोदर्शितो यथा भाषयिहतानामपि घञादीनामृक्त्वे गतिं तत्रापि

भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् । अन्यथा पाक प्रत्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वादावन्वयापक्षे सुवृत्ते धात्वर्थस्यान्यस्याव्युत्पद्यत्वात् इत्यमेव च स्तोकः प. ५ इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे निचयतो द्वितीयापक्षे अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिराधि सखी कर्माधि व्याहृतमिति" इत्यादिकं काव्यम् "आगमोनिष्कलस्तत्र भुक्ति स्तोत्रापि यत् नो" इत्यादि कतिच सङ्गच्छत इति नव्या । अन्तरप्रत्ययार्थसाक्षाद्भावे धातोरर्थे विशेषणतापक्षस्य बोधने तदर्थकनाम्नोद्वितीयादुपेक्षा नतु धातुमात्रस्य तथाच स्तोत्रपाक इत्यादिरेव प्रमाणं नतु स्तोकः पाकइत्यादि । शृङ्गपूषक्रियायाः विशेषणं कर्मत्वाद्यनुशिष्टेऽपि तत्रैव तात्पर्यात् । अतएव स्तोकः स्वीयते साधु गतश्चित् द्रष्टव्यमित्यादौ धात्वर्थस्य तिहाद्यर्थकानादिमाकाङ्क्षाच्च तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसम्प्रदायः ।

भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयिविशेषणे तु पौनःपुन्येन गच्छति अतिशयेन पचति समेनैति विशेषेनैतीत्यादिषु प्रकृत्यादि. तृतीया । कश्चित् धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयतद्विशेषणोभूतात् तृतीयादि यथा स्वर्गकाभोऽश्वमेवेन यजेत इत्यादौ यागेनेष्ट भावयेदिति भाट्टमते यागस्य करणतया भावनायामन्वयात् अश्वमेधस्य तत्राभेदविशेषणत्वेन तद्विभक्तिकत्वम् । अन्यमते तु नाम्ना शिव इत्यादिवत् अभेदे तृतीयेति भेदः । सुखबोधे "कर्मक्रियाविशेषणेत्यादि" कर्मसत्ताद्वितीयाविधानस्य अभेदव्यतिशेषणपरम् । भेदविशेषणे तु तृतीये । तत्रायं विशेषः क्रियायाम् अभेदसम्बन्धेनान्वयविशेषाया द्वितीया । अभेदप्रकारकान्वयविशेषणतया तु तृतीया ।

क्रियाशक्तिः स्त्री क्रियैव शक्तिः । जगदुत्पत्तिमाधने परमश्रमस्य शक्तिभेदे । सा च ब्राह्मीरूपा यथेष्टा शक्तिः पदार्थादर्थे च "सङ्घटनान्द्वयभवात् सकलान् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततोनादोनादाहिन्दुसमूहः । परशक्तिमयः साक्षात् त्रिंशोऽसौ भिद्यते पन । विन्दुर्नादोशीजमिति तस्य भेदा समीरिता । विन्दुः शिवात्मको बीजः शक्तिर्नादस्तयोर्मयः । समशयः, समाख्यातः सर्वांगमविशारदः । रौद्री विन्दोस्ततोनादाञ्जलिः वा धीलादजायत । यामा. ताभ्यः समतपत्रः रुद्रनक्षरमाधिषा । ते नो ॥ यामा

“कर्मसद्विषयः” आ०ति० । व्याख्यातमेतत् पदार्थादेशे
 “अविद्याव्यवहितत्वेन अङ्गत्वे कर्म” तस्य सृष्टिकर्तृत्व-
 मिति ? यद्वा वारयति सञ्चिदानन्दविभवादिति अनेना-
 विद्योपहितत्वेऽपि तस्य न सत्पद्व्यापित्वार्थः । सक-
 मात्मिकरासीदिति बोधना । शक्तिव्यवहितोदेव पुन-
 रशक्तिस्तस्यात् सा कथमासीदिति ? चेत् सत्यं या अना-
 दित्वा चैतन्याध्यासेन महापुरुषे सृष्ट्या स्थिता तस्या-
 गुणवैयर्थ्यात्तुल्यतया सात्त्विकराजसतामसकटव्यपपञ्च-
 कार्यसाधने उक्तं न रूपत्वमेवोपचारादुत्पत्ति । इदं
 साध्यमतेनोक्तम् । प्रयोगसारे “तस्माद्विनिर्गता शक्ति-
 र्वर्गा विश्वसम्भवा” । वायुसहि “विदेक्या परा शक्ति-
 श्रियतत्त्वे कता गता । तत् परिस्फुरत्वादौ सर्गे तेन ति-
 नाट्येति” । पञ्चरात्रेऽपि “एवमात्मोप्य सर्गादौ सञ्चि-
 दानन्दरूपिणीम् । समस्ततत्त्वसंभवत्वात् स्वरूपप्रधि-
 वाहरूपिणीम् । व्यक्तां करोति तां नित्यां प्रकृतिं
 परमं पुत्राम्” तस्या एव नादयिन्दू सृष्ट्यप्रयोगस्या-
 रूपो तदुक्तं प्रयोगसारे “नादात्मना पञ्चज्ञा सा निरामय-
 पदोक्तुषी । शिवोक्तुषी यदा शक्ति उरूपा सा तदा
 कृता । सेव सर्वज्ञा” इत्यादिपि “अभिव्यक्ता परा शक्ति-
 रपिनाभावकत्वा । अथवा पराशक्तिनिर्गता चिद्रु-
 पिणी विभुः । समस्ततत्त्वभावेन विवर्तेः कालमिति
 ता । प्रयाति विन्दुभावः च क्रियाप्राधान्यसंज्ञकम् ।
 इन्द्राक्षरादिरूपतया विन्दोर्भेदविधमाह परेति वा-
 चात् पराशक्तमव कृतः पञ्चाक्षरस्यैकत्वमेवोक्तम्
 कर्षो लिङा भिद्यते । एतौ नादयिन्दू प्रयमोक्तनादयिन्-
 द्वात्मनो तदुक्तं “स विन्दुर्भवति लिङा” । विन्दादेर्भे-
 दत्वस्य रूपमाह विन्दुरिति । ततस्तस्मात् विन्दोः रौद्री-
 ततस्तस्याः श्रियमयत्वम् अतोऽन्वयताऽपि । नादात्मने-
 जेति । सर्वत्रोत्त्वे नादस्थितत्वे नान्वयता चेत् । यो-
 जाह्वामावसायतेति सम्बन्धः तस्या सुन्दरत्वादन्वयत्वम् ।
 तदुक्तं प्रयोगसारे “विन्दुः शिवात्मककाल बीजं चक्रा-
 त्मन् कृतम् । तयोर्वीजे भवेदादकोऽभो जातश्चिद-
 त्मन् । रौद्री विन्दो वसुधूता ज्योतिः नादात्मना ।
 यामा बीजादभूत्क्रियाभो देवात्मनोऽभवत्” । ते इति
 सामानिका क्रिया च तदात्मनो वसुधूतमात्रायाः
 क्रमेणैकत्वमिति क्रियावत्तत्त्वज्ञानवृत्तिसंज्ञाः । अतएव
 इन्द्रादयः निरोधकाश्चैव रौद्रीदयः स्रष्टव्यः चक्रदेवावस्था-
 विधेया चेत्ताः एवामिकाक्रियाज्ञानवृत्तिसंज्ञितं अत्यन्तं

त्वात् । वक्ष्यते च “इन्द्राज्ञानक्रियाज्ञानः” इति । रौद्री-
 तत्वभिज्ञायां “वतंरश्मिं तज्ज्ञातं कर्तुं वा स्वेच्छया
 क्रियाम् । अनन्तरं हि तत्- कार्यज्ञानं दर्शनवर्जितम् ।
 ज्ञानवृत्तिसंज्ञा यो योवोऽसौ स्वरूपसंज्ञा । सा क्रिया-
 त्तिरदिता यतः सर्वं जगत् सृजेत्” गोरक्षसंहितायाम्
 “इन्द्रा क्रिया तथा ज्ञानं रौद्री ज्ञात्री तं वैष्णवी ।
 लिङा शक्तिः स्थिता मूलं तत्परं ज्योतिरोमिति”

क्रियासमभिहार उ० सम्+अभि+ङ्-तम् इत० । क्रि-
 याया पीनःपुण्ये । “क्रियासमभिहारे वच्” पा० “क्रि-
 यासमभिहारेण विराध्यन्त ज्योते कः ?” इति भाषः ।

क्रियाज्ञान न० क्रियाङ् ज्ञानम् । बहुलं ज्ञानविधि-
 भेदे तत्प्रकारो यथा

“क्रियाज्ञानं प्रपञ्चानि सर्वावधिपूर्वकम् । सञ्चिरञ्जित-
 कर्तव्यं शीघ्रमादौ बवाविधि । अथे निमज्जं उक्तं
 उपपन्नं बवाविधि । तीर्थस्नानाङ्गं कुर्वीतत् प्र-
 क्षाल्यशेषतः । प्रपद्ये वक्ष्यं देवमन्त्रं प्रतिपत्तिम् ।
 आचरेत् देहि मे तीर्थं सर्वपापपञ्चने । तीर्थस्नानाङ्ग-
 स्नानं सञ्जीवनिमुदयम् । आचिन्त्यमन्त्रं तीर्थे च
 क्रियतां मदत्तपञ्चात् । इन्द्राय प्रपद्ये वरदानं सर्वानप्य-
 वदत्तवा । सर्वानप्यवदत्तैव प्रपद्ये प्रवृत्तं स्थितः । देव-
 मन्त्रमुदत्तं वक्ष्ये प्रपद्येऽवनिमुदयम् । आप उक्ताः प-
 वित्राश्च प्रपद्ये वरं तथा । इन्द्राचार्यश्च सर्वं व-
 क्ष्यामि एव च । समस्तत्वाय मे पापं नाशं रक्षन्तु
 सर्वम् । हिरण्यवर्णातिष्ठमिच्छन्तीति चतुर्भिः ।
 यज्ञोदेयीति च तथा वक्ष्यामस्तथैव च । इदमाह प्रपद्यते
 इन्द्राय सप्तदीरवेत् । एवं वक्ष्यामि कृता आनन्दमयम्
 देवताः । अथमर्थवक्ष्ये प्रपद्ये प्रवृत्तः सदा । अन्तो-
 ऽनुष्टुप् च तस्यैवाङ्गमिच्छेवावमर्षः । देवतां भाव-
 न्नाय पापपञ्चे प्रकीर्तित । ततोऽन्वष्टि निमज्जः क्षान्तिः
 यदेदमर्थवक्ष्ये । प्रपद्येऽन्वष्टिं तथा कश्चाप्राप्नुति-
 मिच्छेत् । अनाममेव प्रपद्ये सर्वपापपञ्चनम् । अनेन वि-
 धिना ज्ञात्वा ज्ञातवान् प्रीतवाचसा । परिमर्तितवाचा
 तीर्थस्नानानि वञ्चयेत् । उदकस्नापदानां ज्ञानमादौ न
 वीक्षयेत् । अनेन विधिना ज्ञातकीर्त्तकं जलपञ्चने” ।

क्रियेन्द्रिय न० क्रियायाः ज्ञाननिम्बुम् । वाङ्मादादौ
 कर्त्तव्ये हेतुः ।

क्रिया उ० कृ-ङ्-तम् । १। अने निमज्जः २। सर्वं रक्षिष्ये

लि० “रुद्र । यस्ते क्रियिपर नाम” यजु० १०।२०।
४ अक्षरभेदे “अभ्योजसा क्रिव युधा” ऋ० २,२२,२,
“क्रिव नामासुरम्” भा० । पञ्चाक्षरेण पु० व० व० ।
“आप्रोर्वाभोऽतिरात्रस्तेन हेतेन क्वैव पञ्चालो राजा”
“क्रियय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते” शत० ब्रा०
१२, ५, ४, ७, [क्रिविदतो” ऋ० १, १६६, ६,

क्रियिस् लि० कवि-रुद्र नि० । हिंसके “यत्ना बोदिद्युद्भूतति
क्री क्रये (मूल्यादानेन द्रव्यग्रहणे) कृया उभ० सक० अनिट् ।
क्रीयाति क्रीणीते अक्रीणीत् अक्रीड । चिक्राय चिक्रिये
क्रीतव्य क्रयणीय० क्रये क्रयार्थे प्रसारिते क्रव्य० क्रायके
क्रीता क्रीणन् क्रीणान् । क्रीत क्रीत्वा विक्रीय । क्रीतम् ।
कर्मणि क्रीयते अक्रायि आक्रयिपाताम्-अक्रेपाताम् ।
चिक्रिये । “कदम दशभिर्ममेन्द्र, क्रीणाति भेत्तुभि” ऋ० ४,
२४, १, “युक्त्वा युक्त्रेण क्रीणासि” यजु० ४, २६, १ । “क्री-
णीयाद्यस्तपस्वार्थं भावापितोर्यमनिकात्” मनु० । कश्चित्
सहस्रैर्धूर्वाणामेक क्रीणासि परिहृतम्” भा० स० कश्चिद्-
ध्याय । “सोमं राजानमक्रीणस्तस्मात् प्राच्या दिशि
क्रीयते” ऐत० १, १२, “शूद्रानीते कृयक्रीते (जले)
कर्म कुर्वन् पतत्वध” ऋति । अतश्चयगन्धे उदा० ।
अप्र+मूल्यादिदानेन दशनयने । “ला चेटस्मै न दद्यात् काम-
मेनामपक्रीणीयात्” शत० ब्रा० १४, ६, ४, ७, “तदा एना
स्वपत्नीं वज्राभरणभोग्यादिदानेन काम यथाशक्तिधैभय-
मपक्रीणीयात् वश नयेत्” भा० ।
अभि+अभिलक्षणीय विप्रत्यये सस्कारविशेषे च । “एक वा
एष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसामेव राज्याय” शत०
ब्रा० २, २, २, २, “एष क्रीयमाण कृयेण सम्पादसाग
सोम एक वै एकं खलु प्रयोजनमभिलक्ष्य विक्रीयते,
अभिषन्नादिना स्वात्मना संस्क्रियते वा” भा० ।
अप्र+धनादिना दशनयने । “ब्राह्मणं क्षत्रियं वा सहस्रेण
यताश्चेनापक्रीय” साङ्ख० औ० सू० १५, १०, १०,
आ+ ईषत्कृये । “भार्या शुल्काक्रीताम्” दशकुमा०
उप+सामीप्येन कृये । “षटादीतुपक्रीय” हितो० ।
निष्+(र्) विक्रये कृत्यातुरूपमूल्यादाने च । “न निष्कृत्ययि-
सर्गाभ्या भर्तुर्भर्था विमुच्यते” मनु० । “निष्कृत्यो-
विक्रय” उ० त० रघु० । “भो केशव । मदीयस्त्वमङ्गितोऽसि
सत्यवा । स त्वं सामतुगच्छस्व कुर्वन् यदुपवीर्यसि हम् ।
प्रथमः कल्प इत्येवमब्रवीन् मधुसूदनः । व्रजनमनुप्राज
नारदश्च जनार्दनः । परिहासान् वज्रविधान् कृत्वाऽनि-

वरकातः । तित्स गच्छामीत्युक्ता परिहासविषयश्च ।
अपनीय ततः कण्ठात् पुष्पदामैरमजवीत् । कपिस्तं
गा सवत्सा मे निष्कृत्यार्थं प्रयच्छ मे । तिस्रं ह्यप्लाजिनं
शूर्पं प्रयच्छ तप्तकाञ्चनम् । एषोऽत निष्कृत्य ह्यप्लाजि ।
यिहितो ह्यकेतुना” हरि० १२५ अ० शनिष्कृतौ ।
“तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च । इच्छाध्यायनध-
र्मेषु योनाऽऽसक्तः स निष्कृत्यः” वसिष्ठः

परि+नियतकालं भृत्या स्वीकारे अनियतकालस्वत्वोत्पादकत्वात्
कृत्यात् तस्य नियतकालत्वेन न्यूनता । तद्योगे करणस्य
वा सम्प्रदानसत्ता । “यतेन यताय वा परिक्रीतः” सि० कौ० ।
“सम्भोगाय परिक्रीतः कर्त्ताऽस्मि तव नामियम्” भट्टि
“भक्त्यै सक्तिः परिक्रीता सङ्घिर्षिणोरुपाऽरिभिः” सुग्व० ।
“हतेनोपहतः वायो परिक्रीणानमुत्थितम्” भट्टि ।
कृयगन्धे २३०५ पृ० दर्शितम् जे० स्वल्पाध्यादि उदा० ।
वि+मूल्याग्रहणेन स्वस्वत्वध्वं सपरस्वत्वापादकव्यापारे-“वस्त्रे व
विक्रीणावह्ना इधमूर्जं यतकृतो ।” यजु० १, ४६, विक्री-
णीते परस्व स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मत” मनु० अतु-
शयगन्धे भूरि उदा० ।
सम्+पश्यक् कृये न च मे विद्यते वित्त संक्रेतं पुरुषं कश्चित्”
भा० आ० १६० अ० ।

“परिव्यवेभ्य क्रिय” पा०

अकृतृपासिन्यपि क्रियाफले तड् ।

क्री लि० क्री-किप् । क्रीतरि कारकोपदत्वेऽपि संयोगोपध-
त्वात् न यण्, किन्तु इयङ् । ययक्रियौ ययक्रिय इत्यादि ।
क्रीड खेलने भा० पर० अक० सेट् । क्रीडति अक्रीडोत् ।
चिक्रीड क्रीडिता । क्रीडितव्य क्रीडा क्रीडक० क्रीडिता ।
क्रीडः । क्रीडा । क्रीडित । क्रीडन क्रीडितम् । क्रीडि-
त्वा विक्रीडा । “एष सोमो अधित्वा च गवा क्रीडत्यङ्गिभिः”
ऋ० ६, ६६, २६, “माता च पिता च तेऽप्ये वृक्षस्य क्री-
डत” यजु० २१, २५, चिक्रीड चैव प्रज्जहास चैव” भा०
व० १०४२ त्तो० “क्रीडारस निर्विशतीन बाल्ये” कुमा० ।
अस्मादर्थे प्रयोगे तडपि दृश्यते । ब्रह्मयङ्करयक्रादीर्देववृ-
न्दे पुन पुन । क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र । बालः क्रीडनके-
रिव” भा० व० ५०४ श्लो०

अन्वाद्युपसर्गे तत्तद्योत्यार्थविशिष्टे क्रीडने तत्र “क्रीडो-
ऽतुस परिभ्यस” पा० एभ्यः चकारात् आठञ् तड् “बाध-
तक्रीडमानानि पश्य हन्तानि पक्षिणाम्” भट्टि । “आ-
क्रीडमानोऽहतात्ता श्रीमान् वायुसुतोऽयौ” भा० व०

१४६ अ० । “फलाभ्यादत्तं चित्वाणि परिक्रीडस्य सातु पु” भट्टि । “मरुतस्तमभितः परिचिक्रीडु” शत० मा० २,५,२,२०, आर्षस्तडभाव । समस्तु व्यकृजने व्यय क्रमन्तामाने एव तड् । “समोऽकृजने” वार्तिककृता नियमात् “हरः सक्रीडमानस्य उभया सङ्घ पञ्चते” रामा० व्या० ४७,१०, तेनास्य कृजमार्थात्ताऽपि किन्तु तत्र न तड्, “सक्रीडति चक्रम्” सि०फौ० । “तैस्तैर्विहारैर्बहुभिर्देवानां कामरूपिणाम् । समाः सक्रीडता तेषाम्” भा० व्या० २०६ अ० । अत्र आर्ष तडभावः ।

क्रोड पु० क्रीड-घञ् । परीहामे गज्जरता० । [लिका० ।

क्रोडक न० क्रीड-एङ् । १क्रीडाकारके । २हास्ये सेवके क्रोडचक्र न० “इदं क्रीडचक्रं सटीपे समस्तैर्यकारे समेतम्” इ० र० उक्ते छन्दोभेदे ।

क्रोडन न० क्रीड-भावे-ल्युट् । १खेलायाम् “उदकक्रीडनं नाम कारयामास भारत ।” भा० व्या० १०८ अ० । “यानक्रीडनमिन्दुगोखरधनुर्भङ्गावधि” मङ्गलानां । करणे ल्युट् । २क्रीडासाधने । “यथा हिरण्यमण उदारयि-कृमोमहावधे क्रीडनयस्त्रिराकृत” भाग० ३ १६,१४, स्वार्थे क । तत्पार्थे “क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र । बाल क्रीडनकैरिव” भा० व० १२ अ० ।

क्रोडनीय लि० क्रीड-करणे वा० घनीयर् क्रीडनाय साधु ख वा । क्रीडासाधने । “क्रीडत कोडनीयानि दड पक्षिगण्याय ह” भा० अतु० ८६ अ० ।

क्रोडा स्त्री क्रीड-भावे घ । १परीहामे २खेलने च “क्रीडारस निविशतीव बाल्ये” कुमा० । “आत्मरतिरात्मक्रीडआत्म-मिथुन आत्मानन्द” छा० उप० । “तोयक्रीडानिरत युषांतस्नानतिक्तैर्भस्त्रि” मेघ० “क्रीडायासन्नमगम-पटवः’ माघ । क्रीडागृह, क्रीडागैल, क्रीडोद्यानादयः क्रीडाद्यं गृहादी । क्रीडासाधय नर्म साधवे

क्रीडाताल पु० “एकएव नृतोयत्र क्रीडातालं स कथ्यते” इति संगीतदामोदरोक्ते तालभेदे ।

क्रीडानारो स्त्री क्रीडायाः क्रीडार्थं गारी अश्ववत्सादि-वत् चतुर्थ्यर्थे इत० । क्रीडाध्यायां वेद्यारूपाया नाख्याम् । “वेद्या निवेशिता वीर । हारवत्या सङ्घ-स्य । सामान्यास्ता कुमापाणां क्रीडानार्यो महान्त-नाम्” हरि० १४७ अ० । [यद्वाचि-

क्रीडायान न० क्रीडार्थं य नम् चतुर्थ्यर्थे इत० । उपर्यग्रे क्रोडारस न० क्रीडाया रसमिव । रती लिका०

क्रीडारथ पु० क्रीडाया क्रीडार्थे रथ चतुर्थ्यर्थे इत० । उपर्यग्रे “क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सायामिको रथ’ भा० व्या० ५१ अ०

क्रीडारसातल न० श्रीगदितलक्षणयुते उपरूपकभेदे यथा “प्रख्यातवृत्तमेकाङ्ग प्रख्यातोदात्तनायकम् । मसिद्धनायक गर्भविमर्शभ्यां विवर्जितम् । भारती हृत्तिवृत्तल श्रीतिगज्जेन संयुतम् । भर्तं श्रीगदित नाम विवर्जितरूपरूपकम् यथा क्रीडारसातलम्” सा०टः

क्रीडि लि० क्रीड-इन् । क्रीडके । “या क्रीडयो न मातर तदन” अ० १ । ६४।१४ ।

क्रीडिन् लि० क्रीड-वा०ताच्छीत्तरे इति । १क्रीडागोष्ठे २यायुभेदे पु “क्रीडिभ्य मस्टटान् मरुद्भ्य” यजु० २४। २६ “क्रीडो च गामी चाज्जोषी” यजु० १७।८५ “क्रीडो मदाक्रीडागोष्ठोमरुत्” वेददी० ।

क्रीडु लि० क्रीड-उन् । क्रीडाकारके । “क्रीडुर्मसो न मङ्गयु-पक्षिण सोम । गच्छसि” अ० ६।२०।७

क्रीत लि० क्री-कर्मणि क्त । १मूल्यदानेन स्वत्वाखदीभूते कृते । “यूद्रानोतं कृत्यक्रीते (जलैः) कर्म कुर्वन् पत-त्यध” सृति । २गौणपुत्रभेदे पु० । “क्रीतश्च नयम सवेन क्रीत” विष्णु स० । भाषे क्त । ३क्रये न० क्रीतानुयय । पुत्रभेदास्तत्त्वचरणानि च योगीश्वरेण दर्शितानि यथा “शौरसो धर्मपत्नीजस्तत्सम पुत्रिकासुत । ज्ञेयज-ज्ञेयजातस्तु सगोत्रेऽप्येतेरेण वा । गृहे प्रवृत्त उत्प-न्नो गूढजस्तु सुत स्मृत । कानीन कन्यकाजातो मातामहसुतोमत । अक्षताया क्षताया वा जातः पौनर्भव सुत । दद्यान्माता पिता वा य स पुत्रोदत्तश्चो भवेत् । क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीत, कालिम स्यात् स्वयकृत । दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे पित्र सङ्गोद्धज । उत सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविष्टोभवेत् सुतः” । “अदूर-वान्स्वर्गमिति देशभाषाविप्रकृतस्य प्रतिषेध एव क्रीतस्वय-न्दत्तकालिमेवपि योक्तुं समानन्यायत्वात् । क्रीतस्तु विक्रीत मातापितृभ्यां पूर्ववत् तथैव पुत्र व्यंष्टश्च वर्ज-यित्वा व्यापदि । स्वर्ण इत्येव यत्तु सनुनोक्तम् “क्री-णीयादुयस्तपत्याथ मातापितृभ्यामनिकात् । स क्रीतक सुतस्तस्य सङ्गोऽसङ्गोऽपिऽवेति” तद्गुण्यै सङ्गोऽसङ्गो वेति व्याख्येय न आद्या “सजातीमेतद्व्योक्तस्नमेपु मर्यां विधि” इत्युप संहारात्” मिता० । स्वार्थे क । तत्पार्थे । “कानीमश्च सङ्गोदय क्रीत, पौनर्भवस्तथा ।

स्वयं दत्तस्य शौचस्य षड्दायादभ्यासश्च "इति मनूक्ते" तस्य
पिष्टमाशुभिसदायानधिकारित्वम् । दत्तकर्माभांसा-
मते "शौरस्य क्षेमस्यैव दत्तं क्षतिम च" पराशरेण
फलधर्मप्रस्तावे चतुर्स्वामेय ग्राह्यताया उक्ते दत्तकच-
क्रामते "दत्तोरसेतरेषाञ्च पुत्रत्वेन परिग्रह" इत्यादि
पुराणे दत्तोरसमिद्वाना कलौ वर्ज्यत्वोक्तेः क्रीतपुत्रस्य
न कलौ कर्तव्यता ।

क्रीतानुशय पु० क्रीते कृते अनुशयः । "कृत्यविकृत्यानुशयश्च"
इति मनुक्ते अष्टादशविधादानगते विशादभेदे अनुशय-
शयश्च १८६४० तद्विहितर्ह्यग्रा । अधिकं योरमित्योदये
दर्शितं यथा

"अथ क्रीतानुशयोव्यवहारपदम् । तत्स्वरूपमाह
नारद "क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं क्रीता न वञ्च मन्यते ।
क्रीतानुशय इत्येते द्विवादपदमुच्यते" इति । न वञ्च म-
न्यते-समग्रसमग्रमिति पूर्व न विचार्य गृहीत
मित्यर्थः । क्रीतं परीक्षणीयमित्याह गृह्यस्यति "परीक्षेत
स्वयं क्रीतमन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् । परीक्षितं वञ्चमत
पृथगीता न पुनश्चलेदिति" । अन्येषा पण्यगुणदोषविदा-
मिति शेषः । नारदोऽपि "क्रीता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं
गुणदोषतः । परीक्षप्राभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति"
। चर्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्या तथा च व्यासः
"चर्मकाष्ठेष्टकास्तृषान्यासशरसस्य च । वक्तुमर्ह्यहर-
ण्यमा सद्य एव परीक्षणमिति" । अत्र वक्तुमर्ह्येन रूप्यं
गृह्यते । गुण्य रूप्यहेमव्यतिरिक्तं तपुसीषादिकम् ।
तथा च हेमद्वये प्रस्तुत्याहामरसिंह "ताभ्यां यदन्यत्त-
त्कुप्यमिति" । क्रीतपण्यद्रव्यविशेषेण परीक्षणकाला-
वधिमाह नारदः "तत्राहो ह्य परीक्षेत पञ्चाहाहा-
हमेव त । उक्तावज्जप्रबालानां सप्ताह स्यात्परीक्षणम् ।
द्विपदामर्ह्यमासन्तु प्र सान्तेर्द्विगुणं क्षिया" । दशाहं स-
र्ववीजानामेकाहं लोहवाससाम् । कृतोऽर्वाकूपण्यदोषस्तु
यदि सञ्जायते कश्चित् । विक्रेतुं प्रतिदेयं तत् क्रीता मू-
ल्यमवाप्नुयादिति" । तत्राहो कृत्यदिनादारभ्येति शेषः ।
पञ्चाहादित्यादावप्येवमेव शेषोऽवगन्तव्यः । तत्राह वि-
क्रोहप्रतिदेयमित्यादिविधिदर्शनात् तत्राहो ह्यमित्यादि
परीक्षणं प्रीतिदोहप्रादिद्रव्यविषयमिति गम्यत इति श्रुति
चन्द्रिका । दोहं सह्यप्रादिकम् वाह्य बलीपदादिकम् ।
उक्तामहं रत्नोपलक्षणम् । द्विपदाम्पु सान्दासानाभि-
त्यर्थः । तद्विगुण मासादित्यर्थः क्षियादासादित्यर्थः ।

पूर्वोदाहृतचर्मकाष्ठेष्टकादिव्यासवचनेन भक्षणाद्यर्थं
गृहीतानां धान्यादीनां सद्यःपरीक्षणाभिधानात् सर्व-
वीजानामित्यत्र वीजशब्दोद्देश्यार्थं गृहीतधान्यपरः ।
अन्यथा सद्यःपरीक्षणत्वप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् ।
कृतोऽर्वाक् तत्राहो ह्यमित्यन्तर इत्यर्थः । कातप्राप्तोऽपि
"भूमेर्दशाहोऽनुशयः कृतेर्विक्रेतुरेव चेति" । भूमेर्दश-
होत्रादिरूपाया अनुशयः परावर्त्तनयोग्य कालः परीक्षा-
काल इति यावत् । यद्योक्तपरीक्षाकालातिक्रमे दोष
दर्शने न प्रतिदानमितप्राह स एव "अविज्ञातन्तु यत्
क्रीतं दुष्टं पचाहिभाषितम् । क्रीतन्तु स्वामिने देयमण्यं
काष्ठेऽन्यथा न त्विति" । अविज्ञात परीक्षाशैथिल्या-
क्षयतोऽपरिज्ञातम् । दुष्टं विभाषितं दोषवत्तया ज्ञात-
मित्यर्थः । काष्ठे परीक्षाकाले । अनप्राप्ता तत्कालात्यये
दुष्टतया परिभाषितमपि तत् स्वामिने न देयम् । अविज्ञा-
तन्तु यत्क्रीतमित्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्ष्य क्रीत-
न्तु परीक्षासमये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम् । यस्तु-
परीक्ष्य गृहीतं तत्र परावर्त्तनीयमिति । दर्शितमर्थं
नारदस्याह "क्रीत्वा नानुशयं कृत्याद्विचक्षणपत्रवि-
चक्षणः । अथ दृष्टिञ्च जानीयात् पण्यप्राप्तामागमनतया ।
क्रीता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्षप्रा-
भिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति" । अनुशयं पचा-
त्तापम् । पण्यप्राप्तां अष्टादीनां अस्मिन्देये मूल्यहानि-
रस्मिन्देये तदाधिक्यमिति अथद्वी एतद्देशसम्भवमित्या-
गमञ्च क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः । दोषदर्शनमन्त-
रेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः
"क्रीत्वा नानुशयं पचात् त्वजेहोषाहते नरः । अजुष्टमेव
काष्ठे त्वं स मूल्याह्वयं वहेत् । क्रीत्वा गच्छन्नुशयं
क्रयी हस्तसपागते । पद्मागन्तस्य मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं
त्वजेसर" इति । अजुष्टमनभिभुक्तम् । काष्ठे परीक्षाकाले
अत्र मूल्यदशमभागदानं यदुपभुञ्जमानमपि न नश्यति
भूष्यादिकं तद्विषयम् उपभोगविनश्वरीलादिविषयं षड्-
भागदानमिति व्यवस्था ज्ञेया । ननु विज्ञानताऽप्यनुशयो
न कार्यः "क्रीत्वा नानुशयम् कृत्यादिति" निषेधसङ्गावा-
दिति चेत्स्वत्व अपवादस्य सत्त्वात् स चापवादोदर्शितो
नारदेन "क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुं प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाप्रावृत्तमिति" । मन्यत
इत्यनेन वस्तुतो दोषाभाव उक्तः । द्वितीयादिदिपसे प्रत्य-
र्पणे विशेषमाह स एव "द्वितीयेऽङ्ग ददत् क्रीता मू-

एतान्निशापमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रो-
तरेव तदिति । परतः तृतीयाहत् परतः क्रोतरेव तत्
क्रीत्वा अतुशयादिकं न कुर्यादित्यर्थः । यत्तु अनुपचनम्
“क्रीत्वा पिक्रीय वा किञ्चिदुपस्य हातुशयो भवेत् । सोऽ-
न्तर्दगाहत्तद्व्य दद्याच्चैपादोत नेति” तदुपभोगे नञ्-
रहस्यगृह्यान्तर्यानादिपियम् । यत्तु पभोगेन विकारपा-
वित सटोपसपि तत् परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयमि-
त्याह नारद “परिभुक्तन्तु तद्वासः कृष्णरूप मलीमसम् ।
मटोपसपि तत् क्रीत विक्रीतम् भवेत्युत्तरिति” । वासो-
पहृषत्तुपलक्ष्यमिति मदन्तरत्वे । वासोपिपयतैवाथ्येति
माधवीये । पण्यानां देगकाले उपचयापचयौ ज्ञातव्या-
यित्याह नारद “क्षयं दृष्टिं ज्ञानीयात्तदण्यप्राणासा-
गमनमेति” । अथादिपण्यप्राणामकिन् कालेऽस्मिन्दे-
शे च क्षयं दृष्टिं या ज्ञानीयात्तदण्यप्राणासा-
गमनमेति । उत्पादकजन्यभूत्यादिकञ्च ज्ञानीयादित्यर्थः ।
क्रयकाले मूल्यक्षयदृष्टिदोषदर्शनमन्तरेण क्रोतविक्रीतयो-
प्रत्यर्पणे पुनर्पण्ये दण्डमाह याज्ञवल्का “दृष्टिं क्षय
वा ज्ञिजा पण्यप्राणामविज्ञानता । क्रोत्या नातुशय-
कार्यं कर्तव्यं पट्भागदण्डभागिति” । दृष्टिं मूल्यदृष्टिम्
अविज्ञानता क्रोत्या एवं मूल्यक्षयमविज्ञानता विक्रीतेत्य-
र्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे दण्डमाह मनु
“पक्षणे तु दगाहस्य न दद्यात्तापि दापयेत् । द्याददा-
नो दद्वैव राप्ता दयद्वय गतानि प्रदिति” । दगाह-
यहणं परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्योपलक्षणम् । सर्वमेत-
त्परिभाषणस्य परितोषणं तु तदुपसारेणैव प्रतिदान
तदभावादिकं नन्वव्यम् । क्रयानुशयोऽप्यत्र ।

क्रुचुः पुंस्त्री० क्रुच-क्रिन् “दृष्टिगत्यादि” पा० नि० नलोपा-
भावः (क्राचवक्) वक्रभेदे अमरः स्त्रिया टाप् । २४से च
“अङ्गु” शीर व्यापित् क्रुचडाङ्गिरसोधिया । अन्तेन
सस्मिन्द्रियम् यजु० १६।७२ “आङ्गिरस अङ्गानां रस-
प्राणोयवा क्रुचुः कसोभूत्वा धिया प्रपया अङ्गु- सक्ता-
शात् शीरं दुग्धमपिबत् पिबति संघृष्टाभ्या शीरोदकाभ्यां
शीरमेव हस पिबतीति जानिस्वभावः” वेददी० ।

क्रुचुः पुंस्त्री० क्रुच-क्रिन् । (क्राचवक्) वक्रभेदे अमरः
“वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्या क्रुचान्” यजु० २४।२२
“कनकिक्री कोटिताह पुष्करशादसो त्वाङ्गा, वाचे
क्रुचः” यजु० २४।२१ स्त्रियां संयोगोपपत्त्या टाप् ।
पुंयोगे तु अजा० टाप् । टापन् ॥ २४।२१। २४।२१। २४।२१।

रत्ना० ततः अतुर्यार्थं नडादि० च कुक्कुत्तय । क्रुच-
कीय तत्सहितदेगादी । क्रुचो वीणाव्यस्य क्रुचो वकी
अक्षयत् या अतुप् यथादि० न मस्य व । क्रुचान्
तदुक्ते लि० इक्रौञ्चमर्षते य० हेमच० । स्वार्थे अच् ।
क्रीञ्च स्वनामख्याने पठ्यते क्रीञ्चदारव । वक्रभेदे च “ददर्श
भगवत्तत्तत् क्रीञ्चयोयारुदर्शनम्” “यत् क्रीञ्चमिदुना-
देवमवधी काममोहितम्” रामा० आ० २४० । स्त्रियां
त अणन्तत्वात् डीप् । “निश्चय इदतीं क्रीञ्चोमिदं
दचनमवधीत्” रामा० आ० २४० ।

क्रुच निमज्जने चमीभावे च तु० कृटा० य० अच् सेट् ।
क्रुचि अक्रुचोत चुक्रोड-क्रोड ।

क्रुच दृष्टिने कृत्वा० य० अच् सेट् चान्द्रा । क्रुचति अक्रो-
योत् चुक्रोच । क्रोच ।

क्रुध कोमे द्विवा० पर० अच् शीपसर्गं सक० अनिट् । क्रु-
ध्यति अत्यमभिक्रुध्यति सति अक्रुधत् । चुक्रोच-क्रोडा
क्रीत्प्रति । क्रोड्यन् क्रोध्यन् क्रोधनीयम् क्रोडा क्रोधी
क्रुड । क्रुध्यन् क्रोध । क्रुडा सक्रुध्य “चुक्रोच पुत्रा-
दकः” भा० आ० १५।२४ “द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपो-
दीपितमनस्य” भाग० ६, ४, ५, अत्र तच्च आर्यं शक्रप्रादौ
चानश् वा । “क्रुध्यन् कुलं धन्यति विप्रवर्जितं” भट्टि “क्रोधं
विभो । सहर सहरति” जुमा० । “क्रुधुहेर्वा-
स्त्रयार्थाना य प्रति क्रोपः” पा० क्रोपमिपयस्य उपदा-
नता । अरते क्रुध्यति । “क्रुधुहोरुपवृष्टयो कर्म” पा०
शीपसर्गस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्मता “क्रुध्यन् न
प्रतिक्रुध्येत्” मनु । “अत्यमभिक्रुध्यति” सि० कौ०

अस्याद्युपसर्गात् परसु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थवृत्तक्रोधे सक०
प्रति-मैपरीत्येन क्रोधने सक० क्रुध्यन् न प्रतिक्रुध्येत् मनुः
क्रुधुः स्त्री क्रुध-सम्प० भावे कृप् । कोमे कामव्याघात
हेतुके चित्तवृत्तिभेदे अमरः । “इतिक्रुधाऽऽक्रुध्यत तेन
केतकम्” नैप० । इत्यन्तत्वात् या टाप् क्रुधा

क्रुध्मिन् लि० क्रुध-वा० भिनि क्रिञ् । क्रोधवृत्ते “युध्यो व
यद्यः क्रुध्मी मनासि” आ० ७।५।५

क्रुच(च) क्रीटिल्ये, अस्तीभावे च अच् पर० सेट् । क्रुचति
अक्रुचोत् चुक्रोच । क्रुचः क्रिन् क्रुच कल “को जु”
पा० चवर्गान्त्येन कृत्वप्राप्तौ दृष्टिगत्यादिना क्रिन् विभाव
“क्रिन् प्रत्ययस्य जु” पा० क्रिन्तस्य प्रत्यक् क्रुचविधानात्
संयोगान्नोपात् प्राक् जुः । भावे कृयते अक्रुचि । के-
चित्तु दृष्टगादिष्वने क्रुचामिति निर्देशत्वा क्रुचोऽत्र क्रो-

पघ सात्वं घातमाहः तस्मै माने क्रुश्रुते इत्येव ।
 एतस्मै क्रुष्ट इत्यत्र किमि नबोपाभाने न निपातकल्पना
 क्रुश्रुते ह्येते च कथा परं अत्र सेट् ह्रस्वायुव ।
 क्रुश्रुति क्रुश्रुतीत् क्रुश्रुत् अत्रमपाश्विनीयः
 क्रुश्रु लि० क्रुश्रु-उन् वेदे प्रयो० । अर्थात् क्रुश्रुश्रीसे "क्रुश्रु-
 मां वः सिन्धु निर्दोरमत्" अ० ५।५।१।६। "क्रुश्रुः अर्थात्
 क्रुश्रुश्रीसेः" भा०
 क्रुश्रुश्रु पु० क्रुश्रु-उन् वेदे प्रयो० । शुभावे "क्रुश्रुकमपि क्रुश्रुति
 एवा वा अन्तेः प्रिया ततः यत्क्रुश्रुकः" तैत्ति० ५।१।६।५
 क्रुश्रु रोदने अत्र आह्वाने आक्रोशे च सक० भा० प० अ-
 निट् । क्रुश्रुति अक्रुश्रुत् । अक्रुश्रु क्रुश्रुति । क्रुश्रुटा
 क्रुश्रुः क्रुश्रुन् क्रुश्रुः क्रुश्रुनः क्रुश्रुट् । "रससरण्या
 न्यां सायमक्रुश्रुति मन्ते" अ० १०।१०६।३ "उहृद-
 नि अदिरेच मन्दिनेन् क्रुश्रुनोऽपिदक्षना मधु" अ० १०।६४
 ३ "एव क्रुश्रुति दातृहृत्" यिक्ती प्रतिबुद्धति" रामा०
 अयो० ५६५० । अर्थात् क्रुश्रुते व्यक्रुश्रुति "इति क्रुश्रु-
 क्रुश्रुत तेन केतकम्" नैष०
 आह्वानपदगात् परस्मै तत्तद्व्याख्यायुक्ते रोदनादौ
 अतु+दवावाङ् अतुरोदने च सक० । अतुरोधा (दवा) "न
 तातुननुक्रुश्रुति क्षितयोभरेत्" अ० ४।१८।५ "कि-
 न्तुक्रुश्रु वैकल्यसत्पादवशि मेऽनव ।" भा० अतु० ५५०
 आ+अप्रिवक्तवने सक० । "यतं प्राश्रवमाक्रुश्रु क्षितियोदव-
 नर्हति" मनुः । "प्रत्याक्रुश्रुदिहाक्रुश्रुट्" भा० अतु०
 ४५६२१० । "आक्रुश्रुट् प्रुश्रुत् अर्थात् प्रत्याक्रुश्रुदेनन्-
 रम्" भा० व० १८११० । "हा प्रिये ! आसि नद्यापि
 आक्रोशकप्रपतत् क्षितौ" रामा० आ० ८६५०
 अतु+उचैराह्वाने सक० "उदक्रुश्रुन् च पाण्डवान्" भा०
 आ० ७४८१० । उचैरोदने च अत्र०
 क्रुश्रुन् उंकी क्रुश्रु-कनिप् । अस्मात् उचैराह्वाने क्षिया
 डीप् रक्षानादेव क्रुश्रुती । [तामिने श्वाहते च लि० ।
 क्रुश्रु न० क्रुश्रु-भावे क्रु । रोदनरवे । अर्थात् क्रु । शक्ति-
 क्रुश्रु क्रुश्रुत् । क्रुश्रुति क्रुश्रुतीत् अक्रुश्रु "तस्य रेतः परा-
 पतत् तदन्निर्वोनिगोपाह्वानादववा तदक्रुश्रुवत् क्रुश्रुनामं
 नवि अद्वत् तद्वत् पवः" अतिः ।
 क्रूर लि० अत-रक् घातो क्रुः । निर्दने शक्तिने अमरः
 शक्तिने उचै च भेदि । "तस्मान्निषेकंभारं कसितं
 क्रूरनिषा" रघु० । "तस्मिन्नुपायाः अर्थात् क्रूरे
 मतिवृत्तिः" अना० । "इहकारी अद्विनाः क्रूराणा-

रैरसंवसन्" मनुः । तस्य भावः अत्र कौट्यं न०, तत्
 क्रूरता स्त्री, त्व क्रूरत्वं न०, निर्दयत्वे हिंसने काठिन्ये
 उपपत्ते च । "अजोऽय युष्मं विप्रमः समसं क्रूरोऽय
 शौन्यः पुरुषोऽह्ना च । अस्मिन्प्राक्कामधेया मे-
 नादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" दोषिकोक्ते मेधादिषु मध्ये
 प्रविपमराशौ पु० "अर्थात्नेत्रकसौरारा पापाः शौन्या-
 क्ता परे । पापयुक्तोवृधः पापोराहुकेतु च पापदौ"
 ज्योतिः उक्ते इत्यहमेदे च "यथा उष्टफला क्रूराकथा
 शौन्याः शुभप्रदा । क्रूरयुक्तः पुनः शौन्योऽपि क्रूर-
 फलप्रदः" इदञ्च शौन्यक्रूराणां फलं स्थानयथात्
 समम् । एतदेव फलं विद्धि शौन्यैः क्रूरैर्विपर्ययात्"
 "यथाः शौन्यास्तथा क्रूरा वक्राः शीघ्रोन्नीचमा" इति
 "तिथिराश्वयनकालं विद्धं क्रूरपक्षे च वत् । अर्थात्
 शुभकार्येषु वक्तव्ये सत् प्रयत्नतः । न मन्दति विवाहे
 च यात्राया न निवर्त्तते । रोगाद्विच्यते रोगी वेधवेधा-
 क्तोद्यमः । रोगकाले भवेद्देधः क्रूरपक्षे चरसम्भवः"
 "क्रूरावक्रा मङ्गाक्रूरा इति च ज्यो० त० पापपक्षार्थ
 परतया क्रूरशब्दप्रयोगात् । क्रूरवेधप्रकारस्तु चक्र-
 शब्दे अर्थात्तोभद्रचक्रे वक्ष्यते । उरक्तकरिरे पु० अत्रैव-
 यक्षिणि उरक्तपक्षिणि च पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां
 आतितात् डीप् । १०रक्तपुनर्वादां स्त्री राजनि०
 क्रूरकर्मन् लि० क्रूरं हिंसकं कर्म यस्य । १हिंसाकर्म-
 कारिणि "क्रूरकर्मकताश्चैव यतथोयुरतलगः" मनुः ।
 २कदुश्रुन्निनीवृत्ते पु० राजनि० ।
 क्रूरकोष्ठ लि० क्रूरं कठिनं कोष्ठं यस्य । घातवैषम्यकते
 बद्धकोष्ठायमे । "क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णान् रत्यमौषधमल-
 शुचं वा भक्तपत् माकस्यैति तत्र बहदीर्घदोषा यथाका-
 लमनिष्ठि यमावा व्याधिं बलविभ्रमश्चापादयन्ति" सुश्रु० ।
 क्रूरगन्ध पु० क्रूर उप्योगन्धोऽस्य । १गन्धके राजनि०
 २तीक्ष्णगन्धमाले लि० क्रूरं गन्धएकदेशोऽस्मात् टाप् । अ-
 न्वारीयते तीक्ष्णकण्टकायाम् राजनि० ।
 क्रूरदृष्टि लि० क्रूरा दृष्टि यस्य, क्रूरं पश्यति दृष्ट-किन् २त०
 व० वा । १पिपुने अत्रे २यनैवरयहे पु० भेदि० ।
 ३मङ्गलपक्षे "कारोवक्रः क्रूरदृक् चावनेयः" ज्यो० त० ।
 कर्म० । नील० ता० उक्ते स्थानविषेवस्थिताया यथापां
 स्थानविषे ३चुनास्त्रहटी रिपुहटी स्त्री । १५५८० अति-
 यन्दे विद्धतिः । क्रूरस्य पक्षविषेयस्य दृक् । ५पापय-
 हरी स्त्री ।

क्रूरधूसं पु० क्रूर० कण्ठत्वात् तत्सदृशः धूसं । कण्ठधूस-
रके राजनि०

क्रूरप्रसादनं लि० क्रूरमपि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु ।
भक्ते सेवके शब्दादि० । [राजनि० स्थियां ङीप् ।

क्रूरराविन् पु० स्त्री० क्रूरस्य रौति कृ-णिमि । श्लोकाके
क्रूरलोचन पु० क्रूर लोचनस्य । शनिपक्षे हारा० तद्-
द्याह्निकत्वात् तस्य तथात्वम् । यथा च तद्दृष्ट्वा
घातकत्वं तथा रमाननशब्दे ६८६८० उक्तम्

क्रूराकृति लि० क्रूरा आकृतियस्य । कृतिनमृत्सिंहे श्रावणे
पु० शब्दमा० । कर्म० । कृतिनाया मूर्त्तौ स्त्री

क्रौडित न० क्रौडित्यव्यक्त शब्दं करोति णिच्-भावे क्त ।
क्रौडित्यव्यक्तशब्दभाषणे "निरुध्यमाना चक्रेषु चक्री
क्रौडितभाषणे" काशीख०

क्रौडि लि० क्री-नि । क्रौटि-यस्यक्रौडि० उज्ज्वलद०

क्रौडि लि० क्री-कर्मणि यत् । क्रौटि व्यमर

क्रौडिनं लि० क्रौडी मरुत् देवताऽस्य अणु भेदे नि० लङोपा-
भाव । क्रौडिदेवत्ये साकमेधीने ततोयाहे प्रातः सवनिके
अण्डद्वयगिरक्षणे हविषि । "शित्रान्येवास्य क्रौडिनं
हवि शित्रैर्हि क्रौडितीवायमेवावाह् प्राण" शत०
११,५,२,४ "अण्डौ लिङ्गं चेति त्रीणि शित्रानि"
भा० "ततोयेऽहन्तु पांश्वनर्यामौ कृत्वा पौर्णदत्तं प्रातः
सवनिकेयु क्रौडिनम्" आश्व० श्री० ६।२।१५ तद्द्वयम-
धिलक्ष्य इति ६ । क्रौडिनीया इतिभेदे सा च इति
कात्या० श्री० ५,७,१ छत्रादौ दर्शिता । तस्या पञ्चतिष
संश्लेषेण कर्मभावे दर्शिता यथा

"अथ क्रौडिनीया द्विहविष्कोटिरुच्यते तत्र मरुद्ग्नः क्री-
डिभ्यः सप्तकपाल, अदित्यै चरु, इमे हविषी सवानतन्त्रे
भवतः प्रतीक्षुः क्षरणपने क्रौडिन्याटिथोऽर्घमिच्छुः क्षरणे
क्रौडिन्याटिथोऽभ्यामह यज्जे इति । यरणे पात्रावादाने
सप्तकपालानि एका चरुस्थालो, दक्षिणा अम्बाहार्यं पिता-
यदाभानन्तरम्, मेक्षणम् वि शतैरिध्मकाजानि पुरोडाशपा-
त्रेका अन्यसर्वं प्रकृतियत् । यद्वये मरुद्ग्नः क्रीडिभ्यो
जुष्टम्, अदित्यै जुष्टम् । प्रोक्षणे मरुद्ग्नः क्रीडिभ्यम्भा
जुष्टम् अदित्यै त्वा जुष्टम् । कानापीजपक्षे तद्वर्मा उक्ता
एकपीजपक्षे करवाजो विभज्जानम् इदं मरुता क्रीडि-
नाम्, इदमदित्या । प्राचदाने मरुतः क्रीडिनो मन्त्र, अदि-
ति मन्त्र, सप्तदशेन वज्रे चेत्यवभाषणे । उत्तमप्रयागे इदमग्नये
सोमाय मरुद्ग्नः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इत्यादि । प्रधान-

यागे मरुद्ग्नः क्रीडिभ्योऽस्तुभूहि मरुतः क्रीडिनो यज
इदं मरुद्ग्नः क्रीडिभ्यः, अदित्यायस्तुभूहि अदिति यज
इदमदित्यै, मेक्षणेन चरोरवदानम् । स्विष्टकृदादि पुरोडा-
शस्य प्राश्नकं द्वाव्यतिरिक्तं न भवति चरोस्तु सर्वं भवत्येव ।
व्यूहने मरुता क्रीडिनामदित्या उज्ज्वलितम् मरुतः क्री-
डिभ्योऽदितिसामयनुटन्तु । प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमाय
मरुद्ग्नः क्रीडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इति । अन्यत्कर्मोपव-
र्गान् प्रकृतियत् इति"

क्रौड्य पु० क्रिवीणा पञ्चाक्षाना राजा वा० अत्र । क्रिविदेश
राजभेदे क्रियिशब्दे उदा०

क्रौड्य पु० क्रुड्यच् वा० गुण । "कौडसे घनदावासे क्रौड्यः
क्रौड्योऽभिधीयते" इति दृष्टवारावल्याङ्गे क्रौड्यपर्वते
क्रौड्यदारणं कास्ति केयः इति रायसुजुट०

क्रौड पु० स्त्री० क्रुड-वनीभावे सञ्जायां वञ् । श्रुकरे "क्रौड-
कुलद्वयमानमङ्गसुत्तारसामोद" काद० "नदी सैवावदिग्-
घाङ्गं हरिश्चन्द्रजटाधरम् । तन्मौ शङ्खनसैर्मात्रैः क्रौडै-
श्चित्तैरिवापि तम्" भा० अतु० ५०, ४० । श्रुजयोरन्तरे (कोक)
न० स्त्री० व्यमर "कृपितकपिकपोलक्रौडताम्रक्षमांसि" उद्भट०
शृङ्गकोटरे "हा हा हल तथामि जक्रपिटाप्रकोडे
मनोभावति" उद्भट० । घनीभूते श्रुजोमध्यभागे पु०
"इन्द्रस्य क्रौडोऽदित्यै पाजसम्" वजु० २५, ८ "क्रौडस्य
घनीभूतश्रुजोमध्यभागपरता वेददीमे उक्ता । क्रौड
त वज्रोभुजान्तरे देवश्रुभेद । "हृदय लिङ्गा
क्रौडः सव्यसकिय पूर्वमङ्कं पाश्र्वे यत्नत् दृक्कौ-
गुटमध्य दक्षिणा ओषिरिति जौह्वानि" आत्मा०
श्रीतसू० ६, ७, ६ "क्रौडः वज्रोभुजान्तरम्" कर्म शेष-
मिडापात्रावामाविष्य क्रौडनमस्थीनि च प्राकृति ओषि
वज्जम्" कात्या० श्रीतसू० ६, ८, १२, १ । ५ अश्वानासुरसि
६ उत्तरस्ययामभेदे शब्दचि० ७ पाराङ्गीकन्दे पु० राजनि०
पयनिपक्षे पु० भेदिनिः

क्रौडकन्या क्रौडस्य शूकरस्य कन्येव प्रियत्वात् । वाराङ्गीक-
न्दे राजनि० । [(वड युलकुडि) राजनि०

क्रौडचूडा स्त्री क्रौडे चूडा यस्या । सञ्जायावर्णिकादङ्गे
क्रौडपत्र न० क्रौडे उपचारात् मध्ये स्थित मलम् ७त० ।

पञ्चवेष्टने भ्रमात् क्रुटितपञ्चस्य परिपूरणाय पञ्च-
स्वपञ्चयोर्मध्ये चित्रविशेषेण लिखित्वा स्थापिते पत्रे ।

क्रौडपर्षी क्रौडे कण्टकमध्ये पक्ष्णी यस्या, गौरा० ङीप् ।
कण्टकारिकायाम् शब्दच०

क्रोडपाद पुंस्त्री क्रोडे पादोऽयम् । कच्छमे हेम० क्रोडाङ्गि
प्रभृतयोऽप्यत्र ।

क्रोडादि पु० पाणिन्युक्ते उपमर्कमन्वाङ्गे डीप्प्रिषेध
मिमित्ते गङ्गणे स च गणः "क्रोड मल एर गाखा
उखा गिखा मान यपा शूक" क्रोडादिराकृतिगण तेन
भग मल घोष इत्यादयोऽपि आका

क्रोडी स्त्री क्रोड+जातो, गौरा० उ० । १पराहजाति-
स्त्रिया श्याराहोक्तदे च राजनि० ।

क्रोडीकरण न० क्रोड+चि+त-भावे ल्युट् । व्याल्लने हला०
क्रोडोमुख पुंस्त्री क्रोडा शूरुर्वाभ्युपमिव सुखमस्य । ग-
'मडके (गागडार) राजनि० स्त्रिया जातित्वात् डीप् ।

क्रोडेष्टा स्त्री क्रोडव्य इष्टा प्रिया । युक्तके (नुषा) राजनि०
क्रोथ पु० क्रुथ-हिक्ने भावे षञ् । जनने हेमच०

क्रोध पु० क्रुध भावे षञ् । १परायणाय चित्तवृत्तिभेदे,
पराजिह्वाभिलाषेण अनिष्टविषयार्थं पश्येत्ते चित्तवृत्तिभेदे ।

क्रोधचरौदरसस्य स्यायिभाव "रौद्र क्रोधस्यायिभावो रक्तो
रुद्राभिदैवत "सा० द०" क मपय कृतार्थं पराहत क्रोध-
रूपेण परिणमते स च रजोगुणकार्य "कामएण क्रोधएण
रजोगुणसमुद्भव" । महायानो महापाप्मा पित्र्येनमज
वैरएणम् गोतोक्ते "यस्यया एहोहेतुरेण काम एव । मनु
क्रोधोऽपि पूर्व त्वशोक्त "इन्द्रियस्योन्द्रियस्यार्थे" इत्यत्र, सत्य
मासी नत एषक् किन्तु क्रोधोऽप्येव, कामएव हि केम-
चित् प्रतिहत क्रोधात्मना परिणमते । पूर्व एषक्को नो
क्रोऽपि क्रोध कामज एवेत्यभिप्रायेण जीहस्योच्यते जोगुर-
यात् सगुह्यतीति तथा" ओधर । तस्य कामजत्वमपि
"तद्व्यात् संजायते काम कामात् क्रोधोऽभिजायते" गोता
यावुतम् । तत्कार्याणि उक्तानि न कर्म क्रोधाव्य सम्भ-
वति विभाव रणमृते "अस्त्रीकरोति बुवनं विजरीकरोति
धीर सदेतमघतनतां नदेत् क्रुग । कथ न पश्यति न-
चाकृडितं गृह्योति धीमानधीतमपि न प्रतिगन्धति"
मीनिशा० समैः क्रोधविजते समर्पेत विरेचिन । क्रोड
कार्यविभङ्गाय तथान्न चमया जनेत् मरुमगा० स च
पुत्रमद्याधिमामभेदेन क्रियेत पा० काधम पादे १४४०
भा० स्थितम् "क्रोधं विभो ! धृष्टर सृष्टेति" कुमा० ।
"क्रोधे एतमसः हरे दानुष्यं पादो मरुमगादरे"
सा० द० । "क्रोडावकाक दस्य कर्त्तव्यं कपतामलक
कालयोऽयम्" वेङ्गी । "विपश्यन् क्रोधव्यं" व्याकुल
वडारङ्गम् । जमानां जायते भङ्गे । क्रोधे क्रोध पर-

स्वरम्" इत्युक्तलक्षणे पटिनर्पानर्गते अष्टविंशत्तमे
०३३भेदे पु० ।

क्रोधकृत् वि० क्रोध करोति कृ-क्रिप् । क्रोधकारिणि २पर-
मेधरे पु० "क्रोधहा क्रोधहा कर्ता पित्र्याङ्गमहीधर"
यिष्णुसं असाधुन् प्रति क्रोधकर्तृत्वात् तस्य तथात्वम् "श्रुति
स्मृती भस्मवाजो यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते । आत्माच्छेदी भम
हेषी नरके प्रतिवर्तते" इति श्रुतिस्मृत्युदितकर्माणा
चरणे ईश्वरद्विष्टयोक्ते तस्य ताडनान् प्रति क्रोध-
कर्तृत्वम् । तच्च पाणिना स्टाष्टट्टिरेपात् भवति

क्रोधज वि० क्रोधात् जायते जन-ह पु० । १क्रोधजाते
२भोहे पु० मोहस्य क्रोधजत्वं गोतायासुक्त यथा
"क्रोधात् भवति सन्नोह सम्मोहात् स्मृतिविभ्रम"
क्रोधजाते द्विविधव्यसनानर्गते व्यसनादके च यथाह
मनु "पैशुन्य साक्तं प्रहर्षाद्विषयाद्वृणम् । वा
गदण्डजञ्च पाक्य क्रोधजोऽपि गणोऽटक"

क्रोधन क्रुध-युच् । १क्रोधनं एवमर "यद्वामेण कृत तदेव
कुरुते द्वेणायनि क्रोधन" वेणो० "वागदृष्ट क्रोडनो
क्रिन्त पिगुन कथिरेव च । स्वस्त्रम पित्र्यर्त्तौ च नामभि
कर्मभिक्त्वा । कोशितस्य सुता व्याप्नु गिद्या गर्गस्य
भारत ।" हरि० २१३ ए० ८८० क्रोडनो गर्गस्य
प्रभमेदे "रेगोभरणदुर्भिक्ष विरोधोत्तरमङ्गुलम् । क्रोधने
विपस सती समाख्यात हरप्रिये ।" इत्युक्तलक्षणे पटिन-
तुसरानर्गते जनपटितमे २३३भेदे । "कतिताङ्गासुदण्ड
उल्लसत क्रोधमभया" इति तन्त्रोक्ते ४४१भेदे च पु० ।

क्रोधमूर्च्छित वि० क्रोधमूर्च्छितो बहुलभीष्टोऽयम् इत० वा ।
१क्रोधमूर्च्छने "ममसुक्ता तु पाच्येन दर्व्यथी क्रोधमूर्च्छिता"
भा० २० ४६५० ५०० । २चोरनामगन्धर्व्ये पु० गन्धर्व०

क्रोधवर्त्तन वि० क्रोध वर्त्तयति वर्त्त-वृप् लुट् इत० । १क्रो-
पस्य वर्त्तके अनिष्टस्य च वाक्यादौ २अपुनर्भेदे पु० "चन्द्र-
हला क्रोधवर्त्तना क्रोधवर्त्तन एव च" हरि० २६६५०
अपुनर्भवने । स एव भारतयुद्धकाये दण्डधारणपत्वेना-
दिभूतः यदा "क्रोधवर्त्तन इत्येव यमस्य परिकी-
र्तित । दण्डधारति यदा क्रोधवर्त्तनलक्ष्म" भा०
आ० ६०५० संसारतारे

क्रोधवृत्त पु० क्रोध वृत्ति वृत्त-वृप् । १विष्ठी "क्रोधहा
क्रोधवृत्त वर्त्ता विप्रवाङ्महीधर" तिल्लु० "बापुर्वा
क्रोधं वृत्तीति क्रोधवृत्ता" भा० । २चोपमार्त्तके वि०
क्रोधवृत्त वि० क्रोधं वृत्ति वृत्त-वृप् इत० । १क्रोधवृत्तके

२ अक्षरभेदे ५० स च उत्तामुरस्यावरणः । “क्रोधहन्तेति
यस्तस्य (हस्तस्य) बभूवावरजोऽक्षर । टण्ड इत्यभिधि-
ख्यात स व्याधीनुष्टपति क्षितौ” भा० व्या० ६७० ।

अथसुरभेदे पृ० कोधवर्जनयज्ञे दृश्यम्

क्रोधसम्भव वि० सम्भवत्यस्मात् सम् + भू-उपादाने अय्
 क्रोध सम्भवोऽयम् । क्रोपयति "क्रोधात् भयति समोह"
 गीताभावे अय् हत० । "क्रोपोत्पत्तौ" भाष्यरिभूषिका-
 र्यशे व्याकृत्ये क्रोधसम्भवे" क्रोधसम्भवे क्रोपोत्पत्तौ"
 आ० त० रघुनन्दन० । [बलो निशाचिकारी" सुशत
 क्रोधात् वि० क्रुध-आ० आनुच् । क्रोपयति "क्रोधानुधिषुष
 क्रोधिन् वि० क्रुध-णिनि । क्रोपयति आहतप्रकृतेरेष
 तथात्वं भयति यथाह सुशत

“सप्त प्रकृतयो भवन्ति । टोपैः पृथक्शदिगः सप्तमस्तैश्च ।
शुक्रयोषितसंयोगे यो भवेदोष उत्कटः । प्रकृतिर्जायते
तस्य मे वक्ष्यं गृह्युः । तत्र जागरूकं गीतहोषी
दुर्भगः कोनो मत्स्यार्थं नाथो गान्धर्व्यं चित्तं स्फुटितकर-
चरणोऽतिदृक्शस्त्रद्वन्द्वकेश क्रोधी टननचञ्चारी च
भवति । अष्टतिरहटघीर्हूटं जतप्तं जगपद्मो घमनी-
तत प्रकापी । द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा वियटपि
गच्छति सप्तमेण सुप्तः । व्यवस्थितमतिशयवटिर्मन्-
रत्नधनसञ्चयमित्त्र । किञ्चित्पेयं पिबपत्न्यनिवशं भावत-
प्रकृतिरेव मनुष्यः” ।

क्रोश पु० क्रुश-भावे घञ् । श्रोत्रे ० आक्षाने च । क्रोगति
यत् अपादाने घञ् । हस्तं यत्निर्भेदतोऽह दण्ड क्रोग
सहस्रद्वितीयेन तयाम् नीला ० ३० उक्ते ८००० सहस्रकरमिते
व्यध्वपरिमाणे “चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो नालिका तद्युगेन च ।
क्रोशोऽरु सहस्रेण गव्यूतिश्चतुर्गुणा” हेमा० टा० भा-
र्क० पु० उक्ते, “गव्यूति स्त्री क्रोशयुगम्” अमरोक्ते च
तस्य गव्यूतिरर्द्धमानता प्रतीयते हेमाद्रि० दा० क्वाटिघ
पुराणे च “धनु सहस्रे हे चापि गव्यूतिर्यद्विग्यते” इत्यु-
क्ता तु गव्यूतिर्हस्तसहस्रधनुर्मतत्वात् तदुर्ध्वेन चतुस-
हस्रहस्तमितत्वमपि क्रोशस्य कार्यविशेषे गृह्यते इति
भेदः । शृङ्गर्त्ते “दण्डेण तु या प्रजा तत्सर्वमसृज
भवेत् । गच्छेत् क्रोशे महेद्यानि । तत्सर्वमसृज तोषमम् ।
सप्तमे क्रोशके देवि । इत्युक्तञ्च न स शय । अतः पर
महेद्यानि । विप्रतुष्टञ्च न स शय” इति शक्तिश० त०
दृष्टव्ये । “क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरस्कारेण गत्वा” रघु

क्रोमताल ५० कोश व्याप्य ताव यन्दीप्स । दकायां हाराः

क्रोशध्वनि पुं क्रोश व्याप्य ध्वनिरसः । उक्तावां हारा-
क्रोशयुग न० इत० । क्रोशइयमिते गन्तुं अमरः
क्रोशिनृ लि० क्रुश-णिनि । यद्कारणे उपमानपूर्वकतया
समासे क्रोशनि परे पूर्वपदस्यादुदात्तता । उद्गोषी
क्रोष्टु उक्ती क्रुश-तन् । इग्रावे अमर एव यद्गुह्यौ
सर्वनामस्थाने परे निध्वां तृतीयादापचि वा, स्त्रियां तु
निध्वा तृचत् । क्रोष्टा क्रोष्टारौ हे क्रोष्टो । क्रोष्टुन् ।
क्रोष्टा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्यामित्यादि स्त्रिया ङीप् क्रोष्टी ।
“क्रोष्टा मायोऽरिन्द्रस्य गौरसम्” “यजु० २४, २२” “शाहूँ वस
शुक्रा शून्या नीचः क्रोष्टाऽभिमर्दति” भा० शा० २, १३, ४०
२ यदुवग्ने नृपभेदे पु० । “क्रोष्टोन्मु ऋचु राजेन्द्र । वय-
स्तत्तममव्ययम् । यदोर्व यधरस्याथ वज्रन पुण्यवर्णि
थ । क्रोष्टोर्व य हि नृत्वेर्मा सर्वपापै ममुच्यते ।
यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्वाणिकनोदहः” “माज्जारी
चैव माद्री च क्रोष्टोर्भावे” बभूवत् “हरि० २५, ४०” “भावे क ।
इग्रावे “क्रोष्टु कहीपियदनेर्षावर्षमभुर्वसया” भा०
षा० १, ४०, ४० । क्रोष्टु कपुष्पिका । क्रोष्टुर्गोलापत्तम् कुञ्जा
चफल् क्रोष्टु क्रोष्टव । क्रोष्टायन तत स्वार्थे ऋक्षिवां
जप्र । क्रोष्टायन्य तद्गोलापत्तौ उचि स्त्रियान्तु न
जप्र । आतिस्वातु ङीप् क्रोष्टावनी ।

क्रौष्टुकपुष्पिका स्त्री क्रौष्टुक्य शृङ्गावस्य पुष्कमिव पुष्प
मस्यस्य ठन् । । प्रत्तिप्रणयौम (चाङ्गुलिया) (राजवाहक)
इत्यमरटीकाया स्थानी शोचोपिकायाम् राजनि.

क्रोष्टु कमेखला स्त्री क्रोष्टु कस्य मेकतेवाक्यस्या च।
 पृश्निपण्या (चाकुन्तिया) रत्नमा॥

क्रोष्ट कर्षं पु० । यामभेदे सोऽभिजनोऽस्य तद्विद्या० ध्व० ।

क्रौण्ठकश्च पित्तादिक्रमेण नट्यासवासनि स्निग्धा ङीप्
 क्रौष्ठकश्चिरस् न० "वातशोषितज शोम आनुभवे महार-
 ख । शिर क्रौट्कपूर्वन्तु स्खल क्रौट्क मूर्ध्ववत्" इत्यतोऽहं
 वातजे रोगभेदे । क्रौट्कश्चिर खञ्जपट्टुजवातभेदेनाह
 इत्यादि "ग्रन्थसो विद्याधी क्रौट्कश्चिर सङ्कोत्यादि सुखं

क्रौट्टपाद पु० अग्निभेदे तस्य गोत्रापत्तम् इज् । क्रौट्टपादि
तद्गोत्रापत्ये अस्त्रिया बहुल्ये यस्का० व्यस्य लुक् । क्रौट्ट
पादा स्त्रियान्तु क्रौट्टपादा । स्य क्रौट्टमान्, क्रौट्टमा-
यशञ्चै अग्निभेदयो तदपत्ये इज् बहुल्य अस्त्रियान्
यस्कादि० तस्य लक् ।

क्रोष्टुपुच्छिका स्त्री क्रोष्टु पुच्छमिवाव्यसा ठन् । पृ० २७
एर्याम् (चाकुडिमा) रत्नमा०

क्रोष्टु पुच्छी स्त्री क्रोटो पुच्छमिव पुच्छमस्या ङीप् । श्रुति-
पथ्याम् (चाकुलिया) शब्दरत्ना०

क्रोष्टु फल पु० क्रोटो प्रिय फलमस्य । इक्षु दीवक्षे राजनि०
क्रोष्टु विद्या स्त्री क्रोटुना विद्या प्राप्ता पुष्पाकारेण शत० ।
श्रुतिपथ्याम् (चाकुलिया) अमरः । (विराजल्लानि)
० दक्षे भरत० ।

क्रोष्टु पु० क्रोटु प्रिय इक्षु श्रुते० । श्वेतेष्वौ राजनि०
क्रोष्ट्री स्त्री क्रोष्टुजातिस्त्री क्रोष्टुस्तत्त्वत् चदनत्वात् ङीप् ।
२२८ गालजातिस्त्रियाम् तत्प्रियत्वात् २ श्वेतभूमिकुण्डलाय
अमरः । श्रुतिविदार्या १४ साङ्गल्याम् च मेदि०

कौश्व उ० स्त्री० कुश + लाय० प्रज्ञा० अथ । (कौशवक) वक्रभेदे
स्त्रियाम् अण्यन्तत्वात् ङीप् । "निगम्य रुदतीं कौश्वीम्"
रामा० वा० २४० । स्त्रियां टाप् इति वदन् भरतचिन्त्य० ।
अलादिषु कौश्वशब्दस्यैव पाठात् तदप्रवृत्तेः । २ हिम
वत पौत्रे पर्वतभेदे "वस्तुर्विलस्य व्यसृजहाणान् श्वेते
महागिरौ । विभेद स (कार्तिकेय) शरैः शैलं कौश्वं
हिमवतः सुतम्" भा० व० २२४ अ० । तस्य हिमवत्पौ-
त्रत्वेऽपि सन्तानाभिप्रायेण सुतत्वोक्तिः । तस्य हिमवत्पु-
त्रमैनाकपुत्रत्वं हरिवं० १८ अ० उक्तं यथा "एतेषां
मानसी कन्या मैना नाम महागिरेः । पत्नी हिमवतः
अथ यस्या मैनाक उच्यते । मैनाकस्य सुतः श्रीमान्
कौश्वो नाम महागिरिः । पर्वतप्रवरः पुत्रो नानारत्न-
समन्वितः" । श्वेदीपभेदे ४ अमरभेदे । "कौश्वे (दीपे) कौश्वो-
होदेत्यः कौश्वहो हेमकन्द्रे । कन्द्रेण युद्धा सुचिर
चित्तमायी सुमायिना । स शैलस्य दैत्यस्य ख्यातचित्तेण
कर्षणा । केततामगमत्तस्य नाम्ना कौश्वः स उच्यते"
अग्नेन्द्रसंहिता । कौश्वदैत्यस्य मयदानवपुत्र यथाह
हरि० ४७ अ० "मयो ददर्श मायावी दानवान्द्वि
दानवः । स शिलाजासवितता गण्डशैलावहासिनीम् । पाद-
योत्तलकुटाया कन्दराकीर्णफामनाम् सिङ्गव्याघ्रगणा-
कीर्णा मदनीं दैत्ययूथम् । रत्नामृगगणाकीर्णा पवना
शूर्पितकुम्भाम् । निर्मिता स्तेन पुच्छे च कौश्वे नृदिव काम-
गाम् । प्रथितां पार्वतीं मायां वसुधे स समन्तः" । "म-
यसुखचरितमिव नूयमाचकौश्वनिताप्रभापम्, काद०
५ कुशरीखने राजनि० । ६ अहंता ध्वजभेदे ७ राक्षसभेदे च
पु० हेम० । कौश्वदीपस्यामरः "भूमेरङ्गं चारविन्दोद्दकस्य
अम्बुदीपं प्राकुराचार्यवर्या । अर्द्धेऽन्यकिन् ह्रीप-
दकस्य आम्बे चारखीराशम्बुधीनां निवेशः" इत्युपक्रमे

अम्बुदीपसङ्गा । "शकं ततः शालमममम कौशं कौश्वं
च गोमेदकपुष्करे च । इयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं ससङ्गयो-
द्दीपसदाहरति" सि० शि० उक्तम् । तद्वृत्तिः विष्णुपु०
"द्वतोदय ससङ्गो वै कौश्वदीपेन संवृतः । कौश्वदीपो महा-
भाग । नूयताश्चापरो महान् । कुशदीपस्य विस्ताराद्
द्विगुणो यस्य विस्तरः । कौश्वदीपे द्युतिमतः पुत्राः
सप्त महात्मनः । तन्नामानि च वर्षाणि तेषां लोके
महीपतिः । कुशो मन्दगन्धोऽप्यपीवरोऽप्यान्वकारकः ।
सुनिय इन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्पुत्रतां सने । तत्रापि देव-
गन्धर्वसेविनाः सुमनोरमाः । वर्षाचला महावुद्धे !
तेषां नामानि मे शृणु । कौश्वय वामनश्चैव तृतीययान्त्र-
कारकः । चतुर्थोऽहरशैलश्च स्वभाभिर्भास्यसुभ । देवाष्टव
पञ्चमश्चैव तथान्य पुण्डरीकवान् । इन्दुभिश्च महाकौश्वो
द्विगुणो परस्परम् । द्वीपा द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि
ते तथा । वर्षेष्तेषु रम्येषु वर्षशैलधरेषु च । निवसन्ति
निरातङ्गाः सह देवगणैः प्रजाः । पुष्करा पुष्कना
अन्यास्तिष्याख्यास्य महासने । । ब्राह्मणाः क्षत्रिया
वैश्या आश्वानुकम्पोदिता । तैस्तत्र नद्यो मैत्रेय । या
पीयन्ते शृणुष्व ताः । सप्त प्रधाना यतगस्तथान्याः सुह
निम्नगाः । गौरी कुशवती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।
एवातिष्ठ पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः । तत्रापि
वर्षैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जगद्गर्जनं । योगी रुद्रस्वरूपस्य
इष्यते यज्ञसन्निधौ । कौश्वदीपः ससङ्गेण दक्षिणगण्डोदकेन
च । आहतः सर्वतः कौश्वदीपतल्लेन मानतः ।
दक्षिणगण्डोदकापि चाकदीपेन संवृतः । कौश्वदीपस्य
विस्ताराद्द्विगुणेन महामते । "तथा वहिः कौश्वदीपो
द्विगुणः समानेन क्षीरोदेन परित उपलृप्तः" । द्वतो यथा
कुशदीपो द्वतोदेन । यस्मिन् कौश्वो नाम पर्वतराजोद्दी-
पनामनिर्वर्त्तक आसीत् । योऽसीत् गुहप्रहरणोन्नायित
अक्रुद्धोऽपि क्षीरोदेनाभिषिच्यमानो भगवता वरुणेना
मिशुप्तो विभयो बभूव । तस्मिन्पि प्रयत्नतो हतपृष्ठेना
आधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनाम-
सु सप्त रिक्त्यादान् वर्षपात्रिवेद्य स्वयं भगवत परमक-
ल्याणययस्य आत्मभूतस्य हरेवर्यारविन्दसुपजगाम ।
आत्मो मधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजितो खोहतापो
वनसतिरिति हतपृष्ठसुता । तेषां वर्षगिरयः सप्त
सप्तैव नद्याश्चाभिख्याता । सुहो बर्हभानो भोजन
उपवर्हो नन्दो नन्दनः सर्वतोभङ्ग इति । अमदा

अमृतौवा आर्यका तीर्थवती पवित्रवती शुद्धेति ।
यासामम् पवित्रममलसुपयुक्तामा पुरुषर्षभद्रविष्-
देवकसप्तार्धपुरुषा आपोमय देवमपापूर्णेनाञ्जलिना
यजन्ते भाग० ५, २०, १२, अन्ययोक्त कल्पभेदादपि रज्जुम् ।
पञ्चामभेदे न० "कौशानि भवन्ति" इति तत्र साम नेयगाने
१५ प्र० २ याज्ञे ८, ६ गानम् । कौशपर्वतश्च द्विषिः पिण्ड-
पुराणोक्तकौशदीपान्तर्गत श्वेतगिरेः "सच्चिदानन्द-
हिमवत्पौत्ररूपश्च तमेव प्रकृत्य "प्राप्तेयाद्रे रूपतटम-
त-
क्रम्य तास्तान् विशेषान् च सङ्गार भृगुपतियशोवर्त्म
यत् कौशरन्ध्रम्" मेघदूते वर्णितम् । कौशादिव हंस-
नियहो निष्काम गुणगुण" काट०

कौशदारण पु० कौशं पर्वत दारयति इ-णिच् ल्यु ।
१ कार्तिकेये अमरः तद्धारणकया कौशगण्डे भा० प० २२४ अ०
वाक्यार्था । २ परशुरामे च तत्कथा कौशरन्ध्र गण्डे इग्रा
कौशपदा "कौशपदा भौ भौ ननना नृगापिपुशरयमुनि
धिरतरिह भवेत्" इ० २० उक्ते पञ्चविंशत्तरपादके
छन्दाभेदे

कौशपदी स्त्री भारतोक्ते तीर्थभेदे "यस्मिंश्चे पयस्याञ्ज-
निरियन्ते च पर्वते । तृतीया कौशपद्याञ्ज वज्राह्वया
विशुध्यति" भा० आनु० २५ अ०

कौशपुर न० दडुवंग्रसारमन्त्रनिमित्ते पुरभेदे "सारसेनापि
त्रिहित रम्य कौशपुर महत् । अम्भकागोत्रवृक्षल पि
पुन रात्रमृत्तिकम् । यमशास्त्रेति विख्यात स्मृतोजन
पदो महान् । पुरस्य तस्य त्रयोमान् द्रुमैः सर्वर्षिकैर्हृत ।
हरि० ६५ अ० "ततः सञ्जायस्युत सप्तार्येणाहमद्यन् ।
आत्मद्वितीय श्रीमन् प्रयेस्ये दक्षिणपथम् । करधीर
पुरञ्चैव रम्यं कौशपुरं तथा" ६६ अ० "तां (खण्डाग्रेभ्यः)
तीक्ष्णां निष्काशां तत्र तांश्च दृष्ट्वा तपोवनान् । रम्यं
कौशपुर नाम गमिष्याम पुरोत्तमम्" ६७ अ०

कौशवन्धम् अथ० कौशमिव बद्धा "बन्ध सनायायाम्" पा०
अमुल फलादिषु यथाविध्यनुपयोग । कौशमिव बद्धा
बद्ध इत्यर्थे

कौशरन्ध्र न० कौशश्च रन्ध्रम् । मानसस्य हंसनिर्गमकागे
कौशपर्वतस्ये रन्ध्रे "हंसद्वार भृगुपतियशोवर्त्म यत्
कौशरन्ध्रम्" मेघ० । "मानसस्यायिनो हसा कौशरन्ध्रेण
सञ्चरन्ते इत्यागम" मङ्गल० कौशादिव हंसमिव हो
निर्गमगुणगुण" काट० तत्र रन्ध्र परशुरामेण हत
कथा मेघदूतव्याख्याने मङ्गलनायकाह

"पुरा किञ्च भगवतो देवात् भूञ्जते" घटुवपनिष्ठम्
अधीमानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य अर्जुना कौशं त्रिक-
रिणम् अतिनिशितयिगिष्यसुखेन हेमदा मृतपिण्ड
भेदं भिन्ना ततः कौशभेदादेव सदा ससृष्ट्वा मिते
कस्मिन्पि यय जीरनिधी निखिलमपि जगज्जावम्
आत्मावितमिति" कथा श्रूयते" ।

कौशसूदन पु० कौश मयदेत्यस्य तं हृदयति हृद-णिच् ल्यु ।
कार्तिकेये तस्य तथात्वं कौशसूदे मन्त्रस्य इत्यावा
क्यात् भेदम् "स ते स्कन्द प्रसीदत" इत्युपक्रमे
"रम्य द्रव्यमुदेय पातु त्वा कौशसूदन" सुश्रुते उक्तम् ।
कौशनिष्ठकादयोऽप्यत्र "अपभ्रष्टीपमासाद्य सेव्यं कौश-
निष्ठकम् । सरसत्यासृपसृष्ट विमानस्यो विराजते"
भा० प० ८४ अ०

कौशवत् पु० कौशा वक्रभेदा बाहुल्येन सन्त्यक्त मद्य
मस्य य । पर्वतभेदे "हेलासं कौशवत्" च तेषां
गन्धमादनम्" हरि० २०२ अ० । कौशयुक्तमात्रे लि०
स्त्रि ङीप् ।

कौशादन न० घटयते कर्मणि ल्युट् इत० । सृष्टावे रचि-
स्रोटेके (चैत्रपते) श्वेषु विकारायां (चैत्रु) नेदिनि० ४१ पयस्यार्
शब्दरत्ना० पञ्चमीजे स्तो० राजनि० ङीप् ।

कौशागति पु० कौशस्य टैल्यभेदद्वाराति । १ कार्तिकेये हस्ता०
२ परशुरामे च शब्दमाना कौशरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कौशारण्य न० जनस्यानात् कौशतयान्तरे दण्डकारण्य
पार्श्ववर्तिनि पनभेदे "ततः पर जनस्यानात् त्रिकोर्ष
गम्य राघवी । कौशारण्यं विविधदर्शहं" तौ महर्षी-
जसौ" रामा० आर० ६६ अ० । "ततः पूर्वेषु गत्वा च
त्रिकोश भ्रातराभौ । कौशारण्यमतिक्रम्य जतङ्गाच-
कमलिके" तत्तं पोक्ते तस्य मत्तङ्गाचमात् त्रिकोशान-
रितपथिसम्यक्तम् ।

कौशशक्तिक लि० कौशयताद्भिगमनमर्हति ठञ् । १ कौश-
यतादागलरि भिज्जो । कौशयत गच्छति ठञ् । २ कौश-
यतगलरि लि० । उभय लिङ्वां ङीप् ।

कौष्टायस्य पु० स्त्री० प्रकृतिपक्षे विद्वन्निशितस्यापि पक्षमात्
कोप्लगा गोलापत्यम् कुञ्जा० स्फुञ्ज ततः स्फुञ्ज अस्त्रियाम्
अत्रा कौष्टायस्य कौष्टु गोलात्पक्षिवागोलापत्यम् । बह्वु
यस्का० लुक् । कौष्टायस्य तद्गोलापत्येषु । ततः खरी-
हस्ता० चतुरार्याम् बुञ् । कौष्टाविक्रम गच्छतातो लि०
कौष्ट कि पु स्त्री० कौष्टेव सार्वे च तस्यापत्यम् रज्ज् ॥ कौष्ट-

कपैरपत्ये स्त्रिया डीप् । २४३भिदे पु० । “तत्को द्र-
विणोदा १ इन्द्र इति कौटुकि” निरुक्तं ८, २
क्लथ बधे वा चुरा० उभ०पक्षे स्वा०प०सेट् घटादि० । क्लथयति
ते क्लथति, अचिक्लथत् अक्लथीत् अक्लथीत् । क्लथया-
बभूव आस चकार चक्रे चक्लाथ । मध्ये धृतस्यापव-
र्त्तने च । “पौष्णो विष्णुर्दमाने भारुत क्लथन्” यजु०
१६, ५, “क्लथन मध्ये धृतस्यापवर्त्तनम्” वेददीपः
क्लिद् रोदने अक० आह्वाने सक० इदित् भा० पर० सेट् ।
क्लन्दति अक्लन्दीत् । चक्लन्द । क्लन्दते
क्लिद् वैकल्ये दि० आत्म० अक०सेट् घटादि० । क्लयते अक्लदिष्ट
चक्लदे । क्लयति त अचिक्लदत् त ।
क्लिद् रोदने भा० उभ० इदित् अक० सेट् । क्लन्दति ते अक्ल-
न्दीत् अक्लन्दिष्ट । चक्लन्द चक्लन्द । क्लन्दते “या
क्लन्दास्मिन्नीचयो ऽवकामामनो सुहः ताभ्यो गन्धर्व-
पत्नीभ्योऽपसराम्योऽकर नम” अथ० २, २, ५
क्लप अव्यक्तवाक्ये चुरा० उभ० अक० सेट् घटा० । क्लपयति-
ते अचिक्लपत्-त । क्लपया बभूव आस चकार चक्रे
क्लम ग्लानौ दिवा०पर०अक०सेट् गमा० । क्लमप्रति अक्लमोत्
चक्लाम । उदित् क्लमित्वा-क्लान्त्वा । क्लान् । वल्
न दृष्टि क्लम । क्लमप्रते अक्लमि । “क्लम ययौ कन्दुक-
कीलयाऽपि या” “अङ्गाय सा नियमज क्लमस्तसज्जे”
कुमा० “न चक्लाम न पिव्यथे” भट्टि “तप क्लमं साध-
यितुं य इच्छति” शकु०
क्लम ग्लानौ भा० पर० अक० सेट् । क्लमति इदित् अक्लमत्
अक्लमोत् चक्लाम । क्लमित्वा । क्लमित ।
क्लम पु० क्लम-भावे वल् अष्टदि । “योऽनाय स अमोदेहे
प्रवृद्धः आससङ्गतः । क्लमः स इति विप्रैर्य इन्द्रियार्थ-
प्रपाधकः” भावप्र० उक्ते अमभेदे ।
क्लमय पु० क्लम अयच् । आयासे अमर ।
क्लमिन् त्रि० क्लम-घटुण् अष्टदि । क्लानियुक्ते ।
क्लव भये दिवा० आत्म० अक० सेट् घटादि० । क्लयते अक्ल-
विष्ट । चक्लवे । क्लयति । वि वैकल्ये विक्लव ।
क्लान्त त्रि० क्लम-क्त । अमात्ते । [यसादामीम् ” भावः ।
क्लान्ति स्त्री क्लम-क्लिन् । परिग्रमे “क्लान्तिष्चिदोषनवनसत-
क्लिद् आशीर्भावे दिवा० पर० अक० सेट् । क्लियति । इदित् ।
अक्लिदत्-अक्लिदीत्-अक्लिस्तीत् । चक्लाद । क्लेदः । क्लियन्
क्लेदो । क्लेदयति ते । अचिक्लिदत् त । “तेन क्लियति
त्रयः” सुश्र० । “सुवेशं पुरुष इहा आतर यदि वा

सतम् । योनिः क्लियति नारीणाम्” हितो० । “सु-
स्थानि भूमौ क्लियन्ति बान्धवा मे स्वपन्ति च” भट्टिः ।
“कुन्त्याः प्रसवसंयुक्तैरक्षैः क्लिप्तसरोऽभवत्” भा०
आ० १३५ । “नचैनं क्लेदयन्प्रापो न शोचयति भारुत ।
अक्लेदोऽयमदाहोऽयमक्लेदोऽशोषः एव च” गोता ।
“रक्तैरचिक्लिददुर्भूमिम् सैन्यैश्चानक्षरव्रतैः” भट्टि ।
उपसर्गविशेषपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्वयोत्पार्थग्यशेषे क्लेदे ।
क्लिद् रोदने इदित् भा० उभ० अक० सेट् । क्लिन्दति ते अ-
क्लिन्दीत् अक्लिन्दिष्ट । चिक्लिन्द चिक्लिन्दे । क्लिन्दित ।
परिदेयने शोके सक०आत्म० । क्लिन्दते चैतन्मू०सि०कौ० ।
क्लिन्न त्रि० क्लिद कर्त्तरि क्त । आर्द्रे (भिजे) क्लिद्धातौ उदा०
क्लिन्नवत्तन् न० “अरुज बाह्यतः शून्यन्तं क्लिन्नं सुवर्त्यपि ।
कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवत्तं तदुच्यते” सुश्रुतोक्ते नेला-
वयवभेदवर्त्ताश्रये रोगभेदे ।
क्लिब पु० क्लृप् क्लिप् घृपो० । लोके । “धौं क्रतो ! अरु क्लिबे-
अर कत अर” यजु० ४०, १५, “क्लिबे क्लृप्ताय लोकाय-
अर” माधय । “कल्पते भोगाय क्लृप् लोकं तस्मै अर
जयादेश आर्षः क्लृदस्यु भयथोत” पा० “पदान्तत्वात्” वेददी०
क्लिश उपतापे दिवा० आ० अक० उपतप्तीकरणे सक० सेट्
पा० । क्लिश्यते अक्लेशिष्ट । क्लिशित्वा क्लिष्टा । क्लिशितः
क्लिष्ट । क्लिक्लस्यमते अयसुभयपदो तेन “क्लिश्यन्नपि
हि मेधावी” प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमोयक्ष
वोति” नृपात्मजौ चिक्लिगत्त समीतौ” भट्टिः साधुः
सकर्मकत्वे “इन्द्रियैः कामवृत्तैस्तु क्लिग्नसे प्राकृतोयथा”
रामा० कि० १६, २७, अकर्मकत्वे “क्लिग्नते हि जनः
सर्वः तरमाण पुन पुन भा० व० १२५ अ० । “चिरं
क्लिशित्वा मर्मावित्” भट्टिः परस्मैपठित्वे “त्ययः परार्थे
क्लिशन्ति साध्विण प्रतिभू कुलम्” मनु० । “हिम-
क्लिष्टप्रभावानि ज्योतीर्षोव सुखानि यः” कुमा० । “क्लेयः
फलेन हि पुनर्जयता निधत्ते” कुमा० ।
उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गविशेषप्रादोत्पार्थग्यपतापे
क्लिश बाधने सक०क्रा०र्कादित् वेत् । क्लिश्नाति अक्लेशीत् अक्लि-
क्षत् चिक्लेष । क्लिष्ट । क्लेश क्लिशित्वा क्लिष्टा । क्लिशितः क्लि-
ष्ट “इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्” कुमा० ।
“अयं मा सुदृढं जुहू कौरवाणां यशोहर । क्लिश्नाति
माहं तत् सोढुं चिरं यस्यामि कौरवः” भा०स० ६७ ।
“असुरक्षारकोनाम त्वया दसवर प्रभो ।। सुराङ्गीर्वा
क्लिश्नाति कधस्तस्य विधीयताम्” भा० आनु० ८५ अ० ।

“क्रियं विवाहं भुजमध्यसरस्थलेन” रचु । अत्र कलि-
नाथ क्रियं विनि पठित्वा क्रियातिरय सकर्मक “क्रि-
यातिभुवनव्यमिति दर्शनादित व्याचक्षौ । तेन टी-
कापुस्तके क्रियप्रवृत्ति पाठः प्रामाणिक एव ।

उपसर्गविशेषान् तत्तदुपसर्गद्वयोच्चार्ययुक्ते बाधने ।

परि+सर्वतोबाधने । “परिक्रियमाने” पा० ।

लिमिति लि० क्रिय-क्त वा इट् । क्रिययुक्ते २ उपतापिते च

लिट् लि० क्रिय-क्त वा इट्भाय । क्रिययुक्ते २ योजिते च ।

इष्यपरिविशेषार्थके पाठ्ये न० अमर

लिट्टा स्त्री क्लृप् क्लेशः व्यस्यस्याम् अच । पातञ्जलोक्ते
चित्तवृत्तिभेदे यथा

“वृत्तयः पञ्चतयः क्लृप्ताः क्लृप्ताः” सू०

“कृशज्ञेयका कर्माग्रयप्रचक्षेत्रीभूता क्लृप्ताः । स्वाति-
विषया गुणाधिकारविरोधिनोऽक्लिप्ता क्लृप्तप्रवाहपतिता
अव्यक्लिप्ता । क्लृप्तच्छिद्रेष्वप्यक्लिप्ता भवन्ति । अक्लिप्त-
च्छिद्रेषु क्लृप्ता इति । तथालागीयका सञ्कारा इति-
भिन्ने क्रियन्ते सञ्कारेण वृत्तय इति एव वृत्तिसञ्कार
चक्रमनिगमायर्त्तते तदेवम्भूत चिन्मवसिताधिकारमात्र
कल्पेनापतिवते प्रलय वा गच्छतीति । ता क्लृप्ताश्च
पञ्चधा वृत्तय” भा०

“व्यादेतत् पुरुषो हि शक्यो, उपदिश्यते । न च वृत्तिभि-
रोधो वृत्तीरविज्ञाय शक्यो, न च कुरुक्षेत्राणि पुरुषा-
युत्रैरलमिमाः कौचित् परिरणयितुमसंस्थाताय कथं
निरोधव्या इत्याशङ्क्य तासां विवक्षास्वरूपमतिपाटनपर
सूत्रमवतारयति ता पुनर्निरोधव्या वक्तुमेव वृत्ति-
चित्तस्य वृत्तयः पञ्चतयः क्लृप्ताः क्लृप्ताः । वृत्तिद्वयोऽ-
प्यव्यक्तः । तस्य प्रमाणादयोऽवयवाः पञ्च तत्तदवयव-
पञ्चतयः पञ्चावयववृत्तिर्भवति तस्य वृत्तयश्चैतन्मैत्रादि
चित्तभेदात् पञ्च इति वक्तुमशक्यमुपपन्नम् एतदुक्तं भवति
चैत्रो वा मैत्रो वा काचित्त्व्येधमिह तेषां वृत्तयः पञ्चतयः
यत्र नाधिका इति । चित्तस्येति चैकवचन आत्ममिमांसे वि-
ज्ञानाभिति तु दृष्टव्यम् । तासामवान्तरविशेषमनुदाभोप-
योगिन दर्शयति । क्लृप्ताः क्लृप्ता इति । अक्लिप्ता उपा-
देया क्लृप्ता निरोधव्यास्ता अपि परेषु वैराग्येयेति ।
अस्य व्याख्यानम् । क्लृप्तेषुका इति । क्लृप्ता अस्मितादयो
ज्ञेयः प्रवृत्तिकारण यासां वृत्तीनां स्तयोक्ता । यथा
पुरुषार्थ प्रधानस्य रजसमोमयीनां हि वृत्तीनां क्लृप्ता-
रित्येव क्लृप्तेषु प्रवृत्तिः क्लृप्ते क्लृप्तम् तदाज्ञानमस्तीति

क्लिप्ता इति । यत एव क्लृप्तेषु योजनार्थमसूत्रं प्रवृत्तिरत-
एव क्लृप्तेषु प्रचक्षेत्रीभूता प्रमाणादिका । अत्राय प्र-
तिपक्षार्थवशात् तत्र क्लृप्तेषु वा क्लृप्तेषु वा क्लृप्तेषु वा क्लृप्तेषु
तीति भवन्ति क्लृप्तेषु प्रचक्षेत्रीभूता इत्यतः
क्लिप्ता इति अक्लिप्ता अत्राद्ये स्वातिविषया इति ।
विभूतरजसमस्य बुद्धिसत्त्वस्य प्रमाणवर्जिनः प्रमाणादः
स्वातिस्तया विषयिण्या तद्विषय सत्त्वपुरुषविशेषस्य सत्त्वस्य
तेन सत्त्वपुरुषविशेषविषया यतः अतएव गुणाधिकार
विरोधिन्य कार्यकरणं हि गुणानामधिकारो विरोधस्या-
तिपक्षवशात् तादति चरिताधिकाराणां तु गुणानाम-
धिकार विरोध इति अतस्मा अक्लिप्ताः प्रमाणाप्रवृत्तयो
इत्यतः । व्यादेतत् वीतरागजन्मादृग्मात् क्लृप्तस्य
एव सर्वप्रमाणाभ्यां न च क्लृप्तवृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हन्त्य-
क्लिप्तस्य । नचामूर्ण भावेऽपि कार्यकारिता विरोधि-
न्यव्यातिव्यात् । तस्मात् क्लृप्तानामक्लिप्ताभिर्निरोध-
काणां च वैराग्येण वरेणेति मनोरथमात्मनिष्ठत
आह । क्लृप्तप्रवाहेति । आगमानुमानाचार्योपदेशप-
रिशीलनलज्जन्तरी यथागवैराग्ये क्लृप्तच्छिद्रेण तत्र
पातता स्वयमक्लिप्ता एव यद्यपि क्लृप्तप्रवाहपतिताः । न
तत्र विज्ञानपासे क्लृप्तागतसङ्कीर्ण प्रतिवसत्तुपि त्राह्य-
श्च क्लृप्तातो भवति । ध्याक्लिप्तच्छिद्रेष्विति निर्देशनम् ।
क्लिप्तान्वर्त्तितया च क्लृप्ताभिरनभिभूता अक्लिप्ता स
संस्कारपरिपाकक्रमेण क्लृप्ता एव तावदभिभवतीत्या
च तथालागीयका इति । अक्लिप्ताभिर्बृत्तिभिरक्लिप्ताः
सञ्कारा इत्यर्थः । तदिदं वृत्तिसञ्कार, चक्रमनिय
मायर्त्तते आनिरोधवशात् तदेवम्भूतचित्तं निरोधवशं
सञ्कारमेव भूतात्त्विकेनापतिवते इत्यापातत । प्रलय
वा गच्छतीति परमावृत्तः । पिच्छीकृत्य सूत्रार्थमाह ।
ता इति पञ्चधेतव्यक्रमेणार्थं न तु वृत्तिव्याख्यानं
तयपः प्रकारेणारणात् । ता सर्वसामिदृशिति वि०
“प्रमाणाविषयत्रिविकल्पनिद्रासूतय” सू०

“निर्देष्टे वशावचन विपर्ययाच्चै इत्यसमाव इतरतरजोग ।
अथा-मिताऽशुचिदु खानाकास नित्यशुचिसुखाकास्वाति-
रविद्येतु स्तेऽपि न दिङ्मोहावातचक्रादिविभवा व्युद-
स्यन्ते । एवमिहापि प्रमाणाश्रयविधानेऽपि वृत्तिलसङ्गा-
वयवान् व्युदस्येति तस्मिन्नावाव वक्तव्यं पञ्चतय इति
यतावज्ज एव वृत्तयोनामराः वृत्तीति दर्शितं भवति” वि०

क्लिप्ति स्त्री क्लृप्त-क्लिप्ता । क्लृप्ते २ वृत्तयः च धरति ।

वत् प्रवर्तते । कुम्भीकं स च विज्ञेय ईर्यकं ग्रहणं
चापरम् । दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये य प्रवर्तते ।
ईर्यकं स च विज्ञेय पण्डकं ग्रहणं पञ्चमम् । यो भा-
र्यायाम्भौ मोहादङ्गनेव प्रवर्तते । तत स्त्रीचेष्टिताकारो
जायते पण्डकश्चित् । अतो पुंरुष्यद्वापि प्रवर्तते ताङ्गना
यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेत्तरचेष्टिता ।
आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेत्प्रकस्तथा । सरेतस-
स्त्वमी श्रेया अशुक्रः पण्डकश्चित् । अनया विप्रकृत्या तु
तेषां शुक्रवद्वा सिरा । इति स्त्र्युदत्तमायानि ध्व
जोऽष्टायस्ततो भवेत्” ।

तस्य दावानधिकारिता अमशब्दे १४२४० उक्ता । तत्रायं
विशेष । “क्लायोऽथ पतितस्तच्छ पद्मरुन्मत्तको
जड । अन्धोऽपि कित्स्यरोगाद्याभर्त्तव्याः सुनिर्ग-
का” या० व्याख्या मिता० “एतेषां विभागात् प्रागेव
दोषप्राप्त्यनशत्वं न पुनर्विभक्तानां विभगोत्तरकालम-
न्यौषधादिना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तरस्येव “विभक्तेषु
सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक्” इत्यस्य समानन्यायात् ।
क्लायान्वौ यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्हविव यदि
त्वन्तरा तदा, तद्गणमन्वेदौषधादिना, तर्हि “द्वयाद्वा
तद्विभाग स्यादायव्ययविशोभितादिति” रीत्या विभाग-
हर्हविवेत्युक्तम्” । अत्र विशेष क्रीडादीनामन शत्यान्तपु-
त्राणामन्यन श्रुते प्राप्त इदमाह’ मिता० “कौरवा
क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः” । या० “एतेषां
क्रीडादीनामौरवा क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अश-
पङ्कणपिरोधिक्लेयादिदोषरहिता भागहारिणः, धन-
प्राप्तिर्भवेत् । तत्र क्रीडस्य क्षेत्रज पुत्र सम्भव
त्यन्येपामौरवा अपि । कौरवक्षेत्रजयोर्पङ्कण इत-
रपुत्रव्युदासार्थम् । क्रीडादिदुष्टिगुणा विशेषमाह
मिता०” । “सुतायै वा प्रभर्तव्या यापद्वै भर्तृसात्कृता” ।
या० “एतेषां क्रीडादीनां सुता दुष्टितरो याध्विवाह
संस्कृता न भवन्ति तावद्भरणीया । अशब्दात् स्कार्याश्च ।
क्रीडादिपत्नीनां विशेषमाह मिता० “अपुत्रायापितयै वा भर्त-
व्या साधुवृत्तयः । निर्दोषा व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलस्त-
त्तैव च” या० । “एषा क्रीडादीनामपुत्राः पत्युः साधुवृत्तयः
सदाचारायैवर्तव्या भरणीया । व्यभिचारिण्यस्तु
निर्दोषा । प्रतिकूलस्तयैव च निर्वासाभवन्ति भरणीया-
श्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् । न पुन प्रातिकूलमाले च भर-
णमपि न कर्त्तव्यम्” मिता०

वीरमिलोदये विशेषः “क्रीडादीनामपि दारपरिपहेष उल्ल-
म्भ उक्तो मनुना “यद्यर्चिता तु दारैः स्यात् क्रीडादीनां
कथञ्चन । तेषां सुसज्जतान् नामपत्यं दायमर्हति” । तन्तु-
रपत्यम् । न च क्रीडादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं
दारसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनानर्हतया अतुप-
नीतये गूढवदपतितत्वात्” ।

एतच्चिन्त्य “सुखेभंगाच्च ये केचित् क्रीडमाया नपु सक्ता ।
ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणर्हता । महापात-
किनो ये च पतितास्तो प्रकोर्त्तिता” शु० त, द्रष्टव्यं
क्रीडस्य पतितत्वोक्तो । केचित्तु तत्र उत्तरादौ “पतितानां
न दाहः स्यान्नान्येदिर्नास्त्यसञ्चयः पातः कर्त्तव्यो न चाशु-
नाशो च सुदकः क्रया” इत्युक्तेर्यौ चाद्यभावाद्भिद पा-
तित्वं नाम्नात् । अतएव अनाशिशयनायां याचवल्क्यादि-
भिः प ततात् पृथक् क्रीडस्य कीर्त्तनं सङ्गच्छते इत्याहुः ।
मनुनाऽस्यापाह्मण्यत्वसङ्गम् “आचारहीनः क्रीडश्च नि-
त्ययाचनकस्तथा” इत्युपक्रमे “एतान् विगर्हिताचारान-
पाह्मण्येयान् द्विजाधमान्” इति । “अद्योत्पत्तौ कारणसङ्ग-
मनुना । “पुमान् पु सोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिक-
स्त्रिया । साम्येऽपुमान् पु स्त्रियो वा, क्षोणात्वे च विप-
र्ययः” “पु सोऽधिके अधिकेऽयुष्मास्तपि पुत्रो जायते स्त्री-
वीजेऽधिके युष्मास्तपि दुहितैः । अतोऽप्युच्चारितादिना
निजवीजाधिक्य भार्यायाश्चाहारलाघवादिना वीजाल-
त्वमन्वगमनायुष्मास्तपि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शित-
स्त्रीपु साद्योस्तु वीजसामेऽपुमान् न पुंसक जायते पु-
स्त्रियाविति यमौ मि सारोऽस्ते चोभयोरेव वीजे गर्भस्या-
सम्भवः” कुल्लू० ।

कर्त्तव्यकर्मासु निरुद्धमाहेश्यधोरे ४ पित्रमहीने अमर-
तस्य भावः व्यञ्जः । क्लेश न० । तन् क्लेशता स्त्री । त-
क्लीशत्व म० तद्वाच्यं “मा क्लेश्य गच्छ कौन्तेय । नैतत्-
त्ययुपपद्यत” गीता । “पुनरुक्लेशतया प्रकाशयताम्”
रघु । “कल्लोवतया धैर्येण” मत्स्य० । “कोहि धर्मोऽस्त-
ते भीमः । ब्रह्मचर्यमिदं दृष्ट्वा । यद्धारयसि मोहाद्वा
क्लीपत्वाद्वा न संशयः” भा० अ० ४० अ० । क्लेश्य पु स्त्रे-
न्द्रियोपवात अशक्तिग्रन्थे ४७१ पृ० उदा० । जातस्य
क्लीवताकारणं च सुश्रुते दर्शितं यथा “शुक्रवहे दे धमन्यौ
तयोर्नृपः सनी इपथौ च तत्र विद्वस्य क्लीवता चिरात्
प्रवेको रक्तशुक्रता च” । “क्लीववृषाक्षरीटिन” अथ०
८, ६, ७, क्लीववृषाक्षरीटिन इति किं वा । क्लीवायते । क्ला-

अपि आत्मभूते सुखं । शब्दनिष्ठ मभेदे तद्विदिति ।
शब्दार्थरत्ने यथा -

निष्ठत्वञ्च प्राकृतगुणगताश्रयात्मकोधर्मस्य तद्विशेषश्च
रूपसत्त्वादि । तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिका-
र्यतया शब्दानामपि तयात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु
लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः शास्त्रे इत्यमर-
ध्यायि । शिक्तसत्त्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंस-
कत्वं सत्त्वस्याधिक्ये नु क्तम्, रजआधिक्ये स्त्रीत्वमिति ।
एतच्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सङ्गर्थाभेदा-
त्तेवात् अस्ति वाचके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण
या सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शास्त्रबोधे शब्दभानस्येष्ट-
त्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्वत्लिङ्गाद्यापि नामार्थतौ-
चित्यात् “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यः शब्दातुगमादते”
इति प्रागुक्ते “शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा ।
नो चेत् ओत्वादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते” इति कर्तु-
क्तेश्च शब्दानां नामार्थतायगते । तथा प्रातिपदिकार्थः ।
अभेदविवक्षायां तु ओत्वादिभिरेव सिद्धं ज्ञातं सन् अर्थ-
प्रकारतया भासते इति तदर्थः । युक्तमैतत् नु लिङ्ग-
शब्दइतिव्यवहारात् “स्वमोर्नपुंसकादिनि” पा० सूत्रे शब्दस्यैव
नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ नु स्वान्वयवाचाश्च लि-
ङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यनन्यथापत्तेर्विप्रवृत्ता-
रक्षत्वं हि शास्त्रस्यापत्तेः । तथा अर्थभेदाच्छब्दभेद-
वत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेदइति कल्प्यते प्रागुक्तधर्मविशे-
षरूपभेदकसङ्गावात् । उक्तञ्च भाष्ये “एकार्थं शब्दान्वत्वा-
द्दृष्टं लिङ्गान्वत्त्वमिति” । एतच्च तदा शब्दानामनेकलि-
ङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्व्योक्त्यनैव वस्तुतस्तथा भिन्ना-
नामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक् । “प्रकारादि लकारा-
न्तान् लोपहीमान् लिखेत्ततः । अक्षरार्थद्वयं लख-
द्वयं लोपं प्रचक्षते” अक्षरमचक्षते तन्वसारोक्ते अ-
कारादिष्वर्णचतुष्टके च

कृ. गतौ आ० भ्वा० सक० अमिट् । कृ. गते अक्रोष्ट चुक्रुवे
स्तृप्त त्रि० कप-क्त । श्रुचि ते शक्यते श्रुचि ते० निर्मिते च
शब्दच० “पतिं वरा कृ. प्रथिवारूपेण” कृ. प्रेन सोपान-
पथेन मञ्चम्” रघु । ५ वापि ते च “कृ. त्रके गनखश्चन्द्रान्त-
शुक्राभ्वर शुचि” मनु ।

कृ. प्रकीला स्त्री कृ. कीलमत् । (पाठः) इति स्थिते । नि-
र्दिष्टकरप्रत्ययार्थं दत्तमस्य स्य ह्योपयोगिस्त्वज्ञापके
पत्रभेदे ति० ।

कृ. पु० कृ. ड-भावे घञ् । श्चार्द्रतायाम् । सा च अनवि-
कारभेदः यथाह या० “रसात्तु रसन शैत्य स्नेह-
कृ. द समार्द्रपम्” । “रसादुदकात् रसहेन्द्रिय शैत्यम-
ज्ञानां स्नेहं स्निग्धताम् स्मृतासहितं कृ. दमार्द्रताम्”
मिता० । देहस्य कृ. दश्च स्नेहकार्यं कृ. दनशब्दे-
विदिति । “तद्वन्नकोटसमाकृताक्षम्” “स तौ कुश-
लयोन्मृष्टगर्भकृ. दौ तदाख्यया” रघु । २ पतीभावे शब्दवि०
“पदस्थितस्य पद्मस्य वन्तू वरुणभास्करौ, पदाक्षु-
तस्य तस्यैव कृ. दकोशकराभौ”

कृ. दक त्रि० कृ. दयति कृ. द णिच् ण्युल् । कृ. दकारके देह-
स्य कफे कृ. दनशब्दे विदिति । कृ. दकारके जलादौ
त्रि० । देहस्य दशगङ्गिमध्ये शङ्खभेदे अग्निशब्दे ५० पृ०
पदार्थादर्शनायाम् दृश्यम् । जलस्य कृ. दकत्वेऽपि तत्र
अग्ने साहचर्यादेयं तथात्वम् ।

कृ. दन् पु० कृ. दयति कृ. द-णिच्-कनिन् (चन्द्र उणा०)

कृ. दन् पु० कृ. दयति कृ. द-णिच्-त्यु । कृ. दकारके देहस्य
स्नेहभेदे तद्विदिति भावप्रकाशे

“कफस्यैवानि नामानि कृ. दनश्चायलम्बन । रसन स्ने-
हनश्चापि स्नेहण स्थानभेदतः । अथ कृ. दनादोर्ना-
स्थानान्याह “आमाशोऽप्य हृदये कण्ठे गिरिषि सन्निधु ।
स्थानेष्वेव मनुष्याणां स्नेहा तिष्ठत्यनुक्रमात्” । दोषाणां
सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च पञ्च स्थानानीति बाह्यलगा-
भिप्रायेणोक्तानि । तथाच वागभट “इति प्रायेण दो-
षाणां स्थानान्येकीकृतात्मनाम् । व्यापिनामपि जानीयात्
कर्माणि च पृथक् पृथक्” । अरकश्च “ते व्यापिनोऽप्य
हृदाभ्योरधोमध्योर्द्वयस्य” इति । अथ तत्तत् स्थानग-
तस्य स्नेहण कर्माख्याह “कृ. दन कृ. दयस्यमात्मन-
कृ. दपराण्यपि । अतुष्टह्नाति च अग्रस्थानान्दृक्
कर्माणां” । अयमर्थः कृ. दनोऽयं कृ. दयति तेन सहृत-
मद्य भेद प्राप्नोति । अपराण्यपि स्नेहस्थानानि हृद-
यादीनि सार्भेण गत्या तत्र तत्र हृदयात्मनस्य
रणरसपङ्कणसमस्तेन्द्रियतर्पणसन्निधौ पङ्कणादुदक कर्मा-
भिरनुदुह्नाति उपकरोति । तथा च “रसयुक्तात्मनीयेषु
हृदयस्थावलम्बनम् । निरसव्यारण चापि विदधात्यव-
लम्बन” । त्रिंशु शिरोवाष्टद्वयसन्निधौ । “उभावपि
ततः सौम्यौ तिष्ठतस्तान्निधौ यतः । ततो रसान्विजानी-
यात् रसनारत्ननी समौ” । रसना रसनेन्द्रिय रसन क-
ण्ठस्य कफः । “स्नेहन स्नेहदानेन स-स्तन्द्रितर्पण ।

लेशस्य सर्वसम्बन्धोनां सर्वेषां विद्वत्त्वार्थः । २ कुद्वारा-
रत्ने लेशादी नि० ।

लेशे दु० पु० लि०-उ० । १ चन्द्रे उ०-उ० २ सन्निपाते लि०-
लेशे पु० लि० भावे चञ् । तपताये दु०-उ० लि०-लि० लि०-
बाधते कर्त्तरि कञ् । पातञ्जलीकेषु अविद्यादिषु
पञ्च । “लेशात्तन्म विपाकाशयैरपरान्तः पुरुषविशेष
इति” पात० सू० । “अविद्यादयः लेशाः” भा० ।
“लेशानि खल्वपी पुरुष संचारकं विविधदुःखप्रका-
शयेति” विवरणम् । अविद्यादीनां यथा लेशेष्वेव तेषां
तच्छब्दाव्ययम् तथा तेषां निरोधोपायश्च तत्रैव साधन-
पादे दर्शितो यथा

“अथ के लेशाः कियन्तोवेति” भा०

“अविद्याऽभिभाररागद्वेषाऽभिविषाणां पञ्च लेशाः” सू० ।

“इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः । ते अन्धमाना गुणा-
धिकार इत्येति परिणाममवस्थापयन्ति कार्यक रण-
स्रोत उग्रमयन्ति परस्परानुपहतान्मूल्या कर्मविपाकां
चाभिमिहिरन्ति” भा०म् ।

“पृच्छति अर्थेति । अविद्येति सूत्रेण परिहारः ।
अविद्यादयः लेशाः । व्याचष्ट पञ्च विपर्यया इति ।
अविद्या तादृशविपर्ययः यथा अस्मितादयोऽव्ययिद्योपादा-
नान्तद्विनिर्भागमर्त्तन इति विपर्यया । ततश्चाविद्या-
समुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदोद्युक्त इति भावः । तेषा-
मुच्छेदव्यवहारे सारकारणत्वमाह ते अन्धमाना ।
समुदाचरन्तो गुणानामधिकारं इत्येति बलवन् कुर्वन्ति
अन्यपरिणाममवस्थापयन्ति अव्यक्तमदृक्कारपरम्प-
रया हि कार्यकारणस्रोत उग्रमयन्ति उद्भाषयन्ति । यथे
सर्वमेतत् कुर्वन्ति तद्दर्शयन्ति परस्परं । कर्मणां
विपाकां जात्यायुर्भोगलक्षणं पुनरार्थः । तस्मिन् लेशे
अभिमिहिरन्ति निष्पादयन्ति । किं प्रत्येकं ? नेत्याह
परस्परानुपहतेति कर्मभिः लेशा लेशैश्च कर्मणीति”
वाचस्पतिविवरणम् ।

“अविद्याश्चेत्सुसरेषां प्रसृप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्” सू०
“अत्राऽविद्या लेशः प्रसृप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां चतु-
र्विधकल्पितानां प्रसृप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का
प्रसृप्तिः ? च तस्य शक्त्यापत्तिष्ठानां वीजभावोपगम
तस्य प्रबोध आनन्दस्यने रुमुखीभावः प्रसृष्टानवतो दग्धलेशे
यथाजस्रसमुच्छोभूतेऽव्यासम्भवेनाऽपि पुनरस्ति दग्धवीजस्य
जडप्ररोह इति । अथ लेशोक्तेः कथमपरमदेह

इत्युच्यते तत्रैव सा दग्धवीजभावा पञ्चमी लेशावस्था
नान्यथेति यथा लेशानां तत्रा वीजभावस्य दग्धमिति
विषयस्य समुच्छोभावेऽपि सति न भवत्येव प्रबोध इत्युक्ता
प्रसृष्टिर्दग्धवीजानाम् अपरोक्षश्च । तनुत्वस्युच्यते प्रतिप-
न्नभावोपगमताः लेशास्तन्मो भवन्ति । तथा विच्छिद्य
विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुन पुनः समुदाचरन्तीति वि-
च्छिन्नाः कथं ? रागकाशे लेशसंप्रार्थनात् । न हि राग-
काशे लेशः समुदाचरत रागश्च कश्चित् इत्युक्तमनो
विषयान्तरे नास्ति, नैतत्तत्रा स्त्रियां चैतोरक्त इति यस्यासु
स्त्रीषु विरक्तः, किन्तु तत्र रागोक्तमिति, अस्यासु भवि-
ष्यदुत्तिरिति च हि तदा प्रसृप्ततनुविच्छिन्नोपगमः । वि-
षये यो लब्धस्ति स उदारः । सर्वेष्वेते लेशावस्था
नातिश्रामन्ति । कस्तर्हि विच्छिद्य प्रसृप्ततनुव्यापारो
लेशः ? इति, उच्यते सर्वमेतत् किन्तु विनिष्ठानामेवैतेषां
विच्छिन्नादित्य यथैव प्रतिपन्नभावनातो निवृत्तं तथैव स्व-
व्यञ्जकाङ्गनेनाभिभूयकम् इति सर्वे एवामी लेशा अवि-
द्यादेः कस्यात् ? सर्वेषु अविद्यायाभिभूयते बर्दादव्या
यस्याकार्यते तदेवानुगेरते लेशाः विपर्ययप्रत्ययकावे
उपलब्धत्वे लेश्यमाणा चावद्यामनुचीयन्ति इति भा० ।

“हेयानां लेशानामप्यद्यामूलत्वं दर्शयति अविद्याक्षेप-
मिच्छादि । तत्र का प्रसृप्तिरिति स्तोत्रितामर्थं क्रियामकुर्वतां
लेशानां सृष्टानेन ममाप्यसृष्टात्वमिच्छा पृच्छत । उत्तरं
चेतसीति । मा नामार्थक्रियां कारुं लेशा विदेह-
प्रकृतिलयाभा वीजभावः प्राप्तास्तु ते शक्तिमालेश
सन्ति चोरे इव द्धिनीऽविनेकस्यातेरन्यदस्ति कारणं
तद्वन्वृताधाम् अतोविदेहप्रकृतिलया विनेकस्याति
विरहिण्य प्रसृप्तलेशा न वावदर्थक्याल प्राप्नुवन्ति,
ततः प्राप्नोत पुनरावृत्ता सन्ति लेशास्तुतेषु विषयेषु
समुच्छोभवन्ति । शक्तिमालेश प्रतिष्ठा रेषां ते तयो-
क्ता । तद्देनेत्यतिशक्तिरुक्ता वीजभावोपगम इति च
कार्यशक्तिरिति । मनु विनेकस्यातिमतोऽपि लेशा
कस्यात् प्रसृप्ता ? इत्यत आह प्रसृष्टानवत इति ।
अपरमदेहो न तस्य देहान्तरसत्पत्त्यते यदपेक्षया
देह इव इत्यर्थः । विदेहादिष्वित्यर्थे नान्यत्र मनु सतो
नान्यन्नविनाश इति किमिति तदीययोगाविवेक
विषयसमुच्छोभावेन लेशा प्रबुध्यन्ते इत्यत्र आह यथा-
मिति । सन्तु लेशा दग्धसोवा प्रसृष्टानामिना
वीजभाव इत्यर्थः । लेशप्रतिपन्न क्रियायामसृष्ट

भावनमनुष्ठानं तेनोपहृतास्तनवः अथवा स यगन्तान-
मविद्यायाः प्रतिपन्नं भद्रदर्शनवर्णितायाः माध्यस्थ्य-
रागद्वेषयोः अनुभवुर्द्विनिश्चितरामिनिवेशयेति । विष्कि-
तमाह तथेति । क्लेशानामन्यनमेन समुदाचरता-
ऽभिभवशब्दाऽयन्तविषयस्येया वा विष्किटप्रविष्किट्य तेन ते-
नाशना समुदाचरन्ति आविर्भवन्ति शोभोत्तरपाद्युपयोगे-
न वाभिभावकदोषोऽप्येवेति । धीपुत्रया च विष्किटसमुदा-
चारयो धोनःपुत्र्य दर्शयता यगोक्तात् प्रज्ज्मात् भेद उ-
क्तः । रागेण वा समुदाचरता विजातीय क्रोधोऽभिभूयते
ब्रह्मातीत्रेण वा विषयान्तरवर्तिना रागेणैव विषयान्तर-
वर्ती रागोऽभिभूयत इत्याह रागेति भविष्यद्देह्यो
गतिः यथायोगेवेदितव्येत्याह । सङ्गीति भविष्यद्दे-
तिके श्रमात्तरागर्शि सर्वनाम । न चैतरागपरामर्शि तस्य
विष्किटत्वादेवेति । उदरमाह विषय इति । ननु
उदर एव पुत्रान् क्लिप्नातीति भवतु क्लेशो अन्ये त्वं क-
श्चन कथं क्लेशः ? इत्यन आह । सर्व एवेति इति क्ले-
शविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं नातिक्रामन्ति उदरतामाप-
यमाना अतएव तेऽपि हेया इति भावः । क्लेशत्वेनैकतां
अन्वमानोद्वर्त कर्त्तव्य इति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि
यथोक्तावस्वामेदाद्विशेष इति परिहरन्ति उच्यते अथमिति
स्यादेतद्विद्यते भवन्तु क्लेशाः, तथाप्यविद्यानिवृत्तौ क-
क्षाद्विचर्त्तने न खलु पटः कुविन्दनिवृत्तौ निवर्त्तते इ-
त्यत आह सर्व एवेति भेदाद्वै भेदास्तद्विनिर्भागवर्त्तिन
इति यावत् कक्षात् ? इति प्रश्नः । उत्तर सर्व एवेति तदेव
स्तुत्यति यदिति आचार्यते समारोप्यते शेषं सुगमम्
“प्रसृप्तास्त्वज्जीवानां तन्वयस्यास्य योजनानाम् । विष्कि-
टोदररूपावक्लेशाविषयवर्त्तनानामिति” इत्यत्र “विषयः”
“क्लेशप्रवृत्तावमिह चैवसवीजयोगाः” “क्लेशवर्त्तन-
भोगवर्त्तितम्” भावः । “दाशरथ्योः चक्षुः” इत्यु-
क्तं “क्लेश फलेन हि पुनर्भवतां निधत्ते” कुमा-
“यस्मात्तापितरी क्लेशं सहेते सन्धने क्लेशम्” मनुः ।
“तत्राजनिरेवास्तु जमनीक्लेशकारिणः” भावः शब्दे
शब्दवशादेवेति । तयोरपि तद्वैदित्यात्तत्त्वम् ।
“अथ क्लेशतमसोः” पा० इत्येव । क्लेशापहः पुन-
क्लेशकृत् इति विवक्षितम् । क्लेशशब्दे “वृत्ता विवृते वृत्त-
विधानं ताच्छीघ्रादिषु पादरूपवशादेन ब्रह्मादयो न
विं शोः । तेन क्लेशितेत्यादि अवाधु । कर्त्तरि चि-
निस्त भवति । निःशब्देनापरविश्वकर्मक्लेशिना विविध

नीम् भावः ताच्छीघ्रे इत्युक्ते कर्त्तरि त्वत् भवत्येव
तेन विद्वांस्येय यः शक्तः क्लिष्टमानो न क्लृप्ति ।
अनादित्वा क्लेशरं परलोके च नन्दति भा० १६४०
क्लेशतुलिका नः क्लेशकेन निर्धत्तम् उक्तम् । मये शब्दचन्द्रिका ।
क्लोमन् नः क्लृप्तो मनिन् । हृदयस्य प्रधोभागे, दक्षिण
कुक्षिस्थे मासपिण्डाकारे पदार्थे “तस्याधोवातः श्लेष्मा
फुफ्फुसश्च दक्षिणतो यत्नत् क्लोमः” सुश्रुतः । “वपावसाव-
हननं नाभिः क्लोमः यत्नत् श्लेष्मा” या० । अत्र हननं फु-
फ्फुसः श्लेष्मा आयुर्वेदप्रसिद्धं तौ च मासपिण्डाकारौ
व्यवस्थितौ । यत्नत् कावक, क्लोम मासपिण्डाकारौ च
दक्षिणकुक्षिगतौ मितौ । “हृदयोः श्लेष्मा यत्नत् हृदय
क्लोमिन् या तथा । आसौ यत्नत् तस्या च पिपासा
क्लोमजेऽधिका । नाभीहृदय क्लोमनिवृत्तात्वात्तदयम्”
कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः शुक्लक्लोममयान् ।
इति च सुश्रुतः । सर्व्वे माना क्लेशाः स्युरित्युक्ते
क्लोममयत्वं भरतः । क्लोम च पिपासास्यानमिति वैद्यकम् ।
अतएव सुश्रुते पिपासा क्लोमजेऽधिका इत्युक्तम् “मिक्षु-
तीत्य क्लोमं दशकुमा० “वलनीकान् क्लोमभिः” यजु०
१५, ८, अथ पुंस्त्वमपि । “यत्नत् क्लोमानं वदन्तोमिपञ्चनम्”
यजु० १६, ८५
क्लोश पु० क्लोश+रस्य नः । भवे । “सिन्धूरिव प्रवक्ष्य आगुवा
यतो यदि क्लोयमनुष्वनि” ऋ० ६, ४६, १४, क्लोयेति भ-
यनाम” भा०
क्ल क्ल+क्ल क्लिप्तः क्लृप्तः । क्लिप्तित्यर्थे “क्लेश्च क्लोमो
क्ल वा घ्राणे सन्ति केन प्ररोपिताः” सा० ८० “स्वायं स्वायं
क्लचित्तान् क्लान्त्वा च क्लान्त्वास्थितं क्लचित्” भट्टि-
कश्चन्द्रौ स्थायीत्यर्थोर्महदन्तरं सूचयत । “क्लेशवर्त्त-
प्रमयो तंश्च क्लान्त्वास्थितं मतिः” रघुः । क्लेशवर्त्तनवि-
प्रत्ययोर्विषयविषयिभावोऽत्यन्तमहत्त्वमीति गम्यते । एवमन्व
तापि यथायथमस्मत् । ततो भवार्थे त्वत् त्वत् वा क्लेश
क्लेशन् भवेत्यर्थे लि० । ततः स्वार्यं कटापि । क्लिप्तिका ।
सुगन्धवोषमते अस्मात् चिन्तनी क्लिप्त क्लेशन । “क्लेशत्
क्लेशत् विवरये मूढभावः प्रकाशयते” विवरणटीका ।
“क्लेशन पतनयोग्यं देयमानवप्राताधः” मेघः । अमरमते
ह्ये पदे इति भेदः ततो समासे क्लादाचितकपदविधि-
काल्पः पु० क्ल+क्लानि उक्तम् । क्लान् (क्लान्) भाव्यभेदे हेमच-
न्द्राय अथक्लेशदे भा० पर० क्ल० शब्दः । क्लेशितं क्लेशाधीत-
व्यक्तीत् क्लेशात् । क्लेशाः क्लेशः क्लेशः । क्लिप्तम् ।

कपायणकुतोभूता दोषा जेतुं सुदक्षसः । आकुली-
भूता प्रहृष्टा स्वमार्गं परित्यज्य इतस्ततो गताः । अत्र
कपायगच्छेन कपायो गृह्यते । उक्ताश्च कायस्य पर्याया ।
“इदं काय कपायस्य निर्युक्तं स निगद्यत, इति । “तो-
यपेयादिसंस्कारे निर्द्देशं तत्र भेषजमिति” । तत्र तरु-
णज्वरे भेषजम् मुख्यभेषजं कायरूपं न तु कल्कनसु-
हृद्य कपायः प्रतिविध्यत इति कल्कनं तोयपेयायवा-
त्वाटिकम् । नत् “खरसश्च तथा कल्कं कायश्च
हिमपाण्डकौ । श्रेया कपायाः पृथ्वीते लघवः सूर्यथो-
त्तरम्” इति यचनात् खरसादयोऽपि कथं न निविध्यन्ते ।
तत्राह “तत्र यस्तु कपायः स्यात्स वज्राक्षरुणज्वरे”
इति । चतुर्थभागावशेषकरणेनाष्टमभागशेषकरणे च
कपायवर्णः कपायरसश्च स्यात् । स कपायः काय स
तरुणज्वरे निविध्यः । कपायस्य लक्षणमाह, “पादशिष्ट-
कपायः स्यात्” । अत्र पटङ्गादिप्ररुणज्वरे न निविध्य-
पाकादूर्ध्वपाके चोक्तलक्षणाभावेन कपायत्याभावात् ।
अथ तरुणज्वरे कपायस्य दोषमाह “दोषा हृष्टा कपा-
येण क्षमितातरुणज्वरे । क्षम्यन्ते न विपच्यन्ते कर्ष-
न्ति विषमज्वरम्” । कपायेण क्षमिता प्रहृष्टये मिया-
रिता । यत्र आह कपायरसगुणात् “कपायः सन्मन-
शीतोष्णः पित्तकफापहः” इत्यादि । क्षम्यन्ते आघ्रातं
— कुर्वन्ति न विपच्यन्ते सुखेन न विपच्यन्ते इति दत्त्वा-
विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत् । [अमरः ।

कायोद्भवः न० कायाद्भवति उदु+भू अच् । तस्याञ्जने
। क्लिप्त कम्पे अक० गती सक० ण० सेट् कवि० । क्लेकति
अक० लीत् अदिच् अदिच् अचिकेकत् त ।

अ पु० क्षि-वा० ड । १ संवर्त्ते श्रावसि श्रगरसि हे विदुति
५ सेते ६ सेतपासे ७ नाये च सेदि० । तस्य वाचकशब्दा
तन्त्रशास्त्रे यस्याभिधाने उक्ता यथा

“स कोपस्तुम्बुक कालोष्णः सपर्शक परः । मृशि-
होविद्युता भाया मृहातेजा युगान्तकः । परात्मा क्रोध-
श्च हारी वर्णानो मेरुवाचकः । सर्गाङ्गः सागरः काम
स योगान्तरिपूरकः । जेतपासो मृहाक्षोभी मातृका-
न्तोऽमलः क्षयः । सुख कव्यवहानन्ता काटकिङ्का गणे-
श्वरः । ज्ञायाश्लेष संघातोमलवन्धीर्ललाटगः ” अत्र सयो-
गान्तरिपूरकः यद्भक्त्यदुमे चकारस्य वर्णांतरत्यक्त्यनम्
लोकशास्त्रविद्वत्त्वादतीव प्रामादिकम् । तथाहि

अस्य कपायोः संयोगजत्वेन कादित्वम् । प्रमाणस्यै

अस्यमे धुसोद पित्तेमेयादिकपदं न सिद्धेयत् कस्यैयुक्त-
तया हृष्टादिशेषाप्रसक्तौ कपायादित्वाभावेन च त्वा
प्रसक्तेः । किञ्च संयुक्तवर्णात् पर्वस्य गुरुत्वेन “निपीय
यस्य क्षितिरेक्षिणः कथाम्” नैपथे “नाङ्गक्षिपिप
विसर्पिणोभैः कुमारदौ काव्ये च “गङ्गाकृतोयाति-
क्षितिपतिरित्यादौ” “दक्षणे कालिकेत” च भैवरतन्त्रोक्त
कालीस्तम्भे च सर्वत्र तत्पर्वस्य गुरुत्वे सत्येव एन्दोत्त-
गुणता असंयुक्तवर्णत्वे सर्वत्र एन्दोभङ्गः स्यात् । न च
तस्यासंयुक्ततया क्वचिदपि तत्पर्वस्य लघुत्वं दृष्टम् ।
अतएव कविकल्पद्रुमे “खदाद्यन्तर्दमक्रमः” इति प्रति-
ज्ञाय काटिष्वेव अकारादिधातुपाठः नेदिन्यादौ कोषेऽपि
तथैव कादिष् तस्य पाठः ।

तन्त्रे तु कपायो संयोगजत्वेऽपि मातृकाधर्मानामेक-
पञ्चाशत्संख्यापरिपत्त्यै लकारवत् पृथक् कौत्सिनं
न्यासाटिकार्यार्थं “पञ्चाशत्क्षिपिभिर्माता पिदिता सर्व-
कर्मसु । अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्तिता ।
क्षर्णं मेरुसुखं तत्र कल्पयेन्मनिरुक्तम् । । अनया सर्व-
मन्त्राणां जपः सर्वसिद्धिदः” इति गौतमतन्त्रोक्तलपा-
ङ्गमालाकल्पनार्थञ्च न वर्णांतरत्यार्थम् । एवं सर्वसामञ्जस्ये
वर्णांतरत्वकल्पनं बोधशास्त्रविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । “विशेषं
कथयाम्यथ प्रोज्ञार्थः कण्ठतः खरा । अद्वय जिह्वया
मूर्ध्नि हृदयं दन्तजिह्वया । मुखस्थानादलोवाच्या/अकार-
कल्लवाताडः” इति वरदातन्त्रे १० पटले तस्य कण्ठ-
स्थानोद्गम्यत्वं क्षितिः । आद्यकाराभिप्रायेण दृष्टव्या ।
“अतएव भान्ता सूर्यादि वा चान्ता वर्णांशमनुरोधतः ।
पृथक् क्रमेण वक्ष्यन्ते तथाऽप्येते समन्वयात्” विश्व-
प्रकाशे तस्य उभयव्यपतासमन्वय उक्तः । तत्समन्वयश्च
उपकारीतया बोध्यः । एतेन वद्वाना सत्यत्यत्वेन नै च-
लानां च तस्य हकारत्येभोच्चारणं प्रामादिकमेव ।

क्षज लक्ष्मीवने इदित् चुटा० उभ० अक० सेट् । क्षजयति
ते अचक्ष्मत् त । क्षजया बभूव आस चकार चक्रे ।
क्षज बधे भा० आ० सक० सेट् चटा० । क्षजते अक्षजिष्ट ।
अक्षजे धित् क्षजा । क्षजयति ते अचक्ष्मत् त ।
क्षज गती दाने च भा० आत्म० इदित् सक० सेट् । क्षजते
अक्षजिष्ट चक्षजे । कर्मणि क्षज्यते चटा० क्षजयति
इति अक्ष(जा)ञ्जि अक्षजि क्षज्य चक्ष्वा क्षज्य चक्ष्म
अनुपधाया अपि दीर्घः

क्षण बधे तना० उभ० अक० सेट् । क्षणोति क्षणते अक्ष-

स्त्रीम् अयम्येष्ट । अज्ञानं अज्ञाने । उदित् अणित्वा
 ज्ञान्ता । अति जत । अण । ज्ञानत्वमतेऽपि अण
 तद्वत्त्वं विधिं ज्ञान् इति भेदः ।

अथ पु० क्षणीति दुःखं क्षण-क्षण । १ उत्सवे ० सुहृन्मित्रक
काशस्य दृढगणेशे त्रिंशत्कलारूपे कामाश्रमेदे क्षम
शमस्त दृष्टुं दीपिया भ्रुवच्छदचरणे गजिहस्ता
समेते क्षणमुदयमर्षेण मत्तु केन्द्रयितेषु" गाढीय्या
तमे १ सुहृन्मित्रे कामाश्रमे सि० गि० तद्वाक्य १७८८
दर्शितम् । १ निमेषक्रियावच्छिन्नकालस्य चतुर्थभागे
शब्दचि० तादृगायाभिप्रायेण "क्षणादि स्यादुपाधित"
भाषा० व्या० लुक्प्रवर्तीवाक्यं तच्च कामगच्छे १६८५
दर्शितम् । ६ निमेषापरस्थितौ क्षमर ७ क्षमसरे पदार्थे
८ परार्थीनताया हेतवः । तत्र उत्सवकालभेदयो "क्षण
क्षणोत्तिष्ठगजेन्द्रसिन्हा" भाव । उत्सवे "गाढे
स्यप्रसन्नित्वे क्व नृक्ष क्षणमाचरेत्" उ०त० ब्रह्मपु० ।
"क्षणमुत्तमवस्म" उ०त० रघु० । कामाश्रमे "क्व तु सा क्षणमि-
दसौ हृद" "स्थिता क्षण पक्ष्मसु ताडिताधरा०" कुमा०
क्षमसरे "स्यान्नं नास्ति क्षणोनास्त नास्ति मार्गयिता
नरः । तेन नारद । नारोपां सतीत्युपजायते"
"दीयते क्व यदितु शयनोमे न क्षणः क्षणदयाऽपि
बधूय" भाव । अत्र क्षणदयापि न क्षणो दत्तवति
उत्सवार्थत्वेन विरोधस्य काव्यविशेषार्थत्वेन परिहारात्
विरोधाभावात् । "भीता रात्रि क्षणस्य मया भाव
भिन्नारनैदा" मेघ

अणवण व्यं. बा. प्रकारे-द्विचम् । अणमात्रे त्रिकां
अणवु उ. अण-भावे बा. अण । अते विदरणादौ हेम
अणवु उ. अण यात्रादिभूतं अणुमं वा ददाति दा-क ।

१। भौतुर्निके रायके चेदि० २। अले न० हेम०। ३। राती ४। हरि
 दयासु की वनर "अणदापाययथाङ्गदग्न" रनु "न
 ज्ञान, अणदयापि बभूव्यः" भावः

“व्याख्या नार्थं क्षणदसु यत्” पाठ

अथादात्तरपुंस्त्री लणदायां चरति चर-ठ । निशाचरे
राक्षसे "सान्विता धर्म्मराजेन प्रसिद्धे लणदाचरा" भा०
य० ५५ अ० । "सातुल्यः प्रभुरपि लणदाचरसाम्"
रघु । द्विषां जातत्वात् डीप् । शनिशाचरे लंगदा
ति० द्विषा डीप ।

अथदाधर मः अथदावामन्वम् । रातिनाथम् । "बो

तोज ऐन्धवं जप्तां रेचुकाश्चपि मेपयेत् । अगमून्नेष
ता वर्त्तन् । अथ दान्धप्राज्ञने हिता ” सुश्रुतः

क्षणद्युति स्त्री क्षणं द्युतिरस्याः । क्षणप्रभाया विद्युतिः ।

अथान्नं न० अण-भावे स्युट । वधे हनने अमरः

क्षणनिश्वास पुस्त्री चक्षत् सुहृन्तं नि वामोऽस्य ।

गिरुमारे (गोजक) गच्छरत्नांस्तथा जातत्वात् ङीष् ।

अणप्रभा स्त्री चर्च प्रभाऽस्या । विद्युति चक्षुस्तावाम् अमरः

क्षणाभङ्गं पु० क्षणान्तरं भङ्गं एत० । सर्वेषां भावानां
क्षणिकत्वे क्षणान्तरत्वे । स च सर्व० द० दर्शितोदया ।

“तत्र क्षणिकस्य नीलादिकृत्तमा सत्त्वेमानुमातव्यं”

यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जनघरपटलं सन्तुष्टाभी भाषा

इति । न च यमसिद्धि हेतुः अर्थक्रियाकारित्वमप्यत्र

सम्बन्ध नीलादिकणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या

व्याप्यव्यावृत्तिभ्यामेव व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावच्छिन्निकात्

सप्तव्यावृत्ते निवृत्त्याश्च । तच्चार्यक्रियाकारित्व क्रमा-

क्रमाभ्यां व्याप्त न च क्रम क्रमाभ्यामन्य प्रकारः

समस्त "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैक-

तापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत इति न्यायेत न्यायात-

स्योद्घटय्यात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्वायिनः सकाशाद्या-

वत्तमानौ व्यर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ चक्षुःशक्त्यपेक्षे दय

सत्य व्यक्तायत इति सिद्धम् । नन्वस्य चक्षुष्यार्थ-
 क्रि-

याकारित्वं किं न स्यात् ? इति चेत् तदुक्तं निबन्धादह-

त्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थनिवाकरस्य काले कृतीताना-

गतया निमर्षक्रिययोः स्यादित्यत्र सामर्थ्यमिति १ न

या ? ।- आद्ये तयोरनिराश्वर्यप्रसङ्गः सर्वज्ञस्य ज्ञेया-

योगमत् चत् वदा यत्करणसमये तत् तदा तत्करणेभ्य

यथा सामग्री सकार्यं समर्पयामास भाव इति प्रसङ्गात्-

मानाश्च । द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्वन् सामर्थ्यनात्मा-

सुखमित्यादर्पक्रियाकारित्वस्य, नत् यदा यच्च करोति तत्

तदा तत्प्राप्त्यर्थं यथा शिक्षाशक्तमङ्गुने, न चेत्

वर्त्तमानार्थद्वितीयाकरणाकाले हतवर्तिपञ्चमाक्षे. अर्थाद्वि

करोमीत तद्विपर्ययाच्च । ननु कृष्णवत्सहकारिणाभात्

स्यायिनः अतीतानागतयो कृमेव कृत्स्नस्य पश्यते इति

अथ तस्मैद भगवान् पृष्टो स्मादृष्टा, चङ्गवार्त्तिः किं

भावद्वयोपकुर्वन्ति ? न वा ? । नो चेत् नान्येष्वपीवाक्ये च

निश्चितकुर्वतां सेवां तादाज्जीवोनात् । उपकारकत्वमप्ये

सोऽवश्यपकार कि भावाद्भिद्यते ? न वा ? । भेदपक्षे

आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावप्राप्त्यधिकरण.

अगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वान् कार्यस्य ।
तदुक्तम् "वर्णतपाम्ना किं व्योम्नश्चर्मगवस्ति तयो-
फलम् ? । चर्मोपमस्येत् सोऽनित्यं ससृत्यस्येदसत्फलम्"
इति । अथ भाष्येन सहकारिभिः सहैव कार्यं करो-
तीति स्वभाव इति चेत् अहं तर्हि सहकारिणो न ज-
ज्ञातुं प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्धा कृत्यं
कार्यं कुर्यात् स्वभावात्मानपायात् । किञ्च सहकारिज-
न्योऽतिशयोक्तिशयान्तरमारभते १ न वा १ उभयथापि
सागुक्तदूषणपापाण्यवर्णप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे
बहुसुखानवस्थादौष्यप्रमपि स्यात् । अतिशये जनयितव्यं
सहकार्यन्तरापेक्षार्या तत्परस्मरापातइत्येकमवस्था ऽऽ-
स्येया । तथाहि सहकारिभिः सहलपत्रादिभिः पदा-
र्थमाद्यैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजकृत्वादक्रमभ्युपेयम्
अपराधा तदभावेऽतिशयः प्रादुर्भवेत्, बीजज्ञातयमादधान
सहकारिभाषेक्षमेवमप्येत अन्यथा सर्वदोषकारापत्तौ अ-
शुद्धस्यापि सदोदयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्ष-
मात्रे सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तद्विषय्युपकारे
पूर्वव्यायेन सहकारिभाषेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहका-
रिभ्योऽप्युपकारातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता ।
अप्युपकारः कार्यार्थमपेक्षप्रमाणोऽपि बीजादिभिरपेक्ष-
कार्यं जनयति तत्प्रतिशो वा । प्रथमे बीजादेरहेतुत्व-
मापतेत् । द्वितीये अपेक्ष्यमात्रेण बीजादिना उपकारे
अतिशयः अपेक्ष एव तत्र तत्प्राप्तीति बीजादिजन्मातिशय-
निर्वातिशयः परस्मरापात इति द्वितीयावस्था स्थिरा भ-
वेत् । एवमपेक्ष्यमात्रेणोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युप-
कारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयान्वयार्थातिशयप-
रस्मरापातइति द्वितीयावस्था दुरवस्था स्यात् । अपि
भाषादिभिर्लोकातिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपग-
म्यते तर्हि प्राचीनो भाषोऽतिशययात्रा निवृत्तः अन्य-
थातिशयता कुर्वन्प्रादिपदेदनीयो जायत इति प्रसक्तं
ममापि मनोरमपुमस्य । तस्मादहं विवक्षार्थं क्रिया दुर्बला ।
नाप्यक्रमेण चरते विवक्षया सहसात् । तथाहि युगपत्त-
त्कालकार्यं करणसमर्थं च भाष्यतदुत्तरमात्रमनुवर्तते न वा ।
प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्तुल्यं करणमापते-
त् । द्वितीये स्थायित्वव्याप्या सूचिप्रभृतिबीजादाव-
शुद्धादिप्रमत्तप्रमाणमनुवर्तते । इति विवक्षार्थं विवक्ष-
सहसात् तदा कीदृशे विवक्षार्थं विवक्षार्थमिति अ-
वश्यं प्रतिवर्तयिष्ये । न चावश्यं विवक्षार्थः स्थायि-

नि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपपर्यय
सिद्धत्वात् । तत्तासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययो प्राणतौ
सामर्थ्यसाधकावभिधीयते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा
तत्त्वं करोति यथा गिलाशकलमधुनम् असमर्थं चायं य-
त्समानार्थक्रियाकरणकावे अतीतानागतयोरर्थक्रिययो
रिति प्रसङ्गं यद्यदा यत् करोति तत्तदा तत्त्वं समर्थं
यथा सामर्थी स्वकार्यो, करोति चायमतीतानागतकावे
तत्तासवर्त्तिन्याप्यर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यवहयः विप-
र्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयोगपदाव्याप्त्या व्यापकानु-
पक्रमेणाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिः प्रसङ्गतद्विपर्ययमत्वात्
शङ्कीतान्यव्याप्तिः सत्त्वं क्षणिकृत्यपक्ष एव व्यवस्थास्य-
तीति सिद्धम् । तदुक्तं शान्तिया “यत् सत्त्वं क्षणिकं
यथा जलधरः सन्तस्य माया क्षमी सत्ताशक्तिरिहार्थकर्माणि
मिति सिद्धेषु सिद्धा न सा । नायैकैय विधान्यथा पर-
मतेनापि क्रियादर्भनेत् द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्कतिरतः
साध्ये च विप्राम्यतीति” । न च कणभङ्गादिपक्षकक्षी-
कारे च सत्तासामान्ययोगित्यमेव सत्त्वमिति सन्नव्य, सा-
मान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्त्वं स्व-
यसत्तानिबन्धनः सद्भावहारः, प्रयोजकगौरवापत्तेः अतुग-
तत्वानुगतत्वविकल्पपराहृतेः, सर्वपमङ्गीधरादिषु विभ-
क्त्येषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु स्वस्वरूपतुगणेषु गु-
णवशाप्रतिभासनात् । किञ्च सामान्यं सर्वगतं, साधय-
सर्वगतं वा ? प्रथमे सर्वयस्तुसद्गुणप्रसङ्गं कल्पसिद्धान्ताप-
त्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रथमपादेन “स्वविषयसर्वगतमिति” ।
किञ्च द्विदामाने षटे पक्षं सामान्यं सामान्यमन्यत्वात् जायमान-
नेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा
काद्यो द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धातुपपत्तिः । किञ्च
विनष्टे षटे सामान्यमवर्गितवते ? विनश्यति ? सामान्यं
नश्यति ? वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्व-
बाधोऽनुत्पत्तिः, तृतीये द्रव्यत्ववर्त्तिः इत्यादि दृ-
व्यसङ्गपक्षत्वात् सामान्यमप्राप्यिकम् । तदुक्तम् “अ-
न्यत्वं वर्त्तमानं ततोऽन्यत्वं न लज्जति । तदाद्वैततः
स्वभावाद्भित्तिरित्यतियुक्ता । यत्तासौ वर्त्तते भावको न
सम्बध्यते न न । तदेयिष्यते अप्येति किमप्येतद्व्या-
ज्जुतम् । न याति न च तस्मादीदृशं प्रसङ्गवर्त्तिरत् ।
कहाति पूर्वं आधारमङ्गीधरसम्बन्धमिति” । कतुहल
प्रसङ्गः सिद्धासत्त्वमिति चेत् कञ्च कस्याप्येतादृशस्य
व्येति कतोऽन्यत्वावृत्तेः कश्चनप्रसङ्गेन” ।

विषयस्य पन्थाने चाय पक्षः पर्वपक्षीशब्द दूषितो यथा
 "अथैव" वटादिषु क्षणिकत्वे साध्येत विमता उपान्ना-
 दयो घटसत्ताक्षणाः स्वस्वानन्तरक्षणभाषिघटनाश-
 व्याप्ताः घटसत्ताक्षणात्वादनन्तरघटक्षणवदिति' तत्र वि-
 मतो घटनाशक्षणो घटसत्तावान् कालत्वात् सम्प्रतश्चि-
 त्वाभासमानत्वात् । अत्र घटाभावाभूतविरोध इति चेत्
 तर्हि क्षणिकत्वानुमानेऽपि सोऽय घट इति प्रत्यभिज्ञा-
 यिरोधोऽस्तीति । ननु सर्वे भावा क्षणिका' अर्थक्रिया
 कारित्वात् व्यतिरेकेण शशविषाणवत् विषये स्यादियमोऽर्थ
 क्रियानुपपत्तिर्वाधिका । न च स्यादियमेष पदार्थस्य नि-
 मित्तस्योपादयथाभूतस्यार्थक्रियापक्षक कार्यसुत्पाद-
 यितुं सामर्थ्यं न क्षणिकस्येति व्यायम् किमसौ स्यादो
 पदार्थ एवमेव कार्यसुत्पादयेत् ? उत युगपदनेकानि ?
 अथवा क्रमेणानेकानि ? तत्र प्रथमद्वितीययोः कृतं स्या-
 यित्वेनासत्कार्योत्पादनस्य क्षणिकेनैव सिद्धे । न तृतीय
 समर्थस्य लोपायोगात् । अतोभावानामेकस्मिन्नेव क्षणे
 अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति, नैतदुक्तं तन्मते अर्थ
 क्रियायादुर्भिरूपत्वात् । किमर्थक्रिया नाम सविता स्वगो-
 चरज्ञानजनन ? किं वा क्षणान्तरोत्पादनम् ? आद्योऽपि
 स्वसन्नाने तज्जनन ? पुरुषान्तरसन्नाने वा ? सर्वज्ञसन्नाने वा ?
 नाह्य स विदा स्वप्रकाशत्वेन नटसन्मयात्, अस्तु तर्हि
 द्वितीयः, देवदत्तसंबन्धेन हि स्वप्रकाशमपि यच्छटत्संब-
 दनस्य विषयत्वाज्जनक भविष्यतीति, तदसत् न तावत् प्रत्य-
 क्षज्ञानस्य विषयतया जनकमिति शक्यं यत्तु, न हि पुरुषा-
 न्तरज्ञानं प्रत्यक्षतया कश्चिद्दृष्टं । नाप्यनुमानज्ञानविषय-
 तया जनकत्वया पुरुषान्तरप्रत्यक्षज्ञानमेष विषयजननमि-
 ष्टीकारात् । ननु तर्हि तृतीयोऽस्तु सर्वज्ञस्य हि प्रत्यक्षज्ञान
 सर्वदुरुपगतसंबेदनानि विप्रदीप्तिरिति तैज्ज्यते, मय तथा-
 इति सोपपत्तेः सांसारिकसंबेदोऽस्तीत्यनेनैव तदसत्त-
 व्यात् तन्मते ज्ञानज्ञेययोगेतात् । कथं ईश्वरज्ञानमुपपन्न-
 मपि लोपपन्नवदोष भजते तन्मते ज्ञानेसोपपन्नस्य तादादिति चेत्
 मय न तदेव ज्ञान सोपपन्नं भावते उपपन्नस्यैकस्मि-
 नेव क्षणे प्राप्तिभावयोरसम्भवात् नापि ज्ञानान्तरमुत्पाद्य
 उपपन्नं बाधितं ज्ञमते पूर्वज्ञानोपपन्नस्य ज्ञानान्तरा
 विषयत्वात् विषयत्वे पूर्वज्ञानान्तरमप्युपपन्नं सत् कथं
 बाधकं स्यात् ? नलोपपन्नया विज्ञाय संबेदनाशस्यैश्वर-
 ज्ञानं प्रति विषयतया जनकत्व, तन्मते सत्युपपन्नानभिज्ञ
 कथमीश्वर उपदिशेत् । नापि ज्ञेयान्तरोत्पादनमर्थक्रियेति

द्वितीयः पक्षः, तदुपपन्नक्रियया चरमक्षणस्यासत्त्वप्रस-
 क्तात् तथा हि विज्ञानानि स्यादित्यश्लेषनया द्रव्यगुणा-
 दिदोषैर्विषयैसोपपन्नानि पूर्वपूर्वसन्नातीयविज्ञानसत्त्व-
 गोभ्यः संस्कारेभ्य उत्तरोत्तराणुत्पद्यन्ते तत्र सर्वमिदं
 क्षणिकमिति भावनया स्यादित्यश्लेषना निवर्तते स्वसत्त्व-
 यमिति भावनया द्रव्यगुणादिकल्पना मश्रयति दुःख-
 मिति भावनया रागादिदोषप्रवृत्तिसुखदुःखोपपन्ना
 क्षीयन्ते, शून्यमिति भावनया विषयोपपन्नविषयः । ततश्च
 भावनामेदेयत्वविधौ यद्विधिसंस्कारविरोधिभिरुपपन्नवि-
 षये क्रमेण मन्दीकृते भावनामप्यर्थस्यानुभूतादुपान्त-
 प्रत्ययात् सोपपन्नविरोधि विज्ञानसत्त्वपद्यते तत्र संस्कार
 सन्नानान्तराश्चरमक्षण इति गीयते, तस्य च काश्चा-
 भावादसत्त्वापत्तौ तथैव क्रमेण पूर्वपूर्वज्ञानानामप्यसत्त्वं
 प्राप्तुं यात् । चरमक्षण ईश्वरज्ञानस्य जनकत्वविरुद्धादिति-
 चेत् तर्हि चरमक्षणसर्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धतया तुल्यस्वभाव-
 योरेकसन्नानत्वं स्यात् तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावस्यै-
 कसन्नानलक्षणत्वात् ततश्च सन्नानाविच्छेदादनिर्मील-
 यत् । सर्वज्ञसन्नानमवेगएव लोच इति चेत् एवमपि चर-
 मक्षणस्य ईश्वरज्ञानविषयत्वं दुर्भिरूपमिति, तज्जनकत्वं
 दूरापास्त, भेदे हि सति सर्वदोः विषयविषयिभाव नचेद्
 भेदोऽस्ति । न तावत् सति सविदन्तरात् सविदाकारेण
 भिद्यते तथासति वैदक्षण्यासिद्धये प्रतियोगिनोऽस्यिक्त्व
 प्रसङ्गात् नाप्यसविदाकारेण धर्मिणोरस्यिक्त्वप्रसङ्गात्
 तस्माच्चरमक्षणस्य सर्वज्ञज्ञानोत्पन्नजनकत्वात्सर्वज्ञक्रियया
 सत्त्वं दुःखमदम् । यद्यस्यार्थक्रिया कल्प्यते तदापि
 सा किं कारणस्य सत्त्वं सम्पादयति ? उत प्रतीतिम् ?
 नाह्य कार्यात् पूर्वमेव कारणस्य सत्त्वान्, अन्यथा कारण
 त्यायोगात् । द्वितीये तत् कार्यं स्वकार्येण प्रतीतिभाति
 सन् कारणप्रत्यायक तदपि तथैवेत्यनयस्या स्यात् । इति
 स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशयतीति भाग्यस्येति चेत् तर्हि ध-
 क्रिया प्रतीतिहेतुरिति पक्षोऽस्तीति । स्वयमेव स्यादर्थक्रिये-
 नि घटन आत्माश्रयं दुर्निवारम् । तदेव न सत्त्वोपपन्नक्रिया-
 कारित्वं किन्तु स्वाभाविकः कश्चिद्भूतः, तथा चैकस्मिन्
 क्षणेऽर्थक्रिया कृत्वा पुनस्तु पूर्णभूतस्यापि स्यात्तत्र सत्त्वं
 न विरुध्यते । यदुक्तं स्यादियं क्रमेणानेककार्योत्पाद
 कल्प नास्ति समर्थस्य लोपायोगात् इति तदसत् यत्तस्या
 पि सङ्कारिभिरुपपन्नविषयेष्वभावेनैव कार्यक्रमवत्त्वं
 लोके तदेवोत्पद्यते । अथ ततस् यत्तस्य सङ्कार्य-

वेद्याया अथयुक्तत्वात् अगच्छा एव सर्वे पदार्था परस्पर-
रायेहया सामर्थी जनयन्ति वा च गच्छा कार्यसुत्पाद-
जति, तदथयुक्तं सामर्थी प्रत्यपि यक्तत्वे पदार्थानाम-
न्योन्यापेक्षा न युक्ता अगच्छत्वे च तदजनकत्वात् निष्क-
काऽन्योन्यापेक्षेति समपेक्षैव सर्वत्र स्यात् । मा भूत्तर्हि
कस्यापि बहुकार्यपेक्षेति चेत् न अनुभवविरोधान् । अत्रा-
नुभवोभ्वात्, बाधाभावात्, । यद्यपि यक्तव्यागच्छत्वं वाऽ
पेक्षा न युक्तेत्युक्तं तथापि गच्छत्वायक्तत्वाविनिर्मुक्तवस्तु
जात्यस्य बहुकार्यपेक्षा स्यात् न्यायव्याप्त्य तयाप्यद्वी कार्य-
त्वत् । तथा हि कार्यसत्त्वेऽसत्त्वहानिः व्यसृजे चास-
त्त्वता कारव्यतिरेकेण कार्यविशेषस्य समवायानिरूपणान् सर्व-
वर्गकादनुपपत्तेरिति परेष चोदिते समुदाहृत्यसमवृत्त्या-
वब्रह्मविशेषं विस्तृत्य नियतपूर्वभावि कारणं नियतो
कारभावि कार्यमिति तथा निरूपणीयम् अन्यव्यतिरेकौ
तत्र निरूपकौ सन्ति चेत् बहुकारिण्यपि तौ स एव तस्मा-
दस्यैव बहुकार्यपेक्षा तत्तत्तत्सोपकारविशेषविन्यताम् ।
अन्वयेकदेशी मयते अन्यव्यतिरेकसिद्धा भूयत्कारिण्यस्य
कारिण्यो वीजास्त्रे कारके विशेषतश्चतुर्तास्त्रे जनयन्ति
ततःप्राप्तोक्तस्य रास्त्रे कार्यं यक्तम् अन्वयानुपकारो भूया-
द्विर्जनेन नामेक्षेतेति, तदस्य वीज स्वगतविशेषोत्पत्तौ
ब्रह्मं न चेत् बहुवस्तुविज्ञानमपि न तं जनयेत् ततो-
नादुत्पत्तयेऽपि यज्यति । अथ गच्छं तदापि यदि स
बहुकारिब्रह्मतः विशेषानरं प्राप्नोत्युत्पत्तया यद्गुणात्
तदाऽनवस्था स्यात् । अथ तदपार्थक्यं तत्र गच्छं तदाहुरेऽपि
विशेषजननेऽप्येव ब्रह्मं स्यात् । अथ मतम् अदुत्पत्ति
ब्रह्मजन्यत्वपूर्विका ब्रह्मजन्योत्पत्तिस्तु बहुकारि-
व्यतिरेकतावसाधना तपैव दृष्टत्वादिति चेत् न तथावति
अभिमतता कारकेन सात्वत्यनुपकारस्य बहुकार्यपेक्षेत
इति तदेव स्वमतव्यापारं आपादितं स्यात् । तस्माच्चैक-
देविपक्षो युक्तिवद्वा । अथ यथाकृतमादरणीयं न हि
यत्र तदनुकारसत्त्वमेव बहुकार्योपकारं भूय किं त-
र्हि अविशालोपकारवाऽनुपकारानां कार्यं बहुकारिण्य
नदेवते कार्यक ब्रह्मकारणव्यापारवति भूय ।
यद्यपि साविधारण्यमतेत्येतास्तु वक्तव्यं तथापि तत्रते
आप्तु कारवत्तत्वं नैरसत्त्वं चारोत्पत्तिर्द्वौ न नि-
रूपयामासुः । न च बहुकारिण्यस्यो निवारणं न-
न्योन्यापेक्षाविराग्यवर्जितत्वं भावयामासुः । न च तस्य
व्यवस्थापर विचारकं चकारविराग्यम् । न च वाच्यं

व्यतिरेकस्यैव न कारवत्तत्त्वत्वे कार्यजायते तदोद्योग-
पदाप्रसङ्गान् अन्यदा अन्वयाद्वीकारे चानियमापत्तिरिति,
कारवान्तरकणस्य कार्यनियामकत्वात् अतः क्षणिक-
त्वपक्षेण नोयान्, मेव सर्वत्र हि कार्यकारणभावे व्याप्ति-
प्रवेन निश्चेतव्यं तत्र किं त्वन्ते कार्यकारणव्याप्ति धू-
माग्निव्यक्तयो १ उत तत्सन्तानयो १ । नाद्य क्षणिकयो-
रन्यव्यतिरेकबुद्धिद्वयकालावस्थानाद्योगात् । द्वितीयेऽह्ना-
रावस्थायाम्ने धूमो जायेत तत्सन्तानपातित्याविशेषात् का-
ठाभावात्तदा जन्मनेति चेत् तस्यापि ससन्ताने पिष्टकान-
त्वात् अवाग्निगाढयो सम्बन्धाभावं सन्तानद्वयमित्य-
त्वेन तस्याप्यनिर्वाच्यत्वात् । सम्बन्ध सम्बन्धान्तरपूर्वक-
त्वात् न सदातन इति चेत् न अनवस्थापत्ते विषतरक-
साविश्वान्तराभ्युपमेन नानास्या इति चेत् तर्हि स्वायिका-
रवाभ्युपगमेऽप्यनवस्थाया । उपरिहरत्वाद्योक्तदोष ।
ननु स्वरकारण उपकारकत्वाद्द्वौकारे यदि व्यापित्यशो-
क्षमतमपि समीकृतात् तर्हि तत्सङ्गीकृतं इति चेत्
धूमगाढयो कार्यसङ्कारिणोरुपकारादौपकारकभाव-
स्यान्यव्यतिरेकसिद्ध्यावर्जनीयत्वात्तद्व्यतिरेकयो-
पकारयोपकारकभावसाधकत्वं पूनकारणतत्कार्ययोरनि-
धूमयोर्दृष्टं तस्मादुपकारके बहुकारिण्य अतद्व्येऽप्यपे-
क्षा समाना । तथा च व्यतिरेकस्य यथैकस्य यज्ये बहु-
कारिभेदात् देवभेदाच्च युगपदेककार्यमभ्युपेक्षते यज्जि-
कदेमे यज्जुनरं जनयति उपरिदाहूयम्, अथका-
ङ्कक, पुरुषे विज्ञानस्येति तथा व्यापित्येऽप्येकस्य का-
रणस्य फलभेदात् बहुकारिभेदाद्वैककार्यजनकत्वान्
तत्र कर्मकारिण्यं हि न स्यात् । अन्तेवाता क्षणिकव्या-
विश्वान्तरावर्तमानाद्वैकं गन्तव्यं पूर्वस्य पतिवर्ज्यस्य
व्यापारकाले निराकृतत्वात् । तदेवमिति दुष्टं व्यतिरेक-
विज्ञानमादिमतगुणस्य ब्रह्मविश्वचेतये ह्यर्थव्यव-
तता प्रतीत्यतः दृष्टमेव वेदान्तशोधोऽतिनिर्दिष्टत्वादादर-
णीयं इति ।

सात्वत्यनुपकारे च "यस्य सात्वतं भगवतात्मि जलमदु-
वेद्यादिना" यज्जिपतिपत्तीनां द्वाविश्वान्तरां स्यो म-
रिप्रमतिनिरासेऽप्य विहितं स्यात्

सप्तमः सूत्र इति अर्थं प्राप्य भट्टुर । अथवाच्ये - विज्ञान-
व्यतिरेकवति दुर्गती विज्ञानं भावयामासुः तत्र विज्ञा-
दपि वस्तु विज्ञानं, विज्ञानेन कर्मभट्टुरात्, अन्तेवेदेत्यादि-
येतु न विज्ञानविचारोऽपि न चाविराग्यम्

चतुष्ये श्रीकृष्णो रजोदैवत गङ्गां पशुमालभेत नैर्घ
न वा चरु निर्व्यभिक्तं तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा काम-
कामाय स्वाहा । नैर्घत्वे स्वाहा रजोदैवताभ्य स्वाहा
इति एतदेव तेषां प्रयत्नोत्सर्गो दिवा स्वप्ने ब्रह्मान्तरे च ।
आह नार्त्तनाटो तो विसर्गे दिवा स्वप्ने चाभ्यासे च यम् । प
शोरभावे नैर्घत्तं चरु निर्व्यभिक्तं । एतन्नामायाध्याया
कृतेष्वभित्याह बोधायनः । 'यथायकीर्णमात्राया
निगुणनिगुणपदमाधाय कपरितोष्य दाक्षीं हौमिर्भां
परिचटां कृत्वा हे आग्नेयाहुतीं जुहुयात्' । अथ
च ब्रह्मान्तरेऽपि भिद्वता यमिनेन द्वादशाष्टादिक्रान्तेषु
पुण्यार्थं चान्द्रायणादिषु च ययाति टट तथा चैतदतिटि-
मविशपत् । अतएव 'कामतो रेतस सेक ब्रतस्वस्र
द्विजन्मन । अतिक्रम ब्रतस्राहुर्धर्मात्ता ब्रह्मवादिन'
इति मनुना सामान्ये नैवायकीर्णलक्षणमन्त्रकारि अका-
मतो रेतस स्नावे मनु 'स्वप्ने चिक्रा ब्रह्मचारी द्विज
युक्तमकामत । स्नात्वा कर्मभूयैत्यह पुनर्भूमिभूय च जप-
त्' । ब्रह्मचारिणो गुरुदारगमने तु तदुगममोक्तप्रायश्चित्ते
नैव गुरुणा अन्वयकीर्णं प्रायश्चित्तं कृतमभवेत् । यथा
दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तद्वान्तरीयकापनोरण
प्रायश्चित्तं सम्पद्यते ।

चतुर्हर न० चतुर्हरति हृ-हेतौ ट । चतुर्हरचहेतौ । अगु-
रुचन्दने शब्दः । २ चतुर्हरकमात्रे त्रि०

चतुर्थाथैव न० चतुर्निमित्तमथैवम् । प्रणादिषु तत्कृते
स्त्वयुक्ते अर्थोचै । 'सव्रण स्रतकी स्रयी मत्तोन्मत्त-
ज वला । स्रतवन्मुरवन्मुय दव्यान्वटौ स्वकामत'
प्रा० त० देवन् । अगुचित्यमभ्याह तत्रैव स एव । 'दन्त
लङ्गमसंहायं लेपं मन्येत दन्तपत् । न तत्र बह्व्य
कुदात् यत्नमुद्धरणे पुन । भवेदगौचमत्यन्तं दण्डवेधात्
प्रणे कते' । तृणवेधादित्यु पञ्चक्षण ग्रणहेतुत्वनमात्रस्य ।
अस्यापवाद 'चन्द्रहृदयेऽप्ये चैव स्रतानां पिण्डकर्म-
णि । मङ्गातीर्थे तु सप्रामे चतुर्दोषो न विद्यते' प्रा० त०
पुनरुच्य । स्रतानां पिण्डकर्मणि निरवकाशत्वात् चित्ता-
पिण्डोदकदानादौ । सप्रामं नियतवासादिना सम्यक्प्राप्ते ।
चति स्त्री लण-क्रिन् । १ हानौ, २ अपचयेऽक्षये च । 'हयानां
न चति काचिच्च रथस्य न मातले' भा० प० १७२ अ० ।
'ह्रिया चतीर्थां प्रथमे शिनीमुखा' किरा०

चतुर्दर चतुर्जाते उदररोगभेदे उदरचन्दे ११५० प्र० विद-
ति । शल्यमित्यादि तत्रत्य सुश्रुतशास्त्र भावप्र० व्या-

ख्याय चरकमुनि सम्प्रतिपदगनेन शिगेव उक्तो यथा
'शल्य कण्टककर्करादि । अक्षोष हत भुक्तं यत् अक्ष'
भिमसि तथा अन्यथा आगत भोजनं विना आगत, शर्क
राभिरितरथापि यदक्ष भिमसि तत् । उपमज्जणम् ।
जृम्भचपल्ययन वा यदन्तर्निवसि । यतउक्तश्चरकेष
शर्कराशकाभाभ्यकण्टकैरसमयुते । भिद्योतान्न
यदा भुक्त जृम्भयात्ययनेन चेत् । तस्मात् भिन्नादन्तत् ।
गुदन्तु भुक्त अन्त्यात्सु त्व पमर्गुदत न वेदित्यर्थः ।
दान्दति विदित्येत एव । यदक्षिद्विराजत्वात् । एतत्
चतुर्दरान्नान्तरे परिसृज्युदरव्यादिसम्

चतुर्दु० सौ० चतुर्द-चतुर्दो कृतायाम् तृच सन्ति । १ चारचौ
२ द्वा म्य ३ चतुर्विधायां गृह्ये च जाते कर्षकद्वारे पुष्को०
कसर स्थिया ढीप् । ४ दाक्षीपुत्रे ५ नियुक्ते ६ वेधसि पु०
मेदि० ७ मत्स्ये कलिप्रसा० । उपधादीर्घविधौ कृत्यन्द्स्य
एदगु चत्वात् कौशादिकलजलस्यान्वस्य निषेधेऽपि दीर्घ
क्षत्तारौ 'क्षत्तारौ ते प्रजापते । ताविहायता स्मार्तिम्'
२, २४ ७ 'यत् क्षत्तारं ह्ययत्ना' अथ० ६, ६, ४६, वा०
पिचित्तस्याग्नि क्षत्ता पित्रे देवा समाकट' यत० वा० १२,
५, ४, ६ 'विचिक्ते क्षत्तारम्' यजु० २०, १२, । 'क्षत्रिया
भागध वैश्यात् गृह्णात् क्षत्तारमेव च' वा० उक्ते
'गृह्णादायोगव क्षत्ता चक्ष्णवाधभोन्धवाम् । येषां
राजन्त्यविप्रासु जायन्ते बर्षावद्धरा । एकान्तरे तान्त-
सोम्यादम्बरोधौ वया स्मृतौ । क्षत्रवेदेऽक्षौ तद्वत्
प्रातिनोम्येऽपि जन्मनि' मन्त्रकेच क्षत्रियावा विप्रा-
क्षात इति कसरमतत्वेन शब्दः । उक्तं प्राजादिषु ।
'क्षत्ता स्यात् चारचौ हा स्वे क्षत्रियावाह गृह्णे'
इति मानार्थेऽनुरोक्ते मनुयाचवल्वाक्यादिषु वादाह
'भाह्विष्योऽयं क्षत्रिययो क्षत्ताय्यां गृह्णे सुत' इत्यन
रुक्ते अर्थ्यां गृह्णातस्य क्षत्तृत्वोक्तावापि तत्र अर्थ्यां स्वा-
मिनी योग्यत्वात्तत्र क्षत्रिया, तेन न पूर्वापरविरोध इति
भानुदीक्षितव्याख्या । अतएव मेदिन्याम् 'क्षत्ता गृह्ण-
त्रियाजे प्रतीहारे च चारचौ । भुजिष्वातमयेऽपि
स्वाध्विभुक्तवेवसो पुमान्' । तस्य इतिमाह मनु 'क्षत्र्य
पुनः कानां तु विष्ठीकोवचवन्मनम्' । तत्र दाक्षीपुत्रे 'तत
प्रीतमना क्षत्ता (विदुर) हृतराष्ट्रं विशास्यते । ।
उवाच दिष्टा क्रूरवोषर्द्धन इति विजित । वैचित्र-
वीर्यस्तु अपो निशम्य विदुरस्य तत्' भा० आ० २०० अ०
विदुरस्य दाक्षीपुत्रस्य विदुरचन्दे वक्ष्यते 'ततोऽप्यक्ष

विधि । देवान् यत्तु यो नैदर्ययित्वा प्रयत्नत ।
अन्तर्काले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रयानरम् । सोऽनुपूर्व्या-
न्मान् राजन् । गत्वा विद्विष्यन्नाश्रयम् । राजर्षित्वेन रा-
जेन्द्र । नैव चर्याध्वसेवया । अमेतद्वदधर्माऽपि चरेच्छी-
वितकास्यया । न चैतद्विद्विष्यन्नाश्रयम् । मूर्तिद्विष्यन् ।
चतुर्णां राजशाहून् । मातुराश्रयवाणिनाम् । वाङ्मायत्त
आश्रयैर्मानवानां लोकत्रयं धर्माभासेवमाने । सर्वे
धर्माः स पञ्चमैस्तथाचं राशो धर्मा इति वेदात्
श्रुतमिति । एव धर्माः राजधर्मे तु सर्वान् समावृत्तं स-
प्रसीदामिबोधः । अन्तर्कालानुपपन्नान् नदन्ति धर्मान-
न्मान् वेदविदोऽननुष्ठा । नृहान् न वृद्धकल्याणरूप
आप्तं धर्मं नेतरमाश्रयान् । सर्वे धर्मा राजधर्म-
प्रधाना सर्वे धर्मा मातुराश्रयान् । एव तानो
राजधर्मे तु राजधर्मान् धर्माः मातुराश्रयान् पुराणम् ।
सर्वेऽप्येवमप्यनीतो ज्ञातावां, सर्वे धर्माः प्रत्येव-
विद्विष्यन् । सर्वे धर्माः राजधर्मा ज्ञाता तु आश्र-
यैः राजधर्मे पुराणे । सर्वे तत्रागा राजधर्मे तु
भोक्ता सर्वा विद्या राजधर्मे तु युक्ता । सर्वे भोक्ता
राजधर्मे मविष्टा यथा जीवा मातुराश्रयमाना ।
धर्माः श्रुतमाश्रयपरीक्षनाय एव धर्मा राजधर्मे विद्विष्यन् ।
मातुराश्रयधर्माश्च वितधर्माश्च मविष्टा । । लोकवेदो-
त्तराचैव आश्रये धर्मे समाहितम् । सर्वाण्येतानि
धर्माश्च आश्रये राजधर्मसत्तम । । अतएव यद्विद्विष्यन्
धर्ममाश्रयवाणिनाम् । ज्ञानेनैव विद्विष्यन् मतएव
क्रियते न्ययः । । विद्विष्यन् आश्रयाणां तथा नाराय-
णाश्रयम् । सज्जानं पालनस्यैव रणे निर्भयता
तथा । नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः गरवागतरक्षणम् ।
कुत्तवृत्त्यं प्रजापत्यं उ विद्विष्यन् परंपालनम् । शस्त्रा-
न्नाश्रयं नैव गत्य रणे शौर्यं तथैव च । तपश्च
धर्मास्तस्य वलत कुरुते श्रद्धा । पण्डित नोतिमाश्रयं
विद्विष्यन् परिपालयेत् । इनामध्वे वासयेत् नित्यं सज्जि-
व स युत । इत्युत्तरपदादात सेनाङ्गश्च चतुष्टयम् ।
पाकसेत् वलतो नित्यं यगसो च प्रतापकम् ।
रणेऽस्मिन्निर्गतैव दानेनाभिपुञ्जो भवेत् । रणे यो
दा तत्र जेतुं प्राप्नोति तस्य अर्गो यशस्करः । विद्विष्यन्
धा० शा० राजधर्मे

राजधर्मे तु ५० नृहान्मातुराश्रयधर्मे वलते ५० इत्य-
द्वेदे । । वलतेरपि धर्माः चतुर्धा । नृहान्मातुराश्रयः ।

अनेनच सभाख्याता चतुष्टयस्य मे श्रुत्वा हरिव०
२६ अ०

चतुर्षु । धर्माः । २ चतुर्षु यस्तु धर्माश्च युद्धादौ । चतु-
र्षु सन्ध्यायौ धर्माः यस्तु कर्मिणः समा० । ३ चतुर्षु धर्मा-
युते । "आश्रयैर्वाभिमुखोऽयस्तु वधते कलधर्माश्च" मनुः
चतुष्टयं तु ५० नृहान्मातुराश्रयधर्मे "तदुभयत एव विद्विष्यन्-
विद्विष्यन्" कात्या० श्रौ० १५।६।१२४।२५। "ततोमाश्रयान् प्रा-
यशाम् चतुष्टयस्य प्रत्यर्थं भवति । कुर्वन्ति एके उप-
रिष्टात् । अत्र च वैशाखाभावात्तत्रायां कथुवन्तौ, कथु-
माश्रयैर्वाभिमुखः कथुवन्तौ, आश्रयान् विद्विष्यन्-
रात्रि, प्रायशः चतुष्टयं" भाट्टपदादनुष्ठाप्योऽप्यु-
क्तोतिबोधी, कार्तिका शौक्लान्तीति" बर्क ।

चतुष्टयं तु ५० चतुर्षु रात्रि वलुविष्यन् । । चतुर्षु "आश्रयं कु-
र्वन्तु ५० चतुर्षु चतुष्टयं प्रनामयम्" । "आश्रयं विद्विष्यन्-
चतुष्टयं चतुष्टयं विद्विष्यन्" मनु । चतुष्टयं वलुविष्यन् ।
२ चतुष्टयस्य अपरचतुष्टयं । "चतुष्टयं सभाख्याता
राम परमदुर्माति" रामा० उ० ३३५०

चतुष्टयं तु ५० चतुर्षु विद्विष्यन् चतुष्टयं । चतुष्टयं विद्विष्यन्-
विद्विष्यन् । "आश्रयं विद्विष्यन् चतुष्टयं" कात्या० श्रौ०
४।१।२२। "विद्विष्यन् चतुष्टयं विद्विष्यन्" यजु० २७।७।
चतुष्टयं भर्तव्यत्वेनाश्रयस्य मतएव मय्य व । चतुष्टयं तत्रैव ।
चतुष्टयं तु ५० चतुष्टयं वनति "अन्धवि वनसन्तः सन्ध्याम्"
पा० कर्मण्युप पद्ये इत् । । चतुष्टयं विद्विष्यन् । "आश्र-
यं विद्विष्यन् रामस्तोषयन्" यजु० २७। सुपा तु
सुगतिं पा० सर्वत्र अमो सुकृ । कश्चित् कर्म विद्विष्यन्-
अपि इति । २ चतुष्टयं "सुवमवि सुविधी इह
ब्रह्मविनि त्वा ससविनि" यजु० १।१७। "अन्धवि वनसन्तः
उरोऽप्यनिष्कस्यन्तः सन्ध्याम्" वेदो०

चतुष्टयं विद्विष्यन् इति । चतुष्टये । तस्य व्याख्यानं कथयना०
आश्रयं । आश्रयं विद्विष्यन् । तस्याऽप्युक्त्याने पन्थे ता वेति अ-
धीते वा अन्धवि । "विद्विष्यन् चतुष्टयं विद्विष्यन्" विद्विष्यन्
वार्ति० विद्विष्यन् चतुष्टयं विद्विष्यन् । "आश्रयं विद्विष्यन्-
विद्विष्यन्" वार्ति० ठजो तिजेधात् न ठजम् । आश-
येव तद्विद्विष्यन् तद्विष्यन् च वि० ।

चतुष्टयं तु ५० चतुष्टयं विद्विष्यन् चतुष्टयं । चतुष्टयं विद्विष्यन्-
विद्विष्यन् । तस्य सुवमवि चतुष्टयं विद्विष्यन् चतुष्टयं ।

चतुष्टयं तु ५० चतुष्टयं विद्विष्यन् चतुष्टयं विद्विष्यन् । चतुष्टयं विद्विष्यन्-
विद्विष्यन् । अनेनच सभाख्याता चतुष्टयस्य मे श्रुत्वा

चत्तपद्धतजज्ञात् सुहोत्रोऽप्य महायया " हरिवं० २६अ०
पत्रपुत्रायत् । "य पुरुरवस पत्न्या आयुःसम्पत्तय-
न् सुता । नक्षत्रं चत्तपुत्राय अजिराभश्च वीर्यवान् ।
अनेना इति राजेन्द्र । शृणु चत्तपुत्रोन्वयम् । चत्तपुत्र
कुतस्त्यसन् सुहोत्रस्यात्मजास्तय" भाग० १।१७।१
चत्तपुत्रेष्ट । २अ० चत्तपुत्रे तयोदगस्य रुचिना-
मजस्य मनो ३पुत्रभेदे "तयोदगस्य सुतास्ते विज्ञो-
यास्तु रुचे" सुता । चित्तसेनोविचित्तय नाभोधर्म-
भूतोऽर्थात् । सुनेत्रं चत्तपुत्रस्य सुतपानिर्भयो दृष्ट
हरिवं० ७अ०

चत्तसव पु० इत० । चत्तियकर्त्तव्ये वसभेदे

चत्तान्तक पु० इत० । परशुरामे "चत्तान्तकस्य अभिभवेन
चैव" भट्टि इत० । चत्तान्तकारिन् अपप्रत्न "महानन्दसुत
शुद्धागर्भोऽतिशुद्धः परशुराम इव अपरोऽखिलच-
त्तान्तकारी भविता ततः प्रकृति शुद्धा भूपाला भविष्य-
न्ति" शु० त० विष्णुपु०

चत्तिय पुंस्त्री० चत्ते राष्ट्रं राष्ट्रं तस्यापत्यं जातो वा यः ।
"ब्राह्मणानन्तरवर्णे अमर टाप् । "नृपाया नृपस्य
जातं प्रच्छन्नात् गूढजातक । सोऽपि चत्तिय एव
स्रादभिप्रेके च वर्जित" उशनसोक्ते नृपात् अपरस्त्री-
त्राया चत्तियजातिस्त्रियां गूढोत्पन्ने पुत्रे च" । पा०
उक्तोयस्तु जातावेव अपत्यमात्रे इज् । चात्ति च-
ञ्जजातेरपत्यमात्रे पुस्त्री स्त्रिया या ङीप् । स्वार्थे क ।
तत्रार्थे स्त्रिया टाप् यपूर्वत्वात् का खत इत्यम् ।
चत्तियिका चत्तियका । ततो भावे त्व चत्तियत्वं
त० तत् चत्तियता स्त्री तद्भावे । ब्राह्मणत्ववत्
चत्तियत्वस्य जातिविशेषत्वेऽपि गुणविशेषेण श्रुदस्यापि
चत्तियत्वादि भवति । "शूद्रयोर्न हि जातस्य सद्-
गुणाननुतिष्ठत । वैश्वत्वं लभते ब्रह्मन् ! चत्तियत्व
तद्यैव च । आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मणत्वमभिजायते" भा०
य० २।११ अ० । सद्गुणाश्च तत्रैवोक्ता । "शूद्रस्येति
कर्म्मणि प्रवृत्ते वैश्वत्वादिकर्त्तुं सद्गुणवन्तं वैश्वत्वादयः
स्वयमायानीति गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिरुक्त
इति भावः" नीलक० । तस्य पत्नी ङीप् या यातुक् ।
चत्तियाणी चत्तियी अमर । "अर्थश्चत्तियाभ्याम्" वा-
स्तापे आतुक् ङीप् सेनि हि० कौ० । यस्यान्तु ङीप्-
नेत्युक्तम् । जातो तु योपधत्वात् न ङीप् किन्तु टाप् ।
कृत्तिश चत्तु शब्दे उदा० ।

चत्तियहण पु० चत्तिय इति अच् शत्वम् । परशुरामे ।
"किं न वै चत्तियहणो हरतुल्यपराक्रम । विदितः
पुत्र । रामस्ते यतस्त्वं योऽङ्गुलिच्छिन्ने" भा० ८० १७६अ०
चत्तियासन न० "चत्तियासनभावस्ये यत्कृत्वा धनवान्
भवेत् । केयेन पादयुगलं बद्धा तिष्ठेदधोमुखः" रुद्रया-
मलोक्ते आसनभेदे
चद सभूतो मेघणे भक्त्यो च सौ० व्या० सक० सेट् । चदते
अच्छदिष्ट चत्त । "तद्यथैवादेो मनुष्यराज आगतेऽ-
न्यस्मिन् पाहंलुक्काश्च वा वेहतं वा चदन् एवमेवास्मा
एतत्" ऐत० ब्रा० १ । १५ "यत मेघान् दृष्ट्वा चददानम्"
अ० १।११६।१६ । "तस्मै हतं सुरां मध्वक्षमक्षं चदामहे"
अथ० १।१६।१५

चदन् न० चद-भक्ष्ये-मनिन् । १८दके २अक्षे च निघ० "दा-
दहाणो वज्रमिन्द्रो गभस्त्वो-चद्वेव तिममसनाय सश्वत्"
अ० १।१२०।४ "चद्वेवार्थेव तर्तरीय उपा" अ० १।१६।१७
चदन् त्रि० क्षम-दच् । क्षमाशीले सहिष्णुौ अमर "ये च-
दन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्" भा० अ० १।२०अ० ।

चदन्त्य त्रि० क्षम-नच् । १८दके "तदेतत् क्षन्त्यं न क्षु-
पशुरोव सञ्चित" कर्पूरस्तव०, भावे क्त कर्त्तव्य २क्ष-
माया न० "क्षन्त्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्त्तिक्यां
वर्णाम्" । मनु "वर्ज्या वर्त्तमानस्य राज्ञोऽसहिषेः
सदा । क्षन्त्यं पुत्र ।" भा० अ० ४।१अ०

क्षप क्षपे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । क्षपयति ते अचिचक्षत्
त । क्षपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । "अरण्ये का-
वय् त्वक्ता क्षपयेदुत्थह ततः" मनु०

क्षप सहने चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । क्षप्सयति ते
अक्षक्षम् त । क्षप्सयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।
अयं मित् "तेन इषि अक्षम्-अक्षाम् । यस्मिन् क्षम्
क्षम्-क्षाम् क्षाम्" अनुपधाया अपि वा दीर्घः ।

क्षप् स्त्री च० क्षप-क्षिप् । रात्रौ "स क्षप परि पक्षजे"
अ० ८।११।१ । "क्षपोरात्री" भा० "क्षप उक्षा वरिपस्सन्तु
देवा" ६।५२।१५ ।

क्षप पु० च० क्षप-कर्षाणि अच् । उदके निघ०

क्षपण पु० क्षपयति विषयरागं क्षप-त्युं । बौद्धसन्ध्यासिनि
दिगम्बरे स्वार्ये क । तत्रार्थे "एक क्षपयकः शकाहृत्ते
तल क्षपयकः । दश शकाशाः । यत्न क्षपयकः दश भा-
काशमात्र क्षपयकः । का शकाशा "उद्ध० "स पायं यम्
अक्षयकनपक्षत्" भा० आ० ७८६द्वि० "नम्रक्षपयके देवे-

रजक कि करिष्यति" पञ्चतम भावे ल्युट् । शेषेष्वे "स
ब्रह्मचारिणोऽकाङ्क्षमतीते क्षयं भवति" "भुक्तातोऽप्य
तमव्याघ्रममया जपणा त्रयकम्" मनु कर्त्तरि ल्युट् ।
१. क्षयके लि० "चरितानि यत् गयन्ति लोकमनस्यपचा-
नि भक्ता" भाग० १।१।१०. स्तो०

क्षयणी स्त्री क्षय कर्मणि ल्युट् ङोप् । क्षेपणाय अक्षरटी०
क्षयण्यु क्षय ङ० धन्यु । अक्षरापे भट्टमा० ।

क्षपा स्त्री क्षपयति चेटास् क्षर यच् । १। राखी० इति० यां च
क्षमर "क्षयतमन्तावदुपलोभन नम" । "प्रतिक्षप क
क्षयतिनेषु यत्" भाव "क्षिप्तपामध्यतेन सन्ध्या" रतु ।

क्षपाकर पु० क्षपां करोति क्-ट । १. चन्द्रे २. कर्त्तरे च क्षमर
क्षिप् क्षपाकदमन् । "विद्यदाशकूटवटिता जगत्तत" भाव

क्षपाक्षर पु० स्त्री० क्षपायां चरति च्-ट । १। राखी० "निर्वाणे
च रति क्त्वा निधायासि क्षपाक्षर" भा० १०. २८८८० ।

क्षिप्या क्षातित्यात् ङीष् । २. राखि चरमावे लि०

क्षपाट पु० स्त्री० क्षपावामटति षट्-उच्चा० यच् । १। राखी०
"तत क्षपाटै पृथुपिङ्गवाक्षै भट्टि क्षिप्यां ङीष् ।

क्षपानाथ पु० स्त० । १. चन्द्रे २. कर्त्तरे च "क्षिप्त क्षपामात्र इवा-
प्रिच्छत" भाव क्षपापत्यादयोऽप्यत् ।

क्षम सङ्गने आदि० आत्म० सक० नेट् । क्षमते अक्षमिष्ट अक्षम
अक्षमे क्षान्न क्षानि । क्षमिता क्षना । "इन्द्र त्या यत्
क्षममात्र सायट्" १०. १। १०. ८। ३। योनिव्य क्षमते तात ।
वज्रन् कोकान् च पिन्दति भा० २०. १०. २५ स्तो० । "का-
र्ष्यतात् सप्तभायाश्च कुन्तो राजस्य अक्षमे" भा० आ०
१५. ७०० । "क्षमे रने क्षानयितु क्षमेत क" भाव
"कुक्षय" भीरु । यत्तेभ्योद् दङ्गोऽपि क्षमामहे" मट्टि ।
पितृ क्षमा "तेजः क्षमा वानैकानम्" भाव
वैदिके त नि० क्षमति क्षमिति । इति पा० ।

क्षम सङ्गने दिवा० पर० सक० सेट् यमादि० इति । क्षाम्यति
अक्षमत् अक्षमीत् । अक्षामक्षाम क्षाम्यतु य क्षमी भाव ।

क्षम न० क्षम-यच् । १. युजे । २. गङ्गे, "रयितु रयितुं
रणे—काकत्स्य भीरु । क क्षय" मट्टि आशकर्म
क्षय देहम्" रतु "प्रियासु बासासु रतक्षमासु"
च भैर० ४. क्षमावति लि० "अतोऽल शङ्किने, किञ्चित्
भवती वक्ष्यमासु" कुमा० ।

क्षमता स्त्री० क्षमस्य भाव तत् । १. योग्यतायां, यद्भविष्ये
क्षयप्रकाशनाक्षयं च "क्षतिर्द्वितीया च क्षमता
च विद्वत्" भट्टकारिका ।

क्षमा स्त्री क्षम यच् । 'क्षामो बाध्यात्मिके चैव दुःखे सौम्यात्मिके

क्षयितु । न क्षयति न वा क्षमि क्षामा दक्षिणी क्षिता"

'क्षाम् एतौ भवतो वापि माक्रोशेन च हर्षेति वा ।

अदुष्टोऽपि क्षमनायै क्षितिनी क्षामा मतेति" चोक्त

मक्षयामासु तितिद्यावाम् क्षित्तक्षित्ते, 'क्षाम् एतौ

भित्तो यस्तुमाक्रोशेन च्छेदय । अदुष्टोऽपि क्षमनायै

क्षितिजम् क्षमा क्त्वा' भाव्यो १२. ४० । "विभा-

गगीन मतत क्षमायुक्तोऽतान्तिन सृष्ट्य स्यात्

क्षमायुक्तो न सृष्टे सृष्टी भवेत् "क्षमा दवा च

विज्ञानं सृष्ट्यैव तम गम । अक्षान्तिवृत्ता विज्ञानं

क्षानमेतद् प्राङ्मुखमक्षयम् । पिङ्गान्तिवृत्तो विज्ञान-

व्यवधाननाम् । अक्षमस्य सृष्ट्यानां टे भावां वक्ष्यते

क्षमा "क्षम ५०. १४४० । २. मूली च । क्षमर । क्षान्ती

क्षयः क्षमरा० । पृथो० क्षाम् क्षमा क्षा क्षम क्षामा

इत्यादयोऽपि निव० क्षमाया प्रयाया "क्षामं तस्य क्षमा

क्षयं क्षतं क्षना मन्त्रत द्यौः" ४०. ४। १०. ११ "क्षी-

र्ष्याक्षान्तिमन्त्रे ज्ञत्वा" ४। २०. १४ "अजो न क्षा दा-

धार प्रथिणीम्" ४०. ४। ६०. १५ "क्षामायापवर्णनी क

१। १०. ४। ३ "मुद्रयो यतते यक्षमि क्षाम्" १। १०. १०

"क्षिपि क्षमा च" ५। १२. १२ "क्षमा मन्त्रे रयो विद्व

मो अस्तु भेजम्" अक्ष० ५। १०. १३ "अक्षिपि विद्वद्वय

अक्षिपि" ४०. ७। २०. १२ "अक्षिपि विद्वद्वय" ४०.

४। ४। ६। "४ पारजा त्वक्षमा क्षी टिवट" १। १०. १५

"क्षामाक्षामा" ४०. १। ६। १५ "क्षमरक्षयति नैततौ

क्षमा" ४०. २०. ४३ "क्षयोऽतान्तिन सृष्ट्य स्यात्

"क्षी गिवा क्षमा घाती क्षामा क्षमा" मन्त्रोऽस्तु ते"

४२. ४०. ४३ "क्षामाक्षामा" ४०. १। ६। १५ "क्षमरक्षयति नैततौ

क्षमा" ४०. २०. ४३ "क्षयोऽतान्तिन सृष्ट्य स्यात्

"क्षी गिवा क्षमा घाती क्षामा क्षमा" मन्त्रोऽस्तु ते"

४२. ४०. ४३ "क्षामाक्षामा" ४०. १। ६। १५ "क्षमरक्षयति नैततौ

क्षमा" ४०. २०. ४३ "क्षयोऽतान्तिन सृष्ट्य स्यात्

"क्षी गिवा क्षमा घाती क्षामा क्षमा" मन्त्रोऽस्तु ते"

४२. ४०. ४३ "क्षामाक्षामा" ४०. १। ६। १५ "क्षमरक्षयति नैततौ

क्षमा" ४०. २०. ४३ "क्षयोऽतान्तिन सृष्ट्य स्यात्

"क्षी गिवा क्षमा घाती क्षामा क्षमा" मन्त्रोऽस्तु ते"

४२. ४०. ४३ "क्षामाक्षामा" ४०. १। ६। १५ "क्षमरक्षयति नैततौ

क्षमा" ४०. २०. ४३ "क्षयोऽतान्तिन सृष्ट्य स्यात्

"क्षी गिवा क्षमा घाती क्षामा क्षमा" मन्त्रोऽस्तु ते"

४२. ४०. ४३ "क्षामाक्षामा" ४०. १। ६। १५ "क्षमरक्षयति नैततौ

क्षमा" ४०. २०. ४३ "क्षयोऽतान्तिन सृष्ट्य स्यात्

"क्षी गिवा क्षमा घाती क्षामा क्षमा" मन्त्रोऽस्तु ते"

अमाभुज् पु० अनां भुनक्ति भुज-अधने क्तिप् । अमे “सुर-
वैरिवक्त उरसि अमाभुज” भावः । क । अमाभुजोऽप्यत

अमावत् लि० अमा+अत्यर्थे मनुप् मस्य ष । अमायुक्ते ।

“एकः अमायता दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेन अमाया
युक्तमगतं मय्यते जनः” गृह० पु० ११४ अ० स्त्रिया डीप्

अमित् लि० अम-तृच् । साठरि सहनशीले अनर

अमिन् लि० अम-ताच्छीत्ये विवृण । अमाशीले “कोम अ-

प्यतु यः अना” भावः “अक्रूर पेशो दोषोदक्षिणः

अमिणां वरः” विष्णुस० स्त्रियां डीप् ।

अथ पु० अ-अथे अ-निवासगयोर्भा भागदो यथायथम्

अथ । अथर्गात्तर्गते नीतिवेदिनां राज्ञाम् अथर्गं

पचये । अथर्गय । “अथर्विण्ण्ण्योऽङ्गं” सेटफुल्लर

बन्धनम् । धात्वाकरः करादान सैन्यानाञ्च निवेशनम् ।

अथर्गः स्मृतो राज्ञाम् भरतः । अथस्थानं च अथर्ग

अथर्गो नीतिवेदिनाम् अमरः । अथ अथर्गस्यापचय

तथैवोपचय इति, स्थान तस्य उपचयापचयहीनतया

स्थितिः” २ प्रत्यये तस्मिन् सञ्ज्ञेया ज्ञातयात्वम् । ३ अप

चये सच भावविकारभेद यास्कोक्त यथा

“यद् भावविकारा भवन्तीति काष्ठायाणि जायतेऽस्ति

विपरिणमते वर्धतेऽप्यस्तीत्येति विनयप्रतीतिः । जायत

इति पूर्वभाष्यादिमाचष्टे आपरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति,

अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्तत्त्वाधारण, विपरिणमते इत्य-

प्रत्ययान्तस्य तत्तद्भिकारं, वर्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं,

साधौगिकानां कर्मणा वर्धते विजयेनेति वा वर्धते य

रीरयेति वा, अपचयित इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रति-

षेधः, विनयप्रतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे

न प्रतिषेधति” । ४ अथ अमरः ५ अथरोगे वक्ष्यरोगस्य

अथसंज्ञाकारणं अथा “क्रियान्तरकरत्वाच्च अथ इत्यु-

च्यते बुधैः । राजसन्द्रमसो यथादभूदेष मङ्गमयः ।

तस्मात् राजसन्द्रमसो केचिदाहुर्मनीषिणः” सुशु० ।

“रक्तपित्तात्तुभवेत् कास कासात् मंजायते अथः” वैद्यकम्

“राजसन्द्रमपरिहाराच्चमाययौ” इत्युपक्रमे “राजि-

तत् अथसम्भूतं अथाहरे” रघु० । इरोगमात्रे राजनिः ।

अथर्गवर्धनगते पठितमे ७५० तत्तत्तत्तत् अथो० त० भवि० पु०

“मेदिनी जमते देवि । सर्वभूतं चराचरम् । देशभङ्गश्च ड

भिः चरे संजीवते प्रजा । सौराष्ट्रे भासते देशे द-

क्षिणे कोङ्कणे तथा । दुर्भिक्षं जायते बोरं चरे संवत्सरे

प्रिये । । कीसदीनर्मटाद्याश्च बहुमानमर्मादातटम् । वि

६७ वाच भाग ३

५६२

अप्रायां सैवव्यापि विनयप्रति न संशयः । सिंहलो
मध्यदेशस्य कालञ्जरस्यैव च । अथे अथानि सर्वाणि
नामप्रायां वरपर्यन्ति ।” ।

ता० ब्राह्मणोक्ते दक्षोत्तरस्ये च देवस्ये च यथा

“रश्मिरसि अथाय त्वा अथ जिन्न सविप्रप्रवृत्ता इहस्यतये

स्तुत” ता० ब्रा० “तैत्तिरीयाणां पञ्चमकाण्डोक्तब्राह्मणे रश्मि-

रिति मन्त्राणां दिव्यादिर्दृष्टिहेतुत्वाभिधानादादित्यादि

परतया रश्मिगादिशब्दाव्याख्यया” तत्तु ब्राह्मणसत्तर-

लोदाहरित्यते । हे आदित्य । त्वं रश्मिरसि रश्मि-

सुक्तोऽसि देवा यस्मिन् अथानि निवसन्ति इति स्तोत्र-

सचः अथ तस्मै अथाय तत्सङ्ख्याय तत्प्रामाण्यं हे

आदित्य । त्वां अरामोति शेषः । ततः अथ देवसङ्ख्याजिन्न

प्रोक्तय अथशब्दस्य देवविषयत्वं तैत्तिरीयास्तृतीयकाण्डो-

क्तब्राह्मणे समामनन्ति “रश्मिरसि अथाय त्वा अथं

जिन्वेत्याह देवे अथ इति” भा० । ज्योतिषोक्ते

इहसंक्रान्तियुक्ते शुक्रमतिपदाद्यभाष्यान्ते चान्द्रे भासे

यथाह सि० शि०

“असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्याद्विहसंक्रान्तिमासः

अथाख्य कदाचित् । अथः कार्त्तिकदिनेषु नान्यत

स्यात् तदा वर्षमध्ये अधिमास इत्येव ।

“यथास्तु शशिसोऽर्कसंक्रान्तिर्नास्ति सोऽधिमास इति

प्रसिद्धम् । तथा यत्तु भासे संक्रान्तिद्वयं भवति स अथ-

मासो ज्ञेयः । यतः संक्रान्त्युपलक्षिता मासाः । अत

एकस्मिन् भासे संक्रान्तिद्वये जाते सति मासयुगल जा-

तम् । स अथमास कदाचित् काष्ठान्तरे भवति । यदा

भवति तदा कार्त्तिकदिनेषु एव । तदा अथमासात् पूर्व

मासत्रयान्तर एकोऽधिमासोऽप्यतः मासत्रयान्तरितोऽन्य-

थासंक्रान्तिमासः स्यात् । अतोपपत्तिः । चन्द्रमासप्रमाण-

मेकोनविंशत् सावर्गदिनान्येकविंशत् घटिका पञ्चाशत्

घटानि २६।३१।५० । तथाकेमासस्त्रिंशद्दिनानि घट्विंशति-

घटिका सप्तत्यपघटानि ३०।२६।१७ । एतावद्विंशत्यैरविर्म-

ध्यगया राशि गच्छति । यदाकेर्गतिरेकपट्टं यत्रान्तटा

साधैकोनविंशता दिने २६।३० राशि गच्छति । अत

चान्द्रमासादलोऽर्कमासस्तदा स्यात् । एव रश्मिमासस्य

परमात्मता २६।२०।४० । सा चैकपट्टमतिर्घटिकादिष्वे-

र्कस्य । स इदंशोऽलोऽर्कमासो यदा चन्द्रमासस्या-

नत्यस्थानं पानी भवति तदैकस्मिन् भासे संक्रमणद्वय-

मुपपद्यते । अत उक्तं अथ कार्त्तिकदिनेषु इति । पूर्व

किल भाद्रपदेऽर्कसंक्रान्तिर्जाता ततोऽर्कगतेरधिकत्वान्मार्ग-
शीर्षे द्विसंक्रान्ति । ततः पुनर्गतेरल्पत्वान्नैत्रोऽप्यसंक्रान्ति-
र्भवति । ततो यथेमध्ये ऽधिसंक्रान्त्यसिद्धयुपपन्नम् प्रमिता०
मेघादिषु स्थसु गतिभेदात् भोगकालसाधनदिनादिक
सूच्यते

ये	ह	मि	क	सि	क	ह	ध	क	मि	मी
२०	११	२१	२१	२०	२८	२८	२८	२८	२८	२१
५५	२४	३७	२८	२	२८	५७	२७	१५	२४	४८
३३	५६	३२	३५	५२	४	२	३६	३	०	४३

“इदानीं गणकामा प्रतीत्यर्थं चयसासंक्रान्तानु गतागतानु
वर्तिविहर्गयत्त य” प्रमिता० ।

“गतोऽध्वप्रद्वन्द्व ६७४ भित्ति यात्रकाळे तिथीर्ग १११५
र्कध्वत्यष्टाङ्गावर्त्य १२५६ । गजाद्रग्निभूमि १२७८
कथा प्रायशोऽय कुवेदेन्द १४१वर्षे कश्चिद्विभुभिः १६ ।

“सहम् । अतोपपत्ति । यदा किलैकविगतिः शुद्धि-
स्तदा भाद्रपदोऽधिसास । तस्मिन् जाते कार्तिकेऽदितये
चयसास संभाव्यते । सा च तयाविधा शुद्धिः कुवेदेन्दु
१४१ वर्षान्तरे काले पुनर्भवति । किन्तु सतिभागभि
षड्विभिर्दिकाभिरधिका भवति । कदाचिदेतन्निमित्तं
वर्षेस्तादृशी भवति । तत्र त्रिभागोनाभिसुतर्दधटिका-
भिरधिका भवति । कुवेदेन्दुत्रयेभ्यस्तथैकोनविंशतिवर्षेभ्यो-
द्विधाष्टाद्विरासै खराभिस भन्ता इत्यादिना लब्धेऽधि-
सासेषु शेषेर्तयिषु न्यूनं प्रथमन्याने सत्प्रगा वृद्ध-
टिकाः स्युः ६ । २० । द्वितीये विप्र प्रगावर्तर्दय १२ ।
४० । अत उक्त प्रायशोऽय कुवेदेन्दुवर्षे कश्चिद्विभुभि-
र्यंति । प्रागायतश्चेत्यष्टाङ्गा स्यात्” प्रमिता० ।

कालमा० उक्त सि० गि० वाक्य व्याख्याव विमोऽभिहित
“स्फुटमानेन योऽयमसंक्रान्तिः स स्फुटोऽधिसास तैनेय
मानेन यो द्विसंक्रान्तियुक्त स ज्ञायस्व स च कार्तिक
मार्गशीर्षयोरेषेव त्रिष्वन्यतमोऽभवति नान्येषु मासादिषु
नयम् एतद्विधसमासयुक्ते यथे चयसासात् पूर्वेषु त्रिषु
मासेषु मध्ये कश्चिदधिसासो भवति चयसासाद्पूर्वमासि
मासत्रयमध्ये ऽपरोऽधिसास । तदेवविधमेकवर्षस्य मन
नारुद्वयं चिरेण कालेन यदा कदाचिदायाति तत्वेऽवि
कासवत् पुन पुन चयसास समायाति तन्नितायागमन
कावः सिद्धान्तपिरोमयै दर्शित । “गतोऽध्वप्रद्वन्द्व
(वाक्य प्रागुदाहृतम्) व्याख्यानार्थं । अथ सप्तत्यधिक-
वशतसंख्यावैदिके परिमिते शाककाळे कश्चिदुक्तमास-
योपेतोऽवतरंगत । यथोक्तसंख्या साध्वप्रद्वन्द्व-
रित्यनेन यदेन विवक्षिता । अथयथावतः अथ
सप्त नन्दा नय । एतत्संख्यात्रयगमका अथा गणकम-
सिद्ध्या प्राप्तिलोकेन लिखिता यथोक्तसंख्यायां पर्यव-
स्थानि । तिथीर्गैरित्यत्रापि तिथयः पञ्चदश रीणा एकादश
तत्र गणकेरङ्केषु प्रक्षिप्तेषु पञ्चदशाधिकगतयुक्तसंख्या-
संख्या सम्पद्यते । तावद्विगत्तसंख्यामते काले, कश्चिदु-
क्तमासत्रययुत नयतस । अत्रानुसृत्यैरित्यत्राङ्गानि
षट् व्याख्यानान्द्विधाणि पञ्च स्थानां द्वादश तत्वाङ्गप्रसे-
षट्पञ्चाशदधिकगतहयोपेतसंख्या सम्पद्यते । ताव-
द्विगत्तसंख्यामते शाककाळे यथोक्तमासत्रयोपेत कश्चिदु-
क्तसंख्या । तस्य चोटाह्वरणम् । पूर्वोदाहृत ईदम
सयत्नं प्राचीनोभाषी या सवत्सर । तत्र भाद्रपदवृत्तना-
भाषास्याया कन्द्यासंक्रान्तिकालत उर्वर्त्तु चयसंक्रान्तिकेमास
मतीन् उत्तरयोर्मासयोः क्रमेण तुलाद्विकसंक्रान्ती
तत्र ऊर्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि घटुषंक्रान्तिः
तत ऊर्ध्वं दर्शे मकरसंक्रान्तिः । तत ऊर्ध्वं कुम्भसंक्रान्तिः
समनन्तरे मासे दर्शे । तत ऊर्ध्वं सप्त संक्रान्तिमासमती-
त्योत्तरार्द्धे रजस्रप्रतिपदि मीनसंक्रान्तिरेव च यकशि-
न्नेव वृत्तरे द्वावसंक्रान्तौ मासौ एकोद्विसंक्रान्तिमास इति
यथोक्तमासत्रय सम्पद्यते । गजाद्रग्निभूमिरित्यत्रापि
गता धात्री, अथयः सप्त, कल्पवृक्षय भूरेका तत्वाङ्ग-
प्रसेपे सप्तसप्तत्यधिकगतहयोपेतसंख्या सम्पद्यते ।
तावद्विगत्तसंख्यामते शाककाळे कश्चिदुक्तविधः सम्पत्स्यते
वत्सर । कुवेदेन्दुवर्षे रित्यत्र कुवेक वेदाद्यत्वारणन्दु-
रेकस्तत्वाङ्गप्रसेपेकसप्तत्यधिकगतसंख्या भवति
एतावद्विगत्तैः कश्चित्पूर्वोत्तरचयसासयोर्यवधानं भवति
गोकुमिसेत्त्वत्त ननु सकर्वाजितेषु स्वरान्तेषु तत्त्वमानेष्वो-
कारो नयम सम्पद्यते । कुवेका तत्वाङ्गप्रसेपे सति एको-
नविंशतिर्भवति तावद्विगत्तसंख्यामते कश्चित्पूर्वोत्तरयो
चय-
सासयोर्यवधानमिति । अत्र द्विसंक्रान्तियुक्तस्य चय
संज्ञायासपपत्तिरुच्यते । यदा घटुष्ये रवौ दर्शपूर्ति-
स्तदा तस्य मेघादिसंज्ञावचनेन मार्गशीर्षस्य प्राप्तम् । तथा
सति पूर्वोदाहृते द्विसंक्रान्ते मासे घटुष्ये रवौ दर्शो
न समाप्तः मकरसंज्ञे तु रवौ समाप्तः । अत यो-
मासस्य तस्य सम्पत्स्यम् । तथा च मार्गशीर्षस्य तत्र
बुधस्तात् तस्य चयसंज्ञा युक्ता । अत एवेकमास-

आसित्वाद्दृष्टं पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या स एषा-
हृष्यति स ज्ञयापि व्यभिचरते । स च व्ययहारो वार्ह-
स्पत्यव्योतिर्यस्ये दृश्यते "यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः
संक्रान्तिद्वयमेव वा । संसर्पं ज्ञप्सती मासाधिसमासश्च
निन्दितः" इति तत्र जयमासात्प्राचीनोयोऽसक्रान्तः
स ससर्पस्तस्यासंक्रान्त्ये नेतराधिसमासवत् कर्मानर्हः
सन् सस्यक् संप्रतीत संसर्प । तस्य कर्मानर्हत्वमाप्ति-
रेव अर्थ्यते "सिनीयाभीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।
रविणा लङ्घितो मासोऽनर्हः सर्वकर्मस्त्विति" । तदपवा-
दयैव अर्थ्यते । "मासद्वयेऽव्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा-
भवेत् । प्राकृतस्तत्र पूर्वं स्यादधिसमासस्तथोत्तरः" इति सं-
क्रान्तिरहितयोर्द्वयोर्मासयोर्द्वयं पूर्वोऽसक्रान्तः स प्रा-
कृत गृह्यः । कर्मानर्ह इत्यर्थः । अस्मिन्नेषां जायाति-
"एकस्मिन्नेव वर्षे चेद्द्वौ मासाधिसमासकौ । प्राकृतस्तत्र पूर्व-
स्यादुत्तरस्तु भविष्युचः" इति । अतः संसर्पस्य तस्योपप-
द्यम् । असंक्रान्तमासद्वयमध्यवर्तिन जयमासस्याहस्य-
तित्वनिश्चितः पूर्वमेव दर्शिता । तदुत्तरभाविनोऽ-
संक्रान्तस्य कासाधिव्यादधिसमासत्वम् । त एते तयोऽपि
व्योतिः शास्त्रप्रसिद्धा विवाहादौ निन्दिताः । यथोक्त-
प्रकारेणाहस्यतिनाम्न जयमासस्य द्वितीयसंक्रान्तिप्रयु-
क्तनामसम्भवे सति शुद्धमासवत् स्वातन्त्र्याच्च पूर्वोत्तर-
मासयोः परस्परद्वयावकाशः ।

मुद्रं चिं पीं तादृशमासत्रयस्य माहृत्यकर्मसु
वर्द्धतोक्ता यथा

"अहप्रवेगमोदानस्यानासकमहोत्सवम् । न कुर्यात्
मन्त्रमासे त रूषर्षेऽहस्यतौ तथा" मरीचि "यदा जय-
मासो भवति तदा पूर्वोत्तराधिसमासौ भवत तत्र पूर्व-
संसर्प द्वितीयोऽहस्यति मासः" पाषादिपु वज्रनीये
"यिगुत्वद्व्यसितयोर्व्यूनाधिनासे तथा" रुद्रं चिं ।
अपचय "सर्वपार्थिव धनाभ्यपि जयम्" भावः "जयं
हविष्यं वसिष्ठा पण्यप्रानामविज्ञानता" यां सू० गृहे
"दधतोऽसुप्तमद्यताप्रा" भावः "अवेष्ट निरये चैव
वातनास यमस्ये" मतु । १० भागे "काटोऽस्मि लोक-
वज्रत प्रहसः" । "कुसुमये पिन्यन्ति कुम्भमाय शा-
चतः" गोता । "सम्पत्कासु हृदौ च गयायां च जया-
हनि" उ० त० भवि० पु०

जयहर लि० जयं करोति ज-ह । जयकारके । "यत्पुष्प-
जयहर" । भा० आ० २६६० श्लो०

अथ ज पु० जयात् जायते जन-ह । कासभेदे । यथा

"विपमासात्प्रभोज्यातिव्यायाद्देगनिष्पत्तात् । हणि-
नां जीवतां नृणां व्यापसेऽस्मौ तयो मन्त्राः । कपिता
अथ जं कासं कुर्याद्देहजयपदम् । स गात्रशूलज्वरदा-
हमोहान् प्राणजयद्वोपलभेत काशी । शुभ्रान् विनि-
वीर्यत दुर्भरस्तु प्रचीणमांसो रुधिरं सपयम् । त सर्प-
लिङ्ग भयदुश्चिह्नं चिकित्सतः जयजं वा नि ।
हृत्पद्मासाद्य भवत्यथो वै वाय्वनमाहर्भजस्तु कासम्"

"जयजे जयमासाद्य कर्तव्यो हृद्विषोधि" इति च
सुश्रुत । जयात् कासः । जयकासोऽप्यत्र ।

अथ त रु पु० जयस्य जयहेतुकारः अश्वचासादिष्व चतुर्थ्य-
र्थे इतः । स्यान्नीष्टो राजनि०

अथ यु पु० चि-स्युच् । कासरोगे हेम० ।

अथ नागिनी स्त्री जय रोगं नाशयति नश-णिच्-णिनि
डोष् । १ जीवन्तीष्टो मन्दमाहा । २ जयरोगनाशके ति० ।

अथैपत्त पु० जीयते चन्द्रोऽस्मिन् चि व्याधारे अच् कर्म० ।

हण्यपणे । "चन्द्रोऽस्मिन् चि व्याधारे अच् कर्म०"

उक्तो उक्तोऽस्य तयात्वम् । [उच्यम् ।

अथ मास पु० कर्म० । द्विसंक्रान्ते चान्द्र-मासे जयशब्दे

अथ रोग पु० जयहेतुः रोगः । यक्ष्मरोगे "क्रियाजयकर-

त्वाच्च जय इत्यभिधीयते" सुश्रुत स विद्यतेऽस्य इति ।

तत्रोपयुक्ते ति० "राजहा जयरोगी स्यादेवा तस्य च

निष्कृतिः । गोमूहिरण्यमिष्टासृजलयस्त्रप्रदानत ।

इतधेतुप्रदानेन तिलधेतुप्रदानत । इत्यादिना क्रमेणैव

जयरोगः प्रशान्त्यति" शाता० ।

अथ वायु पु० जयस्य प्रलयस्य वायुः । प्रलयपायौ युष्मा-

नचेतन् जयवायुकल्पान् इति" भट्टि

अथिन् लि० जयो राज्यस्याऽस्यस्य इति । १ राज्यक्षययुक्त

२ चन्द्रमसि पु० चन्द्रस्य यक्ष्मरोगश्च कागप्रपभापात् तन्

फथा राज्यक्षयगच्छे दृष्टा । राक्षसद्वन्द्वमनोयकादभूदेव

महामयः । तस्मात्त राज्यक्षयेति केचिदाहर्भजोपिण्ड

सुश्रु० "जयामयाप्यारिहृद्विकृष्टिकल्पानि च" मतु०

"द्विहृद्विकृष्टि कुले जाता अविष्ठां मनुजेन्द्र ।" । भा०

आनु० १०४०० । जि-ताच्छीत्ये इति, श्रवणीते लि०

"हृद तत्समष्टिद्वय म चाभूत् तापिच जयी" रवु०

अथिष्ठा लि० चि-वा इण्यच् । जयशब्दे "स्वस्तेजयिष्ठा

वायामययूकरस्य" भाग० ६।१।२४ अन्तर्भूतव्यर्थोऽस्य ।

क्षयं क्षिं चेत् शक्यं क्षि-यकार्ये यत् “क्षयजस्यो यकार्ये
पा० नि० । चेत् शक्ये । यत्क० क्षीवोक्तिः प्राणादिकी
क्षर सञ्चलने भा० पर० अक० सेट् । अरति अक्षारीत् । अक्षार
क्षरति क्षरन् क्षार । “क्षय त इन्द्र । राति क्षरति
क्षयत” अ० ८, १२, ४ “मधु क्षरन्ति चिन्मय” मधुक्षरम् ।
“यस्योऽन्तेन क्षरति तप क्षरति कीर्तनात्” “इन्द्र-
वाचां हि च सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य
क्षरति प्रज्ञा” अनु० । “त्वत्प्रसादाद्वाङ्मादेव । तपोमे
न क्षरेत वै” भा० व० ७०, ११, १० । आर्षत्वात् पठव्यञ्चय ।
“क्षारिणु गराक्षाणि तस्मिन् रक्ष पयोधरा” भट्ट
ज्ज्वा० क्षर क्षार । उपसर्गपूर्वस्तु तदुपसर्गदीत्या
यंयुक्ते चक्षने । आहपूर्वकं चिन्मयस्तु आक्षारणे ६०२
प्र० दृश्यम् । उच्चलनञ्च मोचन सवञ्च चक्षम स्यन्दनञ्च
तत्त मोचने सक० क्त्यात् सक० । तत्त मोचने “मधु
क्षरन्ति चिन्मय” “क्षीतोभक्तिदगगत्रा मट क्षरन्त”
किरा० । क्वच्ये “तप क्षरतीत्यादि प्रायुक्तम् । वेदे
नि० तिपि क्षरिति ।

क्षर न० क्षरति स्यन्दते सञ्चति वा क्षर-जना० वा अच् ।
१। सते २। मेवे पु० सेटि० । ३। सते क्षि० ४। देहे “हाविमी
हृद्वी लोके क्षरसाक्षर एव च । क्षर सर्वान् भूतानि
क्षरस्योऽक्षर उच्यते” गीतोक्त्ये ५। सर्वप्राणिषु तेषां स्तो-
पाध्यन्त क्षरस्यचक्षनेन क्षीपाधिकचक्षनयत्तु क्त्यात्वम्
भा० अनु० १०७० । जीवार्ता क्षरस्यप्रकार उक्तो यथा
“आयुः कीर्त्तिकराचीह यानि कृत्यानि सेयते । गरीर-
पङ्कथे यस्मिन्नेषु जीवेषु सर्वे च । आयु क्षयपरीताका
विपरीतानि सेयते । बुद्धिर्वाचर्त्तते चास्य विनाये प्रवृ-
त्तिरिति । सत्त्वं बलञ्च कालञ्च विटित्वा चात्मनस्त्वा ।
अतिवेकसुपात्राति सविबुद्धान्दनात्मनान् । यदाऽवसति-
कृतानि सर्वप्राण्युपनिषेवते । अत्यर्धमपि या भुङ्क्ते न
या भुङ्क्ते कटाचन । इव चास्मिन्पानञ्च यदन्योन्यविरो
धि च । गुरु चाव्यभित भुङ्क्ते नातिजीर्णोऽपि वा
पुन । व्यायाममतिमात्रञ्च व्यगयञ्चोपसेवते । सततं
कर्मोभावा प्राप्तिर्येग विचारयेत् । रसाभियुक्तमर्धं
वा दिवास्त्रसञ्च सेवते । व्यपक्रामागते काये स्वयं दोषान्
प्रकीपयेत् । सद्योपकोपनादोगे लभते मरणात्मिकम् ।
अपि पोद्भक्षनादीनि परीतानि व्यवस्थिति । तस्य तै का-
रणैर्जन्तो गरीरं व्यदते तदः । जीयितं व्यवमान
तदथावदुपधारय । ऊष्णं प्रकुपितं काये तीव्रवीर्यसमी-

रितं । गरीरमनुपपन्नं सार्थान् प्राणान् रक्षति वै ।
अत्यर्धं वक्ष्यामग्रा गरीरे परिकोपित । भिन्नसि जीव-
स्यानानि कर्माणि विद्धि तत्पत । तत सवेदनो जीव
वद्यं प्रच्यवते क्षरात् (देहात्) । गरीरं लभते अन्तु-
द्यमानेषु मर्म्मसु । वेदनाभि परीताका तद्विद्धि द्विजसत्तम ।
आता मरणासविना सततं सर्वजनव । इत्यने सत्यज-
नस्य गरीराणि द्विजर्धम । गर्भसकर्मणे चापि कर्मचा-
मतिमर्म्मणे । तादृशीमेव लभते वेदनां मानव पुन ।
भिन्नसन्निवृत्तं केदमहि स लभते नर । यथा पद्मस्य
भूनेषु सम्प्रतत्त्वं नियच्छति । शैत्यात् प्रकुपितं काये ती-
व्रवासुसमीरित । य स पद्मस्य भूनेषु प्राणायामे व्यथ-
म्यत । स गच्छत्यर्द्धगो वायु कच्छान्मुक्ता गरीरिचम् ।
गरीरस्य जन्तावेव निरुच्छः सव इत्यने । स निरुच्छा
निरुच्छासो नि योको हतचेतन । ब्रह्मणा सम्परिज्ज्ञो
भूत इत्युच्यते नर । आतोभिर्द्धैर्विजानाति इन्द्रिवा-
यान् गरीरभ्यन् । तरेष च विजानाति प्राणानाहारव-
न्मयान् । तस्मै च कुरुते काये य स जीवः समातन ।
तथा यद्यद्भवेदुक्तं सद्यपाने कश्चित् कश्चित् । तत्तन्मर्म्म
विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा । तेषु मर्म्मेषु भिन्नेषु
तत स मरदोरयन् । आविगन्तु हृदयं जलो बल-
ज्ज्ञास्य रक्षति वै । तत सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति
किञ्चन । तरसा सङ्गतमानं सङ्गतेष्वेव मर्म्मसु । स-
जीवो निरधिष्ठानव्यात्यते आतरिचना । ततः स त म-
होक्ताम भयसक्तस्य टारुणम् । निष्कामस्य सन्मयायु
तत्तत्तरीरमचेतनम् । स जीवः प्रच्युतः कायात् कर्म्मभिः
स्वै समाहृत । अभित स्त्रैः शुभैः पुण्यैः चापैर्वीर्य-
वपद्यते । ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः ।
इतरं क्षतपुण्यं वा त विजानन्ति सत्तम । ब्रह्माऽव्य-
कारे सद्योत लीयमानं ततस्तत । चक्षुर्गन्तु प्रपञ्चानि
तथा च ज्ञानरन्तुप । पञ्चान्येवंविधं शिद्धा जीव दिव्येन
चक्षुषा । व्यपन्नं आयमानञ्च योनिश्चातुप्रवेष्टितम् ।
तस्य स्थानानि दृष्टानि त्रिविधानीह शास्त्रतः । कर्म्म
भूमिरिह भूमिर्द्धैर् तित्थनि जनव । तत शुभाशुभं लब्धं
लभते सर्वदेहिम । इहैवोक्तावदान् भोगान् प्राप्नुवन्ति
स्वकर्म्मभिः । इहैवाशुभकर्म्मस्य कर्म्मभिर्निरव नताः ।
अर्थागतिरियं कष्टा यत्त पञ्चानि मानवाः । तस्मात्
सुदर्लभो भोक्षे रक्षसात्मा ततोभूयम् । अर्द्धं लभते
गत्वा वेत्त स्थानजवस्थिता । कोट्यमानानि तानीह त-

नृतं सन्निबोध मे । तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं विन्देष्टा-
कर्मनिश्चयम् । ताराहपाणि सर्वाणि यदैतं हृन्मण्डलम् ।
यत् विभ्राजते लोके स्वभावा स्वर्यमण्डलम् । स्वामान्ये-
तानि जानीहि जनानां पुण्यकर्मणाम् । कर्मचयाश्च
ते सर्वे अप्रवन्ते वै पुन पुनः । तत्रापि च पित्रेणोऽस्ति टिपि
नीचोद्भवधमः । न च तत्रापि सन्तोषो दृष्टा दीप्ततरा
श्रियम् । इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते सद्वीरिताः ।
उपपत्तिन्तु वक्ष्यामि गर्भस्याहमतः परम् । तथा तन्मे
निगदतः शृणुष्वपदिहो दिव ।

११ अक्षमे च “क्षरं त्वविद्या च कृतं तु विद्या” श्वेताश्व-
उ० । १२ परमेश्वरे “सदसत्क्षरमक्षरम्” विष्णुसं० । “सर्ग
खल्विदं ब्रह्मेति” श्वेतेष्टस्य सर्वभूतमवत्वान्त्य त्वम् ।
“कार्यकारणरूपं तु नक्षरं क्षरस्यते” इत्युक्तयो-
१३ कार्यकारणयोः ।

क्षरे(र)ज त्विन्द्रे जायते जन-ह या सप्तम्या लुक् । जेषजाते
क्षरणा न० क्षर-भान एधुट् । १ क्षरणे २ मोचने च “क्षरणात्
क्षणाद्वा क्षारः” सुश्रुत “अङ्गुलीक्षरणसन्निर्गमः”
कर्त्तरि ल्युट् । ३ क्षरणशीले त्वि० ।

क्षरिन् पु० क्षर-इनि । १ वर्षाकाले हेमच० । २ क्षरणयुक्ते
त्वि० स्त्रियां ङीप् ।

क्षाल शोधने वा शु० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् । क्षाल-
यति ते क्षलति अचिष्यन्तु त क्षालनीत् । क्षालयाम्
बभूव आस चकार चक्रे चक्षाल । ज्वला० क्षल० क्षालः ।
“क्षले रवे क्षालयितुं क्षमेत क” माघ । “क्षालित
मपि हृदयं मलिनं शोकोर्मिभिः क्रियते” प्रबो० ।
“क्षालयन्नपि दृष्टाङ्गुलीक्षदीवेगो निकलति” हितो० ।
श्वादितु क्षाले क्षयने कवि० इति भेदः । प्राद्युपगं
पूर्वं क्षत्तदुपसर्गद्वयोत्यर्थयुक्तशोधने । “गात्राणि वाससी
क्षेत्रं प्रक्षाल्य सलिलेन सा” भा० वि० १७ अ० । “सुख
प्रक्षालयेत्ततः” कृतिः ।

क्षव पु० क्षु-भावदी क्षप् । १ क्षुते (ह्राप्) २ राजिकायां (रा-
इसर्ग) । क्षमरः । ३ क्षासे शब्दरत्ना० ।

क्षवका पु० क्षु-करणे खब् संज्ञायां क । १ राजिकायाम् २ अ-
पामार्गे ३ भूताकाशे च राजनि० । [भावप्र० ।

क्षवक्षत् पु० क्षव करोति क्ष-किप् । क्षुभदे (क्षितनी)

क्षवथु पु० क्षु-अथुच् । १ क्षुते (ह्राप्) । २ क्षासे च भेदि० ।

क्षुतसर्वश्च क्षुते उक्तं “आयान्त्रिते वर्षेणि संपदुष्टे य-
स्यनिबोधाविक्रया निरेति । कफाहृयात्, वक्ष्ण शशब्द

क्षं रोगमाह्वं क्षवथुविधिज्ञा” । “उदुषाततोयं क्षव-
युर्नरेति” सुश्रुत । क्षतजशब्दे २३५६ पु० उटा०

क्षवपत्रा स्त्री क्षवः क्षुतक्षेत पत्रं यस्या । श्लोणपुष्पास् राज-
नि० तत्पत्रावापे हि क्षुत जायते । क्षरपक्षेति ना पाठ ।
क्षविक्षा स्त्री क्षवः क्षुत साध्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । दृष्टतीभेदे
राजनि० ।

क्षान्न न० क्षवस्य कर्म भाषो वा-अण् । “शौर्यं तेजो-
हृतिर्दास्य युद्धे चाप्यपलायनम् । दानशीघ्ररभावश्च क्षा-
न कर्म स्वभावजम्” गीतोक्ते । क्षान्तियकर्मणि । त-
स्येदमण् । २ तत्सम्बन्धिनि त्वि० “आत्मकर्मक्षम देहं
क्षान्त्वोधर्मद्वयं चित्” रघु० ।

क्षान्त्वा समूह अण् । ३ तत्समूहे न० “यत् क्षान्
सगृहीतानाम् पुत्रा” शत० ब्रा० १२, ४, ५, “क्षान्ताः
कोणध्वजा तेषां समूहं क्षान्त्वम्” भा० ।

क्षान्ति त्वि० क्षान्त्याय जातिभिन्न इज् । क्षान्त्यसम्बन्धिनि
जातौ तु क्षान्तिय इत्येव ।

क्षान्त त्वि० क्षम-कर्त्तरि क्त । १ संहिष्यौ केनचित्पीडनेऽपि
सामर्थ्ये सति तत्प्रतीकारपराहृष्ये । कर्मणि क्त ।
२ सोढे । ३ शिर्वैरो निष्टेति क्षान्तौ निर्मन्युः क्षति-
रेव च । विषयो सातृवर्त्ती च व्याधा परमधार्मिका
“क्षरिव० २१ अ० उक्ते सप्तव्याधमध्ये ३ व्याधभेदे । ते च
शुरोर्गोक्षरणात् क्रमेण दृष्टचक्रवाकादियोनिसाप्ता त-
त्त्रैव तत्कथा । क्षान्ताशब्दे परे प्रिया० कर्मधारये न
पु यत् । परमाक्षान्ता । उत्तरा० चतुर्थ्या छ । क्षान्तीय
तत्क्षिप्तत्वादौ त्वि० । ४ क्षत्रिभेदे पु० । क्षान्तस्य गोत्रापत्यम्
अश्व० फज् । क्षान्तायन तद्विपयोगोत्रापत्ये पुंस्त्री०

क्षान्ति स्त्री क्षम भावे क्तिन् । क्षमायास् सामर्थ्ये सत्यव्यप-
कारिणोऽप्यपकाराचिकीर्षायास् । “क्षान्त्या शुध्वन्ति
विद्वांसः” मनु० । “शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिराज्ज-
वसेव च । ज्ञान विज्ञानमास्तिक्य ब्रह्मकर्म स्वभावजम्”
गीता “शमोदमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिराज्यम् । ज्ञानं
दयाव्युतात्मत्वं सत्यञ्च ब्रह्म चक्षणम्” भाग० ७, ११, २२

क्षान्तु पु० क्षम-ठन् दृष्टिश्च । १ क्षमाशीले उच्चादिकोप
२ पितरि पु० सद्यप्रसा०

क्षाम त्वि० क्षै-कर्त्तरि क्त । १ क्षीणे २ अल्पे शब्दरत्ना०
“क्षामोपिषयवक्त्रश्च नखैः किञ्चित्क्षिनत्यपि” । “क्षामेव
क्षदुकोष्ठेन मन्दाग्निना” सुश्रुत “क्षामाच्छायं भवनमधुन
यद्विद्योगेन नूनम्” मध्ये क्षामा चकितक्षरिणीमेवशा त्वि-

अनाभि मेघः । अतिस्त्रज्ज्वात् श्परमेष्ठरे “नक्षत्र-
नेमिर्नक्षत्रो ज्ञम ज्ञाम समोहम्” विष्णुसू. १ । “वा-
सा भिन्दन्तो अरुणीरपयून्” ऋ. ३।२।१६। श्परयाया ली
निघ० । भावे ज्ञा श्चरे न०

कामन् वि० कै मनिन् । १ अथगोले २ प्रथिव्यां निष० "लगा
 कामन् रुच्य इषो न भानुना" यजु० १७, १०, "तेन
 इन्द्र प्रथिवी काम वईन्" ऋ० ५, ५, ११, "हिरण्यं यकुन
 कामणि स्वास्" ६, ५५, ११

क्षामवन् वि० क्षाम दोषक्षये साध्यतयाऽन्यस्य मरुत् म-
 स्य व० । १६ग्निभेदे । "भृङ्गदाहेऽग्नये क्षामवते पुरो-
 द्वाय" कात्या० श्रौ० । २२८भेदे भूतो । "क्षामवत्या-
 दिना यद्वत्कर्मणा घृतनापते । । दैवदोषादकरणे जाते
 दोषकदम्बये । होमेनैकेन दोषाणां सर्वेषां क्षयभा-
 दिवेत्" एवञ्चैकप्रायश्चित्तनानेकदोषक्षये क्षामवतीति
 सर्वत्र दृष्टान् प्रा० त० ।

क्षामास्य न० क्षामस्य च प्रस्थास्यं स्थानम् । कथ्यते “अपथ्य
सहितं रोग्यं क्षामास्य परिकीर्तितम्” गन्ध० । क्षम-
स्थानिति वा पाठः प्रो० ।

चार विचार-व्वनांवा य । चरषण्णे । श्रवणरसेरूपं
 उन्नयेत्पुं भग्नं च पुं नोदं पुं गुहे चैमं हृत्कृण्वे उन्नयि-
 काजारे पुं राजनि । उद्विहलवणे प्यवजारे च
 मं विज्ञां । अक्षदत्तोक्ते एभक्केदंजाते औपधमेदे यथा
 “प्रगस्ते ऽहनि नक्षत्रे ज्ञातमङ्गपुष्पकम् । कानमुदक
 कमाह्वय दग्ध्वा भस्म समाहरेत् । आदकृत्येकमादाय
 जनश्रेये पचेद्भिवक् । चतुर्भागाग्निष्टेन वस्त्रपतेन वा-
 रिया । शङ्खचूर्णस्य कुण्डश्च प्रक्षिप्य विदक् । पुन ।
 शनैः शनैर्हृदाश्वनी यावत् सान्द्रतर्जुनवेत् । सर्जिकाय
 वगूकाम्ना गुण्डी मरिचपत्रली । वषा चातिगिषा चैव
 छिद्रुचिचकयोस्तथा । यथा चूर्णानि मिश्र्यष्टप्रक्षेपा-
 दमागकम् । दर्व्या संघट्टितश्चापि स्थापयेदायसे घटे ।
 ह्य वक्रिसम चार कीर्तित काश्यपादिभि । तोये
 कानकमुष्ककस्य विपनेह्ममादक ण्डगुणे पात्रे लोह-
 भये टटे विबुधनीर्दर्व्या शनैर्हृदयन् । दग्ध्वाग्नौ वज्र-
 गङ्गनाभिगङ्गलाम् पूतारण्ये च क्षिपेत् यद्योरण्डजना-
 जमेव दहति चारो यरो वाक्यतात् । प्रायश्चित्तभाग-
 टे ऽभिषेकश्चैक्यल्लरक्तता । सजायते तदा चार्घ्यं चा-
 राम्भो याशमिष्यते । त्वय्येषादसक्तेन षोडशभवेनाग्नेन
 संघृहितो मध्य- षोडशं क्रमेण विहित- चारो

दक्षाष्टकम् । योऽतिसान्द्रो मातितनु सारपाक उदा-
हृतः । इनीम्भादी निर्दिष्ट सारोऽयं प्रतिसारणः ।
पानीयो यस्तु गुल्फादौ त वारानेकविंशतिम् । स्नाय-
येत् षट्गुणे तोये केषिदाहसतृगुणे ।

यवक्षारानिदिग्धगुणा सुशुते उक्ता यथा
यवक्षारसर्जिकाक्षारपाकिषट्कृष्णक्षाराः । गुल्मार्शोप-
हृण्योटीषण्णकाराश्शुविनाशना । क्षारास्तु पाचनाः सर्वे
रक्तपित्तकरा मृता । ज्ञेयौ वज्रिसमौ क्षारौ सर्जिका-
यादभ्यूक्तौ । शुष्कश्लेष्मविषमार्शोगुल्मप्रोहविनाशनौ ।
उष्णोऽग्निमग्नः प्रहृदी ऊपचारो बलापहः । मेदोघ्न
पाकिम क्षारो भूमवृक्षविशोधनः । विरक्तश्लेष्मि-
नर श्लेष्मघ्न पित्तद्रुपणः । क्षान्दिोमिन्नरस्तीक्ष्णटङ्गु-
क्षार उच्यते । मेदिन्युक्तं मन्त्रे च शुष्ककदलीत्यागादभक्ष-
तञ्च रजकस्य यक्ष्मगोधकद्रव्यम् । “यथा क्षारोटीचलक्षनिर्गो-
दनाभिर्वासासि शुद्धिसुपयन्ति” प्रा० त० हारीतः । काब-
भेदे वस्त्रे क्षारयोजननिर्गेषपाहं क्वति “हादग्ना पक्ष-
योरन्ते सक्तान्या आह्वयसरे । यक्ष्म न पीडयेत्तन्म न
च क्षारेण योजयेत्” । तत उत्करा० चतुर्थ्या ३ ।
क्षारीय तनुर्बलवद्वेशादौ ति०

चारक पुं. क्षर-शुष्. । श्विरजाते फले (जालि) अम
र । २माक्षीमादिपिठके (खाचा) सेटि० । चाराव
तद्योजनाय साधु कन । शरजके गन्धमा० ।

चारगुड पुं चारेण पक्वं गुहं शां तं । २० दं उक्ते
 चारपक्वे गुडभेदे यथा
 “पञ्चपूलं च त्रिपलनामकं मूलं गतायरीम् । दनीं चित्तक-
 मास्कोता राज्ञा पाठा जुषा गठीम् । पृथग्द्वयं पलां
 भागान् दग्ध्वा भक्ष्यं समायपेत् । त्रिं सप्तलक्षसङ्ख्यं ज-
 लद्रोणेन गन्धयेत् । तद्वर्धं साधयेद्गन्धौ चतुर्भागवशेषि-
 तम् । ततो गुडतुला दत्त्वा साधयेन्मुहुनाग्निना । सिद्धं
 गुडं विधाय चूर्णानीमानि दापयेत् । हस्तिकालीं दि-
 काकल्यौ वषकारं सना वषास् । एतत् पञ्चपला भागः
 पृथक् पञ्च पलानि च । हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां
 चित्रकां यषास् । त्रिदण्डवस्त्रयेतसाध्यास्तु द्वे पले तत्र
 दापयेत् । अक्षयपलायां गुटिकां कृत्वा स्वादेद्ययावत्सम् ।
 प्याजीर्णं सरयत्वेन जीर्णं सन्दीपयत्यपि । भुक्तं भुक्तञ्च
 जीर्णं पायकत्वं सकर्षति । जीर्णं च वषास्यै चोष-
 कावप्ररोचकम् । मन्दान्निविधनालीनां कफे कण्ठोरहि
 स्थिते । कुपटानि च प्रमेहया शुक्लश्वायु निवर्धति ।

ख्यातं चारगुडो ह्येव रोगयुक्ते प्रयोजयेत् ।

चारतैल न० चक्र० उक्ते कर्णशूलनियारके । पक्वतैलभेदे यथा
“बालमूलकशुण्ठीना चारो हिष्ठु सनागरम् । शतपु-
ष्पचासुष्क दारुशिपुरसाङ्गनम् । सौवर्चल यवचार-
सर्जिकोद्भेदसैन्धवम् । भूर्जपन्थिविडं सुस्तं मधुशुक्तं
चतुर्गुणम् । मातुलुङ्गरसस्यै कदल्या रस एव च ।
तैलमेभिर्निपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम् । बाधिर्यं कर्ण-
नादश्च पूयसावश्च दारुणः । पूरणादस्य तैलस्य क्रियः
कर्णसंश्रिताः । क्षिपं विमाश गच्छन्ति कृष्णात्वेवस्य
शासनात् । चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदनामयापहम् ।
मधुप्रधानं शुक्तन्तु मधुशुक्तं तथोपरम् । जम्बीरस्य फल-
रस पिप्पलीमूलसंयुतम् । मधुभाग्छे विनिक्षिप्य घान्य-
राशौ निधापयेत् । मासेन तज्जातरस मधुशुक्तसुदाह-
तम् । गार्ह १६८०० इत्यमेव । तल्लोको निर्लोभता
दिवाधने २तैलभेदे च यथा

“शुक्तिशम्भू कथञ्चानां दीर्घदन्तात् ससक्तकात् । दग्ध्वा
चार समादाय चारमूलैश्च गालयेत् । चाराट्ठाग वि-
यचेत् तैलञ्च सर्वम् बुधम् । इदमन्तपुरे देयं तैलमात्रे-
ण पूजितम् । विन्द्रेकं पतेद्यत् तत्र रोमापुनर्भवः ।
मृदनादित्रये देयमस्त्रिधास्तु विनिष्कृतम् । अर्शसा कुष्ठ-
रोगाणां पाषादश्च विचर्चिकान् । चारतैलमिदं श्रेष्ठं
सर्वकुदहरं परम् ।”

चारत्रय न० इतः “सांख्यिकश्च यवचारः टङ्गणचारएव च
चारत्रयश्च विचारम् चारवित्तमेव च” राजनि० ।
उक्ते चारद्रव्यत्वे [राजनि०]

चारदला स्त्री चारोदयेऽस्या । चिह्नीशाके कुश्यासूके
चारदशक न० इतः । “शिपुमूलकपतागचूत्रिका चित्रका-
र्द्रक सनिम्बसंभवे । इक्षुगैश्चरिक्तमोषिकोद्भवे चारपूर्व-
दशकं प्रकीर्तितम्” राजनि० उक्ते दशविधचारद्रव्ये

चारदेश पु० चारप्रधानोदेशः शा० त० । चारप्रधाने देशे
जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणम् ।

किमायर्थं चारदेशे प्राणदा यमदूतिका” उक्तं ।

चारद्र पु० चारप्रधानोद् । चष्टापावलिष्ठे रत्नमा०
चारनदी स्त्री चारप्रधाना नदी । नरकविशेषस्थे नदीभेदे
चारपत्र पु० चारः पत्रेऽस्य । वासूक्याके राजनि० वा कप् ।
तत्पार्थे हेमच०

चारपाक पु० सुष्ठुतोक्ते चारद्रव्यस्य पाकभेदे तत्र चार
भेदस्य गुणयोगोदात्तकृष्णा तत्पाकविधिको यथा

“अथानं चारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्याम । शक्ता
लुण्ठनेभ्य चारः प्रधानतमस्य दाम्नेदुल्लेखकरणाच्चिदोष-
भ्रताहिशेषक्रियावचारणाञ्च । तत्र चारणात् क्षणनादा
चारः । नानौषधिसमवायाच्चिदोषस्तु शुक्तात्सौम्यस्य
सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादिशक्तिरविश्रद्धा च
खल्वान्नेयौषधिगणभूयिष्ठत्वात् कटुक उष्णसीता पा-
चनो विलयन शोथनो रोपण शोषण क्षमनो लेखन
कृत्यासयकफकुष्ठविषमेदश्च सुहृन्नापु स्वस्य चातिमेदित ।
स द्विविधः प्रतिसारणीय पानीयश्च । तत्र प्रतिसारणीय
कुष्ठकिटिभदद्रुकिंसासमण्डलभगन्दरानुदुष्टवृणनाडीच-
र्मा कीलातलकालकव्यङ्गनशकवाह्यपिष्टधिमिषागर्भं सू-
पदिश्रुते सप्तसु च सुखरोगेणूपजिह्वाभिजिह्वोपकु-
शदनवैदेभ्यो तिलेषु च रोहिणीष्वेत्यु चैवातुशक्त-
प्रणिधानसक्तम् । पानीयस्तु गरगुल्मोदराग्निमूलाजी-
र्णारोचकानाहृशर्करास्त्र्यम्बलरविद्रविर्हार्निषार्थं सूप-
युज्यते । अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृतिवालवृद्ध-
दुर्बलभ्रममदमूर्खीतिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैव विधेभ्यः । त-
च्चैतरसारवद्व्यापरिस्तावयेत्तस्य विस्तारोऽन्यत्र । सच
त्रिविधोऽर्धमध्यस्त्रीष्णश्च । तच्चिकीर्षुः शरदिगिरिस्ता-
तुजं शुचिरुपोय प्रशस्तेऽहनि प्रशक्तदेशजातमनुपहतं
मध्यपवयस महान्तसंसाद्यक्तकमतिवास्यापरेद्यु पाट
यित्वाभिमन्यनेन मन्त्रेण । चाम्बरीय्यं । रुद्रावीर्यं ।
मा ते वीर्यं प्रणयतु । इहैव तिष्ठ कल्याण । मम
कार्यं करिष्यसि । मम कार्ये कृते पश्चात् स्वर्गलो-
कं गमिष्यसि । श्वेतपुष्परक्तपुष्पसहस्रं जृम्भयात् । ख-
ण्डय प्रकल्पयाय निर्वृतिं देशे निश्चितं कृत्वा सुधाश-
र्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेद्य पशान्तेऽन्यौ तद्भ्रम
वृषगृह्णीयात्तुल्यकराश्च । अथानेनैव विधानेन कुटज-
पलाशश्चकस्य पारिभद्रकविभीतकारगन्धविल्वार्कान्नु ह्य
सामार्गपाटलान्कृत्वा लवणकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रहृत् स्फो-
ताश्चमारकसप्तच्छदाग्निमन्थान् शुद्धाश्चतस्रश्च कोशामकी च-
मूलफलपत्रशाखा दहेत् । तत्र चारद्रोणसुदरुद्रोषै-
षह्मिरालोद्या मूलैर्वा यथोक्तैरेकपि शतियारान् विष्काव्य-
महति कटाहे शनैर्देव्यां विवद्वयन् निपचेत् । स यदा
मपत्यम्को रक्तसीत्तु पिप्पलश्च तमादाय महति यस्ते
परिस्राव्येतर पिष्टव्यश्च पुनरभ्यावधिष्येत् । तत
एव च चारोदकात् कुडयमध्यर्कं वाऽपनयेत् । तत कट-
र्करामप्यर्कराक्षीरपाकशङ्खनाभीर गन्धस्यै कृत्याऽऽयस्यै

पात्रे तस्मिन्नेव चारोदके निविध्य पिष्टा तेनैव द्विदोषे
 ऽष्टफलम मितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिपाद्य सन-
 तमप्रमत्तयेनमदधृष्टं दिपयेत् । स यथा नातिशान्दो
 नातिद्रवश्च भवति तथा प्रयतेत । अथैनमयगतपाकस्य
 नाथानुगुणमायसे कुम्भे सृष्टसुष्ठे निदध्यादेश मध्यमः ।
 यथ एवाप्रतीयापः पक्वः सखूहितो मृदुः । प्रतिपाये य-
 थाक्ताः दन्तीद्वयनीचितकलापलकीपूतिकाप्रवालतालपत्नी
 विहृत्युशर्चिकाकनकचारीहिद्रुवचाविषा समा सखूतू-
 न्नां शुक्तिप्रमाणां प्रतिपापः । स एव च प्रतिपापः पक्वः
 पाक्यस्तीक्ष्णलोभा यथाव्याधिवल्लस्ययोगः । क्षीणवले तु
 चारोदकमात्रेणैव वरलक्ष्यम् । भयतशालः । वैशतितीक्ष्णा
 न मृदुः शुक्तः सखूतोऽथ पिच्छिलः । अभिप्यन्दी शय
 शीघ्रं चारो दृष्टुगः सृष्टः । अतिमादृशगैत्यौष्ण्यतै-
 क्ष्ण्यपेक्षित्यमपिज्ञाः । शान्दताऽपकता चीनद्रव्यता
 दोष उच्यते । तत्र चारबाध्ययाधिव्याधितद्वयेऽप्येव निर्वा-
 ते देगेऽसम्बाधे ऽप्येव चरणीयोक्तेन विधानेनोपस-
 र्ग्यतसम्भारः ततोऽस्य तमयकाशं निरोक्ष्यावद्यथावच्छिद्य
 पिच्छिलयिता शलाकया चारं पातयित्वा वाक्गतमात्रं
 सुपक्षिपेत् । तस्माद्विपणितं व्याधौ क्षणता दग्धलक्षणम् ।
 तत्रास्त्वर्गं यमनं सर्पिर्मधुसमुत्तुत । अथ चेत् स्नि-
 रमूलत्वात् चारं दग्धं न शीर्यते । इदमालेपनं तत्र स
 मध्यमचारवेत् । अस्त्वकाञ्जिकवेजानि निगन्धुक्ने-
 व च । प्रपिष्य सममृगानि तेनैवमुलेपयेत् । तिलकलक
 समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः । रसेनास्त्रेण तैस्त्रेण वी-
 र्यैर्येन च योजितः । आग्नेयैरान्तिना तुल्यं कथं
 चारं प्रशस्यति । एष चेकमन्त्रे वत्सु । प्रोच्यमानं नि-
 वोध मे । अस्त्ववर्जं रसां चारे सर्वानेव विभावयेत् ।
 कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणानुरसस्तथा । अस्त्वेव रुचं स-
 युक्तं स तीक्ष्णजराशो रसः । माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं ती-
 क्ष्णभावं विदुश्च । माधुर्यं चरमापोति यद्भरद्भिरि-
 वाह त । तत्र सत्यगदग्धे विकारोपशब्दो लाघवनमात्र-
 वत् । क्षीमदग्धे तोदफण्डलाद्यानि व्यापिष्टिञ्च ।
 अतिदग्धे दाहप्रकाराण्यथाहृत्कटुकपिपासासूच्यं
 दुर्मरणं वा । चारदग्धमणन्तु यथादोषं यथाव्याधि-
 चोपद्रवम् । तत्रा नेनपु चारकृत्या । तद्यथा दुर्बलश-
 लस्यविरभीरुसर्गं दृग्गुणोदाररक्तपिक्वमिष्टं तुमतीप्र-
 ष्वरिप्रमेहोर क्षतक्षोणलक्ष्णसूक्ष्मोपद्रु तक्षीवापट्टोद-
 मक्रसंयोनयं तथा मर्म शिरास्त्रासुधमतीक्ष्णतस्या

स्थितेवनीगलनाभीनखान्नरथोफस्योत्तुल्यमसिपु च प्रदे-
 शोवच्छेद्यं न दद्यान्मयत्वं यत्तं रोगात् । तत्र चारसा-
 ध्येऽपि व्याधिषु शूलगात्रभक्ष्यशूलनममद्वेपिण हृद-
 यसन्धिपीडोपद्रुत चारो न साधयति ।

चारभूमिः स्त्री चारयुक्ता भूमिः । चारान्धुः ससमीपस्थभूमि
 चारमध्यं पुं चारोमध्येऽस्य । अपमार्गे रताः

चारमृत्तिका स्त्री चारयुक्ता मृत्तिका । उषरम्याने ।
 अमरः । [राजनिं]

चारमेलकः पुं चाराणां मेलनं च चार्गेकः । चारमूले
 चारमेहः पुं सुयुतोक्ते पिच्छे मेहभेदे "पित्ताक्षीनहरिद्रा-
 च्छजः रमप्लिष्टाणोणितमेहः षट् याया " सुष्ठु " चार-
 मेहिनं त्रिफलाकणायम् " सुयुत

चारवृक्षः पुं चारप्रधानोवृक्षः । सखकटुश्च राजनिं
 चारश्रेष्ठः नं चार श्रेष्ठोऽव । पलागे रसुक्कके च राजनिं

चारपट्टः नं इतः । "धायाधामार्गकुटजलाङ्गुलीति
 सुक्कके । चारैरेतैस्तु मिलितैः चारण्ट् काटिकोगणः ।
 राजनिं उक्ते चारवृक्षपट्टके ।

चारसमुद्रः पुं चारप्रधानः समुद्रः । लवणसमुद्रे "सीता तु
 लङ्कासदनात् केशराचनार्दिगिरेश्वरोऽधोऽधः प्रस्रवन्ती
 गन्धमादसमूर्तं सु पतित्वाऽन्नरेण मन्दाहं पर्वं प्राच्यां दिशि
 चारसमुद्रमभि प्रविशति" भट्टगः ५.१७८. । चारसिन्धुः
 चारान्धुधिप्रमथयोऽस्य । भूमेरुश्च चारसिन्धुः रुद्रकस्य
 जम्बूद्वीपं प्राकुराणार्थवर्थाः । अहोऽप्यसिन्धुः द्वीपपट्ट-
 कस्य यास्ये चारक्षीराद्यन्धुधीना निवेशः " सिंशः ।
 चारसूतः नं चक्रः दं उक्ते चारभाषिते सूतभेदे "भाषितं
 रजनीचर्त्तं च्छुद्धीनीरे पनः पुनः । च्छुद्धनात् सुदृढं
 स्रुतं मिनर्यशोभगन्दरम्" ।

चारागदः पुं सुयुतोक्ते व्योषभेदे यथा
 "धवाक्षकृत्तिनिगपलागपिचुमर्द्वाटलिपारिमद्रकाक्षोदु-
 म्बरकरहृत्कार्लुनकवमसर्जकपीतनश्रेष्ठानकाद्धोठाम-
 लकप्रयङ्कटजशमीकपित्थाऽसनकार्कचिरविल्वमहावृक्षा-
 रक्षरारानुसुपुसुपुशपुशासुगे जीमूर्त्तानिल्वकेनुरकगो-
 वषण्डारिसेटान् सस्रान्याहृत्य गवा मूत्रेण चारक-
 लेन परिचाव्य निपचेहृद्याश्चाल पिपलीमूलतण्डुलीयक-
 वराङ्गचोक्तपञ्चुठाकरञ्जिकाहृत्तिपिपलीमरपोत्पल-
 चारिवाविहृष्टहृष्टमानगासोमसगलायाहोकेगुहाकोश-
 क्येतसर्गपल्लवचक्षुनिनुनकयर्जभानपञ्च लघुपुत्र्ये वीर-
 मृष्टदण्डकलबाकुशमाग्नेतिपिपाभयामद्रद्रावकुष्ठरि-

ह्रासचाक्षुर्णां चोहानाञ्च सनभागानि ततः चारवदा-
गनपाकमवतार्य लोहकृष्णे निदध्यात् । अनेन
इन्दुभिः लिम्बेत् पताकातोरणानि च । अथणाद्दर्शनात्
स्पर्शात् पिषात् सम्प्रतिष्ठच्युते । एष चारागदो नाम
शर्कराखरसरीषु च । अर्थः सु यातगुल्फेषु कासश्च-
लोदरेषु च । अजीर्णे पच्योदोषे भक्तदोषे च दारुणे ।
शोफे सर्व्वसरे चापि देयः श्वसे च दारुणे । एष सर्व्ववि-
घ्नाक्षिनां सर्व्वधौपयुज्यते । तथा तत्तत्कसुखानामयं द-
र्पाह्वयोऽगदः ।

चाराच्छ न० चारोणाच्छम् । सासद्वृषणे हाराः ।
चारिका स्त्री चर-एवुज टाप् अतस्त्वम् । जुवायां हाराः
चारित लि० चर-णिच्-क्त । अपवादपक्षे, प्राप्तदोषे,
अमर २ स्याविते मेदि०

चारोद(क) पु० चारोदकेऽस्य वा उदादेशः । लयचससद्वे
“चारोदकुसोदधरोदधतोदक्षीरोदधिमण्डोदगुकोदा-
सत्तल्लभय” भाग० ५।१।१-५ गु० “चारोदधिरप्यल
“जम्बुद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणयिस्तारस्तावता चारोदधि”
भाग० ५।२।२ गु०

चाल लि० चल-योधने ज्वला० । कर्त्तरि ण । योधनकर्त्तरि
चालन न० चल-भावे ल्युट् । योधने “स्त्रीगूडौ प्रयतौ
नित्यं चालनाञ्च करोष्यते” का० त० अङ्गपु० “प्रज्ञा
अनादि पदस्य दूरादस्पर्शनं वरम्” नीतिसा०

चालित लि० चल-क्त । योधिते कृतप्रचालने च । “चालित
तु शमितञ्चु बभूना द्राविडं तु हृदय मधुवारै” भाव.

चि ज्ञेये अक० ऐह्ये स० आ० पर० अनिट् । ज्ञयति अ-
क्षेतीत् विज्ञाय ज्ञीयात् । ज्ञीण० चिति० । ज्ञय । ज्ञयन्
चेत्तम् । भावे दैन्ये आक्रोशे च निष्ठितस्य वा न दीर्घा
वा । तत्र दैन्ये चित ज्ञीणं वा तपेक्षिना । आक्रोशे
क्षितायु ज्ञीणायु भूयात् । “ज्ञयन्मस्य रजसः पराक्ते”
अ० ७, १००, १५, “यस्मिन् ज्ञयन्ति बहुर्वीर्यः” अथ० १२, १, १,
“ताहि मध्यं भराणामिन्द्राग्नी कर्षिञ्चत” अ० ८, ४०,
२, कर्मकर्त्तरि ज्ञीयते “अपक्षीयते नश्यति” यास्क
“ज्ञीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” कठो० ।
“शरीरकर्षणात्माणां ज्ञीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा
राक्षसमपि माया ज्ञीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्” भट्ट.

चि हिंसाया स्त्रा० पर० सक० अनिट् । चिषोति, चिषुते
चिषः-चिषुवः । अक्षेपीत् । विज्ञाय । “अटिनी चि
षोति” नैष० । “यस्मां ददन्नाक्ययस्यैः चिषोति” भा०

य० १४ अ० । “सिंहिवैभं भूत्याक्षिणीति” यतः प्रा०
२।५।१।५। अयं क्रादिरपि तत्पार्थ । चिष्यामि अङ्ग-
णामित्वाञ् अथ० ३।१६।२।

चि वासे अक० गतो सक० तु० प० अनिट् । क्षयति ।
अक्षेपीत् विज्ञाय । “अन्तरीक्षं पृथिवीं क्षयन्ति” तैत्ति०
२, १, १, ७, “मत्स्य न दीन उदनि क्षयन्तम्” अ० १०, ६८, ८,
वेदे गणव्यवयात् कश्चित् शपोक्त् । “जयति क्षेति पु-
ष्यति” अ० ७।२२।६। “क्षेति क्षेभोभिः साधुभिः” द। ७।१।६।

चि वि० चि-मा० हि । निवासे २ गतौ १ क्षये च मेदि० ।

चिण हिंसाया तना० उभ० सफ० सेट् । क्षिणोति चिणुते
अक्षणीत् अक्षणिट् । विक्षण विक्षिणे ।

चित लि० चि-हिंसाया कर्मणि क्त । हिंसिते । भावे क्त
रहिंसाया न०

चिति स्त्री चि-निवासे आधारे क्तिन् । भूमौ, “निधीय यस्य
क्षितिरक्षिण कथाम्” नैष० । भावे क्तिन् । निवासे
चि ज्ञेये भावे-क्तिन् । क्षये, कर्त्तरि क्तिच् । धरोचना-
ल्लोगन्मद्वये शब्दच० ५ मनुष्ये निघ० ॥ ६८२ । प्रराजस
क्षिती” अ० ८, ६, २६ “क्षितोर्महध्वान्” भा० । “प्रजासु
ता न० क्षिती करतमूर्ख्ययन्तीन्” अ० ७, ६६, २, “भुवासु
क्षितेषु क्षयन्तः” अ० ७, ८८, ७, “पञ्च क्षितीर्महध्वीर्विध-
यन्ती” ७, ७६, १। “क्षितीर्हि सा” अथ० १२, ५, १६ । चि ज्ञेये
आधारे क्तिन् । प्रलयकाले मेदि० । क्षितिशब्दनिर्वाहः
ब्रह्मपै० पु० प्रा० ख० ७ अ० । “महालये जय याति क्षिति-
स्तेन प्रकीर्त्तिता” अस्मिन्पक्षे कर्त्तरि क्तिच् इति मेदि० ।

क्षितिकण पु० इत० । धूलौ त्रिका० ।

क्षितिकम्प पु० इत० क्षितिघराणां चलननिमित्ते भूमे
कम्पे तत्र विशेषः अद्भुतसागरे “मेघे दृष्टिकम्पे गजः प्र-
चलति व्यासादिभिः कथ्यते, चापे भीमकुलीरभे च दृष्टमे
सत्यं चलेत् कच्छपः । यूके कुम्भधरे रुगेन्द्रमिथुने
कन्यामृगे पञ्चगर्ज्जामेकतमो यदि प्रचलति क्षीणी
तदा कम्पते । कच्छपे मरणं ज्ञेयं मरणञ्चापि पञ्चगे ।
सर्व्वतः सुखदश्चैव पृथिव्या चलिते गजे । प्राथितनरे-
श्वरमरणं व्यसनान्याग्नेयसावतयो । जल्लयमतिदृष्टि-
भिरुपपीड्यन्ते कन्यायापि । त्रिचलद्वयेपञ्चमदिने मासे
पक्षे त्रिपञ्चके । भवति यदा भूकम्पः प्रधानमपनाशम
कुरुते” । “क्षितिभृदिय क्षितिकम्पकीर्णश्चन्द्रः” भट्ट ।

क्षितिकम्प पु० क्षितौ क्षमते क्षम अच् । खदिरद्वये राजनि०
क्षितिक्षित् पु० क्षितिभीष्टे क्षि-ऐह्ये क्तिप् । भूमीदरे-

राजनि । "अपदानरश्च परित क्षितिक्षिताम्" भाषः ।

महीक्षितादयोऽप्यत्र ।

क्षितिज पु० क्षितेर्जायते जन-इ । १ भूकृते "क्षितिजा-
नर्दगां गत" लो० । २ नरकादरे । ३ भूभागे उपरसभदे
र जमि० । ४ महीरुहे दृष्टे च । ५ भूषिताते त्रि० सि० शि०
गोत्रवन्नाधिकारोक्ते इदमन्वयेभेदे यथा
"पर्वपर विरचयेत् सममण्डलाख्यं याम्योत्तरं च विदि
शोर्ध्वयद्वयं च । ऊर्ध्वं यमिह दक्षिणं धूम्रमेतदावेष्ट्य
निर्यगपरं क्षितिजं तदधे" सि० शि० ।

"एक पर्वपरमण्डलाख्योत्तरं तथा कोणद्वयमेव दक्षिण-
द्वयमूर्ध्वोर्ध्वपश्चिमेष्ट्य तदधे" इति क्षितिजाख्य विवे-
जयेत् । अत्र याम्योत्तरदक्ष उत्तरक्षितिजादुपरि पश्चा-
द्यान्तर एक भ्रूयच्छिन्नं कार्यम् । दक्षिणक्षितिजादधोऽ-
न्यत् । इदानीमन्यद्वयमाह" प्रशि० ।

"पर्वपरक्षितिजसंज्ञमयोर्विज्ञं याम्ये ध्रुवे प्रकल्पये, क्षि-
तिजादधःस्थे । सौम्ये कुजादुपरि चाक्षरवैध्रुवे तदु-
पस्थितं दिननिशो क्षयद्विकारं" सि० शि० ।

"समदृष्टक्षितिजयोर्ध्वं पर्वपरौ सपातो तयोर्ध्रुवश्चि-
योश्च सक्तं यन्निबध्यते तन्मण्डलसंज्ञम् । दिनरात्रयो-
रद्विधौ तद्गोचरं भवति" प्रशि० ।

क्षितिजन्तु पु० क्षितेर्जनं गिप । भूभागे उपरसभदे राजनि० ।

क्षितिदेव पु० क्षितौ देवदेव पूज्यत्वात् । ब्राह्मणे क्षितिदेव-
तादयोऽपि तत्पार्थे । "अष्टिद्रमिति यद्वाक्यं बदन्ति
क्षितिदेवता" त्र० त० पद्मशिर ।

क्षितिधर पु० क्षितिं धारयति धृ-क्षिप् धृच् धृम् । १ प्र-
वर्तते । २ क्षितिधरपतिकृत्स्नमाददानं करेण" कुमा० ।

३ कूर्मपासुर्निर्दिशतेषु च जला० । [राजनि० ।

क्षितिनाग पु० क्षितिजातो नाग । उपरसभदे भूभागे
क्षितिनाग पु० इत० । भूमिपासे राजनि क्षितामत्यादयो-
ऽप्यत्र । "क्षितिपतमण्डलमन्यतो यितानम्" रघु ।

क्षितिप पु० क्षितिं पति पा-क । भूपासे राजनि "क्षितिप-
क्षयितोऽन्ताश्चक" भाष । "भिक्षातिपसमाजयगात् स्वयं-
वरस्यम्" रघु । "अश्वयुनाऽयुध क्षितिपः युभयु" भट्टि ।

क्षितिपाल पु० क्षितिं पालयति पालि ण्यञ् उप० ष० । मही-
पालके राजनि "शिशोऽयस्योऽपि क्षितिपालसुहृ" रघु ।
रघु ७ । क्षितिपालकोऽप्यत्र । "हताकृतेभ्यः क्षितिपालभा-
नभ्यः" भट्टि । "क्षितिपालं भजन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि
तेभ्यः क्षितिपालभागाभ्यः" जयर० । अत्र शब्दः क्षिति-

पालभागाभ्यः राजार्थकत्वकल्पनमतीतं प्रामादिकम् ।

क्षितिपुत्र पु० इत० । १ मङ्गलपत्रे २ नरकादरे च तयोस्तत्-
पुत्रत्वकथा आधनेयशब्दे ८२ इ पु० कुजशब्दे २० इ पु०
दर्शिता "स मातृप्रेण मन्त्रेण क्षितिपुत्र (नरकादरे,)
शतं सभा" कालिकापु० २८८० । क्षितितनयादयोऽप्यत्र ।

क्षितिभृत् पु० क्षितिं निर्मात्रं धारयति पालयति भू धारक
योऽण्ययोः क्षिप । भूधरे १ पर्वते "क्षितिभट्टिव क्षिति-
कर्मकीर्णदुष्क" भट्टि । २ महीपासे राजनि । "अधुना
धनैः क्षितिभृतोऽतिभृता" किरा० भूभृटादयोऽप्यत्र ।
"प्रमथितभूभृतं प्रतिपदं मथितस्य भयं महीभृता" भाष ।

क्षितिर्न्यु न० इत० । गते शब्दश्चि० ।

क्षितिरुह पु० रोहति रुह क ७त० । इहो हेम० । "क्षि-
तिरुहपङ्कजपुष्पकस्य पूरे" भाष ।

क्षितिर्वदरो स्त्री क्षितौ सक्ता वदरो । भूवदर्याम् राजनि०
क्षितिर्वदनं त्रि० क्षितिं वर्धयति दध-प्रच् द्यु । सृते
गवे त्रिका० । "करोमि क्षितिर्वदनम्" भट्टि ।

क्षितिष्युनाम पु० क्षितं क्षुदस्यति वि+उदु+अस-अण्
उप० ष० । गतं स्यत्वे शब्दश्चि० ।

क्षितीश पु० क्षितिभीष्टे ईश-अण् । भूमीश्वरे त्रमे "आसद्व-
क्षितीशानाम्" रघु । "पश्यन्त मे वीर्यमय क्षितीशः"
भा० व० १६२४६ । विष्णो च "देवकोनन्दन क्षिती-
क्षितीश पापनाशन" विष्णु स० ।

क्षितीश्वर पु० इत० । भूमीश्वरे त्रमे "तदानम स्रगस्रभि
क्षितीश्वर" "कौशिकेन स्र क्षितीश्वर" रघु ।

क्षित्यदिति स्त्री क्षितौ अदिति । क्षितौ अदितेरवतारे
देवक्या बहुदेवपत्न्याम् । तत्कथा च हरिद० ५६४० ।
"या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी । उभे ते
तस्य वै भार्ये सह तेनैव ज्ञास्यत । ताभ्यां सह च
गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते । तदस्य कश्यपस्यांशस्ते
जसा कश्यपोपम । वसुदेव इति स्थातो गोपु तिष्ठति
भूतले । गिरिगोत्रज्ञो नाम मधुरायास्तदूरत ।
तत्प्राप्तौ गोष्वभिरत कश्यपः करदायक । तस्य भार-
हयस्त्रेय अदिति, सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव-
यसुदेवस्य धीमतः । तत्प्रावतर लोकानां भावाव
समुत्पदन ।" विष्णु० प्रति ब्रह्मोक्ति ।

क्षित्वन् पु० क्षि-कृनिप् कृक् च । वायौ उज्ज्वलदन्त

क्षिद्र पु० क्षिद्र-कृत् । १ रोगे २ सूक्ष्मे विनाशे च घटिष्यता० ।

क्षिप प्रेरणे क्षता० उभ० सा० अनिट् । क्षिपति ते अर्ध-

पक्षीन् अक्षिप । चिक्षेप चिक्षिमे । क्षिप् क्षेपक ।
 क्षेप्रा क्षिप्वा क्षिरं क्षिरन् । “क्षिरयेकेन वेगेन पञ्च
 दाणशतानि च” भा० व० १०।८५। “सुशर्मा साय-
 कास्तीक्ष्णान् क्षिपते च पुन पुन” भा० वि० ३३५ ।
 “पदाङ्गुलेन चिक्षेप सपूर्णं दशयोजनं” रामा० १।११५
 ‘यक्षितुं लपस्यसि शक्तिञ्च स एकोन भविष्यति’ भा० आ०
 ६७५० “स यत् काष्ठं लब्धं वापि शिलां वा क्षेप्यते
 मयि” भा० व० १८।५० “चिक्षेप मारीचोरसि” रामा०
 वा० ३२४० । अक्षेपे च ‘चिक्षेप च स त धीमान्
 वाग्भिरुग्रामिरचक्रुस्तम्’ भा० आ० १५५० । प्रेरणे
 क्वचित् स्वार्थे च णिच् क्षेपयति ते अक्षिचिपत् त
 अति+ अत्यन्तक्षेपे । ‘सन्निवृत्तस्तृप्तिं विवर्तित
 मन्त्रिप्रमतिक्षिप्तिं तिर्यक्क्षिप्तिमिति षड्विधम्’ “अति-
 क्षिप्ते द्वयोः सम्बोधितकालता वेदना” सुश्रुत ।
 अवि-तिरस्कृते “तस्मादेतैरविक्षिप्तं सहेतासम्बरं सदा”
 मनु । ‘तत्र नाविक्षेप्सुमर्हसि’ भा० व० ८८५० ।
 अविक्षेपयन्ते विवर्तित । [अविक्षेपयन्ते विवर्तित
 अवि+अवि क्षेपये “अविक्षेप दिशो अस्मान्मुञ्च” भा० २,५२,५
 आ+ आकर्षणे “आक्षिप्य केशान् वेगेन बाह्योर्ध्वमाह पातु-
 वम्” भा० वि० ७५०५० । भर्त्सने । आक्षेपयन्ते
 ६०१२५ विवर्तित । “आक्षिपन प्रभा भानो” भा० आ०
 १।०२ । “आक्षिप्त तोमिव प्रभा शशिनः स्वेन तेजसा” भा०
 व० २।१४७५० । [क्रमा० ।
 परि+ प्रा+आक्षेप्य बन्धने । “पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धम्”
 उद्+उद्+क्षेपणे । “वलिमाकाशं उत्क्षिपेत्” मनु । “गिर
 उत्क्षिप्य नागस्य म्रुनः पुनरवाक्षिपत्” भा० आ० १।२६५०
 उत्क्षेपयन्ते १०८६ पु० विवर्तित
 नि+नितरा क्षेपणे निधाने च । “अथ भूमौ श्वाणलाल
 वायसेभ्यश्च निक्षेपेत्” याज्ञ० । गात्राणि कान्तासु च नि-
 क्षिपन्त” रामा० ५।११ निक्षेपयन्ते विवर्तित
 निष्+निक्षेपे क्षेपे । ‘सक्षिप्यजातस्य नि क्षिपन्ति
 सदा लमीन्’ सुश्रुत ।
 परि+परितः क्षेपे । “गङ्गाकोत परिक्षिपन्” क्रमा० ।
 प्र+प्रक्षेपे क्षेपे “नासेभ्य मक्षिपेदम्नो” मनु
 प्रति+प्रतिक्षेपणे । “अथ सिराणां अस्य स्थितोर्ध्वं
 प्रतिक्षिपन्” सुश्रुत । अधिक्षेपे निवारणे प्रेरणे च
 वि+विशेषे क्षेपे “विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्रा” भा० आ०
 ७०२२५० । वायुगते उन्मादे, विक्षिप्यति । योगा-

नारायणकरणे चित्तहृत्तेरन्यत्र सञ्चारे च “अस्वर्गद्वयस्वनय-
 लम्बनेन चित्तहृत्तेरन्यान्यन” ि क्षेप ” वेद.नसा.
 “क्षेपे सञ्चयेत् चित्तं विक्षिप्तं शनयेत् पुन ” तत्त्वसा
 कारिका
 सम्+सम्प्रक्षेपे विक्षीर्षस्य सङ्कोचापादने व्यापारे “आतपा-
 त्यसंक्षिप्नोतीवारासु निषादिभि” रघु । “सक्षिप्तैः प्रति-
 सङ्कतै” अमरः । “स क्षिप्यमारमाचते” स।क्षेपसा.
 क्षिप प्रेरणे दिशः प० सक० कनिट् । क्षिप्यति-ते वच्ने-
 पक्षीत् । चिक्षेप । “शत्रुहान् युधि हस्तिभोगिनीन्
 क्षिप्यस्रहातिमान्” “वारुण सक्षिप्योऽक्षिप्यक्षिपद्रौह-
 मिन्द्रजित्” भट्टि ।
 उपसर्गभेदेनार्थविशेषेण तौदादिकयत् ।
 क्षिप् स्त्री क्षिप क्षिप् । अकृतौ निरु० । “दृग क्षिप ऋ”
 सोमजीवनम्” अ० २,२१,२. हलन्तत्वात्, पा टाप् ।
 “ह्रिन्वि धीरा दृग्भि क्षिपाभि अ० ८६७,५७,
 क्षिप त्रि० क्षिप क । क्षेपणे । भावे भिदा० अङ् टाप् ।
 क्षिपा । २क्षेपणे स्त्री ।
 क्षिपक त्रि० क्षिप-क क्षिप ततः अज्ञातादौ कन् । क्षेपके
 स्त्रियां टाप् क्षिपका० भात इत्वम् । तत निर्दृष्टादौ
 प्रेक्षादि० चतुर्थ्याम् इनि । क्षिपकित् तद्विदृष्टादौ त्रि०
 स्त्रियां ङीप् ।
 क्षिपकादि पु० पा० उक्ते कापि इत्वनिषेधनिमित्ते षड्
 गणभेदे स च गण । क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका
 करका चटका अशका लहका अलका कन्यका ध्रुवका
 एहका काकतिगणः ।
 क्षिपण न० क्षिप भावे वा० क्युन् । क्षेपणे जटा०
 क्षिप(णि)णो स्त्री क्षिप्यतेऽनया क्षिप-अनि क्तिञ्च वा ङीप् ।
 १नौकादण्डे (दाह) अमरटीका । कर्मणि अनि ।
 २जानभेदे श्यायुधे च उज्ज्वल० ष्यङि शब्दचि० ।
 ५अध्वर्या स क्षिप्रासा० । भावे अनि । ६क्षेपणे “उ
 तस्य बाली क्षिपणि तुरग्याति” अ० ४।४०।४, इमा-
 सदाह्व्य “क्षिपणि क्षेपणम्” इति २।२८ निरुक्तोक्तम्
 क्षिपण्य पु० क्षिप-अरुङ् । १याते त्रिका० २व्याधे “सृगादप
 क्षिपण्योरोयमात्रा ” यजु० १७।८४ । “क्षिपण्योः क्षिप-
 ति क्तिञ्च क्षिपण्युर्वी” वेददी०
 क्षिपण्य पु० क्षिप-कञ्चुच् । १यस्य उज्ज्वल० २देहे पु०
 ३श्वरभिरगन्ते पु० शतवृत्ति त्रि०भेदि०
 क्षिपति(स्ति) पु० क्षिप-बा०करणे अति(क्ति) । नाहो निष०

क्षिप्र त्रि० क्षिप्र-क्ष। प्रेरिते, २त्वक्ते, ३विकीर्णे ४व्यवज्ञाते,
५रागद्वेषादिशगादिषयासक्ते चित्ते, ६वायुरोग्यसक्ते च।
७निहिते निधानरूपेण स्थापिते “क्षिप्र समीरे सरिता
पुर पतत्” “केशरी निहुरक्षिप्रमृगयूथो मृगाधिप”
माघ “तिरस्कृता विप्रलब्धा शप्ता निष्ठा हता चापि”
भाग० २।१८।४८ “क्षिप्ता व्यवज्ञाता श्रीधर” “ध्यानस्य
क्षिप्रचित्तात्मा” भा० स० ५५०। “हृतस्य भेषजमथो
क्षिप्रस्य भेषजीम्” अथ० ६।१०६।१८ रात्रौ स्त्री हला०
क्षिप्रकुक्षुर उरुको कर्म०। अक्षर्के (क्षेपा कुक्षुर) स्त्रिया
ङीप्।

क्षिप्रयोनि त्रि० क्षिप्ता योनिर्माहेपोत्स्थानमस्य। क्षिप्र
भा०के स्वभर्त्ता नासक्तमाटके। “क्षिप्रयोनिरिति चैके”
आश्व० गट० सू० १,०२,१८ “क्षिप्रयोनिर्भाम यस्य माता
स्वभर्त्ता नासतिष्ठते” नागा० वृत्ति। तस्य (तत्कृत्-
कन्) आभ्युपगम्य न कार्यमित्यनुषङ्ग

क्षिप्र, त्रि० क्षिप्र-क्ष, जुभ्रा० न ण्यत्वं। क्षेपणशेले त्रि०
क्षिप्र न० क्षिप्र-रक्। श्रीवे क्रियाविशेषणत्वे क्लीबता “क्षिप्र
ततोऽध्वन्यतरङ्गयार्थो भट्टि १० तद्वति त्रि० अति क्षिप्रव
विध्यति” सू० ४।८।८ “पुण्याश्विन्यभिलिङ्गता ननु क्षिप्र
गुरुस्तथा” लो० उक्ते पुण्यादिषु २नक्षत्रेषु “रिक्ताभौ-
मघटान् विना च विपणी मित्प्रभुवक्षिप्रमे” सुङ्ग० चि०
६श्रीमते त्रि० “क्षतज्येन क्षिप्रे ण धन्यता” सू० २।२४।५।
तत अतिशयाने इडनु ईयसुन् रलोमे गुण। क्षेपिष्ठ
क्षेप्रोयम् अतिशयशोभे त्रि० “वायुर्ध्वं क्षेपिष्ठा देवता”
श्रुति इयसुनि स्त्रिया ङीप्। क्षेपीयसी।

क्षिप्रक्राविन् त्रि० क्षिप्रं करोति क-णिनि। (चालाक)
शोधक्रियाकारके।

क्षिप्रपाकिन् पु० क्षिप्रं शोषं पच्यते पच-वा० विष्णुन्।
(गन्धभादिलिया) १३ सुभेदे रत्नमा० २श्रीपराक्रमति त्रि०
क्षिप्रहोम पु० क्षिप्रं कृतं ऊ-मन्। शाय प्रातः कर्त्तव्ये होमे
तद्विधत् “स० त० “हविषा होमा याज्ञिकप्रमिद्धा
क्षिप्रहोमास्तन्वहोमाश्च। तत्र क्षिप्रहोमा क्षिप्रं हृत्य
इति व्युत्पत्त्या सायंप्रातर्होमादयः। तन्वहोमाश्च परि-
समाहृतवर्हिताक्षरणादाङ्गविस्तारगुक्ता। अत एव समिह-
विस्त्रास्तन्वहोमा यश्च सुखप्रसन्नार्थं सोम्यनीहोमस्तेषु
शेषास्तु वैश्वदेवसायप्रातर्होमादीनामेतदिष्टास्त्वं इव्य उपरि
पश्यात् अथ इष्टानुष्ठानेन इत्यनेन सूक्ष्मोक्तं तेषु वा
नत्सङ्गेषु “क्षिप्रहोमेषु १ भूषण निवृत्तिर्भवेदिति”।

तत्र विशेषमाह व्यासः “दग्धे गृहे न कुर्वीत क्षिप्रहो-
मे त्विटं हयम्” इय परिसमूहमसाक्षरण चेति। “त्रिकृप क्ष
च न जपेत् प्रणयश्च विवर्जयेत्” क्षिप्रहोमेषु “अत्राक्षिप्रेषु
सायं प्रातः शेषानीहोमादिषु ब्राह्मणम्” इमं संभ्रमं हते
इत्यादिमन्त्रकरण वा परिसमूहन न कुर्यात्”।

क्षिप्रा स्त्री क्षि-क्षे भावे भिटा० अङ्। १क्षपचये अमरः
२धर्मव्यतिक्रमे सि० कौ० “हेति क्षियायाम्” “क्षियागी
प्रयोगेप् तिङाकाङ्क्ष” पा० “क्षयाया धर्मव्यतिक्रमे
सि० कौ० यथा “स्वयं ह रथेन यति इतपाध्याप पदार्ति
गमयति” उदा० अत्राद्यतिङ् श्रुत।

क्षिव निरसने भा० पर० सक० सेट्। क्षेयति अक्षेयीत्।
चिच्चेय उदित्। क्षियित्वा क्ष्यत्वा क्ष्युत् क्ष्यति। निर-
सनं फलकार इति भट्टसङ्ग सखेन इति द्वादेशेन नित्यस्ये
क्षिव निरसने टिषा० पर० सक० सेट्। क्षीव्यति अक्षेयीत्
चिच्चेव। उदिच्चेयित्वा क्ष्यत्वा।

क्षी क्षियाया भा० उभ० सक० अर्णित्। क्षयति ते अक्षेयीत्
चिच्चेव। चिच्चाय चिच्चेय [चिच्चीज
क्षीज अव्यक्तयद्धे भा० पर० सक० सेट्। क्षीजति अक्षीजि
क्षीजन न० क्षीज-भावे लुट्। क्षीकवशशब्दे हेम०।
क्षीण त्रि० क्षि-क्ष। १इवले, २क्षामे च “क्षरमाये चतुर्हस्या
क्षीणोभवति चन्द्रमा इन्दो०। “क्षीणे पुण्ये मत्वं लोक
पिशन्ति” श्रुति

भाष्य० वातादिक्षयभेदेन क्षीणभेदास्तद्वक्षणादिकशक्तम्
“वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं सन्त्याक्य विश्रुता। पितृक्षयेऽधिक
क्षेपो यङ्गिमान्द्र प्रभाक्षयः। सन्ध्य ‘श्रियक्षान्क्षी
रौक्ष्यन्दाह कपक्षये। हृत्तीडा फलशोषोऽय त्वक्
गून्या तद्ध रसक्षये। सिरा क्षया हिमाक्षे क्षा तक्-
पाक्षय क्षयेऽक्षयः। गण्डौष्ठफन्तरास्त्वयक्षोजडर
सन्धिषु। उपस्थशोषपिण्डेषु शुष्कता गालक्षयता।
सेदोधमन्यः शिथिला भवेयुर्मांसक्षये। स्त्रीक्षाभि-
हृष्टि सन्धीनां गून्यता तनुक्षयता। प्रार्थना क्षिप्र-
भासस्य लिङ्गं स्यान्कोदश क्षये। अस्थिगूँलननो रौप्य
मरुदन्तलुटिक्तया। अस्थिक्षये लिङ्गमेतद्द्वैटौ सख्य-
वदाहृतम्। शुक्रास्थस्य पूर्वभेदस्तोद गूँय त्वनस्थिनि।
लिङ्गान्येतानि जायन्ते मरण्या मण्डस क्षये। शुक्रक्षये
रतेऽशक्तिर्व्याया शेषसि शुष्कयो। चिरेण शुक्रक्षेप
स्याक्षेके रक्तास्थयुक्तता। अक्षीज क्षयस्य निदाममाह
“क्षीज स क्षीयते क्षोपाक्षिन्नाशोकप्रसादिभिः। कृशती

क्षीणकटुकै कर्षणैरपरैरपि । अथ क्षीणौज आदीना लक्षणमाह । “विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्ण चिन्त्येद्विधितेन्द्रिय । अथ्युत्थानोन्मना रुक्षं क्षाम स्यादोजस क्षये । प्रतीक्ष्य क्षये पाश्चेद्दृष्टे च व्यथा भवेत् । सद्यस्त्वानि-लस्योर्द्दगननं कृत्स्नमिति । कच्चिसर्जति । उदरसङ्कोचः । “मूलजयेऽल्पमूल्यत्वं वक्षी तोदस्य जायते । स्वेदनाये त्यचो रौक्ष्यक्षुण्णोरपि रुक्षता । स्रक्वाय रोग्गुणा-स्युर्लिङ्गं स्वेदक्षये भवेत् । आर्तवस्य स्तकाले चाभावस्त-स्याल्पताय वा । जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्त-वक्षये । अभावः स्वल्पता वा स्यात् स्वप्नस्य भयतस्तथा । स्नानौ पयोधरावेतल्लक्षणं सान्यसंक्षये । अतुल्यतो भवेत्-कुचिर्गर्भस्यास्यन्दननया । इति गर्भक्षये प्राज्ञैर्लक्षणं सद्यदाहृतम् । अथ क्षीणानां घातदोषमलानां वर्णन-माह । “तत्तत्सर्वं नाहारविहारातिनिषेवणात् । तत्तत् प्राप्य नर शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति । ओजस्तु यज्जते नृणां सुस्निग्धस्वादुभिस्तथा । उच्चैरन्यैर्विशेषात् क्षीरमासरसादिनि । अन्यच्च “दोषघातमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि मानवः । तत्तत्सर्वं न यत्तदक्षपानं पका-ङ्कति । यदादाहारजातान्तु क्षीणं पार्थयते नर । तस्य तस्य च क्षामेन तत्तत्क्षयमपोहति । तत्र केन क्षीणं किञ्चाह्वतीत्याकाङ्क्षायामाह “कषायकटुतिक्तानि रुक्ष-शीतवर्णानि च । यवसुद्रप्रियङ्गू च वातक्षीणोऽभिकाङ्क-ति । पित्तक्षीणं किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह “तम-मापकुक्षत्यादिपिष्टं सविहातिनया । मस्तुगुह्यान्वतक्रा-वि काङ्क्षिकश्च तथा दधि । कटुश्चलवणोष्णानि तोष्ण-मोक्ष विदाह च । समय देशसम्पन्नं पित्तक्षीणोऽभिका-ङ्कति । मधुरस्निग्धशीतानि लघुष्णान्दुग्धानि च । दधि क्षीरं दिवास्त्रं कफक्षीणोऽभिकाङ्कति । रस-क्षीणो नरः काङ्क्षत्यमोऽतःशिशिरं सुष्ठु । रानि मित्रा हिमचन्द्रं भोक्तुं मधुरं रसम् । इक्षुं मास रसं मम्य मधुसर्पिर्गुह्यौदनम् । द्राक्षादादिमधुक्तानि स-क्षीं हलवणानि च । रक्तसिद्धानि भावानि रक्तक्षीणो-ऽभिकाङ्कति । अक्षानि दधिसिद्धानि पाण्डुपाय-वह्नपि । सूक्ष्मरूपादनांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क-ति । पाण्डुवा मधुरास्त्रादिरससंयोगपाचिता शुद्ध-प्रथतवः । “मेदसिद्धानि मांसानि धान्यान्पौदकानि च । शकाराणि विशेषेण मेदक्षीणोऽभिकाङ्कति । अस्तिक्षीणकषाय कर्षं मज्जास्तिक्ष्णैश्च युतम् । सा-

द्वत्तसंयुत इव्य मज्जाक्षीणोऽभिकाङ्कति । शिशिनः कुकुटस्याण्डं हंससारसयोस्तथा । धान्यान्पौदकानाञ्च गुह्यक्षीणोऽभिकाङ्कति । यवाश्च यायकाश्च शार्करानि विविधानि च । मसूरमाषयूषञ्च मलक्षीणोऽभिकाङ्कति । मेयमितुरस क्षीरं सङ्कुडं बदरोदकम् । मूलक्षीणोऽभि-लपति त्वपुसेर्वास्काणि च । अथ्यद्भोद्वर्त्तने मदां निश-तशयनासने । गुरु प्रावरणं चैव स्वेदक्षीणोऽभिकाङ्क-ति । कटुश्चलवणोष्णानि विदाहीनि शुद्धि च । फ-लशार्करानि पानानि स्त्री काङ्क्षत्यान्तवक्षये । सुराया-ल्यन्नमांसानि गोक्षीरं शर्करानया । आसवं दधि हृद्यानि सान्यक्षीणोऽभिकाङ्कति । मृगाजविशराहाणां गर्भ-न्याङ्कति सङ्कतान् । वसागुह्यप्रकारादीन् भोक्तुं गर्भपरिचरे ।

क्षीणचन्द्र पु० कर्म० । उभयपक्षयोरप्यमीमध्यस्थे चन्द्रे “हृष्टादमीदलादूर्ध्वं यावच्छुक्लादमीदलम् । तावत्क्षानं शशी क्षीणं पूर्वसप्तमोपरि स्मृतः” ज्यो० ।

क्षीणाष्टकर्मन् पु० क्षीणान्यष्ट कर्माणि प्रत्यक्ष । जिने हेम० अष्टकर्मन् १८६४० विवृति “अष्टकर्मन् क्षयान्मोक्षः” “क्षीणाष्टकर्मणोऽस्ति” इति तत्त्ववाक्यम्

क्षीव(व) मदे भा० आत्म० अक० सेट् क्षीव(व)ति अक्षीवी- (वी)त् । चिक्क्षीव(व)

क्षीव(व) ति० क्षीव(व)-क्त नि० । मत्ते । “क्षीवा(पा.) कुर्वन्ति हास्यश्च कलहं च तथाऽपरे” रामा० ६०६०८० ।

क्षीर पु० न० क्षि-कृन् दीर्घश्च, घस-घदने ईरन् किञ्च उपधा-क्षीमे चर् वा अर्धे चो० । १ दुग्धे २ जले अमरः ३ सरसद्रव्ये मन्त्र० । “आसन्नरात्रं प्रसवात् क्षीरं मेयूपसृज्यते । परतो मोरटं विद्यादप्रसन्नं कफात्मकम्” रत्नमा० । क्षीरवर्गशब्दे विवृति “याकास्त्रपक्षिपय्याककुक्षत्यस्य वषा निपैः । करीरदधिमापैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते । क्षि-ग्धं शीतं गुरु क्षीरं शरीकाञ्च न सेवेत् । दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च । क्षीरं न मुञ्चीत कदाप्यतमं तप्तञ्च नैतत्तुयन्ते शार्दूलम् । पिष्टास्रसन्वाय-कषायसुदुग्धकोपातकीकन्दफलादिकैश्च । “मत्तुयमासगु-ह्यसुदुग्धसूक्ष्मैः कुठितां वृक्षति सेवितं घयः । याकला-ज्वरकादिसेवितं मारकतब्रुधमायुः सर्पदत्तं” वैद्यके इव्यान्तरश्च योगे तस्यवर्जितोक्ता ।

“भेदक्षणादिनिष्कृन्तिं चारं क्षीरस्य येनरः । दिरका प्रतिपद्यन्ति स पापेभ्यः प्रमुच्यते” परा० ५० “देपु क्षीरवर्णा

नद्योद्भवाः पायसकदेमाः । तान् लोकां पुर्या यानि
 चौरसुपनका चरेः । आकाशे निर्जिते स्वाभ्यमारोग्यं
 चातुरूपताम् । सप्तजन्मस्वप्नाप्नोति चौरस्त्वानपरोहरे ।
 पृथ्वादीनां विकाराणां चौरतः सम्प्रभो यथा । तथैवा-
 नेयकामानां चौरसुपनसुत्तमम् । यथा च विमलं चौरं
 यथा निर्घृतिकारकम् । तथैव विमलं ज्ञानं भविष्यति
 फलपदम् । अहानुकूलता पुष्टं प्रियत्वस्याखिले जने ।
 करोति भगवान् विष्णुः चौरसुपनतोपितः । सद्योऽस्य
 निगूढतामेति वृष्टिभावे प्रसीदति । अह्नोचौरस्य देवेभ्यो
 सृपिते मधुसूदने । यज्ञः पुं क्रियायोगनामाध्याये ।
 तत्पाकविधिः भावप्रः । “चौरसुपनं द्रव्यान् चोराचौर
 चतुर्थम् । चोरायमेवं तत्प्रीतं नूतनमागोक्ष्यं ज्ञेयम्”
 चौरक पुं चौरमिव कायति कै-क । चौरचोरदण्डतायाम्
 रत्नभा० । [उच्ये रत्नभा० ।
 चौरकञ्चुको चो चौरं कञ्चुक मिव त्वगस्य । चोरीय
 चौरकण्ठ पुं चौरं कण्ठे यस्य । सामन्त्ये वाक्ये ।
 चौरकन्द पुं चौरमिव कन्दोऽयस्य । चौरविद्यायां, जटा-
 भरः २चौरपञ्चगा चो राजनि० । “चौरकन्दोद्दिष्टा
 मोक्षो विनाशश्च वनाशकः” राजनि० ।
 चौरकाकोलिका चो चौरमिव शुभा काकोली । चौर-
 विदार्या भावप्रः काकोलीयन्द्रे १८५४ इत्यम् ।
 चौरकाण्डक पुं चौरान्वितं काण्डं यस्य कप् । १चु चो-
 द्ये, २चकृच्च च चमर ।
 चौरकाष्ठा चो चौरप्रधान काष्ठमस्याः । वटीहञ्च राजनि०
 चौरकीट पुं इतः । दुग्धजाते कीटमेदे हारा०
 चौरक्षव पुं चौर क्षयति क्षु-क्ष् । दुग्धपाण्ये राजनि०
 चौरखर्जूर पुं चौरवत् खाद खर्जूर । पिच्छखर्जूरे
 चौरघृत न० चौरान्ध्यात उद्धृत घृतम् । अथिनदुग्धजाते
 हते “चौरघृतं पुन सघाह रक्तपित्तभ्रमसूक्ष्माग्रममनं
 नेत्ररोगहितञ्च” सुसुते द्रव्युणा उक्ता “द्राक्षारसं चौरघृत
 पिबेद्वा” सुसुतः । [भावे लि०
 चौरज न० चौराज्जायते जन-ज । १दग्निं जेन० २दुग्धजात-
 चौरतेल न० चौरपक्वं तैलम् । सुसुतोश्च तैलमेदे “शिखेनकाय
 पाटांश्चिष्टमपतार्यं परिकान्य तैलेनोन्मिश्र्य पुनरग्रावयि
 त्वेत् ततश्चैव चोरातुगतमवतार्यं शीतोभूतमभिजघ्नी
 यात्तत्र य मृदुं तठिते तमादाय मधुरीषपत्राह्वोरु-
 क्कं विपचेदेतम् चौरतैलम् दत्तातुराणां पानाभ्यङ्गादिपू-
 षोक्तम् । वैद्यकीन वा चौरस्यैव तत्तर्पणमिति” ।

चौरदल पुं चौरं दले यस्य । अर्कदले (आकन्द) राजनि०
 चौरद्रुम पुं चौरप्रधानोद्भुम. शा०त० । अर्कद्रुमे राजनि०
 चौरधि पुं चौरं धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे णि । चौरस-
 उद्रे चौरनिधिरप्यत्र । “द्रुमः चौरनिधावित्र” रघु.
 चौरधेनु चो चौरनिर्मिता धेनु । दानार्थकस्मिन्चौर-
 विहितधेनुनाम् तद्भिधानादि जेना० दा० च० च० पुं यथा
 “चौरधेनुं प्रवक्ष्यामि तं निबोध नराधिप । अतुष्टिमे
 महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम ! । गोचरं भागमानेन कुशा-
 मासीर्यं वरत । ततोपरि मङ्गराज । न्यसेत् कक्षा-
 जिर्नं बुधः । ततोपरि कुण्डलीकां गोमयेन कृतमपि ।
 चौरकुम्भं ततः क्षाय चतुर्थीयेन वत्सकम् । सुवर्च-
 कस्यश्चक्राणि चन्दनाभुवकाणि च । प्रवक्ष्यामि यथा
 तिसृषामोपरि न्यसेत् । सुखं शुद्धमन्तसां जिह्वां व-
 र्कंवा तथा । फलप्रसदादन्ताश्च उक्ताकलमेव चाम् ।
 इक्षुपादा दर्भरोमां विततन्मलकम्वकाम् । तावदुर्ध्वं फ-
 लदोहा पट्टमूलमव तथा । प्रच्छाद्य चपमार्द्धक ! नवमी-
 तमवसथीम् । अर्कश्चक्रीं रौप्यकुरां पञ्चरत्नपथीं भुवि
 चत्वारि तिसृषामाणि चतुर्दिक्षु स्थापयेत् । सप्तमी-
 द्विषमाभुक्तां दिक्षु वरत प्रक्षिपेत् । एवं वक्ष्यचतुर्गतां
 चोरधेनुं प्रवक्ष्येत् । आकाशे नक्षत्रभ्योऽनन्तपुष्पैः
 चमयेत् । धूपन्दीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणान् निवेदयेत् ।
 आकाशाच्छ्रुतं कृत्वा रुद्रिकावर्धपलकैः । पादको-
 षाणश्च कर्तुं दत्त्वा दानं समयेत् । अनेभ्यस्तु नक्षत्रेभ्य
 चोरधेनुं प्रवक्ष्येत् । वा वक्ष्यो सर्वभूतानामित्यादि
 नरपुङ्गव ! । आधायसेति अन्ते च चोरधेनुं प्रदायेत् ।
 अष्टाणि तान् देवि भक्त्या याचको मन्त्रसङ्घरेत् । एवं वेत्तुं
 प्रादावाच चोराहारोद्दिनं चरेत् । तिरासन्तु वयोमयो
 ब्राह्मणो राजवत्तम । । दीयमानां प्रपन्नानि ते ज्ञानि
 परमां गतिम् । यतां जेवचकृच्च भतेनाय सम्यक्तितः ।
 यतार्द्धमय नाचर्ह, तदेवार्द्धं वक्ष्येत्वा । दत्त्वा घृतं न-
 हारतम् । अथ तस्यापि तत्फलम् । दिव्यं सर्ववृक्षस्य
 रज्जुधोर्ध्वं महीयते । पितृपितामहैः वाईं ब्रह्मणो-
 मयम् वक्षेत् । दिव्यं विमानमाकरो दिव्यनन्दानुषेयम् ।
 श्रीकृत्वा रुचिरं काचं विष्णुकोकं च नक्षति । दाद-
 मादिनक्षत्राद्यैर्विनामैर्वरमयिते । गीतपादिसर्वविषै-
 रपुष्परोमयैर्वितैः । ततोपरिदोऽसौ राजा विष्णुवा-
 नुष्मतां व्रजेत् । व इदं अथुवाप्राप्तम् । पठेद्वा भक्तिभा-
 वितः । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुकोकं च नक्षति”

क्षीरनाश उ० क्षीरं नाशयति नश-णिच् क् ण् उप० स० ।
शाखोटकश्च राजनि० तद्दुग्धयोगादन्यदुग्धस्य अन्यनं
लोकसिद्धम् ।

क्षीरनीर न० क्षीराक्त नीरमिव । १ आलिङ्गने शब्दमा० आलि-
ङ्गने हि क्षीरनीरयोर्विव ससर्गो भवति । समा० ह० २ क्षीरनीर-
समाहारे न० "क्षीरनीरसममितं प्रशसन्ति विचक्षणाः ।
तत्र नीर क्षीरयति वेता० क्षीरमिव नीरम् । ३ क्षीरतुल्ये
जले न० क्षीरनीरं धीयतेऽत्र धा-आधारे कि । क्षीर-
धि दुग्धसदृशे उ० ।

क्षीरप लि० क्षीरं पिबति पा-क । दुग्धपायिनि बालक
भेदे उ० "तन्नो न षोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीर-
मा क्षीराद्यादा अद्यादा इति तेषु संस्तरपरः क्षीरपाः
हिस वत्सरपरा. क्षीराद्यादा परतोऽद्यादाः" सुश्रु०
"क्षीरं तु बालवत्समाय ये पिबन्तीह मानवाः । न तेषां
क्षीरपाः केचित् भवन्ति कुलपर्वणा" भा० आनु० १२५ अ०
क्षीरपस्मिन् उ० क्षीरयुक्तं पस्ममस्यस्य इति । अर्कहृत्ते राजनि०
क्षीरपर्णी स्त्री क्षीरं पश्येऽस्या गौ० डोप् । अर्कहृत्ते शब्दप्रि०
क्षीरपलाण्डु उ० क्षीरमिव शुभ्रं पलाण्डुः । अतपनाखौ
"क्षीरधोरुचिष्य स्मिरघातुक्तौ बल्योऽस्मैधाकर
प्रदिदध । स्वादुर्गुरु स्वादितपितशक्तः सपिच्छत् क्षीर-
पलाण्डुरुक्त" सुश्रुते तदुगुणा उक्ताः ।

क्षीरपाण उ० पीयते पा-कर्मणि ल्युट् क्षीरं पामंयस्य
"पानं देये" पाणत्वम् अत्र देश, देशस्याधिकानपरः ।
१ उशीनरपासिजने सि० कौ० "वा भावकरणयो" प्रा० भावे
करणे च ल्युटि वा णत्वम् इति । २ तत्पानकरणे लि० ।
३ तत्पानपात्रा स्त्री डीप् । ४ दुग्धस्य पाने न० ।

क्षीरभृत उ० क्षीरेण भृतः । दुग्धमात्रभृतिके गोपात्रे
भृत्यभेदे । "गोप. क्षीरभृतोयस्तु स दुग्धादृतो वराम् ।
गोस्त्रास्यतुमते भृत्यः सा स्यात् पात्रेऽभृते भृति" मनु
"यो गोपात्रस्थो भृत्य क्षीरेण भृतो न भक्षादिना स
स्त्रास्यतुमया दशम्योगोभ्य ओशमेका गां भृत्यर्धे दु-
ग्धरात् सा भक्षादिरहिते गोपात्रे भृति. स्यात् । एव-
ञ्चैकगवोक्षीरदानेन दश गां पालयेदित्युक्तम्" कुल्लू०
क्षीरवर्ग उ० इतः सुश्रुतोक्ते क्षीरभेदसंज्ञे यथा

"गध्यमाजन्तया क्षीरमायिकं माहिषञ्च यत् । अन्ना-
न्नाच्चैव नाय्याश्च करेषूनाश्च यत्तय । तत्पनेकौषधिर-
सप्रसाद प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिष्ठं शीतं सिग्धं
अम्लं घृतं च । सर्वप्राणभृतां तन्नास्यप्रत्नं क्षीरमि-

होच्यते । तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिपिङ्गं आ-
तिसाल्प्यात् । वातपित्तशोणितनामसधिकारेष्विच्छम् ।
जीर्णज्वरकासश्वासशोषज्वरगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रममद-
दाहपिपासाहृदस्तिपाण्डुरोगप्रचयीदोषार्शः शूलोदाव-
र्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगभ्रांसावरक्तपित्तत्रसक्तम-
हरं पाप्मापहं वल्य दृश्यं बालीकरणं रसायनं
मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं
हृदयं वसनं यिरेचनञ्च त्वल्यगुणत्वाच्चैजसो वर्द्धनमि-
ति बालहृत्क्षतक्षीणामां क्षुद्राशयव्यायामकर्षितानाञ्च
पथ्यतमम् । गोक्षीरमनभिस्तन्दि सिग्धं गुरु रसाय-
नम् । रक्तपित्तहर शीतं मधुरं रसपाकयोः । जीव-
नीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् । गव्यतुल्यगुणं
त्वाजं विशेषाच्छोषिणीं हितम् । दीपनं लघु संपाहि
श्वासकासाक्षपित्तघ्नं । अज्ञानामत्यकायत्वात् कटुतिक्त-
निषेधेष्वात् । नात्यम्बु पानाद्यायामात्यर्ष्वव्याधिहर पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदीर्घं स्वादुरसं लघु । शोफगुल्-
मोदराशोर्ग्नं क्षमिकुष्ठविपापहम् । आविकं मधुरं
सिग्धं गुरु पित्तकफावहम् । पथ्यं केष्वन्वातेषु कासे
शान्तिवसम्भवे । नर्हामिस्तन्दि मधुरं माहिषं वज्रि-
नाशनम् । निद्राकरं शीतकरं गव्यात् सिग्धतरं गुरु ।
उष्णं चैकशफं बलघ्नं शास्त्रावातहरं लघु । नाय्यास्तु
मधुरं स्तन्यं कषयातुरसं हिमम् । नस्याश्चेत्तनयीः
पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् । हृत्तिन्वा मधुरं दृग्धं क-
षयातुरसं गुरु । सिग्धं स्यैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बल-
वर्द्धनम् । प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम् शीत-
लम् । रात्रौ शोनगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिपाकराभितप्ताना व्यायामानिच्छेदनात् । वाताहुलोभि
शान्तिघ्नं चक्षुष्यं चापराह्लिकम् । पयोऽभिस्तन्दि गुर्जा-
भं प्रायशः परिकीर्तितम् । तदेवोक्तं लघुतरमनभि-
स्तन्दि वै श्रुतम् । वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि
तद्वितम् । घातोष्णं गुणघ्नं क्षीरं विपरीतपतोऽन्यथा ।
तदेवातिश्रुतं सर्वं गुरु दृश्यमुच्यते । अग्निपगन्धम-
न्तञ्च विषयं विरमञ्च यत् । वज्र्यं सलदणं क्षीरं यज्ञ
विश्रयितं भवेत्" । भावप्र० अत्रविशेष उक्तस्तत्रैव दृश्य ।

क्षीरमोरट उ० क्षीरवत् स्वादुः मोरट । मोरटभेदे मोरट-
शब्दे विष्टति । "क्षीरमोरटमधूलिकाकुप्राण्डप्रभृतीनि
समादेन मधुरोपगं" सुश्रु० सा च पीतुपपीत्येके ।

क्षीरलता स्त्री क्षीरप्रधाना लता । क्षीरविदार्यासु राजनि०

छोरवत् पु० छोरमिव नियमोऽस्त्वस्य मतम् यस्य व० अशुभ्यादौ
धेतुमिच्छासि युक्ते हृष्टे । २दग्धयुक्ते त्रि० “अप्रपुषान् छोर-
वाचस्मेहसादत्” अथ० । ८।४।१६ स्त्रियां ङीप् । सा च
७नदीभेदे “ततः छोरवतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतमैर्हताम् ।
पिण्डदेवाचनपरो वाक्येयमवाप्नुयात्” भा० व० ८४ अ०

छोरवल्ली स्त्री छोरा छोरयती वल्ली । छोरयिदायां राजनि०
रवारि पु० छोरमिव वारि यस्य । छोरसस्रं
वारिधि पु० छोरमिव वारि धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे
त्रि० । छोरसस्रं छोरमिन्नुपभ्रतयोऽप्यत्र
विक्रान्ति स्त्री इत० (छोरसा) कूर्चिकायां अमर०
विदारौ स्त्री छोरमिव शुभ्रा विदारौ । १त्रेतभूमिजु-
ह्वाण्डे शब्दादि० । छोरमघाना विदारौ । २शुक्लपण्यो-
भूमिजुह्वाण्डयो राजनि०
विषाणिका स्त्री छोरमिव विषाणमयमस्यस्य ठन् ।
१छाधिकालीछे (विखाटि) जटाध० । २छोरकाकोल्या-
म् राजनि०

छोरद्वय पु० छोरमधानोद्वय । १छदुम्बरे जटा० २छोरि
कायां भरत । ३राजादयाम् राजनि० ४अधोभे ५अ-
वत्ये ६अधोभे (सौन) च सुवत् । “चदण्यां या छोरद्व-
क्षाणां न्यधोभोदुम्बरान्दत्यमधूकानाम्” सुश्रु० “पलायि
छोरद्वक्षाणाम्” सुश्रु० ।

छोरप्रश्न पु० छोरं शीर्यतेऽत्र शृ-आधारे कश्च । आभिजा-
यां हेमच० दक्षिणोक्तप्रोक्तप्रयस अन्यमेव जायमान-
त्वात् तथात्वम् । [भावप्र० उक्तं नष्टे दुग्धे (जै) उ उघ]

छोरशाक न० “पक्षमेव हि यक्षश्च छोरशाक हि तत् मय”
वीरशेर्ष पु० छोरमिव शीर्यमस्य । श्रीगसे चन्दनभेदे राजनि०

छोरशुक्ल पु० छोरमिव शुक्ल० । १स्फाटके (प नोयफले) शब्द
च० । २राजादयाम् राजनि० । ३शुक्लभूजुशब्दे स्त्री अमर०

छोरशुक्ला स्त्री छोरयत् शुक्ला । छोरकाकश्यां राजनि०

छोरश्री त्रि० छोरेण श्रीयते मिश्रीक्रियते श्री-कर्माणि
क्रिप् । छोरमिच्छते सोमादौ “शुक्ल छोरश्री” यजु०
२।५७ । “छोरमिच्छितं सोम शुक्ल एव भवति” वेददी०
छोरस्य श्रीरिव श्रीरस्य । २दग्धयुक्तप्रयोगादे त्रि० ।
इत० । १दग्धयोगायां स्त्री

छोटपलक न० छोरेण वस्त्रा पल्लकोलागां पल्लमत्र कम् ।
चक्र० उक्ते पक्के इते “पल्लकोलैः ससिन्धुलैः पथिके-
पयसा समम्” सर्पिं प्रस्थं श्वेतं धीर्हि वनज्वरगुल्महतम्
रघुपट्टिक न० छोरेण पक्क पट्टिकम् । छोरपक्के पट्टिक

धान्यान्ने । तत्र पञ्चमसे शुभ्रवहौ देवं यथाह
शाश्व० “शुभ्रौदनं पायसस्य हविष्मन्” छोरपट्टिकम् ।
दध्योदनं हविष्यस्य मांसं चित्ताक्षमेव च । दद्यात्
पञ्चक त तत्” ।

छोरस पु० छोर सति सो-क । छोरशरे राजनि०

छोरसन्तानिका स्त्री० छोरस्य वन्तानोऽस्त्वस्य ठन् ।
आभिजाया (क्षाना) राजनि० “छोरसन्तानिका इत्या
सिद्धा पित्तानिलापका” राजनि०

छोरसमुद्र पु० छोरद्वयः खादुरस वसुधः । छोराम्बुधौ
छोरसागरादयोऽप्यत्र । “मथितं छोरसागरं” भाग० ८।८।४

छोरसर्पिस् न० छोरेण पक्कं सर्पिं । सुश्रुतोक्ते छोरतै-
पाकविधिना छोरेण पक्कं इतभेदे । छोरतैपाक-
विधिं छोरतैवशब्दे उक्तं । “तैवहीनं वा छोरसर्पि-
रञ्जितपञ्चम्” सुश्रु० । “छोरसर्पिणा चैनमतुवासयेत्” सुश्रु०

छोरसार पु० छोर सरति गच्छति कारणत्वेन सू-कश्च ।
छोरजाते स्फाटकादिभूषमिच्छयेन (पासजात) क्षाते
१पदार्थे । इत० । २नवमीते च “छोरसारमपनीय यद्वा
क्षीकृतं यदि पचायन त्याज्यं” लङ्कट ।

छोरस्फटिक पु० छोरमिव शुभ्र स्फटिक । छोरवर्षे स्फ-
टिकमणिभेदे हेम० ।

छोरस्वामिन् पु० अमरटीकाकारे शाब्दिके यस्मिन्तभेदे
छोरद्विण्डीर पु० इत० । दुग्धफेने शब्दचिन्ता० ।

छोरस्रद् पु० छोरपूखं स्रद् । छोरपूखं स्रदे । तत्रभव-
दौ शिपा-कश्च । छोरस्रद् तद्वयादौ त्रि०

छोरा स्त्री छोर तद्वर्षोऽस्त्वस्य कश्च । काकोल्याम् राजनि०
छोराखि पु० छोरस्य दुग्धरसस्याखि । छोरस्रदे एव
छोरसागरादयोऽप्यत्र ।

छोराधिज पु० छोराक्षौ जायते जज-क । १चन्द्रे । २व-
क्ष्यायां स्त्रीश्चमृतादौ यथायोग्यलिङ्गता । ३भौतिके ५क्षामु-
द्वयवशे न० भेदि० । “यथा भगवता ब्रह्मणः कथितं छोर-
सागरं” दलुपकमे भाग० ८, ८, अ० तेनास्रतृप्तिर्दिशता यथा
“तस्मात्ता वाग्युक्तं सर्वं तन्मेष यद्गुरोऽप्येहीत् । नारा-
यणाजया तेन मोक्षकस्तत्त्वमाप्नुवान् । ऐरावतस्य ना-
गेन्द्रो हयशोश्च नगा हुन । द्वितीयावसंवाहाजधुव-
पश्चादिति न-कृतम् । तृतीयावसंभेऽप्यमरोगस्यो जातः
सुशोभनः । चतुर्थीत् पारिजातस्य उत्पन्नं व नङ्गा-
तव । पञ्चमात् हिमयुक्तत्वात् उल्लिखितं छोरसागरात् ।
त ३यः शिरसा धत्ते नारीव क्षत्रिजः रूपः । नाना-

मविधानि रत्नानि दिव्याभरणानि च । क्षीरोदधेस्तु-
त्यतानि गन्धर्वान् सहस्रशः । एतान् दद्यात् तदोत्पत्त्या
नन्वाश्चर्यं समन्विता । अभयन् जातहर्षास्तै तत्र सर्वे
सुरासुराः । देवपक्षे ततो मेघाः सम्यगुपनिर्गच्छन्त्यः ।
क्षणाक्षया त वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति । विप-
निःश्वसयानेन वासुकेषां कृतापनात् । मिस्त्रे लसोऽभ-
यन् देव्या निर्धेयाश्च महामते । ततः क्षीरप्रिता तस्मात्
क्षीरोदात्तपद्मजा । विभ्राजमाना रावेन्द्र दिग्भ्यः सर्वाः
स्वतेजसा । ततस्त्रीयोर्दकेऽप्युता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृताः ।
दिव्यगन्धानुसेपैस्तु सुमनोभिः सुप्रजिता । देवपक्षे सर्वा-
साद्य स्थिता क्षणमरिन्दम । हरिवण्यं च प्राप्ता तत-
सा कमलानया । ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसो
निधेः । धन्वन्तरि ससुत्तस्थौ ।

क्षीराब्धितनया स्त्री इतः । लक्ष्म्यां तस्यास्तज्जातत्वा-
त्तथात्वम् २८८ पु० क्षीराब्धिजगद्धे इत्यम् ।

क्षीराब्धौ स्त्री क्षीरमवति यम-अण् ङीप् । दुग्धिकायाम्
(दुग्धी) अमरः स्वार्थे क । तत्कार्ये । अस्याः पत्रच्छेदने
दुग्धवर्जितसर्वहिर्भावात्तथात्वम् । सा च “वकलतुल्य-
पत्ता” सुभूतिः । [त्रिका०]

क्षीराब्धौ पु० क्षीरमाहवते स्पर्शते आ+ङ्गे-क । सरलद्रुमे
क्षीरिका स्त्री क्षीरं तत्तुल्यस्वादोऽस्त्यस्य ठन् । राजादमे
२१५७ अङ्गीरे अमरः । “क्षीरिकायाः फलं पक्व
शुक्रं विठभिः शीतलम्” राजनि० । “क्षीरिकायाः फलं दृष्य
बल्यं सिग्धं हिमं शुक्रं । तस्यामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदो
यत्नयाक्षजित्” भावप्र० । २१५८ अङ्गे भावप्र० कतात्रयन्दे
२१८० पु० इत्यम् ।

क्षीरिद्र माद्य न० “क्षीरिद्रुमाद्योत्तरसे विपक्वं तज्जैश्च
कलकैः पयसा च सर्पिः । सितीपलाहं मधुपादयुक्तं
रक्तातिसारं शमयत्युदीर्घम्” अक्रदत्तोक्तेः इतमेदे

क्षीरिन् पु० क्षीरं तत्तुल्यनिर्यासोऽस्त्यस्य इति । क्षीरतुल्य
निर्यासयुक्ते १८८ भेदे स च भावप्र० उक्तो यथा
“अयोधोदम्भरात्रयपारीषद्गणपादपा । पञ्चैते क्षीरिणो
हस्तास्तेषां त्वक् पञ्चवक्त्रकम् । केचित्तु पारीषस्याने
शिरीषं नेतसं परे” वदन्तीति शेषः । “क्षीरवृक्षा हिमा
वर्णा येनिरोगप्रदापहाः । कृत्वा कषायामेदोष
विशेषमयनायनाः । शोषपिक्तफासप्राः । अन्धाम-
न्नाशियोजकाः । त्वक्पङ्कजं हिमं पाहि प्रचयोध
विशेषजित् । तेषां पत्रं हिमं पाहि कफवाताशुद्धिपु ।

विद्वन्नाम्नान्जित् तित्त्वं कषायं लघुलेखनम्” तद्गुणाः ।
२१५९ क्षीरायां तित्त्वं दुग्धायां पीतदुग्धायां क्षीरिकायां स्त्री
ङीप् ङटा० “क्षीरिणी तित्त्वापीता च रेचमा शोकेताप-
त्तु । क्रमिदोषकफघ्नो च पित्तज्वरहरी परा” राज-
नि० । २१६० क्षीराणां शब्दचि० १३८८ त्रिभुज्या ५५ काश-
र्यां ६३ दुग्धिकाया च राजनि० दुग्धिकाया पु० स्त्री शब्दच०
७८८ ङीष्टञ्चे द्यर्कष्टञ्च एराजादन्याम् १० दुग्धपाषाणे
११८८ १२० सोमलतायां १२१ स्थावीरष्टञ्चे च पु० राजनि०
क्षीरी स्त्री क्षीर+अस्यर्थे अच् गौरा० ङीप् । (गिरिस्तोत्रा)
ख्याते वृक्षभेदे शब्दर० ।

क्षीरीय पु० क्षीरिणां वृक्षाणां ग्रीष्मः प्रधानत्वात् । वरपक्षे
चुक्छेदे मूलकाकारमूले असगन्धे वृक्षभेदे रत्नमा० ।

क्षीरीयौ स्त्री० क्षीरेण ई शोभां याति या-क गौ० ङीप्,
क्षीर+भा० भवार्थे ङञ् वा ङीप् । परमाक्षे वृक्षा०

क्षीरोद पु० क्षीरमिव स्वादु उदकं यस्य उदादेशः । दुग्धस-
छेदे “ततः क्षीरस्थिता तस्मात् क्षीरोदात्त पद्मजा”
शृङ्गपु० । क्षीरोदमन्यनकथा यथा

“मन्यान् मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तं वासुकिम् ।
दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् । अहश्च
तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकस । भविष्यत्यमृतं तत्र
तत्मानाद्बलवत्तरा । भविष्यत्यक्षणादेव अमृतस्य प्रमा-
वत । यूय सर्वे महावीर्या भुञ्जिष्य रणविक्रमा ।
इन्द्राद्यास्तु सहोत्साहाः स्थानलक्षिसहानरीन् ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र सद्यः । इत्युक्त्वा
देवदेवेन देवा सर्वे जगत्पतिम् । प्रणम्यागत्य निजयं
सन्नि कृत्वाय दानवैः । क्षीराब्धिमथने सर्वे चक्रु-
रुद्योगवृत्तमम् । बलिना चोद्धृतो राजन् । मन्दराख्यो
महागिरि । क्षीराब्धौ क्षेपितश्चैव तेनैकेन शपोत्तम ।
सर्वैर्विधिव प्रक्षिप्ता देवदेवैः पयोदधौ । वासुकश्च
ततस्तत्र राजन् । नारायणाश्रया । सर्वदेवहिताय वि-
ष्णुश्च स्वयमागतः । ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरा-
सुराः । समेत्य मिलभावेन क्षीराब्धे स्नानमाचिता ।
मन्यान् मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाऽप्य वासुकिम् । ततो
मथितुमारब्धा श्रूयते । तरसाऽमृतम् । विष्णुना स्वसभागे
तं वासुकेर्दानवाः कृताः । देवाश्च पुच्छभागे तं सन्ध-
नार्थं नियोजिताः । एवमुक्त्वा सन्ध्यासप्त मन्दराद्य प्र-
विश्य वै । आधारेण विना राजंसं दद्यात् सहसा हरिः ।
सर्वलोकाहितायैव कृत्वाऽप्यमभारयत् । आत्मानं च

तस्य. शिरसा धत्ते नारीव स्रक्षिक वृष । । नाना-

भाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च । क्षीरोदधेस्तू-
त्यितानि गन्धर्वैश्च सहस्रशः । एतान् दद्यात् तदोत्पन्ना
नत्वाश्चर्यं समान्विताः । अभवन् जातहृषींस्ते तत्र सर्वे
सुरासुराः । दैवपक्षे ततो मेघाः सस्यगुणैर्नित्यं संस्थिताः ।
क्षणाद्यया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति । विप-
निःश्वासवातेन वासुकेश्चार्कतापनात् । निस्तेजसोऽभ-
वन् दैत्या निर्धैर्याश्च महामते । ततः श्रीरक्षिता तस्मात्
क्षीरोदाद्भूतपङ्कजा । विभ्राजमाना राधेन्द्र दिशः सर्पाः
स्तेजसा । ततस्तीर्थोदके धृता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृताः ।
दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपञ्जिताः । देवपक्षे समी-
साद्य स्थिता क्षणमरिन्दम । हरिवक्ष्यन्ते प्राप्ता ततः
सा कभञ्जालया । ततोऽमृततण्डुलं पूर्णं गृहीत्वा पयसो-
निधेः । घन्वनरि ससुत्तस्यौ ।

क्षीराब्धितनया स्त्री इतः । लक्ष्म्यां इतस्यास्तस्मात्तत्वा-
त्तथात्वम् २ चन्द्रे पुं क्षीराब्धिरजशब्दे दृश्यम् ।

क्षीरावो स्त्री क्षीरमवति अश्व-अण् ङीप् । दुग्धिकायाम्
(दुग्धी) अमरः स्वार्थे क । तत्कार्थे । अस्याः पत्रच्छेदने
दुग्धवर्द्धयार्थमवहिर्भावात्तथात्वम् । सा च "वकलतल्य-
पता" सुभूतिः । [त्रिका०]

क्षीराह् पुं क्षीरमाहृत्यते स्मरते आ+हृ-क । सरलद्रुमे
क्षीरिका स्त्री क्षीरं तत्तुल्यस्वादोऽस्त्यस्य ठम् । राजादमे
२ पितृव्यस्पर्शे अमरः । "क्षीरिकायाः फलं पक्वं
गुरु विषमि शीतलम्" राजनि० । "क्षीरिकायाः फलं दृढं
बल्यं सिग्धं हिमं गुरु । तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्निक्षयदो
यत्नयासजित् भावपः । परमाद्रे भावपः कृताञ्जल्यम्
२१८०८० दृश्यम्

क्षीरिद्र माद्य न० "क्षीरिद्रुमाद्योत्तरसे विपक्वं तस्मैश्च
कल्कैः पयसा च सर्पि । शितोपलाङ्गं मधुपादयुक्तं
रक्तातिसारं शमयत्युदीर्यम्" अमृतसोक्ते चतुर्भेदे

क्षीरिन् पुं क्षीरं तत्तुल्यनिर्यासोऽस्त्यस्य ङनि । क्षीरतल्य
निर्यासयुक्ते इहभेदे च च भाषणं उक्तो यथा
"अपोधोदम्बराश्वत्थपारीपञ्चपादपा । पञ्चैते क्षीरिणो
हृष्टास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् । केचित्तु पारीपस्याने
शिरीषं नेतसं परे" वदन्तीति शेषः । "क्षीरहृष्टा हिमा
वर्ष्णी येनिरोगप्रदापङ्काः । हृष्टा कषायामेदोषू
विषपायनमायनाः । शोषपित्तकफाक्षणाः । सान्याम-
न्नाशियोजकाः । तत्पञ्चकं हिमं पाहि प्रचयोय
विषर्पजित् । तेषां पत्रं हिमं पाहि कफनाताकण्डुषु ।

विष्टभाष्यामजित् तित्तं कषायं सधुलेखनम् तद्गुणाः ।
२ हिमजायां तित्तदुग्धायां पीतदुग्धायां क्षीरिकायां स्त्री
ङीप् ङटा० "क्षीरिणी तित्तपीता च रेचमा शोक्ताप-
तुत् । क्रमिदोषकफघ्नो च पित्तज्वरहरी परा" राज-
नि० । २ वराहक्रान्ताया शब्दश्चि० ४ कुटुम्बिन्या ५ काश-
र्यां ६ दुग्धिकायां च राजनि० दुग्धिकाया पुं स्त्री शब्दश्च०
७ क्षुहीवृक्षे द्रव्यकण्डे ८ राजादम्याम् १० दुग्धपाषाणे
११ पुंस्ते १२ सोमसतायां १३ स्थालीवृक्षे च पुं राजनि०
क्षीरी स्त्री क्षीर+अस्त्यर्थे अच् गौराङ्गीप् । (शिरखोला)
ख्याते वृक्षभेदे शब्दः ।

क्षीरीय पुं क्षीरिणां वृक्षाणामीय प्रधानत्वात् । वरपण्ये
अनुक्छदे मूलकाकारमूले खसगन्धे वृक्षभेदे रत्नमा० ।

क्षीरेयी स्त्री क्षीरेण ई शोभां याति या-क गौः ङीष्,
क्षीर+वा० भवार्थे टञ् वा ङीप् । परमाद्रे वृक्षा०
क्षीरोद् पुं क्षीरमिव स्वादु उदकं यस्य उदादेशः । दुग्धस-
सुदे "ततः श्रीरक्षिता तस्मात् क्षीरोदाद्भूतपङ्कजा"
ट्संज्ञपु० । क्षीरोदमन्थनकथा यथा

"मन्यान् मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवै सहिता भूत्वा मथन्व क्षीरसागरम् । अहश्च
तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकस । भविष्यत्यमृतं तत्र
तत्पानाद्दक्षवत्तराः । भविष्यथ क्षणादेव अमृतस्य प्रमा-
वतः । यूयं सर्वे महावीर्या भुञ्जिष्व रणविक्रमाः ।
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलक्षिसहानरीन् ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः । इत्युक्त्वा
देवदेवेन देवाः सर्वे जगत्पतिम् । प्रणम्यागत्य निजयं
सन्नि कृत्वाय दानवैः । क्षीराब्धिमथने सर्वे चक्रु-
रुद्योगमुत्तमम् । दक्षिणा चोद्धृतो राजन् ! मन्दराख्यो
महागिरि । क्षीराब्धौ क्षेपितश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ।
सर्व्वीषधिशः प्रशिप्ता देवदैत्यैः पयोदधौ । वासुकिश्च
ततस्तत्र राजन् । नारायणाश्रया । सर्वदेवहितायैव वि-
ष्णुश्च स्वयमागतः । ततो विष्णुसमादेशास्तत्र सर्वे सुरा-
सुराः । समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धे स्तटमान्विताः ।
मन्यान् मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाऽप्य वासुकिम् । ततो
मथितुमारब्धा नृपते ! तरसाऽमृतम् । विष्णुना सप्तभागे
तु वासुकेर्दानवाः कृताः । देवाश्च पुष्कभागे तु मन्व-
मार्थं नियोजिताः । एवमुक्तं मन्वकास्तत्र मन्दराध प्र-
विश्यामै । आधारेण विना राजंसं दद्यात् सहसा हरिः ।
सर्व्वकोकहितायैव क्रूरैश्च पक्ष्मकारयत् । आत्मानं च

प्रवेशाय मन्दरस्य गिरेरथ । प्रविश्य धृतवान् शैल
 प्रयग्वरूपेण केगव । उपर्याक्रान्तवान् शैल प्रयग्वरूपेण
 केगव । चक्रे नागराजान् देवै साई जनाईभ ।
 अमरावश्यरूपेण दैत्यमध्ये च केगव । ततस्तं तत्परा-
 युक्ता समन्युः क्षीरसागरम् । यावच्छक्ता नृपश्चैव ।
 नमवन् साराधरा । मयमाने ततस्तस्मात् क्षीराब्धे
 रभयम् । कालकूटमिति ख्यातं चिन्मयान्तं वसुम्
 क्षीरोदतनय उ० ६० । १० चन्द्रे २० चन्द्रा स्त्री क्षीरोदता-
 दयोऽप्यत्र पु० स्त्री ।

क्षीरोदन पु० क्षीरेणोपसिक्तं क्षीरोदन "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा०
 स० दुग्धोपसिक्ते भक्ते "क्षीरोदन भुक्मयानुवाच" तं सु०
 क्षीव निरासे भा० प० सक० सेट् । क्षीयति अक्षीयोत् चिन्मी-
 व । निरास कृत्कार तत्र कफ०, मुखेन चोद्गारैर्भयम्
 तत्र सक० इति भेद ।

क्षु क्षुतो पु० (क्षान्ति) अटा० शक० सेट् । क्षीति क्षुत क्षुबन्ति
 अक्षावीत् क्षुजाय क्षिप्यति । उगलत्यात् किति कति क्ष-
 निट् क्षुतम् । क्षुतिः क्षुत्या । क्षयश्च "पुरा क्षुजाव जायुभम्"
 भट्टि । "ततस्तस्मात् क्षुजेषु अगाध्या" भावः "क्षुजा
 क्षुजा च भुक्ता च तिष्ठीव्योक्ताऽन्यत वच । पीत्वापोऽध्वेक्ष-
 माणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन्" । "क्षुपतीं कृष्णभावां
 वा" मनु । "क्षुतोत्पतनजम्भ सु" ति० ब० पुरा० ।
 "रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपालपुत्रा" क्षोरप० ।

अव + अवःस्थल अवधुना दूषणे "अवक्षुत केगपतकूटीटै"
 यम । अवक्षुतं उपरिष्ठतक्षुनेन दूषितम् । "पतिताक्ष-
 मवक्षुतम्" मनु "अवक्षुतम् उपरिष्ठतक्षुतम्" कुङ्कु-
 मव्योपसर्गपूर्वम् तत्तद्व्योत्यार्थयुक्तानुतौ ।

क्षु पु० क्षुद-त्रा० डु । १० अव निषण्ण "तज्जयदी मनसोवेनता
 वाग्ज्जोडाय वा धम्मणि क्षीरनीके" अ० ६।५।७, २२
 क्षण-हिवाया डु । २० सिद्धे एकाक्षरकोषे २० क्षमादिशब्दे
 क्षुभत्

क्षुण पु० क्षु-नञ् । अरिष्टवृत्ते शब्दच०

क्षुस्य ति० क्षुद-क्त । १० अम्यस्ते, २० विहने २० क्षणीकते च
 अटा० । "अभीक्ष्णमक्षुस्तयाऽतदुर्गमम्" "क्षुस्यं वद-
 न् करणेन वृक्षा" "क्षुस्य क्षण यदुपतैर्दिवसातिताम्"
 इति च भाष । "रेखाभात्रमपि क्षुस्यात्" रघु । "क्षुस्य-
 भिक्षुविपक्षकै" भट्टि

क्षुत् स्त्री क्षु-व प० भावे क्तिप् । क्षुते (क्षान्ति) क्षमर ।
 क्षुत न० क्षु-भावे क्त । क्षमयी (क्षान्ति) क्षमर क्षयशब्दे वि-

इति । क्षुतस्य शुभाशुभसूचकत्वं, वक्षनराजशक्तौ २०
 "अथ क्षुतास्त्य शकुनं क्रमेण महाप्रभाव प्रविभाय-
 यामः । नक्षत्रानि यस्याश्चक्रानाः समस्ता अगाधिनाना-
 दिव वनप्रसत्ताः । सर्वस्य सर्वत्र च सर्वकाले क्षुत न
 कार्यं क्षिपदेव शक्तम् । यात क्षुते तेन न किञ्चिदेव
 कुर्यात् क्षुतं प्राणहरश्च गन्तु । निषेधमघोऽक्षिप्य
 दक्षिणे च धनस्य दक्षिणकर्णदेशे । तत्पुष्टभागे कुर्यात्
 ईर्यदक्षिं क्षुत कदाचित् शुभमादधति । भोगाय वाम-
 न्नपण्यस्य, पृष्ठे कर्णे च वामे क्षिपित क्षयाय । सर्वधेना-
 भाय च वामनेत्रे जात क्षुतं स्यात् क्रमणोऽप्येव ।
 क्रमाक्षिपेध गमनस्य यिज्ञं कलि शम्भु क्षुतस्य परो-
 गम् । करोति रोगक्षयकर्मार्थं दीपप्रादिनाशश्च क्षुतं
 करोति । प्रागास्यपुंश्च परतोऽपरा स्यात् पुन पुन-
 र्जात एव जातम् । इडाक्षिप्योर्ध्वा कफतो वृद्धाहा
 जातं क्षुत केऽपि वदन्ति शक्तम् । आद्यतयोर्न क्षल-
 ने प्रयत्न क्षुतं प्रयत्नानि न भोजनादौ । भवेत् क्ष-
 क्षिप्यदि भोजनान्ते भवेत्तदायं न हि भोजनान्ते ।
 आदौ क्षुतक्षेत् शकुनैस्त किं जातानजातान् शकुना-
 क्षिप्यति । क्षुत क्षेपनात् न क्षययोऽक्षिप्य प्रयोजने
 यत्नकरोऽपि जातम् । क्षुत क्षेपनादिनिवृत्तवश्यं
 वार्यान्तेनापि मनमदोषम् । तस्मादुपेक्ष न विषय-
 सेन क्षुत यतश्चाय फलं विवर्ते" । इति ।

"क्षिप्याय क्षुण्य वक्ष्ये क्षमेत् पूर्वै महाफलम् । क्षान्ते-
 ने शोकसन्तापी, दक्षिणे हानिमाप्नुयत् । नैर्क्षते शोक-
 सन्तापी, मिटाक्षयैव पश्चिमे । अक्ष प्राप्नोति वायव्ये,
 उत्तरे कक्षहो भवेत् । ईशाने मरुत् प्रोक्तं, प्रोक्तं
 क्षिप्याफलाफलम्" गारुडपु० ६० अ०

तिथित० वर्षक्षत्यवाक्यम् "पितं ब्रह्मवि, कावैर्विदितवत्
 शक्ते, क्षुताये भय, वास्यामन्निभय, क्षुरद्विषि क्षिप्य, क्षां
 क्षुतामये । वायव्यां वरवक्ष्मन्वसक्षिप्य, दिव्याङ्गना
 क्षोत्तरे, ईशान्यां मरुत् क्षुवं विगदितं दिग्बलक्ष क्षुजने ।
 क्षोरीरते क्षुतेऽध्वेक्षुः केचिन् क्षोविदा" इति ।
 क्षिपितस्य क्षुभसूचकत्वा वक्ष्यामहे शब्दे दाने भोजने
 व ससंयजे । विवर्ते च विवर्ते च क्षुतं क्षुभस्य शोभनम्
 क्षतनिमित्तं शुद्धिर्वाच्यत क्षुतव्यम् वक्ष्यामहे वाच्यं
 "क्षुता पीत्वा क्षुते क्षुभे भुक्ता वक्ष्योपपद्यते । आचानं
 पुनराचामेत् वासोविपरिभाय च" । अमरौ क्षति
 "क्षुते निधीयते क्षुभे परिधानेऽप्युपातने । क्षुभस्य पुन

नाधामेत् दक्षिणं अथर्वं सृष्टेत् । अन्येक्षते औपशब्द-
प्रयोक्तः यथा मदनपरिजातप्लवम् 'जीवेति चवतो
ब्रूयात् जीवेत्युक्ते त्वया सहेत' 'चुतोत्पतनजृम्भाच्च
जीवोत्तिष्ठान्निध्वनिः । शरीरपि च कर्मव्योहान्यथा
प्रज्ञाया भवेत्' ति०त० । 'दीर्घांशुकृतं चतुर्दीर्घं युगपद्वि-
विपिण्डितम् काशीसंस्त्रीलक्षणे । असयुतसुखस्य सुत-
करण निषिद्धं यथा विष्णुध० 'नासृष्टस्तस्य कुर्याद्वा-
च्युष्मा तथा चतुर्म्' । 'स्त्रैर्नत प्रतिचुतमिवोपगुह्यते' भाव-
ताजकोक्तायाम् अरिहटौ अरिशब्दे ३५५५ विवर्ति-
'चुताखण्डा न शुभंतदापि' । 'चुतहट्या रिपोर्भ-
यस्' नीलक० ।

चुतक पु० चुताय बाधु कन् । राजिकायाम् राजनि० ।
चुताभिजनन पु० चुतमभिजनयति अभि+जन्-णिच्-ल्यु ।
(रा३) कणसर्पभेदे अमरटीकायां स्त्री

चुतकरी स्त्री चुत करोति कृट् ङीप् । सर्पांशोः चं शब्द-
चुद् गतो निघ० भा० प० सक० सेट् । चोदति अचोदीत्
चुचोद् । 'उत चोदति रोदसी महिषा' ७, ८१, १, चो-
दल आपो रिण्यते, वनानि ४०५, ५८, ६०

चुद् मेघये रूपा० उभ० सक० अनिट् हरित् । चुचति अ-
चुदत् अचोत्सीत् अचुत् । चुचोद् चुचुदे । चुसु
चुन्दन् चुन्दान् । चोद । 'चुसुभिन्नविषयकै' चु-
नन्नि सर्पांश्च पाताले' भट्टिः । 'ते चं व्याघ्रिपुरसौत्सव' १
'अनुचडाजिकुम्भरम्' भट्टिः । 'वठः सख्यसख्यसादा-
सङ्गलचोदयते' नैषधम् । उपसर्गपूर्वस्तु तत्तद्वोत्थार्थं
युक्ते मेघये । [कविक० ।

चुद् स्त्री चुद-सम्भ० भावे क्तिप् । चूर्ध्वे 'चुदिर चदि'
चुद् त्रि० चुद-कर्त्तरि रक् । १। उपशब्दमेरुः १०० अक्षरे च
सेटि । ५। दरिद्रे हेम० । ६। तण्डुलीयशाके पु० संक्षिप्त-
शा० 'चुद्द्रेऽपि नूनं अरस्य प्रपन्न' कुमा० 'चुद्वा संलास-
मेते विजहत् हरय' शा०द० । 'कामात्मा विषय चुद्'
मनु । तत अतिशयने इहन् रयस्यन् रसोपे शुष्ण० ।
चोदित चोदीयस अतिशयकपणादौ त्रि० । 'हृत्स-
हाय कार्यानि चोदीयानपि गच्छति' भाव०

चुद्रकण्टकारी स्त्री नि० क० । अग्निदमनी, चै राजनि०
चुद्रकण्टकी स्त्री चुद् कण्टकं वसा गौ० ङीप् । १। हृ-
त्वाम् भावप्र० चुद्भगण्टकीति वा पाठः

चुद्रकण्टिका चुद् कण्टकं वसाः टाप् अत इत्थम् ।
कण्टकारिकायाम् शब्दचि० ।

चुद्रकमानस न० काशीरदेशे कङ्कुमोत्पत्तिस्थानभेदे ।

'काशीरेषु सरोवाम्ना दिव्यं चुद्रकमानसम्' सुशु०

चुद्रकम्बु पु० कर्म० । कम्बूके (शासुक) । हेमच०

चुद्रकारवेत्ती स्त्री कर्म० । यनकाख्यस्त्रीभेदे राजनि०
श्रु० । चुद्रकारलिकाप्यत्र राजनि०

चुद्रकुलिश पु० नि० कर्म० । वैक्रान्तमणौ राजनि०

चुद्रकुष्ठ न० कर्म० । सुवृताद्युक्तेषु एककुष्ठादिषु एकादश
कुष्ठभेदेषु कुष्ठशब्दे विवर्ति । [चुरे राजनि०

चुद्रक्षुर पु० चुद्रक्षुरस्येवाकारोऽस्तस्य चच् । चुद्रमो-
चुद्रगोक्षुरक चुद्रगोक्षुरमिव कायति कै-क (छोटगोक्षुरे)
गोक्षुरभेदे राजनि० [किङ्किण्याम् (बुद्धुर) अमर०

चुद्रघण्टिका स्त्री घण्टा+अस्थार्थे कन् घण्टिका कर्म० ।

चुद्रघोली स्त्री नि० कर्म० । १। चिरिक्किंकाचुमे राजनि०

चुद्रचक्षु पु० चुद्र चक्षु रियाकारोऽस्य । सुपभेदे राजनि०

चुद्रचन्दन पु० नित्य कर्म० । रक्तचन्दने राजनि०

चुद्रचिर्मटी स्त्री नि० कर्म० । गोपालकर्कट्यां राजनि०

चुद्रचूड पु० स्त्री चुद्रा चूडा यस्य (गुणसालिक) अगभेदे शब्दच०

चुद्रजन्तु पु० कर्म० । 'चुद्रजन्तुरनस्थि' स्यादथ
वा चुद्रएव वा । यत वा प्रवृत्तौ येषां केचिदान् कुला
दपि इत्युक्ते स्वत्ये १। जन्तौ । १। यतपद्यां शब्दमात्रा

चुद्रजम्बू स्त्री कर्म० । भूमिजम्बूयाम् शब्दचि० ।

चुद्रजातीफल पु० कर्म० । अमरके राजनि०

चुद्रजीरक न० कर्म० । कणजीरके, सुगन्धे शब्दच०

चुद्रजीवा स्त्री कर्म० । जीवनीहृत्ते राजनि०

चुद्रतुलसी स्त्री नि० कर्म० । वर्षरीभेदे राजनि०

चुद्रदंशिका स्त्री नि० कर्म० । (छोटदंश) दंशभेदे जटा०

चुद्रदुरालभा स्त्री नि० कर्म० । स्वल्पदुरालभाभेदे राजनि०

चुद्रदुस्यर्षा स्त्री नि० कर्म० । अग्निदमनीहृत्ते राजनि०

चुद्रधात्री स्त्री नित्य कर्म० । कर्कटहृत्ते राजनि० ।

चुद्रधान्य न० कर्म० । तण्डुधान्ये कङ्कुप्रभृतौ भावप्र०

'चुद्रधान्यं कुधान्यञ्च तण्डुधान्यमिति कृतम् । चुद्रधान्यं
मनुष्यं सप्तात् कषायं लघु लेखनम् । मधुरं कटुकं पाके
रूक्षञ्च क्लेदयोगकम् । शानकत् नद्विदकञ्च पित्तरक्त
कफापहम्' तदगुणा उक्ता ।

चुद्रनासिक त्रि० चुद्रा नासिकाऽस्य । सुखनासिके (सांदा)

चुद्रपत्रा स्त्री चुद्र पत्रं यस्याः टाप् । चाङ्गेर्याञ्च (चुको
पालङ्ग) । चारा० । स्वल्पपत्रात्वमिति त्रि० । गौरा०
ङीप् । १। वचायां स्त्री राजनि० ।

सुद्रपनस पु० नि० कर्म० । नकुचे (माँदार) राजनि० ।
 सुद्रपस्य पु० सुद्रं पर्यमस्य । १ अर्जके वर्षरीभेदे राजनि० ।
 २ स्वल्पपत्रयुक्ते नि० । [सुपभेदे राजनि० ।
 सुद्रपाषाणभेदा स्त्री नि० कर्म० । गिरिभवे कन्दरोखे
 सुद्रपिप्पली स्त्री नित्यं कर्म० । वनपिप्पल्याम् राजनि०
 सुद्रपृषती स्त्री नित्यं कर्म० । सुष्यविचित्रविन्दु युक्ताया पृ
 षत्यां सृगीभेदे "पृषती सुद्रपृषती स्त्र्युचपृषती मैत्रा-
 वरुण्य" यजु० २४, २, अत्रत्यवेददीपे उक्तार्थकता दृष्ट्या
 सुद्रपोतिका स्त्री नि० कर्म० । मूलपोतिकाया राजनि० ।
 सुद्रफल(क) सुद्र फलमस्य वा कप् । १ जीवनवृक्षे शब्द-
 च० । २ भूमिजम्बुवृक्षे शब्दमा० । कवभाषे । ३ इन्द्र-
 वारुण्या ४ गोपालकर्मकायां ५ अग्निदमन्या ६ कण्टकारि-
 कायां च स्त्री राजनि० टाप् ।
 सुद्रभण्डाकी स्त्री नि० कर्म० । वृद्धत्याम् राजनि० ।
 सुद्रमत्स्य पु० कर्म० । स्वल्पमत्स्ये (छोटमाँक) "सुद्रमत्स्यो
 'सादुरसा दोषयविनाशना । लघुपाका रचिकरा' १
 सर्वदा ते हिता मता । अतिरुचिः पु स्त्र्यहरा रच्या
 काशानिलापहा" भावप्र० नदगुणा उक्ता ।
 सुद्रमुस्त स्त्री नि० कर्म० । कमेरुचुमे राजनि० ।
 सुद्ररोग पु० कर्म० । सुत्युतोक्ते चतुश्चत्वारिंशत्स्वल्परोगभेदे यथा
 "अथातः सुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्याम । समासेन
 चतुश्चत्वारिंशत् सुद्ररोगा भवन्ति । तद्यथा अजग-
 त्तिका यवप्रख्याऽन्वालजी विष्टता कर्ष्मपिका पलभीक
 मिन्द्रहृद्वा पनसिका पाषाणगर्दभो जालगर्दभ कक्षा
 विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्प कुनखोऽनुशयौ विदा-
 रिका शर्कराऽर्बुद पामा विशर्शिका रकसा पाददारिका
 कटरमलसेन्द्रलुपे दारुणकोऽरु पिका पलित मसूरिका
 यौवनपिडका पक्षिनीकण्टको जलमणिर्मगकशर्म
 कीलक्षितकालको न्यच्छ व्यङ्ग परिचर्शिकाऽवपाटिका
 निरुद्धप्रकसो निरुद्धगुटोऽहिपूतन हृषणकच्छ गूदश्च श-
 खेति । स्निग्धा सवर्णा अघिता नीरुजा सुहृसंज्ञभा ।
 कफवातोत्थिता सेया बालानामजगत्तिका । यवाकारा
 सुकठिना अघिता मांससम्भृता । पिडका श्लेष्मवतान्ध्या
 यवप्रत्येति २ सोच्यते । वनामवक्त्रा पिडकासृजता परिमण्ड-
 लात् । अन्वालजी २ मत्स्यपूयां तां विद्यात् कफवातजाम् ।
 विष्टतास्या महादाहा पकोडुम्बरसंज्ञिभाम् । विष्टता-
 मिति ४ ता विद्यात्पिस्तोत्यां परिमण्डलात् । अन्ययः पक्ष
 वा पङ्क्वा दारुणा कक्षपोक्षता । कफानिलाभ्यासहृतां

विद्यात्ता कक्षपोक्षमिति । पाणिपादतले सम्भौ यीवाया-
 भैर्जलत्वात् । अन्यैर्बलभीकवदस्तु शनैः समुपचीयते ।
 तोदक्ते दपरीदाहकण्डूभङ्गिर्गर्हते । व्याधिर्बलभीक ६
 इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः । पक्षपुष्करधन्मध्ये पिडकाभि-
 समाचिताम् । इन्द्रहृद्वा ७ ता विद्याहातपत्तोत्थिता
 भिषक् । कणोपरि समन्ताद्वा पृष्ठे या पिडकोयस्क ।
 शालूकवत्पनसिका ८ ता विद्यात् श्लेष्मवातजाम् । हनु-
 सम्भौ समुद्भूतं शोफमल्यरुज स्थिरम् । पाषाणगर्दभ ९
 विद्यादुवलासपत्रमात्मकम् । विसर्पपत्रमर्पति यो दाह-
 ज्वरकरस्तु । अपाक श्वयधु पित्तात्स ज्ञेयो जाल-
 गर्दभ १० । वाङ्मार्गसंज्ञासु कण्डूस्फोटा सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपात्संभूता कक्षा मिति ११ विनिर्दिशेत् । अग्निद-
 र्गधनिभा स्फोटाः सञ्चरा रक्तपित्ततः । कश्चित्कर्तव्यं वा
 देहे सृता विस्फोटकाः १२ इति । कक्षाभागेषु ये स्फोटा
 जायन्ते सासदारणा । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्पपावक-
 संज्ञिभा । सप्ताह्वाद्वा दशग्राहा पचाद्वा ज्वलि मान-
 वम् । ताम्बिनीरोहिणी १३ विद्यादसाध्यां संज्ञिपाततः ।
 नक्षत्रासमधिष्ठाय पित्त वायुश्च वेदनाम् । करोति दाह-
 पाकौ च त व्याधि चिप्प १४ सादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्य
 तथोपनम्नमित्यपि । अभिघातात्पुटो यो नखो रूक्षोऽ-
 सित स्वर । भवेत्तु कुनख १५ विद्यात्कुलीनमिति संज्ञि-
 तम् । गम्भीरामल्यसरभा सवर्णांशुपरि स्यताम् । कफा-
 टन प्रपाकान्ता विद्यादनुशयी १६ भिषक् । विटारीकन्द-
 वटृत्तां कक्षापङ्कजसंज्ञिपु । रक्ता विटारिका १७ विद्यात्
 सर्वजां सर्वलक्षणां । प्राप्य मांससिरास्त्रायुक्षेत्र
 मेदस्तथाऽनिलः । अन्यैर्कृष्यन्ति मिश्रोऽसौ मधुसर्पि
 र्वसानिभम् । स्रवत्याकावमत्यर्थं तत्र वृद्धि गतोऽनिलः ।
 मांस विशेषतः अघितां शर्करा जनयेत्तु न । दुर्गन्ध
 क्लिप्तमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिरा । सवर्णि सृष्टा रक्त
 तद्विद्याच्छर्कराऽर्बुदम् १८ । पामा विशर्शिका १९ २० कुष्ठेषु
 रकसाः २१ च प्रकीर्तिता । परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थ-
 रूक्षयोः । पादयो कुरुते दारि २२ सरजां तलसंज्ञिताम् ।
 शर्करोन्मथिते पादे जले वा कण्टकादिभिः । मेदोरक्ता-
 नुगैश्चैव दोषैर्वा जायते श्लेष्माम् । स कील कठिनो
 अन्यैर्निम्नमध्योक्षतोऽपि वा । कोलमात्रं सरुक्ष्मावो जा-
 यते कटरस्तु २३ स । क्लिप्वाङ्गुल्यनरौ पादौ कण्डूदाह-
 रगन्धितौ । दुष्टकर्मसंज्ञादस्य २४ त विनिर्दिशेत् ।
 रोमकूपानुगे पित्त वातेन सृष्टं सूक्ष्मं तम् । प्रस्थावयति

रोमाणि तत' लोप्या सशोणिते । रुणञ्चि रोमकूशांस्तु
ततोऽन्येषामसम्भवः । तदिन्द्रुप्रं २५ खानित्यं रुण्येति
च विभाज्यते । दारुणा कण्डुरा रुक्षा केशभूमिः प्रजा-
यते । कफवातप्रकोपेण विद्याहारणकन्तु २६ तम् । कण्डुं पि
मण्डवक्त्राणि वज्रक्रेदानि मूर्धनि । कफासृक्कमिकोपेन
पृथ्या विद्यादरुं विकाम् २७ । क्रोधशोकत्रयमहत शरीरोष्मा
शिरोगत । पित्तञ्च केशान् पचति पलितं २८ तेन जायते ।
दाहज्वररुजावन्तस्तम्भः स्तोटा सपीतका । गालेषु
वदने चान्त्विक्षेयास्ता मसूरिका २९ । गालमलीकण्टक-
प्रस्थाः कफमस्तशोणिते । जायन्ते पिठका यूना ३० वक्त्रो
या मण्डविका । कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डु मत्याण्ड-
मण्डलम् । यद्विनीकण्टकप्रस्थैस्तदाख्यं ३१ कफवातजम् ।
नीरुज समस्तजं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं रक्तमो-
घञ्च स्रवणं जलमणिं ३२ विदुः । अवेदनं स्थिरश्चैव यस्य
गालेषु दृश्यते । माषवत्कण्डुपुपुनसनिनाम्नकश्चिदि-
येत् । सस्रव्याननिदानाभ्यां चर्माकील ३३ प्रकीर्तितम् ।
कृणानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । यात-
पित्तकफोद्रेकास्तान् विद्यात्तिलकावकान् ३४ । मण्डलं मण्ड-
लस्य वा श्यामं वा यदि वा सितम् । सहजं नीरुजं
गाले न्यच्छेदमित्यभिधीयते । क्रोधायासप्रकुपितो वायु
पित्तेन संयुत । सहसा स्रवमाणस्य मण्डलं विस्फुजे-
त्ततः । नीरुजं तनुकं श्यावं वृक्षे व्यङ्ग्यं ३५ तमादिशेत् ।
मर्द्दनात्पीडनाद्वापि तथैवात्यभिघाततः । मेद्वचर्म
जदा वाक्चर्मजं चर्चतश्चर । तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म
प्रतिनिवर्तते । मण्डरचस्तोकोऽथ पान्यरूपेण जन्वते ।
अवेदनः सदाहस्य पाकञ्च प्रजति कश्चित् । सारताग-
न्तुसम्भूतां विद्यात्ता परिवर्त्तिकाम् ३६ । सकण्डु
कठिना चैव सैव श्लेष्मसृष्टिता । अलीयर्षी यदा
हर्षाहालां गच्छेत्स्त्रियं नरः । हृत्ताभिघातादथ वा
चर्मण्युद्धर्त्तते बलात् । मर्द्दनात्पीडनाद्वापि शुक्रने-
गविघाततः । यस्यावपाद्यते चर्मं तां विद्यादवपाटि-
काम् ३७ । वातोपसृष्टमेवन्तु चर्मं रंजयते अपिम् ।
मण्डिचर्मोपमवन्तु मूलस्रोतोऽप्यह्नि च । निरुद्धप्रकसे
तमिन्द्रधारमवेदनम् । मूलं प्रवर्त्तते अलोर्म्येष्वपि च
विदीर्यते । निरुद्धप्रकसे ३८ विद्यादवपाटिका ।
वेगवन्धारणाद्वाहर्त्तितो गुदमानितः । निरुद्धमह-
रुद्रोत्तं कश्चिद्धार करोति च । मार्गस्य वीर्यप्राप्तं कश्चिन्
शरीरे तद्व गच्छति । वज्रिचक्रगुदं ३९ व्याधिभेगं विद्यात्

उत्तरम् । शङ्खमूलसमायुक्तोऽधीतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्निग्धस्य स्नायमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः
क्षिप्रं स्तोटास्रावश्च जायते । एकीभूतं ग्रन्थिर्गौरं तं
विद्यादहिपूजनम् ४० । सुनोत्पादनहीनस्य मन्त्रो वृषण-
संश्रितः । प्रक्षिद्यते यदा स्नेदात्स कण्डू जनयेत्तदा ।
ततः कण्डूयनात् क्षिप्रं स्तोटास्रावश्च जायते । प्राकृष्ट-
वृषणकण्डू ४१ तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् । प्रवाह्यस्यातिसारा-
भ्या निर्गच्छति गुदं बहिः । कण्डुवर्णदेहस्य तं
गुदं शमादिशेत् ।

चुद्रल त्रि० चुद्रा चुद्रोगाः सन्त्यस्य विष्णा० च ॥ चुद्र
रोगयुक्ते

चुद्रवर्षरा स्त्री निन्दकर्म० । वरटायां राजनि०
च द्रवक्षी स्त्री निन्दकर्म० । मूत्रपोतिकायाम् राजनि०
च द्रवार्त्ताकिनी स्त्री नि० कर्म० । श्वेतकण्डकार्या राजनि०
चुद्रवार्त्ताकी स्त्री नि० कर्म० । वृहत्याम् जमर
चुद्रशङ्ख ५० नित्य कर्म० । शङ्खवस्त्रे (जोडडा) कमरटीका
च द्रवर्करा स्त्री नि० कर्म० । यावनाजशर्करायाम् राजनि०
चुद्रशाहूल ५० स्त्री नि० कर्म० । चुद्रव्याघ्रे (चितावाग)
राजनि० [वति त्रि०
चुद्रशीर्ष ५० चुद्रं शीर्षमस्य । मयूरयिष्ठावर्ध, २ सत्यशीर्ष-
चुद्रशक्ति स्त्री नि० कर्म० । जलशक्तिकायाम् । सार्धं क
तत्त्वैवार्धे राजनि०

चुद्रश्यामा स्त्री नि० कर्म० । कटभीष्टे राजनि०
चुद्रश्लेष्मातक ५० नि० कर्म० । भूर्कुदारकण्डके राजनि०
चुद्रशास ५० कर्म० । श्वारोगभेदे

“चुद्रकर्मनकम्बिखो महानूर्ध्वं पद्मभा भिद्यते च महा-
व्याधिः श्वासकोविशेषतः । प्राप्नुयं तस्य कृतीडा भ-
क्तहेमोदरतिः परा । श्वानाहः पार्श्वयोः मूल वैरस्य
वदनस्य च । किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते ।
निषण्णस्यैति शान्तिश्च स चुद्र इति संश्रितः” इत्यु०

“रुक्षायासोद्भवः कोष्ठे चुद्रवातवदोऽयन् । जुष्टश्चासौ न
शोऽत्यर्थं दुःखेनाह्वयमाधक । हिनिस्ति न च गात्राणि
न च दुःखं वर्धयते । न च भोजनपानानां निरूप-
णुचितां गतिम् । मेन्द्रियाणां वप्राश्चापि काञ्चिदु-
त्पादयेद्भुजम् । स साध्यः चक्रो बहिनः सर्वं चावप्राक्त-
वक्ष्या” भावः

चुद्रश्लेष्मा स्त्री सुसुतोक्तं चर्मादिमण्डले श्लेष्मोपधिभेदे श्वानेन्द्र
श्लेष्मो चुद्रश्लेष्मता महाश्लेष्मादि” इत्युतः

जुद्रसहा स्त्री सह-अच जुद्रस्य सहा इत० । १। उद्रपण्याम्
२। माञ्जिरगन्वायाञ्च राजनि०

जुद्रसुवर्ष न० नि० कर्म० । पित्तले राजनि०

जुद्रहिङ्गुली स्त्री कर्म० । १। कण्टकायाम् । स्त्रायै क
अणो छत्रे टाप् । अत्रैपार्थे शब्दच० ।

जुद्रा स्त्री जुद-रक् । १। नेत्यायाम्, "जुद्राधितभवना" काद०

२। कण्टकायाम्, ३। सरघायाम्, अमर ४। मक्षिकामात्रे,

५। चाङ्गेय्याम्, ६। हिस्त्रायाम्, हेमच० ७। गवेधुकाया (गह-

गह्वेधान) रत्नमा० द्वादरतायाम्, शब्दर० "जुद्राभि-

रजुद्रतराभिराकुचम्" भाष० "जुद्राभि सरवाभि"

भङ्गि० ध्वङ्गायाञ्च । जुद्राभि निर्हत्तम् अण् । जौद्र

मधुनि "स जौद्रपटलैरिव" रघु [कायाम् राजनि०

जुद्राग्निमन्य पु० कर्म० (कोटगणिकारी) स्वल्पगणिकारि-

जुद्राञ्जन न० सुष्ठुतोक्ते अञ्जनभेदे "गोमूलपित्तमदिरा गन्धवा-

लीरसे पचेत् । जुद्राञ्जनं रसे चान्यतयजत् कौफलेऽपि

वा । गोमूलावधार्यमन्यपिप्लीखौद्रकटफलं सैन्धवो-

पहितं सुज्ज्रासिंहित वेणुगङ्गरे । मेदो यकदुहृतश्चाजं

पिप्पल्यः सैन्धव मधु । रसमामलकश्चापि पक्वं चम्पगनि-

घापयेत् कोये खदिरनिर्मले तद्वत् जुद्राञ्जनं हितम्" ।

जुद्राण्डमत्स्यसंघात पु० जुद्राणामण्डमत्स्यानामण्डा

भिनवजातानां मत्स्यानां संघात । (पेंवार भा०क)

पोताधाने अमर०

जुद्रादिकषाय पु० अक्रुदतोक्ते कषायभेदे "जुद्राक्षता

मागरपुष्कराङ्गयैः कृत कषाय कफमारुतोद्भवे । सन्धा-

सकासाक्षिपात्राङ्गभवे ऊवरे त्रिदोषप्रभवे च गच्छते"

जुद्रापामार्ग पु० नि० कर्म० । रक्तापामार्गे राजनि०

जुद्राकमलसत्र पु० जुद्रामलकस्य संघेव संघा यस्य ।

कर्कटहस्ते राजनि०

जुद्रास्त्र पु० नि० कर्म० । कोपान्ते राजनि०

जुद्रास्त्रपनस पु० नि० कर्म० । नकुच त्रिका०

जुद्रास्त्रा स्त्री अस्त्रा अमरसा कर्म० । १। चाङ्गेय्याम्

हारा० (चुकोपाङ्ग) स्त्रायै क० तत्रैपार्थे । २। श्याण्डु-

ल्याम् राजनि०

जुद्रिका स्त्री जुद्रैव क० । दंशे(डंश) राजनि०

जुद्रीय लि० जुद्र+उत्कारा० चतरय्याम् क० । जुद्रनिर्हत्तादौ

जुदेङ् दी स्त्री नित्यकर्म० । यवासे राजनि०

जुदेवाङ् पु० कर्म० । गोपाङ्ककस्याम् राजनि०

जुदोदुस्वरिका स्त्री कर्म० । काकोदुस्वरिकायाम् राजनि०

जुदोपोदिका स्त्री नि० कर्म० । मूलपोतिकायाम् राजनि०

जुदोलूक पु० स्त्री कर्म० । ललूके राजनि०

जुध जुध्वायां दिभा० पर० सक० अनिट् लुदित । जुध्वाति

अजुधत् । जुधोष जुत् । जुधा जुधितः । जुधित्वा ।

"जुध्वाङ्गोयय आसृतिदा ऋ० १.१.४, ७, वा जुध्वा-

ङ्पत्" अथ० २.२६, ४, जुध्वाङ्गोययसन् व्याका० ।

"जुधित्वा पतिभिर्वनम्" भट्टि । जुधाजातास्य तारका०

इतश्च । जुधित सजातजुधे त्रि०

जुध् स्त्री जुध्-भावे सप० क्तिप् । १। जुध्वायाम् । कर्म० चि

क्तिप् । २। अस्ते निब० पाठान्तरम् । "यस्य राक्षस्य विषमे

ओलिय सीदति जुधा" मनु० हलन्तत्वात् वा टाप् ।

जुधापयस् स्त्री जुधार्सः । "वा देवो सर्वमूतेषु जुधा-

ङ्मेष सस्थिता" देवीमा० । जुधा च प्राञ्चिना स्वाभा-

विकटः सहेतुर्थयोक्तं सुष्ठुते "स्वाभाविका जुत्-

पिपासाजराकृत् जुद्रा प्रभृतय" । इयञ्च प्राञ्चिनाः

यवाङ् शा० ति० "जुध्वा च पिपासा च प्राञ्चस्य, वनसः

जुतो । शोकेनोद्गी, गरीरस्य जराकृत्, वङ्गव" ।

जुधा काव्यां च यवा

"आधयो निर्जिताः सर्वे जुध्वा अपचक्षन् । जुध्वा

सकटी कम्बी तच्चैवाङ्गुतो नर । जुधार्तो न विरा-

जेत प्रेतवत्पितो अन्धाम् । स्त्रीरत्नं विविधान् भोगान्

वञ्ज्यायामरन्ध्रानि च । न चेच्छति नरः किञ्चित् जुध्वा

ककुषीकृत" । यवा भूमिगततोयं रविरश्मिभिः शुष्कति ।

गरीरस्यकां घातः शुष्कते जाठरास्मिना । न च्छेति

न चाप्राति चक्षुषा न च पश्यति । दृष्टते नेपते मूढः

शुष्कते च जुधार्ति । मूलस्य बधिरत्वञ्च जडाब्जतन्तु

पङ्कताम् । रौद्रं मर्यादहीनत्वं जुधा सर्वं प्रवर्णति ।

भगिनीं जगनीं पुत्र भाव्यां दुश्चरतं तथा । आतर

स्वजनं वापि जुधाविटो न विद्वति" ।

जुधाकुशल पु० ७त० । विलान्तरहस्ते राजनि०

जुधाभिजनन पु० जुधामभिजनयति अभि + जन + चिच्

ल्यु । १। राजिकाया अमर । २। जुधाजननमात्रे त्रि०

जुधालु त्रि० जुध्-वा० आसुच् । जुधावुतो

जुधावत् त्रि० जुधा-असुच् जुधा सध्वतयाऽङ्गुला वा मत्त-

प० मस्य व । १। जुधावुतो क्षियां डीप् । भैषज्यरत्नाव-

ल्युक्ते २। शुटिकाभेदे स्त्री "रसाद्योन्यकाभाश्च त्वपुर्ण

त्रिफला वचा । यमानी जतपुष्पा च चविक्का जीरकह-

यम् । प्रत्येकं पञ्चमेवान्तु जयटिकायां पुनर्नवा । भाषक

मन्त्रिकेन्द्रकेशराजसुदर्शना । दण्डोत्पला विहङ्गनी
जामादरक्तचन्दनम् । शङ्खापामार्गकुलका मण्डूकश्च
पलाङ्कम् । आर्द्रफस्य रसेनाय गुहिका संप्रकल्पयेत् ।
यदरास्थिसमाञ्चिता भक्षयित्वा पिबेदनु । वारि भक्तं ज-
लञ्चैव प्रातस्तथाय मानव । वटी क्षुधायती नाम
सर्वाजीर्ययिनाग्नी । अग्निश्च कुरुते टीप भक्षकश्च
नियच्छति । अन्धपित्तश्च शूलश्च परिणामकतश्च यत् ।
तत् सर्वं शमयत्याशु भास्करस्तिमिर यथा । मस्करं
वर्जयेदन्नमिगेपात् क्षीरशर्करे ।

क्षुधासागररस पु० भेषज्यरत्नावलुक्ते औषधभेदे
“त्रिकटु त्रिफला-चैव तथा लयणपञ्चकम् । चारलयं
रसं गन्धं भागैकं पूर्वं वदुमिषक् । गुञ्जामात्रां वटीं कुर्या-
ज्ज्वलं पञ्चभिः सह । क्षुधासागरनामायं रसः क्षुर्येण
निर्मितः । [चमरः] “अन्नस्य क्षुधितः पातम्”

क्षुधितं त्रि० क्षुधा + जाताऽस्य तार० इतच् । क्षुधायुक्ते
क्षुधुन पुंस्त्री क्षुध-उन क्तिञ् । स्तेज्ज्जातौ उज्ज्वल० ।

क्षुप मदे सौ० पु० अक० सेट् । क्षोपति अक्षोपीत् क्षुप्ते
“स सृष्टक्षुपयतः” भा० आ० १७१४०

क्षुप पु० क्षुप-क क्षु-पक् वा । सुखशाखागिणे हस्ते चमरः ।
यासुदेवस्य सत्यभामाया गर्भजातपुत्रभेदे । “अग्निरे
ब्रह्मभामायां भातुर्भैरवः क्षुपः” हरिव० १६५० ।
इक्ष्वाकुपितरि शराजभेदे च पु० । “आसीत् कतयुगे
तात । मनुर्दण्डधरः प्रभुः । तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रस-
न्निरिति विभुतः । प्रसन्नेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्येव
संज्ञितः । क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुः” भा० आ० १५० । ४६४-
कापचिमखे ४५वर्तभेदे ।

“वभो रैवतकः शैलो रम्भसानुगुहाजिरः । पूर्वस्यां
दिशि लक्ष्मीगन्तु मणिकाञ्चनतोरणः । दक्षिणस्यां ल-
तावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते । इन्द्रकोटपतोकाशं पञ्च-
मस्यां तथा क्षुपः” हरि० १५७० ।

क्षुपडोडमुष्टि पु० दोषवति दुर्ल-उत्क्षेपे अच् ताडयोसुष्टि
रस्य पुष्टो० कर्म । विषमुष्टिक्षुपे राजनि०

क्षुब्ध पु० क्षुभ नि० करणे क्तः । ॥ मन्वानदण्डे हेम० “सुधैव मन्द-
रक्तक्षुभिताम्भोधिवर्चना” भाष० “क्षुभयुक्ते त्रि० “पाशो
परिपदे जत्वा मोनि विज्ञेन ताडयेत् । बाहुभ्यां धारयं
गाढं बन्धोऽयं क्षुब्धचक्रः” रतिम० उक्ते शरतिवन्धभेदे पु०

क्षुभ वक्षोचने भा० आ० ४४० सेट् कृदित् । क्षोभते अक्षुभत्
पुष्पभोजोभम् । क्षोभः क्षोभम् क्षोभी “तामसौ नापि-

चाक्षुभत्” नाक्षुभश्चाक्षोभ्रातः” भट्टिः । क्षुब्धः क्षुभितः ।
“क्षुब्धतोया महावेगाः श्वममानाश्वाशुगा” भा० व०
८५० । “क्षुभिताः सागराः सत्वे” रामा० आ० ६५४० ।
“क्षुब्धे द्विषतां मनः” रघुः “यदेतदादित्यस्य मध्ये
क्षोभत इव” आ० उ० । क्षोभभाषः ।

क्षुभ अक्षुभासने या दिवा० क्या० अक० सेट् । क्षुभ्यति क्षु-
भ्यागि अक्षोभीत् । क्षुभितः । “क्षुभ्यन्ति प्रसभमहोवि
नापि हेतोः” भाषः । क्षुभ्रातीत्यत्र क्षुभ्रा० न यत्वम् ।
प्रादुपसर्गपूर्वकस्तत्तद्व्यत्यर्थयुक्ते क्षोभे

क्षुभ त्रि० क्षुभ-क । १क्षोभके २प्रवर्तके च “मठराक्षद-
यडाद्यांस्तान् यन्देऽग्निक्षुभान्” भा० व० १५० “अश-
निक्षुभान् तत्प्रवर्तकान्” नीलक० । ३क्षुर्यपारिषदभेदे स्त्री ।
“क्षुभया संहिता मैत्री याश्चान्याभूतमातरः” तत्रैव “क्षुभा-
नियहानुप्रकर्त्तरी देवता” जीलक०

क्षुभित त्रि० क्षुभ-क्त । १व्याजोडिते, २व्याकुले, ३भीते च
इत्ता० । “क्षुभितसैन्यपरागविषाण्डुरे” भाषः “महा-
प्रलयमाकृतक्षुभितपुष्करावर्त्तकैति त्रेणी०

क्षुभ्रादि पा० उक्ते निमित्ते सत्यपि यात्वनिष्ठितनिमित्ते
शब्दगणे सच गण “क्षुभ्रा न्यमन नन्दिन् नन्दन नगर ।
एतान्युत्तरपदानि सञ्जायाम्ययोजयन्ति । हरिनन्दी
हरिनन्दन गिरिनगरम् । न्तरिर्द्वि प्रयोजयति । न-
रीन्यते । नर्त्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि
अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनम्
परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेश शरनिवास शरानि-
दर्शनम् । आचार्यादेषत्वञ्च । आचार्यभोगीनः । आ-
कृतिगणेशम् क्षुभ्रादिः । “अविहितवक्ष्यो यात्वप्रतिषे-
धः क्षुभ्रादिषु इष्टव्यः” इति भाष्यम् न माभूद्रक्ष्मीत्या-
दयस्त्वस्यैव प्रपञ्चः” इति कैयटः । पाठान्तरम् “क्षुभ्रा तृप्नु-
न्यमन नर नगर नन्दन यद्व्यति गिरिनदी गृह, नमण
निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन
हरिकादीनि वनोत्तरपदानि (सञ्जायाम्) हरिका तिमिर
समीर कुबेर हरि केसरी क्षुभ्रादिः” ।

क्षुमत त्रि० क्षु+अक्षयर्थे मत्तप् । १अज्ञयुक्ते उपचारात्
अक्षयत्वस्तुत्ये च । “आ त् इन्द्र ! क्षुमन्तम्” अ०
८, ८१, १, “क्षुमन्तं स्तुत्यम्” भा०

क्षुमा स्त्री क्षु-मक् । (मसिना) (तिषी) १अतस्याम् अ-
मरः । “क्ष्मायो विघ्नने क्ष्मायति गत् क कम्पयति
पुष्टो । क्षुमा शतुकम्पके त्रि० “क्षुमासि पातयै-

नम्" यजु० १०, ८ नेददीमे उक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता
२१ये वारसन्दरी श्लोकिनायाम् सताभेदे शब्दमा० ।
सुमाया इदम् अष्ट । श्रीम वस्तभेदे "श्रीमं याचं या
वाङ्मयस्य" याता०

सुम्प गतो भ्रा०प० सक०सेट् । सुम्पति अष्टुम्पीत् सुम्प
सुर विवेचने तदा० पर० सक० सेट् । सुरति अष्टोरीत् सु
चौर सुर ।

सुर पु० सुर-क सुरक् वा । १। नापितास्ते पत्रादीनां २१ये,
(सुर) अमरटीकायां स्तामी श्लोकिनाम् अमर ४गो
सुरे, मेदि० १२महापिण्डीतके इपाये च राजनि० अष्टा-
दिपाठक्याम् धरणि "वेदयेद्वयः सुरेः मतुः "व धाय
धतुपि सुरम्" रा० आ० ७२४० । "सुरेण शितधारेण
चकर्तास्य घरासनम्" रामा० ल० ६२४०

सुरक पु० सुर-कुन् । १। गोसुरे, (गोसुरी) श्लोकिनाम्,
मेदिनी इति लङ्कुमे अमर० ४भूताङ्गमे राजनि० स्तार्थे
क । सुरशब्दात् च

सुरकर्मन् न० सुरवाध्यकर्म । केयश्वेदेने । सुरकर्म
षि विहितनक्षत्रादिक मू० चि० प्रो० धा० उक्तं यथा
"दक्षचौरनक्षत्रियात् विहिता चौबोदिते वारभे पा-
तङ्गावरवीन्निहाय नवमङ्गलसङ्गं सन्धानया । रिक्ता
पर्यनिशा निरासनरन्ध्रममप्रशाचोद्यतस्त्राताभक्त सता-
शनैर्नहि पुनः कार्या हितप्रेप्सुभिः" । मू० चि०
"चौबोदितेषु चौमप्रोक्तेषु वारेषु नक्षत्रेषु उपलब्धसत्ता-
तङ्गके चम्मे ऽपि च दक्षचौरनक्षत्रियात् विहितोक्ता ।
'क्षेपु तेषु प्रशसन्ति सुरकर्मं नक्षत्रेभ्यः । तेषु तेषु प्रश-
सन्ति नक्षत्रदक्षविशेषमिति" । तेषु तेषु वारनक्षत्रसम्मा-
दिविषयः । अथ चौरनिषिद्धकाल उच्यते । यात-
ङ्गीति । पतङ्गः पक्षिस्तस्यैवोरित्यभिधानात् पतङ्गः
स्तस्यैव स्थापत्य यातङ्गः यनिः आररवी प्रसिद्धौ ।
तेषां वारान् निहाय त्यक्त्वा उपलब्धसत्तात् तेषां सगना-
नि सकरकुम्भमेवद्विषकनिहास्यनि अथकांश्च विहाये-
त्तुम् । उक्तञ्च वसिष्ठेन "हस्तप्रभे पुष्यपुनर्वसौ च
शशाङ्कविशुत्तितयाश्विनीषु । योऽप्येन्द्रविश्वेष्टे सुरकर्म
शस्तव्यक्रीरन्ध्रशकवारचर्म" इति । अतः शुभप-
हाणां वारसम्प्राप्ते चौर कार्यमिति फलितोऽर्थः । वा-
रफलानि गतौक्तानि "भातुराहुः क्षययति साध, सप्त-
शनैर्वरः । भीमोवाहाटकं हलि शोयश्चेत्यहमावकम् ।
एवादस कविर्दशार्कते द चौरकर्म चोति" । तल्लय्या-

यत्वाह्वानार्थशानां चैतानि फलान्तरानि । न केवल-
मायुर्धर्मिः किन्तु शस्त्रातोऽपि युपायवारेषु । तदुक्तं
वसिष्ठेन "आदित्यभौमार्कदिनेषु धीमाक्ष दक्षकाष्ठ
सुरकर्म कार्यम् । कुर्वन्मयाप्रोति फल समप्य शस्त्रेण
सम्यक् स्वगरीरवागम्" । तथा नवमं वक्ष्ये च विहाव
यहिने चौर कृतं ततो नयमदिने पुनः चौरं न कार्यम् ।
"उत्कृष्टे भूषिते चैव वानगो नवमेऽङ्गमीति" नारदोक्ते ।
अतः नवमे नवम्भामिति आहुर्निति तदुक्तं दिनपदो-
पादानामसङ्गत् । दिनपदं तिथिपरमिति चेन्न रिक्तायाः
वक्ष्यमाश्वत्थतन्त्रनिषेधात्तुमपत्तेः । अतः शुभयुपादानात्
नवम्यां कर्मणा चौरं मिन्द्रमेव चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु
तथा नेति चेन्न "चतुर्थी" चैव चर्ची च अष्टमीश्च चतु-
र्दशीम् । तथा पक्ष्मदीप्तैश्च शस्त्राचारी भवेत्सदा । शस्-
त्रकर्म गिरोऽभ्यङ्गन्दनधावनमैद्युनम् । जन्तुचैतानि य
कुर्व्याद्विष्णोः कालं न तिष्ठति" । चोरे व्यासवचने चतुर्थी
चतुर्दश्यो सर्वथा निषेधाभिधानात् । अतएवावसर्गं स्फुट-
माह पराशर "चौराहास्यमे त्वङ्गि नेदमात्रविशेषोऽपि"त
तथा सन्ध्या प्रातः सन्ध्यां सायं सन्ध्याश्च विहाव एवं
रिक्ताम् विहाव परीत्यपि निशां रात्रिमपि निहावेत्यर्थः
अथाधिकारिणो निरुत्थाने हितप्रेप्सुभिः । अयुभोदक-
निष्कृष्टिरेतादृशैः चौराकृता हि निचयेन न कार्या ।
कीदृशैः वासनहृष्यवादिः तद्विहितै रण संपाद, पा-
नो जनपदविशेषः प्रयासकर्मयात्मा एतदर्थस्यतैः क-
तोद्योगैः ज्ञातैरनुचितनिश्चयैर्निमित्तरक्त सन्धानैः अतः
चौरार्थमेव ज्ञान विधीयते प्रावृत्तिनादौ च तल्लयार्थं
निषेधस्तथैव तस्य विधानात् । आभक्तैः कृततैसाभ्यर्कैः
कृतान्यैः कृतभोजनैः सुवर्णाद्यवहारभूमितैरित्यदि-
ध्येयम् । वदाह वराहः "न ज्ञातमात्रगमनोक्त
भूषितामाभक्तमुक्तमृत्तकानिरासनान् मू । सन्ध्या-
निशायनिशुर्कार्कदिने च रिक्ते चौर हितं न नवमे-
ङ्गि न अपि विष्णुमिति" उक्तानां कुक्कुटासनपदवलि-
तानाम् । सन्ध्याकालमपि वराहेषोक्तम् "अर्धोक्तमिता-
दुदितात्सूर्यादष्टम नभोवापत्" । इदमर्थः "सन्धार-
रविवारेषु रात्रौ वाते त्रतेऽङ्गि । आह्वये प्रतिप-
द्विक्तामङ्गा चौरविषयेत् । अङ्गनापूर्वभाषातचतु-
र्दश्यष्टमी तथा । आह्वयसिद्धितं पापं तेषु वाहि सु-
रे भवे इति" । प्रो० आ०

"कृतपाविशीडसतिपञ्चमोचचे सुरकर्म च विष-

नृपाज्ञया चरेत् । शववाहृतीयेगमसिन्धुमज्जनं चर-
माचरेत् खलु गर्भिणीपतिः” । भू० चि०

“अथ केषाञ्चिन्निमित्तविशेषे क्षौरस्य विविचिनीयौ
अङ्गभाषिणोऽप्युक्त्याह । कतुपाणीति अत्र पूर्वार्द्धे
अल्पमि निषिद्धवारादौ एषु कर्मसु क्षुरकर्म क्षौरस्य
कार्यमिति यावत्कार्यं कश्चित्तौ यत्र विप्रज्ञया क्षौरम् ।
तथा पाणिपीडो विवाहो लक्षणया तत प्राग्भाषिनि
गोदानकर्मणि केचित्तु विवाहे श्मश्रुकर्मप्राशस्त्यपरं
क्षौरमित्याहुः अतएव शाखाविशेषेण विवाहे क्षौरमुक्तं
मित्युच्यते । तथा च श्रुतिः “सुखद्वयितार अविधाय
नामधूमूढामित्यादि” । स्मृतौ मातापितृभरणे बन्धमोक्ष-
णे कारागृहे बन्धस्य यदामोचन भवेत्तदा द्विजा-
ज्ञया राजाज्ञादावपीति बोध्यम् नृपो राजा तस्या-
ज्ञया क्षौरादे क्षौर कार्यमेव यदाह नारद “नृप-
विप्रज्ञया यत्र मरणे बन्धमोक्षणे । उदाहेऽखिलवार-
क्षितिधिषु क्षौरमिष्टमिति” । धर्मशास्त्रे “गङ्गायां
भास्करक्षत्रे मातापितृभूतेऽहनि । आधाने सोमपाने
चाष्टसु क्षौरं विधीयते” इति । अथ शत्रेति गर्भिणी
गर्भवती तस्याः पतिर्भर्ताशववाहृ स्तकवह्मं तीर्थयात्रा
उपलक्षणत्वाद्दिदेशगमनमपि । सिन्धुमज्जनम् सप्त-
स्नानं, क्षुरं क्षुरकर्म एतानि कर्माणि न त्वाचरेत्
कुर्यात् । यदाह बसिष्ठ “गृहनिर्माणसद्विज्ञान
क्षौलं सुतस्य तु । तीर्थयात्रां नखश्लक्ष्णं न कुर्याद्ग-
र्भिणीपतिः” । “सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेद वपनं प्रेतवाह-
नम् । विदेशगमनञ्चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः” धर्मशास्त्रे
तु विशेषतः “राजा योगी पुरन्ध्री च मातापितृभू-
जीवतोः । सुखद्वयं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिः”
अथ क्षौरादिनिषेधो सुर्विधीयते सप्तमासादूर्ध्वं न
प्राक्, यदुक्तं नारदीये “वपनं तीर्थयात्राञ्च वर्जयेद्गर्भिणीप-
तिः । आश्विनसप्तमासादूर्ध्वं नान्यत्र वेदवित्” । आश्व
आश्विनीजनम् । इदमुत्तरार्द्धे गर्भाधानप्रकरणे वक्तव्य
मपि प्रसङ्गादत्रैवोक्तं पश्यतेति” । पी० धा०

“नृपाणां हित क्षौरमे श्मश्रुकर्म दिने पञ्चमे पञ्चमेऽ-
श्वोदये वा । प्रह्मिस्त्रिमेतोऽष्टकं पञ्चपितृभूतोऽवदतोऽ-
वधायमा क्षौरकनुकृत्यमेति” । भू० चि०

“अथ क्षौरे राज्ञा विशेष सर्वथा वर्ज्यं नक्षत्राणि च
भुजङ्गप्रयातेनाह नृपाणां हितमिति क्षौरमे क्षौर-
नक्षत्रे विहिते सति पञ्चमे पञ्चमे एव दिने श्मश्रुकर्म-

सुखशोभाकारि क्षुरकर्म नृपाणां राज्ञां हितं प्रशस्तं
यदाह बसिष्ठ “महीभृता पञ्चमे पञ्चमेऽङ्गि क्षौरं च
कार्यं हितसक्तभे” नत पञ्चमे इति वीपसोक्त्या नियमः ।
प्रतीतेर्विहितनक्षत्राभावे च सति श्मश्रुकर्म कार्यमिति
उक्तं च बसिष्ठेन “न लभ्यते चेच्च तदुक्तमिष्यत् तद्वोदये
वा निष्कल विधेयमिति” उदयशब्देन सप्तमं इति अ-
जयोव्याकुर्वते तदाह गर्गः “क्षौरकर्म महीशानां पञ्चमे
पञ्चमेऽहनि । कर्तव्य क्षौरनक्षत्रं पञ्चमया तन्मुहूर्त्तके इति
तेषां क्षौरनक्षत्राणां ये सुमिनसो वा सप्तमं इत्यर्थः ।
तांश्च सप्तमं विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । अत्र क्षौरपदं
श्मश्रुकर्मपरम् । “राजा योगी पुरन्ध्री च मातापितृभू-
जीवतोः । सुखद्वयं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिरिति”
राज्ञो सुखद्वयनिषेधात् । अतएवोक्तं श्रीपतिना “श्मश्रुकर्म
पञ्चमे च पञ्चमेऽङ्गि च भूभृताम् । क्षौरमश्वोदये वाऽपि
स्थानुनिन्द्यतारका न चेत्” इति । निन्द्यतारका जन्म-
विपदादितारका । अन्ये त्वेव व्याचक्षते अश्वोदये
वेति अथ क्षौरमश्वोदये जग्ने । यथा मेघसूक्तं “तु शतृभा-
गात्मकं तत्वाद्याह्नयोदयभागा १२, २० सविश्रुतिर्लिप्ता
यावता कालेन मेघसूक्तं उदयं यान्ति तावद्विद्वान्नक्षत्र-
सुदयं यातीत्यर्थः । तदनन्तरं तावन्त एवाशा यावता
कालेनोदयं यान्ति तावज्ज्वरपुदय इत्यनेन न्यायेन
सर्वेषां नक्षत्राणां सुदयाज्ञेया । इयं च व्याख्या
बराहस्पत्यव्याख्यासरे भट्टेऽत्यन्तैव भाष्ये । पितृभर-
णाम्बेव व्याकुर्वते । यस्मिन्काले अश्विन्या उदयः क्षिति-
जसम्बन्ध संपद्यते त समयमारभ्य यावद्भरण्या उदय-
क्षितिजसंबन्धस्तदनरात्रौ यावान्कालं सोऽश्विन्या उदय
सञ्च्यते । एवं सत्युदयग्नह्वाशान्नरात्रौ ह्युदयमार्गेण
यावानिष्टकाल आगच्छेत् एव तत्तत्तत्तत्तदुदय इति निष्कृ-
त्यार्थ इति । नक्षत्रस्योपलक्षणत्वाच्छ्रुभवारारुम्भेऽपि त-
क्षौराया कार्यम् उक्तञ्च नारदेन “यस्य श्वेदस्य
यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । पञ्चस्य क्षयवारेऽ-
पि तस्य तत्कर्म सर्वदेति” । क्षयवारं कालहोरा ।
एवं सति निषिद्धनक्षत्रवारेष्वपि प्रथमश्मश्रुकर्म का-
र्यमिति युक्तसत्यस्याम । प्रह्मिस्त्रिति । अग्निं क्षिति-
का क्षौरादित्या पञ्चारं क्षितिका यस्य । एवं तीर्थ-
मैलाण्यनुराधायस्य अष्टौ का रोहिषप्रोयस्य । पञ्च पि-
तृणां मघायस्य । अथ सत्वारोऽयं मास उत्तराफाल्गुन्यो
यस्य । सपताहश्च क्षौरकृत्य अन्तः वर्षानन्तरं कृत्यं

वाण्येति प्राप्तेति यदाह वचिष्ठ "यदाह वचिष्ठ पितृ-
पञ्चमस्य षड्विंशतिप्रवृत्तयर्मर्ष । त्रिभैतभ पञ्च
जसंनिभोऽपि चौरी नरोऽष्टान्निधनं गत स" इति ।
पञ्चजो ब्रह्मा तत्त्वविभक्त्यादशस्तदुपादानं कैश्चित्कन्या-
यस्त्वनार्थम् ननु रत्ननामापद्यो "षट्कृतिक पञ्चमस्य
स्ति भैत्रो ब्रह्माष्टमोबन्धुत्तरस्य । चौरी स वरं चतरा-
ननोऽपि न प्राप्तितीति प्रचुर प्रपाट" इत्येव सामान्यत
तिद्वयामस्युत्तराणां यद्व्याहरोधः इति चेत् भैत्र
यवाव्युत्तरापदेन प्रथमोपस्थितिकत्याहसिष्ठवाक्येन सत्तै-
कवाक्यतानुरोधाच्चोत्तराफाल्गुन्येव गृह्यते नाषाढभाद्र
वदे । यत् त्व वचनान्तरविरोधो नास्ति पौष्णमासत
मघोत्तरान्तितैरित्यादौ तत् सामान्यत सर्वांसात्ततराणां
यद्व्याह भवति" पी० धा०

"प्राचीनस्य सौम्यसुखोऽपि भूत्वा कुयौधुरं चौ-
रमनुकृतस्य । उत्तरात्रितयस्यारोहिणीरौद्रसर्पवि-
तृभेयु चाग्निभे । श्मश्रुकर्म सकल विवर्जयेत् प्रेतकार्य-
मपि बुद्धिमाधुरः" ज्यो० त०

चुरधान न० चुरोधीयतेत् धा-आधारे-ल्युट् ।
(भा०) इति ख्याते नापितास्त्रस्यापने पात्रभेदे "आ-
नखायेभ्यो यथा चुर चरधानेऽवहित" गत० द्रा०
१४४,२,१६ [पर्वण्युक्ते ऽग्रवर्णादौ ति० राजनि०
चुरपत्र पु० चुर इव पत्रमस्य । चुरधारे पाणे, चुरतल्य-
क्षरपत्रिका स्त्री चुर इव पत्रं यस्या कप् स्वतन्त्रम् ।
पालङ्गगात्रे राजनि०

चुरपवि ति चुरतल्या परिधानास्य । तोल्लुप्यभागे
"ते क स चुरपवी निमेषम्" गत० ३,६,२,६ "चुरपवी
चुरधारे" भाण्डम् निरुक्ते ५.५ पविशन्तश्च पूतार्थ-
कत्वमाह "पवीरयनेभिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् ।
"त मरुत चुरपत्रिणा व्ययु"

च (चु)रप्र पु० चुर (चुर) इव घृणाति हिनस्ति घृ-क ।
(चुरपी) इति ख्याते प्रासञ्ज्येदनास्ते, तत्तुल्यार्थफलके
२ गतभेदे च ऐमच०

चुरभाण्ड न० इत० । (भा०) ख्याते नापितास्त्रस्यापने पाल
भेदे "शीघ्रमानीयतां चुरभाण्ड चौरकर्मकरणाय गच्छा-
मि" पञ्चत० [ऐमच०

चरमर्दिन् पु० चुरं स्रज्जाति घर्षयति स्रद-णिनि । नापिते
चरमुण्डन् पु० चुरेण स्रज्जयति स्रण्ड णिनि इत० ।
नापिते । बन्धि०

च बाङ्ग पु० चुर इवाङ्गमस्य । गोकुरे (गे कुरी) । राजनि०
चुरिका स्त्री चुर चुर डीप् सैव क । चुरिकाया
(पालङ्ग) शगाकभेदे राजति०

चुरिकापत्र पु० चुरिका चुरिकेव पत्रमस्य । गते राजनि०
चुरिणी स्त्री चुर + अक्षप्रथे इति डीप् । चुराङ्गान्ना-
याम् ऽनापितभायाद्याह गृह्यच०

च रिन् पु० चुर + इनि । नापिते ऽप्यौ च ।
चुरो स्त्री सुल्य चुर डीप् । चुरिकायाम् ऐम०
चु (चु अ ति० चुर (चु) / क्तिप् चुर (चु) ता लाति ला क ।
[अत्ये, २ नधी, ३ कनिधे च ऐम० स्वार्थे क । तदाहं
चुत्तक ति० मुधा नयते लक-आम्वाडने यज्वर्धे क । भीचे
इत्ये च धरत । ऽपामरे, ऐमच० ३ चुद्रगङ्गे राजनि०
च क्षतात पु० मित्यकर्म० । पित्रकनिष्ठभातरि जटा० ।

एव जुह्वपितामहादयोऽपि पितामहादिकनिष्ठभातरि
छेत् न० जि-ट् । गस्याद्युत्पत्तिस्थाने केदारे (छेत)
अमरः शब्दभेदेन तस्य नामभेदा गृह्यतां उक्ता यथा
"म्रीहिभयोचितं जेतं त्रैह्यं तत् समीरितम् ।
गान्युदयोचितं यक्षु शासेयमभिधीयते । यत्नं यवोचितं
क्षेत्रं यवक्यं यक्षोचितम् । पटिकोद्वयं यक्षु पटिक्यं
तत् प्रकीर्तितम् । तिलोद्वयोचितं यक्षु तिल्यं तैलीन
मित्यपि । एवं नाष्टतु माभीचं कौडव्यं कौट्टीणयत् ।
तथा भङ्गप्रस्य भाङ्गीनसुखमौलीनमित्यपि । षष्ठ्य मौद्रप्रस्य
मौद्रोन्नमण्यव्यमाणवीनयत् । माषकोद्वयमङ्गोमासहाणु-
प्रभयोचितम् । वीजाकृतमप्रकृतसुत भीतिसमाप्तये । सीत्यं
कटस्य चत्त्यस्य तृतीयकृतमित्यपि । त्रिगुणाकृतमित्येवं
त्रिगारकटभूमिषु । शम्भाकृत द्विचत्त्यस्य द्विणीत्यं द्विगु-
णाकृतम् । द्वितीयकृतमप्यत्र द्विगारकटभूमिषु । द्रोणा-
ढककस्यायादिर्वापादौ द्वौणिकस्तथा । स्रपाटाढकिक-
कारीकौ उत्तमर्षादयस्त्रिषु । आदिभ्या प्रास्थिकादिच
पाकादौ द्वौणिकोऽपि च

० देहे श्चलनकरणे ४ कन्तवे, ५ सिद्धस्थाने च भेदि० ।
सिद्धस्थानानि काशीक्षेत्रादीनि तानि भारतादौ प्रसि-
द्धानि कतिचित् सन्धिय प्रदर्शने
तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा "व्यासश्च युवयो क्षेत्रमिदं वा-
राणसी तु यत् । कथितं नातिदूरे च वर्तते नरस-
मसौ" । कामरूपक्षेत्रं यथा । "माचिरात् कामदे
प्रपञ्च क्षेत्र पीठ निगद्यते । चिरान्तु कामदो देवो
नचिराद्यत्र ज्ञानदः । तत् क्षेत्रमिति श्लोके यदुनद्यते

दर्शनेभि । कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतम
परम् । कालिकापु० पु० अ० । गङ्गाजले स्ना-
न्ते "तीर्थाद्गव्यं तमात्रं परितः त्वमुच्यते" ।
नारायणत्वे यथा गङ्गाजलगधिं कृत्वा यावद्वस्तु-
तुष्टम् । तत्र नारायणं स्नातो गङ्गागवर्धनं वरे ।
तत्र नारायणत्वे कुरुते चरे पदे । एतेष्वन्येषु
यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिपात्ती
कुम्भीपाकं प्राप्तिं च । ब्रह्मसू० पु० म० ख० २७ अ० ।
भास्करत्वे "गङ्गाया भास्करत्वे मातापितृभ्यो गुरौ ।
स्वाधाने सोमपाने च वपनं सप्तसं कृतम् । इति स्मृति
समुच्चयलिखितवचनम् । "भास्करत्वे प्रयागं" इति
प्रायचित्ततत्त्वम् । गयाक्षेत्रं यथा "पञ्चक्रोशं गया
क्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः" इति वायुपुराणम् । पुरुषोत्त-
मक्षेत्रम् । "सुनय ऊचुः । पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत्
क्षेत्रं परमपावनम्" । जैमिनि स्मृतिः । एतत्क्षेत्रं पर-
व्याख्यं वपुर्भूतं महात्मनः । स्वयं वपुष्मान् यत्नात् स्वनाम्ना
ख्यापितं हि तत्" उत्कलखण्डम् । विष्णुक्षेत्रा-
णि यथा "श्रीभगवानुवाच । शृणुष्वानुवृत्तं ब्रह्मणः ।
गुह्यनामानि मेऽधुना । क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तत्र वक्ष्या-
मि यत्नतः । कोकाक्षेत्रे वराहं च नन्दरे मधुसूदनम् ।
जगन्तः कपिलक्षेत्रे प्रभासे रविनन्दनम् । माल्योदये तु
वैकुण्ठं सङ्केन्द्रे तु रूपानकम् । अजमे तु महाविष्णु
हारवावान्तं गुपतिम् । पाण्डुमहो तु देवेशं पञ्चकुण्डे
जगत्पतिम् । वन्दोवने महायोगं चित्तकूटे नरावि-
पम् । नैमिषे पीतशङ्खं गङ्गा निष्क्रमणे हरिम् ।
बाल्यामे तपोवासं च विन्त्य गन्धमाटने । कलासने
हृषीकेशं गङ्गाहारे गदाधरम् । गरुडध्वजं तोपकं च
गोविन्दं नामसाङ्ख्ये । धन्वावने तु गोपानं चतुरायुधं
सायकध्वम् । कोटारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केगवम् ।
पुष्करे पुष्करासन्तु द्रवहस्ता जयध्वजम् । तत्र विन्दु-
वने धीरमशोकं सिन्धुसागरे । केशे वटे महाबाहु
मच्चतं तैलमोचने । विशाखस्थले विश्वेशं नारसिंहं
वने वने । लोहकूले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दण्डपुरे कुजके यामनं विदुः । विद्याधरं
यितस्ताया वारणे धरणीधरम् । देवदारुवने गुह्यं का-
मेयं नागशायिनम् । प्रयागे योगमूर्तिं च प्रयोण्यां सु-
न्दरं विदुः । कुमारतीर्थे कुमारं लोहिले जय-
श्रीकम् । त्रिविक्रमसंज्ञितं लिङ्गं कोटेश्वरं भु-
जम् । हरिहरं तुङ्गमद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ।
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हमायुधम् । लोकेश्वरं
मयोध्याया कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् । मङ्गीरे वासुदेवश्च
चक्रतीर्थे सुदर्शनम् । काव्यं विष्णुपदे विद्यात् शूक-
रे शूकरम् विदुः । कुशेयं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामनं
विदुः । त्रिकूटे नागमोक्षश्च मेरुश्रेष्ठे च भास्करम् ।
विरजे पुण्ड्रवत्याश्च बालं चामोकरे विदुः । यशस्करं
शिवाशयां माहिषत्या कुताशनम् । क्षीराब्जौ पद्मनाभश्च
विमले तु सनातनम् । शिवनद्या शिवकरं गयायाश्च ग-
दाधरम् । सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ।
अष्टाष्टस्तु नामानि कीर्तितानि मया तव । क्षेत्राणि
चैव गुह्यानि कथितानि निगेषतः । दृष्टव्यानि यथाशक्त्वा
क्षेत्राण्येतानि मानवैः । वैष्णवैस्तु विगेषेण तेषां कृतिं
ददाम्यहम्" नारसि० पु० ६२ अ० । इमेष्टादि
हादगराणि । "राक्षिनामानि च क्षेत्रां भस्करं
मृच्छनाम च । मेधादीनाञ्च पर्यायं लोकादेव विचि-
नयेत्" । यक्षाणां क्षेत्राणि ज्योतिः । चक्रजगत्कनुषेन्द्रं
सौम्यशुक्लावनीभुयम् । जीवार्किभानुजेष्ठानां क्षेत्रा-
णि सूरजाटयं ज्योतिः । "इन्द्रियाणि दशैव
पञ्च चेन्द्रियगोचराः । दृष्ट्वा हेषः सुखं दुःखं सक्ता
रचेतना इति । एतन्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदा-
हृतम्" गीतोक्तं ७ पदार्थेषु क्षेत्राकारे पद्मीवावत्यादि
प्रसिद्धे त्रिकोणचतुष्कोणादिके पदार्थे तादृशं क्षेत्रभेदाच्च
रेखाभेदाध्यायतो रेखाभेदसंज्ञा निरूप्यते तत्रास्मादु-
रुचरैः क्षेत्रतत्त्वदीपिकायामित्यमभ्यधायि यथा

- १ यः पदार्थोत्तुल्यितुं शक्यः परिमाणस्य नृत्पदैर्घ्यं विस्ता-
ररहितं स विन्दुः । [(विन्दुसमुदायोरेखा)]
- २ यः पदार्थोदीर्घो विस्तारस्यूनत्वाभां रहितः स रेखा
- ३ यः पदार्थोविस्तारदैर्घ्ययुक्तः स्युस्तत्परिचितः स घरातकम्
- ४ यः पदार्थोविस्तारदैर्घ्यस्यौल्ययुक्तः सः स्वल्पपदार्थः ।
- ५ रेखा च त्रिविधा सरला वक्रा मिश्रिता च ।
- ६ तत्र या रेखा एकदिग्गमनेनैव चित्रहयानराटे तिष्ठति,
यथा ययोः ययोरन्तरपले कृतास्त्रनेकरेखास्तिसृदेनात्म-
तमा सा सरला । यत्र रेखाशब्दश्च स सरलैः साक्षा ।
- ७ या रेखा वक्रनेन प्रतिचित्रा दिगन्तरे गच्छति सा वक्रा ।
(उभयवृत्तयोरान्तरा मिश्रिता)
- ८ रेखा च समानान्तरा विषमानान्तरा च स सम्पातरैः च ।
- ९ ययोः रेखयोरन्तरं समानं स य वक्रनेन तयोर्दोः ता

- कदापि न भवितुमर्हति सा समानान्तरा रेखा भवति ।
- १० ययोरन्तरं विषमम् एष यद्विषयान्तरं तद्विधिं वर्धने नोत्तरोत्तरमस्यान्तरं यावद्वेष्टायोगस्तदनन्तरमुत्तरोत्तरमस्यान्तरं विवर्धते योग्य कदापि भवितुं न शक्नोति सा विषमान्तरा ।
- ११ एकरेखायामन्यरेखासंयोगादुत्पत्तौ कोणौ यदि समानौ भवतस्तदा ते रेखे मिथोऽन्तरमप्ये भवतः ।
- १२ या रेखा उत्तपालिमिलिता सती पालिसङ्घं न करोति सा समानतरेखा भवति । यद्वत्त उत्तसम्पातेन सङ्गृह्यते न भवति स उत्तसम्पातः ।
- १३ एकचिह्नान्विते द्वे रेखे यदि सम्मुखेतरमिद्विगते भवतस्तदा तद्विधे कोणोभवति ।
- १४ कोणस्थितिष्विधं समकोणोऽन्तरकोणोऽधिककोणश्च ।
- १५ तत्र समानरेखाया लम्बयोगादुत्पन्न कोणः समकोणः ।
- १६ समातिरिक्तो विषमकोणो भवति ।
- १७ समकोणाभ्यां नोऽन्तरकोणो भवति ।
- १८ समकोणादधिकोऽधिककोणो भवति ।
- १९ धरातलं द्विविधं समं यत्तुल्यं च ।
- २० तत्र यद्विषयान्तरात्ते सरला रेखा सर्वतो भावेन संलग्ना भवति तदा यत्र कुत्रापि चिह्नद्वये लग्ना सरला रेखा सवेत सृजति तद्वरातलं समं श्रेयम् । समातिरिक्त विषममिति ।
- २१ सरलरेखाभिः कुटिलरेखाभिर्वा निवृत्तसीम धरातलं समधरातलसंज्ञेयं भवति । यत्र क्षेत्रयन्त्रस्तत्र सम धरातलसंज्ञेयम् ।
- २२ सरलरेखानिवृत्तसीम धरातलसंज्ञेयं भुजैः कोणैर्वाऽभिधेयं भवति किन्तु यावन्तोभुजास्तान् एष कोणा भवति । [यत्रैतानि केषिधं भवति ।
- २३ त्रिभिर्भुजैर्निवृत्तसीम धरातलं त्रिभुजसंज्ञेयं भुजैः को-
- २४ यस्य त्रयोबाहुयः समानास्तत्र त्रिभुजं भवति ।
- २५ यस्य द्वौ बाहु समानौ तत्समद्विभुजं श्रेयम् ।
- २६ यस्य त्रयोबाहुयोर्विषमास्तत्र द्विभुजं भवति ।
- २७ यस्यैकः समकोणस्तत्समकोणत्रिभुजं श्रेयम् ।
- २८ समातिरिक्तकोण विषमत्रिभुजं भवति ।
- २९ यस्यैकोऽधिककोणस्तदधिककोणत्रिभुजं भवति ।
- ३० यस्य त्रयोऽपि न्यूनकोणास्तत्र न्यूनकोणत्रिभुजं ज्ञातव्यम् ।
- ३१ चतुर्भुजैर्निवृत्तसीम धरातलं चतुर्भुजसंज्ञेयं भवति ।
- ३२ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परं सम्मुखौ भुजौ समानौ

- भवतस्तत्समानान्तरभुजं चतुर्भुजं संज्ञेयं भवति । तद्विषयमाशाभिधानं चतुर्भिः तद्व्या ।
- ३३ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परसम्मुखौ भुजौ समानौ एवमेकः समकोणश्च भवति तच्चतुर्भुजं समकोणायतं भवति ।
- ३४ यस्य चत्वारोभुजा मिथु समाना कोणाश्च समानास्तत्तुर्भुजं समकोणसमचतुर्भुजं यत्तुल्यं वा भवति ।
- ३५ यस्य परस्परं सम्मुखरेखाद्वयं समानं समानान्तरं च भवति । कोणाश्च विषमास्तत्तुर्भुजं विषमकोणायतम् ।
- ३६ यस्य चत्वारोबाहुवः समाना समानान्तराश्च भवन्ति कोणाश्च विषमास्तद्विषमकोणसमचतुर्भुजं भवति ।
- ३७ यस्य च परस्परं सम्मुखौ भुजौ विषमानौ तच्चतुर्भुजं विषमचतुर्भुजं भवति ।
- ३८ यस्य भुजद्वयं समानान्तरं तत्समानान्तरविषमचतुर्भुजम् ।
- ३९ चतुर्भुजस्यैकान्तरकोणसंलग्ना रेखा कर्णो भवति ।
- ४० चतुर्भुजादधिकभुजैर्निवृत्त धरातलं सामान्यतोऽष्टभुजसंज्ञेयं तद्विधं भुजानुसारेण कोणानुसारेण वा तेषां नामानि ।
- ४१ यथा पञ्चभुजं षड्भुजं सप्तभुजं अष्टभुजं नवभुजं दशभुजं - मेकादशभुजं द्वादशभुजमित्यादीनि ॥
- ४२ तत्र षड्भुजसंज्ञेयं यदि सप्तभुजं भवति तस्य कोणाः समाना भवन्ति तदा षड्भुजं सप्तभुजमित्यादिभिः धानक भवति तद्विद्वत् विषमपञ्चभुजमित्यादि ।
- ४३ एवमेव सप्तभुजे कोणाः समाना भवन्त्येवेति नियमः । तच्चिभुजं समानकोणसप्तभुजं भवति । यस्य चत्वारो भुजाः समानाः सन्ति तत्सप्तचतुर्भुजं संज्ञेयं भवति ।
- ४४ यस्य चतुर्भुजस्य भुजाः समाना भवन्ति तत्तुल्यं सप्तभुजं यस्य कोणाः समानास्तत्सप्तभुजं संज्ञेयं यस्य भुजाः कोणाश्च समाना भवन्ति तत्तुल्यं समकोणसप्तभुजं भवति ।
- ४५ कुटिलरेखा निवृत्तसीम धरातलं उत्तसंज्ञेयं भवति सा रेखा परिधिसंज्ञिका पालिसंज्ञिका वा भवति तस्या मध्यविन्दुः केन्द्रसंज्ञको भवति ॥
- ४६ केन्द्राच्च कृता उत्तपालिसंलग्ना रेखा व्यासार्धं भवति ।
- ४७ या रेखा उभयतः पालिसंलग्ना केन्द्रगा च भवति सा व्याससंज्ञिका भवति ॥
- ४८ परिधिसंज्ञिकापसंज्ञको भवति ॥
- ४९ चापमयप्रान्ता रेखा चापकर्णसंज्ञिका व्याससंज्ञिका च ।
- ५० जीवाचापार्थ्या निवृत्तधरातलसंज्ञेयं चतुर्भुजं वा भवति ।
- ५१ यस्य चापस्य व्यासरेखा जीवा भवति तत्तुल्यं चतुर्भुजम् ।

- ५२ केन्द्रादिऋते द्वे रेखे चापोभयगन्तसंलग्ने यदि भवत तदा तत्क्षेत्रं वृत्तागसंयुक्तं वृत्तखण्डकं च भवति ॥
- ५३ यस्य चापः परिधिपादमतः केन्द्रादि रेखायां रेखा भ्या समकोणश्च भवति तद्वृत्तपादक्षेत्रं भवति ॥
- ५४ क्षेत्रोर्ध्वकोणादाधाररेखायां पतितमन्वितमौष्ठम्
- ५५ समकोणविभुजे समकोणसममुखभुज कर्णोभयत्यन्वो पादौ भवत किं वैक व्याधारोऽन्योन्यम् ॥
- ५६ अत्र कोणोपलब्धि कल्पितविभवेभ्यो भवति किन्तु सदैव कोणसंलग्नोऽर्थोऽमध्यवहारणीयः ॥
- ५७ परिधे षट्त्रिंशत्तत्तत्तयागोऽगसंज्ञको भवति । अथस्य षट्त्रिंश कलाः । कलाया षट्त्रिंशो विकला । विकलाया षट्त्रिंश प्रतिविकलेत्यादि ।
- ५८ कोणस्य परिमिति कोणचिह्नकृतकेन्द्रात् कृते वृत्ते तत्-कोणाकारकरेखयोरन्तरालचापगताशतवृत्ता भवति स-कोणस्तद्वृत्तस्य केन्द्रं भवति ॥
- ५९ तेषां चापानां केन्द्रादूर्ध्व समान भवति येषु केन्द्रादि स्तूलम् समो भवति ॥
- ६० येषु दीर्घोऽल्पः पतति तथा दूरत्वं दीर्घं भवति ॥
- ६१ चापगतैकचिह्नैऋते द्वे रेखे तदन्यचापोभयगन्त-मिलिते तद्वृत्त कोणचापान्तर्गतकोणो भवति ॥
- ६२ अन्तरोक्तकोणादपरिधिगम्भः कोणस्तकोणसर्वे चापोपरिस्थ कोणो भवति किन्तु द्वयोः कोणयोः स्वरूपं समानं तयोः प्रथमोऽन्तर्गतो द्वितीयोऽपरिस्थ इत्येव भेदः
- ६३ यत्कोणचिह्न परिधिगत भवति स पालिकोणो भवति यस्य तच्चिह्न केन्द्रगत स्यात् कोण केन्द्रकोणो भवति ॥
- ६४ सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य सर्वे कोणा यदि वृत्तमध्ये परिधि संलग्ना भवन्ति तदा तत्क्षेत्रं वृत्तान्तर्गत क्षेत्रोपरि गतवृत्तं वा भवति ॥
- ६५ यदि सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य मध्ये सर्वभुजसंलग्न परिधिस्तदा तद्वृत्त क्षेत्रान्तर्गत वृत्तोपरिगतक्षेत्रं वा भवति ॥
- ६६ सरलरेखाकृतक्षेत्रस्य सर्वभुजसंलग्ना यदि तद्वृत्तस्यान्य क्षेत्रस्य सर्वे कोणा भवन्ति तदा तत्क्षेत्रं क्षेत्रान्तर्गत क्षेत्रोपरिगतक्षेत्रं वा भवति ॥
- ६७ यद्वेखाया एकचो वृत्तान्तर्गतो द्वितीयोऽपरिधिगतः स्यात् तदा रेखा वृत्तखण्डको भवति ॥
- ६८ ययोर्द्वयोस्तु भुजयोर्ध्वेषां सरलरेखाकृतक्षेत्राणां वा प्रतिदिग्भुजे प्रतिदिग्भुजा समाना सन्ति तानि परस्परं समभुजानि भवन्ति ययोर्ध्वेषां वा प्रतिदिक्को

प्रतिदिक्कोणाः समानास्तानि क्षेत्राणि परस्परं समान कोणानि भवन्ति ॥

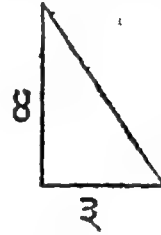
६९ उभयोः क्षेत्रयोः परस्परं भुजाः कोणाश्च परस्परं भुजैः कोणैश्च समाना भवन्ति किं वैकस्य क्षेत्रस्य सर्वे भुजाः कोणाश्च द्वितीयक्षेत्रस्य सर्वे भुजैः कोणैश्च परस्परं समानाः यथा एकक्षेत्रोपरि द्वितीयक्षेत्रं स्थाप्यते तदा सर्वे भुजाः कोणाश्च सर्वभुजोपरि कोणोपरि च समा-नरूपेण पतिताः स्युः यथा द्वयोरेकद्वयं स्यादीदृक्क्षेत्राण्येकद्वयाणि भवन्ति ॥

७० येषां क्षेत्राणां प्रतिदिक्कोणाः समाना एव प्रतिदिग्भुजा एकमिष्यन्ति युता भवन्ति तानि क्षेत्राणि सजातीयानि

७१ क्षेत्रस्याखिलभुजयोगः सीमास्त्वमित्युच्यते ॥

एवं रेखानिष्यन्नक्षेत्राणां भुजकोशादिमानफलज्ञानार्थं कीलावत्युक्त क्षेत्रव्यवहारोऽत्र दर्शयते यथा “भुजकोटिकर्षा नामान्यतमाभ्यामन्यतमानयनाय करण-स्त्वं दृश्यम् । इष्टाद्वा होयः स्यात्तत्कर्षाद्वा ना दिगी-तरो बाहुः । तत्र च चतुर्ध्वे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्यै । तत्कृत्योर्ध्वोऽपि कर्षोऽर्धो कर्षोऽर्धो योर्ध्व-परात् । भूजं कोटिः, कोटिस्तु तत्कृत्योरन्तरात्पद बाहु । उदाहरणम् । कोटिचतुर्ध्वं यत् दोस्तय तत्र का स्तुति । कोटिन्दोः कर्षतः, कोटिस्तुतिभ्याश्च भुज वद ।

व्यासः

कोटिः । ४। भुज १३। भुजवर्गः ८। कोटिवर्गः । १६। एतयोर्ध्वो-गात् । १५। भूजम् । ५। कर्षो जातः ॥

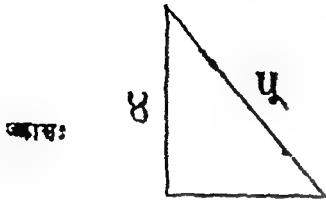
॥ अथ कर्षभुजाभ्यां कोटिप्रानयनम् ॥

व्यासः

कर्षः । ५। भुज १३। अन्तयोर्ध्वो-गात् । १६। एतन्मूवं । ४। कोटिः

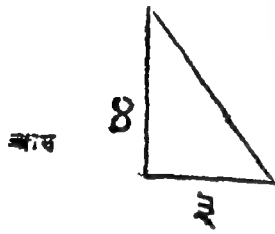
॥ अथ कोटिकर्षाभ्यां भुजानयनम् ॥

कोटि १८। कर्ष १५।
अनयोर्वर्गान्तरम् । ८१
एतन्मूल ९। भुज
“प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय
करणसूत्रं साधितम् ।

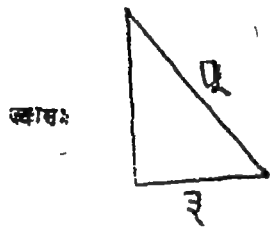
राशोरन्तरवर्गेण द्विजे चाते युते तयो । वर्गयोगो
भवेदेव तयोर्योगान्तराहति । वर्गान्तर भवेदेव सौयं
सर्वत्र धीमता ॥

कोटिचतुर्थांशमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ।

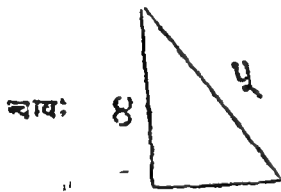
कोटि १८। भुज १२।
अनयोर्वर्ग १२। द्विजे १२८।
अन्तरवर्गेण ११। युते वर्गयोग
१२५। अस्य मूल कर्ष १५।

अथ कर्षभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

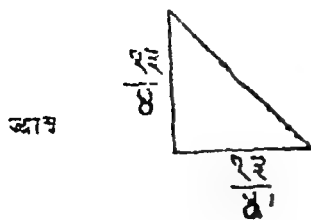
कर्ष १५। भुज १२। अनयो-
र्योग १८। पुनरेतयोरन्तरा १२।
इतोयवर्गान्तरम् । १६। अस्य
मूल कोटि ४।

अथ कर्षकोटिभ्यां भुजानयनम् ।

कोटि १८। कर्ष १५। (उक्त-
रीत्या) जातोभुज १२।

उदाहरणम् । साहित्ययमितोवाक्येन कोटिश्च ता
दृशी । तत्र कर्षप्रमाणं किं गणका । ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

भुज १२/८ कोटि १२/८
अनयोर्वर्गयोग १६८/८
अस्य मूलाभावात्कारण्यो
रतण्माय कर्ष

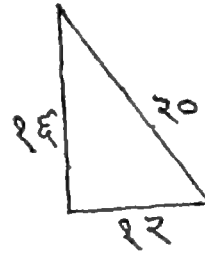
अथासन्नमुक्तानामार्थमुपायं वर्गैश्च मङ्गलेन
हताच्छेदांशवार्धनात् । पदं गुणपदसु खण्डितं
मिकटं भवेत् ॥

अयं कर्षवर्ग १६८ उक्तस्य चोदाहरणतः १२५ अतस्तप्तः
१२५२०००० अस्यासन्नमूलम् २६७७ इदं गुणमूल १००
गुणितच्छेदेन ८०० भक्तं लब्धमासन्नपद ४ भागा
४७७ ८०० अस्य कर्ष १५। एव सर्वत्र ।

“तत्रसमाख्ये करणसूत्रं हतद्वयम् । इतोभुजोऽस्याऽङ्गु-
लार्थमिन्द्रादिपक्षं कर्षवस्तुक्तयाम् । कोटि पृथक्
सिद्धयुक्ता भुजोक्ता कर्षाभवेत्तत्रसुमिदमुक्तान्तरम् ॥
इतोभुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता । द्विस्थायितेष्टोनयुतार्थता
वा । तौ कोटिकर्षाधिकौ कोटितोवा वाङ्मयुती वाऽ
करणीयते च ।

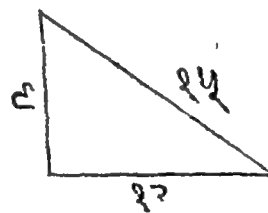
उदाहरणम् । भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्षा
वनेकधर । प्रकाराभ्यां वदं क्षिप्रं तौ तावकरणीयतौ ।

न्यायः

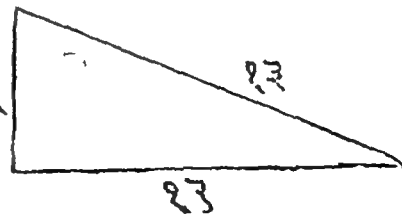
भुज १२। इदम् १२।
अनेन द्विगुणेन ४। गुणितो
भुज ४८। इदं २। क-
र्षा ४। एकोनका १२।
भक्तो जम्बा १६। कोटिः ८-
यमित्युक्ता २२। भुजो १२।
वा जातः कर्ष १२०।

विक्रमेण च वा ।

कोटि ८। कर्ष १६।
(उक्तरीत्या वा)

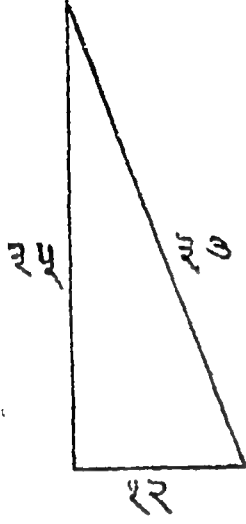
पक्षेनेष्टेन च

कोटि ८।
कर्ष १६।
(उक्तरीत्या वा)

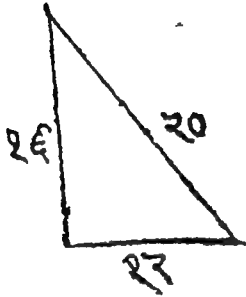
अथ द्वितीयप्रकारेण ।

न्यास

भुजः । १२ । अथ
लति । १४४ । दृष्टेन । २ ।
भक्ता लक्ष्म । ७२ । दृष्टेन
। २ । लक्ष्म । ७० । युतौ
। ७४ । अर्द्धितौ जातौ
कोटिकर्णौ । १५ । १७ ।

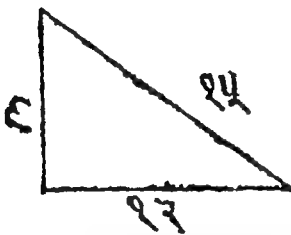
अतद्वयेन वा ।

कोटिः । १६ । कर्णः । २० ।

(उक्तरीत्यायातः)

अतः केन वा ।

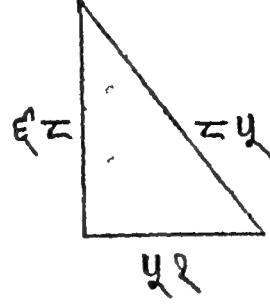

कोटि । ८ । कर्णः । १५ ।

(उक्तरीत्यायातः)

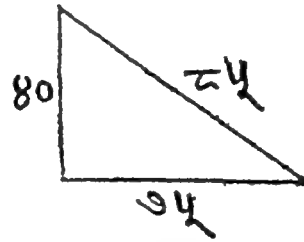
अथेष्टकर्णाकोटिभुजानयमे करणसूत्रं दृष्टम् । दृष्टेन
निष्ठाद्विगुणात् कर्णादिदृष्ट्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम् । कोटि-
र्भवेत् सा पृथगिदृष्टिर्गो तत्कर्णयोरन्तरमात्रं बाह्यः ॥
“उदाहरणम् । पञ्चाशीतिमिने कर्णं यौ यावत्कर्णो-
रगतौ । स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोटिद । सत्वरः

न्यासः

कर्णः । ८५ । अथ द्विगुणः । १७० ।
द्विकेनेनेन हतः । १४० । दृष्टेन
। २ । लक्ष्म । ७० । कर्णः । ५० ।
भक्तौ जातौ कोटिः । ६८ ।
द्वयमिष्टगुणा । १२६ । कर्णः
। ८५ । भिन्ना जातौ भुजः ॥ ५१ ॥

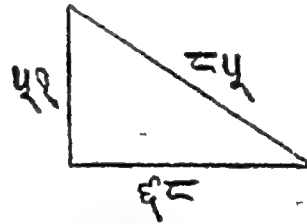
अतद्वयेन वा ।

कोटिः । ४० । भुजः । ७५ ।

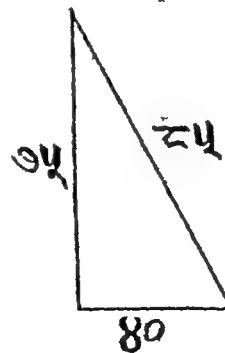
(उक्तरीत्यायातः)

प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं दृष्टम् । दृष्टयुग्मेण सैकेन
द्विगुणः कर्णोऽपि वा हृतः । फलोनः अथवाः कोटिः
फलमिष्टगुणं भुजः ॥
पूर्वोदाहरणे । न्यासः

कर्णः । ८५ । कर्णं द्विके-
नेनेन जातौ फल कोटि
भुजौ । ५१ । ६८ ।

अतद्वयेन वा ।

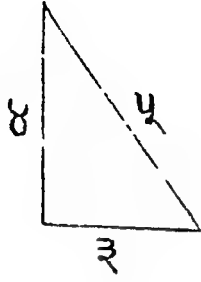
कोटि । ७५ । भुजः । ४० । अथ
दे कोट्योर्नामभेद एव केवलं न
स्वरूपभेदः ।

अथेष्टार्था भुजकोटिकर्णनियने
करणसूत्रं दृष्टम् । दृष्टयोरादिति-
र्द्विगुणौ कोटिर्वागन्तरं भुजः ।
लतियोगस्तयोरेवं कर्णं शाकरो-
यतः ॥

उदाहरणम् । यैर्वैक्यसं भवे-
ज्जाल्य कोटिदोऽथवाः सखे । ।

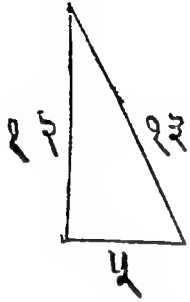
तीगणविदितानेतान् त्रिषं नूहि विचक्षणः ॥

न्यास

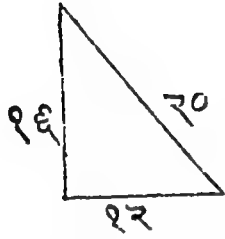
अथवेष्टे । २ । १ । आभ्यां कोटि
भुजकर्णा । ४ । ३ । ५ ।

(उत्तरीत्यायात)

अथवेष्टे । २ । ३ । आभ्यां कोटिभुज
कर्णा । १२ । ५ । १३ ।

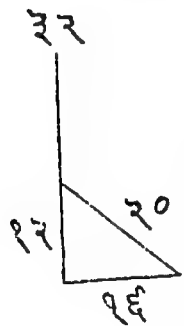
(उत्तरीत्यायाता)

अथवेष्टे । २ । ४ । आभ्यां कोटि-
भुजकर्णा । १६ । १२ । २० ।
एवमन्यत्नानेकधा ॥

कस्य कोटियुतो भुजे च ज्ञाने पृथ-
क्करणसूत्रं दत्तम् । वंशापसूत्रान्तर-
भूमिबर्गोपशोद्धतस्तेन पृथग्युतो नो ।

गभी तदर्थं भवतः क्रमेण वंशस्य खण्डे नृत्तिकोटिरूपे ।
उदाहरणम् । यदि समभुवि वेणुर्द्वि त्रिंशोपांश्च प्रमाणो
गणकः । पवनवेगादेकदेशे स भग्नः । भुवि व्यपदिमितह-
स्तेष्वङ्ग नग्न तदप्यं कथय कर्त्तुं भूलादेश भग्न करेण ॥

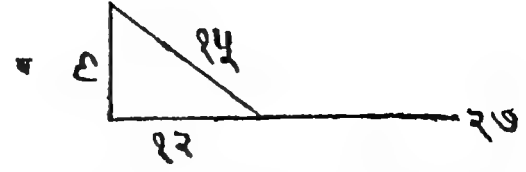

वंशापसूत्रान्तरभूमिभुज । १६ । यय
कोटिकर्णयुत । १२ । जाते ऊर्ध्व
खण्डे । २० । १२ ।

तास्तु कर्णयोगे दृष्टे कोट्याश्च
ज्ञाताया पृथक्करणसूत्रं दत्तम् । सा-
म्भस्य वगर्गोऽङ्घ्रिबिम्बान्तरेण भक्त फल
व्यालबिम्बान्तरेणात् । गोव्य तदर्थ-
प्रमिते करे स्याद्विलापतोव्यालक-
लापियोग ॥

उदाहरणम् । व्यक्ति सग्नतले विस त-

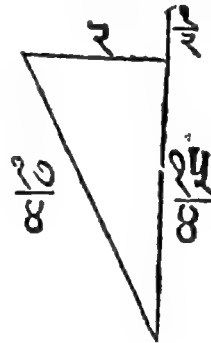
उपरि क्रीडाशिक्षण्डो स्थित सग्नो हस्तनवे च्छिते वि-
गुणितस्तम्भप्रमाणान्तरे । दृष्ट्वा हि विस्त्रमात्रजननभप-
तन्त्यक् स तस्योपरि क्षिप्र नृद्धि तयोर्बिलत्कतिमितै
सास्येन गचोर्वृति ॥

सग्न । ६ । अङ्घ्रिबिम्बान्तरम् । २७ । जाता वि-
सग्नोमध्यहस्ता । १० ।

कोटिकर्णान्तरे भजे च दृष्टे पृथक्करणसूत्रं दत्तम् ।
भुजाद्वर्गितात्कोटिकर्णान्तरात् द्विवा कोटिकर्णान्तरे-
ष्वोनयुक्तम् । तदर्थं क्रमात्कोटिकर्णं भवेतामिद धीम-
ताऽऽवेद्य सर्वत्र योज्यम् । सखे । पद्मतन्त्रजनस्यान-
मध्य भुज कोटिकर्णान्तर पद्म दृश्यम् ॥ मच्च कोटि-
रेतस्मिन् स्याद्यदम्भोवदैव समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम् । चक्रकौश्याकृतिसखे क्वापि दृष्ट
तडागे तोयादूर्ध्व कमलकलिकाय वितस्तिप्रमाणम् ।
मन्द मन्द चलितमनिसेनाहत हस्तयुग्मे तस्मिन्मग्न
गणकः । कथय क्षिप्रमग्न प्रमाणम् ॥ न्यास

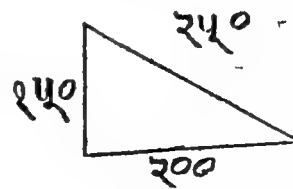
कोटिकर्णान्तरम् । १२ भुज । १० ।

लव्य जलगाम्भीर्यम् । १५/४ इय
कोटि इयमव कलिकामानयुता
जात कर्ण १०/४

कोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च
दृष्टे कोटिकर्णज्ञानाय करमा-
सूत्रं दत्तम् । द्विगुणताकोटि
तिसयुत तत्तरोऽन्तर तेन विभा-
जिताया । ताकोट्यतेस्ता
सरोऽन्तरज्ञादृष्टीनमान खसु

लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम् । दृष्ट्वा दृष्टगतोच्छयाच्छतयुगे वार्धो
कापि कोऽप्यगाडतीर्थाय परोक्षत नृत्तिपथेनोद्धीय
किञ्चिद्दृष्टुमात् । जातेव समता तयोर्द्वि गताऽङ्गीन
मान क्रियद्विदन् । चेत्तु परिचर्भोऽस्ति गणिते क्षिप्र तदा
ऽऽचक्ष मे ॥ ॥ न्यास

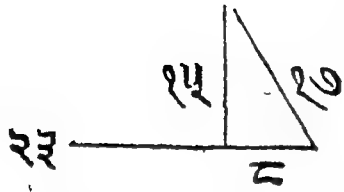
दृष्टवाप्यन्तरम् । २०० । द-
क्षोच्छ्राय । १०० । सख-
सूत्रोऽङ्गीनमानम् । ५० । को-
टिः । १५० । कर्ण । २५० ।
भुज । २०० ।

भुजकोथोयोगे कस्य च
ज्ञाते दृष्टकरणसूत्रं दत्तम् । कस्यव्य वार्धाद्विपुषा

द्विशोध्योदोकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम् । योगोद्दिष्टा
मूलयिह्नीनयुक्तः स्याता तदङ्गे भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम् । दशसप्ताधिकं कस्यैतदधिकं विंशति-
बन्धे । । भुजकोटियुतिर्यत् तत् ते मे पृथग्वद ॥

म्यास

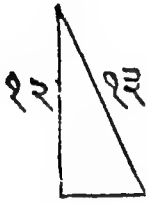

दृष्टान्तं मदायु गणकोत्तम ॥

कस्य । १७ । दो को-
टियोग । १२ । जाते भुज
कोटो । ८ । १५ ।

उदाहरणम् । दो. को
क्षोरन्तरं शैला. कर्णो-
यत् त्रयोदश । भुजकोटी

न्यासः^९

कथं । १२ । भुजकोटप्रनरम् । ७ । लब्धे
भुजकोटी । ५ । १२ ।

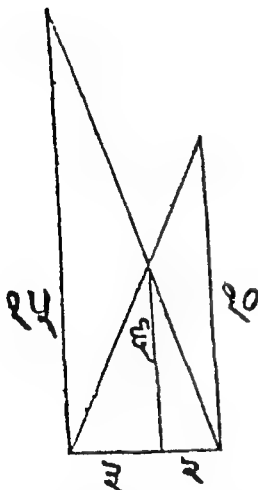
लम्बावबाधशानायः करणसूत्रं दत्तम् । य-
म्योऽन्यमूलापगच्छत्योगाद्देष्टव्यं यो गृह्यते
च लम्बः । वधौ स्वयोगेन कृतावभीष्टमूत्रौ च
लम्बोभयतः कश्चिच्छेदः ॥

छटाहरणम् । पञ्चदशकरोक्काययेणोर-

ज्ञातमध्यम निकषो । इतरेतरमलापगकृतयुतेर्बन्धमा-

जमनाचरण॥

ज्यासु.

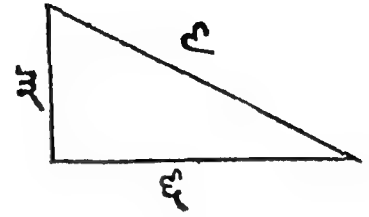
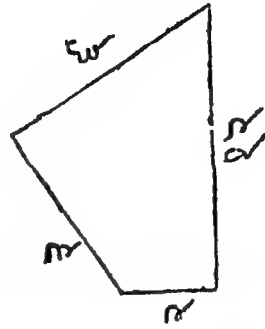
वशी । १५ । १० । जातो लम्ब
। ६ । वशान्तरभू । ५ । स्य
जाते भू स्यगडे । २ । २ स्यववा
भू । १० । स्यगडे । ६ । ४ ।
वा भू । १५ । स्यगडे । ८ । ६ ।
वा भू । २० । स्यगडे । १२ । ८
एव सर्वत्र लम्ब स्यव ।

यदात्र भूमितुल्ये भुजे वशः
कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति
सैर्वागकेन सप्तमं प्रतीति ।

अथ अक्षयलक्षणे सूत्रम् ।
 धृष्टोद्दिष्टमृजुमूलमेव यत्रै-
 कवाहृतं स्त्रिया । तदितरम-

अयुतिरथवा त्वय्या ज्ञेय तदक्षेपं ॥

उदाहरणम् । चतुरस्रे त्रिषङ् इकांभुजास्त्रयस्रे
 त्रिषङ्गना । उद्दिष्टा यत्न एतेन तदर्थे तं विनिर्दिष्टे
 एते चतुस्रस्य स्थले ।

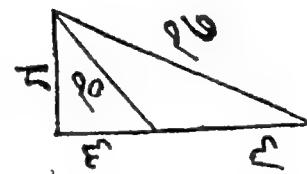
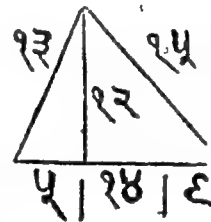
भुजप्रमाणाङ्गुलद्वयाकाः भुजस्थनेषु विन्द्वस्थानुपपत्ति-
दर्शनीयेति ।

आनर्भाटिज्ञानाय करणस्यैवमार्यादयम् । तिमुजे भुज-
योर्योगस्तदन्तरगुणोभूता कृतोत्पत्त्या । हि स्या भूखन-
युक्ता दक्षिणाऽवाप्ते तयोः स्थाताम् ॥

स्वाऽऽवाधामु जहयोरन्तरमूलं प्रजायते सन्धः । सन्ध-
गुणं भूयस्वं सप्ततिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम् । ज्ञाते सच्ची मनुमिता त्रिभुजे भुजौ
 त्वयत्र त्वयोदगतिथिप्रमितौ च मित् । । तत्त्वावबन्धक
 भिति कथवायवाधे क्षिप्रं तथा च समकोठमिति
 फलास्थाम् ॥ न्यासः

भू. १४ । भुजौ । १२ । १५ । खखे
 खाबाधे । ५ । ६ । खख । १२ ।
 खेतफलख । ८४ । खखाऽऽबाधेदा-
 हरणम् । दशसप्तदशप्रभौ भुजौ लि भुजे
 यत् नवप्रभा मही । खखे यद खखक
 तथा गणितं गणितिकाशु तत्त्वं मे ॥

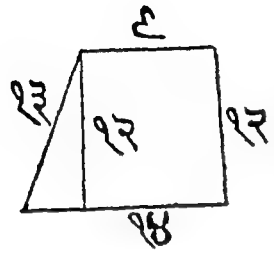
भुजौ ॥१॥७॥ भूमि । ६ ।
 चतुर्भिर्भुजे भुजयोर्गो-
 गद्व्यादिना लक्षम् । २१ ।
 व्यनेन भूक्ष्णा न व्याह-
 व्याहदेय भू रपनीता येनार्ध-

अप्यगताऽऽवधा दिव्यै परीत्येनेत्यर्थः । तथा आते
व्यावाधे । ६ । १५ । अतउभयत्रापि जातोऽखण्डः । ८ ।
फलम् । २६ ।

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्य फलमयने करणसूत्रे दत्तम् ।
 सर्वदोर्युतिद्वयस्य स्यात् बाह्यभिरिदृशितस्य तद्व्यात् ।
 मूलमस्य टफलं चतुर्भुजे स्यमेवमस्ति त्रिशङ्कुके ॥

उदोहरणम् । भूमिशतर्द्धशमिता सखमङ्गसङ्घप्र
भाद् तयोदशदिवाकरसन्मिता च । जम्बोऽपि बल रवि-

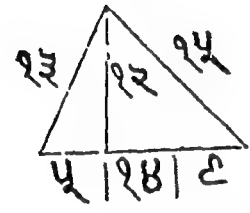
चन्द्रकणव तत्त जेले फल कथय तत्कथितं यदायै
ग्रास

भूमि । १४ । सुखम् । ८ ।
बाह्य । १२ । १२ । बन्ध । १२ ।
उक्तवत्करणेन जात चोत्तम
करणी । १८८०० । अस्या पद
किञ्चित् न मेकचत्वारिंशदधिकतम्
१४१ । इदमत्र जेले न यास्तव
फलम् किन्तु लब्धेन निम्न इत्त

खेयखण्डमित्यादिवक्ष्यमाणकरणेन वास्तव फलम् । ११८
अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाहृतस्य

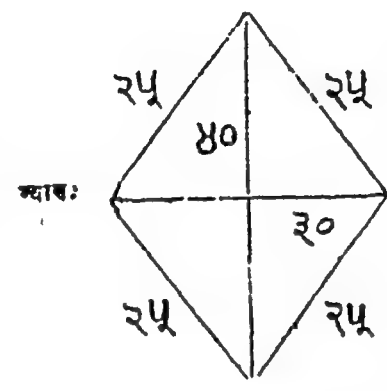
ग्रास

भूमि । १४ । भुजौ । १३ । १२ ।
अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव
वास्तव फलम् । ८८ । अत्र चतु-
र्भुजस्यास्यैव दितम् ।

अथ स्थूलतन्त्ररूपेण सत्त्वं सार्द्धं दत्तम् । चतु-
र्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ कथं ततोऽभिज्ञियत फल
स्यात् । प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदायै स्वकल्पितौ तावित-
रत्न न सत् ॥ तेज्येय बाहुष्वपरो च कर्णापनेकधा चो-
त्तमफल वतश्च ॥ चतुर्भुजे हि एकान्नरकोणावाक्रस्या-
ऽन्न प्रपेक्ष्यमानौ ससृज्जं कर्णं सङ्कोचयत इतरौ
वर्धिरपसरन्तौ कोणौ सुसृज्जं कर्णं पद्धयत इतदन्त-
लेख्ये बाहुष्वपरो च कर्णाविति । लम्बयो कर्णयोर्वै
कमनिर्द्दिष्ट्यापरात् कथम् । पृष्ठात्नियतत्वेऽपि नियत-
श्चापि तत्फलम् । स पृष्ठात्क मियाचोपा यक्षा वा नितरा-
न्नात । यो न वेत्ति चतुर्बाहुष्वेतस्यानियतां स्थितिम् ॥
समचतुर्भुजाऽऽयतयोः फलानवने करणसूत्रं सार्द्ध-
लोकदयम् । इटा नृतिस्त्रुल्लचतुर्भुजस्य करणसूत्रं
तद्दर्शयिष्यति या । चतुर्गुणा बाहुकतिस्तदीयं सूत्रं
द्वितीयत्रयप्रमाणम् ॥ अतस्त्यकर्णाभिज्ञतिर्विभक्ता फल
स्फुटं तत्तचतुर्भुजे स्यात् । समचतुर्भुजे तत्तचतुर्भुजे
च तथाऽऽयते तद्गजकोटिघात ॥ चतुर्भुजस्यैव समा-
नमन्मे लम्बेन निम्नहु सुसैक्यकरणम् ॥
अत्रोद्देशक । चोत्तम पञ्चकतितत्तचतुर्भुजस्य कर्णौ तत-
गणितं गणक । प्रपञ्च । सुल्लगतेय खलु तत्त तथा-

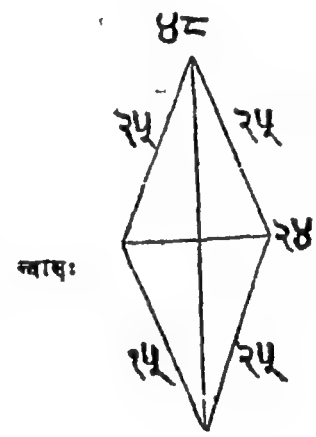
गतस्य यद्विष्णुतीरवमिताहमितं च दैर्घ्यम् ॥
प्रयमोदाहरणे ।

भुजा । २५ । २५ ।
१२५ । २५ । अत्र
त्रिभुजिता । २० ।
मेका नृति मकल्य
जाताऽस्या । ४० ।
फलम् । ६०० ।
(तथाहि भुजपथं
६०५ । चतुर्गुणा
२५०० नृतिवर्गेण
६०००नात् १६००
सूत्रम् ४०) द्वितीयं

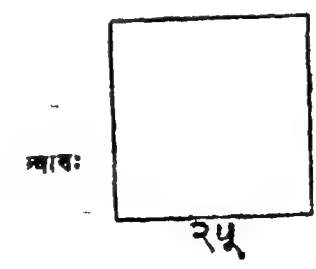
नृति । तयो १०८०१ नृतिवर्गित । १२० दिभक्त ६०० ।

अथ वा ।

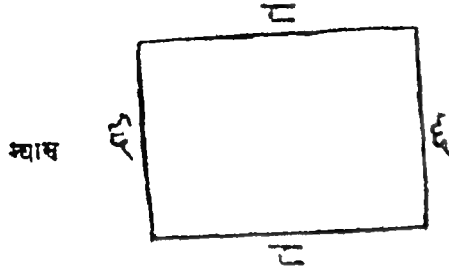
चतुर्गुणितमेका । १ ।
नृति मकल्यप्रोक्तवत्करणेन
जाताऽस्या नृति । ४८ ।
फलम् । २१६ ।
(अत्र चोत्तम २४ बाहुऽगुहः
१४ गुहम् इति)

द्वितीयोदाहरणे ।

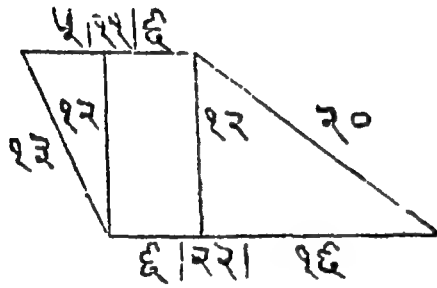
तत्तु लोकोपपद का
चंद्रति जाता करणी
सता नृति

उभयत्र त्रयैव । गणितञ्च । ६२५ ।
अथायतस्य ।

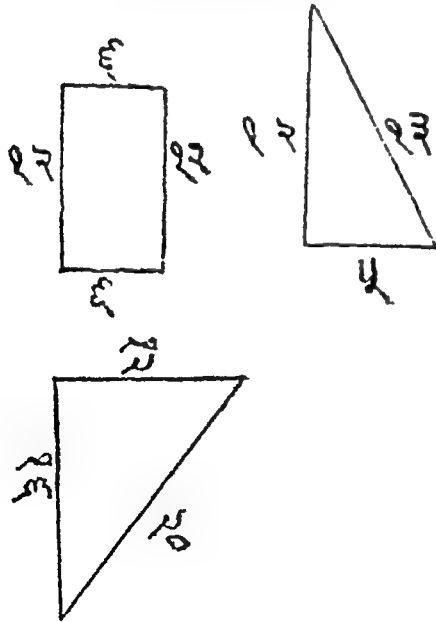
विस्तृति । ६ ।
दैर्घ्यम् । ८ ।
अस्या गणितम् । ४८ ।

उदाहरणम् । क्षेत्रस्य यस्य वदनं सदनादितुल्यं वि-
श्वम्भरा द्विगुणितेन सुखेन दत्ता । बाह्य त्रयोदशमख-
प्रमितौ च सस्य सूर्योक्तव गणित वद तत्र कि-
स्यात् ॥

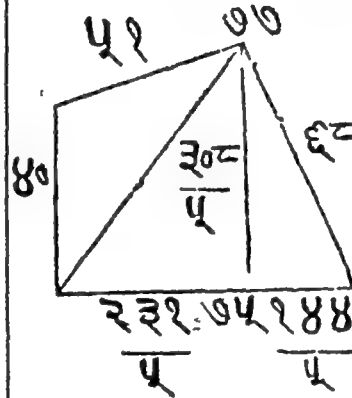
वदनम् । ११ ।
विश्वम्भरा । २२ ।
बाह्य । १२ । २० ।
लम्ब । १२ ।

अत्र सर्वदोयुर्तिदलमित्यादिना खूळ फलम् । २५०
वास्तवन्तु लम्बेन निम्न कुसुखेक्यखण्डमिति जात फलम् ।
॥ ६८ । अत्रस्य खण्डतय कृता फलानि पृथगनीय
ऐक्य कृतास्य फलोपपत्तिर्दानीया खण्डतयदर्शनम् ।

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णा । ५ । १२ । १३ । द्वितीयस्य-
विस्तृति । ६ । दैर्घ्यम् । १२ । तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः
॥ १६ । १२ । २० ।
अत्र त्रिभुजयोर्भुजकोटिवाताङ्गे फलम् यथा प्रथमकोटि-
फलम् । २० । द्वितीये । ७२ । तृतीये । ६६ । एषामेक्यं
सर्वे क्षेत्रफलम् । १६८ ।

अथान्यदुदाहरणम् । पञ्चामदेकसहित वदनं यदीयं
भू पञ्चसप्रतिमता प्रमितोऽष्टपद्या । सव्योभुजाद्विगुण-
वि यतिसम्मतोऽन्यस्तस्मिन् फलं अवर्णनम्भमिती प्रचक्ष-
न्यास

वदनम् । ५१ । भूमि । ७५
भुजा । ६८

अत्र फलानाम्भुजोतीनां ज्ञानार्थं सूत्रं दत्तम् ।
ज्ञातेऽथ लम्बे अवर्णनं श्रुतौ तु लम्ब फलं स्थापयितुं
तत्र । कर्णस्थानियतत्वात्कम्बोऽन्यनियतइत्यर्थः ।
लम्बज्ञानाय करणसूत्रं दत्तम् । चतुर्भुजान्-
स्त्रिभुजोऽवलम्ब प्राग्वद्भुजौ कर्णभुजौ सही भू ॥
अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाप्राद्विगुणभुजमूलगामी इदं
कर्णं सप्तसप्तप्रतिमित कल्पितेन चतुर्भुजान्स्त्रिभुजं
कल्पित तत्प्राप्तौ कर्णकोभुज । ७७ । द्वितीयस्तु स-
व्यभुज । ६८ । भू सैव । ७५ । अत्र प्राग्वद्भुजोऽवलम्बः
३०८/५

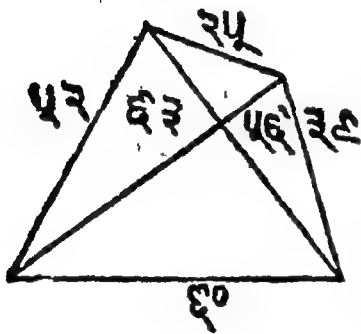
सम्ब ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं दत्तम् । यत्तुल्य-
स्वाश्रितवाङ्मवर्गविक्षेपमूल कथिताऽमघा सा ।
तदूनमूवर्गसमन्वितस्य यत्तुल्यवर्गस्य पदं स कर्ण ॥
अत्र सव्यभुजाप्राद्विगुण किल कल्पित ३०८/५
तदूनमूवर्गसमन्वितेत्यादिना जात कर्ण । ७७ ।

द्वितीयज्ञानार्थं सूत्रं दत्तम् । इतोऽत्र कर्ण प्र-
थमं प्रकल्प्यस्त्रिभुजे तु कर्णोभदत स्थिते ये । कर्णं
नयो ज्ञातमितरौ च बाह्य प्रकल्प्य लम्बायवधे च साध्ये
अत्राधयोरेककुपस्ययोर्त्य त्प्रादन्तरन्तकृतिष युतस्य । क-

कलाबाधे जाते १/५	१७७/१
कम्बळ करबीगतीजात	१८०/१६
	२५
फारसमूनकरणेन जात	१८१
	६२२
	६२५

यसं तत्र चतुर्भुजे कर्णद्वयः स्यादस्यार्धोन्नत-
तमभूतेर्ध्वजस्य च वर्गमोमः । १०८८ । यसं कर्णवर्गः
यसं दृष्टदावाधातो द्वितीयकर्णवर्गः । २१७६ । अनयो-
रावन्मूलमरूपेण जातौ कर्णौ ७१/१२०१७६१२/२०
यसं चतुरस्रे त्रिज्येन बाहुमन्थी कर्णौ वक्राभा भवतः
यवकमिदं तत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतो वक्राभा
सौख्यदानवर्गं वचा ।

तथात्रितममुज्जातेक्यमयवाऽप्योऽन्वभाजितं गुण-
नेव । जानेन भुजप्रतिभुजद्वयोः तयोर्ध्वजो विभजे

आवः

कर्णाजितमुज्जातेति

एकभारमनको । २५ ।

२८ जात । ८७५ ।

समा । ५२ । ६० ।

अनयोर्जातः । ११२० ।

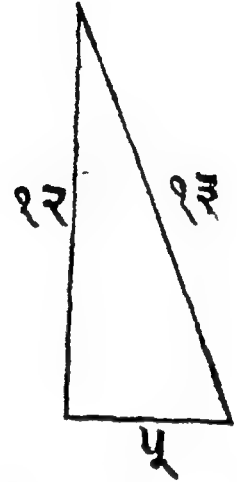
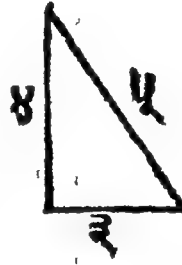
तयोर्ध्वजोरेक्यम् ।

४०८५ । तथा द्वितीय

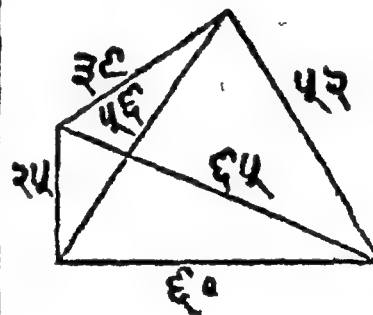
वारम् । २५ । ५२ । अनयोर्जाते जातम् । ११२०० ।
तथा द्वितीयवारम् । २८ । ६० । अनयोर्जाते । २२४०० ।
जातयोर्ध्वजोरेक्यम् । २२४०० । भुजप्रतिभुज । ५२ ।
। २८ । जातः । २०२८ । यथावत् । २५ । ६० ।
अनयोर्जातः । ११२०० । तयोर्ध्वजम् । २२४०० । अनेनैक्येन
। २२४०० । गुणितं जातं पूर्णैक्यम् । १२८०१८२० ।
प्रथमकर्णाजितमुज्जातेक्येन । ४०८५ । मन्त्रं कथम्
। २१२६ । अस्य मूलम् । ५६ । यवः कर्णः तथा द्वितीय
कर्णाजितं प्रथमकर्णाजितमुज्जातेक्यम् । ४०८५ । भुज-
प्रतिभुजमनयोमः २५२८ गुणितं जातम् ।
१४४४७१६० । अन्यकर्णाजितजातेक्येन । २६४०० । मन्त्रं
यवम् । २८६८ । अस्य मूलम् । ६२ । द्वितीयः कर्णः ।
अस्य कर्णाजितमस्य प्रक्रियागौरवम् सुभूमिकादर्थन-
दारेवाह । अभीष्टजावद्वयबाहुकोटयः परस्परं कर्ण-
जितामुजादति । चतुर्भुजे बहिष्कृतं प्रकृतितं कृती
य तत्र त्रिभुजद्वयान्तः ॥ बाहुर्ध्वजः कोटिकथेन युज्य-
सादेका कृतिः कोटिमुजावैक्यम् । अन्या कौ वक्राभि
बाधनेऽस्मिन् पूर्णैः जतं नहुनक्त तत्र विभ ।

जावद्वयवत्

आवः

यवयोरितरेतरकर्णजितामुजाः कोटयः, इतरेतरकर्ण-
जिताः कोटयोमुजादति जते जातं । २५ । ६० । ५२ ।
। २८ । तेन मङ्गती मूर्ध्नु चतुर्भुजौ बाह्व इति प्र-
कृत्य चेतदर्थनं इतो कर्णौ मङ्गतायासिनामीतो
। ६२ । ५६ । अस्मैव जावद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्यो
जातौ जातौ । २६ । २० । अनयोर्ध्वजमेकः कर्णः
। ५६ । बाहुयोः । २ । ५ । कोट्योच । ४ । १२ । जातौ
। १५ । ४८ । अनयोर्ध्वजमन्त्रः । ६२ । यसं दृष्टेन
कृती जातौ कर्णं यदि बाधेन भुजद्वयोर्जातकं ज्ञात्वा
अस्य चेतम् आवः

नदा जावद्वयकर्ण-
जोर्ध्वजः । ६२ । द्वि-
यकर्णः ।

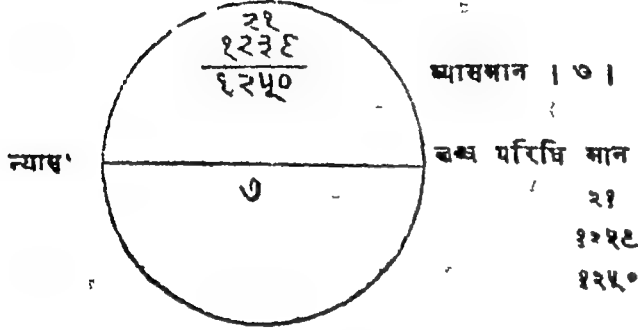
अस्य कर्णोत्तरोदा-
हरणम् । तेन वल
यनमयं । १०० ।
क्षितिमितिसम्बन्धु
। १२५ । तस्यं चर्चं
बाह्वोत्तृतिभिः

। २६० । प्रकृतितृतिभि । १८५ । सुख्यौ च तत्र
कृती । यथा जावद्वयः । २८० । समा त्रिगुण्यै
। ११५ । रम्याऽयं तद्वयको तस्यो नोदृतिभि । १८८ ।
जावजितमयं । २२४ । योगाच्छयोसम्बन्धो ॥
तत्प्रत्यक्षे कथयाधरे अत्रययोर्योगात् सम्बाधे तत्
सूची निजमार्गद्वयभुजयोर्योगादया स्यात्ततः । सायाध
वद यवकम् भुजयोः सूत्रा प्रमाणे च के सर्व
जावजितक । प्रथम नितरां चेत्येत दृष्टोऽपि चेत् ।

नम इत्यन्ते अस्मिन् इत्यम् । आदि अभ्यासि
 । १२३७ । इति विभक्तौ स्त्रीत्वस्य । १२३८ । यदि
 धि. व. स्यात् । हाविर्विभक्तौ निवृत्तेऽप्येवैः । ७ ।
 स्य खोऽ वरा साहचर्यकारणम् ।

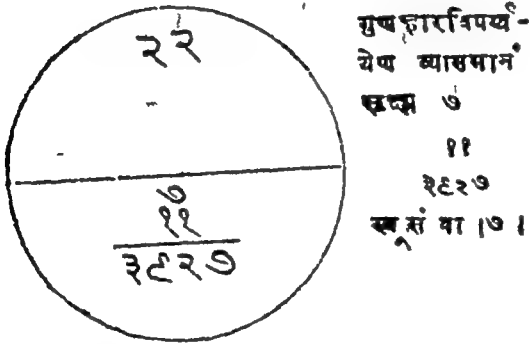
उदाहरणम् । विष्णुसामानं किञ्च सप्त यत् तत्
प्रमाणं परिधे. प्रचक्षते । हाविशतिर्यत्परिधिप्रमाणं
तद्व्याससप्तव्यासं सचे । विचिन्त्य ॥

इयं चोवा परिधिर्लम्बा । २१ ।

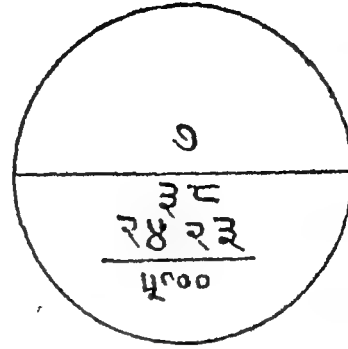
अथवा परिधितो व्यासमानव्यास

व्यासः

इत्तमोवोः कलानवने करणस्यम् इत्तम् । इत्त
मेमे परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत् शुद्धं वेदेरुपरि
परित कन्दु कस्येव व्यासम् । गोखस्यैव तदपि च फलं
इत्तम् व्यासनिर्णयं वेदभिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भं
व्यासस्यम् ॥

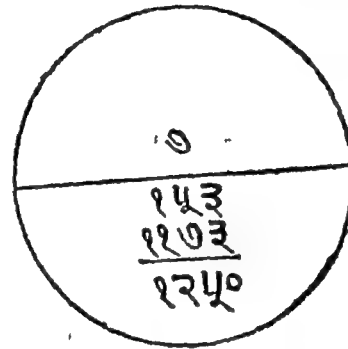
उदाहरणम् । यद्व्याससुरगैर्भितः किञ्च फलं चोले
समे तत् किं व्यास. सप्तमितश्च वस्तु समते । गोलस्य
तस्यापि किञ्च । इत्ते कन्दुकलाशक्तिभक्तं गोखस्य
तस्यापि किं मध्ये ब्रूहि वनं फलस्य विमलाद्येवेति
जीलावतीम् ॥

इत्तमेव फलदर्श-
नाय व्यासः
व्यासः । ७ ।
परिधिः २१
१२३६
१२५०
सप्तफलम् २८
२४२३
५०००

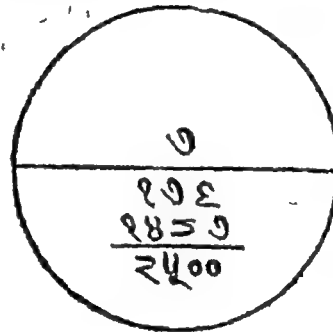
गोखस्य फलदर्शनाय

व्यासः

व्यासः । ७ ।
गोखस्य फलम् १५३
११७३
१२५०

गोलान्तर्गतवनफलदर्शनाय व्यासः

व्यासः । ७ ।
गोखस्यान्तर्गतं
वनफलम् १७६
१४७७
२५००

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानवने करणस्यम् सार्ध-
इत्तम् । व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिधौ सप्त फलं पञ्च-
सहस्रभक्तो । इत्ताइते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् स्मृतं फलं
तद्व्यासहारयोग्यम् ॥ धनीकृतव्यासदर्शनं निजैकविंशत्य-
युगगोलवन फलं स्यात् ॥

व्यासः । ७ । सप्त वर्गे । ४८ । भनवाग्निनिधौ
पञ्चसहस्रभक्तो तदेव सप्त फलम् २८
२४२३
५०००

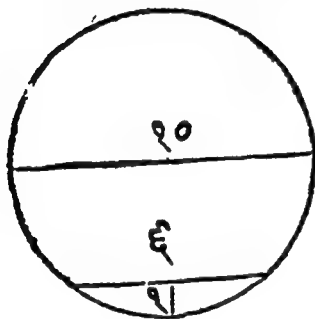
अथवा व्याख्यान वदे । ४८ । ब्रह्मवृत्ते ॥ । ५३८ ।
ब्रह्मवृत्ते ! ४९ अथं स्वरं मयम् १८

बनीलनम्याबदबं२३२/२

निजैकविशाययुक् मोक्षस्य चनयनं स्मृतं । ७८

शरजीवानयनाय करणसुखं शार्ङ्गदत्तम् । आश्व-
त्थोनाम्नरपातमूखं व्याससदृभोदक्षितः परः शार्ङ्ग ।
आशाश्वतोनाम्नरसङ्गुपात्रं यूखं द्विगुणं भवतीह
लोवा । जीवाङ्गवगे शरभक्तनुत्ते आश्वप्रसाधं प्र-
दन्ति दत्ते ॥

उदाहरणम् । दशविंशतिरुत्तमानांशं ज्ञात्वा भङ्गिता
 यजे ।। तन्नेष्टुं नद वाचाञ्जनां ज्ञायावाचाभ्याम्
 विंशतिम् ॥ १८० ॥ ज्ञातः

आहः । १० । आ । १ । विम
 । ११ । अमर । १ । वातः
 । १२ । मूत्रम् । १ । एतः
 दूग्धोत्पादः । १ । एतदू-
 र्द्वितः । १ । ज्ञान-
 वरः । १ ।

व्यासात् । १० ।
 श्रोत्रेणात् । ८ । यद
 । १ । अङ्गुष्ठात् । ८ ।

सूक्तम् । २ । द्विनिर्गतं जाता जीवा । ३ ।

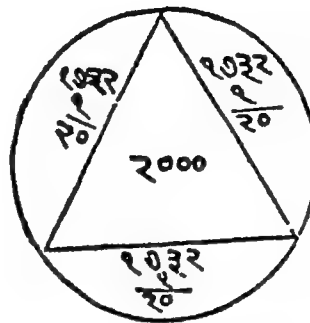
एवं प्राप्ताभ्यां ज्ञाताभ्याभ्यां व्याख्यानम् अथा जीरा
॥६॥ ॥१॥ वगर्जे । ८ । घर । १ । निष्ठे । ८ । घर । ॥
बुद्धे जातोभ्याः । १० ।

अथ इतान्स्त्रुसादिनवाकान्तत्रेतायां भुजमानान-
 वनाय करणस्रलं इत्ययम् । त्रिष्टुप्गमिनमवधत्ते
 १०५८२१ । क्षिमायात्पुमात्भिः । ८८८५१ । वेदान्ति-
 नायसायैः । ७०५१७ । यथाभाष्यरयैः । १०००० ।
 क्रमात् ॥ वाद्येणुमवायैः । ५२०५५ । हि-
 दिनन्देपुसागयैः । ८५८३२ । उरामदयोदैः ८१०२१ ।
 इत्यस्याये वमाङ्गते ॥ यथाभाष्यार्त्तं । १२०००० ।
 प्रुम्भते हभ्यन्ते क्रमबोभुजाः । इतान्स्त्रुसादिपूर्ववा-
 यां नवाकान्तं पृथक् पृथक् ॥

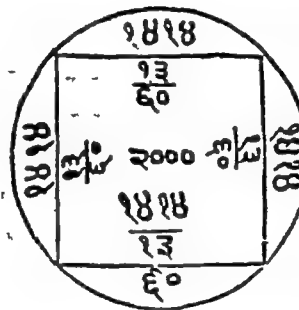
सदाहरणम् । बहुकहितव्याह' मह' तस्य नभ्यतः॥

बभ्रवप्रकाशिकायां जे मुआमद बृषत्, पृषत् ॥

नमः उतामसिद्धये भुवनानामवनाय ॥ १ ॥

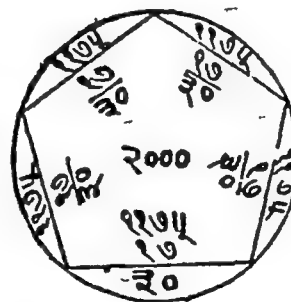
[illegible]

हस्तान्वयसुखे सुखमावाप्तवदाव

आहः । २००० ।
 त्रिषाषाष्टद्विना-
 दनि । ८८८८२ ।
 पुंशितः
 । १६६७५००० ।
 चक्राक्षार्यै
 । १२०००० भक्तै
 चर्च चक्ररत्ने भु-
 ज्जनामल १८१८

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः

पृष्ठ: १२००

**वेदान्तिका-
वेदान्तिका-**

॥ वाचं ॥

ଉତ୍କଳ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମୀ:

● १३६-५८००-४

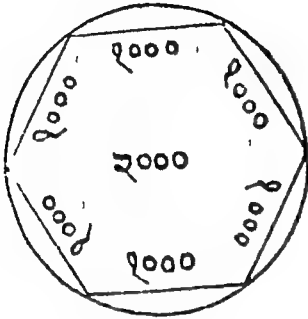
સાચાચાર્ય ૧૨૦૦૦ મંત્રે રમ્યં વક્ષાણે

अ. अ. अ. अ. ११७५

2

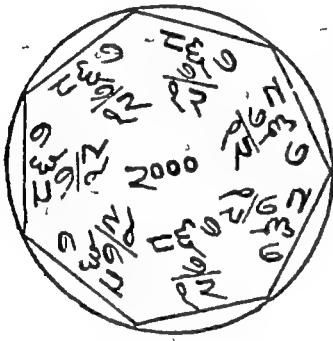
10

वृत्तान्तः प्रहृजे भुजमानायनाय न्यासः

व्यासः २०००
 खखाभ्राभर-
 सै ६०००० गुणि-
 तः १२००००
 खखखाभ्राभ्रि
 १०००००
 उत्तरे लब्धं पण्डिते
 भजमानम् १०००

इति तान् सप्तभुजमाननवनाय न्यासः

व्यासः २०००
 वाखे मुनया
 ५२-५५ युधिष्ठिर
 ॥ १०४११०००
 खयाभास
 १२००० भक्ति
 लक्ष सभासे
 मुजमानम् ८६७
 ११
 २०

दत्तान्तरद्वयं भुजमानानयनाय न्यासः

व्यासः २०००
 द्विद्विनन्दे युसामरै
 ४५६२२ गुणितः
 ॥६१८४४०००॥ ख०
 कसाध्वानि १२०००
 भक्तो लक्ष्मणाखे
 भुजमानम् ७६५
 ११
 ३०

... वृत्तान्तर्भवभुजे भुजसामानयनाय न्यासः

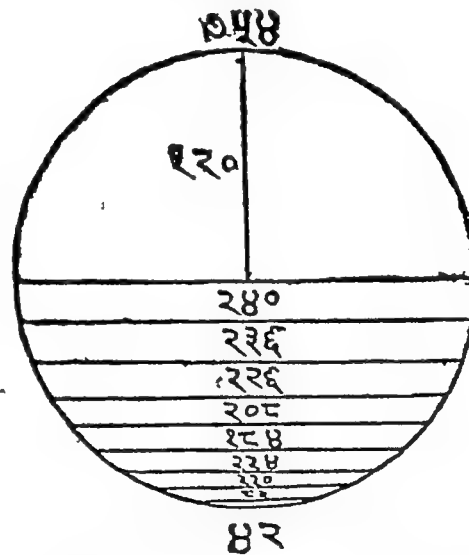

व्यास' १०००
 कुरामदयधेदै
 ॥१०११॥गुणितः
 ८२०६१००॥
 अस्माभ्यमे
 ११२००००॥भक्तै
 लब्धंनयास्ते
 भुजमानम् ६८३
 ११
 २०

एवमित्याभादेभ्योऽन्यासपि जीवाः सिध्यन्तीति तास्तु
गोले उच्योत्पत्तौ वक्ष्ये ।

अथ स्यू लजीवाशानार्थं लघुक्रियया करणस्वर्गं वृत्तम्
आपोमनिम्रपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात्पञ्चाहतः परिजि-
वर्गं चतुर्थभागः । आद्योनितेन स्युः तेन भजेष्टतमं व्या-
साहतः प्रथममात्रमिह ज्यका स्यात् ।

उदाहरणम् । अष्टादश्यांशेन हतेः समानमेकादिनिघ्नं न
च यत्नं चापम् । पृथक् पृथक्कृतं यदाशु जीवा खा-
नैर्मितं व्यासदशज्ञं यत् । न्यासः

(ग्रन्थचित्रे ४जीवामानं २२४ इत्युक्तम् १५४ इति सूत्रम्)

व्यासः ॥२४०॥ अत्र किलाडुलाववाय विंशते सा
 द्वीकंशतांशमिश्रित रुद्रस्यपरिधि ७५४ अष्टाष्टाद-
 शान् ४२ अत्रायङ्गुलाववाय द्योतरष्टादशान्शुतोष्ट-

हीत' । कनेन प्रचक्ष् प्रचगेकादिगुचितेन तस्ये भवति
कल्पिते न्याः साध्याः ।

अथवाऽत सुखाय परिभेरादशांशेन परिधिं प्रनूनि
चापवर्त्य न्याः साध्याऽपि ताएव भवति ।

अपवर्तिते न्याः परिधिः १८ चापानि च ॥१२॥१॥१॥
॥१॥७॥८॥१॥ यथोक्तकरणेन न्याजीवाः ॥१२॥८२॥१२०॥
॥१२॥८१॥८०॥८२॥८३॥८४॥८५॥

अथ चापानयनाय करणसूत्रं इत्यम् । व्यासाम्बिवा-
तवृत्तमीर्धिकाया विभक्त्योमीर्धिकाया पञ्चगुचित परिधेस्तु
वर्गः । अर्धोन्नितात्परिधिवर्गं चतुर्धभागदाप्ते पदे
इतिदशात्यतिते प्रतुः स्यात् ॥

उदाहरणम् । विहितारह ने गुणास्तोवद तेना
नमुना प्रतुर्मितिम् । यदि तेऽस्ति प्रतुर्गुणविवागचिते
नास्तिनास्तिनैपुचम् ॥

न्याः ॥ ८२ ॥ ८२ ॥ १२० ॥ १२४ ॥ १८४ ॥ २०८ ॥
॥ २२६ ॥ २२६ ॥ २४० ॥ सपचापवर्तितपरिधिः ॥ १८ ॥

जीवादिचा २१/२ मन्मि ॥ ५ ॥ च परिधे ॥ १८ ॥
वर्गो १२४ गुचितः ॥ १७-१० ॥ व्यासा ॥ २४० ॥

जि ॥ ४ ॥ चात ॥ ६४ ॥ वृत्तमीर्धिकाया ॥ १००२ ॥
विभक्त्योमी ॥ १७ ॥ अत्राहवागनाम चतुर्विंशतेर्धिका-
कवृत्तयुतोयहीतोऽनेनोन्नितात्परिधि ॥ १८ ॥ वर्गं

॥ २२४ ॥ चतुर्धभागात् ॥ ६४ ॥ पदे माप्ते ॥ ८ ॥ इति
॥ १८ ॥ दक्षात् ॥ ८ ॥ पतिते ॥ १ ॥ जातं प्रतुः । एव

जात नि प्रनूनि ॥ १ ॥ २ ॥ १ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ एतानि परिधिज्जादशांशेन गुचितानि स्युः

तत्र जीवावतीप्रदर्शितप्रचमनेन कर्षस भुजकोटिवर्गयोग
मुक्तात्कत्वं वदुक्तं ततोपपत्ति प्रदर्शते । समचतुर्भुजे

नि चोले "समचतुर्भुजे तस्यचतुर्भुजे च तत्रावते तद्भुज
कोटिचातः" इत्यनेन चतुर्हस्यनितभुजस्य कोटित्वेन

कल्पितस्य इतरतयाविप्रभुजेन गुचिते १६ इत्यमितं
चेलफलम् अतस्तद्भुजस्य चेलफलस्य १६ इत्यस्य मूलं

४ इत्यात्मकोभुजः । एवं लिङ्गमितकोटिर्भुजरूपतया
कल्पनेन समचतुर्भुजचेलकरणे चतुरीत्या तत्फलं ६४-

त्या चेलफलं कोटिरूपभुजस्य तन्मूलं ४ इत्यात्मकोभुजः । समचो
र्भुजः २५ इत्याः, यस्य च चेलस्य कर्षरूपभुजत्वेन

कल्पने समचतुर्भुजकरणे पूर्वोक्तं २५ इत्यमितफलं तस्य
भवति तादृशसमचतुर्भुजे चोले २५ इत्यस्य मूलरूपा

कक्षोमितिः । तथाहि पञ्चइत्यमितसमचतुर्भुजचोले

भुजकोटिरूपचतुर्भुजत्वेन कल्पनेन समचतुर्भुजे-
कक्षयोः १६, ८, इत्यात्मकयोः समानेन इत्यतः

भुजकोटिवर्गयोगमूलरूपता कर्षस्य वृत्ता । एवमन्य-
त्वापि उपपाद्यमिति बहुवः ।

अन्यथाप्यतोपपत्ति प्रदर्शते भुजं कोटिं कर्षं च व्या-
सस्यागोच्य ज्ञत्वा इत्यार्धचेलकरणे तत्र भुजव्यासक ेलस्य

"व्यासस्य वर्गे भवतामिनिमिने सृष्ट्या फलं पञ्चसङ्कसमम् ।
इत्याहते यक्रचूतेऽथ वा स्यात् स्वरुं फलमिति" रीत्या

भुज ४ रूपव्यासस्य वर्गे १६ इत्युच्यते १७६/गक्र
१७६/ते १७६/१४ स्वरुफलं तदर्थं १७६/२८, इत्येतो-
र्धस्य स्वरु फलम् । एव कोटिरूप व्यासवर्गः ६४/गुचितः

६६/यक्र १४ भक्तः, ६६/१४ तदर्थं ६६/२८ तस्य चेलफलम्
अनयोर्योगः २७५/२८ इदं कर्षव्यासकइत्यज्ञत्वात् फलतस्तम्

तादृशप्रवेन कर्षं नामानयनस्य गुणकारादिजत्वमेव कार्यं
वशा २७५/२८ यक्र १४ गुचितः २७५/२८ इत्युच्यते ११ भक्त

२५/२ एतच्च तत्चेलफलं तच्च द्विगुचितं २५ तस्य मूलं
५ इत्यर्थः । एव सृष्ट्याफलं तद् भुजकोटिकर्षव्यासके इत्य-

चोले व्यासस्य वर्गे भवतामि २६२७ गुचिते ५००० भक्ते
भवति ततोन्नरीत्या भुजकोटिव्यासचोले फलवोन

तस्यता कर्षव्यासकइत्यज्ञत्वात् फलस्योति कल्प्यम् । अथमेव
पञ्चः भास्वराचार्यस्याभिमतः कर्षस्य भुजकोटिवर्गयो-

नमूनात्कत्वेन तेनाभिधानात् अथानिर्दिष्टइत्यज्ञत्वात्
कक्षस्य व्यासवर्गचटितत्वेन तेनाभिधानात् । अतस्तथा

प्रत्यभिप्रायते इत्यस्माभिः नवोनः उपपत्तिपथ उद्भावितः ।
इत्यन्तर्गतसमलिकोचानां ने भुजा उक्तास्तेषां तथा

मानत्वे उपपत्तिर्दर्शते । तत्र क्रमव्यायन्दे २१-२४०
सिद्धान्तोक्ता २४०० कीवा दर्शिता । तत्र चक्रवशा

२१६०० तस्यः परिधिः । ताव क्ता "व्यासि भवतामि-
२६२७ इते विभक्ते अवाचकस्यैः १२१० परिधिः च

चक्रवशाः" इत्युक्तरीत्या वैपरीत्येन अवाचकस्यैः १२१०
इताः २७०००००० । भवतामि २६२७ भक्ता । ६८७६

व्यासस्यदर्थं २४२८ इत्यभिमतव्याः लिख्येति चोच्यते ।
तत्तातुपाताय चक्रवशातस्य २१६०० परिधिस्तत्तत्तानः

स्वलिखोवादीना क्रमेण भुजाः साध्याः । तत्र चक्र
कक्षानां २१६०० क्रमेण लिख्यरादिभिर्भक्तानामर्थाणि

क्रमेण चर्यानीति स्युः । तानि च २६००/२७००/२१६०
॥८००॥१५४२॥१२१०॥ १२००॥ क्रमेण एतत्तत्तानि-

तानि । "तत्तत्तानिभक्त्याचरवः कक्षा वा ननुत्वचरवः

मतश्चिञ्जिनी. सा । मतैष्यजीवानरशेषजातात् तत्त्वान्नि-
 च्छन्ना सहितेपि सता स्यात् १२५५ त्तारीत्या ताः कलाः
 क्रमेण तत्त्वानि २२५ भक्ताः क्रमेण तत्त्वानि १६५५-
 रत्ने । १२५५५ ८११५५ । येषः पञ्चमे ८११५५ ६११२१
 येषः अष्टासे ६११५५ नवासे ५११७५ येषः तथाच त्रिकोणे
 क्रमव्यास पठिता चोदयौ २६७७ । अर्द्धजीवा ।
 चतुरस्रे ततोक्ता द्वादशी २४२१ पञ्चकोणे ततोक्ता
 नवमी १६१० गता यथा द्वादशी २०६१ तयोन्नरं
 १८२ । येषकला १२५ तयोर्वर्तः २४७०५ तत्त्वानि
 २२५५ भक्तो कश्चिः ११० अनया सहिता गतजीवा १२०२०
 इयं अर्द्धजीवा । पञ्चमे ततोक्ता अष्टमी १७१६
 सप्तामे षष्ठी जीवा १२१५ गता । यथा १५२० तयो-
 रन्नरं २०५ । येषकलाः १६२ अनयोर्वर्तः २६५६५
 तत्त्वानि भक्तो १७५ कश्चिः अनया युक्ता गतजीवा १४६०
 इयं सप्तामे अर्द्धजीवा । अष्टामे नवमी १२१५ ।
 नवासे पञ्चमी ११०५ गता यथा १२१५ तयोन्नरं २१०
 येषकला ७५ । तयोर्वर्तः २२५० तत्त्वानि भक्तो कश्चिः
 १० अनया सहिता गतजीवा ११०५ । १११५ नवासे
 अर्द्धजीवा । एताद्विगुणा क्रमेण चक्रकला २१६०० तल्ल
 पारिधिकवृत्ते समतुल्यसादीना भुजाः यथा ५६५४४८६२
 ४०४०१२४२८१२८८०१२६२०१२२२० । क्रमेण भुजाः । यदि
 चक्रकलापरिधिव्यासार्धे २४२८८० क्रमेण एते भुजाः
 तदा फलेभ्योः समानजातीयत्वकरणेन प्रट्टिगुणित-
 प्रकृतव्यासार्धे क इत्यनुपाते फलं द्विगुणितं किञ्चिन्मूना-
 विका प्रट्टिगुणिते १२०००० व्यासे त्रिद्विगुणाग्निभक्त्यादयः
 क्रमेण द्वादशकलाः । यदि सप्तकला १२०००० व्यास इत्ये एते
 १०२६२२६८८५१७०५२४५१६०००१५२०५५१४५६२२१
 ४१०२१ । क्रमेण भुजाः तदा इत्यव्यास २००० इत्ये के
 इत्यनुपातेन चक्रानि कश्चिन्मूना भुजानामानि
 स्युरिति
 अत्र हस्तान्तर्गतं त्रिकोणं समलिकोणं तल्ल सर्वे
 भुजानां तल्लयात् । तथाहि परिधितृतीयांश
 रूपार्थाः सर्वं चापांशानां तल्लयतया तल्लयापांशेषु
 जीवास्त्वानीयभुजानां तल्लयलौचित्यात् ।
 अन्त्यान्त्येभ्योपपत्तिर्गीतावतीटीकायां दर्शिता विस्तर-
 भवाच्चोद्धृता ।
 ६ स्थाननामे "धर्मं चेतो कुरुचेतः" गीता । तल्ल केदारे

"वाढ्यं तूष्मते वीजं चेतो कालोपपादिते" वेदोत्पत्तिषो
 वीजवन्तः परचेतः प्रवापिचः" मनुः
 कसले "अपुत्रेण परचेतः नियोगोत्पादितः सुतः" याज्ञ०
 देहे "इदं शरीरं कौन्तेय । चेतोमत्तमिधीयते" गीता ।
 चेतोमत्तं चेतोमत्तयोरिवम्" । "गीता चेतोमत्तमिधीयते" गीता ।
 आत्मा" श्रुतिः तीर्थस्थाने "प्रविशन्तस्तु तत्चेतः सर्वे स्युः
 विष्णु मूर्त्तम्" । अतः कसले चेतोमत्तं विद्यतेऽस्य इति चेत्तन्मनुः
 ठगु चेतिक चेतोमत्तमिनि लि० "फलं त्वमभिधन्याय
 च तत्ता वीजिनां तदा" कुरुमि चेतोमत्तयोरिवम्" प्रत्यक्षं
 चेतिकस्यार्थः" "चेतिकस्यैव तद्बीजम्" मनुः । एतकि-
 नुपपदे कर्मभूते कर्त्तरि कर्मः ८ । चेतकर चेतकारिणि
 लि० स्त्रियां ङीप्- । [राजनि०
 चेतकर्त्तरी चो चेतजाता कर्त्तरी । वाचुकां कर्त्तरीभेदे
 चेतचिर्भिटा चो चेतजाता चिर्भिटा । पाण्डु फलायां
 चिर्भिटाभेदे राजनि०
 चेतज ५० चेतो जायते जन ७००० "यस्यैतस्य प्रसीतस्य
 जीवस्य व्याधितस्य च । अथर्ववेद निवृत्तायां स पुलः
 जलजः स्मृतः" इति मनुक्तेः पुलभेदे नियोगधर्मश्च
 मनुनोक्ता निधिश्च वागदानोत्तरमेव पतिमरश्चे
 विहितः यथा
 "देवराज्ञा सपिण्डाज्ञा सिद्धा समप्रद्वियुक्ताया ।
 प्रजेपुत्रिताऽधिगन्तव्या बन्तानस्य परिचये । विधवायां
 निवृत्तस्तु वृताक्तो वाग्यतो निधिः । एकस्तुपादवेत्
 पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन । द्वितीयमेते प्रजनं मन्वन्ते
 स्त्रीषु तद्विदः । अनिर्जृप्तं नियोगार्थं पञ्चमो
 धर्मस्तस्यो- । विधवायां नियोगार्थं निर्वृत्ते द्विधा-
 विधिः । - युद्धवत् क्षुपावत् वत्तेवातां परस्परम् । नि-
 वृत्तौ चो विधिः कृत्वा वत्तेवाताम् कामत । तावुभौ
 पतितौ स्यातां क्षुपागयुद्धतल्लगौ । नान्यस्मिन् विधवा
 नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि
 निवृत्ताना धर्मः इत्युः सनातनम् । जोद्वाहिकेषु म
 न्मेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् । न विवाहविधवायुक्तं
 विधवावेदनं पुनः । अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो
 विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्ते वेदे राज्य प्रश-
 वति । न नहीमस्मिन् भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
 वचनां सङ्करं चक्रं कालोपपादितचेतनः । ततः प्रभृति

यो भोहात् प्रसीतपतिकां क्षियम् । नियोजयत्प्रत्यार्थं
तं विगर्हन्ति साधवः । यस्यां श्विते कन्याया वाचा
सत्वे कते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत
देवरः । यथाविध्यधिनम्यैर्न शुकवक्त्रां शुचिप्रताम् ।
नियो भजेताम्रवत् सक्तं सक्ततादृशम् ।

इहस्थतिना "उक्तो नियोगो मनुभा निश्चितः स्वयमेव
हि" इत्यादिना तद्विषयः । मितारामाजयस्य प्रसो
इत्यादिनायस्यस्यैव समर्थितः यथा

"अपुत्रेण परस्मै नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्य-
सौ रिक्तौ पिण्डदाता च धर्मात्" याः । "अपुत्रो
पुत्रवत्प्रातः" इत्यादिकविधिना अपुत्रेण देवरादिना पर-
स्मै परमाय्यायां पुत्र नियोगोत्पादितः पुत्रोभवीर्न ल-
क्षितोरसौ रिक्तौ रिक्तहारी पिण्डदाता च
धर्मात् इत्यस्यायमर्थः । यदाऽसौ निवृत्तोदेवरादि-सव-
न्यपुत्रोऽपुत्रस्य स्मै अपुत्रपुत्रार्थं प्रसूतोऽनयति
तु द्विपितृकोइत्यादिनायस्योदयोऽपि रिक्तहारी पिण्डदा-
ता च । यदा तु निवृत्तः पुत्रवान् केवलं स्मै पित्रः पुत्रार्थं
यतते तदा तदुत्पन्नः स्मै पित्रेण पुत्रोभवति न बीजिन-
स्य नियमेन बीजिनोरिक्तहारी पिण्डदोऽपीति ।
यथोक्त मनुना "क्रियाभ्युपगमात् स्मै बीजायं यत् प्रदी-
यते । तस्यैव भागिनो हृदौ बीजी स्मै पित्रेण चेति" ।
क्रियाभ्युपगमादिति अतोत्पन्नस्य सवयोरुभयोरपि-
भवति संविदङ्गीकरणादयत् स्मै स्मैस्मैनामिना बीजने
बीजवपनार्थं दीयते तस्मिन् स्मै उत्पन्नस्यापत्यस्य बीज-
स्मै पित्रो भागिनो हृदौ मूर्ध्निभिः । तथा । "फलं-
स्वनभिसन्धाय स्मै पित्रां बीजिनां तथा । प्रत्यक्ष
स्मै पित्राभ्यो बीजाद्योनिर्वीर्यसीति" मनुः । "फल-
स्वनभिसन्धायैति अतोत्पन्नस्य सवयोरुभयोरपि-
त्येवमभिसन्धाय परस्मै यदपत्यस्यत्पादयते तदपत्य
स्मै पित्रेण । यतोबीजाद्योनिर्वीर्यसी गवाद्यादिषु-
तथादर्शनात् । अत्रापि नियोगोत्पादनाविषयस्य इ-
तरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् "देवराज्ञा समिपकाद्वा
क्षित्या सव्यग्निशुक्त्या । प्रक्षेप्तिताधिनम्या सन्तानस्य
परिचये । विधवायां निवृत्तस्य इताक्तोवाग्यतोनिधिः ।
एकस्यत्पादयेत्युक्तं न द्वितीयं कथञ्चन" इत्येव नियोगस्यपथस्य
मनु स्वयमेव निषेधति । "नान्यस्मिन् विधवा नारी
नियोज्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुज्याना
धर्मं हन्युः सनातनम् । नोहाङ्गिकेषु कर्त्तव्ये नियोगः-

कीर्त्यते क्षियम् । न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं
युजः । एवं हि जैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्माभ्यामपि प्रोक्तोवेने राज्यं प्रयाचति । स मही-
मन्त्रिणां मुक्तं राज्यं प्रयाचतु । यथाऽसौ सङ्करा-
कामोपपन्नचेतनः । ततः प्रभवति बोभोहात् प्रसीतपतिकां
क्षियम् । नियोजयत्प्रत्यार्थं मर्हन्ते तं हि साधवः
इति । नच विहितप्रतिपिङ्गत्वादिनस्य इति मन्त्रस्य
नियोज्यां निन्दान्नवत्वात् । कीर्त्तयेत्तु व्यभिचारस्य-
मङ्गलोपपन्नत्वात् स्वयमेव प्रयाचताम् । यथाह
मनुरेव "कामं तु स्वयमेवेह पुत्रस्यैकमेव भवति" । मनु
नामपि मङ्गलीयात्मनो प्रेते परस्मैपति" जीवमार्थं पुत्रा
नराजस्य प्रतिविध्य "वासीतामरेणात् ज्ञाना मयता-
मृगाचारिणी । बोधार्थं यथालीनां काङ्क्षी तमसुचमम् ।
अनेकानि सङ्कराणि बीमारमृगाचारिणाम् । दिग्गता-
नि विवाहाभक्ता कुलघनानि । मते भर्तरि साधो स्त्री
मृगाचार्ये व्यवस्थिता । स्मै न च्छतयुतापि यथा ते
मृगाचारिणः । अपत्यबोभायां तु स्त्री भर्तारमति
वर्तते । येह निन्दान्नवत्वात् परस्मैपति" जीवत" इति
पुत्रार्थमपि पुत्रान्नराजस्य निषेधति । तस्माद्विहित-
प्रतिपिङ्गत्वादिनस्य इति न युक्तम् । एवं विवाह-
संक्रान्तिर्नियोगे प्रतिपिङ्गे कर्त्तव्यं धर्मो नियोग इत्यतः काह
"यस्यां श्विते कन्याया वाचा सत्वे कते पतिः । तामनेन
विधानेन निजो विन्देत देवरः" । यथाविध्यधिनम्यैर्न
शुकवक्त्रां शुचिप्रताम् । नियोगजेताम्रवत् सक्तं सक्तता-
दृशम् । यथा वाग्ता कन्यां स प्रतिपिङ्गमन्त्रेणैव
तस्याः पतिरित्यकादेव मन्त्रे । तस्मिन् प्रेते देवराज्ञा-
स्मै कनिष्ठोवा निजः सोदरो विन्देत परिचयेत् । यथा-
निधि अवागाक्षमधिनम्य परिचयानेन विधानेन इता-
मृगाचारिण्यमादिना । शुकवक्त्रां शुचिप्रतां नमोवाक्ता-
स्यसां नियोरङ्गस्यागर्भकोच्चात्प्रभवैकं वारमन्त्रेत् ।
अथवा विवाहोवाचनिकोहताभ्यङ्गादिनिजवक्त्रमुक्ताभिन-
यनाङ्गमिति न देवरस्य भाव्यात्वमापादयत्तत्कामुत्पन्न-
पत्यं स्मै पित्रेण भवति न देवरस्य संविदा तुभयोरपि
अनेन सम्पत्तिं प्रसीतपतिकायां नियोगनिषेधात्
सुधवायामनिषेधः तेन पोष्युराजेन कुन्त्यां काङ्क्षां च
नियोगद्वारा प्रत्यापात्तत्वादनं न विद्वत् ।

मनुतः "अनेकधा कृताः इताः कविभिर्भैः पुरातनैः । न
शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिर्नैरिदमनैः" इति इह-

तिनाः । शक्तिहोनामानेवेदानीनानां तन्माचरन्त्य
निषेधात् शक्तिशक्तिभिन्नमिदंस्वाचरन् न निषि-
द्धं तेषां तपःप्रभावात् तत्पापक्षयसम्भवात् । अतएव
वृत्तपतिकयोरपि अन्विकास्वाचिकयोर्निमित्तधीर्वाभा-
व्योर्निर्वाणात् व्यासेन धतराद्रपाण्डुरूपक्षत्रजयोरुत्-
पादनं न विवक्ष्यम् । अतएवादिश्वपुराणे कलिवर्ण-
प्रकरणे “देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते” इत्युक्तं
काशिकापुराणे च तत्प्रकरणे “दत्तोरसेतरेषां च पुत्र-
त्वेन परिग्रहः” इत्युक्तम् । धतराद्रादीनां तु कलियुगोत्-
पत्त्येऽपि वासुदेवस्य भगवत्स्थितिपर्यन्तं कलिधर्माणां
प्रादुर्भावाभावाच्च विरोधः । अतः कसौ तस्य सर्वथा
निषेधात् तद्विषये विशेषो नाभिहितः । २४ तज्जात-
भावे त्रि० श्वेतकण्ठकायां ३४शास्त्रुल्यां ३०मूलि-
काया ३३शिल्पिकायां ७चविकायाञ्च श्री राजनि०

घेतृश पु० कृत्तमात्मनेन सर्वज्ञत्वेन वा जानाति ज्ञा-क ।
१आत्मत्वेन देहाद्यभिसानिनि जीने २सर्वज्ञे परमेष्ठिने ।
- “इदं शरीरं जीनेन । जेतृमित्रमिषीयते । एतद्योर्वेति
तं प्रोक्तं जेतृश इति तद्विदः । जेतृशश्चापि मां विहि
सर्वज्ञत्वेन भारत । जेतृशेतृशयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं
मम । तत् जेतृं ब्रह्म ब्रह्म च दृष्टिकारि यतश्च यत् ।
न च योयत्प्रभावश्च तत् समासेन के शब्दः । अविमि-
र्षकता गीतं वन्देभिर्विधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव
जेतृमङ्गिर्विनिश्चितैः । महाभूतान्महद्गारोद्गिरिव्यक्त-
मेव च । इन्द्रियाणि द्रव्यैश्च पञ्च चेन्द्रियगोचरा । इन्द्र-
इव चक्षुः श्रवणं घ्रातयतेना धृतिः । एतत् जेतृं
समासेन सविकारसदाकृतम्” गीता । “अथवाः पुरुष-
स्यान्तो जेतृशोऽक्षर एव च” विष्णुसू० २३आश्वि च ।
“प्रज्ञायास्तु विकारावे जेतृशसौप्रवृत्तिः” नचैनं ते
प्रजानानि च तज् जानाति तानि वै” भा०शा० २३२श्व० ।
“यस्यात्मनः कारयिता त जेतृश प्रवृत्तते” इति ननुक्ते
३अन्ययोर्मिषि “हृदि स्थितेः सर्वज्ञासी जेतृशो यस्य
तज्यति” भा० शा० २०।३ श्वो० । १वटुकभैरवे “जतृश-
चतुर्योविराट्” वटुकस्तव । इतिदग्धे त्रि० मेदि० ७३३के
त्रि० यन्दरत्ना० पञ्चतज्जातरि त्रि० “तद्यथा हिरण्य-
निधिं निहितमज्ञेयं उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः”
आ०उ० । ततः ब्राह्मणा० भावे अञ्जु जतृशयुवा-
अञ्जु । जेतृश तज्जाते न० ।

घेतृदूतो श्री जेतृ दूतोव । जेतृकण्ठकारिकायाम् राजनि० ।

घेतृपति पु० इत० । जेतृशमिति “जीवं जेतृपतिं प्राकृतः
केचिद्व्यसनयापरे । अतन्त्र एव स कश्चित् जेतृशयः वतिरि-
ज्यते” तन्त्र० जेतृपतेरपत्यादि- यस्तुसरयदत्तेऽपि अञ्जु-
पत्यादौ पाठात्क्षणम् । जेतृपत तदपत्यादियु त्रि० ।
घेतृपपट्टी श्री जेतृ पपट्टीव । (जेतृपापट्टा) इति स्थाते
मुपभेदे वैद्यकम् ।

घेतृपाल त्रि० जेतृं पालयति पालि-अञ्जु । जेतृरक्षके
त्रि० । २भैरवभेदे पु० । तज्जेदाः प्रयोगशारे उक्ता यथा
“भेदा एकोनपञ्चायत् जेतृपालस्य कीर्तिताः । मातृकावी-
जभेदेन सम्प्रिया नामभेदतः । अजरचापकुम्भश्च इन्द्र-
स्तुतस्तत्परः । ईडाचारकोक्षस्य च जप्ताद् अभिरुदनः ।
कृत्तकी सप्तकोशश्च सप्तकश्चैकद्वयकः । येरावतसौ चन्द्र-
रौषभेयस्तथैव च । अस्त्रमयास्त्रधारश्च कवचः शरश्चा-
नलः । गोष्ठस्यैव च गटादौ च ममाश्वश्चवारणः । छटा-
टोपो जटाकास्त्रो भङ्गारश्च जटुचरः । टट्टपाण्डिता-
चान्यजानबन्धुय जामरः । टक्कारवो अथर्वय तडिद्देह
स्थिरस्तथा । दन्तरोवमदवान्योनितिज्ञानः प्रवृत्तकः ।
पट्टकारोवीरसंभवश्च भट्टास्त्रो भेषभासुरः । युगान्तो रौ-
द्ररूपश्च लम्बोष्ठो वसुमन्तश्च । नृकनन्दः घडाकाश्च
घुनामा हृन्वुक्तश्च । एते भेदाः समाख्याता मातृका-
क्षरबोनिताः । जेतृपालकथनप्रयोजनं यथा “नाम
पद्यास्य वचीनां यो वचो मातृकान्तरे । इत्यन्ते प्रथमं तत्र
तत्रात्वं जेतृपालकः । तत्र तत्र विविधात्मा भेदैरेतैर्व्य-
स्थिताः । ततो विविटो यद्व्यं जेतृपालस्तु सर्वतः । जेतृ-
पालमसंपूज्य यः कर्म कुरुते कश्चित् । तस्य कर्मफलं हानि
जेतृपालो न संयय” । तन्मोक्षे २पश्चिमद्वारपाले भैरव-
भेदे च “नखेशं वटुकं चैव जेतृपालश्च योगिनी । पूर्वादि-
क्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत्” तन्त्र० १जेतृपालके त्रि०

घेतृफल न० जेतृस्य फलम् । इत्यादिजेतृजाते यस्यादौ ।
जीवावत्पाद्युक्ते त्रिकोणादिजेतृभवे २हस्तादक्षपे(कालि)
कवे जेतृशब्दे विवृतिः । [पञ्चायां वैद्यकम् ।

घेतृमालिका श्री जेतृं पालयति मल-अञ्जु-एवञ्जु ।
घेतृरुद्धा श्री जेतृ रोद्धति रुद्ध-क । पालुका कर्कटीभेदे
राजनि० २४तज्जातमात्रे त्रि० । [तत्त्वज्ञापके व्यवहारभेदे ।
घेतृव्यवहार पु० जीवावतीप्रदर्शिते त्रिकोणादिजेतृफलदि-
श्वसम्भव त्रि० जेतृं सम्भवति सप्त+भू-अञ्जु । जेतृजाने
“जेतृसम्भवफलं वनं भवेत्” जीता० । २भूमिजतमात्रे
त्रि० । २भिरुद्धाशुपे पु० राजनि० ।

जेतसम्भूत उ० जेतं समूतः । १कुन्दरे। उ० शब्दार्थः २भूमि-
भवे ति० ।
जेतसाधस् ति० जेतं साधयति साधि-अधुन् । जलसाधके
‘सपथ्यन्त पुरप्रिय भित्ति’ न जलसाधसा ॥ ८०८, ११, १४ ।
जेताजीव ति० जेतं तत्फलं गत्य याजीवति आ-जीव-
अण् । कर्त्तुं के अमर ।
जेताधिदेवता स्त्री इत० । सिद्धस्यानतीर्षाधिवाहदेवता-
भेदे । तज्जामोक्षारण्यं ओशन्दोक्षारण्यं काय्य यथाह
स० त० प्रयोगसार “देव गुरुं गुरुस्यान जेतं जला-
धिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारात् श्रीपथे समुदीरयेत्” ।
जेताधिप स्त्री इत० । १जेपादिहादयरात्रिस्तामिषु कृता-
दिषु जेतगच्छे पिट० । २जेतस्वामिनि ति० । [यज्भा० ।
जेतामलकी स्त्री जेतो जाता आमलकी । २स्वाकस्याम्
जेतिका ति० जेतमक्षय्यं ठन् । जेतस्वामिनि । “ओषवाता-
कृतं बीज यस्य जेतो प्ररोहति । जेतिकस्यैव तदीजम्”
मनु । इति जेतित्त्वं अयत्वं जेतगच्छे उदा० । “याव-
अस्य विनश्यत्तु जेतो तस्य फलं लभेत्” याज्ञ० ।
जेत्रिय ति० परजेटो देहान्तरे चिकित्स्य परजलस्य जेत-
यजादेय । देहान्तरे चिकित्स्ये व्यपतीकाय्ये १रोने “दण्डो-
ऽयं जेतियो येन मय्यपातीति साऽजयीत्” भट्टि । जल-
मक्ष्येस्य वा० व । २जेतस्वामिनि ति० । “जेत्रियस्याख्ये
दण्डो भागाद्वयगुणोभयम् । ततोऽर्द्धदण्डोभ्यामात्मनात्
जलियस्यैत” मनु जलियस्येतल जेतिकस्येति पाठान्-
रम् । जेतो भय वा० व । ३जेतगतो जेतो ति० जेतो
खपरजलमात्रे प्रसिद्धः बी० य । ४परदाररते उ० जेटि० ।
जेतेच्छु पु० जेतो इच्छुरिष । यावन्मले (कुङ्गारी) प्लाते राजनि-
क्षप उ० जेटि-अण् । १निन्दाया, २वि० ये, ३मेरणे, ४हेपने
५हेलायां इलङ्घने हेम० । करणे वञ् । इगर्भे जेटि०
७धनस्ये- हेम० । कर्मणि वञ् । दण्डे लिङ्गा० तल
निन्दाया “सत्तासत्यान्त सतो जेतो ज्ञानाद्भेदयरो
गिणास्” जेप करोति जेटयत्” -वाङ् । “जेप-
सप्राप्तयस्तल मल्लवा जोपम प्रभु” भा० शा० ३६६० ।
“जेपयुक्तैर्वचोभि” -भा० व्या० ५५५ जेटो । १जेटो
हटिजेप” जेटोर्जेप । १विज्ज्जे “कृतज्ज्जे-
सुदेवताय तम्” साध । कर्मणि वञ् । २विज्ज्जे
कृकगच्छे उ० ३३ उदा० फलान्धोवसदधो निवेय्य
जीसा० जेप-अर्थ कातरार्थे “भाञ्जीहार जेपक-
सायवर्थ” इत्यादि तल गच्छे जीवावेतोवाक्यस्यम् ।

जेपक ति० जेप-अण् । १जिपकर्मिणि अयत्कदकतांयस्य
तदुपम्यमध्यो जेटिगेके च । जेप-अर्थे क । जियसाये
जया - जोकावसा “पादोपपद्यानतल्लट्टैरिवादि”
जोकावसेम् ।
जेपण न० जेप-अण् । १जपपादे २जपने ३मारणे ४विज्ज्जे
५यापने च । “जातु जेपणार्थं त दातव्यं स्त्रीधनं”
पिमां करोति “उपाकर्मणि जेतुर्गो विराज जेपणं
-अतम्” मनु । करणे वञ् । २जेपसाधने मल्ल्यापार-
भेदे (फेजान) - “जेपयेत् टिभिचैवापरोक्षोद्भूतनिःस्त्रैः”
भा० वि० १३० “जेपणं कथ्यते जपु स्वामात् प्रख्यापनं
-इताम्” तस्याख्यायां नीलकण्ठेन मल्ल्यापाम् ।
जेपिणी स्त्री जेपं वा० जेपि वा जीप् । १जीकादवडे
(दाङ्) अमर । २जाकभेदे (जेपकाजाक) जेटिनि ।
जेपणीय उ० जेप-अनीयर् । “जेपणीयोभिन्दिपास जेटो-
दीर्घाकाक” - वादमोक्तवचने १भिन्दिपासोऽस्ते,
२जेपणीये वाचावादिने ति० । “माराज्येपणीवाक्-
-निम्बोपपतितानसम्” रतु । १जीमतायाम् ।
जेपिमन् उ० जेपस भावः जेपा० रत्नमिष” जेपादेय ।
जेपिठ ति० जेटिभेदेन जेप रटन् जेपादेयः । जेटयव-
मीत्रे “जातुर्जेपिडा देवता” -इति । ईयसुन् ।
जेपीयत् तत्तार्थे ति० जेपि वा जीप् ।
जेम उ० जे-अण् । १जोरमानमज्ज्ज्जे । २जम्बवस्तुभोरज्ज्जे
-उ० न० अर्द्धार्थादि जेटिनिः । “उपेमादोक्तरस्यैव जोग-
-जकार्यसिद्धये” याज्ञ० रत्नस्य रसस्य जेमः” आ० त०
रतु० “यन्ता च जे पथा च जे जेपस्ये” जल० १८, ७,
जेमः विद्यामांगधनादे रण्यमार्गं वेददी० । १विद्य-
मानसत्ताकस्य वस्तुनः साधिकरणे विविट् बुद्धि निमानस्य
जम्बव्य विशेष व्यवस्थापने जेमिकगच्छे विहति । ३जम्बे
न० ५तदिति ति० जेम० । “महाज राख्य विपुल जेम
निम्बतल्लट्टकम्” भा० व० २५६७६ जेटो “जत जेम
-पुनः पन्थाः” भा० व० ३३३ जेटो “यन्तु सूरभृत्पुंषां मज
जेमास्तु शर्वरी” २६८०० ६३ जेटो न० जेम० “मविता जेटदेवस्य”
इत्युपक्रमे “यथा जागधराजानो भायिनो वेदामि ते”
“ततः सुतं जेटादिम” शुचिकस्य अविद्यति । जेमोऽय
“जेटेताकाज्ज्ज्जे जल्ले जेमन्त” भा० व० २२, १०० जेटो
“जेटदेवस्य” -उपक्रमे उ० । “जम्बवस्तुभोरज्ज्जे
प्रकार साधकोपध । जिल परेमजिल च” जेटो उक्तो
जम्बवस्तुभोरज्ज्जे जेटममोदवहविजे (जम्बवस्तु) च न० ।

शेमकं पु० शेम-स्वार्थे च । १। शोरनामनन्वह्यो जटा०
२। राक्षसभेदे, “एतस्मिन्नेव कावे ठ उरीं वाराणसीं चप ।
पुण्या निवेशयामास शेमको नाम राक्षसः” हरि० २८५०
३। पाण्डुवंशे भवभेदे । “दण्डपाणिर्निभिरास्य शेमको
भविता ततः” इत्युपक्रमे “शेमक प्राप्य राजानं संस्यं
प्राप्यसति सै कलौ” भा० ८, २२, २६ श्लो० ।

शेमकार लि० शेमं करोति क-अच् ६त० । १। मङ्गलकारके
“पन्थानं वः प्रयस्यामि यिवं शेमकरं द्विजाः ।”
भा० आ० १५ अ० ।

शेमकार लि० शेमं करोति क-अच् उप० ४० । मङ्गलकारके
“पितुः प्रियदुरो भर्ता शेमकारस्तपस्विनाम्” भट्टिः
शेमकत् लि० शेमं करोति क-किल् ६त० । १। ततमङ्गल
२। उपासक रक्षके परमेश्वरे पु० । “अनिवन्ता निहन्तास्मा
वन्धेमा शेमकश्चिवः” विष्णुसं० ।

शेमहर लि० शेमं करोति “शेमप्रियमद्रेः च” पा०
चकारात् अच् उम् च । शेमकारके ।

शेमहरी स्त्री “शेमान् देवेभ्य वा देवी कृत्वा दैत्यपतेः श्वम् ।
शेमहरी शिवेनोक्ता पूज्या कोके भविष्यति” देवीपु० ४०
अ० ७३ १। देवीभेदे, २। मङ्गलचिह्नप्राप्त । “कुङ्कुमावचक-
नोक्ति । कुन्देन्दुप्रवसानने । नतस्त्रिंशोऽग्निने ! देवि !
शेमहरि ! नमोऽस्तु ते” इति तत्प्रशामयन्मन्त्रः ।

शेमदर्शिनं लि० शेमं पश्यति इय-चिनि । मङ्गलदर्शिनं
स्त्रिंशोऽग्निं । कोकवाधिराजभेदे । “कोकसानामाधिराजं
वंप्राप्तं शेमदर्शिनम्” “स चान्नं पश्यरे कृष्ण विषय शे-
मदर्शिन” भा० आ० ८२ अ० ।

शेमधन्वन् पु० गामवंशे राजभेदे । “रामस्य तनयोजग्रे कृप
इत्यभिहितम्” इत्युपक्रमे “नमस्य कुण्डलीकस्य शेमधन्वा
ततः प्लुतः” हरि० १५ अ० । “स शेमधन्वाननयोधय-
द्वली” रघुः ।

शेमधूसं पु० व० व० इह० सं० कूर्कविभागे “यत्रामाकाः शेम
धूसं च” इति उच्यते ।

शेमधूर्ति पु० शैलेयदेशीयभेदे राजभेदे । “इह त्वं शेममा-
यनं दैकेनं इदं विक्रमम् । शेमधूर्तिं महाराज !
विष्णाधोरणि भर्तृचै” भा० प्रो० १० ७ अ० । “गणः
श्रीधरयो नाम यत्नं राजन् । प्रकीर्तितः । ततः बहुभिरे
वीराः” इत्युपक्रमे “नारदो मन्त्रं राजानं शेमधूर्तिं
कावे च” भा० आ० ६७ अ० । [शेमाफवेति पाठे पुनो० ।

शेमफला स्त्री शेमः फलं वक्ष्यते । उदुम्बररक्षे इत्यर्थः ।

शेममूर्ति स्त्री इत्योधनभ्रातृभेदे “उपमवाः उपमिनः शेम-
मूर्तिस्तथैव च” भा० आ० ६७ अ० ।

शेमहृदि लि० शेमस्य हृदिमध्यस्थ इति । शेमवर्द्धनवे
ततः बाह्या इज्ज । शेमहृदि तदपत्ये पु० स्त्री० ।

शेमा स्त्री १। देवीमूर्तिभेदे “निष्किं से प्रजयेत् शेमा रथकास-
कसप्रदाम्” देवीपु० ४७ अ० । २। मयूरभेदे च “अम्बिका
कक्षस्था शेमा देवी रम्भा मनोरमा” भा० आ० १२३ अ० ।

शेमाधि पु० निधिविधाधिपे राजभेदे । “अरिष्टनेमिस्तस्यापि
शुतायुक्तं सुपार्श्वकः । ततश्चित्ररथोयस्य शेमाधिर्नि-
यिष्ठाधिपः” अमर० ८, १२, १४ ।

शेमासन न० “अथ शेमासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा मेघमेहिषम् ।
दक्षहस्तो दक्षपाद केवलं स्नापयेत् सुधीः” इति ब्रह्मसं-
होक्ते आसनभेदे ।

शेस्य हि० शेमान् वायु यत् । कुण्डलोन्मेषे “बाह्वं मङ्गलप्राप्त
पगवश्च शेस्या भवति” श्रुतिः ।

शेय लि० शेयं बोध्यं चि-अच् । शेयं बोध्यं ।

शेय शिवने आ० पर० अक्ष० शेट् । शेयति अक्षेवीत् चिञ्चव ।

शेय शिवे आ० पर० अक्ष० अगिट् । शेयति अक्षेवीत् चञ्चौ ।
शेय जाता जातः ।

शेत लि० शितेरयम् अच् । १। शितिसम्बन्धिनि २। शीघ्रता-
सम्बन्धिनि च “अक्षरौजस्रं चैतो अक्षौ” अ० ८, ८०, १,

शेतयत् पु० शैताय शीघ्रतायै यतते यत-अच् । शीघ्रता-
यै यतमाने अक्षिभेदे तस्यापत्यादि तित्वा० क्तिञ् । शैत-
यतायानि तदपत्यादौ

शैत न० शैतायां समूहः मिश्रा० अच् । १। शैतसमूहे । स्वार्थे
अच् । २। शैते च “वैश्वानरं शैतं त्रिदिव देवाः” अक्षु०
११, ६० । शैतमेव शैतं तस्य चित्तं जयस्यै यजमा-
नस्य शैतामैत्रं” वेददी०

शैमिकं हि० शैमेच निर्दिष्टं ठञ् । १। उच्चस्थ रक्षसोप-
बोधिनि २। विद्यामानवशाकस्य वस्तुन साधिकरस्ये स्वति-
गिष्टबुद्धिनिवासकस्य अक्षयवस्वापननिर्वाहो जग्यत्वे च ।
वशा इ० आत्मनाभावस्य बोधत्वमादिमते अक्षयनाभाव-
स्याजग्यत्वेऽपि क्षप्रतिबोधिदुःखात्तत्पादनद्वारा साधि-
करस्ये स्वविशिष्टबुद्धिनिवासकस्य आकाशोक्तस्य इव
अक्षयनिर्वाहस्य तत्त्वज्ञानस्येति दुःखात्मनाभावस्य
शैमिकी तत्त्वज्ञानसाध्यता । एवं कतिवाध्यतया विध्य-
र्त्तनमते “इवाहस्यास्यपसेत्” इत्यादौ प्रहोरात्
भोजनाभावस्य शैमिकं कतिवाध्यतम् । “भावोवशाऽ-

छौद्रप्रिय ५० छौद्रमय प्रियं स्वादुत्वारं । जलमधुकद्रुमे
६५० । २मधुप्रिये वि० ।

छौद्रमेत ५० छौद्रमय मेहं । मधुमेहे रक्त मेहगन्धे ६१०५०
सुवतशाय्ये तल्लक्षणं दृश्यम् “कषायं मधुर कृतं
छौद्रमेहं वदेतबुधः” भावप्र० ।

छौद्रेय न० छौदे भयं ठञ् । (मोम) चिह्नकं राजनि० ।
छौम न० लु-मन् प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । १३कूत्रे पठ्यस्ते ।

“अथ पद्मनिष्पन्नायाः क्षौमान्तरिगम्यस्ते” रघु
“क्षौममाकलतया पिचकथं” भावः “वधोरक्षानुपव्यंश्च
शाण्क्षौमाविकानि च” मनु० । क्षुमाया अतस्त्यः विकार
अण् । २गणभेदजातयस्ते स्त्रियां ङीप् क्षौमी कन्या ।
क्षौमेण दृक्तेन प रहतो रथ अण् । ३५कृतपरिहृते रथे
पु० । ३६स्य भेदे पु० न० कोटिल्य । अष्टे अमरः । अष्टश्च
भाकारावस्थितवल्लभमिति कैचित् । मण्डपोपरि
निर्मात गृहम् (चलेबर) दृश्यते । [शब्दचि०] ।

क्षौमिक पु० क्षौमनिव कायः त कै-क । चोरनामगन्धद्रव्यं ।
क्षौमी स्त्री क्षौमैव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् ङीप् । १अतस्त्य
(मसिना)ख्याते वृक्षे । क्षुमाया विकारः कन्या अण्
ङीप् । २क्षुमाजातशण्डतकन्यायां स्त्री ।

छौर न० क्षुरेण निर्वातम् अण् । १क्षुरकर्माणि केयकर्त्तने ।
रत् विवर्जितनक्षत्रादि क्षुरकर्मशब्दे २३८६ पु० उक्त-
मायं विशेषोऽतु कश्चिदभिधीयते
“व्रतानामुपवासानां आवादीनाञ्च संयमे । न करोति
क्षौरकर्म अथुचि सर्वकर्मसु । स च तिष्ठति कुण्डेषु न-
खादीनाञ्च सन्दरि । । तदेव दिनमानावद् तद्भोजी दण्ड-
ताडितः” ब्रह्म ६० पु० २७अ० । “चन्द्राश्चर्यदा नास्ति
तारायाश्च विशेषतः । अक्षौरभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्र
मयोर्दिने” ज्यो०त० । “मानं क्षौरे हन्ति युद्धं युक्तं युक्तो-
धनं रवि । व्याघ्रह्वारको हन्ति सर्वं हन्ति गनैश्चर”
श्रीपतिरत्नमाला । “आज्ञया नरपतेर्हि जन्मना दारकर्म मृत
कृतकेषु च । यन्ममोक्षमजदीक्षणेऽपि क्षौरमिष्टमखिलेषु
ओडुषु” भोज० । “स्वकाये” पितृभ्यो रवेरंशपरिचये ।
क्षुरिकर्म न कवीत जन्मगामे च जन्मभे दृष्टगार्ग्यं,
“कथयमानर्त्तपुरं” पाटलिपुत्र पुरीमहिच्छताम् ।
दितिमर्दतिश्च अरता क्षौरविधौ भवति कल्याणम्”
ज्यो० त० । अत्र क्रमो वराहपु० “श्लक्ष्णकर्म करयित्वा
नक्षत्रोदमननरम्” ज्योति० त० । “केयशुलोम-
नगानि पापयति शिखावर्जम्” शु० त० गोभिल ।

“रोहिण्याञ्च विगाथायां भैत्रे चैधोत्तरासु च ।
मवायां कृत्तिकायाञ्च हिजैः क्षौः विविर्जितम्” । क्षाया
तु मेषुनं क्षौरं यो देवास्तर्पयेत् पितॄन् । रुधिरं
तद्भवेत्क्षौय दाता च नरकं व्रजेत्” ब्रह्म० वै० पु०
नापितगृहे क्षौरनिषधो यथा “स्वयं मान्य स्वयं
पयं स्वयं दृष्टश्च चन्दनम् । नापितस्य गृहे क्षौरं
शकादपि हरेत् अथम्” कर्मलोचनः ।

क्षौरपव्य न० क्षुर पत्रिरिव स्वार्थे अण् । अति-
तीक्ष्णे “कचिद्वस्त्रं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमिम्”
भाग० ६० ५, ८ ।

क्षौरिक पु० क्षौरं शिल्पत्वेनास्त्यस्य ठन् । नापिते शब्दमा०
क्षु तेजने अदा० पर० सक्त० सेट् । क्षणीति अक्षणाभीत् ।
क्षुणाव । क्षण्विता क्षुण्ण । “याच क्षुण्वानोदमयन्
वपताम्” अथ० ५।२०।१ । “उभयतो ह्योदं याच क्षुण्णतम्”
शत० ब्रा० ६० २०।१०२४ ।

क्षुण्ण त्वि० क्षुण्ण-क्त । तीक्ष्णीकृते अमरः ।
क्षुण्वि न० क्षुण्ण-करणे लङ् । अस्ततेजने शाय्याख्ये यन्त्रभेदे ।
“क्षुण्विणेव स्वधितिर्भासगीतम्” अ० २.२७, ७ ।
क्ष्मा स्त्री क्षमते भारं क्षम-अच् उपधा लोपश्च । १वरायासु ।
अमरः “क्ष्मा लम्भयित्वा क्षमयेपपद्मम्” रघु । “नचोदक
प्रवेशेन न च क्ष्माश्चक्ष्मादपि” भा० व० १६६ अ० ।
“क्ष्माया चरति चरं वा दृष्टव्यं न” निरु० धृता ऋक्
२एकसख्यायाञ्च ।

क्ष्माज पु० क्ष्माया जायते जन-ङ । १मङ्गलयज्ञे २नरकाक्षरे च
क्ष्मापति पु० ६त० । मूमे क्ष्मानायादयोऽप्यत्र ।
क्ष्माभुज् पु० क्ष्मा भुनक्ति अवति शुज-किप् । भूमिपाले
क्ष्माभृत् पु० क्ष्मां विभर्ति पालयति धारयति वा भृ-लङ्
तक् च । १राजनि २पर्वते च तस्य भूमिधरत्वात्तथात्वम् ।
क्ष्माय विभूने कम्पने भा० व्यात्म० अक० सेट् । क्ष्मायते ।
अक्ष्मायिष्ट चक्ष्माये दे० दत् क्ष्मातः । “अक्ष्मायन्त मही
गृध्रा” “चक्ष्माये च मही राम” भट्टि । णिचि पुक
यलोपश्च । क्ष्म पयति ।

क्ष्मील निमेषे भा० पर० अक० सेट् । क्ष्मीकृति अक्ष्मीर्हा ।
चिच्छील । निमेष पक्ष्मनिश्चयोरारुति ।
खिड खेहे भा० व्यात्म० अक० मोक्षे सक्त० सेट् । खेडने
नृदित अक्षिडत् । चिडिडे जो० दत् । खेडितम् ।
आ दत् खेडुम खेडित तेन “नास्त्योदोचचाच्चेडेत्
मउ । पदार्थपटभाषण एव “खेडलोवावचननाय

प्रयेदुस्ते महाजया" रामा० कि० ४५ अ० । "श्लेडनि
धुमुरायने ज्वलन्तीव च ये त्रयाः" सुश्रुत० । अथान्न
दत्तमन्दकरणे अथ० "श्लेडितोत्क्रुष्टसङ्कुच" भा०
आश्व० ५६ अ० ।

श्लिद् मोचने सक० श्लेहे अथ० भा० आ० सेट् । श्लेदते
श्लिद् अश्लिदत् श्लिद् अश्लिद् श्लिद् अश्लिद् श्लिद्
श्लिद् अश्लिद् तेन ।

श्लिद् कृत्रुने दिवा० पर० अथ० सेट् । श्लिदाति । इति
अश्लेदीत् अश्लिदत् । अश्लिद् अश्लिद् श्लेदितं तेन ।

श्लेड पु० श्लिड-भावादी बन्, पचाद्यच् वा । १ अथ्यक्तदल-
शब्दभेदे २ श्लेहे ३ मोचने ४ त्वागे । ५ कर्त्तव्यभेदे कर्त्तव्य-
रोगशब्दे १७०८ पु० विवृति । ६ श्लेहे पु० अथ० ७ पीत-
श्लेहादृशे रत्नमा० दन्तोहितार्कपर्यफले न० नेदि० ८ वंश-
श्लेहाकावां १० श्लिङ्गादे ११ श्लेहातकीदृशे स्त्री राजनि०
श्लेडित न० श्लिड भावे-क्त । श्लिङ्गादे अथ० ।

श्लेला सचालने, गतो रुक्० क्रीडायाम् अथ० भा० पर० सेट् ।

श्लेलाति अश्लेलात् अश्लिद् अश्लिद् अश्लिद् न सुख ।
अथश्लेलात् । "ये तु विदध्य गात्राणि श्लेलाति च इयन्ति
च" (ये हरिययपा) रामा० ६, २५० "दध्नुः महाव
सङ्कटा श्लेनन्यपि यथापुरम्" ६, २६ अ० । "ते तदा
स्फोटयामासु श्लेलातय समन्तं" १७ अ० ।

श्लेना स्त्री श्लेव-अ । क्रीडायाम् । श्लेव क श्लेडि-
कायल । "श्लेडिकया मृगं समाधिना आमीहित-
इयं प्रेमसरण्ये च कितचकित आगत्य पु० दपच-
विषाद्याये च लुठति" भाग० १ श्ले० ८ अ० । "गौरा० डीम
श्लेलायत् । "आहुप्रहार परिरक्ते कराडकीदृशीविल- ४
नाडभननमा नस्यापपाते ; श्लेलावडोकदृशितैरुद्रज-
सुन्दरीवासुसम्भयन् रतिपतिं रमनाङ्गकार" भाग०
१० श्ले० २६ अ० ।

इति श्री तारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते वाचस्पत्ये ककारादिप्रत्ययसङ्ग्रहसूत्रम् ।

ख

अकारः "जिह्वामूले त ज्ञः प्रोक्तः" शिष्योक्तेः कण्ठमूलो-
 शाब्दः जिह्वामूलपदस्य कण्ठमूलपरत्वात् । अश्लोकारश्च
 आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता (जिह्वामूलस्पर्शः) बाह्यप्रयत्नात्
 "यथा वमः खय + कं पो विसर्गः शर एव च । एते आवातु-
 प्रदात्रा अवापाय विवक्ष्यते । कण्ठम्" इति शिष्योक्तेः आवा-
 तपोषविशाराः "यत्तुमावर्गयमगायषसात्पासवः कृताः"
 इति शिष्योक्तेः वर्गमध्ये दुग्धवर्धत्वात् महाप्राणव ।
 आदिग्रन्थे परे पूर्वस्य विसर्गस्य स्थाने जिह्वामूलोऽयं अवा
 मले + खनिः समासे तु वा सत्वश्च । भा + खरः भासुखर
 भाः खर इति । वस्त्राभिधाने अस्य वाचकाः शब्दाद-
 र्शिताः यथा "खः प्रचखः कामरूपी शुद्धिर्विद्धि - खर-
 खती । आकाशइन्द्रियं दुर्गा चण्डी सन्तापनी गुरुः ।
 शिष्यण्डी दन्तोच्चातीयः कफोऽर्चिर्गङ्गोदरी । नृण्यं
 कपाडी कल्याणी सूर्यकर्षोऽजराभरः । शुभान्नेव
 चखविद्धे जनो अङ्गारखङ्गकौ" । अस्य मातृका-
 वर्णान्तर्गतत्वेन ध्येयस्य वर्णोद्धारतश्चोक्तं यथा
 "वन्धूकपुष्पबद्धाया रत्नाङ्गहारभूषिताम् । पराभयकरीं
 गितामीषद्वाङ्मूर्ध्नीं पराम् । एवं ध्यात्वा खसखपां
 तन्मन्त्रं दयधा जयेत्" । मातृकान्दासे चास्य बाह्वी
 लक्षता । लोकरचनायां तत्काद्यवर्धतयोपन्यासे सन्ध-
 र्धनुः चण्डोकरता "खः लोकोपख चण्डो" वितरति
 त्रिययोऽङ्गुल चः सुखं खः" इतरः टीकादृतध्वाक्यात् ।
 यत्तु ५० खर्च - खन - वा० उ । १५४४० हेमच० । २ इन्द्रिये
 १५४० ४४० ५५० ६५० ७५० ८५० ९५० १०५० ११५० १२५० १३५० १४५० १५५० १६५० १७५० १८५० १९५० २०५० २१५० २२५० २३५० २४५० २५५० २६५० २७५० २८५० २९५० ३०५० ३१५० ३२५० ३३५० ३४५० ३५५० ३६५० ३७५० ३८५० ३९५० ४०५० ४१५० ४२५० ४३५० ४४५० ४५५० ४६५० ४७५० ४८५० ४९५० ५०५० ५१५० ५२५० ५३५० ५४५० ५५५० ५६५० ५७५० ५८५० ५९५० ६०५० ६१५० ६२५० ६३५० ६४५० ६५५० ६६५० ६७५० ६८५० ६९५० ७०५० ७१५० ७२५० ७३५० ७४५० ७५५० ७६५० ७७५० ७८५० ७९५० ८०५० ८१५० ८२५० ८३५० ८४५० ८५५० ८६५० ८७५० ८८५० ८९५० ९०५० ९१५० ९२५० ९३५० ९४५० ९५५० ९६५० ९७५० ९८५० ९९५० १००५० १०१५० १०२५० १०३५० १०४५० १०५५० १०६५० १०७५० १०८५० १०९५० ११०५० १११५० ११२५० ११३५० ११४५० ११५५० ११६५० ११७५० ११८५० ११९५० १२०५० १२१५० १२२५० १२३५० १२४५० १२५५० १२६५० १२७५० १२८५० १२९५० १३०५० १३१५० १३२५० १३३५० १३४५० १३५५० १३६५० १३७५० १३८५० १३९५० १४०५० १४१५० १४२५० १४३५० १४४५० १४५५० १४६५० १४७५० १४८५० १४९५० १५०५० १५१५० १५२५० १५३५० १५४५० १५५५० १५६५० १५७५० १५८५० १५९५० १६०५० १६१५० १६२५० १६३५० १६४५० १६५५० १६६५० १६७५० १६८५० १६९५० १७०५० १७१५० १७२५० १७३५० १७४५० १७५५० १७६५० १७७५० १७८५० १७९५० १८०५० १८१५० १८२५० १८३५० १८४५० १८५५० १८६५० १८७५० १८८५० १८९५० १९०५० १९१५० १९२५० १९३५० १९४५० १९५५० १९६५० १९७५० १९८५० १९९५० २००५० २०१५० २०२५० २०३५० २०४५० २०५५० २०६५० २०७५० २०८५० २०९५० २१०५० २११५० २१२५० २१३५० २१४५० २१५५० २१६५० २१७५० २१८५० २१९५० २२०५० २२१५० २२२५० २२३५० २२४५० २२५५० २२६५० २२७५० २२८५० २२९५० २३०५० २३१५० २३२५० २३३५० २३४५० २३५५० २३६५० २३७५० २३८५० २३९५० २४०५० २४१५० २४२५० २४३५० २४४५० २४५५० २४६५० २४७५० २४८५० २४९५० २५०५० २५१५० २५२५० २५३५० २५४५० २५५५० २५६५० २५७५० २५८५० २५९५० २६०५० २६१५० २६२५० २६३५० २६४५० २६५५० २६६५० २६७५० २६८५० २६९५० २७०५० २७१५० २७२५० २७३५० २७४५० २७५५० २७६५० २७७५० २७८५० २७९५० २८०५० २८१५० २८२५० २८३५० २८४५० २८५५० २८६५० २८७५० २८८५० २८९५० २९०५० २९१५० २९२५० २९३५० २९४५० २९५५० २९६५० २९७५० २९८५० २९९५० ३००५० ३०१५० ३०२५० ३०३५० ३०४५० ३०५५० ३०६५० ३०७५० ३०८५० ३०९५० ३१०५० ३११५० ३१२५० ३१३५० ३१४५० ३१५५० ३१६५० ३१७५

सकशा स्त्री सुथं रस्मिपचाराविवेके वेष्टनाकारे

ब्रह्माण्डमुपिरे गगनपरिधौ । सि० शि० तत्परिमाण
सक्तं यथा "कोटिर्ज्ञानैस्त्रयमन्दष्टकनखभूभृद्वज्रकेन्दुभि
१८७१२०६६२०००००००० छद्मैति"शास्त्रविदो वदन्ति
नभसः कक्षाभिमा योजनै । तदे ब्रह्माण्डकटा-
हसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेदनम् केचित् मोक्षरहश्य-
द्वयप्रकगिरिं पौराणिका स्वरय । करतलकलिता-
मलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् । दिनकरफर-
निकरनिहततमसो नभस स परिधिर्दिशस्तै " मू०
"एभिर्योजनैस्तुल्या गणका खकक्षाभाकाशपरिधि वदन्ति ।
तत्र कथमनन्त्याकाशस्य यत्ता वक्तुं शक्यत इत्याशङ्कयाऽ-
हर्षतिदातियुजो नभस परिधेरिदं वदन्ति । अत एव
पौराणिका गणकाश्चे ब्रह्माण्डपरिधि वदन्ति । केचि-
द्धीकालोकं वदन्ति । यतस्तदनर्वाचिन एवार्करश्मयः ।
एवमन्ये वदन्तीति नास्माक मतमित्यर्थ प्रमाणशून्य-
त्वात् । करतलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तु
शक्नुवन्ति । इदानीं स्वमतमाह " प्रमि० "ब्रह्माण्डमेत-
न्मितमस्तु नो या कल्पे ग्रह क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्त खकक्षाख्यमिद मत
नः " मू० । इदानीं ग्रहकक्षा व्याह । "ग्रहस्य चक्रै-
र्विज्ञा खकक्षा भवेत् खकक्षा निजकक्षकायाम् । ग्रह
खकक्षामितयोजनानि भ्रमत्यजसं परिवर्त्तमान " मू० ।
"सा खकक्षा यस्य यस्य भगवैर्हित्यते तस्य तस्य ग्रहस्य
कक्षामितिर्लभ्यते । कस्योपपत्तिरूप ल्लोकस्योत्तरार्ध-
मिति । यत खकक्षायां ग्रहो भ्रमत्यजसं परिवर्त्तमान
खकक्षामितानि योजनानि पूरयति । कतो ग्रहभगवै-
भक्ताया खकक्षाया यद्धभ्यते सा ग्रहकक्षामितिरित्य -
पपञ्चम् ।

खकामिनौ स्त्री खं सुसमाकाशं वा कामयते कम्-स्वाधे
 णिह-णिनि ङीप् । १ चर्चिकायां २ छिन्नटयितायां च
 त्रिका० । [महर्षेये त्रिका० । 'खकेशादयोऽप्यत्र ।
 खकुन्तल ५० समाकाश' कुन्तलस्थनीयमिव यस्य । व्योमकेशे
 खक्व हासे भा० पर० अक० सेट् । खक्खति क्खक्खीत् ।
 चक्ख । प्रणिक्खति ।

खकलट पु० खक्ख-कटन् । कठिन्या (खडि) रायसु० ।

खखीस्का ५० काशीस्य आदित्यभेदे तत्कथा काशी० ५०
 अ० यथा “खखीस्कोनाम भगवानादित्यः परिकी
 र्त्तित । निषिद्योत्तरे भागे सर्वव्याधिविघातक । यथा
 खखीस्कोनाम तस्यादित्यस्य तच्छु” इत्युपक्रमे

“खलोन्का निपतेदेग भग गहभापणो। सुर्ची गन-
थतो यक्षपुटो धृत्वा विलोरगो। खलुन्का निपतेदेग
यक्षयोऽप्यतिसम्भगत। खलोन्केति यदुक्ता गी कट्वा
सम्भूतान् चेतसा। तदा खलोन्कनामाकेरुतो निपतया
बद्ध”। “तपस्यन्तीमयानोव्य कटाचिह्नता प्रभु। शिथ-
ल्यैव परोमूर्ति खलुन्को नाम भास्कर। दत्तया पर-
स्वपापह्न गिरिपानसम न्यतय। क गीषासिजमानेकरूप
पापचयद्वरः। विनतादय इत्याख्य खलुन्कना
संस्थित। इत्य खलोन्क आदित्य काशीविगतभो-
द्वर। तस्य दर्शनमात्रेण सर्वपापै प्रमुच्यते। काश्या
पैत्रिष्ठे गीर्षे खलोन्कस्य विलोकनात्। नरयान्त-
माप्नोति नीरागो जायत क्षणान्। नर पुनर्न तदवस्थाम्
खलुन्कादित्यसम्भवम्। गरुडेभेन सञ्चित सर्वपापै
प्रमुच्यते” तत्रैवाध्याययोगे

खग ५० जेटो खे व्यकागे गच्छति गम-ड ७त०। इत्यर्थे
१२५० दपहे १२६० ७गरे ५५६६६ पु० स्त्री० जेटि०।
शिववा जातित्वा डीप। इवायौ गच्छन् “तमासीय
यथा स्त्र्यो वृक्षानांनिर्घनान् खग” भा०प०२६०७०।
७५६६भेदे भरत। दक्षाकाशगोमिनि त्रि०।
“सुरासुरैरवध्य” हि पुरनेतत् खग महत्” भा०
आ०१६५००। तत्र विज्ञे “खगवच्च पुटद्वोष्णीरूपे तत्र
क” अम” आतका०। “अधुनीत खग य नैकधा”
“धृतराष्ट्रासुभुवत खग” नै५०। यहे “आपोहिमे
यटि खग। य किडेन्दुवार” डीनक०।

खगङ्गा स्त्री ६त०। व्याकाशगङ्गाया मन्दाकिन्या त्रिका०।
खगण पु० कुगण्यो नृपभेदे। “कुगण्य आतिथिस्त्रात्”
इत्युपक्रमे “ततो धनस्यलक्षणाः हज्जनाभोऽकसम्भद।
खगणस्तत्सुतस्तत्पात् विष्टतदाभवत् शुभ” भाग०
६११३, लोक०।

खगगति स्त्री० ६त०। पक्षिणा गमने तद्गोदाच भा०क०
४१५० दर्शिता यथा

‘गतपक्षस्य पातानं पतितापि न सगयः। गतयोजन-
लेकैक विचित्र विविधं तथा॥ उड्डीनमयडीनस्य
प्रडीनं डीनमय च। निडोनमय सगडोनं तिर्यग्डीन
गतानि च। विडीन परिडीनस्य पराडीन सुडीन-
यस्य। अभिडीन सडाडान मिडीनमतिडीनकम्॥
अडडीन प्रडीनस्य सड्यीन डीनडानकम्। सड्यीनो
नन्दीनडीनस्य पुनर्डीनप्रिडानकम्॥ सस्यात सस-

ड्डीनस्य तत्तन्व्यङ्गतिरुपक्रमः। गतागत प्रतिगत
बद्धभा निकुलीनका”॥ विरतमेतत् मीनपक्षेन यथा
“पातानां गतयेक गच्छति एट्डीननिध्यादिना
“उड्डीनमयस्य गमनेसगडोनेमयोगत”। एट्डीन सर्वतो
याम डीनड गमनमात्राय। निडीनं गमनं यान् सडी
नड लानितं गतम्। तिर्यग्डीन गत प्राड्यतिर प्रचरन्
बुधा। तात्यागामिदिमिजानि चेत्यार गतिजानत। तामि
(तिर्यग्डीनानि४)। १०। विटिन्त विडीन। व्यातादिडी
नन्तु। १२ सडित। पथाङ्ग य पराडानि। स्वर्गगन्तु ड्योन-
कम्। १४। आभिसुव्येन गमनमभिडीन। १५ प्रचयते।
याम सडाडीन। १६माड्ड। पयितागोर्धता” गतिम्।
निडीन। १७ निधन यामं गतगङ्गा तिडीनकम्। १८।
(विड खतं सङ्गदुड्डीनोड्डीनयगमनम्)। मयरोडो
यडीन। १९ स्यात् प्रडीन२० चिद्विच्यत। गत्या लानितया
पुनर्गुपकस्य सगनान। परिदस्य प्रयतनं उड्डीन।
डीनडानकम्। २१ (ममन्त प्रयतन, सडीनं परिदस्य
प्रयतन (डीनडीनकमयय) सडीनोड्डीनडीन
सडाडोडोडिपकलनात्। २२। गतो गतान्तरेडो २३वेड-
डीनविडीनकम्॥ २४। खोत्तु रुगय निपक्रमे पक्षपात-
२५सुच्यते। उड्डीनोगतिसमेद सगड्डीन२६ प्रचयते।
उड्डीन पक्षगमनसुच्यते व्यतिरिक्तकम्॥ २७। उड्डीन गति-
रमी भेटा पातानामिह दर्शिता। सडाडीन विद्या-
यैषां पाताना निविधा तत्०७५। गतान्त गयोऽह-
भागत पुनरागम। प्रत्यापत्ति प्रतिगतिरित
उपपत्ति ७६ सृताः। (गतःगतप्रतिगतिभेटाङ्गितले-
विध्यम्)। तेषां निपाता कथ्यन्ते प्रत्येक पक्षवि-
गति”। १०१। (निकुलीनका निपाता)। १५५।
गतो च।

तत्र यदभेदे गतिभेदाः सू० सि० सकारणम् उक्तायथा
“खड्गप्ररूपाः काळस्य मूर्तयो भगणान्विता। गीप्र-
मन्दोक्षपातासूत्रा यडाणां गतिचेतव”॥ तदातर-
त्रिभिर्भेदास्तै रव्येतरपाणिभिः। प्राक् पथादपक्ष्यन्ते
यथापक्ष। खडिङ्गसुखम्॥ प्रवद्याख्यो मरुत् तासु
खोश्वाभिमुखमीरयेत्। पूर्वपरपक्षहासो गतिं यानि
पृथग्विज्ञासु॥ यद्वात् प्राग्भागणाङ्गस्य प्राड्मुख
कर्पति-प्रडम्। उड्डीनप्रोडपराङ्मुखसहत् पथान्मुख
यद्वम्॥ खोश्वापक्षहा भगणं प्राड्मुख यानि यदु-
यद्वा। तत् तेषु नमित्युक्त्वा पथान्मुखेषु च॥

दक्षिणोत्तरतोऽप्येयं पातो राक्षः खरं हसा । विनि-
यत्येव विक्षेप चन्द्रादीनामपक्रमात् ॥ उत्तराभिमुखं
पातो विक्षेपव्यपराङ्मगः । पक्षः प्रागुभगणार्धस्थो
याम्यायामपकर्षति ॥ नुचभार्गवसोः शीघ्रात् तद्वत्
पातो यदा स्थितः । तच्छीघ्राकर्षणात् तौ तु विक्षिप्येते
ययोक्तयः ॥ मङ्गलान्नाण्डः स्यात्कः स्वल्पनेवाव-
लभत । मण्डलात्तया चन्द्रस्ततो मङ्गलपठयते ॥
भौमादयोऽल्पमूर्तिर्याक्चीवमन्दोक्तेस्तृप्तकैः । दैवतैर-
पहयन्ते सुदूरजतिरेगिता ॥ व्यतो धनर्थं सुमहत्
तेषां गतिरगाङ्गवेत् । आकृष्टमाणास्तैरेव व्योम्नि यान्त्य-
निशाहता ॥ यक्रानुयक्रा कुटिलता मन्दा मन्दतरा
समा । तथा शीघ्रतरा शीघ्रा पञ्चाणामपचा गतिः ॥
तत्कानिशीघ्रा शीघ्रास्तत्रा मन्दा मन्दतरा समा ।
अज्वीति पञ्चधा देया या यक्रा शानुयक्रा"सू० सि० ॥
यक्रानुयक्रेत्यादिकं रङ्गनाथेन विवृतं यथा ।

“भौमादियङ्गाणां विरविचन्दानामष्टप्रकारा गतिः ।
फलिता । तत्र यक्रेत्यादिसमेत्यन्तं षट्प्रकारा गति
शीघ्रतरा शीघ्रेति गतिद्वयम् । तथा सुसुक्ष्मे । आसां
सहस्रंज्ञानमये स्फुटम् । अथैनामपचा गतिं भेद-
द्वयेन क्रोडयति । तत्राष्टविधगतिप्रतिशीघ्रेत्यादिसमे-
त्यन्ता इत्येव पञ्चधा गतिः । अज्वी भागी गतिर्देया
या गतिः शानुयक्राशानुयक्रगमनेन सह वर्तमाना पूर्व-
क्रोकेऽनुयक्रगतेर्वक्रकुटिलमध्याभिधानादुभयसाधुत्वाच्च व-
क्रानुयक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा देया तथा च पञ्चाशत्
भागो वक्रेति गतिद्वयम्” ॥ शेषमान्द्रादिप्रकारस्तु
तत्रैव दृश्यः विस्तरभयाकोदाहृतः ।

खगपतिः ३० खगानुपाति पा-क । गरुड खगपत्यादयो-
ऽप्यत्र । गरुडस्य खगपतित्वजामकया भा० भा० ११५०
यथा “अथापश्यदधीनं दुस्मानं दुष्टोदरवर्धनः । पला-
शवृक्षलकामेका वधतः सहतान् पथि । प्रसीनान् खेपि-
बाङ्गेषु निराहारास्तपोधनान् । स्निग्धमानाकन्दबलान्
गोष्पदे रङ्गुतोदके । तान् शरीन् पिपाययिलोयीर्यो-
न्मत्तं पुरन्दर । अपहृष्टाभ्यगाञ्जीव्रं लङ्घयित्वाऽव-
मन्य च । तस्य रोषसमाविष्टां सुभ्रमं जातमन्यव ।
आरेभिरे महत् कर्म तदा शक्रमयङ्गरस । सुष्ठुस्ते
सुतपसो विप्रियज्जातवेदसम् । सन्तैरुज्जावचैर्विप्रा येन
कामेन तच्छुषुः । कामवीर्यं कामगमो देवराजभय-
प्रदः । इन्द्रोऽस्य सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रता । इ-

न्द्राशक्तगुणः शीघ्रं वीर्यं चैव मनोजवः । तदसां न-
फलेनाद्य दारुणः समप्रविविति । तद्वद्वद्वा भृशसन्तप्तो
देवराजः यतक्रतुः । जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशित-
व्रतम् । तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वाञ्छित्वाहृतागस्य कर्मसिद्धिमपृच्छत । एवमस्तिनि
तस्यापि प्रत्युचः स्वल्पमादिनः । तान् कश्यप उवाचेदं
सान्त्वयं प्रजापतिः । अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगादु-
ग्रहणः कृतः । इन्द्रार्थं च भयन्तोऽपि यत्नवत्तपो-
धनाः । न मिथ्या मङ्गलो पाक्यं कर्तुमर्हथ व्रतमा ।
भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः । भव-
त्येव यतस्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्वयान् । प्रसादः शिर-
तामस्य देवराजस्य याचत । एवमुक्ता कश्यपेन वाञ्छि-
तस्त्रिणास्तपोधनाः । प्रत्युचुरभिसम्पूज्य सुनिश्चेष्टं प्रजा-
पतिम् । वाञ्छित्वाहृताः । इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः
कर्मणा नः प्रजापते । अपत्याये समारम्भो भवतश्चाय-
मोपसृतः । तदिदं सफलं कर्म त्वयैव प्रतिगृह्यताम् ।
तथा चैवं विधत्स्वात् यथात्वाप्यनुपपन्नति । सौमित्रयाच
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा । पिमता
षाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी । तपस्तप्ता व्रतपरा
ज्ञाता उषवने शुचिः । उपचक्राम भर्तारं तामुवाचायं
कश्यपः । आरम्भः सफलो देवि । भविता यस्त्वयेपसितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ । तपसा वा-
ञ्छित्वाहृतां मनः सहस्रजौ तथा । भविष्यतो महा-
भागौ पुत्रौ तौ वीरवपुजितौ । उवाच सैनां भगवान्
कश्यपः पुनरेव ह । धार्यतामप्रसादेन यमोऽयं सुम-
होदयः । एतौ सर्वपतन्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ।
वीरवपुर्भावितौ वीरौ कामरूपौ विहङ्गमौ । यतक्रतु-
मनोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः । स्वतः सहायौ मङ्गा-
वीर्यौ आतरो ते भविष्यतः । नैताभ्यां भविता दोष-
वकाशात् पुरन्दर । ध्येत ते शक्र ! सन्तापस्वमेवेन्द्रो
भविष्यति । न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेमव्या मङ्गला-
दिनः । न चावमान्या दर्पात्तं पाग्यं कृष्टमपरा ।
एवमुक्त्वा जगामेन्द्रो निर्विशद्वस्त्रपिष्टमम् । विनता
चार्यं सिद्धार्थं बभूव सुदिता तथा । जनयामास पुत्रौ
हावरुणं गरुडं तथा । विकलाङ्गोऽरुणस्ततः भास्करस्य
पुरःसरः । पतन्त्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्येवाभिमन्यतः ।

खगम ति० ३० आकाशे गच्छति गम-यत् । आकाशगामिनि
सिद्धगन्धर्वादी । “ततो दिव्यास्तमापधा गन्धर्वा देव-

सावित्रि' इत्युपक्रमे "ते कार्यभाषा' आगमा' श्रवणैः
समन्त' भा०प० २४४ अ० । [शब्द० ।

खगवद्वत् ३० खगस्य वक्षमिशाकारोऽस्य । नकुचवत्ते (मान्दार)
खगवती स्त्री खगः खगवाद्यश्चम् आकारास्ति तिलेनास्त्वस्या
मत्तप् मस्य व । भूमौ जटाः । तस्यां ध्योऽन्नि स्तित-
त्वात् खगत्तल्यत्तम् । "मध्ये समन्तादवस्थ भूगोचः
ध्योऽन्नि तिष्ठति । निम्नाच्चः परमांशस्ति तद्भाष्यो धारणा-
त्त्रिकाम्" सू० सि० उक्तेः । आर्यभट्टमते तु प्रथम्याः सङ्ग-
ख्यायाभावाद्यगतिमत्त्वात् खगत्तल्यगतिरित्येव साङ्गश्चमिति
भेदः । खगोऽवगन्धे तिष्ठति ।

श्वलग्नश्च ३० स्वगस्य शत्रुरिव । । पृथिव्यात्मा (चाक्र-
तिया) शब्दः । इतः । २५ प्रेक्षितव्यम् ।

खुग्रस्थान न० ६७० । द्रुमस्य कोटरे यन्त्रम् ।

खगान्तक पु० अन्नयति अन्न करोति बिष्-सुख इत० ।
येत्रनिष्करो राजनि० ।

खगासन प० खगं गच्छ व्यासनमस । विष्णो तदा-
हनत्वात्तदासनत्वं तस्य तत्कथा च भा० व्या०
३३ अ० यथा "विष्णुना च तदाकामे वैनतेवः समे-
यिगन् । तस्य नारायणस्तुष्टेनोसोत्थेन वनेषा ।
तमुपाचाव्यधो देवो वरदोऽप्नोति खेचरम् । च वने
तथ तिष्ठेद्युषपरीत्यनरीक्षग । उयाच चैन भूयोऽपि
नारायणमिदं वचः । खलरयामरश्च स्यान्मृतेन विना-
मृतम् । एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ।
मृतं तद्वत् वरौ तौ च गच्छो विष्णुमब्रवीत् । भवतेऽपि
वरं देवां दृष्टोत्तं भगवानपि । न वने याह्नं विष्णु-
गच्छन्तं सहावसम् । ध्वजसु चक्रे भगवानुपरि
स्याम्यतीति तम् । एवमस्त्विति तं देवसुक्ता नारायण
खग । यत्राज तरसा वेगाहायु सार्द्धं कृत्वाजपम् ।
"सह कृत्वा खग शीघ्रं यं करोति खगासनम् ।
खगासनमसादेन अमलोपोभवेद्दुःखतम्" इत्यादि । उक्ते
इत्यादिभेदे न० ।

खगिन्द्र प० ६त० गदके खगपतिग्रन्थे विद्यति ।

सुगेन्द्रध्वज पु० सुगेन्द्र गरुडध्वजोऽस्य । विष्णौ तस्य
गरुडध्वजस्मीकारकया स्वभासनशब्दे दर्शिता ।

स्वमैश्वर प० दूत० । गरुडे धामर ।

खमीलपुं स्त्र.सि०उक्ते गोलाकारे चात्राण्य परिधौ सूर्यः
 क्रियमाणपारयोग्यदेगे यद्वाद्याधारे वाय्व शमेदे । 'यथा
 'नृणां सङ्गते तत् सुमिर' तत्वेद भूमिवादिकम् । कटाह-

द्वितीयस्यैव वक्ष्यते "मोक्षकालम्" सू० वि० । "एतत्
मायुक्तं ब्रह्मवाचितं सुवर्णाद्यैश्च सुविरनवकाशात्मकं,
तन्मात्राद्यैश्च इदं जगत् भूभुवादिर्धं भूमिं च स्पर्शात्मक-
मस्ति न हि । ननु ह्येव मोक्षाकारत्वनान्तर-
वकाशात्मकत्वं न सम्भवीतीत्यत आह कटाहद्वितयेति ।
कटाहोर्ध्वमोक्षाकारं सावकाशं पातं तत्र हितव इव
तत्र वक्ष्यते । एवकारो नूनाधिकव्ययश्चेदर्थः ।
वक्ष्यते वा भिद्यते मिति मोक्षकालं तर्गोक्षाकार-
कालम् । तथाच न चति । अथ ब्रह्माण्डान्तः परिधिं
वदत्तदनर्भयडादिकमाकाशे यथास्थानं परिभ्रमतीति
मोक्षाभ्यामाह" र० ना० "ब्रह्माण्डमध्ये परिधिव्योम-
वाभिधीयते । तन्मध्ये अमल भगवानचोऽयः क्रमव-
क्षया । अन्तर्मन्त्रोऽभूत्तत्त्वस्यैव नुजेन्दु । परि-
भ्रमन्त्यचोऽयः स्याद्विद्विद्याधरा वना सू० वि० ।
"ब्रह्माण्डान्तः परिधितुल्यदृष्टमाना व्योमवा वक्ष्यता-
माकाशकक्षीयते । तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्ये आकाशे
मायां नक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तुल्योर्ध्वान्तरात्मां अमलं
भवति । तथा तत्त्वोर्ध्वान्तराधो नक्षत्रोर्ध्वोऽधोऽयः
क्रमात् तन्निर्दिष्टातिमोमार्कयुक्तदुषण्डा अथक्तात्
परिभ्रमन्ति । विद्या विद्याधरावाधव्यावन्त्राद्विद्यता
अधोऽयः क्रमेणाकाशे स्थिता । एषां प्रवक्ष्यामि वक्ष्यता-
माकाशवन्त्रादिवत् परिभ्रमन् । अथ भूस्वयस्थानमाह" र०
ना० "मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोबो व्योमं तिष्ठति ।
विद्याय परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्" सू०
वि० । "अण्डस्य ब्रह्माण्डस्य समन्तात् सर्वप्रदेशान्ध्ये
अण्डस्थाने केन्द्ररूपे आकाशे भूगोबो तिष्ठति । नन्वाकाशे
निराधारवस्तुनोऽवस्थानासम्भवात् कथमवस्थितो भूगोबो
इत्यतो भूगोबविशेषत्वमाह विद्याय इति । ब्रह्मण
परमां शक्तिं धारणात्मिकां निराधारावस्थानरूपां
विद्यायो धारयन् । तथाच न चति । एतेन "भूः किमा-
कारा किमाश्रयेति" मन्त्रद्वयमुत्तरितम् । अथ कथं पातं
सप्त पातालभूमय इति मन्त्रस्योत्तरमाह" र० ना० "तदन्तर-
पुटा सप्त नागागुरुसमाश्रयाः । दिव्यौघधरसोपेतारम्भा
पातालभूमय" सू० मेघौघद्विस्त्रितामाह "अनेकरत्ननिचयो
जाम्बूनदमयो गिरिः । भूगोलमध्यगो मेघवधवत् विनि-
र्गतः । उपरिष्ठात् स्थितास्तस्य रेखा रेषा महर्षयः । अथ-
सादसुरास्तद्दृष्ट्वा इप्सोऽन्तोऽन्त्यवाप्तिता । ततोऽसमन्तात्
परिधिं क्रमेणाय रुद्रार्चयन् । मेघनेत्रं स्थितो धालया

देशाद्वरविभागकृत् । समन्तान्नेरुमध्यात् तं तल्लभागेषु
तोयधेः । ह्रीमेपु दिक्षु पूर्वादिगर्धो देवनिर्मिता । भूहत्त-
पादे (१२५६) पूर्वस्या यमकोटीति विष्णुता । भद्राश्वये
नगरी स्वर्णपाकातोरया । यास्यायां भारते यत्तं गङ्गा
तदुन्महाप्ररी । पश्चिमे केतुपालाख्ये रोमकाख्या
प्रकीर्तिता । उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्तिता ।
तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथा । भूहत्त-
पादविषराक्षाखान्तेन्य प्रतिष्ठिता । ताभ्यसोत्तरगो मेरुसा-
वानेव १२५६ चुराश्वय । तासां सुपरिगो याति विषुवस्ते
दिवाकरः । न तासु विषुवच्छायां नाक्षत्रोच्चतिरिप्यते ।
मेरोरुभयतो मध्यं प्रवतारे नभःस्थिते । निरक्षदेश-
संस्थानासुभवे क्षितिजोच्चये । अतो नाक्षोक्ष्यसासु
ज्येष्ठे क्षितिजस्ययो । नवतर्कस्वकां गास्तु मेरावर्चा-
वकास्तथा । मेणादौ देवभागस्ये देवानां याति दर्शनम् ।
असुराणां तन्नादौ तं सूर्यं कङ्कगवश्वरः । अत्यासन्न-
तया तेन योऽर्थे तीव्रां करा रये । देवभागे चुराया
तं हेमन्ते मन्दतान्यथा । देवासुरा विधुवति क्षितिजस्य
दिवाकरम् । पयन्त्यन्योन्यमेतेषा यामस्यो दिनक्षये ।
मेणादायुदितः सूर्यस्त्रीन् रागीनुदयुत्तरम् । वसुवरन्
भागहर्षेण्यं पूरयेन्नोदरासिनाम् । कर्कोदीन् ससुरं सप्तद्वज-
वचार्धमेव सः । तन्नादींस्तन्मृगादींश्च तद्देवासुराद्विभाम् ।
अतो दिनक्षये तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् । अहो-
रात्रप्रमाणं च भानोर्भगप्रपञ्चात् । दिनक्षयार्धमेतेषा-
मयनान्ते विपर्ययात् । उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्प-
जन्ति चुरासुरा । अन्येऽपि समस्तस्या मन्यन्तेऽध-
वसुरम् । भद्राश्वमेतस्मात्स्या चङ्कासिद्धपुराश्रिता । सर्व-
ज्ञैव मङ्गीगोत्रे खस्थानसुपरि स्थितम् । मन्यन्ते खे
अतो गोलस्तस्य कोर्ध्वं क वायव्यः । अत्यकावतया लोकाः
खस्थानात् सर्वतोमुखम् । पश्यन्ति हृत्तामप्येतां चका-
कारां वसुन्वराम् । सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरदि-
नाम् । उपरिष्ठाङ्गगोलोऽयं व्यञ्जो पश्यान्मुखः सदा ।
अतस्तत्र दिनं त्रिंशत्ताडिकं शर्वरो तथा । हानिद्विती
सदा वामं चुरासुरविभागयो । मेणादौ तं सदा दक्षिण-
सुतरतोऽधिका । देवांश्च च क्षपाकानिर्विपरीतं तथा-
ऽऽसुरे । तन्नादौ युनियोर्वामं वसुद्विती तयोर्भवे । देश-
क्रान्तिवशास्ति तद्विज्ञानं परोदितम् ।
अक्षोक्रान्तिविदेशं विदुः प्रथमं तदुपपन्नानि क्रान्त्यं
मयोजनान्याह 'भूहत्त क्रान्तिभागजं' भगवांश्च

विभाजितम् । अवाप्तयोजनैरर्को व्यञ्जादुयात्युपरिस्थितं
सू० वि० ॥ 'भूहत्तं भूपरिधियोजनमानं' (५०२६ च्यूलम्
४८६७ सूत्रम्) प्राप्नुक्तमभीष्टक्रान्त्यं शेषं पितं
द्वादशराशिभागैः वक्ष्यधिकयतलयमितैर्भक्त लब्धयोजनै-
कत्वा सूर्यं उपरि आकाशे स्थितो पतमानो दक्षिणत
उत्तरतो वा याति गच्छति । क्रान्त्यभावे तं निरक्ष-
देशोपर्येव परिभ्रमति । अतोपपत्तिः निरक्षदेशान्ते-
रोत्तरदक्षिणापामिच्छां सूर्यः क्रान्त्यं गैरिच्छति ।
तद्योजनज्ञानं तं यदि भगवांश्चैर्धर्म्यद्वयनिरक्षदेशस्य सृष्ट-
परिधियोजनानि तदा क्रान्त्यं च कानीत्यनुपातेने-
त्युपपन्नम् अथ दिनमानानयनगणितस्त्वावधिशेखानं
ल्लोकाध्वामाह र० ना० । 'परमापक्रमादेव योज-
नानि विधोषयेत् । भूहत्तपादाच्छेषाणि यानि सूर्यो-
जनानि तैः । अयनान्ते विक्षोभेन देवासुरविभा-
गयो । नाक्षोक्ष्यसासु सप्तद्वजविशेषास्मिन् सक्तं
तथा' सू० वि० ॥ 'परमक्रान्तिभागाच्चतुर्ध्विगन्धितात् ।
एवं पूर्वोक्तीनां योजनानि जातानि २२६ भूपरिधे-
पूर्वाक्तस्य ५०२६ चतुर्थायात् १२५६ परियजेयेत् । अवाग-
तानि यानि वसुवक्ष्यामि तानि योजनानि भवन्ति तैर्धो-
जनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्दो-
देशी तयोरित्यर्थः । अयनान्ते उत्तरदक्षिणायनसंज्ञी
कर्कोदिते सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसंज्ञी, मकरादित्ये सूर्ये
विक्षोभेन अत्यासिन सप्तद्वजवारं नाक्षोक्ष्यसासु घटीपट्टा
ऽहर्दिनमानं भवति । अस्मिन् तादृशे देशे दक्षिणासिद्ध-
वायनसंख्यासक्त सप्तद्वजवारं तथा घटिघटीमिता विक्षो-
भेन निशा रात्रिर्भवति । अपिचन्द्रो दिनेन सप्तद्वजवारं ।
एतदुक्तं भवति । कर्कोदित्ये सूर्ये निरक्षदेशादुत्तर-
तद्योजनान्तरितदेशे घटिघटीमितदिनं तदेव निरक्ष-
देशाद्वक्ष्यतद्योजनान्तरितदेशे घटिघटीमिता रात्रिः ।
मकरादित्ये सूर्ये तादृशोत्तरभागे घटिघटीमिता रात्रिर्दक्षिण
भागे तादृशे घटिघटीमितं दिनमिति । अतोपपत्तिः ।
परमक्रान्तियोजनानि २२६ भूहत्तचतुर्थायोजनेभ्यो
१२५६ इति गान्ति २० । निरक्षदेशात् तन्निहतयोजनान्तरितो
यो दक्षिणोत्तरदेशस्तस्मान्नेरोर्दक्षिणोत्तरायं क्रमेण
परमक्रान्तियोजनान्तरितम् । अतस्तत्र चतुर्थायुत्तर्ध-
वतिः पञ्चांशाश्च घटिघटिरिति तद्देशे क्रान्तिहृत्ता-
कारं क्षितिजमित्ययनान्ते पञ्चदशघटीमितमहोरात्रदृष्ट-
चतुर्भागस्य निरक्षतद्देशक्षितिजयोरन्तरालरूप चर-

मत उक्तीत्या दिनार्धं रात्रिर्धं चोक्तीत्या यथायोग्य लि-
खत् तद्द्वयम् । स्थितीमितं तन्मान गणितरीचोपपन्नम् ।
युक्तं चैतत् । अथनानाचोरावृत्तस्वैकस्य तत्प्रतिज-
प्रदेश एकत्वेन संमनत्वाद्द्विधा सज्जनत्वाभावात् प्रयत्न-
भूतसूर्यारिपतपूति पट्टटोर्मर्दगममदर्शनं यथा-
यस्य तद्गोचरस्य या प्रत्यक्षनिवृत्तेति । अथोक्तद्विरात्रि-
मामगणित तदधिदेशपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्भावे
इत्याह" र०मा० । "तदन्तरेऽपि पट्टान्ते क्षयवृद्धौ अह-
र्निशौ । परतो विपरीतोऽयं भगोक्त प'रवर्तते"सू०सं०,
'तदन्तरे निरक्षदेशोक्ताविदेशयोरनराधे दक्षिणोत्तर-
विभागदेशे पट्टान्ते पट्टिपटीमध्ये क्षयवृद्धौ अपचयोप-
चयाभ्यासीत्या दिनरात्रयोर्ध्यायोग्य भवतः । परतोऽव-
धिदेशादधिनदेशे दक्षिणोत्तरे देशदेवस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो
भगोक्तो नक्षत्राद्य'ध'तो भूतो भूतो विपरीतोऽवधि-
देशान्तर्गतदेशस्वन्वी गणितसिद्ध परिवर्तते भवति ।
ततोक्तीत्या दिनरात्रयोर्ध्यायोग्य न भवत इत्यर्थः लि-
ख्याधिकाराच्चरानयनानुपपत्तेः चरत्तत्प्राप्तत्वाच्च अथ
विपरीतगोक्तस्यितीत्यादिप्रदर्शयति" र०मा० । "ऊने
भूवृत्तपादे तु द्विष्टापक्रमयोजनैः । धनुर्भगस्य सविता
देशभागे न दृश्यते । तथाच चरभागे तु मिथुने कर्कटे
स्थितः । नट्टाक्षरे सङ्कीर्णतपाद् दर्शनमादिगतं"
सू० सि० । "द्विरात्रिण्या ने कान्त'गाक्तोर्ध' योजनै
पूर्वाधमतेभूपरिधिचतुर्थांशे (१२१६) हीने कते सति ।
तुकाराद्विरक्षदेशात् तद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्त-
रभागे धनुर्भकराशस्योऽर्कदेशे शवासिभिर्न दृश्यते ।
धनुर्भकरस्योऽर्के तेषां रात्रिः सदा स्थादित्यर्थः । अक्षर-
भागे निरक्षदेशाद्विरक्षदेशे । च सप्तम्यार्ध ।
तुकारात् तद्योजनान्तरितप्रदेशे मिथुने कर्कराशौ
स्थितोऽर्कस्तथा तद्देशग'भिर्न दृश्यते । नट्टाक्षरे-
सङ्कीर्णतपादे । यथाय प्राप्ता क्वाया भूक्षाया इत्य तादृगे
भूपरिधिचतुर्थांशे १२५६ भूर्यस्य दर्शनं सदा कथ्यते ।
इत्य भूक्षाजातिता रात्रिर्नस्ति तत्र दिनमित्यर्थः । तथाच
निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्भकराशौ-
ऽर्कौ दृश्यत इति फलितार्थः । अतएव । "तत्प्रगुह-
नगरसा ६६॥१ पन्नायका यत् तत् विपक्षे कदाचन ।
दृश्यते न सकरो न कार्मुकं किञ्च कर्किसिधुनौ
सदादितौ" इति भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते
(तथाचात् दशमासादिन हौमाशौ रात्रि) अथान्यत्तापि

विपरीतस्थितं लोकाम्ना दर्शयति" र०मा० । "एकन्याय-
क्रमानीतैर्योजनैः परिध'रितैः । भूमिदक्षिणतर्थांशे
व्यघाक्केष्टैस्तु योजनैः । धनुर्भगाशिशुभोपु म'स्यतोऽर्का
न दृश्यते । देशभागेऽक्षराणां तु इत्यागे भवतुदये'
सू०सि० । "एकरात्रिण्याया कान्त'भग्ये भूपरिधि-
चतुर्थांशे हीने कते सति निरक्षदेशाद्विरक्षदेशोऽर्कौ ।
तुकाराद्विरक्षिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्भकराशदि-
क्षुभाराशिषु स्थित सूर्यस्तादृशवासिभिर्न दृश्यते । अक्ष-
राणां देशानां निरक्ष'तात् तद्योजनान्तरितदक्षिणभागे
इत्यादिके रात्रिचतुर्थांशेऽयं तद्देशे शवासिभिर्न दृश्यते ।
तुकाराद्विरक्षभागे इत्यादिचतुर्थांशेऽयं तद्देशे शवासि भ-
र्द्ध'दृश्यते इति क्वादिचतुर्थांशेऽयं तद्देशे शवासिभिर्न
दृश्यते । अतएव "यत् न दृ'घगजवाजि-
समिता ७८॥१/४, सत्तु इत्युक्तपट्टय न च । दृश्यते
च इयमाशुतुदय सूर्यटा सङ्गदित हि सध्यते" इति
भास्कराचार्योक्तं सङ्गच्छते (तथाचात् कटौमासादिन भास
चतुष्क रात्रि) अथ भूत्यागिकान्त्याभीतयोजनेभ्योऽन-
न्तर्गतदेशभासयोरपि स्थिति वै'नक्षत्रमाह" र०मा० । "मेरौ
मेपादिचक्रार्धं देशाः पणालि भास्करम् । सङ्गदेशो'दत
तद्वदसुराच तुलादिगम्" सू०सि० । "मेरावुत्तारायायस्थिता
देशा मेपादिचक्रार्धं मेपादिरात्रिचतुर्थांशेऽयं तद्देशे श-
वासिभिर्न दृश्यते । एवकारादनेकवारनिरासनिश्चयः । उदितमर्ग-
नानन्तर प्रथमदर्शनदिपय निरन्तर पश्यन् । कसुरा
मेरुदक्षिणापस्या दैत्या । चो देशे स'चमार्ध । तुलादि-
रात्रिचतुर्थांशे तद्वत् सङ्गदित निरन्तर पश्यन् । अथ
निरक्षदेशादयनसन्वी किञ्चिद्वि'योजनैर्दृ'र्ध'संभो भवति
तदाह" र०मा० ।

"भूमकृत्तात् पट्टदये भागे देशेऽथ वाऽऽसुरे । उपरि-
ष्टाद्विजल्यर्थं सौख्यस्यायनानां" सू०सं० ॥ "देशे
उत्तरभागे । अथवाऽऽसुरे दक्षिणभागे । निरक्षदेशाद्भू-
परिधे पट्टदये भागे तत्फल १४ योजनान्तरिते ११६ देशे
क्रमेण सौख्यस्यायनानां उत्तरायणान्तदक्षिणायनान-
स्थितोऽर्क उपरिष्टाद्वि' म्रकति परिभ्रमति । यथा
मोकसन्वी निरक्षदेशे तथाच भागद्वय इति फलितार्थः ।
अलोपपत्ति । अयमालस्ये परमज्ञानिचतुर्विधस्य साक्ष-
योजनानि ११६ भू'तन कान्तिभागज्ञ रुक्माशविभाज-
तम्" इत्याह चतुर्विध गतिमितगुणभमसांशमितहरी गुणे-
नापवर्त्त चरस्थाने पट्टदयेति भूमकृत्तात् पट्टदये जान

इत्युक्तमुपपन्नम्” र०ना० ॥ अथ निरक्षदेशाङ्गपरिधि-
पञ्चदशभागपर्यन्तं (२४) सूर्यस्य दक्षिणोत्तरतो गमन-
मज्ञा तच्छायागमनं प्रतिपादयति” र०ना०। “तदन्तरा-
लयांश्चाया याव्योदक् समभवत्यपि । मेरोरभिमुख याति
परतः स्वभिभागयो” सू०स०। “तदनन्तरालयोर्निरक्षदेशात्
पञ्चदशभागमवस्थितदक्षिणोत्तरदेशयोश्चाया द्वादशा-
ङ्गलशङ्कोर्मध्याङ्गश्चायाभीष्टकानिफुञ्चायायं वा दक्षणा-
यमुत्तराय वा सम्भवति । एतदुक्तं भवति निरक्षदेशात्
पञ्चदशभागान्तरालोत्तरदेशे मध्याह्ननताशाना दक्षिणत्वे
छायायमुत्तरम्, उत्तरत्वे छायायं दक्षणम् । एव निर-
क्षदेशात् पञ्चदशभागान्तरालस्थितदक्षिणदेशे सूर्यस्योत्तर-
म्यत्वे छायायं दक्षिणं दक्षिणस्थिते छायायमुत्तरमिति ।
परतः पञ्चदशभागान्तरालदेशे स्वभिभागयोर्दक्षिणोत्तर-
विभागयोर्मेरोरभिमुख मेवंप्रयो सम्मुख क्रमेण दक्षि-
णायमुत्तराय यथा स्यात् तथेत्यर्थः । छाया याति
गच्छति भवतीत्यर्थः । अथिगण्टः पूर्वार्धेन समसूया-
र्थकः । अथ कथं पर्येति भुवनानि विभाययन्निति प्रश्नस्यो-
त्तरं ज्ञात्वाभ्यासाद् र०ना० ॥ “भद्राश्वोपरिगं कुर्याद्भारते
तद्वयं रथि । रात्र्यर्धं केतुमाले तु कुर्यात्समयं तदा
भारतादिषु वर्षेषु तद्वदेव परं भवन् । मध्योदयार्धरात्र्य-
स्तकालात् कुर्यात् प्रदक्षिणम्” सू०स० ॥ “भद्राश्वर्धोपरि-
गतं सूर्योभारतवर्षे खेदयं कुर्यात् । तृकाराद्भद्राश्ववर्षे
माघाद् कुर्यात् । तदा तस्मिन् काले केतुमालवर्धे र्धरात्र्यं
कुरी कुरुवर्धे र्धसमयं स्वास्तं कुर्यात् । तृकाराद्भद्राश्ववर्षयो-
रन्तराले दिनस्य गतं शेषं वा रात्रेश्च तद्वयाद्योम्यं
कुर्यादित्यर्थः । अतिसूक्ष्मदेशग्रहणे यथात्रुतमिदं मध्यं
किञ्चित्सूक्ष्मदेशग्रहणे तु यमकोटिलङ्कारोमससिद्धपरा-
गत्यतर्गतानि तच्छब्दवाच्यानि ज्ञेयानि । “लङ्कापुरे र्धस्य
यदोदयं स्यात् तदा दिनां यमकोटिष्वयम् । अथ तदा
विडपुरे र्धसकालः स्याद्रोमके रात्रिद्वयं तद्वयं” इति
भास्कराचार्योक्तं भूगोले सप्तनगरीणां भूपरिधिच-
तुर्थांशान्तरत्वान् सङ्गच्छते । अथ भारतादिषु त्रिषु वर्ष-
सञ्ज्ञेषु भारतकेतुमालकुरुवर्षेषु तद्वद्भद्राश्वर्धोपरिग-
वत् । एवकारात् तस्यैनाधिकव्यपच्छेदः । परिभ्रमन्
परिभ्रमेण स्वस्वभिमतस्थानोपरिस्थितिं कुर्वन् सूर्यः प्रद-
क्षिणं यथा स्यात् तथा स्वयंक्रमेण स्वस्थानादक्रमेणेति
यावत् । उक्तवत्तुवर्षेषु मध्योदयार्धरात्र्यस्तकालान्मध्या-
ह्नोदयार्धरात्र्यस्तसञ्ज्ञानां कालान् कुर्यात् । एतदुक्तं

भवति । भारतवर्षोपरिगतेऽर्के भारतकेतुमानकुरुभ-
द्राश्ववर्षेषु क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ता स्युः ।
केतुमानवर्षोपरिगतेऽर्के केतुमानकुरुभद्राश्वभारतवर्षेषु
क्रमेण मध्याह्नसूर्योदयार्धरात्रास्ता । कुरुवर्षोपरि-
गतार्के कुरुभद्राश्वभारतकेतुमानवर्षेषु क्रमेण मध्याह्न-
सूर्योदयार्धरात्रास्ता भवन्तीति २० ना० ॥ मनु
ग्रहाणां गतिस्मृतावात् प्रतिदेशं यास्योत्तरयोर्महामन-
प्रतिक्षणं च विचक्षणं भासता परन्तु नक्षत्राणां गत्य-
भावात् प्रतिक्षणं भ्रमेणैकत्वावस्थानाभावेऽपि प्रतिदेशमेक-
रूपावस्थानं कुतो न ? एव भ्रुवयोः परं भ्रमस्याप्यभावात्
सदा सर्वत्रैकरूपावस्थानदर्शनापत्तिश्चेत्यत आह २० ना० ।
“भ्रुवोऽक्षितिर्चक्रस्य नतिर्मेरुं प्रयास्यत । निरक्षाभि-
मुखं यातुर्वर्षगते नतोच्चतं” सू० सि० ॥ “मेरुं
मेरोरुत्तरायं दक्षिणायं वा तदभिमुखं प्रयास्यतो
गच्छतः पुरुषश्च भ्रुवोऽक्षितिः क्रमेणोत्तरदक्षिणयोर्भ्रुवयो-
रौच्चं भवति । भ्रमक्रस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलमध्यभाग-
दक्षतस्य नतिः क्रमेण दक्षिणोत्तरयोर्नतस्य भवति । मेरो-
रुत्तरदक्षेणाभिमुखं गच्छतः पुरुषस्य नतोच्चते पूर्वोक्ते व्यक्ते
भवतः । उत्तरभागस्य पुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः
पूर्वोक्तस्थानापेक्षयोत्तरभ्रुवस्य नतत्वं पूर्वस्थानापेक्षया
भ्रमक्रस्योच्चतत्वं । एव दक्षिणभागस्य पुरुषस्य निरक्षा-
भिमुखं गच्छतः पूर्वस्थानापेक्षया दक्षिणभ्रुवस्य नतत्वं
भ्रमक्रस्योच्चतत्वं इति” ।
अथ कुत एवमित्यतः “कथं पथ्येति भगवन् सप्तर्षोऽयं
किमान्वयः” पथ्यस्योत्तरं भ्रमक्रभ्रमणवस्तुस्थितिमाह
२० ना० । “भ्रमक्रं भ्रुवयोर्विद्वमाक्षिप्तं प्रयहानिलैः ।
पथ्येत्यजस्रं तच्चक्ष्णं पथ्येक्ष्णं यथाक्रमम्” सू० सि० ।
“भ्रमक्रं नक्षत्राधिष्ठितगोलरूपं भ्रुवयोर्दक्षिणोत्तर-
स्थिरतारयोर्विद्वं ब्रह्मणा निबद्धं नियतवायुगतिना गोल-
कारेण प्रतिबद्धं प्रयहानिलैः प्रयहवाय्वैः स्वस्थान-
सौचित्यं स्वस्थानाभिघातं प्राप्तं रुदजस्रं निरन्तरं
पथ्येति । पथ्यमाभिमुखं भ्रमतीत्यर्थः । ननु नक्षत्रचक्र-
वायुना भ्रमति पञ्चास्रधोऽधस्तात् सप्तर्ष्याभावात् कथं
भ्रमन्तीत्यत आह तच्चक्ष्णं इति । ग्रहाणां शून्यादीनां
कक्षा मार्गा वाय्वंशरूपा भ्रमक्रान्तर्गता व्याकाशस्या यथा-
क्रमगधोऽधस्तात्तदा ग्रहाप्रवहवायुगोलस्यापितभ्रमके
वायुस्रवणं निबद्धा व्यतो भ्रमकेण सह भ्रमन्ति ।
तत्तस्यां ग्रहा अपि भ्रमन्तीति किं चित् । तथा च ।

रूपा होया । धीमतेनि शेष । नन्वनलाकागस्य कथं
परिवरित्यत याह । करव्याप्तिरिति । सूर्यस्य किरण-
प्रचारस्तयाकाशकलापरिमित इत्यर्थ । तथाच यद्देवा-
वच्छेदेन सूर्यकिरणप्रचारस्तद्देवावच्छिन्नाकाशगोलस्य
ब्रह्माण्डकटाहान्तर्गतस्य परिधिमानं सम्भवत्येवेति भाव ।
अत्रोपपत्ति । समतलरम्य यद्गणभक्ता स्वकक्षा तस्य
कक्षा आदियुक्ते भगणकक्षाघाता स्वकक्षा सिद्धा । अत-
श्चन्द्रभगणकक्षयोर्वीत स्वकक्षातस्य एवेति दिक् । अथ
यद्वाणा कक्षामयं दोलनगत्यामयन चाह'रं ना० 'सैव
यत्कक्षभगणैर्भक्ता तदुभयमप्य भवेत् । कक्षाधारेणैर्भग्याङ्ग-
सर्वेषां प्राग्गति कृता' सू० सि० । "सार्ककरव्याप्ति-
रूपाकाशकक्षा यत्कल्पभागापैर्यस्य कल्पभगणैर्भक्ता फल
कस्य दक्षा भवेत् । एवकारो नित्यार्थे । स्वकक्षा
कल्पपरिवसावनैर्भक्ता प्राप्तं फल सर्वेषां भगणसम्ब-
न्धिना यद्वाटीनामङ्गो दिवसस्य दिनसम्बन्धिनीत्यर्थ ।
प्राग्गतियोजनात्मिका कथिता । अत्रोपपत्तिः । कल्प-
भगणकक्षाघातरूपाकाशकक्षा कल्पभगणभक्ता कक्षा
स्यादेव । कल्पे स्वकक्षामितयोजनानि यद् कल्पतीति
यदि कल्पपरिवसावन'दनेराकाशकक्षाधितयोजनानि तदै-
करविसावनदिनेन कानी यनुपातेन पूर्वगतियोजनात्मिका
प्रयत्नं लब्धेयुपपन्नम् । अथ योजनात्मकगतेः कक्षाय
कगतिं स्वीयमाह'रं ना० 'भुक्तियोजनाज्ञा सङ्गा केन्द्रो-
भ्रमणसङ्गणा । स्वकक्षाया त्र या तस्य तित्याप्ता गति-
निष्पत्तिः "सू० सि० । गतिगोलनेतृपक्षा या सङ्गा चन्द्रस्य
भ्रमणसङ्गणा कक्षया २०४०००, गुणिता स्वकक्षयात्राभि-
मतपक्षस्य कक्षया भक्ता सा फलरूपा तित्याप्ता पञ्च-
दशभक्ता । तृकारात् फल तस्याभिमतपक्षस्य गतिकला
भवति । अत्रोपपत्ति । यदि कक्षायोजनैश्चक्र २१६००,
कक्षास्तदा गतियोजनैः का इत्यनुपातेन गतिकला ।
तत्रापि चन्द्रकक्षा २०४०००, पञ्चदशभक्तास्वकक्षा
२१६००, इति चक्रकक्षास्वरूप धृतमित्युपपन्नम् । अथ
किमत्रमेवा इति प्रश्नोत्तरमाह रं ना० "कक्षा भूकर्ण-
गुणिता महीमण्डलभाजिता । तत्कर्णा भूमिकर्णोना
यद्वाह्यं स दलीकृता " सू० सि० । "यद्वाणा योज-
नात्मिका कक्षा भूकर्णेन "योजनानि गतान्यष्टौ भूकर्णौ
द्विगुणानि च 'इत्युक्तभूव्यासेन षोडशगते (सू० सेन) गुणिता
भूपरिधिना (५०२६,१४/२५ सू० सेन) तदगतेन भक्ता
फल तस्या कक्षाया कर्णा व्यासा भवति । एते भूव्यासेन

हीना अर्धिता सन् । खगोहीतव्याससम्बन्धिपक्षौ च
पक्षयोश्चता भूमे सकाशाद्भवति । अत्रोपपत्तिः । यदि
भूपरिधिना भूव्यासस्तदा कक्षावोजनैः क इत्यनुपातेन
कक्षाव्यासास्तेऽर्धिताः कक्षाव्यासाभि भूगर्भकक्षापरिधि-
प्रदेशान्तराक्षरूपं भूगृहात् तदन्तरज्ञानाद्ये भूव्यासात्तेन
हीनं भूगृहात् कक्षौ च । तत्र कक्षाव्यासा भूव्यासेना
अर्धिताः कृता उभयथा समत्वात् । कक्षौ च मेव
यद्वाह्यं पक्षस्य तत्राधिष्ठानादिति । एतेन सिद्धयद्वाह्य-
श्चेत्य परस्परान्तरज्ञानं सुगममिति श्रीपति वाक्ये
(तन्मानं, यत्प्रमाणं स्पष्टम्) किमन्तरा इति प्रश्नोत्तरं
स्वतः सिद्धमेवेति दिक् । अथे ध्वं क्रमेण सिद्धा कक्षा विवक्षुः
प्रथमं चन्द्रस्य कक्षा बुधशीघ्रोच्चकक्षा चाह । "स्वत्याधि-
हितहना कक्षा त्र हिमदीधिते । शशीध्रस्याङ्गस्तद्वि-
विक्षतन्यून्येन्द्वस्ततः" सू० सि० । "चन्द्रस्य कक्षा सङ्ग-
गुणितसिद्धरामा २०४००० । तृकारादागमप्रामाण्येनाही-
कार्या । अन्यथान्योन्याश्रयापेक्षेतत्तद्व्यादूर्ध्वं बुधशी-
घ्रोच्चस्य कक्षा नयस्वदन्तवेद दग० १०४२२०६ । यद्यपि बुध-
शीघ्रोच्चकाशे प्रत्यक्षं नेति तत्कक्षोक्तिरयुक्ता तथापि
बुधशीघ्रोच्चभगणानीतकक्षाया गत्यनुरोधेन चन्द्रे ध्वं गाया
बुधो भ्रमति । पूर्वं सूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः " इति क्रमोक्तेः ।
अन्यथा भगणैक्यादेककक्षाया रविबुधशुक्राणामवस्थितौ
मण्डलभङ्गापत्तेरिति सूचनार्थमुक्ता । अथ शुक्रशीघ्रो-
च्चस्य कक्षा सूर्यबुधशुक्राणामभिज्ञा कक्षा चाह'रं ना०
"शुक्रशीघ्रस्य सप्ताहिरसाविरचषड्यमा । ततोऽर्क-
बुधशुक्राणां स्वस्थार्थैकचरार्थवा " सू० सि० । "तूध्वं
शुक्रशीघ्रोच्चस्य कक्षाऽश्वाङ्गुलवेदपट्टरूपका २६६४६७७
शुक्रायस्थानसूचनार्थमुक्ता । ततस्तदूर्ध्वं सूर्यबुधशुक्राणां
भगणैक्यादभिज्ञा कक्षा स्वस्थपञ्चभूदेवाश्चय० ४२२१५०० । य-
द्यपि बुधशुक्रयोः सूर्याध्वं स्वत्वात् केष्वच सूर्यवक्त्रो-वक्त्रसूचितौ
तथापि यदि एतया कक्षयैको भगणस्तदा कल्पपरिवसावन-
दिनै स्वकक्षामितयोजनानि तदाहर्गणेन कानीत्यस्या-
तागतयोजनैः क इत्यनुपातेन सूर्यबुधशुक्राणामभिज्ञत्य
सिद्धयर्थं बुधशुक्रयोरप्युक्ता अन्यथा समत्वानुपपत्तेरिति ।
अथ भौमस्य कक्षा चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षा चाह'रं ना०
"कुलस्याप्यङ्गुल्याङ्गुलवेदैकमुलङ्गमा । चन्द्रोऽप्य
कृताष्टाध्वसुदितपृष्ठवज्रय " सू० सि० । "भौमस्य ।
अपिचन्द्रात् सूर्यादूर्ध्वं कक्षा मवस्थानपपठिन्द्रसर्पा
५१४६६०६ । चन्द्रमन्दोच्चस्य कक्षा वेदाह्विवेदसर्पपक्ष

“ह्रस्वराशौ समुदये ऽग्रे यस्य चङ्गस्य भागद्वयाधिकौ विक्षेपो दक्षिणः स चङ्गो रोहिण्याः शकटं शकटाकारसञ्चयेन भिन्द्वात् । तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः । ह्रकारादुपचक्षेपो रोहिणीविक्षेपादस्य इति विशेषार्थकः । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटाद्वह्निर्दक्षिण-भागे चङ्गस्य स्थितत्वेन तद्भेदकत्वाभावात् । अतः शकटापि मनोज्ञस्य ध्रुव एकराशिः समुदयांशः ४७ । दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टा युक्तिः” रं. ना. ।

अथ ब्रह्मसूत्रकनक्षतावस्थानमाह ।

“पूर्वस्थां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापति-
हृषान्तोऽसौ सौख्येऽष्टविंशदंशकैः” सू० सि० । “ब्रह्म-
हृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः प्रजापतिस्मारात्मको
ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । कुत त्वत् व्याह । वृषान्त
इति । वृषान्तनिकटे । एकराशिं सप्तविंशत्यंशा ५७ ब्रह्म-
ध्रुवक इत्यर्थः । अस्य विष्णोपमाह । असाविति ।
ब्रह्मा उत्तरस्यामष्टविंशद्भागैः स्थितः । अष्टविंशद्भाग
अस्य विष्णोप इत्यर्थः” २० भा० । “अर्पायद्वास्तु पित्रा-
यासुत्तरेऽग्रेस्तु पञ्चभिः । बृहत्किञ्चिदतो भागेरापः
षड्भिरुद्योत्तरे” सू० सि० । “पित्रायाः सकाशादर्पा-
पञ्चमञ्चकस्मारात्मकः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्थां स्थितः । प्रथ-
मत्तकारचित्राध्रुववत्प्रभुवकार्थकः । द्वितीयत्तकारचि-
त्रावित्रेपस्य दक्षिणभागहृदयात्मकत्वादर्पावत्प्रविष्णोप उत्तर-
स्त्रिभाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽर्पावत्वात् किञ्चिद-
त्वात् वरेण बृहत् सूचतारात्मक व्यापसञ्चकः । तथाऽ-
र्पावत्वात् षड्भिरंशैरुत्तरस्थां स्थितचित्राध्रुवक एवापस्य
उत्तरो नयायः” २० भा० ।

तारासंख्यपादिकम् अष्टोपायन्दे ४६६ ग० दर्शितं तेषां
 प्रवक्तव्येषूपपरयोरानवगन्विष्ठा स्मृति-दर्शिता यथा
 "प्रोच्यन्ते सिद्धिका भाना स्वभोगोऽय दयाकृतः ।
 भवन्त्यतीतक्षिणाग्रां भोगसिद्धा युता प्रुवाः" स्मृ० सि०
 "भानामश्विन्यादिमक्षत्राणां चत्वारिमासां भिन्नक्षत्रवर्षनि-
 षावर्जितानां सिद्धिका भोगसंज्ञाः कलाः प्रोच्यन्ते
 समनन्तरमेव कथ्यन्ते । कथानन्तरं स्वभोगं स्वामीदन-
 क्षत्रभोगः कलात्मको वर्षमासो दशभिर्गुणित कार्यः ।
 तत्र स्वामीदनक्षत्रगतमक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोग-
 सिद्धाः । भोगोऽष्टयती सिद्धा इत्युक्ताष्टयतकलाः प्रत्येकं
 युताः । अश्विन्याद्यतीतमक्षत्रसङ्ख्यागुणितकलाष्टयतं
 युतमित्यर्थः । अथ नक्षत्राणां भवन्ति" अथ प्रति-

घाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनि
गव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकालक्षत्रशरायाष्टस्रोक्तेराहं
र०ना० । “अष्टार्णवा” म्रुन्यकृता यक्षप्रतिर्नमेधव ।
अष्टार्था अथ्योऽष्टागो अङ्गागा मनवस्तथा । कतेष्वे
युगरसाः म्रुन्ययाणा यियद्रसाः । खवेदाः सागरनगा
गजागाः सागरर्तयः । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वभाष्या-
र्धभोगगम् । आप्स्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते अवण-
स्थितिः । लिचतुपादयोः सन्धौ अविष्टा अवणस्य तु ।
स्वभोगतो यियन्नागाः षट्कृतिर्यमलान्विनः । रन्म्रादयः
क्रमादेशं दिक्षेताः स्थापदकमात् । दिङ्मासविषयः
सौम्ये यास्ये पञ्च दिशो नव । सौम्ये रसाः खं यास्ये ऽ-
गाः सौम्ये खाकास्त्रयोदश । दक्षिणे रुद्रयमला सप्त-
विंशदयोत्तरे । यास्ये ऽध्यर्क्षतिक्कता नवसार्धशरेधव ।
उत्तरस्यां तथा षट्स्त्रिंशत् षट् विंशदेष हि । दक्षिणे
स्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे । भागाः षट् विंशतिः खं
च दक्षादीनां यथाक्रमम्” सू० सि० । “अश्विन्यादि-
नक्षत्राणां क्रमाङ्कोऽग एते । तन्नाश्विन्याम् अष्टचत्वारिं-
शत् कलाः भरण्याश्चत्वारिंशत् । कृत्तिकायाः कलाः
पञ्चषष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः । जृगशिर-
शोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः । अनास्थय इत्यत्र
मोऽथ्यो भोग्नय इति या पाठस्त्वयुक्त शाकल्य-
संहितापिरोधात् “सौरोक्त रुद्रभस्याष्टाश्वग्रहयोऽगा-
अथः कलाः इति नाम्नेोक्तं दशकलो नपञ्चदश-
भागा मिथुने सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलो नपञ्चदश-
भागाः पयस्ताभिमतध्रुवकश्च निरस्तः । पुनर्वसोरष्टस-
प्ततिः । पुष्यस्य षट् सप्ततिः । अश्लेषायाश्चतुर्दश ।
तथेति छन्दःपूर्णार्थम् । मघायाश्चतुःपञ्चाशत् । पूर्व-
फाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः । उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत् ।
हस्तस्य षष्टिः । चित्रायाश्चत्वारिंशत् । स्वात्याः चतु-
सप्ततिः । विशाखाया अष्टसप्ततिः । अतुराषाद्यश्चतु-
षष्टिः । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश । अनन्तर मूलस्य षट् ।
पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह ।
वैश्वमिति । उत्तराषाढाद्योगतारानक्षत्रम् । आप्यार्ध-
भोगगम् । आप्स्य पूर्वषाढामक्षत्रस्यार्धभोगः धनू-
राद्येर्विंशतिभागस्तत्र स्थितं ज्ञेयम् । अष्टौ राशयो
विंशतिभागा उत्तराषाढायाम्भुवः इत्यर्थः । एतेन पूर्वा-
षाढाद्योगतारायाः सकाशादुत्तराषाढाद्योगतारा विंशति-
कलो नपञ्चमभागान्नरितः । तेन पूर्वाषाढाध्रुवकोऽष्टराश-

अतर्दश भागा विशतिक्लोनसप्तभागैर्युत उत्तराभावाया
 भ्रुवसत्वारिशत्कदाधिकोक्तभ्रुव इति पर्वतोक्तमपास्तम्
 ब्रह्मसिद्धान्तविरोधात् । अभिजिह्वुपकसाह । व्याप-
 सेति । पूर्वापादाया व्यवसाने धमूरायेविशतिक्लोन-
 सप्तविशतिभागेऽभिजिह्वोगतारा ज्ञेया । अत्यारिशत्-
 कलाधिकपञ्चविंशतिभागादिका अष्टौ राशयोऽभिजितो
 भ्रुव इत्यर्थः । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तेन
 संहितासम्मत अवयवपञ्चदशस्य विंशतिक्लयायुत-
 त्वयोदशक्लयायुतचतुर्दशभागादिकनवराशयो निरस्तम् ।
 अवयवस्य भ्रुवकसाह । यैश्चान्न इति । उत्तरापादाया
 व्यवसाने अवयवयोगताराया स्थानं ज्ञेयम् । नव राशयो
 दश भागा अवयवभ्रुवक इत्यर्थः । धनिष्ठाया भ्रुवक-
 साह । त्रिचतु पादयोरिति । अवयवस्य तृतीयचतुर्व-
 चरणयोः क्रमेणान्नादिसन्धौ मकरराशेविशतिभागे अ-
 विष्ठा धनिष्ठा ज्ञेया । नव राशयो विशतिभागा धनिष्ठा-
 भ्रुव इत्यर्थः । तुकारात् ज्ञेयान्तर्गतधनिष्ठास्थान कुम्भस्य
 विशतिक्लोनसप्तभागा निरस्तम् । शतताराया भोग
 साह । स्वभोगत इति । धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विश-
 तिक्लोनसप्तभागावधेरित्यर्थः । शतताराया अशीति-
 भोगः । अतः प्राप्तद्विभ्रुव इति ज्ञापनार्थः स्वभोगत
 इत्युक्तम् । शततारायाः स्थान शततारकभ्रुव इति
 पर्यवसन्नम् । अवशिष्टनक्षत्राणां भोगानाह । षट्-
 कतिरिति । पूर्वभाद्रपदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः ।
 उत्तरभाद्रपदाया द्वाविंशतिः । रेवत्या एकोनाशीतिः ।
 अथ भ्रुवकानयन यथा । अश्विन्या भोगः । ४८ । दश-
 गुणितः । ४८० । अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः ।
 अतोऽश्विन्या कलात्मको भ्रुव ४८० । राश्याद्यस्तु ० । ८ ।
 भरगया भोगः । ४० । दशाहतः । ४०० । अतीतनक्षत्र-
 भ्येकत्वादशतयुतो भरगया परिभाषया राश्याद्यो भ्रुव
 । ० । २० । एवमाहर्भोगः । ४ । दशाहतः । ४० ।
 अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया षड्गुणितादशतेन । ४००० ।
 षड्गुणत्वात्तत्रेन युतः कलाद्यो भ्रुव । ४०४० ।
 राश्याद्यस्तु । २ । ७ । २० । एव पूर्वापादाया दशगुणितो
 भोगः । ४० । एकोनविशतिगुणितादशतेन । १५२०० ।
 युत परिभाषया राश्याद्यो भ्रुव । ८ । १४ । शतता-
 राया दशगुणितो भोगः । ८०० । त्रयोविशतिगुणिता-
 दशतेन । १६४०० । युतयुतविशतिगुणितादशतरूपो ।
 १६२०० । जातो भ्रुवो राश्याद्य । १० । २० । पूर्वभा-

द्रपदाया दशगुणितो भोगः । १६०० । अतर्विशतिगुणि-
 तादशतेन । १६२०० । युतो । १६५६० । जातो भ्रुवो
 राश्याद्यः । १० । २६ । उत्तरापादाभिजिह्ववयवनि-
 वानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्तरीत्यसम्भवाद्भि-
 ज्जरीत्या भ्रुवका उक्ताः स्नादिस्थानाद्योगतारा यदनर-
 कलाभिस्थितास्तां तावद्वशापयतिता भोगसम्भवा
 उक्ताः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते “अष्टौ त्रिंशतिरधेन
 गजानिर्व्यर्धस्वेव” । द्वितयाः सतिभागात्त्रिंशत्त्र-
 द्वाय शट्शतम् ॥ नयःषा नयस्यर्थाः वेदेन्द्रा शरवा-
 णम् । स्वात्यष्टिः खटुतिगोऽतिधृतिविश्वान्नकाया ॥
 मेदाकतिगोऽतिगुणताः कश्चिहस्ता युगार्धकः । ओत-
 कतिस्त्रिंशद्गीताश्वरसकला खटुसिद्धकः ॥ खगोऽ-
 श्विनः खदन्ताः षड्दन्ताः शैल्युपाग्नयः । मेवायश्त्रा-
 दिभ्यर्थाः षड्शोनाः खड्गुणा ॥ इति । अथ
 नक्षत्राणां विक्षेपभागानाह । यथाभिति । उक्तभ्रुव-
 कसम्भविनामद्विष्यादिनक्षत्राणां यथाक्रम क्रमादि-
 त्यर्थः । स्नात् स्वकीयापमत्वात् क्रान्त्यप्यात् क्रान्तिहस्त-
 स्यभ्रुवकस्थानादित्यर्थः । विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा
 उत्तरा वा भवन्ति । ततोत्तरदिग्प्रश्लिष्यादित्ययाणां
 दिक्ष्मासत्रिषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः । दक्षिण-
 दिशि रोहिण्यादित्रययाणां पञ्चदश नव । उत्तरस्यां पुन-
 र्वैशो षड्भागः । इष्यस्य च विक्षेपाभावः । अत्र पञ्चमा-
 षरस्य गुरुत्वेन कन्दोमङ्ग आर्षात्वाद् दोषः । दक्षिणस्या-
 मक्षेपायाः सप्त । उत्तरस्यां क्वादित्रययाणां शून्यं
 द्वादश तयोदश । दक्षिणस्यां हस्तत्रिजयोर्त्वादश हो ।
 अमलर स्नात्वा उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत् । दक्षिणस्यां
 त्रययादीनां षण्णं सार्धैकः त्रय चत्वारः । नव सार्ध-
 पञ्च पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागा अभि-
 जितः षष्टिः । अवयवस्य त्रिंशत् । धनिष्ठायाः षट्-
 त्रिंशत् । एवकारोऽन्यनाधिकव्यवच्छेदार्थः । अकार-
 पुरणार्थः । दक्षिणस्यां तुकारस्तथा । अर्धभागः शत-
 ताराया । तुकारस्तथा । उत्तरस्यां पूर्वभाद्रपदा-
 याचतुर्विंशतिः । तस्मादेव दिशि भागा विक्षेपभागा
 उत्तरभाद्रपदायाः षड्विंशतिः । रेवत्या विक्षेपाभावः ।
 अकारः पुरणार्थः २० नां ॥ अत्र खटुत्वात्
 अनेकेषां नक्षत्राणां भ्रुवका न दर्शिताः । विंश-
 त्रिंशतारया तु अवाक्रम सर्वेषां चतुर्दशतो भ्रुवका
 दर्शिता यथा

अ.	भ.	क.	रो.	सु.	आ.	पु.	पु.	आ.	म.	पू.	उ.	ह.	वि.
०	०	१	१	२	२	३	३	४	४	५	५	६	६
८	२०	८	२२	६	७	१६	१८	८	२७	५	२०	२	२
०	०	२८	२८	०	२०	०	०	०	०	०	०	०	०
खा	वि.	अ.	उ.	सू.	पू.	उ.	अ.	अ.	घ	श	पू.	उ.	रे
६	७	७	७	८	८	८	८	८	८	१०	१०	११	०
१८	२	१८	१८	१	१८	२०	२५	८	२०	२०	२६	७	०
०	५	५	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

विलेपा यथा

अ.	भ.	क.	रो.	सु.	आ.	पु.	पु.	आ.	म.	पू.	उ.	ह.	वि.
१०	१२	४	४	१०	११	६	०	७	०	१२	१२	१२	१
													६५
उ	उ	उ	द	द	द	उ	उ	द	उ	उ	उ	द	द
खा.	वि.	अ.	उ.	सू.	पू.	उ.	अ.	अ.	घ	श	पू.	उ.	रे.
३७	१	१	३	८	५	५	६२	१०	१६	०	२४	२६	०
													२०
२०	४५	२०	२०										२०
८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८	८

सिं.शिं.पङ्कजा अन्यविधा उक्ता यथा

“सार्धाद्विगोमसुधराविमिताककणा ४३३१४८७१/२
चान्द्री सहस्रगुणिता जिगरामसंख्या ३२४०००। अग्नेवि-
भाङ्गजकुञ्जरगोऽक्षपक्षा २५८८८८८५० कक्षां गणयन्ति
गणका भगवन्स चेमान्” सिं.शिं.। शेषाणां पङ्कजा
कक्षाप्रमाणानि श्रीपतिनान्यथोक्तानि यथा “अष्टपङ्कजसु-
गताः ८१४६६१६ जितनन्दनस्य सस्ये शदन्तकतस्तेन्दु मिता
६०४३२११ य सूर्ये” । कृपाश्विनागयुगैल्लगुणेन्द्राणां
५१२७४८२११ खान्द्वसगररसोत्तलयः २६६४६३० सितस्य,
सुधराहिनगनागरसर्तु प्लाधराश्विशिन् १२७६६८७८७।
शनिक्का रव्यादीनां मन्दोऽदिपरिधिमानसुक्तं सिं.शिं.
‘मन्दोऽज्ञनीचपरिविस्त्रिजवोनशक्र १२१४० भागा रवेर्जिन-
ककोनरदा ३११२६ हिमांशो। खान्दा ७० भुजङ्गदहना
३८ अमरा३३ भवाश्च ११ पूर्णेष्वो ५० निगदिताः क्षिति-
जादिकानाम्” सिं.शिं.। “इह पङ्कजभूमणोपपत्त्यर्थं मन्दो-
ज्ञनीचवृत्तानि पूर्वे कल्पितानि। तेषां प्रमाणान्येता-
वन्तो भागाः। अतोपपत्तिः। पङ्कजस्य यन्त्रवेधविधिना
यत् परमं फलमुत्पद्यते तस्य ख्या परमफलव्याप्त्य-
फलव्या चोच्यते। अन्तःफलव्याप्त्यव्यासार्धेन यद्विस्त-

सुत्पद्यते तच्चीचोच्चतम्। तत्परिधिस्त्रैराशिकेन। यदि
त्रिज्याव्यासार्धे भागा ३६० परिधिस्तदान्यफलव्या-
व्यासार्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः। एवमर्कादीनां
त्रिज्योनशक्रा इत्यादय उत्पद्यन्ते। अथ भीमादीनां
चलपरिधीनाह” प्रमिं सौरागमेण सूक्ष्मत्वाच्चविरोधः।

“एषां चलाः कृतजिनास्त्रिज्येन हीना २४३१४०
दन्तेन्दवो १२२ वसुरसा ६८ वसुवाणदस्ताः २५८।
पूर्णाव्ययो ४० ऽथ भृगुजस्य तु मन्दोऽन्दोऽशिशिन्तो
द्विगुणिता त्रिगुणेन ३४३८ भक्ता। लब्धेन मन्दपरिधी
रहितः स्फुटः स्यात् तच्छ्रीधकेन्द्रभुजसौर्व्यथ याणनिही।
उत्तरस्यां सप्तविंशत्यनं अविशब्दे १४५२ पृ० दर्शितं
तेषां शतयष्टैरेकैकनक्षत्रभोगस्तत्र प्रमाणं वराहसंहिता
याम्यं ततोक्तम्। भवक्रश्च द्वादशधा विभक्तमपि अश्वि-
न्यादिभिः सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकं तत्र विभिस्त्रिभिर्नक्षत्रै-
र्नव वीथयः दृष्टुं सं उक्ता यथा “नागगजैरायत-
द्वयभगोजरङ्गवृत्तगालदहनाख्याः। अश्विन्याद्याः कैश्चित्
लिभाः क्रमादीषयः कथिताः॥ नागा तु पवनयास्या
नलानि पैतामहास्त्रिभास्त्रिजः। गोवीथ्यानश्विन्यं पौष्णं
द्वे चापि भाद्रपदे॥ जरङ्गव्यां श्रवणात् त्रिभं मृगाख्या
त्रिभं च मैत्राद्यम्। हस्तविशाखावाघ्राण्यजेत्त्रिधा द्वादशं
दहना॥ तिस्रस्तिस्रस्तासां क्रमादुदह्मध्ययास्य-
मार्गस्थाः। तासामप्युत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका॥
वीथीमागौनपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य। नक्ष-
त्राणां तारायास्योत्तरमध्यमास्तद्वत्॥ उत्तरमार्गो या-
स्यादि निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः। दक्षिणमार्गोऽपा-
दादि कैश्चिदेव कृता मार्गाः”॥

भवक्रस्यपङ्कजां प्राग्गतिभेदकारणमुक्तं सू.सिं. यथा
“पश्चाद् ब्रजन्तोऽतिजवास्तत्त्वैः सततं पङ्कजाः। जीयमा-
नास्तु लम्बन्ते तल्लेखेव स्वमार्गगाः”॥ सू. सिं.।
“पश्चादनन्तरं पुनरावृत्त्या पश्चात् पश्चिमदिगभिस्तत्त्वै-
स्तारकादिभिः सह पङ्कजाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायु-
सत्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं ब्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्ग-
गाः स्वकक्षावृत्तस्या जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्रा-
णामप्येव गमनात्। अत एव लज्जयेव गुरुभूता इति तात्प-
र्यार्थः। तल्लेखं समम्। एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः।
लम्बन्ते स्वस्यानात् पूर्व्वं किन्तु लम्बायमाना भवन्ति। यथा
लज्जितः पश्चाद्भवति नाभ्ये। तदकारादधोऽधः कक्षाक्रमा-
हरोधेन शन्यादिपङ्कजां चन्द्रानामां गुरुतापचयः शनि-

रतिगुरुभूतजप्तात् किञ्चित् नो गुरुत्वादापि भौम इत्यादि
यथोत्तरम् । यस्य कक्षा मरुती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य
लघ्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुताऽत्यल्पमिति । एतदुक्तं भवति ।
ब्रह्मणा प्रयच्छयायौ नक्षत्राधिकितो मूर्त्तौ गोल स्थापित-
स्तदन्तर्गता स्वस्वाकाशगोलस्या गन्यादयो नक्षत्राधिकित-
मूर्त्तौ गोलस्थानानि दृष्टव्ये रेवतीयोगतारासमूहपक्षेपादिप्रदेश-
समस्तत्वे स्या स्थापिता । क्रान्तिदृष्टं तु मेघतलास्थाने-
विषुवदृष्टं तु भूवर्धस्य निरक्षदेशोपरिगम् । तत्र
प्रयच्छयायुना स्वावातेन मूर्त्तौ नक्षत्रगोलो नाक्षत्रपटिपटी-
भिः परिवर्त्यते । तदन्तर्गतयायुभिः स्वावातेन वा चक्षा
भवनलोऽपि गोलगोलस्थितक्रान्तिदृष्टीयमेपादिप्रदेशेन सम-
न गच्छन्ति वायुना स्वस्वाभात् तदापातस्याप्यल्पत्वमिह-
स्वानां गुरुत्वाच्च । अतस्तत्स्थानादुपचाणां लम्बन-
दृश्यते । अत एव नक्षत्रोदयकाशे तेषां द्वितीयदिने
नोदयः किन्तु चक्षो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तर-
मूर्द्धमागच्छतीत्यनन्तरुदयः । लम्बनं तु गन्यादीनां
कक्षानुरोधेन गुरुत्वादायुना तदापातना वा कक्षानुरोधेन
यत्नत्वात् नृण्यम् । यद्यपि वायोर्ध्रुवाङ्करोधेन सत्त्वा-
दुदयानलम्बनं विषुवदृष्टे भवितुमर्हति न क्रान्तिदृष्टे,
तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिदृष्टस्य द्वादश-
राशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च । तथापि
वायुनावलम्बितो चक्षो विषुवन्मार्गोऽपि तद्विषुवप्रदेशा-
सञ्चक्रान्तिदृष्टप्रदेशेन चक्षाकाशगोल एव स्वसमस्तत्वेणा-
ल्लभ्यत इति नानुपपत्तिः । अत एव स्वमार्गगा इति
क्रान्तिदृष्टानुदृतस्वाकाशगोलस्य कक्षामार्गगता इत्यर्थक-
स्तत्त्वमिति सङ्क्षेपः । अत एव उपचाणां लोके प्राग्गतित्वं
किञ्चित्वाहं र०ना० ।

“प्राग्गतित्वमतश्चेष्टा भगणैः प्रत्यङ् गतिः । परिणा-
जवगाङ्घ्रिजा तद्वगाङ्घ्रिजा भुञ्जते” सू०वि० । “अतो
ऽवलम्बनादेव तेषां उपचाणां प्राग्गतित्वं प्राच्या दिशि
गत्यर्थेऽर्थां ते प्राग्गतयस्तद्वाय प्राग्गतित्वं सिद्धम् ।
लम्बनस्वरूपैव उपचाणां पूर्वगत्यनुपपत्त्या लोके कारणा-
नभिज्ञैः प्रत्यक्षावगततया तच्छक्तजनिता कल्पितेत्यर्थः ।
सा कियतीत्यत आह । भगणैरिति । वक्ष्यमाणभग-
णौ प्रयच्छं प्रतिदिनं गतिं प्राग्गमनरूपा भगणाना

यदि गन्तुं पक्षत्वाङ्गणसम्बन्धितव्यमानादिनैः सूर्यसाधनै-
र्पक्षभगणा लम्बन्ते तदैकेन दिनेन केवलमुपातानुज्ञेया ।
ननु पक्षभगणानां तस्य स्वाभावात् प्रतिदिनं पक्षगति-
भिर्ज्ञेय इति पूर्वं लम्बनरूपा पक्षगतिरयुक्तोक्ता पक्षलम्बन-
स्याभिज्ञत्वादित्यत आह परिणामपक्षादिति । परि-
णाहं कक्षापरिधिस्तद्वयात् तदनुरोधादियं पक्षगति-
भिर्ज्ञातव्या । अथमभिप्रायः । उपचाणां लम्बनं
तस्यप्रदेशे न, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तस्यैवा-
कक्षायां गतिकक्षायांस्तु मरुति कक्षाहस्तेऽल्पा गुरु-
कक्षाहस्ते बहूनाः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकक्षाद्वितत्वात्
भगणास्तु गतिप्रदेशेन यस्य कक्षाहस्तं मरुत् तत्तत्तत्त्वा-
यस्य च तेषु कक्षाहस्तं तस्य बह्वक्षदुपपत्त्या गतिरपि
तथेति न विरोधः । नन्वेकदृश्यगतिं विहाय भिन्नरूपा
गतिः कथमस्तीकतेत्यत आह । तद्वगादिति भिन्न-
गत्यवगाङ्घ्रिजा राशीन् नक्षत्राणि भुञ्जते चक्षा भुञ्जन्ती-
त्यर्थः । तथा च पक्षराश्यादिभोगज्ञानार्थमित्यनेन
गतिरूपयुक्ता नैकदृश्येति भावः । अथ भोगे पित्रे
यदनु वक्ष्यमाणभगणस्वरूपमाह र०ना० । “शीघ्रगन्ता-
भयालम्बेन काशेन मरुताम्पगः । तेषां तु परिवर्त्तेन
पौष्णान्ते भगणं ऋतः” सू०वि० । “अथपक्षः पूर्वोक्त-
विशेषस्तत्र शीघ्रगत्यवगाङ्घ्रिजा भान्यलम्बेन काशेन
भुनक्तुं प्रत्यगतिर्यदो ब्रह्मकाशेन भुनक्ति तस्य राश्यादि-
भोगो मन्दशीघ्रगतिर्यदोस्तुल्यकाशेन न भवतीति
विशेषार्थः । तेषां राशीनां परिवर्त्तेन भवनणेन । तृता-
रादुपचादिगतिभोगजनितेन भगणं प्राज्ञैरुक्तः । क्रान्ति-
दृष्टे द्वादशराशीनां सत्त्वात् तदुभोगेन चक्रभोगसमा-
प्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो पक्ष पुनस्तत् स्थानमायात
स चक्रभोग परिवर्त्तसञ्ज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगाङ्गण-
इत्यर्थः । ननु क्रान्तिदृष्टे सर्वप्रदेशेभ्यः परिवर्त्तसम्भा-
दत्तं कः परिवर्त्तं भूतं प्रदेय इत्यत आह पौष्णान्ते
इति । ऋतप्रादौ ब्रह्मणा क्रान्तिदृष्टे रेवतीयोगताराऽऽ-
सप्तप्रदेशे सर्वपक्षणा निवेशितत्वात् तदवधितो यउचल-
नाश्च पौष्णय रेवतीयोगतारायां छन्ते निकटे प्रदेशे
तथा च रेवतीयोगतारामक्षाग्रिगस्थानमेवाव्यन्ताधि-
भूतमिति भावः र०ना० ।

सूर्यादिपक्षाणां मरुतायुगे भगणमानयुक्तं तल्लेखः ।

“युगे सूर्यसंयुक्ताणां खट्वत्स्वरदर्शना । कुजा-
किंगुरुशीघ्राणां भगणा पर्वयायियासु” सू०वि० । “महा-

अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिसासा एव भवन्ति मान्ये ।
 अनेन चान्द्रत्वमधिसासानां स्मृतीकृतम् । अत्रोपपत्तिः ।
 त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रशीन्दुयुतिकालरूपदर्शनावधेयान्द्र-
 मासस्य द्वादशरात्रिमितेन सूर्येन्द्वनरेणैव सिद्धिः ।
 कथमन्यथा दर्शने मन्दशीघ्रयो सूर्येन्दोर्योगस्य
 पुनर्दर्शने सम्भवः । द्वादशरात्र्यन्तरं त्वेकभगणान्तर-
 मगो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः । सौरमासा-
 धेयया यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकृत्य त एवाधिसासा
 इति स्वरूपस्य यद्यप्यमाशेषयोगात् परिभाषितम् । अथ
 वक्ष्यमाणमस्मिन्साधयतो स्वरूपमाह” २० भा० ।
 ‘‘सावनाहानि चान्द्रेऽथो द्युस्य प्रोक्षन्ति तिथिचया ।
 उदयादौदय भानोर्भूमिसाधनवासरा ” । चान्द्रेभ्यो द्युस्यो
 वक्ष्यमाणचान्द्रेऽथमेव सकाशादित्यर्थः । सावनाहानि
 सावनदिनानि प्रोक्षन्ति तत्साधयेति तिथिचया । तिथिषु
 चान्द्रदिनेषु सावनदिनामसयशेषतस्त्यक्तयो न्यूनत्वम् ।
 यद्वा तिथिगणनेन सावरो दिवसस्य चान्द्रदिवसात्
 उच्यते इति स्वरूपस्य यद्यप्यमाशेषयोगात् परिभाषितम् ।
 ननु भोटया भगणैरित्यादिना पूर्व सर्वेषां सावनदिवसा
 उक्ता इत्यत्र कस्य याह्या इत्यतः सूर्यसावनस्वरूपकथन-
 ष्छेतेनेतरमाह । उदयादितः । सूर्यस्योदयकाल-
 मारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्यन्तं य कातः स एको-
 दिवसः । इति ये दिवसास्ते भूमिसाधनवासरा ।
 भूदिवसा उदयस्य भूतत्वेनावगमनात् । सावनादिवसा-
 यं त्वर्थः । तथा च निरूपयदनावगममिगन्दाभ्यां सूर्यस्य
 वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति भावः । ते
 क्रियन्त इत्यतस्तत्प्रमाणं चाडदिनप्रमाणं चाह” २० भा०
 ‘‘पुनर्द्वादिकादिवाचकप्राज्ञितिथयो जुगे । चान्द्रा खा-
 दित्यन्त्यामसातिगता विगाकरा ” सू० । ‘‘अष्टादि-
 गन्धप्रपञ्चभूमिना जुगे भूर्वृषावादिमासाः । चान्द्रा
 दिवसा युगतिव्याप्ये । प्रतीतिभूत्यचतुष्टयविष-
 ण्णेषा एते निःशङ्कचान्द्रमासा उपजायाः । अनेनैव
 चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्यचन्द्रयोर्गणयोरन्तररूप-
 चाद्रमासादिः प्रमाणं तत्तत्तत्तत्तत् । अथाधि-
 कामावसरा कस्य प्रमाणं २० भा० । ‘‘पुनर्द्वादिकादि-
 गादिप्रपञ्चाधिसामगा । तिथिचया यथाप्राज्ञिद्वि-
 व्योमभारश्चिन ” सू० । ‘‘अधिसासना प्रागुक्तस्वरूपा-
 यकाराजुगे वददेवराभोगेन्दुमितातिथिचया दिन-
 मया यदमपान्तरं । प्रतीतिपञ्च । एव हिदराकल-

एवतत्त्वानि । ननु सूर्यमासान्तरेऽधिसाससङ्ख्या कथं
 ज्ञातेत्यतो रविमाससङ्ख्यां स्वरूपेण कदाचाह” २० भा० ।
 ‘‘सचतुष्कसङ्ख्यादृक्पञ्च रविमासका । भवन्ति भो-
 दयाभानुभगणैरुनिता कदा ” सू० । ‘‘सूर्यमासा
 द्वादशयुगितरविभगणानुरूपा शून्यस्त्राभ्रसंज्ञितगण-
 मिता । ननु सावनदिवससङ्ख्या प्रागुक्ता कथमगते-
 त्याह । भवन्तीति । भोटया नाद्यत्वादयसा प्रागुक्ता
 सूर्यभगणैः प्रागुक्तैर्दर्जिता शून्य कदा भूदासरा
 भवन्ति । भोटया इत्यादिप्रागुक्ते ।

ननु सूर्यादमन्दोच्चभौमादिपातानां जुगे भगणानुत्पत्तेः
 कल्पभगणकथनसाधयत्प्रमतस्तत्पङ्क्त्यां प्रागुक्ता एते
 भगणादयः कल्प एव कथं भोज्या इत्यतः आह” २० भा० ।
 ‘‘प्राग्गते सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टगुण्य । कौजस्य
 वेदसदमा बौधस्याष्टगुण्य । यखरन्त्राणि जैषस्य
 शौकस्याष्टगुण्येव । गेऽग्नयः शनिमन्दस्य पातानामय
 वामत ” सू० सि० । प्राग्गतेः कल्प इत्यनयो गान-
 मन्दान् प्रत्येक सन्त्वन् । पूर्वगतेः सूर्यमन्दोच्चस्य
 कल्पे सप्ताष्टरामिता ३८० शनिपातस्य भगणा इति
 यद्यन्यथा भगणा इति पदमत्र प्रत्येकमन्वेति । कौजस्य
 कुञ्जस्वन्निन सूर्यमन्दस्येत्यस्यैकदेशो मन्दस्येति म-
 न्दोच्चस्येत्यर्थकमत्वान्वेति । तथा च भौममन्दोच्चस्य
 चतुर्गधिकं शयद्वयम् १०४ । बौधस्य बुधमन्दोच्चस्याष्टगुणि-
 मिता ३६८ । जैषस्य शुक्रमन्वन्निन । अत्र शनिमन्दस्येति
 दक्षिणाण्यस्यैकदेशो मन्दस्येति मन्दोच्चस्येति एकमन्वेति
 कदाचिद्व्यात् । यदायन्तयोर्मन्दस्येत्युक्तैश्च मध्यस्थानां
 मन्वय रूपपञ्च इति । तथा च शुक्रमन्दोच्चस्य नवशत ६००
 शौकस्य शुक्रमन्दोच्चस्य पञ्चदशगुण्येकपङ्क्तयः ५३५ शनि
 मन्दोच्चस्यैकोनचत्वारिंशत् ३६ । अथानन्तरं पातानां
 भौम टिपातानां वामत पञ्चदशत्या भगणा उच्यन्त इति
 ज्ञेयं तान् श्लोकाभ्यामाह” २० भा० । ‘‘सतुदकास्तु
 कौजस्य बौध्याष्टसागरा । कतादिचन्द्रा जैषस्य
 दिवसाह्वाश भगोन्तथा । शनिपातस्य भगणा कल्पे
 यमरसर्जय । भगणा रविमास्य प्रोक्ताचन्द्रोच्चपातये ”
 सू० सि० । ‘‘कुञ्जसम्बन्धिन । तकारान् पातस्य भो-
 मपातस्य कल्पे भगणाचतुर्दशाधिकं शयद्वयम् १०४ ।
 बौधस्य बुधमन्वन्निन शनिपातस्येत्यस्यैकदेश पातस्येत्य-
 त्वान्वेति । बुधपातस्य द्वादशेना पङ्क्तयती ४८८ । जैषस्य
 शुक्रपातस्य चतुःसप्तत्यधिकं शतम् । एव हिदराकल-

तथा स त्रिभुवनचकारात् पातस्य शुक्रपातस्येत्यर्थः । तत्र-
पिक्ता नवशतोऽंशः शनिपातस्य द्विरसप्तष्टका ६६२ भगणाः
कल्पे भवन्ति । नन्वस्मिन् प्रसङ्गे चन्द्रस्योच्चपातयोर्भगणाः
कथं नोक्ता इति मन्दाशङ्कापाकरणाय पूर्वेक्तं स्मारयति ।
भगणा इति । चन्द्रोच्चपातयोश्चन्द्र मन्दोच्चपातयोर्भगणा व्य-
त्याख्येन प्रकारे पूर्वं ग्रहयुगभगणकथने । एतकारो विस्मरण-
निरासार्थकः । “प्रोक्ताश्चन्द्रोच्चस्येत्यादिश्लोकेनोक्ताः” रं० ना० ।
कुजादिकक्षायां भूमिसध्यत उच्छ्रितं श्रीपतिभोक्ता यथा
भूमिस्य गोक्षरसप्तसप्तसूर्यसख्या १२६६१६ दन्ताभ्यपण-
नृपमिता १६६०१२ श्रुतिरिन्दुजस्य । पूजप्रस्य नागगुण-
पञ्चरसाद्भिभूमि नागाश्च ८१७६५१८ सर्पगजसाब्धिय-
माब्धयोऽथ ४२४०८८ । शुक्रस्य, सूर्यतनयस्य कुसुमखाङ्ग
भूतप्रभदक्षमित २०१६०७१ योजनकर्ण एवम् । नागाक्ष-
वड्रासरसाग्निकुत्रेदसंख्यो ४१६२६५८ नक्षत्रमण्डलभवं
अवष्टो निरुक्तः । सि० शि० विशेष उक्तः ।
‘सृष्ट्वा भवक्रं कमणोज्ज्वेन ग्रहैः सृष्टैतद्भगणादिसस्यै’ ।
शश्वद्भुमे विश्वसृजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा
भुवत्ये । ततोऽपराशाभिमुखं भपङ्करे सखेचरे श्रीध-
तरे भूमत्यपि । तदत्यगत्वेन्द्रिद्यं नभसराशरन्ति
नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु म० । “यदेतद्भवक्रं” ग्रहैः सह
भूमदृश्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमणोज्ज्वेन
ब्रह्मणा सृष्ट्रादौ सृष्ट्वा ततः शश्वद्भुमेऽनवरतभूमये
नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि
विशिष्टानि ज्योतीर्षि तेषां समूहस्य च ग्रहाश्च सूर्या-
दयस्तैः सह सृष्टम् । तानि भावि प्राक् संस्यया सम-
न्तान्निवेशितानि । ग्रहास्तु भगणादावश्विभीमुखे निदे-
यितास्त उपर्युपरि संस्यया । तत्रादौ तावदधश्चन्द्रः ।
तदुपरि बुधः । ततः शुक्रः । ततो रविः । तस्मा-
ङ्गौषः । ततो गुरुः । ततः शनिः । सर्वेषामुपरि
दूरे भवक्रम् । एषा कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रति-
पादयिष्यन्ते । अहो यद्युर्ध्वोर्ध्वस्या ग्रहास्तदुपरि
दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिसस्यैर्ग्रहैरित्युच्यते ।
सद्यम् । अत्र भूमध्ये सूत्रस्यैकमयं ब्रह्मा द्वितीयमयं
भवक्रं श्विभीमुखे किल निवडम् । तस्मिन् सूत्रे प्रोक्ता
मणय इय चन्द्रादयो ग्रहाः सृष्ट्रादौ ब्रह्मणा निवे-
शिताः । भूमण्डलं द्वादशधा विभज्यैव भूमध्यात्
सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल ब्रह्मानि तैः सूत्रैः सह
ग्रहकक्षायां ये सपाताज्जे तासु कक्षासु रागप्रज्ञाः ।

तद्वत्प्रकारा राशय इति सङ्क्षिप्तमिहोक्तम् । कक्षाध्याये
गोले च क्रिश्चिद्विस्तीर्य वक्ष्यामः । एवंविधं भचक्रं
सृष्ट्वा ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत् निवेशितं तत्
प्रवहो नाम वायुः । स च नित्यं प्रव्यग्गतिः । तेन
समाहृतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे पृष्ठतम् ।
यत् तस्य प्रव्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । यत एकेनाङ्गा
भमण्डलस्य परिवर्त्तः । एयं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे
शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वाभिमुखं
व्रजन्ति । नीचोच्चतरात्मवर्त्तः । अमन्तरकषितेषु स्वस्व-
मार्गेषु तेषां प्राग्भ्रमणम् । तत् तदल्पगत्या प्रत्यग्-
गतेर्वृत्तत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नीपलक्ष्यन्ते इति
भायः । तथा तस्य भपञ्जरस्य यौ दक्षिणोत्तरावन्तौ
तत् ये तारे ते भ्रुवत्वे नियुक्ते" मणिताः । सि०शि०
महाणां केषां चित् कल्पेभगणा अन्ययोक्ता यथा ।
“अर्कशुक्रबुधपर्यया पिघेरङ्गि कोटिशुचिता रदाव्ययः
४२२०००००० । एत एव शनिजीवभूभुवां कीर्त्तिताश्च
गणकैश्चोञ्जनाः । आभूसाभ्रगगनामरेन्द्रियक्षाधरा-
द्विषया ५७७५२२०००० हिमद्युतेः । युग्मयुग्म-
शरनागलोचनव्यालपक्षवयमाऽश्विनो २२६६८२८५२२
ऽसृजः । सिन्धुसिन्धुरनवाष्टगोऽङ्गुष्ठद्वयसप्तशशिगो
१७६१६६६८६८८४ त्रयीप्रजाः । पञ्चपञ्चयुगपट्कलोचन-
हृन्निषट्गुणमिता २६४२२६४५५ युरोर्मताः । दिनन्द-
वेदाङ्गजाग्निलोचनद्विभूत्यशैसा ७०२२२८६४६२ सित-
शीघ्रपर्ययाः । भुजङ्गनन्ददिनगाङ्गाबाणपट्कतेन्दवः
१४६५६५४८८ सूर्यसुतस्य पर्ययाः । खाष्टाव्ययो ४८०
ऽष्टाक्षगजेपुदिग्द्विषट्कपाव्ययो ४८८१०५८५८ द्वययमा
२६२ रदाग्नयः ११२ । शरेष्णिमा ८५५ स्व्यक्षरसाः
६५१ कुसागराः ४१ स्युः पूर्वगत्या तरणैर्वृद्धाः ।
गजादिभर्गतिरदाश्विनः १२२२१११६८ कुम्भद्रसाश्विनः
२६७ कुदिगराः ५२१ क्रमर्त्तवः ६१ । त्विनन्दनागा
८६१ युगकुञ्जरेष्वोऽऽनिशाकराद्वयस्तगपातपर्ययाः” सू० ।
महाणां पूर्वगत्या गच्छतां कल्प एतावन्तो भगणा भ-
वन्ति । तथा मन्दोञ्जानां चलोञ्जानां च प्राग्गत्या एता-
वन्तः पर्यया भवन्ति । तथा पातानां पश्चिमगत्या एता-
वन्तो भवन्ति । अलोपपत्तिः । सा स तत्तद्भाणकुशलेन
तत्तत्क्षेत्रसंस्थानज्ञेन श्रुतगोष्ठेनैव श्रोतुं शक्यते नान्देव ।
परमन्दशीघ्रोच्चपाताः स्वस्वमार्गेषु गच्छन् एतावन्तः
पर्यायान् कल्पे कुर्वन्तीत्यत्रागम एव प्रमाणम् । स

चागमो मज्जता कालेन लेखकाध्यापकाध्योदयोर्धैर्यं कृपा-
जातस्तदा कतमस्य प्रमाणम् । अथ यद्येवमुच्यते गणि-
तस्त्वन्य उपपत्तिमानेवागम प्रमाणम् । उपपत्त्या ये
सिद्ध्यन्ति भगणास्तो आह्वा । तदपि न । यतोऽति-
प्राज्ञेन पुरुषेणोपपत्तिर्ज्ञातुमेव शक्यते । न तथा तेषां
भगणानामियत्ता कर्तुं शक्यते पुरुषायुषोऽस्त्यात् ।
उपपत्तौ तु चेह प्रत्यहं यन्त्रेण वेध्य भगणानां
यावत् । एवं यनैचरस्य तावत्पर्यायां त्रिंशता भगणः
पूर्यते । मन्दोऽज्ञाना तु वर्षशतैरनेकै । अतो नायमर्थः
पुरुषसाध्य इति । अत एवातिप्राज्ञा गणका साम्प्रतो-
मलभ्यगुसारिण गौडगणकस्रोत कस्यप्यागममङ्गीकृत्य
अहगणित आत्मनो गणितगोचयोर्भिरतिशयं कौशलं
दर्शयितुं तथान्यैर्भानिज्ञानेनान्यथोदितानर्थान् निरा-
कर्तुं मन्यान् धन्यान् रचयन्ति । यच्चगणित इति कर्त-
व्यतायामस्माभिः कौशलं दर्शनीयं भवत्वागमो योऽपि
कोऽप्ययमाशयस्तोयाम् । यथात यन्त्रे ब्रह्मगुप्तस्रोत-
गमोऽङ्गीकृत इति । तर्हि तिष्ठत तावदुपपत्त्या भग-
णानामियत्तासाधनम् । अथ यद्युपपत्तिरुच्यते तर्हि
इतरेतरान्त्रयदोषपद्धत्या यक्तुमशक्या । तथापि सविष्ठा-
सुपपत्तिर्यस्यामः । इतरेतरान्त्रयदोषोऽतु दोषाभासः ।
उपपत्तिभेदानां यौगपद्येन यक्तुमशक्यात् । अथोच्यते
अर्कशुक्रबुधपर्यया विधेरित्यादि । यावन्ति कल्पे वर्षाणि
तावन्त एव सूर्यभगणा इत्युपपन्नम् । यतो भगणभोग-
कावो हि वर्षसप्तम् । बुधशुक्रौ तु 'रवेरावसावेव
कदाचित्पत' कदाचित् पृथक्तस्मात्तुचरायिव सदा
व्रजन्ती दृश्येते । अतस्तयोरपि रविभगणतुल्या भगणा
इत्युपपन्नम् । अतोऽप्यभगणोपपत्तिमये वक्ष्याम । अथ
ममायां भूमावभीष्टकर्कटकेन लिच्यामितासुरैरहितेन
हृत् दिग्द्वितं भगणैर्यथाह्वितं कृत्वा तत्र प्राचीचिह्ना-
ह्विचिणतो नातिदूरे प्रदेशे उत्तरेऽयने हृत्तमधप्रस्थितेन
कीलेन रवेरुदयो वेध्य । ततोऽन्तरं वर्षनेकं रव्युत्था
गणनीया । ते च पञ्चषष्ट्यधिकशततय २६५ तुल्या
भवन्ति । तत्त्वानिबोदय' पूर्वोदयस्थानाटासप्तो दक्षिणत
एव भवति । तयोर्न्तरं विगणय्य आह्वाम् । ततोऽन्य-
स्मिन् दिने पुनरुदयो वेध्य । स तु पूर्वचिह्नगुत्तरत
एव भवति । तदप्युत्तरमन्तर आह्वाम् । ततोऽनुपात ।
यदान्तरद्वितयकलाभिरङ्गीकृताभिः पट ६० षटिका
लभ्यन्ते तदा दक्षिणेनान्तरेण किमिति । अत्र लभ्यन्ते

पञ्चदश षटिकास्ति गतं पत्तानि सार्धानि हार्दिगतिर्विप-
र्यावि १५ । २० । २२ । २० । आभिर्घटीभिः सङ्गि-
ताभिः पञ्चषष्ट्यधिकशततयतुल्यानि सायनदिनाव्येकस्मिन्
रव्युदये भवन्ति २६५ । १५ । २० । २२ । २० । ततोऽ-
नुपातः । यद्येकेन वर्षे गैतावन्ति कुट्टिनानि तदा कल्प-
वै किमिति । एवं ये लभ्यन्ते ते सायनदिवसा भवन्ति
कल्पे । अथ यदि तैरेव रवेर्बर्धनं पातिभिः शुद्धिर्नैद्यककला
लभ्यन्ते तदैकेन किमिति । फल मध्यमा रविगतिरित्यु-
पपन्नम् । अथ चन्द्रभगणोपपत्तिः । तत्वाटौ तावद्
पञ्चवेधार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विपुल गोलयन्त्र
कार्यम् । तत्र खगोलस्थानभर्गोल आधारद्वयस्यो-
परि विपुवद्वृत्तम् । तत्र च यद्योक्तं क्रान्तिवृत्त भग-
णागाह्वितं च बध्वा कदम्बद्वयकीचकयोः मोतमयकल
पञ्चवेधवलयम् । तत्र भगणागाह्वितं कार्यम् । तत
स्तत्रोलयन्त्र सस्यगं ध्रुवाभिमुखयाष्टकं ललसमस्तिज-
वलयं च यथा भवति तथा अन्तरं कृत्वा रात्रौ गोल-
मध्यचिह्नगतया दृष्ट्वा रेवतीतारां विनोक्त्य क्रान्तिवृत्ते
यो भीमान्तरं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव
दृष्ट्वा चन्द्रं विनोक्त्य तद्देधवलयं चन्द्रोपरि निवेश्यम् ।
एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सपातस्तस्य
भीनान्तस्य च यावदन्तरं तस्मिन् काष्ठे तावान् स्फुट-
चन्द्रो वेदितव्यः । क्रान्तिवृत्तस्य चन्द्रविष्वमध्यस्य च
वेधवृत्ते यावदन्तरं तावास्तस्य विधेः । ततो यावतीपु
रात्रिगतषटिकासु वेधं हतभावतीज्येव पुनर्हतीयदिने
कर्तव्यः । एव द्वितीयदिने स्फुटचन्द्रं ज्ञात्वा तयोर्दृष्ट-
न्तरं सा तर्हने स्फुटा गतिः । अथ तौ चन्द्रौ "स्फुट-
चन्द्रं मध्यस्य प्रवत्ये प्रत्यादिना" मध्यमौ कृत्वा तयोर्न्तरं
या मध्यमा चन्द्रगतः । तदाऽनुपातः । यद्येकेन दिने-
नैतावती चन्द्रगतिस्तदा कृत्वा किमियेव चन्द्रभगणा
वृत्तयन्ते । तथा पाठ श्रीमान् ब्रह्मगुप्त "ज्ञातं
कृत्वा मध्य भूवोऽन्यदिने तदन्तरं भुक्तिः । त्वैराशि-
केन भुक्त्वा कल्पयत्तराखलागयनम्" ॥ ऐक्यन्येषामपि
भगणोपपत्तिः । अथ चन्द्रोच्चस्य । एव प्रत्यहं चन्द्र-
वेधं कृत्वा स्फुटगतयो विनोक्त्या । यस्मिन् दिने गते
परमास्त्यं दृष्टं तत्र दिने मध्यम एव स्फुटचन्द्रो
भवति । तदेधोच्चस्यानम् । इत एवकृते यद्दे फलाभायो
गतेषु परमास्त्यम् । ततश्च तस्माद्दिनादारम्भान्यस्मि-
चन्द्रपर्यये प्रत्यहं चन्द्रवेधात् तथैवोक्त्याम ज्ञेयम् । तत्र

पूर्वस्थानादप्यत एव भवति । यत् तयोरन्तरं तत्तज्ज्ञात्वा-
नुपातं क्रियते । यद्येतादृशान्तरदिनैरिदमन्तरं
लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं तद्वृत्तगतिः । तयानु-
पातात् कल्पभगणा । अथ चन्द्रपातभगणोपपत्तिः ।
एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधाद्विज्ञेयविज्ञेये क्षीयमाणे यस्मिन्
दिने चिन्ताभावो दृष्टः कान्तिवृत्ते तत् स्थानं चिह्नयित्वा
तत्र यावान् विधुः स भगणाच्छुद्धः पातः स्यादिति
ज्ञेयम् । पुनरन्तरिक्षद्विपथ्ये दक्षिणदिक्षेपाभावस्थान
ज्ञेयम् । कान्तिवृत्ते तत् स्थानं पूर्वस्थानात् पश्चिमत एव
भवति । अतो ज्ञाता पातस्य विलोमा गतिः । सा
चानुपातात् । यद्येतत्कालान्तरदिनैरेतावत् पातयोरन्तरं
लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं पातगतिः । तया
प्राग्वत् कल्पभगणा । अथ रविवृत्तोपपत्तिः । विधु-
नान्ते रवौ कस्मिंश्चिद्दिने रेयतीतारकोदयाद्यावतीभि-
र्घटिकाभोरविरुद्धितस्त्यावतीभिर्भिन्नात्मानं साध्यम् ।
यत्ननं स तदा स्फुटो रविज्ञेयः । एवमन्तरिक्षे दिने-
ऽपि । तयोः स्फुटार्कयोरन्तरं स्फुटा गतिः । एवं
प्रत्यहं स्फुटगतयो ज्ञातव्या । यस्मिन् दिने गते
परमात्मत्वं तद्दिने यावान् रविस्तावदेव रवेरुच्चं भवति ।
तस्योच्चस्य चलनं वर्धयतेनापि नोपलब्धते । किन्वाचर्यै-
रुद्धमन्दोच्चयदनुमानात् फलितं गतिः । सा चैयम्
यैर्भगणैः साम्प्रतार्गव्यादपेक्षयाद्वा एतावदुच्चं भवति
ते भगणा युक्त्या कुट्टकेन वा कल्पिता । अथान्येषां
शीघ्रोच्चोपपत्तिः । तत्र "एव एव शनिलीवभूभवासि-
त्यादि" । उच्चो ह्यकार्ष्णिको भवति । तेन प्रकृजामण्डले
भूमन् यत्र स्वाभिसुखमाकलयते । तेन ह्यसु कक्षा-
मण्डले मध्यमज्ञादप्यत एवतो वा यावतान्तरेण दृश्यते
तावत् तस्य फलं भान्त्यं ज्ञेयं वा । अहो उच्चो नाम
प्रदेशविशेषकोनं कथमाह्वयते ? अतस्तस्य देवतारूपत्वमुक्तं
सूर्यसिद्धान्ते । "अदृशप्रकृपाः कालस्य मूर्तयो भगणा-
श्रिता । शीघ्रमन्दोच्चपाताभ्यां प्रज्ञाया गतिरितवः ।
तदातरस्मिभिर्विज्ञासौ सव्येतरपाणिभिः । प्राक्
पश्चादप्यत्र यथासच्चं स्वदिहस्त्वम्" इत्यादि ।
एवमन्तोच्चस्य देवताविशेषत्वेनाङ्गीकृतत्वाट्टोपः । एतदुक्तं
भवति । शनिलीवात् कुजाद्वा यदा रविरग्रे वर्तते तदा
मध्यमज्ञात् स्फुटमन्तोच्चयतो दृश्यते । यदा तु पृष्ठ-
गतोऽर्कस्तदा मध्यात् स्फुटमन्तः पृष्ठतो दृश्यते । अत-
स्तेषां त्रयाणां रविसमं शीघ्रोच्चं क्षीयं कल्पितम् ।

अतो रविभगणतुल्याः शीघ्रोच्चभगणा इत्युपपन्नम् ।
अथ मन्दोच्चोपपत्तिः । तत्र वेधेन स्फुटमन्तं ज्ञात्वा त
मन्दस्फुटं प्रकल्प्य ततः शीघ्रफलमानीय तत् तस्मिन्
स्फुटे विलोमं कृत्वा विसृज्य मन्दस्फुटो ज्ञेयः । एवं
प्रत्यहं मन्दस्फुटमपलक्ष्य स मन्दस्फुटो धनस्य मन्दफले
क्षीयमाणे यस्मिन् दिने मध्यमतुल्यो भवति तदा तत्तु-
ल्यमेव मन्दोच्चं ज्ञेयम् । ततस्तस्माद्रविमन्दोच्चवृत्तगणाः
कल्प्याः । एवं सर्वेषाम् । अथ बुधशुक्रयोः शीघ्रो-
च्चोपपत्तिः । तत्र रविशुक्रयोः पूर्वस्थां दिशि चक्रयन्त्र-
वेधेनान्तरभागा ज्ञेया । ते तयोः स्फुटयोरन्तराशा
जातासौ स्फुटार्कद्वयोर्धितैः स्फुटं शुक्रो भवति ।
ततः शुक्रस्य मन्दफलमानीय तत् स्फुटे शुक्रे धनस्य
व्यक्तं कार्यम् । रविश्च मध्यमं कार्यः । तयोर्यदन्तरं
तच्छीघ्रफलस्य धनं च ज्ञेयम् । एवं प्रतिदिनवेधेन
तच्छीघ्रफलं परमस्य ज्ञातव्यम् । तत् तादृक् फलमर्कात्
तिर्यक्स्थितेनोच्चेनाकृतस्य भवति । तच्च तिर्यक्स्यत्वं
त्रिभान्नरितस्य स्यात् । अतस्तत्र त्रिभोनेन स्फुटशुक्रेण
तुल्यं शीघ्रोच्चं ज्ञेयम् । एवं पुनरन्तरिक्षे पर्यये प्राच्या-
मेयान्यच्छीघ्रोच्चं ज्ञात्वा अनुपातं क्रियते । यद्येतत्काला-
न्तरदिनैस्तयोरुच्चयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति ।
फलं तद्वृत्तगतिः । प्राग्वत् तया भगणा । एव बुध-
स्यापि । अथ भौमादीनां वेधेन प्राग्वद्विज्ञेयविज्ञेयाभाव-
स्थाने यावान् मन्दस्फुटो मन्तश्चक्रशुद्धस्तावान् पातः ।
बुधशुक्रयोस्तु तदा मन्दफलव्यक्तसंख्यातं यावच्छीघ्रोच्चं
चक्रशुद्धं तावान् पातो ज्ञेयः । ततः प्राग्वद्वृत्तगण-
कल्पना । अथ भवसानाहं प्रमिः । "खखेपुवेदपङ्गुणाकती-
भभूतभूमयः । यताचता १५८०२३६४५०००० भयश्चिम-
भ्रमा अपन्ति काहनि" काहनि ब्रह्मदिन एतावन्तो भाना
पश्चिमभ्रमा भवन्ति । अलोपपत्तिर्गोवे"समं भूस्वर्यादिता-
विद्यादिना कथिता व्याख्याता च । अथ स्वर्याद्यान्ता-
ह्याद्याहं प्रमिः । "विधिदिने दिनकृद्दियसा करेन्द्रियगरेपु-
भयोऽर्बुटशुणा १५५५२०००००००० । मण्डनाङ्गकराभ-
रसेन्दव प्रयुतसगुणिता १६०२६६६००००००० विधुवासरा "
अलोपपत्तिः । रविवर्षाणि (४२०००००००००००० गुणि-
तानि) दिनीकृतानि सुगमम् । चन्द्रार्कयोर्यावन् कल्पे
योगास्तावन् फलं शशिमामा । ते तु योगा भगणा-
न्तरतुल्याः स्युः । उभयोरपि प्रागगमनात् । अतो भगणा-
न्तरतुल्या शशिमामा भवन्ति । ते द्विगुणाः शशिविधस्य

भवन्तीत्युपपन्नम् । अथ कुदिनाभ्याम् । भूदिनानि शरवेद-
भूपगोसप्तसप्ततिथयोऽयुताहता १५७७६१६४५००० ।
अभ्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि
या ॥ एषासप्तपत्तिः प्रागेयोक्ता । एकस्मिन्नुरविपथे
यावन्तो अभ्रमाः स्युः सावन् एवैकोना रविषायनदिशसा
भवन्ति । यतो रविः प्राग्गत्या एकं पर्ययं गतः ।
यतो भगणसंख्ययोना अभ्रमाः कक्षा भवन्ति । एव-
मन्येषामपि पक्षाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम् प्रमि०
इदानीं कलिगतादयर्गर्गणादिकमाह । “कलिगतादय
या दिनसंख्ये दिनपतिर्भुजप्रभृतिसदा । कलिचक्र-
ध्रुवक्षेत्र समन्वितो भवति तद्व्युगर्गोऽप्येव” सि० शि०
“अत्र कलिगतादयर्गर्गणं विशेषः । शुक्राद्यो वारो
गणनीयः । यतः कल्पगतादयर्गर्गणात् कलिचक्रे शुक्र-
वारी भवति । तत्र च वे पक्षाणे ध्रुवक्षेत्राः कल्-
पिताः । तद्व्युगर्गभवः क्षेत्रस्य कलिचक्रध्रुवक्षेत्र
समन्वितः कार्य इत्यत्र वाचनापि सुलभा । इदानीं कलि-
चक्रपक्षानाह प्रमि० । “आहिरामान्यः १२०० कलि-
रामाहता ६१११ वेदवेदाङ्गचन्द्रा १६४४ विजिप्ता
क्रमात् । पञ्चसाक्षावयो ४६६६ इन्द्राभवेदावयो
४४०६ वेदपटकाभ्रमाभ्रमसंमिताः १०१६०६४ । वेद-
चन्द्रद्विवेदाभ्रमाणाः ८४४४२१४ करद्वयविवेदाभ्रमैश्च
७४४१२ भवेयुः कुजात् । हापरान्तध्रुवाक्षयकुजाक्षया
सूर्यस्तकेन्दुस्तकेन्दुमातोद्गवा” सि० शि० । “कुजादीनां सर्वेषां
ध्रुवाक्षयकुजाः मठिता साधनार्थम् सप्तार्थमिदम् प्रमि०
कल्यादी पक्षा ।

म	वु.	यु.	शु	श.	रत्न.	चतु.	चपा
११	११	११	११	११	२	४	५
१६	२७	२६	२८	२८	१७	५	१
३	२४	२७	४२	४६	४५	२६	१२
५०	२६	२६	१४	१४	१६	४६	५८

अत्र वाचावधोषार्थं रूपमर्गणं कृत्वा पक्षाणां साधन
दिनगतयः साधिता ।

र	च	मं	वु	यु	शु	श	उ	पा
०	१२	०	४	०	१	०	०	०
५६	१०	३१	५	४	१६	२	६	३
८	२४	२६	१२	५६	७	०	४०	१०
१०	५६	१८	१८	६	४४	२२	५३	४८
२१	०	७	२८	६	१५	५१	५६	२०

दिनगणः सप्तसप्तशोभो भाग इति प्रत्यक्षनेकोनपट्टः
कक्षा मट्टीता । गेयावयवेन सतिभाजैः सप्तभिर्दिनै-
रेका कक्षा भवति” प्रमि० ।

अगोषे सप्त वायुस्तन्वा” सि० शि० उक्ता यथा “भूवायु
परावह इह प्रवहन्तुर्ह्यस्यादुहहस्तनु सवहस्तकच ।
अन्यस्ततोऽपि सुवह परिपूर्वकोऽन्मादन्वाद्याः परावह इमे
पवनाः प्रसिद्धाः । भूमेर्वहद्दिश योजमानि भूवायुरन्वा-
दयिद्युदायम् । तदुर्ध्वगो य प्रवह, सनित्य प्रत्यग्वर्ति-
कस्य तु मध्यसंस्था । मध्यमकक्षा क्षेत्रे समेतो यक्षा-
दतक्षेत्र समाहतोऽयम् । अपक्षरः क्षेत्रचक्रयुक्तो
भूमज्जलस्य प्रवहानिसेन” । श्रीपतिः “स्यादावह
प्रवह उहहसंवहौ च स्याद्विहहः परिवहह परा-
वहव । अन्वाः क्रमेण नरुतामिह सप्तसंस्था विच-
आपयनभावहमाहरेके” ।

अतमेदेन भूगोलभगोसप्तसप्ततिथिप्रतिपत्तौ
भगोसप्तैव भूमस्य वि० शि० भु०को० निष्पतितं
यथा “यान्तो भचक्रे क्षुपुर्गत्या खटास्तु तस्य प-
रशीध्रगत्या । कुजालक्षकभूमिषामगत्या यान्तो न कीटा
इव भानि यान्तः” सि० शि० । आर्यभट्टमते तु भूमेरेव
चलनं व्यवस्थापितं यथा
“अनुलोमगतिर्भूमेः पश्यत्यलं विलोमगं यद्वत् । अच-
क्षानि भानि तद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कावाम्” । अनेन
भूमेरेव गतियथाङ्गचक्रस्य अमणभ्रम इत्युक्तम् तेन च
भचक्रस्थानां ग्रहाणां दयास्तमयनिमित्तं भूमणभ्रमी-
कृतम् यथा “उदयास्तमयनिमित्तं प्रपद्येन वायुना
क्षिप्त । लङ्काया समपश्चिमभगोभयक्षुप्तोपहोभ्रमति”
अत उदयस्तमयनिमित्तत्वेन पक्षगतिस्त्रीकारेण काष्ठभेदे
शुक्रादीनामिव रवेरुदयास्तमयाभावात् न गतिमत्त्वं
प्रत्यक्षसुदयास्तमयौ तु तस्य भूगत्यैव सप्तपत भूमिह-
स्ताङ्गेभ्यस्कादनद्वयप्रत्याभावेनास्तमिति भेद । अत्रेदं
बोध्यम् पक्षगतिस्त्रीकारेणैव सर्वोपपत्तौ भूगतिस्त्रीकारो-
ऽनर्थक इत्यभिप्रेत्य श्रीपतिना आर्यभट्टमतमुपन्यस्य तत्र
दूषणसङ्गा भगोसप्तैव भ्रमणरूपपादितं यथा “भौत्यो-
विलोमगमनादचल यथावत्ता मन्यते चलति नैवमिता-
भ्रमेण । लङ्कासमापरगतिप्रचलद्भचक्रमाभाति सुस्विर-
मपीति वदन्ति केचित् । यद्येवमस्मरचरा विह्वलाः खनीड-
मामादयन्ति न खलु भ्रमणे धरित्वा” । किञ्चाप्सु दा अपि
न भूरिप्रयोसुचः स्युर्देशस्य पूर्णगमनेन चिराव हन् ।

भूगोलवेगजनितेन समीरणेन केत्वादयोऽन्यपरदिगगतयः सदा स्युः । प्रासादभूधरशिरास्थि पतन्ति तस्माद्भ्रम-
त्यङ्गगस्तचनाऽचलैव । रङ्गनाथोऽपि “यदि च भ्रमति
क्षमा नदा स्वकुलाय कथमाप्नुयुः खगाः । इषवोऽभिनमः
समुज्झिता निपतन्तः स्युरपपितेर्दिशि । पुरतोऽभिसुखे
भ्रमे भुवो वरुणागामिसुखो प्रजेद्वनः । अथ मन्दगमात्
तथा भवेत् कथमेकेन दिवा परिभ्रमः” इत्याह ।

सि० शि० भूमेरेव स्थितत्वं व्यशस्थापितं यथा
“भूमेः” पिण्डः यथाङ्गुलकविरविक्रमेण किञ्चलत्वात्
दृष्टेर्दृष्टो दृष्टः सन् नृदन्तिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् ।
नान्याधारः स्वयत्नैव नियतं तिष्ठतीहास्य
पृष्ठेभिर्द्विभं च यन्तु सदनुलमनुजादित्यदैयं सम-
न्तात् । सर्वतः पर्वतारामप्राप्तैव चैव स्थितः । कदम्ब-
कुसुमग्रन्थिः केसरप्रसरैरिव” सि० शि० । “योऽयं नृद-
न्तिलसलिलव्योमतेजोमय इति पाञ्चभौतिको भूमेः पिण्डो
दृष्टो वर्तुलाकाररुद्विष्टस्यै यथाङ्गादिकक्षादृष्टैराष्टतः
सन्नन्याधारः स्वयत्नैव नियतं निश्चित वियत्वाकाशे
तिष्ठति । तन्पृष्ठनिष्ठं च जगत् । सदनुलमनुजादित्यदै-
त्यम् । दनुजा दानयाः । मनुजा मानवाः । आदित्या
देवाः । दैत्या असुराः । तैः समेतं समन्तात् तिष्ठति ।
शेषं सप्तार्धम्” प्रमि० । इदानीं पुराणेषु भूमेराधार-
परम्परा या पठिता तां निराकुर्यन्नाह । “भूमी धर्ता
चेद्विराजतास्ततोऽन्यस्तस्यान्योऽस्यैवमत्मानवस्था । अन्ये
कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्यो किं नो भूमेः साष्टमूर्तेषु
मूर्तिः” सि० शि० । कथमियं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्कां
परिहरन्नाह । “यथोष्णताकानलयोश्च शीतता विधौ,
दृष्टिं के कठनत्वमद्भुति । मरुश्चलो भूरचला स्वभावतो
यतो विचित्रा वत वस्तुशक्तयः । आहृष्टशक्तिश्च मही
तथा यत् स्वस्यं गुरु स्वाभिसुखं स्वशक्त्या । आहृष्यते
तन्मतीय भाति समे समन्तात् क पतत्यस्ये”
सि० शि० । “आहृष्टशक्तिश्च महीयनेन भूमेरवः पतनशङ्का
तत्तिर्यग्धः स्थिताया चाधः पतनशङ्का निरस्ता” प्रमि० ।
तथान्यत्रापि युक्तिभाजं दर्शिता यथा “बिलोक्याङ्गा प्रव-
नस्य परिभ्रमम्” । “यदा भरणीस्यो रविर्भवति तदा
तस्यास्तमयकाले भ्रुवमत्सुखतिर्यक्स्थो भवति । तस्य
सुखतारा पश्चिमतः पुच्छतारा पूर्वतः । तदा सुखता-
रास्तत्रै रविरित्यर्थः । अथ निशावसाने सुखतारा
परिवर्त्य पूर्वतो याति । पुच्छतारा पश्चिमतो याति ।

ततो सुखतारास्तत्रगतस्यैवार्कस्योदयो दृश्यते” प्रमि० ।
आयमाशयः यदि भूमेरेव चलनं न भवकस्य चलन-
सुररीक्रियेत तदा भ्रुवमत्स्यस्य भ्रुवतारासंघट्टस्थाने
भवकस्य स्थितस्य सुखतारास्तमयकाले भ्रुवचतुर्दिक्षु
भवकभ्रमणवत् पश्चात् प्रत्यहमेकेनाङ्गा परिभ्रमणं
दृश्यते भरणीस्ये सूर्यो च अस्तमयकाले भ्रुवमत्स्य सुख-
तारायाः पश्चिमस्थितं पुच्छतारायाश्च पूर्वस्थितं दृश्यते
दृश्यते च निशावसाने तयोर्दिविपर्ययः । भूमेरेव चल-
नात् तस्योदयास्तमयस्त्रीकारे यथास्थितैकस्मिन्नायस्थानमपि
दृश्येत न च तथा दृश्यते । अतो भवकस्यैव चलनात्
सर्वव्यवहारोपपत्तौ सुधा भूमेश्चलनाङ्गीकारेण । एवं
सप्तर्षिमण्डलस्य मरीच्यादिक्रमेण निशासुखे उदयस्तमये
पूर्वस्थित्यस्तमयकाले निशावसाने च तद्विपर्ययेणावस्थानं
भवकभ्रमणं विनाऽनुपपन्नमेव तेषां च राशिशक्ते यथा
पूर्वादेकमेव स्थितिः शतवर्षेऽप्येकैकनक्षत्रभोगस्तथा
अधिशब्दे १४५१४ दर्शितम् । अत्र श्रीपतिना “प्रासाद-
शिराणि पतन्ती त” यदुक्तं तदापाततः भूमेः खोद्वाङ्गाय-
विभागस्थानस्थानां तथाकृष्टमूर्तीनामेव भूमौ पतनमिति
नियमेन स्थापिततया भूभागस्वैवाधोभागतत्त्वं पतन-
सम्भवात् तेन न प्रासादशिरःपतनसम्भवः “काधः पतेर्दित
वाक्यापर्यलोचनया तथैवावगमादिति सुवीभिर्भाव्यम् ।
भूचलने अन्येऽपि दोषाः सम्भवन्ति । तथाहि पूर्वपर-
भागे तुल्ययन्त्रेणाज्ञाय क्षिप्रशरयोः समगतिरेव प्रत्यक्ष-
सिद्धा समया गत्या च तुल्य भूमिभागे एव तयोः पतनसु-
चितम् । भूमेः प्राग्गतिरित्याङ्गीकारे च प्राक्क्षिप्रस्याधिक-
भूयन्तरे, पश्चात्क्षिप्रस्य चाल्यभूयन्तरे पतनं स्यात् । न च
तथा लक्ष्यते । किञ्च दादययोजनात्मकभूयायुना साङ्गं
भूमेः प्राग्गतिस्वीकर्तृणां मिलनखण्डोद्योतिर्विदां मतेऽपि
प्राग्गतेः शरस्य वायुदुक्कलत्वादपि अधिकगतिव प्रत्यग्गतेस्तु
प्रतिकूल वायुना प्रतिरोधात् अल्पगतिवमपि स्रोतो-
ऽनुकूलप्रतिकूलगतिमतोर्गतिभेदवत् स्यात् ।
किञ्च आर्यभट्टमते भूमेः स्वकक्षायामेव भ्रमणाङ्गीरेऽपि
इलखण्डोद्योतिर्भिः प्रत्यहं भूमेरेककारं प्राग्गतावपि
वर्षेण च क्रमशः सूर्यमण्डलभ्रमणसुररीकृत तथाऽङ्गी-
कारे च भूमेः विपुलदुस्मानावधि पट्टादिषु क्रमशो वेष्टना-
कारेणोद्भगत्वा पञ्चमासोत्तरं सूर्यस्योद्भं स्थिति स्यात् ।
तथा च तदानीं सूर्यस्य भूदत्तामेकया वायुदुक्कलप्रदेशे-
स्थिति स्तावद्विद्योऽने सूर्यस्योद्भं भूमे स्थितिः अयनद्वये च

तिर्यक्स्थितिः स्यात् तथा म्योकारे च भूयतारयोरपि विप्रभूतो-
नगतयोद्धतत्वेन दृश्यत्वापत्तिः अथनयोप तिर्यक्स्थितत्वा
पत्तिश्च न च तथा दृश्यते सदा एकद्वयेणैव तयोर्दृग्भावात्
न च तयोरतिदूरस्थत्वात् न तथा लोभनं सम्भाव्यते
इति याप्यं भवत्तस्य भूयस्यत्वेन नक्षत्रकक्षासन्निकट-
तया भूयस्य सिद्धतया नक्षत्रकक्षायाश्च सूर्यकक्षायाः
षट्पिण्डान्तरितत्वात् तदानीं सूर्योर्दृश्यितस्य भूयस्यत्वेन
ततोऽत्यानारेण स्थितेरतिदूरस्थत्वाभावात् सूर्योर्दृश्यिति-
काले च आधिकान्तरे भूनेः सत्त्वायगप्रत्यपत्तेः । तापञ्जि-
र्योजने भूयस्यसन्निकटपूर्वपरिमतारात्मकमनुगृह्य नतोद्धत-
तया तिर्यक्स्थितया च दर्शनापत्तेर्विज्ञेयत्वात् । किञ्च सूर्यो-
र्दृश्यितकाले सूर्येण सन्निकटरागितानां कुजकीर्षणम्या-
दीनामासन्नतात्तारगम्येन तेषां स्थूलत्वतारतम्येन दर्शना-
पत्तिः । इत्यादि वक्ष्य मन्त्रव्यमस्ति विस्तारभयादिरस्यते ।
सिं० गि० भूयसादिमानसुक्तं यथा “प्रोक्तो योजनसंख्यया
कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाख्यः ४६१७ सप्तहाराः कुभुजङ्गसा-
ञ्जकुभयोः ५८ । इयं प्रोच्यते योजनम् । चास्योदक्पुरयोः
पलान्तरद्वयं भूवेदनं भांशः १६० पूतं तद्वक्तव्यं पुरान्तराख्यं
द्वयं ज्ञेयं समं योजनम्” सिं० गि० । “भूपरिधेरुपपत्ति-
र्गोत्रे कथिता । योजनसंख्यं गणितं कथितमस्ति । तथा-
प्यत्र यदुच्यते तत्वेदं कारणम् । भूरेकैव किन्तु यत्पार्थ-
भद्रादिभिराचार्यैः सत्यपि नियामके पलांशदर्शनेऽन्यथा-
न्यथा तत्प्रमाणमभिहितं तत्र षट्षप्ताख्यमङ्गुल
कनिष्ठिकादिभेदेन ग्राह्ये दृश्यते । तेषांभिप्राये
स्याऽन्येन वा तथोक्तम् । चास्योदरयोः पुरयोः
पलांशान् वक्ष्यमाणप्रकारं द्यौत्वा तेषामन्तरेणानुपानं ।
यदि भागपरिधौ दक्षिणोत्तरमण्डलं एतावत् पलान्तरं
तदा भूपरिधौ पुरान्तरे किमिति । यद्युच्यते तावन्तो
विभागाः पुरान्तरस्य क्रियन्ते । चाशानेको विभागस्त-
द्योजनं भवेत् । तादृशैर्वर्जनेर्दृग्गान्तरं कर्तव्यमित्यर्थः”
प्रसि० । इदानीं भूपरिधिरस्फुटीकरणं मध्यरेखा चार्ह ।
“दक्षिणागुणितो भवेत् कुपरिधिः स्पष्टस्त्रिभज्याः पूतो
यदा द्वादशसंख्यं स त्रिपदत्वेन भक्तः स्फुटः
यत्तद्विज्यायिनीपुरोपरि कुरुजोत्वादिदेवान् स्पृशत् सप्त
मेरुगतं बुधैर्भिगदिगा सा मध्यरेखा भुधः” सिं० गि० ।
रेखापुराण्यञ्च श्रीपतिः “लङ्का कुमारी नगरी च
काश्री पानाटकृष्टिश्च सितं षडाय । श्रीगङ्गान्ध
च परी तत्तश्च सावित्रीयो चोक्तं यिनी पतिषा ॥ ३२ टा-

अधोऽन्नाद्यगरं सुरम्भं ततः पुरं पट्टगिर्याभिवानम् ।
 श्रीगर्गराटं च सरोहिताम्भं श्यानेश्वर गीतगिरिः
 सुमेरुः ॥ इतीय याव्योत्तरगा धराया रेखाभिर्गा गोच-
 रिषो वदन्ति । अन्यानि रेखाव्यतिभाजि शोके ज्ञेयानि
 तज्ज्ञेयं पुटभेटनाम् ॥

पञ्चाङ्गा प्रतिदिन चरुसायोजनगतिमान' सि.मि.चक्रम्

“कल्पोद्भवैः क्षितिर्दिनैर्गगनस्य कथा मक्ता भवेद्दिन-
गतिर्गगनेष्वरथः । पादोनगोऽच्छतिभूमितयोजनानि
॥८८८॥ ॥८९॥ सोटा वज्रन्यतुर्दिनं मिलयन्ती नीमं” सि० मि०
कामोपपत्तिः । यदि कल्पदिनैः खण्ड्यामितयोजनानि गच्छति
तदैवेन क्षितिः । फलं दिनमतिर्योजनानि । तानि
च स्वकालेन तावत् पादोनगोऽच्छतिभूमितानि स्युः”
पक्षाणां दिनभुज्जिहासं प्रमि० । “महीमितादङ्गणात्
फलाणि यानि तत्पञ्चाः । भवति मध्यमाः क्रमा-
न्मभर्दा सुभुक्त्वः । जना गतिस्तु योजनैर्नभ-
र्दा घटा भवेत् । कथादिकङ्कमनावगानुच्छदुता चना
कृता” सि० मि० । “क्षतेष्वपत्तिस्तैराजिजेन । पूर्व गति-
योजनानिमित्ता पक्षाणां तत्स्योक्ता । इदानीमतत्प्रा सा
कथादिकल्पमावयात् । इदानीमतत्प्रा त्वे कारणमाह प्रमि०

“कक्षा” सर्वा अपि दिविवदां चक्रविप्राहितास्ता
 वृत्ते कषुप्रो लघुनि महति शुभं हत्वय विप्रा । रक्षा-
 देते शशिकभृगुजादित्यभौमेव्यमन्दा मन्दाक्रान्ता इय
 यगधराहानि यान् क्रमेण” वि० यि० । “यत सर्वा
 अपि कक्षाप्रक्रान्तिप्रतिरेषाहिता । अतो महति वृत्ते
 महत्त्वो जिप्राः स्युः । ‘लघुनि लघुप्र । तद्यथा चन्द्र-
 कक्षा सर्वाधस्ता लघु’ । तस्यामेका कक्षा पञ्चदशभि-
 योजनैर्भणति । यने कक्षा सर्वापरित्या सा महती
 तस्यामेका कक्षा योजनानां षड्भि महत्सैरेकषप्-
 त्त्वामै-५६७६ भणति । योजनं अत क्रोशमेय । व्यत-
 यन्दात् सकाशाद्दुर्दृष्ट्या युधगुक्रादय क्रमेण मन्दा-
 क्रान्ता जन्द्गतय इय भानि” प्रमि० ।

पचाणां तद्वादिपरिभिर्भेदकारणम् सिं० शि० उक्तं
यथा “उक्षुस्थितो व्योमचरः सदूरे नीचस्थितः स्याच्चि-
मिक्षटे यरित्वा । यतोऽणुविम्बं प्रद्युम्ब्य भाति भानो-
क्तथासत्सदृशवची” सिं० शि० । इदानीमन्यद्वक्तुं प्रका-
रान्नरमाह” प्रमि० । “उक्ता सद्यैषा प्रतिष्ठतभङ्ग्या
युक्तिं प्रयक्त्वा योत्तरसंभ्रमार्थम् । स्पष्टीकृतेषां पुनरन्य-
थारुं ग्रीकोस्तुतय च वप्सिन् भङ्ग्या” सिं० शि० ।

“इह किल खटीकरणयुक्तिः प्रतिष्ठतमङ्गत्रा मयोक्ता ।
अथ तामेव नीचोच्चतमङ्गत्रा यत्तमि । इदानीं तां
भट्टिमाह” इति । “कक्षास्थगध्यग्रहचिह्नतोऽप्य वृत्त
लिखदन्त्यफलज्याया तत् । नीचोच्चसत्त रचयेच्च रेखां
कुमध्यतो मध्यखगोपरिस्थाम् । कुमध्यतो दूर-
तर प्रदेशे रेखायुते लङ्घमिह प्रकल्प्यम् । नीच तथा-
सत्तनरेऽप्य तिर्यङ्नीचोच्चमध्ये रचयेच्च रेखाम् ।
नीचोच्चसत्त भगणाङ्कितेऽस्मिन् मान्दो विलोम निजकेन्द्र
गत्या । शैष्योऽनुलोमं भवति खलङ्गादारभ्य मध्यशु-
चरो हि यस्यात् । अतो यथोक्तं ऋदुगीष
केन्द्रं देयं निजोच्चादुच्चरस्तदप्ये । दोर्द्धोच्चरेखावचि-
खेटतः स्यात् तिर्यकस्थरेखावचि कोटिजीवा” सि०शि० ।
“प्रावत् कक्षावृत्तं चक्रांशङ्कितं कृत्वा तत्र मध्यग्रहं च
दत्त्वा ग्रहचिह्नेऽन्त्यफलज्याप्रमाणेनान्यहृतं लिखेत् ।
तन्नीचोच्चसत्तवृत्तम् । अथ मूमध्यादुपहोपरिगता रेखा
किञ्चिद्दीर्घा कार्या । सातोच्चरेखा । नीचोच्चसत्त भूने-
द्वृतर प्रदेशे रेखायुते छत्रं प्रकल्प्यम् । आसन्न रेखा-
युते नीचम् । नीचोच्चचिह्नाभ्यां मत्स्यस्तत्पाद्य तिर्य-
पंखा मध्ये कार्या । तस्मिन् वृत्ते केन्द्रगत्योच्चस्थाना-
दारभ्य मध्यग्रहो भवति । मान्दो विजोमं, शैष्योऽनु-
लोमम् । अतः कारणान्दकेन्द्रसत्तद्विजोमं देयम् ।
शेषकेन्द्रमनुलोमम् । तदप्ये ग्रह” इति ।
ग्रहाणामस्तकालांशास्य सि०शि० उक्ताः
तत्र वाक्यं १६६१४० कालग्रहे उक्तम् । ग्रहविस्वानां
गोलाकारत्वेऽपि सूक्ष्मभुखानामेव द्युतिस्तामः यथा-
हार्थमह । “भूप्रहभानां गोलाङ्कानि यथा विवर्णानि ।
अङ्कानि यथासारं सूक्ष्मभुखानि दीप्यन्ते” । सि०शि०
रविचन्द्राङ्कविस्वानाम् उक्तं यथा “विश्वं रवेद्वि द्वगर्तं
६५२२ संख्यानोन्दो खनागासुधि४८० योजनानि । भू-
व्यासहीनं १५८१ रविविस्वमिन्दु कर्णाङ्कत भास्करकर्णम-
क्तम् । भूविस्तृतिर्लक्षफलेन हीना भवेत् कुमावि-
स्तृतिरिन्दुमार्गे” सि०शि० । “सूर्यस्य विश्वं नध्यमं
द्वियमयाण्यष्टकृत्यानि ६५२२ योजनानि । इन्दोस्तु
शून्यवधुवेद ४८० मितानि । राहोरुच्यते । रवि-
विस्व ६५२२ भूव्यासेन १५८१ हीनं कृत्वेन्तुकर्णेन स्फुटेन
योजनात्मकेन सगुण्य रविषण्येन स्फुटेन भजेत् फलेन
भूव्यासो यजितयन्द्रकक्षादां भूमाव्यासो भवति ।
एतानि योजनाविस्वानि । अवोपपत्तिः । यस्मिन्

दिनेऽर्कस्य मध्यतल्येष स्फुटा गतिः स्यात् । तस्मिन्
दिते उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिद्वितयेन
भूलमिलितेन तत्रस्थवृत्त्या तदुदयस्या विश्वप्रानौ विधेयः ।
या यष्ट्युपयोरन्तरकलास्ता रविविस्वकला मध्यमा भवति
तास्य हातिंशत् किञ्चिदधिकैकत्रि यष्टिकलाधिकाः १२।११
११ । एवं विधोरपि पौर्णमास्या यदा मध्यैव गतिः
स्यात् सिध्येत् तस्यैव किञ्चिदधिकाः हातिंशत्
कलाः १२।०।६ उत्पदाने विश्वकलानां योजनीकरणा-
यातुपातः । यदि निष्ठाव्यासार्धे एतावत्प्रमाणं विश्वं
तदा पठितश्रुतियोजनै किमिद्वेषस्तत्पदान्ते द्विद्विश्रुतं
६५२२ संख्यानि योजनानि । विधेस्तु खनागासुधिः
४८० मितानीति” “अत्र श्रीपति व्यास रवीन्दु क्षिति-
गोलकाना क्रमेण तेजोजलनृणमयानाम् । सूर्योजनै-
राकृतिशायणधर्माः ६५२२ व्योमादवेदै ४८० कुगजेषु
चन्द्रैः १५८५” । अन्येषां गुरुगुरुतरकक्षास्थितामा
ग्रहाणां गुरुगुरुतरत्वादिकं बोध्यं न तु पित्रेव संख्या
सौरागमेष्टा विष्णुपुराणादौ उक्ताऽपि उपपत्तिहीन-
त्वादत्र न मदर्शिता ।
भास्कराचार्येण खलुपान्तरेणाङ्कोक्तानि मेघादिराशि-
स्थितेऽर्के सायनदिनानि ।

मे	३	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
२०	११	११	११	११	१०	२६	२६	२६	२६	२६	२०
५५	२४	३७	२८	२	२६	५७	२७	१५	२४	४६	२३
३५	५६	३२	३५	५२	४	२	३६	३	०	४३	३१

एतद्विबन्धनलोकाश्च । “त्रिंशत् पञ्चशरा देवा मेघेऽर्के
दियसादिकम् । छपे धराग्नयः सिद्धा षट्शरा मिशुने
क्रमात् ॥ धराग्नयः सप्तारामा रद कर्के धराग्नयः ।
गजाश्विनोऽक्षरामाश्च, सिद्धे भूवज्रयो द्वयम् ॥ द्वियराश्च,
स्त्रिया त्रिंशदोऽश्विनः श्रुगय, सुवे । गोऽश्विनोऽद्विगरा
पक्षौ, गोऽश्विनो भानि गोऽग्नय ॥ कौर्ष्ये, घटुधि
गोदक्षाक्षिपयो वज्रयो, रुगे । गोऽश्विनोऽद्विषया,
कुम्भो गोदक्षा गोऽव्यस्तथा ॥ रामाव्ययो, भूपे त्रिंश-
द्रामदक्षा धराग्नयः” ।

सर्वेषां राशीना त्रिंशद्भागान्तराऽपि कालभेदेनैव
तेपास्तदयो देशभेदात् भिन्नस्य तेन देशभेदेन दित-
रात्रिमानभेदश्च तत्र कारणं च सि०शि० निरूपितं यथा
“यो हि प्रदेशोऽपमपण्डितस्त तिर्यन्मिथोयान्युदय

तयास्तम् । सोऽल्पेन कालेन य ऊर्ध्वसंस्थोऽनल्पेन
सोऽस्मादुदया न ह्यस्या । य उद्गमे यास्यमतास्तगाद्या
खस्वापमेनापि निरक्षदेशे । यास्यास्ततोऽतिनतत्वमाप्ता
उदात्ति कालेन ततोऽल्पकेन । कर्कादयः सौम्यनताङ्गि
देऽत्र ते यानि यास्यास्तपशादुत्तमम् । कालेन तस्माद्
ऊनोदयः ते तदनरे खस्वरखण्डमेव सिं० शिं० । “विषुव-
दक्षोरात्तत्तानि सहाया समपश्चिमगानि राशिपञ्चयः तु
भक्तारादौ परमक्रान्त्या २४ विषुवन्मण्डलाद्दक्षिणतो मिथु-
मान् उत्तरतो लग्नमतस्तिरस्त्रीमं तन्नापि मेवः स्रक्का-
न्त्या मङ्गला तिरस्त्रीमं उदेति अतोऽल्पकाशोदयः दृग्भ-
क्तदल्पयातस्तस्मात्किञ्चिदधिककालः । मिथुनस्तदल्पयात-
स्तदधिककालः एतं निरक्षोऽपि न समा उदयाः । कश्च
भक्तारादयो वास्ये नतास्ते यास्यास्तपशात् अतिनता उद्ग-
स्तानि खदेशेऽतोऽल्पकाशोदयाः, ये तु कर्कादयः खस्व-
क्रान्त्या सौम्ये नतास्ते यास्यास्तपशादुत्तमं गता उदात्ति
अतस्तिरकाशोदयाः सहाय्यदेशोदययोरन्तरावे खस्वर-
खण्डमेव भवति यतस्तत्तत्क्षितिजयोरन्तरावे चरम् । अथ
चरखण्डैरुनाधिकत्व गोक्षेत्रमण्डोपरि यथा प्रतीयते
तथाह” प्रमि० । “भचक्रपादाक्षितिजनाडिकाभिः प्रयुक्
समुदात्ति निरक्षदेशे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र
पुण्यं निमित्ताभिरेव । मेघादेर्भिषुमानो नाडीभि-
क्षितिजमिताभिरुद्गते । लगति कुजे तदवस्ये प्रथमं
ताभिरुदनाभि । कस्यान्ताद्गतुषोऽन्तःक्षितिजमिता-
डीभिरुद्गते । लगति कुजे षोडशे पञ्चात्ताभिरा-
ठ्ठाभिः । तद्वृत्तत्रिंशङ्गि कन्यान्तो वा भयान्तो वा ।
चरखण्डैरुनाठ्ठाभ्यो न निरक्षोदयाः खदेशे स्युः ।
क्षितिजेऽजादिं कृत्वा गोल भ्रमयन् प्रदर्शयेत्सर्वम् । उक्त
भक्तुः चान्यत् शिष्याणां बोधजननार्थम्” सिं० शिं० ।
चरखण्डकाशमाह सिं० शिं० “उन्मण्डलक्ष्मावलयान्तरावे
दुरात्तवृत्ते चरखण्डकाशः । तज्ज्यात् कृत्वा चरशिञ्जिनी
स्यादुव्यासार्धप्रक्षे परिष्ठा मिता सा” सिं० शिं० । “क्षिति-
जोन्मण्डलयोर्मध्ये दक्षोरात्तत्ते यावान् कालः स चर-
खण्डकालः । ततोन्मण्डलादुभयतस्तरत्तुल्येऽनरे चिह्ने
कृत्वा तयोर्निबद्धस्तस्याङ्गं कुज्या सैव त्रिज्यावृत्तपरिणता
मती चरखण्डाद्यादि त्रिपञ्चे ध्यास्यातम्” प्रमि० ।
इदानीं सहाय्यदेशार्कोऽयोरन्तरं चरकाशमाह ।
“निरक्षदेशे क्षितिजास्त्ववृत्तस्य मण्डलं तज्जगुरन्यदेशे ।
क्षेत्रं स कुजेऽर्कस्य समुद्गमोऽस्माच्चरार्कमर्कादयोरुत्त-

मध्ये” सिं० शिं० । चरफलस्य धनर्गवासनामाह ।
“आदौ खदेशेऽप्यनिरक्षदेशे स्वर्योदयो हस्तमयोऽनघातः ।
अथ गृहेऽस्मादुदये स्वमस्ते फलं चरोत्यं रविर्सौम्य
गोले । यास्ये विक्षोभं खलु तत्र यस्यादुन्मण्डलं खस्ति-
तिजादधस्तात् । नाद्याह्वयदुत्तरयास्यभागौ गोलस्य
तावत्तरयास्यगोत्रौ” सिं० शिं० ।

चरस्यानस्य सिं० शिं० दर्शितं यथा

“यज्ज्योत्स्नयिनीपुरोपरि कुरुजेत्तादिदेशान् स्मृगत्
स्वत्वं मेरुगतं बुधैर्मिगदिता सा मध्यरेखा भुवः । आदौ
प्रागुदयोऽपरतः त्रिष्ये पञ्चाङ्गि रेखोदयात् स्यात् तस्मात्
क्षियते तदनरभयं खेटेऽवृणु खं फलम्” सिं० शिं० ।
“सहाया मेरुपर्यन्तं भीयमाना रेखोत्स्नयिनी कुरु-
जेत्तादिदेशान् स्मृगन्ती या याति सा मध्यरेखेत्युच्यते ।
रेखाया यदा र्कोदयस्तत्कालात् पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति ।
रेखोदयकाशादनन्तरं पश्चिमदेशोऽर्कोदयः । तदनन्तरात्-
स्तदनरयोजनैः सप्तभूमेरुनादुत्तमपातेन प्रायते । यदि
स्फुटपरिधियोजनैः षष्टि ६० घटिका लभ्यन्ते तदा
रेखास्वपुण्ययोरन्तरयोजनैः किमितीति तैराशिकेन देश-
ान्तरवटिका लभ्यन्ते । मध्यगत्या च या आनीता नाद्य-
काभिरुत्तमपातः । यदि षटीश्वरा पञ्चस्य गतिकला लभ्यन्ते
तदा देशान्तरवटीभिः किमिति । अथ योजनैरेवानु-
पातः । यदि स्फुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा
देशान्तरयोजनैः किमिति । फलकलाः प्राग्वष्टयतस्तत्ता-
दावुदयः । पञ्चाङ्गनम् । यतस्तत्र रेखोदयादनन्तरमर्को-
दय इत्युपपन्नम्” प्रमि० ।

चरखण्डानयनस्य सिं० शिं० “एकस्य राशेर्बृहती उक्ता
या द्वयोस्त्रिभस्यापि जतीकृतानाम् । खस्वापमन्याक्षति-
वर्जितानां भूक्तानि तासां त्रिगुणा ३४३८ कृतानि ।
खस्वदुर्भाष्या विभजेत् फलानां चापान्यघोऽध परि-
शोधिताति । कुमोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे मेघादिकाना-
रुदयासवः स्युः” सिं० शिं० । “एकस्य राशेर्बृहती ज्यो-
त्यष्टमी १७१६ ज्या । द्वयोरिति षोडशी ३६७७ ज्या ।
त्रिभस्वेति ३४३८ त्रिज्या । आसां वर्जितानां खकीय-
खकीयकानि ज्यार्धवर्जितानां भूक्तानि त्रिज्यागुणितानि-
खस्वदुर्भाष्या विभजेत् । फलानां चापान्यघोऽध परि-
शोधितानीति तृतीयात् द्वितीयं द्वितीयात् प्रथमं शोधयम् ।
प्रथमं तथाविधमेव । एव सहाय्यदेशस्य स्युः । अलोप-
पत्तिः । अलोपपत्तः कान्तिवृत्तस्य तिर्यक्स्यतत्त्वात् तत्र-

सापि क्षेत्वाप्युत्पद्यते । तद्यथा मेघान्तस्य ज्ञा-
क्रान्तिरुत्ते कर्णे, तत्क्रान्तिर्या चङ्गाक्षितिजे भुजः ।
तद्गर्गान्तरपद मेघान्तोऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं राशि-
द्वयस्य जग्रा कर्णः, तत्क्रान्तिर्या भुजः, तद्गर्गान्तरपद
वृषभान्तोऽहोरात्रवृत्ते कोटिः । एवं मिराशिज्या कर्णः,
परमा क्रान्तिर्या भुजः, परमाक्षपट्टा ज्ञा कोटिः ।
एता कोटयश्चापकरणार्थं त्रिज्यादृष्टे परिचामिता ।
त्रिज्यागुणाः स्वस्तदुज्या मज्जास्त्रासां चापानि । प्रथमं
मेघोदयस्य काळ । द्वितीय राशिद्वयस्य । तृतीय
राशिद्वयस्य । अतो विभेदितानीत्युपपन्नम्” प्रमि० ।
“इदानीं प्रकारान्तरेणाह । “कीटादिराश्वलजकोटिजी-
वास्त्रिज्या १४१८ गुणाः स्वस्तदिनज्यामात्राः । चापीकता
प्राग्बद्धो विमुक्ता कीटादिकानासुदयासयो या” सि० शि० ।
“कीटादिराश्वलजकोटिजीवास्ता एकद्विराश्वज्या
भवन्ति । ७१८।२८७७।१४१८ एतास्त्रिज्याया १४१८ गुण्या
स्वस्तदिनज्याया मज्जा इति यैव वृषभान्तो दुज्या सैव
कीटान्तोऽपि १२१८ । यैव मेघान्तो दुज्या सैव सिङ्हा-
न्तोऽपि १२६६ । कन्यान्तो दुज्या त्रिज्यैव १४१८ ।
आनिका भाज्याः । फलानां आनान्यधोऽध गुणानि
कीटादीनासुदयासयः सुनिर्गते या । त एव मिथुन-
द्वप्रभमेपापामित्यर्थः । अतोपपत्तिः । क्रान्तिदृष्टे
वृषभान्तो स्वस्त्यैकमयं बद्धा द्वितीयमयं कीटान्तो निय-
ध्यते तस्य स्वस्त्यार्धमेकराश्वेजग्रा भवति । एवं स्वस्त्यै-
कमयं मेघान्तो बद्धा द्वितीय सिङ्गान्तो तस्य स्वस्त्यार्ध
राशिद्वयस्य जग्रा भवति । एवं मेघज्जाटौ बद्धस्वस्त्यार्ध
त्रिजग्रा । एता एव वृषभान्तमेघान्तमीनान्ताऽहोरात्र-
वृत्तानां जग्रा भवन्ति । यतस्तत्सम्भातेषु क्रान्तिदृष्टे
सूत्राणि बद्धानि । अतस्त्रासां त्रिजग्रादृष्टपरिणतानां
चापान्तराणि कीटादिकानासुदया भवन्तीति गोले प्रद-
र्शयेत्” । इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह प्रमि० ।
“मेघादिजीवास्त्रिज्यादृष्टदुमीर्व्या १४१८ जुषा कृताः स्व-
स्तदिनजग्राया या । चापीकताः प्राग्बद्धो विमुक्ता
मेघादिकानासुदयासयो या” सि० शि० । अस्त्योपपत्तिर्गोले
कथितैव सुगमा च । अथ निष्कर्षास्त्रासां सूत्राह । “ते
ऽभ्रात्रिभूया ६७० गुणगोऽत्रिचन्द्रा १७८२ सप्तभि-
नन्दे न्युमिता १८२० अर्थते । क्रमोत्क्रमस्याखरखण्डके
स्वै क्रमोत्क्रमस्यैव विहीनमुक्ता । मेघादिपण्यासुदमा
स्वदेशे तुम्हादितोऽमी च विहीनसंस्थाः । उदेति राशि

समयेन येन तत्सप्तमोऽस्तं सऽपैति तेन” सि० शि० ।
अत्र प्रथमप्रकारेण प्रथम उदयो गृह्यते । द्वितीयप्रकारेण
द्वितीयतृतीयौ । “अतोपपत्तिः । निरक्षस्वदेशार्क-
दययोरन्तरं चरम् । निरक्षे स्वदेशे च मेघादिः सम-
सुदेति मेघान्त आदौ स्वक्षितिजे तत उन्नयण्डले सगति ।
अतश्चरखण्डोभो मेघोदयः स्वदेशोदयो भवति । एवं
दृष्टमिधुनयोरपि । कर्कादौ तु चरखण्डान मपचीय-
मानत्वाङ्गन तानि परिणमन्ति । तुलादौ तून्मखण्ड-
स्याधःस्थित त्वाश्चरखण्डानि धन भवन्ति । मकरादौ तु
चरखण्डानामपचीयमानत्वाङ्गन परिणमन्ति । इत्यादि
गोले सम्यक्त्वतोक्तम्” प्रमि० ।

दिननिशोर्ध्वत्वमङ्गत्वे हेतुमाह “अतश्च
सौख्ये दिवसो मङ्गान् आद्रातिर्लघुव्यस्तमतश्च यास्ये ।
द्युगावृत्ते क्षितिजादधस्ये रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानमूर्ध्वे ।
सदा समत्व द्युनिशोर्निर्गते नोन्नयण्डले तत्र कुजाद्यतो-
न्मत्” सि० शि० । “क्षितिजादुपरिस्थेऽहोरात्रवृत्तखण्डे
मावान् काळस्तावान् दिवसः यावास्तदधस्ये तावती
रात्रिरिति” प्रमि० । इदानीं विशेषमाह “षट्पट्ट-
भागाभ्यधिका पलाशा यत्राय तत्राक्षयपरो विशेषः ।
अन्धधिका क्रान्तिरुदृक् च यापत्तावद्दिनं सन्तमेव तत्र ।
यावच्च यास्ये सतत तमिच्छा ततश्च मेरौ सतत सप्तार्द्धम्”
सि० शि० । “यत्र देशे षट्पट्टे (६६) रश्मिकाः पलाशा-
स्तायाय विशेषेण अर्कलोकरा क्रान्तिः (२४) यार्ज्जुफाल
अन्धधिका भवति तावत्काळ सतत दिनमेव यास्या क्रान्ति
(२४) यार्ज्जु तावत्सतत रात्रिरेव तद्यथा यत्र किल सप्तभि
(७०) पलाशास्तत्र अन्धो विगति (२०) तत्र देशे विषुवद्वृत्तं
दक्षिण क्षितिजादुपरिभागविंशत्योत्तरक्षितिजादधश्च तभ्यत
यदा रतेरुत्तरा क्रान्तिर्भागविंशतिर्भवति ततोत्तरक्षितिजे
रविबिम्बसंघर्षोदित भूत्वा सध्याङ्गे दक्षिणक्षितिजादुपरि-
यास्योत्तरमण्डले भागचत्वारिंशतोन्नतं भवति तदा
त्रिंशत्पट्टिका दिनद्वयम् अतोदिनं पट्टिः रात्रि र्ग्रन्थ
ततो द्वितीयदिने उत्तरक्रान्तेरधिकतयाङ्गपरिस्तरक्षितिजं
न स्पृशति एव प्रतिपर्यय परमक्रान्ति (२४) यार्ज्जुपट्टिं पट्टि
परिभ्रमति एवं मिथुनान्तो उत्तरक्षितिजादुपरिभाग-
चतुष्टयं याति पुनस्तो नैव क्रमेणावरोहति विगतिभागा-
धिका क्रान्ति यार्ज्जुतावत्काळं रवि सततं दृश्य ताव-
द्दिनमेव अन्धमेव बुद्ध्या दक्षिणगोले क्षितिजादधस्येऽर्के
सततं रात्रिरिति अतएव मेरौ पण्मासं दिनम्” प्रमि० ।

कालविभागाः सि०शि० दर्शिता यथा । “गुरुक्षरैः
खेन्दुमिते १० रसुः स्यात् षड्भ० पक्ष तैषटिका
षड्भ० । स्याद्वा षटोषटिरहः खरासैर्मासो दिनैस्तैर्हि-
कभिश्च वर्षम्” “एकमात्रो सप्त० । द्विमात्रो गुरुः । तत्रात्र
“स्वानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो वृक्तपरस्तु यः” इति ऊन्दो-
लक्षणप्रतिपादितम् यदक्षरं स्वानुस्वारं विसर्गान्तं
दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः सयोगस्तत्तुषुपि गुरुसंज्ञं प्रेम्भम् ।
गुरुक्षरस्योच्चार्यमाणस्य यावान् कालस्तद्दृष्टकेनेकोऽसु-
प्राणः । प्रगस्तोन्द्रियपुरुषस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्तते काल-
इत्यर्थः । षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपकम् पलानां षट्प्रा-
णटी । वटीनां षट्प्रा दिनम् । त्रिंशद्दिनैरेकोमासः
मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः । प्रमि० ।
भक्षकविभागस्तत्रैव विकल्पानां कला षट्प्रा तत्षट्प्रा
भाग उच्यते । तच्चिंशता भवेद्वागिर्भगणो द्वादशैव न” ।

ब्राह्मादि दिनभेदाः सू०सि० उक्ता यथा

“ब्राह्मं दिव्यं तथा पितृ प्राजापत्यं गुरोस्तथा । सौरं
च सावनं चान्द्रमासं मानानि वै नव । चतुर्भि-
र्व्यवहारोऽतः सौरचान्द्रैश्च सावनैः । बार्हस्पत्येन
षट्पृथक् ज्ञेयं नान्यस्तु नित्यम्” सू०सि० । “स्यत्
मनुष्यलोके सौरचान्द्रतश्च च ज्ञेयं तृतीयां नैर्षवहारः
कर्मघटना । षट्पृथक् प्रभवादिषट्पर्वं जात्यभिभावे-
चैकवचनम् । बार्हस्पत्येन बृहस्पतिमानेन बृहस्पति-
मध्यमराशिभोगात्मकत्वात्वेन प्रत्येकं ज्ञेयम् । अन्यैरेव
शिष्टैर्ब्राह्मं द्रव्यपितृप्राजापत्यैः । नित्यम् सदेत्यर्थः ।
व्यवहारो नास्ति । तत्कारात् कादाचित्कत्वेन तैर्व्य-
हारः” र०ना० । अथ सौरेण व्यवहारं प्रदर्शयति
“सौरेण द्युनिशोर्वाभं षडशीतिमुत्तानि च । अयम्
विषुवज्जैव सक्रान्तेः पुण्यकालता” सू०सि० । “अहो-
रात्रप्रमाणं सौरेण ज्ञेयम् । प्रात्यहिकसूर्यगति-
भोगादहोरात्रं भवतीत्यर्थः । षडशीतिमुत्तानि षण्ण-
मासानि । च सप्तश्रे । तेन सौरमानेन ज्ञेयानि
अयम् विषुवत् । च सप्तश्रे । सक्रान्तेः पुण्यकालता
सूर्यविम्वकलासन्नद्धा सौरमानेन” र०ना० । अथ षड-
शीतिमुत्तमाह “तत्रादिषडशीत्याह्नां षडशीतिमुख-
क्रमात् । तत्रैतदयमेव स्याद्विस्त्रभावेऽपि राशिषु” सू०सि० ।
“तत्कारणात् षडशीतिदिवसानां सौराणां षडशीति-
मुख भवति । तत्रैतदयं षडशीतिमुखस्य चतुःसङ्ख्या
द्विस्त्रभावेऽपि राशिषु चतुर्षु क्रमादेव षण्णमासा भवति”

र०ना० । “षड्पिण्डे यनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च ।
मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे” सू०सि० ।
“धनुराशेः षड्विंशतितमेऽंशे षडशीतिमुखं, मीनराशे-
र्द्वाविंशतितमेऽंशे षडशीतिमुखम् । चकारः सप्तश्रेया-
र्थकः प्रत्येकमन्वेति । मिथुनराशेरष्टादशेऽंशे षडशीति-
मुखं, कन्यायाश्चतुर्दशे भागे षडशीतिमुखम् । अत एव
तुलादितः षडशीत्यंशे गणनया येषु राशिषु भवति ते
राशयो द्विस्त्रभावाः षडशीतिमुखसङ्ख्या सक्रान्तिप्रकरणे
साहितिकैरुक्ता” र०ना० । अथ षडशीत्यंशगणनया
चत्वारिंशदशीतिमुखस्यान्युक्ता भूम्यांशपूर्त्यर्थमवशिष्टांशः
षोडशान्तपुण्या इत्याह “ततः शेषाणि कन्याया
याम्यहानि तु षोडश । कृत्तमिक्षानि तुल्यानि पितृणां
दत्तमक्षयम्” सू०सि० । “ततः कन्यादिचतुर्दशभागा-
नन्तर शेषाणि भगणभागेऽवशिष्टानि कन्याया याम्य-
हानि सौरभागसमानि तानि षोडश । तत्कारात् पूर्व-
दिनासमानि कृत्तमिष्यन्तैः समानि । कतिपुण्यानीत्यर्थः ।
तत्र पितृणां दत्तं ब्राह्मादि दत्तमक्षयमनन्तफलद भवति”
र०ना० । “अथ राश्याभिहितक्रान्तिवृत्ते चत्वारि स्थानानि
षट्सन्निस्थाने विषुवायनाभ्यां प्रसिद्धानीत्याह
“भक्षकनाभौ विषुवद्विषय समसूत्रम् । अयमद्विषय-
चैव चतस्रः प्रथितास्तु ता” सू०सि० । “भक्षकनाभौ
भगोलस्य भुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्वि-
षयं विषुवद्विषय समसूत्रम् परस्परं व्याससूत्रान्तरित
भुवमध्ये विषुवद्वृत्तस्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागी-
यौ सन्ता तौ च क्रमेण पूर्वपरौ विषुवत्सङ्ज्ञौ मय-
तुल्यास्तौ चेत्यर्थः । अयमद्विषयमयमद्वय कर्मसकरा द-
क्षम् । च सप्तश्रे । तेन समसूत्रम् ता विषुवाय-
नाख्या क्रान्तिवृत्तप्रदेशरूपा भूमयचतस्रश्च ह्युक्ता
प्रथिता गणितादौ पदादित्वेन प्रसिद्धा । एवकारा-
दन्यराशेना निरासः । तत्कारात् तासां समसूत्रस्यत्वे-
ऽपि विषुवायनत्वाभावात् पदादित्वेनाप्रसिद्धिरित्यर्थः”
र०ना० । अथावशिष्टमासादिसूत्रमन्यद्वयाह ।
“तदनन्तेऽपि सक्रान्तिद्विषय द्विषय एव । नैरन्तर्यात् तु
संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्” सू०सि० । “तदनन्तेऽपि
विषुवायनान्तराशेषु । अत्यन्तराश्यानां चतुःस्थाने सङ्गा-
वाङ्मूलवचनम् । सक्रान्तिद्विषय द्विषय एव राश्यादि-
भागे यद्वाच्यमाक्रमस्यं पारद्वयं भवति । तदनन्तराशे-
राश्यादिभागी द्वौ भवत इत्यर्थः । तथा हि भेदास्त्य-

विषुवकर्कास्थायनयोरन्तराले दृष्टमिधुनयोरादी । कर्क-
 तलयोरन्तराले सिङ्गकन्ययोरादी । तुलामकरयोरन्-
 ताले दृष्टिकधनुयोरादी । मकरमेघयोरन्तराले कुम्भाभो-
 नयोरादी इति । एष विषुवामन्तर सक्रमणद्वयमनन्तर-
 नयनं तदनन्तरं सक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमनन्तरं
 सक्रान्तिद्वयमनन्तरमयममित्यादि यौगपत्येन ज्ञेय-
 मित्यर्थः । सक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसक्रान्तौ विशेषमाह
 नैरन्तर्या इति । निरन्तरतया सम्भूतायाः सक्रान्ते
 सत्तागादिष्णुपदीद्वयं तदनन्तराले इत्यर्थः । अथगम्यं
 प्रथमसक्रान्तिर्विष्णुपञ्चसञ्ज्ञा तयोर्द्वयं तदन्तरं प्रत्येकं
 भवतीति तात्पर्याये । षष्ठ्योतिसञ्ज्ञा द्वितीयासंक्रमणं
 पूर्वसञ्चितं तयोरपि द्वयं तदनन्तराले भवतीति ध्येयम्
 र० ना० । अथायनद्वयमाह "मानोर्मकरसक्रान्ते-
 षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तदेव स्यात् षण्-
 मासा दक्षिणायनम्" सू० सि० । "सूर्यस्य मकरसक्रान्ते-
 सक्रागात् षट् सौरमासा उत्तरायणं भवति । कर्कादेः
 कर्कसंक्रान्ते सक्रागात् तथा सूर्यभोगात् । एवकारा-
 दन्यपह्निरासः । षण्मासाः तकारात् सौराः ।
 दक्षिणायणं भवति" र० ना० । अथर्तुमासदर्शित्याह
 "द्विराग्निमासा अतवस्ततोऽपि शिशिरादवः । जेषादयो
 द्वादशैते मासास्तैरेव पत्नर" सू० सि० । "ततो मकर-
 सक्रान्ते सक्रागात् । अपिशब्दः उत्तराश्विमासविना
 सप्तम्यार्थकः । द्विराग्निमासा राशिद्वयस्वामिका
 राशिद्वयार्कभोगात्तत्त्वा इत्यर्थः । शिशिरादयः शिशिर-
 वसनपीप्लवर्षागरेवमन्ता अतवः काकविभागविशेषा
 भवन्ति । एते सूर्यभोगविषयका जेषादयो राशयो द्वा-
 दश मासाल्लेद्वादशभिर्मासैः । एवकाराच्च नान्विकथ्य-
 न्नेदः । यत्सूरः सौरवर्षं भवति" र० ना० । अथ प्रस-
 क्रान्ता संक्रान्तौ पुण्यकालानयनमाह । "कर्कविम्बकलाः
 पञ्चाशुशिताभुक्तिर्भाजिता । तदर्धमाह्नः संक्रान्ते-
 रर्वाक् पुण्यं तथापरे" सू० सि० । "सूर्यस्य विम्बप्रमाण-
 कला षट्त्राशुशिता सूर्यगत्या भक्तास्तस्य फलस्थाने
 तत्सङ्ख्याका षटिका इत्यर्थः । संक्रान्तेः सूर्यस्य राशि-
 प्रवेशकालादित्यर्थः । अर्वाक् पूर्वं पुनर्त्रं स्रानादिधर्म-
 ज्ञाने पुण्यवटिका पुण्यवटिकारिका । अपरे सक्रान्त्यु-
 त्तरफाले तथा । स्रानादिधर्मज्ञाने पुण्यवटिका इत्यर्थः ।
 व्यतोपपत्तिः । सूर्यविम्बकेन्द्रस्य राश्यादी सञ्चरणकालः
 सक्रमणकालस्तस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् सूक्ष्मकालः को-

ऽप्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ विम्बसञ्चरणरूपोऽङ्गीकृतो
 विम्बसम्बन्धात् । व्यतोयदिस्वर्यगत्या षट्त्रिंशत्तन्वटिका-
 सदा सूर्यविम्बकलाभिः का इत्यनुपातानीता विम्बवटिका
 सक्रान्तिकालः स्यात् । प्राग्नेमिसञ्चरणकालात् पश्चिम-
 नेमिसञ्चरणकालपर्यन्तं तदर्धं षटिका व्यासार्धं षटिका
 इति । सक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वमपरत्वं काले प्राग्वर-
 नेभ्योः क्रमेण सञ्चरणात् पूर्वोत्तरकाले पुण्या इति र० ना०
 अथ सौरसङ्ख्याक्रममाह चान्द्रमानमाह । "सर्वादि-
 नि कृतं प्राचीं यदात्तं हरहः गयी । तच्चान्द्रमानमंशैस्तु
 ज्ञेया द्वादशभिस्तैः" सू० सि० । "सूर्यात् सभागम-
 त्पक्षा विनिर्गतः पुष्यभूतः सञ्चरोऽहरहः प्रविदिन-
 यत् तत्सङ्ख्यामितं प्राचीं पूर्वा दिशं गच्छति तत्
 प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्तु गत्यन्तराशमितम् । ननु
 सौरदिनं सूर्येणैव यथा भवति तथैतद्गूढैर्भागैः किवद्भिः
 पूर्वं चान्द्र दिनं भवतीत्यत आह अथैरिति । भागैस्तु-
 कारात् सूर्यचन्द्रान्तरोत्पत्तौ, तस्य तद्गूढत्वात् द्वादशभि-
 र्द्वादशसङ्ख्याकैस्तैश्चैवा । एवं चान्द्र दिनं ज्ञेयमि-
 त्यर्थः । एतदुक्तं भवति । सूर्यचन्द्रभोगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्ते
 पुनर्गते मासवसाने भगवन्तरेण चान्द्रे मासश्चैव चान्द्र-
 दिनात्मकः । अतस्ति यद्भिर्नैव द्भगवन्तान्तरं तदैकेन
 किमिति । द्वादशभागैरेवं चान्द्रदिनम् । "दयं सूर्येन्दु-
 सङ्गम" इत्यभिधानाह्नौ पक्षिमासस्य लिङ्गसिध्यात्मकत्वात्
 तिथिचान्द्रदिनरूपेति र० ना० । अथ चान्द्रव्यवहारमाह
 "तिथिः करचसङ्ख्याः सौरं सर्वक्रियास्तथा । त्रतोपवास-
 यात्मायां क्रिया चान्द्रे च न्यस्यते" सू० सि० । "तिथिः
 प्रतिपदाद्या करचं नवादिचसङ्ख्यां विवाहः सौरं
 चौलकर्म । एतदाद्या सर्वक्रिया त्रतवन्वाद्युत्सवस्या
 त्रतोपवासयात्मायां नियमोपवासगमनानां क्रिया करचम् ।
 तथा सप्तसप्तार्थकः । चान्द्रमानेन न्यस्यते कङ्गी-
 क्रियते" र० ना० । अथ चान्द्रमासप्रसङ्गात् पित्रमानं
 आह "लिङ्गता तिथिभिर्मासचान्द्रः, पितृप्रणह अतम् ।
 निशा च, मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागत" सू० सि० ।
 "लिङ्गता लिङ्गान्तरैस्तैश्चिभिश्चान्द्रो मासः । पितृप्र-
 णि सम्बन्धि । अहर्दिनम् निशा च रात्रिः पितृ-
 सम्बन्धा । अकारो व्यवस्यार्थकः । तेभ्योभ्य नैक प्रत्येकं,
 किन्तु निश्चितम् । अतमिति विष्णुतुरोघेनोभयत्वमेति
 तथा च चान्द्रो मासः पितृप्राहोरात्रसंख्यैः कथितः ।
 मासपक्षान्तौ मासान्तो द्यौर्मासः, पक्षान्तः पूर्वार्धमासः

एतावित्यर्थः । विभागतः क्रमेणेत्यर्थः । तयोः पि-
त्राहोरात्रयोर्मध्ये ऽहो भवतः । दशानः पितृणां
मध्याह्नः, पूर्णिमान्तः पितृणां मध्यरात्रमित्यर्थः । यथा
कृष्णाष्टम्यर्धे दिनप्रारम्भः । शुक्लाष्टम्यर्धे दिनान्त इति
सिद्धम् ॥ २०॥ । अथ क्रमप्राप्तं नाक्षत्रमानं प्रसङ्गा-
न्माससञ्ज्ञां चाह 'भक्षकभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिन-
सञ्चये । नक्षत्रनाम्ना मासास्ते ज्ञेयाः पर्वन्त्ययोगतः'
'नित्यं' प्रत्यहं भक्षकभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रयत्नयुक्त-
परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि दिनं मानज्ञैः कथ्यते
नित्यमित्यनेन चन्द्रभोगनक्षत्रभोगो नाक्षत्रमित्यस्य निरासः
भक्षकभ्रमणादुपपत्तेश्च । माससञ्ज्ञा महानक्षत्र-
नाम्नैति । पर्वन्त्ययोगतः पर्वन्तः पूर्णिमान्तः तस्य
योगात् तत्सम्बन्धात् नक्षत्रसञ्ज्ञा मासाः । त्वका-
राज्ञान्द्रा अवगम्या पूर्णिमान्तस्थितचन्द्रः नक्षत्रसञ्ज्ञो मासो
ज्ञेय इति तात्पर्यार्थः । तथाहि यद्दर्शनायधिकसान्द्रो
मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थितचन्द्रनक्षत्रसञ्ज्ञः । यथा
चित्तासम्बन्धाज्ञैः । विशाखासम्बन्धाज्ञैः शखः । ज्ये-
ष्ठासम्बन्धाज्ञैः षष्ठः । आषाढासम्बन्धाज्ञैः षष्ठः । अश्वि-
नसम्बन्धाज्ञैः षष्ठः । भाद्रपदासम्बन्धाज्ञैः षष्ठः । अश्वि-
नीसम्बन्धाज्ञैः षष्ठः । कृत्तिकासम्बन्धात् कार्तिकः ।
रुद्रगोर्ध्वसम्बन्धान्मार्गशिरः । पुष्यसम्बन्धात् पौषः ।
मघासम्बन्धान्माघः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति
॥ २०॥ । ननु पूर्णिमान्ते तत्तत्क्षत्राभावे कथं तत्-
सञ्ज्ञा मासानामुचितेत्यत आह 'कार्तिकादिषु
सयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्योपान्त्यो पञ्चमस्य
त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्' ॥ २०॥ । नक्षत्रसंयोगार्थमिति
मिमत्तसप्तमी । कार्तिकादिषु कार्तिकमासादीनां
पौर्णमासीष्वित्यर्थः । कृत्तिकादि द्वयं द्वयं नक्षत्रं कथितं
कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकः । रुद्रगोर्ध्वभ्यां मार्गशीर्षः ।
पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । आश्लेषामघाभ्यां माघः ।
चित्ताश्रतिभ्यां चैत्र । विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः ।
ज्येष्ठाश्रतिभ्यां ज्येष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः ।
अवघणनिषाभ्यां श्रावण इति फलितम् । अविशिष्ट-
मासानामाह । अन्योपान्त्यामिति । अत्र कार्तिक-
स्यादित्वेन पञ्चमादन्त्य आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः ।
एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः सप्तम्ये इति
मासत्रयं त्रिधा स्थानत्रयं उक्तम् । रेवत्यश्विनीभरणैरिति
नक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति

मन्त्रत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः । पूर्वोत्तराफाल्गुनीचक्रेति
नक्षत्रत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम् ॥ २०॥ ।
अथ प्रसङ्गात् कार्तिकादिषु षष्ठस्यतिषोः आह । 'वैशा-
खादिषु षष्ठे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्तिकादीनि
वर्षाणि पुरोरक्तोदयात् तथा' ॥ २०॥ । यथा पौर्ण-
मास्या नक्षत्रसम्बन्धेन तत्सञ्ज्ञो मासो भवति । तथेति
सप्तम्यर्थकम् । बृहस्पतेः सूर्यसांध्यदूरत्वाभ्यामस्ता-
दुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु म सप्तु कृष्णपक्षे पञ्चदशे
तिथौ अमावामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्ब-
न्धात् सप्तम्यर्थकः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्ति-
कादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षपञ्च-
दश्यामभारूपायां बृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति
तदादि षष्ठस्यतिषोः कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्ति-
कसञ्ज्ञम् । एयं ज्येष्ठाषाढाश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्ति-
कमार्गशीर्षपौषमाघ फाल्गुनचैत्रमासु षष्ठपुष्यमघापूर्वा-
षिर्वाविशाखाज्येष्ठापुष्याश्रवणपूर्वाश्विनीदिननक्षत्रसम्बन्ध-
न्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रत्रयत्रय-
सम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः । पञ्चदशे इत्युक्तं पण्यम् । ते
यद्दिने षष्ठस्यतेरुदयोऽस्तौ वा तद्दिने यच्चन्द्राविहित
नक्षत्रं तत्सञ्ज्ञं वर्षस्य वर्षं भवतीति तात्पर्यम् ।
सहितपण्येऽस्तोदयवशाद्दर्शकः परमिदानीमुदयवर्ष-
व्यवहारो गणकैर्गण्यते 'येनोदितेव्य इत्युक्तेरिति' ॥ २०॥
अथ क्रमप्राप्तं सावनमाह 'उदयादोदय भानो
सावनं तत् प्रकीर्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकाल-
विधिस्तु तैः' ॥ २०॥ । सूर्यस्तोदयादुदयकालमारभ्या-
व्यवहितोदयकालपर्यन्तं यत् कालात्मकं तत् सावनं
मानज्ञैरुक्तम् । एतेनोदयहयान्नरात्मकालस्य गणनया
सावनानि वसुष्ठाष्टीत्यादिना मध्याह्निकारोक्तानि भ-
वन्ति । तद्व्यवहारमाह यज्ञकालविधिरिति ।
यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः सावनैः । त्वकारोऽन्य-
माननिरासार्थकैवकारपरः ॥ २०॥ । अथ व्यवहारा-
न्तरमाह । 'सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाद्दपास्तथा ।
मध्यमा पञ्चभुक्तिस्तु सावनेनैव ऋद्धते' ॥ २०॥ । 'सूतकं
जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपदपात्रं चिकित्सितचान्द्रा-
यणादि । तस्य परिच्छेदो निर्ययः । दिनाधिपमासे-
श्वरवर्षेश्वराः । तथा सप्तम्ये पञ्चाणा गतिर्मध्यमा ।
तद्वारात् सप्तमतेर्निरासः । तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्य-
दिनसम्बन्धसाभावात् । एतेन सप्तम्या स्पष्टयस्य

चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम् । साधनमानेन
एवकारादव्यमाननिरासः । गृह्यते सुधीभिरङ्गीक्रियते ।
व्यत्य वञ्चयन्मानरोधेन गृह्यते इत्यत्र वञ्चयन् चोद्यम् ।
अथ दिव्यमानमाह । “होराहोराणामन्योन्यमहोरात्र
विपर्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्वेदितव्यं भानोर्भगणप्ररणात्”
सू.सि० । “पूर्वांश्च पूर्व व्याख्यातम् । यदहोरात्रं
पर्यावर्तकं सूर्यस्य भगणभोगपूर्ते प्रोक्तं पूर्वमनेकधा
निर्णयितं तदहोरात्रं दिव्यमानं स्यात्” २० ना० । अथाव-
गिटे प्राजापयन्नाह्वयमाने आह “मन्त्रनिरव्यस्या
च प्राजापयन्नाह्वयमानम् । न तत्र द्युनिशोर्भेदा ब्राह्म
कल्पः प्रकीर्तितम्” सू.सि० ।

इदानीं भगोनभगोलरचनाप्रकारः सू.सि० दर्शितो यथा
“भूभगोलस्य रचनार्थं कुर्यादाश्चर्यकारिणीम् । अ-
भीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारयन् । दण्डं तन्म-
ध्यगं मेरोरुभयत्र विनितम् । आधारकक्षाद्वितर्य क-
क्षां वैपुषतो तथा” सू.सि० । “भगोलस्य भूगोलाद-
भित मस्यतस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य मागध्यायोज्ञार्थस्य
रचना स्थितिज्ञानार्थं इदानीमात्मगोलस्य निर्मितिं
सुधीर्गणको गोलमिलपत्रं कुर्यात् । ननु तदुक्तं न सर्वं
ज्ञानं भवतीति इदानींगोलमिवन्मन् व्यर्थमेवेत्यत आह
अश्चर्यकारिणीमिति । उक्तप्रतीत्यङ्गताङ्गानुवृत्तिजन-
यित्वं तथाचोक्तेन स्वाधस्तित्यं गभागयोर्लोकवस्थानस्य
तद्भागस्यभगोलप्रदेशस्य च भूमेर्निराधारत्वादिज्ञानं
मनसि संप्रतीतिरिति न भवत्यतो इदानींगोले तद्विषयस-
म्भवात् तद्विवन्मन्मात्रगुणमिति भावः । कथं रचनार्थं
कुर्यादित्यत आह अभीष्टमित्यतः । सुयो गोलमभीष्टं
स्वेच्छाकल्पितं विप्रमाणकं दारय कावचितं सच्छिद्रं
कावचितं कावचितपक्षद्वारा कल्पेत्थं । मेरोरुतु
कल्परूपं दण्डकाष्ठं तन्मध्यगं तस्य कं वचितंभगोलस्य
मध्ये छिद्रमध्ये गिधिलतया स्थितम् । उभयत्र भूगो-
लस्यव्यासप्रमाणच्छिद्रस्यापार्थ्यां बहिरित्यर्थः । विनि-
र्गतमेकापादन्यतरापार्थ्यच्छिद्रप्रदेशतस्य निरुक्तम् ।
उभयापार्थ्यां तस्यौ दण्डप्रदेशौ यथा स्यातां तथा
कुर्यादित्यर्थः । भगोलमिवन्मन्मात्राधारहस्तद्विषयाह
आधारकक्षाद्वितर्यमिति । भगोलमिवन्मन्मात्रादावा-
च्यार्थं हस्तयोर्द्विदमहूर्त्वादिर्दशगवस्थानक्रमेणैकमेक
मेव इत्यमित्यर्थः । भूगोलादुभयतस्तुल्यानरेव दण्डप्र-
देशयोः प्रोतमेकं हस्तं कुर्यात् । तत्तुल्यं उत्तमपर त-

दर्शयन्नेन दण्डप्रोतं कुर्यादिति सिद्धोऽर्थः । एतदुक्त-
इत्यव्यतरेकेष भूगोलादभितो भगोलमिवन्मन्मात्रपक्षे ।
भगोलमिवन्मन्मात्रमाह कक्षेति । वैपुषतीं विपुष-
स्त्वान्वी कक्षा वृत्तपरिधिं विपुषद्वृत्तमित्यर्थः । तथाधा-
रवृत्तद्वयस्याङ्गच्छेदेन भगोलमध्यवृत्तानुकल्पेन गणनेन
मिश्रणमित्यर्थः २० ना० । अथ मेधादिहादशराशीनाम-
होरात्रवृत्तमिवन्मन्मन्तदपि लोकापक्षमेवाह “भगव-
शाङ्गुलैः कार्यं दक्षितैस्तैस्तै एव ताः । साहोरात्रा-
धिकांश्च तत्प्रमाणानुमानतः । क्रान्तिविशेषभागेन द-
क्षितैर्दक्षिणोत्तरे । सै खैरपक्रमैस्तैः मेधादीनाम-
पक्रमात् । कक्षा प्रकल्पयेत् तासु कर्वादीनां विपर्य-
यात् । तदनु तिरस्तुलादीनां सृगादीनां विभोमतः ।
यास्यगोलाश्रिता काया कक्षाधारादुद्भूयोरपि । यास्यो-
दगगोलरुस्याना भानामभिहितस्तथा । समीपानग-
स्यस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत् । मध्ये वैपुषतो कक्षा
सर्वेषामेव सस्थिता” सू.सि० । “भगवशाङ्गुलैः हा-
दशराशिभागे पट्टप्रधिकतत्त्वपरिमिताङ्गुलैः दक्षितैः
समपिभागेन स्थितैरङ्गुलैरित्यर्थः । ता कक्षा वय-
शकावृत्तात्मिकास्तैः लिखन्नाका । एवकारा-
दङ्गुले हस्ते च म्यूनाधिकव्यवच्छेदः । मिलपत्रेन गोल-
मस्थितत्वेन कार्यं । एता पूर्ववृत्तप्रमाणेन न कार्यं
इत्यभिप्रायेणाह साहोरात्राङ्गुलैः कारितः । खगलं न
मेधादित्यत्र तस्य प्रतिराश्याहोरात्रवृत्तस्याङ्गुलैः व्यासा-
ङ्गुलैः द्युक्त्या ताभिरित्यर्थः । चकारात् कार्यं ।
सुखदुःखमितेन व्यासाङ्गेन मेधादित्यस्यां वृत्तत्व-
कार्यमित्यर्थः । ननु स्पष्टाधिकारोक्ताहोरात्राङ्गुलैः कर्वा-
नयने युक्तप्रभावात् तैर्दक्षितभिर्णु कृतं कार्यमित्यत
आह तत्प्रमाणानुमानत इति । विपुषवृत्तप्रमा-
णानुमानादुक्तत्वं कायम् । यथा विपुषद्वृत्तं पूर्ववृत्त-
समम् । तथा तदनुरोधेन मेधानुवृत्तसमम् तदनुरोधेन
इदानींवृत्तसमम् तदनुरोधेन मिश्रणानुवृत्तसमम् तदनु-
सरमत्प्रमाणानुमानतः । तन्महोरात्रहस्तमिति द्युक्ता-
व्यासाङ्गेन हस्तमिमांशं युक्तियुक्तं क्रान्तिव्यापगो-
नात् लिख्यावर्गान् कक्षाहोरात्रहस्तव्यासाङ्गुलैः तादृश-
भावः इत्येतत्तु सिद्धं ज्ञात्वा इदानींगोले मिवभीतः ।
क्रान्तिविशेषभागेरिति क्रान्तिवृत्तस्य विपुषद्वृत्तप्रदे-
शाद्विप्रमाणप्रदेशं यैर्यैः । चकाराटाधारहस्तस्यैर्दक्षितैः
समपिभागेन स्थितैरङ्गुलैः । दक्षिणोत्तरैर्विपुषद्वृत्त-

क्रान्तिरतमदेशयोर्दक्षिणोत्तरान्तरात्कैरुक्तमप्यै स्वकीयैः
स्वकीयैः स्वराशिसम्बन्धैरपक्रमैः सप्तधिकारानीतका-
न्यरैर्मेधादीनां मेधादिरागितयानानां मेधानल्लयान-
मिथुनानानामित्यर्थः । तिस्रस्त्रिंशद्व्याकाः प्राहनिर्मिता
वृत्तरूपाः कक्षा । अपक्रमात् । अपगच्छस्योपसर्गत्वात्
क्रमादित्यर्थः । प्रकल्पयेत् । शिष्टपक्षगणको विषुव-
हृत्तानुरोधेनाधारवृत्तद्वये उत्तरतो निबन्धयेदित्यर्थः ।
कर्कादीनामाह ता इति । मेधादिकक्षा निबन्धाः
कर्कादीनां कर्कसिंहकम्बानामादिप्रदेशानां विपर्ययात्
व्यवसायात् । चकार समुद्धये । तेन प्रकल्पयेदित्यर्थः ।
मिथुनानल्लयं कर्कादे, हृत्तानल्लयं सिंहादे, मेधानल्लयं
कन्यादेरिति फलितम् । तृतादीनामाह तद्वदिति ।
तृतादीनां तृतादृशिकधन्विनां तिस्रः कन्यासि-
ंहसप्तका कक्षास्तद्वदेकद्वितिराशिकान्यैस्तृतानल्लय-
कालधनुरन्तानां द्वाव्यगोचरान्तिताः । विषुवद्वृत्ताह-
क्षिप्तमागन्धारवृत्तद्वये निबन्धाः कार्याः । गणके-
नेति शेषः । मकरादीनामाह । मृगादीनामिति । वि-
कोसत उत्क्रमात् तृतादृशिकधन्वाः कक्षा मकरादीनां
भवन्ति । धनुरन्तवृत्त मकरादे, हृत्तकालवृत्तं कुम्भादे,
स्तृतानल्लयं मीनादेरिति फलितम् । ताराणां कक्षा-
निबन्धनमाह । कक्षाधारादिति । भानामश्रित्यादिसप्त-
विंशतिनक्षत्रविम्बानां द्वाव्योदग्गोलसंस्कारां विषुवहृ-
त्ताहृत्तकोत्तरभागयोर्विषयायोग्यमवस्थितानां यन्त्रसम-
वकस्येकान्तिवृत्तः । तच्चक्षुःश्रवणसुत्तरभागवस्थितानां
वेषां सप्तक्रातिदक्षिणा तेषां दक्षिणभागवस्थिताना-
मित्यर्थः । सधोर्दक्षिणोत्तरभागयोः । अपिगच्छो या-
योत्तरनक्षत्रक्रमेण संबन्धार्थः । कक्षाधारात् कक्षा-
भानाधारवृत्तद्वयात् तयोर्द्वित्यर्थः । सप्तमर्थे पञ्चमी ।
कक्षा । सप्तद्व्योत्पत्तयुक्ताव्यासार्द्धप्रमाणेन वृ-
त्ताकाराः प्रकल्पयेत् । शिष्टपक्षो निबन्धयेत् । अन्येण
मथाह अभिहित इति अभिनिवृत्तविषयस्य सप्त
विंशतिनामगच्छनक्षत्रविम्बानां चकारोऽनुसन्धेय
तथा कक्षा तेषांयोग्यः प्रकल्पयेदित्यर्थः । निबन्धनमा-
कारसमवहरति मध्य इति । सर्वासावृत्तनक्षत्राणां
मध्ये तृत्यभागेऽनाधारवृत्ततद्वयप्रदेशे । एककाराद्व्य-
योगव्यवच्छेदः । वैषुवती कक्षा विषुवस्यसन्निही वृत्त-
रूपा संस्थिता यथाऽवस्थिता भवति तथा शिखास्त तर्जा
निबन्धयेदित्यर्थः । विषुवहृत्तात् सप्तद्व्योत्पत्तयुक्ता

स्वद्व्योत्पत्तयुक्ताव्यासार्द्धप्रमाणेनाहोरात्रवृत्तमाधारवृत्तवोर्निबन्ध-
येदिति निष्कर्षोऽर्थः" २० भा० । अप गोले मेधादि-
राशिसन्निवेश सार्धकोवेनाह "तदाधारवृत्तेऽर्द्धम-
यने विषुवद्वृत्तम् । विषुवत्स्थानतो भागे स्फुटैर्भग-
वत्क्षरात् । कोलाग्येवमलादीनां तिर्यग्ध्वामि प्रकल्-
पयेत्" सू० सि० । 'तदाधारवृत्तेऽर्द्धं विषुवद्वृत्तमाधार-
वृत्तं च तयोर्बुतेः सम्पातादूर्ध्वमुपरि । अन्तिमाहोरात्रा-
धारवृत्तयो सम्पातेऽयने दक्षिणोत्तरावस्थसन्निस्थाने भवतः
अलोर्ध्वपदसंस्काराधारवृत्तसंस्कारं ग्राह्यं न तिर्यग्ध-
व्यावृत्ताकारम् । तेनैतत् फलितम् विषुवद्वृत्तस्योर्ध्व-
धराधारवृत्ते ऊर्ध्वमध्वयत्त सम्पातसंस्कारं सम्पातान्ध-
कराद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यैस्तदाधारवृत्ते दक्षिणतो
यत्त जगन् ततोत्तरायणसन्निस्थानम् । एवमध्व-
स्य तात् कर्काद्यहोरात्रवृत्तं चतुर्विंशत्यैस्तदाधारवृत्ते
उत्तरतो यत्त जगन् तत् दक्षिणायणसन्निस्थानमिति ।
अवनाह्रिषुवस्य विपरीतस्थितत्वादूर्ध्वं यद्व्योजितविपरी-
ताभ्यञ्जसम्बन्धाह्रिषुवद्वयं भवति । तात्पर्यादिसु ति-
र्यग्ध्ववृत्ताकाराधारवृत्तविषुवद्वृत्तसम्पातो पूर्वापरौ
क्रमेण मेधादितृतादिरूपौ विषुवत्स्थाने भवत इति ।
अथ राशिसंस्थसन्निवेशमाह विषुवत्स्थानत इति ।
विषुवप्रदेशात् स्फुटैराशिसम्बन्धिभिस्त्रिंशतिरैर्भग-
वत्क्षरात्ताराशिसंस्थसन्निवेशात् तिर्यग्ध्वामिप्रकल्पितानु-
कारातिरिक्तानुकारसूत्रवृत्तप्रदेशैरन्तादीनां मेधादीनाम् ।
एवमयनविषुवकल्पनरीत्या तदन्तरात् कोलाभि स्थानाभि
सप्तोर्ध्वकः प्रकल्पयेद्वयेत् । यद्यथा पूर्वदिक्स्थविषुवस्था-
नाहोरात्रवृत्तादशाश्रयणप्रदेशेन मेधानाहोरात्रवृत्ते पूर्वभागे
यत्त स्थानं तस्मात् तदन्तरेण वृत्तान्ताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण
वृत्तान्तस्थानमस्मादयनसन्निस्थानं तत्प्रदेशान्तरेण मिथुनान-
स्थानमस्मात् पश्चिमभागे कर्काहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण
कर्कान्स्थानमस्मादपि सिंहाहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण सिंहा-
न्स्थानम् अह दपि तदन्तरेण पश्चिमविषुवस्थानं कन्यान्स्था-
नमस्मादपि तृताहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण तृतान्स्थान-
मस्मादपि वृत्तिकाहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण वृत्तिकान्-
स्थानमस्मादपि तदन्तरेण दक्षिणायनसन्निस्थानं धनुरन्त-
स्थानमपान् वृत्तं अहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण मकरान्स्थान-
मस्मादपि मीनाहोरात्रवृत्ते तदन्तरेण कुम्भान्स्थानं
मीनाहोरात्रवृत्तं च अस्मादपि पूर्वविषुवे मीनान्स्थानं मेधादि-
स्थानं च तदन्तरेणेति व्यक्तम्" २० भा० । मध्य गोले वृत्ते दा-

दशराशीनां सत्त्वादित्या चक्रकलानुपपत्तेरित्यत्रैकहस्ता-
भावात् कथं राशिराशु ? राशिभिर्भानुपपत्तिश्च अन्तरा-
सभागस्याकाशात्मकत्वादित्यतो हस्तकथनच्छेदेन पूर्वोक्तं
स्यद्यन् सूर्यस्तदृते भगवन्भोग करोतीत्याह “अयमा-
दयनं चैत्र कक्षा तिर्यक् तथापरा । क्रान्तिस्त्रयसा तथा
सूर्यः सदा पर्येति भासयन्” सू० सि० । “अयनस्यान-
वारभ्य परिवर्त्ततदयनस्यानपर्यन्तं चकार आरम्भ-
समाप्त्योर्भिन्नायनस्याननिरासार्थकः । अपरा गोल व्या-
धारहस्तसमा हस्तरूपा कक्षा तथा राश्याङ्गुली । एव
कारोऽन्यमार्गव्यवच्छेदार्थकः । तिर्यक् उक्तहस्तानु-
कारिष्वक्षणातुकारा क्रान्तिसंज्ञा क्रमसं क्रान्तिः ।
पृथगनभोगज्ञानार्थं हस्तं तत्त्वज्ञानमुक्तं ज्ञपतम् । अय-
नविषयद्वयसंज्ञकं क्रान्तिहस्तं द्वादशराश्याङ्कितं गोले नि-
यमव्येदितं तात्पर्यार्थं । भासयन् भुवनानि प्रकाशयन्
सन् स सूर्यः । एतेन चन्द्रादीनां निरासः । सदा निर-
न्तरं तथा क्रान्तिस्त्रयसा कक्षया पर्येति स्वयम्भूता ग-
च्छन् भगवन्परिपूर्तिभोगं करोति । सूर्यगत्यतुरोधेन
नियतं क्रान्तिहस्तं कल्पितमिति भावः । ननु चन्द्राद्याः
क्रान्तिहस्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह “र० मा०” । “चन्द्राद्याश्च
स्वकै पातैरपमण्डलमाश्रितैः । ततोऽपलब्धा दृश्यन्ते
विशेषान्ते षष्यक्रमात्” सू० सि० । “चन्द्रादयोऽर्कव्यति-
रिक्ता यद्वा स्वकै स्त्रीयैः पातैः पाताख्यदैवतैरपम-
ण्डलं क्रान्तिहस्तमाश्रितैः स्वस्वभोगस्थानेऽश्रितैस्ततः
क्रान्तिहस्तान्तर्गतपृथग्भोगस्थानादित्यर्थः । चकारादि-
धान्यरेणापलब्धा दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति ।
अतः कारणादपक्रमात् क्रान्तिहस्तान्तर्गतस्वभोगस्थाना-
दित्यर्थः । दक्षिणत उत्तरतो वा विशेषान्तेषु गणिता-
नतपिच्छेपकलापस्थानेषु भूस्थजनेर्दृश्यन्ते । तथाच क्रा-
न्तिहस्तं यथा विषुवन्मण्डलेऽवस्थितं तथा क्रान्तिहस्ते
पातस्थाने तत्पङ्क्त्यान्तरस्थाने च लग्नसंज्ञपरमं वक्ष्येक-
क्षाभिस्तन्निभान्तरस्थानादूर्ध्वाधःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो
लग्नं च हस्तं विशेषतः चन्द्रादिगत्यतुरोधेन स्वं स्वं
भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः ” र० मा० ।
अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तलग्नमध्यलग्नव्येदे स्वरूपमाह
“उदयक्षितिजे लग्नमस्तं गच्छन् तद्वशात् । लङ्घोदयै-
र्यथासिद्धं स्वमध्योपरि मध्यमम्” सू० सि० । “उद-
यक्षितिजे क्षितिजहस्तस्य पूर्वदिगदेश इत्यर्थः । लग्न
क्रान्तिहस्तं यत्प्रदेशे प्रवहवायुना संज्ञकं तत्प्रदेशो मे-

पाथ्यप्रधिभोगोदयलग्नसंज्ञित इत्यर्थः । प्रसङ्गादस्तलग्न-
स्वरूपमाह अस्तिमिति । तद्वशादुदयलग्नानुरोधाद-
स्मिन्क्षितिजे क्षितिजहस्तस्य पश्चिमदिग्प्रदेशमित्यर्थः ।
क्रान्तिहस्तं गच्छत् । यत्प्रदेशेन प्रवहवायुना संज्ञकं
तत्प्रदेशो मेपाद्यप्रधिभोगेनास्तलग्नसंज्ञित इत्यर्थः ।
तथा च क्षितिजोर्ध्वं तथा क्रान्तिहस्तस्य सङ्गापादुदयास्त-
लग्नयोः पट्टराश्रयन्नर सिद्धं लङ्घोदयैर्निरक्षदेशीयराशु-
दशांशभिः । यथा त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण तत्सङ्गा-
मिति सिद्धं निष्पन्नम् । मध्यम मध्यमलग्नं तत् स्वमध्यो-
परि स्वरूपं दृष्ट्यांशविभागस्य मध्य मध्यगतदक्षिणोत्तरस-
हस्तानुकारप्रदेशरूपं नत स्वमध्यं भास्वराचार्याभि-
मतं स्वसंज्ञिकं तत्त्वमस्य कादाचित्ककालेन तदातुत्पत्तेः ।
तस्योपरि स्थितं क्रान्तिहस्तं याव्योत्तरहस्ते यत्प्रदेशेन
लग्नं तत्प्रदेशो मेपाद्यप्रधिभोगेन मध्यलग्नसंज्ञित इति
तात्पर्यार्थः ” र० मा० । अथ त्रिप्रश्नाधिकारोक्तान्तायाः
स्वरूपं स्वराधिकारोक्तचरज्ज्ञायाः स्वरूपं आह “म-
मध्यक्षितिजयोर्मध्ये या ज्ञा सान्ध्याभिधीयते । स्या
चरदलज्ज्ञा च विषुवत्क्षितिजान्तरम्” सू० सि० । “या
उत्तरगोले लिज्ज्ञा चरज्ज्ञायुक्तिरूपा दक्षिणगोले चरज्ज्ञो-
लिज्ज्ञारूपा त्रिप्रश्नाधिकारोक्ता । सा ज्ञान्या मध्ये या-
व्योत्तरहस्तं क्षितिजं स्थाभितदेशक्षितिजहस्तं तयोर्मध्ये-
ऽन्तरावेऽहोरात्रहस्तस्यैकदेशप्रदेशे ज्ञा । उदयास्तसू-
याव्योत्तरसूत्रसम्पातादहोरात्रयाव्योत्तरहस्तसम्पातावधि-
सूत्ररूपा ज्ञासूत्रानुकारा न त ज्ञा अहोरात्र-
क्षितिजहस्तसम्पातद्वयबद्धोदयास्तसूत्रस्याहोरात्रहस्तव्यास-
सूत्रत्वाभावात् । अतएवोत्तरगोलेऽन्या लिज्ज्ञाधिका
सङ्गच्छते । अभिधीयते गोखस्यै कथ्यते । नन्वोपजी-
व्यचरज्ज्ञैव किस्वरूपा यथा तत्क्षितिजिरित्यत आह स्त्री-
येति । “उन्मण्डलं च विषयन्मण्डलं परिकीर्ष्यते” इति
त्रिप्रश्नाधिकारोक्तेन द्वयोः शब्दयोरेकार्थवाचकत्वात्
तिर्यगाधारहस्तानुकार स्थिर निरक्षक्षितिजहस्तसंज्ञकत्वं
क्षितिजं स्थाभितदेशक्षितिजहस्तमहोरात्रम् । चकारो
विशेषार्थकस्तुकारपरस्त्रेण तदन्तरावस्थिताहोरात्रहस्तै-
कदेशस्याज्ज्ञारूपसूत्रसूत्रयोरन्तरविशेषात्मकम् । तथा च
रुनिरक्षदेशस्यैकदेशोदयास्तसूत्रयोरन्तरसूत्राधरमिति क-
क्षितार्थः । चरदलज्ज्ञा तदन्तरावस्थिताहोरात्रहस्तैकदे-
शरूपचराख्यसंज्ञकम् । न त दलमर्द्धम् । ज्ञा चर-
ज्ज्ञेत्यर्थः । गोखस्यैर्ज्ञातव्या” र० मा० । नत पूर्वज्ज्ञो-

हयोक्तं क्षितिजज्ञानं विना दुर्बोधमित्यतः श्लोकार्धेन क्षिति-
जस्वरूपमाह “कृत्वोररि स्वरं स्थानं मध्ये क्षिति-
जमण्डलम्” सू० सि० । भूगोले स्वरं स्वीयं स्थान भू-
प्रदेशैकदेशरूपमुपरि सर्वप्रदेशेभ्य ऊर्ध्वं कृत्वा प्रकल्प्य
मध्ये तादृशभूगोल ऊर्ध्वावखण्डसन्धौ यद्दृत्तं तत् क्षि-
तिजदृत्तं तदनुरोधेन दृष्टान्तगोले क्षितिजदृत्तं स्थिरं
संसक्तं कार्यमिति भावः” २० ना० । अथैनं दृष्टान्तगोलं
विद्वं कृत्वास्य स्वर एव पश्चिमभ्रमो यथा भवति तथा
प्रकारमाह “वस्तुच्छन्नं बहिःस्यापि लोकालोकेन वेष्टि-
तम् । अमृतज्ञावयोगेन कालभ्रमणसाधनम्” सू० सि० ।
“बहिः” गोलोपरीत्यर्थः । गोलाकारेण वस्तुण ऊर्ध्वं
कृत्वा दत्तं दृष्टान्तगोलम् । अकारादस्त्रोपरि तत्तद्दृत्ताना-
महानं कार्यम् । लोकालोकेन वेष्टित इत्यत्रादृशप्रस-
ङ्गेन क्षितिजाख्येन संसक्तम् । अपिः संसृज्ये ।
एतेन क्षितिजं वस्तुच्छन्नं न कार्यं किं तु वस्तुोपरि
क्षितिजं गोलसंसक्तं केनापि प्रकारेण स्थिरं यथा भ-
वति तथा कार्यमिति तात्पर्यम् । अमृतज्ञावयोगेनैता-
दृशं गोलं कृत्वा जलप्रवाहावोधातेन कालभ्रमणसा-
धनं वेष्टिमात्रवटीभिर्दृष्टान्तगोलस्य भ्रमणं यथा भवति
तथा साधनं कारणं कार्यं स्वयंवहगोलचयन्तं
कार्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति दृष्टान्तगोलं वस्तुच्छन्नं
कृत्वा तदाधारयष्ट्रपदे दक्षिणोत्तरभित्तिक्षिप्रगणिकयो-
क्त्ये । यथा यष्ट्रपदं भुजाभिमुखं स्यात् । ततो यष्ट्र-
पजुर्भागगतजलप्रवाहेन पूर्वाभिमुखेन तस्याध पश्चाद्भागे
चातोऽपि यथा स्यात् तथाऽस्य दर्शनार्थमेव वस्तुच्छन्नसं-
सक्तम् अन्यथा गोलदृत्तान्तरपकाशमार्गेण जलाघातद-
र्शनभ्रमेण समत्कारानुत्पत्तेः । आकाशाकारतासम्भा-
दमार्धमपि वस्तुच्छन्नसंसक्तम् । इदं वस्तुमाहं यथा न
भवति तथा चिकणवस्तुना मन्त्रादिना क्षिप्तं कार्यम् ।
क्षितिजदृत्ताकारेणाधो गोलो दृश्यो यथा स्यात् तथा
परिष्काररूपा भित्तिः कार्यी । परन्तु दक्षिणयष्टिभाग-
जालं शिथिलो यथा भवति अन्यथा भ्रमणानुपपत्तेः ।
पूर्वदिक्स्वपरिष्ठाविभागोऽह्निर्जलप्रवाहोऽदृश्यः कार्यं
इत्यादि स्वबुध्यैव ज्ञेयमिति” २० ना० ।

सि०शि० अत्र विशेषोऽभिहितो यथा

“कृत्वादौ भुजयष्टिभित्तदृष्टान्तगोलीं दृष्ट्वा ततो यष्टी-
मध्वगतां विधाय शिथिलां पृथ्वीमपृथ्वीं बहिः । बन्नी-
याश्च शिथौ स्थिराः क्रतुपनारेऽन्वार्किभागां दृष्ट्वा गोलां-

स्तत्परितः श्लथो च नजिकासंस्थौ खड्गगोलकौ” सि०शि०
“कृत्वादौ सारदारुमयीं यष्टिं कृत्वा तदूर्ध्वस्थाने तत्र प्रोताम्
अपृथ्वीं दृष्ट्वा शिथिलां च पृथ्वीं विधाय तस्या बहिःखड्गा-
दीनां गोलान् यष्ट्या सह दृष्ट्वा चक्ष्णीयात् । तेषां बहि-
र्नजिकासंस्थौ खड्गगोलाविति साधारण्येनोक्तम्” प्रमि०
इदानीं विशेषमाह “पूर्वापरं विरचयेत् सममण्ड-
लाख्यं यास्योत्तरं च विदिशोर्वेलयदयं च । ऊर्ध्वाध-
रमिह दृत्तचतुष्कमेतदावेष्ट्रं तिर्यगपरं क्षितिजं
तदूर्ध्वं” सि०शि० । “एकं पूर्वापरमन्यद्यास्योत्तरं तथा
कोणदृत्तद्वयमेव दृत्तचतुष्टयमूर्ध्वादीरूपमावेष्ट्रं तदूर्ध्वं
दृत्तं क्षितिजाख्यं निवेशयेत् । अत्र यास्योत्तरदृत्त-
उत्तरक्षितिजादुपरि पलाशान्तर एकं भुजचिह्नं कार्यम् ।
दक्षिणक्षितिजादधोऽन्यत् । इदानीं सन्मण्डलमाह” प्रमि०
“पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलम्बं यास्ये भुजे पञ्चलवै-
क्षितिजादधःस्थे । सौम्ये कुजादुपरि चाक्षलवैधुवे
तदुन्मण्डलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि” सि०शि० । “सम-
दृत्तक्षितिजयोर्ध्वं पूर्वापरौ संपातौ तयोर्भुजचिह्नयोश्च
सक्तं यद्विबध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम् । दिनरात्रयोर्दृष्टि-
क्षयौ तद्वशेन भवतः । इदानीं विषुवन्मण्डलमाह” प्रमि०
“पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विलम्बं स्वस्तिकादक्षिणतोऽक्ष-
भागे । अथ स तैरुत्तरतोऽङ्गितं च षष्ट्रात् नाडीयलयं
विदध्यात्” सि०शि० । “तयोरेव पूर्वापरसंपातयोर्विलम्बं
तथा यास्योत्तरदृत्ते स्वस्तिकादक्षिणतोऽधः स्वस्तिका-
दुत्तरतोऽक्षागान्तरे यदुत्तं निबध्यते तद्विषुवदृत्तम् ।
इदानीं दृष्टमण्डलमाह” प्रमि० । “ऊर्ध्वपरस्वस्ति-
ककीलयुग्मे प्रोतं श्लथं दृग्वलपं तदनं । कृत्वा परि-
भ्रास्य च यत्र तत्र नेयं पङ्क्तौ गच्छति यत्र यत्र” सि०शि०
“स्वस्तिके चाधः स्वस्तिके चान्तःकीलकौ कृत्वा तयो-
प्रोतं श्लथं दृग्वलयं कार्यम् । तत्तु पूर्वदृत्तेभ्यः किञ्चि-
च्छूनं कार्यम् । यथा खगोलान्भ्रमति । यद्येक एव
पङ्क्तौ लक्ष्मैकमेव दृष्टमण्डलम् । यो यो पङ्क्तौ यत्र
यत्र वर्तते तत्र तस्योपरिगमेव परिभ्रास्य विच्यस्य दृग्-
च्छाशङ्कादिकं दर्शनीयम् । अथ वा पृथक् पृथगष्टौ
दृष्टमण्डलानि रचयेत् । तत्राटमं विविधलग्नस्य ।
तत्र दृक्क्षेपमण्डलम् । अथ विशेषमाह” प्रमि० ।
“ज्ञेयं तदेवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्वा रचयेत्
तथाष्टौ । दृष्टमण्डलं विविधलग्नस्य दृक्क्षेपदृष्टाख्य-
मिदं वदन्ति” सि०शि० । व्याख्यातमेवेदम् । इदानीमेव

खगोलबन्धप्रकारसंज्ञा खगोलबन्धप्रकारं दर्शयति ।
 “यद्वा खगोले बलिकादयं च भुवद्वये तत्संज्ञकाख्यमेव ।
 बहिः खगोलाद्विदधीत धीमान् खगोलसमेव खलु वक्ष्य-
 माचम् । भगोलस्यै सहित खगोली खगोलसुयो-
 ऽपममखलुवाद्यै । खगोलजात खलु दृश्यतेऽत्र खोल
 हि खगोलसमतो वदन्ति” सि० शि० । “तस्मिन् खगोले
 भुवचिह्नयोर्गैरलिकादयं यद्वा तत्संज्ञकाधारमेव खगोला-
 द्बहिरङ्गुलतयान्तरे खगोलस्य रचयेत् । कथितैः खगोली-
 वृत्तैर्विषयमात्रैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिविण्डुवाद्यैर्यो निबध्यते
 च खगोलः । कथमस्य खगोलसुयति तदर्थमाह
 खगोलजातमित्यादि । यतोऽत्रादिक्रियासमयङ्कादाय-
 चोत्पत्तिं खगोलसंज्ञातामि भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तमि-
 ति तैस्तान्युत्पद्यते । भिन्नगोलबन्धे सम्यङ्गोपलक्षण-
 इति खगोल इति । इदानीं भगोलबन्धमाह” प्रमि० ।
 “यास्यात्तरचितिलवत् सुदृढ विदध्यादाधारवृत्तयुगल
 भुवद्विषयम् । पट्टाङ्गुल सममण्डलवत् तृतीय ना-
 द्याङ्गुल च विषुवद्वय तदेव” सि० शि० । यथा खगोले
 चित्तज यास्योत्तर च तदाकारनपरमाधारवृत्तद्वय भुव
 यद्विषय छाया तदुपर्यन्यत् तृतीय सममण्डलाकार घटी
 पट्टा वाङ्मित कार्यम् । तद्वाङ्गीकृत विषुवद्वृत्तस्य
 च” प्रमि० । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह “क्रान्तिवृत्त विधेय
 पट्टाङ्गु भ्रमयत्त भातुच भार्धे कुभा भातुतः । क्रान्ति-
 पात प्रतीप तथा प्रस्फुटा खेपपाताय तत्स्थानकायङ्ग-
 मेत्” सि० शि० । “अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्त कथा
 तत्र मेघादि प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्गुलाः । तत् क्रान्ति
 वृत्तसमम् । तस्मिन् वृत्ते रविभ्रमति । तथा रवेर्भा-
 धीन्तरे भूभा च तथा तत्र क्रान्तिपातो मेघादेर्विज्ञोभ
 भ्रमति । तथा पट्टाङ्गु विक्षेपपाताः प्रस्फुटा विज्ञो-
 भ्रमति । अतः क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्राङ्गुलि ।
 इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह” प्रमि० ।
 “क्रान्तिपाते च पाताङ्गुलान्तरे नाडिकावृत्तलग्न विद-
 ध्य दटन् । पाततः प्राक् दिग्मे सिद्धभागेरुदग्द क्षणे तेषु
 भागेर्विभागेऽपरे” सि० शि० । “क्रान्तिपातचिह्नात् पट्ट-
 गोलान्तरेऽप्यङ्गुल कार्यम् । ते चिह्ने नाड्यावृत्तेन समको-
 क्तत्वा पातचिह्नान्तरपरिभ्रमेऽन्तरे नाड्यावृत्तचिह्नि
 लोत्तरतो यथा न्यति, पश्चरविभागे लिभोत्तरे दक्षिणतय
 तैर्तांगैर्विधा भवति तथा शङ्कीयात् । इदानीं विसंजल-
 माह” प्रमि० । “नाडिकावृत्तसे कासिष्टत्वं यथा

क्रान्तिवृत्तं तथा खेपवृत्तं व्यसेत् । खेपवृत्तं तु राश्या-
 दित तत्र च खेपपातेषु चिह्नानि कल्पयितुम् । क्रान्ति-
 वृत्तस्य विशेषवृत्तस्य च खेपपाते सपट्टम् च कृत्वा युतिम् ।
 खेपपातायत पृष्ठतय लिभे खेपभागे” स्फुटै र्वाव्य
 यास्ये न्यसेत् । शीघ्रकर्षण भक्तास्त्रिभुव्यागुणा भु-
 परक्षरभागा पट्टाङ्गु स्फुटा । खेपवृत्तान्तरं १३५
 विदध्यात् पृथक् स्वस्थवृत्तं भ्रमतीन्दुपथा यथा”
 सि० शि० । “यस्य समपक्ष व्याख्यानम् यथा क्रान्तिवृत्त
 पृथक् कृतमेवं विमण्डलमपि राश्याङ्गु पृथक् कृत्वा तत्र
 मेघादेर्विज्ञो स्फुट खेपपात देव्याये चिह्नं कार्यम् ।
 अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च खेपपातचिह्नयो-
 रपात कृत्वा तत्रात् पट्टमान्तरेऽन्य च सपात कृत्वा
 खेपपातायतस्त्रिभेऽन्तरे क्रान्तिवृत्तादुत्तरत स्फुटै खेप-
 भाग पृष्ठतय लिभेऽन्तरे तैरेव भागादेर्विज्ञोत्तरं स्थिर
 कथा विमण्डल विवेकभीयम् । अथ पठिता वे विक्षेप-
 भागास्तं लिख्यागुणा शीघ्रकर्षण भक्ता स्फुटा चेया
 खलातुपात । यदि कर्चाप एतावन्तस्त्रि विज्ञेयाये
 कियन्त इति । यतो भगोले तिलकैव व्यासार्धम् । एवं
 चन्द्रादोभा पट्टमण्डलानि कार्या च । स्वस्थविमण्डले
 पट्टा भ्रमति । इदानीं क्रान्ति विक्षेप माह” प्रमि० ।
 “नाडिकावृत्ततात् तिर्यगलापनः क्रान्तिवृत्तावधि
 क्रान्तिवृत्ताच्छर । खेपवृत्तावधिसिर्गयेव स्फुटो ना-
 डिकावृत्तसेटान्तरासेऽपम” सि० शि० । “क्रान्तिवृत्त यत्
 स्फुटपट्टस्य न तस्य क्रान्तिवृत्ताद्यात् तिर्यगन्तरं च
 विक्षेप । अथ विमण्डलस्य पट्टस्य नाडिकावृत्ताद्यत्
 तिर्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्ति । इदानीं क्रान्तिपातमाह
 प्रमि० “विषुवत्क्रान्तिवृत्तययो रपात क्रान्तिपात स्थानम् ।
 तद्गणना शीरोक्ता व्यक्ता अयुतस्य कथे । अयन
 चलन यदुक्तं सञ्जालादौ स एव यम् । तदप्ये तद्ग-
 णना कले गोऽङ्गुलं मन्दगोचन्द्राः १२६६६६ । तत्-
 खजात पात चिह्ना पट्टेऽपम साध्य । क्रान्ति-
 वृत्ताच्चरसदधापरदलभन्नागमे ततः खेप” सि० शि० ।
 “क्रान्त्यर्थं पात क्रान्तिपात । पातो नाम सपातः
 कयोः । विषुवत्क्रान्तिवृत्तययो । तयोर्मेघादावैव स-
 पात । किन्तु तस्यापि चलनमस्ति । येऽयनचलन-
 भागा प्रसिद्धास्त एव विज्ञोभगस्य क्रान्तिपातस्य भागा ।
 मेघादेः पृष्ठतयापट्ट गान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं वृत्त-
 मित्यर्थः । अ हि क्रान्ति पातो नास्तीति वक्तुं रचयते ।

विष्णु मन्दस्फुटोन् गोपीरुद्र प्रतिमद्वये चक्रेन्दुम्
 तनुपाते चोम् मुच्यते । एवं कृते कृति विष्णुप्रेम्
 मन्दस्फुटान्नरित इति । यत्कृत्वायाधिशारे "वितरपाती
 स्फुटोन्नतचक्रेन्दुगोपी" इत्यत मन्दस्फुटोन् गोपीरुद्र
 गोपीरुद्रपाते विष्णुम् । यत्कृत्वा मन्दस्फुटान्नरित
 विष्णुम् । इतरक्रेन्दुव्यानुपाते । यतो मन्दस्फुट पातं -
 मय्यस्य इदम् । यतोऽनुपातद्वये चक्रेन्दुम् चक्रेन्दुम्
 चक्रेन्दुप्रेम् भवति । यत्कृत्वा मन्दस्फुटान्नरित तन्
 चक्रेन्दुम् । यत्कृत्वा मन्दस्फुटान्नरित तन् चक्रेन्दुम् । यत्कृत्वा

स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रम् । अतः स्फुटपात-
स्थाने सपातं कृत्वा तत्तत्क्षिमेऽन्तरे स्फुटीकृतं परम-
विक्षेपांशैः प्राग्बुद्धन्तरे दक्षिणे च विन्यस्यम् । तथा
न्यस्तो विमण्डले स्फुटपङ्क्त्याने विक्षेपः स्फुटविक्षेपे
गणितागतेन तल्लो दृश्यते नान्यथेत्यर्थः । इदानीं पङ्क्त-
गोले विशेषमाह" प्रमि० । "पङ्क्त्य गोले कथिताप-
मण्डलं प्रकल्प्य कक्ष-चलय यथोदितम् । निबध्य शीघ्र-
प्रतिवृत्तमस्मिन् विमण्डलं तत् पठितै शरांशैः । मध्यो-
ऽन्त पातो द्युसदा शृष्टमो स्वशीघ्रवेन्द्रे युतस्तु देव"
वि०वि० । "भगोल एव तावदुपपन्नो कल्प्य । तत्र
स्फुट एव पातः । अथ यदि तदन्तर्भूतोऽन्यो
निबध्यते तदा तत्र यथोक्त विप्रवृद्धत्वं क्रान्तिहत्तं च
बहुं तत् क्रान्तिहत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्य तत्र केन्द्रोक्त-
विचित्रा शीघ्रप्रतिमण्डलं बहुं तत्र प्रतिमण्डले गणिता-
गतं पातं मेघादेर्विचोम गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम्
अथ त्रिकोणं सार्धमेवान्यदुद्धत्तं राश्यां विमण्डलाख्यं
कृत्वा तत्रापि मेघादेर्विचोमं पातापे चिह्नं कृत्वा प्रति-
मण्डलविमण्डलयोः पातचिह्ने प्रथमं सपातं ततो
भाङ्गान्तरे द्वितीयं च संपातं कृत्वा पातादपतः पृष्ठतश्च
त्रिमेऽन्तरे परमविक्षेपांशैः पठितै प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे
च विमण्डलं विन्यस्यम् । तत्र मन्दस्फुटगत्वा पारमा-
र्थिको पङ्क्तो भवति । अतो मेघादेरनुलोमं मन्दस्फु-
टो विमण्डले देव । स तत्रस्थः प्रतिमण्डलादुपावता-
न्तरेण विजिघ्रस्तावास्तुप्रदेशे विक्षेपः । यतो वृत्तस-
पातस्थे पङ्क्ते विक्षेपाभावः । त्रिमेऽन्तरे परमो विक्षेपः ।
मध्येऽनुपातेन । अतो वृत्तसंपातपङ्क्तयोरन्तरं शेषम् ।
तदन्तरं पातपङ्क्तयोगे कृते भवति पातस्थ विचोम-
गत्वात् । स योगः शरार्थं केन्द्रम् । यदि त्रिज्या-
तल्लया केन्द्रज्या परम शरकृदाभीष्टयाऽनया कृति
फलं प्रतिमण्डलविमण्डलयोस्तिर्यगन्तरं स्यात् । विम-
ण्डलस्य पङ्क्त्याद्विषयं स्यात् तदुपपन्नान्तरम् । स च
शीघ्रकर्षः । यदि भूमध्यात् कर्णापे एतावान् विक्षेप-
स्तदा त्रिज्यापे क्रियामिति द्वितीयं लैरागिकम् ।
आद्यो त्रिज्या हरो द्वितीये गुणकयोर्नांशे कृते केन्द्र-
ज्यायाः परमशरगुणायाः कर्णो हरः । फलं कक्षा
वृत्तसूत्रयोस्तिर्यगन्तरम् । स स्फुट शरः । इदानी-
महोरात्रहत्तमाह" प्रमि० । "ईप्सितक्रान्तिस्थेऽन्तरे
मर्शतो नाटिकास्यादहोरात्रहत्ताङ्कयम् । तत्र बहु

वटीनां च तटप्राङ्गदेदस्य विष्कम्भस्य च द्युकीवा जता"
वि०वि० । "नाडीहत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सर्वत इष्ट-
क्रान्तिस्थेऽन्तरे यदुद्धत्तं निबध्यते तदहोरात्रहत्तम् ।
तेन हत्तेन तस्मिन् दिने रविर्भ्रमतीत्यर्थः । तस्य हत्तस्य
व्यासार्धं द्युज्या । इदानीमन्यदाह" प्रमि० । "अथ
कल्प्या मेघाद्या अतुलोमं क्रान्तिपाताङ्कात् । एषां
मेघादीनां द्युरात्रहत्तानि ज्ञप्तावात् । नाडीहत्तो-
भयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमत् तानि" वि०वि० ।
क्रान्तिपाताङ्कादारभ्य विंशता हिंशता भामैरश्वान् मे-
घादीन् प्रकल्प्य तदपे पूरुपदहोरात्रहत्तानि ज्ञप्तीवात् ।
तानि च नाडीहत्तलोभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति ।
तान्येव क्रमोत्क्रमत सायनाशर्कस्य द्वादशराशीनाम्"
प्रमि० । "एव भगोलं कथितं खेचरगोचोऽवमेव-
विक्षेपः । अत्रापमण्डले वा सूत्राधारैरधश्च तस्यैव ।
शस्यादीनां कक्षा ज्ञप्तीयादूर्ध्वमांभोजावामा । बहु भगो-
लमेव यट्प्रां दटि खगोलमलिकाल । प्रक्षिप्तं भूम-
वेत्तं यट्प्राधारं स्थिरौ खड्गमोक्षौ" वि०वि० ।
"यथायं भगोलो ब्रह्मस्यैव पङ्क्तगोचोऽपि ब्रह्मजीवाः ।
किन्तु तेषां केन्द्रमन्त्राख्यवित् नयातीति बहिःस्थमेव-
दर्शनीयम् । अथ वा भगोले यदपमण्डलं तस्याधोऽध-
स्तस्मिन् सूत्राधारैर्बहुं शस्यादीनां कक्षा दर्शनीयाः ।
एवविधं भगोलं यट्प्रां इह बहु यट्प्रापदोः प्रोते
मलिकाद्वे निबद्धौ खगोलहगोक्षौ कृत्वा भगोलभ्रमणं
दर्शयेत्" प्रमि० ।

तद्य खगोलस्य पदार्थसंक्षेपः ।

कटाहद्वितयवत् सन्मुटाकारस्थान्तरवकायवतो ब्रह्मा-
खण्डस्य मध्ये सूर्यकिरणसङ्घागमिष्योमकक्षा । तदपः
मन्त्रलक्षणा तदपः क्रमेण दृष्ट्वा पूर्वगा शनिजीवकुज-
सूर्यगुरुबुधशनिः खड्गस्याश्च राक्षपातादवः पश्चिम-
गतयः, यक्षभास्वस्त्यक्षणां स्थिता । अग्निश्वादिन-
जलाणि स्थिराण्यपि तत्सुसदावाक्कं भवत्
पञ्चाङ्गतिमता प्रवृत्तवानुनाऽभिहतं पञ्चात् भवत्
नाक्षत्रवटिकाभि भूकोकनेकवारं भवति तत्स्या
रश्म्यादव पङ्क्त्य सप्तम्या पूर्ववाविनोऽपि तदाधाराति-
थीप्रभवत्त पञ्चादुभयत्नं पञ्चादुभयत्नं भवति भवति ।

राशिचक्रस्य २६० अंशैर्विभक्तं वाचं वटिकाभि-

विभक्ता, कलाश्च पट्टविक्रान्ताभिर्विभक्तालो २६० अंशः,
 २१६०० कलाभिः, १२८६००० विकलाभिर्विभक्तं भवत्यस्मिन् ।
 भवत्यस्मिन् द्वादशविभागो राशिरित्युच्यते राशयश्च मेघादयः
 द्वादशविभक्ताः । तेनैकैक राशौ त्रिंशदंशाः, १८०० कलाः
 १०८०० विकलाः सन्ति । मेघादिराशयोऽपि अश्विन्यादि २७
 नक्षत्रात्मका । तेन सप्तादनक्षत्रे एकैको राशिः प्रतिनक्षत्रं च
 ११२० विंशतिकलाविकास्तयोदश अंशाः सन्ति । तथाहि
 अश्विनी ११२० भरणी ११२० कृत्तिकाद्याप दश ११२०
 मेघः । कृत्तिकान्त्यपादत्यम् १० । रोहिणी ११२० ।
 मृगशिराद्यार्द्धं ६१८० । हस्तः । मृगशिरान्त्यार्द्धं ६१८० व्याहृति
 ११२० । पुनर्वसुपादत्यं च १० । मिथुनम् । पुन-
 र्वसुन्त्यपाद ११२० । पुष्यम् ११२० । अश्लेषा च ११२० ।
 कर्कः । मघा ११२० । पूर्वफाल्गुनी ११२० । उत्तरफाल्गुन्या-
 द्यपादश्च ११२० । सिंहः । उत्तरफाल्गुन्यन्त्यपादत्यं १० ।
 कृत्तः ११२० । चित्राद्यार्द्धं ६१८० । कन्या । चित्रा
 न्त्यार्द्धं ६१८० । स्वाति ११२० । विशाखाद्यपादत्यम् १० ।
 तुला । विशाखान्त्यपाद ११२० । अश्लेषा ११२० । ज्येष्ठा
 च ११२० । दशिकः । मूलं ११२० । पूर्वाषाढा ११२० ।
 उत्तराषाढाद्यपादश्च ११२० । धनुः । उत्तराषाढान्त्यपादत्यं
 १० । श्रवणं ११२० । धनिष्ठाद्यार्द्धं ६१८० । मकरः ।
 धनिष्ठान्त्यार्द्धं ६१८० । गतभिषा ११२० । पूर्वभाद्र-
 पदाद्यपादत्यम् १० । कम्बः । पूर्वभाद्रपदान्त्यपाद ११२० ।
 उत्तरभाद्रपदा ११२० । रेवती च ११२० । मीनः । उत्तरा-
 षाढायाः शेषपादश्च शेषाद्याष्टिकाश्चतुष्टयस्याभिजित्संज्ञा
 किञ्चित् कार्यार्था । तस्य स्थानादि २८७ अंशः उत्तमम् ।
 एते च राशेयः तस्य अश्विन्यादयश्च यथा पूर्वमवस्थिताः
 तेषां स्वरूपमन्त्रेणान्ते ८८८ अंशः मिलेयाः प्रयुक्तयः
 २४२१ अंशः दर्शिताः । यत्प्रमाणभक्त्युक्तानि द्वादशघा-
 विभक्तानि मेघादिराशीनां स्थानमानयोजनानि ।
 २७ विभक्तानि अश्विन्यादि नक्षत्रादीनां स्थानमानयोजनानि ।
 २६० विभक्तानि अंशस्थानमानयोजनानि । २१६०० विभ-
 क्तानि कलास्थानमानयोजनानि । भवत्यस्मिन् शब्दादूर्ध्वं स्थ-
 त्वात् तदाश्विननक्षत्राणामूर्ध्वं स्थितम् । भवत्यस्मिन् भूगो-
 लस्य तावदंशकलाद्यात्मकतया भूगोलादिस्थान-
 संलग्नसूत्राणां निवेशने नक्षत्रकलायां राशिकलायात्मक-
 स्थानेषु चरत्वापान्तरस्य निवेशने च तन्मध्यस्थानं शब्दा-
 दिदृष्ट्यापामगदृष्ट्यादिस्थानविभागः भवत्यस्मिन् शब्दादिस्थाना-
 यः स्थानानां तत्तद्वागितर्ह्येकैकविभक्ताद्यात्मकत्वं गौणम् ।

चन्द्रकलातोऽथ सिद्धविदाधरचनाः क्रमेणाधोऽस्थिताः ।
 ते च भूगोलात् द्वादशयोजनपर्यन्तमूर्ध्वगाभिनि व्यावृ-
 त्ताभिः भूवायौ स्थितत्वात् प्रवृत्तवाय्ववस्थानाभावाच्च न
 राशिचक्रगत्या पथात् गच्छन्ति । तदधः भक्त्यायाः
 समानान्तरालाकाशप्रदेशरूपकेन्द्रस्थाने भूगोलः स्थितः ।
 भूगोलशब्दे विवृतिः । संक्षेपेणैव किञ्चिदुच्यते । स च दृष्ट्या
 धारणात्मकगक्रान्तायत्वात् निराधारः पश्चात् स्थितः ।
 तस्य च स्थिरत्वं भवत्यस्यैव चलत्वं च परमतनिराशेन
 २४२१ अंशः समर्थितम् । भूगोलमध्यगतोऽस्ति स च भूगो-
 लादूर्ध्वो निर्गतः । तत्र ऊर्ध्वस्थे मेरौ देवानां यासः,
 अधःस्थे चासुराणाम् । स च भूगोलः देवासुरभागतया
 द्विधा विभक्तः तद्विभाजकश्च महार्णव इव । स च पृथिव्या
 मेखलेव चतुर्दक्ष वेष्टमाकारेण स्थितः । मेखमध्यात् चतु-
 र्दक्ष तुल्यभागेषु ८० अंशेषु सप्तद्वितीयमध्ये कृत्वादीनि
 भूदृष्टतपाद १२४६ योजनान्तरदेशस्थितानि चत्वारि
 पुराणि । यथा पूर्वस्थाः भद्राश्वमेधेः शम्भुकोटी ।
 दक्षिणस्थाः भारतमेधेः लङ्का । पश्चिमस्थाः केतुमालमेधेः
 रोमकपुरी । उत्तरस्थाः कुरुमेधेः सिद्धपुरी । ताभ्यः
 पुरीभ्यः (१२५६) योजनान्तरे देवाश्वयः मेखरत्नरतः
 स्थितः । आसुराश्वयश्च तथैव दक्षिणतः । पिपुषस्यः
 सूर्यः तासामधुपरिगो याति । तासु च शिववच्छा-
 यापातोनास्ति न या तदपेक्षान्यत्राक्षस्योद्धतिः ।
 तत्रैव भवत्यस्य सर्वोद्धतत्वात् इत्यतः कालां निर-
 क्षेति संज्ञा मेखोद्धतिरस्थितः । ध्रुवतारे, मूर्ध्वस्थिते निरक्ष-
 पुरीषु च ते क्षितिर्लङ्घने दृश्यते । ततम्यानात् उत्तरां
 गच्छतः क्रमशः उत्तरध्रुवः क्षितिजदृष्टादुद्धतो भवति
 दक्षिणध्रुवश्च क्षितिमध्यमस्थितो भवति । यत्र दक्षिणां
 गच्छतः क्रमशः दक्षिणध्रुवस्योद्धतिः उत्तरध्रुवस्य नतत्वात्
 भूदृष्टेनाच्छादनम् । मूदृष्टस्य १६० अंशात्मकत्वेन निरक्ष-
 स्थानेभ्यः पादान्तरितस्थानस्थितत्वेन मेरौ ८० अंशाः
 अक्षांशाः । तदन्तरदेशेषु तैरागिकेनातुपातात् अक्षांशा
 शेषाः । यदि ८० अंशः १२५६ योजनानि तदा १ अंशे
 विभक्तिः । किञ्चिन्मूल १४ योजनैः एकोऽक्षांशः । सौम्य
 यास्ययोः सूर्यस्य भूदृष्टपददृष्टांश्च एव निरक्षस्थानात्
 परमक्रान्त्यांशाः २४ । तेन निरक्षस्थानात् १४ दृश्यते
 २४ अंशे १२६ एतद्योजनमितस्थानपर्यन्तं सूर्यस्य तदो-
 दिशोरपरिगमनम् । अतन्तो च लङ्कातः क्षितिजोऽपि
 १०१४ योजनान्तरे स्थिता । तेन तत्र २४११०० अक्षांशाः ।

ततः ॥११/२ अ शान्तरिते २१ योजनान्तरितदेशपर्यन्तं
स्वितदेशोर्ध्वः सूर्यो उत्तरायणान्तरितदेशोर्ध्वः । ततः
पूर्वस्थां पश्चाद्वा तत्क्षमसूत्रपातस्वदेशेऽपि । रात्रिचक्रं
निरक्षदेशोपरि पश्चाद्वा भ्रमदपि देवाधुराभ्यां सव्याप-
व्यगतिमत्तया, निरक्षदेशे क्षितिजसमभ्यतया च दृश्यते ।
रात्रिचक्रमध्यस्थानमेव विषुवस्थानं तत्र- दुराधुरात्रि
क्षितिजदृष्टसमनया दृश्यम् । तत्र अचक्रे मेघादिषट्कं
सुतरोक्षतं तुलादिषट्कं च दक्षिणततत उत्तरमेव स्व-
देशैः मेघादिषट्कमेव दृश्यते तुलादिषट्कं तु भूक्ष-
णाच्छादनात् न दृश्यते । दक्षिणमेव स्वदेशैस्तु तुलादि-
षट्कमेव दृश्यते मेघादिषट्कं तु भूक्षणाच्छादनात् न
दृश्यते । अतो मेघादिषट्कस्वरविका भ्रमणाया देवानां
दिनम्, सूर्यदर्शनयोर्मन्त्रास्यैव दिनत्वात् तुलादि-
षट्कस्वरविकाः भ्रमणाया रात्रि, सूर्यादर्शनयोर्मन्त्र-
ास्यैव रात्रित्वात् । दैत्यानां तु तुलादिषट्कस्वरविका
भ्रमणाया दिन, मेघादिषट्कस्वरविका भ्रमणाया रात्रि ।
निरक्षदेशात् सौम्यास्ययो ६६ अंशान्तरितदेशे तु
द्वादशभागा एव दिनम् रात्रिर्नाक्षत्रादिभिः सूर्यस्य
अदा दर्शनात् । तत्राहं पूर्यपरिबोरिव स्यात्सौम्योरपि
उभयत्र ६० अग्रपर्यन्तदृष्टिप्रचारात् सौम्यास्ययोश्च
२४ अग्रपर्यन्तमेव रवेः परमक्रान्तेरुत्पत्त्यात् सौम्यं
६६ अंशान्तरितदेशस्थानात् यास्ये २४ अग्रपर्यन्तरवे-
स्वित्तावपि भित्तिता ६० रवेः अ शान्तराक्षितत्वात्
दृष्टियोम्यता । एवं यास्ये ६६ अ शान्तरितदेशस्थाना-
मपि सौम्ये २४ अग्रपर्यन्तदेशोपरि नरवेर्दृष्टियोम्यता
६० अंशमध्यस्थत्वात् । सौम्ये निरक्षस्थानात् ६६॥१२०
पञ्च शान्तरितदेशे धनुर्मकरराशौ न दृश्यते । अतः
धनुर्मकरस्वरविकौ द्वौ भासौ तत्र रात्रि शिष्टादश भागा
दिनम् । यास्ये तु तद्गस्यदेशे कर्कमिथुने न
दृश्यते अतस्तत्र कर्कमिथुनस्वरविकौ द्वौ भासौ रात्रि
शिष्टादश भागा दिनम् । निरक्षात् सौम्ये ७१॥१२
अंशान्तरितदेशे दक्षिणाद्रात्रिचक्रं न दृश्यते ।
तेन तत्स्वरविकासत्वारोभासा रात्रि । शिष्टा अष्टौ
भागा दिनम् । यास्ये तु निरक्षात् तथान्तरितदेशे दक्षा-
दिचक्रं न दृश्यते । अतस्तत्स्वरविकासत्वारो भासा
रात्रि । शिष्टा अष्टौ भागा दिनम् ।
सौम्यस्यावनदृष्टयोः सव्यातस्थान विषुवद्वय तत्र निरक्षो
परिवर्तनम् । पवनदृष्टत्वात् उत्तरायण विषुवान्तात् ६६॥१२०

प्राक् पश्चात् वा एवैकमंशमतीत्य चकतीति अदमरवे
२१०५० दर्शितम् । अवनदृष्टत्वात् तत्स्थानात्स्थानादिक
नपि भिद्यते । इदानीञ्च पश्चात् २१ अंशचक्रमन्त्रं तेन
विषुवस्थानवर्तमाने उत्तरायणान्तरात् । धनुषीनयमात्रे च
सव्यातस्थानान्तरात् । तदुत्तरायणं तयोः सव्यातस्थानान्तर-
विषुवस्थानान्तरमपि भिद्यते । इदानीञ्च भीमनयमात्रे पूर्व
विषुवस्थानं कन्यानयमात्रे स्वपरविषुवस्थानम् । एवं विषु-
वान्तरमध्यमं विषुवपदादिस्थानमपि भिद्यते । अ-
वनञ्च द्विधा सौम्यास्यभेदात् । भीमनयमात्रात् कन्या-
नयमात्रं जायते सौम्य, सव्यातयमात्रात् भीमनयमात्रं
जायते सौम्यम् । एते एवावने देवाधुराक्षोर्द्वाराक्षि-
विभान्द्विराक्षिमान्प्रानोपयो न सस्यतया । धनु-
र्मनमात्रात् विषुवनयमात्रं जायते सौम्यावन विषुवनय-
मात्रात् धनुर्मनमात्रं जायते सौम्यावनन्तु सौम्यास्य
दिमोरर्कस्य नक्षत्राकाङ्क्षतया चूडादिषु वक्ष्यते तत्र
मोक्ष सौम्यावन एव चूडादेविधानात् सौम्यावने तत्रि-
वे तत्र तथालिखितं विधिः स्तम्भम् । इदानीं भीमनय-
मात्रस्य विषुवस्थाने च भूहस्तादिनिर्गतः सूर्यः तत्रैव
मेघादीन् मीन् रात्रीन् ६० अंशान् विषुवनयमात्रपर्यन्तम्
उत्तरोत्तरमारोहन् देवानां पूर्वाह्णं सव्यादवति विषुव-
द्वयमात्रात् सव्यानयमात्रान्तरात् आरोहन् अचराहम् । एवं
कन्याद्वयमात्रात् धनुर्मनमात्रान्तरं जायते अक्षरान् देवता-
मह पूर्वाह्णं सव्यादवति धनुर्द्वयमात्रात् भीमनयमात्रं
जायते अक्षरं च उत्तराह्णमिति विवेकः ।

विषुवर्धमानस्वितपितृणाञ्च चान्द्रमादिनाक्षोरान्तरम् ।
तत्राहं सूर्याचन्द्रमहोराराम्भेऽंशमात्रेण स्ति-
कासकपामावस्था । सूर्यस्य चन्द्रोपरिगतता तदभीतेषां
अध्याङ्गतात् अतएवामावस्थां पितृणां आहविभानम्
सत्यवध्याङ्गतात् भीमनयमात्रात् । पौर्णमास्याञ्च
चन्द्रामेव श सप्तमरात्रिस्तथा सूर्यस्य तदा चन्द्राधो
वर्तमानतादृश्यताञ्च अहोरात्रम् । पुराणादौ चन्द्रात्
सूर्यस्याधःस्थितकीर्तनमपि पितृणां दृष्ट्या पौर्णमास्य-
भिप्रायेण । तेन पद्मद्वयोरहोरात्रमध्यमावतया सव्या-
तस्थाने तेषां सूर्योदयः । यस्याहमर्धभागे चाक्ष-
ममिति तद्विषयं चान्द्रमासकपता ।

निरक्षदेशात् भूहस्तस्य द्वादशमानपर्यन्तमेव सूर्यस्य
सौम्यास्ययोः परमक्रान्तेरुत्पत्त्यात् । भूहस्तपदभागे २१६
योजनान्तराक्षोरदेशे नद्वेषया सूर्यस्य दक्षिणस्थाने

छायाग्रसत्तरम्, उत्तरस्थत्वे छायाग्रं दक्षिणम् । निरक्षात्
 यास्ये तथान्तराल ११६ विभागस्थदेशे तदपेक्षया सूर्यस्य
 दक्षिणत्वे छायाग्रसत्तरम् उत्तरत्वे छायाग्रं दक्षिणम् ।
 ततोऽधिकयोजनान्नरिते तु देशे, सूर्यस्य सौम्ययाम्यस्थ-
 त्वेऽपि सदा छायाग्रं विभाजक्रमेरुस्रसम् । तथा च
 सौम्ये तथाविधदेशे छायाग्रं सौम्यमेरुस्रं यास्ये तु
 याम्यनेरुमुखमिति भेदः । लङ्कापुरे यदा सूर्योदयः तदा
 यमकोक्षा मध्याह्नः, भारताग्रस्थे सिङ्गपुरेऽस्तकालः,
 रोमकेऽर्द्धरात्रम् । एव सर्वत्र भूदृष्टे ऊर्ध्वांश्च स्थितदेशयो-
 रुदयास्तकालौ स्वस्वतिर्यक्पूर्वस्थितदेशे भूदृष्टणादान्नरिते
 मध्याह्नकालः, स्वस्वतिर्यक्पश्चात्तथास्थितदेशेऽर्द्धरात्रम् ।
 तदनन्तरालस्थदेशान्तु त्वं रागिकेनोदयास्तकाला वेदितव्या ।
 इत्थं च रागिचक्रस्यानिशभ्रमणात् तद्गतसूर्यस्यापि
 तद्वयात् भ्रमणान् देशभेदेनैवोदयास्तादिकालव्यवस्था ।

निरक्षदेयात् उत्तरमेव गच्छतः क्रमेण उत्तरध्रुव
उन्नतो दृश्यते, दक्षिणस्तु भूदत्तेनाप्यादनात् न दृश्यते ।
अथक्रमेण च क्रमेण नत दृश्यते । सौम्यमेव दक्षिण-
देयात् निरक्ष गच्छतश्च उत्तरध्रुव क्रमेण नत, अथक्रमेण
क्रमेणोन्नतं दृश्यते । एवं निरक्षात् दक्षिणमेव गच्छ
तश्च क्रमेण दक्षिणध्रुव उन्नत, अथक्रमेण नतउत्तर-
ध्रुवस्तु भूदत्तेनाप्यादनात् न दृश्यते । ततो निरक्षाभि-
सक्त गच्छतश्च क्रमेण दक्षिणध्रुवो नतो अथक्रमेणोन्नतं
भवति । तथा प्रवृत्तायुगोलस्यपूर्वापरविषयदृष्टतां स्व-
निरक्षदेये ध्रुवयोः क्षितिस्त्वन्तर्भावि, तत्र च अथक्रमेण
महाकोपरिभ्रमश्च दृश्यते । तेन मेर्वभिमुख गच्छत
क्रमेण ध्रुव उन्नत, अथक्रमेण च नीचमिति युक्तम् ।
अथक्रमेण तदयोऽप्यस्यां यदृक्कक्षाणामपि तत्तुल्याय
कलाविक्रान्तात्मातयाऽद्वने चरत्या कक्षाया अंशादेर्द-
ृश्यमानात्मकत्वात्, यत्तुल्यकक्षायां च यत्तुल्यस्यात्मात्मकत्वं, तेन
महाकक्षायां स्थितस्य दृष्टकासेन भगणपूर्वर्त्तितुल्यकक्षास्थितस्य
तत्तुल्यकासेन । एतद्विधो सर्वांशेषु कक्षास्थितत्वेन सामे-
मेव अथक्रमेण, यनेस्तु सर्वोपरिमहाकक्षास्थितत्वात्
२० पदभिर्भगणमण्डम् । एवमन्येषां तदनरावस्थितानां
अथक्रमेणकामपिषेव त्वैराशिकेन बलुपीय ।
आकक्षादिमामयोजनानि कक्षाऽप्यस्य दृक्कक्षामानयो-
जनाभि च एवमिह उक्तानि तासां भगणमण्ड चक्र ।

ଅନୁସନ୍ଧାନ : ୧୦୭୫୨-୯୮୬୪୫-୧୧୧୧୧

नवमस्य षष्ठादः २५६८८००० ७० । ४११२२५८

शुनिकक्षायाः १२७६६८२५५ उ० । २०११८०७१

अदृश्यराजकुलयाः द० ५७२८६४

गुरुकक्षायाः ५१२७५७६४ तं । ८१७६५२८

अष्टशतचन्द्रमन्दोच्चकलायाः २८२२८८८८

कुलकचाया. ८१४६६.६ ४. १२६६६१६

सुधशुक्रसूर्यकक्षाणाम् ४३३५०० ल०। द०१८६३७७

अहमदनगर जिल्हा अर्थीकराच्या २६६४६७७ रु. ४०००००००

अष्टमबुधशोषोशुक्रशायी १०४२२०६ च०। १६६०२३

चन्द्रकलायाः ३२४०० उ० । ५१५६६

भूतपारिधेः ५०२६ स्थुनम् ४८६७ स्रक्कम्

अगस्त्यादीना मन्त्रस्थितिस्यानाश्विर्लक्षणास्तु सू.वि.

उक्ता यथा ।

अगस्त्यः मिथुनान्तं भयक्तस्य ६० वर्षं स्थितः । मिथु-
नान्तकान्तिवृत्तात् यास्ये ८० अथाक्तस्य विधेयः ।

मृगव्याधः सिद्धनविशाये भक्षकस्य ८० अंगे स्थित.

तदीयक्रान्तिवृत्तात् ४- अणस्तस्य वास्ये विक्षेप ।

वज्रिनक्षत्रं दृष्ट्वा शिष्टाविंशभागे भषकस्य ५२ वर्षे
स्थितम् । तस्याष्टावगा स्वस्त्रानि स्यानात् उत्तरे (वलेपः) ।

ब्रह्महृदयम् एष १२ भागे भक्ष्यस्य ५२ भागे स्थितं
सकान्तिवृत्तात् सोम्यस्य १० अंशाः पिबेय ।

एतच्च मिथुनात्तेऽयनांशकाले, अयनांशकाले च अन्यत्र
विशेषः ।

रोहिण्योयकटम् इतराणिसप्तदशानि भक्षकस्य ४७ अंगे
स्थितं स्वभान्निष्ठानात् अंगद्वये याम्येऽस्य पितृपे ।

ब्रह्मनामस्तुतम् त्वत्कृपाविधायि भक्तस्य ५७ अंशे स्मितम्

सक्रान्तिभ्यानात् बीज्ये १८ क्रमा अस्ति विक्षय ।

अपांशवत्तत्त्वं चित्तादित्यमुच्यते त्वत्तत्त्वं चित्तादित्यमुच्यते
अपांशवत्तत्त्वं चित्तादित्यमुच्यते त्वत्तत्त्वं चित्तादित्यमुच्यते

आपगतमक्षतं चित्तायामेव स्थितं व्यपविश्यात् दृष्ट्या-
नरेऽस्य सौख्ये विक्षेपः ।

सप्रपयस्तु उत्तरायां स्थिताः रिचमभेदस्तु सौरागमे नोक्त
तेषां यतर्पयैरकैकसंभोगः दृ०स० उत्तर अष्टमिन्द्रे
१४५। पु० विहति ।

अदिग्दादीनां योगतारादिब्रह्मसंभारान्ते ४८०५० अष्टम्
प्र अक्षरिणोपासु २४५० ५० अष्टम् ।

पौष्टिकविहिति. बहुमूल्यजिन्नादी यथा

नागश्रीचः कदिनीभरणीकृतिः

गणेशोक्तिः लोहसोमनसोपाहा

देराधतवीधि	धनर्वसुपुष्याज्ञेपाः
हयमवीधिः	मघादितयम्
मोवीधि	जृष्ठादितयम्
सरस्वतीधि	विशाखादितयम्
मृगशीधि	मूलादितयम्
आजवीधिः	अश्लेषादितयम्
दहनवीधिः	पूर्वभाद्रपदादितयम्

सूर्यादिपञ्चांगा ४२२०००० वर्षात्मकयुगे राशिक्रम
भूमणसख्या स०सि० उक्ता यथा

रवे	४२२००००	पूर्वगत्या
बुधस्य	४२२००००	तथा
शुक्रस्य	४२२००००	तथा
अश्लेषाभौमशीघ्रोच्चस्य	४२२००००	तथा
अश्लेषाशुक्रशीघ्रोच्चस्य	४२२००००	तथा
अश्लेषाशनिशीघ्रोच्चस्य	४२२००००	तथा
चन्द्रस्य	५७७५१३३६	तथा
भौमस्य	२५६८२२	तथा
अश्लेषाशुक्रशीघ्रोच्चस्य	१७६२७०६०	तथा
गुरो	२६४२२०	तथा
अश्लेषाशुक्रशीघ्रोच्चस्य	७०२२२७६	तथा
शने	१६६५६८	तथा
अश्लेषाचन्द्रमन्दोच्चस्य	४८८२०२	तथा
अश्लेषाशुक्रो (पातस्य)	२२१२२८	पञ्चाङ्गम्

एत एव सङ्गुणितया कल्पे सूर्यादिभगणः ।

तत्र सि०शि०सूच्यतया विशेष उक्तं स च २४२८८ दर्शितः ।

कल्पे सूर्यमन्दोच्चादिभगणसख्या

	स०सि० मते	सि०शि० मते
प्राग्गते सूर्यमन्दोच्चस्य	३८७	४६०
तथा कुजमन्दोच्चस्य	२०४	२६२
तथा बुधमन्दोच्चस्य	१७८	३२२
तथा जीवमन्दोच्चस्य	६००	८५५
तथा शुक्रमन्दोच्चस्य	५१५	६५२
तथा शनिमन्दोच्चस्य	२६	३१
पञ्चाङ्गते कुजपातस्य	१४	२६७
तथा बुधपातस्य	४८८	५२१
तथा जीवपातस्य	१७४	६९
तथा शुक्रपातस्य	६०२	८६३
तथा शनिपातस्य	६१२	५८४

कल्पादौ पातं विहाय सर्वे पञ्चा० मीनान्ते मेघादौ
प्राग्गत्या स्थिताः

पातस्तु विनोमनत्वा तत्सादौ स्थित इति भेदः ।
तदुत्तरकावेतु सखगयनुसारेण राशिकलादौ स्थितिः प्राग्गत्या
पञ्चाङ्गत्या वा बोध्या ॥ चैत्यशुक्रपतिपदि शनिपारे कल्पारम्भ
इदानीं श्रुतमपराङ्मुखा । तत्र च वर्तमानकालपर्य-
न्ताङ्गणयनम् अङ्गणशब्दे ५७७८८० दर्शितरीत्या
येषु । अत्र कवेय युक्तपारे प्रदर्शितः ।

महायुगे नाक्षत्रादिदिनसंख्या स०सि० उक्ता

नाक्षत्रदिनसंख्या	११८२२३७८२८
सावनदिनसंख्या	१५७१६१७८२८
चान्द्रदिनरूपतिथिसंख्या	१६०२००००८०

सूर्यादिविम्बमानयोजनानि सि०शि० उक्तानि

रवेर्विम्बव्यासयोजनानि ६५२२

चन्द्रमण्डलव्यासयोजनानि ४८०

भूमण्डलव्यासयोजनानि स्थूलानि १६०० स०सि० उक्तानि

१५८१ सूक्ष्माणि सि०शि० उक्तानि । योजने करमाना-

कृतस्य षट्षष्टादशममितत्वभेदेन योजनसंख्याभेदः ।

अन्येषां पञ्चाङ्गां विम्बमानं शीरागसे नोक्तम् ।

कल्पादौ पञ्चाङ्गां भुवकाः २४२२ पुच्छे उक्ता पञ्चाङ्गां

सावनदिने मध्यगतिमात्रं तत्रैव पुच्छे उक्तं, मेघादौ सूर्यस्य

सावनमानेन भोगकालः ४२२४,२५ पु० दर्शितः

दशगुरुचरोश्चरकालः प्राच्यः अक्षरितं बोध्यते

६ पङ्क्तिः प्राच्यैः यत्र विनाडी च, पञ्चा मलैः नाडी-

दण्ड इति बोध्यते षट्पञ्चा दण्डैर्नाक्षत्रमहोरात्रम् ।

भक्कस्य तापता कालेन भूदन्तभूमणात् तस्य नाक्षत्रतम् ।

सावनदिनं सूर्योदयाद्वितीयसूर्यादिवपर्यन्तकालरूपम्

तत्र नाक्षत्रदिनात् सूर्यस्य स्वाक्रान्ततत्पञ्चाङ्ग्यादि

भोगकालाधिकम् । सावनदिनमपि नाक्षत्रदिनवत्

स्वपरिमाणांनुसारिपट्टिदण्डात्मकमिति भेदः ।

नाक्षत्रचक्रस्य षट्पञ्चा दण्डैर्भूदन्तभूमणोऽपि तस्य द्वादश-

राश्यात्मकतया पट्टिदण्डमध्ये द्वादशराशीनामुदयः ।

राश्यादयश्च स्वस्वदण्डोचरकुजदन्ते पूर्वस्थां प्राथमिक-

दण्डोचरयोर्व्यस्थानसम्बन्धः । राशीनां मध्ये यस्य यत्-

किञ्चित्कलाद्युदयः तस्योदय इति व्यभिच्यते । राशि-

चक्रस्य तिसृक्स्थिततया देशभेदेन दण्डयोर्व्यकालतार-

तस्येन कालभेदेनैव मेघादीनामुदयः न तु समकालेन ।

तत्र निरक्षरेण मेघादीनामुदयासहः स०सि० उक्ता यथा

कर्मक	पलानि	टण्डादि ।
मैत्रय १६७०	७७८१२/६,	४१२८१२/६
द्वय १०६५	७६८११६	४१२८१२/६
मिदुमय १६२७	७७२१५/६	५१२२१५/६
कर्मय १६३०	७७२१५/६	५१२२१५/६
मिदय १०६२	७६८१५/६.	४१२८१५/६
मन्माया १६७०	७७८१२/६,	४१२८१२/६
मन्माया १६७०	७७८१२/६	४१२८१२/६
द्विपदय १०६२	७६८१५/६	४१२८१५/६
धनुष १६२७	७७२१५/६	५१२२१५/६
कर्मय १६२७	७७२१५/६	५१२२१५/६
कुम्भय १०६२	७६८१५/६,	४१२८१५/६
मीनय १६७०	७७८१२/६	४१२८१५/६.

मिसादीनामुदयमानभेदे कारणात् ॥ ११६ ॥ ए० दर्शितम्
 कल्पदेशेषु चरसमूहाग्रेण नमस्मानभेद उच्यते ।
 चरस्यानसृष्टिपिणं मोक्षयास्यं प्रतीयते ।
 तत्र सद्गतिमोक्षपथनिर्देशं मोक्षयास्यं चरस्यानं साग-
 रेषातः समस्तलपातस्वप्राप्यदेशा प्रदीय चरसमूहानम् ।
 चरसमूहानयनम् ॥ ११७ ॥ ए० दर्शितम् ।

[illegible][illegible]

भक्ति। तत रात्रारम्भे तृतीया प्रथमाद्वितीयाङ्कं, ततो घटुरादि पञ्चकम् १५० अगतात्क, सेपस्याद्यागश्च क्रमेष रात्रौ उद्गच्छति । अत एकस्यां रात्रौ सर्वरात्रिचक्रागदर्शनम् । इयास्तु विशेष पूर्वकुलहत्तात् स्वमस्तकोपरिस्थाकाश-भागरूपं स्वस्तिक्क यावत् ६० अगतात्क रात्रितय मध्याह्नकालमध्ये क्रमेणोद्यतं भवति अपराह्णे तु तदेव ६० अगतात्क रात्रितय स्वस्तिक्कात् पश्चिमकुलहत्ताभिमुख सत् नत भवति । उद्यतागानां मध्ये यस्य यस्य स्वापेक्षया पूर्वस्यैकनतितमांशस्येदं तस्य तस्य नतिर्भवति । नताशानाञ्च मध्ये यस्य स्वापेक्षया १८१ पूर्वस्यैकाशी तु चरयततमांशस्योदय तस्य तस्य पश्चिमकुलहत्तेनाका दनादस्तत्वम् भवति । रात्रिचक्रवत् तत्स्थानि अग्नि-न्यादीनि नक्षत्राणि तत्स्था भौमादिपञ्चाच एकरात्रौ दर्शनयोग्या भवन्ति । अस्तगतास्तु सूर्येण सप्त दिन एव उदिता अपि सूर्यकिरणविभूततेजस्कृत्वात् न दृश्यन्ते । काचयन्दे १६६।४० दर्शिताकाशमध्यर्धतिनस्तु सूर्यसंक्षि-र्धविशेषेण चन्द्रकिरणतया दृश्यते अपि न सूर्यक दृश्यन्ते । चन्द्रस्य दर्शने तत्र विशेषः चन्द्रोद्दि जल-मय तस्य स्रोतोदीप्तिर्नास्ति तस्य दूरस्थितजनमयस्य दृष्टा-योग्यत्वात् । सूर्यकिरणप्रवेशेनैव दीप्तिरा दर्शनयोग्यता तन्मण्डलस्य सूर्यांश्च स्थितत्वेऽपि एकरात्रेऽकाशस्थिति-कालरूपमाश्रयान्ताकाशात् क्रमेण सूर्यात् पूर्वगतस्य तिर्यग्दृष्टेः स्थितत्वात् तत्प्रवेशः । तत्रापि ४८० यो-जननात्मक चन्द्रबिम्बस्य मोलाकृतितया सूर्याभिमुखार्धे एव सूर्यकिरणप्रवेशे नेतराङ्कः । तथा च पूर्वमानसमय एव तयो सम्यक्तिर्यग्रूपेण स्थितत्वात्दाभीमेव चन्द्र-बिम्बाङ्कं २४० योजनात्मके तत्करसंपूर्णप्रवेशे । पूर्णि-मान्ताकाशस्य सूर्याक्रान्तराश्यादित भक्तस्य १८० अंशस्ये चन्द्रे भवति । स च पञ्चदशतिथिभिर्भवति तथा च यदि १५ दिने १८० अंशगत्या करप्रवेशपूर्विकालः तदा एकेन दिनेन क इत्यनुपातेन फलम् १२ अंशा १ यदि १८० अंशगत्या २४० योजनात्मकपूरणं तदा द्वादशांशगत्या किलत्यनुपातेन फल १६ योजनात्मक चन्द्रबिम्बाङ्कस्य पञ्चदशांशरूपकसा-पूरणं अभ्यते ततश्च चन्द्रबिम्बाङ्कस्य पूर्वगतौ पञ्चदर्शनात्मक १६ योजनरूपाया कक्षाया पश्चिमस्य सूर्यामेक्षया तिर्य-क्स्थित्वा सूर्यकिरणप्रवेशानुक्ततया तत्क्रियात् भारो भ्यते । पञ्चदशकालात्मकचन्द्रमण्डलस्य तु शुक्लप्रतिपद्यापि सूर्याक्रान्तराश्यादितो विभागानुपूर्वाक्रियारूपेण सरास्य

सत्त्वात् न ज्येष्ठैकादिमासकलाक्रिया, तथाङ्गीकारे च ज्येष्ठमासास्तस्या पिम्बं पिष्टाय मत्सम्भवात् न तच्च सरास्य सम्भ्रान्ति न वा दृश्यते । दृश्यते च द्वितीयादौ सूर्याक्रान्तराश्यादित्योवहुदूरतया चन्द्र-बिम्बस्य स्थितिः । किञ्च प्रथमादि दिने प्रथमादिकला-मासस्य पूर्वतोनि सरास्यसीकारे चन्द्रबिम्बस्य पूर्वादि-कलानामेव दृश्यतापत्तिः । न च तथा दृश्यते प्रत्युत पश्चिमस्य कलानामेव क्रमशः दृष्टिर्जायते । अतः सूर्य-किरणप्रवेशयोग्यत्वसम्पादिका तिर्यक्स्थित्यनुपूर्वैव प्रथ-मादिकलाक्रियेति वस्तुस्थितिः । तत्राभापस्यान्वक्ष्यते सूर्या-क्रान्तराश्यादिशास्येन तदधःस्थचन्द्रस्य सर्वशाऽदर्शनम् सूर्येण सप्त दिन एव तस्येदयात् । तत शुक्लप्रतिपदि द्वादशाशान्तरितत्वेन तस्य सूर्यात् पूर्वगत्या १६ योज-नात्मकचन्द्रबिम्बाङ्ककक्षाया तिर्यक्स्थितत्वेऽपि काच-यन्दे १६६० ४० दर्शिताकाशमध्यर्धतिनस्तु अकाशमध्य-र्धति भौमादीनामिव न दृष्टिः । एवं कणश्चतुर्दशग्रामपि द्वादशाशान्तरितत्वेन मयातुतिर्यक्स्थित्वापि न दृष्टियोग्यता । शुक्लद्वितीयाद्यास्तु सूर्याक्रान्तराश्यात् दिनद्वयेन २४ अंशान्तरितत्वेन पूर्वमेक्षया सूर्यादधिकतिर्यक्स्थित्वा २४ योजनात्मकस्य चन्द्रबिम्बाङ्कपञ्चदशांशरूपकसाऽद्वयस्य सूर्यकिरणप्रवेशात् दृष्टियोग्यता । एव तृतीयादिष्वपि क्रमेण सूर्यकिरणप्रवेशाधिक्यात् अंशविशेषे दीप्तिपरि-दृष्टिः । शुक्ले पक्षे सूर्याक्रान्तराशितः द्विवादिराश्या-न्तरितत्वेन स्थितस्य दिवोदितस्यापि चन्द्रबिम्बस्य सूर्य-किरणविशेषप्रवेशेऽपि सौराक्षोकेनाभिभूतत्वात् सूक्ष्मतयैव दृष्टियोग्यता । पूर्वमायान्तु चन्द्रस्य सूर्याक्रान्तराशित १८० भक्तकाशगत्या परमतिर्यक्स्थित्वा सर्वकलासु २४० योजनात्मिकास्तु सूर्यकिरणप्रवेशः । कल्पप्रतिपदि तु द्वा-दशाशान्तरितत्वेन सूर्यात् पश्चात् स्थित्वा तिर्यग्गतत्वेन १५ योजनरूपप्रथमकक्षाया न सूर्यकिरणप्रवेश इत्यतस्तस्य न दर्शनम् तत्र सूर्यकिरणप्रवेशानुक्ततया तत्क्रियात् भारो भ्यते । पञ्चदशकालात्मकचन्द्रमण्डलस्य तु शुक्लप्रतिपद्यापि सूर्याक्रान्तराश्यादितो विभागानुपूर्वाक्रियारूपेण सरास्य

तिथिकरणयोगमन्त्रलवारेयादिसंस्थादिक तत्तच्छब्दे दृश्यमिति ऐक्यं ।

खगो ३० को आकाशे गच्छति गच्छ-अच् प्रथो० यस्य ड ।

(आगता) स्याते दृष्टमेदे रजसा० । [पूर्वकुलहे देमच०]

खगो ३० अथति सन-किप् कीर्त्यते क-अप् कर्मधा० ।

खुच पूतो उत्पत्तौ च अनिज्जानोत्पत्तौ सिंको० क्रपा०
प०यक०सेट् । खज्जाति खसचीत्-खसाचीत् । गख-
अत्यासात् "खचदुहतावसीठम्" कथास० ।

खुच वन्धने खद० चुरा० उभ० सक० सेट् । खजयति ते
खखखचत् त । "मकुलनीडखचितं विभ्रज्जटागललम्"
शकु० "रत्नज्जायाखचितवविभिषामरैः हानहताः" मेघदू-
तदु०+सह वन्धने । "अथत्त माता धितपङ्कजामाभिन्दी-
वरैरुत्सचितान्तरे" रघु० । "उत्सचितता सङ्ग प-
यिता" मङ्गिना० ।

खुचमस पु० खे आकाशे चस्यतेऽसौ चम-कषच् । चन्द्रे
त्रिका० "एव सोमोराजा देवानामस्य" देवा एनं मस्यव-
नीति" श्रुते० सगर्वाविभिक्ताद्यादनात्स तथात्वम् ।

खुचर पु० खे आकाशे चरति चर-ट । १मेघे शब्द० ।
२वायौ शब्द० च । ३राक्षसे पु० स्त्री मेदि० स्त्रिया ङीप् ।
"खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः खचरस्य पिता न हन-
खचरः । खचरस्य सुतेन हतः खचरः खचरी परि-
रोदिति हा खचर !" इति शब्दकल्पद्रुमे श्लेषपञ्चीयतया
लिखितं तस्य षटोत्कचपर्वण्येव सम्भवदपि तत्र न
दृश्यते । तस्य लोकस्यायमर्थः खचरस्य वायो सुतस्य
भीमस्य सुत पुत्रः खचरः षटोत्कचः । खचरस्य राज-
स्य तस्य पिता भीमः न खचरः राजसः । खचरः
षटोत्कचः खचरस्य स्वर्गस्य सुतेन कर्णेन हतः । खचरी
हिडम्बा तन्माता राजसी हा खचरेभ्युक्ता रोदतीति ।
५ आकाशगामिभावे देवपक्षिग्रमहादौ लि० स्त्रिया
ङीप् । "मवनोदिकृपतिर्भूमिराकाशं खचरामरा" ।
सकलादौ पाशमन्त्र । अत्र खचरशब्देन यथा उच्यते
अमरपवनयोः पृथङ्निर्देशात् । "खचरनगरकस्य ला-
सवन् पाण्डवानाम्" भा० प्रो० ७ अ० । "पुर सुमन्वीरस्य
खचरं सुमहाप्रभम्" भा० व० १७३ अ० । खपुरशब्दे
विहितः । "अतकाञ्चिनश्च खचरास्तरिताश्च महारथाः"
भा० व० २३१ अ० । खचरा मन्त्र्याः ॥ इ० अ० १४ अ०
कूर्मविभागे उत्तरस्यासक्ते ६ देवभेदे पु० व० ५० । "उत्तरतः
कैलास" इत्युपक्रमे "हेमतासराजस्य खचरगव्याश्च"
"खचरो रङ्गताले स्यात् शुरादौ खसकाया । ग्रान्ते-
ऽथ वा हास्यरसे भवेदेष दयाचर" शगीतदा० उक्ते
७ गीतभेदे पु० ।

खुचारिन् लि० खे आकाशे चरति-चर-णिनि । १ आकाश-
गामान् पक्षिभ्योऽदौ स्त्रिया ङीप् । २ कर्त्तृकेये पु०

"खचारी वज्रचारी च शूरः शरयश्चोद्भवः" भा० व० १२१ अ०
खचित लि० खच-क्त । १ संयुक्ते त्रिका० २ व्याप्ते शब्द० ।
३ श्रुतिरिते जटाध० । [विचि कृत्स्नं अजयति ।०

खुज मन्त्रे आ० पर० सक० सेट् । खजति खसा(ख)जीत् षटा०
खुज पङ्कतायां आ० इदित् पर० खक० सेट् । खजति खस-
जीत् । खज्जः । पङ्कता चेष्टैकपादविकलता ।

खुज पु० खजति मय्याति खज-कष । १ मन्वानदण्डे । "पय-
स्यनर्हितं सर्पयद्दध्निर्मय्यते खजे" । युक्त्वं निर्मय्यते
तद्देहसंक्षयजैः खजे" भा० शा० २१४ अ० । "दन्तः
सौम्यः । मय्यमानस्य योऽपिमा च खज्जः स्रुदीपति
तत्सर्पिर्भवति" छा० ८० । "वायुसङ्घितेन खजेन मय्य-
मानस्य दन्त" भा० शा० । "खजोमन्वानः तेन मय्यमा-
नस्य दन्त" खान० (हाता) २ दव्याम् भरतः श्रुज्जे
च तत्र शलोर्मर्हनात् तथात्वं "खजर्षि युष्म खज-
कत् पुरन्दर !" अ० ८॥१०, "खजकत् युष्मर्त्त !" भा०
स्वार्थे क । खजक । मन्वानदण्डे हेम० । [खजद० ।

खुजप न० खज्यते मय्यते खज-कर्मणि कपन् । हते उ-
खुजस्य न० खे आकाशे सञ्चितं, आत् पतितं वा खल शक०
त० । १ नोहारे त्रिका० २ आकाशपतिते जने च ० विर्षासु
चरन्ति धनैः सहोरमा विद्यति कीटभूताश्च । तद्विषलुह-
मयेव खजजमगस्योदयात् पूर्वम् राजनक्षत्रम् ।

खुजा स्त्री खज-षटा० भावे ख । १ मन्वने (मञ्जोता)
२ भारणे हेम० । कर्त्तरि कप् टाप् । चमसाकारे
२ पाकसाधनद्रव्ये मेदि० । "खजाञ्च दपींश्च करेष
यारवन्" भा० वि० ७ अ० ।

खुजाक पुंस्त्री खज-आकन् । १ पश्चिचि उज्ज्वलद० खजा-
स्वार्थे क । २ चमसाकारे पाकसाधने द्रव्ये स्त्री खमर ।
खजिका स्त्री खजैव स्वार्थे क वा कृत इत्त्वम् । खजायां
चमसाकारे पाकसाधनभेदे शब्द० चि० ।

खुजित् पु० खेन गूयमायया जयति सधारं जि-क्तिप् ।
बुद्धभेदे सङ्घि "सर्वं गूय्यं गूय्यमिति" भावनया जगतां-
स्त्रिरत्यनिराकरणेन सधारं जयतीति" तस्य तथात्वं बुद्ध-
शब्दे विहितम् । [राजनि० ।

खुज्योतिर पु० खे आकाशे च्योतिरस्य । च्योतिरे कीटभेदे
खुज्ज लि० खजि गन्धैकक्यो कष । (खो डा) एकपद-
विभक्ते । तस्य रुक्षणादिकं भाष्यम् उक्तं यथा "वायुः
कस्याञ्चित् सकृद् कण्डरामादिभेद् यदा । खज्जकदा
भवेच्छान्तः पङ्क्तु सकृद्योर्ध्वोर्नधात् । सकृद् कथादि-

शुल्फस्य, कण्डूरा कक्षास्त्रायुस आक्षिपेत् गमनादौ
कम्पयेत् । बध्नात् गमनादक्रियाघातात् । तथाच एक
पादयिकत्वत्वे खञ्जं द्विपादयिकत्वत्वे पङ्कुरिति भेदः ।
तस्यैव भेदः कलापखञ्जं तत्त्वत्वे तत्त्वोक्तं यथा “कम्पते
गमनारम्भे खञ्जश्च च लज्जते । कलापखञ्जनं विद्या
न्मुक्तस्त्रिप्रवन्धनम् । गमनारम्भे कम्पते । एतस्य
खञ्जादयमेव भेदः कलापखञ्ज इति शास्त्रे कृता सूत्रा न
तु योगिकी । तस्य कर्मविशेषविपाकत्वम् शान्तातयेनोक्तं
यथा “हरेरपि निष्ठते खञ्जं शृगाले तु विपादक” ।
विपादकं पादद्वयगतिस्युच्य पङ्कुरित्यर्थः । “काण यावच्च
वा खञ्जमन्य वापि तथापिधम् । तथ्येनापि शपत् दाथो-
दण्डं कार्पाषाणवरम्” मनु तस्य दैवपैतृकर्मकरणकाले-
ऽपसार्यतामाह” मनु “खड्गे वा यदि काणोदाह
प्रेष्योऽपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगालो वा तमयप
नयेत्ततः” जन्मतः खञ्जत्वे सुश्रुतेन कारणसक्तं यथा
“दोहदविमाननाञ्च कुञ्जं कुण्ठं खञ्जं जडं वामनं पिक्त-
ताक्षमनञ्च वा नारी धुनं जनयति” । स्वार्थे क खन्
वा । खञ्जक तत्त्वार्थे हेम० । अस्य कडारादिपाठात्
वा पूर्वनिपात खञ्जवाङ्मः कलापखञ्ज इत्यादि ।
खञ्जकारि उ० खञ्जकसारि (खे सारि) धान्यभेदे राजनि०
ततस्तेवमात् खञ्जत्वं नग्नतीति तस्य तमात्वम् ।
खञ्जखेट उ० स्त्री खञ्ज इव खेटति खिट-गतौ व्यच् ।
खञ्जनं विह्वले शब्दभा० । क्षिया जातित्वात् ङीप् ।
खञ्जखेल उ० स्त्री खञ्ज इव खेलति खेल-व्यच् । खञ्जनखले
क्षियां जातित्वात् ङीप् ।
खञ्जन न० खनि-भावे ल्युट् । विक्रमगतौ भेदि० कर्त्तरि
ल्यु । २ खनामख्याते पणिभेदे उ स्त्री० क्षियां ङीप् ।
स्वार्थे क । तत्त्वार्थे । तस्य दर्शने शुभाशुभफलाद्युक्तं
ह० म० ४५ अ० यथा “खञ्जनको नामाय यो विह्वल-
स्तस्य दर्शने प्रथमे । प्रोक्तानि यानि सुनिभिः फलानि
तानि प्रवक्ष्यामि । स्योऽभ्युक्षतकण्ठं क्षणगलो भङ्ग
कारको भङ्ग । आ कण्ठसंस्त्रात् क्षणं सम्पूर्णं पूरय-
त्याशम् । क्षणो गलेऽस्य विन्दु सितकरटानं स
रिक्तशङ्कः । पोतो गोपीत इति क्रोगकर खञ्जो
हट । अथ भ्रुरभ्रुरभिफलकुम्भतरुषु सलिलाशयेषु
पुण्येषु । करित्तरगमुजगमूर्त्तिं माषादोद्यानहृदयेषु ।
गोगोष्ठसम्प्रागमयप्रोत्पार्थिवद्विजसमीपे । हस्तितरङ्ग-
मयासाच्छन्नज्वामराद्येषु । हेमसमीपसिताम्बर-

कमनोत्पलपूजितोपनिषेधे । दधिपात्रान्दृष्टेभ्यश्च
श्विष्य खञ्जम० कुरुते । पङ्क्रे स्नाहवाग्निगौरससम्पन्न
गोमयोपगते । यादृशने वस्त्राग्निः शकटस्थे देशविभ्रं ।
शकटपटलेऽर्घ्यभ्रांशो वस्त्रे वन्वोऽयुधौ भवति रोज ।
पृष्ठे त्वजाविकामां प्रियसङ्गममापहृत्यायु । माहोद-
गर्दभास्थिशुशान्मृदहकोषशर्कराद्विष्य । प्राकारभक्ष-
केषु चायुधो मरुत्तुम्भयद । पक्षौ धुन्वन् शुभः
शुभं पिबन् वारि मित्रगासस्य । सूर्योदयेऽथो शक्तो
नेष्टफलं खञ्जनोऽस्तमये । नीराजने निष्ठते यथा
दिशा खञ्जनं नृपो ज्ञानम् । पश्येत्तया गतस्य क्षिप-
मरातिर्वसुपैति । तस्मिन्निधिर्भवति सैयुनमेति यस्मिन्
यस्मिन्तु कर्दयति तत्र तलेऽस्ति काच । अङ्गारमत्तुप-
दिगलिं पुरीषणेऽस्य तत्कौटकापमयनाय खनेद्वितीम् ।
मृत्तविकलविभिन्नोऽगितः खतनुसमानफलप्रदः खन ।
धनहृदमिनीयमानको वियति च वन्वुसमागमप्रदः ।
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे खगमवलोक्य महीतले निद-
ध्यात् । सुरभिक्षुसमूहपुत्रसमर्थं शुभमभिनन्दितमेवमेति
हविम् । अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं द्विजगुरुवाधु-
सुरार्चने रत । न नृपतिरशुभं समाप्नुयान् न यद्
दिनाभि च सप्त मासभुक् । आ वणत् प्रथमे दर्शने
फलं प्रतिदिनं तु दिनयेये । दिक्स्थानमूर्त्तिस्त्वर्चशाल-
दीप्तादिभिश्चोक्तम्” ति० त० । “हत्वा नीराजनं राका
बलहृदयैर्यावत्तम् । गोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठ-
संक्षिप्तौ । (तस्मिन्निधौ) “नीलपीव । शुभपीव । सर्वकाम-
फलप्रदः । पृथिव्यामवतीष्योऽसि खञ्जरीट । मनोऽस्तु ते” ।
वसन्तराजे “हटो दतेऽगस्त्यसुनौ सुदेशे सुचेष्टितं खञ्जन-
कोविटध्यात्” इत्युपक्रम्य “तु योगवृत्तौ सुनिपुलकत्वम-
दृश्यतामेति शिखोद्भवेन । स दृश्यसे प्राह्वि निर्गतायां त्व
खञ्जनाख्यमयो नमस्ते” । एतद्वचनात् यदा शिरसि
शिखोद्भमस्तदा खञ्जो न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तर
शिखाविगमात् पुनर्दृश्यते । दर्शनफलम् “खञ्जे गोषु
गजवाजिमहोरनेषु । राज्यप्रदं कुम्भनदः शुचिशास्त्रेषु ।
आस्थिकैश्चनखभोमत्तयेषु हटोडः ख ददाति वस्तुयः ख
खञ्जरीटः” । वर्षकथ्ये “वित्तं जह्नुषि कार्यसिद्धि-
तुला शक्ते कृताये भयं, वास्येतन्मिमं सुरद्विषि कवि-
सौमं ससृष्टाख्ये । वायव्यां परवस्त्रगन्धसहितं दिव्या-
कृता चोकरे श्रेयान्यां मरुत्तुं प्रुवं निनदितं दिग्-
बन्धनं खञ्जने” ।

“अपि खज्जनमञ्जनाक्षिते विदधाते रुचिगर्वद्विधम्” नैप०
 “युष्मत्कृते खज्जनगञ्जनाक्षि । शिरोमदीय यदि याति
 यातु” “एकोहि खज्जनवरोनलिनीदलस्य” इति च उद्धट० ।
 तत शिवादि० अपत्यादौ षण् । खाञ्जन तदपत्यादौ
 खज्जनरत न० खज्जनस्येव गोष्प रतम् । यतीनां गोष्पे
 मैथुने हारा० ।
 खज्जना स्त्री खज्जन इवाचरति खज्जन+ङ् कृप् ।
 खज्जनाकाराया पश्चिपथां सर्पयाम्” मेदि० ।
 खज्जनाकृति पुंस्त्री खज्जनस्येव शक्तिरस्य । खज्जनाकारे
 पश्चिमेदे शब्द० । इत् ० खज्जनस्याकारे स्त्री ।
 खज्जनासन न० खज्जनासनमावस्थे यत्कृत्वा सुस्थिरोभवेत् ।
 पृष्ठे पादद्वयं कृत्वा हस्तौ भूमौ प्रभापयेत् । भूमौ हस्त-
 द्वयं नाथ । पार्श्वयत्वाऽनिल पिबेत् । पृष्ठे पादद्वयं बद्धा
 खज्जनेन जयी भवेत्” रुद्रजामनोक्ते व्यासनभेदे ।
 खज्जनिका स्त्री खज्जनकदाकारोऽस्यस्या ठन् । खज्जना
 कारे पश्चिमेदे त्रिका० ।
 खज्जरीट पुंस्त्री खज्ज इव ऋच्छति ऋ-गती वा० कीटन् ।
 खज्जनविहगे अमर स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।
 खज्जा स्त्री “शिशुगुणितदशलघुरचित्तमप्रगतलघुयुगलमपर-
 मिदमखिलम् । सगुण शकलयुगलकमपि सुपरिचटित-
 कलितपदवितति भवति शिखा । त्रिनिमयविनिहितशक-
 लयुगलकलितपदवितति-विरचितगुणनिचया । सुति-
 सुखरुदियमपि लगति जि जशिर उपगतवति सति
 मयति खजा । इ० रत्नाकरोक्ते मात्राहतभेदे अक्षार्य
 “शिशुभिस्त्रिभिर्गुणिता दश लघवस्तैः त्रिंशलघुभि-
 रित्यर्थः । रचितम् । अपगतं लघुयुगलं यस्मात् तत्
 अष्टाविंशतिलघुकमित्यर्थः एषं व्याख्ययाम्बुमित्येव रूपम्
 अपरं द्वितीयं शकलमाखिलं सम्पूर्णलघुकमित्यर्थः ।
 अन्ते गुरुवर्षेण सहितं शकलयुगलं खज्जद्वयं यस्य
 तथाभूतं शिखा नाम कन्दः । तस्याएवाहंविनिमयेन
 जि जशिर उपगतवति सति खजा खज्जा नाम कन्दः ।
 खज्जार पु० खजि-आरन् खज्ज इव ऋच्छति वा ऋ-अच्
 वा । अदिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अश्वादि० फज् । खज्जा
 रायण तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री० । ततः शिवा० अपत्यादौ
 षण् । खज्जार तदपत्यादौ त्रि० ।
 खज्जाल पु० खजि-कालन् खज्ज इवाचरति खल-अच् वा ।
 अदिभेदे तत गोत्रापत्ये अश्वा० फज् । खज्जालायन
 तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री० ।

खट्ट काङ्गायां भा०पर०सक० सेट् । खट्टति खखाटीन्-अस-
 टीत् चखाट । प्रमिद्धटति ।
 खट्ट पु० खट-अच् । १अन्वक्षुपे, २कफे, ३टङ्गे, ४अक्षभेदे
 च मेदि० । ५तृये हेमच० । ६नाङ्गुले ७कतृये
 इत्यजयपाल ।
 खट्टक पु० खट्ट-वा० वुन् । १नागवीटे २घटके त्रिका० ।
 ३कृञ्जितपाणौ शब्दमाना० । [शब्दचि० ।
 खट्टकामुख पु० खट्टकस्येवामुखमत्र । शराकर्षणसुद्राभेदे
 खट्टिक पु० खट्ट-अस्यस्य ठन् । कुञ्जितपाणौ हेम० ।
 खट्टिका स्त्री खट्ट-अच् टाप् सञ्ज्ञाया कन् यत इत्त्वम् वा ।
 १लेखनसाधनद्रव्यभेदे (खडी) २कर्णशिक्रे ३वीरस्ये
 (नेणारमून) विश्व । “खट्टिका क्षिप्यति” नैप० । खट्टिका
 गुणाश्च भावश्च उक्ता यथा
 “खट्टिका कटिनी चापि लेखनी च निगद्यते । खट्टिका-
 दाहजिह्वीता मधुरा विपशोद्यजित् । लेपादेतद्गुणा
 मोक्षा भक्षिता मृत्तिकासमा । खटी गौरखटी द्वे च
 गुणैस्तुल्ये प्रकीर्तिते” ।
 खट्टिनी स्त्री खट्ट-वा० इति ङीप् । लेखनद्रव्ये (खडी) ।
 राजनि० “न पतति खट्टिनो ससम्भ्रमा यस्य” इत्युद्धट० ।
 खट्टी स्त्री खट्ट-अच् गौरा० ङीप् । (खडी) लेखनसाधन-
 द्रव्यभेदे त्रिका० ।
 खट्ट हतौ चुरा०उभ०सक० सेट् । खट्टयति ते अचखट्टन् त ।
 खट्टन् त्रि० खट्ट-कर्मणि ल्युट् । खर्वे (खाट) हेमच० खल्ले-
 नैव वस्तुना तस्यावरणात् तथात्वम् ।
 खट्टा स्त्री खट्ट कर्मणि अच् । खट्टाया शब्द० । स्वार्थे क
 सञ्ज्ञायां कन् या यत इत्त्वम् । तत्त्वार्थे खट्टाभेदे त्रि०
 शवयाने त्रिका० अभाषितपु स्तत्वात् वाऽत इत्त्वम् इत्वा-
 भावे आत्, छुलो वा । खट्टका खट्टाकाम्युक्तार्थे ।
 हस्तार्थे कन् । छुट्टखट्टायाम् ।
 खट्टाश पु स्त्री० खट्ट सन् अश्रुते अश्रु व्याप्तौ अच् ।
 (खाटाश) इति वनजन्तुभेदे शब्दरत्ना० स्त्रिया ङीप् ।
 खट्टास पु स्त्री खट्ट इवासति दीप्यते अस-दीप्यौ अच् ।
 खट्टाशे शब्दरत्ना० ।
 खट्टि पु० खट्ट-इन् । शवशय्यायाम् त्रिका० ।
 खट्टिक त्रि० खट्टनभावरणं सट्ट स शिल्पत्वेनास्यस्य ठन् ।
 जालादिना पश्चिमारके (पाश्चिमारा) शाकुनिके शब्दमा०
 खट्टेरक त्रि० खट्ट-वा० कर्मणि एरक । खर्वे शब्दमाला ।
 खट्टा स्त्री खद्यते निद्रालुभि खट्ट-आकाङ्क्षायां कन् ।

कार्त्तिकमिति शयनसाधने ब्रह्मभेदे । तस्या आङ्गादिनिरूपणेन रचनाप्रकार आकारादिभेदेन नामभेदादिकं च युक्तिकस्यतरो उक्तं यथा

“अष्टाभिः कार्त्तिकस्यैव अष्टेति प्रतिपद्यते । तिष्ठेत् यदात्मन्य् सटा तज्जस्य चरणाङ्गयम् । शिरःस्थं व्युपधानं स्यात् कक्षस्थं स्यात् निरूपकम् । अलिङ्गने उभे पादौ प्राङ् भोजनहीयति । आलिङ्गने चतुर्हस्ते व्युपधाननिरूपके । तदङ्गेन, तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति । सर्वभोजनिका सटा सर्वसाधनसाधिका । आलिङ्गने सार्द्धभेदे व्युपधाननिरूपके । सार्द्धभेदे, च चरणा हस्तैकपरिचक्षिता । सर्वाष्टादशिका सटा सर्वकामफलप्रदा । आलिङ्गने पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । तदङ्गेन, तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति । सर्वविशयिका सटा धनधान्यजन्यप्रदा । आलिङ्गने पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । लिङ्गस्थसन्निधौ पादा हस्तैकपरिचक्षिता । सर्वैकविशिका सटा एवमप्युपजायते । आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे व्युपधाने निरूपके । तदङ्गेन, तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति । सर्वहार्त्तिकिका सटा सर्वसम्पत्प्रदायिनी । आलिङ्गने च षडङ्गस्थे व्युपधाने निरूपके । लिङ्गस्थसन्निधौ पादा चत्वारश्चरणा इति । चतुर्विंशतिका सटा सर्वरोगक्षयहारी । आलिङ्गने सप्तहस्ते व्युपधाने निरूपके । लिङ्गस्थे, सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्ववृद्धविशिका सटा सर्वसौभाग्यकारिका । आलिङ्गने सार्द्धसप्ते व्युपधाने निरूपके । सार्द्धलिङ्गस्थे, सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्वाष्टादशिका सटा सर्वभोगप्रदायिका । आलिङ्गने चाष्टहस्ते व्युपधाने निरूपके । चतुर्हस्ते, सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्वलिशतिका सटा सर्वकामार्त्तदायिनी । एवमष्टविधा सटाः समासेनोपदर्शिताः । आदिआदिदशाङ्गानां तेषां सम्पत्तिदायिका । कायां त्रिभिर्मिरेतासु विविधाकृतिकल्पनाः । सर्वभोजनिका सटा सर्वसाधनेन युज्यते । अष्टौ अष्टाभिः यस्यां सुसुतर्हस्तयुतानि च । श्रीसर्वमङ्गला नाम खट्वेण पुष्टिरीपतेः । इव यदा सङ्कटनां तदा सर्वजवाभिधा । यत्नां त्रिभिः सर्वसिद्धिर्विजया चाटनङ्गला ॥ एकैकहस्तहस्ता तं भवेत्तद्वन्त परम् । जयोऽथ मङ्गलं मेयान् चित्तकालं परोमहान् ॥ एकैकहस्तहस्ता तं मञ्जाना

मिति वक्ष्यम् । सा तद्वा सतिहस्ता च शिखरी विषये घणा । एकैकहस्तहस्ता तं तद्वा इत्यभिधीयते । यत्नां त्रिभिः समारम्भे रेखी चोदग कीर्तिता । आदित्यादिदशाङ्गानामाद्यान् कदम्ब क्रमात् । दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लभोऽप्युपद्रवः । अधोत्तर दशगुणा पादैकपरिचक्षितम् । प्रागादशिका कायां रागा रुक्मभीषता । चत्वारस्तौ च सर्वेषां भूपतीनां सुखावहा ” । भोजनते तं “सर्वलिशतिकां वावत्-कारम्भो भयनोदयोम् । सङ्गानामिति नामानि अष्टौ, एकैकहस्ताधिकारः । मङ्गला विजया पुष्टि यथा तदि-रुक्मावनम् । प्रचक्षता सर्वतोभङ्गा सङ्गानामाद्य-विदुः ” । उच्यते परागरेरङ्गिताया - त- “अष्टाभिः कार्त्तिकस्यैव योऽङ्गपिण्डोऽभिजायते । स चेत् सन्तो भवेत् सङ्गा प्रचक्षता सादतोऽन्यथा । सन्तो सर्वावस्यसि-र्विश्वे विषमास्पदम् । तस्मात् सङ्गाङ्गपिण्डोऽयं सन् कार्यं स स्मरिभिः ” । तस्या टोचगुणा यथा “सङ्गायां यो गुणोदोपोमानश्च परिकीर्तितम् । तेनैव सङ्गा काष्ठोत्तमैव गुणमावहेत् । अनेनैव विधानेन कार्यं वस्तुविधासम् । विना नौकासमं कार्यं सर्वत्रैवायनं गुह्यं युक्तिकम् । इहत्समङ्गिताया ७६ अ-तस्या कार्त्तिकेणैव शुभाशुभदायकत्वादिकं नामभेदास्तत्फलसङ्कोक्तं यथा “सर्वस्य सर्वकारं नञादुपयोगमेति शास्त्रविदाम् । रागां विषयेनोऽत शयनासनसङ्काशं यज्जे । अशनस्यन्दन-चन्दनहरिहरदाहतिन्दुकीयाश्च । काश्चर्ज्यजननपयक-याका वा शिशया च शुभा । अथनिजकानिलहृत्ति-प्रपातिता मधुविहङ्गकृतनिधयाः । चैत्यसङ्गानमधिलो-र्ध्वं शुक्लवस्त्रीनिवहाश्च । कष्टकिमो वा दे सुर्महानदी-सङ्गमोदवा मे च । सुरभवनजाश्च न शुभा ने चाप-रयाम्ब दक्षपतिताः । प्रतिविहङ्गनिर्निर्तशयनासनसेव-मात् कुचविनाश । आभिभवव्यवकनङ्गा भवन्मनसां च नैकविधाः । पूर्वस्मिन् यदि वा दाह भवेत्तत्परोक्ष-सारम्भे । यथारोहेतकिन्तु कुमारकः पुत्रपशुद तन् । शितकुसुमसत्तवारचक्षुस्तपश्चक्षुश्चरणाणि । मङ्गला-मन्त्रानि च हृदारम्भे शुभं ज्ञेयम् । सर्गाङ्गुल यवाटक-सुट्टरासक्तं तपै परित्यक्तम् । अङ्गुलस्य नृपाणां महती शय्या जयाय कृता । नवति सैव चक्षुः सादगङ्गीना लिपङ्कनीना च । नृपटलमन्त्रिभवनपतिपुरोदशं स-र्वयामङ्गलम् । अर्धशतोऽष्टागोन-विष्णुभ्यो निश-

कर्मणा पोक्तः । आयामन्त्रांशसमः पादोच्छ्रायः सकुञ्चि-
शिरा । यः सर्वः श्रीपण्यं पर्यङ्को निर्मितः स धन-
दाता । असनकतो रोगहरस्तन्दुकसारेण वित्तकरः ।
यः केवलशेषया विनिर्मितो वज्रविधेः स हृदिकरः ।
चन्दनमयो रिपुघ्नो धर्मयगोदीर्घजीवितकृत् । यः पद्म-
कपर्पङ्गुः स दीर्घमायुः श्रियः श्रुतः वित्तम् । कुरते,
शालेन कृतः कल्याणः शाकरचिन्तः । केवलचन्दनरचितः
काञ्चनगुप्तः विचित्ररत्नयुतः । अध्यासनपर्यङ्गः विषुधे-
रपि पूज्यते नृपति । अन्धेन सनायुक्ता न तन्दुकी
शिशया च शुभफलदा । न श्रीपणी न च देवदाण्डजो
न चायसनः । शुभदौ तु शाकशालौ परस्परं सयुतौ
पृथक् चैव । तेहत्-पृथक् प्रशस्तौ सहितौ च हरिद्रुक-
दस्तौ । सर्वः सन्दनरचितो न शुभः प्राणान् हिमस्ति
चाक्षतः । असनोऽन्यदारुसहितः क्षिप्रं दोषान् करोति
वह्नुः । आम्बस्यन्दनचन्दनवृक्षाणां स्यन्दनाच्छ्रमा
पादा । फलतरुणां शयनासनमिष्टफलं भवति सर्वेषां ।
गजदन्तः सर्वेषां प्रोक्ततद्वत्ता प्रशस्तते योगे । कार्योऽल-
ङ्कारविभिर्गजदन्तः न प्रशस्तेन । दन्तस्य मूलपरिधि द्वि-
रायतः प्रोज्झा कल्पयेच्छेष्टम् । अविक्कमनूपचराणां
न्यूनं गिरिवारिणां किञ्चित् । श्रीवत्सवर्जमानच्छत-
ध्वजचामराङ्गरूपेण । छेदे हृष्टे चरोगविजयवनहृदि-
सौख्यानि ॥ प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यायसौ प्रमद-
देशाग्निः । लोटे त्वलव्यपूर्वस्य भवति देशस्य सम्प्राप्तिः ।
स्त्रीरूपे स्त्रीवनाशो भृङ्गारेऽभ्यः स्थिते सुतोत्पत्तिः । कुम्भे न
निधिप्रापिष्यीताविन्न च दण्डेन । ककनासकपिभुजङ्गे-
वस्तुभिश्च व्याधयो रिपुवशस्यम् । गटप्रोलूकध्वाङ्गुर्ग्रेना-
करेषु जगत्तरुः । पाशेऽथ वा कबन्धे नृपस्य तुर्जा-
विपत् स्मृते रक्ते । कण्ठे शत्रावे कृष्णे दुर्गन्धे चागुभं
भवति । युक्तं समं सुगन्धः क्षिप्रं च शुभावहो भवे
च्छेदः । यशुभगुभच्छेदा ये शयनेष्वपि ते तथा फलदा ।
ईषायोगे दारुः गदग्निसाम्यं प्रशस्तमाचार्यैः । अपचव्यै-
कदिग्ग्रे भवति भयं भूतसंजनितम् । एकेनावाक्कि-
रसा भवति हि पादेन पादनैफल्यम् । हास्या न
जोयतेऽन्नं लिचतुर्भिः क्लेशवधन्वा । सुपिरेऽथ वा
विवर्णं सन्त्यो पादस्य शीर्षगे व्याधि । पादे कुम्भो यथ
सन्त्यो तस्मिन्नुदररोगः । कुम्भाघस्ताज्जङ्घा तत्र कृतो
जङ्घयो करोति भयम् । तस्याश्वाजारोऽथः क्षयकृद्-
व्यस्य तत्र कृतः । सुरदेशे यो सन्त्यः सुरिणां पीडा-

करः स निर्दिष्टः । ईषाशीर्षस्य त्रिभागसंख्यो भवेत्
शुभः । निष्कुटमथ कोलाञ्चः शूकरनयनः च वत्सनाभः
च । कालकमन्त्रदुःखकमिति कथितस्त्रिदशसङ्ख्येण ।
घटयत् सुपिरे मध्ये सदृष्टमास्ये च निष्कुटं विद्रुम् ।
निष्पावनापमात्रं नोल विद्रुं च कोलाञ्चम् । शूकर-
नयनं विषमं विवर्णमध्यर्धपर्वदीर्घं च । यामाधर्तं भिन्न
पर्वमिति वत्सनाभाख्यम् । कालककञ्जं क्षणं धुत्सुक-
मिति यद्वेदनिर्भिन्नम् । दारुसवर्णं विद्रुं न तथा
पापं सदृष्टम् । निष्कुटसञ्ज्ञे द्रव्यस्यस्तु कोलेक्षणे
कुलध्वसः । शस्त्रभयः शूकरके रोगभयं वत्सनाभाख्ये ।
कालकधुत्सुकसञ्ज्ञं कीटैर्विद्रुं च न शुभं विद्रुम् ।
सर्वं सन्त्योचुरः सर्वत्र न शोभनं दारुः । एकद्रुमेण
धन्यः हज्जद्वयनिर्मितः च धन्यतरम् । त्रिभिरात्मजहृदिकरं
चतुर्भिरर्थो यगस्याम्बुः । पञ्चयनस्ततिरचिते पञ्चत्वं
याति तत्र यः येते । पटसप्ताष्टरूपा काष्ठैर्वटिते
कुलयिनाथः ॥ ८०८० ॥

सुशुतोक्तेषु चतुर्दशेषु त्रयवन्धविशेषेषु खट्वाकारे २२वन्धभेदे
‘तत्र कोशदाभस्तस्तिङ्गात्वेक्षितप्रतोदीमण्डलस्यनिकायस-
कस्यट्वाचीमविवन्धवितानगोफसा पञ्चाङ्गो चेति चतुर्दश
वन्धविशेषाः । तेषां नामनिरेवःकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ।’

तस्य वन्धोपयोगस्तत्रैवोक्तो यथा “हनुशङ्खगण्डेषु खट्वाङ्गम्”
खट्वाका खट्वा-स्त्रार्थे क’आदाचायांशाम्” पा० या आत् ।

खट्वायाम् । अत्रार्थे कन् । २२वन्धखट्वायाम् । इत्याभावे
वा सुखः पक्षेऽतस्त्यम् । खट्वाका खट्वाकायत् ।

खट्वाङ्गं न० ६८० । (आटेरखर) १खट्वाङ्गभेदे तदाकारे
२शिवस्याङ्गभेदे । “खट्वाङ्गपरधारक” शिवस्त्य ।
“खट्वाङ्गं पट्टिगैः शूलैर्बाङ्गलैर्घर्मलैरलम्” काशीख०
२२वर्ण्ययस्ये त्वपभेदे ५० । “सुतः पञ्चजनादानोदयुमा-
निति विवृतः । दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विवृतः”
हरिव० १५ अ० । भागवते तु ६।६।२२ स्तो० “ततो दश-
रथस्तस्मात् पुत्रः सेडिविस्त्रितः । राजा विश्वसङ्गो यस्य
खट्वाङ्गप्रकवर्त्यभूतम्” इत्यनेन अन्यपुत्रतः तस्याभिहितता
कल्पभेदादविरोधः । प्रायश्चिनीयधाय्ये खट्वाङ्गाकृतौ
४पात्रभेदे न० “एककालं तु भुजजीव चरन् भैक्ष्यं स्वक-
र्मजत् । कपालपाणिः खट्वाङ्गो ब्रह्मचारी सदोद्यतः”
भा० शा० ३५ अ० । “खट्वाङ्गो चोरयासाय” मनुः ।

खट्वाङ्गधर ५० खट्वाङ्ग धरति ४-अक्ष । शिवे । भृ-क्रिप ।
खट्वाङ्गभृदपि तत्रार्थः । २खट्वाङ्गवारिणि त्रि० ।

खडाङ्गमुद्रा स्त्री तन्मोक्षे सद्भाभेदे तत्त्वज्ञानं यथा
“पञ्चकुल्योदधिष्वस्य मित्रिताहूँससताः । खडाङ्गमुद्रा-
विख्याता देवस्य सुप्रिया कता” इत्यादि ।

खट्टाङ्गवन न० नियमः । यन्मभेदे “अहं हि खडाङ्गने
गारदेन समागत” इति ७६ अ० ।

खट्टाङ्गुलं लि० खडाङ्ग+आङ्गुलं अन्तर्गतविषये द्वितीयान्त-
ज्ञानेन नित्यसमासः निन्दायाम् । जाल्मे सि० कौ० ।
प्रह्लादि० अन्तोदात्तताऽस्य । “उतस्त्व पात्रेसमितं खडा-
ङ्गं प्रसादवान्” भट्टि० । “खडाङ्गं उतपथप्रस्थितः”
जयमङ्गला । तेन २ तत्पार्थे च ।

खड मन्थने भञ्जने च भ्रा० आत्म० इदित् सक० सेट् । अण्डते
अखण्डितः । अखण्डे खण्डन खण्ड अखण्डितः ।

खड भेदने चुरा० उभ० सक० सेट् । खाडयति त अघोषकृत् त
खाडयाम् वभूव आस चकार चक्रे । अण्डयन् ।

खड न० खड अच् । १७ अ० भेदे (खड) २ पानकभेदे, पु० जेदि-
तञ्च पानक वैद्यके प्रसिद्धम् तत्करणप्रकारः वैद्यान्त्रेय
यथाहं सुश्रुतः “खडा खडयामवय खाडय पानकानि
च । एषमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः”
स च भोजनकाले प्रसारमात्रे मेयो यथोक्तं सुश्रुते
“स्त्रक्तानि च खडाश्चैव सर्वगैलेषु दापयेत्” । खड+
चातुरार्याभिनयामपि मत्तम् मस्य व । खडवत् खडस-
न्निकटदेगादौ लि० स्त्रिया डीप् । १७ अ० भेदे पु० तस्य
गोत्रापत्यम् अन्ता० फञ् । खाडायन तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री०

खडक न० खड+अन्ताया कन् । स्थाणौ “स्थाणु खडक-
सृच्यते” कात्या० श्रौ० १४।१।२ ख० व्याख्यायां कर्क० ।

खडकी स्त्री खडक् इत्यव्यक्तञ् कर्ताति क-वा० ड गौ-
डीप् । पल्लवारे (खडकि) । स्त्रार्थे क ह्रस्व । खड-
क्षिका तत्पार्थे हारा० ।

खडतु पु० खड+अत् । बाहुजङ्घातरणे सच्चिप्रसारः ।

खडयवागू स्त्री खडपङ्गा ययागू । पानकभेदे खडगन्धे
विद्यति “खडयूपयवागूपु पिप्पल्याद्योव योजयेत्” सुश्रुतः ।

खडयूप पु० “तत्रा कपित्थचाङ्गेरीमरिचाज्जिचिल्लकै ।
सुपक खडयूपोऽयमय चाञ्चलिकोऽपरः” चक्रदत्तोक्ते
पक्रतकभेदे ।

खडिकं लि० खडमन्थस्य ठन् । अडयुते । तत सुतङ्गमा०
अतरथ्याम् इज् । खाडिकं तत्सन्निकटदेगादौ लि० ।

खडी स्त्री खड-अच् गौ० डीप् । खडिकायाम् शब्दः ।
लैव क ह्रस्व । खडिका तत्पार्थे ।

खडु स्त्री खड-क- । अतथ्यायां सच्चिप्रसारः ।

खडूर नि० खडमन्थस्य वा० अरच् । अडयुते । “खडूरे
अत्रिषड्कमा अर्षिकां सर्वपाणिनीम्” अथर्व० ११।६।६ ।

तत गुभा० अपत्ये ढक् । खाडूरेय तदपत्ये पु स्त्री०
खडोन्मत्ता स्त्री खडेन उन्मत्ता । खडटङ्गोन्मत्तायाम् । ततः

गुभा० अपत्ये ढक् । खाडोन्मत्तेय तदपत्ये पु स्त्री० ।

खड्ग खड-भेदने गन् । अशिष्टे ५१।४० दर्शितलक्षणके
छौहदिमये । प्रहरणाक्रमेदे । “न हि अङ्गो विमानाति-
कर्मकार खकारणम्” उद्भट (आर्) इति ख्याते २ पदार्थे

१ गण्डकशब्दे ४ गण्डके (गायडार) पु स्त्री० । ५ नुभेदे
पु० जेदि० ६ खोरनामगन्धद्रव्यं पु० राज० न० । खड्ग-

स्योत्पत्तिः शब्दकल्पद्रुमे ब्रह्मयन्त्राभिनत उक्ता तत्-
प्रमाणस्य मूलमध्यम् । तस्य चालने गतिभेदस्तयोदशविध

महाभारते उक्तो यथा “मण्डलाकारतः खड्गभ्रामण
भ्रान्तः १ सृच्यते । तदेव बाहुसुदस्य कृतसुदभ्रान्तः २ सीरि-

तम् । भ्रामणं खस्य परितः खड्गस्याविद्धः ३ सृच्यते ।
परप्रयुक्तशक्तस्य पारस्पर्यमिदं ४ त्रयम् । यत्पराक्रमणा-

र्याय गमनन्ताप्रुतः ५ ततम् । खड्गस्याप्येष तद्देहस्यार्धमं
प्रसृतः ६ ततम् । बद्धयित्वा रिपौ यस्त्वपातनं गदित

खतम् ७ । परिहृतं ७ भवेच्छत्रोर्ध्वमदक्षिणतो गतिः ।
पश्चात् यदापसरणं निवृत्तं पश्चाच्चलते । अन्त्योन्म

ताडनं माहुः सम्पातः ८ सभयोरपि । आधिक्यमात्मनो
यत् तत्सुसुदीर्घं ९ सुदीरितम् । अङ्गमत्यङ्गदेशेषु भ्रामण

भारतः ११ कृतम् । विचित्रखड्गसङ्घारदर्शनं कौशिकः १२
खतम् । निनीय चर्मनिक्षेपो यदसौ सान्त्वतः १३ हि तत्

वज्रपुराणे खड्गचर्मयुक्ते हातिं गत्स्यानान्युक्तानि यथा
“भ्रान्तसुदभ्रान्तमाविद्धमाप्रुतं विवृतं खतम् । सम्पात

सुसुदीर्घं १४ येन पात-मयाकुलम् । उद्धूतमवधूतञ्च सव्य
दक्षिणमेव च । अनालक्षितविस्फोटौ करावेन्दु महा-

सुखौ । विकरालनिपातो च विभीषणभयानकौ ।
समपातः १५ ततोयागपादपादार्धधारणम् । प्रत्यालीढमथा-

लीढं यदाह्वलितं तथा । इति हातिं शतो ज्ञेया
खड्गचर्मविधौ १६ त्रये” । गण्डकद्रुपखड्गस्य पञ्चनखत्वेऽपि

अक्षप्रतापाहं भन्तुः “आविध शल्यक गोधां खड्गकूर्मशर-
काया । भक्ष्यान् पञ्चनखेल्लङ्क” । अस्य मासस्य त्राडे

प्रथमाहं भन्तुः “काशशाकं महाशल्कं खड्ग-
खौहामिषं मधु । आनन्त्यायैव कल्पन्ते सुगन्धानि च

सर्वशः” । “प्रायोविषाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गान् खड्ग-
शरान्” ।

वकार नृपतिर्निमित्तैः सुरमैः” रघुवंशमहाकाव्य ।
 खड्गिषेत् स्त्री खड्गिणी घेम् जातितात् युवतिपोटेलादि
 कर्म० पूर्वनिपातः पुं० वच् । गणकजातिधेन्वाम् ।
 “खड्गिषेत्कामां त्वासपरिभ्रष्टपोतान्पिप्थीनाम्” काद० ।
 खड्गिन् पुंस्त्री खड्गः तदाकारः शङ्खमस्त्यस्य इति । गणके
 “एतत् खड्गिकलकीडितम्” काद० । स च सुश्रुते
 आनूपवर्गे कूचचरतयोक्तः यथा “तत्र गजगवयमहिष-
 वरुचमरुधर रोहितवराहखड्गिगोकर्णमासपुष्कोन्द्र-
 व्यङ्गुरगवयमभ्यतय कूचचराः पशवः” । तन्मासपुष्पा-
 क्षलोक्ता यथा “कफज्जं खड्गपिथितं कपायमनिला-
 पङ्कजम् । पित्तं पित्तप्रमायुष्यं बहुमूलं विरूपाक्षम् ।
 स्निग्धं जीर्णं रसविधारके त्रि० । शमज्जयोपे पुं०
 शब्दचि० । ४ महादेवे पुं० ५ अयनी शतश्री खड्गी
 पङ्कगी चाबुधो महात्” भा० आनु० १७ शिवसहस्र
 नामोक्ती [खड्गाकारपत्रके जताभेदे शब्दच० ।
 खड्गिमार पुं० खड्गिनं सारयति स्त-विच्-व्यञ् उप० स० ।
 खड्गीक न० खड्गो तत्कर्मणि कुशलं वा० दे० । दावे शब्द-
 रता० । तस्य खड्गकारित्वात् तथात्वम् ।
 खण्ड पुं० खडि-वञ् । भेदे “खण्डं खण्डं ययुर्वना”
 देवीमाहात्म्यम् । २ विडम्बणे, ३५ विकारभेदे
 (खंड) न० राजनि० । खण्डं गुष्पां रघुशब्दे ८१० पुं०
 उक्ताः । “यत् खण्डं न खण्डं सादासहजसोदक्षमे नैव० ।
 कर्मणि वञ् । ६ एकदेशे पुं० न० अमरः । “ताराधिप-
 खण्डधारी” कुमा० काशीखण्डः केदारखण्ड इत्यादि ।
 ७ नविदोषभेदे भेदि० । कर्मणि वञ् । ८ खण्डते त्रि०
 “खण्डायौषधितर्जितौ” अतिः “न खण्डे खण्डमिष्यते”
 अतिः ततः पूया० भावे इमनिच् । खण्डमन् खण्ड-
 भावे पुं० । उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । खण्डीय खण्ड
 सञ्ज्ञकदेशादौ त्रि० ।
 खण्डक पुं० खण्डेन निर्दिष्टादि खण्ड+खट्वा० क । खण्ड
 नि र्भते सिताखण्डे शर्कराभेदे राजनि० । खण्ड
 यति खडि-एवुल् । २ भेदेके त्रि० । [त्रिका० ।
 खण्डकया स्त्री० खण्डः खण्डिता कृष्ण । सत्यकथायाम्
 खण्डकर्ण पुं० खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य । (शकरकन्द)
 आसुभेदे । हेमच० ।
 खण्डकायलोह पुं० चक्रदत्तोक्ते खण्डपकसौ भेदरूपे
 औषधभेदे तद्वर्णं यथा
 “यतावरीष्मिषरहाडपधुतिभावसाः । तावन्मूली च

गायत्री त्रिफलायास्तत्रस्तथा । भार्गी पङ्कजमूलञ्च पृथक्
 पञ्च पलानि च । कलद्रोणे विषक्रव्यमष्टमाशयशेषितम् ।
 दिव्यौषधहतस्यापि सौमिकेन हतस्य वा । परहा-
 दयकं देयं रक्तसौहस्यं चूर्णितम् । खण्डतुल्यं एत
 देयं पलपोद्गृहिकं बुधैः । पचेत् तापमये पात्रे शुष्क-
 याको ययामतम् । प्रस्थात्वं मधुनो देयं शुभाशुक्लसूत्रं
 त्वचम् । शङ्खी विडङ्गं कणा च शुष्कप्रजाजीपलं
 पलम् । त्रिफला धान्यक पलं हृत्पत्रं मरिचकेशरम् ।
 चूर्णं दत्त्वा समधितं क्षिण्वे भाण्डे मिधापयेत् ।
 यथाकालं प्रयुज्जीत विडालमदकं ततः । गव्यक्षीरातु-
 पानञ्च सेव्यं मांसरस पयः । शुद्धघ्रातुपानानि क्षिण्वं
 मांसादिहं हणम् । रक्तपित्तं चयं कासं पित्तप्लव
 विषेपतः । वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वनिं क्षणम् ।
 श्वयम् पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं श्लीहोदरनथा । आनाकं
 रक्तसंसाधं चाक्षपित्तं निहन्ति च । चाक्षुष्यं दृग्जघ
 हृष्यं मातुल्यं प्रीतिवर्द्धनम् । आरोग्यपुलकं चैव
 कामान्निबलवर्द्धनम् । श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं
 प्रकीर्तितम् । छागं पारावतं मांसं तित्तिरि० क्रकरा
 शशा० । कुरङ्गा० कणसाराय तेषां मांसानि योजयेत् ।
 नारिकेलपयपानं सुनिपन्नकशस्तुक्म् । शुष्कमूलक-
 जीराख्यं पटोलं दृढतीक्ष्णम् । फलं याताकुपलायं
 खर्जूरं खाड दाडिमम् । ककारपूर्वकं यच्च मांससूतनूप-
 सन्धवम् । वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्या प्रकुर्वता ।
 ओजान्तरवदत्तापि पुटनादिक्रियेयते” । [आसुभेदेशब्दच० ।
 खण्डकालु पुं० खण्ड इव कायतिकै-क कर्म० । (शकरकन्द)
 खण्डकाव्य न० “खण्डकाव्यं भवेत् काव्यसैकदेशात्तुसारि
 च” सा० द० उक्ते काव्यभेदे तच्च महाकाव्यस्य अष्टाधिक-
 सर्गताया ततो ल्यूनसर्गात्मकं यथा मेघदूतादि ।
 खण्डकुष्माण्डक पुं० खण्डेन पक्वं कुष्माण्डमत्र
 कप् । कुष्माण्डरसायनशब्दे १०५ पुं० चक्रदत्तोक्त
 लक्षणे औषधभेदे ।
 खण्डखर्जूर न० खण्डेन पक्वं खर्जूरम् । खण्डपके १ ख-
 र्जूरफले । खण्ड इव खाड खर्जूरम् । २ खाडखर्जूरे च
 खण्डज पुं० खण्ड इव जायते जन-ड । यवाशर्करायां
 शुष्कभेदे राजनि० ।
 खण्डजीवज पुं० खण्डज उद्भवोऽस्य तस्याम् जायते
 जन-ड । यवाशर्करारचिते खण्डभेदे राजनि० ।
 खण्डताल पुं० “द्रुतमेकं भेदेयम् खण्डतालं” उ उच्यते

अपरं नियतं विना^१ इत्युक्तञ्चये एकतावस्थे संगीतौ
तालभेदे (एकताला) संगीतदाभो ।

खण्डधारा स्त्री खण्डे एकदेशे धारा यस्या । कर्त्तव्याम्
(कातारो) अक्षभेदे शब्दमाला ।

खण्डन न० पु० खडि-भावे ख्युट् । १भेदने, २छेदने, ३नि-
राकरणे च । “अरसस्य रसखण्डनवर्जितम्” “दर्शनेन-
कतखण्डनव्ययम्” रघु । भावे युच् । तत्रार्थे स्त्री
शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्त^२ श्रीहर्षखण्डनम् ।
खडि-करण ल्यु । परमतादिनिराकरणे ५ शास्त्रभेदे यथा
श्रीहर्षखण्डनमिरोमणिपदार्थखण्डनम् । “पठ खण्ड-
नखण्डस्याद्यसंज्ञकचोदयमे” मैत्र० कर्त्तरि ल्यु । ६ खण्डके
त्रि० “अरगरसखण्डनम् मम मिरसिमखण्डनम्” गीतगो०

खण्डनखण्डखाद्य न० खण्डन पदार्थस्य निर्वचनीयता-
निराकरणं खाद्यम् खण्ड इव । श्रीहर्षप्रणीते
कर्मपदार्थानाम् निर्वचनीयताप्रतिपादके चतुःपरखण्ड-
टात्मके पञ्चभेदे तत्र प्रथमपरिच्छेदे प्रभाषतदाभास
निर्वचनखण्डनम् । द्वितीये हेत्वाभासनिघ्नस्थाननिर्व-
चनखण्डनम् । तृतीये सर्वनामार्थनिर्वचनखण्डनम् ।
चतुर्थे भावाभासविशेषवत्तादिपदार्थानां निर्वचनखण्डनम्
खण्डपरशु पु० खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य । १मिमे
ततोऽन्वतत्परशुके २जामदग्नौ च देदि० “येनैव खण्ड-
परशुर्भगवान् प्रचण्डं यण्डीपत्रिच्छिभुवमेपुशुर, प्रच्छुट्”
वीरच० श्विष्णी “दुधन्वा खण्डपरशु” पितृसं० ।

“गत्तूणा खण्डनात्खण्ड परशुरस्य जामदग्न्याकृतेरिति” भा०

खण्डपाल पु० खण्ड पालयत स्वशिल्पसाधनतया पात्रि-
ण्युज् । गुडविकारनिर्घातरि जिह्मिभेदे (मयरा)

खण्डप्रनय पु० खण्डस्य भूमादिखण्डस्य प्रनय । चतुर्गु-
सहस्ररूपब्राह्मणदिगावसाने भूमादिखण्ड लयाधारे
कावभेदे “द्वित्रिंशेरेङ्गि भुव समन्तात् स्याद्यो-
ज्य भूभवभूतपृथ्वी । ब्राह्मे लये योजनमात्रद्वये-
नार्धो भुव प्राकृतिकेऽखलाया” सि० शि० । “आव
लयो नाम भूतविभाष । प्रत्यङ्मत्पद्यते । स
देन दिन उच्यते । यो ब्रह्मदिगान्ते चतुर्गु-
सहस्रावसाने लोकलयस्य सहराः स ब्राह्मणाय
उच्यते । तत्राक्षीणपुच्छपापा एव लोका कालयगेन
ब्रह्मरीरं प्रविशन्ति । तत्र सुखं ब्राह्मणाः, बाह्यं
नर क्षत्रिया, ऊरुद्वय वैश्याः, पादद्वय शूद्रा ।
ततो निशावशाने पुनर्ब्रह्मण सृष्टिं चिन्तयतो हस्ताद-

स्थानेभ्यः कर्मपुटान्नरत्नादुद्ग्राह्याण्युत्सृत एव नि र-
रन्ति । तस्मिन् प्रलये भुयो योजनमात्रद्वयेविचरयो
माखिलाया” प्रमि० ।

खण्डप्रलयप्रकारस्य हरिश्च० १६८ । १६८च० उक्तो यथा
“द्वय द्वादशसाहस्रं यदेतद्युगस्यच्यते । तदेकसप्ततशुश्रु-
मन्मन्तरमिहोच्यते । - एतच्चतुर्दशयुगमहर्षिर्ब्रह्मिहो-
च्यते । ततोऽह्नि गते तस्मात् सर्वप्राप्तेव देहिनाम् ।
शरीरनिर्घृतिस्तुके रूद्र संहारमुद्दिमान् । देवतानाञ्च
सर्वेषां ब्राह्मणानां महीपते । । देवतानां दानवानाञ्च यक्ष-
किन्नररक्षसां । देवर्षीणां ब्रह्मर्षीणां तथा राजर्षी-
णां पितॄणां । गन्धर्वाणामप्सरसां भुजगानां तथैव च ।
पर्वतानां नदीनाञ्च पशूनाञ्चैव भारत । । तिर्यग्योनि-
गतानाञ्च सत्त्वानां क्रमरीणां तथा । महाभूतपतिर्देवः
पञ्च भूतानि भूतकृत् । जगत्स्य हरिणाद्यैः कुरुते वैश्वं
महत् । भूत्वा ह्ययं चक्षुषी चाददाति भूत्वा वायु
सहरन् प्राणिजातम् । भूत्वा वज्रिर्निर्हन् सर्वलोकान्
सेवो भूत्वा भूय एवाभ्यवर्षत् १६८ख० । वैश्वामायन उवाच ।
भूत्वा नारायणो योगो सप्तसूर्त्तार्थिभावक । गभस्त्रिभि
प्रदीप्राग्निं सगोपयति सागरान् । पीत्याऽर्णवाञ्च वै सर्गं
नदी । कृपाञ्च सर्वज्ञः । पर्वतानाञ्च सन्निल सर्वमादाय
रश्मिभिः । भित्त्वा सहस्रशङ्खैव महीं गत्वा रक्ता-
तलम् । रसातलगतं कृतस्त्रं पिबते रससुप्तनम् । अप्स
सृजन् क्रीदमन्यद्वाति प्राणिनां भुवम् । तत् सर्वं
भरविन्दाच्च वादके पुरुषोत्तमः । वायुञ्च बलवान् भूत्वा
स विधूयाच्छिलं जलम् । प्राणोद्दयं सुराणाञ्च वायुना
कुरुते हरिः । ततो देवगणां च सर्वप्राप्तेव देहि-
नाम् । ये चेन्द्रियमग्नाः सर्वे ये चाभ्ये भूतसन्तवा ।
तथा प्राणं शरीरञ्च पृथिवीमाश्रिता गुणा । जिह्वा
रसञ्च श्रोत्रं चक्षुः सन्निता सन्निता गुणा । रूपं चक्षु-
र्विपाकञ्च ज्योतिरेवाश्रिता गुणा । स्पर्शं प्राणञ्च चेष्टा
च ध्वनं मन्त्रिता गुणा । परमेष्ठिनकेतै वै हृषीकेशं
समाश्रिता । ततो गगयता तत्र रश्मिभिः परिपा-
रिता । वायुना जयमाणाञ्च रूपान्योऽन्धसमाश्रिता ।
तेषां सङ्घर्षजैर्भूत पापकं शतधा ज्वलन् । अदह-
द्भिस्त्रिजान् लोकाञ्च सवर्त्तकोऽनघः । स पर्वतान्
द्रुमन् चतुर्लमां सतामक्षीकृपाणि च । पिमानां च
च दिव्यानि पुराणि विविधानि च । आन्तरिक्षं तथा
पुण्ड्रान् दिव्यान्वायव्यानि च । यानि आश्रयशीयानि

असदीये चखाद । मनिखदति । “तथाखदन्निःसरण-
यङ्गयति तथा निखयति” शत० ब्रा० १।७।४।१० अस्तनर-
त्तादस्थिरमगादपञ्चम्” भाष्यम् ।

खद पु० खद-बा० भावे अप् । स्थिरत्वे । तस्य हिनादि
गपादि० यत् । खद्य स्थिरत्वहिने ति० । खद्यपत्नी ।
खदिका स्त्री खे आकाशे दीयते दो-खण्डते घञर्थे क
टाप् तत सञ्चार्या कन् । जाजेपु त्रिका० तेषां भर्ज-
नपात्वात् ऊर्जाकाशे एव स्फोटनात् तथात्वम् ।

खदिर पु० खद-किरच् । (खर) ख्याते इक्षुभेदे तस्य
शारे स्थिरत्वान्त्वात् । २ इन्द्रे त्रिका० यत्तु हिंसकत्वात्
तथात्वम् । खे आकाशे दीयते इटापूर्सकारिभिर्यतः
ट-उपादाने किरच् । इक्षुभे मेदि० । इटापूर्सकारि-
भिर्हि चन्द्रमण्डलात् आरब्धाः खदेहिदारे आकाशे
पतताम् तस्य तथात्वम् अवरोरुग्रं ४४० पु० विदति
खदिर इक्षुभेदपर्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा
“खदिरो रक्तसारस गायत्री दन्तवाचम । कण्टकी
बालपत्रस्य बहुगल्यश्च यश्चियः । खदिर शीतलो दन्त्यः
कण्डूकासारश्चिप्रणुत् । त्रिक्तः कपायो मेदोद्गः कवि-
मेहृज्वरघ्नवान् । श्वित्रयोयामपि साक्षपाण्डु कुष्ठकफान्
हरेत् । खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमयत्कृकः ।
कदरो विषदो वण्यो मुखरोगकफाक्षजित् । हरिमेदी
विट्खदिरः काष्ठस्तम्बोऽरिमेदनः । हरिमेदः कपायोऽन्यो
सुखदन्तगदाक्षजित् । इति कण्डूविषलेखनमिजुव
विषप्रणान्” खदिरसार्द्धविधानं सुश्रुते उक्तं यथा
“अतः खदिरविधानस्य देव्याम् । प्रशुद्धेशजातमनुपकृत
मध्यमयसं खदिर परितः खानयित्वा मध्यममूल
क्षिप्त्वा योमयं कुम्भं तस्मिन् नरे निदध्याद्यथा रस-
प्राप्त्यसमर्थो भवति । ततस्त गोमयमृदापक्षिप्तमवकीर्य-
न्मैर्गोमयमिश्रैरादीपयेत् । यथास्य दद्यामानस्य रसो
द्वयव्यधस्ताद्यदा जानीयात्तु पूर्णं भाजनमित्यथैव सुश्रुत्य
परिष्ठाप्य रसमन्यस्मिन् पात्रे निधायानुगुप्तं निदध्यात्
ततो यथायोगं मात्रामामलकरसमधुसर्पिभिः सहज्योप
युञ्जीत जीर्णे भक्ष्यातकविधानमदाहार परिहारश्च ।
प्रस्थे चोपयुक्ते शतं यथायामायुषोऽभिष्टुभिर्वति ॥
खदिरसारसुखासुदकद्रोणे विपाथ्य योऽग्रागार्धशमव-
तायानुगुप्तं निदध्यात् तमामलकरसमधुसर्पिभिः सह-
ज्योपयुञ्जीत । एष एव सर्वद्वेषघातेषु कलः । खदिर-
सारचूर्णतुला खदिरसारकायसिद्धिमायिकं वा सर्पिः ।

सेवेत खदिरसारकायसिद्धिमायिकं वा सर्पिः । अमृत
वल्लीखरसं कायं वा प्रातःप्रातरुपसेवेत तसिद्धिं वा
सर्पिः अपराह्णे सप्तर्षिष्करोदनमामलकरसमधुसं भुञ्जी-
तेषां भावस्यपुण्यं सर्वद्वेषैर्विमुक्तम्” इति ।

“अथ तस्य भक्ष्यातकतेनामलकरसर्पिषा द्रोणं शालसार-
टिकपायस्य च त्रिफलातिक्कटककफहमज्जपिक्कफक-
सारचिन्ताकर्णपङ्कज हरिद्राहयतिक्कनीन्द्रयवपट्टीमधुका-
तिविपायसाञ्जनप्रियङ्गुनां च त्रिकान् भागांस्तानेकध्व
स्त्रोहापाकविधानेन पचेत् तत्सुषुप्तिसिद्धमवतार्य परित्वा-
भ्यातुगुप्तं निदध्यात् तत उपसङ्गज शरीरं प्रातः प्रातः
ख्याव पाणिगुक्तिमात्रं शीघ्रेण प्रतिशङ्खज्योपयुञ्जीत
जीर्णे सुशुप्तमामलकरसमधुसं सर्पिषा खदिरोदक
सिद्धं खदोदनमत्रोपात् खदिरोदकसेवीन्नेवं द्रोणस्य-
पुण्यं सर्वद्वेषैर्विमुक्तं सुश्रुतम् अतिमान् वर्षयताशु-
रोगो भवति” । खदिरस्य सोतुपत्तिः श्रूयते । “प्रजा-
पतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरे खदित्तमभिवर्त” इत्युपक्रम्य
“अस्मिन् एषास्य खदिरः समभवत् तस्मात् स दाहसो
बलवारोदाहश्चमिव क्षप्ति तेनैवेन तद्रूपेण समर्हवति
अन्तरे वैष्णो भवन्ति बाह्ये खदिरा अन्तरे हि मज्जानो
बाह्यान्वस्यीनि” शत० ब्रा० १।१।४।६ “विना खदिर-
सारेण हारेण हरिचोदकम् । नाधरे जायते रागो-
मरुतरागः पशोधरे” उद्धटः । खदिरस्य विकारः अच् ।
खदिर खदिरस्यजाते ति० । “खदिरे पशु रज्ज्वाति
खदिरे वीर्यकामस्य रूपं कुर्वीत” इति । स्त्रिया ङीप् ।
“अर्कः पञ्चाशः खदिरस्यपामनोऽपि पित्तवः । उदुम्बर
शमी द्रुवां कुशाश्च समिव क्रमात्” याज्ञ० उक्ते तस्य
स्वार्थपक्षमिच्छम् । “अभावे खदिरविलसरोहितकान्”
“खदिरामावे सोमरतरान्” । आत्मा ६।१।६।१०।
पञ्चाशामावे खदिरादीन् रूपान् कुर्वीत सोमयोगे खदिर
एव सुख्य । तदभावे विस्वादि इति भेदः । ४ कवि
भेदे च तस्य गोलापञ्चम् अथादि० कञ् । खदि-
रायस्य तद्गोलापञ्चे पुञ्जी० । ततः कञ्प्रादि० अस्त-
रर्थां क । खदिरक तसिद्धसादौ ति० । खदिरोविद्यते
ऽस्य मत्तम् मस्य च अजिरा० न पूर्वदोषे । खदिरवत्
खदिरयुते ति० स्त्रिया ङीप् खदिरवती नदीभेदे स्त्री
“अनोऽवत्वा” पा० अस्यानोदासता । खदिरात् परव-
नशब्दस्य असंघायापि अत्य खदिरवत्त्वम् । खदिरस्य
पाकः पोष्ठा० कृष्णश्च । खदिरकञ्च तत्पक्षे पु० । तत

उत्करादि चतुरर्थ्याम् । खदिरीय तत्समिहृददेशादौ
 लि० । वराहा० चतुरर्थ्यां कङ् । खादिरक तन्निर्दिष्टादौ लि०
 खदिरपत्रिका स्त्री खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप्
 कापि अत इत्थम् । १ अरिखदिरे २ खज्जालुलतायाश्च
 राजनि० कवभावे ङीप् । ख दरपत्नी खज्जालुलतायां
 स्त्री ङटा० । [“विना खदिरसारेण” उद्भट० ।
 खदिरसार पु० इत० । खदिरद्रुमस्य निर्यासजे सारे (खपर)
 खदिरा स्त्री खदिरं तत्पत्ताकागोऽस्यस्याः पत्रे अच् ।
 खज्जालुलतायाम् राजनि० ।
 खदिरिका स्त्री खदिरः खदिररससमरसोऽस्यस्याः ङु ।
 १ साक्षायां तस्या हि खदिरत्वनिर्णयसम्भवात् तथात्वम् ।
 २ खज्जालुलतायां च राजनि० ।
 खदिरी स्त्री खद-किरच् गौरा० ङीप् । खज्जालुलतायाम्
 शाकभेदे, (हाडजोडा) २ लतायाश्च ङटा० । [रत्नमा०
 खदिरीपम न० खदिर उपमा यस्य । (कांटायावत्ता) द्रुमभेदे
 खदूरक लि० खद-वा० ऊरच् संज्ञायां कन् । अग्निभेदे ।
 ततः शिवा० अपवादादौ अच् । खादूरक तदपत्तादौ ।
 खदूरवासिनी स्त्री आकाशे दूरे वसति वस-णिनि ङीप् ।
 बुद्धयन्तिभेदे तिका० ।
 खद्यपत्रो स्त्री खद्यै सैर्ये हितं गगा० यत्, खद्यं पत्रमस्य
 गौरा० ङीप् । खदिरे राजवृक्षम् ।
 खद्योत पु० खे द्योतते द्युत-अच् । १ कीटभेदे (जोनाकी-
 पोका) “खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विष्णयान्तितम्”
 भा० व० १२२ अ० । “खद्योतालीविलसितनिर्भा विद्यु-
 इन्द्रवदितुं” मेघदू० । खं द्योतयति द्यु न णिच्-
 अच् उप० ङ० । २ खद्यै ङटाघर० ।
 खद्योतक पु० खद्योत इव कायति कै-क । १ फलविषे
 इत्यभेदे सुष्ठु० । “कुसुमतीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भ क-
 कोटकरेणुखद्योतकचर्मरीमगन्धासर्पवातिनन्दनसारपा-
 कानीति द्वादश फलविषाणि” । २ खद्यै पु० । [ङटा० ।
 खद्योतन पु० खमाकाशं द्योतयति द्यु न-णिच्-ल्यु । खद्यै
 खधूप पु० खमाकाशं धूपयति धूप-अण् उप० ङ० । खे धूप
 इव वा । आकाशगामिनि अस्मिन्निष्ठायुक्ते (हाउर)
 इति ख्याते पदार्थे “ससुचुः खधूपान” भट्टि० ।
 खन विदारे भा० उभ० सक० षेठ । खनति ते-व्यसानीत्-व्यस-
 नीत् अस्मिन् खानात्-खन्यात् । चखान चखत् चखो,
 खातम् अखितं खेयम् । खनिता । खनित्वा-खात्वा खान ।
 अखितम् । खनन् खनमानः । खायते ख न्यते खनिः खनकः ।

“इमां खनास्योपधिम्” अ० १०/१४५/२१ । “अभि-
 रसि नार्यसि त्वया प्रयमग्निं शक्तेम खनिस्तम्” यजु० १०
 “त्वा गन्धर्वं अखमन्” यजु० १२, ६८ । “यथा खनन्
 खनित्वेण नरोवार्थं धिगच्छति” मनुः । “अगस्त्यः खन-
 मानः खनित्वैः” अ० १, १७६ ।

प्रभि+आभिमुख्येन सर्वतश्च खनने । “यो ह्रीहाभिखनेदप
 एषाभिपिन्देत्” शत० मा० ११, १, ६, १६ ।

अव+अव+खनने । अवखनति अपखतः ।

आ+अमन्तात् खनने आखरः आखनः आखु ।

उद्+उत्पाटने “फलैः संयुज्यं यमासुस्तुखातप्रतिरोमिता”
 (कजमाः) । “त्याजितैः फलसुत्खातैर्भग्नैश्च बद्धवा नृपैः”

“यद्गानुत्थाय तरसात्तुखातलोकलयकण्टकोऽपि” रघु ।
 नि+निधाने सक० “निचखान जयजयम्” पञ्च-
 धाया निचखत् । “खटादशद्वीपनिखातयूपः” रघु ।
 “विषादशङ्कुश्च मतौ निचखे” भट्टि० ।

निस्+निर्+निष्क्रामणे “सुस्रश्चिरखनं स्तोच्छाभि-
 रश्चिभिः” शत० मा० ७/५१/२/५२ ।

परि+परितः खनने परिखा उत्पाटने च “कण्टकिनीरि-
 णस्तु समलान् परिखाद्याद्वासयेदपामार्गम् आश्व० २/७/५
 वि+विशेषेण खनने । “यत्ते भूमि विखनानि क्षिप्तं तदपि-
 रोहस” अथ० १२/१/१५ ।

खनक पु० खन-वृन् । १ मृषिके, २ सन्निचौरे च । ३ भूमिदारके
 (कोडा) लि० हेम० “विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः
 कुशलोऽयम्” भा० आ० १४७ अ० । ४ खखाद्युत्-
 पत्तिस्थाने आकरे भेदि० । “पुरी समन्ताद्विहिता सप-
 ताका सतीरणा । सचक्रा सङ्गडा चैव सयन्त्रखगका
 तथा” भा० व० १५ अ० ।

खन(मा)पान अनुर्वस्ये क्षतियभेदे “खन(मा)पानोऽङ्गदो-
 लज्ञे तस्माद्वितयस्ततः” भाग० ६/२२/३ ।

खनयित्री स्त्री खन-णिच्-नि० दृष्टप्रभाव तच् ङीप् ।
 (खुली) इति ख्याते अस्तभेदे सा च जिगीयुषा यात्रा-
 यामये चालनीया यथाह नारदपञ्चरात्रे “खनयित्री
 शुभा यात्रा जयार्थं युद्धकाङ्क्षिभिः । पञ्चवर्षं शुक्युता
 चालनीया पुर स्थिता”

खनित्र न० खन-इत् । (खोला) अस्तभेदे । “यथा खनन्
 खनित्वेण नरोवार्थं धिगच्छति” मनुः । स्वार्थे ङ
 तत्पार्थे हारा० ।

ख(नि)नी स्त्री खन-इत् वा ङीप् । भातरत्नाद्युत्पत्तिस्थाने

१ आकरे "खनिभिः सुपुत्रे रत्नम्" "रत्नोपहारैरुदितैः
खनिभ्यः रत्नम् । २ भूविदारणे च । ३ आधारमाले "नटिः
पट्टं च मरा योपितुं अङ्गलक्ष्यसत्खनी" काशी-
२७७० । ४ स्याते गते "धृतगम्भीरखनीखनीलिम" मैथ० ।
खनिलिमा त्रि० खननेन निर्वृत्तम् खन-भावे वा० त्रि-
भण् च । खनननिर्वृत्ते । "खनिलिमा उत वा याः
सर्पजा" अ० ७।४६।२

खनिनेत्र पु० इत्याकुपय्यो न्यपभेदे "विधिगते" सुगोरम्भ
खनिनेत्रोऽस्य धार्मिक" भाग० ६।२।१६ ।
खन्य ति० खन-वेदे नि० यत् । खननोच्चे गत्यत् । खान्
इत्यपि तत्पार्थे । लोके तु खेव इत्येव ।

खपुर पु० खं पिपत्तिं उद्गतया पू-क । १ गुवाके अमरः ।
खमिन्द्रियं पिपत्तिं-पू-क । २ खल्लस्ये ति० मेदि० ।
खेन पूर्यते द्रव्ये कर्मणि क । ३ भूदुस्तके पु० मेदि० ।
४ व्याघ्रनखद्वारे राजनि० खे आकाशे उदितं पुरं शा० त० ।
अशुभस्त्रचनायाकागोटिते ५ गन्धर्वनगरे । तथोत्तरादि-
दिग्भेदेनोदये फलभेद इ० ख० ५६५० उक्तो यथा
"उदगादि पुरोहितपयलपतिबुधराजदोषद खपुरम् ।
सितरक्तपीतलक्षणं विप्रादीनामभावात् । नागरन्यपति-
जयावहस्रदग् पिदिकुस्यं विवर्धनाशात् । शालाशार्था
इह संतोष्य न्यपतिविजयात् । सर्वदिगुत्वं सततो-
त्थितं च भयदं नरेन्द्राङ्गाणाम् । चौराटविकान्
हन्त्याहून्मानसगणकचापाभम् । गन्धर्वनगरसुखितना-
याखुरमगनिपातत्रातकरम् । टीप्ते नरेन्द्राखुर्वाते
ऽरिभयं जयः सख्ये । खनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते
पुरं यताकाध्वजोत्तराण्यन्तम । यदा तदा नानमनुज-
वाजिनां पिबत्यसृग् भूरि रणे वसुधरा ।"
खे आकाशे खर पुरं शा० त० । ६ आकाशनामिनि
दैत्यपुरभेदे तदुत्पत्तिकथा "पुलमा नाम दैतेयी आकाश
च मङ्गादुरी । दिव्यं दर्पसुष्ठुलं खेरतुः परमं
तप । तपसोऽन्ते ततन्नाभ्यां खयन्धूरदद्वरम् ।
अष्टह्वीतां वरन्ते तु धृतानामस्यदुःखिताम् ।
अबध्यताश्च शलेन्द्र- । धरराक्षसपन्नगे । पुरं धरमणो-
यश्च खचर सुमङ्गाप्रभस खनीरन्ध्रः सद्यदितं
दुर्धर्ममरैरपि । मरुपिबजगन्धर्वपद्मगाधुराक्षसैः ।
मर्त्यकामपुत्रोपेत यीगशोबननामखम् । अङ्गाणां भरत-
खे ७ । काञ्चकेयलते कृतम् । तदेतत् खपुरं दिव्यं
खरन्ध्रमरवर्जितम् । अङ्गनाभ्युपितं वीर । काच-

अथ जैव दानवैः" भारते यनपर्वणि १७१ अध्याये ।
"विध्वंसो खपुरे तस्मिन् दानवेषु हतेषु च" भा० व०
१७१ अ० । ७ हरियन्द्रहरे त्रिका० ।

खपुष्प न० इत० । आकाशकुसुमे तस्य यथा मिथ्यात्वमेव
मिथ्यात्वदीनताय खपुष्पेषोपमा शास्त्रेषु दीयते
खकुष्ठपादयोऽप्यत्र ।

खम्रान्ति पु० स्त्री खे आकाशे भ्रान्तिर्भवन्तं मांसाब्धे-
चाय यस्या । चिह्ने त्रिका० । तस्य मांसान्धेचाय खे
अमन्नासत्वात् । स्त्रियां वा ङीप् । [त्रिका० ।

खमसि पु० खे आकाशे मन्त्रिरिव प्रकाशकत्वात् । खम्ये
खमीलन न० आनामिन्द्रियाणां भीजनम् । तन्मायास ।
यस्य च तल्लक्षणेन बहिरिन्द्रियाणां सखकाशे व्या-
पाराभावात् निमीलनं भवतीति तस्यासत्वात् ।

खमूर्ति पु० ख मूर्तिरस्य । अष्टमूर्तिधरे श्रीमन्नरे
प्रिये खस्य त्रैलोक्यमूर्ति सखपम् । २ त्रैलोक्यधरे स्त्री
"स त्रैलोक्यपरमभवेति वायुभूत खमूर्तिमान्" नटः ।

खमूली स्त्री ख मूल्यभूत मूलनद्याः ङीप् । कुम्भिकायां (पाना)
त्रिका० नद्याः मूलगन्धत्वात् तत्वात् । पु० त्रा कुम्भः ।
खमूला तत्पार्थे । सार्थे क कुम्भः, खमूला तत्पार्थे यन्त्र० ।

खम्ब गतो आ० पर० वक्० षेत् । खम्बति कञ्चकीत् चञ्चला

खर पु० खं लक्षविधमतिप्रवेनाप्यस्य र खनिन्द्रि-
याति खा-क वा रचनोदकत्वात् । नर्हमे । २ खरतरे

अमरः शराक्षरभेदे च हेम० 'खेरदः खरद्वयवापि'ति
अङ्गिः । "वसतकाख रामस्य तत मूर्यनखाहतम् । खरे-
खाधीत् मङ्गद्वैरं जगत्सामनवाहिना, । रक्षार्थं ताप-

कानाम् रावणो धर्मपञ्चकः । चतुर्दश वङ्काणि जवान
भुवि राखयान् । द्रुपदश्च खरद्वैव, निहत्य सुमङ्गावजौ ।
अखे खेध पुनर्धीमान् खनीरखं च रावणः" भा० व०
२७६ अ० । ३ कण्टकिह्वरभेदे, अखखः ५ काके,

कखयपालः इकद्विविधे, ७ खररपञ्चिख राजनि०
६० खनखरमध्ये पञ्चविधं ततमे द्रव्यभेदे तत्फलं यथा ।
"उपद्रुतं जगत्सर्वं तत्करैर्नृपकैः खमैः । धीहिताय
प्रजाः सर्वा देवमङ्ग खरे प्रिये!" अङ्गो० त० । ६ खरि-

पार्थखरे १० पश्चिमद्वारखरे यन्त्र० ११ तिल्लखर्जे च ।
१२ तद्वति, त्रि० अमरः । खरखिरखः खरांगुः १३ खठिने च
त्रि० 'खरविशदभयवङ्गाखं मङ्गलमिति' या० भाष्यम् ।

१४ देवताइह खे स्त्री ठाप् अमरः १५ खम्ये मेदि० १६ निधुरे
हेम० १७ दैत्यभेदे त्रिका० जातित्वे सर्वलक्ष्मिं ङीप् ।

खरकर पु० खरस्त्रीत्रं करोऽस्य । स्त्र्यर्थे खरकिरणखरांशु-
प्रत्यययोऽप्यत्र । [इत्त्वम् । बलायाभौषधौ राजनि० ।
खरकाष्ठिका स्त्री खरस्य कष्टं यस्याः कप् कापि क्त
खरकुटी स्त्री खरा तीव्रा क्षुरवत्त्वात् कुटी । १नापितगृहे
त्रिका० तस्या क्षुरवत्त्वात्तथात्वम् । इत० । गर्हभगृहे च
खरमृहादयोऽप्यत्र ।

खरकोण पुंस्त्री खरं तीव्रं कोणयते शब्दायते कुण-सङ्कोचे
घातनामनेकार्थत्वात् इह शब्दार्थता कश् उप० स० ।
तित्तिरिपक्षिणि हेम० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।
खरगन्धभिभा स्त्री खरगन्धेन नितरं भाति नि+भा-क ।
नागबलाया नागबलप्राप्ताम् (पान) जटा० ।

खरगन्धा स्त्री खरो गन्धोयस्याः । नागबलायाम् राजनि०
खरघातन पु० खरघ्नरोग, तन्नामराक्षसं वा घातयति
हन-स्वार्थे णिर्-ल्यु । १नागकेशरे, २श्रीरामे च
शब्दच० ।

खरच्छद पु० खरं छदं पतमस्य । (उलुखड) १तणभेदे
रत्नमा० । २कुन्दरुद्धे राजनि० ।

खरज्जु त्रि० खरं जीर्यति ज-वा० कु । तीव्रगतौ “जभू-
नापत् खरमज्जा खरज्जु ” ज० १०, १०६, ७ ।

खरणश् त्रि० खरस्य नासेव खरा वा नासा कस्य नसादेश-
वत्यम् । १खरतुल्यनासिके २तीव्रनासिके च । अच्
समा० । खरणसोऽप्यत्रार्थे अमर० । [भावप्र० ।

खरत्वच् पु० खरा कठिना त्वक् यस्य । १लज्जालुभेदे ।
खरदण्ड न० खरः उद्य कण्टकाद्यतत्वात् दण्डोऽस्य । पद्मे
घरणी ।

खरदला स्त्री खरं दलं यस्याः । काष्ठोदुम्बरे शब्दच० ।
खरदूषण पु० खरस्य दूषणस्यादकताहेतुदोषो यत् ।
१धनूरे (घुत्तरा) २बहुदोषे त्रि० । शब्दरत्ना० । इ० ।
राज्यभेदयोः द्विय० “खरदूषणयोर्भ्रातृयोः” भट्टः ।

खरधार त्रि० खरा उया धाराऽस्य । तीव्रधारे अस्त्रभेदे
करपत्राभिज्ञस्य खरधारस्य च ब्रह्मादौ प्रयोगे दोषा-
यथाह सुश्रुतः “तत्र यक्रं कुण्डं खण्डं खरधार-
मतिस्त्यू समत्यस्त्यमतिदीर्घमतिस्त्यू समित्यष्टौ शस्त्रदोषा ।
यतो विपरीतगुणमाददीतास्त्यत्र करपत्रात्तद्वि खरधार-
मस्यिच्छेदनार्थम्” ।

खरध्वंसिन् पु० खरं खरनामानं राक्षसं ध्वंसयति घन-
विध्वंसिनि । श्रीरामे । खरहन्तादयोऽप्यत्र । रामस्य
खरध्वंसिना खरशब्दे दृष्ट्या ।

खरनादिन् त्रि० खरं नदति नद-णिनि । तीव्रशब्दकारके
स्त्रिया ङीप् । सा च श्रेणुकाणामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।
खर इव नदति नद-णिनि । शर्हभन्त्यनादकारके
त्रि० “उपमान शब्दार्थप्रकृतावेव” पा० अस्यादादात्तता ।
खरनादिनोऽप्यत्र बाह्यादि० इज् । खरनादि तदपत्ये
पुंस्त्री० ।

खरनाल न० खरं नालमस्य । पद्मे “नार्वागगतस्तत्खरनाल-
नालनाभिं विचित्रं स्तद्विन्दताज ” भाग० २, ८, २१ ।

खरप पु० खरं पिवति पा-क । १अभिभेदे ततो नडादि०
गोत्रापत्ये फक् । खरपादण तद्वोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।
बहुषु तस्य याक्ता० लुक् । खरपास्तदुगोत्रापत्येषु ।

खरपत्र पु० खरं पत्रमस्य । १शाकवृक्षे (सिगुन) २क्षुद्रतुलस
वृक्षे च रत्नमा० । श्यावनालशरे ४मरुवके ५हरिद्वर्गे च
राजनि० । वा कप् । खरपत्रक । तिलकवृक्षे शब्दच० ।

खरपत्री स्त्री खरपत्रमस्याः गौ० ङीष् । १गोजिह्वावृक्षे
२काकोदम्बरिकायाञ्च राजनि० ।

खरपात्र न० खरं पात्रम् कर्म० । लौहपात्रे त्रिका० ।

खरपादात्त पु० खरै पादैर्लैराद्य । कपित्थद्रुमे शब्दच
खरपुष्प पु० खरं पुष्पमस्य । मरुवके रत्नमा० ।

खरपुष्पा(धौ) स्त्री खराणि पुष्पाण्यस्या वा ङीष् । वर्षरा-
शाके (वावुद्र तुलसी) अमर० ।

खरप्रिय पु स्त्री खलो घान्यादिमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य लृखर ।
पारायते शब्दमा० स्त्रिया जातित्वेऽपि योषपत्वात् टाप् ।
खरमज्ज पु० खरं मज्जयति मज्ज-र । अत्यन्तशोधके ।
खरज्जु शब्दे उदा० ।

खरमज्ज(रि)री स्त्री खरा मज्जरी यस्याः समासान्तविधेर-
नित्यत्वात् न कप् हुस् वा ङीप् । अपाभागे अमर० ।
तत्र हुस्तान्ते “पलाशपुष्पे खरमज्जरेवी” फलानि श्रियोः
खरमज्जरेवी” । “खरमज्जरियष्ट्राह्वसैन्वामरदाह्विः”
सुश्रु० । दीर्घान्ते “विष्वक्खरमज्जरीमसुश्रुत्यै-
बद्धीत्यादि० श्रुत० ।

खररोमन् त्रि० खरं रोमाऽस्य । कठिनरोमयुक्ते स्त्रिया वा
ङाप् । खररोमस्य गर्हभहत्याकर्मविपाक० यथाह
शाता० “खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते” इति ।
२नागभेदे पु० जटा० । [काभावे खरयस्त्रीत्यप्यत्र रत्नमा०

खरवह्निका स्त्री खरा यद्धो सैव स्वार्थे क । नागवह्न्याम
खरशब्द पु० खर उद्य शब्दोऽस्य । १कुररखगे । इत० ।
२गर्हभशब्दे पु० । कर्म० । ३उद्यशब्दे पु० । [भावप्र० ।

खरशाक पु० खरं शाकमस्य । (वामनहाटि) भाग्याम् ।
 खरयाल न० खरायां याया नपु० । गर्हभट्टे ।
 शब्दचि० तत् जातार्थस्य सुक् । खरयाल । तत् भवे लि० ।
 खरसीनि स्त्री खे आकाशे रसमूनयति जनि-इन् । खो-
 हिकासतायां हारा० । [खोहपाते तिका० ।
 खरसेन्द पु० ख मूल्यभूत रसेन्द रसक्रेदनमत् । खरपाले
 खरस्तम्भ पु० खर स्तम्भोऽस्य । प्रियावद्भुमे । खर्जुर्वी
 स्त्री टाप् । राजनि० । [मञ्जिकायां रत्नमा० ।
 खरखरा स्त्री खरं खरति उपतापयति खू-अच् । वन-
 खरा स्त्री समाकाशं बाति खा-इ अस् रं । देवतादृष्टे
 अमरः । [देवतादृष्टे रायमुकुट० ।
 खरागरी स्त्री खरमागिरति आ+गृ-अच् गौरा० ङीप् ।
 खराब्दाङ्गु रक्त न० खराब्दात् तोषगर्जनमेवात् अङ्गु रवति
 अङ्गुरि-एवुच् । वैदूर्यमयी राजनि० तस्य नवमेघ-
 शब्दात् जायमानाङ्गु रत्नात्तत्तात्त्विकम् ।
 खराशा स्त्री खरेत्यत भुज्जने अय-भोजने वा० व । मयू-
 रयिखायाम् (रुद्रजटासता) अमरः ।
 खराक्षा स्त्री खरं तीव्रं गन्धमाह्वयति आ+ह्वे-इ । अज-
 मोदायाम् राजनि० । [चूर्णातिशङ्करीभेदे राजनि० ।
 खरिका स्त्री खं राति रा-क सघावा कृन् अत इत्त्वम् ।
 खरीजङ्ग पु० खयी गर्हभ्या इव जङ्गा यस्य । शक्तिभेदे
 श्रिये पु० । ततोऽप्ये इज् । खरीजङ्गि तदपत्ते पुंस्त्री
 ततोऽप्ये अङ्गवे च नङ्गु तस्य कुक् । खरीजङ्गा-
 छयपत्तेषु ।
 खरु पु० खन-कृ रवानादेशः । श्रिये श्रुपे, श्रुवे,
 श्रुले, मेदि० । कामदेवे उषा० । श्रुतेवर्षे
 उषेतवर्षति, अनिविद्वैकश्चो, हेम० । श्रुतिर्विषे,
 श्रुत्वे लि० उषा० ट० । श्रुतिं वरावां कन्वाया स्त्री ।
 हेम० गुणशक्तिः अपि यद्युदासाद्य ङीप् । श्रुतीच्छे
 लि० संक्षिप्तसारः । चखर्जुं ।]
 खर्जु व्यवायां आ० अक० पर० सेट् । खर्जुति । असर्जुति ।
 खर्जुन न० खर्ज-एवुच् । कण्डूयने । [शब्दच० ।
 खर्जुका स्त्री खर्जु-एवुच् अत इत्त्वम् । उपदंशरोगे
 खर्जु पु० खर्ज-उनु । श्रुत्वे भेदे (चुलकानि) श्रुत्वे
 श्रुतिभेदे च हेमच० ।
 खर्जुर न० खर्ज-उरच् । रौप्ये रत्नमा० । [उषादिको० ।
 खर्जु स्त्री खर्ज-इ । श्रुत्वे भेदे (चुलकानि) श्रुतिभेदे
 खर्जुर्जुं पु० खर्जु (खर्जु) कण्डूयनं इति इन-टक ।

शक्रभट्टे, (दादमर्हन्) शक्रभट्टे च राजनि० ।
 खर्जुर पुंस्त्री खर्जु खरच् स्त्रीत्वे गौरा० ङीप् ।
 (खेजुर) इज् तस्य फलम् अच् तस्य कुप् । तत्फले
 न० उल्लेदगुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा
 “भूमिखर्जुरिका खादी डुरारोहा खड्गदा । तथा
 स्तम्भफला काककर्कटी साडुमलका । पिष्टखर्जु-
 रिका तस्या सा देवे पश्चिमे भवेत् । खर्जुरी
 मोक्षनाकारा शरद्वीपादिहानता । आवते पश्चिमे देवे
 सा खोहारेति कीर्त्यते । खर्जुरीतिर्त्वं शीतं
 भयुरं रसपात्रयोः । खिग्वं खिग्वरं कृद्यं चतस्रश्च
 इरं गुरु । तर्पणं रत्नपित्तं पुष्टिहृदि गुरुदम् ।
 कोष्ठावतः कृद्यं बालिवातकफापहम् । खराति-
 खरान्तुत्वाकावशास्त्रनिवारकम् । मद्गुणवदित्त
 मद्योक्तुत्तगदान्तत् । अङ्गीभ्यां गुणैरस्या सत्सखर्जु-
 रिका कृता । खर्जुरीतस्तोदन्तु मद्पित्तकरं
 भवेत् । वातकोष्ठहरं रज्ज्व दीपनं वक्ष्युक्तम्
 “खर्जुरीस्त्वन्वहानाम्” रघुः । शरीरे श्रुतिगते न०
 हेमच० । श्रुते (खामार) मेदि० । श्रुत्वाजातिभेदे
 स्त्री अमरः । (वनखेजुर) ।
 खर्जुरवेध पु० एकान्तवापरपण्यां निवाहे वज्रनीव-
 योगभेदे उपवमयन्दे १२६६ पु० विवर्तितः ।
 खर्जु दंशने आ० पर० सक० सेट् । खर्जुति असर्जुति । खर्जु ।
 खर्जुर पु० कर्परशब्दवत् प्रथो० सत्वम् । श्रुत्वे, श्रुत्वे,
 श्रुतिपाते कपाते श्रुतिशब्दमन्त्रस्य च मेदि०
 उपपातभेदे, दत्ताञ्जने (दत्ते) च न० शब्दच० ।
 खर्जुरी स्त्री खर्जुरं उपपातभेद खरखर्जुनाख्यस्य अच्
 गौरा० ङीप् । खर्जुरीत्यस्य अमरः । इन् खर्जुरिकायत् ।
 खर्जुरीत्यस्य न० कर्म० तस्यभेदे (दत्ते) राजनि० तत्पात्रकार
 गुणा० भावप्र० उक्ता यथा । “नरसूत्रेण गोमूत्रे सप्ताहं
 रसक (पारदम्) पचेत् । दोषायन्ते च शुद्धं स्यात् ततः
 कावेणुं बोधयेत् । खर्जुरं कटुकं खारं कपाय वामनं
 च । खेचनं भेदनं शीतं चक्षुषं कफपित्तहृत् । विषा-
 ण्डकुष्ठकटुनां मात्रां परमं मतम्” ।
 खर्व(र्वे) नतो आ० पर० सक० सेट् । खर्व(र्वे)ति अज-
 र्जु(र्वे)त् । खर्व(र्वे)त् । नतिरत्न नीचतनतिः खर्व-
 शब्ददर्शनात् । अन्यस्यान्त्यस्य नर्वे इति भेदः ।
 खर्व(र्वे) पु० खर्व-नर्वे अच् । श्रुतेरनिविशे शब्दरत्ना० ।
 श्रुत्वा इति अन्त्यस्यमध्यः राजनि० तस्य नन्वसो-

ऋतया गर्वहेतुत्वात् तत्तात्त्वम् । खर्व-मतौ अप् । वर्य-
 मध्यः शृङ्खले इवामने लि० अपरः "खर्वे ! गर्वसूत्र-
 धरितमतो !" ताराश्लोत्रम् । संख्याभेदे (सहस्रकोटी)
 "खर्वदमन् खर्वनिखर्व"मिति सीतावती । इतत्संख्याते
 खर्वे(र्व)ट् पु० खर्वे(र्व)-अटन् । "एकतो यत् त्वं यामो
 नगरं चैकतः स्थितम् । मित्रं तु खर्वे(र्व)टोनाम नदी-
 निरिसमाकुलः" भाग० टीकायां श्रीधरोक्ते यामभेदे ।
 खर्वशास्त्र लि० खर्वशाखा तत्तुल्यस्य हस्तपदादयोऽस्य ।
 वामने हेम० ।

खर्चितं त्रि० खर्च-नीचगतौ कर्तरि क्त । त्रसो स्त्रियां
टाप् । साच अमावास्याभेदे, “समिन्त्रयेन्नतर्ह्यस्या अमा-
वास्या भवेत् कश्चित् । खर्चितां तां विदुः केष्विदुगताध्या-
मिति चापरे” कर्मप्रदी० पूर्वदिनस्य तत्तिथ्येष्वपि वा
परदिने २५ त्सकावस्थिततिथिमात्रे च ।

खर्बुरा स्त्री खर्ब उरस् । तरदीष्टचे राजनि० ।
 खर्बु(वुं)ज न० खर्बु(र्विं) उन् तथा भूता आयते जन-ड ।
 (खरसज्ज) स्वताफसभेदे । तस्य शुष्का भावप्र० उक्ता
 "खर्बु(र्विं)जं मूलं बल्यं कोष्ठपृथिकरकृद् । क्षिप्रं स्वादुत्तरं
 शीतं द्रव्यं पित्तानिहायहृद् । तेषु सञ्ज्ञानमधुरं सञ्ज्ञा-
 रक्ष रसाङ्गमेत् । रक्तपित्तकर तत्तु मूलकच्छकरं परम्" ।
 खलु बलने खलुने च म्वा० पर० अक० घेट । खलति
 अखलति खलति प्रनिखलति खलः ।

खल पुं० खल-अच् कर्त्तृ चो० । धान्यमहंनस्थाने हेम० ।
 (खामार) धान्यखलः गोघ्नमखलः यवखलः । “खलात्
 खेलादगाराद्वा यतोवायुप्लभ्यते” मनुः । खलयज्ञः
 खलेषपोतः । “खले न पर्षानं प्रतिहन्ति भूरि” ऋ०
 १०, १८, ७, २ घूर्णिरासी च शुभुवि ४ स्थानमात्रे च ।
 खलस्य साध्यस्त्रेषु यस्मिन् उत्तरवेदिष्वेन विहितो यथा
 “साध्यस्त्रेष्वेव वेदिः” आश्व० श्रौ०
 ७, ११, १४, तत्र खलयन्निर्द्धारय जातीवे यथा
 “खल उत्तरवेदिः धान्यखलः प्रत्ययात्” कात्या० श्रौ०
 २२, १, ४२, ४४, खल इत्युक्ते धान्यखलः प्रतीयते
 यतः” कर्त्तुः । “ने वेदिमभितप्तात्तत्तरवेदिदेशे ऋग्वलि”
 कात्या० श्रौ० ४१, “धान्यखलमभितः खल्विधानात् वेदि-
 मभितो ने यस्त्वियेषाप्तात्तत्तरवेदिदेशे ऋग्वलि महंयन्ते
 खल्वेभ्यो विभोर्कार्षमनुबुद्धिः परितो गच्छद्भिराकार्ष-
 मनीत्यर्थः” कर्त्तुः । इति पूर्वपक्षः “पांशुखलो वा प्रत्य-
 खापियेमात्” ४७ सू० । वाचस्पत्यः पञ्चान्तरे पांशुखलो-

मोक्षरवेदिर्भवति तत्रापि खल्वग्न्यप्रयोगप्रत्ययो” कर्त्तः
 “पांशुखलो मूर्धिराग्नः प्रत्येतव्यः कुतः खल इत्युक्ते घान्य-
 खलोऽपि प्रतीयते पांशुखलोऽपि प्रतीयते” स० व्या० इति
 सिद्धान्तः । प्रतिपत्तुं पु० (खलि) द्वितीये ७ अक्षरे
 षड्जने त्रि० “सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः
 खलः” मन्त्रोपनिषद् सर्पः खलः केन निवार्यते” चाश्वक्यः ।
 “समाधानं यः परमाद्यैः सुपुण्याद्यैः खलः” भाग०
 १, ७, १७, । ६ इतरे च त्रि० अक्षरः । खे लीयते लो-ठ ।
 १० अर्थे । खं तदर्थं वाति सा-क । ११ तमात्रदृष्टे
 पु० अर्थे च । १२ प्रसारणवे औषधमर्द्दनपात्रभेदे वेद्य-
 कम् । १३ खडे उभयोरैक्यात् । “खलाः सप्तमूलाश्च
 शुल्मिनां भोजने हिताः” सुश्रुतः । खलकाम्बलिकौ
 हृद्यौ तथा वातकृमे हितौ” सुश्रुतः । खलण्य अङ्ग-
 व्या० स्नात्वे ठक् । खलिक खलव्यर्थे । [अर्थः १।

खलक ए० खं मृत्युं मध्ये जाति जा-क संज्ञायां कन् । कुम्भे
खलकुल - खलकौ खलमूढौ लीयते ली-बा० उ । कुलस्य
कसाये “दश धाम्नाश्च धाम्नाणि भवन्ति प्रोहियवासिष
माया अणुप्रियव्रवो गोधूमाश्च खल्वाः खलकुलाश्च”
इ० उ० “खलकुलाः कुलत्याः” भा० ।

खलता स्त्री खल्य वता । साकाशकतायाम् । खल्य भाव-
 तश्च । इत्यन्तले च । “अनिवारितापसम्पद कुलङ्गीनां
 क्षमनोभिद्विष्टताम् । खलतां खलतानिशावतीं प्रतिप-
 द्येत कर्षं कुक्षोजनः” भाषः । खलता च “अदोहिषि
 तथा शान्ते विवेषः खलता स्रता” इत्यंशेऽप्युक्त्या ।

खलति पु० खलनि केशाः अस्मात् भौमा० अपादाने अति
 प्रयो० । (टाक) इन्द्रमुपरोगे तच्छब्दे विवृतिः ।
 शतवृत्ति नि० स्त्रियां वा ङीप् । तद्गोत्रयुक्तपरत्वे कडा०
 कर्मधा० परनि० युवखलतिः खलति युवा । “वयम्वेष्ट-
 ने इत्युपक्रमे” पित्रलस्रवतिविक्रियशुक्रक्ष मूर्धनि जुहोति
 कात्या० श्रौ० २०, ८, १८, “खलतिः खल्लाटः” कर्म० ।

खलतिक पु० खलतिरिव कावति कै-क । पर्वते “खलति-
काटिषु वचनम्” शार्त्ति० । खलतिकः पर्वतस्तत्र भवानि
“खलतिकं वनानि” बभूव्येऽपि एकवचनम् सि०की० ।

खलधान इ. अथाः अथा जीवतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट् ।
(आमार) ल्याते खलपदार्थे हेमच० ।

खलपू जि० खलं भूमिं पुनाति पू-किप् । स्यामशोभन
कारिणि (फराय) । अमरः ।

खलयज्ञ पु० जडे कर्त्तव्यो वधः । जडे कर्त्तव्ये वधभेदे-

लाव्यायनश्रौ० सू० ४,१,२५, छलादौ तस्य विवृतिः ।
खलान्जिन न० खलस्थितमजिनम् । खलस्थितचर्मणि ततः
उत्करा० चतुर्थ्या क । खलान्जिनीय तत्प्रसिद्ध-
देशादौ लि० ।

खलादि उ० का० वार्त्तिकोक्ते समूहार्थे इतिप्रत्ययनिमित्ते
यद्ब्रूमहे स च गण । खल डाक कुटुम्ब द्रुम षड्
गो रथ कुण्डल खलिनी डाकिनीत्यादि तत्प्रसूहे ।
खलाधारा स्त्री खल आधारे यस्याः । तेलपोका) "तेल-
पायिकायाम्" जटाघ० ।

खलि स्त्री खल-इन् । (खलि) इति ख्याते तैलकिष्टे
राजनि० वा० ङीप् । "स्याख्या वैदूर्यमया पक्षति तिल-
खली चन्द्रमैरिन्धनौघे" भारतरत्ना० रत्नालम्बे रत्नपा० ।
खलि(ली)न पुन० खे अश्वसुखच्छिद्रे स्त्रीनं पृषो० या
सुख कर्षश्चोदि । अश्वसुखस्याया कविफायां (कडि-
खाल) । तुल्यमध्य इति राट्टकुट । "वभयत खलीन
कनककटकापलम्नाभ्यां पदेपदे हताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां
पुरुषाभ्यामवकलयमाणम्" (अश्वम) काद० । दीर्घमध्य
श्वाकाशलीने लि० ।

खलिवर्जिन उ० "माहतेर्माघिकोदलो जायते तीव्रवेदन ।
खलिवर्जनसद्योऽसौ जायते हृन् शाम्यति" इति
भावप्र० उक्ते हृगण्णदन्भेदे ।

खलिश्र उ० खे आकाशे जलादूषे भागे लिप्यति लिश्र-क ।
(खल्सा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । तदुगुणाच्च "खलिश्रसु
मतोष्माही कषायो वातकोपनः । रुक्षो लघु शूलहर
किञ्चिदामघनाशन" रत्नप्रबुध । पृषो० खलिश्रः
खलीयोऽप्यल ।

खलीकार उ० खल+खमूततङ्गावे चि-ल-भावे घञ् ।
१अपकारे जटाघर । २भर्त्सने च । खलीकधातोक्तद-
र्शकताऽपि तेन "परोक्षे खलीकतोऽयं व्यूतकरः
"खलीक्रियते" मृच्छ० खलीक्रियते भर्त्सते इत्यर्थः ।

खलु अव्य० कल-उन् । निषेधे एतदर्थयोगे प्रातो ज्ञा
"निर्द्धारितेऽयं लेखेन खलुज्ञा खलु वाचिकम्" भाष
"खलिति निषेधश्चाक्यालङ्कार इतिप्रासा ३५नुमय
३मियमेपु" गणरत्नोक्तेषु वाक्यालङ्कारादिषु च तल्ल
वाक्यालङ्कारे "खलु वाचिकम्" जिज्ञासायां "न खल-
म्रीते वेदम्" अतुलने "न खलु न खलु सत्ये । बाहुष
कार्यमेतत्" निवसे (अवधारणे) "प्रवृत्तिधारा" खलु
माहर्षा प्रियः" प्रवृत्तिधारा एवेत्यर्थः" गणरत्नम् ।

जिज्ञासायै "न खलुपक्ष्मा पिनाकिना" कुमा० इतिश्रये
७वाक्यपादपूर्वके ऽवीप्सावाया शब्दरत्ना० । तत्र नियये
"न खलु प्रेम चरुं दृष्ट्वाग्ने" कुमा० । "न खलु वय-
मनुष्य दानयोग्या" भाष । "न खलुनिर्जितम्" रघु० हतो
भवान्" रघु । वाक्यालङ्कारे "सर्वे प्रिय खलु भव-
त्यनुरूपचेष्टम्" भाष । "अद्या गुणा" खलपि लोक-
कान्ता" रघु । धीप्सा व्याप्ति "कावे खलु समारब्धा
फल वप्सन्ति नीतयः" रघु । कावे समारब्धाभीतयः
फलजननव्यापिका इत्यर्थः ।

खलुक् उ० खनिन्द्रिय नेतव्यापारं लुञ्जति लुङ्-अपनये
किप् । खल्वकारे लिका० ।

खलुरिष उ० खो खलु रिध्यते बध्यतेऽसौ खलु+रिष-बधे
कर्मणि बज् सुप्रसूमेति ष० । खगभेदे शब्दच० ।

खलूरिका स्त्री खलुत्पक्षोऽयम् । शब्दाभ्यासे हेमच० ।

खलेकपोत उ० ष० खले पतन्तः कपोता शा०त० अलृक्
ष० । खलेपतत्स कपोतेषु । तत्पुल्य न्यायः खलेकपोत
न्यायः यथा खले कपोता युगपत् पतन्ति तथा परस्पर-
विशेषविशेषवभावानापक्षा एकत्वान्मताः यथा क्रियाया
कर्मादिकारकाणां सर्वेषामेव युगपदन्य न तु विशेष्ये-
विशेषणमिति रीत्या "शुष्कानाञ्च परार्धत्वादसम्बन्ध
समत्वात् स्यात्" जै०उक्तेः । अयमेव न्यायः एकत्व-
इयमिति संज्ञकोऽपि । यथा ब्रह्मणसीवर्णाङ्गनासीयत
एकत्वान् अभावप्रतियोगिनि ब्रह्मणसीयत्वं वज्रित-
स्वेत्युभय प्रकारविधया भासते इति जगदीश । गदा-
धरमते तु निर्द्धारितावच्छेदकभावनास्वीकारेण वज्रित-
वर्णितावच्छेदकीकृत्यैवात्र ब्रह्मणसीयत्वं भासते इति तल्ल
न एकत्वइयमिति रीत्या बोधः किन्तु क्रियाकारकान्वय
एव तथा बोधः इति भेदः स एव खलेकपोतन्यायः ।

खलेधानी स्त्री खले धीयन्ते इवभा जल घा-आधारे
लृट् ङीप् । भेधिकारि जटाघरः । श्रूषो हेम० ।

खलेयव अव्य० । खले जपोवत् कावे तिरङ्गु० ष० । खले-
स्वितजवकावे ।

खलेवाली स्त्री खले वाह्यन्ते चाह्यन्ते इवभा यत्न बह-वाहने
आधारे बज् गौरा० ङीप् । ब्रह्मर्हन्मूनिमध्यस्ते
काठभेदे (नेदकाठ) । "खलेवाली यूपो बाह्यवेना"
वाल्मी० श्रौ० २२,१,४८, खलमध्यं निजाता भेदिभूता
खलेवाली इति सं०ख्या० । काद० श्रौ० ८,७,११, ४
कलम्यास्यावासन्या अक्षपत्तिरज्ञा यथा खलेवाली

यूपं मू० । खलेऽनहुदुगमने तद्वन्मार्थां मेधिः खले-
वालीलुप्यते खलेऽनहुहोवारयतीति खले वाचीं नारा०
मेध्यां हि रन्मनेनानहुहा वारवात् तथा भवति”
रन्मयोरेक्यात् तथात्वम् ।

ख लेवुसं खव्यं खले वुसमत काले तिष्ठन्म० । खलेस्वित वुसकाले
खलेष पु० स्त्री खे जलादूर्हस्थाकाशसंसर्गं याति
काले लिङ्-अच् ७त० । (खलिसा) मत्स्यभेदे हारा०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

खलेषय पु० स्त्री खलेशं जलादूर्हस्थाकाशसंसर्गं याति
या-क । (खलिसा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । स्त्रिया
जातित्वेऽपि योषधत्वात् टाप् । [(खामार समूह) ।

खल्या स्त्री खलाना समूहः यत् । खलसमूहे खमरः
खल्ल पु० खलति क्तिप् खल् तं जाति ख-क । १ वक्षभेदे
२ गर्ते ३ चर्मणि ४ घातकविहगे पु० स्त्री० मेदि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ५ इतौ चर्मभयपाले
(मसक) हेम० । ६ धौघकहर्नपाले (खल) वैद्यकम् ।
खलिका स्त्री खल-क्तिप् तं जाति-का-क ततः संघायां
कन् काप् अत इत्तम् । खलीषे भर्जनपाले
(भाजनाखोला) शब्दच० । शब्दचिन्तामणौ अयं वमध्यः
पठितः तल प्रातेः क इति भेदः ।

खली स्त्री खल-क्तिप् तं जाति का-क गौरा० ङीप् ।
“खली तु पादलङ्घोदकरमूलावमोढनी” इति भावप्र-
काशोक्ते रोगभेदे ।

खलीट पु० खलीय टलति टल-विक्षने वा० ङ । १ खलति-
रोगे शतवृत्ति लि० लि० टपो० खलः खलितोऽप्यल
शब्दरत्ना० । “खलीटः परनिन्दावान् घेतुं दद्यात्
सकाञ्चनाम्” शातातमेन तस्य परनिन्दनकर्मविपा-
कतोक्ता । खल्लाट इत्येव पाठः साधुः । तल खल्ल
इति गटति खट-अच् इति व्युत्पत्तिः ।

खल्य पु० खल-क्तिप् तं जाति वा-क । निष्पत्तेरध्यात्मधाम-
भेदे “दग्धं ध्याम्याच्च ध्याम्यानीत्युपक्रमे “खल्यश्च खल
कुलाय” इ० उ० । “खल्यः निष्पत्ताः वक्ष्या इति
प्रसिद्धाः” शङ्करभाष्यौ “त्रीहयश्च मे इत्युपक्रमे “सद्-
गाय मे खल्यश्च मे” वजु० १८, १२, खल्यारण्यकाः
वेदीयः । तेन २ चण्डो च ।

खल्यट पु० खल-क्तिप् तं गटते गेटयते गट-गेट अच्
उग्र० स० । इन्द्रगुप्तरोगे (टाक) शतश्लोकवति लि० हेमच०
खल्यं सम्पत्तिपविलतयोः प्रादुर्भावे, च क्त्वा पर-अक-सिट् ।

खल्यति खल्यतीत् खल्यीत् । खल्य । प्रनिखल्यति ।
खल्यस्त्री स्त्री खे मूल्ने वल्ली । मूलमूल्यावाम् । व्याकाशयत्प्राम
राजनि० । खल्यस्त्री खल्यतादयोऽप्यल २ व्याकाशयतायाश्च ।
खल्यारि न० ख्यात् एतितं वारि शा० त० । दिव्योदके राजनि०
खल्यतादयोऽप्यल ।

खल्यप्य पु० खल्य वाक्यम् । हिमलसकणे (खोस) हारा० ।
खल्य(श) पु० देशभेदे लि० । तस्य दन्त्यमध्यता मन्वादी दृश्यते
कचित् तासव्यमध्यता च तेनोभयरूपता । स च देशः
ह० स० कूर्मपिभागे १४ ख० पूर्वस्यासक्तः “अथ पूर्वस्यासि-
त्युपक्रमे “खल्यमगधशिविरगिरिभिद्युक्तसतटोद्ग्राह-
पदनदन्तुरका” । सोऽभिलनोऽस्य, तद्देशस्य राजा वा
कश्च । खल्य(श) । तद्देशवासिनि तद्देशे खल्ये च बल्लुपु
तु अणो लुक् । ख(श)वासिनाद्देशवासिनः तद्देशपात्र । ते
च शनकैः क्रियाखोपात् दृष्टत्वं गताः यथाह मनुः
“शनकैस्तु क्रियाखोपादिना अस्मिन्जातयः । दृष्टत्वं
गता कोके ब्राह्मणादर्पणेन च । पौण्ड्रकाक्षौ दृष्टविद्धाः
काम्बोजा जयमाः शकाः । पारदादङ्गवाहीना किराता
दरदाः खल्यः” । “खल्यस्तु खल्योकांश्चमद्रान् किष्कि-
ज्वकांश्च हारिः १४ ख० । “खल्य एकासनास्यङ्गि-
प्रदरादीर्विशेषः” भा० स० ५१ ख० । “अङ्गवक्त्रखल्येव
जान्यदेशे कदाचन” मू० चि० । ३ सुरानामगन्धर्व्ये शब्दच०
४ कश्यपपत्नीभेदे दक्षकन्यान्तरे स्त्री यथा गरुडपु० ६ ख०
“धर्मयत्न्यः खल्यस्थिताः कश्यपस्य वदाम्यहम् । अदिति
र्दितिर्दत्तः काका जतातुः सिंहिका छनिः । कद्रूः
प्रधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खल्य(सा)” । “इरा वृक्ष
जनापल्लीत्यजातीय सर्वशः । खल्य(सा) च यत्न
रक्षांसि सुपुत्रेऽप्यसुरसक्तया” तत्रैव तत्प्रजोक्तः ।

खलीर पु० देशभेदे २ तद्देशवासिनि शतश्लोके च बल्लुव० ।
“खलीराखल्यारश्च बल्लुवा गिरिगङ्गाः” भा० ख०
६ ख० उत्तरखल्यजतपदकथने ।

खलीट पु० स्त्री ख गेटति गिट-अनादरे अच् । (खलिसर)
मत्स्ये लि० । तस्य गतिकाले खल्यानाधारत्वेन
गतियोग्यत्वाभावेऽपि तस्य तयात्वमादरेण गमनात्तयात्वम्

खल्यस पु० खल्य शब्द इव । वायौ लि० ।

खल्य भवे भ्या० पर० सक० सिट् । खल्यति खल्यतीत्-अख-
वीत् । खल्य ।

खल्य पु० खल-य नि० नस्य नः । १ क्रोधे २ वखात्कारे
च । खल्यो क्रोधवखात्कारौ, लि० कौ० उक्तेः मन्त्र-

स्यहमे तस्य मन्दस्य जीवतोक्तिः प्रामादिकी ।
खस पु० खानि इन्द्रियाणि सति निवृत्तीकरोति सो-क ।
(खोष) (पाच्छा) ख्याते १रोगभेदे । २देगभेदे ३सप-
र्षायां प्रात्यक्षलियाजाते जातिभेदे “भक्तो मन्त्रस्य राज-
न्यादुवाद्यासिद्धिरेव च । नटस्य करणस्यैव असौ
द्रविड एव च” मनु० । (खससस) इति ख्याते वृत्ते
भावप्र० खसतिलस्यन्दो दृश्यः ।

खसकन्द पु० खस इव कन्दोऽस्य । खोरकजुकीष्टे
रत्नमा० । खसगन्ध इति पाठान्तरेऽपि तथार्थता । खस-
स्येव गन्धोऽस्य तत्र वाक्यम् ।

खसतिल पु० खसः खसपूरय तिलति स्निग्धते शुक-
क्षेत्रे हत्वात् तिल-क्षेत्रे क । (पोस्ता) खसिफेननिर्यासके
(खसखस) ख्याते वृत्ते राजनि० । तस्य तैलस्य खस
पूरयत्यगुभ्रवर्ष्यत्वात्तयात्वम् ।

खसतिलतत्फलवर्तमानादिगुणा भावप्र० उक्ता
“तिलभेद खसतिल कासदासहरः खतः । स्यात्
खाखसफलोद्भूतं बलवत् शीतलं लघु ॥ पाहि-
तिक्र कपावद्ध वातकृच्छ्र कफान्नाहृत् । घातनां शोधकं
क्षुब्ध मदहृद् वाग्विह्वलम् ॥ सुष्ठुमोहकरं दृश्य सेव-
नात् पुंस्तनायनम् । उक्त खसफलोदीरमाफूकमहि-
फेनकम् । आफूकं शोधनं पाहि ज्ञेयम् वातपित्तलम् ॥
तथा खसफलोद्भूतबलवत्प्रमायनित्वमपि । उच्यते खस-
धीजानि ते खाखसतिवा अपि । खसवीजानि बल्यानि
द्वेषाणि सगुह्यणि च ॥ जनयन्ति कफम् तानि शम-
यन्ति समीरकम्” ।

खसम पु० खं ख्यं वनं वस्य । बुद्धे त्रिका० । तस्य
सर्वस्य गूढ्यभावनायाऽस्मिरत्वचिन्तनेन जगत स्मिरत्व-
निराकारत्वात् सर्वगूढ्यतस्तीकारेण तस्य तयात्वम् ।

खसभवा स्त्री खे सम्भवति समु-भू-खच् । आकासमासो
वृत्ते राजनि० । [बुद्धयन्दे विवृतिः ।

खसर्पण पु० खे बन्धुभेदेन जलदेये सर्पणस्य । बुद्धे त्रिका० ।

खसात्सज पु० खसायां कस्यपत्योभेदस्य आत्मज । राजसे
त्रिका० तस्य तत्पुत्रत्वकथा खसयन्दे दृष्टा ।

खसुचिन् खसुचवति खस-चिन् । प्रत्रविकारणाय आ-
काशस्य नेर्मल्यादिखसके निन्दिते वादिनि । यैया
करणस्तद्विधि सि०को० ।

खसृम पु० सिद्धिकासते खसरभेदे “सिद्धिकासां वसु-
पद्मा विप्रचित्तिवृतास्तथा । खं वः वस्यस्य वसगान्

ममयैव वहावहः” । वातापिर्महत्त्वैव इत्यत्र खस-
मस्तथा । खल्लो मरकटैव कात्तनामस्तथैव । निवातक-
वचा देव्या प्रस्तादस्य कुलेऽभवन् माहृदपु० ६५० । “खस-
शालवदन करालः कौशिकः शरः हरिः ४०५० ।

खसखस पु० खसप्रकारः द्वित्वम् प्रयो० । खसतिष्ठे (पोस्ता)
वृत्तभेदे राजनि० ।

खसखसरम पु० इत० । खसिफेने राजनि० ।

खस्तानो स्त्री प्रमाकाश सान इव दस्या । प्रमिर्षा त्रिका०
खस्फाटिक पु० खमिव निर्मल स्फाटिक । १खर्वकान्मषौ
२चन्द्रकान्मषौ च हेमच० ।

खसस्मिक न० समूहोऽस्मिन् आकाश सस्मिकमिव । सम-
स्तव्यतेन सक्तोपरिस्थे आकाशविभागे प्रमिताक्षरा
खगोलयन्दे दृश्यम् ।

खहर पु० ख गूढ्य चरोयव । धौजगणितोक्ते गूढ्यहारके
राशिभेदे । “खसिन् विकारः खहरे न रागादपि प्रविष्टे-
ष्वपि निःसृतेषु । खड्वपि व्याख्ययष्टिकालेऽनन्तेऽच्युते भूत-
गणेषु यद्वत्” । [कर्त्तरि विट् भ्यात् । २खनितरि त्रि० विग्रहा ।

खा स्त्री खन-कर्मणि पिट् भ्यात् । नद्याम् निष० खन-
खाखस पु० खस+प्रकारे द्वित्वम् प्रयो० । खसतिष्ठे भावप्र०
यदोज (पोस्ता) । खसतिलयन्दे विवृतिः ।

खाङ्गाह पु० खे आकाशऽङ्गमाहन्ति गतिकाले आ+हन-ठ ।
त्रेतेपिद्धवाये यन्द्वि० ।

खान्जिक पु० खे कईदेगे खान् । खेयं तत्र साधु ठन् । णलेपु
हार० । तस्य भर्जनपात्रात् कईदेगे स्तोतनेन तयात्वम्
खाट पु० खे कईमार्गे अटत्यनेन अट-करणे धञ् । शवरथे
शवरथयथायाम् यन्द्वरत्ना० ।

खाटि स्त्री खट-काट्यायाम् मा० ङञ् । १किष्णे (वे टा)
२खसद्वयहे शवरथे च सेदि० ३युक्तव्रणस्थाने उज्ज्व० ।
सत्रायाम् कन् । खाटिका शवरथे स्त्री यन्द्वरत्ना० ।

खाङ्गाभारिक त्रि० खङ्गाभारं हरति वहति आवहति वा
ठञ् । १खङ्गाभारहारके शतदाहके शतदायाहके च ।
भारभूतखङ्गाहारकादौ, खाटिक इत्येव ।

खाडव न० भावप्रकाशोक्ते पूर्णविशेषे यथा “कोलामलकजं-
पूर्णं गुणद्वेषाशर्करान्वितम् । मातुलुङ्गरसेमाक्तं शोणितं
सूर्यरश्मिभिः । एवन्तु बल्लयोऽभ्यक्तं शोणितञ्च पुनः
पुनः । ईषद्वयचसंयुक्तं पूर्णं खाडवसंयते । खाडवं
सुखवैयकारकं खिभारणम् । सुद्रीगयनमत्रेति सुखवैरस्य
नामधम् । भोजनान्ते विशेषेण भोजनञ्च खाडवं वदन्” ।

खाण्ड न० खाण्डस्य भावः पृथा० भावे पञ्चे अण् । खाण्डभावे
खाण्डस्य विकारः अण् । २ खाण्डविकारे अ ।

खाण्डव त्रि० खाण्ड खाण्डविकारं वाति वा० क । खाण्ड-
विकारयुक्ते मोदकादौ । "रसालापकाशितान् मोदकाश्च
सखाण्डवान्" भा० आनु० ५३ अ० ।

२यनभेदे । तच्च वनं पुरा शक्राद्यावासस्थानं तच्च क्षित्वा
सोमवज्रेण सुदर्शनेन राजा खाण्डवी पुरी कृता पुन सा
कागौराजेन विजयेन जित्वा शक्रनिदेशात् वनतां प्रापिता
यथाह कालिकापु० ७८ अ० ।

"सोमवज्रेऽभाद्राजा महात्मा स महावनः । वीरः
सुदर्शनो नाम चारुद्वयः प्रतापवान् । स वै हिमवतो
नातिदूरे भङ्क्ता महावनम् । सिहान् व्याघ्रान् ससृत्-
सार्यं कचिच्चापि तपोधनान् । खाण्डवीं नाम नगरोम-
करोत्तम शोभनाम् । विजयोजनविस्फोर्णमायता
शतयोजनम्" ॥ "असहिष्णुर्नरपतिर्विजयज्ज सुदर्शनम् ।
कृतापचारं वज्रं देवानाञ्च तथा नृणाम् । वाराणसी
पतिं वीरं विजयं जयशालिनम् । सन्धाय कृत्वा सा-
चिव्यं तत्रैवैव न्ययोजयत् । विजयो विपरं प्राप्य
महावतपरान्नमः । सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमया-
करोत् । नासहत् सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः ।
चतुरङ्गवलेनायु युद्धायाभिमुखोऽभवत् । विजयो रथ-
मारुद्य नियुज्य चतुरङ्गिणम् । सेना सुदर्शनो योद्धुं
सम्पुत्रोऽभवदञ्जरा । तदा मज्जदुयुद्धमासोद्विजयेन
महात्मना । सुदर्शनस्य नृपतेर्द्विगुणयोरियः । ततः
सुदर्शनो राजा टारितो गदयाऽपतत् ॥ उत्फुल्लनयनो
राजा विजयः परवीरहा । मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं
क्षितिगतानिव" । "त वीरान्नं नरपति नगरीं ता सुरे-
श्वरः । समेय विजयः प्राह सान्त्वयन् स्रज्जया गिरा ।
इन्द्र उवाच । राजन् । महद्दममिदमासीद्देवगणादृतम् ।
नरगन्धर्वयक्षाणां सुनीमाञ्च मनोहरम् । सर्वास्तु-
सार्यं देवादोन्मम चापप्रिये रतः । भङ्क्ता वनमिदं
गुह्यं ससृत्सार्यं तपोधनम् । खाण्डवीं नगरीं चक्रे
हठाद्राजा सुदर्शनः । तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु
नृपोत्तम । । तत्राहं विहरिष्यामि तत्तुल्यं वनं रहं ।
सुनीमाञ्च तपस्थानं मण्डलं ते प्रसादतः । भवि-
ष्यति च यज्ञाणां किन्नराणाञ्च पाथिवः । । मार्कण्डेय
उवाच । एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा ।
वनमेवाकरोत्तान्तु खाण्डवीं शक्रगौरवात् । गच्छन्तु भो

यथास्थानं प्रजाः सर्वा यथेच्छया । येषां वाञ्छास्ति
लोकानां मद्राज्यगमने पुनः । वाराणसीं ते गच्छन्तु
मयैव प्रतिपाशिताम् ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः
केचिच्चिजं पदम् । जम्बुवाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपा-
शिताम्" ॥ "अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः ।
वज्रिर्वाङ्मणिरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत । दातुमङ्गो-
कृते भिक्षा तदा पाण्डुसुतेन वै । वज्रिस्वरूपमास्याव
जिष्णुं पचनमन्नपीत् । अहमग्निं पाण्डुपुत्र । यज्ञ-
मागातिभोजनात् । व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम
त्वं नाशयामुना । खाण्डवं नाम विपिनं सपत्निमृग-
राक्षसम् । यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन !
तदा ममात्यसौ व्याधिरपवात्यति नोचिरात् । पुरा तु
विजयो राजा खाण्डवी नाम तां पुरीम् । भङ्क्ता वनं
ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डव वनम् । यदर्थं देवविहितं वनं
ब्रह्मेतवाचन । । विरोधात्तत्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तु-
मुत्सहे । तस्मां त्राहि महाभाग । ववे तस्मिन्विजयेन ।
यथाह सकल भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः । तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाचो महावज्रः । दाहयामास
विपिनं तत् सर्वं प्राणिसमुत्तमम् । देवकोतनयोपेतो
यामुदेवेन पालितः । खाण्डव दाहयामास ज्वलनस्य
हिते रतः" । २तन्नामपुर्यां स्त्री ।

खाण्डवग्रन्थ ५० इन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरवासस्थानभेदे
"अस्माभिः खाण्डवग्रन्थे युद्धदवासोऽभिचिन्तितः" भा०
आ० ६१ अ० । इन्द्रप्रस्थगच्छे तत्कथा दृष्ट्या ।

खाण्डवायन ५० ऋषिभेदे "व्यनक्त तदा राजन् । प्रख्याताः
खाण्डवायनाः" भा० व० ११७ अ० ।

खाण्डविक ५० खाण्डवं मोदकादि शिल्पमस्य ठञ् । मोदक-
कारके (मयरा) "व्यारालिकाः सूपकाराः ये च
खाण्डविकास्तथा" भा० आश्व० १ अ० ।

खाण्डवीरणक त्रि० खाण्ड इव वीरणं खाण्डवीरणं
तत आरोहणां चतुरर्थ्यां युज् । खाण्डवीरणमन्त्रिक-
देशादौ । [मोदककारके हारा० ।

खाण्डिक स्त्री खाण्डं मोदकादि शिल्पमस्य ठञ् । (मयरा)
खात न० खन-भावे क्त । १ खनने कर्मणि क्त । २ पुष्करि-
ण्यादौ त्रि० "पूर्वे खातादिकर्मणि च" अमरः । तडाग-
गच्छे विवृति । खातवेतनादिदानार्थं क्षेत्तफलक्षामोपयोगी
खातव्यवहारो बीजा० उक्तो यथा ।

"अथ खातव्यवहारे करणस्त्वं सार्धार्थः । गर्षयि त्वा

नेमयुक्तं जातं सङ्गसंज्ञातकर्म १८/१०/२७ सङ्गसंज्ञा-
कर्म ११८/१० महा सङ्गसंज्ञातकर्म २७५/७ सङ्ग-
कर्म सङ्गं वा २७५/२१ ।”
उत्तरायन्दे उदा० । १३५ मे निघ० । ४४ समनकर्मनाले लि०
“जातस्यैवैवमर्था विपश्यते” नाथः ।

खातक न० खातप्रसंसार्य कन् । १परिखायाम् (खाद)
हेमच० । “अधमर्षो धनस्वामी अधमर्षस्तु खातक”
इत्युक्ते २अधमर्षे १परसैन्यविदारके च “खातक-
व्यहृतस्वप्नं नलहर्षणकोविदम्” भा० शा० ११८ अ० ।
“खातका परसैन्यविदारका” नीलक० ।

खातभू स्त्री खातयुक्ता भू । १पण्यशाया २प्रतिकूपे च हारा०
खाति स्त्री खन-खै-वा भावे क्तिन् छात् । खनने ।

खात्र न० खन-त्रल् क्तिन् छात् । खन्ति २लजाधारे च
सि०क्रौ० १वने ४इत्ये च षोडशप्रसार० ।

खाद भक्षणे स्वा० पर० सक० सेट् । खादति खाद्यादीव
चखाद । खाद्य० खादक खादमन् । णिचि । खादयति
खादित् अचखादत् त । “सक्तून् खादति यश्च तस्य
रिपवो नाशं प्रयान्ति भुवम्” ति० त० “न खादेः पर-
शस्यानि” छषोत्सर्गमन्त० । “देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्
मांसं न दोषभाक्” मनु० । “स हि (उग्रस्ति) कुलमागन्
खादन् विमिक्षे” छा० उप० । “मांसानि च न खादेद्युक्तयोः
पुत्र्यं सभं स्रतम्” मनु० । “आशङ्कमानो वैदेहीं खादिता
निहतां मृताम्” भट्टि० । “तादृशं भवति-प्रेतं दृष्ट्वा मांसानि
खादक” मनु० । मष्टभाष्यखादक० । खादकस्य हिं-
साव्यभिचारितत्वात् हिंसार्थत्वात् अकिञ्चेऽपि वा०
चुरा० तेन स्वार्थे णिच् खादयति । “दुर्बलं
बल्यन्तो हि भत्स्यामत्स्यं विशेषतः” खादयन्ति
मत्स्यपु० “मां खादय मृगश्रेष्ठ । दुःखादस्मा
द्विमोचय” भा०य० ६१ अ० । “देवराजो मया दृष्टो
वारिवारणमस्तके । खादयन्नर्कपलायि” विदग्धपु० ।
अस्य भक्षयार्थत्वेऽपि खादिखाद्योर्न० वार्त्ति० णिचि प्रयो-
ज्यकर्तुं न कर्मत्वम् । खादयति अक्षं वटुनां “वयोभि-
खादयन्त्यन्ते” “ता श्वभिः खादयेद्राजा” मनु० । “मारयि
ष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राक्षसैः” भट्टि० । खादनञ्च कठि-
नादि द्रव्यस्य गलाच्चःसंयोगात्कुलव्यापारविशेषः प्रति-
बिम्बमन्त्रविषये तु षट्ममात्मप्रवेशेऽपि प्रायश्चित्तार्द्धमिति
भेदः यथाह प्रा०त० “यद्यपि अस्त्रादीनां कण्ठादधो-
नयनमेव भक्षणं न तु निजीवनाय शुण्डादे कपोल-
धारणं, तथाविधे प्रयोगाभावात् । तथापि पापविषये तथा-
विधानुबन्धेऽपि प्रायश्चित्तं, नृक्षमधे तथा दर्शनात् यथा
आश्रयलक्ष्यं “चरेद्व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चैव समागतः” ।
अत्र हननप्रतिषेधेन यथा तदङ्गमताभ्यवसायादेरपि प्रति-
बिम्बत्वात् प्रायश्चित्तविधानं तथाऽत्रापि भक्षणप्रतिषेधेन

तदङ्गभूताव्यभिचारितास्त्रादिसंयोगस्यापि प्रतिबिम्ब-
त्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् भवत्येव प्रायश्चित्तं, मित-
त्तरायायामप्येवम् । अतएवोक्तं “निघ्नन्नपि सुरा कश्चित्
पिबतीत्यभिधीयते । यावन्न क्रियते यत्नो गण्डूषस्य
प्रवेशनम्” इति । अत्र यत्नो गण्डूषस्य प्रवेशनेन पामाति-
देशवद्गण्डूषोद्यमेऽपि भक्षणान्तिदेशः । ततश्च विप्रदण्डो-
द्यमे कच्छमतिहच्छ निपातने” इति याज्ञवल्क्योक्तेः
दण्डोद्यमे दण्डनिपातप्रायश्चित्तार्द्धवत् भक्षणोद्यमे
कण्ठादधोनयनसम्भावनारहिते चर्द्धं प्रायश्चित्तं शेषम्”
खादक लि० खाद-एबुल् । १भक्षके । “यथा मांसानि खादक”
मनु० “यदि चेत् खादको न स्यात् न तदा घातको भवेत्”
भा० आनु० ५६२४ श्लो० । २अधमर्षे च “खादको
वित्तहीनः स्यात् जग्नको वित्तवान् यदि । मूलं तस्य
भवेद्देयम्” नारदः “खादकोऽधमर्षः” मितः ।

खादतमोदता खादत मोदत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
सयू०स० । खादनमोदनाय निदेशक्रियायाम् ।

खादन पु० खादत्यनेन खाद-करणे ल्युट् । १दन्ते हेम० ।
भावे ल्युट् । २भक्षणे न० । “खन्तानां खादनेनाहमधी-
नात्येन केनचित्” रामा० २, ५०००४ श्लोक ।

खादि लि० खाद-कर्मणि इन् । भक्ष्ये “असिद्धा वः प्रमथेषु
खादयः” अ० १, १६६, ८, । “खादयः भक्ष्याः” शा०
खाद-घातनाशनेकार्थत्वात् त्राप्ये कर्त्तरि इन् ।
२त्रायके । “हस्तेषु खादिय हतिष संदधे” अ० १,
१६८, १ । “हस्तेषु खादि द्रव्यत्रायक” भा० ।

खादित लि० खाद-क्त । भक्षिते अमरः । “आशङ्कमानो
वैदेहीं खादितां निहतां मृताम्” भट्टि० ।

खादिन् लि० खाद-णिनि । भक्षके स्त्रिया ङीप् । “लोह-
महीं दृष्ट्वा दी मखखादी च यो नर” मनु० ।

खादुक लि० खाद-उन् सप्तायां कन् । हिंसाशीले हेम० ।

खादोऽर्थस स्त्री खाद-कर्मणि अस्तुन् खाद० खादमर्षे
जसं यस्या० प्रयो० पूर्वरूपैकादशाभाव नद्या । निघ० ।

खाद्य लि० खाद-कर्मणि ण्यत् । भक्ष्ये । “मांसप्रकारै
र्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा ऋपः” भा०स० ४अ० ।

खान न० खै-घातनाशनेकार्थत्वात् भक्ष्ये भावे ल्युट् ।
भक्ष्ये । “सहानेन हि तप्यन्ति देवाः सत्पुरुषा हिजा ।
प्रतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन परिहृता” गरु० पु०
१०८ अ० । “खाने पाने च दातव्यम्” दत्ता० तन्त्रम् खै-
खनने हिंसे च भावे ङुट् । १खनने २हिंसे च ।

सम्+सम्प्रदाये अक० उत्पाटने सक०। “यथा सहजः प्रवर्तते”

शङ्खं संखिदेत् एवमितरान् समखिदत्" का० उ० ।
खिदिर पु० खिदते लणपक्षे खिद-किरन् । चन्द्रे उज्ज्वल० ।
खिद्यमानं लि० खिद-ताप्तीत्ये चामश् । दैन्यशीलेखेदे-
बुक्ते च ।

खिद्र लि० खिद-दैम्भे रक् । १।रोमे १।दरिद्रे च उज्ज्वल० ।
"यस्यैवा परितानां खिद्रं विमर्षि पृथिवि ।" अथ० ५।८४।१।

खिदन् लि० खिद-अन्तर्भूतगर्भे कनिष् । खेदकारके ।
"कस्ते किरयो दम खिदः" अ० ६।२२।४। "खिदः !
शत्रूणां खेदयित् ।" भा० ।

खिद लि० खिद-क्त । दैन्ययुक्ते, २।अलसे, ३।खेदयुक्ते च ।
"खिदः कार्येक्षणे नृप ।" मनु० । "तयोपचारास्तु-
खिदहस्तया" रघु० ।

खिरहिही स्त्री महासमझायाम् राजनि० ।

खिल कश्चिद् आदाने तदा० पर० सक० सेट् । खिलति
अस्तेजीत् । चिखेव ।

खिल लि० खिल-क । हतादिना १।अलटे सेवादौ २।धारतः
संक्षिप्ते पूर्वतावत्तपरिशिष्टे, यथा अग्वेदे श्रीसूक्तादि,
अजुर्वेदे शिवसंकेत्यादि, महाभारते हरिवंश । खिलेषु
हरिवंश इति पुष्पिकाव्याख्याने "खिलो नारायणः
प्रोक्तस्तद्गुणा इव च कृताः" इति नीलकण्ठे नोक्ते
४।नारायणे पु० । ततः अन्तर्भूतत्वात् भूषातमा कथातना च
अमासः । खिलीभवति खिलीकरोति लि० । "खिलीभूते
विमानानां तदापतभयात् पथि" कुमा० । "नौ कुकेत-
स्तया खिलीकते" रघु० । "पौडयिष्यति न मां खिली
कता स्वर्गपङ्क्तिरभोगलोलुपम्" रघु० ।

"विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा." माघ ।
"धर्मशास्त्राणि चैव हि । व्याख्यानानीतिहासाय
पुराणानि खिलानि च" मनु० । "अर्ज दग्धैर्दुर्मैत्रीतै
खिलानां शिवमस्तु व" भाग० ६।४।५ ।

खिलत्र लि० खिले भव यत् । खिलभवे लवणादौ । "यथा
सैन्धवसिल्यः उदके प्राप्ता उदकमेवानुविलीयेत"
शतब्रा० १४, ५, ४।१२। "स्यन्दमात् विन्धुदकं तस्य विकार-
स्तत्रभवो वा सैन्धवः सचासौ खिल्योऽलशयशकलयेति
सैन्धवसिल्य" भा० । २।खिले परिशिष्टे पठिते च । "इटानी
सिल्यान्नुच्यन्ते वेददी० । तामि च "अग्निश्च पृथिवी
च समेते" इत्यादीनि यजु० २६।५० गतानि । एवम्-
ग्वेदे सिल्यानि दग्धमण्डले दृष्टव्यानि ।

खिलेषु पु० खिलस्य हरीरपुंशो यत् । हरिगणे ।

तत्र हरिगुणाधिक्यार्थं नास्तथात्मम् । "खिलेषु हरि-
गणे" हरिवंशस्थाध्यायकृमाप्रिपु पुष्पिका ।

खोल पु० कील+प्रपो० । कीलुके । "तोषि शतानि शङ्ख-
पटिः खीला अविषाचला ये" अथ० १०।८।४ । [चुखुवे ।
खु ध्वनौ भा० आत्म० अक० अनिट् । खवते अखोष्ट ।
खुङ्गात् पु० खुमित्यव्यक्तं शब्दं कृत्वा गाहते गाह-अच् ।
लणपिङ्गलश्चेतवश्चे' अश्चे हेमच० ।

खुज स्तोत्रे भा० पर० सक० सेट् । खोजति अखोजीत् ।
चुखोज उदित् खोजित्वा खूता खुगं ।

खुळा(ज्जा)क पु० खुज-वा० आक वा० जुगागमो रुमा-
गमो वा । देशतालद्वये रत्नमा० ।

खुड खड्गे इदित् आदि० आत्म० अक० सेट् । खुण्डते अखु-
ण्डिष्ट । चुखुण्डे । खुण्डते ।

खुड भेदने चुरा० उभ० सक० सेट् । खोडयति-ते अचूखु-
ड-त । खोडयाम् वभूव मास चकार चक्रे ।

खुड भेदे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । खुण्डयति ते
अचुखुण्डत् त ।

खुडक पु० खुलक लस्य ड० । गुल्मभागभेदे खूल्मकण्ठे
दृश्यः । "न्यक्ते तु विषमे पादे रुज कुर्यात् सनीरण" ।
यातकण्ठक इत्येव विज्ञेयः खुडकाश्रितः । सुशु०
भावप्र० तु "रुक् पादे विषमे न्यक्ते अमाहा जायते
यदा । पातेन गुल्ममाश्रित्य तमाह्वयितकण्ठकम्" स-
मानप्रकरणे खुडकाश्रित इत्यस्य स्थाने गुल्फाश्रयतोक्ते-
रस्य गुल्फाश्रयता ।

खुट् भेदने सक० पर० अणिट् । खोदति अखोदीत् चुखोद ।
"चोदयत खुटत वाजसातये" अ० १०।१०।१।२ ।
माघवस्तु खर्धधातोरेष तद्रूपसङ्गा रलोपस्थान्दस इत्याह
वोपदेशधातुपाठे तु अयं धातुर्नास्ति । "चनीखुट्टु यथा
सपम्" आश्व० शौ० २।१०।१४ । [खुर० ।

खुर विज्ञेयने तदा० पर० सक० सेट् । खरति अखोरीत चुखोर
खुर पु० खुर-क । १।पफे पशूना पाटथोऽपिस्थिते नखाघाते
पदार्थे २।कोलदले ३।नखीनामगन्धद्रव्ये भेदि० । करणे
घञर्थे क । ४।नापितास्त्रभेदे शब्दर० । ५।खुरपादे(पाटेर
खुरा) घरण्यो । "उद्यत्लगानुशकलेषु सुरामिमातात्"
माघ । "रजःकणैः खुरोद्भूते" रतु० । खुरगज्ज्य
वज्राण्डोष् वा खुरी । तेन स्त्रीत्वमणस्य ।

खुरका पु० खुर इव कायति कै-क । तिन्ट्ठे शब्द० ।
खुरशम्(स) लि० खुर इव नासिकास्य रुमादेशः ट्

कालकक्षीं शिशुयक्षां । ज्वरापसारयिस्कोटहतीयक
चतुर्थकां । सर्वे प्रथममायानि शिवतीर्थजलोक्षणात्
काशींश्च ॥ ३३ ॥ अध्या ॥

खेडितान पु० खेडति खिट-इन् खेडति अट-इन् वा खेडि-
तानोऽस्य । वैतालिके बोधकरे शब्दमा० ।

खेडिन् पु० खिट-णिनि । १।नागरे २।कामिनि शब्दमा० ।

खेड भक्षणे अट० चु० उभ० सक० सेट् । खेडयति ते खचखेडत्

खेड पु० खिद-भावे षञ् । १।भोके हेम० २।अवसादे-जटा० ।

खिद-णिच् कर्त्तरि अच् । १।रोगे कैयट् । “खेदो-

रत्नध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमम्” सा०ट० तस्य रति-

मार्गगत्यादिकार्यता श्वासनिद्रादिकारणता चोक्ता

“रतिखेदवस्तुपक्षा निद्रा संज्ञाविपर्ययः” सा०ट० । “नि-

यमितपरिखेदा तच्छिरस्त्रपादै” कुमा० ।

खेदि पु० खिद-कपादाने इन् । १।किरखे निषण्डुः ।

खेदिन् त्रि० खिद-णिच्-णिनि । १।दैत्यकारके स्त्रियां ङीष्

सा च २।अशनपक्षीं जतायाम् शब्दच० ।

खेद्य त्रि० खन-कर्मणि यत् टेरेत् । १।खननीये २।परिखायां न०

अमरः । ३।सेतभेदे “सेतय हिरिधोऽप्रेयः खेयो वन्धुस्तथैव

च । तोयप्रवर्त्तनात् खेय” मिता० नारदः । सेतयन्दे विवृतिः ।

“नाऽखेयः स गरोऽप्यन्यस्तस्य सदृष्टत्यशास्त्रिनः” भट्टिः ।

खेल चवने अक० गत्यां सक० आ० पर० सेट् । खेलति अखे-

लीत् । अदित् अचिखेलत् त । “माऽखिन् अचः

खेलत्” नैष० । खेला खेलनम् खेल० । “लीला-

खेलनमुपार्पमहोष्ठास्तस्य विक्रमम्” रघुः “खे खेल-

गामी तसुवाह वाह” कुमा० । खेलितम् “स्फुट-

कमखोदरखेलितखल्लनयुग्मम्” गीतगो० ।

खेलन न० खेल-ल्युट् । १।क्रीडायाम् हलायु० । आधारे ल्युट्

ङीप् । २।गारिफलके (रुकु) स्त्री हेम० । करणे ल्यट् ।

१।क्रीडासाधने ।

खेला विलासे कण्ड १०५ अक० सेट् । खेलायति अखेलायीत्

खेलाया वभूव आस चकार । “खेलायस्मिन् नापि

सखु ह्यस्य रतिं यसेत्” भट्टिः ।

खेला स्त्री खेल-भावे य । १।क्रीडायाम् अमरः ।

खेडलि स्त्री खे आकाशे अलति अख-इन् । १।गाने २।वाखे

१।सूखे ४।विहगे च पु० ५।आकाशगामिमात्रे त्रि० ।

खेव खेवने आ० आ० सक० सेट् । खेवते अखेविट् अदित् अचि-

खेवत् त ।

खेसर पु० स्त्री खे आकाश इव शीघ्रगमित्वात् सरति ख-ट

अलुक् स० । गर्हभादश्रीजाते अश्वदुर्गर्हभीजाते वा

अश्वतरे पशुभेदे राजनि० । [खायति-अस्त्राशीत् चखौ ।

खे स्यैर्ये अक० खनने हिंसायाश्च सक० आ० पर० अनिट् ।

खेमख पु० खे आकाशे कर्त्तव्य० मखः स्वार्थे अण् । आकाश-

कर्त्तव्ये यज्ञभेदे “खखखाद् खेमखाद् मध्ये तदुरि”

अथ० ४।१५।१५ । खेमखे इत्यत्र स्तोभयोगात् अग्ने

इत्यत्र अग्नाद् इति तद्रूपम् । [सादौ ।

खेलायन त्रि० खिल+चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । खिलनिर्ह-

खोङ्गाह पुंस्त्री । खेतपिङ्गलवर्णे अश्वे हेमच० ।

खोट गतिप्रतिघाते आ० पर० अक० सेट् । खोटति अखोटीत् ।

चुखोट खोट० खोटनम् खोटितम् । अदित् चङ्ग

ह्रस्वः । अचुखोटत् त । [खोटत् त ।

खोट क्षेपे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । खोटयति ते अचु-

खोटि(टी) स्त्री खोट-इन् वा ङीप् । १।चतुरनार्यां

१।पाचद्वीष्टसे च शब्दच० ।

खोड गतिप्रतिघाते आ० पर० अक० सेट् । खोडति अखोडीत्

चुखोड । अदित् अचि चङ्गह्रस्वः अचुखोडत् त ।

खोड क्षेपे अद० चु० उभ० सक० सेट् । खोडयति ते अचुखोडत् त

खोड त्रि० खोड-गतिप्रतिघाते अच् । खड्डे । (खोडा) ।

कठारा० कर्म्म० वा पूर्णनिपातः । बालखोड० खोडबाल० ।

खोडकगीर्षक न० खोड क्षेपे ल्युक् तथाभूत शीघ्रमस्य कप् ।

कपिशीर्षकसे त्रिका० ।

खोर गतिवैकल्ये आ० पर० अक० सेट् । खोरति अखो-

रीत् । चुखोर । अदित् अचि अङ्गह्रस्वः अचुखोरत् त ।

खोर त्रि० खोर-अच् । खड्डे हेमच० संज्ञायां कन् ।

खोरक हयानां ज्वरे ज्वरशब्दे विवृतिः ।

खोल गतिवैकल्ये आ० पर० अक० सेट् । खोलति अखो

लीत् चुखोल अदित् च अङ्गह्रस्वः अचुखोलत् त ।

खोल त्रि० खोल-अच् । खड्डे शब्दच० ।

खोलक पु० खोल-अच् संज्ञायां कन् । पाकपात्रभेदे

(खोला) २।शिरषो भागभेदे (खोपडा) ३।वल्मीके ४।गुया-

कवलकसे मेदि० ।

खोलि स्त्री खोल-इन् । तृणे शब्दमा० । [मङ्गलमृहे त्रिका० ।

खोलमुक् पु० खे आकाशे उल्लुक् इव रक्तवर्षत्वात् ।

ख्या प्रसिद्धौ दीप्तौ अक० कथने प्रकाशने ज्ञाने च सक० अद०

पर० अनिट् । ख्याति अख्यत् । आर्द्धघातके चघिडआदेशः

ख्याभातस्तु उभ० । अख्यत् अख्यात-अख्यात । चख्यौ

चख्ये । ख्यात ख्याति ख्यानम् । ख्येयम् । ख्याता

तत्र कथने “अख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधे” भट्टि ।
कर्मणि ख्यायते अख्यायि । “हिरण्यपुरमिख्येव
ख्यायते नगरं परम्” भा० अपुरण्डे दृश्यम् । “विभी-
षणेन सोऽख्यायि” भट्टि । “शुभयोगसमायुक्ता शनौ
शतभिषा यदि । महामहेति सा ख्याता कुलकोटी-
समुद्वरेत्” लि० त० । [२१।१४ ।

अति+अतिक्रम्य कथने । “परोरुद्रावतिख्यतम्” अ० ८ ।
अनु+अनुकर्षणे । “अनु पूर्वाणि चख्ययुगानि” अ० ७ ।
७०।४। “अनुचख्यवु अनुकृष्टवन्तावनुपहर्षम्” भा० ।
अनुवादे च । [२१।६ ४० दृश्यम् ।

अनु+आ+तात्पर्यावधारणार्थं व्याख्याने अन्याख्यानशब्दे
अभि+आभिमुख्येन दर्शने “मृलीक सुमना अभिख्यम्” अ० ७ ।
८६।२। “अभिख्यमभिपश्येयम्” भा० । “अभिख्याय तं
तिगितेन विध्य” अ० २।१०।६ । “अभिधाय संवीक्ष्य”
भा० । अभित ख्यातौ च “पुण्यमेतदभिख्यात त्रियु-
लोकेषु भारत ।” भा० व्यान० ६६ अ० । दोषो व्यक्तः अ-
भिख्या । “काव्यभिख्या तयोरासीत्” रघु ।

अव+अशक्ने कथने । “यव हि ख्यताधिकृतादिवस्यः” अ०-
८।४७।२ । न्यक्कारेण दर्शने च “यदा वाख्यतुस मर-
णम्” अ० १०।२७।२ । “यवाख्यत् अशक्नुनं न्यक्तत-
मह पश्यामि” भा० ।

आ+कथने । “आख्याहि मेकोभवानुग्रहः” गीता । आ-
ख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये पा० । “स प्रष्टुः सर्वतो
वार्त्तामाख्यद्वाज्ञे न सन्नतिम्” रघु । “अनाख्याय
ददन् दोषं दण्ड्य उत्तमशास्त्रम्” वास० । “सेवा न-
दृष्टिराख्याता” मनु । [१।१।१४ ।

उद्+आ+उदाहरणे । “दश वीर्याण्युदाख्याय” शत० ब्रा०
उप+आ+पुराहृतकथने । उपाख्यानम् । उत्तरदानेन व्या-
ख्याने च । “यदुताह त्वया प्रष्टो वैरजात् पुरुषादिदम् ।
यदासीत् तद्-उदुपाख्यास्ये मन्त्रानम्याश्च कृत्स्नम्”
भाग० २।६।४५ ।

प्रति+आ+निवारणे “यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्या-
स्यसि मानद !” भा० ३० ५६ अ० । “अभिप्रेतमनापन्न-
प्रत्याख्यातमनीश्वरः” भाग० १।१। २५ ।

वि+आ+विवरणे शब्दान्तरेण तदर्शकथने । “अवातः पुन-
परिपङ्क्तिविधिं व्याख्यास्यामः” गौतमः । “व्याख्यातं तु यथाः
केचित् पन्थानं धारयितुं परे” भा० आ० १ अ० ।
विशेषेण कथने च “आचक्षुस्त्वैव शुभं प्रवक्तुम्” ।

अनु+वि+आ+। उक्तस्य पुनः व्याख्याने “एतं त्वेव ते भूयो-
ऽनुव्याख्यास्यामि” आ० उप० ।

उप+वि+आ+उपासमादिविभूतिफलकथने “अभिमितुं प्रायति
तद्योपव्याख्यानं भवति” आ० उप० । “तस्याचरकोप-
व्याख्यानमेवमुपासनम् एवं विभूति एवं फलनिष्ठादि
फलनरूपव्याख्यानम्” भा० । “अस्तेतस्यैवाचरकोप-
व्याख्यानम्” आ० उप० ।

सम्+आ+ सम्प्रकथने । “तिष्ठवन्ताः समाख्याताः
मोक्षार्थेन वरानने ।” अन्त्युप० प्रभावसं ।

परि+परितः सर्वतो वा ख्यातौ “खनपुत्र । यथा तस्य मार्ग-
यस्य मङ्गलम् । अथनत्वं परिख्यातं तन्मार्गम् प्र-
कृतम्” भा० आ० ५ अ० । “अङ्गनेति परिख्याता यत्नी
केशरिणः कवे” रामा० सू० २।१४ ।

सम्+परि+सम्प्रक् सर्वतः ख्यातौ । “अवावद् संपरिख्यातो
गन्धर्वापसरसां तथा” भा० आ० ६५ अ० ।

प्र+प्रकर्षेण कथने । “वस्तु देव मङ्गलेषु प्रख्यातः बह्वै-
र्गुणैः” भा० व० १५ अ० ।

वि+विशेषेण ख्यातौ “सुहृदाद दति विख्यातः महादक्षाहज-
स्तु नः” भा० आ० ६७ अ० ।

सम्+सम्प्रक् कथने “दश पितामहान् शौनसान् संख्याव”
शत० ब्रा० ४।१।२ । एकादिसंख्यानेदेन मन्त्रेण “संख्या-
स्यामि फलान्महं पश्यतस्तो जनाधिप !” भा० ३० ७ अ० ।

अनादिपूर्वकस्य समं तदुपसर्गद्वयोर्व्यापकवित्तसंख्याने “अतः
काव्यं प्रसंख्याय संख्यामेकत्र विपुलमेव” अ० वि०
प्रतिसंख्या प्रत्येकसंख्या प्रतीतसंख्या नेत्यर्थः ।

ख्यात लि० ख्या-क्त । १ कथिते २ विस्तृते च अमरः । भावे
क्त । ३ कथने ५ बोधकावाप्तौ न० । “तथा ख्यातविधानम्
योगसंसार एव च” भा० शा० ५६ अ० । “अज्ञातमभि-
मन्त्रितदुन्दु मिनादेन प्रकाशकथनम्” वीरक० ।

ख्यातगर्हण लि० ख्याता गर्हणा निन्दाऽस्य । प्रसिद्ध
निन्दे अवगीते अमरः ।

ख्यातगर्हित लि० गर्हितं गर्ह्यं भावे क्त ख्यातं गर्हितं
मल्ल । प्रसिद्धनिन्दे जटा० ।

ख्याति स्त्री ख्या+क्तिन् । १ प्रशङ्काम्, २ प्रसिद्धौ ३ कथने च
अमरः । ४ प्रकाशे ५ ज्ञाने च । “ख्यातिसु बन्धुप्रधान्य-
तयाऽचिन्त्यं बाष्पहन्ति तावपि सभाधिप्यतो निरोक्तुम्”
भाषः । “बन्धुप्रधानोः प्रकृतिप्रधानोऽप्यतया अन्त्येन
निधौ भिद्यन्तेन ख्यातिं शानं चाधिनम्य प्रसिद्धिप्रदौ

भिक्षाविति । जालेत्त्वर्थः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकापहृणात्
संसारः विवेकात् मुक्तिरिति साङ्ख्यः । अथ तां
ख्यातिमपि निरोधुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति इति रूपानां
निवर्त्तं स्वयम्भवाशतयैव स्यात्सिद्धन्तीत्यर्थः । मन्त्रिः ।
ज्ञानरूपा ख्यातिस्तद्विधा असत्ख्यातिशब्दे ५२१ पृ०
दर्शिता । “प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्म-
मेवः समाधिः” पात० सू० । “यदायं ब्राह्मणः प्रसङ्गान्ते-
ऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् मार्धयते तत्रापि विरक्तस्य
सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजघ्नयाज्ञास्य
प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघनामसमाधि-
र्भवति” भा० । “मनोमहान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वुद्धि ख्याति-
रीश्वरः” इति शा० भा० दर्शिते । हिरण्यगर्भमुद्धि रूपे
इमं हस्तस्य च । “खड्गे यथात्मानं ख्यातिं ससृतिर्न
तु वास्तवी” साङ्ख्यप्रबचनभाष्यधृतवाक्यम् ।

ख्यापक लि० ख्या-ज्ञाने प्रकाशे णिचि एवुच् । १ प्रापके
२ प्रकाशके “नित्यपुरुषख्यापकान् हेतुन्” सुशतः ।

ख्यापन न० ख्या-प्रकाशे णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने “ख्या-
पनेनानुतापेन रूपसाधारणेन च । पापकन्मुच्यते पापात्
तथा दानेन चापदि” नट० ।

इति वाचस्पत्ये खकारादिशब्दार्थ

सङ्कलनम् ।

२४६१ पृष्ठस्य कोटपत्रम् खड्गविशेषशब्दस्य पूर्व्वमिदम्

खड्गकोष पु० खड्ग इव कुणाति कुप-अच् । खड्गा-
कारपत्रे चताभेदे शब्दचि० । इत० । (खाप) इति
ख्याते खड्गावरके काठचर्मादिनिमित्ते २ पदार्थे ख्याते
तावन्नालोऽपि ।

खड्गट पु० खड्गे इव टवति अत्र टव-विङ्गने बा० आधारे
ड । १८ इत्युक्ताये हारा० तस्याङ्गस्यैव अथिवत् पीडा-
करत्वात्सवालम् ।

खड्गधेनु स्त्री खड्गो घेदुरिव वस्त्राः । दुरिकायाम् तस्या अ-
विपुलिकात्वात्सवालम् । खड्गा गण्डकी धेनुः जाति-

त्वात् पीटेत्यादिना पा० कर्मधा० पूर्व्वनिपातः पुं-
ज्ञापय । २ धेनुरूपगण्डक्यां मेदि० । [लताभेदे शब्द० ।
खड्गपत्र पु० खड्ग इव तीक्ष्ण पत्रमस्य । खड्गलताख्ये
खड्गपरीक्षा स्त्री खड्गस्य परीक्षा । खड्गस्य रूपघटनादिना
शुभाशुभज्ञानोपयोगिन्यां परीक्षायाम् सा च युक्तिकल्पतरौ
उक्ता यथा “खड्गरूपं तथा जातिर्नैवारिष्टे च भूमिका ।
ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानात्मकं शुभम् । अभिज्ञे
दृश्यते शब्दकं विच्छिद्य घटिते तथा । यदेव दृश्यते चिह्नं
तदङ्गं सम्प्रचक्षते । नीलकण्ठादिकं खड्गे रूपमित्य-
भिधीयते । तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तत् जातिरिति
गद्यते । अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्नाह्वानप्रोपस्य च-
चम् । तत्रैवमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः ।
अङ्गातिरिक्तं खड्गादेर्यज्जत्वावस्यचकम् । तदरिष्ट-
मिति प्राङ्गर्भभिरङ्गादिधारणम् । यं खड्गे जायते
शब्दोऽखड्गणादिमाहते । स ध्वनिस्तु नना नामम्
ज्ञानमवविधन्तिदम् । पञ्चाद्या निपुणैः खड्गे सम्भाव्य-
न्तेऽपि कृतिमाः । अन्त्यावकृतिमौ ज्ञेयौ तावेव सहजा
विति । शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा ।
त्रिंशच्चत्वारि जानीयादरिष्टानि तथैव च । भूमिष्व
द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरवविधौ मतः । मानन्तु द्विविधं
प्रोक्तमित्येषां सङ्ग्रहो मतः” । अत्रिकमसि शब्दे दृश्यम् ।
खड्गपिधान न० खड्गोऽपिधीयते आच्छाद्यतेऽनेन अपि-
धा-करणे ल्यट् अपरेल्लोपः । (खाप) अतिकोपे
चलायु० । स्वार्थि क । तत्कार्ये हेम० ।

खड्गपुत्रिका स्त्री खड्गस्य पुत्रिकेव । दुरिकायां मेदि० ।

खड्गफल(क) पु० खड्ग. फलमिव त्यगावृत्तत्वात् मध्ये यस्य
वा कप् । (खाप) इति ख्याते असिपिधाने त्रिका० ।

खड्गमुद्रा स्त्री “कनिष्ठानामिके वद्धा स्वाङ्गुणेनैव दृश्यते ।
शिष्टाङ्गुली तु प्रसृते संसृष्टे खड्गमुद्रिका” तन्मसा-
रोक्ते शक्तिपूजनाङ्गे छद्माभेदे ।

खड्गारीट पु० खड्गारिव यदति गच्छति इट-गतौ
क । (टाळ) ख्याते चर्ममये फलके । खड्गं तदु-
धारातुल्यव्रतमार्च्छति चान्द्र-गतौ कीटम् । असि
धाराव्रतधारिणि लि० मेदि० । तच्च व्रतमसिधारा-
व्रतशब्दे ५५० पृ० दर्शितम् ।

खड्गिका पु० खड्गं खड्गाकारोऽस्त्वस्य ठन् । सहिषीची-
रकेने तस्य खड्गाकारवत् शुभ्रतया तथालम् । खड्गेन
चरति ठन् । शौनिके खड्गयो च मेदि० ।

ग

गकारः व्यञ्जनवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं जिह्वाभूतक-
प्रकण्ठदेशः, व्याप्यन्तरप्रयत्न जिह्वाभूतस्य, माहाप्रयत्ना-
स्तथारनादघोषा व्यत्यप्राणस्य । माहाकान्यासेऽस्य दक्षिणम-
णिवन्ते न्यासः । अस्य ध्येयरूपद्वयतादिकं कामधेनुतन्त्रे
उक्तं यथा “गकारः परमेशानि । पञ्चदेवात्मकं सदा ।
निर्गुणं त्रिगुणातीतं निरीहं निर्मलं सदा । पञ्चप्राणमयं
मयं सर्वशक्त्यात्मकं प्रिये । । स्वरूपादित्यसङ्काशं कुण्डलीं
। गमाम्यहम्” । हृदयस्थदादगदकमलस्य कादिगान्हाद-
गदार्थं युततया यस्य तन्माध्यगत्यम् । अस्य वाचकशब्दा वर्णा-
भिधाने उक्ता यथा “गौ गौरी गौरव गङ्गा गणेशो
कुलेश्वर । गार्हो पञ्चात्मको गाथा गन्धर्व सर्वगाः स्मृतिः ।
सर्वविद्धि प्रभा धून्ना द्विजाख्यः शिवदर्शनः । विज्ञाता
गौ पुष्पपुष्पा मणिवन्तस्त्रिलोचन । गीतं वरस्तती
यिद्या भोगिनी नकुलोधरा । तेजस्तती च हृदयं
ज्ञान जालन्धरो जय” । काव्यादिरचनायामस्यास्य युक्त-
तया प्रथमविन्यासे लक्ष्मी फलम् । “क ओगोवच
लक्ष्मीम्” मयुक्तं चेह न स्यात् सुप्रभरणपदुर्वर्गवि-
न्यासयोगः । यद्यादौ गद्ययन्त्रे वचसि च सकले प्रा-
ज्ञतादौ सभोऽयमिति” ६०८-टी० सर्वशेषतयोक्तेः ।

रा न० गै-क । १ गगनं २ गणेशे ३ गन्धर्वे ४ पुष्पकाशरको ५ गुह-
वर्णे “स्यस्त्रज भ्रमैर्लालैरेभिर्दशभिरक्षरैः” उत्तरः ।
“गुहरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकक” इन्दोम० ।
यराभनगन्त्री सती” “गौ वली” उत्तरः । “सुपु पपदे गने
र्छ” । हृदयं हृदयगामिनि कण्ठगं कण्ठगामिनि इत्या-
द्यर्थे त्रि० “हृद्गाभि पूयते यिप्र कण्ठगामिस्तु भूषिप”
सनु । कृष्णपपदे गै-क । सामग सामगातरि इन्दोग
छन्दं गातरि त्रि० ।

गकारः पु० ग+स्वरूपे कारः । गस्वरूपे यर्थे “गुहरेको गका-
रस्तु लकारो लघुरेकक” इन्दो० ।

गगनं न० गम-युच् गोऽन्तादेशः । अत्य प्रामादिकम्
“फाल्गुने गगने फेने अत्यमिच्छन्ति वर्षरा” इत्युक्ते ।
१ आकाशे २ शून्याङ्के । ३ शम्भापेक्षया दशमराशौ तस्य
उदितराश्वमेक्षया स्वसंस्तिर्कास्यतत्वात् तथात्वं तथा
हि पूर्वस्यामेव राशीनामुदयेन ततः सप्तमराशुदये तस्य
क्षमम् दशमराशिस्तु तदा स्वसंस्तिर्कास्यत इति तस्य

मूर्धस्याकाशस्थितत्वात् तथात्वम् । तदुच्चादेः आकाश-
शब्दे ५६२ पु० विवृतिः । सुश्रुते देहस्य बाह्यभौति-
कत्वाङ्गीकारेण “आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं
सर्वस्मिद्भूतमहो विविक्तता चेति” देहस्याकाशधर्मा उक्ताः
“पृथिव्यपृथिवी वायाकाशानां ससुदायात् द्रव्याभिनि-
र्हतिः” इत्युपक्रमस्य द्रव्यगता गगनजन्ममार्गलोक्ता यथा
“अक्षयश्चक्षुःशब्दव्यवहारविविक्तमव्यक्तरसं शब्दमनुलभा-
काशीयम् तन्माह वयोमिर्यजाधमकरम्” । तथाकाशगुण-
भूमिर्गन्धमनस् इत्युपक्रमस्य भूतविशेषाच्चिद्व्येन धातु-
यिगेवसंशमनकारित्वं तस्य दर्शितं, सुश्रुतेन यथा “स्वते
ओऽनिकञ्जै इमे प्रा शममेति शरीरिणाम् । विद्यत्पव-
नजानाभ्यां हृदिमाप्नोति आरुतः” “तस्याकाशगुण-
भायवः स्रुत्वम्” इति च । तस्य चर्म्मपिप्रेषा भा०
शा० उक्ता यथा “आकाशस्य गुणः शब्देव्यापित्वम्
क्षिप्रमेव च । अनाम्यमनासम्बन्धमव्यक्तमविकारिता ।
अप्रतीचातिता चैव भूतत्वं विवृतानि च” । “गगनं गथा-
धिपतिर्भूतिरिति” भाष० । “अवोचदेन गगनस्य शो
(स्त्रेव) रघुः । “प्रोक्षिष्यन्ते गगनगतसो नूनमाय ऊर्ध्व-
हृष्टी” मेघ० ।

गगनगतिः पु० गगने गतिर्यस्य । १ देवे २ स्रुत्यादिपदे ३ आ-
काशगामिनि त्रि० । ७ त० । ४ आकाशे गतौ स्त्री ।

गगनं चर त्रि० गगने चरति चर-टच् । आकाशगामिनि
देवस्रुत्यादिपदविहगादौ । तत्र विहगे “निस्त्रुदयन्
वह्निश्चमत्स्रुजोनिनो नुमुक्षितो गगनचरेश्वरः (मदङ्क)
तदा” भा० आ० १८ अ० । [हेमच०]

गगनध्वजः पु० गगनस्य ध्वज इव । १ मेघे, २ हारा ३ स्रुत्ये
गगनप्रिय इ० दैत्यभेदे । “मह्मादोऽन्धधिरा कुम्भः स्रुद्धादो
गगनप्रियः” हरि० ३२ अ० ।

गगनमूर्धन् पु० दानवभेदे । “तथा गगनमूर्ध्ना च नेगवान्
केतुपात्र य” भा० आ० ६५ अ० । दत्तवयकवन्ते । “तथा
गगनमूर्ध्ना च कुम्भनाभो महाक्षरः” हरि० १२ अ० ।

गगनसृष्टं त्रि० गगने सृष्टिर्गतिः सृष्टि-कृप् । गगन-
गामिनि देवस्रुत्यविहगादौ । “वत्सल इहता वा यदि
गगनसदा जन्मकाले नराणाम् प्रज्ञामान्द्रम्” जातका-
ङ्कार । “विश्वेराजं गगनसदं करोत्यसिद्धिन्” भाष० ।
गगनविकारिन्पञ्चतयोऽप्यत्र स्तिवा स्त्रीम् ।

गगनसिन्धुः स्त्री इ० । मन्दाकिन्याम् “गगनसिन्धुफेन-
पटलवाचानरस्य” काद० । गगनमद्यादयोऽप्यत्र ।

गगनं पु० गते-दानं कन्द
पुरतक स ६५

चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम् । सावमानेन
एवकारादन्यमाननिरासः । गृह्यते सुधीभिरङ्गीक्रियते ।
अत्र वज्रवचनानरोधेन गृह्यत इत्यत्र वज्रवचनं ज्ञेयम् ।
अथ दिव्यमानमाह । “सुरासुराणामन्योऽस्यस्योरात्र
विपर्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्वेदेद्विष्य भानोर्भगणपूरणात्”
सू.सं० । “पूर्वार्धे पूर्वं व्याख्यातम् । यदहोरात्र
पर्वार्धे प्रोक्तं सूर्यस्य भगणभोगपूर्ते प्रोक्तं पूर्वमनेकधा
निर्णीतं तदहोरात्र दिव्यमान स्यात्” र.ना० । अथाव-
शिष्टे प्राजापयब्राह्मणमाने आह “मन्त्रान्तरव्यवस्था
य प्राजापयमुदाहृतम् । न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्म-
कल्पः प्रकीर्तितम्” सू.सं० ।

दृष्टान्त भगोनभगोलरचनाप्रकार रु.सि. दर्शितो यथा

“भूभगोलस्य रचनां कुदांशार्थ्यकारिणीम् । अ-
भीटं पृथिवीगोल कारयित्वा तु दारयन् । दण्डं तन्म-
ध्यग मेरोरुपायत्वं विनिरितम् । आधारकणाहितय क-
णां वेपुवतो तथा” सू. सि० । “भूगोलस्य भूगोलाद-
भित सस्यतस्य नक्षत्राधिष्ठितगोलस्य प्रागध्यायोक्तार्थस्य
रचना स्थितज्ञानार्थं दृष्टान्तात्मकगोलस्य निर्मितिं
सुधीर्गणको गोलमिश्रपञ्च कुर्यात् । ननु त्वदुक्तं न वर्त-
मानं भवतीति दृष्टान्तगोलनिबन्धन व्यर्थमेवेत्यत आह
व्यर्थ्यकारिणीमिति । उक्तप्रतीकानुसूताद्भुतबुद्धिजन-
यित्वं तथाचोक्तेन स्वाधस्तित्यगभागायोलोकावस्थानस्य
तद्भागस्यभूगोलप्रदेशस्य च भूमेरिआधारत्वादिच ज्ञानं
मनसि संप्रतीतिकं न भवत्यतो दृष्टान्तगोले तन्निपयस-
म्भूपात तन्निबन्धनमाशङ्ककमिति भावः । कथं रचना
कुर्यादित्यत आह अभीष्टमिति । सुधो गोलमभीटं
स्वेच्छाकल्पितपञ्चविमर्शाच्च दारय काष्ठघटितं सच्छिद्र-
कारयित्वा फाणिलपत्रद्वारा कृत्वेत्यर्थः । मेरोरनु-
कल्परूप दण्डकाष्ठं तन्मध्यगतस्य कद्वघटितभूगोलस्य
मध्ये स्थिरमध्ये गणिततया स्थितम् । उभयत्र भूगो-
लस्थव्यासप्रमाणच्छिद्रस्यापाथ्यां बहिर्हितार्थः । विनि-
र्गतमेकापादन्वतरापावशिष्टदण्डप्रदेशस्तस्य मिश्रतम् ।
उभयापाथां तस्यौ दण्डप्रदेशौ यथा स्यातां तथा
कुर्यादित्यर्थः । भूगोलनिबन्धनार्थमाधारदृष्टद्वयमाह
आधारकणाहितयमिति । भूगोलनिबन्धनार्थमादावा-
च्यवार्थं हस्तयोर्द्वितयमहूर्ध्वार्धयगवस्थानक्रमेणैकमेक-
मेव इत्यमित्यर्थः । भूगोलादुभयतस्तुस्थान्तरे च दण्डप्र-
देशयोः प्रांतमेक इति कुर्यात् । तत्तुल्य उत्तमपरत-

दृष्टं च देन दण्डप्रोक्तं कुर्यादिति सिद्धोऽर्थः । एतद्वृत्त-
इत्यव्यतिरेकेण भगोलादभितो भगोलनिबन्धनानुपपत्तेः ।
भगोलनिबन्धनमारम्भमाह कस्तेति । वैधुवती विषयस-
म्बन्धनी कलावृत्तपरिधि विषयवृत्तमित्यर्थः । तथाधा-
रवृत्तद्वयस्याङ्गच्छेदेन भगोलमध्यवृत्तानुकुलेन गच्छकेन
निबन्धनमित्यर्थः ॥ २० ॥ ना० । अथ मेधादिहादशराशीनाम-
होरावृत्तनिबन्धनमन्वदपि स्वीकृत्यमेवाह 'भगवा-
न्नाङ्गुले कार्या दक्षितैस्तिष्ठ एव ताः । स्वाहोरात्रा-
धिकांशं तत्प्रमाणानुमानतः । क्रान्तिविशेषभागेन द-
क्षितैर्दक्षिणोत्तरैः । सै खरपक्षमैस्तिष्ठो मेधादौनाम-
पक्रमत् । कला प्रक्रमयेत् ताव कर्वादीनां विपर्य-
यात् । तदन्तर्गतस्वरादीनां मृगादीनां विमोदतः ।
वाय्वगोलाश्रिताः कार्या कलाधारादुद्भवोरपि । वाय्वो-
दगुगोलस्यार्थानां भानामभिजितस्तथा । सप्तर्षीयामग-
स्यस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत् । मध्ये वैधुवती कला
सर्वेषामेव सस्थिता ॥ सू० सि० । 'भगवांश्चाङ्गुले हा-
दशराशिभागे' पट्टधिकशतत्रयपरिमिताङ्गुले दक्षितैः
क्षमविभागेन खण्डितैरङ्गुलैरित्यर्थः । ताः कलाः वय-
यकाकाङ्क्षात्मिकास्तिस्रः । त्रिषङ्गुलाका । एवकारा-
दङ्गुले वृत्ते च म्यूनधिकव्यवच्छेदः । शिल्पघ्नेन गोल-
गन्धितघ्नेन कार्या । एता पूर्ववृत्तप्रमाणेन न कार्या
इत्यभिप्रायेणाह स्वाहोरात्राङ्गुलैरिति । स्वगच्छेन
मेधादित्रयं तस्य प्रतिराश्वहोरावृत्तस्याङ्गुलैः व्यासा-
ङ्गुलैः दुब्ध्या ताभिरित्यर्थः । चकारात् कार्या ।
स्वस्वदुब्ध्यामितेन व्यासाङ्गेन मेधादित्रयस्यां वृत्तमव-
कार्यमित्यर्थः । ननु स्पष्टाधिकारोक्ताहोरात्राङ्गुलैः कर्वा-
नयने युक्तप्रमाणात् तैर्दक्षिणमार्गं कृतं कार्यमित्यत-
आह तत्प्रमाणानुमानत इति । विषयवृत्तप्रमा-
णानुमानादुक्तमव-कार्यम् । यथा विषयवृत्तं पूर्ववृत्त-
समम् । तथा तदतुरोधेन मेयान्नवृत्तमवृत्तं तदतुरोधेन
वृथान्नवृत्तमवृत्तं तदतुरोधेन मिथुनान्नवृत्तमवृत्तमित्युक्तो-
त्तरमवृत्तव्यासाङ्गुलमवृत्तम् । तन्महोरात्रवृत्तमिति दुब्ध्या-
व्यासाङ्गेन वृत्तमिति युक्तिरुक्तं क्रान्तिज्वावर्गो-
नात् । त्रिज्वावर्गाङ्गुलस्याहोरात्रवृत्तव्यासाङ्गुलत्वादिति
भावः । वृत्तमवृत्तं सिद्धं ज्ञात्वा वृत्तान्नोवे निवर्जितः ।
क्रान्तिविशेषभागेरिति क्रान्तिवृत्तस्य विषयवृत्तप्रदे-
शाद्विषयप्रदेशा वैरथ्ये । चकारादाधारवृत्तस्यैर्दक्षितैः
सर्वविभागेन खण्डितैरङ्गुलैः । दक्षिणोत्तरैर्विषयवृत्त-

खगोसबन्धप्रकारसङ्का दग्गोसबन्धप्रकारं दर्शयति ।
 “बद्धा खगोसे बलिकादय च भुवद्वये तस्य खकास्यमेव ।
 बहि खगोसादिदधीत धीमान् दग्गोसमेव खलु वष्य-
 नाचम् । भगोसहसैः सहित खगोसो दग्गोसस्यो-
 ऽपममसङ्काद्यैः । दग्गोसजात खलु दग्गोसस्य खलु
 हि दग्गोसमतो वदन्ति” सि० शि० । “तस्मिन् खगोसे
 भुवद्विज्जोर्नखिकादय बद्धा तस्य खकाधारमेव खगोसा-
 द्दहिरदुसलयान्तरे दग्गोस रचयेत् । कथितैः खगोसो-
 दत्तैर्बध्यमासैर्भगोसहसैः, क्रान्तिविण्डुसाद्यैर्यो निबध्यते
 च दग्गोसः । कथमस्य दग्गोसकथेति तदर्थमाह
 दग्गोसजातमित्यादि । यतोऽजादिक्रियासंभवाद्दग्गोस-
 खेलाच्च दग्गोसजातानि भगोसहसैः खगोसहसमि-
 खितैस्तान्युत्पद्यन्ते । भिन्नगोसबन्धे सम्यङ्गोपसङ्ख्यन्त
 इति दग्गोस ज्ञात । इदानीं भगोसबन्धमाह” प्रमि० ।
 “याम्यात्तरचित्तिलवत् सुहृदं विदध्यादाधारदत्तयुगल
 भुवद्विज्जम् । षट्पञ्चमल सममण्डलवत् तृतीय ना-
 ख्यादय च विपुवद्वय तदेव” सि० शि० । यथा खगोसे
 चित्तिज याम्योत्तर च तदाकारनपरमाधारदत्तद्वय भुव
 यद्विष्य ज्ञाया तदुपर्यन्त्यत् तृतीय सममण्डलाकार षट्ठी
 षट्पञ्चा वाहित कार्यम् । तद्वादीदत्तं विपुवद्वयस्य
 च” प्रमि० । इदानीं क्रान्तिदत्तमाह “क्रान्तिदत्त विधेय
 गृह्याद् भ्रमयत् भातुच भार्धे कुभा भातुत । क्रान्ति-
 पात प्रतीय तथा प्रस्फुटा खेपपाताय तत्स्थानकान्यद्व-
 जेत्” सि० शि० । “अथान्यत् तत्प्रमाणमेव दत्त ज्ञाया
 तत्त मेधादि प्रकल्प्य द्वादशरागयोऽङ्गाः । तत् क्रान्ति
 दत्तस्यम् । तस्मिन् दत्ते रविर्भ्रमति । तथा रवेर्भा
 धीत्तरे भूभा च तथा तत्त क्रान्तिपातो मेधादेर्विखोभ
 भ्रमति । तथा गृह्याणां विखेपपाताः प्रस्फुटा विखोभ
 भ्रमन्ति । अतः क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्तङ्गाणि ।
 इदानीं क्रान्तिदत्तस्य निवेशनमाह” प्रमि० ।
 “क्रान्तिपाते च पाताङ्गुलकान्तरे नाडिकादत्तलग्न विद-
 ध्य दटन् । पातत प्राक दिग्मे सिद्धभागेरुदग्द क्षणे तैश्च
 भागेर्विभागेऽपरे” सि० शि० । “क्रान्तिपातधिकात् षड्-
 गेभान्दोभ्यश्चित्तं कार्यम् । ते चिह्ने मःडीहत्तेन रासस्य
 ज्ञत्वा पातविष्टादधत्तरिहमेऽन्तरे मःडीहत्तं गन्तावत्तुर्दिश-
 त्तोत्तरतो यथा न्यति, भूपरविभागे लिभेऽन्तरे दक्षिणतय
 तेतांगैर्वेधा भवति तथा वहीयात् । इदानीं विखेप-
 नाह” प्रमि० । “नाडिकादत्तं कालिदत्तं यथा

क्रान्तिदत्तं तथा खेपदत्तं न्यसेत् । खेपदत्तं तु राग्य-
 दित तत्त च खेपपातेषु चिह्नाणि कल्पयत् । क्रान्ति-
 दत्तस्य विखेपदत्तस्य च खेपपाते षड्दम् च ज्ञाया युतिम् ।
 खेपपातायत एतत्त लिभे खेपभागे” स्फुटै र्बोध्य
 याव्ये न्यसेत् । शीघ्रवर्त्ये भक्ताक्षिभ्व्यागुणा भु-
 परत्तरभागा गृह्याणां स्फुटा । खेपदत्तं नि १५५
 विदध्यात् षड्दम् स्वस्थत्वं भ्रमतीन्दुपदी यथा ।
 सि० शि० “अस्य समस्य व्याख्यानम् यथा क्रान्तिदत्त
 षड्दम् ज्ञतमेवं विमण्डलमपि राग्यद् षड्दम् ज्ञत्वा तत्त
 मेधादेर्विखेप स्फुट खेपपात दत्ताये धिक् कार्यम् ।
 अथ क्रान्तिदत्तस्य विमण्डलस्य च खेपपातविष्टादो
 खपात ज्ञत्वा तत्तात् प्रह्मान्तरेऽस्य च खपात ज्ञत्वा
 खेपपातायतविष्टादोऽन्तरे क्रान्तिदत्तादुत्तरत स्फुटै खेप-
 भाग एतत्त लिभेऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षिणत स्थिर
 ज्ञत्वा विमण्डल निवेशनीयम् । अथ पठिता वे विखेप-
 भागास्तं विख्यागुणा शीघ्रवर्त्ये भक्ता स्फुटा खेपा-
 यत्तातुपात । यदि कर्त्तव्य एतायन्तस्ति विख्याये
 कियन्त इति । यतो भगोसे विखेप व्यासार्धम् । एवं
 चन्द्रादीनां च द्धमण्डलानि कार्या च । खेपविमण्डले
 यद्वा भ्रमन्ति । इदानीं क्रान्ति विखेप नाह” प्रमि० ।
 “नाडिकादत्तं तत्त विखेपपात क्रान्तिदत्तायधि
 क्रान्तिदत्ताच्छर । खेपदत्तायधिसिर्गमेव स्फुटो ना-
 डिकादत्तस्तेऽन्तरायेऽपम” सि० शि० । क्रान्तिदत्त यत्
 स्फुटयद्वयम् तस्य क्रान्तिदत्ताद्यत् तिर्यगन्तर च
 विखेप । अथ विखेपदत्तस्य यद्वा नाडिकादत्ताद्यत्
 तिर्यगन्तर सा स्फुटा क्रान्ति । इदानीं क्रान्तिपातमाह
 प्रमि० “विपुवद्वयक्रान्तिवलययोः खपात क्रान्तिपात स्थान ।
 तद्गणना सौरोक्ता व्यक्ता अयुतमय कथ्ये । अथन
 अथन यदुक्त सङ्गालादी च एव यम् । तदुपदे तद्ग-
 गणा कल्पे गोऽक्षुर्भन्दगोचन्द्राः १६६६६६ । तत्त-
 खपात पात ज्ञत्वा षट्दम् साध्यः । क्रान्ति-
 यगाश्चरसदयाश्चरदत्तभन्नागमे तत्त खेप” सि० शि० ।
 “क्रान्त्यर्थं पात क्रान्तिपात । पातो नाम खपात
 कयोः । विपुवद्वयक्रान्तिवलययोः । तयोर्मेधादाव च-
 पात । किन्तु तत्तापि खलमसिद्धि । ज्ञेयनखलम-
 भागा प्रसिद्धा एव विखेपगस्य क्रान्तिपातस्य भागाः ।
 मेधादे एतत्तङ्गाद्वय गान्धे क्रान्तिदत्तो विपुवद्वय दत्त
 मित्यर्थः । न हि क्रान्तिपातो नास्तीति वक्तुं इक्यते ।

६६३

किञ्च मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्चं प्रतिमण्डले चक्षकेन्द्रम्
तत्पाते क्षेप्सुं युज्यते । एवं कृते सति विक्षेपकेन्द्रं
मन्दफलेनान्तरितं स्यात् । अहर्षायाधिकांशे "सितज्ञपातौ
स्फुटौ चक्षकेन्द्रयुक्तौ" इत्यत्र मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्चं
शीघ्रकेन्द्रपाते क्षिप्रम् । अतस्तत्र मन्दफलान्तरमङ्गीकृत-
मित्यर्थः इतरकेन्द्रस्यानुपपत्तेः । अतो मन्दफलं पाते-
ऽव्यक्तं देयम् । यतोऽनुपातरसिद्धं चक्षकेन्द्रं मध्यमहो-
मशीघ्रोच्चतुल्यं भवति । यत्तु भगोक्षे क्रान्तिवृत्तं तत्
कक्षवृत्तम् । तत्र यदिमण्डलं तत्र स्फुटमण्डलं । तत्

स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रम् । अतः स्फुटपात-
स्थाने सपातं कृत्वा तत्त्रिभेऽन्तरे स्फुटीकृतं परम-
विक्षेपांशैः प्राग्वदुत्तरे दक्षिणे च विन्यस्यम् । तत्रा-
न्यसो विमण्डले स्फुटपक्षस्थाने विक्षेपः स्फुटत्रिभेः
गणितगतेन त्रयो दृश्यते मान्यतेत्यर्थः । इदानीं पक्ष-
गोले विक्षेपमाह" प्रमि० । "पक्षस्य गोले कथिताप-
मण्डलं प्रकल्प्य कक्ष वलयं यद्योदितम् । निबध्य शीघ्र-
प्रतिवृत्तमस्मिन् विमण्डले तत् पठितं शरागैः । मध्यो-
ऽस्य पातो द्युषदां सभ्यस्यो स्वमीध्वरेन्द्रेण युतस्तु देयः"
सि०शि० । "भगोल एव तादृशपक्षगोल कल्प्य । तत्र
स्फुट एव पातः । अथ यदि तदन्यत्र पक्षगोलोऽन्यो
निबध्यते तदा तत्र यथोक्त विप्रवदुत्तं क्रान्तिवृत्तं च
बहुता तत् क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्य तत्र ज्येष्ठोक्त-
विधिना शीघ्रप्रतिमण्डलं बहुता तत्र प्रतिमण्डले गणिता-
गतं पातः मेघादेर्विज्ञेयं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम्
अथ विक्षेपाव्यसार्धमेपावदुत्तं राश्याङ्कं विमण्डलाख्यं
कृत्वा तत्रापि मेघादेर्विज्ञेयं पातापे चिह्नं कृत्वा प्रति-
मण्डलविमण्डलयोः पातचिह्ने प्रथमं सपातं ततो
भाङ्गान्तरे द्वितीयं च सपातं कृत्वा पातादपतः पृथगप-
त्रिभेऽन्तरे परमविक्षेपांशैः पठितं प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे
च विमण्डलं विन्यस्यम् । तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमा-
र्थिको पक्षो भ्रमति । अतो मेघादेरनुलोम मन्दस्फु-
टो विमण्डले देयः । स तत्रस्थः प्रतिमण्डलादुपायता-
न्तरेण विजिप्रस्तावास्तत्प्रदेशे विक्षेपः । यतो वृत्तसं-
पातस्थे पक्षे विक्षेपाभावः । त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपः ।
मध्योऽनुपातेन । अतो वृत्तसंपातपक्षयोरन्तरं ज्ञेयम् ।
तदनन्तरं पातपक्षयोगे कृते भवति पातस्य विज्ञेय-
गत्यात् । स योगः शरागैः केन्द्रम् । यदि त्रिज्या-
तुल्यया केन्द्रज्या परम शरस्तदाभीष्टयाऽमया क इति
फलं प्रतिमण्डलविमण्डलयोस्तिर्यगन्तरं स्यात् । विम-
ण्डलमस्य पक्षादयङ्ग मध्यग स्फुट तद्भूम्यङ्गान्तरम् । स च
शीघ्रकर्षः । यदि भूम्यात् कर्षोपे एतावान् विक्षेप-
स्तदा त्रिज्यापे कियामिति द्वितीय त्रैराशिकम् ।
आद्ये त्रिज्या हरौ द्वितीये गुणकयोर्नांशे कृते केन्द्र-
ज्यायाः परमशरगुणायाः कर्षो हरः । फलं कक्षा
वृत्तस्फुटयोस्तिर्यगन्तरम् । स स्फुट शरः । इदानी-
सहोरात्रवृत्तमाह" प्रमि० । "क्षेपितक्रान्तिवृत्तस्थेऽन्तरे
सर्वतो नाष्टिकाख्यादहोदाहृताङ्कवम् । तत्र बहुता

घटीनां च घट्टादुदेदस्य विष्कम्भखण्डं द्युजीवा भूता"
सि०शि० । "नाडीवृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा वर्तत इष्ट-
क्रान्तिवृत्तस्थेऽन्तरे यदुत्तरं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तम् ।
तेन एतेन तस्मिन् दिने रविर्भ्रमतीत्यर्थः । तस्य वृत्तस्य
व्यासार्धं द्युज्या । इदानीमन्यदाह" प्रमि० । "अथ
कल्प्या मेघाद्या वृत्तखोभं क्रान्तिपाताद्वात् । एषां
मेघादीनां द्युरात्रवृत्ताभिः वृत्तायात् । नाडीवृत्तो-
भयतस्सीचि त्रीचि क्रमोत्क्रमात् तानि" सि०शि० ।
क्रान्तिपाताद्वादारभ्य विद्यता विद्यता भानैरन्वान् मे-
घादीन् प्रकल्प्य तदप्येव पूर्यपदहोरात्रवृत्तानि वृत्तीयात् ।
तानि च नाडीवृत्तसोभयतस्सीचि त्रीचि भवन्ति ।
तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनाशार्कस्य द्वादशराशीनाम्"
प्रमि० । "एव भगोलः कथितः खेचरगोलोऽवमेव-
विज्ञेयः । अत्रापमण्डले वा सूत्राधारैरपक्ष तस्यैव ।
शम्यादीनां कक्षा वृत्तीयादृष्टं नाभर्त्तनाभाः । बहुता भगो-
लमेव घट्टां यदि खगोलमधिकानः । प्रविष्टं भ्रम-
येतं घट्टाधारं स्थिरौ खगोलौ" सि०शि० ।
"यथासं भगोलोऽहोरात्रेयः पक्षगोलादपि वृत्तनीयाः ।
किन्तु तेन खेचरमन्त्राविवृतं नायातीति वक्षिःस्वमेव-
दर्शनीयम् । अथ वा भगोले यदपमण्डलं तस्याधोऽध-
स्तविवृत्तं सूत्राधारैर्बहुता शम्यादीनां कक्षा दर्शनीयाः ।
एवविधं भगोलं घट्टां इष्टं बहुता घट्टपक्षोः प्रोते
मलिकादरे निबध्यो खगोलवृत्तगोली कृत्वा भगोलवृत्तसं-
दर्शयेत्" प्रमि० ।

तदयं खगोलस्य पदार्थसंज्ञैः ।

कटाहद्वितयवत् स्फुटाकारखान्तरवक्रावततो ब्रह्मा-
ण्डलस्य मध्ये सूर्यकिरणवृत्तागन्धर्व्योमकक्षा । तदपः
मन्त्रवक्रा तदपः क्रमेण इत्याः पूर्वना शमिलीवकुल-
सूर्ययुक्तवृत्तगणितः अहस्ताय राक्षपातादव पश्चिम-
गतयः, वक्ष्यमाणसंज्ञायां स्थिता । अत्रिज्यादिन-
शलाचि स्थिराच्यपि तत्तत्तदात्मक मन्त्रं
पञ्चाङ्गतिमता प्रवक्ष्यावुनाऽभिहितं पञ्चात् भवत्
नाक्षत्रमण्डिकाभिः भूगोलमेकवारं भ्रमति तत्स्था
रव्यादयं पक्षाव स्फुटगत्या पूर्ववागिनोऽपि तदाधाराति-
शीघ्रमपक्ष पक्षादुभयत्र पक्षादुभयत्र भ्रमति भवति ।

राशिपक्षस्य १६० अंशे विभक्त्यन्तरे घटिकाभि-

विभक्ताः, कलाश्च पट्टविकलाभिर्विभक्तास्तेन २६० अंशः,
 २१६०० कलाभिः, १२८६००० विकलाभिर्विभक्तं भचक्रम् ।
 भचक्रद्वादशविभागोराशिरित्युच्यते राशयश्च सेषादयः
 द्वादशमिताः । तेनेकैकराशौ त्रिंशदंशाः, १८०० कलाः
 १०८०० विकलाः सन्ति । सेषादिराशयोऽपि अश्विन्यादि २७
 नक्षत्रात्मकाः । तेन सषादनक्षत्रे एकैकोराशिः प्रतिनक्षत्रं च
 १११२० विंशतिकलाधिकास्त्वयोदश अंशाः सन्ति । तथाहि
 अश्विनी १११२० भरणी १११२० कृत्तिकाद्याप दश ११२०
 मेषः । कृत्तिकाद्यन्यपादत्रयम् १० । रोहिणी १११२०
 मृगशिराद्यार्द्धश्च ६१४० । चयः । मृगशिरान्त्रार्द्धम् ६१४० आर्द्धा
 १११२० पुनर्वसूपादत्रयं च १० । मिथुनम् । पुन-
 र्वसूपादः ११२० । पुष्यम् १११२० अश्लेषा च १११२० ।
 कर्कः । मघा १११२० पूर्वफल्गुनी १११२० उत्तरफल्गुन्या-
 द्यपादश्च ११२० सिंहः । उत्तरफल्गुन्यन्यपादत्रयं १० ।
 हस्तः १११२० । चित्राद्यार्द्धश्च ६१४० । कन्या । चित्रा
 न्यार्द्धं ६१४० स्वातिः १११२० विशाखाद्यापादत्रयश्च १० ।
 तुला । विशाखान्यपादः ११२० अतुराधा १११२० ज्येष्ठा
 च १११२० । धनिष्ठा । मूलं १११२० । पूर्वाषाढा १११२०
 उत्तराषाढाद्यापादश्च ११२० धनुः । उत्तराषाढान्यपादत्रयं
 १० । श्रवणं १११२० । धनिष्ठाद्यार्द्धश्च ६१४० । मकरः ।
 धनिष्ठान्यार्द्धं ६१४० । शतभिषा १११२० । पूर्वभाद्र-
 पदाद्यापादत्रयश्च १० । कुम्भः । पूर्वभाद्रपदान्यपाद ११२० ।
 उत्तरभाद्रपदा १११२० रेवती च १११२० मीनः । उत्तरा-
 षाढायाः शेषपादत्रयणाद्यष्टिप्रिकाचतुष्टयस्याभिजित्संज्ञा
 किञ्चित् कार्यायाः । तस्य स्थानादि २८७ पृ० उक्तम् ।
 एते च राशयः तत्र याश्चिन्यादयश्च यथा पूर्वमवस्थिताः
 तेषां स्वरूपमन्त्रे वागन्त्रे ४८८ पृ०, विक्षेपा ध्रुवकाश्च
 २४२३ पृ० दर्शिताः । वक्ष्यमाणभचक्रयोजनानि द्वादशधा
 विभक्तानि सेषादिराशीनां स्थानमानयोजनानि ।
 २७ विभक्तानि अश्विन्यादिनक्षत्रादीनां स्थानमानयोजनानि ।
 २६० विभक्तानि अंशस्थानमानयोजनानि । २१६०० विभ-
 क्तानि कलास्थानमानयोजनानि । भचक्रस्य शन्याद्यूर्ध्वस्थ-
 त्वात् तदाश्विनतनक्षत्राणामप्यूर्ध्वस्थत्वम् । भचक्रवत् भूगो-
 लस्य तावदंशकलाद्याद्यात्मकतया भूगोलाभिः कलादिस्थान-
 संलग्नसूत्रैकपक्ष निवेशने भक्षत्रकक्ष्यासंश्लेषाद्यात्मक-
 स्थानेषु सूत्रापात्तरस्य निवेशने च तन्मध्यस्थार्द्धं शन्या-
 दिक्काणामयकलादिस्थानविभागः । भचक्रस्य अदिस्थाभा-
 धः स्थानानां तत्तद्वायितदंशकलाविकलाद्यात्मकत्वं गौणम् ।

चन्द्रकक्षातोऽधः सिद्धविदाधरचनाः क्रमेणाधोऽवस्थिताः
 ते च भूगोलात् द्वादशयोजनपर्यन्तमूर्ध्वगाभिनि आवृत्त
 नान्नि भूवायौ स्थितत्वात् प्रवहवाय्ववस्थानाभावाच्च न
 राशिचक्रगत्या पश्चात् गच्छन्ति । तदधः । भकक्षायाः
 समानान्तरालाकाशप्रदेशरूपकेन्द्रस्थाने भूगोलः स्थितः ।
 भूगोलशब्दे विवक्षितः । संक्षेपेणैव किञ्चिदुच्यते । स च ब्रह्मणो
 धारणात्मकशक्राश्रयत्वात् निराधार एवाकाशे स्थितः ।
 तस्य च स्थिरत्वं भचक्रस्यैव चलत्वं च परमतनिराशेन
 २४२३ पृ० समर्थितम् । भूगोलमध्यगतोऽपि स च भूगो-
 लादूर्ध्वोनिर्गतः । तत्र ऊर्ध्वस्थे मेरौ देवानां वासः,
 अधःस्थे चासुराणाम् । स च भूगोलः देवासुरभागतया
 द्विधा विभक्तः तद्विभाजकश्च महार्णव एव । स च पृथिव्या
 मेखलेव चतुर्दिक्षु वेष्टनाकारेण स्थितः । मेरुमध्यात् चतु-
 र्दिक्षु तल्लभागेषु ८० अंशेषु समुद्रक्षीपमध्ये लङ्कादीनि
 भूतद्विपदा १२४६ अंशान्तरदेशस्थितानि चत्वारि
 पुराणि । यथा पूर्वस्यां भद्राश्वपर्वे यमुनोटी ।
 दक्षिणस्यां भारतपर्वे लङ्का । पश्चिमायां केतुमालपर्वे
 रोमकपुरी । उत्तरस्यां कुरुपर्वे सिद्धपुरी । तास्य
 पुरीभ्यः (१२५६) योजनान्तरे देशान्यः मेरुरत्तरतः
 स्थितः । अतुराश्रयश्च तथैव दक्षिणतः । विषुवस्य
 सूर्यः तासामसुपरिगो याति । तासु च विषुवच्छा-
 यापातोनास्ति न वा तद्वेष्टनान्यत्वाच्चस्योन्नतिः
 तत्रैव भचक्रस्य सर्वोन्नतत्वात् इत्यतस्तासां निर-
 क्षेति संज्ञा मेवैरुपरिस्थितैः ध्रुवतारे, मूर्ध्वस्थिते निरक्ष-
 पुरीषु च ते क्षितिर्बलम् इत्येते । ततस्थानात् उत्तरा
 गच्छतः क्रमशः उत्तरध्रुवः क्षितिजदृष्टादुन्नतो भवति
 दक्षिणध्रुवश्च क्षितिमध्यमविष्टो भवति । एवं, दक्षिणां
 गच्छतः क्रमशः दक्षिणध्रुवस्योन्नतिः उत्तरध्रुवस्य नतत्वात्
 भूतत्तेनाच्छादनम् । भूतस्य २६० अंशात्मकत्वेन निरक्ष-
 स्थानेभ्यः पादान्तरितस्थानस्थितत्वेन मेरौ ८० अंशा
 अक्षांशः । तदन्तरदेशेषु त्वैराशिकेनानुपातात् अक्षांश
 त्रयोः । यदि ८० अंशः १२५६ योजनानि तदा १ अंशे
 किमिति । किञ्चित् १४ योजनैः एकोऽक्षांशः । सौम्य
 याव्ययोः सूर्यस्य भूतपञ्चदशंश एव निरक्षस्थानात्
 परमक्रान्त्यंशः २४ । तेन निरक्षस्थानात् १४ गुणिते
 २४ अंशे ११६ एतद्योजनमितस्थानपर्यन्तं सूर्यस्य तयो-
 दिशोरुपरिगमनम् । अश्विनी च लङ्कातः क्षितिषोडशांशे
 २०१४ योजनान्तरे स्थिता । तेन तत्र २२११/२ अक्षांशः ।